De Gids. Jaargang 35

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1871

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

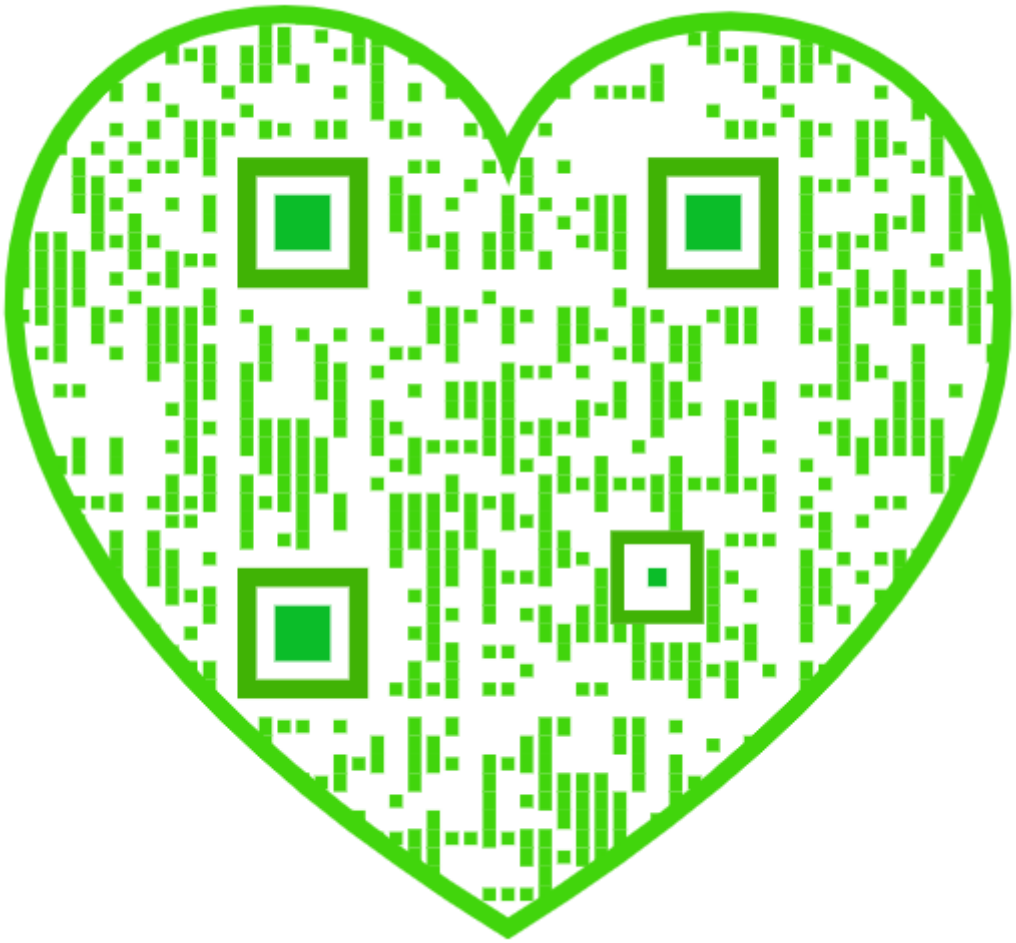

De inkomstenbelasting.

> All real reforms in the world must rest on the sober recognition of the facts of life.
> (The Nation, 27 Oct. 1870.)

Men heeft in den laatsten tijd dikwijls beweerd, dat de inkomstenbelasting hier te lande weinig in den smaak valt, maar die bewering schijnt mij voor tegenspraak vatbaar. In zeker opzicht wordt geen belasting in Nederland meer geprezen dan zij. Men leze de dagbladen. Ziehier een courant die, na nauwkeurig onderzoek en na de geschriften van John Stuart Mill geraadpleegd te hebben, tot de overtuiging is gekomen, dat aan het bekende ontwerp van den Heer van Bosse slechts een enkele fout kleeft: de onderlinge gelijkstelling van alle soorten van inkomen; zonder die fout, dit schijnt men dus te willen zeggen, zou het ontwerp volmaakt zijn geweest. Ziehier een ander blad, dat wel minder optimistisch gestemd is, maar dat de inkomstenbelasting toch aanprijzen zal, op grond van den bijval dien een vermaard Nederlandsch staathuishoudkundige er aan geschonken heeft. Een derde, dat blijkbaar wil goedmaken wat zijn voorganger is te kort gekomen, is door langdurige studie van deze belasting in den vollen zin des woords op haar verliefd geworden, zoodat het telkens ‘nieuwe deugden’ in haar ontdekt. Een vierde aarzelt geen oogenblik om stoutweg te verklaren, dat de income-tax ontegenzeggelijk de billijkste van alle directe belastingen is, ja bijkans ‘de ideaalbelasting’. Al deze bladen, het is waar, behooren tot de liberale partij; de conservatieve pers is natuurlijk met de inkomstenbelasting minder ingenomen. Hare bestrijding van deze geldt echter, als ik mij niet vergis, alleen de practische toepassing van de theorie, waarop de inkomstenbelasting rust, geenszins die theorie zelve; en leest men tusschen de regels, dan bespeurt men alras, dat de oppositie eigenlijk

tegen iedere vermeerdering van lasten, welke ook, is gericht, daar men liever door een minder vrijgevige koloniale politiek de Indische baten zou willen opdrijven. De deugden der inkomstenbelasting worden dus bij de groote meerderheid der dagbladen erkend, en het blijkt mij niet dat de pers in dit opzicht de algemeene overtuiging onjuist teruggeeft. Van de tien personen die men raadpleegt, verklaren negen terstond, dat er in beginsel geen billijker belasting is dan de income-tax. De meesten voegen er wel is waar bij, dat het practisch zeer moeilijk is die belasting in te voeren, en wijzen u op de bezwaren van allerlei soort, die men daarbij noodzakelijkerwijs ontmoet; maar de theoretische voortreffelijkheid erkennen zij volmondig en dat is inderdaad reeds veel. Van hoeveel belastingen kan men getuigen, dat hare theoretische voortreffelijkheid door de overgroote meerderheid der bevolking wordt toegegeven?

Welnu: juist die theoretische voortreffelijkheid bovenal wensch ik in deze bladzijden te betwisten. Ik vrees dat de publieke meening ten aanzien van dit punt ten eenenmale op het dwaalspoor is en geloof dat het noodig is dit aan te toonen. Door dit bewijs te leveren, zal geen louter afbrekend werk worden verricht, maar, naar het mij voorkomt, iets worden bijgedragen tot een goede hervorming onzer belastingen. Indien toch de theorie, dat het billijk is om iedereen te laten bijdragen naar de mate van zijn inkomen, waarheid bevatte, dan zou voortaan aller aandacht zich uitsluitend moeten richten op dit ééne punt: de middelen te vinden tot een juiste toepassing van die theorie. Dan zou men het nuttigste werk doen door de wetgevingen van alle beschaafde volken, ja van provinciën en gemeenten, te raadplegen, ten einde te zien, welke maatregelen al niet zijn uitgedacht om de inkomsten van alle burgers zoo zuiver mogelijk te treffen, daarbij alle bedrog te voorkomen, alle onbillijkheden te ontgaan. Is echter, zooals ik meen dat blijken zal, de bedoelde theorie onjuist, dan kan die arbeid, hoe belangrijk ook voor de wetenschap, voor de praktijk van geen onmiddellijk practisch nut meer zijn en zal men een geheel anderen weg moeten bewandelen. John Stuart Mill heeft ergens een waar woord gezegd: the first object in every practical discussion should be to know what perfection is. Men meent dit op het gebied der belastingen in Nederland te weten: een zuivere income-tax, ziedaar het ideaal. Zoolang deze dwaling heerscht, zal een goede hervorming onzer belastingen on-

mogelijk zijn, want zoolang zal men iets pogen te verwezenlijken, dat de volmaaktheid niet bevat of bevatten kan.

Men zou blijk geven van onbekendheid met de litteratuur van het onderwerp, door in een poging om de inkomstenbelasting te bestrijden, een daad van overmoed te zien: het getal der economisten, die tot de tegenstanders dier belasting kunnen gerekend worden, is zeer groot. Spreekt men van de Duitschers? Eduard Baumstark, de geleerde commentator van Ricardo, en Hoffmann, de schrijver van een bekend boek over belastingen, bestrijden de income-tax onvoorwaardelijk. Jacob, Murhard en Rau verdedigen haar; doch onder hoeveel restricties! Umpfenbach, een der nieuweren, behoort ook niet tot hare vrienden, en het laatst uitgekomen Duitsche boek over belastingwezen, dat van Dr. Maurus, een warme democraat, keurt de inkomstenbelasting in sterke bewoordingen af. Spreekt men van de Fransche school? Léon Faucher en du Puynode doen volmaakt hetzelfde als Dr. Maurus, en A. Passy, die vóor twintig jaren, in de dagen der republiek, zelf een income-tax heeft voorgesteld, beveelt in zijn opstel over die belasting in den *Dictionnaire de l'économie politique* ten slotte niets anders aan, dan het belasten der inkomsten *geraamd naar de huurwaarde*; hetgeen natuurlijk niet anders zou zijn dan het belasten der verteringen[1]. In een aanbeveling der verteringsbelasting vervalt, wat de Engelsche schrijvers betreft, ook John Stuart Mill, als hij voorstelt om de inkomsten, die niet verteerd maar bespaard worden, vrij te laten, en wij mogen dus Mill zonder aarzeling onder de tegenstanders der income-tax rekenen: immers het verschil tusschen deze laatste en de verteringsbelasting ligt juist daarin, dat gene ook de bespaarde inkomsten treft. Mac Culloch komt er rond voor uit dat de income-tax noch in beginsel, noch in de praktijk, zijne goedkeuring wegdraagt. Haar te verbeteren schijnt hem onmogelijk, want de fouten, die haar ontsieren, staan, volgens hem, in verband met haar wezen. ‘It would be easier indeed to wash the Ethiopian white, than to make the tax fair and equitable.’ Nog erger: ‘Its incapacity of all real amendment is one of its distinguishing characteristics.’ Het aantal Nederlandsche economisten, die de inkomstenbelasting bestreden hebben, is niet

1 Zooals de Parieu zeer goed heeft aangetoond in zijne Histoire des Impôts généraux sur la propriété et le revenu, p. 304.

groot; Gogel en Mr. J. de Bosch Kemper bekleeden onder hen de eerste plaats. Het verdient echter opmerking, dat de Heer van Voorthuysen in zijn monographie over ons onderwerp zich niet als een voorstander der income-tax doet kennen, daar dit ons vermoedelijk een blik vergunt in de denkwijze van zijn leermeester, Prof. Ackersdijck. Verlangt men nog meer stemmen te hooren, ten bewijze dat de inkomstenbelasting onder deskundigen volstrekt zulk een algemeene sympathie niet vindt, als vaak geloofd wordt? Nog twee slechts zij het mij vergund te laten spreken. In de eerste plaats den Engelschen Minister Gladstone. Men leze diens redevoering van 18 April 1853, waarin hij voorstelt om de income-tax nog eenige jaren te heffen. Hoe verdedigt hij die belasting? Als een blijvend bestanddeel van Engelands financieel stelsel? Volstrekt niet; zijne oogen zijn geopend voor hare gebreken en zijne overtuiging is diep gevestigd, dat die gebreken onafscheidelijk zijn van haar gansche wezen: ‘inseparable from the character of the impost, human nature remaining as it is.’ Hij verdedigt haar uitsluitend als een tijdelijk middel van inkomen en somt de diensten op, die zij als zoodanig heeft bewezen, maar wil haar van lieverlede verminderen en ten slotte geheel afschaffen. - In de tweede plaats raadplege men het verslag der commissie van enquête, die in 1861 door het Britsche Lagerhuis is benoemd om de werking der inkomstenbelasting te onderzoeken en het parlement te praeadviseeren over zekere voorstellen, die de Heer Hubbard, oud-president der Engelsche bank, tot hervorming dezer belasting had gedaan. De slotsom van dit verslag - dat zeer lezenswaardig is voor allen die nog aan de ‘voortreffelijke werking’ der income-tax in Engeland gelooven - stemt geheel overeen met die, waartoe Mac Culloch en Gladstone ons voeren. ‘The Committee are brought to the conclusion, that the objections which are urged against the income-tax’ - en die bedenkingen raakten waarlijk geen onbeteekenende punten - ‘are objections to its nature and essence, rather than to the particular shape which has been given to it.’ Er is zeker noch overmoed, noch aanmatiging in gelegen, om partij te kiezen voor een zienswijze, waarin door zoovele, en daaronder zulke goede autoriteiten, wordt gedeeld.

Gaan wij thans tot de verdediging van die zienswijze over.

Er is een soort van polemiek, die daarin bestaat, dat men de gevoelens van den tegenstander eerst in den ongunstigsten vorm voordraagt, ten einde ze daarna des te gemakkelijker te kunnen bestrijden. Ik zou gevaar loopen hier in die soort van polemiek te vervallen, indien ik haar niet zorgvuldig ontweek. Daar zijn fanatische bewonderaars van de inkomstenbelasting, die haar, als *impôt-unique*, in de plaats van alle andere belastingen tezamen, zouden willen heffen, en het is voorzeker niet moeilijk met dit onpractisch denkbeeld den spot te drijven. Laten wij dit echter niet doen. Het is volstrekt onwaar, wat sommigen beweren, dat een voorstander der income-tax, om consequent te zijn, deze belasting noodzakelijk bij uitsluiting van alle anderen als impôt-unique *moet* aanbevelen; zulk een logische noodzakelijkheid bestaat in geenen deele. Vooreerst toch kan men de income-tax goedkeuren, schoon men vele van hare gebreken doorziet; men laat zich dan door die gebreken niet weerhouden om haar in te voeren, wanneer zij voor een matig bedrag geheven wordt, zoodat hare onbillijkheden, naar men vermoedt, practisch weinig zullen beteekenen. Vervolgens kan men *in theorie* een voorstander zijn van een inkomstenbelasting, die alle klassen der maatschappij, de laagste niet buitengesloten, treft, en nogtans de practische onmogelijkheid begrijpen van zulk een belasting ooit in te voeren, zoodat men, om de lagere klassen te bereiken, *nolens volens* tot accijnsen en inkomende rechten de toevlucht neemt. Doch er is een derde reden, nog meer afdoend dan de vorigen. Als een ontwikkeld voorstander der inkomstenbelasting beweert, dat de kosten tot bestrijding der staatsuitgaven over alle burgers moeten verdeeld worden naar de mate van ieders inkomen, dan zou het onbillijk wezen zijn woorden letterlijk op te vatten; want het kan niet in de bedoeling liggen van een verstandig mensch, dat de kosten van *alle* staatsuitgaven naar één maatstaf verdeeld moesten worden. Die uitgaven toch, waardoor aan zekere burgers of klassen van burgers bijzondere diensten bewezen of voorrechten verleend worden, waardoor dus deze ingezetenen in een buitengewonen toestand worden geplaatst, moeten, zoo al niet geheel, dan toch grootendeels, door die burgers zelve gedragen worden. Ja, wij kunnen nog verder gaan. Zelfs dan, wanneer de toekenning van sommige voorrechten of het bewijzen van sommige diensten den staat geen bijzondere uitgaven

veroorzaakt, zelfs dan is in die voorrechten en diensten zelve een voldoende grond gelegen om van hen, die ze genieten, meer dan gewone bijdragen te vorderen. De vraag, welke verdeelingen der belastingen de beste is, behoort daarom redelijkerwijs aldus te worden opgevat en is metterdaad nooit anders dan in dezen zin begrepen: naar welken maatstaf moet dat overschot van belastingen, dat nog geheven moet worden, nadat voor alle bijzondere diensten of buitengewone bescherming van den staat het noodige aan de schatkist is vergoed, over de ingezetenen des lands worden omgeslagen? - De bewering, dat de voorstander der inkomstenbelasting, om consequent te zijn, deze belasting als *impôt-unique* moet verdedigen, is derhalve ten eenemale onjuist.

Trachten wij de gevoelens der tegenpartij, die wij ons denken, nog nader te omschrijven, want als iemand gezegd heeft dat hij *de* inkomstenbelasting goedkeurt, dan heeft hij ons metterdaad nog gebrekkig ingelicht omtrent zijn zienswijs. Wat verstaat men onder inkomen? Deze vraag verdeelt de voorstanders der income-tax op eens in twee legers, die elkander fel bestrijden. Naar het oordeel van sommigen is inkomen al datgene wat iemand verteren kan zonder te verarmen, en moet men dus van iemands onzuivere inkomsten, om de zuivere te berekenen, alleen datgene aftrekken, wat aan anderen toebehoort (zoo als renten van schulden), en wat tot instandhouding van vermogen dienen moet. Dit gevoelen, dat door de Nederlandsche economisten uit de school van Ackersdijk en de Duitsche uit die van Hermann eenparig wordt omhelsd, vindt echter bij anderen geen bijval. Een man, zoo spreken deze laatsten, bezit een werktuig, met behulp waarvan hij een onzuiver inkomen verwerft. Dat inkomen zal eindigen, als òf hij zelf òf zijn werktuig niet onderhouden wordt. Om te berekenen hoeveel het inkomen *zuiver* bedraagt, trekt gij nu daarvan af, wat het onderhoud van het werktuig kost; maar waarom ook niet de kosten van het onderhoud van den man? Beider onderhoud is even noodig, zal het inkomen blijven bestaan. Om het zuiver inkomen van een natie te becijferen, moet men dus ook datgene als onzuiver aanmerken, wat iedere klasse van burgers noodig heeft om dien bepaalden arbeid, dien zij verricht, voort te zetten. Naar de beschouwing van de economisten (uit de oud-Engelsche school), die aldus oordeelen, schijnt het wel, dat aan de maatschappij als zoodanig nog een

afzonderlijk bestaan moet worden toegekend, afgescheiden van dat harer leden. Die maatschappij wil op haar tegenwoordigen voet blijven leven en heeft daarvoor de hulp van hare werklieden, ambtenaren, industrieelen, kooplieden, geleerden en letterkundigen noodig. Heeft nu de werkman niet genoeg om te eten, moet de leider van een groote onderneming of een letterkundige zich dermate met de zorgen van zijn huishouden bezig houden, dat hij den tijd of de geschiktheid verliest om te blijven wat hij is, dan zal de maatschappij - dat metaphysisch ding - de tegenwoordige diensten van al die lieden missen en geestelijk zoowel als stoffelijk verarmen. Men begrijpt terstond, welken invloed deze zienswijze - waarvan een hedendaagsch schrijver terecht heeft opgemerkt, dat zij den mensch laat eten en drinken om te produceeren, in plaats van produceeren om te eten en te drinken - op het gebied der belastingen moet uitoefenen. Is alleen datgene inkomen, wat overblijft na aftrek der kosten van onderhoud, die voor ieder noodig zijn om den arbeid, waarmede hij zijn inkomen verdient, voort te zetten, dan mag natuurlijk een zuivere inkomstenbelasting alleen dat overblijfsel treffen. Men moet dan streng rekenen. Een werkman moet behoorlijk gevoed, gekleed en gehuisvest worden; een kantoorbediende iets beter; de man van wetenschap moet boeken of instrumenten bekostigen; de letterkundige heeft verpoozing en ontspanning noodig. Zoo komt ieder met zijn verschillende eischen, en men kan dus niet volstaan met een en dezelfde ronde som voor iedereen af te trekken, maar zal de maatschappij moeten verdeelen naar standen en beroepen, om voor elken stand en elk beroep een afzonderlijk minimum vast te stellen.

Welke soort van inkomstenbelasting heeft men nu op het oog, wanneer men zich een voorstander noemt van *de* inkomstenbelasting; die, welke het inkomen in gewonen, of die, welke het inkomen in engeren zin treft? Wij moeten hier een keus doen en zouden met evenveel recht de eerste als de tweede tot voorwerp van kritiek kunnen nemen. De omstandigheid evenwel dat, zoover mij bekend is, de tweede soort, althans in de laatste eeuwen, nergens is toegepast en thans ook hier te lande niet is voorgedragen, zoodat zij alleen in theorie bestaat, doet mij besluiten om mij alleen met de eerstgenoemde soort - die uitgaat van de stelling, dat alles inkomen is wat men verteren kan zonder te verarmen - bezig te houden.

De onlangs door den Heer van Bosse voorgedragen inkom-

stenbelasting schijnt mij inderdaad (de verdeeling in klassen uitgezonderd) een zeer goed voorbeeld van hetgeen zulk een belasting zijn moet, als men zich streng wil houden aan het beginsel van iedereen te laten bijdragen in evenredigheid tot zijn inkomen. Zoodra men een minimum van inkomsten voor ieder vrijstelt, of een progressieve belasting invoert, of een onderscheiding maakt naar de bronnen, waaruit het inkomen is ontstaan, verloochent men inderdaad het beginsel waarvan men uitgaat en kiest een nieuw beginsel tot richtsnoer. Elke wijziging, die men brengt in het denkbeeld om alle belastbare inkomsten in gelijke evenredigheid te treffen, is een protest tegen de juistheid van dit denkbeeld zelf en bijgevolg een ondermijning van de grondslagen, waarop de inkomstenbelasting rust. Men moet niet op twee gedachten hinken. Is het billijk, iedereen te treffen naarmate van zijn inkomen, ja of neen? Indien ja, dan vrage men niet naar den oorsprong of de bestemming van het inkomen, maar treffe alle inkomsten gelijkelijk. Maar acht men dit laatste onbillijk, dan vervolge men ons niet langer met een theorie, waaraan men toont geen geloof te hechten. De Heer van Bosse heeft dit ook zoo begrepen en naar die overtuiging gehandeld. Zelfs de lijfrenten heeft hij niet uitgezonderd, hoewel hij dezen toch veilig naar een anderen maatstaf had kunnen belasten; want een lijfrente is geen zuiver inkomen, maar inkomen vermengd met kapitaal, even als de annuiteit, die men aan een hypotheekbank betaalt. Dit laatste is dus een fout, een overdrijving; maar voor het overige is het ontwerp een radicale, consequente toepassing van het eenmaal gekozen beginsel, en men mag niet nalaten dit een van zijn hoofddeugden te noemen. Welken naam moet men geven aan de logica van hen, die u eerst op allerlei tonen den lof zingen van de leer dat iedereen moet bijdragen in verhouding tot zijn inkomen, en zich later beijveren om het betoog te leveren, dat de billijkheid medebrengt om een zeker minimum vrij te stellen, de inkomsten uit arbeid minder zwaar te belasten, of een andere bepaling te maken, waardoor iedereen volstrekt niet zou bijdragen in verhouding tot zijn inkomen, maar in een geheel andere verhouding! Ernst of kortswijl? zou men geneigd zijn aan hen, die zoo handelen, te vragen. Eens en voor al wensch ik duidelijk te doen uitkomen, dat ik tegen zulke inconsequente lieden geen strijd voer; tegen hen is elke strijd overtollig, of, beter gezegd, onmogelijk. Zijn

zij voorstanders van de inkomstenbelasting? Wel beschouwd, neen. Zij verdedigen een theorie van eigen vinding, die nog niemand heeft geformuleerd en die waarschijnlijk niemand ooit formuleeren zal, omdat zij uit de meest tegenstrijdige beweringen is samengesteld. De Heer van Bosse heeft in de laatste weken menig hard woord moeten hooren; maar het pleit voor zijn doorzicht en gezond verstand, dat hij zich met de aanhangers van die zonderlinge theorie niet heeft willen inlaten en zich streng heeft gehouden aan zijn eenmaal gekozen beginsel[1].

Na aldus aan de stelling: de belastingen moeten verdeeld worden in evenredigheid tot ieders inkomen, die beteekenis gegeven te hebben, die blijkbaar in de bedoeling ligt van hare meest ontwikkelde verdedigers, en tevens te hebben aangetoond, welke gevolgtrekkingen hare consequente toepassing verlangt, willen wij de gronden gaan onderzoeken waarop zij steunt. Weinigen slechts hebben zich de moeite gegeven om die gronden nauwkeurig aan te wijzen; de meesten hebben de bedoelde stelling beschouwd als een van die, welke geen bewijs van noode hebben, daar zij slechts uitgesproken behoeven te worden om een iegelijk terstond door hare innerlijke waarheid te treffen. Als men echter de geschriften van de voorstanders der inkomstenbelasting nagaat, vindt men dat zij zich bijna allen beroepen op eenige woorden van Adam Smith, waaraan blijkbaar door hen een groote waarde wordt gehecht en die wij daarom onvertaald zullen mededeelen. Zij luiden aldus: ‘The subjects of every state ought to contribute towards the support of the government as nearly as possible in proportion to their respective abilities, that is in proportion to the revenue which they respectively enjoy under the protection of the state.’ Om de wetenschappelijke beteekenis dezer woorden recht te begrijpen, dient men ze historisch op te vatten en ze in verband te brengen met den strijd, dien Adam Smith tegen de zoogenaamde physiocraten had ondernomen. De physiocraten verdedigden namelijk de leer, dat er slechts één belasting moet geheven worden: een grondbelasting; daar de landbouw de eenige bron van rijkdom is en de staat, om zijn beurs te vullen, zich zoo dicht mogelijk bij de bron moet plaatsen. Hiertegen

1 Men versta mij wel: niet het vrijstellen van een minimum enz. is op zich zelf ongerijmd; maar het verdedigen van die maatregelen, *na betoogd te hebben dat ieder moet bijdragen in juiste verhouding tot zijn inkomen*.

verzet zich Adam Smith, en wie zal aarzelen om zijn theorie, bij die der physiocraten vergeleken, een grooten vooruitgang te noemen? Op zich zelve beschouwd is echter, naar 't mij voorkomt, de beteekenis der aangehaalde woorden minder groot dan men gewoonlijk aanneemt, want zij lijden aan dubbelzinnigheid. Dit blijkt reeds daaruit, dat aan diezelfde woorden van Adam Smith twee theoriën zich vastknoopen, waarvan de eene de ingezetenen wil belasten naar gelang van de *bescherming* die elk hunner van staatswege geniet, de andere, in evenredigheid van ieders financieele *krachten*. Ofschoon nu, wetenschappelijk gesproken, die theoriën lijnrecht tegenover elkander staan, zoo ontmoeten zij elkander vaak in de praktijk. Telkens toch bespeurt men, dat ingenomenheid met de inkomstenbelasting bij sommigen het gevolg is van de meening, dat iedereen behoort bij te dragen in verhouding tot zijn krachten, bij anderen van de overtuiging, dat een ieder moet belast worden naarmate van de bescherming die hij van staatswege ondervindt. En niet zonder reden beroepen beiden zich op Adam Smith, die, zooals wij gezien hebben, zijn aanbeveling van de belasting in verhouding tot het inkomen wel is waar op de eerste stelling grondt, maar toch de bescherming evenmin uit het oog verliest.

Wij zullen dus moeten onderzoeken, in hoever deze twee zienswijzen waarheid bevatten. Beginnen wij met die, volgens welke de inkomstenbelasting daarom goedkeuring verdient, omdat elkeen moet bijdragen naarmate van de bescherming, die de staat hem verleent.

Wanneer men deze zienswijze uitspreekt, beweert met metterdaad twee dingen tegelijk; daarop dient wel gelet te worden. Men beweert vooreerst, dat iedereen moet betalen naar gelang hij beschermd wordt, en vervolgens dat de mate van iemands inkomen de mate der bescherming, die hij geniet, aanduidt. Is slechts een dier beweringen onjuist, dan mist de theorie der inkomstenbelasting, van deze zijde beschouwd, allen steun. Bedrieg ik mij echter niet, dan zijn zij *beiden* zeer betwistbaar. Wat de eerste betreft, ik ontken geen oogenblik - straks werd het reeds toegegeven - dat zij, die bijzondere bescherming (voorrechten of diensten) van staatswege genieten, meer moeten betalen dan anderen; maar wij spreken immers alleen van de verdeeling van die belastingen, die nog overblijven, nadat met die bijzondere bescherming behoor-

lijk rekening is gehouden. Zal nu echter ook dat overblijfsel zelf naar de mate der bescherming verdeeld worden, welk een schromelijke onbillijkheid begaat men dan tegenover hen, die men reeds aan een buitengewone heffing heeft onderworpen! Maar afgescheiden van deze bedenking, is de stelling iets anders dan louter willekeur? De uitgaven, die de staat te doen heeft, geschieden in de eerste plaats volstrekt niet altijd tot bescherming van de ingezetenen; zij bestaan dikwijls voor een groot deel in de renten eener schuld, die het gevolg is van een onverstandige regeeringspolitiek, waarvan niemand voordeel, iedereen nadeel heeft getrokken: waarom, men zegge het ons, waarom moet dan juist de bescherming, en niet iets anders, de maatstaf aangeven, waarnaar die uitgaven over de ingezetenen worden verdeeld? In de tweede plaats komt vaak de bescherming, die iemand geniet, ruim zooveel aan de maatschappij in haar geheel, als aan hem, wien zij verleend wordt, ten goede. Indien bij voorbeeld door het gemis aan een voldoende politie, de kooplieden voortdurend gevaar liepen, op de openbare wegen van hunne goederen beroofd te worden, dan zou daarom nog wel handel kunnen bestaan, maar de kooplieden zouden juist zóoveel meer winst moeten nemen dan nu, als noodig ware om het door diefstal verlorene ruim te vergoeden. Indien door het gemis eener goede wetgeving de geldschieters niet die bescherming genoten, die hun thans ten deel valt, dan zou er daarom toch wel geld op rente worden uitgezet, maar de interest zou misschien even hoog zijn als in de middeneeuwen: 20 of 25 pCt. Ik beweer natuurlijk niet dat in die beide gevallen - en in zoovele anderen als men er aan toevoegen kan - de kooplieden en bankiers evenveel zouden verdienen als onder de tegenwoordige omstandigheden; maar het is niet te loochenen dat de maatschappij door de bescherming, die zij genieten, nog veel meer gebaat wordt dan zij zelven. Zoodra de bescherming niet bij uitsluiting verleend wordt aan een enkel persoon of een beperkten kring van personen, verspreiden zich meestal hare voordeelen, dank zij der concurrentie, over alle standen en klassen der maatschappij en wordt het dus onbillijk, enkele personen in het bijzonder daarvoor te treffen.

Maar wat daarvan zij, nog veel meer betwistbaar schijnt mij de stelling, dat de mate der bescherming, die iemand geniet, wordt aangeduid door zijn inkomen. Sedert zestig jaren is die

stelling telkens wederlegd; nogtans wordt zij met het meeste zelfvertrouwen telkens weder herhaald, zonder een poging zelfs van bewijs. Reeds in 1811 schreef de Duitsche economist von Soden - niet geheel ten onrechte misschien - dat de arme meer ondersteuning of bescherming noodig heeft dan de rijke, en dat het voorrecht van in een goed geordenden staat te leven het grootst is voor hen, die het meest van stoffelijke middelen zijn ontbloot. John Stuart Mill zegt ongeveer hetzelfde. Na betoogd te hebben, dat het beschermen van personen en eigendommen niet als het eenig doel van den staat mag worden aangemerkt, doet hij verder uitkomen, dat iemand, wiens inkomsten of eigendommen tienmaal grooter zijn dan die van een ander, niet noodzakelijk juist tienmaal meer bescherming ondervindt. De bescherming van £ 1000 kost bijvoorbeeld niet noodwendig tienmaal meer dan die van £ 100. Van hetzelfde gevoelen is ook de bekende schrijver van het *Précis de la science économique*, Cherbuliez. Hij wijst meer bepaaldelijk op het feit, dat sommige voordeelen, die de staat aanbiedt, voor alle burgers volmaakt dezelfde en van gelijke waarde zijn, welk inkomen of vermogen men ook bezitte, zoodat het ongerijmd is het inkomen tot maatstaf der bescherming te kiezen. Laten nu al deze argumenten onjuist zijn, dan nog wensch ik de vraag beantwoord te zien, met welk recht men zulk een veelomvattende en diepingrijpende theorie, als die ons nu bezig houdt, verkondigt. Gij beweert dat alle menschen bescherming genieten in juiste verhouding tot hun inkomen? Maar hoeveel gevallen hebt gij onderzocht om die bewering langs inductieven weg te staven? Of, zoo gij den deductieven weg verkiest, welke speculatieve beschouwingen over de betrekkingen tusschen den staat en het individu geeft gij ons ten beste om haar te bewijzen? Het inkomen zou de maatstaf der bescherming zijn! Waarom juist het inkomen? Waarom niet het vermogen of de vertering? Waarom juist een element in den economischen toestand van het individu en niet iets anders? Op al deze vragen bewaart men het stilzwijgen. Men stoort zich noch aan de kritiek, noch aan den twijfel, en herhaalt met onverstoorbare kalmte de onbewezen stelling: hoe grooter het inkomen, des te grooter is ook de bescherming!

De zienswijze van hen, die de theoretische voortreffelijkheid

der inkomstenbelasting op de beschermingsleer gronden, blijkt dus zeer betwistbaar te zijn. Wij zijn nu genaderd tot de andere en veel talrijker soort van voorstanders dier belasting, die zich beroepen op de stelling, dat iedereen moet bijdragen in verhouding tot zijn financieele krachten. Deze stelling, zooals wij gezien hebben, is meer bepaald die van Adam Smith: ‘The subjects of every state ought to contribute towards the support of the government as nearly as possible in proportion to their respective abilities, that is in proportion to the revenue which they respectively enjoy.’

Gaan wij ditmaal weder naar dezelfde methode te werk; het is dubbel noodig, want de kracht der tegenpartij ligt hier uitsluitend in de samensmelting van twee theoriën tot eene enkele, waardoor de aandacht van de zwakste van die beiden wordt afgeleid. ‘De onderdanen van den staat moeten bijdragen naarmate van hun krachten, *dat is*, in verhouding tot hun inkomsten.’ Als wij die woorden ontleden, verkrijgen wij de volgende twee stellingen: I. Iedereen moet bijdragen naarmate van zijn krachten; II. de mate van ieders krachten wordt bepaald door ieders inkomen. Elk dezer stellingen heeft een afzonderlijk bewijs noodig. Is dat bewijs voor beiden geleverd?

Wat de eerste stelling betreft - die ook buiten de voorstanders der inkomstenbelasting verdedigers vindt - ongetwijfeld en, naar mijne meening, door niemand beter dan door John Stuart Mill, aan wien zij tevens een anderen, meer wetenschappelijken, vorm heeft te danken. Na de straks vermelde woorden van Adam Smith te hebben aangehaald - welke woorden gevolgd worden door de opmerking, dat in het naleven of verwaarloozen van den gestelden regel datgene bestaat, wat men gelijkheid of ongelijkheid in belastingzaken noemt - gaat Mill aldus voort: ‘Waarom moet gelijkheid hier de regel zijn? Omdat gelijkheid de regel moet zijn in alle regeeringszaken. Daar een regeering geen onderscheid mag maken tusschen personen of standen, ten aanzien van ieders recht om hare diensten in te roepen, zoo moeten ook al de offers, die zij vraagt, dus verdeeld worden, dat zij met dezelfde zwaarte op allen drukken.... Draagt iemand minder dan zijn billijk aandeel in den last, dan draagt een ander zooveel te meer.... Gelijkheid van belasting, als regel van staatkunde, beteekent dus: *gelijkheid van opoffering*. Het beteekent, dat de bijdrage van elken ingezetene tot de kosten der regeering op zoodanige

wijze bepaald zij, dat niemand meer of minder ongemak dan een ander door de betaling van zijn aandeel ondervinde.' (Principles, Book V, Ch. II, § 2.)

Met deze vertolking van de stelling, dat iedereen moet bijdragen naar zijne financieele krachten, zullen waarschijnlijk de meesten zich wel kunnen vereenigen; te meer als men in het oog houdt, dat Mill hier niet de verdeeling van *alle belastingen*, maar alleen die van het bovenbedoelde overschot kan bedoeld hebben[1]. Slechts dan toch wordt de regel van Adam Smith nageleefd, als van ieder een gelijke mate van opoffering wordt gevergd. Ik ben niet blind voor de onvolmaaktheid, die zelfs aan Mill's formule nog kleeft, en zou het onderzoek naar de verbetering dier formule ongaarne gesloten zien; maar zij is, zoover ik weet, de beste die er op dit oogenblik bestaat. Juristen en natuurrecht-filosofen mogen beslissen over de vraag, of de staatsrechtelijke gronden, die Mill heeft aangevoerd, uit het oogpunt hunner wetenschap voldoende zijn te achten; de economist is wel verplicht te erkennen, dat een andere verdeeling der belastingen dan een zoodanige, die ieder in evenredigheid van zijn krachten treft en dus van allen een gelijke opoffering vergt, in de toepassing de grootste moeilijkheden zou veroorzaken, ja zelfs in vele gevallen onmogelijk zou zijn.

Ik beschouw dus de eerste stelling voorloopig als bewezen. Maar nu de tweede, die zegt dat de mate van iemands krachten, zijn vermogen om belastingen te dragen, door de hoegrootheid van zijn inkomen wordt bepaald, ook deze is ongetwijfeld van alle zijden toegelicht en met tal van argumenten gestaafd? Hier toch ligt het zwaartepunt van elk betoog ten gunste der in-

1 Dit blijkt duidelijk uit hetgeen hij verder zegt, maar vooral uit zijn antwoord op de vraag n°. 3586 van de Enquête-Commissie van 1861. Hij zegt daar het volgende: 'I do not think that the principle of equality of taxation has any application to the case of taxes on succession. It seems to me that taxes on succession stand on a different foundation from all other taxes, and that the state is entitled, in referenee to them, to consider public policy and general morality, abstractedly from the special rule of equality of taxation. If a person is allowed by the state to succeed to that which he has not earned, but has obtained without any exertion, that is a privilege which he owes to the existence of law and society, to which the state is entitled to annex conditions, and if those conditions are just, when tried by a higher principle of morality, no general principle of equality of taxation has any application to them.' - Ik spreek geen oordeel uit over deze redeneering, maar vermeld haar alleen om te doen zien, dat Mill niet al de belastingen naar één maatstaf wil verdeelen.

komstenbelasting, zoodra men eenmaal toestemming heeft verworven voor het beginsel der gelijkheid van opoffering. De verdedigers dier belasting zulles dus al hunne aandacht op dit punt gericht en wel gezorgd hebben om vooral hier niet kwetsbaar te zijn?.... Niets van dit alles. Het grenst bijna aan het ongeloofelijke, maar juist deze schakel der redeneering schijnt overal te ontbreken. Ik mag natuurlijk de mogelijkheid niet voorbijzien, dat het een of ander pamphlet of wetenschappelijk geschrift mij onbekend is gebleven: de litteratuur van het onderwerp is zoo uitgebreid, dat een enkel persoon natuurlijk niet alles daarvan kan gelezen hebben; maar ik moet toch het feit vermelden, dat het mij na lang zoeken niet is mogen gelukken een degelijk betoog te vinden, waarin datgene, wat noodzakelijk de hoofdgrond van de leer der inkomstenbelasting moet zijn, wordt bewezen: wanneer men u heeft duidelijk gemaakt dat iedereen betalen moet naar zijn krachten, acht men het bewijs geleverd dat iedereen betalen moet naar zijn inkomen. Ik ontveins mij niet, dat in hetgeen ik hier zeg een zeer zware beschuldiging tegen de verdedigers der income-tax is gelegen; een beschuldiging van oppervlakkigheid, van gemis aan goede logica. Bevat die beschuldiging waarheid, dan blijkt het dat de theorie, die ik bestrijd, geheel in de lucht hangt, daar zij rust op een onbewezen stelling, ja op een stelling, die nog niemand zelfs beproefd heeft te bewijzen. Ik ben dan ook terstond bereid deze beschuldiging in te trekken, zoodra men mij toont, dat er een enkel boek of opstel bestaat, waarin de stelling waarvan wij spreken, op wetenschappelijke gronden wordt verdedigd. Tot dusver heb ik die verdediging gezocht, maar niet gevonden.

Zal zij echter te vinden zijn? Het is nauwelijks te gelooven. Natuurlijk is het getal der personen, die zich de eenvoudige vraag hebben gesteld of de mate van ieders krachten nu werkelijk door de hoegrootheid van ieders inkomen wordt bepaald, aanzienlijk. Maar zoo vaak iemand dit gedaan heeft, heeft de inkomstenbelasting een van haar bewonderaars verloren. Zij toch is een dier schoonen, die men slechts op een afstand moet zien; hoe meer men haar nadert, hoe minder hare bekoorlijkheden treffen. Versier haar met schitterende edelgesteenten: afschaffing van impopulaire belastingen, eenvoudige administratie; kroon haar hoofd met een liberalen krans; bovenal, bedek hare gebreken met den mantel der liefde, en zij maakt inderdaad

een betooverenden indruk. Maar neem dien mantel, dien krans en die steenen weg, en de illusie is verdwenen[1].

Iemands inkomen bepaalt de mate van zijn financieele krachten! Uit welke bron heeft men die stelling toch geput? Uit de ervaring, die ons elken dag leert, hoe onjuist zij is? Uit de wetenschap, die haar nooit heeft verkoudigd? Het inkomen is een bloot bestanddeel in de huishouding van het individu, voortgebracht door arbeid en kapitaal, bestemd voor vertering of instandhouding en uitbreiding van vermogen. Nu kan men wel voor wetenschappelijke doeleinden en door een werking van den geest dat element afscheiden van het geheel waartoe het behoort en op zich zelf beschouwen; maar hetgeen men dan verkrijgt is natuurlijk een bloote abstractie, want op zich zelf heeft het inkomen noch beteekenis, noch waarde. Practische waarde en beteekenis verkrijgt het eerst dan weder, wanneer men het zijn plaats in de huishouding teruggeeft en zoowel op zijn oorsprong als op zijn bestemming let. Ziehier nu de fout van de voorstanders der inkomstenbelasting. Eerst rukken zij, in hun verbeelding, het inkomen van de huishouding los, vergeten dan aanstonds dat zij nu niet langer te doen hebben met een realiteit, maar met een abstractie van hun eigen geest, en bouwen ten slotte op die abstractie een belasting, waarvan het natuurlijk geen oogenblik te verwonderen is, dat een practisch man er van getuigt: ‘Its incapacity of all real amendment is one of its distinguishing characteristics.’

1 Men kan het verloop van dit proces bij sommige schrijvers in bijzonderheden gadeslaan; bij niemand beter dan bij Prof. Vissering. Hetgeen deze in zijn ‘Handboek’ (Deel II, blz. 94) zegt is zeer opmerkelijk. De schrijver begint met de inkomstenbelasting van ‘de eene zijde’ (lees: *uit de verte*) te beschouwen. Aldus bezien, treft hem ‘de innerlijke deugdelijkheid van deze belasting boven de meeste anderen,’ ja, hij oordeelt dat zij ‘een iegelijk die zich tot een ernstige overweging en onpartijdige vergelijking verheffen kan, in 't oog zal blijven schitteren.’ Prof. Vissering is echter veel te scherpzinnig om zich door dien glans te laten verblinden. Hij beschouwt de zaak van den anderen kant’ (lees: *van naderbij*); en nu ontdekt hij op eens een tal van gebreken in de straks zoo geroemde belasting; hij ziet dat zij onbillijk is in de toepassing, ja het blijkt hem zelfs, dat zij ‘door het verschil van behoeften tusschen het eene gezin en het andere, met dezelfde som van vermogen of inkomsten, toch maar *een denkbeeldige gelijkheid van toestand*’ geeft. Men zou kunnen vragen, of een belasting, die slechts een ‘denkbeeldige gelijkheid’ geeft, ‘een iegelijk, die zich tot een ernstige overweging en onpartijdige vergelijking verheffen kan, in 't oog blijft schitteren.’ De zaak wordt echter volkomen duidelijk en de inconsequentie slechts schijnbaar, als men aanneemt, dat Prof. Vissering ons hier een blik vergunt in den gang zijner gedachten, de wording zijner overtuiging.

Ik sprak van den *oorsprong* en de *bestemming* van het inkomen: vestigen wij op beide achtereenvolgens onze aandacht.

De *oorsprong* van het inkomen kan zijn: arbeid alleen, kapitaal alleen, of arbeid en kapitaal vereenigd: een dokter, een rentenier en een koopman kunnen ons hier tot voorbeeld dienen. Beginnen wij met de eerste soort van inkomsten te beschouwen, die uit arbeid alleen, en stellen wij naast elkander iemand die een inkomen geniet voor zijn leven, en een ander die zijn betrekking elk oogenblik kan verliezen; iemand die een inkomen heeft, waarvoor hij geen werk behoeft te doen - een vaste uitkeering bijvoorbeeld - en een ander die van den morgen tot den avond moet zwoegen om zijn brood te verdienen; iemand, die, om de noodige kennis voor zijn betrekking te verwerven, jaren lang heeft moeten arbeiden, en een ander die een even winstgevende betrekking bekleedt, doch waarvoor veel minder studie noodig is geweest. Beweert men nu inderdaad, dat men van al die lieden, gesteld dat zij hetzelfde inkomen genieten, een gelijke mate van opoffering vergt, wanneer men ze allen evenveel laat betalen? Zijn hunne krachten volkomen aan elkander gelijk? Heeft niet een duurzaam inkomen een grootere waarde dan een tijdelijk inkomen? Is niet een inkomen, waarvoor men geen werk verricht, in den regel meer vatbaar om uitgebreid te worden dan een inkomen dat door zwaren arbeid wordt verkregen? Is iemands inkomen niet tevens een belooning voor den arbeid, dien hij vroeger heeft moeten verrichten om zich in staat te stellen die diensten te bewijzen, waardoor hij nu in zijn onderhoud kan voorzien? En indien op al die vragen het antwoord bevestigend moet luiden, wat blijft er dan nu reeds over van de stelling, die velen zoo onbetwistbaar scheen?

Zien wij wij bijvoorbeeld in het verslag der Engelsche enquête van 1861, hoe luide de doctoren en chirurgijns over de incometax klagen. Tot nog toe, zeggen zij, hebben zij gezwegen, omdat zij meenden dat de belasting slechts tijdelijk zou geheven worden; maar nu zij bespeuren, dat zij van lieverlede blijvend wordt, nu weêrhouden zij hunne grieven niet langer. Zij herinneren, hoe zij jaren lang moeten studeeren om de bevoegdheid tot uitoefening van hun beroep te verkrijgen; hoe zij daarna nog lang practisch werkzaam moeten zijn om de noodige ondervinding te verzamelen; hoe zij, vooral in het begin

van hun loopbaan, maar toch hun geheele leven door, zeer vele diensten om niet moeten bewijzen; en hoe het ten slotte slechts weinigen onder hen gelukt, een fatsoenlijk onderhoud, overeenkomstig hun stand, te verwerven, alvorens een vrij gevorderden leeftijd te hebben bereikt. Nadat zij dat alles in het breede aangetoond en met voorbeelden toegelicht hebben, vragen zij of het billijk is, dat zij in dezelfde evenredigheid worden belast als elk ander? Wij voor ons vertolken die vraag aldus: of hunne inkomsten, wanneer zij aan die van anderen gelijk zijn, altijd hetzelfde vermogen aanduiden om belastingen te betalen?

Ziehier nog een voorbeeld. Men vergelijke twee personen van gelijke physieke krachten met elkander, maar stelle dat de een vijf, de ander tien uren daags werkt. Het inkomen van den tweeden zal nu het dubbel bedragen van dat des eersten, en evenzoo de belasting die hij betaalt, indien er een income-tax geheven wordt. Beweert men nu dat in zulk een geval van elk een gelijke opoffering wordt gevergd? Een korte berekening leert terstond het tegendeel. Bedraagt de belasting één twintigste van het inkomen, dan levert de eerste, die slechts vijf uren daags werkt, het equivalent van 5/20 uur arbeids, de tweede daarentegen dat van 10/20 uur. Is dat gelijkheid?

Maar de onjuistheid der thans betwiste theorie komt nog meer aan het licht, als men inkomsten uit arbeid met inkomsten uit kapitaal vergelijkt. Sprekende van de klassen van personen die door de income-tax getroffen worden, zegt een der door de Commissie van 1861 ondervraagde Engelsche ambtenaren, dat men in zijn afdeeling een groot aantal lieden kan vinden, die in de bureaux van dagbladen, hetzij als drukkers, hetzij als letterzetters werken, en wel is waar £ 2 's weeks verdienen, maar daarvoor ook alle nachten moeten bezig zijn. Is het nu toch niet meer dan zonderling, om te beweren, dat de financieele krachten van zulk een persoon, die na zwaren arbeid twaalf honderd gulden 's jaars inkomen heeft, even groot zijn als die van elken kapitalist, die ƒ24,000 bezit, welke à 5 pCt. op rente zijn uitgezet? Houdt men in vollen ernst staande, dat de wetgever van beiden een gelijke opoffering vergt, wanneer hij ieder evenveel laat betalen? Ik weet wat men hierop antwoorden zal: men zal zeggen dat de kapitalist de vruchten geniet van vroegere vlijt of spaarzaamheid, hetzij door hemzelven, hetzij door anderen te zijnen voordeele betoond: kost het opbrengen der belasting hem nu minder moeite dan aan zijn

buurman, dan oogst hij slechts in wat hij zelf of een ander voor hem gezaaid heeft. Indien echter dit antwoord juist ware, dan zou de staat, dunkt mij, de belastingquestie op een bijzonder eenvoudige wijze kunnen oplossen; hij zou de benoodigde som door het getal der volwassen burgers kunnen deelen en ieders belastingbillet met het quotiënt kunnen invullen. Kwam dan deze of gene, zich beroepende op de gunstiger omstandigheden van anderen, over de gemaakte regeling klagen, dan zou men hem juist hetzelfde kunnen antwoorden wat zoo even is aangevoerd, en met hetzelfde recht. Maar het antwoord is in dit geval geheel buiten de questie. Het is hier niet de vraag of de staat *zich kan verantwoorden*, indien hij evenveel belasting eischt van den arbeider die ƒ 1200 verdient, als van den kapitalist die voor ƒ 1200 aan coupons knipt; maar het is de vraag of de financieele krachten van beiden aan elkander gelijk zijn, zoodat men van elk een even groote opoffering verlangt, door beiden dezelfde som te laten betalen. Door de questie aldus te stellen, heeft men haar, dunkt mij, reeds opgelost.

En hier schijnt het de plaats te zijn om een korte opmerking in te lasschen, die niet verzwegen mag worden. Als men de oordeelvellingen der dagbladen hier te lande nagaat, bespeurt men - wij hebben het reeds gezien - dat juist de meest liberale organen de inkomstenbelasting het warmst aanbevelen. Maar worden dan in onzen tijd alle politieke rollen verwisseld? De conservatieven ijveren voor uitbreiding van het kiesrecht, en de liberalen stellen zich in de bres voor een belasting, die hoegenaamd geen onderscheid maakt tusschen inkomsten uit kapitaal en inkomsten uit arbeid verkregen, en dus hen die slechts deze laatsten bezitten, veel te zwaar treft! Natuurlijk is de verdediging van de belangen der kleinen tegenover die der grooten, van de minderen tegen de meerderen, niet uitsluitend aan een enkele staatkundige partij opgedragen; maar de liberalen hebben toch altijd die taak aanvaard en zich daarop beroemd: hoe zijn zij dan nu op eens hiervan afgeweken? Straks, als wij het inkomen naar zijn *bestemming* beschouwen, zal de billijkheid onzer grief nog meer blijken; dan zal men bespeuren dat de inkomstenbelasting in het algemeen op den minderen man buiten evenredigheid drukt, daar zij van ruim en minder ruim bedeelden volstrekt geen gelijke opoffering vergt. Maar reeds hier blijkt dit, naar het mij voorkomt, zeer duidelijk. Geen onderscheid te maken tusschen den kapitalist,

die behalve zijn arbeidsvermogen nog een andere bron van inkomen bezit, en den niet-kapitalist, die alleen van zijn arbeid leven moet, daarbij te beweren dat men op die wijze beiden in evenredigheid van hun krachten treft, en dit alles dan nog te doen met een beroep op de liberale beginselen en de logica, ziedaar ongetwijfeld wel een der zonderlingste dingen die men ons te aanschouwen kan geven.

Welnu - werpt men mij tegen - laat op dit punt iedere inkomstenbelasting gewijzigd worden! Maar ik herinner wat ik reeds vroeger deed opmerken: die wijziging zou een erkenning zijn van de onjuistheid der theorie, dat een belasting, die iedereen naar zijn inkomen treft, het ideaal van billijkheid is. Heeft die erkenning eenmaal plaats gevonden, dan heb ik inderdaad mijn doel bereikt. De beste verdedigers der inkomstenbelasting begrijpen dit zeer goed en willen dan ook van geen wijziging hooren. Zij achten die, en terecht, ‘volkomen in strijd met de natuur eener inkomstenbelasting.’ ‘Immers naar den aard dier belasting’ - zoo spreekt bijvoorbeeld de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 24 October 1870 - ‘wordt tot grondslag der heffing genomen de *feitclijk* genoten inkomsten, en is de vraag niet *vanwaar* zij komen, doch eenvoudig *hocveel* zij bedragen. Dit criterium onderscheidt juist de income-tax van de belastingen op kapitaal of bezittingen. Maar vervolgens zal men, eens dien weg opgaande, met een oneindige verscheidenheid van gevallen te doen krijgen. Om tot het gestelde doel te geraken, zoude men moeten letten op den leeftijd van den contribuabele, op de mate van gezondheid waarin hij zich gewoonlijk verheugt, op den vermoedelijken ouderdom dien hij bereiken zal, op de grootte van zijn huisgezin en den omvang zijner behoeften naar gelang van stand of leefwijze, - en op al die verschillende omstandigheden een afzonderlijk percentage pasklaar maken. Hoe zal men dan nog handelen met die bedrijven en ondernemingen, waar besteding van kapitaal noodzakelijk is, en het dus ondoenlijk wordt om aan te wijzen, welk deel der inkomsten vrucht van het kapitaal, welk ander deel gevolg van den arbeid is? Is het niet voldoende, op al die redenen van verschillende berekening te wijzen, om de onmogelijkheid van zulk een regeling te doen uitkomen? Eindelijk, van de inkomsten uit een klein kapitaal, onvoldoende om daaruit des noods zijn gewone uitgaven te bestrijden, en die derhalve tot vermeer-

dering van het kapitaal zelf nog moeten worden bespaard, geldt volkomen dezelfde redeneering als van de t i j d e l i j k e inkomsten. En loonen of winsten, welke genoten worden door den bezitter van een kapitaal, dat hem onbezorgd voor de toekomst kan doen zijn, kunnen even goed zonder eenig bezwaar geheel worden verteerd als de b l i j v e n d e inkomsten; waaruit, dunkt ons, onbetwistbaar volgt, dat de onderscheiding tusschen de vruchten der kapitalen of de loonen van arbeid en inspanning hier elken redelijken grondslag mist'[1].

De schrijver dezer regels heeft van zijn standpunt volkomen gelijk. Laat men eenmaal het beginsel varen van het inkomen alleen op zich zelf te beschouwen, zonder te vragen welke plaats het in de huishouding vervult, dan komt men met de income-tax in een zee van moeilijkheden. Maar zou men beter de juistheid kunnen betoogen van de zware beschuldiging, die Mac Culloch tegen deze belasting richt: 'Its incapacity of all real amendment is one of its distinguishing characteristics?'

Niemand wane daarenboven, dat de bezwaren tegen de gelijkstelling der begrippen: financieele krachten en inkomen met het bovenstaande zijn uitgeput. Na het inkomen in zijn oorsprong beschouwd te hebben, willen wij nu op zijn *bestemming* letten. Deze is van tweeërlei aard: tot vertering en tot besparing. De eerste laat zich weder onderverdeelen in vertering voor het noodzakelijke, het aangename, het nuttige, het overvloedige, enz.; de tweede: in besparing tot aanvulling van vroegere of voorziening in toekomstige verliezen, in noodzakelijke en niet noodzakelijke besparing, en diergelijken. Het is onnoodig hier in al te fijne onderscheidingen af te dalen; een vluchtige herinnering aan het feit, dat de inkomsten van verschillende personen niet allen dezelfde, ja integendeel zeer wijd uiteenloopende, bestemmingen hebben, is hier voldoende.

Immers, hoe kan men een oogenblik beweren dat er gelijkheid van financieele krachten zou bestaan tusschen een zeker aantal personen, wanneer de inkomsten dier personen, hoezeer in bedrag onderling gelijk, wat hare bestemming betreft belangrijk van elkander verschillen? Neem een gegeven som, ƒ 2000 bij voorbeeld. Is dat nu een ruim, een middelmatig of een schraal inkomen? Zeg mij, wat van die ƒ 2000 betaald

1 In denzelfden geest spreekt de Parieu, t.a.p., blz. 330.

moet worden; eerst dan zal ik u kunnen antwoorden. De een leeft in een dure, de ander in een goedkoope streek des lands; de een is gehuwd, de ander niet; de een heeft een groot, de ander een klein gezin; de een heeft rijke, de ander arme familiebetrekkingen; de een heeft vermogen of uitzicht op het verkrijgen daarvan, de ander noch het eerste, noch het tweede. De een heeft zijn kapitaal moeten aanspreken om zijn bedrijf te leeren en zijn inkomsten moeten hem die uitgaaf vergoeden; de ander verkeert niet in dat geval. De een heeft een zeer wisselvallige zaak, een zaak die misschien twintig jaren achtereen een ruime winst kan afwerpen om het één en twintigste een groot verlies te doen lijden, zoodat hij, die haar drijft, zeer onverstandig zou handelen als hij zijn geheele inkomen verteerde; de ander heeft een vast salaris of het vruchtgebruik van een kapitaal, zoodat hij voor toekomstige verliezen niets behoeft op te leggen. Men begrijpt dat wij op deze wijze bijkans in het onbepaalde kunnen voortgaan. De verschillen zijn talloos. Er zijn schier geen twee gezinnen, wier toestanden volkomen dezelfde zijn. Maar welken naam moeten wij nu geven aan een theorie, die met niets van dit alles rekening houdt, die evenmin naar den oorsprong als naar de bestemming der inkomsten vraagt, en die, zonder onderzoek, zonder zelfs een poging tot bewijs, kortweg de stelling nederschrijft: als gij ieder laat betalen in evenredigheid van zijn inkomen, vraagt gij van allen een gelijke mate van opoffering!

Het ontbreekt ook hier niet aan valsche redeneeringen om die onmogelijke stelling te handhaven. Zoo werpen sommigen u tegen, dat de staat op de ongunstige omstandigheden zijner belastingschuldigen niet altijd behoeft te letten, daar die omstandigheden dikwerf zijn toe te schrijven aan hun eigen vrijwillige handelingen, waarvan zij de gevolgen moeten dragen. Iemand is bijvoorbeeld gehuwd en heeft een talrijk gezin: het heeft hem vrijgestaan om niet in het huwelijk te treden en geen talrijk gezin te hebben, dan zou het hem lichter zijn gevallen de belasting op te brengen. De regeering heeft er niets mede te maken, dat hij moedwillig zijn huiselijke lasten heeft verzwaard: dit mag geen reden zijn om hem minder te doen dragen in de algemeene *staats*lasten, indien zijn inkomen even groot is als dat van een ander.

Inderdaad, de regeering zou billijk zijn, indien zij zoo sprak! Als de zonen van dien man volwassen zijn, aarzelt zij geen

oogenblik met ze op te roepen voor het leger. Dan weet zij de aan hun stoffelijke en geestelijke opvoeding bestede zorgen wel te waardeeren. Maar die zorgen, gedurende het tijdperk dat zij het drukkendst zijn, aan hen, die ze dragen moeten, in rekening te brengen, daaraan mag niet gedacht worden. Welk een ideaal van rechtvaardigheid!

Doch de redeneering raakt weder de questie niet. Wij wilden onderzoeken of allen, die gelijke inkomsten hebben, ook gelijke financieele krachten bezitten, en het tegendeel is gebleken. Beweert men nu dat de staat bij gelijkheid van inkomen op ongelijke krachten niet behoeft te letten, dan wederlegt men niet de resultaten van ons onderzoek, maar plaatst zich ter verdediging der income-tax op een geheel nieuw standpunt. Hoe onhoudbaar dat standpunt is, hebben wij reeds ter loops gezien. Zoo blijft dan de grief, dat de inkomstenbelasting vele klassen van personen buiten evenredigheid drukt, ten volle bestaan.

Tot deze klassen van personen behooren ook ten slotte de bezitters van kleine inkomsten; want vraagt men gelijkheid van opoffering, wanneer men de groote en de kleine inkomsten naar denzelfden maatstaf belast? Kan hij, die al zijn verdiensten noodig heeft om rond te komen, hetzelfde deel van zijn inkomen missen, als degeen die overdaad geniet en jaarlijks nog een belangrijke som oplegt? Zoo weinig is dit waar en zoozeer is men algemeen van het tegendeel overtuigd, dat zelfs de warmste verdedigers der incometax meestal de noodzakelijkheid hebben ingezien om die belasting dusdanig te wijzigen, dat op dit punt hare onbillijkheid wordt getemperd. Allerlei plannen zijn tot dat einde gemaakt. Sommigen willen een progressieve belasting invoeren, anderen willen voor allen een zeker minimum vrijlaten, hetgeen hetzelfde gevolg zou teweegbrengen. Maar wat beteekenen al die plannen, zoo niet een protest tegen de bewering, dat een belasting, die ieder naar gelang van zijn inkomen treft, het ideaal van billijkheid zou zijn? Om dat protest te verkrijgen was het ons hier te doen[1].

1 Uit de officieele mededeelingen der Britsche regeering mag men afleiden, dat het grootste gedeelte der personen, die in Groot-Brittannië door de inkomstenbelasting getroffen worden, bezitters zijn van kleine inkomsten. Die mededeelingen geven wel is waar alleen licht over schedule D (Profits or gains arising from any profession, trade, employement or vocation), maar de schedule D levert bijna de helft van de geheele opbrengst der belasting. Zij leeren dat voor deze rubriek in 1867 betaald is door 383,452 personen.
Hiervoor genoten

ongeveer *twee derden* of 257,166	personen minder dan £ 200
54,252	personen van £ 200 tot £ 300
23,293	personen van £ 300 tot £ 400
minder dan *één tiende* of 37,020	personen £ 500 en meer.

(Miscellaneous Statistics, VII, 179)

De aangevoerde redenen zullen wel voldoende zijn om te bewijzen, dat men niet ieder naar zijn krachten treft, als men allen in evenredigheid van hunne inkomsten laat betalen. Maar laten wij nog een stap verder gaan. Uit het tot nu toe gezegde blijkt, dat het inkomen niet de maatstaf der financieele krachten *is*; thans wil ik trachten aan te toonen, dat het onmogelijk die maatstaf *zijn kan*. Zoodoende zal de principieele fout van de verdedigers der income-tax eerst recht duidelijk worden, en, naar ik hoop, de mogelijkheid ontstaan om die fout voortaan te vermijden.

Het motto van dit opstel - all real reforms in the world must rest on the sober recognition of the facts of life - diene tot uitgangspunt der korte bewijsvoering die nu moet volgen. Daarmede wordt gezegd, dat elke hervorming, die niet de feiten van het werkelijke leven tot grondslag heeft en dus niet van een diepe kennis dier feiten uitgaat, ijdel is. Welke soort van feitenkennis nu heeft de wetgever op het gebied der belastingen in de eerste plaats noodig? Wat moet bovenal het voorwerp zijner studie zijn?

Het voorwerp zijner studie - zijner economische studie althans - kan dunkt mij geen ander wezen dan datgene, dat ten slotte door elke belasting wordt getroffen: de economische toestand van het individu, of, om een kunstterm te bezigen: zijn *huishouding*. Vestigen wij derhalve hierop eenige oogenblikken onze aandacht.

Die oogenblikken behoeven niet lang te zijn, want hetgeen wij voor ons doel noodig hebben te weten, blijkt reeds bij een vluchtige beschouwing. Wij zien namelijk al zeer spoedig drie dingen: In de *eerste* plaats, dat elke huishouding uit verschillende elementen is samengesteld, zooals vermogen, inkomen, vertering (van nooddruft, gemak of weelde); in de *tweede* plaats, dat die elementen niet overal dezelfde zijn (hier bijvoorbeeld ontbreekt het vermogen, elders de vertering van

weelde); in de *derde* plaats dat ook daar, wáár de elementen dezelfde zijn, nogtans de evenredigheden, waarin zij voorkomen, vaak belangrijk van elkander verschillen: in de eene huishouding is veel vermogen en weinig vertering, in de andere weinig vermogen en veel vertering, in een derde, weinig vertering en vermogen, maar veel inkomen uit arbeid. De verschillen tusschen de huishoudingen zijn inderdaad in elk opzicht talloos. Straks, toen wij het inkomen naar zijn bestemming in oogenschouw namen, hebben wij er een reeks van opgenoemd, die echter nog belangrijk vermeerderd kan worden. Letten wij thans alleen op deze drie waarheden: dat elke huishouding uit meer dan één element bestaat, dat de elementen niet altijd dezelfde zijn en dat zij in ongelijke evenredigheden voorkomen.

En nu stel ik deze vraag: Welk element is de maatstaf van de financieele *kracht*, die iedere huishouding bezit? Anders gezegd: Welk element wijst, door de evenredigheid waarin het voorkomt, aan, hoeveel belasting een huishouding, vergeleken met alle anderen, zonder overmaat van opoffering, dragen kan? - Men glimlacht natuurlijk over die vraag; men herinnert ons aan de drie eenvoudige waarheden, die straks zijn vermeld: men doet ons opmerken, dat slechts dán een enkel element de financieele kracht der huishouding zou kunnen aanduiden, indien elke huishouding dezelfde elementen in gelijke evenredigheden bezat; men verwijt ons derhalve dat wij een ongerijmde vraag doen;..... dat wil zeggen: men levert zulk een scherpe kritiek van de theorie der inkomstenbelasting, dat het onnoodig schijnt, er iets aan toe te voegen. Wat toch doen de verdedigers dier belasting anders dan hetgeen men daar juist heeft afgekeurd? Zij nemen een enkel element: het inkomen, en verklaren dat dit de maatstaf is van de kracht der huishouding; in plaats van deze in haar geheelen omvang gade te slaan en te bedenken, hoe zeer in die kleine wereld - waarin zooveel trekken van die groote wereld, de maatschappij, te herkennen zijn - alles ten nauwste samenhangt en geen enkel element waarde of beteekenis heeft dan alleen in verband met al de overigen. Door een enkele belasting te zoeken, die iedereen naar zijn krachten treffen zou, hebben de voorstanders der income-tax getracht naar een onbereikbaar ideaal: zulk een belasting bestaat niet en kan niet bestaan. Een *systeem*, een samenstel van belastingen is het eenige middel om ieder zoo te laten bijdragen, dat van allen een gelijke mate van opoffering

gevergd wordt; want een enkele belasting wordt slechts naar den maatstaf van één element der huishouding geheven, en geen enkel element, zooals wij gezien hebben, is een zuivere maatstaf van de financieele kracht, waarmede het geheel is toegerust. Voegen wij nog daarbij dat zulk een systeem van belastingen evenmin deductief eens en voor al kan worden vastgesteld; het zal moeten veranderen naar tijd en plaats. Een stelsel, dat hier volmaakt goed zou werken, zou in Indië onbruikbaar kunnen zijn. Een stelsel dat in onzen tijd alle deugden zou vereenigen, zou misschen in een volgende eeuw die deugden missen. De elementen toch, waaruit de huishoudingen bestaan, de aard en de bronnen der inkomsten, de vorm en de productiviteit der kapitalen, de soort en de wijze der verteringen, zijn afhankelijk van klimaat, bodem, volkskarakter, tijdsomstandigheden, en dus aan allerlei invloeden onderhevig. Geen stelsel van belastingen kan goed zijn, tenzij het rust op eene grondige kennis, niet slechts van de huishouding in het algemeen, maar ook van de huishoudingen ten tijde wanneer en ter plaatse waar het werken moet. Om die kennis in al hare volheid te verkrijgen, moet men den weg bewandelen, waarop Adam Smith ons zoo uitnemend is voorgegaan, den weg van waarneming en ontleding. Dusdoende zullen de toestanden, waarin de huishouding zich kan bevinden, de elementen waaruit zij bestaan kan, de voorwaarden waaronder zij kan bloeien en de oorzaken die haar verval kunnen teweegbrengen, ons allengs helder worden. Hoe meer men waarneemt en opteekent, hoe beter. Eerst uit een rijke verzameling van gevallen zal men voor elk land en elken tijd de kennis kunnen putten, die tot de vorming van een goed belastingstelsel onmisbaar noodig is.

Doch misschien zijn er onder hen, die wij bestrijden, die dit alles toegeven, en toch, zij het ook op andere gronden dan voorheen, hun geliefkoosde belasting blijven verdedigen. Toegegeven - zoo spreken zij misschien - dat die belasting de theoretische volkomenheid mist, waarmede wij haar in onze verbeelding hadden bekleed; moet dan toch niet uwerzijds worden erkend, dat zij in onzen tijd en hier te lande een plaats in het financieele stelsel behoort in te nemen? Wij hebben thans een patentbelasting, die niet anders is dan een eenzijdige, hoogst onbillijke income-tax; daarnaast staat een verteringsbelasting, het personeel, die, naar het eenparig oordeel van

alle deskundigen, op hoogst verkeerde grondslagen rust, en die, al wierd zij ook herzien, toch voor de schatkist weinig waarde zou bezitten, daar hare opbrengst voor drie vierden aan de gemeenten is afgestaan. Ten gevolge van de vermeerdering der staatsuitgaven is er thans behoefte aan een nieuwe belasting; de gelegenheid om het patent te doen verdwijnen, is schooner dan ooit. Zullen wij nu niet een stap voorwaarts doen op den goeden weg, wanneer wij op dit oogenblik tot de heffing van een income-tax besluiten, en daardoor tegelijk de patentbelasting vervangen en in de nieuwe geldelijke behoeften voorzien? Laat de income-tax al niet het ideaal eener belasting zijn, een *algemeene* inkomstenbelasting is toch stellig beter dan een *eenzijdige*, die slechts op het arbeidzaam gedeelte der bevolking drukt, ja zelfs dit gedeelte - zonder reden, uit louter willekeur - nog niet eens ten volle treft.

Op deze bedenking is veel te antwoorden. De allerlaatste opmerking is stellig juist: een algemeene inkomstenbelasting verdient ongetwijfeld de voorkeur boven een partieele belasting der arbeidsverdiensten, en het zou daarom zeer verklaarbaar zijn geweest, indien vele leden der Staten-Generaal, zelfs diegenen, wier oogen voor de gebreken der income-tax geopend zijn, om geen andere dan deze practische reden aan het ontwerp-van Bosse hun steun hadden toegezegd. Bestond er geen andere keus dan tusschen een inkomstenbelasting en een patentbelasting, dan zou men zeker blijk geven van weinig doorzicht, door de laatste te verkiezen. Maar is de keus inderdaad zoo beperkt? Kan het vernuft onzer staatslieden niets anders uitdenken tot vervanging van het patent en ter voorziening in de nieuwe behoeften, dan een belasting, waaraan zoo vele en zoo groote bezwaren zijn verbonden, als het geval is met de income-tax? Is het wenschelijk, bij deze gelegenheid een belasting in te voeren, waarvan men bij voorbaat moet erkennen, dat zij geen duurzame plaats in ons financieele stelsel mag innemen, en die dus later, ja zoo spoedig mogelijk, op haar beurt moet vervangen worden door iets beters? Ziedaar de vragen, die ik aan het oordeel van den lezer wensch te onderwerpen en waaraan ik trachten wil nog meer beteekenis te geven door de practische bezwaren, die aan elke *zuivere* inkomstenbelasting onafscheidelijk verbonden zijn, in herinnering te brengen.

En nu vreeze niemand dat hier een herhaling zal volgen van de gewone grieven tegen de income tax, die men gedu-

rende de laatste weken in onze conservatieve bladen zoo dikwijls heeft kunnen lezen. Ik zwijg van de bedriegerijen, waaraan de fiscus, ten gevolge van de moeilijkheid, waarin hij verkeert om de juistheid van de opgaven der belastingschuldigen te onderzoeken, bloot staat. Ik zwijg daarvan, niet omdat ik het daaraan ontleende bezwaar loochen of gering schat, maar vooreerst omdat het aan geen der lezers onbekend zal zijn, en in de tweede plaats, omdat ik niet geloof dat er voor ons land ooit een goed financieel stelsel zal worden uitgedacht, waarin niet de een of andere belasting zal voorkomen, die aan hetzelfde nadeel lijdt. Neen, de bezwaren, die ik op het oog heb, zijn van een anderen aard. Als men een inkomstenbelasting wil invoeren, dient men, niet alleen theoretisch, maar ook practisch, te kunnen aanwijzen, wat tot het inkomen gerekend moet worden en wat niet. Hierin ligt de bron van een reeks van moeilijkheden, die mij inderdaad onoverkomelijk toeschijnen.

De natuur toch geeft het inkomen bijna nooit zuiver, maar meestal in een zeer onzuiveren toestand, met allerlei vreemde stoffen vermengd. Om te weten hoeveel zuiver inkomen zulk een mengsel bevat, moet men eerst bij het licht der wetenschap onderzocht hebben, welke bestanddeelen als zuiver inkomen zijn aan te merken en welke niet. Men neme bijvoorbeeld de inkomsten der kooplieden en industrieelen. Hetgeen een koopman of fabriekant in een gegeven jaar verdiend heeft, is een mengsel van inkomen en assurantiepremie voor toekomstige verliezen; maar in welke evenredigheid staan die twee elementen hier tot elkander? Is het reeds moeilijk in een bijzonder geval daarop te antwoorden, de moeilijkheid wordt nog veel grooter, wanneer men een algemeene oplossing zoekt, die voor elk geval zal moeten dienen. Nogtans behoort de staat een algemeen beginsel vast te stellen, waarnaar de oplossing telkens moet geschieden, en waar is zulk een beginsel te vinden? Men heeft er van gesproken om deze soorten van inkomsten te belasten naar hetgeen zij gemiddeld in de laatste drie jaren hebben bedragen; maar dit is immers in tallooze gevallen op verre na niet voldoende. Al stelt men vijf, al stelt men tien jaren, dan zullen er fabrieks- en handelszaken zijn, en waarlijk niet weinige, die door de inkomstenbelasting altijd naar een onbillijken maatstaf getroffen zullen worden. Is het zoo zeldzaam, dat iemand vijf, tien jaren achtereen goede win-

sten maakt, en ten slotte door het faillissement van een handelsvriend, door een toevalligen achteruitgang der prijzen, door een misgreep, meer dan de helft van het verdiende geld weder verliest? Leert niet de ondervinding dat een reeks van goede jaren meestal door een reeks van kwade wordt gevolgd en dat een koopman nooit op den dag van morgen bouwen kan? Hoe wil men dan een algemeenen regel stellen? Elke regel zal verkeerd zijn, naar ik vrees.

Even groot is de moeilijkheid ten aanzien van de renteniers. Iemand maakt aan het eind van het jaar zijn winst en verliesrekening op. In het credit dier rekening brengt hij een zekere som voor de rente zijner effecten, in haar debet dezelfde som wegens vermindering in de waarde dier effecten; dientengevolge besluit hij, dat hij dat jaar geen inkomen genoten heeft en dus ook geen inkomstenbelasting schuldig is; want hij is in zijn vermogen evenveel achteruitgegaan als zijn verteringen hebben bedragen en heeft dus dat jaar van zijn kapitaal geleefd. Deze rekening schijnt volmaakt juist. Wil men effecten met goederen of met schuldvorderingen gelijk stellen? Het maakt geen verschil, want een goed boekhouder verzuimt niet ze beiden behoorlijk te taxeeren, om het zuiver inkomen te berekenen, dat de zaak, wier resultaten hij wil kennen, afwerpt. Een naamlooze vennootschap, een Bank bijvoorbeeld, die bij het vaststellen van haar dividend al hare effecten en overige bezittingen niet aan een nauwkeurige schatting onderwierp, zou zich blootstellen aan een zeer scherpe en zeer gegronde kritiek; waarom zou nu een particulier een ander beginsel moeten volgen? Het aftrekken van een zeker bedrag voor waardevermindering van het kapitaal is dus volkomen geoorloofd, mits men nu ook aan den anderen kant niet verzuime alle waardevermeerdering bij het inkomen te voegen. Elke geldbelegging is een onderneming, waaraan in den regel goede en kwade kansen verbonden zijn; en als men de voordeelen, die een onderneming afgeworpen, of de nadeelen, die zij veroorzaakt heeft, wil leeren kennen, mag men geen enkel element verwaarloozen. Om dezelfde reden zal ook een landeigenaar, bij de berekening van zijn inkomen, de vermeerdering, die de waarde van zijn grond heeft ondergaan, in aanmerking moeten nemen; menigeen toch stelt zich slechts daarom met de kleine rente, die door landbezit gewoonlijk verkregen wordt, tevreden, omdat hij vermoedt dat zijn kapitaal in waarde zal

rijzen. Heeft die rijzing eenmaal werkelijk plaats gegrepen, dan moet zij, als winst, bij het inkomen gevoegd worden. Ik zeg: *moet*; want, naar 't mij voorkomt (met overtuiging durf ik ten aanzien van dit geheele punt niet spreken) kan de wetgever noch te dezen opzichte, noch ten aanzien der effecten, aan de belastingschuldigen eenige vrijheid laten, wil hij niet de schromelijkste verwarring zien ontstaan. Gesteld eens bijvoorbeeld dat men den particulieren fondsenhouders vergunde om hunne effecten bij de bepaling van hun inkomen *niet* te taxeeren, en dat zij van deze vergunning gebruik maakten, dan zou men het volgende zonderlinge verschijnsel waarnemen. De een stelt zich *onmiddellijk* in het bezit van allerlei staatsfondsen; die fondsen verminderen in waarde, maar dit oefent geen invloed uit op zijn wettelijk inkomen. De ander daarentegen koopt aandeelen in een naamlooze Vennootschap, die haar kapitaal in dezelfde fondsen heeft belegd en ten gevolge van de daling hunner waarde geen dividend uitdeelt; zijn wettelijk inkomen wordt dus dat jaar op niets gesteld. Vrijheid is in dergelijke zaken niet anders dan een bron van willekeur en onrecht. Er moeten vaste regels worden aangegeven, waaraan van regeeringswege streng de hand wordt gehouden, en die regels moeten tevens van dien aard zijn, dat er geen slechte praktijken door worden aangemoedigd. Dit laatste nu zou, naar ik vrees, geschieden, als het taxeeren der bezittingen niet werd voorgeschreven. Hoe oneerlijk gaat men niet nu reeds vaak te werk bij het opmaken van balansen en het vaststellen van dividenden!

Maar nu lette men op al de practische bezwaren, waarin men, door de noodzakelijkheid gedreven, vervalt. De regeering zou misschien wel mogen beginnen met het Italiaansch boekhouden aan alle belastingschuldigen voor te schrijven. Men verbeelde zich landbouwers, die bijna nooit de pen in handen nemen, sommige vrouwen, geleerden of geestelijken, voor wie een effectenprijscourant een blad vol mysteriën is, die eenvoudig nagaan hoeveel zij incasseeren aan coupons en hoeveel hunne verdere inkomsten bedragen, om daaruit - o economische ketterij - om daaruit af te leiden hoeveel zij te verteren hebben; al die lieden zullen telkens met de beste bedoelingen, hetzij den staat, hetzij zich zelven benadeelen en hunne aangiften zullen volstrekt niet te vertrouwen zijn. ‘Das Einkommen’, zegt een Duitsch economist, ‘hat eine bloss

buchhälterische Existenz.' Men moet ten minste in vele gevallen een boekhouder zijn om het te berekenen.

En hoe zal het zoodoende gaan met de belangen der schatkist? Men pleegt de income-tax als tijdelijk middel van inkomsten bijzonder aan te bevelen en beroept zich te dien aanzien op de ondervinding van Engeland; maar het komt mij voor, dat als men haar goed regelt - niet als men zich om billijke regeling volstrekt niet bekreunt - de income-tax juist als voorbijgaand middel van inkomsten in moeilijke tijden bijzonder ongeschikt is. Want in zulke tijden dalen alle bezittingen in waarde, ja meestal dermate, dat de rente, die zij afwerpen, daardoor meer dan verslonden wordt, zoodat de inkomsten uit kapitaal, vooral die uit effecten, niets zullen bijdragen ter voorziening in de behoeften van het oogenblik. De eenige inkomsten die dan niet zullen verdwijnen, hoewel zij misschien eene vermindering zullen ondergaan, zijn de arbeidsverdiensten, zooals de salarissen van ambtenaren en andere personen, en op hen zal dan al de druk der belasting nederkomen. Nog eens: men kan dit bezwaar zeer goed ontgaan door de eischen der billijkheid minder streng op te vatten, de oogen te sluiten voor de werkelijkheid, en onder den naam van incometax een belasting in te voeren, die een vreemdsoortig mengsel is van een belasting op het inkomen en op het vermogen; maar ik twijfel er aan of dit de bedoeling harer verdedigers kan zijn. Een zuivere inkomstenbelasting zal, indien ik mij niet bedrieg, altijd een hoogst wisselvallige bate blijven en juist dan het minste aan de schatkist opleveren, wanneer deze het meeste geld noodig heeft.

Ik heb evenwel het grootste, het meest principieele, bezwaar tegen het denkbeeld om aan de income-tax een duurzame plaats in ons belastingstelsel te geven, nog niet genoemd. Welke toch zal de plaats, die zij er moet innemen, zijn? Ik kan begrijpen dat men in een goed geordend stelsel een algemeene belasting op de *verteringen* niet kan missen, bepaaldelijk als men het middel weet te vinden - bijvoorbeeld door aftrekking van een zekere som, die klimt en daalt naar de uitgebreidheid der gezinnen - om alleen de verteringen van gemak en weelde te treffen; deze verteringen toch wijzen in den regel aan, welk minimum van financieele kracht de belastingschuldige zelf zich toekent, en zij kunnen dus een der grondslagen leveren, waarop men verder voortbouwt. Maar van de inkomstenbe-

lasting kan men onmogelijk hetzelfde getuigen. Zij drukt hier veel te zwaar, ginds veel te licht. Moet zij dienen om de inkomsten te treffen, waarvan nu geen patentbelasting geheven wordt? Zij verricht die taak onvolkomen, daar zij de arbeidsverdiensten nog veel te zwaar belast. Maar vulde men haar aan door een belasting op de inkomsten uit kapitalen of door een kleine vermogensbelasting, dan zou men weder een tal van onbillijkheden begaan, want de arbeidsverdiensten worden wel in het algemeen, maar volstrekt niet in elk bijzonder geval door de income-tax overmatig getroffen. Door aan deze belasting een plaats te geven in een stelsel, schept men dus, naar ik vrees, een bron van eindelooze verwarring en maakt men de taak van den wetgever op financieel gebied bijna onuitvoerbaar.

Wij zijn alzoo tot de slotsom gekomen, dat de inkomstenbelasting noch op zich zelve, noch als element in een stelsel, aanbeveling verdient. Liet het zich anders verwachten? Een belasting die zich grondt op een bloote onderstelling, welke onderstelling letterlijk door niets wordt bevestigd en dus geheel uit de lucht gegrepen is, zulk een belasting moet wel in de uitvoering op moeilijkheden stuiten, die voor geen andere dan een willekeurige oplossing vatbaar zijn, ja ten slotte een oorzaak worden van verwarring. De income-tax - daarin niet ongelijk aan de staatkundige theoriën van een Jean-Jacques Rousseau of de socialistische plannen van een Fourier of een Robert Owen - is niet geteeld op den gezonden bodem der werkelijkheid, en geen wonder dus dat zij, op dien bodem overgeplant, daar niet aarden wil. Want het inkomen, men kan het niet genoeg herhalen, is, op zich zelf beschouwd, niets anders dan een abstractie van den geest, een voorwerp van wetenschappelijke studie. In de werkelijkheid staat het nooit op zich zelf. Wie het in zijn practische beteekenis wil leeren begrijpen en waardeeren, moet het als bestanddeel der huishouding beschouwen en dus op zijn oorsprong en bestemming letten. Dit hebben de verdedigers der inkomstenbelasting verzuimd en zulk een verzuim wordt nooit straffeloos gepleegd.

26 Nov. 1870.

N.G. PIERSON.

De wet op de krankzinnigengestichten.

De tijden zijn voorbij, dat het volk om het toppunt van genot te smaken naar het Dolhuis ging om de krankzinnigen te plagen en te sarren. Meerdere kennis heeft ons geleerd ook voor hen medelijden te hebben. Wij zien in hen noch bezetenen door den duivel, noch wezens aan wie alle menschelijk gevoel moet ontzegd worden - wij beschouwen hen als onze ongelukkige broeders. Want wij weten dat genezing voor velen mogelijk is, en dat op de ongeneeslijken eene goede verpleging toch altijd een heilzamen invloed uitoefent. -

Met dezen omkeer in de algemeene overtuiging is ook de zorg van den Staat voor deze ongelukkigen eene geheel andere geworden. Niet langer bepalen zich de wetten er toe om de maatschappij tegen hen te beveiligen en aan de familie der krankzinnigen de middelen aan te geven om hun vermogen ongeschonden te bewaren. Niet meer zijn wij tevreden met een strafbepaling als de volgende, die in ons strafwetboek voorkomt en ons terugvoert naar ideeën van vóór een eeuw: ‘Met een geldboete zullen gestraft worden: Degenen die den dood of kwetsuren van melk- of slagtbeesten of andere dieren, aan eenen andere toebehoorende, veroorzaakt zullen hebben door het los laten loopen van krankzinnigen, of die niet wel bij het hoofd zijn, of van wilde en kwaadaardige dieren enz.’

Thans stelt men andere eischen aan den Staat. Naast de bescherming van melk- of slagtbeesten eischt men ook bescherming voor de krankzinnigen. Zelve hulpeloos, dikwijls het voorwerp van minachting en haat, hebben zij die bescherming zeer noodig;

en te meer omdat hunne genezing alleen bij een zeer zorgvuldige verpleging, waarbij wetenschap en menschenkennis de middelen aanwijzen, te verkrijgen is.

Doch bij die uitbreiding der staatsbemoeiing doen zich, gelijk natuurlijk is, tal van vraagstukken voor, wat betreft den omvang dezer staatszorg. Moet de Staat, bij het erkende nut dat afzonderlijke gestichten voor de genezing van krankzinnigen hebben, zelf tot de oprichting daarvan overgaan? En zoo neen, welk toezicht moet er dan van staatswege worden gehouden op de huizen of de particuliere gestichten, waar krankzinnigen verpleegd worden; hoe ver behoort dit te gaan? Maar nog meer: moet aan den Staat niet de bevoegdheid gegeven worden om te waken dat de genezing van krankzinnigen niet door verzuim of door gemis van betrekkingen en vrienden wordt onmogelijk gemaakt? Moet de Staat alzoo niet in bepaalde gevallen den krankzinnige aan zijne omgeving kunnen onttrekken en in een gesticht doen plaatsen, of, is de patient door zijn familie in een gesticht gebracht, zich kunnen verzetten tegen het verleenen van een voorbarig aangevraagd ontslag?

Aan wien moet voorts het recht toegekend worden om een krankzinnige zijn vrijheid te ontnemen, in een gesticht te doen plaatsen? Alleen aan de naaste betrekkingen, of ook aan anderen?

Doch moet de wetgever niet verder gaan? Gesteld hij wist zulke bepalingen te maken, dat 't alleen werkelijke belangstelling, liefderijke zorg voor het welzijn van den patient was, die iemand het recht en de macht gaf om diens opsluiting te bevelen - is dan de kans van mistasting toch niet te groot, dan dat zoo iets zou kunnen geschieden door een ieder? Eischt daarbij zulk eene beperking van de persoonlijke vrijheid, als de verpleging van krankzinnigen medebrengt, niet de tusschenkomst van rechterlijke of administratieve macht? Met andere woorden, moet de wet niet in de eerste plaats zorgen, dat het alleen krankzinnigen zijn die in de huizen daartoe bijzonder ingericht verpleegd worden?

Ziehier de vragen die voor het eerst moesten beantwoord worden, toen in deze eeuw de overtuiging algemeen werd dat de zorg voor de krankzinnigen zich niet moest bepalen tot opsluiten, maar dat deze evenals andere zieken recht hebben op een verstandige liefderijke verpleging, en dat daardoor voor de meesten kans op genezing ontstaat. Achtereenvolgens kwamen in Engeland, Frankrijk, België en ons land daartoe betrekke-

lijke wetten tot stand. De onze is van 1841. Eene ontzettende schrede voorwaarts heeft die wet ons op dit gebied gebracht; van ellendige verblijven met hokken, werden de meeste gestichten in weinige jaren voortreffelijke inrichtingen; zij werden uitgebreid, en hoe langer hoe meer ongelukkigen - nog jaarlijks groeit het aantal aan - mogen eene wetenschappelijke, zorgvuldige en aangename verpleging genieten.

Doch verschilt alzoo de toestand der gestichten, de zorg voor de krankzinnigen, thans hemelsbreed van die van vóór 1841 - geen wonder is het, dat onze wet ook in vele opzichten verouderd is. De uitstekende resultaten door de verbeteringen verkregen maken onze eischen grooter: daar de wet een eersteling op dit gebied was, kon het daarbij niet anders of de praktijk wees leemten, fouten in de wet aan. Reeds voor vijf jaren werd dit in het verslag door de inspecteurs aan den Minister van Binnenlandsche Zaken ingediend erkend; een nieuwe wet, zoo meldden zij daarin, was door hen ontworpen. Tot nu toe bleef echter de wet onveranderd.

Het gemis aan belangstelling in dit onderwerp hier te lande is zeker voor een deel hieraan schuld. Terwijl in andere landen, en vooral in Frankrijk en in Engeland, vele schrijvers zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden, is bij ons, voor zoover ik weet, nadat de wet is tot stand gekomen, niets daarover geschreven, de uitvoerige, met veel zorg bewerkte verslagen der inspecteurs natuurlijk niet medegerekend. Heftig zijn de wetten in beide genoemde landen aangevallen: talentvolle schrijvers hebben daar, in verdichte verhalen, de werking der wet geschetst en met den gloed hunner verbeelding de rampzalige gevolgen die zij *kan* hebben aangetoond. Een voortdurenden strijd tegen de fransche wet voert, sinds jaren, het bekende blad *le Siècle*, en zoo groot is het belang dat in Frankrijk de liberale partij in dit onderwerp stelt, dat de regeering van 4 September, te midden van het krijgsgedruisch, reeds nu hare aandacht op dit onderwerp heeft gevestigd.

Mocht het mij gelukken door deze studie de aandacht op dit zoo hoogst belangrijke onderwerp te vestigen en daardoor eene herziening der wet te bespoedigen, ik zou het doel, dat ik mij voorstel, bereikt hebben.

I.

Welke maatregelen moeten er genomen worden, om te zorgen dat het alleen krankzinnigen zullen zijn, die aan het voor hen zoo heilzame regime onderworpen worden?

Deze vraag, die wij het laatst stelden, is werkelijk bij de regeling van dit onderwerp van het eerste belang. De zorg voor de krankzinnigen is zeker een heilige plicht, maar de bescherming der persoonlijke vrijheid van de niet-krankzinnigen een niet minder ernstige zaak. En die vrijheid loopt hier gevaar; want de deskundigen zijn het er over eens, dat het hoogst moeilijk is, om te bepalen of iemand al of niet krankzinnig is. En nu is juist de beperking van die vrijheid bij de verpleging van krankzinnigen een eerste vereischte. Nooit toch wordt de persoonlijke vrijheid zoo volkomen opgeheven als daarbij. De gevangene in zijn cel heeft nog meer rechten dan hij, die voor krankzinnig is verklaard; de eerste wordt door besluiten en reglementen beschermd tegen willekeurige handelingen van hen, die hem bewaken; de krankzinnige is geheel overgegeven aan hen, die hem verplegen; de meest absolute macht moet hun worden opgedragen; de meest volledige onderwerping wordt van den krankzinnige gevergd; want dit is juist de eerste voorwaarde tot genezing, tot bedaring, dat zijn persoonlijke vrijheid hem wordt ontnomen, dat hij niets doet, omdat hij 't zelf wil, maar omdat een ander 't hem beveelt of 't hem vergunt.

Gewichtig is dus de vraag, wie als krankzinnige mag behandeld worden, omdat wat voor den gezonden mensch een noodzakelijk middel tot volkomene ontwikkeling is, voor hem verderfelijk wordt.

Onze wet nu bevat alleen bepalingen hieromtrent wat betreft de plaatsing in gestichten, d.i. in alle huizen, waar meer dan één krankzinnige, anders dan bij hunne bloedverwanten of aangehuwden, worden verpleegd. Of dit beginsel juist is, zal ik later gelegenheid hebben te onderzoeken; thans bepaal ik mij tot deze.

Even als de wetten van andere landen, laat zij die plaatsing niet toe, al komt het verzoek ook van de naaste bloedverwanten, dan met bepaalde bewijsstukken. Geene vaderlijke of maritale macht acht zij zooveel omvattend, dat deze iemand zou be-

voegd maken, om die inbreuk op de persoonlijke vrijheid van een ander te maken, welke de plaatsing in een gesticht met zich brengt.

Zijn daaromtrent de verschillende wetgevingen alzoo eenstemmig, - wat betreft de bewijsstukken, die verlangd worden, loopen zij daarentegen uiteen.

Oppervlakkig beschouwd, schijnt onze wet den zekersten waarborg hierbij te verleenen.

Bij ons is het noodig, dat de President van de rechtbank, na het Openbaar Ministerie te hebben gehoord, het verlof tot plaatsing in een gesticht geeft. Het verzoek, door een procureur onderteekend, moet vergezeld gaan van de verklaring van één bevoegd geneeskundige, waarbij alle omstandigheden moeten worden opgegeven, die nader van den staat van krankzinnigheid kunnen doen blijken. Gevoelt de president zich bezwaard om de machtiging te geven, dan moet het verlof door de geheele Rechtbank worden verleend. Na 6 weken moet in elk geval de Rechtbank weder op nieuw de verdere plaatsing bevelen.

Altijd is dus de tusschenkomst van den rechter, den onpartijdigen, den onafzetbaren rechter, noodig. Hij alleen beslist. ‘Wanneer de geneeskundige verklaring,’ zoo zegt de wet, hetzij alleen en op zich zelve, hetzij in verband met de opgegeven omstandigheden, het bestaan van krankzinnigheid aanvankelijk genoegzaam bevestigt, zal de President van de Arrondissementsregtbank, na het Openbaar Ministerie op het request te hebben gehoord, de gevraagde magtiging verleenen.’ Het is duidelijk, dunkt ons, dat de President van de Rechtbank alleen heeft te beslissen; hij kan zelfs de innerlijke waarde van de geneeskundige verklaring beoordeelen.

In andere landen is het niet aldus: in België en in Frankrijk is één geneeskundige verklaring voldoende; de rechter blijft er buiten[1]. Zelfs in Engeland wordt zijne tusschenkomst niet vereischt.

Vooral de wetgeving van dit land is hier belangrijk. Het is bekend hoe zij zich kenmerkt door de groote bescherming aan de persoonlijke vrijheid verleend. Ook bij dit onderwerp

1 In Pruissen bestaat er geene wet op dit onderwerp, maar alleen ministeriëele rescripten, meest van ouden datum, die, zich baseerende op de beginselen van het Pruissische landrecht, voor elke plaatsing een rechterlijk bevel eischen.

is dit het geval. ‘Een overdreven zorg,’ zoo zeide de Fransche Minister van Binnenlandsche Zaken, bij het verdedigen zijner wet in 1838, ‘wordt in de Engelsche wetten voor de persoonlijke vrijheid in acht genomen.’ De wet van dit land te kennen omtrent een onderwerp, waarbij de persoonlijke vrijheid zóó groot gevaar loopt, is dus daarom reeds van belang.

Maar er is nog meer. De wetgeving omtrent de krankzinnigen mag in Engeland wel een voorwerp van de aanhoudende zorg der regeering genoemd worden. Het is bij de Engelsche wijze van wetten te maken niet vreemd, dat er over één onderwerp verschillende wetten bestaan. Bij het gemis aan codificatie ziet het Engelsche Parlement er niet tegen op, om telkens stuksgewijze de wetten te gaan verbeteren. Dat goede voorbeeld begint allengskens bij ons navolging te vinden. Te recht oordeelt men daar, dat de wetgeving niet bestaat om den jurist, maar de jurist om de wetgeving: de meerdere moeilijkheid voor dezen, om te vinden wat eigenlijk recht is, weegt niet op tegen de voordeelen, welke de maatschappij van deze voortdurende verbetering der wetten ondervindt. Bij de beste codificatie blijft het toch een illusie, dat een ieder het recht in de wetboeken kan vinden.

De Engelsche wetten op de *lunatics*, de krankzinnigen, zijn echter buitengewoon groot in aantal: er zijn er 41, waarvan de eerste van Koning Eduard II dateert. En het zijn niet allen kleine wijzigingen, die in de laatste 40 jaren telkens de hulp der wetgevende macht bij dit onderwerp deden inroepen. De groote perioden van wetgeving op dit stuk waren aldaar 1829, 1845 en 1853. In die jaren kwamen achtereenvolgens over ons onderwerp nieuwe wetten tot stand. Daarop volgde in 1859 een enquête, op last van het Lagerhuis ingesteld, een enquête, op den voet, waarop in Engeland enquêtes worden gehouden, en in 1862 werden eenige nieuwe wijzigingen, naar aanleiding van de toen ontwikkelde bezwaren, in de wetten gebracht[1].

De regeling van dit onderwerp vereischt in Engeland om één reden ook nog een bijzondere zorg. Nergens schijnt het verplegen van krankzinnigen zoozeer een zaak der particuliere industrie te zijn, als juist daar. Toen in den aanvang van deze eeuw van Frankrijk uit de aandacht op de krankzinnigen

1 De verschillende wetten kan men vinden in Archbold's *New Lunacy Acts*.

gevestigd was, en Pinel het eerst het groote werk, waarop onze eeuw roem mag dragen, was begonnen, stelde men in Engeland een onderzoek in naar den toestand van de ongelukkige zinneloozen aldaar. En wat men vroeger niet opmerkte, bracht nu een algemeene ontzetting te weeg. Men vernam aan welke mishandelingen de krankzinnigen in de particuliere gestichten bloot stonden; hoe hebzuchtige lieden de ongelukkigen exploiteerden, en hun het noodigste lieten ontbreken. Toen kwam de wetgever in 1829 tusschenbeiden. De particuliere gestich ten bleven bestaan, maar onder staatstoezicht; niemand mocht er een oprichten, zonder toestemming van de bevoegde macht; terwijl voor de armen in elke *country* van overheidswege gestichten werden opgericht.

De Engelsche wet nu bepaalt, in tegenstelling van de onze, dat de verklaring van een persoon, die de opname vraagt, en de getuigenis van twee geneesheeren, die den patient voor krankzinnig verklaren, voldoende zijn, en dat dus elk eigenaar van een gesticht niet verder te vragen heeft, dan of die attesten in orde zijn.

Bij de enquête in 1859, waarvan ik reeds sprak, waarbij alles wat direct of indirect tot het krankzinnigenwezen in betrekking staat, uitvoerig ter sprake kwam - menschen van allerlei aard, die met krankzinnigengestichten in aanraking kwamen, werden door de commissie gehoord, en de vragen en antwoorden vormen twee deelen folio - werd ook deze vraag gedaan, of het systeem, dat in Engeland gevolgd wordt, waarbij het de medici zijn, en niet een magistraatspersoon, die het verlof tot opsluiting geven, niet verbeterd kon worden.

Terwijl de meesten meenden, dat dit niet wenschelijk was, drongen enkelen op een wijziging aan. Zij wezen op de Schotsche wet. Daarin is bepaald, dat aan den *Sheriff* de verklaringen worden opgezonden, en dat deze, òf op de verklaringen alleen, òf na den patient gehoord te hebben, het verlof geeft. Dit systeem verdedigden enkelen, maar het resultaat der commissie was, dat zij bij de verbeteringen, die zij aan het Parlement voorstelde, deze niet opnam, en uitvoerig hare conclusie daaromtrent mededeelde.

Zij grondde hare opinie op het gevaar, dat hieruit voor den lijder zou kunnen ontstaan, hoe zijn overprikkelde toestand door een persoonlijk onderzoek van zulk een ambtenaar zou verergeren, enz., enz. - Welke verschillende meeningen zich toch bij de

enquête hadden voorgedaan omtrent de waarborgen bij de plaatsing te eischen, geen enkele dacht er aan, om het denkbeeld aan te geven, dat het beginsel van onze wet uitmaakt: een rechterlijk bevel zonder dat de rechter den patient ooit zelf mag onderzoeken.

Dit is het wat de wet uitdrukkelijk voorschrijft.

Een was er, die het Hollandsche stelsel ter sprake bracht, Het was juist een van degenen, die van de noodzakelijkheid eener rechterlijke tusschenkomst zeer sterk overtuigd waren, en die daarom de Engelsche wet hoogelijk afkeurde. ‘It is only in Holland,’ zeide hij, ‘that I find anything similar to what exists in our own country. Among the Dutch I find that there is an extraordinary provision, which is, that the alleged lunatic is never to know a word of the charge made against him, or of the evidence upon which it is founded: upon what principle I cannot tell.’

Het is ook moeielijk te begrijpen, hoe ons stelsel ooit door kundige mannen is kunnen goedgekeurd worden. Men heeft blijkbaar te veel aan woorden gehecht, terwijl men 't wezen van de zaak heeft voorbijgezien. Wel werd, bij de beraadslagingen over onze wet, door verscheidene leden der Tweede Kamer de bepaling afgekeurd, dat de President van de Rechtbank den krankzinnige niet mag hooren, terwijl door andere leden de vraag gedaan werd of de omslachtige formaliteit van het bevelschrift, door den President van de Rechtbank te geven, niet achterwege kon blijven, omdat de grootste waarborg voor de persoonlijke vrijheid ligt in de goede inrichting van het gesticht en in het toezicht daarover te houden; - maar men scheen niet in te zien, dat de rechterlijke machtiging, gelijk zij nu in de wet voorkomt, geen waarborg hoegenaamd, ja ik zou meenen het tegendeel daarvan, aanleiding tot misbruiken geeft.

Men steunt nu op een rechterlijke machtiging. Alle andere waarborgen voor de persoonlijke vrijheid, in andere wetten bestaande, acht men hier daarom van minder belang. En wat beteekent die rechterlijke machtiging? Op de stukken van de belanghebbende partij alleen moet hier recht gesproken worden: juist datgene, wat de groote waarborg is voor de juistheid van eene rechterlijke beslissing, ontneemt men aan deze; hier heeft men geen verhoor van den betrokkene, geen verhoor van getuigen, geen nader onderzoek. Op de stukken die gij hebt

zult gij rechtspreken, zegt de wet; en weigert gij de plaatsing, gij zult bij het hoofdvereischte van spoed bij elke opneming, wellicht iemand voor altijd ongelukkig gemaakt hebben.

De Heer van Rappard voorspelde, toen hij als lid der Tweede Kamer in 1841 zijn stem tegen de wet motiveerde, dat menig ongelukkige dientengevolge van de gelegenheid van opneming in een gesticht zou worden verstoken, wanneer de rechter althans nauwgezet, gemoedelijk, vol eerbied voor de persoonlijke vrijheid was.

Ik weet niet of dit het geval is geweest, maar wel weet ik, dat door deze bepaling den Nederlandschen rechter een eisch is gesteld, dien ik vernederend voor hem durf noemen. Zijn autoriteit wordt hier gevraagd voor een oordeel, waarvoor hij niet verantwoordelijk kan gesteld worden, omdat hem de gegevens ontbreken.

Want hierover zijn de deskundigen het algemeen eens, dat het studie vereischt, groote kennis en veelvuldige ondervinding, gepaard met een *persoonlijk* onderzoek, om in alle gevallen over het al of niet aanwezig zijn van krankzinnigheid te beslissen; en de wet geeft daaromtrent de beslissing aan den rechter, die niets mag zien dan het medisch certificaat en eene opgave van omstandigheden, waaruit van den staat der krankzinnigheid nader kan blijken!

Hoe is men dan tot deze bepaling gekomen?

Bedrieg ik mij niet geheel, dan is zijn een gevolg van transactie tusschen den minister en den man, aan wien wij de verbetering van ons krankzinnigenwezen hier te lande te danken hebben, prof. Schroeder var der Kolk, die - en zeer te recht - bij het maken van de wet van 1841 werd geraadpleegd.

Zij waren het blijkbaar op dit punt niet eens. De een was van meening dat de rechter hier moest beslissen, de andere achtte zijn tusschenkomst niet wenschelijk. De minister verwierp wel de argumenten aan art. 166 der toenmalige Grondwet ontleend: hij erkende blijkbaar dat het ‘inhechtenisnemen’ iets anders is dan het ‘plaatsen in een krankzinnigengesticht’, en dat de bepaling der Grondwet, voor de eerste soort van opsluiting geschreven, niet mag uitgebreid worden op de laatste. Hij erkende dit blijkbaar, want de beteekening, die volgens dat art. 166 bij iedere aanhouding verplichtend is, liet hij hier

achterwege[1]. Maar toch achtte hij op grond van den in de Nederlandsche wetgeving met naauwgezetheid gevolgden regel, dat ‘alleen rechterlijke bevelen over de vrijheid der ingezetenen kunnen beschikken’, hier de rechterlijke machtiging noodzakelijk. Niet de geschreven letter, maar de geest der Nederlandsche wetgeving was het dus waarop de minister zijn oordeel steunde.

Prof. Schroeder van der Kolk was van eene andere meening. In zijne in 1839 opgestelde *Bedenkingen over de wetgeving nopens de krankzinnigen*, door de regeering als bijlage bij de memorie van toelichting aan de Tweede Kamer ingediend, ontwikkelt deze uitvoerig het doellooze eener rechterlijke tusschenkomst. Ik wil de redeneering in haar geheel overnemen, daar bij dit belangrijke punt de opinie van eene dergelijke autoriteit zeker niet mag voorbijgezien worden. De hoogleeraar den toestand hier te lande, na het besluit van 12 Februari 1814[2], besprekende en de praktijk afkeurende, schrijft daaromtrent het volgende:

‘Steunt de rechtbank in hare verklaring geheel op een getuigschrift van een geneesheer, gelijk op eenige plaatsen, dan wordt het vonnis slechts eene lastige formaliteit, hetwelk de opname en verzorging der krankzinnigen belemeert, en de zekerheid van geen onwettige plaatsing steunt op de juiste verklaring van een geneesheer, en niet op de rechtbank. Integendoel, indien, gelijk op andere plaatsen dit het geval is, zooals wij met voorbeelden hebben aangetoond, de rechtbank geen acht slaat op de getuigschriften van geneesheeren, maar alleen op hare eigene bevinding, dan loopt menig krankzinnige gevaar, van de voornaamste hulp tegen zijne verschrikkelijke kwaal verstoken te worden, te meer doordien gewoonlijk de rechters, vooral door den min gunstigen toestand der meeste gestichten in ons vaderland, vooralsnog geheel niet doordrongen zijn van het gewicht, om een krankzinnige in het begin zijner ziekte, wanneer de verschijnselen nog niet altijd zoo hevig zijn, vroegtijdig ter bevordering van herstel in een gesticht te doen plaatsen, maar gewoonlijk, volgens den geest der wet, meer acht-

1 Sommige leden der Tweede Kamer bestreden deze zienswijze van den minister; de minder absolute bepaling van het tegenwoordige art. 151 maakt echter dat deze quaestie zich niet meer voor kan doen.

2 Volgens dit besluit werd voor elke opneming in een gesticht een rechterlijk vonnis vereischt; het was aan het goedvinden van de rechtbank overgelaten of zij den krankzinnige al dan niet wilde hooren.

geven op het gevaar der publieke veiligheid, dan op het welzijn van den lijder zelven.

Eindelijk is, gelijk wij met voorbeelden hebben aangetoond, de maatschappij niet eens met volkomen zekerheid gewaarborgd, dat niemand onder den naam, of ook wel onder het voorwendsel van krankzinnigheid, in een gesticht ten onrechte geplaatst wordt, doordien het den rechter noodzakelijk aan de vereischte kunde ontbreekt, om altijd met zekerheid over het al of niet aanwezen der ziekte te beslissen, welke zekerheid niet eens in twijfelachtige gevallen een enkel bezoek van eenen kundigen geneesheer altijd in staat is te geven.'

Op eene andere plaats bespreekt de hoogleeraar het gevaar, dat er voor den krankzinnige zelven gelegen was in een onderzoek, waardoor wellicht zijne ziekte veel zou verergeren. Maar zijn hoofdbezwaar was: de rechter kan het niet beoordeelen. 'Houdt de wetgever het getuigenis van een geneesheer niet voor genoegzaam zeker en voldoende, dan blijft er geene zekere waarborg tegen willekeurige opsluiting over.'

Zoo stonden dan de gevoelens van den minister en van hem, die dit onderwerp volkomen bestudeerd had en eene veeljarige ervaring hieromtrent had opgedaan, lijnrecht tegenover elkander. De eerste verlangde behoud van het bestaande: een rechterlijk vonnis; de andere achtte dit òf eene lastige formaliteit òf eene belemmering voor de genezing der krankzinnigen. De rechterlijke machtiging bleef dan ten slotte, wel in den regel slechts alleen van den president van de rechtbank, maar toch eene rechterlijke machtiging; doch prof. Schroeder van der Kolk verkreeg, dat het slechts eene lastige formaliteit zou zijn, en dat er geen gevaar voor den krankzinnige uit zou voorspruiten; de krankzinnige werd er geheel buiten gehouden; hij zou niet mogen gehoord worden, hij zou niet in aanraking komen met den rechter. De minister kreeg zijn zin; maar in beginsel triomfeerde de hoogleeraar.

De hoogleeraar triomfeerde, maar het gevolg van elke transactie met beginselen bij het maken van wetten bleef niet uit: wat zij beiden verlangden, een eenigszins voldoenden waarborg tegen onwettige opsluiting, verkreeg men juist niet. De rechterlijke machtiging - indien zij behoorlijk hadde plaats gehad, zou dat volkomen juist geweest zijn - werd zoo voldoende geacht, dat verdere waarborgen zoowel bij de plaatsing als daarna, weinig noodzakelijk geacht en daarom verwaarloosd werden.

De rechterlijke machtiging baseert zich dan ten eerste op het request van den belanghebbende, door een procureur onderteekend: van hetgeen dat request behelzen moet zegt de wet niets anders dan dat er het gesticht in moet vermeld worden, waarin men opneming van den bedoelden persoon verlangt te doen plaats hebben. Verder niets. ‘Daarbij zal moeten overgelegd worden eene niet vroeger dan veertien dagen vóór de indiening van het request afgegeven verklaring van eenen bevoegden geneeskundige, met uitsluiting van den geneesheer van het gesticht, in hetwelk men den lijder verlangt opgenomen te zien, en zullen tevens alle omstandigheden worden opgegeven en zoodanige processen-verbaal of stukken worden overgelegd, als waardoor nader van den staat van krankzinnigheid mogt kunnen blijken.’ Moet de geneesheer den patient zelf geobserveerd, of althans gezien hebben? De wet zegt het niet, evenmin dus wanneer dit moet hebben plaats gehad; alleen de verklaring mag niet ouder dan 14 dagen zijn. Geeft de geneesheer zelf de omstandigheden op, waaruit hem de krankzinnigheid is gebleken? De wet zegt dit evenmin; de zin is niet fraai, maar er kan niet uit volgen, dat de geneesheer verplicht zou zijn in zijne verklaring die omstandigheden op te geven. Dit was ook de meening van den advocaat-generaal in de zaak Elders. Maar de belanghebbende partij, op wiens verzoek de plaatsing zal geschieden, die moet dan toch die omstandigheden schriftelijk opgeven? Met allen eerbied voor de rechtbank te Gorkum, die deze verplichting bij haar vonnis van 18 Januari 1855 als bestaande aannam, acht ik dit zeer twijfelachtig. Het artikel volgende op dat, 't welk wij zooeven aanhaalden, begint aldus: ‘Wanneer de geneeskundige verklaring hetzij alleen en op zich zelve, hetzij in verband met de opgegeven omstandigheden, het bestaan van krankzinnigheid aanvankelijk bevestigt, zal de president ..... de gevraagde magtiging verleenen.’ Er wordt hierin wel is waar gesproken van de ‘opgegeven omstandigheden’, maar waarom deze bepaling, waarbij de wet het aan het goedvinden van den president heeft willen overlaten, of hij op de verklaring alleen, dan ook op de opgave van omstandigheden wil letten, wanneer de wet bedoelt dat deze laatste altijd zal moeten gegeven worden? Heeft men den president soms de moeite willen sparen om die opgaven in enkele gevallen te lezen?

Ook het artikel zelf laat nog een deurtje open voor hen, die liever eene geneeskundige verklaring willen geven: ‘en zullen tevens alle omstandigheden worden opgegeven en zoodanige processen-verbaal of stukken worden overgelegd, *als waardoor nader van den staat van krankzinnigheid mogt kunnen blijken*.’ De laatste bepaling, die volgens grammaticale regels alleen op de ‘processen-verbaal of stukken’ zou slaan, moet noodwendig ook op de ‘omstandigheden’ betrekking hebben: zonder verdere omschrijving is de uitdrukking ‘nadere omstandigheden’ onverklaarbaar. Een geneesheer kan dan aldus redeneeren: ‘Mijne verklaring is voldoende; wanneer deze voor den president van de rechtbank niet genoegzaam is, dan zal hij zich door opgave van omstandigheden, die hij toch niet kan beoordeelen, en die in het gegeven geval voor een niet-deskundige zeer weinig beslissend zijn, toch niet laten overtuigen.’

En of in de praktijk niet wel dergelijke redeneeringen gelden, moet ik met het oog op het Gorkumsche vonnis en vooral na hetgeen uit het proces-Elders gebleken is, betwijfelen. Uit dat proces is verder gebleken hoe weinig het gewicht van de verklaring door de medici wordt ingezien, zoodat de uitdrukking ‘ten einde ongelukken te voorkomen’ zonder bepaalde beteekenis, als formulier door hen daarin wordt gebezigd.

Alzoo kan op het request van iemand, die den bewusten krankzinnige niet gezien heeft, en op eene verklaring van één geneeskundige, die evenmin den patient zag, maar afgaande op hetgeen men hem gezegd heeft, verklaart dat de patient krankzinnig is - de president, die den krankzinnige, noch eenigen getuige mag ondervragen, maar alleen het openbaar ministerie (dat in den regel wel niets meer zal weten dan hij zelf) moet hooren, de machtiging tot plaatsing geven.

‘Een geneeskundige verklaring van een doctor, die dikwijls den lijder nooit gezien heeft, voor dat men het attest vroeg, een presidiale machtiging, om de gepretendeerde haast dikwijls zeer haastig afgegeven, brengt den man in een gesticht.’ Dit zeide voor weinige jaren iemand in de Tweede Kamer, die 14 jaren de werking der wet had waargenomen.

Hoe dikwijls nu, onder de werking der wet van 1841, onwettige opsluitingen in gestichten hebben plaats gehad, weet ik niet. De verslagen van de inspecteurs deelen daaromtrent cijfers mede, die mij verschrikten; het aantal van hen, die in gestichten opgenomen zijn, en aldaar bevonden werden niet krank-

zinnig te zijn, bedroeg, zoo lezen wij in het verslag over 1861, 1862, 1863 (pag. 159), van 1844-1853, 100, en van 1854-1863, 62. Uit een nadere toelichting is mij echter gebleken, dat onder dit cijfer ook begrepen zijn, zij die aan *mania transitoria* of aan *delirium tremens* lijdende waren, en zeer spoedig hersteld zijn. Toch blijkt uit hetgeen de inspecteurs hierbij aanteekenen, dat zij zelve overtuigd zijn, dat ook dikwijls door misvatting van geneesheeren fouten waren begaan, en dat dit cijfer, zelfs na aftrek van bovengenoemde, te groot is.

Ik spreek hier met opzet niet van grovere misbruiken. De heer de Brauw verhaalde, bij de laatste discussie die over de wet in de Tweede Kamer werd gevoerd - bij welke gelegenheid de heer van Rappard ook de aangehaalde woorden sprak en nog meer uit zijne ondervinding mededeelde, gelijk wij aanstonds zullen zien - dat soms de machtiging van den president niet eens gevraagd wordt voordat de lijder in een gesticht wordt geplaatst. Op grond van een artikel, dat aan het plaatselijk bestuur de bevoegdheid geeft om voordat de rechterlijke machtiging is gegeven, iemand voorloopig in bewaring te stellen (klaarblijkelijk alleen gegeven voor het geval dat er vrees voor ongelukken bestaat), worden soms weken lang, zoo zeide de heer de Brauw, personen in een gesticht opgesloten, zonder dat zelfs die formaliteiten, welke de wet verlangt, zijn in acht genomen.

Beschouwt de wet alsnu de rechterlijke machtiging als een zoo volledigen waarborg tegen alle inbreuken op de persoonlijke vrijheid, dat zij over hetgeen er voor de plaatsing verder noodzakelijk is, slechts zeer onvolledige bepalingen bevat, vooral blijkt het gewicht, dat zij aan de tusschenkomst van den rechter hecht, door het gemis aan voldoende bepalingen, om hem, die eenmaal is opgesloten, gelegenheid te geven zich recht te verschaffen.

In het gesticht geplaatst, is de patient van de wereld afgesloten. Zijn toekomst is geheel in handen van den geneesheer van het gesticht.

Op diens verklaring, dat er bij den opgenomen persoon geen sporen van krankzinnigheid aanwezig zijn, of dat hij genoegzaam is hersteld, wordt het ontslag gegeven.

Zijne verklaring zal *in den regel* voor de rechtbank voldoenden grond opleveren, zoo zegt de wet, om na verloop van zes weken de machtiging tot verdere verpleging van den lijder in het gesticht te geven.

Het is waar, minstens 4 malen 's jaars gaan de officieren bij de rechtbanken, vergezeld van den president der provinciale of plaatselijke geneeskundige commissie, de gestichten voor krankzinnigen bezoeken, om zich te verzekeren, dat niemand wederrechtelijk geplaatst is. Ook krijgen zij binnen 24 uren opgave van elke opneming, die in het gesticht heeft plaats gehad.

Het is waar, de rechtbank beslist, wanneer het verzoek om ontslag gedaan is, en de geneesheer het niet wil verleenen.

Maar wanneer de officieren bij de rechtbanken iemand vinden die wederrechtelijk is geplaatst, en de geneeschеer van het gesticht verklaart, dat deze niet zonder gevaar voor de openbare orde of vrees voor ongelukken kan worden in vrijheid gesteld, dan moeten zij ambtshalve verdere opsluiting requireeren.

En de rechtbank? Doch ik wil hier liever het woord geven aan den heer van Rappard, die als Officier van Justitie door een veertienjarige ondervinding met de praktijk bekend is, dan eenvoudig mijne eigene opvatting over de waarborgen door de wet verleend, mede te deelen.

‘De geneesheer’, zoo zeide hij, toen hij dit onderwerp bij de behandeling der begrooting voor 1867 ter sprake bracht, de geneesheer geeft (wanneer de Officier iemand in een gesticht vindt die geene uiterlijke teekenen van krankzinnigheid vertoont) eene verklaring af, dat er vrees voor storing der openbare orde bestaat, trouwens een geheel persoonlijk gevoelen, en het openbaar ministerie is dan verplicht verdere custodie te vragen, en de rechtbank *kan* die verleenen.

Het is waar, er staat in de wet van 1841 dat die machtiging verleend *kan* worden, en wij vinden in nog verscheidene andere bepalingen dier wet melding gemaakt van de bevoegdheid der rechtbank om te onderzoeken of er noodzakelijkheid bestaat om den lijder verder te verplegen. Dat is het zoogenaamde *Tweede onderzoek*. Dit stelt velen gerust; mij niet, omdat het eigenlijk niets beteekent. Wanneer de minister van binnenlandsche zaken eens wilde informeeren hoe veel malen na 1841 dit tweede onderzoek bij al de rechtbanken van het land is ingesteld, dan zal hij ontwaren, dat het zeer zeldzaam heeft plaats gehad. De rechtbanken laten dat niet na uit gemakzucht, ook niet uit gewoonte, ook niet omdat er in de wet staat, dat een geneeskundige verklaring *in den regel* voldoende is; maar zij laten het, omdat het toch bijna niets kan uitrichten. De rechtbank van de woonplaats van den lijder moet het

onderzoek doen; maar zij kent den lijder en zijne zaak niet; zij ziet niets dan de verklaring van den doctor en oordeelt daarop. Het is wel waar, dat die rechtbank aan de rechtbank der plaats, waar het gesticht is, dat onderzoek kan opdragen; maar gedurende de veertien jaren dat ik bij de rechtbank te Zutphen geplaatst ben, herinner ik mij niet, dat er éénmaal zulk een opdracht is gedaan. Het zou ook weinig baten; want wat zou men kunnen onderzoeken? Men zou de oppassers en andere personen, die met de krankzinnigen omgaan, kunnen hooren; maar van de verklaringen van die menschen is weinig te verwachten; niet alleen omdat ze wel zelden of nooit verklaringen zullen afleggen strijdig met de opgaven van den geneesheer, hunnen beschermer, hunnen meester, maar ook omdat hunne verklaringen toch nooit de opgaven van den geneesheer zouden kunnen ontzenuwen. De eenige persoon, uit wiens antwoorden de rechtbank zou kunnen opmaken, dat de terughouding in het gesticht niet noodzakelijk was te achten, de krankzinnige zelf, deze mag, volgens de wet van 1841, nu juist *niet* gehoord worden.

‘Nu vinden sommigen een waarborg tegen onwettige of onnoodige terughouding in de bezoeken van den officier van justitie. Ik vind daarin geen waarborg hoegenaamd. Die officier van justitie is geen deskundige, de wet heeft hem daarom wijselijk een geneeskundige ter zijde gesteld; vroeger was dit de president van de plaatselijke geneeskundige commissie, dien men altijd nabij vond; thans is het de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht, die ver af woont. Hoe dit zij, het is niet te verwachten dat die geneeskundige ten gevolge van een enkel bezoek en een kortstondig onderhoud met den lijder, eene verklaring zal afleggen, lijnrecht in strijd met de zienswijze des geneesheers, die den patient dagelijks ziet. Ik heb onderscheidene jaren het gesticht te Zutphen, waarin ongeveer 400 lijders zijn, bezocht; ik heb er personen gevonden, die geene bijzondere kenteekenen van krankzinnigheid droegen; er waren er, die althans niet in dien toestand schenen te verkeeren, dat het noodig was dat zij daar bleven; en als dan zulk een lijder werd voorgesteld aan den mij vergezellenden geneescheer, dan was het onveranderlijk antwoord: ik kan niet inzien dat die man gevaarlijk is, maar ik durf niet verklaren, dat hij in vrijheid behoort gesteld te worden, nu de doctor van het gesticht het tegendeel beweert. Nu wil ik volstrekt

niet zeggen, dat die lijders uit het gesticht te Zutphen, waarop ik doelde, daarin niet behoorden; de geneesheeren, die ik heb leeren kennen, heb ik tevens leeren hoogachten; ik ben overtuigd, dat zij brave, gemoedelijke, bekwame, eerlijke mannen zijn; maar dit heb ik er mede willen zeggen, dat de wet alles in handen stelt van één man, die als het ware alvermogend is; dat zij een appel geeft, niet op eene rechtbank, maar op het gevoelen van *deskundigen*; dat zij niet genoeg waakt tegen dwaling die mogelijk is en het geval niet voorziet, dat het wel eens kon gebeuren, dat aan het hoofd van een gesticht een man werd geplaatst, die minder bekwaam, minder gemoedelijk, minder eerlijk was.'

Voorzeker men moge verschillend denken over het nut er van, maar dat aan de geneesheeren van de gestichten eene overgroote macht, eene angstverwekkende verantwoordelijkheid door de wet is gegeven, daaromtrent kan geen verschil bestaan. Door hun een recht van *veto* te geven, wel in theorie beperkt door de rechterlijke tusschenkomst, maar in de praktijk zoo goed als onbegrensd, zoo dikwijls zij meenen dat de invrijheidstelling van een krankzinnige niet kan geschieden zonder 'gevaar voor de openbare orde' of 'vrees voor ongelukken', heeft de wet hun een macht in handen gegeven, waarmede geene macht, van wien ook, in onzen Staat althans, te vergelijken is. Hoeveel ligt er niet in die beide begrippen! Zal 'de openbare orde' niet altijd min of meer 'gevaar' loopen, zal er niet altijd 'vrees voor ongelukken' kunnen ontstaan, wanneer iemand, na gedurende korteren of langeren tijd opgesloten te zijn geweest, weder in vrijheid wordt gesteld? Toch achtte de Regeering in 1864, dat de bepaling nog niet uitgebreid genoeg werd opgevat, en zij vaardigde een circulaire uit om daarin te voorzien: zij had vernomen, dat iemand zich, kort na haar ontslag uit een krankzinnigengesticht, van het leven had beroofd. 'De inspecteurs vernamen, dat dit ontslag had plaats gehad met goedvinden van den officier van justitie, op wiens vordering de machtiging tot opname verleend was, op grond dat vrees voor zelfmoord niet zou kunnen worden beschouwd als vrees voor zoodanige ongelukken, waardoor krachtens de wet van 29 Mei 1841, het verder verblijf in het gesticht wordt gewettigd.'

'Ik acht', zoo schreef de minister verder, 'die beschouwing niet juist. De wet laat het verder verblijf toe, zoodra dit ter

voorkoming van ongelukken, welke dan ook, nuttig of noodzakelijk moet worden geacht. Door niet uitsluitend te gewagen van ongelukken, die uit het ontslag voor derden zouden kunnen voortvloeien, kan de wet hier geacht worden de zoodanige te hebben willen uitzonderen, die het ontslag voor de verpleeg de zelven zou kunnen medebrengen.'

Niet om het beginsel in de circulaire verdedigd te veroordeelen, maar alleen om thans te doen zien, van welken omvang de macht is, die den geneesheer van het gesticht is gegeven, is het ons hier te doen. Wij zagen van welken aard de waarborgen waren, door de wet aan de persoonlijke vrijheid verleend bij de plaatsing; wij deden daarom de vraag, van welken aard de waarborgen waren, wanneer de plaatsing was geschied. Wij hebben nu op deze vraag als antwoord verkregen, dat alles afhangt van den geneesheer van het gesticht. Is dat resultaat bevredigend? Wij behooren te bedenken dat die geneesheeren, alleen waar de gestichten provinciaal of gemeentelijk zijn, door het provinciaal- of gemeentebestuur worden benoemd, maar verder door bijzondere besturen, terwijl de Staat daaromtrent niets te zeggen heeft. Wij moeten daarom niet vragen, wie thans aan het hoofd van gestichten zijn geplaatst. Niet de macht aan hen verleend is het, die wij te beoordeelen hebben, maar de macht verleend aan *een* geneesheer, wiens benoeming geheel buiten de Regeering om is geschied.

Het ligt in den aard der zaak, dat aan de geneesheeren der gestichten eenc uitgestrekte macht moet toegekend worden; de wetgever zij dus zeer voorzichtig met bepalingen te maken, waardoor die macht al te zeer wordt ingekort, die niet in overeenstemming zouden zijn met de hooge plaats, welke aan deze geneesheeren moet toegekend worden. Maar iets anders is het toch om hen bijna geheel alleen over het ontslag van personen, welke in gestichten zijn opgenomen, te doen beslissen, en hen daarvan de geheele verantwoordelijkheid te geven.

Nergens anders bestaat die macht op die wijze; nergens anders is de Regeering zoo weinig in staat, als bij ons, om ongeschikte geneesheeren, aan het hoofd van gestichten geplaatst, te verwijderen, Alleen door de bepaling, dat een gesticht, zoo het niet aan zijne bestemming voldoet, door de Regeering kan gesloten worden, is zij in staat eenige pressie op de besturen uit te oefenen. Doch deze maatregel is wat al te kolossaal om dikwijls toegepast te kunnen worden; de moeilijkheid om in

het lot der verpleegden te voorzien, zal de Regeering ook gewis er van terughouden om hiertoe over te gaan.

Doch afgescheiden daarvan is de wet, die aan één persoon de beslissing geeft omtrent de persoonlijke vrijheid, een ieder die in een krankzinnigengesticht wordt geplaatst dood verklaart en hem geen enkel rechtsmiddel geeft om zich tot iemand buiten dat gesticht te wenden, ten einde zijne invrijheidstelling te kunnen verkrijgen, naar mijn bescheiden meening, stellig af te keuren.

En in plaats dus dat de wet, erkennende het gebrekkige harer bepalingen ten opzichte van het opnemen der krankzinnigen in gestichten, herstel van het nadeel, dat bij die plaatsing kan geschieden, door andere bepalingen heeft mogelijk gemaakt, heeft zij zoo veel vertrouwen op de rechterlijke machtiging, die bij de opneming vereischt wordt, dat zij al het verdere heeft overbodig geacht.

Bij de vermelding van het aantal dergenen, die na de opname bevonden zijn niet krankzinnig te wezen, verklaren de inspecteurs in hun laatste verslag, dat de geneesheeren der gestichten deze zoo spoedig mogelijk in vrijheid herstelden. Doch welke zekerheid hebben wij, dat dit altijd het geval zal zijn?

Mag ik het alzoo als bewezen achten, dat onze wet op de krankzinnigengestichten, wat betreft de waarborgen voor de persoonlijke vrijheid, onvoldoende is, dan behoort er een antwoord gegeven te worden op de vraag, hoe dan de wet behoorde te zijn?

Wij zagen reeds ter loops, hoe zoowel de Fransche en Belgische wetten, als de Engelsche, geen rechterlijke tusschenkomst bij de plaatsing verlangen, maar alleen een of twee medische verklaringen.

Zal dit eene verbetering zijn? vraagt men waarschijnlijk. De rechter, zoo hoor ik mij reeds tegemoet voeren, zal wel niet altijd kunnen beoordeelen of werkelijk iemand zich in zoodanigen staat bevindt, dat zijne opsluiting in een gesticht noodzakelijk is, maar juist de brutale aanrandingen tegen onze persoonlijke vrijheid zullen door zijne kennisneming verijdeld worden. Gezonde menschen, maar lastig voor dezen of genen, maar hinderlijk aan dit of dat bestuur, menschen die de waarheid durven zeggen, waar de machthebbenden de waarheid niet willen hooren - die zullen, zonder rechterlijke bemoeiing, gemakkelijk onschadelijk gemaakt worden; medici, die daartoe

bereid zijn, zullen er gevonden worden. En al wilt gij ook naast de verklaringen van die medici, nog de tusschenkomst van Burgemeester, Gedeputeerde Staten, of zelfs van den Minister toelaten - het zal u niets baten, want deze laatste zijn het juist die er belang bij kunnen hebben om iemand op te sluiten.

Meent men dit alles werkelijk, ja, dan is het noodzakelijk, dat de wet bepale, dat niemand in een gesticht wordt geplaatst, dan op een rechterlijk vonnis. Maar dan ook moet de patient gehoord worden, en niet alleen gehoord en gezien, maar een contradictoir proces, waarin het *voor* en *tegen* toegelicht wordt, is het eenige redmiddel. Als in alle andere zaken, behoort de rechter dan ook hier van beide zijden ingelicht te worden. Doch dan ook geve men de hoop op van nog vele krankzinnigen te genezen; eenparig zijn de deskundigen van oordeel, dat alleen spoedige opsluiting, alle verwijdering van hevige emotiën, herstel kan te weeg brengen.

Maar meent men daarentegen - afgescheiden van andere consideratiën - dat de publiciteit in onzen tijd dergelijke brutale aanrandingen van onze vrijheid door de openbare macht onmogelijk maakt, en hebben wij dan alleen te doen met gevallen, die werkelijk quaestieus zijn, waarbij het werkelijk twijfelachtig is of iemand op Meerenberg thuis behoort dan wel in Haarlem - dan is het mijne vaste overtuiging, dat reeds bij de plaatsing en ook daarna, betere waarborgen tegen een ongemotiveerde opsluiting te geven zijn, dan door middel eener rechterlijke beslissing. Wellicht zou men in de geschiedenis der laatste maanden daarvan een bewijs kunnen vinden; maar zeker is voor eenigen tijd het bewijs geleverd, hoe een publiek proces ruchtbaarheid geeft aan een deerniswaardigen toestand, en tal van kleine particulariteiten bekend doet worden, die, naar mijn inzien, voor den patient erger straf dan een tijdelijk verblijf in een krankzinnigengesticht zijn.

En begint men de directeuren of de geneesheeren van gestichten geheel te wantrouwen, dan is elke bepaling onvoldoende: want men kan nog zoovele bepalingen in de wet maken als men wil, men kan de plaatsing in een gesticht afhankelijk maken van het vonnis eener rechtbank, des noods bekrachtigd door een hoogeren rechter, en voorts niet voor cassatie vatbaar geoordeeld door den oppersten rechter, wie waarborgt u er dan voor, dat de directeurs der gestichten daarnaar vragen zullen,

en dat zij niet personen zonder eenig bewijsstuk zullen opnemen, en ze bij elk officieel bezoek zullen wegstoppen?

Neen, men zoeke niet alle misbruiken reeds bij de plaatsing door strenge bepalingen te voorkomen. Onze wet - wij zagen het - die wezenlijk zoo moeielijk niet is, wordt toch nog in vele gevallen te omslachtig geoordeeld, en dank zij eene bepaling, klaarblijkelijk voor een speciaal geval geschreven, geschiedt de opneming in gestichten menigmaal zonder rechterlijke machtiging. Men erkenne, dat de waarborgen vóór de plaatsing steeds onvoldoende moeten zijn, en men houde dus niet op, den patient in de gelegenheid te stellen voor zijn rechten op te komen. Ieder die dit onderwerp bestudeerd heeft, za het moeten toegeven, dat eensdeels het spoedeischende van velel gevallen, en anderdeels het gevaar van door een omslachtig onderzoek den patient te verergeren, de waarborgen tegen onwettige opsluiting altijd gebrekkig doen blijven. Hoe treurig dit ook zijn moge, het is niet tegen te spreken.

'Houdt de wetgever het getuigenis van één geneesheer niet voor genoegzaam voldoende, dan blijft er geen zekere waarborg tegen willekeurige opsluiting over.' Dit schreef Schroeder van der Kolk; en wij hebben gezien met welk succes de wetgever zijn raad in den wind sloeg; hij verzakte de verantwoordelijkheid van den geneesheer, en hij gaf daarnaast een rechterlijk bevel, dat slechts schijn is. De wetten van andere landen namen zijn beginsel aan.

De Engelsche wetten, dit beginsel aannemende, eischen twee certificaten van twee geneesheeren. In onze wet, zooals zij bij de Tweede Kamer werd ingediend, werd ook een getuigschrift van twee geneesheeren vereischt. De meerderheid achtte dit evenwel toenmaals te bezwarend, vooral ten platten lande en voor minvermogenden, terwijl sommigen vreesden, dat die tweede onderteekening niet veel waarde zou hebben, en veelal op goed vertrouwen van den gewonen medicus zou worden gegeven. Daarom veranderde de Regeering het artikel.

Wanneer men nu aan één geneesheer de macht niet wil toekennen om iemands opsluiting te bevelen, dan zal men waarschijnlijk ook geen vrede hebben met de Engelsche wet. Vertrouwt men de geneesheeren niet, beschouwt men ze als *the most venal class upon earth*, gelijk Charles Reade hen in zijn *Hard Cash* noemt, dan bestaat bij de Engelsche wet dit bezwaar evenzeer. Eene oplossing der quaestie geeft zij niet.

Maar erkennen wij, dat een volmaakte waarborg niet te verkrijgen is, dan is het althans een stap nader tot ons doel; wij krijgen geen absolute, maar wij krijgen meer zekerheid. De gevaren die de Tweede Kamer duchtte, zijn daarbij in Engeland vermeden: in de eerste plaats kan in exceptioneele gevallen het getuigschrift van één geneesheer volstaan, mits de redenen die een onderzoek van twee personen hebben belet, in het bijgevoegde request zijn vermeld, terwijl verder is bepaald, dat in dit geval de patient niet langer dan drie dagen in het gesticht mag blijven, zoo niet een onderzoek door twee geneesheeren (even als de andere niet in verbinding staan de met het gesticht) heeft plaats gehad. De andere vrees in de Tweede Kamer geuit, dat een onderzoek door een tweeden geneesheer eene loutere formaliteit zou zijn, kan in Engeland niet bestaan, daar bepaaldelijk voorgeschreven is, dat elk der geneesheeren den patient afzonderlijk moet onderzocht hebben[1].

De Engelsche wet onderscheidt zich hier buitendien door de uitvoerige nauwkeurigheid harer bepalingen. Het moge een lastig bezwaar bij de Engelsche wetten zijn, dat zij door woordenrijkheid en omslachtigheid zoo moeielijk verstaanbaar zijn, zij hebben althans dit voordeel, dat zij daardoor de mogelijkheid van misbruiken op grond van onvolledigheid der wet tegengaat. Vooral eene wet op krankzinnigengestichten moet duidelijk en volledig, en daarbij stellig in hare voorschriften zijn. Onze wet is dat niet. Zij is duister en onvolledig; zij laat daardoor bijv. toe, dat personen in gestichten worden geplaatst zonder rechterlijke machtiging; zij laat het in het midden of een geneeskundig certificaat voor de beslissing van den president der rechtbank voldoende is dan niet; zij bepaalt èn omtrent dit certificaat èn omtrent het verzoekschrift zeer weinig. In Engeland daarentegen zijn het bepaalde vragen, die in beiden moeten beantwoord worden: in het verzoekschrift moet niet alleen de naam, de ouderdom, de staat, het beroep, de godsdienst van den patient worden opgegeven, maar ook hoe lang hij zich reeds in den toestand bevindt, die zijne plaatsing noodzakelijk maakt, of hij vroeger ook reeds is verpleegd, hoe langen tijd dit toen geduurd heeft, of hij gevaarlijk is, enz. De geneesheeren geven de feiten op, welke de krankzinnig-

1 In Engeland worden *physician, surgeon* en *apothecary* gelijkelijk tot het geven van medische certificaten bevoegd verklaard. In hoeverre daar grond voor deze gelijkstelling is, kan ik niet beslissen.

heid aanwijzen, door hen zelve waargenomen, en daarbij afzonderlijk die welke door anderen hun medegedeeld zijn, met de namen van hen, die hun deze mededeeling hebben gedaan. Daarbij moet hij, die het verzoek doet, den patient minstens een maand te voren gezien hebben, en plaats en tijd hiervan in zijn request opgeven; zijn verzoek mag ook niet ouder dan een maand zijn. De geneesheeren moeten ieder afzonderlijk den patient hebben onderzocht, niet langer dan zeven dagen vóór de plaatsing.

De commissie van enquête sloeg, nadat zij het Engelsche stelsel van alle kanten had beschouwd, slechts enkele geringe wijzigingen bij haar rapport aan het Parlement voor; zoo bijv. heeft aan die enquête de bepaling, dat het verzoek niet ouder mag zijn dan ééne maand, haar aanzijn te danken; in de Amendment Act 1862 werd deze opgenomen; zij wees ook op het wenschelijke eener bepaling, waarbij eene plaatsing eerst slechts voor drie maanden zou zijn: de betrekkingen zouden dan genoodzaakt zijn om de zaak nog eens te onderzoeken. In de wet is deze bepaling niet opgenomen, en het mag betwijfeld worden of blijkens de praktijk ten onzent, deze maatregel niet alleen ‘een lastige formaliteit’ zou worden. Ook een ander voorstel, door haar gedaan, werd niet in de wet opgenomen: dit was om de medische getuigschriften door een magistraatspersoon voor *gezien* te doen teekenen, alleen om te constateeren, dat alle vragen in behoorlijken vorm beantwoord waren. In België moet het verzoekschrift, waarbij de plaatsing gevraagd wordt, door den Burgemeester geteekend worden. Eene dergelijke bepaling zou zeker, om misbruiken te voorkomen, wel de aandacht verdienen.

Doch waarschijnlijk achtte men in Engeland zulk eene voorzorg overbodig, omdat toch altijd zoowel het request als de medische verklaringen dadelijk door een college van deskundigen worden onderzocht. En het is vooral de bemoeiing van dat college die de goede werking der wet verzekert; door dat college maakt de wetgeving in Engeland eene uitzondering op alle anderen; een navolgenswaardig voorbeeld levert zij daardoor voor ons land.

In Engeland heeft men te recht ingezien, en ook in Frankrijk schijnt in den laatsten tijd deze meening veld te winnen[1],

1 Men zie Ach. Foville fils, ‘Les aliénés’, Paris, 1870. Deze noemt in zijn werkje eenige deskundigen op, die eene commissie, als in Engeland bestaat, voor Frankrijk wenschen, terwijl hij zelf de macht der inspecteurs wil uitgebreid zien

dat de waarborg tegen onwettige opsluiting niet moet gezocht worden bij den rechter, niet bij de gestelde administratieve macht - maar dat hier een afzonderlijke macht, een lichaam voor een deel uit specialiteiten bestaande, alleen tegen misbruiken vermag te waken: dat bij een speciaal college alleen de noodige kennis, de noodige tijd en daarbij de noodige onafhankelijkheid kan gevonden worden om dat alles goed te behartigen, wat andere wetten op krankzinnigen aan rechters en aan inspecteurs opdragen: de zorg voor de krankzinnigen in de gestichten, en daarnaast de zorg, dat geen niet-krankzinnigen in de gestichten worden opgesloten. Steeds grooter en grooter dreigt het gewicht van dit onderwerp te worden; een goede regeling is hier dus hoofdvereischte.

Terwijl bij ons de inspecteurs slechts het toezicht hebben op de gestichten, niet op de personen, is in Engeland deze dubbele zorg aan één commissie, den *Commissioners in lunacy*, opgedragen, bestaande uit drie medici, drie rechtsgeleerden en vijf andere personen. De drie medici en de drie rechtsgeleerden ontvangen, behalve reiskosten en eenige emolumenten, een tractement van 1500 pond sterling jaarlijks; de vijf anderen zijn onbezoldigd. Zij zijn het, die de machtiging geven tot het oprichten van particuliere gestichten (nooit voor langer tijd dan voor 13 maanden); zij kunnen elk oogenblik elk gesticht binnentreden, en hun moet alles gewezen, alle inlichtingen verstrekt, elke patient getoond worden; hun wordt binnen 24 uur na de opneming mededeeling gedaan van elken patient in een gesticht geplaatst, en zij hebben ten allen tijde het recht om een ieder te ontslaan, wanneer zij na twee bezoeken van de noodzakelijkheid daarvan overtuigd zijn; een straf is opgelegd aan de eigenaars van gestichten, welke de brieven, door de patienten aan hen gericht, niet dadelijk aan hen opzenden; zij hebben het recht getuigen te ontbieden en onder eede te hooren; zij moeten een bepaald aantal malen alle gestichten bezoeken; zij zien de boeken na, die in elk gesticht moeten gehouden worden; het *book of admissions*, waarin bij de opneming de naam van elken patient en verdere bijzonderheden worden opgeteekend; het *medical visitation book*, waarin

de geneesheer elke week zijne mededeelingen over alle patienten opteekent, en het *casebook*, waarin hij van tijd tot tijd den toestand van elken krankzinnige beschrijft; uittreksels van dit laatste boek moeten, zoo dikwijls dit door de *Commissioners* verlangd wordt, verstrekt worden.

Zonder deskundigen, zoo heeft men dus terecht in Engeland begrepen, is een behoorlijke contrôle onmogelijk: zij alleen kunnen met wetenschap zich tegen de uitspraak van andere medici verzetten, en men acht het daarom ook niet voldoende dat het medici zijn, welke in dit collegie zitting hebben; het moeten personen zijn, die door studie of door ondervinding eene bijzondere kennis van krankzinnigheid hebben. En naast deskundigen moeten in een dergelijk collegie zitting hebben mannen van de wet, rechtsgeleerden, die voor de persoonlijke vrijheid opkomen; die, waar hun ambtgenoot op het goede wijst, dat voor den patient van een langer verblijf in het gesticht te wachten is, hem belet om zijne genezing, ten koste van zijn persoonlijke rechten, te bereiken. De deskundige ziet in de eerste plaats den patient, de jurist den rechtspersoon. En naast de medici en de juristen staan eenigen, bij wie noch 't een noch 't ander overwegende is, dit zijn de *non-professional members*. Zoo zal het college; in den goeden zin van het woord, een voortdurend strijdperk opleveren; de President van de Engelsche commissie verklaarde, dat 30 jaren lang de strijd nooit tot verdeeldheid had aanleiding gegeven.

Een dergelijk college heeft kennis: het heeft ook daarbij tijd om de zoo gewichtige zorg, die de wet er aan heeft toevertrouwd, goed te vervullen. Het lidmaatschap van een dergelijk college is een betrekking op zich zelve, en elk oogenblik moeten de leden gereed zijn, om daarheen te gaan, waar hunne bemiddeling vereischt wordt. Geen der gesalariëerde leden mag een andere winstgevende betrekking bekleeden.

Een dergelijk college moet ook onafhankelijk zijn; zij zijn zooveel als rechters. De Engelsche wet heeft daarvoor gezorgd door te bepalen, dat de leden, voor hun leven gekozen, alleen in bijzondere gevallen kunnen worden ontslagen: dit kan alleen geschieden om *ill behaviour*, of wanneer zij de vereischten verliezen (wanneer zij bijv. direct of indirect belang krijgen in een particulier gesticht). Zij zijn alleen voor den strafrechter verantwoordelijk, en doen een een van geheimhouding.

Mocht ooit in ons land een dergelijk college worden aangesteld, het zou nog beter kunnen werken dan in Engeland. Om de uitgestrektheid van het veld, waarop de Engelsche commissie moet werkzaam zijn, is er bepaald, dat op zekeren afstand van Londen hun werk voor een deel door anderen wordt gedaan. Ons kleine land zou eene dergelijke bepaling onnoodig maken; en dan toch nog zou het toezicht hier veel beter kunnen zijn. Het district, waarover de Engelsche commissie direct en geheel alleen toezicht uitoefent, bepaalt zich tot Londen en alle plaatsen binnen 7 mijlen vandaar gelegen. Toch zijn daarin 41 gestichten met p.m. 2500 patienten; in geheel Engeland (Schotland en Ierland niet medegerekend) waren op 1°. Januari 1868 33,213 krankzinnigen in gestichten. In ons land waren in 1868 slechts 12 gestichten met 3295 patienten.

De werking der wet is met zulk een college zeer eenvoudig.

Binnen 24 uur wordt aan het college opgezonden een kopie van de drie stukken met een verklaring van den directeur van het gesticht, dat de patient is opgenomen, en minstens na twee volle, doch binnen acht dagen, een certificaat van den geneesheer van het gesticht omtrent den toestand van den patient. De stukken worden door het college nagezien; niet alleen wat den vorm, maar ook wat den inhoud betreft. Meermalen, zoo verklaarde de Voorzitter voor de commissie van enquête, wordt een nader onderzoek naar aanleiding daarvan gehouden. De commissie heeft de bevoegdheid om, wanneer binnen 14 dagen (waarom deze termijn zoo lang is gesteld, is mij onbekend) de stukken niet in orde zijn gebracht, onmiddellijk, zonder persoonlijk onderzoek, het ontslag te bevelen. Zij heeft echter ook het recht om dadelijk zich naar het gesticht te begeven en nadat zij tweemaal den patient hebben bezocht, diens invrijheidstelling te bevelen.

Bij de gehouden enquête was het de vraag, of niet dadelijk een bezoek door leden van het college, of (wegens de onmogelijkheid voor hen, om steeds overal te komen), van wege het college moet gelast worden. Het bezwaar was echter gelegen in de onmogelikheid om bij een enkel bezoek op zulk een oogenblik eenige zekerheid omtrent den toetand van den patient te verkrijgen. In 99 van de 100 gevallen, zoo verklaarde lord Shaftesbury, de Voorzitter van de *commissioners*, zal een doctor niet durven zeggen, dat een opgeslotene in vrijheid moet

gesteld worden. Was ook een dergelijke maatregel niet al te zeer een daad van wantrouwen tegen de geneesheeren van de gestichten? Is 't bij het eerste het beste bezoek reeds duidelijk, dat de opgenomene niet krankzinnig is, dan zou het wel niet anders dan kwade trouw zijn, die den geneesheer van het gesticht had belet dit te zien. De commissie durfde ook niet een bepaalden termijn bepalen, binnen welken het bezoek moet plaats hebben, doch sprak in 't algemeen hare overtuiging uit, dat een spoedig bezoek wenschelijk was. Hierbij bleef deze quaestie.

Belangrijker waarborg tegen onwettige detentie is ook daarin gelegen, dat aan iederen patient de gelegenheid gegeven wordt, om zich ten allen tijde tot de *Commissioners* te wenden, en alles wat hij heeft mede te deelen, aan hun oordeel te onderwerpen. Hij moet de overtuiging hebben, dat hij buiten het gesticht een onpartijdigen rechter vindt, dien hij volkomen op de hoogte kan stellen van alles, wat hij weet, dien hij uitvoerig kan vertellen, hoe het komt, dat hij tegen zijn wil, en naar hij meent, tegen zijn belang is opgesloten: bij wien hij zeker kan zijn, dat zijn klachten aangehoord, zijne bezwaren bedaard overwogen en onderzocht worden. Daartoe strekt een bepaling in de *Amendment Act* 1862, schijnbaar eene bepaling van minder belang, maar zonder welke de werking der wet gebrekkig blijft. Hierbij wordt een straf bepaald tegen hem, die een brief aan de *Commissioners*, door een der patienten gericht, niet ongeopend aan hen doet toekomen. Die bepaling zou wel nog wat strenger kunnen zijn; de wet zou wellicht nog meer zekerheid moeten geven, dat alle brieven dadelijk in handen van de commissie kwamen, maar verder behoeft zij niet te gaan, om die zekerheid te geven, die bij onze wet geheel gemist wordt, en die andere wetten, door schijnbaar veel betere bepalingen, te vergeefs hebben trachten te geven. Ik geef toe, dat het met een dergelijke bepaling alles aankomt op den ijver en de nauwgezetheid, waarmede de *Commissioners* te werk gaan; maar is dit een bezwaar? Is iets anders mogelijk? Zou men de *Commissioners* moeten voorschrijven, om altoos op elk verzoek een beslissing mede te deelen? Maar dan zou men verstandige menschen dwingen, om wellicht elken dag bezig te zijn met het geven van beschikkingen op klachten, die elken dag herhaald worden, en alleen bestaan in het brein van de patienten. Moet dit college dan wèl volkomen ver-

trouwd worden, de geneesheer van het gesticht niet? vraagt men. Maar de contrôle is niet omdat de kwade trouw van den geneesheer verondersteld wordt, maar omdat één persoon stellig nu en dan te goeder trouw dwaalt. Daarom moeten er anderen naast hem staan.

En zien wij hoe in Frankrijk en in België dit recht van elken patient om zijn ontslag aan te vragen is geregeld, dan komt het ons ook niet meer twijfelachtig voor, dat de tusschenkomst van een kundig, vertrouwd en onafhankelijk college met beter succes zal ingeroepen worden, dan die van den rechter. In Frankrijk kan ieder, die zich in een gesticht bevindt, zich tot de rechtbank wenden om zijn ontslag te verzoeken; in België tot den President van de Rechtbank.

Beide zullen, volgens de wet, *après les vérifications nécessaires* beslissen. Nu eens, zoo zegt een Fransch schrijver hierover, zal alzoo de president of een der rechters zich naar het gesticht begeven om den lijder te zien; dan eens wordt deze in raadkamer geroepen; soms ook wordt het vonnis zeer spoedig gewezen, wanneer de krankzinnigheid duidelijk blijkt, of een gelijk verzoek slechts kort geleden is gedaan; maar altijd - en zie hier reeds dadelijk een bezwaar - moet toch op een bepaald oogenblik de beslissing gegeven worden. Van daag zal de patient wellicht ten onrechte reclameeren; en de rechtbank zal zijn eisch niet kunnen inwilligen. Maar over een week zijn mogelijk de laatste verschijnselen geweken. De rechtbank moet echter nu reeds een beslissing geven. ‘Krankzinnigheid,’ zoo getuigde Dr. Ramaer in de zaak Elders, voor het Hof van Noord-Holland, ‘is een elastiek begrip. Hierover zijn de deskundigen het eens.’ Is dus de rechter hier de aangewezen persoon, en zal hij, gebonden aan de wettelijke bepalingen, een onderzoek kunnen instellen, waarbij zoo velerlei omstandigheden in aanmerking behooren te komen? Zal het hier in de meeste gevallen wel een quaestie van recht zijn? Zal het niet veel meer de vraag zijn, wat wenschelijk, wat goed voor den patient is? Zal de eene, minder voldoende genezen zijnde, toch niet soms beter kunnen ontslagen worden, dan een ander die reeds beter is? En wat geeft aan de beslissing, door den rechter in raadkamer, gelijk hier het geval zou zijn, genomen, een waarborg van onpartijdigheid? Is het iets anders, dan de hooge-plaats, die door den rechter wordt ingenomen? Of zijn eed? Of zijn onafzetbaarheid?

Welnu, al deze waarborgen heeft men ook bij de uitspraak van de Engelsche *Commissioners*. Er is geene reden, om dezen met minder vertrouwen deze belangrijke taak op te dragen, dan aan den rechter. En bij de Engelsche enquête, waarbij niet alleen vrienden van de *commissioners* gehoord werden, maar ook verscheiden leden van een particuliere vereeniging, genaamd de *Alleged Lunatics society*, welke zich ten doel stelt, om de *lunatics* tegenover de *commissioners* in bescherming te nemen - bij die enquête werd geene-klacht geuit.

Er is nog iets. In het Fransche werkje van Ach. Foville fils, een soort van apologie der Fransche krankzinnigen-wet, bestrijdt de schrijver de meening van hen, die uit de gewezen vonnissen der rechtbank in dit geval tot invrijheidstelling van enkele personen, de conclusie hebben getrokken, dat er dan toch wel personen te lang in de gestichten zijn gehouden. Wie, zoo vraagt hij, zou het den geneesheer van het gesticht kunnen kwalijk nemen, dat hij, in een quaestieus geval, de verantwoordelijkheid van het ontslag niet alleen heeft willen dragen? De opmerking komt mij juist voor; maar dan ook hebben wij de confessie van een verdediger der Fransche wet, dat in Frankrijk soms patienten, die rijp voor ontslag zijn, langer in het gesticht blijven, omdat de geneesheer de verantwoordelijkheid niet op zich durft nemen! De geneesheer heeft dus daar, evenmin als bij ons, een middel, om zijn belang met dat van den patient te vereenigen; hij zelf kan zijn verantwoordelijkheid niet op een ander overdragen; hij wacht af wat de patient doet. Denkt deze er niet aan, ziet deze er tegen op, om rechterlijke hulp tegen iemand, wien hij wellicht hoogacht, in te roepen - de geneesheer zal lang kunnen wachten. Doet de patient een beroep, wat zien wij dan gebeuren? De geneesheer had gegronde scrupules; en nu zal de rechter, die veel minder bekend is met den toestand, kunnen bevelen, wat de geneesheer niet durfde doen. Wat beteekent eene dergelijke overdracht van verantwoordelijkheid?

Ik geloof dus, dat onze Fransche schrijver - hij is médeein adjoint de la Maison impériale de Charenton - zeer naar waarheid, en zeker uit eigene ervaring, niet wil aannemen, dat, waar de rechter soms het ontslag op verzoek van den patient toestond, daar eene volkomen onwettige detentie heeft plaats gehad - ik geloof dat hij volkomen gelijk heeft, door te beweren, dat men hier met twijfelachtige gevallen te doen

heeft gehad, waar de geneesheer de verantwoordelijkheid niet op zich had durven nemen - ik acht het zeer natuurlijk, dat bij de moeilijkheid om te beslissen of een patient niet krankzinnig, of genoegzaam hersteld is, de geneesheer van een gesticht niet spoedig tot het geven van ontslag overgaat. De beslissing of iemand van krankzinnigheid geheel of onvolkomen hersteld is, is ‘zulk een moeilijk vraagstuk,’ schrijft Schroeder van der Kolk, ‘dat ik gewoon ben in vele gevallen, eerst eenig voorloopig verblijf bij hunne aanverwanten of vrienden, bij wijze van verlof, aan de reconvalescenten voor eenige dagen of weken te verleenen, waarna zij naar het gesticht moeten terugkeeren, om te kunnen beoordeelen, welk een indruk de terugkeer in de maatschappij op de patienten gemaakt heeft, en of een verlengd verblijf in het gesticht al dan niet noodzakelijk is.’ Toch erkent hij zelf, hoe hij zich nog eenmaal vergist had, en een patient te vroeg had weggezonden. ‘Wordt nooit iemand ontslagen als volslagen hersteld?’ werd in het proces Elders aan Dr. Everts gevraagd. ‘Dat zou ik althans niet willen doen,’ was zijn antwoord.

Maar nemen wij nu dit alles aan, dan kan er geen twijfel bestaan, of het Engelsche systeem verdient de voorkeur boven het Fransche of het Belgische. Dáár kan de geneesheer zich in twijfelachtige gevallen wenden tot de *Commissioners*; deze zullen met hem overleggen en des noods, na een behoorlijk onderzoek, de verantwoordelijkheid van het ontslag zelve dragen. Van welke zijde hunne tusschenkomst ook wordt gevraagd, hetzij door den patient, hetzij door diens betrekkingen, hetzij door den geneesheer van het gesticht - steeds zullen de leden van zulk een college gereed moeten zijn, om te helpen, te onderzoeken en te beslissen.

De verantwoordelijkheid van de geneesheeren der gestichten te verminderen, hunne hooge positie te bewaren, dat zij het doel eener goede wet: dat vinden wij in de Engelsche wet het best verwezenlijkt. Omdat de *Commissioners* ten doel hebben de geneesheeren te contrôleeren, zou het eene dwaasheid zijn, te meenen, dat zij vijandig tegen hen over staan. Niettegenstaande in Engeland de krankzinnigengestichten veel meer een tak van industrie zijn, dan in andere landen, en terwijl dáár dus de belangen van de eigenaars der gestichten veel meer in collisie moeten komen met het algemeen belang, is dáár de verhouding der *Commissioners* en der geneesheeren van de gestichten geenszins zoo slecht. Het zou ook eene ongerijmd-

heid zijn, te meenen, dat een contrôle, welke dan ook, eenigzins zou vermogen al het kwaad, dat een geneesheer van een gesticht zou *kunnen* doen, te beletten.

Een groote macht moet hun gegeven, een groot vertrouwen moet in hen gesteld worden, zij bevelen in gewone gevallen het ontslag van den patient; maar daarom heeft dan ook de Engelsche wet gezorgd, dat geneesheeren van particuliere gestichten niet zonder goedkeuring van de *Commissioners*, en de Belgische wet, dat zij niet zonder toestemming van Gedeputeerde Staten zouden aangesteld worden.

Geen rechterlijke machtiging alzoo bij de plaatsing, maar een verzoekschrift met twee medische certificaten - duidelijke en nauwkeurige bepalingen omtrent hetgeen deze drie stukken moeten inhouden - de bevoegdheid van elken patient om zich, zoo dikwijls hij wil, tot een onpartijdige macht buiten het gesticht te wenden, om zijn ontslag aan te vragen - nauwlettend toezicht van een speciaal college - tusschenkomst van dit college bij elke benoeming van een geneesheer van een gesticht, en recht om zijn ontslag aan te vragen, bij de regeering des noods, zoo deze benoeming niet slechts voor korten tijd geldig is - ziedaar de bepalingen, die mijns inziens in een goede krankzinnigenwet thuis behooren.

Men trachte voorts niet door strenge strafbepalingen hier eenig doel te bereiken. De geneesheeren, op wier attesten personen in een gesticht worden gebracht, moeten alleen straf baar zijn, wanneer zij valsche opgaven doen; zij zullen hunne verklaring moeten motiveeren; zijn de feiten, die zij opgeven, niet waar, dan alleen moeten zij kunnen vervolgd worden. De geneesheeren in de gestichten zullen evenzoo alleen wanneer zij valsche opgaven doen, of tegen de wet handelen, strafbaar zijn. Gaat men verder, 't zou toch niet baten; want in 99 van de 100 gevallen zou de delinquent moeten vrijgesproken worden, omdat het begrip van krankzinnigheid is een *elastiek* begrip; het zou direct nadeel doen; want vele geneesheeren zouden weigeren ooit eenig attest te teekenen en de ongelukkigen bleven zonder hulp.

En nu beweer ik niet, dat er op deze wijze geen misbruiken kunnen plaats hebben; deze zijn altijd mogelijk; maar het is toch opmerkelijk, dat op eene vraag, door de commissie van enquête gedaan aan den secretaris der genoemde *Alleged Lu-*

natics Society, die als 't ware voortdurend op de loer ligt van misbruiken, deze een antwoord gaf, waaruit bleek, dat hem van 1837-1858 slechts weinige gevallen van onwettige opneming bekend waren; hij noemde wel is waar het cijfer van 26, maar hoe hij daartoe kwam blijkt niet, want hij erkende dat hierbij verscheidene waren, die dit beweerden, zonder dat hij gelgenheid gehad had dit te onderzoeken!

Nog zal 't noodig zijn - en hiermede wil ik dit deel besluiten - dat het opsluiten in een gesticht zoo weinig mogelijk de persoonlijke belangen van enkelen kan bevorderen. De kans tot misbruiken toch vermeerdert, naarmate derden bij de plaatsing meer belang kunnen hebben. En dit is het geval bij de bepalingen omtrent de voorziening in het beheer der goederen van een krankzinnige.

Het is natuurlijk noodig, dat daarin bij krankzinnigheid voorzien kan worden, maar dat moet m.i. niet afhankelijk zijn van de al of niet plaatsing in een gesticht. Is een persoon krankzinnig, dan zal hij even zoo goed, wanneer hij niet in een gesticht is, als wanneer hij er wel in is, niet in staat zijn, om zijne goederen te beheeren. Een speciale voorziening - buiten het geval van curateele - is dan in beide gevallen evenzeer noodig. Door dit - gelijk thans het geval is - alleen voor hen, die zich in een gesticht bevinden, voor te schrijven, geeft men aan de belanghebbenden een premie om iemand in een gesticht te doen brengen[1].

Leiden, Nov. 1870.

H. KEER.

1 Het boekje van Dr. N.B. Donkersloot: *De krankzinnige tegenover de wet en de maatschappij* ontving ik eerst, nadat dit deel geheel voltooid was. Ik heb er daarom geen melding van kunnen maken.

Rome.

Herinneringen aan Italië.

(*Vervolg van* 1870, Dl. IV, *bladz*. 490.)

VII.

Aan de kerk van St. Nereo teruggekeerd, vervolgen wij onzen weg, de oude Via Latina, die zich echter spoedig bij de kleine kerk St. Cesareo in tweeën verdeelt. De eerste voert naar de oude Porta Latina, de tweede naar de Porta St. Sebastiano, aan de oude Via Appia. Wij zwerven hier en in den omtrek tusschen bouwvallen en overblijfsels rond, want

> '....Rome is as the desert, where we steer Stumbling o'er recollections;'....

Daar, waar de droefgeestige cipres zich nabij den muur van de Vigna Sassi verheft, klopt gij aan en eene armoedige vrouw, die daar in een half ingestort gedeelte der bouwvallen schijnt te wonen, vergezelt u in het graf der Scipio's. Men wil, dat het vroeger boven den grond was; thans dalen wij, bij het licht van kleine waspitjes, naar beneden. Veel anders dan in den steen uitgehouwen wanden, waarin zich tallooze grafkamers en nissen vertoonen[1], ziet men niet, want de Sarkophaag is slechts een namaaksel van de werkelijk hier gevondene, waarin de overblijfselen van Lucius C. Scipio Barbatus hebben gerust, en die naar het Museum van 't Vatikaan werd gebragt. Maar men bevindt zich toch in de laatste woning, waarin zoo vele helden en staatslieden van dat beroemde geslacht eens werden

1 Ampère, 'l'Hist. Romaine à Rome,' Vol. IV, p. 142.

bijgezet. Nadat wij onze geleidster eene *buona mano* en nog iets extra's *per le cerine* (voor het waslicht) hadden gegeven, wilden wij onze omzwervingen in deze onderwereld voortzetten en begaven ons naar de Catacomben, die door den beroemden oudheidkundige de Rossi in een opzettelijk werk, onder den titel van 'Roma sotterranea', behandeld worden. De Catacomben zijn eigenlijk de oude begraafplaatsen, waarvoor de Romeinsche keizers reeds een tal van voorschriften gegeven hadden, die zeker niet zonder invloed op onze tegenwoordige denkbeelden van wetgeving zijn gebleven. Zoo verboden zij het begraven (ook der asch) binnen de muren van de stad en vindt men de eerste Christenbegraafplaatsen dan ook meest tusschen de 1ste en 3de mijlpaal, buiten den Aureliaanschen muur. Men had verder familiegraven en graven van corporatiën (Collegia), waarvoor zekere uitgestrektheid gronds moest aangekocht worden, waarin dan echter elk graf heilig en onschendbaar bleef. Van dat gemeenschappelijke bezit van graven hebben vooral de eerste Christenen veel gebruik gemaakt, zoodat omstreeks 200 jaren na Christus van een algemeen of Diakonaal beheer daarover blijkt. Bij de vervolgingen der Christenen waren deze begraafplaatsen mede niet zelden het tooneel van dood en martelaarschap, omdat de eerste geloovigen hier dikwijls te zamen kwamen voor godsdienstige oogmerken. Uit dit tijdperk dagteekenen nu ook de naauwere en verborgen toegangen, de geheime trappen en andere voorzigtigheidsmaatregelen, die hier en daar duidelijk zijn op te merken. Het bekende Edict van Constantijn, te Milaan gegeven, schonk rust aan deze grafplaatsen en het begraven daarin duurde in de 4de eeuw nog steeds voort. Met den aanvang der 5de houdt dit nagenoeg op, maar worden de Catacomben langzamerhand meer geheimzinnige oorden, door de kerkelijke sage met de vestiging der Kerk en van het Christendom, met het leven, lijden en strijden der jeugdige gemeente, met den straalkrans van heiligen en martelaars, op bonte wijze versierd. De meeste grootere Catacomben liggen oost- en zuidwaarts van Rome, van de Via Salara in een grooten halven cirkel naar de Via Ostiensis. Buiten de kleinere telt men er wel 26 van meerderen omvang, maar waarvan er slechts enkele toegankelijk zijn. Hoe ver sommige met hare gewelven en gangen zich ook onder den grond mogen uitstrekken, en hoe weinig men daarvan ook kan zeggen, het vroegere vermoeden, dat al die onderaardsche be-

graafplaatsen in elkander liepen en als het ware één geheel vormden, schijnt thans duidelijk als onjuist te zijn aangewezen. In den omtrek waar wij ons thans bevinden, de Via Appia, heeft men de Catacomben van Nereus en Achilleus, van Praetextatus, van S. Sebastiano, der Israëliten in de Vigna Randini, die van Mithra, reeds voor Christus gesticht, en vooral die van Calixtus, in eene Vigna aan de Via Appia, ongeveer 25 minuten van de Porta S. Sebastiano verwijderd. Voorzien met een Permesso van den Kardinaal-Vicaris, zullen wij deze doorwandelen en wel in gezelschap van een Engelsch Heer met lady en van twee goed uitziende pauselijke Zouaven, beleefde en beschaafde jongelieden, die we eerst voor Franschen hielden, maar later, door hun onderling gesprek in de vriendelijke taal van Conscience, als Belgische en Vlaamsche naburen leerden kennen. Een paar begeleiders in deze uniform en met hunne lange sabelbajonetten op zijde, is bij zulk een onderaardsche wandeling nog niet onaangenaam, minder om dien ouden Romein, die hier voor 1500 jaren kwam, om eene bijeenkomst der eerste Christenen te bespieden en hen te verraden, maar door een wonder zijn weg miste en sedert hier altijd rondwaart en te vergeefs naar een uitweg zoekt[1], dan wel om het inderdaad niet geruststellende uiterlijk van onzen Custode, een ouden grompot, die zijne verklaringen in een alleronverstaanbaarst Italiaansch mededeelde. Maar men vergeet dergelijke denkbeelden spoedig in bewonderende belangstelling. Nevens een klein oud gebouw, waarin de Rossi het Oratorium S. Calisti in arenariis wil herkennen, daalt men, na zijn *cerines* te hebben ontstoken, af en bevindt zich in eene groote vestibule, waarin men eenige half vergane inschriften heeft. Door een langen gang bereikt men nu het vertrek der Pausen (Camera Papale), dusgenoemd omdat hier verscheidene der eerste Pausen of Bisschoppen van Rome begraven liggen, als Anteros (235 jaren na Chr.), Lucius (252), Fabianus (236), Eutychinus (275), en in het midden Sixtus II, die in het jaar 258, onder keizer Valerianus, in de Catacomben den marteldood zou geleden hebben. Grieksche opschriften duiden dit aan. Waar eens het altaar stond werd een groot opschrift met aanduiding der kerkvorsten geplaatst door Damasus, die in 384 stierf, en waarin deze zijn

1 Hawthorne heeft biervan in zijn ‘Transformation’ Vol. I, partij getrokken.

verlangen uitdrukte nevens hen te mogen rusten, eene eer, die hij zich echter niet durfde waardig keuren.

> ‘Hic fateor Damasus volui mea condere membra,
> Sed cineres timeo sanctos vexare piorum.’

Men vindt hier vooral, maar ook elders aan de wanden, vele namen en ontboezemingen van vrome pelgrims en bezoekers uit de 4de, 5de en 6de eeuw. Uit deze kamer komt men door een kleinen gang in een ander *cubiculum* (slaapkamer!), waarin vroeger het graf der H. Caecilia stond, wier gebeente echter door den graven-plunderaar, Paus Paschalis I, naar de kerk van S. Caecilia in Trastevere is overgebragt. Men ziet nu slechts in de gewelfde nis de ledige Sarkophaag, en ter zijde eenige merkwaardige proeven van muurschildering, als van den Heiland, met eene glorie om 't hoofd; van S. Urbanus, in volle lengte; van eene rijk uitgedoste Romeinsche vrouw, waarschijnlijk de Heilige zelve; alles wel niet ouder dan de 7de eeuw, maar in vorm en kleuren nog zeer goed bewaard. Aan het einde van den eerst door ons gevolgden gang, voorbij den ingang naar de slaapkamer der Pausen, gaat men eenige trappen af naar een dieper gedeelte der begraafplaats. Men volgt een gang, waarin tal van kleine slaapvertrekken of *cubicula*, eene aandoenlijke benaming! uitmonden. Gebroken sarkophagen en grafurnen, stof en asch, steenstukken en beenderen, maar ook merkwaardige overblijfsels van de denkbeelden en verwachtingen der vroegere stichters en bezoekers van deze grafplaatsen, zijn hier te aanschouwen; muurschilderingen, vooral betrekking hebbende op doop en avondmaal; Mozes, die water uit de rots doet springen; een doodgraver (*fossor*) met spade en andere zinnebeelden; de goede Herder, enz. Ook op sommige urnen en sarkophagen heeft men merkwaardige beeldwerken: van den goeden Herder, zittende onder een palmboom, waarop een haan staat; eene biddende vrouw, met twee langgebaarde gestalten nevens haar, waarin men eene voorstelling van de H. Maagd met S. Petrus en S. Paulus wil zien; de opwekking van Lazarus; Adam en Eva met de slang en vele dergelijke voorstellingen. Eenige van deze muurschilderingen, voorwerpen en vooral inschriften, en daaronder zeker niet de minst merkwaardige, zijn uit verschillende Catacomben naar de galerijen van het Vatikaan en Lateraan overgebragt en vor-

men daar een hoogst eigenaardig en belangrijk Museum. Vooral het dusgenaamde Museum Gregorianum, in het Lateraan, bezit groote schatten van oud Christelijke kunst en geschiedenis in behoorlijke orde, naar tijd en onderwerpen gerangschikt door Marchi en de cavaliere di Rossi. De gang, dien wij thans volgen, leidt in een soort van vierkant vertrek, het graf van S. Cornelius. Boven de plek, waar nog eenige overblijfsels van het altaar zijn te bespeuren, ziet men eene ruimte, waarin het lijk van den Heilige gelegen heeft, om later naar Duitschland te worden gevoerd: ook eenige overblijfselen van muurschilderwerk. Wij zullen onze wandeling door deze duistere gangen besluiten met de opmerking, dat ze door de groote uitgestrektheid van langen duur zijn; dat men meermalen langs vrij goede trappen moet afdalen, omdat deze Catacomben eigenlijk uit twee hoofdverdiepingen van galerijen, met drie lagere, daartusschen bij wijze van entresols geplaatst, bestaan: dat de duisternis doorgaans volkomen is en zich uwe waarneming beperkt tot den kleinen kring van zwak en weifelend licht, door uw *lumine* verspreid, maar dat toch hier en daar, als door een trechter, het licht des hemels, schoon mat en bleek, in deze onderaardsche gewelven doordringt. Ons is ‘licht’ zoo onmisbaar, dat zelfs die flaauwe en verre schemering in de diepe verblijven des doods de borst als ruimer doet ademen en men bij het uittreden dier gewelven, onder den glans van een Italiaanschen hemel, vol zonnegloed en kleur, iets van dien juichtoon in zich ontwaart, dien Schiller[1] aan zijne gevangene op de lippen legt:

> ‘Bin ich dem finstern Gefängniss entstiegen?
> Hällt sie mich nicht mehr, die traurige Gruft?
> Lasz mich in vollen, in durstigen Zügen
> Trinken die freie, die himmlische Luft.’

Wij nemen hier wel afscheid van Rome's Catacomben en onderaardsche graven, maar daarom nog niet van de tooneelen van vergankelijkheid en dood. Waar zoude men ook in deze wereldstad de sporen daarvan ontvlieden kunnen?

1 ‘Maria Stuart,’ 3er Aufzug., 7er Auftrit.

VIII.

Wij bevinden ons aan de Porta S. Sebastiano of de oude Porta Appia, thans als de meeste poorten met eene hoofdwacht voorzien, ter verdediging naar buiten, zoowel als naar binnen, en waarvoor gij talrijke Papalini en Zouaven ziet zitten of op schildwacht staan. Even voor de poort staart gij weder op een verminkt gebouw, de Drususboog, dat waarschijnlijk eenige jaren voor Chr., ter eere van Claudius Drusus Germanicus werd opgerigt. Het bestaat uit groote steenblokken, gedeeltelijk nog met marer bekleed en naar de poortkant met twee marmeren zuilen gesierd. Wij rijden de poort door en bevinden ons op de oude Via Appia, waarop elke hoefslag van ons paard ons verder de Campagna invoert.

Het is bekend, dat de Censor Appius Claudius Calcus, 312 jaar voor Chr., dezen naar hem genoemden militairen weg heeft aangelegd, die zich eerst van de Porta Capena naar Capua uitstrekte, maar later naar Benevento en Brindisium werd voortgezet. Sedert 1850 werd hij, onder de leiding van den bekenden archeoloog Canina, tot de 11de mijlpaal opgegraven, waar hij thans door den spoorbaan naar Albano wordt doorsneden. Zeven minuten buiten de poort gaat men over den stroom Almo; nog wat verder heeft men links eene kleine kapel, Domine quo vadis? die niets opmerkenswaardigs bezit dan hare aandoenlijke legende. Petrus toch zoude, den marteldood ontvlugtende, hier Christus ontmoet hebben, en op zijn verwonderde vraag: ‘Domine, quo vadis?’ (Heer, waar gaat gij heen?) ten antwoord hebben gekregen: ‘Venio iterum crucifigi’, (ik kom om andermaal gekruisigd te worden), welk antwoord den ontrouwen discipel tot inkeer bragt en deed terugkeeren. Men toont hier nog den indruk van 's Heilands voet in het marmer. Men ziet nu spoedig ter linkerzijde uitgestrekte muurwerken en bouwvallen van den in 311 gebouwden Circus van Maxentius. Hij was 1482 v. lang en 244 breed, bestemd voor wagenwedrennen. Hier aan de Via had- hij een grooten Porticus en daarachter den hoofdingang. Midden door het renperk liep een muur (*spina*), met beelden en obelisken versierd, waarvan er thans een op de groentemarkt (Piazza Navona) te vinden is, maar waarvan hier bijna niets meer is overgbleven, daar de

Arena eene met dor en spichtig gras begroeide ruimte gelijkt. De weg wordt langzamerhand zeer eenzaam, ter weêrszijden door muren, bouwvallen en graven begrensd; nog slechts hier en daar een verstrooide hut, waaromheen gij enkele in lompen gehulde, maar soms schilderachtige gestalten ziet. Zóó die gedaante te paard, met zijn breedgeranden hoed, het onderlijf en de beenen in een soort van pantalon (?) van geitenvellen, met de lange, bonte haren buitenwaarts. Hij heeft iets van een Sater of Robinson Crusoe, en gij zoudt hem hier liever des avonds of 's nachts niet ontmoeten. Toch neemt hij van de Inglese geen notitie en is waarschijnlijk slechts een herder, een Butero van een dier talrijke kudden geiten, ossen of half wilde paarden, die in de Campagna ronddwalen. Gij ziet er ginds enkele in eene door grafsteenen en zuilenbrokken omgeven ruimte grazen; schoone dieren, kenbaar aan hunne donkere kleur, hunne ontzaggelijke gekromde horens, hunne groote, meestal zeer roode oogen. Daar staat, ruim een half uur buiten de poort, op een vierkant voetstuk, een ronde torenbouw, van boven door een *fries* van bloemkransen met koppen van stieren versierd. Het is 't graf van Caecilia Metella, gemalin van den rijken Crassus, wier naam nog op de marmeren plaat te lezen is. Maar haar asch heeft hier geen blijvende rustplaats gevonden, want in de 13de eeuw heeft het geslacht der Gaetani van dezen toren een burgt gemaakt, even als de Frangipani en Annibladi zich hiertoe van het Colosseum bedienden. Middeneeuwsche overblijfselen voegen zich hier aan de Romeinsche. Hier ziet men ook de duidelijke sporen van een lavastroom, die uit het Albanergebergte moet zijn voortgekomen. Men heeft daaruit het plaveisel van den ouden heirweg genomen, wier groote en onregelmatige steenen, of liever platen, ook geheel zigtbaar zijn. Aan weêrszijden wordt het nu eene bijna doorloopende reeks graven, gedeeltelijk nog staande, schoon van hare sieraden beroofd; gedeeltelijk ingezonken; het veld bedekt met stukken van zuilen, van kapiteelen, van allerlei overblijfselen. Daarover en daartusschen woekert het lange gras; de veldbloem en de distel schudden er hun grijzen baard in den wind. Verder daarachter aanschouwt men uitgestrekte bouwvallen, het dusgenaamde Roma Vecchia, waarin de oudheidkundigen de prachtige overblijfselen van eene Villa van Hadrianus of Commodus willen herkennen. Zeer merkwaardig is ook aan dezen weg die vereeniging van graven en van overblijfselen

van villa's en lusthuizen, die nog sterker spreekt in de geheele inrigting en ornamentiek der Romeinsche graven, waarbij de dood zooveel mogelijk in een vrolijk en lagchend kleed wordt verborgen. Zoo komen wij eindelijk, meer dan een uur buiten de poort, aan een groot monument, de Casale Rotondo, dat welligt in Augustus' tijd voor den staatsman en dichter Messala Corvinus werd opgerigt. Nog eenige minuten verder verheft zich op een graf een toren, die het werk van Arabieren en Noormannen zijn zoude. Wij keerden van hier langs den zelfden weg terug, niet omdat wij eenige vrees gevoelden in deze indrukwekkende eenzaamheid der Campagna - ofschoon Stahr berigt en men ons ook later verzekerde, dat de Via Appia op dezen afstand volstrekt niet veilig kan geacht worden - maar omdat het verdere gedeelte veel minder schoon of belangrijk is. Weinig natuurtooneelen lieten bij ons een dieper indruk achter dan de hier aanschouwde; dat heuvelachtige, of liever dat golvende landschap, onbebouwd en onbewoond, en toch bekleed met rijken plantengroei, in herfsttinten gekleurd; die bogenrijen, waarover eens de frissche bergstroomen uit de verre heuvelen naar de keizerstad werden gevoerd, soms schitterend in den zonneschijn, alsof zij eerst van gisteren of heden dagteekenden, soms vervallen en ingestort of zich krommende als onder den last der eeuwen, soms als onder klimop en slingerplanten verborgen; die verre heuvelen en bergen van Albano, van het oude Sabyner- en Etruskergebergte, in blaauwe en purperen tinten; al die bouwvallen en graven rondom u, en de bewustheid van die tallooze graven in den bodem onder u; van die honderde geslachten, die onder deze heuvelen der Campagna sluimeren, dat alles geeft een geheel eenigen indruk. In uw binnenste weêrklinkt het woord van den Amerikaanschen dichter:[1]

> As o'er the verdant waste I guide my steed
> Among the high rank grass that sweeps his sides,
> The hollow beating of his footsteps seems
> A sacrilegious sound. I think of those
> Upon whose rest he tramples. Are they here
> The dead of other days? - And did the dust
> Of those fair solitudes once stir with life,
> And burn with passion?.....

1 Poems by William Cullen Bryant. Dessau, Katz brothers, 1854.

‘Een mijmerend droefgeestig genot maakt zich van uwe ziel meester, zij zweeft als in de wereld der droomen, waar uw voet zich stoot aan de stukken marmer, in 't gras verspreid, of uw hand de wilde bloem plukt, die de zode siert of tusschen de bouwvallen groeit’[1].

Langs denzelfden weg keeren wij terug naar het Colosseum en gaan een bezoek brengen aan het alleroudste deel van Rome, aan het dusgenaamde Roma quadrata, den Mons Palatinus, waar, naar de oude verhalen, Romulus leefde en de grondslagen der wereldstad stichtte. Van het Colosseum naar het Kapitool gaande en zuidoostwaarts van den Kapitolijnschen heuvel verheft zich de Palatijn, wier oppervlakte grootendeels is ingenomen door twee kloosters met uitgestrekte tuinen en wijngaarden en door de Villa Farnesiana, die in 1861 door Napoleon III van koning Frans II werd aangekocht, en waarin thans, onder leiding van den cav. Pietro Rosa, uitgebreide en stelselmatige ontgravingen plaats hebben. Over de Basiliek van Constantijn treedt men door eene poort, waaraan zich eene soort van hoofdwacht bevindt, binnen, des Donderdags *vrij*, op andere dagen met een *permesso* van den franschen ambassadeur, en klimt langs een aantal trappen den beroemden heuvel op. Gij kunt hier, in brandenden zonnegloed, over geëffenden bodem ronddwalen tusschen de aan het licht gebragte stukken muurwerk en de brokken en voetstukken van kolommen en zuilen; gij kunt hier en daar als ‘in des aardijks ingewand’ neêrdalen, om groote gewelven, aanéengeschakelde ruimten te aanschouwen, slechts flaauw bestraald door een invallenden lichtglans; gij vindt aan de uitgegraven plekken groote borden, waarop gij, met verwijzing naar de daartoe betrekkelijke plaatsen der oude schrijvers, de namen vermeld ziet van het gedenkteeken der oudheid, dat hier aan 't licht is gekomen. Groepen van Engelsche, Duitsche en Amerikaansche reizigers, de dames in de meest elegante of vreemde reiscostumen, zwerven hier rond, raadplegen hunne Murray's en Baedekers, of de kaart[2] der ontgravingen, door Rosa's zorg gemaakt en door photographische kunst min kostbaar en algemeen ver-

1 Story, ‘Roba di Roma,’ II, p. 46. Men zie ook Stahr, ‘Ein Winter in Rom,’ p. 308. In der Campagna.

2 ‘Plan des fouilles du Palais des Césars.’ Rome, 1869, te verkrijgen hij Merle, Corso, N. 348. Napoleon III schijnt (volgens de nieuwspapieren) deze bezitting nu aan de Italiaansche Regering te hebben verkocht.

krijgbaar gesteld, maar worden met dit alles in dezen doolhof toch niet veel wijzer. Alleen dieper gaande historische en antiquarische kennis kan in deze ontgravingen welligt vrede doen vinden, die echter, wij erkennen dit met Stahl, aan het geheel allen poëtischen gloed ontnemen. Wij zien die overblijfselen liever overwoekerd door gras en klimop, verspreid tusschen het weelderige groen en de ranken der wingerden, zich als geheimzinnig verbergende voor het oog van den peinzenden zwerver, die onder de schaduw van den vijgenboom of oleander, op de neêrgestorte kolom gezeten, denken en droomen kan over alles wat hier gebeurd en doorleefd is, dan in den vollen zonneglans geëxponeerd, gekatalogiseerd en aangegaapt door een Europeesch publiek in reisgala.

Boven aan de eerste trap heeft men eene kleine vlakte, les jardins inférieurs (?), waar men links de overblijfsels van den door Romulus gestichten tempel van Jupiter Stator vindt; ook die van eene der oudste poorten der stad, de porta Mugionis. Ter regterzijde ziet men overblijfselen der woonsteden van Caesar, Cicero en Clodius. Men heeft hier ook een klein Museum, waar Rosa de belangrijkste uitgegraven voorwerpen in 't oorspronkelijk of bij afgietsels ter bezigtiging heeft gesteld. Wij vonden onze verwachting echter zeer teleurgesteld, daar de ruimte klein was, en de voorwerpen ons in 't algemeen van geringe waarde toeschenen. Men volgt nu den Clivus Victoriae, ter linkerzijde begrensd door ontzettende gewelven van baksteen, weldra ook ter regterzijde bepaald door die gedeelten der keizer-paleizen, welke Caligula naar den kant van het Forum vooruit bouwde[1]. Hier ziet en ook den aanvang der brug, waarmede hij over het forum de Kapitolijnsche en Palatijnsche heuvels wilde vereenigen. Wij gaan nu een aantal treden opwaarts en bevinden ons in de ruimten van het Paleis van Tiberius (het domus Tiberiana). Langs den vrij steilen heuvelrand heeft men fraaije uitzigten, die overtroffen worden door dat aan den westelijken uithoek, waar men de vierkante fondamenten van het Auguratorium aanschouwt, dus genoemd omdat hier de Auspiciën werden geraadpleegd. Aan dezen hoek zijn nog overblijfselen van den ouden muur van Romulus, en zou ook de plek wezen waar Faustulus woonde. Het uitzigt van hier

1 Suetonius, ‘Caligula,’ XXII, ‘partem palatii ad forem usque promovit.’

omvat het beneden u liggende Velabrum en forum Boarium, den gelen Tiber met de Ponte rotto en het Trastevere. Wij zwerven nu langs de zuidwaarts loopende heuvelhelling, naar de uitgegraven gedeelten des tempels van Jupiter Victor, 295 jaar voor Chr. hier gesticht. Aan den voet des heuvels, in de vallei, die zich tusschen den Palatijn en overliggende Aventijn uitstrekt, lag de Circus Maximus, waaruit men langs een breede trappenvlugt tot den Jupiters-tempel opklom. Van dien beroemden Circus, reeds in den tijd der koningen aangelegd, maar door de keizers zeer uitgebreid en verfraaid, zijn nog enkele overblijfselen te zien langs de Via dei Cerchi. Daarover, tegen de helling van den Aventijn, ziet gij de witte steenen van de begraafplaats der Joden, en aan het einde van den Circus Maximus den hoogen en rookenden schoorsteen der gasfabriek, die van achteren tegen het oude Acqua Crabra of Mariana stoot. Naast de plek, waarop zich de tempel van Jupiter verhief, bereiken wij het eigenlijke Palatium of verblijf der keizers. De uitgravingen hebben hier, op zeer grootsche schaal, de gewone inrigting van het Romeinsche huis weder aan het licht doen treden. Eerst komt men in het Triclinium, de eetzaal, of, zooals het op 't fransche plan heet: ‘Salle pour les grands diners,’ waarnevens men een uitgestrekt Nymphaeum met overblijfselen van een fontein heeft. Het Nymphaeum (*νυμφαιον*) was een plaats, met waterbronnen, zuilenrijen en rustbanken versierd en voorzien, en kan dus hier als het ware eene receptiezaal hebben gevormd. Vervolgens betreedt men het Peristylium, of de groote binnenplaats, met zuilenrijen omgeven. Men kan hier naar onderaardsche gedeelten van het Paleis afdalen, waarin nog sporen van vroegere muurschilderingen zijn te vinden. Wij begeven ons echter in het Tablinium, het vertrek waar in de gewone huizen de beelden der voorouders stonden en de familiepapieren bewaard werden. Regts daarvan heeft men het Lararium Majus, de bewaarplaats der Huisgoden, de huiskapel, en links de Basilica Jovis, waar de keizer regt sprak. - Overblijfselen van nog andere keizerlijke verblijven, en wel der door Nero aangelegde, door Heraclius nog in de zevende eeuw bewoonde, vindt men in de Vigna del Collegio Inglese. Men heeft hier aan verschillende gedeelten namen gegeven en bestemmingen toegekend, die geen enkelen historischen grond bezitten. Eigenlijk is de geheele Palatijn eene opeenhooping van bouwvallen en brokstukken,

wier puin soms 20 v. hoog ligt, hier en daar ontgraven, aan den oostelijken en zuidelijken kant onder het groene kleed der vignes verborgen; een doolhof, waarin de oudheidkenner en geschiedvorscher vaak te vergeefs naar licht en orde zocht, waarop slechts Byron's woorden toepasselijk schijnen:

> ‘Cypress and ivy, weed and wallflower grown
> Matted and mass'd together, hillocks heap'd
> On what were Chambers, arch crush'd, columns strown
> In fragments, choked up vaults, and frescoes steep'd
> In subterranean damps, where the owl peep'd,
> Deeming it midnight: temples, bath's, or Halls?
> Pronounce who can: for all that Learning reap'd
> From her research hath been, that these are walls.
> Behold the Imperial mount! 't is thus the mighty falls.’

Tusschen den Palatijn en Tiber ligt het laagste gedeelte van Rome, in de oudheid bekend als het Velabrum. Hier verheft zich dan ook de kerk van S. Giorgio in Velabro, reeds in de 4de eeuw gegrondvest, in de 7de eeuw herbouwd. Het is eene Basiliek met 3 schepen en vele oude zuilen, die in 't geheel een indruk van verwaarloozing en verval geeft. Naast de kerk is eene kleine eerepoort, die, blijkens een opschrift, door de wisselaars en kooplieden van het nabijgelegen forum Boarium (de veemarkt) aan den keizer Severus werd toegewijd. Juist over dezen Boog komt men langs een smal wegje aan een groot gebouw, waarin een molen gevestigd is, die door waterkracht wordt gedreven. Door een luik in den vloer, waarin men een licht laat nederdalen, ziet men bij zijn zwakken gloed in de diepte overblijfsels van metselwerk, van een rondbogen of wulfbouw; een deel van de Cloaca Maxima. Het is zeker een der oudste en echtste gedenkteekenen van het oude Rome. Tarquinius Priscus, de 5de der Romeinsche koningen, heeft 150 jaren nà de stichting der stad, dit reusachtige overdekte kanaal doen bouwen, om den moerassigen grond tusschen de Palatijnsche en Kapitolijnsche heuvels drooger te maken[1]. De geheele lengte van het kanaal tot in den Tiber was 800 voet. Het is een meesterstuk van bouwkunst, daar de nog zigtbarege deelten, ofschoon 25 eeuwen oud, volkomen sterk en

1 Livius, Lib. I, c. 38.

hecht zijn bewaard. In den molen toonde men ons nog een klein kabinet met oudheden, die hier vooral zouden gevonden zijn, maar die de aandacht niet verdienen. Uit de waarlijk niet zeer versche lucht, die men hier inademde, begaven wij ons naar de Piazza della bocca della verita, met eene fontein in het midden en waaraan zich de kerk van S. Maria in Cosmedin verheft, met verscheidene zuilen eens ouden tempels, die in hare muren zijn ingemetseld. Die tempel was waarschijnlijk de door Augustus herbouwde der drie Goden, Ceres, Liber en Libera. De kerk dagteekent uit de derde eeuw, maar werd menigmaal verbouwd en hersteld. Zij trekt nu nog de aandacht door een fraaijen klokketoren en ingelegden vloer. Vlak hierover, aan den Tiber, verheft zich een kleine ronde tempel, vroeger aan Hercules Victor gewijd, thans aan S. Maria del Sole. Eigenlijk zijn het slechts 20 korintische zuilen, die een vervallen houten koepeldak dragen. Tusschen deze kerk en Ponte Rotto heeft men weder een tempel, van voren en van achteren door 4, aan elk der zijden door 7 ionische zuilen geschraagd. Hij zoude aan de Fortuna virilis of aan de Pudicitia patricia zijn gewijd geweest en dan van hooge oudheid dagteekenen. Sedert 880 is het de kerk van S. Maria Egiziaca. Aan de oostzijde der Ponte Rotto verheft zich een vreemd gebouw van twee verdiepingen, in middeleeuwschen trant, maar met allerlei overblijfselen en versierselen van de oudheid opgetrokken en getooid. Men noemt het 't huis van Pilatus en van Rienzi. Aan de zijde der Via della fontanella, is een boog, waarboven een duister en onverklaarbaar opschrift is geplaatst, dat tot allerlei gissingen heeft aanleiding gegeven en wel nooit ontcijferd zal worden[1].

IX.

Wij staan nu op de Ponte Rotto, die ons ditmaal echter niet in het Trastevere zal voeren. Deze brug staat op de plek van den vroegeren Pons Aemilius, die door de consuls L. Aemilius Lepidus en Marcus Fulvius Nobilior 181 jaar voor Christus

1 Murray, ‘A Handbook of Rome and its environs,’ p. 89, 90.

werd gebouwd. Van deze brug werd het lijk van Heliogabalus in den Tiber geworpen. Wij vinden haar in de middeleeuwen als Ponte S. Maria terug. In de 13de eeuw werd zij herbouwd, maar in 1598 werd het gedeelte aan den linkeroever door het geweld des strooms weggerukt. Van de 5 bogen zijn er slechts 3 blijven staan, en daar men niet getracht heeft ze te herstellen, is de naam van ‘gebroken brug’ volkomen geregtvaardigd. Eerst voor weinig jaren is het gebroken gedeelte vervangen door een kettingbrug. Het uitzigt is hier hoogst merkwaardig. Stroomopwaarts toch ziet ge het Isola, of schipvormig eilandje in den Tiber (Insula Tiberina), door de Ponte Quattro Capi met den linkeroever, de eigenlijke stad, verbonden, door de Ponte S. Bartelomeo met den regter of het Trastevere-kwartier vereenigd. De eerste is alzoo genoemd naar de vierhoofdige Janusbeelden, die haar versieren. Het is de Pons Fabricius, die door dezen Curator Viarum of opzigter over de wegen 708 jaar nà de stichting van Rome werd gebouwd. Zij bestaat uit twee groote bogen. De tweede is de oude Pons Cestius en bestaat uit eene groote en twee kleinere bogen. Aan de zuidelijke punt van het eiland verheft zich de kerk van S. Bartolommeo in Isola, op de grondslagen van een tempel van Jupiter of Aesculaap in 1113 opgerigt, eene kerk, die inwendig zeer weinig merkwaardigs oplevert. Stroomafwaarts ziet men links de uitmonding van de Cloaca Maxima in den Tiber. Van den een geheel eind lager liggenden Pons Sublicius, de oudste van allen, als reeds onder Ancus Martius gebouwd en waarop Horatius Cocles het leger van Porsenna tegenhield, is hier niets te zien, ja, naauwelijks nog, bij zeer laag water, eenige overblijfselen van de fondamenten aan de kaai van Ripa grande.

Wij begeven ons thans naar den Mons Aventinus, die in de geschiedenis zoo vermaarde hoogte, waarheen het Romeinsche volk, het *plebs*, zich zoo vaak terugtrok, bij zijn verzet tegen den overmoed der Patriciërs. Thans is die geheele heuvel bijna verlaten en door enkele kloosters en uitgestrekte Vignes ingenomen. Ons voert een zeer slechte landweg langs den ouden Olivus publicius naar de geheel eenzaam staande kerken van S. Sabina en S. Alessio. Wij passeerden hier een soort van buitenwerk, met verscheiden kanonnen beplant, en met eene talrijke afdeeling soldaten en zouaven bezet, die op post stonden of in schilderachtige groe-

pen onder de struiken en aan den weg gelegerd waren. Ook hier scheen het ons twijfelachtig of deze oorlogspost tegen den vijand buiten of binnen gerigt was. Waarschijnlijk tegen beiden.

De kerk van S. Sabina werd reeds in 425 onder Celestinus gebouwd en na dien tijd herhaalde malen hersteld. Toch heeft zij een oud en vervallen uiterlijk en geeft zij, als vele dergelijke gebouwen op geheel onbewoonde en eenzame plekken, meer den indruk van een gedenkteeken voor dooden dan van een bedehuis voor levenden. Inwendig is zij beter onderhouden en leert gij haar kennen als eene niet onbevallige Basiliek, waarvan het middenschip door 24 korinthische zuilen van parisch marmer wordt geschraagd, die even als hare grondslagen waarschijnlijk van een ouden tempel afkomstig zijn. Bij het binnentreden ziet gij boven de deur den naam van den stichter, zekeren Petrus, een Illyrisch priester, en ter linkerhand zinnebeeldige figuren van de joden- en heidenchristenen. De kerk behoort aan de Dominikaen, en hun generaal Munìo da Zamora, die in 1300 stierf, vond zijn rustplaats in het midden van het middelschip. Die plek is kenbaar aan oude mozaiek-versierselen. Verder heeft men hier in de kapel van den H. Dominikus een prachtig altaarstuk van Sassoferrato, de Madonna del Rosario, en een S. Catharina. Vooral het eerste is een fraai stuk uit den laatsten tijd der florentijnsche school. Aan de kerk paalt het klooster, met ruime binnenplaats, door tal van zuilen omgeven. De kerk van S. Alessio ligt iets verder en nog meer in de helling van den Aventijn naar den Tiber. Zij is mede zeer oud en biedt weinig merkwaardigs aan. Aan de zuidelijke helling van den Aventijn heeft men nog enkele overblijfselen, groote vierkante steenblokken, van den muur van Servius. Wij dalen echter af naar de Porta S. Paolo, de oude Porta Ostiensis. Ter regterhand naar den Tiber heeft men eene grasvlakte, waaruit zich de 150 voet hooge Monte Testaccio verheft. De hoogte, van langwerpigen vorm en met een weelderig groen kleed getooid, bestaat letterlijk uit scherven en puin van aardewerk. De vraag echter, hoe dit hier gekomen is, heeft tot allerlei gissingen aanleiding gegeven. Sommigen willen dat het de overblijfselen zijn van het vaatwerk, waarin de overwonnen volken hunne schattingen betaalden en die aan stuk werden geslagen Anderen willen, dat er hier pottenbakkerijen zijn geweest, waarvan hier overblijfselen aanwezig zijn.

Zoude men aan dezen heuvel niet denzelfden onpoëtischen oorsprong mogen toekennen als aan dien, welken men in den Jardin des plantes te Parijs vindt, die door het dusgenaamde Labyrinthe is ingenomen en door *la gloriette* gekroond? De grond van dien heuvel was het opruimsel en het vuilnis uit het quartier S. Victor. - Tegenwoordig heeft men in de Monte Testaccio groote kelders, die in onmiddellijk verband staan met talrijke osteriën of wijnhuizen, waar zich op zon- en feestdagen, maar vooral in het vroege voorjaar, wanneer de omliggende vlakte in den eersten groenen dos en in een schitterend kleed van veldbloemen, van anemonen, narcissen en jonquilles praalt, eene talrijke menigte vereenigt om de genoegens van natuur en land te genieten[1]. Deze beemden heeten dan ook niet oneigenaardig Prati del popolo Romano. Wij bereiken nu spoedig de poort, maar aan en als *in* den muur van Aurelianus staat de piramide van Cestius voor ons. Zij is een vierkant, welks zijden 87 v. breedte hebben, terwijl de hoogte 110 v. bedraagt. Zij is geheel opgetrokken van baksteen en met marmerblokken bekleed. De zich daarin bevindende grafkamer is 16 v. lang en 13 breed, met gewelven, waaraan nog sporen van schilderwerk zijn waar te nemen. In de middeneeuwen ging zij door voor het graf van Remus, maar zij schijnt eerst kort voor onze tijdrekening te zijn gebouwd, als laatste rustplaats van Cajus Cestius, Praetor, Volkstribuun en lid van het Priestercollegie der Septem Viri Epulonnum, dat met de zorg voor zekere plegtige offermaaltijden belast was. Het geeft een eigenaardigen, eenigermate Egyptischen indruk, eene dergelijke piramide zich te zien afteekenen tegen den donkerblaauwen hemel. Een weemoediger indruk verschaft ons het bezoek aan de daarnevens mede tegen den muur van Aurelianus gelegen begraafplaats der engelschen of protestanten. Wij stappen aan het hek af, dat ons door een gedienstigen Custode, die zeer goed Engelsch sprak, werd geopend. Men heeft hier groen en geboomte, vooral de statige cypres, en wandelt tusschen de digt aan elkaâr gerijde graven, allen met een steen, zeer velen met grafmonumenten versierd, waarop zich vriendschap, bloedverwantschap, vereering, liefde en genegenheid, nationale trots, kunstbewondering en welke gevoelens niet al, in bijna alle bekende talen hebben uitgesproken. Het grootste deel der hier

1 Stahr, ‘Ein Winter in Rom’, p. 247.

rustenden zijn Engelschen; maar ook vele Amerikanen en Duitschers, Russen, Zweden en Denen, ook enkele Nederlanders en Belgen. Menig grafschrift getuigt, dat hier eerst de genezing gevonden is, die te vergeefs onder den Italiaanschen hemel gezocht werd; menig kunstenaar, schilder en beeldhouwer vond hier het eind van zijn streven. Waartoe echter namen vermeld of grafschriften aangehaald? Mogt boven dat van allen het woord van den Allemannischen volksdichter passen, dat hier door drie broeders op de grafzerk van drie zusters, in den bloei der jaren weggerukt, werd gesteld:

‘Und wenn emol der Sunntig tagt,
Und d'Engel singe 't Morgelied,
Se stöhn mer mit enander uf,
Erquickt und gsund’[1].

Onze weg voert nu de poort uit, tusschen muren of hier en daar door tuinen, langs menige landelijke herberg naar de ruim een half uur van de stad gelegen kerk van S. Paolo fuori le mure, tot in Juli 1823 bijna de schoonste en merkwaardigste van Rome. Zij werd in 388 door Valentiniaan en Theodosius gebouwd op de plek, waar reeds Constantijn een kleine kerk had gesticht. Het was een Basiliek met vijf schepen, waarvan het dak door 80 zuilen werd gedragen. De façade naar den Tiber werd door een voorportaal gevormd, mede door zuilen gesierd, terwijl in de middeleeuwen een zuilengaanderij de kerk met de stad verbond. Inwendig had men grooten rijkdom van versierselen en mozaïeken, onder anderen de lijkkist van den H. Paulus, die, volgens de overlevering, door zekere Lucina in haren grond zoude begraven zijn. Den 15^{den} en 16^{den} Juli van het genoemde jaar 1823 werd door een vreeselijken brand bijna al die heerlijkheid vernietigd. Opvolgende Pausen hebben echter alles aangewend om uit de puinen een nieuw, niet minder schoon heiligdom te doen verrijzen, hetgeen echter maar ten deele gelukt is. Wel treden wij een kerkgebouw binnen, dat door zijne reusachtige afmetingen (eene lengte van 386 v.), door zijn bont marmeren bodem, door zijne zuilenrijen en architraaf, met de beeldtenissen van Rome's kerkvoogden, in mozaiek versierd, een grootschen

1 J.P. Hebel's ‘Allemannische gedichte.’ Aarau, 1865. Auf einem Grabe.

indruk maakt, maar nadere beschouwing overtuigt van armoede in wezenlijke kunstwerken en van niet behoorlijke voleindiging. Het hoofdportaal aan de Tiberzijde is nog geheel onvoltooid, zoodat wij dan ook aan de tegenovergestelde oostzijde binnentreden. Ook nu telt de kerk 5 schepen, die geschraagd worden door 80 granietzuilen van den Simplon. Aan den ingang ziet men 2, aan de tabernakel van het hoogaltaar 4 zuilen van geelachtig oostersch albast, die door den onderkoning van Egypte aan Gregorius XVI ten geschenke zijn gegeven. In het middenschip aanschouwt men tusschen de vensters tafereelen uit het leven van Paulus, door verschillende nieuwere Italiaansche kunstenaars, maar zij zijn, even als de nieuwe mozaiek portretten der pausen aan den architraaf, meer voor effect bestemd, dan door kunstwaarde uitmuntende. Schoon zijn sommige der oude mozaïeken, als Christus met de 24 oudsten der Openbaring, uit de 5de eeuw. In de tribune heeft men mozaieken uit den aanvang der 13de eeuw, voorstellende Christus, met Lucas en Paulus ter linker-, Petrus en Andreas ter regterhand, waaronder weder de 12 Apostelen en 2 engelen. In het dwarsschip zijn verscheidene, meer nog rijk, dan wel fraai versierde kapellen. In het algemeen is de schoonheid en het indrukwekkende van dit kerkgebouw daarin gelegen, dat het eene zooveel mogelijk getrouwe navolging van den vorigen bouw schijnt, maar waar de kunst daarbij nieuws heeft moeten scheppen, is zij blijkbaar arm en achterlijk gebleven. Terwijl we daar rondwandelen, houdt aan den ingang een staatsiekoets stil, met een in prachtige liverij getooiden koetsier op den bok, en twee niet minder fraai uitgemonsterde lakeijen achterop. Een mager man met scherpe trekken, wiens roode mantel en hoofddeksel den Kardinaal doen kennen, treedt er uit en begeeft zich, gevolgd door de lakeijen, waarvan er een een rood kussen draagt, naar het hoogaltaar; het kussen wordt op de steenen gelegd en de Kardinaal knielt daarop om te bidden. Op een tiental passen achter hem knielen zijne dienaars en bidden ook, of..... letten op hun aardschen meester, want zoodra deze opstaat, om zich met snelle schreden naar een andere kapel te begeven, springen ook zij op om hem het kussen na te dragen. Zoo maakt de hooge geestelijke, onder de eerbiedige groete der lagere geestelijken, zijne ronde, om weder met de staatsiekoets te vertrekken. - Het was de Kardinaal Buonaparte.

Aan de kerk paalt een Benediktijner klooster met een fraai kloosterhof uit de 13de eeuw. Men ziet hier vele antieke en oudchristelijke overblijfsels en opschriften. Het klooster heet nog rijk, maar wordt gedurende de zomermaanden niet bewoond, daar het hier aan de grenzen der Campagna en bij den Tiber hoogst ongezond is.

X.

Wij begeven ons thans van het Colosseum weder noordoostwaarts naar den Esquilijn, waar wij de Thermen van Titus en het paleis van Nero bezochten. Het is ons nu echter niet om de oudheid, maar om een kunstwerk van den nieuweren tijd te doen. Langs een hobbeligen landweg, tusschen *vignes* en muren door, komen wij op een plein, waaraan zich de kerk van S. Pietro in Vincoli verheft. Eudoxia, gemalin van Valentijn III, stichtte haar in 442, hoofdzakelijk ter bewaring van de ketenen van den H. Petrus, die haar door Paus Leo I ten geschenke waren gegeven. Zij heet daarom ook wel Basilico Eudoxiana, werd meermalen vernieuwd, door Baccio Pintelli met een voorhalle versierd en ziet er thans verjongd, maar toch niet bijzonder bloeijend uit. De kerk heeft 3 schepen, waarvan het middelste door 20 oude zuilen wordt gedragen. Aan de linkerzijde heeft men, boven het graf van den Kardinaal N. Cusanus, een merkwaardig relief, voorstellende Petrus, met den sleutel en keten. Regts in een der achterste gedeelten der kerk, staat het groote meesterstuk, de Mozes, van Michel Angelo. Dit meesterwerk had slechts de hoofdfiguur moeten worden voor een reusachtig grafmonument, dat in de Peterskerk voor den beroemden Paus Julius II zoude worden opgerigt. Het gedenkteeken moest grootsch zijn, geheel in harmonie met het doen en streven van dien kerkvorst, met het scheppen en werken van dien eenigen kunstenaar. Niet minder dan 30 beelden zouden daaraan geplaatst worden. In de prachtige verzameling der handteekeningen, die wij in de galerij degli Uffizii te Florence bezochten, vindt men de eigenhandige van M. Angelo, van dat ontzagchelijke

Mausoleum. Maar door tijdsomstandigheden, door velerlei eigenzin en misverstand, tusschen mannen als den Paus en den kunstenaar, zoo mogelijk, is de geschiedenis van de verwezenlijking van dat ontwerp door Condivi niet ten onregte eene *tragedie* genoemd, Er is niets van gekomen dan enkele stukken, maar dan toch het schoonste, het geniaalste, de Mozes. De groote leider en wetgever van Israël 'zit daar, als gereed om op te springen, het hoofd trotsch als uit de schouders naar de hoogte gerigt, met de hand, onder wier arm de tafelen der wet rusten, in den baard, die in rijke golven op de borst daalt, met diep ademende neusgaten en met een mond, op welks lippen de woorden schijnen te sidderen.' Hem, die dit beeld eens gezien heeft, zal het altijd bijblijven. Daarin zetelt een majesteit, een zelfbewustzijn, een gevoel, als stonden dezen mensch de donders des Hemels ten dienste, maar als bedwong hij die, in afwachting, of de vijand, dien hij vernietigen wil, het wagen zoude hem aan te tasten[1]. Links van den wetgever is een vrouwenbeeld, voorstellende Rachel als zinnebeeld van het beschouwende; regts van Lea, als zinnebeeld van het praktische leven. Ook deze beelden zijn vol heerlijke uitdrukking en mogen wel geheel aan Michel Angelo's hand worden toegekend. Toch is de Godsman de schepping, waartoe men telkens weder terugkeert. Volgens den kundigen Grimm is dit stuk 'de kroon der nieuwere beeldhouwkunde, niet slechts door de gedachte, maar ook door den arbeid, die van onnavolgbare volkomenheid getuigt en soms tot een fijnheid geraakt, die bijna niet grooter zoude kunnen zijn.' - Wij hebben er lang voor gestaan, gezeten, het uit alle rigtingen bespied, er ons ten slotte van losgerukt, maar dan toch met dezen troost, dat geen beeldwerk met onvergankelijker trekken in onzen geest is opgenomen, dan dit van den grooten Florentijn.

Hierachter treden wij door een zwaren houten deur in de Sakristy. Vroeger was ook daar een prachtig kunstwerk te bewonderen, de Speranza van Guido Reni; maar voor eenige jaren werd dit fraaije schilderstuk naar Engeland verkocht. Nu heeft men er nog eenige onbeduidende oudheden en kerksieraden, en in eene kast met bronzen deuren, het voor de ware geloovigen zeker kostbaarste en merkwaardigste van de geheele

1 Grimm, 'Leben Michel Angelo's,' II, 95.

kerk, *de ketenen* waarmede Petrus zoude zijn geboeid geweest. Zij zien er uit, zooals *ketenen* er gewoonlijk uitzien, en worden door de meesten juist niet met bijzonderen eerbied aangestaard. Aan de kerk paalt nog een groot klooster van reguliere kannunniken.

Van deze kerk voert de Via di S. Pietro in Vincoli ons naar de lange Via Merulana, die al weder weinig bewoond, maar toch iets levendiger schijnt. Geen wonder, want zij voert ons zuidwaarts over den Esquilyn en door de indieping, die dezen heuvel van den Caelius scheidt, naar de Piazza en kerk van het Lateraan, bijna aan de grens der stad, tegen den Aureliaanschen muur gelegen. Wij hebben hier met eene wereld op zich zelve te doen, want der godsdienst is dit prachtig kerkgebouw van niet minder beteekenis, dan der kunst het daaraan palende Museum. De Basiliek staat op de plek, waar het huis van den Senator Plautius Lateranus heeft gestaan, die door Nero werd ter dood gebragt, als betrokken in de zamenzwering van Piso. Het huis kwam toen in het bezit der familie van Marcus Aurelius, en Constantijn schonk het in de 4de eeuw aan den Bisschop van Rome tot verblijf. Uit die huiselijke beginselen is de Kerk ontstaan, die de moeder en het hoofd aller kerken heette (*omnium urbis et orbis ecclesiarum et mater et caput*). Haar kapittel heeft nog den voorrang boven dat van S. Peter, en eene der eerste handelingen van elken nieuwen Paus is, dat hij van het Lateraan bezit neemt en daar wordt gekroond. Zij was Rome's Hoofdkerk, tot zij door de aardbeving van 896 grootendeels vernield werd. Paus Sergius III herbouwde haar echter en wijdde haar aan Johannes den Dooper. In 1308 brandde zij wederom af, maar verrees, onder opvolgende pausen, steeds schooner, steeds meer in den geest en den smaak des tijds veranderd.

De façade, die van de stad af en naar de Porta S. Giovanni gekeerd is, werd uitgevoerd door Alessandro Galilei, in de eerste helft der vorige eeuw. Zij is geheel van gehouwen steen gebouwd, met 4 groote kolommen en 6 pilaren van zamengestelde orde, die een kroonlijst en balustrade schragen, waarop zich kolossale standbeelden van den Verlosser en 10 heiligen verheffen. Tusschen de kolommen en pilaren zijn 5 balkons aangebragt, van welker middelste de Paus op Hemelvaartsdag openlijk over het volk den zegen uitspreekt. Van de 5 ingangen is die regts, de Porta Santa (en deze kerk is eene der

4 Basilieken, die zulk eene Porta heeft), toegemetseld. De voorhal of het portaal is 21 v. diep en 164 v. breed en versierd met een oud beeld van Constantijn de Groote, dat in zijne Thermen werd gevonden. Wij treden het heiligdom in, dat uit een middenschip en twee zijschepen ter weêrszijden bestaat, door 4 rijen zuilen gescheiden. In de 12 pilaren van het middelschip heeft men nissen, waarin de beelden der 12 Apostelen prijken. Het is werk uit de school van Bernini, reeds genoeg om daaraan geen te groote kunstwaarde te hechten. Toch is het geheel zeer indrukwekkend, door zekeren eenvoud en de grootheid der afmetingen. Het dwarsschip is twee treden hooger en toont in het midden den Tabernakel, een fraai, maar zeer dikwerf vernieuwd kunststuk, vooral merkwaardig door vele reliquiën, zooals de hoofden der Apostelen Petrus en Paulus. Onder dien Tabernakel is het Hoogaltaar, waaraan alleen de Paus de mis bedient en daarom ook het *altare papale* heet. Men ziet hier ook het altaar van het Sacrament met 4 antieke zuilen van verguld erts; in de Tribuna oude mozaieken van Jacopo da Turrita; aan den ingang naar de Sakristy bronzen deuren van 1196; ook enkele schilderijen van eenige waarde. In de verschillende kapellen hebben aanzienlijke geslachten hunne grafkelders. Wij bezochten die van de familiën Torlonia en Corsini. Men daalt daarin langs marmeren trappen neder en vindt kwistigen overvloed van marmer, kostbare gesteenten, van gouden en zilveren versieringen, soms ook schilder- en beeldwerk, waaronder eene Pietà van Bernini in de laatstgenoemde kapel zeker niet van verdienste is ontbloot.

Mede aan de Piazza, palende aan de kerk en de daartoe behoorende ruimte, vindt men de Doopkapel, il Batisterio of S. Giovanni in fonte, een achthoekig gebouw, waarin Constantijn de Groote zoude gedoopt zijn. Men ziet daar 8 groote porphyrzuilen en in het midden een doopbekken van groen bazalt; verschillende fresco-schilderijen; bronzen deuren van 1196 en andere oudheden. Merkwaardiger nog is de zoogenaamde Scala Santa, die zich bij het binnentreden der kerk, ter regterzijde van den hoofdingang en van het Lateraansch museum bevindt. Het is een der overblijfsels, die uit den grooten brand van 1308 werd gespaard en waarover Sixtus V eene portiek liet bouwen. Het is eene trap, van 28 marmeren treden, die, volgens de kerkelijke overlevering, in het huis van Pilatus te Je-

ruzalem heeft gestaan en waarlangs de Zaligmaker afdaalde na het uitspreken van zijn vonnis. Geloovige boetelingen mogen die alleen op hunne knieën beklimmen, en hun getal was zoo groot, dat Clemens XII het noodig achtte, de treden door houten planken te beschermen, die sedert reeds driemaal hebben moeten vernieuwd worden. In de fraaije Gothische kapel, boven aan de trap, heeft men eene schilderij van den Heiland, dat voor een eigenhandig werkstuk van S. Lukas wordt gehouden. Deze kapel was vroeger eene bijzondere kapel der Pausen en is het eenige overblijfsel van hun aloud paleis. Nevens de vroegere Basiliek toch van S. Giovanni in Laterano, verhief zich het paleis der Pausen, door hen bewoond van de dagen van Constantijn tot aan hunne verwijdering naar Avignon. Door den brand verteerd, stichtte Sixtus V in 1588 een nieuw gebouw, dat echter door de opper-kerkvoogden niet meer schijnt bewoond te zijn, daar Innocentius XII het in 1693 tot een Weeshuis inrichtte. Gregorius XVI vestigde in 1843 daarin een Museum, voor die oudheden uit den Heidenschen en Christelijken voortijd, die in Vatikaan en Kapitool geen plaats konden vinden. Het was 't begin van het Museum Gregorianum, dat sedert van steeds klimmenden omvang en beteekenis geworden is, en dat wij nu gaan doorwandelen. Het is eigenlijk niet voor het publiek geopend, maar steeds zigtbaar voor een *buona mano* aan den Custode, dien men schellen kan. Er bestaat van deze verzameling geen behoorlijke Catalogus en geene goede nummering. Gedeeltelijk kan dit worden toegeschreven aan het gestadig hier toevoegen van nieuwe voorwerpen en het dientengevolge veranderen der rangschikking, maar gedeeltelijk mag het ook een gevolg zijn van alle gemis aan orde en zucht om iets ten gerieve van het publiek te doen, die de Romeinsche regering kenmerken. Het is een groot vierkant gebouw, dat eene ruime binnenplaats insluit. Men heeft in de benedenverdieping 16 in elkaâr loopende zalen, geenszins uitstekende door fraaiheid van inrichting of dekoratie, maar te meer door de schatten van oudheid en kunst, die hier zijn bijeengebragt. In de 1ste zaal, die grootendeels ingenomen wordt door overblijfselen die zich op het Vatikaan in het kabinet Borgia bevonden, ziet men zeer belangrijke Basreliefs en andere Romeinsche oudheden, in het Forum en elders gevonden. In de 2de zijn het vooral voorwerpen van bouwkundigen aard, gedeelten van friezen, van kolommen, ara-

besken, enz, die de aandacht verdienen. De 3de en 4de bevatten schoone beeldhouwwerken, zooals eene reproductie van den Faun van Praxiteles: een beeld van Aeskulaap, een Antinous in Palestrina gevonden, en vooral ook een beschadigd vrouwelijk figuur op een Lynxgezeten, eene groep, waaraan blijkbaar Danneker het denkbeeld heeft ontleend van zijne beroemde en algemeen bekende schepping, de Ariadne op den Panther. Men bewondert ook de smaakvolle voeten voor tafels met hunne fraai gekromde en gebeeldhouwde vormen. Een basrelief, voorstellende Medea en de dochters van Peleus, schijnt wel van griekschen oorsprong. In de 6de zaal zagen wij eene menigte beeldhouwwerken, allen afkomstig uit het oude Caere of Cervetri, en aldaar in de bouwvallen van een theater gevonden. In de volgende zalen werd onze aandacht vooral geboeid door twee slapende Silenen, vol natuurlijke rust, die waarschijnlijk als beelden aan eene bron of fontein gediend hebben. Het beeld van Sophokles, in 1838 te Terracina gevonden, mag door uitdrukking en keurigheid van bewerking zeker onder de schoonste stukken van dien aard gerekend worden. Een relief, voorstellende een tragisch dichter, met eene Muze, maskers, enz., is eene zeer eigenaardige groep. Vol kracht en schoonheid, ofschoon het aan armen en beenen belangrijke herstellingen heeft ondergaan, is een beeld van Neptunus, te Porto gevonden. Men heeft hier ook vele overblijfselen, sarkophagen en grafteekenen, die uit de graven aan de Via Appia ontleend zijn en andere, vooral *reliefs*, van een grafmonument der Ateriërs, in 1848 te Cento Celle aan de Via Labicana gevonden. Steeds treffen ons weder op al die overblijfselen van graf en dood de beelden van aktualiteit en leven, uit het huis, uit de geschiedenis, uit de Goden- en Heroënwereld. Men ziet nu eens den zegetogt van Bacchus, met zijn gevolg van uitgelaten en zwierende gezellen en nimphen; dan weder de Niobiden, vallende onder de slagen der beleedigde Godin; dan de voorstelling van een lijk- of doodenmaal, als op de Sarkophaag van P. Caecilius Vallianus. Zeer schoon is het beeld van den gevangen Barbaar, gevonden in de Via dei Coronari, dat nog niet afgewerkt is, daar men er de punten op ziet, waarmede de beeldhouwer de taak van den werkman had aangewezen, die zijne schepping in het marmer zoude uitwerken. Het geeft een duidelijk inzigt in de wijze van werken der oude beeldhouwers, die niet veel van de tegenwoordige verschilt, ofschoon thans bij

de werken der grootste kunstenaars nog meer het onstoffelijke, het geniale deel van den arbeid op den voorgrond staat. De kunstenaar stelt zijne ingeving, zijne conceptie, in groote trekken op muur of doek; zijn hand, werktuig, uitvoerder van de inspiratie, die hem bezielt, kneedt haar in leem of eenige andere zachte stof, als in het leven, en hiermede is zijn arbeid geëindigd. De overbrenging toch, de uitvoering van dat door hem geschapene in 't marmer, die tweede *genesis* zijner conceptie, is aan eene geheel bijzondere soort van werklieden opgedragen. Het zijn de *marmorari* of arbeiders in marmer, die weder in verschillende klassen zijn verdeeld, naarmate zij het eerste en ruwste werk verrigten, of wel de latere en fijnere bewerkingen doen. De groote kunstenaar moge over dat alles een oog houden, moge nog eens een laatsten toets daaraan geven; hij laat het aan den kleinere, onbemiddelde over om zelf het meer werktuigelijke van den arbeid te verrigten[1].

Op de tweede verdieping heeft men in een tal van zalen alles zamengebragt, wat betrekking heeft op de oud-Christelijke overblijfselen. Men ziet hier zeer oude mozaieken, beeldtenissen van Christus, Petrus en Paulus; eene rijke verzameling van oud-Christelijke Sarkophagen uit de 4de en 5de eeuw, met verschillende beelden en tafereelen, aan het Oude- en Nieuwe Testament ontleend. Zoo aanschouwt men hier de schepping van den mensch; het wonder der brooden, de opwekking van Lazarus, de aanbidding der Koningen, Daniël in den leeuwenkuil, Mozes, die water uit de rots doet vloeijen, en andere voorstellingen van dezen aard. Die van den Goeden Herder komt meermalen voor, eens te midden van wijngaardranken, waarvan de vruchten door engelengestalten worden ingezameld. Merkwaardig is ook de voorstelling van de Hemelvaart van Elia in een wagen met 4 paarden, terwijl zijn afvallende mantel door Petrus in een stuk van zijn eigen gewaad wordt opgevangen. Men rekent dit stuk tot den aanvang der 4de eeuw, en ziet er een zinnebeeld in van Christus, die zijn gezag, in den vorm van het Pallium, aan Petrus achterlaat. Men heeft hier ook een zittend beeld van den H. Hippolytus, uit de katakomben van S. Lorenzo fuori le mure. Rondom de binnenplaats ziet men onder arkaden en langs de muren eene groote verzameling van

1 Stahr, ‘Ein Winter in Rom,’ p. 324 sqq.

oud-Christelijke opschriften, die door den Cav. Rossi stelselmatig zijn gerangschikt en een der rijkste bronnen vormen voor de studie van de toestanden der eerste Christelijke tijdperken. Zoo vindt men hier ‘elegiën op martelaars’ en geloovigen, uit het tijdvak van Damasus I, van 366 tot 384: eene andere afdeeling heeft ‘gedagteekende opschriften’, van 238 tot 557; eene derde, inschriften van belang voor de kerkleer; eene vierde, de namen van Pausen, Presbiters, Diakenen en andere hooggeplaatste personen; verder van vrienden en bloedverwanten; symbolische voorstellingen en eenvoudige grafschriften uit de verschillende Catacomben.

Onder de hier tentoongestelde schilderwerken telt men kopieën van voorstellingen uit de Catacomben van S. Callisto, S. Nereo en Achilleo en S. Sebastino, benevens fresken uit de 12de eeuw, uit de kerk van S. Agnese. Men heeft ook eenige stukken in olieverw van den lateren tijd, als van Giulio Romano, de steeniging van Stefanus; van Camuccini, een Christus en Thomas en andere, maar die wij in dit museum zeer weinig op hare plaats vinden, en die daardoor als van zelf reeds minder belangstelling wekken. Geheel anders is het met de beroemde mozaiek der 28 vuistvechters. Dit stuk is op den vloer der groote zaal als uitgespreid en men heeft van eene zich daarin bevindende galerij het gezigt boven op het kunstwerk. Het werd in de Thermen van Caracalla gevonden en toont 28 meer dan levensgroote beelden of borstbeelden van vuistvechters, in allerlei houdingen en uitdrukkingen. Van nabij gezien is de mozaiekbewerking grof en zou er op teekening en kleur veel aan te merken zijn. Op eenigen afstand maakt het echter een diepen indruk, en schijnen die forsche en krachtige gestalten als leven en bezieling te krijgen. De namen van Iovinus Alumnus, Jobianus, enz., kunnen wel de namen van sommige dier kampioenen zijn, waarmede het vermoeden gerechtvaardigd schijnt, dat men hier nog wel met portretten te doen heeft.

Wij gaan nu nog eenige oogenblikken toeven in de Groote Zaal, waarin men de beeldtenissen der Pausen van S. Peter tot S. Silvester ziet, en waar eens de Lateraansche Conciliën zijn gehouden. Deze hadden plaats onder Calixtus II, in 1123; onder Innocentius II, in 1139; onder Alexander III, in 1179, waarop de leerlingen der Waldenzen en Albigenzen werden veroordeeld; onder Innocentius III, in 1215, waarbij het leer-

stuk der Transsubstantiatie het eerst aan de Westersche Kerk werd opgelegd, en onder Julius, in 1512. In die zaal, waarin dus eens de hoogste belangen der Christenkerk behandeld werden; waar de heilige vaders uit alle oorden der wereld in plechtige vergadering hebben neêrgezeten, heeft thans een Duitsch kunstenaar, die vele jaren in de binnenlanden van Noord-Amerika doorbragt, allerlei groepen en beelden van Noord-Amerikaansche Indianen, in hunnen barbaarschen en bonten tooi, uit terra cotta vervaardigd, tentoongesteld. Het is een vreemde tooneelwisseling. Zij geeft stoffe tot denken. Waar conciliezalen al niet toe komen kunnen?

XI.

Wij keeren langs de Via Merulana naar het hoogste punt aan den Esquilijn terug, waar zich de S. Maria Maggiore verheft. Deze is eene der vijf groote of patriarchale basilieken, de S. Pieter, het Lateraan, de S. Maria Maggiore, de S. Paolo en S. Lorenzo fuori le mure, aldus genaamd naar de patriarchen der Cath. kerk, die van Rome, Constantinopel, Alexandrie, Antiochie en Jeruzalem. Een basrelief in de straks door ons te bezoeken Borghesische kapel geeft eene voorstelling van den wonderbaren sneeuwval, die in Augustus 352 juist de plaats zoude hebben aangewezen, waarop Paus Liberius de kerk stichtte. Geen wonder, dat zij in den aanvang dan ook S. Maria ad Nives heette en de beroemdste is der 25 kerken, die in Rome alleen aan de Koninginne des Hemels zijn toegewijd. In 432 werd de kerk vergroot en op de tegenwoordige grondslagen ingerigt. De eigenlijke façade verheft zich op een plein, waarop de genoemde Via Merulana en de Via S. Eusebia uitkomen. Eene tweede façade is aan de achterzijde der basiliek. De eerste is onder de leiding van Fuga in 1743 gebouwd en toont 5 bogen, waaronder de 5 ingangen der kerk zich bevinden, waarvan de laatste regts, de toegemetselde Porta Santa is. In de voorhal of het portaal ziet men verschillende beelden, als: in het midden een Christus, regts en links Maria

en Apostelen. Van het balkon, dat men beneden van de Piazza in den bovensten porticus opmerkt, geeft de Paus bij Maria Hemelvaart (15 Aug.) zijn zegen aan het volk. Is het uitwendige van dit kerkgebouw niet bijzonder treffend, zooveel te meer het inwendige. Gij betreedt een reusachtig schip, dat van de beide vleugels is gescheiden door twee rijen Ionische kolommen van wit marmer, die een doorloopenden architraaf dragen, waarop de muur van het schip zich verheft met een rij Corinthische pilaren. Het dak, door Sangallo ontworpen, is vlak en in 5 rijen paneelen verdeeld, overladen met snijwerk en schitterend verguld. Daaraan is het eerste goud gebruikt, dat door de Spanjaarden uit Amerika werd medegebragt en door Ferdinand en Isabella aan Paus Alexander XI ten geschenke gegeven.

De zijschepen zijn betrekkelijk laag en smal met gewelfd dak, dus weinig in overeenstemming met het middengedeelte. Het Hoogaltaar rust op eene groote urn van rood porphier, welke de asch zoude hebben bevat van den patriciër Johannes, den stichter der kerk, en van diens huisvrouw, Boven dezen altaar verheft zich op 4 corinthische zuilen van porphier het Baldakijn, door Benedictus XIV opgerigt. Onder het altaar is de Biechtstoel van S. Mattheus, waar ook zijne andere reliquiën worden bewaard. Langs een dubbele trappenvlugt daalt men daartoe af, terwijl alles schitterend rijk versierd is en door kolommen van Egyptisch albast geschraagd wordt.

De kerk munt verder uit door vele mozaiekwerken, merkwaardig door oudheid of fraaiheid van uitvoering. Men heeft er uit de 5de eeuw en ook uit de 12de van Jacopo da Turrita, voorstellingen uit de Schriften van het Oude en Nieuwe Verbond, uit het leven van Heiligen en Pausen. Verder verdienen de aandacht de prachtige kapellen, met name de Sixtijnsche en Borghesische. In de kapel van den Gekruisigde (del Crocefisso) worden vijf planken van de kribbe van Jezus bewaard in een urn van zilver en kristal, met een fraaije kindergestalte er boven op geplaatst. Deze reliek zoude in de 7de eeuw uit Bethlehem naar Rome zijn overgebragt. De Sixtijnsche kapel, of van het Heilige Sakrament, is rijk aan marmersoorten en versierselen en bezit daarenboven eenige goede schilderijen en beelden. De H. Hieronymus, altaarstuk van Ribera, is fraai en krachtig gepenseeld. In alle opzigten is echter de Borghesische kapel, die in 1611 door Ponzio werd

gebouwd, de aandacht meer waardig. Op het Hoofdaltaar, schitterend van lapis lazuli en agaat, ziet ge een door den tijd bijna zwart en onkenbaar geworden schilderij, de H. Maagd voorstellende, maar die van het penseel van den Apostel Lukas afkomstig is. Wie twijfelen mogt, kan het bevestigd zien in de kopie der Pauselijke Bul, die daar aan den muur te lezen is. Het is eene zeer wonderdadige schilderij, die daarom ook bij groote kalamiteiten, als reeds in 590, bij het heerschen der pest, en nu onlangs in 1837, bij het uitbreken der cholera, en in 1860, bij de dreigende politieke gebeurtenissen, onder begeleiding der geestelijkheid, in processie wordt rondgevoerd. Men heeft hier fresco's van Guido Reni, Lanfranco en Cigoli, die de aandacht verdienen. De monumenten van Paus Paulus V, van Clemens VIII, verraden de school van Bernini en zijn dan ook maar van betrekkelijke waarde. In de krypt onder deze kapel rusten de leden van het magtige en beroemde geslacht Borghese. Treden wij de kerk weder uit op de nu als in zonnegloed brandende Piazza, zoo zien wij aan de linkerzijde een groot, grijs gebouw, het Hospitaal en de kapel van den H. abt Antonius. Er is thans hier niets te zien. Maar geheel anders is het van den 17^{den} tot den 23sten Januari. S. Antonio toch is de patroon der dieren, en voor zijne kerk worden, op de genoemde dagen, allerlei huisdieren gezegend en met wijwater besprengd. De Paus en vele aanzienlijken zenden hier niet slechts hunne 4 en 6 spannen heen, maar ook de huurkoetsier, daar wij van onzen Napolitaan de geruststellende verzekering kregen, dat ook onze *rossinante* deze zegening had ondergaan, die hem echter niet voor struikelen en vallen kon behoeden, zoo als ons uit enkele ervaringen bleek. Intusschen schijnt deze plegtigheid, vooral bij de aanzienlijken, meer en meer in onbruik te geraken.

Men vergete ook de kolom niet, die zich voor de kerk op het midden der Piazza verheft. Het is eene der fraaiste Corinthische zuilen in Rome, de eenige, die ongeschonden van de Basiliek van Constantijn is overgebleven, ofschoon zij waarschijnlijk reeds van vroeger oorsprong is. Zij werd hier in 1613 door Paulus V opgerigt. Een beeld der H. Maagd, op een halve maan staande, versiert of ontsiert den top. De kleine pilaar, eenigszins in den vorm van een stuk geschut met een kruis er op, die gij hiernevens ziet, is een herinnering aan den aflaat door Clemens VIII in 1595 aan Hendrik IV geschon-

ken voor de verwezenlijking van zijn ligtzinnig woord: '*Paris me vaut une messe!*'

Wij begeven ons van hier naar het ten noorden gelegen Quirinaal, aan welks oostelijke afhelling de Thermen van Diocletiaan gelegen zijn. Wij zijn weder op de Piazza de Termini, waaraan zich de hoogst onaanzienlijke gebouwen van het Centraal-Spoorwegstation bevinden. Er is hier echter meer en beter te zien. De ontzaggelijke steenmassa's en gewelven, die zich hier verheffen en de overblijfselen vormen der meest uitgebreide Thermen, die Rome bezat, zijn het werk geweest van Diocletiaan en Maximiaan, en dagteekenen van het begin der 4de eeuw. Naar aanleiding eener opdragt van Pius IV, is in een deel dier bouwvallen, onder de leiding van Michel Angelo, een der indrukwekkendste kerkgebouwen verrezen, de S. Maria degli Angeli, indrukwekkend en van den grooten geest des bouwmeesters getuigend, ook nadat zijn plan in 1749 door een Vanvitelli jammerlijk bedorven werd. De hoofdruimte toch, die M. Angelo voor het hoofdschip der kerk had bestemd, werd door hem in dwarsschip veranderd, en de geheele inrichting daarmede in overeenstemming gebragt. Van de 16 kolommen, die het gebouw schragen, zijn er 8 antiek van rood Egyptisch graniet, met wit marmeren voetstukken. Gij vindt hier het graf van den schilder Carlo Maratta van 1704, en van Salvator Rosa van 1673, met het veel te overdreven opschrift: 'Pictorum sui temporis nulli secundum, poetarum omnium temporum principibus parem.' Bij alle bewondering van 's kunstenaars gaven, mag dit eene belagchelijke overdrijving heeten. Men bewondert in dit overigens door grootsche eenvoudigheid uitmuntende kerkgebouw, enkele fraaije kunststukken, als: een altaarstuk van Muziano, voorstellende het schenken der sleutels aan Petrus, en den H. Hieronymus onder de kluizenaars, van denzelfden meester; maar vooral den marteldood van den H. Sebastiaan, een fresco van Dominichino, en den doop van Christus, door Maratta. De vele bezoekers moesten thans hunne dames in de kerk achterlaten, om onder de leiding van een barvoeter karmeliet, met witte pij en kap, in de aan de kerk palende omgeving van het Karthuizer klooster te kunnen binnentreden. De groote binnenhof is zeer fraai en merkwaardig naar het ontwerp van M. Angelo aangelegd en met 100 zuilen versierd. In het midden verheffen zich eenige prachtige cipressen, die daar door den grooten kunstenaar zouden geplant zijn. Op dit oogenblik had

echter de rust en kalmte van het klooster plaats gemaakt voor het oorverdoovend gedruisch van hamer en zaag. Hier toch werd een groot houten gebouw opgerigt, volgens onzen leidsman bestemd voor de aanstaande expositie van voorwerpen van kerkelijk gebruik en kerkelijke kunst, ter gelegenheid van het Concilie, te Rome te houden. Die leidsman was uit den Elzas en sprak - ofschoon hij zijn leven in Rome had doorgebragt - zeer goed duitsch en was zeker dezelfde van wien ook Stahr spreekt[1].

Wij begeven ons van hier naar de Via die Porte Pia, waaraan zich de kerk van S. Maria della Vittoria verheft, aldus genaamd naar het wonderdadig Mariabeeld, dat aan de keizerlijken de zegepraal bij den Wittenberg verzekerde. Zij is in 1833 afgebrand. De nieuwe bouw is fraai en bevat enkele goede schilderstukken, zooals eene Maria, die het Christuskind aan S. Franciscus toont, van Dominichino, en de beroemde Theresagroep van Bernini. Onze Engelsche gids noemt het een werk ‘in de meest geaffekteerde trant,’ en aan Stahr werd door een vriend verzekerd, ‘dat die groep wel het vreemdste was van alles, wat hij ergens in een kerk te zien kon krijgen.’ Zij stelt de heilige voor in eene tegen eene rots, half zittende, half liggende houding; linkerhand en voet hangen als levenloos naar voren; het hoofd is achterwaarts teruggezonken, de oogen gebroken, de eenigzins geopende mond geeft de tanden te aanschouwen, en dat alles is gehuld in wijde golvende gewaadplooijen. 't Is op zijn zachtst uitgedrukt eene zeer weelderige gestalte. En dat karakter wordt door den doodsengel niet weggenomen, die, met vriendelijk lagchend gelaat, met de linkerhand haar het gewaad van-den boezem heft en in den regter de pijl des doods houdt. Stahr noemt, wel wat sterk, maar toch niet zonder veel reden, deze groep: der Gifpel aller sinnlichen Verirrung, zu dem sich der ausschweifende Sinn Bernini's ‘jemals verstiegen hat’[2].

Wij dalen af in de vallei of de indieping, die zich tusschen de noordelijke helling van den Quirinaal en de zuidelijke van Pincio uitstrekt en bereiken de Piazza Barberini, een groot plein, in welks midden zich een fontein, een Triton op een schelp blazende, verheft. Het is een werk van Bernini, dat

1 Stahr, ‘Ein Winter in Rom,’ p. 122.
2 ‘Ein Winter in Rom.’ p. 257.

geenszins bijzonder de aandacht verdient. In den noordelijken hoek van het plein staat de kerk van S. Maria della Concezione of dei Cappucini, omdat zij en het daaraan palende klooster aan deze Orde behooren. De kerk werd in 1624 door den Kardinaal Barberini gesticht. Het klooster is als het ware 't hoofdkwartier der Capucijnen voor de geheele wereld, waar de generaal der orde zijn verblijf houdt. Er zijn wel 600 cellen in het gebouw, ofschoon het doorgaans slechts door ongeveer 200 personen wordt bewoond, waaronder zich steeds vele vreemdelingen bevinden. Onder de priesters schijnen welopgevoede mannen te zijn, maar de leeken-broeders zijn werkelijke bedelaars. Zij gebruiken noch bedlakens, noch linnen onderkleêren, maar leven en slapen in een grove pij, die slechts eens in de drie jaar vernieuwd wordt[1]. Men kan dus gemakkelijk de verzekering van Hawthorne aannemen, dat een levende monnik een meer onaangenamen reuk verspreidt dan al de doode monniken, die wij straks in de Begrafenis-kapellen gaan zien. Treden wij echter eerst met onzen wild uitzienden geleider het kerkgebouw binnen, waarin zich zeer fraaije kunstwerken bevinden. In de eerste plaats de aartsengel Michael, als overwinnaar van Satan, van Guido, volgens Lanzi onder zijne beste stukken te tellen. In dezelfde kapel, waarin zich dit stuk bevindt, is ook nog een fraai werk van Gherardo della Notte, voorstellende Christus met doornen gekroond. Verder wordt de bekeering van Paulus als een der beste werken van Pietro da Cortona geroemd. De stichter der kerk rust onder een steen voor de trap naar het koor, waarop men leest: ‘hic jacet pulvis, cinis, et nihil.’ Aan de linkerzijde van het Hoogaltaar heeft men het graf van Alexander Sobiesky, die in 1714 te Rome stierf. Wij treden thans door een deur naast de kerk op een veel lager gelegen binnenplaats, aan het klooster behoorende. Hier heeft men 4 laaggewelfde vertrekken, wier boogramen op den hof uitzien, en daaruit aan de frissche morgenlucht en helderen zonneglans een ruimen toegang schenken. Hierdoor was voor ons de indruk dezer geheel eenige begraafplaats minder somber en ontzettend dan wel vreemd. De zich hier bevindende grafplaatsen zijn gevuld met aarde uit Jeruzalem. Sterft nu een der monniken, zoo wordt zijn lijk in het oudste graf begraven, maar moet ook de zich daarin

1 Zie ook Story, ‘Roba di Roma,’ I, p. 56.

bevindende doode, in den waren zin des woords, zijn plaats voor hem ruimen. De overblijfselen van dezen worden dan tot versiering dezer grafkapellen gebruikt. Gij ziet de wanden en het zoldergewelf met schedels en doodsbeenderen op mozaiekachtige wijze bedekt. In de hoeken grijnzen u, in hunne smerige pijen, de schedels der vroegere eigenaren met holle oogen aan. Van het gewelf hangen lampen, uit menschenbeenderen en knoken zaamgesteld. Toch was de lucht hier vrij zuiver en verlieten wij dit zonderlinge tooneel zonder al te akelige indrukken.

W.R. BOER.

(*Wordt vervolgd.*)

Een probleem der godsdienstwetenschap.

Max Müller, Lectures on the Science of Religion. Fraser's Magazine April-July 1870.
Fritz Schultze, Der Fetischismus. Eine Beitrag zur Anthropologie und Religionsgeschichte. Leipzig, 1871.

Schultze en Müller - het is inderdaad mijn schuld niet, wanneer die twee namen onwillekeurig de wansmakelijke gestalten voor den geest brengen van die twee horribele Moffen, wier ploertige keukenzout-grappigheid ons tot walgens toe wordt voorgezet. Mijn Müller en Schultze, - want aan Müller komt hier als aan een oud-gediende op het veld der wetenschap de voorrang toe, - zijn geen Moffen maar Duitschers en van de edelste soort, en hun namen zijn hier juist gepaard als die van twee tegenstanders, vertegenwoordigers van twee zeer uiteenloopende theoriën, waardoor zij van een groot probleem in de godsdienstwetenschap een geheel verschillende oplossing geven. Max Müller behoeft aan de lezers van *de Gids* niet meer als een vreemde te worden voorgesteld; de geheele beschaafde wereld kent hem, en ook die van hem verschillen waardeeren hem. Dr. Fritz Schultze daarentegen zal waarschijnlijk aan de meeste mijner lezers nog niet bekend zijn. Ook aan mij is hij niet anders bekend, dan als de schrijver van twee degelijke en hoogstbelangrijke monografiën over *Die Thierseele* en over *Der Fetischismus*, onderwerpen die, uit een zielkundig oogpunt beschouwd, nauw aan elkander verwant zijn en beide met groote helderheid en diepzinnigheid tevens door den schrijver worden behandeld. Door deze monografiën,

door de tweede niet het minst, heeft Schultze zich als een ernstig denker doen kennen en als een man, die, hoewel hij nog eerst onlangs in 't krijt is getreden, niet onwaardig is als kampioen tegen een zoo goed gewapend en met roem beladen ridder als Max Müller te worden overgesteld. Ik heb elders[1] verslag gegeven van den inhoud van het laatstgenoemde werk, hier zal ik in geen nadere beoordeeling daarvan treden, maar er slechts datgene uit gebruiken, wat betrekking heeft op het vraagstuk, waarop ik in deze bladzijden de aandacht wil vestigen.

Dit vraagstuk, dat voor de godsdienstwetenschap van het hoogste gewicht is en met de vraag naar den oorsprong van den godsdienst, die de hoofdvraag dezer wetenschap uitmaakt, ten nauwste samenhangt, komt in weinige woorden hierop neder: Is het Fetissisme een kenmerk van den oudsten godsdienstvorm en dus iets oorspronkelijks, of moet het als een latere verbastering worden beschouwd? Het Fetissisme is geen godsdienstvorm, zooals men dikwijls meent. Het is een godsdienstig verschijnsel, dat in alle religiën, zelfs in de ontwikkeldste, voorkomt, doch dat zich in de godsvereering der zoogenaamde natuurvolken, der wilden, het sterkst vertoont. Het is de godsdienstige vereering van zinnelijk waarneembare voorwerpen als bezielde, goddelijke wezens. Deze laatste bepaling mag niet worden weggelaten, zooals veeltijds en ook eenmaal door Schultze geschiedt. Want het is niet de aanbidding van de zinnelijk waarneembare voorwerpen als zoodanig; immers dan zou aan alle zoodanige voorwerpen, wanneer ze op het gemoed van den wilde eenigen indruk maakten, een dergelijke aanbidding gebracht worden; slechts die voorwerpen worden godsdienstig vereerd, waaraan men om de een of andere reden een ziel, een zekere geestelijke kracht, een menschelijk bewustzijn meent te moeten toeschrijven, die men anthropopathisch opvat metéénwoord. Of een voorwerp zoo beschouwd, of het dus fetis zal worden, hangt van allerlei, soms zeer toevallige, omstandigheden af, maar alles kàn dat worden. Geen kategorie van voorwerpen is daarvan uitgesloten. Steenen en bergen, water, wind en vuur, boomen en planten, dieren en menschen, maan, zon en sterren, de hemel zelf, alle worden ze bij verschillende stammen als fetissen beschouwd en aangeroepen. Natuurlijk

1 *Theol. Tijdschrift*, 1 Januari 1871. Literarisch Overzicht.

zullen deze voorwerpen van aanbidding niet dezelfde zijn bij volken die nog op een lager, en bij volken die reeds op een hooger standpunt van ontwikkeling staan. De wilde, die zich voor de schitterende hemellichamen nederbuigt, is reeds verder gevorderd, dan die zijn goden nog vindt in een stukje metaal, in een plant, in een steen. Treft men sporen van Fetissisme aan zelfs in hoogere godsdiensten, het historische Christendom niet uitgezonderd - men denke slechts aan den beeldendienst van het roomsche en de bijbelvergoding van het protestantsche volk - het staat daar nevens een veel reiner, geestelijker beschouwing van de godheid, het is daar de uitzondering, terwijl het in de godsdiensten der wilden een der twee hoofdkenmerken uitmaakt en de regel is. Dat de godsdiensten, waarin het Fetissisme overheerscht, de laagste in rang, en de volken die ze uitoefenen de minst ontwikkelde zijn, wordt door niemand geloochend. De vraag is alleen of zij van een hoogeren trap tot dien lageren zijn afgedaald, of de wilde stammen door een of andere oorzaak verwilderd zijn, dan of zij ons een, zij het zelfs geschonden, beeld der oorspronkelijke menschheid te aanschouwen geven en als 't ware de palaeontologische lagen van vroegere beschavingsperioden zijn, in Afrika, Amerika en een deel van Azië nog blootliggend, maar elders door de chineesche, egyptische, mesopotamische, arische beschaving als zooveel latere lagen bedekt - kortom, of het Fetissisme, vereenigd met de vereering van zielen en geesten, het punt van uitgang der godsdienstige ontwikkeling, dan wel een treurige verbastering is. De vraag is van het hoogste gewicht. Hoe zij met vragen, thans in andere deelen van 't gebied der wetenschap aan de orde, ten nauwste verwant is, behoeft nauwlijks herinnerd te worden. Van haar beantwoording hangt onze geheele beschouwing van den godsdienst af, en zij moet uitgemaakt zijn, voordat wij het probleem van den oorsprong der religie kunnen oplossen. Dat het antwoord niet door fantazeeren en bespiegelen, maar alleen door toepassing van de wetenschappelijke methode moet gevonden worden en op waarneming van de godsdienstige verschijnselen en van den mensch zelven moet steunen, dat het vraagstuk een wijsgeerig, ja, maar ook en vooral een historisch en psychologisch vraagstuk is, wordt thans, geloof ik, door geen wetenschappelijk man geloochend.

Hoe Max Müller er over dacht, was niet onbekend. Reeds meer dan eens, doch meestal slechts ter loops, had hij er zich over uitgesproken. De Mythologie is volgens hem een ontaarding, een reusachtig misverstand, een zinnelijke opvatting van dichterlijke beelden en aloude symbolen. Henotheïsme, aanbidding van één god, door hem zeer fijn onderscheiden van Monotheïsme, aanbidding van den eenigen god, ging, naar hij meent, aan het zinnelijker of geestelijker Polytheïsme vooraf. De godsdiensten der wilden, zoo ruw, zoo zinnelijk, zoo bijgeloovig, zoo absurd, konden dus voor hem geen overblijfselen van den oorspronkelijken godsdienst, maar moesten de diepstgezonken ontaarding daarvan zijn. De oudste godsdienst was niet de volmaakte, geenszins! - en zoo men bij hem het geloof in een reine bovennatuurlijke openbaring Gods, aan de eerste menschen gegeven, heeft meenen te ontdekken, dan heeft men dat tusschen de regels zijner geschriften gelezen, want gezegd heeft hij het nooit. Althans waren de oudste godsdienstige uitdrukkingen en gebruiken in overeenstemming met de kleine bevatting, de weinige ontwikkeling van dat eerste voorgeslacht. De godsdienstige taal van het menschdom in zijn vroegste kindsheid, was kinderlijk, onbeholpen, stamelend. Men had nog geen afgetrokken termen, en bezigde dus zinnelijke voorstellingen om het geestelijke af te beelden. Maar men meende het anders en beter dan men zeide en deed. Men sprak, men handelde in beelden. Als men voor den geest geen ander woord vond dan voor den adem en voor den wind[1], dan was dit alleen aan de armoede der taal te wijten, en men wist zeer goed dat de geest van God iets anders was, dan zijn adem of de wind. De letterlijke opvatting was niet oorspronkelijk, maar een later misverstand. Het Fetissisme met zijn vereering van zinnelijke voorwerpen kon dus, naar Müller's oordeel, niet de oudste godsdienst, maar slechts de jammerlijke versteening zijn van 't geen aanvankelijk zeker symbolen waren, een domme verzinnelijking van 't geen de voorvaderen geestelijk hadden bedoeld. Het is niet kinderlijk, maar kindsch. Het stamelt niet, het raaskalt, het suft. Het heeft met den oudsten godsdienst der menschheid niets meer gemeen, dan een karikatuur met het origineel.

1 רוּחַ, *πνεῦμα, animus, anima, spiritus.*

Dat waren de denkbeelden, vroeger reeds bij eene en andere gelegenheid door Max Müller omtrent dit vraagstuk uitgesproken. Nu onlangs heeft hij zich daarover met grooter duidedelijkheid en nadruk dan ooit te voren, maar geheel in denzelfden zin, verklaard. Ik heb het oog op het viertal Voorlezingen over de Wetenschap van den godsdienst door hem in den loop van 1870 in de *Royal Institution* te Londen gehouden, en in vier nummers van *Fraser's Magazine* (April-Juli 1870) opgenomen. Indien ik alles zeggen wilde, wat er van deze Voorlezingen te zeggen is, dan zou ik alleen daarover een geheel artikel kunnen schrijven; en ik moet er bijvoegen, dat artikel zou voor een groot deel een poging zijn, om hetgeen Müller daarin uiteenzet te weerleggen. Misschien vind ik daartoe elders gelegenheid. Thans slechts de bekentenis, dat ik mij geheel vereenigen kan met het oordeel in het amerikaansche blad *The Nation*[1] geuit: dat Müller's nieuwste *Lectures* niet

1 In een ongeteekende beoordeeling (van Prof. Whitney) in *The Nation* van 13 Oct. 1870. Voor hen die het amerikaansche blad, dat mij door vriendelijke hand werd toegezonden en in ons land zeker weinig verspreid zal zijn, niet kennen, deel ik eenige aanmerkingen van den amerikaanschen Sanskritist mede, en ik doe dat te eer, omdat Müller's *Lectures* ook in het hollandsch verschijnen zullen of reeds verschenen zijn. Die op mijn onderwerp betrekking hebben, komen in den tekst zelf ter sprake.
Dat het nu nog te vroeg zou zijn om, zooals M. doet, van een Wetenschap van den Godsdienst te spreken, kan ik natuurlijk niet toestemmen, want ik meen dat zij genoegzame bewijzen van haar bestaan heeft gegeven, en, zonder nog te willen beweren, dat de oxfordsche geleerde haar stichter mag genoemd worden, een titel dien zijn overzeesche ambtgenoot hem niet wil toekennen, geloof ik toch niet te veel te zeggen als ik verzeker, dat Müller haar door zijn werken krachtig bevorderd heeft, en dat wij haar geboorte voor een goed deel aan zijn *μαιευτική τέχνη* te danken hebben. Doch geheel kan ik instemmen met Whitney's klacht over de onjuistheid en onduidelijkheid van de derde Voorlezing. Daar maakt M., op het voetspoor van Schelling, de taal en den godsdienst, den laatsten vooral, tot oorzaken der nationaliteit, terwijl juist het omgekeerde het geval is en de verwante talen en verwante godsdiensten gevolgen, vruchten en dus bewijzen van bloed- of rasverwantschap, althans van oorspronkelijke eenheid der volken zijn. Terecht merkt hij ook op, dat Müller, in plaats van zoo uitvoerig eenige oppervlakkige klassifikaties van godsdiensten te bestrijden, liever op het groote onderscheid tusschen godsdiensten uit een gemeenschap en godsdiensten door den invloed van groote religienze karakters ontstaan, of, wat hetzelfde is, tusschen nationale en wereld-godsdiensten had moeten letten. Tot Müller's rechtvaardiging, wat dit laatste punt betreft, moet echter gezegd worden, dat hij twee soorten van klassifikatie aanneemt, een genealogische en een morfologische, en dat hij dus waarschijnlijk op het onderscheid tusschen volksen wereld-godsdiensten niet gelet heeft, omdat dit tot de morfologische rangschikking behoort, waarvan hij in deze Voorlezingen niet spreekt. Müller behandelt de godsdienstwetenschap al te zeer als linguist. De godsdienst is hem eenvoudig een *sacred dialect of human speech*, hetgeen op zijn hoogst van één godsdienstig verschijnsel, de godsdienstleer, kan gezegd worden (3e *Lect.* Juli 1870, blz. 698). Daarom is het zeer waar, wat Whitney zegt, dat de wetenschap van den godsdienst niet zoo in alles aan de taalwetenschap gelijk gemaakt kan worden, en dat zij veel meer een wetenschap van menschelijke concepties en ideën is.

veel meer geven dan zijn Voorrede tot zijn vroeger verschenen *Chips from a german Workshop*, en nog wel in een minder schoonen vorm. ‘De voorlezingen toonen geen noemenswaardige vordering van des schrijvers geest in duidelijker en bepaalder inzichten; zij brengen het plan en den grondslag van de nieuwe wetenschap niet vooruit, en op het punt van stijl en belangrijkheid van voorstelling staan zij beneden hetgeen wij van hem gewoon zijn. Zij zien er uit, alsof zij geschreven zijn meer om te voldoen aan een roepstem van anderen dan aan een innerlijke aandrift.’ Maar, al geven wij toe, dat hetgeen ons hier, ook over ons probleem, door Müller wordt aangeboden, niet nieuw is, hij heeft hier zijn gevoelen omtrent den oorspronkelijken godsdienst wederom en zeer ondubbelzinnig uitgesproken, en dit geeft mij aanleiding het ter sprake te brengen en te toetsen.

Het vraagstuk, waarmee wij ons bezighouden, wordt door Müller aan het slot zijner vierde en laatste voorlezing opzettelijk behandeld. Maar reeds in de derde verraadt hij waar hij heen wil. De godsdienstige meeningen der Zulu's of Hottentotten, zoo lezen wij daar, maken de jongste vormen van het afrikaansch geloof uit, ‘and those were changed almost invariably into grotesque caricatures.’ Van den ouden afrikaanschen godsdienst hebben wij slechts één overblijfsel, namelijk in de gedenkteekenen van Egypte. In deze verzekering, waarbij aanstonds de vraag oprijst of de egyptische godsdienst wel anders dan in geografischen zin een afrikaansche mag genoemd worden, al heeft hij ook afrikaansche bestanddeelen in zich opgenomen, - in deze verzekering schemert het gevoelen reeds duidelijk door, dat de barbaarsche godsvereeringen der Hottentotten en Zulu's niet primitief maar veeleer verbasterd zijn, en dat er een tijd is geweest, toen al de godsdiensten van Afrika, hoe verschillend ook in vorm van den egyptischen wellicht, nochtans op hetzelfde, of nagenoeg hetzelfde hooge standpunt van ontwikkeling stonden als deze.

Nog duidelijker blijkt dit uit hetgeen wij later in die-

zelfde derde *Lecture* lezen. Daar spreekt Müller van het groot gewicht der ontdekking, door de vergelijkende taalstudie gemaakt, dat de oude mythologie van Indië, Griekenland, Italië en Germanje den hoogsten god met een en denzelfden naam noemt: Dyaus in het Sanskriet, Zeus in het Grieksch, Jovis in het Latijn en Tiu in het Duitsch. En dan gaat hij voort: ‘Deze namen zijn niet louter namen: het zijn historische feiten, ja, feiten onmiddellijker, vertrouwbaarder, dan menig feit der middeleeuwsche geschiedenis. Deze woorden zijn niet louter woorden, maar zij brengen voor onzen geest, met al de levendigheid van een gebeurtenis waarvan wijzelven niet later dan gisteren getuigen waren, de voorouders van het geheele arische ras, duizende jaren misschien vóór Homeros en den Veda, een onzichtbaar Wezen aanbiddend, onder den eigen zelfden naam, den besten, den verhevensten naam, dien zij in hun woordenboek konden vinden - onder den naam van Licht of Hemel (Uitspansel). *En laten wij ons niet afwenden, en zeggen, dat dit alles wèlbeschouwd slechts natuuraanbidding en afgoderij was. Neen, zóó was het niet bedoeld, ofschoon het daartoe in later dagen verlaagd moge zijn*[1]; Dyaus beduidde niet den blauwen hemel, en was ook niet eenvoudig de hemel verpersoonlijkt; er werd iets anders mee gemeend. Wij hebben in den Veda de aanroeping *Dyaũs pítar*, het grieksche *Ζεῦ πάτερ*, het latijnsche *Jupiter;* en dat beduidt in al de drie talen *wat het beteekende voordat deze drie talen van elkander gescheurd werden*[1] - het beduidt Hemelvader! Deze twee woorden zijn niet louter woorden: zij zijn voor mijn gedachte het oudste gedicht, het oudste gebed van 't menschdom, of althans van dien reinen tak van 't menschdom waartoe wij behooren - en ik ben evenzeer overtuigd dat dit gebed werd opgezonden tot, dat deze naam werd gegeven aan den onbekenden God, vóórdat het Sanskriet Sanskriet, het Grieksch Grieksch was, als ik zeker ben, wanneer ik het Gebed des Heeren in de talen van Polynezië en Melanezië zie, dat dit het eerst werd uitgesproken in de taal van Jeruzalem.’.... ‘Duizenden van jaren zijn voorbijgegaan sedert de arische natiën zich scheidden om naar Noord en Zuid, Oost en West te trekken; zij hebben elk haar talen gevormd, zij hebben elk rijken en wijsgeerige stelsels gesticht, zij hebben elk tempels gebouwd en

1 Ik onderstreep.

1 Ik onderstreep.

ze met den grond gelijk gemaakt; zij zijn allen ouder geworden en misschien wijzer en beter; maar wanneer zij zoeken naar een naam voor 't geen in ons aller schatting het verhevenst en ons nochtans het dierbaarst is, wanneer zij beide vrees en liefde, het oneindige en het eindige willen uitdrukken, kunnen zij niets anders doen, dan hetgeen hun oude vaderen deden, als zij opzagen naar den eeuwigen hemel en de tegenwoordigheid gevoelden van een Wezen zoo ver als ver en zoo nabij als nabij kan wezen; kunnen zij slechts de eigen woorden verbinden, en nog eens het aloude arische gebed herhalen: Hemelvader! in dien vorm, die altijd zal blijven: “Onze Vader, die in de hemelen zijt!”’

Dies ist Alles sehr schön und gut,

de stijl van deze bladzijde is verdienstelijk, warm, de gedachten zijn dichterlijk en verheven. Doch of het ook meer dan poëzie, of de gedachte juist is en de voorstelling in overeenstemming met de werkelijkheid, dat is een andere vraag. Hooren wij eerst verder!

Aan het einde zijner laatste Voorlezing poogt Müller ons te verplaatsen in den toestand van hen, die gezegd worden het eerst den hemel te hebben aangebeden. - Ik merk in 't voorbijgaan op, dat de vereering van den hemel als goddelijk wezen, in de schatting van hen, die de fetissistische godsdiensten als de oudste beschouwen, reeds een betrekkelijk hoog standpunt van ontwikkeling aanduidt, dat daar eigenlijk het Fetissisme eindigt en een nieuwe periode begint; zoodat Müller, door juist de hemelaanbidders tot voorbeeld te kiezen, tegenover zijn wederpartij een zeer voordeelige stelling heeft ingenomen. Maar het zij zoo, het meest-etherische Fetissisme is nog Fetissisme. Schultze heeft zich over den arischen godsdienst niet uitgelaten: maar het is zeker, dat, zoo hij dien in den kring zijner onderzoekingen had opgenomen, hij daaromtrent dit zou hebben verklaard: Indien de oude Aryërs, de voorvaders der Hindu's, Hellenen, Latijnen en Germanen, aan hun hoogsten god een naam gegeven hebben, die ‘de hemel’ beduidt, dan mag dit woord later onder hun afstammelingen een hooger, geestelijker beteekenis hebben verkregen, maar dan hebben zij den zichtbaren hemel zelf oorspronkelijk als een bezield, aanbiddelijk wezen beschouwd. Tegen die meening nu komt Müller bij voorbaat op, en dat is zijn recht. ‘Wij zeggen,’ zoo rede-

neert hij, ‘dat zij den hemel aanbaden, dat de hemel hun god was; en in zekeren zin was dit waar, maar niet in den zin, dien men gewoonlijk daaraan hecht. Gebruiken wij daarbij het woord god in den zin, dien het nu heeft, dan is het volmaakt onmogelijk te zeggen, dat de hemel hun god was. Immers, zulk een woord als god, als *deus*, als *θεός* kon in dien vóórhistorischen tijd niet bestaan. Tot zulke abstracties was men toen nog niet in staat.’ - Aangenomen voor een oogenblik, dat Müller's-theorie in 't geheel de ware is, dan moeten wij deze redeneering toch bepaaldelijk afwijzen. Ik zou wel willen vragen, wien hij hier bestrijdt? De meening waartegen hij redeneert, wordt door niemand voorgestaan. Niemand, als hij zegt: de hemel was hun god, of: de zon was hun god, bedoelt daarmede: zij vormden zich van den hemel, van de zon, of wat ook, dezelfde voorstellingen als die wij aan het woord god verbinden. Niemand wil daarmee iets anders zeggen dan dit: de hemel, de zon, als levende wezens, anthropopathisch opgevat, waren voor hen voorwerpen van aanbidding in dezelfde mate als de oneindige Geest, de hemelsche Vader dat voor ons is; zij waren voor hen, wat God is voor ons. Ik zie niet, wat er in dit gebruik der woorden verkeerds is. Of zullen wij voortaan ook niet meer mogen zeggen: Ramses de groote was koning van Egypte, omdat de geheele beschaafde wereld, met uitzondering van de Pruisen, thans aan het woord koning een geheel andere beteekenis hecht dan de Egyptenaars?

‘Maar laten wij ons nu, zoo goed als wij kunnen, voorstellen,’ dus vervolgt Müller, ‘welk proces er in den menschelijken geest plaats had, voordat de naam van hemel van zijn stoffelijk voorwerp zou worden afgerukt, om gebruikt te worden als de naam voor iets dat volkomen van den hemel verschilde.’ Men ziet, volgens den oxfordschen Hoogleeraar noemden de oude Aryërs hun god: Hemel, maar bedoelden dan iets geheel anders dan hemel. Zij zouden hem, wanneer hun dat toevallig in de gedachten was gekomen, even goed Diamant of zoo iets hebben kunnen noemen, want het was hun slechts om een naam te doen, die iets zeer reins, zeer schitterends uitdrukte. En hoe verklaart hij nu dit door hem aangenomen feit? Uit het gevoel van afhankelijkheid, onvolkomenheid, zwakheid, dat den mensch eigen is, doch evenmin verklaard kan worden als het gevoel van honger en dorst, dat wij reeds bij den zuigeling waarnemen. De mensch heeft een vriend, een gids van noode, een

waarop hij kan bouwen, iets als een vader in den hemel. In hem was een zucht, een verlangen naar iets, dat niet gelijk alles voorbijging, naar iets eeuwigs, naar een onwankelbaren steun. Daarvoor zocht hij nu een naam. Waar zocht hij dien? In de voorraadkameren zijner taal. En, ofschoon hij daar niet aantrof wat hij zocht, ofschoon hij voor zijn verheven gedachte slechts onevenredige uitdrukkingen vond, hij behielp zich met hetgeen hij bezat, en koos dien naam, die het hoogste uitdrukte wat hij in de zinnelijke wereld kende. Wat meer is, hij was zich daarvan wel bewust. ‘De menschen wisten zeer wel wat zij met den zichtbaren hemel bedoelden; de eerste mensch die, na overal te hebben rondgezien naar 't geen hij noodig had, en die op 't laatst in volslagen radeloosheid den naam van hemel had aangegrepen als beter dan niets, wist maar al te wel dat zijn vondst welbeschouwd een ellendige mislukking was.’ De schitterende hemel was het eenige onveranderlijke en oneindige wezen dat een naam had ontvangen; toen hij dus een ander onveranderlijk en oneindig wezen noemen wilde, wist hij niets beters dan daaraan dien naam te geven. Maar hij bedoelde niet, hij kon niet bedoelen dat de zichtbare hemel alles wat hij behoefde, dat het blauwe uitspansel daarboven zijn god was.

Met verwondering vragen wij, na 't hooren van deze redeneering: Is het een groot Linguist die zoo spreekt? Weet hij niet, dat, waar de taal nog leeft, nieuwe gedachten, dieper opvattingen steeds nieuwe woorden of althans nieuwe woordverbindingen in het leven roepen? Als de voorstelling van de godheid zich ontwikkelt, dan blijven ja! de oude namen in gebruik, want godsdienstige namen en vormen hebben een taai leven, al worden ze dan in anderen geest verstaan, maar dan ontstaan daarnevens andere, geestelijker benamingen, die als 't ware moeten dienen om aan de oude een hoogeren zin te geven. Het is zeer verklaarbaar, dat de Grieken hun hoogsten nationalen god Zeus bleven noemen, ook toen die niet meer de zichtbare hemel maar de god des hemels geworden was, maar het is niet verklaarbaar, hoe een mensch zijn geestelijken, onzichtbaren god in zekere verlegenheid met denzelfden naam zal genoemd hebben die niets anders dan den stoffelijken, zichtbaren hemel beduidde, zoo die naam niet reeds vroeger voor de godheid in gebruik en daaraan gegeven was, toen hij volkomen aan 't begrip dat men zich van haar maakte beantwoordde. De geschiedenis van den godsdienst geeft ons geen recht om aan

zulk een verlegenheid te gelooven. Toen de Egyptenaars het Fetissisme, dat in hun godsdienstige gebruiken nog zooveel onmiskenbare sporen heeft achtergelaten, met een hoogere godsdienstige beschouwing hadden verwisseld, zagen zij in de zon niet meer de levende godheid zelf, al bleef zij de hoogste, zichtbare openbaring van God, maar zij waren niet verlegen om hem te noemen met een naam die aan die zuiverder opvatting beantwoordde en zij heetten hem Ra, den schepper, en gaven zeer duidelijk te kennen, dat hun god niet meer de zon, maar de ziel der zon was. Ook andere namen getuigen, dat zij in hun taal niet te vergeefs naar uitdrukkingen voor hun ontwikkelder godsbewustzijn gezocht hadden. Min of Chem, de teler, de scheppende natuurkracht, werd Amun, dat van denzelfden wortel als Min afgeleid, den verborgene beteekent. Unnefer, het goede wezen, werd de staande naam voor den alouden god Osiris. Isis, wier naam waarschijnlijk ‘de verhevene’ beduidt en wel in den zin van den hoogen hemel, werd nu Mat, de moeder. En toen Chunaten (Amenophis IV) Amun door Aten, de zonneschijf zelve, vervangen wilde, riep deze ketterij een geweldige reaktie in 't leven. Bij de zoogenaamde Semieten of Mesopotamiërs niet anders. Sin, de maan, en Samas, de zon, behoorden tot hun oudste goden. Sin bleef dat, ook toen men voor de maan reeds een geheel ander woord had begonnen te bezigen. Beiden werden nog aangebeden toen men reeds zeer goed wist, dat de zichtbare zon en maan geen levende wezens zijn. Maar toen, bij de vordering van 't zedelijk bewustzijn, ook zedelijke eigenschappen aan de goddelijke wezens toegeschreven en andere dan stoffelijke zegeningen, zooals vruchtbaarheid, licht, warmte, van hen gewaardeerd werden, toen was men niet verlegen om daarmee overeenstemmende namen te vinden. Toen sprak men van El, den sterke, Elyôn, den allerhoogste, Baäl, den Heer, Shaddai, den machtige, Nabu, den bezieler met den goddelijken geest, Rabu, den grooten, Melek, den koning, en zooveel anderen meer. Toen werd de oude hemelgod Hu, de vreeselijke stormen dondergod, bovenal de god des geestes en des verstands[1], en werd zijn naam (Hu, Ahu, Jahu) door de mozaïesche profeten zoodanig gewijzigd, dat hij Jahveh, den waarachtig zijnde, kon beteekenen. En zouden nu de oude Aryërs, wier rijke taal anders geen gebrek aan scheppingsvermogen verraadt, zouden

1 *Vergelijkende Geschiedenis der Oude Godsdiensten*, I, 308 vlg. en 396.

zij alleen zoo onbeholpen zijn geweest, dat ze de hoogere godsdienstige gedachten die bij hen opwelden, in geen geschikte woorden konden uitdrukken? Maar de namen Prajâpati, heer der schepselen, Brâhmanaspati, heer des gebeds, Vis'vakarman, schepper van alle dingen, Ahura mazda, de alwijze Heer of de levende Wijze, Vohu manô, de goede geest, Asha, de reinheid, die als een god van 't vuur in zijn verhevener opvatting boven den ouden vuurgod Atar gezet werd, al deze namen met nog verscheidene andere, door hun onmiddellijke afstammelingen de Hindu's en de Eraniërs uitgedacht, zouden ons niet aan zulk een armoede doen denken. Op grond van die feiten en in den naam eener gezonde psychologie, meen ik tegenover de stelling van Müller deze stelling te mogen plaatsen: dat de eerste man, die aan Dyaus een godsdienstigen hymne wijdde of een offer bracht, of liever, want ook die persoon behoort tot het rijk der verbeelding, dat het volk, 't welk aan zijn hoogsten god den naam van Dyaus gaf, den zichtbaren hemel als een levend goddelijk wezen aanbad[1].

1 Daarom zou ik geen bezwaar hebben de woorden van Whitney over M's. oplossing van ons vraagstuk te onderschrijven. ‘Now’, zoo zegt hij, ‘the one all important truth, without which there can be no foundation for a scientific or fruitful study of religions, is, in our view, this: that the early religious beliefs of every race arise out of the unaided attempts of that race to explain to itself the problem of the universe, as we may call it, or the mystery of man's existence, surroundings and destiny. Every human being finds himself placed in the midst of evident forces which are infinitely more powerful than he, and indefinitely varied in their manifestations, and whose action, which he cannot control, is now helpful and now hurtful to him; his own birth and death are inexplicable phenomena..... No race of men - if sufficiently gifted and sufficiently developed to have a sense for all this, or to be otherwise affected than struck dumb by stupid wonder at it - could possibly help reasoning upon it, and deriving views and theories and beliefs, and framing sets of acts and ceremonies expressing them; and these, in all their variety, depending upon the various endowments and circumstances of the different peoples, are their religions. The assumption of a primitive revelation, of which such religions should be corruptions, is wholly uncalled for; given men as they are, and religions like those which now exist must and would have grown up: why, then, seek another explanation of their origin? Any other, indeed, is every day more clearly seen to be inadmissible, as out of harmony with the new knowledge respecting the history of the earth and of man which is rapidly winning universal currency and acceptance. Equally inadmissible, we would add, is the assumption of a native and absolute intuition of the Infinite, or the Divine, or of a God - which Müller would make the basis of the science he is trying to construct. It is sheer folly to talk of a sense of dependence, a yearning after a Father, and the like, as felt by the generations who laid the foundation of race-religions; it is a palpable importation of ideas of culture and refinement into rude and uncultured conditions. And Müller's theory of the growth of polytheism is, to our mind, wholly perverse.’

Hetgeen Müller dan verder zegt over de ontwikkeling, of liever, want dat is het bij hem, de verbastering van den godsdienst, vloeit van-zelf uit deze valsche premissen voort. De uitvinding van den naam Hemel voor de hoogste godheid, een uitvinding die door hem die haar maakte zelf als een mislukking beschouwd werd, was dan het eigendom van een wijze, een dichter, een profeet, een worstelenden Jakob-Israël. Natuurlijk, dat het algemeen, niet zoo dichterlijk begaafd, niet zoo wijsgeerig ontwikkeld, hem niet geheel kon verstaan en spoedig de beeldspraak letterlijk ging opvatten. Eerst werd dan de hemel als de verblijfplaats beschouwd van het wezen, dat dien naam droeg; dit was de eerste stap naar beneden. Daarna begon men geheel en al te vergeten wat de naam beduidde en den hemel zelf, het blauwe uitspansel boven onze hoofden, aan te roepen om regen te zenden, de velden, het vee, het koren te beschermen en aan den mensch zijn dagelijksch brood te geven. En weldra werden degenen, die de oorspronkelijke opvatting wilden handhaven, als droomers, als ongeloovigen aangezien, die den hemel, den grooten weldoener van 't menschdom, verachtten. Dit noemt Müller dan den dialektischen groei en verval of het dialektisch leven van den godsdienst. En hij vat zijn meening in deze woorden samen: ‘De bedoeling die men had met het eerst den naam van hemel aan de godheid te geven, een naam niet meer in zijn stoffelijken, maar in een hoogeren zin gebruikt, was goed. De geest was gewillig, maar de taal was zwak. De gedachtengang was niet, zooals men gewoonlijk veronderstelt, deze, dat men het bepaalde denkbeeld van godheid met den hemel vereenzelvigde: zulk een gedachtengang is nauwlijks denkbaar;’ (ik stem het gaarne en volmondig toe!) ‘het was, integendeel, een eerste poging om den bepaalden indruk van godheid door een naam uit te drukken, die bij benadering althans een van haar meest in 't oog vallende karaktertrekken kon weergeven. De eerste, die dezen naam voor de godheid heeft uitgedacht, ik herhaal het nog eens, kon even weinig aan den stoffelijken hemel ge-

dacht hebben, als wij doen, wanneer wij van het koningrijk der hemelen spreken.’

Deze laatste pijl, door den grooten Oxforder afgeschoten, kwetst zijn tegenstanders niet, maar stuit terug en treft hem zelf. Indien wij aan den term: Koninkrijk der hemelen, een geestelijken zin hechten, dan is dit, omdat die voorstelling door Jezus vergeestelijkt werd. Maar zij was door hem niet uitgedacht. Zij was, in zinnelijker beteekenis, reeds bij de Joden in gebruik. Als zij van 't Koninkrijk der hemelen spraken, dan bedoelden zij daarmee hetzelfde als het Koninkrijk Gods, want zij waren gewoon de namen God en Hemel te verwisselen. Maar zij zouden die niet verwisseld hebben, als niet de zichtbare hemel voor hen de woning der godheid en voor hun voorvaders de levende godheid zelf was geweest. Toen die naam voor 't eerst gebruikt werd, dacht men bij het woord hemel bepaald aan iets plaatselijks en was de geestelijke zin, dien wij daaraan hechten, nog onbekend.

Intusschen, Müller's redeneering heeft hier eenigen schijn van waarheid voor zich. Wij zien godsdiensten verbasteren. Wij zien de verheven begrippen, de zuivere voorstellingen van de groote godsdienststichters door hun navolgers en belijders miskend, letterlijk opgevat, verzinnelijkt en bedorven. Hoe is het Mozaïsme der israëlietische profeten in het Sadduceïsme en Farizeïsme der Joden ontaard, versteend! Wat zijn het historische Buddhisme en het historische Christendom anders dan karikaturen van 't geen de verheven stichters dier godsdiensten gewild en bedoeld hebben? Welk een armelijk bijgeloof is dat van de chineesche sekte der Taò-ssé, die toch het Taò-tĕ-kīng, het diepzinnig geschrift van Laò-tsè als hun heilige Schrift erkennen, van Laò-tsè, den wijze, die zelfs door zijn mededinger Khūng-tsè met den hemeldraak vergeleken werd, wiens vlucht hij niet in staat was te volgen! De geschiedenis leert dus de mogelijkheid, dat een reine en verheven godsdienst tot een treurig bijgeloof ontaardt en men zou daaruit kunnen afleiden, dat de fetissistische godsdienst, dat de aanbidding van zinnelijk waarneembare voorwerpen op een letterlijke opvatting van dichterlijke beelden steunt. Het onderscheid zou dan alleen dit zijn, dat wij van het Jodendom, het Buddhisme, het Christendom, het Taò-isme en andere godsdiensten den oorspronkelijk reinen vorm nog kennen, omdat daarvan geschiedkundige oorkonden bestaan, van het Fetissisme daarentegen niet, omdat de stich-

ters daarvan zich in den nacht van een vóór-historischen tijd verliezen en geen oorkonden hebben nagelaten.

De feiten zal ik niet loochenen, doch tegen de gevolgtrektrekking kom ik op. Ik begin met eenig voorbehoud te maken. Wat de Taò-ssé betreft, moet ik herinneren, dat hun sekte niet door Laò-tsè gesticht is, maar reeds lang vóór dezen bestond, en dat een zoo weinig populair geschrift als het zijne, al werd het ook als heilige kanon aangenomen, niet zeer geschikt was om daarop een grooten hervormenden invloed uit te oefenen. De verbastering van het Buddhisme en het Christendom was en is niet overal even groot; hier-en-daar, voor 't eerste bijvoorbeeld op Ceylon, voor 't laatste bij sommige edele karakters en kleine sekten, zelfs in den donkersten tijd der Middeleeuwen, werd de zuivere overlevering toch steeds bewaard, om later in hervormingen en herlevingen des geloofs zich algemeener te doen gelden. Ook de fetissistische godsdiensten zijn waarschijnlijk in den loop der eeuwen, hier ontwikkeld, daar verbasterd. Een zeker verval is bij sommige niet te miskennen. Maar de reiner overlevering, die daar, bijvoorbeeld in enkele priesterkringen en heilige gezangen nog leeft, voert ons toch steeds tot een eenvoudiger vorm van Fetissisme, doch tot Fetissisme altijd. Indien er aan de godsdiensten der wilden iets anders dan dit ten grondslag ligt, dan is dat spoorloos verloren gegaan, en wij moeten het bestaan van dat andere eenvoudig vermoeden, zonder eenigen historischen grond, zonder eenig werkelijk bewijs. Ook mete men toch de oude volksgodsdiensten, die uit den boezem der menigte zelf ontstonden, niet met dezelfde maat, die men aan de godsdiensten, door groote religieuze personen gesticht, mag aanleggen. Dezen treden eerst betrekkelijk laat in de geschiedenis op, en worden ook hun verheven begrippen door hun volgers niet altijd in zuiverheid bewaard, hun namen worden steeds dankbaar herdacht. Zelfs in de oudste beschaafde, historische godsdiensten, zooals de egyptische, de chineesche, de assyrisch-babylonische, is geen sprake van zulke godsdienstige geniën of godsdienststichters; zelfs deze godsdiensten, zooveel hooger staande dan de fetissistische, zien wij zonder bepaalden individueelen invloed worden en zich ontwikkelen. Mogen wij dan iets anders veronderstellen bij die halfnaakte wilden, bij wie de individualiteit nog nauwelijks bestaat? Mogen wij verwachten dat bij hen geschied zij, wat eerst bij zulke hoog ontwikkelde natiën als

de israëlietische, de indische, de chineesche, en bij deze eerst toen zij reeds een lange baan hadden doorloopen, heeft plaats gehad[1]?

Doch er is meer. De hoogere godsdiensten zijn in den historischen tijd ontaard, zegt men. En het is juist. Maar, wèl beschouwd, is het juist een bewijs voor de grootere oorspronkelijkheid, de anterioriteit der lagere, zinnelijker godsdienstvormen. Wat is deze verbastering overal en altijd waar wij haar vinden? Niets anders dan een terugkeeren tot het vroeger bestande, een weder opleven van het oude, dat zich van nieuws deed gelden toen de eerste ijver van de predikers eener nieuwe leer verkoeld was. De verbastering van het Buddhisme en het Christendom is daaraan te wijten, dat deze godsdiensten verbreid werden onder volken van minder beschaving of althans van lager godsdienstige ontwikkeling, die ze slechts oppervlakkig en deels slechts voor 't uiterlijk aannamen, zonder hun eigen oorspronkelijken godsdienst ooit geheel prijs te geven. Zóó zelfs hebben ze wonderen verricht tot opvoeding der ruwe natiën, waarvan Tubet en Achter-Indië en het Noordelijk Europa de getuigen zijn. Maar het bijgeloof der middeleeuwsche Christenen en der midden-aziatische en noord-aziatische Buddhisten is niet anders dan de voorvaderlijke godsdienst, die door het nieuwe beginsel niet geheel was gedood en onder nieuwe, buddhistische of christelijke namen herleefde. Hier ook geldt de regel, die op het leven des menschdoms evenzeer moet worden toegepast als hij waar is van den enkelen mensch en die Paulus reeds heeft uitgesproken: Het geestelijke is niet eerst, maar het zinnelijke, het geestelijke eerst daarna. Waar het zinnelijke op het geestelijke schijnt te volgen, daar is dit laatste nooit in waarheid levend geweest, maar slechts voor den vorm aangenomen en nagesproken zonder dat men het verstond. Dat is de natuurlijke weg, dien wij overal waarnemen. Zoo is het in de taal, zoo in den godsdienst geweest. Beeldspraak is een betrekkelijk nieuwe uitvinding; zij ontstaat uit de begeerte der hooger ontwikkelden om hun nieuwe gedachten te kleeden in de overgeleverde vormen, hetzij om die nieuwe gedachten als oud en eerwaardig te doen voorkomen en zich tegen vervolging te vrijwaren, hetzij om ze onder het minder ontwikkelde volk

1 Ik spreek met opzet niet van de Pàrzen, omdat men aan het werkelijk bestaan van Zarathustra getwijfeld heeft. Dat de Vasishtha's en Vis'vâmitra's en andere zangers der Veden louter mythische personen zijn, is mijn stellige overtuiging.

te verbreiden. Wat later als beeldspraak werd opgevat, was oorspronkelijk letterlijk gemeend. ‘Men moet het zóó niet verstaan!’ is de gewone uitdrukking, als men leest van een slang die gesproken heeft, of van het wandelen van God in den hof Edens bij 't vallen van den avond, of van zijn nederdalen uit den hemel om den babelschen torenbouw te bezien. Als men maar weet, dat degenen, die dit eerst vertelden, het wel degelijk zoo verstonden en daarbij volstrekt aan geen symbolen of allegoriën gedacht hebben. Ik laat aan de exegeten van het Oude Testament over te bepalen, of men Genesis 1, 2 vertalen moet: ‘de geest Gods zweefde over de wateren,’ dan wel ‘de adem Gods’ of ‘de wind Gods.’ Maar dat zij, van wie deze overoude en door den auteur van 't eerste Bijbelboek slechts in nieuwen vorm gegoten scheppingsmythe afkomstig was, tusschen den wind, den adem en de ziel of den geest Gods niet het minste onderscheid maakten, kan voor hem, die onze moderne denkbeelden niet op een vroeger, kinderlijk geslacht wil overdragen, aan geen twijfel onderhevig zijn. Daarom is de meeste uitlegging van oude oorkonden, die als regel voor 't geloof beschouwd werden en die, letterlijk opgevat, met het meer gevorderde denken niet meer strookten, van de Kommentaren op het egyptische Doodenboek of Boek der Opstanding en op de hindusche Veda's af tot die op den Bijbel, vóór het ontstaan eener wetenschappelijke interpretatie, toe, geen uitlegging maar inlegging, geen verzinnelijken maar vergeestelijken, een symbolizeeren, een allegorizeeren en een bedekken van de oorspronkelijk ondubbelzinnige beteekenis der woorden onder een schijnbaar diepzinnige doch meestal verwarrende mystiek.

Het gevoelen van Max Müller, dat ik meen te moeten bestrijden[1], laat zich zeer wel verklaren uit den gang zijner studiën. Hij is linguist en vooral sanskritist, en op dit gebied heeft hij terecht een blijvenden roem verworven. Daardoor is zijn aandacht bovenal gevestigd op die arische godsdiensten,

1 Het komt overeen, ofschoon 't op andere gronden rust, met dat van Schelling, onlangs door Otto Pfleiderer, *Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte*, in nieuweren vorm voorgedragen, en ten deele ook met dat van Hegel, bij wien Rosenkranz, Wuttke en Baur, *Symbolik und Mythologie*, zich hebben aangesloten. Op gelijke gronden als Müller wordt dezelfde stelling verdedigd door Adolphe Pietet, *Les Origines Indo-Européennes*, die zeer gelukkig weerlegd wordt door Edm. Scherer, Dr. Réville en vooral door Dr. J. Muir in een opstel getiteld: *Progress of the vedic religion towards abstract conceptions of the Deity*, in *Journ. R. As. Soc. New Ser.*, I, 11, 383 vgg.

wier oudste oorkonden dagteekenen uit een tijd, toen zij reeds aan het grove Fetissisme ontwassen waren en die hij bovendien nog heeft geïdealiseerd. Naar den maatstaf van deze, hem het best bekende, godsdiensten heeft hij alle andere gemeten. Van die der wilden heeft hij nooit een ernstige wetenschappelijke studie gemaakt, en de uitkomsten der nieuwere psychologie en anthropologie vinden bij hem althans geen genoegzame waardeering. Zoo is hij gekomen tot een theorie, die voor een dichterlijken geest een groote aantrekkelijkheid bezit, die zelfs door supranaturalistische theologen van de oude school tot staving van hun stelsel gebruikt is[1], doch die even weinig gronden vóór zich heeft en even waarschijnlijk is als de meening der Negers, dat het apenras een verbasterde menschensoort zou zijn.

In de fetissistische godsdiensten vinden wij dus de overblijfselen van den oudsten godsdienst. De overblijfselen, niet dien godsdienst zelf. Dit te vergeten zou gelijk staan met te beweren, dat iets op aarde, gedurende den loop van vele eeuwen, onveranderd blijft. En dat is onmogelijk. De godsdiensten der wilden hebben niet stilgestaan, doch voorzoover zij niet vooruitgegaan zijn, gingen zij achteruit. Ten deele zijn zij afgesleten, ten deele hebben zij nieuwe loten gemaakt en zijn zij aldus samengestelder en veelvoudiger geworden, ten deele hebben ze zich ontwikkeld en gezuiverd. Doch in 't algemeen mag men de fetissistische wereldbeschouwing als de oudste, de oorspronkelijke beschouwen. Van den godsdienst der menschen uit de steenperiode weten wij zoo goed als niets; maar die den trap van beschaving waarop zij stonden in aanmerking neemt, zal het waarschijnlijker moeten achten, dat zij een godsdienst bezaten aan dien der minst ontwikkelde Negers en Roodhuiden gelijk, dan dat zij zich daaromtrent reeds geestelijker begrippen vormden. Dat een fetis-godsdienst zich tot een reiner polytheïsme ontwikkelen kan, is historisch bewezen. Mexico en Peru staan daar als treffende voorbeelden van zoodanige hervor-

1 Ik behoef niet te herinneren, dat ik hier het oog heb op den strijd tusschen Prof. Hofstede de Groot in *Waarheid in Liefde* en mijn vriend G.L. van Loon in *Nieuw en Oud*. Arme Müller! Dat had hij zeker niet gedacht, dat men hem tot een kryptosupranaturalist zou maken! Maar zoo gaat het als men fantazie stelt in de plaats van waarneming en historie! Dan komen de theologen en pressen u in hun dienst en zouden u wel haast in een theoloog willen herscheppen!

ming. Maar het tegendeel is niet bewezen en niet waarschijnlijk.

Is dit zoo, dan zal dit bij 't beantwoorden der vraag naar het ontstaan, den oorsprong van den godsdienst in aanmerking moeten worden genomen en dan zal in de eerste plaats het Fetissisme, dat een der twee hoofdkenmerken van dien oudsten godsdienst uitmaakt, verklaard moeten worden. Met het eerste wil ik mij thans niet bezighouden. Het laatste heeft nu onlang Schultze weder beproefd en ik geloof, dat hij daarin, over 't geheel genomen, zeer gelukkig geslaagd is.

Zijn verklaring komt in hoofdzaak overeen met die van G.Ph.C. Kaiser en Ph.C. Reinhard, doch wint het van haar in bepaaldheid en vastheid van gronden, en is, evenals deze en die van Hume, Constant en Waitz (in zijn *Anthropologie der Naturvölker*), van wie hij echter in een paar belangrijke punten verschilt[1], de psychologische, dat is: de ware. Een zielkundig feit moet niet transscendent, niet door den weg der bespiegeling, maar zielkundig, uit de natuur van den mensch bij wien 't zich vertoont, niet uit een geïdealizeerde menschelijke natuur, verklaard en afgeleid worden. Een der voornaamste bronnen waaruit Schultze geput heeft, is het werk van Bastian: *Ein Besuch in San Salvador, der Hauptstadt des Königreichs Congo*, dat zoo terecht door den schrijver zelf een bijdrage tot Mythologie en Psychologie genoemd wordt, omdat hij den godsdienst der wilden uit eigen aanschouwing kent en de Negers juist als psycholoog heeft waargenomen.

Om den godsdienst der wilden te begrijpen, tracht S. - en dit is de rechte methode - eerst hun bewustzijnstoestand in logisch en ethisch opzicht, hun denken en willen, hun geestelijken en zedelijken toestand te verstaan. Hij ontleedt dit barbaren-bewustzijn met groote fijnheid en scherpzinnigheid. Vleiend is het beeld, dat hij schetst, niet. Het is bij uitstek realistisch. Doch het is ons hier ook niet om idealizeering te doen. Zelfs spreekt hij het vermoeden uit, dat zijn niets vergoelijkende teekening zekere dweepers niet naar den smaak zal

1 Hume en Waitz nemen nog een zeker ruw, stelselloos polytheïsme als oorspronkelijker dan het Fetissisme aan, Constant veronderstelt bij den mensch, zooals bekend is, een zeker zielsvermogen, dat hij ‘het godsdienstig gevoel’ noemt, een dier hulpmiddelen van de oude zielkunde, die, om een verschijnsel te verklaren, aanstonds een daaraan beantwoordend afzonderlijk vermogen van den geest of 't gemoed aannam en zoodoende metterdaad niets verklaarde.

zijn, die den toestand van hun eigen tijd voor een ontaarding van de oorspronkelijke reinheid der natuurmenschen houden. Het is evenwel niet anders! Een luierend natuurmensch kan moeilijk een ideaal van zedelijkheid zijn! Zijn beschrijving komt in korte trekken hierop neder: ‘De wereld van den wilde is eng en beperkt en biedt slechts weinig objekten aan. Daarom heeft hij slechts weinig voorstellingen. Hoe minder voorstellingen hij heeft, te minder onderscheidt hij ook voorstellingen, m.a.w. des te minder denkt hij en des te ongeoefender blijft zijn denkvermogen, des te grooter zijn stompzinnigheid. Ten andere kan zijn wil slechts op die voorwerpen gericht zijn, waarvan hij een voorstelling heeft. Daar hij zich nauwlijks aangetrokken voelt tot andere voorwerpen, dan die aan zijn natuurlijke of dierlijke driften beantwoorden, moet hij al zijn geestkracht richten op zulke voorwerpen van zijn wil, die zich aan hem onmiddellijk uit zijn organisme kenbaar maken. Vandaar zijn dierlijke teugelloosheid in de bevrediging van alle zinnelijke hartstochten. Zóó is de wilde, zóó moet hij zijn; want bewustzijn, wereld en wil zijn solidair verbonden; geen van deze is ooit zonder de andere; zij zijn altijd tegelijk of in 't geheel niet; men mag niet eens vragen welk het eerste is, want deze drie te zamen vormen het wezen van den mensch: zijn bewustzijn reikt slechts zoover als zijn wereld, zijn wil reikt slechts zoover als zijn bewustzijn of als zijn wereld. Omgekeerd reikt ook zijn wereld slechts zoover als zijn bewustzijn en zijn wil.’

Bij een zoo laag staand, door het zinnelijke zoozeer beheerscht denkend en zedelijk bewustzijn, zal de godsdienstige vereering van zinnelijk waarneembare voorwerpen alsof deze bezielde en goddelijke wezens waren, niet meer zoo ondenkbaar en verwonderlijk zijn, maar veeleer een noodwendig gevolg moeten wezen. Doch om het Fetissisme geheel te kunnen verklaren, moet, behalve op het weinig ontwikkeld bewustzijn van den wilde, ook nog op het een en ander meer worden gelet. Terecht wijst Schultze dan ook op de waardeering der voorwerpen, door menschen die op dit standpunt staan. Waar men zich in zulk een enge wereld beweegt, waar men zoo weinig voorwerpen kent en zoo weinig voorstellingen heeft, daar moet men, 't is natuurlijk, het eene - en dat is hier juist het lagere, het zinnelijke - te hoog, het andere - en dat is hier het hoogere, het geestelijke - te laag schatten. Gelijk een

kind groote waarde hecht aan hetgeen een volwassene geringschat, zoo brandt de wilde van vurige begeerte voor datgene, wat een beschaafd Europeër zijn aandacht niet waardig keurt en zou de eerste een misdaad plegen, een moord begaan, om zich het bezit te verzekeren van dingen, die de laatste zorgeloos wegwerpt of waarvan hij het verlies nauwlijks bemerkt. H.K.H., de zuster des Konings van een der beschaafdste Zuidzee-eilanden, smeedde met Z.M. zelf een komplot, om van het schip van kapitein Cook ... twee ijzeren nagels te stelen. De blanke wekt de bewondering van den wilde op. Waarom? Om zijn hoogere geestelijke begaafdheid? Geenszins. Om zijn hoed of zijn schoenen. Om die armzalige plunje, waarmee hij; de vermoeide reiziger, zich schamen zou in de straten van Londen of Parijs of van welke beschaafde stad ook te verschijnen. Alleraardigst is een voorbeeld van dien neger-smaak, door Bastian medegedeeld, en het kan niet beter dan met zijn eigen woorden verteld worden. ‘Niet zelden, wanneer ik voor zwarte Majesteiten stond, en deze na eenige plengingen aan Bacchus door den poëtischen god werden aangegrepen, verklaarde mijn tolk mij, dat zij een lied tot mijn roem en prijs hadden aangeheven. Dit was uiterst bevredigend en kon slechts daartoe dienen, mijn zelfgevoel te verhoogen. Ongelukkigerwijze, toen men mij eens in een Mandingo-dorp op de treffelijke wijs opmerkzaam maakte, waarop de aanwezige Greots of zangers mijn gedachtenis aan het nageslacht overleverden, en dat zij wel verdienden door een kroondaalder beloond te worden, prikkelde mij de nieuwsgierigheid, om mij een nadere ontleding van dezen Paean te laten geven. Zij verheerlijkten in eenigszins transcendentale metaforen mijn hoed, die op dat oogenblik volstrekt niet naar de laatste parijsche mode was en mij zoo in zijn oude dagen den dubbelen prijs kostte, dien ik nieuw voor hem had betaald. De Heer van Shemba Shemba (de eerstbedoelde Majesteit) bezong waarschijnlijk mijn schoenen, want deze zijn daar een koninklijk prerogatief.’ Voorzeker zal deze eigenaardigheid van den wilde tot voorzichtigheid aansporen, om niet alles, waaraan hij hooge waarde hecht, als fetis te beschouwen, maar het geeft tevens een verklaring hoe verscheidene weinig beduidende dingen zulke voorwerpen van aanbidding konden worden.

Daarbij dient echter nog iets anders in aanmerking te worden genomen, namelijk de anthropopathische opvatting der voor-

werpen. Twee dingen heeft de wilde nog niet erkend: vooreerst het wezen, de innerlijke eigenschappen der dingen, waardoor zij zich nog meer dan door vorm, kleur, reuk en smaak van elkander onderscheiden; ten andere zijn eigen innerlijk wezen. Zoo maakt hij tusschen zijn wezen en dat der hem omringende natuur geen onderscheid. Hij schrijft aan dieren, planten, zelfs aan onbezielde voorwerpen, waarin hij meent eenig leven, eenige macht te bespeuren, dezelfde eigenschappen toe, die hijzelf bezit en wel alleen die, welke hij onmiddellijk bij zich heeft waargenomen; niet zijn karakter als mensch, maar het bijkomende, het accidenteele: zijn voorbijgaande ervaringen en gevoelens, luimen en begeerten. Ook hierin is de natuurmensch gelijk aan het kind. Welk klein meisje, dat met haar pop speelt, is zoo rationalistisch, om te gelooven dat die pop een dood, gevoelloos ding is? Welke kleine jongen, als hij hoort van Goeverneur's onsterfelijken poedel, zal niet ten volle overtuigd zijn, dat deze ondeugende melk-snoeper zich werkelijk, toen zijn witte baard in den kijker liep, ‘geducht heeft geschaamd’ en ook plichtmatig, als een brave poedel; zijn leven heeft gebeterd?

Voeg nu bij deze eigenaardigheden zoowel van den wilden mensch als van het kind, de eigenlijke werkzaamheid van het bewustzijn, die in de oorzakelijke samenknooping der voorwerpen bestaat. Wij ordenen de voorstellingen steeds zoo, dat de eene de verklarende grond, de oorzaak, de andere de werking, het gevolg is. Daarin uit zich steeds wat wij bewustzijn noemen. Maar is nu onze wereld eng en zijn onze voorstellingen gering in aantal, dan zullen wij ons moeten behelpen, en, in onze onkunde, aan verscheidene zaken niet de ware oorzaken, die wij niet kennen, maar geheel andere toeschrijven, die er slechts toevallig mee in verband staan. Een Kaffer, zoo verhaalt Alberti, ‘sloeg van het anker van een gestrand schip een stuk af en stierf spoedig daarop. Sedert schreven de Kaffers aan het anker goddelijke beteekenis toe en vereerden het, door 't bij 't voorbijgaan te groeten, om zijn toorn af te weren.’ Wuttke vertelt, hoe de Yakuten juist bij 't uitbreken van de pokken onder hen, voor 't eerst een kameel zagen, en dezen daarom voor een vijandige godheid verklaarden, die de ziekte over hen gebracht had. Deze beide voorbeelden maken ons het wezen van een fetis volkomen helder. Hier hebben wij, zegt Schultze, van 't eerste voorbeeld, maar het geldt evenzeer

van het tweede, vier verschillende faktoren, waardoor een voorwerp fetis wordt: vooreerst de voorstelling van een zeldzaam, en daarom juist eigenaardig, bijzonder, kostbaar voorwerp; ten tweede, de anthropopathische opvatting van dit voorwerp als levend, gevoelend en willend; ten derde, de voorstelling van een oorzakelijk verband tusschen dit voorwerp en andere voorstellingen; ten vierde, de erkenning van het voorwerp als iets machtigs, dat daarom met eerbied behandeld moet worden, om niet vijandelijk maar vriendelijk gezind te zijn en te werken, van een voorwerp alzoo, dat wegens het daaraan toegeschreven wezen en werken, voorwerp van vereering wordt. Wordt iets op de hier beschrevene, viervoudige wijze opgevat en dienovereenkomstig behandeld, zoo wordt het daardoor tot fetis. Fetissen zijn alzoo die voorwerpen, waarin deze vier faktoren zich vereenigen, en die voorwerpen zijn altijd zinnelijk waarneembare.

Met deze verklaring van Schultze kan ik mij volkomen vereenigen. Ook met datgene, wat hij elders in het licht stelt, dat deze anthropopathisch opgevatte dingen voor den wilde niet afzonderlijk bestaande hoogere machten of zielen zijn, die slechts voorbijgaand dezen verschijningsvorm hebben aangenomen, en dat hier nog van geen symbolen sprake kan zijn, die dan eerst ontstaan, wanneer een veel hooger standpunt van ontwikkeling bereikt is. Maar ik moet een bijzonderen nadruk leggen op de woorden: *voor de voorstelling van den natuurmensch* blijft het ding wat hij aanbidt, datgene wat het is, ‘de steen een steen, de stroom een stroom’. Want het kan dat slechts blijven, omdat hij er zich een verkeerde, aan de werkelijkheid niet beantwoordende voorstelling van maakt. Te zeggen: de wilden aanbidden steenen, boomen enz., is eigenlijk onjuist, even onjuist als te zeggen: de Roomschen aanbidden een stukje ongezuurd brood. De wilde aanbidt niet den geest die in den steen woont (dat is een hooger trap van godsvereering), hij aanbidt datgene wat voor ons een steen, voor hem echter een bezield, machtig, goddelijk wezen is, gelijk de Roomsche aanbidt wat voor ons brood, voor hem het lichaam van Christus is. Wat de wilde, zonder er zich van bewust te wezen, inderdaad vereert, is dus de goddelijke macht, en het ding alleen om de macht die hij er aan toeschrijft. Indien hij geen reden meende te hebben om een of ander voorwerp in oorzakelijk verband te brengen met een voor hem belangrijk verschijnsel, hij zou het niet vereeren. Het anker, waarvan

straks verhaald werd, was voor de Kaffers een vreemd verschijnsel, dat hun nieuwsgierigheid opwekte, maar eerst toen zij, in den plotselingen dood van hem die het beschadigde, de macht van dit wonderbare voorwerp meenden op te merken, brachten zij er godsdienstige hulde aan. Indien de uitbarsting van de pokken bij de Yakuten niet gelijktijdig met de eerste verschijning van den kameel onder hen had plaats gehad, zij zouden aan den laatsten geen demonische macht hebben toegeschreven, en hem bezwaarlijk tot hun fetis hebben gemaakt. De Mexikanen vereerden het paard, dat bij hen vóór de komst der Spanjaarden onbekend was, doch niet omdat zij 't niet kenden alleen. De oorzaak was een andere. De blanken die de paarden bereden, gebruikten vuurwapenen. Daarin zagen zij donder en bliksem. Menschen konden die niet teweegbrengen, dat wisten zij. De gevolgtrekking lag voor de hand, dat deze macht van die vreemde dieren moest uitgaan, waarmee deze blanken een verbond hadden gesloten. En daarom, doch ook alleen daarom, werd het paard bij hen als dondergod vereerd. Het verschijnsel dat hen treft, dat zij bewonderen of vreezen, dat hun weldadig of gevaarlijk is, de werking die zij waarnemen, doet hen, krachtens de eigenschap van den menschelijken geest, om overal een verband van oorzaak en gevolg te zien, tot een macht besluiten, waardoor dit verschijnsel, deze werking wordt teweeggebracht. Treft toevallig eenig bijzonder zinnelijk waarneembaar voorwerp hun aandacht, dat zij eenigszins met die werking in verband kunnen brengen, dan zien zij, daarin de geweldige of zegenrijke macht waaraan zij te danken is. Doet zulk een objekt zich toevallig niet voor, dan scheppen zij door de fantazie een geest, die deze macht verpersoonlijkt. Nog eens, het is de macht die men huldigt, de macht van wie men iets te vreezen of te hopen heeft, doch die men zich slechts als aan den mensch - en wel aan den mensch op den laagsten trap van ontwikkeling - gelijk kan voorstellen, die men liefst en meest met een stoffelijk voorwerp of een dier of een mensch vereenzelvigt, maar indien dit niet mogelijk is, nochtans in anderen, geestelijken, fantastischen vorm aanbidt. Het Fetissisme is een openbaring van denzelfden godsdienst, waartoe het geloof in geesten en zielen van afgestorvenen als weldadige of geduchte machten behoort. In 't wezen is het daarvan werkelijk niet onderscheiden. En uit de zeer juiste ontleding die Schultze geeft van het wezen van een Fetis,

volgt van-zelf dat zijn bepaling van het Fetissisme, als aanbidding van zinnelijk waarneembare voorwerpen, onvolledig is, zoo die niet wordt aangevuld met de woorden: opgevat als levende, gelijk de menschen gevoelende wezens met buitengewone macht begaafd.

Met dit voorbehoud geloof ik, dat onze schrijver het Fetissisme zeer voldoende verklaard heeft. Een oplossing van het vraagstuk naar den oorsprong van den godsdienst is dit nog niet, al is die oplossing daardoor veel gemakkelijker gemaakt en voorbereid. Het is de verklaring van den oudsten, oorspronkelijken godsdienstvorm, meer niet, doch die noodig was voordat het eerstgenoemde probleem kon worden uitgemaakt. Daarbij moet evenwel ook nog dat andere hoofdkenmerk van den oorspronkelijken godsdienst, de aanbidding van geesten en zielen zielkundig verklaard worden, iets wat ik, op grond van enkele uitdrukkingen in Schultze's laatste hoofdstuk, ook van zijn hand meen te mogen verwachten. Zooveel is nu reeds zeker, dat alle transscendentale bepalingen van het wezen en den oorsprong van den godsdienst, zooals die min of meer afgetrokkene van Hegel: de godsdienst is het denken van Oneindigen Geest van zichzelf door middel van den eindigen geest, of zooals die onlangs voorgestelde: de godsdienst is de verzoening van den in den grond van 't menschelijk wezen gewortelden strijd tusschen oneindigheid en eindigheid, vrijheid en afhankelijkheid[1], met en benevens die waarbij een afzonderlijk godsdienstig gevoel, hetzij dan opgevat als behoefte om zich met de Natuur en haar krachten in verbintenis te stellen, hetzij dan voorgesteld als *schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl*, vanzelf omvergestooten of liever als onbruikbaar ter zijde worden gesteld. Maar wij mogen ons daar nu niet in verdiepen, evenmin als wij aan de verzoeking mogen toegeven om aan te toonen, hoe het recht verstand van dezen oudsten godsdienstvorm een nieuw licht werpt op den oorsprong en de beteekenis der Mythologie, temeer daar ik nog van iets anders moet spreken, wat met mijn onderwerp in onmiddellijker verband staat.

Nadat hij het Fetissisme uit het bewustzijn van den natuurmensch en uit zijn daarmee samenhangende wereld heeft afge-

1 O. Pfleiderer, *Die Religion. Ihr Wesen und ihre Geschichte.* Leipzig 1869, I, blz. 71.

leid, en alzoo daarvan de juiste verklaring heeft gegeven, beschrijft Schultze het als godsdienst en handelt hij over de verschillende voorwerpen van fetissistische vereering. Met dezelfde helderheid, die zijn eerste hoofdstukken kenmerkte, stelt hij in het licht, hoe ook deze kinderlijke godsdienst wezenlijk een godsdienst, een geloof is en als zoodanig een middel tot opvoeding, tot ontwikkeling van den wilde; hoe die hem plichten oplegt en hem leert zich te beteugelen en zich aan zijn anders allesoverheerschende eigenzinnigheid te ontrukken; hoe ook daarbij de eerste beweegreden wel weder zelfzucht is, namelijk de begeerte om door het bondgenootschap met machtige Fetissen zelf machtig te worden, maar een zelfzucht, die de lagere zelfzucht aan banden legt. Ik moet mij bedwingen, om hem ook op dien weg niet voet voor voet te volgen. Maar ik wensch nog eenige oogenblikken stil te staan bij hetgeen Schultze zegt over den hoogsten trap van het Fetissisme en over de vraag, die hij daaraan vastknoopt, hoe het Fetissisme zelf en daaruit een hoogere godsdienstvorm zich ontwikkeld heeft, om met die beschouwing dit wellicht reeds te uitvoerig geworden artikel te besluiten.

De hoogste trap van het Fetissisme is voor hem de dienst der hemellichamen. Deze is, meent hij, zelfs jonger dan de vereering van geesten, en dit mag ons, volgens hem, niet verwonderen. ‘De voorstelling en vereering van zielen en geesten vormt zich reeds op den laagsten trap van menschelijke ontwikkeling, op geheel empirischen grondslag en parallel met die trappen van Fetissisme, die betrekking hebben op aardsche voorwerpen. Later dan beide is de vereering der sterren. Aan zijn hoogsten trap als de hoogste faze van ontwikkeling van 't Fetissisme beantwoordt' als hoogste faze van ontwikkeling der geestenvereering het Polytheïsme. Waar beide zich kruisen, daar ontstaat het Monotheïsme.’ In 't algemeen kan ik mij met deze uitspraken, die de schrijver slechts als stellingen geven maar niet uitvoerig bewijzen kan, omdat de geestenvereering buiten zijn kring van beschouwing ligt, volkomen vereenigen. Zeer schoon en waar is ook de uiteenzetting, hoe het Fetissisme, als 't ware in den hemel aangeland, waar het niet in zijn natuurlijken wasdom gestoord werd, zich noodwendig tot een hooger, geestelijker godsdienst ontwikkelen moest. Al de voorwerpen die de fetisdienaar tot-nog-toe had aangebeden, zaken, bergen, planten, dieren, menschen, stonden

nog op denzelfden bodem, behoorden nog tot de aarde, als hij. Met alle was hij hoofdzakelijk door zijn stoffelijke belangen verbonden. Een nieuw, geestelijk belang kon slechts door een nieuw, gansch nieuw voorwerp van vereering worden opgewekt; eerst met de aanbidding der hemellichamen verhief hij zich boven het louter stoffelijk belang en ging hij in tot een geestelijker sfeer. Immers tot-nog-toe heeft hij de oorzaken van zijn lijden en genieten met de zinnen waargenomen. Hij heeft ze gezien. Maar nu is hij aan de grens van het zichtbare, het zinnelijk waarneembare genaderd. Verder dan het hemelgewelf dringt zijn blik niet door, zijn zinnelijkheid reikt niet hooger. Gaat hij nu voort naar verdere oorzaken te vragen, en door zijn bewustzijn is hij daartoe gedrongen, dan vindt hij geen zinnelijk voorwerp meer en moet een bovenzinnelijke oorzaak stellen, waarvan zelfs de machtigste zichtbare fetis, de hemel, afhankelijk is. Daarbij komt hem nu zijn reeds tot zekere hoogte ontwikkelde geestenvereering te stade. Door deze heeft hij het begrip van het bovenzinnelijke reeds gevormd. Hoe hij daartoe door geheel empirischen weg gekomen is, behoeft hier niet onderzocht te worden. Hij heeft het en wendt het aan. Hij kan dus nu, waar hij een laatsten grond voor zijn laatsten zinnelijk waarneembaren grond stellen moet, zich dien slechts denken in de gestalte van een god, en omdat die zinnelijk waarneembare laatste grond, de hemel, de eenige, hoogste, alle andere overtreffende is, moet ook die bovenzinnelijke de hoogste en eenige zijn. Zoo ontstaat het Monotheïsme, uit de kruising, de wederzijdsche doordringing van Fetissisme en Polytheïsme geboren. Ik behoef op de belangrijkheid van dit rezultaat niet te wijzen.

Maar tegen één voornaam punt in de uitwerking der gedachte die aan Schultze's laatste hoofdstukken ten grondslag ligt, heb ik een paar bezwaren, die ik niet mag achterhouden. Gelukkig laten zij, ook indien ze gegrond blijken te wezen, de einduitkomst onbeschadigd. Ik wil niet vragen met welk recht de schrijver juist de Perzen en Chinezen als vertegenwoordigers der fetissistische vereering van den hemel als hoogsten god heeft uitgekozen. Hij heeft blijkbaar, vooral van den perzischen godsdienst, slechts een oppervlakkige studie gemaakt en daartoe geen andere bronnen geraadpleegd, dan de magere en hier-endaar onjuiste berichten van Herodotos. Beide godsdiensten, de chineesche, zoowel als de eranische, zijn, gelijk alle andere, in

oorsprong zonder twijfel fetissistisch en polytheïstisch, maar beide, althans de eerste, schijnen zich reeds vroeg daarboven verheven en den laagsten trap van Monotheïsme bereikt te hebben. Doch ik wil daarop niet verder aandringen. Gewichtiger is de vraag, of werkelijk, zooals Schultze meent, de vereering van het hemelgewelf als hoogste godheid later is dan de aanbidding van zon en maan, en of hij hier niet eenigszins aprioristisch heeft geredeneerd. Godsdienstgeschiedenis en vergelijkende Mythologie schijnen althans deze stelling niet te bevestigen. Ik kan ten minste eenige op de historie gegronde twijfelingen hier niet geheel overwinnen. Neem bijvoorbeeld de arische godsdiensten. De oudste, ons bekende, hoogste god der arische volken, door hen aangebeden toen Hindu's, Perzen, Grieken, Romeinen en Germanen nog niet gescheiden waren, was Dyaus (Zeus, Jupiter, Tiu), de hemel als god. Een god, door hen als den hoogsten vereerd, toen Germanen, Romeinen en anderen het gemeenschappelijke stamland waarschijnlijk reeds hadden verlaten, en die de Hindu's alleen met de Grieken gemeen hebben, Varuna (Ouranos), is weder de hemel. Het spoor van Mitra, die in de Veden zoo nauw met Varuna en in het Zend-avesta met Ahura-mazda verbonden wordt, kan niet verder vervolgd worden dan tot den tijd toen de Hindu- en Persa-aryërs nog niet gescheiden waren; men houdt Mitra gewoonlijk voor een zonnegod, ofschoon ik eer geneigd ben in hem, althans wat zijn oorspronkelijke beteekenis betreft, den god van den schitterenden daghemel te zien. In elk geval is hij later dan Varuna en Dyaus. Indra, de hoogste god uit het zuiver-hindusche tijdperk, het tijdperk van het ontstaan der oudste vedische liederen, wordt wel nu en dan met de zon vereenzelvigd, maar is toch eigenlijk hemelgod, een herborene Dyaus, terwijl de latere hoogste goden der Hindu's, zooals Brahman en Vishnu, ofschoon reeds geen fetissistische goden meer maar bovenzinnelijke wezens, nochtans nader met de zon in betrekking staan, en althans de laatste zeker oorspronkelijk een zonnegod is geweest. De oudste algemeen erkende hoogste god der Hellenen was Zeus, de hemel als god, daarna hemelgod; de god, die later met hem in algemeenheid van vereering wedijverde en zoo goed als de hoogste nationale godheid der Hellenen werd, Apollo, is veel meer zonnegod. Bij de Mesopotamiërs of Semieten valt het moeilijk hetzelfde aan te wijzen. Hemel- en zonnegoden komen daar reeds op de oudste baby-

lonische monumenten naast elkander voor. Bel van den hemeloceaan, Hu, de stormgod, nevens Annu, die waarschijnlijk zonnegod was, Sin en Samas, maan en zon, en het laat zich niet meer uitmaken, wie van heiden hier in tijdsorde den voorrang verdienen. Zeker is het, dat de goden, die hier het laatst tot de hoogste heerschappij komen, zooals Baäl-Melkart, meer bepaald zonnegoden zijn. Slechts Jahveh, de nationale god van Israël, die 't naast met Jao en Hu, beide hemelgoden, verwant is, en ook eenige eigenschappen van vuurgoden, zooals Molek, vertoont, maakt hier een uitzondering, die zich echter uit de eigenaardige ontwikkeling van het israëlietische volk laat verklaren. Men zou zelfs kunnen vragen of de aanbidding van vuurgoden als de hoogste, zooals Agni bij de Hindu's en Adar-tsamdan en Molek bij de Mesopotamiërs niet nog van jongere dagteekening is dan die der hemel- en zonnegoden.

Wat ons wellicht tot een oplossing van dit voor de morfologische rangschikking der oude godsdiensten zoo belangrijke vraagstuk zou kunnen voeren, is de vergelijking der oude chineesche en egyptische godsdiensten in dit opzicht. Schultze heeft een even juiste als scherpzinnige opmerking gemaakt, die werkelijk met een ontdekking gelijk staat. Hij toont aan, dat de godsdienstige vereering der maan aan die der zon voorafging, hetgeen o.a. daaruit blijkt, dat eerst de maan als mannelijke, de zon als vrouwelijke godheid beschouwd wordt, daarna zon en maan als twee mannelijke godheden nevens elkander geplaatst worden, eindelijk de zon tot heer, de maan tot vrouw wordt gemaakt. De oudste godsdienstgeschiedenis bevestigt dit gevoelen. Sin, de maangod, werd bij de oude Babyloniërs veel hooger gesteld dan Samas, de zon, ofschoon ook deze bij hen reeds een mannelijke god was geworden. De maangoden der Egyptenaars, Thut en Aah, zijn mannelijke wezens. Naast de latijnsche Luna en de grieksche Selènè staan de andere maangoden Lunus en Mèn. Bij de oude Germanen is de maan ook nog mannelijk en dus van den oorspronkelijk hoogen rang nog niet afgedaald. Passen wij dit nu toe op den hemel, zooals de Chinezen en de Egyptenaars dien beschouwden. Dan blijkt ons, dat Tien, de hemel, bij de eersten het mannelijk begiusel, de aarde daarentegen vrouwelijk was, doch dat bij de Egyptenaars nog vrouwelijke hemelgoden voorkomen. Pe (of met het lidwoord Tpe), een vrouwelijk wezen, is bij hen de hemel. Al de godinnen (niet de goden) hebben den bijnaam Nebt tpe,

meesteres des hemels. Nevens Nut, de vrouwelijke hemeloceaan, staat echter ook een mannelijke Nu. Welke gevolgtrekkingen moeten nu hieruit gemaakt worden? Heeft de egyptische zonnedienst - want dat de zon in het godsdienststelsel der Chamieten de hoogste plaats inneemt, wordt algemeen erkend - zich uit een andere vereering van den hemel ontwikkeld, zoodat de hemel daardoor als goddelijk wezen bij hen op den achtergrond gedrongen en tot een vrouwelijk wezen gemaakt is? Of is het omgekeerde het geval, en de egyptische godsdienst een zonnedienst die zich nog niet tot hemeldienst kon verheffen, en waarin alzoo de hemel nog geen hoogste of mannelijke godheid worden kon? In 't laatste geval zou hij antieker zijn dan de chineesche, die aan den hemel als mannelijk wezen reeds de hoogste plaats toekent. Slechts een nauwkeurige vergelijking van beide godsdienstvormen kan deze vraag beslissen. Maar ik acht het waarschijnlijk, dat de zaak niet zoo eenvoudig is als Schultze meent, en dat zich eerst uit de vereering der maan als hoogste godheid, nog vóór den eigenlijk gezegden zonnedienst, een aanbidding van den nachtelijken hemel, later eerst daaruit en uit den zonnedienst een cultus van den helderen daghemel heeft ontwikkeld.

Zoo blijft er, ook na de schoone rezultaten die het zielkundig onderzoek van Schultze heeft opgeleverd, nog veel te vragen en na te sporen over. Het kan echter niet ontkend worden, dat zijn studie over het Fetissisme, datgene is wat zijn landgenooten *bahnbrechend* noemen. Hij heeft den weg geopend, dien wij moeten inslaan, om tot zekere uitkomsten te geraken. Zal hij ook verder onze gids kunnen zijn? Zal het hem gegeven worden, vorderende met dien bedachtzamen tred, waarmede hij tot-nog-toe is voortgeschreden, ook de hoogere fazen der godsdienstige ontwikkeling psychologisch te onderzoeken en te verklaren? Wij hopen het. Het werk van Schultze, ofschoon nu eerst uitgegeven, werd zeker reeds in kalmer dagen voltooid, toen napoleontische lichtzinnigheid en bismarksche politiek Duitschland nog niet naar de wapenen hadden doen grijpen. Maar wij kunnen toch ook onze vrees niet ontveinzen. Zal de duitsche wetenschap, zooals tot heden toe, voortgaan de geheele wereld met haar licht te bestralen? Of zal haar stem niet meer gehoord worden te midden van het oorverdoovend krijgsgeschreeuw, en het duitsche volk, sinds vele jaren op 't gebied der hoogere wetenschap de leermeester der natiën,

voortaan, dronken van bloed en bedwelmd door een reeks van overwinningen, de treurige eerzucht verkiezen, om de schrik der natiën, de vijand van zelfstandige ontwikkeling en vrijheid, de onderdrukker der zwakken en ‘trouwst-gehoorzaam, diepstonderdanig aan zijn allergrootmachtigsten en allerdoorluchtigsten Keizer en Heer’, de apostel te zijn van dat menschonteerend walgelijk despotisme, dat het Fetissisme der politiek verdient te heeten, en dat slechts gepredikt kan worden door bloed en staal? Die de vrijheid en de wetenschap en daarom den vrede liefhebben, wachten met siddering van de toekomst het antwoord op die vraag.

Dec. 1870.
C.P. TIELE.

Een kijkje in de Beethoven-litteratuur.

In den tijd toen Parijs nog de hoofdstad heette van Europa - ach! hoe kort is 't geleden! - in 1868 woonde ik eenige lessen bij door Ed. Laboulaye in het Collège de France gegeven over den aanvang der Fransche Revolutie. Sprekende over Necker's verslag van den toestand des Lands, gaf Laboulaye, naar aanleiding van eenige zinsneden daaruit, eene definitie, die mij om hare duidelijkheid bijna woordelijk is bijgebleven. ‘Galimatias,’ zeide hij, ‘se dit de tout discours incompréhensible, quoique prononcé en français. Or il y a galimatias simple et double: je nomme galimatias simple le discours d'un orateur qui a des choses à dire qu'il comprend, mais qu'il n'a pas le talent de communiquer à ses auditeurs d'une manière compréhensible, - tandis qu'en cas de galimatias double c'est l'orateur qui ne se rend pas compte des choses qu'il veut dire, et qui par conséquent ne peut les faire comprendre à son auditoire.’ Necker had volgens Laboulaye het ongeluk tot deze laatste soort van redenaars te behooren.

De boeken en boekjes, waarmeê de Beethoven-litteratuur ter gelegenheid van den 100^{en} geboortedag van Beethoven op 17 Dec. verrijkt (?) is, en waarvan ik de titels[1], voor zoover ik die werken gelezen heb, hieronder meêdeel, brachten mij de woorden van den geestigen franschen Hoogleeraar weer helder voor den geest.

1 C.F. Jahn, ‘Ludwig van Beethoven als Mensch und Künstler’. (Elbing, 1870). La Mara, ‘Ludwig van Beethoven. Biografische Skizze’. (Leipzig, 1870). Dr. Joseph Schlüter, Aus Beethoven's Briefen, zur Charakteristik des Meisters. (Leipzig, 1870). G. Mensch, ‘Ludwig van Beethoven. Ein musikalisches Charakterbild’. (Leipzig, 1870). Richard Wagner, ‘Beethoven’. (Leipzig, 1870).

Op één enkele uitzondering na (het boekje van Dr. Schlüter), zijn al die ‘Festgaben’ treurige voorbeelden van gemis aan twee hoofdvereischten bij 't schrijven van biografische bijdragen: wat den inhoud betreft, van gemis aan critiek der historische gegevens: - wat den vorm aangaat, van gemis aan soberheid en smaak in de inkleeding van het meêgedeelde. Hetzelfde geldt trouwens van de meeste werken die vroeger over Beethoven verschenen zijn.

Is het onmogelijk zich van dithyrambe te onthouden, als men over een groot kunstenaar spreekt?

Haast zou men 't zeggen, - ik zal er voorbeelden genoeg van moeten meêdeelen.

Is 't onmogelijk, een duidelijk, ligt te herkennen, en met de waarheid overeenstemmend karakterbeeld van Beethoven als mensch te leveren?

Ook hieraan zou men haast twijfelen, indien niet het eerste deel der nog onvoltooide Beethoven-biografie van den Amerikaan Thayer, wiens nuchtere critiek en onvermoeide nasporingen zooveel licht verspreid hebben over de jongelingsjaren van den grooten meester, ons de hoop deed koesteren, dat eindelijk aan den gestelden eisch zal worden voldaan.

Men versta mij wel. Ik spreek nu niet van de tallooze bladzijden die gewijd zijn aan de beoordeeling van de aesthetische of kunsthistorische waarde der werken van Beethoven. In die categorie wordt door velen, en voor zoover ik er over mag oordeelen, terecht aan het werk van A.B. Marx: ‘Ludwig van Beethoven. Leben und Schaffen’, hooge waarde toegekend.

Nog veel minder is het hier mijn doel, te wijzen op de vele werkjes die de strekking en beteekenis van deze of gene schepping van onzen meester op min of meer plausibele wijze willen kenschetsen[1], - werkjes, waarin de schrijvers natuurlijk de ruimste gelegenheid vinden om hunne scherpzinnigheid en fantasie te doen schitteren, - waar die dan ook deze eigenschap gemeen hebben met de zon, het meest schitterende van alle

1 Een beknopt overzicht van de meest bekende dezer exegeten vindt men bij F.L.S. von Dürenberg, ‘Die Symphonien Beethovens und anderer berühmter Meister’. Leipzig, 1863. - Ernst von Elterlein geeft in zijn twee werkjes, getiteld: ‘Beethoven's Symphonien nach ihrem idealem Gehalte’, en ‘Beethoven's Clavier Sonaten’ (1866) een afschrikwekkend voorbeeld van de moeite die men zich kan geven om een schraal resultaat te verkrijgen.

voorwerpen: hij die ze aanstaart, krijgt gele, groene, roode en blauwe vlekken te zien, en weet niet goed hoe hij 't heeft.

Ik bepaal mij uitsluitend tot beschrijvingen die men van Beethoven als mensch heeft trachten te geven.

Er is natuurlijk onderscheid in gehalte en in waarde. Ook in de moraliteit der schrijvers: de een, zooals Rau, is eerlijk genoeg om zijn ‘Beethoven’ een historischen Roman te noemen, terwijl een ander (b.v.G. Mensch) een ‘Beethoven, ein musikalisches Charakterbild’, schrijft, waaruit wij toch niet veel wijzer zullen worden dan uit Rau.

Dat Rochlitz, de geestige en fijnbeschaafde vriend van Mozart en later van Beethoven zelf, de hem van wege den componist opgedragen taak een levensbeschrijving te geven, niet aanvaard heeft, daarover behoeft men m.i. niet te treuren. Althans is die schrijver in 't meêdeelen van bizonderheden omtrent Mozart op zoovele onwaarheden betrapt, en dat tegen beter weten in, dat zijne getuigenis omtrent Beethoven weinig waarde zou gehad hebben[1].

Meer vertrouwen verdient Schindler's Biografie, die in hoofdzaak ook de bizonderheden overneemt door Beethoven's boezemvriend, Dr. Wegeler, te Bonn, en door Beethoven's leerling, Ferd. Ries, meêgedeeld. Schindler's werk heeft dan ook allen tot bron gediend, die later Beethoven tot onderwerp van hunne gepeinzen hebben genomen. En ook nu nog, in het jaar 1870, zijn de talrijke ‘Festgaben’ bij gelegenheid van den 17^{den} Dec. in Duitschland verschenen, bijna niets dan uittreksels uit hetgeen Schindler en Thayer verteld hebben.

Tegen Schindler bestaat echter weer een ander bezwaar. Waarheidlievend is hij zeker, en in zooverre ook betrouwbaar. Toch moet men hetgeen hij meêdeelt dikwijls cum grano salis opvatten, daar hij wel een zeer taai geheugen, maar niet veel critisch vermogen schijnt bezeten te hebben. En wat even erg is, hij schrijft vreeselijk onsamenhangend, en duizelingwekkend verward. Een beeld van den mensch Beethoven met de brokjes uit dien kaleidoscoop samen te stellen, vereischt een grondige, dikwijls ondankbare studie; en mij is vooralsnog niet gebleken dat het iemand gelukt was, die studie ten einde te brengen.

Arme Schindler! De man was zoo trouw en zoo gelukkig in zijne herinnering aan den grooten meester, wiens huisgenoot,

1 O. Jahn. Mozart. Voorrede, 2de uitgaaf.

handlanger, factotum, ja dikwijls ook zondenbok hij jaren lang geweest was! Met nog minder talent begaafd dan zijn prototype Boswell, was voor hem de taak weggelegd de biograaf te worden van een veel machtiger genie dan Samuel Johnson! Laat ons hem niet hard vallen, zoo zijne krachten in 't vervullen van die taak te kort schoten. Hij heeft althans de waarheid lief gehad en die voorzoover hij kon in zijn boek neêrgelegd; en met een weinig geduld ziet men nog duidelijker in het halfdonker van dat boek, dan te midden der schitterende bengaalsche verlichting die Rau, Nohl, enz. enz. met hunne 'Titanische Kraft,' - 'von Gott gegebene Zaubermacht,' hun 'Daemonische Urgewalt' rondom Beethoven's gewijde kruin ontsteken. Vooralsnog, en totdat Thayer zijn boek zal hebben voltooid, blijft Schindler de hoofdbron van kennis voor alles wat de periode betreft, die Beethoven te Weenen doorbracht (1792-1827). Daarnaast, of liever daarvóór, moeten evenwel nog genoemd worden de brieven van Beethoven, door Nohl[1] uitgegeven: een werk, dat Nohl m.i. grooter aanspraak geeft op de dankbaarheid der vereerders van Beethoven dan de biografie waarvan dezelfde schrijver later twee deelen uitgaf.

Er is veel over Beethoven geschreven - het rechte evenwel nog niet[2]. Ziedaar de slotsom van dit uiterst vluchtig overzicht der Beethoven-litteratuur.

Het resultaat is zeker niet bevredigend. Men zoeke zijn troost in de omstandigheid dat een man van talent, van onverdroten ijver en van goeden smaak zich aan de taak gewijd

1 L. Nohl, Professor für Geschichte und Aesthetik der Tonkunst an der Universität München.

2 Nog heb ik ongenoemd gelaten, omdat ik er zelf geen kennis van heb kunnen nemen: A. Ulibicheff, 'Beethoven, ses Critiques et ses Glossàteurs,' - en Wilh. von Lenz, 'Beethoven et ses trois styles,' - beide door Russen geschreven, die het bij Schindler (2e uitg., voorrede) erg verkorven hebben, omdat zij zooveel van hem hebben overgeschreven zonder te citeeren, of geciteerd, wat niet in Schindler's boek stond. - Ook O. Jahn, de uitstekende biograaf van Mozart, had het plan een leven van Beethoven te schrijven en had daartoe reeds een groote menigte materialen verzameld toen hem de dood aan de wetenschap ontrukte. Thayer heeft van die materialen gebruik kunnen maken.

heeft om een goede biografie van Beethoven te schrijven, en dat hij aanvankelijk reeds proeven van welslagen gegeven heeft.

Onder de vereischten van een biograaf noem ik hier ook goeden smaak. Vooral dezer dagen, dunkt mij, mag daaraan wel eenig gewicht gehecht worden, - nu het volk, dat in de nieuwere beschaving de banier van den goeden smaak omhoog hield, door zijn rampspoed verhinderd wordt zijn invloed te doen gelden. 'k Weet wel, dat ook de Fransche litteratuur in de laatste jaren gelijk bijna alles onder het Keizerrijk achteruitgegaan is, - en ik treed hier volstrekt niet op als verdediger van de in krankzinnigheid overslaande krachtgenialiteit van Victor Hugo cum suis, - maar tegenover de verachting die onze duitsche ‘broeders’ dezer dagen verkondigen voor den goeden smaak, misschien omdat zij wel gedwongen zijn te erkennen, dat de Fransche natie hun daarin althans vooruit is, - tegenover die verachting komt naar mijn bescheiden meening wel een woordje van protest te pas.

Trouwens mijn onderwerp brengt het van zelf meê. Had Nohl, die zich zoo verdienstelijk gemaakt heeft door Beethoven's brieven uit te geven, - had Nohl wat beter smaak gehad, dan had hij zijne levensbeschrijving van Beethoven zeker eens zoo kort gemaakt als zij thans dreigt te worden, en dan zou men twee punten gewonnen hebben: vooreerst zou het werk in twee deelen compleet geweest zijn, terwijl thans het tweede deel ons slechts tot het jaar 1814 brengt; ten tweede zou het doel eener biografie, reeds meermalen door mij genoemd, hoogstwaarschijnlijk beter bereikt zijn. Althans kan ik niet vinden dat uitweidingen over ‘dunkle Ahnungen’, die hypothetisch aan den jongen Beethoven worden toegedicht, en die hem zouden getroost hebben over den vroegen dood van Mozart, - of dat hoofdstukken ten betooge dat de ‘Rheinländer’ ernstig en vrolijk is, idealist en sensualist en ik weet niet wat al meer, - ik kan niet vinden dat die mij een helder idee geven van Beethoven.

Nog meer echter dan bij Nohl, acht ik het noodzakelijk voor den goeden smaak op te komen tegenover een geschrift dat ik nog niet genoemd heb. Om verschillende redenen schijnt het mij toe het merkwaardigste dankoffer te zijn, dat de bewondering der menschen aan de schim van Beethoven kon wijden. t Is getiteld: ‘Beethoven’ en door Richard Wagner geschre-

ven. Daar staat onder anderen te lezen (S. 64): ‘Mann kann sagen, der Franzose ist das Produkt einer besonderen Kunst sich auszudrücken, sich zu bewegen und zu kleiden. Sein Gesetz hierfür ist der Geschmack - ein Wort, das von der niedrigsten Sinnesfunktion- auf eine geistige Tendenz hingeleitet worden ist; und mit diesem Geschmacke schmeckt er sich eben selbst, nämlich so, wie er sich zubereitet hat, als eine schmackhafte Sauce.’ Men ziet, de aardigheid, waarmede Richard Wagner zijn afkeer van goeden smaak inkleedt, is van pondereusen aard, - misschien liet zich niet veel anders verwachten van iemand die in de ‘Meistersinger’ der wereld een ‘*komische* Oper’ heeft trachten te geven. Hoe men hierover denke, in alle geval blijkt er uit dat volgens Wagner smaak, zoo al niet schadelijk, dan toch van geen waarde hoegenaamd is voor de wereld die het Duitsche element op het punt staat uit haar diep verval te doen verrijzen.

Het boekje, de nieuwste bloesem aan den welig tierenden boom der Beethoven-litteratuur, is anders om verschillende redenen wel waard gelezen te worden. De lezer zal, na bovenvermelden uitval tegen den goeden smaak, natuurlijk geen hooge eischen moeten stellen aan den vorm waarin Wagner zijne denkbeelden omtrent den grooten componist uitstort, - ook zal hij het boekje dienen te lezen op een oogenblik van hooggespannen en welvoorbereide receptiviteit, en dus voordat de bezigheden van den dag zijn geest vermoeid hebben, - en ook dan nog zal hij dikwijls wenschen dat de schrijver den logischen gedachtengang en de klaarheid van stijl bezat, die men vooral bij een zoo diepgezonken volk als het fransche aantreft. Maar dit alles in acht nemende, zal hij toch nog wel iets in Wagner's Beethoven vinden, dat de moeite loont, de brochure gelezen te hebben.

Vooreerst vergete men niet dat de schrijver het hoofd is eener school, die in hem den baanbreker ziet voor een geheel nieuwe opvatting der kunst. Wagner's Beethoven zal zeer zeker eenmaal een canonisch boek worden van een Allernieuwst Testament. Zij die niet aan de wijding van den componist der Meistersinger gelooven, vooral zij die het Oude Testament nog als heilig boek beschouwen, - ze zullen 't zeker niet hierbij laten berusten. En daar niets zoo fel is als het odium musicum, kan men binnen kort weêr een aardig schouwspel hebben van (in litterarischen zin) bebloede hoofden, van

gebroken lansen, van aan flarden gereten banieren. En dan zou men het boek niet gelezen hebben, dat de aanleiding werd van zooveel rumoer?

Nog om een andere reden is de nieuwe brochure lezenswaardig. Men vindt er iets in dat men in de mij bekende biografiën van Beethoven niet behoeft te zoeken: een beeld waarvan de herinnering bijblijft. - Onder de handen van Wagner wordt Beethoven een aanschouwelijke figuur, en in zooverre draagt de brochure onmiskenbaar de blijken, dat de schrijver een man van talent is. Vraag nu niet, of het door hem geschilderde portret welgelijkend is. Ik durf het betwijfelen. Maar 't is, meen ik, al heel mooi, als iemand een portret maakt, ook al gelijkt het niet.

Ik gevoel mij na 't gezegde verplicht, over den inhoud van 't boekje wat uitvoeriger te zijn.

Wagner stelt zich voor, bij een ideale feestviering ter eere van Beethoven's 100^{en} geboortedag, een ideale redevoering te houden voor een ideaal publiek, - eene redevoering waarbij hij niet gebonden is aan de eischen van tijd of stof, waarmeê onze conventioneele wereld den redenaar gewoonlijk inklemt. In die redevoering beschouwt hij Beethoven als de hoogste uitdrukking van de macht der duitsche natie. Om daartoe te geraken gaat hij uit van eene hypothese van Schopenhauer omtrent de muziek, die volgens Wagner alleen in staat is van Beethovens's leven en werken een voldoende oplossing te geven. De hypothese, die Wagner als waarheid aanneemt, is deze: terwijl alle overige kunsten zich ten doel stellen de ‘ideeën der wereld’ onder bepaalde vormen uit te drukken en aanschouwelijk te maken, is de muziek zelf een zoodanige ‘idee der wereld.’ Evenals nevens de wereld der werkelijkheid, die ons omgeeft, en die wij in wakenden toestand door middel van onze zintuigen aanschouwen, - evenals er nevens die wereld eene droomwereld bestaat, die zich niet minder duidelijk aan ons openbaart, maar door tusschenkomst van andere organen (Schopenhauer noemt ze droomorganen), zoo bestaat er ook eene wereld van 't geluid, even reëel, even waarneembaar als de beide andere. De toonkunstenaar nu is begaafd met het orgaan, dat hem die wereld doet waarnemen; - hij luistert inwendig naar die openbaring en geeft het geopenbaarde terug in eene taal, die onmiddellijk tot den mensch spreekt, eene taal, die het verstand niet begrijpt, maar die de meest verborgen snaren van

's menschen gemoed doet trillen, - zoodat ook hij, die geen toonkunstenaar is, in die taal eene uitdrukking vindt voor gevoelens, wenschen, aspiratiën, die hij zelf niet weet te formuleeren.

Tot dusverre de theorie van Wagner. Ik heb ze bij elkaar gesprokkeld, uit een oneindige, droge en vervelende zandwoestijn van woorden, waarin ik gedurig verdwaalde. Is het mij gelukt den weg te vinden? Ik durf het wezenlijk zelf niet zeggen.

Met deze, of nagenoeg deze theorie gewapend, beproeft nu onze schrijver Beethoven daaraan te adapteeren. Beethoven is de toonkunstenaar bij uitnemendheid: en geen wonder. Meer dan al zijne voorgangers wist hij zich los te maken van de wereld rondom hem. ‘Sein fast unheimlich stechendes Auge gewahrte in der Aussenwelt nichts wie belästigende Störungen seiner inneren Welt, welche sich abzuhalten fast seinen einzigen Rapport mit dieser Welt ausmachte’[1].

Zijne doofheid kwam hem hierin te hulp, - als een sluier scheidde zij hem van de buitenwereld die hem slechts hinderde. Eerst nadat hij doof geworden was, kon hij zich ongestoord overgeven aan de aanschouwing van de ‘idee der wereld,’ de muziek, die hij in zijn binnenste waarnam.

Een doove toonkunstenaar! Een blinde ziener! Evenmin het eene als het andere is eene contradictie. En wie met den zienersblik van den blinden Tiresias den dooven Beethoven had gezien, die had een wonder aanschouwd: ‘eine unter Menschen wandelnde Welt! - das An-sich der Welt als wandelnder Mensch’[2]!

Op deze duizelingwekkende hoogte willen wij Wagner verlaten. Het overige gedeelte der brochure is grootendeels gewijd aan symbolische uitleggingen van sommige werken van Beethoven, en dat in weerwil van des schrijvers verklaring op p. 28: ‘Diese Werke erklären zu wollen, würde ein thörichtes Unternehmen sein.’ Ik heb mij zelven en den lezer beloofd mij daarmeê niet in te laten.

Waar wij wel meê te doen hebben is het beeld, dat Wagner van Beethoven teekent.

Hij is in alle geval met forsche en duidelijke trekken ge-

1 Wagner. Beethoven, p. 32.
2 Ibid, p. 35.

schetst, die toonkunstenaar wiens eenige betrekking tot de wereld daarin bestaat, dat hij ze van zich afhoudt, om des te ongestoorder het verhevene, het oneindige in zijn binnenste te leeren kennen en te verkondigen.

Jammer maar, dat geen enkel karakter - en hoeveel minder nog zulk een rijke, krachtige natuur als die van Beethoven, zoo schetsachtig kan geteekend worden, of de waarheid schiet er bij te kort. Jammer ook, dat er nog geen theorie gevonden is, die eene verklaring geeft van alle geheimen van 't menschelijke hart. Jammer eindelijk, dat het wezen van hetgeen men gewoon is een genie te noemen, zich niet ligt onder woorden laat brengen.

Maar Wagner had nu eenmaal eene theorie, en Beethoven moest er in passen. Hij schreef dus zijn boekje, - waarschijnlijk zonder zich veel te bekommeren omtrent hetgeen er van Beethoven bekend is, - en nu zal het wel bij allen, die den grooten profeet der toekomst volgen, ten eeuwigen dage vast staan, dat Beethoven geen andere betrekking tot de wereld had dan een voortdurenden strijd tegen die wereld.

Ik, die niet voor een blinden volgeling van Wagner als Aestheticus wensch door te gaan, - ik acht het veiliger mij te houden aan de brieven van Beethoven, door Nohl verzameld, uitgegeven en aan ‘den Meister Richard Wagner’ opgedragen, die echter de onbeleefdheid schijnt gehad te hebben, ze niet te lezen.

Als gij die brieven leest en herleest - en herhaling der lectuur is in dezen volstrekt niet overbodig, - als gij er u doorgeworsteld hebt, en dan nog beweert, dat Beethoven in de wereld niets goeds en niets schoons zag, - dan, lezer, kan ik niet anders doen dan uwen moed bewonderen.

't Spreekt wel van zelf, en niemand zal zoo onverstandig zijn het tegendeel te beweren, dat de nietigheden, beuzelarijen, beslommeringen van het dagelijksch leven dikwijls storend werkten op het prikkelbaar gemoed van den grooten componist. Elk onzer ondervindt bijna dagelijks, hoe lastig, hoe vervelend de wrijving is tusschen menschen, die op een geheel verschillenden trap van beschaving staan en met geheel verschillende oogmerken te werk gaan. Nu stond Beethoven tegenover het ‘alltagsleben’ in nog ongunstiger positie dan de meesten onder ons. De grootste kunstenaar dien wij kennen kon wel niet anders dan een zeer hoog denkbeeld hebben van

de heiligheid der kunst en van den rang dien hare priesters gerechtigd zijn te bekleeden; bovendien had hij, waarschijnlijk wel grootendeels tengevolge van zijne ziekelijkheid, een slecht humeur. Beide eigenschappen, die den dagelijkschen omgang nog lastiger maken of doen schijnen. En zoo verwondert het ons volstrekt niet in Beethoven's brieven voortdurend klachten te hooren over de gemeenheid der menschen, over de kleingeestigheid dergenen die hem omgeven, en met wie hij te doen heeft. Zoo schrijft hij aan Zmeskall, het 'Musikgräferl,' die zich jaren achtereen met de niet gemakkelijke taak belastte, telkens nieuwe dienstboden voor Beethoven uit te zoeken, die het nooit lang bij den grimmigen componist uithielden. 'Uebrigens bin ich in Verzweiflung durch meinen Gehörzustand verdammt zu sein, mit dieser, der verrufensten Menschenklasse, mein Leben grösstentheils zubringen zu müssen, und zum Theil von selben abzuhängen.'[1] Ook heeft wellicht geen componist meer dan Beethoven te lijden gehad van het onbeschaamde nadrukken van de compositiën, die hij ter uitgave bestemde. Dit zelfs daargelaten, was het voor eene persoonlijkheid als de zijne pijnlijk, voortdurend in onderhandeling te staan over den prijs van werken, wier geldswaarde natuurlijk geheel onbepaald was, onderhandelingen, die dikwijls hevige oneenigheden tusschen uitgever en componist tengevolge hadden. Aan een der uitgevers, waarmeê hij het op den duur het best kon vinden, schrijft Beethoven, na de voorwaarden meêgedeeld te hebben waartegen hij enkele zijner compositiën wil afstaan: 'Nun wäre das saure Geschäft vollendet, ich nenne das so weil ich wünschte dass es anders in der Welt sein könnte. Es sollte nur ein Magazin der Kunst in der Welt sein wo der Künstler seine Kunstwerke nur hinzugeben hätte um zu nehmen was er brauchte; so musz man noch ein halber Handelsmann dabei sein und wie findet man sich darein - du lieber Gott - das nenne ich noch einmal *sauer*'[2].

Is Horatius ooit voor een misanthroop gehouden, omdat hij een afkeer had van het profanum vulgus, en er liefst zijne deur voor toehield?

En geven de telkens terugkeerende klachten over de lasten

1 23 Juli 1817.

2 15 Jan. 1801, aan Hofmeister te Leipzig.

en kwellingen des levens het recht te beweren, dat Beethoven de wereld slechts beschouwde als afschrikwekkend, als onedel, als verachtelijk? dat hij in één woord een misanthroop is geweest?

Neen, duizendmaal neen. Lees Beethoven's brieven aan zijn vriend Wegeler, - aan diens echtgenoote, Lorchen von Breuning, - de dochter der edele vrouw, die na den dood van Beethoven's moeder de plaats dier moeder in het hart des zoons innam, - lees zijne ontboezemingen aan zijn vriend Amenda, met wien hij in Weenen kennis gemaakt had en die later als predikant in Courland ging wonen en Beethoven nimmer wederzag, - lees die brieven en zeg mij of gij onder het bijna aanhoudend gebrom over de ‘Nichtswürdigkeit’ der omstandigheden en omstanders, niet de warmste uitdrukkingen van vriendschap vindt, van achting voor degenen wier waarde de schrijver heeft leeren kennen, van berouw over zijne haastigheid in 't beoordeelen van de drijfveeren die een ander doen handelen? Zeker bracht Beethoven's hooghartigheid en prikkelbaarheid dikwijls genoeg de vriendschapbetrekkingen in gevaar met degenen die in karakter te weinig van hem verschilden. En zoo kan het gebeuren, dat hij van een Stephan von Breuning, met wien hij sedert zijn vroegste jeugd bevriend was geweest, in hooggerezen oneenigheid scheidde: ja, men behoeft Beethoven niet eens op zijn woord te gelooven, als hij aan zijn leerling Ferd. Ries schrijft: ‘Ich habe die Gabe dasz ich über eine Menge Sachen meine Empfindlichkeit verbergen und zurückhalten kann.’ Men kan 't er gerust voor houden, dat aan die oneenigheid tusschen vrienden Beethoven's humeur evenveel schuld gehad heeft als Breuning's ‘Reizbarkeit,’ waarvan Beethoven later spreekt. De stelling is daardoor nog niet bewaarheid, dat Beethoven zich à tout prix van de wereld losmaken wilde, om des te ongestoorder zich der kunst te kunnen wijden. Van welken menschenhater of wereldverachter kan men woorden aanhalen als de volgende, die hij tot denzelfden Stephan von Breuning richtte, toen de behoefte aan vriendschap in zijn hart den wrevel overwonnen had: ‘Hinter diesem Gemälde, mein guter lieber Steffen, sei auf ewig verborgen was eine Zeitlang zwischen uns vorgegangen. Ich weisz es ich habe Dein Herz zerrissen. Die Bewegung in mir, die Du gewisz bemerken musztest, hatte mich genug dafür gestraft. Bosheit wars nicht was in mir gegen Dich vorging, nein ich wäre Deiner Freund-

schaft wie mehr würdig, - Leidenschaft bei dir und bei mir; aber Misztrauen gegen Dich ward in mir rege, es stellten sich Menschen zwischen uns die Deiner und meiner nie würdig sind. - Mein Portrait war Dir schon lange bestimmt; Du weiszt es ja dasz ich es immer Jemanden bestimmt hatte, - wem könnte ich es wohl so mit dem warmsten Herzen geben als Dir, treuer guter edler Steffen! - Verzeih mir wenn ich Dir wehe that, ich litt selbst nicht weniger. Als ich Dich so lange nicht mehr um mich sah, empfand ich es erst recht lebhaft wie theuer Du meinem Herzen bist und ewig sein wirst. Du wirst wohl auch wieder in meine Arme fliehen wie sonst[1].'

Voor vriendschap was Beethoven dus toegankelijk: iets wat mij van iemand, die den mensch haat, onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk voorkomt.

Wat de hevigste der menschelijke gemoedsaandoeningen betreft, de liefde: ook daarvoor was Beethoven vatbaar, en in geen geringe mate; zonder nog te spreken van den tijd toen hij volgens de verklaring van zijn intiemen vriend Wegeler, 'nooit zonder liefde' was, bezitten wij in zijne correspondentie het bewijs, dat hij althans éénmaal een hartstocht gevoeld heeft, die zijn geheele ziel vermeesterde, die hem brieven deed schrijven zoo bewogen, zoo gloeiend, zoo bedwelmend, als er ooit geschreven zijn. Aan haar, die hij zoo beminde, heeft hij de Cismoll-Sonate opgedragen (zeker niet met de bedoeling dat die later zou strekken om eene menigte dilettantjes en virtuoosjes te doen schitteren), - zoodat wij veilig kunnen aannemen dat de omgang met de wereld, die bij Wagner - en bij hoevele anderen! - hem in 't componeeren heet te storen, juist hier een prikkel werd tot de schepping van een der innigste en zinrijkste werken van den meester. Of is de liefde *niet* van de wereld?

Beter is 't intusschen dat ik deze vraag onbeantwoord laat: Molière heeft ons trouwens geleerd, dat een misanthroop verliefd kan zijn, en als ik Beethoven's liefde voor de gravin Giulietta Guicciardi aanhalen wilde als bewijs dat Beethoven niet zoo'n vijand was van de wereld, zou Wagner alligt op Alceste als contra-argument wijzen, - indien althans Molière de eer

1 'Briefe Beethovens,' herausgegeben von Dr. Ludwig Nohl, 1865, p. 322. Ongedateerd.

genoten heeft door hem gelezen te worden, hetgeen ik betwijfel na Wagners oordeel over de eeuw van Lodewijk XIV[1].

Maar ik heb nog andere hewijzen van mijne stelling, dat het Beethoven's streven nooit geweest is zich van zijne medemenschen als zoodanig af te scheiden. Ik bedoel de menigvuldige klachten die zijne doofheid hem afperst, die doofheid, welke volgens Wagner den meester juist volkomen in staat stelde om het hoogste in de kunst te bereiken. Slechts in het begin, bij het langzamerhand toenemen der doofheid, zegt Wagner, klaagt Beethoven, - van 't oogenblik af dat hij niets meer hoort, vernemen wij geen klachten meer van hem; alleen de omgang met anderen was voor hem moeilijker geworden, ‘der an sich keinen Reiz für ihn hatte, und dem er nun immer entschiedener auswich’[2].

Vooreerst moet ik ter loops aanmerken, dat Beethoven wel degelijk, jaren nadat hij volkomen doof was geworden, nog af en toe klaagt over zijn ongeluk, - ik heb er hierboven een voorbeeld van medegedeeld uit het jaar 1817, terwijl de doofheid zich in 1796 of 97 begon te doen gevoelen. Ten tweede is het bij een sterke natuur als die van Beethoven niet dan natuurlijk dat die klachten veel minder talrijk werden toen de overtuiging zich begon te vestigen dat het eenige wat hem overbleef, stille berusting was in een onafwendbaar noodlot.

‘Resignation!’ zoo schreef Beethoven op 29 Juni 1800 aan Wegeler, ‘welches elende Zufluchtsmittel, und mir bleibt es doch das einzig übrige!’ In den overmoed der jeugd - hij was toen nog geen dertig jaren oud - vond hij gelatenheid iets ellendigs; doch met verloop van tijd zou hij ophouden de verzenen tegen de prikkels te slaan, - het fiere hart zou tot stilzwijgen gebracht worden, - geen of nagenoeg geen klacht zou men uit zijn mond meer vernemen. Maar wie weet welken inwendigen strijd, welke worsteling tusschen wil en smart hem dat stilzwijgen gekost heeft?

In de brieve aan Wegeler en Amenda vindt men het eerst de bekentenis van den schrijver, dat hij doof begint te worden. Met welke zorg had hij, eerst voor zich zelf, later voor an-

1 ‘Wagner, Beethoven,’ p. 63. ‘Da ihr (der französischen Nation) aber jede Phantasie abging oder ausgegangen war, wollte sich die Produktivität nirgends zeigen und namentlich blieb sie unfähig eben ein Werk der Kunst zu schaffen.’

2 Ibid, pag. 34.

deren, het feit verborgen willen houden, dat het in zijne ooren voortdurend suisde, dat hij de hoogere tonen der instrumenten en stemmen niet hoorde, terwijl een schreeuw hem onuitstaanbaar was! ‘Ich kann sagen ich bringe mein Leben elend zu; seit zwei Jahren fast meide ich alle Gesellschaften, weil's mir nicht möglich ist den Leuten zu sagen: ich bin taub’[1]. Iets later gaat het hem tijdelijk beter, - dadelijk is hij weêr meer met zijn lot tevreden, en waarom? ‘Etwas angenehmer lebe ich jetzt wieder, indem ich mich mehr unter Menschen gemacht. Du kannst es kaum glauben, wie öde, wie traurig ich mein Leben seit 2 Jahren zugebracht; wie ein Gespenst ist mir mein schwaches Gehör überall erschienen, und ich floh die Menschen, musste Misanthrop scheinen und bin's doch so wenig’[2].

Nog duidelijker komt die neiging naar gezelligheid, naar vriendschappelijken omgang uit in het testament, dat Beethoven in Oct. 1802 opstelde, toen hij de zekerheid had gekregen dat geen beterschap voor hem te wachten was. Die zekerheid, die veroordeeling tot eeuwigdurende doofheid maakte hem zoo ongelukkig, dat hij een spoedig naderend einde als een welkome verlossing beschouwde. In 't vooruitzicht daarvan stort hij zijn hart uit voor zijne twee broeders, Johann en Garl, die hij sedert den dood van zijn vader onderhouden, opgevoed, en in staat gesteld had de kost te verdienen, en die hij nu ook tot zijn erfgenamen maakte. Alweêr protesteert hij tegen de beschuldiging dat hij een menschenhater zou zijn. ‘Mein Herz und mein Sinn waren von Kindheit an immer für das zarte Gefühl des Wohlwollens.... Mit einem feurigen lebhaften Temperamente geboren, selbst empfänglich für die Zerstreuungen der Gesellschaft, musste ich früh mich absondern, einsam mein Leben zubringen; wollte ich auch zuweilen mich einmal über alles das hinaussetzen, o wie hart wurde ich durch die verdoppelte traurige Erfahrung meines schlechten Gehörs dann zurückgestossen, und doch war's mir noch nicht möglich, den Menschen zu sagen: sprecht lauter, schreit, denn ich bin taub!.... Für mich darf Erholung in menschlicher Gesellschaft, feineren Unterredungen, wechselseitigen Ergieszungen nicht Statt haben. Ganz allein fast, und so viel als es die

1 Aan Wegeler; 29 Juni 1800.
2 Aan denzelfden; 16 Nov. 1800.

höchste Nothwendigkeit fordert, darf ich mich in Gesellschaft einlassen. Wie ein Verbanuter muss ich leben....' Om de innigheid, de naïeviteit, de frischheid waarmede het geschreven is, verdiende het stuk door iedereen gekend te worden; het zou evenwel te veel ruimte beslaan, en ik vergenoeg mij dus met er uit aan te halen wat in mijn betoog te pas komt.

Is nu het aangehaalde de taal van een man die in de wereld niets ziet dan wat gemeen, laag en bedorven is! - of spreekt daaruit niet veeleer een gemoed, oneindig rijk aan zachte, liefelijke aandoeningen, een hart, zoo warm, zoo teeder als zelden bij een man aangetroffen wordt? Deze opvatting, die ik voor de eenig ware houd, is ook de eenige, die strookt met hetgeen wij weten van Beethoven's verhouding tot zijne bloedverwanten. Reeds als jongeling de steun en kostwinner van zijn vader, die door verslaafdheid aan den drank ongeschikt geworden was voor zijn vroegere betrekking van Hof-tenorist, zorgde hij, ook van dien tijd af, voor de opvoeding van zijne broeders. Na den dood zijner beide ouders naar Weenen verhuisd, werd hij door die broeders derwaarts gevolgd; Ludwig was het weer die voor hunne vestiging zorgde, en die hen gedurig bijstond. En toch had hij reden genoeg om over hen te klagen, gelijk Schindler kan getuigen, die in deze zniver persoonlijke herinneringen veel vertrouwen verdient: dikwijls kwam het dan ook tot een korte en hevige uitbarsting van toorn, vooral als er zaken aan den dag kwamen die voor een kunstenaar bizonder ondragelijk waren, b.v. als broeder Johann werken, die Beethoven nog niet ter uitgave bestemde, voor eigen rekening aan een uitgever verkocht. Na kort verloop van tijd kwam dan de eindelooze goedhartigheid van den oudsten broeder weêr boven, en er had een verzoening plaats. Broeder Carl stierf, één zoon achterlatende, voor wiens opvoeding moest gezorgd worden. Het was weêr de zoogenaamde misanthroop die zich met de voogdij belastte, en zich daardoor in een eindeloos proces wikkelde met de weduwe des overledenen, die de medevoorgdij voor zich eischte. Zij schijnt ten volle het wantrouwen verdiend te hebben, dat Beethoven tegen haar koesterde, en dat hem voor haar invloed op de opvoeding van den jongen Carl deed vreezen. Eindelijk, na vier jaren procedeeren, werd de voogdij hem definitief toegekend. Gedurende al dien tijd en ook later tot aan zijn dood, hield Beethoven niet op, zijn jeugdigen pupil met vaderlijke, haast had

ik gezegd met moederlijke liefde ter zijde te staan, ook in de meest eenvoudige, alledaagsche dingen, die den meesten toch zeker een gruwel moesten zijn. Men glimlacht, en toch is het roerend te lezen, hoe ernstig Beethoven wist te spreken over de keuze der stof voor een jas dien zijn aangenomen zoon noodig had. Ook van dien zoon beleefde Beethoven weinig vreugde, en vele zijner brieven aan hem dragen de blijken van zijn onophoudelijke pogingen om het verdoolde schaap weêr terug te brengen. Toch bleef hij tot aan het einde voor hem werkzaam; in weêrwil van zijn menigvuldige ongesteldheden, gunde hij zich geen rust. Ja het verschijnsel, dat in de laatste jaren van zijn leven de correspondentie over den prijs der uit te geven werken steeds drukker wordt, - dat de meester zich schier ongeloofelijke moeite geeft om te weten te komen met wien hij het voordeeligst kan onderhandelen, - dat verschijnsel kunnen wij bij Beethoven's bekenden afkeer van dergelijke onderhandelingen niet anders verklaren dan uit den wensch om toch iets over te leggen voor den geliefden neef. Wij weten immers dat hij zelfs in zijn laatste ziekte het opgespaarde kapitaal niet heeft willen aanroeren, ten einde in zijn eigen dringende behoeften te voorzien; hij beschouwde dat kapitaal reeds tijdens zijn leven als het eigendom van zijn aangenomen zoon. En zoo stierf Beethoven met de reputatie van een gierigaard.

Hoe ik Beethoven's brieven ook beschouw, in verband gebracht met hetgeen de meest betrouwbare getuigenis omtrent hem te weten geeft, ik kom altoos daarop neêr, dat de door Wagner ontworpen karakterschets van den Meester onvolledig onwaar en verwerpelijk is. Hij maakt van Beethoven een soort van bovennatuurlijk wezen, dat door zijne doofheid der wereld ontrukt en in eene sfeer verplaatst wordt, waarvan Wagner nu eenmaal het bestaan aangenomen heeft.

Ik vind in Beethoven's brieven een veel heerlijker beeld; het beeld van een mensch, vol liefde voor het grootsche en ware, vol afkeer van het nietige, het gemeene, - onbuigzaam tegenover den overmoed dergenen die zich op niets hebben te beroemen dan op geboorte of geld, - hartstochtelijk, driftig, opvliegend, lichtgeraakt, maar dan ook hartstochtelijk in de

liefde, in de vriendschap, in de bescherming van 't geen hem dierbaar is.

't Zijn slechts enkele trekken die ik daar opnoem, en ik heb in 't voorgaande alleen op dat gewezen, waarvan het gemis in Wagner's karakterschets mij het meest griefde. Voor dengene die het volledige portret des meesters wil leveren, blijft nog genoeg over, dat ik niet eens aangeroerd heb. Hij zal vooral de ware beteekenis hebben aan te geven van den geweldigen slag, die den meester reeds zoo vroeg trof; - hij zal, zoo ik mij niet bedrieg, daarin juist het tragische element zien, dat de figuur van den mensch Beethoven zoo hoog boven zijne voorgangers verheft; - hij zal aantoonen hoe door die doofheid Beethoven met de diepten der smart is bekend geworden; - hij zal doen zien welk een wilskracht er toe noodig is geweest, om uit die diepte tot de verheerlijkte vreugde op te klimmen, ons in het Finale der Negende Sinfonie gcopenbaard. - Maar vooraf zal de schilder van dat portret zich moeten losmaken van een aantal sofismen, thans over dit onderwerp in zwang - vooral van dit ergerlijkste van alle sofismen: dat de wereld de scheppingskracht van den Kunstenaar verlamt - dat de omgang met zijne medemenschen, - al zijn die van vrij wat minder allooi, - door een genie kan gemist worden.

't Wordt tijd, dat die opvatting - die misschien in een toast op Beethoven een redelijk effect kan maken, - verbannen worde uit boeken, die met eenig overleg en in de stilte van 't studeervertrek zijn geschreven. Gewoonlijk hebben zij, die die meening verkondigen, haar slechts onnadenkend van anderen overgenomen. De weinigen, die werkelijk zoo denken, - 't is tien tegen een, dat zij tot het ongelukkige ras der miskende genieën behooren, - tot hen wier roem, hoe hoog hij stijge, nooit de hoogte van het voetstuk bereikt, waarop zij zich geplaatst hebben.

22 Dec. 1870.

J.A. SILLEM.

Thorwaldsen.

In de maand November werd in de hoofdstad van het kleine Denemarken een herinneringsfeest gevierd ter eere van een zijner beroemdste zonen. In Kopenhagen, maar ook in Kopenhagen alleen, werd op zedige maar plechtige wijze de honderdste geboortedag van Bartel Thorwaldsen herdacht. Nauwelijks een kort dagbladbericht gaf aan het overige beschaafde Europa kennis van de hulde, door dankbare landgenooten aan den eersten beeldhouwer der negentiende eeuw, den grooten hervormer der plastiek gebracht. Nergens een weêrklank, een sympathetische echo van den feestzang, door de deensche kunstenaars en kunstbeschermers, onder het walmen der toortsen voor het Museüm en mausoleüm van Thorwaldsen, met aandoening en geestdrift aangeheven. Is de druk der tijden, is de bloedige oorlog, die Europa teistert, daarvan schuld?

Helaas, hoe geneigd wij zouden zijn die verklaring aan te grijpen voor de weinig vereerende onverschilligheid, door de kunstwereld betoond, wij worden door de algemeene geestdrift, die Beethoven's honderdste geboortedag allerwege, ook in ons vaderland, heeft opgewekt, maar al te zeer overtuigd dat hier aan een andere oorzaak moet worden gedacht en de ernst en somberheid der tijden kwalijk als voorwendsel voor het gemis aan belangstelling kunnen worden gebruikt.

Erkennen wij 't nederig en openhartig. Onder de schoone kunsten is de muziek in onzen tijd de meest populaire, misschien omdat zij de meest sociale, wellicht ook omdat zij de meest vage is. Zij dwingt het oog niet tot de aanschouwing van een bepaalden vorm, zij bepaalt de gedachte niet tot een juist-omschreven begrip, zij spreekt geen eigen taal en heeft geene eigen woorden; hare tonen kunnen uitdrukken en opwekken, wat het muziekale oor er in verstaan wil. Dezelfde melodie kan tot den een spreken van scheiding en weemoed, tot den ander van vertroosting en hoop. Kostbare eigenschap

inderdaad, die haar gebied zonder grenzen maakt. Germaansch of Latijnsch moge 't ras zijn, waartoe de toondichter behoort, zijne compositiën zijn voor beide gelijkelijk toegankelijk en verstaanbaar. De Nederlander, de Engelschman, de Franschman, die Göthe en Schiller niet lezen kan, hoort in Beethoven en Mozart volkomen en duidelijk wat hij er in hooren wil naar zijne eigene gemoedsstemming van het oogenblik. Op alle plaatsen der wereld tegelijk kan dezelfde symphonie in al hare waarde en schoonheid worden genoten; wie Rafael's Sixtijnsche Madonna wil zien, moet naar Dresden, wie Thorwaldsen's fries van Alexander's triomftocht wil aanschouwen, dient naar het Meer van Como te gaan, en wie Rembrandt's Nachtwacht bewonderen wil, moet te Amsterdam blijven.

Door duizenden bijeenverzameld kan in hetzelfde muziekale genot worden gedeeld; niet alzoo met de beeldende kunst. Haar genot is meer individuëel, is minder gezellig. Het is geen voorrecht met vele anderen te samen eene schilderij of plastisch werk te mogen beschouwen; liefst alleen of met weinige geestverwanten zet men zich tot hunne kennismaking en bestudeering neder.

Andere omstandigheden nog dan het karakteristiek verschil tusschen beide kunsten, werkten evenwel naar mijne meening mede, om Thorwaldsen's honderdsten geboortedag buiten zijn vaderland onopgemerkt te doen voorbijgaan. Ik waag de gissing, dat juist dat kleine en engbegrensde vaderland, dat juist de krachtige, maar weinig talrijke natie, waartoe hij behoorde, een hinderpaal is geweest voor eene meer algemeene hulde. Een zoon van Denemarken, hoe beroemd hij wezen moge, heeft tot zekere mate zijne geboorte tegen zich; het valt hem moeielijk, zelfs na zijn dood, heel Europa tot geestdrift te wekken. Meer bijzonder nog deze beeldhouwer, wiens persoonlijkheid niets buitengewoons bezat, die noch op groote belangrijkheid van levensloop, noch op zeer aantrekkelijke en beminnelijke eigenschappen des gemoeds kon bogen, en die zelf met volkomen oprechtheid aan zijn biograaf Thiele verklaarde: ‘Wat weet ik van mijn leven? Het is in mijne werken opgegaan en deze zijn elkander zoo snel gevolgd, dat zij alleen in de modellen, die mij omringen, in mijne herinnering zijn gebleven.’

Ik zou gaan vrijbuiten op een gebied, dat mijn medearbeider behoort, indien ik de stoutmoedigheid had de onbelangrijke figuur van den Deenschen beeldhouwer over te stellen aan de merkwaardige en magnetische persoonlijkheid van den Bonner

componist. Ik kan mij bepalen tot de opmerking, dat ook het weinige relief van Thorwaldsen's persoonlijkheid mij toeschijnt van invloed te zijn geweest op de herdenking van zijn jubilé.

Zijne groote beteekenis als kunstenaar had hem echter, indien er inderdaad in onzen tijd meer algemeene liefde voor plastische kunst bestond, een beter lot moeten waarborgen. Maar de beeldhouwkunst bekleedt, vooral in noordelijke landen, onder de beeldende kunsten eene zeer ondergeschikte plaats. Klimaat en godsdienst, zeden en architectuur werken samen tot hare mindere populariteit. Wij behoeven haar niet, en gevoelen dus niet haar gemis in onze omgeving. De breede vakken onzer kamers, met stemmig papier behangen, mogen roepen om versiering door schilderij of plaat, wij hebben geene nissen en penanten, geene arcaden, galerijen of vestibulen, die ons verlangend doen uitzien naar een beeldhouwwerk, dat de ruimte vult of stoffeert. Ons onvriendelijk klimaat gedoogt geen open voorhoven en het marmeren beeld is tegen zijn vernielenden invloed niet bestand. Verweerd en geteisterd worden onze monumenten in de open lucht; zij gaan er onbehagelijk uitzien, door de vocht met een groene laag en door de stofen rookwalm met een vuil zwart overtrokken. Onze protestantsche eeredienst doet het zonder zinnelijken luister; onze witgekalkte of licht-grijs geverwde kerkgebouwen versmaden allen beeldenpraal en willen de onzienlijke dingen of de dragers der ideën en deugden niet te zien geven. Een enkel mausoleüm van twijfelachtigen smaak moge hier en daar de kale wanden breken, maar andere beeldhouwwerken zijn uitgesloten.

Voor den beeldhouwer is het Zuiden het beloofde land; daar is zijne kunst inheemsch en is er plaats voor zijn werk, en het is niet vreemd, dat Bartel Thorwaldsen den dag van zijne aankomst te Rome als zijn waren verjaardag vierde, dat hij bijna zijn geheele leven in de classieke stad doorbracht, en slechts vluchtig een paar maal zijn vaderland bezocht, de laatste maal om er te sterven.

Te leven in het zuiden en te sterven in het noorden, welk een benijdenswaardig lot voor een kunstenaar! Terwijl het dag is te werken, omgeven van de schoonste monumenten en de meest geestdriftige bewonderaars, de meest hartstochtelijke beminnaars der kunst; te werken, waar hulde en triomf bezielend en opwekkend iedere voorwaartsche schrede vergezellen, den pols sneller doen kloppen en de verbeelding vleugelen doen aanschieten, te werken tot de hoogste trap der

volkomenheid is bereikt, en dan in het ernstige, gemoedelijke, trouwhartige Noorden te gaan rusten in de koele groeve, te midden van vrienden, wier hart uwe herinnering met vromen eerbied bewaart, waar gij met diepe droefheid en welgemeende rouw wordt betreurd en zeker zijt voort te leven in eeuwige dankbare gedachtenis; zulk een schoon lot was voor dezen zoon der goden, dezen modernen griek, dezen jongsten der classieken weggelegd. Thorwaldsen was een gelukkig kunstenaar; hij heeft den strijd des levens weinig gekend en de bittere beproevingen der worsteling en miskenning zijn hem vreemd gebleven. Indien zijn hemel niet altoos onbewolkt was, het waren zijne hartstochten, die de wolken te voorschijn riepen, het was niet de ongunst der fortuin. Zonder blijkbare inspanning en moeitevolle studie bereikte hij de hoogten der kunst; slecht onderlegd, wetenschappelijk onontwikkeld, linksch en stroef van vormen, ruw en schuchter tegelijk, kwam hij den 8sten Maart 1797 op zevenentwintigjarigen leeftijd te Rome aan, na eenige weken te Napels te hebben vertoefd.

‘Het is zeer verkeerd van de Academie,’ schreef zijn landgenoot, de archaeoloog Zoëga aan Professor Münster, ‘dat zij de jongelui zoo ruw naar Italië zendt. Zonder een woord Italiaansch of Fransch te verstaan; zonder de geringste kennis van geschiedenis en mythologie; hoe is het mogelijk, dat een kunstenaar hier kan studeeren? Hij behoorde toch althans het abecé der dingen te weten, vooral een beeldhouwer, die zich slechts aan de antieken kan vasthouden.’

Aldus - zegt Anton Springer - luidde het eerste bericht omtrent een man, die dieper in het wezen der antieken zoude doordringen en, zooverre de veranderde gedaante der wereld het veroorloofde, de grieksche kunst krachtiger onder ons zou doen herleven dan eenig ander modern kunstenaar. Want dit is de groote beteekenis van Thorwaldsen, dat hij de grieksche plastiek in al hare zuiverheid, eenvoud en schoonheid, in al hare naïveteit en haren eerbied voor de strenge wetten van harmonie en proportie, van vorm en uitdrukking, heeft doen herleven, en de beeldhouwkunst heeft opgeheven ‘aus der affectirten Süsslichkeit, in welche die Plastik des achtzehnten Jahrhunderts versunken war.’

Men weet, welke geweldige reactie zich in de laatste twintig jaren der vorige eeuw tegen den rococo- en pruikenstijl openbaarde. Bijna in alle landen deed zich die strooming gevoelen. Terugkeer tot de antieken, tot eenvoud, waarheid en

natuur, was het wachtwoord der kunst. In Frankrijk werden de schilder Louis David en de beeldhouwer Chaudet de apostelen van het herboren classicisme. Maar het valt niet licht zich aan de kracht der gewoonte en van den volksaard te onttrekken. Zoowel de beeldhouwer als de schilder brachten op de antieken hunne conventioneele begrippen over en wierpen zich niet geheel in het bad der wedergeboorte. Vrijer en meer onbevooroordeeld volgde hun tijdgenoot, de Italiaan Canova, de nieuwe richting. De Duitscher Dannecker trad hem na op dat spoor, maar zoowel de schepper van Venus en Adonis als die van de Ariadne wisten zich niet geheel te ontworstelen aan hunne voorliefde voor bevalligheid en liefelijkheid, en hoe schoon en voortreffelijk hunne vrouwenfiguren mogen zijn, die schoonheid werd maar al te zeer ten koste van eenvoud en naïviteit verkregen. Met echt britsche zelfstandigheid begaf omstreeks denzelfden tijd John Flaxman zich in dienst der antieken. Zijne nuchtere opvatting van het grieksche ideaal werd echter soms beneveld door zijn onvolkomen schoonheidsgevoel en, indien ik het zoo mag noemen, door het traditioneele engelsche classicisme, zoo als Oxford en Cambridge dat opvatten.

Thorwaldsen, de Deen, was bestemd de zuiverste incarnatie der in eere herstelde kunst te worden. Hij schiep niet alleen antieken, hij schiep ze ook met dezelfde naïveteit en eenvoud, denzelfden schoonheidszin, waarmede de Grieken ze hadden gebeiteld.

Wanneer men spreekt van de regeneratie der kunst, zal de naam van Thorwaldsen het eerst op de lippen komen; ik vergis mij, hij zal de tweede zijn. Rechtvaardige waardeering eischt, dat wij 't allereerst aan zijn ouderen landgenoot, Asmus Jacob Carstens, denken, die in 1754 te st. Jörgen in Sleeswijk geboren werd en wiens kommervol leven in 1798 te Rome eindigde. De schetsen en teekeningen van Carstens zijn in ons land weinig bekend; zooveel te meer in Duitschland, waar zij een nieuw tijdvak in de kunst hebben geopend, en om de zuiverheid der teekening, de naïveteit der voorstelling en de juiste opvatting der antieken algemeen worden gehuldigd. De derde der reformatoren was ongetwijfeld de duitsche bouwkunstenaar Schinkel. Aan dezen trits dankt de schilder-, de beeldhouwen de bouwkunst de herleving der grieksche schoonheidsvormen. Merkwaardig is het - de opmerking is in deze oorlogstijden te vergeven - hoeveel Duitschland aan Denemarken heeft ontleend. Niet alleen Holstein en Sleeswijk, maar ook Carstens

Thorwaldsen. Mag ik er bijvoegen, ook von Moltke?

Thorwaldsen's gewichtige beteekenis voor de kunst openbaarde zich in het jaar 1802 door zijn Jason. Het was een treurige tijd voor de kunsten des vredes. Reeds in 1800 had de beeldhouwer het model van zijn Jason gevormd, maar te vergeefs wachtte hij op den kunnstvriend, die hem de uitvoering in marmer zou opdragen. Mismoedig had hij het kleibeeld vernietigd, maar weldra berouwde hem die wanhopige daad, en hij vormde voor de tweede maal de figuur van den Argonautenheld. De tentoonstelling van het beeld was eene gebeurtenis in de romeinsche kunstwereld en de groote Canova sprak met lof over zijn jongen mededinger. Maar ook deze keer bleef het bij de bewondering. De middelen van den beeldhouwer waren uiterst beperkt; hij ontving geen bestellingen en was zelf niet in staat het kostbare materiaal voor zijne scheppingen te koopen.

Thorwaldsen maakt zich dan ook gereed Rome te verlaten; het vaderland roept hem. Zoo het hem niet de onsterfelijkheid kan voorspiegelen, het biedt hem voor 't minst een rustig bestaan en geregelden arbeid aan. Een nietige omstandigheid besliste echter over zijn lot, en dit is wellicht de meest belangwekkende en romantische episode in zijn leven.

In Maart van het jaar 1803 stond de vetturino reeds voor de deur van Signora Butti, in wier huis Thorwaldsen woonde; de koffers worden opgeladen, van de vrienden Koch en Fernow wordt afscheid genomen, maar nog laat zijn reisgezel, de duitsche beeldhouwer Hagemann, zich wachten. Eindelijk verschijnt hij, maar helaas, zijn pas is niet in orde; hij kan niet vertrekken en verzoekt zijn vriend de reis nog een dag uit te stellen. Wat zou Thorwaldsen doen? Het reizen was niet zoo gemakkelijk, dat een aangename reismakker zoo aanstonds kon worden opgeofferd. De koffers werden weder afgeladen en gemelijk begaf de beeldhouwer zich naar zijn studio, om op nieuw afscheid te nemen van zijne italiaansche herinneringen. Maar nauwelijks is hij zijne werkplaats binnengetreden, of een vreemdeling, door een cicerone vergezeld, verschijnt in het atelier. Het is de welbekende engelsche bankier, de Heer Thomas Hope. Opgetogen van bewondering over den Jason, draagt hij den kunstenaar op het beeld voor hem in marmer te vervaardigen. Thorwalden's droombeeld is vervuld; hij neemt het aanbod aan. Hij blijft te Rome en zijn lot is beslist. De eerste beeldhouwer van Europa is gevonden.

Te weinig nog, naar het mij voorkomt, wordt de bescher-

ming der kunst door de machtigen en rijken dezer aarde geschat. Van eene edelmoedige bescherming, te juister ure en met waarachtige kunstliefde verleend, hangt het dikwijls af, of de kunst een hoogepriester meer zal tellen.

Verrassend is de wending in Thorwaldsen's leven door deze tijdige tusschenkomst veroorzaakt. Ware hij op drie-en-dertigjarigen leeftijd naar Kopenhagen, zijn geboorteplaats, teruggekeerd, deze beeldhouwer zoude wellicht een goed hoogleeraar in zijn vak zijn geworden en enkele busten en figuren hebben vervaardigd, hij zou nooit voor de kunst de beteekenis hebben verkregen, die hij nu als haar renovator bezit.

Van dien oogenblik dagteekent zijne volkomen toewijding aan de grieksche kunst, en ofschoon de Jason eerst in 1829 werd voltooid, de ondersteuning van den britschen bankier stelde hem in staat om te blijven werken en voortbrengen.

Men zal in dit albumblad, aan de nagedachtenis van den deenschen beeldhouwer gewijd, geene volledige nomenclatuur zijner werken verwachten. In den Jason had hij reeds de maat aangegeven zijner krachten en zich in zijn volkomen meesterschap geopenbaard; zijn Mars, zijn Adonis, zijne Psyche en zijne Hoop waren uitingen van denzelfden geest en hetzelfde talent, maar overtreffen zijn beroemden eersteling niet.

Indien er iets opmerkelijks is in zijne persoonlijkheid, het is niet zijn geestdrift en zijne volharding, maar veeleer de mengeling van traagheid en spontaneïteit, die zijn kunstenaarsleven karakteriseert. Van nature loom en droomerig, scheen hij voor elke ernstige, volhardende studie onbekwaam en was er een uitwendige prikkel noodig om hem wakker te schudden en zijne eerzucht op te wekken tot daden. Zonder inwerking van buiten had deze groote kunstenaar zich wellicht zonder veel verdriet in een nederiger spheer gevoegd. En toch, welk eene spontaneïteit, welk eene vlugheid van factuur kenmerkt zijne scheppingen! Zonder zichtbare voorbereiding scheen het beeld in zijne volkomenheid uit de klei te voorschijn te treden. Hij greep de idee in 't voorbijgaan, en niet belemmerd door wetenschappelijk of litterair reisgoed, gaf hij haar een lichaam in al de naïveteit zijner opvatting.

‘Niemals,’ zegt Anton Springer, ‘ist ein Künstler der Antike so nahe gekommen wie Thorwaldsen in seinem Hirtenknaben und seinem Argustödter. Niemals sind aber Statuen so wenig aus der Reflexion, aus dem bedächtigen Studium der Antike entstanden, niemals trat Thorwaldsen, wenn der Ausdruck

gestattet ist, so naturalistisch auf als bei diesen beiden Werken.'

Terwijl hij bezig was met zijne groep, Ganymedes met den arend van Jupiter, waarbij een schoone jonge knaap hem tot model diende, riep hij plotseling uit: 'sta stil, verroer u niet.' De jonge Romein had zulk eene natuurlijke bevallige houding aangenomen, dat de kunstenaar plotseling de begeerte gevoelde om dien indruk vast te houden. Weinige oogenblikken daarna was reeds uit het model voor den Ganymedes de kleivorm van den herdersknaap geboren.

Mercurius, dankt zijn ontstaan aan eene even plotselinge verschijning. Toen Thorwaldsen zich in het voorjaar van 1818 van zijne werkplaats naar Signora Buti begaf, ontdekte zijn oog een jongeling, die bij den ingang van een huis in zulk eene schoone houding zich nedergezet had, dat de kunstenaar de verzoeking niet kon weêrstaan de figuur door eenige potloodlijnen te schetsen. Uit die schets ontstond een zijner schoonste werken. Mercurius, die den duizendoogigen Argus door de zoete toonen zijner fluit in slaap heeft gewiegd, trekt het zwaard om het monster te verslaan. Half zittende, half zich reeds oprichtende, bespiedt hij zijn prooi, terwijl hij zich gereed maakt den doodelijken slag toe te brengen.

De Jason, de Mercurius, de Herdersknaap, de Ganymedes, de Psyche en de Hebe, de Gratiën en niet het minst de Adonis, die hij in 1808 modelleerde, zijn de schoonste figuren, die Thorwaldsen's beitel aan de kunst schonk. Misschien nog meer bekend in wijderen kring is zijn gewonde Leeuw van Lucern, het monument ter eere der in 1792 gevallen Zwitsers in een rotsnis op het landgoed van Pfeiffer von Altishofen opgericht. Als kunstwerken staan echter zijne bas-reliefs hooger dan dit gedenkteeken, hooger zelfs dan vele zijner figuren. Het is vooral in dit genre, dat Thorwaldsen zich een zuivere Griek heeft getoond. De Alexanderfries, vervaardigd voor het Quirinaal ter eere van den verwachten intocht van den nieuwen Imperator Napoleon, is even onberispelijk van vormen als van afmeting en verwezenlijkt het ideaal van het antieke bas-relief. Zijne bevallige en zinrijke basreliefs van den Dageraad en den Nacht, even spontaan ontworpen als voltooid, zijne vruchtbare illustraties van het Amor's-thema, Amor en Bacchus, Amor bij Anakreon, het Amorettennest, Vulcanus de pijlen van Amor smedende, de Tijdperken der Liefde, Amor Psyche opwekkende, en welke andere Amorische guitenstreken de Noorman meer in

beeld heeft gebracht, hebben hem boven alle tegenspraak gestempeld tot den meester van het bas-relief, van dat eigenaardig genre van sculptuur, dat zoo weinig begrepen wordt en zoo licht in eene onmogelijke nabootsing der schilderkunst ontaardt.

Zal deze schets van de figuur en de werkzaamheid van den beroemden Noordschen beeldhouwer zelfs als schets eenigermate volkomen zijn, dan moet ik een gebied betreden, dat niet vrij is van voetangels en klemmen. Ik bedoel het terrein der zoogenaamde christelijke kunst. Indien ik verklaar, dat ik geen specifiek christelijke, heidensche of mohamedaansche kunst ken, kan ik moeielijk van eene of andere zijde de verkettering ontloopen. En toch, in alle oprechtheid, ik ken ze niet. Ik sluit niet het oog voor het feit, dat eenig kunstwerk, meer dan een ander, den stempel draagt door een christen-kunstenaar te zijn voortgebracht; ik erken, dat de europeesche beschaving andere schoonheidsvormen huldigt dan de oostersche, maar christelijke kunst als zoodanig ken ik niet. Schoon of niet-schoon volgens ons aesthetisch bewustzijn - welke invloeden daarop mogen inwerken - ziedaar de eenige maatstaf, dien men, zoo ik meen, der kunst kan aanleggen.

Thorwaldsen schiep in zijn Christus, in zijne Apostelen, in zijn Doopengel even weinig christelijke kunst, als hij in zijn Jason en zijn Alexanderfries heidensche kunst huldigde. Hij ontleende alleen zijne figuren aan een anderen kring, aan eene andere wereld, en bij het beitelen van de eene groep zoowel als van de andere, had hij slechts éene religie, de cultus van het schoone. Dat gevoelde de beeldhouwer zelf, toen hij de tegenwerping dat zijne weinige orthodoxie hem zou verhinderen een goed Christusbeeld te vormen, beantwoordde met de opmerking, dat zijn ongeloof aan de mythologie hem niet belet had Mercurius en Adonis, Jason en Psyche in de volheid hunner schoonheid uit het marmer te voorschijn te roepen.

Den 11^{den} November 1770 te Kopenhagen geboren, stierf Bartel Thorwaldsen den 21sten Maart 1844 in zijne geboortestad, en rust daar, omgeven door de scheppingen van zijn genie.

Bezielend ga zijn roem uit over het Noorden en over het mannelijke volk, dat hem aan de wereld schonk!

JOH. C. ZIMMERMAN.

Bibliographisch album.

Regtsgeleerdheid. Letterkundig overzigt.

Onder de besluiten, waardoor zich de eerste bijeenkomst onzer jeugdige juristenvereeniging gekenmerkt heeft, was er een, dat op de vergadering zonder tegenspraak is aangenomen, dat ook na hare sluiting weinig besproken is, en dat toch naar mijn inzien wel verdient de openbare aandacht te trekken. Het is waar, dat het niet zooals andere daar genomen beslissingen bestemd was om eene zoogenaamde vraag van den dag eene schrede nader tot hare oplossing te brengen; en in zooverre is het alleszins verklaarbaar, dat de algemeene belangstelling zich bij voorkeur op andere onderwerpen gevestigd heeft. Maar niet minder waar is het, dat het de kiem in zich bevat van een denkbeeld, hetwelk, indien althans de uitvoering eenigermate beantwoordt aan de bedoeling, waarmede het werd voorgedragen, een hoogst weldadigen invloed kan uitoefenen op de geregelde verbetering onzer wetgeving.

Zij, die bekend zijn met de besluiten der vergadering, gissen waarschijnlijk reeds, dat ik de opdragt bedoel, welke zij op voorstel van den heer mr. G. de Vries Az. aan hare commissie van bestuur gegeven heeft. Daarbij toch werd die commissie uitgenoodigd om ‘voortdurend het oog gevestigd te houden op de werking onzer wetboeken; te overwegen, op welke punten het dringendst behoefte aan verbetering zich gevoelen doet, in hoofdtrekken aan te wijzen, waarin die verbeteringen moeten bestaan, en die onderwerpen in de bijeenkomsten der vereeniging in beraadslaging te brengen.’

Sedert vele jaren reeds wordt op allerlei wijzen en bij allerlei gelegenheden geklaagd over het onvoldoende onzer wetgeving. Zelfs is die klagt langzamerhand zoo algemeen geworden, dat zij het ka-

rakter eener gemeenplaats dreigt aan te nemen, en men het noodig heeft geacht er op te wijzen, dat in die duizende artikelen, waaruit onze wetten bestaan, toch niet alles evenzeer afkeuring verdient. Zoo heeft bepaaldelijk de hoogleeraar T.M.C. Asser gewaarschuwd tegen eene geringachting der wet, die in hare gevolgen verderfelijk kan worden, omdat menigeen het veel gemakkelijker vindt op hoogen toon de wet slecht te verklaren, dan zich in te spannen om haren inhoud te begrijpen en te onthouden.

Men kan dit toegeven; men kan zelfs den wetgever van 1838, die met vele moeijelijkheden te kampen had, van alle schuld vrijspreken, zonder dat de algemeene klagt daarom iets van hare waarde verliest. Om nu te zwijgen van de niet zeer belangwekkende, maar daarom zooveel te moeijelijker vragen, waartoe de dubbelzinnige redactie van menig artikel aanleiding geeft, ontmoet men telkens bepalingen, die in strijd zijn met datgene, wat de wetenschappelijke en geschiedkundige bearbeiding van ons regt in later jaren als waar en goed heeft doen kennen. In andere gevallen heeft de dagelijksche toepassing leemten aangetoond, welke de wetgever natuurlijk met den besten wil niet heeft kunnen voorzien, maar die daarom niet minder door ons gevoeld worden; of wel heeft het maatschappelijk verkeer wijzigingen ondergaan, waardoor voorschriften, die vóór dertig jaren naar de behoeften en denkbeelden van dien tijd waren ingerigt, ons thans verouderd moeten schijnen.

Ziedaar zaken, welke ieder regtsgeleerde weet. Maar is het genoeg, zulke dingen te weten, en daarover te praten, en daarover bij elke gelegenheid, met of zonder overdrijving, te klagen? Mij dunkt, neen. Is men zoo algemeen overtuigd van het gebrekkige van onzen tegenwoordigen toestand, dan behoort men ook de handen ineen te slaan, om met vereende krachten de noodige verbetering te ondernemen. En daaraan heeft het tot heden toe maar al te zeer ontbroken. Veel gemakkelijker vond men het zeker te wachten totdat een der vele ministers, die wij het genoegen hebben elkander aan het hoofd van het departement van justitie te zien opvolgen, in deze of gene rigting een voorstel deed. Dan was ieder terstond met eene beoordeeling en veroordeeling gereed, en, wanneer het dan aan de vereende scherpzinnigheid dier critici gelukt was, de aldus beproefde poging te verijdelen, dan begon het klagen op nieuw, en de zaak bleef dus zooals zij was.

Toch behoorde men te begrijpen, dat het eene waarheid is, hetgeen de historische school steeds heeft op den voorgrond geplaatst, dat eene wet alleen dan blijvend nut kan stichten, wanneer zij de uitdrukking is van de overtuiging, die onder het volk leeft. Hoe uitnemend zij ook bewerkt moge zijn, hoe juist zelfs van een wijsgeerig standpunt hare voorschriften zijn, indien zij niet aan dat vereischte voldoet, zal zij of op allerlei wijze ontdoken worden, of, waar zij wordt opgevolgd, in botsing komen met het regtsbewustzijn der natie, en dus eer belemmerend dan ontwikkelend werken. Verre zij het daarom van mij, te verwachten of zelfs te wenschen, dat ooit het geheele werk der etgeving aan de regering zou kunnen onttrokken worden, en aan bijzondere krachten overgelaten. Zeer zeker niet: het stellen van bepaalde voor ieder bindende voorschriften behoort altijd aan de wetgevende magt te verblijven; maar wil deze inderdaad vruchten van haren arbeid zien, dan behoort zij zich te stellen onder den invloed der denkbeelden, die het volk beheerschen, en die juist daarom voor dat volk en in zijne gegeven omstandigheden de meest doeltreffende zijn.

Na het vorenstaande zal men begrijpen, waarom ik de instelling der door mij genoemde commissie met zooveel ingenomenheid begroet heb. Een onmiddellijke invloed van den volkswil op het regt, zooals in oude tijden mogelijk was, laat zich in onze gekunstelde maatschappij niet meer denken. Zelfs de wensch, door vele leden uitgesproken, die dit doel wilden bereiken, door het lidmaatschap ook voor niet-juristen open te zetten, zoude, zoolang men niet het geheele volk in de vereeniging kan opnemen, eerder nadeelig dan gunstig werken. Maar toch kan de volksstem nog steeds op voldoende wijze gehoord worden, indien zij, die door hunne dagelijksche bezigheden de gelegenheid hebben om bekend te worden met de wenschen der natie, en die als regtsgeleerden bevoegd zijn om over de gegrondheid en uitvoerbaarheid dier wenschen te oordeelen, de taak op zich nemen om ze in een juridischen vorm over te brengen, en aldus aan de aandacht des wetgevers te onderwerpen. Dat werk heeft de juristenvereeniging zich aangetrokken, door de bedoelde commissie in het leven te roepen. Moge thans ieder regtsgeleerde begrijpen, dat het zijne roeping is te zorgen, dat het tot een goed einde worde gebragt.

Immers, ook de commissie, al is zij uit de beste elementen za-

mengesteld, en de vergadering, die op hare voordragt verschillende regtsbeginselen zal formuleren, zij zullen nog weinig kunnen uitwerken, wanneer zij daarbij niet in den meest uitgebreiden zin kunnen steunen op de zamenwerking van allen. Ten deele heb ik hierbij het oog op dien arbeid, die in allen gevalle ter voorbereiding onmisbaar is. Om de algemeene regtsovertuiging te leeren kennen, zal ieder zich getroosten moeten om in zijnen kring de feiten op te sporen, die als bouwstoffen kunnen dienen voor het geheel, tot welks opbouw ieder zijne bijdrage behoort te leveren. Over de noodzakelijkheid eener zoodanige medewerking zal onder hen, die als leden tot de vereeniging zijn toegetreden, wel geen verschil van opvatting bestaan. Maar er is een ander werk te doen, dat niet minder noodig is. Wil men zich vrijwaren voor die teleurstellingen, die reeds zoo dikwijls het gevolg zijn geweest van pogingen, met de beste bedoeling ondernomen, dan behoort men vóór alles op ernstige wijze voort te gaan met de geschiedkundige en wetenschappelijke bearbeiding van ons regt. Eerst dan kan men met hoop op goeden uitslag de fouten van een gebouw herstellen, wanneer de grondslagen, waarop het rust, met zekerheid aan den bouwmeester bekend zijn.

In Duitschland is men op deze wijze te werk gegaan. Daar is eerst in de laatste jaren, en dan nog met veel omzigtigheid, een begin gemaakt met de beschrijving des regts, nadat eerst de degelijke arbeid der historische school den weg gebaand had. Bij ons, waar niet alleen, gelijk in Duitschland, éénmaal, bij de receptie van het Romeinsche regt, maar later wederom bij de invoering der Fransche wetboeken, een vreemde invloed den regelmatigen gang der regtsgeschiedenis gestoord heeft, is het des te meer noodig, dat men begint met zich door een naauwgezet onderzoek te vergewissen omtrent de ware beteekenis, die aan ieder wetsvoorschrift gehecht behoort te worden. Verzuimt men dit, dan ontbreekt bij onze wetsherziening elke vaste bodem. Men zal dan aan den eenen kant geneigd zijn, om onder den invloed van allerlei klagten instellingen te vernietigen, die, indien zij wel begrepen werden, zouden blijken slechts enkele hervormingen te behoeven om in volle kracht te blijven voortleven. Aan den anderen kant zoude de wetgever, indien hij alleen wilde letten op datgene, wat de behoefte van onzen tijd schijnt te vorderen, zich spoedig geplaatst vinden voor

eene verwarde massa van tegenstrijdige eischen en verwachtingen, zonder eenig middel om datgene, wat als blijvende en ernstige volksovertuiging regt op eerbiediging heeft, te kunnen onderscheiden van veel, wat als volkwaan van den dag kan worden ter zijde gesteld.

Wanneer aldus de mannen der praktijk ons leeren inzien, welke leemten er in onze wetgeving worden gevoeld; wanneer de geschiedvorschers en de wetenschappelijke regtsgeleerden ons de oorzaken aanwijzen, waaruit die gebreken voortkomen; en wanneer dan de juristenvereeniging die gegevens bijeen verzamelt, om daaruit de middelen tot herstel af te leiden; dan, dunkt mij, bevinden wij ons op den juisten weg om eene wetgeving te verkrijgen, die, aan al onze behoeften beantwoordende, als een werkelijk nationaal werk geëerbiedigd behoort te worden.

Het was onder den invloed van deze denkbeelden, die door het bezoeken der juristenvereeniging en het overdenken der aldaar verkregen resultaten bij mij waren opgewekt, dat ik er mij toe zette om het werk van den heer Mr. F.B. Coninck Liefsting over het Bezit te herlezen. En thans, nu het mijne taak wordt, den indruk, welken het genoemde geschrift bij mij heeft achtergelaten, in den vorm eener aankondiging te brengen tot de lezers van dit tijdschrift, meen ik geene betere inleiding daartoe te kunnen kiezen, dan door hen eerst te plaatsen op het standpunt, vanwaar ik bij mijne lezing uitging. Immers, het boek van den heer L. sluit zich bij de wenschen, die ik zoo even ontwikkelde, geleidelijk aan. Ook zijn doel is het, door historisch onderzoek te komen tot een juist begrip van den hedendaagschen toestand met zijne deugden en gebreken, en aldus eene heldere kennis te verkrijgen van den weg, waarlangs die gebreken verbeterd zullen moeten worden.

In zijne inleiding wijst hij er uitdrukkelijk op, dat wijzigingen, zooals ons regt in de laatste eeuwen meermalen ondergaan heeft, alleen dan volledig worden begrepen en opgenomen, indien zij het resultaat zijn van gewijzigde volksbegrippen. Waar dit niet het geval is, zal elke verandering in regtsbeginselen en regtsvormen bij het volk niets dan twijfel, onzekerheid en wantrouwen in het regt doen ontstaan. Van zulk eene droevige onzekerheid kan alleen dieper inzigt, vollediger kennis en gezonde kritiek de atmosfeer van ons regtswezen zuiveren. Evenals onze vaderen van de zestiende eeuw, moeten wij ons weder met frisschen moed en mannelijke

kracht werpen in het grondig onderzoek en de vrije kritiek van al de bestaande regtsbeginselen en hunne ontwikkeling.

Waar dit het doel was, hetwelk den S. voor oogen stond, mag ik na het vorenstaande niet anders beginnen, dan met mijne volkomene sympathie voor zijne onderneming uit te spreken. En te meer gevoel ik daartoe vrijheid, omdat het werk zelf èn door het daarin behandelde onderwerp, èn door de wijze, waarop het bearbeid is, als eene welgeslaagde proeve mag beschouwd worden van die methode van regtsbeoefening, welke wij beiden als noodig beschouwen om aan de eischen van onzen tijd en onze nationaliteit te voldoen.

Ik sprak in de eerste plaats van den aard van het onderwerp. Welligt is er geen deel van het regt, waar de tegenwoordige regeling zoovele tegenstrijdigheden bevat, en zoo weinig aan de behoeften der praktijk beantwoordt, als de leer van het bezit; geen deel ook welligt, waar die gebreken zoozeer zamenhangen met oorzaken, die alleen eene oordeelkundige raadplegining der regtsgeschiedenis ons kan leeren kennen. Het onderwerp heeft dan ook altijd voor de beoefenaars dier geschiedenis veel aantrekkelijks gehad; waarschijnlijk omdat zij zeer goed inzagen, dat deze stof behoorde tot de meest dankbare, welke zij konden kiezen, en de voordeelen hunner methode nergens zoo duidelijk aan den dag kwamen als hier. Welligt kan het daarom zijn nut hebben, te herinneren, dat er nog andere deelen in ons regt zijn, waarop diezelfde methode met even veel vrucht zou kunnen worden toegepast, en wier bewerking te verdienstelijker zoude wezen, naarmate de tot nu toe verzamelde bouwstoffen geringer zijn. Dat mijne bedoeling met deze opmerking niet kan zijn, den heer L. in eenig opzigt een verwijt te maken, spreekt van zelf; vooral ik zou daartoe het regt missen, omdat ik mij, zij het dan ook in den meer bescheiden vorm van eenige tijdschriftartikelen (N. Bijdr. XI, blz. 645 sqq., XII, blz. 643 sqq., XVI, blz. 614 sqq.) aan dezelfde fout zoude moeten schuldig bekennen.

In de tweede plaats vermeldde ik de wijze, waarop de heer L. zijne taak heeft volbragt, en die mij voorkwam alleszins lof te verdienen. Niet alleen toch dat hij in een lijvig boekdeel met veel naauwkeurigheid alles heeft bijeenverzameld, wat tot opheldering van de geschiedenis der bezitactiën in ons vaderland zou kunnen dienen; maar bovendien draagt zijn werk overal de onmiskenbare sporen, dat de stof behoorlijk door hem verwerkt is, alvorens hij ze

aan het publiek ter kennisneming aanbood. Nergens wordt uit het oog verloren, dat het hoofddoel niet kon zijn eene geschiedkundige studie te geven, maar eene verklaring van onzen hedendaagschen regtstoestand; en steeds weet hij het volle licht te doen vallen op die resultaten, welke tot de juiste verklaring van dien toestand het meest kunnen bijdragen. Zoo wordt overal het verband tusschen het heden en verleden bewaard, en zal ook de practicus in dit boek, dat oppervlakkig een zuiver wetenschappelijk karakter schijnt te bezitten, bij nadere kennismaking menigen wenk aantreffen, die voor de rigtige toepassing onzer tegenwoordige wetgeving van belang mag heeten.

Om dit oordeel te staven, en de lezers dezer aankondiging eenigszins over de waarheid daarvan te doen oordeelen, wensch ik het werk kortelijk met hen te doorloopen. Zoo ik daarbij gelegenheid vind om hier en daar aan te teekenen, waar mijne opvatting van die des schrijvers verschilt, beschouwe men zulks alleen als een bewijs van belangstelling in zijn arbeid.

In het eerste deel behandelt de heer L. de algemeene beginselen van het bezitregt. Over het geheel genomen plaatst hij zich daarbij op een zuiver Romeinsch standpunt, en ontwikkelt hij de onderscheidene gedeelten dezer leer volgens de denkbeelden, die sedert het klassieke werk van von Savigny algemeen worden aangenomen. Ik verwijs te dezen aanzien naar de paragraphen, waarin de aard van het bezitregt, de wijzen, waarop bezit wordt verkregen en verloren, het bezit door middel van anderen, de regel, dat niemand voor zich zelf de oorzaak van bezit kan veranderen, het afgeleid bezit worden uiteengezet. Hem daarbij in bijzonderheden te volgen, zouden ons te ver afleiden; alleenlijk verdient vermelding, dat hij, wat de bekende vraag omtrent den aard van het bezit aangaat, zonder het tweeslachtig karakter van dit instituut geheel te loochenen, toch niet geheel de voorstelling van von Savigny volgt. Immers terwijl bij dezen, even als bij de oude Romeinsche juristen, bovenal het feitelijk element op den voorgrond treedt, neemt het bij hem eene meer ondergeschikte plaats in, en maakt hij geen bezwaar om zich aan te sluiten aan de heeren Mr. N. Olivier en Prof. J.E. Goudsmit, die in het bezit een werkelijk zakelijk regt erkennen.

Wanneer de heer L. zich hierbij ten doel heeft gesteld, zoo naauwkeurig mogelijk de denkbeelden weêr te geven, van welke de

wetgever bij het ontwerpen zijner voorschriften is uitgegaan, dan heb ik tegen zijne voorstelling geenerlei bezwaar. Ook mij komt het voor, dat de artt. 585 volgg. B.W. blijkbaar zijn geschreven onder den invloed van de theoriën der Romeinsche regtsbeoefenaars, en in den beknopten vorm, waarin zij zijn opgesteld, menige bepaling bevatten, die alleen dan rigtig verklaard wordt, wanneer men haar in verband brengt met die theoriën, van welke zij een uitvloeisel is. Dit laatste is zelfs zoo waar, dat regtsbetrekkingen, die in onzen tijd eigenlijk geheel verouderd zijn, daar nog als bestaande worden vermeld, en ik b.v. in het precarium, zooals het in onze wet voorkomt, niettegenstaande het ook nu weder herhaaldelijk door den heer L. wordt besproken, met den besten wil ter wereld niets anders kan zien dan eene eerbiedwaardige Romeinsche antiquiteit. Ook de afwijking, welke hij zich tegenover de opvatting van von Savigny veroorlooft, berust op het voorbeeld van onzen wetgever; art. 584 B.W. telt het bezit onder de zakelijke regten.

Toch dunkt mij deze wijze van voorstelling door een beroep op den wil des wetgevers niet voldoende geregtvaardigd. Zoolang die wetgever blijft op het terrein, hetwelk hem eigenaardig toekomt, en bepaalde regtsregelen voorschrijft, is natuurlijk de wetsuitlegger verpligt, die voorschriften te eerbiedigen. Maar zoodra hij dat gebied verlaat, en door partij te kiezen voor deze of gene theorie, het veld der wetenschap betreedt, staat hij gelijk met ieder ander, en kan men aan zijne uitspraken niet meer waarde toekennen, dan hun op innerlijke gronden toekomt. Het wordt dan de taak van den wetenschappelijken jurist, die uitspraken te toetsen aan de voorschriften, welke de wetgever zelf daar, waar hij in waarheid dien naam verdiende, gegeven heeft, en, ontdekt hij strijd tusschen beiden, de theorie des wetgevers te verwisselen voor eene andere, die beter den waren stand der zaken uitdrukt.

Doet men zulks met betrekking tot het onderwerp, dat ons thans bezig houdt, dan blijkt spoedig, dat onze wetgever wel de bedoeling heeft gehad om zich aan de Romeinsche denkbeelden aan te sluiten, maar dat hij zich toch inderdaad verder daarvan verwijderd heeft dan hij zelf inzag. Daarvoor mogen wij niet blind zijn. Veeleer is het onze roeping, de theorie onzer wet omtrent het bezit te hervormen, zoodat men aan den eenen kant een goed afgerond geheel bekomt, en tegelijkertijd ook de onromeinsche afwijkingen

de haar toekomende plaats innemen. Op twee dier afwijkingen, die een overwegenden invloed op de algemeene beginselen van het bezitregt uitoefenen, wensch ik hier meer bijzonder de aandacht te vestigen.

In de eerste plaats is het eene onjuistheid, wanneer men onder den invloed van Romeinsche opvattingen nog steeds voortgaat met het bezit te omschrijven als het houden eener zaak, alsof zij ons toebehoort. Of waartoe dient het, dat de juristen elkander nu reeds sedert zoovele eeuwen eene definitie napraten, wanneer zij er onmiddellijk moeten bijvoegen, dat die wel het oorspronkelijk begrip wedergeeft, maar dat zij in de toepassing veel ruimer moet worden opgevat? Reeds de Romeinen kenden niet alleen het afgeleid bezit, maar zelfs eene quasi-possessio van enkele regten; twee zaken, die met het eigenlijke denkbeeld, door de definitie uitgedrukt, in volkomen strijd zijn. In de middeleeuwen verviel elke beperking; gedreven door de zucht om vóór alles den bestaanden toestand tegen gewelddadige aanvallen te beschermen, ten deele ook onder den invloed van de Germaansche gewere, gaf men aan die quasi-possessio eene zoodanige uitbreiding, dat niet één zakelijk noch persoonlijk regt van de bescherming der bezitactiën behoefde uitgesloten te worden. Thans is men weder tot eene meer beperkte opvatting teruggekeerd; maar toch mag men niet vergeten, dat ook in onze wetgeving niet alleen een bezit van erfdienstbaarheden wordt erkend, maar zelfs een bezit van staat voorkomt, dat èn door de wijze, waarop het bewezen wordt, èn door de gevolgen, die daaraan worden gehecht, blijkt een uitvloeisel te zijn van dezelfde voorstellingen, die het bezit van zaken beheerschen. Onder deze omstandigheden wordt het tijd, de oude en reeds lang verouderde definitie op te geven, en een nieuw begrip te huldigen, dat, meer met den werkelijken toestand overeenkomende, alle soorten van bezit gelijkelijk omvat. Wel heeft de wetgever reeds getracht hieraan te gemoet te komen, door in zijne definitie ook melding te maken van het genieten eener zaak. Hij bedacht daarbij echter niet, hoe zeer hij op die wijze in strijd kwam met den door hem nog gevorderden animus domini, en hoe gebrekkig dat woord de aanvulling wedergaf, die noodig was geworden. Beter ware het dus, het bezit eenvoudig te omschrijven als de feitelijke uitoefening van een zakelijk of persoonlijk regt; eene definitie, die ik in de bovenver-

melde opstellen verdedigd heb, en die mij nog steeds de meest juiste voorkomt.

Eene tweede wijziging, welke de Romeinsche voorstellingen op een hoofdpunt ondergaan hebben, is vervat in art. 601 B.W. Volgens het Romeinsche regt werd het bezit, dat facto en animo verkregen werd, niet verloren, nisi in utrumque in contrarium actum. Zoodra dus bij eene gewelddadige of heimelijke inbezitstelling de vorige bezitter in den overgang had berust (animo in contrarium agente), verloor hij zijn bezit, en nam het bezit van den nieuwen verkrijger, dat tot op dien tijd het karakter eener naturalis detentio droeg, een aanvang. Volgens onze wet daarentegen wordt in zoodanig geval het bezit eerst dan verloren, wanneer hij, die zich in het bezit heeft gesteld, het genot gedurende den tijd van een jaar gerustelijk behoudt.

Dat tusschen beide opvattingen een ernstig verschil van beginsel bestaat, behoeft geen betoog. De heer L. ontkent dit dan ook niet bepaaldelijk, ofschoon die strijd bij zijne wijze van voorstelling niet sterk in het oog valt. Hij begint met in herinnering te brengen, dat de vraag, of iemand in den bezitsovergang berust heeft, als met zijne inwendige bedoelingen zamenhangende, altijd uiterst moeijelijk te beantwoorden is. In den regel zal er dan ook eene zekere tusschenperiode bestaan, waarin die berusting onzeker is, en men even vele omstandigheden zou kunnen aanvoeren om haar aan te nemen, als om haar te verwerpen. Om die moeijelijkheid te voorkomen, zoude dan de termijn van art. 601 hoofdzakelijk dienen: heeft de vorige bezitter een jaar laten voorbijgaan zonder tegen de gewelddadige of heimelijke bezitsverkrijging te protesteren, dan mag men aannemen, dat hij er zich bij heeft nedergelegd, en is het bezit op den nieuwen houder overgegaan.

Al acht ik deze voorstelling niet geheel onjuist, komt zij mij toch voor, verre van volledig te zijn. Het is waar, eene onzekerheid, als de heer L. bedoelt, kan in het Romeinsche regt in enkele gevallen voorkomen, waarin zij bij ons door het voorschrift van art. 601 opgelost zoude zijn; maar in den regel is de vraag, of het bezit al dan niet is overgegaan, reeds naar de beginselen van het Romeinsche regt zeer wel te beantwoorden. En ook in die gevallen geldt evenzeer de bepaling van ons artikel, dat, nadat de nieuwe houder op onloochenbare wijze het uitsluitend bezit heeft

verkregen, en terwijl hij rustig dat bezit voortzet, toch in wettelijken zin de vroegere bezitter nog steeds die hoedanigheid behoudt.

Neemt men dit aan (en ook de heer L. zal niet ontkennen, dat de toepassing van ons artikel zich althans dikwijls in dien vorm zal voordoen), dan volgt daaruit, dat bij ons geheel andere regelen behooren te gelden omtrent de vraag, hoe bezit behouden en verloren wordt, dan die bij de Romeinen dit onderwerp beheerschten. Men moet dan met prof. G. Diephuis komen tot eene onderscheiding tusschen bezit en bezitregt, van welke het eene verloren gaat, zoodra de oude bezitter in den overgang berust heeft, terwijl het tweede nog een jaar lang in wezen blijft. Verwerpt men die onderscheiding, gelijk de heer L. naar mijne meening teregt doet, dan moet men erkennen, dat ons bezitregt door andere beginselen beheerscht wordt dan het Romeinsche, en eene meer zelfstandige behandeling van onze regtsgeleerden dringend gevorderd wordt.

Wat mij aangaat, zoude ik art. 601 uit ons wetboek willen verwijderd zien. Wordt er door den vorigen bezitter binnen het jaar na den bezitsovergang eene actie tot teruggave ingesteld, dan is het, met het oog op de verjaring, zeer billijk, dat daaraan eene terugwerkende kracht worde verbonden, en hij, gelijk trouwens in de artt. 616 en 622 B.W. is bepaald, fictione juris worde geacht het bezit nimmer te hebben verloren. Doet hij zulks echter niet, dan begrijp ik niet, waarom het regt niet terstond den bezitsovergang zou erkennen. In vroegeren tijd bestond daarvoor eene voldoende reden, omdat het van belang was, dat men dien overgang als eene storing mogt beschouwen, en aldus den ouden bezitter het interdictum retinendae possessionis verzekeren. Thans echter, nu de wetgever uit de volheid zijner magt de burgerlijke regtsvorderingen regelt, kan het alleen verwarring verwekken, wanneer men een regtsmiddel tracht uit te breiden tot gevallen, waarvoor het eigenlijk niet bestemd is.

In zijn tweede deel behandelt de heer L. de Nederlandsche bezitactiën, en begint daarbij met een geschiedkundig overzigt te geven van de wijze, waarop zich in de latere middeleeuwen uit de gewere of saisine eene eigenaardige bezitactie ontwikkeld heeft, die, onder den naam van complainte in Frankrijk ontstaan, naderhand ook in ons vaderland werd overgenomen. Dit overzigt in bijzonderheden te volgen, is mijne bedoeling niet. Ik mag mij hiervan

te eer ontslagen rekenen, daar ik zelf in mijne reeds genoemde opstellen een soortgelijk werk heb geleverd, en ons beider onderzoek ons, althans wat de hoofdzaken betreft, tot gelijke resultaten heeft geleid. Is er op ondergeschikte punten hier of daar eenig verschil van meening tusschen ons, dan is het hier de plaats niet om daarop terug te komen.

Gewere was naar de Germaansche regtsbeschouwing in het algemeen het bezit van ieder, die eenige aanspraak op de zaak maakt. De eigenaar zoowel als hij, die een zakelijk regt uitoefent, hij, die zich op een persoonlijk regt kan beroepen, zoowel hij, die zonder eenig regt houder is, zij allen stonden in zooverre met elkander gelijk, dat er slechts ééne zakelijke regtsvordering was, waarbij over hunne regten beslist werd. Onderscheid in beginsel bestond er tusschen hunne aanspraken niet; de regter had slechts ééne vraag te onderzoeken, welk regt in ieder voorkomend geval als beter moest worden gehandhaafd, welk als het mindere verworpen behoorde te worden. Daarnaast vindt men melding gemaakt van de rechte gewere, het bezit, dat jaar en dag ongestoord geduurd heeft, en dat derhalve een vermoeden van regtmatigheid voor zich heeft. Wel sloot dit vermoeden niet alle daarmede strijdende regten van derden uit; maar toch was het sterk genoeg om den bezitter het regt te geven van gedurende het geding voorloopig in zijn bezit te worden gehandhaafd, zonder dat hij reeds bij den aanvang door een beroep op zijne autores de regtmatigheid van zijn bezit behoefde te bewijzen. Even als von Gerber, Walter en andere geleerden van den laatsten tijd, verklaart de heer L. zich dus tegen de meening van Albrecht en zijne eerste navolgers, alsof de rechte gewere eene soort van verjaring vormde, die alle regten van derden voor goed ophief.

Hierbij mag ik eene enkele opmerking niet verzwijgen. Indien de heer L. alleen bedoeld heeft eene voorstelling te geven van het eigenlijke Germaansche regt, zooals het b.v. in den Saksenspiegel en de daarmede zamenhangende regtsboeken zuiver voorkomt, dan stem ik geheel met zijne voorstelling in. Ik ga zelfs verder, en geef hem gaarne toe, dat ook in Frankrijk in den tijd, toen daar de complainte ontstond, dezelde beginselen golden. Streng genomen zoude dus hij, die alleen de geschiedenis dier actie wil ontwikkelen, zich daarmede kunnen vergenoegen. Plaatst men zich echter op een ruimer standpunt, zoodat men een volledig beeld van de ont-

wikkeling van het geheele regtsinstituut tracht te ontwerpen, dan maakt men zich op die wijze den strijd tegen de volgelingen van Albrecht wel wat al te gemakkelijk. Men ziet dan voorbij, dat na de gemelde regtsbronnen de rechte gewere, zoowel in Duitschland en ons vaderland als zelfs in Frankrijk, zich in eene zeer bepaalde rigting ontwikkeld heeft, om eindelijk, maar dan verbonden met eene opdragt voor schepenen, een karakter aan te nemen, dat met de verjaring, zooals Albrecht die bedoelde, ongeveer overeenstemt. Ik behoef hier natuurlijk niet vele bewijzen aan te halen, maar vermeld alleen, wat ons vaderland aangaat, het privilegie van Delft (1246) n°. 56. Si quis oppidanus patrimonium vel haereditatem alicujus mercatus fuerit praesentibus scabinis, et sine reclamatione per annum et diem vel amplius possederit, possessor ipsius patrimonii post dictum terminum, et si super hoc conveniatur, nulli tenetur respondere. Gelijksoortige uitspraken vindt men overal.

Wij hebben dus, indien men de geschiedenis dezer instelling in een paar hoofdtrekken zamenvat, het merkwaardige verschijnsel, dat het bezit van jaar en dag, hetwelk na de leges barbarorum in den Karolingischen tijd schijnt ontstaan te zijn, in Duitschland op geleidelijken weg is overgegaan tot eene soort van usucapio; terwijl het in Frankrijk wel denzelfden weg is ingeslagen, maar daarbij door de receptie van het Romeinsche regt is gestuit, en aldus tot het in het leven treden der complainte heeft aanleiding gegeven. In ons vaderland, waar de laatstgenoemde actie eerst later onder den invloed der Bourgondische heerschappij aan Frankrijk ontleend is, was op dat oogenblik de ontwikkeling in zuiver Duitsche rigting reeds zoover gevorderd, dat de Groot, die nog eenigermate het tijdperk van overgang vertegenwoordigt, de verjaring in overeenstemming met de oude bronnen op Duitsche wijze beschrijft, maar daarnaast dan ook geene plaats voor de Fransche complainte overhoudt. Meer dan door den heer L. geschied is, behooren deze omstandigheden naar mijne overtuiging op den voorgrond te worden gesteld, opdat men niet den indruk ontvange, alsof de complainte zich geleidelijk uit de oude gewere-actie ontwikkeld heeft. Integendeel; reeds in Frankrijk lag de naaste oorzaak van haar ontstaan in den strijd tusschen de ver uiteenloopende Romeinsche en nationale beginselen; en bij ons is nog veel meer aan eenen vreemden invloed, die den natuurlijken gang der regtsgeschiedenis heeft afgebroken, te denken.

Na de geschiedenis der complainte ontwikkelt de heer L. die der zoogenaamde réintégrande, waarbij hij aantoont, hoe het interdictum unde vi, hetwelk paus Innocentius III (c. 18, X, de Rest. Sp.) reeds gegeven had tegen hem, qui de caetero scienter rem recepit, onder de handen der latere canonisten langzamerhand zoo verre werd uitgebreid, dat het tegen elken derden houder werd toegelaten. Ook andere voorwaarden, welke het eigenlijke Romeinsche regt voor de toelating van het interdict stelde, werden meer en meer opgegeven, terwijl alle bedenkingen, die men daartegen konde inbrengen, werden beantwoord door een beroep op den regel, aan een kwalijk begrepen canon van het Decretum Gratiani (III, 1, 3) ontleend: spoliatus ante omnia restituendus. Toch vinden al die uitbreidingen, zij het ook door dit beroep gedekt, hare ware verklaring alleen in de omstandigheid, dat de ruwe middeleeuwsche maatschappij behoefte had aan eene krachtige handhaving van het bezit, en die beter kon vinden in de Germaansche bezitactie, die tegen elken derden houder gegeven werd, dan in het Romeinsche interdict, hetwelk alleen den dader voor het geweld aansprakelijk stelde. Toen dan ook in lateren tijd niet alleen eene meer grondige beoefening der Romeinsche regtsbronnen het interdictum unde vi in zijn waar karakter had leeren kennen, maar bovendien de toenemende orde en veiligheid alle vrees voor veelvuldige spoliatiën verdreven had, verloor het interdict wederom de daaraan toegevoegde uitbreidingen, totdat het eindelijk bij Pothier zijn zuiver Romeinsch karakter weder geheel heeft teruggekregen. Deze ontwikkeling wordt door den heer L. zeer duidelijk geteekend, en in bijzonderheden gestaafd.

Thans overgaande tot de bezitactiën in ons hedendaagsche regt, behandelt hij in de eerste plaats art. 619 vgg., waarin het interdictum unde vi wordt geregeld, en waar dit, in overeenstemming met de oude Romeinsche opvatting, in geval van gewelddadige ontzetting wordt toegekend, zoowel tegen degenen, die de gewelddadigheid hebben gepleegd of bevolen, als tegen hen, die zich te kwader trouw van het bezit hebben ontdaan. De groote moeijelijkheid van deze regtsvordering ligt, gelijk bekend is, in de bepaling, dat de aanlegger, om daarin ontvankelijk te zijn, slechts de daad der gewelddadige ontzetting behoeft te bewijzen. De heer L. meent op het voetspoor van Mr. J.H. de Sitter en prof. G. Diephuis, dat niettegenstaande deze woorden de actie alleen kan worden in-

gesteld door hem, die in den zin der wet bezit, en dus de huurder, om bij het meest gewone voorbeeld te blijven, uitgesloten is. De aangehaalde woorden zouden dan volgens hem beteekenen, dat, evenals zulks trouwens bij de Romeinen aangenomen was, de exceptie, die bij het interdictum uti possidetis bestond, dat partijen nec vi nec clam nec precario van elkander moesten bezitten, bij dit interdict verviel.

Gaarne breng ik alle hulde aan de wijze, waarop deze meening op nieuw verdedigd wordt door den heer L., die daarbij o.a. uitvoerig aantoont, hoe reeds ten tijde dat Cicero zijne rede pro Caecina hield, in de uitsluiting dier exceptie eene der eigenaardigheden van het toenmalig interdictum de vi armata gelegen was. Voor zoover het Romeinsche regt betreft, spreek ik zijn betoog ook niet tegen: maar toch moet ik met hem in gevoelen blijven verschillen, waar hij tot de toepassing op onze tegenwoordige wetgeving overgaat.

Zijn voornaamste bewijsgrond is deze: dat het woord *ontzetten* op zich zelf genomen een onvolledig begrip oplevert, hetwelk noodzakelijk aanvulling behoeft, en dat die aanvulling hier, waar het geldt eene bezitactie, en waar het gevolg moet zijn, dat men beschouwd wordt alsof men nimmer het bezit verloren had, uit den aard der zaak zoo moet worden geleverd, dat ook de ontzetting moet geschied zijn uit het bezit. Tegen deze redenering heb ik reeds dadelijk dit bezwaar, dat *ontzetten* is een feitelijk, *bezit* een juridiek begrip. Beweert men dus, dat het woord *ontzetten* op zich zelf onvolledig is, dan kan de aanvulling alleen plaats hebben door daaraan wederom een feitelijk denkbeeld te verbinden. Zoolang de wetgever niets anders zegt, kan men in het woord *ontzetten* alleen lezen het wegnemen van eene zaak, die men in zijne magt had, het ontzetten uit de nuda detentio.

Maar al zoude men dit onzeker achten, dan blijft nog het bezwaar over, dat de woorden zoo duidelijk zijn, dat zij geene tweeërlei uitlegging toelaten. Had de wetgever zich hier op zuiver Romeinsch standpunt willen houden, en sloegen zijne woorden dus terug, niet op art. 612, maar op art. 614, dan had hij zich geheel-anders moeten uitdrukken. Dit blijkt terstond, wanneer men zich afvraagt, wat regtens zou geweest zijn, indien hij de zaak had gelaten, zooals zij bij de gewone bezitactie (de complainte) geregeld was. De eischer zou dan

hebben moeten bewijzen 1. het bestaan van bezit in wettelijken zin, 2. het feit der ontzetting; de gedaagde kon dan excipieerende daarop antwoorden met het bewijs, dat het bezit vi, clam of precario van hem verkregen was. Wanneer dan nu in dien stand van zaken de wetgever verklaart, dat de eischer, om ontvankelijk te zijn, alleen het feit der ontzetting behoeft te bewijzen, zoo kan dit immers alleen terug zien op het bewijs, dat anders van hem zou kunnen gevorderd worden, en moet het noodzakelijk beteekenen, dat zijn bewijslast beperkt wordt tot dat ééne feit. Nimmer mag men daaruit afleiden, dat eene exceptie, die door den gedaagde had kunnen worden ingesteld, en waarvan het bewijs dus door dezen behoorde geleverd te worden, hem ontnomen wordt; had de wetgever dat gewild, dan had hij zulks op eene geheel andere wijze moeten te kennen geven.

Daarbij komt dan eindelijk, dat de heer Nicolaï, die het wetsontwerp moest toelichten, in de meest ondubbelzinnige termen dien zin aan de door hem zelf gestelde woorden gegeven heeft: ‘Celui, qui a été dépossédé par violence,’ zegt hij, ‘est recevable dans cette action en prouvant le seul fait de la spoliation; première différence entre cette action et celle en maintenue; pour réussir dans l'une, il faut prouver que l'on possédait; pour réussir dans l'autre, il suffit d'apporter la preuve de la spoliation.’ En nu moge men aan een dergelijk beroep alle waarde ontzeggen, wanneer daarmede eene verklaring verdedigd wordt, die met de woorden der wet in strijd zou zijn; hier, waar die woorden integendeel met de blijkbare bedoeling volkomen strooken, behoort eene dergelijke authentieke interpretatie als afdoend argument te worden geëerbiedigd. Ik mag de uitlegging van den heer L. dus niet aannemen, ofschoon ik volkomen de afkeuring deel, welke hij over de bepaling zelve uitspreekt, en eene bezitactie tot bescherming van iets, wat inderdaad den naam van bezit niet dragen mag, mij eene van de sterkste inelegantiae juris toeschijnt, die denkbaar zijn.

Wij komen vervolgens tot de complainte, de actie (of actiën) van artt. 605-618, B.W. Volgens den heer L. vindt men in die artikelen de beide mandamenten van het oudhollandsche regt, zij het dan ook in eenigszins vereenvoudigden vorm, terug. Tegen deze wijze van voorstelling is de heer Mr. J. Kappeyne van de Coppello, in Themis, 1870, bl. 352-425, opgekomen, om aan te toonen,

dat onze wetgever bij zijne regeling in het geheel niet aan de oudhollandsche praktijk heeft gedacht, maar eenvoudig een uittreksel uit Pothier's Traité de la Possession vervaardigd. De actie, welke in onze wet naast het interdictum unde vi is opgenomen, zoude dus niet bestaan uit de beide regtsvorderingen, welke onze voorouders onder de namen maintenue en complainte pleegden te onderscheiden, maar zoude zijn de ééne complainte en cas de saisine et de nouvelleté, welke in de ordonnance van LodewijK XIV (1667) geregeld, door tusschenkomst van den genoemden Franschen geleerde eene plaats in onze wetboeken gevonden had.

Wat mij betreft, zoo geef ik den heer K. aanstonds toe, dat Pothier de naaste bron is geweest voor de genoemde wetsartikelen, en dat, gelijk de opstellers van den Code Napoléon bij andere onderwerpen hadden gedaan, zoo ook hier onze wetgever zich meerendeels heeft bepaald tot het maken van een uittreksel van zijn werk. De vergelijking van dit werk met den Franschen tekst van het wetboek van 1830, waarop de heer K. zich beroept, laat daaromtrent geen twijfel over. Ook erken ik gaarne, dat deze omstandigheid over onzen titel een nieuw en belangrijk licht werpt, en men, evenals zulks in het obligatiënregt geschiedt, bij zijne verklaring meer dan thans wel gebruikelijk is, den uitvoerigen tekst van Pothier tot grondslag zal moeten leggen. Om slechts een enkel voorbeeld aan te halen, zoude de heer L. zeker niet in art. 617 gelezen hebben, dat, gelijk zulks vroeger bij den aanvang der omslagtige bezitsprocedures gebruikelijk was, ook thans nog een restablissement en sequestratie aan het onderzoek voorafgaan, indien de raadpleging van Pothier hem geleerd had, dat het artikel zeer eenvoudig ziet op het geval, dat geene der beide partijen haar uitsluitend bezit heeft kunnen bewijzen, en de regter hen dus met een ‘non liquet’ van zich zou moeten laten gaan. Maar zelfs aan eene juiste opmerking kan men eene al te eenzijdige toepassing geven; en dit doet, dunkt mij, de heer K. zeker, indien hij uit de omstandigheid, dat Pothier onzen wetgever tot gids heeft gediend, terstond de gevolgtrekking maakt, dat daarom het geheele verband van onze bezitactie met die onzer oudhollandsche praktijk geloochend behoort te worden.

Om dit oordeel te staven, wensch ik slechts een paar opmerkingen in het midden te brengen. In de eerste plaats herinner ik, dat, indien men zich de vraag, welke onze beide schrijvers verdeeld

houdt, stelt met het oog op het systeem onzer wetgeving, daarop in beiderlei zin kan geantwoord worden, zonder dat zulks praktisch noch theoretisch veel verschil maakt. Reeds in het oudhollandsche regt, vanwaar de twee actiën zouden ontleend zijn, kende men eigenlijk slechts ééne vordering, die diende om het bezit tegen elke soort van stoornis te beschermen. Het is waar, indien die stoornis van zoodanigen aard was, dat de geheele feitelijke detentie ontnomen was, dan ging aan de eigenlijke bezitactie een onderzoek vooraf omtrent de vraag, wie het goed gedurende het geding onder zich zou mogen houden. Maar toch bleef dit altijd niet meer dan een incident, en, was het als zoodanig voorloopig beslist, dan moest de zaak zich altijd oplossen in de gewone maintenue, het possessorium plenarium. In ons regt, waar het voorloopig restablissement is weggevallen, is het geheel hetzelfde geval. Stelt men het beginsel van art. 601 streng op den voorgrond, dan is slechts ééne actie denkbaar, die tot handhaving en bescherming strekt van het nog altijd voortdurend, maar gestoord bezit. Let men daarentegen meer op de toepassing, dan is er een onmiskenbaar verschil tusschen het geval, dat de bezitter alleen door deze of gene onregtmatige daad gestoord wordt, dan wel of hem het goed geheel ontnomen is. In het eene geval kan hij alleen verlangen in zijn bezit gehandhaafd te worden: in het tweede (en dit bedoelt art. 618) gaat de herstelling in de feitelijke detentie daarmede noodwendig gepaard. Het verschil is gewigtig genoeg om eene onderscheiding tusschen beide gevallen, en, zoo men wil, tusschen beide vorderingen te regtvaardigen.

Behandelen wij thans de vraag uit een ander oogpunt, dan blijkt het evenzeer van gering belang te zijn, of men voor deze eene of twee actiën met den heer K. eenen Franschen, dan wel met den heer L. eenen Hollandschen oorsprong aanneemt. Zelf stelt de heer K. op den voorgrond, gelijk trouwens algemeen erkend is, dat ook het oudhollandsche bezitregt zich niet uit het regtsbewustzijn onzer voorouders op regelmatige wijze ontwikkeld had, maar dat het onder vreemden invloed door hen was overgenomen. Zoo wij dus spreken van oudhollandsche bezitactiën, dan werken wij hierdoor in zekeren zin reeds eene verkeerde voorstelling in de hand; hetgeen zij kenden, was en bleef de Fransche complainte, die in hunne wetgeving was overgegaan. Wel kan men in latere eeuwen eene meer zelfstandige ontwikkeling opmerken; maar toch bepaalde het onderscheid

zich bijna geheel tot die gevolgen, waartoe de codificatie van Lodewijk XIV aanleiding gegeven had. Daarbij werd de proceduro vereenvoudigd, en de reïntegrande, die uit het Romeinsche en kanonieke regt ontleend was, afzonderlijk geregeld; zoodat er voor de eigenaardigheden, welke onze oudhollandsche complainte van de maintenue onderscheidden, geene noodzakelijkheid overbleef. Wat toen in Frankrijk geschiedde, is in 1838 bij ons tot stand gekomen; ook hier is de wijze van procederen aanmerkelijk bekort en vereenvoudigd, en is daardoor het voorloopig restablissement met al zijne gevolgen overbodig geworden. Al hetgeen derhalve het eigenaardig karakter van het oudhollandsche regt uitmaakte, verviel daarmede; en waarschijnlijk zal men zich de zaak dan ook wel op de meest eenvoudige wijze aldus moeten voorstellen, dat de wetgever voor hetgeen daarna overbleef, in Pothier de meest heldere voorstelling vond, en daarom geen bezwaar heeft gemaakt, hem tot leidsman bij zijne uiteenzetting aan te nemen. Had Bort evenzeer door duidelijkheid uitgemunt, en was zijn werk even geschikt geweest om tot dat doel te dienen, dan had hij hem even goed kunnen gebruiken. Eenige bedoeling om met de overlevering van ons regt te breken, en zich aan de Fransche regtsgeschiedenis aan te sluiten, behoeft men daarbij niet te zoeken, en mag men te minder veronderstellen, daar ook die navolging van Pothier niet zoo geheel slaafsch is geweest. Integendeel, juist bij het onderwerp, dat ons thans bezig houdt, is art. 618 nieuw; en, al moge nu de heer K. regt hebben bij zijne bewering, dat Pothier die bepaling niet had opgenomen, alleen omdat zij in zijne oogen van zelve sprak, verraadt juist de omstandigheid, dat onze wetgever daaraan wel behoefte gevoeld heeft, zijne bedoeling, om, hoe dan ook gewijzigd en beperkt, aan de oudhollandsche complainte eene plaats in zijn regtssysteem te blijven verzekeren. Zelfs de naam, dien de actie van dat artikel draagt, tot herstelling en handhaving, ziet blijkbaar op de vereeniging van het restablissement met de maintenue.

Welke der genoemde voorstellingen men echter verkiezen moge, in allen gevalle handelt men hoogst onvoorzigtig, indien men de bepalingen onzer wet, die niet altijd oven goed in elkander sluiten, gaat aanvullen door voorschriften, die, al zijn zij aan de oude Hollandsche of Fransche praktijk ontleend, in allen gevalle duidelijk in onze wet moeten zijn opgenomen, om ten onzent als verbindend te kun-

nen worden aangemerkt. Vooral daarom achtte ik het van belang op de betrekkelijke waarde van beide schijnbaar met elkander strijdende historische opvattingen te wijzen. Dat de heer L. zich wel eens aan deze fout schuldig maakt, hebben wij reeds gezien, daar hij in art. 617 het oudhollandsche voorloopige restablissement terugvindt, zonder de zelfs op zijn eigen standpunt voor de hand liggende bemerking te maken, dat er wel geene reden kon zijn om, als men toch de complainte deed voortbestaan, tegelijkertijd dit voorloopig regtsmiddel tot alle gevallen van maintenue uit te breiden. Maar ook de heer K. begaat, natuurlijk in omgekeerden zin, dezelfde onjuistheid bij zijne beschouwing omtrent het annaal bezit. Ik kom hiermede tot het tweede bezwaar, hetwelk de heer K. tegen de voorstelling van den heer L. aanvoert, en waarover ik nog enkele woorden in het midden wensch te brengen.

De vraag, die het hier geldt, is bekend. Zij is deze, of men, om eene bezitactie te kunnen instellen, gedurende een jaar het rustig genot moet hebben gehad, dan wel of iedere bezitter, hoe kort zijn bezit ook geduurd hebbe, aanspraak op bescherming maken mag. Dat zij praktisch van zeer weinig belang is, zooals de heer K. herinnert, is waar, omdat het geval bijna ondenkbaar is, dat een goed binnen den tijd van één jaar twee malen op onregtmatige wijze van bezitter verandert, en dus in den regel de eischer, zoo al niet zelf, dan toch door zijne autores, het rustig jarig bezit wel gemakkelijk zal kunnen bewijzen. Doch hoe dit zij, het geval kan zich voordoen; en zeker is de vraag wetenschappelijk even belangrijk als zij praktisch onbeduidend mag heeten, omdat zij met den regtsgrond voor de bescherming van het bezit in ons regt ten naauwste zamenhangt. Wordt de bezitter gehandhaafd, omdat hij wordt verondersteld regthebbende te zijn, dan is het hoogst natuurlijk, dat een termijn gevorderd wordt om aan die veronderstelling eene zekere mate van waarschijnlijkheid bij te zetten. Wordt hij alleen beschermd om onregtmatige aanvallen te weren, dan is er geene reden, waarom niet elke bestaande toestand op dezelfde behandeling aanspraak zou mogen maken.

In het oude Fransche regt waren de gevoelens over onze vraag zeer verdeeld; ofschoon de meesten tot eene toestemmende beantwoording overhelden. Ook de Napoleontische wetgeving behelsde hetzelfde beginsel; en duidelijk leert art. 23 C. de P.C., dat de

bezitactiën toekwamen aan hen, ‘qui depuis une année au moins étaient en possession paisible par eux ou les leurs.’ Onze wetgever liet deze bepaling in zijn Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering vervallen, niet echter omdat hij, wat onze vraag betreft, tot eene andere beslissing wilde komen, maar alleen omdat, gelijk hij uitdrukkelijk verklaarde, ‘gemeld artikel reeds in het Burgerlijk Wetboek was overgenomen.’ Dat derhalve het vereischte van annaal bezit, indien men zich streng houdt aan een zuiver Franschen oorsprong onzer bezitactie, ook bij ons zou moeten gelden, is zeker. Ik ga zelfs verder, en neem aan, dat uit de aangehaalde woorden des wetgevers voldoende zijn voornemen blijkt om daaraan ook in onze wet eene plaats te verleenen; ofschoon de heer L. ten dezen aanzien de zeer juiste opmerking maakt, dat in art. 605 de bezitactie uitdrukkelijk aan den malae fidei possessor gegeven wordt, en er daarnaast wel geene gegronde aanleiding kon bestaan, om een termijn te behouden, die alleen als vermoeden voor de goede trouw des eischers eenige beteekenis heeft.

Doch, wat hiervan zij, al deze onderzoekingen naar de opvattingen der oude regtsgeleerden en de bedoeling van onzen wetgever behooren te worden afgesneden door ééne bedenking: nergens in onze wet wordt het hier besproken vereischte gesteld, en de wetgever moet dus in dwaling hebbèn verkeerd, toen hij beweerde, dat het in het Burgerlijk Wetboek voorkwam. Het eenige artikel toch, hetwelk de heer K. met deze bewering in verband tracht te brengen, is het meermalen genoemde art. 601, volgens hetwelk men het bezit van een erf tegen zijn wil verliest, wanneer een ander zich daarvan in het bezit stelt, en gerustelijk het genot gedurende den tijd van een jaar houdt. Bezwaarlijk kan men daaraan echter eene zoodanige gevolgtrekking ontleenen, als de heer K. wil. Immers de aangehaalde woorden leeren ons alleen, wanneer het bezit van den vorigen bezitter verloren gaat, niet wanneer dat van den nieuwen verkrijger aanvangt. Wil men dit te weten komen, dan is de eenige bron in onze wet art. 590; hetwelk onbepaald leert, dat bezit verkregen wordt door de daad van eene zaak onder zijne magt te brengen, met het oogmerk om dezelve voor zich te behouden, en dus met betrekking tot onze vraag geheel andere resultaten geeft. Uit de wet zelve, zoodanig als die bij ons is aangenomen, kan men derhalve niets anders afleiden, dan dat elk bezit, hoe kort ook van

duur, aanspraak op bescherming maken kan; en, is dat het geval, dan mag geene historische bedenking, aan de oude Fransche bezitactie ontleend, er ons toe leiden om haar aan te vullen met bepalingen, welke de wetgever zelf misschien bedoeld, maar zeker niet uitgesproken heeft. Te minder kan daartoe aanleiding bestaan, omdat de voorstelling, welke ik met den heer L. aanneem, in overeenstemming is met de leer der oudhollandsche juristen, die ook de maintenue onbepaald aan elken bezitter pleegden te geven, en onze wet ons dus alleen terugbrengt tot hetgeen altijd in ons vaderland regtens is geweest.

Heb ik alzoo gelegenheid kunnen vinden om den heer L. te verdedigen tegen enkele bezwaren, welke zijne voorstelling reeds heeft uitgelokt, toch mag ik van zijne behandeling der complainte geen afscheid nemen, zonder ook van mijne zijde eene grief, trouwens van geheel anderen aard, te hebben in het midden gebragt. Het betreft den lof, op verschillende plaatsen aan onze wetgever toegekend voor zijne voorzigtigheid, omdat hij zich, waar het gold oude nationale regtsbeginselen, niet te snel tot verandering heeft laten bewegen door het geschreeuw van oppervlakkige beoordeelaars. Is het daarbij werkelijk des schrijvers bedoeling, dat de verwarde en tegenstrijdige voorschriften van de artt. 606 tot 622 in ons regt, zij het ook als maatregel van overgang, nog eenig nut kunnen stichten, dan moet ik mij ten stelligste tegen die lofspraak verzetten. Wanneer men de zaak ontdoet van allen omhaal, komt zij eenvoudig hierop neder, dat het bezit kan geschonden worden op tweeërlei wijze, of doordien het geheel aan ons ontnomen wordt, of doordien ons bezit door feitelijkheden wordt gestoord: aan die feiten dienen dus de regtsmiddelen, waardoor het wordt beschermd, te beantwoorden. Houdt men zich nu met de heeren K. en L. vast aan de fictie van art. 601, dan kan zulks geschieden door ééne actie, die al die feitelijkheden onder het algemeene begrip van stoornis omvat, en ze allen gelijkelijk bestrijdt; wil men die fictie niet, dan behoort men twee actiën te geven, met de twee onderscheiden wijzen van regtsschennis overeenstemmende. In plaats van die eenvoudige regeling vindt men echter, dat hij, aan wien het bezit ontnomen is, de keus heeft tusschen twee of drie actiën, ten deele op Germaansche, ten deele op Romeinsch-kanonieke beginselen berustende, die telkens op elkanders gebied ingrijpen, en die in de

gevolgen met elkander in lijnregten strijd zijn. Zoodanige toestand moge dan voor den oudheidkenner een belangrijk veld van studie opleveren; toch kan het, dunkt mij, niet luide genoeg herhaald worden, dat de wetgever in zijne taak tekort schiet, indien hij niet zorgt, dat in zijne wetgeving althans zulke strijdende elementen tot eenheid komen. Dat het maken van wijzigingen in de burgerlijke wetgeving niet ieders werk is, zooals de heer L. herinnert, is zeker waar; maar dit kan nooit eene verontschuldiging zijn voor hem, die geen bezwaar heeft gemaakt om als wetgever op te treden. Beter ware het dan, zooals von Savigny zijnen tijdgenooten aanried, zich van dit moeijelijke werk te onthouden en betere tijden af te wachten.

Trouwens, ook den heer L. is het met zijnen lof maar ten deele ernst, en aan het slot van zijn boek vereenigt hij zich met den algemeenen wensch naar eene meer eenvoudige regeling. Men zou dan ook bijna tot het vermoeden komen, dat het zijne bedoeling alleen geweest is, te kennen te geven, dat onze wetgever getoond heeft de noodige bekwaamheid te missen om het bezitregt op eene behoorlijke wijze te regelen, en hij daarom het verstandigst heeft gehandeld, door zich niet daaraan te wagen. Is zulks juist, dan klinkt de alzoo gegeven lof meer dan dubbelzinnig, en is hij ondeugender dan de scherpste afkeuring.

Eene andere hervorming, welkè de heer L. als dringend noodig voor ons bezitregt beschouwt, is de geheele afscheiding en zelfstandige regeling van het bezit van roerende zaken. Terwijl toch het zakelijke regt der onroerende zaken over het geheel genomen op Romeinschregtelijken grondslag berust, en althans de onderscheiding tusschen bezit en eigendom even streng wordt volgehouden als ooit in Rome plaats had, heerscht omtrent roerende goederen eene geheel andere opvatting. Zich naauw aansluitende aan de oude Germaansche denkbeelden, heeft ook onze wetgever bij deze laatsten de genoemde onderscheiding verworpen: art. 2014 bevat de bepaling, dat het bezit daar als volkomen titel geldt.

Tot de verklaring dezer woorden overgaande, beschrijft de heer L., hoe het Germaansche regt bij roerende goederen slechts één zakelijk regt kende. Geeft dus de eigenaar zijne zaak, om welke reden ook, vrijwillig uit handen, dan gaat daarmede dat zakelijke regt over op dien nieuwen houder. Een noodzakelijk gevolg hiervan is, dat, indien zij daar ontvreemd wordt, de vindicatie (aanvang)

toekomt aan dien nieuwen bezitter, niet, zooals wij op Romeinschregtelijk standpunt zouden onderstellen, aan den oorspronkelijken eigenaar. Deze heeft tegen hem, aan wien hij zijne zaak heeft afgegeven, niets dan eene persoonlijke vordering, en heeft het zich zelven te wijten, indien hij door het ligtvaardig schenken van zijn vertrouwen schade lijdt; waar iemand zijn vertrouwen verloren heeft, moet hij het weder zoeken.

Tegen dit beginsel, hetwelk met de Romeinsche begrippen in lijnregten strijd was, hebben de Romeinschgezinde regtsgeleerden zich ten allen tijde ten sterkste verzet. Toch is het in al zijne zuiverheid in onze wet opgenomen. Wel spreekt zij op vele plaatsen nog van den eigendom, die aan den uitleener, den verhuurder en dergelijken blijven zoude, maar inderdaad begaat de wetgever hier eene onnaauwkeurigheid, waartoe hij zelf werd verleid door den invloed van Romeinsche theoriën, aan welke het niet altijd mogelijk is zich geheel te onttrekken. Veel beter zoude hij dan ook gehandeld hebben, indien hij dien naam, die alleen tot misvattingen aanleiding konde geven, had laten varen, en het ronduit had verkondigd, dat ook de uitleener of verhuurder, wel verre van eigenaars te blijven, tegen den leener of huurder enkel eene persoonlijke vordering hebben. Alleen in zooverre acht de heer L. hen boven andere schuldeischers bevoorregt, dat zij, zoolang de zaak onder hunnen schuldenaar verblijft, daarop krachtens hun zakelijk regt bepaalde aanspraken kunnen doen gelden; maar daarom verandert het karakter hunner actie niet, en volkomen juist zoude de hier bedoelde eigenaardigheid zijn weergegeven, indien men die actie als eene geprivilegiëerde vordering had omschreven. Op die wijze zoude men den werkelijken toestand veel getrouwer hebben weergegeven, dan door te spreken van een regt van eigendom, zonder te bedenken, dat een zoodanig regt, ontdaan van de mogelijkheid om de zaak van elken houder op te eischen, dien naam inderdaad niet meer verdienen mag.

De voorstelling, welke de heer L. aldus van het in onzen tijd geldende regt omtrent roerende goederen geeft, en welke hij naar zijne gewoonte door een beroep op de geschiedenis staaft, acht ik over het geheel genomen juist, en evenzeer als hij zoude ik mij verzetten tegen hen, die eene zoo zuiver Germaansche bepaling als die van art. 2014 zouden willen krachteloos maken door de inmenging van Romeinsch-

regtelijke voorstellingen. Vloeit daaruit echter noodzakelijk voort, dat men niet meer van eigendom van roerende zaken zal mogen spreken? Zeker, wanneer men onder dien naam niets anders wil verstaan dan het absolute, tegenover allen geldendc regt op de zaak, heeft de heer L. regt deze vraag toestemmend te beantwoorden. Maar zoo absoluut is ook de eigendom van grondstukken nimmer opgevat. Teregt herinnert de hoogleeraar B.J. Gratama, die deze vraag in zijne jongste brochure behandelt, hoe zelfs in de praktijk der Romeinen zich allerlei omstandigheden voordeden, die het schijnbaar zoo strenge begrip van eigendom wijzigden en beperkten. Zoo gold b.v. schorsing of stuiting van verjaring tegen den een, tegen den ander niet; zoo zegevierde men met de actio Publiciana tegen den een en tegen den anderen niet, of won hij, die ten slotte voor den eigenaar zou moeten wijken. Dat dergelijke omstandigheden bij onzen eigendom van roerende goederen oneindig talrijker zijn, kan natuurlijk op de behandeling in beginsel geen invloed uitoefenen; bij beiden blijft het waar, dat het eigendomsregt, althans in de praktische toepassing, een meer of min relatief karakter vertoont. De heer Gratama leidt daaruit een argument af voor de door hem gewenschte mobilisatie van den grondeigendom; die gevolgtrekking laat ik vooralsnog in het midden, maar zeker moet ons deze bedenking voorzigtig maken om terstond den naam van eigendom te weigeren aan ieder regt, dat niet geheel aan de absolute voorstelling beantwoordt, welke de Romeinsche theorie zich daarvan vormde.

Daar komt bij, dat het regt van den oorspronkelijken bezitter, die de zaak uit handen gaf, het moge dan al den naam van eigendom niet geheel verdienen, toch zeker veel verder gaat dan hetgeen wij onder eene persoonlijke vordering verstaan. Zelf erkent de heer L., dat hij een zakelijk regt heeft, en, zoolang zij althans in het bezit des ontvangers is, haar met eene zakelijke actie kan reclameren. Maar wat zou dit beteekenen, indien men niet erkende, dat zijne betrekking tot die zaak veel inniger is dan die van hem, jegens wien de bezitter alleen de verpligting om haar te leveren en voor haar behoud te zorgen heeft op zich genomen? Van een regt van privilegie kan hier reeds daarom geene sprake zijn, omdat het niet betreft een voorrang bij de rangregeling, en dus op de opbrengst der zaak, maar zeer bepaaldelijk bedoeld wordt de afgifte in natura van het gereclameerde goed, des noods door een

revindicatoir arrest te verzekeren. Ik zie dus geen bezwaar om met onzen wetgever het regt, hetwelk de verhuurder of uitleener behoudt, eigendom te blijven noemen, mits men daaraan natuurlijk terstond toevoege, dat die eigendom is een zeer beperkt regt, hetwelk ophoudt, zoodra de zaak uit de handen van den huurder of leener vertrokken is, en dat tegenover derden deze laatsten als volkomen eigenaars beschouwd moeten worden. Wenscht de heer L. eene wetsherziening in dien geest, dat deze laatste bijzonderheden wat duidelijker op den voorgrond treden, en de titels II en III van ons tweede boek niet langer den schijn hebben, alsof zij onbepaald op alle goederen betrekking hadden, dan wil ik mij gaarne bij zijnen wensch aansluiten.

In de voorgaande bladzijden heb ik getracht, den lezer althans eenigermate eene voorstelling te geven van den werkelijk rijken inhoud van het geschrift van den heer L. Terwijl ik van harte hoop, dat die bij menigeen den lust tot eene meer volledige kennismaking moge opwekken, zij het mij vergund, alvorens dit overzigt te sluiten, nog eenmaal terug te komen op de brochure, welke ik zoo even genoemd heb, en die mij voorkomt om de oorspronkelijke denkbeelden, welke zij bevat, alleszins de aandacht onzer regtsgeleerden waardig te zijn. Ik bedoel die van prof. B.J. Gratama, over de hervorming van ons zakelijk regt aan grond en bodem.

Reeds vroeger had ik in dit zelfde tijdschrift (1869, aflev. 6, blz. 553 vgg.) gelegenheid er op te wijzen, hoe gebrekkig de wetgeving is, die ten onzent de overdragt van onroerende goederen regelt. Ik herinnerde toen, dat de belofte, door den heer van Crombrugghe in de vergadering der Staten-Generaal afgelegd, dat bedrog en dwaling onmogelijk zouden worden ‘pour l'homme tant soit peu attentif’, hare vervulling gemist heeft. Verre van dien; deels ten gevolge onzer wijze van boekhouding, deels ten gevolge van enkele bepalingen onzer wet, is de toestand meer en meer van dien aard geworden, dat hij, die een onroerend goed koopt of daarop geld schiet, menigmaal zelfs met de meeste zorg niet volkomen zeker kan zijn, of de persoon, met wie hij handelt, wel inderdaad regt heeft om zich als eigenaar te gedragen.

Dat die ongelukkige toestand in de praktijk tot vele klagten aanleiding geeft, kan worden afgeleid uit onderscheidene geschriften, die dat onderwerp behandelen, en waarvan enkele in het door mij bedoelde

overzigt zijn aangekondigd. Gelukkig was het derhalve, dat ook de regering van de noodzakelijkheid eener hervorming overtuigd bleek te zijn; bij besluit van 9 Februarij 1867, benoemde de Koning eene commissie over dit onderwerp, die op 21 April 1870 een verslag uitbragt, hetwelk later door den druk is publiek geworden. Moge het blijken een eerste stap te zijn geweest op den weg, die tot verbetering leiden kan!

De heer Gratama gaat insgelijks uit van de grieven, welke meermalen tegen de thans in gebruik zijnde registers onzer hypothecaire boekhouding werden aangevoerd, en welke hij tot drie hoofdpunten terugbrengt. Zij zouden namelijk 1°. verkeerd zijn ingerigt, zoodat vergissing en verwarring het gevolg is, 2°. onvolledig zijn, 3°. geene zekerheid geven. Enkele aanmerkingen deelt hij, andere verwerpt hij als overdreven; zoo ook dragen enkele der voorgestelde verbeteringen zijne goedkeuring weg, terwijl andere door hem bestreden worden. Het is mijne bedoeling niet, hier weder op al deze punten terug te komen; en te eerder mag ik mij daaryan ontslagen rekenen, omdat (en hierin ligt vooral het belang dezer brochure) de hoofdgrief des schrijvers veel dieper gaat en van een geheel anderen aard is. Openbare registers, zegt hij, hoe volledig, hoe zeker te vertrouwen ook, kunnen over vele gebreken in den eigendomstitel, die tegen derden kunnen werken, nooit licht verspreiden. Wel verre dus van zich met eene hervorming dier registers tevreden te stellen, is het voornamelijk de ruime kring, waarin het regt ten onzent zakelijk werkt, die het doel voor zijne aanvallen oplevert.

Evenzeer als de eigendom van roerende goederen, is die van onroerende in waarheid een relatief regt; en, hoe meer het verschil in waarde, dat vroeger tusschen beiden bestond, afneemt, des te meer zal dit relatief karakter ook van den eigendom aan onroerende goederen op den voorgrond treden. Dit zag onze wetgever voorbij, toen hij, onder den invloed van Romeinschregtelijke theoriën, aan den grondeigendom een absoluut karakter verzekerde, waardoor die tegenover een ieder en onder alle omstandigheden aanspraak op bescherming en handhaving verkreeg. Pijnlijk wordt dan ook in onzen tijd het regtsgevoel des volks aangedaan, wanneer hij, die welligt gedurende eene reeks van jaren heeft stil gezeten, als eigenaar gehandhaafd wordt boven derden, die te goeder

trouw bezitters zijn geworden, en die alles gedaan hebben, wat zij konden doen, wat men althans pleegt te doen, om zich van het goede regt van hunnen voorganger te overtuigen. Door deze omstandigheden bestaat er vooralsnog geen grondcrediet, hetwelk dien naam in waarheid verdient; nog altijd blijft het vertrouwen in de persoonlijkheid van hem, die zich als eigenaar voordoet, een gewigtig element der handeling; de waarde van het grondstuk kan niet de eenige vraag voor den kooper of hypotheekgever zijn.

Om dit gebrek volkomen te genezen, kunnen palliatieven als die, welke van onderscheiden zijden worden voorgedragen, niet voldoen, en behoort men te kiezen tusschen de beide eenige stelsels, waarin de zaak op consequente wijze geregeld wordt. Aan den eenen kant heeft men dan het Duitsche grondboek, hetwelk onder naauwkeurig toezigt van het Staatsbestuur wordt gehouden; waarin niemand als eigenaar wordt opgenomen, dan die zijn regt volledig heeft bewezen, maar hetwelk dan ook aan ieder, die er in opgenomen is, het regt geeft om als eigenaar gehandhaafd te worden. Aan den anderen kant heeft men de mobilisatie der onroerende goederen, waardoor dezelfde beginselen, die thans de roerende goederen beheerschen, ook op hen zouden worden toegepast, en de werking van den eigendom zich voor allen zou bepalen tot de zoogenaamde tweede hand, dat is tot hem, die het goed van den eigenaar zelven ontvangen heeft: tegenover derden behoort dan het bezit als volkomen titel te gelden.

Eene inrigting als die van het Duitsche grondboek is te zeer in strijd met onze vrijzinnige denkbeelden omtrent de taak en roeping van het Staatsbestuur, dan dat die in ons land en in onzen tijd zou kunnen worden aanbevolen. Evenals ik in mijn reeds vermeld opstel deed, verklaart ook de heer G. zich ten stelligste daartegen. ‘Een stelsel, dat zoo veel aan de beslissing overlaat van ambtenaren, dat hen zoo diep doet ingrijpen in het leven der ingezetenen, kan door geen vrijheidlievend volk op den duur verdragen worden. Vordert het toenemend overwigt van het kapitaal steeds meer zekerheid van het regt aan grond en bodem, dat overwigt, de vooruitgang in het algemeen, voedt ook den zin voor individuele vrijheid. En de individuele vrijheid verdraagt het niet, dat zij bij iedere handeling toestemming moet vragen van ambtenaren of regters.’

Er blijft dus alleen over het tweede stelsel, hetwelk geheel beantwoordt aan de rigting, in welke de regtsgeschiedenis voor den opmerkzamen beschouwer blijkt zich voort te bewegen. De Romeinen kenden de onderscheiding der zaken in res mancipi en res necmancipi, in zaken van meerder of minder waarde. Zij omringden de overdragt der eersten met allerlei symbolen, die den eigenaar, wanneer hij op het punt stond van zijne regten afstand te doen, een levendigen indruk moesten geven van het gewigt zijner handeling; met allerlei moeijelijkheden ook, die hem in de uitvoering van zijn noodlottig voornemen belemmeren moesten. In latere tijden vindt men de onderscheiding tusschen roerende en onroerende zaken, waaraan hetzelfde denkbeeld ten grondslag ligt. Hij, die een onroerend goed vervreemdt, verwerkt niet alleen zijne eigen regten, maar ook alle aanspraken, welke zijne afstammelingen of andere bloedverwanten in latere tijden daarop kunnen doen gelden. Hij wordt dus meer of min met een ongunstig oog beschouwd, en ontmoet allerlei financieele zoowel als juridieke bezwaren op zijnen weg: blijkbaar spant de Staat alle krachten in om hem terug te brengen van het plan, dat hij ter kwader ure heeft opgevat.

Meer en meer vallen deze hinderpalen weg, naarmate de waarde van het geld toeneemt, en de grondeigendom dus zijn betrekkelijk hooger gewigt verliest. Reeds is de goedkeuring, welke in vroeger eeuwen de bloedverwanten tot den voorgenomen verkoop moesten verleenen, meestendeels onnoodig geworden; reeds gaan er stemmen op, om de buitengewone belasting, waarmede de Staat de overdragt der onroerende goederen treft, te doen vervallen; reeds dringt men overal op meerdere waarborgen voor de zekerheid van den grondeigendom aan, vooral met het doel om de vervreemding en verhypothekering van den grond gemakkelijker te maken. Zien wij dus, onder de magt van het steeds wassend en steeds vermeerderend kapitaal, onroerende goederen meer en steeds meer met roerende goederen gelijk gesteld worden, dan mogen wij verwachten, dat het verschil tusschen erve en have ook in de toekomst steeds geringer zal worden.

Zal dat verschil ooit geheel wegvallen? Verschillende bezwaren, bovenal aan moeijelijkheden in de uitvoering ontleend, maken, dat, naar des schrijvers eigen meening, de maatschappelijke toestand wel nooit zoodanig zal worden, dat eene geheele gelijkstelling van

erve en have mogelijk, veel min werkelijk zal worden. Maar die gelijkstelling kan ook geschieden op eene andere wijze, die het vershil in rekening brengt, dat naar den aard der zaak tusschen beiden bestaat. Zij moge dan niet volledig zijn, toch zoude zij zoover kunnen reiken, dat de overgang van erve geschiedde als die van have. Naar den wensch van den heer G. zoude namelijk van ieder perceel een eigendomsbrief moeten bestaan, door den Staat uitgegeven of gewaarmerkt. Die brieven zouden aan toonder moeten luiden, en als roerend goed, door bloote overgifte van hand tot hand gaan; zoodat het aanhouden der registers met al zijne moeijelijkheden kon vervallen. Dat een zoodanige toestand mogelijk is, bewijst hij door een beroep op de wijze, waarop in sommige Duitsche staten, bepaaldelijk Bremen, het pandregt geregeld is. Gaat een grondeigenaar er daar toe over om hypotheek op zijne bezitting te nemen, dan ontvangt hij van de overheid bewijsstukken, naar goedvinden in onderdeelen gesplitst en aan toonder gesteld. Deze handvesten, die, naar men zegt, in de bedoelde streken zeer gewild zijn, behoeft hij slechts uit te geven, en zoo gaat, zoo niet het erve zelf, toch zijne waarde als roerend goed van hand tot hand.

Onuitvoerbaar zoude dus de wensch van den heer G. niet zijn, maar toch erkent hij, dat, al werd daaraan terstond voldaan, van de aldus gegeven gelegenheid tot mobilisatie der onroerende goederen vooreerst nog weinig gebruik zou worden gemaakt; de zaak strijdt nog te veel met onze zeden en gewoonten. Daarom bepaalt hij zich voorloopig tot het denkbeeld, om op een paar punten, de werking der ontbindende voorwaarde namelijk en de verjaring, het thans bestaand verschil tusschen roerende en onroerende goederen op te heffen of in te korten. Wat het eerste aangaat, zoo stelt hij voor, dat niet alleen iedere regtsvordering tot nietigverklaring, tenietdoening of herroeping, maar ook alle voorwaarden of tijdsbepalingen, door partijen gevoegd bij eene overdragt of vestiging van zakelijk regt, slechts tegen de tweede hand zullen werken, tusschen de personen zelven, die de handeling gesloten hebben. Wat het tweede punt betreft, zoo wenscht hij alle redenen van schorsing bij de verjaring op te heffen, en (behoudens eene enkele uitzondering van ondergeschikt belang) als algemeenen regel aan te nemen, dat zij berusten moet op eenen titel, in de

openbare registers vermeld, maar dan ook reeds na tien jaren verkregen.

Het vorenstaande uittreksel moge voldoende zijn om mijne in den aanvang uitgesproken aanbeveling te staven. Toch blijven nog enkele bedenkingen bij mij over, die ik den lezer niet onthouden wil.

In de eerste plaats vraag ik: is het wel zoo zeker, dat de geschiedenis van ons instituut zich, althans na de receptie van het Romeinsche regt, ontwikkelt in de rigting der mobilisatie? Dat de belemmeringen in het verkeer met onroerende goederen meer en meer wegvallen, en men te dezen aanzien naar grootere zekerheid streeft, om dit verkeer nog gemakkelijker te maken, is zonder twijfel waar; maar van daar tot de mobilisatie is een wijde sprong. De heer G. erkent zelf, dat deze slechts één der middelen (zij het ook in zijne oogen het meest geschikte) is om het gewenschte doel te bereiken. Voegt men daarbij de geringe kans op populariteit, welke hij aan de door hem voorgestelde maatregelen toeschrijft, dan is de gevolgtrekking niet gewaagd, dat de door hem als ideaal geschilderde regtstoestand niet is diegene, waarnaar de loop der geschiedenis ons onwillekeurig schijnt henen te drijven. Voor de tegenovergestelde oplossing in den geest van het Duitsche grondboek zou het hier bedoelde argument, indien men daaraan veel waarde hecht, minstens evenzeer kunnen worden aangevoerd.

En in de tweede plaats: zoude die regtstoestand inderdaad zoozeer alle bezwaren doen vervallen als de heer G. meent? Ook dit betwijfel ik. Ik begin met hem volkomen toe te geven, dat in de praktijk elke eigendom in meerdere of mindere mate relatief is, maar leid daaruit dan ook terstond de gevolgtrekking af, dat het onmogelijk moet zijn, alle gevallen op dezelfde wijze te behandelen, en dat bedenkingen, die onder zekere gegeven omstandigheden overwegend kunnen zijn, onder veranderde omstandigheden welligt voor andere bedenkingen zullen moeten wijken. Wanneer ik te goeder trouw eenig goed (roerend of onroerend) koop van iemand, die geen eigenaar is, dan hebben zoowel de ware eigenaar als ik ernstige aanspraken daarop: tusschen ons beiden moet de wet eene keuze doen; en hem, die daarbij wordt opgeofferd, treft altijd eene onbillijke hardheid. De beste wet is zonder twijfel die, waarin die keuze met de meeste regtvaardigheid plaats

heeft; maar daaruit vloeit volstrekt niet voort, dat zij altijd in dien zin zou moeten geschieden, dat de nieuwe verkrijger beschermd werd. Veel billijker handelt men door, wanneer het een goed geldt over welks identiteit geen kwestie kan zijn, welks regtstoestand in den regel aan iedereen bekend is, en welks overdragt, al maakt men die nog zoo gemakkelijk, toch altijd eene betrekkelijk weinig voorkomende gebeurtenis is, te erkennen, dat den nieuwen verkrijger eene zekere, zij het ook uiterst geringe, mate van nalatigheid te wijten is; meer althans dan aan hem, die, zonder dat hij er toe medegewerkt heeft, of er zelfs kennis van draagt, van zijn eigendom beroofd wordt. Bij zaken, die elk oogenblik niet alleen fictief maar werkelijk van hand tot hand gaan, is het geval anders; de nieuwe verkrijger kan daar welligt met den meest mogelijken ijver niet te weten komen, wie den vorigen dag haar eigenaar of bezitter geweest is. De heer G. erkent zelf, dat deze bezwaren het onmogelijk zouden maken, om zonder de tusschenkomst van eigendomsbrieven de mobilisatie aan te nemen; eene zoodanige fictie kan echter hoogstens eenige bezwaren in de uitvoering wegnemen, nimmer zal zij het regtsbewustzijn des volks kunnen verzoenen met een resultaat, welks onbillijkheid zoozeer in het oog springt. Daarenboven mag gevraagd worden, of het grondcrediet inderdaad met zulk eene uitsluitende bescherming van den nieuwen verkrijger gediend zou zijn, en of de zekerheid, dat het regt, mits wettig verkregen zijnde, tegen elkeen gehandhaafd zal worden, niet wel opweegt tegen het gevaar uit aanspraken van vroegere eigenaars ontleend, die toch altijd tot de uitzonderingen behooren.

Dat bij deze beschouwing omtrent het einddoel ook de middelen van overgang, die de heer G. aanprijst, door mij verworpen moeten worden, spreekt van zelf. Wanneer de ontbindende voorwaarden, en des noods ook de nog bestaande mogelijkheid eener ontbinding uit hoofde van wanbetaling, in de registers worden gepubliceerd (en hiertoe kan men den vroegeren eigenaar in billijkheid verpligten), heeft de nieuwe verkrijger het louter aan zich zelf te wijten, indien hij op eene zoo belangrijke omstandigheid geen acht geslagen heeft. Ook voor de afschaffing der verjaring zonder titel zie ik geen grond. Wel is het veel gemakkelijker, onderzoek te doen naar de regten van iemand, die een titel vertoont, dan naar die van hem, die enkel de verjaring kan inroepen; maar dat kan toch

geen beslissend argument zijn. Altijd zullen er gevallen overblijven, waarin de feitelijke toestand op geenerlei titel berust, en met die gevallen de noodzakelijkheid om, hoe dan ook, eindelijk dien feitelijken toestand in een regtstoestand te doen overgaan. Ook komt het mij voor, dat eene dergelijke regeling veeleer zou passen in het stelsel van het Duitsche grondboek dan in de denkbeelden van den heer G.; absoluter kan het regt des vorigen eigenaars toch wel niet worden opgevat, dan door aan te nemen, dat geene verjaring, ook niet de praescriptio immemorialis, den nieuwen verkrijger zal kunnen baten, indien hij geen titel bezit. Het laatste voorstel, waarnaar alle redenen van schorsing bij de verjaring zouden wegvallen, lacht mij het meeste aan. Teregt toch mag de nieuwe verkrijger vorderen, dat hij met zekerheid het tijdstip kenne, waarop zijn regt onbetwistbaar is geworden; terwijl de meer of minder geldige redenen, die den vorigen eigenaar tot stilzitten hebben bewogen, op hem, die ze niet kent en niet kennen kan, geen invloed behooren uit te oefenen. Voor de regten der zoogenaamde personae miserabiles kan de Staat op andere wijze zorgen; er is geene enkele reden, waarom hij, die op geheel toevallige wijze tegenover hen geplaatst is, daarvan het slagtoffer zou worden.

Ik eindig met de opmerking, dat de beide geschriften, waarvan in dit overzigt sprake was, hoe verschillend ook in aanleg en bewerking, toch in zooverre overeenstemmen, dat zij over menige vraag in ons zakelijk regt een nieuw en belangrijk licht verspreiden. Beiden noodigen den lezer tot ernstige en zelfstandige studie uit, en zullen op die wijze, hetzij dan middellijk of onmiddellijk, zonder twijfel een gunstigen invloed uitoefenen op de verbetering en ontwikkeling van ons regtswezen.

P.R. FEITH.

Napoléon III et la Belgique. - Le Traité secret, par Th. Juste. (Bruxelles, 1870.)

‘Parmi les régulateurs de l'opinion publique dans ce pays, il y a des écrivains qui ont méconnu injustement les services rendus à notre pays par la puissance qui a revélé au monde l'odieux traité de 1867, et qui l'a ensuite lacéré avec son épée victorieuse..... Il y en a, qui croient encore pouvoir accuser d'égoïsme le gouver-

nement de la Grande Bretagne.....' Het wantrouwen in deze regelen geschetst, heeft, volgens den Heer Juste, bij vele zijner landgenooten wortel geschoten. Hij heeft gemeend, als Belg, zijne stem daartegen te moeten verheffen, en aan dat protest hebben wij de hierboven genoemde brochure te danken.

De Heer Juste is een Belg, zooals de gebeurtenissen van en na 1830 die geschapen hebben, een volbloed vaderlander, zou men zeggen, indien het beginsel der nationaliteiten ons geene andere begrippen omtrent landen- en statenvorming geleerd had. Het kind eener omwenteling, welke voor het eerst van België een staat maakte, streefde zijne geheele studie er naar om op de geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden den stempel van afgeronden zamenhang te drukken. Lannoy, Lalaing, de belgische adel die in de 17de eeuw tegen Spanje in verzet kwam, Merey d'Argenteau in de 18de, ze waren hem de vertegenwoordigers dier *belgische* nationaliteit, voor wie na eeuwenlange onderdrukking eerst met Surlet de Chokier de dageraad van vrijheid en onafhankelijkheid aanbrak. Apologie volgde op apologie van de helden van den opstand van 1830, en het is waarlijk Juste's schuld niet, indien Europa niet een tol van bewondering betaald heeft aan de mannen, door wier toedoen eene staatsgemeenschap verbroken werd, welke voor het grootste deel van België zelf eene nationale gemeenschap was.

Een geschrift als dat, hetwelk wij hier bespreken, lag geheel op den weg van zulk een schrijver. Hoewel dweepende met *zijne* nationaliteit, acht hij het niet onraadzaam, het illusoire, dat welligt anderen daarin opmerken mogten, door waarborgen, zoo krachtig mogelijk, op te wegen. Een kleine staat, en daarbij een van nature niet volledig onafhankelijke, mag België in zijne oogen veilig een satelliet zijn, zoolang de wet van het planetenstelsel van kracht blijft, welke de groote lichtende ster steeds op eerbiedigen afstand houdt. Aan één zoodanig steunsel bij voorkeur gehecht, is de man der belgische nationaliteit tevens genoeg wereldburger, om het goedé te nemen waar hij het maar vinden kan; en voor het mogelijke geval dat het licht van de ster zijner predilectie eens voor haar verbleeken mogt, ziet hij reeds naar een ander, een met kracht en snelheid rijzend licht uit. Zoo verklaren wij ons de poging, door Juste in dit geschrift beproefd, om naast de 'eeuwige dankbaarheid,' die België aan Engeland verschuldigd is, nog een ander

gevoel, dat van aanhankelijkheid jegens den grooten Noord-Duitschen staat, op zijne landgenooten in te ënten. Naast den luipaard, den man met de knods.

Om het belang dat ook wij, Nederlanders, bij de zaak hebben, willen wij even van naderbij, en zoo objectief mogelijk, de aangeroerde onderwerpen beschouwen. Het is voor ons minder de vraag of België naar links en regts steun zoekt voor zijn onafhankelijk bestaan, dan wel of het met reden meent dien steun te hebben gevonden.

'Il dépendait de la Prusse, d'éviter la guerre de 1870' - zegt de Heer Juste - 'en livrant nos provinces aux convoitises du gouvernement français. Mais on ne devait pas attendre du vainqueur de Sadowa un acte, qui eût fait perdre à la nation prussienne l'estime du monde.' Dat is, in weinig woorden, veel gezegd, en wat hem, die het beweert, een tamelijk zwaren bewijslast oplegt. Het mogt daartoe niet volstaan, eenige voorbeelden van de 'convoitises françaises' aan te halen; het ware niet overbodig geweest ook de 'convoitises prussiennes' eens van naderbij te beschouwen, en - wat den sleutel voor een juist oordeel aan de hand doet - beider eerbied voor de verdragen te toetsen aan de gebeurtenissen van later tijd. Maar het beruchte traktaat, door de 'Times' gepubliceerd, dan, roept Juste ùit: dat werd toch van uit Berlijn alleen openbaar gemaakt met het doel om België tegen de aanslagen van Frankrijk te beveiligen! Wij moeten erkennen, dat deze laatste voorstelling voor ons geheel nieuw was, en kunnen dan ook zonder moeite begrijpen, dat des schrijvers landgenooten zich niet zoo dadelijk van de juistheid daarvan doordrongen voelden. Eene overeenkomst te ontwerpen of aan te nemen, en - niet wat de hoofdzaak aangaat, maar - in de bijzonderheden te bespreken, waarbij iemand zijn regtmatig eigendom ontnomen wordt, zulk eene handeling wordt doorgaans niet tot de goede oogmerken ten aanzien van den bedreigden persoon gerekend. Zeker zal later tijd eerst de juiste rol leeren kennen, die elke der partijen bij dat beruchte traktaat gespeeld heeft; maar, hoedanig die uitkomst ook zij, ons echt hollandsche spreekwoord blijft er op toepasselijk, dat den heler even slecht oordeelt als den steler. Graaf Russel drukte dit in het Britsche Parlement nog sterker uit, toen hij zeide: 'het is mij, bij het vernemen van dit traktaat, te moede, alsof ik eene

afspraak van twee vrienden beluisterd had, die een nachtelijken diefstal met inbraak bij mijn buurman voorhadden.' Al verkeerde de vriendschap in vijandschap, uit oneenigheid over de bepaling van het verdeelen van den buit, toch ware degeen die den beraamden aanval in eene aanklagt van zijn vroegeren bondgenoot veranderde, voor de bedreigde partij nog niet de best betrouwbare beschermer. Te beweren, dat de aanbrenger aldus handelde met het oog op de bescherming dier bedreigde partij, gaat wat al te ver.

De Heer Juste begaat een chronologisch vergrijp: van de pruissische zijde was dan ook alles gedaan om die verwarring in de voorstelling van het gebeurde te bevorderen. De openbaarmaking van het bewuste traktaat was een behendige zet in het schaakspel, dat von Bismarck met Napoleon speelde, vooral door de wijze en het oogenblik waarop zij geschiedde. Zij gaf de regtstreeksche aanleiding tot begeerde onthullingen; door het verzwijgen der data, en dus van het historisch verband, moest zij algemeen de gedachte wortel doen vatten aan eene onmiddellijke betrekking van het gepubliceerde stuk tot den uitgebroken oorlog. Ware die betrekking aanwezig geweest, dan zeker had er grond bestaan om aan te nemen, dat Pruissen, met België aan Frankrijk prijs te geven, den oorlog zou hebben voorkomen. Maar droeg die oorlog dan, in toeleg of begin, het minste kenmerk van op België gemunt te zijn? Waar lag het bewijs, dat Frankrijk België, of een deel van België, op Pruissen veroveren moest? Allerminst zeker in het te Berlijn in beraad genomen ontwerp-traktaat. Tamelijk algemeen was, meenden wij tot dusver, de overtuiging, dat de oorlog, door Frankrijk verklaard, tot werkelijk doel had Pruissen in Duitschland te vernederen; en die overtuiging zal door het geschrift van Juste niet aan 't wankelen worden gebragt. Eene andere vraag is, of, bij andere uitkomst van den oorlog dan die wij voorloopig aanschouwen, België niet den prijs voor den vrede had moeten betalen. Het gevaar, dat daarvoor bij den aanvang van den oorlog bestond, toen men met reden de strijdende partijen tegen elkaâr volkomen opgewassen meende, is reeds in de 'Nederlandsche Gedachten' op meesterlijke wijze uiteengezet. Op dit terrein der gissingen waagde von Bismarck ook eene stelling, in zijn veelbesproken circulaire van 29 Julij, dat namelijk Frankrijk, in plaats van den strijd voort te zet-

ten, na den eersten veldslag den besten, wel eens aan Pruissen had kunnen voorstellen om gezamenlijk België te veroveren, indien aan het ontwerp-traktaat geene openbaarheid gegeven ware. Wij plaatsen daar eene andere stelling tegenover, naar wij meenen, niet minder op de kennis van personen en toestanden gegrond. Het is deze, dat von Bismarck, ook na die openbaarmaking, gaarne bereid zou bevonden zijn op dien voet vrede te sluiten, indien slechts het krijgsgeluk aan Pruissen den rug had toegekeerd. - De oorlog, door Napoleon met ongelooflijke ligtzinnigheid begonnen, moge voor de pruissische natie eene onverwachte verschrikking geweest zijn, voor de staatkunde van Pruissen kon hij niet anders dan welkom zijn, en moeten wij dus aannemen, dat hij het was. Slechts op het slagveld wordt de Keizer van Duitschland gevonden: die woorden, reeds van '48 dagteekenend, zijn thans door de feiten bewaarheid. Wat niet mogelijk was te Frankfort of te Berlijn, werd waarschijnlijk te Versailles. Voor de voltooijing der éénheid van Duitschland, die in 1866 met een broederoorlog moest ingewijd worden, was een nieuwe oorlog onvermijdelijk. Maar dat men dan ook niet naar andere beweegredenen zoeke, waarom het Pruissisch Gouvernement met kwalijk verholen voldoening dien oorlog aannam. Ter wille der geschiedkundige waarheid, zie men in Pruissen niet den beschermer der kleinere staten, verwarre men den Duitschen Keizer van 1870 niet met die oude Imperatoren, die hunne beveiligende vleugelen uitstrekten over den Bourgondischen Kreits.

Het zou een vrij ijdel streven zijn, het ongelijk van den schrijver na te sporen, waar hij het behoud van België's integriteit in verband brengt met het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog, indien op goede gronden aan te nemen ware, dat, na den keer dien de zaken verkregen hebben, en bij de vermoedelijke bekrachtiging van dien ommekeer, Duitschland België's natuurlijke beschermer *worden* zou. Daarvoor zien wij echter aan de zijde van Duitschland geen belang; en in een tijd van openlijke en openlijk erkende regtschennis, zijn de belangen de voornaamste maatstaf voor ons oordeel. Bovendien is de grondslag, waarop Duitschland thans geformeerd wordt, een geheel andere, dan die waarop België rust. Het beginsel, waarvan de vorming van het koningrijk van 1815 uitging, voortgezet in België's onzijdigverklaring, heeft voor een

goed deel - niemand die het meer ontkent - uitgediend. Maar met dat andere beginsel, dat het eerste als vervangen heeft, en onder welks heerschappij thans het Duitsche Rijk één wordt, het beginsel der nationaliteiten, is het bestaan van België in lijnregten strijd. Zal Duitschland geneigd worden bevonden, het beginsel, waaraan het zijn kracht en roem ontleent, ter wille van België te verloochenen? - Wanneer wij, in weêrwil der tegenspraak des heeren Conti, aan de echtheid der nota, onder de papieren van Napoleon gevonden, gelooven, dan is het, wijl het daarin gezegde betreffende de nationaliteit van België, de juiste waarheid bevat en het den Keizer uitnemend te stade kwam op die waarheid nadruk te leggen. 'Il importe d'établir, qu'il n'existe pas une nationalité belge.' De bedoeling in die woorden van den franschen heerscher verscholen, is het scherpst gegispt geworden juist door degenen, die de zamenvoeging der landen en gewesten van Duitschen oorsprong het levendigst toejuichten. Alsof op grond van het fransche taal- en volkseigen annexeren, iets anders ware dan op grond van het duitsche; alsof Frankrijk, van België nemende wat fransch is, een grooter onregt begaan zou, dan toen Pruissen pruissisch maakte wat Duitsch was; alsof, eindelijk, Napoleon tegenover Koning Leopold in eene andere verhouding stond, dan Koning Wilhelm, na de opzegging van het Bondsverdrag, tegenover b.v. den Koning van Hanover! Maar het Pruissisch gouvernement wist wel beter; en von Bismarck, inziende dat aan Frankrijk's aanspraken, op grond van het nationaliteitsbeginsel, regtmatigheid niet te ontzeggen viel, kon niet anders dan daarin treden, al aarzelde hij om tot de verwezenlijking er van mede te werken. Op het standpunt der nationaliteiten zal elk Duitsch staatsman, al ware het ook onwillig, voortaan verpligt zijn zich te plaatsen. Dat standpunt, echter, erkennen wij het openlijk, mist zelfs den eersten van de waarborgen, die Juste voor België verlangt.

Vindt België die waarborgen in het belang van Engeland? Wij zijn getuige geweest van den indruk, dien de onthulling van de 'Times' op het laatst van Julij 1870 daar uitoefende. Wij hebben de declamatiën van parlementsleden en meetinghouders aangehoord, en de van verontwaardiging gloeijende dagbladen gelezen. Wij hebben gezien welk eene pressie, nagenoeg van alle zijden, op de Britsche Regering gelegd werd. En wat heeft dat alles te weeg ge-

bragt? De belofte om, in een tijdsgewricht dat legers van millioenen soldaten tegen elkander deed botsen, België te helpen met 20,000 man, onder uitdrukkelijke bepaling, dat Engeland zich niet verpligtte den staat, die zijne neutraliteit schenden zou, den oorlog aan te doen! Wat men niet verkrijgen kan, doet men verstandig niet te verlangen, en zoo heeft België - altoos met de uitzonderingen, waarop onze schrijver doelt - zich met de houding van Engeland tevreden gesteld. Wij kunnen zelfs, tot zekere hoogte, de dankbaarlieidsbetuigingen begrijpen en billijken, welke de bekendwording van Engeland's handeling bij de Belgische bevolkingen uitlokte. Één ding hopen wij echter vurig voor hen, die op België's integriteit prijs stellen, dat zij namelijk nooit op zwaarder proef zal gesteld worden, dan bij den tegenwoordigen oorlog het geval was. Het zou voor het behoud van het standpunt, dat Juste inneemt, niet alleen wenschelijk, het zou dringend noodzakelijk zijn, dat Frankrijk nimmer meer zijne grootheid, en de aantrekkingskracht die het daardoor op de waalsche gewesten van België uitoefent, herwon. Want, even zeker als die gewesten reeds wentelen in de as, waarvan het middenpunt Frankrijk is, evenmin zal Engeland duurzaam eene gebeurtenis kunnen afwenden, die als een onvermijdelijk gevolg daarvan in de sterren geschreven staat. - Engeland's belang is ongedeerd, indien een onafhankelijk Nederland op het continent blijft bestaan.

***In 't hoekje van den haard. Nieuwe levensbeschouwingen van Christoffel Crowfield. Uit het Engelsch van Mrs. Harriet Beecher Stowe. Met een aanbevelend woord van P. Bruyn. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1869.**

Het was te verwachten, dat, na den bijval dien *Ons Huis* en niet minder *De Kleine Vossen* van Mrs. Beecher Stowe mochten ontmoeten, *The Chimney Corner* van dezelfde hand en bevattende ‘nieuwe levensbeschouwingen van Christoffel Crowfield’, wel niet onvertaald zou blijven. Een ongenoemde kwect zich van de taak en deed het niet onverdienstelijk, zouden wij zeggen, indien wij konden vergeten of mochten vergeven zijne zonderlinge gewoonte

om gedurig, zoodra er sprake geweest is van vrouwen, meisjes, dames, moeders, de ondubbelzinnigst vrouwelijke wezens, te spreken van *hun* dochters, *hunne* toiletten en *hun* gemoedsaard.

De fijne blik en scherpe opmerkingsgave van Mevr. Stowe waarborgen wel reeds een onderhoudend en belangwekkend boek. Scheen in de romantische geschriften harer latere jaren de kracht harer verbeelding en samenstelling wel eens te kort te schieten om iets groots tot stand te brengen, onder het bescheidene kleed der ‘wereldbeschouwingen’ van Christopher Crowfield hebben die gaven te meer kans tot haar volle recht te komen. Maar Mrs. Stowe is ook eene Amerikaansche door en door, vol belangstelling in de sociale en politieke vragen, die haar vaderland in beweging brengen en daarvan volkomen op de hoogte; zij is democrate tot in merg en been, niet in den zin van den partijnaam, voorzeker, want politiek gesproken behoort de schrijfster van de Negerhut met hare familie wel met nadruk tot de republikeinen, maar bijv. in dezen zin, dat zij het herstel van vele grieven, onrechtvaardigheden en hardheden in de maatschappij alleen wacht van het stemrecht der vrouw en van haar aandeel in het bestuur der openbare zaken; zij is eene godsdienstige vrouw, van geen godgeleerden, maar van een zeer praktischen stempel, en die zekere aloude, schoone, welklinkende woorden wel eindelijk eens tot daad en werkelijkheid om zich heen wil zien worden; zij heeft eindelijk vroolijkheid en geest genoeg, een oog dat wijd genoeg openstaat om de dwaze zijde der menschen en menschelijke dingen op te vangen en eene pen, die genoeg geoefend is voor het werk, om tegen de taak opgewassen te zijn.

Die taak is nog zoo gemakkelijk niet. Het letterkundig *genre* der *opmerkingen omtrent, blikken en grepen in, gedachten over*.... ja waarover? - over 't geen men dan het *menschelijk leven* noemt, een *genre*, dat zich achter allerlei verrassende boekentitels verbergt, heeft zijne eigene bezwaren. Het heeft eene neiging om laag bij den grond te vliegen. Het loopt gevaar van beurtelings nuchter en pedant te worden. Zijn bijna onvermijdelijke catechisatietoon dreigt de lieden te verbitteren of te vervelen. Opmerkingen, die in den loop van betoog of verhaal op wettige, natuurlijke wijze geboren worden, waarheden of nieuwe opvattingen van oude waarheden, die u inderdaad invallen en, gelijk ze u invielen, uit uwe pen vallen, zullen zelden missen uwen lezer te treffen. Zij zijn echt!

Tien tegen een, dat zij juist om die reden een eigen, oorspronkelijk kleed van u medekregen. Maar het geval verandert, zoodra gij u nederzet met het meer of min bepaalde doel om deze wereld en dit leven te ‘beschouwen’, te ‘overblikken’ of er ook iets op te zeggen of aan te merken zou zijn, er in te ‘grijpen’ op hoop, dat uw opgestroopte arm met iets bruikbaars in de vuist uit de levenswateren zal te voorschijn komen, of te overdenken eindelijk, welke ‘gedachte’ ditmaal door u bedacht zal worden. Dan is er, of men 't weet of niet, eene fabriek in werking gebracht en 't geen men levert is fabriekwerk. En dat fabriekwerk wordt slecht, zoodra de geest eens niet getuigt en de afgematte verbeelding opgezweept moet worden tot onwelkome inspanning. 't Wordt onnatuurlijk, opgeblazen en tevens onbeteekenend of aandoenlijk en tevens onwaar, vol eigenwaan en aanmatiging. Dit is de reden, waarom zoo vele van deze fabriekboekjes, ondanks uitlokkenden titel en keurig uiterlijk, vergeten worden als de gele bladeren en waarom het genre der *essays* en *reviews* hier en in het buitenland zoo ondragelijk dor begint te worden.

Mevrouw Beecher Stowe is zeker de meeste dezer klippen en banken met beproefde zeemanschap, vlug en sierlijk voorbijgezeild.

Voor 't overige wete men, dat het ‘beschouwende’ oog van Christopher Crowfield ditmaal bij voorkeur op vrouwelijke belangen is gevallen, en dat zijne indrukken, eer zij tot ons komen, Amerikaanschen kleur en stempel hebben medegekregen. Is het er te minder om, om de eene of andere reden? Wij zullen ons wel wachten het te zeggen. Nu de uiterste linkervleugel van de strijdsters tegen de ‘slavernij’ der vrouw in rechtmatige fierheid eene eigene plaats in het leven zoekt in te nemen, naar 't schijnt bij voorkeur op den versten heuvel tegenover het kamp van ons, tirannieke mannen, willen wij geene andere taal voeren, dan dat wij onze ongeveinsde belangstelling wijden aan al wat de vrouw aangaat, en aan vragen als deze: *Welke zijn de vereischten voor een smaakvol toilet? Over toilet, of wie schept de modes? Waarmede zullen wij onze gasten aangenaam bezig houden? Wat werk hebben wij voor de vrouw?* Wij voor ons willen voor geen enkel uur van ons leven den invloed, raad en steun der vrouw missen en niets liever dan uit haren mond, even vrij van het dogmatisme der oude gewoonten als van dat der nieuwere eischen, een dier woorden van wijsheid

en gezond verstand, als zij ze zoo uitnemend geven kan, opvangen. Wat dunkt u van de volgende opmerking? America bezit als men weet, een uitnemend stelsel van lager en middelbaar onderwijs. Het licht der kennis stroomt er met breede golven. Niets is meer gewoon, dan dat de meisjes op veertienjarigen leeftijd moeder en vader ver voorbij zijn in kennis en ontwikkeling. Zoo behoorde het te zijn: Gerrit, de meesterknecht, en Lysbeth zijne vrouw, zijn bij 't harde tobben om vooruit te komen in de wereld, in schoolontwikkeling achterlijk gebleven en, dit hebben ze elkaar beloofd, dat ongeluk zou hunnen kinderen niet overkomen. Maar niets meer gewoon dan nu ook, dan dat dochterlief, die op school uitmuntte misschien, zich misplaatst gevoelt onder vaders dak en weinig lust bespeurt om, als moeder in haar tijd, met dienen en werken haar leven in te treden. Zij willen dus alle - gansche scharen van lieve meisjes, dochters van groote ambachtslieden en kleine burgers willen dus bij het onderwijs geplaatst worden, maar eindigen met, daar op de scholen alle plaatsen overbezet zijn, nuttelooze, verwende wezens en ongelukkig voor zich zelve te worden. Middelerwijl zijn er een aantal huismoeders, die - als in Marianne's geval geestig wordt verhaald - een hoog loon, kostelijk voedsel, een luchtig, warm onder-dak en een liefdevolle behandeling zouden willen geven aan de beschaafde vrouw, die in haar huis een zeker aantal eerlijke, fatsoenlijke, afwisselende werkzaamheden zou willen verrichten, die tot het *dienen* behooren - huismoeders intusschen, die tot al de ellenden van luie, oneerlijke en ruwe meiden gedoemd zijn, omdat men wel als *jufvrouw* aller voetveeg wil zijn, maar niet als *meid* gelukkig dienen.

Maar America is Nederland niet! Wij zijn nog ver van de nadeelen, die een overvloed van verlichting en beschaving, helaas! ook met zich sleept, verwijderd! Zou dat inderdaad zoo zijn? De democratie van de overzijde der wateren dringt met geweld al de poriën van ons Europeesch burgerlijk leven in en onze achtenswaardige diplomaten doen hun best haar in de hand te werken. Zou het in elk geval nog geen tijd zijn om te denken aan de verheffing van menigen tak van arbeid tot de hoogten van achting en eere?

A. Nov. 30, '70.
S. GORTER.

Een woord over den militairen toestand van Nederland.

Nog altijd houdt den krijg aan tusschen Frankrijk en Duitschland, en de stand van zaken is nog niet van dien aard, dat men zeggen kan wanneer die krijg zal eindigen. Maar de laatste tijd heeft ons gewend aan zoo verbazende, zoo geheel onvoorziene gebeurtenissen, dat zeer goed op het oogenblik, dat deze bladen ter kennis van het algemeen komen, de toestand van zaken weêr geheel anders is, dan zij was toen die bladen werden geschreven. Niets zoo ijdel en zoo ondankbaar als over de toekomst te willen spreken, nu de loop der gebeurtenissen zoo met alle waarschijnlijkheid spot en zoo alle berekeningen van het menschelijk verstand teleurstelt; wij leven in een tijd, waarin men zich over niets moet verwonderen. Daarom is het zeer goed mogelijk, dat wij van eene verkeerde onderstelling uitgaan, wanneer wij hier aannemen, dat deze oorlog geheel ten nadeele van Frankrijk eindigt en Duitschland daardoor een beslissend overwigt verkrijgt en de magtigste mogendheid van Europa wordt; - toch is het met die onderstelling, dat wij den militairen toestand van ons vaderland in algemeene trekken willen nagaan, en onderzoeken welke waarborgen die ons oplevert voor de toekomst.

Een enkel woord over den thans nog gevoerden oorlog moge voorafgaan.

Die oorlog is geen oorlog tusschen twee vorsten, twee regeringen: het is een oorlog tusschen twee *volken*. Daarom is het ook geheel en al overbodig om te onderzoeken, welke der regeringen door hare handelingen dien oorlog heeft doen uit-

breken; die oorlog is het noodwendig gevolg geweest van den tot haat en vijandschap geklommen naijver tusschen het Fransche en het Duitsche volk; en de schuld der regeringen heeft hoofdzakelijk alleen daarin bestaan, dat zij niet gedaan hebben wat de pligt is van eene goede regering; dat zij niet door verstandige bezadigdheid dien naijver hebben trachten weg te nemen, die haat en vijandschap in de geboorte hebben trachten te smoren. Die pligt is verzuimd: zoowel de eene als de andere regering heeft meer dan eens de volksdriften in zulk eene mate aangewakkerd, dat het menschdom thans de wrangste vruchten daarvan plukt; - maar het gedane is niet ongedaan te maken; en gemakkelijker is het de hartstogten van een volk te ontbreidelen dan die hartstogten weêr aan banden te leggen. De regeringen werden hier meêgesleept door de openbare meening tot het oorlogvoeren; en daarom - wanneer men er zoo op aandringt om niet aan een enkel mensch het regt van oorlog verklaren in handen te geven, maar daarover het geheele volk te laten beslissen - dan is dit mogelijk een zeer regtmatige eisch, maar die zich toch moeijelijk gronden kan op de gebeurtenissen van 1870, want zoowel het Fransche als het Duitsche volk hebben het uitbreken van den oorlog met hun bijval en toejuiching begroet. De volkeren zijn, even goed als hunne regeringen, medepligtig geweest aan dien oorlog.

Verbazend is de loop der gebeurtenissen geweest. Men had misschien wel gedacht, dat de overwinning aan de zijde van Duitschland zou zijn; maar niemand had zich kunnen voorstellen, dat reeds in de eerste maanden die overwinning zoo volkomen zou wezen en de Fransche legers zoo ontzettende en zoo smadelijke nederlagen zouden ondergaan. Die uitkomst heeft de gemoederen op de geduchtste wijze geschokt; en de talrijke afgodendienaars der fortuin hebben zich toen gehaast om zich voor de opgaande zon te buigen, den overwinnaar lof toe te zwaaijen en den gevallene te verguizen. Was men in vorige jaren overdreven ingenomen met de Fransche legerbenden en had men toen geen woorden genoeg om lof toe te zwaaijen aan de onstuimige en onwederstaanbare dapperheid der Zouaven, die keurbende bij uitnemendheid, - thans sprak men met geringschatting van Napoleon's troepen, en hemelhoog daarentegen verhief men die zijns tegenstanders: bij de Duitschers was alles uitmuntend en volmaakt; daar was orde, geestdrift, vaderlandsliefde en dapperheid in de hoogste mate. Men

zag voorbij dat ook hierin het geluk zeer veel afdoet; dat een overwinnend leger gewoonlijk niets anders dan goede hoedanigheden vertoont, een geslagen leger niets anders dan leemten en gebreken zigtbaar maakt; dat de uitkomst van een veldtogt meestal minder afhangt van de troepen dan van de aanvoering; dat die aanvoering bij de Pruissen uitmuntend is geweest, bij de Franschen jammerlijk slecht; en dat hoofdzakelijk aan die zoo uiteenloopende aanvoering de nederlagen van Metz en Sédan zijn te wijten. Die nederlagen waren het noodwendig gevolg van verstand aan de eene zijde, onverstand aan de andere.

Maar de buitengewone grootte en omvang van die nederlagen? Frederik II nam bij Pirna 14,000 Saksers krijgsgevangen, Napoleon I dwong bij Ulm 30,000 Oostenrijkers de wapenen neêr te leggen, Dupont moest zich te Baylen met 18,000 Franschen aan de Spanjaarden overgeven; dat waren in der tijd wapenfeiten, waarvan de wereld gewaagde, en wat beduidt dat toch, in vergelijking van de gebeurtenissen van onze dagen; wat zijn Pirna, Ulm en Baylen, in vergelijking van Metz en Sédan, waar legers van honderdduizend man, van ver over de honderdduizend man, de wapenen nederleggen voor den overwinnaar?

Het antwoord hierop is, dat, zonder het buitengewone van die wapenfeiten van onze dagen te ontkennen, men toch evenwel ook in aanmerking moet nemen, dat de groote omvang der door de Franschen ondervondene nederlagen zich laat verklaren door de groote uitbreiding der getalssterkte van de legers bij de hedendaagsche oorlogen. Bij Ulm, bij het begin van den veldtogt van 1805, telde Napoleon's leger in Duitschland 180,000 man, dat van zijne tegenpartij was veel minder sterk; en op het oogenblik waarop wij dit schrijven (December 1870), nu de oorlog reeds aanzienlijke verliezen van menschenlevens heeft gekost, beweert men toch, dat zich in Frankrijk eene magt bevindt van niet minder dan *achtmaal honderdduizend* Duitschers, waar eenige honderdduizenden Franschen tegenover staan. Daar, waar de getalssterkte der legers op eene zoo reusachtige wijze is toegenomen, is het natuurlijk, dat ook de verliezen bij de veldslagen, door die legers geleverd, oneindig grooter zijn dan vroeger.

Die groote toeneming van de getalssterkte der legers is vooral te wijten aan de wijze waarop Pruissen zijne legers zamenstelt en waardoor de andere Europesche mogendheden gedwongen zijn

geworden, min of meer ook de zamenstelling van hunne legers te wijzigen. In Pruissen maakt geheel het volk het leger uit; - eene uitmuntende inrigting, zoodra het aankomt op de verdediging van den vaderlandschen grond; zoodra het een strijd geldt, waarin allen het hoogste belang stellen. Maar niet voor verdedigende oorlogen alleen, ook voor aanvallende oorlogen, voor het maken van veroveringen, bezigt Pruissen zijne wapenmagt; en dan heeft zulk eene zamenstelling van het leger groote bezwaren. 't Is waar, die bezwaren doen zich weinig gevoelen, wanneer - zooals in 1864 en 1866 - de oorlog maar kort duurt; en daar die zamenstelling het middel geeft om zeer sterke legers te velde te brengen, heeft men dikwijls het middel om den oorlog spoedig te eindigen, wanneer men te doen heeft met een vijand, die over veel minder sterke legers heeft te beschikken. Maar wanneer een oorlog geruimen tijd aanhoudt, dan worden de bezwaren, verbonden aan zulk een zamenstelling van het leger, voor het volk zeer groot en zeer drukkend.

Bij het Pruissische leger heeft men de kern van het volk, het rijke, beschaafde, verlichte, verstandelijk ontwikkelde gedeelte des volks; dat maakt het leger beter en krachtiger; maar dat maakt ook de verliezen veel gevoeliger, welke dat leger ondervindt. In godsdienstigen zin gesproken, zijn alle menschen gelijk, en dus in dien zin doet het er niet toe, of hij, die op het slagveld sneuvelt, een arm, onwetend daglooner is, of een man, die door kennis en vermogen uitmunt; - maar toch, de kracht des volks lijdt door het sneuvelen van den eenen oneindig meer dan door het sneuvelen van den anderen. Als bij een veldslag duizend Fransche soldaten den dood vinden, die in den regel geen huisgezin hebben, geen vrouw of kinderen, en die meestal behooren tot de minst ontwikkelde standen der maatschappij, dan is dat voor Frankrijk veel minder verlies dan voor Duitschland het sneuvelen van duizend Duitsche soldaten, die zeer dikwijls hoofden van huisgezinnen zijn, die zeer dikwijls tot het verstandigste en verdienstelijkste gedeelte des volks behooren. Daarom, wanneer de oorlog wat lang aanhoudt en wat groote verliezen te weeg brengt, dan worden de nadeelen van die Pruissische legerinrigting zeer merkbaar: landbouw, handel, nijverheid, kunsten en wetenschappen, alles kwijnt dan of staat stil, omdat de werkende en denkende krachten door den oorlog daaraan zijn onttrokken;

en van huis tot huis wordt dan de mare aangekondigd van het sneuvelen van een der magen; en schier geen woning waarin dan de rouw niet binnendringt.

Dat alles en erger getroost zich een volk, wanneer het er op aankomt om zijne vrijheid, zijn bestaan te verdedigen; - Leyden's burgers hebben daarvoor den wreedsten hongersnood getrotseerd. Maar wanneer het enkel te doen is om aan te vallen, om te veroveren, om uitbreiding van magt en heerschappij, dan is een volk minder bereid om zulke zware offers te brengen; dan zal de geestdrift spoedig uitdooven; dan zal de galm der vaderlandsche liederen spoedig verflaauwen; en dan komt spoedig het denkbeeld op, dat men te zware offers betaalt voor den wapenroem, waarmede de gevoerde oorlog den Duitschen naam omgeeft. Maar in Pruissen heeft de regering den loop der zaken geheel in handen; het naberouw van het volk blijft dus ijdel en baat niets; en ook hieruit kan men zien, dat eene legerinrigting als in Pruissen alleen is goed te keuren onder de voorwaarde, dat het volk zijn wil genoegzaam kan uiten en doen gehoorzamen, en daardoor kan beletten, dat er misbruik gemaakt worde van zulk eene legerinrigting. Ontbreekt die voorwaarde, dan is die legerinrigting een gevaarlijk middel voor een heerschzuchtig veroveraar om zijne neiging den vollen teugel te vieren; dan is die legerinrigting een ongeluk voor een volk.

Het heeft ook bij ons te lande evenmin als elders bij dezen oorlog ontbroken aan uitbundige lofredenaars van het Duitsche volk, aan beschimpers van Frankrijk; en men is daarbij vaak te werk gegaan met eene overdrijving, die strenge afkeuring en veroordeeling verdient. Duitschland was in sommiger oog een ideaal; bij dezen oorlog, zeide men, streed het voor regt, voor vrijheid, voor waarheid en deugd; bij de Duitschers was alles goed, edel en verstandig; zedelijkheid en godsdienst hoorden daar te huis; op de meest menschelijke wijze voerden zij den oorlog; en hun vroom opperhoofd liet nooit na aan God de eer toe te schrijven van de behaalde overwinningen. De tegenpartij van Duitschland werd daarentegen op de zwartste wijze afgeschilderd; alles was daar slecht en ellendig; geen waarheid, geen kracht was daar meer aanwezig; het Fransche volk was door eene onzedelijke letterkunde tot in den grond bedorven; daar was niets goeds meer meê aan te vangen; het moest maar van de aarde verdwijnen, even als weleer die bedorven volkeren,

die den grond bewoonden, waarop de stammen Israëls zich zouden vestigen.

En zulke onzinnige, godslasterlijke taal kwam soms zelfs uit den mond van de mannen der wetenschap; van hen, van wie men allereerst kalmte en zelfbeheersching mogt vorderen; en bij ons waren er, die ons wilden diets maken, dat ook wij moesten juichen in de zegepralen van Duitschland en in Frankrijk's diepe vernedering; want de Duitschers waren immers onze broeders; wij behoorden immers ook tot den Germaanschen stam. Even alsof wij daarom geheel en al de herinnering moesten uitwisschen van al dat goede en groote, dat sinds eeuwen her de schitterende vernuften en uitstekende geesten van Frankrijk hebben voortgebragt; van die uitnemende diensten, die rede, beschaving en vrijheid aan hun denken en werken te danken hebben!

God lof! daar zijn ook bij ons uitstekende mannen geweest, die met de kracht der overtuiging die dwaze partijdigheid ten aanzien van Duitschland hebben bestreden, en die indachtig hebben gemaakt aan de gevaren, waarmede de zegepralen van Duitschland ons konden bedreigen. Groen van Prinsterer behoort hier allereerst genoemd te worden, een man, wiens staatkundige en kerkelijke meeningen zoo vaak tot bestrijding uitlokken, maar die hoogen eerbied en sympathie verdient, evenzeer om zijne uitstekende kennis en vermogens, als om het warme hart, dat hij zijn vaderland toedraagt; hij is Hollander van top tot teen. Met hem hebben anderen evenzeer de loffelijke taak vervuld van het onregt te bestrijden, door velen ten aanzien van Frankrijk gepleegd, en de uitbundige lof aan Duitschland toegezwaaid aan den toets van het onderzoek te onderwerpen. Het gezond verstand, ons volk zoo eigen, komt daardoor spoedig tot het besluit: dat het verkeerd is, zoo al het goede alleen aan de eene zijde te willen zoeken, al het kwade alleen aan de andere; dat het Fransche volk zijne gebreken en ondeugden heeft, die het vaak op de ligtzinnigste wijze ten toon spreidt, maar ook zijne deugden en groote hoedanigheden; dat het aan dit voll is, dat wij de beginselen van 1789 hebben te danken, die Europa met een nieuw leven hebben bezield en overal den sluimerenden vrijheidsgeest hebben doen ontwaken; dat de Fransche letterkunde, die men thans - om enkele ongelukkige voortbrengselen van enkele wufte schrijvers - met den naam van *onzedelijk* brandmerkt, eene letterkunde is, die nu

en ten allen tijde groote en schitterende vernuften heeft voortgebragt, mannen, die eene krachtige en weldadige werking hebben uitgeoefend op verlichting en beschaving; ontken dit, zoo ge durft, en wij noemen u de namen van Bossuet, van Pascal, van Descartes, van Montesquieu, van Guizot, van een aantal anderen.

Dat verwijt van onzedelijkheid is zoo gemakkelijk aan eene letterkunde gedaan en getuigt zoo weinig van zelfkennis; of kan men - om ons maar tot Duitschland te bepalen - ook de Duitsche letterkunde geheel verdedigen tegen dat verwijt? Is Heine soms een stichtelijk dichter geworden? Is Goethe's ‘Wahlverwandtschaften’ bij geval een zedelijk boek? Het is een vervelend boek, en oneindig aangenamer is de lektuur van een der goede romans van George Sand; maar de verveling van de ‘Wahlverwandtschaften’ brengt daarom nog niet de zedelijkheid in haar gevolg mede. Neen, in dit opzigt heeft ook de Duitsche muze niet het regt zoo uit de hoogte op anderen neêr te zien; ook haar roem van onbevlektheid laat wel wat te wenschen over.

Maar daargelaten de betrekkelijke waarde van de oorlogvoerende volkeren, is er dan misschien in de wijze waarop zij dien oorlog voeren, eene afdoende reden gelegen om al ons medegevoel tot het eene volk te wenden en van het andere af te keeren? Is het waarheid, zoo als sommigen aanvankelijk geloofden, dat die oorlog door de Duitschers op voorbeeldig edele wijze gevoerd wordt, met de meeste menschelijkheid, met de meeste verschooning van den vijand? - Niemand deelt meer in dien waan; de gebeurtenissen der laatste maanden hebben een te helder licht doen opgaan over den loop der zaken in Frankrijk, dan dat het mogelijk zou zijn, ook voor den vurigsten voorstander van Duitschland, om zich langer over te geven aan zulk een begoocheling. De oorlog is nooit vrij van jammeren en gruwelen; maar in Frankrijk wordt thans oorlog gevoerd, zooals men meende dat dit niet meer mogelijk was onder beschaafde volkeren; men oorloogt daar, zoo als voorheen de Alva's en de Romero's bij ons te lande, de Tilly's en de Wallenstein's in Duitschland hebben geoorloogd. Het is alsof wij thans twee of drie eeuwen zijn teruggegaan.

Zeker, het zou verregaand onbillijk zijn om de schuld van wat thans op Franschen bodem gebeurt, eenig en alleenlijk op Duitschland te werpen; de schuld drukt op beide partijen;

Frankrijk geeft vaak aanleiding tot de wreedheden, door de Duitsche legers gepleegd; die wreedheden zijn het gewone gevolg van een volksoorlog. Maar bij elken volksoorlog is altijd de sympathie van het algemeen aan de zijde van het volk dat aangevallen wordt, dat op eigen bodem strijdt, dat zijn huis en haard, zijne akkers en bezittingen tegen den vreemden overweldiger verdedigt; en met afkeer wendt men zich af van dien vreemdeling, die, om zijne overweldiging te doen gelukken, voor geen middelen, hoe barbaarsch ook, terugdeinst die rooft, die moordt, die, brandt, die de steden vernielt om de vestingen meester te worden, en die met den dood straft de krijgsgevangenen, welke geen andere misdaad bedreven, dan de wapenen te voeren om vrouwen en kinderen te beschermen tegen het woeden des soldaats. Waarlijk, een Christelijk volk moest niet op zulk eene wijze den strijd voeren.

En hoe zal die strijd eindigen? Dat is moeijelijk te zeggen; een goed einde is moeijelijk te voorzien. De oorlog zal ophouden, maar het zal daarom toch geen vrede worden; de haat tusschen de beide volkeren zal blijven bestaan en vroeg of laat eene nieuwe uitbarsting te weeg brengen. Hier, meer dan ooit, gelden da Costa's woorden:

> ‘werd het vrede
> Omdat de donder zweeg van 't moord verspreidend kruid?
> Is de oorlog - in zijn vaart - ook in zijn bron gestuit?’

Door de gebeurtenissen van den laatsten tijd wordt de toestand van Europa geheel veranderd, en daarom betaamt het ons, Nederlanders, rijpelijk te overwegen wat wij thans te doen hebben voor de verzekering van ons onafhankelijk volksbestaan. Want dat die onafhankelijkheid thans meer dan ooit bedreigd wordt, dat lijdt niet den minsten twijfel: wat wij meenden dat haar vroeger waarborgde - het evenwigt tusschen de magt van twee naijverige naburen - dat bestaat niet meer. Wij kunnen er niet meer op bouwen, dat wanneer Pruissen ons veroveren wil, wij in Frankrijk een krachtigen steun zullen vinden: die tijd is voorbij, en een andere toestand vordert andere maatregelen, andere voorzorgen.

Maar moeten wij er wel naar streven om op ons zelven te blijven staan, om een onafhankelijk volk te blijven? Het is met weêrzin, dat wij die vraag stellen; maar enkele stemmen - Goddank zeer weinig in getal en zeer weinig in waarde! - dwingen ons om met een woord dit punt te bespreken.

Daar zijn er, voor wie het woord vaderlandsliefde een woord is geworden zonder beteekenis, een ijdele klank. Met minachting en uit de hoogte zien zij neêr op de bekrompenheid, op het vooroordeel, dat nog dweept met een vaderland, met eene gehechtheid aan vaderlandsche geschiedenis, aan vaderlandschen roem; de mensch, zeggen zij, behoort niet aan een enkel land; hij behoort aan de geheele wereld; het geheele menschdom moet men met zijne liefde omvatten, en het is kleingeestig die liefde te beperken tot een enkel volk; het woord vaderland is een verouderd woord: overal, waar ik het goed heb, daar is mijn vaderland. Daarom moeten wij die dwaasheid laten varen, van nog aan Nederland te denken als aan een onafhankelijken staat; aan het Nederlandsche volk, als aan een afzonderlijk volk; dat denkbeeld heeft zijn tijd gehad, het heeft uitgediend. Wij moeten thans wereldburgers worden; wij moeten die particularistische neigingen van vroeger vaarwel zeggen; wij moeten niet meer een klein, zwak, op zich zelf staand volk blijven; wij moeten ons aansluiten bij eene groote, magtige nationaliteit, die ons beschermen kan, die ons kan doen eerbiedigen. En waarbij kunnen wij ons dan beter aansluiten, dan bij Duitschland? Wij zijn immers stamgenooten van de Duitsche volkeren; wij behooren immers tot het Germaansche ras?

Dus is de vaderlandsliefde eene verouderde zaak; dus moeten wij niets anders zijn dan wereldburgers? - Zeer zeker is het waar, dat wij in alle menschen onze broeders moeten zien, die denzelfden God tot Vader hebben; zeer zeker is het waar, dat wij ons geheel moeten vrijhouden van die enghartige vaderlandsliefde, die bij de volkeren der oudheid zoo gevierd werd en die hen in alles wat aan de overzijde woonde van de grenzen van hun vaderland, niets anders deed zien dan vijanden en barbaren; zeer zeker is het waar, dat het Christendom - die godsdienst van beschaving en menschelijkheid! - ook ten dien opzigte haren gezegenden invloed heeft doen gelden en de haat uitgedelgd heeft, die oudtijds tusschen de volkeren bestond, en die schier onoverkomelijke slagboomen in den weg

stelde aan hun onderling verkeer. Ik, Hollander, moet in den Brit, den Franschman, den Duitscher, niet mijn geboren vijand zien, zooals de Romein zijn geboren vijand zag in Hannibal's landgenoot; integendeel, dien Brit, dien Franschman, dien Duitscher moet ik bijvallen en ondersteunen, overal waar hij iets goeds, iets edels voorheeft; ik moet mij dan aan zijne zijde scharen; ik moet hem dan de broederhand toereiken; ik moet hem achten en liefhebben als een broeder; - ja in *dien* zin moet ik wereldburger zijn. Maar dat wereldburgerschap brengt volstrekt niet mede, dat men daarom ophoudt te behooren tot een eigen land, tot een eigen volk en dat men onverschillig is voor dat land en voor dat volk; integendeel, men moet beginnen met de zijnen lief te hebben; en doet men dat niet, dan beteekent die algemeene menschenliefde niet veel, dan is zij dikwijls niets anders dan de dekmantel van het meest onverschillige egoïsmus. Er is groote waarheid in Rousseau's bekend gezegde: '*tel philosophe aime les tartares, pour être dispensé d'aimer son prochain*.'

Neen, de vaderlandsliefde is geen verouderd woord, dat thans alle beteekenis heeft verloren; de liefde tot het vaderland zal altijd een krachtige hartstogt blijven bij wie aan een helder hoofd een warm hart paart. - Maar ik kan immers mijn vaderland kiezen? - Zeer zeker kunt gij dat; gij zijt niet vastgekluisterd aan uwe geboorteplaats; het toeval bepaalt het land der geboorte, maar de vrije keus des menschen bepaalt zijn vaderland. Dus, wanneer gij behoort tot een ongelukkig, verachterd volk, dan is het zeer natuurlijk, dat gij er naar streeft om u aan te sluiten bij een krachtiger en edeler nationaliteit, bij een volk, dat op een hooger trap staat van verlichting en beschaving; - het is in den Samojeed niet te misprijzen, dat hij een Duitscher wil worden.

Maar zijn wij, Hollanders, dan zulk een ongelukkig, verachterd volk? Hebben wij niet onze waarde, onze grootheid als volk? Zijn wij niet meer dan eens de wegbereiders voor andere volkeren geweest naar kennis en beschaving? Hebben wij niet eene overoude geschiedenis, die van lijden en strijden gewaagt, van roemrijke kampen voor de zaak van regt en vrijheid, van alles wat een volk groot en krachtig maakt en het met geestdrift vervult? Hebben wij niet een eigen taal, een eigen letterkunde, eigen zeden en karakter? En moeten wij dat alles vaarwel zeggen, dat alles met voeten treden, al

die dier bare banden verbreken, alleen maar om ons bij Duitschland aan te sluiten? Zullen wij, als wij de Duitsche nationaliteit hebben aangenomen, er zoo veel beter aan toe zijn, zooveel gelukkiger, zooveel vrijer?

Men wijst op de kracht, die Duitschland thans bezit, op het ontzag, dat het alom inboezemt, op zijne verstandige krijgsinstellingen, op zijne stoute veroverende staatkunde; dit alles betwisten wij volstrekt niet; wij erkennen dat Duitschland de eerste militaire mogendheid van Europa is: wij waarderen die volkskracht, zoo als wij de volkskracht der Romeinen waarderen in de dagen der Scipioos, of de volkskrachte van Venetië, toen het de Middellandsche zee beheerschte en de magtige Turksche Sultans in bedwang hield; maar toch zouden wij er weinig naar verlangen om te behooren tot dat Rome der oudheid, of tot dat Venetië der 15^{e} of 16^{e} eeuw; wij hebben daartoe de vrijheid te lief. Zoo gaat het ons ook met het Duitschland van onzen tijd, of beter gezegd, met het Pruissen van onzen tijd, want Duitschland is Pruissen. Pruissen is een krachtige staat; geen betere staat om oorlog te voeren en veroveringen te maken; alles is daartoe ingerigt, het geheele volk is gewapend en geoefend; geheel Pruissen is een groot legerkamp, eene groote kazerne; maar vrijheid moet gij daar niet zoeken, die is geheel en al opgeofferd aan het streven naar oorlogsroem en naar volkskracht.

Daar zijn er bij ons, die zich een Duitschland voorstellen, dat niet bestaat; een Duitschland, dat de vrijheid geniet, of op krachtige wijze streeft naar het bezit der vrijheid. Dat is het Duitschland der fantazie, niet het Duitschland der werkelijkheid; het gunstig oordeel over dat land wordt soms te veel bepaald door het gadeslaan van enkele verschijnselen, zonder die naauwkeurig te onderzoeken; deed men dit, men zou ontwaren dat aan die verschijnselen alle werkelijkheid ontbreekt. Gij woont een van die vereenigingen bij, een van die volksfeesten, die in Duitschland zoo vaak voorkomen; gij hoort daar aan den joelenden feestdisch, bij den tintelenden Rhijnwijn, een redenaar eene stoute, vurige taal voeren, waarin de vrijheidszucht de grenzen van het buitensporige nadert; - is dat nu geen vrij land, geen vrij volk! - zegt gij. Bedrieg u niet, dat alles is schijn en geen werkelijkheid; wat gij gehoord hebt, het zijn woorden en klanken, en niets meer; wat daar gesproken wordt, wordt toch nooit verwezenlijkt; niemand

neemt die woorden ernstig op, niemand denkt zelfs aan zoo iets; en dien zelfden onstuimigen vrijheidsheld kunt gij morgen met de meeste gedweeheid zien gehoorzamen aan het meest willekeurige bevel van den eersten politiebeambte de beste. - Gij verwijst op de Duitsche hoogescholen, op de leerstellingen die daar verkondigd worden en wier stoute onafhankelijkheid Europa soms verbaast; - is dat geen vrijheid? vraagt ge. Maar gelooft gij soms, dat, wat op de Duitsche hoogescholen wordt geleerd, ook werkt op het Duitsche volk? Het werkt alleen op den kring der geleerden, en die kring is in Duitschland geheel afgescheiden van het overige des volks, geheel vreemd daaraan; iets anders is daar de theorie, iets anders is daar de praktijk; die stoute leerstellingen bewegen de massa's niet, doen de massa's de wapenen niet opvatten; en zoo weinig verband is er in Duitschland tusschen de wetenschap en het volk, dat de magthebbenden zich straffeloos de ergste willekeur, de ergste dwingelandij kunnen veroorloven tegen de priesters der wetenschap. - Maar Duitschland, zegt gij, heeft edele, uitstekende mannen voortgebragt, strijders voor waarheid, regt en vrijheid, soms martelaars daarvoor; - zeer zeker heeft het dat; het is voldoende voor onze dagen een Jacoby te noemen; zulke mannen zijn er meer geweest in Duitschland. Maar die mannen staan daar alleen; hunne stem is de stem van den roepende in de woestijn; zij worden vervolgd, gekerkerd, en het volk ziet dit lijdelijk aan, alsof dit iets is dat zoo behoort, of iets waarmeê het niet te maken heeft. Zou zoo iets mogelijk zijn aan de overzijde van de Noordzee, bij het krachtvolle volk, dat de Hampden's en de Russell's heeft voortgebragt?

Neen, wie eenige waarde aan de vrijheid hecht, moet geen Duitscher willen worden; - en misschien dat juist om *die* reden sommige menschen duitschgezind zijn. Want toch, de volstrekt eenhoofdige regering, de autocratie, heeft wel wat goeds, - wanneer men zelf die autocraat is, of regtstreeks of zijdelings deelt in de magt van den autocraat. Wie dus vorstelijk bloed in de aderen heeft, of wie tot de aristocratie behoort, of tot dát gedeelte der geestelijkheid, dat zoo gaarne zich aansluit bij koningschap en bij aristocratie, om mét beiden en dóór beiden te regeren, van dien is het niet te verwonderen, dat hij met Duitschland is ingenomen en er niet tegen opziet om Duitscher te worden. Maar geheel anders is dit voor den vrijen

man, die niet wil onderdrukken, maar die ook niet onderdrukt wil worden; geheel anders is dit voor ons, Nederlanders; voor ons zou het afzien van onze nationaliteit, het toetreden tot het Duitsche rijk, eene daad zijn van verblinding; of erger, eene daad van verlaging en lafheid. Wij zijn een vrij volk en wij moeten een vrij volk blijven.

Wel zeker moeten wij dat blijven! wordt ons daar toegeroepen; - maar wie bedreigt die vrijheid; wie bedreigt ons onafhankelijk volksbestaan? Niemand. Het zijn dwaze hersenschimmen, die gij ons voorspiegelt; die vrees voor Pruissen, die vrees voor aanexatie, heeft niet den minsten grond. Men denkt er niet aan in Duitschland om Nederland tot zich te trekken; men heeft daar al genoeg te doen met wat men in den laatsten tijd is meester geworden; in de eerste jaren zal men daar de handen vol hebben met aan het Duitsche rijk eenheid en vastheid te geven; Holland heeft hoegenaamd niets van Pruissen te vreezen; Bismarck zelf heeft dit zeer duidelijk gezegd. Maar wij moeten door onze dwaze vrees Pruissen niet uitlokken tot een aanval; wij moeten geen vijandige houding tegen dat land aannemen; wij moeten in dat land vertrouwen stellen; wij moeten ons als bondgenoot daarbij aansluiten; wij moeten het geen reden tot ongenoegen geven; en wanneer wij ons dan een weinig voegen naar de Pruissische staatkunde, dan behoeven wij niet de minste vrees te koesteren voor het voortdurend behoud van ons onafhankelijk volksbestaan.

Ziedaar de taal, die men meermalen hoort van de zijde van goedgezinde, maar zwakke en verblinde inslaapwiegers; van de zijde dier mannen, die het als het toppunt van wijsheid beschouwen om het gevaar te ontkennen in stede van het moedig onder de oogen te zien. De rijke renteniers, de groote grondbezitters, die zeer goed begrijpen, dat bij een oorlog met Pruissen hunne bezittingen gevaar zullen loopen of in waarde verminderen, luisteren gaarne naar die taal en trachten zich diets te maken, dat zij den toestand van zaken naar waarheid afschildert; maar het aangeboren gezond verstand van het volk doet het begrijpen, hoe weinig die redenen van geruststelling beduiden. ‘Pruissen heeft vooreerst genoeg te doen met wat het in den laatsten tijd veroverd heeft!’ - wij verbeelden ons hoe in de grot van Polyfemus de eene togtgenoot van Ulysses tegen den anderen zegt: ‘Och, verontrust u niet over den reus; hij heeft nog genoeg te doen met onzen makker, dien hij

pas heeft opgegeten.' - Maar Bismarck's woorden dan? Wij beantwoorden die met Vondel's woorden:

'Zoo paait men 't slechte volk, zoo legt men kinders slapen.'

Wil men nu in ernst ons voorhouden, dat wij op die taal van den Pruisisschen staatsman onze gerustheid voor de toekomst zullen bouwen? - Men heeft dan wel een zeer gering denkbeeld van het verstand en het doorzigt van ons volk. Bismarck zou niet streven naar de vermeestering van Nederland; Bismarck niet, die alles overheeft voor de grootheid en magt van zijn land, en daaraan, zonder eenig gewetensbezwaar, regt, wetten en verdragen opoffert? - Wel, het is onmogelijk om zoo iets in ernst vol te houden. Ziet gij dan niet in, dat wanneer Pruissen ook Nederland verovert, Nederland met zijne zeehavens, met zijn handel, met zijne rijkdommen, met zijne scheepvaart, met zijne overzeesche bezittingen, Pruissen ook als zeemogendheid even geducht zal worden als het nu is als landmogendheid? En gij meent dat zoo grootsch een doel aan Bismarck niet toelacht, of dat hij angstvallig zal zijn in de keus der middelen om dat doel te bereiken?

'Wij moeten Pruissen geen reden tot ongenoegen geven;' - dat moeten wij ook niet, namelijk geen *billijke* reden tot ongenoegen, - evenmin als aan iedere andere mogendheid: willen wij hebben dat ónze regten geëerbiedigd worden, laat ons beginnen met de regten van anderen te ontzien. Onze staatkunde ten aanzien van Pruissen mag geen uittartende staatkunde zijn; maar nog minder mag het eene kruipende, slaafsche staatkunde wezen. Ons in alles naar Pruissen's wil te voegen; met de meeste gedweeheid te voldoen aan de minste vertoogen of vragen, die van daar komen; lijdelijk te gehoorzamen aan alles wat het voorschrijft; onze belangen aan Pruissen op te offeren; onze regten aan Pruissen prijs te geven; ons geheel te voegen naar Pruissen's staatkunde, zijne oorlogen mede te strijden, zijne vijanden ook als onze vijanden te beschouwen; - wel, dat zou inderdaad gelijk staan met het geheele afzien van onze onafhankelijkheid. Wij zouden dan een onafhankelijk volk zijn - alleen in naam; onafhankelijk, zoo als wij het waren van 1795 tot 1810, toen wij met der daad geheel onder de Fransche heerschappij stonden; onafhankelijk, zoo als nu Mecklenburg, of Hessen, of Baden het zijn; inderdaad zouden wij dan een wingewest zijn van Pruissen; en onze

vorsten uit het roemrijke huis van Oranje, de afstammelingen van den onsterfelijken Zwijger en van den grooten Willem III, zij zouden dan in magt afdalen tot de magt van onze Oostersche vazallen, tot de magt van een Keizer van Solo, of van een Sultan van Madura. Voor die schande moge de Hemel ons bewaren!

Neen, wij willen een onafhankelijk volksbestaan blijven behouden, niet in naam, maar met de daad; en daartoe moeten wij gewapend blijven, om die onafhankelijkheid te verdedigen tegen wie haar zoude willen aanranden.

Zijn de wapens daartoe noodig?

Een groot staatsman, in wien genie en deugd in zoo hooge mate schitteren, dat Neêrland zijn naam niet genoeg in waarde kan houden, heeft de meening geuit, dat wij den waarborg voor onze onafhankelijkheid minder zoeken moeten in legers en vloten, dan in het bestendigen van onze constitutioneele instellingen, in het uitbreiden van onze volksvrijheden; Byzantijnsche verdorvenheid en geweld kunnen voor een poos de bovenhand behouden, maar regt en waarheid zegevieren toch altijd. Wij kunnen dat optimismus niet deelen; wij gelooven dat hij, die dit zeide, bij dit oordeel over het karakter der menschen, te veel zijn eigen edel en groot karakter tot maatstaf heeft genomen; wij gelooven niet, dat onze hedendaagsche maatschappij zoo geheel afkeerig is van die Byzantijnsche verdorvenheid, of dat het geweld zoo weinig kans heeft over die maatschappij den schepter te zwaaijen; wij gelooven dat regt en waarheid, om te zegevieren, gebruik moeten maken ook van stoffelijke wapenen. Zeker, het bestendigen van onze constitutioneele instellingen, het uitbreiden van onze volksvrijheden, moet onafgebroken het doel zijn van ons streven; want daardoor worden wij meer gehecht aan het behoud van onze nationaliteit, daardoor wordt de vaderlandsliefde verhoogd, daardoor winnen wij in volkskracht; dat is dus goed, dat is noodig; maar voldoende is het niet; er wordt meer vereischt. De uitmuntendste constitutioneele instellingen, de heerlijkste volksvrijheden, zullen niet vermogend zijn de aanranding der Pruissische krijgsscharen te weêrstaan; ook een leger aan den IJssel wordt daartoe gevorderd.

Blijven wij dus gewapend om vreemd geweld te keeren, dat is ons belang, dat is onze pligt. Maar *hoe* moeten wij gewapend zijn?

Ten dien opzigte kan men twee uiterste meeningen opmerken. Aan de eene zijde zijn er, die de verdediging van het vaderland geheel willen toevertrouwen aan het volk alleen: aan het volk, dat, geoefend in het gebruik der wapenen, bij een uitbrekenden oorlog in massa opstaat om den indringenden vijand te weêrstaan, en dat door geestdrift en door getalssterkte goed maakt, wat het te kort komt aan orde, aan oefening, aan oorlogsondervinding. Aan de andere zijde roept men ons toe, dat wij ons krijgswezen geheel en al moeten schoeijen op den Pruisisschen leest. Gij ziet, zegt men, welk een geduchte kracht Pruissen ontleent aan zijne krijgsinstellingen; doe gij ook zoo; neem die instellingen over; bezig om te verdedigen en te behouden dezelfde wapenen, die Pruissen met zoo goed gevolg bezigt om aan te vallen en te veroveren.

Met geen van die beide meeningen kunnen wij ons vereenigen, allerminst met de eerste.

Wij willen een naauw verband tusschen het leger en het overige des volks; het leger moet een volksleger zijn; maar een *leger* moet het toch altijd blijven; het leger te ontbinden en voor de verdediging van het vaderland tegen een buitenlandschen vijand uitsluitend te rekenen op het volk, dat dan in massa de wapenen opvat, dat zou een dwaze handeling zijn, dat zou het wis verderf van Nederland aanbrengen. Maar het geheele weerbare gedeelte des volks zou geoefend zijn in het gebruik der wapenen; - is dat dan alles, is dat voldoende? Het is niets anders dan het a-b-c van het krijgswezen; gij hebt daardoor mannen, die met geweer en sabel en kanon en paarden weten om te gaan; - maar kunnen zij vermoeijenissen en ontberingen verduren; weten zij in hunne behoeften te voorzien; weten zij zich te behelpen; kennen zij hunne aanvoerders; vertrouwen zij daarop; zijn zij gewoon aan orde en gehoorzaamheid? - dat laatste vooral is eene hoofdzaak; dat geeft vastheid en zamenhang aan de corpsen; dat is de kracht van een leger, en dat ontbreekt bijna altijd bij eene onvoorbereide volkswapening.

Gij beroept u op Zwitserland; maar heeft het Zwitsersche

krijgswezen al een ernstige proef doorstaan? Zie Frankrijk heden ten dage; zie hoe daar zelfs de geestdrift en de onmiskenbare dapperheid van het gewapende volk niet vermogend zijn om te vergoeden, wat er aan orde en zamenhang ontbreekt. En, bedrieg u zelven niet; gij zijt geen Zwitsers, gij zijt geen Franschen, gij zijt een veel minder militair volk dan die beide volkeren. De Nederlander heeft zijn vaderland lief; hij wil gaarne zich daarvoor opofferingen getroosten; hij wil gaarne daarvoor strijden en den dood braveren; aan dapperheid ontbreekt het hem niet; hij kan een voorbeeldig, een uitmuntend soldaat worden; mits hij den tijd heeft om dit te worden, mits hij goed worde aangevoerd, mits hij zich aan kan sluiten bij een legermagt, waarin reeds vastheid en zamenhang bestaat. Een leger in eens uit het niet oproepen, een leger *improviseren*, dat gaat bij geen enkel volk zeer goed; maar dat gaat allerminst bij ons, Nederlanders. Wie zich voorstelt dat het voldoende is, bij het uitbreken van een oorlog, ons volk te wapen te roepen en dan daar dadelijk heirscharen uit te vormen, in staat om met goed gevolg het land te verdedigen, die vormt zich een droombeeld, die bereidt zich eene bittere teleurstelling voor: indien de roepstem al gehoor vindt en de massa des volks de wapenen opvat, dan ontstaat hierdoor toch niets anders dan eene gewapende menigte, zonder orde en zonder zamenhang, die bij de eerste aanraking met eene geregelde magt des vijands als kaf voor den wind zal verstuiven. - Wat wij hier zeggen, moge niet aangenaam of vleijend luiden, maar de waarheid is het, en die hebben wij noodig te weten; ook bij een volk is in zelfkennis kracht gelegen.

De andere meening, de meening van hen, die de Pruissische krijgsinstellingen bij ons willen inënten, heeft meer voor zich dan de meening van hen, die uitsluitend door eene volkswapening onze verdediging willen verzekeren. Wij zijn van die tweede meening minder afkeerig dan van de eerste; en wanneer er alleen behoefde gelet te worden op de eischen van het krijgswezen, op de eischen van het oorlogvoeren, wij zouden geen oogenblik aarzelen om de navolging van de Pruissische krijgsinstellingen aan te bevelen; want het lijdt geen twijfel, dat door die instellingen de militaire kracht van een land in de hoogste mate ontwikkeld wordt.

Maar er moet hier nog op wat anders gelet worden dan op het vermogen van een volk om oorlog te voeren; er moet hier

ook gelet worden op de ontwikkeling, den vooruitgang, de welvaart en vooral de vrijheid van dat volk; en van dat alles zouden wij zeer veel ten offer moeten brengen, wilden wij in krijgszaken doen wat Pruissen doet: wij zouden dan zware, drukkende lasten moeten torschen; wij zouden dan een goed deel van onze vrijheid moeten prijsgeven. Tot dien prijs koopt men de verzekering van de onafhankelijkheid wat duur.

En dat is zeker, dat, zelfs wanneer men er eenmaal toe mogt overgaan om bij ons de Pruissische krijgsinstellingen na te volgen, dit nooit eene slaafsche navolging mag zijn. Voeren wij, voor de zamenstelling des legers, bij ons de algemeene dienstpligtigheid in, toch mag de zamenstelling der officieren van het leger bij ons nooit zoo worden als in Pruissen; want niets is meer stuitend voor ons gevoel van regt en billijkheid, dan de wijze waarop bij het Pruissische leger het officierskorps wordt aangevuld; niets bewijst meer dan die wijze van aanvulling, hoe weinig eerbied men daar heeft voor vrijheidlievende beginselen. Het leger is daar zamengesteld uit het geheele volk; geen stand is daarvan uitgesloten; - wat is dus natuurlijker, dan zich voor te stellen, dat men ook uit alle standen aanspraak kan maken om officier, om bevelhebber bij dat leger te worden; dat vooral de beschaafde burgerstand, zoo rijk aan kennis, daarop aanspraak kan maken. En toch is dit geenszins zoo; de officiersplaatsen bij het Pruissische leger worden grootendeels bekleed door de zonen der adellijke geslachten; en het volk zelf denkt er geen oogenblik aan om dit verkeerd te vinden; het onderwerpt zich geheel lijdelijk daaraan.

Het leger in Pruissen is dan ook een lijdelijk werktuig in de handen der regering; liberale denkbeelden moet men niet zoeken bij de officieren van dat leger. In een Pruissisch militair handboek, dat over de pligten van den krijgsman handelt - een boek, dat voor het overige zeer goede zaken bevat - wordt zonder de minste verbloeming gezegd: dat de officier alleen de zaak zijns Konings moet toegedaan zijn en niets te maken heeft met de zaak van zijn volk of van zijn vaderland; de officier mag geen staatkundige meeningen hebben, of - wordt er bijgevoegd met eene naïveteit, die onbetaalbaar is - heeft hij staatkundige meeningen, dan moeten het de staatkundige meeningen van de regering zijn. - Dat belet niet, dat er onder de Pruissische officieren mannen gevonden worden, die om hunne talenten en hun karakter de hoogste achting verdienen; zulke mannen

zullen er denkelijk ook wel geweest zijn bij de Fransche legers, tijdens het *ancien régime* vóór 1789, - of bij ons leger, tijdens het bestaan van de *Hollandsche gardes* of van het regiment *Oranje-Friesland*; - maar toch, niemand bij ons zal naar een terugkeer van die tijden verlangen; niemand wil bij ons eene zamenstelling van het officierskorps, zooals dat thans in Pruissen is zamengesteld.

Bleef er geen ander redmiddel over voor het behouden van onze onafhankelijkheid, dan het overnemen van Pruissen's militaire instellingen, wij zouden zeggen: ‘in 's hemels naam dan, doe ook als in Pruissen; maak van geheel uw volk een leger.’ Maar voor zulk een wanhopig uiterste bestaat geen volstrekte noodzakelijkheid; en wij kunnen zeer goed op andere wijze, met minder inspanningen, met minder opofferingen ons verdedigen tegen onzen magtigen vijand. Wij willen trachten aan te geven, welke middelen hiertoe moeten worden aangewend.

Het eerste, het voornaamste middel, dat onze onafhankelijkheid kan verzekeren, is een goed leger; zorg dat het leger goed blijve, dat is de hoofdzaak. Getroost u daartoe eenige opofferingen, - zoo weinig mogelijk, dat stemmen wij u gaarne toe; er moet niets uitgegeven worden voor wat overtollig is; - maar voor het noodzakelijke moet worden gezorgd. Staak die niets afdoende jammerklagten over de groote geldsommen, die aan het krijgswezen besteed worden, uitgaven, die geen vruchten dragen voor de welvaart en de ontwikkeling van het volk; wat gij daarover zegt, is volkomen waar; maar het is ook volkomen nutteloos; want daardoor wordt niets veranderd of verbeterd; weet gij een middel om zonder opofferingen onze onafhankelijkheid te verzekeren, wijs gaarne bijvallen. Staak die ijdele declamatiën over den gruwel en de ongeregtigheid van het oorlogvoeren; - mijn hemel! dat de oorlog een kwaad is, iedereen is daarvan overtuigd; niemand verlangt naar oorlog; iedereen zou gaarne een eeuwigdurenden vrede, een duizendjarig rijk zien aanbreken; een toestand, waarin ‘de wolf met het lam verkeert’, en waarin alle volkeren door den broederband verbonden worden. Maar nog vele geslachten na ons zullen reeds in het kille graf rusten, voordat het morgenrood van zoo gezegend een dag de kimmen kleurt; geen verstandig mensch voorziet nog den tijd, waarop rede en deugd zoo sterk over de aarde zullen heerschen, dat daar elk onregt, elke onderdruk-

king, elke dwingelandij - en dus elke oorlog - zal ophouden, en daarom is het de pligt van den vrijen man om gewapend te blijven tot verdediging van zijne heiligste regten; de oorlog, dien men daarvoor voert, is geen misdaad, en de krijgsman, die aan zulk een oorlog deel neemt, is geen *moordenaar*, - de liefelijke benaming, waarmede soms de soldaat wordt bestempeld.

Houd het leger in waarde, hecht u daaraan, zorg daarvoor; het moet in dagen van gevaar de steun zijn waarop gij bouwt, de vaste kern waarbij zich het overige des volks aansluit. Een voornaam vereischte om dat leger goed te houden is, daarin zoo weinig mogelijk verandering te brengen; bestendigheid geeft vastheid en kracht. Meer dan eenmaal zijn door bekwame krijgskundigen onder ons voorstellen gedaan tot eene geheele hervorming van ons krijgswezen; zelfs de minder bekwame, zelfs de schrijver van deze bladen, is van zulk eene handeling niet vrij gebleven. Verschillende hervormingen zijn aanbevolen: afscheiding tusschen de vrijwilligers en de militie; vervanging van de regimenten door bataillons; en nog meer andere veranderingen in de zamenstelling van ons leger, zijn soms voorgesteld geworden. Wij willen hier het meer of minder goede van die veranderingen niet ter sprake brengen; wij willen niet betwisten, dat sommige van die veranderingen verbeteringen zullen zijn; maar wat wij wel betwisten, is de tijdigheid dier veranderingen. Elke hervorming bij een leger ingevoerd, hoe deugdelijk die hervorming op zich zelve ook zij, brengt in het eerste oogenblik toch iets onzekers, iets onvasts te weeg, wat met zwakheid gelijk staat, en daaraan mogen wij ons in dezen tijd niet blootstellen; want niemand weet hoe spoedig wij dat leger tegen den vijand zullen moeten aanwenden. De beste handeling kan verkeerd werken, wanneer men haar op ongelegen tijd verrigt; men moet het geschikte oogenblik weten af te wachten; als het oorlogsgevaar dreigende is, is het de tijd niet om de zamenstelling van een leger door eene andere zamenstelling te vervangen; een ruiter zal immers niet van paard verwisselen, op het oogenblik dat hij eene rivier doorwaadt?

Maar eene verandering die zeer wenschelijk is, en die zonder gevaar kan worden ingevoerd, is eene verandering in onze militie-wet, waardoor de plaatsvervanging bij de militie-dienst òf geheel ophoudt, òf ten minste zeer zeldzaam wordt.

Ons leger bestaat grootendeels uit militie, en die militie is

bijna geheel zamengesteld uit den boerenstand of uit de mindere standen der stedelijke bevolking; - de hoogere standen, de standen waarbij de meeste kennis en beschaving is, onttrekken zich aan de militaire dienst; plaatsvervangers treden daarvoor op. Nu is het waar, dat de bewoners van het platte land zeer goede soldaten kunnen worden; - nog dezen zomer hebben wij het voorregt gehad uitmuntende bataillons te zien, waarbij de boerenzonen uit Limburg, uit Groningen, uit Friesland, de voornaamste bestanddeelen uitmaakten; eenvoudige, brave menschen, ordelijk en gehoorzaam, sterk en gehard; in één woord, goede soldaten, die den aanvoerder zijne taak gemakkelijk en aangenaam maken. Maar met al die goede hoedanigheden, die men zeer op prijs moet stellen, zou het toch wenschelijk zijn, dat er meer kennis, meer scherpte van begrip, meer ontwikkeling van het verstand bij onze soldaten voorhanden was; en dat zou men kunnen verkrijgen, wanneer de beter ontwikkelde standen van ons volk in de rijen van ons leger meer vertegenwoordigd werden, dan thans het geval is; dan zou men ook uit de militie een goed gedeelte van het kader kunnen trekken, en daardoor later ook gemakkelijker kunnen voorzien in het voltallig houden van de kaders der schutterijen. Het hoofdvereischte bij den soldaat is altijd de degelijkheid en deugdzaamheid van karakter, gepaard aan physieke geschiktheid; maar ook de kennis heeft bij hem hooge waarde; zij is eene kracht, die men niet buiten rekening mag laten.

Wanneer alle standen vertegenwoordigd werden bij het leger, dan zou er ook naauwer verband bestaan tusschen dat leger en het overige des volks; dan zou dat leger juister beoordeeld worden en minder aan miskenning blootgesteld zijn. Nog weinige maanden geleden hoorden wij, bij eene godsdienstoefening, een predikant bij het gebed het leger voorstellen als aan dronkenschap overgegeven: ten aanhoore van eene talrijke gemeente werd van den kansel die blaam over het leger uitgestort; - beschuldiging even onwaar, als onbetamelijk. D'Israëli - de oudere, de vader van den nog levenden Britschen staatsman - beweert ergens in zijne *Cuririosities of literature*, dat zijne landgenooten hunne neiging tot dronkenschap hebben overgenomen van de vroegere Hollanders; de juistheid van die bewering is denkelijk wel te betwisten, maar wat minder goed valt te betwisten, is, dat

de dronkenschap onder onze volksondeugden behoort. Bij alle standen bestaat die ondeugd; maar juist bij het leger, waaraan gij ze verwijt, bestaat zij het minste, omdat daar de dronkenschap op strenge wijze wordt tegengegaan. Zie daar iets, dat gij zoudt weten, wanneer gij minder oppervlakkig met het leger bekend waart; wanneer gij korter of langer tijd in de rijen van dat leger hadt gestaan. De klagten over de ruwheid en losbandigheid van dat leger zijn overdreven en onwaar; - maar zelfs al waren die klagten niet overdreven, welk regt zoudt gij dan nog hebben om ze in te brengen? Welk regt heeft men over ruwheid en losbandigheid van het leger te klagen, als men het zamenstelt uit die standen des volks, waar ruwheid en losbandigheid het meeste voorhanden zijn; als men daaraan die standen onttrekt, die zulk een verbeterenden, veredelenden invloed op het leger konden uitoefenen? - Klagen over het kwaad, dat men zelf sticht, is dat goed, is dat regt?.....

Eene wijziging van de militie-wet, zoodat daardoor eene betere zamenstelling van de militie wordt verkregen, zoodat daardoor alle standen worden vertegenwoordigd in die militie, dit is wenschelijk in hooge mate; maar *hoe* men tot die verandering moet komen, is minder gemakkelijk te zeggen. De *geheele* afschaffing van de plaatsvervanging is zeker het meest afdoende middel; maar zal men bij ons tot zoo iets kunnen komen? Kan die geheele afschaffing van de plaatsvervanging niet tot stand worden gebragt, dan moet men ten minste die plaatsvervanging zooveel mogelijk doen inkrimpen, door haar moeijelijk te maken; nog beter: door de persoonlijke dienst aangenaam en gemakkelijk te maken, en daardoor meer te doen afzien van de plaatsvervanging. Om het groote voordeel te verkrijgen van ook de meer ontwikkelde en meer beschaafde standen aan de militiedienst te doen deelnemen, mag men voor die standen wel eenige vrijheden en voordeelen verbinden aan het verrigten van die dienst.

Kan op die wijze verbetering worden gebragt in het gehalte der soldaten van ons leger, en kan men dan bij die soldaten in overvloed de bestanddeelen vinden waaruit de kaders kunnen worden voltallig gehouden, - ook ten voordeele van de zamenstelling van het korps officieren kan iets gedaan worden. De officieren van het Nederlandsche leger staan over het algemeen op een hoogen trap van kennis, van beschaving, van

verstandelijke ontwikkeling, van vaderlandschen geest; zij duchten ten dien aanzien de vergelijking niet met ieder ander Europeesch leger; in hun midden vindt men mannen, die de luister zijn van hun stand, de hoop der toekomst; maar één vereischte, en geen gering! ontbreekt hun: oorlogsondervinding. Dit gebrek is hun niet euvel te duiden, het vloeit voort uit den aard der zaak: het oorlogvoeren is ons vreemd, en meer dan een menschenleeftijd is verloopen sinds den laatsten oorlog, waaraan wij deel genomen hebben. Wij oorlogen niet, wel te verstaan, niet in Europa; in Indië wel; en dus, van de krijgsondervinding, in Indië opgedaan, hadden wij kunnen en moeten gebruik maken; en dat wij dit niet gedaan hebben en nóg niet doen, bewijst al weêr het bekrompene en kleingeestige, dat te vaak bij de handelingen van ons staatsbestuur kan worden opgemerkt.

Nog het vorige jaar, bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer, is er met aandrang op gewezen, hoe voordeelig, hoe noodzakelijk het is, eenig naauwer verband te doen ontstaan tusschen het leger hier te lande en het leger in Indië. Vruchtelooze aandrang: die vertoogen hebben niets gebaat, al is het dat men ze niet wederlegde en niet kon wederleggen; de uiterste grens waartoe men de regering kon brengen, was eene onbepaalde toezegging, dat onderzocht zou worden of er weêr, even als in vorige jaren, eenige officieren van het leger hier te lande gedetacheerd konden worden bij het leger in Indië. Ja, maar. Mijneheeren de Ministers, dàt is het niet wat gevraagd wordt; wat gij daar toezegt zal weinig baten; het is niet te doen, om, zoo eens bij uitzondering, een klein aantal officieren van hier eenige jaren in Indië te doen doorbrengen; het is te doen om eene gedurige en belangrijke omwisseling der officieren van beide legers te doen plaats hebben; het is vooral te doen om officieren van het Indische leger hier te lande te krijgen; om ieder, die eenige jaren in Indische krijgsdienst heeft doorgebragt, het regt te geven om, zoo hij dit verkiest, bij het leger in het moederland over te gaan; het is vooral te doen om die aanvoerders, die in Indië door uitstekend krijgsbeleid hebben geschitterd, later als aanvoerders bij het Nederlandsche leger te doen optreden; - verbood het de bescheidenheid niet, wij zouden hier de namen noemen van mannen, die bij de Indische oorlogen hebben uitgemunt, en die men met volle vertrouwen ook in het moederland met een

hoog krijgsbevel kan bekleeden. Voert men hiertegen aan, dat zulk een handeling aanleiding kan geven tot het krenken van vele bijzondere belangen, dan antwoorden wij daarop: dat het algemeen belang de bovenhand moet behouden; dat dit algemeen belang eene naauwe verbinding tusschen de beide legers vordert, niet alleen om bij het leger in het moederland zooveel mogelijk mannen te hebben die krijgsondervinding bezitten, maar ook nog om andere redenen; dat, waar het een zoo hoog volksbelang geldt, men niet zoo veel gehoor mag geven aan kleine bijzondere belangen; en dat een regering, die dit niet inziet, eene regering is die hare taak niet begrijpt of de kracht mist om die taak te vervullen.

Wat hier gezegd is, is reeds honderdmaal gezegd; wij weten het en wij stemmen toe, dat het vervelend en vermoeijend is, altijd hetzelfde te moeten zeggen; maar wij verdedigen ons met de woorden uit een van Molière's tooneelspelen: ‘*nous disons toujours la même chose, parce que c'est toujours la même chose*.’

Een aantal andere maatregelen kunnen genomen worden in het belang van het leger, zoo wat zijne uitrusting, wapening en oefening betreft, als vooral wat betreft de mogelijkheid om dat leger in zeer korten tijd onder de wapenen te doen komen en te brengen daar waar het werkzaam moet zijn. Dat laatste is eene voorname zaak, want de hedendaagsche oorlogen laten weinig gelegenheid over tot voorbereidingen. - Wij zullen ons bij die maatregelen niet ophouden; dit zou leiden tot onnoodige uitvoerigheid; wij zullen er alleen dit van zeggen, dat voor een verstandig krijgsbestuur het nemen van die maatregelen geen te zware taak zal zijn; en dat, wanneer er goede voorzorgen zijn genomen, Nederland met een leger van 50 à 60,000 man volstrekt niet weêrloos is, en den eersten schok der vijandelijke wapenmagt rustig kan afwachten. Er is dan voor ons volstrekt geen aanleiding tot wanhoop of tot ontmoediging; onze vaderen zijn wel grooter gevaren te boven gekomen.

Het Nederlandsche leger is in staat om den eersten schok van 's vijands aanval te weêrstaan; maar houdt de oorlog aan, dan heeft dat leger hulp en steun noodig, en die moet het vinden bij de schutterij, bij de volkswapening. Is onze schutterij thans zoo zamengesteld, dat men hierop rekenen kan?

Wij zouden die vraag zeer stellig bevestigend beantwoorden, wanneer wij alleen te letten hadden op den geest, die thans

onze schutterij bezielt; die geest is uitmuntend; het is een geest van vaderlandsliefde, die iedereen met het besef vervult, dat het zijn pligt is de wapenen te voeren tot bescherming van 's lands onafhankelijkheid en daarvoor gevaar en dood te braveren. Die gezindheid van de schutterij thans, is reeds een groote kracht; maar men moet van die gezindheid dan ook partij weten te trekken; men moet het niet op de geestdrift alleen laten aankomen, maar door eene goede zamenstelling, door eene verstandige wetgeving, de schutterij in staat stellen goed te voldoen aan de dubbele verpligting, die de grondwet haar oplegt: de verdediging des vaderlands in tijd van oorlog en het handhaven der inwendige rust.

Is de zamenstelling van de schutterij thans van dien aard, dat zij die tweeledige taak goed kan vervullen? - Wij zouden tegen onze overtuiging spreken, wanneer wij op die vraag een toestemmend antwoord gaven.

De inwendige rust handhaven? - Oproeren zijn, Goddank, bij ons te lande nog al zeldzaam; maar zij hebben dan toch soms plaats; en nu vragen wij: wanneer en waar is zulk een oproer door schutterij alleen gedempt? Is niet haar aandeel aan die demping meestal onbeteekenend geweest? Roept men niet zeer spoedig in zulk een geval de hulp in van het leger, vooral van de ruiterij? - Dus, met het vervullen van die taak der schutterij, is het niet bijzonder goed gesteld.

En nu het andere gedeelte, het bestrijden van den buitenlandschen vijand? - Bij ondervinding kan men daarover niet spreken; en wel mogelijk is het, dat de goede gezindheid, die thans onze schutterij bezielt, de ongunstige verwachting zal logenstraffen, die men heeft omtrent hare geschiktheid tot het bestrijden van een buitenlandschen vijand; maar dat is zeker, dat die ongunstige verwachting op geen lossen grond berust, maar bij ieder moet opkomen, die het oog vestigt op de tegenwoordige zamenstelling der schutterij en op den aard der hedendaagsche oorlogen. De zamenstelling van de schutterij is van dien aard, dat er een aanmerkelijke tijd vereischt wordt om uit de schutterij bataillons te vormen, die men met goed gevolg tegen den vijand kan doen optreden; zoo iets kon weinig kwaad bij de vroegere oorlogen, die langer duurden, en waarbij men soms maanden tijds had om zich voor te bereiden; zoo iets heeft weinig nadeel gedaan bij de gebeurtenissen van 1830; maar in onze dagen is dit geheel anders: een

krijg breekt thans zoo plotseling uit en is soms in zoo korten tijd beslist, dat misschien de vrede al weêr is geteekend, voor dat de schutterij gereed is tot den oorlog.

Wat vroeger goed was, is het daarom thans niet meer; andere tijden vorderen andere voorzieningen; de zamenstelling van onze schutterij moet anders worden. De regering heeft dit ook begrepen en ten vorigen jare eene nieuwe schutterijwet voorgesteld; van die wet zal misschien niet veel te regt komen, bij eene wankelende, veranderende regering, zoo als thans het geval is; maar waarlijk, wij gelooven niet, dat dit erg is te betreuren, wat eene wet aangaat, die ons toch geen zamenstelling van de schutterij zou geven, zooals de dagen waarin wij leven dit eischen. Nog kortelings is in de Kamer die nieuwe schutterijwet een *anachronismus* genoemd, en wij gelooven niet dat die uitdrukking onjuist is. De schutterijwet, die men ons thans heeft willen geven, zou misschien goed zijn geweest een dertig, veertig jaar geleden; thans zou zij het niet meer zijn. De tijd is vooruitgegaan - het krijgsbestuur, in dit opzigt, niet.

Wil men eene zamenstelling der schutterij hebben, waardoor het dubbele doel bereikt kan worden, handhaving der inwendige rust en verdediging tegen den buitenlandschen vijand, dan moet men die schutterij ook in twee duidelijk onderscheidene gedeelten splitsen, zoodat het eene deel hoofdzakelijk dient voor de handhaving der rust, het andere deel hoofdzakelijk voor de landsverdediging. Dezelfde schutterij te bestemmen èn voor de eene taak èn voor de andere, dat gaat niet meer, dat is niet meer uitvoerbaar; wil men dat doen, dan vervalt men noodwendig in een van deze twee overgroote nadeelen: òf men legt de schutterij veel te zware lasten op; òf men verkrijgt eene schutterij, die ongeschikt is voor het oorlogvoeren.

Houd dus een gedeelte van de schutterij, dat hoofdzakelijk bestemd is om rust en orde te handhaven, en doe dit gedeelte dan ook bestaan alleen uit die menschen, die belang hebben bij het behoud van rust en orde. Eenige jaren geleden werd door de regering gezegd, bij het voorstellen van eene nieuwe schutterijwet, die echter ook niet tot stand is gekomen: ‘de regering is er fier op, dat zij alle zonen des vaderlands gelijkelijk tot de tweeledige taak, waartoe onze grondwet de schutterijen bestemt, met volle gerustheid kan roepen.’ Dit is declamatie, en meer niet; ‘die fierheid der regering’ berust al op een zeer slechten grondslag; het is ijdele grootspraak om van de fierheid

der regering te gewagen op onze schutterij en van de ‘volle gerustheid’ waarmede men aan die schutterij het handhaven der inwendige rust toevertrouwt. De ondervinding heeft genoegzaam bewezen, dat onze schutterij, zoo als zij thans is zamengesteld, weinig geschikt is om onlusten krachtdadig te bekampen en te onderdrukken. Voor dit gedeelte der schutterij is dus noodig eene andere zamenstelling dan de thans bestaande.

Het andere gedeelte der schutterij, dat hoofdzakelijk bestemd is voor de landsverdediging, moet daarom ook op meer militairen voet worden ingerigt; het moet bestaan uit de vijf laatst ontslagene ligtingen der militie, die bijeen blijven zooals zij bijeen waren bij de verschillende corpsen van het leger, waarbij die ligtingen stonden. Op die wijze bestaat dit gedeelte der schutterij uit manschappen, die eene geheel militaire opleiding hebben gehad; die corpsen vormen, waarin die vastheid en zamenhang zijn, welke men te vergeefs zal zoeken bij soldaten, die pas bij elkander worden bijeengebragt; corpsen, die dadelijk beschikbaar zijn, en dadelijk tegen den vijand kunnen worden aangewend, althans zeker in de vestingen en liniën. Dit gedeelte van de schutterij is dan als het ware eene verdubbeling van het leger; en wanneer dat leger op die wijze gesteund wordt door eene goed geoefende magt van 30 à 40.000 man schutterij, die het dadelijk tot zich kan trekken en waarmede het dadelijk zijne verliezen kan aanvullen, dan is de verdediging van ons land met de gunstigste kansen te verrigten.

Alleen de zamenstelling van de schutterij op de hier aangegeven wijze verschaft het middel om bij de oorlogen, zoo als zij thans gevoerd worden, goed partij te trekken van die schutterij voor de verdediging van ons land. Met den meesten ernst en de meeste overtuiging dringen wij er op aan om *die* zamenstelling in te voeren; handel zóó ten aanzien van de schutterij, dan zult ge er werkelijk nut van hebben voor de handhaving van Neêrland's onafhankelijkheid; en laat u daarvan niet weêrhouden door de geheel ongegronde bewering, dat zulk eene handeling in strijd zou zijn met de voorschriften van de grondwet; breng 's lands welzijn niet ten offer aan een blinden eerbied voor de letter eener wet.

Behalve van de schutterij kan het leger bij de landsverdediging ook nog steun verwachten van de vrijwillige volkswapeningen. In de laatste jaren heeft men bij ons te lande op verschillende plaatsen vrijwillige corpsen opgerigt, die met lof-

felijken ijver zich hebben geoefend in den wapenhandel en zich hebben voorbereid om bij een oorlog zich bij het leger te kunnen aansluiten. Die beweging is een blijk van krijgszin en van vaderlandschen geest en verdient in alle opzigten goedkeuring en aanmoediging; het schijnt echter dat dit door sommigen onzer niet altijd zóó wordt begrepen en dat zij de oprigting van die vrijwillige corpsen haast met leede oogen aanzien.

Brengt men soms bij die oprigting de partijzucht in het spel, en doen die vrijwillige corpsen enkelen soms denken aan de vrijcorpsen van het jaar 1787? - Maar dat zou wel de ongegrondste meening zijn, die men zich kan voorstellen; er is niets in die beweging van onze dagen, wat maar eenigzins gelijkt op die wapening der patriotten uit de dagen van Quint Ondaatje, onrustiger nagedachtenis; partijzucht is hierbij volstrekt niet in het spel; enkel en alleen brandende ijver voor ons onafhankelijk volksbestaan. Of is, naar sommiger meening, die vrijwillige wapening te weinig geregeld, te strijdig met de zamenstelling van leger en van schutterij? Maar ook dat zou geheel verkeerd gezien zijn. Die vrijwillige wapening staat niet *tegenover*, maar *naast* leger en schutterij; zij verbindt zich daarmeê; zij sluit zich daarbij aan. Die vrijwillige wapening is niet, als leger en schutterij, geregeld verdeeld in regimenten of bataillons; zij bestaat uit afdeelingen van ongelijke sterkte en zamenstelling; maar wat doet er dit toe? Zijn daarom die afdeelingen minder goed aan te wenden voor de verdediging des lands? - Zij zijn daartoe zeer goed aan te wenden: goed gewapende, goed geoefende, door den besten geest bezielde corpsen vrijwilligers, kunnen van onschatbaar nut zijn bij de verdediging van vaste punten, misschien zelfs te velde; een bekwaam aanvoerder kan daarvan uitmuntend partij trekken. Die mindere regelmatigheid doet hoegenaamd geen kwaad; het is beuzelachtig zich daarbij op te houden. Zij, die vrijwillig eene handeling verrigten, hebben dan ook het regt om dit te doen op de wijze zooals zij verkiezen; onnoodige reglementaire dwang is hierbij verkeerd; men moet er niet naar streven om alles zoo gelijkvormig te willen hebben. Die overdreven zucht naar regelmatigheid belet veel goeds, dat uit de vrijwillige handelingen der menschen ontstaan kan.

Wanneer bij leger, bij schutterij en bij vrijwillige volkswapening de zaken geregeld worden op de wijze, zooals hier in algemeene trekken is aangegeven, dan is de verdediging van

Nederland genoegzaam verzekerd en dan behoeft men niet zijne toevlugt te nemen tot de invoering van het drukkende Pruissische krijgsstelsel; dan behoeft men ons geen zware krijgsdienst op te leggen of het oorlogsbudget merkbaar te verhoogen.

Maar wat moet er gedaan worden met onze vestingen en liniën? - Ziedaar de vraag, die telkens bij ons gedaan wordt, en aan wier beantwoording meestal een veel te hoog gewigt wordt gehecht.

Men redeneert soms bij ons alsof alles maar aankomt op ons vestingstelsel en op onze materieele strijdkrachten; alsof alles gedaan is, wanneer deze maar goed verzorgd en in den besten toestand gebragt zijn; alsof wij dan niets meer te vreezen hebben, het leger dan veilig kunnen verminderen en verwaarloozen, den krijgsgeest bij ons volk dan gerust kunnen laten insluimeren. Zóó te redeneren is toegeven aan eene dwaling, die de noodlottigste gevolgen moet hebben: zelden of nooit hebben vestingen of verschansingen de onafhankelijkheid van een land verzekerd; maar wel wordt die verzekerd door een goed leger, door een dapper en vaderlandlievend volk. Den waarborg van Neêrland's volksbestaan moet gij niet zoeken in liniën of vestingen; gij moet dien zoeken in goede en goed aangevoerde regimenten: zorg daarvoor, zij zullen u veel minder kosten dan al uwe versterkingsmiddelen en u oneindig meer nut aanbrengen.

Ziedaar eene waarheid, die nog niet genoeg tot de overtuiging van ons volk is doorgedrongen. Wij zijn sedert een reeks van jaren ten dezen opzigte op een geheel verkeerden weg; wij hebben te veel onze zorg gewijd aan de doode strijdkrachten, veel te veel de levende strijdkrachten - het leger, de schutterij, de volkswapening - verwaarloosd.

Op dien verkeerden weg is laatst weêr een stap gedaan, door het voorstellen van eene wet tot regeling en voltooijing van het vestingstelsel. De regering zegt, dat zij tot dien stap is overgegaan, om te voldoen ‘aan een in den laatsten tijd herhaaldelijk en veelzijdig uitgedrukt verlangen.’ Men zou hier de vraag kunnen doen: moet dát de voorname beweegreden zijn, waarom eene regering een wet voorstelt? Moet dat voor-

stellen van eene wet niet veeleer voortvloeijen uit de krachtige overtuiging, dat die wet noodig of ten minste nuttig is?

Na zes jaren tijds zal, volgens die voorgestelde wet, ons vestingstelsel geheel voltooid en op een vasten, bestendigen voet gebragt zijn. Zoo beweert de regering; - maar jaagt zij hier geen hersenschim na; streeft zij niet naar het onbereikbare? Zal dat vestingstelsel *ooit* voltooid zijn? - Wanneer dat tijdvak van zes jaren, waarin men nu ons vestingstelsel wil voltooijen, verstreken zal zijn, dan zullen zich nieuwe leemten en onvolkomenheden in dat vestingstelsel voordoen; dan zullen veranderde inzigten - en ook veranderde omstandigheden - aanleiding geven tot nieuwe voorstellen ter versterking van belangrijke gedeelten des lands. De bewering van sommigen, ‘dat een vestingstelsel geen verandering meer behoeft te ondergaan, wanneer het eenmaal op verstandige wijze is vastgesteld,’ kan moeijelijk in ernst worden volgehouden; want, aangenomen zelfs, dat dit vestingstelsel wordt bepaald door menschen van uitstekende kennis en doorzigt - iets wat alleen bij uitzondering plaats heeft - zoo hebben de veranderende omstandigheden daarop echter zooveel invloed, dat wat heden ten dage goed is, binnen weinige jaren geheel gebrekkig en verkeerd blijkt. Men moet blind zijn voor de feiten, onvatbaar voor de lessen der ondervinding, om dit tegen te spreken.

De Heer Tellegen heeft laatst gewaarschuwd tegen het gevaar, van weêr te vervallen in het ‘militaire geknutsel’; maar waarlijk, die waarschuwing van den Groningschen Hoogleeraar is niet overbodig, wanneer men let op wat er vroeger gedaan is en op wat men nu weêr wil doen ten aanzien van ons vestingstelsel. Wanneer men het oog over de kaart des lands laat gaan, dan vindt men een aantal plaatsen, waar in de laatste jaren met groote geldelijke uitgaven versterkingen zijn aangebragt, wier nut nu reeds wordt betwijfeld, of wier onwaarde reeds algemeen wordt erkend; - soms is de kalk der muren naauwelijks droog, of men denkt weêr aan aforeken. Zoo wordt er nu weêr voorgesteld om aan den Helder enkele werken te verbeteren; - nog maar weinige jaren geleden waren die werken reeds verbeterd en toen heette het, dat zij goed waren. Zoo wil men meer dan anderhalf millioen besteden aan de verbetering van de stelling van Amsterdam; die zelfde stelling, die Kraijenhoff met eene uitgave van eenige dui-

zende guldens eene onneembare sterkte wilde geven; - en Krayenhoff was toch ook niet de eerste de beste! Maar de tijden zijn geheel veranderd sedert Krayenhoff, zegt men; - veranderd zijn zij, maar niet zóó, dat dit veel invloed kan hebben op de verdediging van Amsterdam; want de grond rondom Amsterdam heeft nog dezelfde eigenschappen, belet nog even goed den aanvaller zijne magt te ontwikkelen en batterijen aan te leggen, en maakt het den verdediger nog altijd even gemakkelijk om de weinige en smalle toegangen geheel af te sluiten door middel van een eenvoudigen dwarswal met gracht. Zoo is er bij Westervoort een fort, dat nog maar weinige jaren bestaat; deskundigen zijn bij het ontwerpen en aanleggen geraadpleegd geworden; en nu blijkt het toch, dat dit fort niet goed is en wil men het weêr door een ander vervangen. - Zoo kan men bij ons op een aantal feiten wijzen, die overtuigend aantoonen, hoe dwaas het is onophoudelijk gelden te besteden voor den bouw van sterkten, wier nut zoo spoedig geheel twijfelachtig blijkt, in stede van die gelden te gebruiken voor het leger, waarvan het nut nooit twijfelachtig is.

Maar, wordt soms beweerd, die voorgestelde verbeteringen aan ons vestingstelsel zijn volstrekt noodzakelijk; want dat stelsel deugt thans niet; wij hebben thans geen linie, geen vesting, die in geheel verdedigbaren toestand verkeert. - Ziedaar eene bewering, die de een den ander gedachteloos naspreekt; toch is zij geheel en al bezijden de waarheid.

Dat die onjuiste meening wordt voorgestaan, kan voor een gedeelte geweten worden aan het dubbelzinnige dat er is gelegen in de bewoordingen, waarmede men haar uitdrukt. ‘Geen van onze liniën of vestingen is in geheel verdedigbaren toestand.’ - Verstaat men daaronder, dat er geen van die liniën of vestingen is, die niet hier en daar wat gebrekkigs heeft, die niet hier en daar wat te wenschen overlaat, dan is die meening waar; want zoo iets zal wel altijd, in meerdere of mindere mate, het geval zijn met iedere versterking; altijd kan daaraan nog verbeterd worden. Of nu de werken, welke men aan onze vaste punten wil verrigten, werkelijk verbeteringen zullen zijn, is nog altijd een twijfelachtig iets; evenwel, het kán zijn dat die werken nut en voordeel aanbrengen; maar daarom zijn zij nog niet *noodzakelijk;* want onze vestingen en liniën, zoo als zij thans zijn, zijn zeer goed te verdedigen. Zeker, die verdediging zal misschien wat meer inspanning kosten, wat meer opofferingen;

maar daarom is zij toch niet onuitvoerbaar; daarom kan zij toch zeer goed worden verrigt; het hangt er alles maar van af *wie* de verdediger is. Niet de wallen en grachten maken de voornaamste sterkte uit van eene vesting; het is in de menschen binnen die vesting, dat men die sterkte moet zoeken.

Nog niet lang geleden woonden wij in den Haag op een avond eene vergadering bij van het krijgskundig genootschap. Een kundig en uitstekend officier boeide daar de aandacht van zijne toehoorders door de meesterlijke wijze waarop hij eene uitlegging gaf van het inundatiestelsel van ons land; de begaafde spreker noemde de werken op, die nog ten behoeve van de inundatiën der Utrechtsche linie moeten worden verrigt, en toonde aan, dat, zijn die werken eenmaal voltooid, wij tot het stellen der inundatiën niet meer op zoo gebrekkige wijze behoeven te werk te gaan als in 1672. - Zeer zeker, dat wij het dan onze voorvaderen zullen verbeteren; zeer zeker, dat men in 1672 te werk is gegaan op eene wijze, die veel te wenschen overliet; maar men is er toen dan toch ook gekomen; men heeft toen den vijand dan toch ook tegengehouden. Neem eens aan, dat die voorgestelde werken aan de Utrechtsche linie nog niet verrigt zijn, kunnen wij dan, in afwachting daarvan, niet onze toevlugt nemen tot dezelfde gebrekkige middelen als in 1672? Zeer zeker kunnen wij dat, en dus ook nu kunnen wij ons verdedigen; minder goed, wij erkennen het, dan wanneer die voorgestelde werken verrigt zijn; want wij zouden dan genoodzaakt wezen, even als in 1672, om aan de inundatiën een veel te groote uitbreiding te geven; dat zou in het nadeel zijn van het algemeen belang, terwijl wij, met de voorgestelde werken, kunnen volstaan met inundatiën van veel minder uitgebreidheid. Dus die werken zijn nuttig, dat betwisten wij dan ook geenszins; maar wij beweren dat ook thans reeds de verdediging zeer goed mogelijk is. Te veel land onder water laten loopen, is zeker een kwaad; maar daar moet men minder om geven, als het behoud van onze onafhankelijkheid er meê gemoeid is. De spreker van dien avond was ook van dat gevoelen; toen hem gevraagd werd, wat bij eene verdediging van Amsterdam, ten opzigte van het Haarlemmermeer, zou gedaan worden, antwoordde hij: dat hij niet wist, wat er *zou* gedaan worden; maar dat, stond het aan hem, en was het noodig, hij geen oogenblik zou aarzelen om het drooggemaakte meer weêr onder te laten loopen. En te regt; wij moeten ons houden

aan de spreuk onzer vaderen: ‘beter verdronken land, dan verloren land!’

Uitvoerig en in bijzonderheden uitten te zetten, op welke wijze de verdediging van ons land tegen een buitenlandschen vijand moet plaats hebben, is meestal eene ondankbare taak, die tot geen uitkomsten leidt; wij zullen daarom er ons hier niet bij ophouden. Een groot krijgskundige van het begin dezer eeuw - Gneisenau, de vermaarde Pruissische generaal - stond het gevoelen voor, dat het dwaasheid is voor een aanvoerder om zich te veel te verdiepen in de verschillende onderstellingen van wat de vijand kan ondernemen, en plannen te beramen tegen die ondernemingen; want, zeide Gneisenau, bijna nooit worden die onderstellingen verwezenlijkt, ten minste niet verwezenlijkt geheel op de wijze, zooals men gedacht had; bijna altijd heeft er iets anders plaats, iets wat men niet voorzien had, iets geheel onverwachts, wat al onze beramingen verijdelt; en daarom is het veel beter zich niet bezig te houden met die uitvoerige plannen, maar zich te gewennen om in elken toestand, waarin men geraakt, spoedig te besluiten tot eene goede en krachtige handeling. - Gedachtig aan die les, zullen wij hier ook maar in zeer algemeene trekken gewagen van de wijze waarop van onze versterkingsmiddelen, zoo natuurlijke als kunstmatige, partij is te trekken voor de verdediging van Nederland.

Bij vele Nederlanders, die niet tot het krijgswezen behooren, bestaat eene ongeneigdheid om zich bezig te houden met de vragen betreffende onze landsverdediging, omdat men in de meening verkeert, dat men moeijelijk zich de kennis kan eigen maken, gevorderd tot de behandeling van die vragen: ‘ik ken de bijzonderheden niet van ons omslagtig verdedigingsstelsel; ik weet niet hoe de inrigting is van die vesting of sterkte; ik weet niet hoeveel dagen er noodig zijn voor het stellen van die inundatie; ik kan dus niet oordeelen over de verdediging van ons land.’ - Die redenering berust op een dwaalbegrip; en ook de niet-krijgskundige kan oordeelen over het meer of minder goede van ons verdedigingsstelsel.

Men moet hierbij van het beginsel uitgaan, dat de bepaling en vaststelling van het verdedigingsstelsel in groote, algemeene trekken moet geschieden en niet moet afdalen tot technische bijzonderheden. Dus, bij voorbeeld, moet bij die vaststelling voorkomen: *die* en *die* inundatie moet gesteld worden, *die* en

die vesting moet verdedigd worden: maar *hoe* die inundatie gesteld wordt, *hoe* die vesting ingerigt wordt, dat behoort uitsluitend tot den werkkring der genie: het is genoeg, dat men de zekerheid heeft, dat die inundatie kan worden gesteld, dat die vesting goed kan worden verdedigd. De kennis van ons verdedigingsstelsel brengt niet mede, dat men bekend moet zijn met de breedte van een sluis, met den vorm van een bastion, met de diepte van een gracht: dat zijn zaken voor den ingenieur. Om over ons verdedigingsstelsel te oordeelen, heeft men zooveel technische kennis niet noodig; met lektuur, overdenking en gezond verstand, kan men het daarin al vrij ver brengen.

Zeker, het is goed dat men eenigzins bekend zij met den tijd, die er noodig is om eene inundatie te stellen: maar al is die kennis onvolledig, dan moet men zich daardoor niet laten afschrikken; daar zijn twee redenen, die het gemis van de juiste cijfers dienaangaande minder zwaar moeten doen wegen. *Vooreerst* moet men geen onbepaald vertrouwen stellen in de cijfers, aanduidende den tijd die er noodig is voor het stellen der inundatiën: opnemingen en berekeningen, met de gemoedelijkste naauwkeurigheid verrigt, kunnen toch soms tot eene onjuiste uitkomst brengen, omdat men daarbij de eene of andere omstandigheid heeft over het hoofd gezien, welke op die uitkomst invloed moet hebben; ook hier is de wetenschap niet onfeilbaar. *Ten tweede* moet men zich niet voorstellen, dat eene linie niet te verdedigen is, zoolang de inundatie niet *volkomen* is gesteld. Het tegendeel is waar. Reeds van den eersten dag, dat de inundatiemiddelen beginnen te werken, is daardoor een gedeelte van de linie onaanvalbaar, of moeijelijker aan te vallen, en daardoor is het voor de troepen dan gemakkelijker om de overige deelen der linie te verdedigen. Met elken dag vermindert de aanvalbaarheid van de linie en wordt dus de taak van de verdedigende magt gemakkelijker. Het zou dus eene dwaling zijn te gelooven, dat wanneer er bij voorbeeld *tien* of *twintig* dagen noodig zijn voor het *volkomen* stellen van de inundatiën der Utrechtsche linie, alles verloren is, wanneer de vijand vóór den tienden of twintigsten dag die linie bereikt.

Zoo als de zaken thans staan, is de vijand dien wij het meest te duchten hebben, Pruissen; vooral tegen dien vijand moeten wij ons weten te verdedigen. Kunnen wij Pruissen

weêrstaan, dan kunnen wij ook anderen het hoofd bieden: kunnen wij het meerdere, dan kunnen wij ook het mindere.

De hoofdzaak bij onze verdediging is altijd om meester te blijven van dát gedeelte van ons land, dat om meer dan ééne reden het gewigtigste is en ook het meest vatbaar voor verdediging: dat gedeelte is het eigenlijke Holland, of - om het juister uit te drukken - alles wat ten westen van de Utrechtsche linie is gelegen. Alle maatregelen der verdediging moeten ondergeschikt zijn aan *die* voorwaarde, dat wij meester moeten blijven van het eigenlijke Holland: en hoezeer, bij een klein land als het onze, het zaak is om den aanvaller niet meer grondgebied in te ruimen dan volstrekt noodig is, zoo moeten wij echter alleen die gedeelten des lands blijven bezetten en verdedigen, die altijd in gemeenschap met Holland kunnen blijven, en vanwaar men dus, is het noodig, de strijdkrachten daar voorhanden, altijd weêr kan overbrengen naar Holland. Zoo zullen het noordelijk gedeelte van Groningen, eene stelling bij Kampen en Zwolle, de Betuwe, 's Hertogenbosch met het eiland van Bommel, en enkele Noord-Brabandsche vestingen, zooals Geertruidenberg en Willemstad, in ons verdedigingsstelsel passen, omdat al die gedeelten voortdurend in gemeenschap kunnen blijven met Holland.

De Betuwe is goed te verdedigen door het bezetten van Waal en Rijn: maar kan men ook bij den IJssel den vijand het hoofd bieden?

In sommige gevallen, ja; namelijk: òf als de IJssel zooveel water heeft, dat zij als eene groote rivier kan worden beschouwd; òf wanneer de krijgsmagt die ons aanvalt, de onze in sterkte niet veel te boven gaat; òf wanneer wij zeer veel tijd hebben om ons tot den oorlog voor te bereiden. In al die gevallen kan met goed gevolg het verdedigende leger zich aan den IJssel plaatsen en den vijand den overtogt van die rivier betwisten; en dan kunnen Doesburg, Zutfen en Deventer dienst bewijzen als bruggenhoofden. Men moet echter van die steden geen sterke vestingen, geen kleine Sebastopols willen maken; want het kan zeer goed gebeuren, dat er niet kan worden gedacht aan een standhouden bij den IJssel; en in dat geval moeten ook Doesburg, Zutfen en Deventer niet verdedigd of niet bezet worden. Het is dus goed, dat bij die steden de *vestingwerken* blijven bestaan; maar het is niet goed, dat die steden *vestingen* zijn: daar moeten geen magazijnen zijn, geen arsenalen, geen

vestinggeschut; niets van wat een *permanent* karakter aan eene versterking geeft; daar moet niets anders zijn dan wallen en grachten, die door het leger verdedigd worden, zoo lang daar voordeel in is gelegen; die door het leger verlaten worden, zoodra dat voordeel ophoudt.

Het kan gebeuren dat de IJssel weinig water heeft, dat de aanvallende vijand zeer overmagtig is, en dat er weinig tijd overblijft om ons voor te bereiden tot den oorlog; in dat geval zou het zeer verkeerd zijn de verdediging van den IJssel te beproeven en ons leger te doen stelling nemen bij die rivier. Evenwel moet dat leger zelfs dan zich niet dadelijk achter de Utrechtsche linie plaatsen, maar het moet stelling nemen voorwaarts van die linie op zoo korten afstand daarvan, dat de terugtogt derwaarts nooit gevaar loopt; het moet daar den vijand afwachten en slag leveren; het moet daardoor den tijd geven tot het stellen van de inundatiën, en - waar het vooral op aankomt - het moet daardoor het zelfvertrouwen en den moed der natie opwekken. Op een kleinen dagmarsch voorwaarts, oostelijk van de Utrechtsche linie, heeft men de zoogenaamde Grebbe-linie: men is het vrij algemeen daarover eens, dat het verkeerd zou zijn bij de Grebbe voortdurend te willen standhouden, daar voortdurend den vijand het hoofd te willen bieden; maar het terrein bij en achter de Grebbe-linie levert hier en daar uitmuntende slagvelden op, waarvan de verdediger partij kan trekken om daar den aanval af te wachten, zelfs van een overmagtigen vijand.

De zwaarhoofden bij ons - want ook ons ontbreekt het daaraan niet - deinzen terug voor het denkbeeld om, zooals zij zeggen, onze jonge soldaten dadelijk op het open veld aan de oude troepen van onze vijanden over te stellen. Men maakt zich een verkeerd denkbeeld van die uitdrukking: ‘op het open veld’ den vijand afwachten, hier, waar het de terreinen voorwaarts van de Utrechtsche linie betreft: wij staan daar niet op de opene vlakte, bloot en onbeschermd; wij staan daar in sterke verdedigende stellingen, zooals ons land die bijna overal oplevert; op den rand van dorpen, van bosschen, achter heggen en muren, in gunstige stellingen, waar de verdediger geheel in het voordeel is, omdat hij, gedekt staande, goed gebruik kan maken van zijne vuurwapenen tegen een ongedekt naderenden aanvaller. Eene kleine magt kan hier gerust den aanval afwachten van een veel sterkeren vijand, te meer, omdat die vijand de sterkte van zijne tegenpartij niet kan beoordeelen.

Op die terreinen kan men onze jonge soldaten gerust aan den vijand overstellen, als men ze maar goed aanvoert; want alles hangt daarvan af. De tegenwoordige oorlog levert weêr het bewijs daarvan op. Het goed geoefende, uitmuntende Fransche leger gaat in weinig tijds te niet, omdat het op jammerlijke wijze wordt aangevoerd; en nu dat leger grootendeels verloren is, nu meer dan driemaal honderdduizend man van dat leger in krijgsgevangenschap zijn, nu weet eene betere aanvoering toch nog iets uit te rigten met in haast bijeengebragte troepen, met volkswapeningen; en al is het dat de oorlog ten nadeele van Frankrijk eindigt, toch zijn de latere krijgsverrigtingen vrij gebleven van de schande, die in het begin het deel is geweest van de Fransche wapenen. Vertrouw een oud, beproefd leger aan menschen zonder geestkracht of bekwaamheid, zij zullen er niets mede uitvoeren; stel een uitstekend man aan het hoofd van pas opgerigte krijgsscharen, hij zal er wonderen mede verrigten. Dit is eene waarheid, die te weinig wordt erkend; onze tijd heeft wel eens het gebrek, van in de verzaking van het geloof aan heldenmoed het blijk te willen zien van een helder, uitstekend verstand.

Wanneer het Nederlandsche leger eenmaal achter de Utrechtsche linie is gekomen, dan moet het daar niet werkeloos blijven; het moet daar niet lijdelijk 's vijands aanvallen blijven afwachten; dat zou geheel verkeerd zijn; het moet van de eerste gunstige gelegenheid de beste partij trekken om zelf aan te vallen en den oorlog in een ander gewest over te brengen. Daartoe is het noodig in andere gedeelten des lands vaste steunpunten te behouden; dat is het voordeel dat de Noord-Brabandsche vestingen en de Bommelerwaard kunnen opleveren; dat is het voordeel, dat er in gelegen is, wanneer men meester kan blijven van de Betuwe; dat is het voordeel van eene stelling bij Kampen en Zwolle en van het behouden van het noorden van Groningen.

De magt, die dan tot den aanval overgaat, moet zoo sterk mogelijk zijn; er moet slechts eene kleine afdeeling achterblijven, tot verzekering van de Utrechtsche linie; en daarom moet die linie zoodanig ingerigt zijn, dat zij met een klein aantal troepen kan worden verdedigd; en juist daarom is het een minder gelukkig denkbeeld geweest om bij die linie werken van itgestrekten omvang aan te leggen, die voor hare verdediging aanzienlijke strijdkrachten vorderen. Die werken, wordt soms

gezegd, dienen om een aanvallende beweging uit de Utrechtsche linie te begunstigen: - het antwoord daarop is: het is niet regstreeks uit de Utrechtsche linie, dat men moet aanvallen; zulke aanvallen zouden weinig beslissen en ten hoogste het gevolg hebben, dat men den vijand terugdrong zonder hem groote nadeelen toe te brengen. Neen, men moet den vijand op andere punten aanvallen, daar waar men 's vijands gemeenschap met 's vijands land kan bedreigen: daar, waar men hem kan afsnijden en door eene nederlaag geheel verloren doen gaan. Zijn wij dan vergeten op welke wijze Willem III den oorlog voerde? Die groote Stadhouder verdreef den vijand uit Holland, niet door dien vijand in Holland zelf voet voor voet terug te dringen; maar door den oorlog over te brengen in de Zuidelijke Nederlanden en daardoor het Fransche leger in Holland in gevaar te brengen van geheel afgesneden te worden van Frankrijk en daardoor dat leger te dwingen tot eene overhaaste en geheele ontruiming van het grondgebied der Republiek.

Ziedaar in zeer algemeene trekken, hoe wij ons aan de landzijde tegen Pruissen kunnen verdedigen. Maar aan de zeezijde? - aan de zeezijde kunnen wij ons even goed verdedigen.

Allereerst merken wij aan, dat de Pruissische zeemagt op dit oogenblik nog niet sterk is; zij kán sterk worden, dit is zelfs waarschijnlijk; maar op dit oogenblik is zij nog niet zóó sterk, dat zij daardoor een beslissend overwigt heeft op de onze; op dit oogenblik kunnen wij er nog aan denken om ter zee Pruissen het hoofd te bieden en daardoor onze kusten te verzekeren tegen eene landing des vijands.

Maar nemen wij eens aan, dat dit niet zoo is; nemen wij eens aan, dat de Pruissische zeemagt eene sterkte verkrijgt, waartegen de onze niet langer bestand is; nemen wij dus eens aan, dat de vijand op onze kusten eene landing kan doen; wat dan nog? - Men maakt zich te veel een schrikbeeld van zulk een toestand. Verschillende omstandigheden maken het landen van een vijandelijk leger op de Hollandsche kust minder te vreezen.

De verdediger heeft het in zijne magt - door de spoorwegen en telegraaf - om tijdig eenige duizend man op het punt te brengen, waar de landing zal plaats hebben; die troepen kunnen daar gaandeweg versterkt worden; maar reeds aanvankelijk zijn zij voldoende sterk; aan overmagt heeft de vijand hier niet veel.

Het geschut van de vijandelijke vloot kan het zeestrand schoon

vegen; dus op dat strand zelf moet de verdediger zich niet wagen; het ontschepen van de vijandelijke troepen op dat strand is niet te beletten. Maar in het duin geplaatst, kan de verdediger vandaar den vijand op het strand op geduchte wijze teisteren; hij kan hem tegenhouden en misschien dwingen zich weêr in te schepen. De goede vuurwapens, waarmede de infanterie thans is voorzien, kunnen hier groote uitwerking doen.

Zelfs al gelukt de landing, dan kan men toch den vijand gemakkelijk beletten verder in Holland door te dringen. Het terrein is daar zoo gunstig voor de verdediging, als men maar wenschen kan; geen forten of vestingen zijn daartoe noodig; zelfs eene kleine afdeeling kan daar zeer gemakkelijk zich verdedigen tegen een overmagtigen vijand.

Mislukt 's vijands onderneming, dan zal het hem moeijelijk zijn, misschien onmogelijk, om zijn leger weêr in te schepen; dan kan dat leger geheel verloren gaan. Bij eene goede verdediging moet het den vijand moeijelijk vallen *in* Holland te komen; maar het moet hem nog moeijelijker vallen er weêr *uit* te komen.

Wanneer men dit alles aandachtig overweegt, dan komt men tot het besluit, dat eene landing voor ons niet zoozeer te duchten is; dat wij zeer goed die landing kunnen afslaan; dat 's vijands leger bij zulk eene onderneming groot gevaar loopt geheel verloren te gaan; en dat het besef van dat gevaar, den vijand zal weêrhouden om spoedig tot die onderneming te besluiten. Eene landing is dán alleen te vreezen, wanneer de verdediger geen maatregelen daartegen neemt, wanneer de verdediger zoo goed als niets doet; en in zulk een geval zou het toch niet baten, al hadt gij de kust met forten en sterkten bezaaid; dat helpt allemaal niets, wanneer het aan geestkracht ontbreekt om van de verdedigingsmiddelen partij te trekken.

Wij moeten meester blijven van den Helder; die havenvesting is gemakkelijk te verdedigen, zelfs al mogt het eene vijandelijke scheepsmagt gelukken daar tot een bombardement over te gaan. Wij moeten meester blijven van de stelling in het land van Voorne, bij Brielle en Hellevoetsluis, om daardoor eene vijandelijke scheepsmagt te beletten tot onze binnenwateren door te dringen. De toegang tot die binnenwateren en de ingangen der havens van Amsterdam en van Rotterdam zijn gemakkelijk tegen den vijand te verdedigen: kleine oorlogsvaartuigen, torpedo's en batterijen, gewapend met het uitmuntende zware ge-

schut, dat men in de laatste jaren heeft aangeschaft, zijn daartoe voldoende middelen. Dat zware geschut kan ook zeer goede diensten bewijzen op de batterijen van *Kijkduin* en *Kaap Hoofd*, om de vijandelijke oorlogschepen te verhinderen tot ten noorden van den Helder door te dringen; maar wanneer eenmaal 's vijands oorlogsvloot, in weêrwil van het vuur dier batterijen, toch doordringt tot *de Helsdeur* tusschen den Helder en Texel, dan is het onmogelijk het bombarderen van den Helder te beletten; het baat niets of men ook aan de noordzijde van die vesting een aantal van die nieuwe kanonnen plaatst; de uitgave die men daarvoor doet, is eene dwaze geldverspilling. - Maar den Helder bombarderen, is daarom nog niet den Helder nemen.

Wanneer men op die wijze nagaat, welke hulpmiddelen Nederland bezit, om aan het vreemd geweld het hoofd te bieden, dan komt men tot de overtuiging, dat wij zeer goed onze onafhankelijkheid kunnen handhaven; en dat wij in deze moeijelijke tijden wel redenen hebben om waakzaam te zijn, geen redenen om te wanhopen. Wat spreken wij van moeijelijke tijden? hebben die dan onze voorouders ook niet beleefd? - Zij hebben erger, banger dagen gekend; en toch, zij hebben het hoofd niet gebogen, maar zich met mannelijken moed weten staande te houden. Kunnen wij dat dan ook niet doen; of is de geest van vroeger geheel uit ons geweken? Herdenken wij niet meer hoe de burgers van Haarlem en van Alkmaar tegen het vreemde geweld hebben gestreden; zijn de Zeeuwen vergeten, dat hun grond aan de Ruyter het aanzijn heeft gegeven; zijn de Friezen ontaard van hunne aloude dapperheid? Is alles dan bij ons veranderd?

De Génestet heeft in een van zijne dichtstukjes de ‘Bevende alarmisten’ gehekeld, die in het onrustige jaar 1848 het hoofd zoo lieten hangen;

> ..... ‘die meneeren
> Die steeds jeremiëren,
> Die altijd lamenteeren,
> Die 't weinig goeds niëeren,
> En eeuwig redeneeren
> Als kippen zonder kop.’

Maar ook in onze dagen is dat ras nog niet uitgestorven; en wie hen met den dichter toeroept:

> ‘Maar handen uit de mouwen,
> Couragie en vertrouwen
> En wat gezond verstand!
> De mensch leeft om te hopen!.....’

dien beschuldigen zij van een op niets gegrond optimismus, en dien vragen zij: moet gij dan blind zijn voor de gebreken die ons krijgswezen aankleven: en is het geen pligt, die gebreken aan te wijzen en op de wegneming daarvan aan te dringen?

Blind voor de gebreken van ons krijgswezen? - Neen, dat zijn wij niet. Mijneheeren! en even als gij, dringen wij aan op de wegneming dier gebreken. In dát opzigt zijn wij het eens; - maar waar wij het niet eens zijn, wat wij integendeel ten sterkste veroordeelen, dat betreft de overdrijving waaraan gij u daarbij schuldig maakt; dat betreft de ontmoediging, die gij door uwe sombere voorstelling onder het algemeen verbreidt, soms zelfs meêdeelt aan regering en volksvertegenwoordiging. Dat is verkeerd gehandeld: het is verkeerd, gebreken op overdrevene wijze vergroot voor te stellen, in de hoop van door die overdrijving te spoediger te geraken tot het wegnemen dier gebreken. Gij vergeet dat gij door die overdrevene en onware voorstellingen ontmoediging verspreidt en daardoor misschien de rampen uitlokt, die gij voorspelt: wie het zelfvertrouwen bij leger en volk verzwakt, die vermindert onze volkskracht, die berokkent ons evenveel nadeel als hij, die bij den oorlog onze wapenen onbruikbaar maakt of onze onderwaterzettingen doet afloopen.

Daar zijn oogenblikken waarin men wordt overmeesterd door een gevoel van diepe mismoedigheid, wanneer men ziet hoe verkeerd en slecht de ware belangen van het vaderland worden begrepen; en hoe weinig er wordt verrigt om de voortduring van ons onafhankelijk volksbestaan te verzekeren. De Trojaansche held, als hij den nabijzijnden ondergang van zijn vaderland voorziet, roept in de bitterheid zijner smart uit:

> ‘Ik weet, daar komt een dag, dat Ilium zal vallen.’

Moeten wij Hektor's uitroep tot den onzen maken; moeten wij den dag voorzien, waarop ook Nederland zal vallen? - Neen, wij vertrouwen op de toekomst! Wij vertrouwen op vloot en leger, die in dagen van nood en gevaar het bewijs zullen geven, de edele taak te begrijpen, die beiden is opgelegd; wij vertrouwen op het volk, waarin de aloude geest van vaderlandsliefde niet is uitgedoofd en dat vastberaden de wapenen zal grijpen tot verdediging van de heiligste zijner regten: wij vertrouwen op de aanvoering der vorsten uit het Oranjehuis, die de heldenfeiten van hunne onsterfelijke voorvaderen indachtig zullen blijven; boven alles vertrouwen wij op de hulp en bijstand van dat regtvaardig Opperwezen, dat de goede zaak beschermt, wanneer die op goede wijze wordt voorgestaan.

Gaarne, zeer gaarne, zouden wij er bij willen voegen: wij vertrouwen op het beleid der regering en op de wijsheid der volksvertegenwoordiging.

's Gravenhage, 21 Dec. 1870.
W.J. KNOOP.

De liefdesgeschiedenissen van twee Nederlandsche dichters.

In den avond van den 4^{n} April 1687 werd, met een gevolg van 14 statiekoetsen, omstuwd door een princelijke eerewacht, bij het vlammen en knetteren van 36 fakkels, naar zijne laatste rustplaats in de Groote Kerk van Den Haag gebracht een dichter van bijna 91 jaar[1]. Om zijn citherspel, in den eigenlijken zin van het woord, hadden zich, toen hij nog maar een jongeling was, de Koning van Engeland en de jeugdige moeders der schoonste vrouwen, die door de witte handen van Antoon van Dijck zouden geschilderd worden, met welgevallen gegroepeerd; en op 67-jarige leeftijd schitterde hij, met zijne *épigrammes, emblémes* en *bons-mots*, zoo niet in het Paleis der Tuïleriën, dan althands in de salons van den Kanselier Séguier[2], en op de *Samedis* van Mad^{elle} de Seudéry[3]. Achtervolgends geheimschrijver van drie Nederlandsche Stadhouders, heeft hij, in dezen half diplomatieken, half militairen werkkring, niet nagelaten zijne meesters zeer aan zich te verplichten. Grooter nochtans is zijne beroemdheid als een van het drietal hollandsche dichters der XVIIe Eeuw, die het eerst genoemd worden, waar men de diepte en veelzijdigheid, de schilderende zanggave, het kernrijk vernuft van de Muze uit dat gouden tijdvak in het licht wil stellen. Die

1 Zie Aanteekeningen en Bijl. N°. 1.

2 Aantt. N°. 2.

3 Aantt. N°. 3.

dichter - ge hebt hem genoemd - was de Heer van Zuylichem, Zeelhem en Monnikenland: CONSTANTIN HUYGENS.

En acht jaren vroeger, op Woensdag den 8^{n} Februari 1679, werd er een andere dichter ten grave gedragen, even oud, nog meer beroemd, zeker niet minder begaafd dan hij. Dit maal was het niet een huis met twee vleugels, op het ruime Haagsche 'Plein',

> 'qui vit sortir son maître en manteau noir'[1]

- dit maal waren er geen veertien rouwkoetsen, geen fakkels en treurmuziek, die de aftocht des dooden omstuwden: veertien amsterdamsche burgers - laken - en zijdekramers van Warmoestraet en Nieuwendijck, boekverkoopers, wier bakermat op den Vijgendam of in de Gasthuyssteech had gelegen, dichters wellicht van achter haerlemerdijcksche klapdeurtjens te voorschijn getreden, - werden verzocht 'als vriend in huys te komen', en hadden het in de woning op de Donkere-Sluys, aan de Cingelzijde, zeker niet te ruim.

De dichter in Den Haag laat drie zonen, eene dochter en zes kleinkinderen na, en, onder deze, Christiaen Huygens, in Europa vermaarder dan de vader. Bij de lijkbaar te Amsterdam staat als eenig na kroost een kleinzoon, met zijn 5-jarig kind aan de hand, schoenmakersgezel, die, ter deeling in zijne armoede, zoo even eene dienstmaagd tot 2^{e} vrouw heeft genomen[2]. Toch zal de oude dichter - suppoost-emeritus bij de Banck van Leeningh - nog 'eerlijck' worden bijgezet. Twee deftige Heeren bewegen zich in het sterfhuis[3]: en al hebben zij honderd maal met de amsterdamsche el hun fortuin gemaakt - zij behooren tot de beschaafdsten der burgerij; en JOOST VAN DEN VONDEL zal in het nieuwe graf van een hunner worden afgelaten, dat nog maar alleen het dierbaar gebeente van zijne voortreflijke dochter Anna en dat van zijn lieven kleinzoon Willem ontvangen heeft.

Daar was dus wel een groot verschil in uiterlijke levens- en stervensomstandigheden, tusschen den dichter van *Hofwijck* en den dichter van *Adam in Ballingschap*.

Dunkt het u ook geen belangrijk voorrecht van onze tijd, mijn lezers, dat de kritiek zoo onvermoeid bezig is oude toe-

1 Th. Gautier.

2 Aantt. N° 4.

3 Aantt. N° 5.

standen niet slechts in hun onderdeelen bloot te leggen, maar vooral ook die onderdeelen weêr, in hun natuurlijk verband, tot voorwerpen van beschouwing te maken? Onze tijd laat zich volstrekt niet meer afschepen met de voorstellingen, die vroegere perioden en personen wel zoo vriendelijk geweest zijn voor onze kennisneming te destineeren. Dáar bekreunt onze tijd zich volstrekt niet om, wat men voorheen, netjens opgepoetst, in-elkander-gezet en der nakomelingschap aanbevolen, meer bizonder bestemd heeft om als maatstaf van beoordeeling gebruikt te worden. In tegendeel. Met de uiterste koelheid gaat onze tijd het brood, dat in het venster ligt, voorbij; treedt den aalouden bakkerswinkel binnen, brengt een onwraakbare weegschaal voor den dag, en gaat, met gewicht van eigen stempel, aan het onderzoeken der soortelijke zwaarte van het baksel, Alle trommels worden uitgehaald, alle hoeken doorzocht, materiaal en werktuigen getoetst en geoordeeld; en al had men uit de oude tijd met den winkel van Rafaëls *Fornarina*, of uit de nieuwere met dien van Jean Reboul, den dichterlijken bakker van het antieke Nîmes, zelven te doen gehad, onverbiddelijk worden de waren gekeurd en van de plaats, die aan die bakkerijen op de historische registers wordt aangewezen, is geen beroep dan op eene nog beter ingelichte vierschaar.

Wat is het een aanwinst, dat wij niet langer genoegen nemen met het zondagspak der historische helden; dat wij in het privilegie van hunnen *valet de chambre* willen en kunnen deelen, dat het ons vóor alles te doen is - m e n s c h e n b o e z e m s onder de stijve pakken dier als wassen beelden opgepronkte historische figuren te voelen kloppen, en ons verkeer, onze samenleving te kunnen verrijken met zoo talrijke p e r s o n e n , sympathische, althands belangwekkende z i e l e n , die aan ons onmiddelijk voorgeslacht meesttijds alleen met het uiterlijk van sprakeloze figuranten, praetensiëuze akademiebeelden of vluchtige schimmen verschenen zijn.

De dichters, van wier begrafenis ik zoo even heb gewaagd, zullen zich althands wel niet hebben voorgesteld, dat een zoon der XIXe Eeuw zich vermeten zoû - niet te-vreden met de dikke quartijnen, die door hen-zelven of hunne vrienden, met of zonder de noodige lofdichten, aan het publiek zijn overgegeven, - het oor te leggen op hun hart, om te trachten er de slagen van te tellen; den blik van hun oog, den trek om hun mond, het gebaar van hun hand te bespieden, om hiermeê

aan te vullen, of hiermeê te weêrspreken, wat zij hebben goedgevonden ter mededeeling aan het nageslacht te verstrekken door geen ánder orgaan dan dat van Costers lofrijke ‘vondt’.

En toch, dit wensch ik mij heden te onderstaan.

De beschaafde vrouw, bij wie de jeugdige Schiller, in zijn vrees voor het opgedrongen patronaat des Hertogen van Württemberg, eene schuilplaats gevonden heeft, die *Fran Geheim-Räthin* Caroline von Wolzogen, geb. von Lengefeld, moge mank gaan aan al de wansmaak, die men der duitsche romantiek van de XVIIIe Eeuw ten laste legt, zij had genoeg om zich rond geschouwd, dat zij ook een enkele reis een diep en waar woord, op grond van veel opmerkens, uit kon spreken:

‘Wie ein mensch liebt und geliebt wird, gibt uns ein Bild seines eigentlichen Wesens,’ zegt zij; korter, niet minder juist wellicht: ‘Wie ein mensch liebt und geliebt wird, so IST er.’

Wilt gij met mij, door dit zonnemikroskoop, de persoonlijkheden, die Constantin Huygens en Joost van den Vondel heeten, eens navorschen?

Hoe heeft Constantin Huygens bemind, hoe is hij bemind?

Als jonkman bevriend met den 19 jaar ouderen Jacob Cats, heeft hij van dezen zededichter geleerd nog al gaarne en met groote uitvoerigheid over zich-zelven te spreken. Hoe vroom, hoe ingetogen, hoe werkzaam, hoe eerlijk, hoe geleerd, hoe gegoed, hoe vol deugden en talenten die poëeten geweest zijn, vernemen we niet slechts uit de lofdichten hunner tijdgenoten, die dikwerf op eigen uitnoodiging aan hen geleverd werden[1], maar vooral ook, en naauwkeurigst uit hun eigen verhalen. Wij weten ook van Huygens-zelven, dat hij *nietonknap* was.

> 't Welgeval van schoone leden
> Schreef hem niemand toe met reden;

Die hem een mooye jongen noemden, deden het met met recht: want, zie maar, zegt hij:

> ‘Aen het bruynen van sijn' huyt
> Kijckt de Haeghsche Herder uyt:’[2].

1 Aantt. N° 6.

2 *Koren-bloemen*, Ed. 1658, bl. 241.

Hij had intusschen wel grond voor het vertrouwen, dat hem hierop geandwoord zou worden:

‘Hebben niet als duistre kleuren
Moghen uwen hujt gebeuren,
  Neemt daer inne geen verdriet.
Vaecken zagh jck 't meisjen tasten
Nae de karssen bruinst van basten.

Bruin bij blank best af kan steeken.
Konstig diept men wit met zwart.’[1]

Bovendien zijn vader, de Staatsraad Christiaen Huygens, deed hem

‘als Ridder ook het moedig ros beschrijden’,

‘en,’ zegt hij, in het Latijn, volgends de onder toezicht van Prof. Peerlkamp geschreven vertaling:

‘En 't was door deze kunst, deez' nuttige oefening
Dat mijn gestalte en leest een' eedler zwier ontving,
Bij rechter houding en gezwinden zwaai der leden.’[2]

Ook het dansen maakte hij zich eigen,

‘Waardoor bevalligheid van leest te voorschijn treedt,’[3]

het stort den ‘beschaafden man’

‘Een neiging tot het eedle en orde en juistheid in.’[4]

Alleen het zwemmen heeft hij nooit goed kunnen leeren en al had hij, met zes slagen, de Hellespont kunnen óverzwemmen

‘ik had vertoefd aan wal,’

zegt hij,

‘Schoon [ik] van Sesthos slot mij Venus had zien wenken,
Om mij Leanders bruid tot zwemmersloon te schenken.’

Maar met de muziek stond het anders geschapen.

1 Hooft, *Gedichten*, I, bl. 226.
2 A. Loosjes, *Het Leven*, bl. 19.
3 Ald. bl. 19, 20.
4 Ald. bl. 21.

‘Luyt, mijn' voorspraeck by de Meisjes,’
‘Luyt, mijn heusch onnoosel spel,’
Luyt, mijn eerste wegh-bereider
Totten grooten Menschen weider

(Japick, dunckt my, hiet den Heer)

Koning Jacobus van Engeland,

‘Luyt, by Luyten vergeleken,
Die voor Luyten noyt en weken,
Luyt, die 's Meesters jonghe naem
Maeckt bekent en aengenaem,
Luyt, te veel gepresen Luyt,’

zegt hij,

‘Stopt uw' snaeren, Anna fluyt.’[1]

Deze Anna is de bekende oudste dochter van den amsterdamschen koopman en dichter Roemer Visscher. Dit schrandere en begaafde meisjen was toen al 35 jaar, en had dus, ofschoon zij eerst op haar 38e dat verblijf in Zeeland hield, hetwelk met een triomftocht te vergelijken is[2], ruim den tijd gehad, door haren vereerder Jacob Cats (toen nog Pensionaris van Dordrecht) de kennis van den Heer Huygens te maken; gelijk *zij* het was, die vriendschap stichtte tusschen dezen ‘groenen vryer’, zoo als zij zich uitdrukt, en Pieter Corneliszoon Hooft[3], den beroemden dichter en geschiedschrijver, van wiens ongeëvenaarde minnezangen de oude muren van zijn rezidentieslot te Muyden nog schijnen te weêrgalmen.

Het was eigenaardig, in een koopstad als Amsterdam, dat daar de kinderen der neeringdoenden, die zich door veêrkracht en goed geluk tot aanzien en invloed, en daarmeê tot de regeering, hadden weten te verheffen, eene soort van patriciaat vormden, dat de beoefening en den bloei van kunst en letteren voor zijne rekening en op zijne verandwoording had genomen. Daartoe sloegen de Coornherten, Hoofden, Spieghels, Visschers, Van Campens en anderen handen aan het werk.

Zij voorzagen de Regentenstoelen en de Rederijkers-banken en -planken in éénen adem van akteurs (in den besten zin). Frans Coornhert, de broeder van den meer vermaarden Dirck,

1 HS. van den Heer P.A. Diederichs; verg. *Koren-bl.* bl. 251-53.
2 Zie den *Zeeuschen Nachtegael*, doorl.
3 Aantt. No. 7.

ontzag zich niet, reeds sints 16 jaar lid der wethonderschap zijnde, nog op te treden in eene op de straat ter eere van Prins Maurits gegeven tooneelvertooning[1]. En toen de Baron van Boetzelaer, Vrijheer van Asperen, te Muyden kwam, als gekommitteerde Staatsraad van Holland, om met Hooft te *cijferen*, had deze hem niets schooners te laten zien dan de oudste en de jongste dochter van Roemer Visscher, Anna en Tesselschade. En de bejaarde ernstige Vrijheer, tevens godsdienstig poëet, verrukt door een vaers:

> 'aen zijne kroon gehangen'

door Anna (zoo als Huygens zich uitdrukt), stemde zijn lier, en zong van

> 'Dees Nymphen allebey, verciert met rijcke gaven'[2].

Om de betuigingen, door dichters en geleerden, in den loop der XVIIe Eeuw voor schoone, of geestige, of geleerde vrouwen afgelegd, wel te verstaan, behoort men intusschen zeer de mode van de tijd in rekening te brengen. Als men de hulde, door doktoren en poëeten aan de voeten van eene Anna Maria van Schurman, van de gezusters Visscher, ja zelfs van eene Catharina Questiers nedergelegd en haar toegezworen, naar de letter opvatt'e - dan zoû men zich nog minder een denkbeeld kunnen maken van de rekbaarheid der harten zulker penvoerders (en daaronder van de droogste kamergeleerden) dan van de duizelingwekkende grootheid der bezongen vrouwen. Het schijnt dat het Latijn, zoo recht aan den Godendienst geëigend, deze hyperbolische formen van zelf medebrengt, en dat de latijnsche geleerden die dan in ons nuchter Hollandsch overdragen, zonder juist al te zeer met hun geweten te rade te gaan.

Nochtans - bij oprechte menschen als Constantin Huygens - kan men toch niet zeggen, dat de woorden strekken om de gedachten te verbergen: er is dus zeer zeker, ook in de manschap, die *hij* den schoonen van zijn tijd opdraagt, een onderpand van zijne oprechte neiging.

Anna Roemers, die 10 jaar óuder dan Tesselschade was, stond reeds in briefwisseling met Cats, Hooft. en Huygens, toen haar bekoorlijke zuster nog onder de kinderen geteld werd; en de

1 1594, Wag., *Amst.*, D. II, bl 397.
2 Hooft, *Ged.* I, bl. 200 (verg. 151-52), Huyg., *Koren-bl.*, bl. 253, 267.

eerste hoflijkheden, aan Tesselschade door den Drost van Muyden en den jeugdigen Haagschen Staatsman opgedragen, gaan dan ook door Annaas handen[1]. Anna echter, hoe 'wijs', bekwaam, en beminnelijk, heeft nooit het vermogen gehad den thermometer der dichterharten hoog boven den graad van 'Matig' op te voeren.

't Heeft ons dan ook geenszins te verwonderen, dat Huygens, bij al de eer, die hij aan Anna Roemers toekent, ter zelfder tijd eene soort van 'declaratie' in het Fransch doet, *à Dam^le^ Agnes de Keteler:* een bevallig naamvaers, dat ook eindigt met een woordspeling op Ketelaer:

> 'Envie moy, Destin, l'honneur de sa presence,
> Tu ne m'empecheras sa chere souvenance;
> Envie moy la voix, le gracieux parler,
> La delicate main, le fredon de Parnasse,
> Et l'air et le maintien et [son] port et [sa] grace,
> Rien ne m'empechera de n'aimer QUE TEL AIR.'[2]

Deze lieve vaerzen werden geschreven in 1619, dus na 's dichters eerste Noordzeetochtjen. maar een half jaar vóor dat hij naar Venetië trok. Waarschijnlijk hebben de italiaansche schoonen hem de *souvenance* van Mej. Ketelaer spoedig doen verliezen. Of er eene *Signorina Amar inta* geweest is, die nog láng in zijne herinnering geleefd heeft, zoû ik niet durven verzekeren. Het blijkt echter wel, dat van dien naam eene schoone tot in den droom zijn hart heeft betwist aan de twee jonkvrouwen van jeugdigen en rijperen leeftijd, die hem in het vroege voorjaar van 1624 niet zonder hartzeer reeds zijne derde engelsche gezantschaps-reis zagen aanvaarden.

Ik moet, bij de onschuldige intrige van éene van haar een weinig stilstaan.

Den 20^n^ November van het jaar -23 had Huygens de bruiloft van Tesselschade en Allart Janssen Crombalch een Zeeofficier, uit Alkmaar geboortig - bijgewoond, en daar gezeten in de nabijheid van Tesselschades nichtjen, Machtelt van Campen. Hoewel hij 't later verbloemde, was onze 27-jarige jonkman op dit blond en teringachtig meisjen smoorlijk verhefd geraakt. Vondel noemt haar:

1 *Brieven*, I. bl. 203; *Korenbl.*, bl. 1065.
2 *Otia*, bl. 58.

‘[Een] blancke lelie, in [het] midden van de roosen.’[1]

Huygens verzocht Tesselschade, in een geestigen rijmbrief, het lieve wicht eens te polsen en voor hem te winnen. De zaak komt aan Hooft ter oore, die er Huygens braaf meê plaagt, en hem wijst op de beide hooger aangeduide jonge Dames, die, naar het schijnt, haar oog en hart ‘te vergeefs op hem gevestigd hebben’. De jongste dezer beiden, - zoo maar een vierde gedeelte verdiend is van de liefde en den dichtgloed, die zij Hooft-zelven in het hart stortte, was het toonbeeld harer sexe. Die éens zijn oogen verklaard had aan

‘Dat adelijk gelaet, geaert naer achtbre stam’,[2]

die eens gezien had dat

‘Yvooren hooft, gekroont met ragh van gitte’,[3]

vergat de ‘helderbruine’ oogen van Susanne van Baerle nimmer meer. Dit begreep tot zekere hoogte hare ten minste zes jaar oudere medeminnares, de Haagsche Freule Doortgen van Dorp; maar tevens wist deze, dat Huygens uit Amsterdam niet het beeld van zijn nichtjen Susanne, maar dat van Machtelt van Campen voor den geest had gehouden. De Jonkvr. van Dorp had zich intusschen zoo diep in de gunst van den gevierden Constantin weten in te dringen, dat zij een ringetjen van hem had bekomen, 'twelk ze nacht en dag (naar haar eigen schrijven aan Huygens[4)] aan den vinger hield. Onze dichterdiplomaat vertrok dan naar Londen, met Machtelts trekken in het hart. ‘Hoe is 't mogelijk,’ roept Hooft uit, het woord nemend voor Tesselschade, wier hulp te vergeefs door Huygens was ingeroepen:

‘Wie zoud' darren dencken, dat
Ooghenrlam zoud' konnen vat
Op uw schootvrij borsjen vinne',
Daer de Baerelijcke Minne
En sijn schicht nojt méer op dee,
Als een taeje Dorrepee!’[5]

De ‘Baerelijcke Minne’ is natuurlijk de inklinatie van Su-

1 V. Lennep, II, bl. 197.
2 Hooft, *Ged.*, I. bl. 256.
3 Hooft, *Ged*, I, bl. 268.
4) *Dietsche Warande*, VI, bl. 478.
5 Hooft, *Ged.*, I, bl. 225.

sanna van Baerle; de ‘taeje Dorrepee of peen,’ die niets vermág, is, met uw verlof, schoone lezeres, Jonkvrouw Dorothea van Dorp. Hoe, ondertusschen, gedraagt deze zich? - met een krijgsbeleid, dat den aanstaanden Sekretaris van een Generalissimus schijnt afgekeken.

Zij schrijft aan Huygens, dat ze ‘met Baereltgen’ op zijn gezondheid gedronken heeft[1]. ‘Maar anders ís er ook niet veel in Amsterdam.’ ‘Al datter fraij is, dat is Baereltgen.’ Intusschen het is geen wonder, dat zoo'n knap kavalier als Constantin in Londen grooten opgang maakt. Maar *zij* benijdt de schoone Lady Killegrew, die zoo veel attenties voor Huygens heeft, niet eens. Zeg haar, schrijft zij hem, ‘dat ick haer nu tot haer dispositie geef en *leen* (wel verstaende) [wat] mijn het liefste bijcans in de waerelt is, ende dat ick hare discretie betrouw dat het niet weesen en sal tot mijn prejudici....’[2].

‘Ondertusschen,’ zegt ze, jongen-lief, wees wijs en braaf[3]. Wat mij aangaat ‘ick sal eens *op gesuapt* sijn eer ghijt weet. Maer hoet is of niet, ick blijf altoos [de zelfde]. Al hoorden ick, dat ghy daer de schóonste vrijster van Eyngelant vriden, soo en sou icker niet eens geloers af sijn: want die liefde,... pretendeer ick niet. Hebjer genucht in, soo wordt wat amoureus... Ick wou wel die genucht hebben, dat ickt sach. Het sou ue doch soo wél vougen.’

Als Machtelt hem maar eerst uit het hoofd is! denkt de Freule. Verder richt zij hare batterijen op Huygens' vrome gevoelens: in Amsterdam arminiaande men zoo wat: zij spreekt hem over Cats, den ‘soeten Cats’, over de kerk Gods, en over de predicaties van D^{s} Dispangne.

De brieven van deze Jufvrouw van Dorp zijn vol geest en leven; maar het is te veronderstellen, dat zij méer waarheid sprak dan zij bedoelde, toen ze hem schreef, dat zij haar *portret* niet aan Lady Killegrew zenden kon; want ‘dat de huijt LEELIJCK is.’ ‘Waerder iet goeds [aan],’ zegt ze streelend, ‘dat sou sij moeten *hooren* (van ue); het *gesicht* [heeft] niet te beduden, dan om in quaij opini te commen van de rest.’

Arme bedaagde maagd! gij geeft u vergeefsche moeite. Indien Machtelts beeld uwen lieveling al in den slaap verlaat, dan

1 *D.W.*, VI, bl. 487.
2 *D.W.*, VI, bl. 478.
3 Aantt. N°. 8.

droomt hij nog niet van u - maar van de half vergetene Amaranthe:

Refrain d'un Eccho que je fis en dormant:

‘Philandre ....
s'adressant, [aux] ombre[s] des Forests:
“Secretaires,” dit-il, des peines de Philandre,
Qui l'avez veu en feu, qui le voyez en cendre,
Est il rien de si beau qu'Amaranthe *et son nom?*
Non, dirent les Rochers, et les boiz dirent, *Non*’.[1]

Onze dichter-d plomaat - dien zijne Brittannische Majesteit inmiddels met eigen hand Ridder had geslagen, hem den daarbij gebruikten degen tot aandenken latende[2] - pareerde zoo goed mogelijk de aanvallen van Jonkvrouw van Dorp af. Hij zingt uit alle tonen, om haar te doen begrijpen, dat het verloren moeite is. Hij schrijft, haar, die eene huisvriendin was, doorgaands slechts *korte* brieven: Nu eens zegt hij, dat hij, ondanks de verwijdering, dik en vet wordt; dan beroemt hij zich op de eer die hij geniet, en geeft hoog op van de engelsche schoonen; een ander maal verveelt zij hem zóo, dat hij zich aanstelt of hij zwaarmoedig was - iets dat in 't geheel niet in zijn aard lag. Eindelijk zegt hij, dat hij haar uit wil huwelijken, en geeft haar, met eene niet zeer fraaye woordspeling, tot *Vrouwe* aan de 6 Dorpen, die hij bezongen heeft[3]. Hooft zegt, dat Huygens die Dorpen

‘be Vrouwde
Met een Maeghd, wiens eergeklank
Hen zal hoên voor ondergank,’

als een *aequit de conscience*, dat de Drost haar, in stilte, een ‘dorre-pee’ had gescholden.

De geschiedenis dezer *amourette* vindt haar laatste rustpunt en finale oplossing in het ernstige gedicht, dat Huygens aan ‘Joffrou Dorethée van Dorp’, een groote 20 jaar láter, toerichtte, ten geleide zijner *Heilige Dagen*[4]: 't is dit-maal een speling op haar vóornaam: *Dorothea: Gave Gods*. Zoo waren ook zijne geestelijke gedichten voor hem gaven Gods geweest, zegt hij:

1 *Otia*, bl. 58.
2 *Vita propria*, L. II, v. 93-100.
3 *Koren-bl.*, bl. 191, Hooft, *Ged.*, I, bl. 242.
4 *Koren-bl.*, bl. 664.

maar hij wacht zich wel te betreuren, dat hij die andere, nu naar de 60 loopende, *gave* niet uit hooger hand heeft aangenomen.

Keeren wij, met hem, tot bloeyender leeftijd te-rug.

Sommige dichters maken hun hof aan de vrouwen, door heel veel goeds van haar te zeggen; anderen door zich zeer impertinent over het geslacht uit te laten, en maar zekere individuus, als zij tot deze het woord voeren, van hunne veroordeeling uit te zonderen. Tot de zulken behoort Huygens.

Reeds als een jongeling van 24 jaren hooren wij hem den toon van een ouden zededichter tegenover de meisjens aanslaan. Hij maakt in zijn *Kostelick Mal* en in zijn *Voor-hout*, met die bitsche, schier bittere kastijding van haar ijdelen opschik en kunstmatig verkregen en bedrieglijke schoonheid, het hof aan zijn vriend Cats, - dien men, trouwens, zich nu eenmaal niet anders dan als een ouden, boertig knorrenden school- of katechizeermeester pleegt voor te stellen. En Huygens is van die gewoonte nooit te-rug-gekomen. Vele van zijne impertinenties zijn van dien aard, dat men ze, waar ook op lezeressen gehoopt wordt, niet kan meêdeelen. Men neme dan ook met een enkel staaltjen genoegen. Ik zal het niet ontleenen aan de achterbuurten, waarin hij zijn *Trijntje Cornelis* doet verkeeren, ook niet aan zijne epigrammen; daar is vaak het rijm de schuldige vader van de hatelijkheid of platheid: maar ik geef mijn lezers zijn *Toe-maet op het Lof der Vrouwen van D^r^ van Beverwijck* ten beste. De verschijning van dit boek, tot welks samenstelling het *parti-pris* der vrouwenvereering de grondslag geweest was, kon Huygens, in de geheimste schuilhoeken van zijn zedemeestershart, met zijne ingewortelde gewoonte van berisping, ik durf zeggen, bekladding, der sexe, niet welkom zijn. Ziet hier dan ook, hoe hij het boek kritizeert. Trouwens, hij had zich in geen opzicht voor Beverwijcks kollaborateur, Jacob Cats, te ontzien: want hij was sedert eenige jaren met dezen *gebrouilleerd*[1].

[2] 'Ge*leerde* Beverwijck, ick heb u noch te *leeren*.
Vergeeft mijn achter-klap: Ick moet uw boeck vermeeren,
Eu klappen achter aen, dat by u (of ick mis)
Niet *wiliens* onversint en onbeschreven is.'

1 Aantt. N°. 9.
2 *Koren-bl.*, bl. 632.

[Het] broeckeloos geslacht, zegt hij, met andere woorden de schoone kunne,

‘hier te land
Heeft onse wortelen van 't *spreken* ['t] eerst geplaut.
Let op het grootst gerucht: de Haenen moghen kraeyen, -
De hoenders *kakelen*: de Beste Papegaeyen
Zijn wijfjens. Wilt ghy meer? De konst heet *Moeder*-tael,
Niet Vader-tael. Noch meer? Het swaerst van al te mael
Stelt mijn vermoeden vast: Het schrijven van de wetten
Is mannen-werck van ouds: maer siet de loose sletten;
Hoe hebben sy haer leed gewroken by geval:
'T komt op één letter aen, *Wijf* en *wijs, Man* en *mal*.’

Hooft glimlachte om dergelijke dingen, maar zoû ze nooit hebben willen zeggen.

En toch heeft de geestige Hagenaar, zonder al te groote moeite. overwinningen behaald, waar de Amsterdammer, met hooger talent, zich vergeefs voor heeft aangegord.

Ten zelfden jare 1624, waarin Huygens voor den 3^{n} maal uit Engeland keerde, werd Hooft weduwnaar van Christina van Erp, eene rubensiaansche schoonheid, die hem sedert 1610 eene even tedere als degelijke huisvrouw was geweest. Maar reeds een jaar na haar overlijden, kon de 44-jarige dichter zijn rouw, zonder groote moeite, verzetten.

Het was of hem eene openbaring geschiedde, toen hij op zekeren dag de zelfde Susanne van Baerle, voor wier blijkbare voorkeur Huygens aanvanklijk ongevoelig was gebleven, een gedichtjen hoorde reciteeren, dat heur eigen weêrgaâloos blank handtjen had opgesteld[1]. De deftige Drost van Muyden hing aan de lippen der beurtlings lieflijke en statelijke schoonheid; en daar zijn in onze taal geen zinrijker en zwieriger minnedichten geschreven, dan Hooft aan deze Arbele (zooals hij Baerle omzett'e), aan zijn Gloorroos, of Cloris, of Clorinde (zoo als hij haar beurtelings doopte) gewijd heeft:

‘Doen 't eerste mael verscheen, in mijner ooghen sin,
Dat krujvend git, waer af jck zelf mijn banden strengel,
En 't dubbel starrelicht, waerom jck leg en hengel
Gelijek de mug om toorts, tot haer de vlam verslin’,

1 *Ged.*, I, bl. 253.

En 't heiligh aengezicht dat ick beschonken vin
Met errenst ende lagh van minnelijck gemengel,
Zagh jck uw' schoonheit aen voor [louter] engel[1].

Zal zij 't voor hém ook wezen? Uit kieschheid schijnt de weduwnaar haar te gemoet te voeren, dat het vuur, door haar onwillends gevoed, ontstoken schijnt aan Hoofts gebluschte ‘lamp,’ zijne blonde Christine.

Maar blijkbaar is er in het gemoed ook van dézen weduwnaar niet veel plaats voor het beeld der vroegere liefde meer over. Hooft is tot over de ooren door deze brunette betooverd. En zij-zelve is koel voor hem. Is dat onnoozelheid, dat ze de vonken dier oogen zoo te grabbelen gooit? ‘Ooghjes’ roept hij uit:

‘Ooghjes, levendighe staeltjes
Van de schitterenste straeltjes
Die de zujvre zonne schiet
Herwaerts nae der aerde niet,
Maer ujt haer veel klaerder óóghen
Die gewendt zijn na den hóóghen,
Daer zij meê, den hemellien
Is gewoon goên-dagh te bien:
Is uw jeughje noch zoo jonkjes,
Dat ghij die, die diere vonkjes
Beter niet te raed en houdt?
Dat ghij zoo vergeefs mooght stróóyen
Vonkjes maghtigh om t' ontdóóyen
En te stellen in een brandt
Harten hard als diamant?
Letters, lijwaet, koude steenen
Worden van haer glans bescheenen,
Zonder spaersaemheit, altóós.
Immer zijn z'er vruchtelóós,
Ach, wat onbedachter wiltheit!
Stortse liever met die miltheit
Op de kooltjes zonder licht
Van mijn glimpeloos gezicht!’

En dan nog! al valt hem, nu of dan, een blik te beurt:

1 Bl. 264.

't Hart zoekt lichtenis aen meer
Meerderaers van 't zoete zeer,
Dat het knaeght tot aller ujren.
Vinnighst vallen *kleene* vujren.
Als ick immers branden moet,
Liefst dan in een' gróote' gloedt.[1]

Terwijl Hooft op die wijze lucht geeft aan zijn liefde en de smart, die er meê gepaard ging, - terwijl Susanne van haren kant menig zuchtjen in stilte slaakte over de onverschilligheid van Huygens, - zit deze, dood bedaard, bij den boekverkooper Aert Meuris, in de Haagsche Pape-straet, de laatste prezent-exemplaren van zijn eersten dichtbundel te expediëeren, en koos de beste proeven van zijn door Willem Delff naar Miereveld gegraveerd portret uit, om er vóor te plaatsen.

Het is nog niet geheel verklaarbaar, hoe onze te-vreden diplomaat, al had hij zijn jonger jaren in zijn voordeel, met die smalle borst, die bolle oogen, dien opstrevenden neustop, (bij de vooruitstekende onderlip, misschien het zinnebeeld van zijn zedemeesterlijk betweterschap), - hoe hij, - met zijne onverschilligheid en al, het uitverkoren voorwerp bleef van de verzuchtingen der amsterdamsche schoone, - toen een man als Hooft, met al den gloed en den zwier van het talent, dat hem ten oogen uitschitterde, naar de hand van Susanna kwam dingen.

De koelheid, die Hooft haar verweet, wist zij intusschen meesterlijk ook ten aanzien van Huygens voor te wenden. Fierheid en zedigheid regelde haar gedrag, en toen de stelling van Dante verwezenlijkt werd:

'Amor... a nullo amato amar perdona',[2]

dat men vertaalt door 'liefde baart wederliefde.' toen Huygens haar begon te onderscheiden, schijnt hij getwijfeld te hebben, of Susanna hem werklijk wel beminde.

Wat zijn eigen hart betreft, onvoorziens had hem de glans van die 'ster', zoo als Hooft Susanna gedoopt[3] en Huygens haar sedert altijd genoemd heeft, getroffen:

1 *Ged.*, I, bl. 257, 8.
2 *Inf.*, V, v. 103.
3 *Ged.*, I, bl. 270.

‘Ick doolde,’ zegt hij, ‘buiten 's weghs in 't swartste van 't onseker,
In Twijffelmistigheit, in Schrick, den herten-breker;
In Hoop, de wispeltuer; in Vrees, de vroege pijn;
En wenschten om wat lichts van meer of minder schijn’[1].
Daarop wordt hij Susanne gewaar, maar, helaas! zegt hij:

‘..... al schéent ghy sóo van verre,
Ghy s t a e t mij voor geen s t e r r ; en die u niet en vleidt
Sal seggen: 't is een' keers, die deinsende verleidt
En nemmer t'huys en brenght: in open' tael: een *stal-licht*...’

een verleidend dwaallicht.

‘Beweegh ick maer een' voet, om maer een' voet te nad'ren,
Ghy gaet er ses te rugg, en stolt in all' mijn' ad'ren
(Gelijck een quackel-vorst) mijn onlangs vlietend bloet;
En doyt er 't leven in strax met een' nieuwen gloet;
En vriest er 't leven uyt strax met een nieuw verstremmen!’[2]

Men ziet - Jonkvrouw Susanna neemt haar *revauche*. Zij brengt hem, die haar vroeger zoo zeer veronachtzaamd heeft, tot het uiterste. Hij dreigt te zullen doen als de arend van Jupiter aan Ganimedes deed. Ik zal zoo roept hij, mij in de lucht verheffen;

‘Daer sal ick aen een Sterr den beck, de klauwen boenen[3]
En daelen u te lijv',’

ik zal u rooven, en de ‘Lamp-heer van den dagh’ zal in zijn schik zijn, en denken

‘nu blijv' ick SON alleen.’

Constantin mecnde werkelijk, dat hij 't gewonnen had, en dat zijn

‘krachtige geluyt
Dé 't Diamanten hert van stuere Sterr vervallen
Tot minder als Crystallen’[4].

Maar Susanna stelde haren minnaar op meer dan éene proef en somtijds riep hij wanhopig uit:

1 *Koren-bl.*, bl. 1038.
2 T.a. p, bl 1039.
3 Schuren, scherpen.
4 T.a.p., bl. 1044.

‘Hoe kont ghy Sterre wesen
En houden tegens my soo staegh, soo fieren wesen,
En staen als een Comeet,
Die, verr' van tintelen, van wencken niet en weet?’[1]

Ja komeet, zijt gij! En toch de vaste sterren staan het hoogst,

‘[Zy] gaen gestadelick, maer met den Hemel, om.’[2]

Een ander-maal is hij te-onvreden, wijl zij 't oor heeft geleend aan de bemiddeling van derden, ten zijnen voordeele:

‘*Uw*' reden, en alleen uw' *reden* soeck ick aen;’[3]

Hij wil geen rekommandaties, en dan nog misschien wel van een medeminnaar, van Hooft! die ‘nae *zijn* wilt dorst jagen’[4].

Eindelijk, eindelijk, gaf de fiere jonkvrouw toe. Zij had Huygens bepaald aan haar zegekar geketend. Haar triomf was volkomen. Zonder waarde is dan ook onze vraag naar de redelijkheid harer voorkeur.

Huygens werd de gelukkige bruidegom van de gelukkige Susanna; de arme Hooft was, toen hij bepaald hare hand had gevraagd, 9 dagen (hij noemt het geestig en aandoenlijk 18 nachten) uitgesteld[5], en toen met een ‘neen’ naar huis gestuurd.

Moet men het hem nágeven tot zijn eer, dat hij, twee jaar later, op de bruiloft van Constantin en Susanne[6] hen

‘[het] best gegaejde paer’

noemde, ‘dat min met minne loont’? Niet tot zijne oneer strekt zeker, dat hij, in deze levensperiode, tevens bedroefd door sterfgevallen in zijne familie, zijn troost zocht in de overzetting van eenige der heerlijke psalmen van David[7].

De Ridder Huygens, drie jaar later tevens Heer van Zuylichem in de Bommelerwaard, was inmiddels geheimschrijver van Frederick Henrick geworden, en, ook ná zijn huwelijk, waarvan

1 T.a.p., bl. 1045.
2 T.a.p., bl. 1041.
3 T.a.p. bl. 1046.
4 T.a.p., bl. 1047.
5 *Ged.*, bl. 260
6 6 April 1627, *Ged*, bl. 282.
7 *Br.*, I, bl 257; *Ged.*, bl. 271 en volg.

wij de bruids- en witte-broods-dagen, bij gebrek aan bescheiden, niet kunnen schetsen, vaak met den Prins te velde. Dáarbij vooral kwamen de degelijke hoedanigheden van Susanne van Baerle uit, aan wie, in menig tijdperk, de eerste opvoeding hunner vijf kinderen moest overgelaten blijven.

Dr Jan ten Brink zegt, in zijne *Letterkunde*, dat Huygens' huwelijk ‘volmaakt gelukkig’ is geweest. Er bestaat bij mij geen doorslaande reden, om aan de betrekkelijke waarheid van dit getuigenis te twijfelen.

Susanna heeft Constantin ongetwijfeld zeer liefgehad. Schoon, verstandig, ouderloos en rijk bemiddeld, had het van minnaars voor haar gekrield: dit blijkt, onder anderen, uit een ellenlangen, maar bizonder slim gestelden brief van Huygens' vader[1], waarbij deze, in Januari van het jaar 1623, het onmogelijke had gedaan om hare hand te verwerven voor zijn oudsten zoon, Maurits, dien hij het eerste wilde bezorgen. Constantin, dacht hem, zoû zijn fortuin wel maken. De looze vader zond zijne kinderen, onder moeders geleide, naar eene bruiloft in de familie Dedel, te Amsterdam[2], waar Susanna niet ontbreken zoû. Maurits had, natuurlijk, zijne instrukties meêgekregen; maar de oude Huygens had, met al zijn staatsmanskunst, buiten den waard, dat is buiten den kleinen Minnegod gerekend. Susanna had de hand van Maurits Huygens geweigerd; zoo als zij 't die van Hooft en zoo vele anderen deed. Daar was er maar één, dien zij begeerde: hem of niemant.

Uit de vaerzen van Hooft hebben wij straks vernomen, dat de ‘Baerelijke min’ (met andere woorden, de *inclinatie* van Susanne van Baerle) voor de vrienden geen geheim was gebleven. Vermoedelijk doelt Hooft op eene gelegenheid als de bruiloft van Dedel, toen Constantins borst de ‘schicht’ der liefde straffeloos getrotseerd had; wij weten ook, dat elf maanden later, op de bruiloft van Tesselschade, die schicht hem trof uit den kwijnenden blik van Machtelt van Campen.

Thands zijn we ander half jaar verder: maar we zijn er dan ook getuige van geweest, op wat waardige wijze Susanne Constantin

> ‘voor 't reine altaer van haere voeten,’
> zoo als Vondel gezegd zoû hebben[3], deed nederbuigen.

1 Aantt. N°. 10.

2 Aantt. N°. 11.

3 *Maria Stuart*, v. 124.

Heeft hij haar even standvastig bemind als zij hem? Hij wijdt haar een uitgebreid dichtstuk, getiteld: ‘Dagh-werck’, en spreekt haar daarin toe met den ouden naam van ‘Sterre’. In dit zijn ‘Dagh-werck’ wordt de wijze verdeeling van hun dagelijksch leven uitvoerig door hem geschilderd, en ondanks het paedagogische van toon en strekking, - ondanks het zelfbehagen, dat er nergends in ontbreekt, ondanks de lof aan *eenzame* wandelingen, te voet en te paard, herborizeerend en entomologizeerend, gegeven, schijnt hij toch wel oprecht, als hij betuigt: ‘als wy t' samen in onse Coetse sullen rijden, sal ick den Sterren-wagen om den Noord-pool sijn' glorie niet benijden.’[1] Maar zie, toen hij ter helfte van zijn dichtwerk was, en het woord nog tot haar, zijne ‘Sterre’, richtte, vroeg hij op eens:

‘Maer wie staet neffens my? wat spreeck ick, en waer henen?
Mijn Ster is uyt geschenen;
Daer sleept een witte wolck haer' dampen over heen.’

Daar komen, inderdaad, nu, na Susannes verscheiden, roerende regels in het dichtwerk:

‘Sy strijckt ten Tijden uyt: Ick sie het, en - versteen.

De Wereld is soo barsch, soo koel van medelijden:
Wien sal ick, sonder u, doen deelen in mijn lijden?
Wie sal mijn toevlucht zijn?

Wie sal sich waerdighen te queelen in mijn quellen?
Wien sal ick d'aenklacht doen van onverdient gewelt,
Van hoon te loon voor goet, van spijt voor vlijt gevelt,
Van ruggelings beklap, van opgestoockte quel-raet,
Voor onberoemde gunst, voor onverdiende wel-daet?

Wie sal sich pijnen tot een troostigh: *Weest te vreden*,
'T is werelds werck en wind; God leeft, en weet de reden
En d'uytkomst, en 't gevolgh ten besten van die 't lijdt.[2]

En inderdaad, na dat Susanne hem den 10^{n} Mei, 1637, ontvallen was, is Huygens, in de 50 jaar die hij nog te leven had, niet weêr getrouwd[3]

1 *Koren-bl.*, bl. 391.
2 *Koren-bl.*, bl. 433.
3 Verg. hier o.a. Aantt. 8 en 13.

Had werkelijk zijne late genegenheid voor nicht Susanna dan zoo diep bij hem wortel geschoten? Hij had zijne Sterre toegezworen, dat nooit zijne oogen meer ‘droogen’ zouden[1], al zag hij zijne

‘daghen lengen
In tamelick vernoegh’;[2]

Maar al vat men deze belofte niet letterlijk op - men zoû er toch allicht grooter waarde aan hechten dan de geschiedenis ons machtigt. Huygens was geen minnedichter. Hij had, ondanks zijn degen, weinig ridderlijks in zijne geaardheid: het zedelijk-goede, nuttige, smakelijke, de lagere regioenen der zinlijkheid trokken hem veel meer aan, dan het schoone. De poëetische form waarin hij zich openbaarde, was doorvonkt met vernuft; maar gloed en vlam bleef er bijna geheel vreemd aan. Hij spreekt wel veel over zich-zelf en anderen: maar de aesthetische zijde van zijn charakter - zoo hij er eene gehad heeft - is te vergelijken bij die helft der maan, die altijd van de aarde is afgekeerd. Wij kunnen dus niet zoo licht als bij Hooft weten ‘*wie* er geliebt hat’.

Zelf een goed zanger. was hij, onder de aesthetische verschijnselen, nog het gevoeligst voor de muziek. In de haagsche kringen schijnt hij de kennis gemaakt te hebben van den hoogadelijken Engelschman, Kolonel Ogly, en zijne bekoorlijke dochter Utricia. Anna Maria van Schurman, in haar vroomste tijd, sprak deze in Holland geboren, maar in Engeland opgevoede brunette met de onvoorwaardelijkste lofiedenen toe:

..... ‘bel astre de la cour,
Le bonheur de [tout] lieu, ou tu fais ton sejour!...
Pour chanter ton [talent], ton luth, ta voix, ta grâce,
Il faudroit l'emporter et te suivre à la trace.’[3]

Met eene toespeling op haar naam, zegt Huygens:

‘'T is geen Ogel, na die gorgel:
'Tscheelt éen letter; 't is een orgel.’[4]

En onder haren zang:

‘“Ick hoor en ick sie,”
Soo seggense, die

1 *Koren-bl.* bl. 432.
2 T a.p., bl. 434.
3 Schotel, bl. 51.
4 *Koren-bl.*, bl. 640.

T e r e c h t moeten komen.
Bey werdt my benomen:
  “K heb ooghen noch oor”,
  Ick sie noch en hoor:
Hoe sal ick het maken
Om t' recht te geraken?’

Rijker van geest en gevoel is het volgende:

‘Ick hebber sóo veel aen te sien
  Soo soeten keur van dinghen,
Dat icker niet ontrént en dien,
  Soud' ickse hooren singhen.
Ick hoor soo veel, als ickse sie,
  Soo wonderlick om hooren,
Dat ick mijn' oogen 't sien verbie,
  En sie maer door mijn' ooren.
In 't eindt segg' ick: “Ogeltje,
Gy tooverende vogeltje,
Of singt - en laet my henen gaen,
Of swijght - en laet my stenen[1] staen.”
  Sy swijght en - singht, ick stae - en gae.
  Neen, Ogeltje, singt voort; ick stae:
'k Wil liever staen en sterven,
Dan gaen en gaen u derven.’[2]

Die Jufvrouw Ogel, die na-der-hand met zekeren Willem Swaen gehuwd is, hield een album na, waar de schoonste geesten van haar tijd vaerzen in hebben gemaakt.[3] De vergelijking van Hoofts koele bijdrage[4] met deze van Huygens, leert wat diepen indruk Susannaas weduwnaar van Utricia ontvangen had. Maar Huygens was de man niet om zich door zijn gevoel te laten meêsleepen.

Indien men in het menschelijk leven drie hartstochten onderscheidt, die achtervolgends den scepter voeren, - dan kon men, voor den 44-jarigen Huygens, zeker het tijdperd der *eerzucht* wel aangebroken rekenen. Het is mij althands onverklaarbaar, welke andere drijfveêr een zoo verstandig man

1 Versteend.
2 *Koren-bl.*, bl. 640.
3 Zie b.v.v. Vl., *Tess.*, bl. 37. Ban, bij Hooft, *Br.* IV, 264.
4 *Ged.*, I, bl. 352.

gebracht zoû hebben tot den stap, dien hij deed in den zomer van het jaar 1639.

Daar woonde toenmaals in Utrecht, niet ver van den Dom, schuins tegenover de toegang ter Akademie, een meisjen van 32 jaar, dat men het mirakel harer Eeuw genoemd heeft. Dr Schotel heeft eene lange lijst openbaargemaakt van de getuigenissen door onwraakbaar gezach omtrent hare groote taalgeleerdheid, hare belezenheid in godgeleerde en wijsgeerige geschriften, en haar talent voor muziek en handwerken, ook voor boetseer- en graveerkunst, afgelegd. 't Is jammer, dat we, ondanks de dicht- en prozaschriften, die van haar in het licht zijn verschenen, niets van haar gemoedsleven weten, - dan dit eene, dat zij eene strenge godsdienstrichting aankleefde, welke ondertusschen zekere soort van ekstaze niet schijnt te hebben uitgesloten, en dat zij zich twintig jaar lang met de verzorging van twee zeer oude tantes belast heeft. Gij hebt, vaderlandslievende lezers! gewis ANNA MARIA VAN SCHURMAN herkend, ook al gewaag ik niet van haar *spinnekoppeneten*, dat wellicht bloot zinnebeeldig moet worden opgevat en de theologische harrewarrerijen betreft, wier auteurs men geacht heeft, dat zij zonder schade, met huid en haar, heeft geslikt en verduwd.

Hoe dit zij - den maker van andere ‘webben’, waarmeê Huygens zijn dichtwerk soms vergelijkt, onzen Constantin, heeft ze, toen hij haar ten huwelijk vroeg, niet geaccepteerd.[1] 't Is zonderling, dat Huygens, die zich in een vaers aan Tesselschade zeer scherp tegen het vasten uitlaat[2], juist tot levensgezellin eene jonkvrouw begeert, die in velerlei onthouding voldoening vindt voor hare godsdienstige behoeften. En wat zal men hiervan zeggen, dat Huygens, die wist dat Anna Maria aan haren vader op zijn sterfbed beloofd had *de vouer sa virginité à Jésus-Christ*[3] - zich nochtans vleide, dat zij niet aarzelen zoû de opvolgster van Susanna van Baerle te worden? ‘Hoe is 'tmogelijk,’ roept hij uit: gij in den Haag en niet bij mij:

> ‘'k Bied u mijn Tafel aen, mijn Huys, en wat daer by?
> Al watter in my *goets* of *soets* te vinden zy:’[4]

En zij tast niet gretig toe!

1 D. Veegens, *Holland*, 1866, bl. 230.
2 *Koren bl.*, bl. 308.
3 Schotel, bl. 85.
4 *Koren bl.*, 1086.

‘Zoû zij trouwens,’ vraagt de Heer Veegens, ‘zij, die van het Hebreeuwsch en het Ethiopisch meer wist dan van de dingen des dagelijkschen levens, de vier woelige knapen, die [in het huis des weduwnaars] rondspeelden, hebben weten te leiden en te temmen?’

Ondertusschen bleef hij haar min of meer vervolgen, en als hij haar heeft moeten beloven niet op zijne praedikaties tegen den maagdelijken staat te-rug te komen, en haar tóch weêr *schrijft*, stelt hij haar gerust en zegt;

> ‘Siet niet suer, soete maeght ....
> Al swoer ick lest, het was de leste moey'lickheit
> Die ghy te lijden hadt, ...
> hier spreeckt de *Geest* allen’[1].

Hij bood haar namelijk zijn dichtwerk der *Heilige dagen* aan.

Deels uit behaagzucht en minnenijd, deels uit kortswijl, zich in de vrijerij stekende van een anderen geleerde, Professor Caspar Barlaeus, die bij Tesselschade te vergeefs om wederliefde aanhield, - zeer ernstig daarentegen geneigd om de geleerde Schurmans ‘et sa masle beauté’, zoo als hij 't noemt, aan het verbaasd Europa als zijne vrouw te kunnen voorstellen, was Huygens in dit tijdperk door geene geweldige *Herzens-Angelegenheit* beheerscht, en moet hem dus eene hulde uit het reeds toen in de schoone letteren en schoone manieren toon gevende Parijs zeer welkom zijn geweest. De groote Pierre Corneille, die hem later een zijner tooneelwerken opdroeg, gewaagde namelijk van hem als van ‘un des premiers hommes de ce siècle, et qui non-seulement est le protecteur des savantes *Mases* dans la Hollande, mais fait voir encore par son propre exemple que les grâces de la poésie ne sont pas incompatibles avec les plus hauts emplois de la politique et les plus nobles fonctions d'un homme d'état. Je parle de M. de Zuylichem, secretaire des commandements de monseigneur le prince d'Orange.’[2]

Als gij dan ook een twintig jaar later, op een Saturdagavond vier Heeren door de morsige straten van Parijs ziet stappen, zich uit de *Rue Vivienne* in de richting van de *Place Royale* ziet bewegen, en ziet stilhouden voor een vrij groot huis in de *Rue de Beauce, au Marais*[3], weest dan verzekerd, dat de

1 *Koen bl.*, bl 665.

2 *OEuvres de P.C.*, Paris, Furne & Cie, 1852, p. 343-44. Zie voords Aantt. N° 12.

3 Cousin, *Madame de Sablé*, p. 63.

rijkst gekleede dier Heeren niemant anders is dan Constantin Huygens, die voor de zaken van het Prinsdom Oranje in Frankrijk verblijft, en thands, onder het geleide van zijn geloofsgenoot Conrart, de verpersoonlijkte *Académie Françoise*, door Corneille, den zwarten Heer aan zijn zijde, bij Mad^{lle} de Scudéry, *la Précieuse non ridicule* zal worden geïntroduceerd. De jongste der vier is de beroemde Christiaen Huygens, de zoon van onzen dichter, en een der zeven eerste leden van de *Académie des Sciences*.[1]

Met de grootste urbaniteit in deze afschaduwing van het *Hôtel Rambouillet* ontvangen, heeft de bijna 70-jarige dichter der *Koren-bloemen* zijn gerechte aandeel geleverd in dit door de *passion des petits vers* en van andere aardigheden beheerscht gezelschap[2]. Ik deel in de Bijlagen dezer studie de komieke regels meê, door Huygens aan Corneille over zijne komedie *Le Menteur* toegericht[3], en tevens eenige door onzen dichter vervaardigde *rébus*, die in verband met ons onderwerp schijnen te staan.[4]

Niet minder dan 120 heeft Huygens er gemaakt. Onder deze zijn er vele, waar hij met Pellisson, Chapelain, Sarasin en M. du Raincy om moog gelachen hebben; maar die hij zich wel gewacht heeft aan de *Sapho du marais*, Mlle de Scudéry, en haar *entourage*, Mme d'Aligre, Mme de la Suze, Mlle Chéron, Mlle Lhéritier, en zoo hij er haar heeft mogen ontmoeten, *la Marquise* de Sévigné te vertoonen.[5]

De Ambassadeur, Graaf d'Estrades, noemt den Heer van Zuylichem ‘een Franschman in zijn hart’; als dit waar is, was hij - wat het punt der kieschheid betreft - er een uit de tijd van Michel Seigneur de Montaigne; niet van François, Due de la Rochefoucauld[6].

Bij een krachtig oud man, laat een levensernst, die het licentiëuze verafschuwt, zich vaak lang wachten: toch schijnt hij ook bij den grijzen dichter, wiens loopbaan wij overzien, eindelijk te zijn ingetreden.

Indien Vondel te-recht door zijn ‘Edelingen’ getuigen laat:

1 Harting, *Chr. Huyg.*, bl. 32. Hij woonde in -63 reeds, naar uit de voorhanden MS.-brieven valt op te maken, in de *Rue vivienne, à la Bibl. du Roy*.
2 Cousin, ald. bl. 68.
3 Aantt. N° 12.
4 Aantt. N° 13.
5 Aubenas, *Hist. de Madame de Sévigné*, bl. 79.
6 *Galerie des Portr. de Mlle de Mentpensier*, 1860, bl. 345.

‘Al wie door ootmoed word herboren,
Die is van 't hemelsche geslacht,’[1]

is het aandoenlijk, van den gevierden Huygens, op zijn 88e jaar eene nederigheidsbetuiging te mogen lezen, die nog wat meer beduidt dan zijn *rébus*: ‘Le monde me degouste’. Zij is gericht aan den steenkooper en dichter, den Seer discreten Heere Joachim Oudaen, tot Rotterdam:

‘Ick leve’, zegt Constantin, ‘mijn selven te lang, ende meer noch voor alle geestighe luijden, die de moeijte nemen van mijne onwaerdighe jaeren na te rekenen. Met bekommering sie ick, dat sich V.E. onder dat getal heeft willen laeten rekenen. Maer de grooter swaericheit soude wesen, als ick U.E. quame te ontmoeten, ende, soo 't gaen soude, bevonden werde op verre nae de man niet te zijn, diemen V.E. onder mijnen naem beschreven hadde.’[2]

Zien wij, na dit misschien al te breed tafereel van eene zeker niet onbelangrijke levenszijde van Constantin Huygens, wat er van *confidences* uit Vondels loopbaan wellicht meê te te deelen valt.

Joost van den Vondel werd, zoo als bekend is, den 17n November van het jaar 1587 te Keulen uit nederlandsche ouders geboren. Zijn vader had te Andwerpen als hoedenmaker tot de deftige leden van het St-Cathrijnen-ambacht behoord[3] en liet zijn kinderen, toen hij te Amsterdam een bloeyenden kousenhandel dreef, eene beschaafde opvoeding ten deel vallen. Joost heeft in zijn jeugd zijns vaders neering helpen drijven, en het schijnt, dat van de hierin voorkomende verplichtingen het *reizen* hem nog wel het meeste geviel. Nu had dit zijne bizondere oorzaak: de handelsbetrekkingen hebben hem nog al eens van Amsterdam over de Zuiderzee gevoerd, en aan de overijselsche stranden wachtte hem eene jonkvrouw op, wier Hero hij zich noemt, en wie hij, jongeling van nog geen twintig jaren, in een liedeken vol tederheid en schroom, eene eeuwige getrouwheid zweert - mids ook zij in vurige liefde ‘groeyen’ blijft:

1 *Gijsbr.* v. 738, -39,

2 Aantt. No. 14.

3 Zie Mertens en Torfs, *Antw.* IV, bl. 198; maar verg. *Aenh.* bl. 264.

‘Stort dijne ghebeden,
Als ick ben op reys,
Op dat ick met vreden
Keer in dijn Paleys,’[1]

verzoekt hij. Is ze, in haar paleis, zijner niet gedachtig gebleven? - Wij weten het niet: maar het laat zich gemakkelijk verklaren, dat, toen Vondel, na de dood zijns vaders, nog twee jaren den warmoestraetschen kousenwinkel gedreven had, hij zich eene brave en geschikte levensgezellin koos, in zijn buurmeisjen Mayken de Wolff, dochter van een koopman in zijden stoffen, die, even als hij, toevallig te Keulen was geboren. In het brave, godsdienstige gezin van Vondel, heeft zijne vrouw met blijmoedigheid steeds de huiselijke deugden, den lust tot den arbeid, en de rust des harten, vertegenwoordigd. De goede vrouw begreep even min als later de Ridder Hooft[2], dat Vondel, met zijn eenvoudig gemoed en burgerlijke overleveringen, zich in allerlei kerk- en staatsgeschillen kon mengen. Zij achtte zich wel vereerd, dat haar man, uit naam der gezamendlijke Amsterdamsche Doopsgezin - den, de Burgemeesters door eene poëetsche hulde moest bedanken[3] voor de schutse binnen Aemstels muren aan hen, hoewel dissenters, verleend: maar dat iemant een vu st had, die noodzakelijk een degen, ja, een scepter moest voeren, dat iemant een soldaat of een dichter geboren wordt, en nog wel een, die, zoo als Berlioz zegt, niet gaarne een enkel instrument bespeelt, maar *aime le mieux à jouer de l'orchestre*, - dat iemant geboren wordt om een *Palamedes* en een *Lucifer* te schrijven, dat iemant kan zijn:

‘Verslingert op aeloude en bloênde treurtooneelen,’

daar begreep de goede vrouw niets van.

Wel is er éene ziel geweest, die het in Vondel begrepen heeft. Laat mij haar voor u op mogen voeren.

Een der hollandsche Jacobussen uit het begin dezer Eeuw - niet Kok of Kantelaar, maar Scheltema of Koning - mij dunkt een van tweën: een geleerd en braaf man, maar gedoken in het kostuum van zijn tijd, droeg zulk eene innige vereering toe aan Roemer Visschers jongste dochter, de door mij reeds een paar keer genoemde Maria Tesselschade, dat hij haar

1 V. L, I, bl. 773.
2 *Br.*, IV, bl. 182.
3 V.L., I, bl. 665

portret, of wat hij er voor hield, in eene bizondere kamer had geplaatst, en nu en dan, ter verademing van arbeid en zorgen, zich eens in de beschouwing dezer schoonheid ging zitten verlustigen. Men zegt zelfs, dat zijne eerzame echtgenote niet was zonder zekere jaloezie te hebben opgevat ten aanzien dezer sints jaar en dag begravene medeminnares, die Jacobus dan ook plach aan te duiden met den titel van zijne 'doode vrijster'[1]. Hoe 't zij - ieder voelt de beteekenis dezer hulde. Het is geen jonge troebadoer, onder het balkon eener middeleeuwsche *châtelaine*: het is iemant, wiens naam (van een trant als door den schalken auteur der *Leekedichtjens à propos* van Hieronimus van Alphen is afgeschilderd), - wiens deftig-burgerlijk voorkomen, - wiens jaren, - wiens tijdvak, de zoogenaamde Restauratie, - wiens ... zal ik het woord uitspreken? - wiens hoofdtooisel hem hadden behooren te waarborgen voor het vallen in eenig exces: en toch, ziet eens

> 'het groot vermogen
> Van Juffers-oogben.'

Moet het ons dan verwonderen, dat Maria Tesselschade zulke *ravages* onder haar tijdgenoten gemaakt heeft, als zelfs een fatsoenlijk gezeten amsterdamsch burger, getrouwd man van meer dan rijpe leeftijd, een oud-patriot, behoorlijk bekeerd tot Oranje (zoo als al de Genootschapsleden van 1815 en daaromtrent), niet veilig bleek voor haar betoovering?

Maar wie was dan toch die Tesselschade, wier lof op alle tongen heeft gezweefd, wier gaven door schrijvers van allerlei rang zijn geprezen, en die den schoolkinderen onzer Eeuw bijna even gemeenzaam bekend is, als de uitvinder van het haringkaken en der slangbrandspuiten?

Waar moet men te-recht komen, om haar beeld te vinden? - Allerminst bij hare lofredenaars. Daar bestaat ten haren opzichte een vooroordeel, waarvan zelfs D^{r} van Vloten, aan wie hare nagedachtenis zoo veel verplicht is, zich in den beginne niet geheel heeft weten vrij te houden.[2]

Algemeen denkt men, dat Tesselschade was - eene geleerde vrouw: eene vrouw met altijd-durende inktvlekken aan de koud-klamme vingertoppen; die daarenboven (of daarentegen?) heel fraai zong, borduurde, en op glas graveerde, en er bizonder goed uitzag. Zij was ook zeer geestig en maakte vaerzen.

1 HS. lijke meêdeeling van wijlen Mr J. van Lennep.

2 Aantt. N° 15.

Ziedaar zoo ongeveer de voorstelling, die eene vluchtige lezing van Hoofts *Brieven*, in de editie van Huydecoper (om niet te zeggen het boekjen van Jacobus Scheltema en de pommade-schilderijen van 1825-35), van haar heeft doen opvatten.

Die voorstelling is zeer onnaauwkeurig.

Eerste misverstand: Tesselschade was niets minder dan geleerd. Hare beminnelijkheid maakte dit ook bijna onmogelijk. Een groot kolorist is nooit een groot teekenaar. Een auteur zegt: *la grâce des femmes est en sens inverse de leur érudition*. Men moet echter bekennen, dat er uitzonderingen op dezen regel zijn.

Tweede misverstand: in de leeftijd, dat jonkvrouwelijke bevalligheid het meest geprezen wordt - van 17, 18, tot 25 jaren, ging Tesselschade schier onopgemerkt voorbij. Zij was reeds ruim 26 eer er notitie van haar werd genomen, en toen nog niet anders dan in het gevolg van haar zuster Anna. Haar eerste bloeitijd valt samen met haar huwelijk; zij was toen 30 jaar, en niemant heeft zich te verwonderen, dat in dien oogenblik een onbekende west-friesche zeeman, eerder dan een dichter, haar bemind heeft en heeft weten te behagen. Eerst als weduwe van meer dan 40 jaar, bereikt zij haar eigenlijk gezegde glanspunt.

Derde misverstand. Zij had geest; maar de omgang met Hooft en Huygens heeft daaraan eer geschaad dan gebaat. Wánneer zal de tijd der oprechtheid toch eens aanbreken, en wij, Nederlanders, den moed hebben te erkennen, dat er ontzaglijk veel gezochts, onnatuurlijks, gewrongens, duisters, kokets en derhalve smakeloos' is, in den stijl dezer beide choryfaeën onzer letterkunde? Men zoû den moed tot dit oordeel dienen te bezitten - heden ten dage, nu ons de verschooning wegends onkunde ontvalt; nu wij de XVIIe Eeuw en hare taal verstaan; men zoû, daartoe den moed dienen te hebben, al ware 't alleen maar, om híerover wraak te nemen, dat die geleerde mannen een zoo schoonen aanleg als dien van Tesselschade in zijn natuurlijke ontwikkeling hebben gestuit[1].

Vierde misverstand. De uitgegeven vaersjens en briefjens van Tesselschade, zeer weinig in getal, zouden nooit haar naam van de dood hebben gered, had de schrijfster geene hoedanigheden bezeten van oneindig hooger stempel dan die men der dichteresse toeschrijft. Het is waar - zij schreef een fraaye, mee-

1 Aantt. N° 16.

sterlijke hand: maar haar zwierige pen had hoegenaamd geene taalbedrevenheid; *c'était une plume qui ne savait pas l'orthographe*.

Men ziet nu, hoe ver Tesselschade, al was zij vertrouwd met het Fransch en Italiaansch, verwijderd was van hetgeen men noemt een ‘geleerde vrouw’.

Daarentegen kon heur hartstochtelijkste aanbidder, Prof. Caspar Barlaeus, veilig van haar zeggen, dat zij in geestigheid uitstak boven de vermaarde Schurmans: want zij hád veel vernuft, en van Schurmans hebben wij de eerste geestigheid nog te goed.

Ja, Caspar Barlaeus, emeritus-godsdienstleeraar, gepromoveerd medicinae doctor, Voorlezer (zoo als Hooft het Hoogleeraarsambt vertaalt), achtereenvolgends in de *Logica* en *Philosophia moralis*, was ongetwijfeld de hartstochtelijkste aanbidder van Tesselschade. Toen ik zeide, dat zij als jong meisjen onopgemerkt voorbijging, had ik een voorbehoud moeten maken. Een jonge vrolijke, soms wat al te vrolijke, gast en geest had, in dien knop, de geurige, prachtige bloem geraden en voorgevoeld: het was de blij- en kluchtspeldichter, in het lied de evenknie van Hooft, Gerbrant Adriaenssen Brederoô. In maar heel weinige opzichten zoû de loshoofd Breêroô een waardig wederpaar voor de uitmuntende Tesselschade geweest zijn: maar minder stuitend is de voor *zijn* doen bescheiden hulde, die hij haar brengt, bij de opdracht van een tamelijk onbescheiden tooneelwerk, - dan de wierook, haar door den meer dan 50-jarigen weduwnaar Barlaeus, soms met eene hand bevend van zinlijkheid, opgezwaaid.

In Juni van het jaar 1635 had Barlaeus zijne vrouw verloren. De latijnsche brieven zijn gedrukt, waarin hij meer zijn ongehuwden staat beklaagt, dan het gemis van moederzorg voor zijn zeven kinderen[1]. Hij was anders een zeer begaafd schrijver en cierlijk dichter, en in zijn bekend ‘Geluckige Sale, daer 't weeutjen in spoockt’[2], is eene teêrheid en kieschheid van gevoel, die gij in dezen poëet, naar zijne portretten, hetzij van De Bailly, hetzij van Sandrart[3], te oordeelen, niet verwachten zoudt. Het vaersjen heeft, zoo als bekend is, ten doel Tesselschade te danken voor het vercieren der groote zaal op het Muyder Slot met bloem- en vruchtfestoenen. Zonder

1 ‘[Ick] munt door seven kinders uit.’ V.B. vert. door Vondel, v.L. III, bl. 310.
2 (Groebe,) *Ged.* v.C.v.B. enz. I, blz. 60.
3 Gegrav. het eerste door W. Delff (in 1622), het andere door D. Matham.

zweem van schoolschheid leidt de dichter de Godinnen van veld en boomgaard bij u in; zij spreken de lof der vercierster, en vragen wie zij is:

> ‘Doe sey de Poëet: 't is Tesseltjens doen,
> Die het oude maeckt jonck, de steenen maeckt groen.’

Allerliefst gezegd: mids dat oude, zich weêr jong voelende, maar niet belachlijk wordt.

> ‘O Tessela leef’,

roept de dichter uit,

> ‘van de Goden gekust,
> Die al de vijf sinnen kunt geven haer lust.’

Mogen wij den Professor ondertusschen euvel duiden, dat hij zich wat al te onbescheiden heeft willen belasten met de taak, die hij hier den Goden opdraagt, - wordt zijn fanatisme zelfs belachlijk, als hij Tesselschade, die geen woord Latijn kende, niet anders toespreekt dan in de taal der Ausoonsche Zwanen, ofschoon hij weten kon, dat zij gezegd had voor die latijnsche schotels te staan als de kraanvogel, bij het vossenmaal,[1] - een gedeelte der schuld komt op Hoofts en Huygens' verandwoording. Beiden hebben de hartstocht van hunnen vriend geprikkeld: de Drost door er hem meê te plagen en de samenkomsten met de schoone weduwe te vermenigvuldigen; de Diplomaat door zich min of meer, en niet zonder *coquetterie*, als medeminnaar op te werpen. Hiervan was de goede Barlaeus de dupe: ik zeg goede: want zijn hart was niet kwaad, en hij gaf op hoogst onnoozele wijze *prise* aan de scherts zijner schrandere vrienden. Vraagt gij mij, of Tesselschade zich hiertoe maar zoo geduldig liet gebruiken? - Ondanks de vriendschap, waarin zij nu eenmaal met dit drietal leefde, zegt zij wel ergends ironiesch aan Hooft dat het haar geen geringe troost is ‘een *ballon* te zijn, daer de armen der geleerde lujden meê kaetsen’[2].

En nu zoû ik niet stilstaan bij deze epizode uit Tesselschades leven - had zij niet in het zelfde tijdsgewricht een verbond gesloten, dat van vrij wat meer invloed op onze letteren geweest is dan de beurtelings hartelijke, stekelige, en va-

1 Van Vloten, *Tessels.*, bl. 33.
2 Hooft, *Br.* III, bl. 160.

niteuze vaersjens van Huygens[1] en het ‘deftigh praetjen’ van Barlaeus (met welken naam hij zijn verkeer naar en met de alkmaarsche weduwe betiteld[2]).

Geef mij nog éene geduldproeve, Lezer, en sta mij toe u in weinige, maar moog het zijn ware en krachtige penceeltoetsen, eene andere van de honderd facetten der grootsche figuur op doek te brengen, die Joost vanden Vondel heet.

Ten opzichte van hem bestaat eene dwaling, van den aard als die ik betreklijk Tesselschade heb aangegeven. Vondel was niet in de eerste plaats een letterkundige: zelfs niet in de eerste plaats een dichter: hij was. vóor alles, een krachtig, edel georganizeerd mensch: naar de ziel en naar het lichaam. De opening van zijn graf heeft onlangs omtrent het laatste welsprekender getuigenis afgelegd dan blijken kan uit 25 portretten. Hij had het vernuft, het gevoel, de verbeelding, de geestdrift van een dichter; hij had de geleerdheid van een ijverigen navorscher; de ondervinding en kennis van iemant, die nog andere en betere verschijnselen dan boeken ondervraagt: maar Vondel was, voor alles, een charakter, en een edel charakter: bij hem geen geldgierigheid, bij hem geen ijdelheid, geen dubbelhartigheid, geen baatzucht; bij hem geen affektatie, pedanterie, noch andere form van behaagzucht; groote prikkelbaarheid, maar geen platte naijver, geen gehechtheid aan eigen meeningen, om dat het de *zijnen* waren. Bij hem moed en getrouwheid, heerschappij over zijn zinnen, dankbaarheid voor ontvangen weldaden, zucht om ieder het zijne te geven, veel goedhartigheid, en daarbij: die wondervolle, ontzettende hartstocht voor het schoone en grootsche.

Vondel leerde Tesselschade te Amsterdam en in den muyder slotkring kennen. En van het eerste oogenblik af moet er een elektrieke vonk van de zielen dier twee zijn uitgegaan, die tusschen hen een verkeer opende, waarvan het licht en de geuren nog maar weinig tot de buitenwaereld zijn doorgedrongen.

Men vindt, in gedrukte boeken, niet veel sporen van hun vroegste verkeer, maar de innigheid er van kon aan het opmerkzaam oog van Huygens niet ontgaan. Bilderdijk zegt van dezen, dat hij Tesselschade niet trouwen wilde, maar haar toch niet aan een ander gunde[3]. Zeer waar! en deze soort van minnenijd duldde in 't geheel niet, dat zij vriendschapsblijken aan anderen

1 Aantt. N° 17.
2 (Groebe) *Ged*., I, bl. 192.
3 Bild., *Huygens*, VI, bl. 221, verg. V, bl. 40, en VI, bl. 276.

gaf, of die andere moest hem zoo onschadelijk voorkomen als de verliefde Professor. De jaloezie van Huygens is niet te miskennen in zijne (half-zuiver-en-half-valsche) huldiging van Hooft en Tesselschade, waar hij liefst Anna meê samendenkt, om er een 'dryhoeck van Deughd' van te maken[1], in zijn verzoek aan 'Tessel-schaedje' om 'haer Hooft' toch niet overal bij in te trekken[2], in zijn juist aan Tesselschade gerichte vraag (na eenige vervreemding): Of 'Vondelen noch vier slaet', en of 'zijn vonck noch vonck' vat[3].

Hierboven heb ik gezegd, wie Tesselschade niet was; het wordt nu tijd te zeggen, wie zij was.

Ziet haar in den vollen bloei der schoonheid, - dat valt, als ik zeide, boven haar dertig jaren. Van het edelst, eenigszins breedachtig welvend, voorhoofd, zijn de fraai geplante en krachtig kronkelende blonde haren naar achteren gekemd en worden door een achteroverliggend fijn geplooid hoofdtooisel weêrhouden. Onder de zuiver getrokken wenkbraauwen schitteren de gevoelige bruine oogen van leven, vernuft, en gewetensrust; vaak spreken zij, met den fijn besneden mond en het bevallig kinnetjen louter g o e d h e i d uit, niet in strijd met de schranderheid, ademend in het rechte neusjen, zoo fijn gevleugeld en lichtlijk aan den top gekromd. Voeg daarbij een *teint*, waar blankheid en inkarnaat van schijnt uit te zweven. Voords - een lichaamsbouw, van aanleg rank, en eene vlugheid, veêrkracht, en gratie, die door de jaren nooit geheel is wechgenomen.

Denkt u deze jonge vrouw te midden van een paar vriendinnen en van de dichters, die ik u beschreven heb. Wat is wel hare hoofdeigenschap? Wat is de drijfveêr, die haar heur dagelijksche plichten met ijver en opgeruimdheid doet vervullen; wat noopt haar met hare talenten, maar vooral, vooral met haren omgang, met het *je ne sais quoi* harer persoonlijkheid den gezelligen kring te betooveren? Ik zal het u zeggen: vroomheid en goedheid. Zij was het trouwste kind, dat de Vader in den Hemel op aarde had; zij was voor vrienden en vreemden het liefste, gedevoeëerdste schepsel, dat gij denken kunt. Hooft heeft haar niet kwaad getoekend, met haar bij herhaling onder den naam van het 'ouwde even jonge zoete-melx-hart' aan te duiden[4].

En wat was hare liefste bezigheid, haar hoofdwerk? - Tegenover die dichters, die wel Virgilius op de lippen hadden,

1 *Koren-bl.*, bl. 217. Verg. Aantt. N° 19.
2 Ald., bl. 263.
3 Ald., bl. 623.
4 *Ged.*, I, bl. 224; *Br.*, II, bl. 330. Verg. *Koren-bl.*, bl. 1092: 'd'oude goetheyt'.

maar wien de rechte epische drijfveêr altijd vreemd is ge bleven - beoefende die jonge vrouw de *Gerusalemme liberata* van Torquato Tasso[1]; en heeft, in den aanvang der studie, Hooft haar eenige wenken voor de taal gegeven - haar eigenlijke leidsman in dat heerlijk heldendicht, dat zelfs de kritiek van Boileau ongedeerd kon doorstaan, was - Vondel. Wie zoû het anders wezen? Die twee Christen zielen hadden besloten den triomf te vieren van Keizer Constantijn op het hoogmoedig Heidendom, van Koning Godfried op den zinnelijken Islam. Van daar Vondels epos *Konstantijn* en Tesselschades *Jerusalem verlost*. Vondel verstond aanvankelijk geen Italiaansch. Maar wat had hij 't noodig? Hij was dichter in den hoogsten zin; en Tesselschade - de schoonheid, de goedheid, en schranderheid - zat aan zijne zijde. Nog in de 2e helft der vorige Eeuw is in een veiling voorgekomen deze vertaling van Tassoos heldendicht, geheel van de hand van Joost van den Vondel geschreven[2]. Uren aan uren van het zoetste samenzijn wordt door deze redaktie en kopie van Tesselschades vaerzen vertegenwoordigd; en hiervan kan men zeker zijn: dezen beoefenaars der betooverende epische dichtkunst is het niet gegaan als die van *Lancilotto*: Francesca da Rimini en haren schuldigen minnaar: zij hebben dóorgelezen[3].

Dat er een geheimzinnige band tusschen Vondel en Tesselschade bestaan heeft, blijkt voor-eerst uit zeker allergeestigst hekeldichtjen, gericht tegen den engelschen dichter Dr John Donne en zijne hollandsche vereerders: met name Huygens, Barlaeus, den sekretaris Mostert, enz. Huygens had hoog van Donne opgegeven; deze mystische erotikus en, naast hem, zekere ‘ongelukkige’ Overburry, waren de eenige hier in Holland ten jare 1634 bekende engelsche dichters[4].

Huygens had, op verzoek van Tesselschade, wier nieuwsgierigheid geprikkeld was, de ‘diepsinnigheden’ van Donne uit het Engelsch vertaald, en zond ze aan Hooft, om ook aan vier andere des-belusten te worden medegedeeld. De 4e was Vondel; die had het pakjen naar Alkmaar aan Tesselschade te zenden, waar zij, sedert haar huwelijk, woonde.

1 Aantt. No 18.

2 Zie J.F. Willems, *Mengelingen*, bl. 65 en volgg., en voords Dr J.v. Vloten, 100 *Chr. Zinneb.* (Schinkel), bl. xvr.

3 Dante, *Inf.* V, 138. ‘Non vi leggemmo avanto’.

4 Zie Jac. vander Burgh, *Ged. v.d.H.* P.C. Hooft, 1636, 2e blz. der Voorr.

Ziet hier het begin en het slot van het briefjen, dat Vondel er bij voegde. De lezer heeft geen tijd voor al de gevolgtrekkingen, die er uit te maken zijn: maar trachten wij het *purement et simplement* te genieten:

‘De Britse Donn,
(Die duystre zon!)
“Schijnt niet voor ieders oogen,”
Seit Huigens (ongeloogen).
Die taelgeleerde Haegenaer
Die[1] watertant na kavejaer,
Na snoftoback, en smoocken[2]
Die raeuwe herssens koocken:
Maer dit is “ongeméene kost”:
't Is een bancketje voor den Drost,
En voor ons “Kameraetje”[3]
Het soete Tesselschaedje.
O lieve Nymrje Tesselschaê,
Verstaeje 't niet, zoo slae 'er nae,
Of laet het u bedieden:
Want dit zijn hooger lieden (liederen)
Dan 't Hooge Lied van Salomon.

Voorts nóg een paar regels, en dan:

Nu, mannen, eet u selve moe;
Gebruykt 'er eeck en pep r toe:
Want wy dees leckeruyen
U geensins en benyen.’[4]

Vondel schijnt hier onkundig van Tesselschades verzoek aan Huygens, om dien Donne Hollandsch te doen spreken. Misschien ook had Tesselschade maar uit beleefdheid den Ridder tot de vertaling opgewekt. In allen geval zal men licht, in Vondels vaersjen, een praatjen achter de hand met Tesselschade herkennen. ongeschikt tot meêdeeling aan hunne ‘vrienden’, de toegesproken ‘mannen’.

Een ander teeken.

1 Aanw. voornwd.
2 Subst. dampen, geuren.
3 Aantt. N°. 19.
4 V.L., Vondel, III, bl. 208.

Vondel, van wien, uit zijn jongelingstijd, slechts het éene tedere, doch zedige minneliedtjen bekend is, waar ik op heb gewezen, huwt, als ik zeide, op 23-jarige leeftijd, een vrouw, die zijn meerdere in jaren is, in huis- en winkelbestier. Zeer gelukkig ook in het laatste: want anders had Nederland den schat van poëzie en den onberekenbaren invloed ten goede gemist, die van Vondel zijn uitgegaan. Maria de Wolff was hem eene liefderijke, zorgende huisvrouw; en in zóo verre begreep ze ZIJNE roeping en de hare, als er nu eenmaal voorzien moest worden in den handelsarbeid, dien Vondel onverricht liet. Niet zonder bewogenheid dankt hij haar schim, voor hare

'.....vrientschap en gedienstigheden' -

maar innig sympathiesch kan het hart van Mayke de Wolff niet met dat van dien held, dien onovertroffen genie, hebben geslagen.

Mayke sterft; ook Tesselschade heeft haren man verloren. Bij deze gelegenheid vat zij het onderbroken werk der naschildering van Tasso weder op. Vondel hervat zijn *Konstantijn* (men heeft dit ten onrechte weêrsproken[1]), maar tijdelijke zorgen, uit de dood zijner brave gade voortgekomen, beslommeren allengskens hem te veel. Hij kan alleen, in zijne snipperuren, nog wat 'treurspelen' schrijven en daarbij, met Tesselschade, den 'tuskaenschen' arbeid voortzetten.

Wat zien wij nu gebeuren? - Dat het treurspel *Peter en Pauwels*, waarin Vondel een onderwerp behandelt, Tesselschade en hem-zelven even dierbaar, opgedragen wordt aan zekere E u s e b i a . Vondel heeft de gewoonte niet met pseudonyemen te spelen. Gegis en gevraag onder de vrienden, wie toch Vondels 'Eusebia' mag wezen! Tesselschade, meende men, kon het niet zijn. Men droeg geen kennis van een omgang tusschen Vondel en Tesselschade - zoo innig als uit het opdrachtsvaers blijkt. Bovendien: Vondel heeft wel, innerlijk en uiterlijk, al wat den *Patricien honnête homme* kenmerkt: maar hij is toch méer een burger man dan Hoogleeraren en zonen van Staatsraden en Burgemeesters kunnen zijn. Hoe zoû *hij* zijn oogen durven opslaan naar Tesselschade? Men komt eindelijk achter het geheim[2]. Jaloersche blikken zien scherp: maar van de stonde

1 Aantt. N°. 20.

2 Zie de daarop zinspelende briefwisseling met Barlaeus in V. Vl. *Tesselsch.* bl. 39.

af, dat Tesselschade zich de ontdekking laat welgevallen, trekt zich de aristokratische trits een weinig van haar te-rug[1]. Maar waarom noemt Vondel haar *Eusebia*? De naam duidt hier aan: eene vrouw, die, met afwijzing van alle andere, ook de edelste liefde, zich geheel wil wijden aan haar kind - hier Tesselschades eenig overgeblevene Maria.

Voor wie dit alles goed overweegt, voor wie het geheimzinnig en heerlijk vaers met aandacht leest, is het geen vraagstuk meer, of de 'welgegoede' weduw, waar Vondel, volgends de zegslieden van Brandt, eene tweede echtverbintenis meê had willen sluiten, ook de weduwe van Allart Crombalch, Maria Tesselschade Visscher is geweest.

Laat mij u die vaerzen aan Eusebia, de 'Opdraght van het Treurspel *Peter en Pauwels*', nog eenmaal vóor mogen leggen.

Men moet zich intusschen wel goed Vondels gewoonten herinneren, om de overtuiging te krijgen, hoe solemneel voor hem het oogenblik was, waarin hem deze vaerzen uit het diepste zijner ziel welden. De kunst was voor hem geen spel; zij was hem levensadem. Hij m e e n d e , wat hij in vaerzen zei, heel ernstig. Nooit zoû hij ook een levende persoon, in zulk een verheven gedicht, met een pseudonyem hebben toegesproken, of dit verbond zich aan voor hem allerbelangrijkste feiten en verschijnsels. Maar genoeg! - Gij hebt nooit een gelegenheidsgedicht van intiemer aard gelezen dan dit: het komt er maar op aan, wie het zijn, die hier het woord nemen. Ik zeg 'nemen': want ook de toegesprokene heeft deel aan dezen zang, die zelf vol feiten is. Mij schijnt zelfs, dat er, op éene plaats althands (ter inleiding van v. 21) eenige regels bij de uitgave onderdrukt zijn, die alleen voor Eusebia bestemd waren. Men voelt althands bij den aanhef van het stuk ter-stond, dat er tusschen dezen dichter en zijn Eusebia vrij wat omgegaan is, voor dat hij, met zulk een innigheid, met zulk een sublieme gemeenzaamheid' haar toe kon spreken:

> EUSEBIA! nu treck, op Godts bazuinen,
> Met my, niet om den Jerichooschen muur;
> Maer om de stadt, die, met haer zeven kruinen,
> De donders tarte, en terghde al 't blixemvuur.
> Nu leer met my zachtzinnigh oorelogen,

[1] Aantt. N°. 21.

En Rome zelf bestormen op zijn kracht;
Niet met gewelt van schildpadt, ram en bogen,
Waer me het fel al 't aertrijck t' onderbraght;
Maer met gebeên, en tranen, en twee tongen,
En wonderheên, en afgepynight bloet.
Wat Caesar dwongk heeft Christus dus gedwongen;
De doornekroon beschaemt den lauwerhoet.
Omhels dan dit paer helden, echte Vaders
Der Roomsche Bruit en Godt verloofde maegt;
Die op het bloet van hun doorluchtige aders
Meer moedts dan op Anchises' afkomst draegt.
Die afkomst[1] quam den grijzen stroom oproeien,
En plante daer, door 't zwaert, vervloeckte Goôn;
d'Apostolschap, beknelt in ysre boeien,
Verhief 'er 't Kruis, gezegent in Godts zoon.

Ghy kust en leest de blaên die eeuwigh leven:
De leliën met roozen over stroit;
Spierwit satijn met martelinckt beschreven,
En bloetkorael op sneeuw, dat niet ontdoit.
Dáer ziet men druck het padt tot blyschap banen;
Dáer puft de stanck des kerckers 't weeligh hof;
Dáer kiest uw lust geen perlen voor die tranen;
Dáer veeght men kroon en scepter uit, als stof.
Terwijl de jeught, met ydelheên geladen,
Den oogenblick des levens wulpsch verquist,
Leert d'aendacht[2] hier de tyranny versmaden
En d'ydelheên, noch ydeler dar mist.
Zy leert 'er naer Godts strenge Ridders aerden,
Die 't hemelpadt op purper niet betreên,
Maer op de punt van spijckers, sne van zwaerden,
Geklоncken en geknarst door vleesch en been.

Wat is ons vleesch, dat toch in 't graf moet rotten?
Wat is het lijf, vermast[3] van snoode[4] pracht?
Der wormen spijze, en voetsel voor de motten;
En hindernis van 't geen Godt dierbaerst acht:
Dat 's 't w e z e n , uit zijn aengezicht gesneden,

1 Nakomelingschap.
2 Devotie.
3 Beladen.
4 Verachtelijke.

De hemelsche en in klay gevange ziel;
Die haeckt te spoên, met wyde en wisse schreden,
Naer 't zaligh honck, waer op haer liefde viel.
Geen Labyrinth der weerelt kan verwarren
Haer opzet,
zoo zy volgt den marteldraet,
En 't licht der beide in bloet vergulde starren;
Waer voor het kroost van Tyndar[1] ondergaet.

De Tiber komt ten Apennijn af bruizen,
En schijnt verheugt, daer hy hun graven schuurt;
Geviert van zoo veel Keizerlijcke huizen
En Koningen, wier eere als Christus duurt.

Hoe dus? Ick raeck geen aerde: myne veder
Verruckt den geest naer d'Apostolische asch.
EUSEBIA, laet los!... ghy treckt my neder,
Die reede al uit den damp der weerelt was,
En liet u, - na mijn afscheit, - hier geen beter
Geheughnis, dan SINT PAUWELS EN SINT PETER.

Ik spoed mij naar het einde.

Daar ligt, binnen Amsterdam, in de noorder streek der Burgwallen van de West- of Nieuwe Zijde, een pleintjen, dat men de Kolk noemt. Nog heden geeft een XVIIe-eeuwsch Gildehuis, dat den achtergrond inneemt, er een aardig oud-steedsch voorkomen aan. Hoe veel meer dan ademde het den schilderachtigen geest onzer burgerij ten jare 1649, toen de koopmanshuizen ter rechter hand, in wier gevels zich veel stijl- en kleurgevoel uitsprak, nog niet vervangen waren door de hedendaagsche woningen.

Op Zondagavond, den 20^{n} Juni des voormelden jaars, stapte een krachtig man, wiens gevorderde leeftijd uit zijn gehaasten tred en wakkeren blik niet zoû worden opgemaakt, over een der bruggen, die, bij het Damrak, de Oude en Nieuwe Zijde verbinden. Trouwens de helderheid van zijn donker oog zoû, ter dezer stond, door niemant zijn opgemerkt: want zijn gelaat

1 Castor en Pollux.

was betrokken en de breed gerande zwarte hoed zat hem diep over het voorhoofd. Een mantel van fijn zwart laken had, op dezen zomeravond, de bestemming niet hem te verwarmen - al wisselden zich de gemoedsaandoeningen en daarmeê koude en hitte snel bij hem af.

Al spoedig meldde hij zich, aan een der genoemde koopmanshuizen, op de 'Colck' aan. De deurklopper was met een doek omwonden, om een lijder of lijderes daarbinnen niet te storen. Een blik, die uit het voorhuis, door een getralied venster naast de deur, op de stoep werd geworpen, was genoeg om de nog jonge vrouw, die opendeed, den bezoeker terstond te doen verwelkomen, met een gefluisterd woord en eene uitdrukking, in wier droefheid zich eenige voldoening mengde. Als iemant, die den weg wist, klom de bezoeker naar boven, en werd op het portaal te gemoet getreden door eene tweede vrouwelijke persoon, die uit de voorkamer kwam en, in de deur staande, met zachte stem zeide: 'Zoo, vader, zijt gij daar?... Dat is gelukkig.... Zij rust nu een weinig.... Maar het zal niet lang meer met haar duren....' - 'Wat zegt ge?' andwoordde de vader ontroerd: 'zoo spoedig al?' en hij trad binnen.

Schuins tegenover de kruisvensters, die voor drie vierden met groen saayen gordijnen waren afgesloten, stond een ledekant, met vierkanten hemel. De zieke, die er de tederste verpleging in ondervond, had verkozen met het hoofd naar de deur te liggen en dus min of meer tegenover den dag.

De vreemde Heer naderde het bed, nam den hoed van het nog niet vergrijsde hoofd, en zag om het half geopend ledekantgordijn naar het hoofdeneinde heen.

De zieke opende de oogen; een lichte glimlach ging over haar bleek gelaat, en met vrij duidelijke stem zeide zij; 'Zoo, Vondel, zoo, mijn vriend, zijt gij daar? - Gij hebt lang getoefd...'

- 'Dezen morgen heb ik u nog gezien,' andwoordde hij; 'ik heb, na de vermoeienis van heden, niet vroeger te-rug durven komen....'

- 'Ga zitten, mijn vriend, dáar tegenover mij, dan zie ik de laatste stralen van Gods lieve zon allerduidelijkst, en u, dien ik verlaten ga, juist zoo als het zijn moet, - in een schemer.....

Veel meer als een schemer, is het hier beneden toch niet, niet waar, Vondel?...'

Zij, die daar op haar sterfbed lag, en wie de ontroerde dichter, anders zich-zelven steeds meester, het andwoord op dit laatste zeggen moest schuldig blijven, was Maria Tesselschade Roemers dochter.

Sedert de dood van haar jongste eenig overgebleven kind voor nu bijna twee jaren, had zij geene gezondheid meer gekend. Altijd krachtig, zich-zelve beheerschende, en overgegeven in den wil van God, had zij zich nooit eenige uiting van droefheid ingewilligd en dit zoû, vreesde men, haar einde verhaasten.

De koorts, die haar in heur laatste levensjaren meermalen gekweld had, was haar komen overvallen ten huize van hare nicht Voscuyl, waar zij gelogeerd was; en Vondel zag óok wel, dat hij hier de laatste oogenblikken zijner vriendin was komen bijwonen.

'Hoe zal 't met me gaan, Vondel?' vroeg zij, over hem heen door de verwijderde kleine vensterruiten ziende.

Als om de matheid harer oogen te logenstraffen, andwoordde de dichter: 'Wel, ik sprak van morgen Dr Voscuyl, en die zeide mij: zoo lang er leven is, is er hoop.'

Tesselschade bewoog lichtelijk het hoofd, als om te schudden: 'Hij geeft hoop, om Bethjens wil...' Bethjen heette Tesselschades nichtjen, en de dokter was dezer schoonvader[1]. 'Maar dat bedoel ik niet: ik spreek niet van de aarde: ik *trek u niet langer neder*, Vondel,' en hiermeê maakte zij eene toespeling op het slot der opdracht van *Peter en Pauwels*.

'Ik spreek van hierna...'

- 'Lieve, goede vriendin, hoe kunt ge daarover in 't onzekere wezen?' hernam de dichter. 'Hebt ge niet altijd gewenscht dáar te zijn, waar uw geliefden u zijn voorgegaan, en hebt ge er niet altijd voor gewerkt?...'

- 'Ik heb wel hoop,' was haar andwoord.

- 'Gij, die God en Christus altijd zoo vurig hebt lief gehad....' zeide hij, hare gedachte aan zijn treurspel voortzettende:

> 'Ghy haeckt te spoên, met wijde en wisse schreden
> Naer 't zaligh honck, waer op uw liefde viel.'

Dat aandoenlijk woordtjen *honk* was, in dien zin, het eerst door Tesselschade gebruikt[2].

1 Aantt. N° 22.

2 Aantt. N° 23.

‘Maar voor ons, die te-rug-blijven,’ zeide Vondel: ‘dat is slimmer....’

Vondels dochter was achter hem gaan staan, en leunde hem op den schouder. Bethjen Voscuyl had zich aan het hoofdeneinde gezet.

‘Gij hebt uw lieve dochter,’ ging Tesselschade voort: ‘Ik had niets meer....’

Met de dubbele gevoeligheid van iemant, die op het uiterste ligt, nam de lijderes, bij dit zeggen, den zweem eener droevige wolk wáar op Vondels voorhoofd. Zij stak hare bleeke hand naar hem uit: ‘Boven zullen wij nog veel méer hebben...’ zeide zij, met verzwakkende stem. Vondels hand lag intusschen in de hare, zij drukte ze zacht, en riep, als wechgerukt. in haar geliefd Italiaansch:

> Mira il ciel, com' è bello, e mira il sole,
> Ch'a se par che n'inviti, e ne console.[1]

Toen sloot zij de schoone oogen; eene lichte rilling ging over haar heen: zij was niet meer. De vaerzen zijn van Tasso, en uit het door haar met Vondel vertaalde heldendicht. Zij luiden bij onzen Ten Kate aldus:

> Aanschouw die zon, hoe blinkt zij aan den boog!
> Zij lacht ons toe, zij lokt ons naar omhoog![2]

En vier dagen later werd ‘Roemers jongste kind’ naar hare laatste rustplaats gebracht: in de Oude-kerk te Amsterdam. Twee uur lang heeft de groote klok de bezige burgerij nog van eene der uitmuntendste vrouwen gesproken, die mijne vaderstad heeft opgeleverd: maar weinigen hebben iets van de leêgte gevoeld, die dit verscheiden in het hart van Neêrlands grootsten en grootschen dichter heeft achtergelaten.

Dit was de tweede Maria, die Vondel in deze zelfde Oudekerk ter ruste bracht. Toen hij op het punt stond de nog opene grafkuil te verlaten, leî iemant zachtkens de hand op zijn schouder. 't Was Constantin Huygens, zoo even uit Den Haag aangekomen. De beide dichters wisselden daar een paar diepgevoelde woorden.

1 *Gerus. lib.*, C. II, 36.
2 Ed. Kruseman, I, bl. 42.

Tot de treffendste ingevingen van Huygens behoort gewis de aanhef van dit opschrift[1]:

‘Dit 's Tesselschaedes Graf:
Laet niemant sich vermeten
Haer onwaerdeerlickheit in woorden uyt te meten;
Al watmen van de Son derft seggen gaet haer af[2].
Hoe dats' om 't leven quam
Verhael ick even noode.
Wat dunckt u, moeders? 't was haer Dochter die haer doodde,
En die sy 't leven gaf was die haer 't leven nam.’

Ik ben aan het einde mijner beschouwingen. Ben ik er niet geheel in geslaagd te schetsen: *hoe* Vondel en Huygens bemind hebben, noch hoe zij bemind zijn - kunnen we daarom de gevolgtrekking, ons door Caroline von Wolzogen aan de hand gedaan, niet geheel maken: ik hoop tot de kennis hunner charakters iets te hebben bijgedragen, door te schilderen, wáar zij hunne liefde hebben geplaatst en te doen gevoelen, welk aandeel de vrouwen-zielen, die hen omgaven, aan hun vorming en arbeid, en daarmeê aan den roem des vaderlands, hebben gehad.

Zondag, *Laetare*.
27 Maart, 1870.
J.A. ALBERDINGK THIJM.

1 Aantt N° 24.
2 De lof, die men de heerlijke zon geeft, moet van háar afgenomen worden.

Aanteekeningen en bijlagen.

1. Bl. 239. *Graf van Huygens*. Zie de *Verzameling van Gedenkstukken in Nederland*, door P. Timareten en A. Frese D. II, bl. 136. Huygens was den 28sten Maart overleden. Schinkel, *Nad. Bijz.*, 1851, bl. 48. De moeder van Huygens. Susanne Hoefnagel, teekent in hun familiedagboek aan: ‘Zde Febr. [1624] is mijn lieven mun deeser waerelt overleeden op een Woensdagh 's morgens ten negen uyren, nae dat by omtrent 7 weken was sieck geweest. De eerste 3 weeken van 't flereeijn; dewelke doe overgingh, en de leste 4 weeken van een slytende coortse, en is seer christelyk in den Heer ontslaepen en den 11de der selver maent seer eerlyck begraeven in de groote kerk in s' Huege aghter op 't coor, in 't selve graf daer mijn sael^{e} moeder ende 2 doghters begraeven syn geweest, alwaer ick nu eene kelder van hebbe laeten maeken’ De goede Heer Schinkel, bij 1 et kopiëeren dezer weinige regels, is er in geslaagd er 21 schrijffouten in te maken: zoo veel kan men op de texten aan der Heeren liefhebbers (en ook der *Doctores* van de oude school). Verg. *Nadere Bijzonderheden*, 1851, bl. 78, en ‘Dietsche Warande’, VI, bl. 466.

2. Bl. 239. *Pierre Séguier*, geb. te Parijs. in 1588 Kanselier van Frankrijk, bevorderde in 1635 de vestiging der *Académie Française*. Na de dood van haren patroon, den Kardinaal de Richelieu, in Dec. 1642, werd Séguier plechtig met den titel van ‘Proteeteur de l'Académie’ bevoorrecht en den 16 len Febr. 1643 liet bij den Leden aanzeggen,dat in 't vervolg hunne vergaderingen in het *Hostel* Seguier zelf zouden gehouden worden ‘en hiver dans la salle haute en Été dans la salle basse.’ Pellisson, *Hist. de l'Acad. franç*. Ed. 1717, bl. 102 en bl. 50. Zie ook *Hist. de l'Acad. franç*. van *l'Abbé* d Olivet, Ed. 1730, bl. 11.

3. Bl 239. Zie over *Madeléne de Soudéry* en haar *Samedi*, Aubenas, *Histoire de Madame de Sévigné*, bl. 79 en volgg., en het zoo even aangehaalde werk van d'Olivet, bl. 187 en volgg., alsmede Cousin, Mme. *de Sablé*, bl. 79.

4. Bl. 240 *Joost van den Vondel*, de kleinzoon, om wien de dichter zich in 1677 hij den Burgemeester Mr Hendrick Hooft, en een zijner ambtgenoten (welke Heeren door Vondels schoondochter, Baertie Hooft, den schoenmakersgezel in den bloede bestonden) tot verkrijging van onderstand vervoegd had. Brandt, *Leven*, bl. 72. Deze kleinzoon was den 14den April 1674 ter ondertrouw geweest en huwde kerklijk den 7den Mei daaraanv. met Aeltie van Rechteren, geboortig van Santen, die, zoo ze niet *dienstbaar* was. wel in een minder deftige buurt dan op het ‘Nieuwe-Eylant’ (den Buitenkan) gewoond zou hebben; maar vooral dunkt mij dit van Grietje Nacken, een ander moffinnetjen, en de 2de vrouw van den schoenmaker, met wie hij den 11den Juni 1678 voor ‘Commissarissen’ was geweest; hij was toen 28 en zij ruim 30 jaar oud.

5. Bl. 240. *Twee deftige Hoeren*. Daarmeê worden bedoeld de Mennoniet Sybrant de Flines en de Katholieke Pieter Blesen. Gene was de tweede man van Agnes Block, die, in eerste huwelijk, met Hans de Wolff (de Jonge) was getrouwd geweest en dus ‘Oom’ zei tegen Vondel. Hij woonde ook op 't Cingel, even als Vondel. De andere was Vondels bizondere vereerder en vriend, geboren in 1625 te Glabbeeck (Gladbach) en, onder adsistentie van Vondel, in Mei 1649 getr. met Jobanna van Wijckersloot - al-te-gaâr ‘Warmoestraters’.

6. Bl. 242. *Lofdichten, op eigen uitnoodiging*. Huygens heeft niet alleen twee maal aan Vondel om een lofdicht gevraagd, dat de tweede reis zoo weinig naar den zin van Huygens was, dat hij 't schijnt achtergehouden te hebben (V.L. *Vondel*, III, bl. 480); maar hij hield zelfs eens om zulk een lofdicht aan bij Hooft, toen deze in rouw gedompeld zat over de dood van zijne eerste vrouw: *Brieven*, I, bl. 247. ‘De dochter, die U Ed. stelt om wt te geven.’ zegt Hooft, ‘verseker ik my toonbaer genoegh te zijn, al geeft U Ed. haer geene van mijne misdrachten tot mismaekte camenier op de hielen, om by af te steken.’ Gelieve mij te verschoonen, zegt Hooft, ik zou gaarne uw lof zingen, zoo mijn ramp, enz. Hooft was anders willig genoeg. Hij trachtte op Huygens' verzoek (*Br.*, II, bl. 454) nog eeredichten voor hem bij anderen op te loopen (*Br.*, I, bl. 450); doch slaagde maar half. Men ziet het Vondels lofdicht op Huygens' ‘Ledige Vren’ aan, dat het een afgevergd is (V.L., II, 673): 30 Apr. 1628. Vondel was met Huygens' vervelend *Dagh-werck* volstrekt niet ingenomen ‘Ik heb Vondel,’ zegt Hooft, ‘bij wijlen gemaant om yets op UEd. Gestr. loflijk dagwerk, ende laastmaals t' antwoordt gekreegen, dat hy een quaadt oog gehadt hadt, ende in twee of drie pogingen geen rijmluim kunnen treffen.’ Maart, 1639. De beleefde Drost moest er echter aan om het Dagh-werck te panegyrizeeren: ‘Mijn arme geest,’ zegt hij, ‘hoewel alleenlijk gestelt (en dit nog quaalijk genoeg) om maatvrij geluidt te slaan, heeft zich nochtans verpijnt de verdroogde rijmpen te doen inkt geeven.’ Febr. 39.

Vondel daarentegen heeft nooit iets uitgegeven, van lofdichten vergezeld. De 8°-edities zijner treurspelen zijn door Kornelis de Bruyn buiten zijne medewerking gedrukt en aanbevolen.

Bl. 244. *Anna Roemers heeft Hooft met Huygens in kennis gebracht*. Dit blijkt uit háre bijdrage tot de bekende *bouts-rimés* der ‘Leeuwen-schoncken’:

> ‘Soo ben ick bly, dat ick de “groene vryerschap”
> Met “manheid” heb in vrientschap doen ontfoncken.’
> ⸦sp;

Zie *Koren-bl.*, bl. 258.

8. Bl. 248. Dorothen van Dorp waarschuwt Constantin Huygens voor de ‘socken’ (*D. Warande*, VI, bl. 478). Vergelijk Huygens' *Sneldicht* - XIV, 155, *Koren bl.*, bl. 893, en zeg mij of *sock* geen lichtekooi beteekent, en tevens, of dit sneldicht het charakter niet bepaalt van Huygens' weduwnaarstaat.

9. Bl. 250. *Huygens, met Cats gebrouilleerd*. In een HS. van Const. Huygens, voor eenige jaren in Den Haag in veiling verkocht, beklaagt hij zich zeer over de listige oneerlijkheid van Jacob Cats. De goede Schinkel heeft het, uit piëteit voor Cats en Huygens, braaf getrunkeerd en toen, met een pleister op de wonden, uitgegeven bij Messchert (*Bijdrage tot de konnis* enz., bl. 69). Ziehier wat er ons, op dit oogenblik, uit kan interesseeren:

A^{o}. 1626 den 12 Aug. hadde de Raedsh. Kruyt mijne swageren Jan en David van Baerle en Samuel Becquer ingelaten in seker contract by hem aengegaen met Cornelis Vermuyden eñ Jan Liens, in den jare 1620 gecontracteerd hebbende met den Coningh van Engeland over een dijckagie van ontrent 60,000 gem. oft in Engelsch akers: leggende in hatfeldchase, onder verscheiden Graefschappen ressorteerende, soo dat de voorsz. Kruyt ingelaten zijnde voor 1000 gem., tegens 25 gl. het gem. droogh te leveren, ... myne voorsz. swagers overliet ten selven pryse, den eersten 300, den 2^{e} 100 en den 3^{e} gelijcke 100 gemeten, ende herideerde mijne huysvrouw sal^{r} de helft in de voorsz. 300 gem. bedragende volgens den voorn. prijs 3750 gl.

'A^{o}. 1626 de Pens. Cats uyt Engeland gekeert zijnde, alwaer hy in deselve dijckagie' was 'ingelaten op avantageuser conditien dan wy, heeft ons komen acnbieden (: neffens wonderlicke applaudissementen van gunstigen stand en ontwijffelicke groote proffyten vañ dijckagie:) te sullen presteren dat onse landen van gelijcke favorable conditie souden gehouden wesen als de sijne eñ die van sijne vrienden, MITS hem betalende 3 gl. op 't gemet, daer toe wy, naer veel lovens eñ dingens, endtlick gesamentlick hebben verstaen, eñ hem gecedeert alle de actie die ons tegen den voorn. Kruyt mochte competeren (: van den welcken wy eigentlick soeckende af te wesen des te liever hier toe resolveerden:).' Maar dit was, hoe goed ook overleid, buiten den waard gerekend. Want, na dat de familie Huygens op de zelfde wijze in 1628 nog een naderen koop met den Pensionaris-Eng-Ambassadeur, aannemer en entremetteur, gesloten had, 'in all het gene voorsz. is op de trouwe eñ aensienlicke vromich^{t} van voorñ. Cats te wercke gegaen sijnde,' en hunne verbintenis op den oorspronklijken kontraktant uit handen gegeven hebbende, heeft vader Cats later zijn woord niet gestand willen doen, en heeft Huygens 'sulx bejegent, dat wy bevonden een hand voll winds van hem te hebben, eñ voor ons opgeld van verbeteringe van gansch erger conditie door syne listige handelinge geworden te zijn.'

Daar rezen hieruit 'heftige woorden tusschen hem en my,' zegt Huygens, 'protesten en contraprotesten.' - Vader Cats hield zich van den domme, het was en bleef *diefie* en *diefies maat* tusschen onze twee slimme en vrome dichters. 'Soo dat dit gantsche werck' 'door vuyle eñ trouweloose administratien' bleef steken.

De zaak is niet volkomen klaar; maar dat de Koning van Engeland het kind van de rekening was, is er toch licht uit te zien.

10. Bl. 256. *De brief van Chr. Huygens den Oude aan Susanna van Baerle*. Wijlen de Heer Schinkel liet er mij afschrift van nemen; hij is thands in het bezit van den Heer P.A. Diederichs te Amsterdam. Hij luidt als volgt. Deze slim naïeve epistel is in meer dan éen opzicht merkwaardig: in de eerste plaats om, ten 100^{n} maal, te bewijzen, dat de fatsoenlijke luî in 1623 een veel beteren hollandschen stijl schreven dan de fraaye geesten van den '*Muiderkring*' hem wilden opdringen, en dat men den geringen invloed van Hooft op ons proza behoort toe te juichen.

Lieff Susanneken nichte.

Gheertruydt oft Constantie mijne kinderen, deen off dander, zal n dezen brieff gheven Zy moeten u besoecken, om met u ter bruyloft te gaen wiltse dan wat herberghen ende een vruntlicke weerdinne zijn, gelijck ghy altijt zijt op [of] z[onder de hope van eenen] 'goeden wederom'.

Ick heb haer doch geseyt dat sy u de minste moeytte zouden gheven ende u noch ten hoochsten bedancken van de groote vruntschap eñ goede chiere,

die ghy my hebt bewesen; twelck ick doch maer ten halven heb connen doen, want ick gheene gelegentheyt en hadde om u wat te comen onderhouden opten ouden credo, om de onnoodige wijsheyt, daer mede [men] my daer overladen hadde. Ick en hadde, voorwaer, het vyerendeel van mijn moghen nyet wech van u te onderhouden[1], ende my te verwonderen over al tghene ghy weet ende doet, twelck by een yegelijck zoo hooch geroemt wordt. Want oft Ick ter loops wat gezien hebbe van uwe conste van de miniature, zoo en heb Ick nocht*an*s uwe wonderlicke broderye nyet gesien: som*m*a, men seyt my dat Ick te Romen geweest ben ende den paus nyet gesien; twelck Ick plat uyt ontkenne; want als Ick u gesien hebben, soo hebbe Ick gesien al wat my in de heele stadt van Amsterdam best aenstaet[2]; Ende om u dan noch wat te onderhouden, zoo moet Ick dit brieffken scrijven, twelck Ick zorghe nocht*an*s dat het u nog al te lang zal vallen, ende te veel moeytten zal zijn te leren, om dat het comt nyet van eenen fluxen jonckert, maer van eenen ouden, couden, wtten neus druypenden man.

Maer waer mede zal Ick u onderhouden? Wat kan Ick bybrengen, dat ghy nae u groot verstandt nyet al veel beter en weet als Ick? Want hoe groote mennichte van vryers ghy hebt, welcke meest, welcke minst meri eren, weet ghy zelffs nae uwe discretic te onderscheyden. Ghy hebt zeker den keur van zoo grooten getal: dan 'die keur heeft, heeft oick anext'. Doch tzy hoet zy, dat houde Ick gewiss, Dat uwe eygen wijsheyt ende consyderatie u comen dickwils voorhouden dat ghy voortaen u ten heuwel*ick* dient te resolveren. De bloume oft Rooze behoirt emmers op heuren tijdt, en*de* alle vruchten in heur saisoen gepluet, gebe-icht en*de* genut te worden!

Maer waer, aen welcken off hoedanigen? daeraen weet Ick dat ghy zoo suft, Dat ghy teynde qual*ick* vinden condt! - Tis oick voorwaer, in deze eeuwe en verbrilde werelt, al een heet yser om aen te raken. Dan uwe discretie en*de* goede voorsich icheyt vermogender oick al veel inne; Maer oft ghy nochtans mijn slecht[3] advys zoudt begheren te verstaen[4]... (soo ick doch sie, dat andere die veel cloecker zijn als ick zonder mijne wijsheyt niet[5] en begheren te doen). Wat dunckt u zelffs? Zoudt u vreemt duncken, dat ick wenschte dat u den Haegh alzoo wel aenstondt als hy my en*de* zoo veel treffelicke en*de* aensienlicke per-oonen doet? Ende waerom oick nyet? Zijt ghy verzekert dat uwe goede bruers altijt lusten sal tot Amsterd*am* te woonen? Ende wat heeft by t' Amsterdam te doen en*de* te blijven staen gapen aende speelbancke vande Fortuyne, die zelffs nyet en begheert te spelen? Erde waerom zoudt ghy noch tegen de Fortuvne spelen oft voor u doen spelen, Dewijle doch voor u en*de* den uwen al zoo goede cancen zijn gewonnen? Wat ist dan van noode zulcken eenen mombaer[6] oft facteur over u en*de* het uwen te nemen Diet wederom zoude moghen waghen om noch een oft tweemael zoo veel daer toe te strijken, oft deen metten anderen te vercoepen[7]? 'Alst emmers wel is, zoo

1 D i: 'Ik zou mij nog vier maal zoo lang met u hebben kunnen onderhonden'.
2 De wensch om galant te zijn, doet den ouden Heer hier valsch redeneeren. Hij was te Rome geweest en had den Paus niet gezien: hij was namelijk in het gezelschap van Susanna geweest, maar geen getuige van hare talenten. Neen, zegt hij, want toen ik u zag, had Amsterdam verder niets raars meer voor mij.
3 Eenvoudig.
4 Vernemen.
5 Niets.
6 Voogd.
7 Door koopen en verkoopen te verliezen; ot staat er te [laten] *verloopen*?

moet ment prijsen' en*de* Godt dancken. Wat wilt men doch 'meer als volop ende meer als genoch'?

Ende dus pratende, zoude een verre siende man nyet vreemt connen vinden, dat ick u liever toewenschte eenen sulcken diet gewonnen wel conde bewaren, als een diet zoude willen hazarderen, om te verdubbleren oft te failleren, zoo men doch weet, dat bij 't winnen het verlies staet. Maer oft u mogel*ick* oock zoo dochte, wat dunckt u? waer zoudt ghy zulcken best willen vinden? Mijns halven my zoude duncken, onder correctie, liever onder de vrunden en*de* bekenden als onder de vreemden: want men doch zoo beter des eens des anders affcomst, aert, humeuren en*de* gelegentheyt kan weten en*de* kennen. Nu onder zulcke vrunden staet mede onse wooninge, daer noch oick al wat stoffs is dat 'noch scheeff noch scheel' en is; daermode ick my nyet en soude schamen op vrye moret te compareren.

Tis, als ghijt emmers weten wilt, den eersten zoon, die my Godt gegeven heeft. Dien presentere ick u van gansscher hertten, ende ick schenckem u geheelick en*de* 'met huyt en*de* met hair', U opt allervruntlicxst biddend hem te willen nyet versmaden, maer gunstelick aennemen voor die hy is. Ghy kent hem emmers wel van wat aert, wesen, manieren en*de* humeuren; van ons deghelicke luytgens, zoo ick meyne, geboren ende 'nyet op eenen stroowiss aengedreven', nocht 'op een peerdtmerct gepist'.

Lieff kindt, zoo ghijt doet, ick zelder u alle dagen mijns levens om lieffhebben als mijn eyghen kindt, Ende ick zalt houden voor de meeste cere en*de* aveur dat my oyt ter werelt is geschiet oft noch zoude mogen geschieden. Al ben ick den vader, zoo en macht my niet mistaen de waerheyt te seggen; Dat is dat ick mach wel verzeke en, dat hy van jonckx op altijt zeer eerlick, vroom, deugdel*ick*, vruntlick en*de* oprecht, by eenyegel*ick* is bekendt en*de* daervoor altijt van eenyegel*ick* gehouden ende bemint is geweest, godtvreezende en*de* hem over al zoo dragende, dat hij vader noch moeder noyt de minste oirzake van gramschap heeft gegeven; Die noyt speelder, liegher, bedriegher. vloecker, noch zweerder en was, voel min drincker oft looper, Maer die hem altijt 'vruntlick en*de* vrolick' totte cleynste zoo wel als totte moeste heeft gedragen; Die oick nyet onbequaem, maer ter contrarien wel bequaem gehouden wordt, insonderheyt int handelen van slandts zaken in den Raedt, als icker zelffs oft deur siecte oft deur absentie nyet en kan wesen; sulckx dat de Staten in zijnen handel ende besoingnen zeer goet behagen hebbende, hem alreets zulcken toeseggen by gescrifte gedaen hebben, Dat wy nyet en twijffelen oft hy en zal, schier oft morgen, mijne plaetse betreden, dewelcke is eerlick en*de* aensienlick genoch, zoo een yegelick genoch bekendt is, ende jaerlicx wel een zeer treffelicke winterteiringe inbrengt, en al veel meer als ick openbaerl*ick* eenyegelick wel zoude derven bekennen; My genoch sijnde, dat ick wel wete dat ghy my voor gheenen stuyter oft ydelen blaeskaeck nyet en hout, die u oft yemandt zoude willen abuseren.

Ick weet zeer wel dat ghy van vele treffelicke jonghe luyden de keuze hebt, Maer dat weet ick oick wel dat ghy nyemandt en zoudt connen verkie-en die u vruntlicker en*de* oprechter man en*de* getrouwer bewaerder en*de* bewinthebber van tghene u G o d t gegeven heeft zoude kunnen zijn als mijnen voorsz. zone; Dat oick nyemant u groot verstandt, wetenschap en*de* perfectien meer en zoude achten en*de* in waerde houden als hy en*de* wy alt samen in ons huys, daer vaeder en*de* moeder, bruer en*de* zus ters u allen eere, vruntschap, dienst zouden bewijsen, tracteren en*de* klokeren[1], zoo veel ja meer als in eenich

1 Koesteren?

ander huys oft familie, al waren zy van al veel hoogher en*de* machtiger [staet] als wy. Daertoe ick nyet veel woorden en wil den hals breken, dewijle ghy ons tsamen altemael en*de* elck van ons zeer wel kendt, zoo wel van binnen als van buyten.

Zoo uwen goeden vader daer noch ware, Ick meyne vastlick dat hy mijn verzoeck nyet verre en zoude werpen, om de vruntlicke kennisse, die wy van joncx op tsamen gehadt hadden; noch oick uwe goede moeder, die ick gelooff dat gheene quade opinie van mijn oprechticheyt en hadde. Ick wilde wel ende wenschte met gansscher hertten, dat ghv wilde hierop amen seggen, ende my tzelve vertrouwel*ick* te laten verstaen, twelck ick u noch ten hoochsten ende opt aldervruntlicxte van gansscher hertten wil gebeden hebben, op belooft dat ick u alle de dagen mijns levens zal een oprecht en*de* getrouw vrundt, dienaer ende vader zijn.

Lieff Susanneken nichtke, lieff kindt, segt doch ja, ende wilt my met eene zulcke aengenaemste antwoorde in mijne oude dagen noch ten hoochsten verblijden; twelck Godt ontwijffel*ick* oick zal zeghenen, die zijnen zeghen strect over de vromen, die hem vreezen en*de* liefhebben. Ick en wil nyet presumtueux zijn, nochtans ick en weet nyet, wat ick derff hopen, als ick hoire dat het alreedts inden mondt van t' volck is; want men doch seyt: 'Volckx stemme, Godts stemme'; ja, men heeft wel comen vraghen offmen ons hyer mede zoude geluck wensschen, twelck zoo ick achte voor groote eere, zoo denck ick oick wat beschaemtheyt het ons wesen zoude, zoo ghy dese onse zoo herttelicke bede nyet en wildet aennemen, twelck my oick gheene cleyne zwaricheyt en zoude veroirzaken; twelck ick geloeff, dat ghy noch nyet geerne en zoudt sien om de goetgunstige genegentheyt, die ick meyne dat ghy my noch toedraeght.

Lieff kindt, waer ick by u, ick zoude u breeder op dese materie met vele redenen moghen bejegenen, maer nu moet ick een eynde maken; want ick zorghe dat het u verdrietich valt al dezen langen brieff te lezen: zoo wil ickx my dan voirts gedragen[1] tot u groot verstandt ende discretie, ende voirts alles den eeuwigen, wijsen, barmherttigen Godt nae zijne eeuwighe voorsienicheyt bevelen. In allen gevalle ghy en condt noch en moeght nyet anders als int goede nemen, dat ick u dese eerlicke propooste hier come houden. Het stuck is by sijn zelffs eerlick ende Goddelick, Ende en is emmers gheen leelick oft schelms stuck, dat een eerlick houwelick gewenscht ende verzocht wordt by oft van weghen een jongman ende een jonghe Jonkvrouw die beyde vroom, deghelicke ende treffelick zijn, ende ten beyden zijden van zulcke ouders ende affcoemst oick geboren zijn, ende die malcanderen in qualiteyt zoo gelijck zijn, dat alreets vele verstandige achten, dat het een zeer bequaem ende vruntlick houwelick zoude zijn; Zoo wil ick u, lieff kindt, noch herttel*ick* ende zoo zeer als ick mach gebeden hebben om een goet antwoordt, zulck als ick van uwe discretie ende vruntschap verwachte, Ende voirts u ende ons allen den almogenden Godt bevelen.

Uyt s' Gravenhaghe, den 14 Ja.ry 1623.
U[wer] L[ieffde] getrouste neeff ende dienaer,
CHR. HUYGENS.
Ꞇsp;

Lieff kindt, wilt mijne slechte redenen doch wat wel overleggen. Want zoo ghy my nyet en begeerde te gelooven ende dat ghy eenen anderen by de handt naemt, daermede het u zoo geluckelick nyet en zoude vallen als ick wel

1 Zoo wil ik des mij refereeren.

wensschen met mijnen zone, dat zoude my noch jammeren ende van uwent wegen wee doen ende bedroeven.

Daar Susanne-nicht eene andere liefde in 't harte droeg, waar zij echter niet voor uit wilde komen - voor des ouden Christiaens twéeden zoon namelijk - bleef deze brief, met al het daarin ten-toon-gespreide advokatentalent, natuurlijk zonder uitwerking.

11. Bl. 256. *Bruiloft te Amsterdam*. Men leest van Christiaen Seniors hand in het Dagboek op 13 Jan. 1623: ‘Mijn huysvr. en soonen en beyde doghters nae Deedels bruijloft t' Amsterdam.’ Het blijkt ook uit zijn hierboven meêgedeelden brief.

12. Bl. 261. *Huygens en Corneille*. Het juiste tijdstip, waarop Pierre Corneille met Const. Huygens bekend werd, vindt men niet vermeld. Corneilles *Menteur* verscheen in 1642; hij beroept zich (drie jaar later) ter staving van het gunstig oordeel, dat hij-zelf over dit uit Lope de Vegaas *Sospcchosa Verdad* genomen blijspel koestert, op onzen Hagenaar (met wien hij, als blijkt, toen nog in geenerlei aanraking was geweest), in de volgende bewoordingen:

Je me défierois peut-être de l'estime extraordinaire que j'ai pour ce poëme, si je n'y étois confirmé par celle qu'en a faite un des premiers hommes de co siècle, et qui non-seulement est le protecteur des savantes muses dans la Hollande, mais fait voir encore par son propre exemple que les grâces de la poésie ne sont pas incompatibles avec les plus hauts emplois de la politique et les plus nobles fonctions d'un homme d'État. Je parle de M. de Zuylichem, secrétaire des commandements de monseigneur le prince d'Orange. C'est lui que MM. Heinsius et Balzac ont pris comme pour arbitre de leur fameuse querelle, puisqu'ils lui ont adressé l'un et l'autre leurs doctes dissertations, et qui n'a pas dédaigné de montrer au public l'état qu'il fait de cette comédie par deux épigrammes, l'un françois et l'autre latin, qu'il a mis au-devant de l'impression qu'[en]ont faite les Elseviers, à Leyden. Je vous les donne ici d'autant plus volontiers, que n'ayant pas l'honneur d'être connu de lui, son témoignage ne peut être suspect, et qu'on n'aura pas lieu de m'accuser de beaucoup de vanité pour en avoir fait parade, puisque toute la glorie qu'il m'y donne doit être attribuée au grand Lope de Vega, que peut-être il ne connoissoit pas pour le premier auteur de cette merveille du théâtre.

In praestantissimi poetae gallici cornelii comoediam quae inscribitur ‘mendax’.

‘Gravi cothurno torvus, orchestrâ truci,
Dudum cruentus, Galliae justus stupor,
Audivit et vatum decus Cornelius,
Laudem poetae num mereret comici
Pari nitore et elegantiâ, fuit
Qui disputaret, et negârunt inscii;
Et mos gerendus insciis semel fuit.
Et, ecce, gessit, mentiendi gratià
Facetiisque, quas Terentius, pater
Amoenitatum, quas Menander, quas merum
Nectar deorum Plautus et mortalium,
Si saeculo redduntur, agnoscant suas,
Et quas negare non graventur non suas
Tandem poeta est: fraude, fuco, fabulâ,

Mendace scenâ vindicavit se sibi,
Cui Stagitae venit in mentem, putas,
Quis quâ praivit supputator algebrâ,
Quis cogitavit illud Euclides prior,
Probare rem verissimam mendacio?
Constanter. 1645.'

A.M. Corneille. Sur sa comédie *le Menteur*.

'Eh bien, ce beau menteur, cette piece fameuse,
Qui étonne le Rhin, et fait rougir la Meuse,
Et le Tage et le Pô, et le Tibre romain,
De n'avoir rien produit d égal à cette main,
A ce Plaute rené, à ce nouveau Térence,
La trouve-t-on si loin, ou de l'indifférence,
Ou du juste mépris des savants d'anjourd'hui?
Je tiens tont au rebours, qu'elle a besoin d'appui,
De grâce, de pitié, de faveur affétée,
D'extrême charité, de louange empruntée.
Elle est plate, elle est fade, elle manque de sel,
De pointe et de vigueur; et n'y a carrousel
Où la rage et le vin n'enfantent des Corneilles
Capables de fournir de plus fortes merveilles.
Qu'ai-je dit? ah! Corneille, aime mon repentir;
Ton excellent *Menteur* m'a porté à mentir.
Il m'a rendu le faux si doux et si a'mable,
Que, sans m'en aviser, j'ai vu le véritable
Ruiné de crédit et ai ern constamment
N'y avoir plus d'honneur qu'à mentir vaillamment.
Après tout, le moyen de s'en pouvoir dédire?
A moins que d'en menrir, je n'en pouvois rien dire
La plus haute pensée an bas de sa valeur
Devenoit injustiee er injure à l'auteur
Qu'importe done qu'on mente, ou que d'un foible éloge
A toi et ton *Menteur* faussement on déroge?
Qu'importe que les dieux se trouvent irrités
De mensonges ou bien de fausses vérités?
Constanter.'[1]

Later (in 1851) droeg Corneille aan Huygens zijn *Don Sanche* op, met een *Épitre dedicatoire*, waarin de groote dichter nog maar met zekeren schroom de latere en ruimere theoriën omtrent het wezen d r verschillende dramatische *genres* ontwikkelt en aan het oordeel van den in dezen zeer onbevoegden Huygens onderwerpt. De benaming van het stuk *Comédie héroïque* zal gerechtvaardigd of verworpen zijn, naar Huygens de nieuwe leer van den franschen schrijver beoordeelen zal: 'Si vos Elzéviers se saisissent de ce poëme, comme ils l'ont fait de quelques uns des miens qui l'ont précédé, ils peuvent le faire voir à vos provinces sous le titre que vous lui jugerez plus convenable, et nous exécuterons ici l'arrêt que vous en anrez donné.' Ik ken het vonnis niet, dat de auteur van *Trijntje Cornelis* den nederigen Corneille heeft overgezonden.

1 Men zie een en ander in de 'OEuvres', Paris, 1852, I, bl. 343-44.

Het was anders goed gezien van den grooten Franschman en tragikus, dat hij Huygens geen zijner treurspelen wijdde. Zeer *à propos* behandelt Corneille met een landgenoot van Rembrandt en Jan Steen het schilderachtig levenselement, waarmeê het tooneel te verrijken is: maar onze Constantin had in zijne ziel geen ruimte tot opneming van een aesthetiesch tragischen indruk en kon het vraagstuk, wat het treurspel aanging, daarom ook niet beoordeelen.

13. Bl. 262. *Constantin, op zijn ouden dag te Parijs*. Mijn zalige vriend Schinkel, wiens net gedrukte en gebonden 'present'-exemplaren, *buiten den handel*, veel schade aan de letterkundige *waarheid* hebben toegebracht, om dat onze officiëele letterkundigen, uit dankbaarheid voor die geschenken, hun invloed altijd te hoog hebben aangeslagen, maakt van Constantin een halven Heilige, en anderen, geleerder dan hij, hebben voor en na hem het zelfde gedaan. Ik zal de vrijheid nemen meê te deelen, dat Huygens, die zich-zelven niet weêrhouden kon vele langdradige en duistere zederijmerijen in de waereld te brengen, en die op zijne manier den *fijne* uithing, zich nog op zijn tachentigste jaar verkneukelde in hetgeen de boekverkoopers noemen '*galante rersjes*', dingen, die gewoonlijk onder *enveloppe* verkocht worden. Aan het slot dezer *Bijlagen*, zal ik een paar dozijn van de door hem in Parijs geteekende en waarschijnlijk ook vervaardigde *rébus* afdrukken. Huygens zet overal de oplossing bij; ik zal mij bepalen tot het meêdeelen der oplossingen van de zoodanigen welke niet aanstootelijk zijn.

Op zijn ouden dag amuzeerde onze beste-vaâr zich ook nog met het uitschrijven van indecente i aljaansche vaerzen van Francesco Berni en anderen. De kapittels *della* PIVA en *della* ROSA vermaakten hem zeer. Hij kopiëerde ook het *Capitolo d'un Ragazzo*, waarin van dezen wechgeloopen jongen o.a. gezegd wordt:

> 'Sapea tutto 'l capitolo de la Faua,
> Quel della Piua e quel del' Orinale,
> Et anche d'i miei versi recitaua'

Huygens schrijft er bij: 'Tout cecy est imprimé et se trouve dans l'Edition de 1542.'

Ik moet hier eindelijk nog opmerken, dat, als Huygens met Pellisson over zulke zaken gesproken heeft, het niet kan geweest zijn, toen hij onder zijne *rêbus* den datum plaatste: 'Par[is]: May, 1663': want toen zat Pellisson in de Bastille, *apprivoiseerde* een spinneknop en korrespondeerde alleen met Mlle de Scudéry, en dan nog wel door middel van een schoorsteenveger. Zie de aang. *Hist. de l'Acad*. van d'Olivet, bl. 189-191.

14 Bl 263. *Brief aan Oudaen*. Het slot luidt aldus: Volgens die geringhe waerde dan heeft V.E. sijn aerdighe pen seer misbes eedt; waerin ick ondertuschen (*sic*) die vertroosting vinde, dat mij eens bij ons leven gebeurt is V E te moghen versekeren dat ick V.E. kloecke schriften in hooge waerde houde, eñ voor dit leste altoos sal blijven,

Mijn Heer,

V.E. dienstw. eñ seer verplichte dien^{r}.
C. Huygens van Zuylichem.

Dit schrijven strekt Huygens tot te hooger eer, daar het schijnt, dat hij zich over Oudaen nog al te beklagen heeft gehad. Ik ben de gelegenheid tot meêdeeling van dit en andere stukken van Huygens aan de heuschheid ver-

schuldigd van den meer genoemden kunstlievenden Heer Diederichs, die wel de rijkste partikuliere verzameling autografen van het land heeft.

15. Bl. 265. *Tesselschade, te veel geleerdheid toegeschreven*. Van Vloten heeft namelijk hare spelfouten op rekening van haar dochtertjen gesteld, maar later erkend, dat zij er zelve aan schuldig stond.

16. Bl. 266. *Vervalsching van Tesselschades letterkundige smaak*. ‘Ce qui n'est pas clair, n'est pas français’; Hollandsch even-min. De erfgenamen der Rederijkers, de Heeren Roemer Visscher en Henrick Spiegel, waren kinderen van hun tijd, en aan den voorgang van vader en huisvriend zal ook wel gedeeltelijk Tesselschades behagen in duistere zinswendingen te wijten zijn: maar, als ik opmerkte, Tesselschade heeft zich eerst láat ontwikkeld, en onderging een sterker invloed van de Muyder *beaux esprits*. 't Verdient opmerking, dat ook de Ridders Huygens en Hooft tot de bultenaars behoorden, die geen bochels dulden konden. Hooft schrijft aan de gezusters Visscher: ‘'t Gedenckt myder geweten te hebben, die de duisterheit voor de Duitscheit van uitspraeck verkooren, om te beter geesten te schijnen’ (*Br.* I, bl. 203), en Huygens (misschien doelend op Hooft) zegt: ‘D'eerste pronckt met een' gesochte duysterheit, als oft hy in cijffer schreve; schijnende gelesen ende niet verstaen te willen zijn’ (*Koren-bl.*, bl. 405).

17. Bl. 269. *Hartlijke, stekelige, en vaniteuze vaersjens van Huygens*. Omtrent de twee eerste soorten vindt men een rezumee in v. Vlotens *Tess.* Zijne fatuïteit blijkt uit trekken als de volgende:

> ‘Maer ons getij verloopt..
> Hier is mijn hart en hand,..
> Komt, Tessel!’

Hij voegt er wel bij ‘uyt de Mis’ - maar hij stelt er zijn eigen huisaltaar toch tegen-over! *Koren-bl.*, bl. 310.

18. Bl. 271. ‘[De H^{r} adv^{t} Rom^{s} v. Wesel] hadde nogh eenige boeken van Tassoos Verlost Jerusalem, door Tesselschade vertaalt; een onvoltrokken werk; en verhief de gedichten van zijne moei boven die van zyne eige moeder.’ J. Vollenhove aan Geeraert Brandt, achter dezes *Leven*, door Joan de Haes, 1740, bl. 194.

19. Bl. 272. Het hinderde den in zijn omgang met schoone vrouwen steeds zoo bescheiden en ingetogen Vondel geweldig, dat de insinuante ‘Haegenaer’. Tesselschade als zijn ‘Kameraetje’ behandelde en misschien meende haar hier nog veel eer mede te doen. Huygens gebruikt het woord, ten jare 1621, in zijne *Muydsche Reis*:

> ‘Tessel schaedje,
> Kameraedje,
> Die dit praetje
> Uyt mijn hert, enz.’

en Vondel kon het hem in 1634 nog niet vergeven. Trouwens Huygens heeft het natuurlijk in al de drukken zijner werken gehandhaafd: *Otia*, bl. 151, *Led. Vren*, bl. 216, *Koren-bl.* (1658), bl. 263, (1672), bl. 481). Te-recht maakt Van Lennep de opmerking, dat Huygens, als hij Tesselschade zijn ‘kameraedje’ noemt, ook Hooft

niet altijd even gaarne in dit kameraadschap zag deelen. *Holland*, 1861, bl. 42. Om, voor 't overige, mijne geheele gedachte over het hekeldichtjen op Donne naauwkeurig uit te spreken, moet ik zeggen, dat ik

Vondel verdenk van het vaersjen gemaakt te hebben zonder er zich een lezer voor te denken; en dat hij eerst door eene tweede opwelling er toe gebracht is het met het HS. van Huygens en een geleibrief van hem-zelven aan Tesselschade toe te zenden.

20. Bl. 273. Vondel hervat zijn *Konstantijn*. Dit blijkt o a. uit zekeren brief van Hugo de Groot aan Vondel, in faksimilee door Van Lennep uitgegeven, III. bl. 212. Van Lennep schijnt geen kans gezien te hebben Vondels zeer onduidelijk geschreven kopie van dezen brief in drukletters op te lossen. Nochtans verdient zij het alleszins: vooral om dat er uit blijkt, welke de stemming van Vondel geweest is, na de dood zijner vrouw. Men schrijft zijne moedeloosheid, die wat later intreedt, toe aan de *leêgte*, door het overlijden van Mayke te-weeg-gebracht; ik meen, dat ze eerder aan de *drukte* geweten moet worden, waarop het den armen Vondel thoe 'scherpzinnig kousenkooper' ook!) te staan kwam. Brandt schijnt een brief van Vondel aan Hugo de Groot onder de oogen gehad te hebben, waarin Vondel zegt, dat zijn 'moedt, sedert de doodt van zijn zalige huisvrouw, een' krak gekregen heeft' en dat dit hem noodzaakt zijn grooten Konstantijn te vergeten (*Leven*, bl. 37). Maar dit bevestigt mijne voorstelling. De *krak* heeft zich, namelijk, eerst geopenbaard, toen Vondel allengs gewaarschuwd werd, hoe moeilijk het viel zijne zaken te drijven sedert Maykes dood: want bij haar overlijden was hij nog voornemens onmiddelijk met zijn heldendicht voort te gaan. Hij laat zich (misschien om dat hij zijn poëetischen arbeid in de oogen der De Wolven genade wilde doen vinden) door de schim zijner vrouw daartoe aansporen (V. L, III, bl. 210). Hij raadpleegt De Groot in Parijs over sommige archaeologische bizonderheden, die hij er in wil brengen. Eerst vier jaar later schrijft hij, dat hij niet voort kan: zijn 'moedt' (nu hij in zaken te tobben heeft) ontvalt hem. Was zijn dichtkunst in droefheid versmoord, dan zoû dit het eerst en meest onmiddelijk na de dood van Mayke de Wolff gebleken hebben. Maar dit is de stemming niet van iemant, die den volgenden brief ontvangt en aan Hooft kommuniceert:

'[Ick hebbe oock uyt uw schrijven en bijgevoegde "Lijckklaght"] verstaen de swarigheid, die u [is overgekomen door het afsterven van uwe] ega, wetende door ervarentheid hoe veel sulcken geselschap waert is. God, die ons allen onder de wet van de sterflijckheidt heeft laten geboren worden, heeft ons oock daerby 't verstant gegeven, om ons te buygen onder sijnen wille, ende ons met het gebruick van de toegelatene tijdt te laten [genoegen, ende niet] met ondanckbaerheidt ons eigendom toe te schrijven 't gene maer geleent was tot wederseggen. Alle twelck (gelijck ick weet) dat U E by hemselven wel can bedenken, oock anderen, als het van noode was, doen verstaen, soo vinde ick seer loffelijck dat U E de gedachtenis van uwe beminde hebt ingegriffijt in de harten van allen, die de constige dichten beminnen. Ende gelijck gemeenlijck den arbeidt ons aftreckt van het alte sware gevoelen van ons leet, soo meen ick dat U E wel sal doen, ende sich ernstelijck begeven tot het vorderen van het Constantijnsche werck, waer van ick yet heel sonderling verwacht. Wat aengaet de spelen, die by de oude Griecken ende Troianen ende by derselver navolgers, by de Romeinen, bekent sijn geweest, ende by edele persoonen geoeffent enz. Van die spelen sijn daer twee seer solemneel, die tot Constantini tijden toe by de edele sijn geoeffent geweest'; vervolgens komt De Groot op het ridderlijk bedrijf, op scheepsstrijden; op oefeningen van 'gequalificeerde personen', nog lang na Constantijn, als 't springen te voet, 't springen met de pols, 't voorstellen en het tornoyen sonder scherp: ..... sulcx dat men in alle dese spelen de edelen toe te schrijven niet en can missen: Ende

al ware het datmen Constantinum, die de geleertheidt bemint heeft, iet dede in 't gebruick brengen, uit de oudheid gehaelt, sulcx en waer niet vremt. Alleen moetmen daer niet in [voe]gen *ludos gladiatorios*, de welcke hy als een goedt Christen heeft verboden, als U E siet in *Lege*..... De theatrale spelen moetmen oock houden buiten de edele personen, als sijnde vijl en veracht..... U E sal niet qualijck doen te lesen een boeck dat een treffelijck rechtsgeleerde Balduinus heeft gemaeckt *De legibus Constantini*.

'Hiermede wil ick eindighen, U E met mij Heer Hooft, doctor hoster en alle anderen van dien slach alle voorspoedt wenschende to Parijs d. 15 Juni 1635.

U Ed dienstwillige

H.D. Groot.

doch (?) bedanck den heer Barlaeus seer van het toesenden van sijn oratie over de wonderlijckheden der menschelyke siele 't selve wordt hier seer gelesen en gepresen.

Dit most ick (zegt Vondel tot Hooft) uwe E mededeelen en blijve Uwe E gewillige dienaer

J.v. Vondel.

t' Amsterdam 1635, den 18 Junii.

Aen mijn Heer den Heer

P Cornelisz Hooft

Drost te

Muyden.

Vondel voert dus vier maanden na de dood van zijn vrouw eene korrespondentie met Hugo de Groot over de wapenspelen en andere oefeningen, waarmeê zijn *Konstantijn* te stoffeeren is. Hij geeft zich zelfs de moeite een afschrift van een langen brief van De Groot te maken en dit aan Hooft te zenden. Hij krijgt raad om boeken te leenen van 'Balduinus', waar ongetwijfeld de geleerde monnik Giov. Frane. Bald'ni meê bedoeld wordt, die over de pennit gen der rom. Keizers geschreven heeft (4 Feb 1577-1665).

In een vaers, dat hij aan David de Leu de Wilhem richt, den zwager van Constantin Huygens en te-gelijk met dezen sekretaris van Frederick Henrick, om hem te bedanken voor het leenen der gedichten van Maffeo Barborini (Paus Urbanus VIII), spreekt Vondel ook uit het midden van zijn arbeid aan *Konstantijn*. Dit vaors brongt Van Lennep tot het jaar -32. Waarschijnlijker behoort het tot -35, -36, of nog later: ten eerste was De Wilhem pas sints 1631 weêr in Nederland, en trouwt hij pas den 16 Jan. 1633 met Huygens' zuster; ten tweede is het vaers een aspirant-katholiek alleszins waard.

21. Bl. 274. De galanteriën van Hooft, Huygens en Barlaeus, voor Tesselschade, zijn van verschillenden aard, maar daar is in de tijdsorde nog al verband. De rol van Barlaeus begint reeds in het voorjaar van 1636 (V. Vl. *Tess*, 31; Hooft. *Brieven*, III, 102 112); in Juni 1639 mengt Huygens er zich sterk in (V. Vl. *Tess*, 21); in Feb. -40 hebben zij tot symbool een hart met 2 pijlen (V. Vl. *Tess.*, 22); in het najaar van -41 bekoelt het; in 't voorjaar van 42 is uitgekomen wie Eusebia is (V. Vl. *Tess.*, 39); de galanterie heeft uit, de godsdienstpolemiek behoudt alleen het veld, tot onbeleefd wordens toe (V. Vl. *Tess.* 44, 45). Hooft moet men tot zijne eer nageven, dat hij zich door zijne antecedenten tegenover Tessclschade gebonden rekende Zie bijv. zijn hartelijken en hoflijken brief van 27 Apr. -44 en 1 Sept. -46 (IV, bl. 134, 213); van de beide anderen kan men dit niet zeggen.

22. Bl. 278 Elisabeth van Buyl, de dochter van Truytgen Visscher, de middelste der drie zusters, was in Aug. 1641, getrouwd met Joriaen Vosenyl, den zoon van Dr Everard Voscuyl (eene te Amst. gevestigde Kamper familie). *Puy-Regg*.

23. Bl. 278. *Zaligh honck*. Dat woordjen *honck*, dat Vondel in dezen edelen zin gebruikt, neemt hij, daarin, van Eusebia-zelve over; men leest het bij Tesselschade in een gedicht, dat ze toevoegt aan een hoogst opmerkelijken brief (Hooft, *Brieven*, IV, bl. 242). Geheimzinnig speelt ze, in dat schrijven, op het eerste *mijn*-recht, en komt dan terstond op Vondel - dit moet geweest zijn in het najaar van 1635.

24. Bl. 280. *Tesselschades graf*. Van Lennep zegt, dat Vondel geen eigen graf had, en dat daarom Pieter Blesen hem liet bijzetten in het zijne (lees: in een der zijnen). Zoo zegt men ook, dat Vondel nooit poorter van Amsterdam is geweest. De eene ontkenning is even min gestaafd als de andere. Uit de *Lijckklaght* over het verlies van zijn vrouw blijkt, in tegendeel, dat Vondel wél een graf gehad heeft; namelijk in het Lieve-Vrouwen-choor der Oude-kerk. Het vangt aldus aan:

‘O heyligh Koor, dat van den mijnen
't Vergaen en onvergaen gebeent
Bewaert, en sachte rust verleent
Tot dat de son vergeet te schijnen;

Nu groeyt 't getal van uwe lijcken
Door een, dat meest mijn geest bedroeft.’

Vondel zegt niet ‘o kerk’, maar ‘o koor’; hij had dus over de plek der begraving te beschikken; nochtans betaalde hij, blijkends het graf boek, maar ƒ 8: -. Ware 't ook geen eigen graf geweest, dan zoû 't aan den regel der ‘ruiming’ onderworpen geweest zijn, en had hij niet kunnen zeggen, dat het gebeente dáar zou blijven rusten tot den oordeelsdag. En nu belet niets te vooronderstellen, dat Maria Tesselschade in dat graf, ‘in 't Koor der segenrijcke Maeghd’, bij Maria de Wolff begraven is. Dat voor haar begraven ƒ 20:- betaald werd, lag aan het ‘luyden’.

Ten slotte, de in Aant. 13 aangeduide *rébus*.

In de verzameling van Schinkel heb ik, in handschrift van Huygens, or 120 gevonden, die, naar allen schijn, door hem ontworpen werden. Tusschen eenige was een blijkbaar verband te bespeuren Hij neemt de voorzorg bij eenige het jaartal 1663 te schrijven; op eene bladzijde staat: ‘Par. May, 1663’. MM. de Valavoir, Busenval, Mme Pouron, née Louvet, eene zekere *Signoretta Anna*, schijnen personen te zijn, met wie hij in Parijs verkeerd heeft. Busenval zal wel een nakomeling zijn van Paul Chouart de Busenval, Henri IV-s gezant aan de Staten in 1597.[1] Er is ook een *rébus* bij, waarin Huygens Lodewijk den XIVe vraagt hem spoedig naar Holland te rug te zenden. In sommige zijn veranderingen gemaakt. Dit een en ander bewijst dat Huygens, als auteur van eenige, misschien van alle, begroet mag worden Men vindt er hier 25 van op steen gebracht. De n°s 11, 18 en 20 zijn doorgetrokken; de overige zijn met zorg gekopiëerd.

De N° 20 en 21 volgen, ook bij Huygens, onmiddelijk op elkander. Op n° 8 volgt (als ik mij wel herinner) deze grafische *rébus*:

‘Ou va Monsr de Valauoir?
Il va la voir la valauoir,
Et va l'auoir, n'en doutez par (var. parlez pas.)
Entre ses bras’

1 Zie Bor, B. XXXIV.

Een andere dergelijke *rébus* is: ‘Un homme d'age adel' age’; d.i. ‘Un homme d'age a de l'avantage.’ Nog volgen (*n.f.*) op elkander 16, 17 en 14.

Huygens, de oude man, geeft zich de moeite, bij al deze raadsels, eigenhandig de oplossing te schrijven. Mijne pen kan zich niet goedleenen tot de meêdeeling van allen. Die weten wil wat n° 1, 2, 5, 7, en 22 beteekenen, en in hoe-verre een Hollander van 67 jaar, die zich met dergelijke bespiegelingen ophoudt, achting verdient, - in hoe-verre de godsvrucht en zedelijkheid, die hij zich-zelven toeschrijft, walging of stichting moeten wekken, kan het napluizen bij den kooper der kollektie uit de veiling A.D. Schinkel. Hier volgen de oplossingen, waarvan ik de afschrijving aandurf:

N°. 3: Ieune beauté m'aymes tu point?

N°. 4: L'ennemi entre au païs.

N°. 6: Helas point de soulas? (Dit is de laatste van 't jaar 63.)

N°. 8: Elle a le corps beau.

N°. 9: I'aijme à rire, Busenual.

N°. 10: Sur l'aage nous serons sages. (Als hij 100 jaar zoû zijn.)

N°. 11: De oplossing is er bij gefaksimileerd.

N°. 12: Monsieur de Valauoir.

N°. 13: I'ay mangé 40 huijtres et cependant je creue de faim.

N°. 14: Le monde me degouste.

N°. 15: I'aij le coeur abattu.

N°. 16: On devient las d'amour.

N°. 17: Tout est mangé.

N°. 18: De oplossing is er bij gefaksimileerd (lees: ‘Signoretta’).

N°. 19: Souvenez vous de ma souffrance.

N°. 20 en 21: Placet au Roij: Sire depesches moij - j'aij haste d'aller en Hollande. Car en telles delices je me soule.

N°. 23: Grand apparence de beauté.

N°. 24: I'aijme la dance apres disné et apres soupé.

N°. 25: Un Rebus renuersé.

Ik heb letterlijk gekopiëerd. De juistheid der klankverbeelding, de spelling enz blijven, met al het overige, voor rekening van Huygens.

In zijn 4°-schrijf boekjen, is er een kleiner bijgebonden, waar men het jaartal 1670 in vindt. Alles te-zamen beslaat 19 zijdtjens. Ik schrijf er het volgende uit af:

T o u s i o u r s d e m e s m e .

(Emblema:)

R e g i t v i r t u t e n o n s e x u .

Le Roy des abeilles, comme on l'apelle qui cependant est la femelle.

Deuise de feue Mad^{me} la Landgraue de Hesse.

C o r o n a t a n a s c o r .

(Emblema:) Une pomme de Grenade.
Deuise faite par la feue Reyne de Boheme.
Adorem extincta testatur viuere flamma.
(Embl.) Un brasier encore fumant et dans lequel on voit encore tomber quantité de lames qui en ont estient la flamme.

Tapisserie chez Mons. le Baron d'Asperen, de feue Mad^{me} sa mère veufue du Seign^{r} de la Lecq. l'admiral. etc.

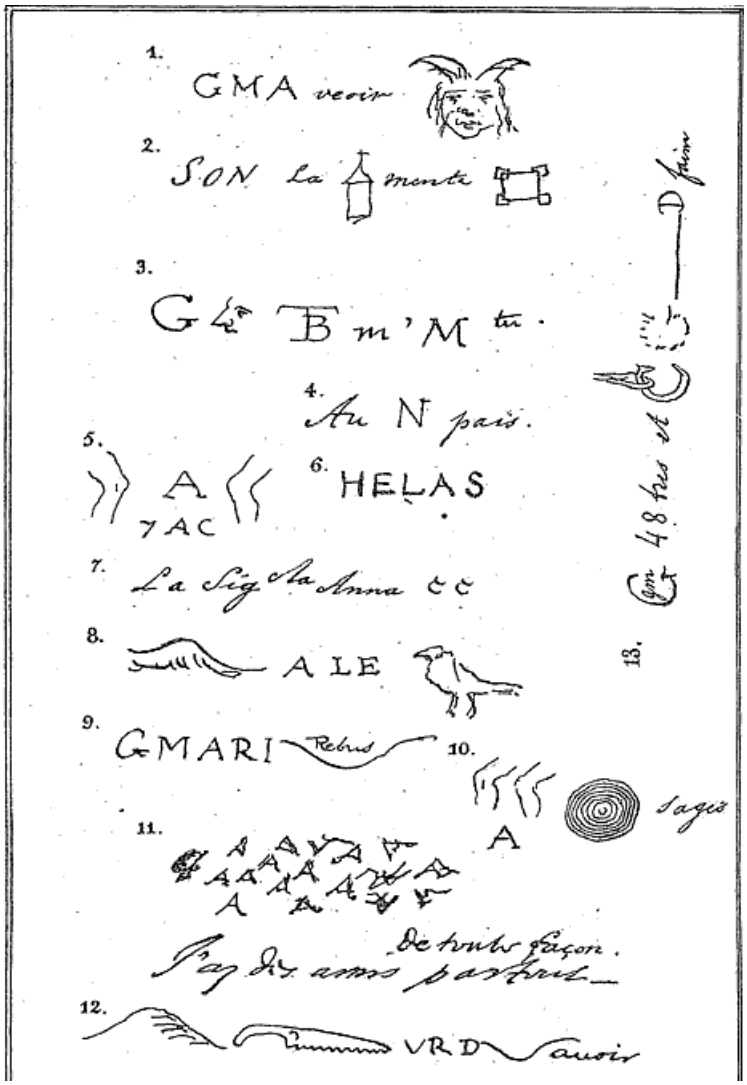
1.
GMA
2.
SON
3.
4.
5.
6. HELAS
7 AC
7.
8.
A LE
9.
GMARI
10.
11.
12.
VRD
13.

t.o. 295

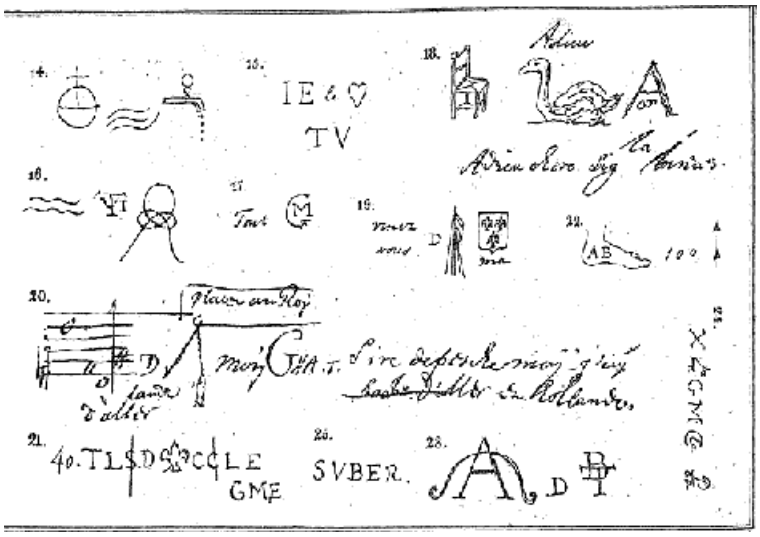

Een ander boekjen, groot 23 bladzz., bevat o.a. het volgende:

DEUISES GALANTES ET POUR DES CACHETS.

2. *Donner de l'amour sans en auoir*.

(Embl. Un monceau de chaux sur le quel une main verse de l'eau d'un vase qu'elle tient.

Froide qu'elle est elle m'enflamme.

3. *Veufue affligee*.

(Embl.) Une tourterelle sur une branche d'arbre, auec le mot:

le pleure sa mort et ma vie.

29. *Affection discrette*.

(Embl.) La Lune en son decours ne luisant que du costé du soleil.

Elle monstre ses feux au seul qui les fait naistre.

34. *Eloignement en amitié*.

(Embl.) Deux mains qui tiennent les deux extremitez d'un noeud ou d'un lacq d'amour.

En s'esloignant elles le serrent.

35. *Honneur d'estre aijmée*.

(Embl) Un soleil en son midij dardant des raijons sur un lis fleurij.

De son ardeur naist mon odeur.

38. *Affection innocente*.

(Embl.) Un mouchoir trempé dans de l'eau de vie qui a pris feu.

Nulle offende.

Il ne l'offence point.

42. *Deplaisir d'une absence*.

(Embl.) Un arbre depouillé de ses feuilles.

Jusqu'au retour du soleil.

52. Pour Madame de Pouron. Le mot de cette deuise est tiré d'une double anagramme de son nom: Marie Louuet.

(Embl.) Un papillon apellé ephemere regardant le soleil, au leuer duquel il naist, et au coucher du quel il meurt.

J'ay veu la mort ou la lumiere.

NB. Dit devies is even weinig een dubbel anagram van Marie Louvet, als vele *rébus* van Huygens sluitend zijn bevonden: Reden te meer om te onderstellen, dat een en ander goeddeels de vluchtige bloesems van eenige samenkomsten zijn, waar men vóor alles schuwde de zaken *grondig* te behandelen.

60. *Changement permis*.

(Embl.) Une girouette sur son piuot.

Il ne change jamais si premier on ne change.

1672.

(Embl.) Une femme et une comette.

Leur esclat est funeste.

(Embl.) Une femme qui coupe les aisles a un cupidon,

et le mot: Je l'arreste.

(Embl.) Deux mains qui s'entretienent et prestes à s'entrelacher, un Cupidon posé dessus, sans aisles, et une mer ou precipice dessous, avec le mot:

Si la foij manque, l'amour perira.

De vrije banken van leening.

Wanneer wij het oog vestigen op het vele gebrekkige dat onze Nederlandsche wetgeving op verschillend gebied aankleeft, dan valt het inderdaad te betreuren, dat zoo menige poging der regering om tot eene herziening van het bestaande te geraken, afstuiten moest op de enkele omstandigheid, dat aan de vertegenwoordiging de gelegenheid ontbrak daaraan hare onmisbare medewerking te verleenen; dat wij jaar op jaar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij het sluiten harer zittingen, de belangrijkste wetsontwerpen haar door den Koning ter overweging aangeboden, met een eenvoudig ‘non possumus’ in haar archief zien deponeren, en bij den aanvang der gewone vergadering weder eene reeks van wetsontwerpen, in de vorige zitting onafgedaan gebleven, haar nader ter overweging zien aangeboden.

Onder de ontwerpen in de vorige vergadering der Tweede Kamer onafgedaan, hoewel in staat van wijzen gebracht, treffen wij er een aan tot regeling van de *Banken van Leening;* een onderwerp dat gedurende tal van jaren, wegens het belang aan zijne wettelijke regeling verbonden, de aandacht van den wetgever bezig hield.

De banken van leening oefenen ongetwijfeld een grooten invloed uit, zoowel ten goede als ten kwade, op het lot van de lagere volksklasse. Door het ter leen verstrekken van geld op onderpand verschaffen zij in vele gevallen aan den behoeftigen kleinhandelaar het middel om, door zich tijdelijk van eenig voorwerp te ontdoen, met een klein bedrijfskapitaal eene betrekkelijk groote rente te maken; stellen zij op die wijze weder anderen in de gelegenheid om bij onverwachte tegenspoeden een wankelend crediet staande te houden, of voorkomen zij bij velen, bij plotselinge ongelegenheid, de noodzakelijkheid om

heul bij de armenbedeeling te zoeken. Maar evenzeer als zij op die wijze de armoede dikwijls voorkomen, zijn zij niet minder voor anderen een bron van verderf, een aanleiding tot verkwisting, een prikkel tot luiheid en zorgeloosheid. En terwijl derhalve de bank van leening slechts een toevluchtsoord behoorde te zijn voor den behoeftige in tijden van tegenspoed of plotseling opgekomen rampen, ziet men helaas meermalen juist dan het meest van die instelling gebruik maken, wanneer kermissen of andere gelegenheden tot uitspatting en losbandigheid voor de deur staan.

Met het oog op die gevaren en nadeelen is het den Nederlandschen wetgever ten allen tijde wenschelijk voorgekomen, de werking der banken van leening aan wettelijke voorschriften te binden.

Het onderwerp wordt hier te lande thans nog beheerscht door het K.B. van 31 Oct. 1826 (n°. 132). Algemeen heerschende was destijds de gewoonte der gemeentebesturen, om de bank van leening als eene winstgevende onderneming in het belang der gemeentekas te exploiteren, door niet alleen eene onbillijk hooge rente voor hare uitgeleende gelden te bedingen, maar bovendien verschillende uitkeeringen, onder allerlei naam en voorwendsel, van de pandgevers te vorderen; zoodat bij sommige banken zelfs eene rente van 30 à 40 percent der geleende sommen geheven werd. Om de beleeners tegen die woekerwinsten te beschermen, werd dit koninglijk besluit in 1826 uitgevaardigd. Het ging daarom van het beginsel uit, dat de bank van leening eene instelling van liefdadigheid is, die hare diensten op de minst bezwarende voorwaarden aan het publiek behoort te verschaffen, en dien ten gevolge niet mag treden op het gebied der particuliere industrie of speculatie: dat men tot dit doel slechts kan geraken door de bank van leening, beheerd door eene afzonderlijke administratie, te plaatsen ‘onder het dadelijk gezag der plaatselijke en onder het hooge toevoorzigt der provinciale besturen, en van het Gouvernement,’ onder voor hare organisatie algemeen geldende wettelijke voorschriften; en voorts hare verpachting aan particulieren slechts als uitzondering toe te laten. Het is mijne bedoeling niet hier de vraag op te werpen, in hoeverre in den considerans van dit besluit terecht gezegd wordt: ‘dat deze instellingen geen ander oogmerk hebbende dan om de belangen te bevorderen dergenen, die zich genoodzaakt zien hunne toevlugt tot dezelve te

nemen, het tot de meest volledige bevordering van dat doel noodzakelijk is, om dezelve in te rigten op zoodanigen gunstigen voet voor de beleeners, als met den aard der zaak maar eenigzins overeen te brengen is;' noch een onderzoek in te stellen naar de werking van dit besluit zelf, zijne al of niet grondwettigheid of zijne bestaanbaarheid met de tegenwoordige gemeente- en armenwet. Genoeg zij het, dat reeds lang de noodzakelijkheid zich heeft doen gevoelen eener nieuwe wettelijke regeling van dit onderwerp. Een hoofdbezwaar immers bleef nog altijd de hooge rente, die de bank als interest der geleende gelden en als vergoeding der kosten aan hare geheele inrichting verbonden, van de pandgevers vorderde. Onder het ministerie de Kempenaer werd in 1849 een eerste wetsontwerp op de banken van leening, om consideratie en advies, aan Gedeputeerde Staten en Gemeentebesturen toegezonden[1]. - Ook hier was het keeren van allen woekerhandel bij de banken van leening hoofddoel, en werden daarom die inrichtingen gequalificeerd als: 'instellingen van liefdanigheid en zedelijke ligchamen onder het toezigt der Regering.' Zij konden alleen met vergunning des Konings, op aanvraag van den gemeenteraad, na verhoor van Gedeputeerde Staten, worden opgericht, en waren onderworpen aan reglementen door de Gemeenteraden vastgesteld. Particuliere of verpachte banken werden alleen toegelaten ingeval de Koning hare oprichting *onvermijdelijk* oordeelde. - Dit ontwerp is evenwel niet bij de Staten-Generaal ingediend.

Bij Koninklijke boodschap van 20 Sept. 1855 werd daarop door den minister van Reenen een ontwerp van wet tot regeling van de banken van leening aan de Tweede Kamer aangeboden (Bijl. 1855-56, bl. 57). Ten einde den finantieelen druk der pandgevers door het verminderen van de te heffen rente zooveel mogelijk te verlichten, had dit ontwerp de strekking, de bank van leening zelve te ontheffen van den rentelast der voor hare inrichting en werking vereischte kapitalen, en haar daarom langzamerhand te brengen in het bezit van een eigen kapitaal, verkregen uit de winsten door de bank zelve te maken; hoe gering die ook, weder met het oog op de pandgevers, slechts zijn mochten. Daarom bleef de door het openbaar gezag beheerde bank op den voorgrond; zij zou worden opgericht door den

1 Zie van Heel, 'De Banken van leening in Nederland,' 1851, bl. 38.

gemeenteraad, door wien tevens haar reglement zou worden vastgesteld en haar bestuur benoemd. Daar evenwel ter bereiking van het doel door den ontwerper beoogd, afscheiding van de gemeentelijke administratie noodzakelijk was, werd zij, als zelfstandige inrichting, bevoegd verklaard tot het uitoefenen der rechten door de wet aan zedelijke ligchamen toegekend. Verschillende bepalingen waarborgden voorts het publiek tegen het herleven der misbruiken, waaraan de gemeentebesturen zich vóór 1826 ten nadeele van de beleeners schuldig maakten. - Wat de particuliere banken betrof, alleen in geval van volstrekte behoefte kon de gemeenteraad, met voorafgaande toestemming des Konings, aan bijzondere personen vergunning verleenen tot het houden eener bank voor eigen rekening. De bepalingen echter, waaraan die banken werden onderworpen, maakten het niet waarschijnlijk, dat ooit eenig particulier, zoo niet eene louter liefdadige bedoeling daaraan ten grondslag lag, eene dergelijke onderneming zou in het leven roepen. - Toen dit wetsontwerp echter bij de behandeling in de openbare zitting der Tweede Kamer (Bijbl. 1855-56, bl. 719), nadat het op verschillende punten reeds aanmerkelijke veranderingen had ondergaan, door een amendement van den heer Rochussen, in dien geest gewijzigd werd, dat voortaan het bestaan der particuliere banken geheel werd verboden, werd het door de Regering ingetrokken.

Wederom werd een ontwerp van wet ingediend door den minister Heemskerk, bij Koninklijke boodschap van 28 Oct. 1867 (Bijl: 2de K., 1867-68, 1ste Zitt:, bl. 302). Dit ontwerp, na de kamerontbinding op nieuw ingediend, 26 Febr. 1868 (Bijl:, 2de Zitt:, bl. 168), werd, nadat het voorloopig verslag der afdeelingen (Bijl:, 2de Zitt:, bl. 381) en de Memorie van Beantwoording (bl. 609) was uitgebracht, bij missieve van den opvolgenden minister van B.Z. Fock, van 11 Juni 1868, ingetrokken. Het kwam in hoofdzaak met het vorige geheel overeen. Het tweeslachtig karakter der bank van leening als gemeenteinstelling en als zelfstandig ligchaam, bleef behouden. Banken door particulieren opgericht werden slechts als uitzondering, met vergunning des Konings, in die gemeenten toegelaten, waar geen openbare bank bestond.

Van een geheel ander beginsel ging daarop het ontwerp uit, dat onder den minister Fock, bij Koninklijke boodschap van 23 Sept. 1869, bij de Tweede Kamer werd inge-

diend[1]. Op den voorgrond treedt hier de particuliere bank. ‘Het staat aan ieder vrij banken van leening op te rigten, met inachtneming van de voorschriften dezer wet,’ zegt art. 1: terwijl de twee volgende afdeelingen over ‘de verpligtingen van den bankhouder’ en ‘het toezigt der overheid,’ de regelen voorschrijven waaraan ieder particulier bankhouder zich, in het belang van het publiek, zal hebben te onderwerpen. Ten einde evenwel aan de gemeenten gelijke vrijheid te geven als aan bijzondere personen, bevat de vijfde afdeeling bepalingen voor banken van leening door de gemeentebesturen opgericht; welke inrichtingen thans evenwel, in afwijking van hare bij vroegere ontwerpen gehuldigde zelfstandigheid, ook ten opzichte van haar finantieel beheer, geheel tot gemeente-instellingen worden teruggebracht. Het voorschrift van art. 254 Gemeentewet verhindert dien ten gevolge het herleven van het misbruik, om de opbrengst der bank van leening tot stijving der gemeentekas te doen strekken.

Ik aarzel niet de wijziging bij dit laatste ontwerp in het beginsel der wet gebracht, een gelukkige te noemen. De vraag rijst evenwel of men nog niet een stap verder had kunnen gaan, of de beperkingen, waaraan de vrijheid der particuliere banken onderworpen wordt, niet te groot zijn[2].

De wetgever van 1870 staat niet meer op hetzelfde standpunt als die van 1826 of 1855. Groot was ongetwijfeld de invloed dien de invoering der gemeentewet op het stelsel der openbare banken uitoefende, niet minder groot acht ik hier den invloed van den maatregel door den wetgever in 1857 genomen, om zich van alle wettelijke voorschriften tot beteugeling van den woekerhandel te onthouden.

Langen tijd had het beginsel gegolden dat, zoo al niet het heffen van interest van geleende geldsommen, overeenkomstig de voorschriften van het canonieke recht, geheel behoorde verboden te zijn, de wet ten minste tot wering van den godde-

1 Zie het ontwerp Bijl:, 2e K., 1869-70, bl. 34; Voorl. Verslag, bl. 1713; Mem. van Beantw. bl. 1785. Op nieuw ingediend met geringe wijzigingen, 20 Sept. 1870, Bijl 1870-71, bl. 85.

2 Onder *particuliere* banken versta ik de door particulieren, onder *openbare* de door het openbaar gezag opgerichte en beheerde banken; de door de regering aan particulieren verpachte banken, laat ik buiten beschouwing. Het karakter dezer laatste, als openbare of als particuliere bank, zal afhangen vau de meerdere of mindere verplichtingen, waaraan de pachter door de wet of van de zijde der verpachters onderworpen wordt.

loozen woeker een maximum van rente behoorde voor te schrijven. Maar toen de wetenschap der staathuishoudkunde deze eenvoudige waarheid had aan het licht gebracht, dat geld een koopwaar is, en daarbij had aangetoond het belang om in het groot maatschappelijk verkeer den prijs van alle koopwaren, zoowel bij koop als bij huur, door het vrije debat tusschen vraag en aanbod te doen bepalen, was daarmede ook het onhoudbare en onbillijke bewezen, om bij geldleeningen een grens van rente voor te schrijven. De Regering stelde daarom in 1857 voor de opheffing der wet van 3 Sept. 1807 ‘sur le taux de l'intérêt de l'argent.’ Toch vond de liberale maatregel in de Tweede Kamer[1] nog krachtigen tegenstand. Maar het gejammer van den gemoedelijken Meylink, dat ‘de voorgestelde wet de teugels afrukte aan het tot heden gebreidelde en onstuimige winstbejag; dat zij de eerste zou zijn, om datgene wat men nu in het uitvaagsel der maatschappij laakte, aan de zoo godsdienstige Nederlandsche natie aan te bevelen; en zoodanig eene volledige omwenteling van zedelijke begrippen, van gevoel, van regtsbedeeling, eene waarachtige ramp voor Nederland zou zijn; hebbende wij allen eene grijze ondervinding der misbruiken ter onzer leering;’ - leed schipbreuk op het uitmuntend betoog door den heer Wintgens geleverd, dat de wet van 1807 in strijd was met de behoeften onzer hedendaagsche maatschappij; waarbij die spreker op historische en wetenschappelijke gronden aantoonde, hoe de woekerwetten ten allen tijde onuitvoerbaar waren geweest en de belangen van hen, die zij verdedigen moesten, hadden benadeeld. Te vergeefs noemde de heer Luyben de stelling, dat geld een koopwaar is, aan prijsvermeerdering en vermindering onderhevig, ‘een dwaalbegrip, een begrip van lateren tijd, door een ander begrip van eeuwen her gelogenstraft, te weten door het begrip, dat interesten van het ter leen verstrekt geld nemen niet is *geld verkoopen, geld verhuren*, maar *met geld woekeren;’* onwederlegbaar voerde de minister van der Brugghen daartegen aan: ‘Indien het is redelijk, en daarom ook billijk, regtvaardig en waar, dat men niemand mag verbieden zijne waar, zijn eigendom af te staan voor den prijs, dien hij daarvoor verkrijgen kan en die geregeld wordt door de waarde, welke die waar heeft ten gevolge van de wederkeerige werking van vraag en

1 Bijbl. 1857-58, bl. 255.

aanbod; indien het hard is iemand te verbieden zijn grond te verkoopen, zijn gras te verpachten tegen den daarvoor bestaanden prijs, dan is het even hard, even onbillijk, even onredelijk ditzelfde te verbieden aan den eigenaar van geld ten aanzien van zijn eigendom, zijn geld, dat evenzeer zijn eigendom is als het huis het eigendom is van hem, wien het toebehoort, en dat evenzeer aan de fluctuatiën van waarde onderworpen is als alle andere voorwerpen, die in den handel zijn.' En terecht voegde de minister daarbij: 'Alleen dan wanneer de vrije wil om eenig voorwerp, ook geld, tegen een zekeren prijs in verbruikleen over te nemen, belemmerd wordt door geweld of bedrog, alleen dan kan de strafwetgever, en nog niet altijd, in sommige gevallen, wanneer het eigenlijke denkbeeld ontstaat van extorsie, afpersing, tusschen beide treden..... Bij dit alles komt nu nog het feit, dat men in onze hedendaagsche wetgeving nog misschien te veel hecht aan het denkbeeld, dat niet alleen zij die zich niet beschermen kunnen, de minderjarigen, de *personae miserabiles*, beschermd moeten worden, maar die bescherming der wet ook in de vrije handelingen des dagelijkschen levens moet verleend worden aan hen, die door de wet zelve geacht worden en moeten geacht worden zich zelven te kunnen beschermen, hunne daden en handelingen te kunnen besturen en die daarvoor verantwoordelijk zijn moeten..... Onze leeftijd streeft kennelijk daarheen om al dergelijke belemmeringen en hinderpalen meer en meer op te heffen en de regten te erkennen der individualiteit, der vrijheid..... Dat handhaven van die vrijheid in alle burgerlijke transactiën, ook in geld-transactiën, welke in der daad het meest bevorderlijk is voor aller belang, is het hoofdonderwerp van deze wetsvoordragt; en tot haar drijft te meer de kracht der waarheid, omdat de ondervinding ook het bewijs geleverd heeft, dat alle beperking van de vrijheid in dit opzigt, in plaats van voordeelig te wezen, nadeelig werkt en den woeker niet onderdrukt, maar juist in de hand werkt..... En nu is niets meer verderfelijk en nadeelig voor de handhaving van het gezag, voor de zedelijkheid der burgers en voor den eerbied voor de wet, dan wanneer er wetten zijn die haar doel niet kunnen bereiken, ongestraft bespot kunnen worden en aan welke iedereen zich onttrekken kan. Dat zijn de gevaarlijkste wetten. En daarom is het beter zulke wetten òf niet in te voeren, òf daar waar zij zijn af te schaf-

fen, dan den eerbied voor de wet in de waagschaal te stellen door ze te behouden.' - Met groote meerderheid van stemmen vereenigden de beide takken der vertegenwoordiging zich met het voorgedragen wetsontwerp[1].

Wel is waar wordt nu in den aanvang van de M.v.T. bij het thans aanhangig wetsontwerp, op het verband tusschen de wetsbepalingen op de banken van leening en die tot voorkoming van den woekerhandel gewezen, en de opmerking gemaakt, dat, moge ook al de geheele uitsluiting der vrije banken van leening in overeenstemming zijn geweest met de beginselen der Fransche woekerwet van 1807, men thans, na de afschaffing dier wet, een anderen weg behoort in te slaan; ik twijfel nogtans of de regeling thans voorgesteld een stap op den in 1857 ingeslagen weg kan genoemd worden.

Ik stel mij daarom in de eerste plaats ten doel in deze bladzijden het groote voordeel der particuliere banken boven de openbare inrichtingen aan te toonen.

Het leenen op pand is eene gewone burgerlijke handeling. De uitleener niet tevreden met den persoonlijken waarborg van den leener, verlangt een zakelijken, om daarop des noods het geleende te verhalen. Vloeijen uit deze handeling, of de inrichting, die de uitleener in geval van menigvuldige beleeningen hiertoe opent, bijzondere kosten voort, niets is billijker dan dat die uitgaven, gevoegd bij de rente die de uitleener voor zijne kapitalen vordert, gedragen worden door hen die vrijwillig tot die inrichting hun toevlucht komen nemen. Blijft de wetgever daarbij getrouw aan het beginsel door hem in 1857 gehuldigd, dat de belangen der particulieren het meest gebaat worden, wanneer de staat of de regering zooveel mogelijk, zonder gevaar voor de publieke orde, zich aan hunne transactiën onttrekt, dan zal men, ten einde de beperking der vrije banken van leening uit een staathuishoudkundig oogpunt te kunnen verdedigen, moeten aantoonen dat hier wettelijke tusschenkomst in het algemeen belang noodzakelijk, of ten minste wenschelijk is.

Uitsluiting der wettelijke tusschenkomst, zegt men, maakt het bereiken van het doel dat de bank van leening beoogt onmogelijk, omdat voor den particulieren bankhouder niet het belang

1 Opmerking verdient het, dat de Eerste Kamer dezen belangrijken maatregel zonder discussie aannam.

van anderen, maar het behalen van winst op den voorgrond treedt. ‘Mag en moet eene bank van leening winsten behalen?’ vraagt de heer Kalff (‘Onze Banken van Leening,’ Tijdschr. v. Staath. en Stat. 1850) ‘zeker niet - wil men althans zich houden aan haar doel en karakter. Wat is hare eerste bestemming? - den armen hulp te verleenen.’ Zeer juist als men uitgaat van het wettelijk voorschrift dat de bank van leening is eene instelling van liefdadigheid. Maar ‘in iure constituendo’ geldt het juist de vraag of de werking der bank van leening tot het gebied der liefdadigheid moet beperkt blijven, en of de winst, door den bankhouder behaald, alle hulp aan den behoeftigen leener uitsluit. - Wel is waar is het houden van beleenbanken langen tijd, en ook in het thans nog vigerend K.B. van 1826, uitsluitend als de taak der liefdadigheid beschouwd; maar indien men in het leenen op pand slechts eene gewone burgerrechtelijke handeling ziet, strijdt het met de begrippen eener gezonde staathuishoudkunde, hier enkel aan een werk der liefdadigheid te denken, waarbij het behalen van winst niet te verdedigen zoude zijn. - Niet dat ik alle liefdadigheid hier zou willen uitsluiten; in tegendeel; zoo lang de bank van leening aan hare ware roeping voldoet, om hem die in tijdelijke ongelegenheid geraakt is te ondersteunen, of den behoeftige met geldelijke hulpmiddelen te gemoet te komen, zal hier altijd een ruim veld voor hare weldadige werking openblijven, en zal zij ongetwijfeld de krachtigste concurrentie in het leven roepen met hen, die van het uitleenen op pand zich een beroep trachten te maken. En ik zie geen redelijken grond voor den meermalen geopperden twijfel, aan de heilzame tusschenkomst der liefdadigheid bij een stelsel van vrije banken van leening; ik geloof dat de geschiedenis dezer instelling tot een tegenovergesteld vermoeden aanleiding geeft.

Uitgaande van het beginsel dat hier enkel aan een werk der liefdadigheid te denken valt, gaat de heer Kalff in zijne hierboven aangehaalde verhandeling nog verder, en wil een gedeelte der kosten, aan de inrichting eener bank van leening verbonden, door anderen doen dragen: ‘Of zijn het geene instellingen van algemeen, van staatsbelang, de banken van leening?’ vraagt hij; ‘niets billijker dan ook, dan dat de steden, waar zij zijn, dat het Rijk des noods, in erkentenis van hare nuttigheid, een offer brengen.’ Ik moet bekennen, dat ik het meerder belang dat de staat zou hebben bij het bestaan eener bank

van leening, dan bij elke andere onderneming, waaruit gerief voor de gebruikers voortspruit, niet inzie. Is het omdat voornamelijk het schamel publiek zich van de hulp der bank van leening bedient? Maar hoeveel te meer zal dan niet, b.v. eene onderneming die handel drijft in de eerste levensbehoeften, en die dus even onmisbaar voor de meer gegoeden als voor de behoeftigen is, eene ‘instelling van staatsbelang’ moeten zijn! En moet hier dan ook uitsluitend aan een werk der liefdadigheid geacht worden, of de kosten die hare oprichting vereischt ten laste van anderen gebracht worden?

Maar ook al gaan velen niet zoo ver om het leenen op pand als het monopolie of den plicht der liefdadigheid te beschouwen, wordt toch gewoonlijk door hen het stelsel van openbare banken op dien grond verdedigd, dat alleen wettelijke regeling de behoeftige beleeners tegen verkorting hunner rechten of afpersing van de zijde des bankhouders kan vrijwaren. De ondervinding, zal men u toeroepen, logenstraft geheel en al uwe verheerlijking van de vrijheid; let slechts op de vroegere, zoo bekende pandjeshuizen in de grootste stad van ons vaderland, en de door niemand betwiste knevelarijen die dagelijks in de talrijke clandestine beleenhuizen gepleegd worden; daar is de tusschenkomst der regering, daar zijn strenge, wettelijke voorschriften onmisbaar, omdat de arme die daar hulp zoekt, niet vrij is in zijne handelingen, maar, geen ander hulpmiddel ziende om aan zijne dringende behoeften te voldoen, door den nood gedwongen wordt in de schandelijke eischen van den woekeraar toe te stemmen. - Inderdaad, indien wij het oog slaan op de bijlage, die de minister Heemskerk voegde bij de mem. v. beantw. van het voorl. verslag der afd. over zijn ontwerp van wet (Bijl. 2de K., 1867-68, 2de Zitt., bl. 615), en daar het aandoenlijk verhaal lezen eener moeder, die voor een som van slechts weinige stuivers hare twee dekens verpand had, en door het koude jaargetijde gedrongen, het onmisbaar dek elken avond voor de kleederen harer kinderen inwisselde, om die des morgen weder tegen afstand der dekens terug te krijgen, waardoor zij voor de geleende som eene woekerwinst van 100 percent wekelijks betaalde, - inderdaad we voelen ons de tranen langs de wangen biggelen. Maar ik vraag op mijn beurt, waardoor wordt die woekerhandel in het leven geroepen? Is het door het gemis aan volledige wettelijke regeling, of zou hij ook juist uit die regeling zijn voortgekomen? Was de hooge rente die

de woekeraar vóór 1857 van zijn schuldenaar vorderde, een gevolg van het gemis aan wettelijke voorschriften, of van het gemis aan vrijheid? En is het de roeping van den staat om met wettelijke voorschriften tusschen beide te treden, telkens waar in het groot maatschappelijk verkeer de een zich door omstandigheden gedwongen ziet, zich aan de dikwijls onbillijke eischen van den ander te onderwerpen? Ziet, wanneer diezelfde behoeftige moeder, die zoo even de kleederen harer kinderen verpand heeft om ten minste den nijpenden honger te kunnen stillen, die laatste penningen voor een stuk brood gaat besteden, zal de vaderlijke zorg der regering haar bij hare onderhandelingen ontvallen, omdat geen *broodzetting* haar meer tegen knevelarij waarborgt? Opmerkelijk is inderdaad het eenige argument waarmede men het bestaan dier zoo verachtelijke pandjeshuizen verdedigen: hanne opheffing toch zou de clandestine beleenhuizen in de hand werken. Van twee slechten moest men het minst slechte kiezen. Om het grootere kwaad te voorkomen, beschermde men het minder groote. Maar waarin zou het middel te vinden geweest zijn om beide te keeren? Immers alleen in eene zuivere toepassing van het beginsel der vrije banken, in de opheffing van die bepalingen, die thans de geïncrimineerde huizen tot clandestine instellingen maken.

En indien door het wegnemen der belemmeringen die thans het oprichten der vrije banken van leening in den weg staan, de beleenbank, zich verheflende uit de geminachte positie die zij thans in de maatschappij inneemt, onder de gewone handelsondernemingen zal geteld worden, en de bankhouder eene plaats zal ingenomen hebben onder de gewone handelaren, laat het zich verwachten, dat ook eene geheel andere klasse van menschen zich aan dat bedrijf zal wijden, personen wier streven het niet zijn kan, in bedrog en afpersing der behoeftigen een bestaan te zoeken; wier verrichtingen, niet onttrokken aan de contrôle der publiciteit, weldra eene onderlinge concurrentie zullen in het leven roepen, waardoor voor de beleeners de mogelijkheid zal geboren worden, hunne transactiën op minder bezwarende voorwaarden te sluiten.

Wel verre van daarom eene deugdelijke verbetering op het stuk der beleenbanken van eene alles omvattende staatszorg en beperking der vrijheid te verwachten, geloof ik integendeel, dat bij eene grondige beschouwing, de vrije particuliere banken blijken zullen, zoo al niet alle, dan toch de grootste nadeelen,

die de tegenwoordige bank eigen zijn, te missen. Van die nadeelen noem ik er twee: de hooge renten die van den pandgever gevorderd worden, en het stelsel der inbrengers.

De talrijke voorschriften en formaliteiten, waaraan de werking van elke onderneming door het openbaar gezag opgericht, onvermijdelijk gebonden is, veroorzaken bij de geheele inrichting der openbare bank van leening eene omslachtige wijze van handelen, waardoor de rente ten laste van de beleeners door de aanzienlijke administratie-kosten tot een hoog peil wordt opgevoerd. Zelfs de meest hardnekkige voorstander der openbare bank van leening ontkent niet, dat die kosten bij de particuliere bank veel minder groot zijn. Zoo bestreed de minister van Reenen, die in zijn ontwerp van wet alleen in geval van *volstrekte behoefte* de oprichting van particuliere banken toeliet, het daarop ingediende amendement van den heer Rochussen, strekkende om die banken voor het vervolg geheel te weren, o.a. met deze woorden (Bijl. 1855-56 blz. 778[1]): ‘De eenige reden waarom in sommige plaatsen eene bijzondere bank zal moeten opgericht worden, is juist deze, dat de renten, welke eene instelling, op openbaar gezag bestaande, zoude moeten vorderen wegens de administratiekosten, te hoog zouden loopen. Juist omdat die kosten daarbij te hoog zouden zijn, zal aan bijzondere personen vergunning verleend worden tot oprighting van eene bank. Het is dus uitsluitend in het belang der pandgevers, die te veel zouden gedrukt worden door eene instelling op openbaar gezag, dat de oprigting van eene bank aan een bijzonder persoon zal worden vergund.’ En het is een zoo algemeen erkende regel van staathuishoudkunde, dat elke nijverheidsonderneming van regeringswege gedreven, door eene meer omslachtige administratie, door de noodzakelijke voorschriften van contrôle, en voornamelijk door het gemis aan concurrentie, met meerdere kosten moet werken dan de door particulieren opgerichte instelling, dat ik mij van het nader ontwikkelen dezer waarheid mag ontslagen rekenen. Want men verlieze dit vooral niet uit het oog, dat de tegenwoordige bank van leening alle concurrentie noodzakelijk uitsluit; iedere gemeente-instelling toch werkt feitelijk of wettelijk alleen binnen den kring der gemeente die haar deed verrijzen; en concurrentie tusschen instellingen van dezelfde gemeente is toch niet denkbaar. Neemt men daarbij in aanmerking dat bij elken tak van industrie de

krachtigste prikkel tot het vermijden van noodeloozen omslag en onvruchtbare uitgaven, en tot het voeren van een zuinig beheer, moet gezocht worden in het bestaan eener ruime concurrentie, dan geloof ik niet dat dit bezwaar tegen de openbare bank vervalt, ook al tracht haar bestuur op de meest onbaatzuchtige wijze, met uitsluiting van alle voordeelen voor de gemeentekas, enkel het belang der pandgevers te behartigen.

Een tweede grief, die ik noemde, waartoe de tegenwoordige bank van leening aanleiding geeft, is gericht tegen het stelsel van min of meer zelfstandige agenten der bank, onder den naam van *inbrengers*. Het zou mij te ver van mijn onderwerp afleiden, indien ik den geheelen strijd over hunne al of niet instandhouding gevoerd, wilde nagaan. Ik bepaal mij tot eene verwijzing naar hetgeen daarover gezegd wordt in de M.v.T. van het in 1855 ingediende wetsontwerp (Bijl. blz. 62), waar de minister van Reenen met groote naauwkeurigheid de argumenten voor en tegen deze instelling aangevoerd, resumeert. Ik geloof te mogen aannemen dat, ondanks het meerdere gemak dat de inbrengers in vele opzichten bij het beleenen voor het publiek aanbrengen, thans, zoowel in ons land als elders, door de bevoegde beoordeelaars, hunne vervanging door hulpkantoren of hulpbanken, ook vooral in het finantiëel belang der beleeners, wordt wenschelijk geacht[1]. Het is duidelijk dat deze kwestie geheel wegvalt bij de particuliere banken; acht de ondernemer het wenschelijk zijne bank door inrichtingen of agentschappen in dezelfde gemeente of elders uit te breiden, die uitbreidingen leveren evenmin eenig bezwaar op, als de oprichting der bank zelve. Worden nu, zooals te verwachten is, zoodanige agenten der particuliere bank ontheven van de verplichting om die panden, die slechts voor korten tijd beleend worden, naar het hoofdkantoor over te brengen, dan vervallen daardoor de dubbele administratie-kosten, waartoe nu het gebruik der inbrengers aanleiding geeft, en nemen bij gevolg die agentschappen veel meer het karakter van hulpbanken of hulpkantoren, dan van inbrengkantoren aan[2]. Van de groote grief tegen de inbrengers, dat zij met ontduiking

1 Het tegenwoordige ontwerp laat voor de openbare banken aan de gemeentebesturen het maken van bepalingen daaromtrent geheel vrij.

2 Eene beschrijving van de omslachtige administratie bij het beleenen door middel van inbrengers, vindt men in het werk van den heer van Heel ‘De Banken van Leening in Nederland’ 1851, blz. 3.

der wettelijke voorschriften, buiten de bank om als zelfstandige beleeners optreden, kan hier dus ook geen sprake zijn, en voor de kosten door deze particuliere hulp- of filiaal-kantoren veroorzaakt, kan weder, in tegenstelling met die welke uit het gebruik van inbrengkantoren bij de openbare bank voortvloeijen, eene compensatie in de concurrentie met andere kleinere banken gezocht worden. En men zegge niet: de ervaring bij het gebruik der inbrengers opgedaan, waar deze als zelfstandige beleeners optraden, getuigt genoegzaam van de nadeelen aan de particuliere banken verbonden. Het kantoor van den inbrenger, in zijne vrije werking door de wet belemmerd, is veeleer met het clandestine beleenhuis dan met de particuliere bank gelijk te stellen; ik acht het onbillijk, uit de bezwaren aan het bestaan der inbrengers verbonden, eene gevolgtrekking te willen afleiden ten nadeele van het stelsel der vrije banken van leening. Daarbij verdient het opmerking dat de particuliere bank zelve reeds al die voordeelen en gemakken aanbiedt, die men thans als verdedigingsgrond voor het bestaan der inbrengers pleegt aan te voeren: ook de particuliere bank kan het publiek, in tegenstelling met de openbare, ten allen tijde geopend vinden; ook bij haar wordt de beleener niet genoodzaakt zijne transactie met den *ambtenaar* te sluiten; en ook zij biedt, evenals het kantoor van den inbrenger, meerdere waarborgen voor geheimhouding aan, dan de door verantwoordelijke ambtenaren beheerde inrichting, omdat de onderhandelingen aldaar gevoerd, aan alle publiciteit zijn onttrokken.

Veelvuldig waren de bezwaren die tegen de particuliere banken aangevoerd werden tijdens de openbare behandeling van het wetsontwerp van Reenen in de Tweede Kamer, bij het reeds bovengenoemde amendement Rochussen, strekkende tot algeheele opheffing dier instellingen. Men vindt die bezwaren volledig en tevens beknopt zamengevat in de redevoering, bij die gelegenheid uitgesproken door den heer Blaupot ten Cate (Bijbl. 1855-56, blz. 766). Volgens dien spreker moet de particuliere bank nadeeliger werken dan de openbare, ‘omdat zij eene onderneming van particulier belang is, en dit belang in velerlei opzicht tegenover het belang van den beleener staat.’ Is dan het particulier belang bij handelsondernemingen reeds daardoor alleen af te keuren, omdat het in velerlei opzicht staat tegenover dat van anderen? Leidt die bewering niet onvermijdelijk tot de onjuiste consequentie, waarop ik reeds

boven wees, om elken tak van industrie tot het gebied der liefdadigheid of der staatszorg terug te brengen, omdat zich anders geene nijverheid laat denken, waar niet het particulier belang tegenover dat der verbruikers staat? Niet minder onjuist acht ik de gronden, waarop de heer Blaupot ten Cate die bewering tracht te steunen: ‘Het is die particuliere banken niet onverschillig’, zegt hij, ‘hoeveel beleeners er bij haar komen. Hoe meer hoe liever, want op iedere leening verdient de pachter, en hij moet wel verdienen, of hij kan niet bestaan. De openbare bank moet van een ander beginsel uitgaan. Het moet haar genoegen doen, als men haar niet noodig heeft; want zij wil alleen werken tot openbaar nut. Hoe minder men noodig heeft gebruik van haar te maken, des te meer bewijs van welvaart bij het volk.’ De spreker gaat daarbij van de veronderstelling uit, dat een gering gebruik van de bank van leening de welvaart van het volk bewijst. Ik betwijfel de juistheid van dat beweren. Ik geloof niet dat vermeerdering van welvaart bij het volk, vermindering van het gebruik der bank van leening zal medebrengen. Ik geef toe dat meerdere beschaving bij de lagere volksklasse, die gewoonlijk met grootere welvaart hand aan hand gaat, van het misbruik van de bank van leening zal afhouden, maar ik kan niet inzien dat eene vermeerdering van kapitaal bij de min gegoeden allengs de hulp der bank van leening zal overbodig maken. Meer en meer leert de mindere man inzien dat zijn welbegrepen belang medebrengt, om zijne bespaarde penningen op de eene of andere wijze te beleggen; dagelijks vindt hij gelegenheid om voor kleine sommen in groote handelsondernemingen deel te nemen. Maar hoe meer transactiën, des te meer behoefte aan eene snelle omzetting der kapitalen; en hoe meer zich ook juist daardoor bij onvoorziene rampen of bij plotselinge behoefte aan kleine bedrijfskapitalen, de wenschelijkheid van de hulp der bank van leening zal doen gevoelen.

Ik wil niet ontveinzen, dat ook het door mij verdedigd beginsel in de praktijk vele bezwaren zal opleveren. Ik ontken niet dat, door het houden eener beleenbank tot eene gewone handelsonderneming te maken, die industrie zich aanzienlijk zal uitbreiden; dat daardoor ook de verleiding tot verkwisting sterker, en bij gevolg ook het misbruik van de bank van leening grooter zal worden. De vraag is alleen, of men hier ter

wille van het misbruik het goede beginsel mag opofferen. Ik geloof dat men het gevaar overschat. Men vergete toch niet, dat bij onze tegenwoordige openbare beleenbank, de aanleiding tot misbruik niet minder groot is; ja dat zelfs bij een absoluut verbod van alle beleenhuizen, toch altijd de gelegenheid blijft bestaan om zijne goederen te verpanden aan anderen, die niet juist van dat beleenen een beroep maken, of om zich eenvoudig door verkoop daarvan te ontdoen. En voorzeker, ik betwijfel of de verkwister, die geen bank van leening geopend ziet om zijne kleederen of kleinoodiën te verpanden, bezwaar zal maken zich door verkoop dierzelfde goederen, de gewenschte contanten te verschaffen. Met het oog hierop wijs ik op deze juiste opmerking in de Mem. v. Beantw. bij het tegenwoordige ontwerp: ‘dat het leenen van goed op onderpand eene in zich zelve geoorloofde handeling is; dat het stellen van kleine kapitalen ter beschikking van minvermogenden, tegen behoorlijke zekerheid en vergoeding, niet alleen niet onbetamelijk en laakbaar is, maar in het belang der maatschappij eene behoefte kan wezen, en dat, terwijl het geldleenen zonder onderpand geheel is vrijgelaten, en in alle transactiën van eenig aanbelang, ook op onderpand, geld kan worden geschoten op zoodanige wijzen en voorwaarden als partijen verlangen, het niet aangaat, alleen de vrijheid tot het aangaan van transactiën voor het ter leen verstrekken van gelden op onderpand aan minvermogenden te verbieden, of althans geheel afhankelijk te maken van de toestemming van het openbaar gezag.’

Zoo zal in den aanvang en in kleine gemeenten de concurrentie, de voornaamste aanbeveling der particulieren banken, slechts zeer gering zijn; het tijdelijk bezwaar acht ik echter niet zwaarwichtig genoeg, om daarop eene bestrijding der particuliere instellingen te bouwen; terwijl de vrije banken, die het uitvloeisel zullen zijn der door mij gewenschte regeling, niet meer, door haar karakter als gemeente-instelling, in hare werking aan bepaalde grenzen gebonden, ongetwijfeld, door het veelzijdig uitbreiden van haren werkkring, spoedig eene krachtige onderlinge mededinging, ook zelfs in de kleinere gemeenten, zullen in het leven roepen.

Bij een stelsel van absoluut vrije banken zullen de waarborgen der beleeners tegen bedrog van de zijde der pandhouders, dikwijls moeijelijk te verkrijgen zijn. Hier zal ongetwijfeld de vrije mededinging het beste geneesmiddel zijn; terwijl

ik de beleeners tegen knevelarij zou wenschen beschermd te zien door strenge strafbepalingen tegen de pandhouders ingeval van onrechtmatige toeëigening der panden, of andere verkorting hunner rechten.

Slaan wij nu een blik op het thans aanhangig wetsontwerp.

Eene definitie van banken van leening, of eene omschrijving van haar karakter, wordt daarin niet gevonden. Ik geloof zeer te recht. Het Kon. Besl. van 1826 noemde de banken van leening *instellingen van liefdadigheid*. Met het oog op de meer beperkte beteekenis aan die instellingen gegeven in art. 1 der Wet op het armbestuur, omschreef de minister van Reenen haar in zijn ontwerp als *inrichtingen van openbaar nut*. Tegen deze verandering der qualificatie kwam men in de afdeelingen der Tweede Kamer op; men moest aan de banken van leening haar oorspronkelijk liefdadig karakter niet ontnemen; men gaf in bedenking ze *instellingen van hulpbetoon* of *instellingen ter voorkoming van armoede* te noemen. De Regering wijzigde daarop de benaming in *instellingen ter voorkoming van armoede*[1]. Maar bij de openbare behandeling van het wetsontwerp bleek, dat daarmede niet aller bezwaren waren uit den weg geruimd. De heer Schimmelpenninck van der Oye zag in de oprichting der bank van leening noch liefdadigheid, noch openbaar nut; de heer van Goltstein wilde bij amendement de benaming van *inrichting van openbaar nut* herstellen; de bank van leening bevorderde toch dikwijls de armoede in plaats van die te voorkomen; de minister bestreed dat amendement, omdat de bank evenmin altijd nut sticht. De strijd was moeijelijk te beslissen; voerde de heer Storm aan dat de bank veeleer eene *aansporing tot armoede* mocht genoemd worden, die bovendien eene *dure* liefdadigheid bewees, de heer Mackay repliceerde met niet minder recht, dat zij evenzeer eene *instelling van open-*

1 Door een gelukkigen inval had de minister zich, volgens de Memorie v. Beantw., uit dit ‘embarras de choix’ gered (Bijl. 1855-56, blz. 555). ‘Daarbij komt, dat de jaarlijksche mededeelingen omtrent den toestand der banken, indien zij dien naam (n.1. instellingen tot voorkoming van armoede) dragen, gevoegelijk kunnen blijven voorkomen in dat gedeelte van het verslag, in art. 195 der Grondwet bedoeld, hetwelk aan de instellingen tot voorkoming van armoede is gewijd.’ - ‘Alsof men er geen verslag van zoude kunnen geven anders, dan door ze te brengen onder eene rubriek, waartoe zij niet behooren,’ zeide de Hoogl. Ackersdijck hiervan in zijn brief over dat ontwerp van wet (*Tijdschrift voor Staath. an Stat.*, dl. XIII).

baar onnut kon heeten. Inderdaad, zoo bleef men altijd in een cirkel ronddraaijen, zoo lang de werking der bank van leening niet aan het beoogde doel beantwoordde. Ee zoo groot bleek de moeijelijkheid eener juiste definitie te zijn, dat toen de minister Heemskerk in zijn ontwerp de benaming van *inrichtingen van openbaar nut* herstelde, eenige leden, volgens het voorloopig verslag der afdeelingen, de benaming *inrichingen bestemd tot het leenen van geld op pand* verlangden; alsof het noodzakelijk ware in eene wet uit te drukken, dat een paard een paard is!

Zoo lang men nu aan de bank van leening een tweeslachtig karakter wenschte te geven als gemeente-instelling en als zelfstandig ligchaam, mocht het wenschelijk zijn haar aard en karakter duidelijk te omschrijven, die noodzakelijkheid valt geheel weg zoodra men haar, met den tegenwoordigen ontwerper, op een meer zuiveren grondslag plaatst. ‘Het staat aan ieder vrij’, zegt art. 1, ‘banken van leening op te richten, met inachtneming van de voorschriften dezer wet.’ Daarmede is voldoende aangegeven, dat het houden eener beleenbank is een handelsbedrijf, waarbij voor den ondernemer alleen zijn particulier belang op den voorgrond staat. Hier is dus van openbaar nut of liefdadigheid geen sprake, tenzij daarin alleen de drijfveer der oprichters gelegen zij. Nu zal het alleen èn van de meer of min doelmatige wetsvoorschriften, èn voornamelijk van de gebruikers zelve afhangen, of de bank van leening zal zijn eene instelling ter voorkoming of tot aansporing van armoede, of zij ten nutte dan wel ten nadeele van het algemeen zal strekken.

Hiermede is te gelijker tijd beslist de groote vraag over het al of niet wenschelijke van onbezoldigde besturen voor, en het bezitten van eigen kapitalen en het doen van rentelooze voorschotten door de bank. Ik deed reeds boven opmerken, dat het ontwerp van Reenen op dit verkrijgen van eigen bezittingen voor de bank gebaseerd was; het tegenwoordige komt van dit onjuiste beginsel terug. Gaat men eenmaal van het beginsel uit, ook in alle vroegere ontwerpen gehuldigd, dat wel is waar de bank van leening hare diensten op de minst bezwarende voorwaarden aan het behoeftig pubiek moet verschaffen; dat zij aan de beleeners niets meer, maar ook te gelijker tijd niets minder dan de noodzakelijke kosten van beheer en eene billijke rente mag in rekening brengen, dan is

zeker het streven naar een eigen kapitaal uit de winsten, door de bank te maken, verkregen, ook al zal dat enkel strekken tot vermindering van het bedrag der te heffen rente, even onbillijk als inconsequent; het is eene onrechtmatige bevoordeeling van latere gebruiken ten koste van vroegeren. - Het vereischt geen betoog, dat deze beschouwing niet betreft gelden die met een liefdadig oogmerk aan de bank worden verstrekt, of de fondsen die haar op dit oogenblik in eigendom toebehooren.

Het beginsel in art. 1 van het ontwerp neergelegd toejuichende, sprak ik reeds boven mijn twijfel uit, of die vrijheid der particuliere banken in de volgende artikelen voldoende gehandhaafd werd. Ik zou mij hier kunnen bepalen bij hetgeen daaromtrent gezegd wordt in het voorloopig verslag der afdeelingen van de Tweede Kamer, waar het stelsel der regering een hinken op twee gedachten genoemd wordt, en de vrijheid slechts in schijn heet te bestaan. Slaat men het oog op de veelvuldige verplichtingen den bankhouder in het algemeen belang opgelegd, op de talrijke wetsbepalingen betreffende de wijze waarop, en de voorwaarden waaronder hij de beleeningen zal sluiten; op de voorschriften voor de inrichting der registers en pandbrieven; voor het bewaren, lossen en verkoopen der panden gegeven; op zijne verplichting om borgtocht te stellen, tot een bedrag door Burgemeester en Wethouders te bepalen, en zich bij elke transactie te bedienen van beëedigde schatters, door Burgemeester en Wethouders goedgekeurd; als men daarbij in aanmerking neemt de uitgebreide contrôle waaraan hij van de zijde der Regeering zal onderworpen zijn, dan is de bewering, dat de vrijheid daar slechts in schijn bestaat, zeer zeker gerechtvaardigd[1].

1 Ik laat de vraag daar in hoeverre de contrôle in art. 15 van het ontwerp aan Burgemeester en Wethouders opgedragen, vooral in groote gemeenten, uitvoerbaar zal zijn. Wie beter dan de minister Fock zal dat beoordeelen? Neemt men echter in aanmerking, dat dit artikel aan Burgemeester en Wethouders tweemaal per jaar een collegiaal bezoek aan elke particuliere bank opdraagt, om zich te overtuigen: of de ‘registers en boeken geregeld worden bijgehouden; van de aanwezigheid der panden; of voor de bewaring der panden behoorlijk zorg wordt gedragen, en of de panden behoorlijk tegen brandschade verzekerd zijn’, dan schijnt de opmerking van het voorloopig verslag niet geheel onjuist, dat hier aan het dagelijksch bestuur der gemeente een taak wordt opgedragen die onmogelijk naar eisch te vervullen is, dat art. 15 onuitvoerbaar is. Daaraan knoopt het verslag deze beschouwing vast: ‘De allerverderfelijkste toestand zou dus geboren worden, dat het publiek, op grond van een voorgewend, van overheidswege te houden, naauwlettend toezigt, in de particuliere banken vertrouwen stelde, zonder dat dit vertrouwen gegrond was; zonder dat er eenige wezenlijke waarborg voor getrouwe en eerlijke behartiging van het belang der pandgevers bestond.’

De minister zelf schijnt die tegenstrijdigheid in de beginselen van het ontwerp gevoeld te hebben, en geeft daarom in de M.v.T. aan die beperkende voorschriften het kenmerk van overgangsmaatregelen, ‘om zoodoende, zonder al te plotselingen overgang, maar met voorzigtigheid de banden van handel en nijverheid, en die welke de nuttige aanwending van particuliere krachten belemmeren, los te maken.’ Bij de bekende bezwaren echter, waarmede in ons vaderland de herziening eener eenmaal bestaande wet gepaard gaat, acht ik die beperking van de in art. 1 gehuldigde vrijheid, als bloot transitoire bepaling, niet gerechtvaardigd.

De zorg van den ontwerper voor de pandgevers bereikt wellicht haar toppunt in art. 10: ‘Brengt het pand minder op (bij verkoop) dan het voor de beleeningsom en de renten verschuldigde, dan kan dit niet op den pandgever worden verhaald.’ Eene onbillijke en m.i. door niets gerechtvaardigde afwijking van de beginselen van het burgerlijk recht. Ik zie niet in waarom, ingeval het pand bij verkoop minder opbrengt dan de geleende som met de renten en kosten, den pandhouder het recht zal ontzegd worden, om het ontbrekende door middel eener gewone burgerlijke rechtsvordering op den leener te verhalen.

In de afdeelingen der Tweede Kamer werd beweerd dat het stelsel der regering om de tegenwoordige openbare banken door particuliere te doen vervangen, in de praktijk zoude falen. ‘Nu is het een feit,’ zegt het voorloopig verslag, ‘dat de zoogenaamde kleine pandjes, kleedingstukken en dergelijke, die dikwijls gelost en op nieuw verpand worden, voor de bank schade opleveren, tenzij tegen enorme hooge rente geld daarop worde voorgeschoten. Slechts door compensatie van hetgeen andere voorwerpen van meer waarde en voor langer tijd beleend, aan de bank opbrengen, kan zij haar rentebedrag op een betrekkelijk laag cijfer houden. Het spreekt dus van zelf, dat de particuliere bank die kleine panden zal weigeren;’ ten gevolge waarvan de gemeenten zich in de noodzakelijkheid zouden geplaatst zien, om naast de particuliere eene openbare bank te onderhouden; natuurlijk tot groot na-

deel van de gemeentekas. Men verlieze daarbij niet uit het oog, dat de omstandigheid waarop men wijst enkel een uitvloeisel is van de - ik zou bijna zeggen - laffe bepaling van art. 5 van het ontwerp: ‘In de rente is alles begrepen wat van den pandgever mag gevorderd worden. Onder geen naam of voorwendsel mag eenige andere betaling gevergd, ingehouden of aangenomen worden.’ Daarin schijnt de bedoeling opgesloten te liggen om de kleine panden, en voornamelijk de zoogenaamde weekpanden, niet door eene bovenmatig zware rente te drukken, onder welke rente dan tevens de noodzakelijke kosten van beheer zullen begrepen zijn. Het voorschrift kwam eveneens in alle vroegere ontwerpen, en ook in het K.B. van 1826 voor, maar strekt m.i. alleen ten bewijze hoe de gemoedelijke, doch maar al te dikwijls misplaatste zorg der regering, vaak haar doel voorbijstreeft. Heft men het verbod op, en geeft men daardoor aan den bankhouder de vrijheid een billijk bedrag van administratie-kosten voor het beleenen, wederbeleenen, lossen enz. der panden te heffen, dan vervalt daardoor zoowel alle aanleiding om bij de kleinere panden eene hoogere rente dan bij de grooten te heffen, als het geheele bezwaar waarop in de afdeelingen gewezen werd; terwijl men dan tevens de onbillijkheid voorkomt, waartoe nu art. 5 aanleiding geeft, om de administratiekosten bij de kleine en weekpanden, door hen die grootere panden beleenen, te doen dragen.

Na al hetgeen ik hierboven aanvoerde, zou mij wellicht thans nog overig blijven de grondslagen eenigzins nader te formuleeren van een ontwerp van wet op de banken van leening, naar de door mij ontwikkelde beginselen, of wel de wijzigingen dienovereenkomstig in het thans aanhangig ontwerp te brengen. Niet zonder aarzeling ga ik hiertoe over, daar die taak in haar geheelen omvang eene groote mate van praktische kennis zoude vereischen, en ik tot hiertoe hoofdzakelijk slechts één punt op het oog had, de vrijheid der particuliere banken, afgescheiden van de verdere regeling van dit onderwerp. Ik bepaal mij daarom tot eenige hoofdtrekken.

Met behoud van het beginsel in art. 1 neergelegd, wensch ik uit het ontwerp verwijderd te zien de geheele derde afdeeling over het ‘toezigt der overheid’, benevens al die bepalingen der tweede afdeeling over de ‘verpligtingen van den bankhouder’, waardoor nu de toepassing van het beginsel van

art. 1 illusoir wordt gemaakt. Elke noodelooze beperking der vrijheid toch, en elke verplichting den bankhouder opgelegd, zal onvermijdelijk de voorwaarden waaronder hij zijne transactiën sluit, ten nadeele van het publiek doen verzwaren. De voorschriften daarvoor in de plaats te geven, betreffen enkel de burgerrechtelijke verhouding tusschen den pandgever en den pandhouder, waar deze van de bepalingen van het burgerlijk wetboek afwijkt. Zoo neme de wet als regel de onherroepelijke volmacht van art. 1201 B.W. aan (ook thans in art. 9 van het ontwerp gehuldigd), om daardoor voor den bankhouder de noodzakelijkheid te voorkomen, deze in het formulier der pandbrieven op te nemen, of wel, ingeval van verzuim hiervan, de omslachtige procedure van art. 1200 B.W. Voor de overige bepalingen van art. 9 trede evenwel eene eenvoudige verwijzing naar de voorschriften van art. 1201 B.W. in de plaats. Ook de kortere verjaring van het recht op hetgeen het pand bij verkoop meer opbrengt dan het verschuldigde, in art. 11 van het ontwerp aangenomen, blijve bewaard; evenwel met de bepaling dat die verjaring ook tegen de *personae miserabiles* zal werken. Daarentegen acht ik de bepaling van art. 7, regelende de verantwoordelijkheid van den pandhouder ten opzichte van het pand, naast art. 1203 B.W. overbodig. De artikelen 5 en 10 heb ik reeds boven bestreden. Met afwijking van het voorschrift van art. 1197 B.W., acht ik het wenschelijk dat de wetgever bepale, dat tot het bestaan van pandrecht, ook tusschen de contractanten, eene schriftelijke overeenkomst vereischt worde. In het belang van den bankhouder acht ik voorts met den ontwerper (art. 22), overeenkomstig het ontwerp van 1867 en in navolging van de Belgische wet van 1848, eene afwijking van art. 637 B.W. wenschelijk; de bepaling dat hij die de teruggave van eene gestolene of verlorene zaak vordert, niet verplicht is aan den houder den door dezen besteden koopprijs[1] terug te geven, zou voor den bankhouder de noodzakelijkheid doen geboren worden, om een onderzoek naar de herkomst van elk voorwerp, hem ter beleening aangeboden, in te stellen; een taak, tegenover de klasse van personen, die het meest van de bank van leening plegen gebruik te maken, ongetwijfeld onuitvoerbaar.

1 Afgescheiden van de vraag of hier, met het oog op het woord *koopprijs*, aan eene afwijking van art. 637 B.W. valt te denken.

Niet te verdedigen acht ik echter de verplichting, in verband hiermede den bankhouder, in de vierde afdeeling van het ontwerp opgelegd, tot het houden van een register van de als gestolen of verloren aangegeven goederen, van het aanhouden bij de beleening van goederen die hem verdacht voorkomen, en het doen van aangifte hiervan aan de vermoedelijke eigenaren en de policie. De belangen van het publiek acht ik tegen het desbewust beleenen van gestolen of gevonden goederen, voldoende gewaarborgd, door de bepalingen van het strafwetboek aangaande medeplichtigheid aan misdrijf. Ten einde het onderzoek der justitie naar gepleegde misdrijven te vergemakkelijken, zou ik het wenschelijk achten, de huiszoeking, in de artikelen 46 en 106 van het wetboek van strafvordering op alle openbare plaatsen veroorloofd, ook tot de *boeken* van de bank van leening uit te breiden.

Dezelfde vrijheid bij het oprichten eener bank van leening aan particulieren toegestaan, wensch ik ook aan de gemeentebesturen toegekend te zien; en de openbare bank worde dan ook als de gemeente-instelling enkel beheerscht door de bepalingen der gemeentewet, zoowel ten opzichte van haar finantieel beheer, als van hare geheele inrichting. De vroeger zoo algemeene zucht der gemeentebesturen, om de bank van leening ten voordeele van de gemeentekas te exploiteren, waaraan het het Kon. Besluit van 1826 paal en perk kwam stellen, wordt thans, ook zonder uitdrukkelijke vermelding daarvan in deze wet, door de bepaling van art. 254 der gemeentewet onmogelijk gemaakt. Ik acht daarom opheffing der geheele vijfde afdeeling van het ontwerp, houdende ‘bijzondere bepalingen omtrent banken van leening door gemeentebesturen opgericht’, wenschelijk.

Voorts bepale de wetgever zich bij het weren van bedrog en knevelarij van de zijde der bankhouders tot repressieve maatregelen; hij bedreige daarom strenge straffen tegen het zich toeëigenen of vervreemden der panden door den pandhouder. In het algemeen zou ik dat misdrijf met diefstal op ééne lijn wenschen gesteld te zien.

Eene omstandigheid waardoor het stelsel der vrije banken van leening zich nog aanbeveelt, ging ik tot dusverre met stilzwijgen voorbij; ik bedoel de door velen gewenschte vereeniging der spaarbanken met de banken van leening. Ik ge-

loof dat de veelvuldige bezwaren tegen de toepassing van dit denkbeeld aangevoerd, in den laatsten tijd afdoende zijn wederlegd, en dat de proefnemingen in verschillende steden gedaan, de verwezenlijking allezins aanbevelen. Het grootste bezwaar daartegen schijnt thans nog gelegen te zijn in het gemis aan zamenwerking tusschen de besturen der onderscheidene banken van leening en die der spaarbanken. Het onderwerp is te uitgebreid om het thans hier volledig te behandelen; alleen wensch ik er op te wijzen, dat m.i. het meest praktische middel tot verkrijging der bedoelde vereeniging, gelegen is in het stelsel der vrije banken van leening; een groot voordeel zal het toch den particulieren bankhouder opleveren, aan zijne beleenbank een spaarbank te verbinden, om zich daardoor op eene gemakkelijke en voordeelige wijze het benoodigde kapitaal voor zijne beleeningen te verschaffen.

Zou men van de denkbeelden, die ik hierboven omtrent de vrije banken van leening ontwikkelde, eene spoedige verwezenlijking mogen tegemoet zien? Het valt niet te ontkennen dat zich in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die nog in 1856 aan de particuliere banken het zoo beperkte recht van bestaan, dat haar in het weinig vrijzinnige ontwerp van Reenen gegund werd, betwistte, thans, naar het voorl. verslag der afd. te oordeelen, eene groote toenadering tot de toepassing der vrijheid op dit gebied vertoont. Terwijl toch bij een groot verschil van gevoelen ‘sommigen dezen stap der Regering toejuichten, en daarin eene proefneming zagen, waarvan zij goede vruchten voorzagen’, gingen anderen zelfs zoover, om in het stelsel der Regering niet veel meer dan het hinken op twee gedachten te zien. ‘De Regering heette het beginsel van vrije mededinging voor te staan; maar de door haar toegezegde vrijheid was niet meer dan schijn. De particuliere banken werden in hare vrije beweging zoo zeer beperkt, dat niet ligt iemand zich aan het oprichten daarvan zou wagen. Ook hier gold het, dat hij, die de vrijheid wil, haar moet durven vertrouwen.’ - Van den anderen kant vond ook het stelsel van enkel openbare banken zijne verdedigers. ‘Weder anderen achtten de te nemen proef te gewaagd of verklaarden zich bepaald tegen het stelsel der Regering, om het oprichten van banken van leening tot een

voorwerp te maken van particuliere speculatie of industrie.’ En men staafde dat gevoelen met het bij uitnemendheid behoudend argument, dat ‘dat stelsel lijnrecht in strijd was met den regel, die sedert vele jaren hier te lande heeft gegolden, dat bij het houden eener bank van leening het belang van den bankhouder zooveel mogelijk moet worden uitgesloten.’ Voorzeker, ook wij erkennen gaarne het vele goede dat het Kon. Besluit van 1826 heeft uitgewerkt, maar dat goede mag, naar onze meening, geen beletsel zijn om tot eene radicale hervorming te komen van de vele gebreken, die het thans bestaande nog aankleven.

Arnhem, Nov. 1870.
J. EVERTS BHz.

Meisjes-telegrafisten.

Bij de pogingen, die tegenwoordig ook in ons vaderland aangewend worden, om aan de meisjes een gunstiger stelling in de samenleving te verzekeren, dan nu het geval is, mag het stellig niet onbelangrijk geacht worden, te weten, wat er in het buitenland is gedaan, zoo vanwege de regeringen als bijzondere maatschappijen, om jonge meisjes of weduwen als ambtenaren bij de telegraafdienst op te leiden. Vooral in den laatsten tijd trekt dit verschijnsel onze aandacht. Immers door de achtereenvolgende tariefsverminderingen is aan den eenen kant de behoefte aan ambtenaren zeer toegenomen bij dezen tak van staatsbeheer, terwijl van den anderen kant meerdere bekwaamheden moesten geëischt worden van de aspiranten, omdat telkens meerdere rijken toetraden tot het europeesch telegraafnet en dus het taalgebied werd uitgebreid, waarop zich de telegraafbeambte zoo vrij mogelijk dient te kunnen bewegen. Ziedaar dus twee oorzaken van moeilijkheid in het verkrijgen van personeel, oorzaken, die ieder jaar steeds ernstiger en altijd als de Siameesche tweelingbroeders te voorschijn treden. Die europeesche telegraafbesturen, die ongaarne het beginsel prijsgeven, dat aan zulk een administratie bekwame personen moeten verbonden worden, gevoelden de moeilijkheid het meest en werden door genoemde verschijnselen het ergst bestookt. 't Zijn zulke besturen, die, getrouw aan gezegd beginsel, het laatst hebben uitgezien naar hulp buiten een flink personeel om, maar die, eenmaal het zijpad betreden hebbende, zich, met handhaving van hun strenge eischen, nu daarop beroemen. Menig hartelijk vriend van de verheffing der vrouw en de verzekering der toekomst van zooveel beschaafde en bekwame, maar geheel hulpelooze meisjes en weduwen, heeft zich over het gunstig resultaat der eerste proeven verblijd. Wij stellen er eer in, ons bij hen

aan te sluiten, maar wij hebben tevens de verpligting gevoeld om na te gaan, welke bezwaren er aan verbonden zijn en op welke wijze men die te boven is gekomen. Want dat er nog altijd staten in Europa zijn, en geenszins de minstbeteekenenden, die den maatregel nog slechts ten halve of zelfs in 't geheel niet hebben beproefd, is in ons oog bewijs genoeg om de algemeene uitvoerbaarheid er van niet zoo onvoorwaardelijk aan te nemen. De meeste zaken, vooral de meeste veranderingen, worden dikwijls sneller beoordeeld dan grondig en onpartijdig onderzocht.

In ons werelddeel dan wordt de toelating van vrouwelijke ambtenaren bij de telegraafdienst op vierderlei wijze opgevat.

I. Daar zijn telegraafbesturen, die de vrouw volstrekt niet bij de dienst toelaten.
II. Daar zijn er, die haar op kleine kantoren toelaten als lid des gezins van den direkteur en geheel voor diens verantwoording.
III. Daar zijn er, die aan vrouwen het beheer van kleine kantoren opdragen.
IV. Daar zijn er, die haar als gewone ambtenaren op alle kantoren laten arbeiden.

I.

In Griekenland, Nederland, Oostenrijk (behalve Hongarije), Portugal, Spanje en Turkije, benevens bij de maatschappijen voor Egypte en Engelsch-Indië, zijn nog geen vrouwen als ambtenaren bij de telegraafdienst toegelaten.

II.

Hiertoe behooren Beieren, België en Noord-Duitschland. In eerstgenoemde staten is de hulp der vrouw in de telegraafdienst zeer beperkt; in een eigenlijk telegraafbureau is er zelfs geen spraak van; slechts op die kantoren, waar post- en telegraafdienst vereenigd zijn, wordt van hare hulp gebruik gemaakt. En dan nog op beperkte wijze. De verantwoordelijke direkteur van zulk een kantoor, magtiging verkregen hebbende om een

lid van zijn gezin op het kantoor te nemen, kiest daartoe zijn vrouw of een dochter. Deze mag dan onder zijn toezigt en op zijn verantwoording daar werkzaam zijn.

In Noord-Duitschland is het aandeel der vrouw in de dienst iets ruimer, in dien zin, dat zij ook helpen mag op kantoren die uitsluitend voor de telegraafdienst zijn ingerigt. Wel wordt in dit rijk het personeel voor de telegrafie uitsluitend samengesteld uit oudgedienden of invaliden, maar sinds 1 Januari '69 staat het den direkteuren van zulke kantoren, met volle dagdienst, vrij, tot hun hulp een der volwassenen uit hun gezin bij zich te nemen. De staat bespaart daardoor, wat anders een tweeden ambtenaar zou toegelegd moeten worden, bijna geheel, en beperkt te gelijk den direkteur in zijn keus niet. De titularis blijft aansprakelijk; hij voorziet in het onderrigt zijner helpster. Als vergoeding[1] voor haar arbeid ontvangt hij maandelijks ƒ 10.80, mits er een minimum van 840 telegrammen behandeld is. Met iedere 120 berigten boven dit minimum klimt de vergoeding met ƒ 3.60 op.

Daar deze maatregel eerst onlangs is ingevoerd, zijn er nog slechts weinig zulke kantoren, maar het aantal neemt steeds toe, daar de noord-duitsche telegraafadministratie er het doeltreffende van erkent.

III.

Vier telegraafbesturen laten de vrouwen als ambtenaren toe en geven haar een ruim aandeel in de dienst, nl. Frankrijk, Hongarije, Italië en Wurtemberg.

In de eerstgenoemden staat werden de vrouwen reeds in '63 tot ambtenaren benoemd. Op de kantoren met volle dagdienst, waar zij haar man of vader ter zijde staan, geniet de verantwoordelijke direkteur daarvoor een jaarlijksche toelaag van 140 gulden. Het aantal van dergelijke bureau's is nooit aanzienlijk geweest en neemt nog af, daar op dien voet de vrouwelijke hulp ontoereikend is en steeds meer wordt door de toenemende

1 Tot betere en juistere waardering van de vergoeding, die in het buitenland voor den ambtelijken arbeid van vrouwen wordt gegeven, hebben wij overal de bedragen tot den hollandschen munt-standaard herleid.

drukte in het verkeer. Meer als verantwoordelijk direkteur neemt in Frankrijk de vrouw aan de telegraafdienst deel. Overeenkomstig de tegenwoordige organisatie kunnen alle telegraafkantoren, mits niet in hoofdplaatsen van prefektures gelegen, en niet van bijzondere technische beteekenis zijnde voor de dienst, bij eenvoudige beschikking van den direkteur-generaal toevertrouwd worden aan oudgedienden, die minstens 7 jaar trouwe dienst tellen of binnen dien termijn in de dienst invalide geworden zijn, of aan hun vrouw, dochter of zuster.

Tot deze benoeming wordt vereischt, dat de kandidaten tusschen 20 en 35 jaar oud zijn. Zij moeten een jaarlijksch inkomen bezitten van minstens 230 gulden en een lid des gezins kunnen aanwijzen, waardoor vervanging bij ziekte of afwezigheid vooraf verzekerd is. Kunnen zij hieraan voldoen, dan bepaalt zich de direkteur-generaal er toe, hun examen af te nemen in lezen en zuiver schrijven van fransch. Valt deze proef bevredigend uit, dan worden de kandidaten gemagtigd om zich op een aangewezen bureau (in den regel dat van de plaats hunner inwoning) te laten onderrigten in de dienst. Gedurende dezen leertijd, die hoogstens 3 maanden duurt, ontvangen zij geen belooning, maar terstond na hun bepaalde toelating ontvangen zij, onder den titel van aides of hulpambtenaren, kosteloos verblijf in het kantoorgebouw, een jaarlijksche bezoldiging van 200 gulden (zonder korting voor pensioen, waarop zij dus ook geen aanspraak hebben), die tot 400 gulden klimmen kan, en een premie van 5 cent voor ieder overgeseind en opgenomen partikulier telegram; voorts de gewone vergoeding voor kantoorbehoeften en van reis- en verblijfkosten, in geval van verplaatsing, ten behoeve der dienst. Daarentegen moeten zij den zelfden borgtogt stellen als de vaste ambtenaren en zorg dragen voor de bestelling van ontvangen telegrammen.

Sedert de organisatie op dien voet zijn pl. m. 200 kantoren op die wijze bezet en werden tot heden, dus 7 jaar lang, gewenschte resultaten verkregen. De administratie schat het voordeel voor het rijk op 1000 francs voor ieder kantoor.

In Hongarije is het evenzoo ingerigt. Deels wordt daar de vrouwelijke ambtenaar gebezigd als assistent op groote kantoren, deels als zelfstandig tot het beheer van kantoren van minderen rang optredende. Het hongaarsch telegraafbestuur is voornemens de kleinere kantoren op zekere voorwaarden, bij wederzijdsch kontrakt bepaald, door bijzondere personen te laten

beheeren. Deze behoeven dus niet in de administratie te worden opgenome. nmaar kunnen aan haar huishouden verbonden blijven, terwijl zij de dienst waarnemen. Dit is meer of min op de leest der zoogenoemde *invaricati* in Italië.

In Italië nl. bestaat het personeel, dat werkelijk met de uitoefening van de telegraafdienst belast is, uit drieërlei ambtenaren: *ufficiali, commessi, incaricati;* wij zouden zeggen: hoofdambtenaren, kommiezen, surnumerairs. Deze laatsten zijn geen eigenlijke staatsbeambten, maar gewone burgers, die, terwijl zij aan hun beroepsbezigheden blijven, de dienst op kleine bureau's waarnemen bij inschrijving; zij nemen het kantoor aan voor zoo of zooveel. De gewone vergoeding bedraagt ¼ gulden per afgezonden telegram. De voorwaarden, waarop zij mogen mededingen, zijn:

Italiaan of genaturaliseerd als zoodanig;

goed gedrag;

voldoende kennis van de beginselen der taal, rekenkunde, aardrijkskunde, theoretische en praktische telegrafie.

Maar alvorens zich aan te melden, moeten de gegadigden eerst eenigen tijd op een kantoor geweest zijn om zich in de praktijk te bekwamen.

Alleen tot deze laatste kategorie behooren de vrouwen, die in Italië tot de telegraafdienst toegelaten worden. Het telegraafbestuur erkent, dat dit stelsel goede vruchten oplevert, maar voegt er bij, dat het tot heden het monopolie der mannen gebleven is. Nog slechts één vrouw heeft er zich voor aangemeld en deze heeft de dienst om bijzondere redenen verlaten; haar werk was goed en haar pligtsbetrachting liet niets te wenschen over. Volgens deze berigten is het derhalve een feit, dat in Italië de gelegenheid voor meisjes opengesteld is om aan de telegraafdienst deel te nemen en dat er geen gebruik van gemaakt wordt.

In Wurtemberg, waar spoorwegen, post en telegrafie onder het zelfde hoofdbestuur staan, zijn de vrouwen tot nu toe alleen op die bureau's toegelaten, waar de telegrafie met post- of spoorwegdienst vereenigd is. Zij zijn daar werkzaam deels op den voet der aides in Frankrijk, deels met het zelfstandig beheer van zulk een vereenigde dienst belast. Is zij lid des gezins van den direkteur, wien zij als hulpambtenaar ter zijde staat, dan wordt daarvoor een jaarlijksche vergoeding toegelegd, die de som van honderd gulden niet te boven gaat. Maar als verant-

woordelijke directrice van een beperkt kantoor is haar positie veel gunstiger. Zij moet daartoe tusschen 16 en 30 jaar oud, ongehuwd of weduwe zonder kinderen, wettig gedomicilieerd in de plaats harer inwoning en degelijk van gedrag zijn; ook moet zij een borgtogt kunnen stellen van 100 tot 500 gulden. Ieder jaar vóór 1 Mei zenden gegadigden hare stukken bij het telegraafbestuur in; opgeroepen zijnde, doen zij op 1 Juli daaraanvolgende mondeling en schriftelijk examen in:

lezen en schrijven harer moedertaal;
opstel maken;
rekenen tot aan de tiendeelige breuken;
munten, maten en gewigten;
enkelvoudig handelsboekhouden, en
de beginselen der staatkundige aardrijkskunde.

Kennis van fransch en engelsch is aanbeveling.

Degenen, die hierna toegelaten worden, wonen gedurende omstreeks 2 maanden een kursus bij in de toegepaste telegrafie; het komt er niet op aan, voor welk gedeelte der dienst zij bestemd zijn. Na afloop van dezen kursus beslist de telegraafinspekteur, wie van haar als ambtenaar bruikbaar is. De gekozenen worden beëedigd, stellen een borgtogt en zijn voortaan in rijksdienst. Aanspraak op pensioen wordt haar niet verleend, zoodat zij daarvoor niet behoeven te storten; evenmin mogen zij bijdragen tot het fonds van wederzijdsch hulpbetoon, dat voor de mannelijke hulpambtenaren is opgerigt. Zij ontvangen in den regel ⅔ van het traktement, dat de mannelijke ambtenaren genieten voor de zelfde werkzaamheden; het bedraagt in het begin 80 cent daags en kan tot ƒ 1 klimmen. Bovendien ontvangen zij de gebruikelijke premie voor iedere behandeling van een telegram, terwijl haar loon op ƒ 1.20 wordt gesteld in geval zij persoonlijke geldelijke verantwoording hebben.

Het Wurtembergsche telegraafbestuur handhaaft haar slechts dan in haar funktiën, als zij geen aanleiding tot klagten geven, zoo in de uitoefening van de dienst als ten opzigte van haar zedelijkheid; haar gedrag moet onberispelijk zijn, anders worden zij op staanden voet ontslagen. Wil een vrouwelijke beambte haar ontslag nemen, dan moet zij hiervan een maand te voren aanzegging doen, en zij zijn verpligt om ontslag te vragen (behoudens zeldzame uitzonderingen), zoodra zij in het huwelijk treden.

Voorts roemt dit bestuur de resultaten dezer instelling; het

stelt den arbeid der vrouwen in geen opzigt beneden dien der mannen, terwijl ook de verkregen bezuiniging aanzienlijk is, omdat het maximum der bezoldiging van de vrouwelijke ambtenaren nooit meer bedraagt dan het minimum van die der mannen.

IV.

De overige europeesche staten hebben, op enkele ondergeschikte bepalingen na, de mededinging der vrouwen voor de telegraafdienst gelijk gesteld met iedere andere, en haar dus toegelaten tot de dienst in haar geheelen omvang.

Om met het Noorden te beginnen, in Denemarken heeft de maatregel om de vrouw als ambtenaar toe te laten tot alles wat de dienst omvat, nog geen zeer groote uitbreiding erlangd. Sommige telegraafkantoren worden daar nog bestuurd door postmeesters en dergelijke aan de telegrafie oorspronkelijk vreemde personen, op de enkele voorwaarde, dat zij zorgen voor den goeden gang der dienst. Op andere bureau's van minder beteekenis voert een eigenlijk telegrafist het beheer. In beide gevallen worden die direkteuren geheel vrijgelaten in het kiezen van adsistenten, behoudens goedkeuring van den direkteur-generaal; meestal dus zijn die hulpambtenaren de vrouw of dochter van den titularis, en in voorkomende gevallen worden deze vrouwen met het zelfstandig beheer van kleine kantoren belast.

Op de groote kantoren worden de vrouwen op den zelfden voet bij de dienst toegelaten als de mannen; zij moeten daarom ook vooraf de zelfde proeven van bekwaamheid afleggen. Hoezeer nu in alle verschillende funktiën der dienst de vrouw zeer voldoet, en sommigen van haar, o.a. in het overseinen van berigten, zelfs buitengewoon vlug zijn, zoo is toch het deensch telegraafbestuur niet voornemens het getal der vrouwelijke ambtenaren van belang te vergrooten. Het ziet er dáárom weinig voordeel in, omdat het tot heden nog geen moeilijkheden heeft ondervonden in het vinden van geschikte jonge mannen tegen een bezoldiging van ƒ 200 à ƒ 250. Dit is al het minste dat een meisje kan worden toegelegd; het moet al dadelijk verhoogd worden zoodra zij de dienst buiten haar woning moet gaan uitoefenen, terwijl daarentegen de jongeling zich overal schik-

ken en voor weinig geld overal teregt komen kan. Bovendien meent het bestuur min of meer in zijn vrijheid van handelen belemmerd te zijn met dit personeel, dat uit den aard der dienst nog al eens van standplaats verwisselen moet. Ook gaat het niet altijd even gemakkelijk, haar op groote kantoren een geschikte plaats te geven, terwijl zij, door elkander genomen, de bekwaamste onder haar niet uitgezonderd, ver bij de mannelijke ambtenaren moeten onderdoen in vlugheid en volharding.

Het noorweegsche telegraafbestuur, schoon veel meer uitbreiding aan de instelling gegeven hebbende dan het deensche, komt tot geheel andere beschouwingen. Reeds sinds '58 worden in Noorwegen vrouwelijke telegrafisten aangesteld onder vrij strenge voorwaarden. Zij moeten tusschen 20 en 30 jaar oud, goed gezond zijn en een opvoeding genoten hebben als de gouvernantes. Behalve goed schrijven en rekenen, moeten zij fransch, engelsch en duitsch op dictée kunnen schrijven. Hieraan bij examen voldaan hebbende, wonen zij gedurende 3 à 4 maanden een kursus bij in de praktijk en de theorie der telegrafie. Zoodra zij blijken voldoende bekwaamheid in de dienst te hebben verkregen, worden zij als leerlingen-telegrafist tegen een jaarlijksche bezoldiging van ƒ 275, op verschillende kantoren in het land geplaatst tot hulp en verdere oefening. Naar gelang van behoefte en van haar bekwaamheid worden zij als vast ambtenaar aangesteld op een traktement van ƒ 400. Dit kan bij wel volbragten diensttijd spoedig tot ƒ 540 klimmen, hetzij zij gewoon ambtenaar blijven, of aan het hoofd van een kantoor worden geplaatst.

Thans bestaat de helft van het personeel der telegraafdienst in Noorwegen uit vrouwelijke ambtenaren; van nachtdienst zijn zij vrij, en als zij huwen, verlaten zij de dienst. Het noorsch telegraafbestuur is over de uitkomsten zeer tevreden. In tegenstelling met het deensch bestuur, stelt het de vrouw als ambtenaar boven den man; de vrouw, zoo redeneert de administratie daar, heeft minder behoeften dan de man, en komt dus beter rond. Er worden veel gemakkelijker bekwame vrouwen dan bekwame mannen gevonden, vooral in den beschaafden stand, die gaarne zijn dochters aan de staatsdienst afstaat. ‘In ons land,’ dus laat het zich over dit hoogst belangrijk onderwerp uit, ‘zooals trouwens ook in andere landen naar wij vermoeden, doen de meeste ambtenaren en de met hen gelijk staande partikulieren, hun best om aan hun dochters een goede opvoe-

ding te laten geven, daar zij haar geen geld kunnen nalaten. Zulke ouders achten zich gelukkig, dat zij hun meisjes kunnen plaatsen onder de hoede van den staat. Dit is dan ook de oorzaak, dat gedistingueerde jonge dames in de telegraafdienst treden, waardoor deze zeer zijst in de openbare meening.' Maar zij deelt ook haar bezwaren mede. Volgens haar kan de vrouw niet zoo goed tegen de vermoeienissen der dienst als de man. De administratie gevoelt zich ook daar, gelijk in Denemarken, belemmerd in de vrijheid van handelen, van beschikken over het personeel overeenkomstig de behoefte der dienst. Zij moet allerlei bij haar benoemingen in acht nemen, vooral de meerdere afhankelijkheid der vrouw van haar familie, waardoor haar wensch om in de nabijheid daarvan te blijven, te natuurlijk is om dien geheel buiten rekening te laten.

Nogtans beschouwt zij de vrouwelijke ambtenaren als uitnemend geschikt voor de telegrafie[1]. En wat de maatschappelijke stelling der vrouw betreft, acht zij het van het hoogste belang voor de samenleving, dat de regeringen de vrouw toelaten bij al die takken van staatsbeheer, waarin zij van dienst kan zijn.

Hierin heeft de zweedsche volksvertegenwoordiging in 1863 het initiatief genomen. De voorwaarden, waarop voortaan vrouwelijke ambtenaren zouden aangesteld worden, werden bij koninklijk besluit bepaald. Zij zijn van de zelfde soort als in Noorwegen; er werd alleen nog bijgevoegd, dat minderjarige meisjes schriftelijke toestemming moeten toonen van haar ouders of voogden. Bij toelating worden zij streng beëedigd, waarna de inspekteur-generaal de kantoren aanwijst, waar zij zich in de dienst kunnen bekwamen. Nog steeds mist Zweden een centrale inrigting van onderwijs voor dit doel.

Na dezen oefentijd moeten zij bewijzen overleggen, door haar instrukteur afgegeven, dat zij den kursus in magnetisme, electriciteit, meteorologie, toesteldienst, samenstelling van batterijen, den loop der geleidingen door al de in Zweden gebruikelijke soorten van telegraaftoestellen, het opsporen en wegnemen van storingoorzaken, en eindelijk de verkeersvoorschriften voldoende hebben meêgemaakt.

1 Voor de toesteldienst leggen zij nauwkeurigheid, orde, bekwaamheid en vlugheid aan den dag, zoodat de internationale korrespondentie voornamelijk door haar gevoerd, wordt, tot niet geringe tevredenheid der buitenlandsche korresponderende telegrafisten.

Van het begin af waren de aanvragen van meisjes om toegelaten te worden, zoo menigvuldig, dat de oproepingen tijdelijk moesten gestaakt worden. Er zijn nu in Zweden 37 kantoren (23 van den staat en 14 van de gemeenten) door vrouwen bezet voor 2/3 der bezoldiging van mannelijke ambtenaren van den zelfden diensttijd, althans op de rijkskantoren; op de gemeentelijke kantoren hangt de belooning van de vrijgevigheid der besturen af. Wanneer er voorzien moet worden in het beheer van een kantoor van niet al te groot gewigt, stelt het zweedsch telegraafbestuur daartoe bij voorkeur een vrouw aan, niet enkel tot bezuiniging, maar ook omdat zij beter haar ledigen tijd kan besteden zonder haar toestel te verlaten. In het algemeen betuigt ook deze administratie haar tevredenheid over de wijze waarop de dienst door de vrouwen wordt waargenomen.

Bijna gelijktijdig met Zweden, nam Baden vrouwelijke ambtenaren voor de telegraafdienst aan, maar betrekkelijk veel meer. Na benoeming, op de zelfde voorwaarden als meermalen opgenoemd werden, tot vast ambtenaar, krijgt zij een jaarlijksch traktement van ƒ 400, benevens een premie van een cent voor ieder overgeseind of ontvangen telegram. Deze premie bedraagt somtijds ƒ 100 in het jaar. Wat haar aanspraak op pensioen aangaat, hierin heeft het badensch telegraafbestuur nog geen beslissing genomen, maar het vraagstuk aan een ernstig onderzoek onderworpen.

Het badensch telegraafbestuur draagt aan de vrouwelijke ambtenaren niet alleen de toesteldienst en het rekenpligtig beheer op, maar ook het toezigt over de batterijen, het bestuur van het kantoor en het onderwijs van de aspirantes. Behoudens gevallen, waarin grondige technische kennis vereischt wordt, wordt haar de dienst in alle bijzonderheden opgedragen. De regering verblijdt er zich in, den maatregel te hebben genomen, zoowel uit het oogpunt van pligtsvervulling, als van bezuiniging.

In Zwitserland heeft de vrouw aan de telegraafdienst deelgenomen, zoolang deze bestaat. De wijze echter waarop daar vrouwelijke ambtenaren gebezigd worden, wijkt genoeg af van die in andere staten, om ze hier te vermelden:

1°. worden de vrouwelijke ambtenaren als directrice geplaatst op de kantoren van den tweeden rang. Als zoodanig behooren zij slechts van goed gedrag te zijn en goed te kunnen lezen en schrijven. Zij ontvangen jaarlijks een bezol-

diging van 120 gulden, benevens een premie van 5 cent voor ieder weggeseind of ontvangen telegram. Daarvoor moeten zij zorgen voor de vrije bestelling van de berigten in den kring, daartoe van hooger hand bepaald. Van de 423 zwitsersche kantoren worden er 55 op deze wijze beheerd;

2°. worden zij aangesteld als helpster bij een direkteur. Kantoren van ondergeschikt belang, zoowel uit een technisch oogpunt als voor het verkeer, worden beheerd door één telegrafist, die boven zijn traktement een jaarlijksche vergoeding ontvangt van 224 gulden voor een helpster, die op zijn verantwoording werkt. Op deze wijze zijn er 11 vrouwelijke ambtenaren;

3°. kunnen zij benoemd worden als tijdelijke hulpambtenaren voor groote kantoren of badplaatsen. Sinds het zwitsersch binnenlandsch tarief op 50 centimes gesteld werd, is het verkeer dermate toegenomen, dat het telegraafbestuur gedrongen werd, nevens het korps vaste ambtenaren, een personeel samen te stellen, dat gedurende de drukste tijden dienst kon doen waar dit noodig mogt blijken, en daarna kon weggezonden worden. Deze samenstelling geschiedt op dezen voet: De gegadigden moeten onberispelijk van gedrag zijn en woonachtig in de plaats, waar haar hulp noodig is. Zij moeten haar moedertaal net en zuiver schrijven. Toegelaten zijnde, moeten zij op een aangewezen kantoor de dienst leeren, en dit onderwijs niet staken, alvorens zij voldoende geschikt zijn. Diegenen, welke na een vastgestelden termijn nog niet in staat zijn om dienst te doen, worden weggezonden; die reeds vóór dien termijn bekwaam zijn, worden dadelijk in dienst gesteld. Zij ontvangen ƒ 1.20 per dag en een halve cent voor ieder berigt als premie. Zij hebben evenveel diensturen als de vaste ambtenaren, maar behoeven in geen geval langer dan tot 10 ure 's avonds op het kantoor te blijven. Zij kunnen overeeneenkomstig de behoefte opgeroepen of ontheven worden, mits drie dagen te voren gewaarschuwd. Ingeval zij wenschen ontslagen te worden, moeten zij zich daartoe tot haar direkteur wenden, die er het hoofdbestuur van kennis heeft. Voorts moeten zij zich naar de algemeene reglementen gedragen en een borgtogt stellen van 50 gulden;

4°. worden de vrouwelijke ambtenaren toegelaten ook tot de funktiën van den eigenlijken *telegrafist*. Zij kunnen in die

hoedanigheid vast ambtenaar worden, maar er is tot nu toe slechts één vrouw geweest, die daartoe de akte van bekwaamheid heeft verkregen.

In al deze stellingen voldoet de vrouwelijke beambte zeer goed, zoodat het zwitsersch telegraafbestuur zich beijvert om het getal te vermeerderen. Het ziet er zich door in staat gesteld om nieuwe kantoren te openen, zonder dat de exploitatie veel geld kost, en in de drukste saizoenen de dienst onvertraagd te doen doorgaan, zonder in den winter met overtollig personeel opgescheept te zijn. In 1869 bedroeg de som van den arbeid, door 52 tijdelijke helpsters geleverd, pl. m. 6900 arbeidsdagen. Behalve het geriefelijke, dat er uit den aard der zaak in gelegen is, is het een groote bezuiniging, die niet anders dan toenemen kan met de uitbreiding van het stelsel. Naar de berekening der zwitsersche administratie kan die bezuiniging spoedig tot een som van 10 à 12000 francs 's jaars stijgen, zijnde 25 pCt. der gelden, die jaarlijks voor dit deel der dienst worden uitgetrokken.

Wat Grootbrittanje betreft, daar nam de vrouwelijke beambte bij de telegraafdienst, toen deze nog niet door de regering van de maatschappijen was overgenomen, een aanzienlijke plaats in. Op de drukste stations in Londen waren zij in grooten getale werkzaam. Terwijl de mannelijke telegrafisten in afzonderlijke seinzalen de internationale toestellen bedienden, waren de binnenlandsche door de vrouwen bezet, onder toezigt eener directrice. De oogenblikken van rust besteedden zij aan vrouwelijke handwerken. Juist omdat de vrouw zoo gemakkelijk eenige andere bezigheid kan terhandnemen, als de toestel in rust is, werden zij door de maatschappijen een groote aanwinst voor de dienst gerekend in lokalen, waar de toesteldienst niet aanhoudend doorgaat. Er zijn moeilijkheden van allerlei aard aan verbonden, om op een groot kantoor de draden te bezetten, die uit naburige plaatsjes daarop uitloopen. Aan iederen toestel een ambtenaar te plaatsen, zou veel te kostbaar zijn; veel zulke toestellen onder één ambtenaar te kombineren, zou groote vertraging doen ontstaan, die door den korten afstand nog erger is dan elk ander oponthoud. Deze bezwaren zijn uit den weg geruimd door het plaatsen van vrouwelijke telegrafisten, daar zij ook de ledige uren zoo goed kunnen besteden zonder nadeel voor de dienst.

Rusland had in het begin zijner telegrafie geen gemeenschap

met het buitenland en slechts in zijn eigen taal. Ondergeschikte militairen, signalisten, waren er mede belast. Maar zoodra het in '54 een traktaat met Pruissen sloot om telegrafische gemeenschap te voeren, toen werd het geheele rijk in het europeesch telegraafnet opgenomen en dus het bestuur verpligt zijn korps ambtenaren aanzienlijker gehalte te geven en sterk te vermeerderen. Het stelde een afzonderlijk korps samen voor de buitenlandsche korrespondentie. Eerst handhaafde het nog de oude wet, volgens welke het in de keuze van rijksambtenaren niet buiten een zekere klasse mogt gaan. Maar reeds in '59 was de behoefte aan telegrafisten zoo groot door het toenemend verkeer, dat het personen van alle rangen en standen tot de telegrafie toeliet. In '69 bleek ook deze maatregel ontoereikend te zijn en werden er, het eerst in Finland, vrouwen tot ambtenaren benoemd, ook gehuwd, mits met een telegrafist. Zij zijn behulpzaam in den geheelen omvang der administratie; alleen worden zij niet met het zelfstandig beheer van een kantoor belast. Thans is het russisch personeel bij de administratie der telegrafen voor 32 pCt. van het schoone geslacht. Dit personeel wordt zeer geprezen en bewijst uitmuntende diensten, vooral bij de Hughes-toestellen, waarop meerendeels de buitenlandsche correspondentie gevoerd wordt.

Deze reis door Europa hebben wij, aan de hand van het journal télégraphique de Berne, voornamelijk gedaan ten gevalle van onze meisjes. Ben ik een dolend ridder?

Ik ben overtuigd, dat geen enkele hollandsche moeder, die het doel mijner reize gevoelt, op deze vraag ja zal zeggen.

't Is een belangrijk vraagstuk, de toekomst der meisjes, en zelfs wel een *vergeefsche* reis waard. Toch is zij dit niet, al wagen wij het niet, gevolgtrekkingen te maken voor Nederland. Wij weten nu, wat er in dezen tak van beheer overal elders gedaan wordt, hoe bezwaarlijk hier, hoe gemakkelijk daar! Maar hier geldt geen algemeene regel. Wat in Engeland ten opzigte van vrouwelijke ambtenaren vlot, is in Turkije onmogelijk, en de reden waarom het stelsel in Skandinavië zoo goed werkt, kan de zelfde zijn, waardoor het in Iberië mislukt. Is er één algemeenheid bij op te merken, dan zou 't deze zijn: dat de telegraafbesturen, die het stelsel onbeperkt hebben ingevoerd, er met den meesten lof van spreken.

Baden, Frankrijk, Skandinavië, Wurtemberg en Zwitserland

passen den maatregel wel is waar verschillend toe, maar onbeperkt, en zij zijn éénsluidend in hun betuiging van tevredenheid. En wat den wensch der jonge dames zelven betreft, welke strenge eischen stelt o.a. het noordsch telegraafbestuur niet, en hoe talrijk zijn de aanvragen nogtans! Dit zou, meen ik, in ons land ook volstrekt geen bezwaar zijn. Het kan dus beproefd worden. Wat in andere staten geschiedt, al is 't met succes, is voor ons geenszins verbindend, maar zeer zeker wekt het tot ernstige overweging, daarna tot proefneming op. Ik voor mij zie er heil in, gelijk wij in 't algemeen heil mogen verwachten van werkzamer aandeel, dan tot nu toe, van de zijde der vrouwen in staatsbeheer en wetenschappen. Es ist ein altes Mährchen, und es will mir nicht aus dem Sinn, zei Heine altoos, maar zoo kan ik maar niet vergeten die Portia van Shakespeare. In Amerika treden hoe langer zoo meer vrouwen als advokaat op; dat hebben zij van Shakespeare. Ik ga 't hier nog eens vertellen, op gevaar af van voor enkelen ouderwetsch te schijnen, en in 't oog van anderen van mijn thema afgedwaald te zijn.

De doge van Venetië wist geen wettig middel om Antonio te redden van de foltering, die Shylock hem mogt aandoen, krachtens een kontrakt, waaraan Antonio niet op den vervaldag had kunnen voldoen. De doge ontbood een beroemd regtsgeleerde uit Padua, maar deze was ziek en zond zijn bediende aan den doge met een brief aan een vermaard advokaat te Rome. Deze verscheen. Hij zag er bevallig, jong en schrander uit; geen wonder: het was Portia, de schoone beminde van Antonio's besten vriend, van den man, ten wiens gevalle hij in dezen benarden toestand geraakt was. Deze advokaat liet zich door den doge op de hoogte der zaak brengen (schoon hij alles wist) en zeide: ‘Shylock zal regt geschieden!’

Shylock prees den jongen advokaat als een anderen Daniël, en stond nu sterker dan ooit op de nakoming der verbindtenis, schoon de advokaat hem 6000 dukaten aanbood en hem afschrikte van dat pond menschenvleesch, dat hij - zoo luidde het kontrakt - uit Antonio's lijf mogt snijden.

‘Shylock's eisch moet voldaan worden!’ sprak Portia op zijn weigering.

‘O, heerlijk jong advokaat, o Daniël!’ riep Shylock in verrukking, in hebreeuwsche aanbidding.

‘Jood,’ sprak de advokaat, ‘gij moet het pond vleesch heb-

ben, 't komt u toe, maar neem niet meer; laat de weegschaal zelfs geen hair overslaan; ook is er geen bloed bij bedongen, dus zonder bloed. Snijd nu, daar is de snijder, hier is de weegschaal; Antonio! ontbloot uw borst! Shylock is in zijn regt - het kontrakt moet stipt nageleefd worden, de wet luidt niet anders.'

Shylock aarzelde. Een spotter uit de bank der getuigen zuchtte: 'o, heerlijk jong advokaat! o Daniël!'

'Geef liever het geld!' sprak Shylock, 'zóó kan ik dat niet doen, en ik wil barmhartig zijn.'

'O neen!' sprak Portia, 'daar staat geschreven dat elk vreemdeling (en dat is de jood in Venetië), die het op het leven eens venetiaanschen burgers toelegt, de helft zijner goederen moet afstaan aan zijn slagtoffer en de andere helft aan den staat.'

Shylock verbleekte en bezwoer, dat hij met niets tevreden was, - vergeefs. Hij werd gestraft en Antonio losgelaten.

'O, heerlijk jong advokaat!' herhalen wij. Die regtsgeleerde was een vrouw uit de ijzeren eeuw, - de dichter uit het tijdperk onzer worsteling tegen Spanje. Ze is dus reeds oud, die beteekenis, die hier gehecht wordt aan het aandeel der vrouw in de wetenschappen, - aan haar scherpzinnigheid, aan haar regtsgevoel.

Er ligt werkelijk in deze nog akkergrond braak, niet alleen ten onzent, maar allerwege. Het aantal vrouwen neemt toe met iederen dag; het aantal mannen neemt nog sterker af, vooral in dit moorddadig 1870. Wat al vrouwen en dochters onverzorgd! Wat ontzettend aantal *gedurende minstens* 20 jaar! 'Verhuizen,' zegt gij, - maar dat is wreed, mijnheer! En in geen geval moogt gij dit bevelen, hoogstens begunstigen. Edeler is een aanstelling in het eigen vaderland. Behalve dat haar werkzaamheid, ordelievendheid, geschiktheid in zoovele opzigten geprezen worden, wijl de vrouw den staat tot voordeel gedijdt door die goede eigenschappen, verheerlijkt zulk een maatregel den staat van het zedelijk standpunt. In meer dan één opzigt worden vele meisjes inderdaad door de regering *gered*. Wel is waar is de staat geen asyl, maar wij hopen ons niet te vergissen, als wij gelooven, dat hij er niet minder om zou zijn.

Daar heerscht, ook in ons land, een schrikkelijke epidemie in de vrouwenzeden in druk bevolkte plaatsen; de aanvoer van

individuen vermeerdert in verhouding van het cijfer onzer vrouwelijke bevolking, en daarmede stijgt het cijfer der slagtoffers in een voor iedere edele regering ontrustende mate. Welke middelen haar door filantropen mogten voorgeslagen zijn, - welken weg tot verbetering dezen reeds mogten ingeslagen hebben, daar ligt één middel bij de hand, daar ligt één pad zeker voor ons open: het is die instelling: een korps van vrouwelijke ambtenaren. De epidemie zal er niet door ophouden, maar zeer zeker in felheid afnemen en dáár althans geen slagtoffers meer vinden, waar de staat zijn beschermende hand heeft uitgestrekt. De regering doet dit reeds op voorbeeldige wijze door subsidiën aan meisjesscholen en door bevordering van onderwijs aan meisjes, het gansche land door. Dit is nogtans slechts halverwege den magtigen arm uitstrekken, als zij niet tevens op een doelwit wijst voor de onderwezen, ontwikkelde jonge vrouwen. Dat doel is een zelfstandig bestaan. Welnu, zij verbinde die welonderwezenen aan haar departementen en zoo plukt zij de vruchten mede van haar goede daad.

Men wil de postdienst met de telegrafie vereenigen. Zeer wel. In een afzonderlijk artikel willen wij dit hoogst belangrijk vraagstuk van nabij beschouwen, maar stellig slechts om tot het besluit te komen, dat die vereeniging zonder vrouwelijke ambtenaren onuitvoerbaar is ons land. Maar juist daarom zouden wij, ondanks evengenoemde konklusie, die vereeniging gaarne tot stand zien komen, wijl het ons toeschijnt, dat hierin terstond de dringende noodzakelijkheid zal blijken, meisjes en vrouwen in de staatsdienst, in casu de telegraaf- en post-administratie, op te nemen. Hoeveel het gehalte der ambtenaren, wel verre van af te nemen, daarbij winnen kan, dat heeft ons o.a. het voorbeeld van Noorwegen kunnen leeren.

Hoek van Holland, 10 Nov. 70.

AART ADMIRAAL.

Palembangsche schetsen.

I. De heilige berg.

(*Vervolg en slot van* Deel IV, blz. 328, jaarg. 1870).

Emile Montégut vergelijkt de Noordsche natuur (het Bois de Boulogne ware juister wellicht) bij eene grisette, die onophoudelijk hare kleeding verandert, door een lint of een strik ze telkens verfrischt en daardoor altoos het oog weet te trekken en de aandacht gaande te houden; terwijl het Indische landschap dien schrijver doet denken aan eene vorstin, die, wel verre van te willen behagen, zich te allen tijde vertoont in één en hetzelfde kostbaar gewaad. - Een juister beeld om het karakter der eene natuur in tegenstelling der andere, althans om het meest karakteristieke verschil tusschen beide, in het oog te doen springen, ware moeilijk te vinden. Majesteit: ziedaar het woord, waardoor de indruk 't nauwkeurigst wordt wedergegeven van die regelmatige, zelden afgebroken en golvende lijnen; die afgeronde, zoover van de woeste, Titanische grootschheid der Alpen verwijderde bergen; die vorstelijke, kracht aan bevalligheid parende flora; en tevens - wellicht wijl de tropische zon alle kleurschakeeringen uitwischt - van dien onvergelijkbaar stillen toon van het landschap; bovenal, van die indrukwekkende onveranderlijkheid en sereniteit der natuur tusschen de Tropen: geen woord, zeide ik, 'twelk de physionomie van het Indische landschap juister bepaalt, dan: Majesteit. Is het wonder, dat men er menigmaal door vermoeid wordt, dat men er de oogen van afwendt en zich in de Vaderlandsche dreven terugwenscht? Of, om mij aan het beeld van daareven te houden, wie zou, nu en dan althans, het gezelschap van eene grisette niet boven dat eener vorstin verkiezen?

Wellicht is het hieraan te wijten, dat ons zesde zintuig, zooals Töpffer het noemt, dezen morgen verstompt scheen, en ons niets in het oog viel, dat vermelding verdient. De wildernis in welke wij, nauw merkbaar klimmende, voortgingen, is trouwens eentonig en somber. Bloemen bespeurt men er, zooals in alle tropische wouden, slechts zelden, en daar de bijl er nog nooit aan de stammen gelegd is, wordt men er nergens door een onbelemmerd uitzicht verrast. Wij gevoelden dus als eene verlichting, toen wij, ten één ure in den namiddag ongeveer, nabij de beek Soengei Dingin op eene opene plek aankwamen. Niet ver van dit stroompje ontspringt, in de schaduw van een gedoendoeng, de warme bron Soebang Gedoendoeng. (Soebang is in 't algemeen de naam van een bron of een plas waar wilde dieren zich drenken.) Wij hielden ons hier slechts korten tijd op en proefden het water, dat een flauw alkalischen smaak heeft en in temperatuur, zoo kwam het ons voor, wellicht slechts weinig van de bronnen verschilt die men te Plantoengan aantreft. Verlangend naar rust, spoedden wij ons naar de hoofdbron Soebang Geroeboek, welke, door een enkelen bergrug van de eerstgenoemde gescheiden, er als 't ware slechts een paar schreden van daan ligt. Het beklimmen dier steilte ging niet zonder bezwaar, maar eenmaal op de hoogte gekomen, deed het gezicht op de rustplaats (aan deze bron wilden wij ons nachtverblijf opslaan) ons alle vermoeidheid vergeten.

Het is in deze warme bron, de Soebang Geroeboek, en in de iets verder gelegen Soebang Ajo, dat de lieden uit den omtrek, die aan huiduitslag (eene in Indië zoo algemeene kwaal) of aan kropgezwellen lijden, genezing of verlichting zoeken en menigmaal vinden. De laatstgenoemde kwaal is in het Palembangsche niet zeldzaam. Terwijl men elders op Sumatra crétins slechts bij uitzondering aantreft, b.v. in de Padangsche bovenlanden in grooten getale alleen, zoover ik weet, in het dorp Panindjaän, niet ver van Manindjoe, komt men ze hier schier overal tegen, althans in de Pasemah en het district Moesi Oeloe. Vooral in de dorpen langs de Kati gelegen, een riviertje dat op den Kaaba ontspringt, en de mede door de Moesi Oeloe loopende Bliti en Klingi, die hun water ten deele van denzelfden vuurberg ontvangen, zijn een menigte lieden met dien uitwas behept, waarmede hier echter geene verzwakking der verstandelijke vermogens gepaard schijnt te gaan.

Wij troffen aan de Soebang Geroeboek een twaalftal inlanders aan. Sommigen waren er alleen ter wille hunner kinderen, wier onooglijke, vermagerde lichaampjes door frambosia aangetast waren, waarvan het gebruik van het bronwater, zooals men ons zeide, ze in een vijf- of zestal dagen bevrijdt. De overigen hadden kropgezwellen. In het eerste tijdperk dezer lastige kwaal vindt men hier eveneens in den regel genezing. Stappen we hiermede van dit onderwerp af.

Bij onze komst aan de bron stond de zon nog hoog aan den hemel, zoodat wij tijd in overvloed hadden, om een hert, een paar duiven of wat onder schot komen mocht, voor onzen maaltijd te schieten. En hoe gebrekkig de meesten ook toegerust waren, wilde bijna ieder ter jacht gaan. Zoo stelde iemand die als schutter bekend stond, zich voor, eenige kunststukken te doen met een wapen, zooals men er tegenwoordig slechts zelden meer aantreft, met een donderbus namelijk: - droegen vuursteengeweren oudtijds dien naam niet? Om echter wat aan zijn wapen te kort komen mocht te verhelpen, besloot hij een offer aan den geest dezer wouden te brengen. Zoo gedacht, zoo gedaan. Nadat hij op een afgezonderde plek een steen opgezocht, er een blad en vervolgens eenige pisangs kringsgewijs op neêrgelegd had, hurkte hij, blijkbaar voldaan, voor zijne offerande neêr, nam een klapperdop op die met houtskool gevuld was, en na deze ontstoken en wat benzoë op de glimmende kolen gestrooid te hebben, prevelde hij, over den wierook gebogen, een lang en, zoo scheen het althans, een innig gebed. Nauw echter had hij zich weder verwijderd, of de achtergeblevenen slopen één voor één naar het offer en orberden het, à la barbe van alle geesten en déwa's. Volgens hunne bewering is dit niet anders dan hadat.

Veel wild brachten de jagers niet tehuis, en onze biddende Nimrod, welke niets had geschoten, keerde - met dat kinderlijk schaamtegevoel, den inlander eigen - in het geheel niet terug. De tehuisgeblevenen hadden inmiddels ons nachtverblijf in gereedheid gebracht. Bij onze terugkomst hingen de potten reeds boven het vuur, waren de waterkruiken gevuld, en liet het zich aanzien, dat het opgestapelde hout voor de wachtvuren - een eerste vereischte, wanneer men in de wildernis overnacht - toereikend zou zijn. Onbezorgd konden wij dus de weelde genieten van het warme en dampende stortbad,

dat men, om de hitte van het water te temperen, door middel eener rij van bamboezen pijpen meer eenvoudig dan doeltreffend samengesteld had, en ons daarna weder versterken in eene niet ver verwijderde beek. Een schildpad kortte den vóór zonsondergang nog overblijvenden tijd. Het was wel geen groote, zooals die waarop men aan het meer van Manindjoe in de Padangsche Bovenlanden de kinderen ziet rijden: maar hij scheen ons des te onderhoudender toe. Zijne intelligentie verschafte hem weldra zijne vrijheid terug.

Met een en ander was de avond genaderd, eer wij het dachten. Ter halver hoogte van een bergspleet gelegerd, welke allerwege begroeid is, zagen wij een oogenblik slechts de bosschen met purper getint, en het duurde niet lang, of door de aschgrauwe dampen, welke, al dichter en dichter uit de warme bron opstijgend, weldra het geheele ravijn vulden, drong het sterrenlicht heen. De frissche koelte op deze hoogte van een paar duizend voet verschafte een genotvollen avond, welks stilte slechts een oogenblik werd verstoord door het luid gebalk van zich drenkende olifanten, waaraan men in het Palembangsche gewend raakt. Iets buitengewoons viel er evenmin voor in den nacht, die kalm en rustig, alsof wij tehuis waren, omging.

- In den krater. 14 Mei 1870.

Laat mij in het kraterdal-zelf de indrukken der grootsche tooneelen die mij omringen, trachten weder te geven. Vooraf zij echter in vluchtige trekken de tocht van dezen morgen herdacht.

Vroegtijdig ontwaakt, stonden wij heden tegelijk met de zon op, en volgden haar op haren gang naar den avond in bijkans onveranderde richting. Eerst klauterden wij omlaag langs de steile helling van de hoogte waarop ons nachtverblijf stond; doorwaadden een eindweegs de beek, die het bronwater afleidt naar de vroeger reeds genoemde, niet ver verwijderde Lang, en na dit riviertje te zijn overgestoken, gingen wij weder door het hooge woud verder. Al klommen wij langzaam, alras verkregen de bosschen dat eigenaardig karakter, waardoor zij zich in hooger gelegen streken kenmerken. Meer en meer nam het gebladerte af, werd het ijler en schraler, en schemerde er

het blauw van den hemel doorheen: meer en meer werd het geboomte verschrompeld van aanzien en vertoonde het 't karakter eens grijsaards, totdat het, krom en gebogen, de hoogte bereikt, en met mossen behangen, verkindscht schijnt.

Na een paar uren gaans zagen wij ons op een vlakte verplaatst, die, om de pisanggewassen waarmeê zij begroeid is, door Tjermin Padang Pisang genoemd wordt. Van hier af werd de tocht een weinig bezwaarlijk. Telkens rijzend en dalend, leidde ons pad door een aantal met struken en stroken versperde ravijnen, totdat wij, na een paal of drie klimmens, op een open plateau door den aanblik van den Kaaba verrast werden. Deze golvende vlakte vormt als 't ware eene tafel, aan wier westelijken rand het gebergte verrijst, en die, van het Noorden naar het Zuiden, bijkans rechtlijnig afgekapt schijnt en honderden voeten verticaal afdaalt. Zij is of schijnt althans nagenoeg horizontaal; alleen in het noordelijk gedeelte loopt zij op tot kleine, kegelvormige hoogten: de Paudapoeran en de Boekit Rètèng. Drie jaar geleden, toen onze gids, het dorpshoofd van Apoor, ze het laatst had bezocht, was deze vlakte met bosschen bedekt. Thans zijn van deze slechts de stammen overgebleven. Bladerloos, met asch overdekt en verkoold, staan zij te midden van varens en gras, tusschen welke zich tal van bloeiende heesters vertoonen. De laatsten getuigen, dat er minstens een jaar verloopen moet zijn, sedert een aschregen deze oorden verwoestte en wel geen plant zal gespaard hebben; trouwens een van onze koeli's, die het vorige rijstjaar (dus een achttal maanden geleden) toevallig deze streken gezien had, verhaalde dat zij toen reeds in denzelfden toestand als thans verkeerden. Ook de Boekit Salindjoean, de zuidoostelijke en, met het oog op ons pad, de meest vooruitstekende top van den Kaaba - wanneer men tot dezen althans de hoogten wil brengen die er blijkbaar één geheel mede uitmaken, - ook de Salindjoean was toen reeds met een aschkleed bedekt. - Voortgaande merken wij op, dat, gelijk de oostelijke helling, ook de andere zijden van dien kegelvormigen bergtop, en in 't algemeen al de hoogten die in den omtrek van den krater verrijzen, vaalgrauw gekleurd zijn en geen spoor van leven vertoonen. In het hart van den vuurberg, en bepaaldelijk in de trechtervormige diepte die eenerzijds door de westelijke helling van den Salindjoean en den noordwestelijk van dezen gelegen Boekit Biring (op het plateau scheen deze eveneens conische

bergspits achter den eersten verscholen) en eindelijk door een gedeelte van den kraterwand zelven, dien wij over macht van bergribben heen in het Noorden ontwaren, gevormd wordt: in deze diepte missen wij zelfs het frischgroene kleed, dat het plateau van daareven versiert. Evenmin wijzen er verkoolde, weleer krachtige stammen op het vroegere, tijdelijk vernietigde, aanzijn van bosschen. - Op de vlakte, langs den voet van 't gebergte, wordt de verwoesting telkenmale door het omringend geboomte gekeerd; telkenmale dringt het leven op dit slagveld als 't ware de vijandige krachten terug; - hier daarentegen, in den omkring van den vuurhaard, voeren dezen uitsluitend gebied. Geen grasscheutje zelfs dulden zij hier; geen gonzende kever, geen krekel of sprinkhaan, door welke de doodsche en ontzettende stilte hier ooit wordt verstoord. En al duiden de murwe, met een aschlaag bedekte struiken van pandan (overblijfselen van krachtiger geboomte komen aan dezen kant van den Salindjoean, zooals ik reeds zeide, weinig of in 't geheel niet meer voor) - al duiden de pandans, welke hier en daar tegen elkander leunen, of als gesneuvelde krijgers woest door elkaâr liggen, een vroegeren plantengroei aan; de somberheid dezer oorden wordt er zoo mogelijk nog door verhoogd.

Voortdurend dalend bereikten wij eindelijk, verhit en bestoven, den bodem van het ravijn, tusschen den Salindjoean en den Biring. Wij hadden gehoopt er onze waterkruiken te vullen in de beek Soengei Batoe; doch hoe frisch dit water vroeger ook geweest moge zijn, thans had de regen slechts eenige drabbige plassen op de steenige bedding achtergelaten. Wij hielden er ons dus slechts een oogenblik op, te meer daar het ‘kwade oog’ van dit oord - waar een zestal jaren geleden de opstandelingen, die de verbranding van het établissement dezer afdeeling met hun leven geboet hebben, ter beraming hunner plannen waren samengekomen - door mijne tochtgenooten gevreesd werd. Het einddoel der reis lag trouwens voor onze oogen. Van de plek waar wij stonden, hadden wij slechts de bergrib te volgen die tot de kruin van den Biring en den kratermuur oprijst. Hoe kort de afstand echter ook scheen, gaandeweg bleek hij grooter en grooter. Telkens werden wij bedrogen in onze verwachting van den krater voor ons te zien, en vermoeid van de hitte, waren wij op het punt van niet verder te gaan, toen zich eensklaps een kreet van verbazing liet hooren.

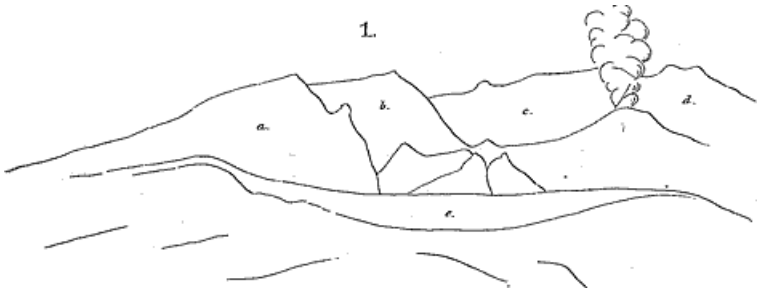

Gezicht op den Kaaba van de oostelijke zijde of van de Oeloe Bliti.

a. *Boekit Salindjoeän*
b. *Boekit Biring*
c. *de Krater*.
d. *de Kaaba*.
e. *het plateau dat zich langs de oostzijde van het Kaaba-gebergte uitstrekt*.

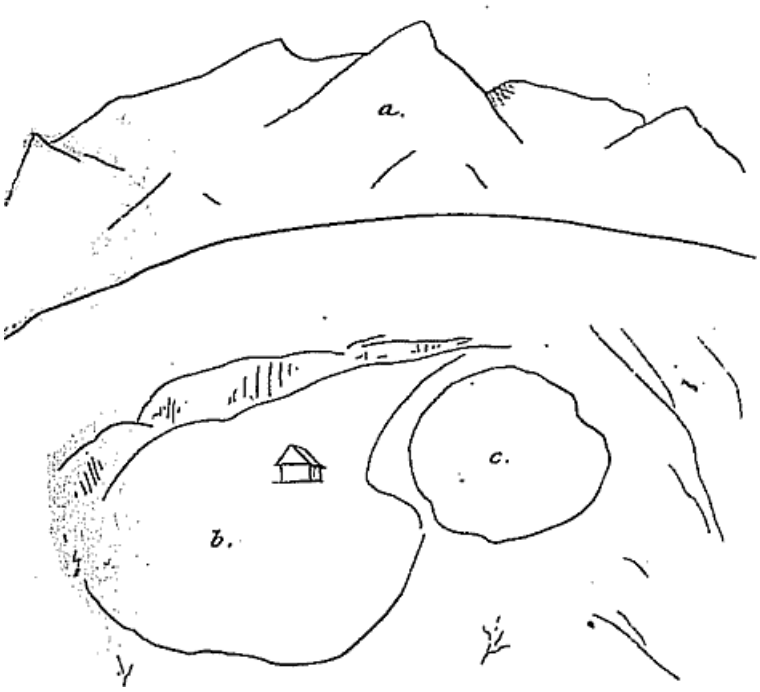

De westelijke kraterhelft van den diagonalen tusschenwand gezien.

a. *De c^a 400 voet hooge muur rondom den krater*.
b. *de Zandzee*.
c. *de Noordelijk van de Zandzee gelegen ketel*.

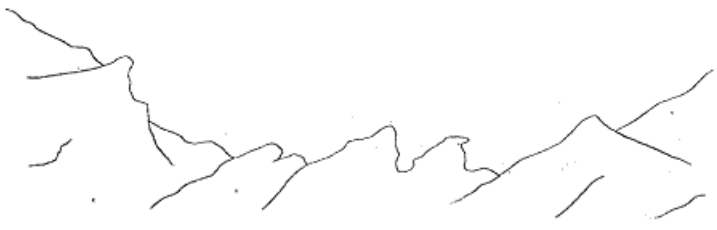

Omtrek van den muur, welke diagonaal door het kraterdal heenloopt.

4.

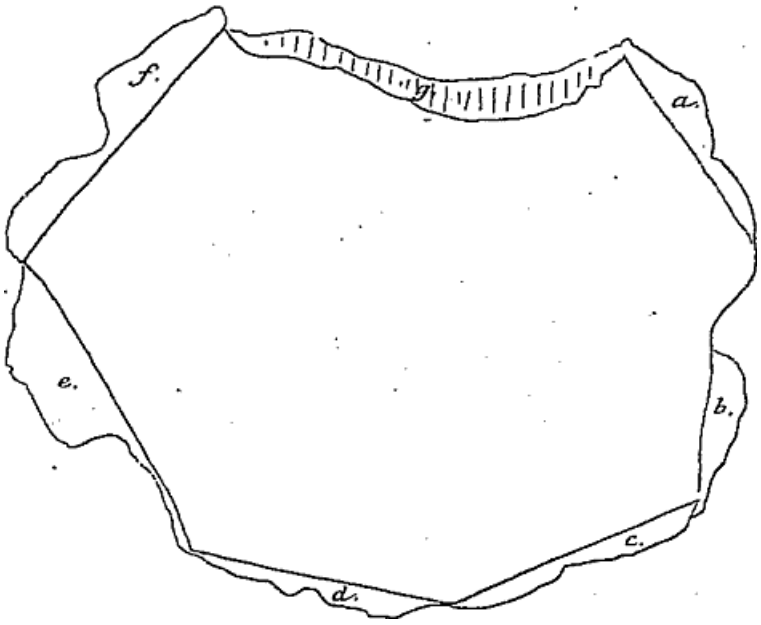

De rand van den ringmuur en de bergtoppen waardoor hij gevormd wordt, voor zoover hij het westelijk kraterdal insluit.

a. *de Boekit Biring*.
b. *de Seroega toea*.
c. *de Seroega moeda*.
d. *de Boekit Kebon Boenga*.
e. *de Boekit Katjang Sabidang*
f. *de Boekit Kaaba*.
g. *de Diagonale wand tusschen den Biring en den Kaaba*.

Vóór ons lag eensklaps de krater. Den eersten, geweldigen indruk beheerschend, zagen wij neêr in den afgrond: een gigantischen put, welks omtrek drie of vier palen gaans mag bedragen. Rondom rijzen bergen omhoog, wier benedenste, loodrechte hellingen den kringvormigen, nergens doorbroken kratermuur vormen. Tegenover ons, aan den overkant van den krater, verrijst de hoogste van allen: de Kaaba. Een naar het midden afdalende, scherpgerande en als gekartelde muur, die, zooals onze leidsman verhaalde, vroeger breeder is geweest, snijdt het kraterdal van het Noorden naar 't Zuiden in tweeën: den Kaaba met den tegenover gelegen Boekit Biring, op een van welks ribben wij staan, als aaneensnoerend, vormt hij aan weêrszijden een min of meer regelmatige kom. De kleinste en diepste, of het oostelijk deel van den krater, schijnt de eigenlijke vuurhaard. Zware wolken van sulfer, die er onafgebroken uit opstijgen, en wier melkwitte pluimen, zoodra zij den rand van den krater bereiken, de bergwind uiteendrijft, omhullen den Misighit en den mede het oostelijk deel van den kratermuur vormenden Kelam. Het is alsof de dreunende diepte, den heeten zwaveldamp brakend, aan hare verbolgenheid lucht geeft. - Doch de meren, waarvan de oude Tjermin zooveel had verhaald, bespeurden wij nergens. Onze gids verklaarde dit raadsel. Vóór drie jaren (het tijdstip waarop Tamat den krater bezocht had) was die rookende afgrond de bedding der Telaga Besar. Waar men vóór weinige jaren of, wie zal het zeggen? wellicht slechts maanden, het bonte émail van eene telaga ontwaarde, staart men thans in het duister van verstikkende wolken. Ook de Telaga Ketjil, weleer in het westelijk gedeelte des kraters, aan gene zijde van den rotswand, gelegen, is verdampt en verdroogd. En waarheen wij de oogen ook wenden, van den rossigen en als vlammenden ringmuur rondom den krater, op diens, gelijk een geraamte, geelbleek getinten en vaalgrauwen bodem, wij zien slechts de werking van het alles verdelgende, alles verterende vuur.

De dalende zon maande ons niet langer te toeven. Nauw waagden wij echter, in den beginne althans, een voet te verzetten. Want de kraterrand op welken wij stonden, is een span of niet veel meer breed: aan den éénen kant grijnsde de afgrond ons tegen, in welken een loodrechte muur wellicht vier honderd voet afdaalt, en links van ons was de bergrib wel glooiend, maar zoo glibberig en naakt, dat onze glijdende

voet er bezwaarlijk een steun zou vinden. Maar er viel niet langer te dralen. Elkander de hand reikend, gingen wij den kraterrand op. Telkens beducht dat een lompe tred den grond zou doen instorten, naderden wij langzaam het punt waar de scheidsmuur, daareven genoemd, welke diagonaal door het kraterdal heenloopt zich aan den binnenrand van den Biring aansluit. Van hier af hadden wij, om in de diepte te komen, deze brug slechts te volgen. En keer op keer weder omziend naar het woud in de verte, en terwijl de suizende koelte die de hoogten omzweeft, ons verliet, daalden wij aarzelend als uit den lachenden hemel in den Tartarus af.

De nacht is gevallen. In het westelijk deel van den krater gelegerd, op den bodem (de Zandzee zooals wij hem noemden) der vroegere Telaga Ketjil, omsluit ons een muur van onafzienbare hoogte. Bij het schemerlicht van den hemel laten zich boven ons hoofd slechts de scherpgeteekende omtrekken van de toppen der bergen, van den dwars door het kraterdal loopenden muur en den oeverrand der telaga - het vroegere meer, op welks bedding wij staan - onderscheiden. Met hevige vlagen stort een snerpende wind over den kraterrand heen. Den zwaveldamp uit den rookenden wand, welke kortelings het meer omringde en thans onszelven omvat, voor zich heen drijvend, jaagt hij huilend rond. Zwijgend staan wij op elkander gedrongen: zelfs het gefluisterde woord vangt de kratermuur op, en het tallooze malen vol ontzetting herhalend, schijnen de bergen, wier heilige stilte van den dag hunner wording tot den huidigen stond ook niet éénmaal verstoord werd, als met stervende stem en telkens op nieuw elkaâr die schennis te melden. Onveranderlijk blijven onze oogen gevestigd op het blauwe hemelfragment dat de kraterrand afsnijdt, of de maan aan den hemel verschijnen en haar vriendelijk gelaat ons bemoedigen mocht. In de duisternis bekruipt ons de vrees - als een steen van den kraterrand neêrstort en met donderend geraas door de echo begroet wordt - dat de muur, die als een toren zoo hoog rondom ons oprijst, zal instorten. - Wij gevoelen het allen: het is alsof de rookende ketel in welken wij staan, zich telkens vernauwt, ons telkens meer insluit en aanstonds in zijne gloeiende wanden te pletter zal dringen. - Doch meer dan dat alles, en terwijl wij de oogen met de handen bedekken, beklemt ons het schrikbeeld, dat de alverwoestende kracht, die heinde en verre gansche wouden verte-

rend, zelfs geen enkelen boomstam verschoonde, en nog onlangs, op de plek waar wij staan, een meer als met éénen ademtocht in dampen deed opgaan; - dat zij, meêdoogenloos den bodem vaneenscheurend, ons aanstonds in de gloeiende diepte terneêrwerpen zal. - In die bange beklemming gingen plechtig en langzaam, als met een slepend gewaad, de uren voorbij. En gelijk de zeeman, wien de nachtelijke storm met angstig verlangen naar het daglicht doet uitzien, op eenmaal zijn moed voelt herleven, zoodra een zonnestraal door het wolkenfloers heenscheurt, - zoo juichten wij allen, toen eindelijk, schalks lachend, de maan ons over den kraterrand aanzag en, tot in het diepst van den put, den grauwen ringmuur als met goud overtoog.

Al onze vrees was voor een lichtstraal geweken. Welhaast verspreidden wij ons over de Zandzee, zetten, ieder op de plek die hem aanstond, in groepen ons neder, en, de pandans ontstekend, die wij uit voorzorg bijeengegaard hadden, verkwikten wij ons aan de helder vlammende vuren. Gezellige kout had de stilte van daareven vervangen. En, behagelijk bij het vuurtje gehurkt, haalde ieder weêr op wat hem het meest had getroffen, vergeleek het bij hetgeen hij vroeger beleefd had, of schertste over den hevigen schrik (waarin allen lachende instemden) welken ieder bij den ander bespeurd had. Zoo verhaalde, in den kring van ons wachtvuur, een jonge Maleier, die op Midden-Sumatra, in Menangkabou, was geboren, dat hij, jaren geleden, den vuurberg Merapi aan het meer van Singkarah beklommen en, in gezelschap van slechts twee zijner makkers, den nacht niet ver van den krater doorgebracht had. Mocht men echter zijne woorden gelooven, dan zijn de Maleiers die in de vlakte van Priangan wonen, voor geen kleintje vervaard: dan zijn het geen Palembangers en allerminst Benkoeleezen. De ‘sneer’ waarmeê hij die woorden onderschrapte als 't ware, deed den jeugdigen man die tegenover hem zat, en wiens vrouwelijk vol en goedaardig gelaat, wellicht meer dan zijn hoofddoek, den inboorling van Benkoelen, van Manna of een andere naburige kustplaats verried, de wellustige oogen verbaasd en als vragende opslaan; en daar geen enkele der ouderen het woord nam, merkte hij bescheiden doch geërgerd op, dat de menschen die het Pertjah-eiland bewonen, allen oorspronkelijk denzelfden moederstam hebben; en, al ware dit niet het geval, waarom zou iemand die wat

verder onder den wind leeft, zooveel moediger zijn dan een ander? - Blijkbaar trof hij een gevoelige snaar. Niet één der aanwezigen wilde de minderheid van zijn ras of zijn afkomst tegenover den ander erkennen. Allen, anders schijnbaar zoo onverschillig en koel, vatten al twistende vuur, en wie weet waartoe dat krakeel ze vervoerd zou hebben, indien de sententieuse Aloon (die den lezer reeds voorgesteld is) ons niet allen aan het lachen gebracht en er zoodoende een einde aan gemaakt had. ‘Ik heb,’ merkte hij met wichtigheid aan, ‘vele menschen en volken gezien, maar, alles te samen genomen, vind ik ze al te gader één pot nat!’

Wij waren den volgenden ochtend reeds vroeg bij de hand. De gure wind en het stof hadden ons de nachtrust benomen en, verkleumd als wij waren, met verlangen naar het daglicht doen uitzien. Nadat ons goed weêr gepakt was (mijne Christofflelepels en vorken en, zooals Pitas spijtig liet zien, ook de knoopjes waarmeê zijn buisje versierd was, waren zwart van den zwaveldamp), braken wij met den meesten spoed op. 't Eerst wilden wij het westelijk deel van den krater en, eerst van al, den bodem der Telaga Ketjil of, wil men dien naam laten doorgaan, de Zandzee in oogenschouw nemen; voorts was ons plan, op den scheidsmuur te klimmen die den circus doorsnijdt, om op den kruin dezer hoogte, met de wederhelft van den krater voor oogen, een beslissing te nemen, of wij al dan niet tot het diepst van den krater, den fumarool, zouden doordringen. De rest van den dag zou, om den tocht te bekronen, in sabbatsrust doorgebracht en des avonds op den top van den Biring met een offermaal besloten worden. Ziedaar ons programma.

Allereerst gingen wij de Zandzee dus in, wier beeld mij vergund zij met slechts korte trekken te schetsen. Helderglanzend wit als zij scheen, had zij ons den vorigen dag, toen wij den bodem der Telaga Ketjil uit de hoogte in 't oog kregen, aan een ijsveld doen denken. Hare barre omgeving, de kille toon van het landschap, de naakte bergen, op welke zich aan de zijde des kraters nergens eenig groen liet bespeuren, hadden tot dien indruk medegewerkt. Van naderbij bleek deze bedding uit lichtgrijs, hier en daar geelgekleurd zand te bestaan, en, zoo scheen het bij den eersten aanblik althans, zoo effen als een spiegel te zijn. Oplettender toeziend bespeurden wij, dat die vlakte geribd en gegolfd was, als hadden de golfjes der verdwenen telaga er hun beeltenis in achtergelaten. Hier en daar

vormden kronkelende lijnen als bloemen en slangen. - Het blijkbaar iets dieper gelegen oostelijk gedeelte der Zandzee was met water bedekt, 'twelk eene diepte had van drie tot vier voet, zoet en zuiver van smaak was en denkelijk van den regen was achtergebleven. Dit was de eenige plas dien wij aantroffen. Echter hadden wij alleen in het middengedeelte der Zandzee den nacht kunnen doorbrengen, wijl elders de dampkring door zwaveldampen verpest werd, die zoowel uit den bodem als uit den telagawand opstegen. Uit dezen laatsten, die loodrecht en veertig of vijftig voet hoog, los van weefsel en bros is en hier en daar afbrokkelt, voorts op sommige plaatsen okergeel is gekleurd en zulk een hoogen warmtegraad heeft, dat wij er de hand niet op konden leggen, - verzamelt de inlander zwavel en soms wat aluin.

Op onze schreden terugkeerend, verraste ons in het smalle, westelijk gedeelte der Zandzee, wier vorm min of meer overeenkomt met dien van een peer en die een omvang van een paal of daaromtrent heeft, een menigte doode stronken van pandans wier wortels zoowel in de bedding als in de omwanding een steun vonden. Den snellen groei dezer plant en tevens het maagdelijke voorkomen (indien dit woord niet misplaatst is) der Zandzee in aanmerking nemend, kwam het ons voor, dat eerst kortelings de telaga verdampt was, en daarna de pandans, die ringsom op den kraterbodem verspreid staan, zich op hare bedding hadden overgeplant, maar welhaast door eene irruptie, die mogelijk vóór een jaar of daaromtrent plaats heeft gehad, met asch overdekt waren.... Stel u gerust, conjecturen zal ik verder niet maken.

Wij hadden thans onzen omgang in de Zandzee volbracht en stonden gereed den telagawand te beklimmen, toen een invallend denkbeeld ons naar de plaats van ons nachtverblijf terugkeeren deed. Töpffers woorden indachtig, waar hij over de opschriften (in zijne Voyages en zig-zag, naar ik meen) op de Alpen van zijn vaderland spreekt, verlangden ook wij eene herinnering van ons verblijf in den krater achter te laten. Wellicht zal de vijf- of zes voet hooge pyramide, die uit steenen en brokken der telaga-omwanding in het midden der Zandzee door ons gezamenlijk opgericht werd, den Europeeschen reiziger, die, na vele jaren misschien, in deze oorden den voet zet - gesteld dat geen omkeering ons Memento vernielt - den last der eenzaamheid minder drukkend doen zijn!

Met frissche krachten stegen wij voorts langs den wand der telaga, uit het diepst van den put, naar het kraterdal op. Ook dit wil ik trachten met enkele woorden te schetsen. Waar wij ook in den circus (naar ik meen het technische woord) den voet zetten, was de krakende bodem leiachtig bros. Enkele plekken slechts zijn veerkrachtig en week. De grauwe tint van de aardkorst, die hier en daar bruinachtig zwart of groenachtig geel is, stemt geheel overeen met de allerwege verspreide, onder de asch als bedolven en in groepen te samen gedrongen struiken van pandans.

Wij hadden dit gewas reeds op de Zandzee gezien, maar hier, in het kraterdal-zelf, was tusschen de overeindstaande stronken de bodem met varens bekleed, die door een aschlaag gestikt en ter neder geslagen waren; hun grijze en glanzende tint deed onwillekeurig aan ijzel denken. Een ander teeken van voormalig leven liet zich nergens in den krater bespeuren. Diepe, acht tot twaalf voet breede en bochtige voren, aan wier kanten de pandanskeletten het talrijkste waren, lieten echter vermoeden, dat na hevige buien het water zich in deze groeven verzamelt en, in hoe geringe mate dan ook, de levenskracht van den bodem weêr opwekt. Werkelijk vonden wij in dezen en genen een bruingekleurd vocht. - Aan deze, den bodem in alle richting snijdende groeven (ook de Telaga Ketjil wordt aan de westelijke en de oostelijke zijde door deze kanalen als 't ware verlengd) is het hoofdzakelijk te wijten, dat wij de middellijn van den circus, die overigens zeer ongelijk is en hier en daar zelfs tot heuveltjes oploopt, niet konden meten.

Behalve de Zandzee, treft men in dit gedeelte des kraters nog ééne groote uitdieping aan. Het is een ronde of, juister, cylindervormige ketel, ten Noorden der Zandzee en door een smalle strook gronds van deze gescheiden. De omtrek bedraagt ten naastenbij een vierhonderd pas. Denzelfden omvang schijnt de bodem te hebben, die, op het oog, een tachtig voet diep ligt en, heldergekleurd, zoowel als de wand, met rood, groen en geel overdekt is. Met deze bijzonderheid nemen wij van het westelijk kraterdal afscheid.

Klauteren wij nu tegen den dam, den diagonalen kratermuur, op en werpen wij, van de gekartelde kruin, een blik in het oostelijk deel van den krater. Slangsgewijs voortgaande, bereiken wij zonder veel moeite de hoogte, en merken, nederziend, op, dat de vóór ons liggende diepte, de eigenlijke vuur-

haard, den vorm van een trechter vertoont: aan den omtrek ovaal, loopt zij in het diepste gedeelte - noordoostelijk, niet ver van den ringmuur - als in één punt te samen. Zij heeft dus geen bodem, geen bodem van eenigen omvang althans. En terwijl de andere kraterhelft eene vlakte vertoont, van welke de bodem der Telaga Ketjil slechts eene kleine ruimte beslaat, is deze, wier omvang gering is, alleen en uitsluitend de bedding der vroegere Telaga Besar. Vroeger moet zij derhalve, tot op zekere hoogte, met water gevuld zijn geweest. - Voorts merken wij op, dat de rookende vuurkolk, die in het diepst van den trechter en een vijftig voet lager dan het westelijk kraterdal ligt, slechts van den kant kan worden bereikt waar de dwarsmuur op welken wij staan, zich zuidelijk aan den kratermuur aansluit. - Wij besluiten die glooiing te volgen. Een eindweegs gaande, maar weldra op handen en voeten, glijden wij over lapilli en zand langs de helling omlaag. Doch, te nauwernood tot een derde van de diepte gekomen, zien wij ons door de steilte, die meer en meer toeneemt, tot den terugtocht genoodzaakt. - Zonder touwen was het niet doenlijk verder te gaan: trouwens al waren wij tot in het diepst van den krater gedaald, vermoedelijk zou de verstikkende rook, waarin de vuurkolk gehuld is, ons geen uitzicht vergund hebben. - Hoe het zij, wij keerden mismoedig terug tot het punt waar wij den vorigen dag van den ringmuur in den krater waren gedaald. Hier echter sloegen wij thans ter rechterzij af. Wij gingen nu opwaarts en volgden den ringmuur, m.a.w. de bergrib, tot de kruin van den Biring, van welken ons een verkwikkende koelte, als wilde zij ons welkom heeten, tegenwoei. Weldra hadden wij den top, den schedel dezer hoogte bereikt. Een schedel noem ik die kruin en inderdaad, zoo komt het mij voor, is dit de rechte naam voor dit plekje, 'twelk, smal, gewelfd en als omgebogen, slechts met eenige glimmende struiken, die zijne kaalheid des te beter doen uitkomen, bedekt is. Op dit zonnige plekje genoten wij onze siesta, met den rug op den grond, tusschen de geurige heesters, en turend naar de Proteusgestalten der wolken. Lang duurde het, eer wij op den inval geraakten, een bad in de Kati te nemen (een der vier riviertjes die op den Kaaba ontspringen; de andere zijn de reeds genoemde Ajer Lang, die, niet ver van haren oorsprong, zich met de Klingi vereenigt; voorts de Ajer Poetih en de Djelatang, welke door de Redjang hunnen loop en in de Moesi,

zoo ik wel onderricht ben, een einde nemen). Lang duurde het, eer deze inval ons opjoeg. Ons over de helling van den Biring verspreidende, die, zooals het geheele gebergte, aan de westelijke zijde zachtglooiend en met bosschen bedekt is, verloren wij elkander een tijdlang uit het gezicht, tot een luid geroep ons allen deed toesnellen en tot onze teleurstelling bleek, dat de gelukkige vinder der bronnen slechts een poel had ontdekt. Hoe drabbig en vuil dit water ook was, bij gebreke van ander maakten wij er eenig gebruik van, en gingen daarna tot het kappen van het noodige hout voor de wachtvuren over. Nauw was die arbeid verricht en hadden wij ons bij de opgestapelde takken nedergezet, of de nevel waarmede het Indische landschap tot zonsondergang overdekt is, trok op, en voor onze oogen ontrolde zich, in het zachte licht van den avond, een grootsch panorama.

Aan de eene zijde gaapte de krater ons tegen, als op verwijderde posten aan den overkant van den ringmuur, ver in het Westen, bewaakt, ten Noorden door den conischen top van den Daoen en, meer naar het Oosten, door de hoogte op welke de stroom van Palembang ontspringt; ter slinke golfden de kruinen van het Redjangsche gebergte, overheerscht als het ware door den hoogen vulkaan, den majestueusen Dempo, welken de scheidende zon met een purperen mantel omhing. - Vóór ons daalt het gebergte glooiend neder en staren wij, in het verre verschiet, op een glanzende lichtstreep: de Indische zee. - ‘Ginds,’ fluistert een jong Benkoelees, - ‘ginds, langs den oever der zee, wuiven de palmen van Manna.’ ‘Ziet gij dat vierkante, glanzende vak: de Poeloubaai, en, meer naar het Westen, dat kalappabosch dáár: de Kota Benkoelen?’ - ‘Zie ik,’ verzucht hij, ‘de zee, dan is het alsof ik te huis ben!’ En terwijl wij de ‘stervende’ zon in gedachten vooruitsnellen, hullen wouden, bergen en zeeën zich in het floers van den nacht.

Mijne tochtgenooten waren inmiddels op zijde gegaan, om den berggeest, of liever, de déwa's een offer te brengen. In het schijnsel der maan, die hunne gestalten grillig verlicht, houden ze, in een kring bij elkander gezeten, hunne oogen op den priester gericht. Aan diens stem herkennen wij Tamat, het dorpshoofd van Apoor, die luidkeels de déwa's één voor één aanroept en bij elken dier namen een handvol rijst in den wind strooit. De bezwering schijnt weldra geëindigd; want

met vroolijk gedruisch vallen zij op het offermaal aan. Ik vlei mij hun hart te hebben gestolen door een jongen ‘onschuldigen’ haan, met hooggele pooten, en overigens vlekkeloos wit (volgens de hadat een waardig offer aan de déwa's). Vruchteloos echter beproef ik, hoe luid zij ook spreken, een woord te verstaan. De wind, die, met telkens heviger vlagen de wolken welke uit den krater omhoog stijgen, voortjaagt, onderschept het geluid hunner stem; en terwijl zich alles in den neveldamp hult, is het alsof de verschrompelde stammen, die bladerloos aan den kraterrand staan, huiveren en rillen. Valt er het schijnsel der maan op, dan is het alsof zij buigen en knikken, alsof zij fluisteren en wenken.....

Om mij te onttrekken aan die barre omgeving, sloot ik, mijne verbeelding bedwingend, de oogen. En sluimerend was het mij als vielen de sluiers waarmede de hemel bedekt was, en als drongen door het floers van den nacht reeds de kleuren van den dageraad heen. Opziende bespeurde ik eene hooge gestalte; gedragen door een glanzende wolk, kwam zij zwevende nader en liet, door een lichtkrans omstraald, zich aan den kraterrand neder. Het doorgroefd gelaat - eerbiedwekkend, ofschoon ietwat somber en stroef - was dat van een grijsaard, maar een grijsaard vol jeugdige kracht, zooals die oude en knoestige stammen, welke, bladerloos en met mossen behangen, zich fier blijven oprichten. Zijne kleeding was die van een radja. De hooggele slendang, zoowel als de hoofddoek, scheen geweven uit goud, en terwijl de eene hand een klewang omvatte, dien ten halve verbergend in het bonte gewaad, hield de opgeheven rechter een spiegel van glanzend staal, die beurtelings het beeld van den krater terugkaatste, en dat van een landschap met lachende sawahs en frissche, door wuivende bamboe belommerde beken. - Is dit, zoo vroeg ik mij af, het beeld der Indische, der inlandsche wereld, - dier wildernis, in welke te nauwernood de bijl aan de stammen gelegd en op het veld der beschaving een plek is ontgonnen, of een heir van vijandige krachten, die eensklaps en met onweêrstaanbaar geweld, gelijk het vuur dat de aarde doorwoelt, uit den grond als verrijzen, bedreigen het zaad dat de toekomst bevat; - waar het frissche groen van vermeerderde welvaart, van ontwikkeling, verlichting in de meeste gevallen als in de geboorte verstikt en vernield wordt; - waar de rijpende airen zoo zelden tot schoven worden samen-

gebonden; - waar alle vooruitgang een hersenschim schijnt? - Daar schoot met ruischenden wiekslag een arend omlaag en maakte aan mijn droomen een einde.

- Lachend riepen zij uit (mijne tochtgenooten bedoel ik), nog eer zij alle bijzonderheden der verschijning gehoord hadden: ‘de berggeest! - 't is ongetwijfeld de berggeest zelf geweest, dien ge zoo even gezien hebt, en lachend maakten wij ons tot den aftocht gereed, om, eer de nacht weder inviel, zoo mogelijk het Slangenmeer te bereiken.

A.W.P. VERKERK PISTORIUS.

Bibliographisch album.

De Oorlog van 1870. *Frankrijk en Duitschland. Onze verhouding tot beiden, door P. van Bemmelen*. (*Nijmegen*, 1870.)

Eerst onlangs kwam ons dit boekje, ten vorigen jare verschenen, in handen. Het bevat eene reeks van artikelen, naar aanleiding der jongste gebeurtenissen, door den schrijver in een weinig bekend dagblad geplaatst, en die thans met enkele nieuwe artikelen vermeerderd zijn. Het doel dat hij met deze uitgave voor oogen gehad heeft, deele hij zelf mede. Het is eene ‘herinnering aan niettwijfelachtige feiten,... waardering daarvan, vooral zedelijke waardering, ... bestrijding van velerlei onjuiste voorstellingen,..... protest tegen franschgezindheid van allerlei aard.’ Om ons een juist begrip van zijne bedoeling te geven, is zeker dat ‘protest’ tegen eene ‘gezindheid’ eene ongelukkige uitdrukking; misschien zullen wij echter leeren inzien wat de schrijver daarmede beoogt.

‘Waardering, vooral zedelijke waardering’ van het gebeurde: daartoe behoort eene onbevangenheid van oordeel, eene veelzijdige en op stellige gegevens gegronde kennis, zooals slechts weinigen de hunne kunnen noemen. Wij hebben hier, toch, te doen met de gebeurtenissen der allerlaatste jaren; de indrukken, die elke dag van het zoo even doorleefde tijdperk in overvloed met zich bragt, moeten behoorlijk gezift worden van overdrijving en vooroordeel; elk feit moet zeker gesteld zijn, eer het oordeel er over gevormd en uitgesproken worde; dat oordeel zal vrij moeten gehouden worden van sympathie of antipathie. Dat de Heer van Bemmelen zich in eene ‘waardering’ begeeft, in dezelfde bladzijden die hij uitdrukkelijk zegt ‘niet te wijden aan onderzoekingen omtrent de feiten,’ dunkt

ons dan ook voor het minst genomen voorbarig. Ten aanzien van ‘niet twijfelachtige feiten’ is zeker alle onderzoek overbodig: de schrijver blijft echter in gebreke, ons aan te toonen, waardoor dat criterium ten opzigte der door hem beschrevene verkregen is. Zoo volgt hij bij de uiteenzetting der oorzaken, die tot den tegenwoordigen oorlog geleid hebben, zonder het te vermelden, geheel de voorstelling die de Pruissische Regering daaraan gegeven heeft (zie o.a. blz. 61-65). Hij plaatst zijne lezers aldus voor feiten en voorstellingen, die eerst aan een nader onderzoek het regt konden ontleenen van als ‘niet-twijfelachtig’ te worden aangenomen. Hij vereenzelvigt ‘waardering’ en ‘voorstelling’, door niet de feiten voor zich zelve te laten spreken, in hun historisch verband, maar zijne opvatting en eene willekeurige groepering er voor in de plaats te stellen. Wij kunnen daarom geen vrede hebben met die handelwijze, omdat wij daardoor niet de minste zekerheid bekomen dat het gebeurde zich werkelijk zoo heeft toegedragen, terwijl reeds onze eigene herinnering zich tegen menige voorstelling verzet.

Met eenvoudig te beweren dat iets zóó is, en niet anders, geeft men wel blijk van eene groote mate van zelfvertrouwen, maar wordt de bewering zelve nog geen waarheid. Wij worden tot deze opmerking ook geleid door het artikel: ‘Wat vordert de Neutraliteit?’ waarin de schrijver eene vraag behandelt, die voor ons nog al van belang is. Daarin beweert hij o.a.: ‘Thans is Engeland weder bezig zijne neutraliteit ten gunste van Frankrijk te schenden.’ De Engelsche handel had nl. steenkolen verkocht aan de fransche Marine, en ‘de onzijdigheid vordert’ - zegt de Heer van Bemmelen - ‘dat aan geene der partijen eenige hulp worde verleend of beschikbaar gesteld.’ Zeer apodietisch, maar zeer onjuist! Met zoodanige uitspraak is het eigenlijke fond dier questie, de vraag wat oorlogscontrabande is, een der moeijelijkste volkenregtelijke vraagstukken, zelfs niet van ter zijde aangeraakt. Slechts tusschen enkele staten bestaan conventionele bepalingen met opzigt tot zekere artikelen; maar juist over de niet bepaald omschrevene loopt doorgaans in oorlogstijd het geschil. Van daar dat, bij elken nieuwen oorlog, de neutrale regeringen bekend maken wat zij als zoodanig aanmerken. Engeland heeft steenkolen nimmer voor contrabande gehouden, en Engeland niet alleen. Pruissen houdt ze er thans wel voor; daarentegen zag Pruissen in 1855 de wapenen, die het aan

Rusland toevoerde, niet daarvoor aan. Zoo verschilt de praktijk. Maar waar is nu het regt, dat in deze kan worden ingeroepen als *het* regt, op welks grond er sprake zou kunnen zijn van de schending van pligten?

Gaan wij van de neutralen over op de oorlogvoerenden, dan zal het niemand verwonderen, dat de Fransche Regering en de partij in Frankrijk die den oorlog aan Pruissen verklaard en daartoe geraden hebben, in de handen des Heeren van Bemmelen niet zacht behandeld worden. Wij maken hier met eene nieuwe eigenaardigheid van dit geschrift kennis. ‘De naaste strekking dier oorlogsverklaring - zegt de schrijver - is zelfverheffing van Frankrijk, door vernietiging of vernedering van zijn mededinger:..... die strekking is *zoo zedeloos, zoo laag mogelijk*.’ Slaan wij echter eenige bladzijden verder om, waar de schrijver den oorlog tusschen Pruissen en Oostenrijk bespreekt, dan lezen wij dat die oorlog gold ‘de bereiking van een *grootsch doel:* de verheffing van Pruissen als Duitsche en Europesche grootmagt.’ Als proeve van zedelijke waardering, zijn deze oordeelvellingen, met elkander in vergelijking gebragt, zeer opmerkelijk. In beide gevallen gold het de ‘vernietiging of vernedering’ van een staatkundigen mededinger; maar in één geval, gelijk wij nu zien, kan dit een grootsch doel, in een ander geval een zedeloos en laag doel zijn. Uit welke praemissen zulke uiteenloopende conclusiën volgen kunnen, wordt ons echter nergens geleerd; tenzij - wat niet onmogelijk is - het door den schrijver nieuw bijgevoegde artikel, getiteld: ‘Onze sympathiën,’ bestemd mogt zijn daaromtrent opheldering te geven.

De oorlog van 1870 wordt door den Heer v. Bemmelen met ‘de oorlogen van 1859 en 1866 benevens de Deensche en Krim-oorlogen’ vergeleken, en ‘in beweegredenen en strekking oneindig veel erger’ dan deze geoordeel. Wij kunnen ons hier bepalen tot de beide oorlogen, waarin Pruissen en Duitschland partij waren, om te doen zien hoe de schrijver tot de slotsom weet te geraken, dat in die gevallen ‘de aanval zoo niet goede beweegredenen, toch eene goede strekking had, of gewigtige eigene belangen eene worsteling te voorschijn riepen, die onontwijkbaar scheen als eene natuurnoodwendigheid.’ *En parenthèse* gezegd, schijnt de laatste omschrijving wel uit een Duitsch dagblad te zijn geknipt; zij doet altans onwillekeurig denken aan die taal-annexatie, waarvoor de aankon-

diger van Tellegen's rede in dit tijdschrift onlangs, blijkbaar niet ten onregte, waarschuwde.

Welk was nu, in den Deenschen oorlog, het onregt der tegenpartij van Duitschland? Hooren wij den Heer v. Bemmelen: ‘De Denen hadden zich schuldig gemaakt aan het *daniseren* van het Duitsche Sleeswijk, en aan het incorporeren, in strijd met de traktaten, van Sleeswijk in Denemarken. Volgens de algemeene en gegronde meening in Duitschland was verder niet de Deensche Koning, maar de Hertog van Augustenburg tot de erfopvolging geregtigd; terwijl bovenal, volgens de nieuwere begrippen van volksregt, de geheel Duitsche hertogdommen Holstein en Lauenburg geregtigd waren om niet meer tegen hun zin aan Denemarken vastgeklonken te zijn, maar hunne zelfstandigheid als Duitsche landen te erlangen. Aan de Duitsche zijde bestonden daarom goede gronden voor den oorlog.’ Laat ons vóór alles zien wat schrijvers ongunstig, wat zijn gunstig oordeel bepaalt. De Deuen waren schuldig, uithoofde van het vreedzaam streven om hun taal- en volkseigen uit te breiden, en omdat zij handelden in strijd met traktaten. Daarentegen waren Holstein en Lauenburg geregtigd, om, op grond van hun taal- en volkseigen, de bestaande traktaten te verbreken. Dezeltde handeling zou aldus, ‘zedelijk gewaardeerd’, schuldig bij den een, geregtvaardigd bij den ander zijn! Maar nu de feiten zelve. Krachtens welke traktaten was Sleeswijk niet een deel van Denemarken, maar een Duitsch land? Op die vraag komt alles aan: in plaats van ze te onderzoeken, hakt de schrijver maar den knoop door. Welnu, tegen zijne bewering stellen wij eene volstrekte ontkenning dat er één enkel traktaat bestaat, waaruit dit zou kunnen worden afgeleid. Het Londensche traktaat van 1852, waarbij Oostenrijk en Pruissen mede onderteekenaars waren, had integendeel de integriteit der Deensche Monarchie en de erfopvolging van het regerende stamhuis erkend. Het *daniseren* van het zoogenaamde Duitsche Sleeswijk moge voorts misschien niet geheel gestrookt hebben met zekere toezeggingen in de Proclamatie van den Deenschen Koning van Januarij 1852 aan zijn volk; internationale verbindtenissen, waarop zich Duitschland beroepen kon, bestonden ten deze evenmin. - Deze geheele periode wordt door den schrijver aldus besloten: ‘Toen Pruissen en Oostenrijk zich ook geheel Sleeswijk deden afstaan, handelden zij althans niet slechter dan de Denen, die

geheel Sleeswijk wilden behouden.' Er behoort eene eigenaardige uitlegkunde toe, om het behouden van hetgeen men bezit, op ééne lijn te stellen met het wegnemen van hetgeen men niet bezit. De conclusie past nog te minder op het voorafgaande, wijl het vast staat, dat Pruissen en Oostenrijk, in den Deenschen oorlog, niet in naam van Duitschland en voor Duitsche belangen streden, maar op eigen rekening en voor hunne eigene belangen; dat hunne handelwijze den weêrzin en de luidste protesten der openbare meening uitlokte; dat Pruissen, lijnregt in strijd met de 'gegronde meening in Duitschland', door zijne regtsgeleerden deed uitmaken dat niet de Hertog van Augustenburg, dat ook geen ander Duitsch vorst, maar alleen de Koning van Denemarken het regt van erfopvolging in Sleeswijk bezat; en dat dus alleen het veroveringsregt het bezit van dat land, niet aan Duitschland, maar aan Pruissen en Oostenrijk deed overgaan. Dit zijn de 'niet-twijfelachtige' feiten, waaraan het raadzaam mag geacht worden te herinneren, wanneer eene voorstelling als die welke wij bestrijden, ons voor historie wordt opgedischt.

Wij zijn van zelve den oorlog van 1866 genaderd. De schrijver komt daarbij tot de volgende verrassende ontdekkingen. 'Wel bezien - zegt hij - streed Oostenrijk in '66 niet voor een belang, maar voor een questie van ijdelheid.... Pruissen, daarentegen, streed voor een pruissisch nationaal en tevens voor een algemeen duitsch belang.' Wij meenden dat de questie, sedert jaren aldus gesteld, of Oostenrijk al dan niet deel van het Duitsche Bondgenootschap zou blijven uitmaken, reeds een vrij aanmerkelijk belang van Oostenrijk raakte. Maar bovendien lag in de regtstreeksche aanleiding tot den oorlog, het *condominium* in de Hertogdommen, een groot belang voor Oostenrijk opgesloten. Gaf Oostenrijk zijn regt op, dan vestigde Pruissen zijn maritiem overwigt aan de Noorden Oostzeeën, zette het den voet op de Hanzesteden, trok het aan zich de geheele commerciele leiding van Duitschland. Meer nog; met Sleeswijk-Holstein aan Pruissen prijs te geven, ware een gevaarlijk precedent gesteld, het doodvonnis uitgesproken over de kleinere staten van Duitschland, die Oostenrijk's voornaamste kracht in het Bondgenootschap uitmaakten. Redenen te over, dunkt ons, om te verklaren waarom Oostenrijk, daartoe door Pruissen gedwongen, voor den oorlog van '66 niet is teruggedeinsd.

Vermakelijk is de wijze waarop de schrijver de meening tracht ingang te doen vinden, dat Pruissen Oostenrijk niet tot dien oorlog gedwongen heeft. ‘Oostenrijk’ - beweert hij - ‘heeft, toen de spanning groot was geworden, niets beproefd om den vrede te bewaren. Zelfs deed Oostenrijk de eerste openlijke toerustigen tot oorlog, en drong daardoor Pruissen om dit ook te doen.’ Arm Pruissen! Maar gelukkig, dat gij een verdediger gevonden hebt, die thans nog in vollen ernst de argumenten voor u aanvoert, die in de benardste oogenblikken der hevige debatten van '66 aan de pen uwer ten krijg toegeruste staatslieden ontsnapten. - ‘Het is waar’ - zegt de Heer van Bemmelen - ‘Pruissen had zich vooraf in stilte voorbereid... het had opofferingen van Oostenrijk gevergd, en het Oostenrijk lastig gemaakt. Oostenrijk had niets van dit alles gedaan. Doch waarom? Omdat Pruissen *vooruitstreefde*, terwijl... Oostenrijk slechts het statu quo wenschte te behouden.’ De schrijver schijnt hier het tegendeel te willen aantoonen van hetgeen hij voorgeeft. Maar, bepalen wij ons bij hetgeen hij zegt: dan treffen wij de bewering aan, dat Pruissen van Oostenrijk opofferingen vergde, omdat Pruissen vooruitstreefde. Wij hebben hier dus met eene soort van regtvaardiging van de oorlogstoerustingen van de pruissische zijde te doen. Zien wij nu wat de ‘niet-twijfelachtige’ feiten leeren, dan vinden wij, van het vredesverdrag met Denemarken af tot op het uitbreken van den oorlog van 1866, een doorloopend geschil over het bezit van Sleeswijk en Holstein. Aangezien Oostenrijk zich aan zoo ver afgelegen gewesten toch niet kon laten gelegen liggen, moest het - zoo redeneerde von Bismarck - zijne regten maar aan Pruissen afstaan. De oorlogzuchtige gezindheid, welke Pruissen daarbij bezielde, is overtuigend gebleken, behalve uit andere omstandigheden, uit het aanvallend verbond met Italië tegen Oostenrijk, 't welk Pruissen reeds in Augustus 1865 op het touw zette, om het in Februarij '66 te hervatten. Met behulp van Italië, ging Pruissen zijne oogmerken tegen Oostenrijk doordrijven, en onder die oogmerken bekleedde het onverdeeld bezit van Holstein en Sleeswijk (Kiel als oorlogshaven niet te vergeten) eene eerste plaats. Kon die begeelijkheid welligt voor eene ‘goede strekking’ gelden? Was het bezit der Deensche Hertogdommen onontbeerlijk voor Pruissen's ‘vooruitstreven’ in gezonden zin, of misschien eene ‘onontwijkbar natuurnoodwendig-

heid'? - Wij weten zeer wel, dat Pruissen ter elfder ure ook met een ontwerp-herziening der Bondsconstitutie voor den dag kwam. Maar wij weten ook dat dit punt eene meer dan bescheidene plaats in de uitingen der Pruissische Reegering besloeg, die daaromtrent den eenen dag predikte wat zij op een anderen verloochende. Wij weten ook, dat von Bismarck, de ziel der Pruissische staatkunde, tot den Hertog de Gramont in die dagen openlijk zeide, wat sedert jaren de geheime drijfveer dezer staatkunde was: 'la Prusse prétend avoir la suprématie en Allemagne, et elle l'aura de gré ou de force.' Dat was zeker een 'vooruitstreven,' tot welks regtvaardiging het Pruissisch gouvernement zijne *providentiele missic* van de daken deed verkondigen, dat echter met 'veroveringszucht' en 'zucht tot vernietiging van een mededinger' eene merkwaardige overeenkomst had. Wij blijven dan ook betwijfelen of zoodanig vooruitstreven den toets der 'zedelijke waardering' kan doorstaan. De Heer van Bemmelen stelt Pruissen's handelwijze op rekening van een algemeen Duitsch belang; maar de geschiedenis neemt op haar beurt de vrijheid daartegen te protesteren. Tegen die zoogenaamd 'nationale' staatkunde, toch, was in de jaren die den oorlog voorafgingen, niet slechts geheel Purissen, maar geheel Duitschland met weêrzin vervuld. Gouvernementen noch volkspartij zagen in eene rigting die magt boven regt stelde, de bevrediging van nationale belangen. Algemeen was in Duitschland en Europa de verontwaardiging over het denkbeeld van een broederoorlog, zoolang de staatkunde, die dezen ontbranden deed, nog niet door het succès was bekroond. Laat dat *succès* nu de Duitschers benevelen! Maar houden wij ons oordeel vrij.

Hoe de Heer van Bemmelen over de houding van Frankrijk bij het uitbreken van den oorlog van 1870 denkt, hebben wij reeds gezien. Des te noodiger is het nu de gronden na te gaan, waarop hij beweert dat Pruissen dien oorlog niet gewild, noch gewenscht heeft. '*Toen* de Noord-Duitsche Bond gesticht en Pruissen aanzienlijk vergroot was' - zegt hij - 'was het een onverantwoordelijk waagstuk deze pas verkregene resultaten door een oorlog met den magtigen nabuur in gevaar te brengen... De buitenlandsche staatkunde van Pruissen na '66 bevat geene aanwijzing dat men den oorlog wenschte. Integendeel, de houding van Pruissen tegenover Franrijk in '67 teekende eene vredelievende gezindheid.'

Aan dezen bewijsgang ontbreekt slechts het noodzakelijk verband. Ja, Pruissen had in 1867 behoefte aan vrede, en aan zijne vredelievende gezindheid tijdens de Luxemburgsche questie twijfelt te minder al wie weet dat het toenmaals van de houding der Zuid-Duitsche Staten in 't geheel niet zeker was. Bewijst dit echter iets omtrent Pruissen's gezindheid drie jaren later? ‘De consolidatie van den Noord-Duitschen Bond vorderde goed’ - zegt de schrijver - ‘en een oorlog was voor de uit den wegruiming van binnenlandsche moeijelijkheden niet wenschelijk.’ Deze beschouwing, strikt tot Noord-Duitschland beperkt, zou tot zekere hoogte te verdedigen zijn. Met het groote vraagstuk echter, dat sedert de vorming van den Noord-Duitschen Bond op het practisch terrein was getreden, de vraag der Duitsche éenheid onder Pruissen's suprematie, was het anders gesteld. In weêrwil van den nadruk die van verschillende zijden op dat werk gelegd werd, vorderde dit al zeer slecht, en gaf de vredestoestand van 1867-70 vrij spel aan alle zoogenaamde particularistische neigingen. Op den tegenstand der meerderheid van de staten en bevolkingen in Zuid-Duitschland leden alle pogingen, door of met behulp van Pruissen beproefd, schipbreuk; en het werk der nationale hereeniging geraakte in den meest bedenkelijken stilstand. Hooren wij, hoe de voorstanders der Duitsche éénheid ten laatste al hunne illusiën, in 1867 opgewekt, begonnen te laten varen. Het hoofdorgaan der nationaal-liberalen, de *National-Zeitung*, die zich tot dusver door geen misstap der Pruissische Regering in haar geloof aan Pruissen's Duitsche roeping had laten storen, eindigde met in '69 de schuld van het niet vervullen dier roeping te wijten aan de anti-liberale rigting van het gouvernement. De *Kölnische Zeitung* was in haar overzigt over de gebeurtenissen van 1866 en '67 nog tevreden en hoopvol; toen was ook bij haar alles couleur de rose. Bij hare beschouwingen over 1868 en '69, daarentegen, was zij reeds ontmoedigd en neêrgeslagen, sprak zij van een centraliserend absolutisme en algemeene ontevredenheid. Zij had gemeend reeds op twee plaatsen bruggen over de Main te zien geslagen: thans kwam zij tot de overtuiging, dat op beide plaatsen de bruggen weêr waren ingestort. De *Allgemeine Zeitung* sprak eveneens van den gevaarlijken stilstand, en daardoor achteruitgang, in het nationale werk. En toen de *Kölnische Zeitung* op het laatst van '69 hare kolommen opende voor eene opzettelijke be-

schouwing omtrent de mogelijkheid der hereeniging van Duitschland, kwam zij tot de weinig bevredigende slotsom, dat de sociale afscheiding tusschen Noord en Zuid nog voor zeer langen tijd der politieke éénheid in den weg zou staan, *indien geene geweldige gebeurtenissen tusschen beide kwamen*. Wij kunnen dit thema hier niet verder uitwerken; maar dit weinige kan ons reeds de grondstof leveren voor ons oordeel, hoe de Pruissische Regering, met het oog op de vereeniging met het Zuiden, over de mogelijkheid van een buitenlandschen oorlog denken moest. Toen Frankrijk dien oorlog verklaarde, in plaats van hem uit te lokken, beging het de van zijn standpunt onvergeeflijke fout van Pruissen in de voordeeligste positie te stellen, die het tegenover de Zuid-Duitsche gouvernementen en bevolkingen slechts verlangen kon. Pruissen kon een oorlog, door Frankrijk verklaard, met gerustheid zien aankomen, en was er dan ook ten volle op voorbereid. Het moest dien oorlog wenschen, om niet alleen verderen achteruitgang in het nationale éénheidswerk te voorkomen, maar om met der daad den Noord-Duitschen Bond te kunnen uitstrekken tot het Zuiden. Het Pruissisch gouvernement heeft zeker niet regtstreeks aanleiding tot den oorlog van 1870 gegeven; maar, afgescheiden van al het vroeger gebeurde, kan van zijne handelingen op dat tijdstip gezegd worden wat onze schrijver als een verwijt tegen Oostenrijk in '66 gelden doet: ‘Het is in geenen deele meer dan zijn tegenstander voor den krijg teruggedeinsd; het heeft, toen de spanning groot was geworden, niets beproefd om den vrede te bewaren.’

En nu de redenen waarom Nederland vrees voor Frankrijk, gerustheid omtrent Duitschland moet koesteren. Onder de eerste bekleedt eene voorname plaats hetgeen de schrijver meent, dat tot de ‘vruchten des oorlogs voor Frankrijk’ zou behoord hebben, indien dit rijk had gezegevierd. ‘Twee plannen’ - zegt hij - ‘stonden den Keizer voor oogen toen hij tot den oorlog besloot, een tot verzwakking van Duitschland, een tot uitbreiding van Frankrijk. Het laatste zou bestaan in 1°. het verkrijgen van de Rijngrens, 2°. van Luxemburg, 3°. van België, 4°. (wij halen woordelijk aan) van de Nederlandsche provinciën Zeeland, Noord-Braband en Limburg, benevens Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland tot aan den Rijn, met de steden Nijmegen, Tiel, Gorkum en Gouda, Dordrecht, Schiedam en Delft, Rotterdam en den Haag, benevens Utrecht en

Leyden, met bijna de halve bevolking van Nederland.' Wij moeten erkennen, dat deze onthulling van Frankrijk's geheime plannen ons vaderlandsch gemoed diep geschokt heeft. *Geheime* plannen moeten het geeweest zijn, want, zoover althans onze bescheiden kennis reikt, was daarvan nooit taal of teeken vernomen. Wel heeft de Heer van Bemmelen op eene andere plaats van zijn geschrift ons de voor Frankrijk meest bezwarende lezing gegeven van de laatste onthullingen, 'die over Napoleon's buitenlandsche staaktunde zulk een verrassend licht verspreid hebben', en kan ook daaruit geene enkele verontrustende gevolgtrekking voor Nederland afgeleid worden. Maar, het plan tot annexatie van 'bijna onze halve bevolking' door Frankrijk was daarom zeker te gevaarlijker, wijl het zulk een diep geheim gebleven was. Alsof dit nog niet genoeg ware, zien wij ons elders zelfs met eene geheele inlijving bedreigd: want 'het Bonapartistisch Frankrijk meent dat wij.... altijd nog een natuurlijk en regtmatig erfdeel van Frankrijk zijn'! Zietdaar toch meer dan voldoende om aan alle 'gerustheid ten aanzien van Frankrijk' voor goed een einde te maken. Het hart bonst in ons bij het vernemen van zoo schandelijke plannen; wij trekken het zwaard reeds ter halverwege uit de schede, om tegen de eervergeten belagers onzer vrijheid pal te staan. Maar gelukkig paren wij, Nederlanders, kalmte bij onze vaderlandsliefde, en vragen wij ons eerst nog eens af, of dat alles werkelijk zoo is, als het ons daar wordt voorgesteld. En die vraag blijkt niet overbodig. Want het plan door den Heer van Bemmelen uitgedacht, bestaat slechts in zijne verbeelding; het gevaar, dat ons bedreigen zou, het is eene ijdele hersenschim. Wat ons voor historie toegediend wordt, is niets dan - eene fictie.

Bij de redenen tot geruststelling ten aanzien van Duitschland doet de schrijver, teregt naar ons inzien, het groote verschil uitkomen, 't welk tusschen de aanexatie van Duitsche landen en de annexatie van Nederland bestaan zou. 'Van ernstige en der zake kundige Duitschers' - zegt hij - 'zal men geene annexatieplannen ten onzen aanzien vernemen', hetgeen met eene aanhaling uit de *Kölnische Zeitung* bevestigd wordt. Wij willen daar vrede meê nemen, al begrijpen wij niet, waarom hier aan ernstige Duitschers het woord gegund wordt, terwijl eene soortgelijke verzekering van Réville ten opzigte van Frankrijk in twijfel wordt getrokken. Wanneer wij

echter de zaak uit een ruimer oogpunt beschouwen dan dat eener dadelijke bedreiging, dan wordt het bezwaarlijk in de gerustheid te deelen, die den schrijver bezielt. Zijne bestrijding van de meening dat Duitschland een gevaarlijk militair overwigt in Europa verkrijgt, berust op deels eenzijdige, deels onjuiste voorstellingen. Zoo wordt, bij eene vergelijking der strijdkrachten van Duitschland met die van Frankrijk, het cijfer der eerste door hem veel te laag opgegeven. Wat zal de schrijver thans wel zeggen bij het herlezen van hetgeen hij op 23 Augustus des vorigen jaars schreef: ‘de Pruissische militaire inrigting is weinig bruikbaar voor lange en verre militaire expeditiën,.... voor het maken en behouden van veroveringen’! Maar zijne geheele tegenstelling van het tegenwoordige Duitschland tegenover het ééne en ondeelbare Frankrijk, gaat mank aan het euvel, waaraan menige voorstelling van de Duitsche toestanden bij ons lijdt. Men toont aan dat Duitschland als Bondgenootschap nog ver is van één Rijk te zijn, en meent daarmede alles gezegd te hebben, om uit te maken dat het ‘op verre na niet hetzelfde gewigt,’ als andere groote mogendheden, ‘in de Europesche schaal’ zou kunnen leggen. Welke is dan, in zijne verhouding tot het buitenland, de tegenwoordige staat van het Duitsche Bondgenootschap?

In de eerste plaats, is de leiding zijner buitenlandsche betrekkingen bij de staatsregeling in handen van Pruissen gesteld, één en onverdeeld, als in den meest gecentraliseerden der beschaafde staten. Deze en de militaire leiding van Duitschland waren de twee hoofdpunten, die Pruissen bij het najagen der suprematie getracht heeft te bereiken. Ook in dit tweede opzigt is Pruissen onbeperkt gebieder. Militaire organisatie en wetgeving van Pruissen zijn over het Bondgenootschap uitgestrekt. De souverein van Pruissen is opperbevelhebber van het leger, waarvan de uitgaven zijn vastgesteld bij de Bondsconstitutie, en daardoor aan alle contrôle van den Rijksdag ontsnappen. En niet alleen dit; de opperbevelhebber van dat door getalsterkte en inrigting magtigste der tegenwoordige Europesche legers kan ook onbeperkt over die krachten beschikken. Hij heeft het regt van oorlog en vrede. De gelden om den oorlog te voeren, kunnen hem niet geweigerd worden, want die zijn bij de Bondsconstitutie vastgesteld. In waarlijk constitutionele landen weegt de verantwoordelijkheid der Regering tegen het regt van oorlogsverklaring van den Souverein op: in den Duitschen Bond is dit niet

zoo. Daar is geen bondsministerie, dat verantwoordelijk is, en b.v. voor het feit zijner medewerking tot eene oorlogsverklaring door een votum van den Rijksdag zou kunnen getroffen worden. De Voorzitter-Keizer van den bond doet, in dit voor de betrekkingen met het buitenland meest aangelegen onderwerp, wat zijn hoofd oordeelt en zijne hand vindt om te doen, en er is in het geheele Bondgenootschap geen regerend of vertegenwoordigend ligchaam dat op het regt zelfs van vertoog daartegen aanspraak zou kunnen maken!

Men ziet dus, dat, onder den schijn van Bondsstaats-vormen, Duitschland, en Pruissen als hoofd van Duitschland, sterker staat tegenover het buitenland dan eenige andere groote mogendheid. De invloed, dien zulk een Rijk, in het midden van ons werelddeel gelegen, op de hem omringende staten moet uitoefenen, is onmetelijk groot. Reeds heeft zijn voorbeeld gestrekt om overal elders het krijgswezen als de hoogste staatszorg te doen voorkomen, in strijd met alle begrippen van vooruitgang onzer eeuw. En ook in andere opzigten zal het weldra voelbaar worden, dat in het hart van Europa zich eene monarchie gevestigd heeft, wier hoofdelementen het militarisme en het persoonlijk gouvernement zijn. Vergete men toch niet, welke achting men ook aan de Duitsche natie moge toedragen, dat bij een autoriteitstaat als Pruissen is, en als Duitschland naar zijn evenbeeld wordt, men niet met het volk te doen heeft, maar enkel met eene niet-verantwoordelijke regering. Het zal thans te bezien staan of dat gouvernement, dat, door in strijd met den wettig geopenbaarden volkswil te regeren, zijne voornaamste politieke zoowel als militaire overwinningen behaald heeft, geneigd zal zijn elders te eerbiedigen, wat aan zijne grondbeginselen afbreuk zou kunnen doen.

Wij nemen hiermede afscheid van den door zijne bewondering voor het ideale Duitschland en de ideale Duitschers benevelden Heer van Bemmelen. Wij betreuren het, dat zijn oordeel niet onbevangen, zijn onderzoek eenzijdig was. Daardoor is hij er toe gekomen, terwijl hij ‘onjuiste voorstellingen’ bestrijden wilde, eene reeks van nieuwe onjuistheden in het licht te geven. Hij meende te ‘protesteren tegen franschgezindheid’, doch getuigde daarmede slechts van eigene overdrevene duitschgezindheid.

M.v.D.

De expeditie naar de Kust van Cuinea in het jaar 1869, *door F.A. van Braam Houckgeest*, 1ste *Luitenant bij het Korps mariniers. Met een kaart. Nieuwe Diep, L.A. Laurey*. 1870.

Onder den bovenstaanden titel is onlangs een werkje verschenen, dat een eenvoudig verhaal bevat van de gebeurtenissen, die in het einde van het vorige en in het begin van dit jaar op de Kust van Guinea plaats grepen, om de bewoners van Commendah te straffen voor den hoon, dien zij de Nederlandsche vlag hadden aangedaan bij de stranding eener sloep van Z.M. stoomschip 'Amstel,' op den 26sten Mei 1869. De harde gevangenschap, die de luitenant ter zee F. Zegers Veeckens en zijn sloepsvolk moesten ondergaan, was hier te lande met ontzetting vernomen, en luide werd op de bestraffing van de bewerkers daarvan aangedrongen.

Z.M. stoomschip 'Vice-Admiraal Koopman,' onder bevel van den kapitein-luitenant ter zee B.D. van Trojen, werd naar de Kust van Guinea gezonden, ten einde krachtdadig mede te werken, om op de spoedigste en meest afdoende wijze het Nederlandsch gezag te bevestigen, 'en daarbij in het oog te houden, dat het de roeping der zeemacht is, om Commendah voor den hoon en de mishandeling, onzen wapenbroeders aangedaan, op gevoelige en indrukwekkende wijze te bestraffen'[1].

Den 14den Augustus 1869 uit Nederland vertrokken, ankerde 'de Koopman' den 17den September daaraanvolgende reeds op Elmina's reede.

Oogenschijnlijk zal het eenige bevreemding verwekken, dat er bijna twee maanden verliepen, eer onze zeemacht aanvallend te werk ging. De S. van het bovenaangehaalde werkje laat ons daaromtrent in het onzekere; doch bescheiden, die ons welwillend ter inzage zijn verstrekt, hebben ons doen zien, dat de commissaris der Nederlandsche regeering ter Kuste van Guinea, in het belang zijner bemoeiingen in de Fantijnsche geschillen en in het vooruitzicht van eenige handelingen der Ashantijnen tegen de Fantijnen, in het

1 Zoo luidde de instructie van den kommandant van 'de Koopman.'

gebied van Commendah, het toen nog niet raadzaam achtte om tot den aanval over te gaan.

In November liet de stand der zaken eindelijk toe, om met het bestraffen van de Commendah's te beginnen. De eigenlijke expeditie nam alzoo een aanvang.

Men stelle zich nu niet voor, dat er bij zulk eene expeditie sprake is van groote veldslagen of bloedige slagvelden. Deze komen bij de kleine oorlogen, die wij in onze Koloniën ondernemen, nimmer voor. Maar geloof daarom niet, dat er van onze matrozen en soldaten bij zulke gelegenheden minder gevergd wordt. Het tegendeel is waar. Een handjevol manschappen moet strijd voeren tegen een talrijken, meestal onzichtbaren vijand; tegen klimaat en ziekte, tegen ontbering en vermoeiienis.

In de voor den Europeaan nauwelijks toegankelijke bosschen, waar het dikke struikgewas langs de smalle voetpaden, zulk een geschikte hinderlaag voor den vijand aanbiedt, moet hij worden opgespoord. Aan terugtrekken valt bijna niet te denken. Overwint de vijand, dan weet hij, die alle boschpaden kent, ook den terugtocht af te snijden. Gesneuvelden en gekwetsten moeten worden medegevoerd, want op kwartier is bij een vijand niet te rekenen. Zelfs de gesneuvelden worden niet ontzien.

Onze troepen zijn echter al die zwarigheden te boven gekomen. Zulke wapenfeiten mogen minder schitterend, minder indrukwekkend zijn dan die, waarvan wij thans dagelijks lezen, zij vereischen echter eene niet mindere plichtsbetrachting en eene ijzeren volharding.

Eere daarom aan allen, die tot het welslagen dier onderneming hebben medegewerkt.

Wij willen thans het verslag van den S. over de expeditie volgen, waarbij wij niet kunnen nalaten eenige teleurstelling te betuigen wegens het verzwijgen van de namen van hen, die, hetzij door hunne daden, hetzij door hunnen werkkring, tot vermelding in aanmerking kwamen. Het overigens goed geschrevene werkje is daardoor minder volledig dan wenschelijk was. Wat de S. tot het verzwijgen dier namen bewogen heeft, is moeielijk te gissen, daar hij toch op blz. 3 aanhaalt, dat de Staats-Courant de daarop betrekking hebbende rapporten heeft meêgedeeld, en daarin zijn toch alle namen vermeld.

En thans, *en route*.

Eerst schetst de S. ons de redenen, die aanleiding tot de expeditie gaven. Wij kunnen daarbij geenszins zijne meening deelen, dat met eenigen grond betwijfeld kan worden of de Engelsche commissarissen Commendah in den vorm aan de onzen hebben overgegeven. Het traktaat van den 5^{den} Maart 1867 gaf toch den termijn aan, waarop de verwisseling van grondgebied moest plaats hebben. Maar al ware dit niet het geval, dan zoude het toch ondenkbaar geweest zijn Commendah niet onder ons gebied op te nemen, daar anders het geheele ingevoerde belastingstelsel zonder waarde zoude zijn. De oorzaak ligt alleen bij de gevolmachtigden, die het traktaat hebben gesloten en die in de verste verte niet op den tegenstand der bevolking hebben gerekend, of die anders zoo luttel geteld hebben, dat daarover niets in het traktaat is opgenomen.

Of de Commendahs in hun recht waren, zullen wij hier niet onderzoeken; het doet niets ter zake, maar dat zij niet gaarne onderdanen werden van een Gouvernement, dat de wreede handelingen van de Ashantijnen toeliet op zijn grondgebied (lees blz. 60 van het werkje), laat zich licht verklaren.

Den 10^{den} November 1869 rukte de landingsdivisie, onder bevel van den luitenant ter zee 1ste klasse P. ten Bosch, op naar Ampenie, alwaar, zonder den vijand ontmoet te hebben, het bivak werd opgeslagen onder den lommer van de klapperboomen.

Den volgenden morgen wordt langs den moeielijken strandweg - behoorlijke wegen behooren daar nog steeds tot de vrome wenschen - naar Commany opgerukt. De eerste schoten vallen! Commany is ons!

Commendah, het krom, dat het grootste aandeel had aan de gebeurtenissen, die tot deze expeditie aanleiding gaven, wordt thans beschoten en daarna genomen. Neêrland's driekleur wappert weder op de ruïnes van het vroegere Engelsche fort. In groote overhaasting is de vijand teruggetrokken, doch hij hield zich verscholen in het struikgewas en nestelde zich later weder in het krom.

Patrouilles, die het krom doortrekken, worden door geweervuur ontvangen. Eenmaal zelfs zoo goed, dat de koning van Eguaffo, onze trouwe bondgenoot, met zijne volgelingen in overhaasting terug moest trekken; doch de bootsman van Leeuwen, chef eener patrouille, hield moedig stand, posteerde zich met de zijnen in

een der huizen en drong, evenwel niet zonder verlies van onze zijde, den vijand terug. Luitenant ter zee Quispel, met een peloton matrozen, en luitenant Joost, met een sectie Afrikanen, snelden ter hulp; hevig is het vijandelijk vuur, maar Quispel dringt steeds voorwaarts met zijne manschappen; de sectie van Joost weifelt een oogenblik - volgens het officieel rapport, de schrijver deelt ons dat niet mede - maar aangemoedigd door het voorbeeld van Joost en anderen, is die weifeling van korten duur; overal wordt de vijand op de vlucht gedreven. Het bivak werd nu betrokken, en even spoedig in voldoende staat van tegenweer gebracht. Janmaat, gewoon om aan boord de handen uit de mouw te steken, toonde ook aan wal voor vele diensten geschikt te zijn. In een paar dagen waren in die verschanste stelling kasernes, ambulance, keuken, enz., opgericht en dank zij de uitmuntende zorg van den kommandant der zeemacht, ontbrak er nagenoeg niets. ‘Voor alles was gezorgd; aan niets was gebrek’[1]. Zonder verlies was ons succes te Commendah niet verkregen. Zeven manschappen waren buiten gevecht gesteld. Was het wonder, dat de dappere bevelhebber der landingsdivisie zijn rapport eindigde met: ‘officieren wedijveren in het met ijver en beleid volbrengen van de opgedragen, dikwerf zeer vermoeiende en moeielijke diensten. Den manschappen was over 't algemeen nimmer iets te veel, niettegenstaande zooveel van hen is moeten gevergd worden’[2].

Weder brak een maand van schijnbare rust aan. Wel werden dagelijks verkenningen gedaan en Commendah zooveel mogelijk verwoest, maar tot een treffen kwam het niet. De reden daarvan moet gezocht worden in het stelsel van oorlogvoeren, dat door den kapitein-luitenant ter zee van Trojen was aangenomen, en andere oorzaken, die de uitvoering van een nieuwen tocht vertraagden.

Ziende de groote bezwaren, die er aan een eenigszins permanente vestiging te Commendah waren verbonden, besloot hij, in overleg met den commissaris der Nederlandsche regeering ter Kust van Guinea, stelselmatig de vijandelijke krommen te verwoesten en de kust aldaar te blokkeeren.

Daar toch uit alles bleek, dat vooreerst aan geene onderworping

1 Rapport van den luit. t.z.P. ten Bosch.
2 Als boven.

der Commendah's gedacht kon worden, zoo moest worden gezorgd, dat zij zich niet in hun vroegere strandkrommen vestigden, om in het vervolg niet weder de gemeenschap tusschen onze posten te stremmen.

Den 9^{den} December was bestemd om Anoema Atjenim te bemachtigen. Met het aanbreken van den dag ging men langs den weg, waarvan men bij elke verkenning een gedeelte had gekapt, naar dat krom. Daar waren de gevangenen van ‘de Amstel’ na het ongeval heengevoerd

Hevig wordt er gestreden; maar moedig wordt voorwaarts gestormd. Hudig, Veeckens, Joost, van Braam Houckgeest, Petter, Dubbeld, de Bazel en vele anderen hebben gelegenheid zich te onderscheiden. Anoema Atjenim is veroverd, en weldra teekende een dikke rookkolom zich in de lucht, om te toonen, dat de Nederlandsche zeemacht den hoon had uitgewischt, die hare wapenbroeders daar was aangedaan.

Moge het diep te betreuren zijn, dat men tot zulke middelen zijn toevlucht moet nemen, om de bevolking te straffen, het is de eenige wijze, waarin men in dergelijke oorlogen kans van slagen heeft. Wederom kostte die dag ons zeven gekwetsten.

De verwoesting van Kwassiekrom, eene plaats, waar de Commendah's zich onoverwinbaar achtten en welke zij vermeenden dat voor de Europeanen ongenaakbaar werd, was nu door den kommandant der zeemacht besloten. Het was een stoute tocht. Niemand ontveinsde zich de moeielijkheid daarvan. In de dikke wildernissen van Afrika's Westkust, op de plaats, waarvan de vijand in den krijgszang riep: ‘al waart ge met duizend negers en duizend blanken, ge komt niet te Kwassiekrom’, zoude ook het Nederlandsche krijgslied schallen; het ‘leve de Koning’ zoude ook daar klinken.

Vele voorzieningen waren voor den tocht benoodigd; de ligging der plaats, de sterkte des vijands, niets was de onzen met zekerheid bekend. Alles, zelfs water, moest medegevoerd worden. Dit in aanmerking genomen, oordeelde een ieder, dat er te veel moeielijkheden aan dien tocht verbonden waren; dat de onderneming te gewaagd was. Van Trojen, hoewel ten volle de bezwaren, die zich konden voordoen, erkennende, had echter reeds zijn besluit genomen. Hij stond geheel alleen in zijn gevoelen. Hij wist, dat hij

veel op het spel zette; maar de troepen, waarover hij te beschikken had, waren zoo goed gevormd, de bevelhebber der landingsdivisie muntte uit door zulk een bedaarden moed, door zulk een kalm beleid, dat hij hun gerust de moeielijke taak der verovering van Kwassiekrom kon opdragen. Zoo Kwassiekrom viel, dan was de vijand getoond, dat hij zelfs in de bosschen, dit voor hem zeer gunstige terrein, voor onze wapenen bukken moest. Dit deed van Trojen bevelen, dat Kwassiekrom genomen *moest* worden, waardoor hij de geheele verantwoording van dat feit op zich nam.

Is zulk eene verantwoording, wanneer iedereen eenstemmig denkt, in oorlogstijd reeds groot, zooveel te grooter wordt zij, wanneer men in zijne denkbeelden geheel alleen staat. Eere daarom aan dien dapperen bevelhebber. Aan hem dankt de zeemacht eene schoone bladzijde in hare geschiedrollen. Waarom de S. ons daarvan niet met een enkel woord melding maakt, valt mede moeielijk te gissen.

We willen de lezers dezer recensie niet lastig vallen met hun een uittreksel uit de beschrijving van dien stouten tocht te geven. Men leze ze uit het bovenaangehaalde werkje en vergelijke er tevens de officieele rapporten van den luitenant ter zee ten Bosch bij, die ons door de dagbladen zijn medegedeeld.

Zwaar was er gestreden. 4 dooden en 32 gekwetsten zijn sprekende bewijzen van de belangrijkheid van het gevecht en van de wanhoop, waarmede de Commendah's hunne schuilplaats verdedigden.

Ook Kwassiekrom heeft opgehouden te bestaan, de Commendah's zijn naar elders moeten vluchten. Zwaar waren zij getuchtigd.

Hebben wij, bij de vluchtige beschouwing, die wij van het werkje van onzen geachten wapenbroeder gaven, gemeend hier en daar onze zienswijze te moeten mededeelen, wij kunnen hem den lof niet onthouden, dat hij het publiek zeer spoedig met de gebeurtenissen, die hij bijwoonde, heeft bekend gemaakt. Wij hopen dat dit voorbeeld navolging zal vinden. Vele daden onzer marine blijven onbekend, en toch vele malen worden haar zulke zware diensten opgelegd! Het werkje is daarbij in levendigen, onderhoudenden stijl geschreven; wij bevelen de lezing er van aan een ieder aan.

De aanhangsels over de indeeling, de oefening der troepen, kleeding, uitrusting, enz., hadden wij liever in een militair tijdschrift

beschreven gezien, dan in het aangehaalde werkje, dat zeker voor het groote publiek is geschreven. Liever hadden wij daarvan eene juistere beschouwing over den politieken toestand op de Kust van Guinea gewenscht, daar men daarvan hier te lande bijzonder slecht op de hoogte is[1].

'Welk is thans het resultaat?' vraagt de S. op blz. 41.

Laat ons bij die vraag eenigszins langer stilstaan, dan de S. doet.

De kommandant der expeditie heeft door zijne energie en beleidvolle handelingen, de kommandant der landingsdivisie met zijne officieren en manschappen hebben alles gedaan wat er gedaan kon worden. Zij hebben de eer der Nederlandsche vlag gehandhaafd en het prestige der Nederlanders op de Kust van Guinea hersteld. Met billijken trots kunnen zij nederzien op hunne verrichtingen. Met voldoening zagen wij dan ook de ridderlijke belooningen, die velen hunner ten deel viel, ofschoon wij zoo gaarne daarbij niet vergeten hadden gezien hunne wapenbroeders van Z.M. stoomschip 'Metalen Kruis,' die een paar jaar vroeger op dezelfde plek dezelfde vijanden hadden bestreden. Commendah heeft eene rechtmatige bestraffing ondergaan; maar is de politieke toestand op de Kust van Guinea veranderd? Voor een paar jaar schreven wij in eene brochure[2]: 'De schaduw van macht, die wij thans bezitten, moet voor een krachtig, flink bestuur plaats maken, want zonder dat zal men wel nimmer invloed op den neger verkrijgen.' Lag het andermaal in onze bedoeling onze denkbeelden over onze Koloniën aldaar mede te deelen, dan zouden wij dezelfde woorden bezigen.

De toestand op de Kust van Guinea is nog niets veranderd, sinds dat het traktaat van Maart 1867 werd uitgevoerd. Nog is de kuststreek even onveilig als voordat 'de Koopman' en 'de Amstel' de Commendah's getuchtigd hebben.

De gelegenheid, die men gehad heeft om iets voor deze Koloniën te doen, heeft men laten voorbijgaan. Het zonnestraaltje, dat door

1 Zie o.a. Mr. L.E. Lenting, 'Schets van het Nederlandsche Staatsbestuur en dat der Overzeesche Bezittingen.' Tweede druk.
Wanneer een volksvertegenwoordiger zoo weinig op de hoogte is, wat zal dan wel het groote publiek zijn?

2 'Onze bezittingen op de Kust van Guinea.' Tweede druk. Uitgegeven bij C.F. Stemler, te Amsterdam.

die dikke wolkenrij, waarachter onze Afrikaansche koloniën schijnen verborgen te liggen, heenbrak, is weder geheel verdwenen. Zal er weder eene hevige bui moeten invallen, om onze aandacht daar te vestigen?

Wij wenschen van harte van neen; nog immer blijven wij gelooven - tot men ons het tegenovergestelde bewijze - dat er van die bezitting wel iets te maken is, maar dan moet er aan dat *modderen* en dat *schipperen* der zaken aldaar een einde komen. De zaak zoo spoedig mogelijk flink aangepakt, of de Kust van Guinea zoo spoedig doenlijk verlaten[1]. Iedere tusschenweg is schadelijk voor onze belangen.

Wij hebben ten volle vertrouwen op den tegenwoordigen commissaris der Nederlandsche regeering aldaar; maar of zijn hoog traktement alleen ons gezag aldaar herstellen zal en de Koloniën doen bloeien, valt zeer te betwijfelen, en toch is dit het eenige waarin verbetering is gebracht[2].

Hellevoetsluis, Dec. '70.

C.A. JEEKEL.

1 Sedert vernamen wij, dat er bij de regeering plan bestaat, onze bezittingen op de Kust van Guinea over te doen aan Engeland Indien het boven onze krachten ligt iets voor deze Kolonie te doen, dan kunnen wij dat plan niet anders dan aanbevelen.

2 De vroegere gouverneur had ƒ 12.000 's jaars; de tegenwoordige ƒ 2500 per maand.

***Stemmen uit Indië, vraagstukken van den dag, door C.E. van Kesteren en anderen. I. Te Samarang. Bij de Groot, Kolff en Co.* 1870.**

De redacteur van de te Samarang verschijnende courant ‘de Locomotief’, heeft dikwijls de wenschelijkheid overwogen om eene mail-editie van dit blad voor Nederland uit te geven, maar om verschillende redenen van dit voornemen afgezien. Hij heeft nu besloten in een goedkoop tijdschrift de hoofdartikelen over Indische aangelegenheden, de vraagstukken van den dag betreffende, te doen overdrukken. Hij acht dit, blijkens zijne voorrede, het meest doeltreffende middel om de onkunde, die Nederland tot zooveel verbazend onrecht drijft, eenigzins te temperen. Zijne artikelen vragen, zegt hij, als overdrukken uit een dagblad, beperking van de eischen der kritiek, en hij hoopt dat ze in Nederland, even als in Indië, met welwillendheid zullen worden ontvangen. Evenwel geeft hij den wensch te kennen, dat de kennis van de treurige werkelijkheid, die op de Oost-Indische koloniën drukt, zijne landgenooten (waarmede de Nederlanders bedoeld worden) moge brengen tot inkeer, schaamte en boete.

Als eerste proefneming geeft hij een viertal artikelen uit ‘de Locomotief’, allen van zijne hand, hoewel uit het titelblad af te leiden is, dat ook anderen, welligt in volgende afleveringen, tot het boven omschreven doel zullen medewerken. Gaarne voldoen wij aan zijn verzoek om dezen eersteling met welwillendheid te ontvangen, al hadden wij bij eene dergelijke vraag verwacht, dat de eischen van den schrijver wat lager gesteld waren. Immers, wanneer men een volk wil genezen van onkunde en onregt, en brengen tot inkeer, schaamte en berouw, dan neemt men de rol van boetprediker op zich, en het is een ongewoon verschijnsel, dat een boetprediker begint met de welwillendheid van zijne hoorders in te roepen.

Het eerste stuk geldt de Controleurs-Rekwestranten. De Regeering van Nederlandsch-Indië heeft gedurende een zeker tijdvak een aantal ambtenaren benoemd tot adsistent-resident of tot secretaris eener residentie op Java, en daarbij slechts ten deele controleurs

uit het corps op dat eiland, voor het overige andere ambtenaren genomen. De controleurs van het kader op Java, welke zich in hunne rechten aangetast meenden, hebben deswege rekwesten aan den Gouverneur-Generaal gezonden. Op deze verzoekschriften, waarvan eenige in onvoegzame termen gesteld waren, is niet alleen afwijzend beschikt, maar is zelfs eene bestraffing van alle rekwestranten gevolgd. De straf bestond in eene terugstelling in ancienniteit voor den tijd van zes maanden op de voor hen bestaande ranglijst, en werd later gewijzigd in eene terugstelling van drie plaatsen. Het is naar aanleiding van dit feit, dat het artikel geschreven is. De schrijver neemt de partij der controleurs-rekwestranten op zich en veroordeelt de Regeering in zeer sterke bewoordingen. Hij handhaaft niet alleen het recht van petitie ook voor ambtenaren, maar meent bovendien, dat zij in hun verlangen geheel het recht aan hunne zijde hadden.

Wat dit laatste aangaat, wij kunnen zulks niet toegeven. Het artikel van het Staatsblad, 1827, N°. 109, luidt als volgt:

‘De benoemingen van controleurs der hoogere klassen zullen steeds bij voorkeur geschieden uit die der lagere klassen, bij wijze van opklimming. Desgelijks zullen bij voorkeur de secretarissen der residentiën en assistent-residenten uit de controleurs worden gekozen, behoudende het Gouvernement zich niettemin voor, om in bijzondere gevallen zoodanige ambtenaren, als daarop door hun kunde en verdiensten, in een of andere betrekking aan den dag gelegd, aanspraak kunnen maken, dadelijk tot een der hierboven genoemde posten aan te stellen, ofschoon dezelve te voren niet meer in een der aangrenzende mindere klassen werkzaam zijn geweest.’

Wilde men dus de Regeering in het ongelijk stellen, zoo behoorde men aan te toonen, dat de benoemde personen de aanspraken niet hadden, waaromtrent de Regeering zich een uitdrukkelijk voorbehoud had gemaakt, en dat er dus gunstbetoon heeft plaats gevonden. Wij kunnen niet beoordeelen, in hoeverre dit het geval geweest is; wij moeten evenwel tot de onderstelling komen, dat daaraan niet gedacht kan worden, want anders ware de schrijver niet in gebreke gebleven de Regeering hiervan een verwijt te maken. Heeft er geen gunstbetoon plaats gevonden, dan is de zaak duidelijk genoeg. Wij kunnen ons voorstellen dat er ambte-

naren, vroeger op de buitenbezittingen werkzaam, met verlof uit Nederland terugkeerende officieren, die den lande als civiel-gezaghebber op Borneo of elders gewichtige diensten hebben bewezen, en wier bekwaamheid en geschiktheid aan geen twijfel onderhevig is, disponibel zijn, die recht hebben op eene plaatsing. Wie zal het wraken, wanneer de Regeering in soortgelijke gevallen gebruik maakt van een voorbehoud, dat zij duidelijk genoeg omschreven heeft?

Het recht van petitie voor de controleurs trekken wij niet in twijfel. Maar de maatregel ontvangt een ander karakter, wanneer zij geschiedt met een plan, een aanleg: wanneer de petitie niet blijft eene zelfstandige daad van elk individu, maar een gemeenschappelijk oprijzen van velen wordt, waarvan sommigen, 10 van de 57, in onvoegzame termen hun misnoegen lucht geven. Het gaat er mede, zooals in vele gevallen. Zij, die geheel in de vormen blijven, moeten het misgelden met degenen, die hunnen plicht als ambtenaren vergeten, en hunne voorgestelden beleedigen. De Regeering, welligt geneigd tot toegeven, wil tegenover zulk eene taal geene zwakheid toonen, en gaat in haren toorn zoover, dat zij schuldigen, minder schuldigen en onschuldigen gelijkelijk straft. Handelt zij daarin goed, en is de straf, die zij oplegt, verstandig?

Wij vermeenen dat het de plicht der Regeering is dengene te straffen, die zich aan een laakbaar feit schuldig maakt. Gestreng had zij behooren te zijn jegens hen, die in onvoegzame bewoordingen hebben gerekwestreerd; de overigen hadden met een afwijzend antwoord kunnen volstaan. Maar wellicht was er in het collectieve van den maatregel een grond om allen eene berisping te geven, en hen onder het oog te brengen, hoe weinig zulk een vertoon van ontevredenheid geschikt was om het prestige, dat wij zoo noodig hebben, te handhaven.

Aangenomen echter dat het feit strafwaardig is, zoo kunnen wij de door de Regeering toegepaste straf niet goedkeuren, voornamelijk niet de considerans, die daartoe aanleiding heeft gegeven. De Regeering zegt, ‘dat vermits aan eene overplaatsing naar de Buitenbezittingen of van eene verwijdering uit het Binnenlandsch Bestuur, met het oog op het groot aantal adressanten, moeielijk sprake kan zijn, de meest geschikte straf geacht moet worden te bestaan in eene terugstelling in ancienneteit voor een niet al te

langen termijn.' De Heer v.K. zegt, en naar onze meening niet ten onrechte: 'Eene weinig staatkundige handeling, de Buitenbezittingen schriftelijk als ballingsoorden te brandmerken!'

Sedert wanneer worden de Buitenbezittingen als strafkoloniën aangemerkt? Zijn de verdienstelijke ambtenaren, die daar, dikwijls onder moeielijke omstandigheden, op uitstekende wijze hunnen plicht vervullen, als ballingen te beschouwen, die tot hunne verbetering naar afgelegen gewesten zijn gezonden? Is het inderdaad waar, dat de Buitenbezittingen bij onze Regeering zoo weinig in tel zijn? Als het zoo is, dan is het goed, dat zij het zegt. Het zal dan niemand verwonderen, dat er zoo weinig gedaan wordt, om deze in zoo vele opzichten zoo schoone en rijke gewesten tot meerderen bloei en grootere ontwikkeling te brengen. Het zal dan nog duidelijker worden, dat wij in Oost-Indië eene kruideniers-politiek volgen, eene politiek, die alleen waardeert wat geldelijke voordeelen afwerpt, en alles wat niet rendeert met minachting beschouwt en verwaarloost. Eene politiek, die de toekomst aan het tegenwoordige opoffert en die het bewijs levert, dat wij niet opgewassen zijn voor de taak, die wij op onze schouders hebben genomen.

Denkt onze Regeering er anders over, dat zij den Gouverneur-Generaal desavoueere, niet alleen door hem het ongepaste van zijnen uitval onder het oog te brengen, maar door de handen aan het werk te slaan en te toonen, dat ook de belangen der Buitenbezittingen haar ter harte gaan.

Wanneer wij derhalve de maatregelen der Regeering tegen de Controleurs-Rekwestranten niet in alle opzichten goedkeuren, zoo vermeenen wij evenwel niet, dat de Heer v.K. billijk en rechtvaardig in zijn oordeel is, wanneer hij zijne verontwaardiging over de verwachte bestraffing in de volgende bewoordingen lucht geeft:

'Wellicht zullen alsdan de vorsten van Dahomey of Iran of andere landen, waarop de zoogenaamd beschaafde Europeaan minachtend nederziet, gedwongen zijn om te erkennen, dat zij hun meerderen gevonden hebben in de verlichte regeeringen van het zeer christelijke Nederland en zijne koloniën.'

Met zulk eene taal is de goede zaak niet gediend! Zij kan slechts strekken om de Regeering het straffeloos voorbijgaan van het feit onmogelijk te maken. Men ziet het, ook op Java zijn er onhandige vrienden!

Het volgend artikel geldt de Oost-Indische Maatschappij van Administratie en Lijfrente. Het bevat vele wetenswaardige bijzonderheden omtrent de handelingen der administrateuren, en omtrent de bezittingen der Maatschappij op Java. Wij vinden o.a. eene korte beschrijving en eene globale taxeering der waarde van de landelijke ondernemingen, waaruit het voornaamste actief bestaat. Zoo wordt ons gezegd, dat het koffij-land Genting-Goenoeng, hetgeen op ult^{o}. 1869 met ƒ 247,015.77 op de balans der Maatschappij voorkomt, in hetzelfde jaar door deze van een harer Directeuren is overgenomen. De deskundige, die aan den Heer v.K. de taxatie geleverd heeft, schat de waarde van het land, dat met zeldzame volharding bijzonder weinig en bijzonder dure koffij oplevert, op ƒ 100,000. Als zulke feiten juist zijn, dan is het wenschelijk dat zij bekend worden.

De Heer v.K. geeft ons eenige oorzaken aan, die naar zijn inzien den val der Maatschappij hebben veroorzaakt, die wij geheel kunnen beamen. Met hem komt het ons wenschelijk voor, dat Artikel 27 der Statuten beter nageleefd ware: ‘Het is Directeuren en Administrateuren der Maatschappij verboden eenige zaken of administratiën van gelijken aard als de werkzaamheden van de Maatschappij op zich te nemen.’ Hoogst gevaarlijk is echter de bepaling, die daarop volgt: ‘tegen dit verbod gehandeld hebbende, zullen al de voordeelen, daaruit voortgesproten, ten behoeve der administratieve kas komen.’ Er had behooren te staan: ‘Wanneer Directeuren tegen dit verbod handelen, zullen zij onverwijld ontslagen worden.’

Wij geven toe, dat de te groote uitbreiding van zaken, welligt minder goed beheer, hebben medegewerkt om de Maatschappij te gronde te rigten, maar het verbaast ons, dat de Heer v.K. de voornaamste oorzaak niet aanroert, die toch zoo duidelijk voor de hand ligt Eene maat chappij, eene vennootschap, die zich belast met het administreeren van gelden voor anderen, moet haren werkkring zuiver afgebakend houden. Zij moet zich in geenerlei ondernemingen begeven, waarvan de kansen van winst en verlies wisselvallig zijn. Zij moet nimmer in de verleiding kunnen komen om de haar toevertrouwde gelden op zulk eene wijze te beleggen, dat zij op een gegeven moment niet tot hare beschikking zijn. Voorschotten aan landelijke ondernemingen leiden maar al te dikwijls tot gedwongen overname,

en het aankoopen van deze is voor eene administratieve inrichting hoogst gevaarlijk. Men begint er het eigen kapitaal in te steken om vervolgens het toevertrouwde geld te gebruiken. Is dit ontoereikend, of wordt het teruggevraagd, dan neemt men zijne toevlugt tot wisseltrekkingen, die zoolang goed gaan, tot het publiek argwaan krijgt en er wantrouwen ontstaat. Kan het papier niet meer geplaatst worden, dan is de val der Maatschappij onvermijdelijk en het blijkt dat kapitaal, deposito's en de gelden der obligatie- en wisselhouders te zamen, in den bodemloozen put der landelijke ondernemingen zijn gestort.

Bij eene Maatschappij als de O.I. Maatschappij, waar het gestorte kapitaal slechts ƒ 500,000 bedroeg, waren eenige rampspoedige jaren voldoende om eenen dergelijken toestand te doen ontstaan. En bij meerdere bekendheid met de cijfers, die thans uit de balans blijken, ware de ramp zeker vroeger voorgevallen en had zij waarschijnlijk niet dien omvang bereikt. Het is een vernieuwd bewijs, hoe wenschelijk en nuttig het is, dat instellingen als deze op regelmatige tijden hunne balansen openbaar maken. Met genoegen bespeuren wij, dat de Heer v.K. den val der Maatschappij niet toeschrijft aan handelingen der Indische Regeering. Een zeker gedeelte der Indische pers is gewoon in alles feilen der Regeering te zien en van elke ramp de schuld aan de Regeering te geven. Het zoude ons niet verwonderen, wanneer wij bij eene uitbarsting van den Kloet of van den Merapi, der Regeering hoorden verwijten, dat zij het onheil had moeten voorkomen, door veiligheidskleppen in die vulkanen aan te brengen.

Over het derde artikel valt weinig te zeggen. De schrijver geeft eenige beschouwingen ten beste over den koran en den bijbel, de hadji's en de evangelisatie. In zeer moeijelijk verstaanbare taal geschreven, onduidelijk van vorm en inkleeding, met eene niet verklaarbare strekking, weten wij niet wat de Heer v.K. met zijn betoog wil. Hij onthoude zich van dergelijke bespiegelingen: het behandelen van feiten en vraagstukken van den dag is eene lichtere taak, en houdt hij zich daarmede bezig, zoo kan zijn tijdschrift lezenswaardige artikelen opleveren.

Zoo vinden wij een paar bladzijden, gewijd aan den tegenwoordigen staat der gevangenissen op Java, en levert de Heer v.K. eene beschrijving van den kerker te Poerwadadie, die ons met ont-

zetting vervult. En dit is niet eene uitzondering, maar een uit velen, zegt hij ons. Het schijnt inderdaad zoo te zijn, dat in schier alle gevangenissen drie of viermaal meer menschen worden opgesloten, dan de beschikbare ruimte veroorlooft. Ziekte, ellende, ontucht, zedelijke en ligchamelijke ondergang zijn er de gevolgen van. Niet genoeg kan dit feit onder de oogen van Regeering en publiek, zoo in Nederland als in Indië, gebragt worden. Immers, waarin vindt het zijnen grond? Op aandrang der voorstanders van liberale beginselen werd de rottingstraf afgeschaft. Men moest derhalve voortaan met gevangenis straffen. Maar de bestaande gebouwen waren niet ruim genoeg, en men kon toch het kwaad niet straffeloos voorbij laten gaan. Van daar de overstelping der gevangenissen met hare schromelijke gevolgen. Wij keuren de rottingstraf niet goed, al heeft men haar dikwijls met te bloedige kleuren geschetst; maar wij hadden gewenscht, dat men bij hare afschaffing tegelijkertijd aan de gevolgen had gedacht. Dit is toen en wordt nog heden verzuimd. De Indische pers begint bij het gezicht van zooveel ellende te vergeten, dat zij eenmaal door hare felle bestrijding het meest tot de afschaffing der rottingstraf heeft bijgedragen, en zij roept nu bij monde van den Heer v.K. uit:

‘De rottingstraf is buiten werking gesteld, en niemand heeft reden zich daarover te verheugen dan de vrienden van het schijnliberalisme en gedeeltelijk ook de tegenstanders van den dwangarbeid in koffie-tuinen en suikerrietvelden. Maar de kettinggangers zwerven joelend en roovend over de wegen, maar de losbandigheid wint veld, maar de gevangenissen zijn overbevolkte broeinesten van ziekten en verdierlijking. Het schandaal is niet weggenomen; het is verplaatst slechts en aangegroeid. De gevangenisstraf voor inlanders is niet in harmonie met de schuld der opgeslotenen, zij leidt nooit tot verbetering, zij voldoet aan geen enkel criterium van een goede straf, zij zou zelve een misdrijf zijn, indien ze niet in naam en op last der Regeering werd toegepast.’

Velen in Indië zullen deze zienswijze beamen, en al deelen wij het gevoelen van hen niet, die de wederinvoering der rottingstraf wenschen, wij achten onze Regeering niet geregtigd den tegenwoordigen toestand te bestendigen. Er moet gehandeld worden: zoo kan en mag het niet langer gaan.

Wij hebben getracht den inhoud der brochure kortelijk weêr te

geven. Gebrekkig als zij is, verdient zij gelezen te worden. Maar is gelezen te worden, de wensch van den schrijver, dat hij dan zijne uitdrukkingen matige. Overdrijving schaadt altijd. Hij toone de fouten en gebreken aan, hij noeme ze bij hunnen rechten naam, maar hij onthoude zich van schimp en smaad, want daarmede bederft hij de goede zaak.

Omtrent stijl en taal toegevendheid gebruikende, achten wij het toch wenschelijk, dat de correctuur wat zorgvuldiger geschiede. Zoo is een artikel op den omslag genoemd: de Halve Maan en de Driekleur; boven het stuk zelve vinden wij: De Koran en de Driekleur. Het aantal Hadji's, dat in 1867 73,658 was, klimt in 1868 tot 95,670, terwijl de jaarlijksche toeneming als 2000 à 3000 en niet 20,000 wordt aangegeven. Ook de cijfers van productie van huurlanden van de O.I. Maatschappij zijn niet zorgvuldig nagegaan; hier blijkt niet of de productie uit koffij of uit indigo bestaat; daar weder sluiten de cijfers niet met die, welke op eene volgende bladzijde worden vermeld. En toch zijn de juiste cijfers bij zijn betoog van groot aanbelang.

Wij hopen dat de Heer v.K. met de uitgave van de ‘Stemmen uit Indië’ zal voortgaan. Kan het zijn, hij spore ook de anderen op het titelblad vermeld aan, om eenige bijdragen te leveren. Bij meerdere verscheidenheid kan zijn tijdschrift niet verliezen.

B. HELDRING.

***Militair Tijdschrift. Verslagen, verhandelingen en beschouwingen over militaire onderwerpen, bijeenverzameld door E.B. Kielstra. Batavia, Bruining en Wijt*. 1870. *Eerste Jaargang*. Prijs in Indië *ƒ* 12.**

Onder bovenstaanden eenvoudigen titel verscheen in den aanvang dezes jaars de eerste aflevering van een Indisch militair tijdschrift, dat in maandelijksche afleveringen wordt uitgegeven, en waarvan thans de eerste jaargang bijna compleet is. Wij hebben met opzet de bespreking van deze ons zoo welkome verschijning tot nu toe verschoven, om eerst over den inhoud te kunnen oordeelen, en met genoegen nemen wij thans de pen op, om te verklaren, dat de ijverige hoofdredacteur (of bijeenverzamelaar, zoo als hij zich zelven zeer modest betitelt), de 1^{e} luit. ingenieur Kielstra, aan zijne lezers geeft wat hij in zijne korte inleiding of voorrede beloofd heeft, - eene naauwgezetheid, die te zeldzaam is, dan dat wij haar niet op grooten prijs zouden stellen.

In de tot nu toe verschenen en tot ons gekomen tien afleveringen vindt men belangrijke en degelijke stukken en verhandelingen over de gewigtigste militair wetenschappelijke onderwerpen en krijgskundige quaestiën van actueel belang, totale onthouding van loftuiting of blaam over levende personen, het vestigen van de aandacht op sommige bestaande gebreken of gewenschte verbeteringen, en behartiging der materiëele belangen van het leger. Met veel takt heeft men daarbij vermeden het stelselmatige en heftige geklaag over soms denkbeeldige of wel eens overdreven voorgestelde verongelijking, hetwelk sommige van de vroegere bestaande, doch alle weder te niet gegane Indische militaire tijdschriften of couranten tot zulk eene weinig aangename lectuur maakte.

De heer K. en zijne medewerkers hebben den goeden toon aangeslagen; de tijd der verongelijking, zoo die al moge bestaan hebben, is immers voorbij, want men kan toch niet zeggen dat een leger miskend wordt, waarvan dagelijks de roem wordt verkondigd en waarvoor de volksvertegenwoordiging op ééns een millioen 's jaars meer toestond voor verbeterde voeding. Wel zijn er hier en daar voor het welzijn van officieren en soldaten welligt nog verbeteringen aan te brengen, maar ook die zullen komen, wanneer zij algemeen

bekend worden en de bespreking daarvan in een zoo degelijk en kalm geredigeerd tijdschrift als het hier aangekondigde, zal daartoe krachtig medewerken.

Aan stof zal het der redactie niet spoedig gaan ontbreken, want het veld in Indië is rijk en weinig geëxploiteerd en het Indischeleger telt vele kundige en begaafde officieren in alle takken van dienst. Wanneer *zij* over hunne belangen op overtuigenden en bezadigden toon schrijven en het publiek inlichten omtrent de behoeften van het leger en van de verdediging; wanneer *zij* ons de schoone daden van dat leger mededeelen, - dit is beter dan dat wij ons moeten behelpen met het jaren daarna in een Nederlandsch tijdschrift te vinden, of er een debat over te hooren in de Vereeniging voor de beoefening der Krijgswetenschap; het heeft dan soms *le mérite de l'àpropos* verloren of wordt soms behandeld door personen die niet zoo geheel meer op de hoogte der toestanden zijn.

De bijna voltooide eerste jaargang van het *Militair Tijdschrift* heeft belangrijke artikelen gegeven over de expeditie naar de Passoemahlanden, over de regtbanken van eer, over de statistiek van het leger, het onderwijs der officieren, de militaire hospitalen in Indië en de geneeskundige verpleging van den soldaat, over de 2^{e} klasse van discipline, de organisatie van den generalen staf, het nieuwe achterlaadgeweer - en eindelijk verscheidene stukken over het verdedigingsstelsel van Java.

Inzonderheid de artikelen over dit laatste onderwerp werden door ons met genoegen en belangstelling gezien en gelezen. Wij hopen dat zij nog door vele anderen gevolgd zullen worden en dat het *Militair Tijdschrift* het archief zal worden, waarin men weldra alle opiniën over deze allergewigtigste en tot nu toe te geheimzinnig behandelde quaestie zal kunnen vinden, want door wrijving van denkbeelden komt men tot de waarheid. Had men vroeger dezen regel meer in praktijk gebragt, dan waren er waarschijnlijk nimmer zooveel millioenen schats in Indië verspild geworden aan een tal van vestingwerken en forten, dié voor een groot deel, òf op verkeerde plaatsen liggen - zoo als een ieder kan zien, òf ondoelmatig aangelegd zijn - zoo als vele deskundigen beweren.

Wij hooren thans wel eens, ook naar aanleiding van het verdedigingsstelsel van Nederland, als eene grieve tegen de militaire specialiteiten aanvoeren hunne verdeeldheid in opinie over sommige

gewigtige vraagstukken, maar niets is onbillijker dan hun hiervan een verwijt te maken. Het bewijst integendeel, dat vele onafhankelijk denkende mannen zich de moeite gaven, om te trachten die zaak te doorgronden - en dat men dan ook naar gelang der opvattingen, zienswijzen en karakters verschillende stelsels ziet verdedigen, is natuurlijk. Hetzelfde verschijnsel ziet men trouwens bij nagenoeg alle gewigtige quaestiën van den dag: het vrije-handelstelsel, de onderwijsquaestiën, de afschaffing van de doodstraf, het cultuurstelsel, allen hebben hunne vóór- en tegenstanders gehad en het publiek noch de volksvertegenwoordigers hebben zich er ooit over beklaagd, dat de specialiteiten of maunen van het vak onderling in opinie verschilden. Maar voor het tot stand brengen van gewigtige maatregelen, is het noodig dat ze worden voorgesteld en verdedigd door ministers die innig doordrongen zijn van de juistheid van hun stelsel en dit ook met overtuiging kunnen bewijzen. Het is niet genoeg b.v. dat men zegt: ik ben vóór eene verdediging der IJssellinie, of wel ik ben vóór eene geconcentreerde verdediging der Utrechtsche linie; men moet in het eerste geval weten te bewijzen, dat de IJssellinie lang genoeg kan verdedigd worden, om tijd te winnen tot het stellen der inundatiën voor de Utrechtsche linie, en in het tweede geval moet men het bewijs leveren, dat mon die inundatiën, het plegtanker onzer landsverdediging, spoedig genoeg kan stellen zonder voorafgaande verdediging der IJssellinie!

Dit is duidelijk, en zoodra er een minister van oorlog optreedt, die met krachtige bewijsgronden of het een of het andere in de 2^{e} Kamer op overtuigende wijze weet te verdedigen, zal hij zijn stelsel zien zegevieren en ook de noodige millioenen er voor verkrijgen.

Ook voor het verdedigingsstelsel van Indië geldt zulks in gelijke mate, maar in beide gevallen is het ook even noodig, dat het Nederlandsche volk en zijne vertegenwoordigers zich de moeite geven het vóór en het tegen der verschillende stelsels te lezen, en daartoe moeten zij in de gelegenheid gesteld worden door duidelijke en zaakrijke uitleggingen dier stelsels, die ook voor niet-militairen te begrijpen zijn.

De heer Kielstra heeft daartoe den waren weg gekozen; hij heeft namelijk zijn tijdschrift begonnen met een artikel over dit belangrijke onderwerp, dat, zoo als hij zelf verklaart, uit de talrijke en volumineuse *officieele* memoriën is zamengesteld, die te Batavia op

het departement van oorlog berusten. Vroeger werden deze memoriën zorgvuldig geheim gehouden; thans heeft de kommandant van het leger ze met liberale vrijgevigheid ter zijner beschikking gesteld, hetgeen dankbare erkenning verdient, want de publieke zaak moet publiek behandeld worden.

In dit artikel, dat tot grondslag der te voeren polemiek moet dienen, vangt hij aan, met blijkbare ingenomenheid eene schets te geven van het zoogenaamde geconcentreerde verdedigingsstelsel van Java, met de vesting Willem I als verzamelingsoord voor het mobiele leger, een stelsel dat door generaal van Swieten, als legerkommandant, het eerst met kracht is voorgestaan.

'Als een beslist beginsel meent men daarbij te mogen aannemen, dat het mobiele leger niet in drie deelen (Oost-, West- en Midden-Java) verbrokkeld mag worden, maar in Midden-Java moet vereenigd blijven. Kiezen wij daar eene stelling' zoo wordt verder gezegd, 'dan zal de vijand, zoo hij ook al aanvankelijk elders landt en voordeelen behaalt, welke hem niet betwist worden, toch eindelijk moeten besluiten om ons leger in Midden-Java op te zoeken; en, hoe spoediger hij daartoe overgaat, zoo veel te minder verzwakt zal hij het doen. Anders zal hij tot geene beslissing geraken, en mogt de vrede gesloten worden vóór dat midden-Java veroverd of ons leger buiten staat is de vijandelijkheden voort te zetten, dan zou hij de bezette landstreken toch weder moeten ontruimen.'

Dit is het hoofddenkbeeld van het zoogenaamde geconcentreerde verdedigingsstelsel van Java, dat ongetwijfeld verre de voorkeur verdient boven het oorspronkelijke verdedigingsplan van de generaals van den Bosch en van der Wijck, waarbij groote en kleine vestingwerken, liniën en forten met milde hand over geheel Java verspreid zijn, als hadden wij over een leger van 100,000 man te beschikken! Zelfs het bezoek op Java van den generaal von Gagern, die heldere denkbeelden over defensie had en het bouwen wenschte te beperken, doch het leger wilde uitbreiden, heeft geen genoegzamen invloed gehad. Nog na zijn vertrek zijn o.a. de uitgestrekte vestingwerken van Soerabaja voltooid (aan de landzijde, terwijl de reede nagenoeg onverdedigd is), en slechts kort geleden is bepaald, dat die werken - welke naar men zegt 10 à 12 millioen hebben gekost - weder zullen worden gesloopt!

Elk stelsel dus, waarbij weinig of geen sprake is van den aanleg van nienwe vestingwerken of forten, lacht ons toe; maar wij durven den twijfel opperen, of de grondslagen en veronderstellingen, waarop dat geconcentreerde verdedigingsstelsel gezegd wordt te berusten, wel allen zoo onvoorwaardelijk als juist aan te nemen zijn, en dat deze twijfel door velen in Indië gedeeld wordt, kan al dadelijk blijken uit twee artikelen, voorkomende in de 2e en 3e aflevering van het door ons besproken tijdschrift en geteekend ‘een infanterist’ en ‘R.’

De schrijvers der beide stukken komen met kracht op tegen het deukbeeld, om den belangrijken westhoek van Java met de hoofdstad en den rijken oosthoek met zijne talrijke hulpbronnen (en zijn militaire inrigtingen te Soerabaja) zoo maar voetstoots aan een vijand prijs te geven en het leger bijéén te trekken in Midden-Java, in de hoop dat het den vijand zal gelegen komen ons daar op te zoeken.

‘Dergelijke centraal-stelling’, zeggen zij, ‘is uitmuntend voor kleine eilanden, zoo als Madura, Bali of Lombok, maar voor een eiland van de uitgestrektheid en langwerpigen vorm van Java voldoet zij niet.

Een vijand kan zich voorloopig zeer goed tevreden stellen met het bezit van oostelijk of westelijk Java; hij kan zich vestigen en van alles voorzien in die rijke en welvarende streken, terwijl wij, als wij hem willen aanvallen, onze sterke positie verlaten moeten en hem eerst na lange vermoeijende marschen kunnen bereiken. Hij daarentegen wacht zoo lang het hem goeddunkt op versterking die hem van over zee wordt aangebragt en kan later desverkiezende tegen ons oprukken, doch hij kan het ook laten en zich bepalen tot bezetting van het veroverde gedeelte.’

Wanneer eenmaal, hetzij in Oost- of wel in West-Java eene vijandelijke magt van 20 à 30,000 man vasten voet heeft gekregen en meester is van alle hulpbronnen en van Soerabaja of Batavia, met eene waarschijnlijk sterkere vloot dan de onze, om hunne aanvoeren te begunstigen en die van ons te beletten, - dan gelooven wij, dat de kansen zeer in ons nadeel zouden zijn, daar op eenigzins krachtige medewerking of hulp van de inlanders of op hunne gedwongen verhuizing met have en goed, vee en voedsel naar de binnenlanden, wel niet te rekenen zal zijn. De hoop, dat, wanneer er een vrede werd gesloten vóór dat de legers eene beslissing te

weeg bragten, de vijand alsdan de bezette landschappen toch wederom moet ontruimen, is minstens gezegd twijfelachtig. In eenen oorlog immers, waarbij Java aangevallen wordt, zal waarschijnlijk ook het Nederlandsch gebied in Europa niet onaangetast blijven, en bij het sluiten van een vrede, hetgeen niet in Indië, maar hier zal geschieden, zou het niet onmogelijk zijn, dat men, om gewigtige belangen in het vaderland te redden, den vijand wel in het bezit zou *moeten* laten van het gedeelte van Java, dat hij nagenoeg zonder gevecht bezet had, en waarin hij zich reeds duchtig zou hebben vastgenesteld; een zoodanig gedeeltelijk bezit van een eiland door verschillende mogendheden is trouwens niet vreemd in de geschiedenis.

Ziehier eenige van de nadeelen eener concentratie van het geheele leger in Midden-Java, tegenover de voordeelen, die K. er van opsomt. In nog 3 of 4 van de 10 tot heden toe verschenen afleveringen van het *Militair Tijdschrift* wordt het verdedigingsstelsel van Indië door verschillende schrijvers besproken, en wij wijzen met genoegen op dit verschijnsel, daar het bewijst, dat de belangstelling in dit onderwerp bij het denkende en schrijvende gedeelte der officieren van het Indische leger groot is. Op die wijze moet zich eene publieke opinie vormen, om langzamerhand de regering en de volksvertegenwoordiging tot de overtuiging te brengen, dat er doortastende maatregelen noodig zijn om tot een voldoend resultaat te komen. Er zijn nu officiëele memoriën genoeg over het onderwerp geschreven; elk legerkommandant heeft er een ingediend van honderd en meer bladzijden, en zij bevatten een schat van nuttige gegevens en goede denkbeelden, gegrond op veeljarige ondervinding en kennis van land en volk; maar zij rusten in het stof op de secretarie in Indië of op het ministerie van koloniën te 's Hage, en het wordt nu toch waarlijk tijd om handen aan het werk te slaan, of ten minste een vast stelsel, hoe dan ook, aan te nemen; dan kan men voorbereidselen maken, de geheele organisatie en het emplacement van troepen en militaire inrigtingen daarnaar regelen, en dan kunnen de officieren zich vertrouwd maken met de taak, die hun eventueel kan worden opgelegd.

Gemakkelijk is het niet, eene keuze te doen uit de verschillende met talent aanbevolen stelsels, want elk hunner heeft zijn eigengenaardige bezwaren en voordeelen. Wij zullen het dan ook niet

wagen, in dit vlugtige artikel een dier verdedigingsplannen onvoorwaardelijk aan te prijzen en de anderen te veroordeelen; maar onze totaal-indruk, na al wat wij in officiëele en niet-officiëele stukken over de verdediging van Java gelezen hebben, is: dat er eenige hoofdzaken ontbreken, zonder welke geen dier stelsels tot een goed resultaat zoude leiden.

Wij hebben namelijk de overtuiging, dat ons leger, hoe goed en dapper het ook zij, en zelfs zorgvuldig op compleet gehouden wat het Europeesch gedeelte betreft (hetgeen wel eens te wenschen overlaat), te kort zal schieten bij eene verdediging tegen een magtigen Europeeschen vijand, wanneer niet voorzien wordt in de volgende drie leemten:

1°. Een spoorweg van Batavia, door de Preanger, langs de vesting Willem I, naar Soerabaja. Zonder dat zal immers bij geconcentreerde opstelling van ons leger in Midden-Java, het oostelijke of het westelijke gedeelte des eilands in 's vijands magt geraken vóór dat wij er iets tegen vermogen te doen, - en bij opstelling van ons leger in 2 of 3 hoofdafdeelingen, zouden die afzonderlijk geslagen worden vóór dat zij elkander te hulp konden snellen.

2°. Een *sterk* eskader, en een tal van gepantserde batterijen om zoo mogelijk de drie open liggende en weerlooze hoofdsteden aan de Noordkust (Batavia, Samarang en Soerabaja) tegen een aanval te verdedigen, de aanvoeren van den vijand te bemoeijelijken en onze communicatiën over zee open te houden.

3°. Verplaatsing van den zetel des bestuurs en van de voornaamste militaire magazijnen en arsenalen naar meer landwaarts in gelegene plaatsen. Een overhaast vertrek toch van den gouverneurgeneraal, met al zijne hoogere en mindere ambtenaren en archieven, wanneer de vijand in aantogt is, zou de genadeslag zijn voor het prestige van het Nederlandsch gouvernement tegenover de bevolking en aanleiding geven tot algemeene paniek (zoo als in 1811), verwarring en regeringloosheid.

Het onverantwoordelijk opstapelen van kleeding en andere militaire benoodigdheden, voor millioenen waarde, in de onverdedigde stad Batavia, en van wapenen en anderen krijgsvoorraad te Weltevreden, zal veroorzaken, dat men al dat materieel bij den eersten aanval des vijands zal moeten vernietigen, een verlies dat onder zulke omstandigheden in Indië onherstelbaar voor ons zal zijn; en

doet men het niet, dan valt het in handen des vijands, hetgeen nog erger is.

Het bestek van deze aankondiging gedoogt echter niet, om in meerdere bijzonderheden te treden. Wij hebben ongemerkt al meer uitgeweid dan oorspronkelijk in onze bedoeling lag, want die bedoeling was slechts, om de aandacht te vestigen op het *Militair Tijdschrift*. Wij hopen, dat de ijverige hoofdredacteur, die toont zoo goed zijne roeping te begrijpen door gewigtige Indische militaire vraagstukken in discussie te brengen, zijn gunstig begonnen arbeid met goed gevolg zal voortzetten; wij wenschen hem veel lezers, een ruim debiet en veel medewerking toe.

Ten slotte geven wij in overweging, of het niet aangenaam en nuttig voor vele op Java en in den Indischen Archipel verspreide lezers zou zijn (en tevens voordeelig voor de uitgevers), om eenige bladzijden als supplement bij elke aflevering of ten minste de blanco zijden van den omslag, te wijden aan annonces van boekwerken en andere advertentiën van militaire benoodigdheden, op de wijze zoo als *Colburn's United Service magazine* en andere Engelsche tijdschriften dit doen?

Deventer, 19 December 1870.
P.M. NETSCHER,
maj.

***Gedroogde Kruiden. - Fritz Reuter, Zijn Doorluchtigheidje. Naar den derden druk uit de Mekklenburgsche volkstaal vrij vertaald door A.G. Leiden, P. Engels*, 1870.**
***Fritz Reuter's Hanna Nülle en de Kleine Poedel. Eene geschiedenis van vogelen en menschen, naar den vijfden druk metrisch overgezet door Dr. E. Laurillard. Versierd met* 40 *oorspronkelijke illustratiën van Otto Speckter. Leiden, P. Engels*.**

Toen wij bij het lezen van eerstgemeld werk aan het tooneel kwamen, waar de conrector Aepinus aan zijne huishoudster Doortje Holz zijn ouden katoenfluweelen broek als Kerstgeschenk vereert om er een spencer of anders een nieuwen zomerhoed van te maken, onder voorwaarde evenwel, dat zij het geschenk eerst met Pinkster

aanvaarden zal tot welken tijd de geleerde heer dit kleedingstuk nog dragen moet - toen hebben wij het boek met een soort van afkeer van ons geworpen. En hoewel wij het vele dagen later wel weer hebben opgeraapt en ten einde gelezen, zoo konden wij dat kleedingstuk met de eigenaardige en onwillekeurige reflecties van Doortje omtrent de afslijtende gevolgen van een half jaar schooldienst op haar geschenk niet ontmoeten zonder opkomenden tegenzin. Al zijt gij ook tienmaal Fritz Reuter, met al de privilegies aan u en andere populaire schrijvers met opzicht tot het breken van vele potjes in alle liefde gegund; al schrijft gij over een land, waar men zeer gemoedelijk uit elkanders pijpen rookt en een tijd waarin men nog veel naïever en patriarchaler gewoonten had dan heden, nu pas voor een paar dagen de leenheerlijke stokslagenstraf is afgeschaft, zoo blijft toch de vraag of gij niet ver over de grenzen zijt verdwaald ook door uwe verplichtingen jegens uw eigen talent getrokken, indien gij met blijkbaar welgevallen telkens weer een geschenk als het vermelde ter tafel brengt, er allerlei kluchten mee uitvoert, ja er in zekeren zin aan vastknoopt het gansche ontwikkelingsgeding der liefde tusschen de beide hoofdpersonen. ‘'s Lands wijs, 's lands eer’, zal men zeggen. ‘Fritz Reuter schrijft niet voor u, maar voor 't platteland in het Mecklenburgsch platduitsch. Schikt gij bij een boer aan tafel aan, zoo hebt gij u te voegen naar zijne dischgebruiken, al zouden die u soms ten hoogste bevreemden. Niet anders is het met Reuters grappen en woordspelingen, door zijn volk met groot genot aangehoord.’ 't Zij zoo. Maar dan hebben wij hier dezelfde vraag, die dikwijls bij het lezen van Friesche geschriften opkwam, of het gebruik van eenige volkstaal daarom noodzakelijk aanleiding zijn moet, of op den duur voorwendsel wezen mag voor zekere platheid, zekere voorliefde voor grappen en potsen, en of niet juist de plicht dier vaak zoo talentvolle schrijvers is den smaak van hun publiek op te heffen, in plaats van dien, terwille van goedkoope toejuichingen misschien, in zijne min edele eigenaardigheden te stijven. Fritz Reuter weet zeer goed, dat hij schrijft voor een publiek ver buiten de grenzen van zijn Hertogdom, en hij is een auteur van te groote kracht, dan dat hij den steun van twijfelachtige middelen zou noodig hebben. In elk geval, wij hebben hier met een vertaling te doen, die het werk tot Nederlandsch omstempelt. Ons zou, in verband met de herhaalde drinkgelagen in

dit boek voorkomende, het paradoxe van het katoenfluweelen product reden genoeg geweest zijn om de vertaling achterwege te laten; wilde de uitgever om de wille der volledigheid ook dit ‘gedroogde kruid’ in zijne verzameling opgenomen hebben, wij kunnen het niet aanzien zonder protest.

Voor 't overige spreekt het wel van zelf en wij wenschen dit feit geenszins te verdonkeren, dat Fritz Reuter geen boek zal schrijven of het bevat veel schoons en geestigs. *Zijn Doorluchtigheidje* staat niet op een zelfde lijn met de *Leerjaren* bijv., maar doet de familie toch geenszins oneer aan. Ook dit Gedroogde Kruid bracht van de heide waar het geplukt werd, zijn eigen, onmiskenbaren, fijnen geur mede. Prettige schilderijtjes, geestige teekeningen ontbreken hier evenmin als elders. Zijn Doorluchtigheid zelf, Hertog Adolf Frederik, die van 1753-'94 over Mecklenburg-Strelitz den scepter voerde, bezwijkt geheel en al onder zijne eigene belachelijkheden: zijne liefde voor mooie kleeren, zijn afkeer van de vrouwen, zijn angst voor het onweder, zijn kinderachtig despotisme, dat hem intusschen niet belet een groote lafaard te wezen en door elk en een iegelijk geringeloord te worden. Reuter doet geen poging om hem op de been te houden, laat hem reddeloos vallen en doet hem zekere goedhartigheid zelfs niet ten goede komen. Maar hij heeft ook thans den goeden smaak om de meeste zijner overige koddige figuren, ondanks en met al hunne dwaasheden, te behouden voor onze belangstelling en onze liefde zelfs. Het zijn en blijven menschen, tegen wie wij bij eene eerste ontmoeting met zekere bevreemding opzien en die ons blijven vermaken, maar die wij op den duur noch onze achting, noch onze genegenheid onthouden. Hoe rijst die zonderlinge figuur van den geleerden conrector tot de hoogte van een held, wanneer hij zijn goed recht tegenover zwager Kunst verdedigd of den Hertog te recht zet zonder aanmatiging en zonder vrees! Maar hij is een kostelijk mensch en dat is Doortje, het driftige en strenge, wel wat stijve en lichtgeraakte, maar edele Doortje, en dat is de lieve Stina, zacht als een lam van natuur, maar een leeuwin door hare liefde, dat is Wilhelm de hardlooper, dat is vrouw Schult, die zich zelve steeds-voorbijpraat. Zoodat wij ten slotte onder het bewind van Zijn Doorluchtigheidje eenigen tijd in het gezelschap van goede menschen hebben doorgebracht en dien tijd toch niet mogen beklagen.

Hanna Nüte en de Kleine Poedel behoort niet tot de reeks der *Olle Kamellen* of *Gedroogde Kruiden*. 't Is een eenvoudig verhaal, eene idylle zoo gij dat woord verkiest, in dichtmaat en op rijm beschreven, in dichtmaat en op rijm door Dr. E. Laurillard overgebracht. Het een en het ander, - opdat de lezer kunne oordeelen - in dezen gemakkelijken, prettigen trant:

> Toen 't zomer werd, maar lente was,
> Toen werden naar het jonge gras
> De jonge ganzen uitgedreven.
> De landjeugd, vol van lust en leven,
> Sprong rechts en links de deuren uit;
> En 't vroolijk schaat'rend stemgeluid,
> En 't handen klappen, onder 't dansen
> In 't licht der voorjaarszonneglansen
> Weêrklonk alomme vrij en blij.
> ‘Kijk Fiek! die zeven zijn van mij’!
> ‘Kijk Poedel! daar loopt de oude gent;
> O, Gansjes, die hem nog niet kent,
> Past op maar, want de gent is valsch,
> En als hij bijt, hij bijt niet malsch; -
> Daar heb je 't al! - Hou op, jou rakker!’
> En daadlijk bij de hand en wakker
> Slaan hem de jongens op den kop
> Met berketakken: ‘Foei, hou op!
> Jou leelijkert! allo, laat staan!
> Geen gansje heeft jou iets gedaan.’
> Zoo ging het daar in 't groene gras,
> Waar 't schijnsel van den held'ren dag
> Zoo rein en blinkend over lag
> Alsof 't een zuiver laken was
> Breed op Gods tafel uitgespreid
> - - -

Of in een tooneel tusschen de knappe smidsweeuw en haar meesterknecht, op deze wijze:

> Het weeuwtje intusschen, toen de dag
> Van 't onheil was voorbijgegaan,
> Dacht: ‘'k Wend nog eens een poging aan;
> Geen boom valt met den eersten slag.’

Zij haalt een worst af, heerlijk vet,
En biedt er Hanne van en zet
Dan naast zijn bord een goed glas wijn
En zegt: ‘Dat zal wel bruikbaar zijn;
Kom Mekklenburger! drink en eet.’
En Hanne? - Nu, dien smaakt het best.
Maar, als een knaap, die niets nog weet,
Zoo zoekt hij, argeloos, daarin
Geen heim'lijk doel, geen diepen zin;
Hij slikt, en denkt niet om de rest.
En gaat het vrouwtje naar heur kamer,
En spreekt zij vriend'lijk: ‘Goeden nacht!
En als je droomt, droom zoet en zacht’ -
Dan zegt hij, geeuwend: ‘Ja, die hamer,
Die maakt een mensch wel moê en mat.’ -

Men zal erkennen, dat Fritz Reuter zich zelven in deze beide ... natuurtafereeltjes niet verloochend en dr. Laurillard op zijne beurt aan Reuter niet te kort gedaan heeft. Die aardige, frissche kijkjes op natuur en menschenleven nu komen in deze *Geschiedenis* telkens voor en doen, vlot en aangenaam verteld, de lectuur van dit tamelijk lijvige boekdeel vlug van de hand gaan. Hier vervroolijkt u spelende humor, ginds grijpt u mannelijke ernst aan, terwijl waarheid en natuurlijkheid nergens door hare aartsvijanden worden verdrongen. De Duitsche prentjes zijn geestig - maar de Hollandsche afdrukken schijnen - uit zuinigheid? - genomen te zijn van versleten *clichés*.

Ziedaar veel wat een boek kan aanbevelen. Toch komt ons *Hanne Nüle en de Kleine Poedel* als kunstwerk voor uiterst zwak te wezen. Het is eene geschiedenis van menschen *en* van vogels. Heeft de auteur zich bij 't opzetten van zijn werk wel rekenschap gegeven wat hij met deze samenkoppeling wilde? Johannes Snoet, bijgenaamd Hanne Nüte, heeft in vaders smidse zijne leerjaren volbracht en gaat, naar lands gebruik, als smidsgezel op 't ambacht reizen. Zijn hart intusschen - 't is haast meer dan hij zelf weet en het feit wordt hem en ons eerder door de vogels en anderen opgedrongen, dan dat wij 't zien - laat hij in het ouderlijke dorp achter bij de Kleine Poedel, alzoo door hare makkers bijgenaamd naar haar kroes krullend haar, maar in het doopboek vermeld als Fieke Smit,

een lief kind, van der jeugd af aan een zorgend moedertje voor tal van broêrs en zusters en in huis min of meer als Asschepoestertje gebruikt en miskend. Hanne's reis zal drie jaren duren en 't spreekt van zelf, dat in dien langen tijd allerlei gevaren de gelieven en hunne genegenheid kunnen en zullen bedreigen, hier in het stille dorp, ginds in de wijde, wijde wereld. Welnu, de dichter is er om ze te verhalen, om de trouw en kracht der kuische liefde te verheerlijken, om ons beurtelings te doen sidderen en juichen en alles ten slotte te voeren tot een gelukkig einde. Wat kan hij meer en beters wenschen? Intusschen, hij besluit er de vogelenwereld in te halen. Vrouw Lotje, de musch, heeft eene oude schuld van dankbaarheid van Fieke af te doen en op eene van hare vele doopmalen stelt de aardige, sluwe, practische Jochem, die man van de wereld, haar echtgenoot, bij wijze van *toast* aan zijne gasten voor, dat zij de jeugdige liefde van Hanne en Poedel in bescherming zullen nemen. Men ziet, het is het Engelsche stelsel om *dinners, dinners*-vrijgevigheid en *afterdinners*-weekhartigheid in 't gareel te spannen voor een of ander weldadig doel - en het gelukte op Jochem's doopmaal volkomen. Nu kunnen de vogels inderdaad veel weten van 't geen de menschen in eeuwigen nacht meenden begraven te hebben en dit was hier bijv. met betrekking tot zekeren door een bakker en een metselaar gepleegden moord inderdaad het geval: hun bondgenootschap kon, in de ure van mogelijk gevaar, de jongelui onschatbare diensten bewijzen. Maar hoe nu hunne hulpvaardigheid aan den arbeid te zetten? Welk middel van gemeenschap te stellen tusschen hen en hunne beschermelingen? Menschen spreken en vogels spreken niet.

‘Spreken niet? Vogels spreken wel, en menschen, sommige bevoorrechte menschen ten minste, Zondagskinderen op aarde, verstaan hen wèl’ - had nu de dichter moeten zeggen en daarmede stoutweg zijne vertelling moeten overbrengen in het gebied der sprookjes, de gewesten der pratende beesten, door de schrandere menschen, als de natuurlijkste zaak ter wereld, verstaan. Dan had hij de hulp van die vriendelijke vogels bij elke gelegenheid ten behoeve zijner gelieven kunnen te hulp roepen en er de verbijsterendste moeielijkheden mede te boven komen. - Oordeelde hij echter, gelijk hij doet, dat vogels en menschen toch welbeschouwd elkander niet verstaan, dan had hij de geheele schare der vogels

met hunne goedhartige plannen er buiten moeten laten; want nu vliegen zij, als het lot der gelieven eene ernstige wending neemt, Hanne van moord beschuldigd en Fieke door den slechten bakker belaagd wordt, met hunne wetenschap en geheimen, heel veel heen en weder, overleggen met elkander, maken plannen en geven elkander bevelen, maar zijn ten slotte machteloos en richten eigenlijk gezegd niets uit, wat invloed hebben kan op de ontknooping. Die heeft plaats buiten hen om, langs den weg der menschelijke middelen, het rechterlijk onderzoek en de ontwaking van des misdadigers geweten.

Middelerwijl lijdt onder al dat heen en weêrgefladder en bij die talrijke doopmalen van Jochem en Lotje, de geschiedenis der menschen schade. Hanne en Fieke worden verwaarloosd. Hunne beproevingen hadden veel zwaarder moeten zijn, hadden zij de rechte belangstelling zullen wekken. Vooral Fieke brengt het in 's lezers schatting niet ver. Zij is en blijft een goedig schepseltje, meer niet. Heeft zij waarlijk lief met haar gansche hart? Wij merken het niet. Haar eer staat aan een gemeenen aanval bloot, maar hare liefde komt niet op de proef. Duizendmaal liever dat aardige, hartstochtelijke smidsweêuwtje, dat hare liefde begraven moest! Kortom, als eindelijk, na allerlei wanhopige kunstmiddelen, de eindelijke ontknooping heeft plaats gevonden, dan hebben noch de vogels, noch de menschen hun rechtmatig deel gehad.

A. Jan. '71.
S. GORTER.

Gedichten van Rosalie en Virginie Loveling. Groningen, J.B. Wolters. **1870.**

Zijn die beide mooie voornamen soms pseudonymen, zoo welluidend gekozen, om den lezer, reeds bij het zien van den titel, voor de gedichten zelve in te nemen? Of behooren zij inderdaad aan twee schoonen in het Noorden (Groningen) of elders, die zich zoo maar met open vizier aan den aartsvijand van alle poësie, de kritiek, durven blootstellen? Ik wou dat ik het wist. Want hoe geëmancipeerd de dames ook zijn, of willen wezen, ongaarne zien zij dat men die condescendance voor haar uit het oog verliest, waarop het zwakkere deel tegenover het sterkere meent aanspraak te mo-

gen maken. En wij mannen - ongaarne zouden wij het beleven, dat de eischen der waarheid tegenover de vrouw in onze samenleving niet meer door de wetten der galanterie gewijzigd en verzacht werden.

Had de Heer L. Leopold goed kunnen vinden datgene, als naar gewoonte, ons in den vorm van een *voor*bericht mede te deelen, wat hij ons thans op de laatste bladzijde van het boekje als *na*bericht doet weten, onze twijfeling zou al aanstonds opgelost geweest zijn. Dáár toch lezen wij: ‘De gedichten van Rosalie en Virginie Loveling (geboren en woonachtig te Nevele in Oostvlaanderen) hebben in Zuid-Nederland eenen welverdienden naam. Verschillende kunstrechters spreken hunne ingenomenheid met die verzen krachtig uit.

Velen hebben de produkten dezer twee gezusters eene eervolle plaats zien bekleeden in onderscheiden bloemlezingen, in Noorden Zuid-Nederland verschenen, en ze bewonderd om hunne eenvoudige en toch zoo welsprekende vormen, hunnen doorgaans zoo rijken inhoud.

Daarom zal menig zoowel Noord- als Zuid-Nederlander de in allerlei dichtbundels verspreide verzen met genoegen in één bandje vereenigd zien.’

Ziedaar hebben wij, met de oplossing van het raadsel, tevens eene kritiek, waarmede ‘de Gids,’ als hij zijne galanterie wilde overdrijven, kon volstaan. Maar aangezien ‘de Gids’ van zijn eigen oordeel geen afstand mag doen en tevens *waar* wil blijven, moet hij er toch een enkel woord bijvoegen. Op die *bewondering*, op die veelal zoo *welsprekende* vormen, op dien doorgaans zoo *rijken* inhoud, is toch wel wat af te dingen. Het is waar, er zijn allerliefste gedichtjes bij. Uit de meesten spreekt in meerdere of mindere mate een echt vrouwelijk gemoed, bij voorkeur ontvankelijk voor het lief en leed des dagelijkschen levens, dat beide vaak met beminnenswaardige fijnheid wordt gevoeld en opgemerkt en soms in liefelijken vorm wordt teruggegeven. De opschriften duiden het reeds aan dat wij hier geen krachtig élan, dus geen hartstochtelijke ontboezemingen, geen weelderige phantasie, dus geen stoute schilderingen te wachten hebben. Neen, de *verzoening*, de *genezing*, de *grootvader*, het *avonduur*, de *gouden bruiloft, moeder's krankheid, het oudste kind, het maantje, het weeskind, haar laatste wandeling, de oude zeeman*,

het *tiedje mijner kindsheid, najaarsindruk, de weduwe, moeders kruisken* en soortgelijke zijn de onderwerpen, die de beide zusters tot zachte, liefelijke, meestal echt vrouwelijke ontboezemingen stemmen. En wie zou niet gaarne in dezen bang bewogen tijd, waarin de hevigste indrukken van allerlei gruwelen en ellende het gemoed zoo vaak ten felste schokken en het hart vaneenrijten, naar haar luisteren om een oogenblik afgeleid te worden van al die brand- en moordtooneelen en van al dat woeste oorlogsgeschreeuw? Wie zal, om den overgang der aandoeningen niet al te sterk te doen zijn, in deze tijden niet tot zachtere droefheid over den tegenwoordigen verdelgingsstrijd gestemd worden, als hij Virginies *Begrafenis van den krijgsman* leest:

Zij droegen den krijgsman naar het graf:
De stoet komt traag en statig af.

Met waaiende vaandels, bij zomerdag,
Met klokkengeklank en trommelslag.

Een prachtig kleed, een kruis van eer,
Ligt schittrend op de lijkbaar neêr.

En verre neven (zij kenden hem nauw)
Gaan plechtig daarachter, in grooten rouw;

En schoone officieren, in rijk gewaad
En rijen soldaten langsheen de straat.

En dan een trouw verkleefd gemoed:
Zijn oude dienaar volgt den stoet,

Die hem gevolgd heeft overal,
Die haast in 't graf hem volgen zal,

Die hem in smart heeft opgebeurd,
Die om zijn droefheid heeft getreurd,

Die in den krijg ter zij hem stond
En nachten waakte bij zijn spond,

Die over 't doodbed neêrgebukt,
Het laatst zijn handen heeft gedrukt.

Hij gaat verloren in 't volksgewoel,
En niemand kent zijn smartgevoel.

De lijkstoet komt op 't veld der (?) dood
Waar allen rusten, klein en groot.

Men stoot elkaâr, men dringt vooruit,
Men trapt het stille kerkhofkruid.

Daar leest men lange lijkreên af,
En schiet nog in het open graf.

De stoet verspreidt zich, 't graf wordt dicht. -
Hij is vergeten, die daar ligt.

Nu waait het laatste vaandel heen,
En d'oude dienaar staat alleen.

Dáar, in dat hart vol stillen rouw,
Blijft liefde en droefheid eeuwig trouw.

Van nog beter allooi is het volgende gedicht, poëtischer van opvatting en schilderachtiger van vorm. Het heet

Onrust.

't Kind schiet uit een zachten slaap;
Verre stormen huilen;
- Moeder is 't de wind, die ruischt?
Moeder is 't de zee, die bruist?
Waar zou vader schuilen?

- Meisjen, o! heel ver van ons
Zwalpt hij op de baren;
En wie weet waar of zijn schip,
In gevaar van nacht en klip,
Thans mag henenvaren?

- Moeder, hoor, de regen plast
Klettrend op de ruiten.
- Och, ons hindert nacht noch wind;
Maar hij is op zee, mijn kind,
In den storm daarbuiten.

- Moeder, 'k stond aan 't strand en keek,
Toen hij henenvaarde;
Haastig vloog het schip voorbij,
Maar hij lachte nog op mij
Als hij mij ontwaarde.

- Kind, gij mint uw vader zeer,
   O, in storm en regen
Lacht hem, bij het scheepsbestuur,
Ook gewis van ver het uur
   Der tehuiskomst tegen.

- Maar, sprak 't kind, zoo hij op zee
   Eenmaal moest verdrinken,
Ach, dan zou het speelgoed al,
Dat hij medebrengen zal,
   In het water zinken!

Zwarte nacht, en storm op zee!
   Regen viel bij stroomen.
Ach, de moeder zuchtte diep;
Maar het meisje zweeg en sliep
   Weêr bij zoete droomen.

Niet waar, dat is innig gevoeld, zonder sentimentaliteit; fijn geschetst, zonder affectatie? - Wel is waar van een geheel anderen inhoud, maar ook goed van uitdrukking, lief van sentiment, echt vrouwelijk in de redeneering en met eene aardige pointe is het volgende getiteld: *aan een jong geleerd meisje*.

Gij zegt: de dood is als het leven
Niets dan een wet van ons bestaan;
Gelijk de rookwolk en de schaduw
Zal eenmaal onze ziel vergaan.

Gij zegt dat met uw rozenlippen
Gij spreekt dat zonder aarz'len uit,
Wat toch in zich de diepste wanhoop
Aan deugd en goed en recht besluit.

Wat zou het schoonste leven wezen,
Zoo ons de hoop niet opwaarts hield
Van eens vereend met dat te worden,
Dat al 't geschapene bezielt?

Een doelloos streven naar volmaking,
Waaraan de geest geen uitkomst ziet,
Een sprankel door het eeuwig duister,
Een licht dat uitdooft in het Niet.

In 't kleinste zaadje zijn de kiemen
Van tijdlijk opstaan neêrgeleid,
Bevat niet dus, als heilig kleinood,
De ziel de kiem der eeuwigheid?

En.... als 'k u in de oogen staare,
Zoo vol van zielezonneschijn,
Dan, trots uw woord, verzwindt de twijfel:
Wat godlijk is, moet eeuwig zijn. -

Doch de lezer zou mij wel van praedilectie gaan verdenken voor Jufvrouw Virginie, omdat het tot dusverre alleen hare verzen waren, die ik mij gedrongen zag aan te halen. Die verdenking is misschien niet geheel zonder grond. Ja, op het gevaar af van Rosalie's jaloesie op te wekken, moet ik het zeggen: het komt mij voor, dat Virginie (hetzij zij de jongste of de oudste is van het zustrenpaar) het haar zuster in dichterlijkheid en tevens natuurlijkheid van opvatting, in sierlijkheid van uitdrukking en deugdelijkheid van versificatie afwint. Maar toch ook bij Rosalie zijn hier en daar wel lieve versjes te vinden, zooals het *Weeskind*.

I.

Daar liep het met zijn bloote voetjes
Voor 't open raam in 't warme zand:
De groote hond sprong op zijn kleedjen
En lekte streelend zijne hand.

Het lachte toen op d'oude vrouwe;
Zijn kinderhertje sloeg zoc warm,
Het was zoo vlug, het was zoo grillig,
Zoo wild, zoo klein, en ook zoo arm!

Zijn donker haar hing in zijn oogjes,
De zon verbrandde de armkens bloot,
En d'oude zeî: ‘'t ziet mij zoo gaarne,
Het is zoo braaf, het wordt zoo groot.’

II.

In huis zat de oude vrouw te spinnen,
De hond strekt zich voor 't houtvuur uit,
De roode vlam verlicht het huisje
En schittert op de groene ruit.

De hond kwam zachtjes voor haar zitten,
Hij keek haar aan, zijn staart bewoog;
‘Ja 't kind is heen,’ zoo zuchtte de oude,
Een heldren traan in 't duister oog.

‘Het is een engeltje in Gods hemel,
Arm dier, hij weet van wien ik spreek,’
Zeî zij, terwijl zij traag heur vingren
Langsheen zijn gladde haren streek.

En nu nog een versje van Rosalie, *De genezing*.

Zij stond voor den grooten spiegel
En lachte haar beeltnis aan,
Zij had haar zijden kleedsel
En haar paarlsnoer aangedaan.

Zij waande zich genezen;
Haar wang was weder rood,
Zoo helder glansden hare oogen
Zij vreesde niet meer den dood.

Och, jong verkwijnend harte,
Dat zich zoo gaarne bedroog;
't Was de koorts, die gloeide op haar wangen,
't Was de dood, die blonk in haar oog.

Om het onmiskenbare talent, dat in de gedichten van de dames Loveling doorstraalt, te leeren kennen, heb ik verscheidene aanhalingen gedaan. Om te toonen dat dat talent nog studie, oefening en ontwikkeling noodig heeft, zal ik niet zooveel woorden gebruiken.

Als van een der voornaamste eischen sprake is, die aan zulke gedichten gedaan kunnen worden, waarin Göthe, Rückert, Heinrich Heine enzv. uitmunten, dan zal men mij zeker niet al te streng of exigeant noemen, als ik zeg: dat ze òf aardige situatiën moeten schilderen, òf puntige gedachten moeten aangeven, òf fijne opmerkingen moeten mededeelen, òf lieve gevoelens moeten uitdrukken, waarbij contrast of overeenkomst vaak een groote rol zal mogen spelen. De vorm moet onberispelijk zijn, de uitdrukking vooral juist, de woorden grammaticaal en goed gekozen. In de versificatie, dat is in metrum en scansie, mogen geene groote fouten worden aangetroffen; de klemtoon mag niet verkeerd vallen, enzv. En toetsen

wij nu hieraan de gedichten, niet eens al te streng, dan schrikken wij al van den eersten regel den besten van het allereerste gedicht van Rosalie, getiteld: *de Verzoening*.

*Groot*moeder zat in den wagen
En al de kinders er bij;
Ik moet er zelv' naar toe gaan,
Ik ben de jongste, sprak *zij*.

Haar oudste broêr kwam haar tegen
Aan d'ingang van zijn woon,
Het haar om *de* kalen schedel
Gelijk eene zilveren kroon.

Daar is soms eene vrijheid in het metrum, die aan losbandigheid grenst, eene losheid, die gevaar loopt slordigheid te worden.

Dit geheele gedicht is overigens even zwak van inhoud als gebrekkig van vorm; de gedachte verheft zich ter nauwernood boven het banale, en toch is er iets geaffecteerds in. Twee oude lieden, broeder en zuster, schijnen langen tijd in twist of verwijdering geleefd te hebben. Op hoogen ouderdom verzoenen zij zich, zonder een woord over den twist en zijne aanleiding te spreken, en nadat zij met elkander gegeten hadden, gaat elk weêr zijnen weg. De oude man zeî niet veel, toen zij heen was,

Hij zat peinzend in den hoek;
Grootmoeder reed zwijgend huiswaarts;
Dat was haar laatste bezoek.

Dat schijnbaar eenvoudige en toch zoo onnatuurlijke, gezochte, hindert vooral in *Moeders krankheid*.

‘Wat zal van de kindren geworden?....’
Zij zat in het kleine vertrek
En zag ze buiten spelen;
Zij hoorde niet hun gesprek.

Zoo moeder eens moest sterven,
Zeî d'oudste van de drij,
De groote klok zou luiden,
De kindren zeggen 't *mij*. (NB. verkeerde klemtoon.)

Zijn broêrken sprak: ‘dan zouden
Wij nooit naar school meer gaan
En al de boomkens verplanten,
Die in het hoveken staan.’

En 't kleinste riep, wijl 't denkbeeld
Zijn hertje kloppen deed: (van vreugde? foei! Ref.)
‘'k Zou mijn pop een rokjen maken
Uit moeders beste kleed!’

Als de kinderen toch reeds zoo groot zijn, zooveel besef van het sterven hebben, dat zij weten dat het *heengaan* is, dat haar moeder hen zou verlaten en zij daardoor meerdere vrijheid zouden hebben, dan pleit het weinig voor de minzame behandeling der moeder, of voor het liefderijk hart der kinderen, als zij zóó over de eerste gevolgen van moeders dood kunnen spreken. Dat houdt op onschuld en naïveteit te zijn, maar wordt stuitende gevoelloosheid.

Eenigzins onbegrijpelijk en zeker niet zeer fijn gevoeld is haar *tweede vrouw*. De man zet zijn jongste kind op den schoot van zijn tweede vrouw en wijst haar aan als de moeder, die de kinderkens voortaan lief moesten hebben. Het kind loopt nog naar de grootmoeder, die echter van de tweede vrouw geen notitie neemt.

Hun vader zal het nimmer weten,
Wat er toen omging in mijn ziel,
En hoe de stilte van de kindren
Als een verwijt op 't hart mij viel.

Ik heb hen al tot mij doen komen
En hen gestreeld en hen gekust;
Maar 't scheen of mij hun moeder toeriep:
‘Och laat mijn kindren toch in rust!’

Zonderling verwijt van de tweede moeder, dat zij onrecht zou doen met de moederlooze kinderen te streelen en te verzorgen! Zelf-zuchtige jalousie van de eerste moeder, wier liefde het niet verdragen kan dat hare eigene kinderen, zelfs na haren dood, door eene tweede moeder bemind en verzorgd worden!

Is de strekking van de gedichten van Rosalie dus niet altijd goed en onberispelijk, is de pointe daarvan dikwerf niet treffend door hare juistheid en frischheid, ook hare vergelijkingen zijn niet al-

tijd van de schoonsten; zoo lezen wij in *den Vreemdeling* van een waterput op 't voorplein, die nauwlijks bewoog,

> Zoo diep, zoo kalm en helder,
> Gelijk een ernstig oog.

Voorts

> Hij hoorde 't avondklokje,
> Dat wegstierf in de vert':
> - Gaan zoo de erinneringen
> Nooit sterven in het hert?

Moet dit laatste vergelijking of antithese zijn?

Eindelijk wordt de vreemdeling vergeleken bij het gele blaârken, dat afvalt vóór den herfst, en dat niet weet, waarom 't zoo vroeg verdord is en langs het boschpad zwerft?

Doch genoeg! Want de kritiek zou gevaar loopen ongalant en wreedaardig te worden. Zij hebbe genoeg gezegd ter handhaving harer rechten, die ook door dichteressen niet over het hoofd gezien mogen worden.

***Zestien Zeereizen. Herinneriugen uit een veertigjarige loopbaan bij de Nederlandsche Marine, door Jhr. H.J.L.J. de Vaynes van Brakell. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1870.**

Er is in waarheid iets verfrisschends in om in onze dagen, nu de kunst van snel rijkworden welhaast weer de meest aangebedene dreigt te zijn, en waarin geen enkel beroep een anderen maatstaf van waardering schijnt te kunnen vinden dan dien der hoeveelheid klinkende vruchten welke het afwerpt, een man van jaren met ingenomenheid te hooren spreken van het vak, waaraan hij geheel zijn leven gewijd heeft. Als vijftienjarige knaap kroop onze schrijver door de kluisgaten heen naar het bevelhebberschap van een van Neerlands oorlogsbodems, hetwelk hij eerst na afloop zijner zestiende reis, aan jonger handen zou overgeven. Maar ook toen nog kon hij de welverdiende rust niet volop genieten eer hem het woord van dankbare herinnering van de lippen was aan een loop-

baan, waarop hij toch menige onweersvlaag en menige ongure bui had moeten doorstaan. Met krachtige hand en dikwijls nog met jeugdige opgewondenheid, heeft hij zijn meer dan veertigjarig zeemansleven in deze bladen geschetst, en menig knaap, wiens zinnen op een rusteloos en avontuurlijk leven gezet zijn, zal bij het lezen dezer reisverhalen hunkeren naar het oogenblik waarop ook hij een loopbaan mag intreden, waarvan men na zoo vele jaren drukken dienst, nog met zulk een warme ingenomenheid kan getuigen. Ik durf de lectuur van dit boek dan ook met vol vertrouwen aan een ieder aanbevelen, omdat zoowel zij die iets willen leeren door hetgeen zij lezen, als zij wien 't daarmede vooral om een onderhoudend uurtje te doen is, den schrijver dankbaar zullen zijn voor 't geen hij hun hier heeft medegedeeld. Telkens komen de meest verrassende panorama's onder onze oogen, telkens wandelen wij nieuwe streken door of bezoeken steden in ons geheel onbekende oorden; gedurig treden wij in kennis met belangwekkende personen en zitten met hen aan en eten en drinken en schertsen en dansen zelfs met hen, omdat onze geleider een man is van opgewektheid en van kracht en vol van liefde voor zijn vak en voor het land, dat hij in den verren vreemde vertegenwoordigt. - Wanneer Neerlands vlag te land en te zee altijd aan zulke opgewekte en wakkere mannen toevertrouwd wordt als deze Oudkapitein ter zee blijkt te zijn, dan waarlijk zal vooral geen vreemdeling ons volk noemen: une nation éteinte.

M.

De revolutie.

De opvoeding van Multafero in de school der Jezuieten en Ultramontanen. Fragmenten uit de papieren van een oud discipel, door E. van den Gheyn. Dordrecht bij J.P. Revers, 1870.

Het is al lang geleden - het was met mijne ‘Kloosters in Nederland’ - dat ik een handvol vuur uit het heiligdom tusschen het volk wierp. Het werd vertrapt, maar het volk heeft er de kiem van bewaard; nu en dan ziet men er eene vonk van flikkeren, onsterfelijk als het vuur van Prometheus. Ik verlustig mij in dat vuur altijd en overal; ik ben er meê vertrouwd, want zijne vlam, als ze rein en onbelemmerd opslaat, is de spiegel van mijn zedelijk ideaal: gelooven, beminnen, leven. Soms bras ik er in, maar dan is het om de sintels te doen. Dat sintels rapen is een hard en moeielijk, maar toch een dankbaar werk; want, hoe zuiverder het vuur, hoe reiner zijn gloed. En is het mij dan soms bij mijne bespiegelingen, bij mijn rusteloos zoeken naar waarheid, gegund mij aan dien zaligen gloed te warmen, dan ontsluit zich voor mij een eeuwig leven, dat is, dat was en altijd zijn zal op beter gerigt.

De nuttigheidsleer met hare transactiën, expediënten en mentale restrictiën is onbestaanbaar met het begrip van hoogere zedelijkheid. Uit haar is zeer consequent de stelling voortgesproten, dat *het doel de middelen heiligt* - eene stelling, onafscheidelijk aan de theorie verbonden, die de nuttigheid van het doel tot toetssteen der handeling verheft. Deze logische consequentie van het beginsel is de klip waarop zich de persoonlijkheid - dat steunpunt van Christus' leer - te barsten stoot; zij is de gevaarlijke helling, waarlangs de volgeling zoo gemakkelijk het doel voorbij, in den modder glijdt; zij is de gapende doodkist, waarin eigene verantwoordelijkheid, eigen

willen, eigen geloof, eigene liefde, eigene zedelijkheid, ja! het menschzijn levend begraven worden, ‘perinde ac cadaver’[1].

Eene onverbiddelijke logica dwingt, uit kracht van het organiek beginsel, de instellingen, die haar zedelijk leven door de nuttigheidsleer laten regelen, elk middel aan te grijpen, dat naar haar doel leidt. En zoo gebeurt het, dat hare leden uit kracht eener onverbiddelijke Nemesis met lijf en ziel, als middelen, in de instelling worden opgelost. De Jezuïeten maken daarvan - in hunne stelling zeer teregt - de voorwaarde van hun bestaan. Het naaste zedelijk gevolg van deze oplossing der persoonlijkheid in het concreet geheel der instelling is: dat gelooven in blindelings aannemen, beminnen in ónderwerping, leven in vernietiging verwerkt worden.

En zoo bezwijken dan onder de praktijk der nuttigheidsleer de geheiligde idealen van het zedelijk leven!

De wetenschap - natuurkunde, geschiedenis, wijsbegeerte - in dien zelfden vijzel gestampt en uitsluitend naar het doel ingerigt, houdt op wetenschap te zijn, omdat het nuttigheidsbeginsel den sleutel van alle wetenschap: ‘de waarheid’ heeft weggeworpen. Onze Meester, de onsterfelijke Propheet van Nazareth, heeft daarover Zijn vloek uitgesproken. ‘Wee over U, Wetgeleerden! omdat gij den sleutel der wetenschap hebt weggenomen, zelf niet zijt binnengegaan, en hen, die binnengingen, het belet hebt’[2].

In de laatste jaren is in de Katholieke landen heel wat in het vuur des heiligdoms gebrast. Menige uitspatting heeft men daarbij te betreuren: maar het uitwerpen van een groot aantal sintels geeft overvloedig stof tot vreugde aan hem, die in het zedelijk leven iets meer dan vorm, in godsdienst iets meer dan dogma, in eeredienst iets meer dan staatsbelang ziet. In het oog der Katholieken, wier hart voor de verleiding der nuttigheidsleer gesloten is gebleven, behoort de Kerk het staatkundig gebied te verlaten, waarop zij ter kwader ure verdwaald geraakt is. Hun godsdienstig gevoel komt in verzet tegen het tafereel, waar Keizer Hendrik de IV^{de} barrevoets en met gekromden nek voor den trotschen Paus, Gregorius de VII^{de}, moest knielen; waar Paus Innocentius de III^{de} de vernieling eener gansche landstreek en den dood van al de inwoners met

1 ‘Even als een lijk.’

2 Luc. XI, 52. ‘Vae vobis Legisperitis, quia tulistis clavem scientiae, ipsi non introistis, et eos, qui introibant, prohibuistis.’ Vulg. edit.

vrouwen en kinderen uitspreekt, ‘blijvende het,’ zegt zijn gezant, ‘aan de zorg van God overgelaten om de zijnen tusschen de dooden te zoeken;’ en waar, zooals in onze dagen, de Tiare bezoedeld is met het bloed der ongelukkigen, ten behoeve van haar wereldlijk gebied gevallen. Hunne aanbidding weigert om over lijken en puinhoopen heen hun God te moeten zoeken. Zij heiligen de achtenswaardige figuur van Pius de VII^{de}, omdat hij nooit gewild heeft, dat er één schot voor hem zou worden gedaan, één droppel bloeds voor hem zou worden vergoten. Bidden, duizendmaal bidden, duizendmaal zegenen: ja! Maar geweld, bloed, doeming: duizendmaal neen!

Onder zulke opvatting zijn er millioenen Katholieken die begrijpen, dat op den 20sten September 1870 te Rome een groote sintel uit het heiligdom gestooten is. Dat is geen ketterij, want het behoud van 's Pausen wereldlijke magt is nooit een dogma der Kerk geweest. ‘*Absolute scheiding van Kerk en Staat*’ is alzoo hun wensch en hun streven, onder de leus van ‘de vrije Kerk en den vrijen Staat.’ De Montalembert predikte - onwillekeurig misschien, maar blijkbaar door de kracht der waarheid meegesleept - op het Katholieke Congres te Mechelen in 1863 de omwenteling onzer dagen: ‘L'église libre dans l'état libre,’ riep hij uit, ‘n'en reste pas moins le symbole de nos convictions et de nos espérances.... je le declare: j'éprouve une invincible horreur pour tous les supplices et toutes les violences faites à l'humanité, sous pretexte de servir ou de défendre la religion.... Le baîllon enfoncé dans la bouche de quiconque parle avec un coeur pur pour prêcher sa foi, je le sens entre mes propres lèvres, et j'en frémis de douleur.’

Onder die leus dan hebben Italië, Oostenrijk en Spanje - van Zuid-Amerika spreek ik niet - hunne sociale omwentelingen begonnen en zal de Fransche Republiek trachten het diep verzonken volksleven op te beuren. In België en Beijeren is het ernstig streven van de helft der bevolking, om de werking der Kerk tot het godsdienstig en zedelijk gebied te beperken en het staatkundig gebied voor de bedienaren der Kerk te sluiten. Deze beweging in een en dezelfde rigting in al de Katholieke landen der wereld, is een merkwaardig verschijnsel, belangrijk genoeg om ons aan te trekken en te trachten er de oorzaken van te bepalen.

I.

De beweging in de Katholieke landen wordt door de overwonnenen van heden en de geprivilegieerden van gisteren gekenschetst als het voortbrengsel eener wufte brooddronkenheid, geleid door eene bedorvene verbeelding. Is deze beschuldiging wel juist? Zoo ja, dan mag men vragen: aan wien daarvan de schuld? Zijn er niet zij de schuld van, die de volksopvoeding geleid hebben? Grootendeels ja! Maar met deze oplossing mag ik mij niet tevreden stellen, want die bewegingen hebben veel dieperen zin, veel diepere beteekenis.

Sociale omwentelingen - hiermeê hebben wij thans te doen - ontstaan, wanneer de zamenleving haar zedelijk zwaartepunt heeft verloren; daarom hebben zij altijd verhoogde zedelijkheid tot doel en de oplossing van een zedelijk vraagstuk tot onmiddellijk onderwerp.

In de Katholieke landen, waar de besprokene sociale omwenteling bezig is zich te ontwikkelen, is dáár het peil van het zedelijk volksleven het laagste, waar Kerk en Staat, het naauwste aan elkander verbonden, elkanders vrije werking het meeste belemmeren. Is het de Staat die op de Kerk weegt, dan knaagt de politieke onderdrukking, als de worm des verderfs, aan de ziel des volks en aan het geweten der geestelijkheid.

‘Alors,’ zegt de abt Lacordaire, ‘il se forme un épiscopat lâche et adorateur du pouvoir qui transmet au reste du clergé une timidité mêlée d'ambition, double poison d'où sort la bassesse.’

Is het dat de Kerk den Staat overschaduwt, dan vergaat de zedelijke vrijheid, en bloeien schijnheiligheid en huichelarij weelderig op hare puinhoopen; alsdan wordt godsdienst bij de hoogere standen eene staatszaak of modeartikel, en eeredienst bij het volk eene groote afgoderij. In dergelijken Staat is geen plaats voor stoffelijke ontwikkeling of waarheidslievende wetenschap; maar des te grooter zijn de ambitiën en ongeregelde hartstogten van hen wier eerzucht en tijdelijke belangen bij den eeredienst betrokken zijn.

Naarmate deze feiten meer blijkbaar werden, en al meer en meer in het volksbewustzijn overgingen, kwam het tijdstip der omwenteling nader. Eindelijk was in de Katholieke landen het katholieke volk verzadigd van de feiten en verzadigd van hunne gevolgen. Op zekeren morgen, na een langen slaap, ontwaakten die volkeren en erkenden toen een verwoest familieleven, eene

bedorvene wetenschap, eene onmogelijke ikheid. En zoo stonden die volkeren nu daar voor het vraagstuk van zedelijk volksleven.

Laat ons, wier ontwikkeling onder gunstigere omstandigheden gedijt, toch niet te hard zijn bij het beoordeelen der pogingen om dat teedere vraagstuk op te lossen, geen gloeiende kolen stapelen op het hoofd der strijders voor familie- en volksleven, zelfs niet dan, wanneer uitspattingen het doel voorbijgaan, want niemand onzer - zelfs niet de ijverigste Ultramontaan - verlangt voor zichzelven of voor zijn land de omvergeworpen regeringen van Rome, Napels of Madrid.

> 'Hetgeen gij niet wilt dat u geschiedt,
> Wilt het ook voor anderen niet.'

In de Katholieke landen, waarvan ik spreek, was de beker van zedelijke en stoffelijke ellende tot den rand toe gevuld. Het is geen wufte gedachte welke die volkeren bezielt; - welk volk toch, dat in welstand is, getroost zich den kommer en de ellende van een strijd op leven en dood? - Wel verre van vijanden te zijn van de Kerk - vraagt het aan Pater Passaglia, aan Bisschop Dupanloup, aan Kardinaal d'Andréa - zochten zij hulp bij haar met al den ernst en den aandrang van iemand die zijn doodsgevaar beseft. Zij vertrouwden nog.

De laatste droppel laat het volle glas overloopen. Den 8sten December 1864 valt die droppel in den vorm der Encykliek 'Quanta Cura' met haar Syllabus. Er gaat eene rilling door de Katholieke landen; de zamenleving aldaar, die nu eenmaal besloten had te blijven leven en niet te worden 'perinde ac cadaver,' is wanhopend. Dezelfde Pius de IX^{de}, die vroeger den degen van Karel Albert en daarmeê de Italiaansche omwenteling en de nieuwere denkbeelden had gezegend, doemt thans met een pennestreek in de 80ste zijner *propositiones damnatoe*, de hedendaagsche zamenleving: hij doemt immers hen die zeggen: 'De Roomsche Opperpriester kan en moet zich met den vooruitgang, met het liberalismus en met de nieuwere beschaving verzoenen en tot een vergelijk overgaan'[1].

Ten gevolge der Encykliek, door de westersche zamenleving

1 Syllabus LXXX. Romanus Pontifex potest ac debet cum progressu, eurn liberalismo et cum recenti civilitate sese reconciliare et componere.

als eene oorlogsverklaring opgevat, zou in tijd van nood de Romeinsche Curie geïsoleerd staan. In de Katholieke landen bereidde zich de zamenleving, wier poging tot wedergeboorte door de hoogste zedelijke magt met verstikking bedreigd werd, ernstig tot tegenweer. De gevolgen daarvan zijn niet uitgebleven.

De orde der Jezuïeten had een werkdadig aandeel in het wordings-proces dier Encykliek. Laat ons daarbij een oogenblik vertoeven.

De uitspattingen der demagogie en laatstelijk de sluipmoord op den Minister, Graaf Rossi, gepleegd, hadden den gemoedelijken Pius IX eerst doen stilstaan, toen doen terugtreden, op de vrijzinnige baan, die hij in het begin zijner regering gevolgd had. In die reactionaire stemming zag hij met leede oogen de beweging aan, waarvan de Katholieke Congressen in België en Duitschland de uitdrukking waren. De vrije taal aldaar door groote godgeleerden en beroemde mannen, allen vrienden der Kerk, gevoerd, kwam den Opperpriester gevaarlijk voor. Hij schreef dit aan den Aartsbisschop van Munchen bij Breve van 21 December 1863. In dit stuk sprak hij eene onvoorwaardelijke afkeuring uit over de Katholieken, die, in hunne waanwijsheid, voor de wetenschap eene bedriegelijke vrijheid durfden eischen. Wijders drong Z.H. in die breve aan op de noodzakelijkheid om de gehoorzaamheid, verschuldigd aan het Hoofd der Kerk, niet bloot te bepalen tot de zaken des geloofs, maar haar tot het beheer der wereldsche zaken uit te strekken. Deze breve, ingegeven door dezelfde gedachte als de Encykliek ‘Quanta Cura,’ verraadt het vaste denkbeeld om de beginselen der hedendaagsche zamenleving te bestoken. Reeds vroeger had Pater Perrone, een lid der Societeit van Jezus, die aan het Hof te Rome groot gezag had, aan Pius IX weten begrijpelijk te maken, dat het noodzakelijk was op nieuw de beginselen van de Kerk tegenover de Maatschappij helder te doen uitkomen. De genoemde Jezuïet werd met het opstellen van een daartoe strekkend document belast. Reeds in Mei 1862 was hij met zijn werk gereed. Op dat oogenblik waren te Rome 250 Bisschoppen aanwezig ter gelegenheid der bekende heiligverklaring der Japansche martelaren. De Paus onderwierp het werk van den Abt Perrone - Encykliek en Syllabus - aan het oordeel der prelaten. Velen hunner, waaronder de Bisschop van Orleans, Dupanloup, en de Kardinaal d'Andréa, konden zich met de strekking van het stuk niet vereenigen en

veroordeelden het als ontijdig en gevaarlijk. Dien ten gevolge bleef de Encykliek rusten, niettegenstaande den aandrang om den Paus tot de afkondiging te bewegen. Men had alzoo alle redenen om te gelooven, dat het werk van Pater Perrone vergeten en onder het stof van het Vatikaan begraven was, toen de bekende September-Conventie[1] tusschen Frankrijk en Italië tot stand kwam. De Heilige Stoel besloot daarop te autwoorden door eene plegtige verklaring, inhoudende de onveranderlijke beginselen, die de verhoudingen tusschen de Kerk en de burgerlijke Maatschappij beheerschen.

Zoo werd dan den 8sten December 1864 het werk van den Jezuïet, Pater Perrone, der wereld ingezonden in den vorm van een rondgaanden brief, die met zijne stellingen voortaan den naam van Encykliek 'Quanta Cura' zal dragen. Pius IX behandelt daarin de vrijheid van geweten en eeredienst als eene godsdienstige waanzinnigheid; scheiding van Kerk en Staat, onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag van de Kerk, vrijheid van onderwijs, vrijheid der drukpers en vrijheid tot vereeniging zijn ongeoorloofde instellingen voor hem die Katholiek wil zijn en blijven; en eindelijk verklaart Zijne Heiligheid, dat de Kerk het regt heeft het geweten der geloovigen te binden, niet alleen ten aanzien van godsdienstige, maar ook van wereldlijke zaken, en dat de Kerk tevens het regt heeft door tijdelijke straffen de overtreding harer wetten te beteugelen[2].

1 Bij deze overeenkomst, gesloten den 15den September 1864, werd bepaald dat de Fransche hulpbenden vóór het einde van 1866 het Pauselijk gebied zouden verlaten.

2 De beteekenis hiervan leert de Kerkelijke geschiedenis. Door den 1sten Kanon der Synode van Reims, 25 October 1157, is bepaald, dat wanneer de ketters, na herhaalde vermaning, niet tot de Kerk terugkeeren, hunne goederen moeten verbeurd verklaard, de hoofden der secten levenslang gevangen gezet, hare aanhangers, blijven zij onbekeerd, met een gloeiend ijzer aan het voorhoofd gebrandmerkt en uit het land gejaagd worden. Medepligtigen, die de beschuldiging van zich afwerpen, moeten de vuurproef doorstaan.
In den 27sten Kanon van het elfde oekumenisch Concilie, ten jare 1179 gehouden, leest men, dat vele menschen slechts uit vrees voor tijdelijke straffen voor hun eeuwig zieleheil zorgen. Daarom, heet het, moeten alle geloovigen tegenover de ketterpest weerstand bieden en zelfs naar de wapenen grijpen. Wie op raad van den Bisschop de wapenen tegen hen opneemt, heeft twee jaren aflaat en staat, als kruisvaarder, onder bescherming der Kerk. Zie Bisschop Hefele's *Conciliengesch.*, Dl. IV, blz. 500 en 636 volgg.; en Innoeentius' brief aan den Koning van Frankrijk van 10 Maart en 10 October 1208; Hurter, Dl. II, blz. 278 volgg., aangehaald bij Dr. A. Pierson, *Geschiedenis van het Roomsch Katholicisme*, Dl. III, blz. 330; en l'Israël des Alpes, par Hudsy-Menos, Revue des deux Mondes, 1867, p. 444-474, en vooral 1868, p. 567-607.

Fransche en Duitsche Bisschoppen hebben het onmogelijke gedaan om den indruk der Encykliek te verzachten en haar met onze zamenleving en beschaving in overeenstemming te brengen. Die pogingen der Prelaten zijn ten eenenmale mislukt, omdat ze, wel bekeken, niets anders waren dan weêrleggingen en ontkenningen van de Pauselijke bulle. De Nederlandsche Kerkvoogden en hunne organen in de pers en op den kansel maken zich daaraan niet schuldig. Zij nemen de Encykliek consequent aan, zoo als zij is: radikaal en comminatoir in geest en strekking. Van die opvatting getuigen: het Mandement onzer vijf Bisschoppen, van 22 Julij 1868, betrekkelijk het onderwijs; het bewerken der verkiezingen; de ondersteuning der werving van Pauselijke Zouaven; het petitionnement tot tusschenkomst van Nederland ten behoeve van 's Pausen wereldlijke magt; de bloedstrijd ten behoeve van beul en schavot, en zoo voort.

Om de strekking en diepingrijpende werking der Encykliek te bepalen, moet men haar beschouwen in het licht der onfeilbaarheid van den Paus, nu onlangs door het Oecumenische Concilie uitgesproken[1]. De terugwerkende kracht, aan de onfeilbaar-verklaring verbonden, heeft aan alle vroegere Pauselijke decretalia omtrent geloof en zeden ex cathedra verordend, de kracht van absolute waarheid en onveranderlijke kerkleer verzekerd. Dien ten gevolge zijn de bepalingen der Encykliek, van Pauselijke oordeelvellingen zoo als ze waren, dogmata der Kerk geworden. En naardien de dogmata der Kerk onveran-

1 Zie de allocutiën van Mgr. Wilmer, Bisschop van Haarlem, en Mgr. Schaepman, Aartsbisschop van Utrecht, openbaar gemaakt in ‘de Tijd’ van 17 en 30 Augustus 1870, N°. 7048 en 7059. Volgens die stukken luidt de afgekondigde onfeilbaar-verklaring als volgt:
‘Wij derhalve getrouw vasthoudende aan de overlevering, van het begin des Christelijken geloofs ontvangen, tot glorie van God onzen Zaligmaker, tot verheffing van den Katholieken godsdienst en tot heil der Christelijke volken,
Wij leeren en verklaren, met goedkeuring van het H. Concilie, dat het een door God geopenbaard leerstuk is: dat de Paus van Rome, als hij spreekt ex cathedra, d.i. wanneer hij, het ambt van Herder en Leeraar aller Christenen vervullende, met zijn hoogst apostolisch gezag de leer over geloof en zeden, door de Kerk te houden, bepaalt, door den Goddelijken bijstand hem in den H. Petrus beloofd, die onfeilbaarheid bezit, waarmede de Goddelijke Verlosser wilde, dat Zijne Kerk in het bepalen der leer over geloof en zeden zou voorzien wezen, en dat dusdanige verklaringen der Pausen van Rome uit zichzelven, niet echter door de toestemming der Kerk, onhervormbaar zijn. Indien iemand dus zich mogt vermeten, wat God verhoede, deze onze bepaling te wederspreken, die zij anathema,’ (*anathema sit* beteekent: *zij gedeemd*.)

derlijk en eeuwig zijn, is thans de Encykliek aan de bijzondere opvattingen en uitleggingen der Kerkvoogden onttrokken, en is zij geworden, tot in de eeuwigheid toe, eene oorlogsverklaring tegen de burgerlijke maatschappij, wier zedelijk en godsdienstig leven, door vooruitgang en beschaving bepaald, persoonlijkheid tot grondslag heeft.

Zoodoende is de Encykliek een afgerond geheel, dat in de toekomst de werking der Kerk zal bepalen, ongeacht de expedienten en mentale restrictiën der nuttigheidsleer, om haar bij de katholieke gemeente in te leiden. Het vraagstuk van ons maatschappelijk leven op de punt der naald gezet zijnde, zoo als de Encykliek gedaan heeft, staan wij onvermijdelijk voor de vraag: zal de maatschappij in de Kerk, dan wel de Kerk in de maatschappij worden opgelost? Ik kan die vragen niet beslissen; maar wel weet ik, dat bijaldien onder de gegevene omstandigheden de Kerk in de maatschappij mogt opgaan, zij gevaar loopt eene groote Lâmaserij te worden, in plaats van ‘eene vereeniging van alle geloovigen onder haar zigtbaar opperhoofd, den Paus van Rome’; en ook nog weet ik, dat, hoe ook de oplossing zij, van mijn katholiek ideaal: ‘Kerk en zamenleving hand aan hand opwaarts,’ helaas! geen spraak meer zijn kan.

Vóór het Concilie van Trente leefde Kerk en maatschappij van hetzelfde leven; meestal stond de Kerk aan de spits der beschaving. De verwijdering toen gehuldigd, is eene kloof, de verkoeling, eene vijandschap geworden; onvermijdelijke gevolgen van het wankelen op het pad der groote katholiciteit, die al de bestanddeelen der menschelijkheid insluit, niet één afsloot. In den regel heeft de Kerk hare katholieke zending uitnemend begrepen en gehandhaafd. Ten behoeve daarvan heeft de logica der feiten voor haar altijd meer waarde gehad dan de logica der redenering. De ketterijen, die haar bestreden hebben, stellen daarom alijd een absoluut beginsel tegenover haar stelsel van kompromis. Het katholicisme toch is: ‘de verwerkelijking van een denkbeeld, een vorm gegeven aan het ideaal, een uitwendige organisatie verleend aan een inwendig leven, het algemeen maken van hetgeen uit den aard der zaak slechts het deel van weinige uitgelezenen zijn kan.’ Het katholicisme is uit dien hoofde een ‘vergelijk’. Elke rigting derhalve, die in haar wezen tegen het katholieke kerkbegrip gekant is, moet, wil zij tegenstelling zijn, van een absoluut beginsel uitgaan, dat door de eischen der logica uitsluitend, niet

door die der werkelijkheid, bepaald wordt. Ketters en sectarissen zijn daarom altijd radikaal.[1]

De Encykliek onder dit licht beschouwd, toont hoe zij de droppel is, die den beker deed overloopen. *Onvoorwaardelijh autokratisch*, en als zoodanig volstrekt tegen onze zamenleving gekant, is zij onvoorwaardelijk radikaal; dit is: volstrekt principieel, wars van elk vergelijk. Dit hebben de katholieke landen, die vooral om de katholiciteit aan de Kerk gehecht zijn, niet willen verdragen op het oogenblik dat zij naar verhoogde zedelijkheid zoekende zijn.

Zoodoende knoopt zich de beweging aan het katholieke vraagstuk vast en wordt zij - misschien zonder er zichzelven rekenschap van te geven - er grootendeels door beheerscht. Daarom - ik kan het niet genoeg herhalen - moet men bij het zoeken naar de oorzaken der beweging in het radikaal karakter der Encykliek doordringen. Dit karakter drukt op de Encykliek den onuitwischbaren stempel van het Jezuïetisme en zou haar oorsprong verraden, zelfs dan wanneer de geschiedenis harer wording onbekend ware.

In den strijd die gevoerd wordt om de verouderde kluisters te verbreken, waarin de Kerk de burgerlijke maatschappij bekneld houdt, zijn het overal de Jezuïeten die het in de eerste plaats vergelden moeten. Dit opmerkelijk en zich telkens herhalende verschijnsel doet onwillekeurig vragen: wat is daarvan toch de oorzaak?

Men vroeg eens aan een bekenden cynicus: ‘Waarom haten u de menschen?’ ‘Wel!’ antwoordde hij, ‘omdat ik het er naar maak.’ Met zulk antwoord, al ware het ook afdoende, mag ik mij niet tevreden stellen. Gewis bewerken bijzondere oorzaken, híér teregt, dáár ten onregte, bijzondere animositeiten tegen de discipelen van Loyola. Hierbij behoef noch wil ik stilstaan. Voor een algemeen verschijnsel, zooals de Jezuïetenhaat binnen den kring der volksbeweging is, moet eene algemeene oorzaak zijn. Die oorzaak is in ons geval niet moeijelijk aan te wijzen, nu wij eens de geschiedenis en de strekking der Encykliek kennen en de uitwerkselen daarvan bespied hebben. De zedelijke en godsdienstige behoeften zijn in de katholieke landen vereenzelvigd met het beginsel van katholiciteit, waarvan de Kerk de draagster pleegt te zijn. En bevindt men nu eenmaal, dat het Jezuïetisme, hetzij in zijne

1 Verg. Ds. Pierson, l.c. D III, bl. 292.

beginselen, hetzij in zijne uitwerkselen, belemmerend is voor de geleidelijke ontwikkeling der katholiciteit, dan behoeft men niet verder te zoeken en is het raadsel opgelost, waarom de slagen der beweging altijd het eerst op de orde der Jezuïeten uitgaan.

II.

Om eene sociale omwenteling goed te begrijpen, moet men haar beschouwen in haar oorsprong en in haar einde, dat is: in de bedoelingen die ze verkondigt en in de uitkomsten die ze ten slotte verkrijgt. dit is het eenig prisma waardoor men hare kleur, haar werkelijk karakter, kan onderscheiden; de eenige goede vraagbaak, om te weten, wat het volk, in wiens midden de omwenteling plaats grijpt, werkelijk wil en werkelijk gedacht heeft. Al wat tusschen die twee tijdperken plaatsgrijpt, heeft meestal iets voorbijgaands of begoochelends. Guizot[1] vergelijkt de omwenteling bij een stroom, die zich hier en daar heen kronkelt, soms verdwaalt raakt; ‘deux points seulement’, zegt hij, ‘sa source et son embouchure, déterminent, sa direction.’

Het eerste tijdperk - het streven der omwenteling in de katholieke landen - begint zich reeds genoegzaam af te teekenen, zooals ik heb aangeduid. De oorzaken van dat streven staan in onmiddellijk verband met het streven zelve, en dit wederom met den regeringsvorm der Kerk.

Bij haar optreden stond de Kerk tegenover de maatschappij en de eerediensten van toenmaals, even als later de ketterijen tegenover haar stonden. Wel had de Grieksche wijsbegeerte den akker voorbereid, wel was in Israël de verzuchting naar het rijk Gods grooter dan ooit, wel werd de behoefte aan meer zedelijk leven innig gevoeld, wel was het, alsof een mildere geest de lucht bezwangerd had, maar dit alles ontsloeg de nieuwe Kerk niet van de verpligting om met radikale beginselen tegenover de oude maatschappij op te treden. De nieuwe Kerk was de vrucht van een eigen, ongedwongen zieleleven, ontheven van de kluisters der dogmatiek. Jezus aanhangen, met het oog op het rijk Gods, heette Christen zijn. Men

1 Études biographiques sur la révolution d'Angleterre. Hollis. p. 1.

was leerling van Jezus, niet door dit of dat te gelooven - want geloofsbelijdenissen had hij niet geleerd - maar door hem te volgen en te beminnen. Zoo stond de nieuwe Kerk lijnregt tegenover het formalisme van het Sanhédrin en de heidensche staats-godsdiensten. Bij haar was plaats voor allen, zoowel voor den Heiden als voor den Jood, zoowel voor de miskende vronw als voor den ongelukkigen slaaf. Tot allen sprak zij van vrijheid en liefde. Voor de misdeelden der wereld was zij een oord van toevlugt. De noodlijdenden vonden hulp in hare gemeenschap van goederen. Zij verkondigde der wereld voor het eerst de heerschappij van den geest en zijne vrijheid. Door alle eeuwen heen zal het de roem van den grooten Apostel Paulus en zijne school blijven, het groote katholieke denkbeeld des Meesters te hebben begrepen, daarvoor te hebben gestreden, daarvoor als ‘misgeboorte’ te zijn bejegend. De Kerk, bij haar ontstaan bevrijd van de omarming der dogmatiek, heeft gedurende meer dan drie eeuwen voor de vrijheid van geweten gestreden. Dien strijd heeft het Christendom nooit verloochend, evenmin als de vrijheid zijner geboorte; het plukt thans nog de vruchten van beide, niettegenstaande de tallooze aanslagen tegen zijn zedelijk leven gepleegd. Socialistischdemocratisch in leering als de nieuwe Kerk was, moest ook haar bestuur die rigting volgen. De verschillende kerkelijke gemeenschappen waren aan eenvoudige en gemakkelijk te volgen regelen onderworpen, en beheerd door priesters en diakenen. Elke congregatie koos zijn bisschop, die de priesters inzegende, over geschillen besliste en aan het hoofd der gemeenschap stond. Hij moest zijn, zooals Paulus aan Timotheus (I Tim. III: 1-7) schreef: een onbesproken, matig, zedig, gastvrij, beschaafd en bekwaam leeraar, echtgenoot ééner vrouw; niet heftig, niet twistziek, niet inhalig; zijn gezin goed bestierende.

Op het einde der tweede eeuw begonnen er zich provinciale synoden te vormen. Hierdoor groeide de magt der Bisschoppen aan. De broederlijke vermaningen gingen langzamerhand in bevelen over en het duurde niet lang of de Bisschoppen zeiden met den heiligen Cyprianus: ‘de vorsten en de magistraten hebben slechts eene wereldlijke en voorbijgaande magt: maar het bisschoppelijk gezag komt van God en strekt zich over deze wereld en de andere uit.’

De gemeenschap van goederen werd verlaten, als nadeelig

voor het proselietisme, en allengs begon de gelijkheid, waaraan de priesters zoozeer gehecht waren, op de magt der bisschoppen schipbreuk te lijden. Vele bisschoppen kenden wel aan de Metropolitanen den voorrang toe en sommigen erkenden ook den Bisschop van Rome als hun hoofd, maar desniettemin was de strijd om het gezag hevig, - die oneindige strijd om republiek of monarchie, welke in de zaken des hemels even als in die der wereld eeuwig gestreden wordt. Intusschen was en bleef het beheer der Kerk presbyteriaansch of episcopaal, zonder eenheid van bestuur en zonder eenheid van dogma, totdat Keizer Constantinus in zijne politieke berekening goedvond de Kerk aan de heerschappij der wereld te verbinden, en ten jare 325 de eerste algemeene of oecumenische kerkvergadering te Nicea in Bithynië zamen te roepen. Dat concilie openende, zeide hij: ‘Hoogepriesters der Christelijke Kerk! ... het berigt uwer twisten heeft mij diep bedroefd. Ik heb u allen hier bij elkander gebragt, om die verdeeldheid te doen ophouden, de ergste aller rampen.’[1]

Het grootste werk van dat concilie is geweest: het vaststellen eener kerkelijke geloofsbelijdenis. Aan die geloofsbelijdenis, en zooals zij later op het concilie van Konstantinopel (A^{o}. 381), dat door Keizer Theodosius belegd is, en waarop noch het Westen noch de Bisschop van Rome vertegenwoordigd waren, verbeterd en vermeerderd is, en 80 jaren later op het Concilie van Calcedonië is behandeld, geven wij thans vrij oneigenaardig den naam van ‘Symbolum der Apostelen’[2].

1 Verg. Histoire du Bas-Empire par le Comte de Ségur. Edit. 7, T. I, p. 39-49.

2 Verg. Albert de Broglie, L'église et l'empire Romaine au IV siècle, T. 1, p. 449-451, en Ds. A. Pierson, 1 c.D. I, bl. 425-431, en D. II, bl. 77-79.
Het symbolum van Nicea luidt:
‘Wij gelooven in éénen God, den Almagtigen Vader, den Maker van alle zigtbare en onzigtbare dingen; en in éénen Heer Jezus Christus, den Zoon van God, den eeniggeborenen van den Vader, dat is, van de substantie van den Vader. God uit God en Licht uit Licht; waarachtig God uit waarachtig God; gegenereerd, niet gemaakt, van een en dezelfde substantie met den Vader, door wien alle dingen gemaakt zijn in den hemel en op aarde; die ter wille van ons menschen, en ten behoeve onzer zaligheid, nederdaalde, vleesch en mensch werd, leed, weder ten derden dage opstond, en ten hemel opvoer, en komen zal om te oordeelen de levenden en de dooden. Wij gelooven ook in den Heiligen Geest.’
Het symbolum van Constantinopel luidt:
Wij gelooven aan één God, den almagtigen Vader, den Schepper van hemel en aarde, van alle zigtbare en onzigtbare dingen. En aan éénen heer Jezus Christus, den eengeboren Zoon van God, voor alle tijden uit den Vader gegenereerd, licht uit licht, waarachtig God uit God waarachtig, gegenereerd, niet geschapen, gelijk van wezen met den Vader, door wien alles geschapen is, die ter wille van ons menschen en van ons heil uit de hemelen daalde en vleesch aannam uit den Heiligen Geest en uit Maria de jonkvrouw, en mensch geworden is; om onzentwille gekruisigd werd onder Pontius Pilalatus en geleden heeft en begraven werd en opstond ten derden dage, overeenkomstig de heilige schrift; en terugkeerde naar den hemel en zich plaatste aan de regterhand des Vaders, en terugkomt met heerlijkheid om te rigten de levenden en de dooden, wiens rijk geen einde zal hebben. En in den Heiligen Geest, den heerscher, den levenwekker, uit den Vader uitgegaan, die te zamen met den Vader en den Zoon aangebeden en verheerlijkt wordt, die gesproken heeft door de Profeten. (Wij gelooven) in eene heilige Katholike en Apostolische Kerk. Wij erkennen een doop ter vergeving der zonden. Wij verwachten de opstanding der dooden en het leven der toekomstige eeuw. Amen.

Van nu af kan er eerst in den eigenlijken zin des woords van ‘de Kerk’, als van eene eenheid, sprake zijn; eene opvatting, die nooit bij de eerste dragers van het woord des Meesters had voorgezeten; zij schreven aan de Romeinen, aan de Galaten, aan de Thessaloniers; Johannes rigtte omstreeks het jaar 68 zijn Apocalipsis aan ‘de zeven kerken die in Azië zijn.’ I. 4. 11. En eerst van nu af kan de dogmatieke eenheid als een voldongen feit beschouwd worden. Om staatkundige inzigten bewerkt, heeft zij het zwaard van twee magtige keizers noodig gehad om die eenheid te bevestigen.

De Keizer was de incarnatie van alle magt in den staat; deze zou niet volledig geweest zijn, indien hij niet over den godsdienst en het geweten geheerscht had. Hij was heidensch opperpriester; tot aan Gratianus toe werden de Christen-Keizers met die waardigheid bekleed. Constantinus verbond regtens de Christen-Kerk aan zijne heerschappij, omdat hij in haar, sterk als ze geworden was, eene staatsmachine in zijne hand erkende, even als in den heidenschen eeredienst, waarvan hij opperpriester was. Onder dit denkbeeld vaardigde hij eene wet uit op de regtspraak der bisschoppen; hij gaf hun het regt om zonder appel te oordeelen, en beval der regtbanken om op verzoek van één der partijen alle zaken naar de geestelijke regters te verwijzen, zelfs ook dan wanneer de tegenpartij er zich tegen verzette[1]. Dit roepen van de bedienaren der Kerk in de bedeeling van het regt en in de stoffelijke belangen der zamenleving bevorderde bovenmatig de ambitie der

1 Verg. Le Comte de Ségur, Histoire du Bas-Empire, T.I. p. 63.

geestelijkheid ten koste van het burgerlijk gezag, en was het eerste woord dier groote revolutie, die, in plaats van de Kerk in den Staat, den Staat in de Kerk zou plaatsen. ‘Het staatsgezag,’ zoo schreef de H. Ambrosius, Bisschop van Milaan, omstreeks A^{o}. 390 aan Keizer Theodosius, ‘het staatsgezag behoort te wijken voor de godsvrucht. Ik heb getracht mij in uw paleis te doen hooren; noodzaak mij niet mij in de kerk te doen verstaan.’

Zoo ontwikkelt zich in de Kerk eene aristocratie en weldra een opperbestuur, die, weinig denkende aan den democratischen oorsprong der Kerk, slaven en lijfeigenen hebben, met den Staat om het gezag wedijveren en zich van het Keizerrijk losscheuren, en eindelijk, zich boven alles ter wereld verheffende, zich zelfs de investituur - het regt der leenheeren - toekennen.

Toen in de 8ste eeuw Italië aan de zwakke hand van Keizer Constantinus V ontglipte, liet Paus Stephanus II den Heiligen Stoel door Pepijn den Korten met drie provinciën en twee en twintig steden, aan Astolphe, Koning der Lombarden, ontroofd, begiftigen (A^{o}. 755). Uit dankbaarheid hiervoor zalfde de Paus tot Koning van Frankrijk Pepyn, die Childerik III van den troon had gestooten en in een klooster gestopt. ‘Par ce premier concordat,’ zegt de Ségur, ‘le pontife et le roi légitimaient réciproquement leur usurpation, et se donnaient mutuellement ce qui ne leur appartenait pas.’

Zoo was dan de Kerk voor het eerst in het bezit van wereldlijk gebied, en brak zij openlijk met het evangelisch voorschrift, dat zegt: Mijn rijk is niet van deze wereld.

Dit voorbeeld van den Paus vond weldra navolgers; kerken lieten zich met vorstendommen, kloosters lieten zich met heerlijkheden begiftigen en beleenen. Door deze vermenging van het geestelijke en wereldlijke gezag werd de Kerk wel sterker, maar veel minder heilig, en ontstond er eene verwarring van twee magten, waarvan bij geene mogelijkheid de juiste grenzen te bepalen zijn. In die groote revolutie is de naaste oorzaak te vinden van vele bloedige twisten en van eene reeks van ongelukken, die gedurende eeuwen Europa geteisterd hebben.

Karel de Groote bevestigde niet alleen de schenking door Pepyn aan den Heiligen Stoel gedaan, maar voegde er daarenboven een deel van Toscane en Campanië, mitsgaders Spolette en Bénévent aan toe (A^{o}. 774). De Paus van Rome,

thans met wereldlijke magt bekleed, had voor goed met het keizerschap te Constantinopel gebroken.

Nu het er eenmaal toe gekomen was, dat de gebieders in de Kerk den bloei, den roem en de grootheid der Kerk meer plaatsten in haar gezag dan in hare vrijheid, meer in hare magt dan in hare overlevering, meer in hare eenheid dan in hare katholiciteit, bleef er in de ingeslagene rigting nog slechts één stap te doen; en dien stap deed Paus Gregorius VII. Hij eischte het regt van investituur; dit is: het regt van opperleenheer boven keizers en koningen. Ten jare 1077 dwong hij door excommunicatie als anderzins den Keizer Hendrik IV dat regt te erkennen. Deze emancipatie der geestelijke magt in beginsel vastgesteld en feitelijk gehuldigd, was de laatste hand die noodig was om de Kerk boven den Staat en boven het algemeene regt te verheffen.

Hiermede heeft de Kerk haar toppunt van magt bereikt. De Pausen, eerst gekozen door het volk en de geestelijkheid (A^{o}. 66-568), vervolgens door de keizers of de koningen gekozen of bevestigd (A^{o}. 568-1003), worden thans door het collegie van Kardinalen benoemd.

Zal de Kerk zich op die duizelingwekkende hoogte staande houden? Innocentius III (A^{o}. 1198-1216), grootscher maar bloediger gedachtenis, heeft daarover het laatste woord gesproken. Niet oneigenaardig wordt hij de laatste groote Paus genoemd.

Van nu af aan begint, ofschoon aanvankelijk naauwelijks merkbaar, de zon te tanen, die, van het Vatikaan uit, de zamenleving en hare magten bescheen. Weldra ontwaakt de 15de eeuw, fier en krachtig als een jongeling, die het woelen van een eigen leven gevoelt. Zij heeft hare eigene zon; en naarmate de stralen daarvan helderder worden op het gebied der zamenleving, verduisteren die der Kerk.

De Kerk had zich gaandeweg met het feodale stelsel vereenzelvigd en haar regeringsvorm daarnaar ingerigt. Maar desniettemin bleven het gezag en de kerkelijke handelingen der Pausen en Bisschoppen - hoe groot ook in den loop der tijden hunne magt moge geworden zijn - aan het oordeel en de beslissingen der conciliën onderworpen. De conciliën toch plegen het middel te zijn, om op gegevene oogenblikken de godsdienstige en zedelijke behoeften van het christenvolk in den boezem der Kerk uit te storten, en de willekeur

der bestuurders door regeringsbeginselen te beperken of te regelen. Naarmate de magt der Kerk afneemt, zien wij hare regeerders al meer en meer naar centralisatie van gezag streven. Hierin gehoorzamen zij aan de wet van zelfbehoud, die elk gezag beheerscht. De Kerk echter is aanvankelijk nog levensbewust genoeg om niet in die rigting meê te gaan. Eene krachtige poging ten behoeve van het autocratisch gezag in de Kerk, op het concilie van Constanz (A^{o}. 1414-1418) aangewend, leed schipbreuk op de standvastigheid der kerkvaders, die van de Pauselijke onfeilbaarheid niets wilden weten. Het concilie van Trente (A^{o}. 1545-1563) was in dit opzigt niet beter gestemd. Intusschen is dit concilie een gewigtig keerpunt geworden in de verhoudingen tusschen Kerk en zamenleving. Door de XVI^{de} eeuw en hare wenschen buiten de Kerk te sluiten, viel tevens de deur digt waardoor de Kerk toegang had tot de maatschappij. Hierdoor is de Kerk geïsoleerd geraakt. Dit gevoelende heeft het opperbestuur zich van lieverlede meer aangesloten aan de Societeit van Jezus[1], die zich zelf als het middelpunt der christelijke beweging aanziet en de Kerk naar dat middelpunt medesleept. De centralisatie van gezag, hiedoor bewerkt, moest noodwendig ten koste der conciliën zijn. Sedert het concilie van Nicéa had de Kerk 18 algemeene kerkvergaderingen beleefd; thans zouden er tusschen het concilie van Trente en het eerstvolgende, - welligt het laatste - in 1869 te Rome vergaderd, meer dan driehonderd jaren verloopen. De conciliën waren altijd het orgaan geweest, waardoor de christelijke beschaving en zamenleving in het bloed der Kerk werd opgenomen. Het lag op den weg van het centraliserend gezag, dat orgaan ongebruikt te laten. Dit achterwege laten der conciliën voerde lijnregt tot de beoogde autocratie, maar heeft daarenboven de treurige uitkomst gehad, dat Kerk en katholieke zamenleving zich minder goed begrepen, en de Kerk vijandin is geworden van eene beschaving, wier zedelijke en godsdienstige behoeften zij niet, zooals weleer, in haar boezem verwerkt heeft.

Naarmate de invloed der societeit van Jezus grooter werd, ging ook hare wet van centralisatie al meer en meer in het beheer der Kerk over, en openbaarde zich weldra bij het opperbestuur der Kerk eene neiging tot het absolute gezag. De gevolgen daarvan bleven niet uit.

1 Conc. van Trente. Sess. 25, Cap. 16, de Regular.

Toen Lodewijk XIV in de 17de eeuw de absolute monarchie op de puinhoopen der feodaliteit had opgetrokken en luide verkondigde ‘L'état c'est moi’, scheen de Romeinsche curie het oogenblik gunstig te achten om ook voor zich het monarchale gezag te verwerven. Dan men had niet gerekend met Bossuet en het Fransche episcopaat, te Parijs onder voorzitting des Aartsbisschops vergaderd. Bij eene plegtige declaratie, den 23sten Maart 1682 bij het parlement te Parijs ingeschreven, handhaafde het Fransche episcopaat de regten der Kerk. Art. I dier declaratie begint aldus: ‘Que Saint Pierre et ses successeurs, vicaires de Jésus Christ, et que toute l'Eglise même n'ont reçu de puissance de Dieu que sur les choses spirituelles et qui concernent le salut, et non point sur les choses temporelles et civiles, Jésus Christ nous apprenant lui-même, que son royaume n'est point de ce monde.’

En, zich als het ware resumerende, zegt de declaratie in haar IVde en laatste artikel: ‘Que quoique le Pape ait la principale part dans les questions de foi, et que ses décrets regardent toutes les Eglises et chaque Eglise en particulier, son jugement n'est pourtant pas irréformable, à moins que le consentement de l'Eglise n'intervienne.’

Deze declaratie, door den Heiligen Stoel gewettigd, is de grondslag van het concordaat van 1801 en ook van het concordaat van 18 Junij 1827[1], bij welk laatste de betrekkingen tusschen den Staat der Nederlanden en de Kerk werden geregeld, en het concordaat van 1801 voor de Noordelijke provincien toepasselijk werd verklaard.

Door dit concordaat, dat, zoo al niet in zijn geheel, dan toch ten aanzien der Bisschoppelijke seminariën uitvoering erlangde[2], heeft de declaratie van 1682 in Nederland even als in Frankrijk een publiek-regtelijk karakter gekregen. De verhoudingen tusschen Kerk en Staat, op die grondslagen geregeld, zijn thans, even als de concordaten met Oostenrijk en Spanje, door Encykliek en onfeilbaarverklaring onherroepelijk verbroken, ook voor zoo verre ze niet reeds in 1853, bij gelegenheid van de invoering der bisschoppelijke hierarchie, vernietigd zijn.

Uit dit overzigt, geheel aan de geschiedenis ontleend, zal men ontwaren, dat het voor hem die zoeken wil niet moeijelijk is de geboorte en ontwikkeling van den autocratischen regeringsvorm

1 Staatsbl., 1827 no. 41 en 42.

2 Staatsbl., 1829 no. 49 en 59, en 1830 no 9.

in het bestuur der Kerk te ontdekken. Die regeringsvorm, eenigen tijd teruggehouden, éérst door de declaratie van 1682, dáárna in 1773 door de Bulle ‘Dominus ac Redemptor’, waarbij de orde der Jezuïeten werd vernietigd, en later door de sociale omwenteling van '89, is thans een voldongen feit. Met de onfeilbaarverklaring van den Paus op het jongste oecumenisch concilie te Rome is de strijd van vele eeuwen voor de autocratie gewonnen en de groote revolutie gewettigd, door het oppergezag zelve ondernomen. Hiermede zijn de algemeene kerkvergaderingen overbodig geworden, en is de godsdienst der Kerk in den Pauselijken persoon overgegaan. Hij kan thans, op het voetspoor van Lodewijk den XIV^{den}, in waarheid zeggen: ‘l'Eglise c'est moi.’ En zoo is nu onder den invloed der societeit van Jezus de autocratie in de Kerk, even als in de orde van Loyola, gehuldigd en tevens de scheiding tusschen Kerk en nieuwere zamenleving voltooid, waarvan te Trente de grondslagen gelegd zijn, en de Encykliek ‘Quanta cura’ het eeuwige en onfeilbare wetboek geworden. Den katholieken blijft niets over dan te kiezen of te deelen; en zoo staat de maatschappij in de katholieke landen, nu de Kerk haar bij monde van haar onfeilbaren alleenheerscher alle vergelijk heeft opgezegd, voor de teedere vraag: wilt gij met eene democratische kerk uw vooruitgang, uwe zedelijke en maatschappelijke vrijheden en uwe beschaving behouden? dan wel: wilt gij met eene autocratisch gewordene kerk op uwe schreden terugkeeren en uwe vrijheden en beschaving verloochenen en prijsgeven? De gematigde en verzoenende leerstellingen verdwijnen onder radicale bepalingen, het onfeilbaar kenteeken eener volbragte revolutie. Onder de werking dier uitersten dwingt eene onverbiddelijke logica elk denkend katholiek tot het treurig alternatief, *om te kiezen tusschen afvalligheid, revolutie en eene blinde onderwerping aan den onfeilbaren Paus, zelfs in wereldlijke aangelegenheden*.

Zoodoende ligt de grondoorzaak der sociale omwenteling, die in de katholieke landen plaats grijpt, en der beweging, die overal de katholieke gemoederen bewerkt, in de poging tot oplossing dezer strijdvragen.

Even als de geest het rijk der stof beheerscht, even zoo worden alle maatschappelijke vraagstukken door die van den godsdienst overschaduwd. Van daar dat het vraagstuk aangaande de verhoudingen tusschen de Kerk en den Staat, zwaar-

der weegt dan elk ander. Dit probleem is altijd moeijelijk maar veel moeijelijker in de Katholieke dan in de Protestantsche landen; want, waar de Kerk aan de Protestantsche Regeringen vrijheid vraagt, eischt zij van de Katholieke Regeringen overheersching. De magthebbenden in de Kerk vergeten daar al te dikwijls hetgeen de Abt Lacordaire hen zoo eigenaardig toeroept: ‘Oui, Catholiques, entendez-le bien, si vous voulez la liberté pour vous, il vous faut la vouloir pour tous les hommes et sous tous les cieux. Si vous ne la demandez que pour vous, ou ne vous l'accordera jamais. Donnez-la où vous êtes les maîtres, afin qu'on vous la donne où vous êtes les esclaves.’

Ofschoon de Godsdienst, als metaphysische formule, eeuwig en onveranderlijk in zijne grondslagen is, blijft hij toch voor historische ontwikkeling vatbaar. De geschiedenis der eerediensten geeft hiervan het bewijs. De eerediensten zijn ruw of beschaafd, grof of verheven, duister of verlicht, al naarmate van het middelpunt waarin zij zich bewegen, of van het historisch tijdperk dat ze doorleven. Ze ontstaan en ze gaan weg, ze schitteren en ze verdwijnen, maar de Godsdienst is onsterfelijk. Onder alle toestanden en door alle eeuwen heen heeft het menschdom van God en aanbidding gesproken, en daardoor onafgebroken getuigenis van zijn goddelijken oorsprong afgelegd. Ofschoon de Godsdienst, als abstract denkbeeld en ideaal des levens, onvergankelijk is, blijven desniettemin zijne uiterlijke vormen en zijne wijzen van uitdrukking, dat is: de eeredienst, aan al de lotgevallen en wederwaardigheden der menschelijke zaken onderhevig. Dit staat geschreven op elke bladzijde van de geschiedenis der eeredienst; op die der Bramanen en Bouddisten, op die der Grieken en Noormannen, en niet minder duidelijk op die der drie volkeren van het Boek: Israël en zijne beide zonen, de Christen en de Muselman.

Indien het dan waar is, dat de Godsdienst het eeuwig en onsterfelijk ideaal is, dat de menschelijke zamenleving beheerscht, en dat de eeredienst daarvan, dàn beter, dàn minder goed, de uitdrukkingen zijn, dan volgt daaruit, dat de eeredienst gansch het zedelijk leven overschaduwen dáár, wáár ze aan de Staatsmagten zijn verbonden. Maar hieruit volgt dan ook tevens, dat ze, aan den Staat gekoppeld, met den Staat voor het zedelijk leven der volken solidair verantwoordelijk zijn. En het is door die verantwoordelijkheid, dat de Kerk thans betrokken wordt in de sociale omwenteling, die de Katholieke landen ontrust.

Ik ben van de onbetwiste stelling uitgegaan dat in de Katholieke landen van Europa het zedelijk en godsdienstig leven beneden peil is; dat de familie, ontheiligd, geen veilig toevlugtsoord meer aanbiedt; en dat een zeker materialisme, hetwelk zich in rijk worden en weelderig genieten oplost, elk hooger levensdoel verdringt; met één woord: ik ben van de stelling uitgegaan, dat in die landen verhoogde zedelijkheid de levensvraag is. Nu zal ik de laatste zijn om dat zedelijk verval uitsluitend aan de magthebbenden in de Kerk te wijten. Ik erken de vele goede diensten door hare bedienaren bewezen, niettegenstaande de koppeling aan het Staatsgezag; *maar tevens leert mij de uitkomst, dat de Kerk niet bij magte is geweest het zedelijk verval te bezweren in de landen waar haar invloed op het Staatsgezag overwegend was en de volksopvoeding aan haar was toevertrouwd*.

Hiervan is het gevolg, dat de Kerk, die als hoogste zedelijke magt het zedelijk verval niet heeft kunnen beletten, betrokken wordt in het geding dat de volkeren om verhoogde zedelijkheid voeren, en dat in de eerste plaats de slagen uitgaan op die kerkelijke corporatiën, welke, overwegend in het beheer der Kerk, op de opvoeding en het zedelijk leven des volks den grootsten invloed uitoefenen. En zoo zien wij dan ook gebeuren, dat de Societeit van Jezus met den haat der vertwijfeling vervolgd wordt, en dat de zorg en beduchtheid harer volgelingen en van de Jezuïetische rigting in 't algemeen groot is in de crisis, die de Kerk en haar geloof bedreigt.

III.

De invloed van de orde der Jezuïeten op het beheer der Kerk leidt dikwijls tot de gevolgtrekking, dat de Roomsch-Katholieke Kerk zich met het Jezuïetisme geheel heeft vereenzelvigd. Deze gevolgtrekking is onjuist.

Het Jezuïetische Katholicisme herleidt den godsdienst in machinale godsvrucht en den eeredienst tot regerings-werktuig, waarvan bekwamen zich naar willekeur bedienen. Alles wordt bij de Societeit van Jezus bepaald door het regtstreeksch en onmiddellijk belang der orde. Niets evenaart de gevatheid der

orde als het hare bijzondere belangen geldt; maar even krachtig, slim en helder als hare inzigten zijn bij de behandeling van persoonlijke en ondergeschikte zaken, even zwak en onbestemd zijn die, als de orde beproeft de toekomst en de lotgevallen van het Katholicisme in het algemeen te regelen. Dit schouwspel harer werking verblindt hare leden. Buitengewoon handig en vasthoudend bij het berekenen der kansen eener voortdurende, op het doel gerigte, maar beperkte onderneming, is het Jezuïetisme onbekwaam zich een breeden horizon te scheppen. Bekwame en onverdroten partijgangers zijn de Jezuïeten; voor den grooten, loyalen, katholieken veldtogt zijn zij echter niet berekend. De Societeit van Jezus, geboren op het einde der middeleeuwen, toen het beginsel van regt onzeker was geworden, en beheerscht door de wet der nuttigheid, kan zich niet boven partijdigheid verheffen. Ter goeder trouw ziet zij in haar behoud de voorwaarde en het zekerste onderpand voor het leven en den duur van het Roomsche Symbool. Dien ten gevolge is hare strekking om een Staat in den Staat, of liever: eene Kerk in de Kerk te vormen en Rome aan de wereld en zichzelven aan Rome op te leggen. De geschiedenis der Encykliek ‘Quanta Cura’ levert hiervan, zoo noodig, nogmaals het bewijs.

De beperkte en egoïstische geest, die bij de orde der Jezuïeten voorzit, is niet de geest der Kerk geweest en kan die nooit worden, wil de Kerk hare Katholieke roeping vervullen. Uit de Kerk waait mij altijd het breede, het vertrouwelijke, het vrije, het heilige, het onsterfelijke, als grondgedachte tegen. Haar beroep is uitsluitend gerigt op de goede en reine eigenschappen van het menschelijk hart, op het beste en edelste, dat de menschheid geven kan. Ik heb dit uit den mond harer beste doctoren, van Paulus tot Hilarius, van Augustinus tot Anselmus, van Fénelon tot Lacordaire, opgevangen.

Een geheel andere atmospheer komt mij tegen als ik de instellingen en leeraren der orde van Jezus raadpleeg. Ik heb voor mij liggen eene lijst van twee en twintig doctoren, van Mariana tot Busembaum, die onder zekere gegevens het van kant maken van Koningen en tyrannen wettigen als zedelijke daden, om der nuttigheids wil. Schrijvers en leeraren der orde, zoo als Sa, Taberna, Escobar Sanchez, Valèze, Regnald, Casnedi, Thomas Tamburin, Henriquez, Platelius, Lessius, Cardenas, Corneil, Gaspard, Simon de Lassau, en een menigte anderen, wier geschriften krachtens akten van het Fransche Parlement

van 31 Augustus en 3 September 1761 door Commissarissen zijn geanalyseerd, zien niets zondigs in ontucht en valsche getuigenis, bijaldien die daden geschieden onder mentale restrictiën, amphibologische of tweeduidige voorstellingen, of met een goed doel. Zoo leert Pater Corneil ‘dat eene vrouw zich in het geval van Susanna allerlei ontuchtige handelingen kan laten welgevallen, mits inwendig zeggende dat ze er niet in toestemt, want de goede naam en het leven zijn meer waard dan de eerbaarheid. Eveneens leert Pater Simon de Lassau: Het is geen doodzonde voor de vrouwen hare schoonheid te vertoonen onder de oogen van jongelieden waarvan zij de wulpsche verlangens weten op te wekken, mits zij het doen uit noodzakelijkheid of met een doel van nuttigheid.’ Volgens Lessius ‘zijn tweeduidige voorstellingen geoorloofd, als men er zich van bedient bij eene regtvaardige zaak.’ Onder diezelfde gedachte zegt Pater Sanchez: ‘Men kan zweren dat men eene zaak niet gedaan heeft, ofschoon men ze werkelijk heeft verrigt, mits bij zichzelven zeggende, dat men ze niet gedaan heeft op zekeren dag of vóór zijne geboorte, of onderstellende eenige andere dergelijke omstandigheid. Dit is, zegt hij, in vele gevallen zeer gemakkelijk, en is altijd zeer regtvaardig als het noodzakelijk of nuttig is voor de gezondheid, de eer of het welzijn.’

Omtrent diefstal en moord is hunne leering niet zedelijker. Pater Regnald zegt b.v.: ‘De dienstboden mogen heimelijk de goederen hunner meesters wegnemen bij wijze van compensatie, onder voorwendsel dat hun loon te gering is, en zijn niet tot restitutie gehouden.’ Zoo beweert ook Pater Casnedi: ‘God verbiedt den diefstal niet dan voor zoo verre hij als slecht is beschouwd, en niet als hij als eene goede daad aangezien wordt.’ Pater Escobar leert ten aanzien van moord en doodslag: ‘Het is geoorloofd een balling verraderlijk te dooden.’ Eveneens, zegt hij verder, ‘is het geoorloofd hen te dooden, die ons bij de Vorsten of hooggeplaatste personen benadeelen.’ Pater Cardenas is van oordeel: ‘dat het geoorloofd is eens anders dood te wenschen in het belang, zelfs het wereldlijke, eener gemeenschap of van de Kerk, omdat de gemeenschappelijke welvaart verkieselijk is boven de welvaart van een bijzonder persoon.’ En zoo voort.

Deze schrijvers en leeraren der orde zijn ten aanzien der nuttigheidsleer de weerklank der ‘Monita Secreta Societatis

Jesu' (Geheime Instructiën der Societeit van Jezus) omstreeks het jaar 1600[1] en alzoo reeds vrij kort na het oprigten der orde (A°. 1540) bekend geworden. Dit curieuse geschrift, hetwelk door de Jezuïeten met hand en tand wordt ontkend en reeds in 1607 genoemd wordt 'monstrum certe horrendum, informe, et partus omnino fraude, maloque dalo suppositus,' werd te Parijs voor het eerst uitgegeven in 1661; ook te Paderborn schijnt er in dat jaar eene editie van te zijn verschenen. In de successie van den Abt Brothier, laatsten bibliothecaris der Jezuïeten te Parijs vóór de revolutie van '89, werd een manuscript der 'Monita Secreta' gevonden. Onder de papieren der Jezuïeten te Roermond, in 1773 gesupprimeerd, werd mede een dergelijk handschrift ontdekt onder den titel van: 'Secreta Monita ou Advis secrets de la Société de Jésus.' Dit stuk is sub. n°. 730 voorhanden in de Koninklijke bibliotheek op het Paleis van Justitie te Brussel[2].

Ik stel mij geene partij in dit pleit, hoe veel schijn er ook voor de authenticiteit der 'Monita Secreta' zijn moge; maar dit weet ik, dat de 'Monita in hun geheel en bijzonderlijk in Cap. II en III, over de verhouding der Jezuïeten tot de vorsten en invloedrijke personen,' in Cap. IV, 'wat aan de predikers en biechtvaders der grooten moet worden aanbevolen,' in Cap. VI, VII en VIII, 'over de wijze waarop zich de Jezuïeten moeten gedragen jegens rijke weduwen, hare goederen en hare kinderen,' in Cap. XVI, 'over de wijze van belijdenis te doen van verachting van rijkdom,' en in Cap. XVII, 'over de wijze om de Societeit van Jezus te bevoordeelen,' in strekking overeenstemmen met - en gevoegelijk de leiddraad kunnen geweest zijn en nog kunnen zijn van de geschriften en leerstellingen door de orde en hare doctoren verkondigd en in toepassing gebragt.

Het Jezuïetisme, door het sarcasme van Pascal en de ontmas-

1 Sub n°. 2311 van den Catalogus bevindt zich in de boekerij van het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant een werk, tot titel hebbende: 'Dissertatio de Secretis Societatis Jesu.' In het aan-hangsel daarvan lees ik onder dagteekening 'Cracoviae Anno MDCXVI' het navolgende: 'Prodierant aliquot ab hinc annis Monita privata Societatis Jesu.' De onhandigheid, vol met recriminatiën, waarmeê op dat oogenblik van de zijde der Jezuïeten de 'Monita Secreta' werden ontkend, geeft aan den lezer een anderen indruk dan bedoeld wordt en doet hem het werkelijk bestaan der 'Monita Secreta' als leefregel der Jezuïeten vermoeden.

2 Zie overigens omtrent de Monita Secreta en hunne geschiedenis Charles Sauvestre, *Instructions Secrètes des Jésuites*. Paris E. Dentu, 3me édit., 1864.

kering van Saint-Simon gebeukt, verliet weldra het standpunt, in het eerste tijdperk van zijn bestaan ingenomen. Van aggressief, dat het Jezuïetisme was, zien wij het voortaan verdedigende stellingen innemen. Zijne werkzaamheid zou daardoor niet verbeteren, maar van rigting veranderen: 'Sint ut sunt, aut non sint'[1]. Vertoon, *hier* van magt, *daar* van groote ingetogenheid, zou de factor worden, die uiterlijk de mentale restrictiën en capitulatiën met het geweten zou vervangen. Geen Jezuïet zou in het vervolg meer vijand der Koningen zijn. Het willekeurig gezag zou in de Societeit van Jezus zijn hechtsten steun vinden. De Bulle 'Unigenitus,' door den Abt Tellier gedragen, zou het overwigt der orde verzekeren en het onderwijs zou voortaan het slagveld zijn, waarop de oorlog zou gevoerd worden.

De schrijvers en leeraren der Jezuïeten uit de tweede periode hebben zich naar de veranderde eischen geschikt en zich dikwijls meesterlijk van hunne taak gekweten. Intusschen vertoonen hunne geschriften altijd het karakteristieke geboortemerk der orde. Niettegenstaande al hun talent, hebben de geniale mannen, waarop de orde zich met zooveel regt beroemt, nooit de hooge, ideale vlugt der Kerkvaders en dragers van het groote Katholieke woord kunnen nemen; men ontwaart altijd het rinkinken hunner boeijen, hoe zorgvuldig ook bekleed. 'Sint ut sunt, aut non sint.' Met de nuttigheid van het doel voor oogen, heeft de waarheid der feiten voor hen slechts betrekkelijke, misschien geen waarde, en werpen zij voor den godsdienst den sleutel der wetenschap overboord, en verheffen zij het egoïsme tot sleutel van het zedelijk leven.

Indien men zich de moeite geeft in de geschriften der Jezuïeten van de tweede periode in te dringen, vindt men dit bewaarheid en staat men verwonderd over de beperking, uitsluiting, onderwerping, vernietiging, bewerking van angst en vrees, en over de historische onwaarheden om der nuttigheids wil, die men aantreft. Van het 'fides quaerens intellectum' der Kerkvaders is bij hen geen sprake. Neem de besten dier schrijvers ter hand, neem Bourdaloue, neem de Feller, neem Loriquet, en zeg mij dan nog, indien gij kunt, dat mijne beoordeeling onjuist is. 'Sint ut sunt, aut non sint,' is en blijft hunne leus.

De verhouding van het Jezuïetisme tot de Kerk kan men niet

1 Ze moeten zijn zoo als ze zijn, of ze moeten niet zijn.

goed beoordeelen zonder op te klimmen tot het tijdperk van zijn ontstaan.

Het uiteinde der middeleeuwen valt zamen met het optreden op het tooneel der wereld van twee groote mannen: Niccolo Macchiavelli en Ignatius van Loyola. Beide, met levendige verbeelding en praktischen zin begaafd, hebben hunne eeuw begrepen en zijn er de uitdrukking van geweest. Zij vertegenwoordigen meer dan een denkbeeld, meer dan een theorie; zij vertegenwoordigen een system. Zij hebben niet uitgevonden, maar begrepen de sociale wet van hun tijd. Ofschoon op verschillend gebied werkzaam, hebben zij elkander aangevuld. De *een* wil de grootheid van zijn land, de *ander* de grootheid der Kerk. Zij waren beide getuigen van den doodstrijd eener maatschappij die uitgeleefd was. De strijd tegen de heidensche beschaving en haar geweld was wel volstreden, maar de persoonlijkheid was nog niet als beginsel van regt erkend. Het Katholicisme bezweek onder de misdaden van de magthebbenden in de Kerk, en het Protestantisme was nog niet bevestigd. Het regt, ontleend aan God, had opgehouden te bestaan, en het regt, ontleend aan het volk, was nog niet erkend. Het ‘ik’ had zijne intrede in de wereld gedaan, maar stond daar nog verlaten.

Beide deze mannen begrepen het onhoudbare van den toestand; zij treurden er over als echte zonen hunner eeuw, dat is: zonder ideaal. Zij wilden redden: de *een* zijn vaderland, de *ander* de Kerk. Zij wilden redden, wat het ook kostte, zelfs ten koste der vrijheid, dat is: ten koste van het zedelijk leven. Beide beoogen een collectief gezag; de welvaart van het individu stellen zij achter de welvaart van het zedelijk ligchaam. De autocratie kan hen helpen. Zij willen de zaak, en als praktische mannen nemen zij zonder illusie den mensch zoo als hij werkelijk is door alle tijden heen. Zij hebben hem ontleed en er een regeringsbeleid op gebouwd. Zij nemen den mensch en zullen zich van hem bedienen met al zijne goede en kwade hoedanigheden, met zijne deugden en ondeugden, met zijne hartstogten, met al zijne zwakheden, zijne vrees, zijne ijdelheid, met gansch zijn egoïsme[1].

1 Ten betooge van overeenstemming in beginsel, vergelijk met de stellingen der leeraren van de Societeit van Jezus, hiervoor besproken, de ‘Maximes’, vermeld in ‘Les Oeuvres Complètes de N. Machiavelli,’ par Buchon, Paris 1867. B.V. ‘Que la cruauté qui tend à bonne fin n'est pas blâmable, et que celle qui profite est louable.’ ‘Qu'il est permis de fausser sa-foi pour le bien de l'ètât et le salut de la republique.’ ‘Que la justice de la guerre est dans son utilité.’ Apologie, p. XXVI.

Het tijdstip hunner werkzaamheid, verstoken als het was van een erkend beginsel van regt, gedoogde geen ideaal voor het zedelijk leven; zij hebben er zich dan ook niet aan bezondigd. Voor Ignatius getuigen zijne leerlingen, op wier geschriften ik heb gewezen. Hierin ligt de oorzaak, dat de Kerk, die een zedelijk ideaal najaagt en *uitsluitend* beroep doet op het goede en edele dat in den mensch huist, zich nooit met het Jezuïetisme en zijne nuttigheidsleer heeft kunnen vereenzelvigen. *De Kerk ondergaat het Jezuïetisme, maar schept het niet*.

Ik zou misschien huiverig zijn om dit oordeel hardop uit te spreken, ware het niet dat ik daartoe grond vond in het thans onfeilbaar woord van een thans onfeilbaar Opperpriester, ik bedoel in de Bulle 'Dominus ac redemptor' van Zijne Heiligheid den Paus, Clemens de XIV^{de}, van den 21sten Julij 1773, waarbij Z.H. de suppressie van de orde der Jezuïeten uitspreekt. In dit merkwaardige stuk zegt Z.H. onder anderen woordelijk: wij hebben noch zorgen, noch nasporingen verzuimd om grondig te kennen al wat den oorsprong, de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand betreft der geestelijke orde, gemeenlijk *de Societeit van Jezus* geheeten..... De strekking en de woorden dier apostolische beschikkingen leeren ons, dat de Societeit, reeds toen ze nog in hare geboorte was, in haar boezem zag ontwikkelen de zaden van tweespalt en afgunst, die niet alleen hare leden verscheurden, maar ze er toe bragten om zich te verzetten tegen de geestelijke orden, tegen de wereldlijke geestelijkheid, de academiën, de universteiten, de collegiën, de openbare scholen, en tegen de vorsten zelven, die hen in hunne staten hadden toegelaten; en dat die wanordelijkheden en twisten waren opgewekt, dan door den aard en het karakter der geloften....., dan ter zake van de onbeperkte magt die de Generaal zich aanmatigde, en van andere punten rakende het beheer der Societeit; dan ter zake van onderscheidene punten van doctrine..... Eindelijk, er was bijna niet één der zwaarste beschuldigingen die niet tegen de Societeit werd ingebragt; en de vrede en de rust der Christenheid waren er langen tijd door verstoord.

'Van daar dat er zich duizende klagten tegen die geestelijken verhieven..... De eischen en de ijver van Philips (II)

schijnende gegrond te zijn op regtvaardigheid en billijkheid, nam Sixtus V ze in aanmerking en benoemde tot visitator apostolicus een Bisschop, algemeen erkend voor zijne voorzigtigheid, zijne deugd en zijn doorzigt. Daarenboven.....

Wij hebben met de bitterste droefheid opgemerkt, dat die middelen en vele anderen achtereenvolgens aangewend, niet afdoende genoeg zijn geweest, noch kracht genoeg hebben gehad om de wanordelijkheden, beschuldigingen en klagten, tegen de Societeit ingebragt, te vernietigen of te verdrijven.....

En werkelijk, de roep en de klagten tegen de Societeit van dag tot dag toenemende, zag men in sommige streken wanordelijkheden, tweespalt, zeer gevaarlijke oproeren en zelfs schandalen plaats grijpen, die, de banden der christelijke liefde geheel verscheurd hebbende, in het hart der geloovigen den geest van partijdigheid, haat en vijandschap deden ontbranden.....

Maar, in eene zoo ernstige en gewigtige zaak de zekerste partij willende kiezen, hebben wij gedacht langen tijd noodig te hebben, niet alleen om de meest juiste nasporingen en het meest ernstige onderzoek te doen en daarna met de noodige voorzigtigheid te overleggen, maar ook om van den Vader van alle licht door onze verzuchtingen en aanhoudende gebeden zijne hulp en bijzonderen bijstand te verwerven.....

Na alzoo van zoo vele, hoog noodige, middelen te hebben gebruik gemaakt, geholpen, naar wij durven hopen, door de tegenwoordigheid en de ingeving van den Heiligen Geest;.... daarenboven, bevonden hebbende, dat de Societeit van Jezus de overvloedige vruchten en groote voordeelen niet meer kan opleveren waarvoor zij is ingesteld..... en dat het bijna en geheel en al onmogelijk was, dat de Kerk een waarachtigen en voortdurenden vrede kon genieten, zoo lang die orde zou bestaan;..... na rijp onderzoek, met onze zekere wetenschap en uit de volheid onzer apostolische magt, **heffen wij op en vernietigen wij de Societeit van Jezus; wij vernietigen en heffen op alle en elke hunner bedieningen, ambten en administratiën, huizen, scholen, collegiën..... Het is daarom, dat wij ten eeuwigen dage vernietigd en geheel uitgedoofd verklaren alle soort van gezag, hetzij geestelijk, hetzij wereldlijk, van den Generaal, de Provincialen, de Visitators, en andere oversten der orde**.....’

Ik heb hier niets meer bij te voegen. Wat kan ik nog meer zeggen? De onfeilbaarheid heeft voor mij gesproken.

Nevens de Bulle ‘Dominus ac Redemptor’ heb ik voor mij liggen de Bulle ‘Sollicitudo omnium Ecclesiarum’ van den 7^{den} Augustus 1814, waarbij Zijne Heiligheid, Paus Pius de VII^{de}, de Societeit van Jezus, na eene suppressie van 41 lange jaren, heeft hersteld en haar vergunning heeft verleend, ‘om te hervatten en te volgen den regel van den Heiligen Ignatius van Loyola, goedgekeurd en bevestigd door de apostolische beschikkingen van Paulus III van den jare 1540. En dit, zoo luidt het, niettegenstaande de voorschriften, in vorm van Breve, van Clemens XIV, zlaiger gedachtenis, beginnende met de woorden: Dominus ac Redemptor noster..... die wij verklaren in te trekken, en trekken uitdrukkelijk in al wat ze inhouden in strijd met deze verordening.’

De vergelijking dezer twee Bullen, beide aangaande ‘*zedeleer*’ *onder inroeping van den Goddelijken bijstand en krachtens de volheid der apostolische magt*, en alzoo ‘*ex Cathedra*’ uitgevaardigd, is eene curieuse studie. Ze laat ons tegenwoordig zijn bij het conflict tusschen twee onfeilbaarheden en geeft ons het bedroevend tafereel aan: hoe de onfeilbaarheid van Paus Pius VII de onfeilbaarheid van Paus Clemens XIV te schande maakt.

Tot tijd en wijle ik beter zal onderwezen zijn, houde ik het met het onfeilbaar oordeel van Clemens, omdat het met de geschiedenis van het Jezuïetismus overeenstemt. Doe ik dit niet, en schaar ik mij aan de zijde van Pius, dan moet ik er toe komen om te zeggen, zoo als Mohammed zeide toen men hem de tegenstrijdigheid tusschen twee openbaringen verweet: ‘Allah is van gedachte veranderd.’ En dien weg wil ik liefst niet op.

IV.

‘De opvoeding van Multafero,’ aan het hoofd dezes vermeld, heeft tot mijne verhandeling aanleiding gegeven. Ik zal geene kritiek leveren over de wetenschappelijke of letterkundige

waarde van het boek van den Heer Van den Gheyn. Het heeft voor mij alleen de waarde van een verschijnsel. Anderen kunnen er uit leeren wat het zegt in Nederlandsche Jezuïetencollegiën te worden opgevoed. Als zoodanig wensch ik dat boek in handen van vele Katholieken, vooral in handen van hen, die hunne kinderen voor die opvoedings-gestichten bestemmen. Zij zullen daaruit welligt aanleiding krijgen om eens zelf te onderzoeken: of het maar niet vernis is dat over die opvoeding ligt, en of het wel goud is dat daar blinkt? Of de opvoeding aldaar wel de strekking heeft om de kinderen geschikt te maken voor het verkeer in de maatschappij? Of het onderwijs wel een wetenschappelijk karakter draagt, geschikt om de ontwikkeling des verstands te bevorderen? Of de werktuigelijke opleiding der leerlingen niet geestdoodend werken moet? ‘Perinde ac cadaver.’

Ik weet van de Jezuïetische opvoeding niets nieuws te zeggen. Alles is er van gezegd. Thiers vatte dat alles zamen in twee woorden, toen hij in het Fransche parlement uitriep: ‘Geef me Jezuïeten tot professoren en ik beloof u een rijken oogst van ongeloovigen.’ Voltaire en de encyclopedisten der vorige eeuw zijn hunne leerlingen geweest.

Waarom de opvoeding in de Jezuïeten-gestichten niet voldoende schijnt, heb ik uit den mond van een lid der Societeit van Jezus zelve. Het was in 1850 dat een Jezuïet, de Abt Brunauld, op het denkbeeld kwam om bij Bouffarik in Algerië eene inrigting, met name Ben-Aknoun, voor verlatene Fransche kinderen daar te stellen. De onderneming, door het Gouvernement ondersteund, slaagde aanvankelijk wel genoeg; maar het duurde niet lang of de zaak liep verkeerd. Dien ten gevolge werd in 1858 de inrigting ontbonden. De Abt Brunauld, een ernstig en gemoedelijk man, gevoelde zeer goed waaraan het haperde en rapporteerde deswegens aan den Keizer woordelijk het navolgende: ‘de regel is te gestreng; op zekeren leeftijd wordt hij drukkend; de leerlingen gevoelen langzamerhand behoefte aan grootere vrijheid en aan minder dwang. Te weinig vrijheid, niet genoeg bezorgdheid voor persoonlijk initiatief, ziedaar de struikelblokken’[1].

Zoo schreef die man. Laat mij hier bijvoegen: Ziedaar de

1 Zie Maxime du Camp, ‘Les hospices de Paris.’ Revue des deux Mondes. Liv. 1er Septembre 1870, p. 95 et 96.

struikelblokken voor de opvoeding in al de gestichten der Jezuïeten en der Jezuïetische opleiding in het algemeen.

De afzonderende, exclusieve, dikwijls anti-Nederlandsche opvoeding, die men bij de katholieken in Nederland in achting wil brengen, is een plant van onze dagen. Vroeger was dit zoo niet. Op het einde der vorige eeuw en tijdens de omwenteling van 95 behoorden de katholieken - Alberdingk Thijm[1] erkent het zelf - tot de patriotten, die Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' in hunne banier schreven. Ik vind onder hen staatslieden als van Hooff[2] en dichters als Pieter Pypers. Een deel der Roomsch Katholieke geestelijkheid beweerde wel, even als in onze dagen, dat geen regtschapen katholiek, met behoud van zijn geweten, de handhaving van staatsvormen of staatsinrightingen kan voorstaan, die aan alle gezindheden vrije godsdienstoefening verzekeren; een groot deel echter der geestelijkheid dacht er anders over en wilde noch van afzondering, noch van uitsluiting weten. Onder deze laatsten staan voorop Lexius, eerst professor te Warmond, later pastoor te Kalf aan de Zaan, daarna pastoor te Amsterdam, Muller, pastoor te Deventer, en Schrant, later hoogleeraar te Leiden, allen mannen van erkende wetenschap, godvrucht en regtschapenheid.

Een merkwaardig monument van de werkzaamheid en rigting dier mannen heeft ons de zoo even genoemde pastoor Muller nagelaten, uit den tijd der regering van Koning Lodewijk.

1 Zie zijn Pieter Pypers, uitgegeven onder den pseudoniem van Pauwels Foreestier, bl. 39-49. Zijn held schetst hij als volgt: 'Pieter Pypers behoorde tot de beste kinderen van zijn tijd en zijn land: prikkelbaar tot driftigheid toe; ..... het ongeloof bevorderend, terwijl hij het bijgeloof meende te bestrijden.'....

2 Onder eene zeer schoone gravure, vervaardigd door Hodges naar eene schilderij tijdens het staatsgevangenschap van van Hooff iu het Huis in 't Bosch nabij den Haag, en uitgegeven bij E. Maaskamp te Amsterdam, staat het navolgende:

J.F.R. van Hooff
Dit eerbiedwekkend beeld vertoont van Hooff, Bataaven!
Die bij 't Romeinsch gelaat Romeinsche deugden voegt,
Een ziel gevoelloos voor den glans van goud of gaven,
Maakt hem, als Curius, met weinig vergenoegd,
Gewoon, in elken stand, zijne eerlijkheid te toonen.
Zag hij zijn deugd en trouw driewerf met boeën loonen.
7 Julij 1798. J.S.

Deze gravure wordt bij zijne familie bewaard. Ze is mij welwillend medegedeeld.

Ingevolge koninklijk decreet van den 2den van Oogstmaand 1808 no 26, benoemde de minister van Eeredienst, bij resolutie van den 25sten van Sprokkelmaand 1809, eene ‘consulterende commissie’ om voegzame maatregelen voor te stellen ter bevordering der belangen van het R.K. kerkgenootschap in Holland.

Deze commissie, bestaande uit negen leden, waaronder de zoo even genoemde pastoors Lexius en Muller, constitueerde zich te Amsterdam den 14den van Lentemaand 1809, en benoemde tot haren voorzitter den Heer Staffort, pastoor te Haarlem, en tot haren secretaris gezegden pastoor Muller.

Het generaal rapport dier commissie, vergezeld van ontwerpreglement enz., verscheen den 26sten van Wijnmaand 1809, maar voldeed noch aan den minister van der Capellen, noch aan den chef der eerste divisie, den Heer Janssen, later secretaris-generaal, uithoofde van zijne ‘onvolledigheid en den verkeerden geest in de ontwerpen der commissie, die, uit heterogene bestanddeelen zamengesteld, zich in ultramontaansche rigting leiden liet door den Heer Cramer, aalmoezenier des Konings’[1].

Dien ten gevolge magtigde de minister, bij beschikking van den 12den van Slagtmaand 1809 no. 1, den Heer Janssen om met Lexius en Muller[2] in overleg te treden. Dit geschiedde.

Bij rapport van den 22sten van Louwmaand 1810, zond Lexius een volledig plan in ter organisatie van het R.K. kerkgenootschap, mitsgaders eene nota omtrent de vereeniging der Janssenisten met de R.K. kerk, en een concept-plan om op een der Rijks universiteiten de Theologische faculteit voor R.K. studenten in te rigten.

Reeds den 28sten van Slagtmaand 1809 had Janssen een brief van Muller ontvangen, begeleidende een uitvoerig verslag

1 Overgenomen uit eene aanteekening van den Heer Janssen.

2 Ten aanzien van deze beide mannen vind ik door Janssen aangeteekend;
‘*Muller*. Deze man, een voorbeeld bevorens van verlichte en liberale beginselen en handelingen, bleek reeds gedurende het bijeenzijn der commissie niet vast in de schoenen te staan. Van hem kon men dan ook wel het een of ander goed denkbeeld ontleenen, maar geen groot doel met hem bereiken. Later werd hij door de ultramontaansche partij gewonnen, waartoe zijn gebrek aan grondige geleerdheid, jalouzy tegen Lexius en Schrant, en overhelling tot het gevoelige, meer dan tot het verstandige, medewerkte.
Lewius. Deze voortreffelijke man paarde met groote kundigheden, verlichte christelijke beginselen, een zacht, vriendelijk, toegevend karakter.’

en eene beoordeeling van het werk der commissie. Ik zal mij het genoegen gunnen uit dit merkwaardig stuk, waarvan de copij 47 bladzijden schrifts bevat en dat alzoo te groot is om in zijn geheel te worden medegedeeld, een gedeelte over te nemen.

'Aan Zijne Excellentie den Minister van Eeredienst en van Binnenlandsche Zaken .....

Vooraf moet ik Uwe Ex. vezekeren, dat ik niet alleen lid ben van het R.K. kerkgenootschap, maar dat ik de leer dezer Kerk getrouw aankleve, dat ik voor deze Kerk en voor alle deszelfs leerstellingen uit de volle overtuiging mijns harten de opregtste hoogachting heb.

Deze openhartige verzekering van mijne gevoelens kan Uwe Exc. niet euvel opnemen; integendeel, moeten mijne hierna volgende beschouwingen over de verschillende punten der genoemde nota zoo veel te belangrijker worden, daar ik dezelve gesteld heb zoo en in dier voege als ik naar mijn inzien geloof, dat zij bestaanbaar zijn met de leer en instellingen van het R.K. geloof .....

Het schijnt mij toe, dat de consulerende commissie bij deze raadgeving' (: het oprigten van eenige gymnasia uitsluitend voor R. Katholieken; het daarstellen van een philosophisch collegie, mede uitsluitend voor jongelingen van dit kerkgenootschap; en dan seminariën in elk Bisdom, alles ter opleiding van personen tot den geestelijken stand) niet gelet heeft op de gesteldheid van ons land, noch ook op het wezenlijk nut en voordeel van het R.K. kerkgenootschap, noch op de gelijkheid, waarop alle ingezetenen van dit rijk eene regtmatige aanspraak hebben.

A. *Niet op de gesteldheid van ons land*.

Deze vordert gebiedend, alle verwijdering tusschen de ingezeten uit welken hoofde ook, en vooral wegens godsdienstige gevoelens, op alle mogelijke wijzen weg te nemen, want wij wonen in een land, waarvan het grootste gedeelte der bewoners tot kerkgenootschappen behooren, welke van de Roomsch Katholieken verschillen. Deze zamenwoning vordert alle mogelijke vereeniging, liefde en verdraagzaamheid, - vordert dat de afscheiding door alle middelen moet worden verminderd, ten einde de banden van den maatschappelijken omgang hoe langer hoe verder worden toegehaald. Hierdoor kan het leven der ingezetenen veraangenaamd en het heil van het algemeen bevorderd worden. Wanneer men nu reeds van de vroege

jeugd de kinderen om godsdienstige gevoelens van elkander scheidt, dan loopt dit regelregt in tegen het zooeven aangevoerde; dit kwaad wordt nog grooter, daar men dezen scheidsmuur zoekt op te trekken, en de verwijdering te leggen en aan te kweeken in de harten van hen die eenmaal den zoo belangrijken post van godsdienstleeraars bij zulk een talrijk kerkgenootschap zullen bekleeden .....

B. *Noch op het wezenlijk nut en voordeel van het R.K. kerkgenootschap*.

Het is toch voor dit kerkgenootschap van het grootste aanbelang en van een wezenlijk nut, dat zij niet alleen vrome en deugdzame, maar ook in allen deele kundige mannen hebbe, welke den gewigtigen post van Leeraar bij hetzelve bekleeden, - mannen die, behalve hunne zoogenaamde theologische wetenschappen, ook eene genoegzame wereld- en menschenkennis bezitten, ten einde aan alle de pligten van hun ambt te kunnen voldoen en in de behoefte van de hun aanvertrouwde gemeente te kunnen voorzien.

Hoeveel zullen nu de jongelingen, welke tot den geestelijken stand opgeleid worden, niet verliezen; hoe vele gelegenheden tot het verkrijgen van de aan hen noodige wetenschappen niet moeten missen, wanneer zij van hunne jeugd af aan, afgezonderd van den gewonen levenskring, in afzonderlijke huizen, en dan nog wel in afgelegene departementen en plaatsen opgevoed worden, en in deze manier van leven van hun 9de of 10de tot hun 24ste of 25ste jaar zullen gehouden worden ..... Hoe geleerd en kundig ook de leeraars zullen zijn, welke aan deze R.K. gymnasiën enz. zullen geplaatst worden, vermeen ik toch gerust te durven beweren, dat jongelieden, welke in eenen zekeren bepaalden kring, buiten welken zij niet durven gaan, hun wetenschappelijke kennisse moeten vergaderen, doorgaans veel verliezen bij hen, die hieromtrent vrij zijn en ter verkrijging van de hun noodige kundigheden zich kunnen vervoegen op die plaats en bij die onderwijzers, welke in die vakken uitmunten.

C. *Noch op de gelijkheid, waarop alle ingezetenen van dit land eene even regtmatige aanspraak hebben*.

Dit zal toch niemand betwisten, en tot welke verwijdering en verwarring zou dit niet aanleiding geven, wanneer in dit land voor de Hervormden, R. Katholieken, Lutherschen, Remonstranten enz. afzonderlijke gymnasiën en philosophische collegiën werden opgerigt .....

Daarenboven kan ik mij geen denkbeeld vormen van een R.K. gymnasium, noch minder van een R.K. philosophisch collegie. Op het eerste behooren geleerd te worden de Latijnsche, Grieksche en hedendaagsche talen, de mathesis, geschiedenis, aardrijks- en natuurkunde, de regelen der dicht- en redekunde enz. - Wat heeft het onderwijs van dit alles met de leer der R.K. kerk te doen? Welk verschil maakt het, of dit onderwijs door een Roomsch-Katholieken, of Hervormden of Lutherschen onderwijzer aan Hervormde of Luthersche of R. Katholieke jongelingen gegeven wordt? Een R.K. gymnasium is volgens mijn denkbeeld een onding. Dit alles geldt nog meer van een philosophisch collegie. Philosophische wetenschappen hebben, als zoodanig, niets hoegenaamd gemeens met de Openbaring en kunnen dus volstrekt niets gemeens hebben met de leer van de R.K. kerk, of zij zouden ophouden den naam van philosophische wetenschappen te verdienen. De Professoren ..... indien zij zich bepalen (zoo als het moet zijn) tot die vakken, welke wezenlijk tot de philosophie behooren, dan kan de godsdienstige belijdenis in geene de minste aanmerking komen, en het maakt ook geene de minste verandering tot welk een kerkgenootschap de leerlingen behooren .....

Naar mijn inzien zou men de onderwijzingen van jongelingen van allerlei kerkgenootschappen, die zich tot den geestelijken stand voorbereiden, zoo lang mogelijk, en omtrent alle vakken welke daarvoor vatbaar zijn, moeten zoeken te v e r e e n i g e n , en dan eerst, wanneer de verschillende begrippen nopens het leerstellige eene vereeniging van onderwijs niet langer gedoogden, de leerlingen moeten scheiden.....,

Zoo ooit, dan heeft in deze dagen een geestelijke, die bij de R.K. gemeente den post van leeraar zal waarnemen, eene goede mate van menschen- en wereldkennis noodig, welke niet uit de boeken, maar door den omgang met menschen in de wereld kan en moet geleerd worden.'[1]

1 Aan de authenticiteit van dit stuk valt niet te twijfelen. Het berust copijelijk in 's lands archief te 's Gravenhage. Daarvan, mitsgaders van onderscheidene stukken daartoe betrekkelijk, van een brief van Muller aan Janssen, en van aanteekeningen van Janssen, zijn afschriften voorhanden in de boekerij van Mr. Jhr. J. de Bosch Kemper, die de beleefdheid heeft gehad ze mij toe te vertrouwen. Onder aanbieding mijner hulde, neem ik de vrijheid Z H.W.G. daarvoor dank te zeggen.
Verder zie omtrent de memorie van Pastoor Muller, 'Aurora, wijsgeerigstaatkundig jaarboek over 1815', door T. Olivier Schilperoort, bl. 126 en volg.

Hiermede sluit ik mijn uittreksel uit de memorie van pastoor Muller. Te vergeefs zal men in die memorie een woord van exclusivisme of afzondering der katholieken zoeken; nergens is omgang en vriendschap met andersdenkenden als nadeelig voor het geloof aangeduid. De gemoedelijke steller van dit merkwaardig stuk geeft getuigenis van dezelfde gedachte, als die Da Costa bezielde toen hij aan zijn vriend Willem de Clercq toezong:

> ‘De adem Gods in onze borst
> Brengt geen aandrift om te slopen,
> Maar om banden aan te knoopen
> Tusschen mensch en engel, tusschen 't schepsel en zijn Vorst.’

Naar aanleiding van deze twee rapporten, maar geheel in den geest der voorstellen van Lexius, ontwierp Janssen eene regeling voor het R.K. kerkgenootschap, die bij rapporten van den minister van den 26sten en 27sten van Zomermaand 1810, n°. 8 en 13, aan den Koning werd gerigt, maar uithoofde van de tijdsomstandigheden geen beslag heeft gekregen.

Ofschoon na den val van Koning Lodewijk en later, de R.K. geestelijkheid hier te lande voor het meerendeel naar de ultramontaansche zijde overging, bleef toch de milde geest van '95 nog langen tijd bij onze R. Katholieken heerschen. Zelfs in mijne jeugd - ik heb het nog goed gekend - wilden de R. Katholieken nog van geen exclusivisme weten. Men was ter goeder trouw R. Katholiek, zonder kuren of ostentatie. Men zocht en vond daarin, zonder drijverij of overdrijving, de uitdrukking van den godsdienst van het hart. Men begreep toen nog, dat men eerst zijne eigene rekening moet afsluiten, alvorens die van anderen te maken. Welgemeend drukte men de hand van zijn protestantschen buurman. Katholieke societeiten, katholieke muziekgezelschappen, katholieke soldatenavondjes, afzonderlijke gezelschappen van katholieke mannen, afzonderlijke gezelschappen van katholieke vrouwen, in een woord: katholieke afscheiding kende men nog niet. Ook kende men niet katholieke kiesvereenigingen, katholieke politick, katholieke kuiperij en kruiperij uit vrees of ambitie, evenmin als men kende het huichelen van katholicisme uit liefde voor zetels in het parlement. Het proselitisme speculeerde toen nog niet op de vadsigheid der ouders, door hun allerlei gelegenheden aan te bieden om zich van den last en de opvoeding

hunner kinderen te ontdoen. Het huwelijk werd in de gegoede standen nog niet beschouwd als eene gekheid, die betaald moet worden; de moeders zoogden toen nog zelve hare zuigelingen, en de ouders hadden nog niet geleerd hunne kleine kinderen buiten 's huis te doen en de opvoeding daarvan aan anderen uit te besteden; maar daarentegen was het familieleven heilig en onbedorven.

Dit alles begint nu geheel anders te worden. Maar is het beter? Ik geloof het niet. De worm des verderfs begint ook bij ons aan het zedelijk en godsdienstig leven der R. Katholieken en - let wel - ook aan hun familieleven te knagen. De nuttigheid is bij hen bezig de waarheidsliefde te verdringen en weelderig genieten tot levensdoel te stellen.

Ik heb gezegd dat ‘de opvoeding van Multafero’ een verschijnsel is. Het is een van die kleine, nauwlijks zigtbare wolkjes, die aan een helderen hemel de boden zijn van naderend onweêr. In de natuur zijn het waarschuwings-teekenen. Gelukkig de stuurman die er op let en tijdig het ranke vaartuig in eene betere rigting voert. In het maatschappelijk leven zijn het bakenen, die aantoonen dat het getij verloopt. Zij zijn teekenen van reactie tegen eene beweging, die de uitkomst hooger stelt dan de oorzaak, en geloofsvertooning hooger dan het geloof zelf; tegen een godsdienstzin, die van nevenbedoelingen zwanger gaat. Die teekenen beginnen vrij menigvuldig te worden.

Is ‘de Opvoeding van Multafero’ een zoodanig verschijnsel: niet minder moeten ‘Het recht van vereeniging’ van Mr. C.J. van N i s p e n t o t P a n n e r d e n , ‘Stichtingen’ van Mr. F.A.J. v a n L a n s c h o t , en ‘Eene veroordeelde wetenschap’ van Mr. A.J.B. S t o f f e l s , als teekenen der tijden worden aangemerkt Ook beginnen zich hier en daar minderheden te vormen, vooral in die streken waar de katholieke beweging het diepst in de zamenleving ingrijpt; minderheden, die reeds den moed harer overtuiging hebben, en andere minderheden, die wrevelig rillen onder het juk, maar nog te kleinhartig of belangzuchtig zijn om zich uit te spreken. Geïsoleerd hebben deze verschijnselen weinig te beteekenen, maar zamengevat en tot een teeken van den toestand herleid, verraden zij een reactie in volle werking, den eersten stap op het pad der revo-

lutie. Door zedelijk en stoffelijk geweld kan die sociale omwenteling een tijdlang worden onderdrukt, maar het is onmogelijk haar te vernietigen, evenmin als het streven naar verhoogd zedelijk leven, dat Gods hand zelve in de ziel der volkeren geplant heeft.

Zoo doende ben ik, zoekende naar de oorzaken der beweging in de katholieke landen, geleidelijk tot de oplossing gekomen der vraag: wat is de ‘revolutie’? Oneigenaardig wordt daaraan dikwijls een absoluut denkbeeld gehecht, en wordt zij, ‘de revolutie’, als eene bekende persoonlijkheid voorgesteld. Dit geschiedt gemakshalve, ten einde, zonder rekenschap te geven, het streven der volkeren naar meer en beter individueel leven als een afgerond werk van den Booze te kunnen voorstellen en veroordeelen. Dit voortbrengsel eener kwaadtrouwige en hatelijke polemiek is eene gevaarlijke misleiding, waarbij men liefst vergeet, dat het vestigen der autocratie in het beheer der Kerk eene groote revolutie is, van bovenaf bewerkt. Door ‘de revolutie’ te personifiëeren ontneemt men haar hare noodwendigheid naarmate der omstandigheden, en wordt zij eene woekerende gedachte, in plaats van een geneesmiddel gewijzigd naar plaats en tijd.

Het is verre van mij om de gruwelen te verdedigen of de uitspattingen goed te keuren, die dikwijls de volksbewegingen kenmerken. Ik verfoei dit werk van ongebondenheid; maar dit geeft mij geen regt om het streven naar beter te veroordeelen. Ik wil het gezag niet dooden, omdat ik verbetering in het gezag goedkeur. Ik wil de magthebbenden niet uit Kerk en Staat verdringen, omdat ik hen die bedwelmd zijn onder den roes der legimiteit, beletten wil de volkeren in legitime oorlogen te slagten, of de persoonlijkheid onder legitime willekeur te verpletteren. Ik ben geen vijand van de Kerk, omdat ik Katholiciteit hooger schat, dan het bedrog der nuttigheidsleer.

De omwenteling, hier besproken, is zoodoende geen machinatie, in zekeren afgebakenden helschen kring besloten, maar *eene reactie* - heden vreedzaam, morgen gewelddadig - *tegen zedelijk en stoffelijk geweld, ten behoeve van zedelijker leven*.

De hevigheid van den strijd, door de Kerk tegen den vooruitgang en de nieuwere beschaving ondernomen, is geëvenredigd aan de grootheid van het onderwerp. Aan weêrszijden

zijn hartstogten in beweging gebragt, die helaas! al te dikwijls het doel doen voorbijstreven en het besef van waarheid verduisteren. In dien hartstogtelijken toestand vergeet onze zamenleving al te dikwijls de groote diensten die de R.K. Kerk, *met haar Opperhoofd te Rome gevestigd*, aan de vrije ontwikkeling der westersche zamenleving in het algemeen, en aan de vrijheid van geweten in het bijzonder bewezen heeft en nog bewijst. Het is geen kleine strijd dien de Kerk in het belang harer Katholiciteit gestreden heeft, om haar Opperbestuur, onafhankelijk van vreemd Staatsgezag, te Rome gevestigd te houden. De overwinning, vroeger op dit gebied behaald, heeft belet, dat in de landen, waar de Westersche Kerk de uitdrukking van het godsdienstig gevoel zou regelen, het wereldlijk en kerkelijk gezag in een en dezelfde hand vereenigd werden; eene vereeniging, waaruit eene dwingelandij ontstaat, doodelijk voor de vrije vlugt van den geest, doodelijk voor de vrijheid van geweten, doodelijk voor den Godsdienst van het hart, en alzoo doodelijk voor de ontwikkeling van het volksleven. Aan die vereeniging heeft het Oosten den dood zijner beschaving en Rusland het sluimeren zijner ontwikkeling te wijten. Ik hoop en vertrouw, dat de Staatsmagten, wier roeping het is de toekomst der volkeren te regelen, zich hiervan bij de beslissing van het Romeinsche vraagstuk en het vaststellen der waarborgen voor 's Pausen onafhankelijkheid bij het wegvallen zijner wereldlijke magt, geheel en volkomen rekenschap zullen geven, althans beter dan zij, die bij den Godsdienst-vrede van Augsburg (25 September 1555) bepaalden, *dat de Vorst vrij zou zijn in de keuze van zijn Godsdienst, maar dat de onderdanen zich naar die keuze zouden hebben te rigten, in voege: dat hij die zich daarmede niet zou kunnen vereenigen, het land zou hebben te verlaten*.

Het Protestantisme werd te Augsburg wel vrij verklaard van den Paus, maar ter beschikking gesteld van den Vorst. De hervorming, die van het regt van het individueel geweten was uitgegaan, liep nu uit op een territoriaal systeem en op de willekeur van den Souverein. De knak, hierdoor in het Protestantisme gebragt, wordt nog levendig gevoeld. En nog altijd blijft het de vraag: heeft het Protestantsche beginsel levenskracht genoeg, om op den duur dien slag te boven te komen? De tijd zal het leeren; maar niemand zal het gevaar ontkennen, waarin het Protestantsche beginsel en zijne vrijheid van geweten zullen

verkeeren, als eens een dweepend Keizer over het lot van Duitschland en misschien straks over het lot van Europa zal beschikken.

Ik ben aan het einde mijner verhandeling; en nu een terugblik werpende over de beweging die ik heb gadegeslagen, komt mij in de gedachte hetgeen Staring eens zeide:

> ‘Wie 't Woord den besten uitleg gaf,
> Dat leert eens de andere zij van 't graf;
> Maar die zich grondde op 't Woord, en broeders van zich stiet,
> Gewisselijk, die begreep het niet.’

O! mogt mijn vaderland hem verstaan!

Dan, het godsdienstig karakter der sociale revolutie, die wij beleven, wekt alomme dweeperij en helaas! een afgrond van haat en afgekeerdheid. Nederland drinkt reeds volop uit dien vergiftigden beker. In het gezin, in de Kerk, in het Parlement, overal werkt zijne bedwelming. Men denkt aan Rome en Genève; maar Nederland wordt vergeten.

's Bosch, Januarij 1871.

J.B. VAN HUGENPOTH.

Het algemeene postulaat van Herbert Spencer.

> Es ist umsonst, Gleichgültigkeit in Ansehung solcher Nachforschungen erkünsteln zu wollen, deren Gegenstand der menschlichen Natur nicht gleichgültig sein kann.
> KANT.

De oude schrijver, die in de vatbaarheid voor verwondering het kenmerk zag van een philosophischen aanleg, heeft daarmede ongetwijfeld eene juiste opmerking gemaakt. Zoo als er, ter beoordeeling van de verstandelijke waarde van een mensch, weinig geschikter middelen zijn dan het waarnemen van de omstandigheden, die zijne lachspieren in beweging brengen, zoo zijn er weinig dingen, die ons eene scherpere grenslijn laten trekken tusschen den practischen en den philosophischen geest, dan de gelegenheid, waarbij zij zich verwonderen. De eerste is van nature niet zeer geschikt om zich te verwonderen, en, zoo hij het al ooit doet, dan is het in die gevallen, waarin zich eene aanmerkelijke afwijking vertoont van den gewonen loop der verschijnselen. Den laatste daarentegen schijnt die gewone loop juist even verwonderlijk als de meest ongewone zijn zou. Verschijnselen, waarmede zich de eerste in het geheel niet ophoudt, verkrijgen van den laatste de meest oplettende belangstelling. Noch de verschijnselen der natuur buiten hem, noch die van zijn eigen lichaam of van zijn eigen geest, wekken de verwondering van den gewonen, dat is den practischen, mensch. De wonderlijke samenstemming tusschen de werking van de verschillende lichaamsdeelen, die een organisme opbouwen; de vreemdsoortige handelingen van het dierlijk instinct, handelingen, die zoo duidelijk met een doel schijnen te geschieden,

terwijl wij toch zeker weten, dat er geen doel aanwezig kan zijn - hij heeft ze nimmer zonderling gevonden en zij wekken zijne belangstelling in het geheel niet. Tracht men hem daarbij te bepalen, dan verveelt hij zich en gevoelt niets anders dan minachting voor den persoon, die zich bezig houdt met zoo onbelangrijke zaken. Dat de lichaamsdeelen bij den gezonden mensch zonder aarzeling gehoorzamen aan de bevelen van zijn wil, schijnt hem volkomen natuurlijk. Dat zijne lichaamsdeelen ook zonder zijn wil de meest doeltreffende terugwerking uitoefenen op de werkende prikkels, het heeft nimmer zijne aandacht getrokken. Dat eene enkele wilsuiting voldoende is om voor vele uren het gecompliceerde mechanisme in beweging te brengen, dat vereischt wordt om hem te doen loopen - hij heeft het wel bemerkt, maar ook nadat de physiologie hem uitvoerig heeft aangetoond, hoe samengesteld die werking wel is, blijft dit verschijnsel nog altijd buiten staat hem uit zijne gewone stemming te brengen. Bemerkt hij, dat iemand onnoozel genoeg is, zich te verwonderen over het feit, dat een steen naar de aarde valt, of dat steenkolen in eene kachel branden, dan komt hij noodzakelijk tot de onderstelling, dat zwakheid van verstandelijke vermogens de oorzaak moet zijn van eene zoo ongegronde verwondering. Ten slotte spreekt alles bij hem van zelf. Want hem boezemt alleen het practische belang in, datgene in de verschijnselen, wat voordeelig of nadeelig kan zijn voor zijn persoon, of voor zijne woonplaats, of voor zijn land, of voor de menschheid. Zijn verstand is, om met Carlyle te spreken, gelijk aan dat der vossen; hij weet, waar de ganzen zijn. Daarom behoeft hij niet egoïstisch te zijn in den gewonen zin van het woord, maar de natuur heeft hem een geest gegeven, die in de verschijnselen niets anders opmerkt dan zoodanige omstandigheden, als heilzaam of schadelijk kunnen zijn voor hem zelven of voor de personen, wier welvaart hem belang inboezemt.

Aan hem, die geroepen is om een man te zijn, die iets doet in de maatschappij, die iets tot stand brengt, wat vroeger niet bestond, kan de natuur geen betere uitrusting hebben medegegeven op den levensweg, dan deze practische richting, deze gave van aan de dingen alleen datgene op te merken, wat betrekking heeft op het welzijn van den mensch. Want dat de philosophische verwondering een hinderpaal is, als het op handelen aankomt, is duidelijk genoeg. Hoevele malen reeds heeft ons

de geschiedenis eenen Thales getoond, die in het water loopt, terwijl hij naar de sterren opziet? De mannen van de daad zijn vrij van dergelijke ongelukken, omdat zij niet de minste behoefte gevoelen om naar de sterren op te zien. Voor de uitoefening, zoowel van het geringste ambacht, als van de hoogste practische werkzaamheid, is de philosophische aanleg eene nadeelige omstandigheid. Zoowel om eene kast behoorlijk te timmeren, als om een staat met goed gevolg te regeeren, kieze men lieden, die zich nimmer verwonderd hebben over eenig verschijnsel, dat tot den gewonen loop der dingen behoort. Ik betwijfel de waarheid van het vertelsel, waarin ons wordt medegedeeld, dat Spinoza goede optische glazen zou hebben geslepen. De juistheid van de uitspraak van Heine, dat de meeste philosophen hebben gezien door de brillen, die Spinoza geslepen had, maakt het meer dan waarschijnlijk, dat zijne glazen brillen niet van de besten zullen geweest zijn. Maar ook wanneer iemand mij eene goede lens kan toonen, die door Spinoza is geslepen, blijkt daarmede toch de onwaarheid niet van mijne algemeene stelling. Brillen slijpen is een zoo eentonig werk, dat men het ten slotte geheel werktuigelijk kan doen. De mogelijkheid moet erkend worden, dat een wijsgeer een dergelijk ambacht met goed gevolg uitoefent. Toch blijft het welslagen, ook hierin, wellicht het krachtigste van de vele bewijzen, die kunnen aangevoerd worden voor de sterkte van Spinoza's wilskracht.

De vatbaarheid voor verwondering, die in het practisch leven een ernstig nadeel mag worden genoemd, is ook bij de beoefening der verschillende wetenschappen volstrekt niet een onbetwijfelbaar voordeel. Eene zekere mate van die vatbaarheid wordt wellicht voor de beoefening van iedere wetenschap gevorderd, maar eene groote mate daarvan is zeker eene hinderlijke omstandigheid. Wie bij het bestudeeren van de mathesis telkens weder zich verwondert over de waarheid, dat gelijken, bij gelijken gevoegd, gelijken geven, mist daardoor die onverdeelde opmerkzaamheid, die volstrekt vereischt wordt om op de hoogte van deze wetenschap te komen. Wie bij de beoefening der natuurkunde altijd weder terugkomt op de zonderlingheid van het verschijnsel, dat de aanraking van metalen en zuren in staat is eene zoo veelsoortige werking uit te oefenen, als de galvanische stroom vertoont, zal meer moeite hebben met de leer van het galvanisme dan een ander, wien het verschijn-

sel alleen bij de eerste waarneming vreemd voorkomt. Wie, als Proudhon, de studie van de staathuishoudkunde aanvangt met het onderzoek der geloofsbrieven van al hare begrippen, kan het wellicht brengen tot een geniaal Système des contradictions économiques, hij komt nooit achter de bijzonderheden van de staathuishoudkunde. Indien wij derhalve al het recht mogen hebben om te beweren, dat eene vatbaarheid voor de verwondering, die grooter is dan de gemiddelde, bij de beoefening der wetenschap eene voordeelige eigenschap is; de neiging om zich altijd te verwonderen, de hebbelijkheid om altijd, ook bij de meest gewone dingen, naar het waarom te vragen, is bij de beoefening van de meeste wetenschappen een schadelijke invloed.

Voor de menschheid, die gedwongen is tot een strijd voor het bestaan, heviger dan door eenig dier of eenige plant wordt gestreden, is het eene gelukkige omstandigheid, dat de verhouding van het getal harer practische mannen tot dat van hare wijsgeeren is als duizenden tot een. Ware de philosophische verwondering niet in zekeren zin een abnormaal verschijnsel, dan zou het menschelijk geslacht niet kunnen blijven voortbestaan, althans niet in het ongunstig klimaat van Midden-Europa. Zooals de zaken nu staan, zijn er echter op de millioenen, die het grooter of kleiner verstand, waarover zij beschikken, naar hun vermogen weten te gebruiken tot de bevordering der practische bedoelingen van hen zelven en van de menschheid, slechts eenige weinigen, die de behartiging van die practische belangen verwaarloozen, omdat hunne natuur hen drijft tot het onderzoek van moeilijke vraagstukken. Gaan zij, ten gevolge van die geaardheid, ten onder in de drukte van het strijdgewoel, de menschheid vervolgt ongestoord haren gang; zij bemerkt niet eens hun verdwijnen. Hunne bespiegelingen wekten hare belangstelling in het geheel niet, en van hunne ongeschiktheid om haar eenig practisch voordeel aan te brengen was zij volkomen overtuigd.

Uit de vergelijking van de kenmerkende eigenschappen, die de twee variëteiten van het menschelijk geslacht van elkander onderscheiden, laat zich gemakkelijk afleiden, dat hunne onderlinge sympathie niet groot kan zijn. Wat den een het grootste belang inboezemt laat den ander koud; de doeleinden, waarvoor de een zijn leven waagt, schijnen den ander van geringe waarde. Voor zoo ver het geluk des menschen afhangt

van eene welwillende beoordeeling door zijne medemenschen, is natuurlijk de kleine minderheid ten allen tijde in een slechten toestand geweest tegenover de groote meerderheid. Zoolang echter de leerstukken van de supranaturalistische godsdiensten kracht genoeg hadden om ontzag in te boezemen aan den meest practischen mensch, was de verhouding ten minste dragelijk, al was zij gewoonlijk niet aangenaam. Wel hebben de mannen van de daad ten allen tijde, naar den aard van hun karakter, medelijdend of verachtend moeten neerzien op de droomers der bespiegeling; maar toch, zoolang de algemeen aangenomen supranaturalistische dogma's ook aan het meest ontwikkeld verstand de verplichting oplegden van te erkennen, ‘dat er vele dingen in den hemel en op aarde zijn, waarvan onze wijsheid nimmer gedroomd heeft,’ zoolang was althans het medelijden gemengd met eerbied, de minachting met bijgeloovig ontzag. Sedert echter ook de godsdienst geen ingang meer kan vinden bij de massa der beschaafden, dan op voorwaarde, dat zij, geheel of grootendeels, haar bovennatuurlijk karakter aflegge en even natuurlijk worde als de physica of de botanie, dreigt de toestand voor de wijsgeeren onhoudbaar te worden. Toen Napoleon hunne meeningen brandmerkte met den naam van ideologie, heeft hij slechts het eerst gezegd, wat de groote meerderheid van onze tijdgenooten hem zou willen nazeggen. Geeft niet zelfs onze groote dichter, die toch ook geen dichter kon zijn zonder tot de minderheid te behooren, ons den welmeenenden raad liever de handen aan den ploeg te slaan dan ons te kwellen met al te veel gedachten?

Alsof de algemeene richting der eeuw niet reeds in staat ware, om de aanmatiging der kleine minderheid voor goed te fnuiken, moest zij nog hevig worden aangevallen door een denker, die ongetwijfeld behoort tot de meest uitstekende mannen uit hare eigene gelederen. Van de oude aanspraken der wijsbegeerte blijft geen enkele vordering over, als wij aan Comte toegeven, dat wij nimmer iets anders kunnen kennen dan wetten van verschijnselen, en dat verklaren niets anders is dan het aanwijzen van algemeene regels, waaraan de verschijnselen gehoorzamen, of liever, die zich uit de beschouwing der verschijnselen laten afleiden. Dat zijne bewering op degelijke argumenten steunt, kan niemand ontkennen, die zijne werken bestudeerd heeft. Nimmer is eenige wetenschap eene enkele schrede voorwaarts gegaan, dan op de plaatsen, waar zij zich bepaalde tot het op-

sporen van den samenhang der verschijnselen. Het noodwendig gevolg van zijne geheele argumentatie schijnt geen ander te zijn, dan dat de geheele geschiedenis der philosophie niets anders is dan de langdurige voortzetting van eene ijdele, wanhopige poging. Toch was deze bewering niet de wreedste slag, dien hij aan de oude wijsbegeerte toebracht. Had hij haar eenvoudig afgeschaft, hare adepten zouden de hoop kunnen voeden, dat de denkende menschheid na eenigen tijd nogmaals tot haar zoude terugkeeren. Maar Comte wilde iets anders geven om haar te vervangen, iets, dat niet ijdel zou zijn, zoo als zij geweest was, niet veroordeeld tot het eeuwigdurend rollen van den Sisyphus-steen der bespiegeling, maar eene wetenschap, die even stellig zou zijn als de andere wetenschappen, en die zich, even als die andere wetenschappen, gestadig zou uitbreiden en ontwikkelen.

Of hij ook in die poging geslaagd is, moet ik voor het oogenblik onbeslist laten. Ik wilde slechts opmerken, dat geen invloed sterker werkt op het tegenwoordig geslacht dan de invloed van Comte, wiens inzichten door de meerderheid van onze wetenschappelijke mannen volkomen worden gedeeld, al vermoeden zij ook dikwijls niet, dat het de geest van Comte is, die hen bezielt. Wie het nog waagt zich te verwonderen over het verschijnsel, dat een steen naar de aarde valt, krijgt ten antwoord, dat wij in de algemeene wet der gravitatie de meest volkomen opheldering hebben verkregen, die voor ons bereikbaar is. Want al onze kennis is natuurkennis, en eene natuurkundige verklaring is nimmer iets anders dan het brengen van een verschijnsel onder een algemeenen regel. En de philosophie staat, volgens de wijsgeeren der ervaring, op gelijken bodem met de andere wetenschappen. Zij is niet iets geheel afzonderlijks, maar zij is eenvoudig de band, die de andere wetenschappen verbindt, het geheel van hunne methoden en van hunne belangrijkste resultaten. Als de constitutioneele koning geeft zij eenvoudig de besluiten uit, die door een van hare verantwoordelijke ministers moeten geteekend zijn, om als geldig te worden erkend. Wie nu gelooven mocht, dat zij gelijk zou zijn aan den *roi fainéant*, in wien sommige heterodoxe liberalen nog altijd de duidelijkste omschrijving zien van den constitutioneelen koning, vergist zich geheel en al. Waar er sprake is van de richtige toepassing der methode, of waar de samenwerking van verschillende wetenschappen gevorderd wordt, daar begint hare taak.

Zij is het, die ons moet leeren of er verband bestaat tusschen geestelijk en stoffelijk leven, of de ontdekkingen der chemie licht kunnen verspreiden over de astronomie, en vele andere dingen meer. Zoo verklaart zij ons ten minste bij monde van een harer jongere beoefenaars ten onzent[1].

Ik laat geheel in het midden, of de nieuwe philosophie, die de oude, veroordeelde, moet vervangen, reeds vele van de dingen gedaan heeft, die zij zich ten plicht stelt te doen. Ik vestig alleen de aandacht op het feit, dat wij van de nieuwe philosophie geene oplossing te wachten hebben van de vragen, die de oude zich stelde. Zoolang zij consequent is, geeft zij ter verklaring van de verschijnselen, waarover de philosophische geest zich verwondert, niets anders dan eene menigte overeenkomstige verschijnselen, die hem natuurlijk even vreemd voorkomen. Zij zegt tot den onbescheiden vrager: ‘Quid rogas, amice? In honderd, in duizend, in tienduizend andere gevallen zien wij iets dergelijks; wat vreemds is er toch in het verschijnsel, dat u zoozeer verbaasde? Wij kunnen die duizenden gevallen in een enkelen regel uitdrukken. Door hooger te willen stijgen dan tot die regels, verbrandt gij, als Icarus, uwe vleugelen.’ Ofschoon zij het gewoonlijk niet uitspreekt, moet zij toch de philosophische verwondering beschouwen als een ziekteverschijnsel, als eene neurose. Of wil zij aan dit bezwaar ontsnappen, door die verwondering als eene algemeen menschelijke eigenschap te laten gelden, wat deze intusschen volstrekt niet is, dan brengt zij de fout van den philosopheerenden mensch over op de natuur, die hem geschapen heeft. Een vermogen toch, dat ons gestadig drijft tot het doen van nuttelooze vragen, is eene bron van niets dan onheil. Als bepaald nadeelige eigenschap moet het ondergaan in den strijd des levens, waaraan de geheele natuur onderworpen is.

Tot dit resultaat leidt de wijsbegeerte der ervaring, zoolang zij consequent is, gelijk ik zooeven opmerkte. Maar hoe consequent Comte ook geweest is, zijne volgelingen zijn zoo verstandig, van niet altijd consequent te zijn. In de boven aangehaalde rede, opzettelijk geschreven om de grenzen der kennis aan te geven in den zin, als Comte ze bepaald heeft, noemt de schrijver verder als onderwerpen van de wijsbegeerte der ervaring de beantwoording van de volgende vragen: Wat is be-

1 Van der Wijck, De oorsprong en de grenzen der kennis, blz. 46 en 47.

weging? Wat is verandering? Alsof Comte nimmer bestaan had, vraagt hij naar eene verklaring van een verschijnsel, die iets anders zou moeten zijn dan een ander verschijnsel. Want elk verschijnsel is eene verandering, elke natuurkundige verklaring een regel van veranderingen. Nog sterker - de waarneming van eene verandering is de eerste, en, als men wil, de eenige gewaarwording. Hoe zullen wij dan op het gebied der natuurkunde of der empirische wijsbegeerte eene verklaring verkrijgen, van wat de verandering is? Wij kunnen misschien in woorden eene definitie geven van het begrip verandering, aan anderen duidelijk maken, wat wij bedoelen, zoo dikwijls wij het woord gebruiken. Maar te denken aan de mogelijkheid om het verschijnsel der verandering te brengen onder eene hoogere, meer algemeene, wet, is eene ongerijmdheid. En een wijsgeer der ervaring, die geene andere verklaringen erkent dan wetten van verschijnselen, kan dan alleen spreken van eene verklaring van het begrip verandering, als hij voor een oogenblik terugvalt in de verachte metaphysica.

Dit terugvallen in de vraagstukken der metaphysica verklaart zich gemakkelijk. De natuur is sterker dan de leer. Opzoomer, wiens onverwelkbare verdienste het geweest is, de hoofdstellingen van Comte in uitstekenden vorm onder ons te hebben voorgedragen, heeft zich genoodzaakt gezien de rechtmatigheid te erkennen van de philosophische verwondering, die de grondslag i s der metaphysica. Bij hem vinden wij echter niet of zelden een terugslag tot de metaphysische beschouwingen, die uit onnadenkendheid voorkomt. Maar naast de eindige wereldbeschouwing, waarin nevens al de afzonderlijke wetenschappen ook zijne empirische wijsbegeerte hare plaats vindt, erkent hij het recht van eene oneindige wereldbeschouwing, waarin de philosophische geest naar een antwoord mag zoeken op de vragen, die zijne verwondering gaande maken. Ongetwijfeld zou de naam metaphysisch voor die tweede wereldbeschouwing veel meer gepast zijn dan de naam oneindig. Want de aanwezigheid van het begrip oneindig onderscheidt de twee beschouwingen niet. Ook in de wiskunde wordt dat begrip ontelbare malen gebruikt. Maar dat zij *na* de physische verklaringen nog andere verklaringen toelaat, dat is het kenmerk van de zoogenaamd oneindige wereldbeschouwing. Metaphysica is de term, die èn door de taal, èn door de geschiedenis, wordt aangewezen als hare meest passende benaming, wanneer wij in haar ten minste nog iets an-

ders willen zien dan eene uitsluitend godsdienstige wereldbeschouwing. Dat haar verdediger dit heeft gewenscht, blijkt voldoende uit het gebruik van de woorden oneindig en absoluut, die toch waarlijk geen nauwere betrekking hebben op den godsdienst dan op alle andere dingen.

Dus worden althans sommigen van de vragen, die in den loop der eeuwen altijd gebracht zijn tot het gebied der wijsbegeerte, bij Opzoomer besproken in de leer der oneindige wereldbeschouwing. Waar hij in de eindige wereldbeschouwing stuit op de vragen, die steeds de voornaamste onderwerpen der wijsbegeerte hebben uitgemaakt, daar wijst hij die vragen gewoonlijk terug als nutteloos en onverstandig. De eeuwenoude strijd der realisten en idealisten is hem niets meer dan een ‘ijdel geschil.’ ‘Beide partijen laten zich met vragen in, waarop geen antwoord mogelijk is, en die daarenboven niet van het geringste belang voor ons zijn. Het is ons genoeg te weten, hoe wij als menschen moeten denken; of het dan wel zoo is, als wij het ons dachten, of andere wezens het zich misschien niet anders voorstellen, wat zou, al konden wij het weten, dit alles ons aangaan?’[1] Hier vinden wij onwankelbare getrouwheid aan de grondstelling van de wijsbegeerte der ervaring; wie zoo onverstandig is iets meer te willen weten dan de natuurkundige verklaringen, de wetten der physische en psychische verschijnselen, wordt als een onbescheiden vrager teruggewezen.

Het is waarlijk overbodig nog andere voorbeelden bij te brengen van de beschouwing over metaphysische vraagstukken, die het noodzakelijk gevolg is van de instemming met het uitgangspunt der empirische wijsbegeerte. De invloed van Comte's kritiek is machtig geweest, al wordt zij gewoonlijk eerst uit de tweede of derde hand verkregen. Zij is zoo machtig geweest, dat men bijna niet meer durft spreken over die vraagstukken, die in vroegere eeuwen de allerbelangrijkste schenen. Stilzwijgend verklaart men ze voor onoplosbaar, om slechts dan hetzelfde in woorden te verklaren, als de onnoozelheid van een tegenstander het noodig maakt zoo afgezaagde waarheden uitdrukkelijk te verkondigen.

1 De waarheid en hare kenbronnen, blz. 27.

Is de tegenwoordige toestand der wijsbegeerte in de voorafgaande bladzijden met juistheid geschetst, dan behoort zeker Herbert Spencer onze volle aandacht te trekken. In de eerste plaats heeft hij toch de stoutmoedigheid gehad van een philosophisch systeem aan te kondigen, dat sedert een tiental jaren in afleveringen uitkomt. Van welke soort die philosophie ook zijn moge, van de oude of van de nieuwe, in ieder geval is de poging gevaarlijk, nadat Comte geleefd heeft. In de tweede plaats heeft hij niet gewanhoopt aan de mogelijkheid van eene eindbeslissing over al de vraagstukken, die volgens de gewone opvatting door de empirische wijsbegeerte als onoplosbaar worden voorgesteld. Zijn philosophisch systeem is eene geniale vereeniging van de wijsbegeerte der ervaring met de aprioristische philosophie. Het is nog lang niet voltooid en wij laten het voor heden rusten. Maar wij vragen de aandacht voor zijne ernstige poging, om ons zekerheid te verschaffen ten aanzien van al die problemen, die de philosophie in de laatste twee houderd jaar hebben bewogen, het bestaan van eene wereld buiten ons, en de verhouding van tijd en ruimte tot het ik en niet-ik. Ik zou er willen bijvoegen de geldigheid der wet van oorzaak en gevolg buiten de wereld van onze voorstellingen, maar Spencer behandelt dit punt niet opzettelijk. Ook waar wij deze onvolledigheid betreuren, verdient echter zijne moedige poging onze onverdeelde opmerkzaamheid. De eerste schrijver, die na Comte en onder den invloed van Comte durft te denken aan het geven van een wijsgeerig stelsel, gevoelt zich gedrongen zijne wijsgeerige onderzoekingen te beginnen met de behandeling van al de vragen, die ons als onoplosbaar worden voorgesteld door de personen, die alleen de kritische beschouwingen van Comte met ingenomenheid hebben verdedigd, met verwerping van het dogmatisch element, dat bij hem in zoo ruime mate gevonden wordt. Terwijl Opzoomer den strijd der realisten en idealisten beschouwt als een ijdel geschil, vindt Spencer geen vrijheid om een woord over psychologie te zeggen, zonder eerst den twist voor goed te hebben beslecht. Voorzeker, welke ook de uitkomst van zijn onderzoek zijn moge, voor de philosophische vragers is zijn optreden eene ware verademing. Want het bewijst, dat het ook thans nog altijd mogelijk is, dat een denker verwonderd blijft stil staan voor hunne problemen, al hebben dan ook andere denkers hunne discussiën voor niets meer gehouden dan voor een ijdel geschil. En dat Spencer een den-

ker is, wiens woorden de moeite van het aanhooren waard zijn, zal aan ieder blijken, die zijne werken opslaat. Zijne scherpe opmerkingsgave voor subjectieve verschijnselen en zijne vatbaarheid, om zeer samengestelde betrekkingen nauwkeurig met elkander te vergelijken, voeren hem tot zeer belangwekkende denkbeelden. Misschien zou men kunnen beweren, dat zijne uitkomsten vrij dikwijls niets anders zijn dan algemeen bekende waarheden, uitgedrukt in eene eigenaardige, vrij abstracte, nomenclatuur. Toch zullen zijne werken ongetwijfeld eene nieuwe periode openen in de geschiedenis der psychologie. Even als zijn groote landgenoot Darwin ons heeft doen inzien, dat het mogelijk is natuurkundige verklaringen te geven ten aanzien van het ontstaan der organismen, zoo wijst Spencer ons den weg om dezelfde verklaringen toe te passen op het veld der psychologie. Zij geven ons de toepassing van de natuurkundige methode in de twee wetenschappen, die vroeger voor die methode geheel ontoegankelijk schenen; zij richten hunnen aanval tegen de laatste schuilplaatsen der metaphysica. Zoo als de wet der gravitatie ons de hoogste verklaring geeft van de verschijnselen, die de zwaartekracht teweegbrengt, zoo moet, volgens Darwin, de wet der natuurkeus, wellicht met nog eenige andere wetten, onze hoogste verklaring zijn van de evolutie der organische wereld, zoo moet, volgens Spencer, de wet der correspondentie van innerlijke en uitwendige betrekkingen de hoogste verklaring zijn van de evolutie van ons kenvermogen en van de organische wereld beiden. En deze wet der evolutie wordt door Spencer met een overvloed van bewijzen gestaafd en met eene helderheid toegelicht, die hunne wedergade wellicht alleen kunnen vinden in het beroemde boek van Darwin.

De verhandeling, waarin Spencer ons onderwerp bespreekt, heeft het groote voordeel van zeer kort te zijn. In zijne Principles of Psychology van 1855 maakt zij onder den naam van General Analysis het eerste gedeelte uit. Zij beslaat niet meer dan 68 bladzijden. Alleen wie wanhopig gezucht heeft onder de breedsprakigheid van Duitsche schrijvers over dergelijke onderwerpen, kan het op zijne rechte waarde schatten, dat Spencer ons zijne meening over de raadselen des levens weet te geven in zoo weinig bladzijden. Wenden wij ons tot hunnen inhoud.

Voor dat er een enkele stap kan gedaan worden op het gebied der psychologie, is het noodig te beslissen welk criterium

wij moeten gebruiken ter beoordeeling van de juistheid der uitspraken van onze innerlijke waarneming. De stellingen van wiskunde en mechanica, in het algemeen alle beweringen, die wij als objectieve waarheden beschouwen, worden aangenomen op grond der uitspraken van ons bewustzijn. Maar wie zal ons instaan voor de waarheid der uitspraken van ons bewustzijn over de verschijnselen van onzen geest? Dat die uitspraken somtijds valsch zijn, leert de meest beperkte ondervinding. Slechts sommigen daarvan zijn waar, anderen zijn onwaar. Wel kunnen wij de grenzen van ons bewustzijn niet overschrijden, maar wij kunnen wellicht eene bijzondere uitspraak van ons bewustzijn of eene bijzondere werkzaamheid van ons bewustzijn kiezen als den toetssteen, waarmede wij onze meeningen onderzoeken. Dat er zulk een toetssteen bestaan moet, blijkt uit het feit, dat wij sommige conclusies verwerpen, waartoe anderen gekomen zijn of die in een vroegeren tijd ons zelven als juist voorkwamen. Deze beschouwing leidt Spencer tot de vraag, wat dan wel die toetssteen zijn mag, waarmede wij al onze meeningen over subjectieve verschijnselen hebben onderzocht, voordat wij van hunne waarheid overtuigd waren. Maar ook nog andere gronden dan de bovengenoemde drijven hem tot het onderzoek naar den laatsten grond van onze kennis. De geschiedenis der wijsbegeerte vertoont ons eene menigte metaphysische stelsels, even onvereenigbaar met elkander als met de dagelijksche beschouwing, die zij willen bestrijden. Vooral het idealisme van Berkeley en het scepticisme van Hume behooren tot deze rubriek. Volkomen sympathiseerende met de richting van de wijsgeeren van het Gezond Verstand (Common Sense), moet Spencer echter erkennen, dat Reid's bestrijding van Hume de beweringen van den scepticus niet eens raakt, veel minder omverwerpt. Reid neemt al die stellingen als praemissen aan, die Hume als conclusies verwerpt. Hij kan geen enkele gemeenschappelijke stelling vinden, waarin hij met Flume kan overeenstemmen, en die het uitgangspunt zou kunnen worden voor een vruchtbaar debat.

Ofschoon erkennende, dat de paradoxen der metaphysica nog geenszins veroordeeld zijn door de tegenwerpingen der wijsbegeerte van het Gezond Verstand, meent Spencer toch, dat het mogelijk moet zijn ze te veroordeelen. Alle metaphysica kan toch niets anders zijn dan een onderzoek van onze kennis door middel van onze kennis, een onderzoek door ons verstand (in-

telligence) ingesteld naar de uitspraken van ons verstand. Hoe is het mogelijk, dat een dergelijk onderzoek eindigen zou met de bewering, dat ons verstand bedriegelijk is? Om dit te kunnen betoogen, dient het verstand toch aan te nemen, dat het niet bedriegelijk is. In het tegengestelde geval heeft de uitkomst van het onderzoek niet de minste waarde. Dat de twijfelaar, die begint te twijfelen aan zijn recht om te twijfelen, eene logische fout moet gemaakt hebben, zal ieder aan Spencer moeten toegeven. Het beginsel, dat hij wenscht te vinden, is een kenmerk voor de waarheid van elke onzer meeningen, dat door iedereen moet worden erkend. Is er een zoodanig kenmerk gevonden, hebben de voorstanders der afwijkende meeningen zich in zoo verre met hem op gelijke lijn gesteld, dat ook zij de toepasselijkheid van dit kenmerk aannemen, dan meent hij, dat het mogelijk moet zijn, hunne paradoxen volkomen te wederleggen. Hij wil het altijd vluchtende scepticisme dwingen eindelijk eene vaste stelling in te nemen, en gelooft, dat het niet moeilijk moet zijn om het in die vaste stelling voor goed te vernietigen.

Weinigen zullen beweren, dat deze inleiding, waarmede Spencer de wenschelijkheid en de belangrijkheid van zijn onderzoek tracht aan te toonen, eenig oorspronkelijk denkbeeld bevat, of ook maar uitmunt door helderheid van betoogtrant. Vooral de voorloopige aanvallen tegen het scepticisme en het idealisme, die reeds in deze inleiding worden gedaan, zijn uiterst zwak. De bestrijding van het scepticisme, die ik zoo even mededeelde, zou onmiddellijk blijken een sophisme te zijn, wanneer Spencer had goedgevonden telkens nauwkeurig aan te geven, welke psychische werkzaamheid hij bedoelde, in plaats van altijd het ruime en onbepaalde ‘intelligence’ te gebruiken, waarmede de Engelschen ongeveer alle mogelijke psychische verschijnselen aanduiden behalve gevoel en wil. Doch wij behooren onze kritiek uit te stellen; de schrijver doet nog slechts verkenningen op het vijandelijk terrein; zijn aanval moet later volgen. Ook zonder die beschouwingen over scepticisme en idealisme zouden wij hem gaarne hebben toegestemd, dat ieder, die ons iets nieuws heeft mede te deelen over de vraag: Wat is waarheid? niet beter kan doen dan het zoo spoedig mogelijk te zeggen. Hooren wij dan, zooveel mogelijk in zijn eigen woorden, wat wel dat Algemeene Postulaat is, waaraan wij de waarheid van iedere meening toetsen.

Wanneer wij zoeken naar het subjectieve verschijnsel, dat het meest oorspronkelijk is, het verschijnsel, van welks waardeering die van alle andere feiten afhangt, dan stuiten wij op het bezwaar, dat er verschillende verschijnselen zijn, die schijnbaar even goed aan deze voorwaarde voldoen. ‘Personal existence may be held the most certain fact of all. Yet it may be argued, that personal existence is merely a belief; and that the existence of beliefs is, therefore, more certain than personal existence. To which again there is the reply, that a belief implies something believed; and that this something believed must be antecedent to, and more certain than, the belief. All things are resolvable into ideas, is another position for which much may be said. But this position is liable to the criticism that ideas presuppose something to take cognizance of them - a consciousness; and that, all ideas being states of consciousness, the existence of consciousness must be prior to the existence of ideas. In rejoinder to which it is urged, that we become conscious only by the reception of ideas; and hence that there must be an idea before there can be consciousness. If it be said that ideas and consciousness must be classed amongst beliefs - that we have no other proof of their existence than that we believe them to exist - there comes the answer that beliefs are themselves ideas or states of consciousness; and this again may be met by saying, that the conclusion, that beliefs are states of consciousness is itself a belief. Thus we are driven from one position to another, only that we may relinquish that for a third; until there appears no alternative but to assume these facts to be equally fundamental - to lie on the same plane, either as mutually dependent facts, or as different aspects of the same fact’[1].

Bij nauwkeurig onderzoek meent Spencer echter te vinden, dat er onder al die feiten toch een is, meer oorspronkelijk dan al de andere. Dat oorspronkelijke feit is de meening (belief).

1 Spencer, Principles of Psychology, blz. 13, 14. Om Spencer's bedoeling met de vereischte duidelijkheid te doen kennen, ben ik genoodzaakt deze en vele andere plaatsen onvertaald aan te halen. Wie het oog vestigt op de dubbelzinnigheid van sommige woorden, die door hem worden gebruikt, zal erkennen, dat eene vertaling zijne meening onmogelijk nauwkeurig kan uitdrukken. Om de mogelijkheid van misvatting te voorkomen zou men genoodzaakt zijn bij elk der woorden, wier zin twijfelachtig kan zijn, eene kritische beschouwing te voegen over de beteekenis, waarin het op die bepaalde plaats door den schrijver kan gebruikt worden.

Hooren wij ook zijne argumenten voor dit onverwachte resultaat. ‘Belief is the recognition of existence - is a knowing of the existent from the non-existent. All our reasoning is a distinguishing of truth from error - of that which exists from that which does not. Consequently upon the reality of the distinction we make between that which is, and that which is not; or, in other words - on the reality of belief depends the possibility of reasoning. We may deny all other things, and yet leave our logical forms intact. But deny beliefs, and not only do the things about which we argue disappear; argument itself disappears. Now the thing which being abolished carries everything else with it must be the fundamental thing’[1].

Spencer gevoelt zelf, dat het waarschijnlijk is, dat deze redeneering sommigen van zijne lezers nog maar zeer onvolkomen zal hebben overtuigd. Hij gaat zoo ver van te erkennen, dat de meening, wat hare vorming aangaat, niet primair, maar secundair schijnt te zijn. Hij geeft toe, dat men ‘plausibly’ verschillende dingen kan beweren, die zijne stelling omverwerpen. Of hij die beweringen van zijne tegenpartij zou kunnen wederleggen, blijkt niet met zekerheid. Hij wil bewijzen, dat zelfs als die redeneeringen juist zijn, de waarheid van zijne stelling onbetwistbaar blijft. ‘Let it be granted, for argument's sake, that all our beliefs are predications concerning preexisting things - sensations, ideas, consciousness; let it be granted that until these exist there can be no predications about them, - no beliefs; let it be granted, that in reasoning or in forming beliefs, we, as it were, look down upon these sensations and ideas, and observe certain of their properties, which we could not do unless they were previously there - let all this be granted; it nevertheless remains true, that as the reasoning faculty can deal with no facts until they are cognized by it - as until they are cognized by it they are to it non-existent - it follows that in being cognized, that is, in becoming beliefs, they begin to exist relatively to our reason’[2].

Door deze redeneering meent Spencer bewezen te hebben, dat de meening (belief) in onzen geest het meest oorspronkelijk verschijnsel is. De vraag naar de waarheid van onze gewaarwordingen en van onze voorstellingen kan dus eerst behandeld

1 T.a.p., blz. 14.
2 T.a.p., blz. 15.

worden, nadat wij onderzocht hebben, op welke wijze wij over de juistheid onzer meeningen beslissen. Want daar deze gewaarwordingen en voorstellingen eerst dan voor onze rede (relatively to our reason) beginnen te bestaan, wanneer zij veranderen in meeningen, moeten wij in de eerste plaats weten, hoever wij onze meeningen kunnen vertrouwen, om eerst daarna te kunnen beslissen, hoeveel waarde aan onze gewaarwordingen te hechten is. Nu laten zich onze meeningen in twee klassen verdeelen; sommigen bestaan onveranderlijk, anderen bestaan niet onveranderlijk. De eersten zijn degenen, waarvan men zich door geene inspanning hoegenaamd kan ontdoen; die zich altijd weder vertoonen, wanneer men de antecedenten te voorschijn roept, die eenmaal deze meeningen hebben doen ontstaan; de anderen daarentegen kunnen tijdelijk door de verbeeldingskracht worden vernietigd, ook wanneer men de antecedenten heeft doen ontstaan, waarop zij vroeger gevolgd zijn. De eersten zijn òf absoluut onveranderlijk, òf slechts relatief onveranderlijk. Geven wij van ieder der drie soorten een voorbeeld. Wanneer de noodzakelijke antecedenten van eene meening ten allen tijde door onzen geest onmiddellijk te voorschijn kunnen worden geroepen, en die meening altijd in denzelfden zin uitvalt, als wij de antecedenten hebben gesteld, dan is zij eene absoluut onveranderlijke. Uit de definitie volgt, dat wij nimmer haar tegendeel kunnen meenen, dat haar tegendeel ondenkbaar is. Het geheel is grooter dan zijne deelen - twee rechte lijnen kunnen elkander slechts eenmaal ontmoeten; dit zijn meeningen, die volgens de spreekwijze van Spencer absoluut onveranderlijk zijn. Het zijn de stellingen, die men vroeger noodzakelijke waarheden genoemd heeft. Relatief onveranderlijk is eene meening, die slechts door een enkel antecedent kan worden opgewekt en die niet langer duurt dan de werking van dat antecedent. De pijn, die iemand gevoelt, als hij de hand in kokend water dompelt, behoort volgens Spencer tot deze rubriek. Juister gezegd, behoort alleen de meening, dat hij pijn heeft, tot deze klasse, daar pijn in het geheel geen meening is. Het tegendeel van die meening is volgens Spencer ‘inconceivable’, eene uitdrukking, die een ruim veld opent voor de kritiek, wanneer wij haar door ondenkbaar vertalen, wat de gewone beteekenis is, waarin ook Spencer het woord inconceivable gewoonlijk gebruikt. Of hij er ook hier ondenkbaar mede bedoeld heeft, is moeielijk te beslissen. Bij deze meening nu is het mogelijk het tegen-

deel te denken, zoodra de aanraking met het kokend water ophoudt. Zij wordt dus wel door een bepaald antecedent onveranderlijk te weeg gebracht; maar de geest is niet in staat om altijd onmiddellijk dat antecedent te voorschijn te roepen. Veranderlijk is eene zoodanige meening, die wel altijd opgewekt wordt door de antecedenten, die haar gewoonlijk voortbrengen, maar waarvan wij ook met meer of minder moeite het tegendeel kunnen meenen. Denk ik bijv. over de vraag, of de voorgenomen verlaging van den census voor het welzijn van ons land voordeelig of nadeelig zal zijn, dan ben ik door allerlei redenen, die hier niet ter zake doen, gedwongen te meenen, dat die verlaging nadeelige gevolgen zal hebben. Maar als ik opzettelijk of toevallig zekere feiten buiten mijne beschouwing laat, of hun minder gewicht toeken, dan ik gewoonlijk doe, dan is het mij ook mogelijk te meenen, dat die verlaging van den census gunstige gevolgen zou kunnen hebben. Mijne meening over de gevolgen van de verlaging van den census behoort nu, volgens Spencer, tot de veranderlijke meeningen.

Wanneer men vrede kan hebben met deze beschouwingen, dan is men ook gedwongen genoegen te nemen met Spencer's Algemeen Postulaat, dat eene meening, die gebleken is onveranderlijk te zijn, doordat het ons onmogelijk is haar tegendeel te denken (to conceive), de hoogste graad van zekerheid heeft, die voor ons bereikbaar is. De meening is toch volgens hem het oorspronkelijk verschijnsel in onzen geest, en wanneer wij dus vinden, dat eene meening onveranderlijk is, dan moet zij voor ons eene waarheid zijn. Want er blijft ons geen enkel middel over, waarmede wij de juistheid van dit oorspronkelijk verschijnsel zouden kunnen onderzoeken. Of eene bepaalde meening onveranderlijk bij ons bestaat, beslissen wij door te beproeven haar tegendeel te denken. Onze meeningen over onze gewaarwordingen, over ons persoonlijk bestaan, over de mathematische waarheden, kortom al die meeningen, aan welker waarheid wij, hetzij tijdelijk of wel voortdurend, niet kunnen twijfelen, hebben ten slotte geen anderen grond dan hunne onveranderlijkheid; zij zouden niet waar zijn, als wij konden twijfelen aan het algemeene postulaat.

In de afdeeling der onveranderlijke meeningen bestaat nu nog een ander belangrijk verschil, behalve het zoo even genoemde, de tijdelijke of voortdurende ondenkbaarheid van het tegendeel. Sommigen van die meeningen zijn namelijk verkre-

gen door eene enkele toepassing van het algemeene postulaat; hun tegendeel blijkt ons onmiddellijk ondenkbaar te zijn. Van de overigen daarentegen kan de waarheid niet anders worden aangetoond, dan door ze in verband te brengen met andere meeningen, die het onmiddellijk getuigenis van het postulaat voor zich hebben. Dat de oppervlakte van een bol gelijk is aan vier maal den inhoud van den grooten cirkel, is een voorbeeld van eene dergelijke waarheid. Den niet-wiskundige schijnt het tegendeel even denkbaar als de stelling. Maar de wiskundige brengt die stelling in verband met eene vroegere stelling en beweert, dat, als die vroegere stelling waar is, ook de bedoelde stelling waar moet zijn. Hij beschouwt de oppervlakte van den bol als gelijk aan de som van twee halve boloppervlakken. Om dit te kunnen doen moet hij de stelling, dat het geheel gelijk is aan zijne deelen, toetsen aan het algemeene postulaat. Maar de oppervlakte van een halven bol is hem bekend door eene vroegere stelling, die hem de grootte leert kennen van het oppervlak van een bolvormig segment. Nu verklaart hij, dat de oppervlakte van den geheelen bol gelijk is aan twee maal de oppervlakte van den halven bol. Om dit te kunnen beweren, heeft hij de stelling, dat een bij een gevoegd twee geeft, moeten toetsen aan het algemeene postulaat. De stelling, die hem de oppervlakte leert kennen van een bolvormig segment, wordt door hem afgeleid uit eene menigte andere stellingen. Bij elke deductie uit die vroegere stellingen gebruikt hij het algemeene postulaat als middel om de juistheid van zijne redeneering te onderzoeken.

Deze verdeeling der meeningen in twee klassen, die men oorspronkelijke en afgeleide zou kunnen noemen, geeft Spencer aanleiding om te bespreken, waarin het groote verschil in de zekerheid der meeningen gelegen is. Naarmate de persoon, die eene meening uitspreekt, een grooter aantal malen gebruik heeft moeten maken van het algemeene postulaat, voordat hij van de juistheid van zijne meening overtuigd was, des te minder waarschijnlijk is de waarheid van zijne meening. Want, hoewel het algemeene postulaat de laatste toetssteen is voor de juistheid van onze meeningen, bestaat toch de mogelijkheid, dat wij ons bij het gebruik van dien toetssteen nu en dan bedriegen. Hoe meer stappen in onze redeneering zijn, des te grooter is de kans, dat wij ons bij een van die stappen hebben vergist, dat wij namelijk door onoplettendheid de goedkeuring van

het postulaat voor dien stap meenden te bezitten, terwijl toch een nauwlettender onderzoek ons het tegendeel zou geleerd hebben. Daarom verlangt men voor de slotsom van eene ingewikkelde deductie de bevestiging door de proefneming, de vorming van de meening op zoodanige wijze, dat men het algemeene postulaat slechts eenmaal behoeft toe te passen om van de waarheid der meening overtuigd te worden.

Waar Spencer als kenmerk van de waarheid eener meening met ronde woorden de ondenkbaarheid van het tegendeel aangeeft, kan hij natuurlijk niet nalaten zijn oordeel uit te spreken over de discussie, die tusschen Mill en Whewell gevoerd is over de waarde van zijn algemeen postulaat. Zoo als bekend is, had Whewell de ondenkbaarheid van het tegendeel aangegeven als het kenmerk van eene noodzakelijke waarheid, en is door Mill beweerd, dat de ondenkbaarheid van het tegendeel volstrekt geen waarborg geeft voor de juistheid van eene stelling. Spencer wijst aan, dat Mill herhaaldelijk genoodzaakt is, zich bij het leveren van zijn betoog te beroepen op de waarheid van de stelling, die hij door dat betoog denkt te wederleggen. Wanneer, zooals Mill gelooft, en ook Spencer beweert, de onveranderlijke altijd aanwezige objectieve feiten in het bewustzijn van het subject meeningen doen ontstaan, waarvan het tegendeel volkomen ondenkbaar moet zijn, dan is het duidelijk, dat onmogelijkheid in de objectieve wereld samenvalt met ondenkbaarheid in de subjectieve. Wil men dus het recht behouden eenig verschijnsel voor onmogelijk te verklaren, dan moet men als objectief onmogelijk aanzien, wat, subjectief genomen, ondenkbaar is. Op welken anderen grond dan de ondenkbaarheid van het tegendeel kan Mill absolute noodzakelijkheid toekennen aan zijne logische axioma's, zoo als hij toch inderdaad doet? Terwijl Whewell zich alleen in zoo verre vergist, als hij meent, dat de ondenkbaarheid van het tegendeel het onderscheidend kenmerk zou zijn van de waarheden, die hij noodzakelijk noemt, ofschoon er toch vele andere meeningen zijn, die hetzelfde kenmerk bezitten, begaat Mill daarentegen de fout, dat hij het algemeene postulaat verwerpt op geen anderen grond dan omdat het in de toepassing nu en dan tot onjuiste uitkomsten heeft geleid. Om dezelfde reden zou hij ook de conclusies moeten verwerpen, die logisch worden afgeleid uit onbetwiste praemissen, omdat nu en dan de een of ander zich vergist heeft in de toepassing van de wetten der logica.

Wij hebben vernomen, welke de stelling is, die aan Spencer moet dienen tot uitgangspunt ter beoordeeling van de metaphysische stelsels. Voordat wij de resultaten mededeelen, die hij doet voortkomen uit de vergelijking van de stellingen der wijsgeeren met het algemeene postulaat, is het wenschelijk te onderzoeken, of de gegrondheid van dit postulaat zoo onbetwistbaar zeker is, dat ook de meest radicale twijfelaar haar moet inzien. Reeds hebben wij vernomen, dat Mill in het geheel niet geneigd was de juistheid van het postulaat te erkennen, en het schijnt, dat Spencer's argumenten hem niet hebben overtuigd. Blijft het geloof aan de waarheid van het postulaat begrensd binnen eene enkele philosophische school, wordt het niet gedeeld door de geheele menschheid, dan kunnen scepticisme en idealisme in vrede voortgaan hunne geestelijke bacchanaliën te vieren tot ergernis van de wijsgeeren van het gezond verstand. Dat er nu gegronde bezwaren zijn te maken tegen de redeneeringen van Spencer, is niet moeielijk te ontdekken. Hij moet zelf toegeven, dat het althans vrij duidelijk schijnt te zijn, dat eene meening niet vroeger kan bestaan dan de dingen, waarover iets gemeend wordt. Dat deze dingen, waarover iets gemeend wordt, gewaarwordingen, voorstellingen en begrippen zijn, weet iedereen. Maar, zegt Spencer, wanneer iemand beweert, dat er eenig feit in het psychisch leven bestaan moet, voordat er eene meening kan ontstaan, dan is zijne bewering zelve weder eene meening. Hieruit volgt echter niet, zoo als Spencer wil, dat de meening het oorspronkelijke feit is in onzen *geest*, maar alleen, dat zij het oorspronkelijke feit is in onze *redeneering*. Meeningen zijn trouwens niet alleen de oorspronkelijke feiten, zij zijn de eenige feiten, waarover onze redeneeringen loopen. Zoo als Spencer zelf volkomen terecht aanmerkt: ‘it is only in being cognized, that is, in becoming beliefs, that ideas and sensations begin to exist *relatively to our reason*’[1]. Onze redeneering is nooit iets anders dan eene aaneenschakeling van meeningen door middel van andere meeningen, en het is dus gemakkelijk te bewijzen, dat de meening het oorspronkelijk feit der redeneering is. Maar volgt nu uit deze onbetwistbare waarheid, dat ook in onzen geest de meening het

1 T.a.p. blz. 15. De geciteerde woorden zijn niet letterlijk bij Spencer te vinden, maar zij zijn eene geoorloofde, veel kortere, paraphrase van den zin, die op blz. 459 is aangehaald. De cursieveering is van mij.

oorspronkelijk verschijnsel is? Dit zou alleen dan volgen, als onze geest en onze rede identische begrippen waren. Maar die bewering is volkomen onwaar. Onze geest ontvangt, op welke wijze dan ook, gewaarwordingen en voorstellingen, waaruit hij abstracte begrippen afleidt. Als rede (reason) moet men ongetwijfeld het vermogen beschouwen om die begrippen met elkander te vergelijken. Niemand heeft er ooit aan gedacht, Hegel wellicht uitgezonderd, om de bouwstoffen, waaruit de begrippen worden verkregen, te beschouwen als door de rede gegeven. Zelfs heeft men gewoonlijk gemeend, dat de rede met de vorming van die bouwstoffen niets te maken had. Integendeel, men heeft altijd de rede opgevat als een hooger vermogen, iets, dat in zekeren zin tegengesteld was aan de lagere vermogens, die ons tot de aanschouwelijke voorstellingen leiden. Nu is het voorzeker niet te ontkennen, dat Herbart tot op zekere hoogte recht heeft in de kritiek, waarmede hij de oude psychologie vervolgd heeft, die zoo nauwkeurig wist te spreken over de vermogens van den geest, en zoo weinig had mede te deelen over zijne verschijnselen. Wie in schijnbaar zeer verschillende richtingen zijne aandacht weet te bepalen op het essentieele, moet eene groote overeenstemming zien tusschen Herbart en Comte, en zal in het Herbartisme, welks toenemende verspreiding niet valt te ontkennen, den vorm zien, dien de positieve philosophie moest aannemen, om ook in Duitschland te worden erkend. De vermogens van den geest staan op gelijke lijn met de krachten van de natuur buiten ons; beiden zijn abstracties, waarvan ons de eenvoudige waarneming niets vertoont. Maar dat Herbart zich te sterk heeft uitgedrukt, blijkt wel het allerbest uit het feit, dat wij al zijne aanhangers nog altijd hooren spreken over die oude vermogens van den geest. Waarom zouden wij er ook niet over mogen spreken, in het midden latende, of zij werkelijk bestaande dingen zijn, dan wel algemeene namen ter aanwijzing van de bijzondere afdeelingen onder de psychische verschijnselen? Niemand zal ontkennen, dat wij die verschijnselen in klassen moeten verdeelen, zoo goed als de physische. Zeker zal toch iedereen moeten toegeven, dat eene gewaarwording te ontvangen iets anders is dan eene voorstelling te hebben, en dat beiden zeer verschillen van de vorming van een oordeel of het trekken van eene conclusie. Wie nu uitsluitend wil spreken over de verschijnselen en niet over de vermogens, die gebruike de woorden

zinnelijkheid (Sinnlichkeit in de taal van Kant), verstand, oordeel en rede in geene andere beteekenis dan ter aanwijzing van groepen van verwante verschijnselen. Ook dan zal hij moeten instemmen met de volgende redeneeringen. Mij komt het voor, dat men, om verstaanbaar te zijn, moet spreken over de werkzaamheid van onzen geest, niet alleen over de verschijnselen, die hij vertoont. De tegenpartij heeft echter zoovele bewijsgronden ter harer beschikking, dat ik geen kans zie, ze in weinige bladzijden te wederleggen. Zij hechte dus aan mijne woorden de beteekenis, die zij zelve aan die woorden geeft, en de volgende redeneering zal even juist blijven.

Ook wanneer wij namelijk toegeven, dat de grenzen tusschen de zoo even genoemde vermogens van den geest niet met scherpte kunnen worden getrokken; ook wanneer wij zelfs zouden willen toestemmen, maar dan alleen ter wille van de discussie, dat alle werkzaamheden van den geest niets anders zijn dan wijzigingen van eene en dezelfde werkzaamheid, die in hoofdzaak altijd dezelfde blijft, zooals Spencer beweert; ook dan blijft het nog altijd eene onbetwistbare waarheid, dat de werkzaamheid, die aan de rede wordt toegeschreven, de laatste en tevens de hoogste is in de ontwikkeling van het psychsisch leven. Hoe verschillend de philosophen ook over de rede hebben gesproken, steeds was zij in hunne oogen de kenmerkende eigenschap des menschen, datgene wat hem van de dieren scheidt. ‘Ex ductu *rationis* vivere’ is voor Spinoza het hoogste wat te bereiken is. De theoretische *Vernunft* met hare ideën en de praktische *Vernunft* met hare zedewet, is bij Kant een vermogen, dat zeker meer tot de menschenwaarde bijdraagt dan zinnelijkheid, verstand en oordeel. Dat die kenmerkende eigenschap van den menschelijken geest, die men de rede genoemd heeft, en die hem van de dieren scheidt, niets anders is dan het vermogen ter vergelijking der abstracte begrippen, en dat uit deze bepaling zich al de eigenschappen laten afleiden, die door verschillende denkers terecht zijn toegeschreven aan de rede; deze waarheid, die reeds vroeger door enkelen was vermoed, is door Schopenhauer duidelijk uitgesproken. Ook Spencer beweert, dat het vermogen ter vorming en ter vergelijking der begrippen een der meest kenmerkende verschillen is tusschen het psychisch leven der dieren en dat van den mensch. Wanneer wij nu aan hem toegeven, dat de rede niet scherp gescheiden is van de overige geestvermogens, dat zij slechts gradueel van deze verschilt,

dan blijft zij toch nog altijd even duidelijk van de andere geestvermogens verschillen. Zij vertoont zich in het dierenrijk slechts in zwakke sporen en ook het menschelijk individu bereikt een zekeren leeftijd, voordat het in staat is abstract te redeneeren. Eerst wanneer het kind vatbaar wordt voor abstracte begrippen, eerst in die periode beginnen zijne gewaarwordingen en zijne voorstellingen voor zijne rede te bestaan. Dit moet ieder aan Spencer gewonnen geven. Maar was nu zijn geest een onbeschreven blad voordat het vermogen der begrippen ontwikkeld is? In geenen deele. Onmiddellijk na zijne geboorte, misschien reeds vroeger, geeft zijne zinnelijkheid hem gewaarwordingen, en zeer spoedig daarna verandert zijn geest die gewaarwordingen gedeeltelijk in voorstellingen. Uit Spencer's betoog blijkt dus, dat de meening niet het psychische feit is, waarop alle andere feiten berusten. De physiologie leert ons zeer duidelijk, dat het oorsponkelijk psychisch feit bestaat in de gewaarwording, de psychische werking, die correspondeert met den indruk door eene centripetale zenuw op een centraalorgaan gemaakt[1], en in het gevoel van lust en onlust, dat van de gewaarwording niet met scherpte kan worden onderscheiden. Wordt deze gewaarwording naar buiten geprojecteerd, zoo als bij het gezicht altijd, bij het gevoel gewoonlijk, het geval is, dan geeft zij eene voorstelling. Voor den wetenschappelijken onderzoeker is nu het feit, dat een zeker individu eene gewaarwording of voorstelling heeft, ongetwijfeld eene meening. Maar het individu, dat de gewaarwording of voorstelling heeft, verkeert gewoonlijk in een geheel ander geval. Het *meent* niet, dat het de gewaarwording heeft; het *handelt* alleen ten gevolge van de aanwezige gewaarwordingen. Te weten, dat men eene gewaarwording heeft, onderstelt zelfbewustzijn, en dit ontstaat vrij laat. Lang voordat de eerste sporen van het zelfbewustzijn gevormd zijn, reageert het kind op indrukken. Veel vroeger dan het zelfbewustzijn ontstaat het bewustzijn van de wereld buiten hem. Niemand weet beter dan Spencer, dat het menschelijk kenver-

1 Met deze bepaling van de gewaarwording wil ik volstrekt geen partij kiezen voor de dualisten, die meenen, dat de gewaarwording eene andere werking is dan de indruk. Mijne bepaling doelt alleen op het feit, dat die gewaarwording ons op eene andere wijze bekend wordt dan als eene materieele verandering in de hersenen. Dat indruk en gewaarwording een en hetzelfde verschijnsel zijn, dat in het eene geval objectief, in het andere geval subjectief wordt waargenomen, is eene onderstelling, die een zoo hoogen graad van waarschijnlijkheid heeft, dat ik haar ongaarne zou schijnen te verwerpen.

mogen slechts gradueel verschilt van dat der dieren, en dat zijn flauw begin reeds in de infusoriën is te herkennen. Het fundamenteele feit moet dus ook bij hen te vinden zijn. Dat zij nu gewaarwordingen hebben, laat zich misschien niet betwisten, maar dat Spencer niet geneigd is hun meeningen toe te schrijven, blijkt genoegzaam uit zijne overige geschriften.

Ook wanneer men zou willen instemmen met Spencer's bepaling van de redeneering (reasoning), dat zij is eene classificatie van relaties, blijven de bovenstaande beweringen hunne volle waarde behouden. Ofschoon eene kritiek van Spencer's diepzinnige Special Analysis niet in het plan ligt van dit artikel, wensch ik toch een paar woorden te zeggen over de analyse van de redeneering, die in dat werk door hem wordt gegeven. Men zou anders met eenigen schijn van waarheid kunnen beweren, dat ik Spencer's woorden opvat in eene andere beteekenis, dan waarin hij ze gebruikt, om te komen tot het betoog, dat hij zich vergist. Al kan ik dan het onderwerp niet behandelen met de uitvoerigheid, die het ten volle verdient, zoo wensch ik toch te doen opmerken, vooreerst, dat de ongewone uitbreiding, die Spencer geeft aan het begrip redeneering, door de regels van het wetenschappelijk onderzoek wordt veroordeeld, en ten tweede, dat zelfs wanneer men het woord redeneering opvat in den ruimen zin, waarin Spencer het gebruikt, mijne kritiek van het algemeene postulaat even gegrond blijft.

Spencer beweert dat het onmogelijk is scherpe grenslijnen te trekken tusschen de verschillende werkzaamheden van het menschelijk kenvermogen, en dat zij allen nimmer iets anders zijn dan het classificeeren van relaties. Volgt nu uit deze bewering, wier juistheid wij willen daarlaten, dat het gepast zou zijn alle werkingen van het kenvermogen samen te vatten onder den naam redeneering? Even goed zou men kunnen zeggen, dat het wenschelijk zou zijn alle organismen mensch te noemen, omdat zij zonder uitzondering overeenstemmen in het hoofdkenmerk, dat alle levende wezens vertoonen. Al is het volkomen waar, dat onze verdeelingen niet door de natuur worden erkend, maar slechts hulpmiddelen zijn voor onze onvolmaakte wetenschap, wij kunnen nu eenmaal die hulpmiddelen niet missen. Door onmerkbare overgangen zijn de verschillende psychische verrichtingen met elkander vereenigd; maar zijn zij daarom minder verschillend? Is de blauwe kleur gelijk

aan de roode, omdat er tallooze tinten tusschen blauw en rood kunnen worden aangewezen? De bewering is al te ongerijmd, dan dat iemand haar zou willen verdedigen, als zij in duidelijke woorden wordt uitgedrukt. Maar de niet minder vreemde stelling, dat alle psychische werkzaamheden dezelfden zijn, ligt als onuitgesproken overtuiging ten grondslag aan de beschouwing, waarmede Spencer komt tot zijn algemeen postulaat. Had hij die overtuiging duidelijk uitgesproken, de fout in zijne redeneering zou hem ongetwijfeld in het oog zijn gevallen. Onze classificatie van relaties geschiedt somtijds onbewust, in andere gevallen met bewustheid. In het eerste geval verkrijgen wij intuïtieve kennis, vormen wij een oordeel; in het tweede geval rangschikken wij onze abstracte wetenschap, maken wij eene redeneering. Dat men nu al te veel waarde gehecht heeft aan die abstracte redeneering, kan niet worden betwijfeld. Men kan niet ontkennen, dat zij in de meeste gevallen op zich zelve niets beteekent, maar slechts de resultaten weergeeft, die op andere wijze zijn verkregen. Maar het blijft daarom even waar, dat zij een dikwijls voorkomende vorm is van onze psychische werkzaamheid. Bij de dogmatische methode van onderwijs wordt de leerling met eene wetenschap bekend door abstracte redeneering. Zij vangt aan met de meest algemeene waarheden van de wetenschap en daalt af tot de meer bijzondere regels. Steeds maakt zij daarbij gebruik van het axioma, dat, wat van eene klasse geldt, ook gelden moet van al de individu's in die klasse begrepen. Velen hebben ingezien, en Spencer behoort onder hun aantal, dat dit niet de weg is, waarlangs men nieuwe waarheden vindt. Nieuwe waarheden worden, buiten de mathematische wetenschappen, nimmer anders gevonden dan door intuïtie, en de abstracte redeneering heeft niets anders te doen dan de juistheid der intuïtie te bewijzen.[1] Deze meer

1 Ik ben volstrekt niet blind voor de belangrijkheid der tegenwerpingen, die deze stelling bij eene oppervlakkige beschouwing moet opwekken. Zoo zou een scheikundige bijv. met eenigen schijn van recht daartegen kunnen aanvoeren, dat de ontelbare nieuwe waarheden, die de chemie in de laatste tien jaren ontdekt heeft, verkregen zijn door abstracte redeneeringen, waarbij men uitgaat van eenige weinige praemissen, de verschillende valentie der atomen en hunne ketensgewijze aaneenschakeling in het molecule. Men vergeve mij het gebruik van het, naar ik meen ongebruikelijk, woord ketensgewijze ter benoeming van een nieuwe zaak. Dat het experiment in ieder geval noodig is om de waarheid der conclusie van de abstracte redeneering te bewijzen, kan mijne stelling niet redden. Maar zij wordt gerechtvaardigd, wanneer men bedenkt dat het uitgangspunt van al de abstracte redeneeringen der nieuwere scheikunde, de quadrivalentie der koolstof en de ketensgewijze ligging der atomen in het molecule, verkregen is niet door abstracte redeneering, maar door eene intuïtie van Kékulé, een geniaal denkbeeld, uitsluitend ontsproten uit eene oordeelkundige beschouwing der bekende feiten. Zoo als altijd heeft de abstracte redeneering hierbij niets anders te doen dan de logische gevolgtrekkingen uit den inhoud van de intuïtie af te leiden, en daardoor den weg te banen voor het experiment.

juiste schatting van de waarde der abstracte redeneering mag echter geen reden zijn om haar geheel over het hoofd te zien, zoo als Spencer somtijds schijnt te doen. Wat hij toch ‘reasoning’ noemt, kon even goed en beter ‘judgment’ heeten. Het is uit dit oogpunt een belangrijk verschijnsel, dat het laatste woord zoo hoogst zelden - ik geloof niet meer dan driemalen - in de Special Analysis voorkomt. Had Spencer het moeten bepalen, hij zou geene andere definitie hebben kunnen geven dan dezelfde, die hem reeds gediend had om het woord redeneering te bepalen.

Het is onnoodig uitvoerig te willen betoogen, dat het classificeeren van relaties evenmin de oorspronkelijke functie kan zijn van onzen geest als de abstracte redeneering. Voordat deze classificatie kan ontstaan, moeten er betrekkingen zijn waargenomen; voordat deze betrekkingen kunnen worden waargenomen, moeten de toestanden in den geest zijn, waartusschen de betrekkingen bestaan. Die toestanden zijn bij het begin der evolutie van het kenvermogen uitsluitend gewaarwordingen, later gewaarwordingen en voorstellingen, nog later gewaarwordingen, voorstellingen en begrippen. Hoe wij ook denken mogen over het ontstaan der twee laatste verschijnselen, de aanwezigheid der gewaarwordingen gaat in ieder geval de eenvoudigste classificatie van betrekkingen vooraf.

Spencer's algemeen postulaat berust op de stelling, dat meeningen het oorspronkelijk feit zijn van het menschelijk kenvermogen. Is die stelling onwaar, dan kan het slechts met eene zekere beperking blijven gelden en verliest het de aanspraak op zijn deftigen titel. Ik geloof te hebben aangetoond, dat Spencer tot het betoog van zijne stelling geraakt door twee dingen met elkander te verwarren, die scherp behooren te worden onderscheiden: het *hebben van eene gewaarwording*, en *het weten, dat men eene gewaarwording heeft*. Zien wij nu weinige bladzijden verder denzelfden Spencer Berkeley kritiseeren[1], omdat deze het hebben van eene gewaarwording ver-

1 T.a.p., blz. 40.

wart met het weten, dat men eene gewaarwording heeft, dan ontdekken wij daarin een sprekend bewijs van de waarheid, waarop ik reeds bij eene vorige gelegenheid de aandacht vestigde, dat een denker, die zeer goed in staat is eene onderscheiding te maken, toch wel verzuimen kan haar toe te passen ter plaatse waar zij noodig of wenschelijk zou zijn geweest. In onzen geest is de meening niet het eenige oorspronkelijke feit, maar onze gewaarwordingen en onze voorstellingen hebben minstens gelijke rechten. Ter toetsing van onze gewaarwordingen ontbreekt ons ieder middel; zij zijn voor ons de absolute waarheid. Onze voorstellingen deelen niet in die gelukkige eigenschap; bij hen begint de mogelijkheid van bedrieglijken schijn. Eerst bij hen doet zich de wenschelijkheid van een algemeenen toetssteen gevoelen. Nog grooter is de behoefte aan een algemeen kenmerk, waaraan wij de juistheid van onze begrippen zouden kunnen herkennen. Konden wij ook voor de beoordeeling van onze redeneeringen en van onze oordeelen algemeene postulaten machtig worden, dan zouden wij ons de mogelijkheid kunnen denken van eene mathematische zekerheid bij alle wetenschappen der natuur en des geestes.

Om de juistheid te beoordeelen van al de werkzaamheden van onzen geest, is een enkel criterium niet voldoende, althans niet op het tegenwoordig standpunt onzer kennis. Op het gebied der rede, der redeneering, der syllogistiek, geldt ongetwijfeld dat van Spencer. Maar onze gewaarwordingen en onze voorstellingen hebben gelijke rechten als onze rede. Wat de onvervalschte uitspraak is van onze gewaarwordingen en voorstellingen, dat is voor ons de realiteit, de werkelijkheid. Voor de gewaarwordingen geldt deze uitspraak volkomen, voor de voorstellingen alleen voor zoo verre zij onderzocht zijn, die van het eene zintuig door die van het andere, die van beiden door de voorstellingen van onze medemenschen. Begrippen, die uit onze gewaarwordingen en voorstellingen zijn afgeleid door het weglaten van sommigen der bepalende omstandigheden, door eenvoudige abstractie, zijn gegronde begrippen. Wat uit de vergelijking van die begrippen is afgeleid volgens de regels der logica (der oude logica, der syllogistiek), dat is voor ons de waarheid.

De schromelijke verwarring op metaphysisch gebied is zeker niet toe te schijven aan de verwaarloozing van Spencer's postulaat, dat ten allen tijde al te veel is toegepast, ook daar,

waar zijne toepassing volstrekt niet te huis behoort. Zij is toe te schrijven hoofdzakelijk aan twee omstandigheden. Ten eerste aan het misbruiken der woorden, dat door Locke zoo uitvoerig in al zijne naaktheid is tentoongesteld. Ten tweede aan de afwezigheid van een beslissend criterium juist bij die functie, die voor ons van het meeste belang is, bij het oordeel. Zijne eigene gewaarwordingen kunnen niemand bedriegen; zijne voorstellingen zullen hem niet dikwijls een bedrieglijken schijn voor de werkelijkheid doen aanzien, zoo lang hij in wakenden toestand verkeert. Wie logische fouten maakt in eene redeneering, begaat eene domheid, die hij niet op rekening der natuur mag schrijven. Maar niemand heeft ons nog geholpen aan een passend middel om een juist oordeel van een valsch te onderscheiden. Wat den een eene edele daad toeschijnt, is voor den ander, die de omstandigheden even goed kent, eene eerlooze handeling. Waar deze het praedicaat menschlievend aanwendt, gebruikt gene dat van schijnheilig. Spencer's postulaat is almachtig, waar wij abstracte begrippen behandelen, als wij ze maar behoorlijk kennen. Het geeft absolute zekerheid, waar die begrippen zeer abstract, zeer arm aan inhoud, zeer groot van omvang zijn. Men denke aan de zekerheid der mathematische bewijzen, en aan die van de stelling, dat het worden de overgangstoestand is tusschen het niet-zijn en het zijn. Maar waar ons oordeel in het spel is, waar wij de abstracte begrippen moeten vergelijken met de aanschouwelijke voorstellingen, daar verliest het zijne kracht. Als mijne natuur mij zeer geneigd maakt om op bijzondere attributen der verschijnselen te letten en andere over het hoofd te zien, dan zal ik ten aanzien van die verschijnselen oordeelen vormen, die volstrekt niet overeenstemmen met die van mijne medemenschen. Heeft de natuur mij daarenboven bedeeld met de benijdenswaardige eigenschap van een onwrikbaar zelfvertrouwen, dan zullen mijne eenzijdige oordeelvellingen in mijn geest eene zoodanige mate van stevigheid verkrijgen, dat het mij onmogelijk wordt hun tegendeel te meenen. In zekeren zin kan men nu wel zeggen, dat zij voor mij de waarheid zijn: maar aan den anderen kant zullen zij, objectief genomen, geheel valsch zijn. Stellen wij ons een man voor, die eene groote mate van vertrouwen bezit in de juistheid van zijn oordeel, en die daarbij van nature geneigd is in zijn evenmensch vooral het slechte en het gemeene op te merken. Zulk een man moet

noodzakelijk komen tot eene wereldbeschouwing, die door en door pessimistisch is. Het tegendeel te denken van al die meeningen, die hij zijn gansche leven lang gevormd heeft, wordt hem althans in zijn ouderdom ten eenenmale onmogelijk. Zou nu Spencer zeggen, dat zijne meening juist is wegens hare absolute onveranderlijkheid? Dat zijne levensbeschouwing voor hem de waarheid is, kan wellicht beweerd worden. Maar dat zij ook voor ons, voor de menscheid, de waarheid moet zijn, zou moeilijk te verdedigen zijn. Wat baat ons dan het algemeene postulaat, wanneer het ons alleen leert, wat voor ons de waarheid is, zoo lang wij niet weten, of niet misschien het tegendeel de waarheid is voor onzen buurman? Daarom, ofschoon Mill te ver gaat, als hij Spencer's postulaat geheel en al verwerpt, zoo moet toch een beroep op dat postulaat in verreweg de meeste gevallen eenvoudig beantwoord worden met eene exceptie van niet-ontvankelijkheid. Want in den regel bewijst zulk een beroep niets anders, dan dat de spreker door den bijzonderen gang van zijne ontwikkeling ongeschikt is geworden om zijn oordeel te wijzigen, ook waar het voor den onbevooroordeelde geen schijn van reden heeft. Wie ernstig nagedacht heeft over de velerlei invloeden, die de juistheid van het oordeel belemmeren, wie zich zelven heeft gadegeslagen, als hij onrustig wacht op den uitslag van een voor hem belangrijk verschijnsel, en dan gelet heeft op de valschheid van de maat, waarmede de geest, die in hem woont, de gunstige en de nadeelige teekenen afmeet, moet het betwijfelen of er eene waarheid voor allen bestaan kan in de dingen, die de hartstochten het meest in beweging brengen. Naast dezen invloed der hartstochten, draagt ook de aangeboren zwakte van den verstandelijken aanleg er het hare toe bij om het oordeel van velen te vervalschen. Zij zal hare werking het krachtigst vertoonen bij het beoordeelen van de meest samengestelde verschijnselen. Neemt men deze twee omstandigheden in aanmerking, dan moet men bijna wanhopen aan de toekomst van Comte's sociologie. Wie het sociale vraagstuk wil oplossen, helpe ons aan een algemeen postulaat, ter beoordeeling van de juistheid van een oordeel. Noch Herbert Spencer, noch iemand anders, heeft ons tot nog toe een dergelijk postulaat kunnen aanwijzen.

De stelling van Spencer, die zoo ontwijfelbaar zeker moest zijn, dat ook de hardnekkigste twijfelaar hare waarheid zou moe-

ten erkennen, is ons gebleken niet eens proefhoudend te zijn tegen bedenkingen, die niet ver behoeven te worden gezocht. Zoowel de scepticus als de idealist kunnen rustig zijne verdere beweringen afwachten, want zij zijn volkomen in hun recht, als zij zijne eerste stelling beantwoorden met een: non liquet. Spencer is echter een te groot man om hem niet ten einde toe te hooren. Wellicht, dat zijn verder betoog ons wijst op zeer belangrijke waarheden. En ook wanneer onze' kritiek zijne volgende redeneeringen geheel mocht verwerpen, zouden wij onzen tijd volstrekt niet hebben verbeuzeld. Een denker, die ons een grooten schat van nieuwe waarheden kant en klaar te huis bezorgt, heeft recht op onze dankbaarheid. Maar een denker, die ons door zijne geschriften met krachtige hand opwekt tot zelfdenken, is veel meer werkzaam voor onze eigene vorming. Hoe men nu ook moge denken over Spencer's aanspraken in het eerste opzicht, weinig schrijvers overtreffen hem in het tweede. Laten wij dus al onze voorafgaande kritische beschouwingen rusten; zweren wij onwankelbare trouw aan het algemeene postulaat, en gaan wij over tot de beschouwing van de wijze, waarop Spencer, in het bezit van de gezochte onfeilbare weegschaal, al de paradoxe meeningen te licht bevindt, die te eeniger tijd de verwondering hebben opgewekt van de rustige burgers en van de wijsgeeren van het Gezond Verstand.

Het bewijs uit het ongerijmde, waarvoor Spencer de verschillende metaphysische stelsels doet bezwijken, is voor ieder geval volmaakt hetzelfde. Het hypothethisch realisme is inderdaad zoo weinig aanmatigend, dat tot op heden bijna iedereen gemeend heeft, dat men de billijkheid van zijne eischen moest erkennen. Juist die bescheidenheid, die het zoo geschikt maakt om als voorbereiding voor de andere, meer afwijkende, stelsels te dienen, brengt er Spencer toe om het tot zijn eerste slachtoffer te kiezen. Zijne redeneering is de volgende: Een persoon, die naar het vuur ziet, heeft alleen het bewustzijn van de aanwezigheid van het vuur. Wanneer men hem vertelt, dat hij niet het vuur zelf kan kennen, maar alleen zijne voorstelling van het vuur, dan kan hij die uitspraak alleen begrijpen door zoowel zich zelven als het vuur te beschouwen als objecten. ‘What now is involved in this proceeding? He postulates the fire; he postulates himself; and he postulates the relation between these. In his original state of percipience, not only does his cognition of the fire seem immediate and

undecomposable, but he cannot even conceive that it may be a compound cognition, without going much out of his way to do so. Whereas in this state to which you bring him, not only does the alleged representative cognition seem at once decomposable into three things, but he cannot even conceive it without the three things. In the one case he cannot by any effort use the postulate more than once: in the other, he cannot by any effort avoid using it three times.'[1]

Dat ik Spencer's eigen woorden aanhaal, heeft zijn goede reden. Zonder aan de bedoeling van den schrijver geweld aan te doen, laten zich de bovenstaande zinsneden niet in onze taal uitdrukken. Of men moest *to postulate* willen vertalen door postuleeren, en aan dat woord de beteekenis hechten, die door Spencer aan *to postulate* wordt toegekend. Die beteekenis kan, in verband met het voorgaande, geen andere zijn dan deze: de waarheid inzien van eene meening, wegens de ondenkbaarheid van haar tegendeel. Indien men met het oog op deze bepaling, die ongetwijfeld Spencer's bedoeling volkomen teruggeeft, het bovenstaande herleest, dan zal men duidelijk inzien, hoe moeilijk het is niet terug te komen op de geleverde kritiek, en in dit voorbeeld aan te wijzen, tot welk eene zee van verwarring het misbruik leidt, dat door Spencer van zijn postulaat gemaakt wordt. Brengen wij echter onzen kritischen geest tot zwijgen; nemen wij aan dat het postulaat een passende maatstaf is voor de juistheid van iedere meening, en stemmen wij Spencer verder toe dat eene meening des te minder zeker is, naarmate men meermalen gebruik heeft moeten maken van het algemeene postulaat om hare juistheid te bewijzen, dan zullen wij althans kunnen vermoeden, hoe Spencer meenen kan, met zijne redeneering het ongerijmde van het hypothetisch realisme te hebben aangetoond. Want volgens hem heeft men het algemeene postulaat slechts eenmaal toe te passen om tot de erkenning van het absolute realisme te geraken, terwijl men drie malen het algemeene postulaat moet toepassen om te kunnen instemmen met de bewering van het hypothetisch realisme. Ook wanneer er verder niets tegen deze bewering was in te brengen, zou zij toch op dezen grond volkomen te verwerpen zijn,

Het proces, waardoor Spencer het idealisme van Berkeley

1 T.a.p., blz. 48.

veroordeelt, dat door hem het absolute idealisme genoemd wordt, is even spoedig afgehandeld. ‘Idealism assumes that minds are entities; that ideas are entities; and that ideas exist in minds. Even supposing that it has the guarantee of the Universal Postulate for each of these, yet, as involving them all, its proposition has three times the liability to error possessed by the proposition it sets out to disprove. Let it be granted that its belief - mind is an entity, is a belief proved by the inconceivableness of its negation to invariably exist (which is not the fact; for mind is conceivable as not an entity, but a *process*); let it be granted that it has the like authority for the belief - ideas are entities (which is not the fact; for ideas are conceivable as *phases of the process*, mind); and let it be granted, that for its belief - ideas exist in mind, it has this same highest warrant (which is not the fact; for it is conceivable that ideas are not in mind but *are mind*) - let it be granted, I say, that each of these beliefs is indisputable: still, Idealism stands in the position of being unable to frame its hypothesis without thrice making an assumption which the adverse hypothesis makes but once.’[1]

Men ziet, dat Spencer er geen bezwaar in heeft, ter wille van de discussie zeer belangrijke concessiën te maken. Hij wil niet zoozeer aantoonen, dat Berkeley's idealisme een onhoudbaar standpunt is, als wel, dat het gebruik van het algemeene postulaat volkomen voldoende is om het te veroordeelen, ook wanneer men al de stellingen van de tegenpartij toegeeft, behalve de conclusie. Het is dus volstrekt niet onmogelijk, dat het idealisme van Berkeley eene ongerijmdheid is, en Spencer's bestrijding daarvan eene geheel valsche redeneering. Ofschoon de waarheid van deze opmerking zeker algemeen zal worden ingezien, is het toch wellicht niet overbodig haar te maken, met het oog op de natuurlijke geneigdheid van den mensch om te meenen dat eene stelling bewezen wordt door het wederleggen van eene kritiek van die stelling. Daar Spencer's bestrijding van het idealisme, in vorm en ook bijna in inhoud, volkomen gelijkt op die van het hypothetische realisme, is het niet noodig haar door eenigen commentaar te begeleiden.

Dezelfde soort van redeneering dient nu ook ter bestrijding van Hume. Ook wanneer er volstrekt geen lange redeneeringen noodig waren om uit zijne praemissen te komen tot zijne con-

1 T.a.p., blz. 48.

clusies, zou toch zijne beschouwing te verwerpen zijn, omdat hij als uitgangspunten vier dingen moet postuleeren, terwijl het realisme slechts een enkel ding postuleert. Wel neemt hij den schijn aan van slechts twee dingen te postuleeren, de ‘impressions’, waaronder hij zoowel de gewaarwordingen als de voorstellingen verstaat, en die men, om even onbepaald te blijven als hij zelf, in het Hollandsch wellicht het best doo rindrukken zal kunnen wedergeven, en de ‘ideas’, waarmede hij zoowel de beelden van herinnering en phantasie als de gedachten bedoelt. De genoemde dubbelzinnigheid van Hume's uitdrukkingen wordt door Spencer niet besproken, maar hij wijst aan, dat in het begrip indruk eigenlijk drie dingen zijn begrepen, het voorwerp, dat den indruk geeft, de indruk zelf, het voorwerp, dat den indruk ontvangt. Met een enkelen stap levert het realisme de *reductio ab absurdum* van de bewering van Hume, dat wij geen recht zouden hebben objectieve oorzaken voor onze gewaarwordingen aan te nemen; de geest is zich toch bewust van de objectieve realiteit der voorwerpen, die hij beschouwt; zoolang wij eenig voorwerp zien, zijn wij niet in staat het als niet-bestaande te denken. Wanneer Hume nu volkomen gelijk had in al zijne redeneeringen, dan zou hij niets meer doen, dan door eene lange keten van redeneeringen de *reductio ad absurdum* te leveren van het realisme. Een van beiden is nu waar: òf het bewijs uit het ongerijmde is een geldig bewijs, òf het is zulks niet. Is het wel een geldig bewijs, dan toont ons het realisme zijne waarheid in een enkelen stap; is het geen geldig bewijs, wat is dan de waarde der beweringen van Hume? ‘Scepticism, then, is reducible to this extreme predicament - that the assumption on which it founds its argument is less certain than the assumption it sets out to disprove; that each of the many steps in its argument is less certain (as involving a more complex synthesis) than the single step of the adverse argument; and that it cannot take any one of these many steps without endorsing that adverse argument’[1].

Wenden wij ons tot het meest belangwekkend gedeelte van Spencer's onderzoek, zijne kritiek van Kant. Terwijl Hume en Berkeley toch wel nimmer eenigen invloed zullen verkrijgen buiten de metaphysische scholen, is daarentegen de invloed van de denkbeelden van Kant in de Duitsche wetenschap oppermachtig geweest en nog altijd zeer belangrijk. Wie na Kant te hebben

1 T.a.p., blz. 52.

bestudeerd het handboek der physiologie van Joh. Müller herleest, dat eene zoo groote omwenteling in die wetenschap gebracht heeft, zal bemerken, hoe volkomen de schrijver doordrongen is van de waarheid der stellingen van Kant. Maar ook bij andere beroemde Duitschers is die invloed onmiskenbaar. De denkbeelden en de onderzoekingen van Helmholtz zouden niet mogelijk geweest zijn, als Kant niet de Kritik der reinen Vernunft had geschreven. Hoe zou Müller hebben kunnen komen tot zijne leer van de specifieke energieën, als niet Kant het oorspronkelijke realisme had omvergeworpen? Hoe Helmholtz tot zijne leer van de onbewuste redeneering, die aan de waarneming voorafgaat, als niet Kant er op gewezen had, dat zich tusschen ons en de dingen ons kenvermogen bevindt met zijne waarnemingsvormen en zijne samengestelde werking? Zoo Spencer kan aantoonen, niet dat Kant in sommige opzichten gedwaald heeft, wat ieder zal moeten toegeven, maar dat al zijne denkbeelden op een valschen grondslag berusten, dan moet zijn werk eene geheele omwenteling voortbrengen in de wetenschap.

Maar het is niet gemakkelijk Kant te beoordeelen. Kant had te veel te doen in zijn leven, om zich den tijd te gunnen, die noodig is om goed te schrijven. Het is niet te ontkennen, dat zijne beweringen vrij dikwijls dubbelzinnig zijn; soms schijnt hij de stellingen te weerspreken, die den grondslag uitmaken van zijne philosophie. Om Kant te kennen, is het daarom niet voldoende zijne voornaamste werken te hebben gelezen; men behoort ze onderling te hebben vergeleken. Wie deze moeite schuwt loopt gevaar eene geheel valsche voorstelling te krijgen ten aanzien van de leer van Kant. Daar ik in de volgende bladzijden hoop aan te toonen, dat Spencer de leer van Kant onbillijk beoordeelt, omdat hij haar niet nauwkeurig genoeg kent, wensch ik in een belangrijk voorbeeld aan te wijzen, hoe moeilijk het zijn kan te zeggen, wat Kant eigenlijk bedoeld heeft. Men zal dan tevens begrijpen, dat het eene zeer vergeeflijke fout van Spencer is, dat hij Kant niet goed heeft begrepen. Deze vrijheid nemen wij, en geven wij wederkeerig, zal zeker de uitspraak zijn van allen, die ooit zijne werken ernstig hebben bestudeerd.

In welke verhouding stond Kant tot het idealisme van Berkeley? Hij noemt zijne leer het transcendentale idealisme. In zijne Kritik komen uitspraken voor, waaruit men met zekerheid

zou meenen te mogen afleiden, dat hij instemt met de bewering van Berkeley, dat wij niets anders kennen dan onze voorstellingen, ofschoon nergens blijkt, dat hij ook zijn zegel zou hechten aan Berkeley's hypothese over den oorsprong van deze voorstellingen. Op blz. 305 en 306 van de Kritik der reinen Vernunft, uitgegeven door Rosenkranz, een herdruk van de eerste uitgave, zet hij uiteen, hoe wij, ter vermijding van het materialisme, eene psychologie noodig hebben, die op zuivere 'Vernunftprincipien' berust. Hij werpt de meening verre van zich, dat het denken en zelfs het bestaan van alle denkende wezens zou opgeheven zijn, als wij de materie konden wegnemen. Integendeel 'es wird vielmehr klar gezeigt, dass, wenn ich das denkende Subject wegnehme, die ganze Körperwelt wegfallen muss, als die nichts ist, als die Erscheinung in der Sinnlichkeit unseres Subjects und eine Art Vorstellungen desselben.' Hier althans kan niemand klagen over onduidelijkheid Wat zou Berkeley meer kunnen zeggen? Maar reeds twee jaren na het verschijnen van de Kritik verandert hij den naam van zijne leer in dien van kritisch idealisme, en verwerpt in de Prolegomena alle gemeenschap met den paradoxen bisschop. Niet alleen stemt hij niet met hem overeen, maar hij leert zelfs het tegendeel van Berkeley's bewering; zijn stelsel is het ware middel om alle idealisme voor goed te bestrijden. 'Der Satz aller ächten Idealisten, von der Eleatischen Schule an, bis zum Bischof Berkeley, ist in dieser Formel enthalten: "alle Erkenntniss durch Sinne und Erfahrung ist nichts als lauter Schein, und nur in den Ideen des reinen Verstandes und Vernunft ist Wahrheit." Der Grundsatz, der meinen Idealism durchgängig regiert und bestimmt, ist dagegen: "alle Erkenntniss von Dingen, aus blossem reinen Verstande, oder reiner Vernunft, ist nichts als lauter Schein, und nur in der Erfahrung ist Wahrheit"'[1]. En toen hij, nog vier jaren later, de tweede uitgaaf van zijne Kritik het licht deed zien, verwijdert hij zorgvuldig geheele bladzijden, waaruit men zijne instemming met Berkeley zou kunnen afleiden, en in de plaats van het vele, dat hij laat wegvallen, geeft hij niet veel anders dan eene uitstekende voorrede en een spitsvondig bewijs van de stelling, dat het bewustzijn van ons eigen bestaan een bewijs zou zijn van het bestaan van voor-

1 Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik (blz. 154 der uitgave van Rosenkranz.)

werpen (Gegenstände) in de ruimte buiten ons. En met dit bewijs, welks sophistische natuur zeer gemakkelijk is aan te toonen, beweert hij eene wederlegging van het idealisme te hebben gegeven.

Dergelijke schijnbare tegenstrijdigheden zijn er meer aan te treffen in de werken van Kant. Wie nu niet zeer oplettend leest, ontdekt slechts eene van de twee tegenstrijdige stellingen en verkrijgt eene onjuiste voorstelling van de philosophie van Kant. Ook wie zeer oplettend leest zal groote moeite hebben om al de tegenstrijdigheden te verklaren. Maar hij kan toch de meesten zonder veel moeite met elkander in overeenstemming brengen, al zal hij ook moeten toegeven, dat Kant op hooger leeftijd zich verwijderde van die idealistische beschouwing, die zijne beste jaren kenmerkte. De tegenstrijdigheid, die zoo even onze aandacht trok, vindt hare volkomen oplossing, wanneer wij de beide leden daarvan vergelijken met de volgende uitspraak: ‘Wir behaupten also die *empirische Realität* des Raumes (in Ansehung aller möglichen aüsseren Erfahrung), obzwar zugleich die *transcendentale Idealität* desselben, d.i. dass er Nichts sei, so bald wir die Bedingung der Möglichkeit aller Erfahrung weglassen, und ihn als etwas, was den Dingen an sich selbst zum Grunde liegt, annehmen[1]. Uit deze onderscheiding blijkt dadelijk, waarom de uitdrukkingen van Kant nu eens schijnen aan te duiden, dat hij realist, dan weder dat hij idealist is; zijne leer vereenigt de beide beschouwingen.

Het is misschien overbodig hier ter plaatse uiteen te zetten op welke wijze Kant twee zoo geheel verschillende standpunten wist te vereenigen. Men spreekt toch zooveel over Kant; men weet zoo nauwkeurig aan te geven in welke opzichten hij gedwaald heeft, dat ik gelooven moet, dat vele bewoners van Nederland zich onledig gehouden hebben met de studie der Kantiaansche philosophie. Wie haar dus kent, gelieve de eerstvolgende bladzijden over te slaan; zij zijn hier noodig om mijn oordeel over de kritiek van Spencer te rechtvaardigen. Wie daarentegen niet volkomen overtuigd is, dat hij haar kent, en na het lezen van mijne uiteenzetting mocht meenen, dat Spencer de leer van Kant goed heeft begrepen, en dat mijne voorstelling daarvan onjuist is, hij geve zich de moeite van te onderzoeken of zijne meening ook op vooroordeel berust. Zoowel in

1 Kritik d.r.V, blz. 38 (Uitgave v.R.)

de transcendentale Aesthetik, als in de kritiek van het vierde paralogisma der reine rede, zal men de ontegenzeglijkste bewijzen vinden, dat Spencer's opvatting het gevolg is van een misverstand. Een misverstand, dat zich echter zoozeer van zelf aanbiedt, en dat, ten gevolge daarvan, zoo algemeen is, dat het voornamelijk daaraan is toe te schrijven, dat de hoofdzaak van de diepzinnige leer van Kant nog altijd bij de meerderheid voor niets meer geteld wordt dan voor eene scherpzinnige paradox, terwijl zij toch voor iedereen, die haar goed heeft begrepen, zoo volkomen evident is, dat hare zekerheid grenst aan die der mathematische waarheden. Kant zelf heeft echter aan deze verkeerde opvatting de grootste schuld. In de tweede uitgaaf van zijne Kritik heeft hij verschillende hoofdstukken verwijderd, waarin zijn idealisme met onnavolgbare helderheid wordt uiteengezet, onder anderen het bovengenoemde vierde paralogisma van de reine rede. Niet, dat hij van meening was veranderd; de verwijdering van die gedeelten schrijft hij uitsluitend toe aan de omstandigheid, dat zij hem bijzonderheden schenen te bevatten, die tot de hoofdzaak niets afdoen. Van daar het algemeen voorkomen van eene verkeerde beschouwing over het idealisme van Kant; hij heeft het begrijpen van dat idealisme met groote zorgvuldigheid zoo moeilijk mogelijk gemaakt. Zelden wordt die verkeerde beschouwing in zoo duidelijke taal uitgesproken als door Spencer. Juist ten gevolge van die duidelijkheid zal het mij mogelijk zijn het misverstand nauwkeurig aan te wijzen, en daardoor tevens den maatstaf aan te geven, waarmede de verwarde taal moet beoordeeld worden, die men zoo dikwijls over Kant verneemt. Dat de zonderlinge geschiedenis van de wijzigingen, die de Kritik der reinen Vernunft in de tweede uitgave ondergaan heeft, eindelijk voor iedereen duidelijk is geworden, dat wij het groote werk van Kant weder kunnen lezen in zijn oorspronkelijken vorm en niet slechts in die verminkte uitgave, waarin het alleen aan eene geniale scherpzinnigheid mogelijk was, in den maalstroom der tegenstrijdige beweringen het ware en het echte te herkennen - dit hebben wij met zooveel andere dingen voornamelijk te danken aan Schopenhauer, die in zijne kritiek van de Kantiaansche philosophie met zijn verwonderlijk doorzicht ook dit punt voor goed heeft weten te beslissen.

Kant is door de twijfelingen van Hume gevoerd tot de vraag: Hoe zijn synthetische oordeelen a priori mogelijk? Terwijl Hume

zich alleen had afgevraagd, hoe wij besluiten tot de aanwezigheid van eene causaliteit in de natuurverschijnselen, terwijl toch de ervaring ons nooit iets anders toont dan eene tijdsopvolging, maakt Kant de opmerking, dat onze wetenschap in zooveel andere zaken verder reikt dan onze ervaring. Want onze mathematische stellingen zijn volkomen algemeen en noodzakelijk, terwijl de ervaring ons. nimmer algemeenheid of noodzakelijkheid kan leeren kennen. Waren nu die mathematische stellingen analytische oordeelen, dan zou hunne algemeenheid en noodzakelijkheid volstrekt niet vreemd zijn. Bij de vorming van analytische oordeelen is toch de geest met niets anders bezig, dan met de ontleding van zijne eigene, vroeger verkregen, begrippen, en dat hij daarbij tot volkomen algemeene en noodzakelijke waarheden komt, is natuurlijk. Maar de grondstellingen van de wiskunde zijn allen synthetische oordeelen; door de analyse van het begrip der ruimte of van het begrip der verschillende begrensde ruimten komt men niet tot de stellingen der meetkunst. De aanschouwing moet hierbij te hulp komen: alleen door die aanschouwing kunnen wij de verhoudingen in de ruimte verstaan. Voor de stellingen van rekenkunde en algebra geldt hetzelfde, met dit verschil, dat de aanschouwing daarbij van eene andere soort is. Even als nu ons kenvermogen bij het waarnemen van de veranderingen in de natuur de verschijnselen opvat in den vorm der causaliteit, zoo voegt het algemeenheid en noodzakelijkheid bij onze empirische waarneming van de eigenschappen der ruimte, ja stelt ons in staat geheel buiten alle mogelijke ervaring een tal van oordeelen te vormen, wier zekerheid ontwijfelbaar is. De vatbaarheid van ons kenvermogen, om a priori te oordeelen over de verhoudingen in de wereld buiten ons, om a priori vast te stellen aan welke wetten de grootheden in de ruimte en de loop der gebeurtenissen in den tijd moeten gehoorzamen, is voor Kant eene onbetwistbare waarheid. Weten wij niet volkomen a priori ten aanzien van den tijd, dat het verledene onherroepelijk is voorbijgegaan en nimmer weder het heden kan worden; kennen wij niet a priori zijne oneindige deelbaarheid? En ten aanzien van de ruimte: Weten wij niet met absolute zekerheid, dat de kortste weg om van een punt naar een ander te geraken, gegeven is in de rechte lijn, die de twee punten verbindt? Weten wij niet buiten alle mogelijke ervaring, dat twee rechte lijnen geen figuur kunnen insluiten? Wel leert de ervaring

ons misschien, dat zij het nimmer doen; maar hoe kan zij ons leeren, dat zij het nimmer kunnen doen? Wij zien dus, volgens Kant, onzen geest wetten voorschrijven, waaraan de verschijnselen buiten ons moeten gehoorzamen. Dit nu kan op geene andere wijze mogelijk zijn, dan wanneer die verschijnselen zich gevoegd hebben naar de vormen, die in onzen geest vooraf aanwezig zijn, zoodat wij dus, als wij a priori oordeelen, uitsluitend te maken hebben met de vormen en wetten van ons eigen kenvermogen, vormen en wetten, waarin zich het niet-ik moet voegen om voor ons waarneembaar te worden.

Tijd en ruimte zijn de vormen van onze zinnelijkheid, van het vermogen om indrukken op te nemen. Tijd is de eenige vorm van de innerlijke waarneming, ruimte alleen of ruimte en tijd zijn de vormen van de waarneming der wereld buiten ons. Dit zijn de stellingen, die met voorbeeldige helderheid worden betoogd in een der schoonste gedeelten van Kant's werken, de transcendentale Aesthetik. Wanneer Kant verder in de transcendentale Analytik wil aantoonen, dat onze voorstellingen ook nog door het verstand worden gepast in eigen vormen, de verschillende categorieën, dan is zijne schrijfwijze even onduidelijk als zijne redeneering weinig overtuigend. Gelukkig behooren deze categorieën tot de geschiedenis; de invloed van de leer der categorieën is niet zeer groot geweest. Maar met de leer van Kant over tijd en ruimte is het geheel anders. Ook Spencer richt zijne bestrijding alleen tegen de laatste, en schijnt in het geheel niet te vermoeden, dat tijd en ruimte volgens Kant niet zijn ‘forms of thought,’ zooals Spencer ze gewoonlijk noemt, maar vormen der zinnelijkheid, terwijl hij de eigenlijke denkvormen van Kant, de categorieën, met geen enkel woord vermeldt.

Hoe vereenigt nu Kant de empirische realiteit van ruimte en tijd en de voorstellingen, die in deze vormen voorkomen, met de transcendentale idealiteit van dezelfde dingen? Bij de dogmatische wijsgeeren vóór Kant vinden wij de uitspraken van de zinnelijke waarneming als eene verwarde en bedrieglijke kennis gesteld tegenover de waarheden, die helder en bepaald (*clare et distincte*) worden waargenomen. Reeds Descartes was tot zijne voorbijgaande twijfelzucht geleid door de overweging van de bedrieglijkheid der zinnelijke waarneming, en neemt later aan dat wij niet dwalen kunnen in datgene, wat wij helder en bepaald als waarheid erkennen, omdat God ons niet

kan bedriegen. Merken wij in het voorbijgaan op, dat het criterium van Descartes, in verband met de uitlegging die hij aan zijne woorden geeft, identisch blijkt te zijn met het Algemeene Postulaat van Herbert Spencer. Welke zijn nu de dingen, die wij helder en bepaald waarnemen? Vooreerst de stellingen van de mathesis en ten tweede eene menigte zoogenaamde eeuwige waarheden, die Descartes, zoodra de nood hem dringt, als Deus ex machina laat optreden '*ut lumine naturali manifesta*.' Spinoza bewijst de meest onbewijsbare dingen door middel van dezelfde eeuwige waarheden, die hij voor de verandering '*per se nota*' noemt. Nu had Locke overtuigend bewezen, dat de eigenschappen, die hij de secundaire noemde, kleur, temperatuur, glans en dergelijken, niet in de dingen buiten ons zijn, maar dat zij beschouwd moeten worden als veranderingen in onzen geest veroorzaakt door de dingen buiten ons. De primaire eigenschappen daarentegen, vorm, grootte, richting der beweging en dergelijken, behooren volgens Locke tot de dingen buiten ons, en worden door ons waargenomen op dezelfde wijze, als zij aan het niet-ik toekomen. Kant meende nu, dat het verschil tusschen de secundaire en de primaire eigenschappen alleen hierin bestond, dat de eerste niet, de tweede wel worden waargenomen bij alle zintuiglijk waarneembare voorwerpen. Dit scheen hem geen voldoende reden om te gelooven, dat zij een zoo geheel verschillenden oorsprong hadden, als Locke gemeend had. Met het oog op de omstandigheid, dat wij in staat zijn volkomen a priori over die primaire eigenschappen te oordeelen, gelooft hij, dat de waarneming der primaire eigenschappen uitsluitend berust op de bijzondere wijze, waarop het waarnemend subject reageert op de werkende invloeden, en beschouwt ze als de vormen, waarin wij genoodzaakt zijn het niet-ik waar te nemen. Als nu de mathesis, die op verre na het grootste deel uitmaakt van die onbetwistbare wetenschap, die door de dogmatici tegenover de beperkte ervaring gesteld wordt, niets anders is dan de kennis van de vormen van ons eigen kenvermogen, dan moeten ook die zoogenaamd eeuwige waarheden van de dogmatische wijsgeeren, voor zoover zij namelijk waarheden zijn, niets anders inhouden dan de wetten, waaraan ons kenvermogen in zijne functie is gebonden. Hunne keunis voert ons niet verder dan tot ons zelven, en al de trotsche gevolgtrekkingen over het niet-ik, door de dogmatische wijsgeeren getrokken, berusten op illusie. Metaphysica, dat is,

volgens Kant, de kennis van datgene, wat buiten het bereik van alle mogelijke ervaring ligt, is eene onmogelijkheid. Terwijl dus zijne voorgangers zich gelukkig hadden gewaand in het bezit van eene veel hoogere wetenschap, dan de verwarde ervaring kan geven, erkent Kant die ervaring als het hoogste, wat te bereiken is. Waar zij de zinnelijke waarneming minachten als de bron van allerlei dwaling, ziet hij daarin de voornaamste kenbron der waarheid. Hij twijfelt niet aan de objectieve of empirische realiteit der wereld; hij gelooft aan het bestaan der dingen buiten hem. Maar hij moet even goed beweren, dat die werkelijk bestaande dingen buiten hem, die rozen, die regendroppels, niets anders zijn dan zijne voorstellingen, die in het geheel niet buiten hem of in hem, is op dien bepaalden tijd of ook te eeniger tijd zouden bestaan, als zij konden waargenomen worden door een subject met andere waarnemingsvormen dan de zijne. En tot degenen, die met de wetenschap, uit de objectief reëele dingen verkregen, willen komen tot stellingen, die de mogelijkheid van alle ervaring te buiten gaan, tot de stelling bijv. dat er een God bestaat, of dat er eene zoogenaamde ziel, eene immaterieele substantie, zou worden gevonden, tot de zoodanigen zegt hij, dat zij dwalen. Want al onze kennis, die wij door onze ervaring aangaande de wereld en ons zelven hebben verkregen, stelt ons het niet-ik en het ik niet voor, zooals het op zich zelf is, maar alleen zoo als het zich aan ons vertoont. Willen wij dus van onze verkregen kennis een transcendentaal gebruik maken, een gebruik, waarbij wij d^{e} grenzen van onze empirische kennis overschrijden, waarbij wij beproeven eene verklaring te geven van het ontstaan der noodzakelijke voorwaarden van onze empirie, het ik en het niet-ik, de mensch (als waarnemend subject) en de wereld, dan zijn tijd en ruimte en al onze voorstellingen *ideaal;* zij zijn toch niets anders dan eigenschappen van het waarnemend subject en houden dus op te bestaan, zijn niet meer aanwezig, als wij het waarnemend subject hebben weggenomen. Alleen als wij de voorwaarden van de mogelijkheid onzer ervaring, het bestaan van het ik en het niet-ik, als gegeven, als reeds bestaande, aannemen, mogen wij onze waarnemingsvormen en onze denkwetten toepassen in die bestaande ervaring. Maar wanneer het te doen is om het ontstaan van die voorwaarden zelven te verklaren, als men de vraag wil oplossen, hoe de wereld ontstaan is, dan mogen wij geen van onze waarnemingsvormen of denkwet-

ten toepassen, omdat deze ons nooit iets anders leeren, dan hoe de dingen zich aan ons voordoen in het geheel der reeds bestaande ervaring. Kant meent wel, dat de dingen bestaan, onafhankelijk van onze waarneming; hij heeft die meening nimmer opgegeven, hoe dikwijls zijne tegenstanders hem ook hebben betoogd, dat hij volgens zijne eigene beginselen het geloof aan het 'Ding an sich' moest opgeven. Maar al neemt hij het dan ook aan, hij erkent toch, dat wij ons van het ding op zich zelve volstrekt geene voorstelling kunnen maken, en dat wij daarover nimmer iets zullen kunnen weten.

De opmerking is wellicht niet overbodig, dat ik in deze uiteenzetting van de leer van Kant niet mijne eigene inzichten blootleg, maar eenvoudig de denkbeelden van Kant teruggeef. Wie op het tegenwoordig standpunt onzer kennis de idealiteit van tijd en ruimte wil bewijzen, behoort acht te slaan op de min of meer gegronde bezwaren, die ingebracht zijn tegen de redeneeringen in Kant's transcendentale Aesthetik. Ofschoon vele van die bezwaren berusten op hetzelfde misverstand, dat bij Spencer wordt aangetroffen, zijn er ook andere, die niet gemaakt worden tegen de schijnbare, maar tegen de werkelijke philosophie van Kant. Ik heb alleen de bewijsgronden van Kant zelven medegedeeld, en wensch mij bij het onderzoek van de kritische bezwaren tegen zijne bewijsvoering voor heden te bepalen tot de bedenkingen, die door Spencer worden aangevoerd.

Wie in de voorafgaande bladzijden eene getrouwe schets ziet van het transcendentale idealisme, zal moeten toegeven, dat Spencer zich reeds vergist in de zinsneden, waarmede zijne kritiek aanvangt: 'It is curious to see a doctrine which positively contradicts our primary cognitions, chosen as a refuge from another doctrine which simply doubts them. In the philosophy of Kant, however, this is done. Scepticism merely questions all things; and professes to decisively affirm nothing. Kantism, in anxiety to escape it, decisively affirms things contrary to universal belief'[1]. Het is duidelijk, dat de algemeene opinie zich niet waagt aan de subtiele onderscheidingen van Kant. Iets later beweert Spencer, dat Kant de ruimte niet beschouwt als eene objectieve realiteit, terwijl toch uit Kant's eigen bewering, die ik hierboven aanhaalde, duidelijk het tegendeel blijkt. Van al de argumenten,

1 T.a.p., blz. 52.

waardoor Kant er toe geleid wordt, de ruimte te beschouwen als een subjectieve waarnemingsvorm, zoowel als eene objectieve realiteit - Spencer zegt: and *not* an objective reality - van al deze argumenten vermeldt Spencer er slechts een, dat wij alle lichamen in de ruimte kunnen wegdenken, maar de ruimte zelve niet. Uitgaande van deze waarheid, die door Spencer niet wordt betwijfeld, meent Kant aan te toonen, dat de ruimte een subjectieve waarnemingsvorm moet zijn, en houdt het tegendeel van deze bewering voor ondenkbaar. Maar om deze eene ondenkbaarheid te ontgaan moet Kant, volgens Spencer, twee ondenkbare dingen als waarheden beschouwen, het denkbeeld, dat de ruimte een waarnemingsvorm is van het ik, en het denkbeeld dat de ruimte niet is eene objectieve realiteit. Denk, zegt Spencer, over de ruimte. Niet over het woord, maar over de zaak. Denk nu over u zelven, over dat, wat bewust is. En als gij de beide begrippen duidelijk gedacht hebt, denk u dan het eene als eene eigenschap van het andere. Gij bemerkt bij uzelven niets anders dan een strijd van twee gedachten, die bij geen mogelijkheid kunnen vereenigd worden; even goed kunt gij u een vierkanten cirkel denken. In volkomen duidelijke taal wordt u eene ondenkbaar begrip voorgesteld. Daarentegen is het eene onmogelijkheid, zich te ontdoen van het geloof aan de aanwezigheid der ruimte buiten ons. Uitgaande van de juistheid van het algemeene postulaat, moet Kant, om tot zijne conclusie te komen, twee meeningen verdedigen, die door eene enkele toepassing van het algemeene postulaat als ongegrond worden veroordeeld.

Spencer heeft reeds vroeger trachten aan te toonen, dat Kant ongelijk heeft in zijne bewering, dat de onmogelijkheid van het wegdenken der ruimte met noodzakelijkheid geleidt tot de meening, dat zij een vorm is van onze zinnelijkheid. Op dit gedeelte van zijn betoog, dat van een geheel anderen aard is dan zijne overige redeneeringen, kom ik zoo aanstonds terug. Dat het voorafgaand betoog een sophisme is, blijkt gemakkelijk genoeg, als wij het beschouwen bij het licht van die groote en vruchtbare waarheid, die Schopenhauer heeft uiteengezet, het verschil tusschen intuïtieve en abstracte kennis. Spencer, die Schopenhauer blijkbaar niet kent, al vertoont hij op sommige plaatsen met hem eene treffende overeenstemming, is over dit onderwerp met zich zelven niet tot klaarheid gekomen, of heeft er wellicht nimmer over gedacht. Waar hij spreekt van ‘to

conceive' moeten wij altijd raden of hij *voorstellen* meent dan wel *denken*. Dat wij ons de ruimte niet kunnen *voorstellen* als eene eigenschap van het ik, is eene onbetwistbare waarheid, die nimmer door Kant is betwijfeld. Wat sterker is, ten overvloede spreekt hij zelf in volkomen duidelijke bewoordingen de stelling uit, die Spencer als een bezwaar tegen hem aanvoert. 'Aeusserlich kann die Zeit nicht angeschaut werden, so wenig wie der Raum als etwas in uns'[1]. Maar *denken* kunnen wij ons alles wat wij willen, behalve een subject en een praedicaat, die elkander opheffen. Wat is moeilijker te denken, dat eene absoluut reëele wereld in de ruimte en in den tijd, aan ons kenvermogen eene voorstelling zou geven, die volkomen op haar gelijkt en door ons wordt waargenomen, of dat de vorm van het naast elkander zijn de wijze is, waarin zich het kenvermogen eene voorstelling vormt van de oorzaken der werkende prikkels? Wie ooit kennis heeft genomen van de physische leer van het geluid, en daaruit geleerd heeft, hoe luchttrillingen van verschillende golflengte door ons worden waargenomen als eene reeks van tonen, die met deze trillingen ook niet de geringste overeenkomst hebben, kan geen moeite hebben om zich het laatste te denken, al kan hij het zich nimmer voorstellen. Maar dat er achter, of onder, of in het objectief reëele papier, waarop ik op dit oogenblik schrijf, nog een absoluut reëel papier zou zijn, dat wel niet wit, en niet glad, en niet glinsterend en niet van gemiddelde temperatuur, maar toch wel uitgebreid en wel van een bepaalden vorm zou zijn, is eene geheel overbodige hypothese, die ter verklaring van geen enkel feit vereischt wordt. Zij is natuurlijk ook denkbaar, maar voor ieder, die de beteekenis van het vraagstuk recht verstaat, is zij veel moeilijker denkbaar dan haar tegendeel, omdat zij de aanwezigheid onderstelt van het meest overtollige, dat zich denken laat, eene gelijk en gelijkvormige wereld achter de wereld, die wij met onze zintuigen waarnemen.

De andere onmogelijkheid, die Spencer meent te vinden in de beweringen van Kant, is evenzeer een gewrocht van zijne verkeerde opvatting. Kant eischt niet van ons, dat wij het geloof zullen opgeven aan de objectieve realiteit der ruimte; hij gelooft aan het bestaan der dingen buiten ons. Maar hij verlangt dat wij zullen instemmen met de stelling, die hij op

1 Kr. d.r.V., blz. 34 der uitgave van R.

zoo meesterlijke wijze heeft verdedigd, dat al die werkelijke dingen buiten ons, hoe reële ook, niets anders zijn dan onze voorstellingen, die zich in al hunne bepaalde eigenaardigheden aan ons voordoen ten gevolge van de bijzondere vormen van ons kenvermogen. Onder de meest gewone misvattingen ten aanzien van het transcendentale idealisme behoort de meening, dat het ‘Ding an sich’ iets buiten ons zou zijn, terwijl er bij dit begrip toch volstrekt geen sprake meer kan zijn van ruimteverhoudingen. Als Spencer's bewering eenigen zin heeft, dan moet er deze misvatting aan ten grondslag liggen. Want dat de ruimte is eene ‘objective reality,’ in den zin, waarin Kant van objectieve realiteit spreekt, is duidelijk genoeg. Alle voorstellingen van den zin der uiterlijke waarneming worden in de ruimte waargenomen; die waarneming geeft ons volgens Kant de objectieve of empirische werkelijkheid; zij leert ons welke dingen als objecten werkelijk zijn. Onder deze dingen behoort in de eerste plaats de ruimte. Maar Spencer moet bedoelen, dat de ruimte absoluut reëel is, onafhankelijk van onze voorstelling. Dit nu zou Kant niet toegeven, want het ding op zich zelve is vrij van de vormen van tijd en ruimte. Het ligt dus niet buiten ons in de voorstellingen besloten, zoo als Spencer de bedoeling van Kant schijnt op te vatten. Het ding op zich zelve, dat zich in onze voorstelling bijv. als eene roos voordoet, is niet aanwezig ter plaatse waar wij de roos zien, maar bevindt zich ook evenmin op eene andere plaats. Het bestaat niet op het oogenblik, dat wij de roos zien, het bestaat ook niet vroeger, het bestaat ook niet later. Men ziet, dat het niet aan argumenten behoefde te ontbreken aan de bestrijders van Kant, die beweerden, dat hij volgens zijne eigene beginselen moest aannemen, dat het ding op zich zelve niet bestaat. Daar al onze voorstellingen zich aan ons voordoen in tijd en ruimte, kunnen wij ons het ding op zich zelve niet voorstellen, maar alleen denken.

Terwijl Berkeley en Hume bijna uitsluitend veroordeeld worden op grond van het algemeene postulaat, wordt Kant ook bestreden met meer bijzondere argumenten. De hypothese der aprioristische waarnemingsvormen werpt zonder noodzaak moeilijkheden op, die de ervaringshypothese vermijdt. Dat wij alle lichamen in de ruimte kunnen wegdenken, maar niet de ruimte zelve, is volgens de laatste volkomen verklaarbaar, want wij zien vele lichamen vernietigd worden - voor de zintuigen, wel

te verstaan - maar wij zien nimmer hetzelfde met de ruimte geschieden. Wordt er nu, in overeenstemming met de algemeene opvatting, aangenomen, dat het niet-ik bestaat onder zekere vormen of voorwaarden van bestaan, dan volgt klaarblijkelijk (obviously) uit deze onderstelling, dat het niet-ik deze algemeene vormen moet medebrengen, als het op ons ik werkt, en in ons correspondeerende vormen moet doen ontstaan, die even algemeen zijn. Neemt men daarentegen met Kant aan, dat de materie van onze voorstellingen behoort tot het niet-ik, de vorm tot het ik, dan is het niet-ik volkomen onbepaald (unconditioned). Een volkomen onbepaald bestaan laat zich echter niet denken (conceive). Dus is er geen niet-ik. Of zoo men beweert, dat volgens de hypothese het niet-ik ondenkbaar (inconceivable) is, dan is het antwoord van Spencer, dat een dergelijk bestaan op voor ons ondenkbare wijze met het volste recht ontkend moet worden.

Behalve dat de kracht van deze geheele redeneering alweder gelegen is in de dubbelzinnigheid van het woord ‘to conceive,’ zooals uit het voorgaande gemakkelijk blijkt, zou het hoogst wenschelijk geweest zijn, dat Spencer ons had medegedeeld, op welke gronden de bewering steunt, die hij als ‘obvious’ zonder eenig bewijs aanvoert. Ik geloof niet, dat Spencer twijfelt aan de juistheid van de aethertheorie, die de lichtsverschijnselen verklaart. Volgens het realisme van Spencer, bestaat het licht in absoluut reëele trillingen van een aether, die zekere algemeene eigenschappen heeft, die overal en ten allen tijde aanwezig zijn even als de eigenschappen van ruimte en tijd. Want de aether doordringt alle lichamen. Wekken nu de trillingen van dien aether, de eigenschappen van dat niet-ik in ons correspondeerende eigenschappen op? Integendeel: wat in het gebied van het niet-ik eene opeenvolgende reeks is van gelijksoortige trillingen, die zich alleen door hunne golflengte onderscheiden, correspondeert in het ik met een warmteindruk, of met een lichtsindruk, of wordt in het geheel niet meer direct waargenomen. Is ten minste binnen de grenzen, tusschen welke de aethertrillingen als lichtsindruk worden waargenomen, eenige overeenkomst te bemerken tusschen de eigenschap van het niet-ik en de correspondeerende aandoening van het ik? Volstrekt niet; het niet-ik is nalatig in wat het volgens Spencer ‘obviously’ moest doen; het brengt zijne algemeene vormen volstrekt niet over op het ik; ons kenvermogen bemerkt niets van al die verschillende

trillingssnelheden, die in het prikkelend niet-ik aanwezig zijn, maar bemerkt alleen eene resultante daarvan in den vorm van eene bepaalde kleur. Van Spencer's standpunt gezien is het dus volkomen klaarblijkelijk, dat voor zoo ver onze wetenschap reikt, het niet-ik zijne eigenschappen niet overdraagt op het ik. Zijn argument voor het realisme heeft dus niet de geringste bewijskracht. Dat, volgens de leer van Kant, de aether niet tot het niet-ik behoort, maar even als de kleur eene voorstelling is, doet hier niets ter zake. Het kan alleen aangevoerd worden door iemand, die de ongerijmdheid van het absolute realisme reeds heeft ingezien.

Veel ernstiger is eene laatste bedenking, die Spencer tegen Kant aanvoert. Zij bestaat in de vermelding van eene waarneming, die ik nimmer te voren zag bespreken en die mij zeer belangrijk voorkomt. Spencer beweert, en, naar ik meen, volkomen te recht, dat wij niet in staat zijn ons op een gegeven oogenblik eene voorstelling te vormen van de geheele ruimte, maar dat wij er ons altijd slechts de eene helft van kunnen voorstellen. Stellen wij ons de ruimte voor, dan zijn wij ons alleen bewust van de helft, die voor ons ligt. Trachten wij ons nu ook de helft voor te stellen, die achter ons ligt, dan verliezen wij op het oogenblik, waarop ons dit gelukt, de voorstelling van de andere helft. De hypothese van Kant verklaart dit feit in het geheel niet; zij is er zelfs in strijd mede, terwijl het een noodwendig gevolg mag genoemd worden van de ervaringshypothese, dat wij ons alleen een zoodanig gedeelte der ruimte tegelijk kunnen voorstellen, waarvan wij ons bij onze vroegere ervaringen op eenig oogenblik te gelijker tijd zijn bewust geworden.

Deze opmerking schijnt mij verreweg het belangrijkste van alles, wat de General Analysis bevat. Hare waarheid kan aan ieder natuurlijk alleen door innerlijke waarneming blijken. Ik geloof inderdaad, dat zij alleen voldoende is om de leer van Kant omver te werpen, ten minste om dien vorm van zijne leer onhoudbaar te maken, dien hij zelf daaraan gegeven heeft. Trouwens, de physiologen hebben nog wel andere dingen ontdekt, die evenmin te rijmen zijn met de ongewijzigde leer van Kant. Minstens genomen maken dergelijke waarheden eene belangrijke wijziging in de leer van Kant onvermijdelijk. Dat zij een van allen in staat zouden zijn de hoofdstelling van Kant, de idealiteit van tijd en ruimte, te doen verwerpen, geloof ik

niet. Maar de nauwkeurige beschouwing van de wijze, waarop de opmerking van Spencer in harmonie te brengen is met de transcendentale idealiteit van de ruimte, vordert eene zoo uitvoerige behandeling van het ontstaan der waarneming, dat ik haar hier ter plaatse niet kan leveren. Ook gaat die opmerking zoozeer in het speciale, dat zij weinig overeenkomt met den geheelen loop van Spencer's bewijsvoering, die ik in dit artikel beschouw en die, zoo als wij zagen, gewoonlijk vrij algemeen blijft.

Wij laten dan al die meer bijzondere aanmerkingen rusten, die Spencer nu en dan tegen Berkeley, Hume en Kant aanvoert, en die, welk gewicht men hun ook moge toekennen, door hem slechts schijnen te worden gemaakt, om te kunnen beweren, dat zijne tegenstanders toch ongelijk hebben, al konden zij al deze aanmerkingen zegevierend beantwoorden. Wij wenden liever nog eenmaal de aandacht op de redeneering, die hem de meest beslissende toeschijnt, en die hij op zich zelve reeds in staat rekent, om de wijsheid van het gezond verstand en de dwaasheid van de philosophen boven allen twijfel te stellen. Die redeneering, die in de voorafgaande bladzijden reeds dikwijls is vermeld, maar die wij tot nog toe niet hebben beoordeeld, is de volgende. Wanneer iemand een voorwerp buiten zich waarneemt, dan is hij zich niet bewust van eene voorstelling van dat voorwerp buiten hem, maar van dat voorwerp zelf. Zijn bewustzijn zegt hem duidelijk, dat er zulk een voorwerp buiten hem bestaat, en zoolang hij dat voorwerp waarneemt, is het hem onmogelijk te denken (conceive), dat het niet buiten hem aanwezig zou zijn. Door eene enkele toepassing van het postulaat erlangt hij dus het bewijs voor de waarheid van zijne meening. Zoolang ik bijv. de pen zie, waarmede ik schrijf, ben ik mij bewust, dat er zulk eene pen buiten mij bestaat. Zie ik een anderen kant uit, dan kan ik mij voorstellen, dat er toch misschien geen pen is, maar zoolang ik haar zie, is het mij geheel onmogelijk mij voor te stellen, dat zij niet buiten mij aanwezig zou zijn. Het gewone realisme heeft dus voor zijne beweringen de hoogste zekerheid; het is onderzocht door het algemeene postulaat, en het behoeft dat postulaat slechts eenmaal te gebruiken Want het tegendeel van de uitspraken van het gewone realisme blijkt ons onmiddellijk ondenkbaar te zijn.

Laten wij, zoo als wij ons voorgenomen hebben, de vroegere

kritiek rusten; letten wij alweder niet op de dubbelzinnigheid van het woord ‘conceivable,’ die vroeger is besproken; nemen wij met Spencer het algemeene postulaat voor onzen toetssteen van alle mogelijke waarheden, dan is het niet te ontkennen, dat Hume en Berkeley voor Spencer's kritiek bezwijken. Want de stelling, waarvan zij beiden uitgaan, is dat wij niets anders kennen dan onze gewaarwordingen (impressions) en gedachten (ideas). Deze stelling kan niet verkregen worden dan door de waarneming van eene menigte feiten en door eene vrij lange redeneering. Elk van die feiten is alleen waar op grond van het algemeene postulaat, en elke stap in de redeneering alleen geoorloofd, wanneer men de waarheid van het postulaat erkent. Levert nu de redeneering als einduitkomst, dat het postulaat ons bedrogen heeft bij de eerste toepassing, dan moeten wij of de onwaarde van het postulaat erkennen, of aannemen, dat wij fouten hebben gemaakt in onze waarnemingen of in onze redeneeringen. De eerste mogelijkheid mag echter op ons tegenwoordig standpunt niet in aanmerking komen, daar wij zijn uitgegaan van de onderstelling, dat het algemeene postulaat onbetwistbaar is. Dus blijft alleen de tweede mogelijkheid over - dat Hume en Berkeley zich vergist hebben in hunne redeneeringen. Wel leert ons deze kritiek niet, waarin zij gedwaald hebben, maar dat zij fouten moeten gemaakt hebben blijkt met zekerheid. Drijft ons de nieuwsgierigheid tot nuttelooze onderzoekingen, dan mogen wij in hunne werken gaan nasnuffelen, waar de zwakke plaats in hunne wapenrusting te vinden is; hebben wij echter zooveel gezond verstand als eenen wijsgeer van het gezond verstand betaamt, dan laten wij veel liever die oude dwaashoofden in vrede in hunne graven rusten en wenden ons tot meer belangrijke onderzoekingen.

Kant echter behoeft zich zelfs op dit standpunt niet als geslagen te beschouwen. Wat leert toch ons bewustzijn over de natuur, die ons omringt? Dat de voorwerpen, die haar samenstellen, bestaan als reëele voorwerpen, als dingen buiten ons. Dit wordt door Kant volkomen toegestemd. Maar leert ons bewustzijn ook, dat deze dingen buiten ons nog iets anders zijn dan onze voorstellingen; zegt het ons ook, dat die voorwerpen bestaan onafhankelijk van den waarnemenden persoon? In het minst niet; Common Sense heeft nimmer aan zoo fijne onderscheidingen gedacht en is daarom tot een eeuwigdurend absoluut realisme veroordeeld. Dat de tafel, die ik thans voor mij zie,

deze werkelijke, ronde, zware, mahoniehouten tafel, toch niets anders zou zijn dan eene ‘Erscheinung’, dan mijne voorstelling, is eene bewering, die het gezond verstand nimmer heeft kunnen vatten. Gewoonlijk werd die bewering zoo begrepen, alsof Kant meende, dat wij niets anders kenden dan eene voorstelling van de werkelijke tafel en dat de werkelijke tafel ons geheel en al onbekend was. Kant zelf heeft in de transcendentale Aesthetik en op andere plaatsen op de mogelijkheid van deze verkeerde opvatting gewezen en in volkomen ondubbelzinnige taal uiteengezet, hoe zeer de genoemde uitlegging verschilt van zijne bedoeling. Spencer heeft de door Kant uitdrukkelijk verloochende opvatting gehouden voor de leer van Kant. Met die verkeerde opvatting gewapend is het voorzeker niet moeilijk aan te wijzen, dat de onderscheiding tusschen het voorwerp en onze voorstelling van het voorwerp geen steek houdt. Maar Kant erkent de laatste waarheid veel beter dan iemand anders; want hij meent, dat het voorwerp zelf, de tafel bijv., niets anders is dan onze voorstelling. Dat dus de tafel buiten mij is, wordt door Kant toegestemd; maar hij voegt er bij: die tafel buiten u is niets anders dan uwe voorstelling. Over het laatste nu zegt het bewustzijn van een onontwikkeld persoon volstrekt niets. Het zou de grootste moeite kosten zelfs aan een beschaafd en wetenschappelijk man, die geheel vreemd is aan beschouwingen over het menschelijk kenvermogen, de beteekenis van de bewering duidelijk te maken. Heeft hij haar echter begrepen, en leert hem daarna zijn bewustzijn het tegendeel van de stelling van Kant, dan heeft zijne uitspraak voor Spencer hare groote waarde verloren. Wanneer hij, na oplettende studie van Locke en Kant, er toe komt de meening van den laatste te verwerpen, dan heeft hij het postulaat juist even zoo dikwijls moeten gebruiken als Kant, en zijne bewering heeft volgens Spencer's maatstaf geen grootere kans op waarheid dan de meening van Kant. Het is echter meer dan twijfelachtig, of hij na die studie zal kunnen instemmen met Spencer's bewering, dat de dingen buiten ons bestaan, onafhankelijk van het waarnemend subject. Tegen den Spencer, die op blz. 47 zegt: ‘that we can perfectly well conceive an object to remain in existence after our own annihilation’, zal hij bepaald partij trekken voor den Spencer van blz. 27. Daar toch lezen wij: ‘For the proposition “I am,” no one who utters it can find any proof but the invariable existence of his belief in it. And

that he cannot for an instant displace this belief by any other - *cannot conceive otherwise* - is the only proof he can give of its invariable existence.' Voor het gezond verstand heeft zeker de eerste stelling veel meer overtuigends, en ik betwijfel ten sterkste, of Spencer de laatste voor zijne eigene rechtbank kan rechtvaardigen. Maar voor het kritisch oordeel heeft alleen de laatste recht op den titel van eene benadering der waarheid, al is zij niet de volle waarheid. Onze eigene vernietiging kunnen wij ons noch voorstellen, noch denken. Dat het zoo schijnt, alsof wij het kunnen, ligt eenvoudig hieraan, dat wij de gewoonte hebben aangenomen ons lichaam te beschouwen als een deel van ons ik. Beproeven wij onze eigene vernietiging te denken, of trachten wij ons onze vernietiging voor te stellen, dan denken wij ons gestorven, of wel wij stellen ons voor, dat de veranderingen, die het sterven aanbrengt, in ons lichaam aanwezig zijn. Maar wij denken dan niet over de vernietiging van ons waarnemend subject; wij abstraheeren eenvoudig ons waarnemend subject van ons lichaam, het object, waarmede het meer onmiddellijk verbonden is dan met de overige objecten. Stellen wij ons nu, nadat wij ons het lichaam als vernietigd hebben gedacht, de vraag, of de andere voorwerpen zijn blijven bestaan, dan antwoordt ons bewustzijn op stelligen toon bevestigend, omdat het zoo dikwijls het een of ander voorwerp heeft zien verdwijnen, zonder dat de overige voorwerpen daardoor werden veranderd. Maar de vernietiging van het waarnemend subject kunnen wij ons niet voorstellen, en kunnen wij ook niet onmiddellijk denken. Wel kunnen wij uit de leer van Kant, dat alle voorwerpen niets anders zijn dan objecten voor het subject, met zekerheid afleiden, dat, wanneer wij het subject konden wegnemen, ook de objectieve wereld verdwijnen zou; maar deze bewering blijft voor ons niets anders dan eene logische formule, eene verbinding van woorden, waaraan wij geen denkbeeld kunnen vastknoopen. Zij valt volkomen in dezelfde categorie als de vierkante cirkel, door Spencer vermeld; want 'subject' en 'weggenomen' zijn even onvereenigbaar als de door hem genoemde combinatie.

Maar er zijn minder subtiele aanmerkingen te maken op Spencer's verdediging van het absolute realisme, aanmerkingen, die ons waarlijk doen hopen, niet slechts de leer van Kant, maar ook die van Hume en Berkeley te doen vrijspreken van het vonnis der veroordeeling, waarmede het Algemeene Postu-

laat hen heeft getroffen. Spencer eischt van ons, dat wij het transcendentale idealisme vaarwel zeggen, omdat het ons dingen leert, die in strijd zijn met de eenvoudige uitspraken van ons bewustzijn. Laat ons aannemen, dat de leer van Kant dit werkelijk doet, en voor het oogenblik ter zijde stellen, wat zooeven tegen die bewering is aangevoerd. Laat ons verder aannemen, dat Spencer en het gezond verstand gelijk hebben tegenover de wijsbegeerte, die hunne denkbeelden uitgeeft voor kinderlijke vooroordeelen. Hoe ongerijmd moet ons dan niet de astronomie toeschijnen, die ons leert, dat de middellijn der zon meer dan een millioen kilometers groot is, terwijl ons gezond verstand met luider stem beweert, dat die middellijn zeker niet veel grooter kan zijn dan een decimeter? Hoe medelijdend moeten wij neerzien op de onvruchtbare bespiegelingen van de natuurkundigen, die zoo onverstandig zijn van ons te willen betoogen, dat een stok, die in het water wordt gestoken, recht blijft, terwijl wij haar toch krom zien? Hoe zullen de scheikundigen zich redden voor de wijsbegeerte van het gezond verstand, met hunne bewering, dat eene brandende kaars niet verdwijnt, en dat er zelfs geen enkel deeltje van verloren gaat? Als wij de wijsbegeerte moeten veroordeelen, omdat zij ons leert, dat de dagelijksche beschouwing van de dingen onjuist is, dan moeten alle wetenschappen haar lot deelen. Elke wetenschap streeft er toch naar, onze beschouwing van de dingen te veranderen en gaat uit van de onderstelling, dat die beschouwing voor verbetering vatbaar is. Dat wij moeten berusten in de onvervalschte uitspraken van onze gewaarwordingen, omdat ons verder ieder criterium ontbreekt, moet zeker worden toegestemd. Maar uit deze toestemming mag geene gevolgtrekking worden afgeleid ten nadeele van de verschillende wetenschappen, die trachten op te sporen, wat eigenlijk de eenvoudige uitspraken zijn, en wat er te recht of te onrecht is toegevoegd aan de meeningen, die een onontwikkeld mensch voor de eenvoudige verklaring van zijne gewaarwordingen uitgeeft.

Spencer heeft zelf bemerkt, dat zijne redeneering gemakkelijk leiden kan tot gevolgtrekkingen als de bovengenoemde, en tracht ons duidelijk te maken, in hoe ver die redeneering de overtuigingen van het gezond verstand rechtvaardigt. Ofschoon het Algemeene Postulaat ons bevestigt in het geloof aan eene wereld buiten ons, aan ons persoonlijk bestaan, aan de realiteit van ruimte, tijd, verandering, beweging, uitgebreidheid, vorm,

in het algemeen van de zoogenaamd primaire eigenschappen der dingen, ontzegt het zijne goedkeuring aan de objectieve realiteit van de kleur, den reuk, de temperatuur en de andere zoogenaamd secundaire eigenschappen. Hij tracht aan te toonen, dat de bovengenoemde gevolgtrekkingen berusten op een misverstand. Weinigen zullen echter zijne argumenten voor die stelling voor zeer krachtig kunnen houden. Zijn eerste bewijsgrond is de volgende. ‘For while our beliefs in the primary attributes are of the kind, whose negations are inconceivable, we can, after a little analysis, very readily conceive the negation of our beliefs in the secondary’[1].

Bij deze bewering wordt het inderdaad moeilijk, geen satire te schrijven. Slechts wie overtuigd is van de onbetwistbare waarheid, dat er eene zekere mate van genialiteit vereischt wordt, om eene ongemeene dwaasheid te verkondigen, zal bij het lezen van deze zinsnede eene groote achting opvatten voor de geestvermogens van den schrijver. Wat anders toch dan ‘a little analysis’ is er noodig, om te komen tot de leer van Berkeley, van Hume of van Kant? Of is die analyse alleen te vertrouwen op het gebied der zinnelijke waarneming, niet op dat der innerlijke? Spencer beweert het niet, en die bewering zou hem ook niet redden. Zelfs laat hij een denkbeeldigen tegenstander aantoonen, dat onze meeningen over de secundaire eigenschappen veel minder samengesteld zijn, dan onze meeningen over de primaire, wat volkomen onwederlegbaar is, en erkent, dat deze tegenwerping het geheele vraagstuk weder onbeslist schijnt te maken. En wat is nu het antwoord, dat hij op deze tegenwerping geeft? Dat antwoord is tweeledig. Vooreerst, wanneer er niets anders te zeggen was, zouden wij geen andere keus hebben, dan uit het feit, dat sommigen van onze meeningen onveranderlijk zijn, anderen daarentegen niet, af te leiden, dat de eerste zeker, de tweede onzeker zijn[2]. Na langdurige overdenking is het mij niet gelukt te ontdekken, in hoe ver dit gezegde iets bewijst tegen de stelling van Spencer's denkbeeldigen bestrijder. Deze overtuigt hem van de waarheid, dat ons

1 T.a.p. blz. 61. Spencer schrijft in plaats van ‘the primary attributes’ ‘the first,’ en voor de ‘secondary,’ de ‘last.’ Deze woorden kunnen echter op geen andere woorden slaan, dan op degenen, waardoor ik ze heb vervangen, om de onaangenaamheid van een veel langer citaat te ontgaan.

2 T.a.p. blz. 62.

geloof aan de secundaire eigenschappen van de voorwerpen in de natuur volgens het algemeene postulaat even zeker is als ons geloof aan de primaire. Spencer gaat zelfs zoo ver van te erkennen, dat onze meening over de aanwezigheid der secundaire eigenschappen in de natuurvoorwerpen nog zekerder is, dan ouze meening over de aanwezigheid der primaire, omdat zij eenvoudiger is, eene uitdrukking, waarmede ongetwijfeld wordt toegestemd, dat onze geest een onbewust besluit moet trekken om tot de waarneming der primaire eigenschappen te geraken, wat hij bij die der secundaire niet, of althans niet in die mate, behoeft te doen. In verband met deze tegenwerping kan Spencer's voorloopig antwoord moeilijk iets anders beteekenen, dan dat wij meer zekerheid hebben van het bestaan der secundaire eigenschappen van de dingen, dan van dat der primaire. Maar hij moet het tegendeel hebben willen zeggen, zoo als blijkt uit de vroeger aangehaalde zinsnede, waarin hij te kennen geeft, dat zijne beschouwing aan het realisme recht geeft tot het geloof aan de primaire eigenschappen der dingen, niet tot het geloof aan de secundaire. Waarschijnlijk gebruikt hij hier het woord onveranderlijk in den zin van absoluut onveranderlijk. In dat geval is zijne uitspraak in overeenstemming met zijn geheele stelsel, maar bevat zij volstrekt geen antwoord op de voorafgaande tegenwerping.

Maar behalve dit moeilijk verstaanbaar antwoord heeft Spencer nog een ander. Het idealisme van Locke is van eene geheel andere soort dan het idealisme, dat niet gelooft aan tijd en ruimte als absoluut reëele dingen. Het eerste is volkomen vereenigbaar met de uitspraken van ons bewustzijn. Even als eene meer volmaakte kennis ons in staat heeft gesteld te begrijpen, dat de dagelijksche beweging der zon slechts schijnbaar is en alleen berust op de wenteling der aarde om hare as - alsof ook deze bewering mogelijk ware zonder de overtreding van Spencer's hoogste gebod - zoo maakt eene meer volmaakte kennis het voor ons mogelijk, de secundaire eigenschappen te beschouwen niet als eigenschappen van de dingen, maar als werkingen van de dingen op onzen geest. De wijziging in onze meening laat daarenboven aan die secundaire eigenschappen een objectief bestaan, zij het dan ook niet in den vorm, waarin wij hen waarnemen; stelt hen niet voor onder den ondenkbaren vorm van indrukken, zonder iets dat die indrukken kan geven, zoo als het scepticisme doet. Om tot die hoogere

wetenschap te geraken, moeten wij de objectieve werkelijkheid van de ruimte, de kracht, de stof erkennen, wij kunnen onze verwerping der secundaire eigenschappen niet rechtvaardigen zonder de wereld buiten ons en hare primaire attributen als gegeven aan te nemen. Om ook het geloof aan deze primaire attributen weg te nemen, zouden wij een nog zekerder standpunt moeten hebben, vanwaar wij zouden kunnen uitgaan om het te bestrijden. Zulk een standpunt nu is nimmer te bereiken; want onze kennis van het bestaan eener wereld buiten ons heeft de grootste zekerheid, die voor ons te bereiken is, en in het denkbeeld van eene wereld buiten ons liggen hare primaire attributen opgesloten.

Ook hierin zoeken wij te vergeefs naar eenig argument tegen de logische gevolgtrekking, die Spencer zijnen tegenstander in den mond legt. Wij vragen nog steeds, hoever dat ‘a little analysis’ mag gaan, dat kan opwegen tegen het gezag van het onfeilbare postulaat. Waar zijn de wetten, die ons verhinderen met onze analyse een weinig verder te gaan dan Spencer doet, en Locke's ontdekking te beschouwen als eene eerste schrede, die noodzakelijk door eene tweede moest worden gevolgd? Geene stelling heeft in hoogere mate het getuigenis van Spencer's postulaat voor zich dan de stelling van Kant en Schopenhauer: geen object, zonder subject. Wel kan zij in den loop der ontwikkeling van het individu niet dan vrij laat worden ingezien; maar is daarom toch niet even goed haar tegendeel voor ons ondenkbaar? Moet Spencer zelf hare waarheid niet erkennen, als hij er op wijst, dat waar wij ons zelven beschouwen, wij ons nooit anders bewust worden dan als object? Dat zij het gezochte steunpunt is, van waaruit wij onze geheele wereldbeschouwing kunnen veranderen, zooals Archimedes de aarde zou hebben kunnen bewegen, als hij een steunpunt buiten haar had kunnen vinden, is niet in weinige woorden aan te toonen. Het pleidooi voor de waarheid van het transcendentale idealisme kan niet gewonnen worden door eenvoudig deze stelling uit te spreken, hoe belangrijk zij ook zijn moge. Maar er is zooveel voor die stelling te zeggen, dat Spencer geen recht heeft om te beweren, dat er geen uitgangspunten zouden bestaan ter doeltreffende bestrijding van het gewone realisme.

Indien het mijn voornemen geweest ware, in dit artikel sprekende voorbeelden te geven van Spencer's voortreffelijkheid,

dan zou ik het allerminst zijne General Analysis tot mijn onderwerp hebben gekozen. Uit mijne beschouwing zal voorzeker niemand leeren, welk een diepzinnig denker Spencer is. Maar ieder, die uit zijne overige werken weet, over hoe zeldzame geestvermogens hij beschikt, zal met mij het verschijnsel merkwaardig noemen, dat een van zijne geschriften in het geheel niet kan bestaan voor eene nauwlettende beoordeeling. Brengen wij dit verschijnsel in verband met dat andere feit, waarop ik in den aanvang van dit artikel de aandacht vestigde, dat de wijsgeeren der ervaring als regel hebben aangenomen de metaphysische vraagstukken voor te stellen als onoplosbaar, dan komen wij tot het gegronde vermoeden, dat de laatsten van hun standpunt gezien, volkomen gelijk hebben en Spencer volkomen ongelijk. Niemand kan het vreemd vinden, dat ik Spencer beschouw als een empirisch wijsgeer, al is zijn standpunt eenigszins verschillend van het gewone en al heeft hij op ondubbelzinnige wijze geprotesteerd tegen de bewering, dat zijn standpunt zou overeenkomen met dat van Comte. Dat toch onze voorstellingen niet alleen berusten op onze eigene ervaring, maar ook op die aangeboren vermogens, die door de ervaring van ons voorgeslacht langzamerhand zijn georganiseerd, is zeker een van die geniale denkbeelden, die alleen voldoende zijn om Spencer's naam beroemd te maken. Maar deze stelling van Spencer belet toch niet, dat hij volkomen overeen schijnt te stemmen met Comte in deze hoofdzaak, dat eene verklaring nimmer iets anders kan zijn dan een regel der verschijnselen. Waar Kant Berkeley ongunstig beoordeelt, en waar Spencer in Comte niet veel anders dan fouten weet te ontdekken, worden zij waarschijnlijk, zonder het zelven te weten, gedreven door eene gelijke beweegreden, de wensch om de oorspronkelijkheid van hunne philosophie buiten allen twijfel te stellen. Wie, instemmende met de waarschijnlijkheid van deze verklaring, geneigd mocht zijn een blaam te werpen op hun zedelijk karakter, zou daardoor alleen het bewijs geven, dat hij volslagen gebrek heeft aan zelfkennis. Gewoonlijk blijven de beweegredenen, die den mensch tot eene handeling drijven, voor zijn bewustzijn volkomen verborgen; zij verschuilen zich in die duistere diepten van het onbewuste leven des geestes, wier bestaan aan de meeste menschen zoo volkomen onbekend is, dat zij de berichten over de verschijnselen in die diepten gelijk stellen met de fabelen van de Duizend en Een Nacht. Waar nu eene onzedelijke beweegreden den mensch

drijft tot eene handeling, zonder dat zij aan zijn bewustzijn bekend wordt, daar bewijst zij zeer weinig tegen zijne zedelijke waarde, in den zin waarin dit woord gewoonlijk gebruikt wordt.

De eenige wijsgeer der ervaring, die ooit beproefd heeft eene wetenschappelijke oplossing te geven van de vraagstukken der oude metaphysica, kan dus met al zijne genialiteit, niets anders geven dan geheel ongegronde beweringen. Ligt hierin niet de rechtvaardiging opgesloten dergenen, die alle bespreking van die vraagstukken beschouwen als een ‘ijdel geschil’? Voorzeker, Spencer is ontrouw geworden aan de wijsbegeerte der ervaring, niet toen hij aanwees, hoe groot het aandeel is, dat de ervaring der voorgeslachten heeft aan de vorming van onze denkbeelden, maar wel toen hij meende eene oplossing te kunnen geven van die onoplosbare vraagstukken, wier overweging Comte zoo volkomen had achterwege gelaten, dat hij zelfs een vooroordeel koesterde tegen sommige woorden, die hem aan die vraagstukken konden herinneren.

Hoe klemmend echter het betoog ook zijn moge, dat door Comte tegen de oude metaphysica gevoerd is, het schijnt zeer moeilijk te zijn, voortdurend de uitkomsten van dat betoog in aanmerking te nemen. Slechts de materialisten willen zich bepalen tot de wetten der verschijnselen, maar hun tijd schijnt of reeds voorbij te zijn of nog niet gekomen. Daarenboven die kracht en die stof, die ons bij hunne wereldbeschouwing de laatste gronden moeten zijn van onze verklaringen, zij dragen den onmiskenbaren stempel van hunne metaphysische afkomst op het voorhoofd. Men moet naar iets meer gevraagd hebben dan naar de verschijnselen om te kunnen spreken van eene stof. Even metaphysisch is het begrip van de kracht, als *oorzaak* der veranderingen, zoo als het nog altijd, zij het dan ook schoorvoetend, in de natuurwetenschap wordt aangenomen. En vestigen wij het oog op de mannen, die zich met bewustheid hebben gesteld onder de leiding van Comte, die onder het vele, wat hij geleverd heeft, hebben gekozen, wat hun deugdelijk toescheen, en hebben verworpen, wat hun ongegrond voorkwam, dan vinden wij dat zij wel het woord metaphysica hebben kunnen vermijden, maar niet de zaak. De oude metaphysica moest ons leeren, welke de betrekking is tusschen den mensch en de wereld, tusschen het ik en het niet-ik. Sedert de invoering van het Christendom heeft zij daarenboven altijd gevraagd naar de verhouding van God tot die beiden. Spencer wil ons eene oplossing geven

van de eerste vraag, en geeft ons in de First Principles ook een soort van antwoord op de tweede. Opzoomer houdt de eerste voor onoplosbaar, maar behandelt de tweede zeer uitvoerig. Meer dan eenige andere is zij het onderwerp geweest van zijne overdenkingen. Wil hij in zijn boek over de godsdienst niet nog eene andere, hoogere, wereldbeschouwing geven, na die eindige, positieve, natuurkundige, wereldbeschouwing, die volgens Comte de eenige is, die den mannelijken leeftijd past? Doet het met het oog op deze feiten iets ter zake, dat hij een dergelijk ongegrond vooroordeel schijnt te hebben tegen den naam ‘metaphysica’, als Comte had tegen het woord ‘cause’? Niemand kan betwisten, dat zijne oneindige wereldbeschouwing eene godsdienstige is. Eene godsdienstige wereldbeschouwing is nu eo ipso eene metaphysische; zij verklaart iets meer dan wetten der verschijnselen. Maar wanneer wij dan in die oneindige wereldbeschouwing moeten zoeken naar het antwoord op de vragen der oude philosophie, dan behoort de nieuwe, de zoogenaamde wijsbegeerte der ervaring, afstand te doen van haren onrechtmatig verkregen titel, en genoemd te worden, wat zij werkelijk is, de methodologie van de positieve wetenschappen. Niet van de natuurwetenschappen, want die opgaaf zou te beperkt zijn, maar van al de wetenschappen, die positief zijn in den zin, waarin Comte het woord gebruikt. Niets meer dan eene methodologie; geen wetenschap die in het groot de onderwerpen behandelt, waarvan de andere wetenschappen de bijzonderheden bespreken; geen landkaart tegenover de plaatsbeschrijvingen. Dat meesterlijke overzicht der wetenschappen, dat in Comte's hoofdwerk voorkomt, welks schoonste gedeelte uit dit oogpunt gevormd wordt door het eerste deel, dat zijne waarde nimmer zal verliezen, zoolang de mathesis bestaat - dat meesterlijke overzicht ontbreekt toch bij Opzoomer ten eenenmale.

Men meene toch niet, dat het mij alleen te doen is om een onvruchtbaren woordenstrijd. Konden wij bewerken, dat de geheele denkende menschheid overeenkwam, te beginnen met een bepaalden datum, de methodologie der positieve wetenschappen ‘philosophie’ te noemen en de oude philosophie of metaphysica ‘de leer der oneindige wereldbeschouwing’, ik zou geene overwegende bezwaren hebben tegen die veranderingen. Maar het is onmogelijk zulk eene overeenstemming te verkrijgen; een enkel schrijver of eenige weinige schrijvers zijn niet in staat aan de woorden eene andere beteekenis te doen toe-

kennen. Letten zij niet op deze omstandigheid en gebruiken zij toch het oude woord in eene nieuwe beteekenis, dan geven zij, ook met de beste bedoelingen, aanleiding tot de meest heillooze verwarring. Wij kunnen ons voorzeker denken, dat iemand door den invloed van de geschriften van Opzoomer komt tot de meening, dat de philosophie behoort tot de positieve wetenschappen, dat zij is de methodologie van deze wetenschappen, en, als men wil, het geheel van hunne meest belangrijke resultaten. Niet alleen kunnen wij ons een dergelijk gevolg denken, maar wij weten ook, dat het velen onder ons zoo gegaan is. Denken wij ons verder, dat sommigen van die personen tot de overtuiging komen, dat het godsdienstig gevoel eene al te onbepaalde kenbron is, om op zijne getuigenis met Opzoomer in te stemmen ten aanzien van zijne oneindige wereldbeschouwing. Wij gelooven niet te dwalen in de bewering, dat zich ook van deze denkbaarheid reeds enkele voorbeelden hebben voorgedaan. Wat is dan het noodwendig gevolg van het gebruiken van het woord wijsbegeerte in eene ongewone beteekenis en van het angstvallig vermijden van het woord methaphysica? Dat men, de oneindige wereldbeschouwing verwerpende, genoodzaakt is zijn eenig heil te zoeken in de positieve wetenschappen en in hunne methodologie. Dat men niet gemakkelijk op het denkbeeld zal komen naar eene meer bevredigende voorstelling van de oneindige wereldbeschouwing te zoeken in de geschriften van die ‘bespiegelende’ wijsgeeren, die naar niets anders zochten dan naar die philosophie, die men, ten gevolge van de naamsverwarring, in meer volmaakten toestand meent te vinden in de methodologie der positieve wetenschappen. Al heeft men ook nu en dan vernomen, dat er in die oude schrijvers iets geheel anders te vinden is, dan de wijsbegeerte der ervaring, men heeft zooveel gehoord over ‘de doornen der bespiegeling’, dat men waarlijk niet kan verwachten uit die doornen op zoo vele plaatsen volmaakt dezelfde plant te zien opschieten, die ons de oogen treft in de leer der oneindige wereldbeschouwing.

Is dan ten minste Comte zelf getrouw gebleven aan de beginselen, die hij zich in zijne Philosophie Positive stelde? Is hij nimmer teruggekeerd tot die theologische beschouwingen, die volgens hem den kinderleeftijd kenschetsen, of tot die metaphysische verklaringen, die de eigenaardigheid uitmaken van de jongelingsjaren? Hij heeft tot zijn einde toe de woor-

den ‘metaphysique’ en ‘théologie’ angstvallig geschuwd. Maar wie de metaphysica weet te herkennen in de zonderlinge kleederdrachten, waarin het haar somwijlen behaagt, hare schoonheid te verbergen, zal in die dolle phantasieën over het Grand Etre en den Grand Fétiche de onnatuurlijke uiting zien van die behoefte aan metaphysica, wier natuurlijke werkzaamheid Comte wegens zijne beginselen niet kon toelaten.

Zouden inderdaad de metaphysische beschouwingen behooren tot de jeugdige illusiën der menschheid, zoo als Comte beweert? Voor iederen onpartijdigen beschouwer is het duidelijk te zien, hoe moeilijk zij zich van die beschouwingen kan losmaken. Zoo velen van die moedige strijders, die in hunne jonge jaren het zwaard hebben getrokken om voor goed een einde te maken aan de heerschappij der metaphysica, zijn later omgekeerd en overgegaan tot de rijen van hare verdedigers. Daaruit volgt zeker nog niet, dat zij geen jeugdige illusie zou zijn. Het is mogelijk, het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat wij slechts de laatste stuiptrekkingen zien van eene afgeleefde wereldbeschouwing, en dat de toekomst nog meer uitsluitend behoort aan de positieve wetenschap, dan zelfs Comte gemeend had. Wie deze uitkomst betreuren zou, heeft intusschen het volste recht om den hardnekkigen weerstand der metaphysische beschouwingswijze als een verblijdend verschijnsel aan te zien. Zeker is het, dat noch Comte, noch Spencer, het vraagstuk hebben opgelost. Het is mogelijk, dat de werkelijke philosophie een onbereikbaar ideaal is, maar het is zeker, dat de menschheid zich nimmer zal nederleggen noch bij de zoogenaamde philosophie van den een, noch bij die van den ander. Spencer is in sommige opzichten een tegenvoeter van Comte. Terwijl Comte zoo blind is voor de subjectieve zijde der verschijnselen, dat hij zelfs het bestaan der innerlijke waarneming, althans hare waarde, geheel en al ontkent, is Spencer daarentegen in de eerste plaats psycholoog, en wil de juistheid, ook van alle stellingen over objectieve verschijnselen, beoordeelen naar een subjectief kenmerk, de ondenkbaarheid van het tegendeel. Dat hij daarbij de waarde der objectieve waarneming te gering moet schatten, is uit het voorgaande genoegzaam gebleken. Hij geeft ons de tegenstelling van Comte's eenzijdigheid. Waar deze tot op zekere hoogte de phrenologie beschouwt als de rationeele basis van de wetenschap van het ik, zoekt Spencer in de wetenschap van het ik een vasten grondslag voor al onze objectieve kennis. Dat Comte

gedwaald heeft in zijne minachting van innerlijke waarneming en psychologie, zullen weinigen ontkennen. Dat Spencer recht heeft tot zijne hooge verwachtingen ten aanzien van de bruikbaarheid van het Algemeene Postulaat, zullen weinigen beweren. Slechts eene hoogere synthese, die de juiste opvattingen van beiden in zich vereenigt, de twee eenzijdigheden elkander laat aanvullen, en nog andere beschouwingen aanneemt, die zij geen van beiden zouden toestemmen, slechts die hoogere synthese zou aan de eischen kunnen voldoen, die de menschelijke geest ten allen tijde gesteld heeft aan een wijsgeerig stelsel.

Utrecht, December 1870.
C.B. SPRUIJT.

Iets over poëzie.

In een zijner schoonste gedichten spreekt Alfred de Musset van zich zelven, als van '*le crédule enfant de ce siècle sans foi*.' Hij meende in een eeuw van ongeloof te leven, doch hij vergiste zich. Een eeuw, waarin de kritiek vol ernst en waarheidsliefde alles onderzoekt, waarin ieder zonder vrees voor verkettering eerlijk en oprecht voor zijn gevoelens en gedachten durft uitkomen, waarin men met groote belangstelling de gewichtigste vragen van 's menschen bestaan en bestemming bespreekt, is geen eeuw van ongeloof.

En toch is zij evenmin een eeuw van vurig geloof en innige overtuiging. Wie gevoelt niet vaak dat er iets aan onzen tijd ontbreekt?

Is het dat

> 'de zachte geur der niet ontloken bloemen:
> Geheimenissen Gods met eerbied slechts te noemen,'

van welke Alberdingk Thijm spreekt, ons niet meer toewuift uit de woorden en gedachten van onze denkers en groote mannen?

Is een dor en droog intellectualisme, een te uitsluitende beoefening der exacte wetenschappen, wellicht de fout onzer eeuw? Worden zekere zeer heilige en heerlijke gaven onzer menschelijke natuur misschien onontwikkeld gelaten, en is het gevoel van leegte en gemis dat ons somtijds overweldigt, wellicht een bewijs van de waarheid dat men niet straffeloos de velden van gevoel en verbeelding braak kan laten liggen?

Laat ieder voor zich zelven oordeelen.

Wij gelooven werkelijk dat het intellectualisme onzer eeuw, dat de eenzijdige oefening der vermogens van het verstand groote gevaren voor onze beschaving aanbieden.

Vol angst bespeuren wij de toenemende neiging, om op het gevoelsleven met zekere minachting neder te zien, en wij wijten aan de miskenning van den adel en waarde der gaven van verbeelding en gemoed, en aan de eenzijdige ontwikkeling van het intellectueele, den misplaatsten ijver van hen, die in naam der menschelijke rede met ruwe handen alles aangrijpen en verbrijzelen wat door het gevoel en de verbeelding der menschheid gedurende vele eeuwen gewijd is; een ijver die eenigen zelfs zoo ver vervoert, dat zij hen, die aan de onsterfelijkheid der ziel gelooven, 'christenploerten'[1] schelden.

Gelijk de asceten der middeleeuwen de natuur trachtten te verloochenen, en het lichaam wilden verwaarloozen tot heil der ziel; gelijk de Puriteinen, getrouw aan de verschrikkelijke leer van Calvijn, de kunst verachtten, en in den naam van een Oud-Testamentischen God der wrake, poëzie en kunst van de aarde wilden verbannen, zoo willen thans de Puriteinen der afgetrokken denkbeelden en van een koud intellectualisme, in hun onverdraagzaamheid te ver gaande als alle ijveraars voor een dogmatisch systeem, onze tweevoudige natuur loochenen, ons gevoel beleedigen.

Droog en dor intellectualisme spruit voort uit gebrek aan gevoel en verbeelding. Het gevoelsleven kwijnt door gebrek aan oefening. De rechterarm van den smid wordt krachtig en gespierd door aanhoudende oefening, terwijl zijn linkerarm betrekkelijk zwak blijft. Uitsluitende beoefening der wetenschap is als die smidshamer; zij versterkt het verstand, doch laat het gemoed onontwikkeld. De gevolgen hiervan ondervindt men aan alle zijden.

Door gebrek aan gevoel heeft men sterke prikkels noodig, want schakeeringen en tinten worden noch gewaardeerd noch opgemerkt.

Vulgariteit, die vloek onzer eeuw, is een gevolg van zekere stompheid en onvatbaarheid van de ziel om het reine en edele, dat tot gemoed en verbeelding spreekt, te begrijpen; zij is een vereelting der beste hoedanigheden van den mensch, een gebrek aan sympathie en tact, aan fijngevoeligheid en medelijden, en hetgeen wij noodig hebben om haar te bestrijden is niet zoo zeer licht voor het verstand, als wel dauw voor het hart.

Wij zullen onmenschen, barbaren worden, zoo wij de ont-

1 Van Vloten, 'Levensbode.' September.

wikkeling van verbeelding en gevoel niet gelijken tred laten houden met de ontwikkeling van het verstand. De laatste geeft ons meer kennis, welke velen, God betere het, voor wijsheid aanzien, en de zuurziende ernst van materialisten, het systematisch egoïsme van mannen zonder warme menschelijke sympathiën trachten het heerlijke gevoelsleven voor ons te sluiten.

Een overdreven intellectualisme is de ziekte die onze beschaving bedreigt, en het is een belangrijke studie, na te gaan op welke wijze deze ziekte het best bestreden kan worden. Laat ons daarom naar het geneesmiddel zoeken, en het tegenwicht pogen te vinden voor deze noodlottige overdrijving en voor de niet minder noodlottige reactie, welke schijnbaar niet uit kan blijven, en laat ons nagaan of niet de studie der poëzie, door dat zij hart, verstand en verbeelding gelijkelijk ontwikkelt, het beste middel is om het verloren evenwicht tusschen al de gaven en vermogens onzer menschelijke natuur te herstellen.

Het is niet uit onbillijke vooringenomenheid voor de eene uiting der poëzie boven de anderen, dat ik, van poëzie sprekende, het gewone spraakgebruik meen te volgen, en alleen van die poëzie spreken zal, die de uitdrukking is in regelmatige rythmische vormen van de waarheden van verstand, verbeelding en gevoel, en de indirecte uitdrukking door analogie en beeldspraak van gedachten en gevoelens die niet direct kunnen uitgedrukt worden.

Veel van hetgeen ik aangaande de poëzie, in deze begrensde beteekenis, op zal merken, geldt in menig opzicht ook van de kunst en van het poëtische in de kunst, doch door het afgetrokken begrip ‘poëzie’ te behandelen, zou ik of in algemeenheden vervallen, of gedwongen worden mij op onbekend terrein te wagen.

De kunstenaar brengt uit zijn door de studie der natuur gevormden geest dat schoone voort, welks harmonie, het schoonheidsgevoel ontwikkelende, ons in staat stelt de zaken nog uit een ander dan een zuiver intellectueel of practisch oogpunt te beschouwen. De schilders, de beeldhouwers, de architecten, de toonkunstenaars doen ontzaglijk veel voor onze hoogere beschaving en

zielsontwikkeling, en de zinnelijke vormen, kleuren en tonen welke zij gebruiken om door ons oog of ons oor, hart, verstand en verbeelding te treffen zijn poëtisch in den besten zin van het woord. De invloed dezer kunsten heb ik echter niet aangevoerd, want door over hen te spreken, zonder die lange, ernstige voorbereiding en degelijke vorming die daartoe onontbeerlijk zijn, zou ik een minachting voor hen verraden, die niemand meer misstaat dan den bewonderaar der dichtkunde, de meest geestelijke aller kunsten, wier wezen, doel en invloed ik thans wensch te bespreken.

Uit de definitie welke ik van de poëzie gaf, zal men gezien hebben, dat ik mijn onderwerp beperk tot de poëzie die zich in rythmische vormen, in metrische woorden uitdrukt. Ieder die veel over poëzie gedacht heeft, gevoelt dat metrum, rijm en rythmus verre van onafscheidelijk zijn van de eigenlijk poëtische inspiratie, en dat, zooals Sir Philip Sydney op zijn eigenaardige wijze zegt: ‘verse is but an ornament and no cause to poetry; sith there had been many most excellent poets that never versified, and now swarm many versifiers that need never answer to the name of poets.’ Het ware geen ondankbare taak om aan te toonen welk deel de poëzie heeft in de werken van de schrijvers, die even als de dichters de taal tot voertuig hunner gedachten bezigen, doch in zoogenaamd ongebonden stijl schrijven, maar ofschoon groote prozaschrijvers menig hulpmiddel der poëzie gebruiken, en hun gedachten vaak zeer poëtisch zijn, zoo hebben hunne werken met de eigenlijke poëzie echter weinig te maken. Tusschen dichters en prozaschrijvers bestaat een groote klove die men niet kan overschrijden, al trachten prozaschrijvers met het zoogenaamde poëtische proza, en dichters met het tweeslachtig leerdicht haar ook te overbruggen.

De reden hiervan zal uit de volgende bladzijden moeten blijken, doch kortelings komt het onderscheid tusschen beiden hierop neder, dat poëzie bij uitnemendheid de taal der verbeelding en van het gevoel, het proza die des verstands is.

In mijne definitie van de poëzie noem ik haar de uitdrukking in regelmatigen rythmischen vorm van de waarheden van verbeelding, verstand en gevoel. Elke aandoening, elke gedachte zoekt, naarmate zij inniger en krachtiger is, ook met grooter aandrang een uiting. Op de meest onmiddellijke wijze uit zij zich door een daad. Indien men honger gevoelt grijpt

men naar een stuk brood; gevoelt men haat, dan grijpt men een wapen om geweld te gebruiken, en zoo omstandigheden, beschaving, opvoeding of godsdienst die uiting in daden verhinderen, dan zal het gevoel, vooral in zuidelijke landen, zich uiten door hevige gebaren. Men zie hoe de vertoornde Italiaan met de armen zwaait, een onzichtbaren vijand in de lucht met zijn gebalde vuisten aanvalt, de tanden knarst en de oogen rolt, en hoe het levendige natuurkind, als vreugde zijn hart vervult, in de handen klapt, jubelt en danst. De menschelijke taal geeft een derde uiting voor gevoel en gedachte. Niet alleen in daden, niet alleen in symbolische gebaren en geluiden, maar ook in woorden kan men een middel vinden om zich uit te drukken, en de dichter die de taal tot voermiddel zijner gedachten en gevoelens bezit, is rijker gezegend dan eenig ander kunstenaar.

Hij bezit een instrument van onbegrijpelijke fijnheid en ontzettenden omvang. Terwijl de schilder, de beeldhouwer, de toonkunstenaar, moeten zoeken en rondtasten, gedwongen zijn te worstelen met hun gedachte eer deze eenigszins duidelijk in kleuren, vormen of geluiden is wedergegeven, vindt de dichter reeds bij den aanvang van zijn taak, een onovertreffelijken tolk in de taal. Bijna nooit behoeft hij vaag en onbestemd te zijn, door de onvolmaaktheid van het muziekinstrument dat hij bespeelt. Vol meening, vol gedachte, vol pathos is elk woord dat hij gebruikt. Het enkele woord *God* is vaak een dichtstuk genoemd, omdat het zulk een onafzienbare reeks gedachten en gevoelens bij ons opwekt. Hetzelfde kan men zeggen van de woorden: moeder, eeuwigheid, liefde, te huis, godsakker, en van duizende anderen.

De taal, van welke iedereen gebruik maakt, is het bijzonder eigendom der dichters; zij hebben haar gemaakt. Wanneer men soms menschen ontmoet die niets van poëzie willen weten, dan kan men hun onmiddellijk aantoonen hoe onmogelijk hun poging is. De Heer Jourdain had zijn geheele leven lang proza gesproken zonder het te weten, doch er zijn duizende menschen die hun geheele leven lang poëzie gesproken hebben, zonder dit ooit te hebben vermoed.

Gij, mijn prozaïsche vriend, erft de heerlijke dichterlijke gedachten van de scheppers uwer taal; gij verkwist onnadenkend de schatten, door dichterlijke voorvaderen bijeengebracht, omdat hun waarde u onbekend is, en de taal, wier poëtische uitdrukkingen u de schoonste kijkjes konden geven op de zonnige

velden der verbeelding, gebruikt gij zonder nadenken voor de gewone behoeften van het dagelijksch leven, alsof gij de muren van het Panthéon aanwenddet om er pakhuizen en winkels van te metselen.

De prozaschrijvers, die eveneens de taal tot voertuig hunner gedachten bezigen, zondigen niet door deze onwetendheid; zij waardeeren de kracht en schoonheid der taal, zij zien den diamant niet voor een glasscherf aan, doch de dichter en de prozaschrijver gebruiken haar op verschillende wijzen.

De dichter ziet den toonkunstenaar eenige zijner geheimen af, doch voor de harmonie en melodie, die deze met klanken voortbrengt, gebruikt hij woorden. Hij ontleent den rythmus en de welluidende samenvoeging van klanken aan den musicus, terwijl hij even als de kunstenaar beelden en vormen noodig heeft tot het uitdrukken zijner gedachte. Rythmus en beeldspraak zijn natuurlijke uitvloeisels van innig gevoel, van geestdrift en verontwaardiging, en naarmate proza hartstochtelijker en vuriger wordt, komt het der poëzie ook nader bij, totdat eindelijk de redenaar in zijn hartstocht en geestdrift lyrisch wordt. Poëzie wordt geboren uit de vereeniging van rythmus en beeldspraak, en elk metrum van gedichten is de nabootsing, de echo als het ware van een natuurlijken kadans. Gelijk de vurige hartstochtelijke man van zelf lyrisch wordt in zijn geestdrift, zal men de scherpe maat der jamben terugvinden in elken kreet van verontwaardiging en invective, en zoo is het alsof het metrum van elk gedicht, het tempo van elke gevoelsuiting, de maat aangeeft der slagen van het kloppend menschenhart.

Die maat, die rythmus en kadans. die de eb en vloed van het gevoel aanduiden, maken poëzie oneindig machtiger, doordringender en inniger dan proza, en het denkbeeld dat, in proza geuit, weinig indruk maakt, hecht zich in poëtischen vorm onwillekeurig in het geheugen.

Nemen wij het volgende voorbeeld ten bewijze.

Karel I was koning van Engeland, en een der schitterendste hovelingen aan zijn lichtzinnig hof was Colonel Lovelace. Plotseling barst de burgeroorlog uit; de mannen grijpen het zwaard, en honderde liefhebbende moeders, teederminnende vrouwen smeeken in wanhoop hun zonen, hun echtgenooten, om toch geen deel te nemen in dezen broedermoordenden oorlog, welks ware beteekenis door velen van haar niet kon begrepen worden.

Het waren bittere scheidingen die toen plaats grepen, en vele mannen moesten met een bloedend hart aan liefhebbende moeders en echtgenooten verklaren dat zij hun plicht, wat het hun ook kosten mocht, gehoorzamen moesten, en dat hun riddereer of burgerdeugd hen dwong te strijden. Ook Colonel Lovelace had zijn geliefde te troosten, die hem op bittere wijze verweet dat hij haar ontrouw was en haar verliet, doch Lovelace was een dichter, en de weinige woorden, die hij troostend tot haar zeide, zijn nooit vergeten, terwijl niemand de zeker even diep gevoelde woorden der andere Cavaliers en Puriteinen heeft onthouden.

‘Yet this inconstancy is such
As thou, too, shalt adore;
I could not love thee, dear, so much,
Loved I not honour more.’

De zelfde gedachte in proza geuit laat ons betrekkelijk koud. Hoe dof klinkt in vergelijking: ‘Gij zelve, mijn lieve, zult mijn trouweloosheid goedkeuren, want ik zou u niet zoo liefhebben, indien ik de eer niet meer dan u beminde!’

Het eene is poëzie, het andere is proza, en nu heb ik, let wel, een voorbeeld gekozen, in hetwelk rijm en rythmus het eenige zijn dat poëzie van proza onderscheidt. Dat verschil zou oneindig meer in het oog zijn gesprongen in eenige poëtische uitdrukking, in welke de dichter tevens analogie en beeldspraak gebruikt had.

Beeldspraak, analogie en metaphoren maken wel is waar, evenmin als rythmus, op zich zelve genomen poëzie uit, doch zij zijn onontbeerlijk om in het gemoed van den lezer de aandoening op te wekken, met welke de pathos of grootschheid van het beschreven tooneel of gevoelen het gemoed des dichters vervuld had. Ten einde dezen invloed uit te oefenen zal de dichter meestal een beeld gebruiken dat elke lange omschrijving overbodig maakt en op onmiskenbare, duidelijke wijze gevoelen doet wat hij wenscht te zeggen.

Het volgende voorbeeld strekke ten bewijze.

Potgieter wil ons een denkbeeld geven van den weelderigen rijkdom van gaven, welke Holland in de eerste jaren der republiek ten toon spreidde, toen vrijheidszucht den weg wees ter victorie, toen de Hollandsche schilderschool door zijn wonder spel van kleuren elks oog verrukte, en toen de Dietsche lier

‘verraste door een woordenweeldrigheid
Of ook die kunst den overvloed moest staven.’

Weinig ontwikkeld moet de verbeelding zijn van hem die geen levendige voorstelling verkrijgt van dien overvloed door het enkele beeld dat de Dichter gebruikt:

‘Diêr Holland! dat een lente neêr zaagt zijgen
Wier bloesempracht geen plaatse liet voor blaên,
Daar geur en gloed ontvloeide aan alle twijgen.’

Een ander voorbeeld. Longfellow wenscht die bitter-zoete, vage droefgeestigheid te beschrijven, welke zich soms van ons meester maakt, als wij peinzensmoede nederzitten. Dien gemoedstoestand beschrijft hij door een enkel beeld. ‘Dat gevoelen van droefenis en verlangen,’ zegt hij, ‘dat niet aan pijn verwant is, en slechts op smart gelijkt, als de mist gelijkt op den regen.’

The feeling of sadness and longing
  That is not akin to pain
And resembles sorrow only
  As the mist resembles the rain.

De beeldspraak, welke 's dichters gedachte aanschouwelijk en figuurlijk voorstelt, is even natuurlijk als rythmus; zij komt van zelve, ongezocht of bij iedereen, die in zijn hartstocht woorden zoekt om zijn gevoel te uiten. Zelfs de meest onontwikkelde verbeelding vindt onder de prikkeling en opwekking van groote hartstocht en aandoening zinnebeelden die op indirecte wijze verklaren wat het gemoed gevoelt. Allegorie wordt overal en door ieder gebruikt om innig gevoel uit te drukken, en zij is dus de onmisbare eigenschap der poëzie, welke de meest natuurlijke uitdrukking is van het opgewekt gevoel.

De beschouwing van de wijze waarop beeldspraak klaarheid geeft aan de gedachten des dichters, doet tevens uitkomen wat ik bedoel met de definitie, dat poëzie de indirecte uiting is van gedachten en gevoelens die niet direct kunnen uitgedrukt worden.

Lessing en Göthe hebben duidelijk de grenzen afgebakend die de poëzie zich stellen moet, en sinds Lessing's Laoköon, is de waarheid dat de dichter niet moet willen schilderen, onder de eerste beginselen der poëzie opgenomen. Hetgeen de dichter ziet, kan hij niet rechtstreeks wedergeven, niet afschilderen, hij

kan de gevoelens die zijn hart onstuimig doen kloppen niet beschrijven, hij kan ze alleen doen begrijpen door ze te doen gevoelen, hij kan ze alleen uitdrukken door ze bij anderen op te wekken.

Indien dit zoo is, zal men mij wellicht tegenwerpen, dan heeft Aristoteles te onrechte den oorsprong der poëzie in navolging, nabootsing (*μίμησις*) gezien. Hierop antwoord ik, dat de groote wijsgeer, van nabootsing sprekende, niet zoo als Schlegel[1] meent, de kunst aan slaafsche banden heeft willen leggen, want de nabootsing welke hij bedoelde was niet die der photographen, maar die der groote kunstenaars. De dichter zoekt in de natuur iets meer dan de enkele natuur, gelijk hij zelf zeer duidelijk verklaart in zijn 'Physica,' II, 8. 'De kunst volgt de natuur gedeeltelijk na, en gedeeltelijk volendt zij wat de natuur niet volbrengen kan.'

Hetgeen de dichter ziet en gevoelt wekt zijne phantaisie op, die aan de gevoelens en gedachten onmiddellijk leven, vorm en gestalte geeft. Deze dus verwezenlijkte, verlichamelijkte gedachten en gevoelens zijn zeker navolgingen, doch geen navolgingen van het zinnelijk voorwerp, maar wel van de ideëele volmaaktheid van het waargenomen voorwerp. Hij ziet de zaken zoo als zij zijn, zoo als zij schijnen te zijn en zoo als zij behooren te zijn; hij onttrekt zich aan elken slaafschen band, behoudt zich zijn vrijheid, spiritualiseert de natuur, en let meer op waarschijnlijkheid dan op waarheid.

De wijze waarop in de geheime werkkamers van het genie het waargenomene in het ideëele wordt omgewerkt, kan moeijelijk beschreven worden, want zij wordt te zelden op heeterdaad betrapt, doch een enkel voorbeeld, dat Frederick Robertson geeft in zijn 'Lecture on the influence of poetry on the working classes', kan ons een begrip geven van de wijze waarop elke dichterlijke kunst de gevoelens en gedachten wedergeeft, die niet direct kunnen uitgedrukt worden.

'Een Amerikaansch schrijver,' zegt hij, 'verhaalt ons, dat hij in zekere stad van Amerika het standbeeld gezien heeft van

1 'Wenn Aristoteles von der Redekunst nur die dem Verstande, ohne Einbildungskraft und Gefühl, zugängliche und einem äuszern Zweck dienende Seite gefaszt hat, so kann es uns nicht befremden wenn er das Geheimnisz der Poesie noch weit weniger ergründete, dieser Kunst welche von jedem anderen als ihrem unbedingten Zwecke, schönes durch freie Dichtung zu erschaffen und in der Sprache darzustellen, losgesprochen ist.' 'Ueber Dramatische Kunst,' II, p. 82.

een slapenden knaap, dat een zeldzaam gevoel van rust en kalmte opwekt bij alle toeschouwers. De geschiedenis van dit standbeeld is deze. De beeldhouwer had op een heerlijken zomermorgen den blauwen hemel aanschouwd welke zich kalm, rustig en vol stille majesteit uitstrekte, en denken deed aan die eeuwigheid, welker zinnebeeld zij is; den geheelen dag bleef de herinnering hem bij van de ideale rust en kalmte van Gods blauwen hemel in het vroege morgenuur - het was hem een behoefte dat innige gevoel weder te geven en aan anderen mede te deelen.'

Ware hij een dichter geweest, hij zou in woorden zijn gevoel uitgedrukt hebben; als schilder zou hij 'het koninklijk penseel' gegrepen hebben; als componist zou hij dat gevoel van rust en kalmte bij zijne hoorders hebben opgewekt door een symphonie, in welke de harmonie der tonen de ziel tot plechtigen ernst en rust gedwongen had; als architect zou hij even als de groote geniën der middeleeuwen aan zijn denkbeeld een lichaam gegeven hebben door de heerlijke bogen van den Gothischen kathedraal op te trekken - doch hij was een beeldhouwer: de beitel was zijn pen, het marmer was zijn taal, en hij vertrouwde den steen zijne gedachten toe.

Het innige gevoel kon niet rechtstreeks worden uitgedrukt; het was den kunstenaar niet genoeg te zeggen: 'ik gevoel rust en kalmte', doch hij bezielde het marmer, en deed den slapenden knaap denzelfden invloed uitoefenen op de toeschouwers, als de schoone plechtige zomermorgen op hem gemaakt had.

Niet anders handelt de dichter; slechts op indirecte wijze kan hij zijn gevoelen uiten, en zijn gedicht is slechts in zooverre een nabootsing van hetgeen hij ziet en gevoelt, als het standbeeld van den slapenden knaap een nabootsing is van den blauwen kalmen hemel in het vroege morgenuur; als de kathedraal de nabootsing is van het oude germaansche woud, wanneer de ondergaande zon de hooge boomtoppen met goud en purper tint.

Wij komen nu geleidelijk van den vorm, het kleed der poëzie, tot haar eigenlijk wezen, en het geleidelijke van den overgang is daarom vooral noodig, omdat het onmogelijk is de grenslijn tusschen vorm en wezen slechts eenigermate scherp te trekken, zoo als ieder kan ontdekken, die poogt aan te toonen, waar het wezen der poëzie begint en haar vorm eindigt.

De rythmus van het gedicht drukt de aandoening des dichters uit; de beeldspraak en analogie geven de voorstelling die

de verbeelding zich van het voorwerp maakt, dat de emotie opwekt; de verschillende vormen van metrum, de verdeelingen in coupletten en verzen, duiden de onderscheideu soorten en graden van aandoening uit, door den nadruk, de emphasis welke op enkele woorden en deelen gelegd wordt, en het geheel drukt op indirecte wijze het gevoel en de gedachte des dichters uit.

Dit alles is de vorm, en wij hebben gezien, dat men den vorm der poëzie niet verwarren moet met haar wezen; doch, moet men ze niet verwarren, men mag ze evenmin scheiden. Lichaam en ziel te samen maken den mensch, vorm en wezen te samen het dichtstuk. De voornaamste dichters hebben steeds verklaard, dat de gedachte en de vorm waarin zij werd uitgedrukt te gelijk ontstonden, zoodat het poëtisch denkbeeld gekleed en geharnasd aan het brein des dichters ontspringt, gelijk Minerva dit deed aan het machtig hoofd van den vader van goden en menschen.

Gedachten, gevoel, vorm en klanken staan in nauwe betrekking tot elkander, en die hieraan twijfelt, neme de proef door te pogen eens dichters verzen te vertalen. Niemand heeft dit duidelijker en schooner bewezen dan Lewes dit doet in zijn ‘Life of Goethe’, en door aan zijn hand na te gaan welke de redenen zijn van de onmogelijkheid eener werkelijk getrouwe vertaling, zal men een helder begrip krijgen, niet alleen van de waarde van den vorm, maar ook van het wezen der poëzie zelve. Wij verwijzen naar dit belangrijk betoog,[1] dat ongeveer hierop neerkomt:

‘*The effect of poetry is a compound of music and suggestion*;’ elk woord van een dichtstuk heeft zijn muzicale waarde, en is boven vele synoniemen gekozen wegens zekere fijne schakeering van toon, welke des dichters ontwikkelde smaak gevoelde en waardeerde.

De verandering van eenig woord brengt dus onmiddellijk een wijziging van effect mede. Woorden zijn niet als in proza enkel de vertegenwoordigers van voorwerpen en denkbeelden; zij zijn gedeelten van een organisch geheel; zij zijn tonen in een harmonie; vervang den eenen toon door den anderen en gij hebt een wanklank. Woorden hebben hun muziek, hun tinten, hun kleine wijzigingen van meening, kortom *the suggestiveness of one word can not be conveyed by an other:* het eene woord zal een reeks

1 ‘The Life of Goethe.’ F.A. Brockhaus, Leipzig. Volume II, p. 229. ‘In its happiest efforts translation is but approximation etc.’

gedachten en voorstellingen bij ons opwekken, welke het andere onvermogend is voor onze verbeelding te doen oprijzen.

Heeft men dit betoog gevolgd, dan zal men gezien hebben, hoe innig de vorm en het wezen der poëzie aan elkander verbonden en verwant zijn. De vorm is het lichaam, het wezen is de ziel der poëzie, en vandaar de moeijelijkheid om juist aan te toonen waar de ziel begint en het lichaam eindigt. Het lichaam, den vorm hebben wij afzonderlijk behandeld, en voor de duidelijkheid is het noodig dat wij ook het wezen der poëzie eenigzins meer van naderbij beschouwen, om dan na te gaan wat deze welluidende, rythmische, plastische kunst voor ons en onze ontwikkeling doet.

Een der oudste wijzen- van Griekenland geeft in de voorschriften, welke zijne leerlingen moesten opvolgen, een merkwaardige aanduiding van het wezen der poëzie.

De leerlingen van Pythagoras moesten op bestemde tijden van den dag, door daartoe geschikte liederen, zich in een verheven stemming brengen, ten einde hun ziel derwijze ter verheffen, dat zij in staat werd gesteld om het hooge en heilige te bevatten en in zich op te nemen.

Deze reinigende, heiligende invloed der poëzie is ten innigste met haar wezen verbonden, en ofschoon wij, nagaande wat de poëzie voor ons doet, op hem zullen terugkomen, wilden wij thans reeds op hem wijzen.

De poëzie brengt het gemoed in de vereischte stemming om het goddelijke, verhevene en edele te begrijpen. De Romeinen noemden den dichter daarom een Vates; ‘zulke hemelsche eigenschappen schreef dit voortreffelijke volk deze hartveroverende kunst toe,’ zegt Sir Philip Sydney, en het priesterlijk ambt, dat zij den dichter dus toekenden, doelde op het wezen zelve der poëzie, die de zielen der menschen uit het stof omhoog trekt, met het ideëele vertrouwd maakt, en in staat stelt de goddelijke volmaaktheid zoo nabij mogelijk te komen.

De Grieken noemden den dichter een *ποιητής*, een schepper een maker, en ook deze benaming toont aan, hoe wel de ouden het wezen der poëzie begrepen. Hij is een schepper, een maker, die door een onwederstaanbare aandrift genoodzaakt wordt om voort te brengen, en die, zijn schoonheidsgevoel volgende, orde en licht te voorschijn roept uit een chaos van verspreide gedachten en gevoelens, en nieuwe zaken schept door te vereenigen wat toevallig gescheiden was.

De dichter heeft toch de gave, om, zoo als Potgieter verklaart:

> ‘Stout, jong, frisch, nieuw, een wereld van gedachten
> Te scheppen uit een chaos van gevoel.’

De dichter is ook een ‘*ziener*’ genoemd, omdat hij het leven *nieuw* ziet, en de nooit opgelette of begrepen verhouding der zaken en denkbeelden opmerkt.

> ‘Hij ziet, hij vindt; gebieder der gedachte!
> Hij sticht, hij spelt, beheerscher van 't gevoel.’

zingt Potgieter. En Elisabeth Browning zegt:

> ‘The poet hath the child's sight in his breast
> And sees all *new*. What oftenest he has viewed,
> He views with the first glory.’

Hetgeen de dichter dus *nieuw* gezien heeft, verwerkt hij in gemoed en verbeelding; hij toetst het aan zijn verstand, en uit het op welluidende, rythmische wijze. Dus ontstaat het poëem, en deze wording van het poëem doet het wezen der poëzie zelve duidelijk uitkomen.

Zoo als men uit de vruchten het best den aard der boom kan onderkennen, zoo zal men ook uit den invloed welken de poëzie heeft, uit hare vruchten, het best haar aard leeren kennen.

Men zal eerst wel begrijpen wat het wezen der poëzie is, indien men op de groote macht let welke zij heeft om ons aan te doen, om ons te bewegen, om ons gemoed te kneden. Wetenschap leert en onderwijst ons, wijsbegeerte doet ons nadenken, doch wie leert en denkt, tenzij zijn ziel eerst bewogen geworden zij door den wensch om onderwezen te worden en na te denken? Daar wetenschap en wijsbegeerte alleen spreken tot hen die reeds genoeg liefde voor wijsheid en wetenschap hebben om zich de noodige moeite en volhardende studie te getroosten, hebben zij die tot hen komen reeds de grootste moeijelijkheid hunner taak achter zich, want het leergierig gemoed zou de eerste moeielijke beginselen der wijsbegeerte niet willen overwinnen zonder begeerte naar wijsheid. Indien toch de rede en het zelfbedwang zoozeer de overhand hebben, dat zij ons in staat stellen de moeielijke taak te verrichten, welke wij weten dat goed voor ons is, dan weten wij uit ons zelven reeds de voornaamste helft van hetgeen de wijsgeeren ons zullen leeren.

De poëzie wendt zich integendeel niet tot de halfbekeerden, maar tot de onbekeerden, en door haar kracht om te bewegen, dwingt zij ons te doen wat zij wil, na ons in staat te hebben gesteld te begrijpen en te gevoelen wat goed en schoon is. Niemand heeft dit op bevalliger wijze aangetoond dan Sir Philip Sydney, en wij raden ieder aan zijn betoog in het oorspronkelijk, eigenaardig middeneeuwsch Engelsch te lezen.

'De dichter,' zegt hij, 'wijst ons niet alleen den weg, maar hij geeft ons zulk een heerlijk kijkje op den af te leggen weg, dat hij iedereen wel verleiden moet dien weg in te slaan. Ja, hij handelt met u, als leidde uw reize u over schoone wijnbergen. Nog voor dat gij begint te klimmen, geeft hij u een tros zeer zoete muscadellen, opdat de betooverende smaak dier zwellende druiven u het verlangen geve verder te gaan. Hij begint niet met duistere ingewikkelde definities te geven, welke tot hun verklaring lange kantteekeningen en voetnoten vorderen, waardoor het geheugen met onbegrijpelijke zaken gevuld wordt, doch hij komt tot u met zoetvloeiende woorden, die door hun bekoorlijke evenredigheid u streelen, en met verhalen, welke kinderen van hun spel, en oude lieden van het hoekje van den haard afhouden. En voorgevende dat hij u alleen wenscht te bekooren, tracht hij uwe ziel voor het goede en schoone te winnen, even als men kinderen heilzame zaken laat gebruiken, door deze te vermengen met andere zaken die aangenaam en streelend zijn voor den smaak.'

De schoone vergelijking van Sydney doet tevens eenig licht opgaan op de vaak besproken vraag, of poëzie wel groote inspanning mag vorderen, en of ze niet onmiddellijk door ieder moet kunnen begrepen worden.

Sober en krachtig, bondig en beknopt kan men niet zijn, zonder tot herlezing en overdenking te nopen, en aan velen doet de vraag zich voor, of volmaakte kunst geen onmiddellijk genot behoort te geven. Sir Philip Sydney geeft het antwoord. Het is den dichter zeer geoorloofd ons over bergen te voeren, wier beklimming inspanning kost, en soms eenige oogenblikken oponthoud noodig maakt, doch hij moet ons te genieten geven terwijl wij opwaarts streven; hij moet ons soms een tros zeer zoete muscadellen geven, opdat de betooverende smaak dier zwellende druiven ons lust en kracht schenke om verder te gaan. De dichter mag dus de bevalligheid, de welluidendheid niet ten offer brengen aan de kracht: hij moet zoo weinig mogelijk door

ongemeenen vers- en zinbouw struikelblokken op het stijgende bergpad werpen, doch moet integendeel door de bekoorlijke evenredigheid zijner woorden ons streelen, zoodat hij onmerkbaar onze ziel voor het goede en schoone wint[1].

De edele Sydney, '*the sweetest wisest soul of all our days and lands*' als hij genoemd is, had de poëzie lief met een 'ridderlijke en middeleeuwsche liefde,' en hij vergelijkt haar in zijn weergalooze 'Apologie for Poetrie,' met de meesteresse van alle kennis, welke de Grieken Architektonikè noemden, omdat de poëzie het beste en edelste aan elke kunst en wetenschap ontleent, harmonie brengt in al die takken van kennis, welke elk een bijzonder doel hebben, en dat zij daardoor uit duizend bestanddeelen een groot en heerlijk geheel maakt. Terwijl de wijsbegeerte voorschriften geeft welke moeijelijk te begrijpen en toe te passen zijn, en de geschiedschrijver voorbeelden geeft in welke het goede en kwade zoo verward en dooreengemengd zijn, dat het ernstige studie en een onbevangen oordeel vordert om aan de lessen en voorbeelden der geschiedenis niet een onjuiste waarde te geven, staat de dichter, '*the peerless poet*,' tusschen en boven hen, omdat hij tegelijk voorschrift en opheldernd voorbeeld geeft. In de vrijheid van zijn hooge verbeelding en vindingskracht, plaatst hij een ideaal voor ons, dat vol leven en waarheid is als de portretten van den geschiedschrijver, en dat niettemin de deugden, welke de wijsgeer voorschrijft, door daden opheldert en plastisch voorstelt.

Sir Philip Sydney gaat in zijne omschrijving van het wezen der poëzie rakelings een paar zeer ingewikkelde vraagstukken voorbij, aangaande het verband tusschen kunst en zedelijkheid, en tusschen kunst en nuttigheid, welke wij niet onopgemerkt mogen laten, als ten naaste het wezen der poëzie betreffende. al kunnen wij ze natuurlijk ook slechts ter loops behandelen,

1 Men zorge echter dat men zoetvloeiende middelmatigheid niet boven kernachtige oorspronkelijkheid verkiest. De zoete druiven worden ons toch slechts gegeven om ons het klimmen gemakkelijker te maken. Wij moeten niet uit gemakzucht nederzitten en de druiven aan der heuvelen voet tot verzadiging toe gebruiken, want als wij de moeite van 't klimmen ontzien, en in de wijn, gaarden, door welke onze weg zich slingert, vertoeven blijven, dan opent zich van den top van den liefelijken heuvel voor ons dat heerlijke uitzicht ook niet, dat beter dan de druiven ons voor het klimmen loont. Die wenk is veoral noodig voor ons volk, wiens hopelooze voorliefde voor *la litérature aisée* met den dag toeneemt, en tot hetwelk men hetzelfde zou kunnen zeggen, dat Cherubini eens een vorst toevoegde: '*Sire vous n'aimez pas la musique qui vous dérange*.'

In een vorig artikel (zie ‘Gids,’ Augustus 1869) heb ik deze vraagstukken reeds aangeroerd, en trachten aan te toonen waarom de wegsleepende kunst der poëzie geen didactische strekking hebben mag, en waarom men evenmin de waarde van dichtstukken naar hun zedelijke strekking meten moet. De dichter die eenig voorschrift van zedekunst of wetenschap wenscht te ontwikkelen en aan te toonen, veroordeelt zieh zelf en de vloek van onvruchtbaarheid rust op hem. Het is de eerste en voornaamste taak van den dichter om ons de schoonheid aanschouwelijk voor te stellen, en ons te doen zien en gevoelen wat werkelijk schoon is. Omdat poëzie schoon is, onze ziel verheft, en ons met groote gedachten en gevoelens vervult, leidt zij ons door haar eigen natuur en wezen tot deugd, en bezielt zij ons met verlangen naar kennis en ontwikkeling, doch zoodra zij rechtstreeks nuttig begeert te worden, verlaagt zij zich, en dan ontstaat dat doodgeboren dichtwerk: het leerdicht.

Wij zouden geheel buiten de grenzen van ons onderwerp gaan, indien wij hiervan thans het betoog wilden leveren. De zedelijke en didactische functiën der poëzie staan in een innig verband met zekere metaphysische leer van den aard van het schoone, welke door de Duitschers op de uitvoerigste wijze is uitgewerkt.

Met al de spitsvondigheden van een zelfbewuste analyse hebben Duitsche commentatorèn en geleerden de poëzie willen bezwaren met een intellectueele roeping; de romantische en klassische scholen hebben over het nut en het wezen der poëzie gestreden, als de Grieken en Trojanen dit deden over het lijk van Hector; de mystieken hebben, in hun overgevoelige opgewondenheid, kennis en ervaring geheel verwerpende, godsdienstige en bovennatuurlijke inspiratie en strekking voor het alles in alles der poëzie gehouden, en hebben in den dichter niet den leeraar, niet den zedemeester, maar voornamelijk den priester bewonderd.

Het is onmogelijk zich niet aan eenzijdigheid schuldig te maken, wanneer men aan de poëzie zekere uitsluitende *tendenz* toeschrijvende, haar wezen miskent, en hare souvereiniteit niet gevoelende, haar hare vrijheid misgunt, omdat men haar gaarne in eenig godsdienstig, zedelijk of didactisch gareel wilde slaan.

De poëzie verheft zich boven alle richtingen en scholen; zij behoort aan geen enkel geestesgebied uitsluitend toe, doch al wat in wetenschap, kunst, zedeleer en godsdienst grootsch en

edels bestaat, behoort aan haar. Na alle onderzoek en studie komt men steeds weder op de oorspronkelijke gedachte van Pythogoras terug, dat het wezen der poëzie gevonden moet worden in de kracht welke van haar uitgaat om het hart des menschen in een reine en verheven stemming te brengen, en hem vatbaar te maken voor het begrip en de waardeering van het hoogste en edelste in godsdienst, wetenschap en kunst.

Professor Opzoomer heeft dit in het vierde hoofdstuk van zijn werk ‘de Waarheid en hare Kenbronnen’ even schoon als duidelijk uiteengezet. ‘De kunst (de poëzie),’ zegt hij (p. 204), ‘is het beste middel om den mensch in die reine stemming des gemoeds te brengen, die voor het zedelijk leven onmisbaar is. In het midden der vorige eeuw werd het door Möser in zijn Harlekin met juistheid opgemerkt, dat men de kunst niet volgt om zich te verbeteren, maar om zich tot rust en vreugde te stemmen, en zoo den vermoeiden geest tot de vervulling van ernstige plichten voor te bereiden. Het is vooral Schiller, die er telkens op wijst, dat de kunst ons vrijmaakt van de boeien, waarin het zingenot ons kluistert, en ons leert inzien, dat er een hooger en edeler genot te smaken is, dan hetgeen een ras voorbijgaande bedwelming ons schenken kan.’

Dat hooger en edeler genot op te wekken is de eerste plicht der poëzie. Ja, Schiller heeft juist gezien. Hij de

> ‘Zanger aller idealen
> Die der jonkheid zoetste hope,
> Die der menschheid's grootsch verschiet
> Schilderde in 't onsterflijk lied,’

heeft in vreugde het einddoel der menschheid gezien; deze vreugde wekte hij op met zijn heerlijke gedichten, en met deze liefelijke hoop wist hij

> ‘Looden taak en ijzeren plicht
> Steeds een gulden glans te geven.’

De Muzen moeten den mensch tot vreugde stemmen; zij zijn, zoo als een Engelsch dichter, Hesiodus nazingende, zich uitdrukt:

> ‘a forgetfulness of evils and a truce from cares,’

en hun edelste taak is het, des menschen geluk te vermeerderen.

‘Elke kunst,’ zegt Schiller, ‘is aan vreugde gewijd, en er is geen hooger en ernstiger vraagstuk dan dat, hoe men de

menschen gelukkig zal maken. De ware kunst is alleen die, welke de hoogste vreugde veroorzaakt.'

Nu bega men echter niet de fout, om, terwijl 'de dichter allerstoutste droomen van het menschelijk geslacht' van vreugde spreekt, zijn woorden op te vatten als sprak hij van vermaak. Men geve geen lagen en beperkten zin aan de vreugde, want aan geen zinnelijk, vluchtig genot denkt Duitschland's groote Idealist.

Hoe duidelijk komt dit niet uit in zijn schoon gedicht: 'An die Freude'!

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium,
Wir betreten feuertrunken,
Himmlische, dein Heiligthum.

Het is noodig zich dit telkens te herinneren, want geen voorstelling heeft de kunst, heeft de poëzie meer nadeel gedaan, dan de vulgaire opvatting, dat het haar doel is om ons vermaak te geven, ons aangenaam bezig te houden, '*et d'être une distraction pour notre ennui*.'

Zij moet ons niet ontspannen, maar onzen geest nieuwe veerkracht schenken, door ons in die ernstige, reine, vreugdevolle stemming te brengen, welke het diep getroffen hart vatbaar maakt om de blijmoedigheid van Gods schepping te waardeeren, en de beteekenis te begrijpen van het choor in Schiller's gedicht:

Froh, wie seine Sonnen fliegen
Durch des Himmels prächt'gen Plan,
Wandelt, Brüder, eure Bahn,
Freudig, Wie ein Held zum Siegen[1].

Vreugde, dat wil zeggen: kracht, licht, jeugd en gezondheid, gaat uit van alle ware poëzie, en men denke niet, dat de droef-

[1] Prof. Opzoomer doet in het 4e hoofdstuk van zijn 'Kenbronnen der Waarheid' dit onderscheid tusschen vreugde en vermaak duidelijk uitkomen. Hij gispt terecht Lessing's ongelukkige definitie in den Laoköon: 'der Entzweck der Künste is Vergnügen,' en met Langendijk's woorden geeft hij een geestige kritiek van het lage begrip der menigte, dat het doel der poëzie alleen vermaak is, door de aanhaling uit den 'Aran en Titus,' waarin een boer op den schouwburg wijzende uitroept: 'Hier is een huis waarin gehuild wordt tot vermaak!'

geestigheid, welke vele gedichten ademen, met dit wezen der poëzie in strijd is. ‘Droefgeestigheid,’ zegt Prevost Paradol, ‘is een soort van schemering die op de smart volgt, en niettegenstaande de meening van sommige dichters, die gaarne treurig willen zijn zonder reden, en de melancholie bezingen als een noodlottige gift van den hemel, als een geheimzinnig voorrecht van teedere zielen, bestaat er evenmin droefheid zonder reden, als vreugde zonder oorzaak.’

Duisternis, onbestemdheid, zonde, zwakheid, onzekerheid, onwaarheid, zijn de bronnen van smart en droefgeestigheid; licht en waarheid, jeugd en kracht, deugd en heiligheid bezielen met vreugde, en zoo zeker als licht te verkiezen is boven duisternis, als kracht zwakheid overtreft, als deugd beter is dan zonde, zoo zeker is vreugde, die door licht en kracht en deugd veroorzaakt wordt, het einddoel van de poëzie, de edelste en reinste aller kunsten, en zijn droefgeestigheid en zwaarmoedigheid, die onzekerheid en schemering vertegenwoordigen, slechts de aardsche verschijnselen die zich voordoen aan hen die ‘de hemelsche vreugde,’ van welke Schiller spreekt, zoeken; zij zijn er evenmin mede in strijd als schemering in strijd is met licht; zij bereiden slechts voor, en alleen in zooverre als zij de ziel van onzekerheid tot zekerheid, van duisternis tot licht brengen, behooren droefgeestigheid en twijfel aan de poëzie, want deze moet tot vreugde en rust stemmen. De poëzie mag zoeken, maar de oplossing moet aangeduid worden, en dit kan zij steeds doen, doordat zij niet alleen denkbeelden mededeelt, maar bovenal denkbeelden opwekt. Zelfs bij de beschrijving van den schijnbaar meest hopeloozen toestand moet zij een reeks gevoelens en denkbeelden opwekken, die onwillekeurig den horizon tinten met het rozenrood van den dageraad. Droefgeestigheid verslapt onze zedelijke veerkracht, zwaarmoedigheid verdooft ons gevoel en mijmerende zelfvertroeteling is doodelijk voor de ziel, die tot werkzaamheid moet worden geprikkeld en die vol levenslust en levenszin in daden haar streven naar gezonde ontwikkeling en ideale volmaking moet toonen.

Wij stippen slechts aan, en kunnen ook deze gedachte niet uitwerken, doch indien men nadenkt over het wezen der poëzie, dan zal men. geloof ik, de juistheid van Schiller's definitie der kunst inzien, en door zich rekenschap te geven van de redenen welke de klassieke poëzie den voorrang in het rijk der kunst boven de romantische dichtkunst geven, zal men ontdekken,

dat zij dit te danken heeft aan de rust en vreugde welke zij ademt, al zijn wij er ook verre van te gelooven, dat de romantische poëzie met haar mindere kunstwaarde, met haar gebrek aan vreugde, d.i. aan zekerheid, overtuiging en rust, niet de schemering is van een beter licht, van een hoogere kunst dan die der ouden; hooger en beter, naarmate zij meer zekerheid, licht en waarheid verspreiden zal,

Potgieter, die in zijn gedichten zoo menigen wenk geeft aangaande de ware roeping der kunst, maakt het ons duidelijk hoe deze vreugde het hooge doelwit der poëzie is, al geldt het ‘door lijden tot heerlijkheid’ ook van haar, en al bewijst zij ook dat men de hoogste vreugde niet smaken kan zonder door de grootste smart gelouterd te zijn.

In zijn gedicht Florence schetst hij ons deze ontwikkeling van den ‘altissimo poeta.’ ‘Toen,’ zingt hij Dante toe,

> Toen uit een zee van bange twijfelingen
> Aan 't lot, ons zondaars toebeschikt op aard,
> Geloof en hope u onder de armen vingen
> En gij de vreugd van 't jubeljaar gedacht
> Waarin ge van verlossing hoordet zingen,
> Hoe klonk de kreet der geestdrift uit uw klagt!

De blijde boodschap kwam tot u, dat uwe zonden, al waren ze rood als scharlaken, wit konden worden als de wol van lammeren.

> Gij voeldet u door die genaê verrukken,
> Uw harte schoot van vrome vreugde vol,
> In beeldend dicht de blijmare uit te drukken
> Voor dagen, jaren, eeuwen, voor altoos
> De wereld aan haar foltrend wee te ontrukken,
> Volzalig daar ze in 't eind Gods weg zich koos.

Na weergalooze smart geleden te hebben, na al diepten des dichterlijken lijdens gepeild te hebben, ondervond de dichter de zaligheid der wijding aan hooger doel,

> Een zaligheid als slechts geniën smaken
> Als stout en schoon tot heel de wereld spreekt
> Wat levenslang hen in den droom deed blaken.

Doordat de dichter, zooals Shelley zegt, ‘door lijden geleerd heelt wat hij in zijn liederen- ons onderwijst,’ strekt hij ons

ten gids op den moeijelijken weg die naar de hoogste vreugde leidt. Aan de zielesmart en 't gemoedslijden, die hij ondervonden heeft, is hij het verschuldigd, dat zijn lier, ‘zoo verteedrend zacht in 't danken’ wordt, ‘dat de engelenharp ons langer niet ontbreekt.’

Het zelfde leerde Elizabeth Barrett Browning ons in haar heerlijk lied van den grooten god Pan, die aan den oeverkant zat, en met het koude harde staal het arme geduldige riet houwde en hakte, totdat er ten laatste geen blaadje meer aan was, dat bewijzen kon dat het zoo even nog frisch in den stroom stond, te midden van het wuivende rietgras. Maar toen de groote god Pan geslaagd was in zijn poging, ‘of making a poet out of a man,’ en hij het geduldige, gepijnigde riet ten laatste aan zijne lippen zette, toen vergat heel de wereld haar leed en ellende, toen rees een teeder lied van liefde en hoop omhoog, en trilden de zangerige klanken van een aria, zoo zoet en heerlijk dat zij goden en menschen met vreugde vervulde.

De ‘suspiria de profundis’ van de edele zielen, die veel geleden hebben, strekt tot tolk der smarten die duizenden gevoelen, en helpt hen een vredevolle oplossing te vinden van vele hunner pijnlijkste bezwaren. Het lied van den waren dichter ontboeit ons aan 't stof, en doet ons vreugde, reine, geestelijke vreugde smaken.

Zoo vaak door de aardsche schemeringen
De stralen dringen
Waar 't schoone uit blaakt,
Is 't ons te moede, in 't bad van luister,
Al werd de kluister
Van 't stof geslaakt;

Gemoed en geest versmaên de weelde
Die kort maar streelde,
Ontboeid aan 't slijk,
En beuren fluks verbreede wieken
Naar 't uchtendkrieken
Van hooger rijk.

Dus zingt de dichter van ‘Florence,’ van de heerlijke kunst, en alle dichters zijn het met hem eens. Met welke teederheid, liefde en eerbied spreken zij allen van de poëzie, hoe hoog schatten zij haar wezen, welke edele taak en schoone roeping

schrijven zij haar toe! Zijn ooit inniger, roerender bewijzen gegeven van liefde voor poëzie als door Shelley, Engeland's jong gestorven dichter, in zijn ‘*Defence of Poetry?*’ Laat ieder die de poëzie bemint deze schoone lofspraak der poëzie ter hand nemen; zij is voor geen uittreksel vatbaar, en aanhalingen geven zelfs geen flauw begrip van 't schoon geheel. Shelley's bezielde schets is als een stuk schitterend koraal, dat ons toefonkelt uit de doorschijnend blauwe diepte der Indische zeeën; de liefelijke tinten, de weergalooze kleurschakeeringen boeien ons, en trekken ons aan; wij steken begeerig de hand uit in 't water, en breeken een stuk koraal af, doch wanneer wij het in onze hand hebben en van nabij beschouwen, is 't kleurloos, dof en bleek. Geen losse, noodzakelijk uit hun verband gerukte aanhalingen kunnen de onwederstaanbare bekoorlijkheid van Shelley's verdediging der poëzie doen begrijpen. Terwijl ik dit schrijf, is het mij alsof ik nog voortgedragen word op de breede golven van het majestueuze proza des edelen dichters, de heerlijke maat van wiens bezielden stijl een bewijs te meer oplevert van de wondere wijze waarop dichters met het proza weten te tooveren.

Hij gelooft dat poëzie al het edelste en schoonste dat in de wereld bestaat onsterfelijk maakt; dat zij alles, wat zij aanraakt, adel en schoonheid geeft; dat zij de openbaringen der godheid op aarde verhindert te loor te gaan.

De weduwe des jongen dichters gaf in de voorrede zijner nagelaten gedichten een treffende beschrijving van dit werk van haar echtgenoot. ‘In zijn Defence of Poetry,’ zegt zij, ‘zien wij met welk een eerbied hij zijn kunst beschouwde. De taal is vol beelden, maar niet bloemrijk, de harmonie van zijn stijl huwt zich aan de welluidende gedachten, en brengt een muziek voort die het oor verrukt, de ziel vervult met vreugde. Het is een werk, van hetwelk een jeugdig dichter leeren kan, zich zelf en zijn kunst dien eerbied toe te dragen, zonder welken het genie te hecht aan de aarde wordt gekluisterd; het zal hem hoog in reine spheren verheffen, waar de kleine aardsche verdrietelijkheden hem niet hinderen. Het zal hem hierin steeds zijn grootste eer doen stellen, dat hij een lid is van de heilige broederschap der dichters, wier roeping het is om het leven van zijn materieele ruwheid, grofheid en lage zinnelijkheid te bevrijden, en het te bezielen met die macht om alle zaken schoon en goed te maken, welke het wezen is der poëzie.’

Wij kunnen niet de getuigenis aanroepen van elken dichter die aan zijn edele kunst zijn's harten hulde bracht, en moeten ons tot slechts een enkelen beperken. Holland's dichteren hebben haar een innige liefde toegedragen. Elk weet hoe Da Costa de hemelstem der hooge dichtkunst beminde, die gezant van den hoogen, die aan heilige profecij verwant is.

Hij riep in geestvervoering uit:

Gevoel, verbeelding, heldenmoed,
Tot ééne ondeelbre kracht verbonden,
Te zaâm gesmolten tot één gloed,
En door den boezem uitgezonden
Op vleugelen van melodij,
Om al wat ademt te betovren,
Om al wat hart heeft te verovren! -
Ziedaar de gaaf der Poêzij!

De dichter, die zelf de namelooze verrukking kent van het maken, het scheppen van het dichtstuk; die zich de vreugde zonder eenig allooi herinnert, welke zijn deel was, toen het gordijn, dat de eeuwige schoonheid bedekt, even voor zijn eerbiedige oogen werd opgeslagen; die weet wat zijn hart gevoelt als de ‘geestvervoering der Muzen’ vaardig over hem wordt, als het enthousiasme, de god in hem, zijn tong tot zingen dwingt, en hij het geschapene ziet, zoo als hij het nooit te voren aanschouwde, de dichter alleen kan der poëzie recht doen wedervaren. Om dus de tooverkracht der poëzie te doen waardeeren, moet ik de dichters zelve doen spreken. En niemand geef ik liever het woord als den dichter, die, naast en met Potgieter, de dichter en kunstenaar bij uitnemendheid is van het zangerig Holland onzer dagen.

Wie die in Amsterdam de poëzie en den vader der Hollandsche dichteren bemint, herinnert zich niet den avond van Donderdag den 21sten October 1867, toen in de groote concertzaal van het Park, het feest van Vondel werd gevierd. Met een pathos die 't hart der hoorders trillen deed, rees op dien avond de schoone stem der rijk begaafde vrouwe omhoog, die 't lied ter eer der poëzie, ter eer van Vondel zingen zou, en zelden is der poëzie een waardiger hulde gebracht.

O Poëzie! ‘hoe lieflijck is uw tredt!
Waer gy de voeten zet,

Daer wassen leliën en geuren,
Een regenboogh van kleuren
En hartverquickend kruit:'
Zoo treedt gij voor de schoonheid uit,
Die rijk gedost in teedre stralen
Op alle macht komt zegepralen,
En d'ademzucht op onze lippen stuit,
Terwijl wij, huivrend, om haar schreden dwalen.

Zoo zijt gij, *schoonheid!* als de citherslag
Van Vondel rondklinkt over veld en steden:
Dan wijkt de nacht; dan is het klare dag:
Herwonnen schijnt het lang bejammerd Eden.

Van wien die tooverkracht? - Van *Hem*,
Den Vader - die 'zoo hoogh gezeten'
Het vuur der Liefde, 't Licht van 't Weten
Doet stroomen in des Dichters stem,
Doet spatten van des Kunstnaars vingren
En over 't hoofd des Volks doet slingren,
Dat, diepgeroerd, zijn Ideaal
Herkent in Vorm, in Verw en Taal,
En juicht in Schoonheids zegepraal.

O Poëzie, gezegend Englenbeeld,
Zoolang gij leeft, is de aarde niet misdeeld.

Deze twee laatste regelen jubelt het geheele choor der dichters. 'Zoolang gij leeft is de aarde niet misdeeld' juichen zij; zoolang gij leeft kan de menschheid niet tevreden zijn met het leven der zinnen, maar voelt zij zich aangetrokken door het hooge, heilige en ideale, zoolang gij leeft, hebben Mammon en Satan de overwinning niet behaald, want gij, gij dwingt met reuzenovermacht

Den geest der eeuw terug te treden!
Gij leert ons zinnelijk geslacht
Den weg tot hooger zaligheden!

Het zelfde zegt de Lamartine. 'De poëzie,' verklaart hij, toont den mensch de vulgariteit van zijn werk, zij beurt hem uit het stof omhoog door hem te wijzen op liefelijke utopiën,

op denkbeeldige republieken en steden Gods, en zij weet hem met den moed te bezielen ze te bereiken.

Il voit, quand les peuples végètent!
Ses rèves, toujours pleins d'amour,
Sont faits des ombres que lui jettent,
Les choses qui seront un jour.

De dichter toont ons niet zoozeer aan wat wij hebben, wat wij weten, als wat ons ontbreekt. Hij wiegelt ons niet met zoete liederen in een behagelijke sluimering, zoodat wij het leven en onze levenstaak vergeten maar hij doet ons integendeel het leven liefhebben, en met een vreugdevol vertrouwen medewerken aan de volmaking der menschheid. Hij moet dus niet alleen veel geleden en veel bemind hebben, opdat hij de gevaren van 't leven en hun zoetsten troost moog' kennen, maar hij moet innig en van nabij met die werkelijkheid, welke hij ons wil leeren liefhebben, bekend zijn. Kennis is hem daartoe onontbeerlijk. De dichter wordt door een geheimzinnige macht aangedreven, om zijn broeders op te wekken tot machtige daden en grootsche gedachten; ‘de geestvervoering welke de Muzen opwekken,’ dwingt hem tot spreken, doch groote kennis, belezenheid en een geoefende opmerkingsgave zijn onontbeerlijk, om de uiting van het opgewekte gemoedsleven, die rijpheid, die kernachtigheid, dien geur te geven, welke elke regel, elke uitdrukking, vreugde voor 't oog, muziek voor 't oor en een zalig verrukken voor ziel en gemoed maakt.

Niemand heeft met grooter ernst en majesteit de voorwaarden beschreven, welke de dichter vervullen moet, voordat hij in poëzie tot het volk mag spreken, als Milton, de verheven zanger van 's menschen verloren Paradijs.

‘Deze gave der dichtkunst kan niet verkregen worden zonder innig gebed tot dien Eeuwigen Geest, die met elke gave en elke wetenschap verrijken kan en die zijn Seraphim met het heilig vuur van zijn altaar nederzendt om de lippen aan te raken en te zuiveren van wien hij wil. Hieraan moet toegevoegd worden het ijverig lezen van met zorg gekozen boeken, een ontwikkelde opmerkingsgave en een juist begrip van alle goede en edelmoedige daden en zaken.’

Men ziet hieruit, dat de dichters zelven een hoog denkbeeld hebben van hun verheven roeping, en de juistheid hunner meening springt bovenal in 't oog, wanneer men haar vergelijkt

met het gevoelen, dat de groote menigte aangaande de dichters heeft.

O! hoe laag en vulgair is het denkbeeld, dat honderde menschen zich van poëzie en van de dichters vormen. Bedorven kinderen worden ze veelal geacht, beuzelaars die in vergelijking van een makelaar, een predikant, ja van een advocaat, nuttelooze wezens zijn. Zij kunnen ons soms een halfuurtje, als wij niets anders te doen hebben, zoo na den eten bij voorbeeld, op aangename wijze verkorten, vooral die luimige, boertige dichters, doch men noeme ze niet in den zelfden adem met practische mannen, met bankiers die wissels disconteeren, met commissionairs die effecten verkoopen, met mannen die in suiker en koffi doen, of met ambtenaars die registers bijhouden.

En indien men tot antwoord wijst op den heerlijken, beschavenden invloed, welken de dichters steeds hebben uitgeoefend, op de edele voornemens met welke zij duizenden bezielden, die anders der maatschappij tot oneer en verderf zouden geweest zijn, dan haalt het bekrompen philisterdom de trage schouders op, dan verklaren die practische mannen met koude harten en ontwikkelde vermogens: och! de poëzie is dood, zij behoort niet meer in onze wetenschappelijke eeuw te huis, en wanneer men hun aantoont, dat zij, door de poëzie te verloochenen, den bloesem van het geestelijk leven dooden, dan roepen zij uit met den heer Gillenormand, den burger uit de Misérables: '*Quéque ça me fait?*'

Vele menschen schimpen wel is waar alleen uit onwetendheid op de poëzie, want 'es giebt Leute die auf die Poësie schelten, weil sie keine Empfänglichkeit dafür besitzen,' doch het is onverdragelijk, dat deze zelfde lieden gebruik maken van den grooten naam van Plato, den dichterlijken wijsgeer, wiens werken onverstaanbaar moeten zijn voor allen, die 'keine Empfänglichkeit fur Poësie' bezitten, en dat zij met een grijns van dom genoegen in herinnering brengen, dat Plato de poëten uit zijn ideale republiek gebannen heeft.

Het is de ridderlijke Sydney, die beter dan iemand anders, beter dan Lewis, beter dan Grote, of dan een der Duitsche commentatoren van Plato, de poëzie gezuiverd heeft van de blaam die dit vonnis des griekschen wijsgeer op haar werpt. Hij toont aan, dat Plato de poëzie hoogschatte: 'in zijn Dion geeft hij hoogen en recht goddelijken lof aan de poëzie, en hij verbande niet de kunst, maar het misbruik, dat van de kunst ge-

maakt werd. Hij achtte het verkeerd, dat de dichters van zijn tijd de wereld vulden met verkeerde voorstellingen van de goden, lichte verhalen makende betreffende het vlekkelooze wezen der Godheid, en hij wilde niet dat de jeugd door dergelijke verhalen verkeerd werd ingelicht.'

Plato misprees het in de dichters van zijn tijd, dat zij, zoo als Prof. Geel zegt: 'door middel der goden van d'Olymp de symbolen van een andere natuurfilosofie vernietigd en onkenbaar gemaakt hadden,' en de rhapsodist der waarheid verbande daarom de rhapsodisten der schoonheid uit zijne republiek.

Het bezwaar van Plato is dus niet van kracht in onze dagen, nu de dichters, wel verre van de Godheid een aardsch en verderfelijk kleed aan te trekken, de menschheid juist opwekken tot geestelijke godsdienst en de aanbidding in geest en in waarheid van het Heilige Opperwezen bevorderen.

Ten allen tijde echter heeft de dichtkunst beoefenaren gehad, die verderf stichtten in de kunst, of in onze zedelijke beginselen en idealen, en indien er in de oudheid dichters waren die de goden onteerden door hun de zonden en zwakheden der stervelingen toe te schrijven, zoo heeft men in onze dagen dichters, die de menschelijke natuur en de goddelijke kunst onteeren door hun ziekelijke overgevoeligheid en hun dweepende sentimentaliteit.

> 'Veel liever was 'k een kat en riep miau,
> Als uit het gilde van die verzenmakers,'

roept Shakespear's Percy te recht uit.

Professor Opzoomer trekt in zijn meesterlijke schets van 'Shakespear, de dichter van het zedelijk leven,' met groote geestdrift van leer tegen 'die dichters die hun tijd verbeuzelen in gezangen, die op eentonige en weemoedige wijze de smart der scheiding, het lied des levens begeleiden, en in liederen der dweepende eenzaamheid, die de levenlooze wereld met een ingebeeld medelijden bezielen.'

Hij geeft niet onduidelijk te kennen, dat hij dat geheele ras van dwepende, sentimenteele, zoetsappige dichters uit den staat zou willen bannen, maar hij is billijker dan Plato, hij straft alleen de sentimenteele poëeten die de ziel in matheid en weekelijkheid versmelten doen, doch hij geeft de eereplaats in den staat aan den waren krachtigen dichter, die voor de wijde wereld ons oog opent.

Aan eenzijdige lieden, aan ijveraars en dweepers biedt de poëzie van elk land steeds een zwakken kant aan, welke tot treflijk doelwit dienen kan voor de pijlen die lieden zonder diepte van gemoed of breedte van verbeelding, in hun kwaadaardige onwetendheid of ongevoelige onverschilligheid, op de goddelijke kunst pogen af te schieten.

Oppervlakkiger en kinderachtiger kritiek is echter wel niet denkbaar, dan die welke een geheele kunst veroordeelt wegens de fouten en onkunde van eenige harer minste beoefenaren. Wie schimpt op de schilderkunst, omdat een dilettant een belachelijk prul vervaardigd heeft; wie hoont de toonkunst, omdat een orgeldraaier met zijn versleten instrument ons de ooren verscheurt? Men smale niet op de kunst, maar wijze de schuldigen te recht.

In de poëzie is alleen plaats voor meesters; dilettanten zijn daar meer dan in eenige kunst overbodig. Geeft daarom elk die in zijne vurige liefde voor de poëzie, zich in haar heiligdom mocht wagen, wanende dat groote liefde niet onbeloond kan blijven, steeds onverwijld een wenk, dat hij geen priester is, maar slechts als koorknaap met het wierookvat mag zwaaien. Hij zal met zijn ongewijde vingeren niet licht weer het voorhangsel oplichten, dat de priesters van de aanbiddende gemeente scheidt, wanneer hij bemerkt, dat hij de wijding niet ontvangen heeft; want hij bemint en acht de liefelijke en reine Godin van zijn leven te hoog, dan dat hij ooit haar heiligdom onteeren zou; doch terwijl men hem bestraft, beleedige men de dichtkunst niet, door van haar te verklaren, dat zij niet meer in onzen tijd te huis behoort.

> ‘Ik hoorde liever nog een kopren luchter draaien,
> Het ongesmeerde wiel schril piepen langs zijn as,’

riep Percy uit, ‘dan al die opgesmukte poëzie; is dit een wereld voor zulk poppenspel?’

Neen, zulk poppenspel is onverdragelijk, en dient veroordeeld; doch men bega niet de onbillijke dwaasheid om het hooge treurspel te veroordeelen wegens de gebrekkelijke vertooning in de poppenkast.

Tot hen die de poëzie veroordeelen omdat hun de vatbaarheid en ontwikkeling ontbreekt haar naar eisch te waardeeren, kan men met de woorden van Voltaire zeggen:

‘Au lieu de blâmer nôtre Dieu,
Contentez vous de ne pas le connaître.’

Aan de lieden die de poëzie miskennen wegens de fouten van eenige dichtsoort, of van de zwakheid en onbeduidendheid van dezen of genen dichter of dilettant, kan men de bewijzen geven, dat de heerlijke, levenwekkende golven van den machtigen oceaan in den zomerzon tintelen en fonkelen, niettegenstaande het stilstaand water in de ondiepe sloot, dat, met een dikke krooslaag bedekt, hun afkeer opwekt, zich ook den naam van water aanmatigt.

Doch behalve deze twee soorten van miskenners der goddelijke kunst, zijn er andere lieden die haar invloed vreezen, omdat zij ons ziekelijk stemt, en weer anderen die op haar neer zien, omdat zij aan de schoonheid der bontkleurige kapellen de nuttelоosheid dier vluchtige, vroolijke insecten paart, die voor een dag in den zonneschijn dansen en dan verdwijnen.

In de eerste plaats willen wij het puriteinsche bezwaar behandelen van hen die de poëzie wel niet verachten, doch gevaarlijk achten, omdat zij ons ziekelijk stemt en ongeschikt maakt voor de prozaïsche plichten van 't dagelijksch leven. Het verdient opmerking, dat men tegenwoordig een ontzaglijk misbruik maakt van de uitdrukking ‘ziekelijk.’

Alle kunstwerken, alle gedachten, gevoelens en levensbeschouwingen, welke niet *comfortable* zijn, welke niet de overtuiging wedergeven van de welgedane, door en door practische droogstoppels, welke eenigzins breken met de alledaagsche wijsheid onzer Sanche-Panches, wordt ziekelijk genoemd, en dit is belachelijk. Indien de bleeke 18-jarige, in mijmerende werkeloosheid, de handen slap laat hangen, en allen stevigen kost verwerpende, vol ingebeelde zwaarmoedigheid de zwakste voortbrengselen der romantische dichters ter hand neemt, dan mag men wegens deze zijne voorliefde voor flauwen kinderkost de poëzie evenmin ziekelijk noemen als men de toonkunst hard mag vallen wegens de overdreven dwaze en in vele opzichten noodlottige aanbidding, welke haar in onze dagen te beurt valt.

Er zijn zeker lieden, die, met de poëzie dweepende, hare deugden overdrijven en haar een blinde vereering toedragen. Zij plaatsen in hun ondoordachte geestdrift de dichters op een soort van bovenaardsch voetstuk, en brengen zoovele kaarsen

rondom het afgodsbeeld aan, dat de walm dier flikkerende lichten zijn trekken onkenbaar maakt.

Zij beschouwen de dichters als een soort van geheimzinnige somnambulisten of mediums, die zonder wetenschap of studie, alleen door intuitie orakeltaal spreken, als mannen die het ideëele vertegenwoordigen, doch eigenlijk op een anderen planeet te huis behooren; die van porselein gemaakt zijn, en dus ontzien moeten worden door alle wezens van gewone pottebakkers-klei.

De dus vergode dichters worden door deze aanbidding van hun heerlijke menschelijke kracht beroofd, en het is geen wonder, dat de nuchtere, koelbloedige, practische lieden hun schouders ophalen over die ziekelijke poëzie en hare dwaze vereerders.

Ziekelijk is de onharmonische ontwikkeling van elk talent en elke gave, en uitsluitende beoefening der afgetrokken wetenschappen is evenzeer in strijd met een gezonden geest en frisschen levenszin, als onverdeelde studie en lectuur van poëzie. Doch ik zie in de studie der poëzie ook slechts het verband, de aanvulling onzer andere studies, de studie die harmonie brengt tusschen al de gaven van verstand, hart en verbeelding: want, zoo als Carlyle diepzinnig zegt: ‘Poetry is the attempt which man makes to render his existence harmonious.’

Ziekelijk kan men den te uitsluitenden cultus der poëzie noemen, in dien zeer dramatischen eeredienst, die beelden laat aanbidden, symbolen op verkwistende wijze aanbrengt, den vesperdienst in de schemering van den avond viert, en het heldere licht tempert door gekleurde vensters. Doch zij, die de poëzie ziekelijk noemen, vallen vaak in het niet minder gevaarlijke tegenovergestelde uiterste, omdat zij vergeten, dat de mensch ook zinnen, hart en verbeelding bezit, wier behoeften niet verwaarloosd mogen worden door hen, die streven naar de volmaking der menschelijke natuur en van het menschelijk karakter. Het zijn de zoogenaamd ‘practische’ mannen, die van materieelen vooruitgang en van wetenschappelijk farizeïsme de wereldgeboorte der wereld verwachten, die de moderne beschaving met de grootste gevaren dreigen.

Het geheimzinnig duister der gothische kathedralen moge gevaarlijk zijn, en uit de dikke bedwelmende wierookwolken der Roomsche kerk mogen geen bliksemstralen van waarheid en bezieling meer schieten, doch men vergete niet, dat de ijskoude tochtmolen van een wereldbeschouwing zonder poëzie, wel eens nog veel doodelijker zou kunnen zijn.

De poëzie, ‘ce germe fécond de jeunesse éternelle,’ wordt het grievendst miskend door hen, die haar nutteloos achten, en de ondankbare dwaasheid dezer meening komt het meest uit als men denkt aan de groote dichters, wier heerlijke liederen der menschheid tot troost en leering gestrekt hebben.

Dante, ‘die stem van tien zwijgende eeuwen,’ gaf in zijn ‘mediaeval miracle of song’ der menschheid zijn hart en leven.

Bestudeert het werk des grooten meesters, gij allen, die niet in poëzie gelooft of haar nutteloos acht.

> ‘O gij begiftigd met gezond verstand,
> Betracht den diepen zin, verborgen achter
> Den sluijer der geheimnisvolle vaerzen,’

zeggen wij den dichter zelven na, en gij zult begrijpen, dat poëzie de heerlijkste uiting van het genie en de wetenschap der menschheid is; gij zult begrijpen, dat de Italiaansche dichter van zijn goddelijk gedicht spreken kon als van ‘het boek, dat mij vermagerd heeft voor vele jaren’, en dat de bewoners van Verona, als zij den ernstigen man door hunne straten zagen gaan, uitriepen: ‘*Eccovi l'uom ch'è stato all' Inferno*’ (ziet daar den man die in de hel geweest is). Men kon het hem aanzien, dat hij teruggekeerd was uit ‘de vallei van den smartelijken afgrond,’ want al hetgeen hij beschreef, al hetgeen ons nog na vijf eeuwen doet huiveren als wij het lezen, heeft hij met zijn zielsoog gezien.

Voorwaar de Dantes en Shakespeares dezer wereld hebben te vergeefs geleefd, indien men er nog aan twijfelen kan, dat poëzie een ernstige kunst is, wier invloed de wereld verbetert. Het valt moeijelijk met de noodige kalmte te spreken over de bezwaren van hen, die haar waarde klein achten en niet begrijpen waartoe zij eigenlijk dient. De kracht van dit bezwaar hangt natuurlijk geheel af van hetgeen men onder ‘nut’ en ‘waarde’ gelieft te verstaan, want indien men het eens is met de verklaring van den Engelschen satyrendichter, dat

> The value of a thing
> Is just as much as it will bring,

dan ben ik bevreesd, dat poëzie weinig nut heeft, want hare winkelwaarde is gering. Een enkel voorbeeld kan echter aantoonen hoe ontzaglijk betrekkelijk alle begrippen van ‘nut’ en ‘waarde’ zijn.

Waarom is het, dat ginds op die breede vlakte, waar twee legers den grooten kamp voor het vaderland strijden, een enkele plek vooral onze aandacht trekt? Waarom zijn aldaar de dichte drommen van den aanstormenden vijand reeds tot vijfmaal toe teruggeslagen? De grond davert en dreunt van de herhaalde charges der vijandelijke huzaren; dichtgezaaid liggen om die plek de lijken der dapperen; doch nog steeds bliksemen de sabels der officieren, flikkeren de bajonetten der soldaten in de zonnestralen, die tusschen de jagende wolken door die kleine plek bestralen. Het onophoudelijke ratelen van het musketvuur, het donderen der zware kanonnen vermag aldaar zelfs niet het juichen te overstemmen der bezielde helden, die vol heerlijke geestdrift hun kostelijksten schat met hunne borsten beschermen.

Hoe onberekenbaar groot, o mijn practische vriend, moeten de waarde en het nut wel zijn van den schat, die dus door edele mannen met hun levensbloed verdedigd wordt? Wat mag het wel wezen, dat met onweêrstaanbare kracht die dapperen ginds tot duizend heldendaden drijft?

Het is dat dáar de vlag, de heilige driekleur van het vaderland, geplant staat.

Ga gij nu, o mannen, die niet het nut der poëzie beseft, naar die oude krijgers heen, en vraagt hun: waarom, mijn vrienden, strijdt gij dus voor eenige vierkante meters dunne zijde, die door weer en wind veel geleden hebben, en door kruitdamp en kogels veel van hunne winkelwaarde verloren hebben; en ik geloof dat die verontwaardigde helden de reden u spoedig genoeg duidelijk zouden maken.

Het edele instinkt dier bewogen gemoederen zou zonder aarzelen bewezen hebben, welke stem de ware is, de stem der practische berekenaars, die zegt: de vlag komt uit een manufacturenwinkel, vertegenwoordigt een paar meters bedorven zijde en is tot niets nut, of de koninklijke stem der poëzie en der verbeelding die uitroept: het is de vlag, het zijn de kleuren van het regiment, de roem van 't leger en de eer van 't land!

Niet alleen is in enkele gevallen het aanleggen van den maatstaf der nuttigheid dus een vulgaire en kleingeestige daad, maar bovendien moet men het begrip van nuttigheid niet te eng en begrensd opvatten. Het is mogelijk, dat de dichter de burgerlijke kroon van nuttigheid aan werktuigkundigen, werk-

lieden en handelaars zal moeten afstaan, doch de nuttigheid zal men waarschijnlijk wel afmeten naar de waarde van het geluk en de vreugde welke zij te weeg brengt. Twee soorten van geluk en vreugde zijn er echter; de eene soort blijvend en eeuwig, de andere soort tijdelijk en voorbijgaande. De laatste soort zal het meest bevorderd worden door hen, die in de behoeften voorzien van ons dagelijksch leven en onze menschelijke natuur, die ons in staat stellen in veiligheid te leven en onze plichten onverhinderd te vervullen. Het blijvende en eeuwige geluk zal bevorderd worden door al hetgeen de gevoelens van ons hart inniger en zuiverder maakt, onze liefde vermeerdert, onze verbeelding verruimt en het geestelijke in ons ontwikkelt. Deze laatste soort van geluk wordt door de poëzie bevorderd en dit is haar nut.

Bovendien is zij de beschermengel van de maatschappij, die haar behoedt tegen de overdrijving van hen die een anderen kring van nuttigheid kozen. Terwijl de wijsgeer of scepticus ruwe vormen van bijgeloof vernietigt; terwijl de man der wetenschap het veld dat voor de verbeelding openstaat uitbreidt, onze kennis vermeerdert, doch vaak met ruwe handen geliefde voorwerpen aangrijpt, zorgt de poëzie dat de eerbied voor de traditie niet verloren ga en dat de eeuwige waarheden niet worden aangetast. Terwijl de werktuigkundige de arbeid verkort, en de staathuishoudkundige die combineert, zorgt de dichter, dat de armen niet verwaarloosd worden, dat niet aan hem die heeft alles gegeven wordt, en dat de wereld niet de verbrijzelende wielen van haar Juggernautkar doe heengaan over de lijken der fabriekskinderen en arme werklieden.

Deze directe en indirecte gevolgen van den invloed, welken de poëzie op ons uitoefent, zijn te danken aan de wijze waarop zij onze verbeelding en gevoel ontwikkelt. Wanneer wij in de eerste plaats nagaan wat zij voor onze verbeelding doet, dan verdient het opmerking, hoe onontbeerlijk een ontwikkelde verbeelding voor den beschaafden en edelen mensch is. Shelley zegt, dat een man, om werkelijk goed te zijn, een krachtige en veelomvattende verbeelding moet hebben, ten einde in staat te zijn, zich in de plaats van één ander en van vele anderen te denken, zoodat de vreugden en de smarten van zijn medemenschen zijn eigene vreugde en smart worden.

De poëzie ontwikkelt de verbeelding, dat groote hulpmiddel van het zedelijk goede, waardoor zij onze sympathiën opwekt,

het hart verruimt en ons dwingt ons te vereenzelvigen met al het schoone en goede in de daden en gedachten van andere menschen; waardoor zij ons doet inzien, dat het groote geheim van alle zedekunde de liefde is. Voor lieden zonder verbeelding bestaat geen ware humaniteit en niemand is meer te beklagen dan de arme, in wiens hart de heilige liefderijkheid der verbeelding dood is. De dichter tracht onze sympathie op te wekken, en dus een blijvenden indruk te maken. Een menschelijk karakter, schitterend van zedelijke schoonheid, op te voeren, is vaak zijn eenige wijze van te stichten en te leeren; want door onze verbeelding op te wekken, spoort hij ons aan tot navolging.

Poëzie vertolkt hierdoor voor velen onzer de bedoeling en meening van ons eigen bestaan en leven, en toont daarin zaden van grootheid en adel, levende elementen van schoonheid en deugd, zonde en verlaging, welker kennis niet falen kan voor de verbeelding het toekomstig beeld te tooveren van ons karakter, zooals dit zich mogelijk ten goede of ten kwade ontwikkelen kan.

Zoo de verbeelding dus onmisbaar is voor onze zedelijke opvoeding, dan zal men toegeven, dat de kunst, welke deze voortreffelijke gave van den menschelijken geest ontwikkelt, aller aandacht, liefde en studie overwaardig moet zijn. Is het echter waar, dat poëzie de verbeelding der menschen oefent, leidt en ontwikkelt, zooals geen andere kunst dit vermag?

Elk ga te rade met eigene ondervinding en vrage zich zelven af, hoe toch het eerst zijne verbeelding ontwikkeld werd. ‘Hebt gij u zelven wel eens betrapt op een indruk in de kinderkamer ontvangen? kunt gij u niet voorstellen, dat de schoone wereld uwer idealen dáár is aangelegd, dáár allereerst bevolkt?’ vraagt Hildebrand, en wie zal, hierop antwoordende, ontkennen dat zijne verbeelding in de kinderjaren door poëzie hare eerste indrukken ontving, en dat het de dichterlijke verhalen waren, aan grootvaders knie vernomen, die hem het eerste dwongen zich voorstellingen te maken van zaken die hij nooit gezien had?

> ‘I did wed
> Myself to things of light from infancy!’

zingt Keats, en menigeen getuigt met hem, dat poëzie hem in zijn prille jeugd het eerste licht deed tegenstralen, hetwelk de jonge bloesems zijner verbeelding knoppen en ontwikkelen deed,

Naarmate men ouder wordt ontwikkelt de poëzie de verbeelding meer en meer; men laat het land der feeën en schoone slaapsters achter zich en treedt het heilige woud binnen. Door oefening verruimd, gevoelt de verbeelding de mogelijkheid zich den Onzienlijken, den Almachtigen voor te stellen als Vader in de hemelen; aan 's dichters hand neemt die voorstelling van den Eeuwige steeds grootscher en edeler proporties aan. Wanneer de psalm der aanbidding omhoog rijst in het tempelgewelf, zal bij het hooren der schoone woorden: ‘de hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt zijner handen werk,’ de jongeling in staat zijn om zich den machtigen, liefderijken Schepper van al wat bestaat, eenigszins voor te stellen.

Doch ‘verbeelding gaat niet alleen vergezeld van geloof in hetgeen komen zal, maar ook met heugenis van hetgeen verleden is,’ zegt Bacon, en niet alleen dat zij in onze jeugd ons de toekomst voorspiegelt, maar in onzen ouderdom brengt zij het verleden voor ons terug. Niet slechts in onze jonge jaren, maar tot op den rijpsten leeftijd toe valt de poëzie als een geurige dauw, lavend, verkwikkend en ontwikkelend op der menschen verbeelding neder.

> Zoo zijgt de dauw op vruchten neêr,
> Gelijk ze alreede in 't blijd' weleer
> Op hen als bloesems viel;

zoo als Longfellow in zijn preludium zingt.

Nederzittende in zijn eenzame kamer, neemt de grijsaard het welgebruikte exemplaar ter hand van zijn lievelingsdichter, en ziet! het gouden droomenland des dichters opent zich voor zijne verbeelding en hij is weder jong. De levens-Mei bloeit nogmaals voor zijne oogen, als het lied der jonge liefde trillend en jubelend omhoog rijst. Het is hem alsof hij weder hand aan hand met de geliefde langs de geurende seringen gaat, die de beukenlaan van 't vaderlijk buiten omzoomden; hoe levendig stelt hij zich het reine geluk van die lentedagen zijner jeugd weer voor, want hebben die gevoelens, welke de dichter bezingt, toen niet zijn hart doen kloppen? en is het hem niet te moede, alsof de lindenboom nog bloeit, in welken de naam reeds vergroeid is, die hij op dien onvergetelijken Julidag er in kerfde? De tooverstaf der poëzie heeft zijn verbeelding aangeraakt; hij is verjongd, en vol aandoening leest hij met bevende stem de regelen:

Quinze ans! o Roméo! l'âge de Juliette
L'âge où vous vous aimiez! où le vent du matin
Sur l'échelle de soie, au chant de l'alouette,
Berçait vos longs baisers et vos adieux sans fin!

En niet alleen aan de gelukkigen, niet alleen aan de geleerden en voornamen strekt de poëzie ten zegen door hun verbeelding te ontwikkelen, maar zij komt de schamelen, de onwetenden, de ongelukkigen en treurenden vertroosten, door voor hun geest beelden te tooveren van groote schoonheid, die hen met blijde hoop vervullen. De poëzie treedt den donkeren, vochtigen kelder binnen in de drukke buurt, waar de ratelende wielen der karren en wagens den grond doen dreunen; zij raakt met haren gouden feeën-staf de kranke moeder aan, die te midden harer krijtende kinderen namelooze ellende lijdt, en ziet, het gelaat der bedroefde heldert op, de wanden van den duisteren kelder schijnen te wijken, een blijde, zonnige gezichteinder opent zich voor haar, want de woorden van den koninklijken dichter Israëls komen haar voor den geest en de bleeke lippen herhalen zachtkens:

‘De God des heils wil mij ten herder wezen,
'k Heb geen gebrek, 'k heb geen gevaar te vreezen,
Hij zal mij zacht in liefelijke weiden
Aan de oevers van zeer stille wateren leiden.’

En rust en kalmte dalen voor een wijle neder op den geest der diepbeproefde vrouwe.

‘O wonderlijke kracht van dichterlijke tonen!’

mocht da Costa wel terecht uitroepen, want de poëzie ontwikkelt niet slechts de verbeelding, maar zij oefent ook den grootsten invloed uit op ons gemoed, op ons gevoel, dat zij niet alleen dieper en inniger maakt, maar dat zij tevens het middel geeft om zich te uiten, om lucht te geven aan aandoeningen en hartstochten, die ons anders zouden verteren.

‘Jeder schlag des Herzens schlägt uns eine Wunde, und das Leben wäre ein ewiges Verbluten wenn nicht die Dichtkunst wäre,’ zeide Böhme. De hartstochtelijke man, die zijn toorn lucht geeft, is niet zoozeer te vreezen, als de man die bleek wordt en met samengeperste lippen zijn toorn verkropt. Indien men

in een staat elke gevoelsuiting belet, doet men revolutiën de plaats innemen van vreedzame hervormingen en op dezelfde wijze heeft verhinderde gevoelsuiting in personen een dof stilzwijgen tengevolge, somtijds afgewisseld door verschrikkelijke, teugellooze losbarstingen van het gevoel.

Hetgeen vrijheid voor het land doet, kan poëzie voor het individu verrichten. Zij dient tot veiligheidsklep voor het hart, zij geeft ons de woorden in welke wij het gevoel, dat ons overweldigt, kunnen uitdrukken, kunnen lucht geven.

> To me alone there came a thought of grief:
> A timely utterance gave that thought relief,
> And I again am strong.

Ja, in een land van Plutokraten, waar het gouden kalf aangebeden wordt, waar de meeste zaken beoordeeld worden volgens den standaard van de effectenbeurs, waar men kleingeestig aan de plechtige nietigheden eener conventioneele beschaving hecht, waar de maatschappij ieder individu zoekt pasklaar te maken en te knippen naar een zelfde model, waar men de oorspronkelijkheid vreest en de bergen afbreekt om de dalen te vullen, te einde de menschheid tot een eentonige vlakte te verlagen; in dat land is de poëzie de goddelijke, heilige hemeldochter, die vertroost en helpt en opbeurt. Zij is wat de ondergaande zon en de starrenhemel in ons vlakke land zijn; zij beurt ons omhoog tot God, tot het ideale. Zij is de Venus Urania, de heerlijke, schoone, jeugdige godin, wier verrukkelijke glimlach ons schadeloos stelt voor de onverschilligheid en lafhartigheid om ons heen, die ons een uitweg opent voor onze verkropte gevoelens, en ons sterk maakt door ons de gelegenheid te geven de aandoening, die ons overweldigt, lucht te geven.

In een overbeschaafd land vinden de krachten der mannen van actie, der daders en werkers, bijna geen veld om zich te ontwikkelen, terwijl tevens aan mystieke, dweepende naturen en aan idealisten menige werkkring gesloten is, welke hun eenmaal geopend was. Vooral de jonge lieden, vele van wier zielsbehoeften onbevredigd blijven, hebben een harden tijd te doorleven. Hun hart, hun verbeelding, hun geweten protesteeren vaak tegen de halfheid, de flauwhartigheid die hen benauwt; aan rijpe wijsheid faalt het hun nog; zij hebben weinig ondervinding, zij zoeken vaak vergeefs naar den leiddraad, die hun ontbreekt, en teleurgesteld en verbitterd zijn zij misschien ge-

neigd om in arren moede neder te zitten en hun lot te vervloeken. Anderen gevoelen eveneens een namelooze behoefte aan sympathie en liefde, van welke zij zich geen rekenschap kunnen geven, en door dat een gedeelte van hun geestontwikkeling verwaarloosd is, zoeken zij de bevrediging hunner wenschen in losbandige vermaken. Hun gevoel is evenmin ontwikkeld geworden als hun verbeelding, en zij boeten voor hun eenzijdige opvoeding. Opvoeding, in den waren zin van het woord, is onmogelijk, indien men zich tot een bedeesd utilitarisme beperkt. Ouders en leermeesters moeten de sluimerende kiemen van elk individueel karakter ontwikkelen en tot wasdom brengen, door op verschillende wijzen de sympathiën op te wekken, welke de schoonheid en orde van al het geschapene, in kunsten en poëzie uitgedrukt, in meerdere of mindere mate te voorschijn zullen brengen.

Wie zal de jonge mannen redden, wier onbestemd verlangen naar schoonheid en liefde het bestaan bewijst van een gemoedsleven, dat, hoe weinig ook ontwikkeld, toch naar lucht en zonneschijn verlangt? Gelukkig de jongeling, gelukkig de jonge maagd, wie godsdienst alle bitterheid uit het hart neemt en tevreden en gezond van gemoed maakt, die aan een hemelsche bron hun dorst naar het ideale, naar liefde en heiligheid gelescht hebben. Doch het is ontegenzeggelijk waar, dat vele redenen er toe bijdragen om de liefelijke stem der godsdienst slechts als een verwijderde echo tot veler oor te doen komen, en dat vele edele en oprechte zielen niet vertroost worden door de leeraars der rechtstreeks geopenbaarde godsdienst. In hun wanhoop over den ontvolkten hemel en de woeste aarde slaan zij de verzenen tegen de prikkelen; onpractische idealisten mogen ze zijn en de wereld moge ze vaak niet begrijpen, doch zij voelen heerlijke en heilige gaven in hun binnenste sluimeren, die hen misschien tot de dichters en kunstenaars der toekomst adelen, en door hen te redden en te genezen zal men der menschheid tot zegen verstrekken. Leert de maatschappij hare groote mannen bewaren; zij wil het gaarne, zij bezuinigt gaarne het kapitaal der toekomst, het zaad van toekomstige oogsten. Toont haar waar hulp te vinden is.

Heeft God ons niet de dichters gezonden, die profeten en godsgezanten, bij den klank van wier bezuinen de muren van ons heidensch Jericho omstorten? Zij vertolken voor ons onze eigene bezwaren en onuitgesproken begeerten; zij herstellen het

verloren evenwicht, door aan het opgekropte gevoel een uiting te geven; zij genezen den ziekelijken toestand, door ongeoefende vermogens tot werkzaamheid te dwingen. Is er strijd tusschen uw natuur en de wetten der wereld, zijt gij ontevreden over uw lot en begint gij de menschen te haten, neemt een dichter als Byron ter hand. Hij heeft alles gezegd wat aangaande deze gewaarwordingen gezegd kan worden; gij zult alles, wat gij gevoelt, uitgedrukt, waarschijnlijk overdreven vinden; uw rusteloos gevoel zal verdwijnen, uitputting volgt en dan gezondheid. De aandoeningen, welke ziekelijk zouden geworden zijn, doordat zij niet in avonturen, in gevaren en strijd een geschikte uiting gevonden hadden, worden op deze wijze gelucht.

Deze uitwerking der poëzie is de ‘reiniging der gemoedsaandoeningen’ (*χάδαρσις παδημάτων*), van welke Aristoteles in zijn beroemde definitie van de tragedie spreekt. Aangaande deze ‘katharsis,’ deze reiniging, is ontzaglijk veel geschreven; vooral de Duitschers hebben er menige diepzinnige verhandeling aan gewijd en Göthe en Lessing hebben haar uit verschillende oogpunten beschouwd. Aristoteles meende, dat indien men de gemoedsaandoeningen van den schrik en het medelijden door middel van een tragedie opwekte, men ze tevens reinigde, verbeterde, volmaakte en veredelde[1]. Doelende op de geneeskundige beteekenis[2] van katharsis, verklaarde Aristoteles, dat de hevige aandoening, welke de tragische poëzie bij ons verwekt, onze ziel geneest, zooals een krachtig geneesmiddel het ons lichaam doet. Het onweder reinigt de atmospheer niet anders als de poëzie ons gemoed zuivert. Door nieuwe opwekking en vermeerdering van de gemoedsaandoening, welke men reeds ondervindt, wordt deze ten laatste overmeesterd en uit het gemoed verdreven. De Grieksche wijsgeer constateert, dat zekere heilige gezangen (liederen van d'Olympus) de ziel der toehoorders tot geestdrift stemmen, doch dat zij, waar een dergelijke *extase*, een dergelijk *enthousiasme* reeds bestaat, het opgewekte gemoed tot rust

1 ‘Gemüthsaffectionen,’ zegt Dr. Karl Zell, naar aanleiding van deze definitie, ‘können nicht anders cultivirt und verbessert werden als dadurch dasz man sie, aber auf die rechte Weise, in Thätigkeit in Bewegung setzt.’

2 Dr. Bernays, een der geleerdste Duitsche commentatoren van Aristoteles, verklaart katharsis als: ‘eine von Körperlichem auf Gemüthliches übertragene Bezeichnung für solche Behandlung eines Beklommenen welche das ihn beklemmende Element nicht zu verwandelen oder zurück zu drängen sucht, sondern es aufregen, hervortreiben und dadurch Erleichterung des Beklommenen bewirken will’

en tot een gezonde natuurlijke stemming terugvoeren, zoodat de geestdrift door hetzelfde middel opgewekt en bedaard wordt[1].

Op dezen invloed van dichtkunst, dans en gezang wijst ook Plato en hij brengt dien in verband (De legg., VII. 2) met het feit, dat onrustige, schreiende kinderen niet door rust en stilte, maar door beweging en gezang tot rust worden gebracht.

Deze reinigende, genezende invloed der poëzie zou stoffe te over aanbieden voor een afzonderlijke studie, doch ik mag slechts aanstippen en verwijzende naar de schrijvers, welke ik aangehaald heb, druk ik de overtuiging uit, dat door dezen invloed der poëzie de studie van dichters als Byron en de Musset veel van het gevaar voor jongelieden verliest, dat men haar dikwijls toeschrijft, terwijl zij voor eenige karakters zelfs zeer heilzaam is. Dichters als deze, die zelve nog midden in de jagende koorts der zoekende, onbevredigde jeugd verkeeren, genezen op de boven omschreven wijze, de ziekelijke overgevoeligheid van velen en stellen hen in staat langzamerhand op te klimmen tot de Göthes, de Shakespears, de Sophoclessen en Dantes, die den hartstocht overwonnen hebben en wier rust en kalme waardigheid niet door den onstuimigen jongeling kunnen begrepen en gewaardeerd worden. Schlegel zeide, dat het karakter der oude literatuur tevredenheid, die der moderne aspiratie is. Daarom ligt voor honderden de weg tot de klassieke poëzie door de school der romantiek, of, zooals wij in het begin van dit opstel zeiden, hun weg leidt door de schemering tot het licht.

Wij hebben nu slechts den reinigenden invloed der poëzie op een enkel karakter nagegaan, doch elk zal, door dezen gedachtenloop te volgen, kunnen ontdekken, hoe aan verschil-

1 Het is merkwaardig zich te herinneren wat Lessing en Herder betreffende dezen reinigenden invloed van de poëzie zeggen:
‘Da, es kurz zu sagen, diese Reinigung in nichts Anderem beruht als in der Verwandlung der Leidenschaften in tugendhafte Fertigkeiten, bei jeder Tugend aber, nach unserm Philosophen, sich diesseits und jenseits ein Extremum findet, zwischen welchen sie inne steht: so musz die Tragödie, wenn sie unser Mitleid in Tugend verwandeln soll, aus von beiden Extremis des Mitleids zu reinigen vermögend sein; welches auch von der Furcht zu verstehen.’
(Lessing, ‘Hamburg. Dramat.,’ 78.)
‘Die Reinigung der Leidenschaften ist bei Aristoteles keine Stoische, sondern wie das Ende seiner Politik zeigt, eine heilige Vollendung. Wie durch Sühngesänge Gemüter gereinigt, Leidenschaften besänftigt, geordnet, schweigend gemacht werden, so sollte diesz in höherm Sinn, dem Platon zuwider, durch die Tragödie geschehen, die Aristoteles sich als eine Musik der Seele dachte.’
(Herder, ‘Adrastea,’ II, p. 300.)

lende karakters verschillende dichters tot opvoeders strekken, hoe voor velen b.v. Schiller de ware opvoeder is en zij zullen, geloof ik, tot de overtuiging komen, dat er geen karakter bestaat, dat niet in den een of anderen dichter den man vindt die harmonie brengt in zijn natuur, door zekere gaven, zekere behoeften en neigingen, die anders zouden kwijnen en sterven door gebrek aan oefening, te ontwikkelen en gezond te houden.

De poëzie toch drukt voor ons uit wat wij zelve niet kunnen verklaren; zij dient ons tot stem, tot tolk, en een paar voorbeelden kunnen bewijzen, dat dit werkelijk de grootsche taak der poëzie is.

Wij spreken van een poëtische natuur en zeggen, dat de vrouw de poëzie van het leven is. Waarom noemen wij de vrouw de poëzie van het leven? Niet omdat zij zooveel poëtischer is dan de man, doch omdat zij in het hart van den man zekere heilige en heerlijke gevoelens opwekt, welke hij, omdat zij ze opwekt, met haar vereenzelvigt.

Zij brengt ons beter ik aan den dag, zij wekt die oneindige, diepe gevoelens van teederheid en ridderlijke toewijding, reinheid en zelfverloochening bij ons op, en doordat zij ze voornamelijk opwekt, wordt het ons langzamerhand te moede, alsof zij ze ook voor ons uitdrukt, en dus wordt de viouw voor ons de poëzie van 't leven, de indirecte uitdrukking van vele onzer beste gevoelens.

Op dezelfde wijze zijn de kinderen de poëzie van 't leven voor de vrouw, omdat zij hare beste gevoelens opwekken en door diezelfde natuurlijke analogie ook weder voor haar uitdrukken.

Een ander bewijs.

Wanneer noemt men de natuur poëtisch?

Wanneer deze voor ons uitdrukt wat wij zelve niet kunnen uitdrukken, wanneer zij de tolk is, als het ware, van onze heiligste en teederste gevoelens en onze aanbidding en bewondering van het goddelijke en edele en reine en majestueuze uit. Die gevoelens worden het best voor ons uitgedrukt in Tyrol en Zwitserland, die kathedralen der aarde, doch zoodra men slechts een vergezicht heeft, zoodra men hemel en aarde ineen ziet smelten, heeft men zelfs in de weiden van Noord-Holland, in de plassen van Zuid-Holland een poëtisch landschap, dat vele gedachten opwekt en voor ons uitdrukt. De groote, geheimzinnige oceaan, die duizendvormige wolken, de vuurzee aan

het uitspansel als de ondergaande zon, purperen eilanden, voorgebergten van gloeijend goud tegen den lichtgroenen achtergrond aantoovert, de stille starrenhemel, heilig en tot God geleidend; zij geven een dieper gloed aan het oog, een heiliger gevoel aan het hart; zij geven ons een voorstelling van het eeuwige en onzichtbare, welke godsdienst noch wijsbegeerte in staat is ons te geven, als de poëzie van woorden, klanken of beelden haar niet te hulpe komt.

De geestelijke hoop in het onsterfelijk leven, het blijmoedig vertrouwen in onzen Vader in den hemel worden opgewekt en uitgedrukt door de poëzie in de natuur. De heerlijke natuur is ons altaar en de zilveren vlam der besneeuwde Alpen, de gouden vlam der ondergaande zon, brengen onze offeranden tot onzen God en Schepper; zij zijn de outervlammen die ons gevoel van aanbidding uitdrukken.

Terwijl de natuur dus het dichterlijke in ons te hulp komt en beter dan wij dit kunnen doen onze bewondering, aanbidding en aspiratie uitdrukt, doet de poëzie op hare beurt een grooten dienst aan de natuur en verklaart zij aan ongeoefende oogen, trage gemoederen en onontwikkelde vermogens de schoonheid, de plechtigheid of de blijmoedigheid der natuur. Het is de taak der dichters ons te leeren zien, ons opmerkzaam te maken, zoowel op het madeliefje, dat de ploeg doorsnijdt, als op den starrenhemel die ons met ontzag vervult.

De vulgariteit der menigte, welke zoo diep bedroevend is, wordt gedeeltelijk teweeggebracht, door dat de meerderheid van 't volk niet genoeg met de natuur in aanraking komt, niet genoeg met de Alma Mater der geheele menschheid vertrouwd is, waarvan het gevolg is, dat zij de vatbaarheid verliest om het schoone op te merken en blind is voor de oneindige teederheid en liefelijkheid, welke de natuur zoowel langs ‘de zoete boorden des Amstels,’ als in de Stichtsche dennenwouden en Geldersche dalen ten toon spreidt.

De dichter heeft de heerlijke eigenschap, dat hij ons kan leeren zien, kan leeren opmerken; hij heeft het verrukkelijk voorrecht van met de goddelijke realiteiten der natuur geheel vertrouwd te zijn; hij dient als tusschenpersoon, die verklaart en den sluier oplicht; hij is de priester in het heiligdom der natuur, die koude harten en ongeoefende oogen doet voelen en zien.

‘O Wereltsch Lustpriëel,’ riep Vondel uit,
‘Wat ordineerder heeft die vonden uitgezocht
En elck zoo welgeschickt, en op zijn plaats gebroght,
Den voorgront, achtergront, dat flaeuwen en verschieten,
Hier bosch, daar korenvelt, gins weiden, elders vlieten,
En ope lucht, en bron die uit den heuvel springt?
Gints blaeut geberghte en rots’ enz.

De dichter weet ons te verhalen, al:

‘Wat de dennen klagen, die dichteren van het woud,’

hij weet wat de boer denkt als hij:

‘zijn hijgende ossen
't Glimpend kouter door de klont
Van zijn erfelijken grond,
In de luwt der hooge bosschen,
Voort ziet trekken;’

hij kan ons mededeelen wat de wilde golven zeggen, want hij verstaat de stem der zee, hij weet wat in het stille nachtelijke uur de sterren tot de ziel der menschen spreken. Hoort slechts wat van Alphen zegt:

‘Daar rijst het tintelend starrenheir!
En de aarde zwijgt verbaasd,
't Gestarnte spiegelt zich in 't meir,
Waarop geen windje blaast.
't Is alles hemel wat men ziet,
Zelfs bergen vluchten heen,
't Verdorde blaadje schuifelt niet,
't Gestarnte spreekt alleen.’

Hetgeen de dichter voor de natuur doet, is op de gelukkigste wijze door Shelley beschreven: ‘*Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world and makes familiar objects to be as if they were not familiar*.’

Elk zal de juistheid dezer schoone definitie erkennen. Ja, dichters maken, dat de gewoonste zaken van het dagelijksch leven ons ongewoon schijnen; zij maken onze bewondering gaande voor hetgeen wij niet meer opletten, door gewoonte geblaseerd of verstompt.

Poëzij schuilt overal,
Overal mijn vrinden!
't Is de vraag maar, wie haar al,
Wie ze niet kan vinden,

en het is de taak des dichters, ons hare schuilplaatsen te ontdekken en ons op de poëzie van ''t binnenhuisjen' opmerkzaam te maken.

Poëzie is als de ondergaande zon, welke het ongracelijkst landschap adelt en schoon maakt; zij toont ons de gewone zaken van het dagelijksch leven onder een warm licht en doet ze ons zien zooals wij ze nooit te voren zagen.

Tennyson beschreef in een zijner liefelijkste gedichten, '*the Gardener's Daughter*,' wat de geliefde was voor haar minnaar:

'Like one that never can be wholly known.'

Het is een der heerlijkste zaken in de intimiteit met hen die ons lief zijn, dat zij altijd nieuw voor ons blijven, dat onze oogen, door liefde gescherpt, steeds iets onverwachts, iets frisch, iets oorspronkelijks in de geliefde opmerken, waardoor zij ons liever en liever wordt. Liefde belet haar ooit in onze oogen gewoon en *commonplace* te worden.

Wat liefde doet voor den minnaar, den echtgenoot, den vader, doet poëzie voor ieder die haar raadpleegt. Zij leert ons kleinigheden opmerken en nuances waardeeren. Zij houdt onze verbeelding levendig en frisch en maakt ons dus vatbaar voor reine, eenvoudige, onschuldige genoegens; zij doet ons alle vulgariteit als instinctmatig schuwen en behoudt tot onzen stervensdag toe de goddelijke gaaf der jonkheid levend in ons, om vroolijk, edelmoedig en vol geestdrift te zijn.

Wij hebben nu gezien wat de poëzie voor ons en onze ontwikkeling doet en nagaande hoe zij al onze beste en edelste hoedanigheden reinigt en volmaakt, komen wij ten laatste tot de grootste en heerlijkste verdienste der poëzie, dat zij ons leert aanbidden en gelooven, dat zij de eigen zuster der godsdienst is.

Poëzie toch bestaat grootendeels uit aspiratie, uit het verlangen naar een schoonheid en volmaaktheid, welke ons menschelijk oog nooit verlichamelijkt kan zien. Ja, aspiratie, het verlangen om zich te onttrekken aan het aardsche en tijdelijke en zichtbare, om het bovenzinnelijke, het heilige, het goddelijke en

eeuwige te aanschouwen, de zucht om dien God te zien, te kennen en lief te hebben, dien wij overal gevoelen en raden,

> Die God toch, die zoo hoogh gezeten
> Zoo diep in 't grondelooze licht,
> Van tijd noch eeuwigheid gemeten,
> Noch ronden kent, noch tegenwicht;

het verlangen, om zich in zichtbare vorm de heilige Volmaaktheid voor te stellen en die schoonheid, die geen oog heeft gezien, geen oor heeft gehoord, geen verstand heeft begrepen, doch die als een hemelsche melodie ons aan het stof onttrekt, te gevoelen.

De dichter is de beste leeraar van godsdienstige zedelijkheid, omdat hij alle heilige sympathiën kweekt en opwekt en ons de deugd leert liefhebben omdat zij schoon is. Hij is de apostel en zendeling van het geestelijk geloof van alle edele zielen, hij maakt ons vertrouwd met het onzienlijke, hij vervult ons met hoop en met heilig vertrouwen en bevredigt de knagende honger en dorst naar geloof in God van den met scepticisme worstelenden jongeling. Hij verspreidt het licht en de muziek van zijn blijmoedig geloof over al de donkere hoeken der wereld en van het menschelijk hart, en boven alles bezielt hij ons met eerbied, ontzag en reverentie en leert ons uit onze aardsche nietigheden en kleingeestigheden het hoofd op te beuren, om in diepe aanbidding en eerbied neder te buigen voor de bron van al wat bestaat.

Zoolang de menschheid in een rechtstreeks geopenbaarden godsdienst gelooft en de leeraren van dezen geopenbaarden godsdienst aan de geloovigen zekere dogmata en ceremoniën voorschrijven, welke zij gedwongen zijn op straffe van Gods ongenade te gelooven en waar te nemen, wordt de menschelijke geest wel in zijn geheele ontwikkeling belemmerd, omdat

> Hij 't al mag onderzoeken,
> Alleenig maar 't kritiekste niet,

doch een der goede gevolgen van die voorgeschreven godsdienstvormen is, dat zij honderden, die anders nooit aan God zouden denken, die, in de beslommeringen hunner aardsche belangen verzonken, geen tijd weten te vinden om den Schepper in zijn schepping te zoeken, dwingen aan het onzienlijke te denken en hun ziel aan 't stof te onttrekken,

Zoodra wij echter gelooven God slechts naar waarde te kunnen leeren kennen uit de indirecte openbaring van zijn schepping, worden studie en nadenken onvermijdelijk en wordt het een eerste plicht om geen van Gods gaven te verwaarloozen. Hoofd, hart en verbeelding moeten gelijkelijk ontwikkeld worden en als de beste verklaring van het onzienlijke moeten wij de openbaring van God door de dichters raadplegen.

De dichters kunnen ons God wel niet onmiddellijk beschrijven:

> ‘Nooit uitgesproken noch te spreecken,
> Vergeef het ons en schelt ons quijt
> Dat geen verbeelding, tong, noch teken
> U melden kan,’

zong onze Vondel, doch zij bezielen ons met een vurig verlangen, om het oog ten hemel te slaan en God te zoeken.

Dante, de theoloog der dichters, de dichter der theologen, zendt te recht de onverschilligen naar het voorportaal der hel,

> ‘Die englen die, noch wederspannelingen,
> Noch trouw aan God, slechts voor zich zelf bestonden’[1]

L'Altissimo Poeta heeft gelijk, de tragen van handelen en denken, de onverschilligen die geen beslissende keuze willen doen, die noch de zijde van God, noch die van Lucifer kiezen, behooren te huis ‘in 't luchtruim zonder sterren,’ van den verschrikkelijken ‘Vestibolo’ en zij die tot hen niet willen behooren, moeten, even als Dante deed, den idealen dichter bij de hand grijpen, om ten laatste ‘het eeuwige licht’ te aanschouwen.

Een der eerste weldaden, die onze leidsman de dichter ons bewijst op onzen moeilijken tocht naar het paradijs, is, dat hij den twijfel belet ons hart te verdroogen en onzen eerbied en ontzag voor het onzienlijke te verwelken. Hier hebben wij het groote struikelblok onzer eeuw; zal de twijfel niet met het onkruid de tarwe wegmaaien?

Ik ben niet van plan op onverdraagzame wijze over den

1 Dante, vert. door A.S. Kok.

> .... Angeli che non furon ribelli
> Ne fur fedelia Dio, ma per se foro..
> (Infern., III, 38.)

.

twijfel te spreken, doch ik wensch opmerkzaam te maken op het gevaar, dat men den twijfel gaat vergoden. Tennyson sprak in zijn weergaloos gedicht: 'In Memoriam,' slechts de waarheid uit toen hij zeide:

> 'There lives more faith in honest doubt
> Believe me than in half the creeds,'

doch tegenwoordig ontkent bijna niemand meer de volmaakte onschuld van eerlijken en oprechten twijfel.

Er is een ander gevaar. Men is niet te onverdraagzaam, maar te verdraagzaam jegens den twijfel. In tegenoverstelling van de gemoedelijke vromen, die de ooren sluiten tegen elken twijfel en die uit loyauteit jegens hun geloof meenen niet te mogen dulden, dat over de vrouw van Caesar zelfs gesproken wordt, zijn er anderen, die uit een ziekelijke overdrijving van het rationalisme, alleen oog en oor leenen aan die zaken, welke tegen eenig geloof worden ingebracht.

Te twijfelen wordt een soort van mode, heeft een zeker *cachet* van 19de eeuwsche beschaving, en men schijnt te gelooven, dat de twijfel op zich zelve iets positief goeds is.

Men zou even goed de mazelen kunnen aanbidden. Men kan den mannelijken leeftijd niet bereiken zonder de mazelen gehad te hebben; men kan het mannelijke gezonde geloof van rijpe levenservaring niet verkrijgen zonder getwijfeld te hebben; maar de mazelen zijn en blijven een ziekte die velen doodt ..... vooral kinderen.

En voor die kinderen, voor die jeugdigen van jaren moeten wij zorgen.

> Pueris magna reverentia debetur.

De poëzie moet aan de jongelingen, aan de jonkvrouwen gegeven worden, als de verfrisschende dronk die laaft, wanneer twijfel het verhemelte verdroogd heeft. De poëzie zal hen leeren, dat edele zielen twijfelen, maar twijfelen met verbleekte wangen, gebogen hoofden en bittere tranen van zielenangst. Twijfelen zonder aanhoudenden strijd, zonder bidden en smeeken om licht en uitkomst, is afschuwelijk. En dat licht, die uitkomst, dien troost, weten de dichters, die godgezanten, ons te geven. Wij arme, dwalende menschen zijn niet als de Rachel der Heilige Schrift, die weigerde vertroost te worden; wij wenschen, dat men onze tranen drooge. Wij dwalen doch

wij zoeken, wij vallen doch wij gaan, wij hijgen naar uitkomst, naar licht voor het verduisterde oog, naar lucht voor het beklemde hart, naar helder water voor het verdord verhemelte. En al weten wij ook dat het graf gesloten is over het naïeve geloof onzer kinderjaren: al weten wij dat onze tranen van zielesmart de geliefde jonge doode niet zullen opwekken, die daar zacht sluimert onder de groene zoden van den tuin van 't ouderlijk huis, waarin de voorjaarsmadeliefjes, het gouden hart ten hemel heffend, zich verschuilen, boven welke de leeuwerik zijn verrukkelijk lentelied jubelt: zoo weten wij ook tevens, ‘dat een kleine vonk door een groote vlam gevolgd wordt’ (Paradiso 34) en dat als de Virgilius der oude wereld ons niet langer tot leidsman kan strekken, de heilige Beatrice van het betere geloof ons omhoog zal voeren.

In de plaats van het naïeve geloof der kinderjaren, kunnen wij een geestelijker en heiliger geloof winnen. Indien wij den louteringsberg van den twijfel moedig zijn overgetrokken, zullen wij komen aan de zoete, levenwekkende wateren van den Eunoë, in welke wij ons kunnen reinigen van alle smetten, om vervolgens even als Dante tot de starren op te klimmen.

‘Ik rees op uit het heilige water van de Eunoë,’ zeide Dante, ‘als een nieuwe plant, hernieuwd in nieuwe bladeren’[1].

En al is het nu ook waar, dat die Eunoë nog niet bereikt is en dat het nieuwe geloof der menschheid, voor hetwelk de wereld rijp begint te worden, nog niet zijn grooten profeet gevonden heeft, zoo maakt dit het te meer noodig, dat wij al onze van God ontvangen vermogens blijven ontwikkelen, om geen enkele openbaring van het Opperwezen verloren te laten gaan.

Wetenschap alleen, wijsbegeerte alleen kan ons niet baten, want wij moeten harmonisch ontwikkeld zijn, indien geen der openbaringen Gods ons ontgaan zal.

Hetgeen de wijsbegeerte voor ons doet, is grootsch, doch zij laat ons onbevredigd.

Indien men de ‘History of Philosophy’ van Lewis leest en aan zijn hand alle wijsgeerige stelsels is nagegaan, komt men tot de overtuiging, dat wijsbegeerte alleen suggestief is, dat zij ons alleen leert dat wij niets weten en dat de heerlijkste ge-

1 Riffato si, come piante novelle
Rinnovellate di novella fronda.

Purgatorio, laatste regelen.

dachten der grootste wijsgeeren slechts '*pertinent questions*' zijn. Zij toonen u alle bezwaren en moeilijkheden op de duidelijkste en meest overtuigende wijze aan en geven u de beste gronden voor onbeslotenheid, doch zij lossen niets op. Wel hen, zoo zij onze teedere gevoelens niet met ruwe handen aangrijpen:

> 'And mix the music with our doubts,
> And sadden us with heavenly thoughts,'

doch wetenschap en wijsbegeerte alleen voldoen niet aan al onze behoeften. Poëzie moet aanvullen wat hun ontbreekt en menigeen denkt als Laurent-Pichat en zegt, als hij de poëzie boven beiden verkiezende: 'J'ai interrogé les prêtres de toutes les religions, les philosophes de tous les systèmes et les poètes. J'ai suivi le chemin avec eux tous, et, petit à petit, le nombre des compagnons s'est réduit; je n'ai plus a côté de moi que les poètes.'

Poëzie vult aan zoowel wat aan wetenschap als wat aan wijsbegeerte ontbreekt. Zij moet ons niet juist doen denken, of juist doen weten, maar juist doen gevoelen. In vele opzichten is zij de antithesis der wetenschap. Wetenschap toont ons de zaken zooals zij zijn, *en détail*, van nabij beschouwd en ontleed, poëzie zoo als zij zijn in het groot, van een afstand gezien. De schilder maakt zijn bergen blauw, de geologist toont u de afzonderlijke steenen, de grauwe aarde, de roode klei, het witte krijt, het grijze graniet en hij ontkent dus, dat de bergen blauw zijn. Poëzie toont ons de onzichtbare waarheid in tegenstelling der zichtbare.

Wetenschap toont u de ruwe, bouwvallige hut, van gebroken tichelsteenen, slecht gezaagde balken en vuil stroo gemaakt. Poëzie toont u de huiselijke liefde, die deze hut tot een tooverslot maakt en die denzelfden teederen glans geeft aan de hut, welken de ondergaande zon aan het begroeide stroodak verleent, een glans zoo goddelijk en schoon, dat geen menschelijke taal die beschrijven kan.

Wetenschap maakt klassen en soorten, poëzie individualiseert[1].

1 Dezelfde voorwerpen, daden, aandoeningen en gedachten dienen tot grondstof zoowel aan de wetenschap als aan de poëzie, en het verschil tusschen deze beiden ligt dus niet in de voorwerpen, maar in de kracht welke op deze voorwerpen wordt toegepast. De wetenschap ontleedt de voorwerpen in afzonderlijke hoedanigheden, rangschikt de soorten welke dezelfde hoedanigheden bezitten, bij elkander, en geeft ze een naam welke de gemeenschappelijke hoedanigheid kenschetst.
De verbeelding daarentegen verwaarloost die hoedanigheden, welke de wetenschap in de eerste plaats zoekt; zij tracht een organisch geheel in plaats van afzonderlijke gedeelten en een tastbaar voorwerp in plaats van een abstracten naam te vinden. Zij zoekt het karakteristieke en datgene wat het eene individu kenschetst en onderscheidt van het andere, zoodat zij het eigen zelfstandig naamwoord liever gebruikt dan het algemeen zelfstandig naamwoord.
De wetenschap behandelt wellicht, al klassificeerend en systematiseerend, een voor een alle hoedanigheden van het voorwerp, die de verbeelding treffen, doch zij beschouwt ze afzonderlijk en op verschillende tijden, terwijl ze daarentegen alle gezamenlijk en te gelijk den dichter of kunstenaar treffen.

Wetenschap zoekt die hoedanigheden, welke de meest mogelijke voorwerpen gemeen hebben, poëzie let voornamelijk op die hoedanigheden, welke de wetenschap verwerpt, als buiten het bereik van haar onderzoek liggende. De dichter beschrijft geen bloemen in 't algemeen, maar doet een bijzondere bloem voor onze verbeelding oprijzen; zij geeft ons levende exemplaren in plaats van algemeene abstracties.

Indien men dus de poëzie verwerpt, verkiest men eenzijdig te zijn, en verwaarloost men het individu om den wille van het algemeene.

Op de scholen behoort daarom veel werk van poëzie gemaakt te worden, ten einde het vermogen der jongelieden te ontwikkelen en hun te leeren met hunne ziel en verbeelding zaken te zien en te bedenken, welke niet door de zinnen kunnen waargenomen worden. Twijfelen zij en maken de diepe raadselen van het leven hen angstig, voert hen dan tot de dichters. Het ontzagwekkende vraagstuk van 's menschen bestaan en toekomst, ‘the painful riddle of the earth,’ groeft rimpels in 't voorhoofd van menigen denker, legt een ijskoude hand op menig liefhebbend hart; het is een vraagstuk, dat elk denkend wezen onder de oogen moet zien en waarmede, al kan het op aarde nooit geheel opgelost worden, gekampt moet worden met al onze van God ontvangen krachten, met rede, verstand, gevoel en verbeelding. Want als het niet bestreden wordt, overwint en vernietigt het ons en sleept het ons mede. Ziet, wij weten niet wat wij denken en gelooven moeten, doch wij hopen en bidden en wij roepen met Tennyson uit:

> Behold we know not any thing
> I can but trust that good shall fall
> At last - far off - at last to all
> And every winter change to spring.

So runs my dream, but what am I?
An infant crying in the night,
An infant crying for the light
And with no language but a cry.

I falter where I firmly trod
And falling with my weight of cares
Upon the great world's altar-stairs
That slope through darkness up to God.

Geen dichtstuk kan beter aantoonen wat ik geloof dat de studie der poëzie voor ons doen kan, dan Tennyson's edel poëem, aan hetwelk bovenstaande regels ontleend zijn. Het geloof in de onsterfelijkheid kan niet op wetenschappelijke wijze bewezen worden. Volgens Dr. van Vloten[1] is het ‘een geloof aan zekere bovennatuurlijke voor verstand en rede onhoudbare voorstelling,’ het is zelfs, volgens denzelfden schrijver, ‘niets beters noch verheveners dan de meest baatzieke en eigenlievende zelfverheffing en zelfvertroeteling, die, ten gerieve van zijn dierbaar ik, de noodzakelijke natuurwetten zou willen breken,’ enz.

Zoolang het hart kalm is en men gelukkig levende niet aan den dood zijner geliefden, van zijn vrouw en kinderen denkt, is het wellicht mogelijk, dat men het onsterfelijkheidsbegrip dus koelweg loochent, doch wanneer de dood ons onze inniggeliefden ontneemt, wanneer wij hen het geheimzinnige schaduwland zien binnentreden, dan is de quaestie der onsterfelijkheid niet langer een algemeen vraagstuk aangaande de logische toepassing van iets, dat wij een natuurwet gelieven te noemen, dan kan dat verschrikkelijke probleem maar niet zoo kortaf met een ‘ja’ of ‘neen’ beantwoord worden, want dan beteekent de vraag: ‘is er een toekomstig leven?’ voor ons: ‘bestaat zij nog wier edele ziel mijn leidstar op aarde was,’ leeft die teedere moeder nog, wier liefde mij zegende, wier reine oogen mij terughielden van het kwaad, wier zachte stem mij dwong tot nadenken? En wanneer wij met een verscheurd en bloedend hart onze moeder, onze vrouw, onze eerstgeborene in de groeve zien dalen, wanneer wij, in het donkere verlaten huis teruggekomen, de ledige plaats zien en met onbeschrijfelijken weemoed verlangen naar:

1 ‘Levensbode,’ September.

the touch of a vanished hand,
And the sound of a voice that is still;

dan is de vraag of de ziel onsterfelijk is, de vraag of er een heerlijke hoop bestaat, die onze smart belet, ons gemoed te verstokken en te verharden en ons ongevoelig te maken. Is de geliefde voor altijd verdwenen, kent deze slaap geen ontwaken, is dit leven alles en heeft deze ‘onsterfelijkheidswaan’ alleen gediend om een vrij aangenaam dierlijk leven te bederven, heeft de mensch alleen dit boven het dier vooruit, dat, terwijl de nachtegaal haar jubelend liefdelied kan zingen, zonder te weten dat de dood onvermijdelijk is, die eenmaal voor goed aan al de vreugde, aan al dat geluk een einde zal maken, hij, het ongelukkige met rede gevloekte schepsel, weet, dat die dood hem te avond of morgen wacht, dat alles voorbijgaat en alles verdwijnt en dat al het menschelijk lijden, al onze smart en ellende geen oefenschool is voor de onsterfelijke ziel, maar dat een blind noodlot den een gezondheid en rijkdom geeft en den anderen in vochtige kelders onbeschrijfelijke smart laat lijden; is dit alles waar, is de beste grondslag van een edele liefde ons ontnomen, voorwaar, dan is zelfmoord de eenige wijsheid,

't Were best at once to sink to peace,
Like birds the charming serpent draws,
To drop head-foremost in the jaws
Of vacant darkness, and to cease[1].

Hoe zullen nu de mannen der wetenschap den ongelukkigen jongeling troosten, die aan het sterfbed zijner moeder door gedachten als deze vermoord wordt? Hoe zal bij het verminderend geloof aan een rechtstreeksche openbaring die jongeling van wanhoop gered worden? Leidt hem tot de dichters, laat hem Tennyson's ‘In Memoriam’ lezen en herlezen, laat hem leeren gevoelen, dat de wetenschap haar laatste woord nog niet gesproken heeft, dat God, ‘onze vader die in de hemelen is,’ tot troost der worstelende menschheid aan de dichters veroorloofd heeft de slippen op te lichten van het gordijn, dat het oneindige licht afsluit, en laat hem de waarheid ontdekken van da Costa's gezegde:

1 In Memoriam, XXXIV.

O zoo is de trek naar hooger, die in 's dichters boezem brandt, Waarborg van een beter leven in een beter vaderland.

Hij, die dus met het onzienlijke vertrouwd wordt,

> ‘Comes ad length
> To find a stronger faith his own:
> And power was with him in the night,
> Which makes the darkness and the light,
> And dwells not in the light alone’[1].

De dichters zullen hem leeren wie de bedrogenen zijn, wie dwalen wanneer de hoop in het eeuwige leven geen grond heeft en werkelijk een ‘eigenlievende zelvertroeteling’ is. Wie hebben in dit geval ongelijk?

Niet de ‘ontleders zonder hart; 't ellendig raafgebroedsel,’ van welke Alberdingk Thijm en Theophile Gautier spreken, niet de materialisten, niet de dierlijke naturen, die tevreden zijn met de zinnelijke genoegens van dit leven en de vernietiging daarna, niet de lieden met trage gemoederen, enge begrippen, eenzijdige ontwikkeling en bekrompen harten. Neen, de dwalenden, de misleiden, zijn de heerlijke geniën die deze lieden zelve moeten vereeren als de heroën van ons geslacht, de groote, heilige dichters, de Godsgezanten, die zich zelven hebben opgeofferd voor het geluk der menschheid. Dit is hetgeen de dichters ons leeren en deze les kan niet onvruchtbaar blijven. Wij weten niets, doch wij kunnen aanbidden, gelooven en hopen.

> In diepten verzonken van leed en ellende,
> Het hart in bedwelmende droomen verward,
> Door prikkels van onrust, wier bron ik niet kende,
> Gedreven, gefolterd tot eindlooze smart,
> Heeft de aarde mij lang in mijn dorheid gedragen,
> In morrende wanhoop aan wereld en lot:
> Een knagend verlangen verteerde mijn dagen,
> Een woede van honger naar zielengenot!
> Ik zocht het, ik riep wat dit hart zich verbeeldde,
> In alles wat de aarde verlokkends belooft;
> In brandende driften, in bruischende weelde,
> In ridderverdienste, die 't maagdenhart rooft;
> In palmen, gewassen voor wereldbedwingeren,

1 In Memoriam, XCV.

In zangen, bewonderd door 't luisterend gewelf.....
Maar 't schaduwbeeld vluchtte voor de indruk der vingeren;
't Was ijdelheid, ijdler dan de ijdelheid - zelf!
In diepten des onheils verzonken, verloren,
Versmachtte mijn ziel naar den levenden God!
Maar ach! in de blindheid der zonde geboren,
Bleef rustlooze woeling mijn pijnigend lot!
Hoe zoude ook het schepsel zich nog onderwinden,
Den Schepper te zoeken in 't afgekeerd hert?
En waar is het licht, dat Hem weder doet vinden,
Wiens beeld door de zonde in ons uitgewischt werd?
Dat licht kan geen heidensche wijsheid doen schijnen,
Geen stelsels verganklijk als 't wegsnellend Thands,
Geen boeteverordening van wet en rabbijnen,
Geen eigengewillige dienst des Verstands

O, stort in mijn aderen die kracht van gelooven,
Die hoogten ter neêr stort en marmer verbreekt,
Die hemelvuur inroept en afdwingt van boven,
En ijskoude harten in liefdebrand steekt!

Ja, het groote hart des waren dichters gevoelt, dat niet in twijfel maar in geloof de ware grootheid en zaligheid bestaat en de dichter maakt daarom zulk een indruk, omdat hij toont hoe de twijfel, door smart en ervaring gelouterd, in geloof moet overgaan en hij overtuigt ous zoodanig, dat dit ook met ons geschieden zal, dat hij ons bezielt met kracht en moed en vroolijk vertrouwen.

Wij, de kinderen eener sceptische eeuw, moeten ons werpen aan den moederlijken boezem der poëzie. Wij zijn oprecht, wij zoeken naar waarheid en licht, doch door twijfel verbijsterd hebben wij, terwijl wij de wetenschap der ervaring dienen en dus den heiligen godsdienst der toekomst voorbereiden, behoefte aan iets, dat ons hart levend, onze verbeelding frisch houdt.

‘Mijn kind,’ roept de poëzie den teleurgestelden, bijna wanhopenden toe, die wetenschap en boeken vruchteloos geraadpleegd heeft en door de slechtheid der menschen gewond, angstig en treurig, het moede hoofd op de handen laat rusten; mijn kind, leg het hoofd op mijnen boezem. Laat de sophismen en paradoxen van een halve wetenschap u niet ontmoedigen,

laat een dor scepticisme uw ziel niet verdroogen. Laat de frissche adem van Gods schepping en de edele interpretatie, welke de dichters aan de stemmen Gods in de natuur geven, u verkwikken en doen herleven.

En de dichter grijpt de heilige harp en de Shakespears en Göthes toonen ons de menschheid en het doel van 's menschen leven en bestemming op heerlijke wijze aan. De Ismaël, die in de woestenij heeft rondgedoold, die versmachtend en stervend heeft nedergelegen onder den dorren schaduwloozen struik van den twijfel, hoort het levend water ruischen en borrelen; hij ziet de frissche, groene velden van het gouden droomenland des dichters, en verfrischt, luistert hij naar die eenvoudige majesteitsvolle eerste beginselen en waarheden onzer menschelijke natuur, den troost in leven en sterven van velen der besten, wijsten en edelsten mannen die ooit geleefd hebben.

Ja, het onsterfelijke in ons dwingt ons tot deugd,

> For right is right, and wrong is wrong,
> And right the day will win,
> To doubt would be disloyalty,
> To falter would be sin.

Dit is hetgeen de dichters ons toonen, en als de jongeling dit van hen geleerd heeft, dan is zijn opvoeding door de poëzie voltooid.

November, 1870.
CHARLES BOISSEVAIN.

Rome.

Herinneringen aan Italië.

(*Vervolg en slot van bladz*. 97.)

XII.

De Piazza di Monte Cavallo en het zich daaraan verheffende Palazzo Ponteficio Quirinale bieden veel vriendelijker tooneelen aan den bezoeker. In het midden van het plein verheft zich eene Obelisk, die eens voor het Mausoleum van Augustus stond, en eene fontein met antieke granietschaal. De naam van het plein is echter ontleend aan de twee kolossale beelden van steigerende paarden, die door mannelijke gestalten in bedwang worden gehouden. Zij staan hier nog op dezelfde plaats, waar zij eens voor de Thermen van Constantijn stonden. Het zijn prachtige groepen, vol natuur, vol uitdrukking van kracht en leven; en ofschoon de opschriften op de voetstukken, die er het werk van Phidias en Praxiteles in zouden doen zien, waarschijnlijk niet zijn te vertrouwen, mag men hier toch denken aan uitstekende navolgingen van een grondtype, mogelijk eens door die groote meesters geleverd. Voorzien van twee *permesse*, ter bezigtiging van Paleis en Park, betraden wij het Quirinaal. Het is een prachtig slot, in 1574 door Gregorius XIII begonnen en waaraan zes kerkvoogden achtereenvolgens hebben gebouwd, vergroot en verfraaid. Het was een geliefkoosd verblijf der heilige vaders, vooral gedurende de zomermaanden, wanneer hier, op de hoogte, de lucht frisscher en gezonder wordt geacht. Groote geschiedkundige herinneringen zijn echter aan deze muren verbonden en hebben Pio IX daarvan voor goed afscheid doen nemen. Wij toch zagen het vertrek, waarin Pius VII, in den aanvang dezer eeuw, door de soldaten van Napoleon I werd gevangen genomen. En ook hier zag men - als meermalen in de geschiedenis van menschen en volken - het zon-

derling verschijnsel, dat dezelfde plek andermaal getuige werd van eene diepe vernedering des Pausdoms. Uit dit zelfde vertrek toch moest Pius IX, in de avondschemering van 24 Nov. 1848, vermomd in het kleed van een der bedienden van den Beijerschen gezant, Graaf Spauer, de vlugt nemen, bij het dreigende volksoproer in Rome. Sedert is de Paus hier nooit wedergekeerd en brengt hij de warme maanden op Castel Gandolfo door. Vroeger werden hier de Conclaves voor de verkiezingen van den Paus gehouden, en de naam van den gekozene werd van het balkon boven den hoofdingang, aan het volk verkondigd. Moeijelijk is het te zeggen, of ook deze plegtigheid hier niet meer zal plaats hebben.

Wij gaan eene breede trap op en bevinden ons het eerste in de Sala Regia, eene zaal van 150 v. lengte, met zoldering rijk aan snijwerk en verguldsel en versierd met fresken van Lanfranco en Saraceni. Hieraan grenst de Capella Paolina, ongeveer in vorm en grootte gelijk aan de Sixtijnsche kapel, mede rijk aan goud en sieraden, waar in vroeger tijden, gedurende het verblijf van den Paus alhier, de groote kerkelijke plegtigheden plaats hadden. Verder doorwandelen wij eene reeks vertrekken, aan de zijde van de Piazza, die vroeger voor den Paus en zijne hofhouding bestemd waren en er ook nu nog vrij goed onderhouden uitzagen, ofschoon in versieringen en ameublement zich niet bijzonder kenmerkende van andere dergelijke vertrekken. De troonzaal maakt hierop eene uitzondering. Men ziet verder de audientiezaal, waar de Paus vreemde gezanten ontving; zijn studeervertrek en slaapkamer, zijn zit- of woonkamer, waarin de bovenvermelde gebeurtenissen voorvielen en waarin de bekende Overbeck eene zolderschilderij leverde, voorstelling van Christus, die weggaat van uit het midden der farizeën, eene flaauwe, naar ons gevoel bijna profane allegorie van hetgeen hier aan twee zijner stedehouders is wedervaren.

De vertrekken en zalen van het Quirinaal zijn niet bijzonder rijk aan groote kunstwerken, ofschoon toch enkele stukken onze aandacht boeiden, zooals eene Madonna met den H. Hieronymus, die voor een werk van Correggio wordt gehouden. In de zalen, aan den tuin uitziende, die in 1819 voor den Keizer van Oostenrijk werden ingerigt, heeft men de fraaiste stukken, als de aanbidding der Wijzen, van Guercino; een gewonden Adonis, van Paolo Veronese, en vooral een Petrus en Paulus, van Fra Bartolomeo. In de reeds genoemde audientiezaal (Sala d'Au-

diencia de' Principe) heeft men een fries in half verheven beeldwerk, van Thorwaldsen, voorstellende den zegevierenden intogt van Alexander in Babylon, een onderwerp, niet zonder zinspeling op Napoleon I gekozen, daar een in 1812 van hem verwacht bezoek te Rome tot het vervaardigen van dit kunststuk aanleiding gaf. Het is in levendigheid, natuurlijkheid van conceptie, in stoutheid en schoonheid van uitvoering, niet slechts een van des Deenschen kunstenaars meesterstukken, maar hij verwierf zich daardoor bij de Italianen den titel van 'Patriarch der Basreliefs'[1]. In de bijzondere kapel van den Paus vindt men een der schoonste werken van Guido Reni, eene Aankondiging, alsook fresco's met tafereelen uit het leven der H. Maagd, van Albani, waarop vooral de kindergestalten de aandacht verdienen. Maar het oog, vermoeid door al den glans van verguldsel, marmerschakeringen en kleuren, zoekt gretig naar rust in dat zachte groen, 't algemeene kleed der lagchende natuur. De tuinen, of het park, zich noord-oostwaarts achter het Paleis uitstrekkende, verschaffen die. Toch zijn zij, met hare veelal regte en geschoren lanen, met hare beelden en fonteinen, niet bijzonder aantrekkelijk. Wij zagen er enkele trekkassen en perken met vreemde planten, maar het geheel is stijf en zonder smaak, terwijl het den indruk van verwaarloozing draagt.

Wij gaan uit het Quirinaal door de Via dataria heuvelafwaarts, slaan weldra regtsom en bevinden ons voor eene prachtige fontein, waar het plassende, frissche water in de zonnestralen schittert en in zijn ruischen en klateren ons van met mos bedekt gesteente en lommerige eenzaamheid schijnt te willen verhalen. Het is de beroemde Fontana di Trevi, gevormd door het oude Aqua Virgo, door Agrippa reeds vóór onze jaartelling in de stad geleid, om zijne Thermen bij het Pantheon van water te voorzien, en door Gregorius XIII hersteld. De fontein bestaat uit een groote nis, waarin een Neptunus, en twee zijnissen, waarin beelden van gezondheid en vruchtbaarheid gezeteld zijn, terwijl zich daaronder een groot marmeren bassin bevindt, waarin het koele, heldere water wordt opgevangen. Wie Rome verlaat, drinkt er uit en werpt een geldstuk er in, om zich den terugkeer in de wereldstad te verzekeren. Wij deden noch het een, noch het ander, en toch hopen ook wij dat frissche water nog eens weder te zien.

1 J.M. Thiele, 'Thorwaldsens Leben,' Leipzig, 1852, Th. I, p. 219, 224-227.

Wij kruisen thans de Corso en komen door enkele vuile en naauwe straatjes op de Piazza della Rotonda, waar veel gewoel heerscht en, even als op de Piazza Navona, des morgens het landvolk wordt aangetroffen. Aan de zuidzijde van het plein verheft zich het beste, het meest volledige bouwwerk der oudheid, wel geschikt om nevens het Colosseum een geheel eenigen en blijvenden indruk achter te laten. Het Pantheon is een reusachtig rond gebouw, van metselsteen opgetrokken, vroeger met marmer bekleed; het heeft aan het plein eene voorhal of portaal, door 16 Korinthische granietzuilen van 36 v. hoogte gedragen. Vroeger steeg men langs vijf trappen tot dit portaal op; thans ligt het reeds lager dan de begane grond, die door het puin der eeuwen steeds werd opgehoogd. Natuurlijk vermindert dit het gereleveerde, het verhevene van den bouw. Ook aan de muren en zuilen heeft de tand des tijds geknaagd in zoo menige scheur en uitbrokkeling, in die grijze en verweerde tinten zigtbaar. Toch is er in die zuilen iets hechts, iets kolossaals, dat met de eeuwen schijnt te spotten. Veel dieper indruk echter dan het uitwendige maakte op ons het inwendige van dezen tempel. Die reusachtige koepel boven ons, die aan het gewelf des Hemels doet denken, door niets geschraagd, en welks horizont door de wanden des tempels wordt gevormd, in welks zenith een schijnbaar niet groote, maar inderdaad reusachtige opening, aan het licht des hemels den ingang in het heiligdom verschaft, geeft een geheel eigenaardigen indruk van grootheid en verhevenheid. Ik had een gelijksoortig en toch een ander gevoel, staande onder den koepel van Bruneleschi, of onder dien van S. Peter. Hier vormde ernstige bewondering, in de S. Peter opwaarts strevende geestdrift, in de S. Maria aspiratiën naar het eenige en hoogste, den boventoon. Vroeger was het dak uitwendig met vergulde bronzen tegels bedekt, die echter door Constans II in 655 naar Constantinopel werden gevoerd. Gregorius III verving dat geroofde bekleedsel door lood. Achter den tempel zijn ook thans nog overblijfselen van de Thermen van Agrippa, waarvan sommigen meenen dat het gebouw slechts een gedeelte heeft uitgemaakt. In het jaar 610 heeft Paus Bonifacius IV dezen tempel, het algodendom toegewijd, aan de H. Maagd, als S. Maria ad martyres, geheiligd. Tot gedachtenis hiervan werd het feest van Allerheiligen (1 November) ingevoerd. Later werden aan de kerk een paleis, een Domkapittel en een kar-

dinaalstitel toegevoegd en ontving zij den naam van S. Maria rotonda.
Inwendig is dit kerkgebouw imposant door grootsche eenvoudigheid; het

‘Simple, erect, severe, austere, sublime
Shrine of all Saints and temple of all Gods.’

van Byron, past toch ook volkomen op het inwendige. De doorsnede is 142 v. en de hoogte van den met porphier en marmer gedekten vloer tot aan den top van den koepel, 143 v. In den muur ziet men 7 groote indiepingen of nissen, waarvan die over den hoofdingang gesierd door twee kolommen. Hier bevindt zich het Hoogaltaar, terwijl zich tusschen de nissen 8 kleinere altaren verheffen. Onder het 3de dier altaren ter linkerzijde rust Rafael Sanzio, den 6^{den} April 1483 geboren en 6 April 1520 gestorven. Een opschrift aan den muur van Kardinaal Bembo zegt:

‘Ille hic est Raphael, timuit quo sospite vinci
Rerum magna parens, et moriente mori.’

Maar ook andere groote kunstenaars rusten hier, als: Ann. Caracci, Taddeo Zucchero, Baldassare Peruzzi, Pierino del Vaga en Giov. da Udine.

In de nabijheid van het Pantheon bezoeken wij de kerk van S. Maria Sopra Minerva, die zich aan een klein plein van dien naam verheft. De naam is afkomstig van den Minervatempel, door Pompejus gesticht, op welks overblijfselen zij verrezen is. Iets ten noorden stond een tempel, aan de Egyptische goden Iris en Serapis gewijd. Dit kerkgebouw, nog onlangs zeer vernieuwd, behoort met het nevensliggende klooster aan de Orde der Dominikanen. Het is in Italiaansch-Gothischen stijl gebouwd met drie schepen. Der bezigtiging is het overwaardig door vele en voortreffelijke kunststukken. Hieronder munt echter uit de Christus met het kruis, van M. Angelo, welk kunstwerk men te vergeefs heeft trachten te mismaken, door de heerlijke gestalte met een bronzen gewaad te willen bekleeden. Toch schijnt de uitdrukking van het gelaat des Heilands niet die verhevenheid en liefde te kenmerken, welke men daarop steeds wenscht te aanschouwen. Wij zouden dit werk, hoe schoon in vele opzigten, geenszins onder de eerste van den grooten meester stellen. Men heeft verder in dit Hei-

ligdom eene menigte rijk met beeldhouw-, goud- en schilderwerk versierde kapellen, waarin het penseel van Alberti Baroccio, Filippo Lippi, della Porta, C. Maratta en anderen zigtbaar is. Zij strekken veelal ter laatste rustplaats en ter gedachtenis van mannen, die zich in de kerk of in de kunst verdienste en naam verworven hebben. Zoo ziet men grafgesteenten van Urbanus VII, Paulus IV, van de beide Medici, Leo X en Clemens VII, alsook van de beroemde Florentijnen, Cav. Diotisalvi, Francesco Tornabuoni en vooral van den in het klooster alhier in 1455 gestorven Fra Beato Angelico da Fiesole, van wiens leven en kunsttalent wij reeds vroeger spraken. Hier aanschouwt gij zijn beeldtenis met het onderschrift: ‘hic jacet venerabilis pictor Frater Joannes de Florentia Ordinis pracdicatorum. 14, LV,’ terwijl aan zijn leven en werken hulde wordt gebragt in dit andere opschrift:

> ‘Non mihi sit laudi quod eram velut alter Apelles,
> Sed quod lucra tuis omnia, Christe! dabam,
> Altera nam terris opera extant, altera coelo
> Urbs me Joannem Flos tulit Etruriae.’

In de nabijheid der reeds meermalen genoemde Piazza Navona, bezoeken wij nog een drietal kerken en wel de S. Luigi dei Francesi, die op de plek verrezen is, vroeger door de Thermen van Nero ingenomen. Zij bevat enkele schoone schilderijen en fresken van Dominichino, met tafereelen uit het leven der H. Cecilia, als: hoe zij den armen kleederen uitdeelt; hoe zij met haren bruidegom door een engel wordt gekroond; haar marteldood. Ook de Hemelvaart van Maria is een indrukwekkend altaarstuk van Bassano. Gelijk reeds de naam te kennen geeft, is de kerk eene zeer fransche, rustplaats van zeer vele beroemde mannen dier natie. Men vindt hier grafgesteenten van verscheiden fransche Kardinalen, d'Angennes, de la Tremouille, d'Ossat; van den beroemde oudheikundige Seroux d'Agincourt; van de schilders Guérin, Sigalon en Claude Lorrain; alsook van eene menigte fransche krijgslieden. Eene soort van piramide is aan de nagedachtenis van officieren en soldaten gewijd, die in 1849 bij de verovering van Rome zijn gevallen. En hoevele grafzerken betreden wij hier niet, waaronder een zoon, een broeder, een geliefde rust, die, ver van vaderland en vrienden, gevallen of gestorven is als slagtoffer eener

heillooze staatkunde, en ter schraging van een gezag, dat alléén door vreemde krachten een kwijnend aanzijn kan voortslepen. Toen wij de kerk binnentraden was er dienst, en wij hebben in Rome geen kerk drukker bezocht gevonden.

De S. Maria della pace, eenigzins noordelijk van de Navonaplaats gelegen, is niet groot, heeft slechts een schip en eindigt in een achthoek, waarover zich een koepel welft. Het schijnt nog eene gewoonte, dat alle jonggehuwden in deze kerk het eerst ter mis gaan. Er zijn hier enkele goede schilderstukken, maar eene eigenlijke bedevaart naar dit kerkgebouw doet elk vreemdeling om Rafael's Sybillen te bewonderen. Op het front van den boog der eerste kapel, ter regterzijde van den binnentredende, bevindt zich dit meesterstuk, door een gordijn voor het profanum vulgus verborgen, dat echter door een gedienstig kerkdienaar voor den vreemdeling terstond wordt verwijderd. Het zijn vier vrouwenbeelden, voorstellende de Sybille van Cumae, de Perzische, de Phrygische en van Tiburtine, elk in eigenaardige dragt. De eerste houdt een boek, de tweede schrijft op een tafel, haar door een engel voorgehouden, woorden van hoop en opstanding, die de hemelbode haar toefluistert; een derde leest en peinst over het geschrevene; de vierde staart in een boekrol en schijnt te luisteren naar de onzigtbare stem, die haar de geheimen der toekomst onthult. Rafael heeft dit werk in 1514 voor den bankier Chigi uitgevoerd en zeker is hij daarbij niet geheel buiten den invloed gebleven der werken van M. Angelo in de Sixtynsche kapel. Toch heeft hij in deze vrouwelijke gelaatstrekken die hem geheel eenige gratie weten te tooveren, die hier bij het bezielde en geheimzinnige, aan deze priesteressen eigen, een bijzonderen invloed geeft. Men heeft moeite zich aan deze wezens te onttrekken: hunne blikken hebben als een betooverenden indruk op den beschouwer[1].

De kerk van S. Andrea della Valle, in de nabijheid van het oude theater van Pompejus, dagteekent van 1591, heeft eene fraaije facade, door Rainaldi ontworpen, en is ook inwendig in schoone verhoudingen volbouwd. Lanfranco heeft in den koepel de heerlijkheden van het Paradijs trachten voor te stellen en schijnt daarin slechts redelijk geslaagd, ofschoon de groote hoogte het niet mogelijk maakt, dit werk in bijzonderheden te beschouwen. Daaronder echter ziet men de Evangelisten, ern-

1 Men zie hierover vooral Ernest Förster, ‘Raphael,’ Th. II, 143-153.

stige, prachtige gestalten, elk met de daaraan door de overlevering gehechte eigenaardige trekken, meesterstukken van Dominichino. Ook de patroon der kerk komt hier in verschillende toestanden voor, als: bij zijne roeping met Petrus door Christus; bij het zien van zijn kruis, 't welk hij aanbidt; bij zijn marteldood, een werk van Calabrese, van ondergeschikte waarde.

XIII.

En nu naar het Ghetto of Jodenkwartier, bekend door Bernardo's ontmoeting met het schoone joodsche meisje, die later eene hoofdrol speelt in Andersen's onvergelijkelijken Improvisator. De naam Ghet stamt af uit het Arabisch, komt in den Talmud voor en beteekent afzondering, uitsluiting. Daarom worden alle plaatsen, waar de Israëlieten in de middeleeuwen in eenige stad geduld, maar dan ook als het ware afgezonderd werden, met dezen naam bestempeld - Het Ghetto te Rome strekt zich ongeveer uit van de Ponte Quattro Capi tot de Piazza Cenci, en van den Tiber tot aan de Piazza en Via del Pianto, eigenaardige naam bij de plek, waar dit zoo vaak verdrukte volk moest wonen. Paus Paulus IV sloot de Israëliten hier letterlijk op, want des nachts werden de straten met hekken toegemaakt. Onder opvolgende Stedehouders van Christus hebben zij zich allerlei kwellingen en laagheden moeten laten welgevallen; maar zij zijn tegen de verdrukking in gegroeid. In dit kleine hoekje leven meer dan 4000 zielen; maar gij kunt het u voorstellen bij het doorwandelen dier naauwe straten of steegjes, bij het zien dier hooge huizen, waarin men beneden donkere, kelderachtige voorhuizen met uitstalling van allerlei waren, hooger en tot op het dak uithangende kleeren, beddegoed en menschen- en kindergezigten aanschouwt. Ook voor de huizen, aan en op de straat, zitten de Hebreërs, vooral het vrouwelijk geslacht, altijd bezig met naald of ander werk. Door de geopende voorhuizen ziet men soms als ter sluik in achterhuizen, die groote bergplaatsen voor allerlei goederen vormen. Oude kleeren (roba vecchia) schijnen hier echter slechts de mantels, waarin alles gehuld is, want er is in deze holen en gaten zeker heel wat kostbaarders en schooners te

erlangen. De bevolking is uiterst beleefd en groet u vriendelijk; vrouwen en kinderen lagchen u tegen; maar het is vaak met veelbeteekenende gebaren en half uitgesproken woorden, of ge niet zult binnentreden, of ge u niet in een nader onderzoek zult begeven van al de hier verborgen schatten, of ge niet zult maken een *Geschäft*. - Voor het overige heerscht in deze naauwe straatjes en duistere winkeltjes eene onbeschrijfelijke morsigheid. Het ongelijke en vochtige plaveisel, want gij zijt hier in het laagste gedeelte der stad, dat 's winters dikwijls onder water staat, doet u telkens in modderpoeltjes treden; afval van groenten, koolstronken, naamlooze vodden en overblijfsels liggen overal verstrooid; terwijl uwe reukorganen gestadig een lucht inademen, waarvan de hoofdbestanddeelen zijn: eigenaardige menschenlucht, knoflook en oude vuile kleeren. - Toch is bij die Ghetto-bevolking, met het geloof der vaderen, ook het eigenaardig type van den Oosterling bewaard gebleven en geniet zij eene goede gezondheid, want - en wij geven dit als een probleem aan de hygienisten, aan de voorstanders der volksgezondheid, door bevordering van reinheid, licht en lucht, ten beste - de sterfteverhouding is hier gunstiger dan ergens elders in Rome, en de cholera en koorts rigten er betrekkelijk geringe verwoestingen aan. - Wij verlaten dit merkwaardig oord over de Ponte Quattro Capi, waar ons nog een opschrift in de Latijnsche en Hebreeuwsche taal treft, waarmede een bekeerd jood (of de Curie?) getracht heeft den Ghetto-bewoner tot andere gedachten te brengen; 't is het woord van Jezaja, Hoofdst. LXV, vs. 2: ‘Ik heb mijne handen uitgebreid, den ganschen dag, tot een weêrspannig volk, wandelende op eenen weg, die niet goed is, volgende hun eigen overleggingen.’

Over het reeds genoemde Insula Tiberina komen wij in het Trastevere, het op den regter-rivieroever gelegen gedeelte van Rome. Die oever wordt hier gevormd door de glooijingen van Mons Janiculus en hooger noordwaarts door den meer landwaarts iu gelegen Mons Vaticanus. Dit deel der stad is echter niet zeer uitgestrekt en bevat slechts een paar grootere en meer regte straten, zooals de Via Lungaretta, die van Ponte Rotto naar plein en kerk van S. Maria in Trastevere voert, en de Via della Longara, die van hier noordwaarts, digt langs de rivier, tot bijna aan de plaats der Pieterskerk loopt. De genoemde kerk van S. Maria levert weinig merkwaardigs op, en wij laten

haar in eigenlijken en overdragtelijken zin links liggen, om daarachter door de Via fenili bergopwaarts te stijgen, naar de S. Pietro in Montorio. Dit heiligdom staat als op een vooruitspringende kaap van den Janiculus allerprachtigst. Het uitzigt toch van hier over het beneden u liggende gedeelte der stad, den Tiber, de daarover zich verheffende hoogten van Kapitool, Palatijn en Aventijn, het vergezigt zuidwaarts over de Campagna, is veelomvattend en bekoorlijk. Wij genoten het op een fraaijen Octobermorgen, die hier nog al den gloed en de schitterende kleuren van een warmen zomerdag over het landschap uitstortte. Wij waren er een andermaal, toen een digt bewolkte hemel die schoone schepping als het ware verdonkerde en aan ons oog onttrok, om het zich meer te doen bepalen bij de kerkelijke plegtigheid, die op het groote plein voor het kerkgebouw zoude plaats hebben. Wij hadden des morgens vernomen, dat de Paus des middags te 4 ure zelf den eersten steen zoude leggen van een gedenkteeken, dat alhier ter eere van het aanstaande Oekumenisch-Concilie zoude worden opgerigt. Wij stroomden er met eene groote menigte rijtuigen en voetgangers heen, doch moesten ons rijtuig verlaten, daar het terrrein met pauselijke dragonders en zouaven was afgezet. Ter zijde had men eene soort van tribune van planken, met doek en fluweel gedecoreerd, opgerigt. Zij was bestemd voor hooge personen, geestelijken en hen, die zich bij tijds toegangskaarten hadden kunnen verschaffen. Bij het slaan van een begeerigen blik daarheen en het uiten der klagt, dat het jammer was, dat wij van de zaak niet vroeger hadden kennis gedragen, hoorden wij op eenmaal uit den mond van den daar op schildwacht staanden zouaaf de goedhartige woorden: ‘is menheer waarlijk ook een Hollander, dan wou ik dat ik hem door kon laten, maar 't gaat niet zonder *permes*.’ Wij hadden er geen spijt van, daar wij ons nu onder het volk begaven en eindelijk door een man op zeer gedienstige wijze, tegen betaling eener kleinigheid, op stoelen werden geplaatst, die ons over de hoofden een volkomen goed gezigt van alles verschaften. Wij waren inderdaad ook hier verbaasd over de ordentelijkheid (de Italianen noemen dit *educazione*) van de lagere klassen. Er was geen woest gedrang of geschreeuw; elk wist zich te schikken en scheen anderen, vooral vreemdelingen, te willen helpen[1]. Toen de ge-

1 Zie hieromtrent ook de opmerkingen van Frederika Bremer, in haar ‘Leben in der Alten Welt. Tagebuch während eines vierjährigen Aufenthaltes im Süden und im Orient,’ aus dem Schwedischen. Leipzig, 1861. Th. 4, p. 26, en Bulwer, ‘The last days of Pompeji’ (Baudry's Collection), Vol. LXI, p. 356.

wezen koning van Napels, een mager man, gekleed in een zwart jasje en met grijzen hoed, met zijne zeer lijvige en blozende, maar waarlijk niet schoone gemalin, in de tribune hadden plaats genomen, verschenen ook een paar pauselijke statierijtuigen. die echter *niet* den Heiligen Vader, maar wel den Kardinaal Antonelli en eenige andere hooge prelaten medebragten. 's Pausen eerste staatsdienaar scheen mij weinig in de gunst der smalle gemeente rondom ons te staan. Hij speelde bij de plegtigheid de hoofdrol, en deze bestond in het zegenen van den steen en eenige andere kerkelijke formaliteiten. Er was geenerlei geestdrift te bespeuren; en de steen, dien wij herhaaldelijk om ons heen als eene *bella pietra* hoorden prijzen, scheen een eerste plaats in de beschouwingen van het publiek in te nemen. - De genoemde tribune en het verder feestelijk attirail maakte op ons den indruk eener armoedige kermisvertooning.

Maar nemen wij thans het kerkgebouw wat nader op. Het is door Ferdinand en Isabella van Spanje gebouwd en wel op de plaats, waar, volgens de kerkelijke sage, de Apostel Petrus den marteldood zoude hebben ondergaan. Het kruis, waaraan hij stierf, heeft gestaan in het kleine ronde tempeltje (il tempietto), dat door Bramante in 1502 op de Kloosterbinnenplaats werd gebouwd, en men toont u in de crypt nog het gat waarin het kruis geplaatst was. In de kerk is niet veel merkwaardigs te aanschouwen. Enkele stukken van Vasari, Seb. del Piombo en Daniel da Volterra mogen een oogenblik de aandacht trekken, toch behooren zij hoogstens tot de werken van den tweeden rang. Het kunstwerk, dat eens aan deze kerk onvergelijkelijken luister schonk, de Transfiguratie van Rafael, werd door de Franschen naar Parijs gevoerd en bij de teruggave in het Vatikaan geplaatst, terwijl daarvoor aan de kerk nu eene jaarlijksche uitkeering wordt voldaan. - Verder heeft dit gebouw, bij de belegering van 1849, veel geleden. Een weinig achter de kerk en heuvelopwaarts, heeft men eene prachtige fontein, door de Acqua Paola gevormd, die zich hier als een kleine waterval in een reusachtig bekken stort. Langs de Via di Porta bereikt men nu spoedig de Porta S. Panerazio, vroeger Aurelia, die door den grooten insluitingsmuur uitgang op het

vrije veld geeft. Hier, op de hoogten van den Janiculo en in den omtrek dezer poort, hebben in 1849 de stoutste heldendaden van het republikeinsche leger onder Garibaldi tegen de Franschen plaats gehad. Na een strijd van 14 uren, waarin hij met 4000 tegenover 20,000 Franschen stond, gelukte het Oudinot zich van dezen toegang meester te maken. Sporen van kogels en vernield muurwerk zijn hier nog genoeg te vinden, maar geen enkele gedenksteen voor de dapperen, die hier voor de vrijheid van Italië en Rome vielen;..... wel een gedenkteeken, door een Romeinsch Prins, vorst Doria, op de Villa Pamfili, een eind buiten de poort gelegen, aan de nagedachtenis der hier gevallen vijanden zijns vaderlands gewijd.

Wij spoeden ons nu naar het einde der Via della Longara en slaan regtsom, langs een zeer uitgestrekt en goed uitziend gebouw, het Ospedale di S. Spirito, naar de Piazza Pia, een plein aan den Tiber en voor het Castel S. Angelo gelegen. Vlak daarvoor ligt de brug van dien naam. Het is een zeer warme, zeer drukke, zeer merkwaardige plek. Het is een steenen brug van 5 bogen, ter weêrszijden met een verhoogd trottoir voorzien. Op de steenen borstwering staan de beelden van Petrus en Paulus en tien kolossale engelengestalten, die aan de school van Bernini herinneren. Zij werd in het jaar 136 na Chr. door Hadrianus aangelegd, om zijn grafgesticht, het tegenwoordige kasteel, met de stad te verbinden. Vlak aan de brug en voor den ingang van het kasteel is een hek en hoofdwacht, waar steeds vele militairen, in het kostuum der fransche linietroepen, en zouaven aanwezig waren. Op den omgang zag men mede schildwachten, en enkele stukken geschut stonden altijd dreigend op brug en stad gerigt. Thans doet zich het gewezen grafmonument van Hadriaan aan den beschouwer voor als een reusachtige ronde toren, zich verheffende uit een vierkanten onderbouw, met gekreneleerde borstweringen, alleszins tegen een onverwachten aanval bestand. Van vroegere sieraden (marmer, beelden, enz.) is niets meer te zien; van schoonheid laat zich, naar mijn gevoelen, daarin zelfs niets vermoeden. Het gebouw werd het eerste als vesting gebezigd, toen de Gothen onder Vitiges Rome belegerden, en diende in de middeneeuwen aan menigen magthebbende als eene soort van Zwangburg of roofnest. Sedert Innocentius VII werd het eene pauselijke sterkte, en in 1500 werd zij door een bedekten weg met het Vatikaan vereenigd. Boven op het torendak prijkt een bronzen engel,

ter herinnering aan het visioen van Gregorius den Groote, die, bij eene processie, ter gelegenheid van het woeden der pest, den aartsengel Michaël zag, die zijn zwaard in de schede stak. Bonifacius IV stichtte daarom boven in de burgt eene kapel, aan S. Angelo inter Nubes gewijd, en het kasteel heeft hieraan zijn naam ontleend. Wij bezochten het inwendig niet, daar het weinig belangrijks bevat, en men niet zonder veel moeite het daartoe betrekkelijk verlof kon verkrijgen.

Er voeren van hier twee bijna paralel loopende straten, die van Borgo Nuovo en Vecchio, naar de Piazza Rusticucci, die als het ware een voorplein vormt voor de groote Pietersplaats, waarover men tot den wereldberoemden tempel nadert. Wij kozen meestal de eerstgenoemde straat, die breeder en zindelijker is, eigenlijk ook de eenige meer aanzienlijke, in dit anders zeer arme gedeelte der stad.

XIII.

Zooals de Pieterskerk, met het daarvoor zich uitstrekkende plein, door zuilenrijen omvat, zich aan uw blik voordoet, geeft het geheel een indruk van grootheid en tevens van orde en harmonie, die aan het verhevene grenst. Dat plein, in langwerpig ronden vorm, waarvan de grootste lengte 588 v. bedraagt, wordt aan weêrskanten door 4 rijen zuilen van Dorische orde omgeven, zoodanig geplaatst, dat tusschen de twee buitenste en de beide binnenste rijen een weg is, breed genoeg voor rijtuigen. De bestrating is echter zoo slecht, dat men betwijfelen mag, of er gebruik van zou kunnen worden gemaakt. Maar dit verandert niets aan het grootsche van het geheel van die twee reusachtige halve manen, die de Pietersplaats omsluiten, met een woud van 372 kolommen, van 48 v. hoogte, terwijl op de kroonlijst en langs het dak zich 192 beelden van heiligen verheffen. In het midden van dit plein staat eene Obelisk, door Caligula naar Rome gebragt, tot versiering van den Circus van het Vatikaan. Ter weêrszijden van dit overblijfsel der oudheid, heeft men twee prachtige, meer dan 40 v. hooge fonteinen met groote waterbekkens, wier zilveren stralen in den zonneglans schitteren, terwijl de

wind een gestadigen stofregen op de gladde steenplaten der Piazza doet dalen. Aan de beide naar het kerkgebouw gekeerde uiteinden der genoemde kolonnades heeft men twee galerijen van 360 voet lengte en 23 v. breedte, die zich tot de Voorhalle of het groote voorportaal der kerk uitstrekken. Deze beide galerijen loopen niet paralel en sluiten als het ware een tweede voorplein in, niet vierkant, maar zich verwijdende naarmate men de kerk nadert. Langs eenige trappen klimt men tot de voorhal der kerk op. Werpen wij eerst een blik op de façade met hare 8 kolommen, 4 pilaren en 6 halve pilaren van de Corinthische orde, 144 v. hoog, waarboven zich eene balustrade verheft, met de standbeelden van Christus en de Apostelen versierd. Boven de middelste der 5 ingangen is de loggia, waarin een nieuwe Paus gekroond wordt en het balkon vanwaar hij bij het Paaschfeest den zegen aan de op de Pietersplaats verzamelde menigte uitdeelt. De Voorhal, die, naar het gevoelen der meest bevoegde deskundigen, de kerk ontsiert, is toch op zichzelven eene prachtige gaanderij, aan wier beide einden men fraaije ruiterstandbeelden van Constantijn en Karel de Groote ziet. Van de 5 ingangen tot de kerk is de laatste aan de regterzijde met een kruis gesierd, de Porta Santa, eene deur. die alleen in jubeljaren wordt geopend. Door de middelste deur treden wij het eigenlijke kerkgebouw in, doorwandelen het en geven ons geheel aan den eersten indruk over. Deze is onbeschrijfilijk grootsch en verheffend. Die reusachtige pleinen met hunne zuilenrijen; die façade, waar kolommen en verdiepingen boven elkaâr rijzen; die ontzettend groote, zich daaruit verheffende en als hemelwaarts strevende koepel, met de beide kleinere ter weêrszijden, schijnen slechts eene waardige inleiding, vormen slechts een harmonisch en passend uiterlijk voor dezen geheel eenigen inwendigen bouw. Ook hier treft u weder het reusachtige en oneindige der afmetingen. en toch merkt gij het bij den eersten blik bijna niet op, door de volkomen eenheid en harmonie, die in alles heerscht. Wel staat ge bij het Hoogaltaar onder dien koepel en schijnt uw blik zich als in de oneindige hoogte te verliezen, maar die beelden der 4 Evangelisten, aangebragt aan de hoofden der 4 reuzenpijlers, waarop het geheele koepelgewelf rust, zijn toch slechts zeer groote menschengestalten: de pen, die Lukas houdt, is toch maar een zeer groote ganzenveder; op de fries leest gij toch,

maar in zeer groote letters, dat: ‘tu es Petrus et super hanc Petram aedificabo ecclesiam meam et tibi dabo claves regni caelorum.’ Die pen heeft inderdaad eene lengte van 7 v., die mozaieke letters zijn 6 v. groot. Zoo wordt uw oog door den afstand bedrogen. Gij hebt gehoord en gelezen van de ruimte voor het Concilie bestemd; van de zitplaatsen voor honderde hoogere en lagere geestelijken benoodigd; van de tribunes voor toeschouwers of diplomatie ingerigt, en gij hebt u te regt eene ontzettende ruimte gedacht. Welnu, wij hebben die ruimte zien afschieten en betimmeren, en - wat was zij, vergeleken met den inhoud van dit kerkgebouw? - Zij nam slechts het uiterste, een klein gedeelte in van den regter kruisvleugel. Gij wandelt in het verlengde deel van het hoofdschip, achter het Hoogaltaar, of zet u neder op een der banken daarnevens, en daar treffen u heerlijke toonen eener kerkmuziek, maar gij ziet niets en zij komen tot u, zwellende of wegstervende, als voerde de luchtstroom ze uit verre verten. Toch zijn het de toonen eener mis, die in dit kerkgebouw, in de kapel van den H. Gregorius, wordt gecelebreerd.

Een andere indruk is die van den ontzettenden rijkdom, vooral in de bouwkunst en ornamentiek, die hier overal is op te merken. Zie slechts de gewelven des koepels, vol verguldsel en mozaiek; daaronder de 92 v. hooge tabernakel, een metalen Baldakijn, gedragen door vier rijk vergulde zuilen; het daaronder geplaatste Hoogaltaar, waaraan alleen de Paus bij hooge feesten de mis bedient, en dat juist boven het graf van den H. Petrus staat, schitterend rijk aan sieraden. Hiervoor heeft men een marmeren balustrade, en twee marmeren trappen voeren naar beneden, waar deuren van verguld erts de nis sluiten, waarin de Sarkophaag van den Apostel staat. De balustrade schijnt door het heilige vuur der Vestaalsche maagden omgeven, want er branden hier 89 lampen, die nooit gebluscht worden. Ook het tongewelf van het hoofdschip, de bogen en koepels der zijschepen, de verschillende kapellen en altaren (men telt er 28), die zich daarin bevinden, zijn veelal rijk aan marmersoorten en kostbare gesteenten, aan ornamenten en verguldsel, terwijl het geheel hier veel meer dan in andere kerken, de kenmerken van een goed, voor Rome zelfs van een zindelijk en gesoigneerd onderhoud geeft.

Wat ons verder blijkbaar en minder aangenaam treft, is de mindere kunstwaarde van vele der hier aangebragte sieraden en

gedenksteenen. Niet weinig is afkomstig van Bernini en zijne volgelingen, en dus uit een tijdperk, waarin de kunst reeds merkelijk in verval was. Men zie slechts, in een der nissen aan den koepelpilaar, zijn beeld van den H. Longinus; in de tribune achter het Hoogaltaar, zijn bronzen bekleeding van den ouden houten bisschopsstoel, de Cathedra Petri; zijn grafmonumenten van Urbanus VIII en Alexander VII, en men bespeurt wel kolossale gestalten, reusachtige gewaadsplooijen, zeker vertoon van grootschheid, maar volkomen gemis aan goeden smaak, aan ware verhevenheid, aan wezenlijke kracht en natuurlijkheid. Er zijn vele betere werken en monumenten, zooals dat van Sixtus IV, door Antonio Pallajuolo; dat van Gregorius XIII, die ook buiten de kerk zijn naam verdienstelijk heeft gemaakt, door de verbetering van den Kalender, door Camillo Rusconi; dat van Gregorius XVI, door Anisei, ofschoon zij toch, naar onze gedachten, nog geenszins tot de beduidende kunststukken, veel minder tot die van den eersten rang kunnen gerekend worden. Onder die laatsten is er in dit prachtige heiligdom niet veel, veel minder dan in zoo menige andere Italiaansche kerk. Reken er echter onder, in de eerste kapel aan uwe regterhand, eene Pietà van Michel Angelo. Het is een werk uit de jeugd des kunstenaars, en stelt Maria voor, die den dooden Christus in den schoot heeft; maar het is dat werk, waardoor hij van een reeds gevierd kunstenaar eensklaps de beroemdste beeldhouwer van Italië werd[1]. Buitengewone voleindiging in alle deelen, vereenigd met wonderbare harmonie in het geheel, gevolg der schoone lijnen, kenmerken die groep, uit welk oogpunt men haar ook beschouwe. Die Maria, met het hoofd over den doode gebogen, zoo troosteloos en toch zoo verheven; die geheele verslapping en wegzinking in het doode ligchaam, en toch die vriendelijke gelaatstrekken. Onder de meesterstukken mogen ook geteld worden het grafmonument van Pius VII, door Thorwaldsen. Hij zit in zijn Opperpriesterlijk gewaad, in den pauselijken zetel, met den linkerarm onder het kleed, op welks boordsels men voorstellingen van den marteldood der Apostelen heeft; met de omhoog geheven regterhand zegent hij het volk; de voeten rusten op een kussen, en de linker, waarop zich het teeken des kruises bevindt, is uitgestrekt als ter voetkus! Het geheel ademt

1 Grimm, ‘Leben Michel Angelo's,’ Th. I, p. 161.

mildheid en waardigheid. Ook van Canova is er een fraai en historisch belangrijk gedenkstuk: het graf der laatste Stuart's, met borstbeelden van Jacob III en zijne beide zonen, Karel Eduard en Hendrik van York. Ook is zijn beeld van den biddenden Pius VI, beneden in de Confessie, zeer fraai en vol uitdrukking. Aan schilderstukken van groote waarde is dit Heiligdom nog armer, en men schijnt die op vele plaatsen door mozaiek-navolgingen te willen vervangen. Wij zullen later zien, dat de pauselijke mozaiek-fabriek in het Vatikaan hiertoe eene geschikte gelegenheid geeft. Zoo ziet men hier, in viervoudige vergrooting, Rafael's Transfiguratie in mozaiek. Zoo iets maakt wel eenigen indruk op de menigte, maar het zien van des maestro's penseelwerk is toch geheel wat anders. Verder bestaan de schilderijen hier meestal in navolgingen van bekende stukken der groote meesters: zooals een marteldood van den H. Sebastiaan en de Communie van den H. Hieronymus, naar Domenichino; een aartsengel Michael en eene kruisiging van Petrus, naar Guido Reni; de begrafenis der H. Petronella, naar Guercino, en anderen.

Geschiedkundige bijzonderheden worden u hier herinnerd door den ronden porphiersteen bij de middelste deur, waarop eens de Keizers werden gekroond. Wat verder vindt men vloersteenen, die eene vergelijkende statistiek van de grootte van verschillende kerkgebouwen van Europa te lezen geven. Wij leeren hier of elders, hoe dit Heiligdom daarbij alle andere overtreft. In vlakte-inhoud toch telt de S. Pieter bijna 200,000 vierk. Parijsche voeten; de Duomo te Milaan slechts 110,808; de S. Pauls te Londen 102,620; de Dom te Keulen 69,400. De grootste lengte der S. Pieter is 613 voet; die van S. Giovanni in Laterano 384 v.; van S. Paolo fuori le Mure 386 v.; de S. Maria te Florence 522 v.; de S. Petronio te Bologna 360 en van de S. Antonio te Padova 280 v.. Het middenschip dieper ingaande, zien wij hoe alle bezoekers zich naar een bronzen beeld aan den vierden pilaar wenden. Het is onder een Baldakijn of troonhemel, op een witten marmeren zetel geplaatst, en zoude een beeld van den H. Petrus uit de 5de eeuw zijn, ofschoon sommigen op goede gronden beweren, dat het een Jupitersbeeld is. Elk geloovige verzuimt niet een kus op den naar voren gestrekten regtervoet (eigenlijk op den grooten teen) te geven, dien dan met het voorhoofd aan te raken en hem met kleed, zakdoek of hand als af te vegen, ten einde

aan een ander, zonder vrees voor te groote bezoedeling der lippen, dit zelfde voorregt te gunnen. Blijkbaar is voet en teen tegen deze kussen niet bestand en smelt hij daaronder weg, zij het ook langzamer dan sneeuw voor de zon.

Verder ziet gij nog in het regter zijschip het graf, met bronzen portret-relief, van Christina, koningin van Zweden, dochter van Gustaaf Adolf, den grooten strijder voor het Protestantsche geloof, die te Rome eindigde met tot de Katholieke kerk over te gaan. In het linker dwarsschip eindelijk treffen ons eene reeks van bruinhouten biechtstoelen, waarbij opschriften aantoonen in welke talen men hier zijne hartsgeheimen den geestelijke kan openbaren. In 11 vreemde talen wordt hier deze gelegenheid aangeboden en wij merkten er ook onze moedertaal onder op.

Aan den Mons Vaticanus, waar in den Romeinschen voortijd een Orakel of Godspraak zetelde, waaraan nog de tegenwoordige naam van het verblijf van Rome's kerkvoogd herinnert, had Nero een Circus gebouwd. Op die plek zoude reeds door Anacletus, den bisschop van Rome, die zijne wijding van Petrus zelf gekregen heeft, een kapel gesticht zijn, waarin het overschot van den Apostel, nà zijne kruisiging op den S. Pietro, in Montorio, werd begraven. In 306 werd deze, op last van Constantijn de Groote, vervangen door een Basiliek met vijf schepen en dwarsschip. Verscheiden kleine kerken, kapellen en kloosters omgaven haar, en voor het Hoogaltaar ontving in 800 Charlemagne de keizerskroon uit handen van Leo III. Nicolaas V was de eerste, die op het denkbeeld kwam om al die deelen tot een groot geheel te vereenigen, maar hij voegde er in 1450, onder de leiding van Rosellini, maar weder een stuk aan toe. Julius II droeg in 1506 de zaak aan Bramante op. Deze groote bouwmeester ging van een vast plan uit, een Grieksch kruis, met een koepel in het midden, waaronder het graf van den Apostel zoude geplaatst worden. Onder Leo X werd zijn plan echter door Rafael gewijzigd en in een Latijnsch kruis overgebragt. Van zijn dood in 1520 tot op de komst van M. Angelo in 1564, werden door Peruzzi en San Gallo weder andere denkbeelden ter sprake gebragt. De groote Florentijn keerde tot het Grieksche kruis van Bramante terug. Hij schiep den koepel, daar hij er een zoo volkomen model van naliet, dat zijne opvolgers della Porta en Fontana haar daarnaar geheel konden voltooijen. Zij is, nevens den koepel

van Bruneleschi te Florence, een wonder der bouwkunst. Hare inwendige doorsnede bedraagt 139 v., iets minder dan de koepel van het Pantheon, maar de top van dien koepel is 400 v. boven u, eene hoogte, grooter dan die van den Domtoren te Utrecht. Michel Angelo had op de vier hoeken, nevens dit reuzengewrocht, vier kleinere koepels willen plaatsen, maar Paul V week weder van zijne plannen af en keerde tot het Latijnsche kruis terug. Fontana verlengde het voorschip, waaraan ten slotte de tegenwoordige façade werd toegevoegd met twee kleinere koepels. Bernini heeft daaraan later de reeds genoemde zuilengangen doen bouwen en veel tot de inwendige versieringen bijgedragen. En zoo staat de Pieterskerk daar als een der schoonste, en zeker als het grootste en reusachtigste Heiligdom der Katholieke wereld, naar onze indrukken, vooral van het Pausdom. Het schijnt een tempel, door de zorgen dier opperste herders gesticht en opgeluisterd, maar vooral ter verheerlijking van hunne magt en hunne grootheid. Ziet het in dat tal van gedenkteekenen aan hunne nagedachtenis gewijd. Ziet het in die vermelding der namen van alle Bisschoppen en Prelaten, die den 8sten December 1854 het dogma van Pius IX, ‘der onbevlekte ontvangenis’ hebben aangenomen, waaraan waarschijnlijk spoedig die zullen worden toegevoegd, die 's Pausen Onfeilbaarheid hielpen uitspreken.

Het was dan ook eigenaardig om van de trappen, waarmede men tot dezen tempel der Pausen opklimt, een blik te slaan op den Stedehouder van Christus. En hiertoe bestaat dagelijks eene zeer goede gelegenheid. Te 4 ure doet de Paus een morgenrid in de stad en men kan hem dán, of beter nog tegen 4½ of 5 ure, over de Piazza Pietro, vlak langs de gemelde standplaats naar het Vatikaan zien terugkeeren. Daar komt de gemakkelijke en sierlijke koets, door 4 paarden getrokken, aanrollen. Vooruit rijdt een rijk gekleede bediende of stalmeester, vervolgens een officier en bijna nevens en achter het rijtuig verscheidene dragonders, die in hunne rijke uniform met helmen en paardenstaarten, er zeer goed en krijgshaftig uitzien. Bij het naderen der hoofdwacht, die zich bij den aanvang der regter kolonnade bevindt, roept een tromgeroffel de talrijke wacht zouaven naar buiten en op de knieën. De optogt nadert onze standplaats, waar enkele vreemdelingen met ons het hoofd ontblooten en zich buigen, eenige lieden, vooral vrouwen uit het volk, hetzelfde doen en op de steenen nederknielen. Achter het

gesloten portier, maar volkomen goed zigtbaar, zit de Heilige Vader in zijn daagsch costuum, terwijl een Kardinaal aan zijne linkerhand zich bevindt. Hij buigt zich eenigzins en maakt met de beide voorste vingers der regterhand eene beweging tegen de zich vertoonende personen, als gaf hij kushanden, maar het is de pauselijke zegen. Pius IX, thans 77 jaar oud, gaf ons den indruk van een zeer knap en krachtig uitziend grijsaard. Hij heeft een nog gevuld, blozend en vriendelijk gelaat, wel geschikt om scherper trekken te bemantelen. De blaauwe oogen schenen ons klein en levendig, zelfs niet zonder eenige schalksheid. Voor ons was de algemeene indruk die van een blijmoedig, het goede des levens geenszins versmadend oud man. De vele afbeeldingen van Pius, die men ook hier te lande vaak zeer goedkoop in de boek- en plaatwinkels kan verkrijgen, komen ons in de hoofdtrekken vrij gelijkend voor en stemmen wel overeen met de photografie, die wij in het Vatikaan van Z. Heiligheid ons konden aanschaffen[1].

XIV.

Wij willen ons nu naar dat beroemde paleis met zijne kunstschatten begeven. De hoofdingang is aan het einde der kolonade bij de Pietersplaats. Hier vindt gij eene zeer middeleeuwsche vertooning, de wacht der pauselijke hellebaardiers. Het mogen vroeger wel allen, thans grootendeels Zwitsers zijn geweest, zeker zijn het nog uitstekende schoone en krachtige gestalten. Hunne kleeding en wapening is een theater-kostuum, 't welk men wil dat door Michel Angelo zoude zijn aan de hand gedaan, en dat er schilderachtig genoeg uitziet om van een kunstenaar afkomstig te zijn. Een wijde, rondom de knieën geplooide Spaansche broek, een soort van sluitend kamizool met halskraag, alles met breede gele, zwarte en roode strepen, een stalen helm op het hoofd, een zwaard aan bandelier op zijde en een hellebaard in de hand, ziedaar de toerusting dezer pauselijke lijfwacht. Wij passeren haar en gaan regts

1 Onze indruk komt vrij wel met die van Frederika Bremer overeen. Zie ‘Leben in der Alten Welt,’ IV, 105.

eene fraaije en gemakkelijke trap op, die ons op een binnenhof voert, Cortile di S. Damaso. Regts ziet men dat gedeelte van het paleis, dat nu door den Paus wordt bewoond, links voert een deur en trappen naar de kunstgalerijen.

Het paleis van het Vatikaan is even als de Pieterskerk een werk der eeuwen en dien ten gevolge uit de meest verschillende deelen zamengesteld. Reeds schijnt er in de dagen van Constantijn den Groote een paleis nevens de Basiliek van S. Peter gestaan te hebben. Karel de Groote heeft daar althans zijn verblijf in gehouden tijdens zijne krooning door Leo III. In de 12de eeuw werd het vernieuwd, in de 13de vergroot. De Pausen, die vroeger het Lateraan bewoonden, vestigden bij hun terugkeer uit Avignon in 1377 hier hun verblijf, vooral omdat de nabijheid van het kasteel S. Angelo meer waarborgen voor veiligheid gaf. Sedert werd er gestadig aan vergroot, verbouwd en verfraaid. In 1490 voegde Innocentius VIII eene prachtige Villa Belvedère aan het geheel toe. Julius II begon, onder de leiding van Bramante, die Villa met het oude paleis te vereenigen, en de daartoe aangevangen loggiën en gaanderijen werden onder Leo X door Rafaël voortgezet en voltooid. Paul III voegde er de Sala regia en de Paulinische kapel aan toe; latere hoofden der kerk, en zelfs Pius IX, andere galerijen en zalen, grootendeels ook tot het bergen of tentoonstellen van zich steeds uitbreidende kunstschatten, die hier meer en meer vereenigd worden. Dit gedeelte van het paleis omvat dan 1°. de Sala Ducale, de Sala regia en de Paulinische en Sixtijnsche kapellen; 2°. de Borghesische kabinetten en de boekerij der gedrukte werken; hierachter heeft men een groot Binnenhof, de Cortile di Belvedère, oostwaarts begrensd door de galerij der Inscriptiën, westwaarts door die der Bibliotheek, naar het noorden door de zalen, waarmede Sixtus V de beide genoemde galerijen heeft vereenigd. Tusschen deze en eene andere gaanderij, de dusgenoemde Braccio Nuovo, is eene kleine binnenplaats, en achter die door Pius VII gestichte Braccio N., heeft men een uitgestrekten tuin, la Pigna, vol bloemen en heesters, die ten noorden door de gebouwen van het reeds genoemde Belvedère, oostwaarts door de verlengde galerij der Inscriptiën (Museo Chiaramonti) en westwaarts door de verlengde galerij der Bibliotheek bepaald wordt.

Op de tweede verdieping heeft men, boven deze laatste galerij, mede eene doorloopende galerij, waarin gobelins en oude

kaarten zijn geëxponeerd; boven het hoofdgebouw van het Belvedère bevinden zich de zalen van het Etruskisch Museum, en terugkeerende naar de voorzijde, waar wij binnentraden, heeft men Rafaël's beroemde Loggiën boven die van Bramante aan de Cortile S. Damaso en Rafaël's Stanzen boven de Kabinetten van Borgia.

Wij willen thans de verschillende hier opgenoemde gedeelten van dit reusachtige paleis bezoeken en een vlugtigen blik werpen op hunne meest kenmerkende trekken en bijzonderheden. De Sala Ducale is door Bernini gebouwd en aan de zoldering rijk met arabesken en fresken versierd. Haar doorgaande komt men in de Sala regia, die haren naam waarschijnlijk ontleend heeft aan de omstandigheid, dat zij eigenlijk bestemd was voor de ontvangst van gezanten van vreemde mogendheden. Zij werd gebouwd door Antonio da San Gallo. De fresken langs de wanden van Vasari, Salviati en Zucchari, even als de stuco-versieringen aan den zolder, maken wel indruk, maar kunnen toch niet onder de hooge kunstwerken geteld worden. Onder de eersten heeft men tooneelen uit den Bartholomeusnacht, waarbij echter in de laatste jaren een vroeger daaraan herinnerend onderschrift is weggenomen. Zoo schijnt de geest van meerdere verdraagzaamheid, de geest der 19de eeuw, zelfs hier doorgedrongen, want indien men zich een te openlijke hulde aan dergelijke gruwelen schaamt, is het een teeken dat men zich buigt voor den geest des tijds.

Eigenlijk is deze zaal niet veel anders dan eene antichambre der Sixtijnsche kapel. Zij ontleent haren naam aan Sixtus IV, die haar, onder de leiding van Bacio Pintelli, in 1473 deed bouwen. Het is eene langwerpig vierkante zaal van 125 v. lengte op 43 v. breedte, bij eene zeer aanzienlijke hoogte. Het muurwerk, onder de in de hoogte gestelde vensters, toont twee afdeelingen, waarvan de benedenste in den vorm van gordijn-draperiën is geschilderd, maar eigenlijk bestemd was, om bij plegtige gelegenheden met de gobelins (Arazzi) van Rafaël te worden behangen. Het bovenste gedeelte vormt eene reeks fresco-schilderijen van de eerste meesters uit de 16de eeuw. De verschillende tafereelen vormen een zinnebeeldig geheel. Aan de eene zijde heeft men zes voorstellingen uit het leven van Mozes, aan de andere zes uit dat van Christus en nog 2 boven den hoofdingang, zoodat Oud- en Nieuw-Verbond als het ware over elkaâr worden gesteld. Zoo staat dan Mozes, die

met Zipporah naar Egypte trekt, tegenover den doop van Christus in den Jordaan; Mozes, die het gouden kalf vernietigt en de Wetgeving van Sinaï verkondigt, tegenover de Bergrede. Het laatste gaat vrij wel, het eerste, en meer nog andere tafereelen, schenen ons eene moeijelijk te verklaren of gezochte tegenstelling op te leveren. Als kunststukken hebben bijna allen echter groote waarde, zooals reeds blijkt uit de namen van Signorelli, Botticelli, Perugino en Dom. Ghirlandajo, die aan deze werken verbonden zijn. Maar alles wordt overschaduwd en als vernietigd door de reusachtige scheppingen van den eenigen Michel Angelo. Van hem is de decoratie en het schilderwerk der zoldering, van hem de reusachtige fresco, voorstellende het Jongste Gerigt, dat over den ingang bijna den geheelen achtermuur der kapel inneemt. De eerstgenoemde arbeid werd bij des kunstenaars terugkomst te Rome, in 1508, op verzoek van Julius II ondernomen. Men zegt, dat de eigenlijke uitvoering 20 maanden geëischt heeft; maar het waren maanden eener ongekende inspanning van ziel en ligchaam. Men bedenke toch, dat de kunstenaar zich op een daartoe door hem opzettelijk vervaardigde stellaadje tegen het koepeldak moest bewegen. Dag aan dag lag hij op den rug en schilderde boven zich, zoodat de verwen meermalen op zijn gelaat afdruppelden. Zijne oogen hadden zich zoo gewend aan het opwaarts zien, dat hij geruimen tijd daarna alle schrift boven zich moest houden, om het te kunnen lezen[1]. Dadelijk reeds ziet men, hoe hier in één persoon de schilder en bouwkundige hebben moeten vereenigd zijn, daar de vlakke en gewelfde gedeelten van het dak door bouwkunstige versieringen en invattingen als tot eigenaardige velden gevormd zijn, waarin het penceel zijne verhevenste scheppingen heeft weten te plaatsen. De hier geleverde tafereelen zijn weder niet zonder verband met de reeds genoemde aan de wanden der kapel. In het midden of vlakke gedeelte van het dak ziet men in 9 tafereelen de scheiding van licht en duisternis; de Schepping van zon en maan, die van boomen en planten, van Adam, van Eva, de val en uitdrijving uit het Paradijs, het offer van Noach, de zondvloed en Noachs dronkenschap. Het gebogen gedeelte der zoldering toont in driehoekige ruimten 12 zittende gestalten van Profeten en Sybillen. In de vier hoeken van het dak heeft men tafereelen

1 Grimm, ‘Michel Angelo's Leben,’ II. p. 31.

uit de Joodsche geschiedenis. Bijna elk dier stukken is een meesterstuk, zoowel door grootschheid en verhevenheid van opvatting, als door kracht of bekoorlijkheid van uitvoering. Wel zijn wij het met Coindet[1] eens, dat de figuurlijke voorstelling van den Schepper in het eerste tafereel - eene voorstelling, die M. Angelo trouwens met enkele andere schilders gemeen heeft - bij de hoogste kunstwaarde altijd iets onbevredigends heeft; maar wij erkennen toch daarin eene groote verhevenheid en majesteit. Het hier voorgestelde eerste menschenpaar is van uitstekende schoonheid, ofschoon ook hier het gevoelen der kunstkenners nog al uiteenloopt. Waar toch Coindet van onze eerste moeder slechts spreekt als van eene ‘figure pleine de naïveté’, voelt Grimm zich geneigd tot de verzekering: ‘sie sei das schönste Bild einer Frau das von der Kunst geschaffen wurde’[2]; een gevoelen, dat volgens Murray[3] overeenstemt met dat van alle kunstregters, daar het ‘is admitted by all to be one of the most faultless personifications of female beauty which painting has ever produced.’ - Wij wijzen op dit verschil, omdat het mogelijk ons gevoelen regtvaardigt, dat Coindet in 't algemeen aan het kunsttalent van den grooten Florentijner niet genoeg regt heeft laten wedervaren. Ons hebben echter meer nog dan de genoemde tafereelen sommige der Profeten en Sybillengestalten getroffen: vooral die van Daniël scheen ons vol diepen zin. Wijden we nog een enkel woord aan Michel Angelo's grootste meesterstuk, althans op het gebied der schilderkunst, het Laatste Oordeel. Hij ontwierp het op zijn 60ste jaar, en 30 jaren na de voorgaande stukken, op verzoek van Clemens VII, en voltooide het in 1541 onder Paulus III. Hij zelf verklaarde, dat hij in de compositie van dit stuk veel te danken had aan een dichter, den eenigen Dante; aan een priester, Savonarola; en aan een schilder, Luca Signorelli, in zijne muurschilderijen in den Dom te Orvieto[4]. De voorstelling is blijkbaar in den Danteschen geest, en de levendige schilderingen van boete en straf, door een'

1 Coindet, ‘Hist. de la peinture en Italie,’ p. 98.
2 ‘Michel Angelo's Leben,’ II. p. 21.
3 Hij mag wel aangehaald worden, daar zijn ‘Handbook of Rome and its environs’ heel wat meer dan een *gewoon* reisboek is.
4 Schrijven van Michel Angelo aan Georgio Vasari, in ‘Acht Jahre aus dem Leben Michel Angelo Buonarotti's, nach berichten von Georg Vasari, von August Hagen.’ Berlin, 1869, p. 33.

Savonarola, kunnen van invloed zijn geweest op menige voorstelling. Het is een stuk, dat als het ware in verschillende deelen vervalt. In het bovenste is de Heiland, met de H. Maagd aan zijn regterhand, die Hij als oordeel sprekende uitstrekt. Eene schare van heiligen en martelaren is aan de andere zijde vergaderd. Daaronder zweeft een groep engelen, met de bazuinen en de boeken des gerigts. Aan hun linkerhand ziet men den val der godloozen, vol schrik en wanhoop, lager en lager, tot waar de helsche kolk duivelengestalten uitwerpt en Charon de gevallenen overvoert. Aan de andere zijde de tegenstelling der goeden, die uit de graven verrijzen en waggelende, onzeker, beschaamd, verblijd en verrukt, hooger en hooger streven. Wij treden in geene verdere bijzonderheden over dit wereldberoemde stuk en geven liever nog onzen indruk van dit heiligdom der hoogste kunst. Zij is die van ernst en somberheid. De tijd en de godsdienstoefeningen hier gehouden, waarbij kaarslicht en wierookwalmen niet ontbraken, hebben een zeker floers over de levendigheid en glans der kleuren geworpen; vele fijnere tinten en schakeringen zijn minder zigtbaar; de beschouwing der zolderschilderingen noodzaakt tot een zeer vermoeijend achteroverbuigen van het hoofd; de tafereelen, vooral het alles beheerschende, hebben veel, wat het gevoel en de verbeelding minder aangenaam aandoet en met onze protestantsche begrippen te zeer in strijd is. Die Christus, die boven alles staat, is met die uitgestrekte regterhand meer het beeld van een wrekend regter, dan van den liefdevollen Heiland en Zaligmaker der menschen[1].

De Capella Paolino, die wij mede uit de Sala Regia binnentreden, is naar de plannen van Antonio da San Gallo ontworpen. Hare schoonste sieraden zijn twee fresco's van Michel Angelo, de bekeering van Paulus en de kruisdood van Petrus. Beide stukken zijn echter door tijd en kaarsenwalm zoodanig verdonkerd, dat zij voor den gewonen bezoeker zeer weinig aantrekkelijks opleveren.

1 Enkele opmerkingen in dezen geest geeft de voorlezing van ‘Hermann Dalton, Michel Angelo und die Sixtinische Kapelle im Vatikan.’ St. Petersburg, 1860.

XV.

Wij begeven ons thans naar de schatten der oudheid, zooals die zijn tentoongesteld in den reeds door ons vermelden oostelijken corridor, die bij eene breedte van 27 v. eene lengte van 2131 v. heeft. Het eerste gedeelte wordt ingenomen door de Galleria Lapidaria. Het is een Museum van heidensche en oud-christelijke opschriften en voorstellingen op graven, enz. Men heeft het aan de zorgen van Clemens XIV en van Pius VI en VII te danken. De grafschriften zijn in den muur ingemetseld en naar derzelver aard gerangschikt. Zoo heeft men die, welke betrekking hebben op ouders en kinderen, op beroepen, op bedrijven, op winkels en handel, op de Consuls en Magistraten, op patronen, vrijgelatenen en slaven: Latijnsch-Christelijke en Grieksch-Christelijke grafschriften, met vele dier eigenaardige voorstellingen uit de eerste Christentijden, die wij reeds in de Katakomben en in het Lateraansch Museum hebben vermeld[1].

De verlenging van dezen Corridor is het Museum Chiaramonti, dat ter weêrszijden in 30 afdeelingen niet minder dan 700 stuks marmerwerken bezit. Hieronder zijn vele meer of minder beschadigde stukken. En geen wonder, daar zij op allerlei plaatsen in en buiten Rome zijn gevonden en opgegraven. Men ziet hier standbeelden en borstbeelden van Goden, Heroën en Keizers, sarkophagen en grafurnen, overblijfsels van bouwkunst, kolommen, kapitelen en altaren. Er moge onder dit alles veel alledaagsch zijn, veel wat althans niet tot de hoogere kunst der ouden kan gerekend worden, toch is er ook ontzettend veel wat van hoogen kunstzin getuigt, en spreekt het geheel wel van een rijkdom van beeldende kunst, waarvan wij ons tegenwoordig geen denkbeeld meer maken kunnen. Er valt dan ook in dit Museum, evenmin als in een der velen, die wij nog doorwandelen zullen, aan een opnoemen of vermelden, ook van het schoonste en merkwaardigste, te denken. Wij zouden bijna in de wel wat al te overdragtige beeldspraak van den dichter der ‘Hollandsche Natie’ moeten vragen:

1 ‘Museo Vaticano, Guida alle Gallerie delle scolture e delle pitture.’ Viterbo, presso Rocco Monarchi, 1862, p. 13.

‘Wie telt de vlokken sneeuw, die glinstren op de velden?’

Onder die door ons getelde vlokken is een met gewaad bekleed, maar hoofdeloos (als men ons deze vertaling van *acefala* wil vergeven!) beeld te Tivoli gevonden[1], dat waarschijnlijk eene Niobe voorstelt, en inderdaad in de luchtigheid en het zwevende der gewaadsplooijen, aan de bekleedingen van sommige vrouwen-figuren dier meestergroep doet denken. Verder rekenen wij daartoe verscheidene zeer fraai uitgevoerde beelden en busten van Keizers, als van Augustus (N. 401), van Tiberius (N. 494); het relief van pentelisch marmer op den Mons Esquilinus gevonden, met eene voorstelling van dansende vrouwengestalten, hoogst natuurlijk en aanvallig, en Amor, die den boog spant (N. 495). Maar genoeg, ons wacht de nieuwe galerij, die wij reeds als Braccio Nuovo hebben genoemd. Zij ontvangt haar licht van boven, zeer gunstig voor de hier opgestelde beeldhouwwerken. Zij rust op 14 antieke zuilen van Cipollino, albast en Egyptisch graniet. Hier wachtte mij eene hoogst aangename verrassing. Ik kende uit Andersen's ‘Billedbog uden Billeder’ eenigermate de beschrijving van den Nijlgroep, daar zoo aardig te pas gebragt bij de vermelding eener kleine en aandoenlijke bijzonderheid uit het leven van zijn grooten landsman, den beeldhouwer Thorwaldsen. En ziet, daar staan wij op eenmaal voor die groep, die mij nu den indruk van een ouden bekende gaf. - Stel u een kolossaal beeld voor van een op den linkerarm rustenden en verder gemakkelijk nederliggenden stroomgod; krullende lokken en baard tooijen een krachtig gelaat, dat de grootste goedmoedigheid uitdrukt. De Nijlgod mag die ook wel bezitten, want hij laat nu blijkbaar met zich sollen. In verschillende houdingen toch spelen er 16 kleine kindergestalten (zinnebeelden van de 16 ellen, die de stroom in den regentijd heet te rijzen) op zijn reusachtig ligchaam. En het zijn snaakjes, wie schalksheid en levenslust de oogen uitzien. Uit het water, waarop de god rust, komen krokodillen en andere Nijlbewoners te voorschijn, waarmede enkele der kleinen stoeijen en spelen; een ander heeft het echter op den hoorn des overvloeds, die de god bij zich heeft, als zinnebeeld der door den stroom geschonken vruchtbaarheid, gemunt. Het geheel is een der liefelijkste groepen, die men zich denken

1 ‘Museo Vaticano,’ N. 176.

kan, en waarvoor wij menig aangenaam oogenblik hebben doorgebragt[1].

Uit het oogpunt der kunst zijn hier nog schooner stukken en weinig wat onder het middelmatige zou kunnen worden geteld. Zie de kariatide, het torschende vrouwenbeeld, een stuk der oudheid, door Thorwaldsen eenigermate hersteld; de Pudicitia, uit de Villa Matei, eene heerlijke voorstelling van maagdelijke reinheid, waarbij ons Longfellows bekoorlijk gedicht: ‘Maidenhood’ voor den geest komt; de Diana bij het zien van den sluimerenden Endymion; de uit het zeeschuim verrezen Venus en zoo vele andere, in wier trekken en gestalten ‘eeuwige gratie en eeuw'ge jeugd’ ons tegenlagchen. Maar ook de meer ernstige, denkende, portretvormige gestalten ontbreken niet. Zeer schoon zijn twee hoofden van barbaren, waarschijnlijk Germaansche krijgslieden; de busten van Euripides en Demosthenes, de laatste bij het oude Tusculum, dus in de nabijheid van Cicero's buitenverblijf gevonden. Vergeten wij ook niet den Sater of Faun, die op de fluit speelt; de rustende Sater, waarschijnlijk een zeer schoone navolging van een der hoofdwerken van Praxiteles; de Worstelaar of Athleet, waarin men eerst onlangs eene navolging van den speerdrager of Doryphoros van Polycleet heeft erkend; eindelijk de nog schoonere Apoxyomenos, een worstelaar, die bezig is den regterarm met het bekende schaafijzer af te schrappen en van het stof en zweet van den kampstrijd te reinigen. - Maar wij moeten dit heerlijke gedeelte van het Vatikaan verlaten, om, na de galerij Chiaramonte weder te hebben doorloopen, ons naar de zalen van het eigenlijke Belvedère te begeven, waarin zich de schatten van het Museo Pio-Clementino bevinden. Wij betreden eerst eene kleine voorhal, in wier midden zich de beroemde Herkules-torso bevindt, in de 16de eeuw bij het Theater van Pompejus opgegraven. Volgens een opschrift zoude het een werkstuk van Apollonius van Athene zijn en aldaar in de 1ste eeuw vóór Christus vervaardigd. Een veel meer dan natuurlijk groote romp, een menschelijk ligchaam zonder hoofd, armen of beenen, schijnt veeleer afkeer dan bewondering te

1 Een veel minder gunstig, maar ook onjuist oordeel, wordt over dit werk uitgesproken door Emile Montégut, Impressions de voyage et d'art. Souvenirs de Rome, la Sixtine et le caractère du génie de Michel Ange. ‘Revue des deux mondes, 15 févr. 1870.

moeten wekken. Toch is dit hier het geval niet, daar oog en verbeelding wordt medegesleept door de kracht en schoonheid van dat ligchaam, door de daarin met zooveel juistheid uitgedrukte beweging van spieren en zenuwen, waardoor de geest zich aan dit gedeelte onwillekeurig het ontbrekende begint voor te stellen.

't Is niet onnatuurlijk, dat men hier als het ware geen oog heeft voor andere kunstwerken. Toch mogen wij dien Sarkophaag over het venster niet voorbijgaan, waarin de overgrootvader van Scipio Africanus gerust heeft en wiens ledige nis wij in het graf der Scipio's hebben aanschouwd. En onwillekeurig trekt dat venster ons aan, om een der heerlijkste uitzigten in Gods schoone schepping te genieten, over de stad op de verre blaauwe en purpere Albaner- en Sabyner-bergen. Uit de voorhalle van den Torso komt men in een koepelvormig vertrek, in welks midden men een sierlijke vaas van pavonazzetto-marmer vindt. Hierachter heeft men weder eene halle, die haren naam ontleent aan een beroemd beeld van Maleager, met den hond en den kop van het wilde zwijn. Het werd in een bijna geheel gaven toestand aan de Porta Portese gevonden. Uit het middelste dezer drie hallen komt men op de achtkante binnenplaats of Cortile di Belvedère, met springbron voorzien en door arkaden omgeven. Bramante was de bouwmeester. In de vier hoeken heeft men vier vertrekken of tribunen, waarin enkele meesterstukken geplaatst zijn. Wij noemen alleen de Perseus en de beide vuistvechters Keugus en Damoxanos, werken van Canova. Deze meester van den nieuweren tijd wilde echter dat zijn arbeid zoude verwijderd worden, toen de Apollo en de Laocoön uit Parijs hier terugkeerden. Hij gevoelde zijne minderheid tegenover die werken der oudheid. En toch is de bezoeker hoogst voldaan, dat aan zijne bescheidenheid geen gehoor is gegeven, want Canova's werk mag zeker onder de meesterstukken worden gerangschikt; en moet het onderdoen voor het schoonste wat de oudheid opleverde, het is den meester, den nieuwen tijd, ja zelfs der mededinging met de oudheid niet onwaardig.

Onder de schoonste kunstscheppingen mag toch zeker de Apollo van het Belvedère geteld worden. De geleerden hebben er ook een Antinous en Mercurius in gezien. De regterarm, linkerhand en voet zijn van lateren tijd en niet gelukkig; maar onverdeeld is de lof aan de schoonheid der

vormen en evenredigheden, aan de bovenmenschelijke gratie van jeugd en zelfbewuste kracht van deze heerlijke schepping gebragt. Van dat gelaat straalt licht en leven, en het is of lange beschouwing opgewektheid en bezieling ook in den geest des beschouwers uitstorten. Het is:

> ‘the God of life, and poesy, and light -
> The sun in human limbs arrayd, and brow
> All radiant from his triumph in the fight.’

En nu die hoogste uitdrukking van menschelijk lijden, een lijden van ligchaam en van ziel in de zoo algemeen bekende groep van Laokoön. Plinius heeft er (Lib. XXXVI, c. 4) op deze wijze van gesproken: ‘de roep van vele beeldhouwers is minder verspreid, omdat het aantal met groote werken bezig hunne vermaardheid verhinderde; want daar is niet één kunstenaar om de eer van het werk in te oogsten, en waar er meer dan één is, kunnen niet allen denzelfden roem verwerven. De Laokoön strekt hiervan ten voorbeeld. Hij staat in het paleis van den Keizer Titus, een werkstuk, dat alle andere op het gebied van schilder- en beeldhouwkunst geacht wordt te overtreffen. De geheele groep, de vader, de jongens en de vreeselijk kronkelende slangen werden uit één blok gehouwen door Agesander, Polydorus en Athenodorus, burgers van Rhodus en beeldhouwers van den eersten rang.’ Plinius was echter niet op de hoogte, want Michel Angelo verklaarde reeds, dat de groep uit meer stukken *moest* bestaan, en dit schijnt thans als zeker te mogen worden aangenomen: terwijl de groote Winckelmann alleen die zekerheid met de waarheid van Plinius' woorden poogde te vereenigen, door de waarschijnlijkheid, dat in Plinius' dagen de zamenvoegingen werkelijk onzigtbaar waren. De vernielende tand des tijds heeft dan hier eene onjuiste opvatting vernield. Er is over deze groep meer geschreven dan over eenige andere. De groote Lessing heeft er eene geheele verhandeling aan gewijd. Er is ook veel getwist, of dit beeldhouwwerk de eigenlijke grenzen der beeldende kunst niet overschreed. Zij toch wil vooral zulke toestanden, die een volvoerde handeling, een rust, een kalmte van ziel en ligchaam aangeven, minder een voortdurend kampen, strijden of lijden. De vereeuwiging van iets momentaneels, het in steen als vastleggen van een voorbijgaande aandoening, schijnt haar minder

te voegen. Uit dit oogpunt is er tegen deze groep wel wat in het midden te brengen. Hoe verwonderlijk schoon toch de uitdrukkingen van beenderen en spieren der ongelukkige slagtoffers van der Goden wraak zijn teruggegeven, met hoeveel natuurlijkheid het maatloos lijden van ligchamelijke smart en geestelijken angst en jammer over het lot zijner kinderen op het gelaat des vaders zijn uitgedrukt, ons vervulde het met een gevoel van mededoogen, maar ook van schrik en ontzetting. Bijna zoude men het kermen der smart meenen te hooren, want Byron's indruk is hier niet geheel de onze, wanneer hij spreekt van:

> ‘Laocoöns torture dignifying pain -
> A fathers love and mortal's agony
> With an immortals patience blending.’

Neen, wij vinden hier meer menschelijk lijden dan goddelijke lijdenskracht; meer ligchaamssmart dan geestelijke grootheid!

Wij treden van hier in de Sala degli animali, aldus genoemd, omdat men er, op een vloer grootendeels met antieke mozaieken bedekt, allerlei dieren in bont en wit marmer aantreft. Er zijn zeer natuurlijke en fraaije stukken onder, die ruimschoots de bewijzen leveren, dat ook de oudheid - want veel is hier van later tijd - zich in de dierenwereld te huis gevoelde en daarvan vele eigenaardigheden op treffende wijze wist voor te stellen. Boeijender is echter de hieraan palende Galleria delle Statue, eens het tuinhuis van Innocentius VIII. Inderdaad verwarrend is weder de menigte der schoonste stukken van de oudheid, die zich hier allerwege voordoen. Noemen wij de Eros van Praxiteles, ook wel de Genius van het Vatikaan genaamd; een treurende Penelope; twee prachtige borstbeelden van de blijspeldichters Posidippus en Menander, volgens de kunstkenners niet onwaarschijnlijk een arbeid van Kephisodotos, zoon van Praxiteles, daar de beelden uit het theater te Athene afkomstig zijn. Er is bijna geen plek in of rondom Rome, die hier geene bijdrage heeft geleverd; maar de kunststukken zijn te talrijk en te verscheiden om daarvan zelfs maar eene dorre opsomming te doen. Aan deze galerij paalt nog een klein vertrek, bekend als Gabinetto delle maschere, dusgenaamd naar een vloer mozaiek, dat in 1780 in de villa van Hadriaan gevonden is, en waarop verschillende romeinsche maskers of momaangezigten zijn afgebeeld. Overigens heeft men ook hier

weder beeldwerken. Ons trof bijzonder ‘eene danseres’, welke hoogstaanvallige figuur wij later vernamen dat Goethe eenmaal voornemens was geweest aan te koopen. Niet minder schoon is eene het bad verlatende Venus, die aan de Via Palestrina gevonden is, en eene Diana, die een fakkel draagt. Uit het midden der Dierenzaal komt men in de Sala delle Muse, een achthoekig vertrek met koepel, door 16 zuilen van kararisch marmer gedragen. De naam is ontleend aan de menigte uitstekende borstbeelden, hoofdzakelijk van Grieksche dichters, redenaars en wijsgeeren; eene wereldberoemde en eerbiedwaardige verzameling. Men verlaat haar om eene nieuwe, door Simonetti vorstelijk versierde en in den vorm van het Pantheon gebouwde zaal te betreden, naar haren vorm de Sala rotonda geheeten. In haar midden bevindt zich eene prachtige porphieren schaal, in de Thermen van Diocletiaan gevonden; maar haar grootste sieraad is de Jupitersbuste van Otricoli, de beroemdste onder alle busten, die ons van den Vader van goden en menschen zijn overgeleverd. Kracht en majesteit, eenen God waardig, troonen op dat gelaat. Ook de zich hier bevindende, mede uit Otricoli afkomstige mozaiek, verdient de hoogste aandacht. Men ziet daarop tritons, Nereiden, Centauren en maskers in bonte en levendige vereeniging, en het geheel geeft weder de overtuigendste blijken, hoe hoog niet slechts deze kunst bij de oude Romeinen stond, maar ook van hunne vorderingen in het goed opvatten en weêrgeven van lijnen en kleuren. In de Sala a Croce Greca, omdat zij in dezen vorm door Simonetti gebouwd is, treffen ons twee liefelijke voorstellingen: Bacchus, die een bloem begiet, en een mand met bloemen in Roma Vecchia gevonden. Wij begeven ons nu naar de tweede verdieping en treden in de Sala della Biga, een prachtig koepelvormig vertrek, dusgenaamd naar het beroemdste onder de vele hier aanwezige kunststukken. Het is een romeinsche wagen of kar met twee paarden, een tweespan (*biga*). Het ligchaam van den wagen, rijk met ranken en bladeren getooid, en een deel van het bijdehandsche paard (regts) is antiek; het overige is nieuw, maar dan toch zeer goed gerestaureerd. Dit stuk trekt en verdient bijzonder de aandacht, omdat het eene zoo duidelijke voorstelling van het romeinsche leven geeft. Er bevinden zich hier ook twee zeer schoone exemplaren van Discoboli of Diskuswerpers, waarvan een voor eene kopie wordt gehouden van een bronzen origineel, waarvan Naukides de

maker zoude geweest zijn; een ander, het dubbel van die van den bekenden kunstenaar Myron. In de nu te doorwandelen Galleria dei Candelabri, een 300 v. lange corridor, die in 6 afdeelingen of vakken is gesplitst, ziet men eene ontelbare menigte kleinere, ook wel meer beschadigde voorwerpen van oude beeldhouwkunst; kortom alles, wat in de grootere afdeelingen als het ware minder geschikt plaats heeft kunnen vinden. En toch zijn er juist onder die verstrooide stukken, die mogelijk niet op de hoogste kunstwaarde aanspraak kunnen maken, enkele, die door het naieve der vinding of de losheid en natuurlijkheid der voorstelling bijzonder onze aandacht trokken, en ook deze galerij als met enkele lichte stippen voor altijd in de ziel hebben geprent. Wij denken dan aan die vriendelijke kindergestalten met vogelnestjes; aan die anderen, die in de natuurlijkste houdingen met dobbelsteenen bezig zijn; aan dien boschgod Pan, die een Sater een doorn uit den voet haalt; aan het knaapje met den gans en veel dergelijks.

XVI.

Wij hebben hiermede de verzamelingen der Grieksche en Romeinsche beeldwerken eenigzins doorloopen. Ons wachten nu nog twee andere Museën, het Egyptische en Etruskische, een wereld, waarbij de nu doorwandelde als jeugdig en eerst van gisteren verschijnt. Voor vergelijkende kunstbeschouwing is die nevenselkaârstelling van Grieksche en Romeinsche en van Egyptische en Etruskische zaken niet onbelangrijk. Toch is een zeer oppervlakkig bezoek aan het Egyptisch Museum genoeg om de overtuiging te schenken, dat het daartoe geen genoegzamen rijkdom of verscheidenheid oplevert. Het kan zeker noch met het prachtige Egyptische Museum te Berlijn, noch met dat te Leiden worden vergeleken. Pius VII heeft hier den grond gelegd, door aankoop van eene verzameling van Andrea Gaddi, en enkele zijner opvolgers hebben er eenige meerdere uitbreiding aan gegeven.

Geheel anders is het met het Etruskische Museum, het Museo Gregoriano, dus genoemd naar den stichter Gregorius XVI. In verschillende zalen heeft men hier eene verzameling van

beelden, vazen, gouden en bronzen sieraden, huiselijke gereedschappen, enz., die meest in het tijdperk van 1828 tot 1836, in de oude Etruskische steden Vulci, Toscanella, Chiusi, Cervetri en anderen zijn gevonden. Men kan zich daaruit weder eenigermate het leven, de denkbeelden, den staat van beschaving voor den geest brengen van dat oude, nog zoo weinig bekende en toch blijkbaar zoo merkwaardige volk. Dat het veel schoonheidszin moet hebben bezeten en daarbij groote kunstvaardigheid, blijkt ontegenzeggelijk uit de fraaije verzameling vazen, waarin vele stukken door sierlijkheid van vorm en keurigheid van schildering uitmunten. Er is hieronder echt of oorspronkelijk Etruskisch en nagemaakt Grieksch werk, terwijl wij nog niet als volkomen zeker zouden durven aannemen het kenmerk door onzen leidsman daarvoor aangegeven, dat namelijk de zwarte gronden met roode figuren altijd Grieksch, de roode gronden met zwart daarentegen Etruskisch zouden zijn (*rosso sul nero è Greco, nero sul rosso è etrusco*). Toch blijkt vooral uit de voorstellingen op die vazen van de groote verwantschap sschen die beide volken. Daarop ziet ge tafereelen als Achilles en Ajax, met het dobbelspel bezig; den dood van Hektor; Hektor's afscheid van Priamus en Hekuba: tooneelen van Casandra en Achilles, die doodenoffers offert. Vele dier zeer fijne vazen zijn op doelmatige en vernuftige toestellen geplaatst, waardoor zij in alle rigtingen en standen kunnen bewogen worden en de bezigtiging gemakkelijk is gemaakt, zonder dat men ze behoeft aan te raken.

Men heeft ook eene niet onbelangrijke verzameling van wapenen en zelfs een in 1835 te Todi gevonden beeld van een gewapend krijgsman, met een Umbrisch opschrift. Blijkt hieruit reeds van hunne krijgshaftigheid, zoo doen de gestadige herhaling van bloedige en vreeselijke moordtooneelen op hunne sieraden, geen grooten dunk ontstaan van hunne menschelijkheid of zachtheid van zeden. - Wij wenden ons echter veel liever naar de huishoudelijke en toiletvoorwerpen, waaronder er zeer keurige en smaakvolle zich bevinden. Zucht naar opschik en tooi schijnt wel een volkstrek te zijn geweest, die zich ook in het gebruik van spiegels van gepolijst staal openbaart. De zich hier bevindende halssieraden, oorbellen, armbanden, kransen, ringen en andere sieraden, vooral het prachtige borstornaat eens krijgsmans, toonen hoever dit volk het in de bewerking der edele metalen moet gebragt hebben. Vele onzer hedendaagsche

goudsmeden en juweliers zouden hier nog zeer vruchtbare studiën kunnen maken. Wij maken alleen nog gewag van hunne graven. Men ziet vele Sarkophagen uit gebrande aarde of leem, met de levensgroote gestalte van den gestorvene op het deksel, soms ook met andere voorstellingen, zooals een wagen met muziekanten er in, door een gebaard man bestuurd, en waarbij vooral merkwaardig zijn de sporen van kleuren, waarmede vroeger het beeldwerk zoude bedekt zijn geweest. Wij treden hier echter door eene lage deur in een volkomen volledig model van een Etruskisch graf, een soort van vierkant vertrekje, aan den ingang door twee liggende leeuwen bewaakt, waarin zich twee gewelfde nissen en ruimte voor drie lijken bevinden. Aan de muren hangen eenige vazen en voorwerpen van huiselijk gebruik; een beeld, als zoude de doode nog niet geheel met het leven hier op aarde gebroken hebben, of wel, dit met daagsche benoodigdheden elders voortzetten. In ieder geval schijnt er een onsterfelijkheidsdenkbeeld in te zijn opgesloten.

Weder geheel andere indrukken wachten ons bij het bezoek der Bibliotheek van het Vatikaan. Zij is van de vroegste tijden af te zamen gebragt en telt nu ongeveer 24,000 handschriften, waaronder ruim 17,000 Latijnsche, 3,500 Grieksche en 2,000 Oostersche en daarenboven meer dan 50,000 gedrukte werken. De zalen en galerijen, waarin dit alles bewaard wordt, zijn prachtig ingerigt en versierd en men treft er ook veel aan, wat ergenlijk minder in eene bibliotheek schijnt te huis te behooren. Wij wijzen bijv. in de groote zaal, door Fontana gebouwd, en die door den tegenwoordigen Paus met een rijken marmeren vloer werd getooid, op een aantal geschenken, door de Pausen van buitenlandsche vorsten ontvangen: zoo een malachiet kruis van Prins Demidof; een malachiet vaas van Keizer Nikolaas; het prachtige doopbekken van Sèvres porcelein, waarin de keizerlijke Prins gedoopt werd, een geschenk van Napoleon III, nu zeker eene hoogst belangrijke historische herinnering! - Verder verdienen de aandacht een vaas van Schotsch graniet, door den Hertog van Northumberland aan den Kardinaal Antonelli vereerd; twee porceleinen vazen, door Frederik Wilhelm IV aan Pius IX geschonken, en 2 kandelabres, gift van Napoleon I aan Pius VII. Verder heeft men hier ook nog een klein Museum van Christelijke oudheden, die echter niet bijzonder boeijen, na alles wat wij daarvan reeds gezien hebben. Even weinig doet dit eene verzameling voorwerpen en figuren uit de

13de, 14de en 15de eeuw; het groote Kruis van bergkristal, waarin de lijdensgeschiedenis geslepen is; eenige oude schilderwerken of een kabinet van oude zegelstempels.

Wij haastten ons naar de Galerij der Arazzi of tapijten, dusgenaamd omdat zij te Arras, vroeger in Vlaanderen, geweven zijn, naar teekeningen van Rafaël. Deze kunstenaar hield zich daarmede in 1515 en 1516 bezig. Het zijn meest tafereelen uit het leven van Jezus en de Apostelen, en zij waren, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, bestemd om het benedenste gedeelte der wanden van de Sixtijnsche kapel te versieren. Men ziet hier 1. de bestraffing van Ananias, 2. Petrus, die de sleutels ontvangt, 3. de offerhande te Lystra, 4. Paulus prediking te Athene, 5. Christus verschijning aan Maria Magdalena, 6. de maaltijd te Emmaus, 7. de opdragt van Jezus in den tempel, 8. de aanbidding der herders, 9. die der Koningen of Wijzen, 10. Christus opstanding en 11. Hemelvaart, 12. de uitstorting van den Heiligen Geest, 13. de godsdienst tusschen de regtvaardigheid en barmhartigheid, 14. de steeniging van Stephanus, 15. Paulus in de gevangenis te Philippi, 16. Paulus geneest den lamme in den tempel, 17. de kindermoord te Bethlehem in 3 tapijten, 18. de wonderbare vischvangst, 19. de bekeering van Saulus en 20. Elymas met blindheid geslagen. Wij noemen de onderwerpen op, omdat wij daardoor waarschijnlijk voor menigeen onzer lezers de herinnering aan enkele dezer kunststukken verlevendigen, die door gravures en platen een meer algemeen goed zijn geworden. Slechts die, onder de No. 1, 2, 3, 4, 14, 15, 16, 17, 18, 19 en 20 vermeld, zijn naar volledige teekeningen of *cartons* van Rafaël uitgevoerd, de overigen hoogstens naar kleine van hem afkomstige schetsen. Daarbij hebben deze kunststukken door tijd en oorlogsgeweld zeer veel geleden, zoodat van sommigen gedeelten zijn verloren gegaan, en allen, vooral in de meer teêre kleuren, veel van de oorspronkelijke schoonheid moeten derven. Maar toch, hoeveel is hier nog niet te bewonderen! De ordonnantie dier groote stukken en groepen; de natuurlijkheid, de kracht, de bevalligheid of waardigheid in die verschillende gestalten en gelaatstrekken uitgedrukt; alles herinnert aan den onsterfelijken meester; alles maakt het bezigtigen en het bestuderen dezer stukken tot een zaak van hoog genot; maar voor den kunstenaar niet minder tot eene taak, die hem de rijkste vruchten kan opleveren. - Toch konden wij ook

hier weder niet geheel het gevoel onderdrukken, dat ons steeds bij het aanschouwen van dergelijke weefsels overvalt, dat het materieele gedeelte, de stoffelijke hulpmiddelen niet passen, althans zeer te kort schieten bij de verhevenheid van zulke opvattingen; met andere woorden, dat dit een te gebrekkig kleed is voor zulke gedachten. Men kan den wensch niet onderdrukken: ach! dat de groote meester die gestalten en tafereelen met eigen hand door doek, penseel en palet vereeuwigd had!

Veel meer geldt dit echter van de stukken, wier vervaardiging wij thans gaan aanschouwen. Wij doen dit in de pauselijke mozaiekfabriek, waartoe onze vriendelijke ambassadeur, de Heer du Chastel, ons door een permesso de gelegenheid heeft verschaft. Men heeft in deze werkplaats in kasten stukken compositie gerangschikt, die tot 25,000 verschillende schakeringen van kleuren aangeven. Voor de daaruit te vervaardigen schilderijen zagen wij hier zeer fraaije oorspronkelijke stukken van Rafaël en anderen. Op een steenplaat, die het doek vervangt, worden eerst de hoofdlijnen der teekening aangegeven en de kleine stukjes compositie, naar de tinten van het origineel, daarop met een soort van mastik vastgekleefd, Dit opkleefsel schijnt met den steen een onafscheidelijk geheel te vormen en wordt dan ten laatste afgeslepen tot een effen oppervlakte en gepolijst. Wij zagen hier een stuk van Rafaël, eene Madonna met kind, in mozaiek overgebragt en op de Parijsche wereldtentoonstelling met goud bekroond; en inderdaad is op eenigen afstand het verschil tusschen het mozaiek en het doekschilderwerk alleen voor een kunstenaarsoog te onderscheiden. En toch, het blijft een fabriekmatige arbeid, al staan ook vele der daaraan zich toewijdende personen den kunstenaar nader dan den arbeidsman. Zij verdienen vaak aanzienlijke bezoldigingen. Toch achten wij het toenemend gebruik van dit mozaiek, het vervangen van vele wezenlijke kunststukken daardoor in sommige kerken en zelfs in de St. Pieter, een teeken van verval der ware kunst. In de kunstgeschiedenis komt immers het mozaiek als de meer kinderlijke periode vooraan, dan het schilderen met olieverw op doek en andere grondstof. Wij verlaten echter hoogst voldaan deze merkwaardige zalen, om ons thans naar het schoonste te begeven, wat de kunst door het penseel van Rafaël en zijne leerlingen geleverd heeft.

XVII.

Op de tweede verdieping en langs de binnenplaats van S. Damaso loopt eene galerij of corridor, die sedert 1813 aan de buitenzijde door glasramen is gesloten. De zoldering is in vakken verdeeld, bouwkundig rijk versierd, en in de verschillende vakken door de heerlijkste kunsttafereelen van het penseel getooid. Dit zijn de dusgenaamde Loggiën van Rafaël. Hij toch is de ontwerper, de teekenaar, ook wel hier en daar de uitvoerder dezer beeldenwereld geweest, al is er zeer veel door zijne leerlingen verrigt. Het eerste gedeelte toch heet meer onmiddellijk een arbeid van Giulio Romano; andere van Penni, Perin del Vaga, Polidoro da Caravaggio, enz. In de 12 eerste koepelgewelven ziet men voorstellingen uit het Oude, in het groote 13de uit het Nieuwe Testament. Niet ten onregte heeft men dit Rafaël's Bijbel genoemd, zooals blijken kan uit de eenvoudige vermelding der hier behandelde onderwerpen. Deze doet tevens zien, dat men hier met geene bloote repetitie van den reeds door ons bewonderden arbeid van Michel Angelo aan de zoldering der Sixtijnsche kapel te doen heeft. Rafaël's Bijbel dagteekent van 1516 en 1517, en is dus een negental jaren jonger dan de arbeid des florentijners, maar veel uitvoeriger. Ook hier heeft men de scheiding van licht en duisternis, maar verder die van land en water; de schepping van zon en maan, die der dieren, van Eva, de zondenval, de verdrijving uit het Paradijs, Adam en Eva aan den arbeid, het maken van de Ark, de zondvloed, het verlaten der Ark, Noach's offer, Abraham en Melchisedek, God, die aan den aartsvader een nakomeling belooft, Abraham en de 3 engelen, de vlugt van Lot, God, die aan Isaäk verschijnt, Abimelech met Isaäk en Rebecca, de Aartsvader, die Jacob zegent, Esau en Isaäk, Jacobs droomgezigt in de woestijn, zijne ontmoeting met Rachel aan de bron, zijn twist met Laban over Lea, zijn reis, Jozef's verhaal aan zijne broeders, hij wordt verkocht, Jozef en Potifar's vrouw, hij legt Pharao's droom uit, het vinden van Mozes, de Godsman voor het brandende bosch, de verdelging van Pharao in de Roode Zee, Mozes doet water uit de rots springen, hij ontvangt de Tafelen der Wet, de aanbidding van het kalf, Mozes knielt voor de wolkzuil, hij toont de Wet aan het volk,

de doortogt door den Jordaan, de val van Jericho; Jozua doet de zon stilstaan, Jozua verdeelt Palestina onder de 12 stammen, Samuel zalft David, David en Goliath, David's overwinning over de Syriërs, hij ziet Batseba, Zadok zalft Salomo, Salomo's regtspraak, de Koningin van Scheba, de Tempelbouw. Het Nieuwe Testament is slecht bedeeld, en geeft alleen de Aanbidding der herders, de Wijzen uit het Oosten, den doop van Christus en het Avondmaal. Onder de met smaak aangebragte versieringen en profane penseelwerken munt eene voorstelling uit van Rafaël en het kunstenaarsleven te Rome in zijne dagen. De Maestro zit te teekenen, een kleurenwrijver bereidt zijne verwen, leerlingen werken zijne ontwerpen uit, een faam verkondigt er den roem van. Ook verdienen hier bijzonder de aandacht die blad- en bloemweefsels, die veelsoortige en fantastische figuren van allerlei aard, die wij gewoonlijk arabesken noemen, die de verschillende tableaux omgeven, scheiden of verbinden, en mede dienen om de bouwkundige constructiën en de schilderwerken tot een geheel van volkomen harmonie en liefelijkheid te vereenigen[1].

Aan het einde dezer Loggiën of gaanderij komt men links in eene groote zaal en drie vertrekken (*stanze*), die hun naam aan den eenigen meester te danken hebben. Rafaël heeft die namelijk van 1508 tot 1520, op verzoek van Julius II en Leo X, met fresco-schilderijen versierd, die nog steeds onder het voortreffelijkste van dien aard geteld worden. Men treedt het eerste in de Stanza della segnatura, dusgenaamd naar een regtscollegie, dat hier gezeten had. Aan het koepelgewelf, reeds door Sodoma ontworpen, schilderde Rafaël 4 allegorische figuren, symbolen van de vier hoofdrigtingen, waarin zich het hooger geestelijk leven der menschheid beweegt. Zij stellen voor de Theologie, de Dichtkunst, de Wijsbegeerte en de Regtsgeleerdheid. Onder de eerste ziet men als muurschilderij de Disputa, voorstelling van een redetwist over het Sacrament, en dus over een der diepzinnigste mysteriën van het kerkelijk geloof. Het is een ontzettend groot en met allerlei beelden bedekt tafereel. Onder de Dichtkunst heeft men de Parnas, met Apollo, de Muzen en eene menigte oude en jongere dichters.

1 Zie over de Loggiën Förster's ‘Raphael,’ II, p. 101 volgg., en over de genoemde ornamentiek, Fr. Guertiere, ‘Les Grotesques de Raphael d'Urbin peintes dans les Loges du Vatican,’ 17 tables.

Onder de Wijsbegeerte heeft men de bijna algemeen bekende School van Athene, waarin men de groote vertegenwoordigers van verschillende philosophische scholen en rigtingen, in stelselmatig geordende en toch ongedwongen en natuurlijke groepen, op de treden van een Griekschen tempel, in ernstig onderhoud of aandachtig gehoor als verdiept ziet. De algemeene indruk van dit werk is orde en kalmte, die gepaard is aan levendigheid en verscheidenheid. De Regtsgeleerdheid lost zich weder meer in allegoriën op, zooals voorstellingen van de drie hoofddeugden: verstand, matigheid en kracht. Gregorius IX, die het geestelijk, het kanoniek en het wereldlijk of burgerlijk regt vaststelt; Mozes, die den Israëlieten de tafelen der Wet reikt; Justiniaan, die zijne wetten aan Triboniaan overgeeft.

Het tweede vertrek is de Stanza d'Eliodoro en dient ter verzinnelijking van de zegepraal en de goddelijke bescherming der Kerk in de oorlogzuchtige dagen van Julius II. Aan de zoldering ziet men weder 4 allegorische beelden: God, die aan Noach verschijnt, de droom van Jacob, Mozes voor het braambosch, Abraham, die Isaak wil offeren. Onder Mozes heeft men, als muurschilderij, de verdrijving van Heliodorus uit den tempel te Jeruzalem door een hemelsch ruiter, zooals dit wonder beschreven staat in het Boek der Makabeën. II. 3. Onder het eerstgenoemde stuk heeft men eene historische voorstelling van Attila, door Leo I van voor Rome verdreven. Vooral fraai zijn hierop de in het licht gehulde beelden van de Apostelen Petrus en Paulus, die de Hunnen met schrik vervullen en doen vlieden. Onder het tweede stuk heeft men, in drie afdeelingen, eene heerlijke voorstelling van de bevrijding van Petrus uit den kerker. Eindelijk ziet men onder het laatste der genoemde zoldertafereelen de Mis te Bolsena, voorstelling van een wonder, dat in 1263 te Bolsena zoude gebeurd zijn, toen een ongeloovig priester door eene bloedende hostie van de waarheid van het dogma der transsubstantiatie overtuigd werd. Al de hier genoemde werken zijn waarschijnlijk van Rafaël's eigen hand en men wil daarin een steeds grootere volkomenheid zien, die in het laatste stuk haar toppunt zoude bereikt hebben.

Het derde vertrek werd Stanza del Incendio gedoopt, naar het groote stuk, voorstellende een brand, die het gedeelte der stad, voor de Pieterskerk en het Vatikaan gelegen, vernielde. Paus Leo IV is op den achtergrond in de Loggia der Oude Pieterskerk zigtbaar en heeft, volgens de overlevering, door het

uitspreken van zijn zegen den brand gebluscht. Het stuk, met de veelzijdige uitdrukking van schrik, verwarring, vertwijfeling in houding en gelaat der talrijke figuren, is een der uitstekendste gewrochten. Daarin is wel zeker nog veel van Rafaël's eigen hand te vinden. Er zijn hier echter vele stukken, waarvan hij alleen de ontwerper was en zijne beste leerlingen de uitvoerders waren: zoo de krooning van Karel de Groote in de oude Pieterskerk, van Pierin del Vaga, de overwinning van Leo IV over de Saracenen te Ostia, van denzelfden of van enkele andere zijner leerlingen.

De vierde zaal is die van Constantijn, omdat het hoofdtafereel den slag voorstelt, door dien Keizer nabij Ponte Molle aan Maxentius geleverd, en waarvan de afloop tot zijne bekeering voerde. Het is een gelukkig geslaagd stuk, vol gloed en leven, en strekt het penseel van Gïulio Romano tot eer. Ook dankt men hem de voorstelling van Constantijn, die zijne krijgslieden toespreekt over de verschijning van het Kruis aan den Hemel, door welk teeken hij de zegepraal bevocht. Beide deze stukken zijn echter naar teekeningen van Rafaël tot stand gekomen. Wij hebben slechts de onderwerpen kunnen aangeven, die hier door den onsterfelijken meester zijn ontworpen of uitgevoerd. Wij zullen ons wel wachten daarover in eenige kunstbeschouwing of kritiek te treden. Het moge meermalen beproefd zijn, nooit zal het behoorlijk regt aan dit wonderbaar kunstgenie laten weêrvaren! - Elk der hier geleverde stukken - wij zagen het reeds - is eene op zich zelf staande wereld, waarin de kunstenaar zijne diepste en innigste gevoelens en gedachten heeft neêrgelegd. De beschouwer zoekt naar dien zin, raadt er naar, maar is zeer ligt geneigd, den meester iets anders toe te dichten dan deze zelf gemeend heeft. Zoo schijnt ons bijv. Dalton's[1] gevoelen, dat in de Disputa blijkbaar een Reformatorische geest te bespeuren is, nog al ver gezocht. Is het waar, wat Coindet zegt, dat het heerlijke kunststuk, de verlossing van Petrus uit den kerker, eene zinspeling is op het leven van Rafaël's begunstiger Leo X, die als Kardinaal Joan de Medicis in den slag van Ravenna werd gevangen genomen en te Milaan opgesloten, dan leert het, dat de groote kunstenaar toch in vele zijner opvattingen geheel

1 ‘Rafael und die Stanza della segnatura zu Rom.’ Vortrag gehalten von Hermann Dalton. Petersburg, 1870.

een kind van zijn tijd was. Met zekerheid daarentegen mogen wij met denzelfden schrijver in Rafaël's werken de diepe kennis van geschiedenis en daarmede verwante studiën van oudheidkunde, zeden en gewoonten van volken, bewonderen. Wij zeggen met hem: ‘c'est une réflexion qui nait a la vue des oeuvres dont nous nous sommes occupés, car il ne suffirait pas que de tels sujets fussent donnés au peintre par un lettré ou un savant, pour être exécutés avec cette irréprochable fidélité historique, cette intime connaissance des particularités que le peintre seul peut produire, parce que seul il en sait le besoin et sait leur donner une place convenable’[1].

Wij gaan thans nog eene kleine, maar zeker de keurigste verzameling van het Vatikaan bezoeken. Het is de dusgenaamde Pinakotheek of schilderijgalerij, die slechts uit een vijftigtal stukken bestaat. Vroeger waren de meest beroemde daarvan in verschillende kerken te vinden en werden ze van daar door de Franschen naar Parijs gebragt. Toen zij in 1815 werden teruggegeven, heeft Pius VII, op raad van den kardinaal Consalvi en den beeldhouwer Canova, die tot één kabinet vereenigd, 't geen echter niet altijd zonder geldelijke opofferingen aan de vroegere bezitters heeft kunnen geschieden, waaraan wij reeds in de S. Pietro in Montorio herinnerden. De tegenwoordige kunstschatten zijn in een vijftal zeer eenvoudige en weinig opgesierde zalen geplaatst, en wij vonden er een waar atelier van jeugdige kunstenaars, die hunne krachten aan de nabootsing of studie dier onnavolgbare originelen beproefden. De namen van Leon. da Vinci, Perugino, Mantegna, Fra Angelico, Fr. Francia, Guercino, Murillo, Titiaan, Perugino, Giulio Romano, Sassoferrato, Poussin, Paolo Veronese zijn reeds genoeg om te doen zien, dat men hier met meer dan gewone kunstschatten te doen heeft. En toch zijn er hier enkele stukken, die de meesterstukken der hier genoemde kunstenaars nog weder in de schaduw stellen. Even als aan een vlekkeloos reinen nachthemel tallooze sterren door hun gloed het oog trekken, totdat eindelijk toch de blik geheel geboeid wordt door een schitterender glans van enkelen, die nu ook den gloed dier anderen verdooft, zoo gaat het ons bij de beschouwing van dezen kunsthemel. En dan verduisteren daar ten slotte de Madonna da Foligno en de Transfigurazione van Rafaël al het overige. - Het eerste stuk diende

1 Coindet, ‘Histoire de la peinture en Italie,’ p. 127.

eerst voor het Hoogaltaar in de kerk van Ara Caeli. Het is eene voorstelling der H. Maagd met het Kind op de wolken gezeten en door cherubs omgeven; daaronder is aan de eene zijde de H. Hieronymus, die zekeren Sigismondi Conti, Secretaris van Julius II, door houding en gebaar aan hare bescherming opdraagt; aan de andere zijde ziet men S. Franciscus en S. Johannes de Dooper; tusschen die twee groepen staat een engel, die een tafel in de hand heeft. De achtergrond wordt gevormd door eene stad, waarop een bom valt, ter herinnering aan eene wonderbare bewaring van Conti. Bijzonder schoon en voortreffelijk is de tegenstelling van het ideale en hemelsche met het werkelijke en aardsche in de beelden van den engel en van Conti. Coindet stelt alleen de Madonna di S. Sisto, die men in de galerij te Dresden bewondert, boven *dit* stuk, ofschoon hij erkent, dat de M.d. Foligno, uit het oogpunt der kunst, geen minder meesterstuk is. Rafaël plaatst zich ook in dit stuk ‘op de hoogte der grootste toovenaars met de kleuren, zonder daaraan iets van de zuiverheid der omtrekken, van de kracht der uitdrukking, van het naïve ware en van het verhevene te hebben opgeofferd, dat als het ware 't erfgoed bij uitnemendheid van dezen meester vormde’[1].

Het tweede stuk schijnt door kunstregters werkelijk voor zijn grootste meesterwerk te worden gehouden, heeft daarenboven de eigenaardige tooverkracht van een laatsten, een afscheidsarbeid, die niet weinig verhoogd wordt door de omstandigheden, waaronder men verhaalt dat hij plaats vond. Julius de Medicis (later Clemens VII), Aartsbisschop van Narbonne, had het onderwerp ‘de verheelijking op den berg’, aan Rafaël opgegeven voor een altaarstuk in de Hoofdkerk aldaar. Maar de kunstenaar had nog zijn arbeid niet begonnen, toen hij vernam, dat Sebastiano, met dadelijke medewerking van Michel Angelo, de vervaardiging eener opwekking van den H. Lazarus voor die zelfde kerk had aanvaard. Hierdoor ontstond nu een wedstrijd tusschen de twee geheel eenige meesters van dien tijd. Nooit had tusschen deze twee kunstgeniën sympathie of groote toenadering bestaan; zij hadden als nevens elkander gewerkt en gestreefd. Nu zullen zij als tegenover elkander staan. Dat de Urbinees de zaak zoo opvatte, blijkt uit het woord tot zijne leerlingen gerigt: ‘Ik dank M. Angelo voor de eer, die hij

1 Histoire de la peinture, etc, p. 330.

mij bewijst, daar hij mij waardig keurt met hem, en niet maar alleen met Sebastiano, in het strijdperk te treden.' Toen de beide stukken gereed waren, werden ze in de zaal van het Consistorie voor het publiek tentoongesteld, en kunstregters en aanhangers van M. Angelo moesten aan Rafaël's werk den zegepalm toekennen. Zijne laatste penseelstreken waren echter reeds die van een scheidende. Uitputting en wegkwijning hadden den jeugdigen kunstenaar aangegrepen en rukten hem in zijn 37ste levensjaar, op Goeden Vrijdag, 6 April 1520 ten grave. In de volle geestdrift voor het reinste en verhevenste, als bezield door een voorgevoel van de naderende ontheffing aan het stoffelijke en den overgang tot een staat van hooger geestelijk leven, heeft de kunstenaar de beelden dier verheerlijking op zijn doek getooverd; maar in die laatste, die verhevenste poging, is dan ook het stoffelijk hulsel bezweken. Het benedenste, het aardsche gedeelte van het groote tafereel werd door hem slechts aangevangen, maar door zijn trouwen leerling Giulio Romano op eene den meester waardige wijze geëindigd.

Wenden wij thans den blik op het kunststuk. Het bovenste gedeelte stelt den berg Tabor voor, over welks top een lichtende wolk zweeft. Daarin ziet men Christus met opwaarts geheven hoofd en armen en nevens hem de beide eerwaardige gestalten van Mozes en Elias. Op den heuvel liggen, blijkbaar door den lichtglans verblind of in houdingen om het gezigt daartegen te beschermen, de Apostelen Petrus, Jakobus en Johannes. Daar beneden en buiten den hemelschen lichtglans is een tooneel van aardsche ellende en strijd, maar tevens van moed en hoop, op de meest pathetische wijze voorgesteld in de vergeefsche poging der teruggebleven discipelen om een bezeten knaap, die tot hen gebragt is, te genezen. Het kind in pijnen wegkrimpende; de vader, die den blik vol angstige verwachting op de jongeren rigt; de daarbij knielende vrouwen, de aandringende menigte, die hulp en uitkomst met houding en gebaar van de discipelen schijnt te eischen; het mededoogen, maar het gevoel van blijkbare onmagt bij dezen; het veelbeteekenend wijzen met blik en houding van twee hunner naar het tooneel op den top des bergs, zijn zoovele bestanddeelen van een prachtig, een op zichzelf staand geheel, maar dat toch door den geest, de ordonnantie en uitdrukking een noodwendig gedeelte uitmaakt van het hemelsche tafereel daarboven. - Er is echter in dat geheel eene groep, die ons al-

thans als zonderling, zoo al niet eenigermate misplaatst voorkwam; het zijn twee knielende gedaanten onder een boom, ter zijde en eenigzins achterwaarts van de drie jongeren, op den top van den berg. Zij schijnen in aanbidding van het geheimzinnig tafereel verzonken en doen in niets te kort aan den verheven indruk daarvan. Toch heeft de kunstenaar, ter wille der kerk, hier een inbreuk gemaakt op de eenvoudige en daardoor zoo verheven bijbelsche voorstelling. De beide daaraan vreemde personen zijn: S. Julianus en S. Laurentius, de beschermheiligen van Juliaan de Medicis, die op verzoek van den Kardinaal de Medicis hier eene plaats moesten vinden.

Volgens het bijna eenparig oordeel van alle kunstkenners, is dit laatste stuk van Rafaël ook zijn schoonste, waarin al de eigenaardigheden, de geheele voortreffelijkheid van zijn kunsttalent op het volkomenst zijn neêrgelegd. Volgens Förster ‘ruft’ het stuk van Rafaël's mededinger, ‘weder als Composition und Zeichnung, noch als Malerei besondere Bewunderung wach; während die Verklärung Christi auf Tabor, der es die Palme streitig machen sollte, einen unverwelklichen Ruhmeskranz um das Haupt ihres Schöpfers gelegt hat.’ Coindet getuigt van dit werk: ‘qu'il est considéré, a juste titre, comme celui qui réunit toutes ses perfections,’ en zegt, dat zelfs des kunstenaars hevigste tegenstanders ‘n'ont pas hésité a réconnaitre, que pour la beauté et la gràce, le tableau de Raphael était (et il l'est encore) sans égal.’ Wij klagen dan niet met Förster en anderen, dat hij op betrekkelijk zoo jeugdigen leeftijd van hier ging, maar roemen veeleer den mensch, den kunstenaar gelukkig, wiens toppunt van roem en volkomenheid tevens eindpunt is van zijn bestaan hier beneden.

XVIII.

Wij zouden voorzeker Rome niet durven verlaten, zonder met onze lezers nog een bezoek te brengen aan enkele van hare paleizen en villa's, vroegere zetels van rijkdom en weelde, thans nog tempels der kunst, en plekken, bekoorlijk voor den vriend van natuurgenot.

De meeste paleizen vallen in meerdere of mindere mate in

de zoo natuurlijke, geheel plastische schildering, die Hawthorne daarvan in zijnen meermalen door ons aangehaalden roman geeft[1]. ‘Gij treedt binnen door een hooge, breede, armoedig uitziende poort, en aanschouwt een rij donkere pilaren, die een soort van kloostergang rondom een binnenplaats vormen, en tusschen die pilaren de verstrooide stukken van oude beelden, rompen zonder hoofden en beenen, borstbeelden, die bijna altijd datgeen verloren hebben, wat de levende mensch steeds wel wenschen mogt in deze weinig welriekende atmospheer te kunnen afleggen - de neus. Basreliefs, de roof van eenig veel ouder paleis, zijn in de omringende muren aangebragt, waarvan elke steen ontrukt is aan het Colosseum of eenigen anderen keizerlijken bouwval, die door vroegere barbaren niet reeds tot den bodem geslecht werd. Daarenboven staat tusschen twee der kolommen een oude sarkophaag zonder deksel en waarvan al de eenigzins verheven beeldwerken afgebroken zijn. Eens bevatte hij de mogelijk vermaarde stof en het geraamte van eenig historisch persoon, ofschoon nu dienende voor vergaarbak van het vuil van den binnenhof en van den halfverganen bezem. - In het midden van dien hof, onder den blaauwen Italiaanschen hemel, met de honderd ramen van het groote paleis daarop van de vier zijden neêrziende, staat een springbron. Het water loopt over van het eene steenen bassin in 't andere, of ruischt uit de urn eener Najade, of spuit zijn vele kleine straaltjes uit de muilen van onbekende gedrogten, die slechts grotesk of kunstig waren toen Bernini, of wie ook hun natuurlijke vader geweest zij, hen voor 't eerst het aanzijn gaf. Maar thans leeren ons de dotten mos, de vlokken gras, het slepende vrouwenhaar en allerlei soorten van groenende biezen, die wel varen in de spleten en scheuren van vochtig marmer, dat moeder natuur de bron weêr in haar eigen grooten boezem terugneemt en haar vriendelijk koestert, als ware zij een woudbeek. En hoor, het zoet gemurmel, 't geborrel, 't gelach! Ge zoudt juist deze zelfde klinkende toonen vernemen van elk watervalletje in 't woud, ofschoon zij hier eene zoete bekoorlijkheid erlangen door de statige echo's die hare natuurlijke taal teruggeven. Zoo is de bron dan toch niet geheel vreugde, zelfs nà drie eeuwen speeltijd! In een der hoeken van den binnenhof verschaft een met zuilen voorziene poort toegang tot een trap met ge-

1 ‘Transformation,’ I en V.

makkelijke, ruime marmeren treden, waarlangs in vroegere dagen vorsten en kardinalen van het edele Romeinsche geslacht, dat dit paleis eens bouwde, zijn opgeklommen. Of zij daalden er af met nog grootscher en trotscher houding op hun weg naar Vatikaan en Quirinaal, om daar den rooden hoed te verwisselen met de driedubbele kroon. Maar ten slotte zijn al die doorluchtige personen die voorouderlijke trappenvlugt eens voor het laatste afgedaald, haar achterlatende als een doorgang voor gezanten, Britsche edellieden, Amerikaansche millionairs, kunstenaars, ambachtslieden, waschvrouwen en lieden van allerlei soort, die er allen òf vergulde en met marmer bekleede zalen, òf zulke schamele hokjes en vlieringjes in vinden, als hun trots en weelde of hunne nederige behoeften bij magte zijn te betalen. Slechts is in geen enkelen hoek van dit paleis (gebouwd voor pracht en verblijf voor een groot gevolg, maar zonder eenig denkbeeld van een vriendelijken haard of eenig soort van huiselijk genot) voor den nederigste of den magtigste iets te vinden van 't geen *comfort* heet.' - De schildering en de indrukken zijn naar het leven en roepen voor elk, die Rome's paleizen bezoekt, beelden voor den geest, doen in elke ziel snaren trillen van genot en weemoed, zooals alleen de herinneringen aan deze stad ze geven kunnen.

Wij bezoeken achtereenvolgens enkele dier verblijven van vroegere grootheid en thans - met uitzondering der kunst - van blijkbare verwaarloozing en verval. Het Palazzo Colonna is door Paus Martin V gesticht en nu grootendeels aan den franschen ambassadeur verhuurd, waardoor een groot gedeelte der vertrekken voor de bezigtiging gesloten is. In den linker vleugel heeft men echter een dier door Hawthorne geschilderde trappen, die ons eerst in eene groote voorzaal voert, van wier donkere, vervallen wanden eene menigte portretten van edellieden en edelvrouwen uit dat beroemde geslacht, in verwelkte praal en in sombere kleuren, op den binnentredende neêrzien. Dan volgen een drietal vertrekken, met gobelins en enkele beeldhouwwerken spaarzaam getooid, en ten slotte de eigenlijke schilderijgalerij, waar menig kunststuk de ziel weder opheft en de sombere schaduwen van verval en vergankelijkheid doen verdwijnen voor den bezielenden gloed van het licht der kunst. Men bewondere hier elf zeer schoone landschappen van G. Poussin, de leerling van Cl. Lorrain en N. Poussin (1613), gelukkig navolger van den laatste, maar die toch in conceptie en

uitvoering bij zijn meester ver terugbleef[1]. Van dezen heeft men een fraai stuk, voorstellende de metamorphose van Dafne. Giulio Romano geeft hier eene uitstekende Madonna te bewonren, die echter nog overtroffen wordt door twee andere, welke ten onregte aan van Eyck toegeschreven, toch blijkbaar tot de uitstekende werken der Vlaamsche school behooren. Eene zolderschildering van Coli en Gherardi geeft eene levendige voorstelling van den slag van Lepanto, den 8sten October 1571, en strekt vooral ter herinnering aan Marcantonio Colonna, die zich daarbij als aanvoerder van het pauselijk leger onderscheidde. Hetzelfde geldt ook van verschillende fraaije afbeeldingen van andere leden van dit doorluchtig geslacht van Lotto, Tintoretto, van Dijck, Caracci en anderen. Er bevindt zich hier een kast met zeer fraaije snij- en beeldwerken in ivoor, waaronder vooral de aandacht verdient de geheel uitgewerkte voorstelling van M. Áugelo's groote schilderij in de Sixtijnsche kapel.

Wij begeven ons van hier door menige duistere en kromme straat naar de Tiberzijde, waar, in de nabijheid der Ponte Sisto, het Palazzo Spada alla regola zich verheft. Het werd door den Kardinaal Capo di ferro in 1540 gebouwd en is sedert 1640 in het bezit der familie Spada. Uiterlijk en innerlijk draagt dit paleis de kenmerken van groot verval en van dat volkomen gemis aan netheid en comfort, waarop boven werd gewezen. Men verbeelde zich de zalen en corridors geplaveid met kleine, roode tegels, zooals wij die in onze boeren-, ja arbeiderswoningen vinden! En dan nog vele daaronder gescheurd en gebroken. Toch bewondert men hier eene kleine verzameling beeldhouwwerken en reliefs, waarvan sommige aan zeer uitstekende grieksche kunstwerken moeten ontleend zijn. In de schilderijverzameling heeft men stukken van Sebastian del Piombo, Guido Reni, del Sarto, G. Romano, Titiaan, als ook van onze landgenooten van Breughel en Honthorst. Er bevinden zich hieronder zeker schoone, der bezigtiging overwaardige stukken, maar geene, die op ons een buitengewonen indruk maakten, of ons deze galerij als eene bijzonder merkwaardige zouden doen beschouwen.

Anders is het gesteld met het Palazzo Barberini aan de plaats van dien naam, bij het Quirinaal gelegen. Het is door Maderno en Bernini gebouwd. Aan de regterzijde van den hoofdingang,

1 Coindet, ‘Histoire,’ etc., p. 240.

onder de arkaden, voert een wenteltrap naar de zalen, waarin eene niet zeer groote, maar keurige verzameling van schilderijen is tentoongesteld. Hier toch vindt gij Rafaël's oorspronkelijke Fornarina, ‘ein halbbekleidetes, in üppiger Jugendfülle prangendes Mädchen, mit dem Ausdruck eines überwiegend sinnlichen Charakters’[1], een keurig kunstjuweel en tevens een beeld van zoo groote bekoorlijkheid en aanvalligheid, dat het niet onwaardig schijnt Rafaël's beminde te heeten. Niet minder, maar van geheel ander schoon, is de Beatrice Cenci, van Guido Reni. Het is een beeld, dat ons wonderbaar aantrok en boeide. Een merkwaardig en zeer schoon stuk is de voorstelling van Christus, als knaap onder de Schriftgeleerden, waarin ge de fijne en in kleuren zoo teêre penseelvoering van den grooten Nürnberger Albert Dürer herkent. Ons behaagden almede eene voorstelling van Sophonisba, echtgenoot van Massinissa, Koning van Numidië, door Guercino; de dood van Germanicus, door N. Poussin, den schilder van het geschiedkundige landschap, en een paar prachtige zeegezichten van Cl. Lorrain.

Zeer rijk en keurig is de pinakotheek van het Palazzo Borghese. Dit zeer oude en magtige geslacht, dat ook nu nog onder de oudste en rijkste van Rome is te tellen - welks stamhouder, de Prins Borghese, wij meermalen zijn elegant rijtuig met zwarte paarden, met rijknecht achterop, eigenhandig door de Corso of over den Pincio zagen jagen - bezit dit paleis in de stad en de heerlijke straks door ons te bezoeken villa, als onder hare muren. Het paleis ligt aan de Via Fontanella, digt bij den Tiber en werd reeds in 1590 aangevangen. Men doorwandelt hier een twaalftal grootere en kleinere zalen, waarin zich zeer belangrijke kunstschatten bevinden, die wij meer dan andere door bezoekers bewonderd en door jeugdige kunstenaars voor hunne studiën gebruikt zagen. Van Rafaël heeft men hier verscheidene en uitstekende stukken, in de eerste plaats de ‘begrafenis van Christus.’ Het is de eerste proeve van den Maestro geweest op het gebied der dramatische schilderkunst, en ofschoon er op vinding en ordonnantie nog al belangrijke aanmerkingen kunnen gemaakt worden, schijnt toch teekening, voorstelling van het naakte, stijl en vorm, vooral waarheid en harmonie der kleuren het werk tot een meesterstuk te adelen[2].

1 Förster, o.l., I, p. 262. Coindet, o.l.p. 130.
2 Förster, o.l., II, p. 77-80.

In de hoofdhandeling, het dragen van het doode ligchaam door twee jongeren, is het hoofdgebrek en ook de hoofdverdienste van het stuk. Het eerste zoude zijn, dat er het hoogere, als goddelijke te veel in verloren is gegaan; het tweede, de volkomen natuurlijkheid in het zware van de last, in de inspanning van het dragen. - Een geheel ander onderwerp, het huwelijk van Alexander en Roxane, is mede een zich hier bevindend origineel stuk van Rafaël, waarin hij een bevalligheid en schalksheid heeft gelegd, die aan de Nijlgroep doet denken. De kleine minnegodjes spelen met de wapenen van den held, kruipen in zijn harnas, terwijl nog anderen een hunner kleine makkers op zijn schild dragen. Het is een geestig, ofschoon tevens wat weelderig stuk. Er zijn hier daarenboven nog vele andere stukken van Rafaël en vele uitstekende kopiën van sommige zijner beroemdste werken, onder anderen van het portret van Julius II. Onder de verdere kunstenaars, die deze verzameling met wezenlijke meesterstukken hebben verrijkt, noemen wij Lorenzo di Credi, die hier in eene heilige familie een zijner beste stukken schonk, ofschoon hij in dit onderwerp bijna overtroffen wordt door een stuk van Pollajuolo. Fr. Francia schonk een treffelijk beeld van den H. Stephanus; Andrea del Sarto, eene Madonna met engelen; Sebastian del Piombo eene aandoenlijke voorstelling van de geeseling van Christus. De 4^{e}, 5^{e} en 6^{e} zaal zijn hoofdzakelijk aan de Bolognesche school gewijd. Men ziet er verscheiden stukken van hare stichters de Caracci, als van Annibale, eene begrafenis van Christus; van Agosto, den dooden Heiland door Magdalena en engelen betreurd. Van Domenichino mag men bewonderen een Cumeische Sibylle en eene Diana, die met hare nimfen zich oefent in het schieten met boog en pijl; van Guido Reni een H. Jozef; van Guercino eene Mater Dolorosa, vol verheven en zielroerende smart. Eene aangename verrassing is het voor den bezoeker dezer kunstschatten, die geest en oog inderdaad vermoeijen, in eene der achterste zalen van het paleis, van een balkon, op eens een uitzigt te vinden op den nabijgelegen Tiber en het op zijn regteroever zich verheffende groen van de Villa Altoviti en op den verwijderden Monte Mario. - Slechts weinige oogenblikken van zulk een met onze blikken ronddwalen in de ruimte der vrije natuur, in het schitterend blaauw van den italiaanschen hemel, geven een onbegrijpelijke kalmte weder aan het gemoed, sterken het oog en maken meer geschikt voor de verdere

kunstwandeling. Deze voert ons nu door zalen, rijk aan penseelwerken der Venetiaansche en der Hollandsche en Vlaamsche scholen. Titiaan schittert hier in zijn vollen kleurenpraal, waar hij Amor door de Godin der liefde zelve ten krijg doet uitrusten; waar hij in twee vrouwelijke gestalten de hemelsche en de aardsche liefde (Amor sacro e profano) heeft trachten voor te stellen. Men beweert, dat het een der meesterstukken van dezen schilder is, zoodat wij naauwelijks durven bekennen, dat het ons minder beviel. Anders was het met de Venus en Amor van Paolo Veronese; met de Madonna en den H. Petrus van Giov. Bellini; met een heilige familie van Palma Vecchio. Men wil, dat de Christus aan het kruis en de graflegging, in de 12^{e} zaal, van onzen beroemden landgenoot van Dijck zijn, maar er schijnt aan getwijfeld te worden, even als aan de echtheid van een portret, waarschijnlijk Lodewijk VI van Beijeren voorstellende, dat aan Albr. Dürer wordt toegeschreven. In de volle, onbetwiste kracht hunner eigenaardige schoonheid en betrekkelijke voortreffelijkheid, prijken hier echter de werken van D. Teniers, Wouwermans, Potter met zijn vee, Bakhuyzen met zijne zeetafereelen, en onder de oudere weder Lukas van Leiden en Gherardo della notte.

XIX.

En nu door de Via Ripetta, over de Piazza del Popolo en de poort van dien naam uit, de groene lanen en vriendelijke grastapeten van de Villa Borghese door. Zij ligt als onder de muren der stad en is reeds daardoor eene zeer geliefkoosde wandelplaats en het oord, waar vooral in de maand October vaak volksvermaken plaats hebben. De Villa is gesticht door den Kardinaal Scipio Borghese, neef van Paul V, ofschoon later veel vergroot. Wij zullen niet spreken van de vele verrassingen en sieraden, die ook hier, even als in vele italiaansche villa's, te vinden zijn, als eene dusgenaamde egyptische poort, grotwerken met antieke fragmenten, tempeltjes, beelden, die hunne witte of met mos halfbegroeide leden tusschen het geboomte vertoonen, maar verkwikken ons alleen aan den nu dalenden, dan tegen heuvelglooijingen klimmenden weg; aan de

prachtige boomen en boomgroepen van allerlei soort, in rijke en schitterende herfsttinten getooid; aan de lanen van altijd groene eiken; aan het met hun donker loof in vriendelijke tegenstelling schitterende grastapeet. Zoo begeven wij ons naar een fraai landhuis, het Casino, waarvoor reeds vele rijtuigen geschaard staan, die een stroom bezoekers naar de zich in dit kleine paleis bevindende kunstschatten hebben gevoerd. In een tiental zalen heeft men hier vele uitstekende beeldhouwwerken der oudheid vereenigd, en meest overal zeer ruim en doelmatig tentoongesteld. Wij bewonderen in de 2de zaal de mozaiek in 1835, bij de Tenuta di Torre Nuova ontdekt, met eene weder zoo echt romeinsche voorstelling van kampvechters en dierengevechten. Meer kunstwaarde bezit echter een hoogrelief, voorstellende een nederstortend ruiter, waarin veel uitdrukking en natuur heerscht. In de 1ste zaal aan de regterzijde van den binnentredende werden wij geboeid door de Juno Pronuba, die bij Monte Calvi gevonden werd, de Ceres en Venus genetrix, prachtige vrouwelijke gestalten, maar die elk in uitdrukking en bekleeding haar eigenaardig karakter bezitten. De 4de zaal mogt wel de Herkuleszaal heeten, van wege de vele en fraaije herinneringen aan dien Heros. Zoo ziet gij zijne daden afgebeeld op een Sarkophaag; den fraaijen Herkuleskop, maar ook den Held in vrouwenkleederen. Ons trof Dafne's verandering in den Laurierboom, meer door het vreemde dan wel door de schoonheid; en ofschoon de voorstelling geenszins levendigheid en bevalligheid mist, schijnt zij minder geschikt voor de beeldende kunst. Het zittende beeld van Anakreon verraadt in alles zijn hoogere afkomst en zou dan ook verwant zijn aan het bij de ouden bekende beeld des dichters, door Ktesias te Athene vervaardigd. Liefelijke en schoone herinneringen blijven ons bij van het Knaapje met den vogel; het Geboeide meisje; van den Knaap op den Dolfijn; van den dansenden Sater; van den rustenden Faun, naar Praxiteles; van zoo menig uitstekend gewerkt borstbeeld, 't zij het de vormende trekken van een keizer, wijsgeer of dichter draagt, wiens naam, daden of werken tot het verre nageslacht zijn gekomen, of wel van een onbekende, zooals het hoofd van dien jongeling in de zevende zaal, die, ook zonder naam en bekendheid, boeit door de schoonheid en het sprekende der trekken, waarop eens zeker door velen met liefde en welgevallen gestaard is, zooals dit na eeuwen nog op den marmeren afdruk daarvan geschiedt.

Bij al het schoone wat zich in deze zalen bevindt, vergete men niet van tijd tot tijd een blik op hare bouwtrant en ornamentiek te werpen. Deze zijn soms zeer smaakvol en prachtig. De 6e of de zoogenaamde groote galerij, 60 v. lang, heeft kolommen en pilasters van oostersch albast en bezit aan de zolderingen en in de medaillons zeer fraaije schilderwerken. Hier is het de geschiedenis van Galatea, door de Angelis; elders het vonnis van Paris, door denzelfden meester; in nog andere vertrekken stukken van Conca en Marchetti. - In de zalen der tweede verdieping, die men langs een prachtige wenteltrap bereikt, heeft men drie van de vroegste werken van Bernini; Eneas, die Anchises wegdraagt; Apollo en Daphne; en David en Goliath, die reeds het karakter van zijn later kunsttalent toonen. Men heeft hier echter een der uitstekendste werken van Canova te bewonderen: het portret-borstbeeld van de Prinses Pauline Borghese, zuster van Napoleon I, bekend als een der schoonste vrouwen van haren tijd, hier voorgesteld als eene zegepralende Venus (Venere Vencitrice). ‘Soit qu'il ait embelli son modèle, soit que la fidélité de son ciseau n'ait fait que rivaliser le chef-d'oeuvre vivant qu'il avait à copier, jamais il n'a produit une plus belle oeuvre’[1]. Men heeft hier verder nog vele beeldhouw- en schilderwerken van de nieuwere Italiaansche en ook vreemde kunstenaars, die echter, niettegenstaande de betrekkelijke waarde van sommigen, toch de aandacht minder boeijen. Meer werden wij aangetrokken door het bekoorlijke uitzigt, dat men van het balkon over het park en op de eeuwige stad geniet.

Wij begeven ons thans door de Porta Salara, op den weg naar Rieti, de oude Via Salara, naar de Villa Albani, aldus genaamd naar den Kardinaal Alessandro Albani, den vriend van Winckelmann, onder wiens invloed en leiding dit reeds door de natuur begunstigde plekje nog met de heerlijkste kunstschatten werd verrijkt. Door een groote poort, waarvoor eene menigte rijtuigen staan te wachten, treden wij in eene gaarde in den ouden franschen stijl, met regte lanen en geschoren heggen aangelegd. Aan het einde daarvan bevindt men zich op een eenigzins verheven terras, door hagen en perken van bloeijende heesters en bloemen bepaald. Ter linkerhand heeft men een bekoorlijk en schitterend paviljoen, met zuilengangen ter wederzijde, het Casino, met zijne galerijen voor beeldhouwwerken; vlak voor

1 Coindet, o.l., p. 361.

zich, wat dieper en als in de afhellende glooijing eens heuvels, uit een cipressenboschje vriendelijk te voorschijn tredende, een klein gebouw, het Bigliardo genaamd; eindelijk, ter regterhand, over het Casino, een gebouw in den vorm eener halve maan, met open zuilengang, het zoogenaamde Koffiehuis. Voor die gebouwen breidt zich een open plein uit, met watersprong in het midden. Over en ter zijde van het Bigliardo dwaalt de blik over het bekoorlijkste landschap in een prachtig verschiet, in blaauwende dalen en purpergetinte heuvelen, waaruit de Monte Genaro zich in hoogere glooijingen verheft, terwijl de witte woningen van Monticelli aan zijn voet in het avondzonnelicht schitteren. De volle tooverkracht, waarmede de harmonie der lijnen en omtrekken, de eindelooze afwisseling der kleuren en tinten van een Italiaansch landschap, oog en ziel boeijen, heeft ons bijna nergens sterker aangegrepen, dan op deze bekoorlijke plek. Men moet er zich van losrukken: het woord van scheiden staat ook daar geschreven, en toch men gevoelt de waarheid van 's dichters woord:

> ‘There can be no farewell to scene like thine!
> The mind is colour'd by thy every hue!’

De gedenkstukken van het kunsttalent van vervlogen eeuwen zijn ook hier weder als in mededinging met het schoon der natuur en eischen onze onverdeelde aandacht. Schoone, fiks gebeitelde keizer- en godenbeelden; menig werk van Griekschen oorsprong, ja, te huis gebragt bij dezen of genen griekschen kunstenaar van naam, of althans onder de voortreffelijkste navolgingen van hunnen oorspronkelijken arbeid gerangschikt. Zoo heeft men de beide Canephoren, of korvendraagsters; de Kariatide, of vrouwelijke lastdraagster, die in de vorige eeuw bij het ons bekende graf van Cecilia Metella aan den Appischen weg is gevonden en door de Atheensche kunstenaars Kriton en Nikolaos werd vervaardigd. Een fraai beeld van een jongeling is het werk van Stephanos; de Amor, die den boog spant, is vermoedelijk navolging van een arbeid van Lysippus; de Apollo Sauroktonos, die een hagedis doodt, van Praxiteles. Van een geheel onbekende, maar blijkbaar uit de schoonste dagen der Grieksche kunst, is een relief, in 1764 bij S. Vito gevonden, voorstelling van een troep kampvechters. Mogelijk nog schooner en in allen gevalle meer beroemd is het relief, dat zich in de 6^{e} zaal boven den schoorsteen bevindt, een Antinous uit de

Villa van Hadrianus. Verscheiden Sarkophagen boeijen ook de aandacht weder door hare keurige beeldversieringen. Vooral die in de Stanza della Colonna, dus genaamd naar eene hier ten toon gestelde antieke zuil van bont albast, de bruiloft van Peleus en Thetis; het schaken van Proserpina, en een vrolijke optogt van Bachanten, zonderlinge voorstellingen - naar onze denkbeelden - op de rustplaatsen der dooden! Men heeft hier ook enkele zeer fraaije portret-borstbeelden, als van Socrates en vooral van Aesopus, zeer karakteristiek, een gelaat, waaruit men den geestigen fabeldichter leert kennen, en dat waarschijnlijk naar een meesterarbeid van Lysippus door een kennerhand is gewrocht.

Uit de galerijen van het Casino wandelen wij door eene laan van altijd groene eiken, waartusschen zich grafzuilen (cippi) verheffen, naar het dusgenaamde Bigliardo, waar ons weder Grieksche beeldwerken begroeten, en van hier naar het Koffiehuis, dat er met zijn halvemaansgewijze zuilenhal veel te Grieksch, veel te poëtisch uitziet, om deze dwaze, onitaliaansche benaming eenigzins te regtvaardigen. Hier treffen ons weder gelijksoortige kunstwerken en voorstellingen als de reeds aanschouwden van goden en menschen, van leven en sterven. Vriendelijk is het beeld eener als uit den hooge nederzwevende Iris; beeld vol uitdrukking van vrede en hoop. Achter dit gebouw, in een lager gelegen gedeelte van den tuin en tegen en in zijne muren bevestigd, ziet men nog eene menigte fragmenten van oude beeldhouwwerken, als ook enkele Egyptische overblijfselen, veelal van zwart of graauw graniet. Zeker zijn daaronder merkwaardige stukken, maar het oog is vermoeid van het zien, de geest verzadigd van het opmerken. Wij spoeden ons naar de stille groene lanen, waaraan deze Villa rijk is en waar het grijze en donkere loof van olijf en amerikaanschen eik het oog rust, der ziel kalmte geven. Toch wijlen wij ook hier nog een oogenblik bij de kolossale buste van den grooten Winckelmann, wiens naam met dit bekoorlijk oord zoo naauw verbonden is; wiens geest over veel van de zich hier bevindende schoonheden schijnt te zweven. De bekende beschermer der kunst, Koning Ludwig van Beijeren, liet dezen uitstekenden arbeid van Wolff hier ter nagedachtenis van den grooten oudheidkenner plaatsen, die meer verdient dan de spottende lach der beide amerikaansche schoonen, die zich met het oude kostuum vermaken.

De landweg voert van hier als gewoonlijk tusschen hooge

muren, waarboven zich enkele piniën en olijfboomen verheffen en door welker hier en daar geopende poorten men in een wildernis van wijngaardranken en ander groen blikt, nu eens klimmende, dan dalende naar het open veld. Wij zijn weder in de kalme en verheven eenzaamheid der natuur van Rome's omgeving. Weldra houdt ons voertuig voor een gebroken brug stil. Het is de dusgenaamde Ponte Salara, die met hare drie gemetselde bogen de beide oevers van den onder ons snel vlietenden stroom vereenigde. Dat blaauwe ruischende water is de Anio of Teverone. Aan uw linkerhand slingert hij langs den voet van eene blaauwe, zich in schoone hellingen uitbreidende hoogte. Op haar top moet gij u het oude Antemnae denken, dat door Romulus werd vernield. Ter regterzijde hebt gij mede heuvelen en ziet ge in de verte stroomopwaarts de ijzeren brug van den spoorweg, die Rome over Monte rotondo met Midden-Italië vereenigt. De steenen brug voor u, waarvan de middelste boog geheel vernield, het overige beschadigd is, vormt inderdaad een schilderachtigen bouwval, maar is tevens een merkwaardig gedenkteeken van de onbegrijpelijke achteloosheid der pauselijke regering. De zouaven toch lieten die brug door buskruid springen bij het naderen der vrijscharen van Garibaldi, in October 1867, en ofschoon zij deel eener hoofdroute uitmaakt, is er nog niets gedaan om haar te herstellen! - Aan de andere zijde van den heuvel van Antemnae vereenigt de Anio zich met den Tiber, en deze vloed brengt ons spoedig ongeveer halfweg Antemnae en Ponte Molle, aan een vriendelijk plekje, Acqua Acetosa. Het is eene mineraalbron, waarbij Alexander VI door Bernini een klein gebouw met kolonnade liet oprigten. De weg van hier in de nabijheid van den Tiber naar Ponte Molle is een niet minder bekoorlijke dan die door de heuvelen naar Rome. Geen wonder, dat Goethe daarvan gedurende zijn verblijf te Rome zijne meest geliefkoosde morgenwandeling maakte! - Ook Ponte Molle, de brug over den Tiber, met de fraaije kapel van S. Andrea op den linker-, en met de door goeden wijn beroemde Osteria op den regteroever, is een bekoorlijk punt. De Tiber is hier vrij breed, snelvlietend en helder blaauw van kleur; eerst de aanraking met de wereldstad zal hem besmetten en zijne heldere wateren troebel en drabbig doen worden, den weêrglans des hemels daaraan ontnemen.

Maar het is tijd, dat wij de wereldstad met al hare herinneringen verlaten, daar nieuwe, meer lagchende tooneelen, Napels

met zijn blaauwenden golf, met zijne lagchende omgevingen, aan den voet des vruchtbaren vuurbergs gelegerd, ons wachten. Het eeuwige Rome, met alles wat het ons te zien gaf, met al de indrukken, die wij er ontvangen mogten, met al de heerlijke oogenblikken, die wij er doorleefden, is voor ons ook een beeld van het verleden, eene herinnering geworden. En mogten wij, bij het besef van dat weemoedsvolle voorbijsnellen van alles wat ons het schoonste scheen en het diepste aangreep, geneigd zijn met die zielzucht des dichters in te stemmen: ‘Ach! dasz sie ewig grünen blieben!’ wij vinden troost en diepe waarheid in dat woord van een ander zanger, ‘dat er in 't gemoed een zalig herdenken terugblijft van elk vervlogen genot,’ een herdenken, dat de stad der Zeven Heuvelen nog dikwerf voor onzen geest zal voeren, ook nadat wij hare reusachtige bouwvallen, hare kerken en haren Pieterskoepel achter de zwellende heuvellijnen der Campagna voor ons oog zagen verdwijnen.

W.R. BOER.

Bibliographisch album.

De oorsprong van Neérlands bezittingen op de Kust van Guinea, in herinnering gebragt uit de oorspronkelijke stukken, naar aanleiding van een voorgenomen afstand dier bezittingen aan Groot Brittannië, door Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge.
Nederland en de Kust van Guinea, door Dr. C.M. Kan.

Met veel genoegen hebben wij kennis gemaakt met den inhoud van bovengenoemde brochures, waarvan wij de lezing bij de ophanden zijnde behandeling in de Tweede Kamer, omtrent den afstand dier bezittingen, aan een ieder, die zich op de hoogte wenscht te stellen, met aandrang kunnen aanbevelen.

In het eerstgenoemde werk wordt in krachtige taal geschetst hoe onze voorvaderen zich na veel strijd en inspanning aan de Kust van Guinea hebben gevestigd, en aangetoond dat die bezitting, met het oog op onze overige Koloniën, in der tijd voor het moederland van veel belang was.

De ongezondheid van het klimaat, de kosten, die aan dat bezit zijn verbonden, de geringe handel, welke op die oorden wordt gedreven, de weinige uitzigten op verbetering van den bestaanden toestand, ziedaar zoovele redenen, die thans onze regering kunnen doen besluiten om een voorstel in te dienen, strekkende om van die bezittingen afstand te doen.

Daarin kan en moet verbetering worden gebragt.

De krachtige stem, die tot het behoud dier bezittingen in het belang van een volk, dat ten allen tijde zijne kracht in den kolonialen handel gezocht en gevonden heeft, wordt aangeheven, moet weêrklank vinden bij een ieder, die niet onverschillig is voor handelingen, die een treurig praecedent zouden stellen.

De achter het werkje gevoegde bijlagen geven een juist overzigt van den oorsprong onzer bezittingen aldaar.

De brochure van Dr. Kan handelt over hetzelfde onderwerp. De schrijver beantwoordt de volgende vragen:

Bestaan er overwegende bezwaren tegen het behoud der Kolonie?
Is het klimaat ongezond?
Zouden wij in onlusten met nabuur en inlander worden gewikkeld?
Is de Kolonie te duur?
Kan de Kust van Guinea niet in cultuur worden gebragt?
Zijn wij verpligt of mogen wij die Kolonie opgeven?
'Kan het verlaten van de Kust geschieden zonder schade voor de overige Koloniën?'

Die vragen worden uitvoerig, en m.i. zeer voldoende beantwoord. Dr. Kan is het met den schrijver der eerste brochure eens, dat de Kust van Guinea een betere toekomst te gemoet zou gaan, wanneer de noodige middelen tot herstel werden aangewend. Onze Afrikaansche bezittingen zijn in den laatsten tijd stiefmoederlijk bedeeld. Gedurende bijna 17 jaren, waarvan 12 in Gouvernementsdienst, was ik aldaar werkzaam en was ruimschoots in de gelegenheid den inlander gade te slaan. Hij is zeer aan ons Gouvernement gehecht. Sedert de ruiling van grondgebied, ingevolge het tractaat van 5 Maart 1867, zijn de onder ons gezag staande negers in een oorlog met hunne naburen, de onder Engelsch gezag staande inlanders gewikkeld (Januarij 1868). Handel staat nagenoeg stil. Landbouw kan bijna niet worden uitgeoefend. De eerste levensbehoeften zijn schaarsch en duur. Niettegenstaande dien ongunstigen toestand, is het mij niet bekend, dat ééne klagt tegen ons Gouvernement, dat hen in die moeijelijkheden wikkelde, is gerezen. Integendeel, toen de Elminezen vernamen, dat er plan bestond, om onze bezittingen aan het Engelsche Gouvernement te verkoopen, hebben zij een adres aan den Koning ingediend, houdende verzoek om aan dat plan geen gevolg te geven. Men zal mij misschien tegenwerpen, dat de Elminezen het Gouvernement in den laatsten oorlog niet krachtig hebben ondersteund; doch wanneer men den toestand ten volle kent, is er veel tot hunne verschooning bij te brengen. Zij hadden personele grieven, die zij kenbaar hebben gemaakt, doch waarop slechts ten deele is acht gegeven. Een Gouverneur, wien zij ten volle hun vertrouwen kunnen schenken, kan bijna alles met hen tot stand brengen. En nu bestaat het plan hen over te dragen aan de Engelschen, die hunne aartsvijanden: de Fantijnen, onder hunne protectie hebben! Zal dat het loon zijn voor hunne trouw aan het Nederlandsche Gouvernement?

Hartelijk hopen wij, dat beide brochures algemeen mogen worden gelezen en dat de Volksvertegenwoordiging een en ander rijpelijk in overweging zal nemen, alvorens van die bezittingen afstand te doen.

Volkomen vereenig ik mij met de woorden van den Heer de Jonge (blz. 27): ‘Indien de Nederlandsche bezittingen ter Kuste van Guinea zóó improductief, zóó kostbaar, en zóó ongezond zijn, wat bezielt dan toch de Engelschen, dat zij die bezittingen sedert zóó lang, zóó vurig hebben begeerd?’

Eene kleine onjuistheid in het werkje van Dr. Kan moet ik verbeteren. De school, waarvan op blz. 51 wordt gesproken, wordt sedert 1866 niet in het fort, maar in het voor kerk bestemde gebouw buiten het fort gehouden, en het onderwijs was van dien aard, dat Engelsche en Fransche ambtenaren en officieren mij meermalen hebben betuigd, dat zij ons op dat punt den voorrang moesten toekennen.

Voor onderwijs evenwel kon en behoorde veel meer te worden gedaan, vooral omdat de inlander er prijs op stelt; doch wat baat het, wanneer het Gouvernement geene krachtdadige ondersteuning verleent?

Toen de Kolonie door den uitvoer van slaven werd gedémoraliseerd, vermits door dien handel binnenlandsche oorlogen ontstonden en het regt van den sterkste alleen geldig was, werd er niet over gesproken om van die bezittingen, dus van die voordeelen afstand te doen; doch nu er geen direct voordeel meer aan schijnt verbonden, zullen nu die bezittingen als een onwaardig goed van de hand worden gedaan?

Is ook Nederland niet verpligt, die maatschappij in een normalen toestand terug te brengen?

Gaarne vereenig ik mij met de ook door Dr. Kan aangehaalde woorden uit het werk van Brodie Cruickshank. ‘Met een krachtig gouvernement, dat zedelijke en natuurlijke macht bezit, bekwaam om iedere onverwachte uitbarsting te onderdrukken, een werkzaam rechtstelsel, dat voor den staat van maatschappelijken vooruitgang past, de stichting van scholen en het aanwenden van een middelmatig kapitaal in het land, kan het werk van verbetering gerust aan den tijd worden overgelaten. Laat Engeland en Nederland slechts deze zegeningen aanbrengen en er wordt niets meer gevorderd tot een geregelden en toenemenden vooruitgang.’

Zoeterwoude, 29 Februari 1871.

DOIJER,

Oud-Hoofd-Ambtenaar ter Kuste van Guinea.

Vergelijkende mythologie.

Er is een hoofdstuk in de geschiedenis der menschelijke beschaving, dat eeuwenlang ook voor de meest diependende en meest scherpzinnige geesten een nagenoeg onoplosbaar raadsel bleef: de mythologie. En bovenal juist die van het hoogst ontwikkelde en fijnst beschaafde volk der oudheid: de mythologie der Grieken. Een raadsel voor het volk zelf, waartoe ze behoorde, een raadsel ook zeer lang nog voor ons. Wat beteekende, wat bedoelde zij met hare ingewikkelde en omslagtige godengeschiedenissen en hare menigmaal onzinnige, niet zelden ook hoogst onkiesche en onzedelijke godenavonturen? Was zij 't omkleedsel eener geheime godsdienst, of het om hulsel eener verborgen wijsbegeerte, of een dichterlijke vorm eener historische overlevering, of ook niets van dat alles en anders niet dan een toevallig zamenraapsel van allerlei sprookjes en vertellingen uit den goeden ouden tijd? En hoe was het mogelijk dat een volk van zooveel geest, zoo hooge beschaving, zooveel kunstzin, zooveel smaak als het Grieksche, een volk dat ons zoo menig nog steeds onovertroffen meesterstuk der kunst heeft nagelaten, een volk dat de wereld voorging in de beoefening der wetenschapen en den grondslag legde ook voor het wijsgeerig denken der nieuwere tijden, dat, vragen we, zulk een volk, zij 't ook in nog minder beschaafden staat, zich ooit zulke tegen alle gezond verstand, alle zedelijkheid, allen smaak indruischende voorstellingen kon vormen als bij menigte in zijne mythologie worden aangetroffen? Niemand tot op onzen tijd die het zonderling verschijnsel op eenigzins bevredigende en afdoende wijze heeft weten te verklaren. Niet echter dat het daarom aan gissingen en vermeende uitleggingen zou ontbroken hebben. Reeds in den bloeitijd der Grieksche letterkunde en wijsbegeerte zelve trachtten de meer

nadenkenden onder het volk eene verklaring voor hunne mythen te vinden, waardoor het ergerlijke en aanstootelijke aan dezen ontnomen en redelijker zin hun toegekend mogt worden. De een beschouwde ze als symbolische vormen eener godsdienst en zedeleer; een ander verklaarde ze als de inkleeding van natuurverschijnselen; een ander wederom noemde ze de meer of min phantastische voorstellingen van gewone geschiedkundige feiten; - drieërlei zienswijzen, waarvan de eene soms lijnregt tegenover de andere zich stelde, soms ook met de andere zich vermengde, terwijl alle te zamen begrepen werden onder den algemeenen naam van de allegorische interpretatie, d.i. dan, in meest wijden zin, eene uitlegging, die de mythen iets anders, wat dan ook, laat bedoelen dan ze uitwendig schijnen aan te duiden. En diezelfde verklaringsmethode, oorspronkelijk door de Grieksche wijsgeeren zelven uitgedacht, werd in vervolg van tijd, in hare verschillende rightingen en met verscheidene wijzigingen, ook de methode van allen, wien de straks gestelde vraag ter harte ging en die zich niet konden vergenoegen met eene bloote kennisneming der Grieksche mythen in hun menigmaal onbehagelijke en stuitende gedaante, noch ook met een dor onderzoek naar de uiterlijke vormen der eeredienst, maar zin en beteekenis bleven zoeken ook daar, waar ze ten eenemale schenen te ontbreken. Wat echter heeft de allegorische verklaring, gelijk ze hier omschreven werd, tot eene wezenlijke en beslissende oplossing der kwestie sinds nu meer dan twintig eeuwen vermogen uit te werken? Zonder overdrijving mag het antwoord luiden: zoo goed als niets. Belagchelijk intusschen en onzinnig als sommige der langs dien weg gezochte verklaringen heeten mogen, - zooals b.v. de dwaze proef om Bijbelsche overleveringen in Grieksche mythen te ontdekken, een vroom vernuftspel, waarvan zelfs een man als Gladstone zich ook nu nog niet weet vrij te houden, - andere verdienden toch inderdaad zoo groote minachting niet als ze van sommige antiallegoristen te verduren hadden, en mogten, ten deele althans, zelfs roem dragen op zekere mate van waarschijnlijkheid, terwijl ze daarenboven tot loffelijke getuigenis strekten van de scherpzinnigheid en vindingrijkheid dergenen die ze hadden uitgedacht. Zoo, o.a., in nieuweren tijd, de allegorische school van den teregt beroemden Creuzer, schoon almede weêr niét ontkend mag worden, dat het door dezen verzonnen systeem van symboliek, 't welk een diep wijsgeerig-godsdienstigen zin ach-

ter de Grieksche mythen zocht, op geen grond hoegenaamd berustte en ook later weêr gansch moest worden opgegeven. Met dat al kwam men niets verder dan tot die evenbedoelde zekere mate van waarschijnlijkheid. Van stellige bewijsgronden geen spoor; en de gissingen bleven louter gissingen en bragten het zelfs naauwelijks tot den rang van wetenschappelijke hypothesen. Daarenboven bleef ten eenemale onopgelost, hoe dan toch de oudere dichters, met name Homerus en Hesiodus, die de mythen en sagen als werkelijke feiten en de godenleer als stellig dogme verkondigden, aan dergelijke door henzelven verkeerd of in 't geheel niet begrepen voorstellingen gekomen waren. Om deze en dergelijke redenen verklaarden sommigen zich dan ook lijnregt tegen al de nieuwere zoowel als tegen de vroegere proeven van allegorische uitlegging, ja zelfs tegen alle verklaring der Grieksche mythologie in welken zin dan ook. En zoo verkreeg men van den eenen kant niet veel meer dan een aantal zeer vernuftig uitgedachte en zeer welsprekend verdedigde, maar nog altijd in de lucht zwevende, onderling strijdige en veelal ook zeer wankele conjecturen, terwijl men van den anderen het gansche vraagstuk als zoodanig over boord wierp, en zich voortaan tevreden stelde met den uitwendigen vorm, zonder verdere poging om door te dringen tot het inwendige wezen der zaak. Van den eenen kant mitsdien ongeveer evenveel Grieksche mythologiën als er allegorische stelsels waren; van den anderen een doorgaans dor en vervelend, voor de ware geschiedenis der menschelijke beschaving al zeer weinig beteekenend zamenstel van godennamen, godenattributen en sprookjes en vertellingen, hier en daar soms niet onaardig en niet onbevallig, maar veelal zonder eigenlijken zin, althans zonder oorspronkelijken, en dienstig alleen om ons de feitelijke en uiterlijke eerdienst der Grieken te doen kennen en ons de bronnen aan te wijzen, waaruit de latere Grieksche dichters de stof voor hunne meesterstukken hebben geput. De eigenlijke vraag, althans de meest gewigtige van alle, de vraag naar het wezen der mythologie, bleef, wèl bezien, evenzeer onbeantwoord als in dien lang voorleden tijd toen ze voor 't eerst door de Grieksche denkers zelven werd opgeworpen.

Op deze hoogte ongeveer nu bevond zich, nog omstreeks den aanvang van onzen tegenwoordigen leeftijd, de mythologische wetenschap, toen eensklaps en onverwachts een lichtstraal in de duisternis begon door te schemeren, die wel niet terstond nog

den nacht in dag deed verkeeren, maar dan toch den vasten en zekeren weg heeft aangewezen om tot de ontdekking te geraken van het zoolang en met zooveel inspanning, maar tot dusver nog steeds vruchteloos nagespoorde geheim. Niet zoozeer echter aan het grooter vernuft of dieper inzigt onzer tegenwoordige mythologen was dat nieuwe licht toe te schrijven, 't welk over hunne wetenschap zich begon te verspreiden, als wel aan den invloed eener gansch nieuwe, vroeger uit den aard der zaak zoo goed als geheel onbekende wetenschap: de vergelijkende taalkunde, eene wetenschap, die op hare beurt, gelijk tegenwoordig algemeen genoeg bekend is, haar oorsprong heeft te danken aan de ontdekking en de beoefening van het Sanskrit, of de aloude klassieke en heilige taal der hedendaagsche bewoners van Hindostan.

De buitengemeene overeenkomst, welke die, in afgeleide vormen rijkste en tevens tot hare oorspronkelijke wortelvormen ligtst terug te brengen taal met het Grieksch en Latijn, alsook met onze Germaansche taaltakken vertoont, moest wel al dadelijk haren westerschen beoefenaren in 't oog springen; en niet lang dan ook of de gronden waren gelegd voor dat nieuwe vak van wetenschap, 't welk de vergelijkende philologie wordt genoemd, en de evenbedoelde talen onder den algemeenen naam van Indo-Germaansche, of juister, van Arische, als de verschillende takken van één en denzelfden oorspronkelijken stam erkent. Sinds menschengeheugenis intusschen bestaat die oude stamtaal niet meer; geen geschiedschrijver, geen legende zelfs heeft ooit van haar aanzijn iets gemeld; geen enkel zigtbaar historisch gedenkteeken, geen boek, geen opschrift, geen geschreven letter zelfs heeft zij achtergelaten. Toch zijn wij niet alleen zeker van haar voormalig aanwezen, maar wij kennen zelfs een vrij belangrijk aantal der woorden en uitdrukkingen van welke zij zich bediende, en door middel van deze werden wij in staat gesteld, tot op zekere hoogte het karakter, de zeden, de gewoonten, de begrippen van het eveneens uit de geschiedenis gansch en al verdwenen volk te bepalen, waarbij ze inheemsch was, en waaruit de groote Arische stammen, de Indiërs, Grieken, Latijnen en Germanen, in lang verloopen, nog vóórhistorische tijden zijn voortgesproten. Nagenoeg ongeloofelijk als dit menigeen schijnen moge, die met de resultaten en de methode der hier bedoelde wetenschap nog onbekend bleef, de zaak is niettemin volkomen bewezen niet

alleen, maar ook ligt genoeg en in weinig woorden op te helderen.

Uitdrukkingen van velerlei aard zijn aan de meeste der zooevengenoemde talen, vele ook aan alle gemeen, en telkens slechts door enkele, meest zeer geringe wijzigingen onderscheiden, even als dit menigmaal het geval pleegt te zijn in de verschillende dialecten van ééne en dezelfde taal. Die uitdrukkingen moeten dus ook oorspronkelijk tot ééne taal behoord hebben, en vermits nu geene der bekende, noch het Sanskrit, noch het Grieksch, noch het Gothisch, noch eenige andere die oorspronkelijke heeft kunnen zijn, uit welke de overige zich laten afleiden, zoo volgt noodwendig dat er wel eene gemeenschappelijke stamtaal heeft moeten zijn, die eenmaal door al de Ariërs zonder onderscheid gesproken werd toen zij nog één eenig volk uitmaakten, en hun oorspronkelijk gebied, - hoogst waarschijnlijk Midden-Azië, - nog niet verlaten hadden om in Oost en West naar nieuwe woonsteden om te zien. Deze gemeenschappelijke stamtaal nu, tot welke dan de evenbedoelde uitdrukkingen hebben behoord, leert ons het oud-Arische volk kennen als eene reeds vrij beschaafde, landbouwende en veetelende, nijvere en waarschijnlijk doorgaans ook vreedzame natie. De namen der getallen van één tot honderd, in al de Arische talen nagenoeg dezelfde, wijzen reeds op een betrekkelijk hoogen trap van ontwikkeling: het tientallig stelsel werd niet door wilden of halfbeschaafden uitgedacht. De vormen der spraakkunst, mede in al die talen op merkwaardige wijze overeenstemmend, en dus eveneens vóór de scheiding reeds vastgesteld, leveren geen minder sterke bewijzen van reeds gevorderde beschaving: geene spraakkunst toch zoo rijk ontwikkeld als juist deze. De wezenlijke beteekenis van gemeenschappelijke namen voor familiebetrekkingen, zooals vader, moeder, dochter, is in onze Westersche talen verloren gegaan; in de oorspronkelijke, gelijk wij uit het Sanskrit kunnen ontdekken, hadden zij een eigenaardigen zin; zoo beteekende vader eigenlijk beschermer (van het huisgezin), moeder de vormster, dochter de melkster, - uitdrukkingen, die niet minder duidelijk dan lange omschrijvingen het karakter teekenen van het huiselijk leven. Bepaalde, tot verschillende Arische talen behoorende namen voor verder verwijderde familiebetrekkingen zooals die voor ons schoonvader, schoonmoeder, schoonzoon, enz., bewijzen voldoende, dat die betrekkingen reeds behoorlijk geregeld waren. De eveneens nagenoeg aan alle gemeenschap-

pelijke namen voor koeijen, vee, landbouwgereedschappen, granen, enz., toonen ons, dat landbouw en veeteelt tot de voorname bezigheden der oud-Ariërs behoorden. Ook woonden zij in huizen met deuren, 't zij alleenstaand op het land, 't zij vereenigd tot dorpen of steden; en legden wegen aan en bouwden bruggen; alles alwederom blijkens de gemeenschappelijke benamingen voor de bedoelde voorwerpen. Evenzoo kenden zij het gebruik van molens om het graan te malen; van rauw vleesch hadden zij een afkeer; hunne kleederen waren geweven en uit stukken aan elkaâr genaaid; en eindelijk bezigden zij verschillende metalen, onder anderen ook ijzer voor wapens en gereedschappen. Hun regeringsvorm moet in 't algemeen de monarchale zijn geweest, en wel in patriarchalen zin, vermits, behalve de andere bekende vorstentitels, de alweder bij vele Arische stammen gebruikelijke van Koning oorspronkelijk in hunne taal eenvoudig vader beteekende. En dat zij eindelijk een veelal vredelievend volk moeten geweest zijn, is wel niet voor een stellig, maar dan toch alligt voor een negatief bewijs vatbaar, in zoover namelijk de meeste uitdrukkingen, die op vechten en oorlogvoeren betrekking hebben, in de Arische talen nu juist onderling wederom zeer verschillen, en dus vóór de scheiding nog niet in gebruik schijnen te zijn geweest, terwijl omgekeerd de voornaamste op vreedzame bezigheden slaande, in de meeste, gelijk wij zagen, zoo niet in alle nagenoeg gelijkluidend worden aangetroffen. Op deze en dergelijke wijze, - want slechts enkele voorbeelden werden hier genoemd, - heeft de philologische wetenschap onzer dagen een gansch volk, waarvan het voormalig bestaan zelfs niet eens werd vermoed, uit de typen gereconstrueerd, welke dat volk heeft nagelaten in de talen zijner nakomelingen; en dit met geene geringere juistheid en zekerheid dan hare geologische zuster uitgestorven mensch- en diergeslachten uit schedels en uit indrukselen van nagels en klauwen. Hoe echter heeft nu tevens die zelfde wetenschap, zij 't ook meer indirect, het hare weten bij te dragen tot de ontraadseling van het straks aangeduid mythologisch probleem? Ook dit zal niet moeilijk vallen, in korte trekken uit een te zetten.

Staat eenmaal buiten alle bedenking vast, dat het oorspronkelijke Arische volk vóór zijne verspreiding naar verschillende luchtstreken reeds een zekeren trap van beschaving had bereikt, dan ligt ook, zou men meenen, voor de hand, dat het, als elk kul-

tuurvolk, ook toen reeds zijne bijzondere en eigene mythen moet gehad hebben, en dat elke naar elders verhuizende tak van den oorspronkelijken stam het zijne van die mythen zoowel als van de taal naar zijne nieuwe woonplaatsen moet hebben medegevoerd. En inderdaad, die onderstelling vindt hare volkomen bevestiging in de onderlinge vergelijking van de verschillende mythologiën der Arische volken. Ook hier vinden wij, gelijk straks nader ons blijken zal, een gelijksoortig gemeenbezit als wij zooeven bij de talen hebben aangetroffen; en reeds terstond mag hiermede een van de lastigste vraagstukken der mythologie, met name der Grieksche, geacht worden te zijn opgelost, de vraag nl. omtrent den oorsprong der vroegste en mitsdien veelal belangrijkste mythische overleveringen. Aan andere volken hebben de Grieken deze zoomin ontleend als hunne taal: de Grieksche mythologie is evenmin uit die der Hindoe's ontstaan als het Grieksch uit het Sanskrit; maar dezelfde traditiën, welke de oostwaarts trekkende Ariërs naar Hindostan hebben medegevoerd, bragten de westwaarts gaanden naar Griekenland en naar het Westen en Noorden van Europa, genen zoowel als dezen ze lokaliserend als 't ware in hunne nieuwe woonsteden en daar in verloop van tijd ze ook uitbreidend, ontwikkelend en veranderend op eigen zelfstandige wijze. Inmiddels is ook deze uitkomst, hoe belangrijk op zich zelve, tot de beantwoording der eigenlijke hoofdvraag nog niet anders dan de voorbereiding. Immers die kwestie zelve wordt er slechts door verplaatst, nog niet opgelost. Aangenomen toch dat de Grieken, toen ze van hun Aziatisch stamvolk zich afscheidden en langs het noorden van Klein-Azië naar hun later Griekenland togen, de mythen van dat stamvolk medebragten, dan veranderen deze laatste daarmede nog geenszins van aard; en, schijnen ze ons op Griekschen bodem voor geen redelijke, althans voor geen stellige en bepaalde uitlegging vatbaar, ze worden nog in 't minst niet duidelijker of gemakkelijker te verklaren - enkel door het feit dat wij ze ook elders, ook in Midden-Azië terugvinden. Maar nu voegt zich bij dat enkele feit eene omstandigheid, die ons wel degelijk den sleutel van het raadsel in handen geeft.

Verscheidene oud-Grieksche mythen stemmen wel is waar, gelijk wij straks zien zullen, op merkwaardige wijze met oud-Indische, zooals deze in de Veden, mot name in den Rig-Veda, worden aangetroffen, overeen; maar tevens bestaat er

ook een gewigtig onderscheid tusschen dezen en genen. Niet wat inhoud en strekking, maar wel in vele gevallen wat den vorm betreft. In den Veda namelijk vinden wij den mythe niet zelden nog in staat van worden, bij Homerus en Hesiodus daarentegen reeds voltooid; ‘ginds nog in vloeibaren staat, hier als 't ware reeds gekristalliseerd.’ In één woord, de Vedahymnen vertegenwoordigen doorgaans een vroegeren, de oude Grieksche gedichten een lateren toestand der mythen. In Ilias en Odyssee vertoonen zich deze, wat den vorm betreft, ongeveer evenzoo als de voorstellingen der Hindoe-mythologie in de Pûranas en in het Râmâyana en Mahâbhârata; in hun oorspronkelijken staat, zooals in den Rig-Veda, vinden wij ze noch bij de Grieken, noch bij eenig ander volk buiten de Indiërs terug. Alle epische gedichten en werken in epischen vorm zijn vergelijkenderwijze jong, en zoo bijzonder behoefde men zich dus niet te ergeren, gelijk wel eens geschiedde, wanneer er soms gesproken werd van den ‘jongen Homerus’; de Rig-Veda daarentegen wordt met reden, zoo niet, voorzeker, wat den tijd der zamenstelling, dan toch wat over 't geheel genomen den inhoud aangaat, het oudste boek der menschheid genoemd. Ligt valt mitsdien ook vooraf reeds te begrijpen, dat de wezenlijke beteekenis, de oorspronkelijke bedoeling eener mythische voorstelling zich veel duidelijker en veel ondubbelzinniger daar openbaart waar wij ze nog in hare eigene wordingsperiode aantreffen, dan waar ze reeds volledig is tot stand gekomen, en zoo niet altijd, dan toch veelal hare oorspronkelijke beteekenis reeds schijnt vergeten te hebben. Doch er is meer nog. Niet zelden is in de Veda-liederen datgene wat later mythe werd nog gansch iets anders; namelijk, eenvoudig eene dichterlijke uitdrukking, een beeld, eene gelijkenis. En hier nu vooral treedt de philologie weder op, om de vergelijkende mythologie, hare dochter, met haar verkregen ervaring bij te staan. In eenvoudige woorden van het Sanskrit, voornamelijk van het oud-Vedische, woorden wier zin geen twijfel overlaat en bij het volk 't welk ze bezigde ook tot geen misverstand aanleiding konden geven, ontdekt de vergelijkende taalkunde Grieksche en andere namen, en wel godennamen, wier beteekenis van lieverlede aan het geheugen der overige volken, door wie die goden mede vereerd werden, is ontsnapt Zoolang nu de bedoelde woorden in hun oorspronkelijken zin opgevat en algemeen verstaan bleven, vormden de volzinnen waarin ze voorkwamen

natuurlijk nog geen mythe; maar zoodra was niet de beteekenis verloren, terwijl niettemin de woorden, schoon dan voortaan onverstaanbaar, als eigennamen behouden bleven, of de mythe trad in de plaats van het eenvoudige gezegde, de mythische voorstelling verving de enkel dichterlijke, Nomina werden Numina, woorden werden goden. En zou er dan nog twijfel kunnen bestaan omtrent den waren zin van zoodanige mythen, welke wij in den omschreven vorm, als eenvoudige beeldspraak of ook alleen maar als gewone uitdrukking voor eenig dagelijksch verschijnsel in hun oorspronkelijken vorm leerden terugvinden? Doch beschouwen we dit een en ander eenigzins nader in de bijzonderheden en laat ons de vergelijkende mythologie zelve eenige oogenblikken praktisch aan 't werk zien, ten einde beter uit de kennis der vruchten tot de kennis en de waardering te geraken van den boom.

Natuurtoestanden en natuurverschijnselen, de indrukken welke zij te weeg brengen en hun invloed op het lot der menschen maken het hoofdonderwerp der meeste Veden-liederen uit. Vaste en geregeld wederkeerende verschijnselen, zooals zonsop- en ondergang, de dageraad, de avondschemering; onregelmatige, zooals storm, regen, onweder. Al die verschijnselen wekten uit den aard der zaak, doch in dien ouden tijd door onbekendheid met hun natuurlijke oorzaken en eigen physischen aard in veel sterker mate dan tegenwoordig, verschillende aandoeningen en gewaarwordingen bij hen die ze aanschouwden, zooals bewondering, vertrouwen, hoop, maar ook ontzetting en vrees, naarmate het verschijnsel al dan niet aan het natuurlijk schoonheidsgevoel beantwoordde, of ook naarmate het geruststellend of onrustbarend, voorspoed belovend of met onheil bedreigend scheen. Daarbij kwam dat een volk als het oud-Arische, doorgaans veel in en met de natuur verkeerend, zich van lieverlede gewende, aan de natuurvoorwerpen en aan de verschijnselen zoo niet onmiddelijk eene bepaalde persoonlijkheid dan toch zekere subjectiviteit toe te kennen, ongeveer zoo als ook wij nog, schoon wel beter wetend, gewoon zijn te doen wanneer we b.v. van den noordewind spreken die ons plaagt en ons verkoudheden bezorgt, of wanneer wij zeggen dat een onweder heeft gewoed, of ook het betreuren als de zon niet door de wolken wil breken, enz. Of almede gelijk onze dichters nog steeds, schoon dan overdragtelijk, de elementen, de natuurkrachten, de jaargetijden, zon, maan en sterren op de-

zelfde wijze verpersoonlijken en aan dat alles zekere gedachten en wilssluitingen schijnen toe te schrijven. Bedenkt men nu verder, dat proza en dichtertaal in de kindsheid en eerste jeugd der volken zich nagenoeg nog niet laten onderscheiden, en dat ook heden nog de Oosterlingen, zooals b.v. onze eigene Javanen, zeer gewoon zijn de eenvoudigste gezegden van het dagelijksch leven, vooral wanneer het natuurverschijnselen geldt, in een soort van dichterlijk en metaphorisch gewaad te hullen, dan voorzeker kan ons niet bevreemden dat de aloude Ariërs niet anders handelden en van en tot natuurvoorwerpen spraken alsof het gevoelende, denkende, handelende wezens waren. Van lieverlede werden nu voorts ook die wezens, naarmate van hunnen aard, 't zij voorwerpen van vereering en van genegenheid, 't zij ook van afkeer en schrik; doorgaans evenwel nog zonder dat daarom hun oorspronkelijk karakter als eenvoudige natuurvoorwerpen geheel uit het oog werd verloren; en zoo vinden wij dan ook in menigen Vedischen hymne nu eens de zon, het vuur, den stormwind, de onweêrswolk, den dag, den nacht, als zoodanig, als de welbekende natuurvoorwerpen, krachten en verschijnselen genoemd, dan weder en soms onmiddelijk daarop aangeroepen en aangebeden als magtige, weldoende, bevriende, of ook als boosaardige, den mensch vijandige en onderling strijdvoerende wezens. Dat alles intusschen was noch mythe, noch godsdienst. De ware, de volkomene mythe kon, als gezegd, eerst ontstaan nadat de naam van het voorwerp der vereering of vrees had opgehouden dat voorwerp zelf aan te duiden, en tot eigennaam zonder zakelijke beteekenis was overgegaan. De godsdienst van haren kant, schoon grootendeels aan dezelfde bron ontsproten, had overigens met den mythe niets gemeen: zij ontstond bij de Ariërs voornamelijk uit het aanschouwen dier grootsche en ontzagwekkende natuurverschijnselen, welke men noch uit iets anders verklaren, noch ook als geheel zelfstandig en volkomen vrij handelend denken kon, en welke men derhalve al spoedig leerde toeschrijven aan de werking eener hoogere magt, eene magt niet weder door eene andere of door iets anders beperkt of begrensd, eene oorzaak die geene andere oorzaak meer onderstellen liet. Moge dan nu het begrip van die oneindige almagt en laatste oorzaak, gelijk sommigen willen, zijn wording te danken hebben aan de waarneming der geregeld wederkeerende verschijnselen, waaruit allereerst het besef van vaste wetten en van het blijvende bij alle wisseling van dood en leven kan zijn ont-

staan, dan wel, gelijk anderen beweren, aan het aanschouwen der tijdelijk slechts zich vertoonende en daardoor te meer indrukmakende phaenomenen, of ook, wat ons wel het waarschijnlijkst voorkomt, uit de opmerking zoowel van het een als van het ander, met voldoende zekerheid mag in elk geval worden beweerd, dat het godsbegrip als zoodanig in aard en wezen geheel iets anders dan de mythische voorstelling is, en dat mythe even goed bestaanbaar is zonder godsdienst als godsdienst zonder mythe. Wel is waar, ook de ééne, eenige God wordt in de oud-Arische lofzangen niet zelden aangeroepen onder namen, die oorspronkelijk slechts verschijnselen aanduidden, zooals b.v. dien van den hemel, het uitspansel, de zon, het vuur; maar zelden of nooit zal de bedoeling twijfelachtig kunnen zijn en zal men eenige moeilijkheid aantreffen in de onderscheiding van het gebruik dier namen in overdragtelijken zin voor dien van God, en in eigenlijken voor dien der voorwerpen of wezens aan welke zij oorspronkelijk eigen zijn. Wèl bezien pleegt men dan ook zeer ten onregte die wezens goden te noemen, en daardoor aanleiding te geven tot de valsche voorstelling van een oorspronkelijk polytheïsme. Wat wij goden heeten, noemden de aloude Ariërs eenvoudig glanzenden, schitterenden: deva's (Latijn: deus, Grieksch: theos): ‘voor God, het oneindige, absolute Wezen hadden zij zoomin een naam als Mozes, die aan Jahveh vroeg: Hoe moet ik u noemen?’

Uit het gezegde mag, gelooven wij, veilig worden opgemaakt, dat de- oud-Arische mythologie, voor zoover 't er eene heeten mag, in den regel eigenlijk geene uitlegging van welken aard ook behoeft, vermits zij doorgaans hare eigene verklaring met zich brengt. Maar van daar dan ook dat juist zij tot sleutel strekt ter ontraadseling van een belangrijk deel der met haar overeenstemmende Grieksche, die uit haar ontsproot, of misschien juister gezegd, even als die der latere Hindoe's hare verdere ontwikkeling, vervorming en menigmaal ook verbastering was. Eenige voorbeelden zullen dit, naar wij vertrouwen, op voldoende wijze duidelijk maken.

Eer gevend wien eere toekomt, beginnen wij met den god der goden, - dus hem blijvende noemen om ons niet aan het nu eenmaal aangenomen spraakgebruik te onttrekken, - den magtigen beheerscher van den Olymp. Wie en wat was hij eigenlijk? Wat nog anders dan de oppergod? Wat beteekende oorspronkelijk de naam van Zeus? Grieken en modernen hebben

om 't zeerst zich beijverd een redelijk antwoord te geven op die vraag; maar het is hun niet gelukt, of zoo het inderdaad aan sommigen gelukken mogt, hun bleef ten eenemale het bewijs ontbreken dat zij juist hadden geoordeeld. Zeus, - zeiden de allegoristen, - was oorspronkelijk eenvoudig de hemel; maar krachtig werd die bewering, met een beroep op de toen nog oudste, d.i. Homerische gedichten, en met uittartenden eisch om bewijsgronden door de anti-allegoristen weêrsproken. Wel kon nu de wederpartij op sommige Grieksche en Latijnsche, met de namen van Zeus en Jupiter in verband staande en op den hemel betrekking hebbende, woorden wijzen, maar alwederom ontbrak het betoog, dat de godennamen uit die woorden waren ontstaan, en niet omgekeerd deze, bij wege van overdragtelijke spreekwijze, uit gene. En van al de etymologische verklaringen, welke men met Zeus en Jupiter beproefde, was er geen enkele, die het begrip van hemel uit deze namen te voorschijn deed komen. Daar werd de Veda uit zijne eeuwenheugende schuilplaatsen opgedolven, en terstond was de moeilijke vraag beantwoord en de gansche kwestie voor goed beslist. Uit den Veda bleek, dat Zeus niet anders is dan Dyaus, de eerste naamval van het woord dyu (uit te spreken: dyoe), 't welk oorspronkelijk licht, glans, enz. beteekent, doch algemeen zoowel in het oud-Vedisch als in het nieuwere klassieke Sanskrit de meest gewone benaming van den hemel is, en waarvan vele andere daartoe betrekkelijke woorden, zooals o.a. de benamingen voor dag (diva, dies), enz. zijn afgeleid. En zoo is ook Zeus-patèr, Jupiter (Jovis, Diovis), Diespiter, niets anders dan Dyaushpitar, Vader Dyaus, of Vader Hemel, die even als bij de Grieken ook aanvankelijk bij de oud-Ariërs als hoogste wezen en als schepper en vader van goden en menschen werd vereerd. De verdere lotgevallen van Dyaus of Dyu waren evenwel andere dan die van den Griekschen Zeus. Terwijl deze het oppergezag behield, moest gene het afstaan aan Indra, zijn zoon. Indra, gelijk zijn naam ook schijnt aan te duiden, de Regengod, de Jupiter pluvius, voorts ook Dondergod en Zonnegod, voor 't overige eene zuiver Indische figuur, neemt in het later Hindoepantheon, gelijk ook reeds in het Vedische, geheel dezelfde plaats in welke Zeus in het Grieksche bleef bekleeden. En van waar nu die afwijking, dat verschil? Waarom bleef Dyaus, Dyu, niet wat hij in den aanvang was? Eenvoudig omdat het

woord dyu veel te duidelijk, te doorzigtig, eene veel te alledaagsche uitdrukking voor hemel was, dan dat het ooit eene wezenlijk mythische beteekenis erlangen kon, dat wil zeggen, geheel onverstaanbaar kon worden voor een Sanskritkennend volk, terwijl de naam van Indra, - schoon dan in verband te brengen met indu, regendroppel, - een bepaalde eigennaam zonder nadere beteekenis werd, even als Zeus bij de Grieken zijne oorspronkelijke beteekenis verloor en juist dien ten gevolge tot mythe is overgegaan. En nu valt ook ligt genoeg de vroeger gansch onbegrijpelijke tegenstrijdigheid op te lossen, welke wij in de Grieksche overleveringen omtrent den Hemelgod zoo herhaaldelijk aantreffen: de tegenstrijdigheid namelijk tusschen den hoogverheven, wijzen en almagtigen God en den wilden, onzedelijken, gewetenloozen avonturier, welken wij beiden in den éénen Zeus vertegenwoordigd zien. In de eerstgenoemde hoedanigheid is hij, met volkomen terzijdestelling van zijn oorspronkelijken naam, ten ware die alleen opgevat worde in de beteekenis van licht en glans, de werkelijke God in den vollen zin van het woord; in de tweede is hij, zijn naam, schoon onbewust, getrouw, niets anders dan de hemel, en beteekenen zijne avonturen ook enkel de aan dezen toegeschreven natuurwerkingen, alwederom op volkomen dezelfde wijze als de lotgevallen en avonturen van Indra nadat deze de plaats zijns vaders had ingenomen. Of zou men, eenmaal wetend, dat Zeus werkelijk Dyaus, de hemel was, in zijne nederdaling als gouden regen tot den kerker van Danaë nog iets anders kunnen zien dan de glanzende, gulden hemellucht, die de aarde van de ketenen des winters verlost en in haar weder nieuwe vruchtbaarheid wekt? En als hij in den vorm van een stier Europa rooft, wat beteekent het anders dan dat de sterke, opgaande zon, - in 't Skr.: de sterke stier, vrishan, - het wijd en zijd glanzende morgenrood medevoert bij den aanvang van den dag? Of zoo men aan die beteekenis twijfelen mogt, de Veda is wederom daar ter levering van het bewijs: meer dan eens wordt daarin en in gemelden zin op hetzelfde gezinspeeld. Dat overigens Zeus, even als Indra, regent, sneeuwt, dondert, dagen en nachten, jaargetijden en jaren regelt, behoeft wel naauw eene herinnering, maar evenmin dan ook de verklaring, dat hier wederom niet Zeus de God, maar Zeus-Dyaus, de natuurlijke hemel, die verschillende handelingen of werkingen verrigt,

zij het dan ook dat de oude Grieken zelven dit evenmin konden weten als onze nieuwere mythologen eer de Veda hun het ware, schoon overigens zeer eenvoudige geheim der zaak had geopenbaard. Zoo min trouwens als de regte aard van Zeus in laatstbedoelden, eigenlijken zin, was hun die van den naauw met hem verwanten Uranos bekend, hoewel deze ten minste bij de Grieksche dichters nog iets van zijn oorspronkelijk karakter schijnt behouden te hebben, in zoover hij namelijk gezegd wordt zich allerwege uit te breiden en alles te bedekken bij 't vallen van den nacht. Uranos toch is de Vedische Varunas (Varoenas), een naam voor het uitspansel, afgeleid van den wortel var, bedekken; in 't bijzonder de nachtelijke hemel, en dikwerf voorkomende nevens Mitra, zijn tegenhanger, den Dag.

Heeft overigens de Hemelgod, ook lang nadat zijne heerschappij was voorbijgegaan, nog tot heftigen en lang ook onbeslisten strijd onder de mythologen aanleiding gegeven, geen geringer twist werd uitgelokt door Apollo, zijn schitterenden zoon. De allegoristen noemden hem den Zonnegod; en teregt, schoon ze alweder in gebreke moesten blijven het bewijs voor hunne stelling over te leggen; de wederpartij echter, sterk door dit gemis aan wetenschappelijke bewijsgronden, wilde niets van dergelijke verklaring weten, en begon het ten laatste bijkans als eene soort van heiligschennis te beschouwen wanneer men Apollo nog met de zon poogde te vereenzelvigen, of, gelijk zij gewoon werd zich uit te drukken, - wel wat heel stellig, want zij wist het fijne van de zaak toch ook niet, - hem met de zon ‘verwarde’! Dat nu Apollo oorspronkelijk wel degelijk de Zonnegod, de vertegenwoordiger der zon zelve was, kunnen we wel is waar niet afleiden uit zijn naam, gelijk ons dergelijke verklaring met Zeus en Uranos zeer gemakkelijk bleek te zijn, maar des te beter valt de stelling nu ook te betoogen uit de belangrijke overeenkomst veler mythen, welke zich om de beide, Grieksche en Indische, Zonnegoden, om Apollo, den zoon van Zeus, en Indra, of ook Sûrya groeperen. En hier ontmoeten wij o.a. tevens een sprekend voorbeeld van de merkwaardige wijze waarop een eenvoudig dichterlijk gezegde, wanneer het ophoudt verstaan te worden, tot mythe vergroeijen kan. Meermalen vinden wij in den Veda uitdrukkingen als: de dageraad is gestorven bij de nadering van de zon; de dageraad ontvliedt de zon; de zon werpt den wagen van den dageraad

omver, enz., - uitdrukkingen die natuurlijk eenvoudig beteekenen: de zon gaat op; de dageraad verdwijnt; en die ook nooit in anderen zin verstaan konden worden zoolang men de taal verstond waarin ze gebezigd werden. De zon heet ook zijne geliefde, den dageraad, te volgen als de man de vrouw; hij genaakt haar, en zij sterft zoodra zijn adem haar beroert. En ziedaar nu de nog niet mythische, enkel dichterlijke voorloopers van den welbekenden mythe van Apollo en Daphne, wier naam volgens etymologische regelen tot een Skr. dahanâ (wortel dah, branden) teruggebragt, de brandende, vlammende beteekent, en nu wederom, door overeenkomst met de Grieksche benaming van den laurierboom of het ligt brandend hout, tot verdere ontwikkeling van het sprookje, tot de voorstelling nl. van Daphne's verandering in een laurierboom aanleiding gaf. En indien nu de Apollo ontvlugtende, bij zijne nadering stervende Daphne buiten twijfel, zelfs afgezien van den naam, de Dageraad is, die de Zon ontvlugt en die sterft bij de komst van den God, dan kan toch ook Apollo hier wel niet anders dan de Zon zijn geweest. - Apollo voorts overwint en doodt den Python, evenals Herakles de Hydra en Bellerophon de Chimaera. Een dergelijk monster verslaat Indra, de hemel- en zonnegod, namelijk Vritra, weshalve hij dan ook herhaaldelijk Vritrahan, d.i. Vritra-dooder, genoemd wordt. En wat was nu dit monster? De Veda-hymnen omschrijven het als den daemon of de magt der duisternis, die telkens den regen terughoudt en het daglicht bekampt, doch telkens door Indra verslagen en gedood wordt; eenvoudig een dichterlijk beeld alzoo voor den strijd tusschen goed en kwaad, vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid, dag en nacht. De conclusie ligt wederom voor de hand: is Vritra buiten bedenking de voorlooper van den Python, de Hydra, de Chimaera, dan is Indra ook weder de paralel der helden Apollo, Herakles en Bellerophon. Nog één bewijsgrond uit vele! Gaat Apollo zijne gestolen runderen niet terughalen? Welnu, Indra doet weêr volmaakt hetzelfde. Het onderscheid tusschen de beide voorstellingen is ook hier eenvoudig, dat de eerstgenoemde een volmaakte, reeds gekristalliseerde mythe is, waarbij men moet raden naar den zin, terwijl de andere slechts tot op zekere hoogte mythisch kan worden genoemd, en eigenlijk eer den naam van dichterlijke beeldspraak verdient, wier beteekenis volkomen doorzigtig blijft. Want de hemelkoeijen van Indra worden in de Veda zoo her-

haaldelijk als de wolken of de lichtstralen of ook als de dagen aangeduid, dat daarbij aan eigenlijk hoornvee in 't geheel niet te denken valt. En hoe hard nu ook onze anti-allegoristen om de verklaring van Apollo's runderen als de dagen gelagchen hebben, en hoe stellig ook door hen beweerd werd dat ze zoo iets onmogelijk konden beteekenen, de Veda stelt ook hier de zaak weêr buiten twijfel. Maar tevens volgt dan ook op nieuw, dat de god die het gestolen vee, de verborgen en weêrhouden wolken, dagen of lichtstralen terugbrengt, wel geen ander dan de god der zon en de god van den hemel kan zijn, hij moge hier dan Apollo, ginds Indra zijn genoemd. - Wat nu overigens nog de zooeven vermelde voorstelling van den Zonnegod en diens beminde, den Dageraad, betreft, niet onbelangrijk schijnt ons nog op te merken, dat die zelfde voorstelling, even als eene daarmede overeenstemmende van de overwinning door de Zon op den Nacht behaald, ook bij de latere Hindoe's is bewaard gebleven, doch tevens door hunne Wijzen nog in haren oorspronkelijken zin werd verstaan. Immers zoo zegt, o.a., een Indisch geleerde van later tijd, overeenkomstig de traditie: - ‘Men verhaalt, dat Pradjâpati, de Heer der Schepping, zijner eigene dochter geweld aandeed. Maar wat beteekent dit? Pradjâpati, de Heer der Schepping, is een naam der Zon, en deze wordt alzoo genoemd als beschermer (pati) aller wezens (pradjâ). Zijne dochter is Ushas, de Dageraad. En wanneer nu gezegd wordt dat hij deze beminde, dan beteekent dit enkel, dat bij zonsopgang de zon als 't ware den dageraad naloopt, terwijl de dageraad tevens de dochter van de zon wordt genoemd omdat deze verrijst als gene nadert. Op gelijke wijze, indien gezegd wordt, dat Indra de verleider van Ahalyâ was, dan beteekent dit niet dat de god Indra dergelijk misdrijf beging; maar Indra is de Zon en Ahalyâ de Nacht: en vermits nu de nacht als 't ware verleid of ten val gebragt wordt door de morgenzon, zoo heet Indra de minnaar van Ahalyâ.’

Nog eenige oogenblikken blijft ons de dageraad bezighouden, die een zoo uitgebreid veld voor de phantasie der aloude dichters, en mitsdien ook voor de mythologie heeft opengesteld. Ook in het Vedisch Sanskrit draagt hij, of liever zij, Aurora, vele namen. De meest gebruikelijke is Ushas (uitspraak: Oesjas); maar ook komt die van Ahanâ voor. Nu kan volgens regelen van etymologie zonder bezwaar het Grieksche Athene met die benaming worden gélijk gesteld, terwijl beide zijn af

te leiden van den gemeenschappelijken wortel ah, waarvan ook de uitdrukking ahan, dag, komt en die verwant is met den wortel dah, waarvan het straks besproken dahanâ, Daphne, is afgeleid. De wetenschappelijke gronden, waarop deze en dergelijke afleidingen en verklaringen berusten, kunnen hier bezwaarlijk zonder breede uitwijding duidelijk worden gemaakt; bij eene verhandeling over eenig natuurkundig onderwerp vraagt men intusschen ook niet altijd naar de formules van hoogere meetkunde, waarop de verklaringen der verschijnselen steunen. Alleen zij hier evenwel opgemerkt, dat het etymologiseren tegenwoordig niet meer als vroeger eene soort van vernuftspel met letters en klanken is, maar te werk gaat naar vaste wetenschappelijke regelen, die evenmin straffeloos worden overtreden als de wetten van mathesis en algebra. Etymologisch alzoo, - om tot onze godin terug te keeren, - zou Athene zeer wel de dageraad kunnen zijn. Maar is zij 't nu ook verder in mythologischen zin? Gelijk zich een ieder herinnert, is zij de dochter van Zeus; de Dageraad, Ushas of Ahanâ is de dochter van Dyaus. Athene wordt, volgens na-Homerische, maar toch ongetwijfeld oude overlevering, geboren uit het hoofd van Zeus; de dageraad eveneens uit het hoofd van Dyaus: mûrdhâ Divah, het hoofd, het oosten des hemels. De haan, de morgenvogel, is nevens den uil, de vogel van Athene; de dageraad, Ushas, wekt in den Veda de menschen uit hunne morgensluimering. Athene is eene maagdelijke godin; eveneens Ushas, de jonge maagd, yuvatih, van vlekkeloos ligchaam, arepasâ tanvâ. Athene is de godin der wijsheid, der kennis; in het Sanskrit beteekent het ééne woord budh tegelijk kennen en wekken, en de Vedische dageraad wordt daarenboven meermalen gezegd, den menschen door het verdrijven der duisternis te doen zien en kennen wat eene wijl te voren nog onzigtbaar en onkenbaar was, terwijl eindelijk de uitdrukking licht, vayunâ, ook weêr de dubbele beteekenis van licht en van kennis tevens heeft. Meer zullen wij voorzeker wel niet behoeven om in de Grieksche Athene oorspronkelijk eene Dageraadsgodin te ontdekken, zij het dan ook dat de Grieken zelven dit alweder niet weten konden en haar tot iets anders vervormden, alsmede om de hoogst natuurlijke, nog niet mythische verklaring te vinden van de anders nog al dwaze, en zeker uit een philosophisch verband tusschen hare wijsheid en de hersenen van Zeus wel allerminst verklaarbare voorstelling harer geboorte uit haars

vaders hoofd. - Of de Vedische Saranyû, die met de Grieksche Erinys vereenzelvigd wordt, eveneens den dageraad, dan wel de onweerswolk voorstelde, is onder de indologen zelven nog eene zeer betwiste vraag. Veel pleit voor de eerste opvatting; o.a., om ons nu voor 't overige niet in al te wijdloopige bijzonderheden te verliezen, het karakter van den Vedischen dageraad ook als wraakgodin, of minder mythisch uitgedrukt, het gezegde, dat zij, de dageraad, de zonden en misdrijven aan het licht brengt. Meer zekerheid evenwel schijnt het verwante Saramâ en daarvan afkomstige Sârmêya te verschaffen. Die Saramâ nl. gaat in de Veda-liederen den stal der koeijen bespieden, d.i. de donkere spelonk waarin de wolken of de lichtstralen door de daemonen verborgen worden gehouden; zij maakt te dien einde een verren togt op bevel van Indra en de Wijzen, de Angiras'; zij verneemt het eerst het loeijen der runderen en meldt dit aan Indra, die vervolgens de spelonk openbreekt en de koeijen weêr bevrijdt. In Vedenhymnen van later tijd en in de betrekkelijk nieuwere mythologische boeken der Indiërs komt Saramâ voor als een hond, die de koeijen bij de daemonen gaat opzoeken, met dezen onderhandelt, en gedeeltelijk zoo niet geheel zich door hen tot ontrouw jegens Indra laat verleiden. Nu schijnt uit dit alles, gelijk ook uit verscheidene andere bijzonderheden, op te maken te zijn, dat Saramâ almede den dageraad vertegenwoordigt, en geenszins, gelijk sommige voorstanders der zoogenaamde meteoor-theorie het willen, van de onweerswolk. Niet deze toch, om slechts op ééne der aangevoerde bijzonderheden te wijzen, maar de dageraad brengt de lichtstralen weêr te voorschijn na ze, als een hond het wild, als 't ware te zijn nageloopen om ze te zoeken, totdat eindelijk de zon voor goed den donkeren stal openbreekt en de koeijen weêr naar buiten voert. De gansche mythe zou dus weêr op eene dichterlijke omkleeding van deze eenvoudige gezegden neêrkomen: Het daglicht was vervangen door het nachtelijk duister, maar de dageraad begint zich te verspreiden, of de morgenschemering vangt aan, en de zon gaat op. Nu vinden wij evenwel in den Veda ook een Sâramêya, zooal geen zoon van Saramâ, dan toch naauw met deze verwant, en voorgesteld als een huis- of wachthond, blaffend in den vroegen morgen, en naar alle waarschijnlijkheid dan ook een beeld van de morgenschemering. Voorts worden ook de honden van Yama, den Doodengod, Sâramêya ge-

noemd. Etymologisch nu stemt dat woord wederom overeen met Heremeias, Hermeias, Hermes, en deze is ook de beschermer der woningen, de gezant der goden evenals Saramâ en als deze onderhandelend als 't ware tusschen de magten van licht en duisternis, in den runderdiefstal gemoeid, de spie van den nacht, met den haan, den morgenvogel, nevens zich, en eindelijk ook de begeleider naar de onderwereld. Dit alles neemt intusschen niet weg, dat dezelfde Hermes ook weêr verscheiden bijzonderheden met Agni, den oud-Arischen Vuurgod (Latijn: ignis) gemeen heeft; en verder dient ook erkend te worden dat de wachthonden van den Hades, Kerberos en Orthros, schoon anders overeenkomend met die van Yama, de morgenen avondschemering, in de Grieksche mythologie bepaald als vijandige, daemonische wezens worden opgevat, en dat Kerberos met Sarvarî, den nacht, en Orthros, schoon ook weêr den vroeg wakkere beteekenend, met den straks genoemden Vritra, den Indischen daemon der duisternis, overeenstemt, zoodat de, trouwens ook nog op andere gronden berustende onderstelling, dat hetzij dan Herakles, hetzij Bellerophon de Vritrahan is; eene niet geringe mate van waarschijnlijkheid erlangt. - Wil men nu bij dit alles, met name bij de meeste dezer laatste vergelijkingen, de opmerking of ook de aanmerking maken, dat de voorstellingen en beelden in beiderlei mythengroepen, in de Grieksche en oud-Arische, hoewel soms vrij wel overeenstemmend, toch menigmaal van elkaâr afwijken en soms ook op zonderlinge wijze door elkander schijnen geward, dan is die opmerking volkomen geregtvaardigd. Maar de vergelijkende mythologie heeft nooit beweerd, en zou in redelijkheid ook niet kunnen beweren, dat in alles het ééne systeem van mythische voorstellingen volmaakt zou moeten overeenstemmen met het andere, alsof nl. de Grieksche mythologie slechts eene kopie of zelfs ook eene vrije navolging der oud-Vedische ware. Het eenige wat zij volhoudt, en naar ons reeds kan gebleken zijn, met volkomen regt, is alleen, dat vele der grondtypen, waaruit later de Grieksche mythen zijn ontstaan, bij het oud-Arische volk vóór de scheiding en verdeeling in nieuwe en afzonderlijke nationaliteiten, evenals de belangrijkste typen der taal, reeds aanwezig waren, en dat uit deze, op overigens geheel vrije en zelfstandige wijze, in verloop van tijd zoowel de eigenlijke Grieksche mythologie als de latere Indische zich gevormd en ontwikkeld heeft. Niets natuurlijker nu ook dan

dat somtijds alleen een naam met geheel of gedeeltelijk verlies van zijn oorspronkelijken drager, een andermaal een beeld, eene figuur doch met verlies van den oorspronkelijken naam werd medegevoerd, alsook dat menigwerf twee of meer mythische wezens 't zij dan hunne benamingen, 't zij sommige attributen onderling verwisselden, 't geen te eer kon gebeuren waar noch de namen noch de bepaalde karakters dier wezens in de oorspronkelijke fabelleer zelve reeds tot vastheid waren gekomen, maar veel, gelijk wij reeds opmerkten, nog in vloeibaren staat zich bevond. Niet overal vindt de vergelijkende mythologie dus gesneden brood, zooals bij de mythen van Zeus en Apollo; en menigmaal wordt dan ook hare taak eene zeer bezwaarlijke en stelt ze zich niet zelden aan misvattingen bloot; maar bestaat er dan eenige en vooral eenige historische wetenschap, die tegen deze ten allen tijde en in allen opzigte gewaarborgd is? En liep niet nagenoeg bij elken stap de mythologische wetenschap gevaar, tot de ergste dwalingen te vervallen eer ze geleerd had vergelijkenderwijze te werk te gaan? Nu althans behoeft ze niet langer naar den weg te zoeken in den doolhof; nu ten minste heeft zij het kluwen in de hand, nu zij de regte methode van onderzoek gevonden heeft, en niet aan deze voortaan is de altijd mogelijke dwaling te wijten, maar uitsluitend aan de wijze waarop ze door de beoefenaren der wetenschap wordt toegepast.

Ook nu nog mogen wij de omvangrijke mythengroep, die zich om zon en dageraad in de Arische fabelleer gevormd heeft, niet vaarwel zeggen alvorens nog met een woord een paar belangrijke voorstellingen uit de Grieksche mythologie te hebben besproken, die almede tot dienzelfden kring in betrekking schijnen te staan. In de eerste plaats de welbekende gratiën, de Charites. In het oud-Sanskrit vinden wij eene uitdrukking die met gene volkomen overeenstemt, nl.: harit, meerv.: haritas, afgeleid hetzij dan van den wortel har, schitteren, glanzen, of wel van ghar, hetzelfde beteekenend, maar tevens ook glad, glimmend, olieächtig zijn. De benaming Haritas, oorspronkelijk in den zin van glanzend, enz. verstaan, werd ook toegepast op de zonnepaarden of de paarden die den wagen van den dageraad heeten te trekken, d.i. de stralen der zon of van den dageraad, die zonsopgang voorafgaan. Nu komen wel is waar de Charites in de Grieksche mythologie nooit als paarden voor, en hieruit zou men alligt besluiten dat de Haritas

ook niets met gene gemeen hadden; doch niet altijd zijn die Haritas paarden; zij worden ook de Zeven Zusters genoemd, en in die gedaante met schoone vleugels versierd. Charis voorts is bij Homerus een naam van Aphrodite, en deze, de dochter van Zeus, evenals Ushas, de dochter van Dyaus, was oorspronkelijk zelve de dageraad. De overgang eindelijk van de oorspronkelijke beteekenis der uitdrukking harit, 't zij deze dan enkel fraai, glanzend of ook glad, olieächtig zij geweest, tot schoon, aangenaam, behagelijk, - men denke hier ook aan de in 't Oosten steeds zoozeer gewaardeerde welriekende oliën, - ligt voor de hand. En de gevolgtrekking is mitsdien, dat het oorspronkelijke harit in het Vedisch en later spraakgebruik ook de overdragtelijke beteekenis van paarden erlangde, terwijl het in 't Grieksch en in de Grieksche mythologie meer getrouw aan de oorspronkelijke bleef. Hier alzoo treffen wij een geval aan waarin juist het tegendeel geschiedde van 't geen wij in den regel tot dusverre zagen gebeuren: hier toch spint het Vedisch element zelf den mythe verder uit, terwijl het Grieksche dien enger binnen zijne oorspronkelijke grenzen blijft beperken. - Met de Haritas of Charites hangt voorts nog eene andere voorstelling zamen, die voor de vergelijkende mythologie van veel belang kan zijn, de voorstelling namelijk van den zoon der waarschijnlijk oudste Charis, den Griekschen god der liefde. In den Veda komt deze nog in 't geheel niet voor, en zijn latere Indische naam, Kâma, was in 't oud-Arisch nog gansch, als zoodanig, onbekend. Doch wel vinden wij een woord arvat, een paard, 't welk in het Vedisch meer oorspronkelijk snel, heftig beteekende, en nu eens evenzoo een paard, dan den berijder, eindelijk de zon aanduidde. Met dat woord naauw verwant is zijn vrouwelijke vorm arushî en het daarmede weêr overeenkomend mannelijke arusha (uitspr.: aroesja), 't welk mede in overdragtelijken zin voor paard, en met name voor de zonnepaarden, de Haritas, gebruikt werd, maar tevens ook wederom voor de zon zelve en bepaaldelijk voor de jonge, d.i. pas opgaande zon. Taalkundig zijn wij nu hiermede, met dezen Arusha, bij den Griekschen Eros te regt gekomen. Maar tevens ook mythologisch. Want even als Eros wordt Arusha in den Veda voorgesteld als een kind, dat door de Zeven Zusters, de Haritas, wordt opgevoed. Hij is ook weêr de zoon van Dyaus, gelijk Eros die van Zeus: de zoon van Dyaus en Ida: hemel en aarde. Ook heeft hij fraaije vleugels: Arushah su-

parnas, de schoongewiekte zon. Eros is de jongste der goden en tegelijk de oudste, 't geen alleen dan zonderling en tegenstrijdig klinkt zoolang wij niet weten, dat Arusha, de jonge, pasgeboren zon is en tevens uit den aard der zaak en gelijk hem de Veda ook uitdrukkelijk noemt, de eerstgeborene in den aanvang aller dagen. Doch naar Hellas getogen verloor Arusha gansch en al zijn solair karakter zoowel als zijne paardennatuur en werd hij de schitterende, onverwinlijke Liefdegod. In Hindostan daarentegen verloor hij zijn naam, doch niet gansch en al zijn oorspronkelijk karakter; want in de latere Hindoe-mythologie wordt aan den zoon van Kâma, god der liefde, den Aniruddba (anikatos machan), nog den naam gegeven van Ushapati, den echtgenoot, den minnaar van Aurora, d.i. alzoo, de zon. En zoo ontmoeten wij dan hier, - indien overigens de medegedeelde afleiding en vergelijking juist mag heeten, - een voorbeeld van eene oorspronkelijk deels mythische, deels enkel dichterlijke voorstelling, waarvan in de latere mythologiën zoo goed als niets, althans niet meer dan hier een naam en daar een enkele trek is overgebleven, en die niettemin in zekeren zin de prototype van een der meest belangrijke mythologische figuren werd.

Een ongetwijfeld niet minder beteekenend resultaat der vergelijkende mythologie dan de thans hier besprokene, werd reeds vroeger door ons onder de aandacht der lezers van dit Tijdschrift gebragt: de verklaring van den Prometheus-mythe. Met eene verwijzing naar het desbetreffend opstel mogten we alzoo des noods volstaan, doch verkieslijker schijnt ons, hier nog met korte woorden aan het toenmaals breeder uiteengezette te herinneren. Prometheus, - zoo meende men tot dusver, - beteekende den Voorzienige, omdat hij, het vuur van den hemel op aarde brengend, daarmede den menschen een weldaad had bewezen; - eene verklaring ongetwijfeld veel te wijsgeerig voor den tijd waarin de mythe, zelfs op Griekschen bodem, ontstond of het eerst vernomen werd. Hoe men overigens tot het verhaal van den door Prometheus gepleegden vuurroof gekomen was, en wat dus de overlevering als zoodanig eigenlijk te beduiden had buiten 't geen de dichters er later van maakten, bleef volkomen onverklaarbaar. Nu vinden wij in het Vedisch zoowel als in het latere Sanskrit den eigennaam van Prometheus geheel terug onder den vorm pramathus, en wel als benaming van een draaistok of houten staaf, waarmede men

in ouden tijd, even als nu nog verscheiden wilde volken, gewoon was, door middel van snel heen en weêrdraaijende beweging in een ander stuk hout, vuur te maken. Metaphorisch verbond zich tevens aan het bedoelde, ook bij het boterkarnen gebezigde woord de beteekenis van roover, ontleend aan het denkbeeld van naar zich toe te trekken, alsmede die van den phallus, wiens werking den nieuwen mensch, de nieuwe levensvonk doet ontstaan. In dit alles is blijkbaar nog geen spoor van mythe te ontdekken, zelfs niet van een mythe in wording. Doch nu mengde zich in de voorstelling het denkbeeld van het vuur als een dier natuurwezens, waaraan men, zooal geen bepaalde goddelijkheid in hoogsten zin, dan toch eene hoogere magt toekende; en zoo ontspon zich de voorstelling van het hemelsch vuur, dat, lang verborgen gehouden, ten laatste geroofd en aan de menschen medegedeeld was. En wel aan een oud priestergeslacht, de Brigu's, die voor de eerste menschen gehouden werden, en wier naam wederom de lichtenden, vurigen, beteekent; of ook aan den eersten mensch, Manu, Manus, die tevens dus ook de eerstgestorvene was en dientengevolge met Yama, den koning der onderwereld, vereenzelvigd werd. Voorts heet de Vuurgod ook Bhuranyus, de snelle, gevleugelde, en wordt soms onder de gedaante van een vogel met gouden vleugelen voorgesteld. Vergelijken wij nu de hier vermelde voorstellingen en uitdrukkingen met de overeenstemmende Grieksche, dan verkrijgen wij de volgende paralellen: - Pramatheus: Prometheus; Bhrigus: Phlegos, van waar de naam der Phlegyërs; Manus en zijn stier: Minos en de Minotauros, Minyas en de Minyers; Bhuranyus: de Peloponnesische Phoronus; en eindelijk, de vuurvogel: de aren die den bliksem van Zeus draagt, en het gevleugeld paard, de Pegasos. - Genoeg alweder om ons te doen inzien, hoe een mythe die eerst niets anders scheen dan een willekeurig uitgedacht verhaaltje en later in hooger ontwikkelde tijden een dieperen ethischen zin verkreeg, inderdaad uit zijn oorsprong zich laat verklaren als de eerst zeer eenvoudige, vervolgens een weinig meer versierde, eindelijk tot sage verwerkte omschrijving van een gewoon natuurverschijnsel of zelfs van eene handeling uit het dagelijksch leven.

Met de voorstellingen omtrent den vuurroof staan eindelijk nog, - door verscheiden bijzonderheden, welke wij hier echter, om niet te wijdloopig te worden, onvermeld laten, - de

oud-Arische, daarna zoowel Indische als Grieksche, mythen omtrent den opwekkenden en bedwelmenden drank in verband, die in de oudheid den naam verwierf van goden- of onsterflijkheidsdrank. In het Sanskrit heet hij soma, even als in het Zend haoma, doch ook amritam (het onsterfelijke of onsterflijkheidgevende), d.i. in het Grieksch ambrosia, de nektar. Die drank nu, door de Gandharven (Kentauren?) of ook door den ons reeds bekenden Vritra verborgen gehouden, wordt door Indra, in de gedaante of ook met hulp van een valk, geroofd of teruggebragt. Naar eene Grieksche voorstelling rooft de adelaar van Zeus den schenker Ganymedes; de schenker neemt hier alzoo de plaats in van den drank. In de Vedische zangen zien wij den somadrank echter ook verpersoonlijkt in den god Soma; in de Grieksche eveneens in Dionysos, onder den naam van Zagreus geboren uit Zeus en Persephone. Doch wat is nu in wezenlijkheid die soma, het amritam, de ambrosia? De zooeven genoemde Vritra, die den drank terughoudt, zou, na het vroeger omtrent hem gezegde, reeds voldoende zijn om ons op het spoor te brengen. Maar de Veda-liederen laten de zaak ook geen oogenblik twijfelachtig. De veelbesproken drank is daar eenvoudig de vruchtbaarmakende, nieuw leven wekkende regen, door den daemon der duisternis en der vernieling weêrhouden, maar door Indra, den Dondergod, als valk of met behulp van dezen (den bliksemvoerenden arend), herwonnen en weêr losgelaten over de aarde. En zoo laat zich ook Dionysos, de wijngod en de vruchtbaarmakende tevens, als vertegenwoordiger of brenger van het vruchtbaarheid gevend wolkenvocht verklaren en wordt ons duidelijk waarom hij, o.a., uit Zeus, den bliksem, en Persephone, de regenwolk, geboren heet.

Weinige in aantal als de hier in beknopten vorm medegedeelde voorbeelden zijn mogen, zij zullen toch, vertrouwen wij, voor 't oogenblik reeds genoegzaam de methode der vergelijkende mythologie en den aard harer voorloopige resultaten in 't licht hebben gesteld. Opzettelijk beperkten wij ons daarbij tot de vergelijking van enkele Indische of oud-Arische mythen met Grieksche en lieten het voorzeker niet minder belangrijk, maar ook niet minder wijde veld der Germaansche en Noordsche geheel onaangeroerd. Waar overigens ook deze in den kring der beschouwing worden opgenomen, vertoonen zich de uitkomsten van het onderzoek in strekking en karakter vol-

komen overeenstemmend met de thans vermelde, en leveren mitsdien, voor zooveel noodig, nog de nadere bevestiging van deze. Ook de toepassing der vergelijkende methode op het Grieksche epos als zoodanig, schoon ongetwijfeld van niet gering belang, zou thans ons te vèr hebben geleid. Omtrent die toepassing zij in 't algemeen evenwel opgemerkt, dat zij, even als trouwens de gansche vergelijkende mythologie zelve, eene uiterst voorzigtige behandeling eischt, en dat de beoefenaar der wetenschap zorgvuldig in dezen tegen de al te rassche gevolgtrekkingen behoort te waken, tot welke hij alligt zich verleiden laat. Niet altijd zijn de helden der mythologie, gelijk sommige geneigd schijnen aan te nemen, enkel persoonsverbeeldingen van natuurkrachten of natuurverschijnselen, maar zij kunnen soms ook die van zedekundige begrippen, een andermaal, gelijk o.a. de legende van Cyrus en Astyages ten klaarste aantoont, ook werkelijk historische personen zijn, aan welke eene mythische voorstelling zich verbonden heeft. Behartigenswaard blijft dan ook het gezegde van Preller: - ‘Niets verkeerder dan in de mythologie overal slechts één inhoud te zoeken, zij het dan een physische of een ethische of een historische.’ - Doorgaans nu zien wij voor 't overige de gewenschte voorzigtigheid ook behoorlijk in acht genomen door de eigenlijke koryphëen der nieuwere mythologische wetenschap, zooals Kuhn, Pott, Max Müller, Curtius en anderen in hunne deels afzonderlijk uitgegeven deels in wetenschappelijke tijdschriften verspreide verhandelingen; maar niet van zekere voorbarigheid in het trekken van sommige conclusiën, noch ook van soms te vèr gedreven stelselzucht, schijnt ons, o.a., een overigens verdienstelijk Engelsch schrijver, de anders ook even smaakvolle als geleerde George W. Cox, vrij te pleiten, die na verschillende kleinere schriften over de Grieksche mythen nu onlangs een omvangrijk werk over de mythologie der Arische volken in 't algemeen heeft in 't licht gegeven, waarin hij vooreerst de belangrijkste resultaten van het onderzoek zijner voorgangers heeft bijeengebragt, en daaraan vervolgens zijne eigene gissingen en verklaringen heeft toegevoegd. In elk geval zou zijn inderdaad belangwekkend en fraai geschreven boek ongetwijfeld meer wetenschappelijke waarde hebben verkregen, en als handleiding tot de beoefening der nieuwe wetenschap meer aanbeveling verdienen, wanneer hij zich in den regel wat minder stellig over een groot aantal nog zeer onzekere vraag-

punten had uitgelaten en niet herhaaldelijk als reeds uitgemaakt en bewezen had voorgesteld wat menigmaal nog niet anders dan eene gissing en bijwijlen zelfs eene zeer gewaagde is. Bij alle ingenomenheid met de nieuwe methode van mythologische verklaring en vele harer resultaten, behooren wij toch niet uit het oog te verliezen, dat de vergelijkende mythologie nog steeds eene zeer jonge wetenschap is, van welke nog geen volledige en alles beslissende uitspraken zijn te verwachten, maar die zelve dan ook nog geenszins overal geregtigd is tot het voeren van orakeltaal.

Wat overigens hare toekomst aangaat, wij meenen deze, op grond almede van het hier besprokene, als verzekerd te mogen beschouwen. Geene andere methode dan de hare leidt tot wezenlijke verklaring der mythen, vermits geene andere zooals de hare op feiten, maar elke andere op louter gissing en mitsdien ook veelal op willekeur berust. En ook al wilde men, gelijk enkelen, in 't geheel van geen mythenverklaring, van geen uitleggingen in welken zin ook, weten, men zal wel genoodzaakt zijn, in elk geval verscheidene der vergelijkende mythologie zich te laten welgevallen, vermits tegen historisch bewezen feiten niet meer te redeneren valt. Alleen waar deze falen of twijfelachtig zijn, kan tegenspraak worden toegelaten; in alle andere gevallen is zij ijdel. Volkomen ijdel dan ook het soms hier en daar nog van de zijde der oud-klassieke rigting ingeleverd protest, een protest meerendeels voortspruitend uit zekere gehechtheid aan het vroegere, gepaard met een gemis aan moed en ijver bij ouderen van jaren tot het aanleeren van gansch nieuwe en lang niet gemakkelijk te verwerven kundigheden. Men lette slechts op den aard en het gehalte der tegenwerpingen welke van die zijde nu en dan nog vernomen worden. Niet alles, - zoo wordt beweerd, - kan de vergelijkende mythologie verklaren; derhalve is zij eene gebrekkige wetenschap, en verdient geen vertrouwen. Hetzelfde kan natuurlijk van elke wetenschap worden beweerd, vooral van dezulke die nog in haar aanvang is. En omdat nu niet alles nog verklaard kan worden, wil men liever geene verklaring hoegenaamd, ook niet waar ze voor de hand ligt! Omdat wij niet zeker weten te zeggen of Hermes wel inderdaad Saramâ of Sâramêya is, of ook omdat er omtrent den oorsprong van dezen of genen anderen Griekschen god nog in 't geheel geen vergelijking of afleiding beproefd werd, stopt men haastig beide ooren toe wanneer men van Zeus-Dyaus, Ura-

nos-Varunas hoort! Ook heet het, dat de moderne wetenschap, even als vroeger de allegorische interpretatie, soms dezelfde goden verschillende voorwerpen of verschijnselen laat vertegenwoordigen, of ook één voorwerp door verschillende goden. De schuld in dezen ligt niet aan onze tegenwoordige wetenschap, maar aan het nog onvaste en onbestemde karakter van vele godenkarakters en mythologische figuren in de oud-Arische mythologie zelve. Zonderling wordt voorts genoemd, dat de Grieksche dichters, als Homerus en Hesiodus zelven, den oorsprong en vroegeren zin der mythen, welke zij mededeelen, niet gekend zouden hebben. Zonderling moge dat sommigen schijnen, maar hetzelfde wonder vertoont zich, gelijk ook voorlang reeds werd opgemerkt, met betrekking tot de taal waarvan die dichters zich bedienden: ook van deze, ook van de door hen gebruikte woorden bleef de oorsprong en de voormalige beteekenis hun gansch onbekend. Nog wordt beweerd, dat de methode der vergelijkende mythologie niet deugt, omdat zij ook op geheel andere dingen dan eigenlijke mythen zou kunnen toegepast worden. Zoo tracht, b.v., de beoordeelaar van het straks genoemde werk van Cox, in de Edinburgh Review, aan te toonen, dat ook Shakspeare's Othello zeer wel als zonnemythe te verklaren zou zijn, en maakt hij zich sterk, hetzelfde omtrent al de romanhelden van Dickens te betoogen. Dat nu dergelijke aardigheid ook niets anders is dan dat, zal wel geen nadere uiteenzetting behoeven; tegenover uitspattingen der wetenschap, zooals men die hier en daar wel eens ontmoet, moge zoo iets, na voorafgaande aanvoering van deugdelijke gronden, van pas zijn; zoolang het maar zoo losweg aan de resultaten van wetenschappelijk onderzoek wordt tegengeworpen, bewijst het slechts de zwakheid van den bestrijder. Eindelijk beklagen sommigen zich bitter, en niet het minst de evenbedoelde beoordeelaar uit de oude school, over het prozaïsme der vergelijkende wetenschap, die de aloude fabelleer der Grieken en de, naar aanleiding van deze, ontworpen kunstgewrochten van alle dichterlijke waarde zou berooven. De reden der klagt is bezwaarlijk te vatten. De verklaring veler Grieksche mythen uit de voormalige dichterlijke beeldspraak der oud-Arische barden is toch op zich zelve reeds niet zonder poëzie; maar wat, bovendien, kan het een kunstwerk schaden, of de oorspronkelijke stof, waaruit het in later tijden gevormd werd, in een vroegeren toestand al dan niet de kenmerken van het aesthetische droeg? Of is de Faust soms geen kunstwerk

omdat Goethe de stof voor zijn meesterstuk aan een oude, op zich zelf weinig beduidende en volstrekt niet aesthetische legende heeft ontleend? Dan, genoeg om ons de kracht der argumenten te doen kennen die nu en dan nog den mythologen van onzen tijd voor de voeten worden geworpen. Van wetenschappelijke bestrijding is voor 't overige ook geen sprake meer, en degelijke beoefenaars der Grieksche mythologie, zooals b.v. Preller en Welcker, al wijdden zij zelven dan hunne krachten niet aan het vergelijkend onderzoek, hebben evenwel niet geweifeld, een dankbaar gebruik van vele door de vergelijkende mythologie verkregen uitkomsten te maken en zelf zich van hare methode te bedienen ter verklaring der mythische voorstellingen zooals die bij de Grieksche dichters worden aangetroffen.

De vergelijkende mythologie, - zoo hoorden wij zeggen, - weet niet alles te verklaren. Maar al verklaarde ze veel minder dan zij werkelijk reeds heeft gedaan, één vraagstuk heeft zij, gelijk uit het voorafgaande ons blijken mogt, dan toch alreede opgelost, en wel het groote vraagstuk zelf, waarom zich de gansche mythologische wetenschap beweegt: de vraag, wat de mythologie als zoodanig eigenlijk is. En niet beter weten wij, na het tot dusver gezegde, het antwoord op die vraag te resumeren dan met de woorden van Max Müller, in eene zijner verhandelingen over het hier, veelal in zijn zin, besproken onderwerp: - ‘Mythologie is niet anders dan een dialect, een oude vorm der taal. Mythologie, schoon voornamelijk met de natuur gemoeid, en meerendeels met die verschijnselen die het karakter dragen van orde en wet, van magt en wijsheid, was toepasselijk op alle mogelijke dingen. Niets is onvatbaar voor mythologische uitdrukking; noch zedeleer, noch wijsbegeerte, noch geschiedenis, noch godsdienst ontging de tooverspreuken der oude sibylle. Doch mythologie is noch wijsbegeerte, noch godsdienst, noch zedekunde, noch geschiedenis. Zij is, - zoo wij ons eene scholastische uitdrukking mogen veroorloven, - een quale, geen quid; zij is iets formeels, niet iets substantieels, en, even als dichtkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst, toepasselijk op nagenoeg alles wat de oude wereld bewonderen of vereeren kon.’

Vraagt ons nu ten slotte een praktisch man, wat dan voor 't overige toch wel het nut zij van het onderzoek en de kennis van dit alles, wij antwoorden wederom met den zoo aan-

stonds genoemden schrijver, waar hij het gezegde beoordeelt van Socrates, die verklaarde geen tijd te hebben om zich met de oude mythen en overleveringen zijns volks te bemoeijen, zoolang hij zich zelf nog niet had leeren kennen en alzoo aan het Delphisch voorschrift nog ongehoorzaam bleef: - ‘Wat dan geeft leven aan de studie der oudheid, wat beweegt ons, te midden van deze drukbezige tijden, onze ledige uren ten offer te brengen aan onderzoekingen schijnbaar zoo weinig aantrekkelijk en zoo nutteloos, zoo niet de overtuiging, dat wij, om te gehoorzamen aan het Delphisch gebod, om te weten wat de mensch is, behooren te weten wat de mensch geweest is? Dit is een gezigtspunt, den geest van Sokrates even vreemd als eenig der beginselen van inductieve wijsbegeerte, waardoor mannen als Columbus, Leonardo da Vinci, Copernicus, Kepler, Baco en Galilei het intellectuele leven van het latere Europa deden herboren worden en met nieuwe krachten het bezielden. Toegegeven aan Sokrates, dat 's menschen zelfkennis het hoofdvoorwerp der wijsbegeerte is, zijn middel om die kennis te verwerven kunnen wij bezwaarlijk geëvenredigd achten aan zoo hoog een doel. Voor hem was de mensch voornamelijk het individu; hij nam niet in aanmerking, dat die mensch slechts eene openbaring is eener kracht, of gelijk hij als wijsgeer gezegd mogt hebben, van eene idee, verwezenlijkt in en door eene oneindige verscheidenheid van menschelijke geesten. Hij, Sokrates, zocht steeds het mysterie der menschelijke natuur te ontraadselen door te mijmeren over zijn eigen geest en diens geheime werkingen te bespieden, door de organen der kennis te ontleden en te trachten hunne grenzen af te bakenen; en de uitkomst van zijne wijsbegeerte was, dat hij slechts één ding wist, namelijk, dat hij niets wist. Voor ons is de mensch niet langer dat alleenstaand wezen, volmaakt in zichzelven en zich zelf genoegzaam; voor ons is de mensch een broeder onder broeders, een lid van een klasse, van een geslacht, van eene soort, en mitsdien verklaarbaar alleen in betrekking tot zijne gelijken. De aarde was onbegrijpelijk voor de Ouden, omdat zij haar als een alleenstaand wezen beschouwden, zonder gelijke in het heelal; zij verkreeg eene nieuwe en ware beteekenis zoodra zij den mensch als eene der vele planeten verscheen, alle door dezelfde wetten geregeerd en alle wentelend om hetzelfde middenpunt. Evenzoo met den menschelijken geest; in een geheel ander licht vertoont zich zijne natuur

sinds de mensch zich zelf heeft leeren kennen en gevoelen als lid van één groot gezin, als een van de myriaden van dwaalsterren, alle bezield door dezelfde wetten, alle wentelend om hetzelfde middenpunt, alle hun licht puttend uit dezelfde bron. De wereldgeschiedenis heeft nieuwe kanalen geopend voor het denken, en zij heeft onze taal verrijkt met een woord, dat nooit vernomen werd uit den mond van Sokrates, noch van Plato, noch van Aristoteles: de Menschheid.'

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

De wet op de krankzinnigen-gestichten.

II.

Welke waarborgen moet een wet op de krankzinnigen-gestichten geven aan de persoonlijke vrijheid? Het is deze vraag, welke bij dit onderwerp stellig het meest de algemeene belangstelling wekt; een ieder heeft er belang bij, dat die waarborgen deugdelijk zijn. Daarom stelden wij haar voorop[1]. De hoofdvraag voor de krankzinnigen zelve is echter deze: hoe ver moet de staatszorg zich hier uitstrekken?

Vroeger bepaalde zich deze zorg tot de bescherming der maatschappij tegen hunne buitensporigheden. In ons strafwetboek wordt tweemaal straf bedreigd tegen hen, die deze ongelukkigen hebben laten losloopen. Naast de bepaling van den Code Pénal

1 Zie ‘Gids’, Jan. 1871, blz. 33. Anders oordeelt Dr. N.B. Donkersloot in zijn pas verschenen boekje hierover. Hoewel schr's. meening omtrent de tusschenkomst der justitie ten slotte met de mijne overeenstemt, gaat hij toch van een geheel ander standpunt uit, wat op zijn verdere beschouwingen evenzeer van invloed is. Dr. Donkersloot acht een waarborg overbodig; en zijn gevoelen hieromtrent wordt het best gekend uit deze vraag (blz. 32): ‘Al kwam er werkelijk eens een geval voor, dat iemand naar een gesticht werd gezonden en daarin opgenomen, die *niet* krankzinnig was, waarom zoude men dat dan zoo erg vinden?’ Ik - en naar ik geloof velen met mij - ga uit van de stelling, door de engelsche commissie van enquête aldus geformuleerd: ‘if there be ever one person improperly confined, it is right to provid the amplest protection which the law can afford in order to prevent so deplorable a result.’ Na de kritiek van prof. Schneevoogt in dit tijdschrift (Nov. 1870), mag ik verder de denkbeelden van Dr. D. op dit punt onbesproken laten.

behelsde echter de Code Napoleon, en evenzeer ons tegenwoordig Burgerlijk Wetboek, ook een humaan voorschrift: ingeval een krankzinnige onder curateele wordt gesteld, moeten namelijk de inkomsten zijner goederen - zoo beveelt dit wetboek - bijzonderlijk besteed worden om zijn lot te verzachten en zijne genezing te bevorderen. ‘Cette dernière disposition de la loi,’ zeide de fransche staatsraad Emmery, bij het verdedigen der wet, ‘n'aurait peut-être pas le même degré d'utilité, si en pareil cas le cri de l'humanité n'était pas trop souvent étouffé, et si l'intérêt ne parlait pas beaucoup plus haut qu'elle. Il est bon que les magistrats soient avertis, que la loi condamne la sordide économie qu'on voudrait exercer sur l'infortune la plus touchante et la plus digne de pitié.’

Deze woorden werden gesproken in het eerste jaar van onze eeuw, toen een betere dageraad voor de krankzinnigen was aangebroken. De fransche revolutie had ook hunne rechten erkend; want niet alleen was het medelijden voor deze ongelukkigen opgewekt, maar de wetenschap begon hun ook genezing te beloven.

Als zieken, zoo leerde de wetenschap, hebben de krankzinnigen verpleging noodig, die in de eerste plaats voor armen, maar ook vaak voor vermogenden, niet te vinden is dan in bijzonder daartoe ingerichte gestichten. De oprichting daarvan te bevorderen en een toezicht te organiseeren op die instellingen, welke niet aan den staat toebehooren, werd dus de plicht der regeering. En omdat de wetenschap tegelijk verklaarde, dat herstel vooral afhankelijk is van snelle maatregelen, werd het noodzakelijk, dat op minder omslachtige wijze dan door het stellen onder curateele, de krankzinnigheid geconstateerd en de patient in een gesticht zou kunnen opgenomen worden.

Maar moest de staat zich daartoe bepalen? Moest nu niet tevens gezorgd worden, dat de krankzinnigen werkelijk die verpleging zouden genieten, welke hunne genezing mogelijk maakt? En hoe gunstiger de resultaten waren, door een wetenschappelijke behandeling der zieken verkregen, zooveel te meer reden bestond er om deze vraag bevestigend te beantwoorden.

Het was bijna niet mogelijk, dat onze wet - al werd daarbij ook een hoogstbelangrijke schrede voorwaarts gedaan - al dadelijk de taak der regeering genoegzaam zou erkennen. Ik spreek hier niet van de inrichting der gestichten of de verpleging aldaar. De feiten zouden mij ten sterkste logenstraffen,

zoo ik wilde beweren, dat de wet in dit opzicht aan den staat te weinig macht gegeven, en de regeling daarvan te veel aan anderen overgelaten had. De wet heeft hier wonderen verricht. De verslagen van de Inspecteurs over den staat der gestichten sinds 1841, behelzen inderdaad merkwaardige bijzonderheden. Men kan er uit zien, wat in ons land, zonder directen dwang van staatswege, door provinciale en gemeente-besturen, en ook door particuliere instellingen is tot stand gebracht. De hervorming begon eigenlijk reeds in 1838; het was toen, dat bij Circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken aan Gedeputeerde Staten der onderscheidene provinciën, de Provinciale Staten krachtig werden aangespoord om hunne medewerking te verleenen tot verbetering der bestaande en tot oprichting van nieuwe gestichten. Prof. Schroeder van der Kolk had daartoe den stoot gegeven: hij wist als mederegent van het krankzinnigengesticht te Utrecht te verkrijgen, dat dit gesticht grondig hervormd, en aldus het eerste voorbeeld werd gegeven van belangrijke verbeteringen. Tevens gelukte het hem de aandacht der regeering op dit onderwerp te vestigen en levendig te houden; aan hem en zijnen vriend C.J. Feith, Referendaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken, is het in de allereerste plaats te danken, dat, toen eenige pogingen der regeering, om verbetering in het lot der krankzinnigen aan te brengen, waren mislukt, in 1838 krachtig de hand aan het werk werd geslagen, en in betrekkelijk korten tijd een hervorming op dit gebied plaats had, zoo groot, als men niet had kunnen verwachten. Hier zien wij, wat hij vermag, die aan liefde voor een zaak den vasten wil verbindt om haar te doen zegevieren.

In 1825 werden van de 1828 krankzinnigen, gelijk uit een toen gehouden telling bleek, 702 verpleegd in 47 verschillende bewaarplaatsen, waaronder geen enkele, welke op den naam van doelmatige inrichting kon aanspraak maken; ja, ten deele waren het gevangenissen, waarin de krankzinnigen met misdadigers vermengd voorkwamen, bedelaarswerkhuizen of zieken- en armenhuizen! En in 1842, toen de nieuw benoemde inspecteurs voor het eerst hunne inspectie deden, was hunne bevinding nog deze, dat, behalve te Utrecht, Zutfen en Deventer, van de 32 plaatsen, waar krankzinnigen verpleegd werden, geen enkele eenige aanspraak op doelmatigheid maken kon. Nog erger: behandelingen als waaraan een Barbara Ubryk in het klooster te Krakau bloot stond, en waarover in 1869 geheel Europa in rep en roer werd

gebracht, behoorden toen - 28 jaren geleden - in de Nederlandsche gestichten, blijkens het rapport der inspecteurs, niet tot de zeldzaamheden.

Aan dien toestand moest een einde gemaakt worden, en de wet van 1841 gaf daartoe de middelen aan de hand Zij bepaalde: dat de bestaande gestichten zouden erkend worden als zoodanig, wanneer binnen drie maanden van hun bestaan kennis werd gegeven aan den Gouverneur der provincie; bleek het dan echter, dat de wijze van verpleging in dergelijk gesticht slechts strekte om den toestand der patiënten te verergeren, dan zou het worden gesloten, wanneer niet binnen een daartoe te stellen termijn de voorgeschreven verbeteringen werden aangebracht. Geen nieuwe gestichten mochten worden opgericht zonder toestemming des Konings, terwijl die, welke niet aan hunne bestemming voldeden, altijd konden opgeheven worden. De bestaande inrichtingen eindelijk zouden verdeeld worden in eigenlijk gezegde geneeskundige gestichten en in bewaarplaatsen, alleenlijk dienende om de krankzinnigen af te zonderen, en waarin enkel degenen moesten verpleegd worden, die onder curateele waren gesteld. Nieuwe bewaarplaatsen mochten niet opgericht worden. Met het toezicht op een en ander werden bij Koninklijk Besluit van 1 Maart 1842 belast twee inspecteurs, de HH. C.J. Feith en Prof. J.L.C. Schroeder van der Kolk.

Wanneer men in 1841 mocht betwijfeld hebben of op deze wijze het doel, dat men beoogde, wel geheel bereikt zou kunnen worden, dan lagen de gronden voor dergelijken twijfel genoegzaam voor de hand. Immers terwijl de oprichting van nieuwe gestichten vooral aan de zorg der Provinciale Staten scheen te worden opgedragen, werd noch aan deze noch aan andere besturen eene verplichting dienaangaande opgelegd. Op finantieele hulp van staatswege scheen daarbij niet gerekend te kunnen worden. Zwaarwichtige redenen alleen konden er toe leiden om òf een der bestaande gestichten niet langer als zoodanig te erkennen (alleen wanneer het bleek, dat het verblijf strekte tot *verergering* van den toestand der patiënten), òf later een gesticht op te heffen (wanneer het niet meer aan zijn bestemming voldeed. Belangrijke, voor het herstel zoo niet onmisbare, dan toch hoogst wenschelijke maatregelen, zouden alzoo door de besturen der bestaande gestichten kunnen achterwege worden gelaten, zonder dat de regeering daartegen iets vermocht.

Wie dergelijke bezwaren in 1841 ontwikkeld had, zou reeds door het eerste Verslag, in 1848 verschenen, zijn gelogenstraft. Reeds toen waren de gestichten te Utrecht, te Deventer, te 's Hertogenbosch, te Zutfen en te Amsterdam (voor behoeftige Israëlieten), het eerste sedert 1831, de andere eerst sinds 1838, zoodanig verbouwd, uitgebreid en verbeterd, dat zij aan de eischen, door de wetenschap gesteld, voldeden, en door de regeering als gesticht konden erkend worden. Te Maastricht werd het oude gesticht aanmerkelijk verbeterd; te 's Gravenhage, te Rotterdam en te Delft was met de verbeteringen een begin gemaakt en te Dordrecht had men de daartoe vereischte plannen ontworpen. Te Amsterdam was het Buiten-Gasthuis, dat tijdelijk tot gesticht zou dienen, voor dat doel veranderd, en te Bloemendaal, wederom een paar jaren later, waren de grondslagen gelegd van een gesticht, dat in doelmatigheid van inrichting en in uitgebreidheid spoedig alle anderen zou overtreffen. Zeventien verblijfplaatsen waren in 1847 om hare ongeschiktheid opgeheven, en niet meer dan zes bleven toen nog als bewaarplaatsen voortbestaan. Thans zijn er nog slechts twee in wezen, te Boekel en te Nijmegen.

Al deze verbeteringen nu waren tot stand gekomen zonder eenige bijdrage uit 's lands kas, behalve de subsidiën voor het verplegen van armlastigen, en zulks, niettegenstaande men aan de gebouwen, gelijk de inspecteurs in 1847 berekenden, reeds toen meer dan één millioen gulden had uitgegeven.

Op dezen weg werd in de volgende jaren voortgegaan: de bestaande instellingen werden telkens verbeterd en uitgebreid, zoodat, sinds in 1851 ook te Franeker een nieuw gesticht verrezen was, en wel in het oude gebouw van het Athenaeum aldaar, de bestaande twaalf inrichtingen steeds voldoende in de behoeften konden voorzien, niettegenstaande het aantal der daarin verpleegde krankzinnigen jaarlijks toenam. Op 1 Januari 1844 bedroeg dit aantal 837, in 1863 (het laatste jaar, waarvan het jongste Verslag melding maakt) 2430[1].

Maar de verbeteringen, welke op dit gebied tot stand kwamen, omvatten meer: wij willen uit de Verslagen hier slechts eenige voorbeelden aanhalen. Vroeger gebeurde het in vele plaatsen, dat onderscheiden lijders zich naakt onder een deken moes-

1 Zijn wij wel onderricht, dan is andermaal een rapport over de jaren 1865 tot en met 1869 afgewerkt en afgedrukt om weldra uitgegeven te worden.

ten wentelen: reeds in 1847 vond men overal zindelijke matrassen, met zeewier, stroo of paardenhaar gevuld; de kleeding, die in vele gestichten er zeer slecht, onoogelijk en onzindelijk uitzag, was in dat zelfde jaar reeds, op eenige uitzonderingen na, vervangen door eene doelmatige eigen kleeding van het gesticht; terwijl onreine lucht en onzindelijkheid vroeger een algemeene kwaal waren, leerden zelfs de meest onverbeterlijken, dank zij de reinheid der lokalen, deze te ontzien. Kropen de krankzinnigen vroeger in 't stroo, om zich 's winters tegen de koude te beveiligen, nu worden alle gestichten verwarmd. Waren vroeger alle krankzinnigen aan ledigheid, verveling en alle ongelukkige gevolgen van dien overgegeven, nu werd het een onderwerp van aanhoudende zorg, om zoo velen maar immer mogelijk bezig te houden, en zulks met dit gunstig resultaat, dat in verscheidene gestichten niet minder dan 60 pCt. der patiënten voor geregeld werk geschikt bleken te zijn. Voor uitspanning wordt gezorgd. Het eten, zoo lezen wij in het eerste Verslag, vroeger doorgaans in ijzeren of koperen bakken met ketenen aan de deur van het hok vastgemaakt en door een enge opening aangeboden, somwijlen zonder vork of lepel toegediend, en zelfs nog in 1842 in verreweg de meeste gestichten zeer onordelijk en zonder vereeniging aan tafel genuttigd, geschiedt nu in alle gestichten in Nederland op de meest ordelijke wijze aan een gedekte tafel, behoorlijk van borden, lepels en ook wel van vorken voorzien. Het voedsel zelf onderging verbetering; vleeschspijzen waren geen uitzondering meer; en *last not least*, de geneeskundige zorg, vroeger geheel verwaarloosd, werd nu op den voorgrond gesteld; inrichtingen voor koude en warme baden, vroeger ongekend, bestaan nu in alle gestichten, terwijl overal geneesheeren belast zijn met het dagelijks waarnemen van den toestand der patiënten. Alle ketenen, alle ijzeren voet- en handboeien zijn verbannen en door zeldzaam gebruikte linnen dwangbuizen en jakken vervangen. En als resultaat van dit alles konden de inspecteurs reeds in hun eerste verslag het volgende melden: ‘De in de meeste gestichten vroeger aanwezige onrust en dikwijls tot woede gedreven driften, niet zelden het gevolg van mishandeling en verkeerde behandeling, en dan gewoonlijk door boeien en geweld tegengegaan, hebben algemeen voor rust, bedaardheid en orde plaats gemaakt, zoodat het aantreffen van een razende, vooral onder hen, die reeds langen tijd aan de orde van het gesticht zijn gewend,

thans in Nederland tot de vrij zeldzame uitzonderingen en dan nog gewoonlijk voor korte oogenblikken, mag gerekend worden.'

Die goede uitkomsten van de wet, in 1848 door de inspecteurs geconstateerd, duurden sedert onafgebroken voort. In de volgende verslagen kan men zien, hoe telkens nieuwe hervormingen en verbeteringen werden ingevoerd, en hoe de inspecteurs krachtig van hunne overtuiging deden blijken, dat namelijk ook op dit gebied stilstand achteruitgang is. Hier zorgden zij - altijd slechts door raadgevingen, maar die zelden onvruchtbaar bleven - voor betere voeding, die vooral bij de armen aan het herstel zoo bevorderlijk is, dáár voor betere ligging, ginds weder voor hetgeen noodig was om de patiënten door nieuwe soorten van werkverschaffing, vooral in de open lucht, bezig te houden. Ook aan de godsdienstige behoefte der patiënten werd voldaan. 'Het is,' zeide de geneesheer-directeur van een der gestichten, 'alsof de behoefte aan godsdienstige leiding in een krankzinnigen-gesticht nog meer wordt gevoeld dan in de groote maatschappij.' Zoo zorgden inspecteurs, geneesheeren en regenten; en zeker mochten zij allen zich een deel van de eer toeëigenen, toen men reeds in 1864, twintig jaren na het invoeren der eerste verbeteringen, op betrekkelijk gunstige uitkomsten wijzen konde. In de eerste 10 jaren toch stond het aantal hersteld ontslagen tot de opgenomenen in verhouding als 358 en in de volgende 10 jaren als 383 tot 1000[1].

Wie nu, na de lezing der Verslagen, nog mocht willen tegenspreken, dat de wet van 1841, welke dit alles zonder directe tusschenkomst van den staat wist te bereiken, wonderen heeft verricht, dien zou ik alleen dit kunnen toegeven, dat de grootste lof eigenlijk niet aan de *wet* toekomt. 't Is waar, zij hing als een zwaard van Damocles onwillige besturen boven het hoofd; maar toch zou dit alles betrekkelijk weinig hebben uitgericht, zoo niet het *élan*, waarmede de zaak werd aangepakt, en vooral zoo niet de ijver, de volharding, de liefde van de inspecteurs voor hunne zaak de goede werking van de wet verzekerd hadden!

En met deze uitkomsten voor oogen kan het niemand in de gedachte komen, aan de wet te gaan verwijten, dat zij in 't algemeen zoo weinig macht aan den staat heeft toegekend. Mocht men er soms aan twijfelen of het overlaten van gewichtige

1 In Engeland bedroeg dit cijfer volgens het 22th Report van de Commissioners in Lunacy, in 1867, slechts 345.

belangen aan particulier initiatief en aan gemeentelijke en provinciale besturen, zonder dwang van boven, wel nog in onzen tijd past - het voorbeeld van de krankzinnigen-gestichten zou ons een krachtig démenti geven.

't Is waar, deze vrijheid van beweging heeft ook enkele schaduwzijden; de Verslagen deelen ze mede. Ik reken hiertoe niet, dat de inspecteurs tot hun smart moesten ondervinden, hoe hunne plechtige verklaring, in het eerste Verslag gedaan: ‘thans is er in de gestichten van Nederland geen enkel krankzinnige meer geketend aan te treffen,’ voorbarig geweest was, toen zij in 1853 bij een bezoek in de bewaarplaats te Boekel, nog dergelijke overblijfselen van vroegere ruwheid vonden; ik wil ook niet spreken van de klachten over het personeel: geene wettelijke bepalingen kunnen daarin verbetering brengen; alleen betere tractementen en de hoop van na een trouwen dienst beloond te zullen worden, zullen dit doen. Regenten en Prov. Staten zullen hier door subsidiën moeten handelen. Van de regenten te Deventer wordt reeds loffelijk melding gemaakt: zij trachten de *dienstboden* (is deze naam niet te gering, in verhouding tot het gewicht der betrekking?) na trouwen dienst eene begeerlijke betrekking te verschaffen. De *attendants* in Engeland, voor zoover zij in *county-* of in *borough asylums* dienen, krijgen na 20 jaar pensioen. Lord Shaftesbury wilde den termijn tot 15 jaar verkorten: zulk eene betrekking 20 jaar te bekleeden, zeide hij, zou bijna alles wat er goed in den mensch is, vernietigen.

Op de schaduwzijden van het gebrek aan regeling, doelt ten eerste de belangrijke vraag, in het laatste Verslag gedaan: Wat moet er gebeuren in het geval dat er geen plaats meer is in een der bestaande gestichten? Volgens het laatste Verslag was dit geval zeer nabij. En nu weet ik wel dat sinds dien tijd enkele gestichten, bijv. die te 's Hertogenbosch, Franeker, Zutfen, Dordrecht, Utrecht, Delft en te Meerenberg, belangrijk uitgebreid zijn, maar het aantal verpleegden neemt ook jaarlijks toe, zoodat deze vraag zeer waarschijnlijk spoedig een antwoord zal eischen. De wet legt hier aan niemand verplichtingen op, in tegenstelling van de fransche en engelsche wetten, die aan de *départements* en de *counties* en *boroughs* het oprichten van een gesticht bevelen; en toch moet men uit enkele woorden van de wet opmaken, dat de wetgever wel van plan is geweest dit te doen.

‘De staten der provinciën,’ zoo luidde een van de artikelen der wet, ‘in welke geen geneeskundig gesticht afzonderlijk kan of behoeft te worden tot stand gebracht, zullen een billijke overeenkomst sluiten met het bestuur of de besturen van een of meer in andere provinciën aanwezige gestichten, nopens de wijze en de voorwaarden, op welke de behoeftige krankzinnigen hunner provinciën daarin geplaatst zullen kunnen worden.’ Van een algemeene verplichting evenwel, aan Provinciale Staten opgelegd, waarop deze bepaling een uitzondering zou moeten zijn, is in de wet niets te vinden. Dit maakte dan ook, dat toen in 1847 de Prov. Staten van Zuid-Holland hun besluit om een eigen gesticht op te richten, introkken, de inspecteurs en ook de regeering niets anders konden doen dan die besluiten te betreuren. Van alle provinciën is Noord-Holland tot nu toe de eenige gebleven, die een eigen provinciaal gesticht bezit: van de overige 11 gestichten zijn twee zuiver gemeentelijk, vier beheerd door besturen van weldadigheid en de vijf andere instellingen, in oude tijden tot stand gebracht, waarvan de bestuurders door de gemeenteraden benoemd worden. Enkele van deze laatsten krijgen, zoo ik mij niet bedrieg, van de provincie geregeld eenige subsidie, terwijl de andere slechts bij uitzondering eene extra toelage ontvangen.

De tegenwoordige wet is dus niet bij machte om te voorzien in het geval, dat er werkelijk behoefte aan plaatsruimte ontstaat. Jaarlijks neemt het aantal der in de gestichten verpleegd wordende krankzinnigen toe: de inspecteurs berekenden eenmaal, dat het aantal krankzinuigen in Nederland zou bedragen ± 4000, en in 1869 bedroeg het aantal der in de gestichten aanwezigen 3375. Zijn wij alzoo wellicht, na aftrek van hen, die te huis verpleegd worden, reeds het minimum nabij? Of is de berekening, uitgaande van de veronderstelling, dat er ongeveer op 800 zielen een krankzinnige voorkomt, nog te gunstig? In België was die verhouding in 1808:1 op 715, in Frankrijk echter veel ongunstiger. Volgens een telling van 1861 zou men dáár 1 krankzinnige op 448 zielen vinden; terwijl Noorwegen en IJsland dit cijfer nog verre overtreffen en 1 krankzinnige op 310 zielen tellen.

Hoe dit zij, de werkelijke toestand, het al of niet bestaande gebrek aan plaatsruimte, zal hier natuurlijk moeten beslissen. Komt dit gebrek voor, dan is voorziening noodig. Het verleden geeft recht tot de onderstelling, dat de regeering hier niet zal

behoeven tusschenbeide te komen, en dat òf de Provinciale Staten van deze of gene provincie[1], òf wellicht particuliere krachten, bijgestaan door een provinciaal subsidie, in dat gebrek, wanneer het zich voordoet, zullen voorzien. De finantieele uitkomsten van het provinciaal gesticht Meerenberg schijnen niet ontmoedigend te zijn. Blijkt die verwachting echter ijdel, dan zal de Staat moeten helpen: het belang is te groot. - Ik waag het verder niet te beslissen, *hoe* op de beste wijze hierin zal moeten voorzien worden: of 't zal zijn door de oprichting van een gesticht gelijk de bestaande, of van een gesticht voor eene bepaalde soort van lijders. Bij de engelsche enquête van 1859 prees Lord Shaftesbury den *Chairman* van de Commissioners ten zeerste aan, om bij het groote gebrek aan de noodige ruimte, in Engeland min kostbare inrichtingen voor ongeneeslijken te openen, en volgens het laatste Report van de Commissioners, arbeidde men dan nu ook te Londen aan een gebouw voor 1500 *chronic and harmless patients* (alleen armen), dat, naar men hoopte, in 1870 gereed zou zijn. Na hetgeen in de laatste Decemberaflevering van dit tijdschrift (blz. 524) omtrent dit onderscheid tusschen geneeslijken en ongeneeslijken door Prof. Schneevoogt is medegedeeld, dat namelijk de wetenschap deze indeeling nauwlijks toelaat, kan evenwel een dergeijke inrichting niet meer aangeprezen worden. Wellicht zou een verblijf op het land, waar enkele soorten van krankzinnigen tijdelijk heengingen, de voorkeur verdienen: in Engeland althans schijnt men zeer goede resultaten van een tijdelijke verplaatsing te hebben verkregen... Doch ik ben reeds te ver gegaan: alleen de deskundigen mogen hier beslissen.

Ook wat enkele hoofdquaestiën bij de inrichting van een gesticht betreft, hoort men soms twijfelen aan het doelmatige van de groote vrijheid door de wet verleend. Op de aanstelling der geneesheeren in de gestichten heb ik reeds in het eerste gedeelte van dit artikel de aandacht gevestigd, en de noodzakelijkheid trachten te betoogen van eene beperking der vrijheid, die de regenten der gestichten thans genieten. Maar erger is wat uit de Verslagen blijkt, dat namelijk niet alle gestichten

1 Groningen, Drenthe en Zeeland zijn de provinciën, waar nog geen krank zinnigen-gestichten bestaan. En dit gemis is voor de krankzinnigen, die in deze provincie t'huis behooren, van meer invloed dan men wellicht zou vermoeden: de statistiek wijst aan, dat juist deze in verhouding het kleinste aantal lijders naar gestichten zenden.

een inwonend geneesheer hebben. De engelsche wet beveelt dit voor alle huizen, die meer dan 100 patiënten tellen, en bepaalt voor de overige het aantal bezoeken, dat de geneesheer dagelijks of wekelijks maken moet. Onze inspecteurs eindigen in een hunner Verslagen een lang betoog hieromtrent met deze zinsnede: ‘dat in ieder eenigszins bevolkt gesticht een voor den dienst daarvan afzonderlijk bestemd geneesheer volstrekt *onmisbaar* mag genoemd worden.’ Zal de toekomstige wetgever het bestaan van iets ‘onmisbaars’ van den goeden wil der regenten afhankelijk mogen stellen?

Nog doet zich de vraag voor: of de gestichten, bij genoegzame plaatsruimte, gedwongen kunnen worden elken krankzinnige, voor wien plaatsing gevraagd wordt, op te nemen? Thans toch kan de rechter wel de plaatsing in een gesticht bevelen, maar geen gesticht kan tot opneming van een bepaalden krankzinnige gedwongen worden. Dit is alleen het geval voor zoover er contracten bestaan omtrent het verplegen van behoeftige krankzinnigen. Ik geloof ook niet dat de wet verder kan gaan; de gestichten moeten de vrijheid van weigeren behouden, zou ik meenen. Is de storende invloed van een patiënt van dien aard, dat alle gestichten diens plaatsing weigeren, dan zal het zeker ook beter zijn, dat die ééne op eene andere wijze verpleegd worde, dan dat hij door zijne tegenwoordigheid in een gesticht de genezing van vele anderen wellicht tegenhoude.

Ten slotte wijs ik nog op het verleenen van ontslag op proef, iets wat nu bij ministerieele dispositie is geregeld. Bepaling van den tijd, gedurende welken de oorspronkelijke medische certificaten in zulk een geval nog zullen gelden, en van de voorwaarden waaronder zulk een ontslag zal plaats hebben, schijnt wel wettelijke regeling te behoeven.

Is uitbreiding der staatsbemoeiing wat oprichting en inrichting van gebouwen aangaat, in 't algemeen bij ons geenszins noodig, meer noodzakelijk schijnt zij mij toe wat betreft de opneming van krankzinnigen in gestichten. Volgens onze wet heeft de staat wel de macht, om krankzinnigen, tegen den wil

van familie en betrekkingen, in een gesticht te plaatsen, maar dan toch maar in weinige gevallen, wanneer het er om te doen is orde en rust in de maatschappij te beschermen. En toch schijnt er wel reden te bestaan, om den Staat hier een meer uitgebreide macht toe te kennen.

De krankzinnigen toch zijn als kinderen, maar in den regel als kinderen, die de leiding van een sterke hand noodig hebben, want aan de onnoozelheid van het kind paren zij vaak de wilskracht van den mensch.

De krankzinnigen zijn daarbij zieken: en terwijl het medelijden een genoegzamen waarborg oplevert, dat bij gewone zieken de noodige hulp verstrekt en de vereischte maatregelen genomen worden, zoodat de Staat daarbij niet behoeft tusschenbeide te treden[1], mag het betwijfeld worden of die waarborg ook wel hier in voldoende mate aanwezig is: velen toch zien in den krankzinnige niet een ziek mensch, soms alleen een slecht mensch, terwijl daarenboven de juiste middelen tot herstel hier dikwijls weinig voor de hand liggen.

En toch bij deze zieken is spoedige hulp, spoedige afzondering een noodzakelijk vereischte tot genezing. Men leze de volgende opmerkingen van Prof. Schroeder van der Kolk, over den gewonen loop, dien de ziekte neemt, om de noodzakelijkheid der verpleging in een gesticht aan te toonen. ‘Het is namelijk,’ zoo schrijft de Hoogleeraar, ‘eene zekere waarneming, dat de inwendige verandering, welke bij eenen krankzinnige voorvalt, door den lijder zelven niet wordt opgemerkt, of althans geheel verkeerd verklaard; dat, terwijl iedereen zijne veranderde gewoonten, denkwijze, spreken en handelingen in het oog vallen, de lijder geenszins gelooft, dat bij hem eenige verandering heeft plaats gehad, maar dat integendeel hij zich meer en meer overtuigt, dat alles om hem heen zich verandert en zijne aanverwanten, van wie hij meer en meer begint te verschillen, zelven eene aan hem onverklaarbare verandering hebben aangenomen. Vroeger, in eigen huis, het voorwerp der

1 Althans niet preventief. Intusschen bedreigt art. 319 C.P., straf tegen hem, die een zieke onder zijn toezicht hebbende, deze van hulp verstoken laat, wanneer zulks den dood ten gevolge heeft. Zoo veroordeelde ook het fransche hof van Cassatie bij een arrest van 7 Januari 1859, op grond van dit artikel, den logementhouder toen het gebleken was, dat hij aan iemand, die in zijn logement gestorven was, tijdens de ziekte alle hulp had geweigerd.

liefde zijner aanverwanten, en hier niet zelden een zeker gezag uitoefenende, ziet hij thans zich meer en meer door hen, welke hem het dierbaarst waren, in zijne gevoelens en meeningen tegengesproken; zij zoeken zijne dwaze handelingen, waaraan hij gewoonlijk veel gewigt hecht, te weêrstreven en wel geenszins op de menschkundigste wijze, waarvan het noodzakelijk gevolg is, dat hij zich meer en meer verhit en met drift zijn gezag en wil zoekt staande te houden en de in zijne oogen veranderde denk- en handelwijze van hen, van wie hij vroeger de meeste blijken van liefde en toegenegenheid plagt te ontvangen, niet kunnende verklaren, argwaan begint te scheppen, ja niet zelden geheime oorzaken van verraad, van zamenspanning vermoedt en overal geheime vijanden, die het op zijn verderf toeleggen, meent te ontwaren.'

Zij die hem het liefst waren, worden in zijn oog zijne ergste vijanden. Zullen nu de naastbestaanden van den patiënt altijd de meest geschikte personen zijn om aan zulk een toestand een einde te maken? Heeft men voor de kranzinnigen niet even als een onmenschelijke behandeling, ook een verpleging te vreezen, die wel met de beste bedoelingen, maar toch op zoo weinig menschkundige wijze geschiedt, dat zij in plaats van herstel verergering van de kwaal ten gevolge heeft?

Moet de Staat dan niet als algemeen beschermer van deze ongelukkigen, die niet voor zich zelven zorgen kunnen, optreden? Is het niet bij uitnemendheid een staatszorg om zoo dikwijls nalatigheid, onwetendheid of andere redenen maken, dat de krankzinnige niet zóo behandeld wordt, als goed voor hem zoude wezen, tusschen beide te komen en diens verpleging op te dragen aan kundige, geschikte, vertrouwde personen?

Of zal men wellicht angstvallig vragen: worden ook de vader of de echtgenoot, de broeder of de zuster in hunne rechten gekrenkt, wanneer vreemden zich een gezag zullen aanmatigen, dat anders hun zou toekomen? Zal men wellicht spreken van banden des bloeds, die op wreede wijze verscheurd worden, wanneer staatsambtenaren tusschenbeide komen en de ongelukkige patiënten uit hun huis wegbrengen naar het gesticht?

Maar daartegenover staat dat het leven van een mensch anders wellicht voor altijd verloren is, het leven, dat wil zeggen het zelfbewuste leven; het leven, dat alleen voor den mensch waarde heeft. Wie zou er aan denken banden des bloeds, gemoedelijke, vrome gevoelens te eerbiedigen, wanneer die eerbied tot

den materieelen dood van zoon of broeder leiden moet - en zal men die gevoelens dan erkennen, waar zij den moreelen en intellectueelen dood noodzakelijk ten gevolge moeten hebben?

Velen staan er op, dat hier te lande schoolplichtigheid worde ingevoerd. Men beweert dat Pruissen juist daaraan zijn snellen vooruitgang heeft te danken. De verwaarloozing der kinderen door de ouders, op grond van de ouderlijke macht - zoo redeneert men - mag de Staat niet toelaten. Bij ons wordt dan ook niet het beginsel, maar alleen zijne uitvoerbaarheid bestreden. Zal men dan aan den Staat niet met meer reden nog het recht toekennen om de verwaarloozing van krankzinnigen tegen te gaan?

Bij gewone ziekten zal geen verstandig mensch aarzelen zijne bijzondere inzichten en gevoelens omtrent den patiënt ten offer te brengen aan de mannen van de wetenschap. De ziekte, waarvan wij nu spreken, eischt een geheel eigenaardige behandeling: de patiënt zelf, die volstrekt niet op de hoogte is van zijn toestand, belet zijne vrienden en betrekkingen dikwijls het nemen van een kloek besluit. Welnu, moet men dan niet de macht in den Staat vestigen, toegerust met de vereischte wetenschappelijke kennis, die des noods met geweld de noodige maatregelen toepast, en dat gezag uitoefent, hetwelk bij gewone zieken aan de geneeschеeren vrijwillig wordt overgedragen?

De juistheid van dit beginsel is, dunkt mij, niet tegen te spreken. En ik zou 't een ieder willen vragen, of hij, wanneer hij het ongeluk had krankzinnig te worden, niet liever, des noods met gewapende macht, uit zijn woning gehaald en naar een gesticht gebracht zou willen worden, om dáár genezing te vinden, dan door misplaatst medelijden te huis gehouden, en dáár op onoordeelkundige wijze behandeld te worden, en dus bij gebrek aan de vereischte middelen, eindelijk tot een chronischen staat van krankzinnigheid te vervallen?

De volstrekte behoefte aan eene staatsinmenging, uitgebreider dan thans bestaat, kan ook moeilijk ontkend worden. Nog in het laatste Verslag verklaren de inspecteurs, dat zich meermalen voorbeelden voordeden van personen, die gedurende vele jaren bij hunne betrekkingen op zeer verkeerde, ja soms de menschheid onteerende wijze zijn behandeld[1], en eerst in een

1 Ook Dr. Donkersloot noemt eenige voorbeelden van dien aard op, en verlangt uitbreiding der staatsbemoeiing.

gesticht waren geplaatst, toen hunne ziekte geheel ongeneeslijk was geworden. Buitendien bestaan er verschillende andere omstandigheden, welke grond geven tot de onderstelling, dat vele krankzinnigen, ‘wier opneming in een gesticht noodzakelijk is te achten’, niet worden geplaatst, terwijl slechts 30 pCt. van de opgenomenen op den juisten tijd, d.i. in de eerste drie maanden na het ontstaan der ziekte, naar het gesticht werden overgebracht.

Doch is het beginsel uitvoerbaar? Ziedaar de groote vraag. Vóór ik haar beantwoord, willen wij evenwel eerst zien, wat onze wet, en die van andere landen, omtrent de staatsinmenging bepalen. Wellicht vinden wij wel een model, dat wij ons niet behoeven te schamen na te volgen, en waaruit kan blijken hoe een dergelijke staatsinmenging geduld kan worden in een land, waar men de vrijheid van doen en laten op hoogen prijs stelt.

Bij ons kan het verzoek gedaan worden door den echtgenoot, alsmede door ieder bloedverwant en aangehuwde, of door hem, die eenig toezicht over den lijder uitoefent, ook door den patiënt zelven. Waarom deze macht niet alleen toegekend aan den naasten bloedverwant, en eerst bij gebreke van dien, aan hem die eenig toezicht over den lijder uitoefent? Dit schijnt daarom niet wenschelijk, omdat de naaste bloedverwant niet altijd het best bekend is met den toestand. Ook schijnt de ondervinding, althans in Engeland, te leeren, dat dikwijls de naaste bloedverwant zelf er tegen opziet, om het verzoek te doen, en dit gaarne aan een ander overlaat. Misbruiken schijnt men hier niet te behoeven te vreezen, omdat hij, die het verzoek doet, natuurlijk gehouden is de kosten te betalen. Toch zou ik meenen, dat de namen van echtgenoot en naaste bloedverwanten altijd in het verzoek moesten opgenomen worden, met bijvoeging der redenen, waarom zij het verzoek niet zelven gedaan hebben, terwijl deze van elke opneming in een gesticht officieel bericht moesten krijgen. Dit laatste is in België het geval. In alle wetten overigens is de bevoegdheid tot het doen der aanvrage even uitgestrekt aan allen gegeven, als bij ons. Alleen de engelsche wet, wij zagen het vroeger reeds, heeft nog de goede bepaling, dat de aanvrager den patiënt in de laatste maand moet gezien hebben. Ik wil hier alleen nog bijvoegen, hoe bij de engelsche enquête de secretaris van de *Alleged Lunatic society* verontwaardigd was over het feit, dat de eene echtgenoot den ander kon doen opnemen. Wellicht had hij een speciaal geval voor oogen; doch niets

is natuurlijk verkeerder dan wetten naar uitzonderingen in te richten, wanneer de regel voor 't overige goed is.

Wanneer nu de genoemde personen ontbreken, of wanneer dezen den lijder *geheel onverzorgd* laten, *kan* het Openbaar Ministerie de plaatsing ambtshalve verzoeken. Het is hiertoe ver plicht, wanneer dit in het belang der openbare orde of ter voorkoming van ongelukken noodig wordt geoordeeld.

Wanneer dus een krankzinnige aan ketenen wordt vastgelegd, heeft het O.M. geen recht om tusschenbeide te komen - want de lijder is dan niet geheel onverzorgd, de openbare orde eischt het niet, ongelukken zijn niet te vreezen. Mishandeling en verwaarloozing van niet gevaarlijke krankzinnigen moeten lijdelijk aangezien worden; zij kunnen alleen *langs den weg van overreding*, gelijk de minister van Reenen in zijne Circulaire verklaarde, tegengegaan worden. Mocht daarbij het O.M. soms de opneming vragen van een patiënt, die niet tot de onvermogenden behoort, geen gesticht zal dezen willen ontvangen, want de wet geeft geen enkel middel aan de hand, om terugbetaling der gemaakte kosten, 't zij van den verpleegden, 't zij van diens familie te verkrijgen.

Vergelijken wij nu met onze wet die van andere landen, dan kan ik wel is waar slechts één land opnoemen, waar de wet in deze gevallen voorziet, en aan den Staat alzoo eene grootere macht toekent, dan bij ons - maar dat land is dan ook Engeland. Daar, waar de persoonlijke vrijheid zóo hoog staat aangeschreven, waar de liefde voor de vrijheid in eigen huis haar uiting vindt in het bekende: *my house is my castle* - daar zien wij aan den Staat dit recht toegekend, dat zóo diep ingrijpt in het familieleven. Het is niet Frankrijk, wáár wij een dergelijk recht aantreffen, want ook dáár kunnen slechts die krankzinnigen op last van den prefekt worden opgezonden, die gevaarlijk zijn voor de openbare rust, en het is evenmin België, wáár de Staat zich geheel neutraal houdt tegenover de ongelukkigen en wáár alleen in de gemeentewet (art. 95) aan burgemeester en schepenen de bevoegdheid wordt gegeven, om de gevaarlijke krankzinnigen naar een gesticht te doen brengen. Ook in Pruissen bestaat omtrent het hier behandelde geenerlei wettelijke regeling. Alleen Engeland en Schotland hebben het gewicht der zaak erkend[1].

1 Ook in Oostenrijk en in enkele deelen der Vereenigde Staten, schijnt den Staat hier eene groote macht toe te komen. Zie J. Schröder, Diss. de legibus et institutis in commodum mente alienatorum. Traj. ad Rhen., 1838, pag. 143 en 149. Sinds dien tijd kan echter ook dáár veel veranderd zijn.

In Engeland moeten in de eerste plaats alle armen naar een gesticht gezonden worden. Ik moet hier echter dadelijk bijvoegen, dat deze bepaling, gelijk de *Commissioners* met leedwezen constateeren, door gebrek aan ruimte en om finantieele redenen slecht wordt nageleefd, en dat men niet zelden van een uitzonderingsbepaling, welke vergunt arme lijders tijdelijk in *Workhouses* op te nemen, gebruik maakt om nog zeer velen die in huizen, waarvan *Pall Mall Gazette* voor eenige jaren een zoo verschrikkelijke beschrijving gegeven heeft, terug te houden. Veel wordt er evenwel gedaan om hieraan een einde te maken.

Maar buitendien moet elke krankzinnige, die zwervende (*wandering at large*) of niet behoorlijk verzorgd of bewaakt wordt aangetroffen (*not under proper care and control*) of die blootstaat aan wreede behandeling of verwaarloozing (*cruelly treated or neglected*), met inachtneming van de noodige formaliteiten, naar een gesticht opgezonden worden. Met de zorg hiervoor zijn verschillende ambtenaren belast. De krankzinnigheid moet in zulke gevallen eerst goed geconstateerd worden; en na verhoor van den patiënt bevelen een of twee *justices of peace* de plaatsing. In elk geval - en het is deze bepaling, waardoor de inmenging van staatwege bijna al hare hardheid verliest - hebben de betrekkingen of vrienden echter de bevoegdheid om den lijder onder hun toezicht te houden, zoo zij op voldoende wijze aan de *justices* de zekerheid geven, dat zij den patient voortaan goed zullen verplegen. De kosten van verpleging, enz., worden verhaald op de goederen van den lijder of op die van zijne betrekkingen, zoo daartoe termen bestaan.

Anders nog is de schotsche wet, die van eenige jaren later dagteekent. Hier wordt aan de *Board of commissioners* de bevoegdheid gegeven om krankzinnigen, die in eigen huis niet goed behandeld worden (*improper treatment*), naar een gesticht te doen brengen. Maar buitendien moet een ieder, die langer dan 12 maanden een krankzinnige in zijn huis verpleegt, en daarbij dwangmiddelen heeft moeten gebruiken, hiervan opgave doen aan den *Board*, met bijvoeging der redenen, die het wenschelijk maken om den lijder in eigen huis te verplegen. Wordt deze opgave verzuimd, dan kan de Sheriff bevelen den patient, zoo

diens verzorging in een gesticht hem noodzakelijk of wenschelijk voorkomt, naar zulk een gesticht op te zenden.

Bij de engelsche enquête, toen vele tegenstanders der wet gehoord werden, hebben bovengenoemde bepalingen geen stof tot een enkele aanmerking gegeven. Wellicht waren allen zoozeer van hare noodzakelijkheid overtuigd, dat zij 't niet waagden, daartegen iets in te brengen; doch misschien ook lag de reden elders, namelijk hierin, dat van deze macht hoogst zelden gebruik wordt gemaakt. Zijn de bepalingen daarom overbodig? Ik geloof het niet. In de meeste gevallen zal alleen het bestaan van dergelijke voorschriften reeds voldoende zijn, om het doel, dat zij beoogen, te verkrijgen. De bevoegdheid moet den staat gegeven worden, en ook wel degelijk, opdat er gebruik van gemaakt worde, maar dat gebruik zal uit den aard der zaak - wordt er verstandig gehandeld - zeldzaam noodig zijn. Wat allen, die in dit onderwerp belang stellen, moeten willen, is toch niet, dat de Staat zijn ijzeren arm, tegen den wil van zoovelen, zal gebruiken om het lot der krankzinnigen te verbeteren. Verlangden zij dit, een draconische wet ware noodig; en zelfs deze zou in den regel niet genoeg baten, wanneer de volksovertuiging ten opzichte van deze gestichten ongunstig was. Wij hebben hier in den regel niet te doen met een hardnekkigen tegenstand, maar met een ongemotiveerd vooroordeel. Toen aan Lord Shaftesbury werd gevraagd wat er te doen zou zijn om velen, die thans nog van behoorlijke verpleging verstoken waren, naar de gestichten te lokken, gaf hij eenvoudig dit antwoord: dat in het attest van de geneesheeren het woord *lunatic* moest worden vermeden en daarvoor een zachtere uitdrukking in de plaats gesteld. Van dien aard is de oppositie.

Geweldige maatregelen zijn het dus niet, die wij verlangen, om de ongelukkigen te beschermen. Zij zijn niet noodig, zij zouden tot verzet, zij zouden ook tot misbruiken kunnen aanleiding geven. En ook hiertegen moet gewaakt worden. Het steeds toenemend aantal der verpleegden in de gestichten geeft ons daarbij recht tot de onderstelling, dat de vooroordeelen allengs zullen verminderen. Maar zij bestaan nog hier en daar: hoe worden zij dan het best overwonnen? Door overreding, overtuiging. Maar daarom is het noodig, dat zij, die bereid zijn dit middel aan te wenden, weten waar hunne hulp vereischt wordt. In de eerste plaats dan zou ik meenen, dat de wet de noodige zekerheid moest geven, dat er werkelijke opgave gedaan

worde van de huizen waar zich krankzinnigen bevinden, en het is te verwonderen dat een dergelijke bepaling in de engelsche wet ontbreekt. Deze nasporing zou aan de gemeentebesturen, geneeskundige raden of artsen (op wie krachtens de wet van 1 Juni 1865, Staatsbl. 60, meerdere zulke verplichtingen rusten) kunnen opgelegd worden: en de inspecteurs zouden zoodoende op de hoogte geraken van de plaatsen, waar zij direct of indirect door raadgevingen kunnen tusschenbeide komen. Pogingen om dergelijke opgaven te verkrijgen, zijn door verschillende ministers aangewend[1]; maar uit de laatste circulaire hieromtrent (d^{o} 4 Januari 1867) blijkt, dat zij nog altijd gebrekkige resultaten opleveren. - Wat de Schotsche wet beveelt: verplichte opgaaf door huisgenooten, zou, vrees ik, niettegenstaande de strafbepaling, niet geheel aan ons doel beantwoorden: juist van degenen, voor wie deze strafbepaling geldt, zou men zoodoende waarschijnlijk de opgave niet verkrijgen.

Maar in de tweede plaats moet de wet zorgen, dat als er grove misbruiken voorkomen, de lijder, ook ten spijt van betrekkingen, naar een gesticht kan gebracht worden: op het voorbeeld van de Engelsche wet, zou dit bij mishandeling, verwaarloozing en slechte verzorging moeten kunnen plaats hebben. Het bevel daartoe zal van de rechterlijke macht moeten uitgaan, die op goed gemotiveerde gronden (bijv. op het rapport van de inspecteurs) een onderzoek *in loco* door deskundigen moet kunnen doen instellen en des noods zelve de personen hooren, die met het toezicht over den patiënt belast zijn. Bij het vonnis zal zij tevens bepalen, dat de kosten van verpleging, enz., op de goederen van den krankzinnige of op die van hen, welke hem moeten onderhouden, kunnen verhaald worden. Schorsing van het geding zal ook hier, als in Engeland, moeten plaats hebben, wanneer een der betrekkingen of vrienden voldoende waarborgen geeft, dat hij den lijder goed zal verzorgen. Dit sluit natuurlijk niet uit, dat zij, die de openbare orde in gevaar brengen, ook *ex officio* zullen moeten opgezonden worden: ook voor deze zal de wet moeten bepalen, hoe de kosten, bij solvabiliteit van den patiënt of van zijn betrekkingen in opgaande of nederdalende linie, op deze zullen kunnen verhaald worden, en hoe hier niet toepasselijk zal zijn art. 382 van het Burg. Wetboek.

1 Zie de Circulaires van 5 Jan. 1853 en 5 Juni 1854.

Volgt men dezen weg, dan zullen er zeker nog vele ongelukkigen overblijven, die, ten koste kunner genezing niet naar gestichten worden opgezonden. Toch zal de wet niet verder mogen gaan. Er mag geen twijfel bestaan, dat van de macht, hier van staatswege uitgeoefend, ten voordeele van den patiënt wordt gebruik gemaakt. Verwaarloozing, slechte verzorging nu - daarover zal men het algemeen eens zijn - zijn erger voor den patiënt dan verpleging in een gesticht. Maar geldt het alleen de vraag of deze of gene lijder wel *op de juiste wijze* wordt verpleegd, dan kan en dan zal er verschil van meening bestaan; en zoolang nu de Staat zijn gezag alleen kan uitoefenen door menschen, door feilbare menschen, moet hij zich in zulke gevallen onthouden. Buitendien, verpleging in een gesticht is zeker voor de meesten voortreffelijk - maar haar als het absoluut goede voor alle krankzinnigen voor te schrijven, daarvoor bestaat geen reden: ook buiten de gestichten komen herstellingen voor.

Nog een enkel woord over de arme krankzinnigen. Voor dezen zal in de meeste gevallen de verpleging in een gesticht wel de volstrekte voorwaarde tot genezing zijn. Door gemis aan ruimte, door gebrek aan het noodige, zal hunne verzorging in eigen huis - zelfs zoo er onder de huisgenooten een mocht gevonden worden, die den noodigen tijd, de noodige tact tot hunne verpleging over heeft - altijd gebrekkig blijven. Goede voeding is voor hen, die daaraan niet gewoon zijn, vaak een middel tot herstel.

Het ontbreekt niet aan ijver bij de regeering van staat en provincie, om door finantieele tegemoetkoming aan de gemeenten deze tot plaatsing der armen aan te sporen. Het Rijk geeft voor elken te plaatsen krankzinnige ƒ 40 à ƒ 45, wanneer de provincie een gelijke som bijdraagt. Belangrijke sommen worden op die wijze jaarlijks door beiden uitgegeven, terwijl de hoofdlast toch nog altijd op de schouders der gemeenten rust. Blijkens het Verslag van de verrichtingen aangaande het armbestuur over 1867, hadden de kassen der burgerlijke gemeenten in dat jaar voor verpleging van krankzinnigen in gestichten ƒ 362,197.72[5] uitbetaald, terwijl op de provinciale begrootingen voor 1868 gezamenlijk ƒ 112,742, op de Rijksbegrooting van dat jaar ƒ 79,570 voor dit doel voorkwamen[1].

1 Zeer ongelijk is het wat de verschillende provinciën hier besteden, terwijl bijv. N.-Holland ƒ 26,460 voor dit doel uitgaf (waarvan meer dan ƒ 18,000 voor Amsterdam alleen) gaf Z.-Holland niet meer uit dan ƒ 3,500. Zoo ontving Leiden, en waarschijnlijk geldt dit voor de meeste steden van Z.-Holland, niets.

Jaarlijks vermeerderen die sommen, jaarlijks neemt het aantal verpleegde armen in gestichten toe.

Bij de behandeling van het wetsontwerp tot wijziging van de Armenwet, werd het denkbeeld ontwikkeld om de kosten van verpleging der arme krankzinnigen voor de eene helft door het Rijk en voor de andere door de provincie te doen dragen: o.a. ook om deze reden, dat de gemeentebesturen wel eens om finantieele bezwaren de plaatsing in een gesticht verzuimen. Het denkbeeld vond geen steun bij de regeering. Nu geloof ik ook niet, dat zoo iets noodzakelijk is, of dat er voor de arme krankzinnigen andere speciale bepalingen gevorderd worden dan die welke reeds bestaan. De Armenwet verplicht de gemeentebesturen om de kosten te dragen der verpleging van arme krankzinnigen in gestichten: deze verplichting is een onvermijdelijk uitvloeisel van de zorg voor een goede policie, zeide de Memorie van Toelichting, en een Kon. Besluit van 22 December 1855 voorziet in het geval, dat het bestuur nalatig blijft. Bestaat er dan bovendien zekerheid, dat van elk geval van recente krankzinnigheid dadelijk opgave gedaan wordt aan inspecteurs, of aan eenige andere autoriteit, dan geloof ik niet, dat wij op het voorbeeld van Engeland hier nog andere bepalingen noodig hebben. Daarbij zou de toepassing hoogst moeilijk, zoo niet onmogelijk zijn. Wel zou er kunnen bepaald worden, dat de gemeenten geen bedeeling aan arme krankzinnigen mogen verstrekken, anders dan in den vorm van opzending naar een gesticht, maar wat zou men verder moeten voorschrijven? Dat alle arme krankzinnigen, of althans alle recente gevallen, in een gesticht verpleegd moeten worden? Doch wie zijn arm volgens onze wet? Is het een bepaalde categorie? Geenszins. Onder arme krankzinnigen komen, wegens de betrekkelijk hooge kosten der verpleging in gestichten, verscheidenen voor, die anders geen bedeeling krijgen, en dus vroeger niet tot de armen behoorden. Is men dan bang voor nalatigheid van gemeentebesturen, dan zal eene dergelijke bepaling geen nut doen; want òf de betrekkingen zullen medewerken, en dan is het gemeente stuur, bij gebleken onvermogen, verplicht de kosten te dragen: òf de betrekkingen verlangen de opneming niet, en dan kan en

zal het gemeentebestuur het onvermogen in de meeste gevallen loochenen.

Bekendheid met alle gevallen van krankzinnigheid en toezicht van een college zal dus, naast de reeds genoemde wijzigingen, voldoende zijn, om de goede verpleging van arme krankzinnigen te verzekeren.

Hoe is nu het ontslag van de krankzinnigen uit de gestichten geregeld? Over het ontslag van de herstelden heb ik reeds vroeger gesproken; maar wat bepaalt de wet omtrent de niet-herstelden? Dit is zeker, dat wanneer men de inmenging in familie-aangelegenheden, bij de plaatsing, wraakt, onze wet hier vooral stellig afkeuring verdient. De rechten der familie, bij de plaatsing nog geëerbiedigd, worden bij de aanvrage om ontslag al zeer weinig geteld. Ik wees ook hierop reeds vroeger: wordt het ontslag aangevraagd, dan kan men dit weigeren zoolang er *gevaar voor de openbare orde* of *vrees voor ongelukken* overblijft. Hoever die beide begrippen reiken, zoodra het geldt iemand, die in een gesticht is opgesloten, met al de voorzorgen, die dáár genomen worden, toonde ik reeds aan; en ik voegde er bij, hoe de uitvoerende macht, nog niet tevreden met de m.i. eenvoudigste verklaring, die aan deze uitdrukkingen moet gegeven worden, heeft bepaald, dat die ‘vrees voor ongelukken’ niet alleen betreft derden, maar ook den patiënt zelven. Zal dan de geneesheer, die gelooft aan het heilzame van verpleging in een gesticht (en doen zij dit niet allen?), niet altoos verklaren omtrent een niet-herstelde, dat de vrees voor ongelukken blijft bestaan, omdat hij wel altijd van eene invrijheidstelling verergering van den toestand des lijders duchten zal?

En nu zou ik juist meenen, dat het uitoefenen van pressie op betrekkingen veel meer *raison d'être* heeft, waar het geldt de plaatsing in een gesticht, dan bij het ontslag. In het eerste geval is ongemotiveerd vooroordeel werkelijk te vreezen: *c'est le premier pas qui coûte*; het wegzenden uit het huis heeft zeker iets stuitends, waar het geldt dierbare betrekkingen. Maar in het laatste geval, als de scheiding heeft plaats gehad, als aan het feit, dat broeder of zoon in een gesticht is geplaatst geworden, niets meer te veranderen valt, als die plaatsing op ons eigen verzoek geschiedde, dan zullen, dunkt mij, slechts ernstige, gewichtige redenen ons nopen vóor het herstel ontslag

aan te vragen. En nu is het zeker waar, dat de geneeskundige behandeling in een gesticht niet elk oogenblik ten nadeele van den patiënt moet afgebroken kunnen worden, en nu zal de wet zeker maatregelen moeten nemen, om te voorkomen, dat er een onverwijld ontslag worde verleend, een ontslag alleen aangevraagd misschien omdat de patiënt, 't geen dikwijls schijnt te geschieden, hierop aandringt; maar met inachtneming van dit alles zal er aan de familie toch een recht moeten gegeven worden, om het ontslag te verkrijgen, wat de tegenwoordige wet haar niet geeft. Wordt dit recht niet verleend, dan met zulke restrictiën als thans, waardoor het in waarheid niet bestaat, dan kan ik mij voorstellen, dat deze omstandigheid meer dan eenige andere, sommigen terug zal houden, om hunne betrekkingen naar een gesticht te doen overbrengen.

Ook nog in een ander opzicht laat de wettelijke regeling voor het ontslag te wenschen over. De wet zegt niet, wie het ontslag mag aanvragen; de praktijk echter, in overeenstemming met de toelichting der regeering bij het tot stand komen der wet[1], erkent, zoo ik mij niet bedrieg, slechts de aanvrage, komende van hem, die het verzoek tot plaatsing heeft gedaan. In den regel zeker volkomen te recht; maar toch zal het nu in sommige gevallen een verren bloedverwant, ook een vreemde vergund worden, zich te verzetten tegen hetgeen de naaste bloedverwant wenschelijk acht. Het is toch, gelijk wij zagen, niet alleen de naaste bloedverwant, aan wien het recht is toegekend om de plaatsing te vragen: alle verwanten, allen, die eenig toezicht uitoefenen over den patiënt, hebben die bevoegdheid. Nu is er geen gevaar, dat deze bepaling tot misbruik aanleiding geeft. Een verzoek, gedaan door een verren neef bijv., of door een vreemde, die *eenig* toezicht heeft, zal wanneer de patiënt bij verwanten, die hem nader staan, aan huis verpleegd wordt, niets kunnen uitrichten: plaatsing tegen den wil van hen, die hem verzorgen en verplegen, is praktisch ('t zij dan door geweld of list) niet wel mogelijk. Maar iets anders is het, wanneer een patiënt bij verre verwanten in een staat van krankzinnigheid vervalt en de naaste bloedverwanten afwezig of op eenigerlei wijze niet in staat zijn eenige beschikking te geven: dan wordt de lijder geplaatst op verzoek van den

1 Van den Honert, Geschiedenis en beginselen, enz., bladz, 215.

eersten. Komt daarna de echtgenoot of naaste bloedverwant terug of in dien toestand, dat hij voor den lijder kan zorgen, dan kan hij het ontslag niet verkrijgen zonder medewerking van hem, die toevallig het verzoek tot plaatsing heeft gedaan. Dit mag niet zoo zijn. Het geval zal zich wellicht zelden voordoen; maar het heeft zich toch voorgedaan; ik zelf heb zoo iets bijgewoond.

Hierin behoort de wet dus te voorzien, en dan tevens te bepalen in welke gevallen het ontslag *moet* verleend worden. Eenigen tijd zal de lijder noodwendig in het gesticht moeten blijven, vóór dat zulk een verzoek kan ingewilligd worden; eenige tijd zal er ook altijd moeten verloopen tusschen de aanvrage en het ontslag, en aan dit ontslag zullen in elk geval enkele voorwaarden moeten worden vastgeknoopt, in de eerste plaats deze, dat hij, die het verzoek doet, ook in staat zij voor den lijder te zorgen. De belgische Wet heeft bevoegdheid om ontslag te vragen op liberale wijze geregeld, de engelsche daarentegen, die mij zoo dikwijls bijstond, is in dit geval (ik moet het met leedwezen erkennen) gelijk aan de onze. Het groote bezwaar, zeide Lord Shaftesbury, is in Engeland van een tegenovergestelden aard: de betrekkingen willen niet medewerken tot het ontslag. Is dáár eenmaal iemand in een gesticht geplaatst, dan beschouwen de meeste betrekkingen hem als dood en zijn niet verlangende om hem terug te zien.

Twee punten, eindelijk, ons onderwerp betreffende, welke in andere wetten geregeld zijn en ook voorziening schijnen te eischen, moeten ons thans nog bezig houden.

In de eerste plaats laat onze wet geheel zonder toezicht de plaatsen, waar één krankzinnige verpleegd wordt: zij geldt alleen voor de *gestichten*, dat wil zeggen huizen, waar meer dan één krankzinnige anders dan bij hunne bloedverwanten of aangehuwden worden verpleegd.

De moeilijkheid van eene goede, doeltreffende regeling op dit punt is niet te loochenen. Toch bestaat hier wel bij uitnemendheid grond voor eenig toezicht: in de gestichten zijn de lijders onder behandeling van kundige geneesheeren; hier hangt hunne verzorging in de meeste gevallen af van menschen, die den patiënt om geene andere reden bij zich aan huis hebben, dan om geld te verdienen, zonder dat zij wellicht de minste kennis bezitten van hetgeen bij eene dergelijke ver-

pleging vereischt wordt. Erkent nu de wet, dat toezicht op gestichten noodzakelijk is, dan mag zij, al blijft zij dan ook onmachtig om *alle* misbruiken te keer te gaan, deze patiënten niet geheel aan hun lot overlaten.

Of er in particuliere huizen, waar de patiënten voor geld verpleegd worden, werkelijk ergerlijke misbruiken voorkomen, is niet bekend: maar het is in elk geval een soort van verpleging, die men ook in ons land kent. Dit is voldoende om regeling noodig te maken. Omtrent hetgeen hier te doen of niet te doen is, kunnen wij wederom veel van Engeland leeren, waar niet alleen deze wijze van uitbesteding veelvuldig voorkomt, maar waar, nog blijkens het laatste rapport der *Commissioners*, wegens de vele gruwelen, die hierbij plaats grijpen, de noodzakelijkheid van strenge maatregelen zeer sterk gevoeld wordt. Onbekendheid met de plaatsen, waar *single patients* verzorgd worden, is oorzaak dat de mogelijkheid van misbruiken er nog altijd in groote mate blijft bestaan. Jaarlijks komen er vervolgingen voor, en alleen zoodoende kunnen de belanghebbenden worden wakker gemaakt. De wet schrijft voor, dat niemand een *single patient* mag in huis nemen, zonder dat men de verklaringen overlegge, die voor plaatsing in een gesticht vereischt worden. Deze worden in copij opgezonden aan de *commissioners*, die dan het recht hebben den patiënt zoo dikwijls te bezoeken als zij willen. Verder moet zulk een *single patient* minstens eenmaal in de veertien dagen door een geneesheer bezocht worden, die hiervan aanteekening doet in een boek. De groote fout, welke zich hierbij voordoet, is, zooals gemakkelijk te begrijpen valt, deze, dat vele patiënten - veelal onder den naam van *nervous patients* - opgenomen worden zonder verklaringen, en dus niet onder het toezicht der *commissioners* komen. Hebben deze echter vermoeden, dat een werkelijke *lunatic* in strijd met de wet op deze wijze verpleegd wordt, dan kan de Lord-Chancellor hun machtiging geven om het huis binnen te gaan. Blijkt het dan, dat de wet is overtreden, dan wordt de schuldige gestraft; is buitendien de patiënt slecht behandeld, dan is de straf zeer zwaar. Om nu den *nervous patient* ook te kunnen beschermen, ontwikkelde Lord Shaftesbury bij de enquête het denkbeeld om te bepalen, dat iedereen, die een dergelijken lijder in zijn huis voor geld opnam, daarvan opgave zou doen binnen 3 maanden. Dit vond echter geen ingang en is niet in de wet opgenomen.

In België en ook in Frankrijk gelden voor de huizen waar slechts één krankzinnige verpleegd wordt, dezelfde bepalingen als voor de gestichten. Hetzelfde bezwaar als in Engeland bestaat dan ook dáár, dat namelijk velen zonder de noodige autorisatie krankzinnigen onder eene andere benaming opnemen.

Het eenvoudigste schijnt ook hier, om niets anders te bepalen, dan dat elkeen, die een krankzinnige of iemand met zwakke geestvermogens voor geld in zijn huis opneemt, daarvan opgave moet doen, terwijl aan de inspecteurs de bevoegdheid gegeven wordt om deze huizen te bezoeken. Er moet een straf worden bedreigd tegen het verzuim dezer opgave. Wordt dan de patiënt slecht verzorgd, dan zal zijne verwijdering naar een gesticht kunnen bevolen worden. Eigen opgave kan in dit geval verlangd worden, omdat hier geene consideratiën van teederen aard in overweging behoeven te komen; aan gemeentebesturen, enz., zal buitendien opsporing van zulke huizen bevolen worden. Medische verklaringen bij de opneming van zulke patiënten schijnen niet noodig, omdat, zoo zij niet krankzinnig zijn, de strafwet hen voldoende beschermt. Buitendien kan dan het houden van een boek, waarin de geneesheer zijne bezoeken opteekent, worden voorgeschreven.

Het was ook op deze wijze, dat de Commissie van enquête het toezicht in Engeland doeltreffender wilde maken.

Ten slotte een woord over de misdadige krankzinnigen. Men onderscheide hier drie soorten: 1°. hen die vóor het plegen van het misdrijf krankzinnig waren, 2°. hen die het geworden zijn daarna, doch vóor de tenuitvoerlegging der straf en 3°. hen die krankzinnig zijn geworden in de gevangenis. Wat de twee laatste soorten betreft, voor deze is schorsing òf van het rechtsgeding, òf van de tenuitvoerlegging der straf noodzakelijk. Opzending naar een gesticht moet hier door den rechter bevolen worden: een gevangenis is geen geschikt verblijf voor krankzinnigen. Het ontworpen Wetboek van Strafvordering heeft dan ook terecht opzending naar een gesticht in beide gevallen voorgeschreven. - Aan meer bezwaren onderhevig is een goede regeling voor de eerste soort, voor hen, die tijdens het plegen van het misdrijf krankzinnig waren. De strafwet zegt, dat deze niet zullen gestraft worden. Natuurlijk, zij hebben onbewust kwaad gedaan: maar toch zullen zij onschadelijk gemaakt moeten worden. Voor de maatschappij is het onverschillig of iemand met of zonder bewustheid kwaad pleegt te doen; in beide gevallen

eischt zij bescherming. Nu heeft ook bij ons de Staat het recht om zulke individu's, als gevaarlijk voor de openbare rust, in een gesticht te doen plaatsen. Maar is dit voldoende? Ik geloof het niet: in de eerste plaats zal dezelfde rechter, die den beschuldigde vrijgesproken heeft, in vele gevallen diens opsluiting in een gesticht niet kunnen bevelen, omdat de wet hiertoe een bepaalden rechter aanwijst. Het zou dan kunnen gebeuren dat de eene rechter hem vrijsprak wegens krankzinnigheid, en een ander weigerde machtiging te geven tot plaatsing in een gesticht, omdat hem de krankzinnigheid niet gebleken was. In hechtenis zijnde kan zulk een krankzinnige nu niet dan op omslachtige wijze behoorlijk bewaard worden, totdat zijn plaatsing in een gesticht bevolen is. In de tweede plaats kan de patiënt, in een gesticht gekomen, elk oogenblik door den geneesheer ontslagen worden: was het vroeger de vrees, dat het ontslag, uit groote voorzichtigheid, niet altijd vroegtijdig genoeg zou worden verleend, die ons bezig hield, hier dreigt omgekeerd het gevaar, dat het ontslag te spoedig zal volgen. Wij hebben in dit geval te doen somtijds wel is waar met personen van goeden aanleg, die krankzinnig geworden, alleen door den loop der omstandigheden, en min of meer daartoe geprovoceerd, een misdrijf hebben gepleegd; maar ook, en waarschijnlijk in de meeste gevallen, met de zoodanigen, bij wie aan de krankzinnigheid slechts de uitvoering niet het plan tot het misdrijf te wijten is; bij wie gemis aan zedelijkheid werkelijk de aanleiding is; bij wie het booze element zoo krachtig zich doet gelden, dat elke afwijking van den normalen toestand eenig misdrijf kan doen geboren worden. De waanzin van zulke personen, schrijft Foville, is van dien aard, dat deze dikwijls zeer spoedig in een gesticht wordt geneutraliseerd, maar zich even snel na het ontslag weder openbaart. ‘Quelle grave alternative!’ zoo gaat hij voort, ‘Garder cet homme, c'est commettre un attentat apparent contre la liberté individuelle: le mettre en liberté, c'est exposer la société à un danger imminent. Nous nous sommes trouvé en proie à ce dilemme, et nous savons par expérience combien cet embarras est terrible. La plupart de nos collègues ont éprouvé les mêmes difficultés.’ Volkomen dezelfde moeilijkheid zal zich bij ons voordoen. Want ook bij ons hebben deze krankzinnigen juist dezelfde rechten als alle anderen, d.i. om na herstel ontslagen te worden.

En toch, bestaat hier voor den Staat niet dezelfde noodzake-

lijkheid om dezen gedurende eenigen tijd onder zijn toezicht te nemen als bij gewone misdadigers? Zonder eenigen twijfel. Zij, die òf door een gepleegd misdrijf, òf slechts door poging bewezen hebben hoe gevaarlijk zij zijn voor de openbare orde, zullen niet op dezelfde wijze als andere krankzinnigen dadelijk na hun herstel ontslagen mogen worden. De Staat moet zich hier meerdere rechten voorbehouden. In Engeland blijven deze krankzinnigen opgesloten, gelijk het heet, *at the pleasure of the crown:* de uitvoerende macht bepaalt, wanneer zij weder de maatschappij zullen mogen intreden. Doch 't zij de uitvoerende, 't zij de rechterlijke macht te beslissen hebbe, ook voor de misdadige krankzinnigen zelve zal het wenschelijk zijn, dat er voor hen eene uitzondering op den gewonen regel gemaakt wordt. Dit toonen Chauveau en Helie (Théorie du C.P. Ed. 1859, n°. 887) zeer te recht aan. Thans weet de rechter, dat, zoo hij de ontoerekenbaarheid hier uitspreekt, er alle kans bestaat, dat de misdadiger weder spoedig in vrijheid zal worden gesteld. Geen wonder dus dat hij niet licht daartoe overgaat, waar het geldt een ernstig misdrijf. Kan hij daarentegen de maatschappij voldoende tegen herhaling van misdrijf beveiligen, zonder de toerekenbaarheid uit te spreken, dan zullen er waarschijnlijk onderscheidene gevallen van min of meer twijfelachtigen aard zijn, waarin hij, die dit thans niet waagt, tot die uitspraak overgaat.

In Engeland heeft men afzonderlijke gestichten voor de *criminal lunatics*. De kleine omvang van ons land zou hier zoo iets zeker te kostbaar maken[1]. Wellicht zou de regeering met een of ander gesticht een overeenkomst kunnen sluiten, om deze in een afzonderlijk bijgebouw op te nemen: samenwoning met alle anderen is toch zeker niet wenschelijk. Hoe dit thans geregeld wordt, is mij onbekend.

Leiden, 2 Jan. 1871.
H. KEER.

1 Het aantal van hen, die van 1854 tot 1864 in gevangenissen krankzinnig zijn geworden, bedraagt 51.

Democratie en constitutionele monarchie.

> It is not his (the legislator's) province to raise legal or technical obstacles, having no foundation in natural causes, to the free action of mankind. (Hare, ‘on respesentation’.)

In de dagen die wij beleven, zal de uiting van het geloof aan een geestelijken zoowel als stoffelijken vooruitgang der menschheid, zeker velen als eene bespotting in de ooren klinken. En toch is het eene waarheid, die hoe langer hoe meer wordt erkend, dat de wereld evenmin als het individu stilstand kent; dat er op elk gebied en in elk gemoed ontwikkeling en volmaking is op te merken, en dat in het ‘Excelsior’ de groote, de algemeene wet ligt van Gods wereldorde. Men moge twisten over de vraag wat het aandeel van den mensch daarbij uitmaakt, en zich in de even diepzinnige als treurige mijmering verdiepen, hoe het komt, dat die vooruitgang van mensch en menschheid meestal door zulke treurige feiten tot stand komt als de geschiedenis aanwijst; hoe het komt, dat de orde bijna nooit ordelievend, maar met schokken en door bloed en smart gevestigd wordt: te ontkennen is het echter niet, dat iedere opvolgende toestand al heerlijker en heerlijker is, en na iedere gedaantewisseling, zoowel bijzondere als algemeene, een vorige niet wordt teruggewenscht.

Zoo is het ook in het staatsleven der volken. Ook hier is nooit stilstand; ook hier is wel die ontwikkeling dikwijls voor den tijdgenoot moeijelijk waar te nemen, maar ziet toch de

opmerkzame nakomeling, in dien schijnbaar stilstaanden toestand, de kiemen rijpen voor meerdere volmaking. Het zal daarom wel geen betoog behoeven, dat die ontwikkeling niet mag worden tegengewerkt, al kan zij dan ook nooit geheel worden tegengehouden. Om die reden is het van het uiterste belang, bij het maken van eene grondwet vooral, op dit goede beginsel te letten, want eene grondwet kan zeer veel schade doen aan de geregelde politieke ontwikkeling van het volk, dat zij bestemd is tot zegen te zijn. Erkent men de noodzakelijkheid, dat de grondwetgever besef hebbe van de algemeene ontwikkelingswet, dan is het niet zoo heel moeijelijk in het algemeen aan te geven, wat tot het karakter en den inhoud eener staatsregeling behoort. De grondwet bevatte dan alleen die bepalingen, die van een uiterst duurzamen aard zijn, of, om duidelijker te spreken, waarvan de aandrang tot wijziging of afschaffing, zelfs door een vèrziend staatkundig oog niet kan worden bespeurd. Eerst dan toch kan eene grondwet de regte duurzaamheid bezitten, en daarmede aan hare voornaamste reden van bestaan beantwoorden; eene duurzaamheid, niet kunstmatig verkregen door allerlei moeijelijkheden aan eene herziening in den weg te leggen, maar eene, die uit het wezen der bepalingen zelve voortvloeit, omdat zij diep in het regtsbewustzijn der natie zijn doorgedrongen. Alle andere voorschriften behooren daarin niet te huis, omdat zij nog in den boezem van het volk een onderwerp van meer of minder levendige discussie uitmaken, en het daarom nog niet te voorzien is in welke rigting zich het volksbewustzijn zal uitspreken. Die overwegingen moeten geheel vrij gelaten worden; zij behooren tot de politieke ontwikkeling van een volk, die gesmoord wordt, wanneer de grondwet de vraag reeds in dezen of genen zin heeft beslist. Want ieder weet, dat hij den wensch naar grondwetsherziening vrij mag uitspreken; maar iedereen ook weet, dat het de stem eens roependen in de woestijn zal blijven, tot dat er vrij wat ernstiger en talrijer grieven tegen zijn in te brengen, dan hij zich voorstelde aan de aandacht der natie te onderwerpen. Dit komt ook daar vandaan, dat ieder vreest - en te regt - dat anderen van de niet dikwijls bestaande gelegenheid, en de daardoor min of meer ontstane agitatie, zullen gebruik maken, om voorschriften in de grondwet te doen opnemen, die met zijne individuele gevoelens in strijd zijn. Alles bij elkander genomen, kan men

ook op eene grondwet ons spreekwoord toepassen: ‘de kruik gaat zoo lang te water tot zij berst’, en of dat bersten nu, voorafgegaan door een onnatuurlijk lang en geduldig verdragen, wel heel dienstig is aan eene gezonde geleidelijke ontwikkeling der natie, kan, geloof ik, worden betwijfeld. Dikwijls hoort men eene grondwet noemen ‘den grondslag van het staatsgebouw’, en dit is juist, mits men bedenke, dat dc grondslag van een gebouw weêr op zijne beurt rust op den grond zelven, die de noodige vastheid moet hebben, zullen de fundamenten iets beteekenen. In geen geval zal de grondslag van het gebouw met het gebouw zelve mogen worden vereenzelvigd. Hiervoor wake de grondwetgever. Niet het *gewigt* alleen van eene bepaling beslisse over hare opname in eene staatsregeling, maar veel meer hare *duurzamheid*. De deuren en vensters, hoe gewigtig en onmisbaar ook voor een gebouw, behooren niet tot den grondslag er van. En even zonderling als het zou zijn de fundamenten van een huis te moeten verleggen, omdat het op nieuw beschilderd moet worden, even vreemd komt het mij voor, dat aan de grondslagen van het staatsgebouw moet worden getornd, omdat deze of gene wet, die hoe gewigtig ook, daarmede niets te maken heeft, aanvulling, wijziging, of afschaffing eischt. Men achte inderdaad dit gevaar voor de politieke ontwikkeling niet gering. Men stelle zich maar eens voor, dat iemand, om, naar den geest des tijds, spiegelruiten of een meer modernen gevel te krijgen, zijne fundamenten moest gaan opgraven; wat zou er het gevolg van zijn? Dat zoo iemand lang naar het gewenschte wachten zou. Men zorge dus, bij de vervaardiging eener grondwet, de grondslagen van het staatsgebouw goed te onderscheiden van de onderdeelen van het gebouw zelve, zoodat bij eene latere, noodzakelijk geworden reparatie, men zich alleen met dat gedeelte van het gebouw hebbe bezig te houden, en niet het verband met de grondslagen de reparatie van het eene zelfstandige deel zoo goed als onmogelijk maakt.

Maar dit is niet het eenige gevaar. Terwijl de bepalingen, die *niet* behooren tot de fundamenten van het staatsgebouw, door die vereenzelviging een veel te duurzaam karakter verkrijgen, worden daarentegen de werkelijk duurzame grondslagen op veel te losse schroeven gezet. Men wil eene enkele wet herzien; ‘daarvoor is grondwetsherziening noodig,’ roept men uit,

en daarmede is voor langen tijd de oppositie verslagen, alsof het krachtigste argument ter wereld tegen de voorgestelde wijziging zelve was in het midden gebragt. Men komt na eenitijd met dezelfde grief voor den dag; hetzelfde antwoord, hetzelfde gevolg. Er doen zich meerdere grieven op. maar A., die het met de grief van B. niet eens is, bedient zich nu van hetzelfde argument (?), waarmede *zijne* grief reeds zoo lang is onderdrukt, en zoodoende is eene grondwetsherziening niet mogelijk vóór dat van verschillende zijden daartegen eene agitatie is ontstaan, die het volk in meer of min gespannen toestand heeft gebragt. Hoe ligt worden in dergelijke opgewonden tijden de wezenlijke fundamenten van het gebouw geschud, die geheel onaangeroerd zouden zijn gelaten, als de noodzakelijke herstelling van een of ander onderdeel zelfstandig had kunnen plaats grijpen!

Het zou niet moeijelijk vallen verscheidene bepalingen uit onze grondwet bij te brengen, waarvan de opname in strijd is met de voorgaande beginselen. Ik zal mij evenwel bepalen tot één punt, omdat dit uitsluitend in de volgende bladzijden nader zal worden overwogen. Ik bedoel den vorm van ons vertegenwoordigend stelsel, of, wil men liever een eenvoudiger term, mits men daaraan slechts eene ruime beteekenis geve, ons kiesstelsel. Mij dunkt, de vrij talrijke bepalingen, die op de zamenstelling van onze Staten-Generaal betrekking hebben, hadden, voor ver het grootste gedeelte, in eene gewone wet kunnen zijn opgenomen. Behooren al die voorschriften tot de ‘fundamenten van ons staatsgebouw’? Ik begrijp volkomen, dat eene grondwet goed doet uitkomen, dat het getal leden der Eerste Kamer niet door den Koning mag worden aangevuld; dat de verkiezingen voor de Tweede direkt zullen zijn, enz.; dit kan men beginselen noemen, waarmede ons staatsgebouw staat of valt; maar zou de algemeene vrijheid, zou de constitutionele monarchie gevaar loopen, of van karakter veranderen, als de grondwet eens aan den gewonen wetgever had overgelaten te bepalen, of het getal van de leden der Tweede Kamer, naar de bevolking, zou bedragen voor ieder 45,000 één, of voor ieder 50,000 één? Wat heeft, mag men verder vragen, de grondslag van het staatsgebouw gemeen met eene bepaling als die van art. 85, die den leden der Tweede Kamer, als verdere schadeloosstelling, eene som belooft van ƒ 2000 's jaars?

Eveneens had de bepaling van den tijd, hoe lang ieder lid zitting heeft, alsmede vrijheid tot uitbreiding van stembevoegdheid, geheel aan den gewonen wetgever moeten zijn overgelaten. Zij raken niet het wezen, de kern van onzen regeeringsvorm, of van onze instellingen en vrijheden, en behooren daarom in eene grondwet niet te huis. De grondwet zelve zou oneindig krachtiger, en de politieke ontwikkeling veel meer bevorderd worden, indien die bepalingen zich konden wijzigen zonder schokken en geleidelijk, naar een steeds meer opgeklaarden constitutionelen volksgeest, en den steeds praktischer wordenden blik van den gewonen wetgever. Is het wonder, dat die geest en die blik na 23 jaren niet meer dezelfde zijn? En is het dan wel vreemd, dat de kieswet, en de daarmede verwante bepalingen der grondwet, - want deze zijn vooral schuldig, - zoo laag bij ons volk staan aangeschreven? Had de grondwetgever van 1848 niet moeten begrijpen, of kunnen inzien, dat het woord van den Heer Thorbecke: ‘het kiesregt is eene der hoofdvragen en beweegoorzaken van onzen tijd, omdat men onder dien naam strijdt over de regeling van het aandeel der burgerij aan de staatsmagt,’ nog lang zijne aktualiteit behouden zou? Het is waar, er wordt minder driftig als vóór 1848 op wijziging aangedrongen, maar dit kan alleen eene reden zijn, waarom men bedaard en kalm de zaak kan onderzoeken, geenszins een motief om dat onderzoek te verschuiven. De volgende bladzijden strekken tot aanwijzing van de wenschelijkheid eener fundamentele wijziging van ons kiesstelsel, in verband met de hoofdbeginselen van onzen regeeringsvorm en de ontwikkeling van die beginselen in onzen tijd.

Alvorens daartoe over te gaan, is het, geloof ik, van belang een blik te slaan op den toestand der tegenwoordige maatschappij, voor zoover die met het hier te behandelen onderwerp kan geacht worden in verband te staan. Bij de regeling van een der gewigtigste onderwerpen van staatsregt mag niet enkel op zuiver spekulatieve gronden worden gebouwd. De staatsinstellingen zijn niet enkel en alleen ‘a matter of choice’. Ook hier moeten bespiegeling en ervaring hand aan hand gaan. De empirie houdt rekening met de feiten, die in de zamenleving van een volk zijn op te merken; is aandachtig op veranderingen, die zich in het volksleven openbaren, en eerst daarna mag het verstand spekulatief te werk gaan, en instellingen aan de

hand doen, die aan de ontwikkeling van het volk, *in dien feitelijken toestand verkeerende*, het meest dienstig zijn. En nu meen ik te mogen vooropzetten, dat in de zamenleving in het algemeen, en in die van ons volk niet uitgezonderd, geen feit meer in het oog springt dan het veldwinnen der demokratische beginselen. Dit is een feit, dat ieder kan opmerken. Ook zij, die zich hoegenaamd niet met de politiek bemoeijen, zullen in de maatschappelijke zamenleving getroffen worden door de ontzaggelijke vorderingen, die de geest van gelijkheid in hunne omgeving maakt. Wat men nu in het maatschappelijke de geest van gelijkheid noemt, heet in het staatkundige de demokratische geest. Het verschil in klank is slechts gegrond op het verschil in rigting, waarin dezelfde geest zich beweegt. Mij dunkt, men moet blind zijn om dat verschijnsel niet op te merken. Wat is nu het karakter van dat verschijnsel? Kan men het laten doorgaan voor een flaauw overblijfsel van de, zoo als men het dan noemt, opgewondene en dwaze denkbeelden van 1789 en latere jaren; een overblijfsel, dat wel spoedig voor den gezonden geest der natie geheel zal verdwijnen; of heeft men daarentegen eene steeds voortgaande ontwikkeling van die beginselen te wachten? Ziedaar eene vraag van het grootste gewigt, die trouwens voor den niet eens zeer opmerkzamen beschouwer naauwelijks eene vraag kan heeten. Die demokratische geest van gelijkheid toch, hoewel zeker eerst met de fransche revolutie duidelijk in het licht gekomen, is niet in 1789 uit de lucht komen vallen. Het was geene plotseling opgekomen ijlende koorts van het fransche volk, waarin die denkbeelden geuit werden; het was het beginsel, aan welks verwezenlijking sedert eeuwen door allen was gearbeid, en door zeer enkelen bewust, door de meesten onbewust, door velen juist door tegenwerking bevorderd. De fransche revolutie sprak slechts uit, wat sedert eeuwen in de gemoederen der menschen was voorbereid. Evenmin als het gezaaide, dat uit de aarde komt opschieten, uit het niet te voorschijn komt, en iets anders is dan het product van den arbeid des landmans en de kracht der natuur, evenmin was de fransche revolutie iets anders dan het gewrocht der vorige eeuwen. Maar eerst met die gewigtige wereldgebeurtenis werd het duidelijk, *dat* en *wat* er was gezaaid. Toen eerst *zag* men de bloem, die eeuwen lang te voren in den schoot der menschheid bezig was geweest te ontkiemen,

door de kracht van al die nivellerende invloeden, die, a posteriori naauwkeurig beschouwd, geen ander gevolg konden te weeg brengen, en waaronder m.i. de Kerkhervorming eene eerste plaats bekleedt[1]. Daarom kan men het veldwinnen der demokratie een *wereldhistorisch feit* noemen; daarom zou men zich bedriegen, als men de fransche revolutie voor niets dan eene tijdelijke en voorbijgaande geestdrift hield, voor een op zich zelf staand stuk uit het repertoire van het wereldtooneel. Dat tijdvak der geschiedenis, is, even als alle andere, slechts een bedrijf, onafscheidelijk van de vorige en latere; een bedrijf, dat ons voor een klein gedeelte reeds de ontknooping leert van het ééne groote wereldstuk. De weeën van het baanbreken der demokratie liggen gelukkig achter ons, maar wie kan denken, dat daarmede de zaak is afgeloopen; wie gelooven en wenschen, dat die pijnen voor niets door het menschdom zijn geleden? Rustig en klam baant nu verder het demokratisch beginsel zijn weg door alle klassen der maatschappij, en dringt door alle poriën der zamenleving heen.

1 Dit historisch karakter van de demokratische beginselen is, geloof ik, het eerst, in ieder geval zeer juist in het licht gesteld door de Tocqueville, in zijn bekend werk ‘De la démocratie en Amérique,’ Introd., pag. 2-4.
Stahl ontkent geheel dat er eenig verband bestaat tusschen de reformatie en de revolutie.

Zie zijne ‘Parteien in Staat und Kirche,’ 29e Vorl. S. 386. Onder revolutie, men bedenke dit wel, verstaat Stahl ‘das Princip der Revolution.’ Volgens hem hebben Luther en Mirabeau niet de minste overeenkomst met elkander. De vraag kan maar niet zoo ter loops worden behandeld. Toch kan ik de verleiding niet weêrstaan, om het hoofdbeginsel van het Protestantisme in herinnering te brengen, en wel met de eigene woorden van Stahl. In de aangehaalde Vorl., S. 382, zegt de schrijver uitnemend juist: ‘der Protestantismus ist ein Princip der Innerlichkeit, der gesteigerten Persönlichkeit, also der Subjectivität; er beruht auf der innersten Sammlung und Einkehr des Menschen in sich, auf seiner tieffsten Selbstbewustheit und Selbstthätigkeit.’ Ik vraag met vrijmoedigheid, kan er iets meer demokratisch worden uitgedacht, dan dat energieke steunen van de hervormers op de leiding van de menschelijke rede (ik zeg niet der reinen Vernunft), eene leiding, die ieder mensch subjectief in zich zelven aantreft? Is er werkelijk geen het minste verband tusschen de energie, waarmede de hervormers de resultaten hunner subjective zelfbewustheid durfden stellen tegenover de toenmaals kolossale magt der kerkelijke hierarchie, en de regtvaardiging door het persoonlijk geloof tegenover de afhankelijkheid van menschen, even goed als zij, - en de energie, waarmede de mannen der vorige eeuw de verklaring van de regten van den mensch opstelden, en daarmede wenschten een einde te maken aan de landsvaderlijke zorgen van het ancien regime? Is de regeringsvorm der Vereenigde Staten zoo volstrekt onafhankelijk van han godsdienstigen oorsprong?

Er is over de democratie in het algemeen, in onze eeuw, nog al wat geschreven en gesproken. Sommigen dweepen er mede, niet altijd uit even edele motieven, terwijl anderen op het hooren van het woord eene rilling door de leden voelen, en daarin zien den doodsengel der maatschappij. Ik erken, onder de meer ontwikkelden is de laatste meening uiterst schaars vertegenwoordigd, maar toch oneindig groot zeer zeker is het getal van hen, die met veel angst en schrik den wasdom der democratie gadeslaan, en op middelen bedacht zijn om het gewas, zoo al niet met den wortel uit te roeijen, dan ten minste te zorgen dat het zich niet verder ontwikkele. Alsof er voor de plant een middenweg ware tusschen bloeijen en sterven; als of men, onder het behoud van zijn eigen leven, den ouderdom zou kunnen beletten! Reactionaire maatregelen zullen eenvoudig den demokratischen geest telkens met des te meer kracht te voorschijn roepen. Is het veldwinnen der democratie een wereldhistorisch feit, dan staan wij hier voor eene wet in Gods wereldorde, waartegen evenmin als tegen eenige andere wet uit die bron afkomstig, ongestraft kan worden gezondigd. Welke denkbeelden men ook zij toegedaan omtrent de kracht, welke boven die van den mensch verheven is, men zal moeten inzien, dat die kracht hier werkt, en dat het hopeloos is zich daartegen te verzetten. De gezonde raad uit de Idées Napoleoniennes: ‘Marchez à la tête des idées de votre siècle, ces idées vous suivent et vous soutiennent’, moet bovenal worden opgevolgd, als de idée niet aan eene eeuw gebonden, maar als een doorloopende draad in de geschiedenis van eeuwen te volgen is, en daardoor het karakter krijgt van, zooals Tocqueville het noemt, ‘un fait providentiel.’

Verontrust u, met het oog op de onmogelijkheid om in de verre toekomst te zien, over de onweerstaanbare krachtsontwikkeling van den demokratischen geest in de wereld; ijs en beef voor de volksgelijkheid en de eigenlijk gezegde volkssouvereiniteit; zie in uwe ontstelde verbeelding des noods socialisme of communisme in het verschiet, en achter die steeds voorthollende maatschappij den dood; maar erken ten minste, na in het verleden en heden rondom u gezien te hebben, dat die dood dan even noodzakelijk is als de uwe, en dat gij den een met niet beter gevolg dan den ander ontwijken zult. Gewen u aan al die akeligheden, leer ze beschouwen als onvermijdelijk, en eene zekere kalmte, zij het dan ook die der wanhoop, zal

er het gevolg van zijn. En dit is reeds veel gewonnen, want met die kalmte gaat onvermijdelijk gepaard een juister blik. En deze moet, *op zijn minst genomen*, eene beredeneerde onderwerping of berusting ten gevolge hebben. Immers, eens zoo ver gekomen, dat men overtuigd is, dat een strijd tegen de democatie een strijd zou zijn tegen God zelf, dan moge in de verre toekomst ons verstand nog geen uitweg zien in de demokratische wanorde, onze rede zegt dan toch de Tocqueville vol vertrouwen na: ‘j'aimerais mieux douter de mes lumières que de sa justice.’ Wij herinneren ons, dat alle wetten (in hoogeren zin) wijs, goed, nuttig en heilzaam zijn voor het menschelijk geslacht, en vragen ons zelven af: zou *die* wet alleen daarop eene uitzondering maken?

Maar gelukkig behoeft men hierbij niet te blijven staan, en zijn er redenen in overvloed, waarom dat min of meer ongeloovig vertrouwen op de toekomst kan en moet veranderen in warme sympathie met het hoofdverschijnsel onzer eeuw. Want hoe langer men nadenkt, hoe meer men overtuigd wordt, dat de angst en schrik, die ons vroeger de overdenking van het onderwerp inboezemde, eigenlijk voortsproot uit de gedachte aan eene *verkeerde toepassing* van het op zich zelf heilzame beginsel. Men leert het goede gebruik van het kwade misbruik onderscheiden, en inzien, dat eene deugd niet ophoudt dien naam te verdienen, omdat zij, onjuist opgevat of toegepast, tot ondeugd leiden kan. Toch ware het te wenschen, dat ieder bewonderaar van den geest onzer eeuw langs den aangewezen weg van angst, schrik en berusting, tot die bewondering en sympathie gebragt was. De sympathie zou er niet minder levendig om behoeven te zijn, en in kracht en degelijkheid ontegenzeggelijk winnen. Want de *angst* voor de misbruiken en verkeerde toepassingen zou verdwijnen, maar niet de *kennis* er van; eene kennis, die de eenzijdige dweepers missen, maar den anderen voortdurend een baken zal zijn. Iemand die, met eene halve kennis van het vaarwater, nog bovendien ligtzinnig beweert ook wel zonder bakens te kunnen sturen, zal niet ligt een goed stuurman heeten; en zoo is het ook hoogst wenschelijk, dat de publieke opinie, wil zij, overeenkomstig hare bestemming, met het roer van den staat belast zijn, de kennis van de ondiepten niet versmaadt, waarop het schip stranden kan. Vóór alles leere men het volk begrijpen de waarheid van het schoone woord van Guizot: ‘Que la souve-

rainité de droit n'appartient à personne, parceque la connaissance pleine et continue, l'application fixe et imperturbable de la justice et de la raison n'appartiennent pas à notre nature imparfaite.' Men leere het volk inzien, dat de publieke opinie niet bestaan moet in een door zelfzucht bepaalden volkswil, maar dat de souvereiniteit, uit den aard der zaak, alleen aan God toekomende, de volkswil alleen aan den steun, grondslag en voorlichting van godsvrucht en zedelijkheid het regt ontleenen kan, van die souvereiniteit hier op aarde de uiting te zijn. Dan zal de democratie met theocratie identisch, en het 'vox populi vox dei' eene waarheid zijn.

Er is, wat betreft den vorm van ons vertegenwoordigend stelsel, met het oog op het zoo even behandeld verschijnsel onzer eeuw, tweeërlei neiging bij ons volk op te merken: een naauwer toehalen van den band tusschen vertegenwoordiging en kiezers; en een voortdurende aandrang tot uitbreiding van het stemregt. Behoeft het betoog, dat beide neigingen in dat verschijnsel haar grond vinden? Waardoor vooral ook is de democratie het meest bevorderd, behalve, zooals ik zeide, door de kerkhervorming? Door wat anders dan door de steeds algemeener verspreiding van kennis en beschaving onder alle standen? De kerkhervorming herstelde de menschen als zoodanig in hunne zedelijke gelijkheid, en maakte het priesterdom algemeen; de kennis, dit kon niet uitblijven, moest die gelijkheid voltooijen op het maatschappelijk gebied. Velen geloofden, en gelooven nog, dat de kennis eene aristocratie van het verstand in het leven roept. En wanneer men hiermede bedoelt het *natuurlijk* overwigt, dat de geestelijk ontwikkelde mensch heeft en altijd zal hebben op den minder ontwikkelden, dan spreekt men eene waarheid uit, die wel niet zal worden betwijfeld. Maar denkt men verder, meent men, dat op den duur daarop zou kunnen worden gegrond eene staatsinstelling, die het staatkundig overwigt bij de intellectuele aristocratie brengt, dan koestert men, dunkt mij, eene kolossale illusie. Reeds in de maatschappij is het natuurlijk overwigt van den ontwikkelden op den minder ontwikkelden lang niet wat men zou meenen dat behoorde. En dit heeft eene gezonde reden. Wie toch moet over die meerdere mate van ontwikkeling beslissen? Immers de *minder* ontwikkelde, en alledaags waarneembaar is het feit, dat de afstand al zeer groot moet zijn,

wil iemand zich van den minderen graad zijner ontwikkeling bewust zijn, laat staan dit door woorden of daden erkennen. En dan, hoe vele soorten van ontwikkeling zijn er niet! In hoe vele verschillende rigtingen kan niet de eene geest boven den anderen uitblinken? In hoe vele zaken is niet praktische blik, gewoon gezond verstand, alledaagsch helder oordeel meer waard dan alle bekwaamheid! Toch zal er een zeker overwigt blijven bestaan: en dit is zeer goed, omdat het natuurlijk werkt, dat is ongedwongen, daar waar zijn eigen kracht het medebrengt; maar dit in de maatschappij reeds vrij zwakke overwigt tot politiek beginsel te willen verheffen, en het gezag in den staat te willen doen berusten bij de zoogenaamde intellectuele aristocratie, is eene hopelooze poging. En toch die poging beschouwen velen als de taak van de constitutionele monarchie. Naar die opvatting heeft het volk, d.z. de kiezers, niets anders te doen, dan de meest ontwikkelde bestanddeelen aan te wijzen, die in den staat gevonden worden. En bij het resultaat van die aanwijzing, bij het parlement, behoort dan uit den aard der zaak het natuurlijk overwigt in den staat. Fraaije illusie! Zoodra men zoover gekomen is, dat niet zekere klassen tot onkunde zijn gedoemd, maar voor allen de weg tot kennis even gemakkelijk is gemaakt, zoodra allen vrij zijn in hunne ontwikkeling, en de een niet meer dan de ander van staatswege belemmerd wordt in het plukken van de vruchten van zijn arbeid, is, op den duur, iedere aristocratie onhoudbaar, en zeker niet het minst de vrij vage aristocratie van het verstand. Zoodra men voor de groote massa alle belemmeringen heeft uit den weg geruimd op den weg der wetenschap, zoodra dientengevolge werkelijk het peil der beschaving en ontwikkeling onder alle standen aanzienlijk hooger is geworden, verwachte men niet langer, dat de kiezers en de publieke opinie ligt iemand, bij uitsluiting, den stempel van intellectuelen aristocraat op het voorhoofd zullen drukken. Die verkregen kennis en beschaving toch zal in de eerste plaats worden aangewend om zich een oordeel te vormen over de voornaamste vragen van den dag. Hoe langer hoe grooter wordt het getal der wezenlijke staatsburgers, d.w.z. van hen, die, op grond van verkregen kennis en beschaving, voor zich het regt eischen om over staatszaken te spreken en te oordeelen. En aangezien nu, bij nagenoeg iedereen, het gevoel van voldoende kennis tot oordeelen te bezitten, vooraf-

gaat aan den toestand, waarin die voldoende kennis inderdaad aanwezig is, zal de minder ontwikkelde, halfbeschaafde kiezer, hoe langer hoe meer, op volkomen gelijken toon gaan spreken als de meer ontwikkelde staatsburger. De aristocratie van het verstand moet noodzakelijk voor de volksontwikkeling wijken (uitgezonderd, zooals gezegd, het *natuurlijk* overwigt, dat zij steeds houden zal), en op staatkundig gebied worden verdrongen door eene soort demokratische hypothese van intellectuele gelijkheid. Want de kiezer, die zich een eigen oordeel heeft gevormd omtrent sommige gewigtige vraagstukken: een kiezer die er, hetzij dan meer of minder juiste, politieke beginselen op nahoudt (en wie durft ontkennen, dat dit hoe langer hoe meer het geval zal worden), die kiezer zoekt niet alleen naar een aristocraat van het verstand, maar vraagt wel degelijk *in welke rigting* die aristocraat zijne talenten zal aanwenden. Hij zal zich des noods met een minder verheven adelbrief vergenoegen, als hij weet, dat de houder er van meer in zijn geest al is verplaatst? En hoe meer de kiezers zullen ontwikkelen, hoe meer natuurlijk die eisch van geestelijke meerderheid op den achtergrond, en daarentegen die van eenswillendheid op den voorgrond zal worden gesteld. Hoe langer hoe minder zal de constitutionele monarchie beantwoorden aan den eisch, dien sommigen haar stellen, van nml. geheel afgescheiden van het volk, eene vertegenwoordiging te hebben, in wier geest de natie moet worden bestuurd.

Over den aandrang van het volk tot uitbreiding van het stemregt behoeft nu niets meer te worden gezegd, want deze berust op volkomen dezelfden grondslag, en werkt met gelijke motieven als die andere neiging, zoo even behandeld. Alleen nog dit. Dat die aandrang tegenwoordig meer komt van hen, die reeds het stemregt hebben, is zeker een betrekkelijk vreemd verschijnsel, misschien met onzen koelen landaard in verband te brengen; maar het is niet te ontkennen, dat het is een zeer *gunstig* verschijnsel, dat de stemgeregtigden de uitbarsting van dien koelen landaard, die anders stellig niet zou uitblijven, trachten te voorkomen.

In hoever zijn die beide neigingen al of niet in strijd met het wezen der constitutionele monarchie? Ik noemde die neigingen uitvloeisels van het veldwinnen der demokratische beginselen, en, als zoodanig, in hare hoofdgedachte onweerstaan-

baar. Is daarmede reeds bewezen, dat zij in de constitutionele monarchie niet passen? Het is hier slechts de vraag, wat men onder democratie en constitutionele monarchie verstaat. Democratie wordt veelal synoniem geacht met volkssouvereiniteit, in dien zin, dat het volk of zelf, of door imperatieve mandaten, bij meerderheid van stemmen, eischt en bepaalt wat het goed vindt. Zoo heeft nog onlangs Mr. de Stuers, in zijn Academisch proefschrift, ‘de verhouding der vertegenwoordigers tot hunne kiezers’ (Leiden, 1869), beweerd, dat, hoe groot ook de invloed zij, die aan de meening der kiezers wordt toegekend, er theoretisch altijd een groot verschil tusschen het gronddenkbeeld eener constitutionele monarchie en dat eener democratie blijft bestaan. Algemeen stemregt en imperatief mandaat zijn theoretisch onafscheidelijk van de democratie, en onmogelijk vereenigbaar met de constitutionele monarchie. *Theoretisch*, want teregt wijst de schrijver op afwijkingen, die zich in de vroegere en latere geschiedenis voordoen. Zoo bestond in de midden-eeuwen het imperatieve mandaat ook zonder democratie, en b.v. in het hedendaagsche Frankrijk eene democratie zonder imperatief mandaat. Dit zijn evenwel naar schr.'s meening slechts afwijkingen, alleen aan doelmatigheidsgronden ontleend, die de theorie geen de minste afbreuk doen. Mij dunkt evenwel dat die theorie eene verouderde is, en plaats moet maken voor eene meer op het wezen der zaak gegrond. Het is waar, de theorie behoeft zich niet om de praktijk, die er het gevolg van is, te bekommeren, maar het is niet minder waar, dat de theorie zelve niet in de lucht mag hangen, en van haar kant weer op de praktijk moet zijn gegrond. En daarom komt het mij voor dat de oude onderscheidingen van democratie en constitutionele monarchie op geen voldoende basis berusten, en stel ik liever voorop, dat alle gezag komt van boven of van beneden. Geen regtsgeleerde zal eene lange uitlegging van die woorden noodig hebken. De oude opvatting van de theocratie nog daargegelaten, eene vertakking van den regeeringsvorm waarin het gezag van boven komt kan men zeggen, dat in alle staten het gezag komt òf van de regeering, òf uit den boezem van het volk. De staatsregeling kan het volk nog als kind beschouwen en het door de Kroon met of zonder Kamers laten regeeren, terwijl het volk ook inderdaad nog een kind is; dat wil zeggen, zonder eenig politiek gevoel van eigenwaarde, berustende in al wat van den troon verordend wordt; zij het dan ook, even als

het kind, met een weinig gemor. Of de staatsregeling kan het volk als zoodanig voor mondig houden, zoodat het in staat en geneigd is een oordeel te vormen omtrent de middelen tot zijn welzijn aan te wenden. De geest der staatsregeling brengt dan mede, dat een helder en krachtig, na rijp beraad uitgesproken volkswensch worde toegestaan.

Mij dunkt dit is de eenige, vrij scherpe theoretische grenslijn waaraan alle bestaande regeeringsvormen te toetsen zijn. Over die theoretische onderscheidingen nogtans wijd ik hier niet verder uit. Ik bepaal mij er toe te stellen, dat, overal waar men een regeeringsvorm heeft in den laatst aangeduiden geest, men m.i. dien vorm moet noemen democratie. Men moet eene theorie, op het wezen der zaak gegrond, niet verwerpen, omdat zij, in bepaalde gevallen of tijden, nog niet alle consequentiën toelaat. Bovendien spreekt het van zelf, dat de beide aangewezen klassen eene onderverdeeling toelaten. Zoo kwam het gezag van boven in onze oude republiek, in het oude Frankrijk en het tegenwoordige Pruissen, maar bij allen op verschillende wijzen, die men aristokratische republiek, absolute en beperkte monarchie zou kunnen noemen. En zoo ook komt het gezag van onder en bij ons, in Engeland, in Zwitserland, Noord-Amerika, Belgie enz., ofschoon de regeeringsvorm van de voorlaatste natie meer specifiek democratie heet, omdat zij daar alleen in hare volheid - ik durf niet zeggen in hare volle juistheid - zich vertoont. Wie nu lust gevoelt voor die andere species van denzelfden regeeringsvorm afzonderlijke namen uit te vinden, het staat hem vrij, ik voor mij acht dit nutteloos. Het zijn alle democratiën, omdat, op de hoofdvraag: wie regeert er in uw land? door allen, bij slot van rekening, moet geantwoord worden: het volk zelf, de stembus en de publieke opinie[1]. Hier openbaart zij zich zoo, en daar weer anders; hier heeft men minder, daar meer waarborgen gesteld, opdat zij zich helder en krachtig zou kunnen uitspreken, maar in al de opgenoemde landen is zij onweerstaanbaar. Het komt mij voor, dat hier eene ongegronde vrees bestaat om de zaak bij den waren naam te noemen. Ik zeg ongegrond, want ik zie niet in dat het nadeelig zal werken, als men het volk leert, dat

1 Nog kort geleden zeide de Heer de Bosch Kemper dit met de volgende ronde woorden: ‘De publieke opinie is, bij vrije staten, de stem des volks, overeenkomstig welke geregeerd moet worden.’ (Volksblad van 28 April 1870).

een duidelijk, na kalm en rijp beraad uitgesproken volkswensch om de wetgeving aan te vullen of te wijzigen, niet onverhoord mag blijven. Integendeel, bij volken, die reeds tot dien trap van rijpheid zijn gekomen, dat werkelijk dat beginsel een hoofdbeginsel is van zijne staatsinstellingen, zal de verspreiding van dat denkbeeld zeer veel bijdragen tot het politiek leven, en dus, behoef ik het te betoogen? tot het welzijn van dat volk.

De voorstanders van de volkomen zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de intellectueele aristocraten hebben er natuurlijk belang bij die waarheid aan het volk te onthouden. Maar een dergelijke parlementaire regeeringsvorm heeft, uit den aard der zaak, geene duurzame reden van bestaan. Waar het zwaartepunt van het gezag van den troon is gevallen in het parlement, daar is dat parlement slechts de trechter, die het gezag moet laten afdalen naar de bron van die vergadering, het volk. Een geheel onafhankelijk en zelfstandig parlement, waarbij het staatkundig overwigt gevonden wordt, is, zooals ik reeds meen te hebben aangewezen, eene illusie, die kort genoeg duren zal.

Dikwijls wordt de beperkte en de constitutionele monarchie voor één en denzelfden regeeringsvorm gehouden. Hoewel de grens soms moeijelijk zal zijn aan te wijzen, is er toch in den grond tusschen beiden een hemelsbreed verschil. En die moeijelijkheid om eene grens te bepalen, bewijst niets tegen de degelijkheid van de onderscheiding. Of zal men het onderscheid ontkennen tusschen man en jongeling, omdat niemand met juistheid bepalen kan, wanneer iemand ophoudt jongeling te zijn en man wordt? Welnu die vergelijking kan ik hier behouden. In de beperkte monarchie is het volk een jongmensch, in de constitutionele een man; in de eerste komt het gezag van boven, in de laatste regeert het volk zich zelf. De beperkte monarchie is in het wezen *absolute monarchie met beperkingen;* de constitutionele monarchie is *absolute democratie met beperkingen*. Ziedaar het juiste onderscheid. Bij de eerste is de regeering, bij de laatste het volk, of wil men liever de kiezers en de publieke opinie, superieur. Het beginsel is hier dus democratie, maar de beperkingen tegen opgewonden volkswaan, en de middelen om den volkswensch niet op te volgen, dan wanneer hij zich duidelijk, kalm en krachtig uitspreekt, zijn van dien aard, dat men moeite schijnt te hebben daarin eene democratie te herkennen. Geheel ten onregte nogtans. Men lette slechts op de eischen in de constitutionele monarchie aan de kiezers gesteld.

Ik moet hierbij wat langer stilstaan, omdat het in onmiddellijk verband staat met de hoofdstrekking van mijn betoog.

Waar de constitutionele monarchie eigenlijk nog slechts in naam bestaat, daar is zij niets dan eene absolute monarchie, met meer of minder beperkingen. Ja zelfs kunnen die beperkingen door het persoonlijk karakter van den vorst en de tijdsomstandigheden, dikwijls niet veel meer zijn dan papieren hinderpalen tegen een autocratisch bestuur. Zoo kregen wij, in onze verbeelding, in 1814 eene constitutionele monarchie, ofschoon er tegenwoordig al zeer weinigen zullen zijn, die gelooven, dat onze regeeringsvorm van toen dien naam verdiende. Door een zamenloop van omstandigheden, misschien wel allereerst door de ongewoonte, leefden wij bijna in eene absolute monarchie. Het volk was niet alleen teregt kinderlijk blij bij de terugkomst van het geliefde vorstenhuis, maar het bleef kind, wat er daarna ook gebeurde. De vertegenwoordiging was onbegrijpelijk gewillig en slap, daarin alleen door de ministers geëvenaard[1], zoodat er tot ongeveer het jaar 1840 niets dan het ‘inane nomen’ van de constitutionele monarchie overbleef. Maar daarna kwam er beterschap. De vertegenwoordiging ging meer en meer toonen doortrokken te zijn van hare verpligtingen om te waken voor de regten van het volk. Ook het volk, buiten de vertegenwoordiging, geeft teekenen van leven. Algemeen begint men te gevoelen, dat het ernst moet zijn met de beperkingen, die aan de almagt van den souverein in de Grondwet waren voorgeschreven, en krachtig aan te dringen op wijzigingen in het staatsbestuur, als een eisch van onze eeuw. Wat was het motief en de geest van die beweging? Wij raken nu de hartader van de constitutionele monarchie. De geest en het motief van die beweging was niets meer of minder, dan dat men begreep, nog altijd niet in het bezit te zijn van eene constitutionele monarchie. En waarom niet? Omdat men niet had direkte verkiezingen. De constitutionele monarchie en daarmede, zooals straks nog beter blijken zal, de democratie, is bij ons eerst in 1848, maar ook in dat belangrijke jaar gevestigd, en wel door de invoering van de direkte verkiezingen. Waarvoor toch werden die verkiezingen direkt gemaakt? Wat is van die instelling het doel?

Meestal meent men dat de geest van het vertegenwoordigend

1 Vgl. over dien tijd Mr. Groen van Prinsterer, Herziening-der Grondwet in Nederlandschen zin.

stelsel slechts medebrengt dat de bekwaamste en onafhankelijkste staatsburgers (de heer Thorbecke zegt: ‘de waardigsten, zoo men wil’) in naam der natie tot contrôle, en soms tot mederegeering of mederegeling geroepen worden. Het is vooral Prof. de Bosch Kemper, die, zoowel in 1848 als nog heden ten dage, van geen naauwer band tusschen kiezers en gekozenen weten wil. Volgens dien geleerden schrijver voldoen indirekte verkiezingen veel beter aan het wezen van het vertegenwoordigend stelsel, en is met dit wezen ten eenenmale in strijd alle uitoefening van het kiesregt, die verder gaat dan het onderzoek naar de bekwaamheid en onafhankelijkheid der candidaten. Zoo zeide hij nog in het Volksblad van 10 Maart 1870: ‘daarom moet in het vertegenwoordigend stelsel bij het kiesregt het streven zijn..... tot volksvertegenwoordigers te doen benoemen hen, in wie het volk het meeste vertrouwen stelt als bekwame, onafhankelijke en waarheidlievende mannen’[1]. Is die leer de juiste, dan zijn de direkte verkiezingen een onding, en had de schrijver volkomen regt, in 1848 de indirekte boven de direkte te verkiezen; want zooveel is zeker, dat hoe bekwamer de kiezers zijn, hoe bekwamer de gekozenen; en de provinciale staten, of wie dan ook op dien verkiezingstrap tot de keuze zouden geroepen worden, weten natuurlijk oneindig beter dan onze kiezers, waar die vereischte bekwaamheid en onafhankelijkheid te vinden zijn. Hieruit alleen reeds blijkt de onjuistheid van de aangehaalde meening De bekwaamheid en onafhankelijkheid van de vertegenwoordiging wenschte men in 1848 niet te verbeteren. Men wilde blijkbaar iets anders. Men wilde eene volks-, geene *schijn*vertegenwoordiging; men wilde dat het volk zelf uitspraak zou doen over hen, die met de leiding zijner zaak gedeeltelijk belast zouden worden. Bekwaam, onafhankelijk, eerlijk konden de mannen zijn, die door de Provinciale Staten naar het Binnenhof gezonden werden, het waren geene *volks*vertegenwoordigers. Er was geen band tusschen hen en het volk. Men had geene zekerheid dat de *volks*vertegenwoordigers door het volk waren gewild; de belanghebbenden zelven moesten daaromtrent beslissen. Dàt voelde de grondwetgever van 1848, en volkomen teregt. Krimp het kiesregt in, laat niemand stemmen, van wien men niet zeker weet, dat hij het met oordeel zal doen, maar laten de verkie-

1 Vgl. zijne Handleiding, Vermeerd, uitg., blz. 423, 427.

zingen direkt blijven, en de uitkomst zal nog altijd meer het karakter eener volksvertegenwoordiging dragen, dan wanneer de Provinciale Staten of een ander college de afgevaardigden benoemen. De kiezers moeten dus in ieder geval *zelf* kiezen, maar wat is nu de omvang van die kiesbevoegdheid? wat is de inhoud van het kiesregt? Erkent men het als een feit, dat de verkiezingen met een trap meer waarborgen opleveren voor de keuze van bekwame en onafhankelijke mannen dan de direkte, en meent men, niettegenstaande dat feit, dat de direkte verkiezingen geen ander doel hebben dan die goede elementen uit den boezem van het volk te voorschijn te roepen, dan ligt de conklusie voor de hand. Dan moet men aannemen, dat de grondwetgever van 1848 het volk heeft gepaaid met een vaag en ijdel regt, en, ten koste van eene goede vertegenwoordiging, heeft toegegeven aan een louteren volksgrijl. Stelt die conklusie de onjuistheid van den minor niet in het helderste licht? In het nieuwere kiesstelsel moet dus, *behalve het direkte* van de verkiezingen, nog iets anders gelegen zijn, waardoor de vertegenwoordiging meer dan vroeger krijgt het karakter eener *volks*vertegenwoordiging. Of liever, dat andere ligt in het directe der verkiezingen opgesloten, althans het is daarvan een onmiddellijk gevolg. De grondwetgever begreep, dat eene volksvertegenwoordiging alleen dan dien naam verdient, wanneer uit hare meening kan worden opgemaakt die van het volk; en dit kan niet anders het geval zijn, dan wanneer *alle belanghebbenden, zooveel mogelijk, zijn vertegenwoordigd en gehoord*, en daarvan een helder oordeel omtrent hetgeen het algemeen belang medebrengt, het gevolg is. De direkte verkiezingen beoogen niet alleen het bijeenbrengen van mannen uit het volk, en door het volk aangewezen; dit is slechts *middel*; het hoofddoel is, om, door dat middel te kunnen hooren de volksstem. Wie dat middel reeds voor einddoel houdt, kan, dunkt mij de hiervoor gestelde conklusie niet ontwijken. De grondwet van 1848 kan dus niets anders bedoeld hebben dan, door middel van de direkte verkiezingen, het volk te geven een *aandeel aan de staatsmagt*. Om dat doel te bereiken, moeten de verkiezingen vooreerst direkt, en ten tweede gegrond zijn op de verschillende belangen, die in den staat aanwezig zijn. *Direkt*, omdat anders anderen dan de belanghebbenden zelven stemmen; gegrond op de verschillende bestaande belangen, omdat anders de direkte verkiezingen geheel zonder raîson d'être zijn en de

vertegenwoordiging nog altijd eene schijnvertegenwoordiging blijft. Het aandeel in de staatsmagt, gegeven aan het kiezersvolk in zijn geheel, bestaat in het regt, om, door middel van vertegenwoordigers, de regeering bekend te maken met de wenschen der natie; en het aandeel zou dus nul, en de vertegenwoordiging niets dan schijn zijn, als de kiezers bij de verkiezing niet te rade mogten gaan met, en hunne keuze gronden op de verschillende belangen, die ieder meer in het bijzonder ter harte gaan. Dit is m.i. het ware doel van de direkte verkiezingen, en daarbij het ware doel van het vertegenwoordigend stelsel. De heer de Bosch Kemper, en velen met hem, meent, dat het hoofdbeginsel van dat stelsel medebrengt, dat elk verkozen lid niet komt voor zijn stand, voor zijn belang, voor zijne partij, maar voor het geheele volk. Met de meeste bescheidenheid, - en men zal weinig moeite hebben mij te gelooven, als ik er bijvoeg met eenige huivering - meen ik, dat in die woorden juist eene miskenning is gelegen van dat hoofdbeginsel. Mogt ik een vermoeden uitspreken, dan geloof ik, dat als reden van die miskenning is aan te merken de standvastige afkeer, dien die geleerde schrijver heeft van de direkte verkiezingen, waardoor hij de kracht en de beteekenis er van geheel over het hoofd ziet. De meening is juist in de beperkte monarchie, waarin op den volkswil niet wordt gelet, en men slechts bedacht is op eene beperking van het vorstelijk gezag door middel eener vertegenwoordiging. Alsdan is het natuurlijk onverschillig hoe die kamer is zamengesteld, zoo zij slechts bekwaam en onafhankelijk is. Maar nog eens, nu de direkte verkiezingen er eenmaal zijn, nu moeten zij toch eene beteekenis hebben, en die kan geene andere zijn, dan zoo even reeds gedeeltelijk is aangewezen.

De direkte verkiezingen eischen eene vertegenwoordiging uit den boezem des volks voortgekomen, en daardoor innig aan het volk verbonden. Verschillende belanghebbenden, die, op grond van die verschillende belangen, verschillende personen afvaardigen, die bij elkander komen in ééne vergaderzaal, niet om ieder uitsluitend voor hun sectebelang op te komen, daarvoor per se te ijveren, te stemmen, en voor de overige belangen doof te zijn, alsof die hun niet aangingen, maar om uit dien chaos van belangen en inzigten, met onpartijdige waarheidsliefde, het algemeen belang op te sporen. De vertegenwoordigers moeten, zooveel mogelijk, de tolk zijn van een belang, rigting,

partij of zienswijze in den staat, omdat, wanneer al die verschillende belangen en zienswijzen in de kamer vertegenwoordigd zijn, men eerst in waarheid kan zeggen: dat is de volksvertegenwoodiging; in dat ligchaam vindt men dezelfde denkbeelden terug, als in het ligchaam dat het vertegenwoordigt.

Eerst dan kan men zien, en hooren, en met zekerheid weten, welke belangen in den lande, door de aanneming van een voorstel, gebaat en gekwetst zullen worden, en dan eerst kan door het wikken en wegen van die belangen, en het schiften en ziften van die motieven, het algemeen belang te voorschijn spruiten. Dit alles doet volstrekt geen afbreuk aan de naauwgezette opvolging van art. 74 der grondwet, welk artikel ik, zonder eenigen twijfel, zoo versta, dat elk lid het *geheele* Nederlandsche volk representeert. Oogenschijnlijk kom ik hier in lijnregten strijd met mij zelven; inderdaad is er volmaakte harmonie. Het verschil lost zich in hoogere eenheid op. De afgevaardigden komen in de vergaderzaal als het ware met een belang op het voorhoofd; zij zijn doortrokken van dezelfde gevoelens als de kiezers; maar zij zijn meer ontwikkeld; zij hebben ruimer blik door de aanraking met andere belangen en inzigten; daardoor begrijpen zij, beter dan de kiezers zelven, dat niet ieder in den staat zijn zin kan krijgen, en behooren dan ook zoodanig doordrongen te zijn van de eenheid van den staat, en de edele beginselen van den constitutionelen regeringsvorm, dat zij zich telkens in gemoede moeten afvragen, of het belang en de zienswijze, die zij met hunne kiezers gemeen hebben, zoo gewigtig is, dat zij het in een bepaald geval als het *algemeen* belang mogen beschouwen, dan of het, als van ondergeschikten aard, voor het hoogere belang noodzakelijk wijken moet. Dan eerst kunnen de vertegenwoordigers weten wat er in het volk omgaat, en dus juist om het Nederlandsche volk *in zijn geheel* goed te kunnen vertegenwoordigen, is het noodig, dat de vertegenwoordiging zoo goed mogelijk afspiegelt de belangen, zienswijzen, rigtingen en gevoelens, die in dat volk werkelijk aanwezig zijn. Daarvoor is het noodig in één woord, dat de vertegenwoordiging inderdaad *wortelt* in het volk.

Men kan dus zeer goed van hetzelfde standpunt uitgaan, dat de heer Thorbecke innam, in zijne aanteekeningen op de grondwet (ad art. 81) als hij vraagt: ‘waarom is het vooral te doen? om het middel, de oefening van het kiesregt, als zoodanig, of om de uitkomst? Om de kiezers, of om de keuze? Moet

men velen laten kiezen, al wordt de waarborg voor de betere keuze er door verzwakt?', en daarom toch tot eene geheel tegenovergestelde conklusie komen door de overwegingen, die hier zijn voorafgegaan. De grond moge bij ons in dit opzigt minder vruchtbaar zijn, maar ook op Nederlandschen bodem kan in Februarij een revolutieboom ontkiemen. Het is te doen om eene goede keuze, maar de vraag, of de keuze goed is geweest of niet, hangt oneindig minder van de individualiteit der gekozenen af, dan van de meer of minder krachtige wijze waarop de gekozen vertegenwoordiging wortelt in het volk.

Om goed het onjuiste van de meening van den heer de Bosch Kemper te vatten, denke men zich een oogenblik eene kamer, die werkelijk is zamengesteld op de wijze die hij voor de ware houdt. Men stelle zich voor, dat de kiezers uitsluitend vragen naar bekwaamheid en eerlijkheid; men neme voor een oogenblik aan, dat de zoogenaamde conservatieven eens mannen afvaardigen als Thorbecke, en de zoogenaamde liberalen mannen als Groen van Prinsterer, wat zou er het gevolg van zijn? Dat de vertegenwoordiging een toonbeeld zou zijn van bekwaamheid, eerlijkheid en onafhankelijkheid misschien, maar in de verste verte niet zou verdienen den naam van *volks*vertegenwoordiging. Het komt mij voor, dat de heer de Bosch Kemper zelf in de praktijk aan zijne theorie niet getrouw blijft. Het is waar, hij beveelt zoogenaamde liberale en zoogenaamde conservatieve candidaten aan, door elkander genomen, maar dit doet die geachte staatsman, omdat hij het onderscheid in beginsel tusschen liberaal en conservatief, in ons land, ontkent. Maar dat ook hij, bij erkenning van verschil in beginsel, op dat verschil let, blijkt hieruit, dat men niet ligt in het volksblad een volbloed antirevolutionairen of klerikalen candidaat zal zien aanbevolen, ook al mogt er op diens bekwaamheid en onafhankelijkheid niets zijn af te dingen.

Nog ééne opmerking. Men zou kunnen vragen, wanneer het waar is, dat de vertegenwoordiging, hoe langer hoe meer, hare geheele *zelfstandigheid* verliezen zal, en de leden de vertegenwoordigers moeten zijn van eene bepaalde zienswijze, wordt dan de vertegenwoordiging van het *geheele* Nederlandsche volk door *ieder* gekozen lid niet eene kolossale illusie? Mijn antwoord behoeft niet lang op zich te doen wachten. Het spreekt van zelf, dat er altijd zullen gevonden worden, die zeer weinig besef hebben van de eischen van den constitutionelen regeerings-

vorm, en die een bekrompen lokaal belang, uit vrees voor hunne kiezers, zullen voorstaan boven het algemeen belang. Maar men vergete niet, dat die vrees voor de kiezers ongegrond is bij een vertegenwoordiger, die met krachtige motieven het lokaal voor het algemeen belang wijken doet. En al mogt het anders zijn, en hieruit voor een gedeelte het illusoire blijken van mijne meening omtrent de eischen van onzen regeeringsvorm, oneindig grooter zeker is de illusie van hen, die gelooven, dat ooit een ontwikkeld kiezer zich zal bepalen tot den eisch van bekwaamheid en onafhankelijkheid. Ik zou bijna zeggen, dit is eene psychologische onmogelijkheid. En het is, geloof ik, veel beter, het tegendeel als psychologisch noodzakelijk, en dus als onweerstaanbaar aan te nemen, en te beproeven dat feit in verband en overeen te brengen met de eischen van de constitutionele monarchie, dan eene theorie voorop te zetten, die telkens door de praktijk meer en meer zal worden in den wind geslagen.

Dat, ten slotte, onze grondwet zelve de hier verdedigde opvatting deelt, is duidelijk. Waarom bepaalt zij anders, dat de leden der Tweede Kamer om de 2 jaren voor de helft zullen aftreden; waarom geeft zij aan de kroon het regt van ontbinding? Laat het zich inderdaad denken, dat de kiezers zoo veranderlijk zijn in hunne denkbeelden omtrent de gekozenen, dat zij heden *niet* voor bekwaam en onafhankelijk zullen houden, dien zij nog kort geleden die hoedanigheden toeschreven? Kan dat het motief van die bepalingen zijn? Mij dunkt neen; de grondwet kan alleen hieraan hebben gedacht, dat de verschillende belangen, rigtingen, zienswijzen enz., zich verplaatsen kunnen, en meer of minder in kracht toe- of afnemen, zoodat in één woord de vertegenwoordiging op zeker tijdstip niet meer zou - wat zij doen moet - *wortelen* in het volk.

Dat die andere neiging van den demokratischen geest onzer eeuw, die zucht tot uitbreiding van het stemregt, evenmin in strijd is met het wezen van de constitutionele monarchie, behoeft geen verder betoog. Ja zelfs wanneer het stemregt door de algemeene ontwikkeling zelf zoo goed als algemeen zal geworden zijn, dan zal onze regeeringsvorm eerst regt aan zijn doel beantwoorden, dan zullen eerst alle belangen zich baan kunnen breken naar de landsvergadering, en niet alleen flaauw gekend uit de verte, maar gehoord en besproken worden, zoodat dan eerst met volkomen juistheid het

algemeen belang zal kunnen worden overzien. Hoe algemeener het stemregt is, des te breeder is de grondslag waarop de vertegenwoordiging berust. Gelijk de hierboven behandelde neiging tot het scheppen van een naauweren band tusschen kiezers en gekozenen den grondslag *hechter* maakt, maakt de uitbreiding van het stemregt dien *breeder*, en werken dus beide neigingen te zamen om dien meer kracht bij te zetten. Nu was een krachtige grondslag voor de vertegenwoordiging, zooals ik reeds boven aantoonde, het doel van de instelling der direkte verkiezingen, en hieruit reeds blijkt voldoende, dat uitbreiding van het stemregt, wel verre van in strijd te zijn met het wezen van onzen regeeringsvorm, juist eene aanvulling heeten mag, die geheel in den geest onzer instellingen past, ja zelfs daardoor wordt geëischt.

Alvorens verder te gaan, is het van belang er op te wijzen, dat ik geenszins van oordeel ben, dat de beide behandelde neigingen van den demokratischen geest onweerstaanbaar zouden moeten leiden tot, of nu reeds eischen, het imperatieve mandaat en het algemeen stemregt. Geen van beiden zijn m.i. onafscheidelijk aan de democratieve verbonden. Het imperative mandaat heeft in ons land zelfs uiterst weinig voorstanders, en behoeft dus, naar ik meen, hier niet opzettelijk bestreden te worden. Wat ik bedoeld heb is dit, dat de kiezers hoe langer hoe meer *gelijk* zullen worden aan de vertegenwoordigers, d.w.z. dat de demokratische gelijkheid ook hier, hoe langer hoe meer, den afstand zal vernietigen, die ot heden tusschen kiezers en gekozenen bestond. Ik kan mijn gevoelen niet beter te kennen geven, dan door te wijzen op een levend voorbeeld, en te zeggen, dat, naar mijne meening, de kiezers, hoe langer hoe meer, de rol zullen gaan spelen, die in ons land de heer Groen van Prinsterer hen reeds zoovele jaren met talent heeft voorgespeeld. De heer Groen is geen voorstander van het imperatieve mandaat, maar hij behoort m.i. onder hen, die ik in het begin heb genoemd als onbewust, en zelfs afkeerig en tegen hun zin, tot de zegepraal der, democratie het hardst mede te werken. De toon, dien de heer Groen bij de verkiezingen aanslaat, ofschoon hij er zeker meer dan iemand anders regt toe heeft, is niet de toon van een kiezer - want meer dan een begaafd *kiezer* is de heer Groen dan niet - is niet de toon van een kiezer in het monarchische systeem van Stahl. Wanneer de heer Groen het een regt en pligt acht van den kiezer, om op speciale punten *verklaringen* te vragen van

candidaten, en die candidaten te *weren*, of, zoo het oud-leden zijn, te *vervangen* door anderen, van wie hij op dat punt en op dat oogenblik zekerheid heeft, dat zij met zijn kiezers wil instemmen; wanneer hij het een regt en een pligt van de kiezers acht, om te zeggen: u, A., wil ik niet, want gij wilt geene verandering in de grondwet of onderwijswet, maar gij, B., zijt mijn man, gij zult mijn billijken wensch voldoen (of gij zoudt binnen kort ten opzigte van die levensvraag van opinie moeten veranderen, en dan zou ik het wel niet pligtmatig, maar toch fatsoenlijk vinden, als gij er mij bij tijds kennis van gaaft door uw ontslag; of minstens eene plegtige, goed gemotieveerde verantwoording in het parlement aflegdet van uw gedrag); wanneer verder de heer Groen er niet weinig toe medewerkt om - let wel, zonder lid der Kamer te zijn, enkel als eenvoudig staatsburger door middel van zijne welversneden pen - ministeriën omver te werpen, die zijne zoete verwachtingen min of meer teleurstelden, en hij blijft zich, na dat alles, tegen een demokratischen regeeringsvorm *principieel* verzetten, dan acht ik mijne pogingen om het begrip ‘democratie’ te vatten, hopeloos. Maar bij de meening, dat de heer Groen onder de demokraten te rangschikken is, voeg ik onmiddellijk deze, dat m.i. niemand beter dan hij de eischen van den constitutionelen regeeringsvorm begrijpt en in toepassing brengt. Meer dan iemand, begrijpt hij het, dat constitutionele monarchie is eene democratie, zij het dan ook eene beperkte.

En zegt men nu, die opvatting van het vertegenwoordigend stelsel voert regelregt en noodzakelijk tot het imperatieve mandaat, dan antwoord ik, dat ik, met den heer Groen, een groot verschil zie tusschen verklaring en belofte. De vertegenwoordiger moet vrij blijven, maar ‘deze vrijheid mag niet worden ingeroepen ter wegcijfering bij de verkiezingen van een voorafgaand overleg, dat zich hier te lande doorgaans tot eenige algemeene en dubbelzinnige phrases beperkt, en evenwel in zijne wezenlijkheid, niet in zijn bedriegelijken schijn, de ziel van het constitutioneel gouvernement is.’ Ik kan dus nog niet inzien, dat het eischen eener verklaring noodzakelijk het eischen eener belofte zal ten gevolge hebben. Hiertegen kan bij tijds genoeg worden gewaarschuwd. Maar mogt men werkelijk meenen, dat de mandaten dan niet zouden kunnen uitblijven, en het eene illusie noemen, daartegen dan nog te willen waken, dan bedenke men de onmogelijkheid om

het eischen van verklaringen door een verlicht kiezersvolk tegen te gaan, en het nuttelooze om zich te bekommeren over de noodzakelijke gevolgen van een toestand, als die toestand zelve niet is te ontgaan.

Evenmin acht ik het algemeen stemregt iets essentieels van den demokratischen regeeringsvorm. De democratie behoeft volstrekt niet aan iedereen stemregt te verleenen. Ik zal dit straks nader ontwikkelen. Ik geloof dan ook alleen, dat de zich steeds ontwikkelende maatschappij steeds op *uitbreiding* van het stemregt zal blijven aandringen, in verband en in verhouding met die ontwikkeling, en dat men goed zal doen met het verleenen van dat regt niet al te spaarzaam te zijn, vooreerst omdat de wensch der natie in hare tallooze schakeringen duidelijker daardoor te voorschijn treedt, en ook omdat daar, waar stemregt wordt gevraagd, de uitoefening van dat regt een uitstekend middel is tot politieke ontwikkeling.

Het vorige resumerende, kom ik tot deze stellingen:

1. dat Gods wereldorde nu reeds duidelijk wijst op de toekomstige volledige zegepraal der demokratische beginselen, daargelaten den *vorm* waarin deze zich zullen openbaren, welke voor mij en ieder ander nog een raadsel is:
2. dat, in verband daarmede, zich nu reeds vertoont, of zich spoedig vertoonen zal, meerdere aandrang van de zijde der nietkiezers, of van sommigen hunner, om tot het kiesregt te worden toegelaten;
3. dat ook in verband daarmede moet worden beschouwd de meerdere gelijkheid tusschen vertegenwoordigers en kiezers, ten gevolge van de meerdere contrôle van de laatsten op de eersten:
4. dat de constitutionele monarchie, wel verre van die verschijnselen als haar vijandig aan te merken, ze, overeenkomstig haar wezen, billijkt niet alleen, maar toejuicht, en aan haar bloei bevorderlijk acht.

Thans gaan wij over tot de vraag, in hoever onze geschrevene staatsinstellingen overeenkomen met de denkbeelden in de vier opgenoemde stellingen vervat, of, om van de 4^{c} stelling uit te gaan, in hoever onze staatsregeling de ware natuurlijke ontwikkeling van den constitutionelen regeeringsvorm belet, en dus wijziging noodzakelijk maakt.

Laat ons beginnen met de gevraagde uitbreiding van het stemregt. Hieromtrent mag ik althans dit beweren, dat bijna allen

van oordeel zijn, dat de bestaande wetgeving niet voldoet aan de eischen van onzen tijd. Welk beginsel heeft onze grondwet bij het verleenen van kiesbevoegdheid aangenomen, en is dat beginsel het goede? Ziedaar vragen die het geheele vraagstuk van de kiesbevoegdheid beheerschen. Zij leiden als van zelf tot het aanprijzen van een ander beginsel dan tot heden gevolgd werd. Onze grondwet geeft het kiesregt aan hem, die, al naarmate de plaatselijke gesteldheid zulks medebrengt, in de direkte rijksbelastingen (ik geloof, zonder twijfel, dat de grondwet alleen de *rijks*belastingen bedoelt) betaalt eene som van 20 tot 160 gulden. Men weet dat de kieswet het maximum stelt op 112 gulden.

Het is vrij duidelijk, dat de grondwet op de vraag: ‘wie behooren tot de uitoefening van het kiesregt te worden toegelaten?’ geantwoord heeft: zij, die door betaling van eene zekere som in 's rijks direkte belastingen, direkt belang hebben bij een goed beheer, en *tevens* de bekwaamheid bezitten om te beoordeelen, in welke rigting de staat moet worden bestuurd. Had de grondwet alleen het *betalen* tot grond van kiesbevoegdheid aangenomen, waarom dan dat bedrag zoo hoog gesteld? Heeft iemand die ƒ 50 belasting betaalt, niet evenveel belang bij een goed beheer als een stadgenoot die ƒ 100 opbrengt? Meer overwegingen zijn niet noodig, om tot het besluit te komen, dat de grondwet in den kiezer nog iets anders eischte, en niet alleen, in het betalen van een zeker bedrag, eene finantiële belangstelling verlangde bij hem, die met de kiesbevoegdheid zou worden begiftigd, maar, door dat bedrag tot op eene zekere, niet onaanzienlijke hoogte op te voeren, ook waarborgen wilde hebben, dat die kiesbevoegdheid niet aan al te onbekwame handen zou worden verleend. Zij heeft wel is waar dit met eene ruwe hand gedaan, maar dit kon niet anders. Van het beginsel, in de grondwet gesteld, uitgaande, moet men erkennen, dat de regeling niets te wenschen overlaat. Ik laat hier natuurlijk de onbillijkheden in de kiestabel ter zijde. Maar is het beginsel zelf wel goed? Ik geloof het niet. Men kan bij het verleenen van kiesbevoegdheid zich eenzijdig op tweederlei standpunt plaatsen, door als grond van die bevoegdheid aan te nemen óf uitsluitend het geld, of uitsluitend bekwaamheid. Laat men alleen de betalers kiezen, dan ontneemt men aan een groot gedeelte van het intellectueel kapitaal, dat Nederland bezit, invloed op den gang van zaken. Men voelt reeds dat dit een onjuist beginsel is. Neemt men daarentegen

bekwaamheid als eenige basis aan, en wil men zich hiervan overtuigen, hetzij door examens als anderszins, hetzij door met eene ruwe hand in de betaling van een zeker bedrag in de belastingen een fictieve grens te zoeken, die de bekwamen van de onbekwamen scheidt, dan vervalt men in een ander uiterste, dat niet minder onjuist is. Immers wie ziet niet in, dat, wanneer men alleen *bekwame* kiezers wilde laten kiezen, en die bekwaamheid b.v. op de laatst aangegevene wijze wilde te voorschijn roepen, men de census vrij aanzienlijk zou moeten opvoeren, en dat er aldus ieder jaar eene zeer groote som aan belastingen zou worden gestort, zonder dat de opbrengers van die som dén minsten of geringsten invloed zouden kunnen uitoefenen op hare bestemming, Nu behoef ik er nog niet eens op te wijzen, hoe magtig ongerijmd eigenlijk eene dergelijke grensscheiding zou zijn. Rijkdom en bekwaamheid zijn zóózeer ongelijke grootheden, en staan zóó weinig met elkander in verband, dat de eene onmogelijk tot maatstaf van de andere strekken kan. En toch zou dit nog het beste middel zijn om, *volgens dit beginsel*, een eenigzins regtvaardig kiesstelsel te krijgen. Want trachtte men de bekwaamheden door examens of iets van dien aard bijeen te brengen, en alleen aan dezen stemregt te verleenen, dan zouden er zeker vele zijn, die eene aanzienlijke som in de belasting betalen, en toch van het kiesregt verstoken zouden zijn. Ik houd het er voor, dat de grondwet een en ander gevoeld heeft, en daarom een middenweg koos, dien zij uitsprak in den gemeenschappelijken eisch van bekwaamheid en bijdrage aan de schatkist. Wat is hier nu tegen in te brengen? Het komt mij voor, dat de volgende overwegingen de innige en wezenlijke grond zijn van de oppositie tegen de bestaande regeling.

Het kiesregt heeft tot grond en tot doel het heil der maatschappij. Het werd den Nederlanders in 1848 verleend, even als aan iedere andere natie, omdat men begreep dat het welzijn der natie er beter door gewaarborgd was. Is dit zoo, dan moet, dunkt mij, het kiesregt ook gegeven worden aan ieder burger, die in het bezit is van eene hoedanigheid, welke, in werking gebragt, aan het welzijn van den staat, of liever van de maatschappij, kan bevorderlijk zijn. Of, om duidelijker te spreken, ieder die eene nuttige kracht te zijner beschikking heeft, ieder die *nuttig* kan zijn in de staatkundige wereld, behoort *invloed* te hebben in die wereld. Nu zijn m.i. allen, van wie dit gezegd kan worden, te rangschikken in

drie categoriën, nml. de geldelijk, de verstandelijk en de zedelijk welgestelden in den lande. Het spreekt wel van zelf dat dit alles zeer ruim moet worden opgevat. Zoo aarzel ik niet iemand finantieel welgesteld te noemen, die jaarlijks een zeker bedrag aan belastingen in de schatkist stort, en evenmin eisch ik van den intellectueel, of zedelijk welgestelden mensch, dat hij de wijsheid van Salomo of het ideaal van zedelijkheid hebbe bereikt. Het beginsel blijft er niettemin waar om, dat ieder die belasting betaalt, of eene zekere mate van bekwaamheid of zedelijkheid bezit, een kapitaal te zijner beschikking heeft, dat, in werking gebragt, aan het welzijn der maatschappij kan bevorderlijk zijn, en dus tot de personen behoort, aan wier oordeel zich de staat moet doen gelegen liggen. En nu blijkt het verschil tusschen dit beginsel en het door onze grondwet aangenomene. Niet iemand die betaalt *en* bekwaam of zedelijk is, maar iemand die betaalt, *of* bekwaam *of* zedelijk is, heeft, door die heilzame hoedanigheid alleen, regt op invloed in het staatsbestuur. Men vrage dus niet angstvallig of de betalers wel bekwaam, en de bekwamen wel betalers zijn, want dit is geheel onnoodig. De vraag blijft nu over naar eene kieswet, die het gansche kapitaal aan geld, intellekt en zedelijkheid, dat Nederland bezit, in het kiezersvolk vereenigt. Al dadelijk springt het in het oog, dat dit ten opzigte van de zedelijkheid eene onmogelijkheid is. Noch het monopolie, noch ver het grootste gedeelte van het kapitaal zedelijkheid in den lande berust bij de geestelijkheid als zoodanig. Het priesterdom, leert het protestantisme teregt, is *algemeen*. De kieswet moet het dus opgeven, in de kiezers een kapitaal te willen te voorschijn roepen, dat zoo magtig verspreid, zoo kolossaal verdeeld en dikwijls zoo onzigtbaar diep verborgen is.

Veel gemakkelijker te herkennen zijn de betalers. Toch is ook hier nog eenige toelichting niet overbodig.

In de eerste plaats wil het beginsel natuurlijk dat er *betaald* worde, en wel *be'asting*. Een hoofdvereischte van belasting is dat men zelfstandig aan de algemeene zaak betaalt. Niet iedereen dus, die indirekt de schatkist stijft, behoeft naar het voorop gesteld beginsel stemgeregtigde te worden; anders zou men inderdaad het meest volstrekte algemeene stemregt moeten aannemen, daar ieder Nederlander zoutverbruiker is; op diens hoofd moge, bij slot van rekening, de zoutbelasting nederkomen, toch wordt die belasting niet door den verbruiker aan de schat-

kist betaald. Bijna niemand zelfs weet hoeveel van den koopprijs den staat ten goede komt.

Dat men in de tweede plaats onder belasting alleen, zooals de grondwet ook m.i. wil, *rijks*belasting te verstaan hebbe, ligt in den aard der zaak. Op grond van betaling werd den kiezer stemregt verleend. Wanneer hij er belang in mogt stellen, moet hij in de gelegenheid zijn direkten invloed uit te oefenen op de *wijze*, waarop met *zijn* geld zal worden gehandeld. Maar die grond vervalt dus geheel als hij *niets* aan het rijk opbrengt. Men zou even goed iemand stemregt kunnen geven in zekere societeit A., *omdat* hij van zekere societeit B. contribuerend lid is. Volkomen juist en afdoend zegt J.S. Mill hieromtrent: ‘it is also important, that the assembly which votes the taxes, either local or general, should be elected exclusively (?) by those, who pay something towards the taxes imposed. Those who pay no taxes, disposing by their votes of other people's money, have every motive to be lavish, and none to economise.’ En aardig voegt hij er bij: ‘it amounts to allowing them to put their hands into other people's pockets for any purpose which they think fit to call a public one.’

Ik heb reeds aangetoond waarin ik van het hier gestelde beginsel afwijk, en waarom ik de leden van de vertegenwoordiging niet *exclusively* wil benoemd zien door de betalers; maar dit neemt niet weg, dat, waar er sprake is van het verleenen van kiesbevoegdheid *enkel op grond van betaling*, die betaling natuurlijk *in verband* moet staan met den invloed, dien men door de kiesbevoegdheid verkrijgt.

In de derde plaats zal er, niettegenstaande de algemeenheid van het beginsel ‘kiesregt, op grond van betaling’, toch nog een zekere grens moeten worden aangenomen. Niet om den eisch van bekwaamheid ongemerkt binnen te smokkelen, of uit vrees voor al te groote onbekwaamheid; het beginsel moet ongeschonden blijven; maar de grondwet mag zeer goed eischen, dat de reden, waarom zij aan de betaling het stemregt verbond, inderdaad bestaat, naml. dat de betaler werkelijk belang stelt in de wijze van het finantieel beheer. Men vergete niet dat hier alleen *op dien grond* stemregt wordt verleend; het is dus volstrekt niet inconsequent, integendeel zeer consequent, de wet te doen steunen op de presumtie, dat iemand, die niet eene zekere som in de belasting betaalt, onmogelijk belang kan stellen in de wijze van de geldelijke administratie. Zoo kan de wet

ook, zonder het beginsel in het algemeen te schenden, het stemregt onthouden aan vrouwen, minderjarigen, krankzinnigen enz., ook al zijn zij millionnairs, op grond van verondersteld volslagen gemis aan belangstelling in de publieke zaak. De wet zal natuurlijk dan in vele gevallen mistasten, even als bij alle presumtiën, maar toch in oneindig meerdere juist hebben gezien. Het zou zeker niet eene van de zonderlingste presumtiën zijn, die in onze wetgeving voorkomen. Men zou dus eene grens kunnen aannemen van 10 of 20 gulden, of, zoo men de plaatselijke omstandigheden in aanmerking wilde blijven nemen, eene speelruimte van ƒ 10 tot ƒ 25, maar stellig niet hooger. Iemand die dat jaarlijks aan de schatkist opbrengt, behoort ipso facto dadelijken invloed te hebben op het rijksbeheer.

Maar de betalers hebben niet *uitsluitend* regt op invloed. Ware dit zoo, dan deed men het best het land te laten regeeren door de hoogst aangeslagenen in de verschillende provinciën. Ook de bekwaamheid moet hare stem kunnen verheffen. Wanneer Mill dit, blijkens bovenstaande aanhaling, schijnbaar ontkent, dan denke men er aan, dat hij een voorstander is van de zoogenaamde pluraliteit van stemmen, en b.v. aan iemand die betaalt, ééne stem wil geven, terwijl hij aan iemand die betaalt en bekwaam is, twee of meer stemmen wil zien toegekend. Op grond van bekwaamheid wil Mill dus wel eene stem *meer* geven, als de kiezer er reeds eene heeft, maar niet eene enkele, als de burger niets betaalt. Ik zou niet durven beweren dat dit zeer consequent is gedacht. Hoe het zij, er blijkt in ieder geval uit, dat ook Mill bekwaamheid een titel acht, welke regt moet geven op het uitoefenen van invloed, en daaraan mag niemand twijfelen. Niet uitsluitend de betalers, of uitsluitend de bekwamen moeten het land regeeren, maar uit het gemeen overleg van het geldelijk en verstandelijk overwigt, beiden gesteund en voorgelicht door zuiver zedelijke beweegredenen, moet blijken wat den lande het meest dienstig is. Geld en bekwaamheid, het zijn beiden even onmisbare middelen tot bereiking van het staatsdoel. Niet uitsluitend, ook niet eerst als zij *vereenigd* zijn, hebben zij regt zich te doen hooren, maar ieder afzonderlijk mogen zij hunne onmisbaarheid beseffen, ieder afzonderlijk dragen zij het hunne bij tot de algemeene welvaart, ieder afzonderlijk behooren zij dus in het bezit te worden gesteld van dit gewigtig staatsburgerlijk regt.

Een eigenaardig gevolg van de meer algemeene ontwikkeling

van een volk, en het veldwinnen der demokratische beginseien, is het feit, dat betrekkingen en ambten meer en meer in gelijk aanzien komen. De nivellerende demokratische kracht verheft sommige betrekkingen, waarop vroeger met zekere minachting werd neergezien, en drukt anderen neer, vroeger met eene soort van aristocratisch vernis bedekt. Voeg hier nu nog bij het groot aantal menschen, die hun bestaan vinden in de waarneming van door de algemeene ontwikkeling nieuw ontstane betrekkingen, zooals de telegrafie, de spoorwegen, enz., en men zal inzien, dat het getal reeds groot is, en hoe langer hoe grooter zal worden van hen, die, door hunne opvoeding, betrekking en ontwikkeling, in alle opzigten bevoegd zijn in de staatsaangelegenheden een woordje mede te spreken, en aan wie dus zekere invloed op die aangelegenheden niet zal kunnen of mogen worden onthouden. Het eenig middel nu om die menschen het kiesregt te geven is, dat de wet nominatim de categorien of betrekkingen aanwijze, die, omdat zij eene zekere mate van bekwaamheid onderstellen, dit stemregt met zich brengen, met bepaling dat die wet b.v. om de 5 jaren zal worden herzien.

In hoeverre verdient het gevoelen van Mill aangaande de *pluraliteit* van stemmen aanbeveling? Ook die vraag moet bij het maken eener kieswet worden overwogen. Bekend is het, dat Mill het kiesregt zóóver wil uitbreiden, dat het al zeer weinig verschilt van het algemeen stemregt. Hij noemt het ‘a personal injustice to withhold from any one, unless for the prevention of greater evils, the ordinary privilege of having his voice reckoned in the disposal of affairs, in which he has the same interest as other people. If he is compelled to pay, if he may be compelled to fight, if he is required implicitly to obey, he should be legally entitled to be hold what for, to have his consent asked and his opinion counted at its worth, though not at more than its worth.’ Mij dunkt deze bewering gaat veel te ver. Alleen voor zoover het regt wordt vastgeknoopt aan het betalen van belasting, kan ik de woorden beamen; maar de omstandigheid, dat iemand moet vechten als het noodig is, en, in het algemeen, moet gehoorzamen aan de wet, geeft hem in de verste verte nog geen regt om invloed op het staatsbestuur uit te oefenen. Om *invloed* te doen gelden, moet men een positieven titel kunnen toonen, d.i. óf betalen, óf de bekwaamheid bezitten om een redelijk oordeel uit te spreken omtrent de wijze waarop de staat dient te worden bestuurd. De overigen hebben

regt op bescherming van lijf en goed, maar niet op regtstreekschen invloed. Het is dan ook zeer te betwijfelen, of Mill zoover zou zijn gegaan, als hij niet een voorstander ware geweest van de pluraliteit van stemmen. In de laatste woorden van de aangehaalde zinsnede: ‘at its worth, though not at more than its worth’, ligt, dunkt mij, de sleutel van zijne radikale opyatting op dit punt. En hoe moet men nu denken over die pluraliteit van stemmen? Mij dunkt, buiten eenigen twijfel, gunstig; ten minste in abstracto, maar is de zaak uitvoerbaar? Ik geloof slechts gedeeltelijk, en wel juist alleen daar, waar Mill het *niet* wil aannemen, nml. bij wat ik den eersten (ik zeg niet den voornaamsten) grond van stembevoegdheid noemde, *het betalen*. Mill acht dit ‘entirely inadmissible’. En toch, is het waar, dat iemand op grond van betaling kiesregt behoort te hebben, omdat *op dien grond* de burger moet kunnen controleren, hoe de staat dat geld besteedt, dan spreekt het van zelf, dat iemand die ƒ 10,000 aan belasting opbrengt, niet gelijk mag staan met hem, die 10 of 20 gulden stort. Stel, dat 6 kiezers gezamenlijk ƒ 300 belasting betalen, dan is het ongerijmd, dat zij op de beschikking over eene som van ƒ 10,300 zesmaal zooveel invloed zouden hebben als iemand die alleen voor zijn deel ƒ 10,000 daarvan heeft opgebragt. Het ware dus in alle opzigten billijk - wanneer het enkel betalen als grond van kiesbevoegdheid mogt worden aangenomen - klassen van belastingschuldigen te vormen, en aan elke hoogere klasse regt te geven op ééne stem meer dan aan eene lagere toekomt. Het spreekt van zelf, dat, als de betaler van eene zekere som in de belastingen, tevens behoorde onder de capaciteiten, in de wet vermeld, hij, als zoodanig, eene stem meer zou verdienen.

Maar bij den tweeden grond van kiesbevoegdheid, de bekwaamheid, is het stelsel van Mill onuitvoerbaar. De menschen *intellectueel* in klassen te willen verdeelen, zou zeer zeker afstuiten op den onwil der natie. En geen wonder. Is het o.a. voldoende te regtvaardigen, dat men een advocaat, of ander gegradueerd persoon eene stem meer zou geven dan aan een ander? Volkomen teregt zou de natie beweren, dat zoo iemand, *als kiezer*, hoegenaamd geen grooteren waarborg oplevert voor eene goede keuze, dan ieder ander ontwikkeld staatsburger. Nu is het waar, ook ik heb mij hierboven een voorstander verklaard van iets wat zweemt naar eene wettelijke taxatie van het intellekt, maar het verschil tusschen het een en ander is toch te groot. Ik nam bekwaamheid, zeer natuurlijk, als grond van kiesbe-

voegdheid aan, en *moest* nu wel tot eene schifting komen van intellectueel ontwikkelden en *niet*, althans *niet genoeg*, ontwikkelden. Ik kan mij dus vooreerst verdedigen met een beroep op de noodzakelijkheid, maar bovendien wilde ik *ééne* grens, die de stembevoegden van de onbevoegden scheiden zou. Neemt men nu die grens wat ruim, zoodat men eerst daar ophoudt, waar bijna elk gezond verstand zal erkennen dat men ophouden *moet*, dan kan de regeling alleen kwaad bloed zetten bij hen, die zijn uitgesloten. Maar J.S. Mill wil bijna iedere categorie intellektueel taxeren, en de maatschappij dus met verschillende scherpe lijnen verdeelen, die telkens de grens zouden aanwijzen waar eene verhoogde mate van intellekt begint of eindigt. De willekeur zou hier inderdaad ergerlijk worden. Stel u een kring jonge meisjes en vrouwen voor, dan zal het, altijd natuurlijk met *eenige* willekeur in de grensbepaling, toch nog doenlijk zijn de mooije van de niet mooije te scheiden; men zal vrij wel kunnen besluiten in hoever ieder in het bijzonder de bezitster is van een of meer algemeen erkende kenmerken van schoonheid; maar hoe in verdere klassificatiën te treden, zonder te vervallen in een bodemloos subjectivisme, en den ganschen stoet, behalve de hoogste klasse, te ergeren? Niet anders is het bij de mannen. Met de vaste basis van de kiesbevoegdheid laten de ontwikkelden zich nog wel schiften van de overigen, maar van alle verdere verdeelingen zal men moeten afzien.

Mijne derde stelling luidde: dat, in verband met het veldwinnen der demokratische beginselen, de vertegenwoordigers meer gelijk worden aan de kiezers, ten gevolge van de meerdere contrôle van de laatsten op de eersten. En de vierde noemde ook die gelijkheid een eisch van onzen regeeringsvorm. De constitutionele monarchie gedoogt niet, dat de vertegenwoordigers van lastbrieven voorzien worden, maar zij eischt toch *geestverwantschap* tusschen kiezers en gekozenen. In hoever nu wordt die geestverwantschap door onze grondwet onmogelijk gemaakt? Ook hier hangt het weer van ons af, of wij de voordeelen van de democratie willen genieten, zooveel mogelijk ontdaan van hare nadeelen, dan wel of wij, door alles stil zijn gang te laten gaan, die voordeelen zullen zien weggenomen door wel gemakkelijk werkende, maar op valsche grondslagen rustende staatsinstellingen. De meerdere contrôle van de kiezers op de gekozenen, is eene heilzame vrucht van de ontwikkeling

der natie. De natie spreekt er zich duidelijker door uit; het politieke leven wordt er door opgewekt; de natie wordt ‘constitutioneel gesterkt’. Maar het ligt voor de hand, dat juist in die uitkomst dit gevaarlijke is gelegen, dat men, met veel meer kracht dan vroeger, zal spreken van den wil der natie, en dien wil met veel meer aandrang zal zoeken door te drijven. Hoe goed dit op zich zelf zijn moge, men zal inzien, dat dit goede nadeelig werkt, wanneer niet werkelijk de geest der vertegenwoordiging aan dien der natie beantwoordt. Immers terwijl anders in de Kamer nog angstvallig zou kunnen worden gevraagd, of men wel zeker is, dat dit of dat met de wenschen der natie overeenstemt, zou men nu, in het volle besef dat dit werkelijk het geval is, kracht putten uit dat bewustzijn. Meer dan ooit is het dus in de *democratie* wenschelijk te zorgen, dat de Kamer werkelijk eene photographie der natie zij. De democratie moet niet alleen in hare vaak ruwe, onbeschaafde, materialistische, illiberale en oppervlakkige denkbeelden en neigingen worden gehoord; ook aan de andere en betere neigingen van het volk moet gelegenheid worden gegeven zich daartegenover in de Kamer te doen gelden. - Wat heeft men bij ons gedaan om dat resultaat te verkrijgen? Werden bij ons de grondstoffen, tot vervaardiging van die photographie bestemd, ooit aan degelijke keuring onderworpen? Mij dunkt neen, en vandaar de slechte gelijkenis van het portret. Het is waar, zij die daar in het Binnenhof zetelen, zijn Nederlanders, naar taal en denkwijze; Nederlanders, die door de stemmen van een zeker gedeelte der natie worden gesteund; maar is het portret van het volk, wil het inderdaad dien naam verdienen, zoo gemakkelijk te maken? Ik geloof dat onze grondwet duidelijk bewijst, dat de kunst van de politieke photographie in 1848 nog op zeer lagen trap stond. Men verwondere er zich niet over. Het was, om zoo te zeggen, eene eerste proef. Eerst in 1848 gevoelde men werkelijk behoefte aan de kennis van den *wezenlijken* volkswensch, en was men op middelen bedacht, om dien gezuiverd en veredeld te voorschijn te roepen. Ongelukkigerwijze kwam men terug op de verdeeling van het land in kiesdistrikten. Wie ziet niet in dat dit stelsel in onzen tijd treurig werken moet? Hoe kan één lid al de strijdige belangen en inzigten van een distrikt vertegenwoordigen? Vroeger, toen het voldoende was, dat de gekozene de belangen en inzigten zijner kiezers *kende*, toen men slechts bekwaam en onafhankelijk

behoefde te zijn, om een goed volksvertegenwoordiger te heeten, was het vrij onverschillig hoe de kiezers werden gegroepeerd. Maar sedert het algemeen peil van beschaving zooveel hooger is geworden; sedert de contrôle van den kiezer zoozeer in gelijke verhouding is toegenomen, wie is er nu nog die zich met dien eisch tevreden stelt? Het volk wil zekerheid hebben, niet alleen dat de gekozene zijn geluk en ongeluk *kent*, maar ook dat hij daarin deelneemt als in zijn eigen. *Geestverwantschap*, ziedaar de grond der keuze. En als nu de eisch van geestverwantschap onontbeerlijk is, hoe is het dan mogelijk, dat een distrikt met zijne tallooze neigingen, inzigten, wenschen enz., die geestverwantschap kan vinden in één persoon, en zijne sympathie kan schenken aan één individu? Het spreekt van zelf, dat de gekozene alleen het evenbeeld kan zijn van dat belang, en die zienswijze, welke op een bepaald oogenblik in een bepaald distrikt de overhand heeft. Maar te spreken van een afgevaardigde van *een geheel distrikt*, is, bij den eisch van geestverwantschap, tastbare onzin.

Behalve de verdeeling in kiesdistricten is er nog iets, dat het duidelijk uitspreken van den wensch der natie tegenhoudt. Ik bedoel het om de 2 jaren aftreden van de helft der leden van de Tweede Kamer, en niet telkens van het geheel. Ik weet geene enkele gezonde reden waarom. Waar de staat vraagt naar eene duidelijk uitgesproken volksmeening, waarvan dikwijls verandering van regeeringsbeginselen het gevolg kan zijn, daar moet het ook het volk in zijn geheel zijn, dat die meening uitspreekt, en niet de heerschende zienswijze in enkele kiesdistrikten. Waarom niet b.v. om de vier of vijf jaren het *gcheele* volk(wel te verstaan het kiezersvolk) tot openbaring zijner zienswijze opgeroepen?

Dat groote vraagstuk - een kiesstelsel te vinden, dat volkomen geestverwantschap tusschen natie en vertegenwoordigers waarborgt - is in onze eeuw opgelost. Er is een man opgestaan, die een stelsel heeft voorgedragen, dat, naar mijne overtuiging, werkelijk dien waarborg schenkt. Die man is Thomas Hare; en van diens meeningen en voorstellingen tot oplossing van het voornoemde vraagstuk zegt J.S. Mill: ‘the more these works are studied, the stronger, I venture to predict, will be the impression of the perfect feasibility of the scheme, and its transcendent advantages. Such and so numerous are these, that, in my conviction, they place Mr. Hare's plan among the very greatest improvements yet made in the theory and

practice of government.' Goed bezien en goed begrepen is Hare's stelsel zóór duidelijk, gemakkelijk en noodzakelijk, dat ik mij best begrijpen kan, dat Robert von Mohl het 'het ei van Columbus' heeft genoemd. Een zoo beknopt mogelijk overzigt van het stelsel ga hier vooraf.

Hare wil hebben een centraalbureau, dat men zou kunnen noemen den zetel van de hoofdadministratie der verkiezingen. Vóór de verkiezingen kan ieder, die 50 pond sterling betaalt (dit is een middel om *niet ernstige* candidaturen te weren), candidaat, en als zoodanig geplaatst worden op eene candidatenlijst, die tot aan den dag der verkiezingen wordt bijgehouden, en waaraan de meestmogelijke publiciteit wordt gegeven[1]. Verder blijft, volgens Hare, het rijk in kiesdistrikten verdeeld, en zijn dan ook de candidaten verpligt op te geven in welk kiesdistrict of in welke kiesdistricten zij wenschen benoemd te worden. Dit belet evenwel een kiezer, b.v. in Groningen, geenzins om te stemmen een candidaat uit Amsterdam, *aangezien iedere stem, die in het geheele land op een zeker persoon wordt uitgebragt, aan dien persoon te goede komt, tot dat hij door een voldoend aantal kiezers een zetel in de vertegenwoordiging wordt waardig gekeurd*. Wat is dat voldoend getal? Dit is gemakkelijk te bepalen. De kiesbeambten in verschillende distrikten weten natuurlijk dadelijk, hoe veel stemmen er in hun distrikt zijn uitgebragt; en spoedig daarop kan de hoofdadministratie in den Haag weten, hoeveel kiezers er in het geheele land hebben gestemd. Stel nu dat er 80000 stemmen zijn uitgebragt om onze Tweede Kamer, die 80 leden telt, te kiezen, dan berigt de hoofdadministratie aan de verschillende distriktbureaux, dat ieder, die 1000 stemmen op zich vereenigd heeft, geacht moet worden tot lid der Kamer gekozen te zijn. Nu heeft ieder kiezer door het geheele land slechts regt op het uitbrengen van ééne geldige stem ten behoeve van één candidaat. (Dit is eene regtvaardige gelijkheid, die gunstig bij de tegenwoordige regeling afsteekt. Iemand die b.v. tegenwoordig tot de meerderheid in Rotterdam behoort, brengt eigenlijk drie stemmen uit; in Amsterdam zou zich zeer goed het geval kunnen voordoen, dat men zes invloedrijke stemmen had uitgebragt.) Maar om die ééne stem dan ook volkomen

1 Ik geloof dat het voor ons land beter zou zijn te bepalen, dat de candidatuur door b v. 25 of 50 personen moet zijn onderteekend Het doel zou even goed worden bereikt, en het middel stellig bij ons meer populair zijn.

geldig te maken, heeft de kiezer het regt op zijn stembrieje zooveel candidaten te plaatsen als hij goedvindt. Heeft de eerste in rangorde reeds het voldoend aantal stemmen op zich vereenigd, dan wordt hij, die als n°. 2 op het briefje vermeld staat, voor den bedoelden candidaat gehouden. B.v.A. is candidaat in Amsterdam, en G. in Groningen. Nu wil de Groningsche kiezer, hoezeer ten volle met de gevoelens van G. instemmende, toch vóór alles A. als lid gekozen zien. Maar A. is een alom bekend en hooggeacht staatsman, die zeker eenige duizende stemmen op zich zal vereenigen. Stemt de Groningsche kiezer nu niemand anders dan A., dan stemt hij feitelijk mede, maar zonder eenig nut. Dit wil Hare nu tegengaan. Hij geeft ieder maar ééne stem, maar dan ook eene welke *invloed* heeft. De Groningsche kiezer mag daarom A. bovenaan op zijn stembriefje plaatsen, en onmiddellijk den naam van G. laten volgen, en evenzoo dien van B., C., D., E., F. enz., zoo hij goedvindt, om daardoor dit te kennen te geven: Ik heb A het liefst, maar zoo die toch reeds stemmen genoeg heeft, dan moet ik geacht worden op G. te hebben gestemd, en zoo hetzelfde ook met dezen het geval is, op B., C., D., E., F. enz. Zien dus de kiesbeambten in zeker distrikt op iemand meer dan het vereischt getal stemmen uitgebragt, dan schrappen zij den naam van den gekozen persoon op de overige stembriefjes. Overeenkomstig den wensch des kiezers vernietigen zij de stemmen, die alleen als het ware sub conditione resolutoria waren uitgebragt. Dit schrappen gaat niet willekeurig, maar naar vaste regelen. Op het stembriefje waarop alleen de namen van A. en G. staan opgeteekend, wordt A. eerder als eene op dien candidaat uitgebragte stem medegeteld, dan op een briefje, waarop die namen door nog eenige anderen zijn gevolgd; altijd om toch vooral te zorgen, dat geene stem teloor gaat. Immers zoo dat niet geschiedde, dan zou het kunnen zijn, dat G. later ook bleek meer dan het voldoend getal stemmen op zich te hebben vereenigd; en dan zou hij, die alleen op A. en G. gestemd had, daardoor geene invloedrijke stem hebben uitgebragt. Vandaar die maatregel. Zoo is het ook natuurlijk niet onverschillig, of men A. schrapt op het briefje waarop B. als n°. 2 staat vermeld, of op dat waarop de kiezer C. in de tweede plaats wilde gekozen zien. Maar Hare heeft dat alles zoo naauwkeurig en doelmatig geregeld, dat er geene plaats hoegenaamd voor twijfel of willekeur overblijft.

Het ligt in den aard der zaak, dat omstreeks de helft van de leden niet dadelijk in het distrikt waarvoor zij zich candidaten hebben gesteld, zullen verkozen worden; maar dit behoeft ook niet; hier begint eerst regt het schoone van Hare's gedachte uit te komen. Het bureau te Amsterdam b.v. zal bemerken, dat A. en B. gekozen zijn (stel met 1000 stemmen), en dat C., na het schrappen van de overtollige op A. en B. uitgebragte stemmen, heeft verkregen 600 stemmen, D. 500, E. 400, P. 300, Z. 300, enz. Zoo ook in de overige distrikten. Dit resultaat nu wordt, van wege ieder distrikt afzonderlijk, aan de hoofdadministatie medegedeeld, terwijl een ambtenaar uit ieder kiesdistrikt tevens wordt belast met de overbrenging van al die stembilletten. welke niet dadelijk tot een praktisch resultaat leidden. De hoofdadministratie zal nu spoedig zien, dat de candidaat C. in Rotterdam b.v., nog 200 stemmen verkreeg, in Dordrecht 100, in Utrecht 100 en in den Haag 100, zoodat hij, met de 600 in Amsterdam verkregene, reeds 100 stemmen te veel heeft. Volgens vaste regelen wordt nu weder de naam op de overtollige 100 geschrapt en ook C. tot lid der Kamer verklaard. Men begrijpt, dat op die wijze nog vele candidaten door de hoofdadministratie tot leden zullen worden verklaard, maar men begrijpt ook evenzeer, dat er nog altijd vele stemmen zullen zijn uitgebragt op verschillende candidaten, die, ook nu nog niet, het vereischte getal op zich konden vereenigen. Met deze briefjes wordt eenvoudig zoo gehandeld, dat de nog opene plaatsen in het parlement worden ingenomen door hen, die op de meeste stembriefjes als eerstgewenscht staan opgeteekend. Onze landgenoot, de Heer Reiger[1], noemt dit laatste middel om de Kamer voltallig te maken, uiterst gebrekkig. ‘Immers het gevolg is, dat er eene menigte lieden worden gekozen, die, de een meer de ander minder, beneden het quantum zijn gebleven, zoodat b.v. 400 of 500 kiezers een lid benoemen, en dus evenveel invloed hebben als 1000 anderen.’ Maar hoe kan men een stelsel voor de voeten werpen, dat het sommige candidaten met slechts 600 stemmen ongeveer tot leden van het parlement benoemt, terwijl het bij anderen 1000 stemmen eischt, als het *bestaande* kiesstelsel meebrengt, dat iemand vaak met minder stemmen gekozen wordt, terwijl anderen, b.v. in Amsterdam, met 1600 of 1700 stemmen een échec lijden?

1 Zie Gids, 1866.

Voegt men nu bij het vorige enkele door Hare gestelde regelen, ten einde het verkiezingswerk òf van mogelijke willekeur te ontdoen, òf aan contrôle te onderwerpen, dan heeft men hier. geloof ik, een vrij goed overzigt van het stelsel, dat door velen voor buitengewoon omslagtig wordt gehouden, maar inderdaad uiterst eenvoudig heeten mag. En wanneer ik die regelen van de laatstgenoemde soort hier bijna geheel met stilzwijgen voorbijga, dan doe ik dat om alle licht te kunnen werpen op de schoone hoofdgedachte in Hare's stelsel vervat.

Welke is die hoofdgedachte? Hare gaat uit van de ware leer, dat het algemeen belang is de harmonische bevrediging van de bijzondere belangen. Overeenkomstig die leer, in ons land met dezelfde woorden door Prof. Opzoomer vooropgesteld, acht hij de behartiging van het algemeen belang door eene vertegenwoordiging onmogelijk, zoo deze niet omvat èn, zooveel mogelijk álle belangen en inzigten, die in den boezem van het volk, dat zij vertegenwoordigt, worden aangetroffen, èn ieder van die belangen en inzigten in juiste verhouding tot de kracht en invloed, welken zij in de zamenleving van dat volk uitoefenen. Men heeft wel eens gezegd, de staat of het algemeen belang is heel wat anders dan de som van de verschillende belangen, even als de mensch nog iets anders is dan de som van de verschillende ledematen. En dit is volkomen waar. Ziet men op eene snijdkamer b.v., afzonderlijke ledematen voor zich uitgespreid, dan zal niemand zeggen, ook al ontbreekt geen enkel orgaan: ‘daar ligt een mensch.’ Daarvoor is noodig een zamengesteld ligchaam, en eene algemeene bezieling door eene kracht die wij het leven noemen. Zoo ook vormen de belangen van nijverheid, handel, scheepvaat, landbouw enz., plus de verschillende wijzen waarop die belangen kunnen worden bezien en beoordeeld, nog niet een staat of algemeen belang, of de vox populi. Die belangen en inzigten moeten zich evenzeer, als de ledematen, broederlijk vereenigen, en door de bezielende kracht der discussie en het licht van de rede zich in hoogere eenheid, in de harmonie van die belangen oplossen. Dan eerst krijgt men het gewenschte resultaat. Maar zeker is het, dat evenmin als een voet, plus een arm, plus een hoofd enz. een mensch vormt, er evenmin een volledig mensch denkbaar is, die een dier ledematen mist. En zoo ook kan er eerst dan van algemeen belang sprake zijn, wanneer zooveel mogelijk *alle* belangen en inzigten zijn gehoord, en zij *allen* tot die harmonische bevrediging heb-

ben medegewerkt. Om nu die bijzondere inzigten, zooveel doenlijk, invloed te doen hebben op den gang van zaken, is het, zegt Hare, wenschelijk, dat ieder, die een bijzonder belang of inzigt voorstaat, vóóraf zeker is eene stem te zullen kunnen uitbrengen, welke van invloed zal zijn op de zamenstelling van het Parlement. Tevens toont hij hierbij aan, welke de fundamentele onjuistheid is van de bestaande kiesstelsels. Hij wijst er op, hoe onzinnig het is, de leden van het Parlement te doen kiezen door de meerderheid eener kiezersbevolking, niet door sympathie, maar door geographische grensscheidingen aan elkander verbonden. En wie twijfelt hieraan? Ongerijmd mag het heeten, dat de kieswet menschen willekeurig bij elkander brengt, die met elkander niets gemeen hebben, en in bijna niets dezelfde belangen en inzigten deelen. Een zoogenaamd liberaal moet, in dezelfde gemeente, stemmen met een zoogenaamden conservatief, of antirevolutionair, of klerikaal, ofschoon waarlijk niet de tegenwoordigheid van den een den ander naar die gemeente lokte. Hij moet, of hij wil of niet, zich met die menschen verstaan omtrent iemand, die hen alle vier - men kan, de verschillende belangen en inzigten optellende, wel zeggen, hen alle twintig of dertig - met goed gevolg zal vertegenwoordigen. Het wordt een strijd op leven en dood. Ieder ijvert voor *zijn* candidaat, *zijn* belang, *zijne* zienswijze, en is zeker, dat de overwinning van hem zelven de dood zal zijn van den ander. Ja zelfs wordt meer aan den dood van den ander dan aan eigen leven gehecht. Althans aan eigen *verminking* stoort men zich niet, zoo het leven van den ander, hetwelk dat van den eersten, dit weet men, volstrekt in den weg staat, slechts is uitgebluscht. Het is om de *niet*-vertegenwoordiging van anderen te doen, veel meer dan om zelf *zoo goed mogelijk* vertegenwoordigd te zijn. Mij dunkt eene reeks van keuzen zou de waarheid van dit laatste kunnen bewijzen. De kiezers maken er ook waarlijk geen geheim van. En toch moet, zegt de wet, de verkozene *allen* vertegenwoordigen; toch noemt de wet hen *allen* kiezers, die door direkte verkiezingen invloed hebben op het staatsbestuur; toch maakt de publieke opinie hen er nog een verwijt van, als zij van dat gewigtig regt niet een trouw gebruik maken!

Het is alleropmerkelijkst hoe zeer reeds deze onregtvaardigheid, deze ongerijmdheid mag men wel zeggen, door de meesten uit gewoonte, niet alleen niet eens meer wordt opgemerkt, maar

zelfs voor den alleen natuurlijken en gezonden toestand wordt gehouden. Zoo wijst men b.v. dikwijls op Amsterdam en andere steden, om aan te toonen, hoe onzinnig het is, dat dezelfde gemeente voor de helft door liberalen en voor de andere helft door conservatieven vertegenwoordigd wordt. Men zou het oneindig gezonder en natuurlijker vinden, als Amsterdam b.v. zes leden in de Kamer had, die allen, zonder uitzondering, tot ééne en dezelfde rigting behoorden. Dan eerst zou, naar die meening, de hoofdstad goed vertegenwoordigd zijn! Men ziet niet in, dat juist daardoor Amsterdam slechts nog het minst vertegenwoordigd is. Zond het zes liberalen of conservatieven naar de Tweede Kamer, dan zou het - zoo men althans onder Amsterdam niet de muren en steenen, maar het kiezerspersoneel, de *levende* bevolking bedoelt - slechts hoogstens voor omstreeks de helft vertegenwoordigd zijn, terwijl het nu, met benoeming van een of meer leden eener andere rigting, oneindig beter althans, weergeeft de gevoelens, die de hoofdstad in hare verschillende onderdeelen koestert. Ja zelfs al had Amsterdam bij de *stemming* in de Kamer geen den minsten invloed, dan zou dit nog oneindig rationeler zijn, dan wanneer dat distrikt een gewigt van zes stemmen ter regter of ter linkerzijde in de schaal kon leggen. In het eerste geval toch zou uit de keuze de *gezonde* toestand blijken, dat de partijen die in het *distrikt* tegen elkander opwegen, ook werkelijk in de *Kamer* iederen voorrang aan elkander betwisten. Slechts door de stem der rede en der overtuiging zouden zij hunne krachten op *anderen* kunnen aanwenden, en zoo misschien de een of de andere eenigen meerderen invloed verkrijgen, dien de gesteldheid van hun kiesdistrikt hun ieder in het bijzonder regtmatig ontzegt. Maar in het tweede geval (het noodzakelijk uitvloeisel van het bestaande stelsel), neemt de in elk kiesdistrikt overheerschende meening de zetel of zetels in van het Parlement, en worden de overige kiezers, men moge zeggen wat men wil, inderdaad van hun stemregt beroofd. Als in een distrikt iemand met 800 tegen 700 stemmen wordt verkozen, dan is het een feit, dat die 700 kiezers dat lid *niet* wenschten, en dus niet vertegenwoordigd zijn door dat lid, wiens taak het toch is, hen *allen* te vertegenwoordigen. De Heer Franssen van de Putte zou de zoogenaamde conservatieven uit Rotterdam, en de Heer de Casembroot de zoogenaamde liberalen uit den Haag moeten vertegenwoordigen; kan men zonderlinger fictie uitdenken?

En toch één van beiden; òf men moet deze fictie voor eene ontwijfelbare waarheid houden; òf zeggen: ‘Rotterdam *is* zoogenaamd liberaal, den Haag *is* zoogenaamd conservatief,’ en dus het deel voor het geheel nemen, maar dan ook erkennen, dat men de minderheden stoutweg negeert. Het bestaande kiesstelsel leidt dus òf tot de ongerijmdste fictie ter wereld; òf tot ergerlijke dwingelandij. Het spreekt van zelf, dat in een Parlement de meerderheid beslissen moet, onverschillig of dit de helft is plus één, of plus 20; maar moet men nu die dwingelandij (want ook daar, hoewel noodzakelijk, blijft het nog altijd iets van dien naam verdienen) niet overal trachten te weren, waar men er maar eenigzins buiten kan? Welnu, Hare doet het middel aan de hand. Juist daarin ligt de hoofdgedachte van zijn stelsel. Maar behalve deze hoofdgedachte vloeijen daaruit nog twee niet minder schoone resultaten voort. Vooreerst, dat bijna geene enkele stem te loor gaat of zonder dadelijken invloed blijft; en ten tweede, dat de verschillende belangen en meeningen zich, overeenkomstig hare wezenlijke beteekenis, in de maatschappij in de vertegenwoordiging afspiegelen.

Dat ook dit laatste resultaat nu niet verkregen wordt is onloochenbaar, maar naar het oordeel van den heer Reiger, en van velen met hem, zou het er eigenlijk weinig op aankomen, of eene minderheid in een bepaald distrikt wordt tot zwijgen gebragt, daar de zienswijze van die minderheid toch in een ander distrikt wel weer zal zegevieren. Ik zou kunnen volstaan met te herinneren aan de wijze, waarop Hare de neiging brandmerkt, waardoor de ‘political action, instead of being the result of a steady and legitimate adoptation of means to an end, is converted into a game of chance, a speculation in which the failure upon one card is to be compensated by success upon another.’ Maar ik wil er bijvoegen, dat ons eigen land de overtuigendste bewijzen levert van het tegendeel. Of was de rigting van den heer Groen van Prinsterer naar behooren vertegenwoordigd, toen hij nagenoeg alleen in de Kamer streed voor zijne beginselen? Hoe is het nog heden ten dage daarmede gesteld, en hoe zou het er mede gesteld zijn, als die rigting eens een anderen, een zwakkeren geest tot haren leider had gehad? Waar is de zoogenaamde conciliante rigting in de Kamer, sedert de heeren de Bosch Kemper en Pijnappel ophielden lid te zijn? Men ziet het, ik bepaal mij tot de hoofdrigtingen; wat zou het oordeel over de Kamer moeten zijn, als wij het portret nog eens nader met het origineel vergeleken?

Maar ook nog op andere wijze tracht men het bestaande te vergoêlijken, bijv. de heer Reiger, als hij de verdrukking zelve van de minderheid in ieder afzonderlijk kiesdistrikt meent te moeten ontkennen. ‘Bij nader inzien,’ zegt hij, ‘blijkt het echter ook, dat het onregt niet zoo grievend is als men het wel doet voorkomen. De minderheid in A. is in zoover tot zwijgen gebragt vóór de beraadslaging, dat zij zich in het Parlement niet kan doen hooren; in het distrikt echter is aan de verkiezing ook wel degelijk eene discussie voorafgegaan; daar is ook door de kiezers gedelibereerd, en zij behoefden niet dan na rijp beraad eene beslissing te nemen, en hierdoor verliest het verwijt veel van zijne kracht.’

Is dit ernst of kortswijl? Men stelle zich eene kiesvergadering voor te Rotterdam of te 's Hage; eene kiesvergadering van de overheerschende zienswijze, en plaatse daar eens in de eerste den heer Groen, in de laatste den heer Thorbecke - zeker toch menschen, die verdienen gehoord te worden - en leze dan de aangehaalde woorden van den heer Reiger nog eens over, en ik ben zeker, dat ieder dezelfde vraag op de lippen zal krijgen, die ik zoo even deed. Zelfs *die* menschen zouden niet eens *verschijnen*; daarvoor is mij hun gezond verstand een waarborg. Maar gesteld, zij deden het. Welk voorstander van Hare's stelsel heeft ooit beweerd, dat de meerderheid zelfs het *spreken* aan de minderheid belette? Maar is daarmede de zaak gezond? Hoe zou men den man aanzien, die ons in eene vergadering, op onze jammerklagt, dat wij, bij gemis van eene beslissende stem, toch eigenlijk niets te zeggen hebben, antwoordde: dat verwijt verliest veel van zijne kracht, want gij hebt immers het regt om advies te geven? En toch, is het hier anders? De leden van de minderheid in de kiesvergaderingen zullen hunne taak zien afgeloopen waar die van de meerderheid begint. De kiesvergadering *adciseert* door hare stemming, wie leden behooren te worden van het Parlement; de leden van de minderheid hebben geadviseerd voor een anderen kandidaat, maar waar het nu op de eigenlijke stemming aankomt, daar heeft de minderheid niets te zeggen, want het staat mathematisch vast, dat hare stemmen zijn weggegooid; in ieder geval blijkt dit later.

Niet minder onjuist wordt Hare's stelsel beoordeeld, als men meent, dat het bedoelt een tegenwigt te stellen tegen de overheersching van de minder ontwikkelde klasse. Het stelsel werkt zoowel vóór als tegen die klasse. Het ‘suum cuique’ is de leus.

Ook al waren de kiezers enkel en alleen hoogst ontwikkelde menschen, dan nog zou het niets minder verfoeijelijk en onstaatkundig zijn, dat de meerderheid de minderheid onderdrukt, daar waar gelegenheid bestaat om *beiden* afzonderlijk te doen vertegenwoordigen, en dat wel overeenkomstig hare juiste sterkte.

Gaan wij thans nog eens meer naauwkeurig de hoofdgedachte van het stelsel beschouwen in hare werking en gevolgen. Is die fraaije verwachting, wezenlijke vrijheid van het individu, en evenredige krachtsontwikkeling van iedere zienswijze, eene theoretische waarheid, maar eene praktische chimère, of, zoowel in de praktijk als in de theorie, een *noodzakelijk* gevolg?

De heer Reiger denkt er aldus over:

‘Onder de bestaande inrigting sluiten de kiezers in de verschillende districten zich aaneen, om, tegen den tijd der verkiezingen, te zoeken naar geschikte kandidaten. Bij voorkeur voegen diegenen, welke in hoofdzaken overeenstemmen, zich daartoe bij elkander, om te raadplegen over de belangen van den staat, en over de personen, aan wie het behartigen daarvan het best kan worden toevertrouwd. Die voorafgaande beraadslaging heeft stellig groot nut, schoon zij in zeker opzigt alweêr niet strekt om de zelfstandigheid te bevorderen, vooral niet van hen, die er geen deel aan nemen. Deze echter hebben dan hunne onmagt aan zich zelven te wijten, daar zij toch ook de gelegenheid konden gebruikt hebben, om anderen te overtuigen, en zóó krachtiger mede te werken tot de keuze van leden, die zij voor geschikt hielden. Zeker zal het nut der beraadslaging niet daardoor verdwijnen, omdat sommigen zich er vrijwillig aan onttrekken. En dat nut zal zoo groot zijn, wijl de kiezers van elkander inlichtingen kunnen verkrijgen, en de voorgestelde kandidaten zoo kunnen beoordeelen, dat zij weten op wie zij stemmen; en dat is een eerst vereischte voor eene goede keuze. Wat zal daarentegen het geval worden, indien men Hare's voorstel aannam? Dan wordt niet meer het kiezen der vertegenwoordigers de zaak waar alles van afhangt, maar het vormen der kiescolleges, zooals b.v. gebeurt voor de presidentskeuze in de Vereenigde Staten. De partijen zullen zich spoedig op groote schaal gaan organiseren, om alle kracht uit te oefenen, waarover zij in het geheele land kunnen beschikken. Wanneer de hoofden der liberale partij oordeelen, dat deze op 60,000 stemmen kan rekenen, moeten zij zorgen, dat er 60 liberalen worden gekozen. Zij

zullen daartoe eene lijst gaan opmaken en publiceren, waaraan de kiezers hunner partij zich te houden hebben, op straffe van magteloosheid' .....

..... 'Is dus blinde onderwerping aan het hoofd-comité, of magteloosheid, het lot dat den kiezer wacht, het voorafgaand overleg, dat hem trouwens weinig meer zou baten, moet hij ontberen; geene persoonlijke bekendheid met den vertegenwoordiger kan hem leiden; vertrouwen tusschen den representant en de gerepresenteerden zal alleen bij toeval bestaan' .....

..... Indien het gevolg zal zijn, dat de partijen van het tooneel verdwijnen - wat ons op zijn minst zeer onwaarschijnlijk voorkomt - dan zal een geheele ommekeer, eene radicale verandering in den gang van het bestuur onvermijdelijk zijn. Tot nog toe worden de personen, aan wie de regeering is opgedragen, aangewezen door de meerderheid der vertegenwoordiging, en, zoo lang zij zich mogen verheugen in haar vertrouwen, blijven zij met die taak belast. Naarmate de partij, die de meerderheid heeft, sterker is, zal de regeering vaster staan, maar wanneer er geen partijen meer zijn, zal er van eene meerderheid, die eenige vastheid heeft, wel geen sprake meer kunnen wezen. Moet zij dan telkens aftreden, als zij eene nederlaag lijdt, en dus het regeeren bijna onmogelijk worden - of zal men, gelijk in eene republiek, een vasten termijn bepalen, gedurende welken haar hoofd zijne plaats zal bekleeden? Dan echter is de parlementaire regeeringsvorm afgeschaft.

'Maar indien de partijen blijven bestaan, dan zullen de kiezers der verschillende rigtingen aan hun centraal comité gehoorzamen, gelijk legers aan hunne kommandanten, omdat ieder individu, even als de soldaat, zal inzien, hoe weinig hij vermag, wanneer hij op zich zelven staat. En nu zal het hoofdcomité der partij, die de meerderheid heeft, facto het land besturen, zonder aan iemand direkt verantwoordelijk te zijn. Het kan alle kandidaten een programma laten goedkeuren; het heeft het lot der ministers in handen, en kan hen dus dwingen om te doen of te laten, wat het verkiest, zelfs al waren de kiezers voor een groot gedeelte op hunne hand, want eene ontbinding van het Parlement zou niet altijd baten, omdat de werking der publieke opinie door dat hoofdcomité wordt belemmerd.'

Het is inderdaad verrassend, hier het contrast te zien in de verwachtingen van den schrijver en den criticus. Volgens Hare zullen de partijen dadelijk geheel verdwijnen; volgens den heer Reiger daarentegen eene afmeting en omvang verkrijgen, die den parlementairen regeeringsvorm tot niets meer of minder dan eene onmogelijkheid maakt. Volgens den eersten is de zelfstandigheid van den kiezer, het beginsel van de 'personal representation', aan de werking van zijn stelsel onmiddellijk en noodzakelijk verbonden; volgens den laatsten zal al de zelfstandigheid, die de kiezer tegenwoordig nog heeft, verdwijnen.

Al dadelijk vraag ik, hoe de heer Reiger in die partijorganisatie zooveel kwaad kan zien; hij, die zoodanig met het bestaan van partijen is ingenomen, dat hij met Mill uitroept: 'who can fail to recognise in party the very lifeblood of freedom?' Verder vraag ik, wat tegenwoordig eene dergelijke partijorganisatie op groote schaal in den weg staat? Maar bovenal wil ik er op wijzen, dat, indien al de voorstelling juist ware, die toestand toch in zooverre reeds eene groote verbetering zou zijn, dat de partijen in de vertegenwoordiging zich vertoonen zouden geheel overeenkomstig haren wezenlijken aanhang in het rijk. 'De liberale partij zou zorgen, dat er 60 liberalen gekozen werden.' Maar zij zou *niet* kunnen zorgen, dat er één en zestig verkozen werden. Door kunst en vliegwerk, als verdeeling van kiesdistrikten en anderzins, zou de verhouding der partijen in de Kamer nooit anders kunnen zijn dan in het land, dat zij vertegenwoordigt. Wat zal, na de invoering van het stelsel, de natuurlijke loop van zaken zijn? Ik geef toe, dat de partijen dadelijk zullen beginnen met zich te organiseren; maar dit zal *iedere* rigting doen, die in den lande maar eenigen aanhang heeft. Vooreerst zal men krijgen eene organisatie van de liberale partij, 2°. van de conservatieve partij, 3°. van de anti-revolutionaire partij, 4°. van de klerikale partij, 5°. van de meer geavanceerd liberale partij, 6°. zullen zich vereenigen de zoogenaamde concilianten, 7°. zou er ontstaan eene liberaal-Roomsche partijorganisatie; om nog niet eens te spreken van de wijzen waarop het finantieële vraagstuk, dat der defensie en dat der koloniën, de kiezers zou kunnen verdeelen[1].

1 Prof. Fruin, die met de hoofdgedachte van Hare's stelsel ook zeer is ingenomen, schijnt die vorming van vereenigingen niet als een onmiddellijk gevolg van de invoering van dat stelsel te beschouwen. Althans in dit tijdschrift (October 1869) stelde hij eene wijziging voor, die z.i. het stelsel meer in overeenstemming zou brengen met de neigingen van het volk. Zij komt hierop neêr: Ieder kiezer zou vooraf behooren te verklaren, of hij zich al of niet wenschte aan te sluiten aan eene of andere op te rigten vereeniging, en zoo ja, aan welke. Het ledental van iedere vereeniging, alsmede het aantal der onafhankelijken, zou van regeeringswege worden nagegaan. De laatsten zouden als eene afzonderlijke vereeniging worden beschouwd, en zoo zou iedere vereeniging een naar haar ledental evenredig aandeel hebben in de zamenstelling van het Parlement.
De aanneming van die wijziging zou ik eene jammerlijke verminking noemen. Zoo ik hierboven het stelsel goed heb gevat, dan zal het kiezen van vereenigingen daarvan een natuurlijk en onvermijdelijk uitvloeisel zijn, als het *onvervalscht* wordt ingevoerd; behalve dat het nadeel van onderdrukking der minderheden, die de wijziging in den boezem der vereenigingen wil laten bestaan, zal worden opgeheven. Waarin toch belet dat stelsel het vormen van partijen of vereenigingen? Hoe kan eene wijziging op meerderen eerbied voor de neigingen der kiezers aanspraak maken, als zij, veelmeer dan het oorspronkelijk voorstel, die neigingen bindt? Hare geeft aan de stem van bijna iederen kiezer invloed. Ik begrijp niet hoe men de kiezers meer kan tevreden stellen. In de wijziging ligt een *dwang* tot aaneensluiting, want de erkenning van onafhankelijke kiezers is eene grove bespotting, als de regeering hen, dadelijk na de erkenning, *van elkander* doet afhangen. Prof. Fruin rekent op omstreeks 5000 onafhankelijke kiezers, die dan bij meerderheid van stemmen, vijf leden zouden moeten benoemen. Maar die onafhankelijke kiezers zullen, juist op grond van dat onafhankelijkheidsgevoel, een groot aantal kandidaten stellen; natuurlijk; zij zijn van verschillende rigting en uit alle deelen des lands. Afgescheiden van de waarschijnlijkheid, dat iemand op die wijze met misschien 50 stemmen verkozen zou worden, durf ik betwijfelen, of van eene dergelijke verkiezing wel een redelijke grondslag zou zijn aan te wijzen.

Maar al komen er nu niet meer dan deze zeven, zal dan niet de vrijheid en zelfstandigheid van den kiezer daardoor reeds ontzaggelijk toenemen? Natuurlijk zal men ook dan het best doen te stemmen voor de persoon of personen, die aangewezen worden door de meerderheid der vereeniging van die rigting, waarvoor men het meeste sympathie gevoelt Maar vooreerst kan de kiezer beginnen te kiezen onder *wiens* vaan hij zich scharen zal; en zelfs ten slotte nog een candidaat stemmen van eene andere vereeniging, zoo hij voor dien meer sympathie gevoelt. Mij dunkt, dat de vrijheid om uit een getal van omstreeks 200 candidaten te mogen kiezen, nog al ruim

Waarom - mag men in het algemeen de voorgestelde wijziging afvragen - waarom door kunst en dwang iets na te jagen, dat langs den weg van vrije ontwikkeling even gemakkelijk te bereiken is? Een van beiden, òf het volk is niet van vereenigingen gediend, en dan bevat de wijziging een ongehoorden dwang, weinig minder dan van het bestaande kiesstelsel, òf het volk heeft werkelijk die neiging, en dan is die dwang volstrekt onnoodig. Daar komt nog bij, dat het groote doel van Hare, zelfstandigheid der minderheden, ja zelfs van het individu, geheel zou worden uit het oog verloren.

heeten mag. En in de tweede plaats zou de kiezer, die in eene vergadering verscheen, welke het meest met zijne zienswijze overeenstemde, dáár staan met zijne geestverwanten. In *deze* vergadering zal hij zijne stem kunnen doen hooren tot aanprijzing van dezen of genen kandidaat. Hier zal hij invloed kunnen uitoefenen. Niet alleen hij, die in een distrikt tot de minderheid behoort, zal hierbij winnen, maar zelfs een kiezer van de overheerschende zienswijze. Immers die zienswijze is toch altijd nog vrij vaag, en bestaat uit verschillende nog tamelijk heterogene bestanddeelen, die, dikwijls minder uit onderlinge sympathie, dan wel uit gemeenschappelijke antipathie tegen de minderheid, elkander de hand reiken. Die meerderheid nu zou zich vrij en natuurlijk splitsen. Iedere nieuwe splitsing zou natuurlijk de mogelijkheid van ware en zuivere geestverwantschap tusschen de leden eener zelfde vereeniging vermeerderen. Aan kiezers, die slechts naar sympathie in denkwijze vragen, zou het in eene dier talrijke vereenigingen niet ligt ontbreken aan een geschikt kandidaat. Daardoor zou het groot aantal onverschilligen in de uitoefening van het kiesregt, voor zoover gevoel van onmagt daarvan de reden is, verdwijnen. Bovendien zou door die splitsing en afscheiding der partijen het verstand der kiezers worden ontwikkeld. De kiezer zou niet meer worden verschalkt door de vage uitdrukkingen liberaal of conservatief, met de niet minder vage verklaringen daarvan in den verkiezingsstrijd. Hij zou moeten kiezen tusschen verschillende rigtingen, die tegenwoordig allen gezamenlijk in den liberalen of conservatieven vergaderbak, ter verhooging van spraakverwaaring en misverstand, worden dooreengemengd. Hij zou daartusschen moeten *kiezen* en dus *denken*. En dit alles zal rustig en vredelievend in het werk gaan; ieder weet zeker, dat zijne stem nooit zal worden overschreeuwd. Het kies*regt*, ook dit ligt in Hare's stelsel, wordt een kies*pligt*.

En nu zal ik wel niet afzonderlijk de meening behoeven te wederleggen, dat de verschillende onverantwoordelijke hoofdcomité's feitelijk het land zullen regeeren. Dit is, bij zóóvele vereenigingen van verschillende rigting, die ieder in het bijzonder niet eens op een vast getal stemmen kunnen rekenen, daar de kiezer tot het laatste toe vrij blijft, ten eenenmale ondenkbaar. Wel verre dan ook van die partij-organisatiën te vreezen, zie ik in de invoering van Hare's stelsel den dood van den parlementairen partijstrijd. En zoo kom ik, hoewel

langs een anderen weg, tot dezelfde konklusie als Hare. Ik geloof niet met hem, dat de partijen zich zullen oplossen in enkel zelfstandige individuën, maar dat het vuur met het vuur zal worden uitgebluscht, m.a.w., dat die partijorganisatiën zóó kolossaal, zóó levendig en veelzijdig zich zullen ontwikkelen, dat hetzelfde doel, dat Hare beoogt, de zelfstandigheid van het individu, zal worden bereikt.

Ik meen, dat eene vergelijkende beschouwing tusschen het stelsel, dat tegenwoordig van kracht is, en dat van Hare, tot het volgende besluit leiden moet. Volgens de bestaande regeling is er eigenlijk geene vertegenwoordiging van levende wezens, maar slechts van de steenen, poorten, huizen, enz. van een distrikt, daar het ongerijmd is te spreken van de meening van een district als zou die te gelijk worden omhelsd door zoovele verschillende individuën. Of zal men het aandringen op een nieuw postkantoor, of telegraafbureau, of spoorwegverbinding, de voornaamste taak achten van den volksvertegenwoordiger? Dit kan gerust aan de burgers, die van hun petitieregt gebruik willen maken, worden overgelaten. Er zal bovendien, bij werkelijke behoefte, altijd wel een afgevaardigde gevonden worden, die daarvoor in de bres wil springen.

En meent men, dat er werkelijk *personen* worden vertegenwoordigd, dan is het niet te ontkennen, dat deze slechts een gedeelte uitmaken van het geheel, nml. de overheerschende zienswijze in een distrikt. Dat ook dit zelfs nog eene groote fictie is, daar die meerderheid, was zij vrij in hare keuze, zeer zeker in drie of vier, misschien meer verschillende rigtingen hare stem zou hebben uitgebragt. Dat het dus, voor ver het grootste gedeelte, eene onmogelijkheid is, zich, niet *uitsluitend* maar *naast* de overigen, eenigen invloed te verzekeren op de zamenstelling van het Parlement, en er dus in het distrikt eene dwingelandij bestaat, die tegen alle begrip van regt en billijkheid aandruischt. Dat verder daardoor een Parlement wordt zamengesteld, dat weinig gemeen heeft met eene ware *volks*vertegenwoordiging; dat dus de volkswensch uiterst gebrekkig door middel van de Kamer zich uitspreekt; en daaruit, behalve eene schreeuwende onregtvaardigheid, wezenlijk gevaar kan ontstaan voor de rust van den Staat. Dat eindelijk de meerderheid in een kiesdistrikt gedoemd is te kiezen den kandidaat die haar wordt opgedrongen, en dus, zoowel bij haar als bij de minderheid, die in het geheel niet behoeft te stemmen, alle waar-

achtige politieke ontwikkeling wordt tegengewerkt, en, in plaats daarvan, eene hartstogtelijke uitsluitingswoede wordt te voorschijn geroepen, waarbij zich heden ten dage voor een goed deel het politieke leven der kiezers bepaalt. Terwijl volgens Hare's stelsel aan bijna ieder kiezer gewaarborgd wordt eene in - vloedrijke stem, en eene geheel zelfstandige keuze, aan welke rigting hij die invloedrijke stem verbinden wil. Terwijl verder, door het ontstaan van zoo velerlei vereenigingen, waarbij men zich voegen kan, zonder vrees van door talrijkere uitgesloten te worden, het politieke leven en de politieke ontwikkeling tot eene vroeger ongekende hoogte worden opgevoerd. Terwijl eindelijk aan iedere rigting de regtmatige invloed, die haar toekomt, verzekerd wordt; aan het Parlement dus een billijke, regtvaardige en hechte grondslag, waardoor de volkswensch vrij en naar waarheid in het licht treedt, en eene gezonde ontwikkeling van het staatsleven wordt mogelijk gemaakt.

Maar er worden ook nog geheel andere grieven tegen het stelsel van Hare ingebragt, nml. deze:

1°. Dat het geen meerdere, maar mindere waarborgen oplevert voor het doen eener goede keuze van vertegenwoordigers.

2°. Dat het intrigues en omkooperij niet vermindert. maar veeleer aanmoedigt.

3°. Dat het heilzame vertrouwen en de wederkeerige aanraking tusschen kiezers en gekozenen belemmert, zoo niet belet.

4°. Dat het niet alleen aan ontwikkelde en verstandige minderheden hare vertegenwoordiging verzekert, maar ook, in dezelfde evenredigheid, aan de niet ontwikkelden, onwetenden en baatzuchtigen.

Ad. I. Om twee redenen vooral, geloof ik inderdaad, dat Hare's verwachtingen hieromtrent niet te hoog gespannen zijn. Vooreerst zouden, uit den aard der zaak. bij eene goed georganiseerde vereeniging, ook die menschen in aanmerking komen, die in alle opzigten op een zetel in de Kamer aanspraak hebben, maar in geen enkel distrikt voldoenden steun vinden om dat doel te bereiken. En ten tweede is de meening van Hare niet weêrlegd, dat de mannen van dezelfde rigting volkomen vrij zouden zijn die menschen te verkiezen, die van hunne rigting een sieraad zijn. Zoekt nu eene rigting naar een kandidaat, dan is het niet in de eerste plaats de uitnemendste die in aanmerking komt, maar hij, die in een distrikt het meeste kans

van slagen heeft, zoodat de bekwame dikwijls aan den meer populairen zal worden opgeofferd.

Ad. II. Het is niet te ontkennen, dat ± 1000 stemmen veel gemakkelijker te koop zijn in het geheele land dan in een distrikt; maar wat staat daartegenover? Dat de gelegenheid tot omkooping ook weêr, in sommige opzigten, minder gunstig is dan tegenwoordig. Immers, ten gevolge van de vrijheid der kiezers, om zich aan eene der bestaande vereenigingen aan te sluiten, en zich daardoor per se eene invloedrijke stem te waarborgen, wordt de verleiding om zich om te laten koopen, minder groot. Tegenwoordig zijn niet alleen onzedelijken, maar ook onverschilligen, door besef van onmagt voor omkooping vatbaar. De laatste kategorie zal noodzakelijk vervallen. En verder mag ook dit vooral nooit worden vergeten, dat, volgens Hare's kiesstelsel, de omgekochte alleen zich zelven verlaagt, maar de stem van geen enkel wezenlijk staatsburger kan hinderen. Tegenwoordig kan men door omkooping eene andere meening smoren. Niets ter wereld bezit die magt, naar de door Hare voorgestelde methode. Daarom zou de omkooping in ieder geval slechts een zeer betrekkelijk kwaad doen.

Ad. III. Van dit verwijt kan ik den grond niet vatten. Of is het gerigt tegen het feit, dat somtijds kiezers uit alle deelen van het land gezamenlijk één persoon zullen stemmen? Maar is er dan geen band tusschen de direkteuren eener naamlooze vennootschap en de aandeelhouders, die ook door het geheele land verspreid zijn? Waarom, in vredesnaam, moet die band toch *lokaal* zijn? *Die* band is onmogelijk, is eene loutere fictie, terwijl juist Hare's stelsel een sterken band in het leven roept door het feit, dat het lid zal gekozen zijn door een unaniem kiesdistrikt.

Ad. IV. In dit quasi-verwijt, ligt, in mijn oog, eene ware aanbeveling van het stelsel. Is het kiesregt aan iemand verleend, dan mag men niet meer spreken van onontwikkelde kiezers; in ieder geval hebben allen regt om gehoord te worden en aanspraak op invloed. Waarvoor bezitten zij anders het stemregt? Een stelsel kan dus niet anders dan aanbevelenswaardig zijn, dat aan iedereen, die door de wet met het kiesregt werd begiftigd, gelegenheid geeft, om dat regt met goed gevolg uit te oefenen.

Eindelijk nog een woord over het vermeend *ingewikkelde* van het stelsel.

J.S. Mill raadt teregt aan, dat een klein land met die invoering beginnen moet, omdat in dat geval natuurlijk het aantal stembriefjes, die gerangschikt moeten worden, altijd eenigzins meer is beperkt. Nu zou men bij ons, geloof ik, het best doen met het land te verdeelen in omstreeks 20 kiesdistrikten. Het getal is geheel willekeurig, althans in zoover als de getallen 15 en 25 b.v. even goed zouden zijn aan te nemen. De opsomming en het schrappen wordt natuurlijk gemakkelijker bij het aannemen van een beperkt aantal distrikten; bovendien moet men weten, als iemand het quantum heeft bereikt, in welk distrikt de overtollige stemmen, op dien persoon uitgebragt, moeten worden geschrapt. En dan is werkelijk de zaak, vooral in ons land, uiterst eenvoudig. De distrikten zouden *geheel* willekeurig worden begrensd. Stel nu dat er in ons land, na de min of meer aanstaande uitbreiding van het stemregt, 160,000 kiezers *opkomen* om te stemmen, dat is ruim het dubbele van eene trouwe opkomst in den tegenwoordigen tijd, dan zou iedere distriktscommissie slechts 8000 briefjes hebben na te zien. Stel verder dat er 80 leden te benoemen zijn (halve stemmingen komen in het stelsel niet te pas), dan mag men toch aannemen, dat er van die 80 dadelijk 40 zullen gekozen worden, zoodat onmiddellijk de helft van het getal stembriefjes, nml. 80,000, bij de verschillende distriktbeambten kunnen blijven, en slechts de overige helft naar het centraal bureau behoeft te worden opgezonden. Men schrikke niet te spoedig op de gedachte aan eene geregelde ordening van 80,000 stembriefjes, want daaruit zijn reeds door de distriktbeambten zekere resultaten getrokken. De hoofdadministratie krijgt 20 lijsten, waarop de uitslag der stemmingen, na de noodzakelijke schrapping, staat vermeld. In het distrikt Amsterdam b.v., waar 4 kandidaten moeten gekozen worden (nog eens, alles is slechts voor het gemak van de administratie), en er 2 dadelijk gekozen zijn. is, na doorschrapping van de overtollige stemmen op de daartoe bestemde wijze, het resultaat b.v. aldus:

Kandidaat A.	gekozen met 2000 stemmen.}	het voldoend getal.
Kandidaat B.	gekozen met 2000 stemmen.}	het voldoend getal.
Kandidaat C.	gekozen met 900 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat D.	gekozen met 600 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat E.	gekozen met 400 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat F.	gekozen met 300 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat G.	gekozen met 300 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat H.	gekozen met 300 stemmen.}	Kandidaten van het kiesdistrikt Amsterdam.
Kandidaat O.	gekozen met 200 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat P.	gekozen met 200 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat R.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat S.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat T.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat U.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat V.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat W.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat X.	gekozen met 100 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat Y.	gekozen met 50 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Kandidaat Z.	gekozen met 50 stemmen.}	Kandidaten in andere kiesdistrikten.
Totaal	80,000 stemmen.	

Zoo krijgt de hoofdadministratie nu 20 lijsten, met de stemmen, op ieder persoon uitgebragt, reeds vooraf bij elkander gepakt.

De hoofdadministratie legge dus eenvoudig eene lijst aan van al de kandidaten met de namen van al de kiesdistrikten, b.v. aldus:

	AM-STER-DAM.	**ROT-TER-DAM.**	**'S HAGE.**	**U-TRECHT.**	**LEI-DEN.**	**GRO-NING-EN.**	**ARN-HEM.**	**HAAR-LEM.**	**ENZ.**	**TO-TAAL.**
a.	2000									
b.	2000									
c.	900									
d.	600									
e.	400									
f.	300									
g.	300									
enz.										

Zij vulle die in met het getal stemmen, in ieder kiesdistrikt op ieder kandidaat uitgebragt, wat natuurlijk, met behulp van de bovengenoemde distriktlijsten, in minder dan een uur te volbrengen is, en weet dus, kort daarop, hoeveel eerste stemmen ieder kandidaat over het geheele land op zich vereenigd heeft. Deze wetenschap stelt haar dadelijk in de mogelijkheid nog verscheidene kandidaten als gekozen uit te roepen. Zij gaat weêr aan het schrappen van de overtollige stemmen, en weet inderdaad vrij spoedig, wie op die wijze nog een zetel in de Kamer verworven hebben. Is dit geschied, dan behoeft men nog slechts na te gaan, op wie verder de meeste *eerste* stemmen zijn uitgebragt, om deze personen voor de nog overige ledige zetels aan te wijzen.

Zij, die, na de volledige zamenstelling der Kamer, het meeste stemmen op zich vereenigd hadden, zouden later, in volgorde, bij het openvallen van plaatsen in aanmerking moeten komen. Mogt dit dikwijls voorvallen, dan zou het zoodoende wel is waar kunnen gebeuren, dat iemand slechts met omstreeks 200 stemmen verkozen werd, maar dit kan niet onredelijk heeten. Immers na al degenen, die, overeenkomstig den wensch der natie, werkelijk en dadelijk verkozen werden, mogt hij bij die natie de meeste sympathie ondervinden. Had de Kamer niet 80 maar 81 leden geteld, ook hij zou verkozen zijn geweest. Het berust dus op een allezins billijken en redelijken grondslag, dat hij onmiddellijk volgt op al degenen, die de natie liever dan hem gekozen zag.

Amsterdam, Jan. 1871.

L.

Een wijsgeerig codicil.

Benedicti de Spinoza. Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand. Edidit et praefatus est Car. Schaarschmidt. Amstelodami apud Fredericum Muller. 1869.

De philosophie, zoo heeft eens een geestig Franschman gezegd, is uitnemend goed voor een poos - en wel tot oefening van den geest, doch voor het overige scheen haar nut hem meer dan twijfelachtig, haast zoo goed als nul.

Hij verwijt haar dat zij dezelfde taak gedurig van voren af aan begint zonder die ooit te kunnen voltooijen. Sinds 3000 jaar, zegt hij, is zij even ver. Nu en dan brengt zij van haar veldontdekkingen wel de een' of anderen heilzamen wortel meê - onder weg door haar gevonden, maar nimmer bereikt zij de schitterende bergtoppen, tot wier beklimming zij uitging.

Deze uitval van Sainte-Beuve (want hij was het) heeft althans de verdienste van zeer scherp te zijn. Geoorloofd blijft het echter te vragen: of zij niet juist door haar teekenachtigheid schromelijk oppervlakkig wordt. Intusschen, dit zal men moeten erkennen: het is nog altijd de meest beleefde uitdrukking van hetgeen de groote meerderheid te dezen aanzien denkt.

In den regel wordt, wat wijsbegeerte is, met nog minder omwegen op zijde gezet, en aan wien of wat ook tegenwoordig regt van medespreken verleend wordt, aan haar niet of ter naauwernood. Zij is onder de wetenschappen de verschoppeling. In de oogen der groote massa is de philosophie het babbelziek oud vrouwtje, dat aan het spinnewiel bij den haard historietjes vertelt even langdradig als vreemd. En naar haar te luisteren....?! De practische man die 't hoofd vol stoom en chemie heeft, haalt de schouders op over dergelijke droome-

rijen. Hij stelt belang in tastbare dingen, maar niet in dat gesuf over allerlei wat men toch nooit ziet.

Waar is dan nu nog plaats of waardeering voor de gewrochten van wijsgeerig denken?

Verstooten en versmaad is de Muze der bespiegeling. Eens heeft zij gebloeid en geschitterd, thans beleeft zij haar vernedering en staat daar als een verworpene in dezen tijd van bloed, practijk en staal.

Ach! 't is welligt geen louter toeval dat de laatste philosooph van naam tevens de zwaarmoedigste van allen was! Althans wij kunnen zonder eenige moeite in Arthur Schopenhauer's droefgeestig stelsel den weerklank vinden en den treurzang op dezen tijd van verval.

Maar zoo dan de tegenwoordige wereld gansch betooverd is door le charme de la realité, zijn het wel edeler en grootscher zaken die zij schept? -

Is dit geslacht wel waarlijk de Ulysses die in het roemruchte gewoel van den strijd overwinningen behaalt; overwinningen die teregt het huis doen vergeten waar Penelope in stille afzondering zit te werken aan de taak die nooit afkomen zal? -

Och! de ijdelheid zit onze eeuw zoo in merg en bloed! En dat - maakt haar oordeel verdacht, haar ingenomenheid al even onbeteekenend als haar minachting.

Doch rekening heeft men te houden met deze dingen, want het is de magt waarmede men te worstelen krijgt.

Een worsteling nu wacht hem die de meesterstukken van het wijsgeerig denken poogt op te delven uit het stof der vergetelheid; een worsteling met vooroordeelen en wanbegrip. 't Zij uitgever of geleerde, hij heeft boven alles een vurige liefde noodig voor de wetenschap en tevens een koelbloedige minachting voor het succes. Vooral is dit een vereischte wanneer men de uitgave bezorgt van een boek, dat dor van aard is, boven de bevatting der meesten en dat den smaak van het publiek niet vleit.

Ongetwijfeld echter bezat de heer Frederik Muller de beide bovengenoemde eigenschappen in ruime mate, toen hij ten vo-

rigen jare voor den dag kwam met het geschrift, dat aan het hoofd van dit opstel staat vermeld.

Een boek van Spinoza! En wel een langverloren boek, waarvan men tot vóór weinige jaren niet eens wist dat het bestond! De naam van den Schrijver alleen is voor een derde der lezende Nederlanders een onoverkomelijk struikelblok.

Ja! 't zou mij niet verwonderen of die naam was genoeg om menig, overigens gemoedelijk en verstandig man een koude rilling te bezorgen, niet ongelijk aan die welke den heiligen Antonius overviel, toen hem de duivel verscheen.

Voegt daar nu bij den titel: '*Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand*,' en een ieder kan begrijpen dat de uitgever meer met zijn liefde voor de wetenschap dan met zijn financiëel belang te rade moest gaan, zoo hij den Hollandschen boekenschat met een werk als dit wilde verrijken. Onwillekeurig denk ik hierbij aan Paul Leroux, die eens een artikel over God in een tijdschrift geplaatst wilde hebben, doch afgescheept werd met de karakteristieke woorden: *Monsieur! la question de Dieu manque d'actualité!*

Ten onzent is er eigenlijk slechts één klasse bij wie het hier besproken werk een gunstig onthaal zou kunnen verwachten; die klasse is het kerkelijk publiek. Onbetwistbaar bezit dat de lust voor onderwerpen zoo afgetrokken en weinig *reëel* als bovengenoemde, althans voor zoover het op Protestantschen bodem staat. Maar juist deze klasse levert de heftigste bestrijders, de Inquisiteurs van Spinoza en wat Spinozistisch is; met dien verstande altijd dat Inquisiteurs in den regel hun slagtoffer eerst leerden kennen, hetgeen onze kerkelijken in dit en menig ander geval gemakshalve maar hebben nagelaten. Ondanks dat vroom ignoreren echter is hun haat van een onvervalscht inquisitoriale soort.

't Is dan ook geenszins in de hoop van dit te veranderen, dat ik een woord ter aanprijzing van Spinoza's boek wil schrijven. De neiging om opzettelijk onkundig te blijven van hetgeen men veroordeelt, is een der meest uitkomende karaktertrekken van de orthodoxie hier te lande en tevens eene waarin zij hoogstwaarschijnlijk het langst onbekeerlijk zal zijn. Ook zou ik daarop de aandacht niet vestigen, ware 't niet dat zich hier een verschijnsel voordeed dat te merkwaardig is om het buiten rekening te laten.

Lijnregt toch tegenover de genoemde kerkelijke partij staat

eene andere klasse, die bij voorkeur voor de onkerkelijke, nog liever de anti-kerkelijke en ongodsdienstige doorgaat. Hoe en waarom dit geschiedt doet hier minder ter zake, maar opmerkelijk is 't dat juist onder hen de meeste lezers gevonden worden voor die soort van werken, welker inhoud en onderwerp eigenlijk de voorstanders van godsdienst en kerk meer moest interesseren dan hen. De ijverigste lezers van Strauss en Rénan waren zij. De scherpste en soms ook de deugdzaamste beoordeeling der kerkregtelijke questies in de laatste jaren kwam gewoonlijk uit dien kring en - is 't uit welgemeende belangstelling óf uit onbewuste inconsequentie óf uit de bittere zucht om wapenen tegen de religie te gaan halen uit het magazijn der philosophie - ook alles wat wijsbegeerte was of er naar zweemde, werd met bijzondere voorliefde in die omgeving ontvangen. Wat dit laatste echter aangaat, aan grondige naauwgezette studie heeft zij zich nooit schuldig gemaakt. Dit te beweren zou laster zijn. Meerendeels zelfs bleef het bij eene opvijzeling, die nu en dan in een bedenkelijken graad overhelde tot wat men meer juist gezwets zou kunnen noemen.

In ruime mate viel deze bejegening vooral aan Spinoza ten deel. 't Is ongeloofelijk hoe zeer hij te pas en te onpas in allerlei taal is gekoesterd, bewonderd, verheven, maar - helaas! hij werd niet bestudeerd.

Half en half was zijn naam in het oor van velen reeds een uittarting aan al wat godsdienst is, omdat hij, de Hemel weet door welk zonderbaar toeval, onder de verdenking stond van een atheïst te zijn geweest.

Dit was dan ook genoeg voor de religieusen in den lande om hem maar zonder nader onderzoek hartgrondig te verfoeijen en voor de anti-godsdienstigen om hem steeds aan te halen als hun held, hun meester, hun man bij uitnemendheid.

Vanwaar dit verschijnsel, dat voorwaar een droevig getuigenis aflegt van de oppervlakkige lectuur-onder Neêrlands beschaafde burgerij? -

Vanwaar dat laffe snoeven op zijn naam en gezag door den een en die onverdiende blaam welke als een soort van vloek aan hem schijnt te kleven bij duizend anderen? -

Het zou noodeloos zijn zich te verdiepen in een onderzoek. Genoeg zij 't dat het feit bestaat. Doch te vergeefs zal men zoeken naar de wedergade dier vreemde vertooning, dat iemand

in deze hooge mate wordt bewierookt door hen, wier beginselen hij met doodelijke kracht heeft bestreden en daarentegen verwenscht wordt door diegenen, wier vurige medestander hij in den grond der zaak is geweest.

Want, dit is het eerste wat wij hebben op te merken: Spinoza is geen Atheïst.

Hij is dit niet in schijn, niet au fond, niet van bedoeling, niet bij gevolgtrekking; hij en het atheïsme zijn elkaâr even vreemd ja vijandig als Castelar, de beroemde redenaar en republikein der Spaansche Cortes, aan het regeringsstelsel van Isabella van Bourbon. Het een heeft met het ander zooveel te maken als niets. Wil men een bewijs.....? - Welnu men sla slechts het geschrift op dat aan het hoofd van dit opstel staat vermeld. '*Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*', is dat een atheïstische titel? -

Men doorzie de inhoudsopgave: Hoofdst. I. *dat God is;* II. *wat God is;* III. *dat God is een oorzaak van alles;* IV. *van Gods noodzaaklijke werken;* V. *van Gods Voorzienigheid;* VI. *van Gods Praedestinatie;* VII. *van de Eygenschappen die tot God niet behooren*, enz. Inderdaad een allerzonderlingste lijst van onderwerpen voor iemand die een Godloochenaar zal zijn!

Edoch inhoudsopgaven zijn bedriegelijk; laten wij eens zien wat het werk zelf geeft. Op pag. 5 opent Spinoza zijn betoog met deze woorden: '*Belangende dan het eerste: naamlijk of er een God is? dat zeggen wij te konnen bewezen worden vooreerst a priori of van vooren aldus*'; hierop volgt zulk een bewijs in tweeërlei vorm en daarna nog een bewijs a posteriori.

Men zal mij toch toestemmen: dit is voor een atheïst een vreemd begin. Op drieërlei wijs al dadelijk het bestaan van God te proclameren en te argumenteren....! en dat voor een atheïst, alzoo voor een persoon, wiens eerste, zoo niet eenige kenmerk gelegen moet zijn in de meening: dat er geen God bestaat....!

Waarlijk het is allerzonderlingst. Als er, na zulk een begin, van eenig atheïsme of materialisme nog een stuk teregt zal komen, dan moet het wel bovenmenschelijk kunstig zijn aangelegd.

Doch ik haalde daar een plaats aan uit het begin der verhandeling, ik wil nu eene andere zinsnede citeren ontleend

aan het 2de deel. Gelijk hij in het 1ste deel uitgaat van het vooraf bewezen bestaan van God, zoo keert hij in het 2de (dat over den mensch handelt) tot God terug en zegt van hem op pag. 122: '*Want buyten hem, hebben wy gezien dat geen dink en is, dat ons eenig heyl kan geven. En dat het een waare vryheid is, met de lieffelyke ketenen van syne liefde geboeydt te zyn en te blyven*.' - Mij dunkt dit is kenmerkend: en tusschen die twee plaatsen van het begin tot het einde, blad aan blad bijna, heeft alles betrekking op God. Zelfs waar hij in het 2de deel de hartstogten gaat ontleden, verwijst hij gedurig op Hem als den grond en het einddoel van alles. Neem God weg uit het systeem van Spinoza en - het geheele stelsel valt! En dit is niet enkel in dit werk, maar in al de andere, in de Ethica, in het Tractatus Theologico-Politicus, in de Cogitatio Metaphysica, in de Brieven, overal vindt men hetzelfde gronddenkbeeld terug. Neem bijv. de 28ste stelling uit het IVde deel der Ethiek: '*Het hooyste goed des geestes is de kennis Gods en God te kennen is tevens des geestes hoogste deugd*'. Wat is dit: religieus of niet?

En toch bauwt de een den ander al sinds 200 jaar na: 'Spinoza was een godloochenaar!'

Reeds Lessing verontwaardigde zich daarover en riep uit: *Reden die Leute doch immer von Spinoza wie von einem todten Hunde!* - waarop Jacobi zeer koeltjes ten antwoord gaf: '*Sie würden vor wie nach so von ihm reden*.'

De man had gelijk; 't is waarlijk tot nu toe zoo geweest.

Doch waarin schuilt dan toch de primitieve reden van dit ergerlijk misverstand, dat nog gevoed wordt door een onkunde, die belagehelijk zou wezen als zij niet zoo heilloos was? - Vooreerst waarschijnlijk in het bekende feit dat Spinoza in der tijd door de Amsterdamsche Synagoge is in den ban gedaan; dan ook in den kwaden reuk waarin hij stond bij het kerkelijk publiek der 17de eeuw, en eindelijk in den aard zijner geschriften, die in hooge mate duister en droog beide zijn. Nu zal men mij echter toegeven dat niemand zich in zijn oordeel behoeft te laten binden door het banvonnis eener Israëlitische gemeente van vóór 200 jaar. Anders is ook die sympathie van de Christenen voor Joodsche uitspraken zoo magtig groot niet en hier komt zij mij dan ook vrij verdacht voor. Het kerkelijk publiek nu der 17de eeuw heeft, nevens vele overigens uitmuntende eigenschappen, toch wel een gebrek, waarvan zelfs

zijn meest overdreven bewonderaars het niet geheel vrij zullen kunnen pleiten; het was onverdraagzaam bij uitnemendheid. Dit maakt zijn keur verdacht, en wanneer nu Remonstranten en andere verworpelingen uit die dagen in hunne eer hersteld zijn, dan is het minst genomen onbillijk om op Spinoza den vloek te laten rusten, dien de Amsterdamsche predikanten in hun dweepzieken godsdienstijver hem naar het hoofd hebben geslingerd. Maar het geheele Rabbijnen- en Predikantendom heeft Spinoza nog niet zooveel kwaad gedaan als 's mans eigene schrijfmanier. Waarlijk het is zware kost. De Ethiek bijv., waarin hij het volledigst zijn stelsel heeft blootgelegd, is een groot netwerk van Proposities, Definities, Demonstraties, Scholia, Corollariums, Lemma's, door en in elkaâr gevlochten, zoodat het oog er soms geen weg meer in vinden kan. Ons publiek is nog wel eenigzins zooals dat van Montaigne, waarvan deze dan ook schreef: ‘*qu'il demande des livres qui usent des sciençes non ceulx qui les dressent*.’ En, het moet gezegd worden, de dressuur van Spinoza is van geen gemakkelijke soort. Hieruit verklaar ik het dat hij hier te lande ongeveer zoo wordt behandeld als Milton in Engeland; beiden toch worden tot in het oneindige toe aangehaald, terwijl men hen zelden of nooit goed leest.

Op grond van een en ander, maar vooral van het laatste, kan men gerustelijk beweren: Spinoza's philosophie wordt hier nimmer populair. De moeijelijke vorm, waarin dat stelsel is gegoten, zal hoe langer hoe meer een hinderpaal zijn tegen 't regt verstand van dien scherpzinnigen Amsterdamschen Jood, die niet enkel Holland's grootste wijsgeer, maar welligt ook de uitstekendste denker der nieuwere tijden is geweest. In zekeren zin is op hem toepasselijk dit schoone woord van Emerson:

‘In all ages, souls out of time extraordinary prophetic are born, who are rather related to the system of the world, than to their particular age and locality.

These announce absolute thruths, which, with whatever reverence received, are speedily dragged down into a savage interpretation.’

De ‘age’ nu, waarin Spinoza optrad, was gewis even goed als de onze een tijd van groote intellectueele kracht. Maar die Eeuw, de zeventiende, had zich alreeds laten knellen in kerkelijke boeijen en werd bewogen en geleid door staatkundige beroeringen. Daardoor werd haar aandacht te veel geconcentreerd op de onmiddellijke eischen van het practische leven; haar ontbrak welligt ook uit dien hoofde de ruimte van geest, de onbevangenheid, de helderziendheid als 't ware, welke bovenal gevorderd worden om een denker te waardeeren zoo stout, zoo onafhanklijk als Spinoza was. De smaad en de miskenning die tot nu toe op hem rusten, dateren reeds van toen. Van stonde aan droeg hij het merk der verlatenheid aan 't voorhoofd. Hij paste wel in het kader der geheele wereld, maar minder in de enge voegen der toenmalige ontwikkeling. Als een roekeloos pionnier sprong hij ver vooruit buiten het bekend terrein der gedachten, en daarom begreep men hem niet. Die geest was te groot, te diepzinnig, te zamengesteld. Als in een effen spiegel weerkaatste hij de ideeën van vroegere geslachten en ving tevens de stralen op van het licht, waarin de toekomst roemen zou. In zijn werken ruischt de weêrgalm van des voortijds streven en daaronder vernemen wij nieuwe klanken - de groote beginselen en denkbeelden der latere tijden, 't zij slechts ter loops aangegeven of alreede ontwikkeld en afgerond.

Dit maakt dat hij, gelijk zoo menig ander genie, slechts in zeer kleine mate oorspronkelijk is geweest. De stof die hij kneden zou was reeds voorhanden in 't ruwe. Enkele massive gedachten hadden al sinds eeuwen de wereld rondgedwarreld, doch minder begrepen door hen die ze opvingen, dan wel op autoriteit geloofd.

Meermalen was reeds die stof bearbeid; verdienstelijke, soms zelfs grootsche producten van menschelijk vernuft en nadenken waren verkregen; ik herinner slechts aan de Scholastieken, aan Thomas van Aquino vooral, maar, hoe grootsch ook, immer onbevredigend. Het bleef altoos nog een tasten in het duister, een troebel denken, een wijsbegeerte vol bekrompenheid. Daar brak het tijdperk der Renaissance aan -! De groote wereldgebeurtenissen der 15de Eeuw hadden ook hun geweldigen schok meêgedeeld aan het gemoeds- en geestesleven van dit werelddeel; Europa werd staatkundig herschapen, maar meer nog herboren in wetenschap en kunst. De rassen kruisten zich en

nieuwe veredelde exemplaren ontstonden daaruit. Toen de dampen waren weggetrokken, die nog lang den morgenstond der nieuwere geschiedenis benevelden, traden opeens allerlei forsche gestalten op het tooneel. Onder hen schitteren vooral René des Cartes en Baruch d'Espinoza als de baanbrekers eener nieuwere wereldbeschouwing; de een geboren Franschman, de ander van Joodschen bloede, maar beiden werkende in ons Vaderland, en Holland werd de wieg der nieuwe philosophie.

De Jood echter was de grootste van de twee. Met de taaiheid die zijn ras kenmerkt, heeft hij de eigenaardige voortreffelijkheden van zijn stam weten te bewaren, terwijl hij zich op de hoogte stelde der Germaansche ontwikkeling. Ondanks al de harmonie, die hij in alles vertoont, bleef hij een dubbele natuur. Zijn hoofdwerk, de Ethiek, gelijkt wel eenigzins op de plegtige kathedralen der 14de eeuw. Opgetrokken in strenge vaste lijnen, steil en stout, is het daarbij overladen met bijwerk zóó ragfijn en zóó kwistig aangebragt, dat het oog er in verward raakt en toch - blijft alles systematisch; en binnen die grootsche omtrekken, waarin een mengeling van licht en duister speelt, verliest de blik zich in de bindten en kruisgangen van het bouwwerk, terwijl een indruk van het verhevene zich van ons meester maakt.

Er behoort een smaak toe voor het reusachtige: de geest moet koen en vroom zijn tegelijk om dergelijke gewrochten te waardeeren.

Doch die bouw, hoe grootsch ook, drukt ons neêr; die eindelooze vertakkingen en afdeelingen vermoeijen en verbijsteren, en zoo wij een Gothischen dom ondanks al onze bewondering niet tot woonplaats zullen verkiezen, ons verstand zal zich evenmin behaaglijk en tehuis kunnen gevoelen in Spinoza's Ethiek. 't Frissche en onbesnoeide geestesleven van de kinderen dezes tijds vindt zich te beklemd binnen die metaalharde banden der geometrische bewijsvoering. Er ligt iets kils over het geheele boek. Alles wordt behandeld als een wiskunstig vraagstuk; God en mensch en wereld zijn als 't ware slechts vlakken en hoeken waarbij elk ding wordt omschreven, bewezen, gesteld, afgeleid enz. Overreed mag men zijn wanneer men 't uit de hand legt, voldaan is men niet: daartoe is alles te koud en te stijf.

Doch ook aan den Schrijver zelf heeft deze methode parten gespeeld. Op enkele plaatsen bemerkt men duidelijk dat de bedoeling van Spinoza verre uitzwerft buiten de letterlijke strek-

king zijner woorden. De denker kon zich niet vrij bewegen in het pantsier dat hij verkozen had. Al de Oostersche gloed die nog in hem brandde, de verhevene stoutheid der Joodsche wijsbegeerte worstelen hier kennelijk met de nuchterheid en den karigen zin der Westersche spraakvormen, en niet zonder pijn en kneuzing liet de bespiegeling zich wringen in de termen aan de Mathesis ontleend.

Nu springt het in 't oog welk een groot voordeel ten deze een werk kan aanbieden dat, over dezelfde onderwerpen loopende als de Ethiek, toch vrij blijft van die stuitende gebreken in den vorm. Alleen daaraan reeds zou het een betrekkelijk hooge waarde ontleenen, omdat het alleszins gewigtige diensten zou kunnen bewijzen ter verbreiding van dat merkwaardig systeem. Juist dit is dan ook, in mijn oog althans, de meest opmerkelijke zijde van de: '*Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*,' of, zoo als het gewoonlijk met den Latijnschen titel wordt genoemd, van het: '*Tractatus de Deo*.'

Al dadelijk, - de inrigting is veel eenvoudiger; terwijl de Ethiek in 5 deelen is gesplitst, heeft dit er slechts twee, zoo als boven reeds is opgemerkt; daarbij is de schrijfwijze bij lange na niet zoo dor en onverstaanbaar, omdat hier meer den populairen betoogtrant gevolgd wordt, en eindelijk het is, althans in den vorm waarin wij het hebben, geschreven in de Hollandsche taal, terwijl al de overige werken van Spinoza, enkele brieven uitgezonderd, in het Latijn tot ons zijn gekomen. Hier tegenover staat echter een gemis aan precisie, aan afronding, dat op verscheidene plaatsen zelfs zeer in het oog valt, en een verregaande onzuiverheid in de uitdrukking, Onmiskenbaar zijn overal de sporen van de afschrijvers die er in hebben bijgevoegd, uitgelaten, veranderd, gansche stukken zelfs hebben verplaatst; het is, om met één woord te zeggen, door en door bedorven, en heel wat critische arbeid zal er aan besteed moeten worden, eer het ook maar eenigermate tot den oorspronkelijken tekst is teruggebragt. Het is hier de plaats niet een en ander in bijzonderheden aan te toonen; enkele blijken daarvan zullen zich toch aanstonds van zelf voordoen, zoodra wij den inhoud nader bespreken. Buitendien zou de kennismaking met allerlei zinsneden vol van den meest barbaarschen nonsens weinig of niets verkwikkelijks noch leerzaams bezitten voor de lezers van dit Tijdschrift; doch niet ondienstig is het misschien

om hier nog even en als terloops de geschiedenis van dit geschrift op te halen.

Reeds in 1861 werd een handschrift daarvan door Frederik Muller in het Weeshuis ‘de Oranjeappel’ te Amsterdam ontdekt en daarna door Dr. J. van Vloten uitgegeven, die het van een Latijnsche vertaling, ten dienste der buitenlanders, voorzag. Deze Editie was echter, om den vriendelijksten term te gebruiken, een mislukte proef, en algemeen was het verlangen naar een uitgaaf, waarin minder willekeurig met den tekst werd omgesprongen.

Reeds was de aandacht, vooral in Duitschland, op de zaak gevestigd; en Boehmer, Trendelenburg, Avenarius, Sigwart en Dr. Anton van der Linde, ten onzent, moeiden zich er meê. Alle conjecturen en emendaties echter die gemaakt werden, deden slechts te levendiger de behoefte gevoelen aan een eigenlijk gezegde Tekst-uitgaaf, welke dien naam verdienen zou; want het boek van van Vloten, waarin de beide tot nu toe bekende HSS. door elkaâr worden gebruikt, voldoet te dien aanzien ook niet aan de bescheidenste eischen.

Dit nu gaf aanleiding tot het verschijnen der uitgave die hier besproken wordt. Zoozeer nu ook de keus is goed te keuren welke professor Schaarschmidt, die haar bezorgde, uit de beide handschriften deed, zoozeer is het aan den anderen kant te bejammeren, dat hij zoo weinig heeft doorgetast en op den door hem ingeslagen weg ter halverwege is blijven stilstaan.

Een van beiden was wenschelijk: dat ons óf een volkomen naauwgezette reproductie van het oorspronkelijk handschrift werd gegeven, photographisch getrouw, óf zoo hij dit niet wilde, dat dan den lezers althans zulke blijkbare schrijffouten en ligt te verhelpen corrupties waren bespaard geworden, als waarvan het geschrift nu nog wemelt. Zekerlijk, het was van den heer Schaarschmidt zoo min als van iemand te vergen, dat hij terstond iedere interpolatie, elke min of meer bedorven plaats zou hebben bespeurd en verbeterd; dit is een werk van jaren, en dat alleen door de aanhoudende en vereende pogingen van alle belangstellenden kan tot stand komen. Evenwel in alle billijkheid had men mogen verwachten dat het snoeimes der critiek, nu dit toch eenmaal ter hand was genomen, een weinig onbeschroomder ware gehanteerd. Het zou noodeloos wezen 't bewijs te leveren dat deze grieven niet gezocht zijn, want blad aan blad haast levert opmerkelijke proeven van die angstvallig-

heid op: gaarne echter erken ik dat deze gebreken der uitgave meer dan opgewogen worden door de voortreffelijke en naauwkeurige aanteekeningen, waarmede de genoemde bewerker haar in een uitgebreide praefatio heeft verrijkt. Omtrent alles wat den ouderdom, den oorsprong, de waarde der beide HSS en hunne wederzijdsche verhouding betreft, verwijs ik dan ook den weetgierigen lezer daarheen; trouwens het boek zelf in zijn geheel en beschouwd als aanvulling op de tot dusver bekende documenten der Spinozistische philosophie, vordert nogmaals onze aandacht.

Als van zelf dringt zich namelijk de vraag aan ons op: welk belang er voor de kennis dier philosophie gelegen kan zijn in zulk een verminkt fragment, door de zorg van een meer ijverigen dan wel schranderen leerling uit 's meesters nalatenschap tot ons gekomen? -

Is het werkelijk nog bruikbaar als oirkonde, bij den ontredderden toestand waarin zijn tekst verkeert? -

Zonder eenige overschatting kan men gerustelijk beweren van ‘ja.’ Bij enkele gedeelten, 't is waar, bevindt men zich ongeveer in de positie van iemand die midden door gevaarlijke moerasgronden heen paden wil opsporen; hij heeft vasten voet en ziet harden grond aan de overzijde liggen eenige roeden voor hem uit, maar de verborgen weg, die van de eene plek naar de andere moet bestaan, waar is die? - Gedurig zinkt de bodem weg onder de voeten en moet hij weêr terug om het misschien nog honderdmaal vruchteloos te beproeven. Zoo kan men zich ook soms in dit Tractaat aftobben om uit een mengelmoes van onzin, taalfouten en onnoozele noten de ware gedachten van Spinoza op te diepen. Over het geheel echter kan men de lezing zonder al te veel stoornissen vervolgen. Zelfs in deel I, hetwelk vergelijkenderwijs nog het meeste geleden heeft, treft men menig hoofdstuk aan dat zich zonder eenig bezwaar laat verstaan. Men sla bijv. slechts op hoofdstuk IX en X, en men zal mij toegeven: dit is althans begrijpelijk; ja, vergeleken met de meeste bewijsvoeringen der Ethiek, is dit een ware verademing. Toch is het I^{ste} deel in dit opzigt nog het minst merkwaardige, ongerekend nog dat men, om het te genieten, een aantal vaste termen behoort te kennen, die hier in de Hollandsche vertaling niet aan verstaanbaarheid hebben gewonnen; doch men zie liever in deel II en het *Appendix*.

Dit 2de deel (handelende over den mensch) is op verscheidene plaatsen, zelfs voor hen die geen opzettelijke studie van Spinoza hebben gemaakt, zeer goed te verstaan. In hoofdst. III geeft hij den oorsprong der passiën op en begint die te ontleden, en aan den *haat* gekomen, zegt hij o.a. het volgende:

'*De haat dan eyndelyk komt ook voort uyt hooren zeggen alleen, gelyk wy dat zien in de Turken tegen de Joden en de Christenen, in de Joden tegen de Turken en Christenen, in de Christenen tegen de Joden en Turken etc. Want wat* (hoezeer) *is de hoop van deze allen onwetend de een van des anders godsdienst en zeden!*'

Men leze nu eens wat de Ethiek over den oorsprong van den haat te berde brengt. In deel III, definitio VII, vindt men de volgende omschrijving: '*Haat is een droefheid die verzeld wordt van het denkbeeld eener uiterlyke oorzaak*', terwijl wij in de Explicatie worden verwezen naar Propositie XI, en wel in het Scholion. Dáár staat nu omtrent de '*droefheid*': '*dat het een' passie is waardoor de ziel tot mindere volkomenheid overgaat*'; terloops wordt ons nu nog in het IVde deel in een Scholion op de 45ste stelling verzekerd: '*dat de haat alleen voorkomt jegens menschen*.'

Niemand kan met eenige redelijkheid ontkennen dat de eerst aangehaalde plaats van een behandeling der zielkunde getuigt, die haast populair zou kunnen heeten, en dat er mitsdien tusschen Spinoza's hoofdwerk en het onderhavige Tractaat een verschil bestaat, hetwelk zeer ten gunste van 't laatstgenoemde uitvalt. Doch dit is nog niet alles; men gevoelt namelijk bij dit eene voorbeeld reeds hoe dienstig dit geschrift tevens zijn kan ter opheldering van de wel diepzinnige, maar niet altijd even klare ontledingen der zedeleer. Veeltijds verduidelijkt het de oorspronkelijke bedoeling des wijsgeers op treffende wijze, en vormt als 't ware een codicil op de voornaamste bepalingen van zijn testament.

Een ander voorbeeld. Op pag. 118 der Korte Verhandeling lees ik 't volgend merkwaardig resultaat van een voorafgaand onderzoek:

'*En zoo achten wy het dan onmooglyk dat God door middel van eenig uiterlyk teeken zichzelf aan de menschen zou konnen bekend maken. En dat het door eenig ander dink als alleen door Gods wezendheid en het verstand des menschen zou geschieden achten wy te zyn onnoodzaaklyk; want aangezien*

datgene in ons 't welk God moet kennen het Verstand is en dat datzelve zoo onmiddelyk met hem vereenigd is dat het noch bestaan noch verstaan kan worden zonder hem, zoo blykt daaruyt onwederspreekelyk dat geen dink altoos zoo naa het verstand kan toegevoegd worden als even God zelve. Het is ook onmoglyk door iets anders God te konnen verstaan'.

Hierop volgt de in tweeën gesplitste bewijsvoering van een en ander, en daarna resumeert hij nog eens alles in de volgende woorden, waarmede hij dit hoofdstuk eindigt:

'*Zo dat wy dan eyndelyk besluyten, dat God om zichzelfs aan de menschen bekend te maken, noch woorden, noch miraculen, noch eenig ander geschapen ding kan of behoeft te gebruyken: maar alleen zich zelve!*'

Hier wordt ons een onbelemmerde blik vergund op het overigens soms zoo ingewikkeld weefsel der gedachten. Onmiddellijk, als met één oogopslag, overziet men de gewigtige consequenties van zijn leer, die men anders eerst na lang zoeken en navorschen uit het doolhof van gangen en kruispaden der Ethiek zou kunnen bijeen verkrijgen. De naauwe verbindtenis tusschen God en mensch; de openbaring des Eeuwigen binnen het eindige hulsel van 't menschelijk brein; het doel, de weg en de onmisbaarheid van 't menschelijk denken; de magt aan elken geest bij zijn formatie meêgegeven om zonder verdere tusschenkomst in gemeenschap te treden met de bovenzinnelijke wereld; dit alles en meer nog volgt met noodwendigheid uit het gevoelen hier door Spinoza ontwikkeld en vastgesteld. En wie naauwkeurig en oplettend de bewijsvoering zelve nagaat en poogt door te dringen in den gedachtengang van den philosooph, die zal zijn betoog moeten bewonderen zoowel om het bijtend vernuft waarmeê hij zijn tegenstanders hekelt, als ook om de bondige redenering, die, hoe stout ook, volkomen afdoende blijkt en daarbij klaar is als kristal.

Schaars zal men in de Ethiek één plaats aantreffen, welke in zuiverheid van betoog en in bevattelijkheid met de bovengenoemde wedijveren kan. Dáár wordt alles eerst gesteld of omschreven en dan bewezen of in den vorm van Scholion of Corollarium afgeleid; hier daarentegen ontmoet men een argumentatie, die door eenvoud en levendigheid aan de redeneeringen uit het dagelijksch leven doet denken. De Ethiek opent de onafzienbare rij harer stellingen met het afgetrokken begrip der 1ste oorzaak; de Korte Verhandeling begint met een bewijs

voor het bestaan van God. De een vult de ander aan en het laatst ontdekte geschrift bevat menige kostbare verklaring van punten, die tot dusver vrij duister gebleven waren.

De hier aangehaalde plaats is tevens een afdoend bewijs van de sterke verwantschap, die er tusschen Spinoza en de denkers zoowel van den voortijd als van het nageslacht bestaat. Onder de groote menigte, bij wie men ten deze parallellen zou kunnen vinden, sla ik slechts Augustinus op, en in ééne dier overheerlijk schoone ontboezemingen, welke den titel van Confessiones dragen, stuit ik aanstonds op dit stoute woord, dat terstond aan Spinoza herinnert: '.... *per ipsam animam meam adscendam ad illum!*' (tot God namelijk).

Wil men een latere?! - Welaan! bij Frederick William Robertson, misschien de talentvolste redenaar en zeker een der origineelste koppen uit het Engeland van deze eeuw, vindt men dezelfde gedachte terug, uitgedrukt in de volgende woorden: '*God being apprehended by thought and in no other way approachable by us!*'

Dit brengt ons op een ander eigenaardigheid van het Tractaat.

Het bevat namelijk aanrakingspunten te over, zoowel met de andere geschriften van Spinoza als met de wijsbegeerte en godsdienstleer van de Christenen en Joden uit den ouden tijd; en wel van dien aard zijn deze, dat zij een vreemdsoortig en geheel bijzonder karakter verleenen aan dit geschrift.

Soms namelijk haalt Spinoza zichzelven aan op zulk een manier, dat zijne woorden eene vertaling schijnen van hetgeen hij reeds elders had gezegd. Zoo bijv. op pag. 10 (reg. 7 v.o.) en pag. 14 (reg. 4 v.b.); op beide plaatsen wordt letterlijk hetzelfde aangetroffen van hetgeen hij ergens aan zijnen vriend Oldenburg schrijft (vgl. Epist. II. Edit. Paulus I. pag. 451, reg. 20 v.o.).

Haast is men geneigd te vragen, of deze frappante gelijkheid niet iets verdachts over zich heeft? - Schreef de wijsgeer zichzelven af.....? - Of hebben wij hier een verschijnsel voor ons dat, in verband met andere kenteekenen, het vermoeden wettigt als zou dit geschrift een met allerlei toevoegselen vermeerderde vertaling wezen van een dictaat, door enkele leerlingen naar de mondelinge voordragt des leermeesters vervaardigd? - Hoe het zij, in allen gevalle bezit men hierin een niet te versmaden hulpmiddel om den tijd te bepalen, waarin ons geschrift vervaardigd is.

Op eene andere plaats treft ons weêr de sterke overeenkomst met het Nieuwe Testament. Op pag. 58, noot 1, wordt bijv. een omschrijving van geloof gegeven, die onwillekeurig denken doet aan die beroemde uitspraak van den brief aan de Hebreën: '*Het geloof nu is een vaste grond der dingen die men hoopt en een bewijs der zaken die men niet ziet*.'

Vooral met Paulus schijnt Spinoza meer dan oppervlakkig bekend te zijn geweest. Niet alleen citeert hij hem meermalen, doch ook in één dier vertrouwelijke brieven aan Oldenburg, waarin hij, gelijk men weet, ronduit voor zijn intiemste gevoelens uitkomt, ook voor die welke hij slechts bedektelijk in zijn uitgegeven werken uitspreekt, dáár drukt hij zich eenmaal met de eigen woorden van Paulus uit, blijkbaar zonder aan den Apostel te denken; want eenige brieven later haalt hij Paulus naar aanleiding derzelfde woorden werkelijk aan. De plaats is te merkwaardig om haar onvermeld te laten, te meer daar zij tot opheldering strekken kan van iets dat gewis onder de meest karakteristieke verschijnselen van het Tractatus de Deo behoort.

In Epist. XXI (Paul. I. p. 510) zegt Spinoza, in antwoord op eene vraag om opheldering, hem door Oldenburg gedaan, 't volgende:

'*Om nu ook aangaande het derde punt mijn gevoelen duidelijker bloot te leggen, dan zeg ik ten slotte dat het geenszins noodzaaklijk is voor ons heil om Christus te kennen naar het vleesch*.' Wie denkt hier niet van zelf aan dat vermaarde gezegde des Apostels: '*En indien wij ook Christus naar het vleesch gekend hebben, nogtans kennen wij hem nu niet meer naar het vleesch!*' (II Corinth. V. vs. 16)? -

'*Maar*,' zoo gaat Spinoza nu voort, '*gansch anders hebbe men te oordeelen over dien eeuwigen Zoon Gods, dat is over Gods eeuwige wijsheid, welke zich in alle dingen vooral in den menschelijken geest en het meest van allen in Jezus Christus heeft geopenbaard*. *Want niemand kan zonder haar komen tot den staat des heils, daar zij alleen aanwijst wat waar en valsch, goed en kwaad zij*.'

Alhier is gepreciseerd wat nog vrij vaag en duister voorkomt op pag. 45 van het Tractaat. Dáár wordt ook gesproken van: '..... *de Zoon Maakzel of uytwerksel onmiddelijk van God geschapen*'; zoo terloops echter geschiedt dit aldaar, dat men te vergeefs trachten zou de eigenlijke meening uit te vor-

schen, welke Spinoza met het gebruik van dezen term had. Op pag. 113 komt hij nog eens op dit denkbeeld terug en verklaart het nader door te zeggen dat hij er *de Idea van God* meê bedoelde, waaraan hij dan vervolgens (en hier hebben wij wederom een Christelijke zegswijze) de leer vastknoopt der *wedergeboorte*.

Reeds Paul Janet merkte voor eenige jaren zeer teregt op, dat deze Theorie van *den Zoon Gods* een der opmerkelijkste eigenaardigheden is van het Tractaat; hij vergiste zich evenwel met te beweren dat zij daaraan uitsluitend eigen was. Uitgenomen toch de boven meêgedeelde zinsnede uit zijne brieven, komt die leer minstens nog eenmaal voor en wel in de Cogitatio Metaphysica II. cap. X, waar hij op 't voetspoor van Origenes de eeuwige generatie van den Zoon verdedigt.

Toch blijft het tot tweemalen toe noemen van dien '*Zoon Gods*' onbetwistbaar iets hoogst belangrijks, te meer daar het een nieuw argument werpt midden in den met zooveel warmte gevoerden strijd over de vraag: '*Uit welke bronnen Spinoza voornamelijk zijne philosophie heeft geput*?'

Reeds sinds lang is deze quaestie van onderscheidene kanten opgenomen en de een na den ander heeft zijne eigene oplossing er van voorgedragen, zonder dat er ook maar een zweem van overeenstemming verkregen is. Hoofdzakelijk zijn het slechts twee gevoelens die hierbij in aanmerking komen: de meening nl. dat Spinoza een discipel der Westersche wijsgeeren zou wezen, dus van Cartesius en Giordano Bruno, welke vroeger bijna uitsluitend gehuldigd werd; en daartegenover de theorie dat hij boven alles door de Joodsche Theologie en Theosophie, zooals wij die in Talmud en Kabala en de werken der Joodsche geleerden uit de Middeneeuwen vinden, zou zijn geinfluenceerd. - Vooral Dr. Schaarschmidt uit Bonn, de uitgever van het besproken Tractaat, heeft dit laatste standpunt met vrij wat kracht verdedigd en uit enkele Joodsche werken, met name uit *Chasdaï Crescas*, een philosooph der 14de Eeuw, de bewijzen daarvoor getracht bijeen te verzamelen. Tegenover hem stonden Trendelenburg uit Berlijn en vooral Sigwart, hoogleeraar te Tübingen, die voornamelijk Spinoza's afhankelijkheid van Giordano Bruno bepleit. Zooveel is zeker, dat Spinoza een goed deel zijner wetenschappelijke en philosophische vorming aan Cartesius te danken heeft gehad; bijna zijn geheele terminologie ontleende hij aan hem; dat hij echter on-

der dien invloed ook zijn Godsbegrip zou geconstrueerd hebben, zietdaar iets wat mij meer dan twijfelachtig schijnt.

Hoewel dan ook de debatten over deze zaak bij lange na nog niet gesloten zijn, toch kan men nu reeds met zekerheid aannemen, dat onze wijsgeer vroeger veel te eenzijdig als kind van het Westen beschouwd is. Welligt zelfs wordt het later ontdekte Tractaat een gewigtig en afdoend getuige in 't geding!

Ongetwijfeld toch is dat begrip van *de Idee des Allerhoogsten*, de *Zoon Gods*, een loot dier Alexandrijnsche wijsbegeerte, waarvan wij in het Evangelie van Johannes en in de Triniteitsleer der oude Christenen nog veel vroegere vertakkingen bemerken. Op verschillende wijs heeft hetzelfde gronddenkbeeld bij de Christenen en de Joden zijn verloop genomen, maar de oorspronkelijke kenmerken bleven toch bewaard. De vorm waarin wij het bij Spinoza aantreffen is bepaald meer Joodsch dan Christelijk gekleurd, en hierin ligt een nieuwe wenk om de bakermat der Spinozistische philosophie meer in den omtrek der Synagoge te zoeken, dan op het grondgebied der Christelijke Kerk.

Want - het gaat niet aan hem maar botweg als één uit de school van Descartes te doodverwen! Hoe zou Spinoza zich ooit zoo stout hebben losgescheurd van de grondgedachte van Descartes: de tweeheid in de substans, als niet de Joodsche philosophie met haar onweêrstaanbare aantrekkelijkheid op hem gewerkt had? - Dáár had hij de éénheid van het hoogste Wezen ingezogen; dáár de *eeuwige modi* en de *oneindige attributen* geleerd. De namen dezer dingen zijn van Descartes, de ideeën zijn Joodsch. Het mechanisme, de terminologie van het systeem is Westersch; de denkbeelden, van de *substans* af met haar volstrekte immanentie tot op *de liefde Gods tot zichzelven*, zijn Oostersch, zijn - Semitiesch wil ik niet zeggen, maar - zeer zeker Rabbijnsch.

En die immanentie, die eenheid van God en wereld, wie hebben haar begrepen? -

De wijsgeeren van West-Europa? -

De natuuronderzoekers der 18de en 19de eeuw? -

Geloove 't wie 't gelooven wil! - Neen, onze wereldbeschouwing is meerendeels nog transcendent. Bij de overgroote menigte der wetenschappelijk gevormden ligt op den bodem des geestes óf een ontkenning van 't Opperwezen, óf eene scherpe en onverklaarbare afscheiding tusschen de wereld en God.

Het is de worsteling met het groote probleem, dat ook onze tijd wel ignoreren maar niet oplossen kan, en dat niet nalaten zal zich aan elk volgend geslacht met nog grooter klem op te dringen.

Middelerwijl moeten wij bewonderen en benijden de volkomene rust en de kalme onaantastbare overtuiging, welke ons tegenwaait uit die stelsels waarbij de wereld haast opgaat in God. Al is ook hun bewijsvoering niet altijd even afdoende, toch worden wij onwillekeurig genoopt om die forsche vroomheid te eerbiedigen. Gezamenlijk kunnen zij gebragt worden tot ééne groep, waarin zoowel de wijsgeeren begrepen zijn die ten zuiden van den Himalaija hebben geleefd, als de latere Joodsch-Alexandrijnsche philosophen met hun school, hun zijtakken, hun kenners en navolgers: *Ibn-Esra, Moses ben Maimun* enz.

Maar de eerepalm komt hem toe, die beurtelings door Jood en Christen voor een ketter en godloochenaar is gescholden: aan *Baruch d'Epinoza*.

L.B.

Het Nederlandsche koraalboek[1] en de volkszang.

Is het Nederlandsche volk muzikaal?

't Is een vraag, reeds menigmaal ontkennend beantwoord, en die zich toch telkens weêr opdoet. Onder anderen onlangs bij gelegenheid van de oprichting der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis. Die Vereeniging trad op met de bewering, dat ons volk althans in de vijftiende en zestiende eeuw het meest muzikale van Europa was; zij staafde die stelling, niet alleen met de namen van tal van Nederlandsche componisten, die destijds overal als de meesters van hunne kunst werden geëerd, - maar nog veel meer door te bewijzen, dat meerstemmig gezang in ons land zeer algemeen beoefend werd, dat menigvuldige en groote oplagen van vier-, zes- en achtstemmige compositiën van Nederlandsche componisten aan Nederlandsche koopers grifweg van de hand gingen.

Er is dus een tijdstip geweest, waarop het Nederlandsche volk muzikaal was.

Maar laat mij even, ter vermijding van misverstand, ophelderen, wat ik onder muzikaal bedoel. Ik zou kunnen zeggen: ik heb het volk dikwijls hooren zingen, - bij publieke vermakelijkheden, bij optochten, des zondags, bij 't uitrusten van den arbeid, - het heeft dus genot in het zingen, het is muzikaal.

Maar in dien zin van het woord is er geen enkel volk ter

1 Honderd vierstemmige Koralen met Nederl. Texten in Partituur en Stemmen, uitgegeven door de Nederl. Koraalvereeniging. Met Aanteekeningen. Amsterdam, J.C. Loman. 1870.

wereld, dat niet op den naam van muzikaal aanspraak kan maken. Individuën mogen er zijn, die van nature volstrekt onvatbaar zijn voor muzikaal genot - schoon ik niet geloof, dat die veel talrijker zijn dan b.v. de doofstommen - alle volken die de aarde heeft voortgebracht, hebben, hoe verschillend, hoe gebrekkig ook, op de een of andere wijze muziek gemaakt.

Ik versta onder muzikaal zijn, de vatbaarheid voor genot, die door een min of meer volledige ontwikkeling van den aangeboren aanleg voor muziek wordt verkregen. Met die beteekenis van het woord, heeft de vraag, of ons volk ook thans nog muzikaal is, dezelfde strekking als deze:

Hoe en wat is ons volk gewoon te zingen?

Immers bij 90 pCt. van onze landgenooten is, door gebrek aan tijd en gelegenheid om een instrument te leeren bespelen, het zingen de eenige uiting van muzikaal gevoel, de eenige voldoening van de behoefte aan muzikaal genot.

Ter beantwoording van die vraag mag ik mij alleen op de ondervinding beroepen, die ik te Amsterdam en in enkele andere groote steden heb opgedaan. Hoe het in de dorpen en op het platte land met den zang gesteld is, weet ik niet.

Deze beperking in 't oog houdende, durf ik gerustelijk verklaren, dat ons volk ellendige muziek op ellendige wijze zingt, en ik roep allen tot getuigen, die hunne aandacht daarop gevestigd hebben. Ik behoef slechts eenige, voor Amsterdammers algemeen bekende verschijnselen op dit gebied te vermelden.

't Is kermis: te midden van een vijftigtal kramen, waar allerlei merkwaardigheden worden vertoond of verkocht, dikke jufvrouwen, beignets à l'instar de....., apporteerende ponies, de wonderen van Maju, komkommers, eieren en zuur, kalveren met twee hoofden, enz. enz., - onder den bedwelmenden walm van honderden en duizenden gaspitten en smeerkaarsen - onder een dichtineengedrongen menigte van onwelriekende, jenever uitdampende, door elkaâr ‘hossende’ menschen, gaat een woest gegil op, dat althans door rythmus aanspraak maakt op den naam van muziek. 't Volk zingt, - en wat wordt gezongen? - De woorden van een kermisdreun kan ik hier natuurlijk niet meêdeelen: - de melodie, voor zoover herkenbaar, is ontleend aan de een of andere opera, waaraan de draaiorgels een ongewenschte populariteit gegeven hebben; - in de laatste jaren, sedert de vermenigvuldiging der café's chantants, wordt ook soms de melodie van een comiek lied, dat opgang gemaakt heeft, tot kermislied

gepromoveerd. In beide gevallen kan men zeker zijn, dat de muziek op zich zelf tot de platste, de banaalste behoort, die men zich kan denken. Tevens ligt hierin de eenige troost voor den met kunstzin begaafden toehoorder. De tekst der liederen en de uitdrukking waarmede die gezongen wordt, zijn van dien aard, dat het bijna heiligschennis mag heeten, zelfs Offenbach's muziek zoo te zingen.

Zoo zingt het volk als het opgewonden is, - en wel opgewonden door de kermis, of, 't geen op hetzelfde neêrkomt, door sterken drank. Het voorbeeld is dus misschien niet goed gekozen, en men zou mij kunnen tegenwerpen, dat geen volk ter wereld, in een staat van verregaande dronkenschap verkeerende, nog weet wat het zingt. Daarop zou ik dan wel weêr kunnen repliceeren - dat ook geen volk ter wereld, behalve het onze, aan zulke periodieke aanvallen van algemeene en totale dronkenschap onderhevig is, - en dat in andere landen de volksvreugde zich op aangenamer en beter wijs te kennen geeft. Maar liever ga ik tot een tweede voorbeeld over, dat doet zien hoe de Amsterdammers, - en naar ik veronderstel ook de Rotterdammers, Hagenaars, Leidenaars, e tutti quanti, - hun kunstzin lucht geven bij gelegenheden, wanneer zij niet meer gedronken hebben dan het modicum dat een rechtgeaard Nederlander op gewone zonen feestdagen toekomt.

Er is b.v. een vuurwerk bij 't Paleis voor Volksvlijt afgestoken, of een roeiwedstrijd heeft op den Amstel plaats gehad. Bij duizenden en tienduizenden stroomt het volk weêr de stad binnen, in 't beste humeur ter wereld. In de Utrechtsche straat is het gedrang nog wat hinderlijk en er rijden te veel rijtuigen; maar de grachten vormen aan beide zijden afvoerkanalen voor de te groote menigte, en zoodra een troepje van twintig, dertig, soms ook honderd de noodige ruimte vindt om met hun achten op een rij te loopen, organiseert zich een zanggezelschap. Meestal wordt er een man met een harmonica gevonden. Hij plaatst zich aan 't hoofd der bende, hij is directeur, orkest, solist, alles tegelijkertijd. Het geheele koor valt in, het volk zingt. Wat? is weêr de vraag. Een vrolijk, opgewekt, meêslepend lied, - een krachtige nationale hymne, een populaire melodie uit een bekende opera?

Gulweg moet ik bekennen, dat ik niet weet, wat bij zulke gelegenheden gezongen wordt; - wel, dat bijna nooit een der straks genoemde gezangen wordt uitgevoerd. Menigmaal heb ik

zoo'n troep zangers gevolgd totdat hij uitéénging, - luisterende of ik ook de woorden, of althans de melodie kon vatten: - 't is mij nooit gelukt. Lange sleepende toonen, door slierten aan elkander verbonden, zonder herkenbaren rythmus, zonder waarneembaar verband, - ziedaar wat in de plaats der melodie komt. Dat wordt door de meesten unisono gezongen, voor zoover mogelijk bij een koor, waarvan de meeste medewerkers geen ontwikkeld gehoor hebben. Enkelen, die klaarblijkelijk wel eens van meerstemmigen zang hebben hooren spreken, trachten een tweede, soms zelfs een derde stem all' inpronto bij den cantus firmus te voegen. De uitkomst is alleen wegens het verrassende merkwaardig.

Behalve dat dit moment in het leven des volks dit psychologische raadsel oplevert: waarom zich een opgewekte gemoedsstemming op zulk een langzame, saaie wijze moet te kennen geven? - getuigt het weêr van bijna volslagen onmacht om muzikaal te denken en zich te uiten. En toch moet het volk, dat hoe slecht ook, zijn gevoel in gezang tracht lucht te geven, wel behoefte en dus ook vatbaarheid voor muzikaal leven bezitten.

En nu het gezang in onze kerken.

In 't voorbijgaan doe ik opmerken, dat de proef of het volk muzikaal is, hier niet volkomen zuiver genomen wordt, daar de zangers niet aan zich zelf worden overgelaten. Zij krijgen bepaald aangewezen melodieën te zingen, de voorzanger vervult de rol van koorleider, de organist die van direkteur. Ook vergete men niet, dat bij het kerkgezang een betrekkelijk groot aantal personen medewerkt, die een hoogere beschaving genoten hebben, ook in 't muzikale, dan men ooit bij het volk in zijn geheel zal mogen verwachten. Als men nu, dit in aanmerking nemende, het kerkgezang zoo diep gezonken, zoo verbazend slecht vindt, dat het veeleer tot ontheiliging der godsdienstoefening strekt, dan tot uitdrukking van het gevoel der gemeenschap tusschen de geloovigen en hunnen God, - dan moet het oordeel over de muzikale ontwikkeling van het volk wel weêr hoogst ongunstig luiden.

En toch, zulk een oordeel is niet onrechtvaardig. Een bezoek in de eerste de beste kerk gedurende de gewone godsdienstoefeningen zal iedereen overtuigen, dat het met het kerkgezang allertreurigst geschapen staat. Behoef ik nog te wijzen op de valsche intonatie (ook daar waar de voorzanger juist

zingt), - op het te laat invallen der gemeente, - op het akelige sleepen van noot tot noot, - op het geheel negeeren van allen rythmus, ook van het weinigje, dat in het protestantsche kerkgezang is overgebleven? Deze ongevoeligheid voor rythmus is zoo sterk, dat de organist, ook al wil hij de voorgeschreven melodie nauwgezet uitvoeren, soms door de gemeente gedwongen wordt aan alle noten dezelfde onmatige lengte te geven. Want de Nederlander is koppig en laat zich niet door een organist van de wijs' brengen, als hij eenmaal eene reeks sleepende toonen kan uitgalmen. - En dan de uitspraak! Wel moet men doorgaans bij den zang dezelfde klanken doen hooren, als bij 't spreken, daar men anders gevaar loopt geaffecteerd of onverstaanbaar te worden. Maar in onze kerken wordt die regel al te getrouw nageleefd: dit komt bij de lengte der gezongen noten op de hinderlijkste wijze uit, en het Nederlandsche alphabet heeft geen teekens voor de leelijke klanken, die de Amsterdamsche uitspraak bij het kerkgezang voortbrengt[1]. - Voegt men daarbij, dat die schoone eigenschap van ons volk, zelfstandigheid, menigeen er toe brengt, vooral zoo hij ietwat sterke longen heeft, de melodie met een ritornel te versieren, of de eindnoten der regels een halve minuut langer aan te houden dan de overige zangers, dan zal men toegeven, dat het aanhooren van het gezang in onze kerken geen genot is, - dan rijst het vermoeden, dat het ophalen der giften voor kerk of armen gedurende het gezang plaats heeft, om den eenigzins muzikalen kerkgangers eene afleiding te bezorgen.

Dit schandelijk verval van het kerkgezang heeft natuurlijk de aandacht van velen getrokken, - van allen, wier gehoor door hoogere beschaving gevoelig geworden was, - van allen, die beseften hoeveel de heilige toonkunst tot heiliging van den eeredienst kan bijdragen. Hier en daar hebben zich dan ook krachten vereenigd, ten einde zoo mogelijk verbetering in den bestaanden toestand te brengen. De zangvereeniging Excelsior alhier is daarvan een gunstig voorbeeld. Uit geoefende zangers en zangeressen samengesteld en onder bekwame leiding staande, vormt zij voor een der Amsterdamsche kerkgenootschappen (het Hersteld Luthersche) een koor, dat als 't ware, als voorzanger, als

1 Ten naastenbij zou men die klanken aldus kunnen nabootsen: 't Häigänd Häärt där jåcht ontkauomän, enz.

leider der gemeente bij 't kerkgezang optreedt. Ben ik wel ingelicht, dan zou ook iets dergelijks in de Hervormde kerk op 't getouw gezet worden. Zulke pogingen kunnen niet anders dan toegejuicht worden: de kwaal echter, die te bestrijden valt, wordt er niet door genezen. Immers, twee gevallen zijn mogelijk: het koor van geoefenden zingt met of zonder medewerking der gemeente. Zingt het alléén, dan heeft zulk een gezang de zeer betrekkelijke waarde van een goed voorbeeld, iets, dat evenmin als een goed voornemen een goeden einduitslag waarborgt. Zingt de gemeente meê, dan verdwijnen de stemmen van het koor grootendeels onder het geschreeuw (veel meer is het niet) der overige zangers: het eenige voordeel dat er dan overblijft, bestaat in de vastheid van toon, die een geoefend koor meer dan den meesten voorzangers eigen is, - een voordeel evenwel, dat weinig beteekent waar het orgel reeds de intonatie regelt. Meer dan palliativen zie ik in de oprichting van dergelijke vereenigingen niet. Het slechte kerkgezang is niet eene ziekte, welke op die wijze kan uitgeroeid worden: het is slechts een *symptoom* van eene kwaal, waartegen andere middelen moeten worden aangewend.

Die kwaal is deze: gebrek aan degelijk volksonderwijs in de eerste beginselen der muziek, gebrek aan schoone gezangen, die door het volk kunnen worden gewaardeerd en gebruikt als uiting van zijn muzikaal leven.

Luttel is daartegen bij ons ondernomen. Behalve in het artikel der Wet op het L.O., dat het onderwijs in den zang op de openbare scholen voorschrijft, heeft de Staat nooit blijk gegeven, dat hij van 't bestaan der kwaal kennis droeg, veel minder dat hij die tegen wilde gaan. Het zingen is nu eenmaal opgenomen onder de vakken van L.O., maar op de meeste scholen beteekent dat evenveel alsof er in de plaats van zingen stond: de zwarte kunst, of de metaphysiek. Er zijn, Goddank, scholen, zoowel openbare als bizondere, waar redelijk, een enkele maal zelfs goed zangonderwijs wordt gegeven. Bij onderzoek zal meerendeels blijken, dat de onderwijzers op die scholen zich een graad van bekwaamheid hebben weten te verschaffen, die de bestaande normaalcursus den ‘average’ hulponderwijzer onmogelijk kan schenken: buitengewone aanleg en inspanning slechts hebben den goeden zangonderwijzer zoover kunnen brengen. - Nu wil het ongeluk, dat bij 't zingen slecht onderwijs schadelijker werkt, dan bij eenig ander vak van kunst. Heeft men

slecht leeren boetseeren, teekenen, viool- of pianospelen, met min of meer inspanning kan men zich het verkeerde afwennen, - maar bij het onderwijs in den zang, vooral dat aan jonge kinderen gegeven, heeft elke verkeerde maatregel van den onderwijzer een schadelijken invloed op het orgaan zelf, dat als instrument dient, en zoo bederft men de stem van den leerling vaak voor diens gansche leven, terwijl men toch heet te voldoen aan 't voorschrift der wet.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft in verschillende steden en dorpen zangscholen opgericht, die, voorzoover mij bekend is, goede resultaten opleveren. Maar die resultaten beperken zich natuurlijk tot de enkele plaatsen waar de scholen gevestigd zijn; in groote steden is de invloed daarvan nauw merkbaar. Goede onderwijzers ontbreken ook aan vele van die inrichtingen, en de Burgerzangschool te Amsterdam weet nog al te goed, wat zij aan Wilhelmus Smits verloren heeft.

Één middel slechts, dat tegen de hier bedoelde kwaal kan baten: men vorme degelijke zangonderwijzers, leeraren, die zich weten rekenschap te geven van hetgeen voor een goede stemvorming vereischt wordt, - mannen met grondige kennis en goeden smaak, - grondige kennis, niet van vele zaken, maar van de eerste beginselen der muziek, - goeden smaak, gevormd door het hooren van veel goede muziek.

De Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, die door haar uitgebreiden invloed zooveel ten onzent heeft kunnen tot stand brengen, dat waardeering verdient, - zij heeft op het gebied, dat mij thans bezig houdt, nog niets gesticht. Ligt het niet in hare roeping? Wie zal 't betwijfelen? Erkent zij 't bestaan der door mij aangeduide kwaal niet? De verslagen der laatste jaren bewijzen het tegendeel. Sedert anderhalf jaar stelt zij een onderzoek in naar hetgeen er bij ons te lande bestaat, dat op den naam van normaalschool van muziekonderwijs zou kunnen aanspraak maken. Dat het onderzoek niet veel zal opleveren, durf ik der Maatschappij wel voorspellen; veel verwacht zij er ook niet van. Maar waarom sticht zij zelf niet een normaalschool, b v. te Amsterdam of te Rotterdam, - in alle geval op eene plaats, waar men veel goede muziek kan booren, - waarom brengt zij niet in dezen de leus in toepassing, die haar zoo dikwijls te stade is gekomen: Help u zelven? - Ziehier, naar ik veronderstel, eenige der redenen, die haar tot nu toe zullen weêrhouden hebben. - Men vergete ten eerste

niet, dat eene inrichting als de door mij bedoelde veel geld kost, ook daarom, omdat de leerling der toekomstige normaalschool dikwijls niet in staat zal zijn, zelf zijn onderhoud te bekostigen, - en dat de Maatschappij, al heeft zij na jaren van trouwe besparing een aanzienlijk kapitaal vergaderd, daarom nog niet geheel in de plaats kan treden van den staat, den deus ex machina, die op elk ander gebied zoo gewenschte oplossingen weet te geven aan moeilijke toestanden; elk ander gebied, zeg ik, dan dat der kunst, want iedereen kent de groote waarheid, den hoeksteen der ministeriëele orthodoxie: Kunst is geen regeeringszaak!

Een bezwaar, dat wellicht nog meer dan het geldelijke weegt, is dit: eene normaalschool voor muziek kan slechts voor groote steden nuttig zijn. Ziehier waarom. Het doel is niet de vorming van kunstenaars, virtuosen of componisten; daarnaar streven de zoogenaamde conservatoires, met zeer afwisselend succes. Men heeft voor het volkszangonderwijs mannen noodig, die een goed begrip hebben van de beginselen der kunst, die ook redelijk kunnen zingen en ten minste één instrument redelijk kunnen bespelen (dat alles zou een goede normaalschool kunnen geven), - maar dan is men er nog niet. De toekomstige onderwijzer zal in de meeste gevallen niet alleen zangonderwijs geven, maar ook alle of vele andere vakken moeten doceeren. Zelfs in de groote steden, waar talrijke scholen bestaan, wordt meestal het zangonderwijs door een der hulponderwijzers gegeven, en niet zooals b.v. het teekenen door een specialist in het vak, die de verschillende scholen om beurten bezoekt, - welke laatste methode doorgaans veel beter zou werken, indien er goede specialisten voor het volks-zangonderwijs waren te vinden. In kleine plaatsen en in dorpen moeten alle vakken van onderwijs aan denzelfden meester worden opgedragen. De normaalschool voor muziekonderwijs zou dus hoogstens als aanvulling kunnen dienen van de normaalschool voor de overige vakken; als zelfstandige inrichting zou zij alleen van nut kunnen zijn voor de vorming van de boven door mij genoemde specialisten in het volkszangonderwijs, wier werkkring zich tot de grootste steden van ons land bepalen moet.

Toch komt het mij voor, dat, - mocht het geldelijk bezwaar niet overwegend blijken, - de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst der goede zaak al een grooten dienst zou kunnen bewijzen, indien zij ook slechts voor dit meer beperkte

doel de taak op zich nam, die men zeker kan zijn dat de regeering, verstokt als zij is in de leer der improductive uitgaven, niet zal aanvaarden.

Maar behalve aan onderwijs in den zang is bij ons aan nog iets gebrek, gelijk ik reeds deed opmerken. Er moeten liefelijke of krachtige, vroolijke of weemoedige, in alle geval schoone gezangen binnen 't bereik van 't volk gebracht worden, eenvoudig omdat het volk geen moeilijke muziek zou zingen, met aantrekkelijke melodie, omdat het anders ook eenvoudige muziek niet zingt, - met teksten voorzien, die binnen den gedachtenkring der zangers vallen, omdat onverstaanbare verzen terstond veranderd en geparodieerd worden.

En dit brengt mij tot het werk waarvan ik den titel hierboven heb aangeteekend. Al is de inleiding buiten verhouding lang, ik heb gemeend de voornaamste gebreken, die het volksgezang aankleven, te moeten aanduiden, de zwakke pogingen te moeten kenschetsen, welke tegen die gebreken gericht zijn, om bedoeld werk op zijn juiste waarde te kunnen schatten.

De honderd vierstemmige Koralen, door de Koraalvereeniging uitgegeven, zijn de eerste en tot nu toe de voornaamste vrucht van een jonge plant, die sedert 1865 in stilte hare wortels en takken uitbreidt. De Vereeniging werd door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst opgericht, met het doel om het godsdienstig volksgezang hier te lande te veredelen en aan te moedigen; aanvankelijk steunende op de finantieële krachten harer moeder, verwierf zij weldra eigen levenskracht en zette vrij en zelfstandig als erkend zedelijk lichaam haar loopbaan voort.

Jaarlijks gaf zij een zeker aantal Koralen uit, zoowel in partijen als in partituur; toen het eerste honderdtal compleet was, verscheen het in één bundel als Eerste deel van het Nederlandsch Koraalboek. Ook gaf de Vereeniging van sommige der door haar uitgegeven Koralen nog een driestemmige bewerking in 't licht; eindelijk werd het bekroonde antwoord op een door de Vereeniging uitgeschreven prijsvraag, betreffende eene handleiding voor den koraalzang, op hare kosten uitgegeven: het is de Handleiding bij het onderwijs in den Koraalzang, van J.C. Textor.

Ter verspreiding en bekendmaking van de door haar uitgeven koralen, tracht de Vereeniging op alle plaatsen, waar zich correspondenten laten vinden, zanggezelschappen op te richten, die

dan in hunne bijeenkomsten de Koralen uitvoeren, hetzij deze uitsluitend, hetzij afwisselend met andere toonwerken.

Aanmoediging en veredeling van het *godsdienstig* volksgezang is het doel der Vereeniging. Hiermeê bedoelt zij echter niet het kerkgezang, althans niet hoofdzakelijk: ‘hebben wij,’ zoo spreekt haar Hoofdbestuur, ‘hebben wij ook in ons land verscheidene kerken, wij hebben geen kerk, waar alle Nederlanders zich vereenigen, om in het vrome lied hun godsdienstig gemoed uit te storten. Hetgeen wij ons voorstellen, kan alleen verkregen worden, als de bezoekers van israëlitische, katholieke en protestantsche heiligdommen liederen vinden, die zij te zamen in huis, op de school of in gezellige kringen, tot hunne stichting kunnen aanheffen. En dit is het juist wat wij doen. Wij wenschen voor onze landgenooten een schat van melodiën te ontsluiten, en allen op te wekken, om daaruit te putten tot stichting en veredeling des gemoeds.’

Gaan wij nu na, op welke wijze de Vereeniging dit doel tracht te bereiken, dan merken wij terstond op, dat de bewerkers van het Koraalboek verzamelaars, samenstellers zijn geweest, niet componisten. Aan dit woord wordt de beteekenis gehecht van uitvinders; en de redactie van het Koraalboek heeft geen der daarin opgenomen melodiën uitgevonden. Wij hebben hier eene verzameling van zangwijzen, meestal uit overoude tijden bewaard gebleven, en hetzij aan den mond des volks of aan 't kerkelijk gebruik ontleend. Ook van de groote meesters der nieuwere kunst zijn weinig melodiën overgenomen.

En terecht. Voor hen, die gezangen wilden uitgeven, bestemd om populair te worden, kon slechts één criterium bestaan bij de bepaling der keuze. Dat criterium is de ondervinding, de vraag: of de melodie al populair is of is geweest. Immers, 't is een bekend verschijnsel, dat in het land, waar het volksgezang de schoonste melodiën bewaart, melodiën zoo liefelijk en zinrijk, dat de grootste componisten die met voorliefde overnemen en bewerken, - 't is een bekend verschijnsel, dat daar wederkeerig geen of bijna geen enkele melodie van die groote meesters ooit door het volk is overgenomen; terwijl veel minder groote genieën volksliederen hebben gevonden ('t is het juiste woord), die nog overal gezongen worden[1]. Waaraan dit

1 A.B. Marx zegt: ‘Der alte Hiller, Schulz, der alte Reichardt, viele achtbare neuere Sänger haben Volksliederen Entstehung gegeben, andere Lieder sind von nicht-Musikern, andere von ungenannten Aelplern, Jägern, Kriegsgenossen ausgegangen. Bach dagegen, Gluck, Beethoven haben das Volkslied geliebt, denn sie haben es in ihren Werken vielfach benutzt; aber dagegen geben sie ihm nichts, so wenig wie Mozart; nur Haydn hat ein Lied und Carl. M.v. Weber einige Melodien (die er zum Theil wieder dem Volke dankt) beigesteuert. Das ist das Volkslied. Unberechenbar ist seine Wichtigkeit.’ J.J. Schäublin, Ueber die Bildung des Volks für und durch Musik.

ligt, valt moeilijk te zeggen; men zal toch niet beweren, dat Mozart of Beethoven geen eenvoudige, zangrijke melodiën hebben gecomponeerd?

Voor de bewerkers van 't Koraalboek was dus geen beter weg in te slaan dan dien zij gevolgd hebben, en de enkele afwijkingen, die zij zich van hunnen stelregel hebben veroorloofd, zijn, hoe schoon ook op zich zelf, daarom nog volstrekt niet verzekerd van een ruime mate van populariteit. Zoo bevat het Koraalboek één nummer van Beethoven (wellicht het eenige koraal dat Beethoven heeft gecomponeerd) en wel ontleend aan een der laatste strijkkwartetten, en aldaar voorkomende onder het opschrift Canzone di ringraziamento in modo lidico, offerta alla divinità da un guarito (dankgezang in den lydischen toonaard, der godheid toegebracht door een genezen zieke). Ik geloof niet, dat dit koraal (N°. 44) spoedig tot een ruimen kring van zangers zal doordringen; daargelaten dat het in een toonaard geschreven is, die voor onze hedendaagsche ooren ongewoon klinkt[1], is de melodie niet saillant, niet sprekend. Händel wordt in het Koraalboek vertegenwoordigd door het heerlijke Halleluja uit den Messias, bewerkt voor vierstemmig gezang zonder begeleiding (Koraal N°. 53). Hoe zeer het gebrek aan begeleiding zich bepaald in dit koor moet doen gevoelen, hoeveel de waarde van het prachtige feestlied daardoor vermindert, hoe flets en krachteloos het wordt, daarvan hebben de bewerkers zich misschien geen rekenschap gegeven; - misschien ook dachten ze dat het koor zelfs in dezen gedeterioreerden vorm nog wel waard was gezongen te worden; maar dan veronderstelden zij bij de zangers eene kracht van stemgeluid en eene mate van geoefendheid, die zeker niet, ook bij het beste volkszangonderwijs, algemeen kan bereikt worden. Hetzelfde, schoon in mindere mate, geldt van Koraal N°. 68,

1 Als type van den lydischen toonaard is men gewoon te gebruiken de schaal van F dur met B ♮ in plaats van B ♭; in bovenstaand koraal dus, dat in G getransponeerd is, de G schaal met C ♯ in plaats van C ♮.

de bewerking voor vier stemmen zonder begeleiding van het schoone Koor uit Haydn's Schepping: ‘Die Himmel erzählen die Ehre Gottes.’ Twee andere nummers van moderne componisten, Psalm 23 (Koraalboek N°. 84), van H. Esser, en ‘In 't Bosch’ (N°. 76), van Mendelssohn, zijn in dit opzicht beter gekozen en hebben, zoowel om hun zangbaarheid als om de licht te vatten melodie, meer kans populair te worden. Zoo zou ook dit strekken tot bevestiging van de boven gemaakte opmerking, dat het niet de *di maiores* in den Olymp der kunst zijn, die het volk met liederen voorzien.

Met uitzondering van deze nummers, de eenige, naar ik meen, die aan nieuwere componisten hun ontstaan te danken hebben, is ons Koraalboek, zoo als ik zeide, eene verzameling van de schoonste zangwijzen uit oudere tijden overgebleven. 't Is een schatkamer van muzikale rijkdommen, geschikt om een deel uit te maken van de taal, waarin het volk zijn godsdienstig gevoel lucht kan geven. Onder die menigte van innige, gemoedelijke, zangrijke wijzen die te noemen, welke het meest toespreken, is moeilijk, ook onnoodig, want 't is geen tijdverlies, den geheelen bundel te doorloopen. Ook de aanteekeningen en bijlagen, bij de uitgegeven koralen gevoegd en waarin men den oorsprong van elke melodie en de bewerking daarvan, soms met vergelijking van andere bewerkingen, kan nagaan, - ook zij bieden den belangstellenden in muzikale onderwerpen vele merkwaardige, geschiedkundige en andere bizonderheden aan.

Die aanteekeningen strekken bovendien ten bewijze, dat het Hoofdbestuur der Koraalvereeniging, of meer speciaal de commissie van redactie van het Koraalboek, al noemde ik ze slechts samenstellers, toch veel moeite en tijd aan hun werk hebben moeten ten koste leggen. Vooreerst was het opsporen der uit te geven koralen voorzeker een omslachtige, tijdroovende arbeid, al boden ook de in Duitschland en in Engeland uitgegeven boeken over den godsdienstigen, zang hun daartoe een leiddraad. En wanneer zij, door hunnen zekeren smaak geleid, uit het vele overgeblevene het goede gekozen hadden, dan bleef er nog bij de meeste melodiën een nieuwe harmonische bewerking te voegen; - dikwijls toch vindt men in de ouderwetsche harmonie hardheden, die de moderne kunst heeft leeren vermijden; of de stemvoering was in de vorige bewerking onpraktisch of te moeielijk; dikwijls ook was alleen eene melodie tot ons gekomen, en er moest een geheel oorspronkelijke harmonie bijgevoegd wor-

den. Slechts in zeer enkele gevallen heeft de redactie de bestaande bewerking onveranderd kunnen overnemen. Die nieuwe harmonische bewerking is bijna overal uitmuntend geslaagd en strekt den HH. J. Bastiaans, Prof. A.D. Loman, W.J.F. Nieuwenhuyzen, die daarin de voornaamste hand gehad hebben, zeer tot eere. Eindelijk, - last not least - moest voor dien schat van zangwijzen de tekst gevonden worden, die elk lied zijn eigenlijke beteekenis eerst zou geven, - de tekst, die meer nog dan de melodie, het lied doet voortbestaan in 't geheugen van gansch het volk. Voor dat deel van den arbeid vond de redactie, behalve in haar eigen midden (o.a.A. Pierson, Prof. A.D. Loman en Prof. J.P.N. Land) de krachtigste hulp bij Dr. J.P. Heije, wiens geheele leven aan 't lied des volks is gewijd; ook Ten Kate droeg in bloemrijke en welluidende verzen menigmaal tot versiering van den bundel bij. Zoo ontstond door de samenwerking van uitstekende letterkundigen een reeks Nederlandsche gedichten, die - ook waar zij bij uitheemsche zangwijzen gevoegd werden, - op 't Koraalboek een echt Nederlandschen stempel drukten.

De waarde van den tekst bij een lied wordt, dunkt mij, te laag aangeschreven. Zooeven zeide ik, dat die tekst eigenlijk eerst de beteekenis eener melodie bepaalt. Tot die opvatting geeft het lezen der aanteekeningen op 't Koraalboek gereede aanleiding. Ziehier op welke wijze.

Zooals men weet, zijn tal van wereldlijke zangwijzen oudtijds voor kerkelijke of godsdienstige doeleinden met nieuwe teksten voorzien. In onze vaderlandsche muziekgeschiedenis zijn daarvan vele voorbeelden. Ik spreek hier niet eens van het gebruik, dat onze oude componisten dikwijls van wereldsche zangwijzen maakten bij het componeeren van hunne missen; - een gebruik, waarbij dikwijls de oorspronkelijke melodie geheel onkenbaar moet geworden zijn[1]. Een sterke sprekend voorbeeld vind ik in de *Souterliedekens gheprent Thantwerpen*. 1540. De vrome uitgever van die verzameling ergerde zich aan de ‘lichtvaerdige ijdel liedekens, waarin den eerweerdigen naem

1 Zoo in de Mis: ‘Malheur me bat’ van Hobrecht, op welk lied reeds Okeghem eene Mis had geschreven. ‘Hobrecht nimmt den ganzen Discantpart des Okeghem'schen Liedes und zerschneidet ihn in kleine Fragmente, will man den Vergleich nicht übel nemen, in Kochstückchen, wie ein Koch einen culinarisch zuzurichtenden Aal.’ Ambros, Gesch. der Musik, III, p. 181.

Gods so dicmaels bi den menschen ontheylicht en misbruyct wordt,' - en gaf zich dus de moeite die zelfde zangwijzen met godvruchtige heilige teksten te voorzien, opdat de beminde lezer van het boek, 'als hi goets moets' mocht zijn en zich 'tot vreuchden wilde geven', zijn geest zou vermaken 'met Gods lof, daar ghi Gode mede behaghet', liever 'dan dat ghi u vleesch met onduechdelicke sanghen sout verwerken, daer ghi den duvel mede behaecht.' Uit deze Souterliedekens neemt het Koraalboek menige zangwijze over. Zoo heeft dezelfde melodie in verschillende tijden moeten dienen om geheel verschillende gedachten en gevoelens uit te drukken.

Als voorbeeld strekke het volgende: N°. 16 van de Koralen draagt tot opschrift: *Kerkhof-bloemen*, en het eerste couplet luidt aldus:

Gij akker Gods! Uw kostbaar zaad
Moog' hooger lente toeven,
Een talloos tal van bloemen staat
Te bloeijen op uw groeven:
Zie, 't hief zich uit der aarde schoot
Uit doffe rust
En sluimerlust;
En 't bloempje dat in nacht ontsproot,
Blinkt in 't morgenrood....
En uit den dood komt leven.

De hoofdgedachte van dit gedicht is de troostrijke zekerheid van een eeuwig leven na den dood, welke de dichter uit 't aanschouwen der kerkhof-bloemen put. De tekst in de Souterliedekens heeft dit met dien in 't Koraalboek gemeen, dat ook daarin godsdienstige gevoelens worden uitgedrukt, - maar welke geheel andere kracht van uitdrukking geeft daar de zanger aan zijn vertrouwen! - Aan een eeuwig leven denkt hij volstrekt niet: hij denkt, en bidt en hoopt in deze wereld en voor deze wereld. Fel bestookt door machtige vijanden, die hem haten en die hij niet minder haat, roemt hij de hulp, of liever de wraak van God over die vijanden. Tusschen de beide gedichten ligt de geheele ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid van Koning David tot de moderne richting van onze dagen. Luistert slechts naar die bekende woorden:

God is mijn licht mijn salicheyt.
Voer wien sal ick beven?
Voer wien sal ick scromen?
  Gods Majesteyt
Die wil beschermen mijn leven.
Wanneer op mi verfellen
Die bose mijn vleysch te vernielen
Mijn vyanden die mi quellen
  Als rebellen
Men sach wel hoe si vielen.

En nu de oorspronkelijke tekst, waarop, voor zoover wij kunnen nagaan, de melodie van Koraal N°. 16 en van het Souterlied is gecomponeerd: helaas! de eerste twee regels slechts zijn er van bewaard gebleven en moeten een zonderling effect gemaakt hebben boven het Souterlied, dat volgens de uitgave van 1540 te zingen was nae di wise:

Ik weet een vrouken amoureus
Si heeft mijn herte bevaen.

En toch zijn die drie zoo uiteenloopende teksten door dichters, die men zeker geen muzikalen zin kan ontzeggen, op één en dezelfde melodie toegepast, - en wat het zonderlingst is, ons mannen van dezen dag dunkt die melodie het best toepasselijk op de gedachte van den nieuwsten tekst! Tal van soortgelijke voorbeelden zou ik hier kunnen aanhalen, ook van nog zonderlinger avonturen door melodiën beleefd, en nog vreemder samenkoppeling van tekst en melodie; - maar de ruimte ontbreekt mij. Ook zou ik uit het aangehaalde eene conclusie willen trekken, - indien ik niet tegen elke conclusie vooralsnog bezwaren zag oprijzen. Zij kan toch niet luiden: de melodie heeft geen zin hoegenaamd, - 't is volkomen onverschillig, welke woorden men op een gegeven melodie zingt. Eilieve, wat maakt dan het storende uit b.v. van het Juxta crucem, in Rossini's Stabat Mater, indien het niet is de volstrekte onvereenigbaarheid van woorden en muziek? Evenmin echter gaat de tegenovergestelde conclusie op: dat elke melodie slechts één bepaalde beteekenis kan hebben, zal niemand volhouden, die ons Koraalboek met zorg nagaat, - en bovendien geraakt men met dien stelregel in 't gareel van eene kunst, welke b.v. in een opera aan elken persoon, aan elke woordvoeging, bijna zou men

zeggen aan elk meubel een bizondere melodie toekent, als ware 't een etiket, waaraan men den inhoud van een fleschje erkent!

Voorloopig acht ik het beter de kwestie te laten voor wat zij is[1], en terug te keeren tot het eigenlijke onderwerp van deze aankondiging, het Koraalboek namelijk en hetgeen er van verwacht mag worden ter veredeling van het muzikale leven des volks.

Hierboven deelde ik reeds mede, hoe de Koraalvereeniging te werk gaat, om hare uitgaven bij het Nederlandsche volk ingang te doen vinden: en het aantal Koraalgezelschappen geeft ten naastenbij de maatstaf aan van het succès, dat die pogingen tot op den huidigen dag bekroond heeft. In het verslag over het jaar 1869, het laatste dat ik bezit, was het Hoofdbestuur tevreden over den blijkbaren vooruitgang in dit opzicht. Er waren toen ruim dertig plaatsen in ons land waar zich Zanggezelschappen gevormd hadden, met het doel om de Koralen uit te voeren, meestal afwisselend met andere meerstemmige muziek. Friesland vooral toonde een vruchtbare bodem te zijn voor deze kunstkultuur. Volgens het zeggen van een correspondent der Vereeniging zijn de Friezen liefhebbers van godsdienstig gezang, - en door het zingen der Koralen komt andere minder degelijke muziek uit den smaak.

Zoo moet het ook. Als de Koraalvereeniging het zoover kan brengen, dat op nog veel meer dan dertig, dat op honderde plaatsen in ons Vaderland haar Koraalboek gebruikt wordt, dan gaat de ontwikkeling van ons volk voor en door muziek,

1 De oplossing is wellicht te vinden in het verschil tusschen karakteristieke en onkarakteristieke melodiën, indien die benamingen den zin kunnen hebben, dien ik er aan zou willen geven. De eerste kategorie zou dan haar ontstaan te danken hebben aan de behoefte bij den componist om hevige, hatelijke of liefelijke, maar in alle geval van het gewone afwijkende gemoedstoestanden lucht te geven; de tekst zou dan niet anders dan in overeenstemming met de bedoelde gemoedstoestanden kunnen zijn. De tweede soort van melodiën zou het uitvloeisel zijn van de behoefte of den wensch des zangers, om schoone muzikale vormen te scheppen, zonder verdere nevenbedoelingen. In dit laatste geval is de tekst niet aan bepaalde voorwaarden, behalve natuurlijk die van schoonheid, gebonden. - Vrees om in het duitsche jargon over Objectief en Subjectief te vervallen, weêrhoudt mij dit thema hier nader uit te werken, en aan te toonen hoe de eerste der door mij genoemde wijzen van componeeren in de geschiedenis der muziek iets betrekkelijk moderns is en hand over hand toeneemt. Zie daarover Ambros, ook Jahn, Mozart.

inderdaad een schoone toekomst te gemoet, en dan zal het gemeene en platte, dat de draaiorgels, cafés chantants en operetten in zwang gebracht hebben, niet meer zooveel aftrek vinden als thans.

Maar 't is, dunkt me, juist de vraag of de Vereeniging ooit zoover zal komen. Zij heeft het probleem: ‘veredeling van den kunstzin des volks’, aangetast van de zijde van den godsdienst, - en verwacht voor hare Koralen juist *daarom* groote populariteit: ‘Immers,’ zoo spreekt zij in een harer circulaires, ‘ten deele uit het gewone volkslied ontstaan, beantwoordt het (Koraal) aan de muzikale behoeften des volks, en door zijn godsdienstig karakter is het tevens in de schoonste overeenstemming met een der hoofdtrekken van onzen landaard.’ Katholieken, Israëlieten en Protestanten, allen hebben volgens diezelfde circulaire de behoefte aan liederen, die zij te zamen in huis, op de school of in gezellige kringen, tot hunne stichting kunnen aanheffen. In korte woorden: het godsdienstig gezang moet populair worden, want het Nederlandsche volk is godsdienstig.

Die reputatie heeft ons volk al lang: - zoo lang, dat er moed toe behoort te onderzoeken in hoeverre zij op de werkelijkheid steunt. Daargelaten nu of ik dien moed al dan niet bezit, het onderzoek zou mij veel te ver van mijn eigenlijk onderwerp afbrengen. Is iemand op dit oogenblik daarmede bezig, hij vergete vooral niet, dat er een geweldig groot verschil is tusschen godsdienstigheid en kerkschheid, en dat belangstelling in theologische of kerkelijke polemiek, diepe bewondering voor een geliefkoosden predikant, en het trouw bezoeken der kerken en synagogen nog niet onfeilbare teekenen zijn van *godsdientszin*.

Aan zijne vruchten zult ge den boom herkennen. Waar het hart van is vervuld, daar vloeit de mond van over. Sancho Pança zou wel nog meer spreekwoorden van gelijke strekking kunnen citeeren, - maar spreekwoorden zijn tegenwoordig in discredit, en de fatsoenlijke schrijver van onze dagen moet de daarin uitgedrukte waarheid op minder kernachtige wijze aan den man zien te brengen.

En toch *is* er waarheid in die spreekwoorden. Rijst niet de vraag onwillekeurig op: indien het Nederlandsche volk wezenlijk zoo godsdienstig is als men zegt, waarom zingt het dan niets dan de ‘damnable stuff’, die ik hierboven aanduidde! Ik be-

grijp dat een godsdienstig volk, als het zoo gebrekkig muzikaal ontwikkeld is als het onze, godsdienstige gezangen slecht en gebrekkig zal zingen: - ik vat niet, dat men bij dat volk buiten de Kerk nooit eenig godsdienstig gezang hoort, terwijl men dikwijls, ook in kleinere gezellige kringen, de banaalste straatliederen zal hooren aanheffen.

De Koraalvereeniging beweert: het volk is godsdienstig, dus zal mijn Koraalboek populair worden. Die stelling kan slechts het resultaat zijn van deze redeneering: het volk is godsdienstig, dus zingt het godsdienstige liederen, - het zingt die liederen slecht, dus is er behoefte aan een goed Koraalboek, - mijn Koraalboek is goed, dus zal het in een behoefte voorzien, anders gezegd, populair worden. Valt een der schakels weg, dan is ook de geheele redeneering onjuist. - Nu zingt het volk buiten de kerk geen godsdienstig gezang hoegenaamd (maar wel heel wat anders); men kan dus ook niet zeggen, dat godsdienst een der hoofdtrekken van onzen landaard is, - en de populariteit van het Koraalboek blijft, ondanks de voortreffelijkheid van het werk, voorloopig nog twijfelachtig, - zoolang verbeterd zangonderwijs het niet bij 't volk bekend en bemind maakt.

En dit vermindert in mijn oog een gevaar, dat op dit oogenblik voor onzen volkszang in de verspreiding van het Koraalboek zou kunnen liggen. Wij Nederlanders hebben van nature, zooals de voorbeelden, hierboven vermeld, kunnen bewijzen, eene neiging om saai, sleepend en zeurig te zingen. Gesteld nu dat caeteris paribus, dus vóór de zoo gewenschte verbetering van het volkszangonderwijs, het Koraalboek op wonderbaarlijke wijze in handen van 't geheele volk geraakte, en dat het daaruit ging zingen: al staat er nog zoo dikwijls ‘*niet te langzaam*,’ ‘*opgewekt*’, zelfs ‘*vrolijk*’ bij, is het karakter van het Koraal toch altijd eenigzins statig; - wat zou de neiging een voedsel vinden, waarvan ik zoo even sprak! Het volk, dat feestvreugde in het langzaamste larghetto vertolkt, - dat hoogstwaarschijnlijk zelfs het ‘Treibt der Champagne’ of het ‘Vivat Bacchus’ van Mozart nog andante zou zingen, - zou dat niet elke noot in een Koraal tot de grootst mogelijke lengte uitrekken, die met zijn geduld en met de kracht zijner longen vereenigbaar was?

Van welken kant ik de kwestie ook beschouw, la morale de cette histoire blijft altoos deze: het zangonderwijs op de

lagere school moet verbeterd worden, - dat is voor ons volk de eerste voorwaarde van hooger ontwikkeling op muzikaal gebied. Eerst door de vervulling van die voorwaarde wordt het volk vatbaar voor het genot van godsdienstige muziek; zonder dat blijft het Koraalboek voor het algemeen een gesloten boek.

Dat op dertig plaatsen, waaronder enkele der minst volkrijke in ons land, zich koraalgezelschappen gevormd hebben, die gezegd worden te bloeien, 't is een heugelijk verschijnsel - en het doet vooral den ijver van sommige correspondenten der Vereeniging sterk uitkomen, - nationaal is de zaak nog niet, en zij kan het niet worden, zoolang de zang niet beter op *alle* scholen onderwezen wordt.

Is dit een verwijt aan 't Hoofdbestuur der Vereeniging of aan de Maatschappij, die de Vereeniging in 't leven riep?.....

Niet in 't minst. Vooreerst toch heeft de Vereeniging door de uitgave van Textor's Handleiding voor den Koraalzang te kennen gegeven, dat ook zij het onderwijs, al is het speciaal in het vak dat zij beschermt, gebrekkig vindt en het wil verbeteren. Een der grootste Afdeelingen, die te 's Gravenhage, heeft sedert eenige jaren eene bloeiende school, waar aan een vijftigtal kinderen onderwijs gegeven wordt; zoodoende heeft de Vereeniging een krachtig hulpmiddel in 't leven geroepen om de muzikale vorming van 't volk te bevorderen. Maar bovendien: al kan eene Maatschappij het niet als een compliment beschouwen, als men van haar zegt, dat zij haar tijd vooruit is (en ook bij heroën en geniën is dat ‘zijn tijd vooruit zijn’ wellicht meer een beleefdheidsformule, dan iets anders), - de Koraalvereeniging heeft wel degelijk iets tot stand gebracht, dat dadelijk nut sticht, al bedoelden de bewerkers van het Koraalbock meer dan zij tot nu toe verkregen hebben. In kleine plaatsen, die niet te beschikken hebben over groote finantieele krachten, en waar toch, hetzij van zelf, of anders door de bemoeiing van een zeer ijverigen correspondent der Vereeniging, de zin voor degelijke muziek begint te ontkiemen, - daar kan de Koraalvereeniging met haar goedkoope en nette uitgave van prachtige koralen, met haar belangwekkende mededeelingen over kunst en kunstgeschiedenis, een hoogst voordeeligen invloed uitoefenen. In 't Koraalboek vindt zulk een kring ruime keus van heerlijke liederen: wil het geluk, dat een verstandig, tevens

met goeden smaak begaafd man, aan 't hoofd van het gezelschap staat, dan is een schoone toekomst aan het muzikale leven op die plaats verzekerd. - Ook als materiaal voor de lagere school is het Koraalboek te gebruiken, en op sommige plaatsen reeds ingevoerd; en de driestemmige koralen zijn vooral met het oog op dit schoolgebruik uitgegeven.

Alleen dus over de *mate* van het nut, dat het Koraalboek op dit oogenblik kan stichten, verschil ik met de Koraalvereeniging van meening. Haar streven zelf is in allen deele te prijzen, en niets zou mij aangenamer zijn, dan dat menigeen, die zich van den werkkring der Vereeniging tot nu toe geen helder denkbeeld had gemaakt, door het lezen van deze aankondiging bewogen werd, zich bij haar aan te sluiten.

Ach, mocht het toch algemeen gevoeld worden, hoe zeer wij allen de kunst noodig hebben, om ons te verheffen boven de gewone sleur van het dagelijksch leven! Mocht de overtuiging veld winnen, dat ook de minder ruim bedeelde in haar troost en opbeuring kan vinden! Luther zegt ergens: ‘Musik ist der besten Künste eine, sie verjagt den Geist der Traurigkeit. Wer diese Künst kann, der ist guter Wart, zu Allem geschikt, sie ist eine schöne herrliche Gabe Gottes, und ich wollte mich meiner geringen Musika nicht um was Groszes verzichten. Die Jugend soll man stets zu dieser Kunst gewöhnen, denn sie macht feine geschickte Leute.’

Wie geeft het den dichter van ‘Eine feste Burg ist unser Gott’, niet volmondig toe, zoo hij zich slechts eenmaal heeft voelen meêsleepen door de reine, de heilige vreugde, die het hooren van ware muziek verwekt, al is zij nog zoo eenvoudig!

En is het niet plicht, dat wij, die door gelukkiger omstandigheden in staat gesteld zijn dat genot dikwijls te smaken, - die door onze opleiding wellicht reeds vroeg daartoe zijn voorbereid, - is het niet onze plicht, dat genot voor anderen toegankelijk te maken? In de woning van den arme, ‘waar zelden een menschenvriend binnentreedt, waar geestelijke en geneesheer slechts in den hoogsten nood worden geroepen, waar in den strijd met den nood des levens de zin voor het edele en schoone wordt verstompt, waar geen schilderij of prent de kale wand versiert, - daar verschijnt als een engel Gods uit den mond van een kind een frisch lied, een vrome wijze, en het knellende gevoel van verlatenheid wijkt, nieuwe le-

venslust, nieuw vertrouwen op Gods Voorzienigheid ontwaakt'[1].

Veel is het niet, wat ik vraag: leer dat kind het lied zinen, waarmeê het zijn ouders kan opbeuren, en ge zult niet lechts voor die ouders gezorgd hebben: - ge zult ook voor et toekomende geslacht den bodem voorbereid, het zaad getrooid hebben, waaruit het muzikaal leven in ons volk tot oorvaderlijke weligheid kan opgroeien.

Febr. 1871.
J.A. SILLEM.

1 J.J. Schäublin. Ueber die Bildung des Volkes für Musik und durch usik, S. 109. (Bazel, 1865.) Een uitmuntend boekje!

Bibliographisch album.

De brief van Jacobus. Eene bijdrage tot de kennis der oud-christelijke literatuur en leer, door Dr. A.H. Blom. Dordrecht, 1869.

Toen ik, met het plan om eindelijk mijne toegezegde aankondiging voor ‘de Gids’ te schrijven, de monographie van Dr. Blom andermaal gelezen had, kwam de zonderlinge wensch bij mij op, dat de stichter der Tubingsche school de uitgave van dat boek had mogen beleven en in de gelegenheid ware geweest om het te leeren kennen. In donkere dagen heeft Baur nooit gewanhoopt aan de zegepraal der zaak, die hij voorstond. ‘Als stervende, en zie! wij leven’: dat woord van den Apostel der heidenen - zijn Apostel - paste hij toe op het onthaal, dat hij en zijne vrienden onder de theologen van Duitschland vonden. Het was geen ijdele grootspraak, maar eene profetie, die nu reeds door de uitkomst is bewaarheid. In Duitschland, en niet het minst in Pruisen, moge de de reactionaire of althans hoogst conservatieve theologie nog altijd den boventoon voeren, waar vrijheid heerscht - in Frankrijk, in Zwitserland en in Nederland - worden de verdiensten der Tubingers in steeds ruimer kring erkend en gehuldigd. Meer dan één literarisch product getuigt dáár van hun machtigen en blijvenden invloed. Doch duidelijker dan menig ander is het getuigenis, dat de studie van Dr. Blom over ‘den brief van Jacobus’ in hun voordeel aflegt.

Dit mag niet zoo worden verstaan, alsof onze landgenoot zich tot taak gesteld had, de Tubingsche opvatting van den genoemden brief te reproduceeren en aan te bevelen, en daarin gelukkig was geslaagd. Indien Baur waarlijk een groot man is geweest, dan was hij ook

met de napraters niet bijzonder ingenomen en zou hij in de vermeerdering van hun aantal zeker geen grooten triomf hebben gezien. Maar bovendien behoort Dr. Blom volstrekt niet tot de partijgangers der Tubingsche school. Wat zij, bij monde vooral van Schwegler en Baur zelven, over ‘den brief van Jacobus’ heeft in het midden gebracht, wordt door hem dikwerf weersproken. Zoo verzet hij zich (bl. 28-30) tegen Schwegler's verklaring van de tegenstelling tusschen armen en rijken; tegen zijne en Baur's opvatting van *ἔμφυτος, Jac.* I:21 (bl. 50-52, 296 v.); tegen Baur's exegese van *Jac.* I:18 (bl. 72-74); tegen Schwegler en Zeller, wanneer zij aan den brief eene verzoenende strekking toekennen (bl. 169-172); tegen Schwegler en Baur, wanneer zij den eersten Petrus-brief beschouwen als een vergelijk tusschen het Joden-Christendom en het Paulinisme (bl. 218-229); tegen Schwegler's gevoelen over den ouderdom van dien brief (bl. 238-241). - Dit is, gelijk men bemerkt, eene vrij lange lijst, waarop wel is waar ook kleinigheden voorkomen, maar daarnevens bijzonderheden van groot belang. Met het oog daarop zou men zelfs kunnen vragen, of Dr. Blom niet veeleer onder de bestrijders der Tubingsche school moest worden gerekend. En toch noemde ik zijn boek een welsprekend getuigenis te haren gunste? Ongetwijfeld, en met recht. Wèl levert hij het voldingend bewijs, dat de Tubingers ten aanzien van een aantal historische en critische vragen geenszins het laatste woord gesproken hebben. Maar even duidelijk toont hij, dat men, om hen te corrigeeren, zich op hun standpunt plaatsen, hunne beginselen overnemen en hunne methode toepassen moet. Hierin, in de beginselen en in de methode, niet in de resultaten, ligt de beteekenis en de kracht der Tubingsche school. Wie deze met behulp van gene aanvult en verbetert, legt *eo ipso* getuigenis voor haar af.

Algeheele terzijdestelling van het supranaturalisme en van de daarmede samenhangende inspiratie-leer; zuiver-historische beschouwing van het Christendom en zijne ontwikkeling; vrije en onpartijdige waardeering van de voortbrengselen der oud-christelijke literatuur: zietdaar de hoofdkenmerken van de door Baur gestichte school. Met die beginselen hangt de erkenning van den strijd tusschen Joden-Christendom en Paulinisme en van zijne groote beteekenis voor de geschiedenis der apostolische en na-apostolische eeuw zóó nauw samen, dat ook deze onder de kenmerken kan worden opgenomen.

Welnu, dat alles vinden wij bij Dr. Blom terug; voor de waarheid en vruchtbaarheid van deze beschouwing is zijne monographie een schitterend bewijs.

De brief van Jacobus heeft in de Christelijke kerk tot veel strijd aanleiding gegeven. Eerst na langdurige aarzeling werd hij in den Canon opgenomen. Doch vooral in de 16de eeuw werd hij zeer verschillend beoordeeld. Bekend is het woord van Luther: 'Darum ist St. Jacobs Epistel eine rechte stroherne Epistel - -, denn sie doch keine evangelische Art an ihr hat.' Tegen dat ongunstige oordeel werd de brief door anderen in bescherming genomen. De strijd bewoog zich vooral om de pericope H. II:14-26 en hare verhouding tot de leer en de geschriften van Paulus. Het canoniek gezag van Jacobus hing af van zijne overeenstemming met den Apostel der heidenen; om haar in het licht te stellen werd dan ook het ongeloofelijke beproefd. Ook over den persoon des schrijvers liep de strijd; de pogingen om hem tot een der twaalf Apostelen van Jezus te maken werden, in het belang der canoniciteit, keer op keer vernieuwd, maar ook telkens weder afgewezen.

Dezen geheel dogmatischen strijd heeft Dr. Blom ver achter zich. De brief van Jacobus is hem een historisch probleem, gelijk elk ander. Kalm zet hij zich neder, om het *sine ira et studio* te onderzoeken en, zoo mogelijk, op te lossen. In een eerste hoofdstuk (bl. 4-126) beschouwt hij den brief op zich zelven. Hij verklaart het opschrift, waarin o.a. de naam van den auteur voorkomt, zonder vooralsnog te beslissen, of die opgave vertrouwen verdient. Hij stelt den maatschappelijken, den kerkelijken en den godsdienstigen toestand der eerste lezers in het licht en maakt het daarbij hoogst waarschijnlijk, dat zij Joden van afkomst en te Alexandrië gevestigd waren. Daarna schetst hij het beloop van den brief en zet, in eenige stellingen, die vervolgens ontwikkeld en gestaafd worden, zijn leerbegrip uiteen. Het tweede hoofdstuk (bl. 127-207) is gewijd aan de beschouwing van den brief in verband met de voorafgaande christelijke literatuur. Daarin wordt uitvoerig aangetoond, dat 'Jacobus' H. II:14-26 tegen het Paulinisme polemiseert en wel op grond van den indruk, dien de lezing der hoofdbrieven van Paulus op hem had gemaakt. Ook de brief aan de Hebreën was hem bekend en gaf hem aanleiding om aan zijne bestrijding der leer van Paulus een enkelen trek toe te voegen. Intusschen

blijkt (in § 3 van dit hoofdstuk), dat ‘Jacobus’ van de Apocalypse althans even ver afstaat als van Paulus. Daarna wordt nog aangetoond, dat hij het Evangelie van Mattheus, in eene vroegere redactie, gelezen en uit het onderwijs van Jezus veel geleerd had, zonder evenwel in den geest des Meesters diep door te dringen. Nu is, in het derde hoofdstuk (bl. 208-252), de vergelijking von den Jacobus-brief met ‘enkele voortbrengselen der eerstvolgende christelijke literatuur’ aan de orde. Het zijn de eerste brief van Petrus en de brieven aan de Efeziërs en van Clemens Romanus, die hier besproken worden: ze hebben, vooral de eerst- en de laatstgenoemde, den invloed van ‘Jacobus’ ondervonden en leggen dus getuigenis af van zijn bestaan op het tijdstip, waarop ze geschreven werden. ‘Geschiedenis van den brief van Jacobus sedert de 2de eeuw’ - zoo luidt het opschrift van Hoofdstuk IV (bl. 253-270). Hier is de schrijver minder uitvoerig en brengt hij slechts de hoofdpunten in herinnering, o.a. het altijd merkwaardige getuigenis van Hieronymus: ‘Jacobus - - unam tantum scripsit epistolam, quae de septem catholicis est, quae et ipsa ab alio quodam sub nomine ejus edita asseritur, licet paulatim tempore procedente obtinuerit auctoritatem.’ Dat zij, die dit beweerden, de waarheid spraken, wordt aangetoond in Hoofdstuk V, ‘de auteur van den brief’ (bl. 271-294). Hier wordt overtuigend aangetoond, dat die auteur een Hellenist was en, behalve om deze reden, ook om zijne denkwijze en om zijne verhouding tot de vroegere en de latere literatuur, met Jacobus, den broeder van Jezus, niet kan worden vereenzelvigd. De brief is dus geschreven op naam van dezen Jacobus, en wel omstreeks het jaar 80 der christelijke jaartelling, waarschijnlijk in Palestina of in Syrië. - Een vijftal bijlagen, aan de behandeling van enkele moeilijke plaatsen gewijd, en een register der opgehelderde teksten besluiten het werk (bl. 295-316).

Men bemerkt aanstonds, dat Dr. Blom zijne taak bedaard en rustig aangevat en - afgewerkt heeft. Er wordt niets onnoodig omgehaald, maar ook geen enkele toets overgeslagen. Dientengevolge boezemt het boek groot vertrouwen in. Dien zelfden indruk maken de kalme, evenmin apologetische als polemische, oordeelvellingen van den schrijver over de denkwijze èn van ‘Jacobus’ èn van de oud-christelijke schrijvers, met wie hij wordt vergeleken. Ik kan niet nalaten, daarvan een paar proeven bij te brengen. Op bl. 126

wordt het overzicht van het leerbegrip des briefs aldus besloten: ‘Het christendom van den auteur, dat hij voor het echte Israëlietisme wil gehouden hebben, verheft zich boven het Jodendom met zijne ceremoniëele godsdienst, zijne casuïstische zedeleer en zijn afkeer van de heidenen, ofschoon het toch toont den invloed daarvan ondergaan te hebben in zijn leer over de bijzondere verdienstelijkheid van sommige werken. Daarentegen stemt het inderdaad door zijn geloof aan een geheel eenige betrekking van God tot de Christenen en door zijn zedelijke opvatting der godsdienst in de hoofdzaak overeen met het oude profetisme in zijn edelsten vorm. Evenwel is het ook hiervan kenmerkend onderscheiden door zijn geloof aan de zeer aanstaande openbaring van Gods koningrijk en verheft zich daarboven door zulk een opvatting van godsdienst en geregtigheid, waarbij deze, ondanks het bewustzijn van haren innigen zamenhang met de echt Israëlietische, toch vrijgemaakt van alle nationaliteit als algemeen menschelijk van aard Joden en heidenen vereenigen kon tot ééne godsgemeente. Intusschen, hoe hoog ook deze opvatting te waarderen is, toch bleef zij nog gebrekkig, omdat zij door hare scherpe tegenstelling van God en den mensch ook godsdienst en zedelijkheid nog beschouwde als een daad, en als het middel tot bereiking van het hoogste geluk, maar niet als de heerlijkste ontwikkeling van het ware, en daardoor ook zalige, leven van den mensch in de gemeenschap met God en tot God. Het meer ethische dan religieuze standpunt van den auteur is dat eener wel veredelde, maar toch nog beslist wettelijke moraal.’ - Elders geeft Blom ons eene schets van het systeem van Paulus, die m.i. zeer gelukkig geslaagd is (bl. 133-140), en daarna deze opmerking: ‘De vorm van dit leerstelsel van Paulus, en de bewijzen, waarmede hij het trachtte te staven, mogen in menig opzigt vreemd zijn aan onze tegenwoordige wijze van denken en redeneren, niemand kan ontkennen, dat het de conceptie is van een magtigen geest en dat daarin grootsche denkbeelden nedergelegd zijn.’ Aan deze lofspraak wordt de volgende noot toegevoegd: ‘Het is hier de plaats niet dit leerstelsel aan een critiek te onderwerpen. Alleen zou ik, wat de hoofdzaak daarin betreft, wel willen vragen, hoe de mensch, die vleesch is en wiens *voûς* niet verder komt dan tot een krachteloos willen en pogen, zich tot zulk een geloof, dat het middel is om den geest te ontvangen, verheffen kan.’ - Wederom elders vergelijkt de

schrijver de denkwijze van Jacobus met die van den Apocalypticus en van Paulus (bl. 187-191). Hij ziet ‘door hen drie rigtingen vertegenwoordigd, waarvan ook onze tijd nog sterk sprekende *analoga* aanbiedt.’ Het standpunt der Apocalypse is dat van het uitwendig gezag; Paulus handhaaft de zelfstandigheid; het standpunt van Jacobus ‘laat zich bezwaarlijk anders kenschetsen dan als dat der halfslagtigheid.’

Mij dunkt, ik had recht om te zeggen, dat Dr. Blom den dogmatischen strijd over de geschriften des N. Testaments ver achter, of wil men: onder zich heeft. Zijn boek geeft bepaaldelijk den indruk, dat de nieuwere theologie een hooger standpunt, dat der historische beschouwing en der onpartijdige waardeering, bereikt en zich daar voorgoed gevestigd heeft. Baur en vooral zijne leerlingen doen ons denken aan een wel gewapend vijand, die eene vesting bestormt; Dr. Blom is door de bres naar binnen gewandeld en beschrijft ons, tot in de kleinste bijzonderheden, het interieur der sterkte. Wie de Tubingers ziet zwoegen, kan zich nog altijd vleien met de hoop, dat hun aanval zal worden afgeweerd: zij zijn reeds op de wallen, ja daarbinnen doorgedrongen, maar het is niet ongerijmd te verwachten, dat zij nog teruggedreven of weer uitgeworpen zullen worden. Bij de lezing van Dr. Blom's studie komt deze gedachte niet bij ons op: hij is binnen en - volstrekt niet voornemens om de plaats, waar hij zich zoo wel bevindt, weer te ontruimen. Ik weet niet, of onze conservatieven - die meer dan ééne hier verdedigde stelling niet kunnen overnemen, tenzij zij ophouden conservatief te zijn - of, zeg ik, onze conservatieven een boek als dat van Blom lezen. Ik vind het voor hen om wanhopig te worden.

En dat te meer, omdat zekere wapenen, waarvan men zich in den strijd tegen ‘de negatieve critiek’ pleegt te bedienen, hier hun dienst weigeren. Zij gaat uit - heeft men beweerd en beweert men nog - van wijsgeerige premissen; zij staat en valt met het Hegelianisme. Het Hegelianisme! Zou ook Dr. Blom daarmede besmet zijn? In de vijf hoofdstukken van zijn boek heb ik daarvan geen eukel bewijs kunnen ontdekken. Is hij Hegeliaan, dan zeker een verkapte. In de Inleiding vond ik een paar zinsneden, die deze onderstelling aanbevelen. Ziethier: ‘De ontwikkeling van het geestelijke, dus ook van het godsdienstige, leven gaat zelden lang re-

gelmatig voort in eene regte lijn. Zij volgt meestal den weg van tegenstellingen, en iedere schrede voorwaarts is de slotsom der min of meer gelukkige oplossing van den strijd.' Waarlijk, dat riekt naar den mutserd! Doch men stelle zich gerust. Dr. Blom gaat voort: 'Men mag dit betreuren of niet, het is altijd zoo geweest en nog geschiedt het niet anders.' Hij meent dus eene empirische waarheid uit te spreken. Welnu, laat ieder, die kan, hem bewijzen, dat hij zich vergist; hij trekt dan zeker aanstonds zijne stelling in of beperkt haar nog meer dan hij nu reeds deed: aan zijn boek zal daarom nog geen enkele regel behoeven veranderd te worden.

Eene andere bedenking tegen 'de negatieve critiek' houdt in, dat zij - zoo koud is als een steen; dat hare voorstanders duidelijk toonen geen hart te hebben voor de groote belangen, waaraan de schrijvers van het N. Testament zich geheel gewijd hebben. Men verwijt haar dus hare gewaande 'Voraussetzunglosigkeit', die, zoo zij met den rechten naam genoemd werd, vijandschap tegen het Christendom of ongodsdienstigheid zou moeten heeten. - Wanneer iemand na de lezing van Blom's monographie deze beschuldiging durfde herhalen, ik zou hem zijn moed niet benijden. Voorzeker, de schrijver is wars van alle femelarij en hollen pathos; hij geeft ons een wetenschappelijk onderzoek en vervalt niet in meer of min gemoedelijke uitboezemingen. Maar men zou een door het dogmatisme geheel beneveld oog moeten hebben, om zijne hartelijke ingenomenheid met het Christendom en vooral zijne innige vereering voor Jezus voorbij te zien. Men leze eens (bl. 203-205) de meesterlijke beschrijving van het godsdienstig standpunt, door Jezus ingenomen! Of anders deze bladzijde, die ik mij niet weerhouden kan af te schrijven. Vooraf was op het verschil tusschen Jezus en Jacobus de aandacht gevestigd. Daarop gaat Dr. Blom aldus voort:

'Was Jezus dan welligt volkomen verstaan door Paulus, die zijn godsdienstige zelfstandigheid handhaafde, met onverschrokkenheid zijn vrijheid van de wet verdedigde, en de eenheid des zedelijken levens erkende als het gevolg der inwoning van Gods Geest in den mensch? Ongetwijfeld was hij veel dieper daarin doorgedrongen, maar nog was er een groote afstand gebleven tusschen den meester en den leerling. Want wat bij den meester de openbaring was geweest van een harmonische, reine, in God levende ziel, dat was bij den leerling de slotsom geworden van een onder zwaren strijd ver-

kregen overtuiging, en waar daarom bij genen zich de stem der zuivere godsvrucht deed hooren met die natuurlijke waarheid en onwenkelbare zekerheid, die onafscheidelijk is van haar volle bezit, daar bleef deze altijd de behoefte gevoelen om zijne overtuiging met wetenschappelijke bewijzen voor zich zelven te staven en voor anderen te verdedigen. Waar Jezus spreekt van God, den hemelschen Vader zijner menschenkinderen, met een eenvoudigheid alsof niemand dit zou kunnen ontkennen, daar heeft Paulus een heele dogmatiek opgerigt, om het regt des Christens daartoe in het licht te stellen op grond van de betrekking, waarin God zich door Christus tot hem heeft willen plaatsen. En waar gene zich van de wet vrij gevoelt, omdat hij zedelijk vrij is, daar kan deze het niet ontwijken, zelfs de wet tot getuige op te roepen, dat hij van haar vrij mag zijn. Voorzeker, groot is de leerling, die geen inspanning schuwt om zich te verheffen tot het grootsche ideaal, dat voor hem staat; maar de meester, in wien dat ideaal geboren was en leefde, was meer dan hij.'

Ik meen genoeg gezegd te hebben, om van mijne hooge ingenomenheid met Blom's monographie te doen blijken en haar te rechtvaardigen. Ik aarzel niet zijn boek als een model aan te prijzen aan elk, die de echt wetenschappelijke methode wil leeren kennen. Onder de lezing zal hem allengs duidelijk worden - wat anders bij den eersten oogopslag vreemd schijnt - dat aan een brief van vier bladzijden een boek van ruim 300 bladzijden kan worden toegewijd, waarin toch niets te veel voorkomt. Maar tevens zal hij bemerken, dat de eigenaardige plaats, die de brief van Jacobus in het N. Testament inneemt, den schrijver de verpligting oplegde om, behalve dien brief, nog een aantal andere geschriften op te helderen - waarbij de lezer niet dan winnen kon[1].

Het spreekt wel van zelf, dat in een boek van dien omvang ook het een en ander wordt gevonden, waaromtrent ik van den schrij-

1 Ter loops vestig ik nog de aandacht op eenige fijne opmerkingen, die door nieuwheid of vernuftige vinding uitmunten, als: over de Paulinische brieven, die 'Jacobus' kende (bl. 172 v.); over het onderscheid, dat hij maakt tusschen Paulus en den schrijver aan de Hebreën (bl. 174 v.); over de erkenning van het recht der individualiteit in de zedenleer van Paulus (bl. 167); over Petrus als getuige aangaande het leven van Jezus (bl. 223 v.); over 1 *Petr.* V:13 (bl. 226 v.).

ver in gevoelen verschil. Enkele bedenkingen onderwerp ik aan zijn oordeel en dat zijner lezers.

Dr. Blom had zijne redenen, waarom hij het onderzoek naar den auteur van den brief bespaarde tot zijn laatste hoofdstuk. Eerst dáár kon hij alles bijbrengen, wat hij noodig had, om den leeftijd, de woonplaats, enz., van dien auteur te bepalen. Intusschen heeft het zijne bedenkelijke zijde, dat de lezer zoo lang *en suspens* gehouhouden wordt ten aanzien van Dr. Blom's meening over de authentie van den brief. Of eigenlijk toch ook weer niet *en suspens*, want hij bemerkt al zeer spoedig, dat het opschrift hem toeschijnt geen geloof te verdienen. Die onzekerheid - of, wil men, dat uitstel van executie - doet dáárom schade, omdat de brief òf authentiek òf een *pseudepigraphum* is. Dit laatste schijnt velen nog altijd zeer bedenkelijk. De gedachte, dat het onderzoek van Blom dáárop moest uitloopen, zal hen hebben gehinderd, lang vóórdat hij met zoo vele woorden zegt (bl. 281 verv.), dat de brief op naam van Jacobus door een ander is geschreven, en gelegenheid vindt om zijne lezers met dit denkbeeld te verzoenen. De vraag is bij mij opgerezen, of het niet wenschelijk zou zijn geweest, het bewijs dat Jacobus, de broeder van Jezus, den brief niet kan geschreven hebben, te laten voorafgaan. Nu wordt van den lezer gevergd, dat hij voorshands in het midden late wat hem wellicht eene levensquaestie schijnt. Is dat niet te veel geëischt? Dr. Blom kon zulk een lezer, als ik hier aanneem, niet geruststellen, maar toch wel uit den droom helpen; ware ik die lezer, ik zou daaraan de voorkeur geven boven de halve onzekerheid, waarin ik nu moet doorlezen nagenoeg tot aan het einde toe. - Ik erken intusschen gaarne, dat er zich bij de uitvoering van het door mij geopperde denkbeeld bezwaren zouden kunnen voordoen, die mij zelven deden besluiten om de stemming mijner lezers op te offeren aan de eenheid van mijn betoog.

Op bl. 290 recapituleert Blom de door hem gevonden chronologische *data*, waaruit dan de slotsom wordt opgemaakt, dat de brief geschreven is ± 80 n. Chr. Telkens als ik zijne rangschikking der nieuwtestamentische geschriften overzie, komt de bedenking bij mij op, dat ze elkander met zeer geringe tusschenruimten opvolgen en binnen zeer korten tijd bekend moeten zijn geworden. Ziethier de lijst, zooals Blom haar opmaakt:

55-58 n. Chr. *Galatiërs, Corinthiërs, Romeinen*.
68-69 *Apocalypse*.
na 70 *Hebreërs*.
± 80 *Jacobus*.
Efeziërs.
vóór 95 *I Petrus*.
na 95 *I Clemens*.

Nu moet ik erkennen, dat de redenen, waarom Blom weigert, den brief van Petrus, met Schwegler, later dan 104 of 110 na Chr. te stellen, zeer overtuigend zijn (bl. 238-241). Minder bevredigt mij zijn betoog, dat die brief reeds vóór 95 zou zijn geschreven (bl. 241-243). Ik acht het zeer wel mogelijk, dat hij uit de eerste jaren van Trajanus dagteekent en reeds kort na zijn ontstaan door 'Clemens Romanus' is gelezen en nagevolgd. Zoo winnen wij wat meer ruimte voor 'Jacobus' en '*Efeziërs*', die, volgens Blom, beiden aan den auteur van I Petrus bekend waren, terwijl de auteur van den brief aan de Efeziërs ook reeds dien van Jacobus gelezen had. Intusschen is het óók mogelijk, dat dit laatste niet het geval geweest is, of m.a.w. dat de brief aan de Efeziërs geheel onafhankelijk van 'Jacobus' is ontstaan. Gaarne doe ik hulde aan de scherpzinnigheid, waarmede Blom (bl. 244-247) het tegenovergestelde gevoelen bepleit. Doch hij zal zelf-erkennen, dat zijne argumonten niet beslissend zijn. De auteur van den brief aan de Efeziërs kon schrijven zooals hij H. II:8-10 deed, zonder kennis te dragen van *Jac.* II:14; I:18. Verkrijgen wij zoo vrijheid, om de twee brieven van elkander los te maken, dan is mijn bezwaar weggenomen. Men behoeft dan niet langer te onderstellen, dat de schrijvers als het ware gereed stonden, om het werk van hunne voorgangers te gebruiken. Voor de twee termen: Hebreërs, Jacobus (= Efeziërs) is tusschen den datum van de Apocalypse of van den val van Jeruzalem en dien van *I Petrus* - hetzij dan vóór of na 95 - ruimte genoeg.

Wat ik nog verder wensch in het midden te brengen, betreft de verklaring van enkele plaatsen in den brief van Jacobus.

Aan 'de twaalf stammen in de verstrooiing', H. I:1, wijdt Dr. Blom eenę afzonderlijke § (bl. 15-22). Zeer evident toont hij aan, dat de auteur met 'de twaalf stammen' de Christenen in het algemeen bedoelt, zoowel de Joden als de Heidenen van afkomst.

Maar waarom voegde de auteur er bij: 'in de verstrooiing'? Het antwoord op die vraag luidt, dat hij, zoo schrijvende, de verwoesting van Jeruzalem of de opheffing van Israëls volksbestaan onderstelt: eerst daarna konden 'de twaalf stammen' of de Israëlieten gezegd worden 'verstrooid' te zijn; vroeger verkeerde slechts een deel des volks in dien toestand. Nu beteekent hier Israël de Christenen, zoodat het geheele opschrift, in onze taal overgebracht, zou kunnen luiden: A a n d e C h r i s t e n h e i d i n h a r e v e r d r u k k i n g . - Aan dit antwoord ontbreekt iets, naar het mij toeschijnt. Dat de auteur de Christenen toespreekt als 'de twaalf stammen', is zeer begrijpelijk. Maar óók, dat hij d e C h r i s t e n e n - let wel: Jodenen heiden-christenen! - 'verstrooid' noemt, omdat d e J o d e n geen vaderland meer hadden? Had dit feit dan op de Christenen uit de heidenen dien invloed, dat zij daarna met een anderen titel konden worden aangeduid, die hun vroeger niet kon zijn toegekend? Of bedoelt Dr. Blom, dat na 70 óók de Christenen uit de Joden tot de diaspora behoorden, waarvan de Christenen uit de heidenen reeds vóór dat jaar deel hadden uitgemaakt? Mij dunkt, de zaak wordt eerst geheel duidelijk, wanneer wij in aanmerking nemen, dat de schrijver van den brief een ander, den broeder van Jezus, sprekend invoert en - al moge hij dit later bijna uit het oog verliezen - zich hier althans ten volle bewust is, dat te doen. Jacobus, het hoofd der Jeruzalemsche gemeente, schrijft aan de Christenen buiten Palestina, d.i. in de verstrooiing. Hij zelf had hen niet 'de twaalf stammen' kunnen noemen, want die naam omvat óók de gemeenten binnen Palestina, allereerst de moedergemeente zelve. Maar zoo laat d e s c h r i j v e r hem spreken, omdat d e z e werkelijk alle Christenen voor den geest heeft. In één woord: bij de verklaring van het opschrift en tot vergoelijking van zijn tweeslachtig karakter moet worden in aanmerking genomen, dat de brief een *pseudepigraphum* is.

De woorden *οὐ διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς*, H. II:4, houdt Dr. Blom voor onverklaarbaar; hij stelt voor (bl. 48 n. 2) ἐν te schrappen en dan te vertalen: '"zijt gij dan niet met u zelven in strijd gekomen?" t.w. daar gij, die geroepen zijt tot de toekomstige heerlijkheid van Gods koningrijk, den rijkdom der tegenwoordige wereld vereert.' Ik laat daar, of *ἑαυτοῖς διακρίνεσθαι* deze beteekenis hebben kan. Er is een ander bezwaar, dat mij gewichtiger schijnt.

De roeping tot de heerlijkheid van Gods koninkrijk, die het bevoorrechten van de rijken tot eene inconsequentie maakt, wordt in vs. 1 even aangeduid door het praedicaat *τῆς δόξης*, aan Jezus toegekend, maar overigens in het geheel niet vermeld. Ik twijfel dus zeer, of de lezers aan de vraag van Jacobus den zin konden hechten, dien Blom daarin vindt. Eenvoudiger acht ik het, *ἐν* te laten staan, maar *ἐν ἑαυτοῖς* op te vatten als ‘onder ulieden, Christenen.’ De vertaling luidt dan: wanneer gij zoo de rijken voortrekt, ‘is er dan niet onder u een onderscheid gemaakt en zijt gij dan niet,’ enz. Zoo hebben, gelijk ik thans bemerk, anderen reeds verklaard. Waarom men van hen moet afwijken, zie ik niet in.

Veroorlooft Dr. Blom zich hier, één enkel woord uit den tekst te verwijderen, elders gaat hij met meer stoutmoedigheid te werk. Men kent de *cruces interpretum*, H. III:6, IV:5, 6. Uit de eerstgenoemde wil hij (bl. 298-300) *ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας ἡ γλῶσσα* als glossema schrappen en wat er overschiet vertalen: ‘ook de tong wordt tot een vuur onder onze leden, zij die het geheele ligchaam besmet, en den *τρόχος τῆς γενέσεως* in vlam zet, en in vlam gezet wordt door de hel!’ Ook in H. IV:5, 6 vindt hij eene interpolatie: de woorden *πρὸς φθόνον ἐπιποθεῖ τὸ πνεῦμα ὃ κατῴκησεν ἐν ἡμῖν, μείζονα δὲ δίδωσι χαριν᾽ διὸ λέγει* (bl. 88, 89). - Indien ik eene poging wilde wagen, om deze beide teksten op te helderen, dan zou ik ze één voor één geciteerd hebben. Ik voegde ze bijeen, omdat zoo mijn bezwaar tegen de hier door Dr. Blom gevolgde methode aanstonds in het oog valt. Hij doet mij denken aan den grooten Macedoniër in den tempel te Gordium. Dat de beide plaatsen, zooals ze daar liggen, onverstaanbaar zijn, geef ik aanstonds toe. Maar ontleenen wij daaraan het recht om ze zoo gewelddadig te genezen/ Waren wij verplicht ze, hoe dan ook, te interpreteeren, dan zouden wij ook het mes of het slagzwaard mogen gebruiken. Maar wij kunnen immers volstaan met de aanwijzing, dat en waarom wij ze niet begrijpen? Mijn bezwaar geldt natuurlijk niet de aanneming van glossema's in den tekst van het N. Testament; ik ben ten volle overtuigd, dat ze daarin niet ontbreken. Maar z u l k e glossema's, als Dr. Blom hier vindt - daartegen heb ik bedenking. Inzonderheid tegen de weglating van de zeer eigenaardige phrasen, H. IV: 5*b*, 6*a*, die zelfs niet van verre op eene glosse gelijken.

Nog ééne opmerking. In eene der Bijlagen (bl. 295 v.) verdedigt Dr. Blom de gewone lezing van H. IV:4: *μοιχοὶ καὶ μοιχαλίες*, en bestrijdt bij de weglating van de eerste twee woorden door Tischendorf (ook nog in zijne *Editio Octava*). Deze had het gebruik van het vrouwelijke *μοιχαλίδες*, bij het toespreken van de l e z e r s e n lezeressen, verdedigd met de analogie van *ποταγωγίδες*, zooals men te Syracuse de verklikkers noemde. Blom acht dit woord niet parallel, verwerpt ook de verklaring van Huther, die het *femininum* zeer gepast vindt, omdat Jacobus tot g e m e n t e n het woord richt, en meent nu de gewone lezing op voldoende wijze gehandhaafd te hebben. Is - zoo neem ik de vrijheid te vragen - is het punt in quaestie hier wel geheel zuiver voorgesteld? De lezing *μοιχαλίδες* is die van de oudste en beste handschriften (Vaticanus, Alexandrinus, Sinaiticus) en wordt ook door de meeste oude vertalingen sterk aanbevolen. Tischendorf behoeft zich dus eigenlijk nauwelijks te verantwoorden, wanneer hij haar in den tekst opneemt. Hij kan bovendien met het volste recht beweren, dat zijne lezing rekenschap geeft van het ontstaan der *Recepta*, en niet omgekeerd. Dat men, met het oog op de mannelijke lezers, *μοιχοὶ καὶ* heeft ingevoegd, is zeer natuurlijk, maar waarom zou men deze woorden hebben weggelaten, indien ze tot den oorspronkelijken tekst behoorden? Of zou de lezing der oudste getuigen, die bovendien de varianten verklaart, verwerpelijk zijn, omdat zij geene bevredigende interpretatie toelaat? Dit kan ik niet toegeven. Wanneer de profeten de betrekking tusschen Jahveh en Israël met een huwelijk vergelijken en het afgodische volk van overspel beschuldigen, dan is Jahveh de echtgenoot, Israël de vrouw. In de ‘Kraftsprache’, waarvan Jacobus zich h.t.p. bedient, kon hij dus zeer gevoegelijk zijne wereldsgezinde tijdgenooten ‘overspeelsters’ noemen, zoo goed als men te Syracuse de aanbrengers voor ‘verliksters’ uitmaakte. Op deze gronden aarzel ik niet, den tekst van Tischendorf hier ter plaatse voor onberispelijk te houden.

Mijn hartelijke dank aan Dr. Blom voor zijne kostbare bijdrage tot onze theologische literatuur! Het ontbreke hem niet aan lust en krachten, om nog andere nieuw-testamentische geschriften in denzelfden geest en trant te behandelen!

Leiden, Januari 1871.
A. KUENEN.

F.C. Donders, De physiologie der spraakklanken, in het bijzonder van die der Nederlandsche taal. Utrecht, van der Post, Jr. 1870. BII. 24. *J.P.N. Land, Over uitspraak en spelling voornamelijk in de Nederlandsche taal. Amsterdam, P.N. van Kampen*, 1870. BII. 42.

Het eerste van bovenstaande werkjes begroeten we vooral als den voorlooper van een grooter werk over hetzelfde onderwerp door een man die aan de wetenschap, en niet minder aan de lijdende menschheid, zulke onschatbare diensten heeft bewezen. In die beloofde uitvoeriger Physiologie der Spraakklanken zal Prof. Donders, naar men verwachten mag, niet alleen den ganschen rijkdom zijner waarnemingen omtrent hetzelfde onderwerp meêdeelen, maar ook uitweiden over de wijze waarop de uitkomsten verkregen zijn. Zooals de brochure nu is, bevat ze stellingen of aphorismen, waarin de leer der spraakklanken wordt geformuleerd. De wijze waarop de Schr. dit gedaan heeft, beantwoordt geheel aan zijn doel, want de aphorismen laten in duidelijkheid, zelfs voor den niet-physioloog, niets te wenschen over.

Het spreekt wel van zelf, dat iemand die geen physioloog is, de uitkomsten van het onderzoek des physioloogs niet kan beoordeelen dan inzooverre ze samenvallen met resultaten langs anderen weg verkregen door linguisten. Ook zal men het verklaarbaar vinden dat Ref. veel meer punten aangetroffen heeft, waarover hij nadere inlichtingen zou wenschen, dan bijzonderheden waartegen hij bedenkingen meent te moeten opperen. De schrijver heeft hier en daar klaarblijkelijk met opzet een of ander feit slechts even aangeroerd. Zoo wordt in de 18de stelling het aantal gemakkelijk te onderscheiden klinkers in onze taal op tien gesteld, terwijl op 't einde van 19 nog gesproken wordt van de *e* in *gebed* als onderscheiden van *bed*, en voorts van de doffe *e* in 't lidwoord *de*. Het is duidelijk dat de laatste onderscheidingen niet in de tabel van tien klinkers zijn opgenomen, omdat ze als fijnere tinten niet dan ter loops behoefden vermeld te worden in een werk, dat slechts een middel wil zijn om de algemeene omtrekken van het stelsel te doen ken-

nen. We hopen dat in 't grooter werk vooral over de doffe *e* uitvoerig zal gesproken worden, want die klank vervult in de verschillende taaltakken eene veel grootere rol dan de linguisten, verleid door 't gemis of 't verwaarloozen van een afzonderlijk teeken daarvoor in oude talen, meestal aannemen.

De beschrijving en omschrijving der tweeklanken in 25 is nauwkeurig, behalve dat de *e* (zoogenaamde scherpe *ee*) o.i. niet juist met *ei* wordt weêrgegeven. Ref. is het anders met D. tegenover Land eens, dat de scherpe *ee* wel degelijk een tweeklank is. Daarentegen kan hij niet toegeven dat zulk een tweeklank in *leeg* en *mee* zou voorkomen. De *ee* in *leeg* en *mee* heeft denzelfden klank als de *e* in *zegen, leden*. Terwijl bij 't uitspreken van *leeg, mee, zegen, neem, nemen*, e. dgl. de onderlinge stand van boven- en benedenkaak onveranderd blijft, springt bij 't uitbrengen der *ee* in *leed, leek, leen, sleen* de onderkaak iets vooruit. Het kan den physioloog niet moeielijk vallen den grond van dit verschijnsel op te sporen. Dezelfde wijziging in den stand der kaken neemt men waar bij de articulatie van *oo* in *brood, boonen, hooren*. In hoeverre deze uitspraak als de meest verbreide of beste moet gelden, laten we daar; het is voldoende er op te wijzen dat ze in ons land voorkomt en eene beschrijving verdient.

Het goede voorbeeld van Prof. Donders heeft een taalkenner, Prof. Land, ter navolging opgewekt. De brochure van dezen geeft wat men volgens den titel verwachten mocht: ze deelt hoofdpunten mede van een nog niet volledig gesloten onderzoek. We vernemen uit de voorrede dat de Schr. zijne nasporingen aanvankelijk op veel ruimer schaal had begonnen, doch om bepaalde redenen, door hem zelven vermeld, liever thans een gedeelte wilde geven dan het geheel voor onbepaalden tijd uitstellen. We kunnen dit besluit niet anders dan billijken, want de deugdelijkheid der waarneming van enkele gevallen is onafhankelijk van 't aantal waarnemingen van afwijkende gevallen.

Over 't algemeen heeft Schr. zijn stof met de vereischte zorg en netheid uitgewerkt. Vooral zijne beschouwingen omtrent het verband tusschen physiologie en taalkunde (bl. 6 vgg.), omtrent ‘beschaafde uitspraak’ (bl. 10 vgg.), de opmerkingen aangaande de klinkers en tweeklanken (bl. 13-24), getuigen van nauwkeurig onderzoek. In de afdeeling over Lettergrepen vinden we betrekkelijk

minder einduitkomsten, daarentegen veel wat den lezer tot eigen nadenken prikkelt; geen geringe verdienste van een geschrift.

In bijzonderheden zouden we de klankbepalingen van den Schr. niet altijd kunnen beamen. Bijvoorbeeld: op bl. 17 wordt beweerd dat wij den klinker in *meer* uitspreken als de Franschen hun *ê* in *frêne, tête*. Daargelaten dat, volgens mijn oor, *meer* (*meest*) en *meer* (water) van elkaâr in uitspraak verschillen, is het te betwijfelen of wel iemand ten onzent den Franschen klank in een van beide *meer's* laat hooren. - Op bl. 19 zegt de Schr. dat het Engelsch geene zuivere *i* en *u* kent. Wat is dan de *ee* in *feel, glee* anders dan de zuivere lange *i?* Dat de korte *u* in 't Engelsche *pull, pudding* en de lange *u*-klank in *fool* geen zuivere *u*-klanken zijn, kunnen we ook niet toegeven. - Op bl. 24 wordt de uitspraak *niewe* voor plat gehouden. Indien er eene andere uitspraak bij 't volk bestaat - waarvan Ref. niet zeker is -, berust ze op de spelling en is ze niet de zuivere. Naar de Italiaansche of Duitsche schrijfwijze is het enkelvoud *niu* (zoo ook Donders), het meervoud *niwe;* dat wil zeggen: in 't eene geval staat de Italiaansche *u*, in 't andere de Nederlandsche *w*, en dit is een gevolg van de verhouding waarin de klinker en halfklinker tot elkander staan. Eene uitspraak *nieuwe* is op ééne lijn te stellen met *dinggen, zinggen*. Het aantal echte en goede bijvormen van *niu* is tamelijk groot; ze zijn: *nie, nu, nui;* van *niwe* zijn het: *nieje, nuje*. Deze zijn niet alle in 't Nederlandsch in zwang, doch op zich zelve onberispelijk, wettig. - Wat *hooijen* op dezelfde bl. betreft, daarin wordt geen *i* gehoord; de *i* gaat in *j* over, en omgekeerd wordt de *j* tusschen twee klinkers staande, zoodra ze de lettergreep sluit, wederom tot *i*. Neem van *hoojen* de *en* weg en er blijft over *hooj*, doch dit gaat van zelf over in *hooi*.

Bij de indeeling der medeklinkers worden de Nederlandsche *d* en *t* tot de Dentalen gerekend. Ofschoon die term op zich zelf misschien niet onjuist kan genoemd worden, geeft hij toch aanleiding tot verwarring tusschen onze *d* en *t* en de in uitspraak aanmerkelijk verschillende Dentalen in 't Sanskrit, Grieksch en de zuiver dentale Engelsche *th*. De verhouding tusschen de Engelsche en Nederlandsche *d* en *t* tot de zachte en barde *th* is in verloop van tijd zoo gewijzigd, dat men deze *th* niet meer voelt als de aspiraat der *d* en *t*. De Indiër zal dan ook nooit in de Engelsche *d* en *t*

zijne eigen Dentalen herkennen, doch omschrijft die met zijne tongletters, al drukken ook deze laatste niet geheel de Engelsche *d* en *t* uit; in de Engelsche *th*, hetzij hard of zacht, herkent de Indiër eene zuivere Dentaal.

Het laatste gedeelte der brochure, van bl. 36 af, bevat eene aanbeveling van 't phonetisch stelsel, ook voor dagelijksch gebruik. Het tafereel dat Land ophangt van de bezwaren en nadeelige gevolgen onzer historische (volgens hem: etymologische) spelling is wel wat zwart gekleurd. Zoo lezen we: ‘De moeite, aan het aanleeren en het herzien onzer spellingen besteed, wordt ons door niets vergoed; en er is zooveel anders en beters dat daarom ongedaan blijft.’ Tegen zulk eene beschouwing mag men met grond inbrengen dat het herzien eener spelling juist het bewijs is dat ze niet zuiver etymologisch is, dat men ze tot op zekere hoogte phonetisch wil maken. Iemand die onze spelling afkeurt, mag dat doen, maar niet omdat ze etymologisch is, want in werkelijkheid is ze phonetisch; gebrekkig phonetisch, 't zij zoo, maar phonetisch. Voorts zou het moeielijk wezen, *in concreto* aan te toonen wat er ‘ongedaan’ is gebleven ten gevolge der moeite van 't aanleeren en herzien onzer spelling. Wat Land eigenlijk bedoelt, zal wel wezen dat de beoefenaren der Nederlandsche taal reeds veel te lang over deze of gene spelling geseurd hebben en beter hadden gedaan hun tijd aan degelijker onderzoek te wijden. We zijn verre van dit te ontkennen, doch moeten de opmerking maken, dat het dilettantisme van vroegere en nieuwere tijden geenszins het gevolg is van eene historische spelling, maar van oorzaken geheel daarbuiten gelegen. Wat de betrekkelijke waarde der phonetische schrijfwijs aangaat, zou Ref. zich beter kunnen vereenigen met de volgende, laatste stelling van Donders: ‘De kennis van 't mechanisme en den aard der spraakklanken bewaart ze voor 't nageslacht, en is de grondslag eener phonetische schrijfwijs, die voor 't gewone gebruik minder doelmatig, maar bij het opschrijven van nieuw gehoorde talen van onschatbare waarde en voor vergelijkende taaistudie onontbeerlijk is.’

H. KERN.

***Aardrijkskunde van Nederlandsch Oost-Indië, door F. Allan, Leeraar aan 's Rijks kweekschool voor onderwijzers te Haarlem. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker*.**

Dat onze geographische kennis van Nederlandsch Oost-Indië nog zeer beperkt is, zal ieder, die daarin belang stelt en er iets van weet, gaarne erkennen en hij verheugt zich dus bij de verschijning van elk werk, waarvan hij verwacht dat het die kennis uitbreiden of ook maar voor het groote publiek meer toegankelijk maken kan. Maar groot is dan ook zijne teleurstelling, wanneer hem bij onderzoek blijkt, dat zoodanig werk niet slechts niets nieuws leert, maar ook het reeds bekende niet anders of beter voorstelt dan vroegere werken deden; wanneer het zelfs niet, hetzij door uitbreiding of door verkorting van deze, een anderen kring van lezers tracht te bereiken.

Zulk eene teleurstelling ondervond ik in zeer hooge mate bij de kennismaking met het boek, waarvan de titel (op welken het jaartal ontbreekt) hierboven is afgeschreven, en dat op het einde des vorigen jaars schijnt uitgegeven te zijn, hoewel het Voorbericht het onderschrift ‘Augustus 1870’ draagt. Immers het bleek mij al spoedig ten duidelijkste, dat de voornaamste of althans zeker de jongste bron, waaruit de schrijver geput heeft, geene andere was dan de *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Oost-Indië, vooral ten gebruike bij het Middelbaar Onderwijs*, door mij zelven in 1868 te Amsterdam bij Seyffardt uitgegeven. Daaruit zijn alle statistieke opgaven omtrent sterkte van bevolking, staatkundige verdeelingen, enz., die op het jaar 1865 betrekking hebben, onveranderd overgenomen, hoewel die over 1868 reeds lang bekend zijn. Zoo komt het b.v. dat het Hoog-Gerechtshof (blz. 37) gezegd wordt te hebben één Vice-President en zeven Raadsheeren, hoewel het reeds sedert drie jaren twee Vice-Presidenten en tien Raadsheeren telt; dat de Afdeeling Montrado (blz. 226) nog in vijf Districten is verdeeld, hoewel zij thans in slechts in drie Districten is gesplitst; dat Talatjoe en Sodiang (blz. 264) nog als afzonderlijke Regentschappen voorkomen, hoewel zij reeds lang bij Boengoro en Toerikale zijn ingesmolten; dat Sanraboni (blz. 262 en 275) nog

als een zelfstandig Bondgenootschappelijk staatje wordt voorgesteld, hoewel het reeds sedert 1867 bij de Afdeeling Zuider-districten is ingelijfd; dat de Afdeeling Elpapoetih-baai op de Zuidkust van Ceram (blz. 339) den schrijver volkomen onbekend is; dat Kajeli (blz. 330), Maros (blz. 265), Dodinga (blz. 310), Hila (blz. 333) en andere plaatsen nog worden beschermd door forten, welke reeds in 1866 zijn ontwapend of geslecht; dat de bankbiljetten van ƒ 5 en ƒ 10 (blz. 35) geheel geïgnoreerd worden: enz., enz. De Heer Allan schijnt zoozeer op de stabiliteit der Indische toestanden te hebben gerekend, dat hij het niet noodig heeft geacht latere bronnen te raadplegen of zij moesten hem toevallig onder de oogen komen. Op laatstgenoemde wijze, b.v. uit het Handelsblad, vermoed ik dat hij tot de ontdekking is gekomen van de instelling van het Departement van Justitie (blz. 35) en van de samenstelling der zeemacht in 1868 (blz. 42), welke twee gevallen, zoo ik mij niet vergis, de eenige zijn, waarin zijne mededeelingen jonger zijn dan die van mijne Aardrijksbeschrijving.

Doch hiertoe heeft zich de zucht tot navolging bij den Heer Allan niet bepaald. Ook de geheele inrichting en indeeling van zijn boek zijn zoo gelijk aan die van het mijne, dat dezelfde Index haast voor beide zoude kunnen dienen, hier en daar met omzetting van de volgorde der paragrafen. Zoo begint b.v. de Heer Allan in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo met de Tidoengsche landen en eindigt met Kotaringin; bij de Bondgenootschappelijke Staten op Celebes begint hij met Laiwoeï en eindigt met Tontoli; terwijl ik juist de tegenovergestelde volgorde heb in acht genomen. Nu is het zeer vereerend voor mij, dat de Heer Allan mijn plan zoo uitstekend vond dat hij er niets aan wist te verbeteren (die omzettingen zullen toch wel niet als verbeteringen moeten gelden), en ik zoude daar alleszins vrede mede kunnen hebben, indien de zaak zich daartoe bepaalde; doch ook de tekst verraadt op ontelbare plaatsen een zoo sterken familietrek met dien van mijn werk, dat het niet mogelijk is daarbij alleen aan eene toevallige gelijkenis te denken. Ik mag van de Redactie geene ruimte vragen, en ik heb ook zelf niet genoeg geduld, om alle gedeelten aan te wijzen, die, soms met eene zeer geringe verandering, uit mijne Aardrijksbeschrijving zijn overgenomen zonder dat die oorsprong ergens wordt erkend; doch enkele voorbeelden wensch ik bij te brengen om te

bewijzen, dat hier een naar mijne meening ongeoorloofd plagiaat is gepleegd en wel op groote schaal.

ALLAN.	DE HOLLANDER.
Blz. 1. In dezen (Indischen) Archipel liggen de Nederlandsche bezittingen in Azië. Zij strekken zich uit van ± 5° N.B. tot 11° Z.B. en van 95° 40′ tot 141° O.L. van Greenwich, worden ten noorden en oosten door den Grooten Oceaan, en ten zuiden en westen door de Indische zee bespoeld en omvatten: 1°. bijna het geheele eiland Sumatra, waarvan alleen het noordelijke gedeelte onafhankelijk is, benevens de kleinere eilanden die het omringen, en waarvan Nias, de Batoe- en de Mentawei-eilanden de voornaamste zijn; 2°. de groep van Bintang en [*of?*] Riouw, benevens die van Bangka en Blitong (Billiton); 3°. Borneo, uitgenomen het noordelijk en noordwestelijk gedeelte; 4°. Celebes, met de min of meer van daar verwijderde eilanden Saleier, Moena en Boeton, benevens de Banggaai-, Sangi- en Talaar (?) of Salibabo-eilanden; 5°. Java, met Madoera en andere omliggende eilanden; enz.	Blz. 1. De Nederlandsche bezittingen in Azië zijn gelegen in den Oost-Indischen Archipel, ongeveer tusschen 5° N.B. tot 11° Z.B. en 95° 40′ tot 141° O.L. van Greenwich, en worden ten Westen en Zuiden door de Indische zee, ten Oosten en Noorden door den Grooten Oceaan bespoeld. Zij bestaan uit: het Westelijke, Zuidelijke en Zuid Oostelijke gedeelte van Sumatra met de omliggende kleinere eilanden, waarvan Nias, de Batoe- en Mentaweieilanden de voornaamste zijn; den Archipel van Bintang of Riouw; de Groep van Bangka en Blitong (Billiton); Java met Madoera, Noesa Kembangan en andere kleinere omliggende eilanden; Borneo, met uitzondering van het Noord-Westelijke en Noordelijke gedeelte; Celebes met de onderhoorige kleinere eilanden, van welke de voornaamste zijn Saleijer, Moena, Boeton, benevens de Banggaai-, Sangi- en Salibabogroepen; enz.
Blz. 3. De Chineesche zee, tusschen Achter-Indië, Borneo en de Filippijnen; de zee van Mindoro, tusschen de oostkust van Borneo en de Soeloe-, Sangi- en Salibabo-eilanden; de Moluksche	Blz. 2. De Chinesche zee, tusschen Achter-Indië, Borneo en de Philippijnsche eilanden; de Javazee of Soenda-zee, ten Noorden van Java en de Kleine Soendaeilanden; de Mindoro-zee tus-

ALLAN.	DE HOLLANDER.
zee, beoosten Celebes; de Pitt's passage of Ceramsche zee, ten Noorden van de Ceramsche eilanden en Boeroe; de Banda-zee, die de Bandasche eilanden bespoelt, ten zuiden van Ceram, en de Timor-zee, bij het eiland van dien naam.	schen Noord-Oostelijk Borneo en de Philippijnen; de Soeloe-zee of Zee van Celebes, tusschen Borneo's Oostkust, de Soeloe-eilanden, de Sangi- en Salibabo-groepen; de Moluksche zee, ten Oosten van Celebes; de Ceramsche zee, ook Pitt's Straat of Pitt's Passage genoemd, ten Noorden van Ceram en Boeroe; de Banda-zee, waarin de Banda-groep ligt, ten Zuiden van Ceram; de Timor-zee, bij het eiland van dien naam.
NB. Hier is bij het overschrijven bij abuis een regel overgeslagen, zoodat de Mindoro-zee te land gekomen is op de plaats van de Soeloe-zee.	
Blz. 4. Het land van den Indischen archipel is, over het algemeen, zeer bergachtig en deels van neptunische, deels van neptunisch-vulkanische vorming. Op de grootere eilanden, en vooral op Java, vindt men tertiaire kalken zandsteengebergten, afgewisseld door granietrotsen en andere primaire of secundaire aardformatiën, waarin velerlei conglomeraten en versteeningen worden gevonden.	Bl. 3. De eilanden van den Indischen Archipel zijn alle in meerdere of mindere mate bergachtig. Grootendeels zijn zij van Neptunische formatie en bestaan uit tertiaire kalk- en zandsteen-gebergten, waartusschen echter ook graniet en dergelijke steensoorten en allerlei conglomeraten en versteeningen worden aangetroffen. Doch ook vulkanische krachten hebben tot de vorming dezer eilanden aanzienlijk bijgedragen. De geheele eilanden-reeks, die de Westelijke en Zuidelijke grens van onze bezittingen uitmaakt, bestaat uit eene zamenhangende met vulkanen als bezaaide bergketen, welker diepe doch meestal smalle dalen de straten vormen, door welke de eilanden van elkander worden gescheiden.
Blz. 5. De meeste eilanden zijn van eene vulkanische gesteldheid en hebben òf nog werkzame, òf reeds uitgedoofde vulkanen. Zoo bestaat zelfs de geheele keten van eilanden, die de zuidelijke en westelijke grens onzer bezittingen in den Indischen Archipel vormen, uit eén samenhangende, met vulkanen bezette, bergschakel, wier	

ALLAN.	DE HOLLANDER.
deelen (dalen?) eigenlijk gevormd worden door de engten en straten, die de eilanden van elkander scheiden. De vulkanische gesteldheid der Oost-Indische eilanden blijkt vooral uit de aardbevingen, die er zeer menigvuldig zijn, en uit vele andere verschijnselen, die men er waarneemt. De aardbevingen gaan soms vergezeld met uitbarstingen van vulkanen.	Blz. 4. § 3. *Vulkanische verschijnselen*.
	Aardbevingen zijn in den Indischen Archipel zeer menigvuldig. Somtijds gaan zij met uitbarstingen van dezen of genen vulkaan gepaard.
Ook de vele minerale bronnen, die men op de Oost-Indische eilanden aantreft, bewijzen de vulkanische formatie en gesteldheid van hunnen (?) bodem. Java vooral is rijk aan zulke bronnen, die zoowel ten opzichte van hare temperatuur als van hare bestanddeelen zeer van elkander verschillen; aan sommige wordt een geneeskrachtig vermogen toegekend.	Een ander gevolg van de vulkanische gesteldheid van den bodem zijn de minerale bronnen, die, vooral op Java in zeer groote menigte, maar ook op de andere eilanden gevonden worden. Hare bestanddeelen en temperatuur zijn zeer verschillend; er zijn heete, warme en koude bronnen; sommige bevatten iodium, andere ijzer, zwavel, kalk, enz. Eenige er van worden tot geneeskrachtig gebruik aangewend.
Blz. 6. De hoogte der bergen op de Oost-Indische eilanden is zeer uiteenloopend; de hoogste toppen vindt men in de Westelijke deelen van den Archipel, waar zij zich onder den Evenaar zelfs tot eene hoogte van ruim 14,000 voet boven de oppervlakte der zee verheffen. In het oostelijk gedeelte daarentegen verheft de bodem zich nergens tot zulk eene aanzienlijke hoogte. Het Sneeuw-gebergte op	Blz. 4. De hoogte der bergen is zeer verschillend. Op sommige eilanden, vooral in het Oostelijk gedeelte van den Archipel, zijn het niet of weinig meer dan heuvelen; op andere evenaren zij de hoogste toppen van Europa. Zij bereiken evenwel nergens de sneeuwgrens, die onder den Evenaar nagenoeg 14,750 voet boven den zeespiegel ligt [*dit schijnt niet goed begrepen te zijn*], behalve alleen op Nieuw-Gui-

ALLAN.	DE HOLLANDER.
Nieuw-Guinea, welks hoogte op 16,000 voet wordt begroot, maakt hierop eene uitzondering. Over het algemeen vindt men de hoogste bergen op Java, Borneo en Sumatra.	nea, waar het Sneeuwgebergte op omstreeks 16,000 voet geschat wordt. Overigens hebben Java, Lombok, Borneo en Sumatra de hoogste gebergten.
Blz. 7. De bodem bestaat uit een aardlaag, die, gevormd door verweerde vulkanische stoffen, en steeds blootgesteld aan den invloed van lucht en regen, in den loop der tijden ontbonden [*is die aardlaag ontbonden?*] en tot eene soort van klei of leem is overgegaan, die den hoogsten graad van vruchtbaarheid bevat [*bezit*?].	Blz. 9. De bodem bestaat uit eene aardlaag van zeer ongelijke dikte, gevormd uit verweerde rotssoorten en vulkanische producten, welke door den invloed van lucht en weder, die sedert eeuwen daarop werkt, in klei en leem zijn overgegaan.
Ten andere wordt die vruchtbaarheid veroorzaakt door het aanzienlijk getal rivieren, die den grond niet slechts in den droogen moeson het noodige vocht meêdeelen, maar vooral ook, omdat vele, ja, de meeste rivieren in den regentijd buiten hare oevers treden, het omliggende vlakke land overstroomen, en bij den terugkeer in hare beddingen een vruchtbare slib achterlaten.	Die vruchtbaarheid wordt grootelijks vermeerderd door de ontelbare rivieren; niet slechts door de vochtigheid, welke zij ook gedurende den droogen moeson in den grond onderhouden, maar ook door dat vele in den regentijd buiten hare oevers treden en, bij den terugkeer in hare bedding, een vruchtbaar slib op het omliggende land achterlaten.
Intusschen is die vruchtbaarheid niet overal even groot. De minst vruchtbare streken vindt men op die eilanden, wier hoofdformatie uit kalkrotsen bestaat, of waar de grond zich niet hoog genoeg verheft om de regenwolken te kunnen aantrekken, en waar dus de rivie-	Blz. 10. Die vruchtbaarheid is evenwel, gelijk van zelf spreekt, niet overal even groot. Zij is het minst op die eilanden of in die gedeelten er van, welke uit kalkrotsen bestaan, of waar zich slechts lage heuvelen bevinden, die de regenwolken niet kunnen aantrek-

ALLAN.	DE HOLLANDER.
ren geen voldoenden toevoer van water erlangen, om den bodem steeds het noodige vocht te verschaffen.	ken, en waar de rivieren dus niet genoegzaam gevoed worden om den grond op den duur voldoende te bevochtigen.

Ik zoude zoo van bladzijde tot bladzijde kunnen voortgaan, doch zal kortheidshalve nog slechts enkele voorbeelden uit andere gedeelten van het boek bijbrengen.

Blz. 28. Een zoogenaamde tjawat, zijnde een kleedingstuk in den vorm eener korte vrouwenrok, is al wat zij dragen. NB. Hier heeft de Heer A. zich op een hem onbekend terrein aan eene verkorting gewaagd en daarmede de zaak bedorven: de tjawat gelijkt volstrekt niets op een vrouwenrok.	Blz. 21. Hoewel de mannen zich gewoonlijk met een bedeksel om de middel (tjawat of tjidako) tevreden stellen, dragen bij de meeste stammen de vrouwen eenige meerdere kleeding, veelal eenigzins in den vorm van een vrouwenrok.
Blz. 38. De Raden van Justitie, die te Batavia, Samarang, Soerabaja, Mangkasar, Ternate, Amboina en Padang (Sumatra) zetelen. NB. Hier begaat de Heer A. toevallig dezelfde fout als ik, namelijk den Raad van Justitie te Banda over te slaan.	Blz. 33. Raden van Justitie zijn gevestigd te Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang, Amboina, Ternate en Mangkasar.
Blz. 119. Onder den evenaar teekent de thermometer aan de kust, omtrent het midden van den dag, 90°F.; doch de vochtigheid van den dampkring, die er dikwerf door zeer zware regens bekoeld wordt, veroorzaakt in die temperatuur doorgaans eene groote	Blz. 105. Onder den Evenaar kan de thermometer aan de kust op het midden van den dag tot 90° F. stijgen; doch gewoonlijk is de temperatuur minder, en in de bovenlanden koel, ja zelfs kil, ten gevolge van de groote vochtigheid van den dampkring, die

ALLAN.	DE HOLLANDER.
wijziging, zoodat men, vooral in de bovenlanden, eene meer gematigde, ja, soms zelfs eene koele temperatuur waarneemt.	door de aanhoudend uit de moerassige kustlanden opstijgende dampen en door de veelvuldige regens wordt onderhouden.
Blz. 372. Het grondgebied der inlandsche vorsten omvat een aantal meest onbeduidende rijkjes, waarin de voormalige grootere rijken van Waiwikoe-Waihali en Sonebait zich hebben opgelost. Binnenlandsche oorlogen, tusschen de verschillende inlandsche vorsten, maken het ondoenlijk, eene juiste opgave van die rijkjes te geven, wier grenzen door die oorlogen gedurig veranderen.	Blz. 297. Het grondgebied der Inlandsche Vorsten bestaat uit een groot aantal landschappen of rijkjes, die, behalve Koepang, meerendeels ontstaan zijn uit de verbrokkeling der twee vroeger groote rijken Sonebait en Waiwikoe-Waihali; hun getal en hunne namen zijn niet met zekerheid op geven, daar hierin ten gevolge der veelvuldige onderlinge vijandelijkheden telkens verandering ontstaat door zamensmelting of nieuwe verbrokkeling.

Op blz. 192 zegt de Heer Allan: ‘aan eene geregelde samenhangende voorstelling van een eigenlijk bergstelsel en de daardoor te bepalen stroomgebieden der hoofdrivieren ontbrak het nog steeds. Daarom hebben we, als proeve eener geregelde voorstelling van een en ander, het volgende plan van een Boerneh'sch bergstelsel ontworpen.’ En op deze veelbelovende tirade laat hij met eene merkwaardige onbeschaamdheid de beschrijving der Borneosche gebergten volgen, die te lezen staat in mijne Aardrijksbeschrijving, blz. 149 en 150, en in mijne Land- en Volkenkunde, Dl. II, blz. 6 en volgg., evenwel met verandering van de volgorde der bergketenen.

Evenzoo zijn met eenige bekorting en geringe veranderingen overgenomen: blz. 40-42 (d.H. blz. 41-43), 45-47 (d.H. 60 en 61), 47 en 48 (d.H. 62 en 63), 164-166 (d.H. 131-133), § 7, blz. 256 (d.H. § 5, blz. 198), enz. enz.

Er staat echter ook veel in het boek van den Heer Allan, waarvan het niet zoo in het oog loopt uit welke bron het is gevloeid;

maar wel is het duidelijk dat die bron troebel was of, nog waarschijnlijker, dat de Heer A. er zoo in geroerd heeft, dat zij het is geworden; dat hij er slag van heeft eene zaak te verknoeien, is boven reeds gebleken. Blz. 1 lezen wij van Sangi- en Talaar-eilanden; op blz. 297 heeten zij Sangir- en Talaoer-eilanden, en op blz. 262, de Sangir- en Talawer-groepen. Op blz. 5 lezen wij eerst ‘dat de aardbevingen in O.I. zeer menigvuldig zijn,’; en eenige regels verder; ‘dat dergelijke verschijnselen gelukkig zich zeldzaam herhalen’. In het origineel (d.H. blz. 4) staat, dat ‘aardbevingen, zoo als die in 1865 en 1867 Midden-Java geteisterd hebben, gelukkig tot de zeldzaamheden behooren’. Op dezelfde blz. 5 leeren wij, ‘dat de uitbarsting van den Tombora (lees: Tambora) de verschrikkelijkste was, die in de geschiedenis der vulkanische werkingen van onzen aardbol is geboekt’. Herculanum en Pompeji behooren dus waarschijnlijk in de mythe te huis. - Blz. 9. ‘De oostewind waait gedurende den droogen (drogen, volgens de spelling die A. anders volgt), de westewind gedurende den natten moeson (moesson)’. 't Is over het algemeen waar; doch volgens deze voorstelling schijnt de windrichting een gevolg te zijn van de meerdere of mindere vochtigheid van den dampkring, en dát is niet waar; wel het omgekeerde. - Op blz. 12 leeren wij, dat de Betelpalm eene looistof oplevert, die door de betelkauwers zeer gezocht wordt (!). Vermoedelijk is de Heer A. hier in de war met de Gambir, die èn als looistof èn bij het betel-kauwen gebruikt wordt. - Blz. 15. Waringa, lees: Waringin. Maar de fouten in de Maleische of Javaansche namen zullen we maar laten rusten; anders zouden wij moeten spreken van den Pangérang-raad (blz. 39), de Djajang-sekors (blz. 41), het *glagha* (blz. 47), de jajong (blz. 49), de Tji-Losóri (blz. 62), Mannik Madja (blz. 65), de Wen˘ad˘a's (bl. 71), Koeningang (blz. 79), Tji-Andjoer of Tjantjor (bl. 80), Ranoe Klindangoen (blz. 101), Niaia Kedoel (blz. 109), Pemakassāng (blz. 111), de Kastrija's (blz. 114), de orang-outangs (blz. 191), den G. Apo Baran (blz. 192 en 193), de Kanibatangan (blz. 199 en 248), Vartiassa (blz. 225), de Mahakan (blz. 230), Kantingan (blz. 243), de Golf van Talo (blz. 255), de Golf van Tontáli en de baai van Sinjei (ibid.), Lipohassi (blz. 261), Tentola (blz. 262), de Goenaritja-groep (blz. 307), de Salor-groep met het eiland Salor (blz. 366), het eiland Stokki (blz. 367), de volkplanting Boek (blz. 372), enz. Zulke dwaasheden

zijn wellicht gedeeltelijk het gevolg van de slechte correctie, even als het Bradende eiland, op blz. 345; maar dit neemt niet weg, dat zij toch aan de bruikbaarheid van een leerboek (zie het Voorbericht) niet bevorderlijk zijn. - Op blz. 23 spreekt de schrijver van de Kapoeas Moeroeng of Rivier van Pontianak. Het is echter vrij bekend, dat de Rivier van Pontianak alleen Kapoeas heet, en dat de Kapoeas Moeroeng dezelfde is als de Kleine Dajak-rivier in de Zuider-Afdeeling van Borneo. - Volgens blz. 25 schijnen alle inlandsche Hoofden den titel van Orangkaya (Orang Kaja) te voeren. - Blz. 42. Dat de lijfwachten-dragonders in de Vorstenlanden gekommandeerd worden door de Residenten, zullen deze Hoofdambtenaren zeker met belangstelling vernemen. - De Noot op blz. 46 had veilig kunnen worden weggelaten; hetzelfde staat reeds op blz. 9. - Blz. 53, Noot 1. ‘Kali beteekent rivier of water; Tji heeft dezelfde beteekenis; het eerste wordt in West-, het tweede in Oost-Java gebruikt.’ Juist het omgekeerde is waar. - Blz. 62. ‘Het onderscheid tusschen de twee hoofd-elementen der inlandsche bevolking van Java, die waarschijnlijk tot één oorspronkelijken Soendaschen stam teruggebracht moeten worden, is naar veler gevoelen ontstaan door eene Hindoesche volkplanting, die misschien in lateren tijd door meerdere aanvoeren is uitgebreid geworden, zich in Oost- en Midden-Java neêrgezet, en van lieverlede met de eigenlijke bevolking - dus niet met de Soendasche - vermengd zijn.’ Wat was dan toch die bevolking van Midden- en Oost-Java, die niet Soendaasch was, terwijl echter de geheele bevolking tot één oorspronkelijken Soendaschen stam moet teruggebracht worden? Of heeft de Heer Allan hier soms zijne bron (d.H. blz. 83) niet goed begrepen? - Wat op blz. 64 over het Ngoko en Kromo (lees: Kråmå) staat, is weêr juist verkeerd; en over de Javaansche letterkunde (ibid.) raden wij den schrijver welmeenend in 't vervolg maar te zwijgen. - Blz. 69. Dat ‘de residentie-afdeelingen (op Java) weêr gesplitst worden in regentschappen’ is in den regel niet waar; eene Afdeeling is in 't algemeen dezelfde uitgestrektheid gronds als het Regentschap; slechts hier en daar zijn een paar kleine Regentschappen in ééne Afdeeling vereenigd. - Blz. 135. Dat ‘de Residenten in de Residentiën buiten het Gonvernement van Sumatra's Westkust gelegen, hunne bevelen van den Gouverneur van dat gewest ontvangen’, is weder volkomen onwaar. Het gezag

van dien Gouverneur bepaalt zich uitsluitend tot de Residentiën Padang, Tapanoeli en Padangsche Bovenlanden. In welke Residentie's van Sumatra's Westkust overigens Radja's door de Panghoeloe's worden gekozen (blz. 136), zal de schrijver bij eenen herdruk wel willen mededeelen. - Die (volgens dezelfde bladzijde) te Padang resideerende civiele en militaire Gouverneur bestaat sedert jaren niet meer; men moet wel zeer gedachteloos en zonder oordeel naschrijven om op blz. 136 vergeten te zijn, dat men op blz. 134 een Gouverneur heeft vermeld, aan wien alleen het hoogste burgerlijk gezag is toevertrouwd; - maar het stond ook in twee verschillende boeken. - Dat Païnan (blz. 138) thans de hoofdplaats is van de Zuidelijke Afdeeling, is den Heer A. waarschijnlijk nog niet bekend. - Blz. 145. Lima Poetoeh, voor den naam der Afd. L. Kota's, is misschien eene drukfout, hoewel het consequent zoo genoemd wordt. - Op blz. 155 wordt verzekerd, dat het Gouvernement in Palembang het huwelijk bij Ambil anak heeft verboden; 't is mogelijk, maar ik vrees, dat de Heer A. hier weder niet begrepen heeft wat hij las bij d.H. blz. 126. - Blz. 159. De hoofdplaats van Indragiri is niet meer Ringat, maar Djapoera. - Dat de voortbrengselen van Siak overeenkomen met die van Indrapoera (blz. 161) is eene fout, die niet staat in het oorspronkelijke (d.H. blz. 129). - Blz. 189. Dat Borneo zich uitstrekt van 70° N.B. is natuurlijk eene drukfout. - Op blz. 217 wordt nog aan Landak, Tajan en Meliouw te zamen één Controleur toegekend (d.H. blz. 165), hoewel het eerstgenoemde reeds lang een afzonderlijken Controleur heeft. - Bl. 238. De Afdeeling Amoentai is niet verdeeld in negen Districten, maar slechts in vier, nl. 1°. Amoentai, 2°. Batang Alai, Laboean Amas en Balangan; 3°. Tabalong en Kaloea; 4°. Amandit en Nagara. - Blz. 239. De Afdeeling Martapoera is niet verdeeld in de Districten Martapoera, Riam Kanan en Riam Kiwa; maar in: 1°. Martapoera; 2°. Riam Kiwa en Riam Kanan; 3°. Margasari en Benoewa Ampat. - Op blz. 240 zal Amtoentoi waarschijnlijk Amoentai moeten zijn. - De daar opgegevene verdeeling van Doesoen en Bekompei is ook alweder verouderd; die is thans: 1°. Bekompei; 2°. Mengkatip; 3°. Oostelijk Doesoen; 4°. Doeson ilir; 5°. Doesoen oeloe. - Blz. 246. Die James Brooke, ‘die een onbeperkt gezag in Serawak voert,’ is in 1868 reeds overleden. - Blz. 250. ‘De kentering der moesons is niet regelmatig.’ De Heer A. schijnt

‘kentering’ voor synoniem te houden met ‘afwisseling’; minder juist; ‘kentering’ is het tijdvak van overgang van den eenen moesson tot den anderen. - Wat op blz. 259 van het Mangkasaarsch en Boegineesch wordt gezegd is weder zoo merkwaardig, dat Dr. Matthes er zich zeker over zal verheugen. - Van de Regentschappen in de Ooster- en Zuider-districten, die op blz. 266 en 267 worden opgegeven, zijn er sedert de uitgave van mijne Aardrijksbeschrijving vele bij elkander ingesmolten, gelijk dat reeds vroeger omtrent die van de Noorder-districten is gezegd. Hetzelfde is het geval op Saleijer (blz. 270), waar ook het fortje Defensie reeds sedert meer dan twee jaar is ontwapend. - Blz. 279. De suprematie van den vorst van Balangnipa is met den titel, welken hij daaraan ontleende, ook al in 1868 afgeschaft. - Blz. 281. ‘Palos of Parlou.’ Voor de mededeeling van dezen laatsten naam, die mij geheel vreemd was, ben ik den Heer A. zeer verplicht. - Blz. 287. ‘Dompo, dat ook recht van bezit meent te hebben op het grondgebied van de voormalige rijkjes Tambora en Papekat.’ Dat grondgebied is in het jaar 1866 door het Gouvernement bepaald verdeeld tusschen Sangar en Dompo, welk laatste toen ook het eiland Satonda heeft gekregen. - Blz. 294. ‘Moeton, Parigi, Saoessoe, Tongko, Todjo en Posso.’ (d.H. blz. 209, Saoessoe, Posso, Tongko en Todjo). De Heer A heeft de volgorde van de vier laatstgenoemde rijkjes waarschijnlijk naar eene kaart veranderd; evenwel was die in mijn boek goed, maar tusschen Tongko en Todjo moest nog Bongka gevoegd worden; op blz. 296 is de Heer A. ook van deze meening geworden. - Blz. 329. ‘De Wai of Apoe of Rivier van Kajeli’, lees: de Wai (rivier) Apoe of Rivier van Kajeli. - Blz. 336. De Baai van Salawaai, ten oosten van die van Sawaai (niet Samaai), is den Heer A. nog onbekend; zij komt dan ook nog alleen voor op de kaarten van von Rosenberg en van Dornseiffen. - Die Satihs, op blz. 338, zullen waarschijnlijk Patihs moeten zijn. - Op de hier ontbrekende Afdeeling Elpapoetih-baai, hebben wij boven reeds gewezen. - De op blz. 352 vermelde Straat heet niet Rozenburg, maar Rosenberg, naar haren zoo even genoemden ontdekker. - Blz. 368. De Zwarte Portugeezen heeten niet ‘Horays’ maar Ornay's of d'Ornay's, naar hunnen eersten Teninti Generaal. - ‘Himandiri’ op blz. 375 moet zijn Ilimandiri (ook in het Register). - Op blz. 378 lezen wij eerst van een Sultan van Larantoeka, en dan tweemaal van een Radja van Larantoeka;

de eerstgenoemde heeft waarschijnlijk zijne aanstelling alleen van den Heer Allan ontvangen.

Bij een werk als het hier besprokene is een alphabetisch Register eene groote verdienste, welke mijne Aardrijksbeschrijving tot mijn leedwezen mist. Behalve het nut voor den gebruiker van het boek, geeft het samenstellen van zoodanige Naamlijst ook aan den schrijver, die daardoor genoodzaakt is zijn geheele werk nog eens te doorloopen, de gelegenheid om misstellingen op te merken en te verbeteren. De Heer Allan heeft echter niet slechts van die gelegenheid geen gebruik gemaakt, maar ook het Register zelf is, ongerekend de ontelbare wanspellingen en fouten in de opgaven der bladzijden, zóó slordig bewerkt, dat de gedachte ontstaat of hij het ook heeft laten vervaardigen door een van zijne leerlingen, die het in de geographie van O.I. nog niet ver gebracht had, maar daarentegen zeer onattent was. Zoo vindt men dikwijls denzelfden naam met verschillende, veelal verknoeide, spelling op verschillende plaatsen opgegeven, zonder dat de identiteit van het bedoelde eiland, den bedoelden berg of stroom, enz. schijnt opgemerkt te zijn; b.v. blz. 388 en 389, Baam besar en Baam Ketjil, en Baham eilanden; blz. 389, Barito en Baritoe; blz. 391, Boerangrang en G. Boerangrang; blz. 392, Brama en Br˘am˘a (het teeken ˘, dat op andere plaatsen in dit boek gebezigd wordt om aan te duiden dat een klinker kort is, dient hier om den klank *å* uit te drukken, die elders weder door *o* wordt voorgesteld, zoo als in Ardjoeno, Bondowoso, enz.); blz. 397, Kandang-Awor en Kandanghauer; Karimoneilanden, Karimon-groep en Groot en Klein Karimon; blz. 400, Ledekombo en Ledok-Amba (lees: Ledok-åmbå); Laikang en Laikan; blz. 402, Malakka-straat en Malakka-passage, die geen van beide op de aangewezene bladzijden te vinden zijn; blz. 408, G. Prahoe en G. Prahoe of Prahn; blz. 409, Raej Djoewa en Roej Djawa; blz. 410, Sampanahan en Sampanakan, waarvan het laatste niet op de opgegevene blz. 204, maar op blz. 201 staat; blz. 410 en 413, de Salor-groep en de Solor eilanden; blz. 414 en 415, de Tambalaneilanden en de Timbalan-eilanden; blz. 416, de Tji-Tandoewie en de Tji-Tandoewit; Tonsolie of Toli-Toli en Tontolië, enz. - Waarom bij een aantal kapen het woord Tandjoeng of Oedjoeng voluit vóór den naam is gedrukt, terwijl dit bij andere door eene T of O er achter wordt vervangen, is evenmin duidelijk, als waarom voor Meer

bij afwisseling Danau, Danao en Danoe, of voor Land Tanah en Tanna wordt geschreven. - Het Register voegt ook wel eens zaken samen, die niet bij elkander behooren; b.v. op blz. 412, Soembawa of Sandelhout-eiland, dat toch twee geheel verschillende eilanden zijn, die op verschillende plaatsen in het boek worden besproken; hoewel het Sandelhout-eiland ook daar (blz. 382) Soembawa in plaats van Soemba wordt genoemd. - Batjoli in pl. van Balotji, Brasot in pl. v. Brosot, Kaap Daaik in pl. v. Baaik, de Reede van Joeria in pl. v. Joana (Djawana), Kaap Kamoengan in pl. v. Kanioengan, Pandangi in pl. v. Padangi, Poeloe Teega (dat echter op de aangewezene bladzijde niet te vinden is), Tjikonig, misschien in pl. v. Tji-Karang, en dergelijke zijn, gelijk uit de alphabetische volgorde blijkt, geene drukfouten, hetgeen misschien wel het geval kan zijn met Bangkoe-oeloe, Bangkaai, Bolelong, Harcockeiland (hoewel dit in het boek zelf ook zoo wordt genoemd), Petalonnan (eene rivier, die op de aangewezene bladzijde niet te vinden is, maar waarschijnlijk de Rivier van Pekalongan moet zijn), Tanah Djampenah, Tji-Gansi, Tji-Sekel, enz. enz.

Dit zonden-register zoude nog met een aantal *blunders* en een legioen drukfouten kunnen verrijkt worden; maar het bijgebrachte zal wel voldoende zijn om te bewijzen, dat de Heer Allan met het produceeren van dit boek noch aan de wetenschap, noch aan het publiek, noch aan zijne eigene reputatie eenen dienst heeft bewezen.

Breda, Januari 1871.

J.J. DE HOLLANDER.

***Gedichten van Mr. J.P.T. du Quesne van Bruchem. Utrecht* - 1869 - *J.L. Beyers*.**

Of het ooit geraden kan zijn, reeds met een eerstelingsbundel gedichten bij het groote publiek ter markt te komen, wanneer men niet meer dan een twaalftal kleine, oorspronkelijke versjes met nog een viertal ‘navolgingen’ heeft uit te stallen? Het gevaar is toch meer dan denkbeeldig, dat van de voorbijgangers sommigen zullen spotten: wat voor haast kan dit kuikentje hebben, om, pas het nest ontkomen, nu reeds met eieren te pronken? en anderen, de zaak ernstiger opnemende, met alle geweld in het zestiental eene uitgelezene verzameling willen zien, *double, triple extrait* als de reukwerkers zeggen, na herhaalde uitbanning van het niet zeer voortreffelijke verkregen. En noch die bevooroordeelde spot, noch die veeleischende verwachting kan een jong auteur gelegen komen. Maar waarom dan niet liever wat gewacht?

Dit daargelaten, zijn dan twaalf gedichten en vier navolgingen voldoende om ons den dichter eenigzins nader dan bij name te doen kennen? leeren zij ons eenigermate wat hij wil, wat hij zoekt, waarvoor hij gloeit, aan welken hem eigenen toonval wij later zijn stem in het koor zullen herkennen? Er is in deze versjes nog al verscheidenheid. Onder het twaalftal zijn er die aan de natuur, die aan de liefde, die aan het vaderland en zijne verdediging, die aan de politiek gewijd zijn, er is er een tot den Zoon der menschen gericht. Verbijsterend, niet waar? Intusschen, een strootje wijst wel de richting van den orkaan: wie weet wat ons profeteeren zal van den loop dien de stroom van Mr. Du Quesne's dichtvuur nemen zal!

Welnu, wij meenen te durven vaststellen, dat de poëzie van dezen dichter een bepaald lyrischen stempel draagt. Dat is in een Nederlandsch poëet niets vreemds: wat is het zoo bekende, zoo geliefde, zoo ijverig beoefende *genre* der onder-onsjes anders, dan de welluidende, vóór alles gemoedelijke uitstorting der vreugden en smarten, die het intieme leven in den boezem wekt? Maar tot de onder-onsjes behooren deze twaalf stellig niet; hare plaats is niet in den huiselijken kring, aan den feestdisch tusschen tante Na en

nicht Dientje op ooms verjaardag. 't Is wat anders. Willen wij een strootje laten waaien? De lezer wete dan en vulle goedgunstig aan wat er aan onze verklaring van het feit ontbreken mocht, dat de Heer du Quesne van Bruchem heeft gehad eene ‘wereldjeugd;’ de dagen van die ‘jeugd’ zijn voorbij, en ‘herinnering slechts bleef achter’, maar ‘zij blijft dan ook tot aan den dood’, plotseling mannelijk geworden, ‘zijns levens trouwe wachter.’ Brengen wij er mede in verband zekere schuchtere toespelingen op een bloem wreedaardig in een trekkas vermoord, op de ongelukkige liefde tusschen een ‘wandelaar’ en eene woudlelie, die wel in des wandelaars gaarde wilde, maar naar den wil van een onverbiddelijken woudgeest, niet mocht overgeplant worden; herinneren wij ons, dat zekere Leone het pad van 's dichters wereldjeugd moet gekruist hebben, Leone die hij aldus heeft leeren toespreken:

> Maar neen! neen, neen, gij dartle vrouw,
> Die speelt met waarheid en met trouw,
> Geen traan meer parelt in mijn oogen,
> 'k Ontscheur uw beeld mij aan de borst,
> Die ja! wel bitter is bedrogen,
> Maar nimmer slavenketens torscht!
> O neen! Leone, kom niet hier,
> U vlugt mijn vrije dichterlier -

Leone, die hij toch niet vergeten kan, als blijkt:

> Ach! gij wie 'k in mijn droom gedenk,
> Aan wien 'k 't geheimst gedachte schenk -

herinneren wij ons een en ander, dan gaat ons misschien eenig licht op. Doet ‘wereldjeugd’ onder genoemde droevige omstandigheden niet denken aan ‘wereldsmart’? Kan deze uitblijven, waar gene zoo zwaar beproefd werd? Nu weet niemand wel recht duidelijk wat ‘wereldsmart’ is - dat is de bedoeling harer zangers dan ook niet, maar het schemert toch. Het groote hart van den lyrischen zanger der wereldsmart neemt op een of andere wijze het worstelende, lijdende Al in zich op en geeft dat lijden klank en toon in het lied. Hij zelf, de dichter, wordt middelerwijl door zulk grootsch werk, ook groot, zeer groot.....; alle uitstortingen van

zijn gevoel zijn belangrijk; beuzelingen zijn daar niet onder en hij zingt er maar op toe. Hij zelf is de maatstaf van alle dingen. Geen onbeschaamder arrogantie, welbeschouwd, dan bijv. dit versje van Heine, waarin hij, het alleraangrijpendst oogenblik van een ondergang des heelals vooronderstellende, in wilden overmoed zijn reusachtig *Ik* dat feit laat beheerschen:

Ich hab' Dich geliebt, und Ich liebe Dich noch,
Uns fiele die Welt zusammen,
Aus ihren Trümmern stiegen noch
Hervor meiner Liebe Flammen.....

maar de stoutheid der dichterlijke conceptie verblindt ons. Ook de Heer van Bruchem toont neigingen om het heelal in zijnen dienst te stellen; zoo de sterren en de vogelen:

o Gij in 't rond gestrooide diamanten
En gij lief vogelken, wiens klaagtoon trilt,
Weerspiegelt *haar* mijn blik van duizend kanten,
Brengt haar mijn groet in uwe toonen mild.....

zóó ‘de vlerken van de West’ en ‘'s leeuwriks slag.’

Maar Heine vroeg zelf wel eens verwonderd, naar 't scheen, waartoe toch dat eeuwige ‘leiern’ over liefde en nog eens liefde moest dienen, en deze groote dichter zou, indien hij een aantal zijner onbeduidende gedichtjes ongedrukt had gelaten, zijn roem stellig geen kwaad en menig jongmensch, dien hij nu halve nachten van nuttiger bezigheid afgehouden heeft, een grooten dienst gedaan hebben. En de Heer Mr. du Quesne van Bruchem vult een der kostelijke bladzijden van zijn boekje met het volgende:

Bloemen uit de trekkas.

Daar onder 't glas staan ginder
Veel bloemen uit den hof,
Zij hebben er geen hinder
Van stormen of van stof.

Maar ach! het klein insectje,
- Men noemt het ‘zweer op 't woord’ -

Het knaagt met 't giftig bekje
En 't plantje wordt vermoord.

Wij hebben een oogenblik gedacht of ons hier het lot beschreven werd van eene jonge jufvrouw op eene kostschool, door de trouweloosheid van een der jongeheeren van 't gymnasium aan een gebroken hart gestorven. Maar wij meenen veiliger te gaan met hier te blijven hechten aan het kale feit ons beschreven. Dichters met lyrische neigingen doen soms zulke grepen in 't leven, die van hun lier een enkelen toon in de ruimte doen weerklinken - welluidend of niet, proza of poëzie, daarover moge de wereld oordeelen. Wij voor ons achten het niet overmoeilijk met zulke ‘poëzie’ kwartijnen te vullen. Bijvoorbeeld:

De koffiepot staat voor de ruiten
En pruttelt op 't kooltje voort,
De stilte daar binnen noch buiten
Door geen ander geluid wordt gestoord.

Daar sloft moeder Geertrui binnen,
Zij heeft melk voor haar koffie gehaald,
En daarvoor tevreden van zinnen,
Zes centen de liter betaald.

't Is maar zoo'n greep, ziet gij? in 't ‘volle menschenleven.’ Ben ik in wat weelderiger, lyrische stemming, welnu:

De koffiepot staat voor de ruiten
En pruttelt op 't kooltje zacht,
't Witte poesjen gaat de oogen sluiten
En spinnend op Geertrui wacht.

Zeg poes! met uw sneeuwwitte haren
Spint gij droefklagend het lied
Van mijn liefdebedorvene jaren?
Of weet gij dat zelve zoo niet?

Of wel in dezen trant:

Daar pruttelt iets achter de ruiten!
Daar spint iets achter 't gordijn,

Van tranen bedauwd vraag ik buiten
Wat daarvan de meening moog' zijn?

Maar 't poesjen met sneeuwwitte haren!
Spint maar voort en op Geertrui wacht -
Ik, de zanger, op doornatte snaren,
Klaag mijn lied aan den starloozen nacht -

Maar voor deze laatste coupletten moet men eene tamelijke hoogte van lyriek bereikt hebben en niet recht meer weten, wat men zegt...

De Heer Du Quesne van Bruchem vergeve ons, indien wij, te voorbarig afgaande op al te geringe gegevens, hem al te spoedig aan eene bepaalde dichtsoort getrouwd hebben. Doch wat doet het er ook meer toe, tot welk *genre* een auteur behoort? Zoo hij òf dat genre met onbetwistbare meesterhand, òf zoo slecht beoefent als de Heer Du Quesne, wordt dat eene ondergeschikte zaak. Ondergeschikt is zij bij den laatstgenoemde, naast de ernstige grief, die smaak en gezond verstand tegen hem hebben. Laat zijne dichtsoort maar lyriek zijn en blijven heeten, dan behoort zij tot die slechte lyriek, die, 't zij ze dan door een vlaagje van echte dichterlijke aandrift omhoog gebeurd, 't zij ze door een overmatig lezen van Heine kunstmatig in een soort van - hoe zullen wij 't noemen - van wereldsoes gebracht werd, nu ook maar op alle onderwerpen losgaat, groot of klein, begrepen of onbegrepen, al of niet overdacht en 't geen zij daarvoor te voorschijn brengt, op grond harer eigene genoegzaamheid, houdt en uitgeeft voor poëzie. Van deze dichtsoort geeft de Heer van Bruchem sommige staaltjes. 't Geen in zijn bundeltje 't allereerst treft en bij herlezing in klimmende mate verbaasd doet staan, is de afwezigheid van nadenken, oordeel, gezond verstand. 't Is alsof poëzie bij voorkeur bestaat in een half droomend rondtasten in de schemering van het gevoel. Al wat gezonde, natuurlijke taal is over een onderwerp, dat men eerst heeft doorgrond of omvademd, dat men eerst door studie heeft willen vermeesteren eer men het bezong, dat men juist daarom grondiger, dieper, beter in verband met het groot geheel heeft willen kennen, omdat men het als dichter wilde behandelen, schijnt hier wel contrabande te zijn. Liever het *on*klare, *on*ware, *on*gezonde. Van daar dat de versjes van den Heer Du Quesne op een enkele uitzondering na, onklaar, onwaar, ongezond zijn en voor de rest onbeteekenend.

Voor zoover de natuurpoëzie niet neerkomt op het alledaagsche, maar al te bekende gerijmel van glansen op transen, hemel op stargewemel, kleuren op geuren, zonder eene enkele nieuwe wending terneergeschreven, bestaat zij uit eene zonderlinge verpersoonlijking der natuur, van leeuweriken, nachtegalen en vlinders in voortdurende sentimenteele conversatie met leliën, koeltjes en rozen met tranen in het oog. Niets koddiger dan de mislukte vrijerij tusschen zekeren wandelaar en Lilium, eene blanke lelie, die hij op aanwijzing van de Feeënkoningin van verre ‘ziet pralen’ met sneeuwwit kleed in de avondstralen en die eindelijk zijn liefsten droom verwezenlijkt. De genegenheid van Lilium is wederkeerig, en niets zou eene overplanting in des wandelaars gaarde in den weg gestaan hebben, dan de weigering van den hovenier en - verrassend! - van de Elfen. Ziedaar dus het fatum in het lot der gelieven, zou men zeggen, de ijzeren nooddwang, waarvan de poëet goud moet slaan. Maar het blijkt dat er in de nachtelijke bloemen-tooverwereld een soort van ambtenaarshierarchie bestaat zoo goed als onder de menschen. Een boer, die zijn proces verloor, zegt, dat hij ‘hoogerop’ wil. Lilium doet haar minnaar aan de hand, dat er misschien aan 't geval nog wel wat te doen zal zijn, misschien. Zij moeten het ‘hooger wille’, dat is dien van den woudgeest maar eens vragen. Wie weet? - Daartoe schijnt echter het vertrek van den wandelaar noodzakelijk te zijn. De Nacht belast zich met zijne verwijdering en voert hem op haar donkren wagen bosch en veld en heuvlen doorennend, naar zijn eigen huis en hof, alwaar hij thans zijne beden opzendt. De woudgeest zwijgt echter op zijne klacht, zoo goed als op die van ‘'t zuchtend bloemken pracht der dalen’:

> ach! al de beden
> Die van hun beider lippen gleden
> Verstierven droef in donk'ren nacht!

Heeft de Heer Du Quesne eenig motief voor de verschillende incidenten van dit liefdesgeval? weet hij zelf er eenigen redelijken zin aan te hechten?

Ook voor het rijke jongelingsleven, ook voor het vaderland slaat onze dichter zijn speeltuig aan. Maar, tenzij men een studentendronk - op zijn plaats en tijd zeker een der verhevenste en verkwikkelijkste voort-

brengselen van den menschengeest - voor zijn blijvend model van welsprekendheid en poëzie houde, zal men met deze uitstortingen moeilijk vrede kunnen hebben. 't Is of men ook hier met schallend rijmgegahn over bekers en liederen, bruischenden wijn en excelsiorvanen de Muzen betalen kan. Alsof er geen studentenliederen gedicht waren, waarin een pittige gedachte, een geestige wending, een couplet vol dolle uitgelatenheid het opgewonden gedruisch van vele regels meer dan goedmaakte! De dichter gaf den Nederlandschen vrijwilligers een *Marsch* ten beste.

Rukt aan, rukt op, voor land en voor vorst,
Oud-Neêrland roept zijn zonen!
Sta vast, leg aan, regt toe in de borst,
Wie durft Oud-Neêrland honen?

Roer op de trom en steek de trompet,
Sluit aan gij dappere rijen!
Reeds briescht verheugd des veldheers genèt
En trappelt aan uw zijen!

Vooruit! ontplooi uw vaandelen kloek
En laat ze vrolijk wapperen!
Der liefste handen weefden het doek,
Voor liefjes eer laat 't klapperen!

Rukt aan, rukt op, voor land en voor vorst,
Oud-Neêrland roept zijn zonen!
Sta vast, leg aan, regt toe in de borst,
Niet strafloos zal men 't honen!

Uit het oogpunt van vorm bekeken, is dit versje een der beste uit den bundel. Een valsche gedachte ligt er niet in. Maar is dat nu, in 's hemels naam, wat onze jongelieden, als het spel eens bloedige ernst wordt, zou kunnen bezielen? Er is een marschmaat in voor hunne spieren, wij hopen het ten minste, maar wat is er voor hun ziel? Niet dan geklik-klak, paarden-getrappel en vaandelgeklapper. Er is geen weerhaak zelfs, waardoor het zich ook maar in 't geheugen zou vasthechten. Of is het de moeite niet waard voor onze vrijwilligers eene stoute gedachte met vurige woorden te schoeien?

De Zoon des Menschen schijnt met een straal van zijne grooteid het dichterhart van Mr. Du Quesne getroffen te hebben. Wat liever, dan dat deze ons zijn indruk, al is het ook maar één indruk, weêrgeve in zijn lied! Mits die indruk dan blijkbaar door hem zelven ontvangen, zijn eigendom, ten volle waar zij! Helaas! Ach 't is weêr niet dan ijdel gegalm over dageraden en zonnen en nevelen, stralen, vonken en sferen, uitloopende op blijmoedig vaandelzwaaijen, waar geen touw aan vast te maken is!

Wat meer eerbied voor het Nederlandsch publiek, wat meer eerbied voor de Nederlandsche taal, thans met maat en rijm in hare eerste eischen op de ergerlijkste en koddigste wijze miskend, wat beslister twijfel aan de onmisbaarheid van eigen werk en wat minder haast om dat gedrukt te zien: studie, nogmaals en nogmaals studie van de poëtische stof, eer het poëtische woord geboren worde, ziedaar 't geen wij den Heer Mr. J.P.T. du Quesne van Bruchem in gemoede moeten aanraden en niet alleen hem, maar vele anderen. Het gezond verstand moet niet gaan meesmuilen, zoodra het van poëzie hoort spreken.

Wij eindigen met iets onberispelijks wel niet, maar met iets verkwikkends ten minste:

Wat mijn land kan!
(Dichters antwoord aan een annexatie-man.)

Als gansch Europa zamenspan
Om Friezen, Zeeuwen, Vlamen, Belgen
Om 't oude Neêrland te verdelgen,
Als heel de wereld haren ban
Durft over Neêrland uit te spreken,
En 't regt der volken komt verbreken,
Als zij, als in een korenwan,
Oud-Neêrlands geld wil komen ziften
En 't stelen met zijn runderdriften,
Als 't gansche heir wordt in de pan
Gehakt door niet te tellen drommen,
Dat zelfs de kloekste zou verstommen,
Wat *dan mijn* vaderland nog kan....?

Dan kan tot op zijn laatsten man
Mijn Neêrland op zijn lijkenwal
Nog blijven staan als de eik zoo pal,
Dan kan 't zijn zee nog op doen schieten
In kolken ploffen met bandieten,
Dat de Aarde gilt bij *zulk* een val!

Zit er veel van dit staal van Prins Willem III in ons bloed? Zit er veel van dit pit in den dichter?

Dec. 1870.

S. GORTER.

Jong Amerika. Een verhaal uit het maatschappelijk leven in New-York, door Richard B. Kimball. 2 deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1871.

Kimball's naam is geen onbekende bij de lezers van dit tijdschrift, en ik ben overtuigd dat het groote publiek in hem den vriend begroet, aan wien het menig aangenaam uur te danken heeft. Met levendigheid en met getrouwheid tevens schetst hij het leven zijner landgenooten; en met zulk een kennersoog weet hij zijne typen te kiezen dat menig persoon, door hem geteekend, blijft voortleven in de herinnering, of juister nog in de sympathie, van zijne lezers. Was hij gelukkig in zijne Verborgenheden van Wallstreet, en wist hij ons op menige bladzijde van zijn ‘Een voorspoedig - ook een gelukkig man’? in waarheid te treffen door zijn ernst en door zijn ingenomenheid met alles wat goed en edel is, niet minder slaagde hij toen dit beeld van het Nieuw-Yorker leven onder zijne handen gelijke bewegingen als de onzen aannam. De stempel der waarheid is op ieder zijner personen gedrukt. Geen overdrijving doet ons juist daar glimlachen waar de schrijver ernst wilde wekken, want wij leven met hen die wij voor ons zien.

Jong Amerika zal Kimball's naam bij ons op een nog steviger voetstuk plaatsen, dan waarop die reeds door vroegere werken stond.

M.

Studiën over de Vereenigde Staten.

Jonveaux. l'Amérique actuelle. Précédé d'une introduction par Ed. Laboulaye. 2e édition. Paris, 1870.
The American Year-Book and national Register for 1869, edited by Camp. Vol. I. Hartford, 1869.
Reminiscences of America in 1869. By two Englishmen. London, 1870.

Rae, Westward by rail: the new route to the East. London, 1870.
Macrae, The Americans at home: pen-and-ink sketches of American men, manners and institutions. 2 volumes. Edinburgh, 1870.
Illustrated handbook of California: her climate, trade, exports, etc., agricultural and mineral wealth. London, 1870.
Blackmore, Colorado: its resources, parks, and prospects as a new field for emigration; with an account of the Trenchara and Costilla estates, in the San Luis Park. London, 1869.
Keim, Sheridan's troopers on the borders: a winter campaign on the plains. Philadelphia, 1870.
Higginson, Army life in a black regiment. Boston, 1870.
Hippeau, L'éducation des femmes et des affranchis en Amérique. (Revue des deux mondes, 15 Septembre 1869.)
Conwell, Why and How. Why the Chinese emigrate, and the means they adopt for the purpose of reaching America. With sketches of travel, amusing incidents, social customs, etc. Boston and New York, 1871.

I. Overzicht.

‘In Frankrijk verschansen wij ons al te dikwijls achter onze nationale ijdelheid; het is alsof er buiten ons niets in de schepping bestaat. Die Narcissus-rol deugt noch voor personen, noch voor volken; men verzwakt en vervalt er door. Laat ons

de andere natiën bestudeeren, laat ons bij haar ter schole gaan als zij meer weten dan wij, ontleenen wij haar wat zij goeds hebben: dat is het eenige middel om onzen rang in de wereld op te houden. Hoe meer wij onze gebreken erkennen, des te meer zal men ons waardeeren, en als wij zullen afleeren ons zelve te bewonderen, zal men ons misschien gerechtigheid laten wedervaren.'

Met deze woorden besloot Laboulaye anderhalf jaar geleden de aanprijzende inleiding, die hij aan het boek van Jonveaux heeft toegevoegd. Het is de leer, die hij jaren lang heeft gepredikt, nu eens op ernstige wijze, zooals in zijne 'Histoire des Etats-Unis' en in talrijke kleine opstellen, dan weder op schertsenden of satirieken toon, zooals in zijn onvolprezen 'Paris en Amérique.' Niemand heeft de zwakheden, gebreken en verkeerde theoriën der Franschen scherper gegeeseld dan hij, en altijd was de Amerikaansche Unie het ideaal dat hij hun voorhield. Dat volk daar ginder, zoo heette het steeds, is goed onderwezen en gijlieden zijt onwetend. Het eert den arbeid boven alles, en onder ulieden zijn er nog velen, die oneindig meer eerbied hebben voor een dommen man met épauletten of voor een luien en armen hooggeborene, dan voor den werkman, die door vlijt en kunde fortuin heeft gemaakt. Het weet wat vrijheid is en het is vrij in alles; maar gijlieden, die de vrijheid louter zoekt in verkiezingen en in regeering door de kamers; gij, met uwe instellingen uit den tijd der oude monarchie en van 't keizerrijk, met uwe centralisatie, uwe bureaucratie, uwe afhankelijke en door den Staat bezoldigde kerken, met uw gemis aan gemeentelijke en gewestelijke vrijheden, aan het recht van vereeniging en vergadering, aan het recht van petitie, gij hebt van vrijheid zelfs geen flauw begrip. Gij kunt u zelfs geen Staat denken zooals de Amerikaansche is, een Staat zonder politie, zonder gendarmes, zonder soldaten. Wel vliegt gij woedend op in de dagen van uw toorn; wel werpt gij dan alles omver om eensklaps een eind te maken aan de kwalen, waaraan gij lijdt; maar gij zijt altijd de speelbal uwer leiders, die evenzoo regeeren als degenen, die zij hebben doen vallen; die weder 't zelfde deuntje spelen als hunne voorgangers, terwijl zij zich zelve ten onrechte wijs maken, dat zij 't beter doen. Altijd komt gij voor den dag met uwe herinneringen uit uwe groote omwenteling; maar gelooft mij, wij zullen de vrijheid in ons land niet grondvesten met de dwa-

lingen, waarin eene mislukte revolutie vervallen is, noch met het ellendige klatergoud der Conventie rampzaliger gedachtenis. Amerika moet ons tot voorbeeld strekken; het heeft alle vraagstukken opgelost, wier beantwoording wij sinds tachtig jaren, te midden van beroering en ellende, te vergeefs hebben gezocht.

Zoodanig is ook nu de grondtoon van Laboulaye's inleiding. Zooals alles, wat uit zijne pen vloeit, is zij weder een blijk van des schrijvers scherpzinnigheid en van zijn keurigen stijl, maar misschien ook van zijne te groote hardheid in 't beoordeelen van zijn eigen volk. Tusschen de Franschen en de Amerikanen zie ik geen punten van overeenkomst; ik kan mij zelfs tusschen beschaafde volken moeilijk een sterker contrast denken dan er tusschen hen bestaat. Zij verschillen ten eenenmale in ras, in aanleg, in karakter, in godsdienst; zij hebben ieder een lijnrecht tegenovergesteld verleden achter zich, en terwijl in het eene land de verdiensten ruim, de middelen van bestaan overvloedig en vruchtbare landerijen bijna te-geef zijn, is zulks in 't andere volstrekt niet het geval. Den Franschman te verwijten dat hij niet op den Amerikaan gelijkt, is, dunkt mij, even onbillijk als het zijn zou wanneer men den neger toevoegde: ‘Maak dat gij een blanke wordt.’ ‘Wat ik ook doe, ik kan dat niet worden, wat gij mij maken wilt,’ mogen zij beiden antwoorden. Hierin ligt tevens opgesloten, dat Laboulaye het onmogelijke heeft beproefd, toen hij zijne landgenooten wilde amerikaniseeren. Men kan dan ook niet zeggen, dat hij met al zijne goede bedoelingen en al zijn talent veel heeft uitgewerkt. Wel heeft men zijne scherpe uitvallen toegejuicht, maar alleen omdat men ze als blijken van oppositie tegen de bestaande en gehate instellingen beschouwde, niet omdat men zelf overtuigd was van zijne gebreken en die, naar aanleiding van 't geen hij schreef en sprak, wilde verbeteren. Klaarblijkelijk heeft men het doel van zijn streven nooit recht gevat. Wellicht is de Franschman te ijdel om het te willen vatten, maar voor den schrijver moet het eene groote teleurstelling geweest zijn, zoo slecht begrepen te worden, en alleen geroemd te worden als een allergeestigst man, als een scherpe en amusante hekelaar der bestaande orde van zaken, terwijl hij iets veel hoogers beoogde: de volledige hervorming en verbetering van zijn volk.

Ééne voldoening heeft hij evenwel mogen smaken: hij heeft enkele leerlingen gevormd, die in zijn geest voortarbeiden. Daartoe behoort Jonveaux, in zooverre namelijk als hij, evenals zijn

meester, met de Amerikaansche toestanden hoogelijk is ingeno men, want den geesel der satire zwaait hij niet, en zeer zelden vergelijkt hij Frankrijk met Amerika. De onderwerpen, die hij behandelt, zijn deze: Chicago, de koningin der meeren; - de prairiën; - Californië en de Pacific-spoorweg; - klachten en lijden der vroegere slavenstaten; - de negerkwestie; - de reorganisatie van 't Zuiden; - hoe de Amerikanen de onderwijskwestie beschouwen; - volksscholen; - hooger onderwijs; - het onderwijs der meisjes in de Vereenigde Staten; - resultaten van het Amerikaansche onderwijs; - algemeene toestand van den godsdienst; - de Mormonen; - de Shakers en de Spiritisten; - de Perfectionnisten; - de Katholieken der Nieuwe Wereld; - levensbeschrijving van pater Hecker. Men ziet hieruit, dat het boek niet aan zijn titel beantwoordt, dat het volstrekt geen volledig tafereel van den tegenwoordigen toestand der Unie bevat. Het is veeleer eene samenvoeging van monographiën, van bijdragen tot de kennis van Noord-Amerika, en de orde, waarin die elkander opvolgen, is tamelijk willekeurig en vreemd. Maar overigens verdient het werk lof en aanbeveling. De schrijver, die zelf niet in Amerika geweest is, heeft de beste bronnen met zorg geraadpleegd en schrijft met zeer veel talent. Diegenen, die niet tot des schrijvers kerkgenootschap behooren, zullen wel protest aanteekenen, zooals Laboulaye reeds gedaan heeft, tegen zijne eenzijdig katholieke beschouwingen over 't Protestantisme, maar met dat al zal niemand zijn boek onvoldaan ter zijde leggen.

Van een geheel anderen aard is het tweede werk, dat wij aankondigen. Het is de eerste jaargang van eene soort van staatsalmanak (den tweeden kan ik niet bespreken, daar die, op het oogenblik dat ik dit schrijf, nog niet verschenen is) en ik geloof niet te veel te zeggen als ik beweer, dat het voor een ieder onmisbaar is, die naar eene meer dan oppervlakkige kennis der Vereenigde Staten verlangt. Het eerste (astronomische) gedeelte kunnen wij laten rusten en ons bij de vijf andere bepalen. Zij bevatten zeer uitvoerige statistieke opgaven omtrent alles wat het federale bestuur betreft; dan volgen dergelijke berichten omtrent de regeering, de rechterlijke macht, de financiën, het onderwijs, het arm- en gevangeniswezen, de bevolking, de voortbrengselen en de nijverheid van elken Staat en van elk Territorie in 't bijzonder. Dit gedeelte, dat bijna 500 vrij eng gedrukte bladzijden beslaat, is inderdaad onwaardeerbaar; mij

althans is geen ander werk bekend, waarin al die onderwerpen zoo volledig en duidelijk behandeld en uiteengezet zijn. Het derde gedeelte is meer voor de Amerikanen geschreven dan voor ons, want het bevat statistieke opgaven over den omvang, de bevolking, de constitutie en regeering, de financiën, het leger, de zeemacht, den handel enz. van alle Rijken buiten de Unie. Enkele misvattingen en schrijf- of drukfouten waren zeker bij zulk een omvattend werk en bij zulk eene menigte vreemde eigennamen moeilijk te vermijden; men moet dan ook den samensteller niet te hard vallen, als hij onzen minister van marine Broex noemt, of ons een minister van justitie schenkt, die van Silver heet, waarmede de heer van Lilaar wel bedoeld zal zijn. Eene fout van grooter gewicht en waarover wij ons met recht mogen beklagen is hierin gelegen, dat de schrijver in zijn vierde gedeelte - statistiek der godsdiensten in de geheele wereld - ons eene staatskerk toedicht; wij zullen hem evenwel ook dit ten goede houden ter wille zijner zeer volledige opgaven over den toestand der Amerikaansche kerkgenootschappen. Van een anderen aard is het vijfde deel, dat vier verhandelingen bevat: de eerste, over den vooruitgang van den landbouw, door Meeker; de tweede, over geldkoers en financiën, door Horace Greeley, den bekenden excentrieken, maar hoogst bekwamen redacteur van het radicale dagblad ‘The Tribune,’ een der drie grootste van New York; een man, die door Bright genoemd is: ‘de eerste publicist van de Vereenigde Staten, misschien wel van de geheele wereld.’ Het is eene volledige geschiedenis van de financiën der Unie, van haar begin af tot in de laatste dagen van president Johnson. De derde, door Richardson, handelt over mijnen, bepaaldelijk over die van Noord-Amerika, en de vierde, door Duyckinck, over den tegenwoordigen toestand der literatuur; wij zouden wenschen, dat zij minder redeneeringen en meer feiten bevatte: zij zou dan èn leerzamer zijn, èn beter overeenstemmen met den aard van het boek, waarin zij geplaatst is. Het zesde en laatste gedeelte bevat eerst tabellen van het aantal stemmen, die in de jaren 1852, 1856, 1860, 1864 en 1868, in ieder graafschap op de kandidaten voor het presidentschap zijn uitgebracht; dan eene kroniek van de gebeurtenissen van 't jaar 1868, vrij uitvoerig wat de Vereenigde Staten betreft, wat korter voor de overige Rijken, en eindelijk levensbeschrijvingen, in alphabetische orde, van een aantal min of meer bekende personen, die in het genoemde jaar overleden zijn.

Uitmuntend door grooten rijkdom van stof en door zóó volkomene onpartijdigheid, dat men uit niets bemerken kan tot welke partij de verzamelaar behoort, strekt dit boek Amerika alleszins tot eer.

De drie reizen, aan het hoofd van dit opstel vermeld, zijn niet van gelijke waarde. De ‘Reminiscences’ zijn wat kort en oppervlakkig. Beter beviel ons het boek van Rae. Oorspronkelijk zijn het brieven, die hij in de ‘Daily News’ heeft geplaatst, maar die hij, volgens zijn eigen getuigenis, zoozeer veranderd en vermeerderd heeft, dat zijn boekdeel voor een nieuw werk mag doorgaan. Zooals de titel reeds aanduidt, is het eene reis per spoor van New York naar San Francisco. Veel belangrijker evenwel zijn de twee deelen van Macrae, den zoon van den beroemden Schotschen predikant, aan wien het boek is opgedragen. Het is de beste reis door de Vereenigde Staten, die ons in den laatsten tijd onder de oogen is gekomen. Maar welk verschil er ook tusschen de drie werken moge bestaan, de geest, die er in heerscht, is dezelfde: degene, die ze geschreven hebben, zijn allen mannen met onbekrompen denkbeelden; zij hebben de oude Engelsche vooroordeelen afgelegd en hebben open oog en hart voor het vele goede en grootsche, dat Amerika oplevert. Volmondig erkennen zij de gegrondheid van de klachten der Amerikanen over de Engelsche reizigers. ‘De teekeningen van Mrs. Trollope,’ zeggen de schrijvers der ‘Reminiscences’, ‘en die van Dickens in zijn “Martin Chuzzlewit” zijn niets dan caricaturen; de laatste heeft zelf in vervolg van tijd, toen hij meer ondervinding had, zijne onbillijkheid erkend. De traditioneele Yankee der Engelsche reizigers is, zoo hij soms vroeger bestaan heeft, thans evenzeer uitgestorven als de dodo.’ ‘De Amerikanen,’ zegt Rae, ‘zijn op de spoortreinen zeer terughoudend omtrent Engelschen. Zij gelooven namelijk, dat de meeste Engelschen Amerika met geen ander doel bezoeken, dan om stof te verzamelen voor boekdeelen vol schimpscheuten en hatelijkheden, en niemand, die maar eenigszins bekend is met de Engelsche reisliteratuur over Amerika, zal durven beweren, dat die meening ongegrond is. Onder mijne reisgenooten was er meer dan een, die uit eigen ondervinding een voorbeeld wist te vertellen van het voor vreemdelingen zoo hoogst onaangename “John Bullism”. Zoo verhaalde een, hoe hij, nadat hij alle mogelijke oplettendheid betoond had aan een Engelschen medereiziger, natuurlijk verwachtte, hem

eenige bewondering te hooren betuigen voor eenige der fraaie gezichten, die hij hem aanwees. Hij bedroog zich. De Engelschman verklaarde wel, dat alles goed in zijn soort was, maar voegde er bij, dat het ver beneden datgene stond, wat men in Engeland zien kon. In de hoop van eindelijk te zullen slagen, merkte toen de Amerikaan op, dat ten minste de maan, die zóó helder scheen, dat men kleinen druk bij haar licht kon lezen, wel moest kunnen opwegen tegen de maan in Engeland. Het antwoord luidde, dat de maan niet slecht was, voor Amerika wel te verstaan, maar dat zij toch bij de heldere maan van Engeland niet halen kon.' 'Er is,' zegt hij elders, 'een reiziger geweest, die het doemvonnis over republikeinsche instellingen heeft uitgesproken, omdat hij te New York in het beste hôtel eene slechte slaapkamer kreeg en omdat de waggons op de tramways in de straten en op de spoorwegen 't geluk niet hadden hem te bevallen. Een ander' - en het is bijna onnoodig te zeggen, dat hier Hepworth Dixon bedoeld wordt - 'een ander heeft op slinksche wijze beproefd, de groote Republiek in discrediet te brengen door in zijne beschrijving van 't geen hij, vreemd genoeg, "Nieuw Amerika" gedoopt heeft, overmatig gewicht te hechten aan eenige onregelmatige verschijnselen van valsch godsdienstig leven, en door te trachten, zijne lezers in den waan te brengen, dat eene hoogst onzedelijke en schandelijke verhouding tusschen de beide seksen al het karakteristieke in de Amerikaansche maatschappij uitmaakt.' - En daar nu toch dat groote libel genoemd is, waaraan men in Europa, dwaas genoeg, zoo veel waarde heeft gehecht en waaruit ook Jonveaux veel te veel heeft overgenomen, kunnen wij in 't voorbijgaan niet nalaten, even mede te deelen wat Ward Beecher, in een gesprek met Macrae, er van zegt: 'Shakers, Mormonen en al dat gespuis, wat beduidt het in eene groote natie als de onze? 't Zijn groepjes, die den grooten weg, waarop ons volk voortmarcheert, verlaten, een korten tijd leven en dan sterven. "Nieuw Amerika!" 't is wat schoons! Gij zoudt even goed een wrat, die gij op den neus van dezen of genen ziet, kunnen teekenen en dan zeggen: "Daar hebt gij nu den nieuwen mensch!" - Er is nog een reiziger, dien Rae even onder handen neemt, gelijk de schrijver van dit opstel dit ook in dit Tijdschrift eenige maanden geleden gedaan heeft, namelijk Chester. "Zeer onlangs", zegt Rae, heeft een heer, die een groot deel der wereld bereisd heeft, ten einde de mensch-

heid aan een nieuwen standaard te toetsen, namelijk aan het verhuren of niet verhuren van banken in de kerken, een afgrijselijk tafereel van de Republiek opgehangen. Toen hij verhuurde kerkbanken in vereeniging vond met een republikeinschen regeeringsvorm, achtte hij zich verplicht, het woordenboek te doorsnuffelen en te plunderen, ten einde scheldwoorden te vinden, sterk genoeg om daarmede zijn afschuw en walging te kennen te geven. Een aantal boeken over de Vereenigde Staten zijn zonder waarde en boosaardig.'

Het is een verblijdend verschijnsel, dat dit beter wordt, en dat wij te gelijker tijd drie reizen uit Engeland ontvangen, die, enkele mislukte aardigheden van Macrae uitgezonderd, geen hatelijkheden tegen Amerika bevatten. De Amerikanen beweren wel is waar, dat zij thans voor de Engelsche speldeprikken en wespesteken ongevoelig zijn geworden. Men ziet het b.v. uit een gesprek van Macrae met Beecher. Toen de eerste den tweeden vroeg, of men in Amerika niet boos was op Dickens wegens zijne 'American Notes' en zijn 'Chuzzlewit', was het antwoord: 'Neen, nu niet meer. Vroeger wel, toen die boeken uitkwamen; maar toen verschilden wij van 't geen wij nu zijn, zooals een zestienjarige jongeling van een dertigjarigen man verschilt. De eerste is uiterst gevoelig omtrent de meening, die men van hem heeft. Hij weet niet of hij werkelijk een man is of niet. Wij zijn dat nu te boven.' Maar het is de vraag, of die onverschilligheid wel inderdaad zoo groot is, en is zij meer voorgewend dan werkelijk bestaande, dan zouden de herhaalde vinnige aanvallen der Engelsche reizigers maar al te geschikt zijn om den ouden wrok weder aan te wakkeren, die dan eindelijk in oorlog zou losbarsten. Dat moet, dat mag niet. In een tijd dat despoten de heiligste tractaten als scheurpapier beschouwen en moorden, plunderen en verbranden, alsof zij in de vijfde eeuw leefden in plaats van in de negentiende, in zulk een tijd rust op de twee eenige volken der wereld, die tegelijkertijd vrij, groot en machtig zijn, de heilige plicht, aan de menschheid te toonen, dat zij beter en wijzer zijn. Van de gezindheid der Amerikanen is in dit opzicht het beste te verwachten. 'Het is,' zeggen de schrijvers der 'Reminiscences', 'een gewone bluf van Yankees van minderen stempel, dat zij een Engelschman vertellen, hoe zij, als zij 't wilden, binnen eene maand een millioen manschappen in Canada zouden kunnen werpen. En zeker, wij zouden 't niet tegen hen kunnen

verdedigen, ten ware wij de hartelijke toegenegenheid der inwoners voor ons hadden. Ons dreigt evenwel nog geen gevaar van dien kant. Zoolang de bevolking niet grooter en 't land niet meer ontwikkeld is, zullen de Amerikanen volstrekt niet begeerig zijn, zulk een “min” land als Canada te annexeeren, en gelukkig ontmoet men hoogst zelden iemand, die er van houdt eene oorlogzuchtige taal te voeren. De natie in haar geheel schijnt een walging gekregen te hebben van den oorlog en zijn gevolgen, en niets zoozeer te begeeren als den schuldenlast te verlichten, die den ondernemingsgeest belemmert, waardoor anders de hulpmiddelen en de rijkdom van 't land zouden toenemen.’ Dezelfde ondervinding heeft Macrae opgedaan. Na herinnerd te hebben aan Grant's schoone woorden bij de aanvaarding zijner hooge waardigheid: ‘Ik zal geene eigene politiek hebben en mij niet aankanten tegen den volkswil’, vervolgt hij aldus: ‘Het deed mij daarom veel genoegen, overal waar ik kwam op te merken, dat de massa van 't Amerikaansche volk zoo hartelijk begeerig scheen naar vrede en vriendschap met ons. Uit hetgeen ik in Amerika gehoord en gezien heb, kan ik niet te sterk mijne overtuiging uitdrukken, dat het anti-Britsche gevoel, hetwelk zich hier en daar zoozeer vertoont, niet uit de in Amerika geborene bevolking voortkomt, maar uit diegenen. die ons eigen land verlaten hebben met gevoelens van wrevel en misnoegen, die daar ginder tot jaloezij en haat overslaan. De echte Amerikanen, vooral de groote partij, die Grant tot president heeft gekozen, zijn hartelijk welwillend omtrent ons.’

Misschien hebben de uittreksels, die ik reeds uit onze reizigers heb medegedeeld, het verlangen naar eene nadere kennis-making opgewekt. In die veronderstelling zal ik nog het een en ander uit Rae en Macrae mededeelen.

Wat de eerste over Californië heeft, zal later te pas komen; thans bepaal ik mij tot hetgeen hij over de Mormonen heeft opgeteekend, op het gevaar af van zelf in de fout te vervallen, die ik daar straks aan anderen verweet, van namelijk te veel te drukken op een uitwas der Amerikaansche maatschappij, of misschien juister der Engelsche, want al zijn de hoofden der Mormonen Amerikanen, zoo bestaat de secte voor minstens drie vierden uit Europeesche emigranten, meerendeels Engelschen (de meeste anderen zijn Deenen en Noorwegers), en hetzelfde geldt ook van de vrouwen. Tot verontschuldiging mijner inconsequentie moet ik er bijvoegen, dat Rae juist over de Mor-

monen het grondigst en uitvoerigst is. Niet minder dan zeven zijner zes en twintig hoofdstukken zijn aan hen gewijd. Een daarvan bevat een aantal bijzonderheden over de zendelingen der Mormonen in alle werelddeelen. De schrijver heeft ze geput uit het rapport, dat de officieele geschiedschrijver der Kerk in Juli 1869 te Salt Lake City heeft uitgegeven, en zij waren vroeger in Europa nog niet bekend. Die zendelingen slaagden volstrekt niet overal. De Chineezen zeiden hun, dat zij 't veel te druk hadden om over religie te praten. Bijna overal elders werden zij door de politie weggejaagd. In Engeland daarentegen, waar men hen liet begaan, waren zij zeer gelukkig. Natuurlijk behoorden hunne aanhangers tot de onbeschaafdste en dweepziekste volksklasse; maar dat zij zoo talrijk waren is een bewijs, dat het volksonderricht in Engeland nog op een lagen trap staat. Tegenwoordig steken jaarlijks ongeveer 4000 personen den Atlantischen Oceaan over om zich aan de Mormonen te gaan aansluiten. Niet alleen de meeste mannen, maar ook de meeste vrouwen, komen uit Engeland en Wallis.

In tegenspraak met eenige der laatste berichten, zooals dat van den Engelschen kapitein Burton, in theorie een voorstander der polygamie, maar die, volgens de publiek gemaakte getuigenis zijner vrouw, zijne theorie dan toch gelukkig niet in praktijk brengt, is Rae's oordeel over de beruchte ‘Heiligen der latere dagen’ bepaald ongunstig. Men heeft ze geprezen, omdat zij de Zoutmeer-vallei, die akelige woestijn, zooals men zeide, in vruchtbare akkers en heerlijke boomgaarden hebben herschapen; maar onze reiziger meent, dat op dien lof heel veel valt af te dingen. De grond was volstrekt niet slecht; hij had eenvoudig besproeiing noodig, en dat was daar kinderspel, niets meer, want het land wordt door stroomen frisch water doorsneden, die van de bergen afdalen om de meeren in de laagte te gaan vullen. Aan de oevers dier stroomen is een welige plantengroei, die sterk afsteekt bij de dorheid der verschroeide vlakten. De weg om den grond vruchtbaar te maken was dus van zelf aangewezen, en de Mormonen hebben geen wonder verricht. De reden voor den overdreven lof, dien men aan hunne scherpzinnigheid en volharding heeft toegezwaaid, is evenwel niet ver te zoeken. Eer de reis door den Pacific-spoorweg gemakkelijk gemaakt was, moest de reiziger door een schijnbaar zóó onvruchtbaar land gaan, dat, als hij eindelijk de Zoutmeer-stad bereikte, hij datgene, wat de Mormonen hadden gewrocht, te hoog aansloeg,

omdat hij meende dat het door hen bebouwde land even dor en ondankbaar was als de streken, die hij met zooveel moeite had doorgeworsteld. Thans evenwel, nu de omstandigheden veranderd zijn, treft het gezicht der Mormonen-kolonie volstrekt niet meer zooals vroeger. ‘Duizenden, die nooit van Joseph Smith hadden gehoord en die om Brigham Young zouden hebben gelachen, hebben, bij het stichten van steden in de westersche Staten en Territoriën der Unie, wel zoo vele hinderpalen overwonnen en wel zoo groote blijken van moed en volharding gegeven, als de geestdrijvers, die hunne huizen gebouwd hebben in deze vruchtbare en prachtige vallei. De geschiedenis en vooruitgang van Chicago en San Francisco grenzen veel meer aan het wonderbare dan de stichting der Zoutmeer-stad.’

Dat Rae den aard van den grond, dien de Mormonen bebouwen, goed heeft beoordeeld, blijkt o.a. uit een rapport van de Kamer van Koophandel te Denver, dat in Blackmore's boek is afgedrukt, en waar gezegd wordt, dat de Zoutmeer-vallei door haren grond en door haar klimaat eene der allerbeste streken voor vruchtboomen in geheel Amerika is.

Onze schrijver kan ook niet instemmen met degenen, die de Mormonen geroemd hebben wegens hunne eendracht en broederlijke overeenstemming. Eenige jaren geleden, meent hij, moge dit eenigen schijn van waarheid hebben gehad, maar tegenwoordig zijn hooggaande twisten aan de orde van den dag. Het despotisme van brigham Young is onuitstaanbaar en velen weigeren zich te onderwerpen aan zijn altijd herhaald: ‘Zoo spreekt de Heere.’ Zij worden dan in den ban gedaan, scheiden zich af en stichten nieuwe kerken, waarvan Rae eenige voorbeelden uit den laatsten tijd bijbrengt. Verder vond hij de Mormonen in 't algemeen zeer achterlijk en onwetend, en om zijn gevoelen te staven, beroept hij zich ook op het getuigenis van Horace White, een der uitstekendste Amerikaansche publicisten. White vergelijkt ze met de Noorweegsche koloniën op Jefferson Prairie in Wisconsin, die, toen zij in Amerika aankwamen, even onwetend en even doodarm waren als de minste Mormoonsche immigranten uit Wallis of Denemarken, en die hun grond omtrent even lang hebben bebouwd als de Mormonen den hunnen, maar die thans op een oneindig hoogeren trap van beschaving staan dan de Heiligen. Het ergste evenwel is hunne verachting der wetten en de verregaande partijdigheid hunner gezworenen, die uiterst gestreng zijn tegen degenen, die niet

tot hunne Kerk behooren, de zoogenaamde Heidenen, en daarentegen de oogen sluiten voor de misdaden hunner geloofsgenooten.

Het Mormonisme is zeker voor de federale regeering der Republiek eene zeer lastige secte. In zijn tegenwoordigen vorm is het het sterkste despotisme, dat op de wereld bestaat. Geen monarch heeft eene zoo onbeperkte macht als de profeet Brigham Young. Dit alleen reeds vervult de Amerikanen met den sterksten afkeer; het is in lijnrechten strijd met de republikeinsche grondbeginselen, die alle andere burgers der Unie huldigen en die hun boven alles dierbaar zijn. Verder kan de regeering niet dulden, dat de Congreswetten in Utah beschouwd worden als niet bestaande, en bepaaldelijk moet zij zich verzetten tegen de veelwijverij. Wel is waar is die onder de Mormonen evenmin algemeen als in 't Oosten, daar alleen de rijken meer dan ééne vrouw kunnen onderhouden; maar zij bestaat dan toch bij enkelen, en de Regeering kan die inbreuk op de landswetten niet toestaan, al beroepen zich ook de Mormonen op de door de Grondwet gewaarborgde godsdienstvrijheid. Hun argument gaat niet op; gold het, dan zou eene andere secte met evenveel recht kunnen verklaren: onze godsdienst, die ons gisteren is geopenbaard, veroorlooft ons te stelen en te moorden; de Regeering moet dus toestaan dat wij dat doen, want anders beperkt zij de vrijheid van godsdienst. Het antwoord der Regeering zou hetzelfde zijn als dat, wat zij aan de Mormonen geeft: Gelooft wat gij wilt, dat gaat ons niet aan, maar eerbiedigt de wetten; zoo niet, dan zullen wij u straffen zonder dat iemand ons kan verwijten, uwe godsdienstige overtuiging te hebben gekrenkt. Met dat al verkeert het Federale Bestuur in een moeilijken toestand. Het heeft het recht geweld te gebruiken en het heeft daartoe de macht; maar het ziet het gevaar daarvan zeer wel in, want juist omdat er vroeger geweld tegen hen gebruikt is, omdat zij vervolgd zijn, zijn de Mormonen talrijk en krachtig geworden. De tijd zal moeten leeren, hoe de Regeering die zwarigheid zal oplossen; misschien wordt zij geholpen door toenemende oneenigheid in den boezem van 't Mormonisme zelf.

Laat ons thans Macrae op enkele zijner tochten vergezellen en met hem eenige der vele merkwaardige personen bezoeken, waarmede hij kennis gemaakt heeft!

Wij vinden hem vooreerst te New York in gezelschap van

Henry Ward Beecher, den beroemden broeder der evenzeer beroemde schrijfster van ‘Uncle Tom's cabin.’

Gelijk al de leden van zijn geslacht, is de predikant een uiterst zonderling man; 't is dan ook een oud gezegde te Boston, dat het menschdom verdeeld wordt in drie klassen: de goeden, de slechten en de Beechers. Hij is lange na zoo deftig niet als onze dominé's en doet soms de vreemdste dingen. Bij voorbeeld: eens is hij aan 't wandelen en ziet een armen, uitgehongerden jongen, die lucifers te koop had, op een grooten steen zitten. Hij spreekt hem aan; 't blijkt hem, dat de jongen niemand heeft, die voor hem zorgt. Hij bedenkt zich een oogenblik en vraagt hem toen: ‘Kunt ge zingen?’ - ‘Ik heb 't wel eens geprobeerd.’ - ‘Laat me 't dan eens hooren.’ De jongen begint te zingen; Beecher luistert er naar met over elkander geslagen armen. De voorbijgangers staan stil. ‘Heel mooi,’ zegt Beecher toen de jongen gedaan had; ‘nu nog een ander liedje!’ Toen dat uit is, is de kring van toehoorders zeer groot geworden. Beecher bukt, zet den jongen op zijn schouder, en zich toen tot de menigte wendende, roept hij: ‘Kijk eens aan, jongske, daar heb je toehoorders in menigte; zing nu eens flink voor die!’ 't Kind zingt weder, boven op den schouder van den langen predikant, dien iedereen zoo hoog achtte, en zoodra het gedaan heeft, vraagt Beecher hem om zijn pet en gaat daarmeê aan 't ophalen. Binnen weinige minuten ligt er voor eene waarde van zoo wat tweehonderd dollars in de pet. De predikant neemt nu den jongen met zich, maakt dat hij goed gekleed en gevoed wordt, en plaatst ten zijnen behoeve 't overschot van 't geld in een spaarbank.

't Is zeker tegen alle decorum; maar zulk eene daad is toch misschien nog wel zoo goed als menige deftige preek.

Hoe het zij, Beecher is in Amerika eene onafhankelijke mogendheid. Overal waar hij preekt of eene lezing houdt, is het stampvol. Zijne preeken worden gedrukt tot in de dagbladen van 't verre Californië toe. De democraten verfoeien hem. De kroeghouders zijn bang voor hem. Rechtzinnige theologen schudden het hoofd over zijne ketterijen. Maar iedereen, hoe hij ook over hem denke, kent hem.

De Zuidelijken hebben hem gekend als den onverzettelijken tegenstander en krachtigen bestrijder der slavernij, en in der tijd zou hij zijn leven geen oogenblik zeker geweest zijn in een slavenstaat. Hij zelf was daarvan volkomen overtuigd. Toen

eene dame uit het Zuiden, na hem tot haar genoegen te hebben hooren preeken, hem ernstig verzocht, eens in haar vaderland te komen, opdat hare landgenooten eene betere meening omtrent hem zouden opvatten, gaf hij haar ten antwoord: ‘Mevrouw, mijn hals is niet mooi, dat beken ik, hij is veel te kort; maar 't is de eenige dien Onze Lieve Heer mij gegeven heeft, en ik zou hem liever houden zooals hij is, dan hem aan eene kunstbewerking te onderwerpen, waardoor hij langer zou worden.’

Tegenwoordig, nu de Zuidelijken hem niet meer zouden kunnen ophangen, troosten zij zich met de gedachte, dat er dan toch wel degelijk een hel moet zijn; want waar zou anders de geheele familie Beecher met al die andere afschaffers der slavernij heengaan?

Op den preekstoel is Beecher even ongegeneerd als overal elders. Een preekstoel mag ik het eigenlijk niet noemen, want hij heeft een diepen afkeer van die ‘geheiligde mahoniehouten tobben,’ zooals hij ze noemt; hij staat voor een lessenaar - in den beginne althans, als hij nog leest; maar dat duurt kort; zoodra hij in vuur geraakt, gaat hij aan 't improviseeren en loopt heen en weêr. Als hij binnenkomt, heeft hij zijn overjas en overschoenen aan (die hij ten aanschouwe der geheele gemeente uittrekt) en zijn hoed in de hand, juist alsof hij daareven op straat staande gehouden was, om eenige woorden te komen spreken. Of dit of dat onderwerp in de kerk te pas komt of niet, daar vraagt hij niet naar. Integendeel, hij preekt over alles, wat aan de orde van den dag is. In de crisis van '64 verklaarde hij, net zoo lang over Abraham Lincoln te zullen preeken, als 't verkiezingswerk aan den gang was. Geest heeft hij in overvloed. Bij zijn predikants-examen is hij door den president gewaarschuwd, daarvan in de kerk toch vooral geen gebruik te maken; maar wat was zijn antwoord? ‘Ach, doctor,’ zei hij, ‘als ge wist, hoezeer ik mijn best doe om niet geestig te zijn, dan zoudt ge al heel wel over mij tevreden wezen. Maar veronderstel nu eens voor een oogenblik, dat Onze Lieve Heer u een weinigje geest geschonken had, zoudt gij dat dan niet gebruiken te Zijner eere?’ Wat de president daarop zeide wordt niet vermeld; maar zeker is het, dat er in Beecher's kerk dikwijls gelachen wordt, Velen zullen 't ergerlijk vinden; anderen zullen met Macrae van oordeel zijn, dat het beter is in de kerk te lachen en er als een braver man uit te komen, dan er een dutje te doen en er uit te komen zooals men was.

Voor de slechten, wie zij ook zijn, is Beecher onverbiddelijk. Heeft een millionnair of een minister iets gemeens gedaan, dan heeft hij hem den volgenden zondag onder zijne klauwen. De befaamde rechters te New York hebben 't bij hem zwaar te verantwoorden. Nu eens is hij hoog ernstig, als hij hunne omkoopbaarheid aan de kaak stelt; dan weder is hij sarcastisch, b.v. toen hij over de gelijkenis van den onrechtvaardigen rechter preekte en zeide: ‘Er staat, dat hij in eene zekere stad leefde. Als er stond: in New York, dan zou ons dat niet helpen om hem op te sporen. Wij hebben er hier zoo vele van dat soort, dat niemand weten zou, welke rechter bedoeld was.’ Van tijd tot tijd zijn zij wel woedend op hem, maar zij durven toch niets tegen hem doen, want zij weten, niet alleen dat hij gelijk heeft, maar ook dat het publiek hem gelijk geeft. Zoolang Amerika mannen bezit zooals Beecher en die mannen vrij hun gevoelen kunnen zeggen, zou het dwaasheid zijn om aan de verbetering der rechterlijke macht in sommige Staten, bepaaldelijk in New York, te wanhopen. Schurken zijn er in alle landen, maar alleen daar waar men ze in 't openbaar geen schurken mag noemen, zijn zij gevaarlijk. Beecher twijfelt dan ook geenszins aan de verbetering van 't geen in zijn land nog verbetering noodig heeft.

Merkwaardig is het te zien, welken invloed op Engeland Beecher aan Amerika toekent. In een gesprek met Macrae over den burgeroorlog, zeide hij: ‘Onze zegepraal heeft spoediger uitwerking op u dan op ons zelve. Hier zal het tijd eischen. In Engeland daarentegen heeft onze triomf zich reeds doen gevoelen in den Reform Bill. Het eerste gevolg daarvan zal eene omwenteling in 't onderwijs wezen. Ik gis ook, ofschoon ik het niet als zeker durf zeggen, dat het op de Kerk en op het grondbezit zal werken. De landkwestie is eene levenskwestie.’ Macrae zelf is het blijkbaar hiermede eens, daar hij in zijne voorrede zegt: ‘Engeland en Amerika zijn aan elkander geklonken als gedeelten van één lichaam. Vooruitgang dáár beduidt vooruitgang hier, ofschoon die veranderingen in zich moge sluiten, die aan de belangen van bepaalde standen vijandig zijn. De bewustheid hiervan deed Groot-Brittanje zoo veel belang stellen in den burgeroorlog Men voelde dat het Noorden en het Zuiden slechts namen waren voor twee groote grondbeginselen, die niet alleen in Amerika, maar ook hier strijd voerden. Op die slagvelden van Virginië streden het Britsche conserva-

tisme en het Britsche liberalisme bij procuratie. Mr. Gladstone's Reform Bill was door de bajonetten der Noordelijken doorgedreven lang eer er in 't Parlement over gestemd werd. De zegepraal van 't Noorden beduidde: John Bright in 't ministerie, kosteloos onderwijs en rechtvaardigheid voor Ierland.' Er zou over dat thema nog heel wat te zeggen vallen, maar wij mogen ons nu niet in Engelsche toestanden verdiepen en moeten naar Amerika terug.

Macrae's hoofdstuk over New York is zeer merkwaardig. Het is te lang dan dat ik het in zijn geheel mag vertalen, maar ik zal er het begin van mededeelen. Hij zegt dan:

'New York is eene verbazingwekkende stad - inderdaad een maalstroom van koophandel. Het heeft reeds het grootste gedeelte van 't eiland bedekt; thans stroomt het snel naar 't andere einde, daar waar Nieuw Haarlem ligt. Binnen zeer korten tijd zal het Nieuw Haarlem verzwolgen en het geheele eiland in een ontzettend grooten bijenkorf van industrie veranderd hebben. En dit zijn de ware grenzen van New York niet. Het heeft zijne armen over de oevers der beide rivieren uitgestrekt en twee andere groote steden voor zijne overvloeiende bevolking gebouwd: Jersey city in 't Westen, Brooklyn in 't Oosten, 't laatste met eene bevolking van 300,000 zielen.

In New York is het beste en slechtste van Amerika vertegenwoordigd. Werp Tyrus en Sidon, 't nieuw Jerusalem, Sodom en Gomorra bijeen, een weinig hemel en meer hel, dan hebt gij een flauw beeld van dit machtige Babel der Nieuwe Wereld. Eene stad van kolossalen rijkdom en van afzichtelijke armoede; eene stad van kerken en lokalen voor Bijbellezing, maar waar een der aanzienlijkste burgers zijne vrouw aan de eene zijde der straat heeft en zijne maîtres aan de andere.

New York kan nauwelijks eene Amerikaansche stad genoemd worden, want het wordt overstelpt door vreemdelingen, vooral door Ieren en Duitschers. De Duitschers worden op 400,000 gerekend, een grooter getal dan in eenige Duitsche stad, Berlijn en Weenen uitgezonderd, te vinden is. De Ieren zijn er talrijker dan in eenige Iersche plaats, Dublin niet medegerekend. Zij maken van de politiek een beroep, werpen zich met al het vuur van hun ras in het politieke strijdperk en hebben bijna het monopolie van de ambten. Het Iersche element bestuurt New York en het resultaat is niet vleiend voor de bestuurders. Ik betwijfel of er eene andere stad op de wereld is met even-

veel zwendelarij om ambten en evenveel omkooping. Beecher sprak van New York als aan den duivel overgegeven, en hoe dieper men doordringt in het bestuur of wanbestuur der stad, des te meer reden vindt men om zijne woorden letterlijk op te vatten. Neem een enkel geval: de belasting op sterke dranken brengt te New York weinig of niets aan de schatkist op, terwijl iedereen weet, dat die millioenen dollars opbrengen moest. Waarom? Er zijn ambtenaren, die jaarlijks een tractement van ongeveer $ 2000 ontvangen, opdat zij het toezicht houden op het overhalen der sterke dranken en daarop belasting heffen. Maar voor de stokerijen zou het voordeelig zijn, aan die beambten $ 2000 in d e w e e k te geven, opdat zij de sterke dranken n i e t zien, en derhalve niet belasten. Of dat nu gebeurt of niet, het is in allen gevalle een merkwaardig feit, dat, terwijl de accijns $ 2 op de maat van acht pinten bedraagt, men zooveel sterken drank als men maar wil koopen kan voor $ 1.90 c., dus voor 10 centen minder dan de accijns bedraagt.

Hetgeen het eerst de oogen van een vreemdeling opent voor het bestuur der stad, vooral als 't vochtig weêr is, is de ellendige toestand der straten. De vuilste straten in Londen of Glasgow schijnen eene receptie-zaal in vergelijking met de straten van New York op een regenachtigen dag. Er is waarschijnlijk geene stad op de wereld, waar de straten aan de inwoners zooveel geld kosten en waar zoo weinig voor hare verbetering gezorgd wordt. En de toestand der straten is slechts een staaltje van de wijze waarop in 't algemeen het stedelijk bestuur zijne taak begrijpt.

Het zou evenwel onbillijk zijn, de Amerikaansche instellingen naar New York af te meten. Het is eigenlijk geene Amerikaansche stad. Het toont ons eene republikeinsche regeering onder het gezag van eene massa vreemdelingen, die de opvoeding en de politieke opleiding missen, welke de geborene Amerikanen genoten hebben. Uit dit oogpunt beschouwd heeft het bestuur van New York, hoe slecht het ook is, aanspraak op bewondering. Als wij de overstelpene macht van het vreemde element in aanmerking nemen; - als wij ons herinneren, dat de stad gedurende vele jaren een zinkput geweest is voor al die onwetenden, slechten en misdadigen, die geheel Europa heeft uitgespuwd; - dat de goeden onder de landverhuizers, die dagelijks met scheepsladingen vol op hare kaaien worden uitgestort, westwaarts gaan, terwijl zij alleen de allerslechtsten be-

houdt; - als wij er op letten, dat al die ingevoerde onwetenden, slechten en misdadigen te New York het burgerrecht verkrijgen, en dat zij, als zij heden geland zijn, morgen, door een goedkoop en gemakkelijk systeem van meineed, als stemgerechtigden kunnen optreden; - dan zullen verstandige menschen er zich over verwonderen, niet dat New York een gebrekkig bestuur, maar dat het eenig bestuur heeft, hoe dan ook. Het onloochenbare feit dat, ten spijt van al die omstandigheden, wet en orde gehandhaafd worden en dat leven en eigendom veilig zijn; - dat de reeds zoo groote handel der stad zich nog steeds meer en meer uitbreidt en dat haar maatschappelijke toestand meer en meer verbetert; - dit feit maakt New York tot een der merkwaardigste bewijzen voor de kracht en vastheid van den republikeinschen regeeringsvorm.'

Veel uitvoeriger dan over New York is Macrae over Boston, het Amerikaansche Athene, waar hij de colleges en lezingen der beroemdste mannen heeft bijgewoond, terwijl hij vele hunner ook bezocht heeft. Longfellow staat boven aan; dan volgen de twee humoristen, Lowell, de schrijver der 'Biglow Papers', en Holmes; de politieke redenaar Wendell Phillips, die zoo sterk tot de afschaffing der slavernij heeft medegewerkt, en Emerson, die niet minder bewonderenswaardig is om zijne eenvoudige en hartelijke manieren, dan om zijne diepzinnige en geniale gedachten. Over 't algemeen is onze reiziger met Nieuw-Engeland zeer ingenomen. De overal heerschende welvaart en netheid hebben hem evenzeer getroffen, als de algemeene beschaafdheid. 'Op sommige plaatsen,' zegt hij, 'zag ik te vergeefs om naar menschen, die er uitzagen zooals de arbeidende klasse bij ons. Te Lawrence, waar 35,000 meisjes in de fabrieken werken, zag ik er duizende aan hare weefgetouwen, maar kon mij nauwelijks voorstellen, dat dit haar dagelijksch werk was. Te oordeelen naar de netheid harer kleeding, haar fatsoenlijk voorkomen en manieren en hare peinzende en schrandere oogen, zou ik ze voor jonge dames uit de middelklasse hebben aangezien, die hier gekomen waren alleen om uit liefhebberij eens te beproeven, hoe ver zij 't met zulk een werk konden brengen. Ik kon niet nalaten, ze in gedachte te vergelijken met de arme fabriekmeiden in onze steden, die wij op de etensuren blootshoofds en dikwijls barrevoets, zelfs in vochtig en koud weder, in groote zwermen langs de straten zien loopen. Deze meisjes te Lawrence verdienen tusschen

acht en tien en een halven dollar in de week - gemiddeld 30 shillings [ƒ 18 Nederl.] - waarvan zij ongeveer een derde voor kost en inwoning betalen, in de comfortabele huizen, die voor haar ingericht zijn. Zij eten goed, kleeden zich goed en bouden toch nog veel over om in de spaarbank te plaatsen. Op één enkelen der maandelijksche betaaldagen werd de kapitale som van 28,500 doll. door de meisjes in de spaarbank gebracht. Zij hebben allen goed onderwijs genoten. Velen gaan voort met de avondlessen te bezoeken; eenigen nemen les in Fransch en muziek. Zij hebben eene bibliotheek en kostelooze leeskamer in de fabriek. Ik bezocht eene harer bibliotheken, en vond daar eene naamlijst van 5000 boeken, waarvan 1500 uitgeleend waren. In de leeskamer vond ik al de voornaamste dagbladen en daaronder een Fransch. Als men 's avonds te zes uren die meisjes bij duizenden uit de fabriek ziet komen, terwijl velen boeken in de hand hebben, dan zou men meenen, dat het jonge dames waren, die van een meeting huiswaarts gaan. Een vreemdeling, die gekomen was om dat uitgaan te zien, wachtte tot de stroom voorbij was en vroeg toen: “Maar waar zijn nu de fabriekmeisjes?”’

Naast zulk een opbeurend en verblijdend geeft Macrae ook menig treurig tafereel, aan den grooten burgeroorlog ontleend. Hij heeft de slagvelden en de half verwoeste steden bezocht, en zijn boek is vol anekdotes over de groote generaals van dien tijd, Lee en Stonewall Jackson, Grant en Butler. Tot zijne groote verwondering zag hij in de dagbladen, gedurende zijn verblijf te Richmond, dat de laatste, de meest gehate man in 't Zuiden, in die stad, die zoo lang de hoofdstad der rebellie was geweest, eene redevoering voor de negers zou komen houden. 't Was dubbel merkwaardig, vooreerst omdat Butler den moed had dáár te komen (hij kon er overal nog zijne photographie zien, maar - met hoorns en hoeven), en ten tweede, omdat men hem ongemoeid liet komen en gaan. Macrae ging de redevoering hooren. Hij deelt daarvan den hoofdinhoud mede. Zij was duidelijk, logisch, vol praktisch verstand, en beviel hem goed; maar de brutale voordracht en Butler's krachtig, maar geenszins innemend voorkomen stonden hem tegen. Hij kon zich best voorstellen, dat die man zich den doodelijken haat van een geheel volk op den hals heeft gehaald. Zijn karakter heeft hij reeds vroeg getoond. Op de hoogeschool stond hij voor niets. Zoo waren b.v. de studen-

ten verplicht, bij de akademiepredikers ter kerk te gaan, en Butler had daaraan een hekel. Nu hoorde hij eens den professor-kanselredenaar deze drie stellingen betoogen: 1°. alleen de uitverkorenen zullen zalig worden; 2°. onder diegenen, die den naam van Christenen dragen, behooren waarschijnlijk niet meer dan één op de honderd tot de uitverkorenen; 3°. de overigen zullen, juist omdat zij de gelegenheid hadden, ware Christenen te worden, hiernamaals zwaarder moeten lijden dan de heidenen, die nooit van 't Evangelie gehoord hebben. Zich hierop beroepende, stelde nu Butler eene petitie aan de Faculteit op, om te verzoeken, dat hij van verder kerkgaan mocht verschoond blijven, daar dit voor hem geene andere uitwerking kon hebben dan dat het hiernamaals voor hem nog verschrikkelijker zou zijn. ‘Want,’ zeide hij, ‘de gemeente hier bestaat uit 600 personen, waaronder 9 professoren. Als derhalve slechts één op de honderd zalig kan worden, dan volgt daaruit, dat drie leden der Faculteit verdoemd zullen zijn. Voor mij, als eenvoudig student, is er niet de allerminste hoop; ik zou mij aan verregaande verwaandheid schuldig maken, als ik durfde meenen, dat ik in plaats van een professor zalig zou worden. Voor mij blijft derhalve niets dan verdoemenis over. Maar in dien droevigen toestand van zaken ben ik er natuurlijk zeer op gesteld, niets te doen wat mijne toekomstige straf nog zou kunnen verzwaren, en daar in de laatste preek bewezen is, dat het kerkgaan inderdaad die uitwerking heeft voor de niet uitverkorenen, zoo vertrouw ik, dat de Faculteit mij voor altoos daarvan zal vrijstellen.’ Men kan zich verbeelden, hoe die petitie werd opgenomen. Als Butler niet een of twee beschermers in de Faculteit had gehad, dan ware hij op stel en sprong weggejaagd; nu kwam hij er nog af met eene scherpe berisping in 't openbaar.

In 't begin van zijn loopbaan als advokaat, toonde hij ook reeds de driestheid en gevatheid, waardoor hij zich steeds onderscheiden heeft. Eens, toen de zaak van zijn cliënt aan de beurt kwam, zeide hij op de gebruikelijke wijze: ‘Men plaatse eene advertentie.’ - ‘In welk dagblad?’ vroeg de klerk. - ‘In den “Lowell Advertiser,”’ antwoordde Butler. 't Was een klein stadskrantje, zeer gehaat bij de Whig-partij, waartoe de klerk en de rechters behoorden. - ‘De “Lowell Advertiser!”’ riep de klerk met moeilijk onderdrukte verontwaardiging uit; ‘zulk een blad ken ik niet.’ - ‘Als je blieft, mijnheer de klerk,’ zei toen Butler, ‘begin toch niet met het Hof te ver-

tellen w a t g i j n i e t k e n t, want dan blijft er voor niets anders tijd over.’

Butler is niet gemakkelijk van zijn stuk te brengen. Eens wilde hij te New York het woord voeren tot eene onafzienbare menigte ten behoeve van Horace Greeley's candidatuur voor het Congres; maar een geweldige storm van gesis, van geknor en van kreten: ‘Lepels, lepels!’ en ‘Weg met het Beest!’ belette hem te beginnen. Intusschen stond hij met de kalmste onbeschaamdheid het volk aan te kijken, en terwijl hij met zijn gouden tandenstoker zijne tanden schoonmaakte, wachtte hij doodbedaard het oogenblik af, dat er stilte zou komen. Eindelijk scheen het wat rustiger te worden; maar nauwelijks had Butler zijn eersten zin uitgesproken, of de storm barstte op nieuw los, terwijl een goed gemikte appel den redenaar vlak op 't voorhoofd trof. Hij ving dien op in zijn val, en na als blijk van erkentelijkheid eene beleefde buiging te hebben gemaakt in de richting van den man, die hem met den appel had gegooid, begon hij dien zeer kalm op te eten. Iedereen schaterde van lachen; 't volk voelde dat het overwonnen was en liet nu den redenaar voortgaan zonder hem verder te storen.

Algemeen bekend is de order, waardoor de generaal een einde maakte aan de beleedigingen, die zijne soldaten van de dames te New Orleans hadden te verduren. 't Is misschien 't ergste wat hij, naar 't oordeel der Zuidelijken, gedaan heeft, en ook in Europa heeft men er genoeg schande over geroepen. Butler zelf evenwel beweert, dat hij de order letterlijk uit een statutenboek van Londen heeft afgeschreven. ‘De Londensche dagbladschrijvers,’ zegt hij, ‘wisten dat natuurlijk niet en noemden mij “het Beest Butler,” en toch had ik niets anders misdaan dan dat ik eene wet van h u n land had overgenomen.’ Hoe het zij, zie hier nog een staaltje, hoe hij, gedurende zijn commando te New Orleans, de zoo vijandige dames dier stad wist te straffen:

Eens rookte hij zijn sigaar vóór het gebouw, dat hij als hoofdkwartier gebruikte en waarop, als naar gewoonte, de vlag der Vereenigde Staten wapperde, toen eene dame de straat afkwam. Dicht bij het hoofdkwartier verliet zij het trottoir, stak over en bleef aan den anderen kant voortgaan totdat zij de vlag voorbij was.

‘Arresteer die vrouw,’ zeide toen Butler tot den schildwacht, ‘en breng haar hier.’

De schildwacht gehoorzaamde.

‘Mevrouw,’ zeide de generaal, zijn sigaar uit zijn mond nemende, ‘om welke reden zijt gij juist hier van het trottoir afgegaan?’

‘Om dat vod te vermijden,’ zeide de dame op uittartenden toon.

‘Dat dacht ik wel,’ zeide hij, en eenige soldaten roepende, gaf hij hun dit bevel: ‘Wandelt een half uur met deze dame onder de vlag op en neêr. Als zij zich soms vermoeid gevoelt, geeft haar dan een stoel, maar loodrecht onder de vlag.’ Daarop begon hij weder te rooken, en terwijl de soldaten deden wat hij hun bevolen had, keek hij bedaard naar de verontwaarigde dame totdat zijne sigaar op was.

Het oordeel van onzen reiziger over den generaal komt hierop neder: hij heeft zich in 't Zuiden niet zoozeer gehaat gemaakt door het doel waarnaar hij streefde, als wel, zooals in het laatstgemelde geval, door de uiterst hatelijke middelen die hij gebruikte; maar het is tevens onloochenbaar, dat hij eene buitengewone administratieve bekwaamheid bezit; nooit toch, bij menschengeheugenis, was New Orleans zoo zindelijk, en derhalve zoo gezond; nooit heerschte er meer orde in die vroeger zoozeer door hare oploopen en gewelddadigheden befaamde stad, dan toen generaal Butler er het bevel voerde. Beminnelijk is hij niet, maar de lof van scherpzinnigheid en schranderheid mag hem niet onthouden worden.

Het allermerkwaardigste is Macrae's boek voor den toestand van 't Zuiden na den oorlog, een onderwerp, waarover ik in andere reizen weinig gevonden heb. Waarschijnlijk zijn zijne mededeelingen reeds eenigszins verouderd, want hij deed zijne reis in 1867 en '68, en een paar jaren brengen in Amerika belangrijker veranderingen te weeg, dan een veel grooter aantal in ons oud en versleten werelddeel. ‘Twaalf jaar in Amerika,’ zeide reeds de Tocqueville, ‘is meer dan eene halve eeuw in Europa.’ Vooral moet in de twee laatste jaren de welvaart van 't Zuiden weder ontzettend vooruitgegaan zijn, daar in 't afgeloopen jaar de suikerproductie met 30 pCt. is toegenomen en de katoenproductie in waarde die van vóór den opstand overtroffen heeft. Macrae vond het nog vreeselijk geruïneerd; vooral op dien langen weg, dien Sherman's leger heeft afgelegd, lagen de huizen nog in puin, waren de bruggen weg, waren de plantages nog wildernissen. Juist de hoogste

klasse, de aristocratie, heeft het meest geleden. De keur der rijke planters, die dadelijk dienst hadden genomen als officieren, zijn reeds in 't begin van den reuzenstrijd gesneuveld. Zij waren al te moedig, zij stelden zich te veel bloot, en men berekent dat de Zuidelijken viermaal meer officieren verloren hebben dan de Noordelijken. De overgeblevenen waren eenmaal rijk in land, in geld, in slaven. De oorlog ontnam hun hunne slaven en gaf hun geen vergoeding. Hij converteerde hun geld in geconfedereerde obligatiën en in bankbriefjes; 't werd alles scheurpapier toen de rebellie bezweek. 't Land werd hun gelaten, niet altijd evenwel, want de Regeering nam de landerijen der voornaamste rebellen in bezit; maar ook diegenen die 't behielden hadden er weinig aan, omdat zij geen geld hadden om het te doen bebouwen en omdat de oude wijze van bebouwing geheel veranderd was. Verkoopen konden zij 't ook niet, want er waren geen koopers. De toestand was allertreurigst. Zij, die zich vroeger in weelde baadden, moesten zich nu aftobben om het dagelijksch brood te verdienen; zij werden schoolmeesters, klerken, daglooners. Macrae ontmoette in Georgië eene dame, die in Januari 1865 $ 150,000 in geconfedereerd papier bezat en eigenares was van slaven, die, als zij in 1860 verkocht waren, $ 50,000 in goud zouden hebben opgebracht. Toen Sherman's soldaten aankwamen, gaven zij aan hare slaven de vrijheid en eigenden zich hare juweelen toe; haar geconfedereerd papier was niets meer waard en zij was zoozeer van alles beroofd, dat zij den volgenden dag geen eten had. Als eene gewone bedeelde, moest zij naar de loods gaan, die tot bureau was ingericht, dáár, te midden eener menigte negers, hare beurt afwachten en den eed van getrouwheid aan de federale regeering in handen van een soldaat afleggen, ten einde brood te verkrijgen voor zich zelve en hare kinderen. ‘'t Was een geval uit duizenden,’ zegt onze reiziger; ‘men kan zeggen, dat, op het eind van den oorlog, bijna de geheele aristocratie van het Zuiden even diep gevallen was.’

Het spreekt van zelve, dat de Zuidelijken het vreeselijke leed, dat hun is aangedaan, niet oogenblikkelijk hebben kunnen vergeven en vergeten. De Noordelijken hebben daartoe alles gedaan wat zij konden en verlangden niets liever dan in 't vervolg met de Zuidelijken in hartelijke vriendschap te leven; maar Macrae vond de verbittering in 't Zuiden nog sterk. Kapitalisten uit het Noorden, die er zich wilden vestigen, werden

met den nek aangezien; Noordelijke officieren werden in geene gezelschappen geduld. Zelfs de kinderen schenen dat gevoel van haat met de moedermelk te hebben ingezogen. ‘O God, zegen o n z e menschen,’ bad een klein meisje aan de knieën harer moeder; ‘maar, o God, hoed u toch, de Yankee's te gaan zegenen!’ Evenwel, onze reiziger getuigt, dat de verbittering der Zuidelijken reeds begon te verminderen, en meer dan ééne reden moet er toe medewerken, om ze langzamerhand geheel te doen verdwijnen. In de eerste plaats toch valt aan het hervatten van den strijd niet te denken; daartoe is de overwinning van 't Noorden veel te volkomen geweest; daartoe is het Zuiden te veel uitgeput in menschen en in geld, terwijl daarenboven de vrijgewordene en met alle politieke rechten begiftigde negers daartegen een onoverkomelijke hinderpaal zouden zijn. Het Zuiden van 1860 is voor goed dood. De Zuidelijken weten dat en het ligt in 't geheel niet in 't Amerikaansche karakter, een wrok te blijven koesteren, die toch nooit bevredigd kan worden. Men schikt zich dus, zoo goed als 't gaat, in hetgeen nu eenmaal niet te veranderen is. ‘’t Moge goed of kwaad zijn,’ zegt men, ‘maar zeker is het, dat wij voortaan ééne natie vormen.’ In de tweede plaats is de groote scheidsmuur, de slavernij, gevallen. En men wenscht ze niet terug. ‘Ik heb,’ zegt Macrae, ‘nauwelijks een enkelen man of eene enkele vrouw ontmoet, die het betreurde, dat de slavernij verdwenen was. Het Zuiden heeft het gevoel van iemand, die tegen zijn wil eene pijnlijke operatie heeft moeten ondergaan; eene operatie waarvan hij den dood verwachtte, die hem inderdaad verschrikkelijk heeft verzwakt, terwijl hij nog niet zeggen durft of hij wel weder geheel beter zal worden; maar eene operatie, die, nu zij eenmaal verricht is, hem eene verwonderlijke verademing heeft geschonken.’ Hoe komt dat? Degenen, die in der tijd het reeds oude boek van de Tocqueville hebben gelezen, zullen die vraag gemakkelijk kunnen beantwoorden. De scherpzinnige Franschman had beweerd, dat de slavernij niet alleen wreed was voor den slaaf, maar dat zij ook zeer nadeelig was voor den blanke; vooreerst omdat eene maatschappij met slaven, waar arbeid iets verachtelijks is, nooit zóó bloeien kan als eene vrije maatschappij, waar arbeid geëerd wordt; ten tweede, omdat slaven slecht werken en de meesters hen ten allen tijde moeten onderhouden, ook al hebben zij geen werk voor hen. Hij had gelijk; thans, nu de slavernij

is afgeschaft, blijkt het ten duidelijkste, zooals Macrae aantoont in een hoofdstuk, waaraan hij niet onaardig den titel van ‘de vrijgelatene blanken’ gegeven heeft. Nu de negers vrij zijn, werken zij, mits ordentelijk betaald, veel harder en beter dan toen zij nog slaven waren. Men behoeft ze niet meer, zooals vroeger, te voeden, te kleeden en te verzorgen, als men ze niet gebruiken kan. En 't geen van niet minder belang is: de blanken in de Zuidelijke Staten verbeteren bij den dag. De vroegere rijken zijn niet meer rijk: zij kunnen zich niet meer, zooals eertijds, aan luiheid en vadsigheid, aan weelde en genot overgeven; zij m o e t e n werken als zij willen leven. De diep onkundige zoogenaamde ‘minne blanken’ van vroeger, die halve wilden, die niets bezaten en toch niet verkozen te arbeiden, omdat arbeid hen met den verachten neger gelijk stelde, en die dus van jacht, van vischvangst en van roof leefden, begrijpen, dat zij wat moeten leeren, nu de negers onderwijs genieten, bij wie zij toch niet willen achterstaan. De onderwijzers in 't Zuiden verzekerden Macrae, dat hunne scholieren nu oneindig meer hun best doen dan vóór den oorlog. Iedereen voelt hoe groot de verandering is. ‘Wij hebben nu geen rust meer,’ zeide iemand; ‘wij moeten goed uit onze oogen zien en maken dat de Yankee's en de negers ons niet te knap zijn.’ ‘Wij moeten nu vroeger opstaan en meer en sneller werken dan wij gewoon waren,’ zeide een ander. En algemeen hoorde onze reiziger in 't Zuiden het gezegde: ‘Ja, mijnheer, wij worden geyankeeïseerd.’

De zeer uitvoerige berichten van Macrae over den tegenwoordigen toestand der negers zullen ons later te stade komen, en het is tijd dat wij thans van zijn boek afscheid nemen en tot andere overgaan. Ik doe het echter niet zonder het ten sterkste aan allen aan te bevelen, die in Amerika belang stellen. De schrijver is in allen opzichte een verstandig en door en door liberaal man. Hij is goed ingelicht en zeer onderhoudend. Zijn werk is een van die weinige, waarvan men het betreurt dat zij niet langer zijn.

Het ‘Geïllustreerde Handboek van Californië’ is geheel ten behoeve van landverhuizers geschreven, die zich in dien Staat willen vestigen. Geschiedkundigs is er niets in, maar het bevat zeer nuttige berichten over den grond, het klimaat, de bevolking, de voortbrengselen, de dagloonen enz. Met zijne platen heeft zich de uitgever eene zonderlinge vrijheid veroorloofd,

want slechts enkele daarvan stellen Californische landschappen voor, terwijl de andere gezichten zijn van de streken, waardoor de Pennsylvanische Centraalspoorweg loopt. Waarschijnlijk had de man, die nu eenmaal een boek met platen wilde geven, er niet genoeg van Californië, en heeft hij er toen maar eenige andere bijgevoegd, die met het onderwerp niets te maken hebben.

Eene andere eigenaardigheid heeft het quarto-boekdeel over Colorado: degeen namelijk, die zich op den titel als schrijver noemt, heeft het n i e t geschreven. Het is eene compilatie, eene verzameling van stukken door verschillende Amerikaansche (en ook enkele Engelsche) schrijvers over Colorado. De pseudoauteur, Blackmore, heeft, eene zeer korte voorrede niet medegerekend, niets anders gedaan dan dat hij die stukken bijeengebracht heeft. Maar het boek is er niet minder om. In de eerste plaats toch is, bij de beschrijving van een land, het spreekwoord, dat vier oogen meer zien dan twee, in volle mate van toepassing. De een heeft meer verstand van veeteelt, de ander van landbouw, een derde van 't mijnwezen, en de berichten, die een ieder over zijne specialiteit geeft, maken te samen een grondig en goed geheel uit. In de tweede plaats biedt deze rijke verzameling dit voordeel aan, dat men den eenen auteur door den anderen kan contrôleeren. Vooral bij Amerikaansche schrijvers, die dikwijls al te zeer geneigd zijn om de voortreffelijkheid van een land dat zij aanprijzen te overdrijven, is zulk een middel van contrôle geenszins te versmaden. Eenige goede photographiën - het portret van William Gilpin, den zeer verdienstelijken gouverneur van Colorado, de Platte Cañon ten zuiden van Denver en eenige stadsgezichten van Denver - versieren het boek, welks waarde verhoogd wordt door drie, wel niet fraaie, maar dan toch zeer nuttige en groote kaarten, de eerste van de Vereenigde Staten (met veel spoorweglijnen), de tweede van Colorado en de derde van de Trenchara- en Costilla-landerijen in de San-Luis-vallei.

In den zomer van 1868 had Colorado, evenals andere landstreken, veel te lijden van de invallen der Indianen. Om ze daarvoor te straffen en hun den lust tot herhaling hunner roofen moordtochten te benemen, ondernam generaal Sheridan tegen hen zijn winterveldtocht, die door Keim beschreven is. Keim was ooggetuige van 't geen gebeurde, daar hij steeds de troepen - als verslaggever of geschiedschrijver, zooals men 't noemen wil -

vergezelde en ook als amateur aan den strijd deelnam. Zijn werk is voor de kennis der Indiaansche stammen van groot gewicht, zooals wij later hopen aan te toonen.

Nog meer belangstelling verdienen de vier millioen thans vrije negers. Higginson heeft ze geteekend zooals zij als soldaten waren gedurende den burgeroorlog. Hij had eene uitmuntende gelegenheid om ze als zoodanig te leeren kennen en waardeeren, want twee jaren lang (1862-64) is hij kolonel geweest van het eerste regiment Zuid-Carolina-vrijwilligers, tevens het eerste regiment zwarte slaven, dat in dienst der Unie geweest is. Oordeelt hij zeer gunstig over hunne militaire geschiktheid, niet minder wordt hunne leergierigheid en hun goede aanleg geprezen door een anderen ooggetuige, den Franschman Hippeau, wiens berichten met die van Macrae zeer goed overeenstemmen.

Zeer curieuse zaken worden ons door Conwell medegedeeld omtrent de redenen der hoe langer hoe meer toenemende immigratie der Chineezen in de Vereenigde Staten. De schrijver heeft geruimen tijd in China doorgebracht en heeft daardoor eene grondige kennis van 't volk verkregen. Over de gevolgen, welke die landverhuizing voor Noord-Amerika hebben zal, laat hij zich niet uit; maar uit anderen valt daaromtrent wel het een en ander op te merken.

In de volgende artikelen hopen wij de laatstgenoemde boeken nader te doen kennen, daar wij ons voorstellen achtereenvolgens te handelen over Californië en Colorado, en over de niet-Europeesche rassen in Amerika, namelijk over de Indianen, de negers en de Chineezen.

R. DOZY.

(*Wordt vervolgd.*)

Een Joodsch concilie.

Het jaar 1869 was het jaar der congressen, wier bonte rij werd gesloten door het Vaticaansch concilie. Bentgenooten onder allerlei namen vormden op het arbeidsveld der hedendaagsche beschaving verschillende groepen. Wederzijdsche belangen werden besproken, van den voltooiden arbeid verhaalde men elkaar, voor den dag van morgen werd de gedragslijn afgebakend, hier en daar zelfs een nieuwe akker geopend. Toen bleek, wat de verdeeling van den arbeid en de samenwerking van vakgenoten vermogen.

Ook op het gebied van den geestelijken arbeid kwam men bijeen. In naam van godsdienst en zedelijkheid trachtten Protestanten en Catholieken, Confessionelen en Modernen te komen tot het besef hunner kracht.

Geen wonder dat ook het Israël onzer dagen zijne ‘eerste Synode’ van 29 Juni tot 4 Juli 1869 te Leipzig vergaderd zag[1]. De hoofdzaak, die hier alle geesten bezig hield, en in welke eene merkwaardige beslissing genomen werd, was de vraag naar de verhouding van den hedendaagschen Israëliet tot de nieuwere beschaving. Al sprak deze Synode zich ook uit over vraagstukken rakende den cerdienst, en over de opheffing van den strijd tusschen Talmudische overlevering en de behoeften en eischen des oogenbliks in eigen boezem, deze dingen waren niet het eerst aan de orde, noch ook de hoofdzaak. De vraag naar de betrekking van het moderne Jodendom tot den modernen Staat werd in die Synode op merk-

1 Zur charakteristik der ersten Jüdischen Synode, durch Dr. L. Philippson. Berlin, 1869. Die Religion des Judenthums und die politisch-social Principien unsers Jahrhunderts, von M. Maas, Dr. Phil. Leipz, 1870.

waardige wijze beantwoord, en daardoor is die Leipziger Synode een teeken des tijds, dat zeer de aandacht verdient van elk, die zich rekenschap wil geven van het aandeel dat het tegenwoordig Israël wil nemen aan het hedendaagsche leven met handhaving van eigen beginsel.

De tijden zijn voorbij, dat men niets als minachting had voor het Israëlietisch bestanddeel onzer maatschappij. Wil de Israëliet van zijne zijde gaarne deelnemen aan al de bewegingen onzer dagen, wij willen hem niet uitsluiten, maar verlangen boven alles zekerheid aangaande het standpunt van waar en omtrent de richting, waarin het Jodendom heden ten dage met de nieuwere beschaving wil samenwerken. Onze verdraagzaamheid is nog verre van volkomen; maar evenzeer als de 19de eeuw ook deze erfenis der beginselen van '89 nog niet volkomen aanvaard heeft, evenzeer moet worden erkend, dat het Jodendom onzer dagen nog maar zeer gedeeltelijk, en op eene niet voor allen duidelijke wijze de banier ontplooid heeft, waaronder het zich aan onze zijde scharen wil. Daarom achten wij eene gebeurtenis als de Leipziger Synode merkwaardig.

Toen de nieuwere maatschappij geboren werd in de 16de eeuw, was het voor Israël in Europa de lijdenstijd. De vervolging was in vollen gang, en de verdediging des Talmuds door Reuchlin kon niet anders als den Jood nog meer verdacht te maken bij Rome. In de 17de eeuw begon men onder Israël deel te nemen aan de algemeene ontwikkeling, en hier en daar, vooral in ons vaderland, werd de verleende bescherming vaak schitterend beloond door wetenschappelijk dienstbetoon. In de 18de eeuw sprak Frankrijk het groote woord der gelijkheid ook voor Israël uit. Napoleon I aanvaardde die erfenis, en hij was de eerste die het Jodendom drong zich uit te spreken over de verhouding, waarin het tot den staat stond. Dit geschiedde in de vergadering van Joodsche notabelen, het zoogenaamde Joodsche Parlement (26 Juli 1806-5 Febr. 1807) en het daaruit voortgevloeide Sanhedrin (9 Febr. 1807-9 Maart). Om de besluiten van de Leipziger Synode, die in strikten zin niet ‘de eerste’ mag heeten, te waardeeren, is een terugblik noodig[1].

Niet dadelijk werden door de Fransche Revolutie de Joden

1 Zie Prof. Dr. H. Graetz, Geschichte der Juden (1750-1848), XI Band, 1870; inzonderheid S. 269-311, 620-626, waar vele officieele stukken bewaard zijn.

begrepen onder de wet der gelijkheid. Wel had reeds Lodewijk XVI de Joden moeten vrijstellen van het hatelijk lijfgeld (24 Jan. 1784); wel hadden Mirabeau, als vereerder van Mendelssohn (1787) en de abt Grégoire naast den advocaat Thiery en den Poolschen Jood Salkind Hurwitz (1788) de stem krachtig verheven ten gunste van het geplaagde Israël; maar de Nationale Vergadering werd eerst gedwongen zich met de Joden bezig te houden, toen de eerste woeste uitbarsting van het gemeen eene heftige vervolging der Joden in den Elsas ten gevolge had (Aug. 1789). De Nationale Vergadering zag hoe vele kinderen Israëls in de nationale garde te Parijs en te Bordeaux de vrijheid wilden helpen handhaven, ja in haar eigen midden moest zij een elftal zonen van Abraham toelaten. Vroeg of laat zoude zij ook naar de stem van die zijde moeten luisteren. De vrijheid van geweten en eerdienst werd door den kloeken verdediger der Fransche protestanten, Rabaud St. Etienne, doorgedreven, maar niet uitgebreid over Israël. Nadat de Spaansche, Portugeesche en Avignonsche Joden in Frankrijk als kiesgerechtigden waren erkend (Febr. 1790), vorderden een Mirabeau, Duport, Barnave, Robespierre, de Sèze, Talleyrand dit ook voor allen, bepaaldelijk voor die van den Elsas en Lotharingen. Nu gaf Parijs het voorbeeld, door in zijne verschillende wijken Israël het burgerrecht te geven, zoodat op den 29sten Sept. 1791 de Jacobijn Duport de volledige gelijkheid der Joden verkreeg, bekrachtigd bij Koninklijk besluit van 13 Nov. 1791. Toch eindigde de vervolging nog niet. Onder het schrikbewind werden enkele Israëlieten, die zich bij de Gironde hadden aangesloten, van hunne goederen beroofd, en hoewel de Conventie niet officieel vervolgde, hadden te Metz, Straatsburg, Nancy en Troies vervolgingen plaats en dreigde men in Parijs Israël te dwingen tot den eerdienst der Rede. Het Directoire bevestigde in 1795 de volledige scheiding van Kerk en Staat, en daarmede de volkomene gelijkstelling der Joden.

Napoleon I aanvaardde die erfenis. Maar een geheime weêrzin tegen het Israël zijner dagen, eene mengeling van eerbied voor een volk, dat zoozeer den storm der eeuwen getrotseerd had, gevoegd bij afkeer van de ellendige wijze waarop in zijn oog het Jodendom een staat in den staat vormde, deden hem bij de afkondiging der gelijkheid voor alle eerdiensten (wet van 15 Germinal, Jaar X) de Joden voorbijgaan. ‘De Regeering,’

zoo heet het, ‘heeft gemeend de eenheid te moeten eerbiedigen van een volk, dat het als een zijner grootste voorrechten beschouwt niemand dan God te hebben tot zijnen wetgever.’ Hierbij bleef het voorloopig, en de man der gelijkheid stond voor Israël als voor een raadsel, dat hij nog niet kon oplossen. Inmiddels zorgde hij zooveel mogelijk, dat in het hem toen nog niet cijnsbare Duitschland het hatelijke hoofdgeld niet langer geheven werd van den Israëliet bij de minste verplaatsing van handelaar of bedelaar (1801). Toen hij nu na den slag bij Austerlitz vasten voet in Duitschland kreeg, scheen het dat hij iets van den duitschen Jodenhaat had overgenomen; ten minste hij bleek maar al te ontvankelijk voor de lasterlijke, en voor een deel zeer overdrevene inblazingen van de boeren uit den Elsas tegen de Joden, die den boerenstand door geldelijke voorschotten in staat hadden gesteld de door revolutie en oorlogen geschokte welvaart voor een goed deel te heroveren. Men sprak van woeker. In den staatsraad des keizers werden die beschuldigingen herhaald door clericalen en reactionairen, en wellicht zouden op den 30sten April 1806 alle Joodsche marskramers uit Frankrijk gebannen zijn en de rechtbanken eene onbeperkte volmacht hebben erlangd tegen Joodsche woekeraars, als Ségur en Regnault den keizer niet hadden overgehaald om aan Israël zelf over te laten de verklaring wat het wilde, waar het staan wilde in den staat. De vergadering van Joodsche notabelen werd bijeengeroepen, maar nog altijd was Napoleon's stemming wrevelig; die bijeenroeping ging vergezeld met de bittere woorden: ‘le mal, que font les Juifs, ne vient pas des individus mais de la constitution même de ce peuple; ce sont des chenilles, des sauterelles qui ravagent la France.’ En tevens werd voor den geheelen linker-Rijnoever, van Keulen tot Neufchâtel, bepaald, dat gedurende een jaar tijds de Joodsche schuldeischers zich niet bij executie mochten voldoen. Het Jodendom moest onder het eerste keizerrijk nog een geweldigen weêrzin overwinnen. Het Joodsche Parlement had nu het lot van Israëls nakroost in eigen hand. Het had de bepaalde taak zoowel om de middelen aan te wijzen, door welke nuttige ambachten en kunsten vasten voet konden krijgen in het Jodendom, alsook om duidelijk de verhouding uit te spreken van den Jood tot vaderland en maatschappij.

Op den 26sten Juli 1806 kwam het Joodsche Parlement bijeen in het Stadhuis van Parijs. Het was een sabbath. Ondanks

heftig verzet van de zijde veler rabbijnen, werd het keizerlijk bevel gehoorzaamd en begon de vertegenwoordiging des Jodendoms het werk der verzoening met de maatschappij door sabbathschennis te plegen. De zachtmoedige slimheid van den Parijschen koopman Jacob Lazare, had een mouw aan de zaak gepast. Dit feit is van gewicht. Het politiek overleg zat niet alleen voor bij die vergadering in den persoon van den welbespraakten Abraham Fortado, maar bezielde ook het meerendeel der Israëlietische notabelen. Wanneer wij die rij van vertegenwoordigers des Jodendoms voorbij ons laten gaan, dan is eenvormigheid van toon dat wat wij misschien verwacht hebben, maar zeker zullen missen. Men had er de orthodoxie vertegenwoordigd door Berr Isaak Berr, den ouden kapioen voor de rechten der Joden. Onder den invloed van Malesherbes, een geestverwant van Mendelssohn, was hij van meening, dat het rabbinisme moest zegepralen, en aan de rabbijnen uitsluitend de volle bevoegdheid moest gelaten worden om innerlijke twisten te beslechten. Thans zoude hij in Parlement en Sanhedrin op 62jarigen leeftijd de bekrooning van zijn werk aanschouwen. Zijn zoon, Michael Berr, stond in volle kracht hem ter zijde, hij, de welsprekende evenknie van den grooten dichter Elia Halevi, die de bewondering van een man als Johannes von Müller wegdroeg, de kloeke heraut, die met het oog op een verwacht vorstencongres, in naam van alle Europeesche Israelieten, eene oproeping deed uitgaan aan vorsten en volken. De voorzitter, Abraham Fortado, in het Talmudisme slechts dilettant, natuuronderzoeker, een edel man met wijden blik, welbespraakt en met groote gave om in het openbaar op te treden, was de rechte man om de middelaar te zijn tusschen het Jodendom en de regeering. Maar het orgaan waardoor de vergadering sprak, was de eerste Straatsburger rabbijn David Sinzheim. Hij was talmudist, maar hij dreef die studie niet om tijdelijk gewin; onafhankelijk door vermogen, zocht hij juist de studie des Talmuds te vereenvoudigen. De orthodoxie had in hem haren aanvoerder. Ook Italië was vertegenwoordigd- en wel door Abraham Vita di Cologna, rabbijn van Mantua; hij was de nieuwe denkbeelden toegedaan, maar het was hem niet helder door welke middelen het Jodendom uit zijne afzondering getrokken zou worden en een meer algemeen karakter erlangen kon. Josua Benzion Segre stond aan zijne zijde; maar ook de Kabbala werd vertegenwoordigd door Graziadio Nepi,

rabbijn en arts uit Cinto, en Jacob Israël Carmi, rabbijn uit Reggio; de eerste zoude geen tittel of iota leten vallen van het rabbijnsche Jodendom, uit vrees dat de orde des hemels dan geheel zoude verstoord worden. Het leekenelement had de overhand; onder hen zag men gewezen krijgslieden, gesierd met het legioen van eer, of geachte kooplieden. Uit Nederland hadden zoowel de Portugeesche als Hoogduitsche gemeenten hare afgevaardigden gezonden: S.M. Saportas, J. da Costa Athias, J. Capadose en Mr. Jonas Daniel Meijer[1].

Deze vergadering mocht wel degelijk eene vertegenwoordiging van het Jodendom heeten, waarin de verschillende partijen des Jodendoms aanwezig waren. De nieuwe richting was van Duitschland uit den Joodschen salon van Heriette Herz, te Berlijn, in bondgenootschap met de 'Aufklärung', overal doorgedrongen, zoodat het strenge orthodoxe Jodendom niet meer alleen aan het woord komen kon in het Joodsche Parlement.

Van de twaalf vragen, die de keizerlijke regeering der vergadering ter beantwoording voorlegde, waren de voornaamsten: veroorlooft de Joodsche wet het gemengde huwelijk met Christenen? en, verbiedt of veroorlooft de wet den woeker tegen onbesnedenen? Het stond te bezien of de vergadering, die de veelwijverij verbood, en de echtscheiding bij de Fransche wet ook voor het Jodendom geldig verklaarde, in deze opzichten wel geheel in overeenstemming met den keizer wilde handelen, die als zijn wil had uitgedrukt: 'je veux que désormais il n'y ait plus d'Israëlites Français, mais seulement des Français Israëlites.' De commissie van rapporteurs had aan haar hoofd den kundigen David Sinzheim, en terwijl vele, vooral Duitsche leden een ontkennend antwoord op de vraag aangaande het gemengde huwelijk geven wilden, en menige vrome slechts onder bepaalde voorwaarden de vergunning wilde uitspreken, was het aan het verstand en den takt van Sinzheim vooral te danken, dat in de vergadering dit gevoelen de overhand had. De bijbel verbiedt slechts het huwelijk met de Kanaänieten. De Talmud, die de Europeesche natieën niet als afgodendienaars beschouwt, staat het gemengde huwelijk toe. De weigering van rabbijnen en priesters om zulk een huwelijk het cachet der kerk te verleenen, zoude niets baten, daar de wet van den staat het

1 Zie Mr. H.J. Koenen, Gesch. d. Joden in Nederland, blz. 377 vlg.

burgerlijk huwelijk erkent. In ieder geval sluiten de rabbijnen zulk een Jood of Jodin niet buiten de natie.

Op het stuk van den woeker verklaarde de vergadering, dat daarvan in de wet geen sprake was; deze kent alleen tienden. De wet heeft blijkens de verordening van Sabbat- en Jubeljaar, die ook de in Palestina wonende vreemdelingen omvat, de strekking, gelijkheid van bezit te bevorderen. De vergunning om anderen op rente te leenen, geldt alleen buitenlanders, die met dat geld handelen. Het feit van den woeker in Israël constateerde de vergadering met ergernis, maar teekende verzet aan tegen de bewering, alsof onder die beschuldiging alle Joden begrepen moesten worden.

Overigens verklaarde de vergadering dat de Jood, die voortaan Israëliet wenscht genaamd te worden en burger was van het land, waar hij woonde, in vaderlandsliefde niet onderdeed voor alle burgers.

De keizer wilde nu eene zekere borgstelling bezitten, dat de Joden in zijn rijk zich aan de door het Parlement uitgesproken beginselen zouden houden. Die borgstelling moest door de hoogste godsdienstige overheid gegeven worden. Het groote Sanhedrin werd samengeroepen. Dit Sanhedrin moest aan de uitspraken van het Parlement het karakter van verbindende voorschriften geven. In Frankrijk was de geestdrift der Joden groot. Elders was dit niet het geval. De liberale Joden van Berlijn, met Friedländer aan het hoofd, wilden van zulk een door Napoleon te voorschijn geroepen Sanhedrin niets weten. Uit Holland kwamen slechts afgevaardigden van de kleine afgescheidene Synagoge ‘Adat Jesurun’, die de beginselen van het republikeinsche gezelschap ‘Felix libertate’ te Amsterdam, in het Jodendom handhaafde en zich geheel met het Bataafsche volk en de Fransche begrippen had vereenzelvigd. Het waren de HH. Mr. C. Asser, Dr. H. de Lemon en J. Littwak. Op den 13^{den} Febr. 1807 werd het groote Sanhedrin geopend met 70 leden, 45 rabbijnen en 35 leeken, onder David Sinzheim als voorzitter (Nazi), Segre als tweeden (Ab-bet-din) en Abr. di Cologna als derden voorzitter (Chacham). De Hollandsche afgevaardigden, als vertegenwoordigers eener van de hoofdgemeenten afgescheidene corporatie, moesten zich met de zwijgende rol van eereleden tevreden stellen. Nieuwe bepalingen maakte het Sanhedrin niet. Wat het Joodsch Parlement had uitgesproken werd als wet voor al de Joden van het keizerrijk verplichtend gesteld. Het Sanhedrin maakte scherp onderscheid

tusschen godsdienstige en staatkundige wetsvoorschriften; de eerste waren onveranderlijk, in de wijziging der tweede soort moest een nieuw Sanhedrin voorzien. Het vergunde verder allerlei handwerk aan den Jood, drong op vaderlandsliefde, op de vervulling van den dienstplicht aan, en bevestigde de besluiten van het Parlement over het huwelijk. Het Sanhedrin heeft niets nieuws bevestigd, maar integendeel zich zelfs van Joodsche zijde de beschuldiging van het verloochenen van allen godsdienst op den hals gehaald. Toen het Sanhedrin zich weder oploste in het algemeene Parlement, bleek het, dat inderdaad voor de Fransche Israëlieten weinig gewonnen was. Het Parlement en het Sanhedrin hadden eigenlijk het karakteristiek Joodsche, de zuivere afscheiding van andere natieën opgeofferd, en daarmede had het eene burgerlijke stelling gewonnen, die op verre na niet beantwoordde aan de idealen van gelijkheid, welke waren voorgespiegeld. Bij Keiz. Besl. van 17 Maart 1808 werd bepaald, dat geen Jood handel mocht drijven zonder eene vergunning van den prefect, dat ieder contract met een' ongepatenteerden Israëliet nietig was, dat geen Jood van een der duitsche Departementen naar een fransch verhuizen, en geen Jood een plaatsvervanger in de militie stellen mocht. Dit alles werd voorloopig voor tien jaren vastgesteld, ‘in de hoop dat na dien tijd geen onderscheid meer bestaan zoude tusschen de Joden en de overige burgers.’

Inderdaad werd door Napoleon de vrijheid aan de Joden niet gegeven. De kerkorde door hem voor het Israëlietisch kerkgenootschap verordend was eene wederzijdsche bespieding op grond van achterdocht en maakte van de synagogale overheid een deel der geheime policie. De verzoening van Jodendom en nieuwere beschaving werd door het eerste Fransche keizerrijk niet bewerkt. Van eene wezenlijke hervorming des Jodendoms kwam niets. De hoofden van het groote Sanhedrin hadden daarvoor te weinig invloed. David Sinzheim bleef een rechtzinnig Talmudist, en di Cologna was niets als een aangenaam prediker. Toen het eerste keizerrijk viel, was inderdaad voor de verzoening van Jodendom en moderne maatschappij niets gewonnen. En het eenige wat daartoe zoude hebben kunnen leiden, de hervorming in Westfalen onder Jérome, door Jacobson op touw gezet, werd natuurlijk met het eerste keizerrijk vernietigd.

Die eerste ervaring werpt echter een verrassend licht op de wijze, waarop het Jodendom vroeg of laat alleen die verzoe-

ning zoude kunnen bewerkstelligen. De Joodsche natie moest nu onder den druk na Napoleon's centralisatie-systeem, later onder den drang van den volksgeest der nieuwere tijden, afleggen wat haar als natie onderscheidde van de overige volken. De toelating der gemengde huwelijken, het aanvaarden van allerlei arbeid, hieven den slagboom der levietische reinheid op, die het uitverkoren volk ook in de verstrooiing scheidde van de onbesnedenen. Werden zoo gewichtige veranderingen gemaakt in die punten, waarin het Jodendom met de nieuwere maatschappij in aanraking kwam, vroeg of laat moest daarmede gepaard gaan eene herziening der godsdienstvormen. Deze toch waren de belichaming van het besef, dat Israël eene afzonderlijke plaats innam als het uitverkoren volk, de keur der natiën, de bevoorrechte draagster van een bijzonder godsdienstigzedelijk beginsel, dat in de nieuwere samenleving niet gevonden werd. Die wezenlijke hervorming des Jodendoms, hoezeer reeds nabij gebracht, is nog verre van verwezenlijkt. In dat streven naar hervorming bekleedt de Leipziger Synode eene merkwaardige plaats.

Napoleon viel, en het ontwaken van den volksgeest bracht in Duitschland over het Jodendom een heirleger van rampen, die helaas! op de eerste jaren onzer 19de eeuw het merk drukken eener gruwelijke onverdraagzaamheid. In het Weener Congres, dat zoo lichtzinnig met den volkswil speelde, weêrklonk wel de stem van een Wilhelm von Humboldt ten gunste der rechten van Israël, maar de openbare meening luisterde er niet naar. Het volk, bedrogen door de vorsten, in rechtmatige begeerte naar een vrijen regeeringsvorm, wreekte zich over die teleurstelling, door aan ieder vreemd bestanddeel op Duitschen bodem den oorlog te verklaren. Dweepend met de idee der eenheid van Duitschland, bewerkt door de romantiek van een Schlegel, Achim von Arnim en Brentano, begon de openbare meening een kruistocht tegen den Jood. Het regende schotschriften en uit Würzburg weêrklonk in 1819 en '20 over geheel Duitschland tot in Denemarken de wraakkreet der onverdraagzaamheid: ‘Hep, Hep!’ (*Hierosolyma est perdita!* d.i. Jeruzalem is verloren!)

Deze vervolging, waarvan de nagalm in Rumenië nog weêrklinkt, heeft op den inwendigen toestand des Jodendoms een gewichtigen invloed gehad. Het Jodendom had veel wat afstootte. Miskenning, druk, vervolging hadden Israëls geheugen

verzwakt zijne denkkracht gebroken en allerlei vreemde bestanddeelen hechtten zich als woekerplanten aan den kranken stam. In Polen nam het een barbaarsch karakter aan, in Portugal en Italië verliep het in kabbalistisch gebeuzel, dat overal waar het bij godsdienstoefening, hoogtij of begrafenisplechtigheden in het openbaar zich vertoonde, ergernis wekte. Vele rabbijnen vertoonden zich als halfverwilderde geestenzieners. Van de verzoening van zulk een Jodendom met de moderne maatschappij kon geen spraak wezen. Maar de schuld dier verwildering werd voor een groot deel gedragen door die nieuwere samenleving, die, wat Napoleon's achterdocht had beoogd, later door dweepzieken haat trachtte te bereiken: de oplossing des Jodendoms. Die toestand moest in het Jodendom zelf alle krachten wakker roepen tot handhaving en ontwikkeling van de overlevering der vaderen. Zoo ontstonden als van zelf twee partijen onder Israël.

Een deel van Israël verzoende zich met de nieuwere maatschappij door eenvoudig de Joden te laten varen, of althans door zich persoonlijk te onttrekken aan die vormen en plechtigheden, waarmede het officieel optrad. Menigeen hield het Jodendom voor eene versteende mummie; enkelen, zoo als Heine, geloofden aan schijndood, gevolgd door eene krachtige opstanding: maar de meerderheid der beschaafden keerde aan den godsdienst der vaderen den rug toe.

Maar nog veel grooter was het getal dergenen, die tot geen prijs de oude moeder wilden verraden, welke wel rimpelig en zwak geworden was, maar aan wie men zich door de dierbaarste herinneringen verbonden gevoelde. Met dweepzieke vereering achterdochtig, streed de rechtzinnigheid voor de handhaving van alles, ook van het meest smakelooze in de toenmalige gestalte des Jodendoms. Geen steen mocht uit het gebouw worden weggedaan, ja, het met alle gezond denken spottende jargon moest in den synagogalen dienst worden bestendigd, en de ruwe onbeschaafdheid werd tegenover den afval der beschaafden het kenmerk van den rechtzinnigen Jood. Maar de dagen der strenge orthodoxie onder de Joden waren geteld. De orthodoxie had geen hoofd. Onder den invloed der school van Mendelssohn was het gezag der oud-rabbijnen gedaald, de scholen stonden ledig, en zoo er nog enkele invloedrijke rabbijnen waren als Akiba Eger († 1838) in Posen en Mozes Sszofer († 1840) in Presburg, zij waren te ver verwijderd van het tooneel van den strijd. Berlijn, Praag, Hamburg, Frankfort a/M. bezaten òf nieuw

tempels in plaats van synagogen, òf in plaats van de rabbijnen van vroeger dagen, rabbinaatsvoogden, meestal geheel onbeduidende personen.

Het spreekt van zelf dat tusschen deze beiden, de steile orthodoxie en den driesten afval, een derde partij zich vormde, die der Hervormers. De eerdienst der Synagoge werd in de tempels van Berlijn, Hamburg en elders, ingericht gedeeltelijk naar het model der christelijk-protestantsche godsvereering. Prediking in de landtaal, duitsche liederen, orgeltoon en openbare geloofsbelijdenis, met bevestiging van nieuwe leden, werden ingevoerd. Hamburg was het brandpunt van dezen nieuwen Joodschen eerdienst. De invoering van een nieuw gebedenboek voor Israëlieten (1842), op een oogenblik dat de nieuwe gemeente in grooten getale zich binnen den Hamburgschen tempel vereenigde, veroorzaakte een heftigen strijd, die, toen de geweldige brand der stad de partijwoede voor een tijd staakte, schier op hetzelfde oogenblik in Frankfort a/M. herleefde. De Frankforter ‘Reformfreunde’, die zich grootendeels uit de eerste Joodsche vrijmetselaarsloge vereenigd hadden, predikten een nieuw Jodendom. Verwerping van het gezag des Talmuds en der spijswetten, afwijzing van de Messiasverwachting en van het verbindende der besnijdenis werden daar afgekondigd. Al werden die eischen spoedig eenigszins gematigd, zij waren de aanleiding tot de eerste vergadering van rabbijnen, die in Juni 1844 te Brunswijk bijeenkwam. De man, die daar als voorzitter door zijn scherpzinnigen geest de overhand had, was Samuel Holdheim († 1860), geslepen Talmudist, die eerst op lateren leeftijd eenige nieuwere beschaving aangehangen had aan het poolsche kleed, dat hij droeg, en nu het Talmudische Jodendom wilde verslaan met de wapens die het zelf hem gereikt had. Hij wilde de godsdienstige en nationale bestanddeelen van het Jodendom scheiden, de eersten handhaven, de laatsten vernietigen, en die nationale bestanddeelen waren: sabbat, Joodsche huwelijkswetten, de Messiasverwachting en de Hebr. taal, terwijl als hoofdregel voor hem gold: iedere Joodsche godsdienstplicht is ondergeschikt aan de burgerlijke wet. De Brunswijksche vergadering sprak inderdaad het doodvonnis uit over den Talmud. Onder aanvoering van den Amsterdamschen Israëliet Hirsch Lehren, protesteerden wel vele Israëlieten uit Nederland, Hongarije, Moravië en Bohemen; maar zelfs bij dezen vond Holdheims overtuiging, dat de burgerlijke staatswet ook voor den Israëliet

de hoogste wet was, toestemming. De godsdienstige hervorming des Jodendoms heeft zich tot op den huidigen stond niet alleen uitgesproken in de Hamburgsche tempelgemeente, ook de Duitsch-Joodsche kerk (1846) is hare zichtbare vrucht. De beweging door Ronge gewekt tegen het Ultramontanisme, deed te Berlijn een aantal Israëlieten zich vereenigen tot een Hervormingsbond (1815), die terugkeer tot de H. Schrift naar den geest wenschte te vereenigen met verwerping van Talmud en Messiasverwachting. De tweede vergadering van rabbijnen te Frankfort, ook onder overwegenden invloed van Holdheim, veroordeelde het gebruik der Hebreeuwsche taal, dreef de conservatieven daardoor uit, en vestigde den Hervormingsbond als Duitsch-Joodsche kerk. Het meerendeel des Jodendoms zag in dit alles het drijven eener enkele partij, die de hervorming des Jodendoms zocht en ze alleen scheen te kunnen vinden in de oplossing der Mozaïsche godsdienst. Daartegenover stelden zich enkele hoogbegaafde Israëlieten, die den afval, zooals die door de hervorming dreigde bevorderd te worden, wilden keeren, door het Joodsche volk kennis van zich zelven, en daarmede bewustzijn van kracht en eene waardige plaats in de nieuwere maatschappij te verzekeren.

Te vergeefs beproefde het Berlijnsche Cultur-Verein door schoolonderricht het Joodsche volk beschaving mede te deelen, maar toch mag de nog levende grijze medestichter dier vereeniging, Leopold Zunz, met zelfvoldoening terugzien op de dagen (1823), toen hij, misschien wel ietwat slaafsche navolger van Hegel, door openbare voordrachten over het karakter des Jodendoms, den stoot gaf tot de wetenschappelijke waardeering van Israëls eigenaardigheden door het eigen kroost van Abraham.

Isaak Bernays († 1849) handhaafde het eigenaardig karakter der Hebreeuwsche taal, die van heidenschen oorsprong allengs monotheïstisch gekleurd, volgens hem het proces afspiegelt, hoe de eenheid Gods allengs in veelgodendom uiteenging; maar de Israëlieten werden hunne chitaeïsche moeder en hunnen emoritischen vader ontrukt, en in eigen volksbestaan moesten zij de eenheid Gods handhaven, en daarmede het toonbeeld worden van den mensch als beelddrager Gods. De Israëlietische eerdienst is dus ook niet plastisch, in beelden, als de heidensche, maar rituëel in handelingen. En in dien ritus moet zich alles uitdrukken wat in het volk leeft. Het Jodendom is het volk

der openbaring, riep Dr. S.L. Steinheim; daar de rede sinds Kant in hare onvolkomenheid zich had geopenbaard, was het niet genoeg met Mendelssohn het redelijke der Joodsche leer te bewijzen; daarmede verdedigt men het Jodendom niet. Redelijke godsdienst is Heidendom. Een persoonlijke God, onderscheiden om de wereld te handhaven, is de roeping des Jodendoms. Het woord van dezen tweeden Mendelssohn werd echter niet door daden gesteund, die toonden, dat hij ook het martelaarschap zijner overtuiging in de feitelijke gemeenschap des Jodendoms wilde dragen. Hij bleef uitwendig den godsdienst der vaderen trouw, maar hij schaamde zich de nederige knechtsgestalte des Jodendoms, en zijn lijk rust te Zurich op een christelijk kerkhof (1866). De Gallicische school, N. Krochmal († 1840) en S.J. Rapoport († 1867), handhaafde de kennis der Joodsche schrift. De eerste legde de schatten der Talmudische Hagada bloot, als bijdrage tot de geschiedenis des Jodendoms, en de tweede vereenigde met Talmudische geleerdheid eene verzameling van profane wetenschap, die in het oog der rechtzinnige partij ketterij was. In vereeniging met hen, bestreed Isaak Erter († 1851) in prachtige Hebreeuwsche satyren de dweepzieke orthodoxie der Chasidaëers. Door zulken arbeid werd het verleden des Jodendoms toegelicht. Zunz stelde de godsdienstige voordrachten der Joden in het licht (1832), beschreef den Synagogalen ritus (1859), als het schild des Joodschen geloofs en de banier des Jodendoms, die niet door ruw bijgeloof maar door eene heilige gedachte werd omhoog gehouden. Dezelfde hand lichtte den sluier op, die het Jodendom der middeleeuwen bedekte, ja zelfs de door zoo velen gesmade Talmud werd door Frankel voorgesteld als de schatbewaardster eener rechtswetenschap, die in de oude wereld eenig was (1841). Maar niet alleen aan Israël, ook aan het Christendom was het voorrecht gegund tot de oorspronkelijke bron van het O.T. door te dringen. In de 18de eeuw was de wetenschappelijke beoefening des O.T. begonnen door mannen als Astruc, Ilgen, Vater en anderen, en Ewald trad het eerst op met eene geschiedenis van Israël, die tot de wetenschappelijke beoefening des O.T. ook onder Israël den stoot gaf. Dat O.T. is sinds door mannen als Geiger, Popper, Herzfeld, Grätz en anderen steeds meer onderzocht. En het is na dien arbeid vooral, dat wij de eindelijke verzoening van moderne maatschappij en Jodendom verwachten, nadat eerst de overeenstemming tusschen modern Christendom en het

hervormd Jodendom zal getroffen zijn. De Mozaïsche godsdienst moet in zijnen aard worden in het licht gesteld, en hier ontmoeten wij een man, die, de ziel der Leipziger Synode, jaren lang streed voor de zeer eigenaardige opvatting van het wezen des Jodendoms, die in genoemde kerkvergadering algemeene instemming moest verwerven.

Dr. Ludwig Philippson uit Bonn is een merkwaardig persoon uit het hedendaagsche Jodendom. In 1830 trad hij op met een opstel over Ezechiël en Philo, ten betooge, dat de joodsch-grieksche letterkunde reeds talmudisch gekleurd was, dat er vóór den Talmud reeds een Talmud had bestaan. Het zuivere Mozaïsme, gelijk hij dat had leeren kennen, werd vervolgens aangewezen als het eigenaardig karakter des Jodendoms. Het Jodendom heeft bij den Sinaï volgens hem reeds al de beginselen, die thans den nieuweren staat kenmerken, als de zijnen uitgesproken. Mozaïsme en moderne staat zijn één. Daarom is het Jodendom de godsdienst der samenleving, het Christendom de godsdienst van het individu, en de verzoening van Jodendom en modernen staat, moet dus gevonden worden in een terugkeer tot het zuivere Mozaïsme, al is het ook in anderen vorm, als dien welken het oudtijds droeg, met geheele terzijdestelling van het Talmudisme. Zoo sprak Philippson sinds 1847[1], en hebben zijne hoofdartikels in de ‘Algemeine Zeitung des Judenthum's’[2] veel tot de verbreiding dier denkbeelden bijgedragen, hunne handhaving door de Leipziger Synode mag een opmerkelijk teeken des tijds heeten.

Met de hervorming des Jodendoms wordt ernst gemaakt. Dit is de uitkomst van het streven der jongste jaren binnen en buiten het Jodendom. De Joden worden bijna overal als staatsburgers erkend. In Hongarije hebben de Israëlieten in een congres, op verzoek der regeering, eerst onlangs (13 Decemb. 1868-23 Febr. 1869) zich als erkend kerkgenootschap geconstitueerd[3], en over het algemeen moet worden erkend, dat eerst in de laatste jaren Christelijk Europa van den weêrzin tegen de Joden begint terug te komen, en die weêrzin nog niet

1 Vorlesungen über die religiöse Idee im Judenthum, Christenthum und Islam. Leipzig, 1847. - Vorlesungen über die Religion der Gesellschaft. Leipzig, 1848. - Vorlesungen über die Resultate in der Weltgeschichte. Leipzig, 1860.

2 Weltbewegende Fragen im Politik und Religion, I. Leipzig, 1868.

3 Der Jüdische Congres im Ungarn, von L. Löw. Pesth, 1871.

overal is overwonnen. Maar Israël zelf, door zijne edelste zonen voorgelicht, begint in zelfkennis te winnen, legt de jaarboeken van zijne merkwaardige lotgevallen open, en tracht in dezen tijd van openbaarheid rekening en verantwoording te doen van de beginselen die het in onze maatschappij wenscht te bevorderen en te handhaven.

Een merkwaardigen stap deed daarom de Leipziger Synode, toen zij bij monde van Philippson gewaagde van ‘das nach Abstreifung des Talmudismus immer mehr und mehr zum reinen Mosaismus zurückkehrende Judenthum.’ Het Talmudisme als oude huid af te leggen en een nieuw bekleedsel aan te nemen, dit beteekent zeer veel voor het Jodendom.

Wat de Talmud is behoeven wij hier niet nader te ontwikkelen, nadat wij kennis hebben kunnen nemen van den nauwkeurigen arbeid, door Em. Deutsch aan dit onderwerp gewijd[1]. Dit merkwaardige boek is als geschiedkundig gedenkteeken nog veel te weinig geraadpleegd. Maar tot nog toe was de Talmud voor den orthodoxen Jood niet alleen het voorschrift des geloofs, niet alleen het voorschrift voor godsdienstige handelingen, maar ook de zedewet, die het dagelijksche leven tot in alle bijzonderheden regelde. Volgens den Talmud mag de Jood zich niet kleeden als de onbesnedenen en moeten de snit van zijn hoofdhaar en het modèl zijner woning Joodsch zijn. Velerlei is de ongeoorloofde spijs, en eer het geoorloofde genuttigd wordt, moeten er vele ceremoniën plaats hebben. Een onbesnedene mag Israëls brood niet bakken, en het vat of de flesch, die onverzegeld door een niet-Jood zijn aangeraakt, mogen met hunnen inhoud den zoon van Abraham niet laven. De Talmud raadt aan op Maandag of Woensdag nooit iets nieuws te beginnen, en in het laatste kwartier der maan geen huwelijk te sluiten. De Israëliet mag op zijn dertiende jaar huwen, en als hij op zijn achttiende nog eenzaam is, verklaart de Talmud dat de Eeuwige over hem weent. Niet eens alle droomen zijn geoorloofd, want als de Israëliet droomt, dat hem de tanden uitvallen, dat de wetsrol in de Synagoge verbrandt, of dat het dak zijner kamer op hem nedervalt, moet hij met vasten boete doen. Geschillen onder Israëlieten mogen niet door rechtbanken van onbesnedenen worden beslecht, en de rechtspraktijk onder de ongeloovigen is door den Talmud aan den Israëliet verboden.

1 Biblioth. v. Mod. Theol., XII, 81-156. Ook afzonderlijke werken.

Ieder zal toestemmen, dat onder ons de strengste Israëliet in de weegschaal dier rechtzinnigheid te licht zal bevonden worden. In zijn dagelijksch bedrijf overtreedt de Israëliet onder ons telkens het Talmudisch voorschrift. Het beroep door den Talmud met bijzondere voorliefde aangeprezen, dat van landbouwer, is onder Israël eene zeldzaamheid. En in de bedrijven, die de Talmud afraadt, als timmerman, smid, drukker en anderen, wijst onze tijd met eere op menigen Israëliet. Hoe verblijdend dat zoo velen er zich overheen hebben gezet, dat de Talmud de rechtspraktijk onder ons aan Abraham's kroost verbiedt! Welk eene verandering zouden onze Israëtietische medeburgers ondergaan, als zij zich hielden aan het verbod om kleederen van tweederlei stof te dragen! En toch, die overtredingen hebben veel beteekenis, want het heet: wie willens en wetens iets verbreekt van de omheining (door den Talmud) gemaakt om de Mozaïsche wet, diens deel zal wezen, dat de slang hem bijten zal.' Wat feitelijk bestond, overtreding van den Talmudischen leefregel, is thans officieel bevestigd. De heterodoxie onder Israël is thans gewettigd, en de pen is gehaald door die wet, welke den hedendaagschen Israëliet in afzondering van de moderne maatschappij vastzette. Die 'Abstreifung' des Talmuds werd op voorstel van België's opper-rabbijn, Elia Aristide Astruc, met acclamatie aangenomen.

Maar tegelijkertijd wilde dè Synode dat het Jodendom zich zoude terugtrekken op zijne grondwet, de Mozaïsche wet. Daar, meende men, lag de verzoening tusschen Jodendom en moderne beschaving voor de hand. De Synode sprak het uit: Mozaïsme en nieuwere maatschappij gaan uit van dezelfde beginselen.

Het feit, dat een Joodsche Synode deze uitspraak deed, en daarmede een bepaald beginsel uitsprak, verdient gewaardeerd te worden. Naar Mozes terug, is eene verwijzing naar bepaalde documenten, naar een bepaalden toestand van vroegere dagen, van wier herstelling in beginsel dan nu het heil te verwachten zal zijn. De beginselen door Mozes en de Israëlietische profeten uitgesproken, zietdaar het Jodendom; de beginselen door Jezus in zijn onderwijs nedergelegd, zietdaar het Christendom. Niemand zal in het algemeen de juistheid dezer stelling betwijfelen. Nu worden de afwijkingen van het rabbinisme en van de kabbala niet langer op rekening gesteld van het Mozaïsme, evenmin als dat het drijven der ultramontanen, de leerstellig-

heid der protestanten of de dweepzucht der piëtisten, als zoovele smetten worden aangewreven aan Jezus van Nazareth.

Wat is nu dat Mozaïsme? Op die vraag is Philippson het antwoord niet schuldig gebleven, en zijne nadere aanwijzing is door de Synode eenstemmig aangenomen.

Het Mozaïsme in engeren zin is de hervorming van het Israëlietisch volksgeloof door Mozes. Die hervorming bestond in de vereering van den God der Israëlieten, den Almachtige, die in licht en vuur zich openbaarde, als den Eenigen en den Heilige. Mocht Hij geëerd worden door bloedig offer, besnijdenis, wijding der eerstgeborenen en door de verbanning van al het vreemde, hij kwam in de eerste plaats met zedelijke eischen tot den mensch, en die zedelijke geboden zijn nedergelegd in de tien woorden. Dit Mozaïsme, zooals het kritisch onderzoek van Israëls godsdienst aan het licht bracht, is niet datgene, waarin de Leipziger Synode de verzoening vindt van Jodendom en nieuwere maatschappij.

In ruimeren en meer oneigenlijken zin kan men van Mozaïsme spreken, als men daarbij denkt aan de geheele Israëlietische staatsinrichting, zooals het voltooide O. Testament ze ons te kennen geeft. Dat is de godsregeering (theocratie) met de daaruit voortvloeiende regeling van huiselijke, kerkelijke en maatschappelijke toestanden. Het is de Israëlietische maatschappij, zooals ze in hare wettelijke regeling uit de dagen vóór en na de Babylonische ballingschap tot ons spreekt; eene wettelijke regeling, waaraan de werkelijkheid wel niet geheel zal hebben beantwoord. Dit Mozaïsme is het geheele O.T.

Voor Philippson en zijne geestverwanten schijnt die verzameling van schriften één geheel te zijn, eene voorstelling, die onder Israël toch ook wel tegenspraak gevonden heeft, en die in de Synode bepaaldelijk niet de goedkeuring heeft weggedragen van den Belgischen opper-rabbijn Astruc, die in zijne Histoire abrégée des Juifs (Paris, 1869) de stelling verdedigde, dat het O.T. bevat ‘de meeningen van den Hebreeuwschen volksstam.’ Diensvolgens is er een verschillend gekleurd Mozaïsme in het O.T. zelven op te merken. Wie dat loochent door gelijk Philippson het O.T. als den codex te gebruiken, waaruit links en rechts de gegevens voor het ééne Mozaïsme kunnen worden genomen, die ontneemt aan zijne voorstelling iederen wetenschappelijken grondslag.

Volgens Philippson gaat de Mozaïsche wet, bij de regeling van

den Israëlietischen staat, uit van dezelfde beginselen als onze hedendaagsche maatschappij, en wel:

1°. *De eenheid des menschdoms*. Of het O.T. haar leert zoude een uitlegkundig vraagstuk kunnen genaamd worden. Dat in de volkentafel van Genesis enkele caucasische stammen als *de* menschen voorkomen, bewijst niets. Maar zelfs al stond de éénheid des menschdoms in het O.T., dan nog is deze gedachte niet het uitsluitend eigendom van het Mozaïsme. Veden, Zendavesta en Germanische mythologie hebben dezelfde gedachte. En het O.T. derft alle zedelijke gevolgen, die uit het besef: wij zijn broeders, moeten voortvloeien. Israël is daar Gods volk, Kanaan zijn huis, en al wat daarbuiten ligt is zoo onrein, dat de profeten der 8ste eeuw juist in de handhaving dier afzondering het behoud der Israëtische natie gelegen achtten. En de eenheid van Heidenen en Israël, door de profeten voorzien, bestaat altijd hierin, dat de waarheid, in het zuiver gehouden Sion bewaard, de Heidenen zouden drijven naar den berg des Heeren. Israël is en blijft het eenig bevoorrechte kind van den Eeuwige.

2°. *Gelijkheid aan allen voor de wet*. De vreemdeling moet aan eenerlei wet en recht gehoorzaam zijn als de Israëliet. Hier is geen vrije gelijkheid. Het is een zeker kerkelijke dwang. In de Paaschweek mocht hij geen gezuurd brood eten, en wilde hij deelnemen aan hèt Paaschfeest, dan *moest* hij zich laten besnijden. En terwijl één strafwet gold voor inboorling en vreemde, mocht de Israëliet volgens de Deuteronomische wetgeving met den vreemde geen omgang hebben, en werd die vreemde, zooals Salomo's tempelbouw ons leert, vaak gebruikt voor heerendiensten, waarin hij zijne meerdere kunstvaardigheid ten beste gaf aan Israël. Uit de gelijkheid voor de wet vloeit voort gelijkheid van plichten en rechten, en Philippson leest dan ook in het O.T. dat het Mozaïsme in den Israëlietischen staat voorschreef: algemeene dienstplichtigheid, gelijkheid van lasten, afschaffing van alle voorrechten, vrijheid van handel en vrijheid van godsdienst.

De Pruissische legerorganisatie heeft de Synode te vergeefs gezocht in het O.T. De oude wereld en ook Israël kende slechts geïmproviseerde soldaten, de levé en masse. Onder Israël geene wapenoefeningen, in vredestijd geen vaste weerbare manschap noch in dienst, noch in reserve. Was er gevaar, dan werd de weerbare manschap opgeroepen, en vele waren nog de

redenen van vrijstelling, van welke deze zeker wel de opmerkelijkste is, dat de vreesachtige en weekhartige te huis mocht blijven. In de geschiedenis van Gideon is de practische toepassing dezer algemeene dienstplichtigheid in beeld gebracht. Hoe zwak het geïmproviseerde leger in onze maatschappij is, heeft het lot van Frankrijk in deze dagen getoond. Indien de Mozaïsche dienstplichtigheid werd ingevoerd in Duitschland, zoude men daar moeten afstand doen van den roem de eerste militaire macht in Europa te zijn.

Gelijkheid van lasten. Een belastingstelsel is een kind der nieuwere maatschappij, in welke stad en land dagelijks nieuwe behoeften hebben te bevredigen op allerlei gebied. Eerst in het laatst der middel-eeuwen onder Maximiliaan, zien wij iets dergelijks opkomen. De Mozaïsche staat kende het niet. In het leger bekostigde ieder soldaat zich zelven, de hofhouding leefde van oorlogsbuit en grondbezit, rechtspleging was onbezoldigd, onderwijs, kunst en wetenschap waren onbekend. Het Mozaïsme kent slechts tienden, als vergoeding aan den stam van Levi, die geen afzonderlijk deel des lands had ontvangen. Die vergoeding aan een stam, was uit den aard der zaak verplichtend voor allen.

Geen privilegiën. Daar er geen Israëlietische staat in den tegenwoordigen zin des woords ooit bestaan heeft, kan men niet spreken van afzonderlijke standen. De band der natie was alleen in dagen van gevaar in handen van richters of koningen, die de onafhankelijke bewegingen der stammen eerbiedigden; bewegingen, die dikwerf in verdelgingsoorlogen ontaardden. Ook het rechtsprekend lichaam van oudsten of familiehoofden vormde geene afzonderlijke kaste. De band der natie, bij welken de staat geheel in de kerk opging, was de tempel als nationaal vereenigingspunt. En de priesterstand, in zekeren zin onafhankelijk, was toch aan dezelfde strafwet als het algemeen gebonden. Maar wat alles afdoet, de Israëliet kende den slavenstand. Tot dien stand konden Israëlieten behooren. Men kocht den slaaf, ook den Israëlietischen, voor zes jaren. Na dien tijd kon hij, met achterlating van vrouw en kinderen, vrij worden; wilde hij dit niet, dan bleef hij altoos slaaf. Zoo moest Israël kennismaken met een geheel slavenras. En al maakte de wet nu ook enkele verzachtende bepalingen, het feit staat daar om het groote verschil tusschen de Israëlietische maatschappij en de onze te openbaren. Verder gaf het voorrecht der eerstgeborenen eene

ongelijkheid van bezit, die niet te rijmen is met de bewering: in het Mozaïsme waren geene privilegiën.

Handelsvrijheid. Deze in het Mozaïsme te zoeken, is zeker al zeer zonderling. Ambachten waren onder Israël niet bekend. De Salomonische tempel werd eerst mogelijk door de verbinding met Phoenicische werklieden, en groot was ook het aandeel door deze genomen aan den herbouw van het tempelhuis onder Ezra. Wel worden bij de vervaardiging des tabernakels enkele Israëlietische kunstenaars vermeld, maar die berichten zijn van te late dagteekening, om ons terug te brengen van de meening, dat er onder Israël nooit van vrijen of gildenarbeid sprake geweest is. Met de handelsvrijheid staat het niet beter. Dat zoo iets al op de woestijnreis in de wet aan het volk zal zijn verzekerd, is minstens onwaarschijnlijk. Israël heeft wel onder Salomo handelsbetrekkingen gehad met Egypte en een tijdlang handel gedreven op Ophir, Indië's westkust en Tarsus, terwijl Tadmor (Palmyra) door hen werd gebouwd als stapelplaats voor de waren uit Babylonië - maar Phoenicische zeelieden waren de werkelijker drijvers dezer beweging; en toen Josaphat, na de scheuring des rijks, den handelsweg naar Indië met eigen krachten wilde openen, leed deze onderneming schipbreuk. Salomo's handel heeft geheel het aanzien van een monopolie der kroon, en die ‘kooplieden des konings’, die uit Egypte paarden en lijnwaden tegen bepaalden prijs hadden, hebben geheel het voorkomen van ambtenaren des konings. Van onze handelsvrijheid is in dit alles geen spoor te ontdekken.

Vrijheid van godsdienst. Dat het Mozaïsme haar reeds gehuldigd heeft, tracht Philippson in het breede te betoogen. Hij wijst op de vrije keus door Jozua op het punt van den godsdienst aan het volk gelaten. Inderdaad is die vrije keus slechts een vorm geweest. Want òf de zaak sprak van zelf, en er kwam geen eigenlijk kiezen te pas, òf het was eene overrompeling van andersdenkenden door de vreeselijke bedreigingen, welke gericht werden tegen hen, die zich niet voor den dienst des Eeuwigen verklaarden. Van vrijheid is hier geen spoor, ook al nemen wij aan, dat hier de overlevering niet aan het woord is. Vrijheid van godsdienst zal er verder geweest zijn, omdat de heiden onbesneden blijven mocht. Zeker, de vrijheid van gedachte was onder Israël gelijk overal en te allen tijde op aarde; maar ook de vreemdeling was gedwongen onder de ééne wet van Mozes. De heiden mocht in gedachte zijn gods-

dienst trouw blijven; eene werkelijke vereering der afgoden was onder het Mozaïsme door de wet verboden, ja werd op echt draconische wijze met den dood gestraft. Hoe toch is het gebod tot de uitroeiing van alle Kananieten, laat het ook nooit zijn toegepast, als wettelijk beginsel vereenigbaar met godsdienstvrijheid? De Israëlietische godsgemeente moest zuiver gehouden worden tot iederen prijs. De Jood was onverdraagzaam tegen de profeten, tegen de Samaritanen, tegen Jezus, en zoo hij nu verdraagzaamheid predikt, is het die van den verdrukte tegenover de heerschende meerderheid. In beginsel is het Jodendom exclusief. Het eerbiedigt de persoonlijke vrijheid zoo weinig, dat het Mozaïsme, welks voortreffelijkheid door Philippson ook hierin gesteld wordt, dat het den kerker als *straf* niet kende, maar alleen als middel tot onderzoek van den beschuldigde, dat dit zelfde Mozaïsme de doodstraf eischt voor allerlei kleine, inzonderheid godsdienstige overtredingen.

Het Mozaïsme der Leipziger Synode is eene ontzaggelijke illusie. Philippson gaat hier mank aan hetzelfde euvel, dat ook een Geiger aankleeft: hij idealiseert, Hillel is meer dan Jezus; het Mozaïsme en de moderne staat zijn één. Al wat de nieuwe tijd oplevert, het zal reeds in den kring van het Mozaïsme hebben gegolden, het is eene bewering die zelfs zoover gaat, van de kennis der chemische verbindingen al te vinden in het O.T., waar gezegd wordt, dat Mozes het gouden kalf met vuur wist te verbranden en tot poeder te maken (Exod. XXXII:20). Ja, tot op heden blijft hetzelfde deksel bij de lezing des O. T's. Israël op het aangezicht. Den Mozaïschen staat, de theocratie te herstellen, is eene onmogelijkheid. Het Jodendom is geene natie meer, maar een kerkgenootschap geworden. Die in het kerkgenootschap opgaande natie kan, zoo zij oprecht is, niet langer droomen van eene herstelling der Mozaïsche staatsvormen, zij het ook in dien vorm, dat de nieuwere maatschappij reeds Mozaïsch is zonder het te weten, en Israël zich zonder eenige verandering van beginsel, eenvoudig aansluiten kan aan de hedendaagsche samenleving.

In de bepaling van den aard des Jodendoms is de Leipziger kerkvergadering niet gelukkig geweest, en ook als ‘algemeene’ Synode is ze mislukt. Van de vergadering van rabbijnen, te Cassel in Aug. 1868 gehouden, is de gedachte uitgegaan, dat jaarlijks[1] eene algemeene Israëlietische synode zoude gehouden

1 Te Augsburg zal van 11-21 Juni 1871 de tweede Synode gehouden worden.

worden, wier taak zijn moest den veelvuldigen strijd tusschen het Jodendom en de overlevering en de nieuwere beschaving te beslechten. Terstond deed zich van invloedrijke zijde tegenspraak hooren[1]. Men keurde goed, dat niet langer aan vereenigingen van rabbijnen uitsluitend de bevoegdheid werd toegekend om wetgevende bepalingen voor het gansche Jodendom te maken, want de scheiding tusschen geestelijke en leek is aan het Jodendom vreemd. Het kent slechts verschil tusschen kunde en onwetendheid. Een kundig bastaard heeft de voorkeur boven een onwetenden Hoogepriester, zegt de Talmud. Maar de roepstem ging uit van de Casselsche rabbijnen-vergadering, eene vereeniging, die getrouw aan de overleveringen van het oude Westfaalsche consistorie, onder koning Jérome, de sterk reformatorische partij vertegenwoordigt in het Jodendom. De Synode is alzoo het werk van ééne partij, en kan niet rekenen op algemeenen bijval. Men vreesde dat in ieder geval de mannen der middenpartij niet op eene vergadering zouden verschijnen, die onder de banier eener veelzijdige hervorming werd bijeengeroepen, en inderdaad spraken de Casselsche rabbijnen het onverholen uit, dat de hervorming van rituele en huwlijksaangelegenheden ook werd beoogd. Maar wat het meest de ergernis opwekte was, dat de Casselsche rabbijnen ook vertegenwoordigers der Joodsche gemeenten als leden der Synode wenschte te zien. ‘Het leeken-element moest, meende men, zich bepalen tot den stand der geleerden, tot hen, die als Bijbel- en Talmudvaste Israëlieten, de duizendjarige ontwikkeling des Jodendoms in het algemeen kennen, haar hoogachten en daarom volstrekt geene neiging hebben om òf het Jodendom naar eenen modèlgodsdienst te vervormen, òf dit door ouderdom eerwaardige, overboord te werpen als verouderd en onvereenigbaar met het Darwinisme. Van den aanvang af had de domheid van de Synode uitgesloten moeten worden. De Am-ha-Arez (de schare, die de wet niet kent) mag in geene Synode, zelfs niet in eene voorbereidende, eene stem hebben. Taceat idiota in ecelesia!’ Het schijnt dus wel treurig met de kunde van het Joodsche volk in Duitschland gesteld te zijn.

Op de Leipziger Synode waren dan ook slechts vertegenwoordigd 50 gemeenten, meerendeels uit Duitschland. Duitsch-

1 Dr. H. Graetz, in het Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums. 1869. S. 171-177.

Oostenrijk, Boheme, Hongarije, België, Manchester en St. Thomas (Amerika) waren er aanwezig. Dus alles behalve eene oecumenische vergadering. Onder de Joodsche geleerden schitterde de leden van het 'jüdisch-theologische Verein,' door hunne afwezigheid. Mannen als Frankel, Graetz, Freudenthal, Perles, Güdemann, Treuenfels, Zuckermann en anderen, hielden juist in diezelfde dagen hun tweede bijeenkomst te Breslau. Daar sprak men het onverholen uit, bepaaldelijk met het oog op de Leipziger Synode, dat de Jood, evenzeer wars van stilstand als van revolutie, alleen die hervorming duldde, die in voortdurenden samenhang met het verledene uit Bijbel en Talmud kon worden gerechtvaardigd. Van 'Abstreifung des Talmuds' was hier zoo weinig sprake, dat aan eene Encyclopaedie des Talmuds de hand werd geslagen, en de studie der talmudische litteratuur werd toegelicht[1]. De werkzaamheid van het jüdisch-theologische Verein heeft zeker groote wetenschappelijke waarde; door den Talmud als geschiedkundig gedenkstuk meer en meer bekend te maken, wordt in eene reeds lang gevoelde leemte voorzien. Maar, wanneer die werkzaamheid in zich sluit het Jodendom aan den aldus verduidelijkten Talmudischen leefregel te binden, dan is door die werkzaamheid de verzoening van Jodendom en moderne beschaving nog voor geruimen tijd verdaagd. De arbeid der vele wetenschappelijke mannen, waaraan Israël thans zoo rijk is, kan intusschen die verzoening voorbereiden, voor zoover zij de onwetendheid in den boezem der Joodsche natie bestrijdt, en overwinnen mag. En riep een man van wetenschap der Leipziger Synode het profetisch woord toe: in stilzitten en vertrouwen is uwe sterkte (Jez. XXX:15), het is gelukkig, dat de wetenschap onder Israël niet stil zit. Het oordeelkundig onderzoek van Bijbel en Talmud moet ten slotte der waarheid ten goede komen. Het misverstand dat er tusschen Jodendom en Christendom tegenwoordig heerscht, kan alleen langs den weg van wetenschappelijk onderzoek worden opgeheven.

Het Jodendom wil, naar de woorden van Dr. Philippson, de handhaver zijn van het onbepaalde Monotheïsme, de aanbidding Gods zonder beeld in den geest, en op zedelijk, staatkundig en maatschappelijk gebied, stelt het dit monotheïsme scherp tegenover het Heidendom, sterker dan in het Christendom en

1 Monatschrift, 1869. S. 343-347.

het Mohammedanisme geschieden kon[1]. Is dit nog noodig? De geschiedenis getuigt werkelijk, dat oudtijds Israël, althans in zijne edelste vertegenwoordigers, de drager is geweest van een vrij zuiver monotheïsme, volgens sommigen door onmiddellijke openbaring, volgens anderen uit het veelgodendom ontwikkeld. Het is onwederlegbaar, dat in de middeneeuwen, toen het Christendom zich met heidensche bestanddeelen had ontsierd, en in de R. Catholieke kerk de zelfstandigheid van den mensch doodde, dat in die dagen Israël ook in den druk achter de verschansing des Talmuds het beginsel van het monotheïsme bewaard heeft. Maar de tijden zijn veranderd. De zegepraal van vrijheid en verdraagzaamheid, de erkenning van vrijheid van geweten, al de voorrechten van den nieuweren tijd, die thans zoo algemeen worden gevoeld en genoten, laten die nog dezelfde taak over aan Abraham's nakroost, als in de dagen van ouds? Dr. Philippson ziet in die nieuwere denkbeelden de zegepraal van het Israëlietisch beginsel, dat nu eindelijk in de Joodsche wereld tot heerschappij is gekomen, en aldus de verzoening van Israël met de moderne beschaving heeft mogelijk gemaakt. Het hersenschimmige dezer zienswijze meenen wij te hebben aangetoond. Maar bovendien is hier niet alleen eene scheeve voorstelling van het Mozaïsme, maar ook eene miskenning van het Christendom in het spel.

Het Christendom is de godsdienst van Jezus. Als zoodanig kent Israël het Christendom niet. De kerkleer der verschillende kerkgenootschappen is de ergernis, die voortdurend de vroomheid van Israël in beweging houdt. De moderne richting, die tot Jezus teruggaat, om met hem de ware vroomheid, als de gist des levens, te leggen in alle toestanden der vooruitstrevende menschelijke samenleving, dat streven wil Israël niet als Christendom erkennen.

Die onwil is de wetenschappelijke zonde van de edelste vertegenwoordigers der Israëlietische natie in onze dagen. De Christelijke maatschappij zal nooit, zoo zij de ontwikkelingsgeschiedenis van Israël kent, het talmudische Jodendom, of het kabbalistisch gebeuzel, of de chasidaeïsche dweeperij voor Mozaïsme houden. Evenzoo mag de man van wetenschap onder Israël, ja kan hij niet loochenen, dat Jezus zelf niet verantwoordelijk is voor de R. Catholieke of rechtzinnig-protestantsche

1 Zur Charakteristik, S. 7.

afgoderij in eerdienst of in leerstelsel. Het feit der steeds veldwinnende moderne richting zal dan ook eindelijk de oogen van den vrijzinnigen Israëliet doen opengaan. Heeft de Christelijke kerk in menig opzicht het monotheïsme verloochend, Jezus was zeker monotheïst, en wanneer wij dan menig Israëliet zijne vereering van den persoon van Jezus, zijne waardeering van de vrije hagadische onderwijzing en der kloeke bestrijding van de schriftgeleerden door dien leeraar van Nazareth hooren uitspreken, dan moet hij het zegenen, dat het Christendom der 19de eeuw in de moderne richting de beginselen van dien hooggewaardeerden Jezus als Israël's edelsten zoon tracht algemeen te maken.

De Israëliet, die het Talmudisme als levenskring verlaten heeft, doet daarmede den eersten stap tot de beginselen der Christelijke maatschappij; maar eer de moderne richting in het godsdienstige hem de hand kan reiken, moet er nog een schrede gedaan worden. Het Mozaïsch beginsel des zedelijk-godsdienstigen levens, vervat in de wet van rein en onrein, was eens in lijnrechte tegenspraak met het godsdienstig zedelijk beginsel van Jezus. Zedelijke onreinheid voor God wordt door de stof niet vertegenwoordigd. Het inwendige van den mensch bepaalt zijne waarde. De handhaving van dit beginsel des inwendigen levens stootte den scheidsmuur om, die den Jood als den eenig-godsdienstigen mensch op zichtbare wijze afzonderde van de niet-uitverkorene volken. De getrouwheid aan dit beginsel moest de dood zijn der natie, als de godsdienstige bij uitnemendheid geacht, en daarom meende de Jood Jezus, die dat beginsel trouw bleef, te mogen en te moeten onschadelijk maken. Zoolang Israël onder ons dat beginsel der levietische reinheid handhaaft, en dan toch Jezus vereert, bewijst het voor het minst onwetendheid, en is het in ieder geval de besliste tegenstander van de moderne richting, die zich aan Jezus houdt. Het is dan ook niet in, maar tegenover de maatschappij geplaatst; het moet, om die onderscheiding van rein en onrein onder ons te handhaven, zich weder gaan afzonderen, en de Talmudische leefregelen en onderscheidingen, welke men gemeend had te kunnen missen, worden weder te hulp geroepen, als de noodzakelijke vingerwijzing om de wet der levietische reinheid pasklaar te maken voor de nieuwere toestanden, in welke Israël zich nu eenmaal bewegen moet.

De hervorming des Jodendoms zal van eene heldere, streng historische waardeering van het Mozaïsme moeten uitgaan. Die

hervorming zal zich niet mogen tevreden stellen met den synagogalen ritus en de verordeningen over het huwelijk te wijzigen. Het geldt hier de herziening van den ‘Shulchan Aruck’, den rituaal-codex van Joseph Karo uit de 16de eeuw, waarin de practische eischen des Jodendoms voor goed volledig zijn uitgedrukt. Die herziening, nog in Hongarije ernstig ter sprake gebracht, is alleen van eene werkelijk oecumenische Synode te verwachten.

Het Christendom in onze maatschappij van zijne zijde moet toonen, dat de zuurdeeg des godsdienstigen levens in onze samenleving is nedergelegd. Het godsgeloof des harten moet in haar leven. Zij moet gebroken hebben met iedere orthodoxie, en monotheïstisch, welke ook de formule zij, waarin zij haar onafhankelijkheidsgevoel uitspreekt, zich eene dochter toonen van Abraham naar den geest. De moderne maatschappij, voor zoover ze door Jezus zich wil laten leeren, dat is, de moderne richting alleen, kan met een goed geweten de hand reiken aan het zich hervormend Israël.

Wat daartoe te doen? Met alle macht het deksel van onwetendheid of vooroordeel, dat ook Israël drukt, weg te nemen, is aller roeping. Voor Jezus en voor Jeremia bestond één ideaal: de universele godsdienst van allen in wier harte Gods wet geschreven staat.

B. TIDEMAN JZN.

Kritisch-metaphysische politiek.

Zonder twijfel hebben zich bij het woeden van den vreeselijken oorlog, wiens weinig bevredigend einde thans achter ons ligt, de gedachten van velen in den lande dikwijls nog eens weder gevestigd op Heinrich Heine. Ware het toch voor menschelijke krachten mogelijk geweest, de gemoederen in Frankrijk en Duitschland te winnen voor eene billijke waardeering van elkanders voortreffelijkheden, dan voorzeker zouden zijne pogingen aan Europa deze groote weldaad hebben geschonken. Een man, die, zij het dan ook vruchteloos, met zooveel ingenomenheid gewerkt heeft aan een zoo heilbrengend werk, mag niet veroordeeld worden om de onmiskenbare vlekken in zijn karakter, op wier grond onze strenge zedemeesters hem stilzwijgend tot de straf van Herostratus veroordeelen. Trouwens voor ieder, wien de poëzie iets meer is dan een bloote naam, zal het steeds onmogelijk blijven een streng vonnis te vellen over een zoo dichterlijk gemoed. Dat hij zijne landgenooten niet altijd op de meest zachtzinnige wijze heeft toegesproken, moet worden erkend; maar dat hij hun de waarheid gezegd heeft, zal thans wellicht duidelijk geworden zijn voor den grootsten bewonderaar der Duitsche beschaving en der Duitsche zedelijkheid. Zij hebben niet willen luisteren naar den ironischen menschenkenner, die hunne hartstochten zoo weinig vleide; in 1870, als in 1813, waren zij overtuigd van hunne eigene voortreffelijkheid en van de nietswaardigheid der Franschen. Men kon verwachten, dat de moedige vrienden van godsdienst en vaderland, die voor ruim dertig jaren hunne woede hebben lucht gegeven in venijnige aanklachten tegen den grooten dichter, bij eene zoo gunstige gelegenheid, als deze oorlog hun aanbood, niet zouden nalaten te betoogen, methoe veel recht zij in der tijd te velde waren getrokken tegen

de ‘Franzosen und Juden.’ Maar wat bedroevend mag genoemd worden, is, dat een man als Fritz Reuter, die toch waarlijk in de gelegenheid is geweest, de liefelijkheden van het Duitsche vaderland bij ervaring te leeren kennen, zich gedrongen voelde aan de algemeene minachting prijs te geven zulke joodsche vlegels (Judenbengel) als Heine, die het gewaagd hadden Napoleon den Eerste als een held te vereeren. Toch zijn er slechts zwakke stemmen opgegaan tegen eene zoo ergerlijke aansporing.

Wij kunnen verwachten, dat de smakelooze geschiedschrijvers der Duitsche litteratuur een nog ongunstiger oordeel over Heine zullen gaan vellen, dan zij tot heden gedaan hebben. Laat ons, minder partijdige beoordeelaars, daartegenover de verklaring stellen, dat deze bandelooze zoon van zijn al te ootmoedig vaderland een zeldzaam man geweest is. Bewonderen wij vooral in hem zijne onverbeterlijke verdediging der rechten van den geest tegen de aanmatigingen van de nuttigheidsleer, die ook den meest vrijen zoon van Apollo meent te moeten veroordeelen, als hij niet te gebruiken is ter bereiking van de politieke of sociale bedoelingen, waaraan het onverstand der beminnelijke middelmatigheid voor het oogenblik een onevenredig gewicht toekent.

Zou het eenvoudig toeval geweest zijn, dat de schertslievende *Arnhemsche Courant* zich geròepen voelde ons een van Heine's verweerschriften, en wel het beste van allen, weder in het geheugen te roepen door in de eerste weken van 1870 eene vertaling te plaatsen van den Atta Troll? Wisten wij niet bij ondervinding, dat deze courant een zoo onverzoenlijken oorlog verklaard heeft aan de deftigheid, dat zij ook bij de ernstigste dingen nog altijd eene kleine plaats inruimt aan scherts en ironie, wij zouden de onderstelling niet durven uitspreken, die ons op de lippen ligt. Wilde de redactie op deze tamelijk bedekte, maar zeker niet ongeschikte, wijze haren lezers de oogen scherpen? Had zij er een voorgevoel van, dat de partij van den edelen ‘Tendenzbär’, tot dusverre in Nederland onbekend, weldra hare eerste levensteekenen zou geven op Hollandsch grondgebied? Wij voor ons, die van de satirieke luim der *Arnhemsche* het ergste verwachten, hebben hare herinnering aan den radicalen Troll in verband gebracht met de omineuse verschijning des heeren van Houten aan de uiterste linkerzijde van onze Tweede Kamer, die aan deze herinnering slechts

weinige weken was voorafgegaan en door het *Vaderland* met zoo grooten ophef was aangekondigd. Is mijne conjectuur juist, dan heeft de *Arnhemsche Courant* met hare tijdige waarschuwing aan ons volk een grooten dienst bewezen. Want het feit is helaas! niet meer te ontkennen; maar al te rustverstorend dringt ons het gebrom in de ooren van het revolutionaire ondier. Wij stellen den heer van Houten niet aansprakelijk voor het tumult, dat hij gewekt heeft. Wij gelooven zelfs, dat hij te verstandig is om niet te lachen over de verbijsterende stemmen, die heden de Commissarissen des Konings door telegraphisten willen vervangen, die dan weder met groote beweging het algemeen stemrecht aanbevelen, en in een adem op deze weinig beteekenende quaestie laten volgen, dat ook de zwaarwichtige vraag der afschaffing van art. 1638 B.W. en van art 414-416 C.P. een even belangrijk deel uitmaakt van hun programma, dat zij ons willen opdringen als een levensteeken op het doodenveld, welks beschouwing den hoogleeraar Buijs bittere woorden ontlokt heeft. Waarlijk het berengebrom wordt in al zijne liefelijkheid onder ons vernomen, en het is sedert 1841 volstrekt niet veranderd. Kan het programma van sommige zonen van het jonge Nederland beter worden uitgedrukt dan in de volgende verzen:

Einheit! Einheit ist das erste
Zeitbedürfniss. Einzeln wurden
Wir geknechtet, doch verbunden
Uebertölpeln wir die Zwingherrn.

Einheit! Einheit! und wir siegen
Und es stürzt das Regiment
Schnöden Monopols! Wir stiften
Ein gerechtes Animalreich.

Grundgesetz sei volle Gleichheit
Aller Gotteskreaturen,
Ohne Unterschied des Glaubens
Und des Fells und des Geruches.

Strenge Gleichheit! Jeder Esel
Sei befugt zum höchsten Staatsamt,
Und der Löwe soll dagegen
Mit dem Sack zur Mühle traben.

Wellicht behooren echter de voorstanders van het algemeen stemrecht slechts tot eene uiterste linkerzijde van de radicale partij. Toch zijn de stemmen, die zich ten voordeele daarvan laten hooren, zoo talrijk, dat wij ons bij het zwijgen der meer bevoegden geroepen voelen den grond te onderzoeken waarop hunne vordering berust. Minder om die vordering te bestrijden, wat ons onnoodig zal blijken, dan wel om op den grond van die vordering te wijzen als het symptoom van eene bedenkelijke ziekte, die onze hedendaagsche beschaving ondermijnt. Den grond en niet de gronden, want nimmer is er door de voorstanders van het algemeen stemrecht iets anders aangevoerd dan de stelling, dat deelneming aan de verkiezingen behoort tot de onloochenbare rechten van iederen burger.

Wij kunnen ons begrijpen, dat mannen, die hun leven besteed hebben aan de studie der rechtswetenschap, bij het hooren van deze stelling medelijdend de schouders ophalen, en het niet noodig vinden haar te bestrijden. Wat zou de wiskundige doen, als iemand een aanval deed op de waarheid der stelling van Pythagoras? Maar de onthouding, die voor den wiskundige verstandig zou zijn, is wellicht voor den beoefenaar der sociologie minder aanbevelenswaardig. Onze hedendaagsche omslachtige opvoeding moge iedereen bekend maken met vele dingen, een enkel ding kan zij aan sommige menschen niet geven, juistheid van oordeel. Het is niet te ontkennen, dat sommige menschen door woorden kunnen worden bedrogen. Men kan deze waarheid inzien, zonder nog met Multatuli te willen gelooven, dat een dadelkoopman de geheele bevolking van eene stad zou kunnen overhalen om te meenen, dat zijne dadels drie maal grooter zijn dan zij zijn. De meest onverbeterlijke pessimist zal moeten erkennen, dat, wanneer de stad groot is, tien of twaalf zonderlingen de juistheid der verklaring van den dadelkoopman zullen betwijfelen. Maar hij zal waarschijnlijk beweren, dat deze tien of twaalf verstandig zullen doen hunne onbehoorlijke ketterij binnen hunnen boezem te besluiten, en geen sterveling te laten bemerken, dat zij er ooit aan getwijfeld hebben, dat Hassan's dadels drie maal grooter zijn dan zij zijn.

Zonder de onvergeeflijke fout te begaan van een *laudator temporis acti* te schijnen, kan men beweren, dat de neiging om zich door groote woorden te laten overbluffen zich nimmer op meer onrustbarende wijze vertoond heeft dan in onze eeuw. Dit ligt toch volstrekt niet aan eenige verbastering der men-

schelijke natuur, maar eenvoudig aan de omstandigheid, dat wij, in afwachting van het algemeen stemrecht, nu reeds in het genoeglijk bezit zijn van het algemeen schrijf- en spreekrecht. En het mag vreemd schijnen, al is het ook natuurlijk, dat juist de moeilijkste vraagstukken de minder bevoegden zoo bijzonder aanlokken. Geen sterveling denkt er aan het vraagstuk van Snellius te maken tot het onderwerp van een dag bladartikel. Tot nog toe heeft geene der couranten, die aan de deugdelijkheid tornen van onze constitutioneele regeering, bezwaren geopperd tegen het beginsel van het behoud van arbeidsvermogen of tegen de wetten van den vrijen val. Maar ook de minste Tinus kan niet, om met Busken Huet te spreken, de vraag der onsterfelijkheid ter sprake brengen, of een tal van diepdenkende wijsgeeren zijn onmiddellijk bereid de noodige inlichtingen te geven aan het heilbegeerig Nederland. Ieder lid van eene behoorlijke sociëteit heeft zijne meening over de koloniale staatkunde en over het sociale vraagstuk. Maar de veel eenvoudiger vraag van onze legerorganisatie wordt aan de deskundigen overgelaten.

De bereidvaardigheid van een groot aantal personen om te oordeelen over vraagstukken, wier beteekenis zij niet eens kunnen verstaan, vindt hare oorzaak in verschillende omstandigheden. In de eerste plaats moet onder die oorzaken de meer algemeene verspreiding van het onderwijs worden genoemd. Hoewel niemand zal beweren, dat het onderwijs bij ons te lande en in andere landen van Europa vrij is van groote gebreken, moet men echter erkennen, dat het in deze eeuw aanmerkelijk is verbeterd. De snelle vooruitgang van natuurwetenschap en industrie maakt het voor de beschaafde natiën tot eene levensvoorwaarde te zorgen, dat hare arbeiders niet slechts handwerkslieden zijn, maar dat zij door een behoorlijk onderwijs worden opgeleid tot verstandige natuuronderzoekers, ieder in zijn eigen vak. De bevolking, die niet in tijds de noodzakelijkheid van dit onderwijs inziet, moet onvermijdelijk bezwijken in den industrieelen strijd der natiën. Onder de landen, wier regeeringen de onmisbaarheid van een deugdelijk openbaar onderwijs, niet alleen voor den geleerde, maar vooral voor den werkman, hebben ingezien, staat nu Holland wel niet in de eerste, maar toch ook niet in de laatste rij. Wel is het nog maar weinige jaren geleden, dat door de invoering van het middelbaar onderwijs eene krachtige poging in deze richting gedaan werd,

maar toch, ook ons lager onderwijs streefde reeds vroeger, zij het dan ook met zwakkere middelen, naar hetzelfde doel. Even als de meeste goede maatregelen heeft nu echter ook de verspreiding van eene zekere, uit den aard der zaak altijd tamelijk beperkte, hoeveelheid kennis over een groot aantal inwoners hare onmiskenbare schaduwzijde. Die schaduwzijde mag ons niet verhinderen de uitbreiding van het onderwijs toe te juichen, die door den loop der geschiedenis een onvermijdelijke maatregel is geworden, en ook om vele andere redenen de sympathie van alle verstandigen verdient. Maar het is toch goed de oogen niet te sluiten voor de aanwezigheid van die schaduwzijde, omdat men hare nadeelige werking alleen dán met vrucht kan bestrijden, als men haren aard nauwkeurig onderzocht heeft. Zoo mag men niet voorbijzien, dat de niet zeer uitgebreide kennis van de historie, die voor de meeste menschen de eenige bron is, waaruit zij hunne meeningen over staat en maatschappij kunnen putten, wel toereikend is om hun eenige klinkende phrasen aan de hand te doen, niet om hen met kennis van zaken te doen oordeelen. Zij hebben geen enkelen maatstaf om de wijsheid van den meest scherpzinnigen staatsman te onderscheiden van de dwaasheid der oppervlakkigste sophisten. Daar zij over de zaak niet kunnen oordeelen, zoo zal hunne meening alleen bepaald worden door den vorm en door de werking van vorm en inhoud op hunne hartstochten. Zijn zij er nu eenmaal toe overgegaan ook te willen meepraten over de onderwerpen, die vroeger buiten het terrein hunner overdenkingen lagen, dan zoeken zij natuurlijk naar bronnen, waaruit zij hunne redeneeringen kunnen putten. De diepzinnige werken, door groote denkers over staat en maatschappij geschreven, liggen natuurlijk geheel buiten hun bereik, en zelfs de meer populaire geschriften van oordeelkundige personen zijn voor hen te moeilijk. Zij wenschen vooral niet lang te overwegen. Liever dan een nauwgezet onderzoek, dat altijd langdradig is, en zoo zelden een sterk uitgesproken overtuiging geeft, verlangen zij uitkomsten, zoo mogelijk zonder eenige redeneering. Het zijn de dagbladen, waarin eene wijsheid naar hunne gading verkondigd wordt. Want uit den aard der zaak mag een dagbladartikel nooit lang en nooit abstract zijn. Niet ten onrechte heeft men daarom de pers in onzen tijd de koningin der aarde genoemd. Verreweg de meeste menschen, al de minder ontwikkelden, laten zich in hunne overtuiging

leiden door de meening der dagbladen. Bewerk op eene of andere wijze, dat in het vervolg ieder Nederlandsch dagblad tweemaal per week, telkens weder in andere bewoordingen, verkondigt, dat Napoleon III niets anders dan weldaden bewezen heeft aan het Fransche volk, en wees verzekerd, dat men over weinige maanden in alle sociëteiten, in alle koffiehuizen, in de meeste binnenkameren van Nederland zal hooren klagen over de miskende verdiensten van dezen weldoener der menschheid.

Als nu de publieke opinie grootendeels bestuurd wordt door de meening der dagbladen, is het natuurlijk van het hoogste belang, dat deze althans geschreven worden door mannen, die genoeg ontwikkeld zijn om over staat en maatschappij met juistheid te oordeelen. Maar ook die mannen hebben niet steeds de ernstige studiën gemaakt, die onmisbaar vereischt worden om hen te waarborgen tegen onhoudbare denkbeelden over maatschappelijke vragen. Slechts al te dikwijls tasten zij de moeilijke staatkundige vraagstukken aan in de lichte en handzame wapenrusting des beoefenaars van het positieve recht, of meenen de dreigende maatschappelijke gevaren te kunnen bezweren door de luidklinkende galmen van den kanselredenaar. Bij de meerderheid zijn de schadelijke gevolgen te bemerken van de verwaarloozing der studie van twee wetenschappen, die, in vroegere eeuwen al te hoog gewaardeerd, thans in al te geringe achting staan. Die twee wetenschappen, die een voorzichtig sterveling in deze eeuw slechts noemt met een veelbeteekenend glimlachje, zijn de logica en de metaphysica. Wie hunne ernstige bestudeering versmaadt, verwerpt het krachtigste middel ter oefening van zijn geest in de ontmaskering der valsche redeneeringen, die opwellen in zijn eigen brein of in dat van zijn medemenschen. Wie nimmer iets van deze wetenschappen vernomen heeft, zooals met de meeste beschaafde mannen in onze eeuw het geval is, moet beschouwd worden als een roekelooze waaghals, die de beste verweermiddelen ongebruikt laat liggen in den strijd tegen de domheid, waartegen zelfs de goden niet bestand zijn. Zoo zijne natuurlijke scherpzinnigheid hem toch in elk geval den rechten weg wijst, mag hij aanspraak maken op onze bewondering. Maar ook dàn zou hij zich veel moeite bespaard hebben, als hij zich in tijds had geoefend in het ontdekken van de zwakke zijden zijner tegenpartij. Ten aanzien van de logica is het zeker niet te ontkennen, dat zij dikwijls is voorgedragen op eene wijze,

die haar Goethe's satire waardig maakte. De dorre opsomming van de verschillende modi der syllogismen is zeker geschikt om den meest scholastischen geest af te schrikken. Maar als het onderwijs in de logica, volgens de aanbeveling van Whately, hoofdzakelijk bestaat in de lezing van een of ander betoogend schrijver, liefst van een onverbeterlijken sophist, zooals de meeste philosophen in sommige van hunne betoogen geweest zijn, dan is het uitermate geschikt den leerling voor te bereiden tot de ontmaskering van alle mogelijke sophismen, die hij in zijn volgend leven zal ontmoeten. Wie ook niets anders gelezen heeft dan de Principia Philosophiae van Descartes, zal kennis gemaakt hebben met eene zoo uitgelezen verzameling van drogredenen, dat hij nimmer weder bedrogen zal kunnen worden door een gewoon mensch. Natuurlijk wordt hierbij ondersteld, dat hij niet geloovig de uitkomsten van Descartes aanneemt, maar diens redeneeringen alleen beschouwt als gegevens, waaraan hij de scherpte van zijn eigen oordeel kan beproeven. Dat eene behoorlijke studie der metaphysica hetzelfde nut aanbrengt, springt in het oog.

Terwijl nu in vroegere eeuwen de geleerden een aanzienlijk gedeelte van hunnen academietijd doorbrachten met de studie van logica en metaphysica, heeft onze eeuw ontdekt, dat deze wetenschappen geen rechtstreeksch nut aanbrengen, Wat tegenwoordig logica genoemd wordt, is niet meer de oude redeneerkunde, maar iets geheel anders. Onder den naam logica verstaat men thans gewoonlijk de uiteenzetting van den weg, dien de menschelijke geest bij de opsporing van waarheden moet volgen. De oude logica moest den student leeren zich voor sophismen te wachten; de nieuwe wijst hem den weg ter uitbreiding der wetenschap. Voor ons tegenwoordig doel is het niet noodig te onderzoeken, of zoodanig wegwijzen niet gelijk kan gesteld worden met de mondelinge beschrijving van de handgrepen, die bij de behandeling van het geweer te pas komen, eene beschrijving, waardoor nog niemand heeft leeren schijfschieten. Maar zeker is het, dat men op die wijze niet gewaarschuwd wordt tegen de dwalingen, die de menschelijke geest begaan kan bij zijne beschouwingen ook over de meest alledaagsche dingen. Wat nu de metaphysica betreft, wier ernstige beoefening de afwezigheid der oude logica geheel zou kunnen vergoeden, het is niet te verwachten, dat vele personen zich met opgewektheid zullen toeleggen op de studie van hare folianten, als zij vooruit meenen te weten, dat niets dan hersenschimmen daarin te vin-

den zijn. Slechts enkelen, die tijd noch moeite ontzien, om te weten te komen, hoe toch zoo scherpzinnige mannen gekomen zijn tot zoo onhoudbare stellingen, zullen die folianten met ingenomenheid bestudeeren, en, zoo zij daaruit ook al niet de oplossing van alle raadselen vinden, toch de overtuiging erlangen, dat zelfs de scherpzinnigste mensch niet gewaarborgd is tegen het gevaar van zich door schoonschijnende drogredenen te laten bedriegen, en dat zorgvuldige oplettendheid in zijne redeneeringen de eerste plicht is van den man, die een oordeel wil uitspreken over psychologische, sociale of politische vraagstukken. Door eene onbegrijpelijke dwaling meende onze wetgever hetzelfde doel te bereiken door van iederen student een examen te eischen in de mathesis. Hopen wij, dat een verstandiger nageslacht in de plaats van dat nutteloos struikelblok op den weg van onze academieburgers den eisch zal stellen, dat de candidaat een enkel philosophisch systeem uit de bronnen zal hebben leeren kennen, en zal weten aan te wijzen, hoe de ontwerper zijne beschouwingen voor zijn eigen oordeel heeft kunnen rechtvaardigen. De eisch zou moeilijker zijn, maar zij zou eene hoogst nuttige werking hebben. Waarschijnlijk zou dan ten minste het meest ontwikkeld gedeelte van het volk bij zijne redeneeringen altijd denken aan de waarschuwende woorden van Hobbes: Words are wise men's counters; they do but reckon by them; but they are the money of fools.

Wij willen beproeven de bovenstaande algemeene beschouwing nader toe te lichten door het onderzoek van de apodictische bewering der voorstanders van het algemeen stemrecht: de deelneming aan de verkiezingen behoort tot de onloochenbare rechten van iederen burger van den staat. Merken wij op, dat deze stelling twee woorden bevat, waaraan de groote meerderheid geen helder begrip kan vastknoopen. Wij willen nu eens aannemen, dat ieder een helder denkbeeld heeft van de attributen, die den burger kenmerken. Maar als wij eene bijeenkomst moesten samenroepen van alle Nederlanders, die in staat zijn met kennis van zaken te oordeelen over de vragen, wat recht is en wat de staat is, dan zouden wij niet behoeven te zoeken naar een groot locaal om deze uitgelezenen te omvatten. En wanneer wij geheel Europa doorzochten om den man te vinden, die ons met zekerheid kan mededeelen, wat recht is, en wat de staat is, dan zouden wij met vermoeide ledematen terugkomen van onze vruchte-

looze nasporingen. Want deze vragen zijn onmogelijk in het algemeen te beantwoorden. Zoowel onze begrippen over recht als onze denkbeelden over den staat zijn tot op zekere hoogte te vergelijken met organismen. Duizenden jaren lang hebben zich de denkbeelden der menschheid over recht en staat ontwikkeld. Het is onmogelijk uitsluitend in ons eigen kenvermogen de verklaring te vinden van verschijnselen, die slechts mogelijk zijn in eene vereeniging van individu's. Wij moeten die verschijnselen historisch bestudeeren, zooals wij ook een dierlijk organisme niet kunnen leeren kennen, zonder het gevolgd te hebben van zijn eerste ontstaan tot aan zijn graf. Bij de studie der sociale verschijnselen, die om de zoo veelsoortige wisselwerkingen tusschen de verschillende elementen billijkerwijze met organismen kunnen vergeleken worden, doet zich echter een groot bezwaar voor, dat bij de physiologie ontbreekt. Terwijl wij bij de dierlijke en plantaardige organismen in de gelegenheid zijn met eigen oog de verschillende ontwikkelingstoestanden te beschouwen, moeten wij ons bij de studie der sociale organismen, als ik ze zoo mag noemen, voor een groot deel verlaten op de waarnemingen van anderen, wier juiste waardeering het moeilijkst gedeelte van het vraagstuk uitmaakt. Daarom is de anthropologie de noodzakelijke voorbereiding voor de sociale wetenschap. Maar omgekeerd kan die anthropologie slechts zeer onvolledig zijn, zonder dat de sociale wetenschap eene zekere hoogte bereikt heeft. Wij moeten toch den mensch niet alleen beschouwen als individu, maar hoofdzakelijk in zijne betrekkingen tot zijne medemenschen. Hoe zullen wij nu met juistheid over zijne verhouding tot die betrekkingen oordeelen, als niet de sociale wetenschap ons heeft geleerd, wat wij ons van deze betrekkingen moeten denken? Eindelijk, bij de dierlijke organismen kennen wij den algemeenen loop hunner ontwikkeling met zekerheid; wij kunnen bij ieder individu gemakkelijk bepalen in welk gedeelte van zijne loopbaan het zich bevindt. Bij de sociale organismen daarentegen is het ons volkomen onbekend, welken loop hunne levensverschijnselen zullen nemen. Wij weten dat de sociale verschijnselen met organismen overeenstemmen in de wisselwerking, den *consensus*, tusschen de verschillende elementen. Maar hoe zouden wij kunnen beslissen, of zij ook in andere opzichten overeenstemmen? Is het niet eene gewaagde bewering ook bij een volk te spreken van eene noodzakelijke wet, die op eene periode der kindsheid de jongelingschap, op de jongelingsjaren den man-

nelijken leeftijd, op den mannelijken leeftijd den ouderdom doet volgen? Zoo deze bewering gerechtvaardigd is, dan kan zij dit alleen zijn door historische gronden, omdat de ondervinding nu eenmaal geleerd heeft, dat volken ook nog in dit opzicht op organismen gelijken. Maar onze rechtsbegrippen, onze denkbeelden over den staat, die eveneens eene onmiskenbare overeenkomst met organismen hebben in den consensus van al hunne elementen, kunnen daarom eene geheel andere ontwikkelings-geschiedenis vertoonen. En zoo wij ook al recht zouden hebben de verschillende perioden der ontwikkeling van deze denkbeelden met de tijdperken van het menschelijk leven te vergelijken, wie zal ons dan toch mededeelen, welk tijdperk wij thans beleven, de waggelende kindsheid, de stormachtige jeugd of den bevenden ouderdom?

Zoo overwegend zijn de bezwaren, die zich voordoen bij de studie der sociale verschijnselen, waartoe het recht en de staat behooren, dat wij er bijna aan moeten wanhopen ooit eene formule te vinden, waarin wij onze denkbeelden over die verschijnselen kunnen uitspreken. Zeker is het, dat wij moeilijk kunnen verwachten iedereen te zien instemmen met de uitkomsten van ons bezwaarlijk onderzoek. Dat onderzoek kan toch alleen geschieden op de volgende wijze. Uit de oordeelkundige beschouwing der historie moeten wij afleiden, welken vorm de sociale verschijnselen oorspronkelijk hebben aangenomen, hoe zich die vorm in den loop der tijden heeft gewijzigd, wat de vorm is, waarin zij zich in onze eeuw vertoonen. Vooral bij de beoordeeling van het laatste vraagstuk zal het ons bijna onmogelijk zijn den invloed buiten te sluiten van onze individueele opvatting, het uitvloeisel van eene menigte toevallige, niet algemeen werkende oorzaken. Zijn wij door deze historische beschouwing gekomen tot eene theorie van het recht en eene theorie van den staat, dan rest ons nog een laatste toetssteen van de juistheid van die theorie. De uitkomst van onze historische beschouwing mag toch niet strijden met onloochenbare waarheden, die de anthropologie ons leert kennen. Zoo zou het historisch onderzoek ons gemakkelijk kunnen leiden tot de meening, dat het recht niets anders is dan de macht, eene theorie, door twee der meest uitstekende mannen, Hobbes en Spinoza, verdedigd[1]. Maar de anthropologie, die ons

1 Itaque juris naturalis fundamentum primum est, ut *quisque vitam et embra sua quantum potest tucatur*.
Quoniam autem jus ad finem frustra habet, cui jus ad media necessaria denegatur, consequens est, cum unusquisque se conservandi jus habeat, ut unusquisque jus etiam habeat *utendi omnibus mediis, et agendi omnem actionem, sine qua conservare se non potest*. Hobbes, Elementa Philosophiae, de Cive, Cap. I.
Rationis ergo praeceptum sive regula generalis est, *pacem quidem, dum eius obtinendi spes est, quaerendam esse; quando autem haberi non potest, auxilia undecunque quaerere, et illis uti licitum esse*. Regulae huius pars prima continet legem naturae primam, *pacem quaere et persequere;* secunda est juris naturalis summa, *omnibus viis et modis scipsum defendendi jus unicuique esse*. Hobbes, Leviathan, Pars I, Cap. XIV.
Men bedenke hierbij, dat Hobbes niet gelooft aan een ideaal natuurrecht, waarvan het positieve recht slechts eene zeer onvolmaakte benadering zou zijn, maar dat volgens zijne meening het natuurrecht, dat bij den aanvang der menschelijke samenleving geleid heeft tot een bellum omnium contra omnes, ten gevolge van een verstandig overleg is veranderd in den rechtstoestand van de geordende maatschappij.
Jus itaque naturale uniuscuiusque hominis non sana ratione, sed cupiditate et potentia determinatur.
Ex quibus sequitur jus et institutum naturae, sub quo omnes nascuntur et maxima ex parte vivunt, nihil nisi quod nemo cupit et quod nemo potest, prohibere; non contentiones, non odia, non iram, non dolos, nec absolute aliquid, quod appetitus suadet aversari.
Et si praeterea ad pietatem et religionem attendamus, videbimus insuper neminem, qui imperium tenet, absque scelere promissis stare posse cum damno sui imperii; quicquid enim promisit, quod in damnum sui imperii cadere videt, id praestare non potest, nisi fidem subditis datam solvendo, qua tamen maxime tenetur, et quam etiam servare sanctissime promittere

met zekerheid wijst op het bestaan van volkomen belangelooze daden, zal ons waarschijnlijk dwingen deze theorie te verwerpen, omdat zij buiten staat is rekenschap te geven van het bestaan der echte moraliteit, dat moeilijk struikelblok voor alle consequente denkers.

Waar nu onze theorie haren oorsprong moet vinden in eene historische beschouwing en haren toetssteen in eene anthropologische, daar kunnen wij niet verwachten deze theorie algemeen te zien erkennen. Toch eischt het werkzame leven onophoudelijk onze beslissing over onderwerpen, die niet kunnen beoordeeld worden, zonder dat wij eene van al de mogelijke beschouwingen over het recht en den staat als de onze erkennen.

solent. Spinoza, Tractatus Theol. Polit. Cap. XVI, de Reipublicae fundamentis, p. 207, 208 en 212 der uitgave van Gfroerer.
Met deze stuitende rechtsbeginselen wist Spinoza op spitsvondige wijze de reine zedeleer te verbinden, welke wordt voorgeschreven door den *amor intellectualis erga Deum*. Vandaar het verschijnsel dat, terwijl zijne Ethica terecht geroemd wordt als eene der meest verhevene opvattingen der zedelijk heid, ook de brutaalste machtvergoders bij Spinoza kunnen zweren.

Hoe zullen wij bijv. oordeelen over de inrichting van onze koloniale politiek, zonder stilzwijgend te hebben beslist over de vraag of macht boven recht gaat? Nu is het echter om tot eene beslissing van zoodanige vragen te komen niet noodig onze denkbeelden over het recht en den staat helder uit te spreken, zelfs voor onzen eigen persoon. De weldadige natuur, die zoo goed weet, dat weinigen van hare menschenkinderen abstracte denkers zijn, heeft er voor gezorgd, dat wij de meest ingewortelde overtuiging hebben over sommige onderwerpen, zonder een enkel argument voor die overtuiging te kunnen bijbrengen. Zij is niet zoo veeleischend als een verdienstelijk landgenoot, die het antwoord op de vraag: Wat dunkt u van den mensch? heeft willen maken tot het schibboleth der liberale partij. Zonder dat het geringste vermoeden daarvan bij ons bewustzijn oprijst, handelen wij naar eene bepaalde rechtstheorie. Toen een der leden van onze eerste kamer verklaarde, dat wij onze koloniale politiek niet konden wijzigen, omdat wij de millioenen niet kunnen missen, die zij afwerpt, handelde hij, zonder het zelf te weten, als een consequente volgeling van Hobbes en Spinoza, wier abstracte denkbeelden hij waarschijnlijk met welgemeende verontwaardiging zou hebben verworpen. De fout van deze groote mannen, waarvan de een eindelijk in zijne waarde erkend is, de ander nog steeds beschimpt wordt, bestond alleen hierin, dat zij de intuïtieve overtuiging van de overgroote meerderheid der menschen gebracht hebben in een zoo helderen abstracten vorm, dat al hunne minder scherpzinnige natuurgenooten met schrik terugdeinzen voor eene schildering, die de meesten zouden herkennen als het welgelijkend beeld van hunne innerlijke overtuiging, zoo niet eene weldadige onhelderheid een ondoordringbaar waas voor hunne oogen spreidde.

Nu kan men het niemand euvel duiden, dat hij handelt niet naar helder uitgesproken denkbeelden, maar naar onbestemde werkingen van zijn gevoel. Want wilden wij dat doen, dan zou plotseling het leven hier op aarde stilstaan, en alleen eenige weinige rari, nantes in gurgite vasto, zouden nog steeds voortgaan met sommige handelingen, die echter voor de maatschappij veel minder onmisbaar zijn dan de taak der bakkers en der kruideniers. Maar wat men wel mag eischen, wat men zelfs moet vorderen, is, dat niemand spreke of schrijve over onderwerpen van algemeen belang zonder zijne denkbeelden tot helderheid te hebben gebracht. Is hij tot dit laatste onvermogend,

het geneesmiddel ligt voor de hand. Hij heeft eenvoudig te zwijgen en beploege den vruchtbaren akker, of bevare het zilte nat. Het vaderland zal hem veel meer dank schuldig zijn, als hij eene enkele korenaar doet rijpen, of een enkelen haring naar het strand brengt, dan wanneer hij door zijne onbekookte redeneeringen verwarring sticht in de hoofden van zijne verstandiger medeburgers, die zich op een nuttig handwerk hebben toegelegd.

Natuurlijk is het niet noodig, dat de denkbeelden zoo overtuigend zijn, dat zij zonder aarzelen door ieder zullen worden toegestemd. Men kan alleen vorderen, dat zij niet ongerijmd zijn en in ondubbelzinnige taal worden uitgedrukt. Het zou zelfs te veel gevergd zijn, wanneer men wilde vorderen, dat ook de argumenten voor de uitgesproken denkbeelden worden medegedeeld. Daar toch de meeningen over sociale verschijnselen het resultaat moeten zijn van de historische en anthropologische studiën van hunnen verdediger, zouden lijvige boekdeelen vereischt worden om hunne bewijsgronden te bevatten. De afwezigheid der argumenten kan nimmer schaden, als de denkbeelden helder worden uiteengezet. Want ieder heeft den toegang tot het arsenaal, waaruit de middelen ter verdediging en ter bestrijding van deze denkbeelden zijn te verkrijgen. Maar wat ten strengste moet beoordeeld worden is het geven van onheldere definitiën, of nog erger, het spelen met volstrekt niet bepaalde woorden, waaraan ieder de beteekenis kan hechten, die hem goeddunkt, en wier klinkende vereeniging, zoo zij niet al te onwelluidend is, onnadenkend wordt nagebauwd door de groote menigte, ten minste in de Oostersche stad, waar Multatuli's dadelkoopman zijne tent had opgeslagen.

Daar nu het jonge Nederland tot heden in gebreke is gebleven zijne denkbeelden over het recht en den staat in ondubbelzinnige taal te uiten, wensch ik eenige definities voor te stellen, waarmede het zich waarschijnlijk wel zal kunnen vereenigen, en die ons van grooten dienst zullen zijn bij de beoordeeling der practische maatregelen, die zijne aanvoerders prediken met zooveel drukte, dat men geneigd zou zijn te meenen, dat zij er roem op dragen, zoo radicale meeningen uit te spreken in het conservatieve Nederland. Bij het recht moeten wij een onderscheid maken tusschen den natuurtoestand en den toestand der geordende maatschappij. In den eersten toestand hebben wij een recht tot iedere handeling, waardoor wij ons niet bewust zijn, meer nadeel dan voordeel toe te

brengen aan andere individu's[1]. In de geordende maatschappij hebben wij een recht tot iedere handeling, die niet strijdt met de wetten van den staat. Alleen door deze bepalingen kan men, volgens mijne meening, het begrip van recht met duidelijkheid omschrijven en het scheiden van de twee verwante begrippen, waarmede het anders onvermijdelijk moet samenvallen, zedelijk voorschrift aan de eene zijde, macht aan de andere zijde. De tweede definitie zal zeker door ieder erkend worden. Wat de eerste aangaat, zij berust op de onloochenbare gewetensknaging, die iederen mensch overvalt, wanneer hij met bewustheid eene daad gedaan heeft, die volgens zijne overtuiging voor zijne medemenschen meer schadelijk dan heilzaam zal zijn, en op het gevoel van afkeuring, waarmede hij anderen dergelijke daden ziet verrichten. Zij scheidt het recht met scherpte van de macht, die ons ook dergelijke daden als verdedigbaar zou doen voorkomen, zoolang zij maar niet nadeelig zijn voor onzen eigen persoon. Zij scheidt het recht even nauwkeurig van hēt zedelijk voorschrift, dat ons daarenboven nog doet trachten, onzen naaste zoo nuttig mogelijk te zijn.

Streng genomen kan er nu in den Nederlandschen staat alleen sprake zijn van een positief recht, en in dien zin is het duidelijk, dat deelneming aan de verkiezingen niet behoort tot de rechten van elken burger, maar alleen tot de rechten van sommige burgers. De anderen mogen trachten te bewijzen, dat het beter zou zijn, als die deelneming tot de geheele mannelijke bevolking werd uitgestrekt, maar te spreken van het *recht* van alle burgers op eene handeling, die volgens de ondubbelzinnige uitspraak der wet, geenszins behoort tot hunne rechten, is eene ijdele declamatie. Doch wij willen niet stilstaan bij dit punt,

1 Ter voorkoming van misverstand zij hier de opmerking bijgevoegd, dat ik onder natuurtoestand niet versta den oorspronkelijken toestand der onontwikkelde menschheid. Van dien toestand weten wij niets met zekerheid; wij kunnen alleen met groote waarschijnlijkheid vermoeden, dat de rechtstoestand van die maatschappij eene sprekende gelijkenis zal vertoond hebben met den rechtstoestand van een troep wolven. Ik bedoel met natuurtoestand den toestand, die natuurlijk zou zijn voor de menschen, die zedelijk het meest ontwikkeld zijn. Wellicht ware het beter den naam natuurtoestand niet te geven aan een onbereikbaar ideaal, waartoe onze werkelijke maatschappij tracht te naderen, maar dat zij nimmer kan bereiken. In ieder geval zouden echter voor het gebruik van het woord in den door mij bepaalden zin vele autoriteiten zijn aan te halen, en kan het gebruik van het minder gepaste woord nimmer schaden, als het maar nauwkeurig bepaald wordt.

dat alleen aanleiding zou kunnen geven tot een woordenstrijd. Het is toch duidelijk, dat de voorstanders van het algemeen stemrecht, als zij spreken van het recht van alle burgers op deelneming aan de verkiezingen, geenszins het positieve recht op het oog hebben, dat omschreven is door de wetten van den staat. Waarschijnlijk bedoelen zij, dat de kiezers, die te beslissen hebben over de verandering van den regeeringsvorm, zoo zij nog langer aan de minder gegoede bevolking de deelneming aan de verkiezingen ontzeggen, eene daad plegen, die volgens het natuurrecht onbillijk is, die als onrecht moet worden beschouwd. Slechts in dezen zin kan hunne verklaring worden opgenomen, al moeten wij dan ook zeggen, dat hunne spreekwijze eenigszins zonderling is. Nu is het echter gemakkelijk in te zien, dat deze weigering der kiezers niet slechts uit het oogpunt van het natuurrecht eene rechtmatige, maar zelfs uit het oogpunt der moraliteit eene zedelijke daad is.

Want de beoordeeling van sociale en politische vragen eischt eene zoodanige ontwikkeling, als in den regel niet verwacht kan worden bij de klasse, die thans nog achter de kiezers staat. Werd door een onverstandig wetgever het stemrecht aan deze klasse geschonken, dan zou in de overgroote meerderheid der gevallen een geheel onbevoegd persoon bij het kiezen van zijn vertegenwoordiger een oordeel uitspreken over zeer moeilijke vraagstukken, wier beteekenis alleen toegankelijk is voor meer ontwikkelden. Door zoodanige uitbreiding van het stemrecht zou aan het Nederlandsche volk een onafzienbaar nadeel worden toegebracht. Want het is duidelijk, dat de belangen van den staat des te minder goed behartigd zullen worden, naarmate zij beoordeeld zullen worden door minder oordeelkundige personen. Ieder kiezer begaat dus een onrecht en eene onzedelijke daad, wanneer hij de mogelijkheid doet ontstaan van zoo groote onheilen, als kunnen voortvloeien uit de besturing van staatszaken door onbevoegden. Eerst wanneer het volk, dat achter de kiezers staat, de onwederlegbare bewijzen heeft gegeven van beter geschikt te zijn ter beoordeeling van politische en sociale vraagstukken dan de tegenwoordige kiezers, eerst dàn zouden de kiezers onrecht doen door het de kiesbevoegdheid te ontzeggen. Nu moge men betwijfelen of het personeel der kiezers volgens de tegenwoordige wet uitsluitend is samengesteld uit de meest bevoegde personen, men kan toch niet ontkennen, dat het, in zijn geheel genomen, beter voorbereid is ter be-

oordeeling van staatszaken dan de geheele mannelijke bevolking. De bevolking, die achter de kiezers staat, is voor het grootste deel samengesteld uit menschen, die door de inrichting der maatschappij gedwongen zijn tot een zoo aanhoudenden handenarbeid, dat er voor hen geen sprake kan zijn van iets meer dan de meest elementaire kennis. Een aanzienlijk gedeelte daarvan heeft het nog niet eens gebracht tot lezen en schrijven. Aan zoodanige personen eene stem te geven ter beslissing van de moeilijkste vragen, kan niets anders heeten dan eene zeer onrechtvaardige daad, die onoverzienbare nadeelen voor de maatschappij moet aanbrengen.

Inderdaad, de bezwaren tegen het algemeen stemrecht springen zoozeer in het oog, dat men het betwijfelen zou of iemand dezen maatregel met eerlijke bedoelingen kan verdedigen, wanneer men niet dagelijks in de gelegenheid was zich te overtuigen, hoever het onverstand der menschen reiken kan. De ondervinding heeft echter geleerd, dat het gewaagd is te verwachten, dat het gezond verstand der menigte, waarvan sommigen zoo groote dingen verwachten, haar zal waarschuwen tegen onhoudbare denkbeelden. In een naburig land hebben wij gezien, dat dit algemeen stemrecht is ingevoerd ondanks den tegenstand van alle verstandige lieden. Tegelijkertijd hebben wij door eene treurige ervaring kunnen leeren, wat met ontwijfelbare zekerheid was te voorzien, dat het slechts leiden kan tot een van deze twee kwaden, algeheele anarchie, afgewisseld door de onbeperkte regeering van een sluwen dwingeland, die de minst edele neigingen van het volk weet te vleien.

De bezwaren tegen het algemeen stemrecht drukken in geringere mate op al de voorstellen ter verlaging van den census, die verdedigd worden door de meer gematigde leden der radicale partij. Want men behoeft slechts eene enkele verkiezing te hebben bijgewoond, om te bemerken, dat ook het tegenwoordig kiezerspersoneel nog lang niet op de hoogte is van zijne taak, ofschoon het toch over het algemeen beter in de gelegenheid is geweest zich op de hoogte daarvan te stellen. Gebood onze grondwet, dat er in het jaar 1871 eene wijziging van onze kieswet zou worden vastgesteld, dan zou het zonder twijfel het best zijn het kiezerspersoneel niet uit te breiden, maar in te krimpen. Want een groot gedeelte daarvan toont door zijne veelvuldige afwezigheid bij verkiezingen, dat het volstrekt niet begrijpt, hoe belangrijk de plicht is, dien het te ver-

vullen heeft. Mag het nu onverstandig heeten, een beter gehalte van dit personeel te willen verkrijgen door de kiesbevoegdheid uit te strekken tot menschen, die minder in de gelegenheid geweest zijn om de noodige ontwikkeling te verkrijgen, en die nimmer getoond hebben, dat zij de noodige ontwikkeling toch verkregen hebben, ondanks hunne minder gunstige stelling in de maatschappij, het zou weinig minder onverstandig zijn de kiesbevoegdheid te willen beperken. Want het is onmogelijk in deze zaak een idealen toestand te bereiken. Er is geen andere maatstaf van kiesbevoegdheid te bedenken, dan de betaalde belasting, en ofschoon deze de eenig mogelijke is, blijft zij daarmede toch een zeer onvolkomen maatstaf. Gelukkig, dat het heil van den staat niet zoozeer afhangt van het gehalte der personen, die kiezen, als wel van de bekwaamheden dergenen, die gekozen worden. Nu is het wel waar, dat de keuze der afgevaardigden door de kiezers geschiedt, en om deze reden is het wenschelijk en noodig het kiezerspersoneel vrij te houden van minder oordeelkundige elementen, maar toch kan de persoon, die geen kiezer is, en de noodige bekwaamheden bezit, een vrij wat belangrijker invloed uitoefenen dan de meeste kiezers. Want onze Nederlandsche staat, wiens goede zijden wij in deze treurige tijden eerst recht leeren waardeeren, vergunt ons een bijna onbeperkt gebruik van de vrijheid der drukpers en van de vrijheid van vereeniging. Door een degelijk woord en door een goed geschreven artikel kan de niet-kiezer tientallen en honderdtallen van kiezers tot zijne meening overhalen. Hij kan dit, althans zoolang de kiesbevoegdheid niet wordt uitgestrekt tot personen, die niet kunnen begrijpen wat zij hooren, en niet kunnen verstaan wat zij lezen. Hoe uitgebreider het kiezerspersoneel wordt, des te beperkter wordt de invloed, die de meest heilzame is, de invloed van eene verstandige beschouwing. Gaat de kiesbevoegdheid over op de klassen, die voor dezen invloed onvatbaar zijn, dan is de weg voor alle onheilen geopend. Maar is zij uitsluitend beperkt tot de standen, die over het geheel genomen voor rede vatbaar zijn, dan is een toestand aanwezig, waarbij de kiezers zich uit eigen beweging stellen onder de leiding der personen, die meer verstandelijk ontwikkeld zijn dan zij zelven. Wel zullen zij niet steeds den meest verstandige als hun leider kiezen, maar in elk geval is de invloed van het verstand niet zoo hopeloos buitengesloten, als bij de uitbreiding van het kiesrecht tot personen,

die slechts de meest elementaire kundigheden bezitten. Wordt er slechts gezorgd, dat deze laatste klasse wordt buitengesloten, dan is het niet van overwegend belang, of de census met eenige guldens wordt vermeerderd of verminderd. Om deze redenen is eene wijziging in het kiezerspersoneel, ook waar zij met verstandig overleg geschiedt, zelden eene zaak wier behandeling niet kan uitgesteld worden. Zij kan alleen ter sprake komen in rustige tijden, wanneer geen andere zaken dringend herziening vorderen.

Ter bestrijding van de bovenstaande argumenten kunnen zich de voorstanders van het algemeen stemrecht plaatsen op twee verschillende standpunten. Tegenover de koele en bedaarde overweging der bestaande toestanden, die onvermijdelijk tot het resultaat voert, dat wij hierboven hebben ontwikkeld, plaatsen zij hunne apodictische oordeelen over de eigenschappen van twee mystische begrippen, die alleen in hun brein worden gevonden, maar in de werkelijkheid ontbreken. Zij scheppen zich idealen over eene hersenschimmige grootheid, die zij het Volk, ook wel het Souvereine Volk noemen. Of wel zij verkondigen eene ongeschiedkundige en utopische theorie van den staat, volgens welke de gevaarlijke maatregelen, die zij verdedigen, onvermijdelijk zijn, hoe groote nadeelen zij ook mogen aanbrengen.

Tegen de eerste dweeperij met een zoogenaamd volk zijn wij tot heden bewaard gebleven door het bestaan van de onwaardeerbare eigenschap, die men de Hollandsche nuchterheid noemt. Gewoonlijk denkt de Nederlandsche kiezer niet al te hoog over zich zelven. De menschen, die in de Hollandsche natie een uitverkoren volk zagen, en alle andere volken beschouwden als wezens van een minder ras, behooren tot de antiquiteiten. Wel kan men nog steeds met wat goeden wil onze meeste landgenooten doen beweren, dat ons volk in moeilijke omstandigheden eene geestkracht zou aan den dag leggen, waarvan in gewone tijden geen spoor te bemerken is. Maar men kan dit alleen, wanneer men hunne gierigheid gebruikt ter vervalsching van hun oordeel. Wil men noodzakelijke, maar dure, maatregelen verhinderd zien, dan is geene handelwijze meer aanbevelenswaardig dan het zingen van een lofzang op de Hollandsche voortreffelijkheid, die ook zonder die maatregelen in tijd van nood het onmogelijke doen zou. Maar kan de gierigheid de wijsheid niet bedriegen, dan denkt de Hollandsche kiezer in den regel over zich zelven

en zijn volk veel minder gunstig dan zij verdienen. Hoe gering hij echter zijne eigene waarde ook schatten moge, hij kan er moeilijk aan twijfelen, dat het volk achter de kiezers nog minder geschikt is om over staatszaken te oordeelen dan hij zelf. Dat de blik der werklieden, die hij persoonlijk kent, in den regel niet eens ver genoeg reikt om de belangen hunner gemeente te overzien, is bij hem aan geen twijfel onderhevig. En zijne koele natuur maakt het voor hem moeilijker dan voor andere volken om zich te laten bedriegen door den klank der woorden. Hij bedenkt gewoonlijk, dat het souvereine volk niets anders is dan de vereeniging van de tegenwoordige kiezers met de domme Jannen, Pieten, enz. buiten de kiezers, waarvan hij er verscheidene kent, die hem nimmer groote blijken van schranderheid hebben gegeven. Als hem nu zijne jeugdige medeburgers verklaren, dat de beslissingen van het volk zouden bestuurd worden door eene belangeloosheid en eene scherpzinnigheid, die bij de tegenwoordige kiezers niet te vinden is, dan is hij onbeleefd genoeg naar de gronden van hunne bewering te vragen. Tegen een zoo onredelijken eisch is echter geen geavanceerd liberaal bestand. Hij verlangt dat men zich blindelings zal laten leiden door zijne beschouwingen, waarin zoo klinkende woorden voorkomen, als ‘het souvereine volk’, ‘rechten van den werkman’, ‘vertrapping der volksvrijheden’, enz.. Roepen wij nog eenmaal Heine te hulp, om aan onze opgewonden medeburgers te doen blijken, dat niet slechts nuchtere Hollanders om hunne droombeelden lachen. ‘Deze hofbedienden van het volk prijzen onophoudelijk zijne voortreffelijkheden en zijne deugden, en roepen met geestdrift uit: hoe schoon is het volk! hoe goed is het volk! hoe verstandig is het volk! - Neen, gij spreekt onwaarheid. Het arme volk is niet schoon; integendeel, het is zeer leelijk. Maar die leelijkheid is ontstaan door het vuil, en zal met dat vuil verdwijnen, zoodra wij algemeene badplaatsen aanleggen, waar het volk zich kosteloos kan baden. Een stukje zeep zou daarbij niet kwaad zijn, en wij zullen dan een volk zien, dat netjes is, een volk, dat zich gewasschen heeft. Het volk, welks goedheid men zoozeer prijst, is volstrekt niet goedaardig; het is dikwijls even boos als andere potentaten. Maar zijne boosheid komt van den honger; wij moeten zorgen, dat het souvereine volk altijd wat te eten heeft; zoodra zijne Hoogheid goed gevoederd en verzadigd is, zal hij u ook even liefderijk en genadig toelachen, juist

als de anderen. Zijne Majesteit het volk is ook niet zeer verstandig; misschien is hij nog dommer dan de anderen; misschien is hij zoo beestachtig[1] dom als zijne gunstelingen. Hij schenkt zijne liefde en zijn vertrouwen alleen aan degenen, die de wartaal zijner hartstochten spreken of uitbrullen, terwijl hij iederen braven man haat, die de taal der rede spreekt om hem te beschaven en te veredelen. Zoo is het te Parijs, zoo was het te Jeruzalem. Laat aan het volk de keuze tusschen den rechtvaardigste der rechtvaardigen en den gruwelijksten straatroover, en wees verzekerd, dat het roepen zal: wij willen Bar-abbas; laat ons Bar-abbas los! - De oorzaak van deze onbillijkheid is de onwetendheid; wij moeten deze volkskwaal bestrijden door openbare scholen voor het volk, waar het onderwijs kosteloos geschonken wordt met de daarbij behoorende boterhammen en andere voedingsmiddelen. - En als dan ieder man uit het volk in staat gesteld wordt de kennis te verwerven, die hij verlangt, dan zult gij spoedig een verstandig volk zien. - Misschien wordt het volk dan ten slotte nog zoo beschaafd, zoo geestrijk, zoo luimig, als wij zijn, namelijk ik en gij, mijn waarde lezer, en zien wij weldra nog meer geleerde kappers, die verzen maken, even als Monsieur Jasmin te Toulouse, en nog veel andere wijsgeerige schoenlappers, die ernstige boeken schrijven, even als onze landgenoot, de fameuse Weitling.'

De Hollandsche koudbloedigheid maakt de aanbidding van het volk bij ons te lande tot eene minder gevaarlijke dwaasheid. Eenigszins gevaarlijker is het spel, dat gedreven wordt met de woorden 'staat' en 'burger van den staat'. Sommigen geven toe, dat de gevolgen der invoering van het algemeen stemrecht waarschijnlijk nadeelig zullen zijn, maar beweren, dat men zich door die nadeelige gevolgen niet mag laten weerhouden om een maatregel te nemen, zonder welken de staat niet zou beantwoorden aan zijne bestemming. Wel valt hun betoog grootendeels samen met de straks besproken zinledige phrase, dat deelneming in de verkiezingen behoort tot de rechten van iederen burger. Maar de onwaarde van dat betoog kan nimmer volkomen worden ingezien, als er niet duidelijk gezegd wordt, wat wij ons van den staat denken. Als men toch niet zegt, wat de bestemming van den staat is, blijft de lezer in het onzekere, of niet de voorgeslagen maatregel, hoe nadeelig

1 Sit venia verbo! Heine betracht zelden het suaviter in modo.

ook voor het algemeen welzijn, toch onmisbaar is bij eene behoorlijke staatsinrichting. Hoogere belangen, zedelijke misschien, zouden kunnen eischen dat wij alle overweging van voor- of nadeel ter zijde stelden.

De beantwoording van de vraag, hoe de staat ontstaan is, komt voor ons doel minder in aanmerking. Er kan intusschen wel geen twijfel overblijven ten aanzien van de juistheid der bewering, dat de *maatschappij* haren oorsprong vindt in den trek naar gezelligheid, dien de mensch met vele andere diersoorten deelt. Weldra moest het aan de ontstaande maatschappij blijken, dat haar voortbestaan met noodzakelijkheid de onderwerping van al hare leden aan zekere regelen eischte, die door allen zouden erkend worden. In de meeste gevallen zullen die regelen zich in den eersten tijd herleid hebben tot eene slaafsche onderwerping aan den wil van een opperhoofd. Maar reeds hiermede is de eerste kiem van den staat in de maatschappij gevormd. De staat wordt in het leven geroepen, zoodra zich een orgaan vormt, waaraan de behartiging der gemeenschappelijke belangen is toevertrouwd, waaronder de rechtspleging en de verdediging tegen buitenlandsche vijanden in de eerste plaats behooren. Bij geen enkel volk heeft de staat al de functiën van de maatschappij in zich opgenomen. De zorg voor de eerste levensbehoeften van iederen burger berustte in elk geval op de krachten van het individu. Wel strekte zich het gebied van den staat bij de-volken der oudheid veel verder uit dan bij de hedendaagsche het geval is. In het algemeen kan men zeggen, dat de geschiedenis eene voortdurende inkrimping van het staatsgezag vertoont bij de hoogere ontwikkeling der volken. Nijverheid en handel hebben zich thans bijna geheel aan het staatstoezicht onttrokken, en bij de meeste beschaafde volken bemoeit de staat zich ook niet meer met de godsdienstige behoeften der burgers. Het schijnt ons belachlijk, dat de regeering van sommige volken in vroegere eeuwen eene premie stelde op de vermeerdering der mannelijke bevolking, en barbaarsch, dat de Spartanen de misvormde kinderen ter dood brachten.

Wij staan hier voor een sprekend voorbeeld van de moeilijkheid der sociale vraagstukken. Moeten wij de lessen der geschiedenis in dien zin opvatten, dat wij den staat beschouwen als een vooralsnog onvermijdelijk kwaad, dat echter zoo klein mogelijk moet gemaakt worden, omdat de geschiedenis der laatste eeuwen ons met zekerheid toont, dat de beschaafde

volken gewoonlijk het staatsgezag al meer en meer hebben beperkt? Moeten wij ons, met Proudhon, de anarchie voorstellen als den ideaaltoestand van de menschheid? Of wel, moeten wij de zoogenaamd liberale denkbeelden ten aanzien van de beperking van het staatsgezag beschouwen als tijdelijke afdwalingen, waarvan eene rijpere ervaring het menschelijk geslacht zal genezen? De historische beschouwing geeft ons op deze vragen geen ondubbelzinnig antwoord. Eene algemeene richting der menschheid wijst zij ons bij onpartijdige beoordeeling niet. In Engeland heeft de liberale opvatting van het begrip van den staat geleid tot een toestand van ongekende welvaart voor een gedeelte van de bevolking, van onafzienbare ellende voor een grooter deel, volgens sommigen van verrotting en bederf voor het geheele staatslichaam. Naar het oordeel van een geacht landgenoot zien wij in Amerika en in Duitschland de volken van de toekomst. Welnu, terwijl in het eerste land de liberale opvatting van de inkrimping der bemoeiingen van den staat den vooruitgang der burgers niet belemmert, brengt de staatsalmacht in het laatste land een toestand te weeg, die althans in de verte bewondering afdwingt. Zoo al niet diepdenkende, dan toch gevierde, schrijvers verkondigen ons in het hedendaagsche Duitschland denkbeelden, die ons terugvoeren tot de tijden der Grieken en Romeinen, voor wie de staat het voorwerp was van eene allesbeheerschende belangstelling.

Waar de historie ons zonder antwoord laat, vermag wellicht de anthropologie, in verband met de historie, ons eene beslissing te geven. Hoe verschillend men ook geoordeeld hebbe over de grenzen van het staatsgebied, steeds heeft men toch hierin overeengestemd, dat men van den staat de behartiging der belangen verwachtte, die beter konden behartigd worden door het geheel dan door de leden. Welke die belangen zijn, kan ons het onderzoek van de menschelijke natuur leeren. Vooreerst leert ons dat onderzoek met zekerheid, dat men zich vergist, wanneer men in den staat eene openbaring der zedelijkheid ziet, eene inrichting ter bevordering van een zedelijk doel. Want de zedelijkheid kan nimmer bevorderd worden door de maatregelen, die genomen worden door het geheel der burgers, omdat dit geheel steeds onzedelijk is. Het zij verre van mij het bestaan van echte zedelijkheid te ontkennen. Wie oplettend rondziet in de menschenwereld, zal wel niet zeer dikwijls, maar toch nu en dan, eene daad zien verrichten, die niet zonder

spitsvondige sophismen aan eigenbelangzuchtige beweegredenen kan worden toegeschreven. Vooral bij de betere helft van het menschelijk geslacht, wier gebrek aan verstandelijke ontwikkeling de nachtrust stoort van zoovele welwillende Nederlanders, zijn dergelijke daden niets ongewoons. Maar wie zich door de beschouwing van zoodanige feiten niet laat vervoeren tot een oppervlakkig optimisme, moet tevens erkennen, dat zij betrekkelijk zeldzaam zijn. Er is waarschijnlijk niemand, die in volstrekten zin zedelijk of onzedelijk kan genoemd worden. Bij den zedelijken mensch is het handelen uit belangelooze beweegredenen de normale toestand geworden, en de onzedelijke handeling eene uitzondering op den regel, eene uitzondering, die echter gewoonlijk nog vrij dikwijls voorkomt. Bij den onzedelijken mensch is de verhouding juist omgekeerd. De regel is, dat hij zich uitsluitend door zelfzuchtige oogmerken laat leiden; de uitzondering, dat hij gehoorzaamt aan een beter beginsel. Nu is men waarschijnlijk te optimistisch, als men gelooft, dat het aantal der personen, die in den bovengenoemden zin onzedelijk mogen heeten, slechts twintigmaal grooter is dan dat der zedelijke. De kleine minderheid, bij wie de egoïstische motieven niet geregeld werken, verdwijnt tegenover de groote meerderheid, die slechts enkele malen zedelijk, maar doorgaans onzedelijk handelt. Volgens eene juiste opmerking van Mill worden nu bij politische vraagstukken de individueele afwijkingen geëlimineerd, en hebben wij alleen te letten op den normalen mensch. De zedelijke minderheid heeft zonder twijfel een allerbelangrijksten invloed in de maatschappij. Zij is de zuurdeesem, die, hoe klein ook in hoeveelheid, de groote massa deeg aan het rijzen brengt. Zij is de ridderlijke Don Quijote, die met hare armoedige middelen en haar zoo dikwijls belachelijk figuur, de logge Sancho Panca's medesleept in den strijd voor de heiligste rechten der menschheid, die hun in den grond huns harten volkmen onverschillig zijn. Egoïstische beweegredenen kunnen bijna nimmer kracht geven tot de onverzettelijke energie, die vereischt wordt om een nieuw groot beginsel in werking te brengen. Maar voor de beschouwing van den staat mogen wij deze zedelijke minderheid gerustelijk als niet-bestaande beschouwen. Zoodra het groote beginsel eene zaak van staatsbelang is geworden, kan de zedelijke mensch het niet dan met zelfbedwang verdedigen. Men moet met blindheid geslagen zijn om te verwachten, dat partijen ooit belangeloos zullen handelen.

Somwijlen zijn hunne leiders mannen van onkreukbare zedelijkheid, maar, als zij niet gezind zijn, ook tegen de eischen der zedelijkheid, aan het partijbelang concessiën te doen, kan hunne heerschappij alleen dan aanhouden, als zij zeer ongewone verdiensten bezitten. Mannen met zeer ongewone bekwaamheden zijn nu tevens buitengewoon zeldzaam. Indien dus de zedelijkheid bevorderd wordt door maatregelen van staatswege, dan geschiedt zulks alleen omdat de maatregel, die door de zedelijkheid wordt voorgeschreven, tevens geëischt wordt door het niet-zedelijke partijbelang. Eerst nadat hij opgehouden heeft eene uiting der zedelijkheid te zijn, kan de maatregel eene zaak van staatsbelang worden. Wie in den staat eene instelling ziet ter bereiking van een zedelijk doel, is gelijk aan den man, die den vos aanstelt tot den beschermer van zijne hoenders.

De ondervinding heeft dan ook geleerd, hoe gevaarlijk het is van den staat de bevordering der hoogere belangen van de menschheid te verwachten. Inquisitie en censuur, godsdienstoorlogen en huichelarij zijn de natuurlijke vruchten van deze verkeerde beschouwing. Op een meer beperkt gebied geeft ons de geschiedenis van de dwangmaatregelen tegen de prostitutie eene heilzame waarschuwing tegen de vergoding van den staat, door de volgelingen van Hegel gepleegd. De staat kan, volgens de zoo even besproken beginselen, niets anders zijn, dan ten eerste, eene onderlinge assurantie tegen de schade, die uit zelfzuchtige handelingen zou kunnen voortkomen, ten tweede, eene inrichting ter gemakkelijker verdediging van de geheele maatschappij tegen de invloeden, die moeilijk door de individu's kunnen worden bestreden. Hij geeft ons, in het eerste opzicht, in zijne strafwet eene volledige verzameling motieven om een psychischen dwang uit te oefenen op de gemoederen der egoïstische burgers, onder wier aantal ieder individu op zijne beurt kan geteld worden. Een gewichtig orgaan van zijn samengesteld organisme heeft geene andere verrichting, dan de uitoefening van dezen psychischen dwang op zoodanige wijze, dat daardoor zoo volkomen mogelijk het nuttig doel bereikt wordt, waarmede hij is opgelegd. Nog belangrijker echter is zijne taak in het tweede opzicht. Het leger, de diplomatie, de subsidiën en rente-guarantiën ter bevordering van handel en nijverheid, de maatregelen ter wering van epidemische ziekten, zij streven allen naar hetzelfde doel, de verwijdering van schadelijke invloeden, die min of meer gelijkmatig op het geheel zouden

kunnen werken, en moeilijk door de individu's kunnen bestreden worden. Ook de staatszorg voor goed onderwijs kan alleen verdedigd worden op grond van de noodzakelijkheid om nering en bedrijf op de hoogte te houden van het standpunt der concurreerende volken. Wel zal de staatsman verstandig handelen, die niet karig is met zijne ondersteuning van de inrichtingen, waar de wetenschap alleen om haar zelve beoefend wordt. Maar uit een politisch oogpunt is zijne handelwijze alleen te verdedigen, omdat ook de toegepaste wetenschap niet bloeien kan, waar de vrije wetenschap niet met vrucht wordt beoefend.

Dat de bovenstaande omschrijving van de bestemming van den staat de eenig ware is, beweer ik niet. Slechts meen ik, dat zij duidelijk is, en niet strijdt, noch met de historie, noch met de anthropologie. Het jonge Nederland moge aanwijzen, in welk opzicht zij tegen de uitspraken van deze twee wetenschappen zondigt. Dat nu bij deze opvatting van den staat het algemeen stemrecht eene ongerijmdheid is, kan gemakkelijk worden ingezien. Wij, de burgers, die krachtens het recht, door de vruchten van den arbeid van ons voorgeslacht of door onzen eigen arbeid verkregen, te beslissen hebben over de inrichting van die voortreffelijkste der menschelijke instellingen, die men den staat noemt - wij zouden zijn voornaamste doel, bescherming tegen den gemeenschappelijken vijand, ten eenenmale voorbijzien, als wij de poort openden voor het verderfelijkste Trojaansche paard, dat door eene onnadenkende bevolking kan worden binnengesleept, den invloed van het onverstand. Wij zijn het aan onze minder gegoede medeburgers verplicht, hun het stemrecht te ontzeggen, zooals men een snijdend werktuig ontneemt aan een spelend kind. Hoe zullen toch die onmondigen, die nimmer verder gezien hebben dan de straat hunner inwoning, over de allermoeilijkste vraagstukken oordeelen? Voor de ontwikkelden onder de niet-kiesbevoegden, opent onze staatsinrichting de meest ruime gelegenheid om invloed uit te oefenen op den gang van het staatsbestuur. Hun goed gesproken woord of oordeelkundig geschrift zal hun eene kracht schenken, die grooter is dan de invloed van honderd onontwikkelde kiezers. Dus zou men door de invoering van het algemeen stemrecht alleen de onverstandige meerderheid onder de minder gegoede bevolking oproepen om een invloed uit te oefenen, dien zij niet eens kan waardeeren. De voornaamste

bestemming van den staat, wering van schadelijke invloeden, eischt van ons, dat wij het algemeen stemrecht verwerpen als de verderfelijkste der uitvindingen van een jammerlijk onverstand of van boosaardige sluwheid.

Misschien zal de een of ander van oordeel zijn, dat het een nutteloos werk mag heeten, te strijden tegen een maatregel, waarvoor geen enkel proefhoudend argument kan worden aangevoerd. Kon men er zeker van zijn, dat de politieke partijen nimmer de waarschuwingen van het verstand zouden in den wind slaan, als het partijbelang spreekt, dan zou het wellicht overbodig zijn de ongerijmdheid van het algemeen stemrecht te betoogen. Daar men echter ook de meest onverstandige maatregelen heeft zien nemen, waar het partijbelang ze vorderde, mogen wij ons niet al te veel verlaten op de juistheid van het oordeel onzer medeburgers. Toch schijnt mij het practisch nut, dat door het schrijven van dit artikel bereikt kan zijn, niet zeer belangrijk. De voorstanders van het algemeen stemrecht zullen er niet door bekeerd worden, en de meeste tegenstanders hadden mijne argumenten niet noodig. Het scheen mij echter de moeite waard, de aandacht der beter ontwikkelden te vestigen op het feit, dat de meest onzinnige theorieën zonder aarzeling door een tal van personen worden aangenomen niet alleen, maar ook openlijk verdedigd, zonder dat de verdedigers schijnen te vermoeden, dat de straf van Marsyas hun boven het hoofd hangt. De vorming der Nederlandsche, zoogenaamd radicale, partij levert eene treffende toelichting op het oordeel over de revolutionaire politiek, reeds in 1838 uitgesproken door een denker, die niet slechts in naam, maar in werkelijkheid, radicaal was in zijne overtuiging. In het vierde deel zijner Philosophie Positive schetst ons Comte de revolutionaire partij als eene kritische en eene metaphysische. Zij is in de eerste plaats kritisch. Zij ontkent de rechtmatigheid van al de instellingen, die sedert eeuwen de zuilen geweest zijn, waarop het oude staatsgebouw, het theologisch-militaire stelsel, berustte. Zij eischt algeheele vrijheid van onderzoek in plaats van het oude geestelijk en staatkundig gezag, volkomen gelijkheid in plaats van de vroegere ongelijkheid der standen. Zij predikt de leer der nietinterventie tegenover de vroegere politiek, die het evenwicht van Europa verzekerde. Zij doet al deze dingen, zonder te

hebben onderzocht, of zij iets kan geven ter vervanging der inrichtingen, wier vernietiging zij wenscht te bereiken. Dat volslagen vrijheid van onderzoek onbestaanbaar is met de welvaart van den staat, is niet moeilijk te ontdekken, tenzij men zich aan de letter wil houden en den burger alleen wil toestaan vrij te onderzoeken, niet te handelen volgens de uitkomsten van zijn onderzoek. Dat de gelijkheid van alle burgers eene hersenschim is, volgt onmiddellijk uit hunne groote ongelijkheid in lichaamskracht en verstandelijken aanleg. Dat de politiek van niet-interventie de deur opent voor de meest brutale roofzucht, kan niemand betwijfelen, die de menschelijke natuur kent. In plaats van nieuwe plannen voor te stellen ter verbetering van het staatsgebouw, richt de revolutionaire partij een verwoeden aanval tegen de bestaande gedeelten, zonder zelfs te vermoeden, wat zij doen zou, als deze gedeelten eens werkelijk waren omvergehaald. Zoolang zij kritiseert, heeft zij gewoonlijk het recht aan hare zijde, want het bestaande was bestemd voor geheel andere toestanden dan de onze zijn. Maar om eene nieuwe staatsinrichting in het leven te roepen, daartoe ontbreekt het haar gewoonlijk aan de noodige energie, steeds aan de noodige kennis.

De revolutionaire partij vertegenwoordigt in de tweede plaats het metaphysisch standpunt der sociale wetenschap, ten minste in den eenigszins afwijkenden zin, waarin Comte het woord metaphysisch gebruikt. In de plaats der Godheid, die tijdens de theologische periode de bron was, waaruit alle werking en elke macht voortvloeide, stelt zij hersenschimmige abstracties. Voor het goddelijk recht der overheid geeft zij ons de souvereiniteit van een afgetrokken denkbeeld, dat zij het volk noemt. Voor de ongelijkheid der standen, die volgens de theologische beschouwing door God verordend is, biedt zij ons eene gelijkheid aan, die alleen als logische abstractie bestaan kan, maar in de werkelijkheid geheel strijdt met de behoeften der menschelijke natuur. Zij laat zich tot opgewondenheid medeslepen door het abstracte begrip ‘vrijheid van denken’, en bemerkt niet, dat dit abstracte begrip niets minder is dan eene ongerijmdheid, wanneer die vrijheid niet nauwkeurig wordt omschreven. Is er, zoo vraagt Comte, gewetensvrijheid, vrijheid van denken in de mathesis, of in de physica, of in de chemie, of zelfs in de physiologie? Moet men dan niet erkennen, dat de mogelijkheid der vrijheid van

denken over sociale onderwerpen niets anders is dan eene treurige noodzakelijkheid, die de onvolkomenheid der sociale wetenschap met zich brengt, maar die zoo spoedig mogelijk moet vervangen worden door de eenparige instemming der menschheid met de gezonde beginselen der sociologie?

De vreemdheid van Comte's nomenclatuur, die hem het woord metaphysisch in ongewonen zin doet opvatten, mag ons niet blind maken voor de juistheid van zijne opmerkingen. Zinledige woorden, of, zooals Comte ze noemt, metaphysische entiteiten, zijn het schibboleth der revolutionaire partij. Wij hebben er bij onze voorafgaande beschouwing reeds verscheidene leeren kennen. Konden wij, met Comte, de constitutioneele partij beschouwen als eene revolutionaire partij, die halverwege is blijven staan, dan zouden wij ook de geheimzinnige ministerieele homogeniteit en de fictie van den constitutioneelen koning gedenken. Maar wij houden het er voor, dat deze beschouwing van Comte geheel onjuist is, en meenen, dat de constitutioneelen langs geleidelijken weg streven naar hetzelfde doel, dat Comte meende te bereiken door eenige orakelspreuken uit zijn hoogepriesterlijken mond. Wanneer ook de constitutioneelen niet vrij zijn van het bespreken van metaphysische entiteiten, zij doen het met de verstandigste bedoelingen, en zonder de waarde van deze dingen in het minst te overschatten. De echte revolutionair daarentegen heeft nimmer ingezien, dat het voorwerp van zijne vereering niets anders is dan een woord, en troost zich met nog minder bekoorlijkheden dan de bedrogen sterveling, die eene wolk voor de Godin omvatte.

Zoo bewonderenswaardig Comte's beschrijving van den bestaanden politieken toestand mag genoemd worden, zoo belachelijk moeten zijne voorslagen ter verbetering heeten. Dat over het algemeen de oude voorrechten van krijgslieden en geestelijken overgaan op de vertegenwoordigers der wetenschap en de leiders der industrie, kan moeilijk ontkend worden. Maar de aanwijzing van deze richting in den loop der menschelijke ontwikkeling mag niet beschouwd worden als een practische voorslag ter verbetering. Het is voornamelijk toe te schrijven aan Comte's minachting voor de zoogenaamde innerlijke waarneming, die hem de waarde der psychologie en der metaphysica geheel doet voorbijzien, dat zijne plannen ter reorganisatie van den staat zoo ondoeltreffend zijn. De algemeene erkenning van

de waarheid, dat de grenzen van het menschelijk kenvermogen uiterst beperkt zijn, is het krachtigste middel tegen de verspreiding der revolutionaire theorieën. Want eene oplettende beschouwing van deze waarheid leert ons met zekerheid, dat de revolutionaire theorieën berusten op apodictische oordeelen over dingen, waarvan ons tot heden niets met zekerheid bekend is. Nu kan men echter de nuttige werking, die uit de algemeene erkenning van de genoemde beperktheid zou voortvloeien, volstrekt niet verkrijgen door telkens weder daarover te spreken. Wel zullen dan ook de minder oordeelkundigen in het algemeen toegeven, dat het menschelijk kenvermogen niet zeer ver reikt, even als een rechtzinnig Christen moet erkennen, dat hij een ellendig zondaar is. Maar even als deze ootmoedige bekentenis vele Christenen niet verhindert, elke hunner individueele daden voor zeer zedelijk te houden, evenzoo tracht ook de onverstandige naprater ieder oogenblik de grenzen van het menschelijk kenvermogen te overschrijden, wier bestaan hij in het algemeen erkend heeft. De opleiding der groote massa tot de bescheidenheid, die haar ten allen tijde zal passen, en die door Comte als hoogst noodzakelijk wordt aangezien, kan alleen verkregen worden op de volgende wijze. De wetenschap van den mensch, vooral die van den intellectueelen en moreelen mensch, moet zoo veel mogelijk verspreid worden. Zij behoort het onderwerp geweest te zijn der overdenkingen van ieder, die door de omstandigheden en door zijn aanleg in staat is een geruimen tijd aan zijne vorming te besteden; zij behoort geeischt te worden van iederen academieburger en van elken onderwijzer. Haar aan het volk te willen leeren, zou eene dwaasheid zijn. Maar de meer ontwikkelden, de aangewezen leidslieden van het volk, zij moeten gewapend zijn tegen de sophistiek, die den onbeschaafde zoo gemakkelijk kan overwinnen. Dat zij het thans nog niet zijn, is niet meer dan natuurlijk. Sedert eene halve eeuw bestaat in geheel Europa een streven om de studie der natuurwetenschap al te zeer te begunstigen ten koste van die der geestelijke wetenschappen. Men heeft de stelling verdedigd, dat de laatste wetenschappen zich nog steeds zouden bevinden in denzelfden onvolmaakten toestand, als waarin zij bij de Grieken verkeerden. Met sterke kleuren heeft men den vooruitgang der natuurwetenschap daartegenover gesteld. Nergens, heeft men gezegd, is eene wetenschap vooruitgegaan, dan op de plaatsen, waar zij zich alleen het vinden van den samenhang

der verschijnselen ten doel stelde. Laat ons afzien van onze vruchtelooze pogingen om langs den ouden weg iets te weten te komen aangaande den mensch, en begeven wij ons bij de natuurkundigen ter schole. Bij de verdediging van deze beweringen, die voor een tal van menschen zeer verleidelijk zijn, omdat zij de grootste genieën op ééne lijn stellen met de armzaligste phantasten, heeft men twee feiten over het hoofd gezien. Vooreerst heeft men er niet op gelet, dat bij de wetenschap van den mensch een vraagpunt ter sprake moet komen, dat in de natuurwetenschap ontbreekt, de vraag naar de eigenschappen van het waarnemend subject. Dat de natuurwetenschap naar niets anders zoekt dan naar een systematisch overzicht van het bonte panorama, dat de aanschouwelijke zinnenwereld ons vertoont, moet voorzeker worden goedgekeurd. Maar bij de wetenschap van den mensch hebben wij niet genoeg aan een dergelijk overzicht. Wij zelven zijn de werklieden, die dit panorama vertoonen, en naast de volledige kennis van de opvolging der beelden, die ons worden vertoond, mogen wij nog vragen naar de verhouding der werklieden tot het schouwspel. Wij moeten althans inzien, dat men vragen kan: in welke verhouding staat de mensch, in zooverre hij geen verschijnsel is, tot de wereld der verschijnselen, al kunnen wij deze vraag niet beantwoorden. Ten tweede is de klacht over den stilstand der geestelijke wetenschappen ongegrond, die over hun langzamen vooruitgang zeer overdreven. In drie opzichten vertoont de nieuwere wetenschap van den mensch een onmiskenbaren vooruitgang in vergelijking met de oude. Vooreerst in het stellen van het probleem der menschelijke vrijheid, dat wij slechts bij enkele oude schrijvers, en dan nog zeer oppervlakkig, behandeld vinden. Moge het ook te vermetel zijn met een pennestreek over dit moeilijk vraagstuk te willen beslissen; het is thans zoozeer van alle zijden toegelicht, dat men slechts kennis behoeft te nemen van het verhandelde, om voor zich zelven tot eene overtuiging te geraken. Ten tweede in den ondergang van het dualisme tusschen geest en lichaam, dat voor het eerst door Spinoza met profetischen blik in zijne onwaarde herkend is, honderd jaren voordat iemand hem kon begrijpen. Ten derde, in de onderscheiding tusschen het reëele en het ideale, die achtereenvolgens door Descartes, Locke, Berkeley en Kant is ontwikkeld. Nevens deze groote waarheden laten zich vele anderen voegen, die wel

niet van zoo overwegend belang zijn, maar toch nog altijd tegen duizenden natuurkundige waarheden opwegen. Wij denken hierbij vooral aan Locke's onsterfelijke onderzoekingen over den oorsprong der begrippen, en aan Spencer's uiteenzetting van zijne leer der evolutie. Waar onze blik zooveel verder reikt dan die der ouden, is het onbillijk van stilstand te spreken. Bedenkt men de moeilijkheid der vraagstukken, die voor de meeste menschen geheel ontoegankelijk zijn, dan mag de vooruitgang niet eens langzaam genoemd worden.

De hervorming van de staatsregeling, door Comte gepredikt, waarvan het hoofdbeginsel gelegen is in de schepping van eene geestelijke macht, een orgaan van het beproefde oordeel, ter beteugeling van de wereldlijke macht, die handelen moet, kan niet bereikt worden langs den door hem voorgestelden weg. Zijne eigene te hooge schatting der natuurwetenschap, waarin door de meesten van onze tijdgenooten gedeeld wordt, is het groote middel ter bereiding van een vruchtbaren bodem voor eene heillooze geestelijke regeeringloosheid. Want, hoe uitnemend geschikt de natuurwetenschap ook zijn moge, om ons verstand in zekere richting te ontwikkelen, zij kan ons niet wapenen tegen de sophismen ten aanzien van den mensch in zijne verschillende betrekkingen. Nog minder kan ons de zuivere wiskunde opleiden tot die nauwkeurigheid in onze redeneeringen, waarvoor hare beoefening volgens zoo velen het aangewezen middel zijn zal. Want bij alle wiskundige redeneeringen zijn, volgens de juiste opmerking van Hamilton, de twee fouten onmogelijk, die in bijna alle valsche redeneeringen de onjuistheid der conclusie veroorzaken. Die twee fouten, die beiden hunnen laatsten grond vinden in gebrek aan oordeel, zijn onnauwkeurige waarneming en dubbelzinnigheid der gebruikte woorden. Daar de wiskundige niet observeert, maar alleen de constructies aanschouwt van nauwkeurig bepaalde begrippen, is de eerste fout bij eene wiskundige redeneering niet mogelijk. Daar iedere term in zijne wetenschap beantwoordt aan een nauwkeurig omschreven begrip, kan ook de tweede fout geen invloed hebben op de juistheid eener wiskundige beschouwing. De studie van een gedeelte der mathesis is beter dan iets anders geschikt om ons voorstellingsvermogen voor wiskundige figuren te oefenen. De behoorlijke vorming van dat voorstellingsvermogen is een onmisbaar vereischte voor de uitoefening van eene menigte practische werkzaamheden. Maar het kan ons niet helpen een

juist oordeel van een valsch te onderscheiden, en het kan ons ook niet wijzen op de bedrieglijkheid van bijna alle woorden. Buiten die ontwikkeling van het voorstellingsvermogen kan de mathesis ons geene andere psychische werkzaamheid leeren, dan die, welke gevorderd wordt om uit ondubbelzinnige praemissen eene juiste conclusie te trekken. Maar deze psychische werkzaamheid is zoo uiterst eenvoudig, dat geen mensch zich daarin kan vergissen. Iedereen ziet in, dat wanneer ieder werk, dat de duidelijke aanwijzing van een zeker plan geeft, door een verstandig wezen gemaakt is, en wanneer de wereld de duidelijke aanwijzing van een dergelijk plan geeft, ook de wereld moet gemaakt zijn door een verstandig wezen. De studie der mathesis zou er ons toe kunnen leiden die logische gevolgtrekking te maken. Maar zij behoeft zulks niet te doen, daar niemand zich ooit in eene dergelijke redeneering vergist heeft. Het is op den weg, waarlangs wij de praemissen bereiken, dat op ieder gebied, behalve juist op dat der mathesis, de voetangels en klemmen liggen. De studie der mathesis aan te bevelen als een middel ter vorming van logische denkers is even oordeelkundig als te leeren paardrijden op een hobbelpaard.

Willen wij eene ernstige poging doen om de mogelijkheid der verspreiding van onzinnige theoriëen te beletten, dan moeten wij zorgen, dat er tweëerlei onderwijs gegeven wordt. Het eerste is bestemd ter vorming van practische mannen. Aan dezen kunnen wij geen beter dienst doen, dan door voort te gaan op den weg, dien wij sedert eenigen tijd schoorvoetend hebben ingeslagen. De verspreiding van uitgebreide wiskundige kennis, van grondige natuurwetenschap, is daartoe het aangewezen middel. Maar zorgen wij, dat ons niet eerstdaags de geestelijke macht ga ontbreken, die een onmisbaar toezicht moet uitoefenen op de handelingen van het bedrijvig gedeelte des volks. Die geestelijke macht kan alleen tot hare roeping worden opgeleid door studiën van eene andere soort. De kennis van den mensch in zijne verschillende levensverschijnselen moet de grondslag zijn, waarop hare overwegingen berusten. De wetenschap van den lichamelijken mensch is thans zoover gevorderd, dat hare beoefening een onmisbare voorbereiding is ook voor dengene, die zich vooral de kennis van den verstandelijken en zedelijken mensch ten doel stelt. Veel meer echter dan in de physiologie, moet de wetenschap van den mensch beoefend worden in de geschriften der mannen, die met onwankelbaren ijver gearbeid hebben aan het

wanhopig vraagstuk, dat de psychische verschijnselen ons aanbieden. Wij moeten ten eenenmale de theorie verwerpen, die de wijsbegeerte voorstelt als eene noodlottige afdwaling van den weg der wetenschap. De beoefening der wijsbegeerte is onmisbaar om twee redenen. Vooreerst, omdat ieder stelsel, hoe zonderling ook, ten zijnen tijde een recht van bestaan had en wij alleen door de ernstige studie van die stelsels kunnen te weten komen, welke verschijnselen de levensgeschiedenis der intellectueele menschheid vertoond heeft. Want voornamelijk bij die zonderlingen, over wier droombeelden de wijsheid der menigte lacht, vinden wij de geschiedenis van het menschelijk verstand. Laten wij de studie van hunne werken varen, dan zijn wij niet gewaarborgd tegen den terugkeer van theoriëen, wier onwaarde reeds voor eeuwen met zekerheid is aangetoond. En men geloove toch niet, dat de studie van een handboek tot hetzelfde doel zou kunnen leiden. Men leert geen groot schrijver kennen, anders dan door de lezing van zijne eigene werken. Zooals zij voorgesteld wordt in de handboeken, gelijkt de geschiedenis der wijsbegeerte zonder twijfel op een langdradig verhaal van de ongerijmdste denkbeelden. De studie van eene geschiedenis der philosophie kan niets meer doen dan ons den weg wijzen, waarlangs wij kunnen komen tot de vorming van een zelfstandig oordeel over die geschiedenis, dat alleen door bronnenstudie kan worden verkregen.

Maar ten tweede, de studie der wijsbegeerte heeft in de hoogste mate dat formeele nut, dat ten onrechte aan de mathesis wordt toegekend. Zij kan niet nalaten ons telkens te herinneren, hoe de meest ongegronde denkbeelden het noodwendig gevolg zijn van die twee vergissingen, een overhaast oordeel en het gebruiken van dubbelzinnige termen. Zonder twijfel zijn er ook andere wetenschappen, wier beoefening ten deele hetzelfde gevolg moet hebben. De studie der klassieke talen kan ons even goed op de tweede bron van fouten wijzen, en zij zal dit doen, zoolang zij niet ontaard is in eene zeer wetenschappelijke, maar voor den leek minder aantrekkelijke, drijfjacht op bedorven plaatsen. Uit den aard der zaak moet ook de studie van het recht eene nuttige werking uitoefenen, zoolang zij den student niet opleidt tot het volhouden zijner stelling *per fas et nefas*, gelijk zij maar al te veel doet. Heeft zij het laatste gedaan, dan heeft zij het kwaad ververgerd. Want zij

brengt dan, om met Polonius te spreken, methode in de razernij. De wijsbegeerte heeft hetzelfde vormend nut als de twee genoemde wetenschappen, en is volkomen vrij van de gebreken, waarin zij wel niet moeten, maar toch kunnen vervallen. Mochten immer de consequente volgelingen van Comte er in slagen, de studie der metaphysica van de hoogeschool te verbannen, dan zou er een tijdperk van moderne barbaarschheid aanbreken, waarvan de gevolgen niet te overzien zijn.

Utrecht, Maart 1871.
C.B. SPRUIJT.

De Hooge Veenen en het veenbranden.

Zusammenstellung einiger Erfahrungen und Ansichten über Beseitigung des Höhenrauchs (Moorrauchs). Osnabrück., Kesling, 1870.

Achterlijke toestanden zijn in de beschaafde maatschappij overal aanwezig. Zij zijn gedeeltelijk van vroegere tijden overgebleven; gedeeltelijk hebben zij zich door ongunstige omstandigheden later ontwikkeld, te midden van welvaart en vooruitgang, Op den duur, vroeger of later, komen zij in strijd met de belangen van de meer beschaafde bevolking. Worden zij daarvoor schadelijk of tot overlast, dan worden zij niet langer geduld maar met verschillende wapenen bestreden.

Dit verschijnsel vertoont zich het meest in 't groot, als de levenswijze der achterlijke bevolking de uitbreiding der meer ontwikkelden in hunnen landbouw, hunne nijverheid en hunnen handel in den weg staat. Zoo in Noord-Amerika, waar de wilde stammen der roodhuiden van hunne jachtvelden beroofd en voortdurend westelijker zijn teruggedrongen. Zij stonden door hunne levenswijze en zeden de kolonisten der nieuwe wereld in den weg, en zijn als de zwaksten verdreven en uitgeroeid. In Tasmania, in Nieuw-Zeeland en Nieuw-Holland heeft zich dat verschijnsel herhaald. Maar ook in onze groote steden hebben zich dikwijls gaandeweg toestanden ontwikkeld onder de armste bevolking, die ongeloofelijk schijnen aan de meer welvarende standen. Er leven in de groote metropolen van Europa een tal van menschen, die niets leeren, geen godsdienst bezitten, den naam van hunnen vorst niet kennen, die

in de boven hen gestelde machten en vooral in de policie niets anders dan hunne ergste vijanden zien, die niet huwen, wier kinderen als vagebonden rondzwerven, die zich aan diefstal in elken vorm overgeven, die in de ellendigste woningen opgehoopt in de grootste onreinheid leven, en waarvoor de naam van heiden veel te goed is. Woekert zulk een toestand ongehinderd voort, dan wordt hij allengs gevaarlijk, en er komt een tijd, dat de beschaafde bevolking gedwongen wordt dien met kracht te keeren, vroeger met eene wrekende hand, thans veel meer door philanthropische middelen. Inwendige zendingen, comités van weldadigheid, van spijsbereiding, van werkverschaffing, van landverhuizing, vereenigingen tot het bouwen van betere woningen en van scholen, winkelvereenigingen, zondagsscholen, enz. enz., worden opgericht. De Staat zoowel als vereenigingen van particulieren trachten dien toestand meester te worden en zijn vrijen loop te stremmen, om als 't ware met kunstmiddelen een einde te maken aan hetgeen voor de beschaafde maatschappij gevaarlijk wordt.

Daarentegen, als de achterlijke toestand van een volk of van de laagste standen tot nut en voordeel is van de meer gegoeden, en deze daarin terecht of te onrecht den grondslag zien van hun bestaan en hunnen rijkdom, dan houdt het sterkere gedeelte der bevolking de ontwikkeling en verbetering van het zwakkere met alle kracht tegen. Wij hebben dit verschijnsel waargenomen in de slavenstaten van Noord-Amerika, waar wetten bestonden om het leeren lezen en schrijven aan de slaven te verbieden, en waar elke ontwikkeling der slaven kunstmatig werd tegengehouden. De geestelijkheid verdedigde de instelling der slavernij. Wij nemen iets dergelijks nog altijd waar in Nederland ten opzichte van Java. En hoe velen zijn er die de ontwikkeling der arbeidersklasse in Europa met leede oogen aanzien. Een hooger beginsel van zedelijkheid of een ander begrip van eigenbelang moet zulk een tegenstand overwinnen.

Indien ik mij niet bedrieg, dan betreft het vraagstuk, dat ik wensch te behandelen, het weren van den veendamp op de hooge veenen, een verschijnsel van denzelfden aard. Er bestaat in het noordwesten van Europa op een groot deel der hooge veenen, die zich uitstrekken over het noordoosten van Nederland, in Oost-Friesland, Oldenburg en het westen van Hannover, een zeer gebrekkige cultuur, in handen van eene bevolking, die

in een maatschappelijken toestand verkeert, welke, wat het stoffelijke betreft, aan lang vervlogen tijden doet denken. Door het verbranden der veenakkers, waarop de boekweit verbouwd wordt, bederft zij gedurende de maanden Mei en Juni in de aangrenzende landstreken de schoonste dagen en hult ze in een dikken, onverdragelijken veendamp. In Nederland is dit laatste de voorname grieven, die tegen haar bestaat; in Duitschland zijn die grieven veel grooter. Bij misoogsten vervalt daar de bevolking der hooge veenen tot armoede en hongersnood, en moet door weldadigheid in 't leven gehouden worden. De uitgestrektheid lands voor die cultuur beschikbaar begint af te nemen, omdat slechts na lange tusschenpoozen de bodem haar verdragen kan. In eene niet zeer ver verwijderde toekomst kunnen de bevolkingen bij en op de hooge veenen, die voornamelijk van de brandcultuur bestaan, onmogelijk op de oude wijze blijven voortbouwen.

Is het te verwonderen, dat thans allerwege stemmen opgaan, die verkondigen: Aan die cultuur moet een einde gemaakt worden? De Staat, vereenigingen, genootschappen, particulieren, gewapend met macht, met kennis en kapitaal, moeten een aanval doen op die achterlijke toestanden. Krachtig moeten de handen aan 't werk geslagen worden om in Oost-Friesland en Hannover de veenen te kanaliseeren, af te graven en in bouwland te veranderen. De veendamp moet al dadelijk zooveel mogelijk geweerd worden. De bewoners dier streken mogen niet langer aan zich zelven worden overgelaten om de oude sleur te volgen, en door hunne gebrekkige cultuurwijze een gedeelte van Duitschland gedurende eenige weken in rook en damp te hullen. De middelen moeten gezocht worden om hun een eenvoudigen mest te verschaffen, waardoor zij het branden kunnen nalaten en van de veenakkers, zoo lang deze nog bestaan, beter en meer vruchten trekken.

Nederland is in die beweging tot nog toe niet betrokken geweest. Sedert 200 jaren heeft het den goeden weg gevolgd, om door afgraven en kanaliseeren de hooge veenen te ontginnen. Op onze overblijvende veenen en aan hunne grenzen vindt men geenszins zulk eene armoedige bevolking als in Duitschland, wier sociale toestand onrust inboezemt en ongerief baart. Het is daarom op Nederland dat de Noord-Duitschers wijzen als op hun voorbeeld. Toch heeft het mede schuld aan den veendamp, want ook op onze hooge veenen worden

duizende bunders gebrand. Voor ons is het dus evenzoo van belang in die beweging te deelen, voor zoover zij het vervangen der brandcultuur door mestcultuur betreft. Zijn wij andere landen vóórgegaan in de ontginning der hooge veenen, wij kunnen niet achterblijven waar het de langzame opheffing van een ‘public nuisance’ geldt, die ook ten onzent is overgebleven.

De hooge veenen zijn als 't ware woestijnen, die door de vrije en door menschen onbelemmerde werking der natuur op de groote zandvlakten van Nederland en Noord-Duitschland zijn ontstaan. Sedert eeuwen trachten de bewoners die woestijnen meester te worden en vrucht te doen dragen. Eene korte schets van de geschiedenis van haar ontstaan en van hare ontginning, zal het duidelijk maken, dat het vraagstuk dat wij willen behandelen, de laatste periode in dien strijd betreft. De tegenwoordige beweging is het streven om dien strijd niet langer met zulke gebrekkige wapenen te voeren, zoodat er allerlei maatschappelijk ongerief uit voortkomt, maar om de kennis, ondervinding en wetenschap van dezen tijd daaraan in ruime mate dienstbaar te maken[1].

Een blik op de geologische kaart van Nederland geslagen (hetzij de schoolkaart, hetzij de eigenlijke geologische kaart van Dr. Staring) doet ons zien, dat het zuidelijke gedeelte van Groningen, het geheele oostelijke en zuidelijke gedeelte van Drenthe en het noordoostelijk gedeelte van Overijssel met hooge veenen bedekt is; die veenen zetten zich onder den naam van het groote Bourtangerveen voort tot aan de Eems. Aan den rechteroever van de Eems vangen zij weer aan, zetten zich voort van Leer tot Meppen en strekken zich tot Quakenbrüch en Oldenburg uit; ook liggen er nog groote vlakten veen in Oost-Friesland en Oldenburg en ten noorden

1 Eenige der voornaamste artikelen uit Duitsche tijdschriften en journalen, die daarop betrekking hebben, zijn in de boven aangehaalde brochure verzameld.

van Bremen. Hunne grootte wordt zeer verschillend opgegeven, van 70-100 geogr. vierk. mijlen. De veenen in 't Meppensche en in Bentheim alleen bezitten eene uitgestrektheid van 28 mijlen.

Wat hooge veenen zijn, behoeft voorzeker slechts een kort woord van toelichting. Het zijn de hooggelegene diluviale zandvlakten of heidegronden van Nederland en Noord-Duitschland, die zich in den loop der eeuwen met eene dikkere of dunnere laag plantaardige overblijfselen hebben bedekt. Zij zijn wel te onderscheiden van de lage veenen in Holland en Friesland. Dat onderscheid is niet eenvoudiger te verklaren dan door te wijzen op hetgeen er overblijft, wanneer het veen is weggehaald. Het lage veen is ontstaan in water; wordt het uitgebaggerd, dan vult zich de ledige kom weder met water, en er ontstaat een plas. De grond onder het veen is niet te bebouwen, tenzij men den plas met een dijk omgeeft en uitmaalt, zoo als gebeurd is met de Schermer, de Beemster, de Purmer, de Haarlemmermeer, den Zuidplas, enz. enz. Is daarentegen het hooge veen afgegraven en de lange turf verkocht, dan blijft er een zandgrond over, die zich boven den gewonen waterstand verheft.

Men kan nog de moerasveenen onderscheiden, die zich gevomd hebben in de laagten, om de beeken en stroompjes heen, tusschen de hoogere zandgronden.

Het is er verre af, dat lagen hoog veen even dik zijn. Dit volgt uit hare vorming. Die vorming kan nog dagelijks worden waargenomen, en de oudere, vroeger gevormde lagen zijn zoo nauwkeurig onderzocht, dat men op de meeste plaatsen volledig kan nagaan hoe de geheele turflaag is ontstaan. Op het heidezand groeien vooral de bekende heideplanten, struikheide en dopheide. Elk jaar sterven planten en groeien er nieuwe. Elk jaar dus blijven er doode bladeren, takken en wortels in den bodem terug, en verteren des te langzamer naarmate het water in den grond minder kan afvloeien. Behalve de lage erica's, komen ook verschillende struiken op die gronden voor, zooals de gagel en de werfstruik. Wordt de plantengroei door niets gestoord, dan verschijnen er dennen, eiken, elzen en berken. Men behoeft er zich niet over te verwonderen hoe de eerste zaden daarheen komen, als men weet, dat vlaamsche gaaien, kraaien, houtduiven de eikels overal heen verspreiden. Er is een bepaalde opvolging geweest

in het groeien van die boomsoorten. Eerst hebben de dennen de overhand gehad. Deze zijn verdrongen door de eiken, welke op hunne beurt voor elzen en berken het veld hebben geruimd.

Als nu die boomsoorten gedurende eenige eeuwen op dien bodem zijn gegroeid, als elk jaar de laag afgevallen bladeren en takken in dikte is toegenomen, dan wordt de vertering in deze humuslaag meer en meer vertraagd. Onder een dicht bladerdek blijft de bodem vochtig, omdat de verdamping wordt belemmerd. Humus houdt water sterk vast en zuigt het begeerig op als de ondergrond vochtig en de lucht droog is, zoodat het moeilijker naar de lagere streken kan afvloeien. Maar hoe meer vocht de humus bevat, hoe moeilijker de lucht doordringt. Zoo kan er dan wel tot eene zekere mate eene verrotting plaats hebben, en de geheele massa bladeren, takken en wortels tot een donkergekleurd veen of turf worden, maar het verteren of het vergaan der organische massa door de zuurstof der lucht, tot dat er enkel asch overblijft, is verhinderd.

Intusschen is die zelfde gang van verschijnselen oorzaak, dat de boomen niet langer in dien natten, humusrijken bodem kunnen voortleven. Hunne wortels worden verstikt en sterven van onderen af. Bij harde winden vallen de boomen, wier wortels niet in een stevigen bodem maar half verrot in de veenlaag vastzitten, om en zinken in de veenkorst weg. Op deze kunnen nu slechts sommige kleine planten tieren. en het veenmos en de struikheide blijven ten slotte grootendeels meester van het terrein. Zij woekeren voort en vormen steeds nieuwe lagen veen. Van al die planten en boomen is na verloop van eeuwen een 5-10 voet dikke turfmassa (soms tot 20 voet) overgebleven, die op het oorspronkelijk heidezand rust, en van boven met veenmos en struikheide, ook met grasbies, wolgras, veenbies en dopheide bedekt is. De hooge veenen hebben eene geheele geschiedenis achter zich. In den Romeinschen tijd waren zij nog geheel of grootendeels met bosschen bedekt[1]. In den strijd des levens hebben verschil-

1 Door zulk een moerassig bosch van dennen hebben de Romeinen onder anderen de Valtherbrug gelegd, in het tegenwoordige hooge veen in Drenthe, tusschen ter Haar en Valthe. Deze bestaat uit dennenstammetjes, ter dikte van eenen arm, en van 3 tot 3,5 el lang, nevens elkander gevlijd op drie overlangs liggende onderleggers, die hier en daar door paaltjes bevestigd zijn. Er is ook elzen en eikenhout bij gebruikt, tot planken behouwen.

lende bosschen elkander opgevolgd. Ten laatste is alles overgegaan in kaal veen. Waar de mensch niet tusschenbeiden gekomen is, liggen thans uitgestrekte vlakten aldus met hoog veen bedekt. Zij hebben eene zeer langzame afwatering; de sponsachtige massa houdt eene verbazend groote hoeveelheid water opgeslurpt, en daardoor zijn zij bijna ontoegankelijk. Uit die veenen ontspringen kleine stroomen, die veenwater afvoeren, zooals bijv. in Groningen de Hunse en de Runde, die in haren verderen loop Ruiten-Aa of Westerwoldsche Aa wordt genoemd.

Denken wij ons een driehonderd jaar terug en stellen wij ons het land voor, dat omsloten wordt door eene lijn, die van Hoogezand (bij Groningen) tot aan de Eems loopt, dan zuidelijk tot dicht bij Neuenhaus, van daar westelijk naar Coevorden en noordelijk weer tot Groningen, dan was bijna al het land binnen die omgrenzing een onbebouwd hoogmoeras (hochmoor), - eene vlakte, waarop een laag van 4-20 voet veen rustte, op vele plaatsen ontoegankelijk. Het leverde zeker niets anders op dan eenige schapenweiden aan zijne grenzen, in de onmiddellijke nabijheid der omliggende dorpen, door de bewoners in gemeen bezit gebruikt; en eenige turf, die hier en daar op eene kleine schaal aan de randen werd afgegraven. Alleen enkele inhammen of strooken grond, zooals bijv. bij de Westewoldsche Aa, waar zich zand en geen veengronden bevinden, waren spaarzaam met dorpen voorzien.

Eene ware woestijn alzoo, onontgonnen, onbewoond, niets opleverende dan een weinig turf aan de grensbewoners. Sinds onheugelijke tijden hebben de inwoners dezer landen turf verbrand, getuige Plinius, die van de Cauchen, de bewoners van de noordwestelijke kusten van Duitschland vermeldt[1]: ‘Het met de handen opgevangen slik drogen zij meer in den wind als in de zon. Deze aarde dient hen bij het koken van hunne spijzen en ter verwarming hunner door den noordewind verstijvende leden. Regenwater, dat zij in kuilen bij hunne hutten opvangen, is hun eenige drank.’[2]

1 Captum manibus lutum ventis magis quam Sole siccantes, terra cibos et rigentia septentrione viscera sua urunt.

2 Het is waarschijnlijk, dat Plinius hier meer het zoogenaamde dargveen op het oog heeft, dan wel gebaggerd laag veen of gegraven hoog veen. Darg noemt men de veenlaag, die in de kleistreken tusschen de kleilagen in ligt, of meer of minder met klei vermengd is. Aan de noordelijke kusten van ons land voert het vloedwater gedurig stukken losgespoelde of opgewoelde darg aan. Men kan dit tot op den huidigen dag waarnemen. De Cauchen die op de wierden woonden, zullen die dargstukken gebrand hebben. Van het branden van deze losgespoelde stukken veen tot het branden van uitgebaggerd of afgegraven veen is de overgang natuurlijk en waarschijnlijk.

De toestand der arme bewoners in de ver afgelegen veenstreken in Noord-Duitschland, is voorzeker in vele opzichten nog dezelfde gebleven als ten tijde van Plinius, en hunne levenswijze, hunne hutten, het enkel drinken van regenwater en de turfvuurtjes zullen op de bewoners van de steden een indruk maken, die betrekkelijkerwijze niet zooveel verschilt van den indruk, dien de Romeinen van de Cauchen ontvingen. Wanneer de turf der hooge veenen zijn weg niet kan vinden naar de meer welvarende streken en steden, wanneer zij dus niet wordt afgegraven, dan kunnen de bewoners op en tusschen de veenen zich wel niet boven een armoedigen en ruwen toestand verheffen. Zij kunnen niet bouwen als op de kleigronden, geen mest maken om cultuurgewassen te telen. Een veestapel kunnen zij niet voeden, zij blijven wat zij altijd geweest zijn, zonder kapitaal. De bevolking kan er niet toenemen, want er is geen voedsel. Andere bronnen van bestaan, handel, scheepvaart, industrie, zijn evenmin mogelijk[1].

Geheel daarmede in overeenstemming zijn de woorden van een predikant te Coevorden in 1659, Johan Piccardt, die op de grenzen woonde van de boven omschreven veenvlakte. Coevorden ligt op het uiteinde der smalle strook groengronden (beekklei) van de Vecht; ten oosten strekt zich het groote onbewoonde Bargerveen uit; ten westen de veenvlakte, die thans het Hollandsche veld heet; zuidwestelijk vindt men het onvruchtbaar heidezand, zonder dorpen; noordelijk de Drentsche heide en moerasgronden (waar thans de dorpen Dalen en Ooster-Hesselen liggen), eene streek, die toen zeker zeer arm en schaars bewoond is geweest.

In zijne ‘vreemden en vergetenen antiquiteiten van het oude Vrieslandt,’ Distinctie VI, p.m. 51, schrijft hij: ‘Al is 't sake dat de Veenen en Moeren van velen niet aangemerkt werden, als zij behooren: zoo zijn ze evenwel groote antiqui-

1 Men passe deze beschrijving niet toe, gelijk ik boven reeds aanmerkte, op de bewoners van Westerwolde, in de provincie Groningen, aan de randen der hooge veenen. Deze verkeeren in gunstiger omstandigheden, omdat zij niet enkel van de brandcultuur op de veenen leven, en vee kunnen houden.

teiten, niet van menschenhanden gemaakt, maar door de straffende handt Gods verordineert, tot een plaegh van die menschen, die in oude tijden hier te Lande gewoont hebben, en tot een waarschouwinge van ons, als hare nakomelingen'[1]. Een Calvinistisch prediker uit de zeventiende eeuw voelde zich voorzeker thuis in sombere voorstellingen, en wilde liefst overal strafgerichten Gods zoeken, om de goede gemeente te stichten. Maar als dezelfde prediker reeds weet, dat die moeren de nuttige turf leveren, zou men toch verwachten dat hij hierin veeleer eene wijze en weldadige verordineering Gods had gezien. Men mag aannemen, dunkt mij, dat de ïndruk van de doodsche, onbewoonde vlakten, van de dunne en arme bevolking en van haren achterlijken toestand, hem juist aan de sombere voorstelling van de straffende hand Gods hier de voorkeur deden geven.

Wanneer de turf langzamerhand afgegraven wordt, zonder meer, dan blijft er een bodem over, die slechts dan kan ontgonnen worden, als er kapitaal en mest beschikbaar zijn. Zoo deze ontbreken, dan blijft er niets over dan een onvruchtbare heidevlakte.

Het afgraven van de turf uit de hooge veenen en het uitbaggeren uit de lage veenen is zoo oud, dat het mij eene ijdele poging toeschijnt om den oorsprong daarvan op te sporen. Het spreekt van zelf dat het op de eenvoudigste wijze reeds vóór de historische tijden in practijk is gebracht, en dat de geschiedenis daarvan eerst melding maakt toen de wijze van inzameling reeds verbeterd was en het gebruik van turf zich meer had uitgebreid. Of het turfgraven ouder is dan het turfbaggeren, of omgekeerd, is evenzoo niet uit te maken.

In de zeventiende eeuw toen de Duitschers hunne veenen nog onaangeroerd lieten liggen, omdat zij nog een overvloed van bosschen bezaten, vinden wij de turfgraverij en het ontginnen der dalgronden in Nederland reeds een belangrijke tak van nijverheid geworden. De kunst werd algemeen eigendom en te boek gesteld. Martin Schook schreef in 1658 een boek over het turven (De Turfis sive cespitibus); een bewijs, dunkt mij, dat het afgraven en het branden van turf in

1 Aangehaald bij J.C. Freese: 'Ueber die Fehne oder Torfgräberein.' Aurich, 1789.

de onmiddellijke nabijheid der veenen reeds lang vóór dien tijd heeft plaats gehad. De geschiedkundige oorkonden voeren ons tot in 't begin der dertiende eeuw terug als de tijd, waarin het afgraven meer algemeen is geworden en meerdere uitbreiding heeft verkregen. Wij lezen toch bij Winsemius, in zijne Chronique van Vriesland in 1225: ‘De Woltluyden, die nu nieuwe manieren van goed te ghewinnen in het graven van den torff gevonden hadden, in voortijden onbekent, ofte ten minsten zoo zeer ghemeen niet’[1].

De turfhandel komt voor in berichten van 1380; 50 stuivers werden betaald voor 50 korven turf. In 1332 wordt vermeld, dat eene zekere Agneta van Groningen eene inkomst bezat van 6000 turven uit het veen bij Kropswolde. En in 1525 staat in het stadsboek van Groningen opgeteekend, dat vele Groninger burgers jaarlijks met vrouw en kinderen turf gingen graven en halen uit het dicht bij gelegen hooge veen.

Door dat afgraven zijn er in de provincie Gelderland en elders kleinere stukken veen of zijn strooken aan de randen der groote veenvlakten verdwenen[2]. Maar daardoor verrezen nog geen nieuwe dorpen, en hadden er geen ontginningen plaats. De geologische kaart van Dr. Staring overtuigt ons daarvan. Op vele plaatsen waar de lichtgrijze kleur afgegraven hoog veen aanduidt, en bij de dorpen waar vroeger hoog veen lag, ontbreken kanalen en wijken, en ook dorpen. De afgegraven randen van het uitgestrekte veen de Peel, in Noord-Brabant, zijn als ongecultiveerd en onbewoond afgeteekend. Dus is er geen ontginning en behouwing der afgegraven veenen of dalgronden op het turfgraven gevolgd.

De hooge veenen, die niet al te uitgestrekt waren en omgeven door bewoonde streken, of althans de randen der groote veenvlakten (Bourtanger en Bargerveen) behoorden voor het meerendeel de kloosters toe[3]. In de middeleeuwen waren de

1 De hoogleeraar in de geneeskunde, Felix Platerus te Bazel († 1614), bewaarde een Hollandschen turf als eene groote zeldzaamheid, en vertoonde dien aan de liefhebbers van naturaliën.

2 Zoo is in de 14^{e} eeuw turf gestoken om Oldebroek, bij Eede, Barneveld, Doornspijk, Nijkerk, Putten, Heerde, Milligen, Tongeren. De veenen van Nieuw-Leusden, velen in Overijssel, die te Scheemda, Eexta, Zuidbroek, zijn reeds lang verdwenen.

3 Zoo de veenen van Meeden en Westerlee aan het klooster te Heiligerlee. De veenen van Muntendam (Munnikendam?) waren kloosterveen, het Baccaveen in Friesland evenzoo. Bij Assen behoorden de veenen aan 't vrouwenklooster.

kloosters de toongevers in landbouw en industrie. Zij vonden in het turfgraven eene bron van inkomsten, en wij zien ze dan ook de vergraving van veen ijverig ter hand nemen. In 1250 kocht het klooster van Aduard van den Bisschop van Utrecht het recht om onverhinderd door het geheele Bisdom handel te drijven met hout en turf. En dat afveenen hier ook ontginnen was, bewijzen de overeenkomsten die het met Zuidlaren sloot in 1250, 1262 en 1264, waarbij het weiden en veenen kocht, met het eigendom van het overblijvende land. Het klooster zond er kolonisten heen en stichtte eene kerk te Wolfsbergen, welks kerkhof nog overig is.

Zou de meening ongerijmd zijn, dat de kloosters in dien tijd, van de 11de tot de 15de eeuw meer dan iemand anders in staat waren te ontginnen en te koloniseeren? Steeds er op uit om hunne inkomsten te vermeerderen en hunne bezittingen te vergrooten, bewaarders en voortplanters van kennis en ervaring, konden zij over kapitaal beschikken. Een kapitaal is noodig voor ontginnen, om woningen te bouwen, gereedschappen, vee, mest, zaaizaad en allerlei behoeften aan te koopen. Dat alles konden kloosters zooals dat van Aduard bekostigen, en aan het nieuw ontstane dorp eene kerk geven[1].

Na de hervorming vangt een nieuw tijdperk aan. De afgravingen gaan, met ontginningen gepaard, niet meer van de kloosters, maar van de Heeren uit, of van associatiën van vermogende mannen. Pieter van Dekema en Comp. begon de vergraving te Heerenveen in 1551, en de Ridder van Emsum die van zijne Nienoortsche veenen in 1559, waardoor het dorp de Leek, eene veenkolonie, is ontstaan. Beschouwen wij de veenen van Heerenveen, Surhuisterveen, Rottevalle, Nienoord op de geologische kaart, dan zijn daarin een hoofdkanaal en tal van zijkanalen te zien. De afgraving is dus allengs gepaard gegaan met den aanleg van kanalen om de turf te vervoeren. En hier zien wij een geheel anderen toestand geboren worden, eene gelegenheid en aanleiding tot kolonisatie zooveel voortreffelijker dan vroeger, dat men mag beweren, geen duur-

1 Niet alleen in ons land was dit het geval. In Thüringen ligt Walkenried. Ried beteekent in die streken veen. In 1127 hebben de monniken van het klooster aldaar van de gravin Adelheid van Klettenberg een veen gekregen om het te ontwateren en te rooijen.

zamer ontginning, geen schooner landbouw, geen grooter welvaart, geen dichter bevolking kan in zoo korten tijd ergens ontstaan, dan op aldus afgegraven hooge veenen. Hetgeen sedert de 17e eeuw geschiedde, zal het bewijzen.

Het is bekend hoe in het tweede tijdperk van den worstelstrijd met Spanje de scheepvaart en de handel een ongekende vlucht namen en getuigden van de rustelooze energie en ondernemingszucht der Nederlanders. Van diezelfde ondernemingszucht getuigen de bedijkingen in Noord-Holland en de vergraving en ontginning der uitgestrekte hooge veenen, die nu eerst van beteekenis worden.

Eenige aanzienlijke en vermogende heeren, Jhr. Gilles van Stautenburg, H.C. van Amerongen, Burgemeester van Rhenen, Cornelis Clercq, Marcus Christiaans en Evert Derks, lieten door een veenkundige, Cornelis Pensen, de hooge veenen bij Foxhol, dicht bij Groningen, opnemen en peilen. Zij pachtten van de provincie de Esser, en andere kloosterveenen, en verwierven van de eigenërfden van het kerspel Kropswolde den noodigen grond voor hunne veenen, om de hoofddiepen en zijwijken te kunnen openen[1]. Hieruit blijkt ten duidelijkste hoe weinig hoog veen er in deze streek nog was afgegraven, en hoe weinig men nog was doorgedrongen in de onmetelijke veenvlakte, aan welker rand Kropswolde ligt.

Die eerste ondernemers waren niet gelukkig. Zij stuitten spoedig op het groote meer, het Sappemeer of Duivelsmeer, welks diepte minstens 7 voet, voor 't meerendeel 12-16 voet bedroeg. Hunne geldmiddelen waren niet toereikende. Reeds in 1613 en 1616 traden zij in onderhandeling met de stad Groningen, die het door hen gepachte recht overnam. En sedert dien tijd nam de stad het werk krachtig ter hand en zette het voort tot op dezen tijd. In 1618 werd het meer, welks wateren zooveel geraas konden maken, afgetapt en de vaart er doorheen gegraven, die tot Zuidbroek werd voortgezet. Groote kosten waren er mede gemoeid, en alleen een welvarende en bloeiende stad kon zulk een resultaat verkrijgen. Aldus luidt het verhaal:

‘Anno 1617 zijn de werken door goed beleid en grote moeite en arbeid, doch niet zonder veel duizenden van kosten zoo

1 Zie Tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden. Stad en Lande, 1794, deel II. bl. 202.

verre gebragt, dat reeds door het onbruikbare wild en hooge veen het diep 1200 roeden geavanceerd is tot aan de mond van het vreesselijke en vermaarde meer, bij veel ouden gemeenlijk Sappemeer, ook om het grote geraas van het water, Duivelsmeer genaamd, als hebbende op veele plaatsen doorgaans 16, 14, 12 en ten minsten 6 voet water. Het jaar daaraanvolgende is hetselve meer door merkelijk veel duisenden kosten droog gemaakt, en de volgende jaaren met gruppen en een doorgaand diep voorsien van 460 roeden lengte; daarop aangevangen is de continuatie van hetselve diep door het hooge en wilde veen van Sappemeer tot aan Suidbroek over 1000 roe lengte, zo dat anno 1628 den 26 Maart het eerste schip door de ongelooflijke en onbekende weg tot verwondering van veel duisenden van menschen is gevaren, en weinige dagen daarna de eerste wagen daarop gevolgt'[1].

De Hollandsche Friezen M.J. Tjabbens, J.G. van Gorcum, H. Wijbses en H. Janssen ondernamen de ontginning der veenvlakte van de zijde van Winschoten en kochten van de eigenërfden dezer plaats honderd en één loten veen. Zij verdiepten de Pekel-Aa, doch na eenigen tijd (1635) verkocht reeds een der deelgenooten zijn deel aan de stad Groningen, die langzamerhand al de loten aankocht en de onontgonnen gronden verhuurde onder voorwaarde dat op elk stuk een huis moest gezet worden.

In 1647 stichtte de koopman Adrian Gerdes Wilderfang de naar hem genoemde kolonie Wildervank, en koesterde het stoute plan om het hoofddiep door te graven naar Pekel-A, Wedde en Bourtange en zoo de Eems te bereiken.

Krachtig en van verschillende zijden ging nu de afgraving en tevens de ontginning en kolonisatie voort. Wildervank had reeds een predikant in 1655, eene kerk in 1659, in 1662 eene tweede kerk en werd in 1702 in twee gemeenten, Veendam en Wildervank, gescheiden.

De afgraving der Groninger veenen heeft sinds met de grootste regelmatigheid plaats gehad. Het diep (vaart) van Groningen af naar Zuidbroek aangelegd is steeds vervolgd geworden, en

1 Uit de stadsrekeningen van Groningen, medegedeeld door Dr. Stratingh in zijne Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands, Deel I, blz. 85.

heeft thans een zuidelijk punt in de groote veenvlakte dicht bij 't vroegere klooster ter Apel bereikt. Van uit dat hoofddiep zijn al de andere grootere en kleinere kanalen, de hoofdwijken en zijwijken aangelegd. Men kan zich den aanleg gemakkelijk voorstellen. Op het hoofdkanaal bijv. (want er zijn verschillende wijzen gevolgd) monden de hoofdwijken loodrecht uit. Loodrecht op de hoofdwijken zijn weder eenige nauwere kanalen (wijken en slooten) aangelegd. Tusschen twee dezer laatste, eene wijk en een sloot, ligt eene boerenplaats, nog met gruppels doorsneden. Al deze kanalen zijn vóór het afgraven aangelegd tot afwatering van de turflagen en tot afvoer van de turf. De turfschepen werden geladen in de wijken, om te varen naar de hoofdwijken, en van de hoofdwijken in het hoofdkanaal. Na de ontginning trekt de landbouwer het grootste voordeel van dezen aanleg. Zijn land ligt geheel door kanalen omgeven. Zijne producten kunnen door de wijk naar zijne schuur worden gebracht, en uit zijne schuur te water door de hoofdwijk naar het hoofdkanaal vervoerd worden. De mest en alles wat hij behoeft kan hem te water aangebracht worden. Van alle zijden is zijn land toegankelijk met een schip. Is de aanleg anders, zoodat de hoofdwijk of de wijk niet uitkomt in het hoofdkanaal, dan is slechts eenmaal een overladen noodig.

Den regelmatigen aanleg der kanalen, het bouwen van bruggen en het maken van wegen, is men in de eerste plaats aan de stad Groningen verschuldigd. Hare regenten hebben vroeg een open oog gehad voor de voordeelen, die uit de kolonisatie konden voortvloeien, indien deze met oordeel en verstand werd ten uitvoer gebracht, dat is met het oog op de behoeften der kolonisten. Er werd bepaald dat de huurder binnen 2 jaren een huis van ƒ 150 moest gebouwd hebben, den afgegraven bodem, *het dal*, slichten, effen maken en stratendrek of mest daarop brengen; dezen kon hij kosteloos gedurende 10 jaren van de stad Groningen halen. Hij mocht het land bouwen en weiden, maar niet hooien. Hoe merkwaardig is het in dezelfde ordonnantie te lezen: van ieder huis moet ƒ 1 voor den schoolmeester betaald worden (1628)[1].

1 In de conditiën van verhuring van 1628, voor Foxhol, Hoogezand en Sappemeer, in 1836 voor de veenen beoosten en bewesten Sappemeer, en in 1651 voor die van Pekel-Aa. Men vindt dit alles uitvoerig beschreven door Dr. G.A. Venema: ‘Over den aanleg der Groninger Veenkoloniën’, voorkomende in de Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen, Dl. III, blz. 367 tot 456.

Voor ontginning is 't niet alleen noodig dat er mest op de goedkoopste wijze wordt aangevoerd (en dat kon vroeger alleen te water), maar ook dat er mest beschikbaar is. In 1651 gaf de stad reeds eene ordonnantie uit, dat de dalgronden met straatvuilnis moesten *toegemaakt* worden. Zij liet daartoe allen mest in Groningen opzamelen en naar de veenkolonien vervoeren. Terwijl vóór de uitbreiding der stad de mest in of buiten de stad werd weggeworpen (men kent de plaatsen nog die thans binnen de stad zijn gelegen), werd hij nu als een kostbare stof opgezameld en gebruikt.

Is het te verwonderen, dat de Groninger veenkoloniën zich voorbeeldeloos hebben uitgebreid en ontwikkeld, en de Duitsche kolonisatiën in Oost-Friesland ver achter zich gelaten. In 1770 schrijft Freese: ‘Veendam is rijker aan huizen dan al de veenkoloniën van Oost-Friesland te samen.’

In Friesland is de ontginning der hooge veenen met kanalisatie in denzelfden tijd regelmatig voortgezet en zijn groote buurten ontstaan bij Bakkeveen, Gorredijk, Dragten, Rottevalle, Surhuisterveen, enz., zoodat er maar weinig hoogveen meer overig is.

In Drenthe was vroeger slechts een uiterst klein gedeelte bebouwd. Dr. Stratingh vermeldt, dat dit in 1620 slechts op een duizendste gedeelte der oppervlakte werd geschat, hetgeen voorzeker overdreven is. Maar in 1808 was het vijfde gedeelte nog niet ontgonnen. Al het overige was barre heide of veen. Toch werden ook daar sedert 1625 veenen afgegraven, en thans zijn Hoogeveen, de Smilde, Veenhuizen, de koloniën der Maatschappij van Weldadigheid en vele andere dorpen op de ontgonnen dalgronden verrezen. Zoo ook de Dedemsvaart in Overijssel.

Het Stadskanaal in de provincie Groningen eindigt dicht bij het klooster ter Apel, in het noordelijk gedeelte van de groote nog overgebleven veenvlakte, die op de kaarten den naam van Bargerveen draagt[1].

1 Het Stadskanaal is de voortzetting van het kanaal dat van Zuidbroek langs Veendam en Wildervank loopt. Zuidelijk van het dorp Stadskanaal heet het Musselkanaal, en 't laatste stuk Terapeler kanaal. Reeds staat het vast dat de Weerdinger veenen op dit Terapelekranaal zullen worden afgeveend; de veenen van Roswinkel zullen zeker volgen, en het is te voorzien, dat de veenen van het Compascuum door een kanaal niet ver van de Duitsche grenzen, insgelijks den afvoer van turf naar ter Apel zullen vinden. De veenbezitters hebben zich daartoe verbonden, zonder tijdsbepaling wanneer het zal plaats hebben. Terwijl dus langs het Stadskanaal en het Musselkanaal eene groote uitgestrektheid hoog veen thans wordt afgeveend, is de voortzetting der afgraving in eene zuidelijke richting (de Weerdinger en Roswinkelerveenen) reeds verzekerd. (Mededeeling van Dr. Venema.)

Het Oranjekanaal en het Hoogeveensche kanaal in Drenthe zijn tot aan den oostelijken rand der veenvlakte voortgezet; de Dedemsvaart ten zuiden, even als het Overijsselsche kanaal dat van Almelo naar Coevorden loopt, naderen het Bargerveen in dezelfde richting. Denkt men zich deze kanalen met den tijd doorgetrokken tot aan de Eems, dan is de gansche nog overige Hollandsche en Duitsche veenvlakte ten westen van de Eems toegankelijk gemaakt en kan aan de snede gebracht worden.

Kapitaal is het eerste vereischte geweest voor deze ontginningen. De kanalen hebben den aanvoer van mest en de gemeenschap met de bewoonde streken mogelijk gemaakt. De uitmuntende bodem, een mengsel van veen en zand, is aan den landbouw geschonken geworden.

Dit is de toestand in Nederland, die ons door de Duitschers zoozeer wordt benijd.

De bovenste laag van het hooge veen, de zoogenaamde *bonk*, wordt niet tot turfsteken gebruikt, maar ter zijde gelegd., en als de turf afgegraven is, op den bodem geworpen. Daarover wordt nu zand uit de gegravene slooten, *wijken* genaamd, gebracht, ter dikte van een palm. Door ploegen en eggen wordt dit zand met een gedeelte van het bonkveen (½-2 palmen) zooveel mogelijk vermengd. Dit mengsel is evenwel nog geen bouwgrond, dadelijk geschikt om cultuurgewassen voort te brengen. Men zou het overgebleven veen (de bonk) kunnen branden om er boekweit op te telen. Men zou er wat spurrie op kunnen verbouwen. Maar de samenstelling van dien bodem is niet geschikt om een goeden graanoogst te geven; zij voldoet niet aan de voorwaarden, waarbij de groei van het gezaaide gewas niet alleen sterk en welig

is, maar waarbij ook de verlangde vruchtvorming in ruime mate plaats grijpt.

Eerst moet de laag eene sterke bemesting ondergaan, en wel met den allerbesten mest. Zeer eigenaardig drukt de practicus dit uit[1]: Er wordt eene meststof vereischt, die de eigenschap bezit om het veen en het zand te verbinden en tot teelgrond te vereenigen. Hiertoe is niets beter dan het Groninger straatvuilnis. Na de eerste bemesting kan men moeilijk nog zuiver veen of zand in de bouwvoor ontdekken. Evenzoo wordt uit Amsterdam en uit Friesland mest aangevoerd. De kleine ontginner, die dit niet koopen kan, maakt uit allerlei afval, asch en mest een zoogenaamden dong. Stalmest van paarden en rundvee voldoet minder goed, slijk uit den Dollard beter. Mosselen geven een te sterken prikkel, maken veel stroo en weinig graan, maar veranderen den dalgrond niet duurzaam tot bouwgrond[2].

Geheimzinnig is voorzeker de uitdrukking: ‘Zand en veen worden verbonden.’ En toch is zij te verdedigen, want zij drukt juist het geheim uit, dat hier is overgebleven en wetenschappelijk niet kan ontkend worden. De waarnemingen door de praktijk in het groot gemaakt omtrent de vruchtbaarmakende kracht van verschillende mestsoorten, van dong, van zeeklei, van mosselen zijn van groot belang, en maken het eerste voorhanden materieel uit, dat tot eene verklaring leiden kan. Zij wijzen er allen op, dat er een mest rijk aan alkaliën en zouten noodig is. Was het de stikstofhoudende mest alleen of de organische stoffen in staat van ontbinding, dan zou het Dollardslib niet veel kunnen uitwerken. Het Groninger straatvuilnis is niet alleen rijk aan ammoniak, maar munt vooral door zijne volledigheid uit; het is even rijk aan *kali* en *phosphorzuur*, als aan kalk, magnesia en organische stof in ontbinding, omdat het is samengesteld uit alle stoffen, die het voedsel der menschen uitmaken, en niets daarvan door uitlooging verloren heeft. Het Dollardslib is rijk aan koolzure kalk (12 pCt.) en aan kalihoudende silicaten. Aan de andere zijde weten wij, dat het juist de kali en het phosphorzuur zijn, die ruim beschikbaar moeten wezen, zal de bodem meer dan een wilden

1 De Heer Borgesius in zijn belangrijk werkje: ‘Landontginning en landbouw in de veenkoloniën der provincie Groningen’, blz. 19.

2 Borgesius, i.h.a.w., blz. 18.

plantengroei dragen, zal hij een oogst van een cultuurgewas en eene rijkelijke zaadvorming geven. De mosselen, die slechts kalk en organische stof aanbrengen, kunnen geen duurzame vruchtbaarheid veroorzaken noch de graankorrels vormen.

Maar er is nog meer. Het zure veen moet een ander karakter aannemen, en vruchtbaren humus vormen. Dat daartoe een alkali, zooals koolzure kali, kalk, ammoniak, zelfs kalizouten (zwavelzure kali, chloorkalium) een middel zijn, is ons bekend. Maar toch zijn wij buiten staat aan te geven, waarin het zuurachtige, voor cultuurgewassen onvruchtbare karakter van het veen onderscheiden is van vruchtbaren humus, of waarin die eigenaardige binding van veen en zand bestaat. Het is noodig onze onkunde hieromtrent uit te spreken, om alle theoriën en redeneringen voor goed af te wijzen en als ongerijmd ter zijde te zetten, tenzij zij op voortgezette waarneming en onderzoek gegrond kunnen worden.

Op den aldus toegemaakten dalgrond bouwt nu de kolonist allerlei gewassen en houdt een gedeelte als groenland. Hij bebouwt eigenlijk eene soort van tuingrond. Hij koopt steeds mest, liefst zooveel hij krijgen en het geldelijk lijden kan. Zijn bodem is steeds dankbaar voor den ontvangen mest. Geen landbouwer op de klei of op het zand, die meer geld durft wagen aan mestaankoop, en zekerder is het in zijne oogsten terug te winnen, want de bodem is een uitstekende grond en voor allerlei granen, peulvruchten, aardappelen en koolzaad evenzeer geschikt[1].

Het mengsel van veen en zand voldoet aan de voornaamste vereischten; het is poreus en laat het water spoedig door; uit de veenlaag onder de teelaarde zuigt het bij droogte weer vocht op: het slorpt door zijne poreusheid en zijn humusgehalte degassen uit den dampkring begeerig op, koolzuur, ammoniak, zuurstof, alle evenzeer noodig om de vruchtbaarheid des bodems te onderhouden. De graad van losheid en tegelijk van samenhang is veel beter dan in den meer stijven kleigrond of den losseren zandgrond. De veenlaag werkt tevens draineerend.

Zulk een landbouw, waar de landbouwer steeds bezig is om te overleggen, hoe hij de vruchten zal afwisselen, welke gewassen hij zal telen, hoeveel mest hij zal koopen, hoe hij zijne

1 Alleen wintergerst moet uitgezonderd worden: knobbegerst, een zomergewas, groeit er zeer goed op.

mechanische bewerkingen en zijne geheele bouwwijze zal verbeteren, zij moet een geslacht van landbouwers kweeken, ondernemender, verstandiger, ontwikkelder dan op andere plaatsen mogelijk is. De kanalen, die het land als een net doorsnijden, moeten niet minder een onberekenbaren invloed uitoefenen. Zij maken een verkeer mogelijk, waardoor zich alles laat aan- en afvoeren, en eene uitwisseling van producten die een ongekenden bloei aanbrengt.

Op de 20,000 bunders van de voornaamste veenkolonien in Groningen (Hoogezand, Sappemeer, Oude en Nieuwe Pekel-Aa, Veendam en Wildervank) woont thans reeds eene bevolking van ruim 35,000 zielen[1], die niet alleen *landbouw* drijft, maar evenzeer *scheepsbouw, zeevaart, handel* en *fabriekwezen*. Zij heeft tal van fabrieken, die voor den scheepsbouw noodig zijn; zij heeft er vele, die de grondstoffen verbruiken, welke de landbouw voortbrengt.

Aardappelmeel- en stroopfabrieken, branderijen, olie-pelmolens, grutterijen verwerken de aardappelen, het koolzaad en de granen, die in de koloniën worden verbouwd.

Waar diezelfde hulpmiddelen ontbroken hebben, waar kanalisatie in verband met bewoonde streken, mestaanvoer en kapitaal niet te samen hebben gewerkt bij de ontginning der hooge veenen, daar zien wij geheel andere uitkomsten, geen welvaart, geen bloei, geen rijken landbouw, op den voet gevolgd door handel en nijverheid. De afgegraven vlakten blijven onbebouwd, of als er koloniën worden gesticht, dan blijft de bevolking schaarsch en de bewoners van alle welvaart en vooruitgang verstoken. De veenen van Noord-Duitschland bieden ons veel minder voorbeelden aan van veenkoloniën, zooals die in Nederland zijn beschreven (bijv. Papenborg, dicht bij de Eems), als van dezulke, die ver van alle vertier van hoofd-

1 De Drentsche veenkolonie de Smilde, grootendeels in 't laatst der vorige eeuw ontstaan, nadat de Ridderschap en de eigenerfden eene vaart hadden doen graven door de kloosterveenen naar Assen, telde in 1796 reeds 1300 inwoners, en in 1870 bijna zes duizend.

plaatsen gelegen, een armoedigen landbouw drijven met zeer gebrekkige hulmpmiddelen. Zoo zijn er bijv. te vinden in het graafschap Aremberg Meppen. De afgraving van de turf gaat er zeer langzaam of in 't geheel niet voort, omdat er geen afvoerkanalen zijn gegraven. Aanvoer van mest is dus evenmin mogelijk.

In ons land vindt men die toestanden veel minder, omdat de koloniën zich hebben gevormd naar gelang van de afgraving, gepaard met kanalisatie, en omdat de bevolking, die de nog bestaande hooge veenen voor haren landbouw gebruikt, nog andere gronden daarnevens bezit.

Het stichten van koloniën onder die ongunstige omstandigheden is echter alleen mogelijk, bijaldien de zoogenaamde brandcultuur, *het veenbranden*, wordt ter hand genomen, en daarin vinden wij nu de tweede ontginningswijze der hooge veenen, die ons een geheel ander schouwspel aanbiedt dan het boven geschetste, en wel in alles hare keerzijde mag genoemd worden. Wij moeten dus de beschrijving van het veenbranden doen voorafgaan aan eene schildering van den maatschappelijken toestand, waarin deze tweede soort van veenkoloniën verkeert[1].

De veenen, hetzij zij uit eene tot 20 voeten toe dikke veenlaag bestaan of wel uit eene dunne laag met heide bezet, zijn, zooals wij boven aanmerkten, ongeschikt tot het verbouwen van cultuurplanten. Zij liggen te nat en hebben eene physische en chemische samenstelling, waardoor zij geen geschikt voedsel opleveren voor granen en cultuurgewassen. Het is echter een verkeerd denkbeeld, als men meent dat zij geheel onvruchtbaar zijn. Zij zijn immers bedekt met mos of heide (de struikheide en de dopheide), met wolgras, wilde gerst, grasbies, veenbies, enz. Dr. Venema heeft door een lang verblijf op het. Bourtanger hoogmoeras hieromtrent belangrijke waarnemingen verzameld. En daaruit blijkt het, hoe zeer de hooger of lager; drooger of vochtiger ligging invloed uitoefent op de soort van planten, die het meest er op voorkomen. Daardoor heeft het veen niet overal dezelfde samenstelling, het is meer of minder vergaan, van een bruiner of zwarter kleur, bevat meer of minder ijzerroest. Aan de kanten der veenen, waar het 't dunst en 't laagst ligt, heeft de strukheide (calluna vulgaris) de overhand; in het midden zijn het veenmos en de witte grasbies meester van het terrein.

1 Dr. Venema heeft in een der Landbouwboekjes, door den Heer Kruseman uitgegeven, een nauwkeurige en levendige voorstelling gegeven van deze zoogenaamde brandcultuur. Die een uitvoeriger beschrijving wenscht te lezen, kan daar bevrediging vinden.

Wij weten geheel in het algemeen welke soort van bodem voor de cultuurgewassen de beste is, maar het waarom kennen wij niet. En zoo is het dan ook niet mogelijk voldoende te verklaren, waarom het hooge veen, vochtig en verzuurd als het daar ligt, onvruchtbaar voor cultuurgewassen is. Geheel empirisch is men tot de ontdekking gekomen, dat deze laag door eene oppervlakkige branding zoodanig wordt gewijzigd, dat zij van enkele cultuurplanten een oogst vermag te geven, vooral van boekweit. Het is onbekend, wie daarvan de ontdekker is. In 1659 wordt het door den predikant Piccardt te Coevorden niet vermeld, en is dus toen waarschijnlijk in Drenthe nog onbekend geweest. Het eerste ons bekende bericht is uit Oost-Friesland en vermeldt dat de predikant Bohlen te Hattshausen (bij Aurich) het veenbranden en boekweitverbouwen in Oost-Friesland heeft ingevoerd tusschen 1707 en 1712, en te dien einde een zekeren Jan Kruse uit Wildervank (prov. Groningen) heeft doen overkomen. Het is dus meer dan waarschijnlijk, dat de eer der ontdekking of liever der invoering aan de Groningers toekomt. Het is naar mijne meening verkeerd om hier, zooals in zoo menig dergelijk geval, van ontdekking te spreken. Het branden van struikgewas en stoppels om daarop te bouwen is zoo algemeen in alle landen verspreid, dat deze kunst stellig zich in de oudheid verliest. Wel kan eene kunst gelijktijdig in verschillende landen uitgevonden, of vergeten en op nieuw uitgevonden worden, maar het schijnt mij veel aannemelijker toe, dat de een of andere Groninger bedacht heeft om het reeds bekende branden op de hooge veenen toe te passen, en dat eene goede methode daarvoor zich allengs ontwikkeld heeft, dan dat er van eene geheel nieuwe uitvinding sprake is.

Na de laag turf van 5-10 voet wordt de bovenste laag of bonk[1] eerst op afwatering gelegd door 't graven van greppels, 2 voet diep en 2 voet breed, zoodat er akkers van 36 op 108 voet ontstaan. Dan wordt het veen met de hakhouw omgehakt, hetgeen in 't voorjaar wordt herhaald. De losgehakte en afgescheurde zoden, 1½ ... 3 palmen dik, en 3 palmen lang, blijven

1 Sommige veenen missen de bovenste laag mosveen of bonk, en bezitten van boven de laag splinter (uit heide ontstaan) die gewoonlijk de tweede veenlaag vormt.

een jaar liggen, blootgesteld aan de inwerking der lucht en drogen uit. Nogtans mogen zij niet zoo droog worden, dat bij het branden alles zou verteren. De zoden moeten van binnen nog vochtig blijven, zij mogen slechts 3 duimen naar binnen bepaaldelijk droog zijn. Dan komt de tijd van branden, van 't begin van Mei tot den 21sten Juni; in Oost-Friesland wordt tot aan 't begin van Juli gebrand. De veenboer draagt een bandijzeren vuurkorf bij zich, brengt die in schuddende beweging en strooit op die wijze het vuur fijn verdeeld over de zoden heen. Hij brandt tegen den wind op, om door den rook niet verstikt te worden. Des nachts bluscht het vuur gedeeltelijk uit en elken morgen wordt het branden hervat. Dan wordt gezaaid.

Men meene niet dat door het branden alleen een laag asch ontstaat, en dat men enkel aan de bemesting met die asch zou mogen toeschrijven, dat de veenbodem in staat wordt gesteld boekweit te dragen. De gedeeltelijk slechts verbrande of gezengde zoden vormen de bouwlaag. De harsige zure gesteldheid van den humus is weggenomen; het mos, de zaden, wortels en uitspruitsels der op het veen groeiende planten zijn gedood, zoodat er geen gevaar is, dat deze dadelijk weer voort zullen woekeren. Er is bovendien asch en kool gevormd, en dit mengsel van nog *onverbranden humus, kool* en *asch* is de vruchtbare laag, waarin de boekweitzaden ontkiemen, wortel schieten en waaruit zij hun voedsel putten.

Uit dit oogpunt bevreemdt het ons geenszins hoe het met die cultuur verder afloopt. De zode is door de overblijvende wortelmaasa, het onkruid enz., weer rijker aan plantaardige stof geworden. Zij wordt in 't volgende jaar geploegd, als de afwatering goed genoeg is om het ploegen toe te laten, weerlosgemaakt met den krabber of wel geëgd, en dan op nieuw gebrand. Er wordt dus ten tweedemaal eenige kool en asch gevormd, en voor zoover de zode haar veenachtig karakter hernomen had, wordt zij daarvan beroofd. Zoo gaat het 6 tot 8 jaren voort. Dan is de eens losgemaakte zode grootendeels verteerd en zoo fijn verdeeld, dat zij bij verder branden slechts asch geeft, en daarmede houdt de vorming van een laag bouwgrond voor boekweit op.

En hoe is nu de opbrengst van deze 8jarige campagne der brandcultuur? Hoogst gering. Venema noemt een oogst van 25 mud per bunder zeldzaam, een van 16 mud best, van 12.5 mud

vrij goed. Na het tweede jaar nemen de oogsten af. In de campagne van 8 jaren mag men slechts volgens Russell[1] op 143 hinmten (1 hinmte = 15.5 kop) per morgen berekenen, (dus 89 mud per bunder) als alle oogsten gelukken, maar op die som ontbreekt gemiddeld ⅗ door misoogsten. Dr. Staring geeft in zijn jaarlijksch verslag (1867) van den Landbouw 17 mud als hoogste opbrengst, 7.4 mud als laagste opbrengst van de veenboekweit per bunder. Zulk een bodem als er voor de boekweit door branden bereid is, is hoogst gevoeig voor het weder. De nachtvorst treft het gewas als het jong, en in het najaar als het in vollen bloei is, eerder dan op eenigen anderen bodem, en doet het dikwijls geheel mislukken. Een storm kan de hoop op een goeden oogst op eenmaal verwoesten. Wisselvallig, klein van opbrengst, kort van duur is de boekweitverbouw. Na eenige jaren blijft eene onvruchtbare oppervlakte achter, die door 't branden en nog meer door uitdroging (vooral op het zoogenaamde mosveen) gemiddeld 6 palmen lager ligt dan vroeger.

Als na een klein aantal jaren de boekweitbouw heeft opgehouden, nemen de wilde planten het verlaten terrein in, en tusschen haar vangt weder de levensstrijd aan. Komt het boekweitzaad er niet meer in op, of kan het althans geene oogsten meer geven, de Spergula arvensis, spurrie, komt er van zelve welig op, vooral op het grauwe veen, dat slechts eenmaal de brandcampagne heeft ondergaan. Deze spurrie kan gesneden worden en aan het vee gevoerd. In het tweede jaar begint zij dunner te staan, en vult de Senecio sylvaticus (kruiswortel) de ledige plaatsen aan. In het derde jaar verdwijnt de spurrie en verschijnt de Holcus lanatus (kruiswortel) en de Aira praecox. Is het veen zwartachtig en ligt het zeer vochtig, dan komen er planten te voorschijn, die op verzuurde, natte gronden te huis behooren. Doch ook die planten verdwijnen langzamerhand, het mos en de heide nemen de overhand, en het veen is weer geheel tot zijnen ouden toestand teruggekeerd. Ook de greppels zijn intusschen dichtgegroeid met russchen (Juncus conglomeratus) en met bent (Molinia coerulea).

Op het veen, aldus aan zich zelf overgelaten en weder van

1 Wie ist den Nachtheilen welche aus dem Moorbreunen entstehen, am zweckmässigsten zu begegnen? vom Amtmann Russell in Meppen. Journal für Landwirthschaft, 1866, S. 157.

afwatering beroofd, vormt zich gaandeweg uit al de telkens groeiende en elkander afwisselende planten een nieuwe humuskorst. Wordt de oppervlakte niet door schapen afgeweid en de veenvorming daardoor belet, dan is er na 20-25 jaren weer zooveel nieuw mos- of heideveen ontstaan, dat er zoden van 1½-3 palm losgehakt kunnen worden en op nieuw gebrand. De tweede campagne vangt nu aan, op *nieuwgemaakt* oud veen, maar kan niet langer dan 4-6 jaren voortgezet worden, en de oogsten zijn gemiddeld kleiner. Weiden de schapen het veen af, dan moet men wel 50 jaren wachten eer de tweede campagne kan aanvangen.

Een schraal resultaat voorwaar. In een verloop van 100 jaren wordt een veenvlakte in twee of drie perioden gebrand, en ligt 80 jaren braak. Dus in 100 jaren worden 16-20 oogsten verkregen, waaronder altijd verscheidene misoogsten zijn.

Het zijn in Nederland de veeneigenaars der oude dorpen, aan den zoom der hooge veenen gelegen, en in de tweede plaats de arbeiders of kleine boertjes die veen huren, welke de brandcultuur drijven. Hoeveel veen ook afgegraven moge zijn, er wordt nog sterk gebrand, niet alleen langs de oostelijke grenzen van Bellingewolde (in de provincie Groningen), op de nog overgebleven kleine veenen tusschen de Groninger en andere koloniën, maar ook in Drenthe op al de in het oosten dier provincie gelegen veenen (dus ook in het Bargerveen), zoover zij slecht bereikbaar zijn. In Duitschland doen het buitendien de kolonisten, die op de afgegraven veenen wonen en bij hun dalgrond eene zekere uitgestrektheid hoog veen bezitten of huren.

Op weinige uitzondering na heeft het gemeenschappelijk grondbezit in de veenen in ons land opgehouden, althans in de provincie Groningen (de veenen van Ipsingerhuizen en Vlagtwedde in Westerwolde uitgezonderd) en daarmede ook de verdeeling voor het boekweiten. Maar nadat de oude marken zijn verdeeld geworden, is het boekweiten en dus het branden toegenomen.

In Nederland, zegt Dr. Venema, is de toestand der boeren en arbeiders, die brandcultuur drijven, niet zoo achterlijk en armoedig als in Noord-Duitschland. In de provincie Groningen zijn de eigenaars min of meer welgestelde boeren; de boekweitenverbouw is voor hen bijzaak. De arbeiders zijn evenmin de armsten; zij houden een twee- of drietal koeien, mesten

een varken en hebben land in gebruik voor aardappelen en rogge. Van de brandcultuur bestaat dus niemand uitsluitend of zelfs voornamelijk. Doch het spreekt van zelf, dat zij bij slechte oogsten dikwijls de huur niet kunnen betalen en dan tijdelijk achteruitgaan. In Duitschland is de toestand veel ongunstiger. Ik meen het onderscheid daaraan te mogen toeschrijven, dat in Nederland de hooge veenen overal aan de dalgronden grenzen of aan ontgonnen zandgronden, die beide van goede kanalen of van wegen zijn voorzien. De boeren en arbeiders bestaan dus in de eerste plaats van deze, en de brandcultuur is meer een toegift. In Duitschland daarentegen, waar zooveel minder hoog veen is afgegraven en gekanaliseerd, is de toestand der oude dorpsbewoners en der kolonisten[1] een andere, en zijn zij veel meer tot de hooge veenen zelve beperkt, waarvan zij alleen door brandcultuur kunnen trekken. De kolonist heeft oorspronkelijk grond van 't domein gekregen, heide en veen ter zijner beschikking. Met een weinig zaaizaad en met den arbeid zijner handen heeft hij boekweit op 't gebrande veen verbouwd, zonder kapitaal en zonder mest, die hij geen van beide bezat. De heide en het veen geven een slechte weide en voeden slechts spaarzaam een enkel beest. Als arbeider heeft hij niets kunnen verdienen, want hij is te ver van de bewoonde streken verwijderd, tenzij hij naar Holland ging om werk te zoeken. Door de boekweit kreeg hij de eerste verdiensten, en door het varken dat hij er mede vetmestte, werd eenige mest verkregen. Met dezen mest kon hij een afgegraven stuk veen of heide ontginnen. En zoo is 't mogelijk geweest voor zuinige werkzame Duitsche veenkolonisten colonaten te stichten van 20-30 morgen met een woonhuis. De veenboekweit heeft hem zonder kapitaal, zonder loon, zonder vee en zonder mest aan den gang gebracht en staande gehouden. Zij was voor hem eene levensvoorwaarde geworden en blijft die nog lang. Ontneemt men hem het veen, dan wordt hij proletariër.

De brandcultuur is dus voorbeeldeloos goedkoop. Zonder kapitaal wordt zij gedreven. Zij laat de turf ook onaangetast, want alleen de bovenste laag of bonkaarde wordt gebrand, die toch tot turf ongeschikt is en bij het verturven ter zijde wordt gelegd om later den dalgrond te vormen, als de geheele

1 In Bentheim en Aremburg Meppen zijn 29 koloniën en 68 oude dorpsgemeenten, wier bewoners brandcultuur uitoefenen.

turflaag afgegraven is. Wordt het branden nagelaten, dan bedekt zich het veen, zooals wij boven reeds vermeldden, na een 25 jaren weder met eene nieuwe laag. In het groote Bargerveen van Drenthe kan men (naar 't getuigenis van Dr. Venema), doordringende tot aan het Zwarte meer, overal in den laten zomer de boekweit zien bloeien, zonder dat het daarom eenigszins ongeschikt wordt om later aan de snede gebracht te worden.

De brandcultuur is dus voor de arme lieden, die de randen der hooge veenen bewonen of daarin koloniën hebben gesticht, het onmisbare middel van bestaan, om zonder veestapel en zonder kapitaal landbouwer te zijn. Zij herschept geheele streken van die groote woestijnen in bloeiende boekweitvelden gedurende een klein gedeelte des jaars; zij dwingt ze een oogst af, terwijl zij anders niets opbrengen.

Het is daarom niet vreemd, dat zij nog lofredenaars heeft. Hoe levendig weet Dr. Venema, die meer dan iemand anders deze streken heeft bezocht, de voordeelen te schetsen: ‘Als men in den nazomer zich nog eens in de veenen begeeft, ver, zeer ver van menschelijke woningen verwijderd, dan staat men opgetogen door het contrast, dat zich aan ons oog vertoont. Omgeven van donkergroene heide en van lichtere sekgrassen, die het effen veen zulk een gelijkvormig aanzien geven, aanschouwt men in de verte, zoo ver het oog reikt, uitgestrekte velden boekweit, waarvan de bloemen, zoo wit als sneeuw, de lucht een aangenamen honiggeur schenken. Ligt vergeet men dan den rook, die tijdens het branden van het veen opsteeg en veel van het schoone der lente heeft weggeroofd. En als men in 't najaar dagen achter elkander zoovele boerenwagens, beladen met boekweit, de slingerende veensporen ziet volgen, om het gewas in de schuren op te tassen, dan dankt men God dat de laatste helft van Mei en het grootste gedeelte van Juni warm, droog en zonnig zijn geweest, zoodat de omgehakte of omgeploegde veenkorst gebrand en de boekweit gezaaid is kunnen worden, dat nachtvorsten en stormen het teere gewas hebben gespaard.’ Of later: ‘het veenbranden is een verschrikkelijke arbeid, en toch zijn er arbeiders, die dat werk, vooral als 't voorspoedig gaat, met veel genoegen verrichten; mij dunkt dat midden in den rook nog heldere beelden van eene gelukkige toekomst voor den geest des arbeiders voorbijgaan; dat hij bij dat eentoonige en moeitevolle werk van een

goeden oogst droomt, van den rijkdom, die uit dien rook voor hem zal optreden; van de smakelijke pannekoeken, gebakken in het spek van de varkens, welke hij met de boekweit zal mesten, die hij met zijne arbeidzame vrouw en gezonde kinderen zal eten van den oogst der akkers die hij brandt.'

Dr. Prestel in Embden laat zich evenzoo gunstig over het veenbranden uit: 'Voor de veenstreken heeft het eene groote beteekenis. De verstandige, ordelijke, werkzame en nuchtere kolonisten en de kleine lieden in de oude dorpen (bij de veenen) stelt het in staat om zonder geld en geldverdienste een klein grondbezit te ontginnen, zoodat zij door den arbeid hunner handen en onder velerlei ontbering zich en hunne familie eene zelfstandige, hoewel zeer bescheiden positie, kunnen verzekeren.'

Maar dat is ook al het goede wat de lofredenaars kunnen opnoemen. Eenige regels verder moet Dr. Prestel[1] erkennen: 'De meesten bezaten buiten hunne familiën niets, en zoo is het nog heden.'

Groot zijn de nadeelen, die daartegen overstaan, en vooral in Duitschland is het veenbranden met den geheelen socialen toestand, die er aan vastgehecht is, eigenlijk reeds veroordeeld.

De veendamp is een vreeselijke plaag voor de omliggende streken, en niet alleen voor de meest nabijzijnde, maar voor een groot gedeelte van Duitschland en Nederland.

In de maanden Mei en Juni stijgt de walm der brandende zoden uit duizende en duizende bunders veen omhoog. Prestel schat het op 30,000-40,000 morgen. Zijn dit Rhijnlandsche, dan bedraagt dit dus 25,000-34,000 bunders. Russel schat 80,000-90,000 Hann. morgen veen, dat is 20-23,000 bunders, eene vlakte dus bijna anderhalf maal de oppervlakte van den ganschen Haarlemmermeerpolder (18,000 bunders), alleen in de districten Neuenhaus, Haselunne, Meppen, Hümmling en Aschendorf. Is het te verwonderen, dat de uitwerking zoo verbazend groot is? In de nabijheid dier streken, naar den wind toegekeerd,

1 Ueber das Moorbrennen in Ost-Friesland, den Moorrauch, die weite Verbreitung des letztern über Europa, und seine vermeinte nachtheiligen Einflüsse; so wie über die Culturbarmachung des Moores, von Dr. M.A.T. Prestel, Journal für Landwirthschaft, 1868, S. 190.

is de hemel geheel verduisterd. De zon vertoont zich slechts als een matte witte of rosse schijf. Alles verkrijgt een blauwachtige kleur. De rook dringt overal door in de huizen tot in de kamers en kasten. De oogen druipen, pijnlijk door den rook aangedaan, en niemand kan in den slaap rust vinden. Loodzwaar drukt de atmospheer op ieder neder. Is de rook droog en warm op de brandplaats zelve, verder af waar de wind hem aanvoert, is hij dikwijls koud. In Embden, waar de rook der Oost-Friesche veenen door oostewind wordt aangevoerd, kan men op 1000 pas geen boom of huis meer onderscheiden. De brandige lucht geeft een beklemd gevoel. In ons geheele land kent men die onaangenaamheden maar al te zeer, ook ver verwijderd van de plaatsen waar gebrand wordt. Menige schoone lentedag wordt in de noordelijke provinciën, ook in Holland, Gelderland en nog veel zuidelijker, door den valen sluier bedorven, dien de veendamp (haarrook, heirook) over de velden en wouden henenwerpt.

Merkwaardig is het hoe ver die veendamp zich kan verspreiden. Door opteekening en vergelijking der waarnemingen, heeft men met zekerheid kunnen uitmaken, dat in 1848 de heirook zich tot Cherbourg heeft uitgestrekt. Evenzoo dat in 1857 de rook zich van den 16^{den} tot den 20sten Mei uit Hannover tot Krakau en Weenen heeft verspreid, in Juli 1863 tot voorbij Bern en Lyon. Zij is dan ook bekend in Straatsburg, Parijs, Frankfort, Berlijn, Kopenhagen, ja in Engeland. In ons land kennen wij thans algemeen de oorzaak van dien onaangenamen rook, maar als hij in Frankrijk en zoo diep in Duitschland doordringt, weten de bewoners zich daarvan geen rekenschap te geven, en hebben zelfs geleerden dien aan vulkanische uitbarstingen toegeschreven. Het heeft zelfs lang geduurd eer men in streken, die niet zoo ver van het brandpunt zijn verwijderd, de ware reden kende. In 1825 behandelde Prof. Finke, te Lingen, nog ernstig de vraag: Is de hypothese gegrond, dat de haarrook van het verbranden der veenen komt?[1] In ons land heeft men vroeger een onderzoek in 't werk gesteld, of het veenbranden de oorzaak van den rook was, die zoo vele dagen in Mei en Juni de lucht vervulde.

1 Der Moorrauch in Westphalen. Lingen, 1825. Eerste paragraaf.

Sterker en sterker worden de klachten tegen den afschuwelijken veendamp. ‘Zullen wij dan altijd moeten lijden, dat de schoone maanden Mei en Juni daardoor bedorven worden, en iedereen zijn huis zooveel mogelijk moet sluiten en zich het genot der buitenlucht ontzeggen?’ zoo luidt de klacht van de bewoners der aangrenzende streken in Hannover, Oldenburg en Westphalen. ‘Als de natuur weer ontwaakt is,’ zegt de Oekonomierath van Laer, te Osnabrück, ‘de zaden ontkiemen, als de nachtegaal begint te slaan, als de landman met trots en hoop het jonge gewas beschouwt, als de stedeling zich gereed maakt om de enge muren en het stof zijner papieren achter zich te laten en in de schoone vrije natuur, in het groene woud, aan de murmelende beek de vreugde van de Meimaand te genieten, als de zon heerlijk schijnt en niemand iets kwaads vermoedt..... dan komen plotseling zwarte wolken over de bergen heenrollen en verliest de zon alle glans en kracht; eene koude rilling doorloopt de natuur; de saprijke bladeren verdroogen; in plaats van de groene, weelderige weide, vertoont zich de kale, droge bodem met opgerolde bladeren; alles dorst en bevriest; de vreugde verstomt; door spleten en scheuren dringt de stinkende rook zelfs binnen de huizen. Zoo hebben wij het alle jaren beleefd; zoo zal het ons weder gaan in 1870, 1871 - wie weet hoe lang nog!’

Nog ernstiger klachten doen zich hooren in eene geheele reeks van beschuldigingen aan het volksgeloof ontleend. Men beweert, de veendamp verdrijft den regen, en houdt dien van de velden terug als zij naar vochtigheid smachten. Hij verdrijft het onweder en verhindert alzoo de reiniging en zuivering der lucht, zoo weldadig voor den mensch en de gewassen. Hij verwekt sterken wind. Hij is koud, veroorzaakt nachtvorsten en verhindert de zoo weldadige dauwvorming. Hij verhindert het rijpen van het ooft en doet van het koorn de bloesems afvallen. Hij is schadelijk voor den wijnbouw. Eindelijk hij is hoogst ongezond voor de menschen.

Dat eene wijze van cultuur, die dagen achtereen geheele landstreken met een onverdragelijken rook en walm bedekt, eene barbaarsche cultuur is en nauwelijks te dulden, wie zal zulks durven ontkennen. Dat bewijs tegen het veenbranden is krachtig genoeg. Maar de overige klachten zijn meer van belang als bijdragen van volksgeloof en volksvooroordeel, hoe zij ontstaan en op welke losse gronden zij steunen, dan

als bewijzen van schadelijkheid van den veendamp. Er is veendamp geweest en daarna is de oogst slechter uitgevallen, - dus aan hem de schuld. De regen is uitgebleven, een koude noordoostenwind heeft gewaaid, - de veendamp heeft dit bewerkt. Inderdaad, zonder meer is dit slechts een der vele voorbeelden hoe het volk redeneert: post hoc, propter hoc.

Hoeveel nauwkeurige waarnemingen jaren lang voortgezet, van wind, van weder, van de oogsten, op plaatsen die overigens in gelijke omstandigheden hebben verkeerd, maar waarvan de eene aan veendamp blootgesteld is geweest, de andere niet, zouden er niet noodig geweest zijn om den invloed daarvan te bepalen, en dien te leeren onderkennen van de tallooze andere factoren, die elk jaar op het weder en de oogsten inwerken. A priori durf ik beweren: men kan nog niets zekers weten omtrent den invloed van den veendamp, en vooral niet of die groot genoeg is om den plantengroei van eene geheele landstreek te benadeelen.

Te recht merkt dr. Prestel aan, dat men genoeg voorbeelden kan aanhalen (bijv. in 1852 en 1858), dat regen, onweder en veendamp elkander onregelmatig hebben afgewisseld. In 1857 werd sterk gebrand in Oost-Friesland, en van 1-16 Mei had men noorden en oostewind. Eerst daarna draaide en kromp de wind en kwam er den 21sten onweder en regen. Den 24sten tot den 26sten Mei veranderde de wind op nieuw en was er weder onweder en regen, zoodat het branden moest gestaakt worden. Toch regende het den 3^{den} Juni. Van den 3^{den} tot den 6^{den} Juni werd sterk gebrand en den 7^{den} Juni regende het bij een west-zuidwestewind. Tegen de bewering, dat de onweders zouden belet worden, stelt dr. Prestel over, dat er in 29 jaren (van 1731-1760) te Leiden gemiddeld 14 onweders per jaar zijn geweest, en dat er in 1844-1858 te Emden, dat zoozeer aan den veendamp is blootgesteld, evenzoo gemiddeld 14 omweders per jaar werden waargenomen.

Meent men, de veendamp geeft koude en nachtvorsten, men kan die meening terstond wederleggen door de opmerking, dat de noordoostewinden, die koud zijn, ook de beste zijn voor het branden, en den rook naar het westen voeten; geen wonder dus dat westelijk van de gebrande veenen damp en koude te samen gaan. Daarentegen is in Hannover de rook zoel en drukkend, omdat de weste- en zuidwestewinden ze aanvoeren of weder terugvoeren.

Beweert men bijv. in Frankenland, dat de ooftboomen, het koorn en de wijnbouw er door lijden, men kan genoeg voorbeelden aanhalen, dat het tegendeel waargenomen is. Om Embden was de roggeoogst en het ooft zeer overvloedig in 1857 en 1859, ofschoon het in 't voorjaar droog was geweest bij veel veendamp. In 1858 ontving het Rhijndal meer veendamp dan ooit en was de wijnoogst desniettegenstaande goed. Zelfs de beschuldiging van ongezondheid voor de menschen wordt door geneesheeren in Oost-Friesland tegengesproken. De medicinalrath von Halem, te Aurich, heeft reeds in 1819 uitgesproken, dat de branders eene goede gezondheid genieten, en dat lieden met eene slechte borst, of die aan bloedspuwingen lijden, niet meer aanvallen daarvan hebben in den tijd van het branden, dan gewoonlijk. Russell, te Meppen, roemt de gezondheid der veenkolonisten, en wijst er op, dat een krachtig menschenras de veenstreken bewoont. Van onze veenbranders in Groningen en Drenthe kan men ongetwijfeld hetzelfde zeggen.

Dat de groote en aanhoudende productie van veendamp op de dauwvorming, op den wind en op den electrischen toestand des dampkrings eenigen invloed kan hebben, dat zij voor borstlijders zeer onaangenaam, zelfs schadelijk is, wie zal dat durven ontkennen, doch is die invloed werkelijk zoo groot, dat men dien kan waarnemen en begrooten? Dat blijft geheel onzeker, en daarom verliezen deze beschuldigingen grootendeels hare kracht.

Van veel meer gewicht is het, dat de brandcultuur eene armoedige bevolking op de niet gekanaliseerde hooge veenen in 't leven houdt, die bij misoogsten tot ellende vervalt en dan door de weldadigheid voor omkomen moet bewaard worden. De veenkolonist bouwt een hut. Hij stelt 3 of 4 meer paren sparren van 15 voet lengte op den grond of op eenige groote steenen; op deze sparren bindt hij eenige latten en hangt daarover plaggen, om een dak te vormen; aan de eene zijde van de hut wordt een oude deur aangebracht, daartegenover, of op zijde, blijft een gat over, dat tot raam of tot afvoer van den rook dient; onder het raam wordt een vierhoekige plaats voor het vuur uitgespaard; van eenige planken en palen worden de bedsteden gemaakt, en daarop slapen de hutbewoners, naast een geit of eenige schapen; een varken is een zeldzame gast, een koe nog zeldzamer. Van hieruit gaat

de kolonist de veenakkers greppelen, hakken, branden, zaaien en oogsten, zoolang er nog iets groeien wil.

Is het weder ongunstig, bijv. het veen te nat door den regen, dan kan hij er niet in werken; is het te koud in den bloeitijd, zijn er na het zaaien of de Septembermaand nachtvorsten, dan kan de geheele oogst mislukken. Na sterke herfstregens wordt het veen en dus ook de daarin aangelegde kolonie ontoegankelijk. De kolonisten brengen den winter in honger en kommer in hunne hutten door.

Slechts in goede jaren kunnen zij zooveel boekweit oogsten, dat zij in de magere jaren rondkomen. Zijn de akkers na 6 of 8 jaren onbruikbaar geworden, dan moeten er nieuwe aangesproken worden. Zooals wij boven vermeldden, zijn er 20-25 jaren rust noodig om op het uitgeboekweite veen weer als op nieuwgemaakt oud veen te kunnen boekweiten. Maar na elke herhaling wordt de braakperiode langer. In sommige gemeenten van Hanover is reeds al hun hoog veen uitgebrand, en hebben de kolonisten of dorpsbewoners in het aangrenzende Drenthe of Groningen veen moeten pachten, om hunne brandcultuur vol te houden (Russell). De uitgestrektheid der brandcultuur nadert dan ook hare laatste grenzen. In het kerspel Neu-Aremberg, waar vóór 50 jaren geen mensch aan het einde dacht, zijn al de veenen reeds uitgebrand, even als te Lorup en te Börger. Als de kolonisten of de van brandcultuur levende boeren in de oude dorpsgemeenten jaren lang die cultuur hebben volgehouden, dan zijn de meesten niet veel verder gekomen. Zij hebben geen mest geproduceerd, waardoor land is ontgonnen geworden. Zij hebben geen veestapel aangefokt. Als ēr geen nieuw veen meer is om te branden, dan wordt het oude weder aangesproken, maar dikwijls te vroeg, en de oogsten nemen gaandeweg af. Weiden de schapen de braakakkers af, of is alles gemeenschappelijk bezit, en kunnen de marken niet verdeeld worden, dan is er geen vooruitzicht op verbetering.

Dikwijls verkeeren de kolonisten in beklagenswaardigen toestand en is landverhuizen het beste wat hun te doen staat. Gelegenheid om uit arbeiden te gaan is er weinig; velen zijn te ver van de meer bewoonde en goed bebouwde streken verwijderd.

Dit cultuurstelsel laat na jaren den landbouwer niets achter dan een nog niet ontgonnen grond, die in waarde verminderd en meer en meer voor dat stelsel onbruikbaar is geworden;

het kan hem geen kapitaal doen verzamelen - het geeft hem geene gelegenheid om een goeden veestapel aan te leggen - het stelt hem veel meer dan eenig ander stelsel aan de wisselvalligheid van het weder bloot - het bezorgt hem gedurig misoogsten - het levert hem vroeg of laat aan de openbare weldadigheid over; het bederft een maand lang den dampkring mijlen en mijlen in den omtrek. Zou zulk een cultuurstelsel zich zelf niet veroordeelen?

In 't ambt Meppen is de bevolking van 1864-1867 1.85 per honderd afgenomen (1043 zielen). Ook de veestapel neemt af, want men telde in 1867 bijna 4000 runderen en 23000 schapen minder dan in 1864; in het ambt Hümmling bedroeg de vermindering 14000 schapen. En hoe dun is de bevolking in die streken. In het hertogdom Aremberg-Meppen leven op de vierk. mijl bijna 8000 menschen, in de veendistricten (ambt Aschendorff, Haselunne, Hümmling, Meppen) nog geen 140,05.

In den winter 1867-1868 kwam er in Aremberg-Meppen, na den mislukten oogst van 1867, hongersnood; ook de roggeoogst was slechts ⅓ of ½ van de gemiddelde opbrengst; in 1869 mislukte de boekweit.

De slotsom van onze beschrijving der beide wijzen van veenontginning kan dus geene andere zijn, dan dat de eerste ons enkel lichtzijden, de tweede donkere schaduwen vertoont. Door de eerste wordt een woestijn tot een vruchtbaar, welvarend land; er ontstaat een dichte bevolking, die door haren maatschappelijken toestand ook geestelijk voortdurend vooruitgaat; door haar moeten de hooge veenen allengs verminderen tot er niets meer van over is. Door de tweede wijze van ontginning is slechts eene zeer beperkte wijze van kolonisatie mogelijk, die eene dunne, armoedige en achterlijke bevolking doet ontstaan, welke zeer spoedig hare grenzen vindt, zonder dat de veenen worden afgegraven; zij is het die den veendamp voortbrengt. Het is verder duidelijk, hoe gebrek aan kapitaal om kanalen te graven en mest te koopen de oorzaak is, dat deze tweede methode niet reeds lang is verlaten.

De zoo even medegedeelde gebeurtenissen zijn 't vooral, die eene beweging tegen de brandcultuur hebben opgewekt. Daardoor getroffen, hebben vele verlichte mannen in die streken openlijk verkondigd: ‘Men moet het veenbranden krachtig tegengaan, en het proletariaat bestrijden, hetwelk vroeg of laat het onvermijdelijk gevolg is van de brandcultuur.’ Vele

voorstanders, die het branden verdedigden, omdat het bestaan zoo veler veenbewoners daarvan afhankelijk is, gaven zich gewonnen.

Tusschen de veenen in 't hertogdom Aremberg-Meppen, liggen op de diluviale heuvels de dorpen Aremberg, Werlte, Sögel, Boerger, Lorup; in de veenen vindt men de koloniën, zooals Neu-Aremberg en Boerger. In deze dorpen kwamen een paar jaar geleden de eerste vereenigingen tegen het veenbranden tot stand, om als 't ware een nieuwen oekonomischen toestand in het leven te roepen.

Zij koopen mest aan en nemen daarmede proeven op de uitgebrande akkers. De gemeente Boerger stelt een proefveld van 10 morgen groot ter beschikking, om zonder brandcultuur daarop te bouwen, en zoo een voorbeeld te geven om haar te vervangen door mestcultuur. De beweging breidt zich uit, nadat eenige goede resultaten van bemesting zijn verkregen. Op de algemeene vergadering van het Staathuishoudkundig Genootschap voor Noord-Duitschland, te Embden in October 1869 gehouden, besloot men eene groote vereeniging op te richten, die zich het wezen van den veendamp ten doel stelt. In Bremen zijn dit jaar op den 3^{den} Juli bijeengeroepen alle belangstellenden, om zulk eene maatschappij tot wering van den veendamp te stichten, die zich over geheel Noordwestelijk Duitschland zal uitstrekken, en ten doel heeft alle krachten te vereenigen. Zij wil overal afdeelingen opzichten of de bestaande in zich opnemen, en vooral alle deskundigen, die in dit moeielijke vraagstuk licht kunnen aanbrengen, aan zich verbinden; zij wil alle krachten verzamelen en de zaak zoowel van een staathuishoudkundig als van een landbouwkundig standpunt beschouwen. Vooral in Oost-Friesland wenscht zij met de kalimagnesiazouten en kalk proeven te doen nemen op de reeds ontwaterde hooge veenen, die uitgebrand zijn. Uit de bijdragen der genootschappen wenscht zij proefvelden aan te leggen, de waarde der veenen, zoowel voor de turfgraverij als voor den akkerbouw te doen onderzoeken, en onder de veenen mergel en andere grondverbeterende lagen te doen opsporen.

De Duitschers benijden ons onze veenkoloniën. Zij wijzen er op, hoe door den aanleg van kanalen de turf is afgegraven en vervoerd is kunnen worden en de dalgronden zijn ontgonnen, al naarmate het veen is verdwenen. Alleen in Oost-Friesland en te Papenburg heeft men Holland min of meer nagevolgd; te Papenburg zijn slechts hoofdkanalen aangelegd, maar ontbreken de wijken. Overigens ‘wat een verschil!’ zegt van Laer: ‘Dáár het kanaal met zijne wimpels en vlaggen, zijne havens en winkels, welvarende huizen, bloeinde tuinen, waar alles welstand ademt (hij had er kunnen bijvoegen: zijne fabrieken en scheepstimmerwerven), en hier..... het veen.’

Dus in de eerste plaats moet het veen gekanaliseerd en de turf afgegraven worden. Voor de veenen, die ten oosten van de Eems liggen, moeten de noodige kanalen nog begonnen worden. Verlangend ziet Hannover naar de voortzetting der Hollandsche kanalen uit tot aan de rivier, opdat daardoor al zijne veenen, die ten westen liggen, aan de snede kunnen komen. Die voortzetting is dan ook dikwijls ter sprake gebracht. Wilderfang koesterde reeds het plan het kanaal over Pekel-Aa, Wedde, Bourtange tot in het Munstersche door te trekken, en de Groninger overheid verzekerde hem het vierde van alle voordeelen, welke door die vaart zouden verkregen worden. Van 1725-1760 getuigen de menigvuldige magistraatsresolutiën der stad Groningen, dat men eene verbinding met de Eems bij de Bourtange of op een iets zuidelijker gelegen punt wenschte tot stand te brengen, en daarover met den Bisschop van Munster onderhandelde, doch zonder gevolg. Sinds 1850 zijn er er met Hannover onderhandelingen gevoerd, en heeft de regeering van Groningen het terrein doen opnemen en waterpassen. Plannen tot verbinding van het stadskanaal bij ter Apel met de Eems, met begrooting van sluizen, bruggen, beweegbare stuw in de Eems (ƒ 560,000), zijn na 1864 door eene internationale commissie gemaakt geworden. Onder den Minister van Binnenlandsche Zaken Heemskerk, die het van belang rekende om Groningen, Drenthe en Overijssel aan de Eems te verbinden, en dus het Overijsselsche kanaal, de Dedemsvaart, het Hoogeveensche kanaal en het Stadskanaal, allen daarheen te leiden, is deze internationale commissie werkzaam geweest, maar verder zijn deze plannen niet gevorderd.

De kosten werden ten slotte geraamd op 2 millioen gulden. Het is dan ook onzeker of de Eems water genoeg op al deze kanalen kan brengen, als zij dat behoeven, en de levering van het water blijft in handen van Pruissen.

Voor de ontginning van de veengronden in Hannover en van het groote Bargerveen in Drenthe, is zulk een kanaal van veel beteekenis, even als voor den waterstand onzer veenkanalen; maar bevoegde beoordeelaars zijn van meening, dat de handel en scheepvaart er niet veel bate van zullen ondervinden, aangezien andere waterwegen en de spoorwegen aan Oost-Friesland een genoegzamen en goedkooperen afvoer zijner producten bezorgen. De afgraving onzer veenen gaat geregeld voort, naarmate van de behoefte aan turf, en daarmede houdt de voortzetting der kanalen gelijken tred. Daarom is het niet te verwachten, dat men vooreerst van den kant van Nederland tot groote geldelijke opofferingen geneigd zal zijn.

Met dat kanaal zou slechts een klein gedeelte der Noord-Duitsche veenen gebaat zijn. N og vele andere kanalen moeten aangelegd worden. En hoe lang zal het niet duren, eer men zoo vele vierkante mijlen met kanalen zal voorzien hebben, en de turf afgegraven, om deze dun bevolkte en armoedige streken te herscheppen in bloeiend, vruchtbaar land, gelijk aan de Nederlandsche veenkoloniën. Bij den lagen prijs der steenkolen is de behoefte aan turf niet zoo groot, dat de afgraving der turflagen belangrijk zal toenemen. Intusschen zal het veenbranden zijn gang gaan, en het kanaliseren en afgraven blijft een middel voor de toekomst, niet voor het oogenblik. Om den veendamp te weren is een snelwerkend middel noodig, en dat zou niets anders kunnen zijn dan eene meststof, waardoor de brandcultuur in mestcultuur kan veranderd worden. Ieder is daarvan overtuigd, en zelfs de eenvoudigste kolonist, zegt Russell, weet, dat turfsteken en mestcultuur beter zijn dan de brandcultuur, die hem slechts een twijfelachtig bestaan schenkt en in de toekomst voor verarming doet vreezen.

De oplossing van dit vraagstuk is dus hoogst moeielijk. Het moet uitgemaakt worden dat het hooge veen zoowel als de veenachtige heidegronden, die beide tot nu toe gebrand worden, ontgonnen en bebouwd kunnen worden, enkel met behulp van een bepaalden mest, en ten tweede dat de vervanging van de brandcultuur door mestcultuur op den duur uitvoerbaar is.

Wat het eerste punt betreft, het kan slechts voor een klein

gedeelte wetenschappelijk, voor 't grootste gedeelte moet het door de empirie opgelost worden. Het is van belang dit scherp uit elkander te houden.

De wetenschap redeneert hier aldus:

Een cultuurgewas moet een bodem hebben, die op afwatering ligt, die niet zuur is, die de minerale bestanddeelen, vooral kali en phosphorzuur niet alleen bevat, maar tevens in een verbinding dat ze voortdurend in genoegzame hoeveelheid in het bodemwater in oplossing gebracht en door de plantenwortels kunnen opgezogen worden. De bodem moet een zekeren graad van gebondenheid bezitten, zoodanig, dat hij vocht houdt, maar het overtollige vocht spoedig naar beneden doorlaat. Hij moet poreus zijn, zoodat de lucht daarin gemakkelijk kan toetreden, de ammoniak en het koolzuur der lucht opgeslorpt, de wortelvorming niet belemmerd, de vorming van salpeter krachtig bevorderd worden.

Wat de *beste* samenstelling van een bodem voor cultuurgewassen is, die aan al die voorwaarden voldoet, laat zich in het algemeen zeer goed aangeven. Een mengsel van kleizand, silicaten, humus, koolzure kalk, phosphorzure kalk in zekere verhouding, eene laag van minstens eenige palmen dikte, op goede afwatering gelegd, en door geregelde grondbewerking opengehouden, dit vormt den besten bouwgrond. Bij de beoordeeling van de gronden, die het best voor den meekrap geschikt zijn, gaf mij het onderzoek van een tal van Zeeuwsche meekrapakkers, in verband met hunne bekende vruchtbaarheid, geen ander resultaat. Bij de beoordeeling der talrijke monsters aarde, die uit de Zuiderzee door de Heeren Stieltjes en Beijerinck waren verzameld, kon mij hetzelfde criterium tot maatstaf dienen. Daarom is evenwel niet elke andere grond onvruchtbaar. Veengronden die klei, zand en koolzure kalk, zandgronden die klei en koolzure kalk missen, kalkgronden, waar de koolzure kalk de overhand heeft, zijn evenzeer cultuurgronden.

Was de landbouwscheikunde zoo ver gekomen, dat zij de scheikundige beweging in den bodem naar gelang zijner samenstelling kende en dit ingewikkelde stel van werkingen had ontcijferd, kende zij daarbij nauwkeurig de behoeften van elke plant, dan kon zij verklaren waarom de veenbodem, de kleibodem, de zandbodem bij voorkeur deze of gene plant voedt. Dan, kon zij ook in bijzonderheden opgeven en verklaren, welke samenstelling van

bodem de meest geschikte is voor eene eigenaardige ontwikkeling der plant, bijv. voor een sterke vruchtvorming bij weinig ontwikkeling van het stroo, voor een sterke knolvorming; ja zelfs voor eene rijke vorming van eenig plantenbestanddeel, zooals van suiker in den beetwortel, of van olie in het koolzaad. Maar zoo lang dit het geval niet is, blijft de bevordering van zulk een plantengroei of ontwikkeling nog op het gebied der ruwe empirie, en kunnen geene strenge en volledige regels voor bemesting en grondverbetering in bijzondere gevallen gegeven worden. Gelijk wij reeds boven aanmerkten, is het niet mogelijk voldoende te verklaren waarom een hoog veen of een veenachtige heidegrond in den natuurlijken toestand voor cultuurgewassen onvruchtbaar is, en evenmin om onvruchtbare deelen volledig aan te toonen. Daarom kan de theorie geen zeker geneesmiddel voorschrijven. Steunende op het weinige, dat wij van de samenstelling van den bodem en van den plantengroei kennen, moeten wij middelen gaan zoeken en die aan de praktijk ter beproeving aanbieden.

Legt men een akker hoog veen goed op afwatering, verandert men het veen door toeveging van zand, klei en volledigen mest tot een geheel anderen bodem, dan spreekt het van zelf, dat hij in een besten bouwgrond is veranderd. Maar dat is ondoenlijk waar kanalen ontbreken, al is de veenbodem voor afturven ongeschikt. In 't onderhavige geval is er een eenvoudig middel noodig om nevens de onmisbare afwatering de scheikundige samenstelling en beweging in de bovenste veenmassa zoodanig te wijzigen, dat zij voor het kweeken van meerdere cultuurgewassen geschikt wordt.

In de twee laatste jaren is werkelijk van verscheiden zijden, inzonderheid door Dr. Frank te Stassfurt, zulk een eenvoudig middel voorgesteld, namelijk de bemesting met kalizouten. Volgens zijne meening, heeft het veen in de eerste plaats behoefte aan kali, omdat het er te weinig van bevat, en ten tweede geven de kalizouten een anderen toon (men vergunne mij dit woord) in den grond, waardoor zijne samenstelling zoodanig verandert, dat veenmos en vele wilde heideplanten juist minder goed daarop voortkomen. In den strijd des levens zullen dus de zaden der cultuurplanten het kunnen winnen en de wilde planten doen verdwijnen, in plaats van zelve het onderspit te delven. Het is ongetwijfeld, roept reeds Landesoekonomie-conductor Peters uit (30 October 1869, in eene algemeene vergadering van de

maatschappij van landbouw in 't vorstendom Osnabrück), ‘de kalizouten zijn een *specificum* voor de woeste veengronden.’

Dat de cultuurplanten veel kali behoeven, is zeker; uit kali en phosphorzuur bestaat hoofdzakelijk de asch der zaden.

Dat de veenbodem te arm aan alkaliën en alkalische aarden is voor de cultuur, laat zich slechts als waarschijnlijk uit de analyse afleiden. Deze uitspraak zal zeker de niet wetenschappelijk gevormde landbouwers ten hoogste verwonderen. Velen zullen meenen, dat, als men de hoeveelheid kali in den bodem door de analyse bepaalt, men ook weet of er genoeg aanwezig dan wel of er gebrek aan kali is. Geheel ten onrechte. Dat onderzoek leert ons alleen de volstrekte hoeveelheid kennen, maar niet of deze voldoende is voor de cultuurplanten, en nog minder of juist eene mindere hoeveelheid de voorname reden der onvruchtbaarheid is. Voor den veenbodem is het laatste hoogstens waarschijnlijk.

Dat de hoeveelheid phosphorzuur en de hoeveelheid stikstofverbindingen in het veen aanzienlijk is, mag men uit eenige analysen[1] afleiden, even als dat de hoeveelheid kali gering is, geringer dan in vruchtbare gronden gevonden wordt. Daarom kan de wetenschap met eenig recht aan de praktijk dezen raad geven: De samenstelling van het veen schijnt op armoede aan alkaliën voor de cultuurplanten te wijzen; beproef dus, als de bovenste laag drooggelegd en opengemaakt is, eene bemesting met kalizouten[2].

1 De analyse bijv. van Dachauer hoogveen (in het akad. laboratorium te München):

70 pCt.	organische stof,
1.2 pCt.	phosphorzuur,
1.1 pCt.	kali en natron.

Die van veen uit de Lausitz, twee soorten (mij medegedeeld door Dr. Frank):

1ste soort:	63.5 pCt.	organische stof, waarin 2 pCt. stikstof,
	0.21 pCt.	kali,
	0.29 pCt.	phosphorzuur,
2de soort:	58 pCt.	organische stof, waarin 1.9 pCt. stikstof,
	0.01 pCt.	kali,
	0.22 pCt.	phosphorzuur.

Die van de veenmassa uit het Beekberger woud gaf mij

66 pCt.	organ. stof zeer rijk aan stikstof,
0.17 pCt.	kali en natron,
0.29 pCt.	phosphorzuur.

2 Ik lees in een Duitsch landbouwblad: Waar rietgrassen en mossen op een bodem de overhand hebben, is deze arm aan kali. Waar hederik (Sinapis arvenss) en duivenkervel (Fumaria offinualis) groeien, is zij rijk aan kali in de bouwlaag, waar distelen en alsem (Artemisia absynthium) en kleefkruid (Galium aparine) voorkomen, rijker onder de bouwlaag en eindelijk

Het is mogelijk, dat hunne aanwezigheid groote verbetering geeft, de voeding van het ontkiemende zaaizaad mogelijk maakt, zoodat het mos en de andere op veen voorkomende planten worden verdrongen.

Die raad is reeds opgevolgd geworden, en de daardoor verzamelde ervaring kan als het eerste antwoord op de vraag beschouwd worden. Vóór mij liggen al de bekend gemaakte verslagen der proefnemingen van de twee laatste jaren. In de streek waar de nadeelige gevolgen 't meest zijn gevoeld, in Aremberg-Meppen, hebben de nieuw opgerichte ‘Vereine’ en de Weldadigheidscomités in 1868 en 1869 kalizouten aangekocht en onder de kolonisten verdeeld. De drie landbouwvereenigingen in het ambt Hümmling kochten in den herfst van 1868 50,000 kilo. De predikant Sanders te Neu-Aremberg beijverde zich zeer in zijne gemeente de kalizouten in te voeren; aan het hoofd van eene vereeniging heeft hij 200 centenaars in het voorjaar van 1869 op verschillende akkers ondergebracht. De uitslag was werkelijk merkwaardig. Op volkomen uitgebouwd (uitgebrand) hoog veen, die een braakperiode van jaren noodig heeft, was boekweit verbouwd, die beter stond dan op de gebrande veenen, welke nog in volle kracht waren; de kleur van het gewas was merkbaar beter, de stam krachtiger en reeds in Juli 7-10 c.M. langer, de wortels sterker ontwikkeld en dieper in den grond gedrongen. Later in den zomer had de boekweit eene lengte van 2-3½ voet, die van de brandakkers slechts ½-1 voet. De met kali gemeste akkers waren op het oog te onderscheiden van de gebrande akkers. Men behoefde niet te vragen welk boekweitveld kali had ontvangen, welk niet. Eene grootere vlakte, met zomerkoolzaad bezaaid, stond in den zomer van 1869 uitmuntend en bloeide overheerlijk; des te merkwaardiger, omdat men wel zelden eene goede koolzaadvlakte op de veenen aanschouwen kan. Vooral de kalimagnesia (een mengsel van zwavelzure kali met zwavelzure magnesia) voldeed nog beter voor alle op veengronden verbouwde vruchten, dan de kalizouten alleen; ja, de met kalimagnesia gebouwde boekweit, die vroeger kon gezaaid worden, was in Neu-Aremberg de eenige die gelukte, omdat

wijzen wilde klaversoorten op meer kali in den ondergrond. In hoeverre deze opgaven vertrouwen verdienen en op analysen berusten, kan ik niet beoordeelen.

zij de nachtvorsten beter had kunnen weerstaan - stellig het gevolg van eene diepere beworteling.

De gunstige mededeeling uit Neu-Aremberg en Werlte kunnen met vele andere voorbeelden vermeerderd worden. De kolonisten Borgman en Gehlenberg verbouwden boekweit op gebrand veen en op veen met 400 kilogr. ruwe zwavelzure kali per bunder bemest. Zij kregen van het eerste een weinig kort stroo (1 span hoog), maar geen korrels, van het tweede 2400 kilogr. stroo en 600 kilogr. zaad; de planten waren meer dan 1 meter hoog. De kolonist Holtman brandde twee morgens en gaf aan den eenen 100 pond ruwe zwavelzure kali; deze bracht 459 pond korrels op, de andere 315 pond minder; het stroo evenredig. Eene andere proef leverde 558 pond zaad meer per morgen op het met kali bemeste stuk dan op het gebrande. Het meest sprekend bewijs is wellicht dat de aankoop van kalimest in de Duitsche veenstreken sedert vier jaren twintigvoudig[1] is vermeerderd.

Uit Sleeswijk en Jutland komen evenzoo gunstige resultaten, maar bijzonderheden daarvan heb ik niet kunnen opsporen. In de provincie Groningen zijn verleden jaar eenige proeven genomen, ten einde aan den kalimest bekendheid te verschaffen. Op kosten van de afdeeling Groningen der Maatschappij van Nijverheid van Onderdendam werd aan een drietal[2] landbouwers de zwavelzure kali-magnesia toegezonden. De mest kwam echter te laat in het land, na 1 April, en de nachtvorsten in September bedierven ten slotte alles. En toch was ook hier weder hetzelfde resultaat zichtbaar; op uitgeboekweit veen kwam de boekweit goed op en stond langer en beter dan op gebrand nieuw veen, zoodat ook in Groningen de kalimest reeds eenig vertrouwen heeft gewonnen. Tegenover zulke resultaten kan men voorzeker den kalimest niet dadelijk als eene voorbijgaande illusie ter zijde stellen, maar aannemen dat eene vermeerdering van alkaliën in den bodem het *eerste* en beste middel kan zijn om de werking van het branden te vervangen[3]. De eerst gestelde vraag is door de praktijk aanvankelijk niet ongunstig beantwoord.

1 Enkele grootere landeigenaars, zooals de Heer van Rumpan, verbruiken jaarlijks van 100-150,000 kilo (Dr. Frank).

2 H.W. Kranenborg, te Oude Pekel-Aa,
W. Hesse, te Terwalslagen,
Rookmaker, te Bellingwolde.

3 De kosten zijn te dragen. 400 kilo ruwe zwavelzure kalimagnesia, per bunder voldoende, kosten te Groningen ƒ 6 per 100 kilo, of ruwe zwavelzure kali ƒ 4.76.

De tweede vraag: hoe lang zal de kali die werking kunnen voortbrengen, zoodat men steeds kan blijven bouwen of weiden, en het braakleggen gedurende zoovele jaren tegelijk met het branden ontberen: moet evenzeer door de ondervinding der volgende jaren worden opgelost. Daaromtrent laat zich echter reeds een en ander voorspellen. Immers de kali is een eenzijdige mest; zij kan op den duur niet voldoen, al moge zij geschikt zijn den eersten stoot te geven. Na eenigen tijd komt zeker het phosphorzuur zijne aanspraken doen gelden, en moet er dus tevens met beendermeel of phosphoriet gemest worden. Is eenmaal op den veenbodem de mestcultuur in gang, dan wordt alles welkom: stratendrek, afval, slib uit de rivieren en riviermondingen, stalmest, asch, gier, zoogenaamde russchenpollen enz. Daarbij mag eene vermenging met zand volgens de meest bevoegde beoordeelaars niet ontbreken. Zal eene toevoeging van kalk ook niet onontbeerlijk zijn?

Dat eene brandcultuur (alle bijomstandigheden van ligging, afwatering ter zijde gelaten) op veenigen grond uit een landbouwkundig oogpunt zeer goed door mestcultuur kan vervangen worden, en dat die verandering de grootste voordeelen aanbrengt, daarvoor kan een belangrijk voorbeeld aangevoerd worden. In den Eifel (op de kaarten aangeteekend als Hohe Veen), bij Montjoie, Schleiden, Malmédy, vindt men een streek heideland, op grauwacke en thonschiefer gelegen en bedekt met eene dikke laag zode die in een soort van plantenvilt veranderd is. De bodem is in dien toestand niet bruikbaar. Deze gronden, wildlanderijen geheeten, besloegen in 1837 bijna 100,000 morgen, en behooren deels aan gemeenten, deels aan bijzondere eigenaars. De landstreek is dun bewoond, de veestapel klein. Dat bij gemeentelijk bezit eene ontginning onmogelijk is, is bekend. Maar ook de eigenaars bezitten geen trekkracht genoeg en evenmin mest om ze te bewerken. Zij werden dus steeds gebrand. De eigenaars verhuurden ze aan arbeiders en arme lieden om de 10-20 jaren, tegen betaling met ⅓ van de netto opbrengst. De bovenste laag van 4-5 duim wordt losgehakt, de stukken afgeschild en op mijten geplaatst en in brand gestoken, zoodat ze even verkolen. De verkoolde massa wordt uitgespreid. Zonder eenigen mest geeft nu zulk een bodem een goeden roggenoogst, en in

't tweede jaar nog één dragelijken, soms twee oogsten haver, of wel van een ander gewas zooals aardappelen en boekweit. Zonder een span paarden, zonder eigen mest, bijna alleen door handenarbeid kan de daglooner of kleine grondbezitter een oogst zaad verkrijgen en het stroo als mest.

Toch is deze cultuur niet te verdedigen. De slechtste grond geeft bij elke andere behandeling meer. Na een paar oogsten, als er geen stalmest wordt toegevoerd, blijven de gebrande velden weder onvruchtbaar liggen, en zelfs na 20 jaren rust kunnen zij zonder mest geen roggenoogst geven. In de provincie Drenthe is, volgens Dr. Venema, eene dergelijke methode op veenachtige gronden in gebruik geweest; was de zode op die wijze vernietigd, dan moest er een lange braak volgen, en de gronden bedekten zich niet altijd weder met planten, maar veranderden door de zandstuivingen in eene woestijn.

In de laatste 25 jaren zijn in de bovengenoemde streek groote veranderingen gekomen, en in den *kreis* Malmédy duizende morgens van zulk land in blijvende mestcultuur gebracht. De daar gevestigde landbouwmaatschappij heeft door raad en daad dit resultaat verkregen. Zij heeft eenige kleine landbouwers overgehaald de akkers te gaan bemesten. Ten deele is dit verkregen door na het branden tot mesten over te gaan, ten deele door het branden geheel na te laten en te kalken. De kalk vernietigt alle planten, die nog in groenen sappigen toestand zijn en verandert ze in eene beste humusmassa. Beendermeel en kali-afval is zooveel mogelijk gebruikt. De landbouwmaatschappij bevorderde dit alles ten krachtigste door ploegen en eggen als prijzen te geven aan die landbouwers, welke op de beste wijze het nieuwe stelsel volgden en uitvoerden. Zij hield regelmatig vergelijkende tentoonstellingen van de producten, die volgens dit nieuwe stelsel en die volgens de oude wijze waren verkregen. Zij maakte de berekening der zuivere opbrengsten van de oude en nieuwe cultuurwijze openbaar, en gaf voorschriften, die de kleine landbouwer en daglooner kon volgen. Zij deelde eindelijk klaverzaad uit en bevorderde den goedkoopen aanvoer van mest. *Eenige duizende thalers subsidie van den Staat voor de vervoerkosten van kalk hebben in de laatste jaren de gunstigste gevolgen gehad*.

Ziedaar hoe de oude barbaarsche wijze van het branden van veenachtigen heidegrond in den Eifel, schiffeln genoemd, langzamerhand wordt verdrongen door een rationeele mestcul-

tuur. In plaats van een blijvend onvruchtbaren bodem, dien men nu en dan een rogge- en haveroogst afdwingt, verkrijgt men een regelmatige ontginning en kan de grond steeds in waarde toenemen. Veel woest land is tot akkerland geworden, de klaver, koolrapen, turnips, koolzaad, lupine, zelfs de suikerbiet nemen elk jaar toe; de opbrengsten der streek en hare welvaart zijn vermeerderd[1]. Het problema voor de hooge veenen is veel moeilijker; wij mogen het schiffeln in den Eifel niet geheel vergelijken met het veenbranden. Maar het bovenaangevoerde kan als voorbeeld strekken, hoe zeer leiding, voorlichting en eenige geldelijke hulp tot aankoop van mest in dit opzicht veel vermogen, om eene nieuwe orde van zaken in te voeren.

Wanneer men bedenkt, dat minerale mest die rijk is aan kali en phosphorzuur, meer en meer in den landbouw de levensvraag wordt voor eene intensieve cultuur op schralere of reeds lang bebouwde gronden, dat ook voor de hooge veenen eerst kalimest wordt verlangd en later phosphorzuur, dan is het zeker merkwaardig, dat juist in den laatsten tijd zulke rijke mijnen van deze beide kostbare stoffen ontdekt zijn. In den Duitschen landbouw zijn tegenwoordig algemeen bekend de kalizouten van Stassfurt; in Nederland beginnen zij bekend te worden. Wij kunnen hier niet uitvoerig zijn over deze hoogst belangrijke vondst. Dicht bij Maagdeburg op de grenzen van Anhalt ligt Stassfurt; eene zoutmijn is daar ontgonnen, en om die te bereiken, moest eene dikke laag van andere zouten doorboord worden, die men eerst wegwierp en met den naam van Abraumsalz bestempelde. Thans is de samenstelling, de belangrijkheid en de vorming dier laag in alle bijzonderheden bekend. Het zijn de magnesia en kaliverbindingen, afkomstig

1 Evenzoo is het branden der zode van de verzuurde darggronden, een gemengde klei- en veenbodem, in de provincie Groningen verdwenen voor het kleigraven. De bovengrond is daar verzuurd kleihoudend veen, en in 't laatst der vorige eeuw achtte men zich om Schildwolde, Hellum, Siddeburen gelukkig als men na het branden daarvan eenige oogsten verkreeg. Sinds heeft men onder het veen kostbare zeeklei gevonden en bovengebracht. De rijke boerenwoningen alom daar gebouwd, getuigen met de vruchtbare koorn- en koolzaadvelden van den rijkdom waarvoor de vroegere armoede heeft plaats gemaakt. In Westerwolde worden echter de roode darggronden, die eene overeenkomstige samenstelling bezitten, maar tot de beekvormingen en niet tot de zeebezinkingen behooren, onverstandig genoeg nog gebrand. Ook hier zou eene vermenging met zeeslib of klei den bodem blijvend goede oogsten afdwingen.

uit het water van een opgedroogde binnenzee, die zich waarschijnlijk tot Halle, zelfs tot in Thuringen heeft uitgestrekt. Als een andere Doode Zee is zij allengs uitgedroogd; en boven een laag klipzout, welks geheele dikte (men is reeds 1000 voet doordrongen) nog niet bekend is, ligt eene laag van 100 voet abraumzout. Uit dit abraumzout worden in de fabrieken het chloorkalium en de zwavelzure kali afgescheiden, meer of minder nog met chloormagnesium en zwavelzure magnesia vermengd. In 1864 kwam de eerste fabriek in werking; thans zijn er zeventien, die jaarlijks ongeveer 175 millioen kilo's abraumzout verwerken, en de daaruit verkregene kalizouten grootendeels aan den landbouw afleveren. Deze kalimijn is vooreerst onuitputtelijk, en zou de uitgestrekte hooge veenen genoegzaam van kali kunnen voorzien.

In de tweede plaats is in Nassau (in de streek van de Lahn en de Dill) eene hoeveelheid phosphoriet ontdekt, een mineraal, grootendeels uit phosphorzure kalk bestaande[1]. Sedert weinige jaren (1864) wordt deze phosphoriet in de bergwerken uitgegraven, en vindt in den landbouw haren aftrek; zij moet daarvoor eerst mechanisch gezuiverd en dan gemalen worden, met behulp van stoommachines. Door behandeling met zwavelzuur wordt daaruit het zoogenaamde superphosphaat bereid, waardoor het phosphorzuur losgemaakt en oplosbaar wordt, zoodat het in den bodem veel spoediger werkzaam en door de planten kan opgenomen worden.

Zoo mogen wij dan beweren, dat de noodige geconcentreerde meststoffen, die een klein volume voor het vervoer innemen, voor de bebouwing der hooge veenen niet ontbreken.

Al moge nu in Nederland de turfgraving met kanalisatie op de hooge veenen regelmatig voortgezet worden, ook het branden en de veendamp komen elk jaar terug. De Duitschers

1 Ueber den Phosphorit der Lahn und Dillgegend vom Bergrath A. Stein in Wiesbaden. (Journal für Landwirthschaft, 1870.) In 1868 en 1869 bedroeg de productie meer dan 30 millioen kilo's 's jaars voor eene geldswaarde van ongeveer ƒ 400,000. Het komt in den handel voor met 30 à 35 pCt. phosphorzure kalk tegen 70 cts. per 100 kilo (met den zak) aan 't naastbij zijnde station afgeleverd.

stellen onzen toestand veel te gunstig voor, als zij beweren: ‘De brandcultuur is in Nederland reeds overwonnen, men graaft daar slechts turf af, en ontgint dan den verkregen dalgrond.’ Het verdwijnen van onze nog overige hooge veenen in Friesland en Overijssel, Groningen, en vooral in Drenthe, is een quaestie van tijd, die zich wel reeds laat berekenen, maar toch lang genoeg zal duren, om ons nog jaren aan de kwelling van den veendamp bloot te stellen. Al zijn onze branders in niet zoo ongunstigen toestand, hun welvaart zal zeker toenemen, als zij de brandcultuur door mestcultuur vervangen.

Mochten de proefnemingen met kalizouten meer en meer gunstige resultaten voortbrengen, dan is er gegronde hoop dat de mestcultuur allengs de brandcultuur zal verdringen. De kalizouten zijn te verkrijgen, de prognose is niet ongunstig, de reeds verkregen uitkomsten en de boven beschreven omkeer in de zoogenaamde schiffelcultuur wekken tot eenig vertrouwen op. Is men eenmaal tot een bemestingstelsel gekomen, dan zal de behoefte aan meer volledigen mest niet uitblijven, en ook deze is te verkrijgen. De landbouwer die eenmaal door mest tot betere en duurzame oogsten op zijne veengronden is gekomen, zal niet licht tot eene meer gebrekkige cultuur teruggaan. Eene reeks van betere en meer zekere oogsten zal ook den kleinen landbouwer meer welvaart bezorgen en hem in staat stellen uieuwen mest te gewinnen, geld voor mestaankoop te besteden, en zijn veestapel uit te breiden. Hij behoeft dan immers niet na weinige jaren de akkers weder ongebruikt te laten liggen en steeds tot nieuwe zijn toevlucht te nemen; hij kan langzamerhand eenig kapitaal verzamelen.

Hooge veenen, die niet toegankelijk zijn wegens al te moerassige ligging, kunnen voorzeker hier niet in aanmerking komen. Maar degene, die de moeite beloonen om ze te begreppelen, dus op afwatering te leggen, en dan te branden, kunnen ook eene kalibemesting ontvangen. Buitendien zijn er nog zooveel veenen, waar de turflaag slechts 2-3 palmen dik is, die wel geen turf kunnen opleveren, maar toch gebrand worden. De velden om de Mussel-Aa in Westerwolde worden thans gebrand, omdat men geen kanalen daar heeft aangelegd, waardoor slib uit den Dollard[1] of stalmest kan aangevoerd worden.

1 Slib namelijk voor dat veen, wat uitsluitend voor weideland en hooiland wordt gebruikt. Voor den akkerbouw op veen deugt de slib niet, omdat zij door het veen heenzakt en zich tot klompen zet.

Een geconcentreerde mest als het kalizout kalk, en later ook phosphoriet zoude hier geheel op zijne plaats zijn. Voor zulk eene omwenteling in jaren oude gebruiken, in eenigszins afgelegen oorden, is een krachtig voorbeeld noodig. Ik geloof niet, dat men een spoedigen omkeer zou mogen verwachten, zelfs al beantwoorden de kalizouten (met of zonder kalk) geheel aan de goede verwachting, indien niet maatschappijen en invloedrijke personen daarin voorgaan en de zaak krachtig bevorderen. De kostelooze uitdeeling van mest tot het doen van proefnemingen kan van landbouwmaatschappijen uitgaan. Evenzoo de aanmoediging van 't tentoonstellen der verkregen producten en het doen van mededeelingen op landbouwvergaderingen en landbouwtentoonstellingen. Het zij dezen aanbevolen in die richting werkzaam te zijn! Het is toch niet te ontkennen, dat twee hoofdbezwaren het gebruik van kali- en anderen mest in den weg staan. Er is een finantieel bezwaar, waarom in het begin eenige geldelijke ondersteuning of voorschot aan de kleinere landbouwers of arbeiders zeer wenschelijk is. Het tweede bezwaar is in het wantrouwen gelegen, waarmede de landbouwer elken nieuwen hem aangeprezen mest beschouwt. En niet geheel ten onrechte. Men behoeft slechts de hoogdravende aankondigingen te lezen van sommige leveranciers. Het schijnt of nu eens de guano, dan weder de phosphoguano, dan deze of gene geconcentreerde mest van verschillende benaming het panacee moet zijn dat *alle* gronden een ongekende vruchtbaarheid zal schenken, en dat een zekere mode hier den waan van den dag tracht te beheerschen. De landbouwer krijgt daardoor den indruk, alsof er van zoo iets als Holloway- of Urbanuspillen en het universeel zuiveringszout sprake is. Ziet men tegenwoordig zelfs niet een Urbanusmest aangeprezen!

Sommigen vreezen het slachtoffer te worden van handelsbedrog, anderen van wetenschappelijke kwakzalverij, anderen weder meenen dat iets theoretisch waar kan zijn, maar in de praktijk toch niet deugen. Dat een wetenschappelijk man nauwkeurig kan aangeven, welke waarde een meststof, laat het de kalizouten, de phosphoriet of de guano zijn, voor verschillende gronden stellig bezit, en *welke* onzekerheid omtrent hare werking er overblijft, dit wordt ook in Nederland stellig door weinige landbouwers beaamd. Daarom kunnen velen volstrekt niet onderscheiden, wat men nog moet beproeven, en wat niet beproefd behoeft te worden, in overeenstemming met hetgeen

wetenschappelijk reeds uitgemaakt is, of nog uitgemaakt moet worden. Daarom ook beseffen weinigen, dat zij door wetenschappelijke kennis zich tegen bedrog en tegen teleurstelling kunnen vrijwaren. De landbouwer, die wetenschappelijk gevormd is, begrijpt, waarom eene bemestingsproef met kalizouten en met phosphorzuur op een vetten kleigrond een ongerijmdheid is, - waarom deze op een diluvialen zandgrond een goed resultaat stellig belooft en dus als proef noodeloos is, - maar dat op een bodem van hoog veen de proef nog moet genomen worden, en alleen het verlangde licht kan geven, dat hier gezocht wordt.

Dit tweede bezwaar kan slechts door het voorgaan met een goed voorbeeld en het bekend maken van de verkregen resultaten weggenomen worden.

De stad Groningen bezit niet veel veenen meer. Die zij nog over heeft (te ter Haar en bij ter Apel) verhuurt zij voor de brandcultuur; vroeger werden deze door schapen afgeweid, wier mest op de zandgronden (essen) werd gebracht. De essen werden daardoor verrijkt, hetgeen zij thans missen, zoodat zij volgens eene bevoegde autoriteit in waarde afnemen. Het ware zeer te wenschen, dat de stad Groningen wilde voorgaan om op hare veenen de brandcultuur in mestcultuur te veranderen. Zij kan aan het droogleggen, het zorgvuldig bemesten en bewerken de noodige zorg doen besteden, en daarom de proeven met kalk en kalibemesting eenigszins in het groot nemen. Mochten zij daar even goed gelukken als aanvankelijk in Neu-Aremberg, Werlke en elders, dan zou een voorbeeld gegeven zijn aan de omliggende bevolking. Eene openbaarmaking van de finantieele resultaten dier proeven, eenige jaren voortgezet, ware daartoe noodig.

Het zou voorzeker een grooten invloed hebben als Groningen de brandcultuur op zijne veenen afschafte, en ze alleen verhuurde onder voorwaarde dat ze werden bemest. Dit is uitvoerbaar, zoodra met cijfers kan aangewezen worden, dat de mestcultuur voordeeliger en zekerder is dan de brandcultuur. Door mineralenmest zou dus de zaak aan den gang moeten geholpen worden; naarmate deze betere en zekerder oogsten verschaft, zal de brandcultuur allengs wijken. Nederland heeft de eer, in de ontginning der hooge veenen voorgegaan te zijn. Door den gelukkigen greep dien Groningens stadsregering in het begin der zeventiende eeuw deed, door hare energie en wijze maatregelen heeft zij het ontstaan harer veenkoloniën mogelijk

gemaakt. Is het niet geoorloofd dat thans ook in Nederland eene krachtige poging verwacht wordt om de brandcultuur en daarmede den veendamp te weren, en door iets beters te vervangen?

In Duitschland is de taak oneindig moeilijker. Behalve te Papenborg en in sommige veenen van Oost-Friesland, moet men daar niet alleen de brandcultuur bestrijden door de brauders langs allerlei wegen aan 't mesten met kali, met kalk en vervolgens met phosphoriet te brengen, maar de kanalen moeten nog gemaakt worden, die noodig zijn om de turf af te graven en de dalgronden te ontginnen. Men moet de marken en gemeenteweiden nog verdeelen en de weirechten aflossen. De oorlog doet in dit oogenblik alle stemmen zwijgen en alle plannen rusten. Maar als Duitschland zegevierend uit den strijd zal te voorschijn zijn gekomen[1], dan zullen krachtige pogingen voorzeker niet uitblijven, om door vereenigde krachten van den Staat, van genootschappen en van particulieren een nieuwen toestand in 't leven te roepen, - opdat de oude en barbaarsche brandcultuur met hare bevolking van proletariers niet langer de schoone voorjaarsdagen verpeste, noch een last blijve voor de weldadigheid, noch een oekonomisch anachronisme in onze eeuw, maar vervangen worde door afgraving en door eene rationecle cultuur, die de uitgestrekte woeste velden in welige akkers met bloeiende dorpen herschèpt.

December 1870.

J.M. VAN BEMMELEN.

1 Onlangs is in de nieuwsbladen vermeld, dat Fransche krijgsgevangenen gebezigd worden om aan het graven van kanalen in de veenstreken te arbeiden.

Bibliographisch album.

Gedenkschrift van de viering van het 250*-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, te Rotterdam op* 1 *en* 2 *Juni* 1869. *Gedrukt bij M. Wijt & Zonen, te Rotterdam*. 1869.

De feestviering, van welke in dit ‘Gedenkschrift’ het publiek deelgenoot gemaakt wordt, is een merkwaardig teeken des tijds op godsdienstig en kerkelijk gebied.

Toen de kleine Remonstrantsche Broederschap feestvierde, was men in godsdienstige en kerkelijke zaken zoozeer gewoon geraakt aan het strijdgewoel der partijen, het bijeenroepen van gelijkgezinden tot protest tegen een of anderen kerkelijken maatregel, dat eene waardige, gezonde feestvreugde bij eenig kerkgenootschap onmogelijk scheen.

Het kleinste der Protestantsche kerkgenootschappen in ons vaderland viert feest. Hoe is het mogelijk onder de leuze der verdraagzaamheid het 250-jarig bestaan te gedenken van eene vereeniging, die aan geloofshaat en gewetensdwang alleen dat bestaan verschuldigd is? Zij viert toch geen feest omdat zij nabij is aan de verdwijning? Zij zal toch geen juichtoon aanheffen over de inwendige verdeeldheid der Nederlandsch-Hervormde Kerk, der moeder, die haar eens uitwierp?

En dan eene kerkelijke feestviering? Is deze in onze dagen mogelijk? Is dat geene contradictio in adjecto? Een kerkgenootschap, dat ook al geene uitzondering maakt op het algemeene gebrek aan hartverheffende kerkvormen, arm in zijne eerdienst aan al wat liefelijk en welluidend is, zal dit kunnen feestvieren met de zoo noodige warmte en opgewektheid des geestes?

Die vragen en bedenkingen zijn voor het groote publiek, dat aan de feestviering geen deel nam, beantwoord en wederlegd door de

uitgave van dit ‘Gedenkschrift.’ Het bevat een verslag der Gedachtenisviering van de hand van Dr. H.N. van Teutem (bz. 1-45) en de Gedenkrede (blz. 49-79) met de Aanteekeningen (blz. 79-157) van den Hoogleeraar Dr. J. Tideman, een arbeid, zooals van deze mannen kon worden verwacht, die eene hoogst belangrijke bijdrage ons leveren tot de kennis van het godsdienstig leven onzer vaderen in de 17de eeuw en ons stemt tot de waardeering van kerkelijke toestanden, die in onze dagen niet onopgemerkt mogen blijven.

De uitgave werd bezorgd door de aanzienlijkste gemeente der Remonstrantsche Broederschap, de gulle gastvrouw der feestvierende leden, die dankbaar het voorrecht waardeerde, dat haar gegeven was zulk eene feestviering mogelijk te maken. Zij tooide haar kerkgebouw feestelijk, bezorgde zich veler medewerking tot het openstellen eener merkwaardige tentoonstelling van Remonstrantsche oudheden en tot het schoone vierstemmig koorgezang, dat de feestrede afwisselde. Zij onthaalde de gasten op edele wijze, en bedacht mildelijk de armen en de kinderkens der gemeente. Waarlijk, de Rotterdamsche Remonstranten, die het geen verlies achtten te midden hunner dagelijksche zorgen voor de gemeente, ‘bij eene gelegenheid als deze, honderd denariën te koste te leggen aan geurigen nardus’, hebben op hunne bemoeiingen de kroon gezet, toen zij de gedachtenis dier goede eerste Junidagen van 1869 niet beter meenden te kunnen bewaren dan door de keurige uitgave en milde verspreiding van dit belangrijk gedenkschrift. Wie nog liefde heeft voor onze kerkelijke toestanden, ter wille der waarheid, late het niet ongelezen.

Ook in deze dagen van strijd op godsdienstig gebied, van ontbinding der kerkelijke toestanden, mocht de Remonstrantsche Broederschap feestvieren. In eene kleine minderheid vertegenwoordigt zij altijd nog een beginsel, dat zij onder allerlei strijd heeft gehandhaafd, en waarop zij allermeest in onze dagen moet blijven staan. Niet alleen een roemrijk verleden, maar ook een beteekenisvol heden en misschien een belangrijke toekomst is het deel dezer kleine kerkgemeenschap. Daarvan getuigt dit gedenkschrift.

Veel waren ze hunnen tijd vooruit, die remonstreerende Arminianen der 17de eeuw, die kloeke, rustige gestalten van Uytenbogaerdt, Episcopius, Grevinkhoven, toen zij, die zelve de macht erkenden der overheid, om te bepalen voor welke prediking de openbare kerk

zoude geopend zijn, in het vrije Nederland eene plaats vroegen naast de Staatskerk, om daar dat Christendom te prediken en te belijden, waarin de zaligheid door goddelijken noch menschelijken dwang, maar door vrij geloof naar de Schrift, zoude worden verkregen. Voor de erkenning van eene vrije gemeente in den Staat, was toen zelfs naast de Staatskerk geene plaats. De Remonstranten dier dagen vroegen het, omdat hun geweten hen gebood, protest aan te teekenen tegen den toenmaligen leerdwang in de Ned. Herv. kerk. De Remonstranten deinsden terug voor de konsekwentie der Hervormde leer, uitgesproken in het decretum horribile reprobationis, de stelling, dat God de eeuwige verdoemenis van sommigen gewild heeft, ter openbaring zijner geregtigheid. Daartegen kwam hunne vroomheid in verzet. Dat achtten zij te kort doen aan de eere Gods, als in de leer der kerk aan Hem de rampzaligheid der menschen geweten werd. Bij hen stond de godzaligheid des menschelijken levens op den voorgrond. Een konsekwent leerstelsel hebben zij nooit lief gehad; de logische gevolgtrekkingen, door de tegenpartij uit vele hunner stellingen getrokken, hebben zij, als deze, der waarheid te na kwamen, beslist afgewezen. Die inkonsekwentie op dogmatisch gebied is hun wel eens hoog aangerekend. Maar waren de Dordtsche vaderen niet even gelukkig inkonsekwent, toen zij de harde leer van Maccovius niet overnamen, die konsekwent uit het beginsel van Gods souvereiniteit het gevolg afleidde, dat ook Adam's val in het goddelijk wereldplan was opgenomen? De leer van Dordt: God heeft van eeuwigheid af voorzien, dat Adam zijne bedoelingen verijdelen zoude, en besloot daarom van diens nakomelingen sommigen uit de verderfenis te verlossen, maar de anderen te laten in den val, waarin zij zich zelven geworpen hadden, - die leer is zelve eene gelukkige inkonsekwentie. De Remonstranten hadden den moed te loochenen, dat God de rampzaligheid willen kan. Geen goddelijken, ook geen menschelijken dwang wilden zij, en het verbindend gezag der formulieren van eenigheid loochenende, trokken zij zich terug op de H. Schrift, voor wier gezonde verklaring zij mede de eerste stappen gedaan hebben. Maar niet alleen het leerstuk der verkiezing gold in vervolg van tijd hun verzet. Reeds in de kerkorde van 1633, waarmede Uytenbogaerdt de Broederschap vestigde en regelde, wordt op de Schrift met nadruk alleen gewezen, en treedt er eene Remonstrantsche opvatting van het Christen-

dom op, die als grondslag en band van kerkgemeenschap ook in onze dagen veel beteekent: het evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schriften, in vrijheid en verdraagzaamheid te belijden. Zoo sprak de Broederschap in 1861. Wat al onbepaaldheid, wat weinig scherpe formuleering! Maar dat is juist hier, waar het geene wijsgeerige afgetrokken stellingen, maar de band van een levend geheel geldt, echt Remonstrantsch, en wezenlijk gezond. Dat te hebben gewild reeds in de 17de eeuw, dat nog te willen in de 19de, dat is de bescheiden roem der kleine Broederschap. Het evangelie van Jezus Christus, naar de eenige schriftelijke oorkonde daarvan gekend, begrepen en beleefd in vrijheid en verdraagzaamheid, dat is het wezenlijk positief-christelijke kerkbeginsel. Voor de handhaving daarvan hebben de vaderen alles veil gehad en hebben zij het geene schande geacht, ‘in de kerk van Christus den Gekruisten, eene broederschap van verdrukten en uitgeworpenen te wezen.’ Nooit hebben zij willen heerschen. Ook nu willen zij dat niet. Zeker, dit beginsel heeft veld gewonnen in de Ned. Herv. kerk; maar juist bij het voortsluipend confessionalisme van velen is de handhaving daarvan in den kleinen kring der Broederschap wenschelijk. Als zij bewzijkt, moge zij dan in beginsel zegevierend verklaren: ‘ik bezweek maar overwon.’

Ofschoon er wel eens tijden geweest zijn, waarin die ruime band te wijd scheen, dagen waarin sommige leeraars ‘alles schenen in twijfel te willen trekken’ of een enkele ‘bedenkelijke leering omtrent den persoon van Jezus Christus gedreven had’, men wees dan steeds op het noodzakelijke ter zaligheid volgens de Schrift, en erkende voor Broeders ook hen, die dit aannemende echter ‘naar hun verstand in eenige, ook groote dolingen vervallen’ waren. Men weigerde tot het laatste toe alle nadere leerstellige bepaling[1]. Te recht stelde de Broederschap op de gedenkpenning van haar 250-jarig bestaan Episcopius' gulden spreuk: ‘niets anders hebben wij gezocht als de gulden vrijheid, die het midden houdt tusschen slavernij en losbandigheid.’ Een kerkgemeenschap op zulk een grondslag en met zulk een verleden, mag in het heden met een goed geweten blijde zijn.

En uit die geheele feestviering spreekt nog iets van dat oude

1 Zie blz. 104-116.

kloeke geloof, dat de oude Remonstranten om der gewetenswille tot zulke groote daden in staat stelde. Ja, die feestviering is eene echt Arminiaansche ‘Stoutichheit’ in de 19de eeuw. Van verdrukking is geene sprake, maar in de minderheid te zijn is een niet minder lastig kruis. De Broederschap heeft zich in hare zwakheid verblijd en haar wordt herinnerd dit kloeke woord der gedaagde Remonstranten: ‘door lijden wil de waarheid geheiligd zijn; langs dien ladder stijgt zij op haren troon; snoeit men haar, zoo breidt hij zich uit; drukt men haar, zoo verheft zij zich en steekt het hoofd op; klemt men haar en wil men haar besluiten, breekt zij als een vuur vast ineengedrongen uit naar alle kanten.’ Met zulk een kloek geloof blijve zij lang eene kleine maar gezonde minderheid, die te recht in dagen als de onze, den stouten greep naar den feestbeker doen mogt.

Merkwaardig is wat het publiek thans vergund is te zien van de eigenaardige wijze, waarop de Broederschap in de liefde hare kerkgemeenschap handhaaft. Het help u zelven in de liefde, wordt ook haar meer en meer van staatswege toegesproken, en zij doet eenvoudig wat ze altijd gedaan heeft. Zij voorziet zelve op merkwaardige wijze in hare behoeften. (Zie blz. 138, 139.)

Erkend moet het worden, dat velen in de Broederschap ten allen tijde eene wetenschappelijke werkzaamheid ten toon spreidden, waarvan we de meer bepaalde aanwijzing in de aanteekeningen achter de Gedenkrede noode missen, opdat het publiek aan geene grootspraak denken kunne bij de verklaring: ‘dat het beste wat anderhalve eeuw lang op godgeleerd en godsdienstig gebied verscheen, zich kenmerkte door verwantschap aan den Remonstrantschen geest.’

De aandacht vooral verdient, wat over de kerkinrichting der Broederschap is gezegd (blz. 70, 140-144). Het zoude niet vreemd zijn, dat menigeen, die het verbreken van den band der groote Ned. Herv. kerk betreurde, in de vestiging van zulke kleine kringen op Remonstrantschen grondslag, het behoud der kerk gelegen achtte. Die kerkinrichting, het werk van Uyttenbogaerdt, zoude dus den arbeid van de groote Remonstranten der 17de eeuw nog tot een zegen maken kunnen voor onze dagen.

De toekomst ga de Remonstrantsche Broederschap dus met een goed geweten tegen. Van die toekomst spreekt ook het Gedenk-

schrift, maar hoe juist en waar ook, wij hadden hier gaarne nog een ander verschiet willen geopend zien. De vereeniging der Protestantsche kerk te verwezenlijken, het is inderdaad de eigenaardige roeping dier kerkgemeenschap, die in het Evangelie van Jezus den band harer vereeniging ziet, en leeft onder de leuze der vrije en verdraagzame vroomheid. Het is ook waar, dat die vereeniging, in 1796 door de Broederschap te haastig gewild, door de omstandigheden is nader gebracht. Toch kan menigeen die verbroedering zich niet in de eerste plaats zóó voorstellen, dat de Broederschap zich in hare kweekschool opheffe. De Ned. Herv. kerk heeft zich voor een groot deel verder dan ooit van de Broederschap verwijderd. Confessionalisme, leer- en formuledwang, waartegen de Remonstrant om des gewetenswille remonstreert, voeren haar op den ouden doolweg. Dat legt de Broederschap vragen voor hare toekomst op de lippen. ‘Zoude voor die kerkgemeenschap eene nieuwe uitbreiding aanstaande zijn?’ - ‘Zoude zij nog metterdaad een toevlucht kunnen worden voor vele om des gewetenswille uitgestooten en geplaagde broeders?’ - ‘Zou haar nóg eens misschien de taak zijn toegedacht om voor onze vaderlandsche kerk de bewaarster en bewaakster te zijn van wat na het geloof en de liefde haar hoogste schat mag heeten?’ Zoo is er gesproken, en wij zien juist dat daar waar het orthodoxisme woedt, de evangelieprediking der vrijheid en verdraagzaamheid door velen gezocht wordt.

Hoe het ook zij, de Broederschap toone, dat zij in de kerk van goeden huize is. Als kleine minderheid vergadert zij meerendeels in kerkgebouwen achter bochtige toegangen verborgen van de openbare straat. Zelfs de nieuwe kerk te Gouda heeft deze herinnering aan de oude dagen der verbolgenheid niet kunnen afleggen. Maar als zoodanig zij ze voortdurend een zuurdeeg in de Ned. Herv. Kerk. En wordt ze geroepen niet om zich op te lossen, maar om te blijven, op de roepstem van de teekenen der tijden worde bij haar gevonden die liefde, dat geloof, die onderlinge samenwerking, die wetenschap, die haar steeds kenmerkten.

T.

***Animadversiones philologicae ad Theognidem, scripsit Henricus van Herwerden, in Acad. Rheno-Traiectina Litt. Prof. Accedunt miscellanea critica in Lyricos Graecos. Traiecti ad Rhenum apud J.L. Beyers*. 1870.**

In de voorlaatste wintervacantie wilde Prof. van Herwerden zijn vrijen tijd nuttig besteden en nam daartoe zijn ouden vriend Theognis, den dichter van Megara, onder handen. De gedichten van Theognis zijn door allerlei omstandigheden in zulk een toestand tot ons gekomen, dat ze nog altijd zeer veel zorg vereischen, al hebben Welcker, Bergk, Hecker, Schneidewin, von Leutsch en anderen er veel aan gedaan. Reeds alleen uit dit oogpunt bewees dus Prof. van Herwerden aan het belangstellende publiek een goeden dienst, dat hij ook zijne gedachten en opmerkingen over dit onderwerp niet in het studeervertrek terughield. Maar naast deze bijzondere reden is er nog een algemeene waarom men hem voor dit nieuwe geschrift even dankbaar moet zijn als voor zijn vroegere. Al verschilt men namelijk meermalen van hem in meening en al kan men den vorm, waarvan hij zich bedient, niet onvoorwaardelijk goedkeuren, men leert altijd veel van hem door de scherpzinnigheid, taalkennis en belezenheid, waarvan haast elke bladzijde de blijken geeft. In November werd mij het werkje door ‘de Gids’ toegezonden en van de kersvacantie maakte ik gebruik om er mij in te zetten. De toezending was mij zeer welkom om eene reden die ik, dunkt me, het best opgeef door de aanhaling van 's schrijvers eigen woorden uit de voorrede: libere, uti meus est mos, sed verecunde, ubi aut a praeclaro Lyricorum editore aut ab aliis criticis dissentirem, significavi, laudis idem non parcus, ubi se offerret laudandi occasio. Quod sibi quoque dictum censeat amicus meus et quondam in Cobetiana disciplina commilito van der Mey, cuius laudabile sane opusculum, quo erat recentius, eo saepius mihi refutandi, sed probandi vix rarius, praebuit materiem. Wie zoo spreekt begint natuurlijk met aan iedereen volkomen dezelfde vrijheid te verleenen tegenover iedereen. Ik maak er dan ook gebruik van, in dien zin dat ik let op een andere plaats uit de voorrede, waar meer juist dan sierlijk wordt gezegd: quid effecerim, eius rei sit aestimatio penes peritos eosdemque non cupidos harum rerum indi-

ces, quibus *τὰ κατωρθωμένα* non minus - nam contra fieri saepe videmus - quam *τὰ ἐσφαλμένα* cordi sint.

De inhoud van een boek als dit wordt misschien reeds genoeg door den titel aangeduid. Toch zal ik hem wat nader beschrijven. Van p. 1-47 worden een goede 80 plaatsen van Theognis behandeld. Verbeteringen worden aangebracht, gissingen gemaakt, taalkundige waarnemingen meêgedeeld, opheldering gegeven, gissingen van anderen goedgekeurd of bestreden. Op p. 47 gaat de schrijver aldus voort: hoe loco, antequam iterum perlegam reliquias Theognideas, addere pauca lubet de mea codicis Mutinensis collatione, quam integram apponere post eam quam publicavit van der Mey, p. 53-71, quia omni caret utilitate, non notabo nisi minimum quodque discrimen, quod inter utramque collationem esse animadvertam. Praeterea eam partem codicis, quam illius collationis auctor non contulit, ex mea collatione repraesentabo. Deze aanvulling uit den codex Mutinensis eindigt p. 50. Dan luidt het verder: devorato, si non inutilis, ingrati tamen laboris taedio, paullisper animum mihi recreabo addendo pauca quibus, praeter ea quae in superioribus dedi, adiuvari posse sive interpretationem sive crisin Theognideam, e repetita lectione intellexi. Op nieuw wordt dus Theognis doorgeloopen en zoo wat 30 plaatsen worden nader bekeken. Intusschen is het drukken begonnen en gaat langzaam voort. Daaraan heeft men ruim 4 bladzijden te danken, die aldus worden ingeleid: compulit me operarum tarditas, ut interpretationi Theognideae unice intentus eius quae feruntur reliquias tertia vice acri mente versarer. E commentariolis meis promam, quae et aliis prodesse forsitan possint, neque hanc dedecorent scriptiunculam. Welcker heeft in zijne uitgaaf onder den tekst een prachtige verzameling gegeven van plaatsen, die tot opheldering van Theognis kunnen strekken. Het vereischte zeker een groote belezenheid en oplettendheid, plaatsen te vinden die aan Welcker waren ontsnapt. Toch geeft Prof. van Herwerden er twee volle bladzijden. Dan komen *addenda* en eindelijk een *appendix* van 10 bladzijden, bevattende *miscellanea critica* op Tyrtaeus, Mimnermus, Solon, Pholylides, Xenophanes, Aristoteles, Archilochus, Simonides Amorginus, Hipponax, Anacreon, Simonides Ceus, Pratinas, Timotheus en Pindarus. Een *index* sluit de deur.

Oppervlakkig beschouwd, zou men er een verwijt van kunnen ma-

ken, zooals dan ook in de Philol. Anzeiger, p. 402 eenigszins gedaan is, dat de schrijver driemaal achter elkander Theognis doorloopt, in plaats van hem geregeld in eens te behandelen, te meer daar hij nog al vaak terugneemt of verbetert wat hij vroeger heeft gezegd; doch wil men billijk zijn, dan moet men de voorrede daarop nalezen. Niet om Prof. van Herwerden te verdedigen, want daartoe acht ik mij niet bevoegd en is hij zelf waarlijk mans genoeg, maar ter wille van de waarheid acht ik het plichtmatig op de volgende woorden van de voorrede nadrukkelijk te wijzen: quam male scribae habuerint excerpta Theognidea apparet tam ex magna lectionis varietate quam ex ingenti numero coniecturarum, quas diligenter collectas videbis a Bergkio in editione tertia. Indidem sed magis e lectione facile colligas, nonnullos tam graviter esse affectos, ut certis omendationibus corrigi non possint, longe autem pauciores ita pessime, ut manum prorsus abstinere praestet. In priore vere genere, dummodo non ludamus vana nosmet ipsos opinione, quasi ipsam poetae manum restituere nobis contigerit, nihil nos vetat - immo me quidem iudice ea res ad interiorem poetae cognitionem confert quam plurimum - intenta mentis acie investigare, quid permittente tam sententia quam usu scribendi et literarum vestigiis dare olim POTUERIT. De aangehaalde woorden bevatten immers den sleutel en tevens de rechtvaardiging van de wijze waarop de schrijver is te werk gegaan. Misschien was het beter geweest van een ander denkbeeld uittegaan, 't geen ik echter niet zoo dadelijk wil toegeven, maar thans moet men erkennen dat gedachte en uitvoering volkomen met elkander overeenstemmen.

Tot zoover over den inhoud in 't algemeen. Thans zij het vergund in eenige bijzonderheden te komen. In 't voorbijgaan uit ik den wensch, die reeds meermalen door anderen is uitgesproken, dat de Nederlanders voor het aankondigen of beoordeelen van philologische werken eenmaal een eigen philologisch tijdschrift mogen terugkrijgen.

Pag. 3. Naar aanleiding van eene verandering in vs. 48, die ik vooreerst niet zal aannemen, al was 't alleen om vs. 320, dat ook tot getuige wordt geroepen maar om de figuur *zeugma* gewraakt, worden de overblijfsels van de *digamma* bij Theognis nagespeurd en bijeengebracht. Hieraan worden p. 51 nog eenige brokjes toegevoegd. Ik was van plan uit eigen aanteekeningen dit lijstje eenigs-

zins aantevullen en te verbeteren, toen ik de ‘Studien zur Griechischen Grammatik,’ 1er B., 1es H. onder de oogen kreeg, en daarin vond: *Quaestiones de dialecto antiquioris Graecorum poesis elegiacae et iambicae, scripsit J.G. Renner*. De lezing van dit doorwrochte stuk leerde mij dat de uitvoering van mijn voornemen onnoodig was. Prof. van Herwerden werd er reeds opmerkzaam op gemaakt door de Philol. Anz., t.a.p. Intusschen is zijn lijstje volstrekt niet overbodig, daar in eene stad waar geen bibliotheek is de literarische tijdschriften maar niet altijd zoo voor de hand liggen. Bovendien betoogt hij de noodzakelijkheid of de waarschijnlijkheid van de digamma in vs. 152, 333, 428 en 822, welke plaatsen door Renner niet vermeld worden.

In eene noot van dezelfde bladzijde wordt mij eene fout onder 't oog gebracht, waarover ook von Leutsch in de Philologus mij terecht zet. Ik had namelijk voorgesteld vs. 34 het woordje δέ uittewerpen, zonder te weten dat er een barbaarsche hiaat door ontstond. De fout heeft mij in kennis gebracht met eene verhandeling van Ahrens *de hiatu apud elegiacos Graecorum poetas antiquiores*, Philol. III, p. 223 sqq.

Pag. 5. Eer de verandering van *θνητῶν* in *ἀλιτῴν*, vs. 144, hoe scherpzinnig ook, in den tekst wordt opgenomen, zal het noodig zijn in ernstige overweging te nemen wat von Leutsch, Philol. XXX, p. 200 sq. tot verdediging van de gewone lezing bijbrengt.

Pag. 6. Met de bestrijding van mijne coniectuur op vs. 111 kan ik me zeer goed vereenigen. Ook laat ik me de terechtwijzingen over vs. 237 sqq. op p. 12 sq., vs. 366 op p. 24, vs. 1097 sq. op p. 40 sq., vs. 1249 sqq. op p. 44, vs. 1260 op p. 45 en vs. 1177 op p. 55, zeer gaarne aanleunen. Slechts ééne opmerking schijnt hierbij noodig. Op p. 8 geeft de schrijver zijne verwondering te kennen over sommige veranderingen, door Bergk aangebracht in de derde uitgaaf der Lyrici, gelijk hij over 't geheel, krachtens zijn recht, nog al vaak tegen Bergk in verzet komt. Den naam van Bergk laat hij t.a.p. volgen door deze woorden: cuius viri acumen et doctrinam in paucis admiror et suspicio. Die woorden maak ik van ganscher harte tot de mijne, en ik verklaar het bijna te betreuren dat ik nergens een dergelijke uitdrukking heb ingevlochten, of ten minste niet telkens, waar die eerbiedwaardige naam moest vermeld worden, het adiectivum *praestans* of *praeclarus* of

clarissimus of *ingeniosus* of eenig versiersel van dien aard er bijvoegde. Immers ik vertrouw dat Prof. van Herwerden mij dan in dit opzicht beter zou verstaan hebben dan nu blijkens zijn toon het geval is. Maar, zoo als het gaat, ik was (en ben nog) zoo innig van mijn eerbied voor Bergk overtuigd en had zooveel van hem geleerd, dat ik meende zonder omhaal van woorden aan iederen lezer den indruk daarvan te zullen teruggeven. Het spreekwoord: ‘waar het hart vol van is, loopt de mond van over’, gaat niet altijd door.

Pag. 16. Er is sprake van dat gedeelte der Theognidea, waarboven gewoonlijk ΕΛΕΠΕΙΩΝ Β’ staat. Op het voetspoor van Welcker heb ik trachten te bewijzen dat de maker van die verzen bijna niets anders heeft gedaan dan de woorden der oorspronkelijke Theognidea op zijn thema overbrengen. Tot mijn genoegen ondersteunt Prof. van Herwerden die poging. Hij voegt er echter iets bij dat van mijn kant eene verklaring onvermijdelijk maakt. Hij zegt: quod autem attinet ad istarum nugarum argumentum, nimis vir doctissimus miserum earum conditorem exagitasse mihi videtur. Etenim talia non ad morum nostrorum nostraeque humanitatis normam, sed ad exiguam Graecarum his de rebus opinionum severitatem exigenda esse et diiudicanda equidem arbitror. Hierop verwijst hij naar Ibycus, Anacreon, Pindarus en andere dichters van den echten stempel, die allen voor Eros hetzelfde gevoel aan den dag leggen als voor Aphrodite. Zou Prof. van Herwerden meenen dat zijn lezers zoo weinig aan de Grieksche literatuur hadden gedaan, dat ze die dichters en de zeden van het toenmalige Griekenland, voor zoover men er over 't geheel van weet, niet kenden? 't Is mogelijk, maar dan was het waarlijk hoog tijd, dat ze alle boeken van critischen inhoud en de geheele critiek vooreerst lieten rusten en zich duchtig aan de literatuur zetten. De zaak is eenvoudig deze, dat ik een vorm moest hebben om een geheele reeks van bewijsplaatsen in bijtebrengen en samentevatten. De vraag is of ik daarin ben geslaagd of niet. De rest doet niet ter zake. Nu ik echter zie dat ook Henri Weil en Emile Heitz in de Revue Critique van 30 Juli 1870 meenen, dat het me te doen was om dien armen drommel van een verzenmaker, die me niets kan schelen, den mantel uittevegen over eene soort liefde, waarvan 't onnoozel zou zijn niet te weten dat in 't oude Griekenland zoo goed als niemand afkeerig

was, spijt het me zeer in dien vorm te zijn vervallen, en had ik althans beter gedaan onderaan de bladzijde eene noot te zetten in dier voege: ‘let wel, 't is me hier slechts om den vorm te doen, waar ik anders meê in de klem zit.’

Pag. 17. In eene noot wordt gehandeld over de quantiteit van den klinker in καλός. Onder anderen wordt opgegeven hoe het daarmeê gesteld is in de Theognidea. Prof. van Herwerden vergunne mij zijne cijfers aantevullen en te verbeteren. De lange vocaal komt nog voor vs. 257, 1047, 1106, 1251 en 1369 bis; de korte nog vs. 960, maar niet 1369. Bij het vermelden van deze kleinigheid beroep ik mij op de woorden van p. 58, die ik volkomen beaam: non monerem, nisi in re critica nihil parvum aut leve existimandum esse haberem persuasissimum.

Pag. 19. Het geldt vs. 287 sq. Tusschen twee haakjes staat: pro *κακοψόγῳ* cum Bergkio scribam *φιλοψόγῳ*. Op den kant van het exemplaar, dat de Gids mij stuurde, vond ik met keurige hand aangeteekend: ni forte praestat *κακοστόμῳ*.

Pag. 21. ‘Voor een praatal is zwijgen een geweldige last,’ zegt de dichter vs. 295 en dadelijk volgt er op:

φθ∈γγόμ∈νος δ᾽ ἀδαής οἷσι παρῇ μέλ∈ται.

Zooals die woorden daar staan, zal wel niemand ze kunnen verklaren. Prof. van Herwerden stelt voor:

φθ∈γγομένου δ᾽ ἄμ᾽ ἄση, τοῖσι (of *οἷσι*) *παρῇ πέλ∈ται*,

't geen hij dus uitlegt: statim ut loquitur, fastidium fit iis quibus adest. De hoofdgedachte van de verandering vind ik zeer juist, maar het zou toch, dunkt me, van 't gezelschap van den praatal wel wat onbillijk zijn *dadelijk als hij zijn mond opende* genoeg van hem te hebben. Daarom zou ik liever met nog kleiner verandering lezen:

φθ∈γγομένου δ᾽ ἄλγος οἷσι παρῇ πέλ∈ται.

Pag. 22. Theognis bidt Zeus, vs. 341-348, om hulp tegen zijn vijanden. Hij zou hen zoo graag betaald zetten het leed dat ze hem aandeden, maar er is nog geen uitzicht dat hij zich kan wreken op die onverlaten, die zijn bezittingen hebben geroofd. Het slot is:

ἐγὼ δὲ κύων ἐπέρησα χαράδρην χ∈ιμάρρῳ ποταμῷ παντ᾽ ἀποσ∈ισάμ∈νος.

Gelijk andere lezers stuit Prof. van Herwerden op het woord *κύων*. Hij oppert eene gissing waarmede hij echter zelf maar half is ingenomen. Op p. 59 komt hij er dan ook op terug en stelt voor, met aanhaling van Aesch. Prom. 748, Theognis te laten zeggen:

ἐγὼ δὲ δυῶν ἐπέρησα χαράδρην κτέ.

De verandering is zeker gering, maar de gedachte, dunkt me, wat ver gezocht. Zou men hier niet eerder moeten denken aan de ballingschap van den dichter, waar hij zoo vaak over spreekt, en voor *κύων* in de plaats stellen *φυγών*?

Pag. 28. In vs. 639 meende ik dat voor *∈ύρ∈ῖν* moest gelezen worden *ἔρρ∈ιν*. Bergk heeft er van gemaakt *∈ὖ ῥ∈ῖν*. Hier wordt mijne lezing goedgekeurd; op p. 61 daarentegen, die van Bergk. Bij nadere overweging geef ik mij gaarne gewonnen. Dat ik het distichon verkeerd uitlegde blijkt niet alleen uit vs. 587 sq., maar vooral uit vs. 161 sqq., die de meening van Bergk volkomen bevestigen. Hoe overigens door een goede verklaring veel gissen en missen kan voorkomen worden, bewijst o.a. een kleine opmerking van Prof. van Herwerden op p. 2. In vs. 43 namelijk staan twee woorden, die, wat den vorm betreft, Praes. Ind. of Part. Praes. kunnen zijn. Prof. van Herwerden bewijst dat de laatste opvatting de ware is, en dadelijk vervalt een geheel stuk van von Leutsch, Philol., XXI, p, 141 sqq.

Op dezelfde p. 28 wordt ook gehandeld over vs. 667 sq., maar wat de schrijver er hier van zegt wordt teruggenomen en verbeterd op p. 60 en 65. Ik geloof dat de coniectuur van p. 60 de meest waarschijnlijke is, mits er nog een kleine verandering wordt bijgevoegd. De dichter moet, dunkt me, zeggen: ‘zoo ik *evenveel* geld had als begrip van onzen toestand, zou ik in het gezelschap van mijn partijgenooten niet zwijgen.’ Als dit zoo is, verwacht men niet *οἶάπ∈ρ* maar *ὅσσαπ∈ρ*.

Pag. 30. De verbetering van *πημαίν∈ιν* in *σημαίν∈ιν*, vs. 689, zag steller dezes met waar genoegen, omdat hij op dezelfde gedachte was gekomen. Ook vs. 999 is *σ* met *π* verwisseld.

Pag. 31. Volgens den schrijver zouden vs. 731 sqq. de woorden *τοῖς μὲν ἀλιτροῖς* tot *μ∈τὰ φρ∈σίν* incluis zijn ingelascht. Als voornaam bewijs wordt aangevoerd het onbegrijpelijke van de uitdrukking *σχέτλια ἔργα μ∈τὲ φρ∈σὶν ἐργάζ∈σζαι*. Die uitdrukking zal

zeker niemand verstaan, doch zou men, in plaats van zoo'n groote inlassching aantenemen, niet liever *μετὰ σρεσὶν* veranderen in *μετ᾽ ἀνδράσιν* en dan verder zien wat er aan te doen viel? Daarentegen schijnt terecht op p. 43 eene interpolatie te worden gezocht in vs. 1171 sqq. Zou men zich evenwel daar niet moeten bepalen tot het uitwerpen van de woorden *ἔστι᾽ κακὸν δὲ βροτῶισι κόρος* in vs. 1176, en 't er voor houden dat ze zijn ingestopt om eene opening aan te vullen?

Pag. 42. Het woord *ἐμπέομαι*, waarmede vs. 1129 begint, wordt als verknoeid beschouwd om de quantiteit van de iota en om den zin. Wat den zin betreft, dat is tot daaraan toe, maar moet Plato Com. tot de veteres poetae, die de schrijver hier op 't oog heeft, gerekend worden of niet? Zoo ja, dan verwijs ik, wat de quantiteit betreft, naar Athen. X, p. 446 E.

Pag. 72. In een *Appendix* bij de uitgaaf van Oedipus Rex, p. 212, gaf Prof. van Herwerden het eerst een fragment uit van Hipponax. Het bestaat uit 4 choliambische verzen. Het laatste vers eindigt: *δεῖλαιος γὰρ τὰς φρένας*. Om hiervan een choliambus te maken, geeft hij in bedenking te lezen *δεῖλαιος γὰρ ἐῖ σφύρα*, doch voegt er dadelijk bij: sed lenius requiro remedium. Aan dit verlangen is voldaan door Sauppe Philol. XXX, p. 234, die eenvoudig de woorden omzet: *τὰς φρένας γαρ δεῖλαιος*.

Men behoeft Prof. van Herwerden niet vriendelijk te verzoeken om in zijn vrijen tijd nog meer zulke boeken te geven als het aangekondigde, want werkzaamheid, getuige de lijst zijner geschriften, is niet zijn minste deugd.

Leiden, Januari 1871.

H.W. VAN DER MEY.

Foppe van Aitzema te Regensburg, eene bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie, door Dr. P.L. Muller.

‘De geschiedenis der Nederlandsche politiek gedurende den dertigjarigen oorlog moet nog grootendeels geschreven worden,’ zegt Dr. P.L. Muller zeer naar waarheid, op de 1ste bladzijde van zijn verhandeling, toegevoegd aan het Programma van 't Gymnasium te Leiden voor den Jaarcursus 1869-1870. Hijzelf geeft daartoe deze bijdrage, geput uit het K.K. Staats-Archief te Weenen, uit het Belgisch Rijks-Archief te Brussel en uit het Nederlandsch Rijks-Archief. Te Weenen heeft hij hoofdzakelijk de correspondentie der keizerlijke gezanten bij de Republiek der Nederlanden nagegaan, te Brussel de briefwisseling van den kardinaal-infant met den graaf de Oñate, gezant van Spanje te Weenen, te 's Gravenhage het verbaal van Aitzema en de brieven, door hem met de Staten-Generaal gewisseld. Wat de Hr. Muller te Weenen aantrof is voor hem de hoofdbron geweest. Voor wat de bijzonderheden van 't leven van Foppe van Aitzema betreft, heeft hij vooral gebruikt twee monographiën van Wurm: Studien, enz., über die Lebensschicksale des Foppius van Aitzema, in het Programma van het Hamburger Gymnasium voor 1854 en Urkundliche Mittheilungen über die Schuld und die letzten Schicksale des Foppius van Aitzema, in dat voor 1855. Ter loops merkt hij op, dat de naam eigenlijk is ‘Aissema’, doch dat de gewoonte het zeggen en schrijven van ‘Aitzema’ heeft gewettigd.

Het is niet de eerste maal, dat Dr. Muller den voet zet op dit gebied, dat van 't navorschen en bestudeeren van ongedrukte en grootendeels ongebruikte stukken, een gebied, zoo schaars door de Nederlanders van den tegenwoordigen tijd betreden. Na zijn Dissertatie, getiteld: *Geschiedenis der regeering in de nader geunieerde provinciën tot aan de komst van Leicester* (1579-1585) leverde hij in *Nijhoff's Bijdragen, Nieuwe Reeks* VI (1), *Een Brandenburgsche zending in Nederland in* 1685, uit de papieren van het Kon. Pruis. Geh. Staats-Archief, en VI (2), *Nederland en de groote keurvorst*. Hierop volgde: *Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk*, uitge-

geven door de *Koninkl. Academie van Wetenschappen*, onder de Afdeeling: *Letterk. Verhandel.*, Deel V.

Het onderwerp van het werkje, dat Dr. Muller thans biedt, zijn de onderhandelingen, door Foppe van Aitzema op last der Staten-Generaal gevoerd, om in 't jaar 1636 te geraken tot een verdrag van neutraliteit met het Duitsche rijk. Wagenaar bevat er zeer weinig, Leo van Aitzema niet veel over. Trouwens is het ook niet tot stand gekomen. Daar deze Verhandeling van Dr. Muller niet ‘in den handel’ is en zij grootendeels uit ongedrukte bouwstoffen is samengesteld, zal het aan de lezers van ‘de Gids’ niet vreemd schijnen, dat ik den hoofdinhoud van het werk in korte trekken tracht weêr te geven.

Het is gesplitst in zes Afdeelingen. De titels zijn:

I. Aanleiding tot de onderhandeling. Aitzema's persoon en vroegere werkzaamheid.
II. Aitzema's instructie. De Amelandsche zaak. Zijn komst te Weenen en eerste onderhandelingen. Zijn mededeelingen aan de Oostenrijksche ministers.
III. Onderhandeling te Linz. De keurvorsten treden ten gunste van de Staten op. Aitzema's komst te Regensburg en gesprek met Oñate.
IV. Onderhandelingen te Regensburg. Bedenkingen van het Weener hof en van Oñate. De keizer besluit de onderhandelingen formeel te beginnen.
V. De onderhandelingen begonnen en weder afgebroken. Strijd tusschen het hof en de keurvorsten.
VI. Aitzema keert naar Hamburg terug. Zijn onderhandeling voor Zweden. De Staten roepen hem ter verantwoording. Zijn weigering te komen. De zending van Croesen. Besluit.

Als Bijlagen komen voor: A. een brief van den graaf van Oñate aan den kardinaal-Intant, geschreven te Weenen, den 29sten April 1636. Hij is gesteld in 't Spaansch, doch tevens in onze taal vertaald, evenals de vier volgende stukken; B. een brief van Oñate aan den koning uit Regensburg, 11 Oct. 1636; C. een schrijven van den kardinaal-Infant aan den graaf van Oñate, Brussel, 31 Oct. 1636; D. een brief van Oñate aan den kardinaal-Infant, van den 31sten Januari 1637; E. een dito van Oñate aan den koning, 31 Jan. 1637; F. een brief van Aitzema aan den prins van Oranje van den 17^{den} Januari 1637, in 't Fransch.

De loop der onderhandelingen, hier beschreven, is, in 't kort, de volgende. In 't jaar 1635 was Piccolomini met keizerlijke troepen den kardinaal-Infant in Brabant te hulp gekomen, had mede het Fransch-Nederlandsch leger teruggedrongen en een korte wijl op het grondgebied der Republiek vertoefd. Daarom wilden de Staten hun betrekkingen met het Rijk op een beteren voet brengen, en zoo mogelijk ook die met den Keizer. De kiesche taak werd opgedragen aan Foppe van Aitzema, den resident der Staten bij de Hanze te Hamburg. Behalve om zijn persoonlijke hoedanigheden en zijn kennis van de aangelegenheden van Duitschland was Foppe als de aangewezen persoon voor een dergelijke opdracht, vermits hij, uit hoofde van een proces, dat hij met den hertog van Brunswijk had gehad, in veelvuldige aanraking was geweest met het hof te Weenen. Aan Foppe werd de last gegeven, de onderhandelingen in dien zin te voeren, dat de uitkomst werd, dat Keizer en Rijk beloofden, zich van alle vijandelijkheden tegen de Republiek te onthouden, geenszins ten kwade duidden, dat ook in 't vervolg de troepen der Staten het gebied van 't Rijk betraden, - hetgeen deze op zich namen te doen ophouden, zoo de Keizer het Spaansch krijgsvolk deed aftrekken, - en dat een resident der Staten te Weenen werd toegelaten. Behalve dezen hoofdlast, werd Aitzema door den prins opgedragen, het zijne te doen, dat de prins de investituur met het graafschap Meurs erlangde, en door de koningin van Bohemen de belangen van het huis van de Palts te bevorderen. Nog nam Aitzema op zich, te pogen van den keizer de beleening met het eiland Ameland voor den Pommerschen edelman Ernst Zuhm te verwerven, iets, dat de Hr. Muller slechts ter loops vermeldt en voor 't overige buiten zijn bestek laat.

Den 26sten April 1636 kwam Aitzema te Weenen aan. Hoewel niet als officiëel persoon ontvangen, werd hij geheel als gezant bejegend. Reeds den 28sten werd hij bij den keizer ter audiëntie toegelaten. Hij deed de propositie en kreeg het verzoek, zijn voorstel schriftelijk in te dienen, waaraan hij terstond gevolg gaf. Den 2^{den} Mei vernam hij, dat de Rijks-vice-kanselier, vrijheer von Strahlendorf, de vorst-bisschop van Weenen en de graaf van Trautmansdorf tot commissarissen waren benoemd, om met hem te ouderhandelen. Weldra begonnen de bijeenkomsten; maar zij voerden tot niets. De commissarissen verklaarden, dat de keizer er niet toe kon overgaan,

een verdrag van onzijdigheid met de Republiek te sluiten. Hij kon dit noch als hoofd van het Habsburgsch huis, noch als opperheer van 't Rijk, waartoe immers de Nederlandsche gewesten behoorden. Het eenige, waartoe de keizer betuigde bereid te zijn ten behoeve der Nederlandsche Republiek, was zijn bemiddeling, om tot vrede of een langdurig bestand met Spanje te komen.

Intusschen hield Aitzema met Oostenrijksche en Spaansche staatslieden te Weenen menig gesprek, waarvan hij in zijn verbaal, alsmede in zijn brieven aan de Staten, met geen woord gewaagt. In die gesprekken gaf hij hoog op van de neiging der Staten tot vrede met Spanje, zeggende, dat zij zich liever aan Spanje of Oostenrijk wilden onderwerpen, dan aan Frankrijk. Dit hoorde Oñate, en zóó worden wij er nu mede bekend.

Midden in 't jaar 1636 begaf Ferdinand II zich met zijn hof en den ganschen nasleep van ministers en gezanten naar Linz. Daarheen volgde ook Aitzema. Hier kreeg de zaak van Meurs, benevens die van Ameland haar beslag, ten minste op 't papier, en wel naar den wensch der partijen, welker belangen Aitzema had bepleit. Wat daarentegen de hoofdzaak betreft, waarvoor de resident van Hamburg had op te komen, deze ging eer achteruit, dan vooruit. De drie commissarissen toch, in plaats van iets te willen weten van een verdrag van neutraliteit, kwamen Foppe lastig vallen met allerlei klachten, zoowel over vijandelijkheden, door de Staten en hun troepen op den bodem van Duitschland gepleegd, als over heimelijke tegenwerking des keizers in verschillende opzichten.

Den 28sten Juli kwam het geheele bof, en Aitzema mede, naar Regensburg opgebroken, in deze stad aan, waar de keurvorsten een vergadering zouden houden ter verkiezing van een' Roomsch-koning. Terwijl men te Regensburg vertoefde, won Aitzema den keurvorst van Maintz en de gezanten van Brandenburg en Keulen voor zijn belangen. Of liever, hij bracht hen tot zijn gevoelen van het heilzame der voorgenomen onzijdigheid, inzonderheid ten opzichte van den handel en de vaart op den Rijn. Op hun aanhouden benoemde de keizer een nieuwe commissie, den Hr. van Strahlendorf, den hofkrijgsraad von Questenberg en den geheimraad Gebhard. Ook deze Heeren bleven, ten aanzien van het hoofdpunt, bij het oud gevoelen: met zijn eigen onderdanen kon de keizer geen verdrag sluiten, als met een buitenlandsche mogendheid. Toch achtten zij het

raadzaam, dat de onzijdigheid - hoezeer dan zonder opzettelijk verdrag - een feit werd.

Middelerwijl had Aitzema een samenkomst verzocht en verworven met Oñate. Het stuk van een' vrede of bestand met Spanje, met de eventueele voorwaarden daarvan, had de stof geleverd voor die samenspreking. Onder meer was, bij dat bezoek, een der gezegden van Aitzema geweest, dat Nederland werd geregeerd door onbekwame en onwaardige personen, die hij niet eens als bedienden in zijn huis zou willen opnemen. Van die geheime onderhandelingen schijnt den Staten het een en ander ter ooren te zijn gekomen. Op Oñate oefende dit samenspreken dezen invloed, dat hij, zooveel mogelijk, trachtte tegen te gaan, dat Aitzema, wat hij beoogde, van de drie commissarissen erlangde.

Desniettemin maakten de onderhandelingen over de neutraliteit eenige vorderingen. Nadat Aitzema in een conferentie, den 17^{den} en 18^{den} October 1636 met de commissarissen of gedeputeerden gehouden, had gewezen op het binnenrukken in 1629 van de Veluwe, enz., en de drie Heeren, van hunne zijde, op de inbreuk, zooals het werd genoemd, door de Staten bij herhaling op de onzijdigheid gemaakt, naderde men elkander van weêrszijden een' stap. Den 20sten brachten de gedeputeerden een rapport uit aan den Geheimen Raad, waaraan zij een ‘gutachten’ toevoegden, dat aanried, de onderhandeling voort te zetten, mits met vermijding van den term ‘neutraliteit.’ Op grond van zeven redenen, te veel om hier aan te voeren, zochten zij den keizer te overreden, dat hij beter deed, Spanje niet als formeel bondgenoot met geheele legers ter zijde te staan.

Nu kwam de keizerlijke kanselarij op haar dreef. Zij stelde het eene stuk na het andere op, die in langdradigheid en vervelendheid van stijl met elkander wedijveren. De slotsom was, dat bij den Geheimen Raad 24 artikelen werden ingediend, die tot grondslag zouden strekken van een verdrag. Ook deze artikelen ben ik verplicht over te slaan. En het bleef er bij. ‘Het tractaat,’ zegt Dr. Muller, waarvan zij het concept waren, werd in zijn geboorte verstikt door de flauwheid der keurvorsten, de wankelmoedigheid van het hof te Weenen en de energie van Oñate.

Van die energie van Spanje's gezant legt de weêrlegging getuigenis af van de zeven boven aangeroerde gronden, een weêrlegging,

die hij èn aan den keizer, èn aan de keurvorsten liet toekomen. Desniettemin werd de onderhandeling met Aitzema nogmaals door de drie gedeputeerden hervat in de maand November 1636, kort nadat Aitzema officiëel, van wege de Staten-Generaal, er aan was herinnerd, dat hij zich had te houden binnen de perken zijner instructie en geen' voet te geven aan de aanbiedingen des keizers, om als middelaar op te treden tusschen hen en Spanje.

Doch het hernieuwen der onderhandelingen leidde tot geen sluiten. In Dec. 1636 en Jan. 1637 hadden er wederom bijeenkomsten plaats, van Aitzema met de gedeputeerden, van een paar van 's keizers dienaren met Oñate, van de gedeputeerden en nog een tweetal van 's keizers raadslieden met afgevaardigden van de keurvorsten. Evenmin werden deze bijeenkomsten door een stellige uitkomst achtervolgd. Inmiddels verkozen de keurvorsten Ferdinand III tot Roomsch koning, en hiermede gaven zij het middel uit de hand, om den keizer in de zaak der onzijdigheid te brengen tot de zienswijze van de meerderheid van hen.

Meer en meer was het Aitzema duidelijk geworden, dat het eigenlijk doel zijner onderhandelingen op den achtergrond geraakte. Wel werden deze op de baan gehouden, maar slepend: 't was een lange baan. Nog vermoedde hij evenwel niet, welk een wending zijn praten en doen in deze aangelegenheid aan zijn eigen lot dreigde te geven. Hij begon er iets van te gissen, toen hij in den aanvang van 't jaar 1637 door de Staten werd uitgenoodigd, ‘een keer herwaerts te doen’, d.i. toen hij werd teruggeroepen. Bij de overrige gronden van argwaan, die de Staten hadden, kwam destijds nog deze, dat Aitzema, naar hun was bericht, een onderhandeling op het touw zette tusschen Zweden en den keizer. Reeds was de resident op weg van Hamburg, waarheen hij kort tevoren uit Regensburg was vertrokken, naar Nederland. Thans schreef hij aan de Staten-Generaal, dat hij niet zou verschijnen, tenzij onder vrijgeleide. Op een herhaald opontbod gaf hij geen ander antwoord. Daarom zonden de Staten in April Johan Croesen als commissaris naar Hamburg, om hem, des noods met geweld, naar den Haag te vervoeren. Aitzema onttrok zich aan dit gevaar door de vlucht en overleed welhaast te Praag.

Zóó is 't een quaestie gebleven, of Foppe een verrader van Nederland is geweest, ja dan neen. Bakhuizen van den Brink en Wurm

hebben de vraag behandeld. Wurm neigt tot de ontkenning, Dr. Muller onthoudt zich van een oordeel. Hoe het zij, onvruchtbaar is de zending van Aitzema wellicht in zoover niet geweest, dat metterdaad de neutraliteit toch in stand bleef.

Gelijk in de Verhandeling, door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven, heeft Dr. Muller, met uitzondering van de Bijlagen, den tekst der oorspronkelijke stukken, door hem gezien, niet laten afdrukken. Waarschijnlijk hebben de gronden, die hij in de genoemde Verhandeling aanvoert, hem ook hier tot dezelfde wijze van handelen genoopt. Daarentegen levert hij, zoowel dáár, als thans hier, een doorloopend verhaal of betoog, waarin hij van tijd tot tijd zijn eigen denkbeelden mededeelt. Men kan m.i. niet anders dan met deze manier van doen instemmen. Zij ontslaat den lezer van de verplichting, om veel gerekte en saaie redeneeringen na te lezen. Zij verschaft hem het genoegen van een geheel onder 't oog te krijgen en, als van persoon tot persoon, met den schrijver om te gaan. Wat mij betreft, gaarne had ik gezien, dat de bewerking van het stuk op eenigszins breeder schaal ware geschied. Dan had men meer gelegenheid gehad, ruimer kennis te bekomen van sommige punten, nu slechts door den schrijver aangeroerd, en zou men hier en daar de neiging tot tegenspraak niet zoo licht in zich hebben voele opkomen, die zich, meen ik, bij het lezen van 't stuk, zooals het er ligt, niet altijd laat onderdrukken.

Op blz. 3 zegt Dr. Muller: ‘Het begint meer en meer algemeen erkend te worden, dat de Nederlandsche Republiek op den loop van den dertigjarigen oorlog een wezenlijk enormen invloed heeft uitgeoefend,’ en een weinig later: ‘de Republiek was de mogendheid, die den strijd tegen Oostenrijk leidde.’ - Een gewichtige uitspraak, voorzeker. Naar men tot dusver weet, was dit stellig niet aller meening. In de eerste jaren van den dertigjarigen oorlog werd de Republiek doels door hare binnenlandsche geschillen en hun gevolgen, deels door 't bestand belet, aan dien krijg een belangrijk aandeel te nemen. Slechts van ter zijde, ten gevolge van de twis-

ten over de Kleefsche landen, had dit plaats. De laatste levensjaren van Maurits waren ook niet van dien aard, dat men van dien kant een krachtig optreden van Nederland in dien grooten strijd kon verwachten. Weldra werden, onder de buitenlandsche mogendheden, Denemarken, daarop Frankrijk en Zweden diegene, die den meesten invloed oefenden. Hoe staat het dus met dien enormer invloed der Republiek? Ontkennen durf ik het bijna niet tegenover iemand, die zoo niet alle, toch eenige mogendheden in de kaart heeft gekeken. Maar breeder uiteenzetting ware geen overdaad geweest.

Bij het medevoeren van den oorlog in Duitschland - gaat Dr. Muller voort - had Spanje inzonderheid de bedoeling, door de zege in Duitschland tot een geheele onderwerping van Nederland te komen. ‘Anders dacht er de keizerlijke regeering over.’ Is dat wel een uitdrukking, die de waarheid juist wedergeeft of haar zoo nabij mogelijk komt? Afgezien van de vele weifelingen en het heen en weer geworpen worden der keizerlijke politiek, is het immers niet te loochenen, dat de regeering te Weenen, schier het gansche dertigjarig tijdperk door, de handen vol genoeg had, om zichzelve boven water te houden, en nu en dan zoo in 't nauw werd gebracht door de wisselende kansen van Mars, dat zij blijde mocht zijn, nog niet te zijn bezweken. Bovendien was het vraagstuk der onderhoorigheid van de zeven gewesten (of de zeventien) metterdaad destijds evenzeer als thans een verouderd vraagstuk. Het was reeds zoo lang geleden, dat die onderhoorigheid iets meer was, dan een flauwe nagalm uit een' tijd, waarvan men het rechte bijna niet meer wist. De diplomaten mochten met het denkbeeld omspringen en er in weidsche bewoordingen over uitweiden, b.v. in de stukken, waarop in 't geschrift van Dr. Muller wordt gewezen, zelven zeiden die diplomaten (zie Muller, blz. 40) tot Oñate, dat de geheele onderhandeling met Aitzema maar een middel was, om de keurvorsten in een goede luim te houden.

Indien de overweging, door den Hr. Muller op blz. 3 aan de leiders der Republiek toegeschreven, waarheid bevat, dat zij meenden een werkdadig aandeel aan den dertigjarigen oorlog te moeten nemen uit een beginsel van zelfbehoud, ‘omdat het einde van den strijd in Duitschland het sein zou zijn geweest voor een algemeenen aanval van alle bondgenooten van Spanje op haarzelve’, van-

waar dan het verschijnsel, dat Nederland in 1636 ten opzichte van Ferdinand en zijn rijk een gedragslijn wilde volgen, daarmede zoo niet in tegenspraak, dan toch daarvan aanmerkelijk afwijkend? Toch niet, omdat Piccolomini, zooals Dr. Muller zegt, de Republiek in 1635 ‘een klein proefje had gegeven van hetgeen men in dien tijd onder oorlog verstond.’ Zoo bang waren onze voorzaten immers geenszins voor de ijselijkheden van den krijg.

Nog eens. Heeft de Republiek werkelijk een ‘enormen’ invloed geoefend? Waarom dit niet met de stukken aangetoond en voor den dag gebracht, welke verdragen zij sloot, hoe groote krijgsbenden zij afzond, wat deze hebben verricht. Wat is metterdaad tot stand gekomen tusschen haar en Bethlen Gabor, tusschen haar en Wallenstein, tusschen haar en Gustaaf Adolf? Welke beslissende uitwerking heeft dit alles gehad? Wat de onderhandeling met Wallenstein betreft, schiet mij nu te binnen, dat ik mij, toen ik in 1856 een paar artikels over Wallenstein in den Gids schreef, deswege tot Bakhuizen van den Brink heb gewend, doch geen antwoord heb bekomen.

Een nadere beschrijving van het ‘proefje’ zou ook gewenscht zijn geweest.

Meer dan eens kenschetst Dr. Muller de Staten als een ‘zelfzuchtige mogendheid’, wat zij, zegt hij, ten allen tijde zijn geweest. Is dit te bewijzen? Dat zij vóor 1648, toen zij eerst volmondig werden erkend als zelfstandige mogendheid, hun werkzaamheid in de eerste plaats dienstbaar maakten aan de zucht, om een eigen bestaan te verwerven, dit, dunkt mij, is een blijk niet van zelfzucht, maar van rechtmatigen zin voor levensbehoud. En na 1648 hebben zij inderdaad dikwerf eerder te veel, dan te weinig geijverd voor de algemeene Europeesche belangen, b.v. tegenover Lodewijk XIV. Vergelijkt men hun politiek met het streven naar machts- en gebiedsvergrooting der vorsten, dan is de qualificatie ‘egoïstisch’ juist hierop toepasselijk. Vermeerdering van grondgebied hebben zij nooit gezocht. Hoe hebben zij, o.a. na 1700, zich ten behoeve van het protestantisme in de bres gesteld bij den keurvorst van de Palts en den keizer.

Tot de blijken van die ‘zelfzucht’ schijnt de Hr. Muller op blz. 50 zelfs dit te brengen, dat zij, door 't afzenden van Croesen, Aitzema en zijn papieren in hun macht zochten te krijgen. Was Foppe

werkelijk - wat velen meenen - een ontrouw dienaar, dan zou ik dit geen ‘slecht middel’ noemen, in allen gevalle geen bewijs van zelfzucht.

Bij al deze punten, waaromtrent ik mij eenige opmerkingen heb veroorloofd, mis ik een zekere bezadigdheid van oordeel, die, na billijke vergelijking en overweging, een gematigde uitspraak doet. Zonder de andere werken van Dr. Muller hier ter tafel te willen brengen, kan ik mij toch niet weerhouden, er op te wijzen, dat daár mede wel eens een zekere veelzijdigheid van beschouwen schijnt te ontbreken. Bij de toetsing van de houding van den grooten keurvorst in den oorlog van Karel X Gustaaf (*Nijhoff's Bijdragen*, VI (2), blz. 172), verneemt men er niets van, dat die vorst dezen krijg uitnemend heeft weten te bezigen tot het bevorderen van dit doeleinde, het vrijmaken van Pruisen van den band, waardoor het aan Polen was gehecht.

Daarentegen meen ik in de bladzijden, aan Aitzema's beoordeeling gewijd, een zekere weifeling te bespeuren. Wie b.v. blz. 22, 48, 50 met elkander vergelijkt, zal dit niet ontgaan. Wat mij betreft, ik zou hieromtrent het volgende denken. Tegenover Foppe staat, ten aanzien van de meeste dier nadeelige geruchten, niemand dan Oñate. Zijn geloofwaardigheid moge zeer groot zijn: alle waarheid berust in den mond van twee of drie getuigen. Voor 't grootste deel zijn het losse praatjes, wel af te keuren in een' gezant, doch die op zichzelven, zonder meer, de aanklacht van ‘verraad’ niet wettigen. Aan die praatjes alleen of hoofdzakelijk, gelijk Dr. Muller (blz. 16) doet, het mislukken van 't begin der onderhandeling te wijten, gaat mij te ver. Gesteld, dat men reden meent te hebben, om al wat Aitzema zegt gunstig te verklaren, dan zou men zijn pogen om met Oostenrijk op een goeden voet te geraken, zelfs zijn spreken over de gezindheid der Staten jegens Spanje, ook kunnen aanmerken als stappen, door hem gedaan, om des te beter en te spoediger het doel te bereiken, waartoe hij was gezonden. Bij het dilemma, dat de Hr. Muller op blz. 12 stelt, ware, naar mijn meening, deze bedenking niet geheel misplaatst geweest. Ten aanzien van de minachtende uitdrukking van den resident omtrent de regenten dezer landen behoort niet te worden voorbijgezien, dat de uitdrukking, door den Hr. Muller in den tekst (blz. 21) gebezigd, ‘niet eens als bedienden’, meer zegt, dan wat

in de vertaling staat (blz. 57): ‘nauwelijks als bedienden.’ Over 't geheel zou ik echter zeer instemmen met de voorstelling van de eigenschappen en het karakter van Aitzema. Hij schijnt een zekere roerigheid en bedrijvigheid te hebben gehad. Maar daarom juist moet men bij alles, wat zulke menschen zeggen, niet terstond aan de ergste bedoelingen denken. Dat hij tegen het verbond met Frankrijk was en dat de afkeer hiervan licht werpt op zijn gedrag - hierin stem ik gereedelijk toe. Doch ware het niet mogelijk geweest, tot toelichting van dien afkeer iets meer aan te voeren? Het komt mij voor, dat Aitzema eenige overeenkomst met Ripperda en von Görz moet hebben gehad. Hij huldigde een avontuurlijke politiek.

Van 't standpunt van Oñate en gemeten met den maatstaf van den tijd, vind ik (zie blz. 40) de stelling niet zoo ‘zonderling’ van den Spaanschen staatsman, dat zijn koning alleen daarom reeds geen vrede kon sluiten met de Republiek, omdat zijn leenplicht jegens het Rijk hem verbood, zich van een Rijksleen te ontdoen. Daarenboven strookte deze bewering te zeer met de gewone terminologie van het hof te Weenen en met het doel, dat Oñate nastreefde, dan dat zij in mijn oog veel bevreemdends heeft.

Ten behoeve van hen, die niet al te vast zijn in de nieuwe spelling, wil ik er even opmerkzaam op maken, dat op dezelfde blz. (40) en nog tweemaal bovendien het woord ‘sleepen’ met een *e* te veel prijkt. Met deze en de overige opmerkingen heb ik pogen aan te toonen, dat ik met de vereischte belangstelling heb gadegeslagen het geschrift, hetwelk de Redactie van ‘de Gids’ mij verzocht aan te kondigen of te beoordeelen.

December 1870.
Dr. J.A. WIJNNE.

***Populaire Natuurkunde, door Dr. Otto Ule, uit het Hoogduitsch, door Dr. F.H. Julius*.**

Stel u eens voor, dat we geen populaire boekjes bezaten, en niet in de gelegenheid waren populaire voordrachten te hooren. Hebt ge u wel eens afgevraagd, hoe geheel anders onze onderlinge verhoudingen dan zouden zijn, hoeveel minder we zouden genieten?

Zoo ja, dan twijfel ik niet in u een voorstander van populaire bewerking der wetenschap te vinden. Of vergis ik mij, is uw oordeel over populaire werken minder gunstig; vindt ge soms dat ze meer kwaad dan goed hebben gesticht?

Laat mij echter, eer ik naar uw oordeel in deze quaestie vraag, u het mijne zeggen. Dit is zeer in het voordeel van populaire geschriften en voordrachten, vooral omdat ik geen kans zie zonder die hulpmiddęlen, aan schromelijke eenzijdigheid te ontkomen. Wie heeft heden ten dage tijd en kracht om zich voor de gevreesde, juist genoemde kwaal te vrijwaren, wanneer niet rechts en links hulpvaardige handen worden uitgestoken? Wie weten wil welk een leelijk gebrek eenzijdigheid is, herinnere zich de Notulen in het September-nummer van De Gids, 1870. Hoe zijn u de leeraar in de natuur- en werktuigkunde en zijn beide collega's in de wiskunde bevallen? Wie heeft lust met die heeren persoonlijk kennis te maken, althans eer ze het populaire boek over opvoedkunde bestudeerd hebben, zooals ze beloofd hebben te doen? Zeer zeker moet het aan een *fatum*, waartegen zelfs onsterfelijken niets vermogen, geweten worden, dat de heer aan wien we de copie dier notulen verschuldigd zijn, de eenzijdige personen slechts aan één zijde gevonden heeft, en wel onder de beoefenaars der wis- en natuurkundige vakken. Laat ons hopen en vertrouwen, in het belang der Eenzijdigen en hunner leerlingen, dat de eersten weldra inzien wat hun ontbreekt en trachten het ontbrekende aan te vullen. Geen beter middel daartoe, dan de omgang met hun collega's Litteratoren, vooral wanneer dezen op hun beurt toonen geen vreemdelingen te zijn op het gebied der natuurwetenschap[1].

Bij alle neiging om eigen weten in ruimer kring te verbreiden,

1 Onder het lezen der Notulen had ik dikwijls lust met Bazile te vragen: *Qui diable est-ce donc qu'on trompe ici?* Wil men ons in den waan brengen, dat de wis- en natuurkundige vakken enkel naar feiten vragen? Heeft men, om een voorbeeld uit duizenden te nemen, zich neergelegd bij het feit, dat in het zonnespectrum donkere strepen voorkomen? Heeft men zich vergenoegd dat brutale feit goed te constateeren, en het er toen bij gelaten? Stelt men zich voor, dat een leeraar in theoretische werktuigkunde enkel feiten meedeelt aan zijne hoorders? Ik voor mij vermoed, dat de Eenzijdigen zich eens ten koste der collega's hebben willen vermaken, en zich over hun eigen vakken hebben uitgelaten, zooals men dat wel eens hoort doen door daarin geheel onkundigen.

kan men toch gevaar loopen werkeloos te blijven. De heer Julius heeft ons de mogelijkheid daarvan doen zien. ‘Niets is moeilijker dan wetenschappelijke zaken in een populair gewaad te steken,’ zoo begint zijn voorbericht; uit hetgeen volgt schijnt te blijken, dat de vertaler, althans voor de lezing van Ule's boekje, sommige wetenschappen minder geschikt hield om in populairen vorm te worden behandeld. Ik wil gaarne toegeven, dat er *would-be* populaire boeken bestaan, wier eenige verdienste ligt in het geven van een afschrikkend voorbeeld; maar daarmede is nog niet aangetoond, dat er een wetenschap bestaat, die niet voor beschaafden begrijpelijk te maken is. De weg dien de mannen van het vak gevolgd hebben om tot hun doel te naderen, moge slechts bij uitzondering voor den oningewijde begaanbaar zijn, veel wat in het gemoed van den ontdekker op zijn moeitevollen tocht is omgegaan, kan algemeen begrepen en gewaardeerd worden. Is eens een enkel kronkelpaadje gebaand, dan duurt het niet lang of allen die werkelijk belang stellen in nieuw ontdekte natuurschoonheden, zullen gaarne den gids volgen die hun het tot nu toe ongeziene toonen wil, mits die gids voor zijn taak berekend zij en, wat niet gering te schatten is, de kunst van aangenaam praten versta. Wie hier aan overdrijving denkt, leze Tyndall's ‘Heat considered as a mode of motion.’ In dit werk zijn zwarigheden overwonnen, die onoverkomelijk schenen. Nergens vindt men ter wille van de bevattelijkheid een valsche voorstelling; nergens wordt verzwegen of oppervlakkig behandeld, wat voor een goed begrip van het geheel niet gemist kan worden. Het komt er slechts op aan of zij die de gave bezitten nieuwe wegen te openen voor menschelijk denken en werken, ook de mannen zijn om de verkregen kennis in schoonen vorm en helder weer te geven. Zijn die voorwaarden vervuld, dan kan er een populair boek geschreven worden, dat zoowel door den man van het vak als door den leek met genot en vrucht zal gelezen worden. Dat ook het meest afgetrokkene populair kan behandeld worden, heeft bovendien Laplace getoond in zijn ‘Essai sur les Probabilités,’ waarin hij den oningewijde veel duidelijk maakt wat tot de moeilijke en geheimzinnige vraagstukken der kansrekening behoort.

Heb ik den vertaler goed begrepen, dan bestond er bij hem geen twijfel aan de mogelijkheid ook het moeilijkste bevattelijk te

maken, maar had hij bezwaren van anderen aard. Hij voegt er dan ook dadelijk bij, dat de voortreffelijke wijze waarop Ule zich van zijn taak gekweten heeft, zijn overtuiging omtrent de mogelijkheid van een populaire behandeling der natuurkunde in haren geheelen omvang gewijzigd heeft. Ik, die het oorspronkelijke niet bij de hand heb, aarzel niet te verklaren in de gunstige meening van den vertaler over den schrijver te deelen.

Hoewel de gelegenheid om degelijk onderwijs in natuurkunde te ontvangen hier te lande zeer gunstig is, zijn er velen die door beroepsbezigheden, afgelegen woonplaats, of andere redenen belet worden op de banken plaats te nemen, en dezen heeft de vertaler een goede dienst bewezen door Ule's werk in onze taal over te brengen. Wie met een vreemde taal niet goed te recht kan, verkeert in zeer ongunstige omstandigheden, wanneer die taal als voertuig voor nieuwe begrippen moet dienen. Laat ons niet vergeten, dat een populair boek altijd een studieboek blijft, en dat autodidakten steeds wel doen bij het studeeren zwarigheden te vermijden, die er niet noodzakelijk bij behooren.

De vertaler deelt verder mede, dat hij in zijn pleegkind 't een en ander anders gewenscht had, dat hij hier en daar heeft omgewerkt, maar niet alles heeft gewijzigd wat hem niet beviel. Voor zooverre de bezwaren onoverkomelijk waren, kunnen we er Dr. Julius geen verwijt van maken: *à l'impossible nul n'est tenu*. Toch komt het mij voor, dat Dr. Julius, zonder het verband van het geheel te verbreken, de nomenclatuur aan een zuiveringsproces had kunnen en moeten onderwerpen. Men zal misschien zeggen: wat doet de naam er toe, als het begrip maar juist is? Mijn antwoord is: voor ingewijden niet veel, ofschoon juiste en korte namen wel eenige aantrekkelijkheid voor mij bezitten. Op de juiste begrippen komt het aan; maar hoe zal hij die ze nog niet heeft, juiste begrippen verkrijgen, wanneer de nomenclatuur verward is? Ik moet hier min of meer uitvoerig zijn, niet om een kleingeestig genoegen in de vlekjes op de lichtende schijf, maar om mijn uitspraak te motiveeren, en ook in de hoop, dat een tweede druk der nederlandsche bewerking Dr. Julius bereid zal vinden de op onzen bodem overgebrachte sieren voedingsplanten te zuiveren van alle buitenlandsch onkruid. Wanneer we daarmee een jaar of tien eerder begonnen waren, hadden we ons veel verdriet en moeite bespaard. Ik verklaar mij nader.

Nadat de leer van het behoud van arbeidsvermogen algemeen bekend was geworden, ontstond er een babylonische spraakverwarring. Ze was vermeden indien slechts de eerste verkondigers dezer leer een anderen naam hadden gekozen, dan dien van *Erhaltung der* KRAFT. Vond men in de dagen waarvan ik spreek, ergens het woord *kracht*, dan kon men -beproeven uit den zin op te maken of *oorzaak van beweging* dan wel *arbeid* (resp. *arbeidsvermogen*) bedoeld werd. Het waren niet enkel kleine geesten, die over dezen steen des aanstoots vielen, ook de groote Faraday is er over gestruikeld, en hoe velen met hem! Nu zijn we gelukkig in 't bezit eener juiste nomenclatuur en kunnen er voor zorgen, dat eerstbeginnenden niet door onze schuld *kracht* met *arbeid* verwarren, een vergissing die even fraai is, als die van vierkante decimeters met liters[1].

Terwijl we thans weten, dat het arbeidsvermogen in het heelal een standvastige grootheid is, zijn we ten opzichte van krachten geheel in het duister. Dit is ook niet te verwonderen, aangezien het woord *kracht* slechts gebruikt wordt, *weil der Begriff fehlt*, zoo als Goethe zegt. Onze zucht om naar oorzaken te vragen heeft ons de abstractie *kracht* in handen gespeeld[2]. Wanneer we nu lezen blz. 58, I: ..... ‘de groote algemeene krachtvoorraad der natuur. Een nieuwe kracht scheppen is onmogelijk’, dan is dit alles zeer waar, mits men hier onder het woord *kracht* de zaak *arbeidsvermogen* versta. Dit te doen kan men iemand niet beletten; maar de vraag is of men wel doet zich niet aan de thans algemeen gebruikte nomenclatuur te houden en of de lezers heldere voorstellingen ontvangen[3]?

Het woordeken *kracht* heeft den schrijver of den vertaler, wellicht beiden, nog meer parten gespeeld. Zoo wordt op blz. 20, I, over een parallelogram gesproken, waarvan de zijden krachten zijn en de diagonaal-richting, snelheid en eindpunt der nieuwe beweging voorstelt. Hier schuilt waarschijnlijk een schrijf- of drukfout, evenals op blz. 31, I, waar ‘de tijd als kracht optreedt.’ Voor hen die

1 Meet men krachten door de versnellingen, die ze aan zekere massa's mededeelen, dan verkrijgt men in het stelkundig teekenschrift voor de krachten een produkt van twee factoren, terwijl de door die krachten verrichte arbeid door drie factoren wordt voorgesteld.

2 Puristen mogen mij deze uitdrukking ten goede houden!

3 Zie verder over kracht blz. 72, I en (blz. 100, 109, 110, 139, 156, 167, 196, 251) II.

er belang in stellen heb ik nog eene kleine verzameling onjuistheden. Hier is ze: blz. 4, I, ‘de gewaarwording doorloopt haren weg van de geprikkelde zenuw tot de hersens’; blz. 333, I, waterdamp voor gecondenseerd water; blz. 126, II, scheikundige verwantschap van keukenzout en sneeuw; wezenlijk blz. 329, 339, I, in den zin van het hoogduitsche *wesentlich*; blz. 301, I, eolisharp.

Blijkt uit het door mij meegedeelde weinig ingenomenheid met de beteekenis, die de vertaler aan het woord *kracht* heeft toegekend, en heb ik misschien wel wat lang daarbij stilgestaan, thans haast ik mij er bij te voegen, dat het bockje, ons door Dr. Julius aangeboden, vele voortreffelijke eigenschappen bezit. Ik meen te mogen zeggen, dat het ten volle den naam van populaire natuurkunde verdient, met andere woorden, dat het in aangenamen vorm de natuurkundige wetenschap brengt binnen het bereik van allen, die door hun reeds verkregen ontwikkeling in natuurkunde belang kunnen stellen. Het moet erkend worden dat het den schrijver gelukt is in beknopten vorm verbazend veel mee te deelen, zonder daarbij de helderheid der voorstelling op te offeren aan de zucht alles te behandelen.

De gelegenheid komt mij gunstig voor een euvel te bespreken, waaraan zeer veel handboeken der natuurkunde lijden, nl. het geven van onjuiste bescheiden over het menschelijk gezichtswerktuig. Men kan er bijna zeker van zijn, dat in zulk een handboek over den bouw van het oog en het zien onjuistheden voorkomen. Dit is te meer opmerkelijk omdat veel in de natuurkundige wetenschap ingedeeld wordt op physiologische gronden; men denke aan de leer van warmte, geluid en licht. Van de schrijvers wier werken te mijner beschikking zijn is er een die zich tegenover de physiologie dankbaar betoont, nl. Wüllner. Deze beschikt over juiste gegevens, hij maakt er een passend gebruik van en verwijst hen die meer willen weten naar de geschriften der physiologen, waarvan hij de titels vermeldt. Ach dat allen zoo deden! Sta mij toe u twee natuurkundigen voor te stellen, om der neutraliteitswille, een Duitscher en een Franschman, nl. Joh. Müller en Jamin. De eerste vertelt in den zevenden druk, 1868, van zijn Lehrbuch der Physik, dat myopie en presbyopie gebreken zijn, *derēn Grund wohl am richtigsten in einem mangelhaften Accommodationsvermögen zu suchen ist*. Deze uitspraak getuigt, dunkt mij, voor buitengewone myopie bij het opsporen van

juiste gegevens. Jamin bepaalt in zijn ‘Cours de Physique’, 1866, de myopie en presbyopie als toestanden, waarbij de afstand van duidelijk zien minder of meer dan 15 à 20 c.M. bedraagt. Met opzet heb ik niet de minsten der broederen gekozen om door een paar voorbeelden (wier aantal gemakkelijk zou te vermeerderen zijn) mijn stellingen te staven. Men ziet hieruit, dat er voor ons Nederlanders groot gevaar bestaat, bij het vertalen van duitsche of fransche werken, over het gezichtswerktuig met veel waars ook het een of ander mee te deelen wat reeds voorlang als dwaling is erkend. Juist dat gevaar dient ons behoedzaam te maken, te meer omdat we ten opzichte van de theorie van 't zien, zonder overgroote pedanterie mogen zeggen: *noblesse oblige*. Vinden we nu, om nog een enkel voorbeeld aan te halen, in het oorspronkelijke, dat de zijdelings invallende stralen door de kristallens sterker gebroken worden dan de centrale, dan dienen we bij het vertalen die stelling om te keeren, en op te merken, dat onze oogen in den regel te veel gecorrigeerd zijn, zoodat de centrale stralen het sterkst gebroken worden. Zoo zou het ook niet kwaad geweest zijn de afbeelding, die een schematische snede door den oogbol voorstelt, door een betere te vervangen.

Eindelijk mag ik mijn taak niet als geeindigd beschouwen zonder met lof te spreken over hetgeen de heer ter Gunne aan de uitgave heeft ten koste gelegd. De noodzakelijkheid spoedig een herzienen tweeden druk te leveren moge daarvoor zijn belooning zijn. Die noodzakelijkheid zou zeker onder de blijde teekenen des tijds behooren, want ze zou beter dan het meest geleerde betoog bewijzen, dat de begeerte naar kennis hier te lande grooter wordt en bevrediging zoekt waar die het best te vinden is.

Februari 1871.
M' GILLAVRY.

***Proeve eener vlakke meetkunde voor burgeravondscholen, ook ten dienste van de scholen voor uitgebreid lager onderwijs en ten gebruike als leiddraad bij het onderwijs in de vormleer, door D.B. Wisselink. Deventer, Jac. van der Meer*. 1870.**

De krachtige stoot, die door de wet op het middelbaar onderwijs voor eenige jaren aan de algemeene ontwikkeling is gegeven, heeft

ongetwijfeld voor de verspreiding van nuttige kennis gunstig gewerkt. Het zijn vooral de natuurkundige wetenschappen, die, vroeger beperkt tot het studeervertrek en de werkplaats van den geleerde, haren machtigen invloed op den volksgeest doen gevoelen, door het verdrijven van bijgeloof, den strijd tegen vooroordeel, het ophelderen van duistere en valsche begrippen. Doch ook deze beschouwing heeft hare schaduwzijde. Hoe het verspreiden en zoogenaamd populariseeren der uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek dikwijls ontaardt in verwateren en misvormen, getuigen zoo vele *wetenschappelijke* nuts- en volkslezingen, dagbladen-feuilletons en moderne leerboeken. De geleerde, die den ganschen dag in het zweet zijns aanschijns de ingewikkelde en diepzinnige theoriën over eb en vloed tracht te ontcijferen en daarin nog zoo weinig licht ontdekt, hoort soms met verbazing 's avonds op eene lezing, hoe dat alles zoo duidelijk en gemakkelijk wordt verklaard, dat een kind het begrijpen kan; - de natuurkundige, die van de theorie der luchtverschijnselen nog zoo bitter weinig kan maken, verneemt van zijne meisjes, hoe zij op school een voortreffelijk inzicht in de oorzaak van den donder en de wording van den hagel hebben verkregen; - de sterrekundige, die verklaart, dat van de wetten, welke in de hoogere hemelstreken heerschen, nog nagenoeg niets bekend is, wordt door zijn eigen jongens weêrsprokèn; zij hebben immers in de krant zoo duidelijk gelezen, niet alleen hoe alle hemellichamen zich bewegen, maar ook hoe zij zijn ontstaan, en waar zij eenmaal zullen verdwijnen.

Deelt de zuivere wiskunde van den eenen kant niet in het voorrecht om bij heeren en dames in de mode te zijn, van den anderen kant ontsnapt zij het gevaar om door populariseering mismaakt en verknoeid te worden. Bij het lager onderwijs gerespecteerd, bij het middelbaar onderwijs met zorg behandeld, heeft zij nog slechts het gevaar te duchten om bij het nieuw meisjesonderricht gehavend te worden; doch ook dat zal zij over een paar jaar wel te boven zijn gekomen. Die meent, dat dit voorrecht der wiskunde wordt opgewogen door hare behandeling op ambachts- en burgeravondscholen, zou zich zeer bedriegen. Haar kwaad element was, wat met den naam van *vormleer* is gedoopt; doch dit zieke gedeelte heeft zij gelukkig uitgesneden en weggeworpen. Want het wezen der wiskunde is niet gelegen in hare uitkomsten, maar in den weg, waar-

langs die verkregen worden; zonder den laatsten te kennen, hebben de eerste geene waarde. Dat de inhoud van een balk wordt verkregen door vermenigvuldiging van lengte, breedte en hoogte, kan men van den eersten den besten timmerman vernemen; waarom dat zoo is, onderwijst alleen de wiskundige. Het doel van het wiskundig onderwijs bij burgerscholen kan nooit zijn om eenige uitkomsten en formulen in te prenten, die nog spoediger vergeten dan geleerd worden; - het vraagstuk is eenvoudig, om de wiskunde te onderwijzen onder andere gegevens, namelijk aan jongens, die niet als jongeheeren in hun leertijd de vrije beschikking over al hunne vermogens hebben, maar het grootste gedeelte van den dag met inspanning handenarbeid verrichtende, slechts weinig uren aan studie kunnen besteden en in een paar jaar volleerd moeten zijn. Hij, die bij het wiskundig onderwijs van of schrijven voor jongens uit de volksklasse, uitgaat van de meening, dat hij met onverschillige en onvatbare te doen heeft, stelt zich gewis op een verkeerd standpunt. Daar toch is de wiskunde in hoog aanzien, èn om het gewicht der uitkomsten èn om de wijze van afleiding èn om de onkostbaarheid harer beoefening. Vele groote namen op wiskundig gebied zijn voortgekomen uit het volkselement. Was niet Newton de zoon van een landbouwer, Gauss van een handwerksman, d'Alembert een vondeling? De groote vereischten: goed doorzicht, helderheid van geest, diepe toewijding, zijn gelukkig niet verbonden aan het bezit van geld en goed.

De schrijver van het hierboven genoemd werkje is het, blijkens zijn programma in het voorbericht, in hoofdzaak met deze beschouwing eens, zoodat ter beoordeeling alleen behoeft nagegaan te worden of hij zich aan zijn eigen voorwaarden houdt. Deze, drie in aantal, hadden wel met een vierde mogen vermeerderd worden, namelijk het geven van juiste en duidelijke bepalingen; - of zou deze weggevallen zijn om zich daaraan niet te binden? Dat hij zich niet begeeft in de fundamenten der wiskundige bepalingen, kan niet anders dan gebillijkt worden. Of en in hoeverre de wiskunde op ervaring steunt, zijn diepzinnige vragen, die in een leerboek niet kunnen en ook niet behoeven behandeld te worden, daar zij met den verderen gang niets te maken hebben. Niet veel minder moeilijk is de juiste bepaling der eerste elementen: lichaam, vlak, lijn en punt. Daarbij kunnen òf de grenzen, òf de wording der figuren beschouwd worden; doch om, zooals de schrijver doet, van beiden

wat te nemen, gaat niet aan. Onderstelt men dat de rechte lijn is ontstaan door de beweging van een punt in dezelfde richting (§ 1), dan moet het vlak beschouwd worden als voortgebracht door de beweging eener lijn. Twijfelachtig en duister is de bepaling van het *platte* vlak, als zijnde een vlak, waarop eene rechte lijn in alle richtingen past; slechts de lijnen, die de richting van het vlak deelen, hebben die eigenschap, en zoo gaat men in een cirkel rond. In § 3 komt de bepaling van den *cirkel* of *cirkelomtrek*; dit is niet hetzelfde; volgens de jongste zienswijze is de *cirkel* de lijn, haar lengte de *omtrek*, het vlak, dat zij omsluit, de *inhoud*. De schrijver maakt zich aan groote inkonsekwentie schuldig bij de omschrijving van de begrippen: *gelijk- en gelijkvormigheid* en *gelijkvormigheid*. Neemt men voor het laatste de *gelijkheid der verhouding* voor alle bepalende lijnen van de figuur (§ 46), dan moet aan het eerste de *volstrekte gelijkheid* van alle bepalende elementen ten grondslag liggen; toch maakt de schrijver in bepaling en bewijs gebruik van het versleten middel om de figuren elkander te laten bedekken (§ 18-21). Zich hieraan houdende, komt men later tot de grootste moeilijkheid, wanneer men in de meetkunde der ruimte met de gelijkheid bij tegenoverstand te doen krijgt. In den aanvang van Hoofdstuk VII lezen wij, dat men als vlakke inhoudsmaat *gewoon is* het vierkant tè nemen op de lengte-eenheid. Dit heeft wel iets van hetgeen in de nieuwe wet op de maten en gewichten voorkomt, waar geschreven staat (Art. 3): de namen en waarden der lengtematen *kunnen* met bijvoeging van het woord *vierkante* als vlaktematen, en met bijvoeging van het woord *kubieke* als ruimte- of inhoudsmaten gebezigd worden. Doch wat in de wetgevende macht, als onbekend met wiskundige theoriën, kan vergeven worden, mag bij den schrijver van een wiskundig leerboek niet over het hoofd worden gezien; deze weet zeer goed, dat het vierkant op de lengte-eenheid *moet zijn* de eenheid van vlakte-maat, en de cubus die voor inhouds-maat. Hierin ligt juist de fout van de zooeven genoemde wet, waar voor eenheid van lengte de *meter*, en voor eenheid van vlakte, niet, zooals behoort, de vierkante meter, maar de in naam en daad ongelukkige *are* is aangenomen. De schrijver neemt het ook zoo nauw niet met de namen der maten; nu eens vindt men de oude: ellen, palmen, enz., dan weder de nieuwe: meter, decimeter, enz.

Wanneer men het boek toetst aan de eerste voorwaarde des schrijvers, om slechts de hoofdwaarheden der vlakke meetkunde te behandelen, dan kan het onderzoek allezins voldoende genoemd worden. Werkelijk komen in kort bestek de voornaamste eigenschappen voor; het overige kan naar keuze van den onderwijzer onder gegeven omstandigheden gemakkelijk aangevuld worden. Van veel nut zijn de ruim aangebrachte en grootendeels goed gekozen opgaven tot eigen oefening, waarin menige stelling, die bij het voorloopig onderzoek gemist wordt, voorkomt. Het weinige, dat de schrijver over de ellips mededeelt, behoort hier strikt genomen niet thuis, doch kan gebillijkt worden met het oog op de bestemming van het werk. Want menig knap werkman houdt de ovaal voor een samenstelling van cirkels en construeert haar als zoodanig, terwijl het onjuiste van de opvatting nu blijkt. Op de behandeling zelve komen wij straks terug.

Ook de derde eisch des schrijvers om groote algebraïsche herleidingen te ontwijken, is vrij goed volgehouden. De oplossing der vierkants- vergelijking in § 85 maakt hierop inbreuk, maar kan bezwaarlijk als verwijt worden aangevoerd, daar zoodanige vraagstukken toch wel uitsluitend voor de meer ontwikkelde leerlingen zullen dienen.

Het zwaartepunt van het werk is echter gelegen in de 2de voorwaarde des schrijvers, luidende aldus: ‘hij (de docent) geve van die hoofdwaarheden strenge bewijzen, waar dit met het oog op den leerling mogelijk is, steeds juiste en heldere verklaringen, nimmer ga hij machinaal te werk.’ Ieder docent zou dit zeker onderschrijven, wanneer de tusschenzin ware weggevallen. Deze toch opent de poort voor vele misbruiken; het rekbare van *het mogelijke met het oog op den leerling*, kan in wiskundige beschouwingen niet toegelaten worden. Is een streng bewijs niet te geven, laat dan de waarheid of formule ook maar weg; een goed docent kan niet verlangen dat zijne leerlingen binnen wiskundig terrein op geloof of gezag aannemen; de goede onder hen zullen het niet doen, want het eenige maar ook onschatbare voorrecht der wiskunde is de gestrengheid en zekerheid van al hare meêdeelingen. Maar al te ruim is dan ook het gebruik, dat de schrijver van zijn tusschenzin maakt. Nu eens is het bewijs niet volledig, een enkel maal onjuist, soms ontbreekt het geheel. Wel kan als verontschuldiging aangevoerd wor-

den, dat de oudere leerboekjes van dezelfde soort nog veel erger zondigen; doch de flinke toon en goede voornemens des schrijvers geven beter verwachting.

Zoo vindt men in § 36 de stelling, dat *de inhoud van een rechthoek gelijk is aan 't product van bazis en hoogte*; deze allervoornaamste eigenschap wordt niet bewezen, maar onvoldoende toegelicht, namelijk alleen voor het hoogst bijzonder geval, dat lengte en breedte een geheel aantal ellen bevatten. Ieder leerling moet wel het onvoldoende inzien, want dat geval komt in de praktijk zelden voor. Zou nu de schrijver niet beter gedaan hebben met deze gewichtige eigenschap volledig aan te toonen door middel van de leer der samengestelde verhoudingen? Hij zou daarbij in hooge mate op de aandacht zijner leerlingen kunnen rekenen, omdat de zaak diep in den dagelijkschen arbeid van den handwerksman grijpt; geen beter begrip kan de docent van de waarde der wiskunde geven en meer liefde voor haar inboezemen, dan door de degelijke behandeling van zoodanige vraagstukken. In § 39 vinden we de eerste formule zonder bewijs, zelfs zonder eenige toelichting; helaas! niet de laatste. § 41 bevat het theorema van Pythagoras; doch hetgeen hier als bewijs wordt gegeven is niet veel meer dan een kunstje. De schrijver verkrijgt door het trekken van een paar vierkanten een driehoek, die de bekende eigenschap bezit, maar heeft volstrekt niet aangetoond, dat zij aan elken willekeurig getrokken rechthoekigen driehoek eigen is, en dit is toch de kern der zaak.

In de §§ 42 en 43 ligt een adder onder het gras. Daar wordt bewezen, dat de opstaande zijden eens driehoeks door eene lijn evenwijdig aan de basis in evenredige stukken worden verdeeld; dit bewijs ziet er oppervlakkig vrij eenvoudig uit, doch keert men terug tot de fundamenten, dan blijkt, dat het steunt op de eigenschap, dat de inhoud eens rechthoeks wordt gemeten door 't produkt van basis en hoogte, en zooals wij zagen is dit in het boek volstrekt niet bewezen. Dat komt er van, wanneer eene voorname eigenschap wordt veronachtzaamd; al het volgende moet daaronder lijden. Bevreemdend is het ook, dat over de voorname zaak, de onderlinge vergelijking (uitmeting) van twee lijnen, geen woord gezegd wordt; het ontbreken van dezen hoeksteen maakt het geheele gebouw zwak.

Het beste gedeelte van het boek zijn de hoofdstukken, hande-

lende over den cirkel; zij geven werkelijk de voornaamste eigenschappen, op strenge en toch eenvoudige wijze aangetoond. Evenzoo die over de regelmatige veelhoeken in en om den cirkel; hier laat de schrijver zich niet afschrikken door het meer ingewikkelde der zaak. Vooral is dat het geval met hoofdstuk XVIII, waar in korte trekken de benadering van den omtrek des cirkels wordt gegeven; eene zaak, die veel moeilijker is dan de meer gewichtige kwestie van den rechthoek. Wanneer de schrijver de eerste hoofdstukken had omgewerkt naar het model der laatste, zou hij een uitmuntend werk hebben geleverd.

In het twintigste hoofdstuk wordt getracht uit de bepaling der ellips door de brandpunten, hare eenvoudigste eigenschappen en constructiën af te leiden. Waar het snijpunt der assen het middelpunt der ellips wordt genoemd, had wel eene goede bepaling en verklaring van het middelpunt in figuren mogen gegeven worden, omdat zij in de gewone meetkunde meestal wordt veronachtzaamd en eerst bij de hoogere kromme lijnen op den voorgrond treedt. De aandachtige leerling zal terstond opmerken, dat de bepaling in § 3 niet overeenkomt met de beschouwing in § 95. Waar in § 97 eene constructie voor de raaklijn wordt meêgedeeld, is de fout grooter. Immers hier wordt wel bewezen, dat van de lijn, die gelijke hoeken maakt met de voerstralen, alle punten, behalve het raakpunt, buiten de ellips liggen; doch het besluit: *derhalve is die lijn raaklijn*, wordt niet alleen niet gemotiveerd, maar deugt ook niet. Het is volstrekt geen algemeen kenmerk der raaklijn, dat zij geheel buiten de kromme ligt. Een verstandige jongen zal opmerken, dat wanneer aan de ellips eene deuk naar binnen wordt gegeven en daar ter plaatse eene raaklijn getrokken, deze gedeeltelijk binnen de kromme lijn valt. De schrijver had vooraf moeten verklaren, wat in het algemeen eene raaklijn is; vervolgens dat bepaaldelijk bij de ellips geen punt der raaklijn binnen de kromme valt; dan eerst zou het bewijs in orde zijn geweest.

Ten slotte een paar opmerkingen over vorm en titel. Dé uitvoering is, wat formaat en druk betreft, zeer voldoende. Hem, die geen vrede kan hebben met de zwarte figuurtjes, zij opgemerkt, dat zij hier te lande veel gemakkelijker en goedkooper gemaakt worden, dan de figuren zwart op wit. De titel is voor zulk een klein boek wel wat lang. Moge bij eene volgende uitgave de *proeve* in

naam en daad een *leerboek* geworden zijn, en vooral niet meer het dubbele doel *voor burgeravondscholen* en *tot leiddraad bij het onderwijs in de vormleer*, vereenigd voorkomen. Voor het eerste dient krachtige spijs te worden opgedischt, goed voor de kern van het meer ontwikkeld volks-onderwijs; - het tweede is en blijft watersoep, met hoeveel kruiden ook toebereid.

Leiden, December 1870.
P. VAN GEER.

Eenige opmerkingen over het Marine-Materieel, medegedeeld door een Zeeofficier. Nieuwediep, L.A. Laurey, 1871.

Wanneer eene rustig bedrijvige, vredelievende gemeente plotseling in gevaar verkeert van aangerand te worden, dan grijpt elk man naar het wapen, dat hij voor de hand vindt en snelt naar de plaats waar het gevaar dreigt om het vereenigd het hoofd te bieden. Men overlegt en beraamt op welke wijze de beschikbare middelen kunnen worden aangewend, onderzoekt de wapenen en bevindt, wanneer men zorgeloos geweest is, dat de meèste gebrekkig, ouderwetsch of versleten zijn, hetgeen er niet toe bijdraagt om van den eersten schrik te bekomen, maar aan de vrees voedsel geeft, die bij den eersten tegenspoed zich van den ongeredderden hoop meester maakt, hem schandelijk doet vlugten, en haven en goed, vrouw en kinderen aan het geweld van den indringer prijs doet geven. Wordt men niet aangevallen en is het gevaar geweken, dan lacht men onder elkander over al de dwaasheden en verkeerdheden, die men gezien heeft. Tal van anecdotes worden opgedischt en men schijnt onuitputtelijk in verhalen over al wat er is voorgevallen. Alleen ernstige mannen, die vrouw en kinderen en het land hunner geboorte liefhebben, zeggen aanvankelijk niets, maar danken God in stilte dat men niet aangevallen werd. Deze zijn het, die daarna de stem verheffen en op betere voorbereiding aandringen. Zulk een stem is die van een ongenoemden zeeofficier, wiens kort en zaakrijk verhaal van den toestand van het marine-materieel in Julij-September 1870, onder bovenstaanden titel uitgegeven, op ons den indruk heeft gemaakt, die

het ongekunsteld woord van een *enfant terrible* te weeg brengt, dat eensklaps het kunstig gesponnen net van hoffelijkheden en loftuitingen verscheurd en de naakte waarheid in het licht stelt.

Niets was voorbereid, niets gereed dan het materieel door den vorigen Minister van Marine Pels Rijcken, buiten 's lands geheel gereed aangekocht, en zelfs van een dier vaartuigen kon men in de eerste veertien dagen geen gebruik maken, omdat door verwaarloozing de machines niet gedraaid konden worden.

Men had met eene zekere voldoening in de couranten gelezen van in dienst stellingen van oorlogschepen, en dat herhaalde zich; en onwillekeurig prees men het beleid, den ijver en de bekwaamheid van den Minister van Marine, die in staat was in zulk een korten tijd zooveel schepen in dienst te stellen. Uit het kleine vlugschrift, dat wij gaarne ter lezing aanbevelen, verneemt men nu hoe treurig de toestand was, waarin die schepen verkeerden. Van de bemanningen wordt niet gesproken. Wij hopen dat dezelfde of een ander schrijver ons ook over den toestand van het marine-personeel zal inlichten en ons zal mededeelen wat er gedaan is om de noodzakelijke zamenwerking onzer geringe strijdkrachten te water te bevorderen; want zoo de berigten, welke ons dienaangaande ter oore kwamen, bevestigd worden, zou ook in dat opzigt het beleid van den tegenwoordigen Minister van Marine zeer veel te wenschen overlaten.

Moge het loffelijk voorbeeld van den ongenoemden zeeofficier vele navolgers hebben. Veel toch wat bij de marine verkeerd is zou lang reeds verbeterd zijn, wanneer de zeeofficieren rondborstig de waarheid in het licht stelden.

***Herman de Ruyter, naar uitgegeven en onuitgegeven authentieke documenten, door Dr. J.G.R. Acquoy*.**

De aanhef dezer aankondiging kan ongeveer dezelfde zijn, als die van den Hoogleeraar R. Fruin, waarmede de verhandeling over Albert Beilinc begint: ‘Het onderwerp van 't bovenstaand geschrift is van weinig of geen belang. Ook de nationale roem is er zoo goed als niet in betrokken.’ Maar dezelfde redenen, die den Heer Fruin

noopten, desniettemin een onderzoek in te stellen over Beilinc, hebben waarschijnlijk eveneens den Heer Acquoy er toe gebracht, het genoemd geschrift het licht te doen zien. Althans in een opdracht aan den Hr. Prosper Cuypers van Velthoven zegt hij, dat hij hoopt, den nevel te hebben opgeklaard, waarin de gestalte van Herman de Ruyter drie eeuwen lang is gehuld geweest. Al voegt hij het er niet bij, het kan den schrijver geenszins onbekend zijn geweest, dat, evenals Beilinc, Herman de Ruyter in alle hand- en leerboeken onzer geschiedenis een plaats bekleedt. Ook deze overweging zal dus het hare wel hebben bijgedragen tot het opstellen van 't geschrift van Dr. Acquoy.

De schrijver, gelijk de titel vermeldt, op authentieke documenten steunend, levert een ‘geheelen’ Herman de Ruyter. Terecht merkt hij op, dat tot dusver in de boeken over Nederlands geschiedenis de held van Loevestein meestal even plotseling verschijnt als verdwijnt. Hij vestigt alzoo de aandacht op de afkomst, het nageslacht en den maatschappelijken stand van de Ruyter, spreekt van zijn aandeel in de bewegingen te 's Hertogenbosch in 1566, knoopt daaraan een uitweiding over den toestand dier stad op het aangeduid tijdstip en beschrijft de gevolgen dier bewegingen. Aan dit alles worden 17 bladzijden gewijd.

Vervolgens gaat hij over tot de daad of liever de poging, die Herman de Ruyter een plaats in 's lands historie heeft verzekerd. Alles, wat daarop betrekking heeft, wordt van blz. 18 tot 40 nauwkeurig uiteengezet. Eindelijk wijst hij in de 14 volgende bladzijden op de groote verscheidenheid van opgaven betrekkelijk het Loevesteinsch feit, toont de wording en de uitbreiding der legende aangaande den dood van de Ruyter aan en doet wat daaromtrent de waarheid of de hoogste waarschijnlijheid is uitkomen. Dertien Bijlagen dienen tot slot en vullen nog ruim 20 bladzijden.

Zooveel in 't kort over den inhoud. Het werkje immers is in den handel. Een aanduiding in groote trekken van 't geen de 77 bladzijden behelzen zal dus voldoende worden geacht.

Uit de straks aangehaalde woorden van de opdracht ziet men, dat men hier een proef van historische kritiek onder 't oog krijgt. Het spreekt vanzelf, dat - afgescheiden van het gewicht van 't onderwerp - het werk, als zoodanig, zijn eigenaardige waarde kan hebben. Zelfs zou het die kunnen hebben, indien het eens het

lot van Herman de Ruyter was geweest, in niet één hand- of leerboek voor te komen.

Maar niet alleen voor de lieden van 't vak, zooals men pleegt te zeggen, schijnt Dr. Acquoy te hebben geschreven. Voor ieder, die weten wil, - met de gronden, waarom, - hoe het nu eigenlijk met den ouden Herman de Ruyter staat, is het een lezenswaardig en goed te volgen boek. De uitkomst der navorsching is, dat de Ruyter is een Bosschenaar; dat hij een der ijverigste calvinisten was in 1566 en met anderen aan 't hoofd stond der hervormde, tevens democratische, partij; dat hij, ten einde vervolging te ontgaan, in April 1567 de stad 's Hertogenbosch voor goed verliet en zijn goederen werden verbeurd verklaard. Zooveel, wat het eerste van de drie hoofdgedeelten betreft, waarin het stuk is gesplitst. De hoofdbron, waarnaar telkens wordt verwezen, is ‘Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIme siècle dans le Brabant septentrional’, par Prosper Cuypers van Velthoven, tome I.

Ten aanzien van het tweede punt, de hoofdzaak in het leven van Herman de Ruyter, komt de schrijver tot de slotsom, dat de held van Loevestein heeft gehandeld op last van Willem van Oranje; dat hij de sterkte op den 9^{den} December 1570 bij verrassing vermeesterde; dat hij ze tien dagen lang in bezit had; dat Perea ze toen hernam en Herman de Ruyter bij die herovering omkwam door het zwaard der Spaansche soldaten, niet door buskruit of door in de lucht te vliegen. De beschrijving van 't feit rust hoofdzakelijk op de stukken, in de Bijlagen afgedrukt, op Gachard, ‘Correspondance de Philippe II,’ tome II, op de ‘Commentarios’ van de Mendoça, zoowel op den Spaanschen tekst, als op dien der oudste Fransche vertaling, op stukken uit het Belgisch archief, op Hermans, ‘Verzameling van kronyken betrekkelijk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch,’ enz.

In de derde hoofdafdeeling deelt de Heer Acquoy ons mede, wat van Meteren, Haraeus, ‘Annales ducum seu principum Brabantiae,’ Mendoça, van Isselt, omtrent het vraagstuk bevatten, ten einde zóó te doen uitkomen, hoe de onwaarheid voortplantende overlevering oorspronkelijk niet heeft bestaan, langzamerhand is opgekomen en zich in wijden omtrek heeft verbreid. Hier verneemt men, dat de man, die ze in Nederland ingang heeft doen vinden, Hooft is; hij,

die ze in 't hoofd van ieder onzer landgenooten heeft doen post vatten, Wagenaar heet.

Zooveel ter aankondiging. Eenige opmerkingen mogen de plaats van beoordeeling innemen. Vooraf ga de betuiging, dat het ingesteld onderzoek ten volle den naam van grondig en nauwkeurig verdient. Het zal nu wel niet noodig zijn, weder op Herman de Ruyter terug te komen. Wat er van hem is te weten, kan men hier hooren, en daarbij kennis maken met de grondslagen, waarop onze wetenschap van 's mans bedrijven steunt. De aangehaalde bronnen zijn onwraakbaar. Haar getal is niet buiten noodzakelijkheid vergroot. Door 't juist opgeven der gebruikte Editiën heeft de schrijver het naslaan gemakkelijk gemaakt. Bij een vrij groot aantal plaatsen, die ik heb nagegaan, is 't mij gebleken, dat men gerust op zijn citaten kan vertrouwen. Voorzoover de werken, naar hij kon vermoeden, niet in ieders handen waren, heeft hij de navorsching in de hand gewerkt door de woorden, waar 't op aankomt, hier en daar in de Noten of de Bijlagen in te lasschen. Tegen de methode alzoo en tegen de geheele wijze van doen zijn, geloof ik, geen bezwaren van groot belang in te brengen. En waar deze de juiste zijn, zal 't wel vanzelf spreken, dat er op de uitkomst niet valt af te dingen.

En toch kan men wel eenige opmerkingen maken. Dat doende, zal ik de volgorde der bladzijden in acht nemen. Bij 't vertrek van de Ruyter uit 's Hertogenbosch liet hij ‘een houten slaapkoets, open met gesneden werk’, achter, die in beslag werd genomen en geschat op vier-en-twintig carolus-guldens. ‘Een man nu, - zegt Dr. Acquoy, blz. 4, -, die een ledikant had, dat door de openbare schatters op meer dan honderd gulden van onze munt werd gewaardeerd,’ enz. - Naar welken maatstaf geschiedt hier de berekening? Ik begrijp, dat het verschil der geldswaarde in 't algemeen tusschen toen en thans hierbij in aanmerking moet komen. Doch overbodig ware het niet geweest, er bij te voegen, dat de carolusgulden aan zilver ƒ 1.80 à ƒ 1.90 van onze tegenwoordige munt waard was, zie de *Verklarende woordenlijst* i.v. *pond* achter de ‘Informacie’, vanwege de Maatschappij der Nederl. Letterkunde uitgegeven.

Blz. 5 wordt ten onrechte gezegd, dat een menigte hervormden in Augustus 1566 den koster van de Sint-Peterskapel te 's Herto-

genbosch en ‘diens vrouw’ dwongen om de sleutels te geven. Immers gelijk de aangehaalde plaats uit de ‘documents van Prosper Cuypers-van Velthoven’ aantoont, was het ‘de vrouw van Mathys Aertssone’, dien de koster zijn' patroon noemt.

Blz. 5. Te gunstig schijnt de schrijver te denken over de rol, die Herman de Ruyter bij de woelingen te 's Hertogenbosch heeft vervuld. Vat men alle beschuldigingen, die de zestig getuigen aanvoerden, samen, dan is 't niet geheel waar, dat ‘maar één van de zestig’ ten zijnen laste sprak.

Blz. 7, Noot. Onjuist is de bewering, dat het derde lid van de regeering van 's Hertogenbosch, dat van de dekens der ambachten, vertegenwoordigde ‘het geringe volk.’ Dat lid, zooals de naam zelf aanduidt, vertegenwoordigde de ambachten of gilden, d.i. de kern der burgerij, de burgerij. Degenen, die namens dat lid in de regeering zaten, zullen ‘het geringe volk’ hebben voorgestaan, zij zullen de partij der beweging zijn toegedaan geweest, dat is te verstaan. Maar vertegenwoordigd hebben zij dat volk niet. De Editie van Oudenhoven, ‘Beschrijving der stadt van 's Hertogenbossche,’ van 1649, heb ik niet. Men zie daarom die van 1670, blz. 78 vlg. en blz. 36, 37, waar men kan bespeuren, dat elk gilde zijn vast getal van dekens, maar evenzeer van gezworenen had, b.v. drie dekens en acht gezworenen.

Blz. 12. Een vreemden indruk maakt de lofspraak van Dr. Acquoy op het programma van Bombergen. Tijd, plaats en omstandigheden in aanmerking genomen, had het wellicht iets van het stelsel van verdraagzaamheid van Willem van Oranje. Doch deze verkondigde het in een' tijd, toen hij vasten grond onder zijn voeten had. In 1566 echter iets dergelijks te willen doorzetten was een' kreet van oproer aanheffen en een klaarblijkelijke onmogelijkheid willen doorzetten. En de clausule van Bombergen, ‘een iegelijk, die de stad zou opeischen, als openbaar vijand te willen beschouwen en bestrijden’, doet de deur dicht. Hiermede waren Margareta's troepen gemeend. Afgezien nog daarvan, dat Bombergen toch eigenlijk veel had van een woelwater en avonturier en van niemand ter wereld een zending had, noch van zichzelven macht genoeg, om tot stand te brengen, wat hij op zich nam. Achter Willem daarentegen stond de wil van een goed deel der natie. Wanneer twee hetzelfde zeggen, is 't niet hetzelfde.

Blz. 16. Dat de Ruyter ‘zwijgend’ naast Bombergen reed, is mij t.a.p. niet gebleken.

Blz. 52 vlg. ware het voor de meeste lezers, geloof ik, wenschelijk geweest, dat de Heer Acquoy met een enkel woord had vermeld, wat de schrijvers over de Historie van ons Vaderland, na Wagenaar, hebben opgeteekend. 't Is waar, hij verzwijgt niet, dat Ackersdijk hem op het pad, door hem ingeslagen, is voorgegaan. Doch had hij de bedoelde schrijvers op die wijze, als hij met van Meteren, enz. handelt, laten optreden, dan zou beter aan 't licht zijn gekomen, wat in 't werk van Dr. Acquoy eigenlijk splinternieuw resultaat is, wat niet. De verdienste van 't vaststellen van het ‘waarom’ laat ik daar. Maar, zij het misschien ten deele uit een soort van instinct, meer dan één schrijver uit deze eeuw wist of schreef ten minste reeds vóór jaren, dat de Ruyter niet in de lucht is gevlogen en zijn opdracht had van Oranje. Zie, om een paar te noemen, Visscher, ‘Leiddraad tot de Algemeene Geschied. van het Vaderland,’ II, blz. 73 en Arend, II (5), blz. 154 vlg.

Ik erken, dat Lenting, ‘Handboek’, I (2), blz. 308, Noot, weêr de oude faam boekt, en eveneens Bilderdijk, VI, blz. 120. Had nogtans de Heer Acquoy deze schrijvers een oogenblik zijn opmerkzaamheid waardig gekeurd, dan had hij de uitdrukking, op blz. 53 voorkomend, stellig gewijzigd. Dáár erkent n.l. de Heer Acquoy, dat Ackersdijk en van den Bergh, vóór hem, de oude overlevering sterk aan 't wankelen hebben gebracht, de eerste in een verhandeling, opgenomen in de ‘Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederl. Letterk.,’ I, (niet *werken*, enz., zooals op blz. 3, Noot 1 staat), de tweede in ‘Nieuwe werken’ van dezelfde Maatschappij, dl. VI, blz. 29 vlg. Doch hij laat er op volgen: ‘sinds dien tijd drukte menigeen zich twijfelachtig uit.’ Dit is, voorzoover Arend en Visscher betreft, te zwak. Het letten op zulke schrijvers ware, dunkt mij, bovendien niet overbodig geweest, want de kinderen dezer eeuw hebben hun voorstelling van Herman de Ruyter uit de boeken dezer eeuw. Het wijzen op hen zou den Hr. Acquoy tevens aanleiding hebben gegeven om terloops iets te zeggen van het een of ander betrekkelijk zijn hoofdonderwerp. Zoo zou hij zijn verbazing hebben kunnen te kennen geven over Tydeman, die in Bilderdijks ‘Historie’, VI, blz. 262, aanhaalt het stuk van Ackersdijk, maar verzuimd schijnt te hebben het te lezen.

Om nog even terug te gaan. De schrijver, zie blz. 42 vlg., hecht veel aan het gezag of de geloofwaardigheid van Mendoça. En met reden. Al te licht schijnt hij echter een paar misstellingen van dien auteur te tellen. Mendoça heeft Januari in plaats van December, Ravestein voor Loevestein en stelt het getal der belegeraars en der belegerden waarschijnlijk grooter, dan het was. Bij een feit, waarbij, naar evenredigheid, van zoo weinig bijzonderheden gewag valt te maken, is dit niet zonder beteekenis. De verontschuldigingen van Dr. Acquoy, ‘de naam van een maand wordt later allicht verkeerd overgeschreven’ en ‘een vreemdeling kan gemakkelijk Ravestein met Loevestein verwarren’, zijn aan bedenking onderhevig.

Beter begrijpt men de vermoedelijke oorzaak der vergissingen, indien men overweegt, wat de kolonel Guillaume bericht in de ‘Notice,’ p. IX, geplaatst vóór de ‘Commentaires’, in de ‘Collection de Mémoires’: ‘Depuis le commencement de la guerre de Flandre il (Mendoça) avait eu soin d'enregistrer chaque soir les faits militaires de la journée’. Zulk opteekenen bij avond gaat, evenals op reis, wel eens wat haastig.

Ten opzichte van de taal zij het mij vergund, den schrijver de vraag voor te leggen, of ‘glashelder’ (zie blz. 28) een Nederlandsch samengesteld woord is (het staat ook wel in 't ‘Dagblad’; doch dat is geen bewijs); of ‘zich terugtrekken’ (blz. 32) en ‘hij dacht zich’ (blz. 35) geen Germanismen zijn; of een ‘legendarische uitwas’ (blz. 48) geen onkiesch beeld is.

Nog een enkele kleinigheid naar aanleiding van de Bijlagen.

In Bijlage II, de commissie, door prins Willem aan de Ruyter gegeven, komt voor: ‘Commil soit a chascun assez notoire, de quel soing, travert, fidelite et avecg quelz dangers nous ayons’, enz. - Hier teekent Dr. Acquoy aan: travert = travail? Mij dunkt: traverse ligt voor de hand.

In dezelfde Bijlage, in de Instructie, aan de Ruyter ter hand gesteld, vindt men: ‘Item (le dit Herman de Ruyter) tiendra avecg toutte diligence la vive main a ce que la parolle de Dieu y puisse etre preschee et quant et ce permectra lexercice de la religion,’ enz. - Bij quant et ce staat: ‘Wij wagen ons niet aan eene poging tot herstel van deze ongetwijfeld corrupte plaats.’ Er is, zou ik denken, niets te wagen: ‘quant et ce’ is quant à ceci. Dan is alles in orde.

Over 't geheel had, naar mijn meening, het getal ophelderingen aan den voet dier Bijlagen grooter kunnen zijn.

Jan. 1871.
Dr. J.A. WIJNNE.

En toch beweegt zij zich! Roman door Friedrich Carl Schubert. Uit het Hoogduitsch door Mr. A. Broedelet. Rotterdam, Nijgh & van Ditmar. 1870.

'*E pur si muove!*' Al of niet uitgesproken, blijft dit woord de zegevierende kreet van de aangevallen wetenschap die, in botsing gekomen met de leerstellingen der Kerk, zich voor een oogenblik ter aarde ziet geworpen. '*E pur si muove!*' Het is de kreet, waarmede zij zich fier opheft om luide te verklaren, dat zij zich niet overwonnen acht. Zoo de eenigszins zwakke grijsaard het na zijne herroeping niet werkelijk heeft geuit, dan danken wij toch aan de overlevering een der schoonste woorden, waarin eene heilige overtuiging, op wetenschappelijke gronden berustende, haar innigste hoop te kennen geeft, haar protest uit tegen de overmacht der dwaling. Geen wonder dan ook, dat dit woord menigen dichter heeft bezield, dat een romanschrijver er zich door aangetrokken gevoelde om er zijn verdicht verhaal aan vast te knoopen.

In den laatsten tijd is de geschiedenis van Galileï en hetgeen hij voor de wetenschap geweest is aan een onvermoeid historisch onderzoek getoetst geworden. Zijn roem is er niet door verminderd. Zoo ooit dan had onze tijd het recht en de bevoegdheid over hem uitspraak te doen en daarna hem in zijne volle grootheid te waardeeren. Met hem vooral dagteekent de natuurkunde als wetenschap, of om eene oude spreekwijze aan te halen, hij was de vader der nieuwere natuurkunde. Wat wij, om hem ten volle recht te doen, niet mogen vergeten is, dat hij een man van zoo veelzijdige kennis was, als maar zelden onder ons verschijnt; hij muntte uit in de muziek zoowel als in het teekenen; bovendien was hij een verdienstelijk letterkundige, wien vòòr alles de roem toekomt de ontwikkeling van het Italiaansche proza tot het voordragen van wijsgeerige onderwerpen te hebben bevorderd. Maar tegenover de er-

kenning van zijne groote verdiensten, waarbij zijn treurig lot des te donkerder afsteekt, heeft ook eene andere stem zich doen hooren. Ontzag de haat zich vroeger zelfs niet hem aan den smaad bloot te stellen, die in de oogen van het gemeen in het woord ‘bastaard’ gelegen is, men gevoelt terecht, dat men tegenwoordig met zulk een middel van verdachtmaking weinig gebaat is, ook al kon men de bewijsstukken vernietigen, die de uitspraak als laster brandmerken. Doch ook de meest ultramontaansche geschiedverdichting kon aan zijn roem op het gebied der Kosmographie en Natuurkunde niets te kort doen. Wat dan is de latere taktiek geweest? Zij heeft zich slechts kunnen bezighouden met den Galileï der overlevering, met den man wiens vervolging hem een stralenkrans had verworven, die zijn beeld meer als verheerlijkte dan als wetenschappelijk man doet uitkomen. Aan den werkelijken Galileï, die ons des te grootscher voorkomt, aan den onvermoeiden natuurvorscher, aan den wakkeren geleerde, die aan de bijgeloovige vrees voor Aristoteles voor goed een einde maakte, aan den ontdekker en uitvinder heeft men niet kunnen raken. Zij heeft op het hoogst trachten aan te toonen, waarin eigenlijk de vervolging bestond, en de uitkomst, gelijk te denken was, bleek te zijn, dat hij eigenlijk *niet* vervolgd is geworden om zijne denkbeelden, dat hij slechts onaangenaamheden heeft ondervonden, die hij zich zelven berokkend had. Natuurlijk; als hij eenvoudig handelaar in zijdewormen of olijven, of wel als hij een lid van de orde van Jezus was geweest, had niemand er aan gedacht hem lastig te vallen om te herroepen. Om een dilettant zou men gelachen hebben; van den laatsten kon men niets verwachten dan het kerkelijk goedgekeurde. Galileï echter verkoos nu eenmaal een man van de vrije wetenschap te zijn; Galileï gaf gehoor aan den edelen drang des gemoeds om hetgeen hij na volhardend onderzoek en berekenen zag dat waarheid was, aan anderen met al de geestdrift mede te deelen, die men gevoelt als men bij zijne omgeving de zucht naar waarheid bevredigd ziet. Zulk een eigenzinnig man heeft het immers zich zelf te wijten, als hij ‘onaangenaamheden’ ondervindt? Intusschen, dat men hem lastig gevallen is, dat men den zeventigjarigen grijsaard tot herroepen heeft gedwongen is en blijft een feit, waarvan het nageslacht en de wetenschap aanteekening heeft gehouden. Al het andere wat de dichterlijke overlevering van hem en zijne handelingen gemaakt heeft,

kan onze eeuw gerustelijk opgeven; wij willen niet eens lang stil staan bij beweringen, die een getrouw onderzoek wellicht verwerpen zou: aan het vermelde feit hebben de mannen die voor de vrije wetenschap opkomen, ruimschoots genoeg.

Met de uitkomsten van een historisch onderzoek hebben wij ons hier echter niet bezig te houden. Schubert heeft ons een Roman gegeven, waarvan het woord Galileï in den mond gelegd en tot titel gekozen, duidelijk genoeg strekking en inhoud aankondigt. Toch konen wij niet nalaten ter loops op de feiten der geschiedenis te wijzen, om hen, die den Roman willen afkeuren en den schrijver van onwaarheid of overdrijving beschuldigen, te doen inzien dat met de veroordeeling van den Roman nog geenszins de geheele tragische geschiedenis van Galileï in rook verdwijnt. De illusie alsof dit werkelijk het geval kon zijn, zou voor velen nog al verleidelijk wezen.

Het werk waarvan de Heer Broedelet eene goed geslaagde vertaling heeft geleverd, zal ongetwijfeld met belangstelling door velen gelezen worden, en de hoofdpersoon zoowel als het feit daarin voorkomende, rechtvaardigt die belangstelling volkomen. De geschiedenis van Galileï's herroeping biedt te veel opmerkelijke verschijnselen aan, de personen die daarbij eene rol gespeeld hebben zijn van te groot gewicht, om een schrijver van eenige vinding en van eenig combinatie-vermogen niet de gelegenheid te schenken een boeiend verhaal samen te stellen. Toen Paus Urbanus VIII den Heiligen Stoel beklommen had, zag men een tijdperk van veerkracht en werkzaamheid aangebroken, dat niet alleen op den Kerkelijken Staat maar op den toestand van de Kerk-zelve een gewichtigen invloed uitoefende. De familie der Barberini, waartoe de Paus behoorde, had zich een aanzien verworven, dat alom den naijver der adellijke geslachten had gaande gemaakt. De binnenlandsche politiek van den Paus was vooral gericht op de vermeerdering van grondgebied, welke politiek hem aan het einde zijns levens de bitterste vruchten opleverde, daar meer dan eens de Italiaansche vorsten zich tegen hem verbonden. Daarbij kwamen de oorlogen en twisten in het buitenland, waarbij een man als Urbanus VIII, zoo naijverig op zijn gezag en invloed, niet werkeloos kon blijven. Voegt men daarbij nog den uitgebreiden werkkring der Jezuïeten, wier invloed zoo alvermogend begon te worden, dat de Pausen onwillekeurig genoodzaakt

werden de orde niet dan met argwaan in hare geheime maatregelen te volgen, zoo komt men tot de overtuiging dat na de Hervorming nog geen tijdperk zeo onrustvol was aangebroken. Toch was dit nog niet alles. ‘Een vijand,’ zegt Schubert terecht, ‘waarop de Kerk in den beginne weinig acht sloeg, trad tegen haar op: de Natuurwetenschap.’ De Hervorming had den godsdienst aan de kritiek onderworpen, maar nog altijd gelukte het om met een zoogenaamd wetenschappelijken of wijsgeerigen glimp den kritischen geest te wederleggen. De Natuurwetenschap echter trad met FEITEN op, die vele verouderde begrippen voor goed deden verdwijnen. Tegen de wetenschappen der feiten was de Kerk veel machteloozer dan tegen de vrijheid van denken op wijsgeerig of godsdienstig gebied. Had het protestantisme zich nog altijd beroepen op den Bijbel, de wetenschap ging buiten den Bijbel om en - wat wellicht nog erger was - verklaarde zich met kracht tegen Aristoteles, een gezaghebbende die haar tot heden binnen de perken hield, of haar het zwijgen oplegde. Men kon zich tegenover de feiten dus op niemand beroepen. De Jezuïeten zagen het dreigende gevaar opkomen en legden zich daarom met kracht op de wetenschappen toe om aan hetzelfde arsenaal de verdedigingswapenen te ontleenen. Galileï werd dan ook het hevigst aangevallen en aangeklaagd door geleerde Jezuïeten, die eensdeels uit naijver, toen zij bemerkten dat het gebied der wetenschap gemeen goed begon te worden, en ten deele uit vrees voor het gezag der Kerk, den vermetelen natuurvorscher onverbiddelijk uit den weg wilden ruimen. Doch hetzelfde wat op te merken valt bij de bewering, dat de Kerk de moeder der wetenschap was, valt ook bij de pogingen der geleerde Jezuïeten in het oog. Hun onderzoek had alleen ten doel te kunnen wederleggen wat in hun oog dwaling was, of de verkregen uitkomsten dienstbaar te maken aan de wetenschap die bovenaan stond: de theologie - geenszins bijgevolg het bereiken der zuivere waarheid onafhankelijk van bestaande stelsels of begrippen.

Niet zonder talent is de strijd waarop wij het oog hebben, en het eigenaardige van het bedoelde tijdperk door Schubert geschilderd. En toch kunnen wij met zijn letterkundig voortbrengsel niet onvoorwaardelijk ingenomen zijn. Het is niet alleen het tweeslachtige wat den historischen roman kenmerkt, hetwelk een dergelijk werk hoe langer hoe minder aanspraak geeft op onverdeelden bijval -

herhaalde malen hebben bekwame mannen daarop gewezen - maar bovenal de aard en strekking van een roman als dien van Schubert. Het aantal werken, waarin wij boosaardige Jezuïeten en heerschzuchtige geestelijken zien optreden, wekt werkelijk eenigen weerzin op. De beschaafde lezer heeft meer dan genoeg van booswichten en afzichtelijke karakters als ons door Schubert iu pater Grassi geteekend zijn. Wij zijn het volmaakt met Prescott eens, dat de zuivere geschiedenis, ontdaan van alle verdichting, waar het personen als Galileï geldt, belangstelling genoeg wekt om het nageslacht gewichtige tijdperken of heroën op het gebied der wetenschap en beschaving te doen kennen. Welke dichterlijke inkleeding is in staat om bij ons den indruk te versterken, dien zijne levensgeschiedenis te weeg brengt, of het belangwekkende zijner verschijning te verhoogen? Het onderwerp van den Roman is in ons oog van zuiver geschiedkundigen aard. Als zoodanig behandeld, moet het van veel meer invloed zijn. Bekrompen zou het zijn, in deze toespraak een weerzin of aanklacht tegen alle verdichting, tegen de kunst zelve te zien. Wij komen slechts op tegen een ongunstig verschijnsel in de letterkunde, de gedurige reproductie van hatelijke karakters bij de schildering van kerkelijke toestanden, de veelvuldige herhaling van de intrigues en duivelachtige listen door eene heerschzuchtige geestelijkheid in het werk gesteld bij haar strijd tegen wetenschap en verlichting in schijnbare bevordering van de belangen der Kerk. Deze soort van letterkundige voortbrengselen heeft, naar wij meenen, hare dagen gehad.

Az.

***De Amazone, door Friedrich Dingelstedt. Deventer, A. ter Gunne*. *Old Court. Naar het Engelsch van H. Harrison Ainsworth. 2 dln. Amsterdam, J.D. Sybrandi*. 1869. *Hier en Ginds. Otto Ruppius vrij gevolgd, door J.H. Bosman. Arnhem, J. Heuvelink*. 1869.**

Wie Friedrich Dingelstedt's *Amazone* volkomen naar eisch zou willen beoordeelen, zou al een Ulysses moeten zijn, die vele volkeren en

hunne zeden had gade geslagen of een Jurriaan die van zijne verre reizen er veel wist te verhalen. Ziet het zoo in de wereld der hoogere finantieele wetenschap, in de sferen der diplomatie en in die der met goud en lauweren overstelpte geniën der kunst, waarin hij ons binnenleidt, inderdaad zoo uit, als hij ons voorstelt? Leven de opera-zangeressen op zulk een voet? hebben zij zulke ministerieele audienties te verleenen als de Amazone en worden die door datzelfde zeer eigenaardige soort menschen bezocht? Handelen en spreken de hoogadellijke gezanten in den trant als wij hier vernemen? en zóó de wereldberoemde schilders, die er voor hun eigen vermaak en leering eene menagerie van wilde beesten op nahouden? Krijgen zulke heeren en meesteressen op den duur zulke dienstbaren als Beppo en Raff? Is het waar, dat de groote geldmannen om aan geld te komen tot zulke kwakzalverijen de toevlucht nemen als ons hier worden beschreven, en dat zij met zooveel driestheid door middel van de hoogstgeplaatsten op de zaken van stad en land zooveel persoonlijken invloed oefenen?

Wij durven het natuurlijk niet beslissen, want wij staan ver buiten en beneden die bevoorrechte kringen en zien er als de straatjongen naar de schitterend verlichte balzaal, uit de slijkerige straat des alledaagschen levens, vol betamelijken eerbied naar op. Ook weten wij niet precies of de gansch bijzondere toestand waarin die verhevene wezens verkeeren, met name de hoog-wereldlijke vrijheid door hen genoten, de wel wat dwaze wisselingen en kuiperijen, die ons Dingelstedt vertelt en die ons gewone menschenkinderen doen meesmuilen, eenigzins of ten volle aannemelijk maakt. Maar wel weten wij, dat de *Amazone* een der meest frissche en prettigste romans is, die ons in den laatsten tijd onder oogen kwamen. Oorspronkelijk in de hoogste mate, los van welke schrijverstraditiën ook, treedt hij met luchtigen tred zijne wereld binnen, gunt zijne scherpziende oogen den kost, haalt zijn hart op aan de potsierlijke dingen die hij opmerkt, blijft middelerwijl niet ongevoelig voor den levensernst, het lijden en de teleurstellingen, die zijne blinkende vrienden en vriendinnen ook al niet ontkomen, en komt ons eindelijk op de prettigste manier vertellen 't geen hij zag. Hebben wij dan aan levenswijsheid zooveel gewonnen? Och neen! maar wij hebben eene op frissching ondergaan, 't geen in eene wereld van stof en drukte ook iets zeggen wil.

Romans als *Old Court* zou men bij Mr. H. Harrison Ainsworth zeker bij het dozijn en volgens fabriekstarief kunnen bestellen. De leverancier zou stellig in eene aflevering van zijn product op vaste termijnen durven toestemmen en, bij leven en welzijn, zoo niet alle inktpotten mochten verdrogen en alle schrijfpapier uit de wereld verdwijnen, weinig moeite hebben zijn contract na te komen. Voor zulk werk is niet meer noodig, dan de handigheid van den apothekersleerling: het recept ligt klaar en de ingredienten staan in potjes en flesschen netjes op planken geschaard. Opgepast nu! een vaste hand hier, nauwkeurigheid daar, elegantie vooral in de plooien van 't goudpapier en het keurig beschreven befje en gij zijt er. Voor het schrijven van een of tien *Old Court's* liggen de oude, welbekende elementen voor de hand; een oud familiegoed, een somber ouderwetsch kasteel met al het noodige, terras, bibliotheek, familie-portretten, stallen en, niet te vergeten, met eikenhout beschoten eetzaal, alles staande en gelegen niet verre van de kust; een oudste broeder die somber en raadselachtig-neerslachtig, een jonger broeder, die arm, vol schulden en een losbol is, mitsgaders zijne vrienden, de in Engelsche romans onvermijdelijke kapiteins bij de landmacht; een geheim huwelijk en ten gevolge daarvan een erfgenaam die zoek is; een testament, dat gemaakt, overgemaakt en gestolen wordt; een geheimzinnige schijn van moord op een der hoofdpersonen klevende en een schurk die daarvan misbruik maakt tot afpersing van geld; een spookkamer en een wezenlijke moord; een gelofte in vroeger dagen afgelegd en nu een hinderpaal voor het geluk van twee gelieven; een neef en een nicht, medeminnaars, eene oude huishoudster, huisvrienden, stalknechts, oude, adellijke tantes enzoovoort. Ziedaar uwe stof; grijp maar toe en bederf uwe zaak niet door te groote omzichtigheid of nauwgezetheid. Heb den moed die honderdmaal vertoonde poppetjes in hun versleten pakjes nogmaals op te zetten als splinternieuw; vertel nogmaals en met een gezicht alsof gij niet wist, dat ze reeds duizendmaal verteld zijn, de meest alledaagsche toestanden en gebeurtenissen; vergeet vooral niet rekenschap te geven van alle maaltijden door uwe hoofdpersonen bijgewoond, van den port en den rooden wijn - door Nederlandsche vertalers hardnekkig *claret* genoemd - bij die gelegenheden gedronken; doe den Engelschen adel de beleediging aan van hem zonder onderscheid tot het niets-

waardigste, beuzelachtigste en zelfzuchtigste leven in staat te achten; bekommer u geen zier om stoffelijke of zedelijke waarschijnlijkheden, om zielkunde of karakterkennis, maar des te meer om iets ‘treffends’ om het andere hoofdstuk en vooral hierom, dat alles heet van den rooster ga, en uw *Old Court*, ja uwe leverantiën van *Old Courts* loopen geen gevaar. Wie weet of de ‘eer’ der vertaling in het Nederlandsch die allen niet ten deel valt!

Als kunstwerk staat *Hier en Ginds* veel hooger. 't Is eene novelle die zich zonder aanstoot of ergernis voor verstand en smaak laat lezen, de aandacht zoo niet spant, dan toch bezig houdt, die van studie en nadenken blijk geeft. Maar dat doen ten minste in gelijke mate dozijnen bij dozijnen vertellingen in buitenlandsche magazijnen en tijdschriften en waarom juist *Hier en Ginds* moest vertaald worden, blijft raadselachtig. Het steekt in geen enkel opzicht uit.

Wij zouden gaarne zeggen, dat de verschillende overzetters dezer romans op onderscheiden mate van verdienste aanspraak mochten maken, zoo het woord verdienste ons uit de pen wilde. Maar dat wil het niet, zoolang zoovele vertalers misschien wel de taal waaruit zij overbrengen kennen, maar zoo jammerlijk onbedreven zijn in die moedersprake, waarin zij het vreemde kunstwerk kleeden willen. Maar dit telkens met voorbeelden aan te wijzen is een verdrietig werk.

A., Jan. '71.
S. GORTER.

Uit den tijd van de Richelieu. Historiesch-Romantiesch verhaal. Uit het Hoogduitsch van Georg Hiltl.

Onder dezen titel is bij D.A. Thieme, te Arnhem, het verhaal in het licht verschenen, dat den lezers van het *Vaderland* als feuilleton was aangeboden.

Wij hebben hier dus niet te doen met het eerste het beste werk van een buitenlander, dat een winstbegeerige uitgever haastig in een Hollandsch pak laat steken, en het dan met vertrouwen aanbeveelt aan de talrijke leesgezelschappen hier te lande; - wij verwachten hier een roman, dien de redactie van een onzer groote

bladen, na hem met zorg uit de vele buitenlandsche pennevruchten te hebben uitgekozen, aan een bekwamen vertaler toevertrouwt, ten einde aldus mede te werken tot de veredeling van den smaak van het publiek.

Met ingenomenheid zal dus menigeen het boek ter hand hebben genomen! - helaas! teleurgesteld zal hij het spoedig weder uit de hand hebben gelegd, zoo ten minste niet eene op zich genomene verplichting het in een tijdschrift aan te kondigen hem dwong, het ten einde toe te lezen.

Den schrijver van een historischen roman bedreigen twee klippen: òf hij houdt zich gestreng aan de geschiedenis, schetst de lotgevallen der personen, zooals zij werkelijk gebeurd zijn, maar vergeet dat zijn roman het kader is, waarin die lotgevallen moeten passen en wordt onverstaanbaar en onwaar; òf hij neemt moderne personen, geeft hun moderne beschouwingen, kleedt hen in een historisch pakje, fatsoeneert de feiten naar zijn kader en vervalscht zoodoende de geschiedenis. Dat beide klippen kunnen vermeden worden, heeft Thackeray in zijn ‘Henry Esmond’, heeft Walter Scott in de meeste zijner romans bewezen.

Onze schrijver is op de eerste klip vergaan. Hij schetst getrouw de lotgevallen van een krijgsman uit den tijd van Richelieu, groepeert om hem heen de meest merkwaardige personen uit dat tijdvak, maar hij mist het talent voor zijn held belangstelling in te boezemen; hij verstaat niet de kunst, de verschillende tafereelen tot een geheel te verwerken. Aan den roman ontbreekt een held, intrigue en ontknooping.

De hoofdpersoon, de heer van Saint Preuil, wordt ons in het eerste hoofdstuk voorgesteld als een ideaal van kracht en ridderlijkheid; hij maakt aanspraak op onze belangstelling, door dat hij verloofd is met het schoonste en liefste meisje aan het hof van Lodewijk XIII. Het begin is dus uitnemend; maar zeer spoedig vernemen wij, dat hij zijne verloofde herhaaldelijk ontrouw is, en reeds in het derde hoofdstuk brouilleert hij zich met haar, ten gevolge van een door hem afgeluisterd gesprek, dat zij met Richelieu voert, waarin deze minister haar, onder bedreiging van haren broeder wegens hoogverraad te zullen vervolgen, de belofte afperst een brief van de koningin, hare meesteres, aan hem over te leveren. Saint Preuil leidt vervolgens een zeer ongebonden leven, maakt zich bij herhaling schul-

dig aan maagdenroof, loopt van zijn post weg, en wordt ten slotte, nadat gebleken is dat een door hem ontvoerd meisje eene dochter van den kardinaal is, door dezen voor een krijgsraad gebracht, die hem ter dood veroordeelt. De schrijver geeft zich veel moeite Saint Preuil's laatste oogenblikken belangwekkend voor te stellen: hij is hoog tegen zijn rechters, bekeert zich plechtig, weigert te ontvluchten omdat hij zich schuldig gevoelt, gedraagt zich zooals een romanheld betaamt. Te laat! hij boezemt ons geene belangstelling in.

Richelien wordt ons geschilderd, zooals we dat gewoon zijn, steeds zeven intrigues te gelijk uitspinnend, dag en nacht werkzaam en lijdend aan de jicht.

De overige personen komen alleen in den roman voor, omdat zij in een verhaal uit den tijd van Richelieu (waarom toch dat leelijke *de* Richelieu op den titel) moeilijk gemist kunnen worden. Zoo moeten we eene soirée bijwonen in het hôtel Rambouillet, en bij Marion Delorme den avond doorbrengen, zonder dat noch deze noch de personen, die wij daar ontmoeten, ons verder iets aangaan. Slechts ontmoeten wij aan de speeltafel bij Marion Delorme den onverschrokken Saint Preuil weder, die met de meeste kalmte schatten wint en die aan een paar der aanwezige dames ten geschenke geeft. Al die personen gaan en komen als marionetten in de poppenkast.

Wij zouden eenigen vrede met het werk kunnen hebben, zoo de schrijver kon goedvinden den draad, waaraan de verschillende deelen hangen, flinkweg door te knippen, en ons eenige dier deelen als tafereelen uit den tijd van Richelieu aanbood. Met zorg nagezien, zouden dan enkele dier schetsen, mits de beschrijvingen meer kleur en de verhalen meer leven kregen, vrij verdienstelijk worden; in allen geval werden ze korter. De vertaler zou dan ook gelegenheid hebben zijnen stijl, die houterig is, wat vloeiender te maken en van enkele hinderlijke germanismen te zuiveren.

N.G. CNOOP KOOPMANS.

Vedenstudiën.

Eene proeve ter verklaring van de oudstbekende godsdienst der Indo-Germanen.

Lang was onze Bijbelsche Geschiedenis de eenige, uitsluitende inleiding tot de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid. In de laatste tijden evenwel heeft zij opgehouden dit te zijn. Andere bronnen leerden ons nog eene andere oudheid kennen, en eene ongetwijfeld niet minder belangwekkende. De wetenschap onzer dagen heeft eene nieuwe Bijbelsche Geschiedenis nevens de vroegere gesteld. Zij vertoont ons een tafereel van de oudheid, niet van eene ons Ariërs steeds vreemde natie, maar van die onzer oudste stamgenooten, een tafereel ons aangeboden in de heilige boeken der tegenwoordige Indiërs, de vóór eenige jaren ontdekte, thans algemeen, bij name ten minste, bekende Veden. Die boeken zijn ons cigenlijke Oude Testament. Want zij leeren ons het verbond kennen, in verre landen en verre tijden door onze stamverwanten van weleer met hun Jahveh gesloten, de magt en de krachten als goddelijk door hen vereerd, de eerste tot ons gekomen uitingen van het godsdienstig bewustzijn en het wijsgeerig denken van ons eigen geslacht.

Wel is waar, ook de Veda bevindt zich evenmin als de Bijbel onder het bereik van een ieder. Zoomin als tot heden eene volkomene, aan alle eischen voldoende Bijbelvertaling en Bijbelverklaring nog is gelukt, zoo min ook kwam nog eene wezenlijke, in allen deele bevredigende vertolking en uitlegging der Veden tot stand. Een belangrijke philologische arbeid moet nog voorafgaan eer hun inhoud tot gemeengoed aller beschaafden kan worden gemaakt; en die arbeid is nauwelijks aangevangen. Doch, stellen wij onze eischen niet te hoog, en willen wij vooreerst te vrede zijn met voorloopige resultaten, dan is het ook geenszins

ondoenlijk, ook nu reeds eenig inzigt te erlangen in den geest, die de aloude Vedenliederen beheerscht, de hoofddenkbeelden, die hunne dichters bezielden, de gevoelens door dezen bij hunne hoorders, deelnemers aan hunne offeranden, gewekt. En in vergelijking met hetgeen tot dusver omtrent onze vroegste beschavingsgeschiedenis ons bekend werd, is dat weinige ook ontegenzeggelijk reeds zeer veel. Ook sporen, aanduidingen, vermoedens zelfs zijn te waarderen, al kan het gansche ons nog niet volledig en met levendigheid voor den geest worden gesteld. Ook de schedel reeds van den vóórhistorischen mensch heeft zijne waarde, al moge de wetenschap nimmer in staat zijn, de hersenen te reconstruëren, die eenmaal daarin hebben geleefd, en misschien ook, als de onze, hebben nagedacht. En hier hebben wij meer dan schedels, hier hebben wij de hersenwerkingen zelve van menschen, die niet lang nog geleden ook in zeker opzigt tot de vóórhistorische mogten gerekend worden, in zoover wij in volslagen onbekendheid verkeerden zelfs omtrent hun voormalig bestaan.

Van welken aard en van welk gehalte nu die werkingen te achten zijn, moge eenigermate uit de navolgende beschouwingen worden opgemaakt. Beschouwingen voor 't overige niet medegedeeld dan onder het zooeven aangeduide voorbehoud, en ook niet dan een klein gedeelte betreffend van het besproken onderwerp. Vedenstudie wordt tegenwoordig meer en meer een vak van wetenschap, waaraan de oudheidvorscher, om tot wezenlijke resultaten te geraken, evenzeer zijn leven heeft te wijden als de Brahmanen van ouds; en dat zulk een vak dus in weinige bladzijden ook schetsgewijze niet kan worden afgehandeld, behoeft wel geen nader betoog.

Aan de bespreking van den eigenlijken inhoud mogen inmiddels enkele opmerkingen over de uitwendige geschiedenis van den Indischen Bijbel voorafgaan.

I.
De Veda.

Het volk, welks godsdienstbegrippen en wereldbeschouwing ons in de Veden zijn bewaard gebleven, maakte voormaals een deel uit van den magtigen stam, die wel de eerste en voornaamste rol op het wereldtooneel heeft gespeeld, den stam der Ariërs of Indo-Germanen, oorspronkelijk in Midden-Azië gevestigd, en van daar eensdeels naar Hindostan, anderdeels naar Perzië en ons tegenwoordig Europa overgegaan. Na de scheiding van den oorspronkelijken stam vestte dat volk, 't welk wij bij gebrek aan beter met den naam van het Vedische aanduiden, zijne woonsteden in het noordwesten van het tegenwoordige Hindostan, in het Land der Zeven STroomen, den hedendaagschen Pantjab, om eerst later naar het oosten en zuiden, naar de valleïen van Ganges en Djoemna zich uit te breiden. Landbouw en veeteelt waren zijne voornaamste bezigheden; het dikwijls bloedig krijgsbedrijf oefende het in den aanvang minder tot het maken van nieuwe veroveringen dan om zich te handhaven in de eenmaal verkregen stellingen tegenover de veelal nog wilde, althans veel minder beschaafde oorspronkelijke bewoners van het land.

De godsdienstvormen van het bedoelde volk schijnen in den beginne uiterst eenvoudig te zijn geweest. Een offer aan het voorwerp der vereering, meest bestaande in een klein gedeelte van het dagelijksch maal of ook van de daarbij gebruikte melk, gepaard met een kort gebed, was alles in het eerst. Eigenlijke priesters kwamen daarbij niet te pas. Het hoofd des huisgezins verrigtte het offer en sprak het toepasselijk gebed. Bij verdere ontwikkeling echter werden die gebeden tot meer of min geïmproviseerde, en mede door priesters uitgesproken lofzangen; en, naarmate zich deze meer boven het alledaagsche verhieven of meer in den smaak vielen, werden ze ook te zorgvuldiger in de verschillende geslachten bewaard, om dan bij voorkomende gelegenheden door den offeraar te worden herhaald. Deze liederen of hymnen nu werden in later tijd, toen de oorspronkelijke eenvoud reeds voor meer omslagtige offerplegtigheden had plaats

gemaakt, en zij zelve reeds als heilige, den alouden Rishi's of zangers van hooger hand geopenbaarde wijsheid beschouwd werden, in die liederenverzameling bijeengebragt, die onder den naam van den Veda in nagenoeg onveranderden vorm tot op den huidigen dag is bewaard gebleven, en in den laatsten tijd uit Hindostan naar Europa werd overgebragt.

Van den Veda, - zeggen wij. Want, wèl beschouwd, bestaat er slechts één Veda in evengemelden engeren zin. Namelijk de Rig-Veda, welks hymnenverzameling of Samhitâ ongeveer een duizendtal zangen of mantra's bevat. Van de drie overige Veda's is de Atharva, schoon ook nog oude liederen behelzend, toch over 't geheel ongetwijfeld eene verzameling van later tijd; de Sâma bevat liederen die gezongen werden, de Yadjoesh meerendeels slechts offer- en gebedsformulieren in proza. Elke dezer verzamelingen diende voor het gebruik van een der vier, bij elk plegtig offer noodwendige priesters; de Rig-Veda echter bleef voor den voornaamsten, den Hotar of spreker, bestemd. En met dezen zullen wij dan ook uitsluitend ons hier hebben bezig te houden.

Voor 't overige omvat de uitdrukking Veda, - afkomstig van een stamwoord, dat weten aanduidt, - nog veel meer dan het zooeven vermelde. Het omvat ook de veel latere verzamelingen van theologische en mythologische verklaringen der Brahmanen omtrent de offerplegtigheden, verzamelingen onder den naam van Brâhmana's bekend, en het best welligt te vergelijken met den Thalmoed der Israëlieten. Voorts ook o.a., de Oepanishad's, veelal meer wijsgeerige verhandelingen en van groot belang voor de geschiedenis der wijsbegeerte; en eindelijk nog al wat tot de Vedânga's of hulpwetenschappen der Veden, zooals spraakkunst, versmaat, enz. behoort. Al deze boeken te zamen maken de bronnen der Vedenlitteratuur uit; en de meeste dagteekenen, voorzoover niet soms namaak van later tijden zich daartusschen mengt, van vóór de opkomst van het Boeddhisme en de zoogezegd klassieke letterkunde van Indië, mitsdien ook van vroeger dan de vijfde of zesde eeuw vóór onze jaartelling. Afgezien ook van hun inhoud, is het feit van hun bestaan alleen reeds van veel gewigt, in zoover het ons, gelijk wij zoo aanstonds zien zullen, althans eenigermate tot gissingen omtrent den vermoedelijken tijd der Vedaliederen zelve in de gelegenheid stelt.

Dien tijd met eenigen schijn van zekerheid te bepalen is in-

tusschen vooralsnog ondoenlijk. In de eerste dagen van opgewondenheid over de nieuwe ontdekking lieten verscheidene Europesche geleerden zich tot allerlei avontuurlijke droombeelden omtrent eene fabelachtige oudheid van den Veda verleiden; doch spoedig volgde eene reactie en begonnen anderen de bedoelde verzamelingen weder tot een veel nieuweren tijd terug te brengen. Een vast punt van berekening meende men inmiddels gevonden te hebben, toen de beroemde Colebrooke in eene soort van Vedischen kalender, dienende ter bepaling van zekere godsdienstfeesten, enkele astronomische opgaven ontdekte, door welke hij tot het besluit kwam, dat de liederenverzameling van den Rig-Veda omstreeks de veertiende eeuw vóór onze jaartelling moest zijn voltooid geweest. Nadere becijfering evenwel bragt dien tijd tot de twaalfde eeuw terug; en in de laatste jaren werd het afdoende van de gansche berekening ter bepaling van den tijd der verzameling weer aan ernstigen twijfel onderworpen. Een anderen weg sloeg nu Max Müller in. Eene opmerkzame beschouwing van de zooeven met een woord vermelde, tot de Vedenlitteratuur behoorende boeken leidt tot de stellige, en door niemand ook betwiste overtuiging, dat zij verschillende, met aanmerkelijke tusschenruimten op elkander volgende, reeksen of klassen vormen, en dat tot de wording van elke dezer een zeker, 't zij dan grooter 't zij geringer aantal jaren is noodig geweest. Op die wijze nu van den Boeddhistischen tijd tot dien der vermoedelijk oudste Vedahymnen terugrekenend, komt de genoemde schrijver voor deze laatste tot de dertiende eeuw vóór onze jaartelling. De methode van onderzoek goedkeurend, noemen intusschen nagenoeg alle overige deskundigen de langs dezen weg gevonden tijdsbepalingen veel te eng; en ook Müller zelf schijnt toe te geven, dat hij eer getracht heeft, den Veda toch vooral niet te oud te maken dan de inderdaad meest waarschijnlijke tijdsbepaling te vinden, in zoover hij toch erkent, dat zijne berekening alleen aannemelijk is in de onderstelling, dat de ontwikkeling van den menschelijken geest in de vroegere perioden der geschiedenis veel sneller is geweest dan in latere. Het tegendeel nu mag ongetwijfeld wel vrij wat waarschijnlijker worden geacht. Met dat al blijft de wijze van onderzoek te waarderen gelijk die hier in 't werk werd gesteld; en, geeft zij ons nog geene positieve uitkomst, zij levert in elk geval een negatief resultaat, in zoover wij thans met genoegzame ze-

kerheid kunnen uitmaken, in welken tijd de oudste Vedaliederen nog niet hebben kunnen bestaan, een tijd, naar de zooeven vermelde berekening, dan voor 't naast te bepalen op ongeveer 3000 jaren vóór dezen. Ook de nadere vraag, welke stukken van den Veda tot de oudste, welke tot de betrekkelijk nieuwere moeten gerekend worden, is voor 't overige al evenmin voor eene stellige beantwoording vatbaar. Wel meenen enkelen een meer modern karakter aan die hymnen te moeten toeschrijven, die zekere bepaalde offerformulieren bevatten; doch wederom anderen, als Haug, verklaren zich juist voor eene tegenovergestelde meening, en laatstgemelde heeft zich zelfs sterk gemaakt, te bewijzen, dat sommige vaste formules, bij de offerplegtigheden in gebruik en gelijk zij ook in den Yadjoer-Veda worden aangetroffen, tot de alleroudste overblijfselen uit den tijd der Vedische Ariërs behooren geteld te worden. Ook de denkbeelden, de voorstellingen, de vormen in welke de dichters zich uiten, leveren nog volstrekt niet, gelijk sommigen meenen, een vasten en vertrouwbaren maatstaf voor de bepaling van hun vroeger of lateren leeftijd. Het eenige nagenoeg stellige kenmerk dan blijft ten slotte alleen de taal, in zoover men zonder gevaar van grove dwaling mag aannemen, dat sommige woorden en taalvormen in den oudsten tijd, tot welken de Veda ons toelaat op te klimmen, blijkbaar nog niet in gebruik zijn geweest. En dit leidt ons als van zelf tot eene laatste voorloopige opmerking; namelijk omtrent de taal, waarvan de Veda in 't algemeen zich bedient, en hare verklaring in latere, als ook in onze dagen.

Het Vedisch of Oud-Sanskrit verschilt aanmerkelijk, zoo wat de taalvormen als wat de beteekenis der woorden betreft, van het nieuwere of klassieke. Zoozeer zelfs dat de kennis van dit laatste slechts een zwak hulpmiddel mag heeten voor die van het eerstgenoemde. Doch, wat erger is, de volkomen nauwkeurige kennis van het Vedisch ging zoo goed als verloren. Toen de Indiërs zelven hunne Vedenverklaringen begonnen op te maken, was de oude taal sinds lang niet anders meer dan bij de offerplegtigheden in gebruik, en hetgeen bij deze gesproken werd bestond meest slechts in de herhaling der Vedische mantra's zelve, zoodat dan de bedoelde verklaringen voor een groot deel op overleveringen en voor een ander op gissingen, en menigmaal ook niet weinig gezochte, der verklaarders zelven berustten. Met dat al zouden wij heden ten dage zoo goed

als niets wezenlijks van den ganschen Veda verstaan, indien niet ten minste de werken dier commentatoren waren bewaard gebleven. En onder deze blijft vooral de uitvoerige commentaar van Sâyana, schoon van nieuweren tijd, een voortdurend en onmiskenbaar nut behouden voor een ieder, die den Veda in het oorspronkelijke tracht te leeren verstaan. Eene belangrijke dienst bewees dan ook M. Müller aan de beoefenaars der wetenschap, toen hij met den tekst der Rig-Veda-Sanhitâ ook dien van de bedoelde scholiën in 't licht gaf. Jammer slechts dat dit omvangrijke werk, thans vier groote kwartijnen beslaande, nog maar altijd niet voltooid is, en zijne voltooijing ook nog niet spoedig schijnt te naderen. Doch uit het zoo aanstonds gezegde zal men reeds eenigermate kunnen opmaken, dat ook de commentaar van Sâyana, hoewel zelf weer op andere verklaringen, zooals die van Yâska, berustend, toch niet altijd en in allen deele een volstrekt vertrouwen verdient. Wat toch Sâyana tot uitlegging van den Veda ten beste geeft, is natuurlijk alleen datgene wat hij er van weten kon in een tijd toen het Vedisch den Indiërs reeds bijkans even vreemd was geworden als het tegenwoordig ons Westerschen is; en daarenboven mag niet uit het oog worden verloren, dat de traditie, op welke zijne uitleggingen steunden, eene door en door Brahmaansche was, wier eigenbelang haar noopte, elk woord van den als openbaring vereerden Veda uit te leggen in een met de orthodoxe leer overeenkomstigen zin. Wat nu de pogingen van onze eigene, Westersche geleerden ter verklaring van den Rig-Veda betreft, onmiskenbare verdiensten heeft zich Wilson in dezen verworven door zijne Engelsche overzetting; maar wel behoort daarbij in bedenking te worden genomen, dat deze eigenlijk niet anders is dan eene zeer getrouwe navolging van den evengemelden commentaar, en in zoover ons dus niets nieuws heeft geleverd, terwijl daarenboven het verstaan van Sâyana's meer uitvoerige, meer in den vorm eener paraphrase gestelde verklaringen voor wie Sanskrit leest dikwerf nog gemakkelijker valt dan die van Wilson's meer ineengedrongen vertolking. Van de Fransche vertaling van Langlois wordt met volkomen regt beweerd dat zij anders niet is dan gis-werk van een man van smaak; en in den regel is zij dan ook meer geschikt om ons van den weg af te leiden dan den regten ons aan te wijzen. Andere Sanskritisten, zooals vroeger Colebrooke en later Benfey, Muir, Roth, Nève, Kuhn, Müller, vertaalden

en bespraken slechts gedeelten of ook slechts enkele hymnen van den Rig-Veda. In de laatste dagen echter heeft M. Müller eene gansch nieuwe Vedenvertaling met zeer uitvoerige aanteekeningen begonnen; en daarbij is de ongetwijfeld juiste weg ter verklaring ingeslagen, de voortdurende vergelijking namelijk van elk eenigzins belangrijk woord met al de overige plaatsen van den ganschen Rig-Veda waar dat woord nogmaals wordt aangetroffen. Moge nu ook de geleerde schrijver soms wat al te stellige, maar daarom nog niet altijd volkomen bevredigende resultaten uit zijne vergelijkingen trekken, hij stelt door zijne methode niettemin anderen in de gelegenheid, van de door hem bijeengegaarde materialen een dankbaar gebruik te maken. Doch in elk geval is deze nieuwe arbeid eerst onlangs aangevangen, en heeft dus nog weinig kunnen bijdragen ter bevordering van het doel waartoe hij ondernomen werd.

Ver van overtollig was alzoo het bij den aanvang dezer proeve gestelde voorbehoud. Zelfs mogt na het gezegde de poging om ook eigene, van de meest algemeen aangenomene in zekere opzigten afwijkende denkbeelden omtrent de Vedische godsdienst en tevens hier en daar eigen vertaalproeven uit den Rig-Veda mede te deelen, een zeer gewaagd ondernemen heeten, ware het niet dat een onderscheid behoort te worden toegelaten tusschen een streng philologischen arbeid en eene meer nederige poging om den beschaafden lezer in 't algemeen met eenige reeds verkregen resultaten der wetenschap bekend te maken en daarnevens tot nader onderzoek van sommige bestaande meeningen aanleiding te geven. Ten opzigte van de bedoelde proeven van vertolking zij hier nog aangemerkt, dat zij ontworpen werden met behulp van die middelen, waarover wij tegenwoordig beschikken kunnen, zooals de straksgenoemde commentaar van Sâyana, voor zoover die is uitgegeven, en de bestaande vertalingen en aanteekeningen onzer Europesche geleerden. Aan eene navolging van het oorspronkelijk metrum kon voor 't overige ook hier niet worden gedacht; en eene vertaling in onze gemeenlijk gebruikelijke versmaten is, gelijk sommige Fransche en Engelsche proefnemingen almede wel bewezen hebben, doorgaans weinig geschikt om den geest en het karakter van het oorspronkelijke eenigzins naar eisch weer te geven; een vrij metrum, zooals dat ook door de Duitschers menigmaal pleegt gebezigd te worden, scheen dus nog het meest geschikt tot het voorgestelde doel. Welligt ware eene eenvoudige proza-vertaling

nog het verkieslijkst van alles geweest; maar de vorm heeft toch ook eenige eischen, vooral bij de vertolking van liederen, wier inhoud uit een oudheidkundig en historisch oogpunt wel is waar de hoofdzaak blijft, doch wier menigmaal onmiskenbare dichterlijke verdiensten toch ook niet geheel behooren te worden voorbijgezien. Want, dat aan verscheidene, schoon zeker bijlange niet aan alle Vedenhymnen zoodanige verdienste werkelijk toekomt, zal bezwaarlijk ontkend kunnen worden door wie slechts eenigen aesthetischen smaak bezit. Een eigenaardige soort van poëzie voorzeker is het welke wij in vele van die liederen aantreffen, maar poëzie toch zonder twijfel, en eene ernstige, krachtige veelal, weinig of niet opgesmukt, niet met beelden overladen, arm soms aan beeldspraak zelfs, maar van daar dan ook te natuurlijker en te minder gekunsteld, ware poëzie derhalve der natuur, reeds beschaafd genoeg om niet ruw, en niet te veel beschaafd om gezocht en gemaakt te zijn. Brengt nu eene vertaling die eigenschappen niet aan 't licht, zij zelve, niet de oorspronkelijke dichter heeft daaraan schuld. En, wel is waar, soms moet de eene of andere uitdrukking of vergelijking ons vreemd en te midden van een lofzang vooral zonderling schijnen; doch bedenken wij, dat wij hier dichtwerken vóór ons hebben, die voor 't minst een ouderdom van een dertigtal eeuwen bereikten, dan zeker is er meer reden om ons te verwonderen dat er niet veel meer, dan dat er nog zoo weinig in gevonden wordt wat ons nu en dan eenigzins ongewoon en bevreemdend klinkt.

II.
De Deva's.

Traditionele en doctrinaire begrippen verhinderen ons niet zelden een juist inzigt te erlangen in de godsdienstige beschaving van andere, met name ook van oude volken. Wij zijn nu eenmaal gewoon, de godsdiensten te verdeelen in monotheïstische en polytheïstische; het monotheïsme onderscheiden wij dan weder in theïsme en pantheïsme; en eindelijk stellen wij natuurdienst of natuurvergoding tegenover de vereering van een

God of goden boven de natuur; meenende bij dat alles, dat er geene godsdienst kan worden gedacht, die zich niet onder de eene of andere dezer verschillende klassen laat rangschikken. Doch zoodra wij nu dergelijke verdeelingen en tegenstellingen op godsdiensten als die der voormalige Indiërs, en in 't bijzonder ook op de Vedische, trachten toe te passen, dan wordt die godsdienst zelve ons een raadsel en schijnt ons eene afdwaling van den menschelijken geest, voor wier ontstaan geen redelijke verklaring te vinden kan zijn.

Wat toch wordt ons eigenlijk te kennen gegeven wanneer ons wordt medegedeeld, dat het aloude Vedische volk de natuur aanbad, natuurkrachten vergoodde en tal van godheden vereerde, terwijl ons onmiddelijk daarop wordt verhaald, dat dit zelfde volk beurtelings aan elk zijner goden of althans aan verscheiden hunner den rang van hoogste wezen toekende en hem beheerscher noemde dier natuur, die zoo aanstonds zelve het voorwerp der vereering heette te zijn? Dergelijke tegenstrijdigheid schijnt inderdaad voor geen oplossing vatbaar. Wel heeft men er eene gezocht in de onderstelling, dat de vrome zangers, schoon al de goden gelijkelijk vereerend, toch, wanneer zij soms tot een bijzonderen god zich wendden, dezen bij wege van beleefdheid en om hem te gunstiger te stemmen, den voorrang boven alle anderen zouden toegekend hebben, om straks weer dezelfde hoffelijkheid aan een ander te gaan bewijzen. Doch, het kinderachtige en hoogst onwaarschijnlijke van dergelijke verklaring nog daargelaten, zij verklaart eenvoudig niets zoodra wij in één hymne meer dan één god of ook al de goden te zamen zien aangeroepen; en ten eenemale onhoudbaar zal zij ons blijken, zoodra wij slechts van enkele onder de vele lofzangen zullen kennis hebben genomen, waarin een bepaalde zoogezegde godheid, b.v. Varoena, als het Hoogste Wezen zelf door den dichter wordt toegesproken. Maar wij behoeven ook geene oplossing van eene tegenstrijdigheid in dezen. Die tegenstrijdigheid toch ligt niet in de godsdienst zelve, waarmede wij hier te doen hebben, noch in de zangen waaruit wij haar leeren kennen, maar eenvoudig in de toepassing van de zooeven bedoelde traditionele begrippen en onderscheidingen op eene godsdienst, die, veel ouder dan deze, zich nu eenmaal niet in de aan andere ontleende rangschikkingen en verdeelingen wringen laat. Stellen wij derhalve al deze en dergelijke, in het gegeven geval bepaald aprioristische beschouwingen geheel ter zijde, en trachten wij, uitsluitend ons

vasthoudend aan de waargenomen feiten, in enkele algemeene trekken de Vedische godsdienst te schetsen, gelijk zij werkelijk in de zangen van den Rig-Veda zich vertoont. Eene nadere beschouwing omtrent het eigenaardig karakter der bijzondere dusgenaamde ‘goden’ zal dan, vertrouwen wij, het bewijs leveren van de juistheid der gegeven voorstelling.

Aan bezieling te denken waar wij beweging zien, is een zoo gewoon, zoo alledaagsch verschijnsel, dat het feitelijke daarvan wel niet door vele voorbeelden behoeft te worden aangetoond. Bezwaarlijk kunnen wij de werking eener stoommachine gadeslaan zonder voor een oogenblik althans ons in te beelden, dat het zoo ijverig, zoo regelmatig, zoo verstandig arbeidend voorwerp met eene soort van eigen denk- en wilskracht is bezield; en alleen nadenken herinnert ons, dat het niet anders is dan eene onbewuste ijzermassa, door de uitzetting van evenzeer onbewusten damp in beweging gebragt, terwijl straks weer, als de machine plotseling stilstaat, het denkbeeld van dood die op het leven volgt zich als onweerstaanbaar aan ons pleegt op te dringen. Niet anders ook zijn onze gewaarwordingen bij het aanschouwen van treffende natuurtooneelen. Zoo goed wij ook weten mogen, dat wind slechts eene verplaatsing is van lucht en de bliksemstraal eenvoudig de ontlading eener electrische batterij, wij kunnen niet dan met moeite de voorstelling verwijderen, dat de storm die daar raast en door het woud huilt, en de baren der zee opwerpt, toch eene bezielde, naar eigen wil handelende kracht is, en dat de lichtstraal, die eensklaps met zoo geweldigen, lang weerklinkenden slag uit de donkere wolken schiet, als een vreeselijk wapentuig uit den hooge ons wordt toegeslingerd door eene onzigtbare hand. En hoeveel te sterker zouden dergelijke voorstellingen dan niet zijn, indien wij den wezenlijken aard dier verschijnselen in 't geheel niet kenden, indien de ervaring ons niet geleerd had, dat alle natuurverschijnselen ook hare natuurlijke oorzaken hebben, zonder dat daarbij aan eenige bepaalde bezieling der handelende voorwerpen zelve te denken valt. Zóó sterk zelfs, dat ze voor ons het karakter van werkelijke feiten zouden aannemen, gelijk dat trouwens ook ten opzigte van sommige verschijnselen, zooals storm en onweder, langen tijd werkelijk het geval is geweest. Of sprak men in vroeger dagen niet in vollen ernst van de stem des Heeren, die in den stormwind en het rollen van den donder zich aan de stervelingen hooren deed? ‘Celui qui a

détrôné Dieu' was dan ook de titel door de Franschen der vorige eeuw den grooten Franklin toegekend. Eerst ervaring en nadenken ontneemt aan de onbewuste natuur hare bezielde, 't zij dan onmiddelijke of aan eene andere ontleende individualiteit; de nog niet door ervaring opgeklaarde voorstelling blijft aan bezieling denken overal waar kracht en beweging in de natuur wordt waargenomen.

Niettemin vertoont zich bij het eene volk diezelfde voorstelling veel sterker en veel meer overheerschend dan bij het andere. Vooral waar de natuur, 't zij door hare schoonheid en grootschheid, 't zij ook door het geweldige harer verschijnselen, een magtigen indruk te weeg brengt op het voor dergelijke indrukken vatbaar gemoed, zal die voorstelling, zoolang ze door ervaringskennis nog niet gewijzigd is, op de volksdenkbeelden een inderdaad overweldigenden invloed moeten uitoefenen. En dit nu was blijkbaar in hooge mate het geval bij het krachtige en levenslustige, voor hoogere beschaving tevens zoo buitengemeen vatbare oud-Arische volk in zijne deels zoo trotsche en aan geweldige verschijnselen rijke, deels ook zoo liefelijke Alpennatuur. Wat wonder dan zoo het, bij den stand zijner kennis, voor feitelijke waarheid hield, wat slechts het voortbrengsel zijner levendige en dichterlijke verbeelding was, en de werkingen van bezielde wezens in die natuurverschijnselen meende te aanschouwen, wier grootheid en schoonheid het dagelijks bewonderde, en wier weldadige of noodlottige gevolgen het telkens ondervond? Te verwonderen mogt het eer heeten, indien het anders ware geweest. Doch, eenmaal nu het werkelijk bestaan van die wezens, zooveel magtiger en grooter dan de mensch zelf, erkend, moesten deze uit den aard der zaak ook tot voorwerpen worden van vereering, 't zij om hun bijstand in te roepen en hun gunsten af te smeeken, 't zij om het kwaad af te wenden, waarmede zij het land en zijne bewoners mogten bedreigen, of ook, in menig geval en met minder zelfzuchtige bedoeling, om hunne grootheid te roemen en door zangen hen te verheerlijken. Thans echter rijst de gewigtige, en in dezen zeer veel, zoo nog niet alles afdoende vraag: waren de aldus vereerde natuurwezens nu ook goden in dien zin, dien wij gewoon zijn toe te kennen aan het woord? En het antwoord moet hier bepaald ontkennend zijn. De naam door de oud-Ariërs aan hunne verpersoonlijkte natuurwezens of natuurkrachten gegeven, was, gelijk wij ook elders meer dan eens opmerkten, eenvoudig die van Deva's,

't geen niets anders dan Lichtenden, Glanzenden beteekent, maar 't geen men bij gemis aan beter en ook door het Latijnsche, daarvan afkomstige Deus verleid, inderdaad zeer ten onregte door Goden vertaald heeft. Beter en verkieslijker dan mag het ook schijnen, bij de opzettelijke bespreking der Vedische eeredienst, eenvoudig het oorspronkelijke Deva te behouden, waar van een verpersoonlijkt natuurwezen gesproken wordt, en het woord God alleen dan te bezigen, waar het bepaaldelijk den zin kan hebben waarin wij gewoon zijn ons van dien zelfden naam te bedienen. Met dat al kan uit den aard der zaak deze enkele woordbeteekenis niet alleen beslissend zijn bij de vraag, wat wij bepaaldelijk onder de Deva's der Veden te verstaan hebben. En indien ons bleek, dat deze laatste toch inderdaad geen ander, geen hooger en algemeener voorwerp van vereering kenden dan deze veelvuldige natuurkrachten, dan ware ook ongetwijfeld onze definitie niet zoo geheel onjuist, indien wij met velen voortgingen de Vedische godsdienst eene polytheïstische natuurdienst te noemen. De bedoelde onderstelling is echter volkomen valsch.

De erkenning en vereering van individuële, bewustwerkzame natuurkrachten sluit nog geenszins noodwendig de erkenning ook van het zelfstandig en onafhankelijk bestaan dier krachten in zich. Integendeel leidt de gestadige waarneming harer steeds terugkeerende werkingen een nadenkend volk als van zelf tot het aannemen van het tegenovergestelde. En zoo zagen ook de opmerkzame Ariërs een tal van verschijnselen, of, in hunne spreekwijze, verscheidene handelingen der Deva's, op bepaalde, aan vaste regelen als 't ware gebonden tijden, steeds terugkeeren en zich herhalen, terwijl wederom andere, hoewel menigmaal onverwacht, toch ook schenen te gehoorzamen aan eene meer algemeene wet of ook aan een meer geregeld en denkend bestuur dan de louter individuële willekeur van een aantal gansch en al van elkander en van al wat buiten hen bestond onafhankelijke wezens. Zoo o.a. de opgang en ondergang der zon; zoo ook regen en onweder na langdurige droogte. Daarenboven kon geen der bepaalde Deva's in redelijkheid als de laatste grond of oorzaak van de wording der dingen worden beschouwd; en een andere, hoogere grond scheen dus vóór hen en boven hen te moeten bestaan; eene oorzaak, aan welke ook zij zelven hun bestaan verschuldigd waren. Eindelijk bezaten ook de Vedische Ariërs, gelijk wij zien zullen, in hooge mate het gevoel van

hunne eigene onvolkomenheid en tekortkomingen, en wel bepaald dat zelfde gevoel, 't welk velen ook nog heden ten dage als eene uitsluitende eigenaardigheid van de belijders der Westersche, met name der Christelijke godsdienst, meenen te mogen beschouwen, het gevoel van zonde en van schuld. Doch zoomin als nu een der bijzondere Deva's, ééne der vele natuurkrachten, geacht kon worden den ganschen loop der natuur op regelmatige en ordelijke wijze te beheerschen, zoomin zij zelven die oorzaak zijn konden buiten en boven welke geen andere meer is, zoomin kon ook een hunner of konden zij allen gezamenlijk dat hooger wezen zijn, jegens 't welk de mensch zich verantwoordelijk gevoelde voor het bedreven kwaad. Aldus werd dat hoogere wezen een noodwendig postulaat van het eerste, meest eenvoudige nadenken; en, eenmaal zijn bestaan evenzeer als dat der Deva's erkend, moest ook evenzeer zijne vereering volgen, en wel eene vereering juist zooveel hooger als dat wezen zelf boven de enkele natuurkrachten verheven was. Wil men thans niettemin voortgaan, de Deva's der Veden Goden te noemen en hun dienst polytheïsme, dan hebben wij hier het bestaan van een monotheïsme te erkennen met een polytheïsme daaraan ondergeschikt. Eene wijze van bepalen zeker niet bevorderlijk aan de duidelijkheid der voorstelling!

Wat intusschen aan dat hoogste wezen der Vedische godsdienst bleef ontbreken, en wat menigeen misschien een groot en veelbeteekenend gebrek zal schijnen, was - een eigen naam. Iets wat naar ons ‘God’ gelijkt is in den Veda eigenlijk nog onbekend. Brahma, het Hoogste Wezen, de Hoogste Geest, en al dergelijke uitdrukkingen behooren in den hier bedoelden zin tot later tijd. En willen wij ons desniettegenstaande, en gelijk wij soms wel haast genoopt zijn, ons van den Godsnaam blijven bedienen om het bedoelde Wezen ook in den zin van den Veda aan te duiden, het mag niet anders geschieden dan onder uitdrukkelijke vermelding, dat wij een woord bezigen, aan de oorspronkelijke overlevering ten eenemale vreemd. Wordt nu evenwel met dien éénen bepaalden naam het Wezen, waarvan wij spraken, in den Veda niet genoemd, het erlangde niettemin, zoo vreemd dit klinke, tal van namen. Bijkans evenveel namen zelfs als er Deva's vereerd werden. Want telkens vinden wij het tegelijkertijd aangeroepen met zijne eigenschappen van almagt, alwetenheid, alomtegenwoordigheid, enz. en tevens vereerd onder den naam en bekleed met de attributen

van een dier bijzondere Deva's, 't zij dan de Hemel of het Vuur of ook eenig ander natuurverschijnsel, dat tot voorwerp van bijzondere vereering verheven werd. En wat beteekent nu dergelijke aanroeping? Blijkbaar immers niet anders dan dat het Alwezen geacht wordt zich in één zijner menigvuldige verschijnselen even volkomen en ondeelbaar te openbaren als in alle te zamen genomen; dat het de hemel is, waaraan alle licht en leven ontstraalt; dat het de gloed is van het vuur, dat als warmte alle levende wezens doordringt, de zonnegloed, waarin zich de aarde koestert, de vonk die flikkert in den bliksemstraal, de vlam die ontglimt in den huiselijken haard, de levensgeest die den mensch zelven bezielt. Dat nu dit alles werkelijk in den Veda zelven dus begrepen wordt, schoon wij het ongetwijfeld in andere bewoordingen vinden uitgedrukt, zal straks voldoende blijken; en de tegenwerping, welke van sommige zijden verwacht mogt worden, dat dergelijke opvatting voor een tijd als den Vedischen te diepzinnig schijnt, is voorzeker van luttel kracht. Wie toch zal ons met juistheid weten aan te duiden, hoe weinig of hoe hoog reeds ontwikkeld de Vedische zangers geweest kunnen zijn, wat zij al en wat zij niet konden verstaan, hoever hunne gedachte kon reiken en waar deze noodwendig hare grenzen vond? Genoeg alzoo wanneer wij slechts luisteren naar hunne eigene woorden, en, vrij van vooroordeel, ze opvatten in den eenigen zin dien zij redelijkerwijze behelzen kunnen. En die zin kan wel geen andere zijn dan de zooeven aangeduide. Wanneer de Vedendichter, 't zij dan Indra, 't zij Varoena of Agni of Soêrya aanroept als Vader aller Deva's en menschen, als beheerscher van het heelal, als bestuurder van der menschen lot, als den oorsprong aller dingen, als den éénige, die geen ander buiten of boven zich kent, dan spreekt hij ongetwijfeld geheel in onzen nieuweren en Westerschen zin tot God; maar niet minder waar is het, dat hij tevens tot een natuurverschijnsel, eene natuurkracht, een Deva, spreekt, door wien hij dien éénen God onder één zijner vormen of uitingen vertegenwoordigd ziet, terwijl hij zich volkomen voorbehoudt, dienzelfden Deva, diezelfde verpersoonlijkte kracht, als zoodanig te hulp te roepen en gunstig te stemmen door de aangeboden offerande, of ook, nog nader van het algemeene en hoogere tot het bijzondere terugkeerend, het bedoelde natuurverschijnsel eenvoudig te nemen voor 't geen het werkelijk is, en zijne ge-

wone, zigtbare werking te omschrijven in dichterlijke bewoordingen.

Hoe nu zal men dit alles noemen? Is het nu nog wel theïsme, gelijk het zoo aanstonds scheen, is het niet reeds een soort van pantheïsme geworden, is het eigenlijk wel eene godsdienst of niet veeleer natuurvergoding en natuurdienst? Wij laten het antwoord aan hen over, die behagen scheppen in de klassificatie van alle godsdiensten der wereld onder zekere, vooruit vastgestelde of enkel aan sommige ontleende, aan de overige geheel vreemde en daarop niet toepasselijke rubrieken. Wat schromelijke verwarring overigens deze methode kan stichten, is het best waar te nemen uit de geschriften juist der meest voortreflijke, doch elkaar voortdurend bestrijdende geleerden, zooals Scherer, Réville, Pictet, Roth, Pfleiderer, Max Müller en anderen, over de oud-Arische godsdienst. Met al hunne uiteenloopende gevoelens kunnen wij ons thans niet nader bezighouden, doch vestigen alleen nog de opmerkzaamheid op de merkwaardige resultaten, tot welke juist een der meest nauwgezette en uitsluitend aan de waargenomen feiten zich vasthoudende schrijvers geraakt, nl. Muir in zijn Original Sanskrit Texts. Sprekende van de Vedische voorstellingen zegt hij: ‘These extraordinary representations reveal to us in the Indians of the Vedic age a conception of the universe, which was at once mystical or sacramental, polytheistic and pantheistic; everything connected with religious rites being imagined to have in it a spiritual as well as a physical potency; all parts of nature being separately regarded as invested with divine power; and yet as constituent parts of one great whole.’ Korter en duidelijker kan de onmogelijkheid wel niet in 't licht worden gesteld, om, met behoud van de nu eenmaal aangenomen methode, tot iets te geraken wat naar wezenlijke verklaring der Vedische godsdienst gelijkt. Doch zien wij thans of de hier voorgedragen algemeene stellingen al dan niet hare bevestiging erlangen in de meer bijzondere Vedische Deva-leer. Eerst na onderzoek van deze, zooveel noodig, zijn wij tot het opmaken van besluiten geregtigd, aan welke anders uit den aard der zaak geene waarde dan die van onbewezen verzekeringen en betuigingen kan worden toegekend.

III.
De hemel.

Onder de verschijnselen, die het meest geschikt mogen heeten om een magtigen en blijvenden indruk op den voor verheven gewaarwordingen vatbaren geest des menschen te weeg te brengen, zal wel ten allen tijde de lichtende en stralende hemel met zijne velerlei en telkens wisselende phaenomenen te noemen zijn geweest. Ook bij de Vedische Ariërs dan bekleedde de hemel onder de Deva's een eersten en voornamen rang. Meer dan ééne persoonsverbeelding vinden wij bij hen als vertegenwoordiger van den hemel vereerd. En wel in de eerste plaats de, ook van elders, uit de mythologie der Grieken, ons welbekende Dyoe, Dyaus, de Grieksche Zeus. Slechts ten deele evenwel komt gene met dezen in karakter overeen; meer overeenkomst vertoont hij met den Griekschen Uranos, dien wij straks, mede ten deele, in den Vedischen Varoena zullen terugvinden, terwijl Zeus alligt nog het best met den later eveneens te bespreken Indra vergeleken kan worden.

In zijne meest algemeene beteekenis nu is Dyaus ongetwijfeld de hemel zelf, gelijk zijn naam dit ook genoegzaam te kennen geeft. Maar daarenboven wordt hij ook beschouwd als de bron, de oorsprong aller dingen, ook der Deva's zelven, en als zoodanig zien wij hem verbonden met Prithivî, de Aarde, elders ook Gau geheeten, evenals Uranos met Gaia. In dezen zin heet hij Dyaushpitar, Vader Hemel, in overeenstemming met het Latijnsche Diespiter; en de aanroeping van Hemel en Aarde als Vader en Moeder, als de Ouders aller wezens, behoort tot de meest gewone. In verschillende andere plaatsen evenwel wordt van Dyaus en Prithivî wederom gesproken als van geschapen wezens, als manifestatiën van eene hoogere scheppingskracht. En eindelijk nemen beide ook gansch den gewonen rang onder de verpersoonlijkte wezens in, voorzoover zij, en vooral Dyaus, beschouwd worden als bewaarders van wijsheid en regt, als weldadige, den menschen gunstig gezinde, welvaart en geluk hun verleenende magten. En zoo zien wij terstond reeds, bij den eersten naderen stap op Vedisch gebied,

hoe onbestemd eigenlijk het karakter dier Deva's is, welke men Goden heeft genoemd; eene opmerking tot welke wij in den loop onzer beschouwingen nog gelegenheid te over zullen aantreffen.

Eene veel wigtiger en ook belangwekkender persoonsverbeelding des hemels is de tweede zoo aanstonds genoemde, - Varoena. Zijn belang ontleent deze vooral aan zijn bepaald ethisch karakter; doch vooraf dient met een woord zijne physische alsook zijne mythologische beteekenis duidelijk te worden gemaakt.

Varoena dan is in 't bijzonder, en in tegenstelling van Mitra, met wien hij dikwijls genoemd wordt, de nachtelijke hemel, terwijl gene den dag vertegenwoordigt. Zijn naam duidt bedekken, overdekken aan; eene beteekenis, die ook in den Griekschen Uranos schijnt bewaard gebleven. Te zamen genomen werden beide Deva's als Vorsten van den hemel vereerd, en als zoodanig voorgesteld een schitterend met duizend poorten voorzien luchtpaleis te bewonen, bij 't aanbreken van den dag uit te rijden op een gouden wagen, die tegen den avond ijzerkleurig wordt, en alsdan alles te overzien en te regelen wat het bestuur der wereld betreft. Uit enkele plaatsen heeft men gemeend te mogen opmaken, dat zij eigenlijk slechts handelen door middel van eene nog hoogere op hen inwerkende en hen bezielende magt; een stellig bewijs hiervan wordt eehter niet aangetroffen. Bij de Indische Ariërs is evenwel Mitra al meer en meer op den achtergrond geraakt, terwijl hij juist als de Perzische Mithra in beteekenis rees; en Varoena, van wien nog geenszins met eenige zekerheid valt te zeggen of hij werkelijk met Ahoera Mazda (Ormuzd) overeenkomt, neemt meerendeels den eersten rang in, en erlangt ook hooger vereering wanneer hij alléén, dan waar hij met Mitra verbonden voorkomt. Eenigzins vreemd mag het schijnen, dat juist de nachtelijke hemel zoozeer op den voorgrond wordt gesteld; die bevreemding echter verdwijnt indien de verklaring juist is, volgens welke de nadenkende en tot stille en innige vereering geneigde geest zich eer tot den, wel is waar eveneens ondoorgrondelijken, maar toch zooveel nader schijnenden en rustiger nachtelijken hemel wendt, dan tot den hellen, zoo oneindig vèr verwijderden gedurende den dag, terwijl ook des nachts zich niets meer tusschen den sterveling en het voorwerp zijner vereering schijnt te stellen, en niets de aandacht afleidt en de

overpeinzing stoort. Doch bovendien is Varoena ook niet altijd te nachtelijke, maar ook niet zelden de daghemel, terwijl hij in de latere Indische mythologie geheel van karakter schijnt te veranderen, en de beheerscher der wateren, in 't bijzonder van den oceaan, wordt, een attribuut waarschijnlijk aan zijne oorspronkelijke voorstelling als hemelvorst ontleend, naar welke hij uit den aard der zaak ook de wateren des hemels of de wolkenzee beheerscht. Maar hoe dan ook verpersoonlijkt, in elk geval zien wij hem met die eigenschappen bekleed, welke ook andere godsdiensten aan haren éénigen God plegen toe te kennen. Hij is de schepper en onderhouder van hemel en aarde en van alle wezens die beide bewonen; de zon is zijn oog, de wind zijn adem: de maan verheldert op zijn gebod den nacht, en de sterren komen en gaan op zijn bevel. Hij kent de vlugt der vogelen en de wegen van den wind; hij weet alles wat geweest is en wat komen zal; hij ziet alle daden der menschen, ook de meest verborgene. Hij is alwetend, almagtig, alwijs, en niets leeft of beweegt zich zonder hem. Genoeg om ons te doen inzien, dat de Deva hier een veel hooger begrip dan de enkele natuurkracht of ook dan een god onder goden vertegenwoordigt, en dat de eerste, nog beperkte voorstelling, die van het nachtelijk uitspansel, voor de meer algemeene reeds heeft plaats gemaakt.

Doch veel sterker komt dit nog uit waar wij Varoena zien optreden in zijn bepaald ethisch karakter. Hij is niet enkel de bestuurder van het lot der menschen, maar ook hun regter: hij beloont de goeden en straft de boozen. Doch hij vergeeft ook de zonde en toont zich niet enkel een regtvaardig regter, maar ook een liefderijk vader en vriend. Hij ontbindt de koorden, waarmede het kwaad de zondige menschen gebonden houdt. Hij is de bewaarder der onsterfelijkheid, en in eene andere wereld zullen de regtvaardigen hem zien. Bij deze voorstelling van de betrekking der menschen tot Varoena vooral doet zich in hooge mate dat beginsel gelden, waarvan wij boven, bij onze meer algemeene opmerkingen, reeds gewaagden: het schuldbesef en het gevoel aan behoefte der zondenvergeving. In de verschillende, tot Varoena gerigte hymnen en gebeden keert dit telkenmale terug. Zoo, o.a. dient het den dichter tot punt van uitgang in een loflied, dat Varoena's grootheid en wijsheid roemt, en in 't bijzonder zijn zedelijken bijstand inroept, den 25sten hymne van het eerste boek of

mandala, van welken wij hier het belangrijkste gedeelte laten volgen, - vs. 1-3. 7. 9-12. 14. 16. 19-21: -

Daaglijks schenden, Varoena!
Wij menschen Uwe wet.

Doch geef aan den dood ons niet over,
Noch aan der boosaardigen slagen,
Noch aan onzer hateren woede!

Uw gunst bejagend, slaken wij
De banden van Uw geest door zang,
Als van 't vermoeide strijdros
De wagenmenner de strengen.

Hij, die de vlugt der vooglen kent,
Der vooglen in de lucht, en de schepen,
Die op de wateren zijn;

Die de wegen kent van den wind,
Den groote, den magtige, geweldige,
En hen die daar wonen omhoog;

Orde bewarend troont Hij,
Schittrend te midden der zijnen,
Heerschend met wijsheid, Varoena!

Alle wondren ziet Hij vandaar,
Wat geschied is en wat komen zal.

Make, alwijs, Hij onze paden regt,
En verlenge Hij ons leven!

Den God, dien de spotters niet honen,
Noch boozen, noch haters der menschen;

Hem zoekend, den Vèrziende,
Gaan mijne gedachten voort,
Als kudden naar hare weiden.

Hoor, Varoena! mijn roep!
Wees gunstig mij! U roep ik,
Hulpbehoevend, aan.

Heer aller werelden,
Der heemlen en der aarde Heer!
Luister op Uwen weg!

Ontbind de koorden, die mij binden,
Het bovenste, laagste, middelste,
Opdat ik leven door U!

Niet minder krachtig doet het gevoel van schuld en de bede om vergeving zich hooren in een anderen zang, - R.V. VII. 86, 3-6:

Welke is mijn schuld, o Varoena!
De Wijzen naadrend, vraag ik hen;
En allen zeggen mij hetzelfde:
De toorn des Heeren is op u!

Wat groote zonde bedreef ik,
Dat Gij slaan wilt Uw dienaar en vriend?
Zeg het, o Heer! o Almagtige!
En biddend keere ik, vrij van kwaad.

Van der vaderen zonden verlos ons,
En van die wij zelven begingen!
Verlos, o Heer! als den dief ons,
Die genoot van het gestolen vleesch
Verlos ons als 't kalf van zijn handen!

Niet onze wil, o Varoena!
Verleiding alleen deed ons dolen,
Wijn, toorn, het spel of onbedachtzaamheid.
Wat sterker is, verwint den zwakke;
Ook slaap zelfs baart het kwaad.

De alwetenheid der Deva's, en in 't bijzonder van Varoena, roemt in merkwaardige bewoordingen vooral een hymne, die,

wel is waar, in den Atharva-Veda is opgenomen, maar toch ongetwijfeld tot de werkelijk oud-Vedische liederen moet gerekend worden, en op zonderlinge wijze, als verstond men reeds den eigenlijken zin niet meer, aan eene vervloekingsformule is vastgehecht, - A.V. IV. 16, 1. 2. 4. 5: -

Alles ziet als van nabij
Der werelden magtige Heerscher.
Zoo iemand heimlijk waant te handlen,
De Deva's weten wat hij doet.

Een ieder zien zij, staande of gaande,
Of ook hij wegsluipe of in stilte
Zich naar zijn woning spoede.
Waar twee te zamen fluistrend spreken,
Als derde hoort het Varoena!

Ook wie voorbij de lucht er vlood,
Ontkomt Hem niet,
Wiens boden, dalend uit den hemel,
't Heelal doorkruisen en met duizend oogen
Bespieden wat op aard geschiedt.

Wat hier op aarde of in den hemel
En wat daarbuiten is, Hij kent het.
Het wenken van der menschen oogen
Heeft Hij geteld; en, als de speler,
Bij 't spel, ziet scherp Hij toe.

Later, bij verdere ontwikkeling van het wijsgeerig denken, treden die begrippen van berouw en zondenvergeving, gelijk wij die hier nog aantreffen, meer terug, en zien wij ze in de Indische wereldbeschouwing plaats maken voor de overtuiging, dat het de gansche zedelijke toestand des menschen is, waaruit datgene voortspruit wat wij het kwaad plegen te noemen, en dat alzoo geen wezenlijk heil is te vinden in onmiddelijke zondenvergeving en verzoening, maar alleen in de voortgaande bevrijding uit de banden der eindigheid. En zoo vinden wij dan het oud-Vedisch begrip in dezen op ongeveer hetzelfde standpunt, waarop wij doorgaans ook het Christelijk dogma aan-

treffen, terwijl dan de verdere ontwikkelingsperiode van den Indischen geest geacht kan worden eer met die onzer nieuwere wijsbegeerte overeen te stemmen. Meer en meer verdwijnt voorts ook de hier nog levendige voorstelling der persoonlijkheid in het Wezen, 't welk wij thans onder den naam van Varoena zagen aangeroepen, om zich langzamerhand in een strenger immanentie-begrip, en eindelijk ook geheel in dat van het Alzijn te verliezen. De eerste dezer langzame overgangen van het meer onmiddelijk, of wil men, meer kinderlijk en naïeve denken tot het meer wijsgeerige, ligt thans buiten den kring onzer beschouwing, vermits wij daarvan in den Veda zelven nog geen duidelijke sporen aantreffen. Wel echter vinden wij in dezen reeds voldoende aanduidingen van laatstgenoemde wijziging. Maar ook hier zelfs, met het oog op het zooeven medegedeelde, mogt het nog de vraag heeten, of wij daarbij wel zoo uitsluitend met een buitenwereldlijk, zuiver transcendent godsbegrip te doen hebben, als de aangehaalde tekstwoorden bij eersten aanblik laten vermoeden. Immers wij mogen niet vergeten, dat de voorstelling van Varoena als natuurwezen, hier wel voor een oogenblik verdwenen schijnt, maar het daarom geenszins werkelijk is. In de niet medegedeelde verzen van den eerst aangehaalden hymne toch zien wij hem onder anderen met een gouden harnas bekleed, d.i. door lichtglans omringd, en heeten de zonnestralen zich om hem te verzamelen als zijne spieën en gezanten. Ook hier zelfs blijft hij dus, schoon voor 't overige een bepaald godsbegrip vertegenwoordigend, toch zijn karakter als natuurwezen getrouw; en hier alzoo hebben wij juist het geval vóór ons, waarvan boven gesproken werd: de voorstelling der Godhoid in den vorm en onder de attributen van ééne harer bestaanswijzen of manifestatiën. De overgang nu van deze voorstelling tot het strenger begrip van een onpersoonlijk, in alle verschijnselen zich openbarend Alwezen is reeds niet groot meer en kan wel niet anders dan het noodwendig resultaat van het dieper en door het spel der verbeelding minder belemmerd nadenken worden geacht.

IV.
De koning.

Eene gansch andere figuur wederom dan Varoena is de derde voorname persoonsverbeelding van den hemel, de hoog ook door de Vedische Ariërs vereerde Indra. Dat hij, schoon gelijktijdig met de andere vereerd, toch ongetwijfeld van jongeren oorsprong is, mag hieruit worden opgemaakt, dat de naam van Varoena, zoowel als die van Dyaus, ook bij andere Arische stammen, als de Grieken, teruggevonden wordt, en dus mede reeds afkomstig zijn moet uit de dagen toen de verschillende stammen nog onverdeeld in Azië zamewoonden, terwijl van Indra's naam geen spoor in eenige andere mythologie wordt aangetroffen, en hij alzoo eene personificatie mag heeten, die uitsluitend aan Indië eigen is, mitsdien ook dagteekent van een lateren tijd. Wel waarschijnlijk is het, dat hij langzamerhand den meer oorspronkelijken Dyaus als hemelvorst verdrongen heeft; maar, dat hij ook werkelijk als zoodanig in de plaats van Varoena zou getreden zijn, gelijk enkelen willen, is voor 't minst zeer twijfelachtig en uit den Veda zelven geenszins te bewijzen. Opmerkelijk intusschen blijft het verschil van karakter der beide Deva's. Varoena behoudt, ondanks al zijne zinnelijke attributen, toch doorgaans een onmiskenbaar bovenzinnelijken, meer algemeenen en abstracten aard. Indra daarentegen is door en door zinnelijk en een concreet, individueel wezen. Niet dat ook hij, als de boven alles en allen verhevene, onder den vorm van het natuurwezen 't welk hij vertegenwoordigt, vereerde God, niet met al de gewone, welbekende eigenschappen der Godheid bekleed zoude zijn. Integendeel, hem ontbreekt geene van deze: almagt, alwetenheid, alwijsheid, enz. Maar die eigenschappen treden bij hem lang zoo sterk niet op den voorgrond; en, terwijl bij Varoena de Deva als 't ware zich in den eigenlijken God verliest, schijnt bij Indra het godsbegrip voor een groot deel in de voorstelling van den Deva op te gaan. En deze voorstelling is het dan ook, welke uit een historisch en mythologisch oogpunt hem het meest belang verleent.

Met veel reden heeft men Indra bovenal eene echt nationale,

gansch Indisch-Arische figuur genoemd. Hij toch vertegenwoordigt geheel het ideaal van den Koning en den krijgsman, gelijk de naar Indië overgekomen Ariërs zich dit voorstelden. Hij is een jong, schoon en krachtig man, met edele gelaatstrekken en een zwaren blonden baard, gekleed in eene schitterende wapenrusting, met zijn geducht wapen, de bliksemschicht, in de hand, en met Vâyoe, den wind, zijn wagenmenner, staande op een gouden, door vurige rossen, met manen en staarten van pauwenvederen, getrokken strijdwagen: een krijgsman van ontembaren moed en onverwinlijke kracht, een oppermagtig en regtvaardig, zijn volk, de Arya's, tegen alle vijanden steeds beschermend en tal van gunsten en weldaden aan zijne getrouwe onderdanen uitdeelend Vorst. Eene bijzondere eigenaardigheid van Indra is ook zijne geneigdheid tot rijkelijk genot van den roesverwekkenden, onder den naam van soma bekenden onsterfelijkheidsdrank, het amritam of de ambrosia. Onder den invloed van dezen verrigt hij de meeste zijner heldenfeiten, en toont hij zich doorgaans het mildst en grootmoedigst. Zijne vereerders laten dan ook niet na, hem telkens uit te noodigen, toch vrij en in ruime mate den soma te drinken, die op hunne altaren wordt geplengd. En nu en dan zelfs schijnt het krachtige vocht hem wel ietwat magtig te worden; de dolle overmoed althans, waarmede hij, na herhaalde plengingen, zijne eigene magt en grootheid roemt, met zijne voeten op de aarde zegt te staan en met zijn hoofd de hemelen te bereiken, en zijn lust te kennen geeft om bij wege van uitspanning de aarde her- en derwaarts te werpen, doet ons voorzeker aan een toestand denken, die zeer veel op eenvoudige dronkenschap gelijkt. Merkwaardige punten van overeenkomst, - 't zij in 't voorbijgaan opgemerkt, - tusschen die voorstelling van den Indischen Deva en den type van den middeneeuwschen edelman en leenheer, die wat tijd en plaats aangaat, zoover van hem verwijderd mogt heeten! Voeg er nog den hartstogt van het spel bij, die almede van oudsher den Arischen Indiër zoo bijzonder eigen was, en de overeenkomst is volledig, èn wat deugd en verdienste, èn wat ondeugden betreft. Zoo verloochenen zich dan de eigenaardigheden van een ras toch niet, hoe ver ook de landen en hoe lang ook de eeuwen, die zijne verschillende vertegenwoordigers van elkander gescheiden hielden! En hebben wij hier soms ook bij dat drinklied van Indra aan eene, den middeneeuwen almede niet vreemde, satire te denken op sommige

bijzonderheden der dienst? Een bewijs ware zeker bezwaarlijk voor dergelijke gissing te vinden; maar uit den zang der Brahmanen, die met kikkers in een poel vergeleken worden, blijkt voldoende dat het satirisch element geenszins geheel in den Rig-Veda zelfs ontbroken heeft.

Zeer intusschen zouden wij ons bedriegen, indien wij meenden, dat al de hier omschreven, aan Indra toegekende eigenschappen 't zij louter willekeurige waren, 't zij enkel aan eenmaal gegeven maatschappelijke toestanden ontleend. De meeste en voornaamste toch vinden wederom geheel haren oorsprong in diezelfde opmerking en vereering tevens van treffende natuurverschijnselen, welke wij als den grond leerden kennen der Devavereering in 't algemeen. Is Indra ongetwijfeld ook de type van den moedigen en zegevierenden krijgsheld en van den genadigen en weldadigen Vorst, hij is dat niet enkel uit een zuiver menschkundig, maar voornamelijk ook en oorspronkelijk zelfs uit een physisch oogpunt. Hij is het als 't ware van nature. Hij toch vertegenwoordigt den natuurlijken hemel niet alleen, maar dien hemel vooral ook in zijne werkingen die het meest den mensch ten goede strekken, en, schoon soms geweldig, toch in uitkomst den aardbewoners meest heilzaam en weldadig zijn. En in dit opzigt staat hij vijandig tegenover andere, den mensch schadelijke, mede in den hemel zich bewegende krachten, en heeft hij deze dus eerst te overwinnen eer hem gelegenheid wordt gegeven zijne weldaden onder de menschen te verspreiden. Met andere woorden, Indra is bovenal ook de Regenbrenger, die de booze, de regenwolken gevangen houdende daemonen bekampt en verslaat, op den na lange droogte verdorden grond ten laatste het weer verfrisschend en vruchtbaarmakend hemelvocht laat nederdalen, het water weer doet ontspringen aan de verdroogde bronnen, de bedding der rivieren vult, en op die wijze nieuw leven en wasdom verleent aan de kwijnende natuur. Lang heeft gedurende het heete jaargetijde de verterende zonnegloed op de velden en akkers geschenen, het gras verschroeid, het water in de bronnen opgedroogd; eindelijk echter vertoonen zich, eerst ligte, daarna meer donkere wolken en beloven den zoo lang voor menschen en dieren gewenschten regen. Maar telkens ook drijven die wolken weer af, of schijnen daar loom en werkeloos te blijven hangen, zonder haar inhoud te willen of te mogen uitstorten over de aarde. Dat komt omdat de booze Asoeren, 't zij dan Vritra, of Ahi,

of Çambara, of hoe zij overigens heeten mogen, die eerst zooveel belovende onweerswolken nog gevangen houden, en den heilrijken regen aan het menschdom blijven misgunnen. Nu echter verheft zich Indra, komt tot het altaar, waar de menschen den soma voor hem gereed hebben gemaakt, grijpt, na frisschen dronk, den bliksem, dien Tvashtar, de hemelsche wapensmid, hem gesmeed heeft, en wendt zich, 't zij alléén, 't zij met Vâyoe, zijn wagenmenner, en aan 't hoofd zijner dappere bondgenooten, de Maroet's of de Stormwinden, tegen de boosaardige vijanden. Wel verschansen zich dezen, als in sterke vestingen, achter hunne wolken, doch met ratelenden slag treft Indra's bliksemstraal hun het hoofd, terwijl hemel en aarde beven en Tvashtar zelf zich ontzet bij den toorn van den krijgshaftigen hemelvorst. En nogmaals stapelen de Asoeren de wolkengevaarten opeen, en trachten zelfs den hemel te beklimmen en den troon van Indra omver te werpen; maar wederom dalen de vurige schichten omlaag, en vellen hen magteloos neder aan de voeten van den overwinnaar. Nu scheurt ook ten laatste de lang gesloten wolkenschoot; in digte stralen daalt de frissche regen neder; beeken en rivieren vullen zich; de stroomen golven blijde naar zee; en de menschen, die zoo lang en in bange verwachting den geduchten strijd daarboven hebben gadegeslagen, vieren met lofzangen de zegepraal van den magtigen, hun bevrienden held. - Dus luidt, in breede trekken herdacht, het aloud oorspronkelijk lucht- of wolken-epos van het Arisch geslacht. De Veda voor 't overige is vol als 't ware van dien strijd van Indra met de wolken-daemonen, zijne overwinningen op Vritra of Ahi behaald, en de weldaden door hem dientengevolge aan de menschen verzekerd. Merkwaardig onder de vele hymnen, die Indra's zege en Vritra's nederlaag meer of min uitvoerig vermelden, schijnt ons de 32ste van het eerste boek, waarvan wij 't belangrijkste, - vs. 1-3, 6-10, - hier laten volgen, en die het zoo aanstonds vermelde in eenigzins gewijzigden vorm wedergeeft. Merkwaardig bovendien om den toon, die er in heerscht, en als 't ware een weerklank mag heeten van den geest, die den krijgshaftigen en ridderlijken Indiër van ouds ook jegens den gevallen vijand schijnt bezield te hebben. De moeder van Vritra, waarvan hier aan 't slot gesproken wordt, komt overigens zelden in andere liederen voor.

De zege wil ik roemen
Van Indra, die den bliksem voert.
Vritra versloeg hij;
De stroomen heeft hij bevrijd;
Den wolkenschoot reet hij uiteen.

Den vijand trof hij in de onweerswolk
Met het wapen, door Tvashtar gesmeed.
En haastig vloden,
Als koeijen, zoekend haar kalven,
De golvende waatren naar zee.

Den stier gelijk in tred,
Begaf hij naar het outer zich,
En dronk bij 't offer, bij 't drievuldig,
Den wèlbereiden somadrank.
Toen greep hij zijn wapen en trof
Den eerstgeboren wolkenzoon.

Den donkren, veelledigen daemon
Sloeg Indra met magtige bliksemschicht;
En, geveld als de stam door de bijl,
Viel weerloos de vijand ter aarde.

Onkwetsbaar zich wanend,
Spotte Vritra roekeloos
Met den held, den verwinnaar van velen.
Maar met de gevallenen viel hij,
En stroomen beefden toen hij viel.

Zonder hand, zonder voet nog tartte hij Indra;
Maar de bliksem verplette zijn hoofd.
En gelijk aan den smaadlijk verminkte,
Die een man schijnt, lag hij doorboord.

Al bij dijkbreuk gingen de stroomen
De verloste, blij weer hun weg.
De wateren, die hij gevangen hield,
Hoonden hem nu in zijn val.

Op zijn lijk lag zijn moeder, de Danavî,
Verslagen door Indra's hand;
Verslagen, als de koe met het kalf,
Lag de moeder op 't lijk van den zoon.

De stroomen, die niet meer verdroogen,
Voerden het ligchaam, het vormlooze, mede.
En een langen, langen slaap
Slaapt Vritra in de duisternis.

Uitsluitend regenbrenger en drager van den bliksem is Indra echter geenszins te noemen; hij is ook de Deva van het licht bij uitnemendheid, en hier en daar wordt hij ook met de zon, met Soêrya, vereenzelvigd. Ook hier intusschen treedt hij meest weer op als strijder; namelijk tegen de daemonen der duisternis. Zoo, o.a., gaat hij de geroofde hemelkoeijen, die in de bovenbedoelde liederen de regenwolken beteekenen, maar elders ook de lichtstralen aanduiden, uit den donkeren stal bevrijden, waarin de Asoera, de Pani's, ze hadden opgesloten. Doch in een land, waar in den regel die strijd der elementen het meest gewenscht en dus ook het meest gevierd werd, waarvan het gevolg het herleven der natuur door verkwikkenden regen moest zijn, kon ook wel niet anders of juist deze werd het meest door de dichters bezongen; en vandaar dat in dezen ook Indra het menigvuldigst als overwinnaar geroemd wordt. Voor 't overige ligt wel in den aard der zaak, dat juist hij vooral wordt aangeroepen om zijn volk de zege op den vijand te helpen bevechten. Zoo wenschen, b.v., zijne vereerders hem, aan 't hoofd van het gansche heirleger der Deva's, hunne krijgsbenden te zien voorgaan in den strijd, - R.V. x. 103, 8-12, - terwijl zij ten slotte Apvâ, de Vrees, oproepen, om den vijand te verbijsteren en te ontmoedigen: -

Indra voere ons aan ten strijde!
En vóór ons ga Brihaspati
Met Soma en Yadjna en Dakshinâ;
En vóór 't verwinnend Deva-heir,
Vijandverpletterend, de Maroet's!

Voorwaarts dan de dappre stoet
Van Indra, den held, en Varoena, den Vorst,
Der Maroet's en Aditya's scharen!
Weerklonken heeft reeds de oorlogskreet
Der moedige, altijd zegerijke,
Wereldschuddende Deva's.

Maghavan! sterk onze wapens,
Sterk, Vritrahan! der sterken kracht!
En luide uit de wagens der krijgers
Verrijze straks de zegekreet!

Indra zij met ons
Bij 't wappren der banieren!
Laat treffen wat pijlen wij zenden;
Laat winnen onze dappre mannen;
Behoedt ons, Deva's! in den strijd!

Verbijstrend der vijanden zinnen,
o Apvâ! grijp hun leden aan!
Ga weg van ons, en keer tot hen,
En verzeng hunne harten,
Dat zij wandlen in digte duisternis!

Eene nog niet besliste vraag mag het heeten, of een andere Deva, die hier en daar in den Veda voorkomt, en mede het onweder beheerscht en den regen doet nederdalen, Pardjanya, slechts een andere naam voor Indra zelf, dan wel eene afzonderlijke persoonsverbeelding zij. Van bijzonder gewigt is overigens deze kwestie juist niet; wel daarentegen verdient de wijze te worden opgemerkt, waarop de 83ste hymne van het vijfde boek dezen Deva voorstelt. De beschrijving en aanroeping, dichterlijk op zich zelve, is veel eenvoudiger, veel meer nog het natuurwezen en het natuurverschijnsel als zoodanig in 't oog houdend dan in de liederen aan Indra zelven, die een meer epischen toon aanslaan, gemeenlijk het geval pleegt te zijn. Daar vinden wij bijkans altijd de mythische of allegorische voorstelling van den wolkenstrijd en Vitra's nederlaag terug; hier wordt daarop ter nauwernood gezinspeeld, en geeft de dichter zich blijkbaar geheel aan den indruk over, dien het

natuurtooneel op hem te weeg brengt, en aan de gevoelens van dankbaarheid, welke de gunsten der weldadige natuur bij hem en de zijnen hebben opgewekt.

Met lofzang looft den magtige!
Geeft eer hem, Pardjanya roemt!
Planten voedt hij, zaden strooit hij uit,
Luid weerklinkend, regenbrengend,
Vruchtbaarheid wekkend.

Stammen velt hij, daemonen verjaagt hij;
Heel de aarde beeft bij den vreeslijken knal.
Ook de onschuldige vliedt,
Als zijn donder de boozen verslaat.

Als de menner des wagens,
Drijvend zijn paarden met zweepslag,
Zendt hij zijn boden,
Regenzwanger, vooraf;
En van vèr brult de leeuw reeds,
Als met regen de wolken hij vult.

Pardjanya! gij, voor wien zich de aarde buigt,
Gij, die der planten velerlei
En al 't gehoefde leven doet!
Schenk, magtige, ons uw gunst!

Stormen! brengt ons den regen des hemels,
Den hengst met frissche stroomen weer!
Godlijke Vader! kom herwaarts,
Bliksemdragend, waterspreidend!

Uw donder rolle, uw stem weergalme;
Kom her en ginds met uw druipenden wagen,
Strooi zaden langs uw pad;
En ledig 't volle waterbekken
Om heuvlen en dalen te drenken!

Hef hoog het welgevulde bekken;
Laat digte stralen nederstroomen;

Laat volle beeken zich ontlasten;
Vervul met wasdom lucht en aarde;
En lesch der kudden dorst!

Als, daemonen verslaande,
Ge uw raatlenden donder,
Pardjanya! luid weerklinken doet,
Dan juicht al wat leeft op deze aarde.

Regen nu gaaft ge, en overvloedig;
De dorre vlakte is begaanbaar weer;
En zaden kiemen tot ons voedsel;
Dies zingen de menschen u lof!

En hiermede zouden wij Indra's lucht- en wolkengebied thans kunnen vaarwel zeggen, ware het niet, dat zijne straks reeds vermelde bondgenooten, de Maroet's, nog een oogenblik onze opmerkzaamheid eischen; en wel voornamelijk ook omdat hunne vereering tot een der meest geliefde en dikwijls ook meest gelukkige thema's der Vedische dichtkunst behoort.

V.
De stormen.

Volken, die, als het onze, meerendeels een laag en moerassig, slechts hier en daar met weinig beteekenende heuvelen bedekt kustland bewonen, kunnen in den regel weinig verhevens en indrukwekkends in de meest niet dan onaangename en schadelijke werkingen van den stormwind zien. Anders bij stammen, als de Vedische, in een hoog gelegen Alpenland, waar de wilde en grillige stormen langs de hooge bergkruinen en door de spleten der rotsen huilen, de donkere onweerswolken opjagen en her en derwaarts drijven, de bliksemstralen als hun wapenen schijnen mede te voeren en den donder in het gebergte te doen weergalmen als getuige van hunne komst. Geen wonder dan ook dat de Vedische zangers, geneigd steeds, als

wij zagen, treffende natuurverschijnselen zich voor te stellen als de werkingen van meer of min persoonlijke en zelfbewuste wezens, ook eene belangrijke plaats aan de Deva's der stormen hebben ingeruimd. Naar hunne voorstelling zijn zij krachtige, moedige krijgers, met rijke wapenrusting, gouden versierselen en schitterende speren en dolken, rijdend op vergulde wagens, door snelle paarden of ook door herten getrokken, woest voorts en wild, maar niet boosaardig van natuur, den menschen dikwerf schrik inboezemend, maar toch ook, door het aanbrengen der regenwolken, weldadig van aard en, als vertegenwoordigers der krijgslieden in 't algemeen, ook geneigd steeds den strijders bijstand te verleenen tegen hunne vijanden. Hun aanvoerder en krachtigste bondgenoot is veelal Indra; doch soms ook wordt Agni, van wien straks nader, hun bijzondere vriend geheeten. De naam, waaronder wij hen doorgaans zien aangeduid, is die van de Maroet's; doch niet zelden heeten zij Roedra's, naar hun vader, den in de Veden overigens nog weinig voorkomenden, althans nog niet bijzonder hooggestelden Roedra, die de voorlooper van den lateren Çiva mag worden geacht.

Wat nu de liederen zelve aan de Maroet's betreft, zij hebben met sommige andere, zooals b.v. die aan den dageraad, de eigenaardigheid, ons bijwijlen gansch te doen vergeten, dat zij lofzangen aan Deva's, aan verpersoonlijkte wezens zijn, en menigmaal eenvoudig gedichten te schijnen, die den indruk beschrijven, door het geweld van den storm op den toeschouwer te weeg gebracht. En in zoover staan ze ons nader dan vele andere hymnen van den Rig-Veda, terwijl ze ons tevens de merkwaardige blijken leveren, hoe zeer de eeredienst van het Vedische volk met de natuurbeschouwing zelve te zamen hing, en in vele gevallen daarvan nauwelijks te onderscheiden is. De bedoelde liederen zijn voor 't overige juist die, met wier bewerking Max Müller zijne vroeger reeds genoemde uitvoerige Vedaverklaring heeft aangevangen; zij behooren alzoo tot diegene welke tot heden het meest opmerkzaam zijn onderzocht; en ook deze omstandigheid geeft ons aanleiding, van sommige eene eigene vertolking te beproeven, waarbij intusschen, - 't zij ter waarschuwing gezegd, - de uitlegging van evengenoemden geleerde juist niet altijd slaafs is nagevolgd. Als bij de vroeger medegedeelde stukken, schenen overigens die verzen hier telkens weggelaten te mogen worden,

die, gelijk dikwerf het geval is, eigenlijk niets naders zeggen, of ook eene voor de ruimte dezer schets te breede verklaring zouden eischen.

Met levendigheid beschrijft een der dichters, Kanva, - R.V. I. 37, 1. 3-7. 10. 11. 13. 14, - de nadering der stormen. De koeijen waarvan hier gesproken wordt, zijn wederom de wolken.

Op, zonen van Kanva! begroet met zang
Der Stormen vrolijke schaar,
Glanzend op hunne wagens,
En door geen vijand aangerand!

Nabij reeds hoor ik het knallen
Hunner zweepen in hunne handen.
Zij winnen in glans op hun weg.

Rigt uw gebed, Deva-waardig,
Tot dien woeligen, wilden,
Geweldigen, magtigen stoet!

Roem hun onverwinlijke schare,
Spelend onder de koeijen,
Groeijend als regen haar drenkt!

Wie, gij helden, die de aarde doet schudden,
En de lucht als de toppen der boomen!
Wie voert u aan?

Als gij nadert, buigt zich de mensch,
En de bergkruin beeft bij uw vreeslijken toorn.

De wateren stuwen zij op,
Die zonen der stem, langs hun weg;
En tot de knie doen zij de kudden waden.

Den wolkenzoon, den langen, aanhoudenden,
Ver zich spreidenden regen
Doen neer zij stroomen langs hun pad.

Waar de stormen zich wenden,
Daar spreken met elkandren zij;
En allen vernemen hun stem.

Komt herwaarts snel!
Komt haastig met uw rappe paarden!
U roemen Kanva's zonen hoog;
Komt en verheugt u met hen!

Het geweld vooral der stormen wordt aldus in een volgenden zang, - R.V. I, 39, 1. 3. 5, - beschreven, waarbij ook de vooraangestelde vraag opmerking verdient.

Als uw toorn, een vuurgloed gelijk,
Stormen! gij uitzendt van verre,
Door wiens magt is het, wiens wijsheid?
Tot wien gaat gij, tot wien,
Gij, die 't aardrijk schudden doet?

Neervellend wat vast stond,
Wegslingrend wat zwaar scheen,
Breekt gij de stammen in 't woud,
En huilt door de spleten der rotsen.

Bergtoppen doen zij beven,
Koningen van 't woud rukken zij omver.
Komt als waanzinnigen dan,
Deva's der stormen! met heel uw stam!

Meer in de vormen der allegorische beeldspraak vinden wij elders, - I. 64, 2. 5. 8. 9, - ongeveer hetzelfde uitgedrukt: -

Weer naadren zij, de hemelstieren,
Roedra's onsterflijke,
Vlekkloos reine zonen,
Schittrend als zonnen, regensprenklend,
Vreeslijk van aanzien, als reuzen.

Magt verleenend, loeijend luide,

Vijandverslindend, vormen zij
Storm en bliksem door hun krachten.
Bergenschuddend, melken zij
De uijers des hemels, en rondgaande
Drenken zij de aarde met melk.

Als leeuwen brullen zij,
Bevallig zijn zij als gazellen,
De vèrziende, veelwetende Maroet's.
's Nachts, met hun herten en speren,
Roepen zij hun makkers op,
Wier sterke toorn als de toorn is der slangen.

Vrienden der menschen, helden die in scharen gaat,
Wier sterke toorn als de toorn is der slangen!
Hemel en aarde, o gij Stormen! begroet!

Een hymne aan de Maroet's eindelijk, - I. 85, - dien wij ten slotte hier in zijn geheel willen mededeelen, bevat enkele bijzonderheden, niet onbelangrijk welligt voor het nader verstand van het karakter dezer Deva's en hunne betrekking tot hun vereerders. Hier, o.a., wordt van hen, de zonen van Roedra en Priçni, of de Koe, gezegd, dat zij in den hemel eene plaats zich verwierven. Niet van den aanvang toch gewerd hun die plaats, noch mitsdien ook een deel aan de offeranden en aan den somadrank; zij verwierven zich evenwel een en ander door moed en verdienste, vooral door de overwinningen met hun bijstand door Indra op de wolken behaald. Nu daarentegen zijn zij daartoe volkomen geregtigd, en worden dan ook, op de gewone huiselijke manier, tot deelneming aan het offer uitgenoodigd. Almede weer een blik dat de Deva's, als zoodanig, bij de aloude Ariërs niet als eigenlijke Goden werden vereerd, maar veeleer als magtige en invloedrijke bondgenooten, met wien men in goede verstandhouding wenschte te blijven, en van wie men, als loon voor de willig aangeboden offeranden, zekere gunsten en weldaden verwachtte, voor zoover 't in hunne magt stond, deze te verleenen. Alleen dan wanneer eene inderdaad hoogere magt of het Absolute Wezen zelf geacht werd zich in den Deva als een zijner verschijningsvormen te openbaren, erlangde deze ook in waarheid goddelijke vereering. De Vishnoe voor 't overige, in den hier

bedoelden zang met een woord vermeld, is alwederom geenszins die van de latere Indische godsdienst, in welke hij als de Godheid zelve optreedt, maar eene vrij onbestemde, nevelachtige figuur, die menigmaal Indra vergezelt, en waarvan de voornaamste eigenschap hierin bestaat, dat hij in drie schreden het heelal doorschrijdt, een beeld, zoo men meent, van de zon in haar dagelijkschen loop, of ook van de alomtegenwoordigheid zelve. De zinspelingen op den strijd met de Asoeren, die de wolken terughouden, zijn ons overigens reeds duidelijk genoeg uit hetgeen omtrent Indra werd medegedeeld.

Die daar schittren als 't span langs den weg,
't Zijn de magtige zonen van Roedra.
Grooter maken zij de aarde en den hemel.
Zij, de Stormen, de sterke, de wilde,
Verheugen zich in de offeranden.

Volwassen, wonnen grootheid zij;
In den hemel vestten de Roedra's hun zetel.
Zingend hun zangen, winnend in krachten,
Kleedden in schoonheid de zonen van Priçni zich.

Als met sierslen zich tooijen de zonen der koe,
Als glinstrende wapens de schittrenden aangorden,
Slingren elk vijand zij weg,
En regen druppelt langs hun paden.

Als gij, magtigen! drillend uw speren,
Schuddend wat kracht niet kan schokken, -
Als, Stormen! gij, dappre mannen,
De herten voor uw wagens spant,
De gevlekte, als het denken zoo snel, -

Als de herten gij voor uwe wagens spant,
Slingrend den steen in 't gevecht, -
Dan stroomen 's vijands stroomen neder,
En drenken de aarde, een huid gelijk, met water.

Voeren de paarden, de snelgehoefde,
De snelgewiekte, u herwaarts!

Komt met armen wèl gevuld;
En op deez' zoden zet u neder,
Want u is ruime plaats bereid;
En met den dronk, steeds welkom u,
Verheugt, o Maroet's! u met ons!

Sterk door eigen krachten,
Wiessen zij met magt;
Zij vestten in den hemel zich,
En maakten zich breed hunne plaats.
Toen Vishnoe weer den soma vond,
Den roesverwekkende,
Zaten als vogels zij neder
Op 't hun gevallig offergras.

Zij komen als helden, dorstend naar strijd.
Eergierig kampten ze in gevechten.
Hen vreezen alle wezens,
De Stormen, die mannen, vreeslijk van gedaante,
Koningen gelijk.

Toen de handige Tvashtar den bliksem gevormd had,
Den welgemaakte, gouden, duizendschichtige,
Greep hem Indra, om zijn daden,
Zijn heldendaden, te bestaan.
Vritra versloeg hij; den stroom
Der wateren maakte hij vrij.

De Stormen dreven de wolk omhoog
Eu kloofden de sterke met kracht.
In soma-roes volbragten zij,
Uitzendend hun stem,
Weldadig, hun roemrijke daden.

Herwaarts leidden de wolk zij af,
En drenkten den dorstigen Gotama.
Hem hielpen de schittrende Maroet's;
Zijn wenschen vervulde hun stam.

Wat gunsten gij geeft wien u looft,
Schenkt hem ook drievoudig, die geeft,
En, Maroet's! ook aan ons!
Brengt, helden! ons rijkdom en krachtige zonen!

Merkwaardig mogt ook in menig opzigt nog de hymne worden geacht, waarin een soort van gesprek tussshen Indra en de Maroet's gehouden, of, juister gezegd, een tusschen hen gerezen twist als 't ware dramatisch voorgesteld wordt, - I. 165. Doch het stuk is te lang om het thans, na al het reeds aangehaalde, hier nog in te lasschen. Indra verschijnt er voor 't overige juist niet in het gunstigste licht, al moge ook de zanger zelf niet bedoeld hebben hem op ongunstige wijze voor te stellen. Hij tracht namelijk zijne bondgenooten, de Maroet's, van hun regtmatig deel aan het offer uit te sluiten, wil alles voor zich zelf alleen houden, en beweert, dat zij hem nooit eenigen bijstand verleend hebben, maar eenvoudig bij zijne heldenfeiten hebben toegezien. De overdreven lof echter, hem daarop door de Maroet's toegezwaaid, brengt hem weder in betere stemming, en doet hem besluiten zijne oude vrienden weer in genade aan te nemen. Een trek als deze ontbrak nog om de straks gestelde paralel gansch te voltooijen; de zelfzucht en de bekrompen eigenwaan van den feodalen despoot konden niet beter geschetst zijn dan hier in dezen Vedenhymne geschiedt.

De Maroet's zijn trouwens de eenigen niet met wie Indra nu en dan in twist geraakt. Ook tusschen hem en den reeds meer genoemden Tvashtar, den Indischen Vulkaan, zien wij reeds in den Veda eene heftige vijandschap ontbranden, voornamelijk ontstaande uit naijver van de zijde van Indra op zijn gezag. Die strijd wordt in vervolg van dagen het voorwerp van een ganschen cyclus van legenden, waarin dan het Brahmaansch element tegenover den hemelvorst eene belangrijke rol speelt. Met bijzonderheden als deze voor oogen mogt men geneigd zijn de vraag te stellen, hoe dan toch een volk als het Vedische, dat in vele opzigten toch reeds een beschaafd en zelfs diepdenkend volk bleek te zijn, de hoogste godheid zelve ooit onder eene persoonsverbeelding heeft kunnen vereeren, wier karaktertrekken zooveel vat soms geven aan eene waarlijk niet gunstige beoordeeling. Doch behoeft nu juist op rekening van allen, ook van meer doordenkenden, te worden gesteld wat welligt en zelfs meer dan waarschijnlijk slechts het voortbrengsel der verbeelding van sommige minder hoog ontwikkelden was? En zijn wij niet van oudsher reeds gewoon, dergelijke verschijnselen ook elders waar te nemen? Inderdaad, de wraakzuchtige, knorrige, ‘om elke kleinigheid aanstonds donderende’

Jahveh behoort ook juist niet altijd tot de meest beminnelijke en eerbiedwaardige figuren. En toch, wie zou verhevenheid en diepte van gedachte willen ontzeggen aan de bezielde zangers of ook maar aan de sagendichters van Israël?

Doch ook naar andere Deva's hebben wij nog om te zien, die ongetwijfeld in geen mindere mate dan de tot dusver besprokene onze belangstelling verdienen. Alleen zij hier nog opgemerkt, dat er behalve de Maroet's nog eene andere personificatie van de bewogen lucht in de Veda's wordt aangetroffen, nl. Vâyoe, de Wind, dien wij reeds als Indra's wagenmenner ontmoetten. Een curieus verhaal van later tijd omtrent een wedloop tusschen die beiden ter verwerving van den somadrank aan het altaar, levert een aardig voorbeeld van de wonderlijke wijze waarop eene oorspronkelijk zeer eenvoudige en wezenlijk dichterlijke beeldspraak door priesters en theologen tot een belagchelijken mythe vervormd kan worden. Dan, dit een en ander zou ons thans te ver afleiden van ons eigenlijk onderwerp. Een bijzonder beteekenenden rang neemt daarenboven de bedoelde Vâyoe onder de Vedische Deva's niet in.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

(*Wordt vervolgd.*)

Studiën over de Vereenigde Staten.

Jonveaux, l'Amérique actuelle. Précédé d'une introduction par Ed. Laboulaye. 2e édition. Paris, 1870.
The American Year-Book and national Register for 1869, edited by Camp. Vol. I. Hartford, 1869.
Reminiscences of America in 1869. By two Englishmen. London, 1870.

Rae, Westward by rail: the new route to the East. London, 1870.
Macrae, The Americans at home: pen-and-ink sketches of American men, manners and institutions. 2 volumes. Edinburgh, 1870.
Illustrated handbook of California: her climate, trade, exports, etc., agricultural and mineral wealth. London, 1870.
Blackmore, Colorado: its resources, parks, and prospects as a new field for emigration; with an account of the Trenchara and Costilla estates, in the San Luis Park. London, 1869.
Keim, Sheridan's troopers on the borders: a winter campaign on the plains. Philadelphia, 1870.
Higginson, Army life in a black regiment. Boston, 1870.
Hippeau, L'éducation des femmes et des affranchis en Amérique. (Revue des deux mondes, 15 Septembre 1869.)
Conwell, Why and How. Why the Chinese emigrate, and the means they adopt for the purpose of reaching America. With sketches of travel, amusing incidents, social customs, etc. Boston and New York, 1871.

II. Californië en Colorado.

Nog lang na de ontdekking der Nieuwe Wereld, of juister gezegd, tot op onzen tijd toe, bleef het Westen van Noord-Amerika, van den Mississippi tot aan den Grooten Oceaan, nagenoeg onbekend, ofschoon enkele stoutmoedige avonturiers

in die onmetelijke wildernissen ontdekkingsreizen ondernamen. De merkwaardigste was die van een troepje Spanjaarden onder Cabeça de Vacca, een edelman die vroeger onder Narvaez aan den tocht naar Florida had deelgenomen. In de lente van 1548 begaven zij zich van de monden van den Mississippi op weg naar 't Westen en trokken de groote streken door, die nu Louisiana, Texas, Nieuw-Mexico en Arizona heeten; maar onbeschrijfelijk zijn de ontberingen en gevaren, die zij onder weg moesten doorstaan, en na eene reis van niet minder dan a c h t j a r e n, bereikten slechts vier de boorden van den Grooten Oceaan in 't land dat nu Neder-Californië genoemd wordt.

Met de kolonisatie ging het nog veel langzamer dan met de ontdekking. Wij zullen thans alleen van Californië spreken. Het behoorde aan Spanje, daar het tot Mexico werd gerekend; maar eerst in 1769 vestigden er zich enkele Spanjaarden. Vier jaren later bouwden twee Franciscaner zendelingen aan de kust een klooster, dat zij Mission de San Francisco noemden; 't ligt eene mijl van de stad af, waaraan het zijn naam gegeven heeft, en die tot in 1847 Yerba Buena heette. 't Getal inwoners bleef evenwel gering; het uitgeputte Spanje had waarlijk geene zóó groote bevolking, dat het daarvan veel missen kon, en van Mexico, toen het onafhankelijk geworden was, kon men ook niet veel verwachten. In 1848 telde men te San Francisco niet meer dan 1500 zielen. Toen evenwel kwam er plotseling eene verbazende verandering. Vooreerst kwam Californië onder een ander bestuur: bij den in dat jaar gesloten vrede, werd het, met Nieuw-Mexico, Utah en Nevada, door Mexico aan de Vereenigde Staten afgestaan. In de tweede plaats werden, ook in 't zelfde jaar, door toeval de eerste stukken ruw goud ontdekt. Nu stroomden er dadelijk duizenden van alle kanten heen; vrijgelaten veroordeelen van 't eiland Norfolk en van Sydney, losbandige matrozen, gewetenlooze fortuinzoekers uit de havens van Zuid-Amerika, al dat gespuis vloog op Californië aan zooals gieren op hun prooi. In 't voorjaar van '49 kwamen er 30,000 landverhuizers uit Europa en de Vereenigde Staten bij. Op den langen weg door de prairiën, de bergen en de dorre woestijnen hadden zij meer dan 4000 hunner makkers verloren, wel een bewijs hoe moeilijk de tocht geweest was; maar om het beloofde land te bereiken, waar goud te vinden was, deinsde men voor niets terug.

't Zag er toen vreemd uit te San Francisco. Meerendeels

leefde men er onder tenten; mannen van goede geboorte droegen de mijnwerkerskiel en kookten zelve hun eten. Slecht gevoed, op een deken slapende in plaats van op een bed, verplicht tot zwaren arbeid en zonder vrouw of kinderen, kenden zij geene andere afleiding dan spel en whisky. De prijzen waren fabelachtig hoog: het loon van een bediende bedroeg ƒ 300 à ƒ 500 in de maand; een trekpaard werd voor ƒ 250 per dag verhuurd. 't Ging wild en woest toe. Op straat werd er gevochten; de kroegen waren altijd stampvol; elken avond was er gemaskerd bal. Zuinigheid was voor den goudgraver een mythe, want in '49 en in de vier volgende jaren had men 't goud letterlijk voor 't oprapen. Godsdienst had hij weinig; kwam er evenwel bij toeval een geestelijke, dan woonde hij de samenkomst bij, zooals hij een hondengevecht of een koordedanservertooning zou hebben bijgewoond. 's Zondags 's morgens luidde de geestelijke een schel; maar als er dan niemand in de kerk kwam, liep hij de speelhuizen en kroegen af, om de goudzoekers aan te sporen, er heen te gaan. 't Antwoord was dan: ‘All wright; dominé; wij zullen komen zoodra wij dit spel uitgespeeld hebben om te weten, wie de glaasjes whisky betalen moet. Begin maar vast met de gebeden en die dingen; tegen dat gij gaat preeken zullen wij er wel zijn.’ Eens scheen er plotseling eene groote godsdienstige opwekking onder de goudzoekers te zijn, een ware ‘revival’, want nooit was er zooveel vraag geweest naar godsdienstige tractaatjes, en het bestuur van het genootschap, dat die uitdeelde, richtte daarom aan de leden eene oproeping om eene extra-contributie. Helaas, hoe had men zich bedrogen! 't Kwam eindelijk uit, dat de zondaars alleen daarom zoo naar tractaatjes verlangden, omdat zij ze als behangselpapier in hunne hutten gebruikten! 't Herinnert aan de heidensche Deenen, die zich vijftien, ja twintig malen door de zendelingen lieten doopen, niet omdat zij zoo zeer behoefte gevoelden, zich van hunne zonden te reinigen, maar om telkens een nieuw doophemd ten geschenke te ontvangen.

Zonder drank werd er geen koop gesloten, geen zaak gedaan. Eens dobbelden twee mijngezelschappen er om, wie de geheele troep op champagne zou tracteeren, en daar die ƒ 37.50 de flesch kostte, kan men eenigszins nagaan, hoeveel de verliezende partij wel te betalen had.

Politie bestond er alleen in naam; de agenten verlieten hun

post om naar de mijnen te loopen, en als er soms een gedurende veertien dagen in functie bleef, dan was 't een bewijs dat hij zijn post winstgevend had weten te maken door zich te laten omkoopen. De convicts, die in eene wijk, de zoogenaamde stad Sydney, bijeenwoonden en zich Speurhonden of Valken van Australië noemden, waren rustbewaarders van eene bijzondere soort. Elken zondag trokken die dieven en moordenaars de stad door, voorafgegaan door eene helsche muziek; zij waren met revolvers gewapend, ten einde, volgens hun beweren, de burgers tegen de Mexicanen, Spanjaarden en Zuid-Amerikanen te beschermen.

Moorden waren aan de orde van den dag en zij bleven ongestraft. 't Kon zoo niet blijven, en eenige flinke, goedgezinde burgers besloten zich zelve te helpen. Op eigen gezag grepen zij twintig belhamels en zonden ze onder goed geleide naar - nu ja, naar China of naar Zuid-Amerika of ergens elders heen. Men heeft nooit recht geweten, waarheen zij gebracht zijn. De hoofdzaak was, dat men ze niet weêr zag, en als de zilte golven spreken konden, zouden die er misschien meer van weten te vertellen.

Een paar weken ging 't nu goed; er was orde in de stad; maar er kwamen nieuwe schavuiten aan en 't lieve leventje begon op nieuw. Vijf malen werd er brand gesticht in de hoop op plundering. Als naar gewoonte deed de justitie niets; maar nu kwamen de kooplieden en notabelen op de markt bijeen. ‘Er is,’ zoo riepen zij, ‘geen veiligheid meer voor eigendom noch voor personen; de wet wordt verdraaid, de politie is omgekocht, de gevangenissen schijnen geen grendels meer te hebben. In die omstandigheden moeten wij, het volk, te gelijker tijd de wetgevers, de rechters en de uitvoerders der wet zijn.’

Dat was op den 7^{den} Juni 1851. De Commissie van Waakzaamheid werd daarop gevormd. Zij bestond uit twee honderd burgers en werd door de geheele pers van Californië ondersteund. Niemand mocht daarvan lid worden, dan na zich aan een streng onderzoek te hebben onderworpen. Op ieder uur, over dag en 's nachts, moesten de leden bijeenkomen, zoodra het afgesproken teeken gegeven was, namelijk twee klokslagen, de een eene minuut na den anderen. Reeds den volgenden dag was de Commissie bezig met een dief te vonnissen, te midden eener menigte gewapende burgers. Het hoofd der politie, door vele agenten vergezeld, zocht het te verhinderen,

maar toen hij eenige duizende revolvers blinken zag, achtte hij het geraden zich te verwijderen, en de dief werd opgehangen. Door andere executies werd de stad van de ergste misdadigers gezuiverd. Daarenboven deed de Commissie alle aankomende schepen scherp in 't oog houden; diegene, die uit Sydney kwamen, werden streng doorzocht, en ieder passagier, van wien men vermoedde dat hij een convict was, werd oogenblikkelijk naar Nieuw-Zuid-Wallis gezonden. De wettige overheid was wel woedend over die inbreuk op hare macht, maar de Commissie, krachtig door hare medeburgers gesteund, volhardde in de taak, die zij in aller belang vervulde. Eerst toen de openbare veiligheid verzekerd scheen, gaf zij wat toe; zij bepaalde er zich nu bij, de boosdoeners op te sporen en in bewaring te houden, terwijl zij de zorg om hen te straffen aan de gewone justitie overliet. Ongelukkig bleek het op nieuw, dat de overheidspersonen hun plicht niet deden. Zooals gewoonlijk in de Unie, waren zij door de inwoners gekozen; maar later ontdekte men, dat de stemopnemers omgekocht waren en de stemmen vervalscht hadden. Onder zulk een bestuur moest het even slecht gaan als vroeger. Inderdaad, alleen in het jaar 1855 hadden er vierhonderd moorden plaats. Nu hernam de Commissie de macht, waarvan zij een gedeelte vrijwillig had afgestaan, en op nieuw handelde zij krachtig. Binnen weinige maanden paste zij de lynch-wet op een vijftigtal schuldigen toe. De gouverneur van den Staat, Johnson, meende, daarin niet te mogen berusten, en vaardigde een besluit uit, waarbij de Commissie werd opgeheven. Maar zij liet zich niet opheffen; zij legde lijsten neder, waarop iedereen teekenen moest, die haar wilde ondersteunen, en reeds binnen vier dagen waren die met 9000 naamteekeningen bedekt. Ook van buiten kwam er ondersteuning. De kleinere steden, die aan dezelfde kwaal leden als de hoofdstad, zonden hare vrijwilligers om de Commissie te helpen; uit Sacramento alleen kwamen er duizend. Zij vereenigden zich rondom de raadzaal der Commissie; er werden barricaden opgericht en de geïmproviseerde citadel werd met dertig kanonnen bewapend. Toen vroeg de gouverneur den bevelhebber der federale troepen in Californië om hulp; maar de laatste was voorzichtig genoeg om zijne tusschenkomst te weigeren, en toen nu Johnson toch in zijn tegenstand bleef volharden, werd hij door de vrijwilligers omsingeld en gevangen genomen.

De Commissie was nu meester en maakte daarvan gebruik om haar werk te voltooien. De bandieten werden met den grootsten ijver opgespoord; vier werden er opgehangen, veertig getransporteerd; een veel grooter getal vluchtte, en daar het doel nu bereikt was, begaven de leden der Commissie, door de regimenten vrijwilligers vergezeld, zich in plechtigen optocht naar de markt, en legden daar, in tegenwoordigheid van 't volk, hunne betrekking voor goed neder.

Zoo eindigde die zonderlinge strijd van vreedzame burgers tegen roofzuchtige fortuinzoekers aan den eenen kant, tegen eene bedorvene en verraderlijke overheid aan den anderen. Nooit hebben de Amerikanen hunne geliefkoosde leus ‘help u zelven’ krachtiger in praktijk gebracht.

Maar dat alles zijn verhalen uit den grijzen voortijd. Een vijftiental jaren hebben in San Francisco verbazende veranderingen teweeggebracht-, en het Californië van heden gelijkt even weinig op dat van 1855, als tegenwoordig ons Holland op dat van den graventijd gelijkt. San Francisco, waar in 1835 nog slechts eene enkele loods stond, is thans eene prachtige stad met 150,351 inwoners, eene stad even moreel als Philadelphia en veel ordelijker dan New York. De zondagsrust wordt er even stipt in acht genomen als in de andere steden der Unie. Er zijn kerken in menigte. Het onderwijs is er even bewonderenswaardig als in de overige Staten, en zelfs in sommige opzichten nog beter. Men telt er drie scholen van den eersten, acht van den tweeden, vier en twintig van den derden rang. De volksbibliotheken zijn op breede schaal aangelegd en bezitten kostbare boekwerken. Weeshuizen en andere liefdadige gestichten vindt men er in overvloed. Het is nu reeds eene handelstad van den eersten rang en het is moeilijk te bepalen, hoe zeer zijn handel zich nog zal uitbreiden, want geene stad op de wereld heeft zulk eene gunstige ligging. Met eene zoo groote haven, dat alle vloten der aarde er beschutting zouden vinden, ligt San Francisco het dichtst bij oostelijk Azië, waar honderde millioenen menschen meer en meer aan den wereldhandel deelnemen. Daarheen zendt het goud en zilver, en ontvangt daarvoor specerijen, zijde en thee. Die producten stort de stad uit, niet alleen over Amerika, maar ook over Europa, want de Pacific-spoorweg, de langste der wereld, met den Atlantischen kabel en het Suez-Kanaal een der reuzenwerken van onzen tijd, brengt thans passagiers en goe-

deren, over Omaha, waar hij zich aan de andere banen aansluit, in zeven dagen en nachten van San Francisco naar New York, een afstand zoo groot als van Parijs naar Bagdad. Het is de kortste weg tusschen Europa en China en Japan, want van Europa naar Amerika is tien dagen, van San Francisco naar Japan twee en twintig, en van daar naar Hong Kong zes; dus is langs dien weg de afstand tusschen Europa en Japan negen en dertig, tusschen Europa en China vijf en veertig dagen, een veel kortere reis dan door het Suez-Kanaal. Door dien spoorweg is dus San Francisco het middelpunt geworden van een verkeer, dat nu reeds zeer groot is en dat hoe langer hoe kolossaler worden zal.

Maar niet alleen die stad, ook de geheele Staat gaat eene schitterende toekomst te gemoet. Hij heeft de zekerheid de welvarendste der geheele Unie te worden. Het is een bergachtig land met een bijna onafgebroken keten van welige, schilderachtige valleien, die met boomen prijken evenals een Engelsch park. De beroemdste is de Yo-Semite-vallei, die te gelijker tijd den hoogsten waterval en de hoogste boomen der wereld bezit, boomen van 300 à 400 voet, met eene middellijn van 30 à 40. Talrijke stroomen doorsnijden die valleien, en vele daarvan zijn voor stoombooten van weinig diepgang in alle jaargetijden honderde mijlen bevaarbaar. Het klimaat verschilt naar de onderscheidene districten; meerendeels gelijkt het op dat van Zuid-Europa, maar daar de frissche zeewinden de hitte temperen, zoo geniet men er eene eeuwige lente. In het district van de noordkust groeien aardappelen, kool, beeten, rapen, pastenaken, radijs enz. den geheelen winter door. Aardbeziën worden in Maart op den kouden grond rijp, en de eerste kersen soms reeds in 't midden van April. 't Is voorgekomen dat gerst op 't eind dier maand gemaaid is, maar gewoonlijk geschiedt dit omtrent den 15^{den} Mei. In het district van de zuidkust, waar de winters nog zachter zijn, want het vriest er zelden, en men ziet er bijna nooit sneeuw, behalve op de toppen der hoogste bergen, worden de sinaasappels, limoenen en citroenen geplukt van November tot Maart. De grond is onovertroffen in vruchtbaarheid; alles groeit er heerlijk. De druiventeelt is reeds zoo aanzienlijk, dat wijn spoedig het voornaamste product en Californië 't eerste wijnland in de Unie zal worden. Niet minder gaat het met de zijdeteelt vooruit; grond en klimaat zijn er bijzonder geschikt voor; alle soorten

van moerbeziënboomen groeien uitmuntend; de droogte in den zomer en de afwezigheid van onweders zijn voor den zijworm uiterst voordeelig. Cocons, die men om onderzocht te worden naar Frankrijk gezonden heeft, zijn bevonden van de eerste kwaliteit te zijn, en bij meting gaven zij 50 à 100 Engelsche ellen meer zijde dan de Europeesche. Er zijn nu twee groote zijdefabrieken, en ‘als 't zoo voortgaat,’ zegt Rae, ‘zal Californië meer zijde produceeren dan eenig ander land ter wereld.’ Van het goud, waaraan Californië zijn eerste opkomst te danken had, is het bijna onnoodig te spreken. De goudzoeker van weleer heeft opgehouden te bestaan; hij is vervangen door groote maatschappijen, want tegenwoordig is het werk zoo gemakkelijk niet meer; het eischt meer kennis en meer kapitaal. De opbrengst was het grootst in 1853, toen die ƒ 167,000,000 bedroeg. De uitvoer van goud tusschen 1849 en 1868 was meer dan ƒ 2,000,000,000.

Slechts één ding heeft Californië noodig om een der rijkste landen der wereld te worden, het rijkste van allen misschien, en dat ééne is - menschen. Volgens de volkstelling van 1870 bedraagt de bevolking thans 556,208 zielen; dus slechts wat meer dan een half millioen in een land, dat grooter is dan Spanje en oneindig gunstiger gelegen, oneindig rijker in hulpbronnen van allerlei aard! De schrijver van het ‘Handboek’ klaagt er zelfs over, dat de geringe bevolking, die Californië heeft, weder afneemt, omdat de ontdekking der overrijke mijnstreken in de aangrenzende Staten en Territoriën velen daarheen lokt. Daarom gaat de algemeene wensch naar eene sterke immigratie uit, want, zegt men te recht, wij hebben plaats genoeg voor millioenen menschen. Niet voor alle soort van menschen evenwel. Vooreerst niet voor de luien en onbekwamen; ‘voor die,’ zegt de schrijver van 't Handboek, ‘is Californië 't slechtste land op de wereld.’ Men kan het van de Vereenigde Staten in 't algemeen zeggen; nergens wordt er zooveel verdiend, maar nergens moet er ook zoo hard gewerkt worden; men moet er willen werken en zijn werk goed verstaan. Kantoorbedienden en dergelijken worden ook niet gevraagd; zij zullen te San Francisco even min te recht komen als te New York of te Londen; men heeft ze in overvloed. Jonge lieden, die eene zoogenaamd geleerde opleiding in Europa hadden kunnen genieten, maar van de gelegenheid een slecht gebruik hebben gemaakt, zullen daar ginder nog minder te recht

komen dan hier, waar ze nog altijd postbeambten of pannenbakkers kunnen worden. In de Nieuwe Wereld zouden zij tot de hulpeloozen behooren, die volstrekt niets nuttigs weten of doen kunnen, en zij zouden er van honger sterven. Zelfs voor eene veel eerbiedwaardiger klasse van menschen, voor de ambachtslieden, schijnen de gouden dagen in Californië reeds voorbij. Het Handboek bevat wel is waar een tarief, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de dagloonen te San Francisco zeer hoog zijn. Volgens die opgaaf zou een timmerman er ƒ 9.60, een smid ƒ 9.60 à ƒ 14.40, een metselaar ƒ 12 verdienen, alles per dag, en daar de levensmiddelen er goedkoop zijn, zoo zou het met recht het paradijs van den ambachtsman mogen heeten; maar ofschoon het boek nieuw is, de opgaaf schijnt verouderd, want Rae getuigt, dat, wat werk betreft, er tegenwoordig meer aanbod is dan vraag, en de schrijvers der ‘Reminiscences’ verhalen, dat zij op de treinen naar 't Oosten vele ambachtslieden ontmoet hebben, die naar Chicago en St. Louis terugkeerden, omdat zij te San Francisco geen werk konden vinden. De reden ligt in de mededinging der Chineezen, waartegen de blanken niet op kunnen, zoodat de kinderen van 't Hemelsche Rijk thans bijna 't monopolie van alle ambachten in Californië bezitten. Landbouwers daarentegen kunnen er uitmuntend te recht; aan die is groote en dringende behoefte. Degenen, die wat kapitaal hebben, zullen er voor een geringen prijs voortreffelijke landerijen vinden, en daglooners verdienen er zooveel op een dag, als in Europa in eene week; daarenboven hebben zij goed voedsel en goede huisvesting, en worden niet als ondergeschikten, maar als gelijken behandeld.

De kolonisatie van Colorado, dat eerst in 1861 uit stukken van Kansas, Nebraska, Nieuw-Mexico en Utah als Territorie is georganiseerd, is van nog jongere dagteekening dan die van Californië en draagt een ander karakter. In 1858, toen de ontdekking van goud door eenige emigranten aan de oevers der Platte, dicht bij de plaats waar tegenwoordig Denver ligt, er voor 't eerst de aandacht op vestigde, woonden er nog geen blanken, met uitzondering eener kleine Mexicaansche kolonie in 't zuidelijkste gedeelte. 't Geheele overige land was eene wildernis, waarin zich hier en daar eenige Indiaansche stammen bevonden, die bijna geheel van de jacht leefden, gedurig in strijd met elkander waren en de blanken beletten, er zich neêr

te zetten. De eerste ontdekking van goud, die in 't volgende jaar door die van de sedert beroemd gewordene Gregorygoudmijnen gevolgd werd, bracht hierin verandering: goudzoekers uit Kansas, Nebraska en Missouri vereenigden zich tot benden, die sterk genoeg waren om aan de Indianen tegenstand te bieden. In 1860 bedroeg de blanke bevolking reeds 34,000 zielen, in 1863 45,000[1]; maar verscheidene redenen hielden nu den vooruitgang tegen. Vooreerst de burgeroorlog, die de aandacht van Colorado afleidde; dan de maar al te gegronde geruchten omtrent de ontberingen en het lijden, waaraan de kolonisten waren blootgesteld; verder de lange en moeilijke reis, want om uit de laatste bewoonde plaatsen in 't Oosten naar de bergen van Colorado te komen, moest men de Groote Vlakten door (de Woestijn op onze kaarten). Dat was een tocht van 600 Eng. mijlen door een land zonder boomen. Men moest daarvoor levensmiddelen medenemen, en als men de reis, zooals de gewoonte was, met muilezels of ossen aflegde, dan duurde die 30 à 60 dagen, soms zelfs nog veel langer, als men met slecht weder te kampen had of onder weg zijn lastdieren verloor. Was men dan eindelijk in de mijnstreken aangekomen, dan had men wederom met gebrek te worstelen, want de levensmiddelen waren er zeer schaarsch. De aard der mijnen, waarop wij straks terugkomen, was ook niet zoo, dat de gouddelvers er spoedig rijk konden worden, en de meesten waren zeer onervaren. De grootste ramp evenwel en die de immigratie 't meest tegenhield, bestond in de aanvallen der Indianen in de jaren 1864 en '65. Juist in den tijd toen de federale Regeering al hare macht noodig had tegen de rebellen van 't Zuiden, en daarom 't meerendeel harer troepen, die anders de blanken tegen de roodhuiden beschermden, had teruggetrokken, vormden de Indiaansche stammen, die zich niet van hunne jachtvelden wilden laten berooven, een verbond, waardoor zij 10,000 à 15,000 man in 't veld konden brengen. Zij toonden zich dapperder en wreeder dan ooit te voren. Vooral hadden zij 't voorzien op de kleine koloniën, die op den groo-

1 In een officieel rapport geeft Joseph S. Wilson voor dat jaar 80,000 zielen, en hij gist dat, op het oogenblik waarop hij schreef, de bevolking tot 100,000 gestegen was. Er valt op zulke cijfers weinig te bouwen, daar zij alleen op gissingen berusten en de Amerikanen zeer tot overdrijving geneigd zijn; daarom vond ik het voorzichtiger, de laagste cijfers die ik vond, op te geven.

ten weg als stations voor de post en de diligences dienden en die 12 à 15 mijlen van elkander verwijderd waren; zij vermoordden daar alle blanken zonder onderscheid, mannen, vrouwen en kinderen, scalpeerden en verminkten de lijken hunner slachtoffers, plunderden en verbrandden de wagens en gebouwen. Elders, zooals te Julesburg, een militaire post, belegerden zij de soldaten en kolonisten dagen lang. Intusschen kwamen er troepen uit het Oosten, en in Colorado zelf werden er compagniën vrijwilligers uit de krachtige en onverschrokken mijnwerkers gevormd. Het gelukte hun wel de Vlakten in alle richtingen schoon te vegen en de communicatie te herstellen, maar niet de Indianen zóó te straffen als zij het verdiend hadden. Intusschen was de reeds hooge prijs der levensmiddelen nog meer gestegen, en 't noodzakelijk gevolg daarvan was eene verhooging der dagloonen. Voor minder dan ƒ 8 per dag werkte niemand, en dikwijls moest men de helft meer betalen. Het bewerken der mijnen kwijnde in die jaren, en minstens de helft der mijnwerkers, die zich vroeger in Colorado hadden neêrgezet, trokken verder westwaards naar de pas ontdekte mijnstreken.

Niettegenstaande dat alles was de immigratie in 1865 en in de volgende jaren weder zeer sterk, toen de Regeering 10,000 man tusschen den Missouri en het Zoutmeer geplaatst had, en de Indianen, die in den zomer van '68 hunne invallen herhaald hadden, werden door Sheridan's winterveldtocht onschadelijk gemaakt. Volgens de laatste mij bekende opgaaf bestond de bevolking in '69 uit 70,000 zielen. 't Is zeker een zeer snelle aanwas in een tijdruimte van slechts tien jaren, vooral als men al de bezwaren en tegenspoeden in aanmerking neemt, waarmede de kolonisten hebben moeten worstelen; maar toch is 70,000 zielen nog bitter weinig voor een land, dat eene oppervlakte van 106,475 Eng. vierk. mijlen beslaat, of met andere woorden, zoo groot is als Griekenland, Portugal, Zwitserland, België, Nederland en Denemarken te samen genomen. Er bestaat evenwel niet de minste twijfel, dat Colorado thans uiterst snel in bevolking en bloei toenemen zal. Vooreerst is van de Indianen niets meer te vreezen; die zijn beperkt tot den hun gelatenen grond, de zoogenaamde ‘reserve’. Verder is de groote hinderpaal, de relatieve ongenaakbaarheid, weggenomen door de spoorwegen, die voor Amerika van nog oneindig meer belang zijn dan voor Europa: uit New York bereikt men thans Colorado

in vier, uit San Francisco in iets meer dan twee dagen en nachten. Niets belet derhalve de inwoners partij te trekken van de groote voorrechten, die hun grond en hun klimaat aanbieden.

Het is inderdaad een door de natuur rijk bedeeld land, en het kan in grootschheid en verhevenheid met Zwitserland wedijveren, dat het in hulpbronnen ver overtreft. Het wordt van het noorden naar 't zuiden doorsneden door het Rotsgebergte en ligt zeer hoog, 4000 voet boven de zee, terwijl de met sneeuw bedekte bergtoppen 12,000 voet hoog zijn, vele zelfs nog 2000 à 5000 voet hooger. Ten westen van 't gebergte vindt men eene hoogvlakte met veel boomen, ten oosten de Groote Vlakten, die op onze kaarten, maar niet meer op de Amerikaansche, nog altijd de Woestijn heeten en die ook gedeelten van Kansas, Nebraska, Nieuw-Mexico en Texas beslaan. De naam van Woestijn, dien men er aan gegeven heeft, doet aan eene streek zooals de Sahara denken, en er zijn inderdaad geen boomen en zelfs geen struiken, eenige weinige aan de oevers der groote rivieren uitgezonderd; er groeit niets dan het zoogenaamde buffelgras. Maar het is daarom toch in 't geheel niet wat men gewoonlijk een woestijn noemt; integendeel, het is zeer vruchtbaar, en het buffelgras dat er groeit, is zeer voedzaam en eene lekkernij voor het vee. ‘Als de buffels van veertig jaren herwaarts,’ zegt Hollister, ‘door ons vee zullen vervangen zijn, en de Indianen, wilde geiten en wolven door paarden en schapen, dan zal waarschijnlijk de geheele wereld het idee van eene “groote Amerikaansche woestijn” voor goed opgeven, en zoo moet het ook.’ Volgens Keim kunnen die vlakten genoeg vee voeden om in 't onderhoud van een half dozijn Staten te voorzien; en een ander Amerikaansch schrijver, kapitein Leese, maakt zich heel boos op de kaartenmakers, die nog die leelijke vlak teekenen, werpt hun eene menigte scheldwoorden naar 't hoofd, en voorspelt zelfs dat die streek eenmaal ‘de groote Amerikaansche Tuin’ heeten zal. Het schijnt dus, dat de Groote Vlakten evenmin eene woestijn zijn als de zoo dikwijls onafzienbare weilanden in Holland en Friesland, en bieden zij weinig verscheidenheid aan, het bergachtige gedeelte van den Staat is des te rijker aan majesteuse natuurtooneelen. De Amerikanen kunnen geen woorden vinden om de verrukking uit te drukken, die hen bij 't aanschouwen daarvan vervult. Bowles b.v. schrijft: ‘Die bergen zijn al-

leen met de Alpen te vergelijken. Mijne vele zwerftochten door Zwitserland hebben mij geen panorama aangeboden dat datgene overtreft, hetwelk ik hier uit mijn venster te Denver zie. Van het verre Zuiden tot het verre Noorden en zich uitstrekkende in een verbazend grooten halven cirkel, verheffen zich die eeuwige bergen, de een boven den ander, de een achter den ander, zich in bochten slingerend, zich in elken vorm, in elke schakeering van kleur vertoonend, totdat het oog rusten blijft op de hoogste, breede, met sneeuw bedekte kruinen. Ten noorden steekt de koning van de keten, Long's Peak, die 14,600 voet hoog is, boven allen uit; ten zuiden, ter hoogte van 13,400 voet, doemt zijn broeder op, Pike's Peak, die den Arkansas en den Colorado doet ontspringen. In de geheele wereld ken ik geen stad, die zulk een schouwspel van eeuwigdurende schoonheid aanbiedt als Denver; rechts en links, zoover 't oog reikt, zijn 't velden en bosschen en rotsen en sneeuw; nooit heeft de schilderkunst zoo iets weêrgegeven, nooit heeft de dichtkunst zoo iets beschreven.’ Niet minder worden de uitgestrekte hoogvlakten in de bergketen geroemd, die daar parks heeten, en waarvan de zuidelijkste, het San-Luis-Park, de grootste, de vruchtbaarste en de schoonste is. Sanguinisch als zij zijn, voorspellen de inwoners van Colorado nu reeds, dat hun land weldra voor Amerika datgene worden zal, wat Zwitserland is voor Europa. In hunne verbeelding zien zij Alpenclubs en kloeke gidsen, overal goede wegen en bruggen en hôtels, reisgezelschappen met bedeesde en niet bedeesde jonge dames, ongeletterde mama's, dikke papa's, en ik weet niet wat al meer. 't Zijn droomen der toekomst, maar waarom zouden zij niet verwezenlijkt worden? Door de spoorwegen zijn immers de Noordelijke Staten in de onmiddellijke nabijheid van Colorado gekomen, en de Amerikanen houden meer van reizen dan eenig ander volk. Ook het zuivere, gezonde, versterkende en zachte klimaat zal hen aantrekken. Door de bergen is 't geheele land beschut tegen den wind, die gewoonlijk uit het noordwesten komt. Stormen zijn er zeldzaam, mist is er onbekend, de hemel is er doorgaans onbewolkt, en de lucht is zoo zuiver, dat men hier en daar honderd Eng. mijlen ver zien kan. ‘Een aangenamer lucht om in te ademen,’ zegt een Amerikaan, ‘zal men wel nergens vinden. Zij is noch te zeer nederdrukkend, noch te zeer opwekkend, maar heeft de aangename eigenschap, dat men er

zich recht gezond en gelukkig in gevoelt. Als men een dag in deze atmosfeer heeft doorgebracht, geniet men den lichtsten en verkwikkendsten slaap, dien men ooit gekend heeft.' De gezondheidstoestand is er dan ook uitmuntend; ziekten zijn er zeldzaam, epidemiën geheel onbekend, en het verblijf in Colorado wordt vooral voor longziekten zeer aangeraden. Over 't geheel is 't klimaat zacht. Er zijn eigenlijk slechts twee jaargetijden, de zomer en de winter, want de lente en de herfst duren er te kort om mede te tellen. De zomerdagen zijn zeer warm en de thermometer teekent dan dikwijls 90 graden, maar de nachten zijn altijd koel en zonder dauw. De winters zijn in den regel zeer zacht, veel zachter dan in de Oostelijke Staten die op gelijke breedte liggen; soms valt er wat sneeuw, die evenwel niet langer dan een paar dagen liggen blijft, en werkelijk koude dagen zijn zeldzaam. Regen valt er weinig.

Onder de producten van Colorado moet billijkerwijze het goud in de eerste plaats genoemd worden, want zonder dat zou het land waarschijnlijk nog nagenoeg onbekend zijn. Het wordt gerekend in rang het tweede goudland der Unie te wezen; maar kapitein Leese, Bayard Taylor en de kamer van koophandel te Denver beweren, dat het rijker in goud is dan Californië en dus aanspraak heeft op den eersten rang. De tijd zal moeten leeren of dit werkelijk zoo is, want telkens worden er nog nieuwe mijnen ontdekt. Er zijn evenwel weinig zoogenaamde placers, of met andere woorden, men vindt er zelden goud in bergsleuven of in rivierbeddingen, zoodat men het alleen van de bijgemengde aarde behoeft te zuiveren; gewoonlijk is het, met andere metalen vermengd, in aderen tusschen muren van stevig graniet. Dit is niet onvoordeeliger, integendeel, maar het vereischt kennis, kapitaal en krachtige machinerie. De eerste goudzoekers hadden die niet en hebben om die reden vele teleurstellingen ondervonden; maar tegenwoordig is het mijnwezen in handen van kapitalisten en maatschappijen uit de Oostelijke Staten; 'langzaam en zeker' is thans de leus in Colorado evenals in Californië, en de resultaten zijn zeer bevredigend.

Maar niet alleen aan goud, ook aan andere metalen is het land zeer rijk. Vooreerst aan zilver. Men berekent dat de opbrengst hiervan in Nevada (het zilverland bij uitnemendheid), Utah, Colorado, Arizona en de streek van het Bovenmeer die van

het goud nog zal overtreffen, zoodra overal de grootste zwarigheid, het moeilijke transport, overwonnen zal zijn. In de munt te San Francisco werden in de vijf eerste maanden van 't vorige jaar 209,104 onsen zilver gedeponeerd. Ook koper, lood en ijzer geeft Colorado genoeg en zeer goede steenkolen in overvloed, want men berekent dat de steenkolenlagen zich over een derde van de vlakke streken uitstrekken. Daar het land dus al de benoodigde grondstoffen heeft, zoo verwacht men, dat het fabriekwezen er eene groote vlucht zal nemen, en dat Colorado voor 't centrale gedeelte van Noord-Amerika worden zal, wat Pennsylvanië voor 't oostelijke gedeelte is. Met den laatstgenoemden Staat wedijvert Colorado ook in een ander opzicht: het bezit namelijk tallooze en onuitputtelijke petroleumbronnen.

Daar waar de bodem geschikt is voor landbouw, is hij uitermate vruchtbaar. Een akker (2½ akkers = 1 bunder) geeft gemiddeld 25 bushels tarwe (2¾ bushels = 1 Ned. mud), ongeveer evenveel als in Minnesota en de helft meer dan in Illinois, Ohio en Iowa, Staten die toch ook om hunne vruchtbaarheid bekend zijn. De kamer van koophandel te Denver getuigt zelfs, dat in Arapaho county, het district waarin die stad ligt, de opbrengst per akker aldus is geweest: 60 bushels tarwe, 66 bushels gerst, 65 bushels haver en 4 tonnen hooi, dus 8000 pd. Ned. Gerst is evenwel in Colorado het voornaamste graangewas, en alle soorten van knolgewassen en tuinvruchten groeien niet alleen uitmuntend, maar worden fabelachtig groot. Eene dame, die pas te Denver was aangekomen, zond haar zoontjc naar de markt om eene kleine kool te koopen: hij kwam terug met een zestienponder - 't was de kleinste die in de stad te vinden was. Er zijn zelfs koolen van 50 à 60 pond (1 Eng. pond = 0.453 kilo), aardappelen van 5 à 6, uien van 1 à 2, beeten van 6 à 10, rapen van 15. En allen verzekeren, dat die kolossale gewassen uitmuntend van smaak zijn.

Maar vooral zal veeteelt de rijke bron van inkomsten voor Colorado worden. Het is daarvoor even of nog beter geschikt dan Texas, dat in dit opzicht wereldvermaard is, want het wordt niet zooals Texas gekweld door verschrikkelijke stormen of lang aanhoudende regens. Het zachte klimaat in Colorado is oorzaak dat het vee bijna 't geheele jaar door in de weiden blijft en gewoonlijk slechts gedurende een twintigtal dagen stalvoedering noodig heeft. Het gras is overvloedig en met

haver gelijk te stellen. Na het eind van het regenachtige jaargetijde wordt het hooi, en het vee geeft aan dat staande hooi de voorkeur boven 't afgemaaide; 't laatste wil het niet eten als het 't eerste krijgen kan. Daar dus het vee bijna 't geheele jaar op de vlakten blijft en het betalen der herders de eenige onkoste is, zoo is veefokkerij uiterst voordeelig. Leese geeft een treffend voorbeeld van iemand, die met ƒ 10,800 begonnen was en in den tijd van vijf jaren zijn kapitaal meer dan vervijfvoudigd had. ‘Zonder aarzeling of vrees voor tegenspraak,’ zegt hij verder, ‘durf ik beweren, dat dit land, waar eeuwen lang tallooze millioenen wilde buffels geleefd hebben en vet geworden zijn, bestemd is om het grootste veetelende land op de wereld te worden.’

Uit het gezegde blijkt, hoop ik, genoegzaam, welk eene schoone toekomst Colorado te wachten heeft en welke schitterende vooruitzichten er zich voor landverhuizers openen. Land is er in overvloed te koop en de dagloonen zijn er zeer hoog: een gewone mijnwerker verdient er ƒ 7.20 per dag, een timmerman ƒ 9, een boerenknecht ƒ 54 à ƒ 108 per maand, enz. Aan vrouwelijke dienstboden, die ƒ 18 à ƒ 21.60 per week verdienen, met kost en inwoning, is vooral daarom groot gebrek, omdat zij in den regel zeer spoedig ten huwelijk worden gevraagd, want er zijn vrouwen te weinig. Een duizendtal kan dadelijk een goeden dienst of een man krijgen, al naar verkiezing. De vertering is, in vergelijking met de verdiensten, niet al te hoog: in de hôtels betaalt men voor kost en inwoning ƒ 18, in de kosthuizen ƒ 12.60 à ƒ 14.40 in de week. Een goed huis kost van ƒ 27 tot ƒ 54 in de maand. Droge waren en kleederen zijn slechts weinig duurder dan in de Oostelijke Staten.

Het is meer door toeval dan uit keus geweest, dat wij, om eenig denkbeeld te geven van de hulpbronnen en den vooruitgang van 't groote Westen, de aandacht op Colorado en Californië hebben gevestigd. Wij deden het omdat wij juist over die beide Staten nieuwe en uitvoerige berichten konden raadplegen, want ware dit anders geweest, dan hadden wij met evenveel recht andere kunnen kiezen, daar wij in allen de groote vruchtbaarheid van den bodem en de schatten die hij verbergt, zouden hebben bewonderd, en ons zouden verbaasd heb-

ben over de ongeloofelijk snelle ontwikkeling, waartoe het Caucasische ras ze heeft weten te brengen.

Hoe kort is het nog geleden dat het uitgestrekte land tusschen het Alleghani-gebergte en den Grooten Oceaan eene wildernis was, die slechts tot jachtveld diende voor enkele Indiaansche stammen; dat land, dat achtmaal grooter is dan het grondgebied der dertien Staten aan den Atlantischen Oceaan, die nog geen eeuw geleden het Engelsche juk hebben afgeschud; dat Staten telt grooter dan Engeland, zooals Oregon, grooter dan Spanje, zooals Californië, grooter dan Frankrijk, zooals Texas; dat, goed bebouwd, eene bevolking van drie of vier honderd millioen voeden kan! En nu vindt men in dat nog onlangs woeste land meer dan twaalf millioen menschen en groote handelsteden met 300,000 inwoners, zooals Saint Louis en Chicago! Het is misschien het schoonste schouwspel dat de geschiedenis aanbiedt, vrij wat merkwaardiger en dat vrij wat meer studie verdient dan ik weet niet hoevele successie-, zevenjarige, Napoleontische en andere verfoeilijke oorlogen; vrij wat verheffender en opbeurender voor den geest, dan het ontstaan en de uitbreiding door veroveringen van die militaire monarchiën, die steeds de pest van Europa geweest zijn. Vrijheid en gelijkheid, zooals Europa ze nooit heeft gekend; uitmuntend onderwijs, dat er niet op aangelegd is om gedweeë onderdanen en stipt gehoorzamende soldaten, maar om ontwikkelde en verlichte staatsburgers te vormen; noeste vlijt en taaie volharding, die nooit versaagt, hoe onoverkomelijk de hinderpalen ook schijnen, - daardoor is het groote Westen geworden wat het is, de goudmijn der Unie in den letterlijken en in den overdrachtelijken zin.

III. De Indianen.

Van het oogenblik af dat Engelsche kolonisten vasten voet hebben gewonnen op den bodem van Noord-Amerika, zijn zij in botsing, in strijd gekomen met de inboorlingen, de roodhuiden. Het kon niet anders; de aard van beide volken was

zoodanig, dat eene aanhoudende vijandschap onvermijdelijk was. De trotsche Engelschman moet overal waar hij komt, heer zijn; hij heeft het volle bewustzijn van zijne intellectueele meerderheid boven de volken, die landen bewonen waar hij koloniën sticht, en hij eischt dat zij hem gehoorzamen, zich in alles naar zijn wil voegen en tot op zekere hoogte althans zijne ideën en zijne beschaving overnemen. Volgzame natiën, zooals de negers en de Hindoes, schikken zich daarin, en waren de roodhuiden een dergelijk ras geweest, de geschiedenis van Noord-Amerika zou naar alle waarschijnlijkheid eene andere zijn dan zij nu is. Maar de roodhuiden waren allesbehalve eene volgzame natie; zij waren even trotsch, even onbuigzaam, even naijverig op hunne vrijheid en onafhankelijkheid als de vreemdelingen, die zij als indringers en overweldigers beschouwden. Zij wilden hun noch gehoorzamen, noch iets van hunne beschaving overnemen. Niet dat zij geen verstand genoeg zouden gehad hebben om in staat te zijn de weldaden dier beschaving in te zien. Aan verstand ontbreekt het den Indiaan niet; hij is wel is waar weinig ontwikkeld, kinderlijk en bijgeloovig, maar in alles wat binnen zijn sfeer valt, is hij slim en schrauder genoeg; wat meer is, hij is dikwijls een uitstekend redenaar, en zijne vertelsels en liederen, hoe vreemd ook voor onzen smaak, zijn geenszins van poëzij ontbloot. De reden van zijn afkeer was eene andere. Hij behoort klaarblijkelijk tot die soort van volken, die slechts voor ééne levenswijs, welke de onze niet is, geschikt zijn. Jacht en oorlog is de eenige bezigheid die hij kent, de eenige die hij kennen wil. Hij wil vrij zijn in de wildernis. De beschaving trekt hem niet in 't allerminst aan, zij schijnt hem eene dwaasheid. De mensch leeft zoo kort; zijn de blanken dan niet dwaas, dat zij met zooveel moeite groote en duurzame huizen bouwen? Niet dwaas, dat zij altijd zoo bezorgd zijn over 't geen zij bezitten? Niet dwaas, dat zij hechten aan rijkdom, aan titels, aan alles wat zij bij hun dood toch weder verliezen? Vrij en onbezorgd leven op de prairiën en in de wouden, zonder iets te doen dan alleen van tijd tot tijd een buffel te dooden, een paard te stelen, een vijand te scalpeeren, ziedaar het ideaal van den Indiaan. Hij weet wel dat het niet dat van den blanke is; maar laat die zijne eigene levenswijs volgen en hem de zijne laten.

Die eisch schijnt op het eerste gezicht billijk, maar hij was onmogelijk te bevredigen. Beschaving en barbaarschheid kun-

nen op den duur niet vreedzaam naast elkander bestaan; het bleek maar al te zeer in Noord-Amerika. Op enkele uitzonderingen na, zooals in Pennsylvanië, werd het tusschen de twee rassen een strijd op leven en dood, een strijd die met de volkomene nederlaag en uitroeiing van een van beiden eindigen moest. Wie van beide partijen de meeste schuld had is eene betwiste, maar in den grond ijdele vraag. Van den eenen kant ontkennen de verdedigers der Indianen, dat de kolonisten eenig recht op hun land hadden; van den anderen kant vraagt men, of dan een half werelddeel onbebouwd moest blijven en nutteloos zijn voor de menschheid in haar geheel, omdat eenige honderdduizende wilden het als jachtveld gebruikten. De eenen geven hoog op van de gewelddadigheden der kolonisten en van de slinksche wijze waarop zij van de kortzichtigheid der inboorlingen partij trokken om hen van hun grond te berooven; de anderen stellen de listen en wreedheden der Indianen daar tegenover. Maar waartoe dient het daarover te twisten? De rechtvaardigheid eischt te erkennen, dat twee zóó verschillende volken elkander onmogelijk dulden konden. Jagers, die groote bosschen en prairiën noodig hebben, die daarenboven stelen en moorden, kunnen niet samenwonen met landbouwers en kooplieden.

Waarschijnlijk is de strijd nog niet ten einde. De Indiaansche bevolking, die trouwens nooit talrijk geweest is, is thans zeer gedund; zij bestaat uit nog geen 300,000 zielen. De vernielende oorlogen, die de stammen steeds tegen elkander voeren, besmettelijke ziekten, armoede en ellende, het zich te buiten gaan aan sterken drank, de voortdurende vervolging eindelijk, die de Indianen van de Anglo-Amerikanen hebben ondervonden, ziedaar even vele oorzaken die tot dit resultaat hebben samengewerkt. Van die 300,000 wonen er 76,000 binnen de palen der beschaving; zij hebben daarvan althans iets - ofschoon dan ook nog zeer weinig - overgenomen, en velen zijn landbouwers. De overigen houden zich op in het Rotsgebergte en op de Groote Vlakten. Naar aanleiding van het boek van Keim zullen wij het een en ander over de laatsten mededeelen.

De Indianen der Groote Vlakten, iets meer dan 100,000 in getal, bestaan uit vijf stammen, die er geen van allen lang hebben gewoond, maar die door machtiger stammen uit andere streken verdreven zijn en op hunne beurt eene vroegere bevolking hebben weggejaagd. Het zijn vooreerst de Comanches

(een woord van Mexicaanschen oorsprong, dat ‘wilde menschen’ beduidt). Zij behooren tot de oorspronkelijke Mexicaansche bevolking, maar zijn eenige eeuwen geleden naar Texas uitgeweken, waar zij door hunne gruwelijke rooftochten lang de schrik der Mexicanen zijn geweest. In onzen tijd zijn zij, ten gevolge van de inbezitneming van Texas door de Anglo-Amerikanen, van daar vertrokken, en hebben zich in 't land ten noorden der Roode Rivier gevestigd. Door karakter, verstand, dapperheid en ervarenheid in 't paardrijden, hebben zij het overwicht over de stammen der zuidelijke Vlakten. Dan volgen de Kiowas, die uit het verre Noorden verdreven zijn, nog bij menschengeheugenis aan de Zuid-Platte-Rivier hebben gewoond, en zich eindelijk meester hebben gemaakt van 't geheele land ten zuiden van den Arkansas en ten noorden van het Witchita-gebergte en de bronnen der Roode Rivier. Zij zijn vooral door hunne sluwheid bekend en hunne krijgslieden doen dikwijls gemeenschappelijke tochten met die der Comanches. Twee andere stammen, de Cheyennes (eene Amerikaansche verbastering van 't Fransche ‘chiens’, zooals zij door Fransche reizigers uit Canada genoemd zijn, omdat honden hunne grootste lekkernij is) en de Arrapahoes, zijn ook uit het Noorden gekomen en staan met elkander in een eng bondgenootschap, maar wonen zeer verspreid. De vijfde stam eindelijk en de onbeduidendste is die der Lipans (verkeerdelijk Apaches genoemd) ten zuiden van den Arkansas.

Bij alle punten van overeenkomst, verschillen toch deze stammen zeer van diegenen die vroeger in 't oosten van Noord-Amerika woonden. Zij zijn nog woester en onhandelbaarder. Nomaden in den stiptsten zin, hebben zij veel gemeen met de ruwe horden die op de steppen van Middel-Azië een zwervend leven leiden, en evenals deze, zijn zij bijna onafscheidelijk van hunne paarden. Men weet dat dit dier niet in Amerika te huis behoort, maar eerst door Cortez is ingevoerd; de paarden der Indianen stammen dan ook van de Spaansche af, maar door den invloed van 't klimaat en door andere redenen zijn zij veel kleiner, ware ponies, en tevens makker en geharder. Voor de Indianen zijn zij zeer nuttig; zij dienen hun om hunne zoogenaamde dorpen, die niets anders dan kampen zijn, benevens hunne vrouwen en kinderen, elk oogenblik als zij 't goed vinden, te verplaatsen. Daarom zijn zij dan ook zeer op 't bezit van paarden gesteld en het is hun grootste rijkdom.

Hun aard is alles behalve lofwaardig. Zij hebben geen moreelen en weinig physieken moed, pochen geweldig, zijn ondragelijk trotsch, gruwelijk bloeddorstig en in de hoogste mate lui, behalve als het jacht of oorlog geldt. Alles wat er te doen valt moeten de vrouwen verrichten, die inderdaad niets meer dan slavinnen zijn. Zij zijn beter dan de mannen en onderscheiden zich door geduld, naarstigheid, zelfopoffering en scherpzinnigheid; maar zij zijn ook uiterst vreesachtig, en bij de minste aanleiding gaan zij op de vlucht, zonder dat de argumenten, die de mannen gewoonlijk tegenover haar gebruiken, zooals schoppen, oorvijgen en zweepslagen, daar iets tegen vermogen. Over 't algemeen zijn zij vrij wel gevormd en hebben bijzonder kleine handen en voeten; maar evenals de mannen maken zij zich in de oogen van niet-Indianen leelijk door zich te beschilderen en te tatoueeren.

Regeering hebben de Indianen weinig, evenals de Bedowijnen. Bij de eenen zoowel als bij de anderen vindt men twee opperhoofden over elken stam: een burgerlijk en een militair; beiden worden door keus benoemd, maar de ware macht - en dit is weder eene merkwaardige overeenkomst met de Bedowijnen - berust bij den Raad, die uit de oudsten is samengesteld. De straf die op de meeste misdaden staat, is een zeker aantal paarden, zooals bij de Bedowijnen een zeker aantal kameelen.

Het voornaamste voedsel der Indianen bestaat in het vleesch der buffels, waarop zij jacht maken, en in dat van hunne honden. De laatsten hebben zij in menigte, en als sneeuw of regen hun het jagen belet, is hondenvleesch hun eenig voedsel. Merkwaardig is het dat zij, behalve in tijden van groote schaarschte, geen ander dierlijk voedsel willen gebruiken, ofschoon er op de Groote Vlakten overvloed is van wilde geiten, elanden, beeren en ander wild, evenals van gevogelte, vooral van wilde kalkoenen. Plantaardig voedsel gebruiken zij weinig; het groeit ook alleen op enkele plaatsen. Zij eten evenwel een witten wortel, eene soort van aardappel, en ook eene soort van yam, wilde pompoenen, boonen en in 't wild groeiende bessen.

Meer dan ééne vrouw te hebben is gewoonte. Echtbreuk wordt streng gestraft; aan de vrouw, die er zich aan schuldig maakt, wordt de top van den neus of een oor afgesneden; aan haren medeplichtigen wordt het haar afgeschoren.

Aan hunne kinderen zijn de Indianen zeer gehecht, en wederkeerig de kinderen aan de ouders; het is hun beste karaktertrek. Hunne grootste zwakheid daarentegen is hunne verslaafdheid aan sterke dranken. Zij kunnen zeer weinig verdragen, en bij 't minste dat zij drinken, vertoonen zich hunne helsche hartstochten; het is hun dan eene behoefte te vechten en bloed te zien stroomen. Maar ook als zij nuchter zijn, zijn zij gruwelijk bloeddorstig. Oorlog is voor hen het grootste genot, en hun grootsten roem stellen zij in het bezit van een aantal rookende pannevliezen. Hunne gewone taktiek bestaat hierin, dat zij hunne vijanden in eene hinderlaag lokken. Enkelen uit den troep gaan vooruit om aan te vallen, deinzen dan af alsof zij verslagen waren, en terwijl de vijanden hen vervolgen, vinden deze zich plotseling door een groot aantal wilden omringd, die van alle kanten met vreeselijk geschreeuw en gegil aanvallen. De strijd wordt nu met verwoedheid gevoerd, en de ingeslotenen moeten er zich òf doorheen slaan, òf op het ergste zijn voorbereid, want gevangenen worden gewoonlijk op de wreedste wijze behandeld; zij worden levend verbrand of doodgeprikt met speren en pijlen, en wel door de vrouwen. De pannevliezen der vijanden zijn de onmisbare zegeteekenen der overwinnaars. Kwam een Indiaan zonder die te huis, dan zouden zijne vrouwen en kinderen aan 't verhaal zijner heldendaden geen geloof slaan.

Eeuwen lang hebben deze nomaden hun woest leven ongestoord kunnen voortzetten, totdat in de laatste jaren de AngloAmerikanen begonnen zijn ook in hunne wildernissen door te dringen. Natuurlijk waren zij voor de kolonisten hoogst gevaarlijke naburen, en de laatsten konden 't niet uithouden met die dieven en moordenaars, die zij te gelijker tijd vreesden en diep verachtten. Liet de Regeering de settlers begaan, zij zouden korte wetten maken en de Indiaansche kwestie ware spoedig opgelost. Eene enkele phrase leert ons daaromtrent meer dan lange redeneeringen. ‘Onder het wild en de wilde beesten der Groote Vlakten’, schrijft Hollister, ‘is de Indiaan het meest in 't oogloopend, het meest nutteloos, het schadelijkst en het kostbaarst om er jacht op te maken; dan volgt de grijsachtige, de kaneelkleurige en de zwarte beer; daarna de cougar of bergleeuw, de groote witte of buffelwolf’ enz. Men ziet het: de Indiaan wordt met beeren, leeuwen en wolven gelijk, of juister,

beneden die wilde dieren gesteld, en moet evenals zij, of eigenlijk nog eerder dan zij, uitgeroeid worden. Dit is bij de settlers het algemeene gevoelen; maar de staatslieden, de leden van 't Congres, hebben nooit zoo gesproken en integendeel getracht, de zwarigheid op eene andere en menschlievender manier op te lossen. Ongelukkigerwijze heeft de uitvoering zelden aan de goede bedoeling beantwoord. Een twintigtal jaren geleden heeft namelijk het Congres eene wet gemaakt, waarbij het bestuur over alles wat de verhouding tot de Indiaansche stammen betreft, aan den minister van Binnenlandsche Zaken is opgedragen. De minister heeft het op zijne beurt aan een beambte van zijn bureau toevertrouwd, die den titel draagt van Commissaris voor de Indiaansche aangelegenheden. 't Was een moeilijke en slecht betaalde post en dus voor bekwame mannen weinig uitlokkend. 't Gevolg was, dat er een minder bekwame werd aangesteld, en 't systeem dat men volgde was dit: men kocht eigenlijk de Indianen af, men gaf hun jaargelden op voorwaarde dat zij zich stil houden en de blanken met rust zouden laten. Maar met het uitbetalen dier jaargelden, die het Congres telkens met groote mildheid bewilligde, ging het zeer zonderling toe. De agenten, die ze moesten uitdeelen, waren onmogelijk te contrôleeren en schijnen maar al te dikwijls van meening te zijn geweest, dat die groote sommen beter aan hen zelve waren besteed dan aan de wilden. Een ander zonderling verschijnsel was, dat de stammen die kwaad deden geld kregen, en daarentegen degene die zich rustig hielden geen geld kregen; men was namelijk bang voor de eersten en niet voor de laatsten; maar de Indianen waren slim genoeg om dat te doorzien, en zij begrepen dat zij des te betere zaken deden, naarmate zij zich vijandiger toonden tegen de blanken. Verder waren de zoogenaamde tractaten, die de Regeering telkens met de Indianen sloot, inderdaad niets anders dan comediespel. 't Ging aldus: eenige benden beginnen den oorlog omdat zij er lust toe hebben, of omdat zij, zooals zij beweren, hunne jaargelden en geschenken niet ontvangen. De Regeering zendt nu commissarissen om onderhandelingen te openen over 't herstel van den vrede. De commissarissen zenden een looper uit, die de boodschap aan de Indianen brengen moet; maar hij wordt door hen gevangen genomen en mag den Hemel danken als hij niet gescalpeerd wordt. Is het hem eindelijk gelukt, de wilden te overtuigen dat hij niet liegt en dat zij groote geschenken zullen

ontvangen, dan komen de voornaamste krijgslieden der wilden, onder veel geschreeuw en 't afschieten hunner geweren, bij de commissarissen aan, die allesbehalve op hun gemak zijn. De wilden hebben het volle bewustzijn hunner macht; zij komen, niet omdat zij er toe gedwongen zijn, maar uit vrije beweging; daarom stellen zij de vredesvoorwaarden die zij zelve willen, en gedragen zich zoo trotsch alsof zij te kennen wilden geven, dat zij alleen uit edelmoedigheid de goederen niet met geweld nemen, die voor hen bestemd zijn, met de pannevliezen der commissarissen er bij. Er heeft nu eene onderhandeling plaats of iets dat er op gelijkt, want de wilden rooken in stilte voort, met die blikken van diep nadenken en schijnbare oprechtheid, die hun zoo bijzonder eigen zijn. Het tractaat wordt gesloten, de geschenken worden verdeeld, de wilden vertrekken, en de commissarissen, altijd nog onzeker of zij er heelshuids af zullen komen, haasten zich, naar beschaafder streken terug te keeren. Weinige maanden later zijn dezelfde wilden weêr in de wapenen, altijd gereed om een nieuw tractaat te sluiten, of, met andere woorden, om nieuwe geschenken te ontvangen.

Hieruit blijkt dat de Regeering steeds van alle kanten is bedrogen geworden, door hare eigene agenten zoowel als door de Indianen. Daarenboven was het systeem dat zij volgde ondoelmatig: vrede van den Indiaan te koopen is niets anders dan zijne ijdelheid streelen en hem in den waan brengen dat hij wetten kan voorschrijven; er komt bij dat hij zich door geene beloften verbonden acht; 't eenige wat hem in bedwang kan houden is vrees; hij moet er van overtuigd zijn dat hij met een sterkeren te doen heeft, die hem duchtig kan straffen.

Een ander systeem is ook in toepassing gebracht, dat van de zoogenaamde ‘reserve’ of ‘reservation.’ Men verstaat daaronder eene zekere streek, die aan de Indianen wordt aangewezen en die zij niet mogen verlaten, maar waar ook geene blanken mogen wonen. Op die wijze hebben de beide volken geen last van elkander, en het belang hiervan heeft men hoe langer hoe meer ingezien, naarmate men in 't Westen meer spoorwegen en telegraaflijnen heeft gebouwd. Daarom heeft dan ook het Congres in den zomer van 1867, toen men voor eene losbarsting der Indianen vreesde, eene vredescommissie benoemd, die hen moest overreden, de groote wegen te verlaten en zich voortaan in twee groote ‘reservations’ op te houden: de eene ten noorden van Nebraska westelijk van den Missouri, de andere ten

zuiden van Kansas (het Indianen-gebied op onze kaarten). De commissie slaagde naar wensch: de hoofden van al de stammen namen den voorslag aan, plaatsten hunne ruwe teekens onder het tractaat en ontvingen geschenken. Men dacht nu dat de zaak geschikt was, maar er kwam een spaak in 't wiel. Er was namelijk plan, den Union-Pacific-spoorweg door het land van de Powder-Rivier aan te leggen en er waren daartoe reeds aanstalten gemaakt; maar de Sioux, een stam die niet in het tractaat begrepen was, verklaarden dat zij dit met geweld zouden verhinderen, omdat het genoemde land de eenige jachtgrond was dien zij nog hadden. De commissie gaf toe; er werd bepaald dat de spoorwe niet dáár, maar langs de Platte-Rivier zou loopen, en de generaal der troepen (die onder het oppergezag der commissie gesteld was) gaf in 't begin van 1868 de noodige bevelen om het land van de Ponder-Rivier door de blanken te doen ontruimen en het weder in het bezit der Sioux te stellen. Men had dus gedaan wat men kon om dien stam te bevredigen, maar 't gevolg was anders dan men gedacht had. De Sioux, zelve gewend alleen uit vrees toe te geven, zagen in de ontruiming een bewijs van zwakheid en vreesachtigheid, een bukken voor overmacht. Oogenblikkelijk namen zij eene zeer vijandige houding aan, begonnen overal te plunderen tot in Colorado toe, en zonden loopers naar de stammen in 't Zuiden, ten einde hun mede te deelen dat zij door een flink verzet hunne jachtgronden hadden behouden en hen aan te sporen hun voorbeeld te volgen. Hunne roepstem vond maar al te zeer gehoor. Ten spijt van het pas gesloten tractaat begonnen de stammen van 't Zuiden, wier hoofdmacht in Kansas stond, in de streek der Smoky-Hill-River, op de gruwelijkste wijze te plunderen en mannen, vrouwen en kinderen te vermoorden. Generaal Sheridan nam wel is waar dadelijk krachtige maatregelen tegen hen, maar zijne taak was niet gemakkelijk, want het land dat hij beveiligen moest was verbazend uitgestrekt. Hij moest den Kansas-Pacific-spoorweg (200 Eng. mijlen), de wegen van den Union-Pacific tot Denver (ook 200 mijlen) en naar Nieuw-Mexico (400 mijlen), en de wijd uit elkander liggende koloniën beschermen, en daarenboven de vele forten, die hier en daar verspreid zijn, van bezetting voorzien. De macht waarover hij te beschikken had, bedroeg slechts 1200 man ruiterij en 1400 man voetvolk, waarvan, na aftrek van de bezettingen, niet meer dan 800 ruiters (elf compagniën) voor den

velddienst overbleven. Binnen kort werden die met zeven compagniën federale troepen en twaalf compagniën vrijwilligers uit Kansas (alles ruiterij) versterkt, en met die altijd nog geringe macht heeft de generaal den veldtocht ondernomen en gelukkig ten einde gebracht.

Het spreekt van zelve dat er in een dergelijken oorlog geen groote veldslagen plaats hebben; alles bepaalt zich tot kleine, maar dikwijls verwoede en bloedige gevechten, zooals de Franschen in Algerië er zoo vele hebben geleverd, tot hoogst moeilijke en gevaarvolle tochten, waarop menig soldaat den dood vindt. Uit een enkelen, dien wij kortelijk zullen verhalen, kan men den aard van alle opmaken.

In het laatst van Augustus 1868 gaf generaal Sheridan bevel tot de vorming van een klein korps, hetwelk dat gedeelte van Kansas, dat tusschen den Republican en de Smoky-Hill-Rivier ligt, moest gaan verkennen, omdat zich daar eene bende wilden ophield, die erg hadden huisgehouden. Zeven en veertig manschappen boden zich aan voor den gevaarlijken tocht; meest allen hadden eene lange ondervinding van den oorlog tegen de Indianen; zij waren aan alle vermoeienissen en ontberingen gewend en hun schot faalde nooit. 't Bevel over die keurbende werd aan kolonel Forsyth toevertrouwd; onder hem stond luitenant Beecher en Dr. Moers ging als chirurgijn mede.

Men begaf zich op weg, ging Fort Wallace voorbij, bereikte den Republican en daarna de rivier, die de Delaware of Arrickaree Fork heet. Bij 't aanbreken van den morgen van den 17^{den} September, eer de verkenners hunne paarden gezadeld hadden, klonk de kreet: ‘Indianen, Indianen!’ Inderdaad stormde een twaalftal wilden aan onder vreeselijk geschreeuw, steeds schietende en de dekens, die hun tot mantels dienen, zwaaiende, in de hoop van de paarden te verschrikken en op de vlucht te jagen. Met zeven gelukte dit; zij vielen in handen der Indianen; de overige werden met groote moeite behouden. De aanvallers werden nu wel verdreven, maar 't waren slechts de voorloopers van een grooten troep, en eer de soldaten tijd hadden tot zadelen en opstijgen, vertoonde zich een zwerm krijgslieden. Uit hunne tooisels bleken het Cheyennes, Arrapahoes en Sioux te zijn.

De soldaten stonden in eene slechte stelling, namelijk in eene vallei die met hoog gras bedekt was, zoodat de Indiaansche scherpschutters, onder beschutting van dat gras, zeer dicht bij

hen konden komen. Daarom trokken zij terug en posteerden zich op een klein eiland in de rivier, maar zij moesten dat zoo overhaast doen, dat hun geringe voorraad en hunne geneesmiddelen in 's vijands handen vielen.

Op het eiland bonden de manschappen hunne paarden vast aan de kleine boomen die er waren, en maakten zich dadelijk tot den strijd gereed. De wilden, teleurgesteld omdat zij op eene gemakkelijke vangst gerekend hadden, waren dol van woede. Tweehonderd uit hun midden waren te voet als scherpschutters, vijfhonderd anderen waren te paard en tot een aanval gereed. Hun waarzegger galoppeerde het front op en neêr, terwijl hij op zijn trommel sloeg en uitriep: ‘De kogels der blanken zullen smelten eer zij tot u komen!’ De vrouwen en kinderen stonden op de heuvels om te zien hoe het scalpeeren gaan zou.

Te negen uren hief het militaire opperhoofd der wilden zijn strijdkreet aan als teeken tot den aanval. Op 't eiland hield ieder kalm en vastberaden zijn geweer gereed, en zoodra de wilden binnen schot waren, gaf men vuur. Menige Indiaan viel, de overigen weifelden. Het vuren der soldaten werd sneller, hunne schoten doodelijker. De wilden maakten halt en spoedig daarna rechtsomkeert. Verscheidene hunner dooden of stervenden lagen op minder dan tien voet afstands van de soldaten. Maar ook deze hadden zwaar geleden. Kolonel Forsyth was 't eerst getroffen: hij had twee kogels in de beenen; toen was luitenant Beecher gedood en Dr. Moers had een schot in 't hoofd, waaraan hij drie dagen later stierf. De kleine troep, die stellig een nieuwen aanval te wachten had, zou dus zonder officieren geweest zijn; maar niettegenstaande zijne wonden bleef Forsyth het commando voeren en gaf zijne orders door tusschenkomst van Grover, juist de rechte man voor zulk een schijnbaar hopeloozen toestand.

Van de korte rust maakte elk soldaat gebruik om tot beschutting voor 't volgende gevecht een kuil te graven; Grover maakte den zijnen zoo ruim, dat zijn kolonel er ook in kon schuilen.

Intusschen waren de wilden tot een tweeden aanval gereed. ‘Wij zijn velen en de blanken weinigen,’ riep hun opperhoofd; ‘de blanken hebben hunne kogels verschoten. Nog eens flink er op los, dan brengen wij hunne pannevliezen naar onze haardsteden!’

Een goedkeurend gegil beantwoordde hem; maar Grover, die zijne taal verstond, riep hem zoo hard mogelijk toe: ‘Heidaar, oude kerel, brengt ge ons nog wat meer volk om dood te schieten? Ge hebt een harde karwei aan ons, nict waar?’

Omtrent den middag deden de Indianen hun tweeden, toen hun derden aanval, beide zonder gevolg, behalve dat twee soldaten sneuvelden. Toen gingen zij op de paarden schieten en doodden ze allen. Zij beproefden ook nog een vierden aanval, maar weder te vergeefs.

Intusschen bevonden de soldaten zich in een zeer benarden toestand. De kolonel was buiten gevecht, de luitenant dood, de chirurgijn had niet lang meer te leven, drie manschappen waren gesneuveld, vijftien gewond, en dat op een troepje van vijftig! De paarden waren ook dood, voedsel had men bijna niet, en nog altijd was men belegerd. Wat het ook kosten mocht, men moest de bezetting van Fort Wallace verwittigen. Twee stoutmoedige jongelingen boden zich daartoe aan en begaven zich 's nachts op weg.

De volgende dagen waren verschrikkelijk. Niet dat men veel van de Indianen te lijden had; zij toonden weinig lust het gevecht te hernieuwen en de massa trok zelfs af, terwijl alleen eene kleine afdeeling in de nabijheid bleef; maar men had allerlei ontberingen door te staan. Tot voedsel dienden stukken der gedoode paarden, zelfs toen de karkassen reeds erg bedorven waren. De gewonde soldaten, die men eerst zeer laat en gebrekkig had kunnen verbinden, waren er het ergst aan toe; op den zesden dag vertoonde zich bij hen het koudvuur. In die treurige omstandigheden sprak de kolonel zijne manschappen toe. ‘Gij kent uwen toestand zoo goed als ik,’ zeide hij. ‘Wij mogen niet te zeer op verlossing rekenen. Onze boden [er waren er weder twee uitgezonden] kunnen door allerlei bezwaren belet worden, het fort te bereiken; zij kunnen opgehouden worden doordat zij onderweg verdwaald zijn. Ik geef dus aan een ieder die wil vrijheid heen te gaan.’ Het eenparige antwoord was, dat men wilde blijven en, zoo noodig, te samen sterven.

Op den achtsten dag na het eerste en grootste gevecht ging de zon met buitengewone pracht op. Men staarde als naar gewoonte in alle richtingen. Zou er eindelijk hulp komen? Daar vertoonen zich eensklaps, maar flauw, donkere gedaanten aan den gezichteinder. De vraag was: zijn het wilden of krijgs-

makkers? Meer dan een uur ging voorbij eer men de gedaanten duidelijk zien kon; goddank, 't waren soldaten! Wie nog kracht genoeg had, juichte zoo hard hij kon; 't was een vreugdekreet, zooals zelden geslaakt wordt: de drukkende last der wanhoop viel den zwaar geteisterden van 't hart; zelfs de aan de koorts lijdende gewonden hieven zich op en juichten mede.

De redders waren dertig in getal en haastten zich, hunne makkers van 't noodige te voorzien en de gewonden te verzorgen. Den volgenden dag kwam er een groot transport levensmiddelen en allen keerden nu naar 't fort terug, de zwaar gewonden in ambulances, de licht gewonden in wagens.

Zoodanig was de expeditie, die ‘de slag van Forsyth aan de Arrickaree Fork’ genoemd werd. Het verlies aan den kant der blanken was veel geringer geweest dan aan dien der wilden, want de laatsten hadden 75 man aan dooden en gewonden. En zoo ging het telkens. De troepen hadden wel veel te verduren, maar zij bleven overwinnaars, en in Februari '69, toen de Indianen geen buffels meer konden vinden, want die waren door den oorlog verjaagd, toen zij ook hun voorraad honden hadden opgegeten en zij geene keus meer hadden dan tusschen hongerdood en onderwerping, besloten zij tot het laatste. hoezeer hun trots er zich ook tegen verzette.

Zij hebben zich dan nu op nieuw verbonden, binnen de grenzen hunner ‘reservations’ te blijven. Zullen zij zich ditmaal aan hunne belofte houden? Het is te wenschen voor hen zelve even als voor de blanken, want alleen op die wijze kunnen zij hun bestaan rekken. Welke de taak der federale Regeering is, is duidelijk. Zij behoeft geene pogingen te doen om de Indianen te beschaven, en evenmin om hen tot het Christendom te bekeeren, want noch van 't een noch van 't ander willen zij iets weten, en de eenige dienst, dien de zendelingen hun bewijzen, bestaat hierin, dat zij hen leeren, hoe zij de broeken, die zij van de Regeering ten geschenke ontvangen, moeten aantrekken. Wat de Regeering te doen heeft is dit: eene sterke militaire macht aan de grenzen der ‘reservations’ geposteerd houden, ten einde te zorgen, eensdeels dat de Indianen die grenzen niet overschrijden, anderdeels dat geen blanken zich op de landen der Indianen vestigen.

Zoo kan het een tijd lang goed gaan; maar ook op den duur? 't Is zeer te betwijfelen. Telkens hoort men van klachten en van onrustige bewegingen der misnoegde Indianen, en

aan den anderen kant zullen de blanken, naarmate de bevolking in 't groote Westen toeneemt en de spoorwegen vermeerderen, misschien weinig geneigd zijn, hun hunne uitgestrekte landen te laten. Men bedenke slechts dat eene enkele ‘reservation’, het zoogenaamde Indianen-gebied ten zuiden van Kansas, zoo groot is als Groot-Brittanje en gedeeltelijk veel vruchtbaarder. Moet dat eene wildernis blijven ter wille van eenige horden jagers? De tijd zal stellig komen, dat men daarop ontkennend zal antwoorden, en merkwaardig is het, dat zelfs voorstanders van 't reservation-systeem zoo als Keim zich aldus uitlaten: ‘De eischen der moderne beschaving wijzen op het onvermijdelijke vonnis van de inboorlingen der Vereenigde Staten. Hunne wilde geaardheid, die zich niet laat beteugelen, maakt hen uit instinct tot vijanden van den vooruitgang en de zaak der menschheid. Evenals voor den buffel is ook voor hen het naderen der beschaving het luiden der doodklok die hun den ondergang voorspelt. Binnen weinige jaren zal men alleen uit de historiebladen weten, dat dit volk ooit heeft bestaan.’

R. DOZY.

(*Wordt vervolgd.*)

Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling.

Sine ira et studio.

In den laatsten tijd wordt van eene zijde, waaraan voor het minst altoos groote oprechtheid te roemen valt, het dilemma met nadruk gesteld: òf enkel geloof, òf enkel wetenschap.

Het dilemma is door zijn eenvoud verlokkend, en gevaarlijk voor menigen geest, die, voor *enkel* geloof niet onnatuurlijk beducht, zich liever tot enkel wetenschap bepaalt, of althans voorgeeft en ook zelf zich inbeeldt dit te doen.

Dat het verstandige en eerlijke lieden ingevallen is, dit scherp dilemma te stellen, is het onvoorzien gevolg ook van de wijsgeerige ontwikkeling, die in de laatste vijf en twintig jaren in Nederland plaats gegrepen heeft.

Deze ontwikkeling heeft onmiskenbaar plaats gegrepen in de richting van het empirisme, gewijzigd, gekleurd naar den aard van ons volkskarakter. Onder het empirisme verstaat men die methode van onderzoek, die slechts de ervaring wil geraadpleegd hebben. Deze methode werd ten onzent ingevoerd en aangeprezen onder inroeping van het schitterend voorbeeld door de natuurwetenschappen gegeven. Hadden deze wetenschappen, juist krachtens haar streng empirisch karakter, tot zekerheid geleid, heerschte daarentegen op het gebied des geestes twijfel en regeeringloosheid, zoo scheen niets eenvoudiger dan, wijzigingen voorbehouden, ook op dit gebied de methode der natuurkundigen te volgen. Met de vermaning: terugkeer tot de ervaring, beloofde men ons een nieuwe toekomst.

De ervaring werd niet slechts als volstrekt betrouwbaar verkondigd, maar men gaf ook het signalement dier onfeilbare

leidsvrouw. Het duidelijkste in die persoonsbeschrijving was de mededeeling van de kenbronnen, waaruit de ervaring put. Deze kenbronnen waren ten getale van vijf, niet meer, niet minder; en tot dit getal behoorde zoowel die allerprimitiefste gewaarwording die men het gevoel van wel en wee, de bewustheid van al of niet aangenaam aangedaan te worden, noemt, als dat hoogst samengestelde verschijnsel dat men den naam geeft van godsdienstig gevoel. De waarneming van den mensch, van diens innerlijk leven, had tot de vaststelling van die vijf kenbronnen geleid. Uit dezen alleen wilde men putten, en men hoopte zoo doende in de geestelijke wetenschappen een vastheid en eenstemmigheid te bereiken, die ons den natuuronderzoekers niets te benijden overig lieten.

De methode werd ijverig in toepassing gebracht. Gelijk alles wat vrede belooft, bracht ook de empirische school vooreerst het zwaard. Inmiddels vervolgde zij haren weg, hare eigene beteekenis het meest aan den dag leggende bij de behandeling van wijsgeerig-theologische vraagstukken, of liever van het vraagstuk omtrent het bovennatuurlijke.

Het kwam aan de orde van den dag, en werd door de godgeleerden der empirische school in ontkennenden zin beslist. Zij loochenden, niet het bestaan eener bovennatuurlijke wereld, maar elk verband tusschen deze en de wereld der eindige dingen; zij weigerden volstandig eenige verklaring als verklaring toe te laten, die een verschijnsel onmiddellijk uit Gods scheppend alvermogen afleidde; zij hielden vast aan den levenden God, maar wilden dezen slechts terugvinden in het naar vaste wetten geordend leven der natuur, waarbij het woord natuur in den allerruimsten zin werd opgevat en niet uitsluitend meer op het zinnelijk-waarneembare sloeg.

Naast de ontkenning stond dus eene bevestiging; en deze bevestiging werd het uitgangspunt der zoogenoemde moderne theologie. De empirische godgeleerden waren namelijk van oordeel, dat een godsdienstleer, van alle supranaturalistische bestanddeelen gezuiverd, eerst recht in staat zou zijn over de geesten en over den geest des tijds te heerschen. Hunne scherpe kritiek van de kristelijke leer, door velen als eene daad van vijandschap tegen den godsdienst in het algemeen gebrandmerkt, was door eene apologetische bedoeling ingegeven: zij moest strekken om hen, die onder den invloed der natuurwetenschappen afgestorven waren aan de wereldbeschouwing,

welke aan de godsdienstige overlevering ten grondslag ligt, met datgene te verzoenen wat in den godsdienst blijvende waarde heeft. Men had tot hiertoe den godsdienst onafscheidelijk genoemd van supranaturalisme; van supranaturalisme was onze tijd echter niet langer gediend; den godsdienst van dien gevaarlijken bondgenoot, het supranaturalisme, los te maken, was de apologetische taak die de moderne theologie ondernam.

Al moest die onderneming als niet gelukt beschouwd worden, de onderneming zelve vertegenwoordigt een schoon oogenblik in het leven van ons volk. Van niets minder dan van het volk mag hier gesproken worden. Want de zoogenaamde moderne beweging was een volksbeweging; in alle klassen der maatschappij, onafhankelijk van elk kerkgenootschappelijk verschil, koos men partij. Er was een gevoel in den lande, dat door deze beweging licht een nieuwe, een gewenschte of een te vreezen, toekomst werd voorbereid. De protestantsche kerk, door kritiek en natuurwetenschap lang bestookt, verliet eindelijk hare defensieve houding, gaf moedig en eerlijk prijs hetgeen haar onhoudbaar dacht, verbrak elk bedenkelijk bondgenootschap met hetgeen zijzelve voortaan als bijgeloof wilde veroordeelen, en, zich begevende midden onder het vijandelijke kamp, wierf zij voor haar vaandel hen, die voorheen, maar uit misverstand, hare tegenstanderen waren.

Het was ook daarom een volksbeweging, omdat het voldeed aan eene volksbehoefte. De moderne theologen spraken uit wat talloos velen in den kern des volks dachten. De ontkenningen, die deze godgeleerden deden hooren, verrasten niet, bevredigden veeleer. Hoe gelukkig, hoe dankbaar waren zij, die, wegens hun onvermogen om het geloof der katechisatie te bewaren, zich van God en Kristus vervreemd hadden geacht, toen zij van eerwaardige lippen vernamen, dat hun ongeloof hen niet behoefde te scheiden van de groote kudde, van de oude gemeente der heiligen en der martelaren.

Al wat het hart eens volks beweegt, verdient onze liefde. Men mokt er over, dat alleen godsdienstige vraagstukken onze natie aandoen. Waarom? Men waant zich toch niet in staat, den volksaard te veranderen? Laat dan het vaderlandsche spreekwoord omtrent de riemen die men heeft in eere blijven. Een volk, dat voor een denkbeeld ontvlammen kan, leeft nog.

Ook is de som van ernst, waarheidsliefde, moed en toewijding niet gering, die aan de verbreiding der moderne theologie

besteed werd. Stoffelijk voordeel was er in den regel niet bij te behalen; men oogstte lof, achting noch dank; men werd gemeden, geschuwd, gehaat. Slechts als hulde aan bijzondere redenaarsgaven vulden zich de lange kerkbanken. Bij de inmiddels intredende vrije verkiezingen werden de modernen op de meeste plaatsen, zelfs in die hunner heerschappij, teruggezet.

Dit alles heeft niet kunnen verhinderen, dat de moderne theologie haar werk verricht heeft. De grootste dienst door haar aan de kerk, en daardoor aan het land bewezen, schijnt tweeledig. Van het oogenblik, dat de onverschrokkenheid harer ketterij niet onmiddellijk door de kerkbesturen onderdrukt werd, gaf deze onverschrokkenheid den doodsteek aan de juridieke opvatting van de kerkelijke gemeenschap. Die opvatting, ofschoon zij nog achtenswaardige vertegenwoordigers telt, heeft thans voor de zedelijke bewustheid van ons volk haar krediet schier geheel verloren. Naar deze opvatting was een kerk eene gemeenschap, verbonden door eene belijdenis, en waren alleen zij rechtens leden, die de belijdenis onderschreven. Logisch onberispelijke stelling, maar juist door hare logika revolutionnair, immers metterdaad de kerk belettende hare eigene, geschiedkundige, door zedelijke wetten gegevene ontwikkeling te volgen; eene stelling, die hare verdedigers onwetens en onwillens tot een deel der konsekwentiën voeren moet, waarvoor het ultramontanisme niet terugbeeft. Vroeg of laat toch moet zich de behoefte doen gevoelen aan een onfeilbaar gezag, dat het kwestieuse in de belijdenis of ten aanzien van de belijdenis oppermachtig uitmaakt. Het protestantsche Kristendom nu staat boven de bijzondere protestantsche kerken. Waar dit toegegeven wordt, is op de juridieke opvatting van het kerkverband, als ten slotte voor het Protestantisme noodlottig, de spreuk van toepassing: *summum ius summa iniuria*.

Merkwaardig is het veldwinnen van die overtuiging, volgens welke het geweten de eenige kerkwachter is. De vrijmoedigheid, waarmeê modernen *bleven*, zoowel als de kordaatheid, waarmeê andere modernen de kerk verlieten, heeft tot het verbreiden dier overtuiging veel bijgedragen.

De tweede dienst, door de moderne theologie bewezen, is de thans vrij algemeen verworven erkenning van het recht des vrijen onderzoeks ten aanzien van de authentie en de historische waarde der Bijbelboeken. Dit recht is door de modernen

met zooveel kloekheid uitgeoefend, dat geen theoloog, hoe geloovig ook zelf, meer waagt het in twijfel te trekken.

De beide diensten vertoonen een zedelijk karakter; ik neem hier het woord zedelijk in de hoogste beteekenis van het woord, en noem zedelijk wat tot noodzakelijke onderstelling heeft het geloof in de onwederstaanbare macht van den geest.

De juridieke opvatting van het kerkverband is in dezen zin, en natuurlijk tegen de bedoeling van hare voorstanders, niet zedelijk, daar zij de handhaving van de godsdienstige waarheid aan eene kerkelijke politie schijnt op te dragen, of zoo dit al niet, de belangen dier waarheid toevertrouwt aan een inrichting, het kerkbestuur, die slechts in het positieve recht haren grondslag kan vinden. Het dulden der leervrijheid uit beginsel is daarentegen een gedurig beroep op het geweten der predikers, een belijdenis van geloof in de macht van den kristelijken geest, het verstoppen van eene overvloedige bron van huichelarij.

Maar ook de erkenning van het recht des vrijen onderzoeks is een zedelijke aanwinst. Het autoriteitsgeloof is niet zedelijk, en zedelijk evenmin zoowel het zich tevreden stellen met valsche, immers onhistorische beschouwingen omtrent den oorsprong en de wording van de Bijbelboeken, die kenbronnen van het kristelijk geloof, als de traagheid, welke men vroeger aan den dag legde, bij het navorschen van de waarheid omtrent deze aangelegene punten. Hoe ongeloovig was dat zoogenaamd geloovig aannemen van de overlevering; hoe kleinmoedig de schroom om op de vragen betreffende het ontstaan en de rechtstitels van den kristelijken godsdienst het volle licht der wetenschap te laten vallen!

Het aangevoerde kenschetst de moderne theologie evenwel slechts van hare formeele zijde. Leervrijheid en vrij onderzoek hebben haar tot dogmatische uitkomsten geleid, die onmiskenbaar eene wijsgeerige strekking hadden; en eene strekking, die de weerspraak tusschen deze uitkomsten en de kristelijke bewustheid van een aanzienlijk deel der protestantsche gemeente zeer duidelijk aan het licht bracht.

Vooral de immanentie Gods werd door de moderne theologie sterk op den voorgrond geplaatst, een noodzakelijk gevolg van het beginsel dier theologie; een beginsel, volgens hetwelk de metafysika met die wereldbeschouwing in logisch verband moest worden gebracht, die geacht werd uit de hedendaagsche natuurwetenschap als van zelve voort te vloeien.

Die wereldbeschouwing rustte op het aannemen van een onverbrekelijk, alom geldend natuurverband; een verband gegrond in de volstrekte heerschappij van de wet van oorzaak en gevolg. De heerschappij van die wet moest nu ook op metafysisch gebied erkend, en hier dus niets geleerd worden wat aan de mogelijkheid van het wonder, van een goddelijke tusschenkomst plaatsruimte liet.

Hier bevond zich de moderne theologie op een hellend vlak: beneden lag het naturalisme te wachten. Het duurde eenigen tijd eer men inzag, waartoe de konsekwente loochening van het wonder in den algemeensten zin des woords voeren moest. In het begin meende men slechts met eenige bepaalde wonderverhalen te doen te hebben. Het betwijfelen van de geloofwaardigheid dier verhalen kon inderdaad vrij onschuldig schijnen. Het joodsche Monotheïsme bleef een genoegzaam eerbiedwekkend verschijnsel, al bleken de oud-testamentische mirakelen vinding; de grootheid van Jezus nam niet af, al twijfelde men bijvoorbeeld aan zijne wetenschap omtrent hetgeen gevonden kon worden in den mond van een nog ongevangen visch. Het was een aangename tijd, toen men zulke en soortgelijke verzekeringen nog met volmaakte goede trouw herhalen kon, zich daaraan te goed kon doen, niet wetende wat er op zat, wanneer men het wonder als wonder onmogelijk noemde; een aangename tijd, omdat wat in het historisch en apostolisch kristendom het moderne denken aanstoot gaf weggevaagd, en daarin voortaan slechts overig scheen wat edele geesten en harten terstond moest aantrekken.

Maar eigen peinzen, geholpen door de kritiek der wederpartij, deed de oogen opengaan. De loochening van het wonder op wijsgeerigen grondslag, die loochening in naam van de wereldbeschouwing der natuurwetenschap, en als gevolg van het besluit om de metafysika van die wereldbeschouwing afhankelijk te maken, moest tot gevolgtrekkingen leiden, die de objektieve waarde van godsdienst en zedelijkheid aan onzekerheid prijsgaven.

Het geloof aan God zoowel als het geloof aan de ideale zedelijke bestemming van den enkelen mensch onderstelt, dat aan de menschelijke persoonlijkheid een beteekenis toekomt, die haar niet toekomen kan, wanneer ook de mensch eenvoudig deel uitmaakt van een groot geheel, waarin alles samenhangt naar de onverbrekelijke wet van oorzaak en gevolg.

Immers vordert het godsdienstig-zedelijk geloof éene groote tegenstelling, die slechts dan niet ongerijmd is, wanneer men in de menschelijke persoonlijkheid een zelfstandigen faktor ziet: de tegenstelling tusschen goed en kwaad, tusschen het heilige en het onheilige.

Is oorzakelijkheid de volstrekt algemeen geldende wet in het heelal, dan is al wat is natuurlijk, volkomen natuurlijk; dan is al wat is op elk gegeven oogenblik juist zoo als het zijn moet; dan is het onzinnig het bestaande ooit naar een idealen maatstaf te beoordeelen; dan zal men nooit mogen vragen: wat *moest* er zijn, maar uitsluitend: wat *kon* er zijn; dan kan van zekerheid omtrent de eindelijke bestemming van het individu niet langer sprake zijn.

De moderne theologie was dus tot een punt gekomen, waar zij kiezen moest tusschen getrouwheid aan haar leidend beginsel en de handhaving van godsdienst en van de zedelijkheid in den volstrekten zin des woords. Velen harer woordvoerders zagen duidelijk in, dat hier een keus geschieden moest; en dit werd hun vooral duidelijk door de eerlijke aanvaarding van het determinisme als gevolg van het aannemen eener overal geldende oorzakelijkheid. Zij wierpen de bloemen weg, die het determinisme tot dusver hadden getooid, en vonden, dat deze leer de erkenning onmogelijk maakte van eene absolute zedewet, van eene voor allen verkrijgbare verlossing uit de macht der zonde, en van het ideaal als de eenige waarachtige werkelijkheid. Zij zagen in, dat een volslagen naturalisme het noodzakelijk gevolg was van de eerlijke toepassing der natuurwetenschappelijke ervaringsmethode op het gebied des geestes.

Zij, die tot dit inzicht gekomen waren, moesten zichzelven, straks ook anderen, bekennen, dat hunne taak als godsdienstleeraars, dat, om zoo te spreken, hunne apologetische roeping ten einde was. Opgetreden met het doel om den godsdienst te redden door het supranaturalisme prijs te geven; van nu aan overtuigd, dat dit prijsgeven den godsdienst zoowel als het geloof aan eene absolute zedewet alle objektieve waarde ontnam, vonden zij zich genoodzaakt hun vorig doelwit als een droombeeld te beschouwen, en zich derhalve aan alle verdere deelneming aan de eigenlijke werkzaamheid der moderne theologie te onttrekken.

Van nu aan bevonden zij zich met het openhartigst naturalism alleen, en hadden juist daardoor aanleiding, het van

alle zijden te beschouwen, vooral het moedig onder de oogen te zien.

Ziedaar in de wijsgeerige ontwikkeling van een deel onzer tijdgenooten het keerpunt ontstaan, waarop in dit artikel de aandacht gevestigd moet worden.

Drie wegen stonden open: propaganda drijven voor het naturalisme, hetgeen niet beter kon geschieden dan door het aan den man brengen van het dilemma, dat in den aanvang van dit opstel besproken werd: òf enkel geloof, òf enkel wetenschap. Doch het stellen van dit dilemma was natuurlijk slechts hun mogelijk, die met het onvoorwaardelijk naturalisme voortdurend vrede hadden. Er zijn er die in dezen toestand verkeeren; maar het is de vraag of zij niet aan eene merkwaardige zelfmisleiding laboreeren. Van dezelfde zijde toch, waar de dwaasheid van elk geloof tot verzadigings toe gepredikt wordt, pleegt men tevens de scherpste beschuldigingen te vernemen tegen de eerlijkheid der moderne theologen. Deze worden gedurig aan de verplichting herinnerd om hun ambt neder te leggen ter wille van de goede trouw.

Maar hoe nu? En wat spreekt men, op volstrekt naturalistisch standpunt, van verplichting? Men kent slechts natuurwetten ook op geestelijk gebied, en men verontwaardigt zich over de werking van sommige dier wetten! Men heeft elk geloof, dus ook elke overtuiging omtrent eene ideale bestemming van het individu afgezworen, en men matigt zich niettemin aan, de daden van sommige individuën naar een idealen maatstaf te beoordeelen? Dit schijnt de willekeur zelve. ‘Gij *moet* oprecht zijn, gij *moet* lief hebben, gij *moet* uw tijdelijk voordeel aan den eisch der *waarheid* opofferen’, dus spreekt men van die zijde. Louter beweringen van eigen vinding; ja louter bijgeloof, een zedelijk bijgeloof. De zelfbewuste naturalist hoort uw gemoraliseer en uw gepreek met een glimlach aan; en waar gij zegt, zegt als een predikant: men *moet* eerlijk zijn ook ten koste van zijn brood, antwoordt hij: och kom! en begrijpt veel beter dat men toch met vrouw en kinderen eten *moet*.

Maar in ons kerkelijk Nederland preeken zelfs de naturalisten, en maken zij zich tot priesters - van God? foei, neen; hoe achterlijk! maar van de - humaniteit. De humaniteit evenwel kan men niet *weten*, men kan slechts in haar *gelooven*. Het dilemma schijnt dus niet zeer ernstig gemeend.

Een tweede weg is die der peinzensmoeden, en voert in de armen, hetzij der mystiek, hetzij van een kerkelijke autoriteit. Maar deze weg blijft gesloten voor elk, die niet ophoudt te onderzoeken, te denken. Zich over te geven aan de gevoelswiegelingen der mystiek of aan de doodsrust der kerkelijke autoriteit, staat gelijk met het plegen van een geestelijken zelfmoord, ja meer nog, is ook het toebrengen van een gevaarlijke wonde aan het volksleven. Want er is weinig dat zoo verlammend op ons werkt als de aanblik van vertwijfelende denkers, van mannen, aangelegd op de uitoefening van buitengemeene kracht, maar die ten slotte het hoofd laten rusten in den schoot van de eene of andere Delila.

Gewoonlijk is die Delila de Roomsch-Katholieke kerk, en zij is er zeker ook veel beter dan het Protestantisme toe geschikt. Men kan toch moeilijk Protestant zijn, en nog minder gemakkelijk Protestant worden, zonder zich eenigszins gehouden te voelen, eene zelfstandige overtuiging in het godsdienstige te bezitten. Maar de peinzensmoeden gelooven niet langer aan de mogelijkheid eener zelfstandige overtuiging; zij wenden zich dus liever tot een kerk die vertrouwen, gehoorzaamheid, ja zelfs onderwerping eischt.

Het verlokkelijke, of wil men eenvoudig het aanlokkende van de Roomsch-Katholieke kerk bestaat inzonderheid voor hen die meer met spekulatief denken, dan met historisch onderzoek zich hebben afgegeven. Waar men zich aan dit laatste heeft gewijd, kan men zich niet verhelen, dat de Katholieke kerk daarom slechts in schijn den sceptikus rust kan schenken, omdat zij zelve aan een diepgaand scepticisme lijdt, ja daarvan doortrokken is. Die kerk vertwijfelt aan het ideaal, aan het volstrekte. Zij neemt de menschen zoo als zij zijn, en voert hen niet hooger op dan eene zekere middelmatigheid die verderen voortgang uitsluit. Zij schikt zich naar de aardschgezindheid der menigte, en brengt het verhevenste in afgeronde vormen: de waarheid wordt een mensch, de vergeving der zonde eene bevestiging in den mond des priesters, de heiligheid het vullen van eene zekere maat, de gemeenschap met Kristus het tot zich nemen van iets eetbaars, het sakrament iets geheel werktuigelijks dat nooit zijn doel kan missen: het is het sceptische karakter van den Roomsch-Katholieken godsdienst dat het meest afstoot.

Wij komen tot den derden weg; tot den weg dien men, naar ons bescheiden oordeel, in moet slaan, nadat men, ten

gevolge van de wijsgeerige ontwikkeling onzes tijds, bij het zuivere naturalisme is aangeland.

Op dien weg vindt men het eerst kritiek van het naturalisme, van zijn hartader: de overtuiging omtrent de objektiviteit der zinnelijke waarneming. Die kritiek is van zuiver fysiologischen aard.

Het is de natuurwetenschap, met name de leer der zintuigen, die ons van het naturalisme verlossen moet. Op de vraag: wat geven ons de zintuigen? komt hier alles aan; want alleen dat onderzoek kan ons leiden tot beantwoording van die andere gewichtige vraag: verschaft de zinnelijke waarneming ons objektieve, dat is onafhankelijk van onszelven bestaande werkelijkheid?

Het is aan velen bekend, in welken zin de jongste fysiologische navorschingen die beide vragen beslechten. Zij hebben deze uitkomst verkregen: de zintuigen brengen ons met niets objektiefs in aanraking dan uitsluitend met golvingen die enkel door meerdere of mindere snelheid van elkander onderscheiden zijn; dientengevolge komt de wereld onzer waarneming, die zulk eene groote verscheidenheid oplevert, eerst in onze hersenen en daar alleen tot stand. Deze uitkomst kan men, puntig maar niettemin volkomen juist, aldus teruggeven: vroeger heette het: de mensch zou het licht niet zien, het geluid niet hooren wanneer licht en geluid er niet waren; thans moet het heeten: licht en geluid enz. zouden er niet zijn, wanneer de mensch er niet was.

Wat de mensch waarneemt is dus altijd het gewrocht van zijn geest, een gewrocht waartoe niets objektiefs buiten ons, tenzij dan de beweging van een zeker *medium*, de aanleiding geeft; en hierbij moet terstond toegegeven worden, dat de voorstelling zoowel van beweging als van het bewegend *medium* weder onze eigene schepping is.

Aan deze leer zou men gevoegelijk den naam van fysiologisch idealisme kunnen geven.

Die leer staat lijnrecht tegenover die, welke aanneemt, dat wij door middel van onze zintuigen het beeld van de objektieve wereld in ons opnemen. Volgens dit laatste gevoelen is er licht, geluid enz. buiten ons. Door ons oog en ons oor verkrijgen wij een indruk van dat licht of dat geluid; die indruk wordt door den gezichts- of gehoorzenuw naar onze hersenen overgeplant, waar zich nu eene voorstelling van licht of geluid

vormt, die aan dat als werkelijk gedachte licht of geluid volkomen beantwoordt.

De beste fysiologen hebben de onhoudbaarheid dezer populaire theorie aangetoond. Zij hebben onze aandacht gevestigd op het volgende:

De zintuigen ontvangen slechts indrukken[1]; die indrukken hebben altijd volkomen hetzelfde karakter; het is namelijk altijd de indruk van beweging die zich aan de uiterste, onderling verschillende einden van onzen gezichts-, van onzen gehoorszenuw enz. mededeelt. Het zijn stooten, herhaalde, vaak, in éene sekonde, schier ontelbare malen herhaalde stooten, die tegen die onderling verschillende uiterste einden onzer zenuwen aankomen. Die stooten ontstaan door golvingen; de afstand tusschen de toppen dier golven is niet altijd even groot; maar dat is ook het éenige onderscheid, dat tusschen die golven bestaat. Deze, alléen in dit opzicht, onderling verschillende golven, zij komen niet allen met dezelfde uiteinden van de zenuwen onzer zintuigen in aanraking; de langere golven met deze, de kortere golven met andere uiteinden. Zien wij van dit onderscheid een oogenblik af, dan zijn wij gerechtigd tot deze uitspraak: van de objektieve wereld buiten ons ontvangen wij niets hoegenaamd dan eene éenvormige tegen de uiteinden van de zenuwen onzer zintuigen aanstootende beweging.

Uit deze eenvormige beweging wordt nu evenwel de schier oneindige verscheidenheid van de wereld onzer waarneming geboren. Waar grijpt deze gewichtige metamorfose plaats?

In onze hersenen, juister nog: in ons bewustzijn: en waarvan hangt het af, welke bepaalde voorstelling die altijd met zich-zelven identische bewegingsindruk in ons bewustzijn te voorschijn roept? Niet van dien indruk, die altoos dezelfde is, maar uitsluitend van den zenuw, die den indruk heeft opgenomen. Stooten, meêgedeeld aan den gezichtszenuw, doen na eenigen tijd in ons bewustzijn de voorstelling van licht ontstaan; stooten, meêgedeeld aan den gehoorzenuw, doen na eenigen tijd in ons bewustzijn de voorstelling van geluid ontstaan. Welken oorsprong die stooten hebben, blijft daarbij geheel onverschillig. Leid een elektischen stroom door ons hoofd; naar gelang van den zenuw die daardoor aangedaan wordt, zien, hooren of proeven wij; dat is, ontstaat in ons bewustzijn eene

1 Ik neem dit woord in den zin van het duitsche *Erregung*.

voorstelling van licht, van geluid, van smaak. Een drukking, uitgeoefend op een bepaalde plaats van ons oog, doet even goed, in een donker vertrek, eene voorstelling van licht geboren worden.

Bij deze gewichtige rol, die de zenuwen onzer zintuigen vervullen, zou men verwachten, dat zij, de éenige bron van de rijke verscheidenheid in de wereld onzer waarneming, zelve onderling zeer verschillend waren. Fysiologie en chemie schijnen tot nog toe niet in staat geweest, eenig onderscheid tusschen den gezichtszenuw en den gehoorzenuw enz. te ontdekken, evenmin als tusschen ons gevoels en onze bewegingszenuw. Het is zelfs gelukt een gevoels- en een bewegingszenuw door te snijden, een der beide deelen van den eenen met een der beide deelen van den anderen zenuw te verbinden, en vervolgens de prikkeling van het eene stuk op het andere te doen overgaan; hetgeen bewijst, dat in den zenuw zelven niets aanwezig is, waardoor hij tot het vervullen van zijne oorspronkelijke bestemming beperkt zou zijn.

Een zeer eenvoudig voorbeeld kan elk doen zien, dat de zeer verschillende voorstellingen, die wij ons vormen, inderdaad, behalve van de snelheid der met onze zenuwen in aanraking komende golven, uitsluitend afhangt van den bepaalden zenuw die aangedaan wordt.

Golven treffen de gevoelszenuwen van onze huid: wij komen tot de voorstelling van warmtestralen; diezelfde golven nemen aan snelheid toe en treffen nu eerst bepaalde uiteinden van onzen gezichtszenuw: wij komen tot de voorstelling van lichtstralen, tot die van rood; andermaal stijgt de snelheid dierzelfde golven; en wel, zij verdubbelt zich; nu treffen die golven andere uiteinden van onzen gezichtszenuw, en wij zien of hebben de voorstelling van violet. Ik neem aan dat de golven nog weder sneller worden; nu kunnen zij geen enkel uiteinde van den gezichtszenuw meer treffen, en wij kunnen het bestaan dier golven slechts leeren kennen uit de chemische werking, die zij uitoefenen.

Het is duidelijk wat dit voorbeeld leert: warmte en licht zijn voorstellingen, die voor onzen geest niets met elkander gemeen hebben; niettemin zijn zij ontstaan door altijd met elkander in aard overeenkomende golven. De objektieve oorzaak van beide zoo verschillende voorstellingen is dus volkomen eenzelvig. Maar indien *a* door *b* gaande *d*, door *c* gaande *e* wordt, dan moet deze verandering van *a* van de *media*, waardoor *a* gaat, afhan-

gen, en daarvan alleen. Die verschillende *media* zijn hier de gevoelszenuw en de gezichtszenuw. Maar die *media* zijn ook weder niet op zichzelve verschillend; zij zijn het alleen ten aanzien van de wijze waarop de geest hun indruk vertolkt: *a*, de objektieve beweging, blijft dezelfde; *b* en *c*, de zenuwen waardoor die objektieve beweging wordt voortgeplant, zijn ook aan elkander gelijk. Maar wanneer onze geest *a* door *b* in zich opneemt, maakt hij uit *a* iets anders, dan wanneer hij *a* opneemt door *c*. Het is dus inderdaad onze geest, die, geheel naar zijne eigene wetten, de verscheidenheid in de wereld onzer waarneming tot stand brengt; onzer *waarneming*; immers is het nu duidelijk, dat wij hoegenaamd niets anders waarnemen dan de voorstellingen van onzen geest.

Het behoeft thans zeker geen betoog meer, dat niets de meening rechtvaardigt, volgens welke die voorstellingen beelden zouden zijn van iets objektief werkelijks buiten ons. Bij de zoo even besprokene voorstellingen van warmte en bij die van licht, bijvoorbeeld, moge men ons zeggen, welke van beide beeld der werkelijkheid was. Maar dan blijkt ook, dat de zinnelijke waarneming ons nooit tot objektieve werkelijkheid kan leiden; dat dit gebied voor altijd aan de zinnelijke waarneming onttrokken is, dat één van beide: het objektief-werkelijke òf niet bestaat, òf buiten het gebied der zinnelijke waarneming gelegen moet zijn.

Werpt men tegen, dat onze geest, wanneer hij uitsluitend tot de waarnemingen van zijne eigene voorstellingen beperkt ware, ook inderdaad slechts voorstellingen waarnemen moest? Herinnert men ons daarbij aan de onloochenbare waarheid, dat wij altijd eene wereld buiten ons waarnemen?

De bedenking behoeft ons niet op te houden. Want dit is juist het eigenaardige van de metamorfose, die de indrukken, welke zich in voorstellingen veranderen, ondergaan, dat met elke voorstelling altoos onafscheidelijk de voorstelling harer objektiviteit verbonden is, eene wet die van kracht blijft, ook wanneer wij met zekerheid weten, dat er van die objektiviteit niets aan is of geweest is. In den droom nemen wij de verschijnselen even goed als objektief buiten ons bestaande waar. Op eene schilderij zien wij afstanden tusschen de voorwerpen, ofschoon onze hand zich telken oogenblik overtuigen kan, dat wij hier met eene volkomen effen oppervlakte te doen hebben. Op het tooneel zien wij, waar goed gespeeld wordt, niet den akteur, maar den huichelaar, den bedroefde, den wanhopige enz.

Wij betalen zelve den man die ons misleidt, toch is het onmogelijk niet misleid te worden; met andere woorden, zoodra wij die zekere indrukken hebben, die een huichelaar, een bedroefde enz. ons mededeelen, moeten wij ook objektief voor ons zien den huichelaar, den bedroefde enz.

Wanneer het omzetten van onze indrukken in voorstellingen omtrent eene objektieve wereld buiten ons, niet ons werk ware; wanneer onze voorstellingen daarentegen afdrukken waren van eene werkelijkheid, die objektief buiten ons bestaat, zoo moesten wij altijd elk deel dier werkelijkheid, dat voor ons oog ligt, geheel zien en juist zooals het is. De stereoskoop heeft allen geleerd, dat dit niet zoo is. De twee onderling eenigszins verschillende fotografische beelden, die wij in den stereoskoop leggen, beantwoorden aan de twee onderling eenigszins verschillende voorstellingen die door onze beide oogen in ons bewustzijn ontstaan. Waren onze voorstellingen nu eenvoudig afdrukken der werkelijkheid, dan zou men toch wel moeten aannemen, dat wij zoowel door het éene als door het andere oog een getrouwen afdruk van de werkelijkheid ontvangen. Maar in dat geval zouden wij dan eerst tegen alle misleiding gevrijwaard zijn, wanneer wij van elk voorwerp, met de beide oogen aanschouwd, ook twee voorstellingen vormden. Men weet dat wij er ons inderdaad slechts éene vormen. Maar die éene is ons toch nooit door de werkelijkheid geschonken; die éene kan niets anders zijn dan eene kombinatie van onzen geest. Wat wij dus ten slotte te zien krijgen, is altijd iets anders dan wat. naar de hypothese, zich van de werkelijkheid in elk onzer beide oogen afspiegelt.

Ik heb hier slechts aan eenige zeer algemeene beschouwingen kunnen herinneren, die evenwel bij eenig nadenken ook de niet ingewijden overtuigen kunnen, dat onze waarneming ons nooit tot objektieve werkelijkheid leiden kan. Dit wil niet alleen zeggen, dat wij door onze zintuigen de werkelijkheid altoos zóo zien moeten, zoo als zij zich nu eens aan ons menschen vertoont: deze uitspraak zou natuurlijk geene zoo groote beteekenis hebben; hoe zouden wij ons inbeelden, dat wij de werkelijkheid ooit anders zien konden, dan zoo als zij zich aan den mensch moet voordoen. Neen; wij bedoelen volstrekt niet, dat de mensch de dingen buiten zich waarneemt door een op een bepaalde wijze gekleurden bril; maar wij bedoelen, dat de wereld, *zoo als wij haar zien*, niet buiten ons bewustzijn aan-

wezig is. Deze bewering rust niet op eenig aprioristisch idealisme, maar uitsluitend op de analyse van de werkzaamheid onzer zintuigen; en wie de waarheid dezer bewering niet inziet, hem hapert het, niet aan wijsgeerige ontwikkeling, maar eenvoudig aan de noodige fysiologische kennis.

Er bestaat derhalve niet de minste overeenkomst tusschen hetgeen buiten ons indrukken kan teweegbrengen in de zenuwen onzer zintuigen, en de wereld, die wij als buiten ons bestaande waarnemen. De zoogenaamde zinnelijk-waarneembare wereld is van het begin tot het einde het werk van onzen geest. Elke voorstelling, die wij ons vormen, is eenvoudig het signaal dat bepaalde zenuwen onzer zintuigen door eene zekere beweging aangedaan geworden zijn, wel verre van een beeld of afdruk der werkelijkheid te zijn. Sommigen zullen wellicht nog, als laatste uitvlucht, vragen: van waar het dan komt, dat wij ons juist altijd allen dezelfde voorstellingen van de dingen vormen? Maar hierop moet geantwoord worden met eene wedervraag: wat weet men daarvan? wie zal ons ooit zeggen of iemand dezelfde voorstelling van een voorwerp heeft als zijn naaste? Er is geen middel ter wereld, waardoor wij in staat zouden zijn, onze voorstellingen, de werelden onzer waarneming, met elkander te vergelijken. Al wat wij vergelijken kunnen, het zijn de mathematische verhoudingen die wij tusschen onze voorstellingen, tusschen de voorgestelde dingen aannemen; hetgeen natuurlijk zeggen wil, dat wij in onze voorstellingen alleen datgene tot voorwerp van vergelijking kunnen maken wat, op welk standpunt men zich ook plaatse, nooit tot het zuiver empirische behooren kan.

Wat is nu het algemeen wijsgeerig besluit waartoe deze schijnbaar dorre onderzoekingen ons machtigen?

Een zuivere natuurkundige, immers fysiologische kritiek van de werkzaamheid onzer zintuigen heeft ons vergund, de zelfstandigheid van den menschelijken geest op eene wijze te handhaven, die aan het materialisme zijn wetenschappelijk karakter op eens en voor goed schijnt te ontnemen. Die kritiek toch heeft ons getoond, dat hetgeen men gewoon is de stoffelijke, de zinnelijk-waarneembare wereld te noemen, inderdaad eene geheel geestelijke natuur heeft; en dat ook de allergeringste waarneming niet tot stand kan komen, zonder eene hoogst merkwaardige zelfstandige verrichting van onzen geest. Wat spreekt men van alles uit de stof te willen verklaren? Het geheele begrip

van stof is ten gevolge van de richting die het natuuronderzoek in de laatste vijf en twintig jaren genomen heeft, aan onze vingeren ontglipt. Andermaal is het een zuiver natuurkundige kritiek die niets van dat begrip overlaat.

In zooverre dus het naturalisme materialisme is, wordt het door de natuurwetenschap veroordeeld.

Stof, zegt zij, is eene zuivere abstraktie; is niets anders dan een substraat dat wij bij een zeker aantal eigenschappen denken; eigenschappen, die ons toeschijnen bij elkander te behooren; maar wij hebben niet de allerminste reden om de werkelijkheid van dit substraat aan te nemen. Het denkbeeld van een lichaam vervalt darmede geheel, en wordt herleid tot eene hulpvoorstelling, waarvan wij ons bedienen, om zekere eigenschappen als bijéenbehoorende te kenmerken.

Hoe toch moet bij den tegenwoordigen stand van het natuuronderzoek over eigenschappen worden gedacht? Wat zijn eigenschappen? Hoedanigheden der dingen? Hoedanigheden, die aan de dingen, - dezen geheel op zich zelven beschouwd, - toekomen? Geenszins. Eigenschappen zijn louter werkingen, zijn dus enkel betrekkingen. In dezer voege: de roode kleur van een voorwerp bestaat niet anders dan in betrekking tot mijn oog, en wel tot een bepaald uiteinde van mijn gezichtszenuw: de hardheid van datzelfde voorwerp bestaat niet anders dan met betrekking tot de voorstelling van weerstand, die door een zekeren indruk van mijne huid wordt opgewekt; de zwaarte van datzelfde voorwerp bestaat niet anders dan met betrekking tot de voorstelling van de moeite die ik aan te wenden heb, om de aantrekking te overwinnen, die de aarde op dat voorwerp uitoefent. En zoo kan men voortgaan ten aanzien van al de eigenschappen van dat voorwerp. Gesteld, bijvoorbeeld, het is elektrisch, zoo is deze eigenschap niet anders dan eene verkorte uitdrukking voor een zeker aantal werkingen, die ik van dat voorwerp ondervind, welke werkingen weder tot voorstellingen herleid kunnen worden. Nu zal men wel toegeven, dat, wanneer ik al de eigenschappen van een voorwerp heb opgenoemd, ik dat voorwerp zelf heb genoemd; met andere woorden: dat elk voorwerp gelijk is aan de som zijner eigenschappen. Maar zijn nu al deze eigenschappen louter werkingen, en onderstellen die werkingen natuurlijk een bewustzijn, dat die werkingen ondervindt, zoo bestaan die eigenschappen, gelijk elk inziet, niet zonder of buiten dat bewustzijn, en is dus dat

lichaam, waaraan die eigenschappen zouden behooren, tot een zuiver fantasiegewrocht geworden, en de stof tot een spekulatief substraat; hetgeen te bewijzen was. Zegt men: die eigenschappen of werkingen moeten toch van éene oorzaak uitgaan, daar alles een oorzaak heeft; en noemt men dan die oorzaak het lichaam of de stof, dan heeft men slechts recht duidelijk verraden, hoe zeer dat lichaam eenvoudig een postulaat is van ons denken, en dus volstrekt niet door de zinnelijke waarneming gevonden wordt. Men heeft volkomen recht; juist zóo is het: omdat men *gelooft*, dat de werkingen éene gemeenschappelijke oorzaak moeten hebben, neemt men het bestaan van zulk eene oorzaak aan. Maar men erkenne dan ook, dat deze oorzaak daarbij *gedacht* wordt, en dat uit dien hoofde dat zoogenaamde lichaam, die zoogenaamde stof, waarvan de bedoelde werkingen zouden uitgaan, in den volsten zin des woords eene onderstelling is, en enkel als (misschien onwillekeurige) onderstelling bestand heeft.

De objektiviteit van de zinnelijk-waarneembare wereld is door de kritiek van onze zintuigen en door die van het begrip eigenschap komen te vervallen, hetgeen zeker uit een theoretisch oogpunt de overwinning van het naturalisme mag geacht worden te zijn. Niet alsof het naturalisme aan die objektiviteit zelve zoo bijzonder veel gelegen ware! Maar elk ziet in, dat met haar verdwijnen, herziening noodig wordt van die wereldbeschouwing, volgens welke het heelal, met inbegrip van den mensch, gelijk zou zijn aan een verband, gegrond in de geheel mechanisch werkende wet van oorzaak en gevolg. Met andere woorden: de objektiviteit der zinnelijk-waarneembare wereld sleept in haren val de objektiviteit mede van hetgeen eene zekere wereldbeschouwing tot nog toe onder natuurwet heeft verstaan. Ik zie zelfs niet in, dat van natuurwet in den eigenlijken zin des woords nog sprake kan zijn, daar wij, getrouw blijvende aan onze kritiek der zinnelijke waarneming, in de orde der verschijnselen slechts eene opvolging van voorstellingen kunnen zien, en deze opeenvolging derhalve haar reden van bestaan alleen in den menschelijken geest kan vinden. Elke natuurwet wordt hiermede tot eene wet des geestes; met andere woorden: opeenvolging van natuurverschijnselen moet gaan heeten associatie van denkbeelden of voorstellingen. Omtrent deze associatie moet aangenomen worden, dat zij in een gegevene tijdruimte noodzakelijk is, maar ook niet meer dan

in een gegevene tijdruimte, aangezien de aard dier associatie in den loop der geschiedenis zeer duidelijk verandert. De voorstelling van het sterven van een persoon kon vroeger door de voorstelling van dienzelfden persoon zichtbaar voortlevend zeer goed gevolgd worden. Bij Virgilius ziet Andromache Aeneas voor zich, en vraagt eerst of hij al gestorven is[1]? Op de voorstelling, in een droom gevormd, verwachtte men dat de voorstelling van eene bepaalde gebeurtenis volgen zou. In het leger van Xenophon werkt een gunstige droom van den veldheer even bemoedigend als het bij ons een telegrafisch bericht doen zou, dat het aanrukken van hulptroepen meldde[2]. Met één woord: de onmogelijkheid om zich hetzij den terugkeer van een doode, hetzij verband tusschen het in een droom en het wakend aanschouwde te denken, eene onmogelijkheid, thans zoo allerwege en bij alle klassen der maatschappij aanwezig, is van betrekkelijk jonge dagteekening, gelijk ook in het algemeen die strenge onderscheiding tusschen leven en dood, droomen en waken, waaraan het tegenwoordige geslacht zich zoo vaak te goed doet. Wat meer bepaald de laatste onderscheiding betreft, wanneer wij haar minder streng maakten, zouden wij ons een juister begrip van de zinnelijke waarneming vormen. Na het aangevoerde toch is het duidelijk, dat onze voorstellingen in den droom niet specifiek verschillen van die welke wij in wakenden toestand hebben; bij de laatsten moeten meestal versche, bij de anderen meestal overgeblevene indrukken op de zenuwen, als de eigenlijke bron der voorstellingen aangemerkt worden.

De objektiviteit der natuurwet wordt nog van eene andere zijde door het natuuronderzoek weggenomen.

Die wet is in het algemeen de wet van oorzaak en gevolg, en het daarop rustend natuurverband is dat der volstrekte oorzakelijkheid.

Bij den tegenwoordigen stand van de wetenschap der natuur, moet de vraag oprijzen: is er oorzakelijkheid; is zij niet als verouderd te beschouwen, die geheele kategorie van oorzaak en gevolg? en dus op te ruimen met zooveel metafysisch als de natuurwetenschap nog aankleeft?

1 ‘Verane te facies, verus mihi nuntius adfers, nate dea? vivisne? aut, si lux alma recessit, Hector ubi est?’
Aeneïs III, 310-312.

2 Een merkwaardig voorbeeld: Anabasis, Lib. IV, c. 3.

Men heeft aanleiding tot die vraag, wanneer men let op het in onzen tijd steeds toenemende terugbrengen van alle natuurwetenschap tot de mechanica, en voorts op het groote grondbeginsel van alle mechanica: de instandhouding der kracht: de leer, volgens welke er eene volstrekt onveranderlijke hoeveelheid van kracht bestaat, welke onder zeer onderscheidene, ja verschillende vormen tot ons bewustzijn komt.

Ik onderstel deze leer als bekend en als onwederlegbaar, om mij thans alleen met hare wijsgeerige gevolgen bezig te houden. En onder die gevolgen vestig ik thans alleen de aandacht op hetgeen uit de leer van de instandhouding der kracht voortvloeit ten aanzien van het begrip *oorzaak*.

Dat begrip valt weg, om plaats te maken voor de erkenning van de objektieve identiteit dier verschijnselen, tusschen welke men vroeger een kausaalverband aannam, en voor de bepaling van de volgorde der vormen, waaronder ik mij de altijd met zichzelve identische kracht voorstellen moet. Want zoodra het vaststaat, dat die kracht identisch blijft, wordt er niets uitgewerkt, en is er dus ook geen oorzaak. Alles wat wordt, heeft een oorzaak; maar, indien er niets wordt! Elk ondergaan heeft een oorzaak; maar, indien er niets ondergaat! En dit herhaald *indien* sluit juist in hetgeen door de natuurwetenschap toegegeven, ja verkondigd wordt. Die wetenschap bepaalt zich tegenwoordig, in zooverre zij reeds wetenschap is, tot de aanwijzing van volstrekte eenzelvigheid in de voor ons bewustzijn meest uiteenloopende verschijnselen. Zij doet niets anders dan wat het kind doet, dat lezen leert, en dat de letter *a*, die het eens heeft leeren kennen, terug moet leeren vinden, en daarbij abstraheeren moet van al de verschillende bijomstandigheden, waarin die letter voorkomen kan. Een voorbeeld is hier misschien niet overbodig. Een stuk hout wordt gewreven en wordt daarom warm. Nu zegt men op natuurwetenschappelijk standpunt niet langer: de wrijving is oorzaak, en het warm worden is gevolg. Verre van dien: maar men zegt: wrijving is beweging, en warmte is evenzeer beweging; de laatste beweging is kwalitatief en kwantitatief aan de eerste volkomen gelijk. Terwijl nu evenwel de eerste beweging tot mijn bewustzijn komt door middel van mijne oogen, komt de tweede tot mijn bewustzijn door middel van de gevoelszenuwen van mijne huid. Tusschen eene aanschouwde beweging en eene ondervondene warmte bestaat subjektief voor ons niet de minste

overeenkomst, maar ook hier moeten wij leeren de verscheidenheid enkel te brengen op rekening van onzen geest, en objektief niets aan te nemen dan eenzelvigheid van beweging. De beweging toch mijner hand heeft zich medegedeeld aan de kleinste deelen van het gedachte stuk hout; deze beweging der kleinste deelen kan eenvoudig mijn oog niet meer waarnemen; toch neem ik haar nog waar, namelijk door mijne huid. Nu gaat het echter niet aan, de eene waarneming de oorzaak van de andere te noemen; men moet veeleer erkennen, dat hier verschillende waarnemingen of voorstellingen op elkander volgen, en dat die volgorde empirisch, geheel empirisch noodzakelijk verdient te heeten.

Uit deze weder zuiver natuurkundige kritiek van het begrip van oorzaak, blijkt tevens welke grens aan de natuurwetenschap is gesteld. Het verklaren van de verscheidenheid in ons bewustzijn is geheel aan haar vermogen onttrokken; de objektieve identiteit in die verscheidenheid aan te wijzen, schijnt hare eenige taak. Zij heeft zich slechts bezig te houden met de bouwstof, die door onzen geest tot voorstellingen verwerkt wordt. Gevoegelijk kan men onze zenuwen met telegraafdraden vergelijken; die draden blijven altijd dezelfden, langs die draden gaat altijd één zelfde soort van elektrischen stroom, welk bericht daardoor ook overgebracht wordt. Dat bericht wordt, om bij het beeld te blijven, eerst en uitsluitend door ons bewustzijn opgemaakt. Maar dat doet ons bewustzijn geheel naar zijne eigene wetten; en daarmede heeft de natuurwetenschap niet te maken, dan alleen inzooverre zij van de abnormaliteiten, die daarbij voorkomen, met een pathologisch doel, aanteekening wil houden. Zoo kan de zinnelijk-waarneembare wereld, dat is de wereld der verscheidenheid, als het gewrocht van den zelfstandigen geest, nooit door de natuurwetenschap verklaard worden. Hoe wij, na de beweging als wrijving gezien te hebben, haar straks daarop als warmte ondervinden, de natuurwetenschap zegt het ons niet, maar leert alleen, dat wij in beide gevallen met beweging en niets dan beweging te doen hebben. Want het zou natuurlijk onjuist zijn, te zeggen, dat de beweging warmte is geworden: de beweging is onveranderd gebleven, wij nemen haar slechts als warmte waar. Hierin ligt ook het bewijs voor de stelling, dat de natuurwetenschap van de zinnelijk waarneembare wereld slechts uitgaat, maar haar eigenlijk voorwerp: het identische in de verschijnselen, buiten die wereld

vindt. Hoe mechanischer zij de natuur opvat, hoe beter zij hare roeping vervult, die toch geen andere is dan eindelijk geheel in zuivere mathesis op te gaan.

De waarheid dezer opmerking wordt inzonderheid bevestigd door de geschiedenis der chemie. De oude chemie, die nagenoeg geheel onvruchtbaar is gebleven, hield zich aan het zinnelijk-waarneembare, dat is aan de kwaliteit, de appreciatie der dingen; de geboorte van de hedendaagsche chemie dagteekent van het uur, waarop zij zich uitsluitend met kwantitatieve onderzoekingen is gaan bezig houden. Als zuivere chemie boezemen haar de eigenschappen bijvoorbeeld van het water niet het minste belang in, dat is, blijft haar onverschillig wat voor onze waarneming of voor ons bewustzijn ongetwijfeld zeer wezenlijk is. De onderlinge getalsbetrekking, aanwezig tusschen de elementen, welker verbinding gelijk is aan water, ziedaar het éenige wat zij weten wil. Waar op een ander gebied der natuurwetenschap een eigenschap, de vloeibaarheid en de daarmeê samenhangende arbeidskracht, van het water onderzocht wordt, is het toch ook alleen weder om de bepaling van het ekwivalent dier arbeidskracht, dat is om de bepaling van een getalsbetrekking te doen. Zoo zijn alle natuurwetenschappen, in zoover zij geene zuiver beschrijvende, dat is eigenlijk geschiedkundige wetenschappen zijn, op weg de uitkomsten van uitsluitend kwantitatieve onderzoekingen te behelzen, welke onderzoekingen weder uitsluitend ten doel hebben, de instandhouding van eene en dezelfde hoeveelheid kracht in een bepaald geval, dat is de objectieve identiteit der verschijnselen, te doen blijken. Eerst sedert men dit ingezien heeft, is er een eind aan de inbeeldingen der alchimisten en aan de droomen van een *perpetuum mobile*. Het heelal in zuiver mathematische formules te begrijpen, is dus het eenig doelwit van alle niet beschrijvende natuurwetenschap. Slechts het mathematische in de natuur is haar element.

Zoo komt juist door den arbeid der natuurkundigen het geestelijke tot zijn recht: de zinnelijk-waarneembare wereld de daad van den zelfstandigen geest; het voor de wetenschap erkenbare in die wereld het zuiver geestelijke, immers het mathematische. Naast deze twee groote uitkomsten schijnt het materialisme geheel verouderd.

Het is nu de vraag, wat de wijsbegeerte met deze uitkomsten moet aanvangen?

Hier kan men niet meer geheel het antwoord geven, dat toelacht zoo lang men nog onverdeeld tot de zoogenaamde moderne richting behoort. Wie die richting vooral van hare wijsgeerige zijde was toegedaan, zag het liefst in haar de poging om met den godsdienst die wereldbeschouwing te verzoenen, welke de erkenning van de objektiviteit en van den oorzakelijken samenhang der natuur tot grondslag heeft; zag in die richting, naar een wel onfraai maar niet onjuist woord: antisupranaturalisme, dat is loochening van de mogelijkheid van een ingrijpen in het kausaalverband der natuur. Is daarentegen de in dit artikel aangeduide beschouwing van natuur en natuurwetenschap juist, dan vervalt de tegenstelling van naturalisme en supranaturalisme; dan denkt men er niet meer aan, den godsdienst met die vermeende moderne wereldbeschouwing te verzoenen, aangezien men deze voor geheel bezijden de waarheid acht; dan maakt men, om de gewone uitdrukkingen te behouden, de metafysiek niet langer van de fysiek afhankelijk, iets wat nog heden ten dage door velen als het ideaal der wijsheid wordt beschouwd; dan, in één woord, weigert men voortaan in de empirische wereld objektieve werkelijkheid te vinden.

Men heeft eens het uitgangspunt der moderne richting in den ‘hartstocht der werkelijkheid’ gezocht. Dit kan nog beäamd worden, wanneer die ‘hartstocht’ slechts zooveel kracht uitoefent, dat hij ons geen rust laat voor wij de ware werkelijkheid gevonden hebben, die niet ligt in het zinnelijk-waarneembare (het woord thans genomen in den gebruikelijken zin), maar alleen op geestelijk gebied.

Eer ik dit nader omschrijf, zij het mij vergund aan één voorbeeld het verschil duidelijk te maken dat tusschen de wijsgeerige methode der moderne theologie en die methode bestaat, welke, naar ik meen, door de bovenstaande beschouwingen aangegeven, ja gerechtvaardigd wordt.

Zoo ik mij niet bedrieg, lag een der voornaamste drangredenen tot het aanvaarden van het determinisme, in de verplichting die men gevoelde, om op zedelijk gebied diezelfde wet der oorzakelijkheid te laten gelden, die men op zinnelijk-waarneembaar gebied meende aangetroffen te hebben. Het gevoel van deze verplichting kon natuurlijk alleen daar opkomen, waar men, vooreerst, aan het bestaan dier wet niet twijfelde, maar dan ook tusschen het tweeërlei gebied geen soortelijk verschil aannam; waar men de zedelijke en de natuurverschijnselen onder

één algemeen begrip stelde, tot één *kosmos* terugbracht. Zoodra nu evenwel de objektiviteit van het bedoelde kausaalverband vervalt, en dat verband herleid wordt tot een bloot empirisch noodzakelijke volgorde der voorstellingen of vormen, waaronder eene in waarheid altijd met zichzelve identische kracht tot ons bewustzijn komt, zoo wordt daarmede die geheele manier van doen veroordeeld, die in het onvoorwaardelijk toepassen van empirische natuurwetten op zedelijk gebied bestaat. Immers, welke aanleiding is er dan nog om te onderstellen, dat de geest in al zijne uitingen gebonden zou zijn aan hetgeen in de wereld zijner voorstelling geldt? Het is juist de zelfstandigheid van den geest, eene overtuiging waartoe het natuuronderzoek ons terug heeft gevoerd, die aan elke soortgelijke onderstelling al hare waarschijnlijkheid ontneemt. Is dit zoo, dan ligt ook in het populaire geloof aan het oorzakelijk verband der natuur geen enkele beweegreden, die ons tot het determinisme zou kunnen drijven; ja dan moet veeleer toegegeven worden, dat het aannemen van het determinisme om de genoemde reden een door elkander mengen van het inderdaad zeer ongelijkslachtige verraadt.

Het gebruikte voorbeeld werd niet willekeurig door mij gekozen. Het zou moeilijk door een ander vervangen kunnen worden. Want juist door het verzeilen op den klip van het determinisme, is het verkeerde openbaar geworden dat de nieuwere wijsgeerig-godsdienstige ontwikkeling in ons vaderland, naar mijne bescheidene meening, aankleeft. Daardoor toch werden ook de zedelijke verschijnselen als in hun wezen altijd identisch voorgesteld; ook op zedelijk gebied moest men zich een zekere onveranderlijke hoeveelheid kracht denken, die slechts voor onze subjektieve waardeering onder verschillende vormen te voorschijn treedt. Inderdaad, het determinisme heeft geen zin, wanneer daarmeê niet geleerd wordt, dat ook de zedelijke wereld een ondeelbaar geheel oplevert, dat onder mathematische formules te begrijpen is. Maar deze leer is de wegeijfering van het geweten met zijn plechtig getuigenis omtrent de tegenstelling tusschen het heilige en het onheilige, en het illusoir maken zoowel van aanbidding als van verachting.

En hiermede komen wij tot de aanwijzing van hetgeen het paralellisme tusschen de wetenschap des geestes en die der natuur onmogelijk behoort te maken.

De natuurwetenschap, juist omdat zij in aard en strekking

geheel mathematisch is, houdt zich met zuivere abstraktiën bezig, als daar zijn tijd, kracht, beweging, stof. Daar zij alleen met deze abstraktiën werkt, moet zij zich van alle appreciatie der verschijnselen zorgvuldig onthouden: het overal abstrakt-identische is het eenige dat haar aangaat; zij richt zich uitsluitend tot het verstand; de volheid, de rijke verscheidenheid van het leven, dat is, van de werkelijkheid, ligt buiten haar gebied. Men mag dit zelfs van de beschrijvende natuurwetenschap verzekeren, die zich, gelijk men verwachten kan, meer en meer onder den invloed der Darwinsche theorie zal ontwikkelen; dat is, meer en meer op het terugvinden van het identische in de verschillende vormen bedacht zal zijn, waarbij natuurlijk behoort het aangeven van de evenredigheden, waarin dat identische telkens teruggevonden wordt.

Het voorwerp van de geestelijke wetenschappen is daarentegen het leven, in zijne volheid, in zijne rijke verscheidenheid. Doch wat beteekent dit, indien niet, dat appreciatie juist haar element is. Immers, wie verscheidenheid zegt, zegt appreciatie, daar het eerste uitsluitend het gevolg is van het laatste. In het altijd met zich zelf identische Zijn komt namelijk verscheidenheid door onze waardeering van dat Zijn. Het licht verschilt eerst van de warmte, doordat wij eene in het afgetrokkene identische golfbeweging op eene andere wijze appreciëeren. Het opnemen niet alleen, het op den voorgrond plaatsen van het subjektieve moment, is mitsdien de springader der geestelijke wetenschap.

Nu moet evenwel onderzocht worden, wat daartoe machtigt. Heeft het kwalitatieve onderzoek in vorige tijden aan de natuurwetenschap zooveel schade toegebracht, wat geeft ons dan moed, wat legt ons de verplichting op, aan deze methode van onderzoek voor de geestelijke wetenschap getrouw te blijven?

Ik vind hier slechts één antwoord: die verplichting is met het wezen onzer persoonlijkheid gegeven; met andere woorden: het objektieve recht om het bestaande te appreciëeren is, naar het mij voorkomt, uitsluitend aan het geweten ontleend. Ook daar, waar men toegeeft, dat elke beoordeeling der dingen, naar den indruk dien zij op ons maken, de kenteekenen der dingen als aangenaam of onaangenaam, als schoon of leelijk, des noods eene zuiver subjektieve waarde hebben kan, blijft er nogtans één gebied, waarop onze onderscheiding, onze appreciatie al hare waarde verliest, zoo haar niet in beginsel een objektief

bestaansrecht wordt toegekend: het gebied van het zedelijk leven, dat des gewetens. Op dezen grond zeggen wij met een middeneeuwschen wijze: '*caeteris philosophiae partibus praeeminet... Ethica.. sine qua nec philosophi subsistit nomen*'[1].

Krachtens het geweten bevestigen wij, dat er is heilig en onheilig, dat deze tegenstelling objektief bestaat. Meer zou ik uit het onmiddellijk getuigenis van het geweten niet willen afleiden. Wat tot het heilige of onheilige moet gebracht worden, is een vraag, die door het reflekteerend denken moet worden uitgemaakt; en tot welke uitkomst het daarbij komt, kan ons geheel onverschillig zijn. Het is ons hier zuiver om het objektieve recht van de tegenstelling zelve te doen, want daarmede is ook het recht der appreciatie in het algemeen, en dus het eigenaardig karakter der geestelijke wetenschappen gewaarborgd.

Wij kiezen daarvoor juist het getuigenis des gewetens als grondslag, omdat met de objektieve beteekenis alleen van onze zedelijke appreciatie het wezen onzer persoonlijkheid gemoeid is; ja nog meer, omdat alleen van het getuigenis des gewetens verzekerd kan worden, dat zijne betrouwbaarheid op het eigen wezen onzer persoonlijkheid rust. Wíj zouden niet vertwijfelen aan ons zelven, wanneer wij aan de kategorie van schoon en leelijk een toevallig of voorbijgaand karakter moesten toekennen; maar ten aanzien van de kategorie van heilig en onheilig laat zich ditzelfde niet verzekeren. Aan de objektiviteit dezer laatste kategorie kunnen wij niet ophouden te gelooven (met opzet gebruik ik dit woord), zonder dat onze persoonlijkheid aan kwijaing wordt prijsgegeven. de erkenning van de volstrekte waarde van het getuigenis des gewetens is uit dien hoofde niets minder dan de verhevene affirmatie van onze persoonlijkheid; en daarom moet aangenomen worden, dat het ethische beginsel, de erkenning van het getuigenis des gewetens, de overwinning is van het naturalisme, dat is van de toepassing der natuurkundige methode op het gebied van den geest, en dat het genoemde beginsel ons in het hart der geestelijke wetenschappen plaatst. De natuurkundige wetenschap vraagt: wat *is;* de geestelijke wat *moet* zijn; de eene voert terug tot de altijd met zichzelve identische eenheid der dingen, de andere leidt op tot het ideaal der dingen; voor het naturalisme heeft

1 Johannes van Salisbury.

het woord ideaal, in zijn volstrekten zin, geenerlei beteekenis; voor de in het ethisch beginsel wortelende geestelijke wetenschap is het ideaal de hoogste werkelijkheid.

Er ligt iets zeer schoons voor den beoefenaar der wetenschap, gewoon te leven bij het mechanisme der natuur, in het terugvinden van zijne zedelijke persoonlijkheid, en daarmede van de kracht om zich te ontworstelen aan dat verlokkend dilemma: òf enkel wetenschap òf enkel geloof. En de ontwikkeling der wijsbegeerte, onder den invloed van het verleidelijke der natuurkundige methode, bij het in zijne eischen steeds onverbiddelijker naturalisme aangeland, moge daar een keerpunt vinden, van waar zij, door het behoorlijk analyseeren van de beteekenis der zedelijke persoonlijkheid, aan een anders zekere bankbreuk ontkomt.

Want, rust de geestelijke wetenschap, welker element de appreciatie is, op het getuigenis des gewetens, welk getuigenis alleen ons het recht tot het trekken van eene verdeelingslijn tusschen de dingen waarborgt; en rust de betrouwbaarheid van dat getuigenis op het wezen onzer persoonlijkheid, zoo is de handhaving dier persoonlijkheid de edelste taak der wijsbegeerte; of juister nog, zoo is die handhaving voor de wijsbegeerte het ware kompas. Men zou dit in ons vaderland alleen daarom in twijfel kunnen trekken, omdat het naturalisme vaak onder zijne aanhangers ook zulken heeft geteld, die door hun zedelijken ernst en godsdienstige geestdrift voor de eigenlijke en laatste gevolgen van het naturalisme verblind zijn geworden, en daarom van oordeel waren, dat hetgeen zij door eene gelukkige inkonsekwentie persoonlijk vasthielden, ook door hun beginsel of stelsel niet uitgesloten werd. Deze zelfmisleiding valt het lichter als oneerlijkheid of halfslachtigheid zwart te maken, dan in hare beminnelijkheid te waardeeren. Zonderling valsche toestanden zijn uit die zelfmisleiding geboren: menigeen ijvert op treffende wijze tegen de zonde, die, brengt men hem in het nauw, erkennen moet dat er, volgens de theorie, - eigenlijk geen zonde is. Ja, wij zagen het, de man die ten onzent uitsluitend de wetenschap wil huldigen is - een streng zedemeester, van wien wij veel kunnen leeren als hij ons ‘onze feilen toont en niet verschoont.’ Wij moeten dus liever bij naburen gaan om wijs te worden: Taine, About, Flaubert, schrijvers, bij wie de godsdienstige zuurdeesem der jeugd niet nawerkt, kunnen de oogen doen opengaan. About schreef eens:

‘ik bemoei mij niet met metafysiek, ik spreek dus niet over den plicht,’ een woord welks diepte moge gepeild worden door hen, die u eerst de noodzakelijkheid van het determinisme op de vingeren voorrekenen, en daarna bijvoorbeeld romans verontwaardigd wegwerpen, waarin de menschelijke hartstocht gansch deterministisch opgevat en geteekend wordt.

Nog eens dus: de handhaving der menschelijke persoonlijkheid is het kompas der wijsbegeerte, daar eene wijsbegeerte, die de persoonlijkheid vernietigt, zichzelve vernietigt, immers van de natuurwetenschap niet meer te onderscheiden valt. Tot die handhaving behoort in de eerste plaats het vasthouden van haar ideaal, en derhalve het beoordeelen van hare onderscheidene uitingen naar een volstrekt idealen maatstaf, met andere woorden, naar den eisch der heiligheid. Aangezien wij voor ons het wezen der menschelijke persoonlijkheid of, wil men, hare stoutste openbaring in het geweten zoeken, heeft het niets willekeurigs dien maatstaf met den eisch der heiligheid te vereenzelvigen. Daar verder de beteekenis der menschelijke persoonlijkheid in het vermogen en het recht der appreciatie ligt, spreekt het van zelf, dat die persoonlijkheid dáar het best gehandhaafd wordt, waar zij in staat wordt gesteld dat vermogen, dat recht uit te oefenen. Dit nu geschiedt door haar, allereerst tegenover haar zelve, een idealen maatstaf in de hand te geven; daardoor leert zij dat groote gericht houden, dat proeven aller dingen, dat toepassen eener alles omvattende kritiek, waardoor de menschelijke persoonlijkheid, ik durf zeggen, hare majesteit ontplooit.

In de leer der zonde hebben wij dientengevolge eene krachtige handhaving van het beginsel aller geestelijke wetenschap, dat is, van de menschelijke persoonlijkheid, te zien; en omgekeerd, waar de zonde als zonde ontkend wordt, vind ik, in overeenstemming met het gezegde, aan de beteekenis der persoonlijkheid te kort gedaan; een terugvallen, hetzij in het theoretisch naturalisme onzes tijds, hetzij in het praktisch naturalisme der klassieke oudheid. De plant zondigt niet, het dier zondigt niet, al kan het kwaad doen, al is het niet van schaamtegevoel ontbloot; alleen de mensch zondigt. Er ligt in deze duizendwerven herhaalde uitspraak eene onbegrijpelijk verhevene gedachte; verheven noem ik namelijk het denkbeeld, dat de plaats van den mensch hoog genoeg is, om het toepassen van de kategorie van zonde op zijne daden niet ongerijmd

te doen schijnen. Geen ongelukkiger pogen inderdaad, dan het pogen van hen die, in naam van de menschenwaarde, den ernst der zonde zouden willen verminderen. Zij weten niet wat zij doen. De mensch wiens kwaad doen niet meer een plegen is van de zonde, in den eigenlijken zin des woords; de mensch wiens kwaad doen op rekening wordt gesteld van gewoonte, opvoeding, voorbeeld, duizend omstandigheden, hij ziet zijne adelsbrieven verscheurd. Maar wie, de macht dezer invloeden verloochenende, zich aan een noodlottig natuurverband ontrukkende, zelf en alleen opkomt voor hetgeen van hem uitging, en met nederige schuldbekentenis zichzelven verantwoordelijk stelt, hij heeft de menschelijke persoonlijkheid metterdaad bevestigd.

Deze wordt dus reeds gehandhaafd door het ondergaan van eene kritiek naar idealen maatstaf. Maar zulk eene kritiek sluit natuurlijk het geloof aan de ideale bestemming der menschelijke persoonlijkheid in. De individuëele plant heeft geene bestemming, het individuëele dierlijke wezen evenmin; haar ook voor den mensch te loochenen, staat dan eerst vrij, wanneer men bereid is den mensch te doen opgaan in zijne openbaringsvormen, in zijne eigenschappen, en het centrale en zelfstandige daarin, zijne persoonlijkheid, te miskennen. Juist ten dezen aanzien treedt het diepgaand verschil tusschen de natuurkundige en de geestelijke wetenschappen bijzonder duidelijk aan het licht. Naar de eerstgenoemden kan men, op het voetspoor der Darwinsche theorie, zeer goed spreken van de volmaakbaarheid van het menschenras, van de verbetering van ons geslacht. Maar men vergete niet, dat deze volmaakbaarheid, deze verbetering, met de vraag naar de bestemming, ik zeg niet van den individuëelen mensch, maar zelfs van de menschensoort niets hoegenaamd heeft uit te staan. Integendeel, langzame verbetering, beschaving in den zin van Darwin, is met het geloof aan de menschelijke bestemming volstrekt onvereenigbaar. Het denkbeeld toch van de menschelijke bestemming is een door en door teleologisch denkbeeld; en zoo ik iets van de Darwinsche theorie begrijp, is deze theorie tegen niets zoo vijandelijk gekeerd als tegen alle teleologie. Met dezen kunstterm bedoelt men de leer, volgens welke bijvoorbeeld de organen van de wezens ingericht zijn voor de funktiën, die zij te verrichten hebben; of, algemeener uitgedrukt, de leer, volgens welke het geschapene geacht moet worden aan zekere vooraf

vastgestelde doeleinden te beantwoorden. Het doel was, onder anderen, dat de mensch zou kunnen zien; daarvoor heeft de mensch nu ook het oog gekregen, dat, naar men vast geloofde, dan ook prachtig voor het zien was ingericht. Darwin keert de stelling om, en laat de organen, die volgens hem vaak niet zoo bijzonder prachtig zijn uitgevallen, uit het kwellen van bepaalde behoeften en het dreigen van bepaalde gevaren ontstaan. Wij hebben geene oogen omdat wij zien moesten, maar wij zien, zoo goed of zoo gebrekkig als het gaat, omdat wij door een samenloop van omstandigheden nu eens oogen hebben; de vogel heeft geene vleugelen omdat hij moest vliegen, maar hij vliegt, nu het hem gelukt is zich vleugelen te verschaffen.

Bij deze beschouwing, die onder natuurkundigen bij den dag meer aanhangers vindt, kan er van bestemming in het geheel niet, kan er van verbetering uitsluitend met betrekking tot bepaalde toestanden en behoeften sprake zijn. Wij weten reeds, dat de vogel nooit de bestemming heeft gehad om te vliegen; maar in hoeverre heeft hij nu zich verbeterd door te leeren vliegen? Alleen in zooverre als hij slechts daardoor, naar het schijnt, aan zekere gevaren zich heeft kunnen onttrekken. Hadden die gevaren nooit bestaan, dan had de vogel het gemakkelijker afgekund. Zoo heeft de mensch ook zekere betrekkelijke verbeteringen ondergaan: hij heeft rechtop leeren loopen, zijne lange huidharen verloren enz.; maar daartegen heeft hij ook zekere andere vermogens geheel of gedeeltelijk verloren, die toch wel hunne waarde hadden[1].

Dit een en ander werd hier slechts aangeroerd om het onderscheid te doen uitkomen tusschen het natuurkundig begrip van verbetering, overgedragen op zedelijk gebied, en het geloof aan de menschelijke bestemming, welk geloof insluit, zoowel dat de menschelijke geest naar eene bepaalde idee is aangelegd, als dat geen macht in staat zal zijn, de verwerkelijking van die idee blijvend te verhinderen. Tegenover het natuurkundige denkbeeld der verbetering, eene verbetering, die uit haren aard altijd relatief blijft, - de vervolgde, en daardoor met vleugelen toegeruste, vogel is toch niet beter dan de vogel zonder vleugelen, dien elk met rust laat, - staat het zedelijk denkbeeld der verlossing, waarin opgesloten ligt, dat de idee, die zich ver-

1 Darwin, *The desoent of Man*, I, blz. 207 vlgg.

werkelijken moet, meerderheid heeft boven de krachten die hare verwerkelijking tegenhouden. Dit laatste denkbeeld nu is weder met die opvatting van de menschelijke persoonlijkheid gegeven, volgens welke haar wezen in het vermogen en het recht der appreciatie wordt gezocht. Is het gericht uitoefenen de kern onzer persoonlijkheid, dan staat deze virtuëel boven alles, dus ook boven hare eigene onvolkomenheden; dan moet zij eens op de hoogte zijn van hare taak, van haar ambt; dan moet zij eens niet meer behoeven te blozen bij de toepassing van haar eigen wetboek, maar blinken als de zon, alles richtend, zelve onbezoedeld.

Het opnemen van het zedelijk moment is antwoords genoeg op het bekende dilemma, aan den ingang van dit opstel vermeld. Noch enkel geloof, noch enkel wetenschap, maar eene wijsbegeerte die geen van beide ontberen kan. Van een meer of minder gematigd supranaturalisme zijn wij in ons vaderland gelukkig afgekomen. Dat was kwalijk te bereiken, zonder een tijd lang het naturalisme in te halen. Heet dit, dat wij nu voortaan veroordeeld zijn met dezen ingekwartierden bondgenoot, die ons goede diensten bewezen heeft, tot ons levenseind te huizen? Zal de kritiek geoorloofd zijn tegenover het kerkelijk supranaturalisme en ongeoorloofd tegenover het naturalisme? Eenvoudige dilemmaas zijn uiterst bruikbaar in de polemiek; daarbuiten, de noodlottigste dingen ter wereld. Afgestorven aan de polemiek, zou men dan ook op die dilemmaas geen acht meer slaan, ware het niet, dat zij soms eene goede aanleiding bieden tot het ontwikkelen van eigen standpunt.

Van het supranaturalisme, door het naturalisme heen, tot de handhaving op zedelijken grondslag van de zelfstandigheid der geestelijke wetenschappen! Maar deze grondslag sluit althans één geloof in: het geloof in de volstrekte beteekenis van de menschelijke persoonlijkheid en het eerlijk aanvaarden van alles wat door dit geloof gevorderd wordt. Ik vlei mij door de natuurkundige kritiek van het naturalisme, door het aanwijzen van de grenzen der natuurwetenschap, door de analyse van de beteekenis der geestelijke wetenschappen een bijdrage te hebben geleverd, die het recht tot dat geloof althans tegen zekere aanvallen waarborgt.

Zal de wijsgeerige ontwikkeling in de aangewezen lijn plaats vinden, zoo kan het niet onopgemerkt blijven, dat zij zich aan

de kristelijke wijsbegeerte der vervlogene eeuwen aansluit[1], gelijk in het algemeen aan de voornaamste werking die het kristendom op den menschelijken geest heeft uitgeoefend. De kristelijke wijsbegeerte is voorzeker uit verschillende richtingen samengesteld, maar zij schijnen toch principiëel allen samen te komen in hetgeen men zou kunnen noemen het ethisch idealisme. Geen wonder: de groote gift van het kristendom aan ons geslacht is de openbaring van het ideaal als werkelijkheid, mitsgaders de openbaring van de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid. In deze beide veroveringen ligt, zooveel ik zien kan, onze meerderheid boven de anders in zoo menig opzicht aantrekkelijke oudheid. Zoowel het ascetisme, eens ook een filosofie, als het denken der kerkvaders en der groote scholastieken, eer de Katholieke kerk in de dertiende eeuw, tegenover het allerwegen optredend scepticisme en materialisme, tot eene autoriteitskerk geworden was, hebben die beide veroveringen bevestigd, en daardoor als eene wijsgeerige overlevering doen ontstaan, die men niet straffeloos verwaarloost. De fout, waarin de kristelijke wijsbegeerte vervallen is, moet in haar eenzijdig idealisme gezocht worden, dat zijne onmisbare betrekking tot het zedelijk beginsel gedurig meer uit het oog verloor, waardoor dat idealisme zelf tot een spel scheen te worden. Maar ligt niet juist daarin een wenk voor onze eigene toekomst? En zullen wij het gevaar niet vermijden door in te zien, dat het idealisme ten slotte alleen in 's menschen zedelijke bewustheid wortelt?

Aan het slot dezer opmerkingen zij het mij nog vergund, éene vraag niet onaangeroerd te laten: waaraan zullen wij vooral in onzen tijd die vaste zekerheid ontleenen ten aanzien van de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid?

Als bijdrage tot beantwoording van die vraag zou ik op het karakter der zekerheid in het algemeen de aandacht willen vestigen, en daartoe de zekerheid willen gadeslaan waar zij onloochenbaar en met volle recht bestaat. Zekerheid is een gevoel, dat niet enkel met ons weten, maar wel met onzen geheelen toestand samenhangt. Daar alleen toch bezitten wij volkomene zekerheid, waar deze het gevolg is van onze gezonde ontwikkeling,

1 Wat de veertien eerste eeuwen onzer jaartelling betreft, werd zij door mij geschetst in mijne *Gesçhiedenis van het Katholicisme;* vooral Deel III, hoofdstuk I en II.

terwijl de wetenschappelijke adstruktie van die zekerheid haar in geenen deele vermeerdert.

Ik wil uitspreken de letter *a*. Is mijn spraakorgaan in orde, zoo bezit ik de volkomene zekerheid, dat ik het vermogen heb om die letter uit te spreken Welken vorm moet ik aan de mondholte geven om *a* te zeggen? Het is licht mogelijk, dat ik hoegenaamd niets daarvan weet. Maar het deert mij niet: mijne zekerheid blijft onafhankelijk van mijne kennis aangaande hetgeen den objektieven grondslag van mijne zekerheid uitmaakt.

Een geoefend zanger wil een bepaalden toon aangeven. Hoe nauw luistert niet een toon! De spanning der stembanden moet van den allernauwkeurigsten aard zijn; aan het aantal trillingen, die in een sekonde moeten worden voortgebracht, mag ook niet het allergeringste ontbreken. De geoefende zanger is licht een vreemdeling in de fysiologie. Het deert niet; hij is volkomen zeker, dat hij den bedoelden toon kan aangeven.

Ik herken iemand, dat is, ik ben volkomen zeker van zijne identiteit; ik sterf er op, dat hij het is. Bij het spreken, bij het zingen gelukte het nog eenigszins de zekerheid wetenschappelijk te adstruëeren. Bij het herkennen gaat dit in het geheel niet. Belachelijk wordt elke poging daartoe. Waaraan herken ik iemand; het opmerken van welk kenteeken verschaft mij de zekerheid omtrent iemands identiteit? Wie zal het zeggen? Gewoonlijk neemt men iets gansch niet karakteristieks als het karakteristieke. Die man heeft zoo iets rossigs. Dat hebben duizend mannen die ik ken. Hij loenst ietwat. Hoevelen loenzen?

De geoefende akteur speelt *Tartuffe*. Hij is volkomen zeker, dat wanneer hij stem en gelaat enz. eene bepaalde uitdrukking geeft, de toeschouwer hem als gehuichelden vrome verafschuwt. In een theater in Parijs is het gezien, dat het publiek lastige projektielen wierp naar den akteur van *Tartuffe*. Wie onzer heeft niet tegenzin of sympathie gevoeld voor een akteur, terwijl die gevoelens redelijkerwijze alleen de ondeugd of de deugd konden gelden die door zijne rol werd voorgesteld!

In dit een en ander vind ik eene vingerwijzing. Van te voren zou men niet licht bevroed hebben, dat wij, onafhankelijk van alle wetenschap, gelijk van elk gezag, eene zoo volkomene zekerheid bezitten konden als die wij in de vermelde gevallen hebben aangetroffen. Zou het niet een wenk zijn, dat wij ook op geestelijk gebied zekerheid, veel meer dan wellicht tot hiertoe geschiedde, te zoeken hebben in onzen geheelen toestand, en

den waarborg van die zekerheid in de gezondheid, in het normale van onzen toestand?

De vrijmoedigheid tot ons vast geloof in de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid zou dan het natuurlijk gevolg zijn van den toestand onzer persoonlijkheid; en wie hier niet durft, op de eene of andere wijze krank zijn.

Er is eindelijk verband op te merken tusschen de zekerheid op natuurwetenschappelijk en de zekerheid op geestelijk gebied.

Het voorwerp der natuurwetenschap is, gelijk wij zagen, de erkenning der identiteit, met andere woorden de erkenning: $a = a$.

Maar waarop rust de mogelijkheid dier erkenning?

Uitsluitend op het aannemen van de identiteit van ons bewustzijn; op de overtuiging, dat wij morgen *a* zullen noemen hetgeen wij heden *a* hebben genoemd, dat ons bewustzijn ten allen tijde zich van *a* dezelfde voorstelling maakt.

Derhalve rust de zekerheid, waarmede wij $a = a$ erkennen, op het geloof aan de identiteit of, wil men, aan de kontinuïteit van ons bewustzijn. Het zou de moeite loonen, na te gaan wat dit geloof op zijn beurt weder insluit.

Is het dan nu wel wonder, dat evenzeer een geloof ten aanzien van het karakter van ons bewustzijn, het geloof aan de oneindige kontinuïteit van dat bewustzijn, den grondslag onzer zekerheid vormen moet op het gebied der geestelijke wetenschap?

Heidelberg, April.

A. PIERSON.

Iets over de Vlaamsche questie.

Leon Vanderkindere, La Belgique en 1870 et le parti Flamand.

Arm België, dat geen eigen taal heeft! heb ik dikwijls gedacht en ik heb 't ook wel eens aan de Belgen die ik ken gezegd: Men heeft geen vaderland, wanneer men niet een eigen nationale taal bezit. Wanneer gij Vlamingen uwe taal en daarmeê uwe nationaliteit opgeeft, wat schiet er dan over van Belgie? Het is troosteloos niets meer te zijn dan een creatuur van de diplomatie, een product, ontstaan uit zulke toevallige aanleidingen en gebeurtenissen als onder andere omstandigheden het weder kunnen vernietigen.

Wanneer men zulke of dergelijke beschouwingen in België oppert tegenover eene dame of een heer (Vlaamsche), laat het u dan niet verwonderen, als men u antwoordt: *s'il vous plait? vous voulez que nous parlions flamand; qu'est ce que e'est pour une langue?* Mijn medelijden wordt grooter, als ik hen zoo hoor spreken in de taal waaraan zij het Vlaamsch ten offer brengen.

Waarom hebben de Belgen niet gemeene zaak met ons gemaakt in 1581, toen, na het grootsche en edele protest van Oranje, de Staten te 's Gravenhage Philips vervallen verklaarden van de regeering over de Nederlanden? Waarom hebben zij de baan van staatkundige en persoonlijke vrijheid verlaten, toen het tijd was hun volksbestaan met de broeders van het Noorden te grondvesten onder de krachtige, verstandige en zelfopofferende leiding van den man, die *je maintiendrai* tot devies maakte voor het huis van Oranje-Nassau? Ja, waarom? Om dezelfde redenen die aan Monseigneur Dechamps, aartsbisschop van Mechelen, in 1871 bijval doen vinden, als hij een kruistogt predikt tegen den koning van Italië, ten voordeele van den Paus, dien heiligen representant van den zoeten Jezus, zooals

men zich in kerkelijk Vlaamsch uitdrukt. '*La Belgique, fidèle au culte de ses ancêtres, hésite à suivre ses frères du Nord dans une lutte ou périront ses vieilles croyances*', zoo stelt Louis Hymans het voor in zijne *Histoire populaire de la Belgique*. Het is allerliefst gezegd en geeft een dichterlijken glimp aan zaken door zeer prozaïsche drijfveeren aan den gang gebracht. Intusschen is met deze mooie *phrase* de oorzaak aangewezen van der Vlamingen hybridischen toestand, en zoolang het volk onder de hoede en onder de roede der clericalen blijft, zoolang is er voor de Vlamingen geen andere uitkomst mogelijk dan te wanhopen en te sterven. Sterven in dezen zin, dat hunne nationaliteit van lieverlede verdwijnt en hunne taal verstompt, al geven zich enkele uitstekende mannen ongehoorde moeite om haar in 't leven te houden. Te vergeefs wachten de arme misdeelden dat de regeering, waaronder zij zich door de diplomatie lieten plaatsen, hunne grieven zal herstellen. Inderdaad, voor hen, die hun Vlaanderen en hun vlaamsch liefhebben, biedt het tegenwoordige weinig hoop op een betere toekomst.

Zouden wij voor uwe verongelijking, arme Vlamingen, geen medegevoel hebben? Waren wij dan niet eenmaal landgenooten? Zijn wij niet in waarheid broeders? Hebben wij niet van oudsher denzelfden lust en dezelfde liefde voor vrijheid en onafhankelijkheid? Wijst onze geschiedenis niet op eenzelfde trouw en ijver waarmede de autonomie der gemeenten, het stemrecht in zaken van belasting en subsidie werd bewaakt en gehandhaafd? Wij hebben niet op te klimmen tot de vóór-Christelijke perioden, die in België opgevuld worden met de namen van Eburonen, Treviren, Menapiërs, terwijl bij ons Batavieren, Kaninefaten, Teukteren, Marezaten, Katten, enz. de rol van stamvaders te vervullen hebben. Wij kunnen Ambiorix en Claudius Civilis laten waarvoor zij te boek staan. Maar toen Philips van Spanje, in zijn ijdelen waan van beter dan eenig ander mensch te weten wat God gevallig was, ons arme Nederlanders vervolgde en martelde, toen hij onze provinciën en steden door de heffing van honderdste, twintigste en tiende penningen uitmergelde, toen kwam onze kracht door éénheid in liefde tot vrijheid en onafhankelijkheid aan den dag en wij kampten tezamen tegen den wreeden dwingeland, die, met de vernietiging van wettig bestaande privilegiën, ook den geest van vrijheid meende te kunnen uitroeien. Helaas, die éénheid duurde

niet! De eerste kenteekenen van een mogelijke afschudding van Spanje's juk daagden nauwelijks op aan de kim van den staatkundigen hemel, die verborgen lag in den damp van ter wille van Rome vergoten menschenbloed, of tweedracht trad op waar slechts eendracht helpen en redden kon. De Zuidelijken bleven trouw aan Rome, de Noordelijken aanvaardden de revolutie in haren ganschen omvang; zij wilden vrijheid in Staat en Godsdienst. Hoe men overigens deze verschillende richting van Zuid en Noord beoordeele, zooveel is zeker, dat zij het Zuiden onder Spaansche overheersching hield en in het Noorden de vestiging der Vereenigde republiek ten gevolge had; dat het Noorden sedert drie eeuwen een vrij en onafhankelijk volksbestaan genoot, terwijl het Zuiden onder afwisselend vreemde heerschappij bleef.

Wat zou de loop der geschiedenis geweest zijn, als in het begin van den tachtigjarigen strijd het vlaamsche volk voor zijne gemoedsbezwaren geen aanmoediging had gevonden bij een adel, die het aanvankelijk welslagen van den grooten Zwijger naijverig gadesloeg en die wel begreep dat hij, reeds Stadhoudergeneraal van Holland, even onwrikbaar zou vasthouden aan Godsdienstvrijheid, als hij volhardde in zijn verzet tegen Spanje? In antwoord op deze vraag zou men eene fantasie-geschiedenis kunnen schrijven, en hadden wij 't voor 't kiezen, dan lieten wij de vlaamsche en de noordnederduitsche landen van 1581 af aan tezamen broederlijk hun streven naar één doel onder den grooten Willem van Oranje beginnen en eendrachtig voortzetten. Dat doel zou zijn: onafhankelijkheid en vrijheid, staatkundig en godsdienstig, ontwikkeling van denken en doen ter verkrijging van het hoogste op zedelijk en stoffelijk gebied. Taal en karakter des volks ondergingen dan gelijke verbetering en beschaving. De negentiende eeuw zou dan een krachtig Nederland van 5 à 6 millioen zielen bezitten, in plaats van 2½ millioen verwaarloosde Vlamingen, die geen hulp kunnen vinden bij een Holland, dat, volgens den heer Vanderkindere, door een onzinnige vrees voor Pruisen (hij zegt eigenlijk Duitschland) gedreven wordt tot hetzelfde Frankrijk, dat de Vlamingen zoozeer schuwen.

De fantasie is geoorloofd, maar heeft misschien minder zin dan onze vrees voor de zegevierende Pruisen. Er is eene reden waarom de Zuidelijken ‘*fidèles au culte de leurs ancêtres*’ moeielijk met ons Noordelijken dezelfde lijn kunnen volgen.

Die trouw aan het geloof der vaderen is een uitvloeisel van iets anders; zij is niet de ziekte, maar een verschijnsel. Er moet iets schuilen in het karakter van het vlaamsche volk, waardoor het zoozeer geschikt is voor het geloof der vaderen, of waardoor het geloof der vaderen voor hen zoo geschikt blijft. Van 1581 tot 1830 hadden zij veel kunnen leeren. Vele wederwaardigheden, ja rampen hebben de Vereenigde Provinciën, de Bataafsche Republiek, het Koningrijk doorleefd; maar ook veel grootheid en roem hebben de Noordelijken zich verworven, en wij vervallen niet in ijdele zelfverheffing, wanneer wij, klein onbeduidend volkje in het Europa van heden, met geluk en vreugd in 't hart ons beroemen op onze vrijheid, onze taal, onze trouw aan Oranje. In 1581 waren wij niet '*fidèles au culte de nos ancêtres*'. De groote heeren echter in België, waaronder Barlaimont, Noircâmes en d'Aremberg, leden van den door Alva ingestelden bloedraad, duchtten het genie van den grooten prins van Oranje; in hun oog was hij bovenal een ketter. Zij verlieten den held, die in een tijd van fanatisme en onverdraagzaamheid, de grootheid van ziel had om de leer der volkssouvereiniteit te verkondigen, zooals hij het deed in zijn onsterfelijk protest tegen het edict, waarbij Philips hem als sluipmoordenaar vogelvrij verklaarde. Wij hielden vast aan den man en zijn geslacht: hij en wij hebben daarom veel geleden, maar nog meer genoten. Wij waren zelfstandig en vrij! Onze zuidelijke broeders bleven tot 1815 van ons gescheiden; het was tot zoover hun lot geweest om beurtelings door Romeinen, Galliers, Spanjaarden en Oostenrijkers overheerscht te worden. Maar niet langer dan tot 1830 waren zij met ons vereenigd, de band scheen hun knellend, zij waanden zich onderdrukt en lieten zich door de Walen meêslepen, om de scheiding van Noord en Zuid te bevorderen; ten slotte moesten zij natuurlijk voor de Walen, die de beweging hadden in 't leven geroepen, in vele zaken, maar vooral in ééne, de hoofdzaak, onderdoen. Die hoofdzaak is de taal, de eerste en voornaamste uitdrukking van het volkskarakter.

Door zijn taal openbaart het volk de aandoeningen van zijn gemoed, de werking van zijn verstand, het resultaat van zijn denken, dit alles maakt zijn karakter uit, en dat karakter lijdt schade wanneer het zijn taal verstooten en zich genoodzaakt ziet om zijn toevlucht te nemen tot eene op de schoolbanken of op moeielijker wijze aangeleerde vreemde taal. Onder zulke

omstandigheden verkeert thans het vlaamsche volk, deels door constitutionele fouten der Belgische regeering, deels door andere oorzaken, en dat wij daarvoor medelijden gevoelen, spreekt van zelf. Toch is het geen onverdeelde bewondering, die wij voor de vlaamsche taal gevoelen, en aangezien de taal het volk is, zouden wij waarschijnlijk op het volk zelf ook wel iets aan te merken hebben, maar dat doet niets ter zake in de questie, behandeld in het artikel van den heer Leon Vanderkindere, die zich enkel bezig houdt met het feit, dat de Vlamingen niet krijgen wat hun toekomt, en dat zij ongelukkig zijn, omdat zij niet het geheele gebruik van hunne taal hebben. Wijders doet die schrijver een middel aan de hand om de Vlamingen te redden van een ellendigen ondergang. Dat dit middel erger is dan de kwaal, lijdt onzes inziens geen twijfel. Gaarne brengen wij hulde aan de edele gevoelens, die in den heer Vanderkindere den wensch deden ontkiemen, dat het vlaamsche volk beërven mocht al de germaansche hoedanigheden die hij in de Duitschers te waarderen vindt, als: ernst, goede trouw, lust tot onderzoek, liefde voor wetenschap, zin voor orde, levendig plichtbesef in den vrijen mensch. Konden de bevallige hoedanigheden der Franschen hieraan toegevoed worden, dan.... Maar neen, dat is te veel verlangd, en omdat onze sympathie aan die germaansche hoedanigheden verzekerd is, gelooven wij nog tot eer der Vlamingen dat zij meer naar de solide Duitschers, dan naar de Franschen overhellen.

De heer Vanderkindere heeft met sterke kleuren den toestand geschetst, waarin de Vlamingen zich tegenover de Belgische constitutie, de feitelijke regeering, de overige bevolking en hunne eigen partij bevinden. Sterke kleuren, inderdaad, maar toch niet meer overdrijving dan in zulke schildering vereischt wordt om de lauwen warm te maken. Laat ieder maar eens bij zich zelf denken hoe hij te moede zijn zou, als hij in zijn eigen land van zijn eigen taal verstoken werd. Wanneer niet slechts alle civiele en militaire, administrative en judiciële autoriteiten, maar bovendien nog ieder land- of stadgenoot, die op fatsoenlijkheid aanspraak meent te moeten of te mogen maken, tot het volk spreekt in eene taal die het niet verstaat, en met minachting het oor leent aan de taal, waarin de ziel en het gemoed van den burger leven, - is dat niet voor het volk om mistroostig te worden? is dat niet voor het volk om zich verongelijkt, tekort gedaan te gevoelen? is dat niet voor

het volk om vurig te begeeren, te eischen, dat er een einde kome aan deze terugzetting?

De Belgische omwenteling van 1830 was voornamelijk het werk der Walen, en de mannen die haar organiseerden waren door geboorte of opvoeding de Fransche ideën toegedaan. Zij hadden bovendien behoefte aan Frankrijks ondersteuning, en niets is natuurlijker dan dat zij zich de inrichting van het fransche gouvernement ten voorbeeld stelden. Wat niet fransch was deugde niet, en hieruit volgde onvermijdelijk dat art. 23 der Belgische constitutie, '*l'Emploi des langues usitées en Belgique est facultatif*', al spoedig ten nadeele der Vlamingen werd in praktijk gebracht. Het fransch werd de officieele taal van België, en iedere betrekking in de magistratuur, in het leger, in de hooge administratie, in de groote staatslichamen was gesloten voor de Belgen die geen fransch kenden. Bij het acadedemisch onderwijs werd de leerstoel voor hollandsche litteratuur opgeheven (later in Leuven weêr opgericht). De vlaamsche taal was en is inderdaad een hinderpaal voor het centralisatie-stelsel waarop het bestuur van België, in navolging van Frankrijk, werd gegrond. Het is dit stelsel van centralisatie, dat door den heer Vanderkindere te recht als het groote struikelblok wordt aangewezen, waarover ieder plan tot gelijkstelling der twee bijkans even groote deelen der Belgische bevolking moet vallen. Eene van regeeringswege openbaar gemaakte volkstelling op 31 December 1866 toont dat van de 4,828,830 inwoners, 2,407,591 uitsluitend vlaamsch en 2,041,781 uitsluitend fransch spreken. Doordien het fransch de officiële taal is en de niet officiële natuurlijk op den achtergrond komt, zoo valt daardoor reeds het schreeuwende onrecht in het oog dat den Vlamingen, uitmakende het grootste gedeelte der bevolking van België, wordt aangedaan. Het is gemakkelijk om de landswetten in twee of meer talen te redigeeren, maar ze in twee of meer talen uit te voeren of toe te passen, is een moeielijk ondernemen. Kan men met mogelijkheid verwachten dat alle ambtenaren, groote en kleine, de beide talen zoo volkomen machtig zijn, dat zij zich beurtelings, al naar de omstandigdigheden meêbrengen, van de eene of de andere taal zullen kunnen bedienen? Aan hoe weinigen is het gegeven eene aangeleerde taal zóó te kennen dat men zich nooit vergist in den vorm en den zin der uitdrukkingen. Bovendien, al wilden en konden de Vlamingen aan dezen eisch voldoen, voor de

Walen is dit naar hun beweren volstrekt onmogelijk, zij achten het Vlaamsch een barbaarsch dialect, vol medeklinkers, waarvoor zij geen organen hebben. Wanneer men van de Walen vergde, dat zij vlaamsch zouden kennen, deed men ten hunnen aanzien, wat men sedert veertig jaren met de Vlamingen doet, men stelde ze buiten de wet. Dat het spreekwoord: de taal is gansch het volk, waarheid is, gevoelt ieder, die zich kan voorstellen hoe hij te moede zou zijn, bijv. tegenover een rechter, die zijne taal niet of slechts gebrekkig verstond. De onvermijdelijke twijfel of men elkander begreep, zou in beide partijen het zelf- en het wederzijdsch vertrouwen volkomen wegnemen. Niet slechts tegenover rechters en advocaten, maar in de meeste gevallen, waarin de man van het volk met de ambtenaren aan den Staat in aanraking komt, bestaat dezelfde ongelukkige verhouding. Bij de bovenvermelde volkstelling in België, waarbij de groepen geklasseerd staan naar de taal, worden 1878 doofstommen opgegeven; maar toch ook die ongelukkigen behooren door de taal tot hun volk; want het is toch waar, hoe ongerijmd het klinken moge, zij zijn stom in hun eigen taal.

Neen, de heer Vanderkindere heeft geen ongelijk, wanneer hij beweert, dat Belgie's grondwet en regeering het vlaamsche volk achterstellen. Het is volkomen juist, als hij zegt: ‘men laat het volk zijn vlaamsch als een gemeene taal, waarmede het in de moderne richting niet is vooruit gekomen.’ ‘En dan,’ zoo gaat hij voort, ‘verwondert men zich, dat het volk zijn troost zoekt bij den priester, door wien het in zijn eigen gemeene taal gevleid wordt. Wat schiet hem, die slechts vlaamsch kent en daardoor buiten de groote gemeenschap staat, anders over dan de kerk en de kroeg; domme devotie aan de eene, dronkenschap aan de andere zijde.’ De Schr. beschuldigt de liberale partij niet van onoprechtheid in haar streven om het volk gelukkig te maken, door het te bevrijden van de verstikkende omhelzing der clericalen, maar hij meent, dat zij door hare fransche opvoeding onbekwaam is, om het eenige probleem dat België eigenlijk heeft (de Vlaamsche questie) te doorgronden.

Deze droevige meening over de liberale partij, wier philosophie, volgens den heer Vanderkindere, te kort schiet om tot het juiste begrip te geraken van de ware basis eener levensvatbare nationaliteit, laat weinig hoop dat door haar toedoen de grieven van het vlaamsche volk zullen hersteld worden.

Van clericale zijde is niets meer en niets anders te verwachten. Men lette slechts op de rede van den heer Gerrits, uitgesproken in de kamer van afgevaardigden, op den 11^{den} Maart 1871, en het antwoord dat de clericale ministers hem gaven. Het blijkt, dat de clericalen de vlaamsche beweging als een politieken stormram gebruiken. Nu zij zelven aan de regeering zijn, doen zij niets om die partij te bevredigen. Waren nu onder de Vlamingen diegenen getrouw aan de zaak van hun volk, die door beschaving en rijkdom hooger staan in maatschappelijk aanzien, dan zou van dien kant nog iets te hopen zijn. Maar, helaas! wij weten dat het anders is. De heer Vanderkindere zegt daarvan: ‘In plaats van gunstig - is het grootste gedeelte van het land vijandig gezind jegens de vlaamsche zaak. Zonder van de Walen te spreken, voor wie ze nog altijd een diep geheim is, treft men vele ongunstige elementen aan. Wie maar een weinig opvoeding heeft kent fransch en spreekt het; de fransche invloed is zoo sterk, dat vele warme Vlamingvrienden in hun gezin de taal spreken, waartegen zij in het openbaar te velde trekken. Dames achten het eene schande, wanneer zoo'n leelijk patois over hare lippen zou komen. Dit is bespottelijk, maar men weet nu eenmaal dat beschaving fransch zal zijn.’

De vlaamsche partij staat dus in zekeren zin buiten de constitutie, de liberalen en de clericalen begrijpen haar niet of veronachtzamen haar opzettelijk, en wat het ergste is, zij wordt geminacht en verschopt door hen, die hare natuurlijke aanvoerders en steunpilaren moesten zijn.

Staat hiermede die zaak nu wanhopig genoeg? Het schijnt van niet; althans wanneer het plan van den heer Vanderkindere ondersteund wordt, dan gaat de vlaamsche partij, die zeer negatief gelukkig is, een zeer positief ongeluk te gemoct, dat zich niet over haar alleen zal uitbreiden, maar waarin op de eene of andere wijze de andere helft van België zal worden meêgesleept. Laat ons het plan van dien heer in hoofdtrekken nagaan. Hij gelooft niet dat de vlaamsche taal ooit hare verloren positie hernemen zal. Niet Holland, maar wel Duitschland kan tegen Frankrijk opwegen. De Vlamingen zijn Germanen, hunne taal is een germaansch dialect. De duitsche geest heeft de wereld verjongd, het protestantisme heeft de kluisters van het slaafsche geloof verbroken. De duitsche taal heeft een krachtig leven, zij is de ware moderne taal, en welke ook de verdiensten van de overige germaansche taaltakken zijn,

het moderne hoogduitsch is de nieuwe loot, waarin allen zullen uitloopen. In de geschiedenis van de beschaving schittert de duitsche periode door de geheele vernieuwing der heerschende begrippen en ideën. Het eenige middel dat den Vlamingen overblijft om zich voor een ellendigen ondergang te bewaren, is dat zij zich voortaan bij Duitschland aansluiten, zooals de Walen zich bij Frankrijk aansloten. Om zich beter het duitsche idee eigen te maken, moeten zij beginnen met de taal van dat land aan te nemen, zij zullen dan niet langer beklemd zijn in den engen kring hunner vooroordeelen en hunner onmacht; zij zullen dan deelen in den overvloed van eene krachtige, werkdadige beschaving; zij zullen hunnen waren aard terugvinden, hun nationaal genie zal wakker worden. De heer Vanderkindere acht het moeielijker om de overtuiging dat deze hervorming noodzakelijk is te vestigen dan om haar te verwezenlijken. Wanneer men maar eens, zegt hij, de handen aan het werk slaat, zal het spoedig blijken, dat het reeds voor drievierde gedaan is. De geringe man uit Duitschland en Vlaanderen verstaat elkander nu reeds; in weinige maanden zal het kind dat de eene taal kent, de andere leeren; in één woord, het zal van zelf gaan. De verhoudingen tusschen de verschillende standen in de maatschappij zullen aangenamer worden; de minderen zullen niet langer geheel van elkander verschillende talen behoeven te leeren: de hoogere zullen geen voorwendsel meer hebben om te vergeten, dat het hun plicht is en hun schoonste voorrecht om zedelijkheid in de lagere te helpen ontwikkelen.

Voor dengene die duitsch kent is het aanleeren van vlaamsch kinderspel. Dan zal België aan zijne ware roeping voldoen, op zijn neutraal gebied zullen de ideën, ontloken aan de boorden der Seine en de boorden van den Rijn, zich innig verbinden. België zal niet langer eene slechte kopie van Frankrijk, maar een fraai type van westelijk Europa zijn.

Om ernstig te zijn, moet deze taalhervorming noodzakelijk gepaard gaan met eene daaraan passende staatkundige hervorming. De kracht van België ligt in eene federatie, die de twee elementen van de Belgische nationaliteit, ondanks hare verscheidenheid, tot één geheel maakt. Zal België dralen, uit loomheid of om vooroordeelen, om de bestemming te volgen, die het zoo duidelijk voor zich heeft? Het heeft veertig jaren ongebruikt laten voorbijgaan; het heeft eene constitutie, waar-

mede het niet te recht kan. Met zijne persvrijheid heeft het eene regeering gekregen van dagbladen, geredigeerd door vreemdelingen, die van het nationale leven niets begrijpen. De vrijheid van vereeniging heeft België's grond met kloosters overdekt. De vrijheid van onderwijs heeft zijne kinderen aan de geestelijken overgeleverd. De vrijheid der taal heeft België tot in merg en been fransch gemaakt. Terwijl gansch Europa op algemeen onderwijs aandringt, zoekt België zijn troost bij de paters.

'o Groote van Artevelde,' zoo eindigt het stuk van den heer Vanderkindere, 'gij die stierf voor mijn arm vlaamsch volk, gij gevoelde dat in het germaansche verbond zijn kracht lag. Gij wendde uwe blikken naar het edele Albion, dat reeds in de veertiende eeuw de dageraad van zijn toekomstige grootheid liet doorschemeren, Kondt gij terugkeeren, dan zoudt gij de grootheid van Duitschland aan uw volk toonen; gij zoudt weenen over hun diep verval, maar gij zoudt hen ook overtuigen, dat zij van hunne germaansche broeders nog hulp en herstel verwachten mogen.'

Gesteld men kon het den heer Vanderkindere toegeven, dat vlaamsch een germaansch dialect is; aangenomen, dat het waar is, dan toch is het een hersenschim wanneer men, vertrouwende op alle wezenlijke en vermeende verwantschap der vlaamsche en duitsche talen, geen rekening houdt met de onoverkomelijke moeielijkheden, die het karakter der Vlamingen tegen zulk een toenaderen tot Duitschland, als onze schrijver wenscht, opwerpt. Maar het vlaamsch is niet een germaansch dialect; het is een tak van denzelfden stam, die veel vroeger verzorgd en opgekweekt werd dan het duitsch zelf. Het is zoo min een dialect van het germaansch, als het portugeesch een dialect is van het spaansch. Het is natuurlijk niet te ontkennen, dat thans het vlaamsch met het boeken-hoogduitsch van den tegenwoordigen tijd geen vergelijking kan doorstaan. Het eerste is sedert zijn vroege ontwikkeling stil blijven staan, het laatste is met al de kracht, die het talent en de voorliefde der duitsche geleerden er aan geven kunnen, in vollen groei en bloei. Maar dit vermindert de bezwaren niet tegen het plan van den heer Vanderkindere, om de Vlamingen duitsch te laten leeren. Wij Hollanders, voor wie het hoogduitsch bij het lager onderwijs behoort, wij weten uit ondervinding hoe moeielijk die taal is aan te leeren, misschien

juist om hare overeenkomst met de onze. Dat Vlamingen en Duitschers elkander gebrekkig verstaan, bewijst niets voor het denkbeeld van Vanderkindere. Immers hij is niet tevreden en kan dat ook niet zijn, met zoo weinig taalkennis als men noodig heeft om eten en drinken te vragen. Het doel is: door de duitsche school, met haar legio goede leerboeken, in Vlaanderen de fransche school te verdringen. Waarom de hoogere klassen onder het volk hun plicht tegenover de lagere beter zullen betrachten als zij hoogduitsch zullen spreken, zal wel een onopgelost raadsel blijven. Of de duitschers vlaamsch zullen leeren is meer dan twijfelachtig. Zelfs dan, al werden de Belgen vormelijk en met of zonder *militaire honneurs* bij Pruisen geannexeerd. Het hymen der Seine- en Rijn-ideën, dat aan de boorden van de Schelde staat voltrokken te worden, is eerder een onderwerp voor een rederijkersgedicht, dan een grond voor de geringste verwachting op staatkundig gebied. Dat België een kopij van Frankrijk is, valt niet te ontkennen, evenmin als dat het hoogst wenschelijk is die fransche navolging, minstens uit Vlaanderen te bannen. Die wenschelijkheid brengt men zeker tot vervulling, als men er in slagen kan bij het volk duitsche taal en duitsche ideën in plaats van fransche taal en fransche gewoonten ingang te doen vinden. Maar wat blijft er dan over van de vlaamsche taal en de Vlamingen, die men tot een type van westelijk Europa wil verheffen!

Bij het schrijven dezer woorden komt ons het gansche plan zoo volkomen onpractisch, zoo..... belachelijk voor, en bovendien zoo in lijnrechten strijd met het gevoel van nationaliteit en vaderlandsliefde, dat de hoop op Vlaanderen's herrijzing ons bijkans geheel ontzinkt. De Heer Vanderkindere heeft wel gevoeld hoe onuitvoerbaar zijn plan is, want hij houdt eene *porte cochère* als achterdeurtje open als hij zegt: ‘het vlaamsch zal altijd het populaire dialect blijven, men zal er in blijven schrijven, zooals Frits Reuter zijn Mecklenburgsch schrijft, maar het hoogduitsch moet de taal worden, waarin men onderwijst, waarin men zaken doet en waarvan men zich in de samenleving bedient.’

Arm België! waar sturen uwe redders u heen? Uw door fransch verdrongen vlaamsch zou door toevoeging van hoogduitsch tot een hutspot worden gekookt, waarvan iedereen afkeerig zou zijn.

Onze schrijver verlangt dat Vlaanderen zich bij Duitschland aansluite (rattacher), gelijk de Walen zich bij Frankrijk aansloten.

Wat is er van deze aansluiting? Hiermede bedoelt en verwijt de heer Vanderkindere de navolging van het op fransche leest geschoeide centralisatie-stelsel, dat onloochenbaar door de bewerkers der revolutie van 1830 van grooten invloed op de Belgische regeering werd gemaakt. Hij schept zich echter illusiën, die zich verbeeldt, dat de moeielijkheden der vlaamsche questie verminderen zullen of opgelost worden, wanneer Vlaanderen zich zoo platonisch bij Duitschland kon aansluiten. Roodkapje zag de wolf voor haar grootmoeder aan, en werd opgegeten.

De twee deelen, waaruit België bestaat, kunnen inderdaad nergens anders dan bij België aangesloten zijn, want waren werkelijk de Walen zoo innig en uitsluitend franschgezind als sommige Vlamingen in het gevoel van hunne terugzetting beweren, en werden laatstgenoemden van hun kant even zoo duitschgezind, dan was het daardoor van zelf met België gedaan.

Er is naast Pruisen nog altijd plaats voor meer duitsche onderdanen, en waarschijnlijk zal de duitsche Keizer, die de weldaden zijner regeering verleent aan een paar millioen Franschen, die ze niet begeeren, het oor niet sluiten voor twee en een half millioen Vlamingen als zij daarom vleijen, betoogende dat zij rechtens tot de groote germaansche gemeenschap behooren. Het is wel waar, de heer Vanderkindere predikt geen inlijving bij Pruisen, maar men moet 1864, 1866 en 1870-71 vergeten en over 't hoofd zien, als men meent, dat het mogelijk zij voor Pruisen om Vlaanderen af te wijzen, wanneer het zich wil aansluiten en daartoe de handen naar Duitschland uitstrekt, hetgeen onvermijdelijk is als Vlaanderen zich van zijne niet stamverwante landgenooten verwijdert om, met minachting zijn tweelingbroeder voorbijgaande, zijn schoone, zoete taal, wier veronachtzaming oorzaak der verwijdering is, aan de duitsche taal op te ofleren.

De vlaamsche questie bestaat, even als het Koningrijk België, uit twee deelen van gelijken omvang en beteekenis. Zij is zoowel eene zaak der taal als der politiek. Die twee deelen leven of sterven te zamen. Neemt het aandeel der taal van de zaak af, dan zal het politieke aandeel geen reden van bestaan meer hebben. Voor het omgekeerde geval is geen gegeven denkbaar, omdat de politieke grieven allen in de taalquestie geworteld zijn.

Wat de toekomst zal opleveren weten wij niet, maar dit

durven wij voorspellen, dit vertrouwen wij, dat het plan van den heer Vanderkindere, waarvan wij de bedoelingen niet willen in twijfel trekken, geen aanhangers zal vinden. Mochten de politieke gebeurtenissen zoo'n noodlottig verloop hebben, dat de kleine volken (bij wie vrijheid en orde het vroegst nationale karaktertrekken waren) door de groote staten werden verzwolgen, dan zullen zij hun lot met meer gelatenheid dragen, naarmate zij geen aanleiding van binnen of naar buiten tot dergelijke ongerechtigheid geven. Het is en blijft een vreeselijk ongeluk voor een geslacht, dat zijne nationaliteit ziet ondergaan. Maar al het onbeschrijfelijk leed, dat uit zulke rampen voortkomt, is ondragelijk, wanneer zich daaraan de schande verbindt, dat men er toe heeft bijgedragen om het in 't leven te roepen. Onze zuidelijke broeders zouden diep ongelukkig zijn onder de beheersching der duitsche ideën, onder eene duitsche regeering, die goed is voor Duitschers, maar die ons van Groningen tot Gent niet voegt.

Wij kunnen en willen in vrede met onze duitsche naburen leven. Wij zien en waardeeren hunne uitmuntende hoedanigheden, wij bewonderen hun aanleg en ontwikkeling in wetenschap en kunst, wij hebben ontzag voor hunne strijdkrachten, wij zijn niet wangunstig op hun oorlogsroem, wij erkennen dat zij groote dingen doen, maar.... wij willen Nederlanders blijven, met onze taal, onze zeden, ons karakter en onze vrijheid. Zoolang onze vlaamsche broeders hetzelfde willen, is hun onze sympathie en onze vriendschap verzekerd. Zij moeten hun Vlaanderen voor en door zich zelven winnen en behouden, en al het beleid, die deugd aan een volk geven kan, daartoe aanwenden.

D.H.

Met stoom.

Eene spoorwegconfidentie van mijn vriend van der Lingen.

I.

Voor weinige maanden was ik toevallig in de gelegenheid om de voortreffelijke inrigting onzer staatsspoorwegen te prijzen en mij over de schrikkelijke ongezelligheid van het reizend vaderlandsch publiek te ergeren.

De coupé waarin ik plaats genomen had, was een weldaad voor mijne hoekige ledematen, die zich in de mollige kussens te goed deden; die ongezelligheid daarentegen een kwelling voor mijn geest, welke niets met dien van een trappist gemeen heeft, en vooral nú behoefte aan verstrooijing had. - Uit wraak over de stilzwijgendheid dier stomme getuigen is mij dan ook geen hunner een penneschrap waard. -

Te vergeefs had ik bij het vijftal aangeklopt. Achtereenvolgens had ik hun de gelegenheid aangeboden om een belangwekkend praatje te houden over het weer, onze gewapende neutraliteit, de dreigende duurte der steenkolen, de emancipatie der vrouw en het inmaken van snijboonen. Niemand had toegehapt, ofschoon ik bepaald met het oog op mijne reisgezellen, en steunende op Lavater, deze zeer uiteenloopende onderwerpen op het tapijt had gebragt.

Wij zaten elkaâr aan te zien met een terughoudendheid, een voorname onverschilligheid en een scherpte van blik, alsof we onderling een beeld van die veel besproken ‘gewapende neutraliteit’ voorstelden; of liever, alsof wij spionnen waren. Immers het zestal nam elkaâr op, alsof het zich elken trek,

elke plooi, zelfs elke bijzonderheid van toilet, zoo scherp mogelijk in 't geheugen wilde prenten; doch spreken - deed men niet.

Kenden die menschen dan geen gezelligheid? 't Is waar, wij leven in een land, dat een Zwijger twéé standbeelden in ééne stad heeft opgerigt, en dit kon misschien wel eens eene te groote aanmoediging voor de deugd der stilzwijgendheid zijn geweest; maar aan den anderen kant behoeft men zich toch slechts de ontzaglijke lijvigheid van het Bijblad onzer Nederlandsche Staats-Courant en de zwaarwigtige verslagen van al onze congressen en vergaderingen te herinneren, om troost te erlangen dat er in 't lieve vaderland nog wel gepraat wordt.

Doch helaas! al mijn hameren deed geen vonkje spatten; al mijne verkenningen bleven vruchteloos, zoodat, wanneer de conducteur het portier opende en den naam van een station noemde, ik bijna een gevoel had als Robinson Crusoe, die weder eene menschelijke stem hoort.

Toen nu de trein zich weder in beweging had gezet en ik mijn gezelschap nóg eens monsterde, dacht ik wederom over de reden van die stilzwijgendheid na. Ik haalde mij den oud-vaderlandschen stuurstoel en de kajuit der trekschuit voor den dag; ik ging de togten met de gele postwagens van Gend en Loos na; en ik betrapte mij zelven op het zamenstellen eener conservatieve ode aan beide ouderwetsche vervoermiddelen. Deze gingen wel is waar veel langzamer, maar zij kweekten gezelligheid en maakten ons spraakzaam. Dáár bestond bijna geen onderscheid in zitplaatsen. Niets van dat rangschikken der schapen ter regter- en der bokken ter linkerzij. Maar juist dat bonte geheel, 't welk uit een socialistisch oogpunt ook welkom was, verschafte tooneeltjes, zonder welke Hildebrand in zijn Familie Kegge een keurige schets minder geteld hadde en van Lennep's Klaasje Zevenster nooit zoo ontzaglijk verslonden en besproken ware. De snelheid van den spoortrein daarentegen is misschien juist oorzaak, dat de voorzigtige reiziger zich voor eenige oogenblikken niet bloot geeft, of de phlegmatieke passagier het niet de moeite waard acht, een gesprek met iemand aan te knoopen, die misschien vijf minuten daarna aan 't eerstvolgend station ontsnapt.

Die rijmelarij kostte mij veel moeite, althans bij mij gebeurde juist het omgekeerde, wat bij een echt dichter zou plaats grijpen: ik viel in slaap en droomde van stomme spionnen, die

een akelige pantomime uitvoerden en mij van mijn tong wilden berooven. Toen werd ik heel verschrikt wakker, sprong verward op, keek in 't rond - en zag niemand dan eene jonge dame tegenover mij, die moeijelijk haar lagchen over mijn plotseling en vreemd ontwaken scheen te kunnen bedwingen.

Deze was dus eene lagchende, vriendelijke spion!

Het meisje, dat tegenover mij zat, of liever half in de kussens gedoken lag, deed mij al mijn Jeremiaden over ongezelligheid vergeten. Ik had dat lieve schalksche lachje wel uren lang stil kunnen gadeslaan. De vrolijke blaauwe oogen keken mij flink aan, en 't aardig wipneusje tuurde zoo vrij in 't rond, alsof 't geen zorgen kende. Tot zoover was ze 't evenbeeld van Goethe's Friederike. Maar in de bevallige houding van haar fijn blank handje, dat ze met opzet liet bewonderen, speelde hare, trouwens vrij onschuldige, coketterie grooter rol, dan ooit bij de eenvoudige beminnelijke predikantsdochter mogelijk geweest ware.

Ik geloof niet dat iemand mijne reisgenoote eene bepaalde schoonheid zou genoemd hebben. Zij was niet een van die onbetwistbare maar onverdragelijke beautés, op wier gelaat geen sprankje vernuft, gevoel of hartstogt te bespeuren is: dames van email of porcelein, zelfs niet eens van was, dat ten minste nog smelten kan. Voor mij bestaan er dan ook geen vervelender figuren, dan juist die zoogenaamde officieel erkende beautés, die overal en altijd gereed zijn om zich te laten aanbidden en welke iedereen op autoriteitsgeloof moet bewonderen. Het portret in olieverf van deze zou mij liever zijn dan haar persoon. Neen, mijne reisgenoote was geene Venus de Medicis, elk harer gelaatstrekken was op zich zelf onvolmaakt. Maar in *mijn* oog was zij een schoonheid door de innige uitdrukking van het geheel, door de levendigheid en den geest die daaruit straalde.

Haar toilet weet en durf ik haast niet te beschrijven. Het tegenwoordig kapsel onzer dames, dat haar topzwaar zou maken als niet de panierdof het evenwigt van de liefste helft van ons geslacht herstelde, werd helaas! ook door haar gehuldigd. Het trof mij alleen, dat zij kans scheen te hebben gezien, om de tegenwoordige chineesche kleederdragt der dames zooveel mogelijk weg te goochelen; en ook gaf ze mij, minder dan eenige andere vrouw, den indruk, alsof zij haar sjerpen en kwasten bij den behanger in plaats van bij de modiste besteld had.

Blijkbaar had mijn plotseling ontwaken de bekoorlijke reisgezellin in haar tijdverdrijf gestoord, want haar linkerhandje hield een open boek vast, dat op haar schoot rustte, toevallig daarvan afgleed en mij aldus den titel deed zien.

Het was '*Autour d'une source* van Gustave Droz. Ik dacht onmiddellijk aan Sterne's held in de sentimenteele reis, die Shakespeare als middelaar opriep, om hem een introductie te bezorgen. Derhalve verklaarde ik aan de dame, dat Droz, eveneens een wederzijdsch vriend, ons hetzelfde dienstbetoon wel zou bewijzen.

Zij knikte me vriendelijk toe en zeî, terwijl zij een paar rijen tanden ontblootte, die een romantisch schrijver diamanten of parelen zou noemen, dat ze op die ouderwetsche voorstelling bijna geneigd zou zijn te antwoorden: de vrienden mijner vrienden zijn mijn vrienden.

Ik had dus de type van gezelligheid voor mij, in de plaats van die trappisten; een toonbeeld van beminnelijke toeschietelijkheid en bevallige levendigheid, na die stijve klaassen en sombere spionnen! Zij maakte een heerlijken indruk op mij, 't Kwam me voor dat de zon heerlijker scheen en alles mij vrolijker toelachte, en als ik haar aanzag, dan was 't me, alsof dat alles door háár veroorzaakt werd.

Trouwens, die weldaad was aan mij besteed; meer dan ooit had ik behoefte aan een lief vriendelijk, opbeurend gelaat, aan drukke, prikkelende conversatie, aan verdoovende middelen. -

Ik begon met haar te keuvelen, en werd mededeelzamer dan ik nog ooit jegens een dame geweest was. Hetgeen ik mijn reisgezellin vlugtig omtrent mij zelven vertelde, kan ik hier wat uitvoeriger verhalen.

Ik was een jongmensch van bijna dertig jaar, en het eenig kind eener rijke weduwe, wier liefde voor haar jongen even onuitputtelijk was als de intrest van haar kapitaal. Mijn moeder koesterde een bijzonder zwak voor geniën, en had dus getracht, met bankbiljetten een dergelijk wonder van mij te maken. 't Mensch had nu eenmaal dat faible, en ze twijfelde er niet aan, dat met haar geld zoo iets even goed mogelijk was, als zij in 't hartje van den winter coûte qui coûte perziken of aardbeijen liet komen.

Ik studeerde dus voor "*genie*", en moeite noch kosten werden gespaard, om in dit geval hazenpeper zónder den haas te

bereiden. Doch 't gelukte niet, al verbeeldde zich mijn moeder ook, dat ik een heusch, een kompleet genie was.

Ik zong met een geoefende barytonstem, waaraan zelfs een artist der groote opera te pas had moeten komen; zij werd te goed geacht om alleen 't koor te versterken, maar bij niet één solo op 't concert scheen ze indrukwekkend of liefelijk genoeg, om andere handen te doen klappen dan die van mijn muziekmeester - et pour cause - en van onzen huisknecht, die met ma's bonten mantel bij den ingang der zaal stond te wachten.

In het schilderen had ik het zóóver gebragt, dat ik zelfs, op aandrang mijner moeder, een door mij geschilderd portret naar een tentoonstelling van kunstwerken had gezonden. De welwillende commissie had het inderdaad aangenomen, doch voorzigtiglijk zoo hoog geplaatst, dat geen overstrooming, hoe vreeselijk ook, het schaden zou. Een ondeugend criticus had me een “hooggeplaatst dilettant” genoemd, wiens werk nu reeds in hooger sfeer zweefde.

Ook als schrijver was ik opgetreden en een paar malen had ik ten voordeele van de slagtoffers van een brand en van een op te rigten diaconiegesticht gedichten uitgegeven, welke meer inteekenaars dan lezers vonden, en die in een letterkundig overzigt, als liefdadigheidspoëzie gekenschetst, zoo liefdeloos mogelijk ontleed werden.

Maar mijn moeder zag alleen de goudzijde van alles, en beroemde er zich op, dat ik letterlijk van alles deed en wist. En zoo eenige trots in haar oog geregtigd mogt genoemd worden, dan was het die van eene moeder op zúlk een zoon. Die zoon was ik!

Zij verzuimde dan ook geene gelegenheid om iedereen, die nog met al mijne talenten niet bekend was, alleruitvoerigst daarvan alles mede te deelen, en mij vreeselijk op te hemelen. Dit alles gebeurde in mijne tegenwoordigheid, terwijl ik onder die pijnlijke operatie de scheefste gezigten moet getrokken hebben.

Van mijn schilderstalent hingen natuurlijk de proeven in allerlei vormen aan den wand; mijn brand- en diaconievers lagen in den keurigsten en rijksten band tusschen mijn collega's Tennyson en Victor Hugo op de salontafel, en mijn barytonstem had ik zeker elk oogenblik moeten doen hooren, indien menig bezoeker mijn smeekenden blik niet verhoord en mij gratie verleend had.

Ik voelde diep en drukkend de kwellingen dier voortdurende tentoonstelling. In alle opzigten was ik mij helaas! volkomen bewust, dat ik de eenige zoon eener rijke weduwe was, die slechts voor haar kind leefde.

Daarenboven had ik het ontzaglijk druk - omdat ik niets te doen had. Ik had nooit rust: ik moest *altijd* in mijne rol van “knappe jongen” blijven, en iedereen te woord staan. En deze diep beklagenswaardige toestand moest nog noodlottiger worden. Mama begreep, dat het ontzettend jammer zou wezen, wanneer het geslacht dat zulke buitengewone schepselen had voortgebragt, uitstierf. Zij dacht hierbij minder aan een schoondochter dan aan kleinkinderen, en daar ik inderdaad in een huwelijk, doch gezegend met kroost, een uitkomst zag voor mijne vrijheid, juichte ik dat plan volkomen toe. Een *kinderloos* huwelijk beantwoordde evenmin aan moeders verlangen als het mij den gewenschten waarborg zou geschonken hebben. Bij velen die de ingeving huns harten gevolgd, en den huwelijksstaat met al zijn licht en schaduw omhelsd hadden, was mij dit gebleken. Alle lastige en vervelende baantjes, alle tijdroovende bezigheden, alles wat een ander zich van den hals wil schuiven, komt op getrouwde heeren zonder kinderen neêr. Hoe dikwijls had ik, bij een dier deerniswaardigen zittende, 't bezoek van een of ander verrader bijgewoond, die, den kinderlooze quasi vertrouwelijk op den schouder slaande, hem toevoegde: nu heb ik een aardig postje voor je; ge hebt toch niets te doen!’ - Daarbij had ik opgemerkt dat vele dier kinderlooze echten hierdoor soms het innigste genot moeten derven. Had men eenmaal door den zuren appel: het baker-, schreeuw- en kindermeid-tijdperk, heengebeten, dan daagde er een heerlijk eden op, hetwelk die mollige, vrolijke, lieve bakkesjes met hun stamelende opregtheid en hun kraaijende pret ontsloten. En daarbij 't genot van die kleuters een opvoeding te geven, en hen natuurlijk geheel anders groot te brengen dan men mij gedaan had. Neen, kinderen moest en zou ik hebben! Vandaar het egoïsmus van mijne moeder en van mij. Zij wilde het drie-koningengebak, niet om de taart, maar om de pit, en bij mij was 't ongeveer hetzelfde geval.

Mijn hart was echter niet zoo ongevoelig voor het vrouwelijk schoon en het teedere gemoed der jonkvrouw, dan dat het niet reeds herhaaldelijk getroffen ware geweest. Meisjes van allerlei aard en aanleg hadden mij weten te bekoren.

Eigenlijk was ik van mijn achttiende jaar in een staat van voortdurende verliefdheid geweest, en meer dan eenmaal had ik mijn hart aan de voeten eener aangebedene gelegd. Ik had zelfs een concept-declaratie, die mijne intiemen als een voorbeeld van dichterlijk proza roemden, een paar maal voor een dergelijk doel geleend. Zonderling - dán miste ze hare uitwerking niet, terwijl, wanneer zij door mij werd verzonden, er van geene wisseling van harten sprake scheen.

En wat was de reden dier herhaalde teleurstelling? Mijne allervolmaaktste volmaaktheid! Wanneer mijne moeder mij niet op zulk een onbereikbaar standpunt van volkomenheid geplaatst had, zou men misschien niet zoo afkeerig geweest zijn; maar de jonge dames in quaestie vonden me *te* knap, *te* volmaakt, en vooral *te* veel vergood door de moeder van 't eenig zoontje. Een strijd met die vergodende moeder dorst niemand aanvaarden; en zoo bleef ik, ondanks mijne herhaalde poging om in het gild te komen dat mij om een bijzondere reden toelachte, nog steeds een jeune homme à marier. Misschien ook waren moeders motieven wel bekend, en deinsde men terug voor het denkbeeld van welligt als een tweede Josephine Beauharnais te worden behandeld, en de plaats voor een Marie-Louise te moeten ruimen.

Zoo stonden de zaken, toen op zekeren morgen, na 't ontbijt, mijne moeder eene soort van boetpreek tot mij hield, die met een krachtige aanmaning tot het huwelijk eindigde. Ik verzekerde haar, dat ik niets vuriger wenschte, dan gelukkig getrouwd te zijn, met een lieve vrouw aan mijne zijde en een schaar van vrolijke kleinen, lieve smettelooze zieltjes, om mij heen, maar dat de menigvuldige pijnlijke plekken mij een hernieuwden stap moeijelijk maakten.

Mijne moeder scheen zoo'n antwoord voorzien te hebben, en haalde een brief voor den dag. - Een antwoord op eene huwelijksadvertentie, die zij ten mijnen behoeve geplaatst had? - Dat zou vreeselijk geweest zijn. Of had ze van mijn conceptdeclaratie misbruik gemaakt en in mijn naam geschreven? Geen van beiden. Moeder bezat een oud vriend, van wien ze in jaren niets had vernomen. Deze had zij onlangs bij een uitstapje ontmoet. Na de eerste vijf minuten van het zamenzijn kwam het gesprek van zelf op mij, en moeder ontboezemde toen natuurlijk haar leedwezen over mijn lui zoeken naar een lief vrouwtje. De vriend had zijn handen in elkaâr geslagen over zulk

een gezocht motief. Naar ik kon bespeuren, schreef hij veel aan mijne bloôheid toe. Kortom, hij ried haar aan, mij eens van huis te zenden en noodigde mij uit hem dan te bezoeken. Hij had veel gesproken van zijn dochter, en moeder 't photografisch portret van zijn kind laten zien, waarop ma doodelijk was geworden. Niet te coket en niet te onnoozel, een vriendelijk lief gezigtje - juist een meisje om de vrouw te worden van een volmaakt allerknapst jongmensch en de schoondochter eener moeder, die vooreerst aan geen afstand van haar troon dacht.

Wat het koppel gemoedelijke en liefdevolle zielverkoopers toen verder bedisselde, is mij niet geheel bekend. Toen moeder thuis kwam, werd mij éérst de aangename, verrassende ontmoeting met den ouden heer heel omstandig verteld. Den tweeden dag kwam zijne dochter er bij; dien zelfden avond werd de bewuste dame wederom op het tapijt gehaald en met Bengaalsch vuur verlicht. Den volgenden dag werd de jonge jufvrouw overal bijgesleept, tot moeder eindelijk, na een kuur van vijf dagen, me aanried, eens op reis te gaan en met die familie kennis te maken. Niet onduidelijk gaf ze mij haar hoop te kennen, dat ik als de bruidegom van dat meisje terug zou keeren.

Alle moeijelijkheden waren dus vereffend; alles was voorbereid. De familie, daar ik mij heen begaf, zou mij met open armen ontvangen en me al dadelijk als een kind des huizes behandelen. De jonkvrouw in quaestie zou mij misschien de moeite besparen om op nieuw de concept-declaratie over te schrijven, en mij met een sentimenteel gefluister van: Zwei Seelen und ein Gedanke; Zwei Herzen und ein Schlag, in eens als bruidegom installeren. Men zou mij vieren, op de handen dragen en eindelijk eens regt doen wedervaren aan al mijne talenten en aan mijne zeldzame volmaaktheid! En toch, in plaats van mij gelukkiger dan ooit te gevoelen over deze welgeslaagde onderhandelingen, werd ik bijna wanhopig over die voorspoedige beschikking. 't Was of me plotseling een zwaar gewigt op de borst werd gedrukt. Hoezeer ik ook voor mijn eigen rust en ter voldoening aan mijn moeders onstuimig verlangen naar kroonprinsen en prinsessen den tremplinsprong had willen wagen, - werd hij mij nu toch zóó gemakkelijk gemaakt, dat ik op 't punt stond, haar voor te stellen, om mijn oppasser met eene procuratie daarheen te zenden, en de

bruid in mijn naam te trouwen en hierheen te brengen. Ja, de overtuiging, dat mijn aanstaande familie ál mijne voorstellen zou goedkeuren, mij als de volmaaktheid in persoon zou rondvoeren, tentoonstellen en bewierooken - dat bewustzijn maakte mij half waanzinnig. Doch er was niets aan te doen. Ik had moeder eenmaal ernstig beloofd, vaders voorbeeld te volgen, en haar volmagt gegeven om voor mij rond te zien; zij had iets gevonden en de zaak zoodanig bepleit, dat ik niet als Cesar ‘kwam, zag en overwon,’ maar zonder te komen of te zien, reeds overwonnen had.

Die overwinning nu zonder slag of stoot was mij een gruwel. Had die oude heer moeder verteld, dat *hij* graag zoo'n verbindtenis zag, maar dat zijn dochter gezworen had, het altaar van Vesta te blijven dienen, dan ware ik misschien daarheen gevlogen en hardnekkig het beleg dier vesting begonnen. Had moeder mij gezegd, dat, hoe gaarne zij die verbindtenis ook zag, mevrouw die zeker met alle geweld zou tegenwerken, omdat de jonge dame b.v. heel regtzinnig en ik modern was, - ik geloof dat ik dan reeds een stille genegenheid in mijn hart had voelen ontkiemen. Maar die lijdzame goedkeuring, die uitgestrekte open armen van alle kanten, die lucht zonder eenig wolkje, maakte mij razend. - Zou 't gezicht op den top van den Rigi zoo indrukwekkend wezen, als men dat zonder een voet te verzetten, kon genieten? Zou een veldslag door de overwinnaars zoo geteld worden, als de aangevallenen zich als lammeren hadden overgegeven? Zou een uitstekend geslaagd kunstwerk den ontwerper zoo aan 't hart liggen, indien hij 't even gemakkelijk 't aanzijn geschonken had, als een bakker zijn brood kneedt?

Neen, duizendmaal neen! Geworsteld en geleden moet er worden, om 't bezit van iets te waardeeren. Iemand, die door onafgebroken inspanning en opofferingen allengs een kleinen schat vergaard heeft, waardeert dien oneindig hooger dan de eerste de beste, die onverwachts een erfenis of een prijs uit de loterij ontvangt.

II.

Het spreekt van zelf, dat mijne mededeelingen aan de schoone onbekende niet zoo uitvoerig en vertrouwelijk waren; mijn fortuin, mijne volmaaktheid en ook namen werden verzwegen. Nogtans wist zij genoeg en was ik voldoende openhartig geweest, dan dat zij niet het volle regt zou gehad hebben, om aan 't slot mijner spoorweg-confidentie eenigzins ironisch te zeggen:

‘Uwe confessie is ongetwijfeld heel belangwekkend; de eenige fout daarvan, dunkt mij, is, dat ze aan een verkeerd adres wordt gerigt: ze was voor 't oor van een intiemen vriend bestemd, en u vertrouwt ze toe aan een wildvreemde jufvrouw in een spoortrein.....’

‘U vergeet Droz,’ viel ik haar snel in de rede.

‘'t Is waar,’ hernam zij allerliefst lagchend, ‘ik vergat dat u door hem een vriend van mij geworden waart. Ik moet dus het evenwigt herstellen, dat door mijn terughoudendheid tegenover zulk een vrij onvoorzigtige ontboezeming uwerzijds zou ontstaan. In een diligence of trekschuit zou een meisje van twintig jaar niet zoo ongestraft met een heer onder vier oogen kunnen spreken. Schipper of conducteur zou het al lang hebben rondgebazuind; maar in een coupé van een spoortrein, waar men zich toevallig zamen in bevindt, is men vóóral zoo vrij, omdat men elkaâr misschien nooit weêrziet. De een gaat zuid-, de ander noordwaarts; men wisselt een blik, een woord, een gedachte: de plaats der bestemming ligt reeds voor u; ge ziet dien blik nooit terug, ge hoort die stem nimmer meer; ge zult die denkbeelden van niemand anders vernemen; alles is verdwenen als de rookwolken der locomotief.’

Terwijl de jonge dame zoo sprak, dacht ik onwillekeurig aan hetgeen Rousseau van den vriend der nouvelle Héloise zegt: ‘En aan de voeten zijner geliefde zittende, zal hij hennep breken, en zal hij verlangen hennep te breken, heden, morgen en overmorgen, ja tot het einde zijner dagen.’ Aan hare voeten zittende, had ik boontjes kunnen doppen, en ik zou me volmaakt gelukkig gevoeld hebben. Een oogenblik betrapte ik mij zelven op 't onmannelijk verlangen, dat de trein mogt derailleren, en ik haar van een wissen dood in mijn armen

zou redden. Ik zocht mijne gewaarwordingen niet te ontleden, maar luisterde stil, als een kind, dat voor 't eerst den prachtigen tooverlantaarn aanschouwt, naar de liefelijke sopraanstem.

''t Is een zeldzaam geval,' ging ze voort, dat een heer zulk een confidentie aan een jonge dame doet, die hij volstrekt niet kent. Maar ik begrijp dat dit het gevolg is van een bijzondere helderziendheid. U hebt zeker bij intuïtie begrepen, dat ge zoo vrij met mij mogt spreken, omdat *ik* bepaald van het huwelijk heb afgezien. Evenzeer als u een echtverbindtenis wenscht, om een kroonprins en uwe vrijheid, evenzeer verfoei ik het huwelijk om de slavernij, waaraan het de vrouw onderwerpt. Ik wil vrijheid en gelijkheid, en daar 't huwelijk mij die niet geeft, heb ik plegtig trouw gezworen aan het jongejufferschap.

'Geloof me, mijnheer, ik ken geen ondankbaarder schepselen dan de mannen. Van 't ontstaan der wereld af, hebben zij kwaad van 't geslacht hunner moeder gesproken, en toch heeft de vrouw ten allen tijde zulk een goeden invloed op hen uitgeoefend. Salomo heeft ons al beschimpt en gezegd: dat de gratie der vrouw bedriegelijk en hare goedheid niets dan ondeugd is; dat een verliefd man zijne vrouw volgt gelijk een os ter slagtbank gaat. Hippocrates verwijt de vrouwen haar natuurlijke kwaadwilligheid; Socrates zegt, dat men nog beter met een draak dan met een vrouw kan omgaan. Geschiedenis en fabelleer wijten aan de vrouw al de ellende, die over 't menschelijk geslacht gekomen is. - Denk maar aan Eva, Dalila, Pandora, Helena, en zoovele anderen. Altijd heeft dat léélijke geslacht - 't onze heet immers 't schoone? - al 't mogelijke gedaan om de vrouw te belasteren. Daarom wil ik met dat quasi sterke geslacht hóógstens een vriendschapsband sluiten, doch meer ook niet. Ik bekommer me in geenen deele om al zijne dwaze instellingen, en heb met allerlei zotte gewoonten gebroken. Ik reis b.v. altijd alleen. Ik beschouw evenmin 't huwelijk als de uitsluitende roeping der vrouw. Als zelfs een apostel verzekert dat *niet* trouwen beter is, waarom zou men zich dan aan dat betere niet houden? In velerlei rigting kan een vrouw nuttiger en meer in overeenstemming met haar aanleg werkzaam zijn. Ik heb menig woordje met mijn vader gewisseld, en zal het daaromtrent nooit met hem eens worden. Ik verkies volstrekt niet te huwen, om als 't ware de huishoudster

of ziekenoppasseresse van den een of ander te worden. In elk geval zou ik, als zijn gelijke, als zijn alter ego, *naast* hem willen staan. Paulus drukt heel sterk op de gehoorzaamheid der vrouwen aan hare mannen, dit erken ik, maar heeft die zelfde apostel ook geene gehoorzaamheid van de slaven aan hun meesters gepredikt, en hoe denken we in deze eeuw over de slavernij?'

Hier werd 't gesprek gestoord door 't hoofd van den conducteur, dat onbescheiden door 't portier kwam kijken en de kaartjes voor Utrecht vroeg.

'Zijn we al te Utrecht?' vroeg ik verbaasd, hem mijn kaartje gevende.

''t Gaat hier alles met stoom, meneer!' hernam de conducteur, met een zweem van ironie, terwijl hij beurtelings mij en de jonge dame aanzag.

'Hoe we over de slavernij denken, jufvrouw,' hervatte ik lagchend den draad van ons gesprek, 'is bekend, maar al hebben we ze ook feitelijk afgeschaft, hoe veel vrijwillige slaven worden er niet gevonden. Als u misschien eens wist, hoeveel slaven u al gemaakt hadt.....'

'Hoor eens!' viel ze mij snel in de rede, 'u behoeft met mij geen repetitie te houden voor de uitvoering van dezen avond of morgen. 't Is weêr een bewijs, hoe gij mannen ons voor kinderen aanziet en met suikergoed en bonbons zoekt te winnen. Laten we die zoutelooze vleijerijen rusten. Het gaat u en al de heeren, die veel kwaad van de vrouwen spreken en toch in haar bijzijn altijd een of ander compliment gereed hebben, als de dienstboden, die in afwezigheid hunner meesters om strijd hen belasteren, maar wanneer zij 't salon binnentreden, de fraaiste buiging maken, en niet graag de dienst zouden verlaten. Indien *ik* ooit trouwde, zou ik 't doen met het doel om hem, die zijn lot voor altijd aan 't mijne wilde verbinden, zoo gelukkig mogelijk te maken. 't Zou óok egoïsmus zijn, want geven is zaliger dan ontvangen. Maar ik zou alle bijoogmerken zonder onderscheid verfoeijen..... Doch de eenige, die mij misschien zulk een levensdoel had kunnen openen, heeft gezwegen.'

'Maar waarom,' vroeg ik opgewonden, 'zou ú dien éénige dan niet vragen, als ge beseft, dat hij door u gelukkig kon worden?'

'Utrecht! Utrecht!' riepen de conducteurs, de portieren openslaande.

‘'t Werd tijd,’ zeî mijn reisgenoote lagchend; ‘moest me zoo'n vraag gedaan worden door iemand, die *alles* wat hem is aangeboden, heeft versmaad!’

‘Uw arm zou mij daarom op 't oogenblik heel gelukkig maken,’ antwoordde ik, terwijl ik haar in 't uitklimmen behulpzaam geweest was.

‘Ik zal u dat *geluk*’, - met ironie drukte ze op dat woord, - ontzeggen, omdat die overwinning voor een gemoed als 't uwe te gemakkelijk behaald zou zijn.

‘Mag ik een vigilant voor u bestellen?’ vroeg ik toen.

‘Dank u vriendelijk,’ antwoordde ze, ‘de afstand van hier naar 't Rijnspoorwegstation is te kort, om dien niet te wandelen. Ik ga direct door naar Rotterdam.’

‘Ik ook! Mag ik de eer hebben, u te vergezellen?’

‘Uit vriendschap gaarne, uit galanterie liefst niet,’ hernam ze kordaat, ‘ge herinnert u mijne opinie daaromtrent.’ We gingen dus zamen naar het Rijnspoorwegstation.

Mijne reisgenoote was eene Rotterdamsche dame, die gelogeerd had te Culemborg, een stadje dat de Staatsspoorweg aan de Lek ontdekt en bekend gemaakt heeft door het bouwen eener koninklijke brug over de rivier. Culemborg had haar Rotterdam leeren waardeeren, en met een dankbaar hart vloog zij weêr daarheen.

Hare rank gebouwde, lenige gestalte, de gratie, waarmeê zij den regenmantel op haar arm droeg, haar veerkrachtige, vlugge tred - dit alles kon ik nu eerst terdege gadeslaan. - Ik zag ook, hoe zij aller aandacht trok en ieder haar met voldoening aanstaarde. Zelfs een paar bejaarde hoofdofficieren, die met elkâar druk stonden te praten, hielden plotseling op toen zij aankwam en schenen bewonderend naar haar om te zien.

Het toeval was mij bijzonder gunstig; althans we stapten een coupé in, waarvan het portier kort daarop gesloten werd, en wij verdwenen uit het gezigt van eenige heeren, die mij, als de vermoedelijke bruidegom of echtgenoot der mooije blondine, met jaloersche blikken aangezien, en hun oog bijna niet van onzen coupé afgewend hadden, hetgeen de jonge dame volmaakt onverschillig had gelaten en bij mij een opwelling van toorn of ijverzucht - juist kon ik 't gevoel niet ontleden - had opgewekt.

Nog nooit had mij 't bijzijn eener vrouw zulk een gelukkige en tevredene gewaarwording geschonken. 't Was alsof een geheime tooverkracht, die van haar uitging, mij alles in een heerlijker licht deed zien, mij gemakkelijker en vloeijender deed spreken, dan ik vroeger ooit gedaan had. - Ik had mijn aartsvijand de hand willen toesteken. - Ik moest en zou weten wie zij was, waar zij heenging, wie hare bekenden, hare ouders waren. Doch op welke bedekte wijze ik dat zocht te vernemen, zij gaf mij zulke ontwijkende antwoorden, dat ik er niet veel wijzer door werd. Dit alleen vernam ik tot mijn verbazing en groote teleurstelling, dat zij weldra als verpleegster bij het Roode Kruis naar het oorlogstooneel zou vertrekken.

‘Naar het oorlogstooneel?’ riep ik ontsteld uit; ‘wilt u daarheen?’

‘Eenvoudig,’ antwoordde zij, ‘om als vrouw zooveel doenlijk te herstellen, wat gij, mannen, met uw verfoeijelijke middeneeuwsche wreedheid, in uw eeuw van beschaving, hebt verminkt en vermorzeld!’

‘Ge eigent u daar niet de slechtste rol toe,’ hernam ik glimlagchend. ‘Als u veertig jaar waart of nooit kans hadt voor Paris' regtbank te komen, zou ik uw opgewonden plan toejuichen. Ofschoon ik, en parenthèse, niet geloof, dat het een der dames van het Roode Kruis te voren ooit in 't hoofd is gekomen, om een Hollandschen arbeider, wiens arm door een drijfrad in de fabriek was afgehouwen, op zijn armoedig bovenkamertje te gaan troosten en verplegen. Maar ik laat dat rusten. 't Is veel romantischer om in verre landen Turco's en Uhlanen te verzorgen, en buitendien is die soort van philanthropie nu erg in den smaak. Als ik mij echter voorstel, dat die barbaarsche spahis en die dweepende Duitschers door uwe handjes kwetsuren zullen zien verbinden, dan vrees ik, dat ge meer wonden zult slaan dan heelen. Als ik uw vader was, zou ik die arme gekwetsten niet in verzoeking willen brengen.’

‘Al weer bonbons!’ hernam zij lagchend. ‘Ge oefent u terdege. Er is waars in hetgeen ge aanvoert, en er *is* misschien wel ostentatie bij mijn reisplan; maar het doel is goed en eerbiedwaardig.’

Hier zwegen wij beiden. Ik benijdde die Turco's en Duitschers, die 't voorregt zouden hebben, zulk een verpleegster aan hunne kribbe te zien. Ik had duizend gulden voor een kogel in mijn arm gegeven. Wat zouden zij zich bekommeren om een afgeschoten been of een verminkten arm, als ze den ganschen dag in die sprekende oogen konden turen, en haar blank handje brieven voor hen naar huis schreef.....

Dit alles dwarrelde mij voor den geest. Ik werd stil, afgetrokken. Zij nam haar boek op, las er een bladzijde in, en keek toen weêr naar buiten.

Daar kraaide de locomotief victorie over zijn vroege aankomst en wederom rukte de conducteur met een ondeugend lachje het portier open, en schreeuwde ons ‘Rotterdam’ in 't oor.

Mijne reisgenoote sprong vlug uit den coupé, voor ik haar galant de hand had kunnen aanbieden. Ik wipte haar achterna. Toen keek ze mij vriendelijk aan en zeî ironisch: ‘mijnheer, ik hoop dat ge u in uw onvermijdelijk noodlot zoo goed mogelijk zult schikken. Aanvaard 't huwelijk even als Ollivier den oorlog, met een luchtig hart, en bedenk dat het in uw geval een noodzakelijk kwaad is.’

Toen boog zij vriendelijk, en verdween zoo snel en plotseling onder de menigte, dat ik, die haar onmiddellijk volgde, ze in een oogenblik uit het gezigt verloren had. Eene minuut daarna zag ik haar een eind ver in een vigilante zitten, die hard de stad inreed.

Dwaas die ik was! Daar stond ik weêr alleen, verlaten op het perron! Met de vlugheid van een ree was ze mij letterlijk ontvloden, en nu ik dat lieve gezigt niet voor mij had, bekroop me een gevoel van eenzaamheid en verlatenheid, alsof ik in 't midden van de Sahara-woestijn stond! Dat was de verwezenlijking van mijn ideaal: aanvallig, geestig uiterlijk, een vrouw van beschaving en vernuft, en daarbij niets van die akelige preutschheid en schijnheilige zedigheid, die mij zoo dikwijls bij mijn zwerftogten om een vrouw gehinderd hadden. Háár had ik in triumf naar huis willen voeren; met haar had ik in 't kleinste hutje gelukkig kunnen zijn. Doch helaas!

zij had de gelofte gedaan van nooit te zullen trouwen; zij verfoeide de mannen om hun heerschzucht en zou binnen eenige dagen misschien een spahi zonder beenen of een Landwehrmann zonder armen vertroosten, om later de emancipatie der vrouw zoo krachtig mogelijk te prediken.

Somber, wanhopend, verbitterd op mij zelven, liep ik uit de houten loods, die men te Rotterdam ‘station’ noemt, de straten in, stiet twee-driemaal bijna iemand omver, stond dan weêr als een droomer voor een of anderen winkel te peinzen, en keek daarna met den scherpsten blik overal in, alsof ik mijne lieve onbekende zou ontdekken, om haar dan onmiddellijk met mijne gloeijende bekentenis te overvallen. Want zij moest en zou 't weten, al was alles ook reddeloos verloren.

Aan eten dacht ik niet; ik stapte met geweldige haast een hôtel binnen, bestelde daar een kamer, liep de eetzaal in, om te zien of misschien de schoone onbekende daar aan tafel zat, snelde toen weêr naar buiten, en keek alle gesluijerde dames zoo scherp en uitvorschend aan, dat meer dan een mij voor een onbeschoft heer moet gehouden hebben.

In mijn wanhoop stapte ik toen 't bureau eener courant binnen, en liet daar in 't blad, dat dien avond uitkwam, eene advertentie plaatsen, ongeveer luidende: ‘De dame, die heden uit Utrecht te Rotterdam is aangekomen, en met een heer alleen in een coupé gezeten heeft, wordt om gewigtige redenen verzocht haar adres op te geven. Adres onder letter A, Hôtel des Pays-Bas.’

Toen was ik eenigzins verligt. Ik begon de straten weêr door te drentelen, gluurde hier en daar zelfs onbescheiden in, met de hoop van haar misschien te zullen ontdekken, en besloot eindelijk, die indringende familie tóch te bezoeken, en dat opgedrongen bruidje, als 't ware slechts uit plaagzucht, 't hof te maken. Met eene soort van duivelachtig genoegen verheugde ik mij reeds in hare teleurstelling, wanneer ik mij op haar gewroken zou hebben.

Na een weinig zoeken vond ik de woning, een net stil huis, met streng digtgeschoven hagelwitte gordijntjes en glimmende koperen knoppen aan bel en deur; een woning die zeker evenmin als de eigenaar ooit uit haar plooi raakte. Een bejaarde meid ontsloot mij de deur. Haar neepjeskapje zat even onberispelijk als de koperen puthaak en de deurketting glommen. Ik reikte mijn kaartje over, de meid monsterde mij en gaf me,

op mijne vraag of de familie van der Helm thuis was, brommig ten antwoord:

‘Meneer? Jawel! Zeker om te trouwen? Wil u maar in de zijkamer.....’

‘Wa.....t bliefje?’ riep ik verontwaardigd uit.

‘Oók doof?’ vroeg de meid, naar 't oor wijzende. ‘Ik zeg, u komt hier, niewaar, om met mijnheer over een huwelijk te spreken. Ik woon niet voor niemendal twintig jaar hier....’

Ik kon van verbazing mijn ooren niet gelooven, en keek de meid als verwilderd aan. Zulk een onkieschheid was voorbeeldeloos, schandelijk! In welk een hinderlaag had men mij dan gelokt? Wat was die van der Helm voor een ellendeling, dat zelfs zijn keukenmeid bekend scheen met zijn afschuwelijke kop pelplannen. En had hij dan al twintig jaar beproefd, zijn dochter zoo maar openlijk weg uit te huwelijken. Wat een ontaard schepsel, die op zulk een schandelijke wijze met zijn dochter speculeerde, en - hoe oud moest die jonge jufvrouw dan wel zijn?

Onwillekeurig zag ik eens in 't rond en bespeurde, met een onverschillig oog, een kamer, tegen wier wanden een aantal meubelen, ornamenten en schilderijen opgestapeld waren. De deur werd geopend, en een mager heer trippelde deftig binnen met een lange goudsche pijp in de linkerhand, terwijl de regter naar 't zwart laken kalotje greep, dat zijn luttele witte haren verborg.

‘Ik salueer je, mijnheer!’ zeî 't magere perkament, met een honigzoeten lach op 't gezigt. ‘U komt over 't aanteekenen spreken, aan huis natuurlijk, jawel.....’

‘Heb ik 't genoegen, mijnbeer van der Helm te zien?’ vroeg ik kortaf en rood van kwaadheid.

De man boog en knikte even met zijn vervelenden stereotypelach.

‘Mama, mevrouw van der Lingen, heeft mij opgedragen u persoonlijk hare groete te brengen....’

‘Uw mama?..... Nù ben ik er!..... Mijnheer van der Lingen uit den Bosch? Wel! wel! Die doove meid komt me vertellen, dat er iemand was om me over een huwelijk te spreken. Dat komt dagelijks voor.... die niet op 't stadhuis wil komen, bezoekt me hier.... Wel, wel, hoe maakt het uw mama? Een knappe vrouw voor haar leeftijd! 't Verwondert me altijd dat ze niet hertrouwd is.... Maar kom binnen, kom binnen!’

Nu begreep ik plotseling de geheele geschiedenis. Van der

Helm was ambtenaar bij den burgerlijken stand, en de meid had in mij een aspirant van 't huwelijk gezien. Ik kwam dus weêr eenigzins tot mij zelven en nam toen den man, die zoovele echten vastklonk, wat scherper op. Hij was inderdaad volkomen een meubel uit de bruidsdagen: zoo glad en wit als een bruidsuiker en zoo fleemerig en zoet als hippocras of een banale gelukwensch. Zijn zwart pak en witte das bewezen mij, dat hij, even als ieder bidder en baker, elk oogenblik van den dag of nacht gereed was, om zijn vak uit te oefenen, de namen der paren in 't onuitwischbare boek aan te teekenen, de traditionele felicitatie te doen, de rekening te ontvangen, madera of hippocras te gebruiken, en voorts als Pilatus zijn handen in onschuld te wasschen.

Hij knikte me herhaaldelijk toe, en verzocht me, hem naar de huishoudkamer te volgen, waar vrouw en dochter thee dronken.

Had mijne moeder het handiger kunnen overleggen? Mij over te leveren aan den ambtenaar van den burgerlijken stand, die bij mijn minste neiging tot een huwelijk, naar de pen kon grijpen, om dadelijk 't opwellend plan door aanteekening te bekrachtigen.

De bewaker ging mij voor, en we traden het huishoudvertrek binnen. Mevrouw lag in een gemakstoel en de jongejufvrouw zat aan het theeservies; beiden waren druk bezig met pluksel te maken. Mevrouw's scherpe gelaatsuitdrukking gaf duidelijk te kennen, dat zij 't den keizer van Rusland in despotisme niet toegaf. De dochter was een blondine, die onder tien anderen niet in 't oog zou vallen en heel verlegen boog.

Dat was dus mijne aanstaande, of ten minste zij, die bij 't geringste aanbod gewis dadelijk 't jawoord zou geven, en zich à la minute door pa in den echtelijken staat kon laten aanteekenen.

Mijne volmaaktheid, mijne talenten, kortom alles was bekend, en wel verre dat dit de familie afschrikte, scheen zij er onbeschrijfelijk meê ingenomen. Mijnheer sprak van mijn schilderwerk; mevrouw zeî dat ze mijn brandvers zoo gevoelig vond; en de jonge dame aan het theeservies vroeg mij niet alleen of ik melk en suiker gebruikte, maar voegde er vertrouwelijk bij, dat ze straks mijn barytonstem, daar zij zooveel van gehoord had, eens hoopte te bewonderen.

Mijne gewone spraakzaamheid begaf mij; ik werd links, neêrslagtig; eene soort van malaise maakte zich van mij meester

Elk oogenblik doemde 't beeld op van die andere, die levendige figuur, met wie ik onvergetelijke oogenblikken had doorgebragt. En vergeleek ik haar dan met die huisbakken figuren voor mij, met dien gladden bruidsuiker, die pantoffelvorstin en dat onbeduidend blondientje, dan gevoelde ik met diep-ongelukkig.

‘Ja, meneer van der Lingen,’ zeî de oude heer, terwijl hij de punt van zijn langen gouwenaar door de grijze haren liet flaneren, ‘ik heb nu toch al ruim 71,000 huwelijken gesloten. 't Is kras! Daar zijn dagen dat ik bij vijf familiën kom aanteekenen. En ik heb zelf een aanmoedigend voorbeeld gegeven, door 't voor de tweedemaal te ondernemen. Ik zeg maar: iedereen moet zijn vak verstaan; als een bakker eens zijn eigen kadetjes niet at?’

‘Och, Helm! trekt je pijp niet?’ vroeg mevrouw op snaauwenden toon, terwijl ze even met haar plukselmaken ophield.

Van der Helm zweeg onmiddellijk en blies groote rookwolken uit.

‘U houdt zeker héél veel van muziek, mijnheer van der Lingen?’ vroeg mevrouw. ‘Wij houden er hartstogtelijk van....’

‘O ja, hartstogtelijk veel van!’ babbelde de blondine na.

‘We hebben hier zoo'n allerliefst clubje, daar muziek gemaakt wordt, en waar heel degelijke muziekkenners komen.’

‘Ja, heel degelijke muziekkenners,’ zeî de blonde echo.

‘Als u lust hebt, daar morgen avond eens met ons heen te gaan, dan zal de club zich door uwe komst zeker bijzonder vereerd gevoelen....’

‘O zeker, bijzonder vereerd!’ liet zich 't schepseltje hooren, dat als man het in Frankrijk tot senator zou gebragt hebben.

‘In *mijn* tijd,’ mengde zich de oude heer weder in 't gesprek, ‘hadden we veel eenvoudiger pret; maar de tegenwoordige jongelui moeten alles op even groote schaal en op uitheemsche wijze inrigten. In mijn tijd.....’

‘De courant, meneer!’ schreeuwde de binnentredende doove meid, terwijl zij 't versch exemplaar op tafel legde.

Mijnheer nam het op en snuffelde 't door. Als de meeste courantenlezers begon hij met de advertentiën en zijn oog viel spoedig op de mijne, die hij voorlas. Moeder en dochter glimlachten, en de oude van der Helm knikte vrolijk, alsof hij begreep, dat het sluiten van een huwelijk er niet vreemd aan was, en hij er dus ligt in betrokken kou worden.

‘Dat zou Anna wel eens kunnen zijn!’ liet mevrouw er dadelijk op volgen.

‘Ja, heel goed!’ herhaalde de alter ego.

‘Ik weet niet, of ze alleen met een heer in een coupé gezeten heeft,’ ging mevrouw voort, ‘ze heeft niets van haar reis verteld. 't Is een zonderlinge advertentie!’

‘Heel zonderling,’ mompelde 't blonde papegaaitje.

‘Mij dunkt,’ zeî van der Helm heel phlegmatiek, ‘dat als die mijnheer dat juffertje wat gewigtigs had meê te deelen, hij er dan in dien coupé alle gelegenheid toe had. Wat een overheerlijke kans. Hij had geëngageerd uit den trein kunnen stappen..... Maar de tegenwoordige jongelui moeten alles langs omwegen doen; in mijn tijd.....’

‘Ja!! wel zeker!!!’ zeî mevrouw luid en snibbig, ‘geëngageerd uit den trein, door jou aangeteekend, item ƒ 14,50. - Die heer kan immers ligt een brief of iets anders gewigtigs gevonden hebben, dat hij haar persoonlijk wil overhandigen.’

‘Zeker, persoonlijk!’ baauwde de blondine na.

Ik begreep niets van die conversatie. Wie was Anna? Had deze de reis van Utrecht naar Rotterdam gemaakt, en was zij bekend met de familie van der Helm? Kon het misschien werkelijk de aangebedene zijn, die ik harstogtelijk zocht? Ik veranderde van kleur bij de gedachte daaraan, en mevrouw van der Helm, die mij voortdurend scherp in 't oog hield, riep plotseling lagchende uit:

‘Maar we zoeken naar de dame, en misschien hebben wij den steller der advertentie in ons midden, niet waar mijnheer van der Lingen? U is immers oók heden uit Utrecht gekomen? Dat zou allerorigineelst zijn?’

‘Allerorigineelst!’

Ik gevoelde dat ik beurtelings rood en bleek werd. Mijn hart begon hevig te kloppen; ik lachte heel gedwongen en zeî op een allernaarsten toon: ‘Och kom, mevrouw!’

Mijne nieuwsgierigheid was echter in hooge mate geprikkeld, toen ik den naam van ‘Anna’ had hooren noemen. Want op den zakdoek der lieve onbekende had ik ook een ‘A’ geborduurd gezien. Ik waagde eene vraag.

‘Heeft mevrouw eene logée, die we misschien 't genoegen zullen hebben, heden avond te zien?’

Ja, eene logée, eene dochter uit mijn eerste huwelijk, die een paar weken uit de stad is geweest. - De echo zweeg

ditmaal. Nu was ik gerustgesteld. Een dochter van die vrouw kon onmogelijk 't allerliefste wezen zijn, dat zulk een indruk op mij gemaakt had. Hare opgewektheid en vrolijke luim waren immers verstikt geworden in deze huisbakken atmosfeer? Zou haar rijke aanleg haar iets gebaat hebben in zulk een prozaïsche omgeving?

Toen ik nu begreep, dat men mij voor den steller der advertentie hield, besloot ik, mij zoo vrolijk en prettig te houden als ik maar kon, en de familie zoo min mogelijk hare illusiën omtrent een ‘allerknapst jongmensch’ te ontnemen. Na dezen avond zou men mij daar nooit meer zien. Had die oude koppelaar de vermetelheid, mijne moeder voor te stellen, om mij aan dat blond papegaaitje te verbinden, dat niets anders kende, dan thee schenken, onnoozel ginnegappen, veel valsch haar dragen en haar moeder nabaauwen, dan zou ik even brutaal zijn, en eenvoudig den volgenden dag een kaartje met het traditionele P.P.C. afgeven.

Ik schoof wat digter bij de blondine en sprak met haar over piano-muziek. Die van de Grande Duchesse kende zij 't beste, maar alles wat *ik* mooi vond, viel steeds ook in haar smaak.

Ik vroeg of zij ook veel van lezen hield!

‘Heel veel!’ antwoordde de jaknikster, terwijl ze mij, ik geloof 't zesde kopje thee inschonk, en onze handen elkaâr bij het toereiken en aannemen daarvan even raakten.

‘Van lezen houdt ze bijzonder,’ liet de moeder er onmiddellijk op volgen, ‘maar ik wil volstrekt niet, dat zij halve dagen in boeken zit te suffen. Een meisje moet haar handen uitsteken, in keuken en op zolder thuis zijn, en dat kan onze Marie terdege. Wie haar tot vrouw krijgt, mag verzekerd zijn, dat hij eene flinke huishoudster heeft, die met zuinigheid alles beheert en geen honderden guldens uitgeeft, om met hare zijden sleepjaponnen de straatvegers 't werk te verligten.’

‘Och kom!’ zuchtte de oude heer, schouders en wenkbraauwen ophalende, ‘wat geven de tegenwoordige jongelui om zuinigheid en een flinke huishouding?’

Een aanprijzing in den besten vorm. Mevrouw had mij de degelijke huishoudster aanbevolen, en ik was op 't punt dit met eene of andere dwaasheid te beantwoorden, toen de deur geopend werd en ik op 't gezigt der binneutredende van verbazing verstomde. Hoe die verwondering plotseling in de zaligste

vreugde overging, hoe ik in mijn ontzaglijke opgetogenheid de eerste pligten van een galant heer totaal verzuimde en op mijn stoel vastgenageld bleef; en hoe ik, tot mij zelven gekomen, mij zoo onuitsprekelijk gelukkig gevoelde, dat ik het in de kamer amper kon uithouden - dit alles laat ik ieders rijke verbeeldingskracht over.

Het was niemand anders dan mijne reisgenoote, die te midden van al dat proza binnentrad, en toen mijn oog de slanke gedaante ontwaarde, begreep ik onmiddellijk, dat zij de Anna was, van wie mijnheer en mevrouw van der Helm gesproken hadden. Ook zij scheen een oogenblik geschrikt te zijn, maar had zich met vrouwelijken tact onmiddellijk hersteld.

‘Mijnheer van der Lingen,’ zeî de oude heer, ‘mijne dochter Anna van Brakel, van mijn vrouws eerste huwelijk. Anna, mijnheer van der Lingen, de zoon van een oude vriendin, daar ge mij wel eens van hebt hooren spreken.’ Wij bogen, en Anna keek me toen allerondeugendst aan.

‘We zijn reisgenooten geweest, pa,’ liet Anna er dadelijk op volgen. ‘Verbeeld u, we hebben in één compartiment, met ons tweetjes alléén, allergewigtigste quaestiën behandeld, niet waar mijnheer van der Lingen?’

Zes oogen werden plotseling scherp op mij gerigt, en de oude heer deed er een dreigenden vinger bij. Men moest, geloof ik, ambtenaar van den burgerlijken stand zijn, om met zoo'n blij gezigt en zulk een vreugde 't volgende te kunnen zeggen:

‘Dan hebben we dus den man der advertentie in ons midden!’

De blondine en mevrouw staken dadelijk de hoofden bij elkaâr. Ik werd bloedrood van verlegenheid. Ik herinnerde mij nu plotseling al de confidenties, die ik Anna gedaan had; ik was nu aan hare edelmoedigheid overgeleverd. De straf voor mijn babbelen zou nu spoedig volgen.

Anna keek schielijk op en zei: ‘de man van de advertentie, pa; hoe meent u dat?’

‘Kindlief, hier onze mijnheer van der Lingen heeft in de courant van heden avond de dame, met wie hij gereisd heeft, ernstig verzocht, hem, om gewigtige redenen, een onderhoud toe te staan. Die dame ben jij. Van der Lingen kan dus van geluk spreken.’

Nu werd het Anna's beurt om te blozen. Mama en Marie lachten, en knikten Anna, die een oogenblik heel ernstig keek, plagend toe.

‘Hoe allertoevalligst!’ riep mevrouw uit, ‘want morgen ochtend zou het te laat geweest zijn!’

‘Heel toevallig!’ voegde de blondine er achter.

Ik nam een stout besluit, en verzocht of de familie en jufvrouw Anna mij dat gevraagde onderhoud wilden toestaan. De familie verzette er zich volstrekt niet tegen en Anna boog toestemmend. Toen wij in de zijkamer, gevuld met al de offeranden van jonge paren, traden, was ik eerst van plan haar den speech voor te dragen, dien ik dezen middag bij 't zwerven door de straten en 't zoeken naar haar had zamengesteld, voor 't geval dat ik haar ontmoeten mogt. Doch die welsprekende zinnen vlotten niet, mijn geheugen liet mij in den steek, en ik eindigde met haar eenvoudig en rondweg te zeggen, dat hare hand mij gelukkig zou maken.

Zij zat vlak over mij. Zij scheen aangedaan en zag mij met haar opregte oogen ernstig en nadenkend aan. Doch toen ik zweeg, en haar smeekend aanzag, werd dat zelfde spottend trekje om haar mond weêr zigtbaar.

‘Mijne hand zou dus moeten strekken’, liet ze er nu half plagend op volgen, ‘om u de vrijheid te schenken en uw mama pleizier te doen. Het voorstel is wezenlijk niet aannemelijk voor mij. Wij streven beiden naar één ideaal: de vrijheid, dat we langs een geheel tegenovergestelden weg zoeken; u *in* het huwelijk; ik juist door dat te ontvlugten. Buitendien ben ik vast besloten, mij voorloopig aan de verzorging der gekwetsten te wijden.’

‘Gelooft ge,’ vroeg ik met overreding, ‘dat eenig turco of fuselier ligchamelijk erger gewond kan zijn dan ik het in 't hart ben? Zou 't dus, zelfs in uwe rol van verpleegster, niet liefdevoller en edeler zijn, wanneer ge, alvorens de vreemdelingen te verzorgen, u over een armen landgenoot erbarmdet? Mijne te groote opregtheid in den trein heeft mijne zaak misschien bedorven. Maar beproef het met me, en ge zult bespeuren, dat een “knap jongmensch” toch nog wel een goede zijde heeft.’

Ernstig en weifelend vroeg ze: ‘Mag ik maar zoo den eed verbreken, dien ik aan 't jongejufferschap gezworen heb?’

‘Ik ken dappere krijgsluî,’ hernam ik, ‘die hun eed van getrouwheid even goed aan de republiek als daarna aan koningen keizeerijk gezworen hebben. Bovendien kan iemand, die met zijn tijd meêgaat, ook moeijelijk heel lang consequent zijn:

denkbeelden en opvattingen wisselen elkaâr door de snel toenemende beschaving zoo vlug af.'

'En mijne begrippen omtrent vrijheid en gelijkheid der vrouw in het huwelijk?'

Enthusiast riep ik uit: 'Zou ik, die de vrijheid en gelijkheid zoo hoog stel, deze niet ten volle gunnen aan haar, die mij alles zal wezen.'

'Ik geloof,' sprak ze toen zacht, dat de vrouw wikt en de man beschikt; ik neem den proeftijd aan. 'Is een engagement met stoom, maar - we leven nu eenmaal in dien tijd. Toen lei ze haar hand in de mijne en we traden binnen.

'Is 't gewigtig onderhoud afgeloopen?' riep de oude heer lagchend uit. Met een paar woorden deed ik mijn aanzoek. De oude man knikte vrolijk; zijn geheele leven was eene aaneenschakeling van huwelijksaanteekeningen, hippokras en bruidsuikers. En, dacht hij misschien, had de stille wenk, dien hij omtrent zijn eigen blondine gegeven had, weinig gebaat, 't bleef toch in de familie. Mevrouw klopte in hare handen van vreugde; ik geloof minder over Anna's verbindtenis met mij, dan wel omdat dit haar vertrek naar de Lazarethen verhinderde, hetgeen zij voor een meisje van twintig jaar een dwaasheid noemde. Mevrouw vond onze ontmoeting en ons wedervinden heel origineel, en 't blonde papegaaitje riep: 'heel origineel.'

Mijne moeder zegende later mijn gelukkigen spoorwegtogt, en ik zelf moet ten slotte toch ook getuigen, dat, hoe ongezellig het in een spoortrein ook soms kan zijn, ik in dien coupé een der aangenaamste oogenblikken heb doorgebragt, dat voor mijn gansche leven van groote beteekenis was.

JOHAN GRAM.

Bibliographisch album.

Een paar opmerkingen over de Adressen der Roomsch-Katholieken en de Pausselijke onfeilbaarheid, door Mr. A.J.W. Farncombe Sanders. Utrecht, Kemink en Zoon. 1871.

De Hoogleeraar Vreede zeide onlangs in zijne ‘La reconstruction de l'empire d'Allemagne et la liberté de l'Europe’ het navolgende: ‘il y a des époques où l'individu le plus faible et le plus obscur peut et droit tenter quelque chose pour le bien public; des moments décisifs, solennels, terribles, où par la nature même des évenements qui se passent et des problêmes qui se traitent, tout homme éclairé s'associe, presque sans le vouloir, aux discussions et aux conseils dont les résultats influent directement sur les destinées du genre humain; des moments, où la souveraine puissance n'est pas assez puissante, et où la plus haute sagesse n'est pas assez sage, pour se dispenser d'accueillir toutes les idées et tous les projets qui tendent à soutenir son courage et à alléger, pour ainsi dire, le poids de sa responsabilité.’

Dit is geheel waar. Er zijn soms oogenblikken in het leven der volkeren, dat al het bloed uit het ligchaam der samenleving zich in het hart ophoopt en het organisme van den staat met vernietiging wordt bedreigd. Alsdan is het, dat elk goed burger, elk vaderlandslievend man geroepen is zich de openbare zaak aan te trekken en de bedreigde samenleving te hulp te snellen met zijn hart, met zijn ziel, met al de talenten, waarover hij door natuur, opvoeding en wetenschap kan beschikken. In die oogenblikken is het meer dan flaauwhartig, het is bijna misdadig te zwijgen voor hem die spreken kan. Nederland doorleeft thans een van die oogenblik-

ken; zijn verleden wordt gelasterd en zijne toekomst wordt bedreigd; zijne historie wordt verguisd en zijn heden wordt vertrapt; zijne wetenschap wordt veroordeeld en zijne vrijheid wordt gehoond; zijn vooruitgang wordt verketterd en zijne beschaving wordt gedoemd. Dit alles heeft de schrijver der onderwerpelijke brochure gezien en begrepen; vaderlandsliefde heeft hem opgeroepen, burgerpligt zijne pen geleid.

De kalme en wetenschappelijke behandeling van het onderwerp trekt den lezer aan en doet hem aan den schrijver toestemmen, dat, ook na het opstel van B^{n}. van Hugenpoth in ‘de Gids’ van Maart jl.[1], zijn betoog niet van belang ontbloot is. Het is er verre van af, dat het onderwerp zou uitgeput zijn. Nog jaren lang zal het vraagstuk, door hem behandeld, aan de orde wezen; een vraagstuk, waarbij niet slechts het R.K. kerkgenootschap, maar het godsdienstig leven van gansch het Christendom, niet minder dan de Westersche beschaving, betrokken is. Dit gevoelt de schrijver, en daarom zegt hij: ‘Bij het licht van latere ondervinding wordt misschien het jaar 1870 niet in de eerste plaats als dat van den Duitsch-Franschen oorlog, maar als dat van de Onfeilbaarheid aangeduid.’ ‘L'agitation religieuse ne fait que commencer; elle grandira, et, la guerre terminée, elle prendra des proportions que l'on ne soupçonne pas en ce moment.’

De schrijver heeft zich blijkbaar drie vragen ter beantwoording voorgesteld:

1°. Of de aard van onze instellingen medebrengt, dat onze Staat buitenslands optrede ten behoeve van eenig kerkelijk gezag?
2°. Of wel in den aard van het gezag der R.K. Kerk eene nadere aanbeveling tot zoodanige interventie gevonden wordt?
3°. Of, bijaldien het tot zoodanige interventie mogt komen, ons land niet zou blijken van het *protestantisme*, door de *neutraliteit* heen, tot het *romanisme* te zijn overgegaan?

Een schrijver is niet altijd zijne pen meester; hij bereikt niet altijd hetgeen hij zich voorstelt; niet zelden wordt hij door zijn on-

1 Van dit opstel is door zorg des schrijvers eene afzonderlijke, met zakelijke bemerkingen en geschiedkundige aanteekeningen vermeerderde uitgave verschenen bij P.N. van Kampen, te Amsterdam, onder den titel van: ‘1868: Mijn Droom. 1871; de Revolutie.’ Met een schrijven ‘*Aan mijne Vrienden*’, tot voorwerk.

derwerp meêgesleept. Zoo is het ook Mr. Farncombe Sanders gegaan. Hij had zich, naar luid zijner voorrede, ten taak gesteld, het standpunt in te nemen van iemand, ‘die zich niet in geschillen omtrent de leer van de R.K. Kerk wil mengen.’ Bij de behandeling van het onderwerp, dat hij zich gekozen heeft, was hem dit onmogelijk; men kan niet scheiden hetgeen uit de natuur der zaak vereenigd is. Het vraagstuk van 's Pausen Wereldlijke magt van het godsdienstig vraagstuk der Kerk scheidende, wordt het onderwerp verkracht, zooals dat op 19 December jl. in de Tweede Kamer der Staten-Generaal bij de interpellatie Kerstens door den Heer Heemskerk en consorten, ten behoeve hunner ultramontaansche bondgenooten, gedaan is. De achterdeurtjes, waardoor de conservatieve partij in de Kamer wilde ontsnappen, werden door het onderwerp zelve digtgehouden; en zoo kwam de schandelijke transactie aan den dag, waarbij ‘regtsbewustzijn’ en ‘conscientiën’, aan ‘sympathiën’ en partij-geknoei werden opgeofferd.

Zoo heeft ook het onderwerp de pen van onzen schrijver bestuurd, en heeft hij vooral bij de behandeling van den aard van het gezag der R.K. Kerk het onzijdig standpunt verlaten, dat hij zich had afgebakend.

Is dit eene fout? Verre van daar; het geschrift heeft daardoor in waarheid en levendigheid van kleuren gewonnen; zonder dat zou de schrijver in het uitwerken der betrekkingen tusschen de Kerk en den Staat niet zoo gelukkig zijn geweest, als hij thans is. Hij weet te goed dat *leer* en *organisatie* bij de R.K. Kerk innig en noodzakelijk zamenhangen, en dat hij alzoo, door de pauselijke decretalia naar welmeenen te groeperen en hen *in het licht der onfeilbaarheid* ter sprake te brengen, de leer der R.K. Kerk aan kritiek onderwerpt en tevens de voorgenomen onzijdigheid verlaat.

De schrijver zegt ons teregt dat de Paus thans luider dan ooit verkondigt, ‘dat hem in de tegenwoordige omstandigheden, tot de onbelemmerde uitoefening van zijne goddelijke roeping, wereldlijk gezag onmisbaar is.’ Deze zuiver ultramontaansche stelling wordt door millioenen katholieken betwist. Maar stel eens dat dit door al wat katholiek is werd aangenomen, zou dan daaruit voortvloeijen dat de Staat der Nederlanden voor het behoud van 's Pausen wereldlijke magt zou meoten of zou mogen optreden; eene magt, uitsluitend aan kerkelijk belang dienstbaar? Tegen zulke interventie

verzetten zich - ongeacht wat het oogenblikkelijk volksbelang voorschrijft - onze geschiedenis, ons protestantisme, de kern des volks, onze vrijheid, ons zedelijk en godsdienstig leven, het zesde en het tiende hoofdstuk onzer Grondwet. De schrijver der onderwerpelijke brochure had bij het behandelen dezer vraag uitvoeriger moeten zijn en meer in het hart der kwestie moeten doordringen; dan zou hij nog beter, dan hij thans gedaan heeft, hebben doen uitkomen hoe antinationaal, ja! hoe ongrondwettig de poging is om Nederland de ultramontaansche baan op te stuwen en hoe groot het verraad jegens het vaderland is, dat de conservatieven plegen met zich aan de Ultramontanen aan te sluiten en hunne eischen te bevorderen. Ik zeg: verraad; want verrader des Vaderlands is hij, die verbond sluit met zijne vijanden, met hen, die aan de vrijheden, den vooruitgang, de beschaving, de zamenleving in Nederland een strijd op leven en dood hebben aangezegd.

Uitvoeriger en volledіger heeft de schrijver zijne tweede vraag behandeld, te weten: ‘of de natuur van het pauselijk gezag ook in zijne jongste openbaring van dien aard is, dat tusschenkomst door den Nederlandschen Staat ten zijnen behoeve raadzaam is?

De schrijver ontleedt eene reeks van Breven en Bullen, sedert eeuwen door bekleeders van den Heiligen Stoel uitgevaardigd, waaruit voldingend blijkt, dat de Paus zich regtens geplaatst acht boven alle Koningen en Keizers ter wereld en zich, krachtens zijne kerkelijke institutie, het regt toekent de zedelijke en godsdienstige ontwikkeling der gansche zamenleving - R. Katholieke of niet - te regelen en te beheerschen. Zeer eigenaardig heeft de schrijver doen uitkomen, dat de Ultramontaansche partij, thans in de Roomsche Kerk overmagtig, slechts op de gelegenheid wacht om hare beginselen door te drijven, en eene wereldlijke magt zoekende is, krachtig genoeg om haar doodenden adem over onzen vooruitgang en beschaving, over onze vrijheden en ontwikkeling, over ons geweten en eeredienst uit te blazen.

Na deze gevaarlijke strekking van het Ultramontanisme te hebben aangetoond en de betrekking tusschen Kerk en Staat, door het Hof van Rome beoogd, naar luid van pauselijke decretalia behoorlijk te hebben uiteengezet, vraagt de schrijver aan Nederland: ‘Ziedaar het beginsel; - hoe bevallen u de consequenties? Met onverbiddelijke consequentie wordt nu, als voor zeven eeuwen, een stelsel ge-

predikt, dat, tegen iedere vrijheid van geest en geweten gerigt, elke aardsche magt dienstbaar wil maken aan de uitbreiding van een koningrijk, dat toch niet voor deze wereld is,' of liever gezegd: niet mag zijn.

Indien de godsdienstige beweging, door het Ultramontanisme uitgelokt, zich tot het gebied der zuiver geestelijke zaken bepaalde, kon elk gemoedelijk man en elk godsdienstig Protestant er vrede meê hebben; ook de staatsman, die den godsdienst als voorwaarde voor den duurzamen bloei van vrije staatsinstellingen, onmisbaar acht, zou er zich bij kunnen nederleggen. Dit heeft de schrijver goed begrepen; maar even goed begrijpt hij, dat nu de Kerk het zuiver godsdienstig standpunt gaat verlaten en bezig is haar voet op het staatkundig gebied te zetten, de zaak van aard veranderd en voor onze toekomst bedenkelijk is. 'Hierin ligt,' zegt hij, 'voor hem die zijne gedachten verder dan de naaste toekomst laat gaan, stof tot ernstige overweging - ook met het oog op onze binnenlandsche verhoudingen en de kennelijke strekking onder de Roomsch-Katholieken om, door het verwijderen van alle niet zuiver-clericale bestanddeelen, op te treden als zelfstandige kerkelijk-politieke partij.'

Het optreden der Ultramontaansche partij op het staatkundig gebied dagteekent in Nederland van den jare 1868 en kenmerkt zich door het Bisschoppelijk mandement betrekkelijk het onderwijs van 22 Julij van dat jaar. De stoute positie, alstoen en gaandeweg nog al stouter ingenomen, was mogelijk geworden door het invoeren der Bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Stond het aan de eene zijde aan het Nederlandsch R.K. kerkgenootschap vrij zijn inwendig behoer naar welgevallen te regelen, dan was desniettemin de Nederlandsche regering aan de andere zijde verpligt te zorgen, dat die regeling niet werd een verkoopen van het zedelijk en godsdienstig leven van twee vijfde der bevolking aan eene vreemde magt, en dat die regeling geen inbreuk was of zou worden op de vrijheid der leden van het R.K. kerkgenootschap in Nederland, wier welmeenen niet gevraagd was. *De invoering der Bisschoppelijke hiërarchie is vooral schadelijk voor de R. Katholieke inwoners van ons land*, wier vrijheid aan het heulen met de kerkelijke magt werd opgeofferd. Voor de Protestanten in Nederland is en blijft het altijd de leus: liever Turksch dan Paapsch; daarom: mogt het aleens aan de Ultramontaansche intrigue, gesteund door conservatieve nut-

tigheidsleer, gelukken de meerderheid in elke staatkundige vergadering te verkrijgen, zou nog ons land niet voor Rome gewonnen zijn; opstand en volksgeweld zouden weldra, even als drie eeuwen geleden, aan de kuiperij der eene en aan de bedorvenheid der andere partij een einde maken. De fout der regering van toenmaals is geweest - eene fout die zij nooit kan uitwisschen - dat zij de regeling der bisschoppelijke hiërarchie, zoo al niet heeft uitgelokt, dan toch met alle kracht heeft bevorderd; het ‘dépêchezvous, Monsieur,’ van den toenmaligen Minister van Justitie, zal Nederland nooit vergeten; eene fout altijd onvergefelijk, maar vooral onvergefelijk voor eene vrijzinnige regering, *omdat met koelen bloede, ten behoeve van tijdelijke bondgenooten, een groot deel van de zedelijke en godsdienstige vrijheid der Nederlandsche Katholieken aan het centraliserend gezag der Roomsche Curie en harer suppoosten werd opgeofferd; en dit zonder hunne uitdrukkelijke toestemming*. ‘Indien de R. Katholieken,’ zoo las ik in eene brochure aan de nagedachtenis van Dr. G. Simons gewijd, ‘in 1853 de vestiging hadden verlangd van eene Nederlandsche Katholieke kerk; indien zij van de vrijheid, die onze grondwet aan alle belijdenissen geeft, gebruik hadden gemaakt, om in het vrije Nederland hun geloof te behouden, dan zou geen stem zijn opgegaan tegen hunne wenschen.’ Dit is geheel juist; en hieruit volgt, dat de toenmalige regering over de vrijheid van godsdienst en geweten der R. Katholieke inwoners van Nederland heeft getransigeerd; een natuurlijk, onvervreemdbaar regt, dat voor geen transactie vatbaar is, zelfs niet met toestemming der gegadigden.

Het drijven der Ultramontaansche partij - ik ben er zeker van - verontrust menig weldenkend Katholiek, gedachtig aan de les in 1853 door de Aprilbeweging ontvangen, en doet hem treuren bij de gedachte, dat zijn godsdienst, in den verkiezingsstrijd gemengd, gevaar loopt ontheiligd en vertrapt te worden. Voor onze R. Katholieke landgenooten, die het gevaarlijke van het oogenblik beseffen en den maalstroom zien, door het Ultramontanisme gedreven, is het zaak openlijk tegen de clericale rigting op te treden, willen zij hunne maatschappelijke positie in den staat der Nederlanden redden en hun godsdienst en zijne instellingen tegen harde beproevingen vrijwaren. Ging in 1853 de beweging tegen de Katholieken van conservatieve zijde uit, thans zoude zij het werk der liberalen zijn; en

dan wee aan de Katholieke instellingen, als ze onder de ruwe hand der demagogische hartstogten vallen.

Geheel het schrijven van Mr. Farncombe Sanders verraadt eene groote ongerustheid voor de naaste toekomst van Nederland; eene ongerustheid, die door een ieder gedeeld wordt, die den klerikalen toeleg doorziet en het vaderland lief heeft. ‘Maar vooral dàn,’ zegt de schrijver, ‘zou er grond tot bezorgdheid bestaan, indien ooit eene staatkundige rigting in het doen van concessiën aan zoodanige partij kracht tot regeeren meende te vinden. Die concessiën toch, uit geen eigen beginsel voortvloeijende, zouden in hunnen omvang door geene noodzakelijke grens worden beperkt, en in hun karakter steeds eene bedekte erkenning wezen van de kerkelijk-staatkundige theoriën der Romeinsche Curie.’

Onder dit zelfde denkbeeld schreef onlangs Mr. van Hugenpoth aan zijne Vrienden: ‘De weg is afgebakend, dien gij en al de vrienden van het vaderland bij de verkiezingen in Junij e.k. te volgen hebt. De jammerlijke discussie in de 2de Kamer der Staten Generaal bij de interpellatie Kerstens (19 Dec. j.l.) en de even jammerlijke stemmingen bij die gelegenheid, verraden het onzaligste verbond, dat ooit ten koste van Nederland gesloten werd. De vijf-en-dertig afgevaardigden, die zich alstoen bij de stemming over de motie Cremers als leden van het verbond hebben doen kennen, hebben hunne aanspraak verbeurd om het Nederlandsche volk te vertegenwoordigen. Het is uw dure pligt dat verbond met alle kracht te bestrijden als ongezond voor het ligchaam van den staat; diensvolgens moogt gij onder geen voorwendsel aan de leden of aanhangers van dat verbond uwe stemmen geven.’

Ik weet niet wat mij in de brochure van Mr. Farncombe Sanders het meeste aantrekt, óf hare actualiteit, óf het wetenschappelijke der behandeling. Ik geloof beide; en daarom is het, dat ik haar aan elke soort van lezers durf aanbevelen.

v.H.

***Pokziekte en Inënting. Eene populaire beschouwing, vrij bewerkt naar Dr. A. Kussmaul, hoogleeraar in de geneeskunde te Freiburg, door J.J. Kerbert, pract. geneesheer te Arnhem. Arnhem, K.v.d. Zande*. 1871.**
***De Vaccine en de ultra-orthodoxe Theologen, door Dr. H.J. Broers. Utrecht, W.J. Dannenfelser*. 1871.**
***Pokken. Populaire beschouwingen door F.G.R. Bentfort, Med. Chir. Art. Obst. Doct. 4de Druk. Amsterdam, Gebroeders Koster. Prijs 10 cents*.**

Pokken, vaccine, revaccinatie zijn woorden ten huidigen dage in ieders mond bestorven. Met angst en afgrijzen wordt die afschuwelijke ziekte, overal zich uitbreidende, waargenomen. Vaccinatie en revaccinatie worden in hare waarde om beurte betwijfeld en verdedigd, met klem aanbevolen en met hartstochtelijkheid verworpen. Aan den eenen zoowel als aan den anderen kant is overdrijving, gemis aan kennis en juist inzicht. Onverschilligheid en onnadenkendheid doen velen van de weldaden der vaccine verstoken blijven, maar bij anderen is het vasthoudendheid aan eens opgevatte vooroordeelen en de bekrompenste godsdienstige overtuiging, die haren gezegenden invloed bepaald van de hand wijzen.

Tegen deze laatste valt, als tegen krankzinnigen, niet te redeneeren; - maar gemis aan kennis kan opgeheven, onjuiste inzichten kunnen verbeterd, uit de onverschilligheid kan men wakker geschud worden.

Doctor Kerbert, reeds zoo gunstig bekend op hygieinisch en medico-politisch terrein, heeft zich wederom verdienstelijk gemaakt door het publiceeren van eene brochure, waarvan de titel hierboven vermeld is en waarin hij, in beknopten, voor elk beschaafd mensch begrijpelijken vorm, aan het publiek alles mededeelt, wat het omtrent pokziekte en inënting behoort te weten, om met kennis van zaken over het gevaar der ziekte en over de hooge waarde van haar voorbehoedmiddel te kunnen oordeelen.

Een iegelijk zij de aandachtige lezing daarvan aanbevolen. De kritiek kan hier volstaan met de verklaring, dat er niets te veel of te weinig in gevonden wordt, ja, dat ook de strengste wetenschap

er vrede meê kan hebben, altijd in het oog houdende, dat zij hier met een practisch populair vlugschrift en niet met eene uitsluitend wetenschappelijke monographie te doen heeft.

Zoo men dan ook al de orde der hoofdstukken eenigzins anders gewenscht zou hebben, zijn er dan ook al eenige punten, waaromtrent men met den schrijver van gevoelen zou kunnen verschillen, zij behoeven hier niet opzettelijk vermeld en bestreden te worden. Veel beter doen wij door den rijken inhoud den lezers van ‘de Gids’ mede te deelen, zoo deze soms niet aan de lezing van het 70 bladzijden lange werkje de voorkeur mochten geven.

In het eerste Hoofdstuk wordt de wijze van ontstaan van de pokziekte, worden de wegen aangetoond, langs welke het gif het menschelijk organisme binnentreedt; door de longen namelijk en de huid, waardoor het ten duidelijkste blijkt, dat zoowel de aanraking van poklijders en van hun goed, als ook de omgang met hen en het oponthoud in eene door hen vergiftigde atmospheer, de vergiftiging kan te weeg brengen. Voorts wordt het beloop der ziekte in hare verschillende tijdperken geschetst en eindelijk op het verschil tusschen *echte* en door de vaccine *gewijzigde* pokken in haren aard en verschijnselen gewezen.

In het tweede Hoofdstuk worden ons allerlei wetenswaardige bijzonderheden van de geschiedenis der pokziekte, hare uitbreiding, haren verderfelijken invloed, enz., medegedeeld, waardoor de zegenrijke ontdekking van de Vaccine, omstreeks het einde van de 18de eeuw, eerst recht in het oog springt. Eene eenvoudige boerin uit Gloucestershire verhaalde namelijk aan Jenner, dat zij nooit pokken gehad had en dit meende te moeten toeschrijven aan een pokkenuitslag door haar aan de handen bij het melken van koeien opgedaan.

Reeds vroeger had men de pokziekte geïnoculeerd, d.i. de stof uit eene echte menschenpokpuist op andere individuën overgebracht. Die methode dankte haar ontstaan aan de ervaring, dat de door inademing veroorzaakte vergiftiging heviger verschijnselen te weeg bracht dan die, welke door de huid was aangebracht. Daarbij voegde men de opmerking, dat de pokziekte hoogst zelden tweemalen een en hetzelfde individu overvalt, en het besluit lag voor de hand, dat men wijs deed de natuur zoo mogelijk te voor-

komen en het individu liever de pokziekte door de huid te bezorgen dan het haar door de inademing van het pokgif te laten krijgen.

Nadat een honderdtal geïnoculeerd was, leerde de statistiek, dat van de 100 nauwelijks 2 stierven, terwijl dat getal voor de niet geïnoculeerden 14 pCt. bedroeg. De verkeerde methode maakte dat deze inoculatie eenigen tijd in onbruik geraakte. Toen echter in 1738 in Carolina (N. America) eene hevige epidemie uitbrak, vatte men haar weêr op en verkreeg daardoor dat slechts 8 van de 1000 overleden. Daarna werd zij geregeld, vooral in Engeland, voortgezet, ook zelfs toen de vaccine al ontdekt was. Van de 1500 in het Londensche pokkenhospitaal met echte pokstof ingeënte individu's, stierven er slechts 3; doch van de 400 langs den natuurlijken weg besmette 100 (blz. 11). Volgens Watson stierven er van de 5964 geïnoculeerden en van alle in 1757-99 in het Londensche pokken-hospitaal opgenomen en ingeënte personen slechts 9; en, volgens Gregory, behoefde men gemiddeld op een getal van 1000 inëntingen slechts 3 sterfgevallen te rekenen.

Intusschen, hoe lichter de ziekte na de inoculatie zich vertoonde, des te eer bleven de lijders er mede rondloopen en werden zoodoende een wandelende bron van besmetting. Daarenboven bleef de ziekte, waar zij zich in ergeren graad vertoonde, altijd eene walgelijke, waren hare gevolgen vaak voor het innerlijke niet onschuldig, voor het uiterlijke soms zeer afzichtelijk, ja, bleef haar afloop twijfelachtig en de sterfte daaraan nog steeds te groot.

Daar verscheen in 1798 het geschrift, waarin Jenner de ontdekking der vaccine bekend maakte. Zijne ervaring was aanvankelijk drieledig. 1°. bleven zij, die toevallig met koepokstof besmet waren geworden, later, bij het heerschen van pokkenepidemiën, geheel vrij, in weêrwil van hunnen omgang met poklijders. 2°. entte hij meerdere personen, die eenigen tijd te voren door de vaccine aangetast waren, met echte menschelijke pokstof in, zonder dat daarop eenige uitbotting ontstond. 3°. entte hij zelfs eenige personen, die nooit aan eenige pokziekte geleden hadden, met koepokstof in en nam na maanden en jaren de tegenproef, door ze met echte pokstof te inoculeeren, zonder dat één hunner uitslag er van kreeg.

Nog zou dit niet genoeg bewezen hebben, indien de proeven op eene kleine schaal genomen waren, daar toch zoo vele menschen de

vatbaarheid voor pokziekte schijnen te missen, hetgeen de inoculateurs reeds opgemerkt hadden, die van de 100 geïnoculeerden hoogstens 5 de pokziekte zagen krijgen. De gunstige uitkomst door Jenner over een klein aantal verkregen, zou dus nog toevallig genaamd hebben kunnen worden. Daarom waren er massa's van feiten noodig, die zich trouwens niet lang lieten wachten.

Vóór het jaar 1800 hadden de voornaamste geneeskundigen van Londen reeds 15000 vaccinatiën verricht en bij 5000 daaraan had men de proef met de echte poksmetstof genomen en had zich de beschermende kracht der vaccine op luisterrijke wijze gehandhaafd. De nieuwe ontdekking werd derhalve alomme met vreugde begroet. Niet alleen in Europa, maar in Azië, in America en Nieuw Holland vond zij haren weg. Aanzienlijke geldsommen werden besteed, groote vereenigingen werden tot stand gebracht om de koepokstof te ontwikkelen, de vaccine te verzenden en de vaccinatie te bevorderen.

Het eerste resultaat (zie 3de Hoofdstuk) van al die bemoeiingen was: vermindering van de kracht der latere epidemiën, verminderde sterfte, minder afzichtelijk geschondene aangezichten. Vóór de toepassing der vaccine kon men rekenen, dat van *alle* sterfgevallen 7-14 pCt. en bij boosaardige epidemiën van pokken 20-30 pCt. uitsluitend door de pokziekte ontstonden.

In Zweden, alwaar vóór de vaccinatie jaarlijks op één millioen 2050 menschen uitsluitend aan de pokziekte stierven, bedroeg het sterftecijfer in 1851 ter nauwernood 700 per millioen. Soortgelijke uitkomsten verkreeg men voor Stuttgart en geheel Wurtemberg.

In Pruissen verminderde de pokkensterfte van 8,5 pCt. tot 2,61 pCt., ja, in 1830 bedroeg zij slechts 64 pCt.

In Engeland verminderde zij in de jaren 1830-40 van 10,8 pCt. tot 1,6 pCt. In Koppenhagen tot 1/12, in Berlijn en Weenen tot 1/20; in Westphalen tot 1/25 pCt.

Het nut der vaccinatie was zoodoende op dubbele wijze gestaafd. 1°. door de aanmerkelijke vermindering der gevallen van pokziekten. 2°. door de verzachting van haar vroeger zoo boosaardig karakter.

Welke wijziging dat karakter door de vaccinatie ondergaan had, blijkt onder anderen daaruit, dat gedurende eene epidemie in Schotland van 1818-1822, onder de 525 aangetasten, van de 204 on-

gevaccineerden 50 stierven en van de 310 gevaccineerden slechts één enkele het met den dood moest bekoopen; voorts dat in 1828 te Marseille op eene bevolking van 40,000 inwoners, gedurende eene epidemie, waardoor 7500 ongevaccineerden en 1000 gevaccineerden werden aangetast, van de eersten 1875 stierven en van de laatsten slechts 10. Nog duidelijker wordt dit een en ander door Prof. Kussmaul in het licht gesteld in een overzicht over 35 verschillende epidemiën, waarbij 168,985 pokgevallen in rekening gebracht zijn, en waarvan de sterfte voor de gevaccineerden slechts 4,40 pCt. bedroeg, terwijl zij voor de niet gevaccineerden op 29,62 te staan kwam.

Hoe het zij, was ook al aan den eenen kant de invloed der vaccinatie op het ontstaan en verloop der natuurlijke pokken niet meer te ontkennen, van den anderen kant kan het niet geloochend worden, dat de verwachting omtrent haar beschermend vermogen al te hoog gespannen geweest was, alsof dat absoluut zoude zijn, alsof hare kracht zich over het geheele leven van het individu zoude uitgestrekt hebben.

Waren de gevallen van pokziekte bij de gevaccineerden in het eerste tiental jaren hoogst zeldzaam geweest, bitter was de teleurstelling toen zij zich van lieverlede meer begonnen te vertoonen. Den tegenstanders der vaccine, - waarop die tegenstand ook mocht berusten - gaven zij krachtige wapenen in de hand. Doch nauwlettend onderzoek, voortgezette waarneming en onbevooroordeelde kritiek, zijn er desniettemin in geslaagd om de waarde der vaccinatie triomphantelijk te verdedigen. Zij toch leerden (gelijk in het 4de Hoofdstuk breedvoeriger wordt aangetoond), 1°. dat het beschuttend vermogen in elk geval voor een zeker aantal jaren van kracht blijft; 2°. dat het echter afhankelijk is van de deugdelijkheid der stof; 3°. van de deugdelijkheid der inënting; 4° van de meerdere of mindere vatbaarheid van de gevaccineerde voorwerpen voor de pokziekte.

Zoodoende kwam men in de eerste plaats tot de *revaccinatiën*, tot de *herinënting*. De resultaten daarvan in de Pruissische armee op groote schaal verkregen, waren in het oog loopend. Van 1833-66 werden daarbij in het geheel 1,660,545 personen aan vaccinatie en revaccinatie onderworpen. Bij de grootste helft dezer manschappen had de kunstbewerking pokken op den arm te weeg gebracht en

was zoodoende hunne vatbaarheid voor pokziekte bewezen. En naarmate nu die revaccinatiën gedurende de verschillende epidemiën op ruimer schaal en met meer nauwgezetheid geschied waren, naar die mate was ook de gunstige invloed daarvan duidelijker te voorschijn getreden. Men hebbe slechts de officieele cijfers, door Kussmaul opgegeven, na te gaan.

In 1825-34	stierven aan de pokziekte 496 manschappen.
In 1835-44	stierven aan de pokziekte 39 manschappen.
In 1845-54	stierven aan de pokziekte 15 manschappen.
In 1855-64	stierven aan de pokziekte 12 manschappen.
In 1865	stierf aan de pokziekte 1 man.
In 1866	stierven aan de pokziekte 8 mannen.

Vóór de voldoende toepassing der revaccinatie van 1825-34 stierven dus jaarlijks meer dan 50 manschappen aan pokken. *Na* de algemeene toepassing daarvan in het eerste tiental jaren 4. De 8 in het oorlogsjaar 1866 gestorvenen waren *alle niet gevaccineerd*.

In het jaar 1853-54, waarin eene hevige pokkenepidemie heerschte, stierf (in 1853) van 124,000 manschappen slechts één, en in 1854 stierven er van 136,000 manschappen slechts 3.

Bij de burgerlijke bevolking bedroeg voorts de sterfte in dezelfde jaren één op de 2300-2500.

Dezelfde gunstige resultaten werden in Beijeren, Baden, Hannover, Nederland en elders verkregen. -

Het is hier de plaats niet in het breede op de vereischten der *stof* te wijzen. Daarbij is echter allerlei in het oog te houden, zooals, dat zij van een gezond kind afkomstig zij, dat zij op den juisten tijd afgenomen, zoo mogelijk terstond op het individu overgebracht en anders goed voor de aanraking der buitenlucht bewaard worde, enz. De hoofdzaak is het, dat deze kunstbewerking, hoe klein en onbeduidend zij ook schijnen moge, door eenen deskundige verricht worde, zoo mogelijk met goede versche stof, ja, kan het zijn, van arm tot arm. Zal de revaccinatie zoowel als de vaccinatie voldoenden waarborg tegen de pokstof voor eenige jaren (7-10) geven, dan behoort zij op den juisten tijd regelmatige puist- of pokvormen op de plaats der inënting voort te brengen. Waar zulks niet het geval is, wordt de kunstbewerking liever later nog eens, - althans gedurende het heerschen eener epidemie - herhaald, te meer daar de vatbaarheid voor de pokziekte zich op geene wijze

dan door het ontstaan van puisten na inënting openbaart en op sommige tijden niet, op andere weêr wel aanwezig is.

De slotsom derhalve is, dat de goed aangebrachte en geregeld verloopen vaccine wel degelijk een beschermend vermogen tegen de pokziekte bezit en althans een verzachtenden invloed uitoefent en de vatbaarheid daarvoor ettelijke jaren wegneemt of wijzigt; maar dat de voorzichtigheid gebiedt, na 7-10 jaren en althans bij voorkomende epidemiën van pokziekte, de revaccinatie in het werk te stellen.

Nu zou men denken dat de vaccine haar pleidooi gewonnen had; maar neen! al gaf men, door de overmacht van cijfers gedwongen, ook al toe, dat zij tegen de pokziekte beschermt, nu zeide men, dat sedert hare toepassing de sterfte zou zijn toegenomen, en dat de menschheid zich door haar eene reeks van verschillende ziekten en kwalen op den hals gehaald of liever in het lichaam geplant zou hebben. Tering, klierziekte, venusziekte, typhus zouden de champignons zijn, die welig in den vroeger vergiftigden bodem zouden opschoten zijn. Hoezeer het een en ander uit de lucht gegrepen en onwaar was, toch moesten er weêr degelijke argumenten gezocht worden om al die beweringen te bestrijden, waaraan de lichtgeloovige menigte maar al te gaarne het oor leende om zich aan vaccinatie en revaccinatie te onttrekken.

Geen theoretische redeneeringen, maar cijfers moesten hier weêr betoogen en bewijzen. Van alle kanten werden zij aangevoerd.

Kiezen wij er slechts eenige weinige uit.

In Zweden bedroeg de algemeene sterfte:

van 1755-1775	jaarlijks gemiddeld 28,9 per mille.
van 1776-1795	jaarlijks gemiddeld 26,8 per mille.
van 1821-1840	jaarlijks gemiddeld 23,3 per mille.
van 1841-1850	jaarlijks gemiddeld 20,5 per mille.

In Londen bedroeg de algemeene sterfte:

van 1681-1690	jaarlijks gemiddeld 42,9 per mille.
van 1746-1755	jaarlijks gemiddeld 35,0 per mille.
van 1846-1855	jaarlijks gemiddeld 25,0 per mille.

Men ziet dus, dat de algemeene sterfte, wel verre van na de invoering der vaccine vermeerderd te zijn, veeleer aanmerkelijk verminderd was.

Wel kon men de oogen niet sluiten voor het feit, dat ook en

vooral de *kinder*sterfte in de eerste jaren, toen men die echte kinderziekte door de vaccine had leeren voorkomen, aanmerkelijk verminderd was; maar nu zou - zoo insinueerde men - de sterfte op *lateren leeftijd*, van 15-40 jaren, zijn toegenomen. Al wederom echter niet waar. Had Jarnot getracht, dat beweren voor Parijs staande te houden, Vertillon toonde daarentegen met cijfers aan, dat de sterfte voor *alle* leeftijden kleiner geworden was dan vroeger:

van 1749-59	stierven in den leeftijd van 20-30 jaren 14,7 p.m.
van 1749-59	stierven in den leeftijd van 30-40 jaren 21,5 p.m.
van 1849-59	stierven in den leeftijd van 20-30 jaren 10,7 p.m.
van 1849-59	stierven in den leeftijd van 30-40 jaren 9,7 p.m.

En al volgde nu ook met groote waarschijnlijkheid uit de verminderde *algemeene* sterfte en uit de verhooging van levenskans voor alle leeftijden, dat ook de andere ziektevormen geen grooter contingent van dooden door de vaccine zouden hebben kunnen leveren, zoo werd toch het tegendeel door de tegenstanders der vaccinatie volgehouden, maar door de statistiek luisterrijk weêrlegd. De Berlijnsche hoogleeraar Casper geeft ons daartoe de noodige cijfers aan de hand. In Berlijn toch stierven, bij - let wel - bij verdubbeling der geboorten, in

	Pokken.	**Mazelen. Roodvk. Rubeola.**	**Borst-aandoeningen.**	**Andere Kinder-ziekten.**	**Totaal.**	**Aantal der geborenen.**
1786-89 aan	2342	291	693	6800	10,126	13,913.
1819-22 aan	25	330	481	8313	9,149	26,971.

In Londen was van 1846-55 de sterfte aan *typhus, roodvonk, hersen-* en *longontsteking* bijna tweemaal minder dan in de jaren 1761-90. Aldaar stierven van 1840-54 aan pokken, mazelen, roodvonk te samen genomen, slechts half zoo veel menschen, als in 1771-80 door de pokken alléén werden weggevaagd.

Wat de tering en de scrophulosis betreft, zeker zijn het populaire ziektevormen. Overal trof men ze vroeger en treft men ze nog aan; maar tegenwoordig onder de gevaccineerden niet in grooteren getale dan onder de niet gevaccineerden. Haar ontstaan zoowel als dat der klierziekte (scrophulosis) moet zoowel nu, als vroeger,

meer op rekening van andere momenten, van ongezonde woningen, slechte voeding en leefwijze, stoffelijke en zedelijke ellende of erfelijkheid gebracht worden. Onder de 1000 sterfgevallen te Genève komen er b.v., wat de klierziekte aangaat, slechts 8 gevallen voor bij de welvarende klasse en 16 onder de algemeene bevolking, en terwijl tering 117 malen onder eerstgenoemden voorkwam, zag men haar 232maal onder de laatstgenoemden. In IJsland, de Faroëeilanden, in de Bergdalen Davoz en Engodin in Graubünden, maakt men algemeen gebruik van de vaccine en toch worden de tering en klierziekte er bijna niet gezien. Daarentegen toonde het onderzoek bij 218 te Praag in het kindergasthuis aan pokziekte lijdende kinderen, van welke 127 ongevaccineerd en 91 gevaccineerd waren, dat van de eersten de helft en van de laatsten slechts ¼ kenmerken van klierziekte, engelsche ziekte en tuberkelziekte opleverden. Tering en scrophulosis staan dus, wat hare afkomst en ontwikkeling betreft, in geenerlei verband tot de vaccine.

Zelfs de sterfte aan *tering* was driemaal minder dan vroeger. - En nu de buiktyphus en het beweren dat hij door de vaccinatie voortgebracht en althans in uitbreiding zou gewonnen hebben - al wederom toonen de cijfers de onwaarheid er van aan. - Reeds lang van te voren, zelfs in het begin van de 17de eeuw, was die ziekte bekend. Er zijn landen, waar hij in 't geheel niet voorkomt, in weêrwil dat de vaccine er algemeen in gebruik is, en waar zich de epidemiën daarvan vertoonen, treft men hem zoowel bij niet gevaccineerden, als bij gevaccineerden aan.

Zoo hebben wij dan al de ziektevormen, die door de vaccine verslimmering ondergaan zouden hebben, één voor één nagegaan en van allen is de volstrekte onafhankelijkheid van de vaccine gebleken; niet eene enkele daarvan kan als argument tegen de vaccinatie aangevoerd worden.

Het pleidooi schijnt hiermede afgeloopen en de vaccine schijnt haar proces gewonnen te hebben. Maar neen, nog drie getuigen à charge wenschen gehoord te worden. De een verklaart, dat de vaccine syphilis bevordert, doordien men vaak deze smetstof met de koepokstof van het eene individu op het andere overplant. *Kan* overplanten, verbeteren wij, - dat lijdt geen twijfel; maar dan ligt de schuld geheel bij den vaccinateur, die een ongeschikt, ziek, syphilitisch voorwerp uitkoos om er de lymphe van af te nemen.

Dat dit echter zeer, zeer zelden gebeurt, leert de berekening van Prof. Brouardel, die aantoonde, dat die vergissing misschien 25 of 26 maal heeft plaats gehad op een aantal van 100-120 millioen vaccinatiën. In Baden, waar meer dan 2 millioen vaccinatiën geschied waren en 100,000 revaccinatiën, vond niet één voorbeeld daarvan plaats. In Wurtemberg op een aantal van 790,000 vaccinatiën evenmin. En eindelijk toonen de proefnemingen: dat de lymphe van entpokken van ontwijfelbaar syphilitischen ook dan nog geen plaatselijke of algemeene syphilitische verschijnselen teweegbrengt, als de tot inënting gebezigde lymphe maar geen bloed bevat. En hiermede is deze getuigenis wederom gewraakt.

Een ander getuige nog heeft de ontdekking gemaakt, dat de kinderen na vaccinatie vaak *roosachtige* ontsteking aan de huid krijgen en daaraan kunnen sterven. Het is waar, in het vondelingsgesticht te Petersburg kregen van de 5000 ingeënte kinderen 37 de roos (Erysipelas) en stierven. Het getal is niet groot in vergelijking van dat, hetwelk zonder vaccine wellicht aan de pokziekte zou gestorven zijn; maar toch te groot. En onmiskenbaar waar is het, dat de roos bij kwaadsappige individu's, vooral bij kinderen met teêrgevoelige huid, na elke, zelfs de kleinste verwonding, na een speldenprik kan ontstaan. Maar daaruit zou alleen volgen, dat men zulke kwaadsappige voorwerpen niet te gauw moest vaccineeren. Intusschen nog iets anders. De roos ontstaat namelijk, zelfs bij kwaadsappige kinderen, niet dan onder zekere omstandigheden. In de eerste plaats in gestichten, waar te groote opeenhooping van menschen plaats vindt, waar de lucht bedorven en de ventilatie gebrekkig is, waar de persoonlijke zorg voor voedsel en vooral voor reiniging veel te wenschen overlaat. In zulke gestichten wordt de roos zelfs epidemisch, contagieus en *kan* de ziekte derhalve eene groote uitbreiding krijgen, maar ook *zonder* kort voorafgegane vaccine; ja, zal die lichtelijk krijgen als zij maar wondjes aantreft, waar zij zich vestigen en vanwaar zij zich over het lichaam kan uitbreiden. Deze getuigenis laat vermoeden, dat die ongunstige voorwaarden in het Petersburger gesticht aanwezig waren en leert in elk geval niets anders dan dat men de vaccinatie steeds met inachtneming van de noodige voorzorgsmaatregelen in het werk moet stellen. Als bewijs tegen hare deugdelijkheid kan zij onmogelijk gelden.

En nu de laatste getuige à charge, die zich beklaagt dat men

den mensch, *Gods evenbeeld*, door *beestelijke* smetstof bezoedelt en verdierlijkt en dat daardoor dierlijke neigingen en driften in de verhevene menschelijke ziel gevestigd en versterkt worden. -

Ter naauwernood zou men gelooven dat dit argument ernstig gemeend ware. En toch, in vroegeren tijd verhaalde men van gevaccineerde kinderen, die op handen en voeten liepen en met hunne hoofden, als koeijen en stieren, bulkende elkander stieten. In afbeeldingen werden die verkoeide kinderen zelfs den volke ter waarschuwing getoond. Tegen hen, die door zulke argumenten nog overreed en van den rechten weg gebracht worden, is evenmin te strijden, als tegen hen, die in de vaccinatie een ingrijpen in het Godsbestuur zien. Den eersten geve men den raad zich van elk *dierlijk* voedsel te onthouden, opdat hun bloed niet door die stoffen bezoedeld en hunne ziel niet verdierlijkt worde; den laatsten rade men in het geheel niet te eten, om te zien of God in zijne almacht en wijsheid het ook goed zou kunnen vinden hun leven als door een wonder te rekken, of hun, zooals in luilekkerland, de gebradene duiven in den mond te laten vliegen.

Neen, wij beschouwen de vaccine als een te goddelijk geschenk, om er zóó den gek meê te steken, om zulke krankzinnige argumenten te bestrijden. Haar nut is zóó boven allen twijfel verheven, dat - hoe groote voorstanders wij anders ook van de individueele vrijheid mogen zijn - wij er hier afstand van zouden willen doen en den staat het recht zouden willen geven om de vaccinatie *verplichtend* te maken. Dwingt ze toch om in te gaan! Die verplichting is immers genoegzaam met geen gevaar of schade voor het individu verbonden, zooals vroeger bij de inoculatie het geval was. En al ware dit ook het geval, het algemeen belang weegt zwaarder dan dat van enkele individu's. Zoolang onder het volk nog enkele ongevaccineerden rondloopen, zullen de epidemiën van pokziekte blijven voort-heerschen en hare offers blijven eischen. De onkosten daardoor aan staats- of gemeentekas veroorzaakt, zijn groot, en moeten door het algemeen gedragen worden; maar, in het leed en de schade, die de aangetaste individu's, die de nagelaten familiebetrekkingen te dragen hebben, kan het algemeen niet te gemoet komen. De epidemie bedreigt daarenboven vooral het leven van kinderen, aan wier beslissing de vaccinatie nog niet onderworpen kan worden. Doch - de geneeskunde heeft hier niet te beslissen, slechts wen-

schen uit te spreken, daar zij zich anders op staatsrechtelijk gebied zou verliezen.

Met Cuvier zeggen wij ten slotte: Quand la découverte de la vaccine serait la seule que la médecine ait obtenue dans la période actuelle, elle suffirait pour illustrer à jamais notre époque dans l'histoire des sciences, comme pour immortaliser le nom de Jenner, en lui assignant une place éminente parmi les principaux bienfaiteurs de l'humanité.

N°. 2. Waartoe wij, bij het bespreken van Kussmaul (Kerbert) geen lust gevoelden, daartoe gevoelde Dr. Broers zieh opgewekt, ja geprovoceerd, door de beschuldiging van *godslastering en hoon, van spot en ergernis geven*, hem door sommige ultra orthodoxe tegenstanders der vaccine naar het hoofd geworpen. Terwijl hij zich daarvan zoekt te zuiveren, of liever, terwijl hij het ongegronde dier beschuldiging tracht aan te toonen, weêrlegt hij, doorgaans met ernst, maar nu en dan echter met spot en ironie, de argumenten door Capadose, Gunning, Kuyper, Nonhebel, Felix, Esser, etc., tegen de vaccine gebezigd. De lezers van ‘de Gids’ zullen wel geene behoefte of lust gevoelen aan dien strijd eenig levendiger deel te nemen. Dat schermen met bijbelteksten, die *genadegave*, die verklaring van het ontstaan van ziekte, *doordien de duivel zijne booze geesten uitzendt*, dat uitbreken van epidemiën door de *slaande hand Gods*, het zijn altemaal termen, waaraan de Gidslezers te weinig beteekenis zullen hechten, om veel belang te kunnen stellen in een strijd, die aan de eene zijde voornamelijk met zulke wapens gevoerd wordt. Het is bijna jammer van het talent en den tijd, door den Heer Broers aan zijn werkje besteed. De aanhangers toch van zulke dwaasheden, die wel grootendeels tot de schamele gemeente of tot de bekrompenen van geest zullen behooren, lezen zulke wederleggingen niet en laten zich in elk geval er niet door overtuigen. Tegen *het* geloof valt moeilijk, tegen *zulk* geloof, dat zich niet ontziet de meest irrationeele wapenen ter zijner handhaving te bezigen, is in het geheel niet te redeneeren. Te eischen dat men de gemoedsbezwaren zou eerbiedigen, die uit dat geloof tegen de vaccine aangevoerd worden, leidt inderdaad tot eene ongeoorloofde overdrijving van het recht op individueele vrijheid. Moge men ook al voor zich zelf eene godsdienstige overtuiging koesteren, welke men wil, zoodra zij

naar buiten treedt en haar invloed blijkt schadelijk te zijn voor anderen, heeft men het recht haar aan de rede te toetsen en, kan zij dien toets niet doorstaan, hare kracht te fnuiken en haar te beletten dat zij in *daad*, dat is hier *verzet*, naar buiten trede. *Dwingt ze om in te gaan*, is het eenige argument dat er tegenover te zetten is. De strijd met redelijke gronden toch is een ijdele, een wanhopige. Wij stappen dus liever van dit werkje af om nog met een paar woorden melding te maken van

N°. 3, dat hier reeds den 4^{den} druk beleeft. Aan de geleidelijke orde, de voor ieder bevattelijk taal, de duidelijk sprekende cijfers, den eenvoudigen bewijstrant, die in dit boekje gebezigd worden, heeft het zeker zijn groot debiet te danken, dat daarenboven door den lagen prijs nog meer bevorderd is. Voor 10 centen toch krijgt men op 46 bladzijden alles over de geschiedenis der pokken, over de leer harer oorzaken en verschijnselen, over de voorzegging, de behandeling, de inënting, wat men, als leek, daarvan behoeft te weten. Moge het ook al geen geheel oorspronkelijk werk genoemd kunnen worden, de S. geeft ons in zijne inleiding de bronnen op, waaruit hij geput en zijn stuk heeft saamgesteld. Het zijn in de wetenschap goedklinkende namen, zooals Wunderlich, Niemeyer, West, Lazansky, Hebra, die ons, geneeskundigen, de deugdelijkheid van den inhoud waarborgen. Dat die inhoud veel met hetgeen in N°. 1 behandeld werd, overeenkomt, spreekt van zelf. Het hoofdstuk over de behandeling geeft nietveel voor een leek; de raadgevingen dienen eigenlijk meer voor de verpleging dan voor de geneeskundige behandeling. Dat over de inënting echter is vooral lezenswaardig. Het aanhangsel had gevoegelijk achterwege gelaten kunnen worden. Het geheele werkje echter achten wij zeer aanbevelenswaardig.

SCHNEEVOOGT.

***Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland. Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken. Eerste Stuk. Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Zeeland. Te 's Gravenhage, bij van Weelden en Mingelen*. 1870.**

Wij hebben hier voor ons eene vrucht van de wetenschappelijke zamenwerking der leden van het geneeskundig Staatstoezigt.

Het was een gelukkig denkbeeld van de Regering, en in overeenstemming met deze van de geneeskundige ambtenaren, om de omvattende en hoogstbelangrijke taak van de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland op te dragen aan mannen, wier taak het tevens is te waken en te zorgen voor de gezondheidsbelangen van het Nederlandsche volk. Daardoor toch leeren zij meer van nabij den toestand kennen en een diepen blik in den zamenhang van het geheel werpen. ‘De geneeskundige plaatsbeschrijving van een land’ toch is - volgens de definitie der geneeskundige ambtenaren in de Inleiding van dezen arbeid gegeven - ‘de beschouwing van de hygieinische voorwaarden, waaronder de bevolking daar ter plaatse leeft, en van den invloed, welken die voorwaarden op die bevolking uitoefenen.’ De kennis van die voorwaarden, waaronder de bevolking leeft, is derhalve een der eerste vereischten om tot de kennis van de invloeden te geraken, die deze voorwaarden op haar uitoefenen. Alleen door eene veelzijdige en grondige studie van dit onderwerp, kan men tot een juiste appreciatie van de mate van physische welvaart komen, die een volk deelachtig is. Zij wijst ons ook den veiligen weg aan, om de middelen op te sporen, die tot verbetering van een bestaanden onvoldoenden toestand zouden kunnen leiden.

De arbeid door deze geneeskundige ligchamen thans ondernomen, zal den grondslag moeten uitmaken waarop eene toekomstige gezondheidswet zal moeten worden gevestigd.

Het eerste stuk, behelzende de natuurkundige plaatsbeschrijving van Zeeland, ons ter aankondiging gezonden, is een met veel zorg bewerkte arbeid van de hand van drie mannen, die zich op dat gebied reeds vroeger een welverdienden naam hebben verworven. De bodem, lucht en wateren in deze provincie en de dieren en planten, die daarop en daarin worden aangetroffen, worden daarin regt be-

vattelijk beschreven en in verband met vroegere toestanden en de onderzoekingen van andere natuurkundigen beschouwd. Aan het slot wordt in algemeene trekken de invloed geschetst, dien de ligging, de zamenstelling van den bodem en het klimaat van Zeeland op den gezondheidstoestand der bewoners uitoefenen.

De van ouds vermaarde kwestie van de zoo gevreesde Zeeuwsche koortsen wordt natuurlijk hierbij ook besproken, maar zeer voorzigtig niet beslist. Ofschoon het mag aangenomen worden, dat de Zeeuwsche schorren, onder medewerking van andere factoren, het hare bijbrengen tot ontwikkeling van het koortsmiasma, zoo verdient het echter opmerking, dat alleen van Vlissingen tot Forth Bath 18,000 hectares grond droogloopen, en dat dit, blijkens den gezondheidstoestand der bewoners, volstrekt geen nadeel schijnt aan te brengen. Daarentegen kan men met zekerheid vaststellen, dat de tot in de steden doordringende vloed verfrisschend en zuiverend op de luchtlagen werkt en dat dit niet dan een heilzamen invloed hebben kan.

De verdeeling van de provinciën in eilanden werkt voorts, volgens het gevoelen der schrijvers, gunstig vertragend op den gang en de uitbreiding van epidemische ziekten. De uitgebreide en hechte zeeweringen, de betere suatie en de aanleg van talrijke kunstwegen, brengen het hunne bij, om den gezondheidstoestand bevorderlijk te zijn.

De invloed van het klimaat op den gezondheidstoestand der bewoners is zeker voor Zeeland een ingewikkeld vraagstuk. Ofschoon de windrigting en de warmtegraad der atmospheer van kennelijken invloed op het ontstaan van epidemische koortsen moet geacht worden, zoo dient echter meer waarde gehecht te worden aan de eigenaardige werking der atmospherische toestanden op den bodem van dat gewest. Met andere woorden: de kiemen, waaruit zich het koots-miasma ontwikkelt, sluimeren in den bodem, maar kunnen alleen onder daarvoor gunstige omstandigheden, dat is: bij een aanhoudend drooge en warme athmospheer met de gevolgen van dien, tot krachtige ontwikkeling komen. Hoe en waar zich echter het koorts-miasma ontwikkelt, blijft nog een wetenschappelijk raadsel.

De invloed van het klimaat is duidelijk op die plaatsen van het gewest, die aan den westelijken zoom der eilanden zijn gelegen. Die

invloed doet zich daar bepaald in gunstigen zin kennen. Wel brengt de frissche zeelucht op plaatsen als Westkapelle, Vlissingen, Domburg, enz., eene min gewenschte vochtigheid en veranderlijk weer, maar nimmer voert de zee als zoodanig smetstof aan. De sterkere windkracht en de daardoor te weeg gebragte snellere luchtverplaatsing zijn ongetwijfeld een hoofdreden, waarom moorddadige epidemiën, met een besmettelijk karakter, in Zeeland nimmer die uitbreiding erlangen als elders. 't Zal van zeer veel belang zijn, na te gaan, in hoeverre de sterftestatistiek aan koortsen en hare gevolgen, den invloed van klimaat en bodem doen uitkomen. Wij mogen verwachten dat de bewerkers van de gegevens in de gemeentelijke sterftestaten tot dit doel een ijverig gebruik zullen maken.

Het overdreven schrikbeeld van de Zeeuwsche koortsen voor den vreemdeling nu eens in zijne waarde latende, is het ongetwijfeld waar, dat vele vreemdelingen, vooral zij, die uit hooge zandstreken komen, zich moeijelijk in Zeeland acclimatiseren, ofschoon we met de geachte bewerkers moeten erkennen, dat hierbij veel op rekening moet worden gesteld van het verwaarloozen van de voorschriften der gezondheidsleer.

En hiermede hebben wij een greepje gedaan uit den belangrijken inhoud van het boek, dat voor geene meer gedetailleerde bespreking vatbaar is. Wij hopen, dat de schrijvers van dit eerste gedeelte lust en kracht zullen gevoelen, om op het eens ingeslagen voetspoor voort te gaan en dien belangrijken arbeid te kunnen voltooijen.

Met belangstelling zien wij het tweede stuk van deze reeks tegemoet, die een dergelijke beschrijving van de provincie Friesland zal bevatten; eene provincie toch, die zóóvele punten van overeenkomst en verschil met de thans besprokene oplevert, dat wij het een gelukkig denkbeeld van de commissie van redaktie noemen, dit deel van ons land thans aan de orde te stellen.

Zoo zal dan, na korteren of langeren tijd, Nederland eens in het bezit komen van een standaardwerk, dat de grondslag zal moeten uitmaken, waarop het geneeskundig staatstoezigt, in het belang van het Nederlandsche volk, zal kunnen voortbouwen.

C.

***De Nederlandsche Geschiedenis in platen. - Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, Zinneprenten en historische kaarten. Verzameld, gerangschikt, beschreven door F. Muller, Boekhandelaar te Amsterdam, Lid van de Maatschappij van* (*der*) *Nederl. Letterkunde, enz.* 2^e^ *Aflevering* (1625-1702). *Amsterdam, Frederik Muller*. blz. I-IV. 201-460. I-XX. 8°.**

Na een tusschenstand van acht jaren levert de Heer Muller ons eene tweede aflevering van zijne Nederlandsche Geschiedenis, in platen, zinneprenten en historische kaarten ten toon gesteld. Misschien had deze of gene de hoop op de voortzetting dezes werks reeds opgegeven; doch gewis had deze dan ook op verre na niet geweten noch er over nagedacht wat er toe behoort, zooveel wat zich zoo schaars te koop aanbiedt van heinde en verre bijeen te gaderen, en dan het bijeengebragte te toetsen, te ordenen en naar de tegenwoordige eischen der kunst te beschrijven.

Daarbij overwege men wèl dat men zoo iets niet in één oogenblik bewerkt, en slechts weinigen mag het gebeuren voor dusdanig werk de stille uren uit te woekeren. Wij meenen wel te weten, dat de bewerker een gedeelte zijner nachtrust er voor ten beste gaf.

Wat des schrijvers verdiensten zoo voor de bibliographie als voor de kunstschatten der nederlandsche gravure zijn, heeft reeds ten jare 1864 de Heer R.F. in zijne belangrijke aankondiging van het eerste stuk aangewezen (Gids, 1864. Dl. I, blz. 625-630), tot welk bondig vertoog wij den belangstellenden lezer in de eerste plaats verwijzen. Wat daar beweerd werd, is ten volle ook op dit tweede stuk toepasselijk.

De oogst is veel grooter. Want de kunst heeft hier meer dan in het vroeger tijdvak, de geschiedenis opgeluisterd. Wijst de vroegere beoordeelaar op de meerdere verdiensten die gelijktijdige historieplaten bezitten boven afbeeldingen, die niet van tijdgenooten afstammen, omdat zij namelijk het pas gebeurde levendiger voorstellen dan de gebeurtenissen die eeuwen te voren plaats hadden? Er is in dit stuk geene gebeurtenis van eenig belang, of het werd door drie, vier of meer kunstenaars te gelijk afgeschetst; de vroegere geschiedpunten hadden door gebrek aan gelijktijdige teekenaars veel

minder teekenpennen of graveerijzers die hen afbeelden. Die betrekkelijk meerdere rust, de veel meerdere welvaart in den lande, in de zeventiende boven de zestiende eeuw, veroorzaakten langzamerhand meer belangstelling in de voortbrengselen der teeken- en graveerkunst. Wij zouden er hier ook de in ruime mate vermeerderde schatten der stempelsnijkonst kunnen bijvoegen. Het werk van Van Loon en zijne opvolgers alleen - ‘de Nederlandsche Gedenkpenningen’ - levert voor dit laatste een genoegzaam bewijs op. Hoe voorspoedig toch ging die laatste kunsttak gedurende de achttiende eeuw vooruit, terwijl de geschiedkundige graveerstift schier geen droog brood verdienen kon en daarom de meeste nederlandsche graveurs zich òf op het graveren van portretten wierpen (denk om Houbraken's tachtigjarig kunstleven), òf zich met buitenlandsche uitgevers verstaan moesten, òf in het buitenland zelf den soberen kost moesten winnen, maar ook daardoor den roem van ons graveerwerk elders zich deed uitbreiden en deed hoogschatten. Dit was een der redenen, waardoor er in de achttiende eeuw op onze nederlandsche persen, vooral de Amsterdamsche, zoo bijzonder vele buitenlandsche werken werden opgelegd. Maar het waren veelal de buitenlandsche talenten, die daardoor nu gehuldigd werden. De historische graveerkunst kwam toen bij ons niet hooger dan onze B. Picarts, Fokke's en Spilmans. Slechts op het einde der eeuw kwam als teekenaar D. Langendijk, als graveurs, vooral Vinkeles en Marcus te voorschijn. - Hetzelfde kan men omtrent onze zinneprenten aanmerken, die van 1700 af tot het eind dier eeuw niets fraais, geestig geteekends, geest en zin verheffends, opleverden.

Desniettegenstaande schrikke deze onze opmerking den Heer M. niet van de verdere voortzetting af. Hij belooft nog een derde stuk, dat de achttiende eeuw, althans tot d.j. 1795 zal bevatten: zelfs op eene spoedige voortzetting geeft hij in zijne voorrede ons hope. Wij wenschen er hem de noodige tijd en krachten toe.

Het gedeeltelijk register, dat reeds nu groote diensten bewijst, zal, volgens des schrijvers toezegging, bij de voltooiing des werks, door een algemeen register vervangen worden. Ook nu vindt men er reeds iets anders nieuws aan toegevoegd, de adressen namelijk van uitgevers, graveurs, schilders, enz., die over de jaren 1625-1702 tot meer dan *honderd* geklommen zijn.

Tusschen de platen in vindt men wat men er niet zoeken zou,

maar dat het onderwerp ongevoelig medebrengt. Gelijk in het eerste stuk, N°. 377 en 413 over de platen van J. en F. Hogenberg aan de hand gaven, zoo biedt ons het nummer 2200 *a* tot *d*, eene zeer zeldzame reeks van platen aan over het ongeval, Graaf Johan Maurits, den Braziliaan, in 1664 te Franeker overkomen. Zoo zien we op N°. 2301 eene monografie over het werk van van der Heide's slangbrandspuiten, een uitvinding, die nagenoeg twee eeuwen lang ons voor groote onheilen bewaarde. Zoo worden op n°. 2754-2777, blz. 420 tot 425, de spotprinten op Jacobus II, den Prins van Wales, Lodewijk XIV en het pausdom, allen in Nederland gegraveerd, voor het eerst naauwkeurig beschreven. Alles zoo vele bewijzen intusschen van des schrijvers uitvoerige kunstkennis.

Doch, vinden wij hier 't een en ander dat men hier niet zoeken zoude, er ontbreken echter daarentegen ook enkele zaken, die men er wachten mogt. Zoo geeft hij van het zeldzame nummer 1532 (Prins Maurits op zijn praalbed) geenszins de grootte op: hoog 36, br. 27 duim.

Zoo missen wij reeds in het vorige stuk alle de 35 strategische afbeeldingen (geëtst) der belegeringen, waarbij de Hertog Carel Alexander van Croy van 1600 tot 1606 een werkzaam aandeel had, waar hij den Aartshertog Albertus in het Spaansche leger verzelde, zich met Prins Maurits en diens legerhoofden durfde meten. Veeligt droeg tot dit gemis de zeldzaamheid bij van dit werk, waarvan de eerste druk (1624) door Mr. S. de Wind, in zijne Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers, blz. 374 en 579, 80 vermeld, doch niet gezien werd, en welks tweede druk (1642) voor ons ligt. Het zijn Antwerpsche gravures; hij zag als een Spaansch ingenieur doen zoude. De graveur noemt zich niet.

Zoo missen wij in Juni 1628, na N°. 1585, eene ‘Kaarte van Bergen op Zoom, Steenbergen en de nieuwe fortificatiën, gemaeckt tot bevrijding van 't landt van Ter Tolen.’ *C.J. Visscher* excudit. hoog 27, breed 36 dm. Het oosten is hier boven aan.

Zoo missen we verder op 't jaar 1629, na N°. 1626, eene afbeelding van werken ter verdediging en aanval bij 't beleg van 's Hertogenbosch aangelegd, in vier compartimenten. Van boven: een topographisch kaartje van het kwartier van Willem van Nassau en der Schans Crèvecoeur. Zonder naam of adrès. Misschien van *C.J. Visscher?* Hg. 50, br. 39½ dm. Hier is het noordwesten bovenaan.

Zoo is er van N°. 1714 dezer lijst op blz. 233, *Stevensweerd*, wel wat meer te zeggen. Het blad wordt in twee afdeelingen gesplitst; van boven de vesting St. Stevensweerd, in 1633 op den weerd van dien naam aangelegd, op groote schaal; links toelichting op een schild, van N°. 1-9. Van onder, de Maasstreek op grooter schaal, van Luyk tot Roermonde. Het Oosten is hier van boven. *C.J. Visscher* excudebat. Te zamen, hoog 47, br. 43 dm.

Zoo vraagt de schrijver op N°. 2784, blz. 426, wat de Victoriewerken zijn van de Magistraat van 's Bosch, d. 21 April 1689. Hij zag zeker het zeldzame plaatje niet dat voor ons ligt, en dat een weidsch vuurwerk vertoont op de Groote Markt aldaar, met pektonnen en allerlei daarbij passende verlichting van sissers en zwermers afgestoken ter gelegenheid van de verheffing van Willem III en Maria op den Engelschen troon. Het is door Romein de Hooghe gesneden, en behoort als N°. 8 tot eene reeks van gelijktijdige en gelijksoortige voorstellingen. Hoogte 10½, breedte 14½ duim. Zoo zouden we misschien nog wel iets meer vragen; b.v. op vele kaarten der 17^{e} eeuw staat niet het Noorden, maar eene andere hemelstreek bovenaan. Dit geeft aanleiding tot verwarring. Waarom dit, deze afwijking van den gewonen regel, niet telkens aangeduid? *Sed ubi plura* (imo plurima) *nitent, non ego offendar*, etc.

Wij merkten, al voortlezende, met genoegen op, dat eenige liefhebbers in Nederland den Heer F.M. hebben bijgestaan in het aanvullen van deze zijne beredeneerde Lijst; in het eerste deel, de Heer Verloren van Thermaat, te Utrecht; in het tweede, enkele verzamelaars, door den ‘Ned. Spectator’ in zijne aankondiging, van 14 Jan. 1871, blz. 10, genoemd. Maar we betreuren het des te meer, dat anderen, die in Nederland veel verzamelen, niets van zich lieten hooren. Waarom ondersteunt men elkander niet in zulk een Vaderlandsch werk, dat, hoe volledíger het wordt, des te meer de materieele waarde der platen voor de bezitters verhoogt, en des te onontbeerlijker wordt voor den grondigen geschiedvorscher?

Leiden.

BODEL NYENHUIS.

Ekkehard. Een verhaal uit de 10de eeuw, door J.V. Scheffel. Uit het Hoogduitsch vertaald door W.J. Manssen. 2 dln. Rotterdam, bij van Baalen en Zonen.

> Gaarne zal ik de beschuldiging op mij laden, niet op volkomene wijze geschiedenis te hebben geschreven, zoo het mij slechts gelukt is een getrouw beeld van het leven der voorvaderen te hebben gegeven.
> MACAULAY.

Sinds de dagen, waarin Henri Taine zijne 'Histoire de la littérature anglaise' voltooide, zijn de historische romans in kwaden reuk gekomen.

Vermetel is het pogen, zich aan dat genre te wagen. Met onvruchtbaarheid geslagen, is het streven, om uit een wetenschappelijk oogpunt aandacht daarvoor te vragen.

Geen regel zonder uitzondering; een gevierde naam biedt soms eenig tegenwicht aan dit vooroordeel, maar dit ontneemt niets aan de waarheid van mijn beweren in het algemeen.

Is het echter juist van een vooroordeel te spreken? Taine heeft beweerd, hetgeen ons door Busken Huet in één zijner *Literarische Fantasiën* herinnerd werd, dat het genre der historische romans een bastaard-genre is. Hij noemt die letterkunde opera-literatuur, en vergelijkt het licht, dat op die schilderijen valt, met het voetlicht der schouwburgzaal. Niet ongemotiveerd is dit oordeel. De Fransche kritikus verwijt den auteurs der historische romans, dat zij moderne zeden en gebruiken onder oude en vreemde namen hebben voorgesteld; dat zij hunne dusgenaamde historische figuren hunne eigene taal laten spreken; in één woord, dat zij blijkbaar ongeschikt zijn, zich in te denken in den tijd, dien zij afschilderen.

Nu moge de Hr. Taine, zooals Busken Huet opmerkte, geen orakel wezen; onmiskenbaar is het toch, dat zij, die der zake kundig en onbevooroordeeld de bedoelde letterkundige voortbrengselen nagaan, in den regel moeilijk hunne stem aan het uitgesproken vonnis kunnen onthouden.

Waar is het, dat velen zonder eigen onderzoek dit oordeel napraten, sommigen zelfs, die anders niets van geloof op gezag

willen weten. Doch wat daarom bij hen een vooroordeel is, mag niet bij allen aldus heeten.

Ik heb echter eene andere bedenking. Hoe waar in zich zelve Taine's uitspraak ook zij, daarvan mag geen algemeene stelregel worden gemaakt voor heden en toekomst. De aangewezen klippen zijn te vermijden. De akte van aanklacht behelst niets wat met ijzeren noodzakelijkheid tot de historische romans als zoodanig behoort.

Had Macaulay zijne ‘Geschiedenis van Engeland’ een historische roman genoemd, wat zij mijns inziens met evenveel recht zou kunnen heeten, dit geschrift, ware een uitnemend pleidooi geweest voor het zoo diep verguisde genre. Doch ik mag het boek nu niet als zoodanig gebruiken; deze getuigenis zou stellig door velen gewraakt worden.

Wij hebben een advokaat noodig, die den moed heeft om het vooroordeel en de verdenking te trotseeren: een historischen roman in optima forma, die dien naam werkelijk draagt.

Is Scheffel zulk een pleitbezorger, is zijn bovengenoemde historische roman een kind van goeden huize? De nadere kennismaking zal het u leeren. Ik durf u al vast verzekeren, dat het de moeite loont hem uwe aandacht voor een wijle te schenken, al ware het ook alleenlijk wegens het aesthetisch genot, dat hij u verschaft.

Het is zijne innige overtuiging, zooals hij in de voorrede zegt, dat het noch der historiographie, noch der poëzie tot nadeel kan strekken een vriendschapsverbond met elkander te sluiten en zich tot een gemeenschappelijken arbeid te vereenigen.

Tot karakteriseering van zijn streven, wil ik hem zelven sprekende invoeren. ‘Alleen dan,’ zoo zegt hij, ‘zou men met hoop op goeden uitslag 't verleden in het geheugen der thans levenden kunnen terugroepen, wanneer hij, die de oude beenderen opgraaft, hun tevens den adem des levens hergeeft, opdat ze voor ons oog herrijzen en met krachtigen tred als opgewekte dooden onder ons rondwandelen.

Zoo opgevat, kan de historische roman datgene zijn, wat de epische poëzie in de frissche jeugd der volkeren is geweest: een gedeelte der volksgeschiedenis, bewerkt door de hand van den kunstenaar, die in de hem afgebakende ruimte een zeker aantal figuren, scherp geteekend en in hun ware kleur en gestalte, aan het

oog doet voorbijgaan, zoodat in het leven, het lijden, het strijden van ieder in het bijzonder, tevens de gansche tijd wordt gekarakteriseerd.

Met de studie der geschiedenis tot fundament en tevens het schoone en merkwaardige van een tijdvak in zich opnemend, kan de roman met recht eischen als tweelingbroeder der historie te worden begroet, en al wie hem schouderophalend als het werk van willekeur en vernuft zou willen afkeuren, hij kan zich hiermede troosten, dat de geschiedenis, zooals ze bij ons pleegt geschreven te worden, eveneens niet meer dan een gebruikelijk kleed is, waarin waarheid en verdichting vermengd zijn, en slechts te veel stijfheid bezit, om evenals de poëzie het te durven wagen, de leemten al spelend aan te vullen.

Bedriegen ons niet alle teekenen, dan is in onzen tijd een eigenaardig louteringsproces begonnen.

Op elk gebied komt men tot de overtuiging, dat ontegenzeggelijk ons denken en voelen lijden onder de heerschappij der abstractie en der frase; hier en daar begint de strijd om zich los te maken van het afgetrokkene, kleurlooze, eenzijdig verstandelijke tot den concreten, schilderachtigen, zinnelijken vorm; in plaats van een ijdele filosofie des geestes, wordt de aandacht gevestigd op het leven zelf en den tijd, waarin wij leven; in plaats van vormen en nog eens weêr vormen, komt er geschiedkundige ontleding; in plaats der kritiek, scheppende kracht, en onze kleinkinderen zullen wellicht nog den tijd beleven, waarin men van menigen reus van vroegere wetenschap met dienzelfden lachenden eerbied spreekt als van de overblijfsels van sommige reusachtige dieren uit de voorwereld.

Om zulk een vrolijke, onbevooroordeelde, door de poëzie verlichte beschouwing der dingen in het leven te roepen, moge het hier gegeven werk iets bijdragen.’

De schrijver wil dus, zooals wij zien, datgene wat het onderzoek van de nalatenschap onzer voorouders hem omtrent zeker tijdvak heeft geleerd, populariseeren, opdat anderen de vreugde mogen smaken, die hij genoot.

Heeft hij Taine gekend en dus zijn oordeel geweten? Enkele uitlatingen in de straks gedane aanhaling doen dit vermoeden aan de hand.

Doch wat doet dit ter zake? Wij hebben eenvoudig te vragen,

hoe hij zijn plan heeft volvoerd en wat ons deze proeve leert omtrent de mogelijkheid van een verbond tusschen historiographie en poëzie.

Laat mij u, eer wij die vragen beantwoorden, eenigermate op de hoogte stellen van de behandelde stof.

Niet ver van de lachende oevers van den Bodensee, ietwat landwaarts in, lag in vorige eeuwen het klooster van St. Gallen, dat geruimen tijd een Europeesche vermaardheid bezat wegens de geleerdheid en den wetenschappelijken zin zijner bewoners. In een hoog gelegen dal, dat door donkere bergen van de liefelijke meeroevers gescheiden was, te midden van bruischende woudstroomen, onder de schaduw van reusachtige Alpengevaarten, had de Heilige Gallus, een dier wakkere zonen uit het Noorden, door wier ijver en niets ontzienden geloofsmoed Midden-Europa voor een goed deel gekerstend is, zijn nederige kluis- opgeslagen. Die eenvoudige hut was gaandeweg een prachtig en uitgestrekt klooster met vele kostbare bezittingen geworden. Moge het uiterlijk ook niet in allen deele hebben beantwoord aan 't plan, door een Italiaanschen bouwkundige daarvan ontworpen, hetwelk toevallig bijzonder veel overeenkomst heeft met een teekening, die de Hr. Hofdijk in ‘Ons Voorgeslacht’ van een klooster in de 12de eeuw bij ons te lande geeft, behoudens enkele wijzigingen ter wille van 't klimaat is het ontwerp in hoofdzaak dan toch gevolgd. Onder de bewoners der grootsche stichting, die tot haar roem niet weinig hebben bijgedragen, behooren ook vijf monniken, die allen den naam van Ekkehard dragen en deswege als de eerste, de tweede, enz., onderscheiden worden.

Hun leeftijd ligt tusschen de eerste helft der 10de en het begin der 12de eeuw. Van één der eersten is het bekend, dat hij door hertogin Hadwig van Zwaben, die op haren sterken burgt Hohentwiel, mede aan den Bodensee, woonde, werd uitgenoodigd, om sommige classieke auteurs, met name Virgilius, met haar te lezen. Zijn abt, die van de hertogin, als gebiedster dier landen, menige goede gunst kon genieten, stond hem toe, voor een tijd lang het klooster te verlaten en de hertogin op haar slot te bezoeken. De lotgevallen van dien Ekkehard in 't kasteel dier schoone en trotsche vorstin, zijne studiën aldaar, de gebeurtenissen gedurende zijn verblijf, ziedaar de stof, waarmede onze historische roman zich bezighoudt, niet zoozeer om eene biographie van den monnik te geven, als wel om

een beeld te ontwerpen van het leven dier dagen in Duitschland in hooge en lage kringen, bij adel, volk en geestelijkheid. Dat beeld wordt geteekend op een doek met tal van figuren, waaronder Hadwig en Ekkehard de voornaamste plaats bekleeden.

Dit wat de stof betreft. Nu een en ander aangaande de bewerking.

Met meesterlijke hand heeft de kunstenaar zijne schilderij bewerkt en voltooid. Noch levendigheid, noch schilderachtigheid kan aan zijne teekening ontzegd worden. Het geschrift boeit van het begin tot het einde, al wordt de gewone roman-intrigue hier ook gemist. Niet de gespannen verwachting naar den afloop houdt u bezig, maar elk tafereel is op zich zelf boeiend. Ofschoon de beschrijving volstrekt niet minutieus is en zelfs nu en dan sober moet heeten, ontbreekt er toch niets aan wat noodig is, om uwe gedachten bij de gebeurtenissen te verplaatsen. Waar de schrijver u heenvoert, overal doet hij u medeleven met de personen, die hij ten tooneele brengt. Bij de belangrijke en boeiende episode van den inval der Hunnen in die streken, zijt gij een levend toeschouwer; als de veldslag ten einde is, kost het moeite, om u weêr in dezen tijd en aan uwe eigene haardstede te verplaatsen. Het is u daarbij te moede, alsof gij, na een langdurige reis in verre gewesten, eensklaps waart teruggekeerd in uwe eigene woning.

Gij ziet, aan aesthetisch genot zal het u niet ontbreken; maar een andere vraag, in ons oog en blijkens ons punt van uitgang een zeer belangrijke, is deze, of der historie geen geweld wordt aangedaan.

Ik aarzel volstrekt niet, om ontkennend daarop te antwoorden. De beschuldigingen van Taine hebben hier haar kracht verloren. Scheffel koketteert niet met de historie, maar is voor doek en kleuren en penseelen bij de toenmalige werkelijkheid ter markt geweest. Hij kent den tijd, dien hij schildert, door en door; zijne figuren zijn in spreekwijze, gedachtengang, gewaarwordingen, enz., personen uit de 10de eeuw, geen theaterhelden uit onzen leeftijd, die slechts met behulp van blanketsel, voetlicht als anderszins, in één woord door allerlei kunstenarijen, hunne rol kunnen vervullen. Hunne zeden zijn die van den voortijd; hunne handelingen zijn volkomen in overeenstemming met den geest dier dagen. Van hunne ruwheid is ons niets verborgen gebleven; aan de min aangename vormen is

geen enkel tintje van fijner beschaving uit latere dagen ter vergoelijking aangebracht. Waarheidsliefde heeft den schrijver overal bezield, en tevens de moed om zijne personen in hunne echte gestalte ten tooneele te voeren. Moge preutschheid of iets anders zich ergeren aan het schilderachtig ruwe tafereel, waarop twee kijvende kluizenaressen zijn afgebeeld, wier vroomheid haar niet verhindert elkander de huid vol te schelden, mij is het boek er te liever om, daar men bij deze en andere schetsen de lucht der 10de eeuw inademt, en den auteur als een betrouwbaren gids leert kennen.

Hij heeft den historischen roman in zijne eer hersteld. Zijn boek mag eene rehabilitatie van dit verguisde genre heeten.

Ook nog in een ander opzicht is het dat. Het toont niet slechts de mogelijkheid, om dichtkunst en historiographie te doen samengaan, zonder krenking der waarheidsliefde, maar het bevat mijns inziens ook een krachtig pleidooi voor de wenschelijkheid en nuttigheid daarvan.

Daarbij wil ik later met u stilstaan, als wij eerst nog op enkele andere dingen onze aandacht hebben gevestigd, vooral op de verklaring van 't geheim zijner kracht.

Mijne opmerkingen kunnen wellicht voor anderen, die zich aan dit genre wagen, niet geheel ondienstig zijn.

Voor een deel schrijf ik het welslagen van Scheffel toe aan de omstandigheden, waarin hij ten aanzien zijner bronnen verkeerde. Hij ontleende zijn verhaal hoofdzakelijk niet aan dorre en onbehagelijke kronieken, maar aan een letterkundig voortbrengsel van het verleden, welks kennismaking een zeldzaam genot geeft, daar het zich onderscheidt door een aangenamen vorm. Ik bedoel de dusgenaamde kloostergeschiedenissen van St. Gallen, die in de beroemde Monumenta Germaniae van Pertz, te midden van vele andere kostbare en weinig bekende gedenkstukken uit den voortijd opgenomen, op die wijze in ruimeren kring bekend, of ten minste voor meerderen toegankelijk geworden zijn. Door een naamgenoot van den held onzer geschiedenis te boek gesteld, bevatten deze schetsen een groote menigte bekoorlijke en aantrekkelijke verhalen, die een overzicht geven van de toenmalige toestanden en op eigenaardige wijze ons bekend maken met het leven van dien tijd. Immers, al heeten zij kloostergeschiedenissen, zij ontwerpen toch ook een schildering van de

dingen, welke buiten die muren zijn geschied. Ten deele vond de schrijver de bouwstof dus reeds verwerkt; zijne bronnen wezen hem den weg, dien hij te bewandelen had, soms zelfs in allerlei onderdeelen en kleine bijzonderheden. Terwijl men in den regel slechts ruwe en flauwe omtrekken voorhanden vindt, was de fortuin onzen schrijver bijzonder gunstig. Natuurlijk is niet ieder, die zulk eene geschiedbeschrijving onderneemt, op die wijze bevoorrecht; maar waar de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, late men ze niet ongebruikt voorbijgaan en allerminst zich afschrikken door het verschijnsel, waarop menigeen wel eens is afgestuit, dat in zulke dichterlijke verhalen uit vorige dagen personen en tijden vaak eenigszins lichtvaardig door elkander worden gehaspeld, waaruit men zoo licht tot de onwaarheid van 't geheel besluit. De kloostergeschiedenissen van St. Gallen lijden nu en dan ook aan het euvel van anachronisme, maar desondanks dragen zij den stempel der geloofwaardigheid in de hoofdzaak, en worden deze inwendige bewijzen der echtheid ook van elders versterkt.

Een tweede factor in de verklaring van Scheffel's welslagen is mijns inziens deze, dat hij met ijver de plaatsen onderzocht heeft, waar de door hem verhaalde gebeurtenissen plaats grepen. Meermalen en geruimen tijd achtereen heeft hij zich met die streken vertrouwd gemaakt, zoodat zij hem ten slotte als oude bekenden zijn geworden. Op de rots, waar eertijds Hadwig's burgtslot stond, sleet hij menigen verrukkelijken lenteavond in stil gepeins; dan daagden uit de reusachtige ruïnen daar ter plaatse allerlei vreemde gestalten voor zijn geestesoog op, die in 't stil en geheimzinnig gefluister der natuur tot hem schenen te spreken van hunne lotgevallen. Ook de weelderige oevers van de Bodensee heeft hij in allerlei richtingen doorkruist, totdat zij ten leste als bevolkt werden met de schimmen uit den grijzen voortijd. De lezer verneemt dat in den loop des verhaals van den schrijver; maar ook zonder die uitdrukkelijke verzekering kon hij het hebben opgemaakt uit sommige natuurschilderingen in zijn geschrift. ‘Ze beklom met Ekkehard het rotspad, dat naar den top van den Krähen leidt. Daarboven lag de omvergehouwen eik, die met zijn groote takken de plaats schier versperde. De top van den zeldzaam gevormden berg heeft eene oppervlakte van slechts weinige schreden in den omtrek. Ze stonden er boven op. Steil daalden de rotsen onder hunne voeten naar

beneden; het was een bijna duizelingwekkende hoogte, zonder steen of boom tot steunpunt.

Te midden van de blauwe lucht verhieven zich de twee gestalten: de monnik in het donker gewaad, de hertogin met den schitterenden, bonten mantel, die in plooien om de schouders hing; zwijgend stonden ze naast elkaâr. Een trotsch gezicht vertoonde zich aan hun oog. Beneden in de diepte strekte zich de vlakte uit, waar het riviertje de Aach de grasgroene velden als een slang doorkronkelde; de daken en gevels der huizen zagen er nietig uit, als waren het stippen op een landkaart; daarboven stak Hohentwiel zijn bekenden top, een trotsch middenstuk, somber in de lucht; blauwe, afgeplatte bergruggen vertoonden zich muursgewijze, achter het trotsche gevaarte - aan een dam gelijk, die den Rijn op zijn vlucht uit de zee aan het oog des beschouwers onttrekt. Schitterend doemde de Untersee met het eiland Reichenau op, en zachtkens, als hadden ademtochtjes hen er gezet, teekenden zich de ver verwijderde, reusachtige berggevaarten tegen de dunne wolkjes en wanden en werden immer duidelijker zichtbaar: een lichte glans omzoomde de punten hunner hoogten, de zon neigde ten ondergang... langzaam verdwijnend, en in liefelijke geuren gehuld lag daar het landschap.’ Niet waar? eene passage als deze, letterlijk aan het boek ontleend, kan geen vrucht der fantasie of een compilatie uit enkele gegevens van anderen wezen. Dit is de afdruk van een eigen indruk; wat de kunstenaar hier op 't doek penseelde, moet hij met eigen oogen hebben aanschouwd. Krachtiger nog blijkt dit uit een andere schets, met wier mededeeling ik van de aanhalingen afscheid neem. ‘Uit de lage landen van den Bodensee wordt onze geschiedenis verplaatst naar de hoogere streken op de Zwitsersche Alpen: daar steekt de hooge Säntis vrolijk zijn toppen in de lucht, zoo hij ten minste niet bij voorkeur den nevelkap om 't hoofd gelieft te dragen, en ziet lachend benedenwaarts in de diepte, waar de steden der menschen van de grootte van een mierenhoop ineenkrimpen. Om hem heen staat een vereeniging van trotsche kameraden verzameld, van hetzelfde gehalte en van gelijk allooi, ze steken hun kale toppen bij elkaâr en blazen elkander nevelwolken toe, terwijl een geruisch en geloei door hunne kloven gaat.’ Wie geen vreemdeling is in deze dreven, gevoelt aanstonds, dat de schrijver het evenmin kan wezen. In trouwe niet alleen tot de levendigheid, maar

ook en vooral tot de geloofwaardigheid van het boek, heeft deze persoonlijke bekendheid van den auteur met het tooneel der handeling van zijn geschiedverhaal ontzaglijk veel bijgedragen. Brachten de bronnen hem in aanraking met levende personen uit den voortijd, zijne omzwervingen aan den Bodensee plaatsten ze in de lijst, waar zij te huis behoorden. Door onderlinge vergelijking dier bouwstoffen, werd hij in staat gesteld, tot de rechte kennis der waarheid te komen.

Als een derden en laatsten factor breng ik eindelijk de prijzenswaardige onpartijdigheid van Scheffel in rekening. Nergens verloochent hij die; in geen enkel opzicht verraadt hij zijne voorliefde. Zoo behoort het ook te wezen. De historische roman mag geen tendenz-schrift worden, waarin hij maar al te licht ontaardt. Laat de auteur zich verleiden, om de advokaat van zekere gevoelens te wezen, dan misbruikt hij zijn kunst, en doet niet alleen haar, maar ook der historie geweld aan. Het licht, waarin hij de dingen vertelt, is dan niet langer betrouwbaar, omdat zijn oog niet onbeneveld was. In Ekkehard geen spoor daarvan. Met geen mogelijkheid kunt gij na het doorlezen van dit verhaal bespeuren, of de schrijver Katholiek, Protestant of misschien geen van beide is. Het oudheidensch geloof van sommige zijner figuren wordt door hem met dezelfde warmte geteekend als het Christendom dier dagen. Aan allen laat hij recht wedervaren. Hij trekt geen partij voor de taaiheid, waarmede een oude heidin aan hare tooverkunsten te midden eener christelijke omgeving vasthoudt; maar des ondanks weet hij u toch een zekeren eerbied voor haar af te dwingen. Als de hertogin met den monnik, die de held van den roman is, in twist geraakt over de beste wijze, om het heidensch bijgeloof uit te roeien, en de eerste zich daarbij in het afgetrokkene meer vrijzinnig betoont dan de laatste, laat Scheffel u de keuze van de zijde, waaraan ge u scharen wilt. In beider redeneering is eenige waarheid, wanneer men zich beurtelings op beider maatschappelijk standpunt verplaatst. Onze auteur toonde, dat hij dit wist te doen, ja! ten volle daarvoor berekend was. Bij de voorstelling van twee uiteenloopende zienswijzen, geeft hij aan beide partijen gelegenheid, al hunne argumenten te berde te brengen. Nergens verzwakt hij de eene ten bate van de andere. Busken Huet betoogde aan het slot zijner studie over Schimmel in de meer gemelde *Literarische Fantasiën*, dat de

romandichter een bevoorrecht schepsel, een zondagskind is, uitverkoren om bloemen te strooien op den vaak somberen levensweg van zijne medemenschen en van zich zelven. Slechts ligt hij volgens dien bevoegden kritikus onder de verplichting, om aan alle kinderen van Flora recht te laten wedervaren, en niemand moet kunnen bespeuren, dat hij aan witte rozen de voorkeur geeft boven roode of omgekeerd.

Gaarne onderschrijf ik dit oordeel, en meen, dat de dichter van den historischen roman, zoo mogelijk in dubbele mate onder die verplichting ligt.

Valt er dan alleen te prijzen; is er geen enkel te kort in de rekening aan te wijzen? Voor hem, die geen liefhebber van vitten is, eigenlijk niet. In spijt van veler meening, dat een recensie aanmerkingen moet bevatten, zou ik van deze mijne aankondiging een eenvoudige lofrede willen maken, zoo ik het vermoeden kon laten varen, dat van zekere zijde toch bedenkingen zullen gemaakt worden.

Ten behoeve van sommigen, die belang daarin mochten stellen, heeft Scheffel, aan 't slot van zijn geschrift, tal van aanteekeningen gevoegd tot staving der nauwkeurigheid van zijn geschiedkundig onderzoek. Nu zal deze en gene bij het nagaan en vergelijken dezer aanteekeningen wellicht tot de conclusie komen, dat de hoofdpersoon Ekkehard niet in allen deele een historische figuur is. Vermoedelijk zijn de lotgevallen van twee personen, die dezen naam dragen, dooreengemengd. Immers de dichter van het Waltari-lied en de leermeester van hertogin Hadwig zijn waarschijnlijk twee personen, terwijl Scheffel beide overleveringen aan dezelfde figuur verbindt. Zijn recht daartoe is niet voldoende gestaafd, ik geef het volgaarne toe; gelijk evenzeer dit, dat ook wel eens met enkele jaartallen gespeeld is. Maar daargelaten, dat de schrijver een en ander zelf erkent, en het dus niet billijk mag heeten, hem een grief daarvan te maken, had hij alle recht daartoe met het oog op zijn eigenlijk doel. Met een beroep op het woord van Macaulay, dat wij als motto aan het hoofd van deze aankondiging plaatsten, beweert hij, dat de dichter zich, om den inwendigen samenhang van zijn werk te bevorderen, veel mag veroorloven, dat den strengen geschiedschrijver tot zonde kan worden gerekend. De eerste en de tweede Ekkehard, wier lotgevallen mogelijkerwijze zijn dooreenge-

mengd, hebben samen in het klooster geleefd. Waar de schrijver, zooals in ons verhaal, geene biographie, maar de schildering van een bepaald tijdvak wilde geven, kan de vrijheid, die hij zich veroorloofd heeft, geen afbreuk doen aan zijne geloofwaardigheid uit een historisch oogpunt.

Mag alzoo deze proeve eene rehabilitatie van het genre der historische romans heeten, omdat de gewone grieven daartegen hier geen bestaansrecht hebben, dit boek heeft mijns inziens nog hoogere verdiensten, gelijk ik straks reeds met een enkel woord opmerkte. De geschiedenis der middeneeuwen in 't bijzonder, maar ook de historie in het algemeen heeft het hoogste belang bij zulke proeven van geschiedbeschrijving.

Het is een gangbare voorstelling, dat de dusgenaamde middeneeuwen een tijdvak van volslagen ruwheid en barbaarschheid vormen. In de volkstaal heeft het woord middeneeuwsch een hoogst ongunstigen klank gekregen en met taai vooroordeel wordt aan dat spraakgebruik vastgehouden.

De nieuwere geschiedvorsching, die over veel een beter licht deed opgaan, en zoowel de vergoding als de verguizing van sommige personen en zaken met stipten rechtvaardigheidszin naar haar bestaansrecht vroeg, heeft ook 't vonnis der middeneeuwen herzien, welke revisie den aangeklaagde inderdaad geen schade heeft gedaan. Langzamerhand toch daagden uit de duistere omtrekken allerlei lichtpunten op, en bleek het, dat de toenmalige menschheid wel ruwer was dan het thans levend geslacht, maar ook veel had dat ons aantrekt.

Sommige beoefenaren van de geschiedenis der middeneeuwen zijn, òf uit verbittering over het langdurig onrecht, òf uit afkeer van de gekunsteldheid en onnatuurlijkheid onzer beschaafde tijden, tot een ander uiterste gekomen. Zij hebben het dusgenaamde barbaarsche tijdvak even eenzijdig vergood, als het vroeger verguisd was en grootendeels nog altoos wordt. Te dweepen met de middeneeuwen is bij hen aan de orde van den dag.

Noch het rechtvaardig oordeel der onpartijdige geschiedvorschers, noch de dweepzieke ingenomenheid dergenen, van wie ik straks gewaagde, heeft eenige verandering gebracht in de algemeen gangbare beschouwing der middeneeuwen.

Nu als voorheen spreekt men met een zekere minachting van die

ruwe en barbaarsche tijden, wier weêrga in de geschiedenis niet te vinden is.

Zoodanig onbillijk oordeel, hetwelk ook schadelijk is voor hem, die het koestert, zal niet wijken voor de degelijke en ijverige krachtsinspanning der gewone geschiedschrijvers.

Het groote publiek weigert zich in te laten met de geschriften, waarin de resultaten van het onderzoek derzulken zijn nedergelegd. Die boeken zijn voor geleerden, zoo oordeelt men in den regel, en hetzij wij dit aan de methode dier schrijvers willen wijten, of aan de gebrekkige ontwikkeling en den valschen smaak van het lezend publiek, het feit zelf staat vast.

Slechts dan als de resultaten der nieuwere geschiedvorsching met behulp der dichtkunst in een behagelijken vorm worden gegeven, kunnen zij algemeen eigendom worden, en ook buiten den kring der geleerden en van enkele bijzonder ontwikkelden ingang vinden. De historische roman is het geschikte voertuig daarvoor. Zoo zal b.v. het hier besproken boek een uitnemend middel wezen, om van de middeneeuwen in 't algemeen en van de tiende eeuw in het bijzonder, eene andere en betere voorstelling bij te brengen aan hen, die met het aloude vooroordeel behet zijn.

Mochten meerderen de vruchten hunner studie aldus populariseeren, en zich niet te hoog achten om de goede diensten der poëzie te benuttigen. Wanneer ook op dit gebied de photographie minder en de echte kunst meerder werd, mij dunkt de verspreiding der geschiedkennis zou er ten zeerste door gebaat worden. Wat nu onder het stof der folianten begraven ligt, zou daardoor vruchtbaar gemaakt worden voor velen.

Ik weet, tot het leveren van zulke kunststukken zijn gaven noodig, op wier vereenigd bezit weinigen mogen bogen; maar ik houd mij evenzeer overtuigd, dat zekere geleerde voornaamheid sommigen, die de geschiktheid daartoe bezitten, van zulken arbeid afhoudt tot groot nadeel van eigen ontwikkeling en ook tot schade van anderen. Niet alleen toch op godsdienstig gebied heerscht de noodlottige scheiding van gewijde en ongewijde dingen. Ook elders laat deze zich gelden, en overal is haar bestaan schadelijk. Op 't gebied van den godsdienst leidt zij tot geringschatting van kunst en wetenschap; op 't veld der wetenschap is zij een hinderpaal voor de rechte waardeering der kunst.

De geschiedenis eindelijk is een leerschool voor 't heden. Ook uit dit oogpunt verdient de historische roman aanbeveling.

Onze opvatting en inrichting van het leven hangt ten nauwste samen met onze beschouwing van het ideaal. Dat ideaal nu wordt wel wat al te eenzijdig door velen in de verre toekomst verlegd. Elke tijd heeft zijn eigenaardige schoonheid en ons oog zal voor het opmerken daarvan geopend worden, wanneer de geschiedenis ons geen dor geraamte maar levende beelden vertoont, zooals dit in den historischen roman geschiedt.

Door zoodanige geschiedbeschouwing wordt ons eigen ideaal gezuiverd en verdeeld. Op die wijze is de geschiedenis een leerschool voor 't heden.

Ten slotte rust nog een plicht der dankbaarheid op mij, welks vervulling ik niet mag verzuimen.

De Hr. Manssen verdient den dank van het Nederlandsche publiek, dat hij deze schoone proeve van den historischen roman door zijne vertaling voor een ruimeren kring toegankelijk maakte.

Onze talrijke leesgezelschappen zijn nu eenmaal voor het meerendeel vaderlandslievend, al hebben wij Hollanders in den vreemde den naam, dat het aanleeren van allerlei talen ons zeer gemakkelijk valt.

De vertaler kweet zich van zijne taak op uitstekende wijze. Hij schreef zuiver en vloeiend Hollandsch, hetgeen van vele vertaalde werken, vooral uit 't Hoogduitsch, niet kan worden beweerd.

Druk, papier en correctie verdienen allen lof.

Kome het boek in veler handen!

Zaandam, 28 Jan. '71.

J.H.C. HEYSE.

Elisabeth van Frankrijk, historisch-romantische schets, door Betsy Perk.
De Duitsche Eik, historisch-romantisch verhaal, door Catharina F. van Rees (Celestine).

Indien ik vier of vijfhonderd jaar geleden geleefd had (stel b.v. in 't jaar 1421), - indien ik in een geheel anderen stand geboren was dan in dien *tiers*, waartoe ik behoor, - indien 't mijn beroep was, in volle wapenrusting op een brieschend strijdros gezeten, de wereld rond te zwerven om de verdrukten te beschermen en de verdrukkers te dooden - en ik had dan de beide dames ontmoet wier namen boven dit opstel prijken..... dan zou waarschijnlijk mijn oordeel over hun arbeid geheel anders uitgevallen zijn dan thans.

En toch, - ik weet het niet. Bewondering voor de vrouw, ridderlijke beleefdheid, toewijding aan dat gedeelte der menschheid, dat zich alleen door zachtheid, vroomheid en liefde kon verdedigen - 't waren eigenschappen die zeker in een eeuw van geweld, van bijna algemeene onbeschaafdheid, heerlijke lichtpunten vormden op den somberen achtergrond. Maar wanneer de vrouw zelve de hand uitstrekte naar de wapens, wanneer zij vol heldenmoed ten strijde uittrok, wanneer zij met gevelde lans zich in 't gedrang der vijandelijke drommen stortte, - zou zij dan nog veel van die ridderlijke beleefdheid hebben ondervonden? Hebben de Engelsche ridders zich verplicht geacht met hoofsche buigingen uit den weg te gaan, toen Jeanne d'Arc hen met onweêrstaanbaar geweld aanviel? Ik zou 't betwijfelen; het zou mij ook spijten voor den roem der Pucelle.

De dames Perk en van Rees schrijven historisch-romantische verhalen, - zij vechten niet voor koning en vaderland; - en ik ben geen Engelsch ridder uit den aanvang der XV^{de} eeuw, maar een eenvoudig XIX^{de}-eeuwsch recensent. Niettemin bestaat er overeenkomst tusschen onze verhouding en die welke ik schetste. Wanneer dames in het strijdperk treden, waar een Walter Scott, een Victor Hugo, een van Lennep hebben overwonnen, dan moeten zij er op bedacht zijn, dat haar de noodige kracht niet ontbreke; - vooral ook moeten zij zorg dragen voor een goede wapenrusting, stevig, en

toch niet belemmerend voor de beweging. Doen zij 't niet, dan kunnen zij zich niet beklagen over minder streelende oordeelvellingen; zij kunnen zich niet beroepen op de *ridderlijke* beleefdheid der mannen; dat ridderlijke is onbestaanbaar met onzen tijd, zoo rijk aan naaimachines, hoogere burgerscholen voor meisjes, Ida Pfeiffers, organen van en voor ontwikkelde vrouwen en emancipatie-meetings. Beleefdheid blijft plicht voor iedereen, dat spreekt van zelf; - maar ik kan het mij niet tot plicht rekenen, uit beleefdheid elke dame, die een historisch-romantisch verhaal schrijft, tot mijne Dulcinea del Toboso (in historisch-romantisch-aesthetischen zin) te proclameeren.

Zoo ik het standpunt, waarop ik mij plaats, wat uitvoerig heb omschreven, - men vergeve 't mij. Had ik de kernachtigheid van een Georges Dandin, dan zou ik aan de dames Perk en van Rees eenvoudig gezegd hebben: Vous l'avez voulu!

Maar ter zake.

Waartoe een woord vooraf al niet kan dienen! - Met de recensie belast van het werk ons door Mej. Perk geschonken, had ik, gelijk de meeste romanlezers plegen te doen, het woord vooraf ongelezen gelaten. Ik was begonnen bij Hoofdstuk I. Ik had mij reeds den eerepalm der nauwgezetheid toegekend, wegens het uitlezen van het geheele boek, - reeds vatte ik de pen op om de indrukken weêr te geven, die de lezing op mij gemaakt had, toen mijn oog op de volgende *captatio benevolentiae* viel, waarmeê de S. de voorrede besluit:

'Wanneer alzoo, geachte kritikus, uw voorhoofd zich fronst onder de kennismaking met Elizabeth van Frankrijk, dat het zich dan weder spoedig ontplooie door een weinig deernis met
Isde Schrijfster.'

Dat 'alzoo' dwong mij de geheele voorrede te lezen, en ik ben het noodlot dank schuldig voor die lectuur. Ware die achterwege gebleven, dan had ik een grievend onrecht gepleegd, - een onrecht, met een gerechtelijken moord - of althans met het correctioneel straffen van een onschuldige te vergelijken.

Want - Mej. Perk is ontoerekenbaar. Het woord vooraf getuigt het.

Er zijn fouten in het werk, veel fouten zelfs, - doch 'Brutus is an honourable man,' - Mej. Perk heeft er geen schuld aan.

Het boek is niet onderhoudend. De edele vrouw, wier naam het draagt, is geheel ongeschikt om als heldin op te treden van een romantisch verhaal. Zoolang de S. der geschiedenis getrouw blijft, is Elizabeth niet anders dan lijdzaam, duldend, engelachtig van humeur, - eigenschappen, die hoe voortreffelijk ook op zich zelf, zeker niet veel kunnen bijdragen tot de levendigheid der handeling. Waar Elizabeth handelend, vooral raadgevend wordt voorgesteld, is men dikwijls geneigd te vermoeden, dat zij door de S. opgesmukt wordt met de veêren van anderen; - de heldin moest toch ook wat te zeggen hebben! De beschrijving van het verblijf der koninklijke familie in den Temple is langdradig; wel is zij in hoofdzaak juist, volgens het verhaal van Madame Royale; doch de S. tracht er afwisseling in te brengen door allerlei mogelijke en onmogelijke middelen te verzinnen om de van elkaâr gescheiden leden van het gezin met elkaâr te doen communiceeren; Elizabeth is natuurlijk altijd degeen, die zoo wat bedenkt. Zij heeft geen oogenblik rust, - en toch vraagt men zich gedurig af: waarom moet Elizabeth hier hoofdpersoon zijn? - Wat de geschiedkundige waarde betreft van het boek, die is zeer zeker niet groot. Onnauwkeurigheden (ik ben en blijf beleefd) zijn niet zeldzaam. De Fransche revolutie is niets dan een strijd tusschen den Koning en de fanatieken, van wie het overigens niet blijkt, wie zij zijn. Er heerscht een groote verwarring tusschen de begrippen Parlement en Nationale vergadering. De hoogloopende oneenigheden tusschen het Hof en de Parlementen worden van 1787 verplaatst naar 1789, en de Hertog van Orleans wordt verbannen, omdat hij als lid der Nationale Vergadering den Koning beleedigd heeft; waarop, volgens Mej. Perk, de Parlementen voor hem in de bres springen, en zich permanent verklaren (blz. 61); de optocht van 't Parijsche grauw naar Versailles, in October '89, wordt opgesmukt met verschillende incidenten van den eersten aanval op de Tuileriën, op 20 Juni 1792. De Prinses de Lamballe, een der slachtoffers van de Septembermoorden, wordt door Mejufvrouw Perk in 't leven gehouden tot December '92 en staat voor een rechtbank terecht (blz. 207), enz., enz.

Ziedaar eenige opmerkingen over den inhoud van het boek. Ook op den vorm van 't verhaal, op den stijl, de woordenkeus, het gebruik van germanismen zou ik nog menige aanmerking kunnen ma-

ken, maar waartoe? Geen van die aanmerkingen raakt Mej. Perk in 't minst.

De ware schuldigen zijn:

1°. De gravure van E.M. Ward, voorstellende ‘de familie Capet in den Temple’, die de aandacht van Mej. Perk heeft getrokken, hetgeen ten gevolge had, dat de S. ‘meer en meer voor de verzoeking bezweek, om met het oog op “ONZE ROEPING” een schets te schrijven over een harer leden’ (i.e. van de familie Capet, niet van Mej. Perk).

2°. De tweede en grootste schuldige, de auctor moralis, is de uitgever Joh. Ykema. Eenmaal attent geworden op de zuster van den rampspoedigen Lodewijk XVI, aanvaardde de S. ‘de taak haar te bewerken (sic) met bizondere opgewektheid.’ De schets zou ongeveer acht vellen druks beslaan en de Heer Ykema verklaarde zich bereid die uit te geven. Onder 't werken bespeurde de schrijfster, dat zij in acht vellen druks en drie weken tijds niet klaar zou komen; zij trachtte zeer terecht den Heer Ykema, zelfs met vergoeding der reeds gemaakte onkosten, tot een uitstel van eenigen tijd te bewegen. De wreedaard weigerde. Drie weken had Mej. Perk reeds gewerkt, met St.-Nicolaas moest het boek in de wereld (- als belooning voor de recensenten, die goed opgepast hadden??); nog ééne week bleef er over. Heldhaftig en standvastig werkte de S. door, en Elisabeth van Frankrijk kwam binnen de vier weken klaar, - ‘en nog wel,’ zegt S. ‘binnen die vier, gedurende welke mijne werkzaamheden voor onze Roeping door een wekelijksche verschijning der nummers verdubbeld waren en die voor “Arbeid adelt” waren aangevangen.’

't Springt in 't oog, dat onder zulke omstandigheden de fouten, die 't werk ontsieren, niet op rekening van de S. kunnen worden geplaatst. Zij is het slachtoffer geweest van een te sterke verzoeking en van een meêdoogenloozen uitgever. Ons betaamt, gelijk ook de voorrede zegt, een ruime mate van deernis met zooveel ongeluk, - ja, troost komt hier te pas, geen verwijt. De S. trooste zich dus met de zekerheid, dat de opgedane ervaring haar zal geleerd hebben te bidden, dat zij in 't vervolg niet meer in verzoeking gebracht worde; en mocht die verzoeking toch komen, dan zal zij juist uit diezelfde ervaring de kracht putten om heldhaftig te strijden. Bezwijkt zij ook dan, dan zal zij toch zorgen, niet ten

tweedenmale in handen te vallen van een uitgever van St. Nicolaasboekjes!

Maar had ik niet gelijk, toen ik de opmerking maakte, dat een woord vooraf soms heel wat kan goed maken? Wij danken Mej. Perk dus zeer voor die voorrede; te meer nog, omdat zij zelve de openhartigheid heeft daarin den lezer te waarschuwen voor te groote lichtgeloovigheid in hetgeen zij schrijft. De figuur van Elizabeth, zegt zij, heeft zij getracht zuiver historisch weêr te geven. ‘Alleen het decoratief, de mise en scène en zoo velerlei bizonderheden, bijv. over de telkens wisselende regeering, die van ernstige studie zouden hebben moeten getuigen, en niet minder van een arbeid die à tête reposée werd verricht, zullen, vrees ik, veel te wenschen overlaten.’ Jammer maar, dat de S. niet op het denkbeeld gekomen is, het ware in haar schets van het onware te onderscheiden door een andere drukletter of door aanhalingsteekens!

Het tweede werk, waarover ik blijkens het opschrift van dit opstel te spreken heb, is zonder ‘woord vooraf’ in 't licht gezonden. De auteur heeft dus geen, of althans niet dezelfde redenen ter verontschuldiging aan te voeren als Mej. Perk. En trouwens, gebrek aan tijd zal wel niet bestaan hebben bij haar, die George Friedrich Händel tot held wilde maken van een historisch-romantisch verhaal, - want de Duitsche eik, die ons in 't werk van Celestine wordt voorgesteld, is niemand anders dan de groote componist van den *Messias*, den *Samson*, den *Israël in Egypte*.

Er behoort tijd, veel tijd toe, om een grondige studie te maken van het lange tijdvak waarin Händel geleefd en gewerkt heeft. Overhaasting is allernadeeligst voor de bewerking van een aanschouwelijk en historisch juist beeld van de Duitsche, de Italiaansche en de Engelsche maatschappij, die elk voor een deel invloed gehad hebben op den wasdom van Celestine's Duitsche Eik. Bovendien vereischt de geschiedenis van de wording eens kunstenaars, vooral als die kunstenaar Händel heet, de beschikking over een ontzachlijk materiaal van biographische en kunsthistorische bizonderheden, waarvan de verwerking niet dan veel tijd kan kosten.

Ik geloof dus te mogen aannemen, dat Mej. van Rees oneindig veel meer tijd aan haar werk heeft kunnen besteden dan Mej. Perk, en dat haar uitgever, de Heer Thieme, haar niet achterna gezeten heeft met gedurige aanmaningen om copij. Het eenige, waarbij *misschien* overhaasting heeft plaats gehad, is de correctie der drukproeven, - want het anders zeer net uitgegeven boek wordt door menige spelfout ontsierd. Het staat echter nog te bezien, of dat alleen *druk*fouten zijn; doch hierover later.

De afwisseling in Händels lotgevallen, de talrijke reizen die hij deed, de betrekking waarin hij stond tot groote, althans beroemde mannen, - last not least - het bestaan eener goede biographie van den componist (die van Chrysander), 't zijn, dunkt mij, omstandigheden, die velen hebben moeten verlokken, hem tot held te kiezen voor een historischen roman. Toch heeft, voor zoover ik weet, nog niemand aan de verzoeking toegegeven, zelfs niet Louise Mühlbach of Heribert Rau, - en dit verwondert mij meer, dan dat Mej. van Rees, die naar ik meen te weten een verdienstelijke musicienne is, voor de verleiding (evenals Mej. Perk voor de plaat van Ward) is bezweken. En toch had zij in den weêrstand *moeten* volharden, juist, indien zij werkelijk de hooge achting voor haar held koestert, die telkens vertoond wordt, als zij over hem spreekt. - Ik althans vat niet, hoe die achting gepaard kan gaan met de grootste vrijmoedigheid in 't bedenken van verhalen, waarin Händel in een allesbehalve gunstig daglicht verschijnt.

Zie hier enkele voorbeelden.

In 't werk van Mej. van Rees is Händel te Hamburg in aanraking gekomen met eene beeldschoone actrice, Vittoria Tesi, die destijds een niet onbesproken gedrag leidde; Händel is later op Vittoria Tesi verliefd geworden, - en die liefde is wederkeerig; hij ontdekt dit echter eerst op eene reis in Italië, en zijne vreugde over deze ontdekking is zoo uitbundig, dat hij zich tegenover zijne beminde geheel vergeet. ‘Geen eerbiedig minnaar, maar alleen een door hartstocht overweldigd man kan zich aldus vergeten en de waardigheid beleedigen der vrouw, die hij zegt te beminnen..... Van Händel's natuur kan men, op zulk een oogenblik, een vergeten van zich-zelf verwachten. Vittoria ziet er alleen het bewijs in van gebrek aan achting, veroorzaakt door zijne bekendheid met haar vroeger gedrag.’ (Dl. I, blz. 111.) Als dat nu historisch

was, dan zou 't in eene biographie, al is 't een romantische biographie, zijne plaats moeten vinden. Maar daar het uitgemaakt is, dat Händel nooit verliefd geweest is op Vittoria Tesi, kan ik niet zeggen, dat Mej. van Rees hier een groot blijk geeft van achting voor den beroemden componist. - Later weêr wil de S. ons doen gelooven, dat zeker Engelsch meisje Maria Vanhomrigh (de zuster van Swift's Vanessa, - die, à propos, in den familiekring Esther heette) op Händel verliefd geworden is, en dat deze bijna met haar zou getrouwd zijn, niet uit liefde, maar omdat hij in een onbewaakt oogenblik, en na Maria's leven en eer gered te hebben, zich eenige opgewonden woorden heeft laten ontvallen; Händel voelt zich gedrongen openhartig te gaan bekennen, dat hij 't niet zoo ernstig gemeend heeft, daar hij nog steeds die denkbeeldige liefde voor Vittoria Tesi koestert, maar dat hij desniettemin als fatsoenlijk man zijn woord gestand wil doen. Het meisje bedankt (geen wonder! - en Händel had dat ook wel kunnen voorzien) en sterft aan een gebroken hart, zooals men dat in een roman noemt.

Welnu, ook dit verhaal is grootendeels verzonnen, althans voor zoover de rol betreft, die Händel daarin speelt. Wederom vraag ik, of die rol zoo mooi is, dat men haar zonder historische noodzakelijkheid aan een man dien men bewondert moet toedichten?

En als Mej. van Rees ons talrijke episoden schetst uit het hofleven te Herrenhausen (hier steeds Herringhausen genoemd) te Hannover, te Celle; tafereelen van het Engelsche Hof onder Koningin Anna, en onder de beide eerste Georges, - van het leven der Engelsche letterkundigen onder Koningin Anna en later - dan lezen wij die fragmenten met min of meer belangstelling, met min of meer genoegen zelfs, - doch telkens doen wij weêr de vraag: Wat heeft Händel toch met dat alles te doen? - Behalve in die enkele hoofdstukken, waar sprake is van den strijd tusschen de vóór- en tegenstanders van de opera's die Händel te Londen dirigeerde, vervult de zoogenaamde held van dit romantisch verhaal bijna overal een onbeteekenende rol.

Daarentegen missen wij geheel, wat bij eene levensbeschrijving van zulk een kunstenaar als Händel, het meeste belang zou inboezemen. Nergens wordt gemeld, welken loop Händel's studiën namen, wie zijne leidslieden waren (na Zachau, Händel's eersten leermeester); 't is alsof hij reeds in de wieg even volmaakt componeerde,

als toen hij den ‘Israël in Egypte’ schreef. Zoodra Mej. van Rees hem als musicus doet optreden, is er slechts sprake van zijn kolossalen geest, van de reusachtige wieken zijner verbeelding, van genialiteit, van goddelijken vonk; - men beseft dat dergelijke uitdrukkingen, hoe zeer ook gewettigd aan 't eind van een langen climax, den lezer die ze telkens en telkens weêr ontmoet, eindelijk gaan vervelen, en dat de figuur van Händel er meer onder lijdt dan de bedoeling kan geweest zijn van Mej. van Rees. Niet allen, die Heere, Heere zeggen, zullen ingaan in het koningrijk der Hemelen. Niet allen die met het woord geniaal schermen, leggen ware vereering voor het geniale aan den dag.

Maar, zal misschien de schrijfster ons toeroepen, wie zegt u dat ik eene levensbeschrijving van Händel wilde geven? Toont de geheele samenstelling van mijn boek niet aan, dat ik Händel slechts als het middenpunt beschouw van een aantal personen en gebeurtenissen, waar hij meê te doen heeft, als den draad die eene reeks historische tafereelen aan elkaâr verbindt?

O, was dat uwe bedoeling, hooggeschatte schrijfster? Wel, - ik had het niet gedacht, dat beken ik, - maar als u 't zegt, dan zal het wel zoo zijn. Toch veroorloof ik mij dan nog de bescheiden vraag, met welk recht ge Händel juist voor die verbindende draadrol hebt gekozen? Händel is, u zult het niet ontkennen, een historisch persoon, wiens geschiedenis, in weêrwil van Chrysander's Biographie, in weêrwil zelfs van F.J. van Kempen's hollandsche levensbeschrijving van den componist, nog niet zoo goed en algemeen bekend is, dat men hem zonder gevaar in den helaas! zoo ruimen kring der romanlezers kan invoeren onder eene gestalte, die, - ja, wel iets heeft van den echten Händel, maar die toch door eene onnauwkeurigheid hier, door een halve waarheid ginds, door eene weglating elders, - ontzachlijk veel van zijn ware gedaante verloren heeft.

Was 't alleen te doen om een *peinture de moeurs et de caractères* uit de eerste helft der 18de eeuw te geven, dan had hij, die de eervolle rol van middenpunt bekleedt, een onhistorisch persoon moeten zijn. Zulk een persoon kan de S., mits zij menschenkennis bezit, overal heenbrengen, en alles laten doen wat zij wenschelijk acht om haar tafereelen met elkaâr te verbinden. Als onovertroffen voorbeeld van iets dergelijks neme ieder Thackeray's Henry Esmond ter hand.

Ach, dat mij die naam juist nu te binnen moest schieten! Het werk handelt even als de ‘Duitsche Eik’ over Engeland in den aanvang der 18de eeuw. Maar dat is de hoofdreden niet waarom ik er aan denk. Even als de emigrant in ‘Martin Chuzzlewit’ door New-York sterk werd herinnerd aan York, omdat de nieuwe stad zoo bizonder weinig overeenkomst had met de oude, - zoo dacht ik bij 't lezen van de tallooze historische onjuistheden in Celestines roman terstond aan dat schoonste van Thackeray's werken, waarin de grootste vrijheid van vinding geen afbreuk doet aan historische betrouwbaarheid. Er is o.a. een hoofdstuk in ‘de Duitsche Eik’ dat elken vriend van historische waarheid moet doen rillen. Ik moet, ware 't slechts om mij te vergewissen, dat ik zelf niet in mijne chronologie van streek geraakt ben, een oogenblik daarbij stilstaan.

Händel is in 1710 voor het eerst in Engeland. Hij heeft al zeer spoedig kennis gemaakt met eenige der meest bekende personen van dien tijd, litteratoren, kunstenaars en hooggeplaatste edellieden uit den hofkring. Om zijn groot talent wordt hij overal met open armen ontvangen. Zoo heeft hij ook eene uitnoodiging gekregen tot een kunstavond bij Mevr. Vanhomrigh, de moeder van Vanessa, - en Mej. van Rees beschrijft ons die soiree in het 15de hoofdstuk van haar werk. - Dat Händel zelf niet verwonderd was over het gezelschap, dat hij daar bijéén vond, laat zich begrijpen: hij was immers pas in Engeland, en wist niet hoe hoog daar de strijd der partijen liep in het jaar toen Harley (later lord Oxford) aan 't ministerie kwam, - en toen het proces van Sacheverell alle politieke hartstochten in beweging gebracht had. Ons, die daar wel eens van gelezen hebben, dunkt het vreemd, Bolingbroke, Harley en Swift zoo vriendschappelijk te zien keuvelen met Addison, Steele en Halifax. Mej. van Rees zelf vindt er iets onwaarschijnlijks in, en acht zich verplicht ter verklaring te zeggen, dat Whig's en Tory's, 't zij uit kiesch gevoel voor hunne gastvrouw, 't zij omdat ze elkanders verdiensten naar waarde schatten, hier elkander schijnbaar vriendelijk de hand drukten. Dat erkennen van elkanders verdiensten wil er bij mij niet in, als ik mij de ‘Dunciad’ van Pope herinner, en de liefelijkheden van een Swift, die beiden ook tegenwoordig waren, - van Swift vooral, die eerst onlangs van de Whig- tot de Tory-partij was overgegaan. Intusschen on-

mogelijk is het feit niet, - en indien Mej. van Rees er vrede meê heeft, dan wil ik die bijeenkomst bij Mevr. Vanhomrigh gaarne voor historisch houden. Wat Händel zeker wel verwonderd zal hebben, is de aanwezigheid van Johnson, destijds een zuigeling van ongeveer één jaar, met een ongewoon uiterlijk voor iemand van dien leeftijd: ‘een groot vierkant gebouwd persoon, wiens somber, ruw, door de pokken geschonden uiterlijk.....’ in één woord, het klassieke portret van den Lexicograaf. Eenmaal over dit kleine anachronisme heengestapt, legt de S. haar historische conscientie het stilzwijgen geheel op, - en nu krijgen wij een gesprek te hooren, waarin Bolingbroke tot Vanessa o.a. de volgende (in 1710 niet anders dan uit de gave der profetie verklaarbare) woorden richt: ‘Welnu de deugd zoekt men bij Johnson niet te vergeefs. Gelukkig dat anderen niet zoozeer door zijn onbehagelijk voorkomen worden afgeschrikt, als gij; Richardson is zijn vriend (Richardson's eerste werk: *Pamela*, verscheen in 1741), Goldsmith (geb. 1728) bewondert hem, mejufvrouw Burney (geb. 1752) bootst zijn stijl na, en vereert hem als haar vader. De geschiedschrijver Gibbon (geb. 1737), de schilder Reignolds (sic. Sir Joshua Reynolds werd in 1723 geb.), de tooneelspeler Garnick (sic. Garrick, geb. 1716) zijn naijverig op zijn gezelschap. Graaf Chesterfield (geb. 1694), die bij hem in ongenade is, doet al het mogelijke om zich met hem te verzoenen’[1], enz. Aldus Bolingbroke. Esther Vanhomrigh doet of ze meer van die namen heeft hooren spreken, hetgeen bewijst dat ze den schijn wilde aannemen van knapper te zijn dan ze was, - misschien is het wel daarom dat Swift nooit met haar heeft willen trouwen.

Dit ééne staaltje zij genoeg om te toonen, hoe Mej. van Rees met de geschiedenis der Engelsche letterkunde omspringt. Erger nog schijnt het op een andere plaats van 't boek (Dl. II, blz. 191), waar zij Milton een spotdicht op Händel en Johnson laat schrijven. Echter zou ik dat anachronisme zoo kolossaal vinden, dat ik liever aan eene schrijffout[2] wil denken, of aan 't bestaan van een mij on-

1 Ik heb mij de moeite gegeven de juiste datums in Chamber's Cyclopaedia of Engl. Litterature op te zoeken. Wat een recensent al niet moet doen! 't Was toch wezenlijk niet noodig, hier de anachronismen te controleeren!

2 Ook de Heer Tjaden Modderman, die het boek in den Tijdspiegel heeft gerecenseerd, geeft er deze vergoêlijkende uitlegging aan.

bekenden Milton, in de jaren 1740-50. - De Fransche litteratuur komt er op dien avond bij Mevr. Vanhomrigh niet beter af dan de Engelsche. Althans vaart de éénjarige Johnson met de hem eigene ruwheid uit tegen de theoriën van den nog ongeboren Rousseau, en Pope is klaarblijkelijk door Voltaire op de hoogte gebracht van hetgeen de wijsgeer van Ferney eenmaal zou schrijven.

Zijn nu dergelijke anachronismen gewettigd, zelfs in den hybridischen kunstvorm, dien men historischen roman noemt? Wie durft het volhouden? En let wel, - de kunstavond bij Mevr. Vanhomrigh is geen bijzaak, geen uitweiding, althans niet meer dan eenig ander der tafereelen waaruit het werk is samengesteld: en tot de biographie van Händel staat deze episode in nauwer verband dan menig andere, daar Maria Vanhomrigh bij die gelegenheid op den held van 't verhaal verliefd wordt. Maar gesteld zelfs, dat het geheele hoofdstuk uit het boek kon gelicht worden, wat kan dan in vredesnaam de S. bewogen hebben, er een chronologische cacographie van te maken?

Grondige studie, men zal het mij toegeven, wordt vereischt voor de beschrijving van een historischen toestand, en wel voornamelijk grondige studie van de letterkunde van het tijdvak dat men wil beschrijven. Zou 't gewaagd, - of onbeleefd - zijn te veronderstellen, dat die studie bij onze S. ontbroken, of althans uit onzuivere bronnen plaats gehad heeft?

Ik hel tot het laatste gevoelen over, althans wat haar kennis van de Engelsche maatschappij betreft. Mej. van Rees heeft klaarblijkelijk een of meer boeken gelezen over Engeland in de eerste helft der vorige eeuw. Zij kent eene menigte namen van letterkundigen, van staatslieden, van kunstenaars. Maar dat alles zweeft haar als in een uevel gehuld voor oogen. Vooral wat de litteratoren betreft, steunt zij niet op eigen studie; zij heeft hunne werken niet gelezen, zou men zeggen. Hoe onwaarschijnlijk het klinke, ik kan het vermoeden niet onderdrukken, dat de S. de Engelsche taal niet kent, en dat zij haar wetenschap van Engelsche toestanden, personen en zaken aan Duitsche auteurs ontleent, die zelf ook niet altijd op de hoogte schijnen geweest te zijn. Behalve op het reeds meêgedeelde grondt zich dat vermoeden op enkele vreemde verschijnselen. In dit *Hollandsche* boek over *Engelsche* toestanden, vindt men soms *Duitsche* benamingen, als b.v. Neumarkt, voor Newmarket,

Altstad, waarschijnlijk voor de City, Kraftsman[1], voor een mij onbekend londensch tijdschrift. Het eerste tijdschrift van Steele en Addison, *the Tattler*, de prater, draagt hier den naam van: de *Tadler*, in 't Duitsch, de berisper, niet bij wijze van drukfout, maar zoo dikwijls het in 't boek voorkomt. Eindelijk komen bijna alle spelfouten, waarover ik reeds vroeger sprak, in Engelsche namen of citaten voor. - Is mijne gissing juist, dan verklaar ik den moed niet te begrijpen van een auteur, die zich aan den historischen roman, de moeilijkste soort van novellistiek, durft wagen, zonder althans gewapend te zijn met een volledige kennis van de taal van 't land, waar de roman speelt.

Moet ik nu, na zes of zeven bladzijden aanmerkingen, ook nog meêdeelen wat ik prijzenswaardigs gevonden heb in het werk van Mej. van Rees? Moet ik tegenover aanmerking *a*, loftuiting *a'* plaatsen, en zoodoende het gansche alphabet doorloopen, ten einde de bittere pillen te verzilveren? Dat soort van ‘systeme de bascule’ is zeer in trek bij onze critici, die daardoor den roem van humaniteit willen verwerven, en ook ik stel veel prijs op dien roem. Maar, om het verdienstelijke te doen waardeeren dat in de wijze van behandeling, in den vorm van Celestine's verhaal valt op te merken, zou ik hier een of meer lange citaten moeten inlasschen, en daartoe biedt mij het Bibliographisch Album de noodige ruimte niet. Bovendien, en dit is mijn hoofdreden om niet verder te gaan: - ik kan niet van mij verkrijgen te zeggen, dat ‘de Duitsche Eik’ verdient gelezen te worden, al is er veel goeds in; - ik acht het boek bepaald gevaarlijk, - en juist daarom gevaarlijk, omdat de S. een onmiskenbaar talent aan den dag legt in 't groepeeren der personen, die zij doet handelen, - omdat zij den toon der conversatie op verschillende plaatsen zeer juist getroffen heeft, - omdat zij, in één woord, eene tint van waarheid, of althans van plausibiliteit heeft weten te geven aan de vele historische ketterijen die zij verkondigt, en zoodoende die ketterijen oneindig meer ingang kan doen vinden bij het groote, luie en onzelfstandige publiek van romanlezers, dan wanneer het boek vervelend of slecht geschreven ware geweest.

J.A.S.

1 Of moet men hier denken aan het Engelsche Craftsman, handwerksman?

Eene rectificatie.

In de recensie van het werkje van Luitenant van Braam Houckgeest, over de expeditie naar de kust van Guinea, voorkomende in het Februarinummer van dit tijdschrift, wordt het voorgesteld alsof de officieren van die expeditie, geraadpleegd over de uitvoerbaarheid van den meer besproken tocht naar Kwassie-krom, zonder onderscheid, tegen die onderneming zouden zijn geweest.

Meer bepaald zegt de Recensent, dat iedereen in dien tocht te veel moeielijkheden zag, dat elkeen dien te gewaagd vond.

Daar dit, vooral in veroand met de beschouwingen die daaraan worden vastgeknoopt, niet zou pleiten voor die officieren, wenschen wij de onjuistheid van het beweerde aan te toonen.

Een paar woorden mogen daartoe voldoende zijn.

Vooreerst kunnen wij verzekeren, dat noch door middel van een krijgsraad, noch op eenige andere wijze ooit het gevoelen der officieren is gevraagd, wat in deze trouwens ook niet noodig was.

Ook het beweren dat elkeen den tocht te gewaagd vond is niet minder onjuist. 't Is mogelijk dat zulks het gevoelen van enkelen was, zeker was het niet dat van allen.

Toen de Gouverneur Nagtglas, Kolonel Commissaris voor de zaken ter kuste van Guinea, na de ontvangst van de rapporten betreffende de verovering van Anoema Atjim, had geschreven dat de vermeestering van den hoofdzetel der Commandeezen, uit een politiek oogpunt, hoogst wenschelijk werd geacht en de kroon zou zetten op het werk reeds door de

Marine verricht: en toen daarop stond te besluiten of die onderneming plaats zou vinden is door mij, daarover sprekende met het hoofd der expeditie, den Kommandant der Zeemacht, gezegd, dat ook naar mijn gevoelen de tocht naar Kwassiekrom geschieden moest, hoe bezwaarlijk ook, indien althans niet meerdere boschnegers en dragers zich aansloten. Er is toen daarin voorzien en veertien dagen later kreeg ik de uitnoodiging Kwassie-krom bij verrassing of gewonen aanval te nemen.

Dat toen de officieren den tocht te gewaagd vonden, meen ik met grond te mogen betwijfelen, en zeker zou onze eerlijke vriend Luitenant van Braam Houckgeest dan ook niet, zonder daarvan met een enkel woord te gewagen, gezegd hebben, dat die tocht met kans op goeden uitslag kon worden ondernomen. Hij die den recensent inlichtte, heeft blijkbaar de stemming, die bij den aanvang der expeditie in het algemeen tegen boschtochten heerschte, op grond der treurige ervaring daarin door de Engelschen opgedaan, verward met de latere gevoelens, toen eigen ondervinding vrij wat schrikbeelden had doen op zij zetten.

Wellicht waren er ook later nog, die zulk een tocht te gewaagd vonden. - 't Is mogelijk; maar dan moeten wij nog met te meer genoegen herdenken de geestdrift bij de talrijke aanzoeken, zoowel van offlcieren als minderen, om aan den tocht te mogen deelnemen.

P. TEN BOSCH.

Aangeboren waarnemingsvormen.

‘Ist doch’ - rufen sie vermessen -
‘Nichts im Werke, nichts gethan!’
Und das Grosse reift indessen
Still heran.

Es erscheint nun; niemand sieht es,
Niemand hört es im Geschrei:
Mit bescheidner Trauer zieht es
Still vorbei

FEUCHTERSLEBEN.

I. Causaliteit.

Men moge een zoo welwillend oordeel vellen over de eerlijkheid en het verstand van het menschelijk geslacht, als maar cenigszins mogelijk is, toch zal men moeten erkennen, dat niet elke nieuwe belangrijke waarheid bij hare eerste verkondiging de verdiende waardeering heeft gevonden. Zeer dikwijls wordt zij jaren lang als eene gevaarlijke dwaling beschouwd, en deze miskenning duurt gewoonlijk des te langer, naar mate de ontdekte waarheid meer belangrijk is. Zoo ergens, dan is de bevestiging van deze uitspraak te vinden in de geschiedenis der leer van Spinoza. In de belangwekkende levensbeschrijving van Spinoza, door den eerlijken Jean Colerus uitgegeven, vindt men de namen vermeld van een aantal zeer geleerde, zeer diepdenkende mannen, die, reeds weinige jaren na den dood van den wijsgeer, zijne hemeltergende dwalingen voor goed hebben wederlegd. Eene eeuw moest verloopen, voordat de menschheid eindelijk begon te ontdekken, dat de bestrijders van Spinoza zich hadden vergist. Eerst anderhalve eeuw na zijn dood veranderde langzamerhand de toon der publieke meening, en werd de man, die gedurende zooveel jaren met allerlei scheldnamen was overstelpt, door het billijker nageslacht verheven op een der eerste troonen in het vreedzame rijk der gedachten. Zon-

der twijfel zal de periode der vereering van Spinoza veel langer duren, dan de periode der miskenning geduurd heeft.

Deze geschiedenis, die met vele soortgelijke zou kunnen worden vermeerderd, is wel geschikt ons aan te sporen tot wantrouwen ten aanzien van de uitspraken, ook van de meest geachte woordvoerders van onzen tijd. Ook de eerste helft der achttiende eeuw telde zeker hare scherpzinnige mannen; en toch was geen van deze mannen in staat om te ontdekken, dat Spinoza dieper had gezien dan zijne tijdgenooten. Of, zoo deze uitspraak te sterk is, in ieder geval was het aantal der vereerders van Spinoza zoo gering en de invloed van hunne autoriteit zoo zwak, dat hunne meeningen in het geheel geen gewicht schijnen te hebben gehad tegen de overmacht van zijne bestrijders.

Mijne herinnering aan dit overbekend verhaal van Spinoza's langdurige miskenning strekke den lezer tot beweegreden om de volgende bladzijden niet ongelezen te veroordeelen. Ik wensch namelijk het bewijs te leveren, dat onze negentiende eeuw zich jegens Kant en Schopenhauer aan eene dergelijke onbillijkheid heeft schuldig gemaakt als de achttiende jegens Spinoza. Ik zal trachten aan te toonen, dat de mannen, die zich, ten minste in Engeland, Frankrijk en Holland, als de rechtmatige eigenaars gedragen op het gebied, dat vroeger het erfdeel uitmaakte van de volgelingen der oude metaphysica, te voorbarig gemeend hebben zeker te zijn van het behoud hunner zegepraal. Om dit te doen, moet ik bewijzen, dat zij Kant niet hebben begrepen, en dat zij verkeerd en onverstandig hebben gedaan door Schopenhauer zelden of nooit te noemen. Daar nu de personen, tot wie mijne beschuldiging rechtstreeks gericht is, de wijsgeeren der ervaring, op dit oogenblik, althans buiten Duitschland en misschien zelfs ook daar, de erkende overwinnaars zijn op wijsgeerig gebied, was de herinnering aan de oude geschiedenis der leer van Spinoza wellicht noodzakelijk om voor mij te verkrijgen, wat ieder spreker mag verlangen, een geopend oor bij zijne toehoorders.

Zooals ik reeds in mijne beschouwing over Spencer gezegd heb, herken ik den empirischen wijsgeer aan zijne verwerping van iedere verklaring, die iets meer is dan eene wet der verschijnselen. Hierin ligt ongetwijfeld hun onderscheidend kenmerk. Zoowel Mill als Comte komen hierop herhaaldelijk terug. ‘Ik stem geheel in met de leer, dat *laatste oorzaken*, of

volgens de spreekwijze der metaphysica, *causae efficientes*, van welke men meent, dat zij geen verschijnselen zijn, en dat zij niet door de zintuigen kunnen worden waargenomen, volkomen ontoegankelijk zijn voor het menschelijk kenvermogen; en dat de standvastige betrekkingen van opvolging en gelijkheid, die tusschen de verschijnselen zelven bestaan, de eenige onderwerpen van een redelijk onderzoek zijn'[1]. Zoo luidt de ondubbelzinnige verklaring van Mill. Niet minder duidelijk spreekt Comte. 'Wij zien uit het voorgaande, dat het hoofdkenmerk der stellige wijsbegeerte bestaat in het volgende. Zij beschouwt alle verschijnselen als onderworpen aan onveranderlijke *natuurwetten*, wier nauwkeurige opsporing en wier vereeniging tot een zoo klein mogelijk getal van hoogere wetten het eenig doel uitmaakt van onze pogingen. Wij beschouwen het zoeken naar alles wat men *oorzaken* noemt, zoowel eerste oorzaken als eindoorzaken, als voor ons ontoegankelijk en zinledig'[2]. Ook Opzoomer sluit zich volkomen bij de twee eerstgenoemden aan. 'Comte heeft alle onderzoek naar de *oorzaken* der verschijnselen voor volkomen ijdel verklaard, en wil ons bepalen tot het onderzoek naar de *wetten* der verschijnselen. Het is echter slechts een verschil in woorden, want juist datgene, wat hij eene onveranderlijke natuurwet noemt, en volstrekt niet meer, drukken wij door ons verband van oorzaak en gevolg uit. Al wat daarboven gaat, houden ook wij voor ijdel, althans ontoegankelijk, en het groote verschil tusschen empirische wetten en natuur- of causaalwetten heeft niemand meer erkend dan hij'[3]. Tot deze drie citaten mag ik mij voorzeker bepalen, vooreerst, omdat zij afkomstig zijn van drie der ijverigste

1 I most fully subscribe to the doctrine that *ultimate*, or, in the phraseology of metaphysicians, *efficient* causes, which are conceived as not being phenomena, nor perceptible by the senses at all, are radically inaccessible to the human faculties; and that the constant relations of succession or of similarity which exist among phenomena themselves, - are the only subjects of rational investigation. Mill, A. system of Logic, Sec^{d}. Ed. Vol. I, p. 422.

2 Nous voyons, par ce qui précède, que le caractère fondamental de la philosophie positive est de regarder tous les phénomènes comme assujétis à des *lois* naturelles invariables, dont la découverte précise et la réduction au moindre nombre possible sont le but de tous nos efforts, en considérant comme absolument inaccessible et vide de sens pour nous la recherche de ce qu'on appelle les *causes*, soit premières, soit finales. Comte, Cours de Philosophie Positive. Vol. I, p. 14.

3 Opzoomer. De weg der Wetenschap. Tweede uitgave, blz. 104.

verdedigers van hun standpunt, ten tweede, omdat hunne werken bij ons meer bekend zijn, dan die van eenigen anderen denker, op wien de naam van empirisch wijsgeer zou kunnen worden toegepast.

Dat hunne bewering door de overgroote meerderheid volkomen wordt toegestemd, is niet wel te betwijfelen. Zoo zij op eenigen tegenstand stuiten, dan is het òf van de zijde van het geloof, dat te recht of te onrecht in de wijsbegeerte der ervaring eene bedreiging ziet van zijne innigste overtuiging, òf van de zijde dergenen, die ook de empirische philosophie nog te metaphysisch vinden en haar beschouwen als eene onrechtmatige inbreuk op natuurkundig gebied. Uit dit laatste oogpunt heeft ons Bosscha eene kleine bijdrage geleverd tot de kritiek der empirische wijsbegeerte, die in den jaargang 1867 van den Nederlandschen Spectator is aan te treffen. Treffend om hare juistheid en onvergetelijk wegens haar lachverwekkend vermogen, schijnt mij de volgende vergelijking: ‘Indien wij niet vreesden den schijn aan te nemen, alsof wij zeer prijzenswaardige pogingen en zeer verdienstelijke mannen wilden verkleinen, wij zouden onze geleerden van dien tijd willen vergelijken met de kunstenaars, die op de estrade boven den ingang van hun lokaal voor de samengevloeide menigte de voortreffelijkheid roemen van hetgeen daar binnen te zien is; een deel van het publiek is binnengestroomd, de kunstenaars zijn aan hunne taak gegaan, doch één blijft er staan, om den lof der kunstenaars en hunner verrichtingen te verkondigen en hoewel zelf daaraan geen deel nemende aan het publiek de regelen te verklaren waarnaar zij behooren te werk te gaan’[1]. Ik wil op gezag van den schrijver gaarne aannemen, dat het geheel buiten zijne bedoeling gelegen heeft zeer prijzenswaardige pogingen en zeer verdienstelijke mannen belachelijk te maken. Wanneer wij echter in aanmerking nemen, dat de ironie den schrijver niet zoo bijster vreemd is, en dat zijne ingenomenheid met de empirische philosophie niet zoo bijzonder groot is, zal ons ten minste wel het vermoeden geoorloofd zijn, dat de wensch om die philosophie in een minder deftig licht te doen verschijnen, dan zij zich zelve gewoonlijk plaatst, zoo niet de bewuste, dan toch de onbewuste beweegreden is geweest tot het schrijven van bovenstaande periode. Inderdaad,

1 Bosscha, Natuurstudie, Nederl. Spectator, 1867, blz. 92.

het is niet te ontkennen, van deze zijde geeft de empirische philosophie maar al te veel gelegenheid tot bijtende scherts. De optelling der studiën, die in eene onlangs verschenen brochure geëischt werden van den beoefenaar der proefondervindelijke zielkunde, zal wellicht nog niet vergeten zijn. Hoe hoog die eischen echter ook waren, zij zouden wellicht te rechtvaardigen zijn door de opmerking, dat men om den intellectueelen mensch te kennen, eene grondige kennis moet hebben van de methoden der verschillende wetenschappen. Veel ernstiger is ons bezwaar tegen de schijnbaar veel minder aanmatigende bewering van een empirisch wijsgeer, dat de toepassing van de resultaten der chemie op de sterrekunde niet behoort tot de bevoegdheid der astronomen, zooals men wellicht geneigd zou zijn te denken, maar tot die der empirische wijsgeeren. Hoe jammer, dat Secchi, Janssen en Lockyer niet gewacht hebben op hunne hulp! Wie aanleg heeft tot eene billijke waardeering van. het komische zal waarschijnlijk niet in staat zijn een hartelijken lach te bedwingen, als hij ziet, dat dezelfde empirische wijsgeer Macaulay's getuigenis over Baco ‘toepast op den wijsgeer in het algemeen’[1]. Zooals bekend is, bestaat die getuigenis hierin, dat Macaulay beweert, dat de kennis van Baco tot die van andere menschen stond als de aardglobe tot de kaarten van een atlas. Het is niet noodig bij dergelijke uitspraken stil te staan. In dit opzicht is de empirische wijsbegeerte zoo volkomen aan de kritiek blootgesteld en daarbij zoo volslagen hulpeloos, dat de menschelijkheid gebiedt hare zwakheid met den mantel der liefde te bedekken. Onder vier oogen of in den gezelligen kring mogen wij ons over dergelijke verschijnselen vermaken, maar de plicht der humaniteit schijnt mij de openlijke bespreking van zoo onschadelijke gebreken te verbieden. Wie zal zijn evenmensch in het openbaar verwijten, dat hij mank gaat? Als de gebreken zoo duidelijk zichtbaar zijn, dat ieder ze kan ontdekken, is de kritiek overbodig.

De wetenschappelijke bestrijders der empirische wijsbegeerte zijn dus over het algemeen zeer bereid om met haar uitgangs-

1 V.d. Wijck. De oorsprong en de grenzen der kennis, blz. 48. De toepassing der chemie op de sterrekunde wordt den astronomen wel niet uitdrukkelijk ontzegd, maar zij wordt toch gebracht onder de ‘vragen van algemeen belang, die voor de rechtbank van geen enkel vakgeleerde kunnen gebracht worden.’ En over dergelijke vragen moet de wijsgeer beslissen.

punt in te stemmen, maar ontkennen alleen de wenschelijkheid van eene afzonderlijke methodologie der positieve wetenschappen en zijn zelfs niet ongeneigd eene dergelijke methodologie voor eene schadelijke overtolligheid te houden. Zoo mogelijk zijn zij nog levendiger dan de empirische wijsgeeren zelven overtuigd van de onhoudbaarheid, de ijdelheid, de dwaasheid van alle metaphysica. In die overtuiging ligt het onderscheidend kenmerk van onze eeuw. In vroegere tijdperken was de verhouding eene geheel andere. Toen een der leerlingen van Spinoza, die op eene reis naar Italië tot het catholicisme bekeerd was, zijn ouden meester over diens ongeloof onderhield, en hem onder anderen vraagde, hoe hij toch wel wist, dat zijne philosophie de beste was onder die allen, die ooit te eeniger plaats geleerd zijn, geleerd worden of geleerd zullen worden, antwoordde Spinoza zonder de minste aarzeling, dat hij wel niet wist of hij de beste philosophie had gevonden, maar toch wel dat zijne philosophie met de waarheid overeenkomt. ‘En als gij mij vraagt, hoe ik dit weten kan, antwoord ik u, dat ik het weet op dezelfde wijze, als gij weet, dat de drie hoeken van een driehoek gelijk zijn aan twee rechte hoeken. Dat dergelijke zekerheid voldoende is, zal niemand ontkennen, wiens brein gezond is en niet droomt over onreine geesten, die ons valsche denkbeelden voor de ware doen houden. Want de waarheid wijst zoowel zich zelve, als de dwaling aan’[1].

Het verwijderd nageslacht, dat van zijn prille jeugd af aan is opgegroeid in een atmospheer van twijfelzucht, kan niet dan naijverig terug zien op de onwankelbare overtuiging, die aan Spinoza deze woorden in den mond geeft. Van waar, zoo vragen wij verwonderd, die groote verandering in den loop van twee honderd jaren? Hoe is die twijfelzucht ontstaan, die thans algemeen heerscht, door sommigen beschouwd als een verderfelijk verschijnsel, door anderen als een zegen geprezen, en die, hoe nuttig zij ook voor de menschheid in haar geheel genomen moge zijn, zeker voor het individu eene minder aangename gemoedsstemming is dan de vaste overtuiging, die de oude wijsgeeren en de oude profeten bezielde?

1 Quomodo autem id sciam, si roges, respondebo, eodem modo, ac tu seis tres Angulos Trianguli aequales esse duobus rectis, et hoc sufficere negabit nemo, cui sanum est cerebrum, nec spiritus inmundos somniat, qui nobis ideas falsas inspirant veris similes. Est enim verum index sui et falsi. Spinoza, Epistola LXXIV, Editio Gfroerer.

Wat de oorsprong is van dien geest der kritiek, behoeft ons niet lang onbekend te blijven, wanneer wij de moeite nemen te onderzoeken, op welke grondslagen de onwankelbare overtuiging steunt, die wij bij eene oppervlakkige beschouwing zouden kunnen benijden. Spinoza en Descartes wanen zich in het bezit van een groot aantal van onbetwistbare waarheden, zoogenaamde *veritates aeternae*, welke aan ieder, die ze goed verstond, en die zich vrijgemaakt had van zinnelijke vooroordeelen, even duidelijk moesten zijn als de stellingen der wiskunde. Eene optelling van al die eeuwige, aangeboren waarheden hebben zij geen van beiden gegeven. Maar zeer dikwijls maken zij bij hunne redeneeringen van de eene of andere gebruik. In de *Principia Philosophiae, Pars* I, 49, noemt Descartes eenige van die waarheden. Als wij nu bemerken, dat het onmogelijk is, dat er eenig ding uit het niets ontstaat, dan beschouwen wij dit voorstel: Uit niets wordt niets, niet als eenig werkelijk bestaand ding, of als een toestand van eenig ding, maar als eene eeuwige waarheid, die zich in onzen geest bevindt, en algemeen-menschelijk begrip of axioma genoemd wordt. Tot dezelfde soort behooren de oordeelen: het is onmogelijk, dat een zelfde ding tegelijk bestaat en niet bestaat; wat gedaan is, kan niet weder ongedaan gemaakt worden; wie denkt, moet noodzakelijk bestaan, terwijl hij denkt, en ontelbare andere, die wel is waar niet gemakkelijk kunnen opgeteld worden, maar die wij ons toch herinneren moeten, wanneer zich de gelegenheid aanbiedt om over hen te denken, en geen vooroordeel ons verstand verblindt[1]. Deze eeuwige waarheden behooren met de stellingen der mathesis tot de oordeelen, die helder en bepaald (*clare et distincte*) worden waargenomen, en wier juistheid daarom volgens Descartes en ook volgens Spinoza ontwijfelbaar zeker is. Wel moeten zij toegeven, dat niet iedereen die waarheden even helder inziet; maar de verklaring van dit ver-

1 Cum autem agnoscimus fieri non posse, ut ex nihilo aliquid fiat, tunc propositio haec, Ex nihilo nihil fit, non tanquam res aliqua existens, neque etiam ut rei modus consideratur: sed ut veritas quaedam aeterna, quae in mente nostra sedem habet, vocaturque communis notio, sive axioma. Cuius generis sunt, Impossibile est idem simul esse et non esse: Quod factum est, infectum esse nequit: Is qui cogitat, non potest non existere dum cogitat: Et alia innumera, quae quidem omnia recenseri facile non possunt, sed nec etiam ignorari, cum occurrit occasio ut de iis cogitemus, et nullis praejudiciis excaecamur.

schijnsel is, voor Descartes ten minste, uiterst gemakkelijk; de mensch bestaat toch uit ziel en lichaam, en in onze jeugd is onze ziel zoozeer in het lichaam verzonken (*corpori immersa*), dat onze zinnelijke waarneming ons een tal van vooroordeelen levert, waardoor zelfs de eeuwige, aangeboren waarheden in ons kunnen worden onkenbaar gemaakt.

Men moet erkennen, dat een kwakzalver, die het er op toelegde bij de wereld door te gaan voor een groot denker, moeilijk een beter uitgangspunt had kunnen kiezen, dan Descartes en Spinoza met de eerlijkste bedoelingen hebben genomen. Zij putten uit eene bron van argumenten, nog rijker dan de vindplaats der beroemde brieven van Chasles, een onbeperkt aantal van onloochenbare waarheden. Er behoorde veel stoutmoedigheid toe om te toonen, dat men aan die zoogenaamde waarheden twijfelde. Op die bekentenis volgde natuurlijk de welwillende aansporing, om toch de ziel wat beter los te maken uit de boeien des lichaams en zich van kinderlijke vooroordeelen te ontdoen.

Het is bekend, dat Locke eindelijk zoo vermetel is geweest om te ontkennen, dat de geest eenige aangeboren begrippen (notions) of beginselen (principles) zou bezitten en dat hij den oorsprong van al die zoogenoemde *communes notiones*, die zijne voorgangers als aangeboren beschouwd hadden, gezocht en gevonden heeft in de door hen zoo geminachte waarneming. Dat hij ongelijk had in de meening, dat de geest geen aangeboren beginselen zou hebben, zal thans wel geen bewijs meer behoeven, nu men algemeen de belangrijkheid van den invloed der erfelijkheid ook op de moreele en intellectueele eigenschappen van den mensch begint te erkennen. Maar ten aanzien der aangeboren begrippen is zijne kritiek afdoende geweest. De grootste twijfelaar kan na de lezing van zijn boek niet meer twijfelen aan de waarheid, dat er geen aangeboren begrippen of aangeboren meeningen in den menschelijken geest gevonden worden. Wil iemand thans nog beweren, dat er aangeboren begrippen zijn, dan is het niet noodig hem te wederleggen. Beter dan iemand het zou kunnen doen heeft Locke in het eerste boek van zijn Essay on human Understanding deze meening bestreden. Dat onze begrippen niets anders zijn dan onvolledige voorstellingen, uit de individueele dingen verkregen door abstractie, schijnt niemand voor Locke helder te hebben ingezien. Daar nu niemand ooit beweerd heeft, dat eenige van

onze voorstellingen zouden zijn aangeboren, valt de leer der aangeboren begrippen, tot zoo lang ons iemand een begrip kan noemen, dat niet door abstractie uit onze intuïtieve voorstellingen is verkregen. Sedert Locke heeft niemand een dergelijk begrip kunnen noemen en het is niet waarschijnlijk, dat er in het vervolg een zou kunnen gevonden worden.

Men ziet dikwijls beweren, dat ook Kant zou gemeend hebben, dat er aangeboren begrippen in den menschelijken geest worden aangetroffen. Eene oppervlakkige lezing van Kant's werken moet zouder twijfel tot die bewering leiden. In zijne logica, die, hoewel niet door hem zelf uitgegeven, toch zijne denkbeelden zuiver teruggeeft, onderscheidt hij de begrippen in empirische en reine begrippen. De empirische begrippen ontstaan op de bekende wijze uit de waarnemingen van den uitwendigen en van den inwendigen zin. Het verstand geeft aan deze empirische begrippen niets anders dan den vorm der algemeenheid. Reine begrippen daarentegen zijn de zoodanigen, waarvan het verstand ook den inhoud levert[1]. Of er zulke reine begrippen bestaan, moet de metaphysica onderzoeken. In zijne kritiek vinden wij nu deze reine begrippen opgenoemd; zij zijn niets anders dan het bekende twaalftal der categorieën. Als synoniem met het woord categorieën wordt door Kant geregeld het woord *Verstandesbegriffe* gebruikt. Voor wie nu aan de letter blijft hangen kan er geen twijfel overblijven, of Kant is weder teruggevallen in de oude dwaling, die reeds eene eeuw vroeger door Locke voor goed was wederlegd. Maar als men Kant nauwkeurig bestudeert, blijkt het dat de overeenkomst tusschen de aangeboren begrippen van Descartes en die van Kant uitsluitend bestaat in den naam. Zeker zou Kant beter gehandeld hebben, als hij zijne categorieën nimmer begrippen genoemd had, maar altijd denkvormen, zoo als hij ze nu en dan noemt. De ongepastheid van den naam verstandsbegrippen, dien hij gewoonlijk in de plaats van categorieën gebruikt, is de voornaamste van de talrijke oorzaken der beroemde duisternis in sommige gedeelten van de Kritik der reinen Vernunft. Tusschen denkvormen en begrippen bestaat toch een zeer belangrijk verschil. Nemen wij een van Kant's denkvormen, de causaliteit, als voorbeeld. De voorstander der aangeboren begrippen moet beweren, dat ook bij den minst ontwikkelden

1 Kant, Logik, blz. 270 der uitgave van Rosenkranz.

mensch, ja zelfs bij het kind, het abstracte begrip van eene oorzaak aanwezig is. Hij moet onderstellen, dat een kind reeds de voorstelling heeft van het eigenaardig verband, dat men causaliteit noemt, en dat bestaat in het onvoorwaardelijk volgen van een tweeden toestand, zoodra een eerste toestand is ontstaan. Nu Locke voor ons de moeite heeft genomen om het ongerijmde van eene dergelijke bewering in het licht te stellen, schijnt het ons ongelooflijk, dat iemand te eeniger tijd eene zoo zonderlinge meening zou hebben gekoesterd. Ook vóór Locke zou men waarschijnlijk de aangeboren begrippen niet hebben verdedigd, wanneer men slechts eene enkele maal beproefd had het denkbeeld, dat in het woord aangeboren begrip ligt opgesloten, in ondubbelzinnige woorden uit te drukken. Nu is het zeker moeilijk nauwkeurig te zeggen, wat Kant zich eigenlijk bij den naam categorieën gedacht heeft. Nergens is zijne taal meer dubbelzinnig dan in de transcendentale Analytik, waar hij de leer der categorieën voordraagt. Maar dat hij iets geheel anders met zijne categorieën bedoelde dan de aangeboren begrippen, wier bestaan Locke ontkend had, is toch gemakkelijk genoeg te bewijzen. Herhaaldelijk verklaart hij, dat de categorieën voor hem de vormen zijn, waarin ons verstand de gegevens der zinnelijkheid opneemt, die eerst nadat zij in deze vormen zijn opgenomen, de objecten worden van onze ervaring. Geen voorwerp kan volgens hem object worden van onze ervaring, zonder opgenomen te zijn in onze denkvormen of verstandsbegrippen. Nu is het niet te ontkennen, dat zeer vele personen in het bezit zijn van eene uitgebreide ervaring, zonder dat zij ooit gekomen zijn tot het abstract begrip van oorzaak en gevolg. Men kan gerust beweren, dat dit abstract begrip afwezig is bij verreweg de meeste menschen, bij al diegenen namelijk, die twijfelen aan de onbestaanbaarheid van een zoogenaamden vrijen wil. Wie voor een oogenblik de juistheid van het determinisme kan ontkeunen, heeft zich op dat oogenblik het begrip van caussalverband niet helder voorgesteld; wie de juistheid van het determinisme nog nimmer heeft ingezien, heeft ook nimmer het abstracte begrip van causaliteit voor zich gehad. Ook wanneer wij echter de beoordeeling van het determinisme buiten het spel laten, zal toch iedereen moeten erkennen, dat een tal van personen in het bezit zijn van eene rijke ervaring, zonder dat zich ooit het abstracte begrip der causaliteit in hun bewustzijn vertoond heeft.

Er zijn wellicht geene klassen van menschen, wier ervaring over natuurverschijnselen uitgebreider is dan die der landbouwers en der zeelieden; toch zal men hoogst zelden onder deze personen iemand aantreffen, die de beteekenis van de abstracte wet van oorzaak en gevolg verstaan zou. Dergelijke personen brengen dus, volgens Kant, hun geheele leven lang het zintuiglijk waargenomene in een vorm, wiens inhoud bij hen nimmer tot eene duidelijke bewustheid geraakt. De mogelijkheid van een dergelijk verschijnsel kan alleen betwijfeld worden, zoolang men nog niet het geringste vermoeden heeft van het groote verschil tusschen de intuïtieve en de abstracte kennis. Wie echter bijv. bekend is met de leer van het ontstaan der gezichtswaarnemingen, kan het denkbeeld van Kant niet zonder nader onderzoek ongerijmd vinden. Van jongs af zijn wij allen bezig geweest met de vergelijking van verschillende graden van spiergevoel, zonder dat wij ooit geraken tot de abstracte wetenschap van die vergelijking. Slechts eenige weinige physiologen zijn in staat, ons in *abstracto* te verklaren, hoe het mogelijk is, dat wij die verschillende gewaarwordingen in de spieren van het oog vertalen in den vorm der ruimteverhoudingen, dien wij volgens sommigen door onze tastgewaarwordingen hebben leeren kennen, volgens anderen als aangeboren waarnemingsvorm mede ter wereld brengen. In ieder geval bezitten wij in onze kindsheid het abstracte denkbeeld van ruimteverhoudingen in het geheel niet, zonder dat dit ons verhindert, den indruk in ons oog in verband met het spiergevoel, door de accommodatie en de convergentie veroorzaakt, op te vatten in den vorm der ruimte, die ons in abstracto nog geheel onbekend is. Men gevoelt, dat het hierbij niets ter zake doet, of wij dien vorm der ruimte als aangeboren waarnemingsvorm in ons dragen, of wel haar door onze tastgewaarwordingen hebben verkregen. In beide gevallen toch nemen wij de indrukken op ons gezichtszintuig waar in een vorm, die ons in abstracto geheel onbekend is, en die in den gezichtsindruk op zich zelve nog volstrekt niet bevat is, zooals alle physiologen toestemmen, en een weinig nadenken ook den niet-physioloog moet doen inzien, die niet geheel onbekend is met den bouw van het oog. Nu is wel de ruimte, volgens Kant, geen denkvorm; zij is een vorm der zinnelijkheid, een waarnemingsvorm. Maar die ruimte levert ons toch het onwederlegbaar bewijs voor de stelling, dat wij intuïtief onze gewaarwordingen kunnen percipiëeren in een vorm, die

ons in abstracto geheel onbekend is, en in de gewaarwording zelve nog niet ligt. Eerst het opvatten van onze *gezichtsgewaarwording* in den vorm der ruimte maakt haar tot eene *gezichtsvoorstelling*. Kant heeft dan ook nimmer beweerd, dat het *begrip* der ruimte ons zou zijn aangeboren; hij verklaart zeer duidelijk, dat onze voorstelling der ruimte in het geheel geen begrip is; maar hij beschouwt de ruimte als een aangeboren *waarnemingsvorm*, als vorm der zinnelijkheid[1]. Evenzoo zijn ook de categorieën ons niet als abstracte begrippen aangeboren, maar zij zijn, volgens Kant, de vormen, waarin wij onze zinnelijke gewaarwordingen, zoo uitwendige als innerlijke, intuïtief opvatten. Terwijl de empirische wijsgeeren den geest voorstellen als niets meer dan een spiegel, die getrouw teruggeeft, wat hem door de natuur wordt voorgesteld, beproeft Kant eene analyse te geven van onze geestvermogens. De vormen, die wij intuïtief toepassen van onze geboorte af, kunnen ons later bekend worden door abstractie, en wel door eene abstractie, die volstrekt niet spoedig tot stand komt. Eerst wanneer die abstractie volbracht is, bij den wetenschappelijken psycholoog, zijn de categorieën ook als begrippen aanwezig; voor dien tijd zijn zij ons zelven onbekend. Even als men oud kan worden en sterven, zonder te vermoeden dat men longen en een hart heeft, maar toch niet leven kan zonder deze organen met hunne eigenaardige functiën als aangeboren eigenschappen te bezitten, evenzoo kunnen wij ons leven besluiten zonder ooit gekomen te zijn tot de heldere bepaling, tot het abstracte begrip van die functiën van onzen geest, waardoor wij het empirisch gegevene in onze aangeboren denkvormen opvatten.

Ik meen niet, dat de geheele leer der categorieën door deze uitlegging volkomen helder zal geworden zijn. Zij kan nimmer duidelijk gemaakt worden, want haar ontbreekt het eerste vereischte daartoe, de waarheid. Wie Schopenhauer's onderscheiding tusschen abstracte en intuïtieve kennis heeft begrepen, kan geen

1 Der Raum ist kein discursiver, oder, wie man sagt, allgemeiner Begriff von Verhältnissen der Dinge überhaupt, sondern eine reine Anschauung. Kritik der reinen Vernunft, blz. 35 (Uitgave van Rosenkranz).
Der Raum ist nichts Anderes, als nur die Form aller Erscheinungen äusserer Sinne, d.i. die subjective Bedingung der Sinnlichkeit, unter der allein uns änssere Anschauung möglich ist. t.a.p., blz. 37.

oogenblik twijfelen aan de onjuistheid van de leer der categorieën. Want reeds bij de eenvoudigste waarneming moet ons kenvermogen niet alleen zijne vormen der zinnelijkheid, maar ook zijn verstand voortdurend in toepassing brengen. Het was mij echter alleen te doen om het bewijs te leveren, dat Kant met zijne categorieën niet bedoeld heeft aangeboren begrippen. De onduidelijkheid van zijne gansche beschouwing over de werking van het verstand doet hem wel somwijlen den schijn aannemen van in zijne woorden te naderen tot de door Locke veroordeelde stelling; maar wie zijne meening goed heeft begrepen, weet dat hij van die stelling zeer ver was verwijderd.

Men vergeve mij deze lange uitweiding over de denkbeelden van Kant ter voorkoming van de argumenten der schrijvers, die meenen Kant te hebben wederlegd, door nog eenmaal het bewijs te leveren, dat er geen aangeboren begrippen bestaan. Zij scheen mij bovendien wenschelijk om een billijker beoordeeling te verkrijgen voor dezen merkwaardigen denker, dien men gewoon is met allerlei vleiende epitheta te tooien, terwijl men zijne denkbeelden op zoodanige wijze voorstelt, dat de lezer geneigd is te vragen, hoe het mogelijk is, dat de wereld die denkbeelden ooit voor iets anders dan onzin gehouden heeft. Het is volstrekt niets ongewoons te zien beweren, dat Kant bij zijne beschrijving van het menschelijk kenvermogen alleen gedacht heeft aan het kenvermogen van een denker, niet aan dat van een kind of van een onontwikkeld persoon. Kant is echter niet zoo onnadenkend geweest, als sommige van zijne bestrijders hem hebben afgebeeld. Intusschen is er eene omstandigheid, die de verkeerde beoordeeling van Kant zoo niet verontschuldigt, dan toch verklaart. Om toch het verschil tusschen aangeboren denkvorm en aangeboren begrip met nauwkeurigheid aan te geven, is het noodig volkomen overtuigd te zijn van de groote rol, die de onbewuste verschijnselen in onzen geest vervullen. Over de beteekenis van het onbewuste in het menschelijk kenvermogen is nu Kant nimmer tot heldere inzichten gekomen. Van daar, dat hij zijne categorieën, die toch reeds bij de eerste ervaring van het kind moeten worden gebruikt, gewoonlijk begrippen noemt, een term, die alleen doet denken aan de elementen van ons kenvermogen, waarvan wij ons het duidelijkst bewust zijn. Van daar ook de onoverkomelijke moeilijkheden, waarop men stuit, als men het hoofd-

stuk van zijne Kritik, dat over de categorieën handelt, niet slechts wil lezen, maar ook wil begrijpen. Van daar zijne eigene ontevredenheid met de behandeling van dit gedeelte, die hem er toe bracht in de tweede uitgave eene geheel nieuwe afleiding der categorieën te geven, die echter niet veel duidelijker is geworden dan de eerste. Van daar het misverstand ten aanzien van zijne leer, dat waarschijnlijk haar geheelen ondergang zou hebben veroorzaakt, als niet Schopenhauer ware opgetreden als de uitlegger en de opvolger van Kant. Eerst in de laatste jaren, bijna eene eeuw na het verschijnen der Kritik, beginnen de physiologen en de psychologen, ten minste in het vaderland van Kant, te begrijpen, dat men zich eerst door de studie van de Kritik der reinen Vernunft moet ontdoen van het oorspronkelijk realisme, voordat men het wagen kan eene meening te verdedigen over de wetenschap van den mensch. Zoo veel schade heeft het aan den roem van Kant toegebracht, dat hij slechts flauwelijk en enkele malen het gewicht der onbewuste psychische verschijnselen gevoeld heeft, maar er nimmer toe gekomen is hunne belangrijkheid duidelijk te bemerken. Deze onvolmaaktheid behoorde echter niemand te hebben verleid hem onnoozelheden toe te dichten, die men ten gevolge der onduidelijkheid van zijne schrijfwijze in de transcendentale Analytik, desnoods uit zijne woorden kan halen, maar die niemand voor zijne meening zal houden, die met liefde en opgewektheid kennis heeft genomen van de voortbrengselen van zijn krachtigen en diepzinnigen geest.

Vervolgen wij thans de geschiedenis der ontwikkeling van den geest der kritiek, die tegelijkertijd de lijdensgeschiedenis is der metaphysica. Locke had dan, gelijk wij zagen, de bron verstopt, waaruit Descartes en Spinoza hunne allesomvattende stelsels hadden geput. Tegen de hoofdresultaten van zijn betoog heeft niemand gegronde bezwaren kunnen inbrengen. Wel heeft hij niet kunnen bewerken, dat het schermen met zeer abstracte begrippen niet langer de meest geliefkoosde bezigheid zou zijn bij het sprekend en schrijvend gedeelte van het menschelijk geslacht. Nog steeds bedriegt men zonder ophouden zich zelven en het volk met woorden zonder zin. Maar Locke heeft ons toch den grooten dienst bewezen van een boek te schrijven, dat men slechts behoeft te lezen om gewaarschuwd te zijn tegen de kwakzalverij van sprekers en van schrijvers. Wie Locke kent, zal zich bijv. niet laten uit het veld slaan

door dit meest gewone argument tegen het materialisme, ‘dat het niet in staat is, de eenheid van het zelfbewustzijn te verklaren.’ Hij zal eenvoudig den spreker vragen, wat hij met zijne eenheid van het zelfbewustzijn bedoelt. Hoogstwaarschijnlijk zal de spreker deze vraag in het geheel niet kunnen beantwoorden. Aan den geavanceerden liberaal, die hem wil bekeeren tot het algemeen stemrecht, omdat de deelneming aan het bestuur van den staat behoort tot de rechten van iederen burger, zal hij alweder vragen, wat het begrip van recht beteekent in de geavanceerde wetenschap. Honderd tegen een, dat ook de verdediger van het algemeen stemrecht, na eenige woordverbindingen te hebben beproefd, die allen bezwijken voor de onbeleefde vordering, dat er bij de woorden ook een begrip moet zijn, zich zal omhullen met zijn radicalen toorn om te ontsnappen aan de vernederende bekentenis, dat de wijsheid van den ouden Locke nog grooter is dan zijne eigene negentiende-eeuwsche scherpzinnigheid. Waarlijk, de menschheid is niet dankbaar genoeg aan den bescheiden Locke, die het levenspad der sophisten zoo doornig heeft gemaakt, dat slechts de *minuti philosophi* nog onverstandig genoeg zijn zich daarop te wagen, terwijl het vroeger de breede weg was, waarlangs ook de grootste geesten hunne loopbaan volbrachten.

Of Locke zelf ten volle overtuigd is geweest van de belangrijkheid van zijne onderzoekingen, schijnt mij twijfelachtig. Uit sommige van zijne uitdrukkingen zou men opmaken, dat hij zeer goed wist, hoe groot het gevaar was, dat de theologie en de metaphysica door zijne uitkomsten moesten loopen, maar het verkieslijk vond niet alles te zeggen, wat hij dacht. Dikwijls schuilt er achter zijne ongekunstelde schrijfwijze eene onmiskenbare ironie. Maar op nog meer plaatsen blijft men in twijfel, of de schrijver inderdaad ernstig dan wel ironisch schrijft. Zeker is het, dat hij de gevolgtrekking niet uitgesproken heeft, die met noodzakelijkheid uit zijne stellingen voortvloeit. Berust toch, zooals Locke beweert, al onze kennis op ervaring, dan is het ook niet te ontkennen, dat onze wetenschap niet verder reikt, dan onze mogelijke ervaring reiken kan. Gevolgtrekkingen ten aanzien van dingen, die voor onze ervaring onbereikbaar zijn, kunnen dan niet tot onze wetenschap behooren, daar ons de toetssteen ontbreekt ter beoordeeling van hunne juistheid. Toch twijfelt Locke niet aan het bestaan van de immaterieële substantie, die

de eene helft van den mensch zou uitmaken, en meent hij zelfs; dat wij voor het bestaan van God dezelfde evidentie hebben als voor de mathematische waarheden. Hoezeer hij ook de vleugels kort der oude metaphysica, hij berooft haar niet van hare meest dierbare hersenschim, en voor de theologie buigt hij zich met, naar het schijnt, welgemeende vereering. Wel kon hij zich met al zijne verstandige matiging den aanval niet besparen van het zoo licht ontvlambare odium theologicum. Maar toch, de woede der Engelsche geestelijkheid heeft niet hem getroffen, den eigenlijken zondaar, maar is in al hare gestrengheid neergedaald op het hoofd van Hume, die slechts de denkbeelden ontwikkeld heeft, wier kiem bij Locke duidelijk is te herkennen.

Wat toch Locke slechts duister vermoedde, of niet wenschte uit te spreken, vinden wij bij Hume voorgedragen met die onnavolgbare helderheid, die de nimmer ontbrekende begeleidster is van de hoogste scherpzinnigheid. Onze wetenschap handelt volgens Hume over twee zeer verschillende onderwerpen, ten eerste betrekkingen tusschen onze begrippen, en ten tweede feiten. Deze zeer passende verdeeling is door de empirische wijsgeeren geheel verwaarloosd, tot groot nadeel voor de duidelijkheid van hunne geschriften. Toch kan men haar blijven maken, ook wanneer men gelooft, dat al onze begrippen uit de ervaring zijn verkregen, zoo als reeds uit het voorbeeld van Hume blijkt. De beschouwing van onze eenmaal verkregen begrippen leidt ons tot analytische oordeelen, wier tegendeel voor ons ondenkbaar is. Onze redeneeringen over feitelijke toestanden of gebeurtenissen (matters of fact) zijn van een geheel anderen aard. Zij berusten hoofdzakelijk op onze kennis van een causaalverband tusschen verschijnselen. Waarom gelooven wij bijv. op het oogenblik, dat er een Duitsch leger in Frankrijk staat? Omdat de couranten het ons hebben medegedeeld, en omdat wij gelooven dat zij die mededeeling niet zullen doen zonder voldoende oorzaak. Waarom zullen wij meenen, dat er iemand op onze kamer geweest is, als wij bij onze terugkomst onze kachel brandende vinden, terwijl zij bij ons vertrek was uitgegaan? Omdat wij gelooven, dat het verschijnen van brandstoffen in onze kachel, en het ontbranden van deze brandstoffen niet kan plaats hebben zonder eene toereikende oorzaak. Even als in deze gevallen is ook bij de meeste andere, waarin wij op feiten onze redeneering bouwen,

het causaalverband de brug, die ons van het eene feit tot het andere geleidt. Nu is dit causaalverband tusschen twee verschijnselen a priori niet te ontdekken, maar wordt ons alleen door de ervaring bekend. Ook in de eenvoudigste gevallen kan het scherpzinnigst verstand niet vooruitzien, wat het gevolg zal zijn van eene aangebrachte verandering. Laat een eerste billardbal naar een tweeden bewogen worden in de richting, die hunne middelpunten vereenigt. Wie zou nu a priori kunnen voorzien, dat die tweede bal zich juist in dezelfde richting zal bewegen? Kunnen wij ons niet even goed voorstellen, dat de eerste bal terugspringt in de eene of andere richting? Of dat de beide ballen rustig blijven liggen? Al deze gevallen zijn voor ons even denkbaar als het werkelijk gevolg, en zij blijven ons even denkbaar, nu wij door de ervaring weten, dat zij in de werkelijkheid niet kunnen plaats vinden. Ter loops zij hier de opmerking vermeld, die ons later tot een belangrijk betoog zal leiden, dat bij de mathesis de verhouding van het denkbare en het werkelijke geheel anders is. Daar is al het denkbare werkelijk, of althans mogelijk; in de natuur zijn de meeste denkbare dingen onmogelijk.

Dezelfde kracht der gewoonte, die ons het geheimzinnige in dagelijks voorkomende verschijnselen over het hoofd doet zien, brengt ons lichtelijk tot de meening, dat wij in zoo eenvoudige gevallen als de beweging der billardballen in staat zouden zijn a priori het gevolg van eene oorzaak te voorzien. Men zal zonder moeite geschriften vinden, waarin beweerd wordt, dat het ondenkbaar is, dat een steen, die uit het venster geworpen wordt, in de lucht zou blijven zweven. In het bijzonder zijn het de beoefenaars der mathesis, die zeer betwijfelbare stellingen uitgeven voor waarheden, wier tegendeel ondenkbaar is. Men zie als voorbeeld het zestal stellingen, waarop de mathematische theorie der electro-dynamica berust, stellingen, die onmogelijk door de ervaring te verkrijgen zijn, en die toch zeer dikwijls worden voorgesteld, niet als betwistbare hypothesen, maar als ontwijfelbare waarheden. Deze stellingen kunnen inderdaad even moeilijk a priori worden ingezien als het feit, dat een blaasworm in de hersenen der schapen de draaiziekte veroorzaakt. Dat juist de wiskundigen zoo lichtvaardig zijn in het aannemen van beweringen, die door de ervaring nog niet zijn onderzocht, is volkomen natuurlijk. In de zuivere wiskunde is toch alles, wat men zich denken kan,

werkelijk of althans mogelijk en een passend onderwerp voor een wetenschappelijk onderzoek. Hoewel eene valsche theorie sommige wiskundigen in de laatste jaren heeft doen meenen, dat hunne wetenschap op ervaring berustte, in de practijk hebben zij zich nimmer aan die theorie gestoord. Hun geest strekt zich vrijelijk uit over al de voorwerpen van het beperkte gebied, waarop zij zich bewegen, het gebied van ruimte en getal, zonder ooit voor de resultaten van zijn onderzoek de bevestiging door de ervaring te vragen. Geen wonder, dat zij, overgaande op het zoo geheel ongelijksoortig veld der natuurwetenschap, maar al te zeer geneigd zijn te gelooven, dat ook hier al het denkbare werkelijk is, en dat zij nu en dan op geheel onbewezen grondslagen theorieën bouwen, die niet zelden uit een wiskundig oogpunt bewonderenswaardig, uit een natuurkundig oogpunt volkomen onvoldoende zijn. Wie echter bij de studie der mathesis de juistheid van zijn oordeel over feiten niet heeft verloren, zal zeker aan Hume toegeven, dat wij geen enkel gevolg van eenige empirische oorzaak uit ons zelven kunnen ontdekken, en dat alleen de ervaring ons met de verschillende causale betrekkingen heeft kunnen bekend maken.

Onze kennis van den oorzakelijken samenhang tusschen natuurverschijnselen berust dus op ervaring, op onze ondervinding. Maar waarop berusten al de besluiten, die wij uit de ondervinding afleiden? Nadat wij eens of meermalen bemerkt hebben, dat een zeker voorwerp, dat wij aan zijne uiterlijke eigenschappen kennen, en dat wij brood noemen, in de maag gebracht, onzen honger gestild heeft, verwachten wij, dat andere voorwerpen, die uiterlijk zoozeer op het eerste voorwerp gelijken, dat zij daarvan niet met zekerheid kunnen worden onderscheiden, in onze maag dezelfde werking zullen uitoefenen, als het eerste voorwerp gedaan heeft. Het is duidelijk, dat wij de eigenschappen van het brood, ten gevolge waarvan het onzen honger stilt, niet kunnen waarnemen. Door redeneering kunnen wij uit de waarneembare eigenschappen van het brood zijn voedend vermogen niet afleiden. Wat onze vroegere ervaring ons geleerd heeft, is nooit iets anders, dan dat zekere voorwerpen op een bepaalden vroegeren tijd een voedend vermogen vertoond hebben. Hoe volgt hieruit, dat andere voorwerpen, die veel op de eersten gelijken, hetzelfde vermogen bezitten? De laatste bewering is iets geheel anders dan de eerste; zij is een besluit uit de eerste afgeleid. Als handelend

wezen wil Hume gaarne erkennen, dat dit besluit te recht wordt afgeleid, maar als wijsgeer moet hij vragen, waarop eene zoo stoute gevolgtrekking berust, uit zoo luttele gegevens verkregen? Hij ziet geen kans de redeneering te ontdekken, waardoor wij uit vroeger waargenomen gevallen zouden kunnen besluiten tot toekomstige gevallen. En toch, als die redeneering bestaat, dan moet zij hoogst eenvoudig zijn, want ook kinderen, ja zelfs dieren worden door ondervinding wijzer; zij verwachten, dat gelijke omstandigheden ook in de toekomst gelijke gevolgen zullen hebben. Het schijnt dus wel, dat er geen zoodanige redeneering bestaat. Wel is het zeer aanmatigend te zeggen, dat eene redeneering niet mogelijk is, omdat men haar niet heeft kunnen vinden, maar daar de redeneering zoo eenvoudig moet zijn, dat ook paarden en koeien haar kunnen toepassen, meent Hume zonder al te groote zelfverheffing te kunnen zeggen, dat hij die redeneering zou gevonden hebben, toen hij eindelijk op het denkbeeld kwam haar te zoeken, als zij maar niet onvindbaar geweest ware. ‘En’, zegt hij. ‘als ik mij vergis, moet ik erkennen, dat ik een zeer achteruitgaand leerling ben, daar ik op dit oogenblik niet in staat ben eene redeneering te ontdekken, waarmede ik, naar het schijnt, volkomen vertrouwd was, lang voordat ik mijne wieg had verlaten’[1].

Indien nu onze meening, dat een toestand, die in het verleden altijd door een anderen toestand gevolgd is, ook in de toekomst altijd door den tweeden toestand zal gevolgd worden, zoo dikwijls hij zich vertoont, niet berust op eene redeneering, aan welken invloed dankt zij dan haar ontstaan? Zij berust op niets anders dan op de kracht der gewoonte. Als men slechts eenmaal gezien heeft, dat een billardbal zijne beweging aan een anderen mededeelt, kan men volstrekt niet beweren, dat de beweging van den tweeden bal het gevolg is van de beweging van den eersten. Men kan in dat geval niet beslissen, of de twee opvolgende verschijnselen slechts toevallig verbonden (conjoined) of wel noodwendig verbonden (connected) zijn. Maar wanneer men zeer vele malen op den stoot van den eersten de beweging van den tweeden heeft zien

1 And if I be wrong, I must acknowledge myself to be indeed a very backward scolar; since I cannot now discover an argument, which, it seems, was perfectly familiar to me, long before I was out of my cradle. Hume, Enquiry concerning human understanding. Sect. IV.

volgen, begint men dien stoot te beschouwen als de oorzaak der beweging. Wat is dus eene oorzaak? Een verschijnsel[1], dat door een ander gevolgd wordt, ingeval alle verschijnselen, die daaraan gelijk zijn, altijd door een gelijk tweede verschijnsel gevolgd worden. Wat beteekent de noodwendigheid van het verband van oorzaak en gevolg? Niets meer, dan dat wij, na zeer vele malen een eerste verschijnsel door een tweede te hebben zien volgen, geen het minste bezwaar hebben in de voorspelling, dat zij ook in de toekomst in dezelfde orde op elkander zullen volgen. Hoe onderscheidt zich dan het denkbeeld van het verschijnsel, dat wij opvatten als het gevolg van een eerste verschijnsel, dat onze zintuigen treft, van al die andere denkbeelden, die onze onbedwongen verbeeldingskracht in onze voorstelling op het eerste verschijnsel kan laten volgen? Door niets anders, dan doordat het zich krachtiger, levendiger, onvermijdelijker vertoont, dan de beelden der phantasie in de gegeven omstandigheden kunnen doen, en ten gevolge daarvan in ons dien eigenaardigen zielstoestand teweegbrengt, dien wij overtuiging (belief) noemen. Dat zich de voorstelling van het gevolg van een waargenomen verschijnsel zooveel krachtiger bij ons opdoet dan eenige andere voorstelling, is eenvoudig toe te schrijven aan de regelmatige opvolging tusschen beiden, die onze ervaring ons zoo menigwerf heeft doen zien. In één woord - gevolg zijn is niets anders dan een regelmatig volgen zonder eenige waargenomen uitzondering; ten onrechte heeft men ten allen tijde tusschen *post* en *propter* onderscheiden, of liever, heeft men een grooter verschil meenen te vinden tusschen die twee voorzetsels, dan met de waarheid overeenkomt. Een *post*, dat zich vrij dikwijls herhaalt, begint ons een *propter* te schijnen; een onmiskenbaar *propter* is toch niets anders dan een altijd waargenomen *post*.

Zoodanig was de oplossing, die Hume wist te geven van de vraag, die nimmer te voren met scherpte gesteld was. Wel vinden wij bij Hobbes en bij Locke denkbeelden uitgesproken, die hen bij voortgezet onderzoek hadden moeten leiden tot Hume's theorie over het causaalverband, maar zij hebben dat voortgezette onderzoek nagelaten, omdat zij waarschijnlijk nim-

1 Hume spreekt bij deze definitie van eene oorzaak niet van verschijnselen, maar van voorwerpen (objects). Daar deze uitdrukking echter blijkbaar minder juist is, heb ik er eene andere voor in de plaats gesteld.

mer zoo duidelijk als Hume hebben ingezien, welke belangrijke gevolgtrekkingen uit hunne beschouwing van de wet van oorzaak en gevolg konden worden afgeleid. In Hume toch zien wij den genialen vader van de empirische wijsbegeerte: alles, wat Comte geleverd heeft, hoe verdienstelijk het ook zijn moge, is niets anders dan de uitvoeriger toepassing in de verschillende wetenschappen van Hume's theorie over de causaliteit. Ik weet, dat ik, dezen volzin schrijvende, in strijd geraak met een algemeen heerschend vooroordeel. De empirische wijsgeeren vinden het toch over het algemeen verkieslijk hunnen geestelijken vader niet te erkennen, hoewel hij toch een zoo groot man was, dat ieder het zich tot eene eer moest rekenen tot zijn geslacht te behooren. Zij beweren gewoonlijk, dat de inductie ons wel degelijk een noodwendig verband kan aantoonen, en hellen over tot de meening, dat hunne causaal-inductie voor Hume's aanvallen veilig zou zijn. Voor het oogenblik moet ik hunne illusie eerbiedigen; straks hoop ik te betoogen, dat er geen andere oplossing te vinden is van het vraagstuk der causaliteit dan òf het scepticisme van Hume òf het transcendentale idealisme van Kant, en dat al de bemiddelende theorieën berusten op eene verkeerde opvatting van het eigenlijke vraagstuk.

Dat verkeerde opvattingen van Hume's denkbeelden zoo veelvuldig zijn voorgekomen, is het sprekendste bewijs voor zijne ongemeene vatbaarheid voor de philosophische verwondering. Want er is geen schrijver te vinden, die zich zoo volkomen onthoudt van zinledige phrasen als de groote Hume. Niet slechts aan anderen, ook aan zich zelven stelde hij den bezwaarlijken, maar toch billijken eisch, van nimmer eenig woord te gebruiken, zonder de aanschouwelijke voorstellingen te kunnen aanwijzen, waarop de beteekenis berust van het begrip, dat door het woord benoemd wordt. Wanneer nu geen enkele van zijne tegenstanders hem heeft begrepen, kan het dus niet liggen aan zijne onduidelijkheid. Het misverstand is alleen daaraan toe te schrijven, dat zij zich niet konden voorstellen, hoe iemand zoo twijfelziek kon zijn van te vragen naar den rechtsgrond van een zoo alledaagsch ding als het causaalverband, dat aan geheel onontwikkelde personen, aan kinderen, ja zelfs aan dieren in de toepassing volmaakt goed bekend is, en naar welks beteekenis dus slechts een man kon vragen, zoo ongewoon vrij van vooroordeelen en zoo scherpzinnig, als Hume geweest is.

Er moest bijna eene halve eeuw verloopen, voordat er een tweede antwoord kwam op de vraag, die Hume gesteld had. Kant geeft ons in zijne Prolegomena een uitvoerig verhaal van de wijze, waarop hij, door de vraag van Hume uit de dogmatische sluimering gewekt, er langzamerhand in slaagde een ander antwoord te vinden, dan Hume gegeven had. Hume had zich de vraag niet in hare algemeenheid voorgesteld, en daarom een antwoord gegeven, dat onbevredigend is. Hij was verwonderd blijven stil staan bij de ontdekking, dat onze geest zonder eenige redeneering uit de ervaring iets geheel anders afleidt dan de onvervalschte inhoud van die ervaring. Hoe is het mogelijk, had hij gevraagd, dat wij besluiten, dat ook in het vervolg een bewegende billardbal een tweeden in beweging *zal* brengen, terwijl onze ondervinding ons toch niets anders geleerd heeft, dan dat de beweging van den eersten tot dus verre altijd door die van den tweeden *gevolgd is?* Wanhopende aan het vinden van een redelijken grond voor onze verwachting, had hij die verwachting alleen doen berusten op de kracht der gewoonte. Dit overijld besluit zou hem nimmer bevredigd hebben, indien hij bedacht hàd, dat onze geest in nog zoo veel andere gevallen recht meent te hebben tot beweringen, die veel verder reiken dan de uitkomsten van onze vroegere ervaring. Had hij niet, in overeenstemming met een algemeen heerschend vooroordeel, de mathematische stellingen gehouden voor analytische oordeelen, dan zou hij onmiddellijk hebben gezien, hoe onbevredigend zijne oplossing was. Maar de aard van de geometrische bewijsvoering, die werkelijk in den regel uit analytische oordeelen bestaat, en in de meer samengestelde gevallen bijna geheel daaruit bestaan moet, bedroog zelfs zijne scherpzinnigheid. Dat echter de mathematische stellingen synthetische oordeelen zijn, die nog iets anders bevatten dan de analyse van een gegeven begrip, is gemakkelijk genoeg aan te toonen, al tracht ook de oude demonstreermethode deze omstandigheid te verbergen, die door sommige wiskundigen wordt gehouden voor een onverdraaglijke inbreuk op de zekerheid van hunne wetenschap. In de rekenkunde wordt geen enkele stelling door afleiding uit begrippen verkregen; altijd is men genoodzaakt de aanschouwing te hulp te roepen. Dat 3 + 2 = 5 is, kan onmogelijk uit de begrippen drie en twee worden afgeleid, zoo men de hulp der aanschouwing versmaadt. En ofschoon men in de meetkunde door het veelvuldig gebruiken van het bewijs

uit het ongerijmde werkelijk de meeste stellingen door uitsluitend analytische oordeelen afleidt uit gegeven begrippen, zoo zijn toch de grondstellingen der meetkunde nimmer afgeleid uit begrippen, maar steeds door de aanschouwing verkregen. Dat de ruimte drie, en niet meer dan drie, afmetingen heeft, is onmogelijk uit begrippen te bewijzen. Dat de kortste weg tusschen twee punten langs de rechte lijn is gelegen, die deze twee punten vereenigt, laat zich niet bewijzen, maar alleen zien. Het is onmogelijk zonder de hulp der aanschouwing een denkbeeld te geven van lichamen, die wel gelijk maar toch incongruent zijn. Om te doen blijken, wat men met dergelijke lichamen bedoelt, moet men de aanschouwing te hulp roepen; men teekent de figuren op het bord, laat de lichamen zien, of verlangt ten minste van den leerling, dat hij zich de incongruente, gelijke lichamen voorstelle. Bij de meer samengestelde meetkundige waarheden is het door de onvolmaaktheid van ons voorstellingsvermogen niet wel mogelijk door eenvoudige aanschouwing de waarheid in te zien. Men leidt deze stellingen af uit eenvoudiger waarheden, die zich ten slotte altijd op de aanschouwing moeten kunnen beroepen. Onze menschelijke onvolmaaktheid doet echter de wiskundige waarheden niet van natuur veranderen. Ook die meer ingewikkelde stellingen blijven synthetische oordeelen, en door eene behoorlijke aanwending van hulplijnen zou men de waarheid van allen aanschouwelijk kunnen maken. Wat de eene leerling nog met een enkelen oogopslag ziet, vereischt voor den ander een uitvoerig betoog. Tot hoever iemand in staat is de wiskunde te beoefenen, hangt geheel af van zijne vatbaarheid om meer ingewikkelde mathematische waarheden met dezelfde evidentie te zien, waarmede ieder gewoon mensch bemerkt, dat de rechte lijn de kortste afstand is tusschen twee punten. Nog onlangs heeft ons een schrijver, van wien men zeker niet zou vermoed hebben, dat hij nevens zijne andere zeldzame eigenschappen ook nog een benijdenswaardigen aanleg voor de wiskunde bezat, het zoo lang gezocht aanschouwelijk bewijs gegeven van de stelling van Pythagoras voor het geval van een niet gelijkbeenigen, rechthoekigen driehoek. Men kan dit bewijs vinden in het Vierde Deel der Ideën van Multatuli.

Nu leert ons de mathesis vele dingen, die verder reiken dan de uitspraken van onze ervaring. Deze zou ons hoogstens kunnen leeren, dat de rechte lijn tot nog toe altijd de kortste

afstand tusschen twee punten geweest is, dat de ruimte tot nog toe altijd slechts drie afmetingen gehad heeft, maar niet, dat ook tusschen twee willekeurige punten de kortste weg zal liggen langs de rechte lijn, die deze punten vereenigt, niet, dat de ruimte ook in het vervolg slechts drie afmetingen zal hebben. Onze geest maakt hier een nog veel stouter sprong dan bij de redeneeringen, die op het causaalverband berusten; hij besluit uit een enkel geval tot een volmaakt algemeenen regel. Hume, die het eerst op de gedachte kwam naar den rechtsgrond te vragen van onze redeneeringen, die op de wet van oorzaak en gevolg berusten, had geheel over het hoofd gezien, dat al onze mathematische redeneeringen op eene even onverklaarbare onderstelling berusten. Hij meende, dat de mathematische stellingen haren laatsten grond vinden in het logische axioma, dat men niet te gelijker tijd aan een zelfde subject een praedicaat kan toekennen en ontzeggen. Tot deze meening geraakte hij door de gegronde overweging, dat het tegendeel van de stellingen der wiskunde voor ons even ondenkbaar is als het tegendeel van onze analytische oordeelen, wier zekerheid op het genoemde axioma berust. Hij beschouwde daarom alle wiskundige waarheden als analytische oordeelen, en bemerkte niet, dat zulks alleen waar is van de meer samengestelde waarheden, als men de meer eenvoudige als bewezen aanneemt. Die meer eenvoudige stellingen ten minste, die grondstellingen, berusten alleen op aanschouwing, en toch verbindt onze geest daarmede dezelfde algemeenheid en noodwendigheid, die anders alleen toekomt aan de analytische oordeelen, bij welke wij met niets anders bezig zijn dan met de ontleding en vergelijking van onze vroeger verworven begrippen. Had Hume dezen gedachtegang ingeslagen, dan had hij òf zijne oplossing van het vraagstuk der causaliteit moeten opgeven, òf ook de axioma's van de zuivere wiskunde moeten beschouwen als door de ervaring gegeven. Om echter dit laatste te kunnen doen was hij volgens Kant's meening ‘viel zu einsehend.’ Straks zullen wij vernemen, welke gronden in onze eeuw zijn aangevoerd ter verdediging van deze bewering, die door Kant slechts ter loops vermeld wordt, om haar als geheel ongegrond ter zijde te stellen.

De oplossing van Hume's vraagstuk, door Kant gegeven, komt in hoofdzaak op het volgende neder. Onze ervaring is niet alleen eene bloote afspiegeling van het niet-ik, maar zij is voor het grootste deel ons eigen maaksel. Wat ons empi-

risch gegeven wordt, nemen wij op in de vormen van onze zinnelijkheid, den tijd en de ruimte, en verkrijgen op die wijze eene aanschouwing; wat ons die aanschouwing levert nemen wij op in een der vormen van ons verstand en geraken op die wijze tot de bekendheid met een voorwerp van onze voorstelling. Die voorwerpen van onze voorstelling zijn de dingen, die ons oorspronkelijk realisme ons doet houden voor dingen, die onafhankelijk van ons bestaan, voor dingen op zich zelve. De wetten der natuur worden ons dus niet uitsluitend door de ervaring bekend; integendeel, de hoogste natuurwetten worden door onzen geest in de ervaring gelegd, en de natuur bestaat slechts ten gevolge van de wetten, die onze zinnelijkheid en ons verstand aan haar hebben voorgeschreven. Want, wat wij de natuur noemen, is niet iets, dat volkomen onafhankelijk zou zijn van onzen waarnemenden persoon, en nog bestaan zou, als wij dien waarnemenden persoon konden wegnemen. In dat geval zou het reeds onbegrijpelijk zijn, hoe wij kennis kunnen verkrijgen van iets, dat in ieder opzicht zou vallen buiten ons bewustzijn, dat wij toch nimmer kunnen overschrijden. Zeker zou het eene groote ongerijmdheid zijn, als wij over die natuur iets meer meenden te weten, dan zij ons, op welke wijze dan ook, door middel van onze beperkte ervaring had bekend gemaakt. Toch meenen wij zulks ontelbare malen; wij twijfelen er niet aan, dat onze wiskundige stellingen ten allen tijde en op alle plaatsen zullen gelden, en van de onschendbaarheid van de wet der causaliteit zijn wij in de toepassing volkomen overtuigd, al kunnen wij ook aan hare juistheid twijfelen, als zij ons in abstracto wordt medegedeeld. Wat ons het niet-ik kan brengen, zou hoogstens het bewustzijn kunnen zijn, dat die stellingen en die wet tot dus verre altijd zijn bevestigd geworden. Algemeenheid en noodzakelijkheid kan alleen toekomen aan zoodanige meeningen, als wij moeten aannemen ten gevolge van de organisatie van ons kenvermogen. Zoo leiden ons de algemeene en noodzakelijke synthetische oordeelen met dezelfde evidentie tot het erkennen van aangeboren waarnemingsvormen, als de analytische oordeelen ons geleid hebben tot de erkenning van de aangeboren denkwetten, die wij in onze drie logische axioma's vinden. Dus is het aan den eenen kant wel waar, dat wij alleen door de ervaring te weten komen, dat de warmte de lichamen uitzet, maar het is aan den anderen kant niet minder waar, dat wij deze wet alleen

daarom in onze ervaring kunnen vinden, omdat de eigenaardige inrichting van ons kenvermogen medebrengt, dat wij ieder verschijnsel beschouwen als het gevolg van eene oorzaak. Die hoogste wet der causaliteit is dus geenszins aan de natuur ontleend, maar de natuur ontstaat eerst, omdat wij de voorwerpen van onze ervaring geplaatst hebben in den vorm der causaliteit.

Zoo ontwikkelt zich bij Kant het idealisme, als een noodzakelijk element van zijn antwoord op de moeilijke vraag van Hume. Wij laten zijne blijkbaar valsche afleiding der verstandsvormen rusten, en houden ons aan het verbeterde Kantianisme, door Schopenhauer gegeven, waarin de twee vormen der zinnelijkheid en de twaalf vormen van het verstand, die Kant meende te ontdekken, teruggebracht zijn tot drie waarnemingsvormen, ruimte, tijd en causaalverband. Te recht schrijft Schopenhauer zijne beschouwing over Kant's philosophie onder het motto: C'est le privilège du vrai génie, et surtout du génie, qui ouvre une carrière, de faire impunément de grandes fautes. Voegen wij er bij, wat Schopenhauer zelf ons moeilijk kon mededeelen, dat de groote leerling in even ruime mate van dat voorrecht gebruik heeft gemaakt als de groote meester. Er zijn sommige gedeelten van Kant's werken, waarin zich de diepzinnigheid der gedachten met de doorzichtige klaarheid van den stijl tot een zoo schoon geheel vereenigt, dat zij hem ongetwijfeld op ééne lijn plaatsen met de grootste denkers. Maar er zijn ook andere gedeelten, waar de onduidelijkheid zoo groot is, dat men het betwijfelen moet, of iemand ze kan hebben begrepen. Tot die gedeelten behoort in de eerste plaats het hoofdstuk, dat Kant voor het belangrijkste hield van al zijne geschriften, de transcendentale Analytik. Ook geestelijke vaders hebben dikwijls eene groote partijdigheid voor het zwakke en ziekelijke kind, dat zonder hun steun al te spoedig zou bezwijken. Uit Schopenhauer's kritiek kan men zeker de *historia morbi* van de meeste zonderlinge denkbeelden in de transcendentale Analytik leeren kennen; maar ook hij is er niet in geslaagd al de meeningen van Kant uit hunne bronnen te verklaren. Het zou onverstandig zijn, als wij Kant om zijne talrijke afdwalingen ook slechts weinig minder waardeerden. *Errare* is niet alleen *humanum*, maar vooral *philosophicum*. Bij de meest diepzinnige denkers vinden wij gewoonlijk de grootste ongerijmdheden. Men overtuige zich van deze waarheid bij Descartes of Spinoza, bij Comte of Schopenhauer. Wie deze

gansche wereld zoo raadselachtig vindt, als zij een groot wijsgeer moet schijnen, heeft er geen bezwaar in de meest onzinnige meeningen te verdedigen, die ons alleen daarom zooveel ongerijmder toeschijnen dan de gewone levensbeschouwing, omdat ons de scherpe blik voor de tegenstrijdigheden van deze laatste niet in die mate eigen is, als zij het deel was van die zeldzame geesten.

Hoe belangrijker eene nieuwe waarheid is, des te langer heeft zij te strijden, voordat zij algemeen erkend is. Ook nu nog, bijna honderd jaren na het verschijnen van Kant's Kritik, is het aantal dergenen, die met de hoofdzaak van zijne leer instemmen, verwonderlijk klein. Dat aantal is echter misschien niet veel kleiner dan dat der personen, die zijne leer nauwkeurig kennen. Bepaaldelijk zijn de meeningen van Kant en Schopenhauer ten aanzien van het menschelijk kenvermogen de minst bekende van al hunne denkbeelden. De ethiek van Kant is vrij algemeen bekend; het pessimisme van Schopenhauer door honderden min of meer pathetisch veroordeeld. Men kan dan ook niet ontkennen, dat deze onderwerpen veel beter geschikt zijn voor een groot deel van het publiek. Zelfs in eene kanselrede zou men met goed gevolg kunnen uitweiden over het schoolmeesterachtige in de zedeleer van Kant en over de troosteloosheid der levensbeschouwing van Schopenhauer. Maar van de geschriften dier twee groote mannen, die over het menschelijk kenvermogen handelen, hoort men veel minder. Nu en dan spreekt de een of ander op hoogen toon een veroordeelend vonnis uit, maar het vonnis blijft gewoonlijk zeer algemeen en daalt zelden af tot bijzonderheden. Worden die bijzonderheden besproken, dan blijkt de onbevoegdheid des beoordeelaars in den regel maar al te duidelijk.

In Duitschland begint zich echter in het laatste tiental jaren een algemeene terugkeer te openbaren naar de leer van Kant, die men in jeugdigen overmoed had verlaten, om zich over te geven aan de intellectueele uitspattingen van zijne opvolgers, om daarna den draf te proeven van het empirisme en eindelijk als een berouwhebbend zondaar nogmaals de oogen te wenden naar den ouden Koningsberger vader. De grootste der levende physiologen is de eerste geweest om het teeken tot dien terugkeer te geven. Zien wij dus in Duitschland voor de leer van Kant eene nieuwe periode van waardeering beginnen, in Frankrijk en Engeland is de leer van Kant nog in het geheel niet doorgedrongen, en Schopenhauer natuurlijk nog minder be-

kend. Hoe weinig Kant in Frankrijk bekend is, moge blijken uit het volgende feit, dat ook in een ander opzicht wellicht niet onbelangrijk is. De naam van Proudhon is onder ons bekend als die van een der onverstandigste verdedigers van onhoudbare paradoxen. Ongetwijfeld hebben wij dit oordeel over Proudhon uit Fransche bronnen overgenomen, daar zijne werken onder ons zeer weinig gelezen worden. Mocht ik mij in deze laatste meening vergissen, wat ik echter moeilijk zou kunnen gelooven, dan zou het feit, dat ik mededeelen zal, tevens bewijzen, dat Kant ook bij ons in het geheel niet meer gelezen wordt. Wie toch bekend is met de leer van Kant, zal bij de lezing van Proudhon's geschriften wel zijne beroemde paradoxen ontmoeten, maar tevens bemerken, dat hij voor die stellingen even weinig aansprakelijk is, als iemand gehouden is uitspraken te verdedigen, die hij in zijne werken aanhaalt als de onjuiste meeningen van zijn tegenstander. Hoe het gegaan is, kan ik niet mededeelen; maar in het zonderlinge hoofd van Proudhon, dat terzelfder tijd zoo dichterlijk was en zoo door en door democratisch, was nevens die twee heterogene sympathieën ook een brokstuk der Duitsche philosophie gevaren, dat zich wel niet zeer ver uitstrekte, maar toch, zoover het ging, tamelijk nauwkeurig was. Onder de zonderlinge beweringen van Kant behoort nu, gelijk bekend is, de stelling, dat onze rede dialectisch is, dat zij ons in hare belangrijke vraagstukken met dezelfde evidentie wijst op een tegenstrijdig resultaat. De uiteenzetting van dezen, volgens Kant onvermijdelijken, strijd der rede met zich zelve, vindt men in de antinomieën der reine rede. Aan deze onhoudbare stelling van Kant heeft Hegel zijn stelsel vastgeknoopt, dat, eenmaal zoo beroemd, thans dermate in de algemeene achting is gedaald, dat Helmholtz in eene academische oratie zonder schade voor het decorum durfde verklaren, dat het eenvoudig onzin (eine blosse Sinnlosigkeit) is. De machtspreuken van Hegel passen uitmuntend voor de verwoestende kritiek, die Proudhon op het oog heeft; hooren wij, hoe hij ze verkondigt:

‘L'antinomie se compose de deux termes, nécessaires l'un à l'autre, mais toujours opposés, et tendant réciproquement à se détruire. J'ose à peine ajouter, mais il faut franchir ce pas, que le premier de ces termes a recu le nom de *thèse*, position, et le second celui *d'anti-thèse*, contre-position. Ce mécanisme est maintenant si connu, qu'on le verra bientôt, j'espère, figu-

rer au programme des écoles primaires. Nous verrons tout à l'heure comment de la combinaison de ces deux zéros jaillit l'unité, ou l'idée, laquelle fait disparaître l'antinomie'[1].

De Franschen zijn waarschijnlijk met de verzuchting: métaphysique! over deze en over vele andere overeenkomstige zinsneden heengeloopen en hebben in hun wijsgeerigen Adamstoestand Proudhon's paradoxe *antithesen* gehouden voor de uitdrukking van zijne eigenlijke meening. Zoo wordt dan door iedereen Proudhon aansprakelijk gesteld voor stellingen als: La propriété c'est le vol, Dieu c'est le mal, enz. Indien het nu niet is te ontkennen, dat deze verkeerde opvatting algemeen heerscht, dan mogen wij gerust besluiten, dat Kant in Frankrijk nog in het geheel niet bekend is.

In Engeland is men gewoon Hamilton en Whewell als volgelingen van Kant te beschouwen. Mijne bekendheid met deze twee schrijvers is te oppervlakkig om mij het recht te geven met zekerheid over hen te oordeelen; maar voor zoo ver men hunne meeningen kan beoordeelen naar de aanhalingen uit hunne werken, die bij hunne bestrijders, Mill en Spencer, voorkomen, hebben zij Kant volstrekt niet begrepen. Ik moet echter erkennen, dat mijne bewijzen tegen hen te zwak zijn voor een veroordeelend vonnis. In elk geval heeft hunne opvatting van de Kantiaansche philosophie, voor zoo ver die in hunne geschriften wordt medegedeeld, tot niet veel anders gediend, dan om hunne scherpzinnige landgenooten terug te houden van eene bestuddering van Kant's eigen werken. De Engelschen, die een niet ongegronden en diepgevoelden afkeer hebben van de Duitsche nevelachtigheid, stellen ook Kant op eene lijn met de groote schaar zijner droomende en onverstaanbare landgenooten, zonder te vermoeden dat er in zijne werken een tweede antwoord te vinden is op de moeilijke vraag, die Hume gesteld heeft. Hoe onvolkomen Spencer bekend is met de leer van Kant, die hij misschien alleen uit Hamilton kent, is door mij onlangs uitvoerig aangewezen. Dat Mill haar even weinig kent, blijkt met zekerheid uit den aard zijner bewijsvoering tegen Whewell, die ik in het vervolg van dit artikel zal beoordeelen. En dat ook bij ons te lande de philosophie van Kant vergeten is, blijkt uit verschillende feiten. Van al die feiten wensch ik er slechts op één te wijzen. Toen Opzoomer

1 Proudhon, Philosophie de la misère, See[d]. Edit. Tome I. pag. 75.

voor eenige jaren Kant's leer ten aanzien van tijd en ruimte meende te wederleggen, door het bewijs te leveren, dat tijd en ruimte geen aangeboren begrippen zijn, is er niemand geweest, die de opmerking gemaakt heeft, dat volgens Kant's meening ruimte en tijd in 't geheel geen begrippen en dus ook geen aangeboren begrippen zijn. En Opzoomer schijnt zelf niet bemerkt te hebben, dat de leer, die hij bestreed, niet is te vinden in Kant's werken, maar alleen in het boek van Whewell. Om nu in te zien, welk zonderling Kantianisme Whewell over dit onderwerp verkondigt, is het niet noodig zijn boek te lezen; de citaten, bij Opzoomer voorkomend, zeggen volkomen genoeg. Zoo vinden wij bij hem de, zeker nog al vreemde, bewering, dat wij bij het waarnemen van de gedaantewisselingen der maan een begrip van eenige dagen uit ons zelven halen, waarin wij den kringloop der veranderingen doen passen[1]. De wederlegging van dergelijke ongerijmdheden is zeker niet moeilijk, maar bij die wederlegging had de opmerking moeten gevoegd worden, dat eene zoodanige opvatting slechts eene parodie is op de leer van Kant. Want volgens Kant is reeds iedere aanschouwing, en dus a fortiori iedere waarneming opgenomen in de vormen van ruimte en tijd. Nu blijkt bij Opzoomer met geen enkel woord, dat hij eenig verschil ziet tusschen de dwaasheid van Whewell en de wijsheid van Kant.

Onbekend of slecht bekend met de Kantiaansche philosophie, hadden dus de empirische wijsgeeren nog steeds geen ander antwoord op de vraag van Hume dan het antwoord door hem zelven gegeven. Het is moeilijk te beslissen, in hoever zij met dit antwoord instemmen; gewoonlijk worden hunne uitdrukkingen dubbelzinnig, als zij het gevaarlijk punt der causaliteit naderen. Comte vermijdt het gebruik van het woord oorzaak zooveel mogelijk, en wil zich eenvoudig bezig houden met de onveranderlijke wetten van opvolging, zonder te vermoeden, dat eene onveranderlijke, onvoorwaardelijke opvolging niets anders is dan een verband van oorzaak en gevolg. Buiten zijne zonderlinge vrees voor het woord oorzaak schijnt

1 Whewell, geciteerd door Opzoomer, Wetenschap en Wijsbegeerte, blz. 230. Zie de Noot op blz. 243. ‘We must observe the changes of the sun and the moon day by day, and try to make the cycle of change fit into some notion of number which we supply from our own Thoughts. We shall find that a cycle of 30 days nearly will fit the changes of phase of the moon: - that a cycle of 365 days nearly will fit the changes of daily motion of the sun.’

hij mij echter volkomen met Hume overeen te stemmen. Wel verzekert ons Opzoomer, dat niemand beter dan Comte het groote verschil tusschen empirische wetten en causaalwetten erkend heeft, en besluit op dien grond dat Comte's beschouwing over het causaalverband volkomen gelijk zou zijn aan zijne eigene en die van Mill. Maar hij heeft ons niet gezegd, waar dan in de werken van Comte de erkenning zou te vinden zijn van eene zoo scherpe grens tusschen empirische en natuurwetten, als wij in zijne eigene werken vinden. Straks hoop ik te betoogen, dat het verschil tusschen die wetten niets meer is dan een verschil in graad, en dat dus uit de erkenning van zoodanig verschil, dat zeker bij Comte, even als bij elk natuurkundige, gevonden wordt, niet mag afgeleid worden, dat hij over het vraagstuk van het causaalverband anders zou denken dan Hume.

Velen hebben gemeend de leer van Hume te wederleggen, door in navolging van Reid te beweren, dat volgens Hume's denkbeelden de nacht de oorzaak moest zijn van den dag. In deze bewering moet een bijzonder bedrieglijke schijn liggen, daar zelfs groote mannen, zelfs Kant, zelfs Schopenhauer meenden, dat Hume door die eenvoudige opmerking volkomen wordt wederlegd. Toch is het volstrekt niet moeilijk in te zien, dat het voorbeeld van de onveranderlijke opvolging van dag en nacht niets bewijst tegen Hume's theorie. Het is onwaar, dat die opvolging zou behooren tot de zoodanigen, die ons op een causaalverband kunnen wijzen. Wat beteekenen toch de woorden dag en nacht, als er sprake is van hunne regelmatige opvolging? Zij beteekenen hoegenaamd niets anders dan licht en duisternis. De overige verschillen, die tusschen een bepaalden dag en een bepaalden nacht kunnen worden aangewezen, zijn niet standvastig aanwezig. De lagere temperatuur is wel een dikwijls voorkomend kenmerk van den nacht, maar in den winter toch volstrekt niet altijd voorhanden. De verschijning van de sterren aan het uitspansel kan geheel ontbreken, wanneer de lucht bewolkt is, grootendeels, wanneer de maan helder schijnt. In het laatste geval is ook de tegenstelling tusschen de duisternis van den nacht en het licht van den dag niet meer zoo sprekend, maar zij ontbreekt toch nimmer. De zichtbaarheid van de zon boven den horizon is geen standvastig kenmerk van den dag, want zeer dikwijls is de lucht den ganschen dag zoo bewolkt, dat wij de zon niet zien.

Als wij dus spreken van de regelmatige opvolging van dag en nacht in de natuur, dan bedoelen wij alleen de periodieke afwisseling van licht en duisternis, of, juister gezegd, van eene sterkere en eene zwakkere verlichting. Nu kan men die opvolging volstrekt niet verwarren met de geheel onveranderlijke opvolgingen, die ons aan causaalverband doen denken. Wij kunnen die regelmatige opvolging van licht en duisternis wijzigen. Plaatsen wij ons eenige dagen in een diepen kelder, dan bemerken wij eene voortdurende duisternis, die nimmer eenig licht voortbrengt. Bedekt zich de lucht met dikke wolken, dan zien wij op een ongewonen tijd eene duisternis ontstaan, die grooter is dan de duisternis van een nacht, die door de volle maan verlicht wordt. Bij eene totale zonsverduistering zien wij duisternis regelmatig volgen op de verwijdering der lichtbron, het licht op hare verschijning. Dit laatste verschijnsel, in verband met de sterke lichtsvermindering, die onmiddelijk ontstaat, wanneer de zon door eene dikke wolk bedekt wordt, heeft er de menschheid nimmer aan doen twijfelen, wat de oorzaak is der verlichting, waardoor de dag zich van den nacht onderscheidt. Die ooizaak is altijd gezocht in de aanwezigheid van een lichtgevend lichaam aan den hemel. Daarom heeft niemand er ooit aan kunnen denken, dat de nacht de oorzaak zou zijn van den dag[1].

Hume's theorie over het causaalverband is waarlijk niet zoo overijld, als sommige van zijne volgelingen, de empirische wijsgeeren, beweren, die maar altijd weder terugkomen op de noodzakelijkheid om tusschen *post* en *propter* te onderscheiden. Van nature ziet de mensch in ieder voorafgaand verschijnsel de oorzaak van het volgende. Een zieke sterft, weinige uren na het gebruik van een krachtig geneesmiddel; het publiek twijfelt er niet aan, of dat geneesmiddel heeft hem den dood

1 Ik vind de hierboven gegeven oplossing van Reid's tegenwerping terug in l'Ange Huet's dissertatie over Comte, op wier belangrijken inhoud mijne aandacht eerst zeer onlangs, naar aanleiding van mijn artikel over Spencer, werd gevestigd. Ware zij mij tijdens het schrijven van het bovenstaand artikel bekend geweest, dan zou ik ook nog op andere plaatsen het gevoelen van den schrijver hebben moeten bespreken. Want, terwijl ons resultaat geheel uiteenloopt, schijnt mij toch de waarde van Huet's werk zeer groot. Geen van Comte's volgelingen heeft hem volgens mijne meening zoo goed begrepen als l'Ange Huet. Zijn positivisme is veilig voor de bedenkingen, door mij in het eerste gedeelte van dit artikel te berde gebracht. Dat het, hoewel veel aannemelijker dan dat van Mill en Opzoomer, toch ten slotte op eene dwaling berust, volgt uit mijne beschouwingen in de tweede helft van dit artikel.

berokkend. In het eerste jaar na de afschaffing der doodstraf zijn in Nederland de misdaden niet toegenomen; vele liberalen aarzelen niet uit dit feit de conclusie af te leiden, dat het bestaan van de doodstraf niet bijdroeg tot de vermindering der misdaden. Den domme herkent men aan zijne ongeschiktheid in het opsporen van de vermoedelijke oorzaken onder de tallooze voorafgaande verschijnselen; den scherpzinnige aan zijne ongewone begaafdheid in dezelfde zaak. De laatste is door zijn minder beperkten blik in staat bij ieder verschijnsel op een veel grooter aantal antecedenten te letten, dan de man van een bekrompen verstand overzien kan. Die meer uitgebreide blik brengt als noodzakelijk gevolg mede, dat hij gemakkelijker de standvastige antecedenten opspoort onder de menigvuldige toevallige antecedenten. Maar zou het bij hem iets anders zijn dan de standvastige, dikwijls waargenomen opvolging, waaruit hij het causaalverband afleidt? Mij dunkt, dat er geen andere grond voor zijne bewering is te vinden dan de waargenomen standvastige opvolging, en dat wij aan Hume moeten toegeven, dat een regelmatig volgen zonder eene enkele uitzondering voor ons een gevolg zijn wordt. Op dit standpunt plaatst zich ook Spencer in zijne Psychologie, § 97. Tusschen zijne denkbeelden over causaalverband en die van Hume is geen verschil te bemerken. Bedenken wij verder, dat Spencer's geheele, zoo belangrijke, psychologie berust op de stelling, dat twee toestanden in onzen geest des te sterker neiging hebben om elkander op te wekken, naarmate zij een grooter aantal malen achtereenvolgens door de objectieve wereld zijn veroorzaakt, eene stelling, die niets anders is dan eene meer abstracte formule voor Hume's theorie over het causaalverband, dan zullen wij moeten erkennen, dat de Schotsche wijsgeer zich over niemand ernstiger mag beklagen dan over Spencer, die sommige van zijne meeningen allerhevigst bestrijdt, andere daarentegen, zonder hem met een woord te vermelden, tot het uitgangspunt maakt van zijn eigen systeem. Maar buiten deze onedelmoedige verzwijging van Hume is er niets aan te merken op het consequente empirisme, dat Spencer in dit geval huldigt.

Minder duidelijk is de stelling, die Mill tegenover het vraagstuk der causaliteit inneemt. Hij begint met de inductie per enumerationem simplicem ten strengste te veroordeelen en haar met Baco *mera palpatio* te noemen. Daarna geeft hij zijne

definitie van oorzaak en gevolg in de volgende bewoordingen. ‘Op zekere bepaalde feiten volgen altijd zekere andere feiten, en, naar wij gelooven, zullen de tweede feiten altijd op de eerste volgen. Het onveranderlijk voorafgaand verschijnsel wordt de oorzaak, het onveranderlijk volgend verschijnsel het gevolg genoemd’[1]. Om een antecedent te kunnen beschouwen als eene oorzaak van een verschijnsel, is het niet voldoende, dat het antecedent blijkens onze ondervinding altijd door het verschijnsel gevolgd is; wij moeten ook overtuigd zijn, dat het ook in de toekomst door dat verschijnsel gevolgd worden zal. In dit laatste ligt ons bewustzijn van de noodwendigheid van het causaalverband. Habitueele en onveranderlijke opvolging is dus niet synoniem met causaalverband, indien de opvolging niet tevens *onvoorwaardelijk* is, zoodat wij haar ook in de toekomst met zekerheid verwachten. De opvolging van dag en nacht is bijv. wel onveranderlijk, maar niet anders dan onder bepaalde voorwaarden, de regelmatige bewegingen van de aarde. De causaal-inductie moet ons leeren, welke van de tallooze opvolgingen, die de natuur ons vertoont, onvoorwaardelijk geschieden; zij moet de ontelbare omstandigheden buitensluiten, die zich toevallig onder de antecedenten van een verschijnsel bevinden, en ons bekend maken met het eenige antecedent, of met de weinige antecedenten, die het verschijnsel onvoorwaardelijk voortbrengen. Zoo leeren ons bijv. eenvoudige proefnemingen, volgens de methode van causaal-inductie, die Mill de methode van verschil noemt, dat bij de verbranding van ijzer de eenige onvoorwaardelijke antecedenten zijn de aanwezigheid van ijzer en zuurstof bij eene bepaalde temperatuur, en dat alle andere verschijnselen, die aan deze verbranding kunnen voorafgaan, slechts toevallige antecedenten zijn. Zoo weten wij, dat voor het rotten van eene plantaardige zelfstandigheid de onvoorwaardelijke antecedenten bestaan in eene matige temperatuur, eene behoorlijke vochtigheid en de toetreding van een bestanddeel der lucht, hoogstwaarschijnlijk van de daarin aanwezige organische kiemen. Al de waarneming en de proefneming der natuurwetenschap heeft geen ander doel, dan de gevallen van causaalverband te onderscheiden van de gevallen van toe-

1 To certain facts, certain facts always do, and, as we believe, always will succeed. The invariable antecedent is termed the cause; the invariable consequent, the effect. Mill, t.a.p. Vol. I, pag. 398.

vallige coincidentie. Waar de eerste ontdekt is, spreken wij van eene oorzaak, bij de tweede van eene eenvoudige opvolging.

Tegen het meerendeel der redeneeringen, die door Mill worden aangevoerd om zijne causaal-inductie te onderscheiden van de inductie door bloote optelling, is zeer weinig in te brengen. Indien Hume in de gelegenheid was kennis te nemen van Mill's logica, dan zou hij waarschijnlijk ingenomen zijn met de vlijt, waarmede deze de beginselen verzameld heeft, die de natuurkundigen sedert eeuwen gevolgd hebben bij hunne bezwaarlijke bezigheid, de scheiding der waarlijk standvastige opvolgingen van de schijnbaar standvastige. Hij zou zich verheugen over zooveel werkzaamheid in de richting, die hij voor de eenig ware hield. Maar hij zou nog altijd vragen: Door welke redeneering verkrijgen wij de stoutmoedigheid van te meenen, dat verschijnselen, die wij eenige malen elkander hebben zien opvolgen, ook in de toekomst op elkander volgen zullen? Hij zou nog altijd zeggen, dat wij die stoutmoedigheid niet verkrijgen door eenige redeneering, maar uitsluitend door de kracht der gewoonte. De opmerking, dat wij ons ook na een enkel experiment gerechtigd achten een causaalverband aan te nemen, zou hem volstrekt niet van zijn stuk brengen. Want hij zou zeggen, dat wij gewoonlijk reeds dikwijls eene opvolging van twee toestanden hebben waargenomen, voordat wij het experiment nemen, waardoor wij alleen willen beslissen, welk element van den eersten toestand onvoorwaardelijk samenhangt met de wording van den tweeden. En indien wij ook al enkele malen uit één geval tot een algemeenen regel besluiten, wat wellicht niet te ontkennen is, dan zou hij nog altijd vragen, van waar wij ons recht tot zulk een besluit ontleenen. Zoo de ondervinding ons geleerd heeft, dat wij bij sommige soorten van onderzoekingen zonder gevaar van vergissing uit een enkel geval tot een algemeenen regel kunnen besluiten, dan berust ons recht ten slotte toch weder op de kracht der gewoonte. Want niets anders dan langdurige, rijpe, dikwijls herziene, ervaring brengt, volgens de empirische wijsgeeren zelven, de menschheid langzamerhand tot het inzicht, dat in sommige gevallen, bij causaal-inductie, eene enkele waarneming toereikend is ter vaststelling van een algemeenen regel, terwijl in andere gevallen vele waarnemingen daartoe nog niet eens toereikend zijn. En het was juist naar den rechtsgrond van de redeneering, die op de ervaring berust, dat de onkwetsbare Hume gevraagd heeft.

Daarenboven is het niet te ontkennen, dat wij slechts in de meer samengestelde gevallen de causaal-inductie noodig hebben, terwijl in de meer eenvoudige de inductie door bloote optelling ons dezelfde zekerheid geeft. Dat het vallen van een opgehangen gewicht het gevolg is van het breken van het touw, waaraan het is opgehangen, is eene waarheid, die wij niet door causaal-inductie kennen, maar alleen door de *mera palpatio* van Baco. Want hier is een enkel verschijnsel, het vallen, dat op een enkel ander verschijnsel, het breken van het touw, geregeld volgt. Dezelfde *palpatio* leert ons, dat een bewegend lichaam zijne beweging mededeelt aan een ander lichaam, waartegen het stoot. Want ook hier is een enkel verschijnsel, de stoot, dat door een enkel tweede verschijnsel, de beweging van het gestooten lichaam, gevolgd wordt. De schifting van de noodwendig voorafgaande en de toevallig voorafgaande verschijnselen, die in de meer samengestelde gevallen door de causaalinductie bereikt wordt, is in deze gevallen overbodig. Of men moest willen beweren, dat ook de genoemde waarheden door causaal-inductie gevonden zijn, omdat onze dagelijksche waarneming ons geleerd heeft, dat alle soorten van touw bij het breken alle soorten van gewichten doen vallen, die aan die touwen zijn opgehangen, en dat derhalve op deze wijze de toevallige antecedenten reeds uit ons besluit zijn geëlimineerd. Wil men dit doen, dan vervalt de scherpe grens tusschen causaal-inductie en inductie door bloote optelling van zelve. Want worden dergelijke inductiën onder het gebied der causaal-inductie getrokken, dan bestaat er geen inductie door bloote optelling. Ook bij de ruwste ophooping van feiten worden toch uit den aard der zaak de meest onwezenlijke omstandigheden als onwerkzaam erkend.

Dus is het verschil tusschen de inductie door bloote optelling en de causaal-inductie geenszins van zoo ingrijpenden aard, als de meeste empirische wijsgeeren meenen. Ook bij de uitkomst van de meest onmiskenbare causaal-inductie leert ons de ervaring nimmer iets anders dan dat een tweede verschijnsel altijd op een eerste gevolgd is, en dat het tweede verschijnsel zich niet vertoont, wanneer wij het ontstaan van het eerste verschijnsel beletten. Zonder aarzeling leiden wij uit deze onze waarneming af, dat ook in de toekomst de opvolging onvermijdelijk zal plaats grijpen. Ook bij de causaal-inductie behoudt dus de vraag van Hume al hare bedenkelijkheid. Welke

is de redeneering, die ons machtigt algemeenheid toe te schrijven aan een regel, dien wij slechts in weinige gevallen hebben zien opvolgen? Als er zulk eene redeneering bestaat, moet zij vrij eenvoudig zijn, daar ook personen, die het allerminst bedreven zijn in het maken van beschouwingen over het menschelijk kenvermogen, de methoden der causaal-inductie op voortreffelijke wijze toepassen. Wie het geluk gehad heeft schrandere werklieden te ontmoeten, is verbaasd geweest over de vaardigheid, waarmede zij de toevallige omstandigheden van een verschijnsel elimineeren. Bestaat er geen dergelijke redeneering, zooals hoogstwaarschijnlijk het geval is, dan blijft er ter verklaring van ons denkbeeld van causaalverband nog altijd geen andere weg open, dan òf de theorie van Hume òf de leer van Kant.

In hoeverre nu Mill in ons vraagstuk op een ander standpunt staat dan Hume, zou ik waarlijk niet durven beslissen. Voor zoo ver ik uit zijne geschriften kan oordeelen, zou hij geen bezwaar maken tegen mijne meening, dat ook bij de causaal-inductie nog altijd eene plaats blijft voor de moeilijke vraag van Hume. Bij Opzoomer daarentegen, wiens denkbeelden over het causaalverband ik hieronder nader denk te beschouwen, vinden wij duidelijk uitgesproken, dat de causaal-inductie ons wel degelijk algemeenheid kan leeren, de inductie door bloote optelling gewoonlijk niet. Men vergelijke bijv. blz. 217 en 218 van zijn *Wetenschap en Wijsbegeerte*, waar deze stelling uitvoerig wordt besproken en toegelicht, zonder dat zij echter door een enkel bewijs wordt gestaafd. ‘Zoo kan ons dus de ervaring, wanneer zij namelijk in staat is ons oorzaken te doen kennen, ons rekenschap van feiten te geven, ook wel degelijk algemeenheid leeren. - Zij neemt niet alleen waar, wat er gebeurt, maar zij vindt evenzeer eene reden voor hetgeen er gebeuren moet, zoo dikwijls zij namelijk de oorzaken van eenig verschijnsel, dat is al wat er invloed op heeft, er op werkt, heeft doen kennen’[1]. ‘Volkomen waar,’ zou de sceptische Hume beweren, ‘dat is de weg, dien de geest van een ontwikkeld persoon bij het voorspellen van verschijnselen volgt, terwijl een onontwikkeld mensch maar al te dikwijls eene toevallige opvolging voor een causaalverband aanziet. Nooit was ik zoo onverstandig van aan de door u medegedeelde waarheden te twijfelen, al hebben dan ook mijne welmeenende bestrijders,

1 Opzoomer, Wetenschap en Wijsbegeerte, blz. 218.

de wijsgeeren van het gezond verstand, mij de meening toegeschreven, dat het causaalverband niet bruikbaar zou zijn in de toepassing. Mijne bescheiden vraag sloeg echter niet op de bruikbaarheid van het causaalverband in de toepassing, maar op den oorsprong van dat begrip. Ik kon dien oorsprong niet vinden in onze ervaring, uit welke wij wel, zooals gij terecht beweert, algemeene besluiten *afleiden*, maar die ons nimmer algemeenheid kan *doen zien*; îk vond dien niet in eenige redeneering; ik heb dien eindelijk gezocht in een instinct, dat zich ook bij zoovele andere gelegenheden vertoont en welks gevolgen wij gezamenlijk toeschrijven aan de kracht der gewoonte. Ook gij, mijn zeer geachte bestrijder, hebt geen andere oplossing van mijn vraagstuk gegeven, maar, even als vele verdienstelijke mannen vóór u, de bedoeling van mijne vraag niet begrepen. Niet ten onrechte schreef ik aan het slot van mijne beschouwing: Ik weet niet, of de lezer deze redeneering gemakkelijk begrijpen zal. Ik vrees dat, wanneer ik beproefde nog meer woorden aan haar te besteden, of haar op nog andere wijzen toe te lichten, zij des te duisterder en te ingewikkelder zou worden[1]. Ik kan alleen nog eenmaal herhalen, wat duidelijk in mijne zoo korte en zoo heldere beschouwing te lezen is. Aan de bruikbaarheid van het begrip van oorzaak heb ik nimmer getwijfeld, evenmin aan de waarheid van het feit, dat wij niet kunnen nalaten algemeenheid toe te kennen aan onze redeneeringen, die op dat begrip berusten. Ik ben alleen verwonderd geweest, gelijk eenen wijsgeer betaamt, over die aanmatigende vermetelheid, waarmede wij, nietige menschen, algemeenheid toekennen aan de niet algemeene, maar bijzondere uitkomsten van onze ervaring. Ten aanzien van den grond, waarop deze vermetelheid steunt, geven mij ook uwe geschriften geen de minste inlichting.'

Om in het licht te stellen, van hoe groot gewicht de ontdekking is van deze zwakke plaats in het stelsel der empirische wijsgeeren, die door de meesten met een zoodanigen woordenvloed overdekt wordt, dat zij moeilijk is te herkennen, maar die door Opzoomer met lofwaardige ondubbelzinnigheid wordt

1 I know not, whether the reader will readily apprehend this reasoning. I am afraid, that, should I multiply words about it, or throw it into a greater variety of lights, it would only become more obscure and intricate. Hume, t.a.p., Sect. VII.

geopenbaard, behoef ik slechts te herinneren, dat de leer van Kant hoofdzakelijk berust op de stelling, dat de ervaring ons nimmer tot algemeene besluiten kan machtigen, en dat wij toch aan de uitkomsten van onze ervaring algemeene geldigheid toekennen. Is het mij gelukt de stelling te doen vallen, door Opzoomer tegen de leer van Kant aangevoerd, ‘dat de ervaring ons wel recht kan geven tot algemeene redeneeringen’, dan vallen met die stelling bijna al de argumenten, waarmede hij de meening van Kant bestrijdt. Om het gewicht der zaak wensch ik nog op eene andere wijze aan te toonen, dat het verschil tusschen causaal-inductie en inductie door bloote optelling niet zoo groot is, dat bij de eerste Hume's twijfelingen onbestaanbaar zouden zijn.

In het tweede deel van Mill's logica vinden wij een merkwaardig hoofdstuk over de gronden (Evidence) van de wet der causaliteit. Hier worden wij toch verrast door de openhartige bekentenis, dat al de methoden van inductie de geldigheid der wet van oorzaak en gevolg reeds onderstellen, dat zij niets bewijzen, wanneer wij mochten betwijfelen, dat gelijke verschijnselen altijd gelijke gevolgen voortbrengen. Hier zien wij nogmaals de bedenkelijke vraag van Hume van aangezicht tot aangezicht. En waarop steunt nu volgens Mill ons geloof aan de wet der causaliteit? Op niets anders dan op den meest onvolmaakten vorm der inductie, de inductie per enumerationem simplicem, de geminachte *mera palpatio*. De inductie, waardoor wij te weten komen, dat gelijke omstandigheden altijd gelijke gevolgen voortbrengen, geeft ons wel niets meer dan eene empirische wet, maar eene empirische wet, die door eene zoo algemeene ervaring is bevestigd, dat zij gelijk staat met eene natuurwet. In vroegere perioden heeft men aan de algemeenheid van deze wet moeten twijfelen; thans echter, o gelukkige zonen der negentiende eeuw, thans echter is de inductie gerechtvaardigd.

Wie herkent niet in deze zonderlinge redeneering den onmiskenbaren circulus vitiosus? Alle methoden van inductie, ook de besten, vereischen de erkenning van de wet der causaliteit; zij bewijzen niets, wanneer deze wet betwijfeld wordt. En ons geloof aan die wet zal toch berusten op de minst betrouwbare van al deze inducties. Zoolang er een andere uitweg openblijft, zal geen sterveling gelooven aan eene zoodanige oplossing, al wordt zij ook voorgedragen door een zoo scherp-

zinnig man als Mill. Niet minder verwonderlijk is de gevolgtrekking, waarvoor Mill niet terugdeinst, dat wij er eerst langzamerhand toe gekomen zouden zijn, de wet der causaliteit als eene algemeene waarheid te gebruiken. Hier vertoont zich weder de groote dubbelzinnigheid, die zoo dikwijls ontstaat bij verwarring van de abstracte en de intuïtieve kennis. Dat de intuïtieve kennis van het causaalverband bij eenig mensch of bij eenig dier te eeniger tijd zou hebben ontbroken, is eene onhoudbare bewering. Zulk een mensch, of zulk een dier zou onmogelijk kunnen blijven leven. Waren wij er niet op ingericht zonder eenige redeneering bij gelijke omstandigheden gelijke gevolgen te verwachten, wij zouden uur op uur de meest bedenkelijke vergissingen begaan. Als kleine kinderen zouden wij bewaakt moeten worden door een wijzer geslacht, om te verhinderen, dat wij elk uur van den dag in het vuur liepen of op de rivier gingen wandelen. Maar de alwijze natuur is verstandiger geweest dan Mill haar beschrijft. Ook het kleinste kind, ja zelfs de ezel stoot zich geen tweemaal aan denzelfden steen. Van zijne prille jeugd af aan is dit schrander dier volkomen op de hoogte van de beteekenis van het causaalverband. Daarentegen heeft Mill gelijk, indien hij bedoelt, dat een ezel, of een kind, of een onontwikkelde barbaar nog geenszins gekomen is tot het abstract begrip van het causaalverband. Van de duizenden personen is er niet één, die dat abstracte begrip helder inziet. Het heeft zich in den loop van de geschiedenis der menschheid langzamerhand ontwikkeld; het vormt zich langzamerhand in den loop der ontwikkeling van het individu. Maar de vorming van de eerste beginselen der wetenschap, ja zelfs het verzamelen van de kennis, die volstrekt onmisbaar is voor het opsporen van de eerste levensbehoeften, zou geheel onmogelijk zijn zonder dat heilzame instinct, dat ons bij gelijke omstandigheden gelijke gevolgen doet verwachten. Deze zoo hoogst eenvoudige waarheid, die ieder mensch en ieder dier dagelijks honderden malen intuïtief toepast, deze innigste overtuiging van het menschelijk geslacht is de wet der causaliteit.

Wij kunnen in verband met deze opmerkingen volkomen verklaren, waarom de scherpzinnige Mill niet is afgeschrikt door de onmiskenbare logische fout, die in zijne redeneering ligt besloten. Zoo als zijne argumentatie uit zijne pen gevloeid is, kan zij niet anders dan ongerijmd heeten. Hij was

echter zoo kort bij de waarheid, en gevoelde dat zoo duidelijk, dat hij zelfs niet voor eene onmiskenbare tegenstrijdigheid terugdeinsde. Hoe zonderling het ook schijnen moge, dat de inductie, waaruit Mill de waarheid van de wet der causaliteit laat voortvloeien, zelve reeds op die wet steunt, uit het bovenstaande volgt, dat zijne bewering in zekeren zin waar is. Op de *intuïtieve* toepassing van de wet der causaliteit steunt de inductie per enumerationem simplicem, waaruit wij het abstracte begrip van diezelfde wet kunnen afleiden. Zonder die intuïtieve toepassing zouden wij geene enkele inductie kunnen maken, dus ook niet de meest algemeene van alle inducties, waaruit Mill een empirisch begrip van causaalverband wil doen voortkomen. Dit was de onbetwistbare waarheid, die Mill voor den geest stond, toen hij het bedoelde hoofdstuk schreef, maar die hij niet tot eene heldere bepaling heeft kunnen brengen, omdat hij het verschil niet inzag tusschen intuïtieve en abstracte kennis. Zoo dus zijne redeneering zich al niet ver van de waarheid verwijderde, uit onze beschouwing volgt, dat zijn doel hersenschimmig was. Geen enkele inductie is mogelijk, zonder de intuïtieve toepassing van de wet der causaliteit. Waartoe zullen wij dan nog in onze ervaring naar de bevestiging van deze wet zoeken? Wij kunnen er verzekerd van zijn, dat, indien onze wetenschap volmaakt ware, de wet der causaliteit daarin zou kunnen worden aangewezen. Want geene stelling van onze wetenschap was mogelijk, zonder dat wij die stelling hadden gevoegd naar de wet van oorzaak en gevolg. De opeenhooping der verschijnselen, die de wereld ons vertoont, is echter zoo groot en zoo samengesteld, dat wij te vergeefs zoeken naar een empirisch bewijs voor de wet van oorzaak en gevolg. Zelfs in de mechanica, de eenvoudigste der natuurwetenschappen, vinden wij den regel, dat bij gelijke omstandigheden gelijke gevolgen te wachten zijn, alleen bevestigd, als wij afzien van alle storende invloeden, die in de natuur nimmer ontbreken. Maar reeds in de physica stuiten wij op verschijnselen, die ons geheel zouden doen twijfelen aan de wet der causaliteit, als zij niet vaster dan iets anders in ons kenvermogen gegrift was. Wij experimenteeren met een zeer weinig samengesteld werktuig, met een galvanisch element. Zonder dat er, voor zoo ver wij zien kunnen, eenige omstandigheid verandert, wijzigt zich gestadig de sterkte van onzen galvanischen stroom. De spiegel, waarvan wij gebruik maken om die

sterkte te bepalen, is in onophoudelijke beweging tot groote ergernis van den proefnemer, die zoo gaarne met een standvastigen stroom zou werken, maar eindelijk afziet van zijn al te vermetel pogen. Uren lang zoekt hij te vergeefs naar eenige veranderende omstandigheid. Wat is het toch, dat hem zoo standvastig doet gelooven aan het bestaan van die veranderende omstandigheid, die hij maar niet kan ontdekken? Waarom twijfelt hij niet liever aan de wet van oorzaak en gevolg, en ziet in de schommelingen van zijn spiegeltje eene *causa sui?* Hebben hem misschien zijne ervaringen op het gebied der scheikunde overtuigd van de onverbreekbaarheid van de wet van oorzaak en gevolg? Verwacht niet van den ongelukkigen chemicus de optelling der ontelbare gevallen, waarin hij zijn geloof aan de wet der causaliteit zou hebben opgegeven, indien hij het had kunnen doen. Hoe menigmaal is het hem gebeurd, dat een verschijnsel anders uitviel, dan hij verwachtte, zonder dat hij op de hoogte is kunnen komen van de gewijzigde omstandigheid? Maar wellicht heeft hij ook de physiologie beoefend, en heeft de studie van deze wetenschap hem gewapend tegen allen twijfel aangaande de onverbreekbaarheid van het causaalverband? Indien er ergens een vast geloof te pas komt, dan is het bij deze wetenschap. Zonder eenig kwaad vermoeden verlaat haar beoefenaar het voorwerp van zijn onderzoek om het na eenige uren geheel veranderd terug te vinden. Van gewijzigde omstandigheden is geen spoor te bemerken, maar de veranderingen in het levend lichaam zijn maar al te duidelijk. En toch, liever dan te wanhopen aan de wet der causaliteit, zal de physioloog zijne toevlucht nemen tot de meest hypothetische oorzaken. In één woord, alle wetenschappelijk onderzoek gaat uit van, en berust op de stelling, dat overal causaalverband bestaat, dat het ook daar aanwezig is, waar wij voorloopig geheel buiten staat zijn het aan te toonen. Moesten wij echter eerst door onze wetenschap de wet van oorzaak en gevolg leeren kennen, dan zouden wij niet beter kunnen doen dan de handen in den schoot te leggen, want het is volkomen zeker, dat voor elk feit, waarin onze wetenschap een duidelijk causaalverband aanwijst, zij ons honderd nieuwe feiten leert kennen, waarbij de causale samenhang voor ons geheel onbemerkbaar is.

Ons onderzoek heeft ons geleerd, dat Mill's beschouwing over het causaalverband onhoudbaar is. Plaatsen wij ons ech-

ter nog een oogenblik op zijn standpunt, dan is het gemakkelijk in te zien, dat de scherpe scheiding tusschen causaalinductie en eenvoudige inductie door bloote optelling geheel wegvalt door zijne afleiding van de wet der causaliteit uit eene inductie per enumerationem simplicem. De zekerheid der causaal-inductie berust toch geheel op de zekerheid van de wet der causaliteit; maar de zekerheid van de wet der causaliteit berust weder op eene inductie door bloote optelling. Ook de causaal-inductie levert ons dus geen grootere zekerheid dan de eenvoudige inductie ons in dagelijks voorkomende en weinig samengestelde gevallen kan geven. Daarom mag de wijsgeer der ervaring, voor zoo ver hij instemt met Mill's afleiding van de wet der causaliteit, volstrekt niet beweren, dat de ervaring ons algemeene waarheden kan leeren kennen, in geval zij ons niet slechts opvolging, maar ook oorzaken getoond heeft; onze kennis van oorzaken heeft toch haren laatsten grond in onze waarneming van eene eenvoudige opvolging.

Beschouwen wij ten slotte de denkbeelden van Opzoomer over het causaalverband. In zijne geschriften is, als ik mij niet bedrieg, eene opmerkelijke verandering van zijn oordeel over dit vraagstuk niet te miskennen. In de twee eerste uitgaven van zijn Weg der Wetenschap vinden wij toch eene rechtvaardiging van ons geloof aan de wet der causaliteit, die niet meer wordt aangetroffen in de latere, geheel gewijzigde uitgave van dat werk, die onder den titel het Wezen der Kennis is verschenen[1]. Daarentegen geeft het Wezen der Kennis eene afleiding van de genoemde wet, die in den Weg der Wetenschap ontbreekt. Daar Opzoomer echter met geen enkel woord verklaart, dat zijne meening over den grondslag van de wet van oorzaak en gevolg is veranderd, en het mogelijk, ofschoon niet waarschijnlijk, is, dat hij te gelijker tijd bewijskracht toekent aan de beschouwingen over die wet, welke in de vroegere, en die, welke in de latere uitgaven van zijne Logica voorkomen, zou het gewaagd zijn, met zekerheid te beweren, dat zijne denkbeelden gewijzigd zijn. Het is toch mogelijk, dat hij reeds bij het schrijven van den Weg der Wetenschap overtuigd was van de waarheid van het argument, dat hij in het Wezen der Kennis vermeldt, maar het om de eene of

1 Mijne aanhalingen zijn genomen uit de tweede uitgave van den Weg der Wetenschap en de tweede uitgave van het Wezen der Kennis.

andere reden niet noodig vond dat argument in het eerste geschrift op te nemen. Het kan zijn, dat hij ook bij de bewerking van het Wezen der Kennis zijne afleiding van de wet der causaliteit, die in de vroegere uitgaven van zijne Logica voorkomt, nog steeds boven elke bedenking verheven achtte, maar het toch wenschelijk vond deze afleiding geheel weg te laten, of haar ten minste veel meer op den achtergrond te doen treden. Wat hiervan ook zij, zijn zwijgen maakt het voor mij noodzakelijk de beide afleidingen van de wet der causaliteit te bespreken, op het gevaar af van bij mijne kritiek van zijne vroegere beschouwing eene redeneering te veroordeelen, die door haar ontwerper zelven reeds lang als onhoudbaar erkend is.

In § 40 van de tweede uitgave van zijn Weg der Wetenschap behandelt Opzoomer de denkbeelden van Mill over den grondslag der inductie. Duidelijker dan op eenige andere plaats in zijne geschriften treedt ons hier het bezwaarlijke vraagstuk van Hume te gemoet. ‘Maar als ik in één of méér gevallen ontdekt heb, dat het ééne verschijnsel er de oorzaak van het andere geweest is, met welk recht durf ik dan beweren, dat het ten allen tijde er de oorzaak van zal zijn, het altijd zal voortbrengen?’ Men bemerkt het duidelijk; mijne verhandeling dreigt zoo eentonig te worden als Multatuli's verhaal van de gestolen buffels. Altijd en altijd weder hebben wij te doen met de onoplosbare vraag van den lastigen Hume. De oplossing, door Mill gegeven, wordt door Opzoomer verworpen. Geen wonder; zij is zoo in het oog loopend valsch, dat alleen haar geestelijke vader haar in bescherming kan nemen. Dat de inductie zelve weder zou berusten op haar onvolmaaktsten vorm, de inductie per enumerationem simplicem, is voor Opzoomer eene al te zonderlinge bewering; hij moet de geheele beschouwing van Mill verwerpen. In hare plaats geeft hij eene andere, die ik in haar geheel moet mededeelen, om den lezer in staat te stellen met kennis van zaken te oordeelen.

‘3. Om tot een beslissing te komen, moeten wij den mensch in zijne ontwikkeling volgen. Zij vertoont ons drie tijdperken:

a. Hij verwacht na een aantal waarnemingen van hetzelfde verschijnsel eenvormigheid in den loop der natuur.

b. Hij ontmoet afwijkingen en onderzoekt de gevallen, waarin zij voorkomen. Hij vindt daarin veranderde omstandigheden, en komt daardoor van de eenvormigheid tot de

regelmatigheid der natuur, waardoor zij aan gelijke oorzaken gelijke gevolgen verbindt, d.i. waardoor verandering in gevolgen onmogelijk is zonder verandering in omstandigheden, in oorzaken.

c. Hij ziet in, dat deze stelling ontwijfelbaar is, als rustende op de volgende redeneering:

α. Iedere verandering moet een oorzaak hebben;
β. die oorzaak der verandering kan zijn òf in tijd en plaats, òf in hetgeen in tijd en plaats is, d.i. in omstandigheden;
γ. tijd en plaats zijn op zich zelven niets;
δ. dus moet de oorzaak bestaan in veranderde omstandigheden.

4. Tot de erkenning, dat tijd en ruimte op zich zelven niets zijn, komt men niet gemakkelijk. Zoo veel woorden, denkt men, zoo veel zaken, en ziet ook tijd en ruimte voor werkende dingen der wereld aan.

5. Maar steunt niet de eerste stelling der redeneering onder n°. 3. *c*. vermeld, dat namelijk iedere verandering eene oorzaak moet hebben, zelve alleen op inductie en wel per enumerationem simplicem? Zonder twijfel; maar daarin is geen bezwaar. Het is hier niet te doen, om de algemeenheid of beperktheid der wet van oorzaak en gevolg, maar om de vraag, op welken grond men, zoover die wet zich uitstrekt, bij gelijke oorzaken gelijke gevolgen mag verwachten. En dien grond geeft ons die redeneering zonder dat er eenige nieuwe waarneming noodig is.’

Te vergeefs heb ik in de meer uitvoerige geschriften van Opzoomer gezocht naar eene toelichting van deze, voor mij zoo duistere, redeneering. Hoe menigmaal ik haar ook heb herlezen, hoe menigmaal ik haar heb overdacht, zij is mij altijd even onbegrijpelijk gebleven. Niet alleen aan de juistheid van de redeneering twijfel ik, ook hare bedoeling is mij niet helder. Ter loops slechts vermeld ik mijne bedenking tegen de stelling, dat tijd en plaats op zich zelven niets zijn. Die stelling is waar in *abstracto*, geheel onwaar in *concreto*. Niet de omstandigheid, dat zich een kogel bewoog, veroorzaakte den dood van Willem den Eerste, maar de omstandigheid, dat die kogel zich bewoog op die bepaalde plaats, waar Willem de Eerste zich bevond, in dien bepaalden tijd, waarin hij zich op die plaats ophield. De bewegingen der lichamen, hunne veranderingen in ruimte en tijd

zijn de belangrijkste der omstandigheden, die de werkingen der stoffelijke natuur voortbrengen; heeft de mechanische natuurbeschouwing recht, dan zijn zij zelfs de eenige. Dat tijd en ruimte op zich zelven niets zijn, is eene waarheid, die alleen geldt in abstracto; abstraheeren wij van al de andere waarneembare dingen, dan bemerken wij, dat tijd en ruimte te gelijker tijd hunne beteekenis hebben verloren. Tegen deze waarheid, waarmede men somwijlen de leer van Kant meent te bestrijden, maar die in werkelijkheid veel beter overeenstemt met die leer dan met de ervaringshypothese, heb ik niets in te brengen. Maar bij onze toepassing van de wet der causaliteit hebben wij nimmer te maken met tijd en ruimte in abstracto, maar altijd met tijd en ruimte in concreto. De vraag is nimmer: Wat zal de aanwezigheid van eene verandering in het algemeen voortbrengen, maar altijd: Wat zal die verandering te weeg brengen op die bepaalde plaats en in dien bepaalden tijd?

Maar veel belangrijker zijn mijne bezwaren, niet tegen de afzonderlijke stellingen der redeneering, maar tegen de geheele redeneering zelve. Hare juistheid wordt niet alleen ontkend door mij, maar ook door haar eigen verdediger. Niet tevreden met het betoog van Mill, omdat deze de wet der causaliteit afleidt uit eene inductie door bloote optelling, geeft Opzoomer toch voor diezelfde wet geen anderen grond dan dezelfde inductie door eenvoudige optelling. Terwijl Mill ons geloof aan de stelling, dat gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben, onmiddellijk doet berusten op den laagsten vorm der inductie, leidt Opzoomer dat geloof af uit eene andere bewering, die wij toch ook alleen door dezelfde soort van inductie leeren kennen. Juist dezelfde redenen, die er Opzoomer toe brengen, de beschouwing van Mill te verwerpen, moeten er hem ook toe nopen, zijne eigene redeneering te veroordeelen. Moesten wij van de twee kwaden het minste kiezen, dan zou ongetwijfeld de beschouwing van Mill de voorkeur verdienen. Want zij laat de bewering, dat tijd en plaats op zich zelven niets zijn, terecht buiten den kring van haar onderzoek, omdat deze bewering, hoe waar ook in zekeren zin, hier niets ter zake doet.

Zoo min ik de juistheid der redeneering kan inzien, zoo min kan ik hare bedoeling begrijpen. Om een antwoord te geven op de ondubbelzinnig gestelde vraag van Hume, geeft Opzoomer eene redeneering, waaruit ons blijken moet, dat elke verandering veroorzaakt wordt door gewijzigde omstandigheden.

Ofschoon deze uitspraak geen rechtstreeksch antwoord is op de vraag, zou zij toch met noodwendigheid uit een voldoend antwoord volgen. Zij volgt dan ook inderdaad bij Opzoomer uit eene praemisse, die eveneens slechts waar is in de onderstelling, dat Hume's vraag reeds beantwoord en behoorlijk beantwoord is. Zij wordt toch afgeleid uit de stelling: Iedere verandering moet eene oorzaak hebben. Deze praemisse nu is reeds een antwoord aan Hume, een antwoord echter naar den geest van de wijsgeeren van het gezond verstand, waarbij nog eens weder herhaald wordt, wat Hume nimmer heeft betwijfeld, dat namelijk de mensch niet kan nalaten aan een causaalverband te gelooven. Of men toch, met Hume, volkomen concreet en aanschouwelijk vraagt: Op welken grond berust ons geloof, dat het brood, dat ons tot nog toe gevoed heeft, ons ook in de toekomst voeden zal? - of wel, met Opzoomer, zeer abstract en veel minder duidelijk: Waarom gelooven wij, dat iedere verandering eene oorzaak moet hebben? - is in den grond volkomen hetzelfde. Want, wanneer wij bij het brood standvastigheid van eigenschappen verwachten, dan berust onze verwachting op de meening, dat die eigenschappen niet kunnen veranderen zonder veranderde omstandigheden, m.a.w., dat iedere verandering eene oorzaak moet hebben. Opzoomer's antwoord op de vraag van Hume is dus te zoeken in zijne bewijsgronden voor de laatste stelling. Deze laatste stelling nu berust ook bij Opzoomer op de inductie, berust dus op de werkzaamheid van onzen geest, naar wier rechtsgrond Hume gevraagd had. Hoe duidelijk de vraag van Hume ook bij het begin van § 40 aan Opzoomer voor den geest stond, in het midden van dezelfde paragraaph was hij hare beteekenis weder vergeten. Wij achten er zijne schranderheid niets te minder om, want de vraag van Hume is de moeilijkste, die ooit gedaan is.

Ook de strekking van de twee laatsten der zinsneden, die ik aanhaalde, is voor mij een onopgelost raadsel. Wij vernemen hier weder, dat het ons te doen was, op welken grond men, zoover de wet van oorzaak en gevolg zich uitstrekt, het recht heeft bij gelijke oorzaken gelijke gevolgen te verwachten. Volkomen juist; dat was de eigenlijke vraag, maar zij is niet beantwoord. Want hare beantwoording steunt op een resultaat der inductie, en de weetgierige Hume wenschte juist te vernemen, wat wel de grondslag mag zijn van deze inductie, de redeneering, waarop hare zekerheid steunt.

Ter aanwijzing van den empirischen oorsprong van de wet der causaliteit volgt Opzoomer in de latere uitgaven van zijn handboek der logica een geheel anderen weg dan in de vroegere. Van polemiek tegen Mill is geen sprake meer; van de twee gronden, waarop de schrijver van het Wezen der Kennis de wet der causaliteit doet berusten, is de eene niets anders dan de redeneering van Mill in een meer rhetorischen vorm, zoodat de tegenstrijdigheid in die redeneering niet meer zoo gemakkelijk is te ontdekken. Maar daarenboven wordt er nog een andere grond van het causaliteitsbegrip gegeven. Sterker dan in de twee eerste uitgaven wordt er gedrukt op de noodwendigheid van het causaalverband. ‘Niet het constante, maar alleen het noodwendige der opvolging maakt het causaalverband uit. - Het constante der opvolging kan nooit meer dan het middel zijn, dat mij tot het vermoeden, en misschien tot het vinden van een noodwendig verband brengt’[1]. En toch valt het niet moeilijk den oorsprong van het begrip van oorzaak uit de ervaring alleen aan te wijzen. Twee wegen bestaan er, waarlangs wij tot dat begrip geraken, die der innerlijke, en die der uitwendige waarneming.

Wij beginnen met den laatsten weg, die zich het nauwst aan dien van de vroegere uitgaven aansluit. De redeneering, die te lang is om hier te worden aangehaald, is te vinden op blz. 64-66 van de tweede uitgave van het Wezen der Kennis. In hoofdzaak komt zij neder op de aanwijzing, dat wij eerst langzamerhand door de ervaring gekomen zijn tot de erkenning van de wet van oorzaak en gevolg. Het bewustzijn van de algemeene geldigheid van die wet bestaat nog niet in de eerste jaren onzer jeugd, evenmin als in de kindsheid van ons geslacht. ‘Lang blijft men in de natuur van een van zelf beginnen, vooral van een van zelf ophouden, en nog meer van een toeval spreken, en op het gebied van den geest eene vrijheid aannemen, die niet minder onvereenigbaar is met dat beginsel. Dat is de groote fout der tegenpartij, dat zij de erkenning van het beginsel als iets dat terstond voltooid is en nog wel reeds in den beginne voltooid is, opvat.’ De erkenning van een beginsel, die zich eerst zoo langzamerhand verspreid heeft, kan aan niets anders worden toegeschreven dan aan de lessen der ervaring. Hoe de ervaring ons het beginsel leert kennen, is

1 Opzoomer, het Wezen der Kennis, 2de uitg:, blz. 63.

gemakkelijk in te zien. Zij leert ons, dat, wanneer iets ontstaat, altijd een ander verschijnsel voorafgaat. ‘En hoe verder wij in natuurkennis vorderen, des te meer zien wij telkens, dat het nieuwe verschijnsel met één of meer van de antecedenten in een inniger verband is dan met al de andere, een verband zoo nauw, dat wij van noodwendigheid van opvolging en dus van causaliteit durven spreken. Die ervaring is algemeen, en het is nooit iemand gelukt een geval aan te geven, waarin het tegendeel openbaar is.’

Zeide ik te veel, toen ik in een afkeurenden zin sprak van een rhetorischen vorm? Wat is toch dat innige, dat nauwe verband, dat in de voorlaatste zinsnede min of meer pathetisch optreedt om ons te doen gelooven aan de noodwendigheid van het causaalverband? Niets anders dan een rhetorische vorm voor onveranderlijke, onvoorwaardelijke opvolging. Want hoegenaamd niets anders leert ons de ervaring bij alle uitkomsten der causaal-inductie. Dat de aanraking van warmen phosphorus met zuurstof gevolgd wordt door de verbranding van dien phosphorus, onveranderlijk, onvoorwaardelijk gevolgd wordt, niets anders leert ons de ervaring. Wil men nu het verband tusschen die twee opvolgende verschijnselen nauw en innig noemen, er is geen enkele wet, die het verbiedt. Alleen zal de schim van Locke klagen over misbruik van woorden. Want door die verraderlijke nauwheid en innigheid van verband brengt men den oppervlakkigen lezer in den waan, dat nu eindelijk de vraag van Hume beantwoord is. De lezer, die geen kwaad vermoedt en wellicht niet al te best bekend is met de natuurwetenschap, moet natuurlijk denken, dat er bij de gevallen, waarin causale samenhang gezien wordt, toch nog iets anders te bemerken is dan onveranderlijke, onvoorwaardelijke opvolging. En toch weet de schrijver zeer goed, dat het nauwe en innige verband alleen in die standvastige, onvoorwaardelijke opvolging te zoeken is. En toch heeft hij althans te eeniger tijd geweten en weet hij zonder twijfel nog heden, dat er eenmaal een wijsgeer is geweest, die voor het eerst de vraag gesteld heeft, die zich zelfs zoo moeilijk laat inzien, nu hij haar ons voorgedacht heeft: Waarop berust ons geloof aan de *noodwendigheid* van het causaalverband, terwijl de natuur ons nooit iets anders kan aanwijzen, dan zijne *geldigheid in vroegere gevallen?* Ontdoen wij Opzoomer's bewijsvoering van hare rhetorische versierselen, dan staan wij nog eenmaal voor het mislukte betoog

van Mill. Inductie, langdurige ondervinding, heeft ons langzamerhand tot het begrip der causaliteit gebracht, maar de mogelijkheid van die inductie onderstelt reeds de toepassing van het begrip der causaliteit. Het argument van Mill, in den Weg der Wetenschap versmaad, wordt in het Wezen der Kennis met ingenomenheid begroet en met onmiskenbare welsprekenheid verdedigd. Weeklagend roept de stem van den eerlijken Locke: ‘Eloquence, like the fair sex, has too prevailing beauties in it, to suffer itself ever to be spoken against. And it is in vain to find fault with those arts of deceiving, wherein men find pleasure to be deceived.’ Na mijne uitvoerige kritiek van het bewijs van Mill is het niet meer noodig de empirische afleiding van het causaalbegrip, door Opzoomer gegeven, nader te onderzoeken. De langzame verspreiding der erkenning van het *abstract begrip* der causaliteit bewijst niets tegen de leer van Kant, volgens welke diezelfde causaliteit als *waarnemingsvorm* aan de eerste intuïtieve voorstelling voorafgaat. Dat, eindelijk, niemand ooit in staat geweest is, een geval aan te wijzen, waarin het tegendeel der wet van oorzaak en gevolg openbaar is, kan, ten eerste, niet de noodwendigheid van het causaalverband bewijzen, maar hoogstens zijne onverbreekbaarheid tot op dezen dag. Ten tweede, zoo als reeds vroeger door mij is opgemerkt, levert de wetenschap ons honderden gevallen, waarin het causaalverband niet herkenbaar is, tegen een, waarin wij het kunnen ontdekken. Men behoeft slechts een boek over physiologie of over chemie op te slaan om getroffen te worden door de groote ordeloosheid van deze wetenschappen, door de uitnemende zeldzaamheid der gevallen, waarin het causaalverband met zekerheid bekend is. Nu heeft voorzeker niemand ooit beproefd in een van al die andere gevallen, waarin wij alleen opvolging, geen causaalverband zien, eene uitzondering op de wet van oorzaak en gevolg te zoeken. Men zou alwetend moeten zijn om met zekerheid te kunnen zeggen, dat er eene uitzondering op die wet bestond. Zoolang men niet alwetend is, blijft altijd nog de uitweg open, die ook in de wanhopigste gevallen wordt ingeslagen, de onderstelling, dat nog niet bekende oorzaken een nieuw probleem opgeven aan de scherpzinnigheid van den natuuronderzoeker.

Zoo leidt dus de tweede weg, door Opzoomer bewandeld, niet naar het gezochte einddoel, maar geeft ons alleen het genoeglijk uitzicht op oratorische schoonheden. De eerste weg is

in zoo verre nieuw, dat hij in den Weg der Wetenschap nog niet wordt aangewezen. Maar dat ook deze ons niet zeer ver zal leiden, kan men reeds opmaken uit de omstandigheid, dat de strijdlustige Hume al de kracht van zijn gespierden geest heeft aangewend om dezen weg onbruikbaar te maken, dien hij voor een gevaarlijken doolweg hield. Wij leggen intusschen den onvermoeibaren verspieder van psychologische ketterijen het stilzwijgen op om eerst te yernemen, langs welke velden de eerste weg ons naar het gewenschte begrip van causaliteit zal voeren.

Wij kunnen dan, volgens Opzoomer, het begrip ven oorzaak ook verkrijgen uit de resultaten van onze innerlijke waarneming. Wij bemerken namelijk in ons zelven wilsbepalingen, die gevolgd worden òf door uitwendige, òf door innerlijke verschijnselen. Somtijds schijnt ons die opvolging toevallig. Wij willen bijv. ons huis verlaten en zien oogenblikkelijk daarna een vogel zich op onze stoep neerzetten, of wij herinneren ons in het eerstvolgend oogenblik, dat wij eene belangrijke zaak vergeten hebben. De opvolging, zoowel van het uitwendige als van het innerlijke verschijnsel, komt ons toevallig voor. In andere gevallen echter is die opvolging van geheel bijzonderen aard; wij willen een stoel nemen, en daarop nemen wij een stoel; wij willen ons een bepaalden naam herinneren, en wij herinneren ons dien naam. In dergelijke gevallen zegt ons het zelfbewustzijn, dat het feit door ons toedoen geschiedt, dat wij niet enkel een antecedent, dat wij eene oorzaak zijn. Wij spreken in die laatste gevallen niet alleen van eene opvolging, maar van een *noodwendig* plaats hebben. En alleen in die noodwendigheid der opvolging ligt het eigenaardige van het causaliteits-begrip. ‘De noodwendigheid der opvolging, het niet toevallige maar noodwendige *post*, dat juist, en dat alleen is het *propter*, het *per*, de *causa*’[1]. Men bemerkt, zonder dat het noodig is meer woorden aan te halen, dat wij hier te doen hebben met de meening, die door Hume na rijpe overweging is verworpen, de meening, dat de heerschappij van onzen wil over onze lichaamsbewegingen en psychische verschijnselen de empirische oorsprong zou zijn van het begrip der causaliteit.

Ter bestrijding van deze redeneering zou het wellicht vol-

1 Opzoomer, t.a.p., blz. 63. De bovenstaande voorbeelden zijn ter verduidelijking door mij toegevoegd. Opzoomer geeft geen voorbeelden.

doende zijn naar Hume's Enquiry te verwijzen. Geen enkel der argumenten, door Hume tegen Opzoomer's stelling aangevoerd, wordt door den laatste wederlegd of zelfs vermeld. Toch is Hume niet iemand, wiens opmerkingen men gerust ongelezen kan laten in de overtuiging, dat men ze zelf ook wel zou kunnen maken. Liever echter dan mij op zijne autoriteit te beroepen, of ook zijne beweringen nog eenmaal te herhalen, wil ik eenige uitbreiding geven aan zijn veroordeelend vonnis. Naast de argumenten van Hume laten zich toch eenige andere beschouwingen stellen, die ook reeds toereikend zijn om de stelling van Opzoomer te doen vallen, en die mij toeschijnen minder gelegenheid tot uitvluchten te geven dan Hume's denkbeelden over dit onderwerp. Hoe volkomen waar deze denkbeelden toch ook zijn mogen, zij zullen evenmin door de groote menigte erkend worden, als zijne theorie over de causaliteit begrepen werd, en men zal kunnen rekenen op de instemming, zoo niet van den wijze, dan-toch van de meerderheid, als men hunne waarheid eenvoudig ontkent. Daarom geef ik liever op de redeneering van Opzoomer een ander antwoord, dat mij toeschijnt zoo evident te zijn, dat de meerderheid niet aarzelen zal zijne juistheid te erkennen.

Ten einde te voorkomen, dat ons onderwerp van den beginne af in een ondoordringbaren nevel van dubbelzinnigheid verdwijne, merken wij op, dat men in twee verschillende beteekenissen zou kunnen beweren, dat sommige bewegingen van onze lichaamsdeelen en sommige verschijnselen van onzen geest het gevolg zijn van onze wilsbepalingen. Men kan namelijk met die wilsbepaling òf alleen bedoelen de bewuste wilsbepaling, die, volgens het vrij algemeen heerschend gevoelen, onze weloverlegde daden voorafgaat, òf wel tegelijker tijd het oog hebben op de onbewuste wilsbepalingen, die volgens Schopenhauer en eenige zijner volgelingen bij elke van onze verrichtingen, physische zoowel als psychische, plaats grijpen. Wij kunnen er bijna niet aan twijfelen, of Opzoomer heeft bij zijn betoog uitsluitend gedacht aan de eerstgenoemde, de bewuste wilsbepalingen. Want, vooreerst volgt uit zijn geheele stelsel, dat hij het bestaan der onbewuste wilsbepalingen moet ontkennen; ten tweede is het volkomen duidelijk, dat de waarneming ons nimmer onmiddellijk kan leeren, dat een zeker verschijnsel op een onbewuste wilsbepaling volgt, daar wij die onbewuste wilsbepaling zelve niet bemerken. Zoo die onbewuste wilsbepaling

geen hersenschim is, zij wordt toch in ieder geval slechts aangenomen door enkele psychologen, en wel volstrekt niet als eene onmiddellijke uitspraak van het bewustzijn, maar als eene, volgens hen onvermijdelijke, hypothese ter verklaring van andere direct waarneembare verschijnselen.

Het betoog van Opzoomer komt dus neer op het volgende. Ten eerste, wij bemerken in ons zelven bewuste wilsbepalingen, bijv. den wil om onzen arm op te lichten. Ten tweede, wij zien dat deze wilsbepalingen gevolgd worden door de handeling, die den inhoud van de wilsbepaling uitmaakt, bijv. door het oplichten van onzen arm. Wij bemerken, ten derde, dat de genoemde beweging niet slechts een opvolgend verschijnsel, maar een noodwendig gevolg van onze bewuste wilsbepaling is, en beschouwen daarom onzen wil niet enkel als een antecedent maar als eene oorzaak. Dus wijst ons de ervaring niet slechts opvolging, maar ook noodwendige opvolging of causaliteit. De derde bewering is volkomen onmisbaar ter verklaring der vorming van het causaliteits-begrip, daar de eenvoudige waarneming, dat de beweging van onzen arm op onze wilsbepaling volgt, blijkbaar nog niets anders geeft dan opvolging, geen causaliteit. Zoo lezen wij dan ook bij Opzoomer: ‘Mijn zelfbewustzijn zegt mij hier’ (namelijk bij verschijnselen, die volgens zijne meening ten gevolge van zijne wilsbepaling plaats hebben), ‘dat het feit door mij geschiedt, dat ik niet enkel een antecedent, dat ik eene oorzaak ben’[1].

Indien de stellingen van deze redeneering allen juist waren, zou het vraagstuk van Hume werkelijk zijn opgelost. Maar het is niet moeilijk aan te toonen, dat de derde bewering, waarmede de conclusie staat of valt, geheel onjuist is. Ik zal die derde bewering bestrijden door twee beschouwingen, die ieder voor zich toereikend zijn om hare onhoudbaarheid te bewijzen. In de eerste plaats zal ik aantoonen, dat, indien de derde be wering van Opzoomer gegrond ware, het causaalverband ons niet onverbreekbaar zou kunnen toeschijnen, en dat dus zijn argument, als het juist is, het tegendeel bewijst van zijne conclusie. In de tweede plaats zal ik doen zien, dat zijne derde bewering, op zich zelve beschouwd, geheel onhoudbaar is.

Om mijne eerste uitspraak te rechtvaardigen, begin ik met te herinneren dat verreweg de meeste lichaamsbewegingen en zielsverschijnselen plaats hebben zonder bewuste wilsbepaling.

1 Opzoomer, t.a.p., blz. 62.

Een persoon, die eene wandeling maakt, ziet de bewegingen van zijne ledematen op volmaakt doelmatige wijze elkander opvolgen, zonder dat daarvoor eene enkele bewuste wilsbepaling noodig is. Misschien heeft hij bij zijn vertrek van huis het mechanisme van zijne plaatsbeweging door eene bewuste wilsbepaling in werking gebracht; maar zelfs deze bewuste wilsbepaling is niet volstrekt noodig, al is zij gewoonlijk aanwezig. Onze wandelaar kan toch een droomer zijn, die zonder te weten wat hij doet, in gedachten verzonken, op het gewone uur zijne wandeling heeft ondernomen, of wel, wij kunnen voor ons voorbeeld een slaapwandelaar hebben uitgezocht. Ook de psychische verschijnselen vertoonen zich gewoonlijk, zonder dat er eene bewuste wilsbepaling is voorafgegaan. Wie zijne gedachten over eenig onderwerp wil ten papiere brengen, is een ongelukkige brekebeen, als zijne bewuste wilsbepalingen hem telkens de verlangde brokstukken van zijne verhandeling moeten aanslepen. In den regel vloeien hem zonder eenige bewuste wilsbepaling van alle zijden de herinneringen toe van al de gedachten, die hij voor jaren over het onderwerp gehad heeft, van al de uitspraken over het onderwerp, die hij in vroeger tijd heeft gelezen. Zelfs moet hij ten slotte door bewuste wilsbepalingen een eind trachten te maken aan de al te groote dienstvaardigheid van zijn welwillend kenvermogen, dat hem aanhoudend wijst op belangrijke denkbeelden, die wel niet onmiddellijk tot zijn onderwerp behooren, maar daarmede toch min of meer in verband staan. Tegen een enkel geval, waarin wij een physisch of psychisch verschijnsel zien volgen op de uitspraak van ons bewustzijn, die gewoonlijk voor eene bewuste wilsbepaling wordt gehouden, zijn er honderden, waarin wij diezelfde verschijnselen zien optreden, zonder dat onze wil hun ontstaan verlangd heeft. Indien wij nu, in overeenstemming met Opzoomer's meening, de eerste verschijnselen aanzagen als noodwendig veroorzaakt door onzen wil, dan zouden de andere en veel talrijker verschijnselen ons als toevallige, niet veroorzaakte, verschijnselen moeten voorkomen. Wij zouden bij die laatste verschijnselen slechts mogen spreken van waargenomen opvolging, niet van noodwendig gevolg zijn. Want indien ons bewustzijn ons alleen zegt, dat sommige bewegingen van ons lichaam en sommige verschijnselen van onzen geest noodwendig volgen op onze bewuste wilsbepalingen, van waar ontleenen wij dan het recht om dit begrip van noodwendig verband ook uit te strekken

over de andere, elkander opvolgende, verschijnselen, over wier samenhang ons bewustzijn geheel zwijgt? Met geen enkel woord tracht Opzoomer dit recht aan te wijzen. Als dus zijne derde bewering juist is, behoort zijne conclusie in dezer voege te worden gewijzigd. ‘De ervaring heeft ons niets anders getoond dan het noodwendig verband tusschen onze wilsbepalingen en sommige onzer handelingen; ten onrechte hebben tot op dezen dag al degenen, die men gewoonlijk beschouwt als de verstandigsten van het menschelijk geslacht, dat noodwendig verband even goed erkend tusschen elk verschijnsel en zijne onvoorwaardelijke antecedenten. De verdediging van het determinisme berust op niets anders dan op eene geheel onhoudbare illusie, ten gevolge waarvan wij de aanwezigheid van causaalverband ook verwachten bij andere opvolgingen, dan waarin ons bewustzijn ons tot de erkenning van dat verband machtigt.’

Gelukkig, dat wij naast dit bewijs uit het ongerijmde een direct bewijs kunnen stellen. Wij zouden ons anders nog eens weder moeten wapenen tegen de verdedigers van den vrijen wil. Maar de stelling, dat ons bewustzijn ons een noodwendig verband zou aanwijzen tusschen onze wilsbepaling en de correspondeerende handeling, is onhoudbaar. Want ten eerste is de handeling, die het doel is van de psychische werkzaamheid, welke door Opzoomer als eene bewuste wilsbepaling beschouwd wordt, zoo weinig noodwendig verbonden met die wilsbepaling, dat zij er niet eens regelmatig op volgt; zij kan uitblijven. Een moordenaar is in de nabijheid gekomen van den persoon, dien hij wenscht te dooden. Met volkomen bewuste wilsbepaling tracht hij op het rechte oogenblik zijn mes te trekken om den moord te volbrengen. Maar een derde persoon weerhoudt zijn arm met zoo groote kracht, dat hij hem in het geheel niet verroeren kan. De bewuste wilsbepaling is waargenomen, maar de correspondeerende handeling blijft uit. Een zieke, die lijdende is aan eene beginnende verlamming, doet telkens weder vruchtelooze pogingen om zijne beenen te bewegen. Eerst langzamerhand leert hem de treurige ervaring, dat zijne bewuste wilsbepaling niet meer door de beweging zijner ledematen gevolgd wordt. Evenmin worden de wilsbepalingen ten aanzien van innerlijke verschijnselen met noodwendigheid door de correspondeerende verschijnselen gevolgd. Denken wij ons iemand, die de bewuste wilsbepaling vormt om over een wiskundig vraagstuk te denken. Tijdens zijne wilsbepaling valt er een bom

voor zijne voeten neder; zal de overdenking van het wiskundig vraagstuk uitblijven of niet? Dus bestaat er tusschen onze wilsbepalingen en de correspondeerende, *voor ons waarneembare* handelingen, niet die onveranderlijke, onvoorwaardelijke opvolging, waarin het causaalverband bestaat. Slechts een zekere *schijn* van waarheid kan aan Opzoomer's bewering niet ontzegd worden, daar er, gelijk wij zullen zien, inderdaad een onverbrekelijk verband bestaat tusschen onze wilsbepaling en zekere, *voor ons niet waarneembare*, werkingen, die gewoonlijk gevolgd worden door de waarneembare handeling, die het voorwerp van onze wilsbepaling uitmaakt. Dit onverbrekelijk verband zal ons echter blijken geen causaalverband te zijn.

Voordat ik er toe overga mijn tweeden grond aan te geven tegen de stelling van Opzoomer, moet ik waarschuwen tegen eene drogreden, die waarschijnlijk tijdens de lezing van het vorig betoog bij sommige lezers zal zijn opgerezen. Wij vinden toch bij Opzoomer de volgende definitie van eene oorzaak: Wanneer een verschijnsel door een ander niet slechts altijd gevolgd wordt, maar de omstandigheden van dien aard zijn, dat het, onder welke omstandigheden ook gebracht, er altijd door zal moeten gevolgd worden, tenzij er tegenwerkende oorzaken bestaan, dan noemen wij het eerste verschijnsel de oorzaak van het laatste[1]. Volgens deze definitie wordt dus eene oorzaak niet onveranderlijk gevolgd door hare uitwerking, en mijn betoog verliest alle bewijskracht. Het is echter gemakkelijk in te zien, dat de aangehaalde woorden geen definitie mogen heeten. Deze zoogenaamde definitie zondigt toch tegen den allernatuurlijksten regel der logica, dat de definitie het woord niet mag bevatten, dat door haar bepaald wordt. Zoolang wij toch niet weten, wat eene tegenwerkende oorzaak is, kunnen wij volgens deze definitie niet vermoeden, wat eene oorzaak genoemd wordt, maar om te weten, wat eene tegenwerkende oorzaak is, moeten wij natuurlijk eerst vernemen, wat wij ons te denken hebben onder eene oorzaak. De aanleiding tot deze fout tegen de eerste regels der logica ligt in de omstandigheid, dat de geheele leer der tegenwerkende oorzaken berust op eene onjuiste beschouwing, die, als ik mij niet vergis, het eerst bij Mill te vinden is. Ieder verschijnsel ontstaat namelijk niet uit één enkel ander verschijnsel, uit ééne oorzaak,

1 Opzoomer, Weg der Wetenschap, blz. 104.

maar uit een toestand, eene som van oorzaken, een geheel van omstandigheden. De eenige onberispelijke bepaling van de wet van oorzaak en gevolg is deze: Iedere bepaalde toestand, ieder geheel van omstandigheden, wordt onveranderlijk gevolgd door denzelfden anderen toestand, door een zelfde tweede geheel van omstandigheden. Men beschouwt hierbij dus den geheelen toestand als de oorzaak, die noodwendig en onveranderlijk door haar gevolg, den tweeden toestand, gevolgd wordt. Laat men zich echter door het spraakgebruik verleiden om een der elementen van den toestand als de oorzaak op te vatten, dan kan men komen tot de leer der tegenwerkende oorzaken, maar geeft daarbij tegelijkertijd alle aanspraken op logische nauwkeurigheid op. Men kan toch in dat geval geen enkele definitie van eene oorzaak geven, zonder òf in de definitie het begrip oorzaak te gebruiken, en dus onder den naam van eene definitie iets te vermelden, dat in het geheel geen definitie is, òf terug te komen op de 'oude voorstelling van een geheimzinnig verband tusschen oorzaak en gevolg'[1] en te spreken over eene *werking* van de oorzaak, waarvan de natuur ons niet de geringste aanwijzing geeft. Mocht die oude voorstelling, die volgens den Weg der Wetenschap 'verdwenen is', in het Wezen der Kennis weder te voorschijn zijn gekomen, en zonder in ondubbelzinnige bewoordingen te zijn uitgesproken, de grondslag zijn van de afleiding van het causaliteitsbegrip, die wij thans behandelen, dan moet ik erkennen, dat mijn zooeven geleverd betoog tegen deze voorstelling niets kan bewijzen. Daarentegen is mijn tweede bewijsgrond, dien ik thans laat volgen, volkomen voldoende om te doen inzien, dat ons bewustzijn van het verband tusschen onze wilsbepaling en de correspondeerende handeling ons evenmin kan leiden tot het denkbeeld van noodwendigheid, als tot het denkbeeld van constante opvolging, die ten minste een van beiden het onmisbaar bestanddeel zijn van ieder begrip van causaliteit, en die beiden voorkomen in de eenige opvatting van dat begrip, die de juiste kan worden genoemd.

Om de juistheid van de volgende redeneering in te zien, is het noodig zich twee bekende waarheden voor den geest te roepen. De eerste van die waarheden is deze. Onze bewuste wilsbepaling wordt ons nimmer met zekerheid bekend, voordat de correspondeerende handeling heeft plaats gehad. De be-

1 Opzoomer, Weg der Wetenschap, blz. 104.

wuste overleggingen, die vóór de uitvoering der handeling plaats vinden, kunnen slechts bij eene onnauwkeurige spreekwijze wilsbepalingen genoemd worden. Zij zijn nog niets anders dan *wenschen, begeerten*, die krachtiger of minder krachtig kunnen zijn, en waaruit wij met grootere of kleinere waarschijnlijkheid kunnen *vermoeden*, hoe onze wilsbepaling zal uitvallen, als wij geroepen worden om te beslissen. Het is van het hoogste belang deze wenschen ten scherpste van onze wilsbepalingen te onderscheiden. Want op de verwarring van deze twee verwante, maar toch verschillende dingen berust de eeuwigdurende strijd van de onlogische menigte tegen de logische denkers, die het determinisme verdedigen. De andere waarheid, wier herinnering bij de beoordeeling van ons vraagstuk niet kan gemist worden, is de volgende. Onze bewuste handelingen kunnen onmogelijk door scherpe grenzen worden gescheiden van onze onbewuste, willekeurige handelingen, de spierwerkingen bijv., waardoor men bij het schrijven zijne pen behoorlijk bestuurt, die, hoewel zij gewoonlijk volkomen onbewust geschieden, toch willekeurig zijn. Deze onbewuste, willekeurige handelingen gaan weder zonder scherpe grenzen in de reflexbewegingen over, waaronder bijv. het sluiten van de oogleden bij de nadering van een vreemd lichaam gerekend wordt. Eindelijk bestaat er een langzame overgang tusschen deze reflexbewegingen en de or ganische bewegingen, die tot de functiën van den maagwand, van het hart en van de overige organen van het vegetatieve leven behooren.

Onze onbewuste, willekeurige handelingen worden nu door ons verricht zonder eenige voorafgaande wilsbepaling of voorafgaanden wensch. Maar toch zeker niet zonder voorafgaande toereikende oorzaken. De vlugge beweging der handen van een geoefend pianist, die eene compositie uitvoert, welke hij nimmer te voren gezien heeft, geschiedt zonder eenige bewuste wilsbepaling, maar zij zou toch geheel uitblijven, wanneer niet het muziekstuk, dat hij voor zich heeft, in zijn geest een geheele reeks van gezichtsvoorstellingen deed ontstaan. Zonder de tusschenkomst van eenige bewuste wilsbepaling veroorzaken die gezichtsvoorstellingen de willekeurige, maar toch onbewuste, automatische, bewegingen van zijne handen. Zingt onze musicus, dan bewerken dergelijke gezichtsvoorstellingen zonder de tusschenkomst van zijn bewusten wil eene geheele reeks bewegingen in zijne keel, die volkomen onbewust en automa-

tisch geschieden, zoo onbewust en automatisch, dat ook de grootste physioloog ons niet kan mededeelen, waarin zij eigenlijk bestaan. Dus is de bewuste wil volstrekt niet de noodwendige *oorzaak* van onze lichaamsbewegingen, maar, als hij waargenomen wordt, eene toevallige omstandigheid. Hoe ontstaat nu dit toevallig, geheel overbodig, accident, de bewuste wil, of in het algemeen de bewuste wensch? Zoo dikwijls zich aan ons kenvermogen verschijnselen voordoen, waarop wij reeds zeer dikwijls gereageerd hebben, die wij reeds vele malen beantwoord hebben met eene passende, doelmatige beweging, geraken onze bewegingszenuwen, zonder eene enkele uitspraak van onzen bewusten wil, in de eigenaardige verandering van hunnen toestand, die de doelmatige reactie voortbrengt als het eindlid van eene lange keten van oorzaken en gevolgen. Onze bewuste wil heeft met die beweging niets te maken; zij geschiedt volkomen automatisch en onbewust. Als men de hand van een slapend persoon met een gloeiend ijze nadert, zal hij die hand even goed wegtrekken, als hij in wakenden toestand doen zou. Ja, zelfs de hoofdelooze kikvorsch doet doelmatige, zij het dan ook wanhopige, pogingen ter verwijdering van de vloeistof, waarmede men zijne huid prikkelt. Dit laatste voorbeeld behoort tot de reflexbewegingen, maar de overeenkomst tusschen de onbewuste, willekeurige bewegingen en de reflexwerkingen is zoo groot, dat het even goed ter zake dienen kan. In beide gevallen is de uitwendige prikkel de toereikende oorzaak van de verandering in de motorische zenuw, die, wanneer het lichaam in niet al te ongewonen toestand verkeert, op den prikkel de doelmatige reactie doet volgen. Maar niet alle gewaarwordingen en vooral niet alle voorstellingen zijn ons zoo overbekend en daarbij zoo weinig samengesteld als de gewaarwording, die in deze twee voorbeelden door de prikkeling der huid wordt veroorzaakt. Wij wandelen langs eene vaart en hooren het hulpgeschreeuw van een verdrinkend persoon. Zonder bewuste wilsbepaling, volkomen automatisch, naderen wij de plaats, van waar het geluid komt. Wij ontdekken nu door ons gezichtszintuig met zekerheid, dat een persoon midden in de vaart met den dood ligt te worstelen. Waarschijnlijk zal bij dezen aanblik de periode van onze onbewuste handelingen ophouden. In den geest van de meeste menschen zal er een strijd van voorstellingen ontstaan, die elkander met verwonderlijke snelheid zullen verdringen. Wij

willen te water gaan om den drenkeling te redden. Maar, vraagt een zeker element van ons kenvermogen, zouden wij niet eerst onze overjas uittrekken? Misschien is het onze wijsheid, die aldus spreekt, en de afgetrokken waarheid toepast, dat men zich te gemakkelijker in het water beweegt, naarmate men minder kleederen draagt. Misschien komt ook onze zuinigheid onze wijsheid te hulp, en bezweert ons te bedenken, hoeveel schade onze jas zal lijden. Wij twijfelen een oogenblik, en zullen juist de hand uitstrekken ter verwijdering van het hinderlijk kleedingsstuk. Daar zegt ons eensklaps de herinnering: maar gij kunt in het geheel niet zwemmen. De voorgenomen beweging komt niet tot uitvoering. ‘Toch moet gij beproeven dien man te redden,’ beweert ons medelijden. Weder wordt er eene anticipatie gevoeld van de noodige toebereidselen ter verwijdering van de jas; nog eenmaal doet ons de voorzichtigheid aarzelen. Eindelijk zien wij in onze nabijheid een persoon, wiens ervarenheid als zwemmer ons bekend is. Oogenblikkelijk is de strijd der motieven geeindigd, en de resulteerende werking van al de bepalende beweegredenen lost zich op in eene snelle beweging van onze onderste ledematen, en in zeer doelmatige bewegingen van onze bovenste ledematen, waardoor wij onzen vriend willen nopen zijne schreden te versnellen. Bij deze gebeurtenis zijn wij uit het gebied van het onbewuste leven althans voor een gedeelte in dat van het bewuste leven getreden. Zoodra er een strijd van motieven ontstaat, ontwikkelt zich het bewustzijn. Wij kunnen ten minste sommige der tegenstrijdige motieven opgeven, die ons met bliksemsnelheid door het kenvermogen zijn gevaren. De meesten trouwens blijven ons zelven onbekend. Het motief, door de zuinigheid aangevoerd, zal waarschijnlijk bij de meeste personen gewerkt hebben, maar zeer weinigen zullen zich zelven nauwkeurig genoeg kennen, om toe te stemmen, dat zij er ook maar een oogenblik aan gedacht hebben; het is bij hen volstrekt niet tot bewustheid gekomen. Geen van al die tegenstrijdige wenschen kan nu beschouwd worden als onze wil. Zoo lang er toch nog strijd is, kan men niet zeggen, dat onze wilsbepaling is vastgesteld. Onze wil bepaalt zich eerst op het oogenblik, waarop de krachtigste beweegredenen, het zien van onzen vriend, de herinnering aan zijne zwemkunst, de voorstelling van onze eigene onbekwaamheid, enz., allen in gelijke richting werkende, onze motorische zenu-

wen op eene bepaalde wijze zoo krachtig prikkelden, dat de snelle beweging van onze ledematen daardoor werd voortgebracht. Dat onze wilsbepaling ons bewust zou worden, moet ik ten sterkste betwijfelen. Zoodra zich het overwegende motief duidelijk vertoont; zoodra volgt ook de gepaste beweging, zonder dat wij kunnen bemerken, dat de beweging voorafgegaan wordt door den bewusten wil om die beweging te volbrengen. Hoe dikwijls komt het niet voor, dat iemand, die gedurige weinige seconden in een gevaarlijken toestand verkeerd heeft, zich wel de verschillende motieven herinnert, die hem tot zekere handelingen dreven, maar, als de toestand voorbijgegaan is, niet weet te zeggen, wat hij gedaan heeft, hoe zijne wilsbepaling is uitgevallen. Wanneer dus onze handelingen met bewustheid beginnen te geschieden, moeten onze *begeerten*, onze *wenschen*, tot ons bewustzijn geraken, maar het is niet noodig, dat ook onze wilsbepaling met bewustheid geschiedt. Zelfs kan men nog verder gaan en beweren, dat elke aandrang tot handelen, waarvan wij ons bewust worden vóór het begin der handeling, nimmer iets anders is dan een wensch. Zoolang toch de daad nog niet geschied is, blijft het nog altijd mogelijk, dat een krachtiger motief de verwerkelijking van onzen wensch belemmert, en verhindert, dat onze wensch onze wil wordt. Wat onze wil geweest is, weten wij gewoonlijk alleen door en na de handeling, in enkele gevallen te gelijk met de handeling.

Nu zegt de stelling van Opzoomer, die ik bestrijd, dat wij een noodwendig verband waarnemen tusschen eene bewuste wilsbepaling, die vroeger, en eene bepaalde handeling, die later heeft plaats gevonden. Na het besprokene valt de onjuistheid van die stelling in het oog. De wilsbepaling, niet de wensch, hangt zonder twijfel onverbrekelijk samen met eene bepaalde handeling; zoodra die wilsbepaling werkelijk plaats heeft, geschiedt ook de handeling. Of die onverbrekelijke samenhang een causaalverband mag genoemd worden, onderzoek ik straks. Thans wil ik opmerken, dat de wilsbepaling zelden, de correspondeerende handeling nooit door ons wordt waargenomen. De wilsbepaling zelden, om de hierboven genoemde redenen; de correspondeerende handeling nooit, omdat deze correspondeerende handeling niet bestaat in eene beweging van onze ledematen, die wij zien, maar in de prikkeling van eenige motorische zenuwen, die wij niet waarnemen. Alleen de laat-

ste werking toch hangt onverbrekelijk te zamen met de wils bepaling; de beweging der ledematen kan op die prikkeling der beweegzenuwen volgen, maar duizenden omstandigheden, inwendige zoowel als uitwendige, kunnen die beweging verhinderen. Ons natuurlijk bewustzijn kan onmogelijk eene beslissing geven ten aanzien van het al of niet noodwendige der verbinding van twee verschijnselen, die gewoonlijk beiden aan zijne directe nasporing ontsnappen, en waarvan het in het gunstigst geval slechts een enkel bespeurt. De onverbrekelijkheid van dat verband blijkt ons slechts als de uitkomst van vele waarnemingen en van vele oordeelvellingen, die op die waarnemingen berusten. In plaats van eene onvervalschte uitspraak te zijn van onze gewaarwording, is zij de conclusie van eene zeer ingewikkelde redeneering, die door de meeste menschen niet zou worden begrepen. Tusschen de opvolgende verschijnselen, die werkelijk in ons bewustzijn treden, het ontstaan van zekere wenschen, soms vrij krachtige wenschen, en de beweging van onze lichaamsdeelen, bestaat een zoo weinig *onverbrekelijk* verband, dat in verreweg de meeste gevallen onze krachtigste wenschen niet door de correspondeerende handelingen worden gevolgd. Het bewustzijn, dat onze menschelijke vrijheid haar *veto* kan stellen tegen de uitvoering ook van den krachtigsten wensch, dat dus het verband tusschen onzen wensch en de correspondeerende handeling geen *noodwendig* verband is, leeft zoo krachtig ook in het minst ontwikkeld individu, dat het de altijd terugkomende tegenwerping levert tegen de waarheid van het determinisme, waarvan men gewoonlijk gelooft, dat het deze soort van vrijheid ontkent.

In den loop van mijn betoog heb ik de bewering geopperd dat er geen scherpe grenslijn te trekken is tusschen onze bewuste, willekeurige handelingen en tusschen onze onbewuste, willekeurige handelingen. Om het overzicht van dat betoog niet te moeilijk te maken, heb ik het bewijs van deze stelling achterwege gelaten. Thans wensch ik deze leemte aan te vullen, en, naar aanleiding van de daartoe strekkende beschouwing tevens aan te wijzen, dat zelfs als mijne geheele voorafgaande kritiek volslagen onjuist is, de stelling van Opzoomer toch moet worden verworpen, omdat het eigenaardig verband, dat er tusschen onze wilsbepaling en de correspondeerende handeling bestaat, in het geheel geen causaalverband is.

Dezelfde handeling, die onder sommige omstandigheden met

duidelijke bewustheid geschiedt, kan onder andere omstandigheden geheel zonder bewustheid geschieden. In het algemeen is zeker het opnemen van een bepaald boek, dat op onze schrijftafel ligt, eene bewuste handeling. Wij weten zeer goed, dat wij juist dat bepaalde boek wilden opnemen. Zeer dikwijls echter kan diezelfde handeling met minder duidelijke bewustheid, ja zelfs eindelijk geheel onbewust geschieden. Laat het boek bijv. een woordenboek zijn. Wij lezen een schrijver in eene taal, die ons nog niet goed bekend is. Telkens weder zijn wij genoodzaakt onze toevlucht tot het woordenboek te nemen. Terwijl wij de eerste malen met bewustheid de handen uitstrekten naar de plaats, waar het woordenboek ligt, beginnen onze handen weldra de noodige bewegingen te verrichten, zoodra wij op een woord stuiten, dat ons onbekend is. Als nu ons bewustzijn geheel verzonken is in de moeilijkheden, die de grammaticale constructie van den zin oplevert, en te gelijker tijd een enkel woord in den zin voorkomt, welks beteekenis wij niet verstaan, ontdekken wij plotseling, dat onze handen niet gewacht hebben op de langzaamheid van ons bewustzijn. Nadat wij toch onze oogen eenige seconden lang van ons boek hadden afgewend, om ongestoord over de taalkundige bezwaren van den volzin te denken, willen wij nog eens weder de plaats lezen en ontdekken tot onze verbazing, dat onze voorbarige handen het woordenboek reeds hebben opgenomen, het voor ons hebben neergelegd en bezig zijn daarin te bladeren in de nabijheid van het te zoeken woord. Wat in het begin van den avond eene volkomen bewuste handeling was, is na verloop van korten tijd eene geheel onbewuste handeling geworden.

Een sterker voorbeeld. In het algemeen is zonder twijfel de afleiding van juiste gevolgtrekkingen uit de feiten, die men hoort vertellen, eene van de handelingen, die met het duidelijkst bewustzijn geschieden. Dat toch ook deze handeling volkomen zonder bewustheid kan verricht worden, blijkt uit eene waarneming, die ieder op zich zelven kan herhalen. Dikwijls is het mij gebeurd, dat ik na een nietsbeduidend gesprek over de nieuwtjes van den dag, waarbij geen enkel feit vermeld werd, dat mij eenigszins gewichtig kon toeschijnen. mij verwonderde over eene plotselinge wijziging in mijne stemming ten gevolge van dat gesprek. Sedert mijne aandacht is gevallen op die onbegrijpelijk krachtige werking van sommige gesprekken, die toch schijnbaar even onbeduidend waren als

vele andere gesprekken, die spoorloos aan mijne stemming voorbijgaan, is het mij altijd gelukt de volgende verklaring te vinden van dit vreemdsoortig verschijnsel. In al die gevallen bleek mij, dat, al waren dan ook de behandelde feiten, op zich zelven beschouwd, voor mij zeer onbelangrijk, toch een van die feiten door zijne verwijderde gevolgen, of wel door zijne vermoedelijke oorzaken, eene beteekenis had, die de verandering van mijne stemming volkomen motiveerde. Toch was tijdens het gesprek dit verwijderd gevolg of deze verwijderde oorzaak niet in mijn bewustzijn getreden. Ware dit toch geschied, dan zou ik onmogelijk het gesprek voor onbelangrijk kunnen gehouden hebben, en mij op grond van die onbelangrijkheid kunnen verwonderd hebben over de sterke werking op mijne stemming. Ter verklaring van die sterke werking weet ik geen anderen uitweg, dan de onderstelling, die ook door andere gronden zou kunnen gesteund worden, dat in dergelijke gevallen onze geest zonder bewustheid even nauwkeurig en even aaneengeschakeld redeneert, als in andere gevallen met bewustheid plaats vindt, en dat het resultaat van de onbewuste redeneering, dat ook niet in het bewustzijn valt, toch zijne werking op onze stemming niet geheel verliest.

Wellicht schijnt echter de geopperde onderstelling aan vele personen al te gewaagd, om haar eenig vertrouwen te kunnen schenken. Ik geef daarom nog een ander voorbeeld van den overgang eener bewuste handeling tot onbewustheid, een voorbeeld, minder ongewoon maar toch niet minder raadselachtig dan het voorgaande. Er is geen twijfel aan, of het aanslaan van bepaalde toetsen is voor een beginnend beoefenaar der muziek eene zuiver bewuste handeling. Nadat hij zich eerst overtuigd heeft van de beteekenis van den sleutel, moet hij bij iedere noot het aantal lijnen tellen, die zich tusschen haar en den grondtoon bevinden. Als hij zich duidelijk bewust is geworden, dat hij met eene bepaalde *a* te doen heeft, wendt hij het oog van zijn muziekblad naar de toetsen van zijn piano, en komt tot de volkomen bewuste kennis van de plaats, die zijne *a* in de reeks der toetsen inneemt. Eerst op deze aaneenschakeling van bewuste handelingen volgt het aanslaan van den bepaalden toets. Naarmate zijne oefening grooter wordt, geschieden deze bewuste handelingen al sneller en sneller. Het laat zich niet duidelijk aangeven, op welk oogenblik zij verdwijnen onder de menigte der onbewuste handelingen. Dat zij

echter bij een volleerd pianist volkomen onbewust geschieden, is niet te betwijfelen. Terwijl hij de tallooze gezichtsvoorstellingen, die zijn muziekblad hem aanbiedt, in hunne conventioneele beteekenis overbrengt, en op die vertaling de passende bewegingen van zijne handen doet volgen, is hij te gelijker tijd in staat een levendig gesprek te voeren. Al de verschillende handelingen, die hij als beginnend leerling met de meest pijnlijke bewustheid verrichtte, zijn door voortgezette herhaling tot volkomen onbewuste, automatische reacties geworden op de werkende prikkels.

Het laatste voorbeeld ontslaat mij van de moeite nog meer voorbeelden aan te halen. Want wat wij zagen bij de beoefening van het pianospel, datzelfde geldt bij alle mogelijke handelingen. Elke bewuste handeling blijft slechts zoo lang bewust, als zij nog niet tot eene gewoonte is geworden; wordt zij zeer dikwijls herhaald, dan gaat zij onvermijdelijk over tot de groote schaar der onbewuste, automatische handelingen. Het is de grootste verdienste van Spencer's Psychologie, dat wij daarin deze belangrijke waarheid van alle zijden vinden toegelicht.

Uit dezen langzamen overgang tusschen bewuste en onbewuste handelingen, volgt nu gemakkelijk, dat het verkeerd is den wil te beschouwen als de oorzaak der bewuste handelingen. Want als men dat doet, maakt men eene scherpe scheiding tusschen bewuste en onbewuste handelingen. De onbewuste handelingen worden dan veroorzaakt uitsluitend door hunne motieven, zekere gewaarwordingen of voorstellingen, zonder dat de medewerking van eenige wilsuiting noodig is. Indien men toch ook bij die onbewuste handelingen aan eene wilsuiting zou moeten denken, dan zou het de onbewuste wilsbepaling van Schopenhauer moeten zijn, over wier ongerijmdheid sommige empirische wijsgeeren met zoo neusoptrekkende minachting hebben gesproken. De bewuste handelingen daarentegen zouden veroorzaakt worden door eene hypothetische bewuste wilsbepaling - hypothetisch, want blijkens het voorgaande worden wij ons vóór de handeling alleen bewust van onze *wenschen* - en deze hypothetische wilsbepaling zou weder veroorzaakt worden door de motieven van de bewuste handeling. Klaarblijkelijk is deze bewuste wilsbepaling niet slechts hypothetisch, maar daarenboven de meest overtollige hypothese, die zich denken laat. Bij onze onbewuste handelingen veroorzaken

de motieven uit eigen middelen de passende werking. Welk bezwaar is er in de meening, dat ook bij de bewuste handelingen alleen de motieven de toereikende oorzaken zijn? De inwendige waarneming strijdt volstrekt niet met deze meening; zij vertoont ons bij onze bewuste handelingen nimmer iets anders dan een strijd van motieven, maar volstrekt geen wilsbepaling, die aan de handeling zou voorafgaan. De langzame overgang der bewuste handelingen in onbewuste is op deze wijze geheel begrijpelijk. Waarschijnlijk is de opvatting van den wil als de oorzaak der lichaamsbewegingen bij Opzoomer niets anders dan een uitwerksel van de oude dwaling, die de strijdende motieven met den wil verwarde, en de vrijheid van dien wil uitgaf voor de onmiskenbare uitspraak der innerlijke waarneming, die ons leert, dat niet iedere wensch door de uitvoering gevolgd wordt. Wel heeft hij in zijne latere geschriften zijne instemming betuigd met het determinisme; maar daarom is het toch niet onmogelijk, dat wij in zijne beschouwing over het behandelde vraagstuk nog een brokstuk zien van de redeneeringen, die hem in vroeger tijd deden overhellen naar de zijde der verdedigers van den vrijen wil.

Maar als dan de wilsuiting niet de oorzaak is der handelingen, wat kan die wilsuiting dan wel zijn? Over dit moeilijk vraagstuk zijn op het tegenwoordig standpunt van mijn onderzoek slechts twee meeningen voor verdediging vatbaar. Van die twee meeningen, die voor een groot deel samenvallen, wordt de eerste door Spencer, de tweede door schopenhauer ontwikkeld. Beiden stemmen volmondig overeen in de stelling, dat de eenige oorzaken van onze handelingen te zoeken zijn in de motieven, dat is in de verschillende gewaarwordingen, voorstellingen, herinneringen, die hunnen invloed op die handeling hebben uitgeoefend. Tusschen de bewuste en de onbewuste handelingen maken zij geen van beiden eenig onderscheid. Zij beschouwen beiden de wilsuiting als de *ontstaande handeling, subjectief waargenomen*. Zij is dus niet de oorzaak van die handeling maar met die handeling identisch. Wat subjectief waargenomen eene wilsuiting is, datzelfde zou, objectief waargenomen, de prikkeling der beweegzenuwen zijn, die gewoonlijk door de vereischte bewegingen gevolgd wordt. De wilsuiting kan dus niet vóór de handeling worden waargenomen, maar alleen tegelijk met, of na de handeling.

Tot zoo ver bestaat de volmaaktste overeenstemming tusschen

de twee ongelijksoortige schrijvers. Die overeenstemming is zoo groot, dat men zich verzekerd zou houden, dat Spencer Schopenhauer moet gekend hebben, wanneer men niet in vele zijner andere redeneeringen duidelijk kon bemerken, dat hij Schopenhauer's werken nimmer heeft gelezen. Wij hebben hier ongetwijfeld te doen met het geval, dat zich zoo dikwijls heeft voorgedaan, dat eene zelfde waarheid zich aan twee verschillende personen langs geheel verschillende wegen openbaart. Terwijl nu echter Spencer geen stap verder gaat dan tot de bovengenoemde verklaringen, laat Schopenhauer op de belangrijke waarheid, dat de waarneming van wilsuitingen en van wilsuitingen in statu nascendi, d.i. van wenschen, den eenigen inhoud uitmaakt van onze innerlijke waarneming, zijne phantastische metaphysica berusten, waarin de wil nog eene geheel andere rol te vervullen heeft dan in de empirische psychologie het geval is. Den lezer, die belang stelt in de kennis van dat stelsel, moet ik naar Schopenhauer's eigen werken verwijzen. Is hij niet volkomen genezen van sympathie voor die romantische school, waarvan Heine in zijn onvergelijkelijken Atta Troll ‘das letzte freie Waldlied’ heeft gezongen tot stichting van de stille gemeente, voor wie het *profanum vulgus* eene ergernis is, dan zal hij zich over die kennismaking verheugen.

Wij zijn gekomen aan het einde onzer uitvoerige beschouwing der uitspraken, door de empirische wijsgeeren over het causaalverband gegeven. Het is mogelijk, dat andere aanhangers van het empirisme nog andere afleidingen van het causaliteitsbegrip hebben voorgesteld. Mij zijn echter geen andere bekend geworden, en ik houd het voor zeer waarschijnlijk, dat, zoo zij al gegeven zijn, zij bij nauwkeurig onderzoek even onhoudbaar zouden blijken als de behandelde beschouwingen. Nog altijd rest ons geen andere uitweg dan òf het scepticisme van Hume, òf het transcendentale idealisme van Kant. Dat alleen het laatste recht heeft op onze instemming, kan ons blijken door twee beschouwingen. Ten eerste, en met zekerheid, door de leer van het ontstaan onzer gezichtsvoorstellingen, die, naar het mij voorkomt, de aprioriteit onzer kennis van het causaalverband op onwederlegbare wijze vaststelt. Ten tweede, met groote waarschijnlijkheid, door het onderzoek der bedenkingen, die door de empirische wijsgeeren zijn aangevoerd tegen Kant's denkbeelden over tijd en ruimte. Wat de eerste beschouwing aangaat, zoo moet ik mij voorloopig bepalen den lezer te ver-

wijzen naar Schopenhauer, Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde, § 21, en naar Helmholtz. Physiologische Optik, § 26. De tweede zal ik in de volgende bladzijden uitvoerig ontwikkelen. Mocht het dan blijken, dat al die bedenkingen ongegrond zijn, en dat Kant's transcendentale Aesthetik nog altijd voor ons staat als een meesterstuk van diepzinnige redeneering, dan zou daaruit althans met groote waarschijnlijkheid volgen, dat hij ook ten aanzien van het causaalverband recht had tegen de twijfelingen van Hume. Zekerheid in dit opzicht kan ons echter alleen door de eerste beschouwing worden gegeven.

Utrecht, Febr. 1871.
C.B. SPRUIJT.

Vedenstudiën.

Eene proeve ter verklaring van de oudstbekende godsdienst der Indo-Germanen.

(*Vervolg van blz.* 424.)

VI. Het vuur.

Zoo weinig over 't algemeen ook de Oostersche oudheid nog bekend moge zijn onder de onzen, niet geheel vreemd kan ons de hooge beteekenis zijn gebleven, welke die oudheid vooral ook toeschreef aan het vuur; en weinig beschaafden voorzeker, die niet wel eens het en ander omtrent de zoogenaamde Vuuraanbidders vernomen hebben. Het regte van de zaak echter bleef voor de meesten onzer tot heden nog in zeker geheimzinnig duister gehuld. Ook hier heeft de Veda een nieuw en helder licht over de mysteriën van den voortijd verspreid. En de dienst van Agni of het Vuur behoort dan ook wel tot de meest belangwekkende verschijnselen der oud-Vedische eeredienst.

Wat nu is die Agni der Veden? De vraag is niet zoo gemakkelijk door aanduiding van een paar karaktertrekken te beantwoorden. Naar zijn naam te oordeelen, die met het Latijnsche ignis overeenstemt, beteekent hij eenvoudig het vuur in den meest gewonen zin, en ware hij dus niet anders dan dit enkele natuurverschijnsel zelf, in hetwelk dan de Godheid of het Alwezen geacht mogt worden zich te openbaren, even als naar onze vroegere voorstelling in de verschijnselen van de lucht. Houden wij ons intusschen vooreerst aan die meer eenvoudige beteekenis, om vervolgens van deze tot de meer algemeene en hoogere op te klimmen.

Als het vuur dan in engeren zin heet Agni uit den hemel

op aarde te zijn gedaald of ook uit den hemel geroofd en als eene weldaad den menschen medegedeeld te zijn; eene voorstelling, die, gelijk wij elders breedvoeriger aantoonden, ook den grond tot den Griekschen Prometheus-mythe heeft gelegd, en mitsdien blijkbaar reeds uit den tijd, toen de Arische stammen nog onverdeeld waren, afkomstig is. Maar tevens wordt Agni gezegd, en met reden, telkens op nieuw geboren te worden; namelijk, uit de wrijving der beide houten, door welke de vuurvonk werd voortgebragt en die dan ook zijne ouders genoemd worden, terwijl hij in zijne meer algemeene beteekenis, als vuur in 't algemeen, uit hemel en aarde of uit andere Deva's heet te zijn voortgesproten. Als het gewone haardvuur noemde men Agni voorts den steeds welkomen gast, den meest getrouwen huisvriend; en dankbaar worden de diensten erkend, welke hij in die hoedanigheid den menschen bewijst. Maar hij is tevens het offervuur, waarin 't zij bij het dagelijksch maal, 't zij bij eenige meer bepaalde godsdienstige plegtigheid, de offergave wordt geworpen, die in rook en vlammen opstijgt tot de Deva's. Zoo wordt Agni dan ook de vertegenwoordiger van het offer, en tevens de offeraar of priester zelf in idealen zin. En in zoover hij de offerande naar de Deva's opvoert, is hij de gezant tusschen dezen en de menschen.

Niet uitsluitend evenwel blijft het vuur, ook als zoodanig, zich beperken tot den haard en tot het altaar. Het wordt ook op andere wijze waargenomen; het toont ook zijne werking, en nu eene vernielende, bij brand, vooral bij boschbrand, in hooge bergstreken vaak zoo geweldig; en dan verschijnt het niet meer in zijne weldadige en, om zoo te zeggen, vriendelijke uitingen, maar neemt eene vreeselijke, schrikverwekkende gedaante aan.

> Wohlthätig ist des Feuers Macht,
> Wenn sie der Mensch bezämt, bewacht,
> Und was er bildet, was er schafft,
> Das dankt er dieser Himmelskraft.
> Doch furchtbar wird die Himmelskraft,
> Wenn sie der Fessel sich entrafft,
> Einhertritt auf der eignen Spur,
> Die freie Tochter der Natur.

Of, gelijk de Veda zelf de tegenstelling beschrijft, waarbij Agni eerst wordt aangeroepen als het in den vroegen morgen nog

vóór de komst van den dageraad in haard en altaar ontstoken vuur, en vervolgens ook in zijne meer geweldige uitingen wordt gadegeslagen, - R.V.I. 94, 5. 7. 10. 13: -

Agni! van den dageraad
Gij schittrende heraut!
Hoe koestert in uw gulden stralen,
Allen hoedend,
Zich mensch en dier!

Schoon van gelaat steeds,
U zelven gelijk,
Glanst gij van verre
Als van nabij,
En blikt door 't duister
Ook van den nacht.

Als uw paarden gij aandrijft,
De vurige, roode,
Op den stormwind gedragen,
Dan klinkt uw stem
Als 't brullen van den stier,
En heft ge in 't woud
Uw rookbanier omhoog.

De angstige vogels
Verjaagt het vreeslijk geluid.
Ook 't gras zelfs der weide
Verslinden uw vlammen;
En door het woud
Banen ze uw wagen den weg.

Doch ook hiermede is de beteekenis van den veelzijdigen Agni bij lange niet uitgeput. Koesterende warmte, verschroeijende hitte, licht in de duisternis ontstaat niet enkel uit het vuur en de vlam, maar ook uit den gloed en de stralen der zon. En zoo leeft dan Agni eveneens in deze, en maakt haar eigenlijk leven en wezen als licht- en warmtespreidend hemelligchaam uit. Nog meer. Ook de bliksemstraal is een vuurvonk en een licht; ook deze alzoo wordt door Agni bezield, en vertoont zich als eene uiting zijner kracht. Zoo omvat hij als 't ware

de gansche waarneembare natuur. De aarde vertegenwoordigt hij als het gewone vuur, den hemel als de zonnegloed, de lucht of de atmospheer als de bliksemstraal. Hij is dat alles op eenmaal en tegelijk, en de drie schreden van Vishnoe vereenigt hij tot ééne enkele. Maar zelfs is dit alles nog anders niet dan een onmiddelijke openbaringsvorm, de verschijning van Agni in zijne terstond in 't oog vallende werkingen. Hij is echter ook waarneembaar als warmte in den grond, in de aarde zelve; hij doordringt als zoodanig alle levende wezens, menschen, dieren en planten; ook de wateren en de wolken bevatten hem; er is geen verschijnsel in de natuur wat geheel zonder hem is of zonder hem zou kunnen bestaan.

Wat dan is Agni? Immers niets minder dan heel het levens- en bewegingsbeginsel van al het bestaande, 't zij dan omhoog in den hemel of hier op aarde in onze eigene onmiddelijke nabijheid en in ons zelven, de essentie van het gansche waarneembare heelal. En of dit beginsel, tot natuurwezen verpersoonlijkt, dan geen waardig beeld mogt heeten ter vertegenwoordiging van het Alwezen, gelijk het in zijne werkingen of verschijnselen zich openbaart? Voorzeker, dus opgevat, verkrijgt die veelgenoemde, maar tot dusver nog veelal weinig begrepen Vuurdienst van het Oosten toch een gansch anderen en vrij wat dieper en verhevener zin dan wij tot heden gewoon waren daaraan toe te kennen.

Nu zal, wel is waar, niemand kunnen beweren, dat de Vedenliederen zelve de hier ontwikkelde theorie juist in deze zelfde vormen en in gelijke stelselmatige orde plegen voor te dragen. Allerwege inderdaad en zonder eenigen systematischen zamenhang vinden wij de hier vermelde begrippen in de aan Agni gewijde hymnen verspreid, en soms ook niet meer dan vlugtig en ligtelijk aangeduid. Maar al begrepen ook de aloude Vedendichters zelven nog veel minder klaar de diepe en verre strekking hunner uitingen dan toch blijkbaar het geval was; al bleef alles voor hen slechts bij enkele duistere vermoedens, ook dan nog mogten de uitkomsten verbazend heeten tot welke de kennisneming hunner werken ons leiden moet. Of zou niet inderdaad het verschijnsel onze verwondering wekken, dat vóór een drieduizend jaren reeds waarnemers der natuur, schoon zeer zeker nog geen natuuronderzoekers en natuurkenners in onzen wetenschappelijken zin, tot een vermoeden, al ware 't ook nog zoo flauw en onbestemd, waren gekomen omtrent een beginsel,

't welk juist de meest moderne wetenschap tot een der hoofdbeginselen, zoo niet tot het ééne grondbeginsel der natuur verhief? Warmte, licht, electriciteit, magnetisme, beweging, dat alles begint tegenwoordig meer en meer één, en het ééne aldoordringende te worden voor ons oog. Welnu, de Vedische wijzen noemden dat alles ook één, en aanschouwden in dat alles slechts de werking van ééne en dezelfde natuurkracht. Zij noemden het Agni, wij hebben er geen naam voor; zij vereerden het als een Deva, wij weten nog niet welken rang wij er aan zullen toekennen; zij begrepen dat het zoo was gelijk ze 't zich voorstelden, wij ontdekken dat het zoo is, uit de nadere en meer bijzondere verschijnselen, welke wij sinds die dertig eeuwen hebben waargenomen, - ziedaar het onderscheid tusschen hun denken en het onze, tusschen hunne wijsheid en onze wetenschap, een onderscheid niet in wezen, maar eenvoudig in graad van kennis en in rijkdom van waarnemingen.

De opvatting van Agni bij de Vedische Ariërs zal ons inmiddels, gelooven we, beter nog dan die van persoonsverbeeldingen als Indra en Varoena duidelijk hebben gemaakt, wat wij eigenlijk onder hun godsbegrip zoowel als onder hunne Deva's te verstaan hebben. Geen dezer is dan ook zoo volkomen natuurwezen en aldoordringend beginsel te gelijk als juist deze Agni. Geen die tegelijkertijd zoo nabij is en zoovèr boven het enkele en bijzondere verheven. Onder de handen der menschen ontstaat dagelijks het vuur; hun alleen schijnt het zijn aanzijn te danken te hebben; het verrigt trouw zijne diensten, en verleent zijne weldaden elk gegeven oogenblik. Als zoodanig is het onze eigene schepping, ons werktuig, onze vriend, onze gast. Doch 's menschen bestuur ontsnapt, wordt het een wilde, vernielende kracht en herinnert ons onmiddelijk weêr aan onze zwakheid en afhankelijkheid. En vèr boven alle bereik van menschen zetelt het in den hoogen hemel of verbergt zich in de donkere onweêrswolk, dwingend tot onbegrensden eerbied en ontzag. Maar op nieuw zien wij het in onze onmiddelijke nabijheid, in de voorwerpen die ons omringen; ja, wij gevoelen en weten, dat het in ons zelven is! Wat dan is het, eene natuurkracht, of een God? Beide! - antwoordt ons de Vedische wijze; - het is een Deva, een natuurbeginsel, waarin die Alkracht zich openbaart, die tegelijk het al in de bijzonderheden en het ééne in het menigvuldige is. - En, zoo hij zelf zich nog niet van die bewoordingen bedient, an-

deren zullen na hem komen, die ze lezen, en met regt, in zijne nog onbestemde, naar de regte uiting der gedachte menigwerf nog tastende taal. De Indische wijsbegeerte heeft werkelijk regt, hoe zeer men 't haar soms ook betwistte, wanneer zij tot staving van hare stellingen zich op het aloud gezag van den Veda beroept, en haar Pradhâna, de Natuur, zoowel als haar Paramâtman, den Hoogsten Geest, in de aanduidingen der voormalige volkszangers meent terug te vinden. En wij zelf dan! Moeten ook wij niet erkennen, dat de hoofdtrekken onzer Westersche philosophie, zij 't dan slechts in den vorm van aanduidingen en vermoedens, toch in den eeuwenheugenden Veda reeds werkelijk aanwezig waren? Wij zullen nog nadere gelegenheid vinden, ons van de juistheid dezer meening te overtuigen, wanneer wij straks nog met enkele andere, meer algemeene, niet aan bepaalde Deva's gewijde liederen zullen kennis hebben gemaakt.

Wat nu meer in 't bijzonder de hymnen aan Agni betreft, wij gelooven na het reeds medegedeelde en met het oog op 't geen ons nog te bespreken overblijft, thans van nadere aanhalingen ons te moeten onthouden. Ten einde toch het omtrent Agni gezegde eenigszins volledig uit die hymnen zelven te doen blijken, zou de vermelding van een vrij aanzienlijk getal dezer nagenoeg onvermijdelijk zijn, vermits, gelijk reeds werd opgemerkt, de bijzondere karaktertrekken van den hier bedoelden Deva allerwege in de hem gewijde zangen verspreid worden aangetroffen. Maar bovendien eischen de meeste dier zangen, wanneer ze althans iets wezenlijks, voor ons tegenwoordig doel belangrijks behelzen, in den regel vrij uitvoerige verklaringen, die ons ongetwijfeld hier te vèr zouden afleiden van ons eigenlijk doel. Veelal toch staat hun inhoud in nauw verband tot de offerplegtigheden, en deze kunnen bezwaarlijk verstaanbaar worden gemaakt zonder voorafgaande mededeeling van een tal van bijzonderheden, die, hoe belangrijk ook uit een geschiedkundig oogpunt, thans echter niet binnen den kring onzer beschouwing vallen. Genoeg alzoo voor 't oogenblik indien het ons gelukt mogt zijn, de belangrijke beteekenis der Agni-vereering in 't algemeen voor de kennis der oud-Vedische godsdienst op voldoende wijze in 't licht te stellen. Ook de nadere attributen van den Deva, als zoodanig, de verschillende gedaanten onder welke hij werd voorgesteld, en de uitwendige teekenen waarmede hij wordt bekleed, kunnen thans buiten bespreking

blijven; ze zijn veelal geene anderen dan die, welke ook onze moderne dichters gewoon zijn aan het vuur te verleenen, waar zij daaraan bij wege van beeldspraak, even als aan andere elementen, soms eene soort van persoonlijk of zelfstandig aanzijn plegen toe te kennen. Doch laat ons ten slotte nog met een woord opmerken, dat Agni hier en daar met verscheidene andere Deva's, zooals o.a. met Indra, Vishnoe, Varoena, Mitra, Tvashtar, Roedra, Soêrya, enz. geheel vereenzelvigd wordt. Die opmerking toch mag niet gansch van belang ontbloot worden geacht, in zoover daarbij op nieuw blijkt, hoe wezenlijk universeel het karakter van Agni toch eigenlijk is, niettegenstaande hij ook als afzonderlijke Deva eene volkomen zelfstandige vereering erlangde.

VII.
Zon en dageraad.

Terwijl Indra en Varoena beide, in hunne hoedanigheid als hemelvorsten, mede een der belangrijkste hemelverschijnselen, de zon in haar op- en ondergang, beheerschen, en de eerste meer dan eens met de zon zelve wordt gelijk gesteld, terwijl ook, gelijk wij zagen, Agni als vuur- en lichtwezen de zon heet te bezielen, blijft deze echter geenszins een bloot ondergeschikt, in de overigen zich als oplossend wezen, maar erlangt ook weder als Deva een eigen bestaan. En even als het onweder en de storm, schoon behoorende tot Indra's gebied, niettemin hunne bijzondere vertegenwoordigers in de Maroet's vinden, zoo verschijnt ook de zon eveneens op zich zelf staande, en met reden als mannelijke Deva onder den naam van Soêrya. Een andere naam is somwijlen Savitar, ook wel eens Poêshan; een ander wezen schijnt daaronder evenwel niet verstaan te moeten worden, hoewel niet ondenkbaar zij, dat de verschillende namen oorspronkelijk verschillende standen der zon hebben aangeduid.

Trouwens het ligt wel in den aard der zaak, dat een zoo belangrijk natuurverschijnsel of, wil men, natuurwezen, als de

zon, door zijne grootheid en glans zoo treffend en indrukwekkend en van zoo belangrijken invloed op heel den dagelijkschen loop en de orde der natuur, in eene godsdienst als de Vedische eene niet onbelangrijke plaats moest innemen. Zij nu ook de schildering nog al overdreven, volgens welke de Vedische Ariërs bij zonsondergang zich niet met zekerheid wisten voor te stellen, of het ginds verdwijnend hemelligchaam den volgenden morgen op nieuw uit zijn schijnbaren doodslaap zou worden opgewekt, dan of de duisternis van den nacht voor goed en voor altijd het aardrijk mogt dreigen te overheerschen, - eene schildering, die, naar 't ons voorkomt, met menigen Vedenhymne in strijd is, en ook weinig past bij den graad van beschaving overigens door de Vedische wijzen reeds bereikt, - toch valt niet te loochenen, dat ook de solaire verschijnselen veel sterkere en doorgaans meer dichterlijke gewaarwordingen bij een in natuurkennis nog minder gevorderd en tevens voor natuurindrukken zoo bijzonder ontvankelijk volk als het oud-Arische moet hebben te weeg gebragt dan bij ons en in onzen staat van beschaving en kennis denkbaar kan zijn. Van den anderen kant zijn dè beschrijvingen, welke wij vooral van het opgaan der zon in den Veda aantreffen in den regel meer nog van enkel dichterlijken, dan van eigenlijk theosophischen of wijsgeerigen aard, zooals sommige der hymnen aan Varoena en aan Agni; en in zoover onderscheiden ze zich weinig van die onzer nieuwere dichters; eene omstandigheid voor 't overige, die ze voorzeker, hare oudheid in aanmerking genomen, niet minder belangwekkend maakt. Zoo b.v. de hymne aan Soêrya, - R.V. I, 115, - waarin deze als het regelend beginsel van dag en nacht, mitsdien ook van de bezigheden der menschen wordt voorgesteld, en tevens de minnaar van Aurora wordt geheeten, een menigmaal wederkeerend beeld, natuurlijk aan het feit ontleend, dat de verschijning van de zon in vollen glans onmiddelijk op die van den dageraad volgt, die alzoo, gelijk wij mede elders reeds aantoonden, als de beminde van den zonnedeva optreedt, en door dezen als 't ware achtervolgd schijnt te worden.

Daar verrijst het schittrende stralenheir!
Daar glanst het oog
Van Agni, Mitra, Varoena!
En aarde, lucht en hemel

Vervult, nieuw leven wekkend,
Soêrya met lichtgloed.

Als de echtgenoot de veelgeliefde vrouw,
Volgt Soêrya de glanzende Aurora;
Nu wendt, godvruchtig,
Welkom heetend den welkome,
De mensch zich tot gebed.

Langs den hemelrug snellen
Soêrya's glinstrende paarden,
Eedle, goudkleurige rossen,
Roemverdienend, heil ons brengend,
Hemel en aarde
Doorkruisend in één dag.

Doch straks geeft Soêrya
Zijn paarden weêr rust;
En staakt het dagwerk,
En bergt zijn grootheid
En lichtglans voor 't oog,
En laat den nacht
Duisternis spreiden alom.

Tot nogmaals aan den hemel
Van Mitra en Varoena
Den glans hij weêr verrijzen doet,
Wissling met zijne paarden
Brengend van duister en licht.

Deva's, heldere stralen,
Rijzend op Soêrya's gebod!
Neemt ons in uw bescherming,
En bewaart ons genadig voor schuld!

Eene den Vedischen dichters nog veel meer geliefde voorstelling dan Soêrya echter is de, door zangers van alle tijden en volken als bij voorkeur in hunne liederen geprezen Aurora. In den Veda heet zij, nog eenigermate onderscheiden van den dageraad of de morgenschemering als zoodanig, en natuurlijk eene vrouwelijke Devî, meest Oeshas, een naam, dien men

evenwel gerust door het ons meer bekende Aurora vertalen kan. De haar gewijde liederen behooren ongetwijfeld tot de meest dichterlijke van den Veda. Als voorbeeld van de vele zangen aan Oeshas diene vooreerst een gedeelte van den 92sten hymne van het eerste boek, - 1-4. 6. 11, - waarbij wij gemeend hebben, om de gelijkheid der aangebragte beelden, een regel van den 123sten, - vs. 10, - zonder bezwaar te mogen inlasschen. Ook hier heeten de verlichte wolken wederom de hemelkoeijen, en verschijnt Aurora als de minnares van den zonnedeva, terwijl ook over 't geheel dit lied geacht kan worden zich vrij wel aan het zooeven medegedeelde, Soêrya gewijde, aan te sluiten.

In 't oosten ginds verrijzen
De stralen van den dageraad.
Zij spreiden hun luister ten toon,
Als krijgers die hun zwaarden tijgen.
De roode kudden naadren ons.

Zij schieten omhoog in hun vaart,
De roozeroode stralen.
Zij leggen het juk op de rosse,
Het juk ligt dragende,
Door hellen glans omringde koeijen;
En roepen als van ouds
Ons tot het leven weêr.

Als vrouwen, tot haar werk zich spoedend,
Komen zij, lichtend van verre,
Volgend één zelfden weg,
En brengen voedsel den vrome, den milde,
En alles goeds den soma-plenger.

Nu kleedt zich als een danseres
Aurora in schittrend gewaad.
Een maagd gelijk, in schoonheid pralend,
Nadert, Devî! ge om te ontmoeten
Den Deva, die minnend u zoekt.

Verdwenen is het nachtlijk duister;
Aurora verrees, en schonk weêr 't leven ons.

Stralend, heilverkondend,
Lacht vleijend ze ons toe;
En, lieflijk van gelaat,
Wekt tot blijdschap zij allen.

Haar donkere zuster heeft vèr zij verjaagd.
Zij licht ons vóór tot de einden van den hemel.
Overlevend de levens der menschen,
Baadt de altijd jonge vrouw
Zich in haars minnaars stralengloed.

Een voorbeeld inmiddels van Vedenpoëzie, welke wij, niet beter wetend, en door de taal niet aan haar oorsprong herinnerd, inderdaad geneigd mogten zijn eene geheel moderne te noemen, levert ons de 113de zang, - 1-8. 11. 14. 16. - Alleen het hier voorkomend beeld van Aurora als moeder der zon mogt ons eenigzins vreemd schijnen, hoewel het op zich zelf anders niet onjuist mag heeten noch ook strijdig met onze begrippen van smaak.

Het licht is gekomen, het schoonste der lichten,
Verrezen de kleurige, schittrende gloed.
De nacht week voor het morgenrood;
De moeder der zon werd geboren.

Glanzend verrees met haar glansrijken zoon
De lieflijke Aurora; haar ruimde
De donkere zuster de woning.
Één van geslachte en onsterfelijk beide,
Gaan zij en keeren,
Wisselend, kleurenveranderend.

Één is de weg beider zusters,
Dien zij gaan naar der Deva's gebod.
Verscheiden, maar toch eensgezind,
IJvren zij noch rusten,
De vruchtbre nacht en dageraad.

De glanzende Aurora verscheen,
Vóórgaand bij de vreugdezangen.
De poorten der hemelen opent zij ons,

En wijst ons rijkdom, alles wekkend,
Al wat leeft tot leven roepend.

Den slaper om te ontwaken,
Tot winst den een, den ander tot genot,
Kortzigtigen om vèr te zien,
Allen wekt zij, rijkdom brengend.

Tot heerschappij roept zij den een,
Tot roembejag den ander, dezen
Tot eedler streven, gene ook
Tot wat de zelfzucht hem gebiedt, -
Tot ieders levensdoel een ieder.

Zij verrees, de dochter des hemels,
Schitterend, jeugdig, in glanzend gewaad.
Aller schatten meesteresse!
Ons ten heil laat schijnen uw licht!

Zij volgt het pad van die er vóór haar gingen;
Van wie weêr volgen is zij de eerste,
Herrijzend zelve, en tot nieuw leven roepend,
Wekkend ook hem die gestorven scheen.

Verdwenen zijn de stervelingen,
Die 't eerst den dageraad aanschouwden;
Ook ons verscheen weêr 't morgenrood;
En na ons komen, die van nieuwe dagen
Weêr de ochtendscheemring gloren zien.

Aan de kim is de stralende Devî verrezen,
Wegvagend 't nachtlijk floers.
Natuur ontwaakt; want op haar wagen stijgt
Aurora ginds omhoog.

Waakt op! Bestaan is onzer weêr!
Het licht verrees, de duisternis verdween;
Een nieuwe baan is voor de zon ontsloten
En ons een nieuwe levensdag.

Met de voorstellingen omtrent zon en dageraad staan nog de menigmaal in de Veden voorkomende, doch wederom meer mythische der beide Acvin's in verband. Onzeker intusschen was ook den vroegeren Indischen uitleggers reeds wat die beiden eigenlijk te beteekenen hadden. Ongetwijfeld zijn zij een soort van licht-deva's, die de komst van den dageraad voorafgaan; maar zij worden ook in den avond vereerd, en de vraag ontstaat mitsdien of zij welligt de morgen- en avondschemering vertegenwoordigen. Daarenboven bestaan er verscheiden Vedische legenden omtrent buitengewone genezingen door hen volbragt, en andere weldaden aan menschen en Deva's door hen bewezen. Vandaar de gissing, dat zij hun eigenlijken oorsprong aan de apotheose te danken hebben, even als dit werkelijk met de Ribhava's of zonen van Ribhoe, de hemelsche werklieden, het geval was, die eerst na langen strijd met Tvashtar, - den wapensmid, maar ook in uitgebreider zin den formeerder aller dingen, den bouwmeester van het heelal, - onder de Deva's werden opgenomen.

Niet ondenkbaar eindelijk, schoon nog geenszins uitgemaakt, mag het heeten, dat tot de vermelde persoonsverbeeldingen van de zon en het zonnelicht ook nog eene andere behoort, die bij den eersten aanblik daarmede in geenerlei verband schijnt te staan. Namelijk Yama, de beheerscher van het doodenrijk, of juister welligt, de vertegenwoordiger van den dood, ook wel de eerstgestorvene en vandaar wederom de eerstgeborene genoemd. Zijn karakter blijft in de Veden, schoon veel daarin voorkomende, doorgaans zeer nevelachtig. Met de Vaderen, - de vroegere geslachten en hunne hoofden, zoo als de Angirasen, de Bhrigoe's, enz., - wordt hij dikwijls gezamenlijk vereerd, en in zoover kan hij ook gevoegelijk de doodenvorst worden geheeten; zijne beide honden en zijn eenigzins somber, schoon daarom nog niet schrikverwekkend karakter mogten die opvatting daarenboven nog versterken. Maar wat zijne zuster Yamî eigenlijk te beteekenen heeft, en of hij in verband met deze als de vader der menschen of als de eerste mensch te beschouwen is, gelijk dit met Manoe, evenzoo den eerstgeborene en eerstgestorvene, het geval was, blijft uitermate duister. Niet onwaarschijnlijk daarentegen is de gissing, dat Yama oorspronkelijk eenvoudig de ondergaande zon voorstelde. Gelijk het oosten de plaats is, vanwaar het leven geacht wordt te ontspruiten, zoo is het westen die van den ondergang, van den

dood; en gelijk de opgaande zon, naar wij zagen, - even als de dageraad, den mensch tot nieuw leven komt wekken, zoo leidt de ondergaande hem voort op den weg, vanwaar geen terugkeer meer is. Of nu overigens de Vedische Ariërs aan eene persoonlijke onsterfelijkheid geloofden, is almede eene vraag, die bezwaarlijk met stelligheid te beantwoorden valt. Wel kenden zij het begrip der onsterfelijkheid als zoodanig, schreven deze ook toe aan de Deva's, en vereerden als haar bron dienzelfden soma, dien wij bij onze beschouwingen over Indra als den opwekkenden drank leerden kennen, maar die ook onder den naam van Koning Soma wederom een afzonderlijke Deva werd en als zoodanig veel overeenkomst met den Griekschen Dionysos vertoont, terwijl hij, gansch allegorisch opgevat, niets anders is dan het vruchtbaarmakend vocht der wolken, de regen. Absolute onsterfelijkheid erlangden echter de Deva's niet, zoomin als een oorspronkelijk en zelfstandig bestaan; en die onsterfelijkheid, welke de regtvaardigen en wijzen na den dood met hen heetten te deelen, was dus evenmin eene wezenlijke, onbegrensde. Van eigenlijke belooning en straffen na den dood is daarenboven in den Veda nog geen sprake, en evenmin van die latere, heel de Indische godsdienst en wijsbegeerte als 't ware beheerschende verlossing, die geacht wordt in de oplossing van het menschelijk wezen in dat der Godheid of het Alzijn te bestaan. Doch dit een en ander behoort veeleer het onderwerp eener geheel afzonderlijke beschouwing te vormen dan hier slechts ter loops in eene proeve over de begrippen van het Vedische volk omtrent God en natuur te worden aangeduid. Trachten wij dan liever nog kennis te maken met sommige voorstellingen omtrent enkele der overige, nog vrij talrijke Deva's der Veden.

VIII. Stroomen en andere Deva's.

Waar op meer of min dichterlijke wijze een persoonlijk aanzijn aan natuurverschijnselen wordt toegekend, daar blijft dit

uit den aard der zaak niet beperkt tot de groote kosmische verschijnselen, maar worden ook de meer onmiddelijk aardsche op gelijke wijze, als waren het levende en denkende wezens, met wilskracht die hen doet besluiten en handelen voorzien, al gehoorzamen zij voor 't overige aan hooger gestelden, even als deze wederom op hunne beurt aan nog hoogeren wil of aan de algemeene wetten, die het heelal regeren. Tot deze klasse van verpersoonlijkte natuurwezens behooren almede de ook van elders ons wel bekende Stroomnymphen. De Vedenzanger evenwel houdt zich streng aan het zinnelijk verschijnsel zelf, en verleent aan de bron of rivier niet zoozeer een afzonderlijk, haar bewakend of regelend toezigt van een ander, daarvan toch weêr onderscheiden wezen, maar beschouwt haar als dat wezen zelf in onmiddelijken, materiëlen zin. Een niet onaardig voorbeeld van deze wijze van opvatting levert ons de aan Vicvamitra toegeschreven 33ste zang van het derde boek, die ook daarenboven nog zeker historisch belang heeft, in zoover daarin de evengenoemde dichter zich doet kennen als hoofd of aanvoerder van den stam der later in de epische gedichten zooveel beteekenende Bharata's, en voor dezen een vrijen doortogt aan de beide rivieren Vipâç en Çoetoedrî vraagt, die hem wederkeerig een gunstig antwoord op zijne bede verleenen. Ook ontbreekt het den bedoelden zang geenszins aan dichterlijke verdienste.

Van de helling der bergen,
Als paarden, los tot den wedloop,
Als blanke koeijen, zich haastend
Om haar jongen te liefkozen,
Reppen zich golvend naar zee
Vipâc en Coetoedrî.

Gedreven door Indra, uitgang zoekend,
IJlt naar de zee gij te zamen,
Als wagenmennende krijgers,
En hooger zwellen uw baren
Als tot vereenden loop
Gij, heldere! in elkander vloeit.

‘Tot den moederstroom kom ik,
Vipâc zijn wij genaderd,

De breede, heil ons brengende;
Beide naar één doel zich spoedend
Als koeijen naar hare kalven.'

'Naar het doel, ons gesteld door den Deva,
Spoeden we ons voort met die golven, zoo breed;
En de eenmaal aangenomen loop
Duldt geen verandring meer.
Wat begeert van de stroomen de Wijze?'

'Hoort goedgunstig, waterrijke!
Mijn vleijend woord!
Een oogenblik staakt uwe vaart!
Tot de stroomen rigt, hulpbehoevend,
Ik, Koecika's zoon,
Mijne bede met hoopvol gemoed.'

'Indra, de bliksemdrager,
Heeft den weg ons gebaand, toen hij Vritra,
Den stroombedwinger, versloeg.
Ons leidde Savitar,
De schoonhandige, glanzende;
En, hem gehoorzaam,
Stroomen, breedgolvend, wij voort.'

'Te roemen is die heldendaad,
Die daad van Indra voor immer,
Toen Vritra hij versloeg.
Met den bliksemstraal sloeg hij
De belegeraars alle;
En vrij weêr vloeiden
De waatren, naar vrijheid verlangend.'

'Vergeet dat woord niet, o zanger!
Wat andre tijden ook verkonden.
Spaar ons voor smaad, en gedenk ons,
Dichter! in uwe zangen!
Eere ook zij u onder menschen!'

'Gij zusteren! hoort naar den zanger!
Met wagen en paarden kwam hij van verre.

Buigt neder u, wordt doorwaadbaar;
En niet tot aan de assen der wielen
Laat, stroomen! uwe golven reiken.'

'Uw woord wil ik hooren, o zanger!
Met wagen en paarden kwaamt gij van verre,
Neder wil ik mij buigen tot u,
Als de moeder, die 't kind hare borst reikt,
Als de vrouw den man u omarmen!'

'Uw gunst, o Stroomen! neem ik aan!
En, doorwaadden in ijl u de Bharata's,
De dappren, door Indra gezonden,
Dan stroomt weêr voort en herneemt
Den loop, die voorheen u gesteld werd!'

En den Wijze gewerd
Der Stroomen gunst.
Hen doorwaadden de dappere Bharata's.
Rijst nu, gij golven, weêr!
Vult uwe bedding,
Wasdom verspreidend,
IJlend naar zee!

En even als de rivieren en bronnen, zoo heeft ook het woud zijne eigene Deva's, die òf het bewonen òf wederom geacht worden het bosch zelf te zijn. Zoo vinden wij in het tiende boek van den Rig-Veda, - hymne 146, - onder anderen een op zich zelf ook niet onaardig stukje, aan eene woud-devî gewijd, wier naam, Aranyânî, ook genoegzaam hare hoedanigheid te kennen geeft, en werkelijk met het bosch als zoodanig verwisseld wordt. Hier intusschen mogen wij allerminst voor de juistheid onzer vertolking instaan, vermits het gedicht hier en daar niet alleen vrij duister is, maar bovendien geen commentaar, - die van Sâyana is zoover nog niet uitgegeven, - ons doet kennen wat de latere Indiërs zelven er onder verstaan hebben. Eigenlijk bevat het, zoo wij meenen, anders niet dan eenige losse mijmeringen in de eenzaamheid van het woud; juist aan den eenigzins geheimzinnigen toon echter, die er over verspreid ligt, ontleent het, naar 't ons voorkomt, ook zekere behagelijkheid.

Aranyânî! Aranyânî!
Eenzaam hier in 't woud verdoolde!
Wat keert ge naar 't dorp niet terug?
Of heeft u geen vrees hier bevangen?

Als de tjitjika antwoordt
Op 't loeijen der stieren,
Vliegend als met cymbelslag,
Dan verheugt zich Aranyânî.

Daar is 't als verrees ginds het huis,
En als graasden daar de koeijen,
En als zond in den avond het woud
Den volgeladen wagen huiswaarts.

De een roept zijn koe; een ander
Houwt boomen om.
Wie 's avonds nog in 't woud verwijlt,
Hoort stemmen, zoo hij meent.

Straks komt het wilde dier nabij;
Maar Aranyânî wil geen kwaad.
Geurige vruchten genietend,
Smaakt stille rust de wandelaar.

Aranyânî zing ik lof,
Aranyânî, geuren spreidend,
Moeder der dieren, en zonder ploeg
Overvloed schenkend van voedsel!

In een gansch anderen gedachtenkring dan de tot dusver besproken natuurdeva's verplaatsen ons enkele, ook nog in den Rig-Veda optredende, die wel geheel Indisch en nagenoeg uitsluitend den Indischen geest eigen mogen genoemd worden. Zoo, o.a., Brihaspati, ook wel verwisseld met Brahmanaspati. Deze namelijk is de kracht, die uitgaat van de offerande en, opstijgend tot de Deva's, hunne gunst en hulp aan den offeraar verzekert. De laatst vermelde naam duidt dit ook eenigermate reeds aan; Brahma toch beteekent doorgaans in den Veda nog eenvoudig gebed of ook offer, en de gansche naam alzoo: heer of beschermer van het offer. Der vermelding waardig in-

tusschen als deze persoonsverbeelding heeten mag, haar volkomen duidelijk te maken gaat bezwaarlijk aan zonder in lange verklaringen te treden omtrent de gewigtige en hooge beteekenis, die, zij 't ook niet in den eersten tijd, toch ongetwijfeld reeds in den Vedischen aan de offerande zelve als zoodanig gehecht werd. Bijzonder duidelijk blijkt die beteekenis o.a. uit een der bovengenoemde Brâhmana's, en wel uit het Aitarêya-Brâhmanam, door Haug uitgegeven en met behulp van opzettelijk daartoe door hem omgekochte Brahmanen verklaard; een ongetwijfeld hoogst belangrijk, maar niettemin onbeschrijfelijk vervelend boek, waarvan M. Müller ook met veel regt kon zeggen: ‘Most of it is simply twaddle, and what is worse, theological twaddle.’ Enkele trekken uit zulk een werk thans aan te halen, zou ons evenwel niet veel verder brengen; en ook hier alzoo hebben wij met de bloote vermelding van het bovenaangeduide feit ons te vergenoegen. Evenmin ook valt zonder eene uitvoerige verklaring van den zin, aan het offer gehecht, eene ongetwijfeld nog zonderlinger voorstelling van den Rig-Veda te begrijpen, zoo die trouwens al door middel van dusdanige verklaring in waarheid begrijpelijk te maken zijn mogt; de voorstelling nl. van den Poeroesha, of den God-mensch, die zelf door de Deva's geofferd wordt, en door wiens offer vervolgens de grootheid en menigvuldigheid van het heelal ontstaat. In den lateren Veda, den Atharva, ontmoeten wij voorts nog verscheidene Deva's, die met de offerande in verband staan, zooals o.a. het overblijfsel van het offervoedsel, de werktuigen bij de plegtigheden in gebruik, de leerling die den priester volgt, en dergelijke; het een en het ander weêr eveneens, in idealen zin, met eene deva-natuur bekleed.

In denzelfden Atharva-Veda treffen wij almede nog verscheidene meer abstracte wezens aan, die allen den rang van Deva erlangden en waarvan ook de meesten uitdrukkelijk als het Wezen en de laatste oorzaak der dingen worden vereerd. Zoo vooral: Prâna, de Levensgeest, maar toch ook weêr de hemelvorst en bliksemvoerder; Rohita, waarschijnlijk een vorm van het vuur en van de zon, maar in zeer afgetrokken zin; Kala, de Tijd; Kâma, de Begeerte, en wel bepaald de scheppings- of ontwikkelingsbegeerte, die als zoodanig, gelijk wij straks nog zien zullen, ook in een hymne van den Rig-Veda voorkomt, en die in later tijd de Liefde, de Indische Eros werd. Doch, voorzoover dezen niet eigenlijk meer tot den oud-Vedischen

tijd behooren, zijn zij hier voor ons van geen onmiddelijk gewigt. En voor 't overige vertrouwen wij ook, dat na al de reeds medegedeelde namen, de lezer niet bijzonder gesteld zal zijn op de overlegging van eene verdere lijst, 't zij dan van oudere of nieuwere Veden-Deva's, of ook van de bijzondere bijnamen, die aan de reeds gemelden nu en dan gegeven worden. Zoo noodzakelijk de kennis van dit een en ander ook zijn moge voor hem, die zelf op Vedenstuide zich wenscht toe te leggen, den lezer, wien het voornamelijk om een algemeen inzigt in de zaak te doen is, kan dat alles slechts gering belang inboezemen. Ook wordt het tijd, dat wij uit den mythologischen doolhof waarin wij thans langzamerhand verdwaald raakten, den weg tot ons punt van uitgang trachten terug te vinden.

IX. De onbekende god.

Onze eenmaal aangeleerde en sedert als voor altijd aangenomen mythologische begrippen staan ons bij de beoordeeling van de verschillende godsdiensten dikwerf niet minder in den weg dan onze theologische en wijsgeerige. Zoo ook hier. Nauw toch hebben wij met zekere inspanning en, voor een oogenblik althans, onze schoolbegrippen ter zijde stellend, tot het eigenlijk karakter van een Varoena, Indra, Agni weten door te dringen, en ons tot de erkenning bewogen gezien, dat deze en dergelijke voorstellingen slechts de onderscheidene wijzen van beschouwing van één en hetzelfde Wezen vormen, of wij geraken bij de kennismaking met de overige Deva's weêr in verwarring, en verbeelden ons nu, dat dan deze ten minste gewone Goden waren, zoo dan al ondergeschikte, in den echten, ouderwetschen mythologischen zin. En zoo schijnt het polytheïsme dan toch weêr voor den dag te komen, nadat het eerst door een dieper, den denkenden mensch meer waardig begrip verdrongen scheen.

Van het eenmaal bereikte standpunt echter valt de dwaling in dezen ligt en spoedig genoeg te wederleggen. Wat toch

zijn nu die Deva's, welke wij wederom geneigd mogten zijn ‘ondergeschikte goden’ te noemen? Immers, op zeer weinige uitzonderingen na, louter natuurwezens, wier aard en beteekenis ons meerendeels even duidelijk zijn als de verschijnselen zelve welke zij vertegenwoordigen; nergens in elk geval bovennatuurlijke, uit zich zelven onbegrijpelijke, eerst uit hun eerdienst te verklaren wezens, gelijk wij er in de Grieksche en andere mythologiën zoovele aantreffen, en van welke de oorspronkelijke beteekenis, zoo ze al door het latere wetenschappelijk onderzoek is terug te vinden, toch bij het volk zelf, 't welk hen vereerde, zoowel als bij hunne eigene priesters ten eenemale was verloren gegaan. Niets doorgaans van dergelijke onzekerheid bij de Vedische Deva's. Moge ook de Veda zeer veel duisters nog bevatten, in dit opzigt is hij meerendeels kristalhelder; en de weinige overblijvende weifelingen omtrent het bepaald karakter of den juisten oorsprong van enkele zijner persoonsverbeeldingen kunnen van geen invloed zijn op het oordeel, 't welk wij over deze in 't algemeen hebben uit te spreken. En indien zij nu werkelijk toch niet anders dan de waargenomen, eenvoudig verpersoonlijkte verschijnselen zijn, wat reden hebben wij dan om ze in een anderen zin dan die overige te verstaan, met welke wij in de voorgaande beschouwing hadden kennis gemaakt? Het eene verschijnsel is grooter, meer algemeen, meer omvattend dan het andere; de hemel omvat meer dan de zon, de stormen, het onweder, op zich zelf beschouwd; het vuur of de warmte is aldoordringend, rivieren en wouden zijn meer begrensd; doch waar is het wezenlijk onderscheid? En is het een dan niet evengoed als het ander een openbaringsvorm van iets anders, van datgene namelijk wat in die vormen verschijnt? Hoe dan hier een ander wezen, eene andere essentie ondersteld dan daar, en het eene God, het overige Goden genoemd? Trouwens, de Veda zelf kent geen zoodanig onderscheid: en hoewel één enkele tekst van grooter en van geringer Deva's gewaagt, die onderscheiding wordt niet alleen nergens anders gevonden, maar ook uitdrukkelijk weêrsproken in de merkwaardige plaats, - R.V. VIII. 30, 1: - ‘Geen uwer, o Deva's! is klein of jong: gij allen zijt groot!’ - En verscheidene hymnen eindelijk zijn gewijd aan Al de Deva's, - Viçvê Dêvâs, - zoodat ook hier aan geenerlei verschil van wezen tusschen den eenen en den anderen te denken valt.

Doch kan nu, deze wezenseenheid toegegeven, het aantreffen van zoo groot een aantal, verpersoonlijkte en onderling toch verschillende natuurwezens ons soms weêr aan 't wankelen brengen omtrent onze opvatting van het eigenlijk karakter dier meer algemeene persoonsverbeeldingen, welke wij als Varoena, Indra, Agni, kennen leerden? Zijn ook deze toch niet anders welligt dan onze oude ‘goden,’ aan welke slechts overdragtelijk een hooger, meer algemeene aard wordt toegekend? Voorzoover dergelijke twijfel ook nu nog bij ons rijzen mogt, willen wij een laatsten en na het gezegde zeker wel alles beslissenden bewijsgrond aanvoeren, en eene bijzonderheid vermelden, die trouwens, ook al diende ze ons niet tevens tot bewijs, hier niet met stilzwijgen zou mogen voorbij worden gegaan, eene bijzonderheid, waaruit duidelijker welligt nog dan uit eenige andere blijkt, welke de geest is, die de Deva-leer der Vedische Ariërs in waarheid en van oudsher reeds heeft bezield.

In verscheidene, ook ongetwijfeld oude hymnen van den Rig-Veda treffen wij een wezen aan, dat wij zeker niet verwachten zouden daarin te ontmoeten indien wij den ontwikkelingstoestand en den graad van geestbeschaving der Ariërs in den Vedischen tijd zoo laag stelden als velen nog geneigd zijn te doen. Dat wezen heet Aditi; en dit beteekent de Oneindigheid. Mitra, Varoena, Soêrya, Indra en andere Deva's heeten de zonen van Aditi. Zij is de verpersoonlijking van de alomvattende Natuur, van het Alwezen, van de ‘Godheid zonder naam’. Zij is de bron en de substantie aller dingen, hemelsche als aardsche, goddelijke en menschelijke, voorledene en toekomende. Zij is de Deva's allen en de menschen en al wat is; zij is in één woord het Al der dingen zelf. De Rig-Veda zegt het in zooveie woorden, - 1. 89, 10: - ‘Aditi is de hemel, Aditi is de lucht, Aditi is de moeder en de vader en de zoon, Aditi is al de Deva's en de vijf stammen (der menschen), Aditi is al wat geworden is, Aditi is al wat worden zal.’ - En elders, - X. 5, 7: - ‘Het Zijnde en Nietzijnde is in den hoogsten hemel, in de geboorteplaats der Kracht, in den schoot van Aditi.’ - Wat verlangt men meer? En zouden wij ons nu tegen het gezag van den Veda zelf gaan verzetten, en toch maar, uit onden sleur en met onverbeterlijke vasthoudendheid aan eenmaal van elders ontleende en ons ingeprente begrippen, de Vedische Deva's ‘Goden’ blijven noemen in den van ouds bekenden zin? Zoo iets, dan moet het laatst medegedeelde ons

wel overtuigen dat zij niets anders waren dan 't geen wij van den beginne af aan hen geheeten hebben. Is Aditi het Al, en is zij oorzaak en wezen tevens van al de Deva's en de levende wezens en de dingen, dan zijn deze, de dingen. de wezens en de Deva's, natuurlijk ook anders niet dan hare verschillende bestaanswijzen, de modificatiën der ééne Substantie. Noem nu de vereering zelve van het Wezen, welks verschijningsvormen zij uitmaken, hoe gij wilt, mits de naam, dien gij er aan geeft, slechts geen misverstand te weeg brenge omtrent het wezen zelf der zaak! Hoe nu voor 't overige een geleerde als Max Müller nog in zijn jongste werk, over de hymnen aan de Maroet's, kan beweren dat Aditi eigenlijk niet anders dan de om zoo te zeggen zigtbare of waarneembare oneindigheid, de ruimte, waarvan wij de grenzen niet ontdekken, zou zijn, en niet de ware, wezenlijke oneindigheid in meer algemeenen, wijsgeerigen zin, mag wel bijkans een raadsel worden geacht. Of heeft het dan eenige, ook maar de geringste beteekenis, dergelijke louter plaatselijke onbegrensdheid te vereenzelvigen met al de Deva's en menschen en met de gansche natuur. en haar den schoot te noemen van het zijn en het niet-zijn, gelijk de Veda dit, naar wij zagen, op de meest ondubbelzinnige wijze met zijn Aditi gedaan heeft? Laat ons toch zoo beangst niet zijn, te erkennen, dat zelfs overoude tijden wel eens dieper nagedacht hebben dan bij eersten oogopslag het geval mogt schijnen, zij het dan ook dat de ijdelheid van ons tegenwoordig geslacht bij dergelijke erkenning wel ietwat soms te lijden heeft! Merkwaardig intusschen is, dat de genoemde schrijver, in zijne uitvoerige beschouwingen over Aditi, juist de bovenaangehaalde, zoo veelbeteekenende plaats slechts ter loops en te midden van tal van andere, weinig zeggende, heeft vermeld.

Maar wat spreken wij ook uitsluitend steeds van Deva's en natuurwezens, alsof de gansche Vedische godsdienst en wereldbeschouwing zich binnen deze vormen beperkt zou hebben? Wel is waar, in de ongetwijfeld oudste liederen van den Rig-Veda blijft dit meerendeels nog het geval, doch in zijne betrekkelijk nieuwere, maar die dan toch almede, gelijk wij zagen, een belangrijken ouderdom bereikten, weet het gezigtspunt der dichters en denkers zich ook wel te stellen buiten den aangeduiden kring. Wie is dan eigenlijk, vroegen wij. en vragen de geleerden en oudheidvorschers nog, - wie is die

God, dien onze voormalige stamgenooten vóór lange eeuwen in het verre Hindostan als den Heer aller wezens en het Wezen aller dingen hebben vereerd? De Vedendichter zelf reeds stelde zich deze vraag, - R.V.X. 121, 2-8: -

Hij, die adem, Hij, die kracht geeft,
Wiens gebod wordt vereerd door Deva's, door allen,
Wiens schaduw is de onsterflijkheid,
Wiens schaduw is de dood, -
Wie is die God, wien het offer wij plengen?

Hij, die de eenige, magtige Heer is
Der levende en werkende wereld,
Der menschen en der dieren Heer;

Wiens grootheid de besneeuwde bergen,
Wiens magt alle landen der aarde
En zeeën en rivieren roemen;

Die den hemel doet glanzen en de aarde doet vast zijn,
Die 't uitspansel vestte en de lucht,
Die neevlen in den dampkring meet;

Tot wien hemel en aarde,
Bijstand erlangend, sidderend opzien,
Waar 't rijzende zonnelicht straalt;

Hij, die verrees waar de wateren stroomden,
Waar 't zaad zij legden en 't vuur zij ontstaken,
Hij, de Ééne, der Deva's levensgeest;

Wiens grootheid de waatren aanschouwde,
Krachten bevattend, offervormend,
Hij, boven Deva's de al-eenige God, -
Wie is die God, wien het offer wij plengen?

Men make zich nu slechts de toepassing zelf! Nadere toelichting is onnoodig voor ons doel. - Doch thans nog ten slotte de meer wijsgeerige wereldbeschouwing in den Veda, zoo nauw zamenhangend met de godsdienst zelve, en hier in 't bijzonder ook met de vereering van den Onbekenden God, de

vraag vooral omtrent het raadsel aller eeuwen, de wording der dingen. Veel ware ook omtrent deze beschouwingen thans nog mede te deelen, en tot zeer belangrijke onderzoekingen kon het aanleiding geven wanneer de Vedische uitspraken in dezen ook met die van later tijden vergeleken werden; maar bij den omvang, dien allengs deze proeve reeds verkregen heeft, mogt het wenschelijk schijnen, ons voorloopig tot ééne aanhaling ten besluite der reeks, te blijven beperken. En die ééne zij dan de beroemde en veel reeds, nl. in het buitenland, besproken 129ste zang van het tiende boek, de kosmogonische bij uitnemendheid.

Daar was geen niets toen, noch ook iets.
Daar was geen lucht, geen hemel nog omhoog.
Wat kon tot dekking, wat de woning zijn van iets?
Was 't water, een onpeilbare afgrond?

Daar was geen dood en dus ook niets onsterflijks;
Geen scheiding tusschen dag en nacht.
Het Ééne, - en buiten dit is niets, -
Leefde in zich zelf, en ademde ademloos.

't Was duisternis, in duisternis gehuld,
Het Al één donkere oceaan.
Doch 't Ééne, in 't ijle niets verzonken,
Ontlook door kracht van innerlijken gloed.

Begeerte ontstond daarin, van 't denken de eerste kiem,
En door de Wijzen, zoekend in hun hart,
Met hun verstand, ook als de band gevonden,
Die zijn en niet-zijn bindt.

Waar was de straal, die dit heelal verlichtte,
Daarboven of omlaag?
Bevruchtingskrachten werkten, sterke magten,
Natuur omlaag en werkkracht van omhoog.

Wie weet het, wie verklaart het ons,
Vanwaar dit Al ontstond?
De Deva's zelf zijn later dan zijn wording.
Wie dan die weet, vanwaar dit Al ontstond?

Vanwaar 't ontstond, en of een Wezen 't schiep,
Of niet, - dat slechts weet Hij,
Die, alles ziende, in gindschen hemel troont.
Hij weet het, of... ook Hij zelfs weet het niet!

Zou onze nieuwe wijsheid nog iets aan die oude hebben toe te voegen? Weet zij ons alligt te zeggen: van waar dit Al ontstond en of een Wezen 't schiep? Durft zij beslissen, of Hij, die in gindschen hemel heet te troonen, het weet, dan of ook Hij het niet zou kunnen weten? En wat oordeelen wij dan steeds, en wat stellen wij ons altijd zoo hoog boven dien vermeenden nacht der oudheid, als wij zelf ons toch niet in staat bevinden, een stip slechts verder dan zij in dit en dergelijke problemen te zien? Laat nu die dichterlijk-metaphysische mijmeringen omtrent den toestand, toen er zoomin een waarneembaar iets als een absoluut niets bestond, het in zich zelf levende en zonder adem ademend Eéne, door Begeerte, Kâma, tot ontwikkeling gebragt, die natuur- en werkkrachten bij den oorsprong der dingen en al wat daarmede zamenhangt, voor 't geen ze zijn, de laatste, sceptische uiting, waarmede het gedicht eindigt, is en blijft, of men ze nu afkeure of toejuiche, de uitdrukking juist van den geest der wetenschap in onzen eigen, schijnbaar zoo verbazend veel verder gevorderden tijd. En, dat de gestelde vraag geene maar zoo losweg daar neergeworpene was, maar integendeel het resultaat van diep en ernstig nadenken, dat bewijst wel juist hetgeen er aan voorafgaat. Eerst uit nadenken trouwens worden dergelijke vragen geboren, het onberedeneerd, nog kinderlijk verstand beantwoordt ze, ook nog heden ten dage, eer ze eigenlijk in ernst zijn gesteld. God heeft de wereld geschapen, in zes dagen, en uit niets. Wat kan eenvoudiger zijn? Elk kind heeft het zoo geleerd. De nadenkende geest echter leert ook nu, als in die verre oudheid, dat problemen als die der kosmogonie, inderdaad tot de onoplosbare behooren. Doch welk eene hoogte van verstandelijke ontwikkeling moest dan een volk niet reeds bereikt hebben, welks denkers tot uitkomsten als deze geraken konden! En hoe oud is dan niet de eerste beschaving van dat geslacht, welks jongste afstammelingen wij zelven zijn, en welks oudst bekende wij in de Ariërs der Veden ontmoeten, hoe oud en vèr af niet in 't algemeen ook de vroegste ontwikkeling van den menschelijken geest! Lang inderdaad schijnt ons het tijds-

verloop tusschen de Vedische periode en onze tegenwoordige, maar een afgrond van eeuwen moet er liggen tusschen gene en die dagen toen de mensch voor 't eerst zich eene taal begon te vormen als middel om zijne meest eenvoudige, meest zinnelijke gewaarwordingen kenbaar te maken aan zijne natuurgenooten.

De waarneming intusschen van een zoo hoogen graad van geestontwikkeling als wij onder anderen bij den dichter van den laatst medegedeelden zang aantroffen, leidt ons, wanneer wij dien bij het standpunt vergelijken waarop zich andere Vedenzangers nog bevonden, tot eene laatste opmerking omtrent de beschaving en in 't bijzonder de godsdienst der Vedische Ariërs in 't algemeen. Zoomin namelijk als de verschillende dichters van den Veda zich allen op gelijke hoogte bevonden wat het wijsgeerig denken betreft, en zoomin ook hunne gedichten op één lijn kunnen gesteld worden wat de aesthetische waarde aangaat, zoomin ook kan hunne godsvereering steeds gelijke hoogte hebben bereikt en van hetzelfde nadenken de blijken dragen. En dit nu is almede een dier punten, die, naar 't ons voorkomt, veel te weinig nog tot heden ook door onze meest geleerde Vedaverklaarders in 't oog zijn gehouden bij het karakteriseren en beoordeelen der Vedische godsdienst. Over 't algemeen heeft men, evenzeer als de Indiërs zelven, ondanks alle betuigingen van het tegendeel, in die godsdienst en in de oorkonden, waaruit wij ze leerden kennen, een behoorlijk vastgesteld en volledig ontwikkeld systeem trachten op te sporen en niet genoeg rekenschap gehouden met de eigenaardige verscheidenheden, waartoe de verscheidenheid der dichters zelven als noodwendig aanleiding moest geven. Vandaar almede eene groote moeilijkheid in het juist en naauwkeurig omschrijven der godsdienstige begrippen en voorstellingen, welke wij in den Veda verspreid vinden. En vandaar ook tal van tegenstrijdigheden, die voor geen redelijke oplossing vatbaar schijnen. Nemen wij nu evenwel de bedoelde verscheidenheid naar behooren mede in aanmerking, dan verdwijnt ook ligt genoeg de vermeende strijd. Hoe, b.v., de menigmaal zoo regt zinnelijke natuur van Indra ook slechts eenigermate in overeenstemming te brengen met het verheven, dikwerf zelfs transcendente karakter van Varoena of het diepzinnige wezen van Agni? Hoe ook wederom het inderdaad edele en grootsche in dien zelfden Indra met de ondeugden, hem toegeschreven, en eveneens de menigmaal bekrom-

pen en zelfzuchtige dienst van Agni met de uiting dier hoogere gevoelens waartoe diezelfde eeredienst aanleiding gaf? Inderdaad, mogen ook sommige afwijkingen en tegenstrijdigheden zich in allegorischen zin laten verklaren, in 't algemeen behoeft, of liever behoort in dezen naar geene verzoening gezocht te worden. Immers het spreekt wel bijkans van zelf, dat de dichters van een duizendtal liederen, uit ongetwijfeld ook verschillende tijden bijeenverzameld, niet allen zich op gelijke hoogte van beschaving konden bevinden; het ligt voor de hand daarentegen, dat verscheidene makers van dergelijke gelegenheidsgedichten, als vele Vedenliederen werkelijk heeten mogen, bij lange niet het hooger standpunt wisten te bereiken, 't welk de meer diepdenkende en meer beschaafde psalmisten hadden ingenomen, en menigmaal tot eene platte en grofzinnelijke opvatting van datgene vervielen wat bij anderen zich als een verheven en diepzinnig denkbeeld vertoont. En zoo kon dan Indra voor deze laatsten de edele en dappere ridder en de wijze en grootmoedige koning zijn, terwijl hij genen soms, juist naar de mate van hun eigen vorstenideaal, in de gedaante verscheen van een kleingeestig, zelfzuchtig despoot met al de zinnelijkheid en gebreken den dusdanige gemeenlijk eigen. En ook niets natuurlijker nu dan dat juist die Indra, hoe dan ook overigens opgevat, maar in elk geval ligt genoeg onder de voorstelling vallend zelfs van de minst levendige verbeelding, een veel populairder Deva werd dan de meer transcendente Varoena of de bij uitnemendheid immanente Agni, hoewel aan allen gezamenlijk toch eene gelijke mate van vereering verzekerd bleef. Eindelijk kan het, in de hier bedoelde onderstelling, ons geenszins bevreemden, dat de eigenlijke hoofdgedachte, die aan het begrip der Deva's, als voorwerpen van goddelijke vereering ten grondslag strekte, door sommigen bij wijlen meer of min werd uit het oog verloren of althans op den achtergrond trad, en dat de verpersoonlijkte natuurwezens hun wezenlijk krakter als manifestatiën van een hooger en eenig wezen soms schenen te verliezen om dat van Goden in den ons bekenden zin, althans tot op zekere hoogte, aan te nemen. En indien nu zoo iets bij de waarschijnlijk hoogst ontwikkelden onder het volk, bij zijne zangers en offerpriesters, denkbaar was, - en de vergelijking der Vedenliederen onderling, schijnt ons wel te nopen het als denkbaar te erkennen, - hoe mag het dan niet menigmaal onder het minder beschaafde deel van het volk zelf zijn geweest?

Maar dit alles geeft ons blijkbaar nog in 't minst geen reden om te twijfelen aan de juistheid onzer opvatting omtrent den aard en de ware beteekenis der Vedische godsdienst in 't algemeen. Integendeel, het strekt veeleer ter bevestiging juist van deze. Immers wie zou er ooit aan denken, de godsdienst en wereldbeschouwing van een volk te gaan afmeten naar de laagste harer uitingen, in plaats van naar hare hoogere en meer ontwikkelde? Naar deze, niet naar gene hebben wij hier dan ook in de eerste plaats te zien; de hoogere vormen duiden het wezenlijk karakter aan, de lagere zijn de afdwalingen. En juist in zooverre ze dit zijn, bevestigen zij en stellen zij te duidelijker in het licht wat als de waarheid bleek te gelden, en als het eigenlijke wezen der zaak. Nog eens alzoo: veel nog moge er in den Veda overblijven wat duister en tot heden onverklaarbaar schijnt, de hoofdvraag, om welke zich hier doorgaans onze gansche beschouwing bewoog, is dit, naar onze bescheidene meening, volstrekt niet. Om die vraag te beantwoorden is, gelijk wij hopen in de voorgaande bladzijden te hebben aangetoond, geene buitengewone vindingrijkheid en scherpzinnigheid van noode, maar eenvoudig eigen zelfstandig nadenken en vrijheid van vooroordeel.

Tot zoover voorloopig èn onze mededeelingen omtrent hetgeen ons de Veda uit een historisch en wijsgeerig oogpunt voor 't naast meest belangrijks scheen te bevatten, èn de daaraan ontleende proeve van verklaring der oudst bekende Indo-Germaansche godsdienst. Zoozeer wij nu ook zeker gewigt aan die gegeven verklaring mogen hechten, zij behoort echter niet het eenig doel van ons tegenwoordig schrijven te worden geacht, noch ook hare aanneming of verwerping het eenig verwachte resultaat. Hoofdzaak in dezen blijven veeleer de feiten zelve, welke het Vedenonderzoek aan het licht heeft gebragt, in zoover zij beschouwd mogen worden als werkelijk reeds verkregen uitkomsten der wetenschap. Vooral op deze ook in ons vaderland eens de opmerkzaamheid van het denkende deel der natie te vestigen, scheen ons, uit het oogpunt van den voortgang der algemeene beschaving, van wezenlijk belang. Schamen zouden wij ons, wij die ons beroemen eene beschaafde

opvoeding genoten te hebben, indien we van Jahveh en Mozes niets anders dan de namen kenden, en indien we niet ongeveer ten minste wisten, wie Zeus en Apollo waren geweest. Met Indra en Agni daarentegen meenden wij tot heden niets te maken te hebben; de oud-Indische kultuurgeschiedenis bleef ons, als de oud-Perzische, tot de heer Tiele deze bij ons inleidde, nagenoeg even onbekend als onzen voorouders, die van geen Veden ooit hadden gehoord; en het voornaamste feit wat den meesten onzer daarvan duidelijk was geworden, bestond zoo goed als uitsluitend hierin, dat de Veda, even als de Koran, een soort van Bijbel van ons onbekende, vèr van ons verwijderde volksstammen was, maar waarvan de inhoud voor ons en voor onze tijden van geen wezenlijk belang meer heeten kon. Aan dergelijke, den beschaafde onwaardige onverschilligheid althans heeft de voorgaande proeve getracht een einde te maken; misschien met eenig gevolg, mogelijk ook nog vruchteloos. Ook in het wetenschappelijke schijnt ten onzent wel eens het oordeel te gelden, 't welk wij niet lang nog geleden in een buitenlandsch tijdschrift over onzen volksaard in 't algemeen waagden uit te spreken: dat namelijk nieuwe ideën gemeenlijk zeer lang werk hebben om bij den Nederlander ingang te vinden, of zelfs maar zijne belangstelling gaande te maken. Trouwens, zoo splinternieuw is de Vedenstudie voor Europa nu juist niet; hare beoefening toch dagteekent van ongeveer reeds eene halve eeuw: en zoo gansch overdreven mogt alzoo de verwachting ook niet zijn, dat Nederland, 't welk zich eenmaal beroemen kon, Europa op den weg der wetenschap vóór te gaan, nu toch eindelijk wel eens kennis zou willen nemen van 't geen wetenschappelijke mannen in andere landen, in Engeland, Duitschland, Frankrijk, Italië, op het hier bedoelde gebied hebben gevonden en aan hunne landgenooten medegedeeld.

Eene schets evenwel als de voorafgaande kan uit den aard der zaak niet anders dan eene aanleiding, eene uitnoodiging zijn, om de daarin medegedeelde resultaten van eigen en anderer nasporingen aan zelfstandig onderzoek te onderwerpen, en ze vervolgens, bleken ze proefhoudend, onder diegenen althans te helpen verspreiden, wien eene meer of min geletterde opvoeding ten deel valt. En hiertoe meenen wij ten slotte de belangstelling te mogen inroepen van hen vooral, die met het geven van zoodanige opvoeding zich belasten. Zou het niet werkelijk van belang kunnen zijn, dat wij in een leeftijd voor-

namelijk, waarin het aanleeren van nieuwe kundigheden nog zooveel gemakkelijker dan later schijnt te vallen, eens nevens de beginselen van Grieksche en Romeinsche, Egyptisch-Joodsche, Noordsche en Germaansche mythologie, ook de grondtrekken leerden kennen van de Indische, met name van de oud-Indische, in verband en in vergelijking met die van latere eeuwen? Men late, des verkiezende, alle verklaring, zooals de hier beproefde, dan voor 't oogenblik geheel ter zijde, en bepale zich uitsluitend tot de vermelding van 't geen als werkelijk historisch feit reeds uit het wetenschappelijk onderzoek te voorschijn is getreden, met aanduiding des noods van de belangrijkste nog aanwezige punten van twijfel en onzekerheid. Maar men geve in elk geval iets, en late den toekomstigen Nederlandschen letterkundige niet meer zoo hopeloos, als tot heden nog meerendeels geschiedt, in nevel en duisternis rondtasten waar het de Indisch-Arische oudheid betreft, terwijl men hem den weg door de Grieksche en Germaansche zoo glad en gemakkelijk mogelijk tracht te maken. De verbreiding van een deel der aldus verkregen kennis onder het grootere publiek zal dan van zelve wel volgen, even als dit met andere kundigheden in den regel het geval pleegt te zijn.

Aan ééne voorwaarde inmiddels behoort hier bepaald te worden voldaan. Het in dezen te geven onderrigt moet, hier als bij andere vakken van wetenschap, berusten op eigen onderzoek. Overzigten en handleidingen tot de kennis der Indische oudheid, uit eenige buitenlandsche werken zonder eigen bronnenstudie gecompileerd, zullen steeds gevaar loopen meer kwaad dan goed te doen, daar zij zelve zich nagenoeg onvermijdelijk aan allerlei, voor de verdere ontwikkeling der kennis alligt noodlottige vergissingen blootstellen. Wie in 't geheel de taal niet verstaat waarin de mede te deelen denkbeelden en voorstellingen oorspronkelijk zijn uitgedrukt, en de bronnen niet kan vergelijken waaruit de wetenschap hare resultaten put, zal geen oogenblik zelfs tegen grove dwaling beveiligd zijn, ook al heeft hij de geleerdste en meest diepzinnige geschriften vóór zich liggen. En wie zich de Indische denkwijze niet genoegzaam eigen heeft gemaakt, om, des vereischt, zelf in hare bijzondere, van de onze menigmaal niet weinig afwijkende vormen zich te kunnen uiten, vervalt onwillekeurig en gansch onbewust soms tot het ergste misverstand omtrent de wezenlijke bedoeling der denkers, wier 't zij dan juiste of ook valsche begrippen hij

aan anderen wil trachten duidelijk te maken. Hun alzoo, die tegenwoordig ook in ons vaderland zich wijden aan het hier besproken studievak, zij het thans gezegde met bescheiden, maar ernstigen aandrang in overweging gegeven. Een, naar wij gelooven, nuttige arbeid kan door hen worden verrigt, en een arbeid tevens, die hunzelven rijke vruchten belooft, in zoover daardoor meer algemeene belangstelling in datzelfde vak van wetenschap zal geboren worden, dat nu ten onzent nog tot den engen kring van zeer weinigen zich beperkt. Niet onaardig moge het voor een oogenblik schijnen, juist een vak te beoefenen, dat voor de meesten onzer landgenooten nog zoo goed als eene onbekende wereld bleef; en ligt genoeg wordt de éénoog dan ook koning in dit rijk; maar de ernstige geleerde zal onder dergelijke voorwaarden toch niet dingen naar dien rang, en op den duur liever met zijne landgenooten gezamenlijk voortarbeiden aan zijne taak dan met hen steeds bij de beginselen te blijven staan. Gelukkig ontbreekt het sinds de laatste jaren in Nederland niet meer aan de geschikte gelegenheid om volkomen grondig onderrigt te erlangen in al wat de kennis der Indische oudheid betreft, en, zoo wij hiervan nog slechts weinige resultaten mogten waarnemen, wij behooren niet te vergeten, dat de nog jonge plant vooral in dezen niet zoo terstond kan opschieten tot een krachtigen boom. Moge dan inmiddels dat onderrigt met ijver en goeden moed voortgaan den weg te banen voor een toekomstig geslacht ook van Nederlandsche indologen, en zijn streven dus ook bevorderlijk zijn aan de meer algemeene kennis en het steeds beter verstand van ons nieuw gevonden ‘Oude Testament!’

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Studiën over de Vereenigde Staten.

Jonveaux, l'Amérique actuelle. Précédé d'une introduction par Ed. Laboulaye. 2e édition. Paris, 1870.
The American Year-Book and national Register for 1869, edited by Camp, Vol. I. Hartford, 1869.
Reminiscences of America in 1869. By two Englishmen. London, 1870.

Rae, Westward by rail: the new route to the East. London, 1870.
Macrae, The Americans at home: pen-and-ink sketches of American men, manners and institutions. 2 volumes. Edinburgh, 1870.
Illustrated handbook of California: her climate, trade, exports, etc., agricultural and mineral wealth. London, 1870.
Blackmore, Colorado: its resources, parks, and prospects as a new field for emigration; with an account of the Trenchara and Costilla cstates, in the San Luis Park. London, 1869.
Keim, Sheridan's troopers on the borders: a winter campaign on the plains. Philadelphia, 1870.
Higginson, Army life in a black regiment. Boston, 1870.
Hippeau, L'éducation des femmes et des affranchis en Amérique. (Revue des deux mondes, 15 Septembre 1869.)
Conwell, Why and How. Why the Chinese emigrate, and the means they adopt for the purpose of reaching America. With sketches of travel, amusing incidents, social customs, etc. Boston and New York, 1871.

IV. De negers.

Ten tijde dat de dertien voor het eerst vereenigde koloniën in Noord-Amerika het Britsche juk afwierpen, was er weinig waarschijnlijkheid, dat de groote quaestie in den nieuwen Staat gedurende eene halve eeuw de slavenqauestie zijn zou. Het was

toen nog een punt van zeer ondergeschikt belang. In al de koloniën waren slaven. 't Is waar, in de noordelijke was hun aantal veel geringer dan in de zuidelijke; maar 't kwam niet doordien het Noorden op een hoogeren trap van zedelijkheid stond of meer doorzicht had dan het Zuiden; de reden lag eenvoudig in het verschil van bodem en klimaat. De koude luchtgesteldheid en de schrale grond van het Noorden vereischten schrandere arbeiders; het werktuigelijke werk van den onnadenkenden slaaf zou daar niet eens de kosten van zijn onderhoud hebben vergoed. Anders was het in het zonnige, welig vruchtbare Zuiden. De Afrikaan gevoelde zich daar als te huis: het klimaat geleek op dat van zijn vaderland. De rijke bodem vroeg slechts geringen en gemakkelijken arbied. Rijst-, katoenen tabaksteelt was juist voor hem geschikt.

Toch was de slavernij in den Revolutietijd weinig in gunst, want zij was in strijd met den vrijen geest, die toen zoo sterk was. Daarenboven ondervond men er de nadeelen van. Juist de slaven hadden het Zuiden verhinderd, zooveel aandeel aan den onafhankelijkheidsoorlog te nemen als wenschelijk zou geweest zijn, want de blanken moesten te huis blijven om de zwarten te bewaken. In het Noorden werd de slavernij reeds als verkeerd en ten val neigende beschouwd. De leiders der omwenteling, zelve meerendeels slavenhouders, wilden ze gaarne afgeschaft zien. Washington, de vader des vaderlands, was er bepaald tegen, en toonde zijne oprechtheid door bij zijn uitersten wil aan zijne eigene slaven de vrijheid te geven. Hamilton was lid van een genootschap tot trapsgewijze afschaffing der slavernij. John Adams wilde nooit een slaaf bezitten. Patrick Henry zeide: ‘Het zou mij in de ziel verheugen, als ieder dezer mijne medemenschen vrij verklaard werd. Wij verfoeien de slavernij, wij gevoelen hare noodlottige gevolgen, wij betreuren ze met al den ernst der menschlievendheid.’ Munroe verklaarde, dat het systeem gebleken was nadeelig te zijn in al de Staten waar het bestond. Franklin en Madison keurden het af. En de groote Virginiër, Jefferson, de edele en schrandere staatsman, aan wien Amerika zoo oneindig veel is verplicht, wilde in de Constitutie van Virginië doen bepalen, dat alle na 1800 geborene negers vrij zouden zijn. Zijn voorslag werd niet aangenomen. ‘Ach!’ riep hij zuchtend uit, ‘ik sidder voor mijn land als ik bedenk dat God rechtvaardig is!’

Maar niet alleen die edele stichters der Republiek, die man-

nen, die in de nieuwere geschiedenis hun gelijken niet hebben, waren tegen de slavernij; de publieke opinie in 't Zuiden veroordeelde ze bijna evenzeer. Men beschouwde ze bepaald als een kwaad, - een kwaad, dat vroeger door Engeland was opgelegd, waar men nu moeilijk af kon komen, dat misschien voordeel aanbracht, misschien ook niet, maar dat in allen gevalle te betreuren was en slechts tijdelijk zijn moest.

Twee gebeurtenissen brachten in die zienswijze eene groote verandering: de uitvinding van Whitney en de aankoop van Louisiana.

In den tijd der Omwenteling en ook verscheidene jaren later, na het sluiten van den vrede met Engeland, had de katoenteelt nog niet veel te beduiden. Wel groeide de plant, die voor de wereldgeschiedenis gewichtiger zou worden dan eenige andere, die kleedingstukken zou verschaffen aan al de volken der aarde, duizende fabrieken in 't leven zou roepen en den grondslag zou vormen voor de welvaart van vele groote Europeesche rijken, - wel groeide die plant uitmuntend en welig in de zuidelijke Staten der Unie, maar zij was moeilijk te hanteeren, want eer de vezels gebruikt konden worden, moesten zij los gemaakt worden van het zaad, waaraan zij stevig vastzaten, en dit was een tijdroovend en daarom kostbaar werk. Één Engelsch pond katoen van het zaad losmaken, was 't meeste dat één persoon op een dag doen kon. Zoo lang dit het geval was, kon het katoen noch overvloedig, noch goedkoop worden. Maar een nieuwe tijd brak aan. In 1792 kwam een boerenzoon uit Nieuw-Engeland in Georgië, om daar een bezoek te brengen aan Mevrouw Greene, de weduwe van een generaal, die zich in den onafhankelijkheidsoorlog had onderscheiden. Hij heette Eli Whitney en was een geboren werktuigkundige. Reeds als knaap vond hij nieuwe manieren uit om spijkers, spelden en wandelstokken te maken en verdiende op die wijze zelf het geld dat noodig was om zijne opvoeding te bekostigen. In Georgië, toen nog een zeer achterlijk land, was zulk een man zeer welkom. Whitney maakte speelgoed voor de kinderen zijner gastvrouw en voor haar zelve allerlei huisraad, zoodat zij hem weldra als een genie beschouwde, voor wien niets onmogelijk was, Op zekeren dag, toen zij gezelschap had, viel het gesprek op de teleurstellingen van den planter: Engeland, waar Arkwright eenige jaren geleden een werktuig voor het spinnen van katoen had uitgevonden, dat alles, wat vroeger in gebruik was, ver

overtrof, - Engeland, waar Watt eene nog grootere uitvinding had gedaan, de stoommachine, - Engeland vroeg onophoudelijk en dringend om katoen; men had uitgestrekte landerijen waarop niets zoo goed groeide als dat; men zou er dus veel van kunnen afleveren, veel op kunnen verdienen; maar altijd stuitte men op hetzelfde bezwaar, de moeite die het kostte om de vezels los te maken van het zaad. Met haar onbeperkt vertrouwen op Whitney's bekwaamheid, vroeg hem nu Mevrouw Greene of hij geen werktuig zou kunnen uitvinden, waardoor die moeilijkheid uit den weg werd geruimd. In het Noorden opgevoed, had Whitney zelfs nooit katoen in het zaad gezien; maar hij ging naar Savannah, verschafte er zich eenig ongezuiverd katoen, sloot zich daarmede in zijne kamer op en ging nadenken en proeven nemen. Den geheelen winter was hij bezig; hij hamerde, keurde af 't geen hij gemaakt had, begon op nieuw. Hulp had hij niet; hij kon zelfs zijne instrumenten nergens koopen, maar moest ze eigenhandig maken. Eindelijk was zijn werktuig gereed, en 't werkte goed, al zag het er ook wat ruw uit. Mevrouw Greene noodigde de voornaamste personen van den Staat uit, het ten haren huize te komen bezichtigen. Zij kwamen; de ‘cotton-gin’ (‘gin’ is eene verkorting van ‘engin’) werd in beweging gebracht en voldeed uitmuntend, want zij verrichtte het werk van honderde handen, zoodat nu de eigenaars van weinig opbrengende katoenlanderijen zich met de hoop konden vleien, uitmuntende zaken te doen.

Daarbij kwam nu dat tien jaren later die soort van landerijen ontzettend vermeerderde. Meermalen heeft Amerika op meesterlijke wijze partij weten te trekken van de dwaasheid en boosheid van Europa; maar nooit was de gelegenheid zoo schoon als in 1803 en de Nieuwe Wereld greep ze gretig aan. Ons jammerlijk geteisterd werelddeel genoot toen een oogenblik rust door den vrede van Amiens; maar de grootste moordenaar zijner eeuw, die toen nog den titel van eersten Consul droeg, zorgde er wel voor dat die vrede van korten duur was; hij moest weder bloedige, zoogenaamd roemrijke oorlogen voeren, want anders ontzonk hem de heerschappij; hij moest weder landen veroveren, de welvaart van duizenden vernietigen. Maar daarvoor had hij geld noodig, en aan den anderen kant begreep hij, dat hij met zijne ellendige marine het ver afgelegene Louisiana niet tegen de Engelsche vloten zou kunnen beschermen. 't Was dus beter het nog bij tijds aan de Vereenigde Staten te verkoopen,

die er zeer naar verlangden en er gaarne voor wilden betalen. Men was het spoedig eens: Napoleon verkocht Louisiana en de Unie voegde het bij haar grondgebied. Wat toen zoo genoemd werd, was niet alleen de tegenwoordige Staat Louisiana, maar 't geheele land langs de golf van Mexico, langs den Mississippi en westwaarts tot aan den Grooten Oceaan; een land dat nu in de Unie tien Staten en vijf Territoriën vormt[1]; bijna een half werelddeel. De Unie kocht dat voor 37½ millioen guldens, inderdaad een spotprijs. 't Was wel is waar toen grootendeels eene onbekende wildernis, en de eenige stad die iets beduidde, New Orleans, telde slechts 8000 inwoners; maar 't was nu in goede handen en 't zou weldra blijken hoe veel innerlijke waarde het had.

Door dien aankoop had men het beste land voor katoenteelt verkregen, dat op de wereld te vinden is, terwijl tevens Whitney's uitvinding de katoenteelt zeer winstgevend gemaakt had. De productie steeg verbazend. In 1793 bedroeg die slechts 10,000 balen; in 1800 was het 100,000, in 1830 1,000,000 balen. Men was nu inderdaad rijk als men eene kleine plantage en eenige negers bezat. De vraag naar negers nam dus zeer toe; de prijs van een neger rees van ƒ 1000 tot ƒ 2500 en zelfs ƒ 3750. In Kentucky en in Virginië werden zij gefokt en dan naar de nog zuidelijker Staten, waar nooit negers genoeg waren, uitgevoerd. Die jaarlijksche uitvoer bedroeg gemiddeld gedurende de jaren 1840 tot 1850 23,500 negers; stelt men nu de waarde van iederen slaaf op ƒ 1800, hetgeen eene matige berekening is, dan verdienden die beide Staten door dien handel jaarlijks de som van ƒ 42,300,000. Geen wonder, dat zij er rijk door werden!

Het oogpunt, waaruit de slavernij beschouwd werd, veranderde nu ook geheel en al. Hadden de Zuidelijken ze vroeger, toen er weinig voordeel in zat, niet bijzonder in bescherming genomen of zelfs in beginsel afgekeurd, geheel anders werd het nu er schatten door te verdienen waren. Het is zonderling en merkwaardig om te zien hoe thans een nieuw licht voor de Zuidelijken opging, een licht dat al helderder werd, naarmate de beweging tegen de slavernij in het Noorden veld won en

1 Namelijk: een gedeelte van Alabama en Mississippi; geheel Louisiana, Arkansas, Missouri, Iowa, Kansas, Nebraska, Oregon, Colorado, en de Territoriën Dakota, Idaho, Montana, Wyoming en Washington.

ook het Zuiden bedreigde. De staatslieden, met Calhoun uit Zuid-Carolina aan 't hoofd, betoogden dat de slavernij heilzaam was voor den neger en beschavend op hem werkte. De predikanten bleven niet achter. Zij beriepen zich op Abraham, den vader der geloovigen, die een slavenhouder was; op Mozes, die van God wetten had ontvangen, waardoor de slavernij werd geregeld; op Jezus, die ze nooit had verboden; op Paulus, die aan Filemon zijn weggeloopen slaaf Onesimus had teruggezonden; de rechtmatigheid en het nut der slavernij te ontkennen stond dus gelijk met ongeloof. Daarenboven stamden de negers af van Cham, en Cham was veroordeeld de dienstknecht te zijn zijner broeders; derhalve waren al de afstammelingen van Cham het rechtmatig eigendom der blanken. Die leer was de rechtzinnige, de door de meerderheid aangenomene; maar er waren ook onrechtzinnigen, die de praemis bestreden en beweerden, dat de negers niet van Cham afstamden, want, zeiden zij, Noach was een blanke en had eene blanke vrouw, derhalve kon hij geen neger tot zoon hebben. Volgens hunne meening was de neger een wezen dat in 't geheel niet van Adam afstamde, maar eene soort van dier dat, evenals de aap, wel eenigszins op den mensch geleek, maar daarom toch nog volstrekt geen mensch was.

Zoo zagen het ook de wetgevers in. De wetten bepaalden dat de slaaf geen burgerlijke rechten had; zelfs verklaarde het hoogste rechterlijke gezag dat een slaaf geen rechten hoegenaamd had, die een blanke gehouden was te eerbiedigen. Het huwelijk bond slechts zoo lang als de meester het wilde; vond hij het goed den gehuwden slaaf van zijne vrouw te scheiden, hem met een andere slavin te doen paren en zijne vrouw met een anderen slaaf, dan mocht hij dat doen. De moeder had niet meer recht op haar kind ‘dan eene koe op haar kalf’; de meester ontnam het haar en verkocht het als hem dat behaagde. Daar de slaven zooveel mogelijk dieren moesten blijven, zoo mocht niemand hen leeren lezen; deed een blanke het, dan werd hij beboet of met gevangenis gestraft. Een blanke mocht wel is waar geen neger vermoorden, die er geen aanleiding toe gaf, maar wel mocht hij het doen als de slaaf zich tegen zijn wil verzette. Een slaaf, die niet wilde blijven staan om zweepslagen te ontvangen en wegliep, mocht doodgeschoten worden. Aan den anderen kant was er in de wetten zoo iets, dat ten doel scheen te hebben den slaaf te beschermen. Zoo moest b.v. de meester

die aan zijn slaaf de tong uitsneed of de oogen uitstak, eene kleine boete betalen. Dit had evenwel weinig te beduiden, omdat geen slaaf voor een gerechtshof getuigen mocht tegen een blanke.

Niet altijd - het moet ter eere der Zuidelijken gezegd worden - was de praktijk in overeenstemming met die afschuwelijke wetten. De regel dat men een volk niet beoordeelen mag noch naar zijn strafwetboek, noch naar zijn godsdienst, omdat gewoonlijk beide op een lageren trap van ontwikkeling staan dan het volk zelf, was ook in dit geval van toepassing. Velen behandelden hunne slaven goed, hetzij uit eigenbelang, hetzij uit menschlievendheid. Menige gewezen slaaf of slavin getuigt thans nog met een dankbaar gemoed: ‘Mijn massa was als een vader voor mij;’ ‘mijne missis was voor mij eene moeder.’ Vooral met de vroegere huisslaven is dit het geval. Meesters en meesteressen, die beter waren dan de wetten, kwamen ze niet na. Ten spijt dier wetten leerden zij hunne slaven lezen en zorgden ook voor hunne godsdienstige kennis. Maar de slaven op de uitgestrekte plantages in 't verre Zuiden en Zuidwesten, die bijna nooit hun meester zagen en alleen den onbarmhartigen opzichter kenden, ondervonden weinig of niets van eene degelijke zorg, en duizende meesters behandelden hunne slaven op eene schandelijke wijze, geheel in overeenstemming met de wetten. Zeer dikwijls werden kinderen aan hunne moeder ontnomen, echtgenooten gescheiden en tot nieuwe huwelijken gedwongen. Het jacht maken op ontvluchte slaven werd een beroep en er werden honden gedresseerd om daarbij behulpzaam te zijn. Slaven, van wie men vermoedde dat zij plan hadden te ontvluchten, werden gebrandmerkt, opdat men ze des te gemakkelijker zou kunnen herkennen wanneer zij werkelijk ontsnapt waren. Niet zelden werden negers, die men van eene misdaad verdacht hield, levend verbrand.

Welk een wrok moeten die schandelijke mishandelingen bij de arme negers hebben opgewekt! Laat ons al het andere laten rusten, hoe erg het ook is, en ons bij de scheiding van echtgenooten van elkander, van kinderen van de ouders bepalen. Schurken zonder hart lachten met die familiebanden, die enkel voor de blanken waren. Een slaaf te New Orleans kreeg eens zweepslagen, omdat hij gezegd had: ‘Mijne moeder zond mij’. Een slaaf mocht niet van zijne moeder spreken, want alleen de blanken badden moeders; de slaven hadden ‘mam-

mies;' 't waren immers slechts dieren. Maar die dieren waren, al wilde men het niet erkennen, even sterk gehecht aan hunne wijfjes en jongen, als de blanken aan hunne vrouwen en kinderen. Neem één voorbeeld uit vele! In een der laatste jaren, toen de negers reeds vrij waren, zeide iemand tot een hunner, dat zijn vroegere meester toch goed voor hem geweest was. 'Goed?' antwoordde daarop de neger, terwijl zijne lippen beefden en zijne oogen flikkerden; 'goed? Ik was de slaaf van dien man, en hij verkocht mijne vrouw, en hij verkocht mijne twee kinderen; ja, broeders, zoo waar er een God in den hemel is, dat deed hij. Goed? Ja, hij gaf mij genoeg koren, en hij gaf mij genoeg spek, en nooit raakte hij mij met de zweep aan; maar waar is mijne vrouw, waar zijn mijne kinderen? Neem het spek weg, zeg ik; neem het koren weg, ik kan werken en 't mij zelf bezorgen; maar geef mij de vrouw van mijn hart terug, en geef mij mijne arme kinderen terug, die verkocht zijn!'

Veronderstel nu dat eene slavenbevolking van vier millioen zielen, die zóó onderdrukt en mishandeld is; die ten eenenmale in onwetendheid is verzonken, want zij mocht niet leeren, en men meende ook dat zij niet leeren wilde, of zelfs niet leeren kon; die voor zeer lui doorging en waarvan het heette dat zij alleen door geweld, door de zweep, tot werken kon worden gebracht; - veronderstel dat zulk een volk plotseling vrij wordt verklaard, ten spijt zijner meesters, en kort daarop ook de uitgebreidste politieke rechten verkrijgt, die ergens worden genoten, welke vreeselijke gevolgen moeten dan daaruit niet voorvloeien! Bezield door gloeienden haat tegen zijne onderdrukkers, zal dat volk opstaan als één man; moord zal de leus zijn; de duizende beleedigingen en mishandelingen, die het heeft ondergaan, zal het uitwisschen in een ontzettend bloedbad. Bij doodslag zal zich roof en plundering voegen, want de gewezen slaaf is immers te traag om te werken en hij moet toch eten. De geheele maatschappij zal ten onderste boven worden gekeerd en men mag niet hopen dat zij ooit weder in een geregelden toestand zal komen, want de neger wil niets van onderwijs weten, en hoe kan eene geordende maatschappij zonder dat bestaan? De gruwelen der Fransche revolutiën zullen in het niet verzinken, bij die van zulk een negeropstand vergeleken.

Welnu, die plotselinge vrijverklaring heeft plaats gehad. Niet uit vrije keus zijn de Noordelijken er toe gekomen, want

ieder verstandig man in 't Noorden was steeds van oordeel geweest dat zij trapsgewijze moest plaats hebben, maar zij zijn er door den loop der omstandigheden toe gedwongen, en... de zoozeer gevreesde gevolgen zijn uitgebleven. Zeker is dit een even merkwaardig als verblijdend verschijnsel, en de redenen er van verdienen wel te worden opgespoord. Zij zijn velerlei; gedeeltelijk liggen zij in de geaardheid der negers, gedeeltelijk in de maatregelen die het Noorden genomen heeft.

De aard van den neger is goed, en als hij ondeugden heeft, zijn zij meestal het gevolg der slavernij. ‘Het is,’ schrijft kolonel Higginson, ‘een eenvoudig en beminnelijk volk, dat zijne deugden van de natuur, zijne ondeugden door slechte opleiding schijnt ontvangen te hebben. Gisteren avond zeide mij Dr. Zachos, dat zij op zijne plantage, die eene afgelegene is, “in 't geheel geen ondeugden hadden.” Ook mijne manschappen hebben er nog geene getoond, die verdienen vermeld te worden; ik heb nog van niemand gehoord, dat hij dronken is geweest; er is slechts één kleine twist geweest, en ik geloof dat er moeilijk een blank regiment in 't leger te vinden is, waarin zoo weinig gevloekt wordt.’ Hun in 't oog loopende karaktertrek is goedhartigheid en dankbaarheid voor iedere welwillendheid, die hun bewezen wordt. Als slaven waren zij zeer gehecht aan hun meesters, als die goed voor hen waren, en ook in den burgeroorlog is hunne getrouwheid meermalen gebleken, niettegenstaande hun brandend verlangen naar vrijheid. In den slag van Gettysburg b.v., zond een kolonel der Zuidelijken een zijner slaven naar eene naburige boerderij om er water te halen voor eenige gewonden. Hij had dadelijk vrij kunnen worden, want daar Gettysburg in Pennsylvanië ligt en dit een vrije Staat was, zoo was hij inderdaad vrij zoodra hij zich buiten de liniën der Geconfedereerden bevond. Daarenboven wilde het toeval, dat hij op de boerderij zijne eigene moeder aantrof, die hem ten sterkste aanspoorde van de gelegenheid gebruik te maken om een vrij man te worden. Maar hij wilde het vertrouwen, dat zijn meester in hem gesteld had, niet te schande maken, en ging terug. Vele andere slaven toonden hun gehechtheid toen Sherman's ruwe soldaten eene woestenij maakten van 't Zuiden, waar alleen de blanke vrouwen en kinderen waren achtergebleven, want de mannen waren allen uitgetrokken. Zij verdedigden hunne meesteressen zoo goed zij konden, en zelfs de gruwelijkste mishandelingen konden er hen niet toe

brengen, de plaatsen aan te wijzen waar de kostbaarheden waren verborgen. Eens dreigden de soldaten een ouden neger, dat zij hem levend zouden begraven als hij zijn geheim niet openbaarde, en inderdaad, zij groeven een graf, wierpen hem er in, bedekten hem met aarde, groeven hem weder op, en zeiden hem dat het nu in ernst zou gebeuren als hij niet sprak. Toch bleef hij standvastig weigeren. De zelfopoffering der negers, die reeds zoo sterk was als het hunne meesters gold, was onbegrensd voor hunne verlossers, de Noordelijken. Zoo gebeurde het b.v. dat te Rodman's Point in Noord-Carolina een troepje Noordelijken aan den vijand trachtte te ontsnappen door in eene schuit te springen en van land te steken; maar juist toen de vijandelijke kogels rondom hen begonnen neêr te vallen, stiet de schuit op een zandbank en bleef vastzitten. De soldaten kropen op den bodem om niet door de kogels geraakt te worden, en de vraag was nu wie met gevaar van zijn leven uit de schuit zou springen om ze van de zandbank af te schuiven. Bij de soldaten was een sterke neger. ‘Ligt stil,’ zeide hij, ‘ik zal de boot afduwen. Als zij mij dooden, dan heeft dat niets te beduiden; maar gij zijt soldaten en men zal u noodig hebben.’ Hij sprong uit de schuit, duwde ze af, en... viel neêr, door zeven kogels getroffen. Nog een ander voorbeeld! Een officier der Noordelijken, die te Richmond gevangen was, trachtte te ontsnappen en werd daarin geholpen door een slaaf, die den omtrek goed kende. Plotseling bemerkten zij, dat de honden hen op 't spoor waren. De neger wees toen aan den officier den weg aan dien hij gaan moest en sloeg zelf een anderen in, na een ader aan zijn eigen voet geopend te hebben, ten einde de honden tot zich te trekken. Zijne list gelukte, want de officier redde zich, maar hij zelf werd door de honden aan stukken gescheurd.

Bij die aangeboren goedhartigheid en bij die neiging tot inderdaad heldhaftige zelfopoffering komt nu nog dit, dat de neger den blanke niet haat, omdat de laatste tot een ander ras behoort dan hij zelf; integendeel, hij heeft voor den blanke een grenzenloozen eerbied en beschouwt hem als een volmaakt wezen, als een model dat hij zoo veel mogelijk moet navolgen. Niet altijd heeft dit goed gewerkt, daar het wel eens gebeurde dat de blanke een zeer slecht mensch en dus een zeer slecht model was; maar aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat het toch zeer goed is, dat de neger diegenen zoekt

na te volgen, die op een hoogeren trap van beschaving staan dan hij zelf, en dat het gevaar van een verdelgingsoorlog tusschen twee rassen juist om die reden niet bestaat.

Verder is de neger menigmaal belasterd, niet alleen in 't Zuiden der Unie, maar ook elders. Hij ging voor lui door, maar daarbij is op te merken dat, zoo hij het was, de slavernij zelve daaraan voor een groot gedeelte schuld had. Het gold in het Zuiden als een vaste regel, dat het onderscheid tusschen een slaaf en een heer hierin bestond, dat de eerste werkte, de tweede niet. Arbeid was er veracht; geen wonder dus dat de slaaf zich juist dacht te verheffen als hij niet arbeidde. Daarenboven werkte hij niet voor zich zelven, maar voor een ander; 't was derhalve natuurlijk dat hij liefst zoo min mogelijk werkte. Thans nu de omstandigheden veranderd en de negers vrij zijn, toonen zij zich zelden lui. Wie ze kent zooals kolonel Higginson, noemt die beschuldiging bespottelijk. Hij verhaalt onder anderen hoe hij eens 's avonds laat bevel kreeg eene stoomboot met planken geladen te doen lossen. Zijne zwarte manschappen hadden reeds zwaar dagwerk gehad en hij meende dat zij zouden pruttelen nu er dat zware nachtwerk nog bij kwam. Maar 't geleek er niets naar; nooit had hij zulk vroolijk, jolig werken gezien, nooit zulk een wedijver wie 't meeste zou doen, en dat zonder dat hij ze in 't minste aanzette of hun iets extra's beloofde; zij verrichtten den arbeid alsof die de natuurlijkste zaak op de wereld geweest ware, en volgens de verklaring van den kapitein der boot, veel sneller dan blanke werklieden dien zouden verricht hebben. Vermoeid waren zij ook niet, want toen na den afloop de kolonel, die nog eens de ronde deed, een neger vond, die een opossum voor zijn avondeten kookte, en toen hij hem zeide dat hij reeds in slaap moest zijn na zooveel arbeid, gaf hem de neger lachend ten antwoord: ‘Wel neen, kolonel, dat is in 't geheel geen werk, kolonel; 't was een middeltje om ons eens wat uit te rekken, meer niet.’ 't Is waar, ook nu nog wordt er soms in 't Zuiden over de luiheid der negers geklaagd, maar in elk bijzonder geval zal men wel doen met de gegrondheid der klacht te onderzoeken. Zoo verhaalde een planter aan Macrae dat hij aan een honderdtal leêg loopende negers werk had aangeboden, maar dat zij 't allen hadden geweigerd. Macrae deed navraag, en 't bleek hem, dat de planter waarheid gesproken, maar de verklaring van 't feit verzwegen had. Hij had het vorige jaar de negers gehuurd,

op voorwaarde dat zij de helft van de opbrengst van 't katoen zouden ontvangen, na aftrek der onkosten; maar toen nu de oogst verkocht was en de negers hun deel kwamen vragen, gaf hun de planter ten antwoord, dat door de daling in den prijs de katoenoogst nauwelijks de onkosten had goedgemaakt, zoodat er voor dit jaar niets voor hen overschoot. Hij hoopte, voegde hij er bij, dat het in 't volgende jaar beter zou gaan. Misschien zeide hij de zuivere waarheid, maar de negers begrepen de redeneering niet. Wat zij begrepen was dat zij voor de helft van de opbrengst gewerkt en niets gekregen hadden. Toen derhalve de planter hen 't volgende jaar weder op dezelfde voorwaarde in dienst wilde nemen, weigerden zij. Waarschijnlijk zouden sommige blanke arbeiders ook geweigerd hebben. ‘Ik wil werken, mijnheer,’ zeide een der negers tot onzen reiziger, ‘en ik moet werk hebben, want ik ben er zeer slecht aan toe; maar ik wil mij niet verbinden om weder een jaar te werken eer ik weet, dat ik op 't eind daarvan mijn geld zal krijgen.’ Betaalt men ze daarentegen ordentelijk en geregeld, dan bieden zij zich in menigte aan en werken veel ijveriger dan zij ooit als slaven deden.

Een ander vooroordeel was even ongegrond. Het heette dat de negers voor onderricht onvatbaar waren, of er althans volstrekt niet naar verlangden. Dat het tegendeel waar was, bleek reeds toen de slavernij nog heerschte, en menig voorbeeld wordt aangehaald van slaven en slavinnen, die, ten spijt van de verbodswetten en de waakzaamheid hunner meesters, allerlei middelen wisten te bedenken om lezen te leeren. Zoo werd een huisslaaf eens naar de kamer gezonden, waar de gouvernante aan de kinderen les gaf. Hij moest iets aan de kachel verhelpen en verrichtte zijn werk zoo stil mogelijk, terwijl hij intusschen naar de gouvernante luisterde, ter sluiks naar de letters keek, die zij aanwees, en zijn best deed om de namen, die zij er aan gaf, in zijn geheugen te prenten. Hij rekte zijn werk zoo lang hij kon, en toen hij wegging kende hij de helft van 't alphabet. Maar hoe zou hij nu de andere helft leeren? Ook daar wist hij raad op. Op een morgen, toen hij in de leerkamer was, kwam de kleine zoon des huizes er ook. Zij waren alleen, en de neger dacht: ‘Nu moet ik mijn kans waarnemen.’ ‘Ik hoor,’ zeide hij, ‘dat gij heel knap zijt met uwe lessen, Massa Tom.’ Tom vond dat eene alleszins gegronde opmerking. ‘Maar,’ vervolgde de ander, terwijl hij op het

alphabet wees, ‘ik geloof toch dat gij die zwarte dingen daar niet noemen kunt.’ - ‘Ja wel, alle.’ - ‘Ik kan 't niet gelooven. Gij weet toch niet, hoe die rare snaak heet, die met zijn beenen in de lucht staat?’ - ‘Ja wel, die heet Y.’ - ‘Goede hemel, welk een raren naam geeft gij hem! Maar die daar, die op den grond zit, daarvan weet gij toch den naam niet?’ - ‘Heel goed, die heet L.’ - ‘L! wel, Massa Tom, gij weet alles. Dan zult gij dezen ook wel kennen?’ En hij ging voort, totdat hij de namen van al de letters kende, die hij nog miste. Eer hij door den oorlog vrij werd, kon die neger vrij gemakkelijk lezen en schrijven.

Alles te samen genomen was de toekomst der negers geenszins hopeloos, hoe diep de slavernij hen ook had neêrgedrukt; maar zij moesten geholpen en onderwezen worden als kinderen; het Noorden heeft dit dadelijk begrepen en zijne roeping met de grootste liefde en toewijding vervuld.

Een hartstochtelijk verlangen naar onderwijs toonde zich bij de negers, naarmate zij door den oorlog vrij werden, en de generaals openden dadelijk scholen voor hen. In Louisiana, waar generaal Banks het gedaan had, stroomden de zwarten van alle kanten er heen; de ouders brachten hunne kinderen en gingen naast hen zitten om dezelfde lessen te leeren. Maar de blanken in Louisiana kwamen tegen de belastingen op, die voor die scholen waren uitgeschreven; die belastingen moesten weder afgeschaft worden, en ten gevolge daarvan zouden de scholen worden opgeheven. Die tijding bracht onder de negers eene onbeschrijfelijke verslagenheid te weeg. Gedurende den korten tijd dat de scholen geopend waren geweest, hadden reeds 50,000 hunner lezen geleerd; duizende anderen waren gereed hun voorbeeld te volgen. Zou die veelbelovende kiem verstikt, de toekomst van hun ras in de waagschaal worden gesteld? Zij kwamen bijeen om te beraadslagen. Als vrije burgers betaalden zij reeds een gedeelte van de belasting, waaruit het onderwijs bekostigd wordt, maar die gelden werden geheel aan de scholen der blanken besteed, waarvan zij uitgesloten waren. Hoe onbillijk dit ook was en ofschoon zij zelve zeer behoeftig waren, namen zij toch het edele besluit, vergunning te vragen, eene bijzondere belasting te mogen betalen voor het onderwijs hunner eigene kinderen, zonder dat zij er aanspraak op maakten van de gewone onderwijsbelasting te worden vrijgesteld. Een aantal petitiën, in dien geest gesteld, kwam er nu in; eene

daarvan was minstens dertig voeten lang en met de namen en kruisjes van omtrent 10,000 negers voorzien. Natuurlijk kon hun verzoek niet geweigerd worden, en de negers betaalden nu zelve uit hun gering daggeld de huur der schoollokalen en de bezoldiging der onderwijzers.

Overal waar de legers der Noordelijken kwamen, was dezelfde levendige belangstelling in 't onderwijs bij de negers op te merken. Toen Sherman's leger Savannah binnengetrokken was, werden ook daar scholen voor de zwarten geopend. Eene daarvan stond op de slavenmarkt, waar zij nog weinige dagen te voren aan den meestbiedenden verkocht werden, en dadelijk meldden zich daar 500 leerlingen aan, terwijl de negers zelve $ 1000 tot onderhoud der onderwijzers bijeenbrachten. Te Wilmington werden na den intocht der Noordelijken scholen geopend door onderwijzers van het Amerikaansche zendelinggenootschap, die 't leger vergezelden, en een hunner getuigt daaromtrent het volgende: ‘'s Morgens te negen ure moest ik de kinderen aan de kerkdeur ontvangen, maar eer de klok zeven sloeg, was de straat reeds geblokkeerd en het plein stampvol. Men verdrong elkander om de kinderen te doen inschrijven, en op 't gelaat der achtersten was de angst te lezen, dat zij te laat komen en de lijst reeds vol zouden vinden. Dezelfde onuitsprekelijke vreugd toonde zich bij 't openen der avondscholen voor zwarte volwassenen. In minder dan eene week gaven zich omtrent duizend leerlingen daarvoor aan.’ Onder de ontvluchte slaven, die door de Noordelijken tot regimenten waren gevormd en die voor de vrijheid van hun ras streden, was de ijver niet minder. ‘Hunne liefde voor het AB-boek,’ schrijft kolonel Higginson, ‘is inderdaad onuitputtelijk. Zonder onderwijs strompelen zij alleen voort, zoo goed en zoo kwaad als 't gaat, of de blinde leidt den blinde met hetzelfde pathetieke geduld, dat hen in alles onderscheidt; maar nu richt onze kapelaan een schoollokaal in, waar hij hen zoo geregeld zal onderwijzen, als 't hem mogelijk zijn zal.’ 's Avonds zag men de soldaten hunne lessen leeren voor den volgenden dag, of luisteren naar een uit hun midden, die 't reeds ver genoeg had gebracht om hun iets uit den Bijbel voor te lezen.

Allen in het Noorden werkten mede tot bereiking van het schoone doel: de opbeuring van een goedaardig en leergraag, maar sinds twee eeuwen vertrapt ras. De rijken gaven geld, - de edele Peabody alleen schonk twee en een half millioen gul-

dens; - de Kwakers, die van den beginne af aan de beste en getrouwste vrienden der negers geweest waren, het Amerikaansche zendelinggenootschap en andere maatschappijen zonden onderwijzers, en toen die niet meer te vinden waren - want juist de onderwijzersstand had zich door zijn ijver om de wapenen voor de Unie op te vatten, bijzonder onderscheiden - toen stroomden zij in menigte toe, de edelaardige en verlichte vrouwen uit het Noorden, van wie reeds Tocqueville naar waarheid getuigde, dat aan haar vooral Amerika zijne grootheid te danken heeft, en die nu vol geestdrift onderwijs gaven aan de arme zwarten. Maar de massa was te groot dan dat de ijver van bijzondere personen en van genootschappen alles had kunnen doen wat er te verrichten viel, te meer daar ook voor de materieele belangen der dikwijls hulpelooze negers moest gezorgd worden. De Regeering moest ook krachtig de hand aan het werk slaan, en zij deed het door in 1865 het Freedmen's Bureau op te richten, dat, onder de leiding van den generaal Howard, wien zulk eene taak uitnemend was toevertrouwd, al de belangen der negers moest ter harte nemen. Het had het bestuur over de staatslanderijen en over alle verlatene of verbeurd verklaarde goederen in de opgestane en onderworpene Staten; het moest aan de vrijgelatenen inlichting geven omtrent de waarde en den huurprijs van de landen die te krijgen waren, hen ook in staat stellen er heen te gaan; verder moest het de behoeftigen ondersteunen, de zieken verplegen en eindelijk overal scholen oprichten. De werking van dit Bureau, waaraan het Congres in Juli 1868 reeds bijna elf millioen dollars verstrekt had, is zeer heilzaam geweest, en de resultaten, die het onderwijs heeft opgeleverd, hebben de stoutste verwachtingen overtroffen. Alleen in Zuid-Carolina kunnen thans 25,000 gewezen slaven den Bijbel lezen, die vóór den oorlog ten eenenmale onwetend waren. In Virginië zijn er 50,000 die elementair onderwijs hebben genoten; evenveel zijn er in Texas, en in Louisiana is het getal negers, die lezen kunnen, even groot als dat der blanken. Er zijn nu in 't Zuiden 4500 scholen voor de negers, met 10,000 onderwijzers (gedeeltelijk zelve negers) en 250,000 leerlingen; daarenboven zijn er voor hen 25 normaalscholen en universiteiten met meer dan 4000 studenten, die zich meerendeels voorbereiden om onderwijs te geven aan hun eigen ras. Het is inderdaad treffend om te zien met hoe veel ijver op die scholen gewerkt wordt. De kinderen be-

schouwen het leeren als een waar genoegen, en de oudere negers, als zij niet meer werken kunnen of tijdelijk zonder werk zijn, plaatsen zich naast hen op de schoolbanken. Zoo ziet men dikwijls drie geslachten door elkander zitten. Op eene school, die Macrae bezocht, zat een vlugge zevenjarige jongen met levendige oogen boven aan, als de primus der klasse; dan volgde een neger, die meer dan zes voeten lang was en gedurende een twintigtal jaren een plantageslaaf was geweest; dan een klein meisje, dan een dartele, volwassene deern, dan weêr een paar kinderen en zoo vervolgens; eindelijk, geheel onder aan, stond een neger, die er reeds oud uitzag, de vader van den kleinen primus. Hij was juist zonder werk en wilde de gelegenheid om wat te leeren niet laten verloren gaan. Gemakkelijk viel het hem niet; hij erkende, dat hij met woorden van meer dan vier letters heel veel moeite had, en dat hij niet dacht dat hij de heel lange ooit zou kunnen spellen; maar hij was trotsch op zijn zoontje, voor wien geen woord te lang kon zijn en die stellig een geleerde zou worden. Anderen, die nog veel ouder waren, leerden met meer gemak. Eene vrouw, die haar geheele leven door slavin was geweest, begon eerst op haar negentigste jaar met het alphabet en was toch binnen drie maanden in staat, verscheidene verzen in den Bijbel te spellen. Merkwaardig genoeg, dat zij op dien hoogen leeftijd nog wilde beginnen te leeren! Maar de negers ontzien geen moeite, van welken aard ook. Op eene avondschool voor volwassenen in Alabama vond Macrae een vijftigjarigen zwarte, die met de grootste inspanning in een dikken Bijbel zat te studeeren. 't Was een daglooner, die op eene vrij ver van de stad verwijderde boerderij werkte. Dagelijks moest hij vier Engelsche mijlen afleggen om op de school te komen en dan weêr naar de boerderij terugkeeren; maar hij was er altijd prompt op klokslag en werkte er hard tot de laatste minuut toe. ‘Hoe veel boeren zijn er in Frankrijk,’ vraagt Jonveaux, ‘die tot zulke opofferingen bereid zijn?’ In denzelfden geest schrijft Macrae: ‘Het is onder ons, blanken, de gewoonte, minachtend op de zwarten neder te zien; maar ik zou gaarne willen weten, hoe vele niet onderwezene volwassenen in Engeland, Schotland en Ierland - zij mogen dan zoo blank zijn als zij willen - hun best doen om, evenals de negers in die avondscholen, het verzuim van vroegere jaren goed te maken.’ Misschien mogen wij nog wel een stap verder gaan en vragen of er soms niet hier en daar zeergeleerde

en hooggeleerde docenten zouden te vinden zijn, die bijzonder tevreden zouden wezen, indien zij bij de meeste hunner zeer blanke en welgeborene leerlingen denzelfden leerlust opmerkten.

Over de vatbaarheid der negers luiden de berichten hunner onderwijzers zeer gunstig. De ouderen zijn, zooals van zelf spreekt, achterlijk; maar de kinderen leeren even goed als de kinderen der blanken. Zelfs zeer vooringenomene reizigers, zooals Dr. Zincke, een Engelschman, geven dit toe. Hij is stellig overtuigd, dat het negerras zich niet tot de hoogte van het Caucasische ras kan verheffen, en toch schrijft hij, na eene negerschool bezocht te hebben: ‘Nooit heb ik op eenige school in Engeland - en ik ken er vele - zoo veel bevattelijkheid bij de kinderen gevonden, nooit zulke verstandige vragen gehoord, waaruit men zien kon dat zij van het gelezene een helder begrip hadden.’ Wel voegt hij er bij, dat bij de negers de ontwikkeling spoedig ophoudt; maar het is de vraag of die vrij algemeen verspreide meening wel de ware is. Er zijn althans sterk sprekende voorbeelden, die voor het tegendeel pleiten. Op Oberlin College in Ohio b.v., waar blanken en zwarten van beide seksen te samen de lessen over Grieksch, Latijn, wiskunde, natuurkunde, wijsbegeerte, enz., volgen, doen de zwarten volstrekt niet voor de blanken onder en overtreffen hen zelfs, volgens het oordeel der hoogleeraren, in zuiveren smaak en in aanleg voor taalstudie. Hippeau hoorde er eene vijfentwintigjarige negerin met groote nauwkeurigheid een hoofdstuk uit het eerste boek van Thucydides vertalen en verklaren. Eene andere was de eerste van 't geheele College. Op Toronto University was degeen, die onlangs de gouden medaille behaalde, een neger. Wat meer is, er zijn thans verscheidene negers in de Vereenigde Staten, die reeds als redenaars, advokaten, dichters, publicisten, sterrekundigen, enz., naam hebben gemaakt. 't Zijn mogelijk uitzonderingen; maar naarmate de neger meer en meer de gelegenheid heeft om zich te ontwikkelen, schijnen de uitzonderingen zoo talrijk te worden, dat zij den zoogenaamden regel dreigen omver te stooten. Laat het evenwel uitzonderingen zijn, dan kan men antwoorden, dat ook onder ons ras de mannen van talent en genie tot de uitzonderingen behooren en dat men al zeer tevreden mag zijn, indien de meesten bruikbare, nuttige, praktische menschen worden. Welnu, met volkomen vertrouwen mag men beweren, dat het onderwijs, aan de negers gegeven, hen daartoe zal opleiden

en reeds velen daartoe opgeleid heeft. Het is verwonderlijk om te zien, met welk eene snelheid zich dat nog onlangs zoo veracht ras door arbeid, vlijt en spaarzaamheid heeft weten te verheffen. Dat het verkwistend was, zooals de slavenhouders steeds beweerden, was in zekeren zin waar: zoolang de neger slaaf was en dus voor niets te zorgen had, kende hij evenmin de waarde van 't geld als het kind die bij ons kent; maar nu hij vrij is, toont hij zich doorgaans geen verkwister; integendeel, de zwarten hebben overal spaarbanken opgericht; daarin hadden zij gedurende de drie eerste jaren na hunne emancipatie reeds ƒ 3,750,000 nedergelegd en in de daarop volgende jaren zijn hunne besparingen nog veel aanzienlijker geweest; toen Macrae in Amerika was, bedroeg de som ƒ 30,000,000. Daarenboven hebben zij huizen in menigte gebouwd, groote landerijen aangekocht, en er zijn er die reeds rijk zijn geworden. Bewijzen te over, dat zij vlijtig werken en goed met het geld dat zij verdienen, weten om te gaan. De officieele rapporten zijn uiterst bemoedigend. Er blijkt uit, dat het Bureau in 1866 voorzien moest in de stoffelijke behoeften van 166,000 negers, en dat dit getal in 1869 tot beneden de 2000 geslonken was, zoodat toen het Bureau dit gedeelte zijner werkzaamheid, als verder onnoodig, heeft kunnen staken. In 1870 verklaarde Smith, die belast is met den stand van zaken in het Zuiden jaarlijks te onderzoeken, in zijn rapport het volgende: ‘Elk jaar heb ik onmiskenbare teekenen van verbetering gezien, maar nooit zulke duidelijke bewijzen van toenemende naarstigheid, zuinigheid en algemeene welvaart als in dit jaar, en de vooruitgang sedert den winter van 1866 is verbazend groot. Men ziet het in alles, in de geriefelijkheden des levens, in onderwijs, in zedelijkheid. De armoede is afgenomen. Er is nog wel lijden onder de bejaarden en de zieken, maar geen tiende van hetgeen men drie jaren geleden overal zag. Aan de negers in de kerk en aan hunne kinderen op school kan men het aanzien, dat zij nu in een veel beteren toestand verkeeren; zij kleeden zich beter en netter, en er is eene nieuwe manhaftigheid in hunne houding en op hun gelaat gekomen.’

Voor het laatste bestaat gegronde reden, want de negers hebben zich als soldaten in den burgeroorlog uitmuntend gekweten, en misschien daardoor meer dan door iets anders de vooroordeelen overwonnen, die niet weinigen in 't Noorden nog tegen hen koesterden. Al hunne aanvoerders zijn eenparig in

hun lof. Nooit, verklaart kolonel Higginson, heb ik mijne blanke officieren hooren beweren, dat de zwarten minder goede soldaten waren dan de blanken; de eenige vraag was of men ze met de blanken gelijk moest stellen dan wel of zij beter waren. Het exerceeren leerden zij zeer spoedig, hun dienst verrichtten zij met de grootste stiptheid en in den slag hadden zij niet minder élan dan de Ieren. Talrijk zijn de blijken van heldenmoed, die zij gaven. Bij den verwoeden aanval op Fort Wagner werd de zwarte sergeant Carney driemaal zwaar gewond, maar hij hield toch de vlag vast, en toen de aftocht geblazen werd, hinkte hij met de troepen mede totdat hij het hospitaal bereikte, waar hij bijna levenloos nederzeeg, terwijl hij met een fieren glimlach zeide: ‘De dierbare oude vlag heeft den grond nooit aangeraakt, kameraden!’ In 't algemeen gaven zij niets om wonden. Een hunner, die een geweerschot in den schouder gekregen had, overreedde een zijner makkers er den kogel uit te halen, opdat hij niet op de ziekenlijst zou komen, en stond daarna den geheelen nacht door op wacht. Waarschijnlijk zou de chirurgijn van zijn regiment er niets van gemerkt hebben, als de neger den volgenden dag niet iets had moeten verrichten, waartoe een gezonde schouder noodig was. Een ander werd in een veldslag zwaar in het been gewond, maar ging voort met vechten. Zijn majoor gaf hem bevel naar achteren te gaan. Hij gehoorzaamde, maar spoedig daarna zag de majoor dat hij op zijn post terug gekeerd was. Op scherpen toon zeide hij nu tot hem: ‘Ga naar achteren, mijnheer, en doe uwe wond verbinden.’ De neger gehoorzaamde op nieuw, maar weinige minuten later was hij weder terug met een zakdoek om zijn been gebonden, en laadde en vuurde even hartstochtelijk als te voren.

Zoo hebben de negers zich in alle opzichten de vrijheid waardig getoond, en deugden aan den dag gelegd, waarop volken, die, volgens hun eigen meening, ver in beschaving gevorderd zijn, zich met recht zouden mogen verhoovaardigen. Vlijt, spaarzaamheid, geestkracht, dapperheid, juiste waardeering van geestelijke behoeften, bereidwilligheid om zich zelve zware lasten op te leggen voor het algemeene welzijn - al die eigenschappen, die in den vrijen burger vereischt worden, hebben de vrijgelatenen getoond te bezitten, en zij hebben de hoop, die hunne vrienden koesterden, meer dan gerechtvaardigd.

V. De Chineezen.

Een der opmerkelijkste verschijnselen van de laatste jaren is de groote en nog steeds toenemende immigratie der Chineezen in de Vereenigde Staten. Aan den eenen kant toch vraagt men zich zf, hoe het komt dat een volk, hetwelk veel sterker liefde voor zijn land heeft dan eenig ander op aarde, terwijl daarenboven zijne wetten het emigreeren ten strengste verbieden, toch lust heeft zich naar een vreemd land te begeven, waar het geen politieke rechten kan verkrijgen. Aan den anderen kant stelt zich de vraag, of die groote toevloed van menschen die tot een ander ras behooren en geen Christenen zijn, voor Amerika heilzaam is of nadeelig en gevaarlijk.

Dikwijls heeft men als de oorzaak der Chineesche emigratie de overbevolking opgegeven, waaraan China zou lijden, of wel men heeft gezegd, dat gouddorst de Chineezen naar Californië lokt. Conwell, dien wij hier voornamelijk zullen volgen, ontkent zoowel het een als het ander; volgens zijne op ondervinding gegronde meening moet de reden gezocht worden in het wanbestuur, waaraan China vooral in de laatste vijftien jaren lijdt, en waardoor de toestand der laagste klasse, der koelies of arbeiders en daglooners, die de overgroote meerderheid uitmaken van degenen die naar Amerika emigreeren, ten eenenmale ondragelijk geworden is.

Het grootste Rijk der wereld, dat meer dan eens zoo groot is als de Vereenigde Staten en vier honderd millioen zielen telt, mag zich beroemen op het bezit van een wetboek, dat reeds twee duizend jaren oud is en zich door eenvoudigheid, duidelijkheid, beknoptheid en over 't algemeen door strikte rechtvaardigheid onderscheidt. Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat men in vroegeren tijd de voorschriften van dat wetboek heeft opgevolgd; maar ongelukkigerwijze wordt het tegenwoordig in de meeste gevallen als eene doode letter beschouwd en geldt de wil van iederen districtbeambte als wet. Willekeur heeft dus de plaats van het recht ingenomen. Daarenboven zijn de beambten door en door bedorven en in de hoogste mate

omkoopbaar. Als een arme man iets steelt, dat niet genoeg waarde heeft om er den beambte zijn deel van te geven, dan wordt de gestrengste straf op hem toegepast; heeft hij daarentegen een som gestolen groot genoeg om den beambte met een gedeelte daarvan tevreden te stellen, dan komt hij dadelijk vrij en misschien geeft hem de ander dan nog wel bedektelijk te kennen, dat hij het nog maar eens doen moet. Vreest de beambte, dat het gebeurde zijn superieur ter oore zal komen, dan eischt hij meer om met dien te kunnen deelen. Kortom, door geld krijgt men alles gedaan, en dit wordt hoe langer hoe erger. Niets baat er tegen en de maatregel, dien de regeering te Peking er tegen genomen heeft, heeft het kwaad verergerd in plaats van het te verhelpen. Zij heeft namelijk een groot aantal verspieders over 't geheele land verspreid, die haar bericht moeten geven over 't geen de onderdanen en de beambten misdoen; maar die verspieders zijn er ook slechts op uit fortuin te maken, 't geen hun op allerlei ongeoorloofde wijzen gelukt; zelfs stelen en rooven veroorloven zij zich en werpen dan de schuld op een armen, onnoozelen koelie, die er voor boeten moet.

Het lot van den laatste is harder dan dat van de lagere klassen in eenig land ter wereld. Hij wordt zeer slecht betaald. In de landbouwende districten ontvangt hij jaarlijks ƒ 20 à ƒ 25. Daarvan moet hij vooreerst zich zelven en zijn huisgezin kleeden. Is dit groot, dan bedraagt die uitgaaf ƒ 15, en verder is voor eetwaren meer dan 't overschot noodig. Buitendien heeft hij nog te betalen: voor hoofdgeld ƒ 2, voor de bordjes en verdere benoodigheden voor zijn eeredienst ƒ 2.50, voor huishuur ƒ 5; te samen ƒ 9.50. Als hij derhalve ƒ 25 in 't jaar verdient en niets extra's uitgeeft, dan houdt hij slechts ƒ 15.50 over om zich zelven en zijn huisgezin te kleeden en te voeden. Er komt bij dat, als hij een werktuig bij ongeluk beschadigt of breekt, hij dit vergoeden moet, en 't zou vreemd zijn als hem in den loop van een geheel jaar zulk een ongelukje niet eens overkwam. Er kan ook iemand van zijne familie komen te sterven en dan moet hij de begrafeniskosten voor een gedeelte, zoo niet geheel, betalen. Is er opstand - en die is er in dat slecht bestuurde Rijk bijna elk jaar - dan heeft hij eene buitengewone belasting te dragen, en in geval van droogte is hij geheel zonder werk. Timmerlieden en metselaars verdienen omtrent 55 centen per dag, maar daarvan gaat zooveel

voor belastingen af, dat zij toch niet meer inkomen hebben dan de arbeiders op 't veld. Soms komen de vrouwen eenigszins aan de behoeften van 't huisgezin te gemoet; maar tenzij zij sterk genoeg zijn voor veldarbeid, zullen zij niet meer dan ƒ 10 à ƒ 12.50 in 't jaar verdienen. Hoe komen die ongelukkige zielen rond? zal men vragen. Om het te kunnen doen, zijn zij genoodzaakt het slechtste voedsel te gebruiken, duizende middelen te verzinnen ten einde datgene, wat oneetbaar of zelfs walgelijk is, eetbaar te maken, en verder bedelen en stelen zij. Tot het laatste worden zij zelfs aangemoedigd. Als een koelie, die geen kwaad heeft gedaan, toch door den hebzuchtigen mandarijn gearresteerd en beboet wordt, en verklaart dat hij buiten staat is de boete te betalen, dan wordt hem aangezegd, dat hij binnen eene week moet terugkomen, hetgeen beduidt dat hij het geld, dat hij niet heeft, in dien tusschentijd stelen moet, want dat hij anders zweepslagen zal krijgen en dat zijne beenen in het blok zullen gesloten worden. Dikwijls sterven de rampzaligen van vermoeienis op de heete rijstvelden, of zij verdrinken zich omdat zij geen geld hebben om een weinig voedsel te koopen.

In zulk een ondragelijken toestand zal zelfs de Chinees, hoe sterk hij ook aan zijn geboortegrond gehecht moge zijn, niet aarzelen dien te verlaten, indien zich de gelegenheid aanbiedt elders een beter bestaan te vinden. Daarenboven is het zijn plan niet, zijn vaderland voor altijd vaarwel te zeggen; hij hoopt er terug te keeren, en dan zal hij daar, zoo niet als een rijk, dan toch als een eenigszins gegoed man, zijne overige levensdagen in rust genieten. De verbodswetten zullen hem ook niet tegenhouden. Eigenlijk zijn zij opgeheven door het tractaat dat de regeering van China in 1866 met Engeland, Frankrijk en de Vereenigde Staten gesloten heeft en waarbij o.a. bepaald is, dat aan de Chineesche landverhuizing geen hinderpalen in den weg gelegd zullen worden; maar feitelijk bestaan zij nog en China te verlaten wordt nog evenzeer als eene misdaad beschouwd, als dit vóór dat tractaat het geval was. In een land evenwel, waar de ambtenaren zóó omkoopbaar zijn als in China, kan men elke wet ontduiken, mits men klinkende munt als argument bezigt. De vraag is dus slechts waarheen de arme Chinees zich begeven zal. Meer dan één land lokt hem aan, maar in den laatsten tijd Californië het meest. In 1848 of '49 zijn daar bij toeval de eerste Chineezen aangekomen, om-

trent twintig in getal. Het waren ongelukkige slaven, die in Peru aan hunne meesters waren ontsnapt en eene schuilplaats gezocht hadden op twee schepen, die uit New York naar San Francisco voeren en te Callao waren binnengeloopen, om averij te herstellen. Te San Francisco werkten zij op de werf, en toen er kort daarna een paar schepen met Chineesche koks en bedienden uit China aankwamen, overreedden zij deze bij hen te blijven. Op die wijze meer dan honderd man sterk, waagden zij zich nu in de districten waar de mijnen waren; maar de ontvluchte koelies uit Peru bleven er niet lang; het verlangen om hun vaderland, waaruit zij gestolen waren, en hunne vrouwen en kinderen weder te zien, was bij hen sterker dan de begeerte naar goud, en zij maakten van de eerste scheepsgelegenheid gebruik om naar China terug te keeren. Daar aangekomen, wisten zij veel te verhalen van de goudmijnen van Californië en de vrijheid, die zij in dat land genoten hadden, met dat gevolg, dat verscheidene hunner landgenooten, die plan hadden zich elders te gaan vestigen, nu liever naar Amerika gingen. Maar de groote emigratie had eerst plaats toen de Central-Pacific-spoorweg zou gebouwd worden. Voor dat reuzenwerk waren er in het toen nog zoo afgezonderde en dun bevolkte Californië geen werklieden te vinden. Gretig zag men uit naar hulp uit China. ‘Komt over en helpt ons; wij hebben geld in overvloed, maar niemand die het verdienen wil,’ zoo riep men over den Grooten Oceaan de Chineezen toe. De Amerikaansche agenten in China deden circulaires drukken; loopers verspreidden ze door 't land van Swatow tot Liuchau, van Yangkiang tot Nanngan; zij traden de armoedige stulpen binnen en verhaalden er van fraaie huizen; zij gingen in de moerassige rijstvelden en spraken er van gezonder bezigheden en van heel wat hooger loon dan het bespottelijk lage, dat daar te verkrijgen was. Gewillig leenden de mismoedige koelies hun gehoor. In menigte stroomden zij toe. Iedere vallei en iedere berg in Fokiën, elke vlakte en elke rivier in Kwantong zond zijn contingent voor het leger van arbeiders, dat aan de Unie voorspoed en welvaart zou geven. In de havens waren geen schepen genoeg om ze allen op te nemen, en jaren gingen voorbij eer de laatsten van degene die zich hadden aangegeven, Hongkong konden verlaten. Van dat oogenblik af aan heeft men ten allen tijde zooveel scheepsladingen Chineezen als men maar wilde naar Noord-Amerika kunnen overbrengen, want de be-

richten der teruggekeerden hebben aan de achtergeblevenen groot vertrouwen in de Vereenigde Staten ingeboezemd. De Unie heeft de Aziatische landen en de eilanden van den Grooten Oceaan ten eenenmale overschaduwd. Weken lang liggen thans schepen in de haven van Hongkong, die koelies naar de Sandwich eilanden willen overbrengen en er zelfs geen dozijn kunnen krijgen, terwijl ter zelfder tijd de kosthuizen opgepropt vol zijn met koelies die wachten op het vertrek van de stoomboot naar San Francisco. Het emigreeren is eene manie geworden, en men kan er veilig op rekenen dat het aantal landverhuizers naar Noord-Amerika elk jaar verdubbelen zal.

Toch heeft de Chineesche landverhuizer oneindig meer zwarigheden van allerlei aard te overwinnen dan de Europeesche. Vooreerst zijn bijgeloof, want als de hoogere machten zijn plan niet goedkeuren, dan gaat hij niet. De zaak is belangrijk genoeg om er Boeddha over te raadplegen; maar diens zoogenaamde tempel is te ver af en de koelie heeft noch tijd, noch geld om er heen te gaan. Eerst vraagt hij dus, onder allerlei wonderlijke ceremoniën, zijn keukengod om raad. Is die te stijfhoofdig om hem een duidelijk antwoord te geven, dan gaat hij naar eene vrouw, een medium (want de koelie is een spiritist), in de hoop dat die den geest van een zijner voorouders zal oproepen. Zij doet dat ook - natuurlijk voor geld. Met angstige verwachting luistert de koelie naar de orakelwoorden. Goddank, de geest geeft zijn toestemming, met wijze raadgevingen er bij en de voorspelling, dat de vrager rijker dan een mandarijn zal terugkomen. Met een vroolijk hart gaat de koelie dat nu aan zijne vrouw en kinderen mededeelen. Hij mag ze niet medenemen, - in dit opzicht is zelfs de Chineesche wet onverbiddelijk, hoe weinig men er ook anders om geeft, en ofschoon men ongehuwde vrouwen wel naar Californië laat gaan. Men zou dus van dien kant tegenstand kunnen verwachten of althans groote droefenis. Maar de vrouw moge bedroefd zijn, zij toont het in allen gevalle niet. Zij is gewend aan haren man stipt te gehoorzamen en daarenboven heeft zij een te onbeperkt geloof in het spiritisme, dan dat zij zich tegen den wil van den voorvader zou durven verzetten. Eenige van de kinderen mogen weenen, maar dit is dan ook alles.

Behalve andere zorgen, die uit zijn godsdienst voortkomen en die wij kortheidshalve met stilzwijgen voorbijgaan, is nu de groote zorg van den koelie, hoe hij aan het geld voor zijn

overtocht zal komen, want hij moet dat vooruit betalen. Onder de weinige rechten die hij heeft, behoort het eigendomsrecht over zich zelven en over zijn huisgezin: hij mag zijne vrouw en kinderen als slaven verkoopen of ze verpanden. Van dat recht zal hij gebruik maken. Hij begeeft zich naar een van de zoogenaamde oudsten van het dorp, de eenige overheidspersonen die niet door den keizer aangesteld, maar door de landeigenaars worden gekozen, biedt hem eenig geld aan en zegt hem dat hij eenige inlichtingen komt vragen, die de oudste hem geven kan, zooals hij door een medium van den geest van een zijner voorouders vernomen heeft. De oudste verklaart zich bereid hem die inlichtingen te geven. Dan spreekt de ander van zijn armoede, van de schatten die er in Amerika te verdienen zijn, en vraagt hoe hij aan een plaatsbriefje komen zal. De oudste weet er natuurlijk alles van; hij heeft reeds veel zulke gevallen gehad en hij heeft gehoord dat eenigen rijk zijn geworden. En wat nu het plaatsbriefje betreft, heeft de koelie sterke, gezonde dochters, goed oppassende, vlijtige zonen? De koelie durft zeggen dat hij ze heeft. Nu goed, dan kan de zaak gemakkelijk geschikt worden; de koelie behoeft ze slechts te verpanden, dan zal men er hem geld op voorschieten. Maar wie zal dat doen? De makelaars te Hongkong, dat spreekt van zelf. Maar hoe zal de koelie met die in aanraking komen? O, de oudste zal dat alles wel schikken; hij zal wel zorgen voor het plaatsbriefje en voor 't contract. De koelie is recht blij; maar hoe veel zal het plaatsbriefje wel kosten? De oudste kan het hem niet zeggen eer hij 't zelf heeft. Er zullen ook nog eenige extra-onkosten zijn, maar daar moet de koelie niet om geven, aangezien hij toch zoo verbazend veel verdienen kan als hij eens in Amerika is. De koelie gaat zeer tevreden heen en de oudste is ook tevreden. Geen wonder, want hij heeft reeds een goede fooi ontvangen en verwacht eene nog veel betere. Eerst gaat hij naar den mandarijn, want 't is gevaarlijk tegen de wet te handelen zonder diens goedkeuring, en daarenboven heeft de kleine beambte geen geld om voor te schieten, terwijl misschien de mandarijn het wel heeft. Hij vraagt dus zijne hulp voor het plaatsbriefje, terwijl hij voorstelt den prijs daarvan te verhoogen, met dien verstande dat de mandarijn het grootste gedeelte der verhooging zal ontvangen. De mandarijn kan het voorstel niet anders dan goedkeuren. Hij laat bij den makelaar een plaatsbriefje halen, dat hij na verloop

van een jaar en met bijvoeging van hoogen interest belooft te betalen. 't Kost ƒ 100, en ƒ 25 extra voor den makelaar. De mandarijn brengt het in rekening voor ƒ 187,50, want 50 pCt. winst mag hij wel hebben, en vraagt de onderteekening van den oudste. Deze zet er zijn naam onder en ontvangt het plaatsbriefje.

Nu wordt er een notaris bijgehaald om een contract op te stellen. Daarbij erkent de koelie aan den oudste ƒ 250 met den interest daarvan schuldig te zijn, en geeft hij voor die schuld zijne vrouw, zijne drie zonen en twee dochters in pand. Betaalt hij niet negen maanden na dato, hetzij bij een in 't contract genoemd Chineesch bankiershuis te San Francisco, hetzij aan het kantoor van den pandbezitter, dan mag de familie dadelijk verkocht worden. De koelie wordt nu ontboden. Hij weet volstrekt niet hoe veel het plaatsbriefje oorspronkelijk gekost heeft, en als hij zijn verbazing te kennen geeft over den hoogen prijs, dan antwoordt men hem dat, daar hij maandelijks ƒ 75 in Amerika verdienen zal, hij de som in minder dan de helft van den in 't contract bepaalden tijd zal kunnen betalen. Zonder te aarzelen teekent hij dus. Weldra is hij op de stoomboot en in het andere werelddeel. Zal hij bij tijds betalen, of zullen zijne achtergeblevene vrouw en kinderen nog iets, maar niet heel veel, lager dalen door slaven te worden? De beantwoording dier vraag hangt van allerlei toevallige omstandigheden af. De koelie zal zeker zijn best doen; maar 't is mogelijk dat hij niet aanstonds werk vindt, of dat hij minder verdient dan hij verwachtte, of dat hij zijn geld verliest, of dat het hem ontstolen wordt. Gebeurt iets van dit alles, dan troost hij zich met de gedachte, dat hij later zelf terug zal keeren met genoeg geld om al de zijnen vrij te koopen, en in die hoop werkt hij met nog grooter ijver en leeft nog zuiniger.

Gedurende vele jaren waren het alleen de koelies die naar Amerika kwamen, maar dit is thans niet meer het geval. Chineezen uit de hoogere klasse komen er nog niet en zullen er ook niet komen zoolang de regeeringsvorm blijft zooals die is, want daardoor hebben zij meer rijkdom en meer voorrechten dan zij in Amerika zouden vinden; maar gedurende het laatste jaar zijn er velen uit de middelklasse overgekomen, zooals kooplieden, schrijvers, geldwisselaars, makelaars enz. Daar zij in veel beter omstandigheden verkeeren, zoo kunnen zij òf het geld voor den overtocht zelve betalen, òf zij hebben krediet

genoeg om het van hunne vrienden te leenen, en naar men zegt, is het nog nooit voorgekomen, dat iemand de volle som met interest niet terugbetaald heeft.

Het getal der Chineezen in de Vereenigde Staten is reeds aanzienlijk. Volgens eene opgaaf, die meer dan een jaar oud en daarom voor dit oogenblik te laag is, waren er toen 65,000 in Californië en 90,000 in de overige Pacific-Staten, behalve diegenen, die op plantages in de Zuidelijke Staten werken. Te San Francisco, waar hun getal op 30,000 begroot wordt, bewonen zij eene afzonderlijke wijk, en het maakt op den reiziger een zonderlingen indruk, als hij zich plotseling uit de Engelsche straten, die overal de Westersche beschaving vertoonen, in eene Chineesche stad verplaatst ziet, waar de winkels versierd zijn met vlaggen, waarop hij Chineesche opschriften lezen - of liever niet lezen kan. Eenige daarvan behooren aan aanzienlijke kooplieden, die zeer goede zaken doen. De artikelen, die zij verkoopen, zooals thee, zijde, verlakte voorwerpen en porselein, zijn de beste in hunne soort, en daar de kooplieden met kleine winsten tevreden zijn, lokken de lage prijzen veel koopers uit. In donkere en waarschijnlijk ongezonde kelders zijn zwijgende Chineezen bezig met het wasschen of strijken van kleedingstukken, met sigaren maken of met het scheren van de hoofden hunner landgenooten. Op den hoek van eene der straten ziet men een Chineesch hôtel, een hoog, steenen gebouw, waar plaats is voor twee honderd personen, maar waar in het drukke jaargetijde twaalfhonderd Chineezen op elkander gepakt zijn als haringen in een ton. Er is ook een Chineesche schouwburg, waar elken avond een gedeelte vertoond wordt van een stuk, dat verscheidene maanden duurt en dat onder 't genot van eene manilla of van eene cigarette, met de grootste belangstelling wordt aangehoord, ofschoon het orchest met groot geraas doorspeelt, terwijl de acteurs spreken en op hunne beurt het orchest trachten te overschreeuwen.

Het voordeel, dat de Chineezen aan de Pacific-Staten hebben aangebracht, kan niet hoog genoeg worden aangeslagen. Zij zijn de ijverigste werklieden, die er op de wereld te vinden zijn. Niets is hun te veel; zij bebouwen den grond, hakken de bosschen om, verrichten het zwaarste pakkedragerswerk, zijn uitmuntende bedienden. Werken is zoozeer hunne tweede natuur geworden, dat zij zelfs ziekte niet als eene verontschuldiging voor niets doen beschouwen. In het Chineesche hospitaal

te San Francisco zijn alle patiënten, die nog hun handen en voeten gebruiken kunnen, druk aan den arbeid. Daarbij zijn zij uiterst spaarzaam en matig en vormen ook in dit opzicht een sterk contrast met hunne mededingers, de aan dronkenschap overgegevene Ieren. Aan de wetten gehoorzamen zij stipt. Zij doen wat hun bevolen wordt en laten wat hun wordt verboden. Zij zijn goedhartig en recht dankbaar als iemand een goed woord in het gebroken Engelsch, dat zij verstaan, tot hen spreekt. Als men ze slaat, slaan zij niet terug; als men ze besteelt, beklagen zij zich niet. Nooit heeft men beter werklieden aan een spoorweg gehad dan de Chineezen, die den Central Pacific hebben gebouwd. Terwijl de Union Pacific, die meestal Ieren gebruikte, niet dan met de grootste moeite orde kon houden onder zijn duur betaald leger van 20,000 à 25,000 arbeiders, die, aan den drank verslaafd, telkens oproerig werden, hadden de ingenieurs van den Central Pacific niets dan genoegen van hunne volijverige, conscientieuse, altijd even matige Chineezen, die met een gering loon tevreden waren en zelve de orde onder hun corps bewaarden. Daarenboven bezitten zij in de hoogste mate het talent om alles na te maken wat zij zien maken. Vroeger moeten zij zeer vindingrijk geweest zijn, zooals hunne uitvindingen van het kompas, van het buskruit, van het weven, van wateruurwerken, enz., bewijzen. Dat zijn zij sinds langen tijd niet meer, maar altijd zijn zij nog zeer slim en daarom als handwerkers zeer gezocht. Kleederen, schoenen, manden, enz., maken zij uitmuntend; als kabinetwerkers, metselaars, timmerlieden, tuiniers, koks, hebben zij hun gelijken niet. Daarom en omdat zij geen hoog loon verlangen, zien zelfs de bezen in de Oostelijke Staten hen gaarne. Schoenmakers in Massachusetts gebruiken tegenwoordig Chineesche werklieden.

Maar hoe nuttig, hoe onmisbaar zij ook zijn, de Chineezen hebben toch een aantal vijanden, vooral in de Pacific-Staten. Waarom? Om dezelfde reden, waarom men, ter eere van Christus, de Joden in de middeleeuwen bij honderden en duizenden heeft vermoord, waarom men ze tegenwoordig nog van tijd tot tijd in den Donau of in de zee werpt, waarom men ze, in minder onbeschaafde landen, met onverdiende minachting behandelt en van de rechten uitsluit, waarop zij evenzeer aanspraak hebben als anderen. 't Zijn menschen van een ander ras en van een anderen godsdienst. Hunne oogen hebben een

anderen vorm, de kleur hunner huid is anders, zij dragen andere kleederen, zij hebben andere gewoonten. De afkeer tegen hen uit zich dikwijls op de stuitendste wijze. Zoo verhaalt Rae, hoe hij op zijne reis kennis gemaakt heeft met een rijken Chineeschen koopman, die in vlot Engelsch over een aantal onderwerpen zeer verstandig sprak; maar hoe rijk en hoe beschaafd hij ook was, hij mocht niet in een der gewone waggons plaats nemen en moest zich met den waggon voor de emigranten vergenoegen. Zoo mogen ook te San Francisco de Chineezen niet in de street-cars zitten; zij moeten op de plate-forme staan, waar juist de blanke passagiers niet staan mogen, omdat die plaats als gevaarlijk wordt beschouwd. 't Is inderdaad barbaarsch, maar het reglement der maatschappij wil het zoo. Nog erger: eenigen tijd geleden - want thans is dit gelukkig veranderd - wilden de gerechtshoven in Californië het getuigenis van een Chinees niet aannemen. Er was toen niets dat een niet-Chinees verhinderde, in het huis van een Chinees binnen te dringen en er te rooven of te moorden in tegenwoordigheid van verscheidene Chineesche getuigen; hij werd toch vrijgesproken.

Men haat dus de Chineezen omdat zij Chineezen zijn; maar hunne hevigste vijanden, de blanke arbeiders, hebben tegen hen nog eene andere, in hunne oogen veel zwaardere grief. Zij is dezelfde als diegene, welke de Parijsche letterzetters eenigen tijd geleden tegen de vrouwen inbrachten, die door hunne patroons met hen aan 't werk waren gezet. Zij klaagden dat de vrouwen, daar zij minder behoeften hadden en zich met geringer loon vergenoegden, de markt voor de mannen bedierven. In Amerika klagen de blanke arbeiders, vooral de Ieren, eveneens, dat de Chineezen, doordien zij zoo uiterst matig en spaarzaam zijn en recht gaarne voor weinig geld werken, terwijl zij nog daarenboven veel harder werken dan de blanken verkiezen te doen, een allernadeeligsten invloed op de werkloonen uitoefenen en het leven voor hen onderagelijk maken. De allereerste reden van hun haat is derhalve lage broodnijd, waarin tevens de erkentenis ligt opgesloten, dat zij niet zoo hard en niet zoo goedkoop kunnen of willen werken als de Chineezen. En dit is ook het geval, vooral bij de Ieren. Als die pas in Amerika komen, zijn zij lui, linksch en onwetend; houden zij op dat te zijn, dan worden zij impertinent. De Chineezen daarentegen zijn vlijtig, handig in alles en zonder eenige aanmatiging.

Is dat nu een genoegzame reden om, zooals de Ieren willen, de Chineezen weder naar hun land te zenden en hen te beletten in Amerika te komen? Wie zou het willen beweren? Als zij moesten kiezen tusschen de twee volken, zouden de Amerikanen waarschijnlijk veel liever de lastige Ieren naar hun vaderland willen terugzenden dan de Chineezen, en te recht zegt de ‘Alta California,’ het beste dagblad van San Francisco en dat de zaak der Chineezen met warmte bepleit: ‘De leus: Amerika voor de Amerikanen, is lang verouderd, en het is in 't allerminst niet waarschijnlijk, dat men nu daarvoor: Amerika voor de Ieren, in de plaats zal stellen.’ 't Zou inderdaad wat schoons zijn, als Californië de Chineezen, die het in den beginne niet dan met heel veel moeite gekregen heeft, weder naar huis zond! De Staat kan hen onmogelijk missen, want zij vormen er de meerderheid der werklieden. Gingen zij weg, dan zouden de fabrieken moeten worden gesloten, de wijngaarden zouden wildernissen worden, menige spoorweg zou niet verder komen dan de teekening op het papier, de waarde van den grond zou, volgens de berekening der ‘Alta California,’ 25 pCt. dalen. De hoogere klassen te San Francisco zien dat zeer goed in en hebben daarom een ‘Genootschap tot bescherming van Chineesche immigranten’ gesticht, dat reeds uitmuntend gewerkt heeft.

Maar er zijn andere oogpunten dan het materieele, en sommigen beweren dat de Chineezen gevaarlijk kunnen worden voor de Unie, omdat zij een anderen godsdienst belijden en in andere politieke denkbeelden zijn opgevoed. Ook die meening heeft geen grond. In een land waar niet alleen volledige vrijheid van godsdienst bestaat, maar waar ook de Staat niets met de kerkgenootschappen te maken heeft, is het onverschillig welken godsdienst men belijdt, mits men door zijn godsdienst de openbare rust niet store, en daaraan denken de Chineezen niet. Hoe zij uit een politiek oogpunt gevaarlijk kunnen worden, is evenmin duidelijk. Lang hebben zij zich als vreemdelingen beschouwd, die slechts gedurende eenige jaren in Amerika geld verdienen en dan naar hun vaderland terug wilden keeren. Zij verlangden in China te sterven en dáár, zooals hun godsdienst dit medebrengt, begraven te worden. Dit godsdienstige begrip van begrafenis in het Hemelsche Rijk was zelfs zóó sterk, dat, als een Chinees in Amerika stierf, zijne vrienden zijn lijk naar China deden brengen. Zoolang zij in die

denkbeelden waren, konden zij dus niet schadelijk worden voor de Amerikaansche politiek, waarin zij geen belang stelden. Nu evenwel schijnt daarin verandering gekomen te zijn; althans de schrijvers der ‘Reminiscences’ getuigen uitdrukkelijk, dat de Chineezen bijna al de gewoonten van hun land hebben laten varen; zij hebben de Europeesche kleeding aangenomen, dragen geen staart meer en hebben bijna opgehouden de lijken naar China over te brengen. Zij amerikaniseeren zich dus, en blijven zij voor goed in de Vereenigde Staten, dan zullen zij stellig bij verloop van tijd en als zij daarvoor rijp zijn, het stemrecht moeten erlangen, want wel verre van aan de beschaving vijandig te zijn, zooals de ontembare Roodhuiden, hebben zij eene veel oudere beschaving dan de onze is en zijn zij voor de onze zeer toegankelijk. Maar wat kwaad steekt daarin? Waarom zou men niet mogen veronderstellen, dat een zoo schrander en ordelievend volk, indien het eenmaal genoegzaam in de Amerikaansche begrippen is ingewijd, van dat recht minstens een even goed gebruik zal maken als de negers of als de vele dikwijls onwetende landverhuizers, die Europa jaarlijks aan de Vereenigde Staten toezendt? Het is een cosmopolitisch land; de verdrukten en ongelukkigen uit alle Rijken van Europa vinden er niet alleen eene veilige wijkplaats, maar politieke rechten; Afrikanen zitten in de wetgevende vergaderingen der Staten en in het Congres; er is geen reden te bedenken waarom dan alleen de Oost-Aziaten als paria's moeten behandeld worden. Op dien nieuwen bodem moet juist het groote verbond van alle volken en van alle rassen worden gesloten; dáár moeten de oude slagboomen vallen, dáár is geen plaats voor de oude bekrompenheid en vooroordeelen; dáár moet de humaniteit in hare hoogste opvatting worden gehuldigd, en de mensch worden geëerd omdat hij mensch is, om 't even tot welk ras hij behoort.

R. DOZY.

Regtsgeleerdheid.

Letterkundig overzigt.

Was mijn vorig overzigt bijna geheel gewijd aan de behandeling van een enkel boek, hetwelk reeds daarom eene belangrijke verschijning in onze regtsgeleerde letterkunde mogt heeten, omdat het eene breed uitgewerkte monographie over een der voornaamste deelen van het regt bevatte; thans wensch ik mij daarentegen te bepalen tot de bespreking van enkele brochures. De omvang dezer werkjes, zoo al niet hun inhoud, moge als eene voldoende aanleiding beschouwd worden, waarom ik ze in eene enkele beschouwing zamenvat.

De eerste en naar mijn inzien meest belangrijke is de bijdrage, welke Mr. D. Binger tot de herziening van het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering geleverd heeft, onder den titel: De schriftelijke of de mondelinge regtspleging? Een warm pleidooi voor deze laatste wijze van instructie te leveren, is het doel, hetwelk de S. zich bij het ontwerpen van dit geschrift heeft voor oogen gesteld.

Hoe de toestand, bepaaldelijk in Duitschland, waar de vraag van onzen S. meer dan elders behandeld wordt, tot voor weinige jaren was, meen ik als bekend te mogen onderstellen. Onder den invloed der kanonieke regtsbeschouwingen was men er langzamerhand toe gekomen, den waarborg voor eene degelijke en onpartijdige regtspraak vooral daarin te zoeken, dat zoo min mogelijk werd overgelaten aan het vrije oordeel van regters en partijen. Alles, wat in een proces plaats had, moest geschieden binnen bepaalde vormen niet alleen, maar op eene wijze, dat later over de bedoeling nimmer onzekerheid kon bestaan: dus schriftelijk. De gedaagde verde-

digde zich schriftelijk op de tegen hem ingebragte dagvaarding; de eischer wederlegde schriftelijk de argumenten, welke de gedaagde voor zijne verdediging had aangevoerd: de verklaringen der getuigen, de inlichtingen der deskundigen werden schriftelijk ter kennisse des regters gebragt. Wel dienden deze schrifturen aanvankelijk alleen om de herinnering te bewaren aan hetgeen mondeling was voorgedragen; maar later namen zij een geheel ander karakter aan. Op die voordragten mogt de regter, wanneer zij buiten den inhoud der schrifturen gingen, toch geenerlei acht slaan; quod non erat in actis, non erat in mundo; geen wonder dus, dat zij eindelijk als eene geheel nuttelooze formaliteit werden beschouwd, en geheel achterwege gelaten. De regter ontving nu alle beweringen der partijen op schrift, en moest door de lezing daarvan zich eene volledige voorstelling der zaak trachten te maken.

Dat deze voorstelling ook bij het meest naauwgezet onderzoek menigmaal gevaar liep van af te wijken, niet alleen van de werkelijke waarheid, maar zelfs van die betrekkelijke, welke de partijen bedoeld hadden aan den regter voor te dragen, zal ieder thans ligtelijk beseffen. Had de regtsgeleerde, die de stukken gesteld had, door zijnen cliënt te goeder of te kwader trouw op een dwaalspoor geleid, daarin eene min juiste bewering opgenomen, dan zoude die zonder twijfel door een kort debat tot klaarheid zijn gebragt, terwijl zij nu tot aan het einde van het geding verhinderde, dat de feiten tusschen partijen tot volkomene klaarheid kwamen. Had hij, ten onregte welligt vertrouwende op de kracht van eenig verdedigingsmiddel, aan de ontwikkeling der overige minder zorg besteed, dan zoude een mondeling debat hem zeker eene gaping hebben doen gevoelen, die thans tot groot nadeel van zijn cliënt onaangevuld bleef. Ontdekte de regter bij het nalezen der stukken eene onduidelijkheid of tegenspraak, dan mogt hij toch niet afwijken van de woorden, zooals zij nedergeschreven waren, en werd hij gedwongen te raden naar eene bedoeling, die hem waarschijnlijk door eene enkele vraag aan den steller had kunnen opgehelderd worden.

Maar ook in een ander opzigt deden zich de nadeelen der schriftelijke regtspleging gevoelen. Menigmaal moesten vele jaren verloopen, eer een regtsgeding ten einde kon worden gebragt. Het opstellen der memoriën, die men liefst zoo volledig mogelijk maakte, vorderde telkens lange termijnen; ieder incident, hetwelk op de be-

slissing der zaak van invloed kon zijn, maakte eene afzonderlijke uiteenzetting en beslissing noodig; en een aantal argumenten, wier tastbare feitelijke of juridieke onjuistheid een tegenpleiter in een enkel woord had kunnen aanwijzen, en die men zich dus zou geschaamd hebben in een mondeling debat te berde te brengen, werden in de memoriën nedergeschreven, waar zij althans die uitwerking hadden, dat de zaak al weder wat langer op het sleeptouw gehouden werd.

Geen wonder dat bij zulk een toestand de wensch naar eene hervorming werd opgewekt, en men het besluit opvatte om van de overdreven gekunsteldheid der laatste eeuwen terug te keeren tot de eenvoudige vormen van vroegeren tijd. De banden, die men met de beste bedoelingen had gelegd, maar die in plaats van waarborgen belemmeringen bij het zoeken naar de waarheid waren geworden, moesten worden losgemaakt. Wanneer aan iedereen, gelijk voor den judex der Romeinen of de schepenen der middeleeuwen, de gelegenheid werd gegeven, om vrij en onverhinderd zijne regten te verdedigen, dan lag daarin de beste waarborg voor eenen eerlijken strijd, voor eene juiste en onpartijdige beslissing. Wanneer iedere bewering onmiddellijk door de tegenpartij en den regter werd gecontroleerd, dan was er gelegenheid, de ware te schiften van de onware, de laatste ter zijde te stellen en de eerste in hare volle beteekenis te doorgronden. Wanneer de werkzaamheden van regters zoowel als van advocaten uit de muffe boekenkamer werden overgebragt naar de vrije atmosfeer van het openbare leven, dan zoude zulks eindelijk op hun moreel karakter ongetwijfeld eene veredelende uitwerking hebben, en den invloed, die hun van regtswege op hunne medeburgers toekwam, aanmerkelijk verhoogen.

Daar kwam dan bij, dat de voorstanders van die beginselen, die zich in theorie als zoo veel belovend deden kennen, er op konden wijzen, dat ook hunne praktische uitvoerbaarheid meermalen op onloochenbare wijze gebleken was. Om nu te zwijgen van die oude tijden, die men welligt zou kunnen wraken met de opmerking, dat het toen geldende eenvoudige regt zich ook gemakkelijker in eenvoudige vormen bewoog, waren er nog heden volken, die de mondelinge wijze van regtspleging bezaten. Vóór alles kon hier gewezen worden op Engeland; voor een groot deel ook op Frankrijk, waar de hier bedoelde procedure in het algemeen genomen gevolgd werd, en waar men wel pogingen deed om haar telkens meer van

vreemde bestanddeelen te zuiveren, maar waar niemand ooit den wensch naar de invoering der schriftelijke methode had uitgesproken. Nadat dit alles op echt-duitsche grondige wijze onderzocht was, werd het verlangen om met het oude stelsel te breken algemeen. Enkele wetgevingen gaven het voorbeeld, door de gelegenheid te openen tot mondelinge verklaring van het in de stukken behandelde; het bekende Hannoversche wetboek van 1850 ging bij de regeling der burgerlijke regtsvordering geheel van het nieuwe beginsel uit; en de ontwerpen van lateren tijd, bepaaldelijk dat voor den Noordduitschen Bond van 1869, namen de daarin voorkomende bepalingen nagenoeg onveranderd over.

Dat de mondelinge regtspleging derhalve in Duitschland algemeen verlangd wordt, en dat de mannen der wetenschap zoowel als die der wetgeving en praktijk overeenstemmen in de voorkeur, die zij haar boven de verouderde schriftelijke methode geven, kan na het vooraf herinnerde als een vaststaand feit worden aangemerkt. En dat de heer Binger zich geroepen gevoelde, om dien wensch ook in ons vaderland uit te spreken, en daarop bij de aanstaande herziening onzer regtsvordering de aandacht te vestigen, is niet meer dan natuurlijk. Toch is het hier welligt de geschikte plaats om, vóór dat ik verder ga, eene enkele herinnering in het midden te brengen.

Wanneer wij in onze dagen spreken van eene mondelinge behandeling der regtsgedingen, dan vloeit daar nog niet uit voort, dat wij geheel wenschen terug te keeren tot dien patriarchalen tijd, waarin men, na voor den regter geroepen te zijn, zonder verdere voorbereiding daaraan voldoen kon, en dan door eene mondelinge toelichting der wederzijdsche beweringen de zaak tot een goed einde brengen. Dit wordt, voor zooveel ik weet, door niet één wetenschappelijk man verlangd, door niet éénen wetgever uitvoerbaar of wenschelijk geacht. De nadeelige gevolgen, die eene dergelijke toepassing van het beginsel der mondelinge regtspleging zoude hebben, liggen dan ook voor de hand, en zouden spoedig door partijen zoowel als regters gevoeld worden.

De partijen zouden zonder twijfel bloot staan aan allerlei verrassingen. Reeds thans wordt dit eenigermate gevoeld, wanneer de gedaagde de niet vreemde taktiek volgt van in zijne conclusie van antwoord met enkele woorden te verklaren, dat de eisch in facto en in jure ongegrond is; zoodat de eischer de eigenlijke gronden

van tegenspraak eerst leert kennen uit het pleidooi, wanneer het gewoonlijk te laat is om hunne waarde of onwaarde behoorlijk te onderzoeken. Dit zoude, wanneer eene dergelijke wijze van handelen gewettigd werd, nog veel meer algemeen worden, en zeker niet veel bijdragen tot bevordering der waarheid, die alleen door eenen loyalen, met gelijke wapenen gevoerden strijd aan het licht kan komen.

Van eenen anderen aard, maar niet minder groot zoude voor den regter de moeijelijkheid kunnen worden, wanneer hij, ook in omslagtige zaken, na het hooren van een enkel mondeling debat, zou moeten beslissen, welke feiten van beide zijden gesteld zijn, welke als erkend kunnen gelden, en welke tegengesproken werden. Ook deze moeijelijkheid wordt thans, zij het in geringere mate, gevoeld. Of gebeurt het niet menigmaal, dat bij kantongeregtszaken, die in eersten aanleg geheel mondeling behandeld zijn, in hooger beroep als grief wordt aangevoerd, dat de regter en griffier de beweringen des appellants niet volkomen hebben begrepen, en dus ook in het vonnis onjuist wedergegeven? En nu weet ik wel, dat men den appellant in zoodanige gevallen niet altijd op zijn woord behoeft te gelooven; maar toch zal het, meer welligt dan men oppervlakkig geneigd zou zijn te gelooven, de waarheid zijn, dat hij het slagtoffer van zijne onduidelijke voordragt, of ook van de onoplettendheid des regters geworden is. Reden genoeg derhalve, om ernstiger waarborgen voor de juistheid der regterlijke uitspraken te eischen, dan het enkel aanhooren eener mondelinge voordragt opleveren zou.

Uit het vorenstaande volgt, dat een wetgever niet kan geacht worden zijne taak vervuld te hebben, door de schriftelijke wijze van regtspleging op te heffen, en de mondelinge in hare plaats te stellen. Dit ware gemakkelijk gedaan, maar zoude de kwalen, waaraan de burgerlijke regtsvordering lijdt, verplaatsen zonder ze te genezen. Integendeel, eerst dan begint zijne eigenlijke taak, wanneer hij het beginsel, van welks voortreffelijkheid hij is overtuigd geworden, op praktisch bruikbare wijze gaat uitwerken. Het doel, hetwelk hij zich daarbij moet voorstellen, kan geen ander zijn dan dit, dat van den eenen kant aan het mondelinge debat de beslissende invloed verzekerd blijft, terwijl van de andere zijde gezorgd wordt, dat èn de partijen vóór het uitspreken der pleidooijen èn de regter vóór het opmaken van het vonnis met volkomene zekerheid het

onderwerp kennen, waarover de strijd gevoerd, en de beslissing gegeven moet worden.

Zoo ik deze stellingen misschien breedvoeriger heb toegelicht dan dit noodig kon schijnen, dan is dit niet geschied, omdat hare waarheid door den heer B. eenigszins in twijfel zou worden getrokken, maar alleen omdat daaruit naar mijne opvatting noodzakelijk volgt, dat deze schrijver eene groote onbillijkheid begaat, door niet alleen aan ons wetboek te verwijten, dat daarin het schriftelijk proces met al zijne eigenaardigheden als procesvorm zou zijn ingevoerd, maar zelfs den Franschen Code voor te stellen als min of meer van diezelfde beginselen uitgaande. De toepassing althans, welke aan die wetten gegeven wordt, strookt weinig met zoodanige voorstelling. Was die van dien aard, dat in elke zaak de uitgewerkte memoriën opgemaakt werden, van welke ons art. 143 Rv. spreekt, dan zou men zich misschien kunnen nederleggen bij de klagten van den heer B., ofschoon zij ook dan nog vrij overdreven zouden zijn, omdat art. 147 steeds de gelegenheid tot pleidooi zoude openstellen. Wij weten echter allen, dat de praktijk eene geheel andere is. In Frankrijk worden de memoriën wel opgesteld, maar wordt daaraan hoegenaamd geene beteekenis gehecht, terwijl de beslissing geheel gegeven wordt op pleidooijen, die zich aan beknopte geschreven conclusiën aansluiten. Ten onzent wordt hetzelfde doel bereikt, doordien bijna alle zaken op summiere wijze worden behandeld, en dus zonder voorafgaande memoriën op conclusiën en pleidooijen beslist. Bedenkt men daarbij, welke verhouding er tusschen deze beide middelen bestaat, en hoe de conclusiën in den regel eerst hare ware beteekenis krijgen door de pleidooijen, dan geloof ik niet te veel te zeggen met de bewering, dat verreweg de meeste voordeelen der mondelinge regtspleging reeds thans door ons genoten worden. Nog slechts enkele hervormingen zullen er noodig zijn, waaronder natuurlijk het algemeen maken der summiere procedure eene gewigtige plaats inneemt, om ons procesregt in overeenstemming te brengen met de eischen der hedendaagsche Duitsche wetenschap.

Is de heer B. dus bepaald onbillijk jegens onze bestaande wetgeving, niet minder is hij zulks tegenover het ontwerp onzer regering van 1865, hetwelk naar zijne voorstelling noode en ongaarne hier en daar eene verandering en wijziging maakt, die, hoe voor-

zigtig ook aangebragt, toch verraden, dat het werk niet is de uiting van ééne gedachte, en waarin de strijd tusschen de nieuwere en de verouderde beginselen beslecht zoude zijn door eene transactie, die voor eerstgenoemden met een verlies van den strijd bijna gelijk gesteld mag worden. Immers, wanneer het de wensch van den heer B. of van iemand anders kon zijn, het gebruik van geschreven stukken geheel uit onze regtspleging te weren, dan had hij regt om, wanneer dit beginsel niet zuiver werd toegepast, op afkeurenden toon van transactiën te spreken. Nu dit echter niet het geval is, kan in het transigeren op zich zelf niets liggen, wat afkeuring verdient. De eenige vraag, die tusschen den heer B. en den steller van het ontwerp mag overblijven, is deze, of de beide beginselen, wier onmisbaarheid tusschen hen gelijkelijk vaststaat, overal op zoodanige wijze zijn toegepast, dat elk volledig tot zijn regt komt, en zij te zamen een goed geheel vormen. Het is mijn voornemen, thans nog in korte trekken, mij aansluitende aan de voorstelling van den heer B., na te gaan, in hoe verre die vraag voor eene bevestigende beantwoording vatbaar is.

Wanneer wij daartoe overgaan, dan verdient het in de eerste plaats opmerking, dat volgens het Hannoversche wetboek reeds vóór het exploiteren der dagvaarding de dag der mondelinge voordragt op verzoek des eischers door den president wordt vastgesteld: partijen hebben dan in dien tusschentijd gelegenheid om de stukken, die zij noodig achten, te wisselen. Deze bepaling, welke ook in het ontwerp van den Noordduitschen Bond wordt wedergevonden, wordt door den heer B. zeer aangeprezen. Toch meen ik te mogen betwijfelen, of de voordeelen daaraan verbonden wel opwegen tegen de bezwaren. Wat men er door wint, bestaat vooral daarin, dat de vorm der processen in den regel aanmerkelijk zal verkort worden; eene verbetering, wier waarde ik zeker niet gering zal schatten, maar die door deze of gene strafbepaling of wel op andere wijze evenzeer te bereiken zou zijn. Daartegenover mag men echter niet vergeten, dat gewoonlijk niet uit de dagvaarding, maar eerst uit het antwoord des gedaagden blijkt, of de zaak van eenvoudigen dan wel omslagtigen aard is; de president wien dit antwoord natuurlijk nog niet bekend kan zijn, loopt dus groot gevaar in de bepaling van den termijn mis te tasten. Ook weet hij niet, of de gedaagde wel eens antwoorden zal, en is het zeer wel mogelijk, dat

hij in die vele zaken, die met een verstek of eene referte eindigen, termijnen geeft, die ten slotte blijken zuiver tijdverlies te zijn geweest.

Bij deze bedenkingen van meer praktischen aard voegt zich dan nog eene principieele tegen de voorstelling van den heer B., namelijk dat het niet regt duidelijk is, in welk verband de door hem verdedigde bepaling staat tot het al of niet mondelinge der regtspleging. Worden er toch conclusiën genomen, dan bestaat dezelfde verhouding tusschen haar en de pleidooijen, om het even of de dag, die voor de openbare behandeling bestemd is, vóór dan wel na het wisselen dier stukken bepaald wordt. Alleen dan zoude eene naauwere betrekking kunnen worden aangenomen, indien men de gelegenheid om vooraf schriftelijke conclusiën te nemen, door het bepalen van eenen korten termijn zoo veel mogelijk wilde afsnijden. En inderdaad schijnt dit de bedoeling te zijn van den heer B., die in dit opzigt verder gaat dan de door hem aanbevolen Duitsche wetgevingen. Niet alleen toch prijst hij de bepaling van het Geneefsche wetboek van 1820 aan, ook in het ontwerp onzer regering van 1828 voorkomende, volgens welke eenvoudige zaken zonder instructie mondeling afgedaan worden; maar ook voor meer omvangrijke processen ontkent hij het nut der conclusiën van re- en dupliek, en wenscht hij alleen het schriftelijk antwoord behouden te hebben.

Tegen eene zoodanige regeling zoude ik mij echter bepaaldelijk verzetten. Wil men een regelmatig debat verkrijgen, en zorgen, dat de onderscheidene geschilpunten voldoende worden toegelicht, dan behooren de pleiters vooraf te weten, welke zaken ter sprake zullen komen, en de gelegenheid te hebben om daarover met hunne cliënten te spreken en zelf na te denken. Dit alles wordt onmogelijk, wanneer zelfs het antwoord niet vooruit aan den eischer bekend wordt. En nu moge het waar zijn, dat enkele zaken zoo eenvoudig zijn, dat zij zeer wel zonder nadere voorbereiding op de teregtzitting kunnen worden afgedaan; toch blijven dit altijd uitzonderingen, en zoude de degelijkheid der regtspraak er zeker onder lijden, indien deze wijze van regtspleging overeenkomstig den wensch van den heer B. als de gewone werd op den voorgrond gesteld. In moeijelijke zaken erkent dan ook deze S. zelf de noodzakelijkheid om eene conclusie van antwoord toe te laten; maar is dit zoo, dan volgt daaruit naar mijne opvatting van zelf, dat ook voor repliek

gelegenheid behoort te bestaan. Reeds boven merkte ik het op, en ik beroep mij op de ondervinding van iederen regtsgeleerde: in de dagvaarding kan de eischer niets anders doen dan zijne vordering in korte trekken te formuleeren; eerst door het antwoord verkrijgt het geding zijn waar karakter. De litiscontestatie kan derhalve eerst dan voor voldongen gelden, wanneer de eischer gelegenheid heeft gehad om zijn standpunt tegenover de rigting, welke de gedaagde aan het proces gegeven heeft, nader te omschrijven; vroeger bestond daartoe geene mogelijkheid. Dat de conclusie van dupliek veelal kan gemist worden, wil ik niet tegenspreken; het voordeel, door hare afschaffing verkregen, zoude echter waarschijnlijk ook voor den heer B. te gering zijn, om tegen het ongerief, hetwelk daaruit soms zou kunnen voortvloeijen, op te wegen.

Welligt zoude de heer B. het vorenstaande beantwoorden door te verwijzen naar die bepaling van het Hannoversche wetboek, welke de gelegenheid geeft om, als de zaak niet behoorlijk mondeling kan worden afgedaan, eene nadere schriftelijke instructie te bevelen. Deed hij zulks, dan zoude ik hem antwoorden, dat dit geneesmiddel mij erger voorkomt dan de kwaal, en ik mij best kan begrijpen, dat, gelijk Dr. A. Leonhardt mededeelt, van die bevoegdheid zelden of nooit wordt gebruik gemaakt. Immers, indien na deze instructie eene nieuwe mondelinge toelichting wordt gegeven, dan krijgt men twee pleidooijen over dezelfde zaak, en wordt de regtspleging niet vereenvoudigd, maar in plaats daarvan veel omslagtiger dan zij thans bij ons is. Wordt daarentegen geen hernieuwd pleidooi gehouden, dan worden alle voordeelen der mondelinge regtspraak prijs gegeven, doordien men de schriftelijke behandeling aan het einde plaatst, en den regter onder den indruk daarvan, en niet onder dien van het mondeling debat laat vonnissen. Dit moge in enkele gevallen, zooals ingewikkelde rekeningprocessen, noodzakelijk zijn; in verreweg de meeste zaken zoude ik aan onze tegenwoordige wijze van regtspleging de voorkeur blijven geven.

Van niet minder belang dan de tot hiertoe behandelde punten is de vraag, of de inhoud der conclusiën onherroepelijk bindende voor partijen behoort te wezen, en of hun niet de vrijheid moet gelaten worden, om naar aanleiding van de mondelinge debatten het geschrevene aan te vullen, of zelfs te wijzigen. En inderdaad, een der ernstigste grieven tegen het thans gevolgde stel-

sel bestaat daarin, dat de formeele waarheid maar al te dikwijls afwijkt van de reëele, terwijl het mondeling debat dien strijd gewoonlijk eerst aan den dag brengt op een tijdstip, wanneer partijen buiten staat zijn de gepleegde fout te herstellen. Dit ongerief wordt weggenomen, wanneer hun de gelegenheid verschaft wordt om onder de pleidooijen op vroegere verzuimen of vergissingen terug te komen. Geen wonder dus, zoo de heer B. groote waarde aan deze bevoegdheid hecht, en de absolute verbindbaarheid der conclusiën min of meer beschouwt als het shibboleth, waaraan de schriftelijke en mondelinge wijzen van regtspleging door hem onderkend worden.

Toch verdient het opmerking, dat niet allen hierover op dezelfde wijze oordeelen. Dezer dagen althans kwam mij een opstel in handen, hetwelk een Pruisisch regter, Dr. R. Rijck, in het Kritische Vierteljahrsschrift (dl. XII, S. 547 sqq.) over het ‘Mundlichkeitsprinzip’, naar aanleiding van het ontwerp voor den Noordduitschen Bond, geschreven heeft. Het pleidooi, hetwelk hij daar ten voordeele van dit stelsel geleverd heeft, is zoo warm als de heer B. verlangen kan; en toch vermeldt hij onder de voorwaarden, die noodig zijn om eene zuivere toepassing te verkrijgen, de ‘unabänderliche Fixirung der Grundlagen des gesammten Rechtsstreits in vorbereitenden Schriftsätzen; dergestalt dasz der in diesen einmal genommene Standpunkt des Angriffs und der Vertheidigung später nicht mehr aufgegeben werden kann, und ein Vorbringen neuer Angriffs- und Vertheidigungsmittel regelmässig ausgeschlossen ist.’ Met een beroep op het Romeinsche en het Engelsche regt, waar de mondelinge regtspleging zeer consequent wordt toegepast, maar zich toch nimmer buiten de grenzen beweegt, welke de schriftelijke instructie getrokken heeft, toont hij aan, hoe eene tegenovergestelde opvatting aanleiding geeft tot verwarring en overrompeling, en bestrijdt hij de bepalingen, welke het Duitsche ontwerp, in overeenstemming met de Geneefsche en Hannoversche wetboeken, omtrent dit onderwerp bevat.

In beide voorstellingen ligt naar mijne meening veel waars, en zoo ergens is het dus hier de plaats, waar een verstandig wetgever, door de voordeelen van beide stelsels te vereenigen, hunne nadeelen zal trachten op te heffen. Ook de steller van het ontwerp van 1865 stelde zich blijkbaar op dit standpunt, en kwam daardoor tot de volgende regeling. ‘Bij de mondelinge voordragt kunnen

geene nieuwe regtsmiddelen worden voorgedragen. In het zittingblad wordt aanteekening gehouden van belangrijke afwijkingen en aanvullingen van de voorstelling der feiten in de dagvaarding en de conclusiën, bepaaldelijk van erkentenissen, ontkentenissen en aanbiedingen. Bij gebreke van zoodanige aanteekening mag de regter daarop geen acht slaan.' De verbindbaarheid der conclusiën wordt dus gehandhaafd voor den juridieken, en opgegeven voor den feitelijken inhoud.

Tegen dit denkbeeld verzet de heer B. zich nadrukkelijk, en ook ik kan mij daar niet mede vereenigen. Immers, daargelaten nog, dat het somtijds zeer moeijelijk wordt te beslissen, wat onder de hier verboden nieuwe regtsmiddelen behoort, zoude ik, wanneer er eene keuze moest geschieden, minstens even veel grond vinden om die juist omgekeerd te bepalen. Het gevaar, waartegen hier gewaakt moet worden, bestaat natuurlijk in de mogelijkheid eener overrompeling; en die is veel grooter, wanneer er nieuwe feiten worden aangevoerd, waarover de advocaat zijnen cliënt niet rustig heeft kunnen raadplegen, dan wanneer hij met nieuwe regtsmiddelen wordt aangevallen, waarop hij als regtsgeleerde geacht kan worden veel beter voorbereid te zijn. Ook is het eene juiste opmerking van den heer B., dat die nieuwe feiten zeer wel voor de tegenpartij het gebruik maken van nieuwe regtsmiddelen noodig kunnen maken, zoodat het nog al hard zou zijn, indien wel het eerste, en niet het laatste toegelaten werd.

Mij dunkt dus, dat een andere weg zal moeten worden ingeslagen, en dien zoude ik zeer eenvoudig daarin willen zoeken, dat de geheele zaak werd overgelaten aan het goedvinden der partijen. Acht de tegenpartij zich in staat om op een nieuw regtsmiddel of een nieuw feit terstond te antwoorden; rekent zij het in haar belang, dit te doen, en niet eene nieuwe actie over dezelfde zaak af te wachten, waarom zou haar zulks dan niet worden toegestaan? Maar, indien zij zich daartoe niet in staat gevoelt, dan heeft zij naar mijn inzien een onmiskenbaar regt op den inhoud der stukken, die na rijp beraad in het geding zijn gebragt, en vordert het belang eener ernstige en degelijke regtspraak, dat daarvan niet worde afgeweken. Kan dit in enkele gevallen eene zekere hardheid opleveren voor hem, die de aanvulling of wijziging in zijn belang noodig heeft, dan staat daar tegenover, dat het verzuim wel in den

regel aan zijne gebrekkige instructie zal te wijten zijn; en in allen gevalle zoude de hardheid veel grooter zijn voor zijne tegenpartij, die geheel buiten haar toedoen aan onvoorziene aanvallen blootgesteld werd. Ook hierop moet worden gelet; en daarom komt de door mij gewenschte schikking mij voor de meeste kansen aan te bieden om de uiteenloopende belangen op eene billijke wijze te vereenigen.

Wanneer wij thans voortgaan met de verschillende gevolgen van het stelsel der mondelinge regtspleging te ontwikkelen, dan naderen wij een punt, waaraan de heer B. minder waarde schijnt te hechten, maar dat vooral in het zoo even vermelde opstel van Dr. Rijck wordt op den voorgrond geplaatst: de eenheid der handeling. Even als zulks in strafzaken gebruikelijk is, wenscht hij het geheele ter beslissing noodige materiaal in ééne zitting bijeengebragt te zien. De instructie dient alleen om de bewijsmiddelen te verzamelen; bij de mondelinge behandeling worden zij allen, de verklaringen der getuigen of deskundigen niet minder dan de schriftelijke bescheiden, tegelijkertijd voorgedragen. Zoo kan de regter onder den verschen indruk van alle, feitelijke zoowel als juridieke argumenten zich terstond eene volledige voorstelling der zaak vormen.

Veel in het aldus ontwikkelde is waar; en ik zou dan ook niet inzien, waarom eene zoodanige wijze van behandeling niet in burgerlijke gedingen even goede resultaten zou opleveren als in het strafproces, ware het niet dat belangrijke praktische bezwaren daar tegenover stonden. In het strafproces is het van het meeste belang, zoo spoedig zulks met een behoorlijk onderzoek kan worden overeengebragt, eene eindbeslissing uit te lokken; in het burgerlijk proces is het van niet minder belang, dat alle onnoodige vraagpunten, die niet alleen aan de duidelijkheid der voorstelling afbreuk doen, maar bovendien altijd belangrijke kosten medebrengen, worden ter zijde gesteld. Bedenkt men dus, hoe dikwijls door den gedaagde exceptieve verweringen worden gevoerd, dan zal men tevens de wenschelijkheid erkennen om die tot klaarheid te brengen, vóórdat men in een omslagtig onderzoek naar de feiten treedt. Bedenkt men, hoe dikwijls tusschen partijen strijd is, niet alleen over de waarheid der aangevoerde feiten, maar over de vraag, welke als ter zake dienende en afdoende kunnen worden aangemerkt, dan zal men wel niet tegenspreken, dat zulke vragen beslist moeten zijn, vóórdat met

het ondervragen der getuigen een aanvang kan worden gemaakt. Ik geloof dan ook niet, dat het goed zoude werken, indien men de eenheid der handeling op zoodanigen voet ging invoeren; maar meen er alleen op te moeten wijzen, dat een groot deel der thans gevoelde bezwaren wordt weggenomen in ons ontwerp van 1865 door de bepaling, dat na afloop van het getuigenverhoor partijen in dezelfde of in de volgende zitting zullen toegelaten worden tot de mondelinge toelichting van het gehouden verhoor, en het nemen van nadere conclusiën, zoo daartoe gronden zijn. Op die wijze geschiedt (zooals de Memorie van Toelichting het uitdrukt) de mondelinge behandeling niet weken en maanden nadat het verhoor heeft plaats gehad, naar aanleiding van een stom verbaal, dikwijls voor een anderen regter dan die de getuigen heeft verhoord, maar onmiddellijk, of zoo spoedig mogelijk na den afloop van het verhoor, onder den nog levendigen indruk van het gesproken woord. Eene nadere verbetering in dezelfde rigting zoude het welligt opleveren, indien ook in appel de hoogere regter niet werd gedwongen zijne overtuiging te vestigen op datzelfde ‘stomme verbaal,’ maar een hernieuwd verhoor der getuigen ook voor hem tot regel werd gesteld.

Onder de gevolgen van het nieuwe beginsel behoort verder vermeld te worden de bevoegdheid, aan den regter toegestaan, om, waar hem zulks noodig voorkomt, nadere inlichtingen te vragen, zoowel aan de partijen als aan hare vertegenwoordigers. Dit regt, hetwelk zoowel in het Hannoversche wetboek als in de ontwerpen van 1865 en van den Noordduitschen Bond voorkomt, zal uit den aard der zaak menigmaal het middel zijn om den regter nader tot de kennis der waarheid te leiden, en wordt dan ook door den heer B. zeer aangeprezen. Niet onbelangrijk ware het misschien hierbij geweest, wanneer hij gewezen had op de toepassing, welke aan hetzelfde beginsel gegeven wordt in Engeland, waar men de partijen zelfs in de gelegenheid stelt om onder eede getuigenis in hare eigene zaken af te leggen. Naar het schijnt, werkt deze bepaling aldaar zeer goed, en is de vrees, dat op die wijze menige aanleiding tot meineed gegeven zou worden, ijdel gebleken. Is dit juist, hetgeen door een opzettelijk onderzoek gemakkelijk zou kunnen blijken, dan zoude de vraag, of ook in ons vaderland iets dergelijks aanbevelenswaardig zou zijn, zeker eene ernstige overweging verdienen.

Eindelijk verlangt de heer B., dat, in den regel althans, de vonnissen dadelijk zullen worden uitgesproken, onder den onmiddellijken invloed van het gesproken woord. Of deze verandering nu juist eene verbetering zou zijn, meen ik weder te mogen betwijfelen. Het is waar, in Frankrijk worden de zaken aldus behandeld, maar het gevolg is dan ook, dat de Fransche vonnissen vrij wat minder in bijzonderheden zijn uitgewerkt dan de onze. Daarenboven zijn de Franschen in zoo vele opzigten vlugger dan wij, dat ook hier het verschil van landaard niet mag worden uit het oog verloren. Wat mij althans aangaat, gaarne erken ik, en vermoedelijk zullen mijne meeste ambtgenooten wel evenzoo denken, dat ik na een uitvoerig pleidooi, waarin allerlei argumenten voor en tegen gewisseld zijn, gewoonlijk behoefte gevoel om die nog eens kalm te ordenen en te toetsen, vóór dat ik een zelfstandig oordeel durf uitspreken. Dat de indruk van het gesproken woord daaronder zoude verflaauwen, behoeft men waarlijk niet te vreezen; dat woord zou al zeer krachteloos moeten geweest zijn, wanneer het zich niet althans gedurende die weinige dagen, die aan een hernieuwd overleg besteed worden, in het geheugen hechten kon. Daarenboven zal zich bij collegiale regtspraak uit den aard der zaak menigmaal verschil van gevoelen voordoen, en moet er dus tijd zijn om de onderscheidene meeningen te bespreken, en zoo mogelijk tot klaarheid te brengen. Tegen al deze bezwaren staat dan als eenig voordeel over, dat de beslissing een of twee weken vroeger (dit is althans de gewone termijn bij de Amsterdamsche regtbank) aan partijen bekend zou zijn. Wanneer men weet, hoe vele maanden de instructie van de meest eenvoudige zaak pleegt te duren, dan is die aanwinst toch zeker te gering, om daarvoor een zoo krachtigen waarborg voor de degelijkheid der uitspraak prijs te geven.

De tweede brochure, welke ik in dit overzigt ter sprake wilde brengen, is van den heer Mr. E.A. Sandbrink, en handelt over de Regterlijke Organisatie en den Juristendag.

Zij, die laatstgenoemde vergadering hebben bijgewoond, of wel, gelijk ik liever zoude veronderstellen, alle regtsgeleerde lezers dezer aankondiging weten, dat daar na een belangrijk debat met groote meerderheid van stemmen twee stellingen zijn aangenomen, die vermoedelijk op de eerstvolgende poging tot herziening onzer regterlijke inrigting niet zonder invloed zullen blijven. De eerste

luidde aldus: In burgerlijke zaken is in het stelsel van twee instantiën hooger beroep een onmisbaar, cassatie een verwerpelijk regtsmiddel. De tweede was geformuleerd als volgt: De regtspraak in hooger beroep in alle zaken behoort te worden opgedragen aan den Hoogen Raad.

Omtrent de eerste kan ik hier veilig het stilzwijgen bewaren. De cassatie, althans zooals zij thans is ingerigt, is op de vergadering zoo krachtig en ondubbelzinnig afgekeurd, dat men het veroordeelend vonnis, hetwelk haar getroffen heeft, wel als beslissend kan aanmerken. De heer S. stelt zich dan ook geheel op het aldus gewonnen standpunt, en waagt van daar uit alleen eene poging om de tweede stelling, die evenzeer veel bijval in de vergadering gevonden heeft, aan eene nadere kritiek te onderwerpen.

De bezwaren, die hij daartegen inbrengt, zijn van tweeërlei aard. In de eerste plaats keurt hij het af, dat de regter op te verren afstand zal wonen van hen, wier geschillen hij te beslissen heeft. Om die volkomen juist te beoordeelen en vrij te blijven van eene boekengeleerdheid, waartegen het regtsbewustzijn des volks in verzet zou komen, moet hij zooveel mogelijk met en onder dat volk leven. Geldt dit in het algemeen, dan is het natuurlijk in dubbele mate waar bij die deelen van het regt, waartoe eene speciale kennis noodig is; de Hollander zal even vreemd staan tegenover vragen uit het beklemregt, als de bewoner der landprovinciën tegenover kwestiën, aan het zee- of assurantieregt ontleend. Zijn tweede bezwaar komt hierop neder, dat een appel van iedere zaak, ook van de minste kantongeregtszaak, op den Hoogen Raad zoo vele kosten zou na zich slepen, dat het niet dan in uiterst weinige zaken voor toepassing vatbaar zou zijn; in den regel zou een zoodanige regeling met regtsweigering gelijk staan.

Dat die bezwaren geheel ongegrond zouden zijn, zal ik niet beweren. Ook bij mij wegen zij, vooral het tweede, zwaar. Men weet echter, wat daar tegenover staat. In art. 162 Gw. wordt bepaald, dat de Hooge Raad toezigt houdt op het nakomen der wetten bij *alle* regterlijke collegiën, en hunne handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wet strijdig zijn, vernietigen kan. De instelling van twee of meer geregtshoven, die op verschillende plaatsen des rijks in het hoogste ressort zouden regtspreken, is dus uitgesloten; en, aangezien op eene grondwetsverandering

vooreerst geenerlei uitzigt bestaat, zoo was het mijne meening, en waarschijnlijk die der meeste leden, dat wij van twee kwaden het minste te kiezen hadden. Liever dat een enkel onjuist vonnis van eenen kantonregter onverbeterd blijft, dan dat in alle gedingen het even kostbare als ondoelmatige middel der cassatie moet behouden worden.

De heer S. meent een ander hulpmiddel gevonden te hebben om de hier bedoelde zwarigheid te ontwijken. De regter in appel zou daarbij, meer nog dan thans zelfs het geval is, gevestigd zijn ter plaatse, waar het proces zijn oorsprong nam; en de cassatie, noodig om aan de uitdrukkelijke woorden der grondwet te voldoen, zou op eene wijze geregeld worden, dat zij geenerlei kosten medebragt, weinig belemmering veroorzaakte, en in een geval van ondubbelzinnige wetschennis althans dat voordeel opleverde, dat deze verbeterd konde worden. Volgens zijn voorstel toch zouden de hoven en kantongeregten worden afgeschaft, en dear rondissementsregtbanken, die alleen blijven bestaan, door toevoeging van meerdere leden aanzienlijk versterkt worden. Elke regtszaak zonder onderscheid zoude dan in eersten aanleg voor een der leden als judex unicus, en in hooger beroep voor het collegie behandeld worden. Na afloop daarvan zoude de verliezende partij cassatie kunnen aanvragen bij den Hoogen Raad, en daartoe alleenlijk de stukken met eene memorie van grieven naar dit collegie opzenden; pleidooijen zouden daar niet meer gehouden worden, en een enkel onderzoek der stukken zoude den hoogsten regter in staat stellen, om, waar wet of regt klaarblijkelijk geschonden waren, cassatie uit te spreken. Op deze wijze zou, zoolang de grondwet onveranderd blijft, aan hare bepaling voldaan worden, en zou aan den anderen kant, indien het ooit tot eene herziening komt, de cassatie kunnen worden weggenomen, zonder dat onze regterlijke organisatie daarom weder geheel zou behoeven omvergeworpen te worden.

Dat de heer S. met zoodanige denkbeelden niet vóór de tweede der genoemde stellingen had moeten stemmen, ligt voor de hand. Ik wil hem daarvan echter geen verwijt maken, omdat en de wijze, waarop iedere stelling afzonderlijk behandeld werd, en de vermoeidheid, welke het driedaagsche debat had veroorzaakt, en niet het minst de krachtige indruk, welken de welsprekendheid van den heer Kappeyne maakte, zamenwerkten om de omstandigheden, waaronder de stemming plaats had, voor de tegenstanders ongunstig te maken.

Eene andere vraag is echter, of het voorstel van den heer S. zoo veel meer aanbeveling verdiend zou hebben dan het door de vergadering aangenomen stelsel van den heer Kappeyne; en het is deze, aan wier beantwoording ik thans nog enkele woorden wensch te wijden.

Ik laat daarbij de kwestie omtrent de alleenregtspraak geheel ter zijde, omdat ook de heer S. het niet noodig heeft geacht zijne instemming met de denkbeelden van den heer Pijnappel nader in bijzonderheden te verdedigen. Van mijne zijde meen ik dus ook te kunnen volstaan met te verwijzen naar de bestrijding, welke reeds tegen die denkbeelden geleverd is door den heer Mr. N.F. van Nooten (N. Bijdr. 1871, blz. 61 vgg.). Alleenlijk moet ik te dezer plaatse opmerken, dat een der voornaamste argumenten, waarmede de regtspraak van den alleen staanden regter pleegt verdedigd te worden, in de organisatie van den heer S. vervalt. De mogelijkheid toch om de weinige overblijvende regtersplaatsen ruim te bezoldigen, en aldus bezet te krijgen door de uitstekendste juristen, kan niet langer worden aangenomen, wanneer men met onzen S. wel alle regterlijke ambtenaren in de arrondissementsregtbanken opneemt, maar hun aantal ongeveer laat zooals het thans is. Ik wil echter over dit punt niet verder uitweiden, vooral niet, omdat het op de hoofdgedachte van het plan geen beslissenden invloed uitoefent; een appel van drie op vier of vijf leden van hetzelfde collegie toch laat zich even goed denken als van één op drie.

Dit onderwerp dus voor het oogenblik in het midden latende, wensch ik mij alleen de vraag voor te stellen, of in de organisatie van den heer S. zoowel appel als cassatie goed geregeld zouden zijn. Omtrent beiden betwijfel ik zulks ernstig; en weinige woorden zullen dunkt mij voldoende zijn om mijne meening dienaangaande duidelijk te maken. Wat het appel betreft, zoo is het zeker een voordeel, indien de regter niet te ver af woont van de regtzoekende partijen, maar toch zou men verkeerd doen, indien men het gewigt daarvan te hoog aansloeg. Immers, daartegenover staat, dat, indien de regter geheel buiten de partijen geplaatst is, en daardoor onttrokken aan allerlei consideratiën en invloeden, welke zij onwillekeurig op hem uitoefenen, hij de zaken van een ruimer standpunt op eene meer geheel onzijdige wijze overziet. Daarbij komt, dat, hoe groote waarde men aan bekwaamheid en onpartijdigheid hechte, zij niet de eenige

vereischten van een goeden regter zijn; om waarlijk dien naam te verdienen, moet hij ook ondervinding bezitten, en deze kan hij alleen verkrijgen door meer zaken te zien dan in een klein arrondissement voorkomen. Eindelijk, en dit zou voor mij een hoofdbezwaar zijn, is eene goede behandeling der zaken alleen dan mogelijk, wanneer naast eene bekwame regtbank eene niet minder bekwame balie gevestigd is; beiden moeten op elkander invloed uitoefenen, en door beider zamenwerking alleen kan dat juridieke leven ontstaan, hetwelk de regtspraak in overeenstemming doet blijven met de steeds voortgaande ontwikkeling der regtswetenschap. Dit alles is natuurlijk in kleine plaatsen niet te verwezenlijken, en daarom zoude ik het gevaarlijk achten, aan de arrondissementsregtbanken de uitspraak in het hoogste ressort toe te kennen.

En wat de cassatie aangaat, zoo vrees ik, dat die van den heer S., als zij ooit werd ingevoerd, spoedig nog meer bestrijders zou krijgen dan de thans bestaande. Nu is er gelegenheid, om, ofschoon men zich zonder voldoende reden beperkt ziet in de keuze zijner grieven, althans die, welke men ter sprake mag brengen, grondig van weêrszijden toe te lichten; in het stelsel van den heer S. vervalt de gelegenheid tot mondeling debat geheel. Mij dunkt, het denkbeeld alleen is voldoende om den heer Binger en zijnen medestanders eene koude rilling over de leden te doen gaan. En stond daar nu nog maar een ernstig schriftelijk debat tegenover. Maar neen, het aangevallen vonnis zal in het geheel niet verdedigd worden; en ook de aanval zal zich, indien ik de bedoeling wel begrepen heb, bepalen tot eene korte opsomming der grieven, zonder nadere verklaring. Natuurlijk moet dit dienen om de kosten en het tijdverlies tot een minimum te beperken. Maar het gevolg zal zeer zeker zijn, dat òf het geheele cassatieproces ontaardt in eene ijdele formaliteit, en het vervullen daarvan kan toch wel geene geschikte taak voor ons eerste regterlijke collegie zijn, òf de processen in het hoogste ressort worden beslist, zonder eenigen waarborg, dat de belangen van partijen op voldoende wijze ter kennisse des regters zijn gebragt. Waar zulk een gevaar dreigt, en dat wel op een tijdstip dat van geen verder herstel meer sprake kan zijn, verkies ik verreweg de veel minder dreigende mogelijkheid, dat hier of daar een slecht vonnis van een kantonregter wegens de moeijelijkheid van het appel ter uitvoering zoude komen.

In de laatste plaats wensch ik te wijzen op twee brochures van den heer Jhr. Mr. O.Q. van Swinderen. De eerste, die beschouwingen bevat over het leerstuk der poging tot misdrijf, voert tot het navolgende resultaat. Poging is elke verwijderde aanranding van een bepaald regt, met de bedoeling om dat regt zelf te schenden, welke bij die voorbereidende handelingen, welke als crimina sui generis gestraft worden, of waarbij het tijdstip van het voltooide misdrijf wordt vooruitgeschoven, niet voorkomen kan. De tweede geeft ons beschouwingen over de privaat- en publiekregtelijke strekking, welke de straf naar schrijvers opvatting heeft, en gaat uit van het denkbeeld, dat door het misdrijf niet alleen aan het algemeen, den staat, maar ook aan den individu intellectueel nadeel wordt toegebragt. Daar nu elke straf de opheffing of uitwissching van dit nadeel is, zoo volgt hieruit, dat de straf moet strekken tot herstelling van het intellectueel nadeel, aan den individu en aan het algemeen toegebragt, en eindigt hij met den wensch, dat die tweeledige strekking in de wet erkend worde, zoodat den regter bij alle misdrijven de bevoegdheid worde toegekend om behalve de publiekregtelijke straf eene boete op te leggen ten voordeele van den benadeelde. Alvorens ik over deze beide resultaten mijne meening uitspreek, kan het van belang zijn enkele woorden in het midden te brengen over de methode, welke de S. in beide brochures volgt.

Die methode kan het best omschreven worden als een zuiver historisch karakter te dragen. De tweede brochure begint met een hoofdstuk over het Israëlitische regt, dat in de eerste ontbreekt. Overigens volgen op elkander in gelijke volgorde afdeelingen, waarin worden besproken *a*. het Romeinsche regt, *b*. het Germaansche regt, *c*. de theorie der oudere schrijvers, *d*. de zelfstandige ontwikkeling, *e*. het besluit. Tegen deze wijze van behandeling, waaraan onze S. nog al gehecht schijnt en die hij althans met zekere voorliefde tegen mogelijke aanvallen verdedigt, zou ik geenerlei bezwaar hebben; evenzeer als iemand ben ik overtuigd van de waarheid der spreuk, door den S. herinnerd: in 't verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal. Dit neemt echter niet weg, dat men deze methode niet zonder groote voorzigtigheid mag volgen. De kennis van vroegere toestanden baat ons niets, wanneer ons niet de weg gewezen wordt, waarlangs de eene uit de andere is voortgekomen, en wij dus de rigting leeren kennen, waarin wij aan de verdere ont-

wikkeling des regts behooren te arbeiden. Daarbij komt dat er vragen zijn van een zoo zuiver praktisch of speculatief karakter, dat eene geschiedkundige behandeling volkomen overbodig zou zijn, en althans ons geen stap nader tot hare juiste oplossing zou brengen. Ziedaar twee bedenkingen, welke de S. mij toeschijnt niet altijd even juist in het oog te hebben gehouden; en van daar dat de lezing zijner werkjes, ook al begin ik gaarne met alle hulde te brengen aan de zorg en de naauwkeurigheid, waarmede zij bewerkt zijn, niet dien bevredigenden indruk achterlaat, welken ik voor mij daarvan gaarne ontvangen zou hebben.

Wat het eerstgenoemde geschrift aangaat, zou zoude dunkt mij de geheele voorstelling des schrijvers veel aan duidelijkheid gewonnen hebben, indien hij een scherper onderscheid had gemaakt tusschen de beide onderdeelen, waarin zich iedere behandeling van ons onderwerp van zelf laat splitsen. In de eerste plaats toch heeft men de vraag, in hoeverre de poging gestraft behoort te worden: verdient zij in het geheel straf, en, zoo ja, moet die dezelfde zijn als voor het voltooide misdrijf? Het antwoord hierop kan langs den historischen weg gezocht worden. In oude tijden kon van het straffen der poging geene sprake zijn: met strenge bewoordingen omschreef de wet, op welke feiten zij toepasselijk wilde wezen; al wat buiten die omschrijving viel, bleef ook buiten hare werking. Eerst later, toen men had leeren inzien, dat het regt niet noodwendig binnen de strenge vormen, waarin het zich aanvankelijk ontwikkeld had, besloten behoefde te blijven, nam men aan, dat ook wanneer het misdrijf niet voltooid was, toch de eischen der geregtigheid zoowel als die van het staatsbelang konden medebrengen, dat hij, omtrent wiens booze voornemens geene onzekerheid meer kon bestaan, even goed gestraft werd, alsof die voornemens werkelijk tot uitvoering waren gekomen. Ten laatste is de overtuiging ontstaan, dat, indien al van straffeloosheid geene sprake mag zijn, toch alle redenen, die tot het uitspreken eener straf nopen, er tevens toe moeten leiden om haar te doen blijven beneden die, welke aan het voltooide misdrijf zoude zijn verbonden geweest. Op dit laatste standpunt bevindt zich, sedert de herziening van 1854, onze Nederlandsche strafwet; zoodat wij nu omtrent ons onderwerp eene regeling bezitten, overeenstemmende met de eischen der hedendaagsche wetenschap.

Op dit oogenblik heeft de hier bedoelde vraag dus veel van haar

belang voor ons verloren. Ware dit niet het geval, en bestond er derhalve voor ons eenige aanleiding om eene hernieuwde poging tot hare oplossing te wagen, dan zoude de historische methode des S. ons goede diensten kunnen doen. Ik mag hierbij echter de opmerking niet terughouden, dat wij om in dat geval met vrucht den weg te bewandelen, waarop hij ons leiden wil, meer zouden behoeven, dan hij ons thans geeft, wanneer hij in minder dan twintig bladzijden de denkbeelden schetst van allerlei wetgevers en geleerden, van de wet der XII tafelen af tot op onze eeuw toe. Gaarne zoude ik hem dan zelfs menige bijzonderheid geschonken hebben, zoo ik in plaats daarvan had kunnen leeren, welk verband er bestond tusschen die verschillende schrijvers en wetgevers, en in hoeverre hunne denkbeelden omtrent dit punt zamenhingen met andere voorstellingen van henzelven of hunne tijdgenooten omtrent andere onderwerpen. Daarvan hooren wij nu weinig of niets; en toch, op die wijze alleen zoude ik hunne thans in ieder geval verouderde opvattingen hebben leeren begrijpen, en zoude de kennis daarvan mij in staat hebben gesteld een nieuw stelsel te ontwerpen, evenzeer beantwoordende aan de behoeften van onzen tijd, als zij zulks gedaan hebben voor den hunnen.

Van meer actueel belang dan de eerste vraag is de tweede, die vooral in het vierde hoofdstuk, aan de zoogenaamde zelfstandige ontwikkeling gewijd, op den voorgrond treedt: welke feiten vallen onder het begrip der strafbare poging? Wanneer wij ons tot de behandeling van dit onderdeel zetten, laat de historische methode ons geheel onbevredigd. Wel zijn er talrijke antwoorden op de hier gestelde vraag gegeven, maar tusschen die allen bestaat geenerlei verband, althans niet in dien zin dat het eene stelsel zich zou ontwikkeld hebben uit het andere, of wel voortgebouwd op grondslagen, in een vroeger gelegd. Verre van daar, schijnt ieder criminalist, althans in Duitschland, zich meer of min verpligt geacht te hebben, eene nieuwe ontleding te beproeven van de gedachtenreeks, welke in den geest des misdadigers ligt tusschen de eerste vorming van het plan en de eindelijke volvoering daarvan; ten einde op die wijze met juistheid het oogenblik te bepalen, waar de poging zich afscheidt, aan den eenen kant van het voltooide misdrijf, en aan de andere zijde van het enkele voornemen, waarop het even onbillijk als onraadzaam zou zijn eene straf te bepalen. Al

deze theoriën, waarvan vele zich natuurlijk zoo ver in de wolken verliezen, dat een gewoon Hollandsch menschenverstand er duizelig van wordt, wil en kan ik hier niet bespreken; en ik laat zulks te eerder, daar de heer v.S. eene gelukkig geslaagde kritiek er over uitgeoefend heeft, door telkens aan te wijzen, dat zij of door het onbestemde harer begrippen onbruikbaar zijn, of wel, zoo men ze gestreng wil toepassen, tot gevolgen leiden, die met ons natuurlijk regtsgevoel in botsing komen. Zoo ik dan ook begonnen ben met de volledigheid van schrijvers behandeling te prijzen, dan was het vooral dit met blijkbare studie bewerkte hoofdstuk, hetwelk ik op het oog had.

Als resultaat zijner beschouwingen geeft de heer v.S. ons dan eindelijk van zijnen kant de definitie, welke ik zoo even heb overgenomen. Zal deze gelukkiger zijn dan hare voorgangsters, en meer dan deze bestand zijn tegen de kritiek, welke een volgend schrijver vermoedelijk weder op haar zal toepassen? Ik vrees er voor, wanneer ik bedenk, dat zij vooreerst sluit met een aanhangsel, dat, wanneer het om eene bepaalde omschrijving te doen is, uit den aard der zaak de kracht van het voorafgaande min of meer verzwakt; terwijl zij ons bovendien laat staan voor dezelfde moeijelijkheden, waarover reeds zoovele vroegere gestruikeld zijn. Wat toch is eene verwijderde aanranding? Het is juist de vraag, welke aanranding nabij genoeg komt om onder het bereik der strafwet te vallen, en welke zoo verwijderd blijft, dat de strafregter haar veilig ignoreren kan. En waaruit zal men de bedoeling om het regt zelf te schenden opmaken? Daar de inwendige gedachten wel nooit met zekerheid zullen worden uitgevorscht, is het juist de vraag, in welke feiten die bedoeling met eenige zekerheid kan gevonden worden.

Liever dan met de hier gegeven definitie vereenig ik mij dan ook met de laatste opmerking van den heer v.S., dat het tot niets dient, bepaalde gevallen aan te nemen voor het aanvangspunt der strafbare poging. Men loopt op die wijze, gelijk hij teregt herinnert, zoo ligt gevaar om werkelijk strafbare handelingen aan strafvervolging te onttrekken, aangezien de eindige mensch onmogelijk alle gevallen, welke voorkomen kunnen, voorzien kan. Men moet letten op hetgeen geschied is, en wanneer men uit de gepleegde en bewezen handelingen de gevolgtrekking moet maken, dat de dader

een bepaald misdrijf bedoeld had, hem straffen wegens poging tot dat misdrijf. Dat deze theorie in strijd zou zijn met het inquisitoir beginsel, hetwelk in ons strafproces gehuldigd wordt, en men dus, om alle moeijelijke kwesties te ontgaan, gelijk de S. beweert, het accusatoir beginsel zou moeten aannemen, kan ik zelfs niet inzien. Uit het eerstgenoemde stelsel vloeit toch niet voort, dat men ooit bedoelingen, ook wanneer zij zich niet in daden geobjectiveerd hebben, met straf zou kunnen bedreigen. Al blijft dus het beginsel onzer strafvervolging onveranderd, zou ik geen bezwaar maken, de voorstelling van den heer v.S. over te nemen; maar, terwijl ik dat doe, leid ik hieruit tevens de gevolgtrekking af, dat hij beter gedaan had met zich aan het afschrikkend voorbeeld der Duitsche geleerden te spiegelen, en geene nieuwe definitie der poging te ontwerpen. Omnis definitio periculosa, geldt, zoo ooit, bij dergelijke onderwerpen. Of meende hij, dat eene wetenschappelijke monografie niet volledig zou zijn geweest zonder dat het onderwerp, waarover zij handelde, werd omschreven, dan zoude ik die omschrijving liefst zoo feitelijk mogelijk maken, en verkies ik de oude voorstelling van den Code Pénal, die zich, even als ook onze S. ten slotte doet, alleenlijk beroept op uiterlijke bedrijven en begin van uitvoering, boven de meest diepzinnige wijsgeerige bespiegelingen.

Denzelfden indrnk als de eerste brochure heeft ook de tweede bij mij achtergelaten: de historische methode is op zich zelve weder voortreffelijk, maar de resultaten, welke de S. er uit getrokken heeft, zijn niet die, waartoe zij naar mijne opvatting had moeten leiden. In bijzonderheden toont de heer v.S. hier aan, dat in het oudere regt de privaatregtelijke strekking der straf de eenige was: men zag in de straf slechts de herstelling van het intellectueele nadeel, den individu aangedaan. Met den voortgang der regtsontwikkeling kwam hierin verandering, en begon men ook te letten op de herstelling van dat nadeel, hetwelk aan het algemeen, den staat, de gemeente, veroorzaakt was. Langzamerhand werd nu, wat in den beginne regel was, uitzondering; met andere woorden: langzamerhand trad de publiekregtelijke strekking der straf meer op den voorgrond, en geraakte de privaatregtelijke dientengevolge meer op den achtergrond. Evenwel is de privaatregtelijke strekking der straf nimmer geheel te loor gegaan, gelijk uit enkele bepalingen, voor-

komende in het nieuwe Strafwetboek voor den Noordduitschen Bond, in den Belgischen en Franschen Code Pénal, blijkt.

Dit alles acht ik volkomen juist; maar vloeit daar nu uit voort, dat in het vervolg de regter bevoegd moet worden verklaard om bij alle misdrijven zonder onderscheid den misdadiger eene geldboete ten behoeve der benadeelde partij op te leggen? Mij dunkt, dat zoude een terugtred zijn op den weg, dien de geschiedenis van ons leerstuk blijkt te hebben afgelegd, en die veeleer schijnt heen te leiden naar dit doel, dat alle inmengselen, aan het privaatregt ontleend, wegvallen, om alleen het begrip van straf in zijn zuiver publiekregtelijk karakter over te houden. Daar komt bij, dat onze S., indien hij zijn onderzoek in verband gebragt had met de geschiedenis der civiele actie tot schadevergoeding wegens onregtmatige daad, hetzelfde resultaat zoude verkregen hebben. Hij zou dan hebben bevonden, dat, zoo lang de straf geheel privaatregtelijk was, van deze actie geene sprake kon zijn; dat zij in het Romeinsche regt langzamerhand is opgekomen, aanvankelijk vermengd met allerlei elementen, aan het strafregt ontleend; en dat, hoe meer men aan de straf een zuiver publiekregtelijk karakter is gaan toekennen, ook des te meer deze actie tot eene zelfstandige ontwikkeling is gekomen. Dezelfde geschiedenis wijst dus ook hier naar dezelfde toekomst heen.

En dit zeg ik nu niet, omdat ik, gelijk de S. vreest, eene staatsalmagt in het leven zou willen roepen. Met dergelijke socialistische denkbeelden heeft ons onderwerp gelukkig niets te maken; en volkomen zoude mijn wensch bereikt zijn, indien wij tot eene behoorlijke afbakening der regten van den staat en die van den individu gekomen waren. Tracht men die voor ons onderwerp tot stand te brengen, dan is er m.i. niet ééne reden, waarom de individu meer zou verlangen dan schadevergoeding; of zijn vermogenstoestand is verminderd door het niet nakomen eener obligatie, door eene civiel-onregtmatige daad, of door een misdrijf, moet hem van zijn standpunt geheel onverschillig zijn. Zoo daarentegen het staatsbestuur zich alleen met laatstgenoemde feiten bemoeit, zoo ontleent het zijne bevoegdheid daartoe bovenal uit de omstandigheid, dat dit tot de handhaving der publieke orde noodig is, en moeten al zijne straffen op de bereiking van dat doel gerigt zijn. Vindt men dus in onze strafwet nog bepalingen, die met deze onderscheiding

in strijd zijn, dan kan men daarin alleen de overblijfselen erkennen van een thans verouderd stelsel: op de vraag, welke beginselen in onzen tijd als waar moeten worden aangenomen, kunnen zij weinig of geen invloed uitoefenen.

Zoodanige bepalingen zijn er echter veel minder dan men uit des schrijvers voorstelling geneigd zoude zijn af te leiden. In de eerste plaats wijst hij er op, dat volgens verschillende Duitsche strafwetten in geval van laster, valsche beschuldiging en derg. aan de beleedigde partij het regt wordt gegeven, om de veroordeeling openlijk bekend te maken. De bepaling zelve, welke ook in ons art. 1409 B.W. voorkomt, acht ik alleszins aanbevelenswaardig, maar zij heeft niets met ons onderwerp te maken, zelfs niet al drukt men er op, dat die aankondiging zal geschieden op kosten van den veroordeelde. Iemand moet die kosten toch betalen, en nu is het zeer billijk dat zij komen ten laste van hem, die daartoe aanleiding gegeven heeft, zonder dat men daarbij behoeft te denken aan eenigerlei opheffing van het intellectueele nadeel door den individu geleden, hetgeen volgens onzen S. de privaatregtelijke strekking der straf uitmaakt.

Eerder zoude men hieraan kunnen denken bij de volgende bepalingen, waarop de heer v.S. wijst; t.w. de § 188 en 231 van het nieuwe Strafwetboek voor den Noordduitschen Bond. Zoodra de laster of hoon eenig geldelijk nadeel veroorzaakt heeft, en eveneens bij alle ligchamelijke beleedigingen, kan de regter ten behoeve der benadeelde partij eene geldboete opleggen van 2000 Th. Ook op deze bepaling valt echter een geheel ander licht, wanneer men let op de tweede alinea, die, wanneer de boete wordt uitgesproken, elke verdere aanspraak op schadevergoeding uitsluit. Hieruit blijkt voldoende, dat zij treedt in de plaats der schadevergoeding, en de bedoeling alleen geweest is, om, wanneer de beleedigde zijne vordering beneden een zeker maximum beperkt, geen uitvoerig onderzoek naar de verschillende schadeposten te houden, maar de begrooting over te laten aan het arbitrium judicis. Ook hier zijn wij dus nog niet op het gebied der eigenlijke privaatstraffen gekomen.

En wat nu eindelijk onzen Code Pénal aangaat, zoo heeft men volgens den Heer v.S. te denken aan twee artikelen (51 en 117), waarin voor het geval van dommages-intérêts een minimum wordt voorgeschreven; voor zoover dit het werkelijk bedrag der schade

overtreft, zou men hier eene straf met privaatregtelijke strekking hebben. Ik wil dit niet bepaald tegenspreken, maar wijs er toch op, dat, wanneer er volstrekt geene schade is, deze artikelen niet toepasselijk zijn, zoodat het voorschrift, in zijn geheel beschouwd, meer aan eene eigenaardige regeling der schadevergoeding dan aan eene privaatstraf zou doen denken. Neemt men daarbij in aanmerking, hoe gering het belang is van deze bepalingen, die zelden of nooit worden toegepast, dan zal men het begrijpelijk vinden, dat geen der vroegere criminalisten daaraan dezelfde beteekenis gehecht heeft als de heer v.S., die er sporen in ziet van den invloed, welken de privaatregtelijke strekking der straf onbewust op den wetgever zou hebben uitgeoefend. Men zal dan tevens inzien, dat het vrij wat natuurlijker en eenvoudiger zou zijn, indien men, gelijk in Frankrijk reeds met het eerste geschied is, ze in overeenstemming bragt met den geest, die onze geheele wetgeving op dit punt beheerscht, dan dat men omgekeerd die geheele wetgeving herzag met het oog op een beginsel, dat, al is het dan nog niet geheel in vergetelheid geraakt, toch zoo weinig met onze hedendaagsche regtsopvattingen in overeenstemming blijkt te zijn.

P.R. FEITH.

Bibliographisch album.

De bouw, het leven en de verpleging van het menschelijk lichaam in woord en beeld, door Dr. C.E. Bock, hoogleeraar in de ziektekundige ontleedkunde te Leipzig, naar de 3e uitgaaf in het Nederduitsch vertaald door Dr. C.P. ter Kuile. Arnhem, J. Heuvelink.

'Beter laat dan nooit,' moge de Gids wel denken, als zijn oog op het jaartal van de uitgave van bovenstaand werkje valt (1869), waarvan de verlangde aankondiging tot op heden (Juni 1871) nog niet verschenen is. Het zou wellicht geheel in het vergeetboek geraakt zijn, had niet een vriend, die eenig populair boek over de natuurkunde wenschte te lezen, er ons naar gevraagd. Nu moesten wij het ten minste inzien, zelfs grootendeels doorlezen en vinde ons oordeel hier zijne plaats.

Dat er in Duitschland reeds drie uitgaven van dit werkje verschenen zijn, stemde ons zeer ten zijnen gunste. Nog meer echter, dat wij in de voorrede mochten lezen 'dat het geenszins een leerboek voor hoogere of lagere scholen, maar meer voor hen bestemd was, die de leerjaren reeds achter den rug hebben en door eigen studie *juiste* begrippen willen trachten te krijgen aangaande de samenstelling van hun eigen lichaam, aangaande de regels, die zij moeten opvolgen om zoo gezond en zoo lang mogelijk te leven.' Vooral ontwaarden wij met genoegen in de voorrede dat de S. de groote fout vermeden had van ook de therapie te willen populariseeren, een fout, waaraan de Hoogleeraar Bock zich in zijn vroeger door Dr. Donkersloot vertaald werk: *das Buch des gesunden und kranken Menschen*, op ergerlijke wijze schuldig gemaakt had. Van anatomie, physiologie en hygieine kan een leek zooveel

hij er van behoeft te weten, uit boeken leeren; maar de therapie is een ervaringswetenschap. Therapie kan men niet leeren, zonder vollediger kennis der ziektetoestanden, en die kennis kan men niet verkrijgen zonder zich in het zien van zieken met een oordeelkundig oog geoefend te hebben.Onvolledige kennis van de zoogenaamde voorbereidende wetenschappen der geneeskunst komt alleen ten nadeele van hem, die haar heeft opgedaan; maar eene gebrekkige gepopulariseerde therapie werkt de kwakzalverij in de hand en kan voor het leven en de gezondheid van anderen bepaald gevaarlijk en noodlottig worden.

De voorrede stemde ons derhalve over het geheel tot een goedkeurende kritiek, maar bij nadere inzage van het werkje zelf, bleek het ons al spoedig, dat zelfs bovenstaande lof daaraan niet ten volle toekomt, daar de S. op verre na niet aan de verzoeking heeft kunnen weêrstaan om hier en daar toch korte strooptochten op het gebied der ziektekunde te doen en enkele voorschriften der geneeskunst in zijn werk te lasschen, die ook zelfs voor zulk een werkje te onbeduidend, daarenboven vaak onjuist en te onvolledig zijn.

Onze gunstige vooropgezette meening werd ook bij verdere lezing helaas! hoe langer zoo meer gewijzigd. Wij misten de orde in het geheel, waardoor het overzicht gemakkelijk gemaakt had kunnen worden. In het eerste hoofdstuk toch, getiteld: *de mensch*, worden de anatomische beschrijving der deelen en hunne verrichtingen besproken. Daarop volgt in het tweede hoofdstuk de bouw van het menschelijk lichaam en de beknopte beschrijving van de verschillende lichaamsdeelen en hunne verrichtingen. Alhoewel dit hoofdstuk slechts 3 bladzijden beslaat, had het toch wel geheel achterwege kunnen blijven, daar het, zooals de overeenkomst van opschrift reeds aanduidt, niets bevat, wat niet reeds in het eerste hoofdstuk gezegd is, of dáár beter gezegd had kunnen worden. Nog meer springen die verwarring en herhaling in het oog in het derde hoofdstuk, dat over topographische anatomie handelt, die ook al hier, waar de S. er zoo weinig bijzonderheden van mededeelt, als vrij overtollig beschouwd kan worden. Het vierde hoofdstuk zet den levensloop des menschen, zijne verschillende tijdperken uiteen, die ook, in drie bladzijden afgehandeld wordende, zeer goed in hun eerste hoofdstuk zijne plaats hadden kunnen vinden. Het vijfde hoofdstuk bespreekt eenige leefregels en gezondheidregels en het zesde geeft eenige wenken

voor den zieken mensch. Men ziet hieruit, dat de verdeeling in Hoofdstukken eigenlijk geene raison d'être heeft.

Diezelfde logische onorde laat zich ook vaak in de bijzonderheden gevoelen. Zoo toch had b.v. de bespreking der rassen, bij den aanvang van het eerste hoofdstuk, òf wel gemist kunnen worden, òf eene eenigzins breedvoeriger behandeling, maar op eene andere plaats, vereischt. Immers eerst na de algemeene kennis van den bouw des menschelijken lichaams had de bijzondere kennis van de verschillen, die bij de rassen in aanmerking komen, behooren te volgen.

Op zich zelf is het daarenboven reeds een belangrijke misgreep om in één en hetzelfde werkje de *beschrijving* en de *verrichtingen* van het menschelijk lichaam met de *gezondheidsleer* en met de *wenken voor den zieken mensch* op te nemen, daar de kennis der leeken in deze verschillende afdeelingen der wetenschap geenszins op dezelfde hoogte staat. Van de anatomie en physiologie weten zij doorgaans genoegzaam *niets*. Van de hygieine daarentegen hebben zij door het dagelijksche leven allerlei, 't zij juiste of verkeerde notiën, opgedaan. Zij echter, die zooveel anatomische en physiologische kennis bezitten, als zij uit dit werkje kunnen putten, mochten ook op eene minder banale en oppervlakkige behandeling van de hygieine aanspraak maken en konden zelfs meer en betere wenken voor den zieken mensch, althans wat de ziekenverpleging aangaat, erlangen, dan hun hier in de beide laatste hoofdstukken, maar vooral in het laatste, geboden wordt. Dit allerlaatste hoofdstuk, dat nog wel den weidschen titel draagt van *leiddraad voor zieken*, is zeker het allerzwakste gedeelte van het geheele boekje en beslaat nog geen volle drie bladzijden. Daarin wordt van het *natuurlijke genezingsproces van de tering* gesproken, ‘hetwelk plotseling (?) eenen stilstand doet ontstaan in de neerzetting van de kaasachtige *teringzelfstandigheid* (?), die de long verwoest en in dikken of dunnen etter overgaat (?) en ook de nog gezonde long voor verwoesting *beschut*’ (?). Dáár lezen wij voorts, dat bij longontsteking het vaste stremsel in de holten van de luchtblaasjes tot eene etterige vloeistof *verweekt*, die *dan* wordt uitgehoest of opgeslorpt (?), waarna (?) de long weder *volkomen* (?) gezond wordt; voorts dat de vergroeiing tusschen long en borstwand het doodelijk (?) uittreden van lucht uit de long in de borstholte moet verhinderen -, waar-

door wij haar niet als een ziekelijk proces, maar als eene weldadige poging van de natuur tot genezing moeten beschouwen. Eindelijk wordt dáar nog melding gemaakt van het *bloedbespreken*, waarvan men ten onzent wel ter nauwernood gehoord zal hebben en waarvoor zij althans niet behoeven gewaarschuwd te worden, die in staat zijn dit boekje te lezen.

Het beste gedeelte van het werkje is over het algemeen nog de anatomische beschrijving. Zij is doorgaans kort, eenvoudig en duidelijk. De plaatjes zijn meestal zeer goed en aanschouwelijk. Intusschen moet ook op dezen lof menige uitzondering gemaakt worden; want of de lezer zich wel oene juiste voorstelling van de milt zal maken, als hij leest dat zij eene *boomvormige* gedaante bezit (blz. 82); of de telkens gebezigde uitdrukking van *goed* (?) en *slecht* bloed, van goede en slechte stoffen, die het bloed opneemt en afgeeft, wel te pas komt; of men wel kan zeggen dat de tong aan den bodem der mondholte en aan het tongbeen, waarvan wij de nadere beschrijving te vergeefs zochten, is vastgegroeid (blz. 74); of men het *slijm* een helder *draderig* vocht kan noemen (blz. 53); of de geelzucht wel ontstaat, doordien de in hare uitvloeiing belemmerde en daardoor opgestuwde gal in het bloed wordt opgenomen, en meer dergelijke, meenen wij te mogen betwijfelen.

De beschrijving der verrichtingen der deelen is verre van altijd wel geslaagd te zijn. Voor den oningewijde is zij zeker niet altijd helder en klaar genoeg, zooals onder anderen de beschrijving van den bloedsomloop. In dit physiologische gedeelte is het vooral dat de S. in zijne poging om nauwkeurig en tevens helder en populair te zijn, vaak te kort schiet. Er is bijna geen bladzijde, die ons daarvan niet den indruk geeft. Vooral geldt dit daar, waar hij van het zenuwstelsel, van de hersenen en het ruggemerg spreekt - trouwens de moeilijkste organen voor eene populaire behandeling. Maar wat moet de lezer wel voor een begrip omtrent de verrichting der hersenen krijgen, als hij leest dat ‘zij door haren arbeid min of meer *slijten* (?) en *daarom* van tijd tot tijd moeten rusten. Deze rust is de slaap. Tijdens den slaap wordt het verbruikte weder door het *bloed aangevuld* (?). Niet zelden werken de hersenen in den slaap een tijd lang *zonder* onzen wil’ (wanneer doen zij het met onzen wil? is de wil geen uitvloeisel, geen werkzaamheid van de hersenen?) ‘en dikwijls zeer

ongeregeld (?) ja zelfs COMISCH (??), en *dat* noemt men droomen?' (blz. 43 en 44). Lezen wij hier niet bijna evenveel onjuistheden en onwaarheden als woorden?

Maar de ergste beschuldiging, die wij tegen het boekje moeten inbrengen is, dat er met geen enkel woord melding gemaakt wordt van de organa generationis en van hunne verrichtingen. Het is bijna ongeloofelijk en toch is het zoo. Te vergeefs zochten wij naar een enkel woord, dat er op duidde en dat nog wel in een werk, dat ons den mensch in zijn samenstel en in zijne verrichtingen moet leeren kennen. Ondenkbaar is het dat dit belangrijk onderwerp zou vergeten zijn, en wij moeten dus aannemen dat de S. het uit kuischheid en kieschheid opzettelijk achterwege liet; maar dan weten wij waarlijk niet wat wij meer moeten doen, òf lachen om de dwaze preutschheid, die den schrijver over deze belangrijke organen en over hunne invloedrijke verrichtingen liet zwijgen in een werk, dat toch niet voor de lagere scholen, maar voor hen bestemd is, die de leerjaren reeds achter den rug hebben, eene preutschheid, die een waardige tegenhanger is van die van den Pruisischen minister van onderwijs, von Mühler, die in de schoonste naakte beelden en in de prachtigste schilderstukken der Italiaansche school niets anders zag dan eene uitdrukking van wulpschheid en een middel tot zedebederf en ze daarom van hunne plaats verwijderde en aan het oog onttrok, - dan wel of wij gloeiend moeten worden van verontwaardiging over de frivoliteit van een man van de wetenschap, die door toe te geven aan zulke kleingeestige consideratiën, aan den heiligen ernst der wetenschap te kort doet en een zoo verminkte voorstelling van het heerlijke menschenbeeld durft te geven, waardoor zijne geheele schets den stempel van verminking, gebrekkigheid, onjuistheid en onvolledigheid moet dragen. Ex ungue leonem!

Van al wat vuil zou genoemd kunnen worden, van de excrementen, van het pisbereidingstoestel en van de pisafscheiding is wel sprake; maar natuurlijk onvolledig. Zoo toch wordt in het topographische gedeelte het kleine bekken voorgesteld als gevuld te zijn door blaas en endeldarm. Van de baarmoeder, van de eigerstokken, van de testes, ja zelfs van de borstklier en hare functie is nergens sprake. Het verschil tusschen man en vrouw wordt nergens behandeld of zelfs maar aangeduid. - Het is zeker al heel erg; te erger, omdat

de S. aan den anderen kant, b.v. bij de beschrijving van de verrichtingen der hersenen, trouw, ja wellicht te trouw blijft aan zijne wetenschappelijke roeping en niet aarzelt door zijne materialistische opvatting van de beteekenis der hersenen, als van de werkplaats, waar het bewustzijn en het denken tot stand komen, aan de godsdienstige overtuiging van menigeen zijner lezers geweld aan te doen.

Wij kunnen ten slotte onze verwondering niet verbergen, dat de kundige en boven dergelijke *Ziererei* verheven vertaler, behalve door meer, niet door bovenstaande leemte van de vertaling van het werkje afgeschrikt of anders niet genoopt is geworden daarin door eene zelfstandige bijvoeging te voorzien.

Zooals het dáár ligt, kunnen wij Bock's mislukte proeve evenmin aan het publiek als aan onzen vriend aanbevelen.

***Allereerste Beginselen van de natuurkunde van den Mensch. Leerboek ten gebruike bij het lager en middelbaar onderwijs, door B.M. v.d. Ley, Leeraar aan de Rijks Kweekschool voor onderwijzers te Haarlem. Haarlem, A.W. Bruna*. 1871.**

Ter nauwernood had bovenstaande kritiek van Bocks *vertaald* werkje hare bestemming bereikt, of zij werd ons door de Redactie van de Gids teruggezonden, met het verzoek haar door de kritiek van het *oorspronkelijk* werkje van v.d. Ley te completeeren. Zullen wij het om den wille van de oorspronkelijkheid, onzen vriend met meer warmte kunnen aanbevelen? Wij vreezen van neen. Bij inzage van den inhoud en van de wijze van behandeling, bleek het ons al aanstonds, dat de vorm voor een leerboek al te stroef, te vervelend is en het werkje dus hoogstens als leiddraad voor de lessen van Docenten gebezigd zou kunnen worden. Maar ook aan dit laatste doel zal het maar zeer gebrekkig kunnen beantwoorden. De inhoudsopgave toont reeds terstond, dat de S. zijne stof niet machtig is, dat hij haar niet heeft gesubigeerd, haar niet heeft kunnen overzien.

Daardoor zijn het niet anders dan afzonderlijke hoofdstukken van zeer verschillende waarde en beteekenis der onderdeelen. Daardoor is er geene geleidelijke volgorde, geene methodische keuze van de onderwerpen, geene gelijkmatige behandeling en wordt er van het een te veel, van het andere te weinig gezegd. Zoo vindt men in het eerste hoofdstuk: over de samenstelling van het menschelijk lichaam, het geraamte in 10 bladzijden, de spieren en *andere deelen* (NB.) van het lichaam in 4 bladzijden afgehandeld en krijgt men daarna eerst, hetgeen in elk geval had moeten voorafgaan, een kort overzicht van de weefselleer (in 3 bladz.) en nog een *iets* (NB.) over de scheikundige bestanddeelen der weefsels (in 2 bladz).

Met het 2de hoofdst., handelende over de organische verrichtingen, is het niet veel beter gesteld. Daarbij is weer de volgorde der processen volstrekt niet in het oog gehouden; maar na een algemeen overzicht der verrichtingen worden eerst de afscheidingen besproken, die zonder kennis van den bloedsomloop niet wel te verklaren zijn; dan komt de spijsvertering; dan de opslorping, die eveneens weer met den bloedsomloop in het nauwste verband staat, en daarna volgen eerst bloedsomloop en ademhaling, en nu eindelijk eerst de stofwisseling, terwijl toch afscheidingen, opslorping, ademhaling, enz., reeds altemaal tot de stofwisseling teruggebracht kunnen worden. Op de stofwisseling volgt de dierlijke warmte en dan nog weer een afzonderlijk *Iets* over de afscheidingen (excretie en secretie), terwijl ten laatste de onwillekeurige bewegingen besproken worden.

In het derde hoofdstuk behandelt de schrijver de animale verrichtingen, *a*. het animale zenuwstelsel, *b*. de zintuigen, *c*. de bewegingswerktuigen, *d*. het verband tusschen ziel en lichaam, *e*. de slaap, en geeft dan ten slotte nog een overzicht van het verband tusschen de verschillende verrichtingen en eindelijk eenige scheikundige aanteekeningen.

Uit dit vluchtige overzicht zal ieder deskundige reeds ontwaren dat de lucidus ordo ten eenemale ontbreekt. Het zijn disjecta membra en scientiae, die ons hier geboden worden, naar aanleiding waarvan de auteur zelf zijne leerlingen gevoegelijk het een en ander van de natuurkunde kan mededeelen, dat op zich zelf misschien vrij goed kan zijn, maar waarbij èn het elementaire vaak geheel is over het hoofd gezien, èn veel te veel bijzonderheden worden medegedeeld, zoodat wij het werk van

den S. onmogelijk aan de docenten als leiddraad voor hunnen cursus kunnen aanbevelen, waarbij toch alleen de *allereerste beginselen* van de natuurkunde van den mensch gedoceerd moeten worden.

Wij wagen dit te minder nadat wij den inhoud nauwkeuriger hebben nagegaan. Overal stieten wij op onjuistheden, onduidelijkheden, onvolledigheden, overtolligheden. Beginnen wij maar met het begin; daar lezen wij: het menschelijk lichaam is een zeer samengesteld organisme, vóór dat de leerling het verschil tusschen mechanisme en organisme heeft leeren kennen en vóór dat hij nog woet wat een orgaan is. In een leerboek van de *allereerste* beginselen der natuurkunde mocht die definitie niet ontbreken; vooral niet, omdat wij terstond daarna lezen: *ieder* deel is een afzonderlijk orgaan, dat eene eigene *functie* heeft te verrichten, tot instandhouding van het geheel. Nu vraagt de leerling te recht of onder dat woord *deel*, een long, een nier, de lever bedoeld wordt, dan of daaronder ook elke tand, elk haar, elk bloedbolletje, elk zenuwlichaampje verstaan moet worden. Misschien is de leerling wel een klein vittertje en maakt hij op de definitie van den meester de aanmerking, dat zij niet heel mooi en juist is, daar zij spreekt van een orgaan dat eene eigene functie (i.e. *verrichting*) heeft te *verrichten*.

Gaan wij even verder. Op blz. 2 lezen wij: de *platte* beenderen zijn in één der drie afmetingen zeer weinig uitgebreid; maar de korte beenderen zijn in *alle drie* afmetingen *even weinig* uitgebreid, dat zou dus zijn dat zij even hoog, als lang en breed zijn. Is dat zoo?

Op blz. 3 lezen wij van een voorhoofdsbeen met een naar binnen gekeerd horizontaal gedeelte. - Zal de leerling daardoor eene juiste voorstelling krijgen?

In het *hoofdstuk* over de spieren en andere deelen van het lichaam wordt ook alleen van de spieren gesproken, maar hoogst onvolledig; het geheele vaatstelsel, zenuwstelsel, enz., wordt met stilzwijgen voorbijgegaan, om er NB. later melding van te maken, wanneer over de verschillende verrichtingen zal gesproken worden, die in het menschelijk organisme plaats grijpen.

Of de leerling de uit- en afscheiding van de gal, hare uitstorting in den twaalfvingerigen darm, haar terugkeer uit dien darm naar de galblaas (NB. als zij in het darmkanaal geen chymus vindt, blz. 31 enz.)

goed zal begrijpen, meenen wij te mogen betwijfelen. Hoe hij zich wel den invloed der electrische stroomen, ‘die er altijd in het menschelijk lichaam plaats grijpen,’ (bladz. 36) op de opslorping zal voorstellen, zouden wij wel eens willen weten. Hoe hij den op zich zelven staanden volzin (bldz. 37): ‘die aderen, welke ook vele voedingstoffen opslorpen, vormen samen de reeds genoemde poortader,’ met het voorafgaande in behoorlijk verband zal kunnen brengen en eene juiste voorstelling van de poortader zal kunnen krijgen, grenst aan het onmogelijke. En eindelijk - want het zou ons bestek ver te buiten gaan, indien wij op alle onnauwkeurigheden in de uitdrukking, op alle verkeerde voorstellingen, op alle onvolledigheden en overtolligheden opmerkzaam wilden maken - kan men het proces der opslorping moeilijk onphysiologischer beschrijven, dan de S. zulks op bladz. 37 doet, alwaar wij lezen: ‘dat de wei opgeslorpt wordt, is noodzakelijk, *omdat* anders de weibevattende ruimten spoedig geheel gevuld zouden zijn. Het organisme zou *dientengevolge* aldaar in *stilstand* komen, of de wanden van die ruimten zouden bersten, hetwelk beide op vernieling van het organisme zou uitloopen. Evenzoo is het ten opzichte van het achterblijven van andere stoffen, die *nu* door de watervaten worden weggevoerd.’

Wij gelooven genoeg voorbeelden aangehaald te hebben om het onvoldoende van het werkje van den Heer v.d. Ley, als leerboek, bewezen te kunnen achten. Wij willen daarbij de mogelijkheid erkennen, dat zijn mondeling onderwijs zijn leerboek in deugdelijkheid en juistheid verre overtreft, ja, dat hij als docent in staat is de aandacht zijner jeugdige leerlingen te boeien, hun liefde voor deze wetenschap weet in te boezemen en hun daarvan zooveel, ja meer nog weet bij te brengen, dan zij, op het tijdperk hunner ontwikkeling, daarvan behoeven te weten. Maar over zijn *leerboek* kunnen wij geen ander dan een ongunstig vonnis vellen. Op dien naam mag zelfs zijn werk geen aanspraak maken. Als hij het eenvoudig eene *handleiding* genoemd had bij het onderwijs over *enkele* punten der natuurkunde van den mensch, dan zouden wij er nog eenigzins vrede mede kunnen hebben; dan zouden wij hem de ongelijkheid in de behandeling van de verschillende onderwerpen niet eens tot een verwijt gemaakt hebben; dan zouden wij vele tekortkomingen, die wij thans aan gemis van kennis, van overzicht van het geheel, van juist inzicht van het verband der deelen moeten toeschrijven, hebben over het hoofd gezien. Wij zouden

er in kunnen toestemmen, dat de S. zijne leerlingen nog niet in de mysteriën der psychologie wil inleiden; maar dan had hij ook beter gedaan er geheel van te zwijgen, dan die twee bladzijden, handelende over het verband van ziel en lichaam, op te vullen met onnauwkeurigheden, onwaarheden, verkeerde voorstellingen. Het is toch inderdaad treurig daarover uitspraken te moeten lezen als volgt: Wel moet men aannemen dat het *verstand* zijn zetel in de hersenen heeft; *want* door *drukking* op de hersenen, verliest de mensch het bewustzijn; voorts dat ziekelijke aandoeningen en uitwendige beleedigingen van de hersenen op het denkvermogen grooten invloed *schijnen* uit te oefenen; maar dat men *nagenoeg niets* er van weet of de ontwikkeling der geestvermogens in verband staat met de meerdere of minder absolute of betrekkelijke *grootte* der hersenen, met het absoluut of met het betrekkelijk *gewicht* der hersenen in het geheel of met dat der groote hersenen in het bijzonder; met het *aantal kronkelingen* op de hersenen; met de betrekkelijke of met de absolute *hoeveelheid der grauwe* of der witte zelfstandigheid, met den *vorm der onderscheidene deelen*, of wel met de chemische hersenzelfstandigheid? Al deze gewaande vraagstukken zijn voor den ingewijde genoegzaam beslist. - Moge er echter op dit gebied, zooals op elk gebied van menschelijk weten, nog veel te doen overblijven, de latere onderzoekingen van zoovele verdienstelijke physiologen, anatomico-pathologen en beoefenaars der comparative zoölogie, hebben daaromtrent zooveel belangrijks aan den dag gebracht, dat het inderdaad verwaand, bekrompen of belachelijk klinkt, als men in een elementair leerboek hoort beweren: omtrent dit alles weet men nagenoeg *niets*.

Er is echter nog meer. De leemte namelijk, waarop wij in het boek van Bock moesten wijzen, treffen wij hier ook weder aan. In het *leerboek* over de natuurkunde van den mensch, door den Heer v.d. Ley, wordt ons de mensch voorgesteld zonder voorttelingswerktuigen, dus zonder verschil van geslacht, dus zonder voorttelingsverrichtingen. Bij bescheidener titel, zooals wij boven aangaven, had de S. voor deze omissie rechtvaardiging, althans verontschuldiging kunnen vinden. In een *leerboek* is zij eene schande met het oog op de wetenschap, is zij eene belachelijkheid met het oog op de kieschheid. De mensch toch heeft organa generationis of heeft ze niet. Heeft hij ze, dan mogen en kunnen zij in een

leerboek over de natuurkunde van den mensch niet geïgnoreerd worden en waar men ze ignoreert begaat men een onverschoonbare fout. De docent, die niet in staat is over deze onderwerpen voor zijne leerlingen op zoo waardige en wetenschappelijke wijze te spreken, dat noch hun zedelijkheid, noch hun ernst gevaar loopen verstoord te worden, is kwalijk berekend voor zijne taak. En de leerling, die uit de wetenschappelijke voordracht van zijnen docent aanleiding tot ongepasten spotlust, of tot onzedelijkheid zal ontleenen, is reeds genoeg ingewijd in de geheimen dier verrichtingen om zich ook buiten leerboek en onderricht daarin verder te initiëeren; maar zal dan doorgaans de slechtste boeken, de liederlijkste plaatjes, de vuilste gesprekken opsporen om zijne kennis te vermeerderen. Juist dáár waar eene verstandige ontwikkeling, eene eenvoudige uiteenzetting van de zaak zoovoel goed zouden kunnen doen, tot zulke noodzakelijke waarschuwingen en gewenschte raadgevingen de ongezochte aanleiding zouden kunnen geven, verkiest men liever te zwijgen, de voorwerpen door een geheimzinnig gordijn te omgeven en zoodoende de nieuwsgierige en weelderige phantasie der jeugd nog meer in spanning te brengen. O kortzichtige opvatting van het onderwijs en de opvoeding der jeugd!

Het lange lijstje met drukfouten zouden wij nog door vrij wat kunnen vermeerderen.

De afbeeldingen zijn over het algemeen minder goed dan in het werkje van Bock.

Het geheel moet ook als eene mislukte *oorspronkelijke* proeve beschouwd worden, die ons den vurigen wensch doet koesteren, dat toch niet elk docent aan de hoogere burgerschool zich zedelijk verplicht wane bijna gelijktijdig met de aanvaarding van zijn ambt een *leerboek* van zijne specialiteit uit te geven, indachtig aan den regel:

Non omnes kokki longos qui dragere messos.

T.

Onze nieuwste leerboeken voor de beoefening der Plantkunde.

Met de meeste ingenomenheid werd in dit Tijdschrift de verschijning begroet van het *Leerboek der Plantenkunde*, door Prof. Oudemans, toen de uitgave slechts tot de helft gevorderd was. Thans, nu daarvan ten vorigen jare het laatste gedeelte het licht zag, mag - zeker toch wèl in naam van allen, die de *amabilis scientia* waardeeren? - aan den geleerden schrijver een gelukwensch bij de voltooiing van dien arbeid worden aangeboden. Ook komt den wakkeren uitgevers alle lof toe wegens hunne zorgen aan den vorm besteed, die den inhoud waardig is. Die de tijden heeft doorgeleefd, waarin de namen van Kunth, Treviranus, Link, De Candolle, Richard, Meyen, de Jussieu, Seubert, als schrijvers van plantkundige leerboeken, elkander opvolgden, - die weet, hoe aan de meeste onzer Inrichtingen voor Hooger Onderwijs de plantkunde werd gedoceerd, met deze leerboeken van vreemden bodem als leiddraad, - die er prijs op stelt, dat zij, die ten onzent daartoe de vereischte kunde bezitten, ook hùn licht voor de spes patriae laten schijnen, - die zal het een eer noemen voor onze wetenschappelijke letterkunde, dat we thans zulk een leerboek, in onze taal, op onzen bodem, als oorspronkelijk werk zagen uitgeven.

En toch werden er klaagliederen vernomen, die wel niet in 't openbaar zijn uitgegalmd, maar die zich binnenskamers, in de studie-cellen, mengden onder de verzuchtingen van hen, die zich ‘voor het examen’ voorbereidden. ‘Het boek is ons te..... dik!’ ‘Wie er dát kan inwerken, heeft een reuzen-hoofd noodig!’ ‘Moeten we nu al die familie's kennen?’ ‘En dan die kryptogamenboel! je wordt er zeeziek van!’ Die nu in de gelegenheid was, een goed woordje van troost aan te brengen, sprak in dier voege: ‘Maar het had nog veel dikker kunnen zijn! Er komt niet eens een hoofdstuk in voor over fossiele gewassen; over de ziekten-leer; de statistiek; de physiognomiek; de hulpmiddelen bij het bestudeeren der planten; de geschiedenis der plantkunde’, enz. ‘Hoû maar op, meneer! we weten er al genoeg van!’ ‘Permitteer me, u weet er niet genoeg van; ge zoudt anders zoo mismoedig niet zijn. Leg

maar eenvoudig, naast dat u zoo kolossaal schijnend werk, dat wat onder den naam van *Handbuch der physiologischen Botanik* door Hofmeister c.s. wordt uitgegeven; wat hiervan nog kan verwacht worden, is zeker niet minder omvangrijk dan het bereids verschenen gedeelte en.... klaag dán nóg! De schrijver van het u zoo benauwend Leerboek wilde ten behoeve van het Hooger Onderwijs van de tegenwoordige kennis op het gebied van morphologie, anatomie, physiologie, phytographie, taxonomie en geographie der planten een leerzaam en niet te schraal overzicht leveren; - bij de uitgebreidheid en de hoogte, door de plantkunde in de latere jaren bereikt, kon onmogelijk de inhoud bekrompener zijn uitgevallen; het had - schrik niet! - nog veel breeder kunnen zijn aangelegd. Of u al die families moet kennen en die zee van kryptogamen? Wanneer ge een getrouw volger waart geweest van hetgeen er bij “de examina” in plantkunde gevraagd is, zoudt ge wel spoedig dat schrikbeeld hebben laten varen. Zoo bar maken het de heeren toch niet! Werk maar fiks door, zonder ooit aan “het examen” te denken; leer, om te *willen weten;* houd uwe hersenen voor iets beter, dan voor een pakhuis..... en na 2, 3 jaren zal het bij “het examen” wel vlotten. Een groot boek kan geen struikelblok zijn; - de mate uwer toewijding aan de wetenschap beslist alles!’ ‘In 's Hemels naam, meneer! dán maar werken; er rest wel niets anders!’ ‘Juist, meneer! wèrken, - dat is het eenige middel, om tot kennis te geraken; u studeert immers niet voor uw pleizier?’

Het goede gebruik van dit leerboek wordt zeer zeker het best bevorderd door den docent, die, het als richtsnoer op de collegiën bezigend, daaruit het meest beteekenende en als grondslag van verdere kennis meest noodige weet aan te wijzen. Hij zal zelfs, hoe kort ook de tijd na de voltooiing verstreken zij, reeds hier en daar te wijzigen hebben. Want de wetenschap blijft niet staan bij hetgeen er in een leerboek van dit of dat jaar vermeld is, maar gaat rusteloos voort. Zie slechts de onlangs verschenen 2de uitgave in van het *Lehrbuch der Botanik, nach dem gegenwärtigen Stand der Wissenschaft bearbeitet von* Dr. Julius Sachs. Het moge dan veel minder omvangrijk zijn dan het Leerboek van Oudemans, maar ik zet het onzen studeerenden, dat veel mindere er ‘in te werken.’ Voor Duitschland is zoodanig exposé van de planktkunde thans reeds geheel op zijn plaats. Want veel langer dan bij ons is natuur-

kennis, en daaronder behoort toch vooral de kennis van het plantenrijk aldáár, onder de verplichte vakken van het Lager en Middelbaar Onderwijs opgenomen. Men behoeft daar niet meer op de collegiebanken *ab ovo inde* te beginnen. Datzelfde kan eerst over eenigen tijd bij ons mogelijk worden. Tot nog toe is het niet denkbaar onze studenten toe te spreken in de taal van Sachs, Hofmeister, de Bary en dergelijken. Dat ook eens voor ons die dagen komen zullen, daaraan valt, bij de tegenwoordige organisatie van ons onderwijs, niet te twijfelen.

Verlangt men echter, naast het Leerboek van Oudemans, een overzicht van het meest wetenswaardige op botanisch gebied, in een beknopter vorm samengevat, dan mag daarvoor bij uitstek worden aanbevolen het *Lehrbuch der Botanik* van Thomé. Ofschoon het geschreven is ‘für Gymnasien, Realschulen’, enz. in Duitschland, zou het nog bij ons door studeerenden aan Inrichtingen voor hooger onderwijs met veel vrucht gebruikt kunnen worden. Over eenige jaren zal het dáárvoor echter als te elementair moeten verlaten worden.

Immers voor de middelbare scholen in Nederland zijn ook reeds in jongeren tijd velen bedacht geweest het ‘aldaar noodige’ uit de plantkunde in een bepaalden vorm te gieten. Dat noodige is echter nog al verschillend opgevat. In een vroeger opstel, waarheen in den aanhef dezes verwezen is, werd reeds de beklemming herdacht, waardoor zoovelen werden bevangen, toen de Wet ook in de lagere school het onderricht in natuur-kennis, waartoe men begreep dat ook de plantkunde behoorde, als verplicht voorschreef. Wat er zoo al gedaan is, om die beklemming op te heffen, werd toen besproken. Van lieverlede is er door de keuze van passende Handleidingen meer verruiming en tevens ook meer éénheid omtrent hetgeen er van dat vak op de lagere school kan worden behandeld, ontstaan. De nederlandsche onderwijzers trachtten het hun-zelven ontbrekende bij te werken, en menigeen daaronder behandelt nu reeds, met het beste gevolg, de eerste grondslagen der plantkunde met zijne jeugdige leerlingen. Het ligt nu niet in ons voornemen, nogmaals op het reeds vroeger daaromtrent meêgedeelde terug te komen, of de persproducten van jongeren tijd, ten onderwerp hebbende de plantkunde voor de lagere school, te vermelden. We bepalen ons slechts tot nieuwere uitgaven van botanischen

inhoud, ten gebruike bij het middelbaar onderwijs. En bij het overzicht daarvan blijkt het dan, zoo als we zeiden, dat er in de wijze van aanleg dier uitgaven nog al verschil is op te merken.

Neem zoo b.v. de *Eerste Grondbeginselen der Plantenkunde*, door Th.H.A.J. Abeleven (Tiel, bij Campagne, 1869), ter hand, dan blijkt u daaruit, dat de schrijver het voldoende achtte voor leerlingen van de lagere klassen der scholen van middelbaar onderwijs een organographie der phanerogamen te leveren, met een kort overzicht van de stelsels van Linnaeus, de Jussieu en De Candolle.

Iets verder, voor een deel, gaat Oudemans in het werkje door hem getiteld: *Eerste Beginselen der Plantenkunde* (Kramers en van der Post, 1868). Daarin wordt namelijk mede de organographie der Phanerogamen besproken, met toevoeging der eerste elementen der anatomie en physiologie. Eindelijk volgt er nog een verklaring van het stelsel van Linnaeus. Naar ik vernam, zijn hiervan reeds een 2000-tal exemplaren verspreid, die grootendeels hun weg op onze middelbare scholen gevonden hebben.

Een gansch ander aanzien dan de beide laatstgenoemde boekjes, waarin bijna hetzelfde plan van bewerking gevolgd is, vertoonen de *Beginselen der Kruidkunde*, door H.M.D. van Riemsdijk (Schoonhoven, bij van Nooten, 1870). De bijvoeging op den titel: '*verklaard aan* [lees: *door*] *eenige der meest algemeen voorkomende planten*', wijst er op, dat hierin het aanschouwelijk onderwijs op den voorgrond is gesteld. Uit de Voorrede van nu wijlen den hoogleeraar Miquel blijkt, dat wij hier een nederduitsche bewerking voor ons hebben van een boek, alweder in Duitschland bestemd 'für den Schul- und Selbstunterricht', doch ten onzent als geschikt verklaard voor de leerlingen der Hoogere Burgerscholen. De oorspronkelijke schrijver, August Lüben, heeft zich onmiskenbaar tot model gekozen de *Leçons élémentaires de Botanique, fondées sur l'analyse de* 50 *plantes vulgaires*, van den kundigen Emm. le Maout, hetwelk reeds te Parijs in 1844 het licht zag, en waarvan ook een soort van navolging geleverd is door Auerswald en Rossmässler, in hunne *Botanische Unterhaltungen zum Verständniss der heimatlichen Flora* (Leipzig, 1858). Er is zeker zeer veel goeds in deze richting gelegen; hare toepassing vereischt echter een veel grooter tijd-

ruimte dan tot nog toe in de programma's van onze middelbare scholen aan de plantkunde pleegt toegewezen te worden.

Alvorens een dergelijk, betrekkelijk omvangrijk boek bij het middelbaar onderwijs tot handleiding wordt gekozen, mag den leerling, als hoogst doeltreffende voorbereiding o p d i e n w e g, een Nederlandsch werkje worden aanbevolen, getiteld: *Het Planteurijk, als voorwerp van beschouwing*, door Stratemeijer (Groningen, bij Scholtens), waarvan een ruim gebruik in de hoogste klassen der Lagere School bij ons de beste vruchten kan opleveren.

Op verlangen van den heer Staring, Inspecteur van het middelbaar onderwijs, bewerkte de hoogl. W.F.R. Suringar, een *Handleiding tot het bepalen van de in Nederland wildgroeiende planten* (Leeuwarden, bij Suringar, 1870). Hieruit blijkt dus, dat men de leerlingen onzer Hoogere Burgerscholen ook in de gelegenheid wil stellen, onze inlandsche Flora te leeren kennen; iets hetgeen door anderen reeds als noodig voor de bezoekers der Lagere Scholen geoordeeld is. Zij, die tot het laatste overhellen (hiertoe behoort o.a.S. dezer regelen), bedoelen daarmede, dat men vooral in de Lagere Scholen de vergiftige gewassen, hier in 't wild groeiend of zeer algemeen als sierplanten gekweekt, leert onderscheiden, en daarnevens het jonge volkje niet onbekend laat met diegene onder onze planten, waarvan een nuttig gebruik kan worden gemaakt.

Meende prof. Suringar voor de studie onzer Flora een natuurlijk systeem te moeten kiezen, de heer L.J. van der Harst koos daarvoor in zijn *Overzicht der voornaamste inlandsche plantensoorten en familiën* (Arnhem, bij Heuvelink, 1871) het kunstmatig stelsel van Linnaeus. De opmerking, die misschien gemaakt kon worden, dat door deze keuze de onderlinge verwantschap der planten minder duidelijk wordt gemaakt, weêrlegt de heer v.d.H. in zijn ‘Voorwoord’ aldus: ‘Vooreerst is de docent daar, om hem op die verwantschap te wijzen; ten andere geeft dat stelsel zeker de eenvoudigste onderscheidingen aan de hand, en verder is *voor het eindexamen nog altijd* [wij onderschrappen, - niet zonder redenen;] de kennis van het stelsel van Linnaeus een vereischte, eene kennis die zeker niet beter dan door oefening op deze wijze kan verkregen worden.’

In geen der genoemde werken daalt men lager af dan tot de zoogenaamde vaat-kryptogamen. Prof. Suringar zegt uitdrukkelijk: ‘De lagere spoorplanten, *Musci, Hepaticae, Lichenes, Fungi* en *Algae*,

die mikroskopisch onderzoek vorderen, zijn hier niet behandeld.' Daarentegen zal in den 4den cursus van Riemsdijk's *Beginselen der Kruidkunde* 'de studie der inwendige organisatie, door middel van het microscoop' worden opgenomen. Opmerkelijk is het, dat in het vaderland van een Leeuwenhoek het gebruik van den mikroskoop tot nog toe zoo weinig kans heeft op populariteit. De Duitschers zijn ons dáárin reeds een belangrijk eind voorbijgeschreden. Ons middelbaar onderwijs *kon* dienstbaar gemaakt worden tot verkleining van dien afstand. Daarom niet getreurd; wat niet is, kan nog komen!

Eindelijk hebben wij nog te gewagen van *De Botanie van het dagelijksch leven; Inleiding tot de kennis van het Plantenrijk*, door F.W. van Eeden (Purmerende, bij Schuitemaker, 1870), waarbij de verplichting op ons rust iets langer stil te staan, omdat het ons ter bespreking in dit Tijdschrift is toegezonden en zoo aanleiding gaf tot het schrijven van dit opstel. Met bescheidenheid wordt in het 'Voorberigt' gezegd, dat dit boekje geenszins bestemd is om de thans bij het onderwijs algemeen aangenomen uitmuntende leerboeken te vervangen, maar veeleer tot voorbereiding voor deze leerboeken te dienen en dus hun gebruik en nuttigen invloed te vermeerderen. Van vele zijden toch vernam ik de opmerking [wij onderschrappen, - alweder niet zonder redenen;] '*dat de studie dier boeken voor eerstbeginnenden te moeijelijk is*, en dat er nog *behoefte* bestond aan een *allereerst* leerboekje, een inleiding, een overzigt, waardoor de leerling *ten minste oppervlakkig eenigszins* met het plantenrijk in zijn geheel werd bekend gemaakt.' De kundige schrijver schijnt onze school-literatuur, met name die van vóór 1869, niet juist gekend te hebben; hij zou immers, in het tegenovergestelde geval, wel hier en daar bewijzen hebben aangetroffen, dat ook anderen vóór hem hetzelfde beoogden en velen niet ongelukkig geslaagd zijn in het bereiken van zulk doel. De S. geeft geen afbeeldingen, 1o. om de kostbaarheid, 2o. omdat zij h è m in een allereerst leerboek minder gepast voorkomen. 'Maar al te zeer wordt door afbeeldingen de vrije waarneming der dingen tegengewerkt; - men vergenoegt zich met de prentjes, - ja men meent dikwijls met die prentjes de voorwerpen zelven wel te kunnen missen. - Mijn doel is echter opwekking tot *eigen aanschouwing der Natuur*, want daardoor en daardoor alléén ontstaat ware ontwikke-

ling en ware wetenschap.' Hoe volkomen wij ook het laatste toegeven, zoo verschillen wij geheel van den S. in zijne meening, dat 'de prentjes' kwaad kunnen stichten. Intusschen - eerbied voor ieders opinie! Ook ons houde het den S. ten goede, dat wij, juist om dit gemis aan afbeeldingen, aan dit werkje, hoe verdienstelijk het overigens ook zij, geen schitterende toekomst voorspellen. De proef op het gegronde van dit bezwaar is te nemen: De S. biede aan hen, voor wien hij het werkje bestemde, niet meer dan de eerste helft zijner Schetsen ter lezing aan en onderzoeke daarna, wat er van die lezing is blijven 'hangen'. Zoo het véél is, zal ik gaarne bekennen gedwaald te hebben. Om kleine onnauwkeurigheden zal niemand den S. lastig vallen. Zoo b.v. omdat op bl. 5 'sporen' genoemd zijn, wat 'spore-vruchten' had moeten heeten; of omdat de mikrosporen (dat zijn: spermatozoiden-dragers, zoo men dus wil: antheridiën) van het heksenmeel 'kiemkorrels' worden genoemd en dat de oorzaak van den kringswijzen groei der wolfsklauw 'in het zamenstel der plant en de verspreiding der kiemkorrels ligt'; of omdat van de grassen wordt gezegd, dat zij 'stroo-achtige stengels (halmen)' bezitten (ja wel, wanneer die stengels verdroogd zijn); of omdat de vruchten der palmen worden beschreven als te zijn 'vezelachtig of besachtig,' en toch, om haar harde kern 'steenvruchten' worden genoemd; of omdat over de 'blaadjes' van het kroos wordt gesproken, met de bijvoeging 'van een stengel is bij het kroos geen sprake' (waarvan juist het omgekeerde waar is), - of omdat... Maar neen! een boek aankondigen behoeft niet te worden: een boek ontleden tot in al zijn goed en kwaad; dat goede vonden wij vooral in de laatste 35 bladzijden, waarin geleverd is een schets van de verspreiding der planten in Nederland en gesproken wordt over de eerste oefening in de Botanie, over het stelsel van Linnaeus en over een natuurlijk planten-stelsel; terwijl eindelijk een register het geheel besluit. Met een laatste vraag: Is de inhoud wel in overeenstemming met den titel: 'De Botanie *van het dagelijksch leven?*' nemen wij afscheid van dit werkje, in het goede vertrouwen, dat onze opmerkingen niet zullen worden gesteld op rekening eener ons geheel vreemde vit-lust, maar naar waarheid zullen toegeschreven worden aan belangstelling in de deugdelijkheid der 'allereerste leerboekjes,' die, zoo ze niet met de meeste zorg bewerkt zijn, vaak de grondslag

worden, waarop zooveel verkeerde begrippen bij meer volwassenen berusten.

Nog grooter gewicht willen wij aan de verschijning van dit boek toeschrijven, van verdere strekking dan bij de uitgave bedoeld is. Het schijnt ons toe te roepen: *Jam satis!* Nu de markt wel wat overvoerd is geraakt en de keuze dus niet meer beperkt behoeft te zijn, - vooral, wanneer wij bij al het nieuwe, ook nog het van vroeger voorhandene optellen, - mag er vooreerst een einde komen aan al die 'gevoelde behoeften,' hetzij van uitgevers, van schrijvers, van inspecteurs, enz. en zouden we liefst 'nieuwe concurrentie' op dit terrein voorloopig achterwege zien blijven. Pas trop de zêle, messieurs! We zijn nu goed ingespannen, en we hebben, waarlijk, vooreerst geen gebrek!

De verschijning van zooveel leerboeken voor botanie in zulk een kort tijds-bestek is zeker iets geheel ongewoons in onze literatuur. Als dat zoo bleef voortgaan, zonder dat daartegen een ernstig woordje van waarschuwing uitging, dan kreeg de amabilis scientia voor het oog van onkundigen den schijn van een kwaal, allerakeligst of moeielijk te bestrijden, - juist *omdat* er zooveel diverse recepten voor worden afgegeven.

Is het middelbaar onderwijs uitsluitend de weg naar een examen en niets meer? goed, kies dan uit den thans ruimen voorraad, wat ge gelooft, dat het kortst en het veiligst, als *pons*, daarheen leiden kan. Strekt het echter als voorbereiding tot het werkelijke leven, moet o.a. kennis der natuur, aan delfstoffen, planten en dieren ontleend, 'mannen' en 'vrouwen' vormen, waarvoor in Nederland nog ruime plekken openstaan, - laat dan het onderwijs geheel geëvenredigd zijn aan de mate van ontwikkeling en vatbaarheid der leerlingen. De aard en omvang van dat onderwijs is niet met lijnen te begrenzen; het gekozen leerboek zij dan hoogstens het steunsel, dat voor vallen bewaart; - de leeraar, zijn leerstof volkomen machtig, zij de beste gids; - de natuur zelve de weg, waarop zich de leerling beweegt.

Variis modis fit! Ik zou er nog op kunnen wijzen, hoe in de laatste jaren ook 'het volk' (d.i. zij, die den schooltijd reeds lang zijn ontwassen,) onthaald wordt op een menigte populaire geschriften van botanischen inhoud. Elk daarvan heeft zijn eigen verdiensten en, even als elk ander menschenwerk, vermoedelijk ook zijn gebre-

ken. Ik zou nog van andere vroeger bij ons minder gebruikelijke vormen kunnen spreken, waardoor men der botanie vrienden en vriendinnen wil verwerven, doch het zou ons te ver doen afwijken van ons oorspronkelijk plan. Genoeg zij 't, te mogen constateeren dat de zoo lang miskende plantkunde ook eindelijk in Nederland meer belangstelling begint te ondervinden. Ze verdient het ruimschoots; een volgend geslacht zal er van getuigen! Aan allen, die daartoe iets goeds bijdragen, - dank!

Amsterdam, 14 Februari 1871.
Dr. D.J. COSTER.

***Het geographisch onderwijs volgens de methode van Carl Ritter, door E.H. Oberländer. Voor Nederlanders bewerkt door Ad. Deenik. Met eene voorrede van Mr. B.H. Pekelharing. Zutfen, A.E.C. van Someren*. 1870.**

Dat de tegenwoordige opvatting van aardrijkskunde hemelsbreed verschilt van de vroegere en dat men dus van ‘nieuwere geographie’ spreekt, mag wel reeds als een bekend feit beschouwd worden. Ook in dit tijdschrift werd uiteengezet, wat men onder die ‘nieuwere geographie’ of liever onder aardrijkskunde volgens de opvatting van Ritter te verstaan had[1]. ‘Is deze opvatting in de laatste jaren,’ zegt Mr. Pekelharing, ‘in verschillende werken over aardrijkskunde gehuldigd en op onderscheiden scholen toegepast geworden, hare zegenrijke vruchten zijn nog niet zoo algemeen verspreid als wenschelijk zou wezen. Die wensch zal eerst dan vervuld zijn, als de door Ritter en de zijnen aangegeven opvatting van het wezen der aardrijkskunde eene vaste plaats heeft ingenomen in de opvoeding van het gansche volk. Daartoe is noodig een korte en duidelijke, maar tevens boeiende uiteenzetting van hetgeen deze wetenschap is en van hetgeen zij wil, gepaard aan eene beantwoording der vraag, welke methode zoowel op de lagere als op de middelbare gevolgd moet worden, ten einde de wetenschap in hare vernieuwde gedaante ingang te doen vinden. Naar het mij

1 Gids, Augustus, 1869.

voorkomt, voldoet het werkje van Oberländer aan deze vereischten op voortreffelijke wijze. Het geeft zelfs nog meer dan het noodige, door met eenige goed gekozen voorbeelden de toepassing van Ritter's methode toe te lichten.' - Zoowel met die beschouwing over het noodzakelijke eener korte en duidelijke uiteenzetting der nieuwe methode als met het oordeel over het werkje van Oberländer kunnen wij ons volkomen vereenigen en 't ligt dus in den aard der zaak dat wij het boekje met warmte aanbevelen. Aan wie? In de eerste plaats aan allen, welke zich met het geographisch onderwijs hier te lande bezighouden of zich op de studie van die wetenschap toeleggen, om daarin later onderwijs te geven, niet juist op de middelbare school, maar ook op de lagere. Het denkbeeld toch, als zou de nieuwere geographie enkel op de middelbare school te huis behooren, berust m.i. op deze dwaling, als zou zij meer van 't verstand, als zou zij een hoogere ontwikkeling vergen, dan van leerlingen eener lagere school kan verwacht worden[1]. 't Mag zijn, dat men op de lagere school van de bevolking sprekende, niet lang bij den regeeringsvorm of den godsdienst stil staat en den jongen van 10-12 jaar moeilijk het verband tusschen alle geographische verschijnselen vermag uit te leggen, men behoeft van den anderen kant de physische verschijnselen, het wijzen op den natuurlijken toestand der aarde toch niet geheel te veronachtzamen of over 't verband tusschen land en volk geheel te zwijgen. En ziedaar wat Ritter verlangt. Niet enkel staatkundige aardrijkskunde (ik hoor nog het klappen van het rietje op de blinde kaart; ik zie het nog afdwalen naar hoofd en hand van hem, die zooveel namen van provinciën en steden, zooveel interessante bijzonderheden van huizen, inwoners, museums en fabrieken niet terstond uit het hoofd bij de hand had); niet enkel staatkundige aardrijkskunde, zeggen wij, noch de rivieren met onbelangrijke zijtakken of bergketenen met heel hooge toppen

1 Terecht merkt dan ook de heer R. Rijkens op (Schoolbode, 1871, p. 15): 'De vroegere aardrijkskunde, toen ze nog geen wetenschap kon heeten, paste niet in het kader der leervakken van de lagere school. Eerst in de laatste jaren heeft ze daarin een harer waardige plaats kunnen innemen. Eerst als vergelijkende aardrijkskunde komt ze overeen met het doel der lagere school: ontwikkeling der verstandelijke vermogens onder (d.i. *door*) het aanleeren van kundigheden. Als verzameling van een massa bijzonderheden kan ze geene vormende strekking hebben.'

behoeven uitsluitend het onderwerp der geographische lessen op de lagere school te zijn. Maar gesteld, de leerling zal weinig aannemen van de lessen in de vergelijkende aardrijkskunde, zal 't den onderwijzer anders dan nuttig kunnen zijn, als hij een ruimeren blik krijgt in het vak, 't welk zulk een belangrijke plaats ook bij het lager onderwijs inneemt, zal daardoor zijn ontwikkeling in 't algemeen niet toenemen, zijn begrip van geschiedenis niet alleszins verruimd worden? Niet ten onrechte noemt Daniël in zijn Handbuch der Geographie de aardrijkskunde ‘het oog of den sleutel der geschiedenis.’ - Dat verder allen, die zich voor het examen ter verkrijging der akte voor het M.O. voorbereiden, met Oberländers werkje dienen kennis te maken spreekt van zelf. Het aardrijkskundig onderwijs op de Burgerscholen mag niet anders dan in Ritter's geest gegeven worden en terecht wordt van hem, die zich aan dat onderwijs wil wijden, het bewijs gevraagd, dat hij een juisten blik in het wezen der aardrijkskunde geslagen heeft. - Eindelijk zou ik meenen dat ook zij, die belangstellen in 't onderwijs als zoodanig, er op uit zijn, om, voor zoover 't van hen afhangt, elk geestdoodend element daaruit te verwijderen, elk onvruchtbaar memoriewerk af te schaffen en daarvoor iets in de plaats te stellen, 't welk op het aanschouwingsvermogen werkt, doet nadenken en daardoor begrijpen en onthouden - dat zij allen, die op onze lagere en middelbare school toezien, op het onderwijs, wat en hoe het gegeven wordt, van dit werkje kennis dienen te nemen. Het geographisch onderwijs is nog eerst sedert korten tijd het onderwerp van algemeene bespreking geworden en het laatste woord is nog zeker op lange na niet gesproken. 't Zou mij zelfs niet verwonderen, dat de nieuwere geographie ook wel haast hare vijanden ziet opstaan, vooral onder hen, die ze niet of half kennen en spotten met een vak, 't welk zich op het gebied van natuurkunde, botanie, zoölogie, ethnographie, statistiek, godsdienstleer, enz., enz., durft te wagen, van alles en over alles meespreekt. Topographie, echte soliede kennis van steden en dorpen stellen zij hooger dan dat grazen op het gebied van zoovele andere vakken, waarin door mannen, geheel daarvan op de hoogte, afzonderlijk onderwijs wordt gegeven. Tegenover deze scheeve beoordeeling van Ritter's methode verschaft de lectuur van Oberländer's werkje scherpe en krachtige wapenen. 't Gaat met deze nieuwe methode bij het geographisch onderwijs als met

zoovele andere verbeteringen: de ergste vijanden zijn zij, die hun gemakzucht dienende, geen voldoende kennis nemen van 't nog grootere gemak, 't welk die verbetering hun zou aanbrengen, en liever den spot drijven met de ingenomenheid van hen, die tot de ware bedoeling van het voorgestelde zijn doorgedrongen. Als bondgenooten ontmoeten zij allicht hen, die van niets kennis nemen of met weinig geestigheid tevreden zijn. Hij die morgen op reis gaat naar Japan, waar hij als handelaar of in eenige betrekking verblijf zal houden, kan groot voordeel trekken van het soliede onderwijs, dat hem alle japansche steden en dorpen, bergen en rivieren heeft doen kennen, maar wat baat het hem, zoo hij niets afweet van de grondsgesteldheid, het klimaat en de produkten van het land, van 't volkskarakter, den godsdienst, regeeringsvorm, handel en de voornaamste middelen van bestaan der bevolking? Doch genoeg van deze quaestie. Wij willen den lezer liever eenigszins op de hoogte brengen, wat hij in Oberländers werkje of dan nu in de hollandsche bewerking daarvan vinden zal. - Vooreerst een ‘historisch overzicht van den toestand der geographie,’ waarin wij, behalve veel namen en werken van geographen, toch ook een opgave vinden van de fouten in 't vroegere geographisch onderwijs, namelijk het verontachtzamen der physische geographie en het niet aantoonen van 't verband tusschen de verschillende geographische verschijnselen. Volgt een heldere uiteenzetting der verdiensten van Carl Ritter en zijne school, waaraan dan te recht vastgeknoopt wordt een nadere toelichting van het wezen der ‘Vergelijkende aardrijkskunde’, eene benaming, die vrij slecht uitdrukt, wat men er mede bedoelt, aangezien die aardrijkskunde niet enkel de verschijnselen in de landen of de landen onderling vergelijkt, maar veeleer naar de oorzaken en gevolgen dier verschijnselen zoekt, ze ‘in hun causaal verband’ beschouwt. Voorbeelden van dat verband worden nu in menigte bijgebracht: zij zullen vooral den docent bij zijn onderwijs van veel nut kunnen zijn. Wij laten hier eenigen volgen. Met den verticalen vorm eener streek staat in verband de hydrographie, want de helling en richting der bergketenen en gebergten, in 't algemeen de loodrechte vorm van den bodem bepaalt de richting der stroomen, de lengte van den loop, de watermassa, het aantal en de richting der zijrivieren, 't verval en de snelheid van strooming, de gesteldheid van de bedding. Omgekeerd

oefent het water der stroomen invloed uit op de gesteldheid van het land, als losgemaakte oeverdeelen elders bezinken of als de grond der bedding in den bovenloop met rotsblokken, in den benedenloop met steengruis, zand, kiezel en slijk bedekt wordt. Op dezelide wijze nu als hydrographie en verticale vorm staan klimaat en verticale vorm, klimaat, hydrographie en flora, 't klimaat, de hydrographie en fauna in verband. Meer nog dan flora of fauna ondervindt de mensch den invloed der physische verschijnselen, meer ook dan zij vermag hij daarop invloed uit te oefenen. 't Spreekt van zelf, dat het toelichten en uitwerken dezer stelling een belangrijk gedeelte van het werkje inneemt. 't Is toch een feit, waarop niet enkel Ritter, maar ook mannen als Kutzen, Schouw, Schacht Ami Boue en Bernhard von Cotta herhaaldelijk de aandacht gevestigd hebben. Zij wijzen er op, hoe de dichtheid der bevolking van een land grootendeels afhangt van de ligging aan zee, van overvloed van binnenlandsche wateren, van de voortbrengselen, van het klimaat; hoe dat klimaat invloed uitoefent op de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling, op grootte, huidkleur, gezondheid, levensduur, gemoedsstemming der bevolking; hoe de grondsgesteldheid van een land de levenswijze, de middelen van bestaan en daardoor den politieken toestand geheel of gedeeltelijk bepaalt; hoe eindelijk de beschaving insgelijks in nauw verband staat met de ligging en de hydrographische gesteldheid. Dat ook de mensch weder op zijne beurt den toestand der landen kan wijzigen, den grond ophoogen of slechten, bosschen uitroeien of aanleggen, den loop der rivieren veranderen, zandverstuivingen beteugelen enz. ligt in den aard der zaak. - Maar dan eindelijk de topographie. Staat deze in volstrekt geen verband met de geographische verschijnselen? Wel degelijk. Aan de eene of andere plaatselijke bijzonderheid moet de opkomst van vele steden toegeschreven worden. Aan diepe zeeboezems, aan 't uiteinde der bergketenen of dalen, in het midden der laaglanden, aan de vereeniging van rivieren, bij rivierkrommingen of bij de mondingen van breede stroomen ontstonden belangrijke handelsteden en geraakten tot ongehoorden bloei. -

Nadat de schrijver aldus heeft uiteengezet, wat de vergelijkende aardrijkskunde wil, geeft hij de voordeelen der nieuwere methode op. Zij maakt van de aardrijkskunde een wetenschap, ontwikkelt de geestvermogens, levert practisch nut op voor het verdere leven, zoowel

voor den landhuishoudkundige in den industrieelen en commercieelen werkkring, ook voor den krijgsman en geschiedkundige. In het voorlaatste hoofdstuk bespreekt schrijver meer bepaald het onderwijs der aardrijkskunde in de school, wat er van het vak onderwezen moet worden en volgens welke methode. Aan die bespreking worden dan eenige ‘leerstellige grondbeginselen’ en practische wenken vastgeknoopt. De verschillende handboeken, waarin deze of gene methode gevolgd is, worden hierbij genoemd of besproken. Ook deze opsomming kan voor den vreemdeling in het vak allicht van niet weinig nut zijn. - Oberländer verklaart zich voor de concentrisch-synthetische methode, ‘waardoor de geographische leerstof in afdeelingen verdeeld wordt, die steeds van hetzelfde middenpunt uitgaande haar gezichtsveld trapsgewijze vergrooten, terwijl de onderwerpen steeds uitvoeriger besproken worden’[1]. Van de ‘leerstellige grondbeginselen en wenken’ noemen wij: Het onderwijs moet aanschouwelijk worden gemaakt door wandkaart en globe, door goede altassen, waarin voor de natuur- en staatkundige gesteldheid der landen afzonderlijke kaarten zijn, door tochten in den omtrek (‘doch aan deze leerwijze zijn veel bezwaren verbonden, vooral ten opzichte van orde en discipline’), verder door platen en plastische afbeeldingen, reliefkaarten, bustes der verschillende menschenrassen, door ‘standbeeldjes.... b.v. Russen in winterkleeding en Eskimo's, Kozakken, Tscherkessen in hun wapenrustingen, door namaaksels van de gereedschappen der vreemde volken’ (sneewschoenen, rendiersleden, enz, enz). Reeds zou men bij 't lezen van dit laatste genegen zijn, Oberländer van sanguinische verwachtingen ten opzichte der mildheid van gemeentebesturen of gouvernementen te verdenken, wanneer hij er niet ten slotte bijvoegde: ‘Het

1 Behalve de hier boven genoemde methode spreekt Oberländer van een ‘associeerende,’ die geen gelegenheid verzuimt. om bij 't onderwijs in de aardrijkskunde allerlei wetenswaardige zaken in te vlechten. Terecht waarschuwt Oberländer tegen die zoogenaamde ‘wereldkunde’ Men moet met ‘de natuurkundige en historische invlechtingen’ de juiste maat weten te houden. Gunstiger denkt hij over de ‘constructive’ methode, volgens welke de leerlingen door het teekenen van kaarten zich voorstellingen moeten maken van de landen. ‘Altijd’ zegt hij, ‘moet hetgeen behandeld zal worden, eerst geteekend zijn.’ - ‘Het kaartenteekenen is dus een voornaam bestanddeel van het geographisch onderwijs’. Dat dit gedurende de les, niet enkel te huis moet gebeuren, hebben wij in het bovenaangehaalde Gidsnummer trachten te betoogen.

zou zeker een zwaren strijd kosten, om de noodige gelden voor dit alles te verkrijgen.' Eerlijk gezegd, kan het dan vooreerst ook nog wel zonder die bustes, 'standbeeldjes' en 'namaaksels'. Flinke kaarten, een groote globe en duidelijke platen zijn meer noodzakelijk en nog op verre na niet overal aanwezig. - Een tweede wenk luidt aldus: De dialogische leerwijze moet aangewend worden; de leeraar dient veel te vragen, vragende te bepraten, maar bij repetities daarentegen den leerling meer te laten zeggen, veel te laten vertellen. Bij het geven van uitvoeriger schilderingen van land of volk onthoude de leeraar zich van voorlezen. De frissche, levendige voordracht boeit veel meer het jonge gehoor. Maar frisch, levendig en plastisch zij dan ook die schildering, en bovenal waar. Daartoe, zoo luidt een derde wenk, verschaffe de leeraar zich zelven in de eerste plaats ware en heldere voorstellingen, zoo niet door reizen, dan door lezen, veel lezen. Als vierde wenk - maar wij hebben allicht genoeg medegedeeld, om tot kennismaking uit te lokken. Oberländer besluit zijn werkje met de toepassing van Ritter's methode door eenige goedgekozen voorbeelden. Zij wordt uitvoerig toegepast op Amerika en ook andere beknoptere 'proeven eener vergelijkende behandeling worden gegeven'. De vertaler heeft deze voorbeelden gewijzigd en daarbij o.a. Nederland ter sprake gebracht, waar Oberländer zich meer bij Duitschland bepaalt. 't Idee is niet verkeerd; minder gelukkig is de uitvoering. Ik zou de 'vergelijkende behandeling,' zooals ze reeds bij Rogge, Pütz, Dornseiffen en Kuyper voorkomt, wel zoo geschikt achten, om van vergelijkende aardrijkskunde een goed denkbeeld te geven. Waartoe dus deze proeve, zoo zij niet logischer, uitvoeriger of degelijker mag heeten dan 't geen in die algemeen bekende handboeken gevonden wordt? Het eigenaardige der vergelijkende behandeling steekt toch niet in 't aanwenden van eenige mat-dichterlijke, nevelachtige uitdrukkingen (Pütz lijdt m.i. ook aan dit zwak) en duitschklinkende woordkoppelingen. Uitdrukkingen als: 'De fiere, hartstochtelijke Rijn smoorende in het zand der duinen,' 'de laaglandvorm in Nederland heerschende,' 'boomrijke hellingen,' 'de landwinning,' welke de rivieren 'tot vergoeding' van vroeger verzwolgen streken verschaffen, het klimaat, 'onbestendig door de menigvuldige aanraking' met de zee, 'de geringe tertiaire grondvorming' zijn nabootsingen van een stijl, welke naar mijn bescheiden oordeel, vooral in neder-

landsche schoolboeken eer vermeden dan nagevolgd moet worden. - Nog in een ander opzicht wijkt de heer Deenik in zijne bewerking van 't origineel af. Zooals hij anders eindigt, begint hij ook met een wijziging van den tekst. 't Eerste hoofdstuk luidt bij Oberländer: ‘Historische Beleuchtung des geographischen Unterrichtes;’ de heer Deenik maakt daarvan: ‘Historisch onderzoek van den toestand der geographie,’ enz. Bij hem gaat dan een geschiedenis der aardrijkskunde vooraf, maar van zeer sober gehalte, niets dan een bloote opnoeming van namen bevattende, later met titels van werken; 'k vind het een weinig uitlokkend begin, dat weinig nut stichten zal en allicht den lezer zou kunnen afschrikken. Bij die opsomming wordt dan een belangrijke plaats gegund aan de Nederlandsche geographen, hoewel de Nederlanders voor het onderwijs der geographie ‘weinig leverden’. Mij dunkt het hoofdstuk van Oberländer was geheel op zijn plaats, de wijziging van den heer Deenik mist baar raison d'être. Het boekje handelt over het geographisch *onderwijs*, Oberländer laat dus te recht een geschiedenis van het geographisch onderwijs niet van de geographie voorafgaan. En als de Nederlanders daarvoor nu niets geleverd hebben, maar de Duitschers zeer veel, dan mis ik volgaarne die nederlandsche reizigers en reisbeschrijvingen en die geheele nomenclatuur voor de namen en werken der duitsche baanbrekers. Overigens zijn er op de bewerking van den heer Deenik weinig aanmerkingen te maken. Hij heeft het duitsche werkje verstandig-practisch ingekort en voor zoover ik 't vergeleken heb, geen merkwaardige feiten of beschouwingen weggelaten. Daar waar de bewerking vertaling geworden is, herkent men aan de woorden ‘boomwol,’ ‘woonoord,’ ‘uiterlijke vorm’, ‘kontinentale wereld,’ ‘naaldboom,’ ‘wereldreizen,’ en aan den duitschen tint, die nog over sommige uitdrukkingen ligt, den duitschen oorsprong, zonder dat dit evenwel te veel hindert of het lezen en verstaan bemoeilijkt. Moge de nederlandsche bewerking, zoo als Oberländers werkje in Duitschland, hier een gunstig onthaal vinden, vooral bij hen, die met Ritters methode in 't geheel nog geen kennis gemaakt hebben.

Utrecht.
C.M. KAN.

***Mechanische technologie ten dienste van het middelbaar onderwijs, een leesboek voor fabriekanten en industrieelen en een leerboek voor beschaafden. Tweede verbeterde en vermeerderde druk. Door D. Grothe, Hoogleeraar aan de Polytechnische school te Delft. Te Gorinchem bij J. Noorduijn en Zoon*. 1871.**

Het verschijnen van een tweeden druk van bovengenoemd werk hebben wij met ingenomenheid begroet, omdat wij dit een boek mogen noemen, dat zich door oorspronkelijkheid en door duidelijken inhoud onderscheidt van zoo vele voor het middelbaar onderwijs geschreven werken. Dat de schrijver aan het verzoek van sommige leeraren aan de middelbare scholen, om een uittreksel van dit werk te leveren, geen gevolg wenscht te geven, is volgens onze meening volkomen te billijken. De reden dier weigering vinden wij in het voorbericht vermeld. Wij lezen daar: ‘Men kan niet genoeg voor oppervlakkigheid waarschuwen, waartoe, helaas! onze jongelieden al te zeer geneigd zijn. Reeds in het voorbericht van den eersten druk is opgemerkt, dat voor het onderwijs op de burgerscholen van ons land het werk te veel geeft en derhalve de docent onder enkele vakken moet kiezen, om die grondig te behandelen, daar het beter is een gedeelte grondig te kennen, dan van alles wat, misschien alleen den naam te weten.’

Met deze beschouwing zijn wij het ten volle eens; hoewel wij betwijfelen of de beginselen der theoretische en toegepaste mechanica, van de kennis van werktuigen en van de technologie wel gerekend mogen worden veel te zullen bijdragen tot algemeene beschaving, doch eer van meening zijn, dat deze vakken bij het professionneel onderwijs te huis behooren. Nu echter eenmaal de technologie onder de leervakken der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus opgenomen is, vinden wij het meer doelmatig enkele onderwerpen goed en grondig te behandelen, dan van alles wat te geven en daardoor te vervallen in groote oppervlakkigheid. Wij behoeven dan ook slechts op te merken, hoe weinig tijds aan de mechanische technologie gewijd kan worden op eene hoogere burgerschool, namelijk één uur 's weeks gedurende een gedeelte van één jaar,

om ieder te overtuigen, dat slechts één of hoogstens twee onderwerpen eenigszins nauwkeurig kunnen worden behandeld. Wij betreuren het dan ook, dat in het algemeen Reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen vermeldt wordt, dat de kandidaat bekend moet zijn met de mechanische en scheikundige verwerking van enkele der meest voorkomende stoffen, zooals metalen, glas, aardewerk, vezelstoffen, wol, papier, vetten, zeep en lichtgas. Waarlijk een eisch, die moeilijk te stellen is aan jongelieden van zeventien- of achttienjarigen leeftijd.

Wij zullen de lezers van dit tijdschrift niet vermoeien met eene opsomming van al het wetenswaardige in het werk van Prof. Grothe te vinden, daar de eerste druk algemeen genoeg bekend is, doch ons hoofdzakelijk bepalen tot datgene, waardoor de tweede druk zich van den eersten onderscheidt.

De vermeerdering bestaat o.a. in het volgende:

Bij het eerste hoofdstuk over de metalen vindt men de productie der meeste metalen voor het jaar 1865 opgegeven, voorts nieuwe paragrafen over het aluminium en aluminiumbrons en over het verkoperen van metalen, eindelijk eene uitgebreide mededeeling der methode van Bessemer tot het verkrijgen van smeedijzer. Bij de kunstsloten zijn die van Bramah en van Chubb uitvoerig beschreven en door teekeningen opgehelderd. Ten slotte is bij het klinken van metalen stukken de voorbereiding vermeld, die zij moeten ondergaan, zooals het afsnijden, het ombuigen en het maken der klinkgaten.

In het tweede hoofdstuk, dat over glas en aardewerk handelt, is het trekken van glazen buizen en staven beschreven, en de ringoven van Hoffmann, te Berlijn, tot het bakken van metselsteenen, door eene figuur opgehelderd. De beschrijving der houtsoorten, welke voor verschillende bedrijven in gebruik zijn, is vermeerderd met die van esschenhout en eschdoornhout.

Bij de bewerking der spinstoffen is de beschrijving der kammachines van Heilmann en van Lister, welke in den eersten druk slechts kort vermeld is, eenigszins uitgebreid. Voorts is dit hoofdstuk vermeerderd met eene beschrijving van het spinnen van vloszijde en met eene nieuwe afdeeling over de touwslagerij. In het hoofdstuk over het weven vindt men eene beschrijving en afbeelding eener machine voor het slaan der jacquardkaarten.

Ten slotte is aan het hoofdstuk over papier eene paragraaf over chromolithographie en lithochromie toegevoegd.

Wat de verbeteringen betreft, kunnen wij vermelden, dat in den tweeden druk de maten en gewichten door de nieuwe benamingen zijn uitgedrukt en dat de nieuwe spelling gevolgd is.

Eenige kleine opmerkingen, onder het lezen gemaakt, willen wij niet onvermeld laten.

Op bladz. 24 wordt gezegd, dat het zwavelzuur *geen* werking uitoefent op het lood; de schrijver zal in plaats van *geen 'weinig'* hebben bedoeld, want sterk zwavelzuur zal het lood wel aantasten.

De theoretische verklaring van de afscheiding van het koper vinden we onduidelijk en bewijfelen of dit proces door een beschaafden lezer, die van de technologie geen bijzondere studie gemaakt heeft, wel zal worden begrepen. De formule voor den tinsteen op bl. 27 moet $Sn0_2$ zijn in plaats van Sn0.

Bij de loodfabrikage zou het belangrijk geweest zijn de werking van het zwavellood op het roostgoed te vermelden, daar er dan ook lood gereduceerd wordt.

Bij het aardwerk wordt opgegeven, dat men onder *klei* bedoelt 'een uit fijn verdeelde kiezelzure aluinaarde, ijzeroxyde, kalk en andere mineralen gemengde massa, welke tamelijk zuiver, glibberig en zacht op het gevoel is, zooals de massa voor pottebakkerswerk,' terwijl men zich onder *leem* moet denken 'een mengsel van klei met zand, steenbrokken, enz.'

Wij meenen, dat de schrijver zich in deze benamingen vergist, daar men juist hier te lande onder *leem* verstaat, wat door hem *klei* genoemd wordt, en omgekeerd. Het verweeringsproduct van veldspaat is het kaoline, in onzuiveren toestand *leem* genoemd, terwijl het slib der zee en der rivieren den naam draagt van *klei* en niet van leem.

Wij eindigen deze aankondiging met den wensch, dat het boek in veler handen moge komen.

Leiden, 4 April 1871.

D. DE LOOS.

Man en Vrouw, door Wilkie Collins. 2 dln. Deventer, A. ter Gunne.
Queretaro. Bladen uit mijn dagboek in Mexico, door Prins Salm-Salm. Gouda, G.B. van Goor Zonen.
Onderzeesche reis om de aarde, door Jules Verne. Vertaald door Dr. W.J.A. Huberts. Zwolle. W.E.J. Tjeenk Willink.
Schetsen en Verhalen van Christelijk Leven, door de schrijfster van de familie Schönberg-Cotta. Vertaald door Josinus. Veenendaal, J.H. le Cosquino de Bussy.
Gelukkige Invallen, door F.G. Burnand. Vertaald door Soera Rana. Assen, Van Gorcum en Co.
De Werken van C. Schmid. Leiden, A.W. Sijthoff.

Met opzet voeg ik dit zestal vertalingen bijeen en kondig ze tegelijkertijd aan, omdat, met uitzondering misschien van de - zoogenaamd - gelukkige invallen, elk dezer werken zeker reeds in het oorspronkelijke bij zeer velen in den lande bekend was, eer het nog in onze taal werd overgebragt. En niet de werken, maar de vertalingen wensch ik met een enkel woord bij ons publiek in te leiden. Gelukkig kan ik dat doen met ingenomenheid, omdat de vertalers in waarheid lof verdienen voor hun arbeid. De een moge al wat meer en de ander soms wat minder gelukkig geweest zijn in de keuze van woorden en uitdrukkingen, allen echter hebben vertalingen geleverd die gunstig uitmunten boven datgene, waaraan hun medestanders ons in den laatsten tijd gewend hadden. Dien lof achte men niet gering. Het aantal van grage vertalers neemt zoo schromelijk onder ons toe, dat éérst het loon verlaagd is en daarna en daardoor, ook al zeer spoedig het gehalte van den geleverden arbeid. Maar al te velen, wier opvoeding en ontwikkeling ons wettigden een zelfstandig werk van hen te verwachten, hunkeren naar dien slaafschen vertaalarbeid, en onze arme taal en stijl moeten dan maar al te dikwijls boeten voor de overdreven mededinging van hen, die, met de minste moeite 't meest gediend zijnde, zich tevreden stellen met het schamel loon voor het weêrgeven der gedachten van anderen, terwijl zij, bij eenige meerdere inspan-

ning, eigen werk met een hoogen prijs zouden kunnen bekroond zien. Hoe wenschelijk 't ook zij dat het goede vreemde boek onder het bereik gebragt worde van den landgenoot, zoo zal toch bij menige vertaling de vraag rijzen, of 't niet voor het behoud van de zuiverheid onzer taal nòg wenschelijker geweest ware dat het maar ontoegankelijk gebleven was voor degenen onder ons, die alleen het Hollandsch magtig zijn. Oog en oor wennen zoo ongemerkt aan de slechte en onjuiste zinnen die men leest en hoort, en het vreemde woord wint zoo ligt het burgerregt onder ons, het kernachtige en sprekender vaderlandsche woord verdringende. Men behoeft waarlijk niet véél te lezen van wat pen en pers ons dagelijks leveren, noch tal van vergaderingen en spreekbeurten bij te wonen, om dat gevaar te zien.

Maar ook de schrijvers hebben er regt op, dat hunne woorden juist overbragt en hunne denkbeelden in denzelfden vorm gegoten worden, waarin zij die hebben te boek gesteld. Een man als Wilkie Collins, die het zeldzaam talent bezit om als strafprofeet in zulk een aangenaam kleed voor zijne landgenooten te verschijnen, dat deze zelfs de hardste veroordeeling toch met graagte van zijne lippen opvangen, hij mag 't eischen voor den vreemdeling in een even behagelijk gewaad te verschijnen, opdat hij ook daar de toejuiching vinde die hem onder de zijnen te beurt viel. Hij teekent een zeeman in al zijn vlugtigheid en loszinnigheid maar daarbij als zoo beminnelijk, dat een ieder die met hem in aanraking komt ingenomen is met den kloeken gast. Een eerlijk maar door en door handig regtsgeleerde weet in zijne gesprekken zoo geestig en gevat te zijn, dat men er zich volstrekt niet over verbaast wanneer de menschen, voor onze oogen, door hem verschalkt worden. Zij zijn de hoofdpersonen van het verhaal, waaruit het schandelijke van de Schotsche wetgeving op het huwelijk moet blijken en tevens het zedelijk verderfelijke van de overdreven zucht der Engelschen van aanzienlijken huize, om door stoute lichaamsoefeningen uit te munten. Levendig van voorstelling en boeiend van stijl, weet de schrijver daarenboven over alles wat hij schetst een zekeren gloed te brengen; maar natuurlijk kan hij alleen dan slagen in zijn doel wanneer hij onze ingenomenheid weet te wekken voor hen, die hij als de slagtoffers voorstelt van datgene wat hij als verkeerd wil brandmerken. Moet hij echter niet onverbiddelijk falen in die po-

ging, zoodra de vertaler den onbezorgden zeeman laat spreken als een ouderwetschen voorzanger, of het geestig gesprek van den regtsgeleerde in den stijven vorm van een examen perst? De gang en het leven, door den schrijver aan zijn verhaal bijgezet, moeten angstvallig door den vertaler worden behouden, opdat de lectuur gemakkelijk zij en boeiend. En ik durf beweren dat Wilkie Collins alle reden heeft om over zijn Hollandschen tolk tevreden te zijn.

Aandoenlijk inderdaad is de wijze waarop de wakkere Prins Salm-Salm - van 1861-5 brigadier-generaal in het Amerikaansche leger en nu onlangs bij Rézonville, helaas! gesneuveld op den leeftijd van 42 jaar, in den zoogenaamd heiligen krijg, - het laatste tooneel beschrijft van het jongste drama in Mexico. De aide-camp van den ongelukkigen Maximiliaan was blijkbaar innig gehecht aan den edelen maar te zwakken vorst. In zijne pogingen om den Keizer te redden, werd hij wakker gesteund door zijne onversaagde gemalin, die geheel alleen en te paard, honderde mijlen afleî om Juarez te bewegen, het leven van Maximiliaan te sparen. De door haar onverschrokken moed en weergalooze trouw wereldberoemd geworden vrouw was eene Canadesche, dochter van den kolonel le Clercq. Blijkbaar kende zij den aard der Mexicanen beter, dan die groote Europesche mannen. Immers van den aanvang af noemde zij den vorst een verloren man, wanneer hij zich niet door de vlucht wist te redden. Met ingespannen aandacht volgen wij letter op letter en regel na regel het verhaal van haar zoowel als dat van haren echtgenoot, en wij verheugen ons over de flinke weêrlegging der verantwoording van den sluwen Lopez, als zou hij onschuldig geweest zijn aan het verraad van Maximiliaan, door zijne eigene officieren opgesteld. Ontneem echter aan die verhalen het naïve en ongekunstelde, dat er den onbedriegelijken stempel der waarheid op zet, en verwater of verflauw de krachtige taal van de krijgsmakkers van Lopez, en weg is de indruk welken dit boek ongetwijfeld op een ieder maakt die het leest in het oorspronkelijke en... gelukkig mag ik er dit als in éénen adem op laten volgen... in onze taal. Ook deze vertaler toch bleek zijn taak meester te zijn.

Jules Verne heeft ons aan veel wonderbaarlijks gewend! 't Zij wij met de kinderen van kapitein Grant het geheel zuidelijk halfrond doortrekken om den verloren reiziger terug te vinden, of dat

wij met hem in een luchtbal over Afrika heenzweven, of wel eindelijk onder zijn geleide ronddolen onder de oppervlakte der zee, zoodat de geheimen der peillooze diepte ontraadseld voor onze oogen staan, voortdurend zullen wij den aardigen Franschman geloovig en in stomme verbazing vergezellen, omdat hij op zeldzame wijze het talent zijner natie bezit om ons te begoochelen door een verblindend schitteren met woorden. Maar nauwelijks heeft de vertaler u ook maar een enkel oogenblik gehinderd door een stroeven zin of een min juiste uitdrukking, - 't geen ik intusschen gaarne erken dat maar zelden gebeurt, - of weg is de begoocheling en alleen het nuchtere getuigenis blijft over, dat de voorstelling ‘wel aardig gekozen is.’ 't Was geen gemakkelijk werk waarin deze vertaler zoo goed geslaagd is.

Ik zou niet weten waarom ik de invallen van Burnand ‘gelukkig’ zou noemen, maar wel weet ik dat de ‘bottelier’ die er een groote rol in speelt, de geheele aardigheid wegneemt, omdat de in geen enkel aanzienlijk Engelsch huis ontbrekende *butler* een geheel andere persoonlijkheid voor den geest roept, dan de naam waaronder de vertaler hem ten tooneele voert. Hoe goed dit boekske overigens ook vertaald zij, zulk een vlek bederft veel van den niet ongunstigen indruk, daargelaten evenwel of die gewone Engelsche aardigheden, welke nog al zeer spoedig in lafheid ontaarden, een gewenschte kost zijn voor Hollandsche magen.

Maar vooral moet ik 't den vertaler van de hoe oud ook toch nog altijd even frissche en jeugdige vertellingen van dien goeden Schmid op 't hart drukken, dat hij wat vrijer zij in zijn taal en wat losser in zijn vormen. Het liefelijke van die verhaaltjes ligt in het gemoedelijke van den toon zoowel als van den inhoud. Nu moge het Duitsch zich gemakkelijker leenen om dat trouwe en hartelijke weêr te geven waardoor Schmid ons zoozeer wegsleept, toch hebben wij bewijzen te over dat ook het Hollandsch daartoe bij magte is. De naam van onzen de Genestet, om maar een enkelen te noemen, is daartoe immers voldingend. Niet dat stijve van een leerboek past hier, maar het ongedwongene van een leesboek voor kinderen. Hier vooral wordt de schrijf- ook geheel de spreektaal. Klinkt het eigenlijk meest passende woord soms wat al te gemeenzaam, geen nood, want het wordt daardoor te beter verstaan. Schmid laat dien waardigen geestelijke zóó har-

telijk en gemoedelijk spreken, dat wij ons geen oogenblik verwonderen over den invloed dien hij op zijne omgeving oefent; maar hoe 't mogelijk is dat niet een ieder den pedant uitlacht waartoe een - soms enkel al te lettervaste - vertaler hem verlaagt, kan de lezer maar niet begrijpen, voor wien dan ook natuurlijk al het karakteristieke van het oorspronkelijke verloren gaat. Ik erken al het moeielijke van mijn eisch en waardeer tevens het vele goede dat deze vertaling kenmerkt, maar juist omdat de man toont berekend te zijn voor zijn taak, stel ik bij hem ook mijn eischen nog hooger. Hij en Josinus, bewijzen dat zij trouwe vertalers willen zijn; beiden stellen er blijkbaar prijs op geheel weêr te geven wat het oorspronkelijke inhoudt, welnu, wanneer zij zonder die eerlijke opvatting hunner taak te laten varen alleen wat meer losheid geven aan den bouw hunner volzinnen en zich wat meer vrijheid veroorlooven in de keuze van onze aan kernachtige woorden immers zoo rijke taal, dan zullen zij nog meer eer doen aan het talent van schrijver en van schrijfster. De vertaler van Schmid vooral houde mij deze aanmerking ten goede, omdat ze voorspruit uit eene liefde voor alles wat die waardige man geschreven heeft welke mij van der jeugd aan is bijgebleven en die telkens weêr herleeft, zoodra ik zijne aardige verhaaltjes maar even weêr inzie. Beter kost kan men voor de kinderen van welke natie ook moeielijk kiezen, dan deze even eenvoudige als treffende vertelsels.

Wanneer al onze vertalers zich zoo goed van hun taak kwijten als dit zestal, dan zullen vertalingen allengs ophouden onze taal met grove gevaren te dreigen. Maar ik blijf er bij, dat menschen die zoo goed en gemakkelijk de denkbeelden van anderen weten weêr te geven, zich liever moeten toeleggen op het leveren van zelfstandig werk. Voor dezen arbeid intusschen verdienen zij lof.

M.

De Klaagliederen van Thomas Carlyle.

> Om deze wille ween ik; mijn oog, mijn oog
> vliet af van water, omdat de trooster die mijne
> ziel zou verkwikken, verre van mij is.
> Klaagliederen van Jeremia I, 16.

Op meer dan vijf en zeventigjarigen leeftijd, omringd door een geheele wereld van bewonderaars, almachtig beheerscher der openbare meening op letterkundig gebied, kwam Goethe in aanraking met een Schotschen schrijver, destijds nog weinig bekend, - thans Lord Rector van de Universiteit te Edinburgh en met John Stuart Mill de meest gevierde denker in Engeland.

Goethe hield zich toen bezig met een geliefkoosde onderneming.

Wat de Duitschers aan hem verschuldigd zijn, is al genoeg gezegd en herhaald, - en 't volk dat thans zijn politieke éénheid na een bloedigen strijd heeft veroverd, zal, willen wij hopen, niet vergeten dat de wensch naar die politieke éénheid ontstaan is uit (- of althans ontzachlijk bevorderd is door) de éénheid der duitsche litteratuur, waarin aan Goethe de hoogste plaats toekomt. Doch Goethe was, behalve Duitsch Dichter, ook cosmopoliet; en dat cosmopolitisme uitte zich onder anderen in een voortdurend streven om de grenzen tusschen de letterkunde der verschillende volken te doen verdwijnen.

Hoe ouder hij werd, hoe meer hij in aanraking kwam met de grootste schrijvers uit het buitenland. Zijn roem trok hen aan, en velen trachtten hetzij persoonlijk, hetzij ook door briefwisseling, den Jupiter van den letterkundigen Olymp te naderen. - Nu zag hij het tijdstip te gemoet, waarop er een

algemeene wereldliteratuur[1] zou bestaan, die de grootste geesten van alle natiën met hunne kostbaarste gedachten zouden verrijken, - eene wereldliteratuur, die *allen* in 't genot zou doen deelen dat *allen* in staat waren te geven. Zelf had hij daartoe reeds bijgedragen, door hetzij in grootere werken, b.v. in den Wilhelm Meister, hetzij in afzonderlijke aankondigingen, zijne landgenooten op de verdiensten van Shakespeare, van Victor Hugo, van Edgar Quinet, van Walter Scott, van Manzoni, van Byron te wijzen; - en wanneer hij bij andere natiën iets soortgelijks opmerkte, haastte hij zijne vreugde daarover aan den dag te leggen, en dengene, die zich bij zijn streven aansloot, aan de Duitsche natie bekend te maken. Soms zelfs deed hij dit zonder in 't minst op alledaagsche begrippen van bescheidenheid te letten: men voelt zich wel eens geneigd te glimlachen om de objectiviteit, die Goethe in staat stelde, met de meeste kalmte een lang stuk voor zijn landgenooten te vertalen, dat bestemd is om de Fransche natie op de hoogte te stellen van Goethe's ontzaglijke verdiensten als dramatisch dichter[2].

't-Is op dezen weg, dat Goethe in 't jaar 1825 iemand ontmoette, die destijds in zijn eigen land, gelijk trouwens alle profeten, nog weinig geëerd werd. Carlyle was kort te voren zijn litterarische loopbaan begonnen met een hoogst belangrijk werk: het Leven van Friedrich von Schiller; het verscheen in een tijdschrift ‘the London Magazine’ (onder redactie van Leigh Hunt en Charles Lamb), doch werd later omgewerkt en afzonderlijk uitgegeven. Ook Goethe had hij bij het Engelsche publiek bekend gemaakt door een uitstekende vertaling van Wilhelm Meisters Lehrjahre. Geen wonder, dat Goethe zich sterk door hem aangetrokken gevoelde. Hij trad terstond met Carlyle in briefwisseling[3], - zette die tot aan zijn dood voort, - en gaf in menige aankondiging van de werken des jongen schrijvers de kostelijkste bewijzen van waardeering en bewondering van diens werken. Wat hij het meest in hem op prijs stelde, blijke uit de volgende aanhaling van Goethe's voorrede voor de duitsche vertaling van het Leven van Schiller, die ons tevens een kort overzicht kan geven van 't

1 Gespräche mit Goethe, von J.P. Eckermann. 3e Ed. Dl. I, p. 257.

2 Goethe's sämmtl. Werke. 8o. Cotta-edit. 1858. Dl. XXVI, p. 365.

3 Enkele brieven van Carlyle worden in het hierboven aangehaalde deel van Goethe's werken meegedeeld. Zie p. 443, 451.

geen Carlyle al zoo voor de kennis der Duitsche litteratuur in Engeland gedaan heeft.

‘De Heer Thomas Carlyle,’ zegt Goethe (p. 445), had reeds den Wilhelm Meister vertaald, en gaf vervolgens dit Leven van Schiller in 't jaar 1825 uit.

‘In 't jaar 1827 verscheen German Romance, in 4 Deelen, waarin hij uit de vertellingen en sproken van duitsche schrijvers, als Musäus, Lamotte Fouqué, Tieck, Hoffmann, Jean Paul en Goethe datgene uitkoos, wat hij geloofde dat voor zijn volk het geschiktste zou zijn.

De aan 't hoofd van elke afdeeling staande berichten aangaande 't leven, de geschriften, de richting van elken Dichter en Schrijver leggen getuigenis af van de eenvoudig welwillende wijze, waarop onze vriend getracht heeft zich op de hoogte te stellen van ieders persoonlijkheid en omstandigheden, en waarop hij op den goeden weg is geraakt, zijne wetenschap steeds vollediger te maken.

In de Edinburgsche tijdschriften, vooral in diegene welke eigenlijk aan vreemde Litteratuur zijn gewijd, worden verder, behalve de reeds genoemde duitsche auteurs, ook Ernst Schulze, Klingemann, Franz Horn, Zacharias Werner, Graaf Platen en menig andere, door verschillende recensenten, echter meestal door onzen vriend beoordeeld en ingeleid.

Hoogst gewichtig is het, bij deze gelegenheid op te merken, dat zij eigenlijk elk werk slechts als text en gelegenheid gebruiken, om over het eigenlijke vak, zoo ook verder over hetgeen elk individueel eigen is, hunne gedachten te publiceeren en hun oordeel op meesterlijke wijze te motiveeren.

Deze *Edinburgh Reviews*, hetzij aan inlandsche en algegemeene, of ook uitsluitend aan vreemde Litteraturen gewijd, moeten vrienden der wetenschap met opmerkzaamheid gade slaan: want het is hoogst merkwaardig hoe de grondigste ernst met de grootste vrijheid van blik, een strenge vaderlandsliefde met een eenvoudige, reine vrijzinnigheid in deze opstellen gepaard gaan.’

Ook in zijne gesprekken met Eckermann zien wij dikwijls welk hoog denkbeeld Goethe van Carlyle heeft, hoe hoog gespannen zijne verwachting is van de toekomst des jongeren schrijvers. Wij kunnen dat oordeel ten volle onderschrijven, - onder deze groote mits: dat wij ons in 't jaar 1830 verplaatsen, en niet uit het oog verliezen, dat Goethe van Carlyle

niets heeft kunnen lezen dan de hierboven opgenoemde werken. Ware 't mogelijk, thans, in het jaar 1871, den grijzen dichter nog eens te vragen naar zijn gevoelen omtrent den Carlyle van de laatste 40 jaren, dan zou het mij zeer verwonderen als Goethe nog bij zijn gevoelen bleef, inzonderheid als hij nog herhaalde, dat Carlyle's oordeel over personen en zaken zoo meesterlijk gemotiveerd kan heeten, of ook, dat er een reine, eenvoudige vrijzinnigheid in diens werken is op te merken.

Dit vermoeden eischt bevestiging, te meer omdat ik hier over twee schrijvers spreek, die men gewoon is onder de sterren der eerste grootte te rangschikken. Een nauwkeurig onderzoek naar Carlyle's meeningen zal dus vooraf moeten gaan. Tevens zal ik daardoor gelegenheid vinden een overzicht te geven van de werken van een man, wiens naam wel bij ons bekend is, maar die om ettelijke redenen nooit populair zal worden, ook al verkoopt de Heer van Kesteren nog zooveel exemplaren van de vertaling van het onvertaalbare boek *the French Revolution*.

In 1830, toen Goethe over Carlyle schreef, had deze zich uitsluitend bekend gemaakt door opstellen over litterarische onderwerpen; behalve de door Goethe reeds aangeduide, noemen wij uit deze periode vooral een artikel in de Edinburgh Review over Burns (1828) en twee artikelen in de Foreign Review over Voltaire en over Novalis (1829). Voor zoover ik weet, zijn die opstellen onovertroffen, zoowel wat inhoud als wat vorm betreft. Waardeering van de deugden van elk schrijver, juiste doch humane critiek van de gebreken die hem aankleven, schilderachtige karakterbeschrijving, - niets ontbreekt, om de lezing en herlezing van die stukken hoogst aantrekkelijk te maken.

Waar b.v. vindt men een schooner, een beter gelijkend portret van den dichter waarop gansch Schotland roem draagt, dan in Carlyle's artikel over Burns? In 't meest prozaïsche tijdvak geboren, dat Engeland ooit beleefd had, in een stand, die zijn geest met voortdurenden lichamelijken arbeid[1], zelfs

1 Burns' vader was een boer, die nooit £ 20 bij elkaar heeft kunnen krijgen om zijn stuk land te verbeteren. De dichter, eerst in veldarbeid zijn vader behulpzaam, achtte zich gelukkig in 't vervolg als controleur bij de accijnsen geplaatst te worden, een post die in 't Westen van Schotland niet zonder gevaar was.

met armoede en met de vrees voor de grootste rampen omknelde, - zonder andere hulp dan de kennis die in de woning van den arme gevonden wordt, - met de rijmen van Ferguson en Ramsay als eenig model van schoonheid, gaat Burns onder al die nadeehge invloeden niet onder. ‘Door de nevelen en de duisternis heen van dien nederigen kring, onderscheidt zijn arendsoog de ware verhoudingen in de wereld en in 't menschelijk leven; hij wast op tot verstandelijke kracht en geraakt door eigen werk tot verstandelijke bekwaamheid.... Wij hebben Burns lief, en wij hebben medelijden met hem; liefde en medelijden zijn geneigd tot overdrijving. Critiek, zegt men soms, moest een koele bezigheid zijn; wij zijn daarvan niet overtuigd: in alle geval hebben wij met Burns niet alleen als critici te doen. Hoe waar, hoe verkwikkend zijne poëzic ons toeschijne, niet als dichter, maar als mensch boezemt hij ons voornamelijk belang en liefde in. Dikwijls ried men hem aan eene tragedie te schrijven; tijd en middelen werden hem daartoe niet gegund: doch zijn gansche leven was eene tragedie en wel een der meest hartverscheurende. Wij twijfelen of de wereld sedert dien tijd een zoo door en door treurig tooneel heeft bijgewoond: of Napoleon zelf, verlaten, kijvende met Sir Hudson Lowe, stervende op zijne rots “amid the melancholy main,” den nadenkende zulk een “spectacle of pity and fear” aanbood, als deze intrinsiek edelere, zachtere, misschien grootere ziel deed, in haar uitputtende en hopelooze worsteling met alledaagsche verwikkelingen, die al dichter en dichter haar omknelden, totdat de dood alleen haar een uitweg kon banen. Veroveraars zijn een ras, dat de wereld best zou kunnen missen: ook kan het harde verstand, de gevoellooze hoogheid, en het verheven doch egoïstische enthousiasme van zulke personen ons in 't algemeen geen liefde inboezemen; op zijn best kan het verbazing wekken; en zal hun val, gelijk die eener pyramide, met een zekere mate van droefheid en ontzag worden aanschouwd. Maar een ware Dichter, een man in wiens hart eene “ingeving van Wijsheid,” een weerklank van de “Eeuwige Melodiën” gevonden wordt, - zulk een man is het kostbaarste geschenk, dat aan een menschengeslacht kan gegeven worden; in hem zien wij een meer vrije, meer reine ontwikkeling van al het edelste dat in ons is; zijn leven is een vruchtbare les voor ons, en wij betreuren zijn dood, als dien van een weldoener die ons lief gehad en onderwezen heeft. - Zulk eene gift had de

Natuur in hare goedheid ons in Robert Burns geschonken; doch met vorstelijke onverschilligheid wierp zij dat geschenk uit hare hand, gelijk een voorwerp zonder waarde, en het werd onkenbaar gemaakt en vernield, als een nutteloos prul, voor dat wij het herkenden'[1].

Men ziet, dat Carlyle zich, in deze eerste periode zijner werkzaamheid, de critiek als een liefderijke beoordeeling van den mensch, niet alleen van den schrijver voorstelde. En in al de pennevruchten uit die jaren bleef hij aan die overtuiging getrouw. Voltaire zelfs komt er in het artikel, dat Carlyle in 1829 aan hem wijdde, oneindig veel beter af dan in het zeven en twintig jaren later geschreven leven van Frederik den Groote. Wel kent onze schrijver aan den man der 18de eeuw bij uitnemendheid, niet de hoedanigheid toe van *groot man*, van 'hero'; 't geen niemand zal verwonderen, die weet wat Carlyle onder dien naam verstaat, - waarover later, - doch Voltaire is evenmin een soort van verachtelijk, bespottelijk, kleinzeerig (thinskinned) wezen, dat niet beter kan doen dan zich door Frederik den Groote voor den gek te laten houden. In 1829 staan Voltaire's goede hoedanigheden nog meer op den voorgrond: hij moge al niet bedeeld zijn met de hoogste aller gaven, een juist inzicht in de beteekenis van het 'machtige Heelal, in zijne schoonheid en oneindige geheimzinnige grootheid, die het kleine *Ik* tot nietigheid vernedert,' - zijn talent om het verkeerde in de wereld op te sporen is daarentegen ongeëvenaard, evenals zijne volharding in de bestrijding daarvan: - ook bezit hij van nature een 'keen sense for rectitude, indeed, for all virtue', en is zijne vlugge opmerkingsgave voor elken schoonheidsvorm, zoowel uit een zedelijk als uit een verstandelijk oogpunt te bewonderen. Carlyle wijst er op, dat Voltaire voor de hulpbehoevenden ten allen tijde een weldoener was, - dat hij in zijn vriendschapsbetrekkingen merkwaardig standvastig bleef, - dat hij tegenover zijn menigvuldige vijanden zich nooit onverzoenlijk of wraakzuchtig toonde, - hetgeen, in aanmerking genomen dat die vijanden meestal verwoede theologen waren, en de strijd van hun kant althans 'a war to the knife' kon heeten, als iets vrij verrassends mag beschouwd worden. Let men daarbij op de geheele strekking van Voltaire's werkzaamheid, als polemist tegen het christen-

1 Critical and Miscellaneous Essays van Carlyle, Boston, 1855, p. 96.

dom, als medewerker tot de Encyclopedie, als ‘Coryphée du Déïsme,’ - dan moet men 't in den Puritein Carlyle waardeeren, dat hij nog zooveel in Voltaire vindt te prijzen, en dat hij de zedelijke gebreken van den grooten persifleur, zooals hij hem noemt, voor een goed deel aan den diepgezonken, zedeloozen, uitsluitend aan zingenot overgegeven tijd toeschrijft, waarin Voltaire leefde. Ook hier dus blijkt Carlyle den eisch te hebben vervuld dien hij zich stelde en dien hij ergens aldus formuleert: ‘Geen enkel karakter, dit mogen wij volhouden, werd ooit goed begrepen, eer het beschouwd werd met een zeker gevoel, niet slechts van verdraagzaamheid, maar van sympathie..... Wij kunnen zeker zijn, dat onze vijand *niet* zoo afschuwelijk is als wij geneigd zijn hem te schilderen..... Om zijn karakter goed te beoordeelen, moeten wij niet minder door zijne oogen, dan door de onze leeren zien; wij moeten medelijden met hem leeren hebben, hem beschouwen als een medemensch, in één woord hem lief hebben, - of het wezen van zijn geest zal door ons misvat worden’[1].

Ook verdient behartiging wat Carlyle elders op geestige wijze schetst als vereischte voor het schrijven eener goede critiek. In de inleiding van zijn prachtig artikel over Novalis (Friedrich von Hardenberg) zegt hij, dat er twee manieren zijn om een groot schrijver te critiseeren. Volgens de eerste en meest gemakkelijke klimt de criticus als 't ware op de schouders van den grooten man, om zoodoende op hem neêr te kunnen zien. Bij al wat de schrijver zegt of doet, behandelt hem de criticus op een luchthartige, halfspottende wijze, - met een toon als of hij 't ook wel wist; soms bij wijze van bedekte hatelijkheid, geeft hij te kennen dat hij dit of dat niet begrijpt, - en vraagt hij zijn lezers of zij het begrijpen? - Hij kan ook veel effect maken door hier en daar een zin uit zijn verband te lichten, en dien aan zijn lezers als iets vreemds of ongerijmds voor te stellen. Vindt de criticus daarentegen ergens een gezegde, waarvan de in 't oog springende waarheid en wijsheid ieder lezer moet overtuigen dat de schrijver een man is van groote gaven, dien men eer bewonderen moest dan uitlachen, dan laat de criticus dat gezegde onvermeld, - of beter nog, dan haalt hij het aan, doch voegt er met een schijn van verdienstelijke openhartigheid, en op den

1 l.c.p. 145.

toon der bemoediging den raad bij, dat de schrijver zijn transcendentale muizenissen toch moest laten varen, en altijd *zoo* moest schrijven, met de belofte, dat *hij* hem dan zal bewonderen. Zoo raakt de lezer weêr op zijn gemak en als van een leien dakje gaat hij tot aan 't slot van 't *Artikel* voort, ‘en slaat het boek toe, met een victorieus gevoel, niet alleen dat hij en de criticus den man doorgronden, maar ook, dat, met uitzondering van enkele stralen van fantasie en licht, de man niet veel meer is dan een levende massa duisternis.’

De tweede wijze van critiseeren, die, welke Carlyle bij Novalis denkt te volgen, is lijnrecht hier tegenovergesteld. Is niet de reviewer de Priester der Litteratuur en Philosophie, aangesteld om de geheimenissen dier wetenschap voor den gewonen mensch te vertolken, - hem als een getrouwe prediker leerende begrijpen wat binnen 't bereik valt van zijn verstand, eerbiedigen wat slechts voor een hooger verstand dan 't zijne verstaanbaar is?..... ‘Laat geen *klein* man verwachten, dat in dit geval een Simson zal worden vertoond, geblind en gekluisterd, om hem genoegen te geven. Ja, zou dat in een geestelijken zin voor den kleinen man zelf niet de dood zijn, en op zijn minst een groot nadeel? Want is niet die gewoonte om met alle grootheid te spotten, met geweld alle grootheid neêr te halen op onze eigen hoogte, eene hoofdoorzaak, die die hoogte zoo zeer onaanzienlijk doet blijven?’

Dit verdraagzame, echt humane beginsel, dat trouwens rechtvaardige veroordeeling van het laakbare volstrekt niet uitsluit, geeft aan de litterarische critieken van Carlyle eene waarde, die Goethe met de juiste woorden heeft geteekend. Men leest die critieken met genoegen en met vertrouwen: met genoegen om de schilderachtige wijze van inkleeding, om de zeggingskracht, Carlyle zoo bijzonder eigen, om de oorspronkelijkheid der beelden, welke hij gebruikt, om de geestige zetten tegen zoo menig vooroordeel, zoo menige onwaarheid, waarop de alledaagsche maatschappij teert; - maar tevens gevoelt men bij 't lezen, dat het portret van elken schrijver welgelijkend is, zonder opsiering en zonder caricatuur, en leert alzoo diens werken uit het eenig juiste standpunt beschouwen. Men kan daarom de essays waarvan hier sprake is gerust als leiddraad gebruiken voor de letterkundige geschiedenis van de daarin behandelde tijdvakken. Voor de kennis der Duitsche

litteratuur vooral vormen zij een bijna volledige en onderhoudende bron van kennis.

De studie der duitsche letterkunde had intusschen bij Carlyle nog een ander gevolg dan dit streven om haar in Engeland ingang te doen vinden. Zelf werd hij er door *gegermaniseerd*, althans in vele opzichten. Ik bedoel hier niet den invloed, dien zijn bijna onophoudelijke omgang met duitsche auteurs op zijn stijl uitoefende: 't komt mij niet noodig voor, te dezer plaatse een brokstuk Engelsche stijlstudie te leveren; ik zou trouwens niet anders kunnen doen dan napraten, daar men in 't Engeland *hierover* vrij wel eens is, dat Carlyle's woordenkeus en constructiën dikwijls zoo onengelsch mogelijk zijn, en tevens de duidelijkste sporen dragen van haar duitschen oorsprong.

Van meer belang komt het mij voor, van Carlyle's meeningen, zooals hij die na de eerste, zuiver letterkundige periode verkondigt, den vreemden oorsprong aan te wijzen, en tevens te doen zien in hoeverre des schrijvers machtige originaliteit aan die meeningen een eigenaardige richting gaf.

Reeds in die vorige, zuiver letterkundige periode valt op te merken, dat Carlyle de critiek niet als doel, maar als middel beschouwt en gebruikt: in zijne behandeling van litterarische onderwerpen ziet men voortdurend den philosoof, die zijn stelsel toepast, - of liever, die de toepassing van zijn stelsel vindt in de letterkundige geschiedenis der verschillende landen. In de historische werken, waaraan Carlyle zich later wijdde, en waaraan hij verreweg het grootste gedeelte van zijn roem te danken heeft, is hetzelfde merkbaar. Bij alle verschil van omvang, vorm en inhoud, zijn voor mij de Lectures on Heroes and Hero-Worship, - zijn de door Carlyle uitgegeven en in een doorloopend verhaal ingelaschte Brieven van Oliver Cromwell, - de Geschiedenis van de Fransche Revolutie, - die van Frederik den Groote, - de Latter Day Pamphlets niets dan de uitwerking op groote, op kolossale schaal van een philosophisch systeem, waarvan men zich rekenschap dient te geven, wil men een helder inzicht verkrijgen van hetgeen Carlyle in onze hedendaagsche maatschappij beteekent. Mijne

eerste taak moet dus zijn een overzicht te geven van Carlyle's philosophisch systeem. Ik beloof den lezer, dat ik het voorbeeld niet zal volgen van den kleinen man, die den blinden Samson gaat zien lijden, - ook niet van den criticus die op de schouders klimt van den schrijver om diens gebreken te kunnen aantoonen. Met nederige bewondering voor Carlyle's genie, zal ik trachten meê te deelen, wat diens denkbeelden zijn. Trachten, zeg ik, - want de taak is niet gemakkelijk. Behalve de Tristram Shandy bestaat er geen zonderlinger boek, - geen boek dat meer verward, onsamenhangend schijnt, dat den lezer lichter op een dwaalspoor brengt dan de *Sartor Resartus*, - en toch kan men m.i. nergens beter en volledíger te weten komen, wat Carlyle eigenlijk bedoelt.

II.

Te Weissnichtwo, in Duitschland, verscheen in 1831 bij Stillschweigen en C^{o}., een werk onder den titel van: '*Die Kleider, ihr Werden und Wirken*,' von Diog. Teufelsdröckh, J.U.D. etc. -[1]. Het was, volgens de aankondiging in de *Weissnichtwo'sche Anzeiger* een werk van 'die uitgebreide, compresgedrukte, compresgedachte soort, die men alleen in Duitschland, wellicht alleen te Weissnichtwo zal vinden, -... een werk, belangrijk zoowel voor den oudheidkenner, den geschiedkundige, als voor den wijsgeerigen denker; een meesterstuk van stoutheid, van linx-oogige scherpzinnigheid en van kernachtig onafhankelijk Germanisme en Philanthropie (*derber Kerndeutschheit und Menschenliebe*); dat in Hoogere kringen zeker niet zonder oppositie zal worden gelezen, - maar dat den bijna onbekenden naam van Teufelsdröckh tot de-eerste rangen moet en zal verheffen van de philosophie in onzen duitschen Eeretempel.'

Wie was die Teufelsdröckh? Wat behelsde zijn boek? De *Sartor Resartus*, - belg. de Opgelapte Kleerenlapper moet het ons leeren. De anonime uitgever van dit zoogenaamde compterendu vertelt ons, dat hij het boek van de HH. Stillschweigen

1 Sartor Resartus. Ed. 1870. Chapman and Hall, p. 4.

en C^{o}. had ontvangen met het verzoek, het ook in Engeland door eene aankondiging bekend te maken. Hij had vroeger eenigen tijd te Weissnichtwo doorgebracht en kende Teufelsdröckh. Terwijl hij zich nu aan 't werk zette, en al meer en meer verdiept raakte in de tallooze schoonheden, en in den diepzinnigen en geheel oorspronkelijken gedachtengang van het boek over de Kleeren, kreeg hij juist ter goeder ure en door tusschenkomst van den Heer Hofrath Heuschrecke, een groote bezending papieren en documenten van allerlei aard, van Teufelsdröckh afkomstig. De Hofrath verzocht hem daaruit eene biographie samen te stellen van den grooten schrijver. Ondertusschen had de anonymus al enkele uittreksels uit de philosophie der Kleeren aan Fraser's Magazine meêgedeeld. Nu gaf hij in een tweede reeks artikelen eene soort biographie van Teufelsdröckh uit, - grootendeels bestaande uit losse brokstukken, die hij hier en daar in de zes zakken met documenten had ontdekt, - terwijl eindelijk in een derde serie de nog overblijvende hoofdstukken der Kleerenphilosophie in excerpt werden meêgedeeld.

Ziedaar het schema, het kader dat Carlyle gebruikte, om zijne voorstelling van de wereld en de wetten die haar beheerschen bekend te maken. Want dat de denkbeelden van Teufelsdröckh wel degelijk die zijn van Carlyle, al beweert de anonymus gedurig, dat hij ze vreemd, onbegrijpelijk, ja krankzinnig vindt, - daarover kan niet de minste twijfel bestaan bij vergelijking van den Sartor Resartus met *alle* latere werken van Carlyle. Wat nu echter die denkbeelden zijn van Teufelsdröckh en dus van Carlyle, valt niet zoo gemakkelijk te ontcijferen uit de menigte tegenstrijdigheden, interjectiën, paradoxen, dwaze anecdoten, waarmeê het geheele werk is doorspekt.

Teufelsdröckh is, op het oogenblik dat de anonymus schrijft, professor in de nieuwe wetenschap der ‘Things in General’, zeker eene der meest uitgebreide die men zich voorstellen kan, maar waarvan ik den Engelschen naam in 't Hollandsch niet kan vertalen[1]. Wie zijn ouders waren weet hij niet. Op zijn negende jaar heeft hij voor 't eerst gehoord, dat zij die hij daarvoor aanzag, de goede Andreas Futteral en diens vrouw Gretchen, te Entepfuhl, hem slechts als zoon aangenomen heb-

1 De letterlijke vertaling: Zaken of Dingen in 't Algemeen, drukt niet hetzelfde uit. Wij hebben geen goed woord voor het duitsche ‘Ueberhaupt.’

ben, - dat hij op een mooien dag als pasgeboren kind door een vreemdeling met een eerwaardig voorkomen in huis gebracht is; dat de vreemdeling plotseling verdween en nooit meer iets van zich liet hooren, en dat het eenige wat bij het kind gevonden werd, een papier was waarop de schoone naam Diogenes Teufelsdröckh stond en een rolletje Friedrich's d'or. Intusschen, Andreas Futteral vervulde den plicht van een vader op trouwe wijze, en de herinnering aan die kindsche jaren is voor den Professor de meest zonnige uit zijn gansche leven. Wel werd hij streng gehouden, al te streng misschien: doch ‘in dat gewend zijn aan gehoorzaamheid, was overdrijving buiten mate veel veiliger dan tekortkoming. Gehoorzaamheid is ons aller plicht en lot; wie zich daarin niet wil plooien, moet breken; te vroeg en te volledig kunnen wij niet gebracht worden tot de wetenschap dat Ik Wil - in deze onze wereld als nul staat tot Ik Moest, en meestal als een allerkleinste breuk tot Ik Moet.’ Ook leerde hij van de voortreffelijke Gretchen wat Godsdienst was. Het hoogste dat hij op aarde kende, zag hij met onuitsprekelijk ontzag zich voor een Hooger Wezen in den Hemel nederbuigen. Dat maakte een diepen indruk op hem.

Op school te Entepfuhl leerde hij een menigte dingen, die hij in een hoekje van zijn hersenkast borg, daar hij er het nut niet van kende; zoo ook op het Gymnasium te Hinterschlag. Zijne leeraren waren, zegt hij, dikhuidige[1] pedanten, zonder kennis van de menschelijke natuur, of van die der jongens... ‘Tallooze doode woorden (niet doode Talen, want zij kenden zelven geen Taal) pompten zij ons in, en noemden dat aankweeking van den geest. Hoe kan een levenlooze, werktuigelijke Gerundium-draier, waarvan men in een volgende eeuw het evenbeeld te Neuremberg van hout en van leêr zal maken, hoe kan die iets ter wereld aankweeken; laat staan een Geest, die niet groeit als groente (door etymologische bemesting der wortels), maar als een Geest, door geheimzinnige aanraking met Geest?... De leeraars te Hinterschlag kenden genoeg syntaxis, en van des menschen ziel juist zooveel, dat die een faculteit bezat, Geheugen genoemd, en door haar spierbekleeding heen kon bewerkt worden met berken roeden.’

De Universiteit, die Teufelsdröckh bezocht, noemt hij niet;

1 Hide bound in orig. Sartor Resartus, p. 64.

het was de slechtste der vooralsnog ontdekte Universiteiten (altijd buiten Engeland en Spanje). De professoren hadden vooral te zorgen voor rijkelijke collegiegelden. Zij genoten een zekere reputatie voor werk, dat al lang vóór hen door anderen verricht was. Daarentegen droeg men er roem op een Rationalistische Universiteit te zijn, in de hoogste mate teden mysticisme gekant; en ‘zoo werd de jeugdige leêgstaande ziel gemeubileerd met een massa praatjes over Vooruitgang van het Menschengeslacht, Eeuwen van duisternis, Vooroordeel, enz.; zoodat allen alras opgeblazen werden tot een toestand van winderige redeneerzucht; waardoor de betere soort spoedig moest eindigen in misselijk, onmachtig Scepticisme; de mindere soort daarentegen in volslagen zelfaanbidding moest vergaan (*crepiren*) en voor de wereld des geestes dood worden’[1].

De denkbeelden van Teufelsdröckh omtrent onderwijs en opvoeding zijn, voorzoover zij uit deze geheel negative critiek kunnen geput worden, tamelijk afwijkend van de in onzen tijd algemeen geroemde, - zoo men althans de heerschende praktijk wil nemen als kenbron van de theorie. Zou de beroemde Professor te Weissnichtwo wel eens een programma ingezien hebben van een hoogere burgerschool met 5jarigen cursus?

Op die slechte universiteit had Diogenes intusschen ontzaglijk veel gelezen, en zoo de grondslag gelegd voor een litterarische loopbaan, - al waren de rechten zijn eigenlijk studievak, want hij was arm en van boekenschrijven wordt men niet rijk. Natuurlijk waren zijne vroeger aangenomen begrippen omtrent God en diens verhouding tot de wereld tegen dat leven niet bestand; zijn geloof verliet hem dan ook langzamerhand.

Ook had hij gedurende zijn studietijd kennis gemaakt met een Engelschman, Towgood genaamd; hij zou bijna diens vriend geworden zijn, zoo hij zich niet ter rechter ure herinnerd had, dat in de Finsche taal en in de Utilitarische philosophie, 's menschen ziel eene soort van *maag* is; wat kan dan gemeenschap der zielen anders beteekenen dan gemeenschappelijk eten? Zijne vriendschap bepaalde zich dan ook tot diners, - en hier als overal elders, verwierp hij hersenschimmen. Alleen had hij aan die kennismaking een zekere sympathie te danken voor Engeland, die zeker niet op rationeele gronden kon berusten.

1 Ik vertaal hier letterlijk: *become dead* is in 't Engelsch even ongebruikelijk, als *dood worden* bij ons, l.c.p. 69.

De maatschappij, die hij nu binnentrad, leverde voor hem niet veel voordeel op. Zijn eerste zorg, nadat hij om den wille van den honger eenigen tijd de *Juristerei* had voortgezet, was, als bij een jong veulen, dat in een vette weide door hooge rasters omgeven, niet eer tevreden is, of het moet er over heen gesprongen zijn, - zijn eerste zorg was: de jeter la toge aux orties. Door boeken te vertalen, door privaat-onderricht, voorzag hij in de kost; hoe hem dit gelukte weet hij nog niet. Hij had hooggeplaatste vrienden of althans bekenden gevonden in de familie des graven von Zähdarm, waar hij Towgood ook terugvond; maar zijn kinderlijke waarheidsliefde, die bij iedereen voor onhandige ruwheid doorging, maakte dien omgang op den duur onmogelijk. - Toch vond hij, waarschijnlijk in dien kring, zeker althans omstreeks dien tijd, een meisje waarop hij met al den gloed eener onbedorven fantasie verliefd werd. Zijne theorie omtrent de liefde is te karakteristiek, om die niet, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, te vermelden. ‘Algemeen genomen,’ zegt hij, ‘is een Persoon (Persönlichkeit) voor ons steeds heilig; een zeker orthodox Antropomorphisme verbindt mijn *Ik* met alle *Gij*'s in banden der liefde: maar 't is in deze toenadering van het Gelijkende met het Ongelijkende, dat zulk een hemelsche aantrekking, als tusschen Negatief en Positief, voor 't eerst in vlammen losbarst. Is (volgens U) de minste sterveling ons onverschillig? Is het niet veeleer onze hartgrondige wensch, met hem vereenigd te worden; hem aan ons te verbinden, door dankbaarheid, door bewondering, door vrees: of indien dat niet gaat, ons op die wijze aan hem te verbinden? Maar hoe veel meer nog in 't geval van Gelijkend-Ongelijkend? Hier is ons de hoogere mystische mogelijkheid geschonken van zulk eene verbinding, de hoogste op onze Aarde; in het geleidende medium der fantasie wordt aldus de vonk van die geestelijke Electriciteit ontstoken, welke wij, als zij zich tusschen man en vrouw openbaart, LIEFDE noemen.’

Ge ziet, geachte lezer, dat wij met Teufelsdröckh in de volle zee der mystiek verzeild zijn. Hij zal ons echter nog wel verder van 't land der gewone of kantoornuchterheid verwijderen.

Als een vuurwerk, schitterend, betooverend, zinsbegoochelend, verging voor Teufelsdröckh deze periode zijner eerste, zijner eenige liefde; doch ook kortstondig als een vuurwerk was dat *delirium*, zooals hij 't ook noemt. Blumine was van hooge ge-

boorte en arm, Teufelsdröckh was arm en van onbekende afkomst; de gelijkheid zoowel als de ongelijkheid in de positie der geliefden pleitte in 't oog der wereld tegen een huwelijk, - en op een akeligen morgen ontving hem Blumine met roodbeschreide oogen en verklaarde dat zij elkaâr niet meer moesten ontmoeten....

Akelige duisternis bedekte zijne ziel, en als 't ware door de ‘bouwvallen van een verbrijzeld Heelal viel hij, viel hij, naar de Diepte.’

Wat zou hij nu doen? Een gewoon mensch, zegt de anonime uitgever, zou eene kamer gehuurd hebben te Bedlam, - of zou Satanische Poëzie zijn gaan schrijven, - of had zich een kogel door de hersens gejaagd. Teufelsdröckh handelt anders. Stil vat hij den pelgrimstaf op en begint een voetreis om den wereldbol! Wel waren de Satanische machten, die anderen tot het schrijven van verzen dwingen, in zijn binnenste druk in de weêr; wel ook was de godsdienst, of liever de godsdienstzin, dien de liefde weêr had doen herleven, nu wederom voor wanhoop en ongeloof geweken: maar de ‘voortreffelijke passiviteit’, die hij van zijn eerste opvoeding had overgehouden, deed hem althans uiterlijk bedaard blijven. Hij reisde overal heen, - geen streek ter wereld verzuimde zijn onrustige tred te bezoeken. In de drukbezochte straten der groote wereldsteden, onder de tenten der Nomadische stammen van Tartarije, bij het sombere zonlicht van een Juni-nacht op den Noord-Kaap, overal zocht hij leniging en verpoozing!

Eens scheen hij op 't punt de rust te vinden, die zijn gefolterd gemoed zoo noodig had: hij stond op de hoogte van een bergpas, van waar hij de geheele tooverpracht kon overzien, die de eenzaamheid der hooge bergwereld aanbiedt; de rozenroode gloed op de verste toppen veranderde in zilverklaarheid, de zon verdween, - en een zacht gefluister van Eeuwigheid en Oneindigheid, van Dood en van Leven, klonk door zijne ziel; hij gevoelde alsof Dood en Leven één waren, alsof de Aarde niet dood was; en de Geest der Aarde had zijn troon te midden van die pracht gevestigd en *zijn* geest hield daarmede gemeenschap.

Op dat oogenblik rijdt, langs de postroute, een open rijtuig voorbij; de postillon, de koetsier, de paarden zijn met bloemen en ruikers versierd: vroolijk klapt de zweep, helder rinkinken de belletjes aan 't tuig, en het gelukkige echtpaar in den reiswagen groet den eenzamen wandelaar zonder hem te her-

kennen: - 't zijn Towgood en Blumine, op hunne huwelijksreis, en op weg naar Engeland.

Door dezen slag wordt bij Diogenes wat er nog van hoop, van vertrouwen, van geloof overblijft, vernietigd. Zelfs het laatste geloof, dat hij nog behouden had, geloof in zich zelven, verliet hem nu. Een vreemdsoortige eenzaamheid scheen hem te omringen. Wat konden hem zoogenaamde vrienden schelen? De mannen en vrouwen in zijne omgeving, ook al spraken ze hem toe, waren voor hem niet dan poppen: hij had vergeten, dat zij nog anders dan automatisch konden handelen. Te midden der drukste straten was hij eenzaam, - en wild, wreed als de tijger in zijne bosschen, behalve in zoover hij zijn eigen hart en niet dat van een ander verslond. ‘Het zou eenige troost voor mij geweest zijn,’ zegt hij, ‘zoo ik - als Faust mij had kunnen verbeelden, dat de Duivel mij kwelde; want eene Hel, zooals ik mij die voorstelde, zonder leven, al was dat leven Diabolisch, was nog vreeselijker: maar in onze eeuw van Afbreken en Ongeloof, is de Duivel zelfs afgebroken, en kan men niet eens meer in een Duivel gelooven. Voor mij was het Heelal geheel ontdaan van Leven, van Einddoel, van Wil, zelfs van Vijandigheid: het was één reusachtige, doode, onmetelijke stoommachine, die in haar doodelijke onverschilligheid voortrolde tot zijn mijne ledematen uit elkaâr geperst zou hebben..... Van Zelfmoord weêrhield mij een zekere *naschyn* (Nachschein) van Christelijkheid, misschien ook een zekere luiheid van aard; was dat niet een middel, dat ik altijd ter hand kon nemen?’[1].

Jaren lang duurde deze kwelling. Had hij geen hoop, evenmin ook had hij eenige bepaalde vrees voor mensch of duivel. En toch, vreemd genoeg, leefde hij in een onophoudelijke, onbepaalde, verterende angst: bevend, kleinmoedig, vreesachtig voor ik weet niet wat: het scheen alsof alles in den Hemel daarboven en de Aarde hier beueden hem zou bezeeren; alsof de Hemel en de Aarde slechts onmetelijke kaken waren van een verslindend monster, en dat hij met kloppend hart daarin zat te wachten op het oogenblik dat hij verslonden zou worden.....

Maar er kwam eene wending in zijn gemoedstoestand. Na eindeloos rondzwerven bevindt Diogenes zich eens op een hee-

1 Sartor Resartus, p. 102.

ten zomerdag in de vuile kleine *Rue St. Thomas de l'Enfer*, te Parijs, diep ter neêrgedrukt, en nog ongelukkiger dan gewoonlijk; plotseling rijst in hem de gedachte op: ‘Waarvoor zijt Ge toch bevreesd? Waarvoor loopt Ge als een lafaard voortdurend te piepen en te janken; waarvoor kruipt en beeft Ge? Verachtelijk wezen, wat is het ergste dat U kan overkomen? De Dood? Wel nu, de Dood, - en voeg er de pijnigingen van Tophet bij, en al wat de Duivel en de Mensch tegen U mogen, kunnen of willen uitrichten! Hebt Ge dan geen hart? Kunt Ge niet lijden, wat ook kome; kunt Ge niet als een Kind der Vrijheid, schoon verdoemd, Tophet zelf onder Uwe voeten vertrappen, terwijl het U verteert? - Nu, laat het komen: ik ga het te gemoet en tart het uit! En toen ik zoo dacht, stortte als een vurige stroom zich over mijn gansche ziel uit, en ik schudde allen lagen angst voor altoos van mij af. Ik was krachtig, van ongekende kracht: een geest, bijna een god. Van dien tijd af, was de aard van mijne smart veranderd: geen vrees meer, geen jankende treurigheid meer, maar Verontwaardiging, en Uittarting met vlammende oogen.

.....Het eeuwige Neen (*das ewige Nein*) had gezegd: Zie, Ge zijt zonder vader, Ge zijt verdoemd en 't Heelal is mijn (des Duivels); en daarop antwoordde nu mijn gansche *Ik*: *Ik* ben niet dijn, - ik ben Vrij, en haat U ten eeuwigen dage!

't Is van dit uur dat ik geneigd ben mijn geestelijke Wedergeboorte of Baphometischen vuurdoop te dagteekenen; misschien begon ik terstond daarop een Man te zijn’[1].

Wat is Baphometisch?[2] Ik weet het evenmin als waarschijnlijk de meeste mijner lezers. Carlyle veroorlooft zich wel meer van die vrijheden in 't gebruik van epitheta ornantia; en de Engelsche critici van den Sartor Resartus hebben zich daaraan te goed gedaan, om het geheele boek als eene mystificatie te veroordeelen, uitsluitend geschikt om de pedanterie van den schrijver aan den dag te brengen. Moge hun dat oordeel vergeven worden!

Mij schrikt dat gebruik of misbruik van vreemde woorden niet af en ik bewonder de prachtige beschrijving van Teufelsdröckh's zielelijden, - ik houd die voor een der schoonste

1 Sartor Resartus, p. 103.
2 B*άφη*, indompeling?

psychologische studiën, die ooit geleverd zijn, - een waar innerlijk drama, waarvan de ontknooping geheel overeenkomt met den wensch door Faust uitgesproken:

> Könnt' ich Magie von meinem Pfad entfernen,
> Die Zaubersprüche ganz und gar verlernen,
> Stünd' ich, Natur! vor dir ein Mann allein,
> Da wär's der Mühe werth, ein Mensch zu sein. -

Want anders dan Magie was het niet, dat Teufelsdröckh nog omkluisterd hield. Nu heeft hij leeren inzien, dat wat hem kwelde, slechts het uitwerksel was van eigen verbeelding; - nu weet hij dat het van eigen inspanning afhangt, die zinsbegoocheling te overwinnen en te verbannen. De strijd blijft wel voortduren; maar in dien strijd vindt hij juist het bewustzijn dat hij vrij is, dat hij zijne vrijheid kan verdedigen.

Van dat oogenblik verkrijgt ook zijn rusteloos reizen van oord tot oord een geheel andere beteekenis. Hij begint belang te stellen in hetgeen hij ziet; wat de menschheid sedert haar ontstaan heeft geproduceerd, wat zij nog van dag tot dag voortbrengt, gaat hij zorgvuldig na. Ook gevoelt hij zich aangetrokken door de groote mannen onder zijne tijdgenooten, door die ‘van goddelijke ingeving vervulde texten van het goddelijke *Boek der Openbaringen*, waarvan een Hoofdstuk van tijdvak tot tijdvak wordt voltooid, en dat sommigen *Geschiedenis* noemen.’ Zoo maakt hij kennis met Schiller, met Goethe, met Lord Byron, met Paus Pius VII, met Napoleon, dien hij beschouwt als een Afgezant Gods, schoon des onbewust, die in welsprekend kanongebulder deze groote leer verkondigde: ‘La carrière ouverte aux talents,’ 't welk ons laatste Politiek ‘Evangelium is, het eenige dat de vrijheid bevat.’

En hoe meer hij zag, hoe meer hij overtuigd werd, dat *zijn* lijden, *zijne* droefheid een verschijnsel was, als elk ander, - dat hij geen recht had te klagen. Duizende geslachten, even rumoerig als het tegenwoordige, zijn door den Tijd verslonden en geen het minste spoor is van hen overgebleven. En Arcturus en Orion en Sirius en de Pleïaden schijnen nog steeds op hunne loopbaan even helder en jong, als toen de Herder in de vlakte van Sinar ze ontdekte. ‘Foei! Wat beteekent dit nietige hondenhok van een Aardbol: wat zijt Gij, die daar zit te huilen? Gij zijt Niets, Niemand: volkomen waar;

maar wie is dan Iets, of Iemand? Voor U heeft het geslacht der Menschen geen nut, - het werpt U uit, - Gij zijt als een afgehouwen lid; welnu, zoo zij het; misschien is het zoo nog het best!'[1].

Dit, voegt de Professor er bij, was het Centrum van Onverschilligheid, door 't welk ieder die van den Negativen naar den Positiven Pool reist, noodzakelijk heen moet.

Op den duur echter ging het zoo niet, en kon het zoo niet gaan bij een man van wilskracht en van scherp doorzicht als Teufelsdröckh. - Gegeven die 'voortreffelijke passiviteit', dat gewend zijn aan dulden, waar de anonyme biograaf steeds op terugkomt, - gegeven ook die gestadige oefening in 't zoeken van waarheid achter elken schijn, die gewoonte om aan elk verschijnsel in 't leven en in de natuur de vraag te richten: wat zijt Gij, wat beteekent Gij? - kon 't niet anders of Diogenes moest eindelijk tot eene oplossing komen van de raadsels die hem nog pijnigden.

't Is weêr in het hooge bergland, dat Carlyle die laatste overwinning van zijn held plaatst. Daar zit hij, - vermoeid, uitgeput, - onverschillig omtrent leven en dood; doch nu was zijne wedergeboorte mogelijk geworden, de eerste moreele daad, de Vernietiging van het Ik (Selbsttödtung) was geschied en zijn oog was ziende geworden. Omringd door blauwe lucht, ziet hij daar een negental dorpen aan den voet van den berg waarop hij zit: elk dorp is een geheel, met eigen leven, eigen behoeften; en in elk dorp geeft het opstijgen van rook uit een schoorsteen te kennen, dat daar een kring woont, die zijn dagelijkschen maaltijd gaat gebruiken. En toch is zoo'n dorp, met al zijn vrijaadjes en zijn achterklap, met zijn naijver en zijne tevredenheid niets dan eene miniatuur, die Ge met Uw hoed kunt bedekken. Was dat dan niet juist de plaats voor Diogenes, om hetgeen hij op zijn verre reizen van de bijzonderheden der Wereld had geleerd, hier in algemeene stellingen samen te vatten en daaruit conclusiën te trekken? Dikwijls ook zag hij in de verte zwarte onweêrswolken oprijzen: - die verzamelden zich dan om den een of anderen Schreckhorn, nu nog somber blauw, en kookten en spookten daarom heen en sloegen neêr als het haar eener razende heks, - totdat na een korte wijl de wolk verdween en de Schreckhorn u spierwit

1 Ibid, p. 111.

toelachte. Wat gist en werkt gij in uw groote gistkuip van een dampkring, o Natuur! Of wat is Natuur! Ha! waarom noem ik u niet God? Zijt gij niet het Levend Bekleedsel ‘van God?’ O Hemel, is het inderdaad HIJ die steeds door U spreekt; die leeft en liefheeft in U, die leeft en liefheeft in mij[1]?

Zie, - nu was de strijd geweken, nu was er geen moeilijklijkheid, geen raadsel meer te vreezen. Dat grootste van alle raadsels vooral, dat elk menschengeslacht als een spook wordt voorgehouden, - waarvoor elk menschengeslacht eene oplossing vindt, die het volgende weêr verwerpt, de Oorsprong van 't kwaad, - voor Diogenes had het geen kwelling meer: nu hij erkend had één te zijn met de gansche natuur, nu hij wist dat hij slechts een deel was van die groote voortdurende algemeene openbaring, nu wist hij ook dat voor hem het kwaad een hersenschim was. ‘'s Menschen Ongeluk,’ dit wist hij nu, ‘komt van diens Grootheid; het is omdat hij eene Oneindigheid in zich heeft, die hij met al zijne slimheid niet onder zijne Eindigheid kan begraven. Kunnen alle Ministers van Financiën, Behangers en Banketbakkers in Europa het op zich nemen, in vereeniging met elkaâr, één enkelen schoenpoetser *Gelukkig* te maken? Zij kunnen 't niet volbrengen, langer althans dan een uur of twee: want ook de schoenpoetser heeft eene ziel, geheel onderscheiden van zijne maag; en zou, indien Ge 't wel wilt bedenken, voor zijn voortdurende bevrediging en verzadiging eenvoudig *deze* toebedeeling noodig hebben, niet meer en niet minder: *God's oneindig Heelal voor zijn uitsluitend gebruik*, ten einde daarin oneindig te genieten en elken wensch te vervullen zoodra hij ontstond’[2].

Maar die wensch, dat streven naar Geluk, hoe komen wij daar toch aan? Wel, zegt Teufelsdröckh, - aldus: ieder onzer heeft zich geheel onbewust een zeker beeld gevormd van een aardsch lot, dat hij als onvervreemdbaar recht, als belooning van verdiensten beschouwt; slechts wat daarboven gaat, noemen wij geluk: elk deficit is daarentegen ongeluk. Bedenkt men nu dat wij de taxatie van onze eigene verdiensten aan ons voorbehouden, en dat elk onzer een ontzettend fonds van Eigenwaan bezit, - is 't dan een wonder dat iedereen klaagt:

1 Ibid., p. 115.
2 Ibid., p. 116.

kijk, wat een schandelijk loon: is ooit een fatsoenlijk man zoo behandeld? ‘Ik zeg U, domoor, het komt alles van Uwe IJdelheid, van het hooge denkbeeld dat Ge van Uwe verdiensten hebt. Verbeeld U, dat Gij verdient te worden gehangen (gelijk wel waarschijnlijk is), dan zult Ge 't een geluk noemen doodgeschoten te worden: verbeeld U, dat Ge verdient in een paardenharen strop gehangen te worden, dan zal 't een genot zijn in een strop van hennep te sterven. - Zoo waar is het, dat de breuk van 't leven in waarde kan toenemen niet zoozeer door vergrooting van den Teller als door verkleining van den Noemer. Ja, tenzij mijn Algebra mij ontschiet, zal de Eenheid gedeeld door Nul eene Oneindigheid opleveren. Maak Uwe aanspraak op loon dus gelijk nul, en Ge hebt de wereld onder Uwen voet. Terecht schreef de Grootste Wijze van onzen tijd: 't Is eerst door “Entsagen” dat het Leven kan gezegd worden te beginnen.’

Dit ‘entsagen’ was het punt werwaarts sedert zijne kindschheid zijn schreden gericht waren: het hoogste op aarde is niet geluk, - hooger nog staat zaligheid. Die overtuiging is het ‘Eeuwige Ja,’ waarin alle tegenstrijdigheid zich oplost, waarin alleen vrede te vinden is; het is de positive Pool, dien 't sommigen reizigers door 't leven eindelijk gegeven wordt te bereiken. - Teufelsdröckh krijgt nu ook een geheel andere opvatting van 't geen hem in *deze* wereld te doen staat: de half onbewuste wil om in een ideale wereld te werken, en zoo lang dat niet kon, zich van werk te onthouden, - wijkt thans terug voor de openbaring, dat het ideaal in het actueele is te zoeken, dat voor elken toestand in onze wereld een plicht, een ideaal bestaat, dat men moet trachten te vervullen. Gelijk Lothario in den Wilhelm Meister, zag hij thans in, dat zijn ‘America hier was of nergens!’ - Had hij niet gelijk elk levend wezen werktuigen, waarmede hij kon voortbrengen? Had hij niet hersenen, met eenige wetenschap voorzien? Had hij niet drie vingers om een pen vast te houden? Op dus! Ontwaak! - riep hij zich toe: ‘Spreek uit wat in U is; wat God U gegeven heeft, wat de Duivel niet zal rooven. Geen Hooger taak dan die eens Priesters, werd ooit den mensch toevertrouwd; - al waart Ge de minste in die heilige hierarchie, is de eer niet voldoende daar te offeren en geofferd te worden?’[1].

1 Ibid., p. 121.

Zoo werd, zegt de anonymus, de man opgevoed en gevormd, die der wereld eene Philosophie der Kleeren zou geven.

Dat zulk eene vorming vereischte was, zal niemand ontkennen, die zich de moeite wil geven Teufelsdröckh's onsterfelijk Werk te ontleden. Onder het woord *Kleeren* verstaat hij eigenlijk niet meer en niet minder dan *alle* verschijnselen der stoffelijke wereld; en de philosophie der Kleeren is de wetenschap die ons de waarde en de beteekenis der verschijnselen leert kennen, niet slechts op zich zelf, of in onderling verband genomen, maar als symbolen, als openbaringen van een ideëele wereld, die wij met onze zintuigen onmogelijk kunnen waarnemen. Evenals het kleedingstuk, waarmede de mensch zijn lichaam bedekt, op zich zelf wel eenige waarde heeft, maar zijn voornaamste beteekenis ontleent aan het lichaam van degene die het draagt, zoo heeft ook elk verschijnsel van 't menschelijke leven en van de natuur nog een andere beteekenis dan die welke zich den toeschouwer bij den eersten oogopslag voordoet; elk verschijnsel heeft een werkelijke en een symbolische, ideëele waarde: - en deze laatste is het eigenlijke objective wezen der zaak.

Ziedaar ‘des Pudels Kern,’ - ziedaar wat Teufelsdröckh in zijn Philosophy of Clothes leeraart. Die philosophie tot zulk een beknopt extract te reduceeren is op zich zelf al geen gemakkelijk werk; want Carlyle, wiens betoogtrant altijd sterk afwijkt van den gewonen vorm, heeft zich in den Sartor Resartus de grootste vrijheden veroorloofd: ellenlange uitweidingen, naar aanleiding van een woord, dat schijnbaar toevallig in een zin wordt gebruikt, ironische toespelingen op gebeurtenissen en boeken van den dag, paradoxale uitwassen van eene redeneering, die op zich zelf velen reeds paradoxaal genoeg zal toeschijnen, - dat alles maakt, zooals ik vroeger reeds opmerkte, dat het boek wat den vorm betreft alleen met den Tristram Shandy te vergelijken is; en toch ontwaart men bij 't lezen alras, dat hier een doorloopende gedachte te vinden is, hetgeen Sterne in zijn boek zelfs niet te raden geeft. Ik zal niet beproeven, door voorbeelden de wijze van behandeling te doen kennen. Trouwens heb ik mij in 't overzicht van Teufelsdröckh's biographie tot taak gesteld, zooveel doenlijk de eigen woorden van den schrijver te gebruiken, en zal men een, zij 't ook flauwe afbeelding vinden van

de grillige wijze waarop Teufelsdröckh van visioen tot visioen op het pad der philosophie voortgaat.

Één hoofdstuk echter is er in de Philosophy of Clothes dat ik mij veroorloof hier nog bij wijze van uittreksel in te lasschen. Als slotsom van al zijn denken en schrijven besluit Teufelsdröckh het eerste deel van zijn reuzenwerk met eenige beschouwingen over *Tijd* en *Ruimte*; het is du Carlyle tout pur, en wat den vorm betreft, ken ik niets oorspronkelijkers, bij wijlen ook niets verheveners dan het volgende:[1]

Wonderen, zoo is zijn betoog, hebben nooit opgehouden. Hunne beteekenis is steeds even groot als toen de wereld door een wonder uit het niet ontstond. Maar er zijn tallooze omstandigheden die het wonderbaarlijke voor ons oog verbergen. Vooreerst de gewoonte; ‘custom makes a dotard of us all.’ Moet ik het Verbazende met domme onverschilligheid beschouwen, omdat ik het tweemaal, of tweehonderdmaal of tweemillioenmaal gezien heb? Natuur noch Kunst dwingen mij daartoe; tenzij, inderdaad, ik niet meer ben dan een werktuig, voor wien mijn Denkvermogen, dat goddelijk geschenk, geen andere beteekenis heeft, dan de Stoom voor de Stoommachine; een kracht waarmeê Katoen gesponnen, en geld en geldswaarde gewonnen worden kan. ‘Maar het ondoordringbaarste van alle bedriegelijke Verschijnselen, die het wonderbaarlijke verborgen houden, zijn de twee grootsche, fundamenteele, wereldomringende verschijnselen, *Ruimte en Tijd*. Gelijk een weefsel, reeds vóór onze geboorte vervaardigd, kleeden zij ons hemelsch *Ik* voor het aardsche Leven, doch maken het tevens blind.... Te vergeefs zult ge, zoo lang ge op aarde zijt, ze trachten af te schudden: op zijn best kunt ge ze voor een oogenblik uit elkaâr rijten, om er even doorheen te kijken.’... Fortunatus had een hoed, die hem naar wensch kon verplaatsen werwaarts hij heen wilde; ach! mocht die hoed nog thans zijn te verkrijgen en tevens ook een hoed, die den Tijd vernietigde gelijk die van Fortunatus de ruimte vernietigde! ‘Of dunkt U, dat zoo iets onmogelijk, ondenkbaar is? Is het Verleden dan vernietigd, of slechts verleden: is de Toekomst niet bestaand, of slechts toekomstig? Die mystische faculteiten die ge bezit, Geheugen en Hoop, geven reeds het antwoord: reeds roept ge, Aardschverblinde, door die mystische

1 Ibid., p. 158 vlg.

toegangen beide Verleden en Toekomst voor U op, en raadpleegt hen, schoon vooralsnog twijfelend en als met de taal der teekens. Het Scherm, dat Gisteren heet, valt neêr, en het Scherm, dat Morgen heet, gaat op: maar Gisteren en Morgen *bestaan* beide. Dring door het Tijd-element heen; aanschouw het Eeuwige. Geloof wat Ge geschreven vindt in 't Heiligdom van 's menschen Ziel, gelijk alle Denkers, ten allen tijde, het aldaar eerbiedig gelezen hebben: dat Tijd en Ruimte niet zijn God, maar schepselen Gods; dat het bij God overal *Hier*, eeuwig *Nu* is.'...

Dat de Denkvormen, Tijd en Ruimte, waaronder wij nu eenmaal moeten leven, al onze redeneeringen, bedenkselen en verbeeldingen beheerschen, - dat is onvermijdelijk. Niet even onvermijdelijk is, dat zij onze innerlijke aanschouwing zoo geheel benevelen: Ge zoudt het een wonder noemen, zoo ik mijne hand kon uitsteken en de zon aangrijpen? Toch ziet ge mij dagelijks mijne hand uitsteken en daarmeê allerlei dingen aangrijpen en die hier en daar heên bewegen. Zijt ge dan een kind, - te gelooven dat het Wonder ligt in zooveel mijlen afstand, of in zooveel ponden gewicht; en niet te zien dat het ware onuitlegbare God-openbarende Wonder hierin ligt, dat ik mijne hand kan uitstrekken: dat ik vrije kracht heb om iets aan te pakken?....

Met het bedriegelijke in den Tijd is het niet anders gesteld. Zou het geen wonder zijn b.v., zoo Orpheus, of Amphion de muren van Thebe gebouwd had door eenvoudig op zijne lier te spelen? En toch, vertel mij eens: Wie heeft deze muren van Weissnichtwo gebouwd: de zandsteen-rotsen oproepende, om van de Steengroeve... herwaarts te komen aandansen, en zich te laten herscheppen in Dorische en Ionische pilaren, vierkante huizen en trotsche straten? Was het niet de nog hoogere Orpheus of Orpheussen wien 't gelukte in vorige eeuwen, door middel van de Muziek der Wijsheid, den mensch te beschaven?.....

Is iets een wonder, omdat het in twee uren geschiedt? En houdt het op wonderbaarlijk te zijn indien het in twee millioen uren geschiedt? Niet slechts werd Theben gebouwd door de Muziek van een Orpheus: maar zonder de Muziek van den een of ander geïnspireerden Orpheus is geen enkele stad gebouwd, geen enkel werk verricht waar de menschen thans roem op dragen.....

Nog een voorbeeld: zou er iets wonderbaarlijkers kunnen zijn dan een werkelijk authentiek Spook?... Wederom, zeg ik, verwijder de illusie die men Tijd noemt; pers de zestig jaren van eens menschen leven zamen tot drie minuten: wordt hij dan daardoor niet een spook? Zijn wij niet Geesten, die tot een lichaam, tot een *verschijnsel* worden gevormd, en die weder in ijle lucht en onzichtbaarheid wegsmelten? Dit is geen metaphoor, 't is een wetenschappelijk feit: wij ontstaan uit het Niet, nemen eene gedaante aan en zijn verschijningen: rondom ons, als bij de meest echte spoken, is de Eeuwigheid: en tegenover de Eeuwigheid zijn minuten als jaren en aeonen.

O Hemel, het is een ontzagwekkend mysterie, de gedachte dat wij, ieder onzer, niet slechts een toekomstig Spook in ons dragen, maar inderdaad Spoken zijn! Deze ledematen, van waar hebben wij die: deze stormachtige Kracht: dit levensbloed met zijn verterenden Hartstocht? Het is stof en schaduw, een samenstel van Schaduw rondom ons *Ik* verzameld, waarin gedurende eenige oogenblikken of jaren, de Goddelijke Substantie in den Vleesche moet geopenbaard worden. Aanschouw dien krijgsheld op zijn sterk strijdros: vuur schittert uit zijn oogen; kracht woont in zijn arm, in zijne borst: maar krijgsman en strijdros zijn een visioen: een geopenbaarde Kracht, meer niet. Statig stappen zij over de Aarde, als ware het een vaste zelfstandigheid: dwaas! de Aarde is slechts een vlies: het barst in tweeën, en krijgsman en strijdros verzinken verder dan het dieplood hen kan volgen. Het Dieplood? De Verbeelding zelfs kan hen niet volgen. Een oogenblik geleden, en zij waren niet: een oogenblik, en zijn zijn niet, zelfs hunne asch is niet.

Zoo is het van den beginne af geweest, zoo zal het ten einde toe zijn. Geslacht na geslacht neemt de gedaante aan van een lichaam; en komende uit Cimmerischen Nacht, *verschijnt* het op bevel des Hemels. Wat ieder bezit aan Kracht en aan Vuur geeft hij uit: de een door in de werkplaats der Nijverheid te zwoegen, de ander door gelijk een jager de duizelingwekkende Alpenhoogten der Wetenschap te beklimmen: een derde wordt tot gruis verplet op de rots des Strijds, kampende met zijn makker - en dan wordt de van God gezondene teruggeroepen: zijn aardsch omhulsel valt weg, en verdwijnt zelfs voor het verstand als eene Schaduw. Aldus gelijk een vlammende, donderende Artillerietrein uit den He-

mel, dondert en vlamt die geheimzinnige Menschheid in languitgesponnen, vaak afwisselende grootheid, door de onbekende Diepte heen. Gelijk een door God geschapen, vuur-ademend Heirleger van Geesten, rijzen wij op uit het Niet, stormen haastig over de verbaasde Aarde, gaan dan weêr onder in het Niet. Op onzen weg worden de bergen der aarde gesloopt, de zeeën gedempt: kan de Aarde, die dood is en slechts een visioen, weêrstand bieden aan Geesten die werkelijkheid bezitten en die leven? Op den hardsten diamant is een onzer voetstappen ingeprent; de laatste achterhoede van het leger zal sporen vinden van de voorste voorhoede. Maar waar van daan? - O Hemel, waarheen? Het Verstand weet het niet; het Geloof weet het niet; slechts dit, dat het gaat door Mysterie tot Mysterie, van God en tot God.

‘We *are such stuff*
As Dreams are made of, and our little Life
Is rounded with a sleep!’

III.

Toen Carlyle den Sartor Resartus voor de derde maal uitgaf, plaatste hij, bij wijze van voorrede voor het boek, een aantal citaten uit de recensiën, die de eerste uitgaaf had uitgelokt. 't Was een gril, die volkomen paste in het kader van zijn boek. Hoe kon hij beter toonen, dat hij weinig gaf om het oordeel der tijdgenooten, dan door de meest ongunstige critieken aan zijn lezers te doen zien? Kijk, zoo scheen hij te spreken, - kijk, dit en dat denkt men over mij; Gij, lezer, schijnt mijn boek te willen lezen, - anders zoudt Ge 't niet gekocht hebben; - maar 't is tien tegen één, dat Ge me toch niet beter begrijpt dan mijne critici; ga nu maar uw gang!

Volgens den een was hij, - wij hebben 't reeds gezien, - een pedant, die allerlei uitkraamde, zonder noodzaak, zonder verband, - zoo hij slechts met zijne geleerdheid kon pronken. Een ander nam het kwalijk, dat hij onder den titel van Sartor Resartus, van een boek over Kleeren, iets geheel anders had

geschreven; was dat niet eenvoudig een knoeierij, om menschen te verlokken tot aankoop van 't boek, die wel om kleeren maar volstrekt niets om wijsbegeerte gaven? Op twee punten slechts waren de meeste critici het eens, en wel hierover: 1°. dat de taal van den anonymus onengelsch, onduidelijk, verward was; - 2°. dat er stukken in het boek voorkwamen, vol gloed, vol kleurenpracht, - en die alleen wat meer verstaanbaar behoorden te zijn, om algemeen goedgekeurd te worden. Of het boek vertaald was of niet, daarover was men 't niet eens. Een Amerikaansch schrijver had echter overwegende redenen om te gelooven, dat Teufelsdröckh, noch Heuschrecke, noch Entepfuhl, noch Weissnichtwo, in rerum natura bestonden.

In alle geval was 't een werk, dat de attentie trok. En kon 't anders? Want, daargelaten de vorm, waaraan de meesten bleven hangen, was de inhoud van den Sartor Resartus voor een Engelsch publiek, vooral voor zulk een groot publiek als dat der lezers van Fraser's Magazine, geheel vreemde kost. - De wereld louter schijn, - de mensch een geest, ja een spook, de zintuigen geen kenbron van waarheid, - 't was immers al te dol! Wat, die stoel, die tafel, die biefstuk, die ik daar voor mij *zie*, die ik met den vinger kan *aanroeren*, al dat is louter droom, louter zinsbegoocheling? Men beseft welk eene verontwaardiging, welk eene minachting dergelijke leerstukken moesten verwekken bij een volk, dat sedert tien jaar aan niets dacht dan aan emancipatie der Roomschen, aan vrijheid van handel, aan een Reform bill, en waar Bentham's Utilitarische Wijsbegeerte door verreweg de groote meerderheid als een Evangelie werd beschouwd.

Men was zelfs zoo weinig voorbereid op zulk eene theorie, dat na de eerste verbazing, door de verschijning der artikelen in Fraser's Magazine veroorzaakt, iedereen het boek liet liggen, en er niemand meer was, die naar den naam des anonymen schrijvers vroeg. Eerst nadat Carlyle zijne theoriën, of althans de voornaamste daarvan, stuksgewijze, als 't ware en *sousoeuvre*, had uitgewerkt, en met een schat van voorbeelden toegelicht, begon men weêr belang te stellen in het boek, dat voor het systeem kon doorgaan, - begon men te begrijpen, dat de Sartor iets anders was dan eene mystificatie of een op effect geschreven kermisstuk.

Tot toelichting der bespiegelingen van den grooten Professor te Weissnichtwo, riep Carlyle in zijn volgende werken de ge-

schiedenis te hulp, van zijn standpunt beschouwd. Dit is, dunkt mij, de hoofdgedachte van alle historische werken van onzen schrijver, waarvan ik de voornaamste hier van naderbij wensch te beschouwen.

Gelijk alle verschijnselen der waarneembare wereld symbolen zijn, omhulsels van een goddelijken kern, zoo moet in Carlyle's stelsel ook de menschelijke maatschappij met haar geloof, haar staatsinrichting, haar gewoonten het kleed zijn, waarin zich de goddelijke gedachte kan openbaren. Er behoort daartoe, vooreerst een ziener, een voor goddelijke openbaring vatbaar persoon, - maar dat is niet voldoende: de maatschappij moet ook werkelijk zoo ingericht zijn, dat zij aan 't absolute ideaal, aan de eischen der goddelijke wet, beantwoordt. Dit nu kan in meerdere of mindere mate het geval zijn, - en hierin onderscheidt zich de menschheid van de overige verschijnselen der stoffelijke natuur. Een boom, eene rots, een dier is altijd en overal *zoo* als het volgens de stoffelijke wereldorde op dat oogenblik en op die plaats waar het zich bevindt *moet* zijn. In de menschelijke maatschappij is het anders: daar treedt een element te voorschijn, dat het symbool soms volstrekt niet meer doet beantwoorden aan de absolute waarheid; - 't is het element der menschelijke vrijheid, d.i. de mogelijkheid van niet te handelen overeenkomstig de moreele wereldorde. Daardoor ontstaat eene onwaarheid, een bedrog, eene leugen in de verhouding tusschen werkelijkheid en ideaal, die zoo schreeuwend, zoo tergend kan worden, dat een geheel volk als één man opstaat en het oude vernielt, niet omdat het er iets beters voor in de plaats kan zetten, maar alleen omdat het oude niet meer dragelijk is.

Ziedaar, in 't schema van Carlyle, de beteekenis der Fransche Revolutie.

In de meeste landen van Europa was op het einde der 18de Eeuw de *waarheid* der maatschappelijke instellingen geheel verdwenen. In Frankrijk meer dan elders. In vorige eeuwen kon men zeggen, dat er goddelijk recht was bij den Koning: te recht zag men in zulk een ‘Erkend Sterkste’ een symbool van Goddelijke macht, - een symbool van trouwe leiding tegenover liefderijke gehoorzaamheid, ‘hetgeen eigenlijk gezegd, indien hij 't maar wilde weten, 's menschen eerste levensbe-

hoefte is'[1]. Jaren lang duurde dat zoo voort, nog lang nadat de Koning opgehouden had de ware, de goddelijke leidsman van zijn volk te zijn; doch wat was er nu van die verhouding geworden? Lodewijk XV, met zijn Chateauroux, zijn Pompadours, zijn Parcs au Cerfs, - Lodewijk XV, van wien men althans *geloofde*, dat hij in 't bloed van jonge kinderen herstel van krachten zocht voor zijn uitgeputte zinnelijkheid, - die een oorlog begon omdat Frederik de Groote Pompadour niet beleefd behandelde, die zich met Dubarry troostte (een troost, die voor haar niet eens zou gelden) door te zuchten: 'Après nous le déluge!' - was dat de Koning, de *Cönning*, - *Canning* - of *Able man*, die 't Fransche volk den wil des Hemels moest leeren? En wat dat Fransche volk zelf betreft - welk geloof aan trouw, aan loyauteit kon daar nog bestaan na de alles afbrekende critiek der Encyclopedisten? Het Koningschap was dus niets meer dan een '*Sham*'.

Bedrog was ook de adel. Zoolang die Hertogen of *Duces* werkelijk leidslieden waren geweest, mannen van ijzer en staal, die de kracht, het pit van 't geheele volk uitmaakten, - zoolang had men hun hunne privilegiën, hun aanzien kunnen laten. Wat waren zij nu? Hun oorlogszwaard hadden zij veranderd in een hofrapier, - gedienstig volgden zij nu den Koning als een knecht zijn meester. Eigenlijk was hun eenige bezigheid en functie zich sierlijk te kleeden en lekker te eten. Wat hunne losbandigheid en zedeloosheid betreft, die vonden haar weêrga niet dan onder Tiberius en Commodus. Waren dat nog leidslieden?

Bedrog was ook de Kerk. Eenmaal was zij bij machte geweest, een Keizer drie dagen lang, blootsvoets, in de sneeuw boete te laten doen; doch destijds was zij wezenlijk wat zij de roeping had te zijn, - zij was de hoogste geestelijke macht, de zuiverste uitdrukking van den Goddelijken wil op aarde - of gelijk Quinet het zoo juist uitdrukt, zij was het geweten der menschheid in de duisternis der middeneeuwen. Maar sinds eeuwen was zij achteruitgegaan, - had zij haar hooge roeping, zelfs haar oude vijandschap vergeten; zij wenschte op des Konings macht te steunen, - en met dat Koningschap zou ook zij te gronde gaan.

Zoodanig waren de herders van het volk; hoe stond het met

1 French Revolution, Ed. 1857, Dl. I, p. 9.

de kudde? Slecht, natuurlijk, en steeds slechter. Zij werd niet verzorgd, zij werd slechts geregeld geschoren. Men roept haar op om heerendienst te doen, om belasting te betalen; om slagvelden vruchtbaar te maken met hare lijken, in twisten die haar niet aangaan; haar handenarbeid vormt de grondstof voor ieders bezitting, - zelf daarentegen heeft ze geen of weinig bezittingen. Zonder onderwijs, zonder troost, zonder voeding, onbewegelijk in dichte duisternis, in vuile armoede te kwijnen, - ziedaar het lot van de groote massa: *peuple taillable et corvéable à merci*[1].

't Waren zeker voortreffelijke leermeesters, practische oefenaars in de kunst van op te merken wat er verkeerds was in de wereld - die verwaarloozing, die honger, waardoor het fransche volk werd uitgemergeld. Zeker hebben zij de uitbarsting van den lang onderdrukten toorn des volks vreeselijker gemaakt, misschien ook verhaast. De oorzaak evenwel der uitbarsting ligt voor Carlyle dieper dan die wensch om te eten: des menschen ziel is *niet*, zooals in de taal der Finnen, eene maag, maar iets geheel anders. Zij kan wel is waar met onverschilligheid een groote hoeveelheid onwaarheid verdragen, - maar eindelijk komt het oogenblik, waarop het bedrog ondragelijk wordt. Zulk een oogenblik nu was voor het Fransche volk de dag, waarop de Constituante bij elkaâr kwam. 't Was de dag waarop de democratie werd gedoopt, - tevens de dag, waarop de feodaliteit het laatste oliesel ontving. Een verouderd maatschappelijk stelsel, uitgeput door werk (want heeft het niet veel gedaan; o.a. *U* voortgebracht en wat Gij hebt en weet!) en door diefstallen en vechtpartijen, roemrijke overwinningen betiteld; en door losbandigheid, zinnelijkheid, - in een woord, uitgeput door kindschheid en ouderdom, - moet nu sterven, en uit doodsnood en barensnood moet aldus een nieuw leven geboren worden. Welk een werk, o Aarde en Hemelen, welk een werk!.... Verheug u intusschen, Gij menigte te Versailles; voor u, voor wie al dit (de toekomstige rampen) verborgen is, is het heerlijke einde zichtbaar. Heden wordt het doodvonnis uitgesproken over Onwaarheden (Shams); een vonnis van opstanding uit de dooden, al is het ook nog in de verre toekomst, wordt over Werkelijkheden uitgesproken. Heden wordt luide verkondigd, als met eene ba-

1 Ibid., p. 12.

zuin des Oordeels, dat een *leugen ongeloofbaar* is. Geloof dat, houd U daaraan vast, indien Ge niets meer weet; en laat volgen wat volgen wil. ‘Gij kunt niet anders; God helpe “U!” Zoo sprak een grooter man dan een Uwer, *zijn* Hoofdstuk uit de Wereldgeschiedenis beginnende’[1].

Maar - hoe hoog dit besluit, om geen schijn, geen bedrog meer te willen dulden, te roemen zij, en ofschoon het een éénig feit in de geschiedenis der menschheid mag heeten, dat een gansch volk als één man opstond om der Onwaarheid het Apage Satanas toe te roepen, - de verwezenlijking van den Hemel op Aarde, dien elk der vijf en twintig millioen Franschen op dien dag in 't harte droeg, was en bleef onmogelijk. Alles scheen zoo gemakkelijk, de hope was zoo zoet! Had niet Jean Jacques in een Nieuw Evangelie gepredikt dat elkeen *niet slechts*, of liever *niet* zich zelven, maar de gansche wereld zou en kon hervormen? Wist nren niet, dat alles slechts afhing van een goede Constitutie, en had men niet tal van geleerde Constitutie-makers in de Assemblée Nationale? Spoedig dus maar de Constitutie klaar gemaakt - en het duizendjarig rijk van vrede, van vrijheid, van broederschap zou een aanvang nemen!

Ach neen, broeders! zegt Carlyle; geen vijfde Evangelie volgens Rousseau, - Geen Millennium van vrijheid en broederschap ligt voor U in 't verschiet. Het kind dat op den 5^{den} Mei 1789 gedoopt werd, is iets geheel anders dan een Emile, die volgens een onfeilbare methode tot een fatsoenlijk mensch kan worden opgevoed.

De democratie of noem het liever het sansculottisme is een wonderbaarlijk wezen aan 't onderaardsche vuur ontsnapt; wel groeit het als elk met leven begaafd kind, maar met horten en stooten, en elke groeistuip gaat gepaard met de vernieling van iets dat vroeger bestond en bloeide, - eerst de Bastille, dan de Tuileriën, - dan valt het hoofd eens Konings, - dan worden zij verplet, die het ongekende verschijnsel aan de ouderwetsche formule willen onderwerpen, de helden die die eerste der deugden (namelijk voor bemiddelde standen), de fatsoenlijkheid[2], prediken; steeds grooter en woester wordt het sanscu-

1 Dl. I, p. 105.

2 Respectability, Dl II., p. 215 vlg. De Girondijnen, die het vaandel der *respectability* omhoog willen houden, komen er bij Carlyle even slecht af als bij Louis Blanc, Hist. de la Révolution.

lottische wonder, - buiten zich vindt het niets meer dat tegenstand biedt, - het staat alleen in Frankrijk, alleen ook tegenover geheel Europa: razend strijdt het tegen den buitenlandschen aanrander; razend wroet het in eigen boezem, alles verterend, alles vernielend, totdat het gelijk de vreeselijkste brand niet uitgedoofd wordt, maar uitgaat bij gebrek aan brandstof.

'Voorzeker een groot Verschijnsel: ja, het is een *transcendentaal* verschijnsel buiten alle regels of ervaring; het zet de kroon op alle Verschijnselen van onzen Nieuweren Tijd. Want hier treedt weêr, alleronverwachtst, het antieke Fanatisme op, in een allernieuwst gewaad; wonderbaarlijk, als elk fanatisme. Noem het de Dweepzucht in 't afschaffen der formulen, *de humer les formules*[1]. De wereld der formulen, de *gevormde* gereguleerde wereld, - en elke bewoonbare wereld is zoodanig, - moet zulk eene Dweepzucht noodzakelijk haten als den dood, en in doodelijke vijandschap daarmede leven. De wereld der formulen moet dat Fanatisme overwinnen; of doet zij 't niet, dan moet zij het stervende vervloeken, verdoemen; - desniettemin kan zij volstrekt niet verhinderen, dat die dweepzucht bestaat en bestaan heeft. De Verdoeming is er en het Wonderbaarlijke Ding is er'[2].

Of, om wat minder mystisch te spreken: de Fransche Revolutie is volgens Carlyle eene uitbarsting van de anarchie tegen een uitgeputte, vernielende, krachtelooze autoriteit; hare kracht ligt in de noodzakelijkheid, dat vroeg of laat 'Onwaarheid' in alle verhoudingen tusschen menschen onderling ophoude; - hare zwakheid daarin, dat geen enkel man in staat was haar den weg te wijzen, dien zij moest volgen; - dat zij nergens heeft kunnen opbouwen waar zij alles tegelijk afbrak. Één man is er geweest, die de krachtige jeugdige revolutie kad kunnen breidelen, - die haar had kunnen leiden, zoo al niet volgens den Eeuwigen Wil Gods, dan toch naar een beter, een minder wanhopig einde dan het Schrikbewind en het Directoire; - maar Mirabeau, één van de hoogstens drie personen uit het revolutie-tijdperk, die Carlyle daarom levend en met ziende oogen begraafd noemt, omdat zij in den duizelingwekkende loop der gebeurtenissen de Natuurwetten erkennen, -

1 Uitdrukking van den vader van Mirabeau, l' Ami des Hommes.
2 Dl. I., p. 166.

omdat zij ‘Realities and not Simulacra’ zijn[1], - Mirabeau, de ware Koning der Constituante, was reeds van het tooneel verdwenen, voordat de eerste Constitutie was voltooid.

En toen de revolutie op haar waanzinnige loopbaan eindelijk uitgeput raakte, toen de brand alles had verteerd wat brandbaar was, toen werd er weêr een man gevonden om althans de orde te herstellen, die voor elk mensch, voor elke maatschappij de eerste levensbehoefte is: en deze man was ook weêr eene Werkelijkheid, hij was een profeet, een Godsgezant, schoon van ongewone soort - en door hem werd het Sansculottisme gedood. Althans wat het lichaam betreft: - de *ziel* daarentegen leeft ook nu nog, en is slechts veranderd; zij werkt onder dezen of genen vorm voort, totdat zij in een verbeterde gedaante de gansche wereld omvatte! ‘Want de wijze man kan nu overal opmerken, dat hij steunen moet op zijne mannelijkheid, niet op de versierselen van zijne mannelijkheid. Hij die in dit tijdvak der Europeesche geschiedenis op versierselen, formulen, culottismen van welken aard ook vertrouwt, vertrouwt op oude lappen en op perkament (old cloth and sheepskin) en kan niet blijven bestaan. Maar wat betreft het lichaam van het Sansculottisme, dat is dood en begraven, - en behoeft, willen wij hopen, in zijn oorspronkelijke wanstaltigheid in de eerstvolgende duizend jaren niet weêr te verschijnen!’[2].

Ziedaar, dunkt mij, de beteekenis der Revolutie in Carlyle's philosophisch stelsel. In het kader van dit opstel past geen nadere uiteenzetting van de litterarische schoonheden van het werk. 't Is anders het prachtigste boek, dat Carlyle geschreven heeft. Men moge 't eens zijn met zijne opvatting of niet (en 't is tien tegen één, dat de lezer van dit opstel die opvatting in hoofdzaak verwerpt), toch blijven de tafereelen uit dat sombere drama aangrijpend waar; toch zijn het menschen die zich op dat too-

1 De beide overigen zijn Mad. Roland, (misschien ook Danton) en Napoleon. Dl. I., p. 340.
2 Dl. II., p. 367.

neel bewegen, en niet slechts poppen, menschen, wier hartstochten door den lezer gedeeld worden, en die hij *ziet* handelen..... Geen boek weet ik mij te herinneren, dat zulk een diepen indruk op mij gemaakt heeft: geen boek ook, waarvan het zoo moeilijk is de eigenaardige bekoring in woorden weêr te geven; - telkens stuit ik onder 't lezen op een onbillijke oordeelvelling, op een gewrongen zin, op een leelijke aanéénschakeling van drie, vier bijvoegelijke of adjectivisch gebruikte zelfstandige naamwoorden, op een volzin die overloopt van ellenlangen vreemde woorden op *ism, ility*, enz..... toch lees en herlees ik de French Revolution met werkelijk genot, en kan het ieder ten zeerste aanbeveelen die niet opziet tegen verstandelijke kamergymnastie.

Of het de nauwgezette studie geweest is van de Fransche Revolutie, die er hem toe gebracht heeft, weet ik niet: maar het verband tusschen het pas besproken werk en de bekende *heros-vereering* (hero-worship), die Carlyle in zijn latere geschriften predikt, springt reeds uit het hierboven meêgedeelde in 't oog. De geweldige uitbarsting van anarchie, Sansculottisme, of hoe men 't noemen wil, op het einde der vorige eeuw, leidde tot weinig positiefs, omdat er geen man gevonden werd, die de realiteit achter den schijn wist te onderscheiden en die zich met dat vermogen aan 't roer bevond van het geschokte schip. Zulk een man noemt Carlyle een *hero*, een held of halfgod. Voor onzen schrijver is de geheele wereldgeschiedenis niets dan de aanéénschakeling der Biographiën van zulke helden; al wat wij in de maatschappij opmerken, bezitten of tot stand brengen, is niets dan de min of meer welgelukte uitwerking van de gedachten dier groote mannen. - Aan de uiteenzetting van deze stelling wijdde Carlyle in 1840 eene reeks van zes voorlezingen, - of beter gezegd van ééne voorlezing en vijf geïmproviseerde redevoeringen, die te Londen een grooten opgang maakten, en Carlyle's naam, zooal niet zijne denkbeelden, in Engeland een grooten weêrklank deden vinden. Van die *Lectures on Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* en van de twee grootere Biographiën van Cromwell en van Frederik den Groote die als nadere uitwerking van hetzelfde thema kunnen gelden, mag in deze uiteenzetting van Carlyle's denkbeelden een korte schets niet ontbreken.

De grondtoon, die overal in die werken doorklinkt, is weêr

deze: de wereld, zoo als wij haar met onze zintuigen waarnemen, is louter schijn: het wezenlijke, het absolute, de Godheid verbergt zich daarachter als achter een sluier. Den gewonen mensch is het niet gegeven dien sluier op te lichten: hij leeft, denkt en doet alsof het uiterlijk waarneembare het eenig ware is. Slechts enkelen zijn er, die het geheim der Werkelijkheid met scherpen blik hebben doorgrond; zij hebben een bijzondere openbaring ontvangen, of bëter gezegd, zij zijn één geworden met die Werkelijkheid en weten dus dat de waarneembare Natuur een anderen, dieperen zin heeft dan die zich aan de zintuigen voordoet. Hun woord is, al weten zij 't zelven niet, eensluidend met Gods woord, hunne daden zijn de beste uitdrukkingen van Gods wil: in hen erkent de mensch, of moest hij althans erkennen, de zuiverste openbaring der godheid; als zoodanig moest hij hen vereeren en onvoorwaardelijk doen wat zij zeggen dat geschieden moet.

Dat is het wezen van den heros. Nu kan hij zich onder zeer verschillende gedaanten in den loop der geschiedenis voordoen. Van elke dezer categoriën geeft ons Carlyle in zijn *Lectures* een of meer voorbeelden; steeds herinnert hij echter, dat de heros, de groote man, van één en dezelfde natuur is, hij moge in de geschiedenis de rol vervullen van God, Profeet, Dichter, Priester, Letterkundige of Koning[1].

De oudste vorm van herosvereering is heros-aanbidding. De held wordt voor een God gehouden. In den ruwsten, minst beschaafden tijd, b.v. bij de Noorsche stammen, vóór hun optreden in de wereldgeschiedenis, staat de mensch te midden eener natuur, die hem telkens dreigt te overweldigen; alle verschijnselen dier natuur worden door hem voor wonderen gehouden - en terecht, zegt Carlyle; want wat *weten* wij, zelfs wij mannen der 19de Eeuw, van de Natuur? ‘Wij noemen den straal uit die zwarte onweêrswolken electriciteit en verkoopen er veel geleerdheid over, en brengen iets soortgelijks voort door glas en zijde tegen elkaâr te wrijven. Maar *wat* is het? *Wat* heeft het doen ontstaan? Waar komt het van daan? Waar gaat het heen? De Wetenschap heeft veel voor ons gedaan: maar 't is een armoedige wetenschap, indien zij voor ons de diepe, heilige oneindigheid der Niet-Wetenschap wil verbergen, door welke wij nooit kunnen heendringen, -

1 Lectures on Heroes. Ed. 1870. Chapman and Hall, p. 243 en passim.

en waar alle wetenschap als een dun vliesje op drijft. Deze wereld is, met al onze wetenschap en wetenschappen, nog steeds een mirakel: wonderbaarlijk, ondoorgrondelijk, *magisch* en meer nog, voor ieder die er over wil *denken*.'

Dat *denken* nu, en vooral het vinden van een geschikte, verstaanbare uiting voor dat denken, was de wonderbaarlijke gave van den eersten 'man van genie', zooals wij plegen te zeggen, die onder die kinderlijke, onbeschaafde Noren optrad. Hij erkende het goddelijke, het bovennatuurlijke in de Natuur en verkondigde zijne opvatting in eene taal, gloeiend van goddelijke ingeving, - en zijne hoorders verstonden hem, want nog waren zij niet verblind door de formulen, de namen, de wetenschappelijke opschriften, waarmeê de geleerdheid van latere dagen het wonderbaarlijke wezen der dingen heeft weten te bedekken. 'Zoo werd Odin (of wie dan ook, die later zoo genoemd werd), voor zijn volk een Onderwijzer, een Aanvoerder voor ziel en lichaam; een Heros van onschatbare waarde: en hunne bewondering voor hem werd, alle grenzen te buiten gaande, aanbidding'[1]. Zoo, of althans ten naastenbij zoo, ontstonden volgens Carlyle de voornaamste godsdiensten van 't Heidendom; daarom kan men ook niet zeggen, dat het paganisme louter leugen, louter verbeelding van dichters en priesters is geweest; een goddelijke openbaring heeft bij elke dier godsdiensten ten grondslag moeten liggen.

Evenmin is ook het Mahomedanisme leugen en bedrog: Mahomed is geen bedrieger geweest. *Hij* wist wel zeker, *hij* was wel doordrongen van de waarheid, die hij verkondigde: *Allah Akbar*, God is groot, *Islam*, wij moeten ons aan God onderwerpen. Het eerste kenmerk van een groot man is juist zijne oprechtheid. 'Niet de oprechtheid die zich zelve oprecht noemt; ach neen, die is voorwaar weinig waard: dat is een oppervlakkige blufferige zelfbewuste oprechtheid, in de meeste gevallen hoofdzakelijk eigenwaan'[2]. Te midden van de eindelooze godsdiensttwisten onder de Arabieren, Grieken, Joden, Syrische Christenen, was deze onbeschaafde, ruwe zoon der woestijn, 'with his great flashing natural eyesight', met zijn oprecht gemoed, ernstig als leven en dood, tot den kern der werkelijkheid doorgedrongen. Beeldendienst is niets: die houten

1 Lectures on Heroes, p. 200.
2 Ibid., p. 218.

Afgodsbeelden daar, ‘Ge smeert ze met olie en was in, en de “vliegen blijven er op kleven,” ze zijn van hout, zeg ik U! Zij kunnen niets voor U doen; 't zijn onmachtige, godlasterende drogbeelden; een akeligheid en een gruwel, als Ge ze maar kendet. God alleen bestaat; God alleen heeft macht. Hij heeft ons gemaakt, Hij kan ons dooden en in 't leven behouden: *Allah akbar*, God is groot[1]. Het eenige wat Gij kunt doen is zijn wil volgen, U aan hem onderwerpen!’ Dit is eene waarheid, die overal en door iedereen moet geloofd worden, - hij die die waarheid van ganscher harte aanneemt, is in harmonie met de Bevelen van den Maker der Wereld; werkt met die Bevelen mede, biedt er geen vruchteloozen weêrstand aan: ‘Ik ken,’ zegt Carlyle, ‘tot op dezen dag geen betere definitie van plicht dan dat *Islam*.’

Een derde heroïsche verschijning, of vorm waaronder zich een groot man voordoet, is die van den Dichter; - als voorbeelden haalt Carlyle Dante en Shakespeare aan, buiten allen twijfel de grootste der dichters sedert de 18de Christelijke jaartelling. Men kan hen de Heiligen der Dichtkunst noemen: zij zijn gecanoniseerd, en 't is heiligschennis, op hun roem af te dingen. Beiden hebben weêr in de hoogste mate het kenmerkende van het genie, van het heroïsche: zij zijn doorgedrongen tot het innerlijke wezen van 't leven. Dante geeft in zijne Divina Commedia eene uiting aan 't geloof der Middeneeuwen; 't is geen Allegorie, die beschrijving van de Hel, het Vagevuur en het Paradijs, veel minder nog een politiek pamphlet, waarin de dichter zijn gal wil uitstorten over zijn vijanden: neen, de Divina Commedia is wel degelijk de beschrijving van hetgeen voor Dante eene werkelijkheid was, - van de Onzichtbare Wereld, zooals de Middeneeuwen zich die voorstelden. De zoogenaamd reëele wereld en de feiten die hij daar zag, waren voor Dante slechts het voorhof van een oneindig hoogere feitelijke Wereld, - die hij in zijn gedicht tastbaar, onbetwijfelbaar weet te maken. Shakespeare daarentegen schildert in zijn drama's de uiterlijk waarneembare Wereld; maar hoe weet hij er den waren zin van weêr te geven, - hoe volledig, volkomen getrouw teekent hij den mensch met zijn wenschen hartstochten en berouw! De zaak die hij beschouwt ziet hij niet van deze of gene zijde, - hij kent haar binnenste kern, het geheim van haar ontstaan.

1 Ibid., p. 232.

Hij schept aldus zijn personen; want wat is dichterlijke schepping anders dan *voldoende zien?* Het *woord* dat de zaak moet beschrijven, volgt van zelf uit zulk een klaar en doordringend zien van de zaak. Goethe alleen, sedert de dagen van Shakespeare, heeft iets soortgelijks: ‘ook van hem kan men zeggen, dat hij de voorwerpen *zag*; kan men zeggen wat hij zelf van Shakespeare zegt: “Zijne personen gelijken op horologiën met wijzerplaten van doorzichtig kristal; zij vertoonen het uur even als alle andere, en het binnenste mechanisme is tevens zichtbaar”’[1].

Luther en Knox zijn de typen van den *Hero* als Priester. Even als van Hildebrand, als van Mahomed is 't ook hun streven eene theocratie te stichten, - en men kan zeggen, dat elk man van genie niet anders gewild heeft dan de wereld te doen handelen volgens Gods wil, de wereld aan Gods Heerschappij te onderwerpen. Beiden hebben ingezien, dat hetgeen zich in hun tijd uitgaf voor het licht en het leven des geestes, niets was dan valschheid, rottende stilstand, walgelijke, ‘vervloekte dood’[2], - en toen de machthebbenden hen daarvoor wilden doen buigen, stonden zij alleen tegen de gansche wereld op en weigerden. Op de fransche galeien, waar hij gevangen zit, wordt Knox een Maria-beeld voorgehouden, met bevel dat hij, godlasterende Ketter, der Moeder Gods eere zal bewijzen. Moeder Gods? antwoordt hij: wat, dat stuk hout met verw er op Moeder Gods! 't Is geschikter om te zwemmen, dan om aangebeden te worden, en hij smijt het beeld over boord. - En te Worms staat Luther te midden van alle grooten van 't Duitsche rijk alleen, onverdedigd, met het antecedent van Johan Huss vóór zich: ‘Weêrleg mij,’ zoo spreekt hij, ‘met bewijzen uit Gods Woord, of door verstaanbare argumenten. Anders kan ik mijne stellingen niet intrekken. Want het is niet veilig, noch ook voorzichtig, iets tegen zijn geweten te doen. Hier sta ik; ik kan niet anders: God helpe mij! - “Dat is,” zegt Carlyle, het grootste moment in de Nieuwere Geschiedenis der Menschheid. Engelsch Puritanisme, Engeland en zijn Parlement, America en onmetelijk veel werk in deze laatste twee eeuwen; Fransche Revolutie, Europa en al haar hedendaagsch Werk; de kiem er van lag daar: had

1 Lectures on Heroes, p. 263.
2 Ibid., p. 286.

Luther op dat oogenblik anders gedaan, 't zou alles anders geweest zijn!'

Ook onder de letterkundigen, de 'men of letters' vindt Carlyle zijne heroën, - doch slechts in de laatste eeuwen, sedert de letterkundigen door middel der drukpers *koningen* der aarde zijn geworden, die vroeg of laat hunnen wil doen gelden over de gansche Maatschappij. In de overtuiging dat zijne toehoorders nog niet op de hoogte zijn van Goethe's werken, dien hij anders als het hoogste type van den held op 't gebied der letterkunde vereert, - kiest hij Johnson, Rousseau en Burns als voorbeelden van zulk eene incarnatie van 't genie. Het hoofdkenmerk dat deze schijnbaar zoo uiteenloopende karakters gemeen hebben, - is weêr hunne oprechtheid, hunne waarheidsliefde, hunne kennis der waarheid. In eene eeuw levende van louter ongeloof en kwakzalverij, hebben zij ingezien dat er eene werkelijkheid bestond hooger dan de hen omringende schijnwereld. Johnson spreekt dan ook van die schijnwereld als van 'a world where much is to be done and little is to be known;' en zijne moraal is: 'Clear your mind of Cant,' - wellicht nog het hoogste waartoe het mogelijk was in dien tijd te geraken[1]. Rousseau's Heroïsme is van minder allooi, - of liever men moet het ontdekken achter een dichten nevel van ijdelheid, zelfzucht en ziekelijkheid; maar hij meende wel degelijk wat hij zeide; - men zou haast zeggen, dat zijn karakter te zwak was voor de intensiteit van zijne overtuiging, - 'er was op 't laatst eene soort van krankzinnigheid in hem gekomen; hij was door zijne denkbeelden als door booze geesten *bezeten*, en deze joegen hem heen en weêr, dreven hem over afgronden!' Van Burns hebben wij reeds gezien dat Carlyle een zeer hoog denkbeeld heeft, en dit geldt minder hetgeen die dichter ons nagelaten heeft, 't geen slechts een gering fragment van zijn wezen is, dan zijne krachtige, goddelijke helderziendheid en de moreele kracht, die hem, den onbeschaafden nederigen boer, in staat stelde geheel zonder verblinding, zonder zelfverheffing gedurende een geruimen tijd het middenpunt te zijn van een kring van hooggeplaatste bewonderaars.

Eindelijk, en dit is de laatste, tevens de meest onvergankelijke vorm van het heroïsme, spreekt Carlyle nog over den man van genie als Koning. In de *Lectures on Heroes* neemt hij Cromwell en Napoleon als typen; maar het onder-

1 Lectures on Heroes, p. 321.

werp is voor hem zoo belangrijk, dat hij van Cromwell nog een afzonderlijke biographie leverde[1]; en zeker zou hij ook Frederik den Groote in 1840 zijnen toehoorders als heroskoning voorgesteld hebben, zoo hij destijds al de studiën begonnen had voor de lijvige biographie, welke hij later van den grooten Koning uitgaf[2].

Al die boeken dienen slechts tot toelichting van deze moraal, die wij in de laatste der *Lectures* vinden. De hoogste openbaring van het heroïsme is het koningschap, of beter gezegd het *koning zijn* over een volk, dat met hart en ziel erkent dat het hoofd van den Staat, hij zij monarch, protector, constitutioneele fictie, of wat dan ook, ook werkelijk de Koning, de '*Cönning, Canning or Able-man*' is. Zulk een koning is dus in de eerste plaats een man, die zich niet door schijn laat bedriegen, die in de uiterlijk waarneembare wereld het symbool ziet van de werkelijkheid die God heet: - zijn tweede eigenschap is volkomene *sinceriteit*, oprechtheid, hij doet zich geheel voor zoo als hij is en denkt; - onmisbaar, ontwijfelbaar volgt daaruit voort, dat al wat hij beveelt, al wat hij wil, voor den onderdaan volstrekt bindend is; - en het eenige doel van ons hedendaagsch staatswezen van parlementen en verkiezingen, en wat dies meer zij, is niet anders dan dit: den man te vinden die onze Koning kan zijn.

Vereering van den *Heros*, nederige erkenning dat hij niet alleen onze meerdere is, maar met onvoorwaardelijke heerschappij ons mag beheerschen, ziedaar dus onzen plicht; - maar ziedaar ook, zegt Carlyle, een beginsel, dat in onze wereld niet uitgeroeid kan worden. Geen tijd zoo ruw, zoo onbeschaafd, of hij heeft in een Odin, een Mahomet, een God of een Profeet erkend! Geen tijd zoo verzinnelijkt, of een Luther heeft hem in zijn protest tegen onwaarheid kunnen meêsleepen. Geen tijd zoo ongeloovig, zoo sceptisch, of een Boswell heeft zich aan Johnson gewijd, heeft hem vereerd, heeft in hem geloofd. Ja, eindelijk, zelfs de Fransche Revolutie, die alles omverwerpt, vermorzelt, vernielt, zij heeft de Heros-vereering niet kunnen uitroeien, - en op de puinhoopen, door haar achtergelaten, verrijst het beeld, alras zelfs de legende van een Napoleon!

1 In den vorm eener uitgave van Cromwell's brieven, door een uitvoerige toelichting met elkaâr in verband gebracht. *Oliver Cromwells Letters and Speeches with an Elucidation*. 3 Dln. *Chapman and Hall*, 1866. De eerste uitgaaf is van 1845.

2 History of Frederic II of Prussia. 3de Editie, 1859. De eerste is van 1856.

't Is nu ongeveer tien jaren geleden, dat in 't toenmalig Groot Auditorium van het Athenaeum te Amsterdam een man als spreker optrad, wiens woord eene macht ten goede had. Martinus van der Hoeven behandelde destijds de geschiedenis der philosophische stelsels; zijn eigen standpunt daarbij was dat van het Nihilisme, van de volstrekte speculative philosophie, die de negatie van alle werkelijkheid eischt als eerste voorwaarde voor het ware leven, dat van den contemplator. Of hij onder zijne toehoorders velen overtuigd heeft, zou mij verwonderen: daartoe zou in de eerste plaats behoord hebben, dat die toehoorders in staat waren hem in zijne redeneering te volgen, en ik geloof niet dat velen dat konden. Maar de macht ten goede, die ik aan van der Hoeven's voordrachten toeschrijf, lag in den stoot, de *Anregung*, die hij zijn toehoorders gaf om zelf te denken. Onder het hooren van die stem, die als orgeltoon hen omruischte, - bij 't aanschouwen van de wonderschoone beelden waarin de spreker het onuitsprekelijke soms verzinnelijkte, - te midden der stille aandachtige bewondering die allen aan het verhevene woord des meesters geboeid hield, - werden de toehoorders aan het gewone, alledaagsche ontrukt; een nieuwe wereld der gedachte ging voor hen open, en t'huis gekeerd, vond menigeen zich gedrongen, die wereld ook zelf eens nader op te nemen.

Soortgelijk, dunkt mij, is de indruk dien Carlyle's redevoeringen over de Heroën en de Herosvereering op zijn toehoorders gemaakt hebben; leest men althans wat een van hen daarover schrijft[1], dan komt diens herinnering vrij wel overeen met die welke de voordrachten van van der Hoeven hebben achtergelaten. Bij 't lezen van de in druk verschenen welsprekende improvisatiën van den Schotschen wijsgeer blijft die indruk, hoewel minder sterk, toch bestaan. De woordenkeus is minder verrassend, de herhalingen zijn veelvuldiger, dan men in een geschreven opstel van Carlyle zal vinden. Niettemin is ook hier de groote verdienste, even als bij al zijn werken, dat men ze niet kan lezen zonder zelf tot nadenken genoopt te worden.

1 Voorrede van de Oratie: ‘On the Choice of Books’. John Camden Hotten. 1866, p. 24.

IV.

Langer dan ik zelf dacht, heeft mij de uiteenzetting van Carlyle's systeem opgehouden. Men vergeve 't mij en zoeke mijne verontschuldiging in den uiteenloopenden aard, den nog meer uiteenloopenden vorm, van de werken waaruit ik dat systeem heb moeten toelichten; gelijk Proteus verbergt het zich soms onder een geheel anderen schijn dan men zou verwachten, en ge moet gedurig met Carlyle op Uwe hoede zijn, dat hij u niet door paradoxen of door ironie, of door grimmige invective tegen dingen, die hij eigenlijk goedkeurt, om den tuin leide: dat is nu eenmaal zoo zijn gewoonte, - een gewoonte, die wel altijd een groot struikelblok zal blijven voor de verspreiding van zijn werken onder een ruimeren kring van lezers.

Intusschen, naar mijn beste weten heb ik het systeem van Carlyle blootgelegd.

Den oorsprong er van aan te wijzen is niet moeilijk. Hij zelf doet dat nagenoeg *explicite* in het reeds bij den aanvang aangehaalde opstel over Novalis, waar hij van Fichte's Idéalisme een overzicht geeft, dat in hoofdzaak overeenstemt met wat wij gezien hebben dat Teufelsdröckh en de Lecturer on Heroes van de wereld denken.

Ook van Goethe's invloed, voor wien Carlyle, zoo dikwijls hij hem noemt, als 't ware zijn hoed afneemt, - zijn de sporen in de boven aangehaalde brokstukken menigvuldig. Toch geloof ik niet dat men in onzen schrijver een Schotschen Goethe mag zien. Daartoe is hij te zeer mysticus, - in den zin waarin Novalis mysticus was. Wat dat is, valt niet zoo gemakkelijk in verstaanbare woorden uit te drukken; en Carlyle zelf, toen hij Novalis als een mysticus bij zijn landgenooten wilde voorstellen, had moeite genoeg hun een duidelijk begrip daarvan te geven: zeker, zegt hij, heeft het Mysticisme niet de gewone Engelsche beteekenis van een scheldnaam voor hem dien men niet begrijpt, en dien men dus gaarne voor een ‘*dunce*’ wil doen doorgaan. Bij Novalis zelf munt de definitie van Mysticisme niet uit door duidelijkheid. ‘Wat is er, vraagt hij, dat Mystisch behoort behandeld te worden? Godsdienst, Liefde, Kunst, Staatkunde. - Al het uitgelezene *(alles Auserwählte)* staat in betrekking tot het Mysticisme.

Indien alle menschen slechts één paar geliefden waren, dan zou het onderscheid tusschen Mysticisme en Niet-Mysticisme ophouden te bestaan'[1]. - Ook dat brengt ons niet verder. Het veiligst zal wel zijn onder mysticisme, eene philosophie te verstaan, die het niet al te nauw neemt met de kenbronnen waaruit zij waarheid put en die in haar betoogtrant de *syllogistische methode* niet volgt; die meent, dat 'het dieplood der Fransche of Schotsche Logica, zoo voortreffelijk, ja onmisbaar als het is voor het onderzoek van alle kusten en havens, volstrekt ontoereikend is om de volle zee van 't menschelijk Onderzoek te peilen'[2], - eene philosophie dus, die dikwijls als bewezen aanneemt wat nog bewijs behoeft.

Die soort van mysticisme nu is Carlyle in hooge mate eigen; - de syllogistische methode laat hij varen zoo dikwijls hem goed dunkt, om te redeneeren, of - beter gezegd - om te profeteeren krachtens eene autoriteit die hij overal 'reality', 'fact,' noemt, maar die niet veel overtuigender is dan het '*mihi constat*' van zekere theologen. Verre van mij, te willen beweren, dat er werkelijk geen andere methode zou bestaan dan de syllogistische; - te willen loochenen dat er in de wereld vraagstukken bestaan die niet langs logischen of wiskunstigen weg zijn op te lossen, - en waarbij ook het *mihi constat* niet kan gemist worden. Maar de fout van 't mysticisme, dunkt mij, is deze, dat het op wetenschappelijk, philosophisch gebied overbrengt wat daar niet t'huis behoort, - dat het een argument gebruikt waardoor zich niemand behoeft te laten overtuigen; want op het *mihi constat* kan ieder die datgene waarop zijn tegenstander zich beroept, niet als werkelijkheid, als feit erkent, antwoorden: '*Non mihi*' en daarmeê is alle wetenschappelijke discussie, alle mogelijkheid om tot *wetenschappelijke* zekerheid te geraken, afgesneden.

Carlyle vergelijkende met Goethe, word ik getroffen door het heerlijke evenwicht tusschen al de faculteiten van den grooten Duitscher, - die wel degelijk gevoelt, dat eenvoudige waarneming en logica ons niet zullen brengen tot de oplossing der geweldige raadsels welke ons hart, onze ziel kwellen, - die dus ook aan den mystischen drang van den mensch volle recht laat wedervaren, - maar die daarentegen op elk gebied van wetenschap, in 't onderzoek der werkelijkheid geen andere

1 Carlyle, Critical and Miscellaneous Essays, p. 74.
2 Ibid., p. 187.

methode toelaat dan die van zekerheid tot zekerheid gaat, - en niet, zoo als Carlyle 't eens uit: ‘from Mystery and to Mystery!’ Ik schrijf het aan Carlyle's overwegend mystische richting toe, dat zijn latere werken bij zijn lezers een steeds afwisselend gevoel van tevredenheid en van ontevredenheid, van instemming en van protest opwekken. Waar hij het bestaan van God, - of de kunst, - of de angsten en vreugden van 's menschen hart, - in één woord, die onderwerpen bespreekt welke niet voor uitsluitend wetenschappelijke behandeling vatbaar zijn, daar bewonder ik hem, daar laat ik mij door zijn stijl, zijn woordenkeus, zijn gloed betooveren, ontroeren, verrukken. 't Is dan wat Goethe weêr zoo volkomen juist uitdrukt:

‘Ich habe keinen Namen
Dafür! Gefühl ist Alles;
Name ist Schall und Rauch
Umnebelnd Himmelsgluth!’

en met Gretchen kan men *mutatis mutandis* antwoorden:

‘Das ist alles recht schön und gut;
Ungefähr sagt das *mein Glaube* auch,
Nur mit ein bischen andern Worten.’

Maar als Carlyle zich bemoeit met de verschijnselen van de menschelijke maatschappij, met de politiek, met de sociale kwestiën, dan stuit ik gedurig op argumenten, die niet overtuigen, - beter gezegd, dan wordt mijn gezond verstand voortdurend geweld aangedaan; - dan zie ik, dat van Carlyle's geschriften weinig te verwachten valt tot verbetering van een maatschappelijken toestand, dien ik zeer zeker evenmin als hij bevredigend vind, maar dien hij met een maatstaf meet, die alleen voor het zinnelijk onwaarneembare geschikt is, en die bij de behandeling van geschiedkundige onderwerpen vaak tot een uiterst gevaarlijke begripsverwarring leidt.

Om met een voorbeeld van dit laatste te beginnen: 't is een geliefkoosde spreuk van Carlyle, die hij telkens herhaalt, dat Recht en Macht eigenlijk identiek zijn. Oorspronkelijk beteekent dit bij onzen schrijver dat de eenige persoon, die gezegd kan worden *macht* te hebben, *hij* is die de *reality of fact* kent, en daarnaar handelt, - de werkelijkheid namelijk, die zich achter de zin-

nelijk waarneembare wereld verbergt; - nu is die *reality of fact* volgens Carlyle niet anders dan het absolute, dan de Godheid, en 't is ondenkbaar dat de Godheid onrechtvaardig zou zijn. ‘Recht en Macht zijn één’ beteekent dus eigenlijk bij Carlyle dat Gods wil en Gods daad één zijn. - Maar nu heeft het woord *fact* ook nog de gewone beteekenis van een zinnelijk waarneembaar feit, en daardoor komt Carlyle in de toepassing van zijne spreuk op concrete gevallen soms tot zeer vreemde en tegenstrijdige conclusiën. Hij. kent de hoedanigheid van realiteit (of zooals hij 't ook wel noemt van Law of Nature, Judgment of God) aan sommige daden toe, wier rechtvaardigheid wij uitsluitend op zijne verzekering moeten aannemen. Zoo zijn de Verdeeling van Polen, en de 18de Brumaire volgens hem daden die volkomen met het recht strooken[1]. Omtrent het eerste dezer twee feiten zou hij zich waarschijnlijk daarop beroepen, dat vooralsnog de Poolsche nationaliteit zich niet weder heeft kunnen oprichten, dat dus Gods wil in overeenstemming *schijnt* te zijn met de handelingen van de twee gauwdieven, die op een mooien dag Polen in drie stukken hebben gehakt, waarvan zij één toewierpen aan een derden, ten einde zich van diens medeplichtigheid te verzekeren. De duurzaamheid van 't verkregen resultaat voert Carlyle wel eens meer aan ter rechtvaardiging van eene daad.

Maar de 18de Brumaire dan? Dat die coup d'état van den eersten Napoleon rechtvaardig is, omdat hij gelukte, zoo cynisch is Carlyle niet, dat te beweren[2]. Maar blijkt de rechtvaardigheid er van uit de *duurzaamheid* van Napoleons macht? Wat is vijftien jaar voor een door God goedgekeurd Koningschap? En waarom is dan de vereeniging van Metz en van den Elzas met Frankrijk een gruwel geweest in Gods oog, - waarom is Bismarck volgens Carlyle door God gezonden, om die provinciën weêr aan Frankrijk te ontrukken?[3]. Metz is langer dan driehonderd, Elzas bijna tweehonderd jaren fransch geweest: - indien de duurzaamheid van een toestand de rechtvaardigheid er van bewijst, waarom hadden Hendrik II en Lodewijk XIV dan *geen* gelijk, toen zij die gewesten aanexeerden?

1 History of Frederic II, Dl. VI, p. 481, vlg.
2 On Heroes, p. 365.
3 Brief van Carlyle aan de Times, van 11 Nov. 1870, in 't nummer van 18 Nov.

Zonder zinsverdraaiing, is dus m.i. de spreuk Recht is Macht, een ergerlijke onwaarheid; - om die te verkondigen, vooral om die vol te houden, behoort *of* een groote mate van cynisme, waarvan ik Carlyle volstrekt niet verdenk, - *of* een zekere gewoonte met den zin der woorden los om te springen, een zekere mate van spitsvondigheid, van valsch vernuft, waarvan ik den modernen profeet volstrekt niet durf vrij te pleiten, evenmin als velen der bijbelsche profeten.

Vraagt men nu of Carlyle's werkzaamheid op het terrein der practijk van groote beteekenis kan genoemd worden, dan antwoord ik ontkennend. Ik voorzie hier dat men mij tegen zal werpen, wat hij op een denkbeeldige vraag naar het *nut* van groote dichters antwoordt: 'Daarover willen wij niet veel zeggen.... Wij willen de zon niet taxeeren naar de hoeveelheid gaslicht die zij ons uitwint'[1]. Maar als een schrijver het gebied betreedt der politiek, der sociale kwestie, als hij den bestaanden toestand met al de macht en den geest die in hem is tracht te doen verafschuwen, - en als hij tevens beweert, gelijk wij weten dat Carlyle doet, dat handelen, opbouwen het kenmerk zijn van groote geesten, - hebben wij dan niet het recht van hem te vorderen, dat hij den weg aanwijze, waarop verbetering moet komen?

In de allerlaatste editie van Carlyle's werken (van 1870) zijn een zeker aantal pamphletten uit het jaar 1850 verzameld en herdrukt, die allen op den politieken en maatschappelijken toestand van Engeland betrekking hebben[2]. Blijkens den titel, dien hij aan die verzameling gaf, is voor Carlyle het einde der Dagen gekomen; - hij ziet gansch Europa, en ook Engeland in een poel van leugenachtigheid, schijnheiligheid, regeeringloosheid verzinken. *Cant* is het eenige wat nog succes heeft, - en o jammer! de onoprechtheid is zoover gekomen, dat de mensch liegt, ook wanneer hij denkt eerlijk te zijn. Zoo leeft de geest van Ignatius Loyola nog in ons midden voort terwijl zijn lichaam al sedert jaren dood en begraven is[3]. En waar is de regeering, de koning, de man die ons hemelwaarts

1 On Heroes, p. 259.
2 Latter Day Pamphlets, Edited by Th. Carlyle. Chapman et Hall, 1870. - Ziehier de titels daarvan: I. The Present Time. II. Model Prisons. III. Downing Street. IV. The New Downing Street. V. Stump-orator. VI. Parliaments. VII. Hudson's Statue. VIII. Jesuitism.
3 p. 371, vlg.

moet leiden? Is het Parlement zulk een Koning? Ach, in deze laatste eeuwen heeft het Parlement zijn oude functie, van raadgeven, die eene werkelijkheid was en die het kon vervullen, laten varen voor andere die het niet kan vervullen, en die slechts schijn zijn! 't Is eene convocatie van sprekers voor de vuist geworden, een 'National Palaver,' een 'Nationale Kletsvereeniging,' door middel van verslaggevers sprekende tot zeven en twintig millioen grootendeels dwazen![1]. De schandelijkste ergernis blijft echter toch de regeering; - die doet sedert jaren niets van 't geen zij behoorde te doen. Is het ideaal dan een 'Niet-Gouvernement' te hebben? en indien het zoo is, kan 't dan iets hoegenaamd schelen, wie er aan 't hoofd van staat? 'Gooi een sina's-appelschil in St. James's Street: laat hij die er door geraakt wordt de man zijn. Indien Ge er hem een weinig in oefent en de noodige officieele varkensblazen aan zijn enkels vastbindt zal hij even goed als een ander dat verheven waagstuk, volbrengen van zich op draaikolken in evenwicht te houden met een langen balanceerstok in zijn handen' (p. 121). De hervorming moet dan ook bij de departementen van publieke dienst beginnen. - Maar alles moet hervormd worden; de geheele toestand is rot. Wat is het hedendaagsche systeem van opvoeding? Mooi praten is het eenige waarop men zich toelegt[2], - en niemand bedenkt dat dat de gevaarlijkste klip is waarop een volk kan stranden. Behalve als voorbereiding van werk, is spreken niets waard, soms oneindig veel minder dan niets. 'Wilt Ge den dood weten van alle menschelijke deugd; den onvermijdelijken vernieler "by painless extinction" van Menschelijke Waarheidsliefde, Werkzaamheid, en Vermogen om te werken, - of de waarheid lief te hebben? - dit is hij, hier hebt Ge hem'. (p. 233.) 'Wees dan niet een Redenaar, brave Britsche jongeling, Gij die nu opgroeit om iets te worden: niet een spreker voor de vuist, indien Ge er iets aan kunt doen. Beroep U niet op het gemeen, met zijn lange ooren en zijn zetels in het Kabinet, - spreek geen woord tot het gemeen; *haat* het profanum vulgus en stuur het weg. Beroep U met zwijgend werk, met zwijgend lijden, zoo er geen werk is, op de goden die vrij wat edelers voor U heb-

1 (p. 288.)
2 Zie ook *On the Choice of Books*, - de inaugureele oratie van den Lord Rector der Edinburgsche Universiteit.

ben dan zetels in het Kabinet.... Pas ook vooral op, eer Ge U aan de litteratuur wijdt. Geestig, - o wees vooral niet geestig; geen onzer is verplicht geestig te zijn, onder bedreiging van straf; wijs te zijn en oprecht, daartoe zijn we verplicht, onder de vreeselijkste strafbedreiging.' (p. 255 vlg.)

En zoo gaat het voort tot aan 't eind. 't Is een stortvloed van afkeuring, een voortdurende stroom van vituperatie, - een ware *Capuzinerpredigt*, als die uit Wallenstein's Lager, - niet tegen soldaten alleen gericht, maar tegen alle toestanden en personen in de hedendaagsche maatschappij. En als wij nog den troost hadden van Carlyle te vernemen hoe wij ons hebben te verbeteren! De Capucijner-monnik bij Schiller geeft ten minste, behalve scheldwoorden, ook nog een paraphrase van de geboden, die zijn toehoorders moeten opvolgen, - maar Carlyle reikt ons alleen het oude recept toe, het alpha en omega van zijn gansche philosophie: Zoek maar naar een *Heros*, die zal 't u wel zeggen! Maar hoe, waar, wanneer die *Heros* te vinden is, zegt hij ons niet. In zijn oog schijnt Sir Robert Peel, op 't oogenblik dat Carlyle schrijft, eenigzins een heros of koninklijke natuur te zijn, - maar waarom, - en hoe men zou handelen als Peel toevallig niet minister wilde worden, waartoe men hem toch niet kan dwingen, - 't zijn en blijven onbeantwoorde vragen. - De eenige kwaal der maatschappij, waarvoor Carlyle een geneesmiddel aan de hand doet, is het pauperisme, dat hij door emigratie op groote schaal wil uitroeien[1]. Maar de maatregelen daartoe aan te wenden worden niet of geheel in 't vage aangewezen, zoodat ook op dit punt bij onzen profeet weinig heil te zoeken is.

De indruk dien men van de lezing van dit boek - en in eenigzins mindere mate, van alle latere werken van Carlyle, - overhoudt, is die van een wanhopige boetpredicatie; alles ter wereld is slecht, verachtelijk, verwerpelijk, een gruwel in 't oog van God! Gij, lezer, - Uw geheele huisgezin, al wat Ge liefhebt, al wat Ge bewondert, 't is niets waard, niets hoegenaamd waard - het beste wat Ge kunt doen is U te verdrinken!

Behoef ik nu nog aan te toonen hoe eenzijdig en onbillijk daardoor het oordeel van Carlyle over menschen en zaken geworden is, - hoe zeer de gewoonte om alles van de slechtste zijde

1 New Downing Street, p. 174. Hetzelfde bedoelt ook het boek over 'Chartism', dat in 1839 uitkwam.

te beschouwen hem langzamerhand onvatbaar gemaakt heeft voor verdraagzaamheid - voor billijke waardeering van hetgeen anderen ter goeder trouw meenen? Is dat niet de volstrekte verloochening van het beginsel, dat hem bij den aanvang zijner litterarische loopbaan bezielde, van de destijds gekoesterde overtuiging, dat wij niemand volledig kunnen beoordeelen, indien wij niet door *zijne* oogen hebben leeren zien, even goed als door de onze?

Neen, Goethe's lof van ‘eenvoudige vrijzinnigheid’ past niet meer op den Carlyle der laatste 30 jaren; en weemoedig klinkt het, als wij Goethe hooren zeggen: ‘Carlyle ist eine moralische Macht von groszer Bedeutung. Es ist in ihm viel Zukunft vorhanden, und es ist gar nicht abzusehen, was er alles leisten und wirken wird’[1]. Een zedelijke macht is hij geweest, - zoolang hij toonde besef te hebben van 't menschelijke in den mensch, zoolang hij in hem het streven erkende naar zedelijke verbetering, zoolang hij diens gebreken aan zwakheid, aan onverstand, aan geringe ontwikkeling toeschreef. Zijn ontzaglijke belezenheid, zijn karakteristieke wijze van voorstelling, zijn geestige wendingen, zijn kernachtigheid waren destijds slechts hulpmiddelen tot vestiging der overtuiging bij zijne lezers, dat hier een groot menschenkenner sprak, naar wien zij niet genoeg konden luisteren en die hun het goede zou leeren bewonderen, lief hebben. Maar sedert hij eene philosophie omhelsd heeft, die de menschheid reeds in deze wereld scheidt, in een bijna nietige minderheid, die door goddelijke genade het eeuwige leven deelachtig is, terwijl de overigen, wat zij ook doen, wenschen of hopen, toch eeuwig verdoemd blijven, - sedert dat oogenblik neemt men zijn werken nog wel ter hand, hoofdzakelijk met het doel, een echte ‘douche’ van grimmige hatelijkheden op 't een of ander vogelvrijverklaarde hoofd te zien neêrstorten: de zedelijke macht, waarvan Goethe sprak, heeft opgehouden te werken: om iemand te bekeeren moet men niet beginnen met hem te zeggen dat hij ten eeuwigen dage verdoemd is.

Ten slotte en ten bewijze, dat het meer de philosophie dan het karakter van Carlyle is, die hem in zijne geschriften zoo fel, zoo hatelijk doet zijn, voel ik mij gedrongen hier nog het oordeel aan te halen van een letterkundige, wiens werken wel een geheel anderen stempel dragen dan die van den Schotschen

1 Gespräche mit Goethe, von J.P. Eckermann. 3de Uitg. Dl. III, p. 123.

Jeremias, maar die met dezen toch gedurende vijf en twintig jaren in de meest vertrouwelijke vriendschapsbetrekking gestaan heeft. In zijne Autobiographie[1] zegt Leigh Hunt, dat hij omstreeks 1834 te Chelsea ging wonen, waar destijds ook Carlyle reeds gevestigd was. Zijn oordeel over dien schrijver, dien hij ‘one of the kindest and best, as well as most eloquent of men’ noemt, luidt aldus: ‘.....De antipathie van den Heer Carlyle tegen “shams” (bedrog, onwaarheid) is hoogst prijzenswaardig en gezond. Ik wensch dat de Hemel zijne aanklachten daartegen, waar bedrog ook besta, moge beschermen. Maar het gevaar van die gewoonte van aanklagen, - van die gewoonte om de dingen antipathetisch in plaats van sympathetisch te beschouwen, ligt hierin, dat iemand zooveel liefhebberij krijgt voor het genoegen en de zelfverheffing bij 't vinden van gebreken, dat hij in verzoeking geraakt, zonder het zelf te willen, de fout te scheppen die hij ontdekt; totdat hij ten laatste beschuldigd wordt een “sham” te zijn; dat wil zeggen, zich aanspraken toe te kennen op inzichten en deugden, waarvan hij geen bewijs geeft, - of althans datgene, wat van zijne denkwijze en voorstelling verschilt willekeurig te verwarren met verkrachtingen van de absolute wijsheid en goedheid.’ 't Is bijna hetzelfde wat ook ik hierboven op Carlyle heb meenen te mogen aanmerken, - en toch verhaalt ons Leigh Hunt iets verder, dat er één ding is, waar Carlyle nog meer van houdt dan van vitten, al doet hij dat nog zoo welsprekend, en dat is het gezicht van een menschelijk wezen, dat er lijdend, lievend, oprecht uitziet; en voorts dat, indien die medemensch enkel lijdend was (en niet ook lievend en oprecht), en de hulp noodig had van een man, die rust en goeden naam opofferde om hem in zijn doodstrijd bij te staan, - dan, zegt Leigh Hunt, geloof ik dat Thomas Carlyle die man zou zijn[2].

1 The Autobiography of Leigh Hunt, 2d. Ed., p. 417. Ten einde Leigh Hunt's wereldbeschouwing met die van Carlyle te vergelijken, diene deze ontboezeming van Hunt, nadat hij twee jaren wegens een drukpersdelict gevangen gezeten en met een aantal boeven kennis gemaakt heeft: ‘Great disappointment and exceeding viciousness may talk as they please of the badness of human nature. For my part, I am now in my seventy-fourth year, and I have seen a good deal of the world, from the dark side as well as the light, and I say that human nature is a very good and kindly thing, and capable of all sorts of virtues.’ l.c., p. 241.

2 Ibid., p. 417, 418.

En op een andere plaats lezen wij dat Carlyle de gewoonte heeft, bij een banketbakker in zijn buurt buitensporige hoeveelheden lekkernijen te koopen, die hij onder 't wandelen uitdeelt aan de kleine kinderen die daar op de stoepen zitten te spelen[1]. -

Zou hij dat doen om die jeugdige verdoemelingen te troosten over de toekomstige akeligheid?

Of is Carlyle's gemoed in tegenspraak met zijn harde, menschenverachtende philosophie? en zou er geen mogelijkheid zijn deze meer in overeenstemming te brengen met de liefderijke neigingen van zijn menschelijk hart?

Juli 1871.

J.A. SILLEM.

1 Voorrede van de inaugureele oratie van Carlyle als Lord Rector van de Edinburgsche Universiteit, On the Choice of Books. Er is ook in de biogra phische schets, die op deze voorrede volgt, een amusant verhaal van eene conversatie tusschen Leigh Hunt en Carlyle.

Nieuw-Holland en zijn Engelsche koloniën.

l'Australie, son histoire physique et sa colonisation, par H. Blerzy. Revue des deux mondes. 1864.
Australien, Geschichte der Entdeckungsreisen und der Kolonisation, von Fr. Christmann. Leipzig, 1870.
Etude sur l'Australie. 1862-1869. Rapports adressés à Monsieur le ministre des affaires étrangères, par Salvador Morhange, Consul-Général de Belgique en Australie. Bruxelles, 1869.
Statistisch-Commerzielle Ergebnisse einer Reise um die Erde von Dr. K. von Scherzer. Leipzig und Wien, 1867.
Statistical Register of New South Wales for the year 1860, 1861, 1862.
Statistical Notes on the progress of Victoria from the foundation of the colony, 1835-1860.
Verzameling van consulaire en andere berichten en verslagen, enz. Jaargang 1869. 's Hage, 1869.
The Australian Handbook and Almanac for 1871. Gordon and Gotch, London, etc.

Opmerkelijk is zeker het vermogen der Engelschen om hunne koloniën of nederzettingen tot ontwikkeling en bloei te brengen. In hetzelfde werelddeel, op dezelfde kust, ja op dezelfde plek schier, waar de koloniën van andere natiën kwijnen, gaan de hunne steeds vooruit. Waar zich in Amerika eens de Engelschman heeft nedergezet, verschaffen alle middelen van bestaan rijkdommen, heerscht welvaart, leeft men onder een vrijzinnig bestuur, geniet men schier zonder uitzondering de weldaden van den vrede. Zelfs nog in 't hooge noorden van Britsch-Amerika weet zich de Hudsonsbaai-Compagnie uit de vangst der onverschrokken jagers schatten te verwerven als eens onze Oost-Indische uit het tropische Java.

Waar in dat zelfde Amerika daarentegen eens de Spanjaard of

t.o.245

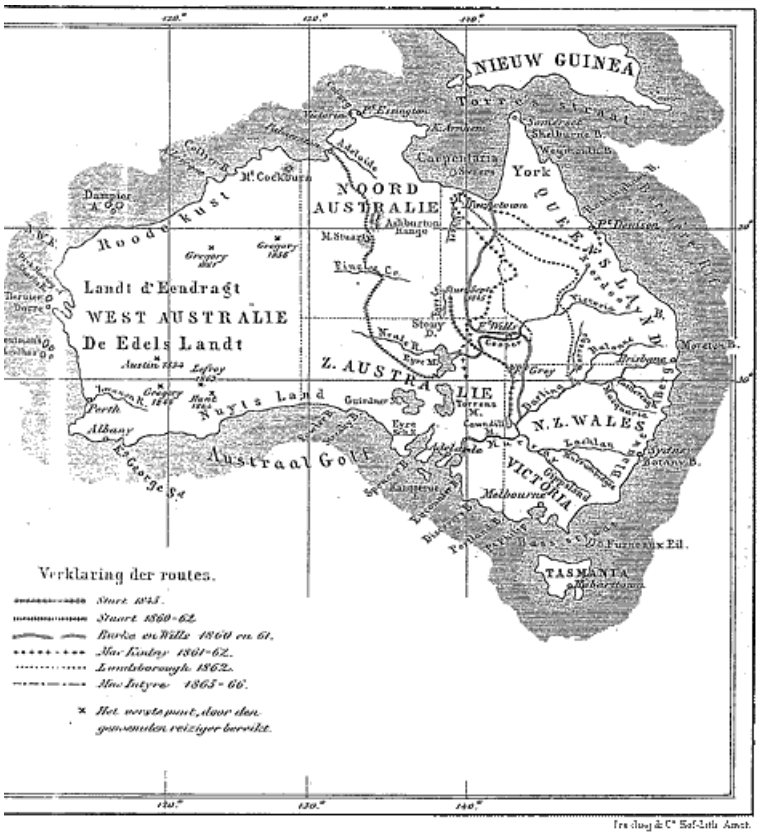
NIEUW GUINEA
Torres straat
NOORD AUSTRALIE
QUEENSLAND
Roode kust
Landt d'Eendragt
WEST AUSTRALIE
De Edels Landt
Nuyts Land
Z. AUSTRALIE
N.Z. WALES
VICTORIA
TASMANIA
Melbourne
Adelaide
Perth
Albany
Austraal Golf
York
Verklaring der routes.
Sturt 1843.
Sturt 1860-62.
Burke en Wills 1860 en 61.
Mac Kinlay 1861-62.
Lumsborough 1862.
Mac Intyre 1865-66.
Het verste punt, door den genoemden reiziger bereikt.

Portugees den voet zette, kwijnen bij voortduring de maatschappelijke toestanden. De Indiaan is er in aantal overwegende: 8/15 van 't geheel neemt hij in; nog 4/15 gaan er af voor 't gemengde ras; slechts ⅕ der bevolking is dus blank, heeft zijn geslacht zuiver bewaard. Nog rust daar de priesterhand loodzwaar op de bevolking en houdt onderwijs en ontwikkeling tegen; mijnwezen en handel mogen eenigermate bloeien, maar van algemeene welvaart is geen sprake; des te meer van burgeroorlogen en twisten tusschen inlander, kleurling en Europeaan. Een regeeringsvorm, waarvoor het volk niet rijp is, een nabootsing van die der Vereenigde Staten, houdt dien toestand van verwarring levendig of roept tirannen in het leven, wier bestuur, bloedig en kort van duur, nieuwe onlusten verwekt.

In Azië is 't al niet anders. Ik zal niet wijzen op de Philippijnen tegenover Engelsch-Indië, waar de velerlei produkten van den rijken bodem meer dan in welke kolonie ook door zorgvuldige cultuur zijn verbeterd en vermeerderd, waar de handel in die produkten door spoorweg en stoomboot gemakkelijk wordt gemaakt, waar door talrijke scholen voor de ontwikkeling van Europeaan en inlander wordt gezorgd. Karakteristieker is in dezen de vergelijking tusschen het portugeesche Macao en het engelsche Hongkong, naast elkander bij de monding der Canton-rivier gelegen. Te Macao, sedert het begin der 16^{e} eeuw door de Portugeezen bezeten, is alles in verval; te Hongkong, eerst sedert 1841 Engelsch, telt het nieuw gebouwde Victoria reeds 125,000 inwoners en breidt zich de handel bij den dag uit.

En dan in Africa? Naast de nederlandsche kolonie op de Kust van Guinea ligt (welhaast schrijf ik *lag*) een engelsche. Met de nederlandsche ziet het er zoo treurig uit, dat men ze kwijt wil zijn. Men geeft ze weg, omdat het klimaat er zoo ongezond is, omdat cultures er onmogelijk zijn, omdat de inlanders het dat kleine volk zoo lastig maakten, omdat de handel er kwijnt en ook altijd wel kwijnen zal. Met de engelsche schijnt het veel beter te gaan: deze wordt niet alleen niet opgegeven, zij zal met de vroeger nederlandsche nog vergroot worden. Maar..... is het daar dan niet ongezond, bloeit daar de handel wél, zijn daar cultures mogelijk? Het schijnt zoo. - Waar mag toch bij de Engelschen het geheim schuilen, om hunne koloniën zoo te doen groeien en bloeien? Vooreerst daarin, meen ik, dat zij bij 't kiezen der plaats voor koloniën of nederzettingen verstandig en practisch te werk

gingen. Zij letten op de ligging en gesteldheid der plaats, of deze voor handel en scheepvaart ook te ongunstig mocht heeten, en op velerlei andere zaken, welke voor een eerste zeehandels- en koloniale mogendheid van belang zijn. Macao, om daarop nog even terug te komen, heeft slecht drinkwater, een slechte haven; de groote schepen kunnen met moeite de kust naderen en dienen door jonken geheel of gedeeltelijk ontladen te worden; te Hongkong heeft de haven twee ingangen en is veilig voor alle winden; schepen van 15 voet diepgang kunnen zeer nabij de kust ankeren; het drinkwater is er uitstekend. Waarom kozen de Portugeezen Macao en niet Hongkong?

Even practisch als bij de stichting is het engelsche gouvernement in zijn zorg voor, in zijn bestuur over de koloniën. Voor communicatie middelen wordt gezorgd; naarmate van de ontwikkeling van den kolonist geeft het moederland het roer uit handen, maar nimmer is er, bij welke kolonie ook, sprake van uitzuigen, te knellend regime of totale verwaarloozing. In engelsch Guinea wordt het niet gezonde klimaat naar menschenvermogen bestreden door voldoende geneeskundige hulp, ruime en zindelijke woningen in hooger gelegen negerkrommen; voor wegen en goede verstandhouding met binnenlandsche hoofden is gezorgd; de bevolking is door onderwijs meer ontwikkeld. Vandaar dat de handelsgeest meer, de ontevredenheid met het bestuur minder is.

Toch moet aan de twee tot dus ver genoemde oorzaken, gunstige ligging en verstandige bemoeiingen van het moederland, de bloei der Engelsche koloniën niet alleen worden toegeschreven. De geestkracht der Engelsche kolonisten zelven, hun vaste wil om over alle moeilijkheden, door natuur of bevolking in den weg gelegd, te zegevieren, heeft niet minder daartoe medegewerkt. Wie daarvan de overtuigende bewijzen wil ontvangen, richte met ons het oog naar Australië, naar de koloniën van Nieuw-Holland. Daar stelde de natuur en de onbegrijpelijk laag staande inboorling meer dan gewone hinderpalen in den weg; daar verwaarloosde het moederland de kolonie, aan het andere eind der aarde gelegen, niet alleen, maar het verhinderde zelfs in den beginne den bloei, het belemmerde op meer dan ééne wijze den vooruitgang. Toch heeft ook daar de engelsche energie gezegevierd.

De strijd en zegepraal, de reusachtige snelle ontwikkeling dier koloniën met het oog op den wereldhandel moge voor elke

beschaafde natie een belangrijke gebeurtenis heeten, voor ons Nederlanders - ik hoop het te kunnen aantoonen - moet zij dat in de eerste plaats zijn. Ik zou daarom in dit opstel wenschen na te gaan: met hoeveel moeite en inspanning de koloniën der Engelschen op Nieuw-Holland's kusten tot ontwikkeling zijn gebracht; met welke volhardende geestkracht de kolonist van de kust naar het binnenland doordrong en het werelddeel doorkruiste; welke resultaten zooveel volharding heeft opgeleverd; eindelijk, welk voordeel ook Nederland van deze naast het rijke Insulinde verrezen koloniën zou kunnen trekken.

I

't Mag onnoodig heeten, vooral voor ons onderwerp, bij de ontdekkingsgeschiedenis van Nieuw-Holland hooger op te klimmen dan tot de nederzettingen der Engelschen. De vroegere ontdekkingen toch van Portugeezen en Hollanders strckten zich niet verder uit dan tot de kust en hebben nimmer tot nederzettingen geleid. De namen De Wit Landt, Landt d'Eendragt, De Edels Land, Landt van de Leeuwin, zooals ze op Tasman's Terra Australis van het jaar 1644 voorkomen, beginnen reeds weder in het vergeetboek te geraken en hebben plaats moeten maken voor die van West- of Zuid-Australië; nog slechts weinige namen van kapen, bochten of eilanden herinneren er aan, dat de Hollanders, meest van Java uit, deze kusten bezocht hebben. De Portugeezen brachten het bestaan van Australië tot zekerheid[1], de Hollanders bereikten herhaaldelijk de noord- en zuidwestelijke kusten, maar namen ze niet in

1 In 1526 werd Jorge de Maneses, die van Malakka naar de Molukken zeilen wilde, door een stormwind in een haven van Nieuw-Guinea gedreven. Waarschijnlijk valt de ontdekking der noordelijke en westelijke kusten door de Portugeezen tegen dit jaar 1526; zoo iets later, dan toch hoogst waarschijnlijk vóór het jaar 1542. Immers fransche en engelsche kaarten, vervaardigd tusschen de jaren 1542 en 1555, vertoonen ten Z. van Java een uitgestrekt land, Groot-Java geheeten; al deze kaarten komen tot in de fouten wonderlijk veel met elkander overeen en kunnen moeilijk zelfstandig vervaardigd of van elkander overgenomen zijn. Het zijn hoogst waarschijnlijk kopijen van een portugeesch origineel. De Portugeezen bevoeren toen alleen deze wateren.

bezit, de Engelschen maakten kennis met de oostelijke en zuidoostelijke, later met alle stranden, namen ze wel in bezit en breidden zich nog daarenboven naar het binnenland uit.

Waarom de Hollanders betrekkelijk zoo weinig succes hadden op hun ontdekkingstochten naar Nieuw-Holland? - Vooreerst dewijl zij, van het prachtige Java uitgaande, schier minachtend neêrzagen op die kusten, welke met uitzondering van de riviermondingen er woest, wild en armoedig uitzagen en dieper landinwaarts met zand, schraal gras, donkere bosschen of vreeselijke zoutlagunen overdekt waren. Het waren toch, wij herhalen het, de zuidelijke en westelijke kusten, met welke zij kennis maakten, waar later wel de stad Perth verrees en thans honderdduizenden van schapen grazen, maar die zelfs in de verte geen vergelijking met de oost- en zuid-oostkusten kunnen doorstaan. Verder staken die kusten op verscheidene gedeelten met koraalklippen ver in zee uit of dreigden, zooals bij Houtman's Abrolhos aan de westkust, met gevaarlijke brandingen; ook waren de bewoners minder geduldig dan Javaan of Maleier, zoodat het verhaal van menige expeditie weinig meer oplevert dan de treurige geschiedenis van schipbreuken, die gepaard gingen met het verlies van menig menschenleven op de klippen of door de hand der inboorlingen. Een enkel voorbeeld. In 1600 b.v. keerde het schip ‘Duifken’, dat het vorige jaar uitgezeild, het eerst van alle hollandsche schepen de noordkust van Nieuw-Holland bereikt had, bij Kaap ‘Keer weer’ in de golf van Carpentaria terug, omdat de levensmiddelen opraakten, omdat men in dat woeste land niets meende te vinden, eindelijk omdat de inboorlingen verscheidene matrozen vermoord hadden en met hun wilden haarbos, hun roetkleurige, beschilderde huid, hun walgelijk voedsel en schamele woningen geenszins tot nederzettingen uitlokten.

Het schip ‘de Eendragt’ moest, voor dat het in de ‘Dirk Hartogsbaai’, iets ten N. van de Abrolhos, kon binnenloopen, een archipel van koraal-eilanden, riffen en rotsachtige klippen doorzeilen. De ‘Pera’ en de ‘Arnhem’ verloren in 1623 hun gezagvoerder Jan Carstens en 8 man door de hand der inboorlingen. Het schip ‘Batavia’ zag zich genoodzaakt tusschen Eendrachtsland en Edelsland, door de heftigste branding bestookt, eerst 180 man (vrouwen, kinderen en zieken) aan wal te zetten, en den volgenden dag zelfs de geheele bemanning, De kapitein keerde met 9 matrozen in een open boot naar

Batavia terug, ten einde een nieuw schip te halen. In 1636 werd kapitein Pool, gezagvoerder van de ‘Wezel’, nog voor dat hij N.-Holland bereikt had, door de bewoners van N. Guinea vermoord. Abel Tasman zeilde in 1642 wel de westen zuidkust om, maar op eerbiedigen afstand van het strand en zag of bereikte de kusten van van Diemensland, zonder evenwel iets van het binnenland te kunnen mededeelen. De Oostindievaarder ‘de Vergulde Draeck,’ leed op ongeveer 30° Z.B. aan de westkust van N.-Holland schipbreuk. Van de 190 personen bereikten slechts 75 het strand. Een rif stak 6 eng, mijlen in zee uit en richtte het rijkbeladen schip, dat ruim ƒ 78,000 in kas had, te gronde. - Is 't wonder, dat deze kusten een voorwerp van schrik voor de Hollanders werden, dat men voor zoo weinig voordeel niet langer zoo vele gevaren wenschte door te staan? Zoolang dan ook de Engelschen aan deze westkusten landden, waren zij niet veel voorspoedidiger dan de Hollanders en maakt ook het land op hen geen gunstiger indruk. Kapitein Dampier b.v. landde in 1688 boven 17° 30' Z.B. aan de noordwestkust, waar het schip aan land getrokken werd om hersteld te worden. Hij weet niet genoeg van de onbeschaafdheid en grenzelooze armoede der inboorlingen te vertellen. Zij hebben geen huizen en zijn volstrekt niet tegen weêr of wind beschermd; zij hebben volstrekt geen kleêren, behalve een stuk boomschors, als een gordel om de heupen gebonden. Van vleesch en wild voeden zij zich niet; ook kennen zij geen graan of eenige andere meelspijs. Slechts de visschen in de wateren vangen zij met hunne speren. Den 1° Augustus 1699 bereikte dezelfde Dampier de westkust voor de tweedemaal en wel op de hoogte van dienzelfden Dirk-Hartogsbaai, waar de Hollanders reeds zoo dikwijls schipbreuk hadden geleden. Hij noemde dien Sharksbaai, om de menigte van haaien, welke men daar te zien kreeg, en vond er behalve hout even weinig bruikbaars als zijne voorgangers. Dicht bij het strand bestond de grond uit wit zand, verder landinwaarts werd hij rood en daar wies gras in groote bossen met heidekruiden en struiken er tusschen in, die tot 10 voet hoog werden en aan den top met bladeren voorzien waren. Dampier beschrijft hier dus het australische skrub, en de beschrijving dezer streken paste op de geheele west- en en zuidwestkust van Nieuw-Holland. - Onze reiziger bezocht niet alleen deze Sharksbaai, maar zeilde noordelijker en noord-

oostelijker tot ruim 20°. Z.B., waar de archipel nog zijnen naam draagt, maar nergens was de kust uitlokkender. Zij zag er uit als de bovenbeschrevene en was tegen de zee door zulk een lange rij van zandheuvels gebarrikadeerd, dat men van het schip af haast geen blik op het binnenland werpen kon. En zich op de duinen plaatsende, zag men heinde en verre ook al weder niets dan een drogen zandigen grond hier en daar bedekt met struikgewas, dat met donkere bladeren voorzien was en er even zoo droog uitzag. Nog verder landinwaarts werd de streek vlak en vertoonde bij afwisseling schraal gras of bosschen. - Ook de Engelschen gevoelden zich dus tot dat land niet aangetrokken en staakten zelfs gedurende een zeventig jaar hunne ontdekkingstochten naar Australië, totdat zij, schier bij toeval, met de oostkust kennis maakten, die het nieuwe werelddeel van zoo geheel anderen kant zou doen beschouwen. In 1767 besloot het Koninklijk Geografisch Genootschap te Londen de regeering te verzoeken een schip uit te rusten, dat in den grooten oceaan den doorgang der planeet Venus voorbij de zon zou waarnemen. Deze expeditie, onder bevel van den beroemden James Cook ter oplossing van een astronomisch probleem ondernomen, bracht Australië in het bezit van Groot-Brittannië. Nadat de doorgang van Venus op Otaheiti was waargenomen, bereikte men in April 1770 Nieuw-Zeeland en van daar het gedeelte van Victoria, 't welk den naam van Gippsland draagt. Dewijl de kust laag en zandig was, dewijl zich op het eerste gezicht niets dan zoutwaterlagunen en vlakke, slijkerige riviermondingen vertoonden en men slechts zelden de dieper landinwaarts staande wouden te zien kreeg, verklaarde Cook voor woest land, wat later het rijkste gedeelte der engelsche koloniën bleek te zijn, de koornschuur van het werelddeel, waar heerlijke wijn op de heuvels groeit, die naast die dorre stranden liggen, waar tal van kudden op vette weidegronden grazen en zoo rijkelijk goud gevonden is. Gelukkig dat Cook eerst minder goed zag, want nu ging de reis verder langs de kusten in noordoostelijke richting. Meer en meer veranderde intusschen de kust. Zij bleef niet vlak en zandig, zij werd zelfs steil en rotsachtig; schuimend werden de golven der zee tegen de zwarte klippen teruggeslagen. Ook vertoonden zich tusschen de klippen der oevers groene weidegronden en donkerbruine, schier zwarte bosschen, waarachter zich bergen, wonderlijk blauw van kleur, opstapelden. Nu begon Cook naar

een ankerplaats om te zien, maar hij kon er geen vinden, die tegen den oostewind beveiligde. Eindelijk vertoonde zich een goede haven of liever een baai, waarin de ‘Endeavour’ het anker kon laten vallen. De bemanning ging aan land, om bij elken tred, welken zij deed, iets vreemds te zien. Gerijk de baai wemelde van de grootste visschen, zoo vond men in de bosschen en struiken niet honderden maar duizenden van kleinere vogels en prachtig gekleurde papegaaien en kaketoes. Niet minder opmerkelijk was het plantenrijk. De boomen bestonden uit acacia's en eukalypten, met een bijzonderen stand der bladeren. Vele boomen zweetten gom uit; bij velen droop het zelfs af. Het was een doorschijnende harts, dat in de lucht hard werd; van andere boomen hingen stukken schors af, groot genoeg om van eenige stukken een hut te maken en van een enkel stuk een boot te vervaardigen. Verder vond men heidekruiden en fuchsia's, immortellen en blauwe klokjes, onbekende grassoorten en riet, een nieuw soort van mos, alles schitterende in glinsterende kleuren, maar vooral in den glans der nieuwheid en, in tegenstelling met vroegere kusten, dubbel bekoorlijk. - Daarom werd de baai *Botany*-baai geheeten en door Cook als een paradijs aangezien, hoewel het gemis van grootere viervoetige dieren hem had moeten in 't oog vallen en eene landbouwende bevolking toch zeker een nog treffender gezicht zou hebben opgeleverd. Van die bevolking kreeg men echter weinig te zien en met die weinigen maakte men op minder aangename wijze kennis. Men zag bij de baai eenige hutten, australisch model, d.i. slecht gebouwd, bewoond door visschers, die in de baai bezig waren visschen te spietsen. Ook zagen zij een oude vrouw, die met drie kinderen brandhout uit het bosch gehaald had. Eerst bekreunden de inlanders zich niet om het schip, maar later wilden twee der mannen het landen verhinderen en de 40 met geweren gewapende mannen door hun speren tegenhouden. Met schroot in de beenen getroffen, waren zij spoedig van de macht der blanken overtuigd. Nog eenmaal bij het waterhalen moest Cook een bende van 20 dreigende wilden, door hen strak aan te zien en onverschrokken te gemoet te gaan, op de vlucht jagen, om verder niets van hen te bespeuren. Den 6^{den} Mei 1770 sneed men den naam van 't schip en den datum van vertrek in de schors van een boom en verliet men Botany-baai, waar 18 jaren later een engelsche vloot van 11 schepen met meer dan 1000 man aan boord, het anker wierp.

De reden waarom men het ‘paradijs’ van Cook zoo lang onbewoond liet, moet natuurlijk gezocht worden in Engelands strijd met zijne koloniën in Amerika en de beslommeringen, welke de fransche revolutie aan elk gouvernement bezorgde. Na den vrede te Versailles, misschien wel om het verlies der amerikaansche koloniën te vergoeden, zeker ook uit behoefte aan een plek, waar men, zooals vroeger in Amerika, zijn misdadige bevolking kon afzetten, werd de blik weder naar Australië gericht. Men had toch in Engeland groote behoefte aan strafkoloniën en het deporteeren was een winstgevende zaak geworden voor particulieren en gouvernement. Wij willen dit hier met een enkel woord duidelijk maken. Hoewel reeds vroeger onder de regeering van Elisabeth en Jacob I misdadigers en landloopers verbannen werden en Virginia b.v. in 1618 een hoop vrouwelijk gespuis uit Londen moest opnemen[1], werd het deporteeren toch eerst in 1679 door Karel II bij parlementsakte geregeld. De rechters werden gemachtigd de roovers van Cumberland en Northumberland te laten dooden of levenslang te deporteeren. Daar de planters in Virginia en elders welhaast zoo gesteld werden op die gedeporteerden, dat zij den scheepskapiteins geld gaven voor elken bruikbaren arbeider, werd weldra het deporteeren voor scheepskapiteins, en daardoor allicht ook voor rechters, geen onvoordeelige zaak. Het werd spoedig algemeen, maar begon ook zeer veel op een slavenhandel in blanken te gelijken. Zoo transporteerde men 70 deelnemers in de samenzwering van 1681, nadat zij een jaar gekerkerd geweest waren, naar het eiland Barbados en verkocht daar de persoon gemiddeld voor 1150 pond suiker. Geestelijken, officieren waren onder die samengezworenen, aanzienlijke lui; zij moesten evenwel allen in de molens werken, voor de keuken zorgen en den dorren grond van het eiland bebouwen. Bij 't geringste vergrijp werden zij aan een paal gebonden en met de zweep geslagen; zij moesten in ellendiger hutten slapen dan de varkens in Engeland. Onder Jacob II werd dit nog erger: 8000 aanhangers van Monmouth werden op de Antillen verkocht. Te Bristol dreven de lord-mayor, de aldermen en de rechters de zaak der deportatie gemeenschappelijk. Als men te weinig ver-

1 De Virginiërs protesteerden wel krachtig, maar werden tevreden gesteld door een nieuwen aanvoer niet van gespuis, maar van 90 en later van 60 ‘welopgevoede, jonge en lieve meisjes,’ van welke ieder gemiddeld 125 ℔ tabak ‘opbracht’.

oordeelden had en de uitvoer dus te gering was, werden zij die weinig misdreven hadden (landloopers of kleine dieven) met de galg bedreigd. Een gedienstige concierge gaf dan den gevangenen den raad zich te laten deporteeren: dan alleen ontkwamen zij het doodsgevaar. Juist de mindere booswichten bezweken voor de bedreiging. Ieder der eerlijke rechters had dan op zijne beurt *zijn* gevangene, *zijn* gedeporteerde, totdat er twist ontstond aan wien de beurt was om een gevangene te mogen laten verkoopen. De opperrechter Jefferys kwam achter de schelmerij en de slavenhandelaars werden tot verantwoording geroepen. - In 1718 werd de deportatie een monopolie van 't gouvernement, niet zoozeer om daardoor den handel in blanke slaven uit te roeien, als wel dewijl men in Z.M. plantages aan de overzij van den Oceaan zooveel arbeiders noodig had. Het gouvernement zou nu voor alles zorg dragen, van alles de kosten overnemen. De vagebonden en deugnieten werden nu kroongevangenen, maar werden er volstrekt niet zooveel beter om behandeld. Zij werden even goed als vroeger aan de willekeur der planters op de plantages overgelaten. Immers, zoodra een scheepskapitein met een lading gedeporteerden in Amerika was aangekomen, gaf hem de autoriteit daar een bewijs van zooveel geleverde gedeporteerden; bij zijne terugkomst in Engeland ontving hij geld voor zoovele personen als hij levend had afgeleverd, en de zaak was uit. Wie bekreunde zich verder om het lot der gedeporteerden daar bij de planters?

Na den opstand der Vereenigde Staten behoefde men wel niet meer voor de gouvernements-plantages te zorgen, maar Engeland was te zeer aan strafkoloniën gewoon geraakt, om ze te kunnen missen. De Africaansche koloniën bij den Senegal zouden dus tot dien rang verheven worden. Maar het klimaat was hier toch wat al te erg. De sterfte onder de gevangenen verwekte in het moederland een geduchte opschudding. Een vonnis tot deportatie naar Africa heette niet anders dan een doodvonnis. Maar aan Africa waren nog andere bezwaren verbonden. De gedeporteerden liepen bij hoopen weg of lieten zich in een schip met negers naar Amerika transporteeren, waar de planters even verlegen waren om arbeiders als Engeland om een plaats voor deportatie. - Zoo moest dus nog weder naar een nieuwe plek voor een strafkolonie worden omgezien. En zoo viel het oog op Australië, het land voor 18 jaren door Cook ontdekt, minder ongezond, verder afgele-

gen, minder geschikt om tot desertie uit te lokken. - In 1786 bepaalde een parlementsakte, dat op de oostkust van Nieuw-Holland een kolonie zou gesticht worden; in Mei 1867 lichtte een vloot van twee oorlogschepen, drie voorraads- en zes transportschepen het anker onder bevel van kapitein Arthur Philip, den toekomstigen gouverneur. In Januari (de dag wordt thans nog overal in Nieuw-Zuid-Wales gevierd) landde zij in port Jackson, een haven, welke de gezagvoerder boven Botany-baai verkozen had, toen men deze wat beter onderzocht dan door Cook geschied was. 't Was inderdaad een prachtige havenplaats dat port Jackson; van de kust kwam men door een breed kanaal in een groot, van alle zijden door land omgeven watervlak, dat zich mijlen ver voor de oogen der verraste zeevaarders uitstrekte. Kleine eilanden lagen hier en daar verstrooid; aan weerszijden openden zich bevallige baaien; de landtongen daartusschen in waren tot aan het water met boomen en struiken overdekt; vreemde vogels vlogen in het rond; alles was nieuw en bekoorlijk en ruim ook, want de haven had wel aan een vloot van 1000 schepen een ankerplaats kunnen aanbieden. Ongeveer 1000 personen stapten aan wal: 211 soldaten en ambtenaren met familie, 565 mannelijke gevangenen, 192 vrouwen en 18 kinderen. Wij zullen bij de bijzonderheden dier landing, bij de eerste inrichting der kolonie niet uitvoerig stilstaan, maar liever, wat meer tot ons onderwerp behoort, op de moeilijkheden wijzen, waarmede deze eerste kolonie Nieuw-Zuid-Wales, ‘een tuchthuis in een australische bosch-wildernis’, te kampen had. Zooals wij reeds boven deden opmerken, had Cook, door de nieuwheid van het terrein en zijne omgeving bedrogen, Botany-baai als een paradijs beschreven, zonder er genoegzaam op te letten, of het een voor landbouw geschikten grond opleverde, of het runderen en viervoetige dieren bezat. Bij nadere kennismaking bleek dan ook, dat bosschen moesten uitgeroeïd en de zandige grond met moeite en inspanning zou moeten ontgonnen worden. En daartoe leverde de expeditie van Philip, die trouwens later in alles zeer slecht uitgerust bleek te zijn, weinig geschikte lieden. Vooreerst had men onder de gevangenen maar 12 timmerluî en slechts één metselaar en ook onder de opzichters waren er niet, die deze engelsche straatroovers en londensche zakkenrollers in het een of ander handwerk hadden kunnen onderwijzen. Men moest dus weldra wel de opzichters uit de gevangenen zelven kiezen, wat niet best

op de discipline werkte. Van landbouw en veeteelt verstond niemand iets. Men zaaide dus op goed geluk weit en mais, verbouwde groenten voor de keuken, waar en op de wijze als men dat verkoos. De groenten, welke men van de Kaap de Goede Hoop had medegenomen, waren reeds niet zeer voortreffelijk; zij konden er echter in N.Z. Wales niet veel beter op worden, onbekend als men daar was met het aankweeken. Inlandsche groenten waren er niet. Ook was de eerste plek, met welke men de ontginning begon, niet zeer gelukkig gekozen: zij lag in de zoogenaamde Farm-cove, tegenwoordig de wandelplaats in Sydney; men durfde daarom niet veel verder van huis gaan, dewijl het land met onafzienbare bosschen bezet scheen, waarin men niet gaarne verdwalen, verhongeren of een prooi der wilden worden wilde. Men had op verschillende plaatsen tegelijk moeten beginnen, doch durfde de gevangenen niet over een te groot terrein verspreiden of in te kleine troepjes verdeelen, uit vrees dat daardoor de discipline zou verloren gaan of van werken niet veel zou komen.

Om nog even op de inlanders terug te komen, terstond bij de aankomst der schepen in Port-Jackson hadden de Engelschen hen ontmoet. Eerst was de verhouding vrij vriendschappelijk; zij verschenen in groot aantal in de tallooze bochten, om de schepen, die ‘verwonderlijke monsters’, te zien voorbijvaren. Toen de vaartuigen nu stil lagen en de booten te water gelaten werden, kwamen de moedigsten zwemmende en duikende nader. Later vertelden zij er nog dikwijls van, hoe hang men voor die schepen geweest was. 't Waren reusachtige vogels, meenden sommigen: de zeilen waren de vleugels, de ronddobberende bootjes waren de jongen. Schrikwekkender dan de schepen kwam hun echter het gelaat van den witten man voor. De Engelschen verzuimden natuurlijk niet dit respect nog te vermeerderen. Eenige kanonnen werden onder de oogen der inlanders geladen en afgeschoten en vol verwondering zagen deze de werking van het schot, toen de boomen in de verte nederstortten. Ook toonde men hun de werking van geweerkogels en schrootvuur. Geen wonder dus, dat de inboorlingen zich in den beginne niet vijandig durfden betoonen. Zij waren trouwens ook volstrekt niet vijandig gezind. Maar toen zij later schier dagelijks onrechtvaardigheden hadden te lijden, raakte eindelijk toch hun geduld op en overwonnen zij ook

hun vrees. Eerst hoorde men van slechts enkele aanvallen op de blanken, hier en daar; later geschiedden deze reeds op grootere schaal op verscheidene blanken, en nog voor het einde van 1788 waren reeds zoovele Engelschen vermoord en werd de houding der wilden zoo dreigend, dat de gouverneur een algemeene razzia tegen de lastige naburen moest instellen om ze op eerbiedigen afstand te houden. Van dien tijd af dagteekent de onafgebroken strijd tusschen blanken en zwarten, waarop wij later zullen terugkomen en die voor de jonge kolonie geen geringe moeilijkheden opleverde. - Waar weinig terrein ter bebouwing gevonden werd, waar dat weinige nog aan onbekwame handen moest toevertrouwd worden, daar kon de honger en konden zelfs herhaalde hongersnooden niet uitblijven. Bange dagen beleefden de kolonisten, als belegerden in een door vijanden omgeven stad. Men had voor 12 maanden voorraad van huis medegenomen en de belofte ontvangen, dat de kolonie om de 12 maanden van nieuwe proviand zou voorzien worden. Reeds het eerste jaar vergat men in het welwillende moederland die belofte. Gelukkig hielp de gouverneur der toen nog hollandsche Kaapkolonie met 127,000 pond meel. Maar de oogst van het volgende jaar mislukte nogmaals geheel en al; weer naderde de winter (van 1790), doch geen schip vertoonde zich op de onafzienbare zee. De rantsoenen werden ingekrompen, men moest zich met visch behelpen: nog slechts voor vier maanden reikte de voorraad. Een der groote schepen zou naar Batavia gaan om voorraad te halen, maar verongelukte kort te voren op een reis naar het eiland Norfolk. 3 pond meel en 1½ pond gezouten ossenvleesch werd het wekelijksch rantsoen voor een volwassene, tenzij men den honger stilde met het traanachtige vleesch van pelikanen en andere zeevogels. Men had vee en huisdieren van Europa medegenomen, ook pluimgedierte: eenden, ganzen en jonge hoenders. Toen de wilde vogels geschoten of verjaagd waren, moesten de huisdieren en wat wij verder noemden, hun leven verliezen, geen 't natuurlijk slechts voor korten tijd hielp: welhaast kwam men tot bijna enkel visch, wortelen en zeetang[1]. Eindelijk (3 Juni 1790) vertoonde

1 Eigenaardig engelsch is het, dat de officieele diners bij den gouverneur te midden van zooveel ellende niet gestaakt werden. Bij de invitatie werden de gasten alleen maar beleefdelijk uitgenoodigd hun eigen voorraad mede te nemen, daar men hun anders niets zou kunnen voorzetten. De gouverneur ontving toch dagelijks hetzelfde rantsoen als de gemeenste misdadiger.

zich een zeil aan den horizont. Algemeene vreugde in de kolonie. Het is ongetwijfeld het lang verwachte schip met proviand. Het nadert, het bereikt de ankerplaats. Helaas! het is het transportschip ‘lady Juliana’ niet met proviand, maar met 222 vrouwelijke gevangenen bevracht. Het proviand-schip ‘the Guardian’ had zich lek gestooten, de lading over boord moeten werpen en was de Kaapstad binnengeloopen, waar zich juist de ‘Juliana’ bevond, die de jobstijding naar Australië medenam. Het schip ‘Juliana’ bracht echter ook nog een andere tijding. Binnen kort zouden nog 1000 gevangenen komen en een regiment infanterie, expresselijk voor de kolonie geworven en opgeleid. Dat zorgvolle moederland! Voor nieuwen toevoer van consumenten, voor eters zorgde het zoo welwillend, zonder er zich om te bekreunen, of het enkele proviandschip, dat uitgezonden was, zijne bestemming bereikt had, ja zonder zelfs te weten of de kolonie nog wel bestond, of de menschen, van welke men na 't uitzeilen der schepen natuurlijk geen syllabe meer gehoord had, nog wel in leven waren. Gelukkig kwam er eindelijk bericht van de ellende, welke er in Australië heerschte, naar Engeland; men zag, hoewel wat laat, de roekeloosheid in en liet het later nimmer weer zoover komen. Toch dreigde nog dikwijls weder gebrek en moest de bevolking op kleine rantsoenen gesteld worden, vooral wanneer de oogst door regen of overstroomingen verloren ging, of wanneer bij droogten de halmen op het veld tot stroo verbrandden voor het koren rijp was. Hoe moeilijk het in zulke tijden viel de orde onder den woesten hoop der bannelingen te bewaren zal men gemakkelijk inzien. Bij de allerwege heerschende moedeloosheid rustte de arbeid soms maanden lang en nam het aantal misdrijven onrustbarend toe. Welke strenge straffen men ook op de diefstallen van levensmiddelen stelde, men kon ze haast niet tegengaan. Een man, die twee aardappelen gestolen had, ontving 300 geeselslagen en in zes maanden geen portie meel: toch werd iederen dag opnieuw het gezegde bewaarheid, dat honger door sloten en muren heenbreekt.

Uit de beschrijving van deze hongersnooden bleek reeds duidelijk, hoe weinig zorg de kolonie van het moederland ondervond. Deze gebrekkige ondersteuning eener kolonie, welke het zoozeer noodig had, schiep te Sydney tal van andere moeilijkheden. Het scheen wel, dat men in Engeland van meening was, als maar eenmaal een paar duizend menschen op een

woeste kust van een onbekend werelddeel te zamen leefden, dat dan van zelf wel vlijtige landbouwers en knappe handwerksluî te voorschijn zouden komen. Voor opzichters, wij zagen het, was niet gezorgd; op het oogenblik van uitzeilen was nog juist één priester der engelsche kerk aan boord gekomen, terwijl ¾ der bannelingen katholieke Ieren waren. Wat evenwel veel erger was, voor den aanvoer van vrije kolonisten werd volstrekt niet gezorgd en eerst in 1793 kwamen 5 familiën naar N.Z. Wales over. Gouverneur Philip moest zich dus op andere wijzen zien te helpen, ten einde gronden in cultuur gebracht te krijgen. Hij schonk landerijen aan officieren, gepensioneerde soldaten en aan bannelingen, die hun straftijd uitgediend hadden, mits zij op hunne bezittingen woonden en het land bebouwden. De ongetrouwde kreeg 30, de gehuwde 50 engelsche akkers en nog 10 voor ieder kind bevendien. 't Spreekt van zelf, dat ook de latere gouverneurs dit middel dikwijls toepasten, vooral toen het ministerie in Engeland op zuinigheid in de uitgaven aandrong, maar desalniettemin voortging scheepsladingen bannelingen (jaarlijks ongeveer 6000) naar Australië te zenden. Het vrijlaten was zoo verleidelijk. Des te minder behoefden er immers uit de openbare magazijnen onderhouden te worden, des te meer vrije landbouwers verkreeg de kolonie. Maar als de vrijgelatenen eens niet op den goeden weg terugkeerden, als zij te vroeg vrijgelaten waren en zich op nieuw aan traagheid en misdaad overgaven? En dit geschiedde niet zelden, zoodat dan ook de benden van ontsnapte gevangenen, die in de bosschen wilde rooverhorden vormden (bushrangers), van tijd tot tijd geen onaanzienlijke versterking van de zijde dezer gewezen landbouwers ontvingen, welke hun oud handwerk boven een geregeld leven verkozen. Maar ook het wegschenken der akkers aan militairen was voor de kolonie minder voordeelig, vooral toen men in Engeland het regiment van N.Z. Wales geworven had, waarvan boven sprake is geweest en waarmede het moederland alweder een misslag tegenover de kolonie beging. Dit regiment was daarom uitsluitend voor de kolonie aangeworven, dewijl men bij den grooten afstand van Australië en de toen nog onzekere scheepvaart in die streken het telkens verwisselen van garnizoen wilde vermijden. Zijne rekruten zou het regiment uit Engeland krijgen en de uitgediende soldaten moesten dan vrije kolonisten worden. De officiersplaatsen werden meest aan ongetrouwde mannen gegeven en reeds dit was bij de moeilijkheid, om huwe-

lijken in de kolonie te sluiten, een groot kwaad. Maar het grootste was, dat het officieren-korps noch in de civiele ambtenaren, noch in de vrije bevolking een behoorlijk tegenwicht vond en weldra, vooral daar zij zich nauw aaneensloten, een overwegenden invloed verkreeg en dezen op de schromelijkste wijze misbruikte. De posten van civiele ambtenaren werden, zoodra zij open kwamen, door officieren ingenomen; officieren kochten zich aan de oevers van de baai en bij Paramatta landerijen, welke zij lieten bebouwen voor eigen rekening; zij kregen ieder 10 convicts of gevangenen als arbeiders en voor deze kleeding en voeding uit de koninklijke magazijnen. Eindelijk kregen zij ook den handel geheel in hunne handen. Ieder scheepskapitein toch moest, als de regeering haar aankoopen gedaan had, hun het eerst zijne waren voorleggen; voor de aan hen verkochte waren behoefden geen invoerrechten betaald te worden. Hoe moeilijk konden vrije kolonisten of engelsche koopluî dus met hen concurreeren! Maar er was nog iets, wat de officier boven anderen voor had. Sterke drank en wel bepaald rum was van den beginne af bij de kolonisten een gezocht artikel geweest; dronkenschap heerschte, althans bij de eerste kolonisten, in hooge mate. Voor dit artikel nu werden de officieren de voornaamste koopluî. Zij lieten het in groote hoeveelheden van buiten af komen, daar het distilleeren van brandewijn in de kolonie met strenge straffen verboden was; door hun toedoen werd aan onderofficieren en gemeen soldaten de bevoegdheid geschonken tapperijen op te richten, bij wie dan de gedeporteerde zoo dikwijls wat hij bezat, de kolonist wat hij verdiende en de soldaat zijn soldij verdronk. Rum, jenever en brandewijn was immers het eenige genot, wat men zich in dat troostelooze land kon verschaffen en het lag in 't belang der officieren, dat kolonisten, misdadigers en soldaten hoe meer sterken drank hoe liever verbruikten. Zelfs de concierge der gevangenis te Sydney had zijn brandewijnkroeg. Dat het niet aan gouverneurs ontbrak, die dezen allesoverheerschenden invloed der militairen, den schandelijken rumhandel en de daarmede gepaard gaande dronkenschap wenschten tegen te gaan, ligt in den aard der zaak, maar dit was allesbehalve een gemakkelijk werk. Toen gouverneur Bligh in 1808 forschere maatregelen nam, ontstond er van de zijde der militairen formeel verzet en barstte er een revolutie uit, onder den naam van rum-rebellie of rum-revolutie bekend. Gouverneur Bligh werd gevangen genomen. De vrije kolonis-

ten kozen partij voor den gouverneur, maar de militairen pasten den stelregel toe, dat macht voor recht gaat, lieten de gevaarlijke kolonisten gevangen nemen en alle openlijke vergaderingen verbieden. Om een tegenwicht te hebben tegenover de vrije kolonisten, lieten zij voorts een menigte gedeporteerden vrij, verdeelden extra rantsoenen levensmiddelen en sterke dranken en schonken landen en kudden weg, welke aan het gouvernement toebehoorden. Zij brachten het dan in korten tijd ook zoover, dat willekeur en ruw geweld bijna overal in de plaats traden van wet en orde en dat zich bij de ballingen het idee vestigde: binnen kort zou wel alle dwangarbeid ophouden en zou de kolonie zich van Engeland losscheuren. Groote hoopen gespuis drongen op klaarlichten dag in de vreedzame hutten van eenzaam wonende kolonisten en begingen allerlei gruweldaden. De macht der regeering was totaal vernietigd. Eindelijk besloot men toch in Londen tegen deze rebellie strenge maatregelen te nemen. Aan gouverneur Lachlan Macquarie werd de volgende instructie meêgegeven. Gouverneur Bligh zou in zijn ambt hersteld worden, om 24 uur daarna voor hem, Macquarie, plaats te maken. Alle benoemingen, landschenkingen en vonnissen, sedert Bligh's gevangenschap uitgevoerd of geveld, zouden nietig verklaard worden. Het regiment N.Z. Wales zou ontbonden worden. Alles werd stipt uitgevoerd en zoo eindigde dus de rum-revolutie. Aan de aanmatigingen der soldateska werd ook voor 't vervolg een einde gemaakt; den officieren werden vele hunner privilegiën ontnomen. - Nog zijn wij niet aan het einde van de opsomming der bezwaren gekomen, waarmede de kolonie N.Z. Wales te worstelen had. Wij dienen ten slotte nog te wijzen op de despotieke macht, welke den eersten gouverneurs geschonken werd en op de beletselen, welke den australischen handel in den weg werden gelegd. Door beide zaken toch werd de bloei der kolonie ook niet weinig tegengehouden, volstrekt niet minder dan door de onbekwaamheid der kolonisten, den strijd met de inlanders, het militaire element in de kolonie, de verwaarloozing van de zijde van het moederland en wat wij verder boven hebben besproken. Een eenigszins autocratisch bestuur kon bij zulk een bevolking op zulk een afgelegen oord even weinig gemist worden als op een schip, maar van den anderen kant, men bepaalde zich niet tot eene hoogst noodige machtsuitbreiding; men liet den eersten gouverneurs inderdaad een schier absolute heerschappij voeren.

Het civiel gerechtshof bestond uit een koninklijk rechter en twee kolonisten. De gouverneur benoemde de laatsten en in alle gevallen kon men bij den gouverneur appelleeren. Het verkeer met andere landen was geheel in zijne macht, want hij kon de schepen, die naar Australië kwamen, het landen toestaan of verbieden; op het binnenlandsch verkeer oefende hij insgelijks grooten invloed, want hij bepaalde het loon der arbeiders en den prijs der waren. Over alle ambten in de kolonie, over alle magazijnen, over alle grondbezit had hij te beschikken. Hij kon landerijen wegschenken of verkoopen en monopoliën voor allerlei zaken verleenen. Hij kon de gedeporteerden als arbeiders aan kolonisten, die daarvoor niets betaalden, toewijzen of ontnemen. Toen een blad het bestuur van gouverneur Darling wat sterk gegispt had, kwam het den volgenden dag niet uit. De drukkersgezellen, allen gedeporteerden, waren eenvoudig teruggenomen. Hij was opperbevelhebber der troepen: de commandeerende generaal was slechts zijn ondergeschikte. Daarbij kon hij ook niet weinig zijn macht bij de crimineele rechtspleging doen gelden. Hij kon geldboeten tot 500 £ opleggen, lichamelijke straffen (b.v. 500 geeselslagen) laten toedienen; ook het laten uitvoeren der doodstraf of het genade schenken hing geheel van hem af. Ja, in September 1791, ontving hij zelfs nog de macht den bannelingen de straf, waartoe zij in Engeland of in de kolonie veroordeeld waren, geheel of gedeeltelijk kwijt te schelden. Wanneer wij hier ten slotte nog bijvoegen, dat hij voorzitter was van de militaire rechtbank en voorzitter van het admiraliteits-gerecht, een rechtbank, welke de misdaden ter zee bedreven moest beoordeelen, en dat zijne verantwoordelijkheid toch eigenlijk niets te beteekenen had, daar Engeland te ver weg lag en zich in niets om de kolonie bekreunde, - dan zal men ons toegeven, dat de gouverneur gemakkelijk een despoot kon zijn of worden en de bloei der kolonie te zeer van zijn willen of denken afhing. - En wat nu eindelijk den handel en het verkeer aanging, zij gingen gebukt onder allerlei bezwaren. Zoo ontmoedigde het verbod der brandewijn-distillatie (zie boven, blz. 259) de landbouwers, die niet wisten, hoe zij het koren te geld zouden maken, 't welk zij niet voor het gewone verbruik of de magazijnen van het gouvernement noodig hadden. De enorme lasten op hout, het nieuw-zeelandsche vlas, steenkolen, traan, spermaceti enz., gesteld, maakten de concurrentie voor deze

artikelen met andere plaatsen onmogelijk. Ook werd de handel in vele andere waren niet weinig belemmerd door de privilegiën der oostindische compagnie, die bijna tot alle punten reikten, waar de zeelui van N.Z. Wales hun schepen hadden kunnen heenvoeren. Dat alles zag men reeds in het jaar 1812 in, maar de privilegiën der compagnie bleven toch maar bestaan, zooals ze vroeger van kracht waren geweest. Ja, in 't jaar 1824 liet de compagnie nog een lading thee en rijst in de bocht van Sydney wegnemen en zond ze als goeden prijs naar Calcutta. - Hoe konden zich onder zulke omstandigheden finantieele welvaart en industrie in de kolonie ontwikkelen!

Niemand zal het beeld, de schildering, welke wij van de eerste australische kolonie ophingen, schitterend of lachend kunnen noemen. Toch overdreven wij niet, ja wij zouden nog kunnen opmerken, dat alle hier opgesomde moeilijkheden schier te gelijkertijd de ontwikkeling der kolonie in den weg traden en dat in den meest gevaarlijken tijd, toen juist het slagen, het gevestigd zijn der kolonie het meest aan twijfel onderhevig was, zoodat òf onder de kolonisten zelven òf van het moederland uit stemmen hadden kunnen opgaan om de proefneming te staken en de kolonie op te geven.

Toch heeft men aan zoo iets noch in Australië, noch in het moederland zelfs gedacht. Van de zijde van het moederland bestond daartoe te groote behoefte aan eene strafkolonie; van de zijde der kolonisten trachtte men liever door onwrikbare standvastigheid de eene moeielijkheid na de andere te overwinnen. Voor alles moest men zorgen in eigen onderhoud te kunnen voorzien. Naar meer, naar beter terrein moest men zoeken, ook naar beter werkkrachten, opdat de grond ten minste zooveel opleverde, dat men voor hongersnooden gevrijwaard bleef. Dit schijnt reeds spoedig gelukt te zijn: ook hier was de honger een handig leermeester. Zoo lezen wij, dat de bevolking van N.Z. Wales reeds in het jaar 1801, dus 13 jaar na de stichting, ruim 5000 bedroeg, die 5328 eng. akkers bouwgrond hadden weten te vinden en op 3864 akkers mais verbouwden; de veeteelt had zich op dezelfde wijze uitgebreid als de landbouw, want men telde reeds 362 stuks rundvee, 211 paarden, 4766 zwijnen, 1259 geiten en 6269 schapen. In dat opzicht behoefde men dus niet langer van de verzorging van het moederland af te hangen. En zoo kwam er in meer zaken allengskens verbetering. Toen bij 't einde der

rum-revolutie aan de macht en het overwicht der militairen een einde werd gemaakt, verloor ook de gouverneur veel van zijne uitgebreide rechtsbevoegdheid. Het recht om de gedeporteerden onvoorwaardelijk genade te schenken werd hem ontnomen. Latere gouverneurs ontvingen telkens een beperkter volmacht dan hun voorgangers en er verrees buitendien in de kolonie een macht, die sterker dan eenige andere overheid zulks zou hebben vermogen te doen, de gouverneurs controleerde - wij bedoelen de publieke opinie, uitgedrukt in de vrije pers. Van toen af was de gouverneur meer dan ooit verantwoordelijk.

Een grooten stap voorwaarts op den weg van den vooruitgang, van bloei en ontwikkeling deed de kolonie onder de regeering van gouverneur Lachlan Macquarie, die den 1^{en} Jan. 1810 het bestuur over N.Z. Wales op zich nam. Macquarie was een braaf mensch, met veel zelfvertrouwen, zeer werkzaam, met zeer veel slag om te organiseeren. Hij bereisde de kolonie van 't eene eind naar het andere, om alles zelf te zien en te hooren; hij zond ontdekkers uit, verdeelde het gevonden land, dat tot verbouwing geschikt was, onder verstandige kolonisten, legde wegen aan, liet openbare gebouwen oprichten en ontwierp plannen van steden. Toen in het jaar 1813 door een droogte duizenden van schapen stierven, baanden 3 kolonisten, Wenthworth, Lawson en Blaxland, zich onder tallooze moeiten en ontberingen door bosschen en kloven een weg over de blauwe bergen. In 1814 bereikten zij de uitgestrekte vlakten, aan de overzij gelegen en reeds in 1815 was de groote weg over de bergen gelegd, welke naar het westelijk weideland geleidde. Van toen af werd de veeteelt, vooral de schapenteelt (wolproductie), het voornaamste middel van bestaan voor de Australische maatschappij. - Nog in een ander opzicht maakte zich deze gouverneur Macquarie ten opzichte der kolonie verdienstelijk. Hij trok zich het lot der gedeporteerden met warme belangstelling aan en trachtte de strenge afscheiding tusschen vrijgelatenen[1]

1 De vrijlating geschiedde meestal trapsgewijze. Had iemand zich in den dienst van particulieren een tijdlang onberispelijk gedragen, dan kreeg hij een ‘ticket of leave’; hij was vrij in zijne handelingen binnen een bepaalde streek. Misdroeg hij zich, dan werd hem de kaart weder ontnomen. Gedroeg hij zich na de ontvangst van den ticket voortdurend goed, dan verkreeg hij een *voorwaardelijke begenadiging*, d.i. eene, die voor de kolonie gold en niet door den gouverneur kon ingetrokken worden. Toch was zij nog zeer onvolkomen, daar zij den begenadigde op de plek terughield, waar hij zijne schande had moeten dragen. De *onvoorwaardelijke begenadiging* gaf den banneling alle rechten en bevoegdheden van een britsch onderdaan terug, doch kon ook alleen maar door het hoofd van den Staat geschonken worden.

en vrije kolonisten te verminderen. - Het lot dier vrijgelatenen (emancipisten) was dan ook nog alleszins treurig. Zij werden met den nek aangezien, werden slechts tot het burgerlijk rechtsgeding toegelaten en mochten geen ambten bekleeden. De vrije kolonisten, die den handel, het grondbezit en de ambten bezaten, zochten den emancipist, gelijk de aristocratie of de adel in de oude wereld het volk, zoo klein mogelijk te houden en rekenden zich oneindig ver boven hem verheven: ja zelfs op zijne kinderen zagen zij met even groote verachting neêr.

Wat waren de gevolgen dezer onbillijke beschouwing en behandeling? Dat de vrijgelatene zich bijna nooit ophief uit den staat zijner vernedering en er zich een onverzoenlijke haat bij hem en zijn gezin tegen den kolonist begon te vestigen, die bij het toenemen van het aantal vrijgelatenen gevaarlijk dreigde te worden. Macquarie deed alles wat in zijn vermogen was om den emancipist te releveeren en den overdreven trots der kolonisten tegen te gaan. Hij begunstigde de vlijtige emancipisten, die zich omhoog trachtten te werken, schonk hun ambten, ja noodigde hen aan zijn tafel. Dat dit bij de vrije kolonisten heftige oppositie te weegbracht laat zich begrijpen. Zij bedankten voor de uitnoodigingen, noemden zich in tegenoverstelling der emancipisten ‘exclusionisten’, klaagden den gouverneur in 't geheim aan en wisten het zelfs zoover te brengen, dat een regeeringscommissaris Bigg naar de kolonie werd gezonden, om te onderzoeken, of Macquarie Botany-baai ook te zeer tot een Eden maakte. De ellendige Bigg meende zijn ijver te moeten betoonen door Macquarie twee jaren lang als een spion in alles na te gaan en in zijn rapport de vroegere geschiedenis van vrijgelatenen aan de vergetelheid te ontrukken. Met duivelsvreugde vertelde hij, dat een vrijgelatene, die er zich geheel boven opgewerkt had, vroeger in Londen de bank bestolen had; zijn vrouw, beweerde hij, had het gestolene naar Australië in veiligheid gebracht en daar had zij haren man, zonder dat iemand het vermoedde, als arbeider in dienst genomen. Van een ander vrijgelatene vertelde hij, dat hij rijk geworden was door het houden van een brandewijnkroeg en zoo werd de herinnering aan vroegere schande levendig gehouden. Het ergste van alles

was, dat Macquarie, te zeer in zijn plannen gedwarsboomd en gewantrouwd, in 1821 zijn ontslag nam en dat daardoor vele zijner ontwerpen onuitgevoerd bleven. Zijn opvolger Brisbane 1821-25 was beter astronoom dan gouverneur. Hij was te zwak van karakter en leefde te ingetrokken, om veel invloed te kunnen uitoefenen: ook was hem de grootst mogelijke zuinigheid aanbevolen. Toch werd ook onder zijn bestuur een stap voorwaarts gedaan door het instellen der jury, wier gezworenen door het lot verkozen werden, door het instellen van den wetgevenden raad en de afkondiging van de vrijheid van drukpers. Een recht gelukkige keuze voor de kolonie was de benoeming van den generaal-majoor Bourke, die met groote vrijzinnigheid, humaniteit en tact de zaken regelde en zoo in alles een contrast vormde met Brisbane's opvolger Darling, een vormelijk, pedant man, die de gedeporteerden als in de dagen van den hongersnood liet slaan en zoo streng behandelde, dat zij tot allerlei misdaden vervielen[1]. Onder Bourkes bestuur kwamen vooreerst vele gewichtige bepalingen of besluiten tot stand. Alle godsdienstige belijdenissen kregen dezelfde rechten, de zittingen van den wetgevenden raad werden publiek, de quaestie der landerijen, waarvan later meer, werd geregeld in verband met de rechten der groote veefokkers, zoodat uit het weideland jaarlijks een inkomen getrokken werd van minstens 60,000 pd. st. Maar verreweg de voornaamste gebeurtenis van zijn bestuur is het begin der oppositie tegen het steeds opnieuw invoeren van engelsche misdadigers in de kolonie. Het engelsche gouvernment wilde in 1835 door de kolonie de kosten voor 't onderhoud der gevangenissen, voor de gedeporteerden en voor de politie laten betalen. Men beweerde dat de kolonie van de gedeporteerden door het lage arbeidsloon toch ook veel voordeelen trok. In de couranten en in het parlement (den wetg. raad) werd nu de vraag behandeld, of N.Z. Wales, dat reeds 80,000 bewoners telde, het niet zonder deze arbeiders zou kunnen stellen. De bezitters der groote kudden van runderen en schapen achtten 't niet mogelijk; anderen beweerden juist het tegendeel; nog anderen, ook de gouverneur, waren voor het traps-

1 Dat men toen evenwel reeds niet meer van zulke gouverneurs gediend was blijkt uit het feit, dat een der aanzienlijkste kolonisten bij en uit blijdschap over Darlings vertrek in 1831 een feest gaf, waarop de genoodigden eindelijk, door den drank verhit, tot allerlei honende en spottende demonstraties overgingen.

gewijze afnemen der deportatie. Op het engelsche gouvernement werd natuurlijk door alle partijen gewerkt; de strijd duurde volle 17 jaren. Eerst werd besloten dat alleen nog maar van Diemensland gedeporteerden zou opnemen, maar zoo weinig kon men ze toen nog in N.Z. Wales missen, dat 2000 vrijgelatenen als vrije arbeiders van v. Diemensland naar N.Z. Wales vertrokken. Ook het engelsche gouvernement geraakte in verlegenheid. Hoewel het nog behalve naar van Diemensland naar West-Australië en het tegenwoordige Queensland mocht deporteeren, toch had het nog geen ruimte genoeg om haar boosdoeners af te zetten. Het verzocht vrijheid ze weder naar N.Z. Wales te mogen zenden; men zou er dan evenveel vrije arbeiders bij doen. Te Sydney nam men genoegen in het voorstel, doch wat geschiedde nu? In 1849 kwam een schip met 212 gevangenen, doch zonder vrije arbeiders. Als men bezwaar maakte ze op te nemen, zoo luidde de dépêche van den minister Grey, dan moest men het maar doen weten. De woede over het niet nakomen van 't verdrag, over zooveel hoon en spot, was algemeen, en schoon men deze aangekomen gevangenen nog opnam of liever moest opnemen, protesteerde men krachtig voor 't vervolg. Men wees er op, dat in 1848 13,000 Ieren zich in N.Z. Wales hadden neêrgezet, dat dus de landverhuizing in volle vaart was, dat van geen maatschappelijken noch staatkundigen bloei sprake kon zijn, zoolang de deportatie-vraag niet was opgelost: men verzocht dus dringend om algeheele opheffing der deportatie voor N.Z. Wales. Eindelijk stond het gouvernement den wensch der kolonie toe, waartoe het vinden van goud ook zeker het zijne toebracht. - Grooter werd nu steeds het aantal der vrije kolonisten en met hen het aantal schapen en kudden. En de herders ontdekten steeds nieuwe weidegronden. Maar ook op den handel legden zich de nieuw aangekomenen toe, want de privilegiën der Oostindische compagnie bestonden niet meer; vrij en fier woei de engelsche vlag met het wapen van Australië over alle zeeën en in alle havens. Ook de akkerbouw werd daarom niet verwaarloosd. Alles ging dus naar wensch en schoon het exploiteeren der goudmijnen eerst al dien bloei scheen te willen verstoren, schoon de steden toen schier ontvolkt, de landerijen verlaten werden, daar de bewoners met de tallooze goudzoekers en avonturiers naar de goudvelden ijlden - binnen kort grepen nog meer vlijtige handen dan vroeger naar spade en ploeg en keerde de maatschappij, van den goudroes bekomen, tot haar gewone

bezigheden terug. Australië had wel wat meer gespuis, doch ook wat meer vrije kolonisten en landbouwers tot zich getrokken. De fundamenten niet alleen van een onafhankelijk bestaan, van welvaart, maar zelfs ook reeds van rijkdom waren dus voor en door de jonge kolonie gelegd; van mislukken of opgeven kon geen sprake meer zijn. Toch moest nog menige harde strijd gestreden worden, voor en aleer men het tot dat self-government had gebracht, tot dat vrijzinnige bestuur, waardoor alle engelsche koloniën zich onderscheiden, maar 't welk aan de australische zoo lang werd onthouden, omdat men bij haar nog steeds aan de strafkolonie in de Botany-baai dacht. Ook daarom had men zoo ernstig op het te huis houden of verplaatsen der gedeporteerden aangedrongen. Want zoolang men deze aanvoerde, was de macht des gouverneurs nog grooter dan zij zijn mocht, mengde zich het moederland nog meer in de zaken dan de kolonie lief was. Zooals wij boven aantoonden, was de macht der latere gouverneurs reeds vrij wat ingekrompen en waren vooral onder Brisbane's bestuur reeds allerlei vrijzinnige maatregelen genomen geworden. Toch was men nog lang niet waar men zijn moest en van den anderen kant werd de constitutie juist bij het toenemen der bevolking en de meerdere welvaart, zoowel bij kolonisten als bij 't moederland, een voorwerp van ernstige overweging. In 1843 werd op herhaaldelijk verzoek der eersten besloten, dat de wetgevende raad voortaan uit 54 leden bestaan zou, waarvan nog slechts 18 door de kroon, de 36 overigen door de vrije kolonisten zouden benoemd worden. Vroeger waren allen door de kroon benoemd. Doch ook hiermeê waren de bewoners van N.Z. Wales niet tevreden. Zij wilden een werkelijk verantwoordelijke regeering, volledige controle over de inkomsten van hun land, het recht om over de bebouwde landerijen te mogen beschikken. Terstond na 't verkiezen van den eersten nieuwen wetgevenden raad begon men dan ook reeds in dien geest te werken, te schijven, te spreken. De strijd duurde 12 jaren. In het jaar 1847 had men het reeds zoover gebracht, dat minister Grey, dezelfde, welke in de deportatievraag zulk een dubbelzinnige rol had gespeeld, met het fraaie voorstel voor den dag kwam om een kamer van afgevaardigden door indirecte verkiezingen in 't leven te roepen, alsmede een heerenhuis - dat door de kroon zou benoemd worden. Het voorstel ontving bij de pers en op meetings zulk een slecht onthaal, dat minister Grey het zoo spoedig mogelijk introk. In 1850 ver-

kregen Victoria en N.Z. Wales naast den wetgevenden raad een wetgevende vergadering, door rechtstreeksche verkiezingen verkozen, maar toch eerst in 1856 was het pleit geheel beslecht. In de constitutie, welke Sir William Denison den 19^{den} December als ‘governor in chief’ te Sydney afkondigde, werd het zoo vurig gewenschte selfgovernment en werden verantwoordelijke ministers toegestaan. Governor in chief noemden wij Sir William Denison, d.i. eerste gouverneur, geen gouverneurgeneraal. 't Spreekt toch van zelf dat in den loop der gebeurtenissen, welke wij beschreven, andere koloniën naast N.Z. Wales of aan andere kusten waren gesticht, van het zich allengs uitbreidende N.Z. Wales waren afgescheiden en hunne eigene gouverneurs ontvingen. Gouverneur-generaal mocht hij niet heeten, om ook zelfs den schijn eener suprematie van N.Z. Wales over de later ontstane koloniën te vermijden[1]. De meeste dier nieuwe koloniën hebben eene geschiedenis als die van N.Z. Wales. Bij hun ontstaan hebben zij met tal van moeielijkheden te worstelen. Door werkzaamheid en energie der bevolking, door liefde voor wet, recht en vrijheid, welke deze bevolking bezielt, worden die moeielijkheden, van welken aard zij ook waren, overwonnen. Wij kunnen slechts in zeer korte trekken de geschiedenis dier zuster-koloniën schetsen; wij willen in volgorde van den tijd hun afscheiding of ontstaan opgeven en ons verder bij het allerbelangrijkste bepalen.

In Juni van het jaar 1803 werd een luitenant met 3 soldaten, 10 mannelijke en 6 vrouwelijke gevangenen van Sydney uit naar van Diemensland gezonden, om daar eene kolonie te

1 In den beginne heetten al deze koloniën in de officieele taal N.Z. Wales en werden bestuurd door een gouverneur-generaal, die te Sydney resideerde. De afgelegene koloniën werden bestuurd door zaakgelastigden van den gouverneur. Toen echter ook de andere koloniën zich begonnen te ontikkelen, vooral na de instelling van de wetgevende vergadering, beweerden de afgevaardigden, dat de afhankelijkheid van N.Z. Wales te lastig en de reis naar Sydney voor afgevaardigden onmogelijk was. In 1851 werd Victoria, in 1859 Queensland van N.Z. Wales gescheiden en, schoon de laatste ook nu nog als de oudste der kolonien, als de meest bekende in Europa, op een zekeren voorrang aanspraak maakt, ontvingen toch alle later ontstane hetzelfde bestuur als N.Z. Wales. Bij ieder bestaat de regeering op dezelfde wijze uit een gouverneur, door de kroon benoemd, uit een wetgevenden raad (Legislative Council), door den gouverneur, uit een wetgevende vergadering door het volk verkozen. Slechts dan beperkt de britsche kroon het recht van self-government, als de in Australië gegeven wetten met de in Engeland bestaande strijden.

stichten. De kleine troep landde op een plaats, in de buurt van het tegenwoordige Hobarttown aan de rivier de Derwent en werd weldra versterkt door ongeveer 20 vrije kolonisten en een vierhonderd gevangenen, die voor Port Philip bestemd geweest waren, maar naar van Diemensland terecht kwamen. Yorktown werd gesticht en ook de kolonisten van het Norfolkeiland naar van Diemensland overgebracht. De moeielijkheden, waarmede de kolonisten op dit eiland te worstelen hadden, waren vele. Het moederland meende, dat N.Z. Wales er op toezag; N.Z. Wales meende dat men van Engeland uit er op lette, en zoo kwam het dat men hier nog erger gebrek leed dan in 1790 in N.Z. Wales. Waren geen kangoeroes en emoes op het eiland in de bosschen voorhanden geweest, misschien waren alle bewoners van honger omgekomen. Zeegras en allerlei soorten van planten, die maar gegeten konden worden, werden opgezocht; brood kon men sedert maanden niet meer in de kolonie vinden. - Meer dan elders had men voorts op van Diemensland van de bushrangers te lijden. De gevangenen, welke het gering aantal wachters onmogelijk voldoende kon bewaken, konden hier moeielijk achtervolgd worden en zoo ontstonden na een tiental jaren geregelde rooverbenden. Onder Michael Howe, ‘the governor of the rangers’, reeds in Engeland een berucht straatroover en ter nauwernood aan de galg ontkomen, werden deze bushrangers gevaarlijker dan ooit. Howe liet paarden voor de bende rooven, organiseerde haar meesterlijk, liet ze met onrustbarende snelheid komen en verdwijnen en wist de politie en soldaten zoolang weêrstand te bieden, tot dat de regeering afkondigde, dat ieder gevangene, welke een bushranger uitleverde, vrij naar Engeland kon terugkeeren. Dit hielp. De schurken verrieden elkander; weldra stond Howe schier alleen en slechts een zwarte vriendin bleef hem trouw. Toen zij hem hinderlijk was in het vluchten, wilde hij haar doodschieten. Het schot was niet doodelijk, maar van toen af werd die vriendin zijn gevaarlijkste vijandin, die de overheid in het nasporen hielp en Howe opjoeg als een stuk wild. Eindelijk moest hij zich onder zekere voorwaarden overgeven, maar weldra ontvluchtte hij opnieuw en vormde een nieuwe bende van 20 man. Opnieuw ernstige gevechten tusschen roovers en soldaten. Het gouvernement zette een prijs op het hoofd van den kapitein, die meermalen verraden en gevangen, telkens weder ontsnapte, maar eindelijk toch in den val liep. Langen tijd hadden de

kolonisten rust, maar het te strenge bestuur van gouverneur Arthur in 1824, onder wien de kolonie voor goed van N.Z. Wales werd gescheiden, een ruw streng soldaat, deed weder zeer veel gevangenen ontvluchten, die zonder nog altijd benden te vormen, toch zoo roofden en plunderden, dat men van deze wanhopige[1], verwilderde lieden schier evenveel als van de bushrangers te vreczen had. In 't vervolg, toen de oude gedeporteerden uitstierven en men ook in van Diemensland de gevangenen als arbeiders aan particulieren toewees, werd het beter; goed werd het echter eerst, toen men in 1845 het getal gevangenen begon te verminderen en na heftige bewegingen in 1854 het deporteeren naar van Diemensland geheel staakte. In hetzelfde jaar ontving men ook het recht om zich zelf te besturen en werd de naam van Diemensland in Tasmania veranderd. Aan den eersten naam knoopten zich te vele onaangename herinneringen en thans zou geen Tasmaniër gaarne van Diemenslander genoemd worden. Het engelsche woord ‘Diemenian’ beteekende toch meestal een vrijgelatene; ook maakte men er niet zelden van Demonian (duivelskind), gelijk het eiland zelf dikwijls Demonland geheeten werd, van wege de scharen kwaadwillige ballingen en busrangers, die in zoo groot aantal daar opgehoopt waren geworden. Van Diemensland, of dan nu Tasmania, heeft een vruchtbaren bodem, goede wegen, prachtige bosschen, vette weiden, heerlijke havens, veel rijkdom aan visch. Toch bloeien landbouw en handel hier minder dan elders; toch neemt de bevolking hier slechts langzaam toe. Er rust geen zegen, meenen sommigen, op het land, dat men niet alleen aan de oorspronkelijke bewoners ontroofd heeft, maar welks eigenaars men ook meer dan noodig en billijk was, heeft uitgeroeid. In 1803 telde Tasmania 200,000 inboorlingen, bij de telling van 1866 nog slechts vier, nog slechts vier, herhalen wij. De wijze, waarop de Europeaan hier te werk ging, is haast niet te verdedigen, is misdadig. De inboorling van Tasmania was vuil en had vreemde, soms minder aangename manieren; hij wreef zich de huid in met aarde en vet, bevestigde stukjes klei en vischgraten in zijn woesten haarbos, at wormen en insekten als lekkernijen, maar was daarom oorspronkelijk niet gevaarlijk voor den kolonist. Integendeel,

1 Hoe zeer de bushrangers door gebrek en een woeste levenswijze in bosch en wildernis verdierlijkten, kan hieruit blijken, dat zij niet zelden in hoogen nood elkander doodden en opaten.

hij naderde vriendschappelijk, maar werd bij de eerste ontmoeting met kogels begroet; velen werden gedood en gewond en van dat oogenblik af koesterden zij niet ten onrechte een ingekankerden haat tegen den engelschman, die niets deed om een verzoening tot stand te brengen. In 1810 b.v. moest gouverneur Collins afkondigen, dat ieder, die zonder oorzaak op de inboorlingen vuurde of ze koelbloedig vermoordde, gestraft zou worden. Mindere feiten bleven bijna ongestraft. Eenige zweepslagen schenen voldoende, toen iemand een zwarten knaap ooren en neus afsneed en een inboorling den pink afhakte om hem als pijpenstopper te gebruiken. En wat hielpen 's gouverneurs schoonklinkende proclamaties, daar geen inlander ze lezen kon of zijn klachten vermocht in te brengen. Geen veefokker of herder liet zich dan ook terughouden om een inboorling als een schadelijk roofdier neer te schieten. Wat wonder dat later een formeele oorlog ontstond, een verdegingskrijg op grootere schaal! De Zwarten verbonden zich tot benden of verborgen zich in het lage strukgewas en troffen den kolonist met hun speer; de kolonisten ondernamen gezamenlijk excursies naar de bosschen, om de vijandelijke stammen terug te drijven, zooals het heette, inderdaad echter om ze te vernietigen. Van weerszijden werden de gruwelijkste wreedheden bedreven. Een troep inlanders werd bij hun wachtvuur omsingeld en tot den laatsten man gedood. Toen de slachting geschied was, vond men nog een klein kind, dat op den grond rondkroop. Een der Europeesche monsters pakte het bij den voet en slingerde het in het vuur. De inboorlingen op hunne beurt staken de korenvelden in brand en doodden met hunne speren alle levende, blanke wezens, welke zij konden treffen. Eindelijk, in 1830, besloot het bestuur door een groote drijfjacht een einde aan den guerillakrijg te maken en alle inlanders uit te roeien. Hoewel die tocht mislukte, werden toch in 1835 de 310 laatste inboorlingen van Tasmania naar de Furneaux eilanden gevoerd; van daar werden zij later weder in de buurt van Hobarttown overgebracht, maar hun aantal slonk meer en meer. In 1848 waren er nog 45, in 1854 nog 16. In 1866 leefden er zooals wij zeiden nog 4, drie vrouwen en een man van 27 jaar, William Lanney, die, zooals men zeide, een reis naar Engeland heeft gedaan om koningin Victoria het gelaat van den laatsten inboorling van van Diemensland te vertoonen.

Met moeilijkheden van geheel anderen aard dan op van Diemensland had men in West-Australië te kampen. Men ging bij het stichten dezer kolonie in 1829 van het denkbeeld uit, dat in Australië elke kolonie zonder bannelingen van zelf bloeien moest, althans beter dan N.Z. Wales, waar de deportatie dien bloei lang had tegengehouden. Eenige kooplui hadden voor zulk een kolonie zonder gedeporteerden de westkust bij de Zwarte rivier uitgezocht, zonder òf de gesteldheid van den grond òf de uitgestrektheid der weidevelden of den aard der inboorlingen te onderzoeken. Het gouvernement had met milde hand den aanvoerder Sir Robert Peel een millioen akkers en den overigen kolonisten insgelijks, naarmate van hun fortuin, groote steken grond ten geschenke gegeven. De rijke grondbezitters landden met allerlei voorwerpen van pracht en weelde, met fijne paarden, goed gedresseerde jachthonden, koetsen, muziekinstrumenten. De heeren en dames konden het zich in alles comfortable maken: de meêgekomen arbeiders zouden immers den grond zijn schatten ontwoekeren, als waren grond en toestanden gelijk aan die in een oud engelsch graafschap. Hoe bitter was de werkelijkheid! Bij hun aankomst werden de kolonisten door de inboorlingen met een hagelbui van speren begroet, en toen de vrede met dezen hersteld was, kwamen andere bezwaren. Het land was onvruchtbaar, wild was er bijna niet, het vee moest al spoedig opgegeten worden, en daar er geen gras was, kwamen vele paarden en schapen om. Dewijl men zoo ver van de andere koloniën en Indië verwijderd lag, was alles, dat ingevoerd moest worden, duur en het meeste zeer moeilijk te verkrijgen. Een pond zeep kostte ruim twee gulden. Daarentegen lagen geheele ladingen prachtige meubelen en gereedschappen onuitgepakt op het strand, dewijl zij toch niet gebruikt konden worden. De arbeiders vroegen bij de heerschende duurte steeds hooger loonen en konden het doen, want men had groot gebrek aan handen, om den onvruchtbaren grond te ontginnen. Toen men in '46 kolen (bij de Arrowsmithrivier), in 1848 lood (bij de Murchisonrivier) vond, de weide-distrikten grooter werden en sandelhout alsmede een soort mahoganyhout uitgevoerd kon worden, begon de kolonie er wat bovenop te komen, maar nog altijd bleef zij ziek en van het moederland afhankelijk. En wat bracht nu hier verbetering? Juist de deportatie, van welke men bij de stichting niets had willen weten, maar waartoe men als laatste redmiddel overging, en dat des te eerder, omdat het moederland toch naar eene deportatieplaats uitzag. Trouwens men legde het hier wat verstandiger aan dan

te Sydney. Men zond eerst een klein aantal gevangenen, de besten onder de slechten, met een militaire wacht, waaronder vele gepensioneerden en velen, die gehuwd door hunne familie vergezeld waren. Hierbij voegde men een korps sappeurs. Door dezen geholpen, ging men over tot den bouw van huizen voor nieuwe gevangenen en toen de gedeporteerden langzamerhand in grooter aantal kwamen, werd de haven Freemantle aangelegd, werden wegen gebouwd, kortom alle middelen gebezigd om de kolonie te doen bloeien. De massa nieuwe menschen deed den koers der produkten der oudere kolonisten stijgen en weldra leverden de gepensioneerde mindere militairen en de vrijgelaten bannelingen een nuttige klasse van arbeiders. En nu begon de kolonie inderdaad op te leven. De wegen bevorderden het verkeer, het land werd beter verkocht, een geregelde handel met Indië werd geopend en wat merkwaardig is, er vielen zoo weinig misdaden voor, dat de gouverneur in zijn verslag ‘het volstrekt niet noodig rekende over iets dienaangaande eenige minder gunstige opmerkingen te maken.’ Ook hier dus weder zegevierde de engelsche energie over de zwaarste hinderpalen.

Nog vreemder dan de stichting van West-Australië ging die van Zuid-Australië in haar werk. Een zekere Robert Gauger beweerde in 1829, dat alle ellende in de australische koloniën daardoor ontstond, dat men het land te goedkoop weggaf: daardoor wilde niemand arbeider, ieder landeigenaar zijn. Men kreeg er dus ook weinig fatsoenlijke lui, zoo redeneerde de schrijver verder, slechts handwerkslui, enkele arbeiders en kleine pachters. Men moest het land liever duur verkoopen en voor de koopsom jonge arbeiders invoeren. Deze fraaie theorie vond in Engeland ongehoord veel bijval. In 1833 kwam een Australische Land-Compagnie tot stand, aan welke het parlement het bestuur eener kolonie opdroeg, die volgens het bovengenoemde plan zou gesticht worden. De compagnie begon met het groote publiek allerlei fraais van het nieuwe territoor op te disschen. In kouranten, brochures, boeken, weekbladen, redevoeringen en voorlezingen verkondigde men den lof van Z. Australië. Toen het publiek genoegzaam opgewonden was, verkocht men acties, die prioriteit gaven, d.i. die recht gaven op 120 akkers in het binnenland en een akker in de te stichten hoofdstad van de te stichten kolonie. Met het geld, dat men daarvoor kreeg, werd voorloopig een expeditie uitgerust. Alles ging nu verbazend snel; in Augustus 1836 kwam de

overste Light met zijn landmeters op de kust van Zuid-Australië (er waren toen echter reeds landverhuizers op het Kangoeroeeiland); in November kwamen de secretaris, een bankgezelschap en een kourant in de kolonie; in December verscheen de gouverneur.

Het eiland Kangoeroe bleek reeds dadelijk onvruchtbaar. Men verliet het en ook deze kolonisten zetten zich neer aan de golf van St. Vincent, waar thans Adelaïde gelegen is[1]. De bezitters der prioriteits-acties namen de uitgezochte plekken der te bouwen stad in bezit; de overige plaatsen werden door den grooten hoop der kolonisten voor gemiddeld twee pond per akker gekocht. Vele dier plekken werden terstond weder onder den weidschen titel: ‘bouwterrein in die of die straat van Adelaïde’ voor hooge prijzen in het moederland aan den man gebracht en verkocht. Maar de speculatie der compagnie ging veel verder. Men verkocht het omliggende land, onder zekere voorwaarden, voor 1 pond sterling den akker, om daarop ook kleinere steden te kunnen bouwen, en binnen kort was al het goede land in handen van afwezige kapitalisten en actiehouders der Zuid-Australische Compagnie. In die landen werd nu gespeculeerd; zij gingen van de eene in de andere hand over en door allerlei berichten, ware en onware, over winkels, woonhuizen, tuinen en openbare gebouwen, die in de stad verrezen, werd de publieke opinie in Engeland om den tuin geleid; 30 dorpen, heette het, werden aangelegd als toekomstige voorsteden, terwijl in de stad zelve nog bijna geen straten gevonden werden, slechts plankjes, aan de boomen vastgespijkerd, waarop dan de naam der toekomstige straat. Het moederland zou voor wegen zorgen en gaf inderdaad schatten daarvoor uit, meer dan het had moeten doen, doch de gouverneur en ambtenaren, die trouwens van hunne schrale tractementen bij zooveel windhandel onmogelijk konden bestaan, leverden geen ware berichten in en voeren mede in den stroom der speculatie. Men las van bals, feesten, tentoonstellingen van tuinvruchten, en toen de grond werkelijk een tijdlang vrij duur verkocht werd, hadden zij ook plaats; men leidde een vroolijk leven van de winsten, welke

1 De vergelijking tusschen toen en nu is zeker opmerkelijk. Adelaïde lag eigenlijk aan een smalle, ondiepe bocht, die zich van de golf van St. Vincent naar het binnenland uitstrekte. Men landde bij een met mangrove-bosschen begroeid moeras, op ongeveer 3 uren afstands van de stad; thans is het moeras een haven en een spoorweg brengt naar Adelaïde.

de windhandel opleverde, en de heeren met witte vesten en verlakte laarzen hadden feest op feest met champagne, rijnwijn en allerlei lekkernijen. - Wie had dan lust om vee te gaan weiden of den grond te ontginnen? Wie had het ook kunnen doen, daar alles te Adelaïde even duur was en dus ook de arbeiders? Iemand die met een paar trekossen waren van de haven naar de stad bracht, verdiende wekelijks ƒ 720. Weldra echter daalde de prijs der niets produceerende landen, van niet meer waarde dan een tulp, en de ongezonde toestand der kolonie kwam in al zijn ellendigheid voor den dag. Eerst verminderden de inkomsten der zoogenaamde grondbezitters, toen bespeurde de koloniale regeering, dat de uitgaven voor havens en wegen vrij wat meer bedroegen dan de verkoop der landerijen, en toen men in het moederland den waren stand der zaken inzag, werden de op de Engelsche schatkist getrokken wissels niet aangenomen. Daarop brak een geweldig en algemeen bankroet in Z. Australië uit. Land werd er bijna niet meer verkocht; de arbeiders verlieten de kolonie, waar de heeren geruïneerd waren; de nog iets bezittende kapitalisten gingen in het woud om den arbeid te beginnen, dien zij eerst versmaad hadden. De bevolking der hoofdstad verminderde tot de helft, de prijs der koopwaren zonk meer en meer en de kolonie was zeker te gronde gegaan, als niet gelukkig op dat tijdstip de lieden, welke aan gene zijde van het gebergte te huis behoorden, met hunne kudden te Adelaïde gekomen waren. Die mannen met hun breede vilten hoeden, gescheurde flanellen hemden, verbruinde gezichten, lange baarden en ruwe zeden kwamen van Port Philip, midden door wildernissen, bosschen, moerassen, naar Adelaïde en zijn voornaam gezelschap, dewijl zij hoopten (het was nog in de goede dagen, toen zij op reis gingen) hun kudden daar duurder dan in N.Z. Wales te verkoopen. Eerst met minachting behandeld, werden zij de weldoeners van het land. Tegen 't einde van 1841 weidden reeds een 150,000 schapen in Zuid-Australië en de grondslag voor verdere ontwikkeling was gelegd. Wol en talk werden uitgevoerd; naast de herders zetten zich vele der geruïneerde heeren neder, ontgonnen den grond, verbouwden mais en weit en vonden het leven op de verspreide ‘farms’ niet minder genoegelijk dan in de salons. Niet van speculatie, maar van vermeerdering en verbetering der kudden verwachtten zij voortaan hun inkomsten en rijkdommen. En toen later mijnen ontdekt werden, die koper, lood

en zilver opleverden, werd Zuid-Australië zelfs een welvarende kolonie, Adelaïde een belangrijke handelstad.

Victoria eindelijk werd van Tasmania uit gekoloniseerd, 't welk ook al weder vreemd genoeg in zijn werk ging. Een zekere John Bateman vertrok in 1835 met zeven anderen van Tasmania en landde daar, waar nu Port Philip is gelegen. Een van hen ‘kocht’ van de inboorlingen, die een in 't Engelsch geschreven stuk onderteekenden (!), een half millioen akkers land voor eenige messen, bijlen, kleeren, spiegels, scharen en meer zulke kostbaarheden. Omdat deze gedeelten toen nog niet tot de gekoloniseerde distrikten behoorden, meende Bateman de wet te kunnen ontduiken, waarbij de landen van Australië, ‘kroonlanderijen’ genoemd, van de regeering of gepacht of gekocht moesten worden. Hij bedroog zich. De engelsche regeering zag niet gaarne, dat de kolonisten zich zoo verspreidden, en hoe listig de koop met de inlanders ook verzonnen was, hij moest al het land, waarop hij aanspraak maakte, naderhand nog eens koopen. Slechts dit won hij er bij, dat, toen later andere kolonisten hier kwamen, hij de beste landerijen in bezit had genomen. Bateman en de zijnen vonden na hun vestiging ondersteuning van een kant, waarvan zij het niet verwacht hadden. Onder de inlanders was er een, die, naar de huidkleur te oordeelen, niet tot de zwarten scheen te behooren. Hij was in een kangoeroehuid gekleed en was tegenover de blanken schuchterder dan iemand. Toen hem een stuk brood aangeboden werd, bekeek hij het van alle kanten, dacht een oogenblik na en riep toen plotseling: ‘brood!’ Later vielen hem nog meer europeesche woorden in en het bleek, dat de geheel verwilderde man in 1802 ontsnapt, 36 jaren lang onder de zwarten geleefd had. Hij heette Buckley en had vroeger onder den hertog van York als grenadier in Nederland gediend. Ofschoon hij pardon ontving, keerde hij tot de wilden terug, aan wier levenswijze hij gewoon was geworden. Toch bewees hij de kolonisten nog groote diensten. De kolonie ontwikkelde zich snel. In 1836, dus een jaar na de stichting, hadden zich reeds 200 kolonisten van Tasmania uit rondom de kolossale baai neergezet, waaraan later Melbourne verrees; 30,000 schapen en vele duizenden van runderen en paarden weidden in de buurt. Klokken waren op elk veefokkers-station aan hooge stellaadjes bevestigd om bij een overval der wilden de ondersteuning van den buurman in te kunnen roepen. Nog in datzelfde jaar vond sir Thomas Metchel, over wien

later meer, den verbindingsweg tusschen N.Z. Wales en Victoria. Hij beschreef het land als zoo vruchtbaar en zoo rijk aan prachtige weiden, dat men van het gelukkige Australië begon te spreken, en tal van landverhuizers uit N.Z. Wales naar het zuiden trokken. Een tijdlang dreigde er een zelfde speculatiegeest te ontstaan als in Zuid-Australië. Het land werd duur gekocht en verkocht, maar hier ook bebouwd, en het bekwam dus allengskens de waarde, waarop het bij den windhandel geschat was. Van 1840-50 ging de kolonie met reuzenschreden vooruit. Veeteelt en akkerbouw bloeiden in hooge mate, honderdduizenden balen wol werden uitgevoerd, soliede welvaart begon te heerschen. De kolonie kreeg een eigen naam Victoria en een eigen bestuur, en toen in hetzelfde jaar, waarin dit plaats had, ook de goudmijnen ontdekt werden, was de toekomst der kolonie schitterend. In dat jaar 1852 telde de stad Melbourne 20,000, de geheele kolonie 77,000 inwoners; twee jaar later Melbourne 70,000, de kolonie 220,000.

Wij zijn aan 't einde van ons verhaal der vestiging van de engelsche koloniën[1] op de verschillende kusten van Nieuw-Holland. Zij zijn allen tot ontwikkeling gebracht na 't overwinnen van vele en velerlei bezwaren. Zal de kolonist enkel aan de kust blijven, of zal hij ook tot het binnenland trachten door te dringen? Ongetwijfeld zal hij dat doen, hoewel niet terstond uit zucht om de geheimen van dat binnenland te ontsluieren, uit wetenschappelijke aandrift. Zoo hoog staat de afstammeling der bannelingen en der eerste kolonisten natuurlijk nog niet. Vooreerst is het slechts zucht, behoefte om telkens nieuwe weidegronden te ontdekken. Van de vroeger gevondenen zijn er zoovelen in bouwland herschapen en de ontginner volgt den veefokker zoo terstond op de hielen. Hij dwingt hem steeds nieuwe dalen en weiden voor zijn vee te zoeken. Wij willen thans de voornaamste der reizigers op hunne tochten vergezellen. Wij zullen zien, dat zij, na 't onderzoek der hun nog onbekende kusten, met dezelfde volharding tot het binnenland doordrongen, waarmede zij zich tot dusverre in 't bezit der koloniën hebben gehandhaafd.

1 De kolonie Queensland is eigenlijk niets dan een gedeelte van N.Z. Wales, niet afzonderlijk gesticht, maar van die kolonie met wederzijdsch goedvinden gescheiden.

II.

De geschiedenis der geographische ontdekkingen in Australië komt overeen met die van Africa. Ook hier dezelfde gang van zaken, zooals trouwens in den aard der zaak ligt. Gelijk de zeevaarders eerst langs de kusten voeren, toen zich eenigszins daarvan verwijderden, om later de opene zee te bevaren en in alle richtingen te doorkruisen, zoo onderzochten de reizigers in Africa en in Australië eerst de gekoloniseerde en niet gekoloniseerde kuststreken, waagden zich toen als 't ware schoorvoetende dieper in het binnenland, totdat zij eindelijk van het noorden naar het zuiden trekkende, het geheimzinnige binnenland in zoovele richtingen doorkruisten, dat zij, zoo geen volledig begrip, dan toch eenige voorstelling daarvan verkregen. Wij hebben dus drie tijdperken in de geschiedenis der australische ontdekkingen; de periode der kustreizen; het tweede tijdperk, waarin men kennis maakte met enkele gedeelten in het binnenland, met het stroomgebied van den Murray, met dat van den Cooper, met het schier-eiland York, met de australische meren; eindelijk het derde tijdperk, 't welk mannen als Stuart, Burke en Mac Kinlay opleverde, die op de wijze van Barth, Rohlfs en Livingstone in Africa, het werelddeel van 't eene eind naar 't andere doorreisden.

De eerste en kloekste kustreizigers waren voorzeker de midshipman Maathew Flinders en dokter George Bass. Zij lieten in 1795 op eigen kosten (de kolonie had toen nog wel voor andere zaken te zorgen dan voor expedities) een boot van 2½ meter, zegge 8 voet, bouwen, waaraan zij terecht den naam ‘Tom Thumb’ gaven. De bemanning bestond uit de eigenaars en een kleinen knaap; Bass hield het roer, Flinders bestuurde het zeil, de jongen moest water scheppen. Met dezen notedop, die als een veer op de golven danste, waagden zij zich wel langs de kust, maar toch in volle zee, bereikten van Sydney uit Botanybaai en voeren de daarin uitstroomende Georgerivier een eindweegs op. In 't volgende jaar waren zij minder gelukkig bij hun waagstuk. Het scheepje dreef verder zuidwaarts dan de bemanning wenschte en werd later op het strand geworpen; de ammunitie werd nat, zoodat men zich op het gewenschte oogenblik niet tegen de wilden kon verdedigen. Toch

keerden zij ongedeerd weder naar Sydney terug. Zooveel moed deed hen toch eindelijk ondersteuning van de regeering erlangen. ‘Tom Thumb’ werd afgedankt en Bass ontving een boot met 8 kop bemand en proviand voor 6 weken. Door een verstandige verdeeling der rantsoenen bleef hij er elf weken mee uit, bezocht en benoemde de verschillende bochten en havens ten zuiden van Botanybaai en vervolgde zelfs de kust tot zij zich zuidwestwaarts wendde. Westernport, de baai ten O. van Port Philip, was het verste punt; de Furneaux eilanden werden gezien. Een tweede expeditie werd in 1798 ondernomen, om te onderzoeken, of van Diemensland, 't welk Tasman immers niet rondgezeild was, aan het vasteland verbonden was. Bass en Flinders, want deze maal gingen zij weder gezamenlijk, landden toen op een der Furneaux eilanden, zeilden rondom van Diemensland en onderzochten nog daarenboven verscheidene kusten van het eiland. Na deze reis vertrok Bass naar Europa; van China uit berichtte hij nog aan zijne familie, dat hij binnen 3 maanden te huis hoopte te zijn; later heeft men nooit iets weer van hem vernomen. Flinders maakte de verdere kustreizen en wel de belangrijkste voortaan alleen. Hij had door zijne ontdekkingen en kaarten de attentie tot zich getrokken van graaf Spencer, eersten lord der admiraliteit. Hij ontving door diens bemiddeling een sloep met den weidschen naam ‘de Investigator’, maar met dat al een oud armzalig schip. Voor Flinders, die 't tot dusver met weinig gedaan had, was het een belangrijk geschenk. Hij onderzocht er de geheele zuidkust van Australië mede, zoowel de baaien en bochten als de daarvoor gelegen eilanden, liet teekeningen maken van de kapen en oevers, kortom deed alles wat een nauwkeurige kennis van het land zou kunnen bevorderen. Op een tweede reis werd hij vergezeld door de ‘Lady Nelson’ en onderzocht de noordkust. Hij volgde dus een route, welke ook Cook had afgelegd[1] en bevestigde alles wat deze verdien-

1 Zooals bekend is, zette Cook zijne reis veel verder in noordelijke richting voort dan tot Botany-baai, waar wij hem boven gelaten hebben. Voor de tweede maal ankerde hij in de Trinity-baai (16. Z.B.), dewijl het schip een zwaar lek op de koraalriffen bekomen had en hersteld moest worden. De noordoorstkust steeds verder volgende, kwam hij door dat groote labyrinth van riffen, lippen en koraalrotsen, wat wij het Barrière-rif noemen, langs kaap York, N. Holland's noordelijkste punt, ontdekte van een andere zijde als de Hollanders de Torresstraat en bewees dus andermaal, dat Nieuw Guinea een eiland was. Niet minder dan 400 mijl legde Cook langs de oostkust af en met rechtmatigen trots kon hij bij 't planten der engelsche vlag op een eiland in de Torresstraat (daarom nog altijd Possession-island geheeten) beweren, dat hij van den 38sten breedtegraad af een kust bevaren had, welke te voren nimmer door een Europeaan gezien was.

stelijke reiziger daarover geschreven had. Moerassen met zout water en dan weder dicht struikgewas vormden de grens tusschen zee en land. Het landen was moeielijk en werd door de millioenen zwarte vliegen, welke letterlijk alles bedekten, niet veraangenaamd. In October 1802 bereikte hij het groote barrièrerif, waar de ‘lady Nelson’ terugkeerde, die voor een vaart in deze zee te zwaar gebouwd was. Flinders baande zich gelukkig een doorgang, bereikte Torresstraat en kwam zoo in de golf van Carpentaria. Nu werden de oudhollandsche kaarten voor den dag gehaald en punt voor punt juist bevonden. De schilderingen der Hollanders van de vreeselijke wildernissen aan deze stranden waren trouwens ook even waar. Hier moest het schip hersteld worden, want de timmerman, naar een opgave gevraagd van die deelen, welke een herstelling behoefden, had een klein lijstje gegeven van 't geen er nog goed aan en in het schip was. Het overige, beweerde hij, was alles verrot. Toch werd het schip nog maar weder bestegen en ging de reis zelfs nog voorwaarts. Na een reis van 105 dagen was het onderzoek der Carpentaria-golf volbracht en Arnhemsland bereikt. De onvermoeide Flinders wilde van hier langs de west- en zuidkust naar Sydney terugkeeren. In 't gebrek aan proviand trachtte hij door een reis naar Timor te voorzien, waar hij zich al het noodige aanschafte, maar zoowel de toestand van het schip als de gezondheid der bemanning, waarvan velen aan scheurbuik en dysenterie leden, maakten de terugreis meer dan gewenscht, zelfs noodzakelijk. Met een zieke bemanning keerde het schip na een reis van 12 maanden in Juni 1803 naar Sydney terug. Flinders' verdere lotgevallen zijn, zooals van zoovele ontdekkers, zeer treurig. Met den ‘Investigator’ kon geen reis meer gedaan worden. Toen hij van de admiraliteit een nieuw schip ontving, leed hij daarmede schipbreuk, en toen hij de haven van Mauritius binnenliep, werd hij door den gouverneur de Caen gevangen gezet en, wat veel erger was, van kaarten, journalen en logboeken beroofd; zes jaren werd hij gevangen gehouden. In dien tusschentijd verscheen het werk van den Franschman Baudin, die een reis om de wereld had gedaan en ook de kust van Australië had bezocht.

Bij dat werk van Baudin is een atlas gevoegd en daarop staan de meeste ontdekkingen en teekeningen van Flinders, als waren ze door hem, Baudin, gedaan[1]. Toen Flinders in 1810 naar Engeland terugkeerde, was zijn gezondheid geknakt en was de kans op bevordering voor hem verkeken. Men scheen hem vergeten te hebben. Hij hoopte door een uitvoerig reisbericht den indruk te verlevendigen van 't geen hij gedaan had. Ook dat genot zou hij niet mogen smaken. Op denzelfden dag, dat zijn werk uitkwam, 14 Juli 1814, blies Flinders den laatsten adem uit.

Wat Cook en Flinders van de Australische kusten verteld hadden, was niet opwekkend. Zou dan slechts een gedeelte der Oostkust tot bewoning geschikt zijn; zou de kust nergens breede riviermondingen, weiden of boschstreken opleveren? Om dit te onderzoeken zou een expeditie uitgerust worden, die alle nog onbezochte kuststreken zou aandoen. Zij werd onder het bevel gesteld van kapitein Philip Parker King, die van 1817-1822 de noordwestkust tusschen de noordwestkaap en de Carpentariagolf opnam, zonder daarom elke diepe bocht binnen te varen of de geheele kust onafgebroken te volgen. Door de grondige beschrijving zijner 4 reizen verschafte hij ons van die kust een alleszins heldere voorstelling. Van de Noordwestkaap tot de Collierbaai, of liever kaap Lévêque, langs de zoogenoemde Roode kust, vertoonde zich Nieuw-Holland weder niet van voordeelige zijde. Lage klippen van roodachtigen steen staken een mijl ver in zee uit en veroorzaakten een geweldige branding. Daarachter

1 Christmann, p. 141. Dr. v. Scherzer draagt deze geschiedenis aldus voor (Reise um die Erde, p. 454): ‘Um dem Kapitän Baudin die Priorität, und der groszen Nation allein die Ehre der vollständigen Entdeckung und Untersuchung der Südküste Australiens zu sichern, ging der Ehrgeiz der französischen Behörden soweit, den Kapitän Flinders, welcher das Unglück hatte im Laufe seines gefahrvollen Unternehmens sein Schiff zu verlieren, auf seiner Heimreise auf Isle de France (Mauritius) gefangen nehmen zu lassen, und so lange in Gewahrsam zu halten, bis Baudin seine Entdeckungen veröffentlicht haben möchte. Allein als Flinders nach siebenjähriger Gefangenschaft im Jahre 1810 nach England zurückkehrte und dort wenige Jahre später (1814) seine Entdeckungen in Australien in zwei Bänden nebst einem Kartenatlas veröffentlichte, war merkwürdigerweise von seinem Gegner noch kein einziges Kärtchen erschienen und so blieb ihm der gerechte Ruhm die erste genaue Detailaufnahme der Küsten Australiens (mit Ausnahme der West- und Nordwestküste, an deren Untersuchung er durch den Verlust seines Schiffes verhindert ward), durchgeführt zu haben.’ Bij Scherzer kwam Baudins werk of liever kaart dus later uit dan die van Flinders en vervalt dus Baudins zwaarste misdaad.

lag een woest, zandig land, waarop slechts hier en daar eenig laag struikgewas. Nog verder mangrovestruiken en groote mierenheuvels, 10' hoog, 25 in omtrek en geheel op den achtergrond damp en rook, die opsteeg van de steppen door de wilden in brand gestoken. De hitte werd iederen dag grooter en steeg tot 29° R. in de schaduw. Men werd door een onleschbaren dorst gekweld en ondervond een stekend gevoel op de huid, veroorzaakt door de fijne zoutdeeltjes, die tengevolge der branding zich in de lucht bevonden. De hemel zag dikwijls geel en koperkleurig van de hitte; door de windstilte werd de hitte verhoogd en de reis vertraagd. In het water zag men een afschuwelijke massa slangen, alligators, haaien, schildpadden en dolfijnen. Soms vertoonden zich ook walvisschen en dreigden met nieuwe gevaren. Met hun staart zweepten zij het water zoo, dat een golfslag ontstond gelijk bij heftigen wind. Als zij zich in het water lieten neêrploffen, klonk dit in den stillen nacht als een kanonschot. Eindelijk verschafte die Roode kust ook nog dit genot, dat geheele wolken stof en zand over het schip heen dreven, ofschoon het meer dan een uur van de kust af lag. Merkwaardig waren alleen de afbeeldingen van dieren, welke King ook hier in de roode steenen aantrof, en de vreemd uitgeholde of uitgespoelde kust zelve, die er uitzag als een vesting. Een tooneel van uitgezochte woestheid en onvruchtbaarheid leverde ook het landschap op bij den Mt. Cockburn, waar de reizigers als eenig teeken van leven de sporen der wilde honden in het zand zagen, en wier gehuil zij dan ook 's nachts op het schip konden hooren. Toch vertoonde zich de kust niet overal zoo afschuwelijk. Ten westen b.v. van kaap Arnhem stond het gras wel zes voet hoog en alles schitterde daar in tropischen bloei. Boven de heuvels, dicht begroeid met eukalypten en mimosa's, wiegden de palmen hunne kronen naast tal van bloeiende en geurige gewassen en soms bevonden zich op de kust zulke dichte bosschen, dat het zonnelicht als in de braziliaansche wouden zich geen toegang wist te banen. Stil was het daar ook niet, zooals in de wildernissen der Roode kust. Kangoeroes huppelden bij honderden in het hooge gras; prachtig gekleurde vogels, vooral papegaaien, bevolkten de bosschen en vervulden de lucht met hun geschreeuw. Vooral in de buurten van Port Essington en in de Rafflebaai, iets ten o. daarvan gelegen, was dit het geval. - Hoe de inlanders zich betoonden? Als de woeste, wilde kusten. Driemaal kwam King met hen in aanraking. Twee malen moest hij ze

door schroot en kogels op eerbiedigen afstand houden (het was op het schiereiland Coburg), een andermaal (op het Melville-eiland, ten w. van Coburg) werden zij zoo plotseling overvallen, dat allen overhaast in de booten moesten vluchten en zelfs een werktuig, waarmede zij bezig waren de kust te meten, in hunne handen moesten laten.

Een der belangrijkste resultaten van Kings reizen is het vestigen van etablissementen op de noordkust. Van Sydney en Melbourne uit werd dit herhaaldelijk, in 1824, 1831, 1862 beproefd. Tot dusverre niet overal met goed gevolg. Slecht drinkwater, de vijandige houding der wilden, hitte en daardoor ontstaande koortsen, ook aardbevingen deden zoowel de kolonie Port Essington als Victoria aan of bij de Essingtonbaai en Palmerston bij de monding der Adelaïde opgeven. Het laatste werd eerst in 1867 verlaten. Van Queensland uit werd de noordkust met gelukkiger gevolg gekoloniseerd. Somerset op 't schiereiland York gaat tot nu toe vooruit en wordt op de lijn Brisbane-Singapore maandelijks door een stoomboot aangedaan. Minder bloeiend is Burketown bij de Albertrivier, in 1865 gesticht. Eindelijk werd in 1867 op het eiland Sweers, ten n. van de monding dezer rivier, Carnavon gesticht, waarvan de toekomst nog onzeker is. Dat deze koloniën op de noordkust, waarover later meer, voor onze Oost van beteekenis kunnen worden, zal men gemakkelijk kunnen inzien. - Een der stoutmoedigste kustreizigers, haast schreef ik waaghalzen, was kapitein Grey, die het plan opvatte om de noordwestkust en het land ten noorden van de Zwanenrivier te onderzoeken. Hij wilde langs de kust varen en over land trekken beide, ten einde, zoo mogelijk, een groote rivier te ontdekken, die op de west of noordwestkust haar monding had. Hij landde de eerste maal in de Collierbaai en zou over land naar het aangewezen punt gaan, waar het schip de expeditie weder zou opnemen. Die landreis mislukte geheel. De hitte was onuitstaanbaar; het loopen over het gloeiende zand en de steenen werd nog moeielijker gemaakt door verward struikgewas en het afschuwelijk stekelvarkengras, dat zoo spits en scherp is dat de stekels door kleeren en huid, ja zelfs door de hoeven der paarden heendringen en het dier weldra onbruikbaar maken. Eerst de lastdieren en later de mannen bleven van vermoeidheid liggen, zoodat Grey alleen het afgesproken punt moest zien te bereiken, om het schip te ontmoeten en hulp te vragen. Ook dit ging met veel moeite, want hij ontmoette op zijn weg een duizend voet breeden inham, waarin de vloedgolf bruiste. Hij

zwom den inham over, werd door inboorlingen achtervolgd, doch ontmoette eindelijk de reddende bemanning van het schip. Grey zorgde voortaan wel, dat hij niet weer te spoedig landde, maar ook verder liep hem alles tegen. Toen hij andermaal een geschikte plek vond, vanwaar hij meende naar de Zwanenriver te kunnen doordringen, stierven de paarden, welke hij van Timor met het schip had laten halen, werd zijn kamp door zware regenbuien bijna geheel onder water gezet, werd hij in eene ontmoeting met wilden zwaar gewond, en moest men, door den dood der paarden daartoe genoodzaakt, veel proviand en bagage achterlaten, zoodat alleen de omstreken onderzocht werden, en van de reis naar de Zwanenrivier ook nu nog weder niets kwam. Van 't opgeven van zijn plan was bij Grey evenwel nog geen sprake. In 1839 begon hij het onderzoek der westkust op nieuw: Met 3 booten, anders voor de walvischvangst gebezigd, van proviand voorzien voor 6 maanden, en wel voor 13 personen, wilde hij de Sharksbaai binnenvaren, op een der daar gelegen eilanden een hoofddepot aanleggen, d.i. eenige levensmiddelen begraven en vandaar te land of te water, zooals de omstandigheden het meebrachten, naar Perth zien te komen. Bij het Bernier-eiland werd men aan land gezet en met de landing begon ook terstond de reeks van ongelukken. Op Bernier was geen water, waarop men gerekend had, en na 't begraven der proviand ging men dus naar het Dorre-eiland, ten z. daarvan gelegen, maar verloor bij het landen één der booten met veel proviand. Ook Dorre was dor en zonder water. Grey wilde naar het vasteland oversteken, maar het weer was te slecht en de reizigers werden door een zoo geweldigen storm beloopen, dat de booten met hun inhoud, die er niet beter op werd, op de kust in het zand werden geworpen. Langen tijd had men noodig tot 't herstel der booten en het afwachten van gunstiger weer en toen men daarna naar het Bernier-eiland terugkeerde, om reeds nu het depot aan te spreken en het geleden verlies te herstellen, bleek het dat wilden dien voorraad hadden weggesleept. Slechts 100 Ib vleesch en 60 Ib meel was gebleven en men bevond zich meer dan 100 geogr. mijlen van de monding der Zwanenrivier. Men besloot dus met de twee booten zoo spoedig mogelijk naar Perth op reis te gaan. Natuurlijk was van 't opnemen der kusten geen sprake meer; men mocht blij zijn als men met dien geringen voorraad de reis volbracht. En nog was de maat der rampen niet vol. Bij een poging om de kust

te bereiken, ten einde wat te rusten, gingen de beide booten te gronde en nu *moest* men te land verder reizen. Met twee van de 13 man bereikte Grey de stad Perth, zoo vermagerd en uitgeteerd, dat men hen niet herkende. Van de 10 achtergeblevenen werden nog 9 gered. Een die te ver achterbleef was reeds den hongerdood gestorven; de anderen hadden zich met geringe rantsoenen vleesch en meel of het schieten van enkele vogels in 't leven gehouden. Dat men onderweg niet veel had opgemerkt of opgeteekend spreekt van zelf, en voor de wetenschap of de kennis van Australië is dus ook deze reis van Grey van weinig beteekenis.

De laatste der kustreizigers, welke wij zullen volgen, heette Eyre. Reeds vroeger had hij groote reizen ondernomen, b.v. van Sydney over land naar Port Philip en Adelaïde, ter zee van King George Sound naar de Zwanenrivier; hij had de streek rondom het Torrensmeer en de noordelijke helling van het Flindersgebergte, ten o. van dat meer gelegen, bezocht en het Eyreschiereiland ten w. van de Spencergolf in verschillende richtingen doorsneden. Nu wilde hij niets meer of minder dan een weg over land van Adelaïde naar Perth zien te vinden. Eerst zou hij noordwaarts gaan, of in het Torrensmeer geen rivier haar monding had en zoo de waterscheiding tusschen het meer en de westkust trachten te bereiken. In 1840 op reis gegaan met een gezelschap van 7 personen, waaronder 2 inboorlingen, vond hij bij het Torrens-meer, dat er uitzag als een half uitgedroogd moeras, slechts zoutvlakten en beddingen van beken. Eyre ging nog wel 25 mijl noordelijker, maar van een rivier was nergens een spoor te vinden. Hij keerde dus naar de kust terug en begon nu van de Streakybaai uit de reis naar het westen, naar Perth. Een schip zou langs de kust varen en op de meest geschikte plaatsen water en proviand begraven; de reizigers hadden toch genoeg te doen met zich op het land door de struiken een weg te banen. Het eerste gedeelte der reis ging gemakkelijk en leverde niets merkwaardigs op. Bij de Fowlerbaai ging het schip terug en begonnen de moeielijkheden. Men moest nu den proviand door paarden laten dragen; maar deze paarden verloren vooral door gebrek aan water hun beste krachten. Geen wonder en gelukkig tevens, dat met het schip nog eenigen van het reisgezelschap waren teruggekeerd en men dus minder te dragen noodig had. Met de overigen zette Eyre de reis langs de Austraalgolf voort. Ook hier

was het terrein niet gunstiger. De kust, die zich meer en meer begon te verheffen, 95-125 meter boven de zee, bestond hoofdzakelijk uit kalksteen; de onderste gedeelten van het strand waren door de golven der zee uitgehold en vertoonden diepe holen. Meer binnenlands lagen wel hier en daar eenige plekken met gras begroeid, maar meestal vertoonde zich toch nog het lastige skrub; hier en daar was de grond met schalen van zoetwatermosselen en tallooze stukken vuursteen bedekt. Goed drinkwater ontbrak evenwel nog altijd en de reis bleef zeer bezwaarlijk. Nog weder keerde een deel der expeditie terug, zoodat Eyre slechts met één Europeaan, zijn opzichter Baxter, en met 3 inboorlingen de reis voort moest zetten. Altijd weder dezelfde natuur, dezelfde moeilijkheden: uitgeputte lastdieren, groot gebrek aan water, soms 5 dagen achtereen hitte en bedriegelijke luchtspiegelingen, dorre grond; hier en daar eenige kleine grasvlakten en zoo groot gebrek aan vleesch, dat zelfs paarden moesten geslacht worden. Tot overmaat van ramp begon ook nog bij de inlanders de wilde natuur boven te komen en begonnen zij een valsche rol te spelen. Twee van de drie stalen van het vleesch, en toen zij daarover bestraft werden, liepen zij weg. Eyre nam hen, toen zij 's avonds terugkwamen, in goed vertrouwen weder aan. 's Nachts werd hij plotseling opgeschrikt door een schot. Toen hij er op toeschoot, kwam hem de derde inlander reeds te gemoet met de woorden: ‘O massa, o massa, come look here!’ Daar zag Eyre zijn trouwen Baxter in zijn bloed badende op den grond liggen. De kogel was hem door de borst gegaan en de twee verraderlijke moordenaars waren thans voor goed verdwenen en wel met eenige goederen en een gedeelte van den geringen voorraad. Nog dikwijls sprak Eyre later van dien verschrikkelijken nacht, den treurigsten zijns levens. Midden in een huiveringwekkende woestijn, 100 mijlen van elke menschelijke woning verwijderd, had hij hier zijn trouwen, beproefden makker door moordenaarshand verloren. Was de derde wilde te vertrouwen? Gelukkig was dit het geval en werd ook weldra de weg beter na 't verlaten van de vreeselijke plek, waar men den trouwen makker, in een doek gewikkeld (de grond was er te hard om er een graf te graven), moest achterlaten. Men vond meer en beter water, men kreeg ook reeds hier en daar een kangoeroe en vogels onder schot, en daar het reisgezelschap zooveel kleiner was geworden, leed men niet langer gebrek. Integendeel, meermalen

was de jacht gelukkig en kon Wylie (zoo heette de wilde) zijn niet geringen eetlust stillen. Eens at hij 1½ pond paardenvleesch met wat brood, daarop het hart, de lever, de longen de maag en de twee achterpooten van een jongen kangoeroe. Den 2^{den} Juni (wie beschrijft hun verwondering en blijdschap?) zagen ze op de donkerblauwe golven, op geringen afstand van het land, twee booten en nog dichter bij hen, aan het strand, een schip voor anker liggen. Het was een fransche walvischvaarder, die de vermoeide reizigers van alles voorzag, vooral van goede kleeren, die ze 't meest behoefden. Maar nauwelijks gevoelden zij zich weêr versterkt, of de landreis werd op nieuw voortgezet. Het grootste eind was echter achter den rug, want reeds den 30sten Juni herkenden zij de heuvels achter King George Sound. Na 4 dagen hadden zij het stadje Albany bereikt en had dus Eyre's ijzeren volharding over alle moeielijkheden gezegevierd. De weg over land van Adelaïde naar Perth was afgelegd, maar was tevens totaal ongeschikt bevonden voor den handel of elk geregeld verkeer. Ook de kust van Zuid-Australië, het zoogenaamde Nuyts-land, vermeerderde dus den kwaden roep, die door 't onderzoek van Australië's noord- en westkusten van dit onvriendelijk werelddeel uitging. - Juist echter omdat het onderzoek der kusten Australië niet van de gunstigste zijde had doen kennen, bestond er des te meer reden om den weg naar het binnenland in te slaan, waarmede men trouwens ook niet gewacht had, totdat het onderzoek der kusten was afgeloopen en alle kuststreken bereisd of bekend waren.

Reeds onder Macquarie, wij zagen het, was men over de blauwe bergen gekomen en hadden de landmeters Oxley en Evans twee rivieren ontdekt, de Lachlan en Macquarie, die in noordwestelijke richting stroomden. Liepen deze in zee uit, dan moest dit met een groote bocht geschieden en men was zeer nieuwsgierig naar hun verderen loop. Toen men ze echter afzakte, werden de oevers, die eerst boschrijk en hoog geweest waren, lager en vlakker; eindelijk liep de rivier in een breed moeras uit en men moest terugkeeren. Op de terugreis in noord-oostelijke richting, ontdekten ze nog een derde rivier, de Castlereagh, evenals de Macquarie, zooals later bleek, een zijtak van den Darling. Toen kapitein Currie en generaal Ovens kort daarop een vierde rivier ontdekten, de Murrumbidgee, die ook al weder in noordwestelijke richting stroomde, besloot kapitein

Sturt zich niet langer door de moerassen, waarvan Oxley gesproken had, te laten afschrikken en te zoeken naar het groote gemeenschappelijke bekken in het binnenland, waarop alle die in noordwestelijke richting stroomende rivieren schenen te wijzen. Hij wachtte op een droog jaar (1828) en zakte de Macquarie af. Men kan zich de vreugde der reizigers voorstellen, toen die smalle waterweg eindelijk naar een schoone, breede rivier voerde. Men schreeuwde het uit van blijdschap, men maakte zich gereed van het kostbare, frissche water te proeven - doch tot hun niet geringe teleurstelling had het water een zouten smaak. Sturt voer de rivier wel 15 mijlen op en af; de Darling (zoo noemde hij ze) bleef zout, en geen wonder, want welhaast ontdekte men een bron, welks water even zout was als dat der rivier. Overigens zag de streek er erg kaal uit, zoo kaal als een dorschvloer; waar nog eenig gras gestaan had, was het verdord en door de hitte in stof veranderd. Had Oxley dus van moerassen en overstroomingen gesproken, Sturt vertelde van woestijnen, waarin zich zoutwater-rivieren bevonden. 't Werd er dus niet beter op: van zulk een wildernis bestond er in de gansche wereld geen voorbeeld. Maar waar bleef die Darling, welke Sturt na de ontdekking van de zoutbron niet verder was afgezakt en om verschillende redenen had kunnen afzakken? Als men haar eens op een ander punt trachtte te bereiken, door een anderen zijtak af te varen, zou men er dan niet achter kunnen komen? Sturt zou het beproeven. Hij voer nu niet den Macquarie af, maar de Murrumbidgee, die dieper was en waarvan de inboorlingen verteld hadden, dat zij naar een groote rivier bracht. Die groote rivier was dan wellicht het zuidelijk gedeelte, de benedenloop der Darling. Den 14^{den} Januari 1830 riep de man, welke op den uitkijk stond, dat men bij de monding eener rivier gekomen was. Een oogenblik later dreef de boot op het doorzichtige water van een majestueuzen stroom, welken Sturt de Murray noemde. Nu twijfelde hij ook geen oogenblik langer, of hij zou de monding van de Darling vinden. Hij vond dezen ook werkelijk en het water was nu niet meer zout, daar de rivier (hetgeen de smaak van het water ook duidelijk bewees) haar langen loop door uitgestrekte met riet en biezen begroeide moerassen genomen had. - Nog verder zette Sturt zijn koers voort. De nu vereenigde Darling en Murray liepen nog een tijdlang naar het westen, toen met een scherpe bocht naar het zuiden. Welhaast werd de rivier zoo breed en kon men aan verschillende verschijnse-

len zoo duidelijk de nabijheid der zee bespeuren, dat Sturt besloot terug te varen. Het nog niet bevaren gedeelte van den Murray werd een jaar later door Collet Baker onderzocht. Sturt's reis leverde dus prachtige resultaten op. Men wist nu, waarheen de talrijke rivieren, die in noordwestelijke richting stroomden, uitliepen.

Niet minder belangrijk dan die van Sturt, waren de resultaten, welke Mitchell op zijne reizen verkreeg. Tusschen de jaren 1831-1847 was hij schier onafgebroken op weg, en legde op zijne 4 expedities niet minder dan 670 uur (± 500 geogr. mijlen) af[1]. Al het land van de Portland- en Discovery-baai in het zuiden, tot de Moreton-baai en Brisbane in het noordoosten, doorkruiste hij in verschillende richtingen, bevoer daarbij bijna het geheele niet door Sturt bevarene gedeelte van de Darling (dus het gedeelte tusschen de Macquarie- en Murrumbudgee-monding), legde bij het eerstgenoemde punt een vast legerkamp, het fort Bourke, aan, drong tot Zuid-Australië, ‘het gelukkige’, zooals wij boven zagen, door, ontdekte den noordoostelijken zijtak van de Darling, nl. de Condamine of Balonne-rivier en kwam het eerst bij de Barku of Victoria, welke hij, zooals een jaar later (1848) door Kennedy werd aangetoond, verkeerdelijk tot het stroomstelsel van Darling en Murray brengen wilde. Kennedy toonde aan, dat het een geheel zelfstandige rivier was, zonder daarom veel over haren loop mede te deelen. Dit vermocht eerst Gregory, die in 1856 van port Essington uit een afzonderlijk onderzoek daarnaar instelde. Hij bewees, dat de Barku of Victoria of Cooper - drie verschillende namen voor een en denzelfden stroom - paralel loopt met de Darling en Murray en zich in het Eyre-meer[2] ontlast. Gelijk de laatstgenoemde rivieren haar water van de zuidoostelijke australische gebergten ontvangen, zoo de Victoria van de noord-

1 Dat ik hier weinig meer dan een overzicht der voornaamste reizen in Nieuw-Holland geven kan, zal den lezer duidelijk zijn. De aard van het onderwerp vereischt trouwens ook weinig meer dan een overzicht. In het tweede deel mijner ‘Ontdekkingsreizen’ zullen Mitchells reizen een uitvoeriger plaats innemen.

2 Over den benedenloop der Barku, zooals deze door Sturt of in samenhang met de meren Gregory, Hope en Eyre door Warburton, Howitt en eenige zendelingen (1866 en 1867) onderzocht werd, spreken wij thans niet uitvoeriger. Nog slechts dit. De Barku vormt een groote delta, viermaal zoo groot als die van den Donau, tweemaal zoo groot als die van den Nijl. Vgl. Behm, Geogr Jahrb., 1868, S. 439.

oostelijke. Wat haar lengte aangaat en de breedte van haar bedding, zou men deze rivier onder de grootste der aarde kunnen rekenen, maar ongelukkig mist zij geen kleinigheid bij een rivier, namelijk water. Gedurende een geruimen tijd van het jaar is het een uitgedroogd kanaal, waar de reizigers van dorst zouden moeten omkomen, als zij geen kleine poelen aantroffen, die, onder de schaduw der hen omgevende boomen, hun water wat langer behouden. De Engelsche noemen haar daarom terecht een ‘broken river’.

Door Sturt, Mitchell en Gregory werd de wetenschap een dienst bewezen, maar der kolonie N.Z. Wales een nog grooteren. Zij verlosten haar van de dwaling, als bevond zich aan gene zij der blauwe bergen niets dan moeras of woestijn. Het tegendeel was waar. Weidegrond wisselde af met boschstreken; waterrijke rivieren verspreidden hier en daar een voldoende vruchtbaarheid en visch werd er in menigte gevonden. Geen wonder, dat het gebied van Darling en Murray met zijn talrijke vertakkingen niet langer onbewoond bleef.

Doch niet alleen van N.Z. Wales uit was men van de kusten naar het binnenland doorgedrongen; ook in 't zuiden, in 't noord-oosten en in 't westen waren proeven genomen, die met vrij wat minder goeden uitslag bekroond werden dan die van Sturt en Mitchell. In 't zuiden zagen we Eyre in 1840 een poging wagen, voor hij de reis naar Perth ondernam. Zij leverde weinig vrucht op. Toen zoude het beproefd worden door Sturt, die op zijn vroegere reizen zooveel bewijzen van volharding en bekwaamheid had gegeven en met wien het geluk scheen te zijn. Hij zou naar het midden van het werelddeel zien door te dringen, zoo mogelijk de noordkust bereiken. De uitrusting was volledig: onder 't reisgezelschap bevonden zich niet alleen de moedige luitenant Poole, maar ook de later zoo beroemd geworden Stuart. Ten einde het Torrens-meer te vermijden, waarvan men toen nog geloofde dat het de Flindersbergen bijna geheel insloot, voer men de Darling in noordelijke richting op. Bij het Cawndilla-meer verliet men de rivier en bereikte in noord-westelijke richting, langs de grensgebergten van N.Z. Wales, de Stanley-keten en Grey-range, het noord-westelijkste punt der provincie Ft. Grey. De hitte, welke men reeds in 't begin der reis ondervond, was buitengewoon. De thermometer steeg meest tot 40° R. De grond was zoo heet, dat het leer der schoenen rimpelig werd en de huid der geharde

mannen met blaren overdekt werd. 's Nachts koelde het ook niet af, dewijl in het binnenland de steppe gloeide en de gloeiende wind vandaar overwoei. Hoeveel menschen en lastdieren daarvan te lijden hadden in een streek, die schier zonder boomen was of andere schaduwgevende voorwerpen, begrijpt ieder.

Moeielijker werd echter nog de toestand, toen men in woeste, waterlooze vlakten kwam, die het reisgezelschap als 't ware maanden lang gevangen hielden en die, waarheen men het onderzoek ook richtte, slechts door skrubstreken, of nog erger door zandheuvels en duinen omringd en ingesloten schenen. In drie maanden vertoonde zich daar geen wolkje aan den hemel en de hitte werd dan ook eindelijk onuitstaanbaar. De grond was drie of vier voet diep overal gelijkmatig verhit en de vreeselijke gloed der zon had elk gewas verzengd en tot stof verbrand. De eenige plaats in het legerkamp, waar men het nog eenigszins kon uithouden, was een hol, 't welk Sturt op de wijze van een kelder had laten graven. Het vee lag als bewusteloos op den grond en bewoog zich niet. De schroeven der instrumenten gingen los of vielen er uit, het haar der menschen en het wol der schapen hield op te groeien en de nagels aan de vingers werden zoo bros als glas. Het meel verloor meer dan 8% van zijn gewicht, de waskaarsen moesten in den grond begraven worden, schrijven en teekenen was onmogelijk: de inkt droogde op 't zelfde oogenblik, dat ze in de pen gedaan werd. - Geen wonder dat weinigen lust gevoelden de reis nog verder voort te zetten. Poole stierf ten gevolge der vermoeienissen en 't geheele reisgezelschap bleef te Fort Grey achter. Slechts Sturt en nog 3 anderen waagden het, toen eindelijk de regen inviel, verder te reizen. Als ware het om hen aan te moedigen, vertoonde het binnenland zich nu een tijd lang van een andere zijde. Grasvlakten en waterrijke rivieren, zooals de Strelecki en de Barkoe (de eerste een zuidelijke arm, de tweede, zoo als wij zagen, de benedenloop van de Victoria), maakten de reis een tijd lang gemakkelijker. 't Was echter slechts voor korten tijd. Weldra kwamen zij in een streek, nog altijd als ‘Stony desert’ berucht, inderdaad een volkomen steenwoestijn. Hier en daar mocht zich een betere plek bevinden, 't geheel vertoonde zich als een verzameling zandheuvels, die er door hun roode kleur in de verte als een steenen muur uitzagen; tusschen en naast die heuvels lagen poclen met zoutwater en stukken zandsteen van allerlei grootte.

Toch waagde zich Sturt ook nog in deze woestenij. Maar toen hij den 25sten October van het jaar 1845, een hoogte beklimmende, rondom zich heen zag, werd het gezicht zoo hopeloos, dat hij aan terugkeeren begon te denken. Een vlakte lag daar voor hem, die er uitzag als een zeeboezem of inham bij ebbe, als geploegd en met voren doorsneden door de zee; allerwege was zij bestrooid met groote rotsblokken, die er uitzagen, als had een overstrooming hen plotseling daar neêrgeworpen. Nog iets verder kwam Sturt, tot aan de Eyre-creek, dicht bij den keerkring, maar toen keerde hij terug met de vaste en innige overtuiging, dat het binnenland van Australië niets dan één groote woestijn bevatte. Sturts lijden op de terugreis was niet minder dan op de heenreis. Hij moest in en uit de kar gedragen worden en aan de Darling een tijd lang rusten, voor en aleer hij met zijn door vermoeienissen uitgeput lichaam de reis naar Adelaïde voortzetten kon. Korten tijd na zijn terugkeer werd hij totaal blind. De kolonie Victoria schonk hem een jaargeld van £ 500, 't welk hij tot aan zijn dood in Juni 1869 genoot.

Weinig voorspoediger waren Ludwig Leichhardt en Kennedy, die in 't noord-oosten met het binnenland kennis maakten. De eerste bereikte in 1844 wel is waar het doel zijner reis, namelijk het vinden van een weg over land van N.Z. Wales naar port Essington aan de noordpunt van het schiereiland Coburg, maar niet dan na veel vermoeienissen en met betrekkelijk geringe resultaten[1]. Die weg toch was even weinig bruikbaar als Eyre's route langs de

1 Leichhardt vertrok in 1844 van Sydney over zee naar de Moreton-baai, waar de landreis begon. Hij volgde de oostkust, zakte de Dawron-rivier af, voer de Mackenzie op en bereikte langs de Burdekin en de Mitchell de noordkust. Langs de noordkust trekkende tot aan de Limmenbocht, den westelijken hoek der Carpentaria-bocht, kwam hij in een noordwestelijke richting verder gaande bij de Alligator-rivier en zoo naar het schiereiland Coburg en de stad Essington. Zijn reis duurde niet korter dan 7 maanden, waarin hij meer dan 6 à 700 duitsche mijlen aflegde. Mijne lezers kunnen zich haast zelven voorstellen, met welke moeilijkheden hij te kampen had, vooral daar de expeditie op eigen kosten ondernomen werd. Bij de Mitchell-rivier viel een gevecht voor met de wilden, waarin de zoöloog van het gezelschap, Gilbert, gedood en velen gewond werden; bij de Limmenbocht waren de rivieren te breed en toen men dieper landinwaarts naar waadbare plekken zocht, bleven vele lastdieren van vermoeidheid liggen. Kleeren en laarzen waren zoo versleten, dat de reizigers er als landloopers uitzagen. Dicht struikgewas en doornen, hitte, die blaren en ettergezwellen verschafte of een harde kiezelgrond, die menschen en dieren aan den voet verwondde, bleven natuurlijk niet uit. Tot de resultaten reken ik de grondige kennis der noordkust, die zich niet overal van ongunstige zijde vertoonde. Een korten, bruikbaren handelsweg naar de noordkust voor de opening van den handel met Indië vond hij niet.

zuidkust. Op zijn tweede reis, in 1847, toen hij het stoute plan opvatte, om van de oostkust dwars door Sturt's ‘Stony desert’ de westkust te bereiken, was hem het lot nog ongunstiger. Als had hij een voorgevoel van het onheil, dat hem wachtte, keerde hij meer dan eens op zijn weg terug; nog een schrijven van den 3^{den} April 1848 beriekte Sydney: na dien tijd is elk spoor van Leichhardt verdwenen. Leichhardt werd de Franklin van Australië. Zijn dood, het nasporen van zijnen weg en zijne lotgevallen riepen echter menige expeditie in het leven, die niet weinig tot de kennis van Australië's binnenland hebben bijgedragen en waarop wij later zullen terugkomen. Wat Kennedy aangaat, zijne expeditie mislukte totaal. Hij wilde het schiereiland York onderzoeken of liever door 't vinden van een korteren weg tusschen de oostkust en de golf van Carpentaria, den weg rondom de kusten van dat schiereiland York zoeken uit te winnen. Hij vertrok van de Rockingham-baai (18° N.B.) en zou het schiereiland binnendringen, zonder zich te veel van de kust te verwijderen; bij kaap York zou hij het schip Albion vinden, om hem weder op te nemen. In April 1848 begon de expeditie met 12 Europeanen en 1 inlander; in December 1848 nam de Albion de treurige overblijfselen der expeditie op, bestaande uit - den inboorling schier zonder kleeren, overdekt met wonden, half dood van den honger en nog meer van den dorst. Sedert 14 dagen, zoo vertelde de rampzalige, toen hij zijn krachten eenigszins teruggewonnen had, had hij geen druppel water meer kunnen vinden. 't Was van den beginne af aan ongelukkig met de expeditie geloopen. Reeds dadelijk had men zulk zwaar struikgewas ontmoet, dat men er zich met den bijl een doorgang door heen had moeten banen. De voorraad, welken men had medegenomen, was op verre na niet voldoende geweest: men had weldra de paarden moeten opeten en toen dit laatste hulpmiddel uitgeput was, had men nog een heel eind af te leggen. Een groot gedeelte van 't gezelschap, 8 man, voortdurend door koorts gekweld en van krachtig voedsel verstoken, was dicht bij de zee in de Weymouth-baai achtergebleven. Zij zouden alles doen, om de aandacht van een voorbijvarend schip tot zich te trekken. Kennedy had met

hem, Jackey (zoo heette de wilde), en de drie sterkste Europeanen den marsch voortgezet. Een paar dagen later was een dezer Europeanen door 't springen van een geweer gewond en de twee anderen moesten in de Shelburn-baai bij hem achterblijven. Kennedy was dus alleen met hem verder getrokken, toen zij door inlanders aangetast werden. Kennedy had hen nog met geschenken willen tevreden stellen, maar alles te vergeefs. Zij werden met een hagelbui van pijlen schier overdekt en schoon Kennedy de geheele bende met zijn vuurwapenen op de vlucht had gejaagd, was hij toch door een pijl zóó getroffen, dat hij kort daarna overleed. Hij, Jackey, had met moeite, ja schier bij toeval Kaap York bereikt. Dat de kapitein der Albion terstond de kusten langs voer, om de achtergelatenen, die allicht nog leefden, te redden, valt te begrijpen. Twee van de acht bij de Weymouth-baai vond hij nog in leven, uitgeput naast hun gestorven kameraden liggende, welke zij niet de kracht hadden gehad te begraven. Sedert langen tijd hadden zij niets gegeten dan schelpdieren. Kennedy's papieren werden later teruggevonden; zijn lijk niet. Ook van de 3 mannen, die na de verwonding met het geweer achtergelaten waren, heeft men nimmer iets weêr vernomen.

En nu ten slotte West-Australië. Waren de reizigers daar gelukkiger in hun pogingen om tot het binnenland door te dringen? 't Zou vreemd geweest zijn, na alles wat wij boven op getuigenis van King en Grey van de landen, aan de westkust gelegen, verteld hebben. 't Gelukte dan ook hier even weinig als aan de zuid- en oostkusten. Wel werden, voornamelijk door de ijverige pogingen van de gebroeders Gregory in 1846, '58 en '61 en door Austins reizen in 1854, kolen en loodmijnen ontdekt en werd er aan die zoo afschuwelijke noord-westkust een terrein gevonden, waar water genoeg voorhanden was om honderdduizenden van schapen en runderen te weiden en duizende vlijtige menschen zich woonplaatsen, schaduwrijke boschstreken en akkergronden wisten te verschaffen, maar tot het binnenland drong men niet door. Skrub- en zoutmeren, waarachter die met de kust paralel loopende heuvels, lokten reeds niet uit, en dieper landinwaarts werd het niet veel beter. Hier en daar slechts vond men als bij uitzondering grasrijke vlakten.

Zou 't wonder geweest zijn, als de australische kolonist zich hier en elders bij zijn zooveel vruchtbaarder kusten gehouden

en zich neêrgelegd had bij Sturts verklaring, dat het binnenland van Australië een ongenaakbare woestijn moest heeten? Had Dr. Heising geen gelijk, toen hij in 1857 verklaarde, dat de Voorzienigheid Australië's binnenlanden voor den mensch had afgesloten? Had hij geen recht Petermann, die tegen dit gevoelen opkwam, te beschuldigen, als ware hij door de West-Australische Land-Compagnie òf beet genomen òf omgekocht?

De Australische kolonist zal het uitmaken. Van zijne energie mogen wij verwachten, dat hij ook dit raadsel oplost en in weêrwil van skrub, zoutmeren, zandheuvels en steen-woestijnen tot het hart van zijn werelddeel doordringt. -

C.M. KAN.

(*Wordt vervolgd.*)

Een blik op onze strafwetgeving.

La peine et la peine de mort, par P. van Bemmelen, juge au tribunal de Nimègue. La Haye, etc. 1870.

Niet langer woorden, maar daden, verlangde de heer van Houten onlangs in de Tweede Kamer van de Regering.

Dit verlangen, ook uitgestrekt tot de Kamer, is zeker naar het hart van het Nederlandsche volk.

Veel is er gedurende de laatste jaren in 's lands vergaderzaal gesproken, misschien meer dan in eenig ander land, maar luttel zijn daarvan de vruchten geweest. Groote volksbelangen, belastingstelsel, defensie, regtswezen, kiesstelsel en zoovele meer, wachten op hervorming; doch terwijl het eene ministerie voor, het andere na, komt en gaat, en de partijen in de Kamer steeds voortgaan elkander met lange redevoeringen te bestrijden, blijven de hervormingen uit. Aan de departementen van algemeen bestuur is men steeds bezig met het ter wereld brengen van wetsontwerpen; doch vele van die arme kinderen sterven, bij gemis van goede behandeling, spoedig na de geboorte, worden dan in het archief der Tweede Kamer in alle stilte bijgezet, en slapen daar verder den rustigen doodslaap. Ook aan het departement van justitie heeft men niet stil gezeten; men heeft getracht uitvoering te geven aan het noodlottig grondwettig voorschrift van eene nieuwe regterlijke inrigting; geheel nieuwe wetboeken van regtsvordering en strafvordering, vroeger ook van strafregt, zijn ontworpen, doch die alle hebben geen beter lot gehad dan zoovele andere. Sedert eenige maanden arbeidt eene daartoe benoemde commissie aan

een nieuw straf-wetboek. Zal ook dit weder monnikenwerk zijn? - De commissie heeft, waarschijnlijk in de hoop van beter, hare niet gemakkelijke taak aanvaard. In die hoop is eene proeve van beantwoording van de vragen: van welk strafbegrip moet in het nieuwe Nederlandsche strafwetboek worden uitgegaan; welke straffen moeten daarin worden bedreigd, misschien niet overbodig.

Wij zullen daarbij een dankbaar gebruik maken van den arbeid van anderen, niet het minst van den geleerden en scherpzinnigen schrijver, wiens jongste geschrift over dit onderwerp boven deze bladzijden is vermeld.

I.

Straf, het leed dat den dader van eenig misdrijf door of namens eene boven hem gestelde magt wordt aangedaan, is zoozeer verbonden met het wezen van elke slechts eenigzins geordende maatschappij, dat zij bij alle volken, op elken trap van beschaving, wordt aangetroffen. Doch leveren de feiten, die als misdrijven beschouwd en gestraft worden, groote verscheidenheid op, niet minder verschilt het karakter van de straf bij het eene volk en bij het andere, en bij hetzelfde volk in de verschillende perioden van zijne ontwikkeling, en van dat verschillend karakter van de straf is de verscheidenheid in de straffen zelve het gevolg. Aan den anderen kant bestaat er eene merkwaardige overeenstemming in het strafbegrip bij verschillende volken in dezelfde perioden van hunne ontwikkeling, en worden bij verschillende volken, naarmate zij op de baan der beschaving voortschrijden, ook dezelfde veranderingen in het strafbegrip waargenomen. De reden hiervan is niet ver te zoeken. Is de straf noodzakelijk tot behoud der maatschappij, zoo is zij tevens een uitvloeisel van de maatschappij, waarin zij wordt toegepast, en hangt dus ten naauwste zamen met den toestand dier maatschappij en de daarin heerschende zeden en begrippen. Verandert die maatschappij, dan zal ook langzamerhand het strafbegrip gewijzigd worden, en zullen andere straffen daarvan het gevolg zijn.

Bij de volken in hunne kindschheid, in de ruwe, onbeschaafde, nog weinig geordende maatschappij, is de straf wraak, en wel private wraak. Dit ligt in den aard der zaak. Van nature is de mensch geneigd de hem aangedane beleedigingen te wreken, den beleediger minstens evenveel leed aan te doen als hij ons aangedaan heeft. Kan in eene beschaafde, geordende maatschappij die hartstogt der wrake niet botgevierd worden, bij de volken in den aanvang hunner geschiedenis heerscht zij onbeperkt. Daar is het geene staatsmagt, die de misdaden door straffen te keer gaat, ieder zorgt daar voor zich zelven, ieder beschermt zijne eigene veiligheid door den aanrander te doen boeten voor de aangedane beleediging. Niet alleen is de wraak daar geoorloofd, zij wordt door de maatschappij toegelaten en ondersteund; zij wordt door het volksgeweten geëischt; zij is daar manneneer en mannenpligt. Hij wordt als een lafhartige geacht, die zich of zijn vermoorden naasten bloedverwant ongewroken laat; eer komt de schim van den verslagene niet tot rust; en, zooals de mensch zich goden schept naar zijn beeld, zoo worden ook de goden geacht te toornen en het land met plagen te bezoeken, totdat de bloedschuld uit het midden des volks weggedaan zij.

In de geschiedenis van de volken der oudheid, van Israëlieten, Grieken en Romeinen, worden sporen van dusdanig wraakregt aangetroffen. Doch al spoedig bleek, dat die onbeperkte eigenrigting met orde en veiligheid onbestaanbaar was, en werd de onbeteugelde wraak beperkt. Zoodanige beperking was de talio, het oog om oog, en tand om tand, ten gevolge waarvan niet, zooals vroeger, voor elke zware beleediging het leven mogt worden genomen, doch de vergelding het aangedane leed niet mogt overtreffen. - Eene tweede beperking was de afkoop van de wraak door geld en goed, de compositie. De beleedigde deed afstand van de wraak als hij de hem door den beleediger gedane aanbieding van een deel van diens vermogen aannam. En wat aanvankelijk willekeur was, van het goedvinden van den beleedigde afhing, werd langzamerhand in de zeden opgenomen en in de wetten neêrgeschreven. Zoo vinden wij in de Mozaïsche wetten de talio en de compositie nevens de bloedwraak, welke laatste uitdrukkelijk bevolen was voor den opzettelijken doodslag. ‘De wreker des bloeds, - zoo lezen wij daar, - die zal den doodslager dooden; als hij hem ontmoet, zal hij hem dooden. - En gij zult geene verzoening

nemen voor de ziel des doodslagers, die schuldig is te sterven; want hij zal zekerlijk gedood worden. - Zoo zult gij niet ontheiligen het land, waarin gij zijt: want het bloed ontheiligt het land; en voor het land zal geene verzoening gedaan worden over het bloed, dat daarin vergoten is, dan door het bloed desgenen die dat vergoten heeft.' Doch was de doodslag zonder opzet gepleegd, dan vond de doodslager eene schuilplaats in eene van de vrijsteden, in welker instelling ook eene beperking van de wraak was gelegen, en was daar veilig voor de hand des bloedwrekers, terwijl diefstal en andere misdrijven door boete in geld of goed werden gezoend[1].

Vooral is merkwaardig de ontwikkeling van het oudste strafregt bij de verschillende Germaansche volksstammen, zooals die zich uitstrekten van het kille Noorden tot aan de kusten der Middellandsche zee. Bij veel verscheidenheid in bijzonderheden treffen de eenheid van begrippen en de geleidelijke ontwikkeling. Aanvankelijk heerschte ook bij de Germanen het wraakregt. Ieder was zijn eigen regter. De aanrander van eens anders goed of leven mogt door den beleedigde of diens nagelaten betrekkingen gedood worden. Doch naarmate de zeden zachter werden en de maatschappij vooruitging, werd dit private wraakregt beperkt. De maatschappij deed hare regten gelden; niet langer werd toegelaten om den misdadiger altijd en overal te dooden, doch de beleedigde moest zijne aanklagt doen voor het volksgerigt: dit deed uitspraak tusschen den man en zijn naaste, en slechts bij schuldigverklaring werd de misdadiger aan de wraak van den beleedigde en diens geslacht overgeleverd.

Gold het zware misdaden, zoo was daarmede vredeloosheid met hare, vooral in de oudste tijden, ontzettende gevolgen verbonden. De misdadiger had den vrede zijns volks verbroken; hij werd buiten dien vrede gesteld, en mogt door iedereen gedood worden. Om de wraak, die hem overal vervolgde, te ontvlieden, vlugtte hij in de ondoordringbare bosschen, en zwierf daar rond met de dieren des wouds. Even als tegen deze, was ieders hand tegen hem en zijne hand tegen een ieder. Alle banden tusschen hem en de maatschappij werden verbroken, zijne bezittingen werden verbeurd verklaard, en zelfs zijne woning verbrand. Langzamerhand werd echter dit ruwe wraak-

1 Num 35. Vgl. Deut. 19; Exod. 22.

regt verzacht door het meer en meer in zwang komen van den afkoop van de wraak door boete. Was het oorspronkelijk aan het goedvinden van den beleedigde overgelaten de hem aangebodene zoengave al of niet aan te nemen, later werd de aanneming verpligtend, en werd ook de tusschenkomst van het gerigt vereischt. Oorspronkelijk geheel privaatregtelijk - het weergeld - kreeg de boete later ook voor een deel een publiekregtelijk karakter, het vredegeld. Oorspronkelijk gewoonteregt, werd het boetestelsel allengs beschreven, en vastgesteld, en zoo zijn de ons overgebleven volksregten ware straftarieven, waarin ieder misdrijf in al zijne onderscheidingen op eene zekere geldsom, waarmede het geboet moest worden, is geschat.

Groot is het contrast tusschen die oude wetten en onze tegenwoordige strafwetboeken. Wordt thans b.v. tegen mishandeling in het algemeen eene zekere gevangenisstraf of geldboete bedreigd, en de bepaling van de mate der straf aan het oordeel van den regter overgelaten, in de oude Germaansche volksregten was ieder deel van 's menschen ligchaam, tot de vingers van de hand en de teenen van den voet, op eene zekere geldsom begroot.

Bij de compositie staat het privaatregtelijk karakter van de straf op den voorgrond. Doch nevens het private wraakregt ontwikkelde zich het publiek wraakregt. De zoogenaamde publieke straffen, die door of van wege het volk uitgesproken en voltrokken werden, zijn den Germanen nooit geheel vreemd geweest, en toen nu in latere eeuwen, bij meerder verschil van vermogen, niet zelden de moeijelijkheid ontstond, dat de misdadiger niet of niet genoeg had om de op het misdrijf gestelde boete te betalen, toen het centraalgezag meer en meer versterkt werd, en de overheid zich met de taak belastte om orde en veiligheid in het land te handhaven, toen werden, ook onder den invloed van het Romeinsche regt, de straffen aan lijf en leven, vrijheid en eer wegens overtreding van de wetten der maatschappij, zonder dat de beleedigde daardoor regtstreeks gebaat werd, meer algemeen.

Hiermede veranderde ook het karakter van de straf. Was zij vroeger in haar wezen wraakoefening, hetzij van den beleedigde, hetzij van het volk, bij de toeneming van de publieke straffen erlangde zij meer een preventief karakter. Meer en meer werd zij gebezigd om aan de kwalijkgezinden een heilzamen schrik in te boezemen, en werd zij het middel waar-

door de staat de misdadigers in toom hield, en orde en veiligheid handhaafde in de maatschappij. Zij werd aldus een veiligheidsmaatregel. De misdadigers werden beschouwd als de vijanden der maatschappij; de staat achtte zich geroepen die vijanden te bestrijden, en ook in dien krijg werden niet zelden alle middelen geoorloofd geacht. Zware en wreede straffen werden uitgedacht, en op velerlei wijze, door openlijke ten uitvoerlegging van de straffen, door tentoonstelling van de lijken en ledematen der misdadigers op poorten en aan wegen, werd de afschrikkende werking der straf verhoogd. Groot was de verscheidenheid der straffen.

Ten tijde van Joost de Damhouder, den beroemden criminalist, die in de 16^{e} eeuw in Vlaanderen leefde, wiens werk de vraagbaak was van al de schepensbanken in den lande, ‘deed de beul of hangman zijn executiën met den vyere, swaerde, putte, quaertieringhe, rade, spriete, galghe, slepinghe, nypinghe, afsnydinghe, kortooren, doorstekinghe, uytooginghe, geesselinghe, schavotteringhe en diergelycke, naar de costumen ende usantiën van den lande.’ Geldt thans het voor de rust en verligheid der burgers heilzaam beginsel, dat niemand tot straf vervolgd of veroordeeld mag worden dan op de wijze en in de gevallen bij de wet voorzien, niet alzoo in zijn tijd, toen het den regter geoorloofd was, ‘om de enormiteyt ende leelykheyt van den sticke’ tot de straf iets toe te doen, of ook handelingen, die naar zijn oordeel strafbaar waren, al was er ook in de wetten, edicten, plakaten en ordonnantiën niet tegen voorzien, ‘extraordinairlyk en singulierlyk te punieren.’

Ook de kring van de misdaden werd uitgebreid. Niet alleen werden de misdrijven tegen de maatschappij en hare leden gestraft; de staat achtte zich ook geroepen om de overtredingen der goddelijke wetten te straffen. Er werd niet onderscheiden tusschen zonde en misdaad. Overspel en andere vleeschelijke zonden, heiligschennis, godslastering, en vooral ketterij, hekserij en toovenarij werden in den kring der misdaden getrokken en zwaar, veelal met den dood, gestraft. - Geheel in overeenstemming met den geest die dat strafregt bezielde was de strafregtspleging, waarin vroeger de godsoordeelen, later de pijnbank, eene groote rol speelden.

In het algemeen kan van deze periode gezegd worden, dat de misdadiger daarin beschouwd werd als een corpus vile, van hetwelk niet bedacht werd, dat het eenig regt kon hebben te-

genover de maatschappij. Handhaving van orde en veiligheid werd slechts mogelijk geacht door de krachtigste middelen, en daarom werd de misdadiger zonder bezwaar aan het algemeen belang opgeofferd. Het was een strijd tegen de misdadigers, waarin, zooals Rossi zegt, ‘les législateurs ont joué au plus méchant et au plus féroce avec les malfaiteurs. Avouons-le, ils ont été plus d'une fois vainqueurs dans cette épouvantable lutte. Rien n' a été respecté, ni le caractère sérieux de la justice, ni l'humanité, ni la pudeur.’

En toch, niettegenstaande de krasse middelen, waarmede de maatschappij zich tegen de aanslagen der misdadigers trachtte te beveiligen, lieten de openbare rust en veiligheid dikwijls veel te wenschen over. Als wij de oude plakaatboeken van de Nederlandsche gewesten opslaan, treffen ons de menigte, telkens hernieuwde plakaten tegen landloopers, bedelaars, heerlooze knechten, heidens en dergelijke vagebonden, die het platte land onveilig maakten. Strenge maatregelen werden, dikwijls zonder veel vrucht, tegen hen verordend. Bij die plakaten werd hun wel strengelijk geboden binnen weinige dagen het land te ruimen. Voldeden zij daaraan niet, en werden zij na den gestelden termijn gevonden, dan werden zij gegeesseld en hun ook wel de neus opengespleten om ze later te kunnen herkennen; bij herhaling werden zij wederom gegeesseld en gebrandmerkt, en lieten zij zich dan nog weder zien, dan werden zij zwaarder aan den lijve gecorrigeerd. En in diezelfde plakaten werd aan de hooge officieren, de magistraten van de steden, de regters en schouten ten platten lande, bevolen ‘om met eene generale jachte het voornoemde gesinde - met genoeghsamen toestant, ende dies nodigh klockenslagh te vervolgen, apprehenderen ende leveren ter plaetsen sulcks behoort, om tegen hen geprocedeert te worden - welcke jacht van tyt tot tyt naer gelegentheyt van saecken sal worden hervat, ende daer eenige derselven vagabonden in 't vervolgen ofte apprehenderen sigh opposeerden en te weer stelden, ende daer over dood bleven, sal sulcks oversien worden, ende daerover geen peryckel nogte straffe van justitie te verwagten staen.’

Dit was de goede oude tijd, die voortduurde tot het midden der vorige eeuw. Nog in 1731 kwam te Würzburg een heksenproces voor[1].

1 Nog in 1675 werd door het geregt te Bredevoort, in het graafschap Zutphen, eene vrouw, die beschuldigd was van tooverij, op haar verzoek, toegelaten tot eene openlijke waterproef, ten einde zich van die blaam te zuiveren. De proef bragt hare onschuld gelukkig aan het licht. Geheel naakt, behoorlijk gebonden, tot driemalen op het water geworpen, ging zij ‘elkenmael plotselyck well, te dege ende te oprecht te gronde, soodaenich dat by soo verre niet door den scherprechter ende knechts eindelyck was opgetrocken, gans hadde moeten versuypen’ (uit het prothocol van Bredevoort, thans ter griffie der regtbank te Zutphen).

Doch in 1764 verscheen te Milaan een geschrift, getiteld: Van de misdrijven en de straffen, dat eene nieuwe periode in de geschiedenis van het strafregt opent. De jeugdige zesentwintigjarige schrijver, de markies Cesar Beccaria Bonnesana, was geen geleerde, hij verdiepte zich niet in spitsvindige onderscheidingen, zijn werk prijkte niet met tal van aanhalingen van Grieksche en Romeinsche schrijvers, doch, bezield met de beginselen van de wegbereiders der fransche revolutie, toetste hij het toenmalige strafregt aan de eeuwige beginselen van regtvaardigheid en menschelijkheid en van het gezond verstand, en dien toets heeft dat strafregt niet kunnen doorstaan.

Hij vroeg: welke is de oorsprong der strafwetten, welke de regtsgrond, waarop de maatschappij zich de bevoegdheid toekent om te straffen? Hij bestreed de langdurige preventieve gevangenis en de pijnbank; hij kwam op tegen de wreede straffen van zijn tijd; hij ondermijnde de doodstraf met de eenvoudige vraag: is de doodstraf werkelijk nuttig, noodzakelijk, onmisbaar voor de veiligheid en de orde in de maatschappij? Hij stelde als beginsel dat de straffen in overeenstemming moeten zijn met den tegenwoordigen toestand der maatschappij, en dat het beter is de misdrijven te voorkomen dan ze te straffen.

Van dat geschrift, waarop de criminalisten van die dagen met minachting neêr zagen, dat echter binnen weinige jaren alleen in Italië tweeëndertig uitgaven beleefde en in alle talen van Europa werd vertaald, dat nog heden ten dage telkens weder wordt uitgegeven, en nog niet is verouderd, dagteekent eene hervorming in het strafregt, die tot op den huidigen dag voortduurt.

In Frankrijk werd nog onder Lodewijk XVI de pijnbank voorloopig, door de nationale vergadering voor goed afgeschaft. Tijdens de fransche republiek werd de afschaffing der doodstraf herhaaldelijk voorgesteld en ondersteund door mannen als Robespierre en anderen, die ze in de practijk nog niet konden

missen. Een van de laatste besluiten van de conventie luidde: met den dag van de afkondiging van den algemeenen vrede zal de doodstraf in de geheele Fransche republiek afgeschaft zijn. Ook in andere opzigten werd de strafwetgeving verzacht. De Code Pénal van den eersten Napoleon was in vele opzigten een terugtred op dien weg. Het brandmerk, de verminking, de algemeene verbeurdverklaring van goederen, de burgerlijke dood, die allen afgeschaft of buiten werking waren gesteld, werden in dat wetboek weder onder de rij der straffen opgenomen, de doodstraf werd er in zeer vele gevallen in bedreigd. Doch de eenmaal aangevangen hervorming op het gebied der strafwetgeving werd er niet door gestuit. Dat zelfde wetboek is zoowel in Frankrijk, als in de andere landen waar het werd ingevoerd, herhaaldelijk gewijzigd en verzacht, en in vele staten van Europa en Amerika zijn nieuwe strafwetgevingen ingevoerd, waarin de geest van den nieuweren tijd: eerbiediging van de regten van den individu tegenover den staat, wordt gehuldigd. Tot die verzachting van de strafwetgeving hebben ook bijgedragen de zoogenaamde filantropen, die in den misdadiger een gevallen mensch zien, dien men moet trachten op te beuren; de voorstanders van het penitentiair stelsel in zijne verschillende vormen, die de verbetering van den misdadiger beoogende, daardoor tegenstanders waren van de lijf- en van de onteerende straffen. Mede door hunne onvermoeide pogingen is de afzonderlijke opsluiting hier en elders in meerdere of mindere mate ingevoerd. Eindelijk kan men zeggen, dat het rijk van de doodstraf uit is. Wordt zij nog in vele wetgevingen bedreigd, hier en daar soms nog toegepast, wat beteekent dit in vergelijking bij vroegere eeuwen, toen een beroemd criminalist er op kon bogen, dat hij gedurende zijne regterlijke loopbaan tot twintigduizend doodvonnissen had medegewerkt! Langzamerhand zal de doodstraf ophouden tot die straffen te behooren, die bij beschaafde natiën in vredestijd tegen gewone misdrijven worden bedreigd en toegepast.

II.

Doch hoezeer de vooruitgang in het strafregt gedurende de laatste honderd jaren onmiskenbaar is, hoezeer de verbetering van de strafregtspleging daarmede gelijken tred heeft gehouden, als wij vragen wat de straf moet zijn in eene geordende, rustige, beschaafde, Christelijke maatschappij, en vervolgens een blik slaan op onze strafwetgeving, zelfs nu de doodstraf daarin is uitgewischt, zal ons blijken dat de eindpaal der hervorming nog op verre na niet bereikt is.

Den heilstaat, waarin geen straffen meer noodig zullen zijn, omdat er geene misdrijven meer zullen begaan worden, mogen wij buiten bespreking laten.

Uitgaande van de onmisbaarheid van de straf tot handhaving van orde en veiligheid ook in onze tegenwoordige maatschappij, moeten wij de vraag aldus stellen: hoedanig moet de straf zijn in een land als het onze?

De tijden gaan langzamerhand voorbij - althans in sommige van de beschaafde landen van Europa, en in Amerika, het land der toekomst, dat Europa reeds nu in zoo menig opzigt vooruit is, - waarin de individuen slechts beschouwd worden als deelen van den staat, als middel om de grootheid van den staat te bevorderen, waarin de mensch opgaat in den staatsburger, meer bepaald nog in den soldaat. Zijn de sporen van deze beschouwing nog in vele landen waar te nemen, bestaat er zelfs gevaar dat zij hier en daar weder de overhand zal krijgen, in ons vaderland is die heillooze leer nooit inheemsch geweest. Reeds vroeg is in deze gewesten uitgesproken, dat de vorst is om het volk, niet omgekeerd; ons volk heeft er nooit eene eer en een genoegen in gesteld, om zich alleronderdanigst te buigen voor zijne allergenadigste landvorsten; het regt van de persoonlijkheid is hier steeds erkend, en heeft zich hier weten te doen gelden. Het militarisme, die kanker van eene gezonde ontwikkeling der maatschappij, heeft hier dan ook nooit wortel geschoten. Als onze practische voorvaderen oorlog moesten voeren, huurden zij vreemde troepen en lieten die voor hen vechten. De Nederlander gevoelt zich lid van de maatschappij, maar in de eerste plaats gevoelt hij zich zelf; hij wil gaarne tot het welzijn van de maatschappij medewerken, maar liefst niet ten koste van zijn eigen welzijn. Hij gevoelt dat de

maatschappij de band is, die de individuen vereenigt, maar dat de maatschappij niet een op zich zelf bestaand wezen is, zoodat het ongerijmd zou zijn om het welzijn van de maatschappij in iets anders te zoeken dan in het welzijn van de individuen, of zelfs om het belang van de maatschappij te stellen tegenover dat van hare leden. De maatschappij, dat zijn wij, zegt teregt de heer van Bemmelen; dus mag de maatschappij wel middel, maar geen doel zijn. Hieruit vloeit voort, dat het doel van de maatschappij geen ander kan zijn dan het welzijn zooveel mogelijk in elk opzigt van al hare leden. Ieder lid van de maatschappij moet zooveel mogelijk in de gelegenheid zijn om zijne vermogens te ontwikkelen, om dien trap van welzijn te bereiken, waartoe hij in staat is. De maatschappij mag hem hierin geene hinderpalen in den weg leggen dan voor zoover de band, die allen vereenigt, noodzakelijk vereischt; doch ook omgekeerd mag een der leden zijne medeleden niet belemmeren in de vrije ontwikkeling van hunne vermogens.

Hieruit volgt wat de straf in eene beschaafde, geordende maatschappij mag zijn, wat zij niet mag zijn. De straf mag en moet zijn een middel van tucht, van zedelijken dwang, waardoor de leden der maatschappij zooveel mogelijk genoopt worden om zich te onthouden van inbreuken op de regtsfeer van hunne medeleden. Daartoe strekt zoowel de bedreiging als de toepassing van de straf. Doch de straf is geene onverschillige zaak. De individu, op wien zij wordt toegepast, is geen corpus vile. Het maatschappelijk belang eischt zijne straf, doch ook hij is een lid van de maatschappij, met dezelfde regten als de andere leden. Dus mag hij niet noodeloos noch onregtvaardig in zijne regten gekrenkt worden; - dus mag hij bovenal niet opgeofferd worden aan het belang van de maatschappij. Er kunnen toestanden zijn, waarin eene maatschappij in staat van noodweer verkeert, waarin zij zich zelve niet kan behouden dan ten koste van een of meer harer leden. Zulk een toestand is die van Italië en Griekenland, waar rooverbenden het land onveilig maken. Zulk een toestand is gedurende de laatste maanden die van het ongelukkige Frankrijk, eerst vertreden door den hardvochtigen en hebzuchtigen vreemdeling, daarna mishandeld door zijne eigen zonen. Doch van dergelijke toestanden, die in een beschaafd en rustig land, waar vrede, orde en veiligheid heerschen, zeker zeer zeldzaam zijn, hoedanig in ons land ze-

ker niet aanwezig is, spreken wij niet. Voor zulk een exceptionelen toestand geldt een exceptioneel regt. Doch in eene maatschappij als de onze mag noch behoeft de straf een middel te zijn dat in het algemeen belang den misdadiger materieel en moreel te gronde rigt. De maatschappij is voor allen. Dus mag den misdadiger geen grooter leed aangedaan worden dan ter bereiking van het doel der straf, handhaving van de orde en veiligheid, volstrekt noodzakelijk is.

Immers dit is voor den wetgever het eenvoudige practische doel der straf: handhaving van de maatschappelijke orde en veiligheid. Mits hij zich dit doel juist voor oogen stelle, en een helder inzigt hebbe in den toestand der maatschappij, behoeft hij zich niet te verdiepen in de verschillende strafregtstheoriën, die elkander én vroeger én in deze eeuw, vooral bij onze Duitsche broeders, zijn opgevolgd, waarvan Rossi niet onaardig heeft gezegd: ‘le plus grand succès d'une théorie au delà du Rhin semble consister à en faire naître une nouvelle.’

De staat is geenszins geroepen tot handhaving der geregtigheid als zoodanig; de staat is niet de vertegenwoordiger der Godheid, en als zoodanig geroepen om de overtredingen der Goddelijke geboden te straffen. Dan toch zou de grens tusschen misdrijf en onzedelijkheid vervallen, en zou elke onzedelijke handeling, of om het eigenlijke woord te bezigen, elke zonde, met straf moeten worden bedreigd. Doch de staat heeft als menschelijke inrigting slechts eene menschelijke roeping: in de eerste plaats, handhaving van de orde en veiligheid in de maatschappij, en dus zullen slechts met straf worden bedreigd die handelingen, waardoor in meerdere of mindere mate op de maatschappelijke orde en veiligheid inbreuk wordt gemaakt. Reeds Beccaria, van wien teregt door Faustin Hélie is gezegd: ‘sa pensée était bien loin en avant de son temps, puisque, aujourd'hui même que la plupart de ses idées ont été consacrées par la législation, le progrès semble consister à adopter celles qui n'y ont pas encore pénétré,’ maakt deze onderscheiding, waarvan de verwaarloozing eene bron van zooveel ellende is geweest. ‘De Goddelijke geregtigheid - leerde hij - is onveranderlijk, doch de menschelijke of politieke geregtigheid is slechts eene betrekking tusschen de handeling en den veranderlijken toestand der maatschappij, en kan dus veranderen naarmate die handeling nuttig of noodig voor de maat-

schappij wordt. Het is de taak der godgeleerden de grenzen van het regt en van het onregt te bepalen, naarmate de handeling innerlijk goed of slecht is. Doch de staatsman moet die grenzen in het staatsregt bepalen, dat is volgens het voordeel of nadeel dat die handeling aan de maatschappij veroorzaakt.' De staat straft niet omdat er misdrijf is gepleegd, maar ter voorkoming van misdrijven. Dit is zoo waar, dat indien er zekerheid bestond dat eenig misdrijf niet weder herhaald zou worden, de staat het laatste dier misdrijven ongestraft zou kunnen en moeten laten. Dan toch vervalt voor dat misdrijf de raison d'être van de straf. Immers door de straf wordt het gepleegde misdrijf niet ongedaan gemaakt, noch het daardoor veroorzaakte leed opgeheven, doch de bedreiging en de toepassing der straf strekken indirect om misdrijven te voorkomen, en slechts daardoor is de straf nuttig en noodig in de menschelijke maatschappij. Reeds Plato leerde volgens Seneca: nemo prudens punit quia peccatum est, sed ne peccetur.

Uit dit doel van de straf volgt echter niet, dat de staat het met alle middelen mag trachten te bereiken, dat ten einde zooveel mogelijk van misdrijven terug te houden de meest strenge straffen zouden mogen worden bedreigd. Dit zou zijn onregt en voorbijstreving van het doel der straf. Zij die gestraft worden zijn ook leden der maatschappij, en mogen niet als bloote middelen behandeld worden. Ook hun moet zooveel mogelijk de gelegenheid gelaten worden om hunne bestemming als leden der maatschappij te vervullen. Hebben zij inbreuk gemaakt op de wetten der maatschappij, zoo hebben zij zich niet te beklagen als zij daarvoor de straf moeten ondergaan door de maatschappij op die wetsovertreding gesteld, doch hun wordt onregt aangedaan als de straf niet evenredig is aan het gewigt en het belang der overtreding, als hun noodeloos leed wordt aangedaan, als hun een leed wordt aangedaan dat niet aan het doel der straf, voorkoming van misdrijven, beantwoordt, of zelfs eene tegenovergestelde werking heeft. In eene maatschappij als de onze zal de straf dus onder anderen aan de navolgende kenmerken moeten beantwoorden.

Zij moet regtvaardig zijn, evenredig aan het gepleegde misdrijf, d.i. evenredig aan het gewigt van de op de regten der maatschappij of der individuen gepleegde inbreuk. Die evenredigheid is zeker zeer moeijelijk te bepalen en is niet vast, doch hangt af van tijden en omstandigheden. Veel zal moeten

worden overgelaten aan het oordeel en vooral aan het geweten van den regter. Bijna voor geen misdrijf zal de wetgever eene vaste straf kunnen bepalen, daar bij hetzelfde materiële feit de omstandigheden waaronder een misdrijf gepleegd wordt in ieder geval ten zeerste verschillen. Te regt zeide Mittermaier: ‘die Geschichte lehrt, dasz je mehr ein Volk in der Civilisation fortschritt, auch die Strafgesetzgebung milder und dasz immer mehr in der Erweiterung des richterlichen Ermessens ein Heilmittel gesucht wurde, die Härte der Strafdrohung in einzelnen Fällen zu mildern und die Strafe der Grösze der Verschuldung anzupassen.’ Maar de regter bedenke dan ook wel de gevolgen die de straf die hij oplegt voor den gestrafte heeft, hij beseffe dat elke te zware straf een onregt is jegens zijn medemensch. Hij stelle zich het misdrijf, zooals het plaats heeft gehad, levendig voor oogen, hij lette op den persoon van den beklaagde, op de omstandigheden waaronder, de drijfveeren waardoor het misdrijf is gepleegd, hij rigte zich niet uitsluitend naar een dikwijls denkbeeldig, althans overdreven, algemeen belang, en dan zal hij minder dwalen in de mate van de op te leggen straf, dan zal hij de verhouding tusschen het misdrijf en de straf weten te treffen, dan zal er ook overeenstemming ontstaan tusschen de openbare meening en de opgelegde straf, en misschien ook tusschen deze en het geweten van den misdadiger.

De straf zij nuttig, d.i. zij beantwoorde aan haar doel: voorkoming van misdrijven, zoowel door den misdadiger terug te houden van nieuwe overtredingen, als door op de andere leden der maatschappij eveneens eene van misdrijven terughoudende werking uit te oefenen.

Hoe zal dit laatste het beste kunnen worden bereikt? Als de straf op zich zelve zedelijk is.

Het doel van de straf is niet zedelijke verbetering der misdadigers. De staat is geen zedemeester. Want dan zou hij niet alleen de misdadigers, doch alle van den goeden weg afgedwaalde leden van de maatschappij aan eene zedelijke verbeteringskuur moeten onderwerpen. Ook wordt de zedelijke verbetering van de misdadigers zeker in vele gevallen zelfs door de best ingerigte straf niet bereikt. Doch even als ieder individu, moet ook de staat ter bereiking van zijn doel, voorkoming van misdrijven, slechts zedelijke middelen bezigen, middelen die den toets van de beginselen der regtvaardigheid en

zedelijkheid kunnen doorstaan. Slechts wanneer die middelen zedelijk zijn zal de zedelijke werking die er mede beoogd wordt bereikt worden. Beantwoordt de straf niet aan dit kenmerk, dan strekt zij, ja, tot voorkoming van misdrijven, doch tegelijk wordt zij weder eene bron van nieuwe misdrijven. Dan geldt ook van haar het ce que l'on voit et ce que l'on ne voit pas. Men ziet dat de straf afschrikt, maar men ziet niet dat men aan de eene zijde verliest wat men aan de andere gewonnen heeft. Reeds bij Beccaria vinden wij het beginsel, dat de wetgeving nooit van de zedeleer afgescheiden moet worden, en dat er veelmin strijd tusschen die beide mag bestaan. En zeer naar waarheid zegt Ortolan, na opgemerkt te hebben dat de wetgever met de straf, hoe goed ook ingerigt, wel de verbetering der misdadigers moet beoogen, maar niet altijd kan bewerken: ‘Mais ce qu'il sera toujours en son pouvoir d'obtenir, ce qui est le moins, ce qui est de rigoureuse nécessité, c'est que la peine ne soit jamais dépravatrice; car si vous la faites telle que le condamné, après l'avoir subie, en doive sortir plus pervers, plus corrompu qu'il ne l'était auparavant, vous donnez à la société un poison et non un remède, un moyen de multiplier le mal et non de le restreindre’.

De straf kan dat kenmerk van zedelijkheid bezitten, als zij, blijkbaar het uitvloeisel van zedelijken ernst, ook bij allen die haar ondergaan en zien ondergaan dien indruk opwekt, als zij door de wijze van hare toepassing het zedelijk gevoel van den misdadiger niet verstompt of verderft, doch opwekt en versterkt, als zij hem niet buiten de mogelijkheid stelt om na het ondergaan van de straf een aan de eischen der zedelijkheid beantwoordend leven te leiden. Wordt dan de zedelijke verbetering van den misdadiger niet altijd bereikt, zoo wordt toch het doel van de straf niet gemist, daar de misdadiger door de straf niet meer wordt verdorven, en de ondergane straf zoowel op hem als op anderen hare van nieuwe misdrijven terughoudende werking ongestoord zal uitoefenen.

III.

Toetsen wij aan deze beginselen den in ons vaderland bestaanden toestand.

Niet zelden worden allen die het ongeluk hebben voor onze hoven en regtbanken teregt te moeten staan, en die voor langer of korter tijd in onze gevangenissen worden opgesloten, beschouwd als boeven en booswichten met wie het zoo naauw niet behoeft te worden genomen. En toch, hoezeer er onder hen zijn, die door en door verdorven zijn, is dit met velen niet het geval. Velen worden, niet door zedelijke verdorvenheid, doch door armoede en gebrek, eene verwaarloosde opvoeding, verleiding en andere betreurenswaardige omstandigheden tot misdrijf gebragt. Heeft men eenige gelegenheid gehad met den toestand van de lagere volksklasse bekend te worden, zoo verwondert men zich, niet dat er zoovele, doch dat er niet meer misdrijven gepleegd worden. Hoevelen van de brave en fatsoenlijke menschen, die, als zij het verhaal van de eene of andere misdaad in de courant lezen, zich ergeren over de verdorvenheid van het menschdom, die zich verheugen als de schelm maar goed en zwaar gestraft wordt, zouden, als zij in de omstandigheden van den misdadiger verkeerd hadden, beter gehandeld hebben? Het valt niet te ontkennen dat de inrigting der maatschappij aanleiding geeft tot vele ellende, en dientengevolge tot vele misdrijven.

Ook door onze magistratuur, regters en leden van het openbaar ministerie, waart nog een geest van criminaliteit. Of is het niet waar, dat dikwijls in de requisitoiren van het openbaar ministerie en in de vonnissen en arresten der regtscollegiën gevangenisstraffen van vele maanden en jaren zóó mild worden uitgedeeld, dat de les van Horatius:

> Adsit
> Regula, peccatis quae poenas irroget aequas;
> Ne scutica dignum, horribili sectere flagello,

in den zin komt, en de vraag rijst of eene ligtere straf niet ook voldoende zou zijn geweest? Is het niet waar, dat nog bij vele leden van de magistratuur het denkbeeld heerscht, dat hoe gestrenger de bestraffing, hoe beter de maatschappelijke veiligheid gewaarborgd wordt, in strijd met het gevoelen van

Montesquieu: ‘qu'on examine la cause de tous les relâchements; on verra qu'elle vient de l'impunité des crimes et non pas de la modération des peines,’ en wat meer zegt, in strijd met de ervaring? Is het niet waar, dat, zoowel bij het groote publiek, als ook zelfs bij vele leden der magistratuur weinig besef bestaat van de rampzalige gevolgen, die de zware straffen van ons strafstelsel voor hem die er door getroffen wordt met zich brengen? Men leest in de courant dat aan dezen of genen eene tuchthuisstraf van vijf jaren, de minste die onze wet kent, is opgelegd, en men bekommert er zich niet meer over, men beschouwt het als eene onverschillige, ja als eene goede zaak. Men bedenkt niet dat door zulk eene straf een onzer medemenschen voor zijn geheel volgend leven - om van het leven hiernamaals niet te spreken - materieel en moreel te gronde wordt gerigt.

Of is dit te veel gezegd? Slaan wij een blik op de in ons land nog bestaande straffen.

Na al de wijzigingen die de Code Pénal hier te lande heeft ondergaan, zijn nog als criminele straffen overgebleven: de wegvoering naar een oord van ballingschap, de uitbanning, die echter nooit worden ten uitvoer gelegd, en de tuchthuisstraffen van vijf tot tien, tot vijftien en tot twintig jaren, en de levenslange tuchthuisstraf.

De minste tuchthuisstraf die opgelegd kan worden, en die dan ook van dagelijksche toepassing is, is die van vijf jaren.

Vijf jaren, een zesde deel van den gemiddelden menschenleeftijd, vijf jaren opgesloten te zijn, beroofd van alle vrijheid en alle genoegens des levens, losgerukt van vrouw en kinderen, uit de zamenleving gebannen, met geen anderen omgang dan van even rampzalige, misschien nog meer verdorven lotgenooten! Vijf jaren! Welk huisvader, die eenige weken of maanden voor zaken afwezig is, haakt niet naar het oogenblik van zijn terugkeer in den schoot van zijn gezin? en dan vijf jaren in het tuchthuis! - En terwijl de man en vader aldus plotseling aan zijn gezin ontrukt wordt, moeten de vrouw en kinderen, voor wie hij het brood verdiende, zich maar zien te redden. Daar bekommert de maatschappij zich niet om. Alle verdienste houdt plotseling op; de nering of het bedrijf dat zij vroeger misschien hadden, staat stil: was de gevangenisstraf van den man voor eenige maanden, betrekkingen of anderen zouden gedurende dien tijd kunnen helpen, doch wie zal dit

doen gedurende vijf jaren? Het weinige dat het gezin nog bezit wordt verteerd, het huisraad verpand, tot dat er al spoedig geen andere uitkomst is dan de openbare liefdadigheid, en aldus brengen de vrouw en kinderen de vijf lange jaren in kommer en ellende door. Het is veel als de vrouw niet den slechten weg opgaat of zich niet van den man laat scheiden, als de kinderen niet verwaarloosd worden en verwilderen. En is dan eindelijk de straftijd ten einde, en komt de man in zijn gezin terug, dan vindt hij dit aan armoede en gebrek prijsgegeven, zijne kinderen zijn van hem vervreemd, de man heeft geen plaats meer in zijn gezin.

En was de man nog zelf in de gevangenis verbeterd, door de harde straf versterkt tegen zonde en misdrijf! doch neen, hij keert uit de gevangenis terug oneindig slechter dan hij er ingegaan is, gedemoraliseerd naar ligchaam en ziel, misschien vroeg verouderd, ziekelijk en ellendig, ongeschikt voor degelijken, inspannenden arbeid, ongeschikt voor de zamenleving, waaruit hij zoo lang verbannen is geweest, een last voor de zijnen, nu werkelijk een gevaarlijk voorwerp voor de maatschappij!

Of heeft men betere gedachten van de resultaten van onze strafgevangenissen, waar honderde mannen zijn opgehoopt, daags in werkzalen, 's nachts in slaapzalen met twee rijen hangmatten boven elkander?

En al is de man met de beste voornemens uit de gevangenis teruggekomen, wat zal hij beginnen, die door zijne lange afwezigheid een vreemdeling is geworden in zijne eigene woonplaats, van wien alle banden met de maatschappij zijn verbroken, die ontwend is aan den omgang met eerlijke lieden, die hen schuwt uit schaamte, zoo als zij hem schuwen uit minachting?

Wie zal hem werk geven, welk eerlijk werkman wil met hem werken, met hem, den ontslagen tuchthuisboef, dien de maatschappij eerloos heeft verklaard? Overal teruggestooten, door iedereen veracht, weet hij niet waarheen zich te wenden. Zijne vroegere veroordeeling, de smet die op hem gedrukt is, blijft onuitwischbaar op hem rusten, sluit hem iedere gelegenheid om door eerlijk bedrijf en wandel weder een eerlijken naam te verdienen. Hij is en blijft een verworpeling in de maatschappij, en niet zelden wordt ook in ons vaderland de geschiedenis van een Jean Valjean herhaald. Eindelijk, mis-

schien na korter of langer strijd, weet hij geen uitkomst meer; met bitteren haat vervuld tegen de maatschappij, die hem zóó diep heeft vernederd, die hem zóó heeft te gronde gerigt, vervalt hij op nieuw tot misdrijf, en eindigt zijn leven in het tuchthuis of in het bedelaarsgesticht, en het laatste van dien mensch is erger dan het eerste.

Ik vraag: is zulk eene straf niet eene anomalie, of, laat ik het woord gebruiken, is zij niet een gruwel in eene beschaafde, Christelijke maatschappij? - Is zij niet eene bittere ironie op de leus, dat de maatschappij strekt tot bevordering van het algemeen belang?

Of meent men, dat ik overdrijf?

De nuchteren woorden der wet mogen het antwoord geven.

Code Pénal, Art. 7: ‘De lijfstraffen met eerloosheid verknocht zijn:

5°. het tuchthuis.’

Art. 21: ‘Deze straf zal ten minste vijf jaren duren.’

Art. 28: Al wie tot de straf van het tuchthuis veroordeeld geweest zal zijn, zal nooit gezworen, of, in wat zaak ook, als deskundige mogen zijn, noch als getuige in of over eenige akte mogen staan, noch in regten eenig getuigenis mogen afleggen, dan alleen tot het geven van bloote inlichtingen.

Hij zal geene voogdij, of curatorschap mogen voeren, dan ten aanzien van zijne kinderen, en alleen op het goedvinden van zijne maagschap.

‘Hij zal vervallen zijn van het regt van geweer of wapen te dragen, en van in de legers van het Rijk te mogen dienen.’

Burgerlijk Wetboek, Art. 265: ‘Wanneer een der echtgegenooten tot eene onteerende straf is veroordeeld, zal men tot het bekomen van echtscheiding geene andere formaliteiten behoeven in acht te nemen, dan dat aan de Arrondissements-Regtbank een afschrift van het arrest worde aangeboden, met bijvoeging van het bewijsschrift, dat hetzelve arrest door geene wettige regtsmiddelen aan eenig beroep onderworpen is.’

En nu herhaal ik:

Zulk eene straf is een overblijfsel van vroegere barbaarschheid, van de periode, waarin tegen den misdadiger alles geoorloofd werd geacht, waarin het doel van de straf uitsluitend werd gevonden in de onschadelijkmaking van den misdadiger, door welke middelen ook.

Zulk eene straf is onregtvaardig, daar zij onevenredig is zelfs

aan de zwaarste misdaden. Immers, hoe groot de misdaad ook zij, daaraan kan de maatschappij niet het regt ontleenen om den misdadiger door de straf voor zijn geheele leven te verderven, zoodat het hem onmogelijk is, nadat hij de straf ondergaan en dus de misdaad geboet heeft, ooit weder op den goeden weg te komen, zich te rehabiliteren en te reclasseren. De maatschappij heeft zeker het regt om te straffen, zoo noodig, om zwaar te straffen, doch wanneer de straf ondergaan is houdt dat regt op, en wanneer nu de straf in hare gevolgen een mensch reddeloos verderft, dan is die straf wreed en onregtvaardig.

Zulk eene straf is ook ondoelmatig, daar zij, in plaats van misdaden te voorkomen, eene aanleiding is tot nieuwe misdaden. Wie zal zeggen tot hoevele misdaden de gedachte gerijpt, de plannen beraamd zijn in de groote strafgevangenissen; wie, hoeveel misdaden gepleegd zijn omdat de misdadiger door de straf en hare gevolgen in een toestand was gebragt, waarin hij als het ware tot nieuwe misdaden werd gedwongen? Van die straf bezigde Rossi het krasse woord: ‘Si l'on compte le nombre d'hommes que la société a dû envoyer à l'échafaud, uniquement pour les crimes que, pendant leur reclusion, ils avaient appris à commettre et à vouloir commettre, il est presque permis de demander si l'abolition de toute pénalité n'aurait pas été un meilleur moyen de protection pour les citoyens.’

En wie zal ontkennen dat deze straf in ons land toegepast wordt in gevallen, waarin zij in strijd is met veler regtsgevoel?

Wie herinnert zich niet veroordeelingen tot tuchthuisstraf wegens misdrijven, die, ja, gestraft moesten worden, doch niet zulk eene jarenlange ellende verdienden als met die straf gepaard gaat?

Zeker waren die veroordeelingen overeenkomstig de wet, en waren er misschien geene verzachtende omstandigheden aanwezig; maar dan wordt toch nog steeds feitelijk toegepast eene straf, die, herkomstig uit eene periode toen de misdrijven veelvuldiger, toen de maatschappelijke orde niet zoo gevestigd was als thans, toen het penitentiair stelsel nog geen ingang had gevonden, niet meer voor den tegenwoordigen maatschappelijken toestand van ons land past noch vereischt wordt. Ieder regtsgeleerde, die in de gelegenheid is geweest met de toepassing van den Code Pénal bekend te worden, weet hoe onbeduidend

dikwijls de gevallen zijn, waarin toch de elementen voor eene zware qualificatie en voor de zwaarste straftoepassing aanwezig zijn. Mogten hier voorbeelden aangevoerd worden van veroordeelingen tot criminele straf en tot langdurige correctionele gevangenisstraf, - want ook van deze geldt in vele opzigten het gezegde - dan zou bij vele daarvan de vraag gedaan kunnen worden, en zeker door velen bevestigend worden beantwoord, of in die gevallen eene cellulaire gevangenisstraf van korter of langer duur niet voldoende voor het misdrijf, heilzamer voor het individu, nuttiger voor de maatschappij zou geweest zijn.

IV.

De commissie voor het nieuwe Nederlandsche strafwetboek zal zich vóór alle dingen de vraag moeten stellen: van welk strafbegrip moet in dat nieuwe strafwetboek worden uitgegaan? En dan zal zij naar onze overtuiging moeten breken met het strafbegrip van den Code Pénal, van welk wetboek door een van de leden der commissie[1] teregt is gezegd, dat het in zijn geheel de strekking heeft om den misdadiger allen terugkeer tot een aan zijne bestemming beantwoordend leven onmogelijk te maken. Te lang is ons vaderland geregeerd door dat wetboek, dat meer dan eenig ander den stempel draagt van het onrustig tijdvak, waarin het is ontstaan, van het Napoleontisch despotisme, dat het bezielde; dat niet voor ons land is gemaakt; dat, hoezeer ook gewijzigd, nog in vele opzigten het uitvloeisel is van geheel andere maatschappelijke toestanden dan thans in ons land aanwezig zijn; dat op een geheel verouderd wetenschappelijk standpunt staat; dat van eene geheel andere beschouwing der maatschappij uitgaat, dan thans in ons vaderland gehuldigd wordt. Het strafbegrip van den Code Pénal is nog dat van de vroegere periode, waarin de maatschappij krijg voerde tegen de misdadigers, en hen zooveel mogelijk door alle middelen trachtte onschadelijk te maken, en zooveel noodig te verdelgen; in den Code Pénal wordt de individu gesteld tegen-

1 De hoogleeraar Modderman.

over de maatschappij, wordt hij gestraft in het oogenblikkelijk belang van de maatschappij, zonder dat op de gevolgen van de straf zoowel voor den individu als indirect voor de maatschappij gelet wordt. Of liever, op de gevolgen van de straf voor den individu wordt in dat wetboek wel gelet; want die gevolgen worden daarin voor den misdadiger zoo verderfelijk mogelijk gemaakt, zonder dat bedacht wordt, dat het kwaad, dat de maatschappij aldus den misdadiger aandoet, tot haar zelve terugkeert, dat zij door den misdadiger aan haar belang op te offeren, ook haar eigen belang grootelijks benadeelt.

Met dit systeem moet de commissie breken, en zoo ooit zijn daarvoor thans in ons vaderland de tijd en de gelegenheid gunstig. Het Nederlandsche volk is vrijheidlievend doch tevens ordelievend; overal heerschen in ons land orde en veiligheid. In onze steden woelt geene bevolking die, zooals in andere groote steden van Europa, eene voortdurende bedreiging is voor de maatschappij, en slechts door strenge middelen van bedwang en harde straffen in toom kan gehouden worden. Het aantal misdaden, althans zware misdaden, neemt af, en zulks niette staande, of misschien juist ten gevolge, dat én onze strafwetgeving in vele opzigten is verzacht, én in de magistratuur en bij het publiek een mildere geest begint door te dringen. Een dergelijke maatschappelijke toestand heeft meer dan ééne oorzaak, en onjuist zou de vermindering van de misdrijven uitsluitend aan de verzachting der strafwetgeving toegeschreven worden. Desniettemin is het een feit en een verblijdend feit, dat het thans voor vele regterlijke collegiën in strafzaken een slappe tijd is, en dat de tegenwoordige minister van justitie bij de behandeling van de begrooting van zijn departement in de Tweede Kamer heeft kunnen verklaren, dat de bevolking van onze gevangenissen gedurende de zes laatste jaren niet zoo gering is geweest als thans.

De commissie harerzijds behoeft geene geheel nieuwe baan te breken. Zij behoeft slechts voort te gaan op den hier te lande reeds ingeslagen weg. Door de afschaffing van alle ligchamelijke straffen, laatstelijk van de doodstraf, door de invoering van de cellulaire gevangenisstraf - hoe angstvallig en beperkt ook - is feitelijk gebroken met het systeem van den Code Pénal, heeft onze wetgever eenige schreden gezet op den weg van de hervorming der strafwetgeving in overeenstemming met onze hedendaagsche beschaving, in harmonie met onzen

tegenwoordigen maatschappelijken toestand. Doch die hervorming - wij zagen het - is op verre na niet voltooid. Laat ons hopen dat de commissie voor het nieuwe strafwetboek moedig op dien weg zal voortgaan, dat zij niet terug zal deinzen voor eene eenigzins doortastende hervorming, dat zij ook de laatste sporen zal uitwisschen van de verouderde wetgeving, die meer en meer eene anomalie wordt in onze maatschappij.

Even als de eigenlijke lijfstraffen met de lijfstraf per excellentiam zijn afgeschaft, even zoo moet de eerloosheid ophouden het gevolg van eenige straf te zijn, moeten de deportatie en uitbanning, die toch reeds niet toegepast worden, uit de rij der straffen verdwijnen, en moet de gemeenschappelijke gevangenis als regel door de cellulaire gevangenis worden vervangen. De eenige straffen, die dan in het nieuwe strafwetboek zouden overblijven, zouden zijn de cellulaire gevangenisstraf als regel, de geldboete, de tijdelijke ontzetting van zekere regten en de verbeurdverklaring van bepaalde voorwerpen.

Wij behoeven hier niet uit te weiden over de verderfelijke gevolgen van de door de wet met eenige straf verbonden eerloosheid. Wij zeggen met eenige straf, niet met eenig misdrijf. Want dit is het systeem van den Code Pénal. Volgens den Code Pénal zijn de straffen, behalve de policiestraffen, lijfen onteerend, blootelijk onteerend en correctioneel. Sommige, en daaronder schandelijke misdrijven, als koppelarij, worden met correctionele, andere, en daaronder die juist geene onzedelijke gezindheid verraden, als rebellie door meer dan drie personen met wapenen, met criminele straffen gestraft, en zijn daardoor met eerloosheid verbonden. Is het eene waarheid: c'est le crime qui fait la honte, et non pas l'échafaud, de wetgever van den Code Pénal gaat van het tegenovergesteld begrip uit.

Tegen die eerloosheid hebben niet alleen de filantropen in naam der menschelijkheid geprotesteerd, ook beroemde strafregtsleeraars als Rossi e.a. hebben er krachtig hunne stem tegen verheven. Heeft de maatschappij het regt om te straffen, welk regt heeft zij om iemand, na het ondergaan der straf, voor zijn geheele leven eerloos te verklaren? De wetgever verbiedt zekere handeling, en bedreigt de overtreding van dat verbod met straf, doch verder gaan zijne roeping en zijne bevoegdheid niet. Met de toegepaste straf eindigt de magt van den staat om den overtreder zijner wetten te straffen; is de

straf ondergaan, dan is het misdrijf geboet, en is de staat evenmin geregtigd om den gewezen misdadiger, als om ieder ander lid der maatschappij, die niet van het pad zijner geboden afweek, willekeurig leed aan te doen en te verderven. - Het is niet de roeping van den wetgever om de weegschaal der zedelijkheid te houden tusschen verschillende misdrijven. Hij behoeft den indruk niet te bepalen - hij kan dit niet - dien de overtreding der wet en het ondergaan der straf op de leden der maatschappij zullen maken. Eene zekere mate van schande is in de oogen des volks wel bijna met ieder misdrijf en vooral met iedere straf verbonden, doch de mate dier schande kan de wetgever gerust overlaten aan het geweten des misdadigers en aan de publieke opinie. Vooral deze laatste zal in den regel niet te ligt oordeelen. - En al had de wetgever het regt om de eerloosheid als wettelijk gevolg met sommige misdrijven of straffen te verbinden, al liep hij minder gevaar zich daarin schromelijk te vergissen, welk belang heeft de maatschappij er bij dat een harer leden aldus zedelijk gebrandmerkt wordt? - Zal daardoor het groote doel der straf, voorkoming van misdrijven, bereikt worden? - Immers neen: zulk een officieel eerloos verklaarde, die door dien smet van ieder eerlijk bedrijf uitgesloten, althans daarin bemoeijelijkt wordt, zal veel eerder tot nieuwe misdrijven vervallen. - En welk eene zedeles geeft de staat door zijne eerloosverklaring aan de burgers! Is toch de neiging om den gevallen medemensch te helpen niet groot; hoe, als de staat zelf in zijne wetten schrijft: eenmaal een dief, altijd een dief, eenmaal misdadig, altijd eerloos, eenmaal gevallen, voor altijd verloren!

Iets anders dan de eerloosheid is de ontzetting van zekere regten, het kiesregt, de waarneming van openbare ambten en bedieningen, van voogdij en curatele, het afleggen van getuigenis in burgerlijke zaken en het regt om wapenen te dragen. De staat heeft zeker het regt om voor de uitoefening van zekere regten, voor de waarneming van openbare ambten en bedieningen zekere waarborgen te vorderen, allereerst den waarborg van goed zedelijk en maatschappelijk gedrag. Blijkt uit het misdrijf zelf het ontbreken van dien waarborg, dan kan de staat de onbevoegdheid tot de uitoefening van die regten met de op het misdrijf gestelde straf verbinden. Vooral voor sommige misdrijven is ontzetting van sommige dier regten misschien eene eigenaardige, passende straf, zooals voor hem die

misbruik heeft gemaakt van het kiesregt, door vervalsching van stembriefjes, omkooping van kiezers, de ontzetting van het kiesregt; voor den ambtenaar die misbruik heeft gemaakt van zijn ambt door verduistering van hem toevertrouwde gelden, knevelarij of anderzins, de ontzetting van zijn ambt, de onbekwaamheid tot eenig ander ambt.

Doch ook met die ontzetting van regten zij men matig. Feitelijk is zij eene soort van eerloosheid, al is zij niet als de eerloosheid in den Code Pénal met zekere straf, doch met zekere bepaald aangewezen misdrijven verbonden. Die ontzetting is in sommige gevallen eene noodzakelijkheid, omdat anders de kiezer die zich heeft laten omkoopen, en de ambtenaar die zich aan verduistering van gelden heeft schuldig gemaakt, als zij hun kiesregt en hun ambt behielden, terstond tot herhaling van de door hen gepleegde misdrijven zouden kunnen vervallen. Doch een eerste vereischte voor de toepassing van die straf zij dan ook, dat zij in overeenstemming met en een noodwendig uitvloeisel zij van den aard des misdrijfs. Zoo is het niet meer dan redelijk om den voogd, die zich schuldig heeft gemaakt aan opwekking van de onzedelijkheid van zijne pupille, van de voogdij te ontzetten en hem onbekwaam tot uitoefening van de voogdij te verklaren, maar ongerijmd zou het zijn hem het kiesregt of het regt om wapenen te dragen te ontnemen. Zoo is het zeer te betreuren dat allen, die wegens diefstal, hoe gering ook, veroordeeld zijn, bij voortduring uit leger en vloot worden geweerd.

In de tweede plaats zij de ontzetting van die regten slechts tijdelijk. Is zij dit niet, wordt zij voor het leven uitgesproken, dan staat zij weder feitelijk met eerloosheid gelijk. Tijdelijke ontzetting van zekere regten kan hare goede werking hebben, doch men beneme den misdadiger niet de mogelijkbeid van op nieuw als eerlijk man te leven en als zoodanig aangemerkt te worden. En men stelle zich het gevaar dat uit de herstelling van den misdadiger in de hem ontnomen regten zou kunnen voortvloeijen, niet te groot voor. Zeker kan de wegens valsche getuigenis veroordeelde, als hij later op nieuw als getuige wordt toegelaten, op nieuw eene valsche verklaring afleggen. Maar de regter behoeft hem immers niet te gelooven; de wet gebiedt den regter immers te letten op alles wat op de meerdere of mindere geloofwaardigheid der getuigen invloed zoude kunnen uitoefenen. Een van beide, óf de regter en het

openbaar ministerie zijn met de vroegere veroordeeling van den getuige bekend, en dan zal die wetenschap tot meerdere omzigtigheid bij het aannemen van de getuigenis nopen, of zij zijn er niet mede bekend, en dan zal de getuige, zonder iemands tegenzeggen, tot het afleggen van zijn getuigenis worden toegelaten, al is hij daarvan ook levenslang uitgesloten. En wat de andere regten betreft, als b.v. de benoembaarheid tot ambten, tot voogdij en curatele, behoeft er immers geene vrees te bestaan, dat die hem, die er eenmaal onwaardig toe is verklaard, ooit op nieuw zullen worden opgedragen, tenzij zijn gedrag bijzondere waarborgen tegen hernieuwd misbruik geve.

Doch de hoofdstraf in het nieuwe strafstelsel zal wel moeten zijn de cellulaire gevangenis. Voor ligtere misdrijven is eene opsluiting in eene cellulaire gevangenis gedurende weinige maanden, weken, of zelfs dagen, eene zeer doelmatige, heilzame straf. Het is altijd onaangenaam, al is het slechts voor korten tijd, binnen de vier muren van eene schaars van meubelen en gemakken voorziene cel opgesloten te zijn, uitgerukt uit zijne dagelijksche omgeving, bezigheden en gewoonten, onderworpen aan de tucht en het sobere regime van eene gevangenis. Er is niemand die dit, hoe kort ook, ondervonden heeft, die daarvan een aangenamen indruk behoudt, of die voor die straf zelfs onverschillig is; er is niemand die zich bij het verlaten van de cel niet voorneemt, wel te zullen zorgen dat hij daar niet weder terugkomt. De cel mist alles dat de gemeenschappelijke gevangenis voor menigeen een niet onaangenaam, zelfs gezellig en genoegelijk verblijf doet zijn. En in de werkelijkheid én in de verbeelding van het publiek is met de cel, waarin de gevangene een groot gedeelte van den tijd aan zijne eigene gedachten is overgelaten, waar hij geheel verstoken is van den omgang met lieden van denzelfden stand en denkwijze als hij, eene zekere strengheid verbonden, waarin juist de afschrikkende kracht van die straf, zoowel in de werkelijkheid als in de verbeelding, is gelegen, en daardoor beantwoordt zij aan het voorname doel der straf, voorkoming der misdrijven. - Doch tevens dient zij om hen, van wie het belang der maatschappij dit eischt, tijdelijk onschadelijk te maken. Door hunne afzondering uit de maatschappij worden zij althans gedurende dien tijd buiten de mogelijkheid gesteld om zich tegen de maatschappelijke orde te vergrijpen. - De cel kan ook strekken om den misdadiger niet alleen voor den tijd, dien zij hem binnen hare wan-

den besloten houdt, doch voor zijn verder leven, niet alleen onschadelijk te maken, doch tot een nuttig lid der maatschappij te hervormen. Is de cellulaire gevangenis wat zij moet zijn, worden met de afzonderlijke opsluiting doelmatige, godsdienstige en andere, toespraak, onderwijs en nuttige arbeid verbonden, wordt den veroordeelde het vooruitzigt geopend op zijne voorloopige invrijheidstelling, na verloop van een bepaald gedeelte van den straftijd, bij voortdurend goed gedrag, dan kan deze straf voor den misdadiger een middel van zedelijke wedergeboorte en verstandelijke ontwikkeling zijn. Hij verlaat dan de cel als een ander mensch dan hij er is ingetreden, en vindt hij dan buiten de gevangenis de hulp en ondersteuning waaraan hij behoefte heeft, is de behandeling die hij dan van de maatschappij ondervindt eenigszins in overeenstemming met de zorg en de moeite die in de cel aan hem zijn besteed, dan heeft de maatschappij een nuttig lid in hem gewonnen.

Doch die hervorming zal steeds onzeker zijn, en in vele gevallen niet worden bereikt.

Eén voordeel heeft echter de afzonderlijke opsluiting boven de gemeenschappelijke gevangenis, een voordeel dat niet onzeker, niet wisselvallig is, - het is, dat zij den misdadiger niet slechter maakt, zeker althans veel minder dan de gemeenschappelijke gevangenis. Door dit voordeel beantwoordt zij geheel aan het doel der straf. Vreest men van de cel sommige verkeerdheden, huichelarij en andere, die alle kweekt de gemeenschappelijke gevangenis zeker in niet mindere mate. Wordt de misdadiger in de cel niet verbeterd, hij kan in ieder geval anderen niet verderven, noch door anderen verdorven worden. Hoe men ook denke over de menschelijke natuur, hierover zijn allen het eens: kwade zamensprekingen bederven goede zeden. In de gemeenschappelijke gevangenis heeft uit den aard der zaak het kwade de overhand en verstikt het goede; doch dit kan in de cel het geval niet zijn, daar kan het goede opwassen en de overhand behouden. En daarom staat deze straf niet gelijk met de gemeenschappelijke gevangenis en de andere straffen van het oude strafstelsel, wier werking veelal tegenovergesteld was aan die, welke er mede beoogd werd, doch is zij eene redelijke, eene afschrikkende en werkelijk preventieve straf.

De afzonderlijke opsluiting heeft ook nog dit groote voordeel, dat zij voor veel korter tijd kan opgelegd worden dan de

gemeenschappelijke gevangenisstraf. Eene van de redenen waarom deze laatste dikwijls zoo kwistig wordt uitgedeeld, is waarschijnlijk ook de bedoeling om den misdadiger zoo lang mogelijk onschadelijk te maken. Men verwacht weinig goeds van de gemeenschappelijke gevangenis, men weet wel bijna zeker dat de maatschappij van hem, die eenige jaren gemeenschappelijke gevangenisstraf heeft ondergaan, nog meer te vreezen heeft dan vóór zijne veroordeeling; dus hoe langer hij in de gevangenis blijft, hoe beter. Dit is eenvoudig opoffering van den misdadiger aan het maatschappelijk belang. Doch dit daargelaten, behoeft de wenschelijkheid ook uit een financieel oogpunt van verkorting van die jarenlange gevangenisstraffen geen betoog. Zoolang de staat de misdadigers gevangen houdt, moet hij ze onderhouden, en die kosten zijn van de 3600 gevangenen, die gemiddeld onze gevangenissen (de huizen van bewaring niet medegerekend) bevolken, niet gering. Bij eene meer algemeene invoering van de cellulaire gevangenis zou de duur der gezamenlijke gevangenisstraffen aanmerkelijk verminderen, en zouden dien ten gevolge ook de onderhoudskosten der gevangenen veel minder dan thans bedragen. Werkelijk zouden dan in den regel veel korter gevangenisstraffen kunnen opgelegd worden dan thans het geval is, en zou onze magistratuur meer dan thans bezield worden met het streven om de gevangenisstraffen zoo kort mogelijk te doen zijn. De celstraf behoeft niet noodeloos met het doel van onschadelijkmaking te worden gerekt, daar zij, afgezien van hare verbeterende werking, de gewone misdadigers veel meer afschrikt, en werkelijk door haar geheel gemis van gezelligheid voor den gewonen misdadiger veel zwaarder straf is dan de gemeenschappelijke gevangenis. Dit leert de ondervinding. Menigeen die er zich gemakkelijk in troost om een jaar of langer onder lotgenooten in de gemeenschappelijke gevangenis te verkeeren, ziet tegen een paar maanden ‘eenzaam’ op. In die gevangenissen, waar men soms dezen of genen preventief gedetineerde, gedurende de instructie, alleen zet, wordt het als eene gunst beschouwd, weder ‘in de zaal’ te mogen komen. Men kan gerust aannemen dat eene cellulaire gevangenisstraf van weinige maanden voor hem die ze ondervindt, even zwaar, zoo niet zwaarder, is dan eene langdurige gemeenschappelijke gevangenisstraf. Derhalve kan de celstraf zoo kort opgelegd worden als de zwaarte van het misdrijf slechts toelaat, want de mate van afschrikking is niet in evenredigheid met

den duur. Juist door haar te zeer te verlengen zou men den misdadiger er aan doen gewennen.

In onze tegenwoordige strafwetgeving is de verhouding der gemeenschappelijke tot de cellulaire gevangenis gesteld op twee tot een, zoodat de gevangenisstraf die zou zijn opgelegd, bij toepassing van de cel, tot de helft van den duur wordt beperkt. Doch die verhouding zou naar onze meening zonder bezwaar kunnen gebragt worden op drie, misschien vier, tot een. Drie of vier maanden cellulaire gevangenisstraf zijn voor den misdadiger - niet voor zijn huisgezin - en toch niet dit, maar gene moet gestraft worden - zeker eene niet minder zware, niet minder afschrikkende straf dan een jaar gemeenschappelijke gevangenisstraf. De goede werking van eene straf hangt niet af van haar duur, doch van haar aard. Zullen nog velen van eene dusdanige verkorting van de gevangenisstraffen vreezen, dat het dan met de orde en veiligheid in de maatschappij gedaan zal zijn, de ondervinding zal ook ditmaal leeren, dat eene redelijke, billijke, doelmatige straf beter strekt tot beteugeling der misdrijven, dan al de ziel- en ligchaamverdervende straffen van het oude strafstelsel.

De bovenbedoelde verhouding van de gemeenschappelijke tot de cellulaire gevangenisstraf zou echter slechts dan in het nieuwe strafwetboek opgenomen moeten worden, als daarin voor dezelfde misdrijven beide soorten van gevangenisstraf nevens elkander bleven bestaan. Wij hopen, dat dit het geval niet zal zijn. Naar onze meening moet gebroken worden met het thans heerschend tweeslagtig stelsel, waarbij het aan het oordeel van den regter wordt overgelaten om tot een zeker bedrag gemeenschappelijke of eenzame gevangenisstraf op te leggen, waarbij alle gevangenisstraf van langer dan twee jaren in gemeenschap moet worden ondergaan. Hoezeer den regter in de bepaling van den duur der straf niet te veel ruimte kan worden gelaten, werkt de hem gelaten keuze tusschen twee zoo verschillende soorten van gevangenisstraf zeer nadeelig. Van deze keus is het gevolg, dat het eene regterlijke collegie dikwijls, het andere zelden of nooit cellulaire gevangenisstraf oplegt, al naarmate het collegie vóór of tegen die straf gestemd is, al naarmate er al of niet eene cellulaire gevangenis in de buurt is. Aan die ongelijkheid moet een einde komen. De wetgever moet eene keus doen, en die keus kan wel niet twijfelachtig zijn.

Wordt de cellulaire opsluiting als normale gevangenisstraf aangenomen, dan zal zij voor een langer duur dan thans - hoogstens een jaar - toegelaten moeten worden. Bereids is een, door den tegenwoordigen minister van justitie ingediend, wetsontwerp tot uitbreiding van die straf door de Tweede Kamer aangenomen. Doch de commissie voor het nieuwe strafwetboek zij ook in dezen consequent; zij breke met de onderscheiding van correctionele gevangenis en tuchthuisstraf, en stelle de celstraf als regel in plaats van *de* gemeenschappelijke gevangenis. Zij kan daarbij steunen op de ervaring van het buitenland, waar de celstraf voor meerdere jaren wordt opgelegd, zonder dat daarvan nadeelige gevolgen zijn gebleken. Werd de duur der celstraf tot drie jaren verlengd, dan zouden, bij de bovenvoorgestelde verhouding, alle correctioneel veroordeelden - om voor een oogenblik de tegenwoordige terminologie te behouden, - daarin vallen, en zelfs zij, die anders tot vele jaren tuchthuisstraf zouden veroordeeld zijn. Voor deze laatste consequentie zal misschien teruggedeinsd worden. Doch vele misdrijven, die tegenwoordig met lange tuchthuisstraf worden bedreigd, zouden voldoende gestraft worden met eene cellulaire gevangenisstraf tot drie jaren, met al hare ontberingen en strenge tucht. Misschien zal die celstraf niet aan hem die ze ondergaat, even als eene tuchthuisstraf van tien of meer jaren, eene eeuwigheid toeschijnen, doch men wil immers ook niet boven de cellulaire gevangenis schrijven:

> lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!

Eene cellulaire gevangenisstraf van drie jaren is in de werkelijkheid lang, zeer lang, en is zij werkelijk een middel van tucht, kan zij zedelijke verbetering te weeg brengen, dan beantwoordt zij beter aan het doel der straf, dan is zij nuttiger voor het individu en voor de maatschappij dan vele jaren demoraliserende tuchthuisstraf.

Het gevolg van deze hervorming zal zijn, dat meerdere cellulaire gevangenissen dan thans zullen moeten gebouwd worden, mitsdien in dit opzigt verhooging van het budget van het departement van justitie. Doch men stelle zich die kosten niet te hoog voor. Vooreerst zullen sommige gemeenschappelijke gevangenissen misschien zonder groote kosten tot cellulaire gevangenissen kunnen ingerigt worden, zoodat zij voldoende zijn voor het gering aantal gevangenen, die veelal voor korten tijd

in die gestichten worden opgenomen. En in het ongunstigste geval, dat de meer algemeene toepassing van de cellulaire gevangenisstraf het aantal der in het land gepleegde misdrijven niet zal doen afnemen, zal de korter duur der gevangenisstraffen eene hoogst aanzienlijke besparing van de onderhoudskosten der gevangenen veroorzaken, die in mindering van de kosten van aanbouw der gevangenissen moet gebragt worden. En een goed en redelijk strafstelsel met een goed ingerigt gevangeniswezen is toch ook wel iets waard.

Wat zullen wij echter aanvangen met onze Traupmanns, la Pommerais, Lacenaires en dergelijke? Zullen wij dergelijke onverlaten na een driejarig zoogewild zuiveringsproces in de cel aan de maatschappij teruggeven, en vrij onder hunne medeburgers laten rondwandelen? Dat ware toch al te humaan, al te welwillend voor de heeren moordenaars, al te dwaas!

Velen, die zich hierover zouden beangstigen, gaan thans onder onze tegenwoordige strafwetgeving, waarin de doodstraf feitelijk reeds sedert tien jaren is afgeschaft, 's avonds gerust naar bed, zonder te bedenken, dat er in onze maatschappij, misschien in de plaats hunner inwoning, individuen rondwandelen, die twintig jaren in het tuchthuis te Leeuwarden hebben doorgebragt, en dat nog dagelijks uit dat tuchthuis lieden worden ontslagen en weder in de maatschappij terugkeeren, die zich aan de zwaarste misdaden, moord, vergiftiging, brandstichting en dergelijke hebben schuldig gemaakt, lieden van wie, na hun veeljarig verblijf onder geestverwanten in het tuchthuis, misschien meer voor de maatschappij is te vreezen, dan wanneer zij eenige jaren aan de tucht van eene goed ingerigte cellulaire gevangenis waren onderworpen geweest. Ook zijn de individuen als Traupmann en dergelijke in ons land gelukkig zeldzaam. Doch zoolang zij er voorkomen, moet de maatschappij tegenover dergelijke niet weerloos zijn, blijft de vraag: wat zullen wij met dergelijke zeer zware misdadigers uitvoeren? Voor hen is eene cellulaire gevangenisstraf van weinige jaren te ligt, de waarborg tegen herhaling te gering.

Dit gevoelde ook de ijverige en bekwame schrijver over de hervorming van onze strafwetgeving, wiens beschouwingen wij in dit opstel voor een deel hebben gevolgd. Om aan dit bezwaar te gemoet te komen, stelt hij voor dergelijke zeer zware misdadigers de invoering voor van eene onschadelijkmakende opsluiting na expiratie van de celstraf. De regter, die den

misdadiger veroordeeld had, zou na de ommekomst van den opgelegden straftijd, moeten beoordeelen of de misdadiger nog gevaarlijk was voor de maatschappij, en hem in dat geval voor een zeker aantal jaren tot eene opsluiting in eene vesting of op een eiland moeten verwijzen, van waar hij niet zou kunnen ontvlugten, doch waar het verblijf hem overigens zoo aangenaam mogelijk zou gemaakt worden, daar hij er, niet tot straf, doch alleen ter voorkoming van gevaar zou verblijven. Na verloop van die jaren zou die opsluiting, daartoe termen zijnde, op nieuw op dezelfde wijze kunnen verlengd worden.

Intusschen zou dergelijke opsluiting ter onschadelijkmaking in vele gevallen feitelijk gelijk staan met eene levenslange gevangenis, waarvan die schrijver geen voorstander is, en is de moeijelijkheid om met juistheid te beoordeelen, of iemand, die, zooals de heer van Bemmelen wil, tien jaren in de cel heeft doorgebragt, en zich daar goed heeft gedragen, nog gevaarlijk is voor de maatschappij, misschien onoverkomelijk. Een verkeerd oordeel zou òf onbillijk zijn tegenover het individu, òf bedenkelijk voor de maatschappij.

Naar onze meening zal voor de zeer zware misdadigers eene langdurige gevangenis moeten behouden worden, maar dan ingerigt volgens de beginselen van het Iersche gevangenisstelsel.

Het is hier de plaats niet om over dat gevangenisstelsel, welks voortreffelijke beginselen meer en meer erkend en in de wetgevingen van de beschaafde landen van Europa en Amerika worden opgenomen, welks uitkomsten overal waar het wordt ingevoerd bijzonder gunstig zijn, in het breede uit te weiden, doch het is te hopen dat de beginselen daarvan ook in ons land voor de gevangenisstraffen van langen duur ingang zullen vinden. Het heeft ten doel den misdadiger weder geschikt te maken voor de maatschappij; het tracht dat doel te bereiken door trapsgewijze overgangen van eene strenge celstraf tot de vrijheid. Wij zijn het eens met hen, die meenen dat de cel niet uitsluitend kan dienen voor zeer langdurige gevangenisstraffen, dat de eentoonige cellulaire opsluiting, zoodra die zonder gradaties, zonder overgangen, tot langer dan drie jaren wordt uitgestrekt, zeer waarschijnlijk niet zal beantwoorden aan de verwachtingen van hare onvoorwaardelijke voorstanders; dat de misdadiger, die aldus meer dan drie jaren wordt opgesloten gehouden, misschien aan de cel zal gewennen, doch dan zeker hoe langer hoe ongeschikter zal worden voor zijn terugkeer in

de maatschappij. Moet nu, en die noodzakelijkheid ontkennen wij niet, voor de zeer zware misdadigers de gevangenisstraf van meerdere jaren behouden worden, dan gelooven wij, dat die ingerigt zal moeten worden volgens de beginselen van dat Iersche stelsel. De eerste periode van de straf zou dan in de cel worden doorgebragt. Deze zou gevolgd worden door eene gemeenschappelijke opsluiting met al de verbeteringen, die daarin kunnen worden aangebragt, vooral gepaard met degelijken, doelmatigen arbeid. Na verloop van een bepaald gedeelte van den straftijd zou, voor de minst gevaarlijke misdadigers, bij goed gedrag, de straf verkort worden door voorloopige, bij wangedrag gedurende den nog overigen straftijd, terstond te herroepen, invrijheidstelling. Voor een gedeelte van die gevangenisstraf zou ook het denkbeeld van een deskundige bij uitnemendheid[1], om die in een van 's Rijks bedelaarsgestichten te doen ondergaan, en de veroordeelden daar, zooals ook in het buitenland geschiedt, voor velarbeid te bezigen, allezins overweging verdienen.

Overigens zou, als de cellulaire opsluiting als regel wordt ingevoerd en tot drie jaren verlengd, de zooeven bedoelde langdurige gevangenisstraf slechts betrekkelijk zelden behoeven te worden opgelegd. Immers van de, op 31 December 1870 aanwezige, 618 mannelijke tuchtelingen te Leeuwarden en 84 vrouwelijke (de tot correctionele gevangenisstraf veroordeelde vrouwen niet medegerekend) te Woerden waren slechts 136 mannen en 18 vrouwen tot zwaarder dan tuchthuisstraf van tien jaren veroordeeld, en het spreekt van zelf, dat de veroordeelingen van die lieden niet in één jaar hebben plaats gehad, doch over eene reeks van jaren loopen. Voor al de tot ligtere straf veroordeelden zou de cel eene voldoende en passende straf zijn.

Voor de zeer zware misdadigers zou ook gedacht kunnen worden, en wordt door hooggeachte regtsgeleerden gedacht, aan wegvoering naar een oord van ballingschap (deportatie), doch de ondervinding in het buitenland, Engeland, Frankrijk en elders, heeft zoozeer de groote bezwaren en nadeelen van die straf aan het licht gebragt, dat daarvan ten onzent o.i. geene proef

1 Mr. P.W. Alstorphius Grevelink in zijne belangrijke Bijdrage tot de kennis van het Iersch gevangenisstelsel in verband met het beheer onzer gevangenissen en bedelaarsgestichten. 's Hage 1870.

meer behoeft te worden genomen. Engeland heeft wegens het verzet van de bevolkingen van de koloniën, waarheen het zijne gedeporteerden zond, en wegens de ook overigens hoogst ongunstige uitkomsten, deze straf moeten opheffen. Frankrijk zendt sommige zijner misdadigers naar Cayenne, waar het doodelijk klimaat de meeste spoedig doet bezwijken. Doch als die straf gelijk staat met eene langzame doorstraf, dan past zij niet in het strafstelsel, dat van het nieuwe strafwetboek wordt verwacht. Ook zou het aantal misdadigers, dat, bij de invoering als regel en uitbreiding der cellulaire gevangenisstraf, voor de deportatie zou overblijven, in ons land te gering zijn, om daarvoor eene strafkolonie in eene van onze overzeesche bezittingen te vestigen, en zich daarvoor aan al de daarmede verbonden bezwaren bloot te stellen. Naar onze meening zou de staat op eene andere wijze èn de belangen van de maatschappij èn van de individuen kunnen vereenigen. Het zou zijn door, zooals ook in Engeland en Ierland geschiedt, de landverhuizing van ontslagen gevangenen te bevorderen. Daardoor zouden de voordeelen die men van de deportatie verwacht, worden bereikt, en worden de daarmede verbonden bezwaren vermeden.

Naast de cellulaire gevangenisstraf zal in het nieuwe strafwetboek eene ruime plaats moeten gegeven worden aan de geldboete[1]. Deze straf beantwoordt in vele opzigten aan de vereischten van eene redelijke straf. Zij is bij uitnemendheid afschrikkend en op zich zelve niet onzedelijk. Minder passend voor zwaardere misdrijven, is zij voor vele correctionele misdrijven zeer gepast en doelmatig. Ieder mensch, niet het minst de Nederlander, is aan het geld gehecht, en vindt het zeer onaangenaam daarvan, niet voor zich zelf en niet uit eigen beweging, doch wegens eene door hem gepleegde overtreding een grooter of kleiner gedeelte te moeten afstaan. Geene straf kan de regter zoozeer met de zwaarte van het misdrijf, en den stand en het vermogen van den overtreder in evenredigheid brengen als deze. Is de werking van de gevangenisstraf voor den man uit de lagere volksklasse en den aanzienlijke zeer verschillend, de rijke wordt even gevoelig ge-

1 De verbeurdverklaring van bepaalde voorwerpen, werktuigen en andere, waarmede het misdrijf is gepleegd, waartegen wel niemand bezwaar zal hebben, vermelden wij slechts pro memorie.

troffen door eene geldboete van eenige honderde als de arme van enkele guldens. De overtreder wordt door haar niet uit zijn dagelijksch bedrijf gerukt, doch hij zal zich eenige genoegens moeten ontzeggen, hij zal wat harder moeten werken om de boete weêr in te halen. Ook werkt de geldboete minder demoraliserend dan de gevangenisstraf, waaraan altijd zekere schande verbonden is. In zoover zou terugkeer tot het stelsel van het oude strafregt wenschelijk zijn. - Doch dan worde de boete ook met verstand toegepast. De laagste correctionele boete is thans ƒ 8. Doch deze som vertegenwoordigt voor den daglooner, voor den ambachtsman, minstens de verdienste van eene week, dus in evenredigheid meer dan voor den welgestelden burger de som van ƒ 50 of meer. Zulk eene boete is voor de geringste misdrijven betrekkelijk veel te hoog. En toch wordt niet zelden aan menschen uit den geringen stand wegens geringe misdrijven eene veel hoogere boete opgelegd. Het gevolg hiervan is, dat in vele gevallen de boete niet betaald wordt, en dat mitsdien de subsidiair opgelegde gevangenisstraf moet toegepast worden, tot nadeel van de schatkist en ook van de justitie, daar eene ligte geldboete, die betaald wordt, in vele gevallen eene gevoeliger straf is, en mitsdien meer afschrikkend werkt, dan eene subsidiaire gevangenisstraf van eenige dagen. Dit leert de ondervinding. Niet zelden wordt de boete niet betaald, doch de subsidiaire gevangenisstraf ondergaan door lieden, die wel zouden kunnen betalen, doch die, niet begaafd met een fijn eergevoel, eenige dagen gevangenisstraf verkiezen boven het gemis van eenige guldens. Daarom moet hun de keus van de gevangenisstraf minder verleidelijk worden gemaakt, hetgeen het geval zal zijn als ook de subsidiaire gevangenisstraf in eenzame opsluiting zal worden ondergaan, en eene andere, minder gunstige verhouding van de gevangenisstraf tot de geldboete zal worden vastgesteld. Kan de verdienste van een daglooner, van een handwerksman, ja zelfs van vele lagere ambtenaren, rijksveldwachters en andere, gemiddeld op niet hooger dan ƒ 1 daags berekend worden, zoo is de thans bij de wet vastgestelde subsidiaire gevangenisstraf van ten hoogste drie dagen voor eene geldboete tot ƒ 10, en verder naar evenredigheid, veel te kort.

Dat overigens de geldboete in vele gevallen meer dan eenige andere straf aan het doel der straf: voorkoming van misdrijven, beantwoordt, heeft ook de wetgever voor het Duitsche

Rijk begrepen, wiens strafwetboek in vele opzigten een vooruitgang is in de strafwetgeving, en in zoover een voorbeeld voor ons nieuwe strafwetboek zou kunnen zijn. Beantwoordt het niet in allen deele aan de boven ontwikkelde denkbeelden, zoo kunnen als belangrijke verbeteringen in het strafstelsel aangemerkt worden: de groote den regter bij de bepaling van de maat der straf toegekende ruimte, in vele gevallen bij gevangenisstraf tusschen vijf jaren en een dag, bij tijdelijke vestingstraf tusschen meerdere jaren en een dag, bij geldboete tusschen een telkens bepaald maximum en een minimum van een thaler bij misdaden en wanbedrijven, van een derde thaler bij overtredingen; voorts dat de geheele tuchthuis- en gevangenisstraf in eenzame opsluiting kan worden ondergaan, en dat de eenzame opsluiting zonder de toestemming van den veroordeelde tot drie jaren toe kan worden opgelegd; de voorloopige invrijheidstelling bij tuchthuisen gevangenisstraf van langer duur, zóó dat de veroordeelden, na expiratie van drie vierden der straf, doch van minstens een jaar, bij goed gedrag, voorloopig in vrijheid gesteld kunnen worden, behoudens intrekking van die gunst bij wangedrag; eindelijk de den regter in zeer vele gevallen gegeven keus tusschen gevangenisstraf en geldboete. Werd dit alles in het nieuwe Nederlandsche strafwetboek overgenomen, het zou reeds een groote vooruitgang zijn.

Moge de commissie voor dat nieuwe wetboek voorspoed hebben op haren arbeid, moge de zoo noodzakelijke hervorming van onze strafwetgeving spoedig tot stand komen! Het is waar, het groote publiek laat zich daar weinig aan gelegen liggen. Mits slechts orde en veiligheid heerschen, mits men niet hoort van vele en zware misdrijven, bekommert men zich niet over de inrigting van onze tuchthuizen en gevangenissen, over de straffen die aan sommige onzer medeburgers, immers veelal de geringste, worden opgelegd. Toch is eene goede strafwetgeving van het grootste gewigt. Wel hangt de vermeerdering of vermindering der misdrijven niet uitsluitend af van de meerdere of mindere voortreffelijkheid der strafwetgeving. De inrigting van de politie, de meerdere of mindere welvaart, de toestand van het onderwijs, de godsdienstige en zedelijke, maatschappelijke en staatkundige toestand van liet volk hebben daarop grooten invloed. Doch in verband met dit alles zal eene goede strafwetgeving kunnen bijdragen tot het welzijn der maatschappij.

Eén verwijt zal de schrijver van deze regelen wel niet ontgaan: overdreven zachtmoedigheid tegenover de misdadigers, gepaard met miskenning van het belang der maatschappij. Het is echter geenszins zijne bedoeling de maatschappij weerloos te doen zijn tegenover de misdadigers. Ware hij niet overtuigd dat het groote doel der straf: voorkoming van misdrijven, beter zal bereikt worden door doelmatige dan door ondoelmatige straffen, hij zou deze regelen niet geschreven hebben.

Zutphen.
Mr. S.M.S. DE RANITZ.

De methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen.

‘De toestand, waarin de geestelijke wetenschappen verkeeren, is nog hoogst gebrekkig, vooral wat de groote hoofdbeginselen betreft.’

De waarheid dier uitspraak van Opzoomer (Weg der Wetenschap, § 52) leerde ik bij de beoefening der staatswetenschappen al spoedig, en steeds meer inzien.

Wie zich op die wetenschappen toelegde, om de meeningen van anderen te leeren kennen, en om in de boeken der geleerden en hunne onderlinge disputen te huis te komen had niet te klagen. Boeken en twistgeschrijf genoeg; systemen en theoriën in overvloed. Kon hij dan ook nog zweren bij de uitspraken van dezen of genen ‘grooten meester der wetenschap’, of de denkbeelden van een ‘hooggeschatten leermeester’ gaafweg aannemen, dan kon hij zelfs geneigd zijn de klagt van Opzoomer en anderen aan de ‘bedilzucht van onzen tijd’ toe te schrijven.

Maar geheel anders moest het hen gaan, die in hunnen geest de beweging van hunnen tijd mede doorleefden; die zagen, hoe magteloos de wetenschap stond en staat tegenover de politieke en sociale beweging, en die de feiten zagen spotten met de systemen; die licht zoekende in den doolhof van vraagstukken, welke deze tijd in snelle opvolging aan den denkenden geest opdringt, slechts duisternis, hoogstens schemerlicht vonden; die de door de wetenschap als verlatene praktijk slechts te bereidwillig in straatgevecht en oorlog, in fusillade, kerkerstraf en anathema, in onfeilbaarverklaring en meerderheidsuitspraken zagen grijpen naar beslissingen der *macht*.

Wie zijn moed niet verloor, en niet in scepticisme verviel,

werd gedwongen eene poging te doen, om het zijne bij te brengen ter verbetering der wetenschap.

Maar langs welken weg daartoe te komen?

Opzoomer, in dezen andere beoefenaren der methodologie volgende, gaf het volgende recept: ‘de oorzaken van dien gebrekkigen toestand kunnen door navolging der natuurstudie worden weggenomen of in hare werking voorkomen.’

Ik ben dien weg ingeslagen. Hij bleek mij weinig gebaand en moejelijk te begaan te zijn. In menig opzicht leidde hij zelfs op een dwaalweg.

Het kan bijdragen tot verspreiding van juistere begrippen omtrent de toepasselijkheid van de methode der natuurwetenschap voor de geestelijke wetenschappen, wanneer ik de resultaten van mijn methodologisch onderzoek aan het oordeel van belangstellenden onderwerp. Ik meen eenige bakens te kunnen plaatsen, waarnaar men veilig de richting bepalen mag van den weg, die ter verbetering der geestelijke wetenschappen leiden kan. Deze studie vormt eenigermate een vervolg op mijn artikel ‘de staathuishoudkunde als wetenschap en kunst’, in het Augustusnummer van den jaargang 1866 van dit tijdschrift, en met een voorwoord afzonderlijk uitgegeven bij J.B. Wolters te Groningen.

I.

Als hoofdresultaat stel ik voorop, dat de *methode* der natuurwetenschap voor de geestelijke wetenschappen *onbruikbaar* is.

Natuurlijk bedoel ik hiermede niet te beweren, dat de betere natuurstudie van onzen tijd voor de verbetering der methode van de geestelijke wetenschappen geheel onvruchtbaar zou zijn. Integendeel heeft de leer van het denken zeer veel nut getrokken uit de bespieding van de werkzaamheid van den menschelijken geest bij de beoefening der natuurwetenschap, en leert de beoefenaar der geestelijke wetenschappen daardoor menige klip vermijden, waarop hij anders zou zijn gestooten.

Wanneer men ons de methode der natuurstudie ter navolging voorhoudt, beoogt men een *gelijken gang van onderzoek en betoog* te doen volgen, en hierin dwaalt men.

De geestelijke wetenschappen hebben een eigenaardig van dat

der natuurstudie zeer verschillend veld van onderzoek; hare middelen tot het vinden van het verband der verschijnselen zijn veel rijker; en de grand van zekerheid harer uitspraken kan veel hooger zijn. Door toelichting dezer stellingen hoop ik mijn vooropgezet gevoelen voldoende te regtvaardigen.

Vooraf dient echter de omvang der begrippen *natuurwetenschap* en *geestelijke wetenschappen* nauwkeurig te worden bepaald.

In een ruimen zin genomen omvat de natuurwetenschap ook de geestelijke wetenschappen. Want ook de mensch behoort tot de natuurverschijnselen. Hij staat met zijn geheele wezen in de natuur. Stof is hij en tot stof zal hij wederkeeren. Of, laat mij liever zeggen: stof is en blijft hij. Slechts plaatsen fijnere bewerktuiging en grootere kracht van het denkvermogen hem op de hoogste sport der natuur en ontstaan hierdoor de zeer eigenaardige verschijnselen, welke het menschelijk en maatschappelijk leven uitmaken. Deze levensverschijnselen zijn slechts verklaarbaar in verband met de lagere natuurvormen, waaraan de mensch niet alleen de middelen tot levensonderhoud, maar ook voor een groot deel de voorstellingen zijner gedachtenwereld ontleent. De bloem moge fraaijer zijn dan stengel en wortel, maar zij is daarvan onafscheidelijk, en maakt daarmede één geheel uit.

In een engeren zin verwijderen wij uit het begrip van natuurwetenschap de verschijnselen van het in meerdere of mindere mate *bewuste* leven der menschen, terwijl wij deze laatste brengen tot het gebied der *geestelijke wetenschappen*.

In dezen zin worden in dit artikel de beide uitdrukkingen gebezigd, behoudens ééne uitzondering. In de gewone engere beteekenis blijven de verschijnselen van het dierenleven geheel bij de natuurwetenschap. Ook die van het *bewuste* dierenleven. Deze laatste laat ik buiten beschouwing. Ieder zal geloof ik, na kennisneming van mijn betoog, met mij van oordeel zijn, dat met betrekking tot deze verschijnselen niet de gewone methode der natuurstudie gevolgd wordt. Men neemt daarbij altijd onze kennis van het bewuste leven der menschen tot uitgangspunt.

Het hoofddoel nu van alle wetenschap is verklaring der verschijnselen uit hunne oorzaken.

De eerste voorwaarde voor overeenstemming van methode is, dat de oorzaken gelijksoortig zijn. En dit is niet het geval.

Naarmate van den verschillenden aard der verschijnselen doet

zich de oorzaak in drieërlei vorm voor, als *oorzaak* in engeren zin, als *prikkel* en als *motief*. De oorzaak in den engeren zin van het woord, is die, krachtens welke alle mechanische, physikalische en chemische veranderingen van de voorwerpen plaats hebben. Alle verandering en ontwikkeling der planten en alle enkel organische en vegetatieve veranderingen of functiën van dierlijke ligchamen geschieden op *prikkels*. Bij de dieren vindt men daarenboven de ontvankelijkheid voor *motieven*, d.i. een voorstellingsvermogen, een verstand, in tallooze graden van volmaaktheid, materieel verschijnend als zenuwstelsel en hersens, en tegelijk daarmede het bewustzijn[1].

De natuurwetenschap kent op haar gebied de oorzaak slechts in de beide eerste vormen. Daarentegen zijn de verschijnselen van het menschelijk en maatschappelijk leven in den regel geheel of ten deele het gevolg van de werking van *motieven*. De gedachtenwereld treedt als medewerkende factor op. En op hare beurt wordt deze ook zelve voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, en beijvert men zich de wetten, die de vorming der voorstellingen en gevolgtrekkingen beheerschen, te leeren kennen.

Dat de natuurwetenschap, bij dit groote verschil der verschijnselen, en met het oog op den haar onbekenden vorm van zamenhang der verschijnselen van het bewuste leven, niettemin hare methode zou kunnen leenen, zou reeds moeten bevreemden. Maar ten eenenmale ongerijmd wordt dit, wanneer men let op het verschil der middelen van onderzoek.

De natuuronderzoeker neemt het voorwerp zijner studie alleen van buiten waar. Hij bespiedt, meet, telt en weegt; hij versterkt zijne organen door instrumenten; hij erlangt, door gevolgtrekking uit waargenomene feiten, zekerheid ook omtrent dingen, die aan zijne regtstreeksche waarneming onttrokken zijn. De aldus geconstateerde feiten groepeert hij, en hij zoekt naar formules, waaronder zij alle zamengevat worden.

Op gelijke wijze handelt de statistiek met de feiten van het

1 Ik ontleen deze definitiën aan Schopenhauer, die beiden Grundprobleme der Ethik, p. 29 en 31. Deze onderscheiding van drieërlei vorm van oorzaak wordt ook aangenomen door von Oettingen, die Moralstatistik, p. 25. Veel minder duidelijk en nauwkeurig is Carneri, die in zijn Sittlichkeit des Darwinismus (Weenen, 1871) op p. 11 spreekt van de ‘eine und dieselbe, nur fort und fort sich steigernde, wesentlich sich vervollkommnende Kraft, die mittelst der *Wurzel* der Pflanze Nahrung zuführt, das Thier als *Instinct* bewegt und erhalt, und als *Wille* des Menschen sich läutert bis zur reinsten Erkenntniss.’

maatschappelijk leven. De vlijt harer beoefenaren verschaft ons een aantal feitelijke gegevens, gegroepeerd en zamengevat in formules, welke wij statistische wetten noemen. In hare hoogste ontwikkeling leidt zij tot de vorming eener maatschappelijke natuurkunde (physique sociale).

Voor de geestelijke wetenschappen vormen deze gegevens echter slechts een deel der ruwe stof. Zij moeten de feiten, die eigene ervaring, geschiedenis en statistiek aan de hand geven, wetenschappelijk verklaren, d.i. den onderlingen zamenhang aanwijzen, op het ‘waarom’ een antwoord geven. Haar taak begint, waar die der natuurkunde eindigt.

Tot de kennis van dien innerlijken zamenhang der verschijnselen hebben wij den sleutel in ons zelfbewustzijn, een middel van wetenschappelijk onderzoek, 't welk bij de natuurwetenschap ontbreekt. Terwijl deze de tot haar gebied behoorende feiten slechts van buiten waarneemt, en haar de krachten, die de veranderingen veroorzaken, onbekend zijn, geeft ons zelfbewustzijn ons licht omtrent de krachten welke het handelen der menschen beheerschen. Als menschen van gelijke bewegingen mogen wij ter verklaring van de handelingen van anderen onze eigene inwendige ervaring raadplegen. Wij kennen daaruit de prikkels die ook anderen bewegen. Honger en dorst, pijn en verveling, zucht naar bijval en magt, vrees en hoop, toorn en angst, afkeer en sympathie, medelijden en liefde, geslachtsdrift en andere uitingen van 's menschen levensdrang behoeven wij niet eerst door inductie uit de verschijnselen, waarin zij hunne werking zigtbaar openbaren, te leeren kennen, maar gevoelen wij in ons zelven. Hetzelfde geldt van de beweegredenen. Onze eigene gedachtenwereld ligt open voor ons; den invloed van meeningen en denkbeelden ondervinden wij ieder oogenblik.

De aldus door onze inwendige ervaring geleverde gegevens worden ter verklaring van de handelingen van anderen bruikbaar door ons vermogen om te abstraheren, d.i. om ons te verplaatsen in andere toestanden dan waarin wij zelve zijn, en onder de werking van andere prikkels en motieven dan waaronder onze natuur en onze inzigten ons plaatsen. Wij kunnen daardoor de prikkels en denkbeelden, die anderen in beweging bragten, leeren kennen, en indien wij met de vereischte objectiviteit te werk gaan, zien wij de feiten van het menschelijk leven tegelijk van buiten en van binnen, d.i. wij zien de *handelingen* door de gewone middelen van waarneming, en de

prikkels en *beweegredenen*, die tot de handelingen leidden, door vergelijking met de gegevens van ons zelfbewustzijn. De taak van den beoefenaar der geestelijke wetenschappen is eerst voltooid wanneer de feiten uit de prikkels en beweegredenen zijn verklaard. Hij doet hetzelfde als de dramatische kunstenaar, maar andersom. Terwijl de laatste uit gegeven karakters en omstandigheden de handelingen ontwikkelt, verklaart de eerste gegeven handelingen als uitingen van prikkels en beweegredenen welke daartoe leidden.

Voor beide is het subjectivisme de groote klip. De geschiedschrijver of economist, die zijne eigene individualiteit niet afleggen kan, en niet doordringt in den geest der tijden en volken, over welke hij schrijft, zal zijne stof niet goed bewerken; evenmin als de tooneeldichter of romanschrijver een goed kunststuk maken kan, warneer hij zich zelven in al zijne personen steekt. De vereischte mate van objectiviteit is moeijelijk te verwerven, en in handen van hen, die deze missen, is de goede methode totaal onbruikbaar. De geschiedenis der staatswetenschappen levert op elke pagina de bewijzen, hoevelen, in plaats van in zich zelven alleen een *uitgangspunt* van verklaring te zoeken, alle anderen met zich zelven gelijk stelden. De kolossaalste dwalingen, zoowel op het gebied der theorie als op dat der praktijk, zijn hieruit voortgekomen. In eene maatschappij van mannen als Owen en Proudhon, ware eene proeve van eene wederkeerige praktische toepassing van het ‘al het mijne is het uwe’, in verband met het ‘aan ieder volgens zijne behoefte’, misschien niet gewaagd. Iemand voor wien leven werken is, behoeft de prikkels niet, welke onontbeerlijk zijn om hem te doen arbeiden, voor wie leven genieten is. Eene natie van ‘*fous furieux*’ als Gambetta ware ook zonder militaire oefening zoo onoverwinnelijk als Gambetta zich de Fransche natie voorstelde.

Voor de dwalingen van het subjectivisme kan alleen wetenschappelijke oefening in het abstraheren en de meest nauwgezette toetsing van de uitkomst der redenering aan de feiten behoeden. In dit opzigt valt van de natuurwetenschap veel te leeren. De geestelijke wetenschappen moeten realistisch en positief zijn als zij, omdat zij even als zij niet met vizioenen en idealen, maar met de nuchtere feiten te doen heeft. Doch voor het vraagstuk der methode is overeenstemming op dit punt niet beslissend.

Dat onze kennis der verschijnselen van het menschelijk leven, die wij langs den aangewezen weg van buiten en van binnen

leeren zien, een veel hoogeren graad van zekerheid heeft, dan onze kennis der natuurverschijnselen, bepaaldelijk wat hun onling verband betreft, behoeft na het gezegde geen opzettelijk betoog meer. De vereeniging en scheiding van menschen en menschen onder den invloed van liefde en haat, zijn ieder duidelijker dan de vereeniging en scheiding van chemische stoffen. De mensch zijn voedsel zoekende en tot zich nemende, is een gewoon en in alle opzigten bekend verschijnsel. Slechts naar analogie daarvan begrijpen wij echter den groei van de wortels der planten. Vooral bij de verklaring van de verschijnselen van het dierenleven nemen wij die analogie te hulp. Wij onderstellen bij de dieren onze aandoeningen en zelfs ten deele onze gedachten. Doch waar de analogie ons haar licht onthoudt, gelijk bij de bewegingen der hemelbollen, staan wij te staren op den buitenkant der verschijnselen. Wij kennen de snelheid hunner beweging, wij berekenen en voorspellen hunnen loop, maar tot *begrijpen* brengen wij het hier niet. Het inzigt in het oorzakelijk verband, op het gebied der geestelijke wetenschappen inheemsch, is in deze en soortgelijke afdeelingen der natuurwetenschap gesloten.

II.

Ofschoon alzoo gebleken is, dat de geestelijke wetenschappen de methode der natuurwetenschap niet kunnen overnemen, hebben zij nogtans aan deze groote verpligting. De natuurwetenschap heeft eene reeks van dwalingen aan het licht gebragt in hare wijsgeerige grondbeginselen. De vergelijking van de in de geestelijke wetenschappen aangenomene, met die der nieuwere natuurwetenschap, heeft de onhoudbaarheid der eerste doen uitkomen. Een summier overzigt der voornaamste dwalingen zal duidelijk maken, hoe zeer op het gebied des menschelijken levens theorie en praktijk door wijsgeerige en theologische dwalingen worden vervalscht.

De natuurwetenschap onderstelt op haar gebied overal eenheid en regelmaat. Indien zij moest aannemen, dat eene der krachten, uit wier werking de te onderzoeken verschijnselen ontstaan, nu eens wel, dan weder niet, nu eens zus, dan weder zoo werkte,

zou zij a priori, en teregt, verklaring en voorzegging, theorie en praktijk, onmogelijk verklaren.

Geheel anders is het standpunt der geestelijke wetenschappen. In de hoofden van zeer velen onder hare beoefenaren is de oud-testamentische voorstelling nog aanwezig van een God, die nu eens toornig volken en individuen met rampen bezoekt, dan weder door offer en gebed verteederd de geslagen wonden heelt, en dan, zoo noodig ook den regelmatigen gang der dingen voor de bereiking zijner doeleinden verbreekt. Menigeen, die de onbeperkte regelmatigheid der natuur erkent, en op dit gebied alle beroep op het supranaturalisme wraakt, laat, waar het het maatschappelijk en individueel leven geldt, nog plaats voor eene buitengewone inwerking Gods. De natuurwetenschap heeft het populaire godsbegrip nog weinig gewijzigd, en op de opvoeding nog geringen invloed uitgeoefend. Volkomen verklaarbaar. De God der natuurwetenschap, die in zijne werkzaamheid aan vaste onveranderlijke wetten gebonden is, heeft alle wezenlijke kwaliteiten van den alouden levenden God verloren en heeft geene zijner aantrekkelijke eigenschappen. Wie zich vleit met de overtuiging Gode welbehagelijk te zijn, hetzij dan op grond van zijne hooge verdienste, hetzij op grond van de voor geld en goede woorden gekochte genade der kerk, heeft niets aan dien God der natuurwetenschap, die hem niets helpt en niets deert en zelfs niet helpen of deren kan. Van een God, dien het niet der moeite waard is gunstig te stemmen, kan geen geestelijke stand leven. Met den werkenden en levenden God ontvalt den geestelijke het wapen, waardoor hij zonder inspanning over gemoederen, beurzen en stemmen der geloovigen heerscht. En een begrip, dat leeken en geestelijken gaarne in stand houden, is ook de beoefenaar der wetenschap geneigd te ontzien, zoolang de wetenschap hem nog als ‘melkgevende koe’ dienst moet doen, en zij hem nog niet eenig en alleen de ‘hemelsche godin’ zijns levens geworden is.

Wil men de geestelijke wetenschappen vooruitbrengen, dan moet dit anders worden. Of er nog krachtiger en heviger dan tot dusverre vooral van den kant der natuurwetenschap, geschied is, tegen bestaande meeningen gestreden moet worden, en schuilhoeken der dwaling moeten worden vernietigd, die de natuurwetenschap onaangetast kon laten, moet onverschillig zijn. De geestelijke wetenschappen kunnen eerst bloeijen wanneer aan haar hoofd als axioma de waarheid staat, dat ook op haar

gebied alles wat geschiedt *noodwendig* gevolg is der bestaande oorzaken, en dat, waar de oorzaken aanwezig zijn, de gevolgen niet *kunnen* uitblijven. Die voorwaarde van bloei moeten wij haar trots allen tegenstand verschaffen.

Ik begrijp volkomen de gemoedsstemming van hen, die behoefte gevoelen om in den strijd des levens in zich zelven in te keeren, en bemoediging te zoeken. Het verschil tusschen wensch en werkelijkheid is dikwijls te groot, en de onvermijdelijke loop der dingen is niet zelden zeer hard. De natuur heeft weinig zorg voor het individu. Dit is een betreurenswaardig, maar niettemin onbetwistbaar feit. En het individu heeft daarentegen eene niet geringe mate van zelfzucht, meestal nog reusachtig vermeerderd door eene opvoeding in optimistische begrippen. Met den paplepel wordt den kinderen reeds ingegeven dat zij zijn ‘van God bemind, en tot geluk geschapen’, terwijl men verzuimt hun te leeren het ‘geluk’ niet te zoeken in bevrediging hunner wenschen, maar in vervulling hunner pligten.

Maar, hoeveel eerbied men koestere voor hunne gemoedsstemming, men mag niet voortgaan hen te vleijen met het denkbeeld, dat waar de oorzaken aanwezig zijn, niettemin de gevolgen zouden kunnen uitblijven, omdat ‘bij God niets onmogelijk is.’

Het ongeloof, dat bestreden worden moet, is het ongeloof aan den noodwendigen zamenhang der dingen; de meening, b.v., dat men de regelen der gezondheidsleer verwaarloozen kan, en toch (zoo God wil, D.V.) van ziekten bevrijd kan blijven, of dat men in de maatschappij onregt kan laten voortbestaan en niettemin (altijd wederom Deo volente) aan maatschappelijke beroering ontkomen kan, enz. enz.

Dat ongeloof maakt de handen traag en de knieën slap. In ons land heeft het duizende leerstoelen. Maar sterk is de magt der natuur, die tegen de leer reageert, en groot is de kracht der waarheid. En deze beide voeren op den eenigen waren weg des heils: opsporing en wegneming der oorzaken van het leed. Langs dien weg bereidt men althans het nageslacht eene betere toekomst.

Eene andere populaire dwaling, die met goede wetenschappelijke beginselen strijdt, is de meening, dat de mensch een vrijen wil heeft, in dien zin, dat hij op ieder gegeven oogenblik het een en het ander zou kunnen doen. Ware ieder individu in dien zin vrij, dat hij in staat ware ieder oogenblik alle werkin-

gen op te heffen, dan heerschte op het gebied van het menschelijk en maatschappelijk leven de teugellooste willekeur. De noodwendigheid ware opgeheven; aan regel of wet ware niet te denken; wetenschap en praktijk waren vernietigd, omdat van verklaring of voorzegging geene sprake kon wezen.

De waarheid, dat indien de mensch iets doet, er een prikkel of beweegreden (bewust of onbewust) aanwezig was, die hem zoo en niet anders deed handelen, en dat om een ander resultaat te erlangen, eene verandering in die prikkels of beweegredenen zou moeten voorafgaan, schijnt anders tamelijk eenvoudig, en de tijd kan niet ver af zijn, dat zij ook in ons land, gelijk bij de Duitschers, tot de gemeenplaatsen (Trivialitäten) der ethische wetenschap gerekend wordt.

Deze wijsgeerige waarheid verschilt van het theologisch determinisme daarin, dat zij ontdaan is van het theologisch alliage van praedestinatie en verdoemenis. Orthodoxophobie behoeft van hare aanneming niet terug te houden.

Wat voornamelijk aan hare verbreiding in den weg staat, is een zeker phariseïsme, 't welk de schuld van 't geen verkeerd is, zoo gaarne *uitsluitend* aan de bedrijvers toeschrijft, en weigert aan de maatschappij in haar geheel schuld en verantwoordelijkheid op te leggen. Want wanneer de misdaad in de omstandigheden en in het verleden des misdadigers hare oorzaken vindt, is het onmogelijk daaraan het karakter van een *maatschappelijk* ziekteverschijnsel te ontzeggen, dat heenwijst naar het bestaan van maatschappelijke wanverhoudingen en van eene ongezonde zedelijke atmospheer. Die opvatting vernietigt het zelfgenoegzaam individualisme, dat den ongelukkigen misdadiger vloekt, en zalvend zijn Heer dankt, niet gelijk hij te zijn. Ook op dit gebied, met hartelijke vreugde kan ik het constateren, heerscht vooruitgang. In de regtszalen, in de strafwetgeving en de strafstelsels vindt men daarvan de bewijzen.

En men zou zich meer openlijk verklaren, wanneer men niet vreesde het bewustzijn van verantwoordelijkheid te verzwakken. Toch is die vrees een gevolg van dwaling. Juist het omgekeerde is het geval. De verantwoordelijkheid wordt versterkt, wanneer ieder weet, dat niet alleen zijn eigen lot, maar ook dat van anderen beheerscht wordt door het gebruik, 't welk hij van zijne krachten maakt, en dat elke daad en elk woord niet alleen op zich zelf goed of kwaad is, maar ook een stoot is ten goede en ten kwade op de geheele omgeving met voortgaande oneindige werking.

Het bewustzijn van vrijheid, waarop men zich ook dikwijls tegenover de leer van de noodwendigheid der menschelijke handelingen beroept, is, wel ontleed, niet het bewustzijn van onafhankelijkheid van *alle* prikkels en beweegredenen, maar alleen van den invloed der *aanschouwelijke* omgeving. De anorganische natuur beweegt zich bewusteloos onder den invloed der natuurkracht; de plant volgt onmiddellijk de prikkel die op haar werkt; maar de mensch kan zich als redelijk wezen eene gedragslijn afbakenen, welke hem weerstandsvermogen tegen den invloed der onmiddellijke omgeving schenkt. Zijne gedachtenwereld kan tegen de aanschouwelijke wereld een tegenwigt geven.

Iemand die rustig zijne afgebakende gedragslijn volgt en die de stemmen, die hem regts of links heentrekken, te nauwernood bespeurt, heet *vrij,* in vergelijking van hem, die als het kind elke impulsie volgt, en wiens levensweg een doolhof is. Maar *vrij* in den zin waarin men zegt, dat wij slaven der wet zijn om vrij te kunnen zijn, niet in dien zin, dat hij absoluut onafhankelijk zou zijn. Zijne handelingen vloeijen even noodwendig uit zijn wezen en uit zijne antecedenten voort als die van anderen. Zijn deze slaven hunner neigingen, de ander is slaaf van zijne rede. Het verschil is slechts, dat terwijl de eerste telkens in niet voorziene en niet gewenschte toestanden geraakt, de ander deze vermijdt door de in zijne gedachten afgebakende gedragslijn te volgen.

In hoeverre - om dit hier in het voorbijgaan op te merken - aan de zwakheid der rede door dwang mag en moet worden tegemoet gekomen, is het uitgangspunt der groote vraagpunten van volksopvoeding en staatkunde. De liberaal kiest partij voor de autonomie van den menschelijken geest, al jaagt deze in vrijheid wel eens vizioenen na, en al wordt de ervaring dikwijls met schade en schande verkregen. De klerikaal en de autocraat achten zich zelve in het bezit van het beste inzigt (door bijzondere openbaring of voortgezette studie verkregen) en drijven door materieelen en geestelijken dwang de massa des volks op den weg dien zij goed achten. Zij vergeten, behalve hunne eigene feilbaarheid en zwakheid, dat al gaandeweg onder zulken dwang de invloed der rede verzwakt, en dat al kwame er grooter getal op den goeden weg, hun gehalte en hun invloed op afgedwaalden veel geringer is. Daar de natuur hare krachten, vooral hare beste en edelste, nl. die van den menschelijken geest, niet zonder tegenstand laat vernietigen, volgt

er reactie, en belust op vrijheid, vervallen de lang door dwang beheerschten in de reusachtige afdwalingen, waarvoor een vrij volk en vrije individuen door telkens vernieuwde partieele ervaring ontkomen. Gelukkig daarom het volk, dat zich niet, zelfs niet ten goede, laat *dwingen*, en in vrijheid opgevoed, geleerd heeft zonder dwang den weg te bewandelen, dien het zelf als den besten heeft erkend. Dat erfgoed onzer vaderen beware en vermeerdere ieder als een heiligen schat, en den belager bestrijde hij, hetzij hij zich vertoone in het koninklijk purper of in den ministerrok, in priesterkleed of met de phrygische muts. Langs een anderen weg is misschien althans tijdelijk materieele welvaart, maar geene geestelijke en zedelijke kracht te bereiken.

Deze beschouwing brengt mij geleidelijk tot de bespreking der derde kapitale dwaling waarvan de navolging der natuurwetenschap ons genezen kan, nl. van de overschatting der verkregene kennis.

De natuurwetenschap kent geen dogma. Zij is zich steeds bewust van hare gebrekkigheid. Zoodra nieuwe feiten aan het licht komen, onderwerpt zij hare formules aan een nieuw onderzoek, en voor één daarmede strijdig feit wordt elke hoe lang ook aangenomene verklaring ter zijde gelegd.

Geheel anders is het op het gebied der geestelijke wetenschappen. De vereering voor de verkregene kennis, vooral voor 't geen lang is aangenomen, wordt tot in het ongerijmde overdreven. Wel heeft het een goeden grond, vooral in het gevaar voor subjectivisme, dat men zijne conclusiën aan die van anderen toetst, en ligt er in de overeenstemming een waarborg, dat men niet op een dwaalspoor is geraakt; maar verder mag men niet gaan. De *leer* mag niet *tegenover* de feiten gelden. En wie de verkregene kennis overschat, is voor de wetenschap verloren. Staat bij iemand a priori vast, dat niets met eene aangenomene waarheid strijden mag, dan is hij niet onbevooroordeeld, en heeft hij geen open oog meer voor de feiten.

Aan de spits der leervereering staan de behoudende rigtingen in de kerkgenootschappen. De kerkleer, gelijk het heet, op bijzondere wijze door God geopenbaard, en door bijzondere goddelijke leiding bewaard, beperkt de vrijheid van onderzoek binnen afgebakende grenzen. Dat die beperking de wetenschap doodt, ziet ieder in, die niet tot deze rigtingen behoort.

Doch men dwaalt, wanneer men meent, dat alleen de behoudende rigtingen in de kerkgenootschappen aan het euvel der leervereering mank gaan. Ook de liberale rigtingen in diezelfde vereenigingen maken zich daaraan schuldig. En buiten het gebied der kerk bestaat hetzelfde kwaad.

De liberale kerkelijke rigtingen, ook die zeer ver gaan, hebben eveneens hunne grens, waar het 'te ver' aanvangt. Wee hem, die het waagt buiten den getrokken kring te gaan. Dan wordt de ketter dadelijk ketterjager, en alle kwalificatiën, die de behoudenden op hem toepasten, worden dadelijk overgenomen. Wie den loop der zoogenaamde moderne beweging heeft nagegaan, vindt daarvan curieuse en bedroevende voorbeelden.

Op het gebied der wijsbegeerte heet het dogma 'systeem', en de vereering voor het systeem is in menigen kring zoo groot, dat zij het kerkgeloof evenaart. Diensvolgens is in die kringen ook het oordeel over de tegenstanders even hard.

Opzoomer b.v. heeft na omverwerping van de bijzondere goddelijke openbaring in een godsdienstig gevoel eene nieuwe kenbron van waarheid omtrent God meenen te vinden. Naar mijne overtuiging heeft hij een nagalm van ingeprente overtuigingen voor iets oorspronkelijks gehouden. Maar velen, in wie vermoedelijk dezelfde nagalm klinkt, denken anders. En het moet niemand van hen, die denken gelijk ik, verwonderen, van een Opzoomeriaan te hooren: ge bezit niet alle vermogens, ge lijdt aan een gebrek, eene soort geestelijke blindheid. Evenmin als men met een blinde over de kleuren spreken kan is het hun mogelijk met mij en anderen dit thema te behandelen. Ook is men in hun oog verstoken van allen aanleg voor wijsgeerig denken, wanneer men er een logischen sprong in ziet, uit zulk een gevoel, al ware het algemeen aanwezig, te besluiten tot het bestaan van een God buiten ons[1].

1 Een opmerkelijk voorbeeld. D.C. Nijhoff te Drimmelen bespreekt in den Tijdspiegel van 1868 eene rede van den heer Straatman, destijds te Groningen. Blijkens zijn artikel kent hij Straatman niet en slechts een enkel zijner werken. Toch schrijft hij op p. 472: 'Wilt gij weten wat de oorzaak is, dat er nu en dan dergelijke onzinnige gedachten worden uitgesproken over den stichter des Christendoms; die oorzaak is alleen te zoeken *in het gemis van het religieus orgaan. Mist men dat, gelijk blijkbaar met den Heer Straatman het geval is*, dan kan men ook onmogelijk het Christendom als religieuse verschijning waarderen.'
Dit oordeel is van een zich noemenden modernen predikant, die niet twijfelt of 'het meerendeel der moderne predikanten zal instemmen met (zijne) kritiek over Straatmans afscheidsrede' (p. 474).
Hoe weinig vrij deze moderne, en waarschijnlijk een groot deel van zijns gelijken, zijn van den dogmatischen geest bewijst het slot van zijn artikel. Zal hij kunnen worden gelijk Straatman?, is eene vraag die zich aan hem opdringt. En het antwoord luidt als volgt: 'Te midden van de hevige verwoestingen, hier en daar door de stormen van het positivisme en materialisme aangerigt, zullen wij ons geloof behouden; want *al werd ons ook wiskunstig bewezen, dat dit onredelijk is*, al wat buiten en boven ons verstand in onzen geest woont zou zich daartegen blijven verzetten. Wilde men ons daarom van fanatisme beschuldigen, we zouden ons dien naam gaarne getroosten, wetende dat er ook een heilig, een edel fanatisme bestaat, het fanatisme eener reine ziel, die zich *ten spijt van de krachtigste argumenten des verstands* blijft wijden aan al wat edel is en goed, blijft wijden aan God' (p. 474).
Een vroegere Utrechtsche hoogleeraar spoorde zijne discipelen aan, gelijk de heidensche wijsgeeren, om zich te wijden aan 'tgeen *waar*, schoon en goed is. In *deze* slotphrase is van een wijden aan de *waarheid* geen sprake meer. Hoe kan men zich met zulke gevoelens plaatsen als regter over denkbeelden van een Straatman, wiens wetenschappelijke werkzaamheid geheel door het streven naar waarheid wordt beheerscht?
Vermelding verdient hier ten slotte, dat de redactie van den Tijdspiegel destijds geweigerd heeft een kort, onderteekend schrijven van mijne hand ter verdediging van Straatman in haar tijdschrift op te nemen. Hare rubriek 'Brievenbus' scheen mij daarvoor geschikt en aangewezen, maar de redactie antwoordde mij, dat ik mij met die verwering had te wenden tot tijdschriften die voor den schrijver meer sympathie hadden dan zij!

Het oordeel der klerikalen is in vergelijking met dat van zulke liberalen niet streng. Althans vind ik het anathema der katholieke kerk, vooral met het oog op de talrijke achterdeurtjes, die zij open houdt, niet zoo hard als de verklaring, dat men verstoken is van het edelste orgaan, en tot eene tusschensoort behoort tusschen den mensch en de Yahoos, welke Swift in Gullivers reis naar de Honyhnhnms schildert.

Ook in de staatsleer vindt men het dogma. Zijne aanhangers heeten op dit gebied doctrinairen. Een paar voorbeelden slechts ter opheldering. Velen hebben eene zoo groote vereering voor de constitutionele monarchie, dat zij niet in staat zijn daarin een gebrek te ontdekken. Een hunner, de oude heer Thiers, is door den drang der omstandigheden tot de republiek bekeerd. Hoewel nu zijne republiek als het eene ei op het andere gelijkt op de constitutionele monarchie van Louis Philippe, behoudens de afwezigheid van de *ornamental political necessity*[1], het gekroonde hoofd, kunnen zeer velen volstrekt

1 Ik ontleen deze uitdrukking aan de volgende passage van het zwijgende parlementslid, 'twelk het lezend en denkend publiek vergast op de Sketches in the house of Commons, p. 171. ‘If the monarchy has been practically defunct, mr. Gladstone has not been idle. By constantly presenting himself before Parliament and the country in the character of popular agitator, popular legislator and popular leader, he has done much to show, unconsciously perhaps, that so long as he was at the helm of the state, Royalty might either walk, or hunt, or drive, go abroad, or remain at home, and England would be none the worse for it. Little wonder that with Royal seclusion and apparent apathy on the one hand, and enthusiastic Radicalism legislating with economy as a cry, and disestablishment as a policy, on the other, great numbers in the nation have begun to think Royalty a useless and costly piece of ceremonial lumber, rather than an ornamental political necessity.’

niet verklaren, dat een deel der Fransche republikeinen met zulk eene republiek niet ingenomen is, en in tegenstelling daarmede eene democratische en sociale republiek wil. Een ander voorbeeld. Eene algemeene meening is, dat onze tegenwoordige individualistische maatschappelijke organisatie, met het ‘ieder voor zich’ tot leus, de eenig mogelijke en wenschelijke is. Wie anders oordeelt, wordt veroordeeld, en tot een gevaarlijk mensch verklaard. Bastiats stelling: ‘tous les intérets légitimes sont harmoniques’ is een wezenlijk dogma, waardoor menigeen den regtstoestand, waarin hij is opgegroeid, tot ideaal verheft, en onvatbaar wordt deszelfs minder harmonische gevolgen te zien. Wanneer iemand het onderzoek naar het harmonische der bestaande regten wil laten voorafgaan, om daarnaar hunne deugdelijkheid te beoordeelen, heet hij een utopist, van wien voor den vooruitgang der regtsphilosophie niemendal, en voor de maatschappij niets goeds te wachten is.

Zelfs is er eene stelling welke ook velen, die niet meer in de boeijen eener kerk- of staatsleer bekneld zijn, *gelooven*, en zonder bewijs willen aangenomen zien. Ik bedoel de optimistische beschouwing, dat de wereld het heil der menschen ten doel heeft, dat er voortdurende vooruitgang is, en dat er meer en meer een toestand geboren zal worden, waarin alles liefde, vrede en geluk ademt. De pessimistische wereldbeschouwing wordt door hen zonder onderzoek veroordeeld, en de afkeer dien de kerkelijke voor den atheïst gevoelt, gevoelt menig atheïst op zijne beurt voor den pessimist. Zoo hoort men dagelijks uit het *harde* en *troostelooze* eener leer tot hare onwaarheid besluiten. Menig zeer liberaal mensch zegt eenvoudig: ‘tegen dat beweren komt mijn gemoed in opstand,’ en laat het verder ononderzocht. Toch kunnen dezulken de wetenschap niet vooruitbrengen, evenmin als die natuuronderzoeker het vraagstuk omtrent de voortdurende bewoonbaarheid der aarde tot oplossing brengen zal, die a priori terugschrikt voor

de gedachte, dat bij ontkennende beantwoording de geheele menschenwereld zou ondergaan.

Doch genoeg ten bewijze dat de dogmatische geest over het geheele wijde gebied van de geestelijke wetenschappen zijne netten spant.

Zal de vrije gedachte hem overwinnen?

Eene hevige worsteling is aangevangen. De Katholieke kerk, zich gewond en ondermijnd gevoelende, tracht door eene krachtige beweging den in de hoofden harer leden levenden twijfel te overwinnen. Het Vaticaansch concilie stelt haar aan het hoofd van den strijd tegen de vrije gedachte, voor geloof en onderwerping. Vermits de Katholieke kerk *in thesi* alle landen en alle menschen omvat, en haar geloof het geheele leven beheerscht, zijn allen in dien strijd betrokken. Overwinnende zal zij telkens een nieuwen tegenstander opzoeken totdat de vrije gedachte overal in kerk, staat en school is onderdrukt.

Wij moeten dien strijd aanvaarden, en hem voeren door den dogmatieken geest te dooden, bij ons zelven in onze kringen, in onze kerkgenootschappen, in onze wetenschap, in ons staatsleven. Vóór de vrije gedachte tegen alle dogma is de leus, waarmede wij de overwinning kunnen behalen.

De Katholieke kerk weet dit wel. Zij haat en vreest alleen den voorstander van de vrijheid van denken, en weinig naauwgezet in de keuze harer middelen versmaadt zij in den strijd tegen dezen den steun van de voorstanders van andere dogmaas niet.

Heeft zij eens het vrije denken gedood, dan is haar de overwinning verzekerd, want tegen hare consequentie en tegen hare magtige organisatie is geen ander dogma en geene andere op leerstuk rustende organisatie op den duur bestand.

Mogen de middenmannen dit tijdig inzien, om deze nieuwe toepassing door de Katholieke kerk van het ‘verdeel en heersch’ te verijdelen.

's Gravenhage, 10 Julij 1871.

M^{r}. S. VAN HOUTEN.

Bibliographisch album.

Officieële Bescheiden omtrent de onzekerheid van den eigendom van onroerend goed in Nederland en de gebreken van het Nederlandsch hypotheekstelsel, waarschuwend onder de aandacht of in herinnering gebragt. Arnhem, bij J.A. Nijhoff en Zoon. 1871. 35 bl., kl. 8°.

De inhoud van dit boekje bestat: uit 1°. een uittreksel uit de memorie van toelichting behoorende bij een van de Departementen van Justitie en van Financiën uitgegaan wetsvoorstel, op 5 Januari 1860 aan de tweede kamer aangeboden, betreffende de wijze van overdracht van onroerende zaken en daarmede in verband staande verbeteringen van het hypothecair stelsel;

2°. een uittreksel uit het Rapport van den Minister van Justitie Borret aan den Koning, van den 8sten Februari 1867, hetwelk leidde tot de benoeming van eene Staatscommissie voor de herziening der wetgeving op de eigendomsoverdracht van onroerende goederen, het hypotheekstelsel en het notariaat bij Kon. Besluit van 9 Februari 1867 n°. 58;

3°. een uittreksel uit de memorie van toelichting op de wetsontwerpen door de zooeven vermelde Staatscommissie bewerkt.

In alle drie stukken, welke de hervorming der wetgeving op de genoemde onderwerpen beöogen, worden de gebreken van den tegenwoordigen toestand uiteengezet en juist dat gedeelte dier stukken wordt hier medegedeeld. De uitgever wil, dat een ieder, op deze wijze in kennis gesteld met de onzekerheid en verwarring omtrent het eigendomsrecht van onroerende zaken en de bedenkelijke gevolgen daarvan van officieële zijde in het licht gesteld, er zijn voordeel mede doe, en dat in afwachting van het tijdstip, waarop de herziening der wetgeving op dit onderwerp eene beurt zal hebben gekregen, een ieder zoo omzichtig mogelijk zij in zijne overeenkom-

sten omtrent onroerende goederen en vooral in het aannemen van hypotheek op die goederen.

De uitgever van dit boekje nam zeker geen moeitevolle taak op zich. Wat hij met de schaar had uitgeknipt, voegde hij bij elkander, liet alles in één boekje overdrukken en voegde er in een twintigtal regels een *Wacht u!* voor de kapitalisten bij. Doch de moeite staat hier in omgekeerde rede tot het nut van den arbeid. En daarom bevelen wij de lezing van het boekje aan. Het kan groot nut hebben in tweeërlei opzicht.

Vooreerst brengt het ieder belanghebbende in kenuis met de redenen, waarom het wettelijk stelsel van eigendomsoverdracht en hypotheekrecht bezwaren en gevaren oplevert. Geeft de herhaalde aankondiging van herzieningswetten of commissiën aanleiding tot een *algemeene* vrees voor gebreken en gevaren die licht tot wel voorzichtige doch veeltijds onnoodige onthouding zou leiden, de kennisneming der bezwaren en gevaren, *in het bijzonder*, kan den belanghebbende doen oordeelen, of in het voor hem gegeven geval ook reden van beduchtheid bestaat en zoo ja, hem doen onderzoeken, of, bij de mogelijkheid van gevaar, de praktijk van meer dan 30 jaren de wezenlijkheid daarvan al dan niet heeft bewezen. Het is toch bekend, dat reeds in 1842, door iemand van welverdiend gezag op dit gebied, een vlugschrift werd uitgegeven ‘over het groote gevaar om geld onder hypotheek te plaatsen of vaste goederen te koopen in Nederland, of, Betoog van de dringende behoefte aan eene nadere wet betrekkelijk het hypotheekwezen.’ De behoefte aan die nadere wet maakte in 1860 den grondslag uit van het toen ingediende wetsontwerp, in 1867 van de benoeming der Staats-Commissie en - nog steeds wordt zij verwacht. Wellicht had het gronderediet in ons land een hoogere vlucht genomen dan thans het geval is, indien de wet verbeterd ware, maar de praktijk der gerechten geeft, voor zoo veel mij bekend, in de gevoerde procedures geen recht voor zoo groote bezorgdheid in bijzondere gevallen, als de veelvuldige betoogen der gevaren zouden moeten doen verwachten.

Eene overweging der mogelijke gevaren, als ik hier bedoel, zou de belanghebbenden er toe kunnen brengen om zelve in de registers naar de verzekering of zekerheid hunner rechten onderzoek te doen en dit zou nog een voordeel opleveren waartoe het boekje

middellijk aanleiding gaf. Belanghebbenden zouden dan ontwaren, welke de eigenlijke beteekenis is der openbaarheid van de registers. Zij zouden zien, dat hun wel het recht is gegeven om inzage van die registers te vragen, maar dat zij nauwlijks zelve met goed gevolg van dat recht kunnen gebruik maken. Groote moeilijkheid zouden zij ondervinden om de boekhouding uit de bestaande verordeningen te leeren kennen, en zelfs wanneer zij de kennis daarvan verkregen hebben, nog niet altijd en overal den weg in die registers weten te vinden. Dan zou van zelf zich het verlangen openbaren, - een bij uitstek billijk en rechtmatig verlangen voorzeker, - dat het toegekende recht eene waarheid mocht worden.

Het is gemakkelijk de tegenwerping te maken, dat dergelijke openbaarheid eene utopie zoude zijn; doch vooreerst moet de wetgever, toen hij art. 1265 Burg. Wetb. nederschreef, daar anders over gedacht hebben; ten andere is de werkelijke toestand tegenwoordig zóó, dat niet alleen bijzondere personen, maar zelfs de notarissen bijv. de door mij aangeduide moeilijkheden ondervinden. De oorzaak van dezen toestand ligt voor de hand. De wetgever, die de openbaarheid zoo ruim mogelijk wilde maken, door niet alleen de bevoegdheid om uittreksels uit de registers te vragen toe te kennen, maar bovendien die om inzage te vorderen, liet in zijne wijsheid - boven die des franschen wetgevers ten onrechte geprezen (Asser, Vergelijking § 687) - de artikelen 2200-2203 van het Wetboek Napoleon weg, ‘als bevattende louter regelementaire bepalingen, die in het Burgerlijk Wetboek niet te huis behooren.’ In de plaats van in die artikelen eene aanwijzing te vinden dat de regeling van de hypothekaire boekhouding, voor zoover zij op de rechten van de bijzondere personen invloed uitoefent, tot het burgerlijk recht behoort dat *bij de wet* moet worden geregeld, en dat derhalve die bepalingen in het wetboek zelf eer uitgebreid dan daaruit verwijderd behoorden te worden, deed de wetgever dit laatste en liet als van zelf, ofschoon zonder uitdrukkelijke opdracht, de regeling van dit onderwerp geheel aan Koninklijke besluiten over. Behalve de ongrondwettigheid levert die regeling bij Koninklijke besluiten groote praktische bezwaren op, waaronder niet het minste is, dat de bekendheid der bijzondere personen met hunne rechten en de kennisneming daarvan grootelijks wordt tegengewerkt. Wordt een onderwerp ter regeling aan Koninklijke besluiten verwezen met

de voorstelling dat er louter reglementaire bepalingen te maken zijn, zonder eenige omschrijving van de bevoegdheid der Regeering bij de wet, dan wint het denkbeeld veld, en de Regeering gedraagt zich allicht of zij op dit gebied mag ‘schalten und walten’ naar goedvinden. De Koninklijke besluiten komen zonder toelichting in de wereld; deze wordt alleen aan de ambtenaren verstrekt voor wien het zoogenaamde reglement wel in de eerste plaats gegeven schijnt. De belangstelling van het publiek wordt niet opgewekt omdat het in den waan wordt gebracht, dat de verordening meer de ambtenaren dan hem zelven aangaat; zijne kennisneming wordt belemmerd, blijft eene hoogst gebrekkige en heeft te minder waarde, omdat ieder oogenblik ministeriëele resolutiën aan de besluiten eene andere interpretatie kunnen geven. Zoo is de hypothecaire boekhouding, in verband met het toen in te voeren wetboek van 1830, eerst geregeld geworden bij het Koninklijk besluit van 1 Augustus 1828, n°. 52; in 1838 werden daarin, zonder dat de burgerlijke wetgeving verandering had ondergaan, bij besluit van 8 Augustus, n°. 27, cardinale veranderingen gemaakt, en al weet men nu alles wat op die besluiten bij ministeriëele resolutiën is gevariëerd, toch zal men aan het eene kantoor van hypotheken nog een andere wijze van boekhouding vinden als aan het andere. Tot dezen toestand heeft vooral medegewerkt de omstandigheid, dat het toezicht op de hypothekaire boekhouding uitsluitend verbleven is aan het Departement van Financiën, wat ook al weder alleen mogelijk werd, doordien men dit onderwerp, geheel van het Burgerlijk Wetboek uitgesloten, aan de regeling bij Koninklijke besluiten heeft overgelaten, en daaraan een zuiver administratief karakter heeft toegekend.

Het Departement van Financiën heeft bij den eigendomsoverdracht en het hypotheekstelsel uit zijn aard alleen een fiscaal belang. De hoofdambtenaren van de registratie, die tot het toezicht over de hypotheekkantoren werden geroepen, plachten zich dan ook nagenoeg uitsluitend met de contrôle van de belangen der schatkist bezig te houden en zich in de boekhouding niet zwaar te verdiepen. Mochten zij daaromtrent bedenkingen of aanmerkingen maken, de verantwoordelijkheid des bewaarders voor de gevolgen zijner boekhouding en het ook voor de inspecteurs eenigzins ingewikkelde en weinig belangwekkende onderwerp, deed ze gereedelijk vallen of zonder gevolg blijven. Het Departement van Financiën, aan zelfstandige, dat

wil zeggen, aan op eigen verantwoordelijkheid jegens derden werkende ambtenaren weinig gewoon, wist hier de grenzen tusschen ondergeschiktheid en zelfstandigheid moeilijk te stellen. Vroeg een hypotheekbewaarder, de gewoonte der administratieve ambtenaren volgende, om inlichting, hem werd veeltijds slechts de raad gegeven om dien onder eigen verantwoordelijkheid op te volgen; van opleggen van gezag was gewoonlijk alleen in bijzondere gevallen of omstandigheden om bijzondere redenen sprake 'zonder gevolgtrekking voor het vervolg.' Zoo werd de hypothekaire boekhouding een vrij veld van bearbeiding voor de hypotheekbewaarders; aan de door de wet gewilde mogelijkheid van contrôle hunner handelingen door het publiek, de zelfstandige raadpleging hunner registers door de bijzondere personen, werd nauwlijks gedacht. Een regeeringsbelang bleek niet te bestaan, en de bijzondere personen hebben immers het recht om zelve voor hunne bijzondere belangen te waken!

Zal dit alles nu anders worden als de boekhouding in hare grondslagen bij de wet geregeld wordt en bepalingen daarover in het Burgerlijk Wetboek zullon zijn opgenomen? Men kan bij ons, wellicht ook in andere landen, aan het publiek rechten toekennen, en het hem gemakkelijk maken om ze uit te oefenen; nog altijd zullen er velen zijn, die de behartiging hunner belangen liever aan anderen en liefst aan de administratie overlaten. Zeker is het, dat het toekennen van rechten en tegelijk onbruikbaar maken van de middelen hunner uitoefening, de toekenning zelve illusoir, de wet tot een leugen maakt, terwijl het ongebruikt laten van een recht, bij het bestaan der daartoe noodige middelen, uitsluitend voor rekening komt van den rechthebbende zelve. Dan, maar ook eerst dan, kan men met recht zeggen, dat hij het nadeel hetwelk hij lijdt, aan zich zelven heeft te wijten.

Het komt mij daarom voor, dat, welke bezwaren er tegen de door de Staats-Commissie voor de hypothecaire boekhouding voorgestelde regeling mogen bestaan, in ieder geval behoort te worden vastgehouden aan haar beginsel: regeling der grondslagen bij de *wet*, waarvan zij eene proeve gaf in een nieuwen XXI^{sten} titel aan het tweede boek van het Burg. Wetb., toegevoegd ter vervanging van de tegenwoordige zesde afdeeling van den XX^{sten} titel.

Kan het hier aangekondigde boekje, hetwelk mij tot deze opmerkingen aanleiding gaf, alzoo in de eerste plaats zijn nut heb-

ben door ieder belanghebbende aandachtig te maken op de gevaren waaraan de zekerheid van zijn eigendom en hypotheekrechten onderhevig kan zijn; in de tweede plaats heeft het zijn nut omdat het bevat eene ingebreke-stelling van de Regeering met opzicht tot de herziening der wetgeving op meergemelde onderwerpen.

De uitgever van dit boekje schijnt op die herziening in het geheel niet meer te rekenen. In 1860 werd een ontwerp ingediend doch weder ingetrokken, en de ontwerpen der Staats-Commissie zijn onlangs door de Regeering teruggenomen van den Raad van State. Genoeg voor den uitgever om van de stilzwijgende veronderstelling uit te gaan, dat ook deze zaak alweder ‘zal blijven zooals zij was.’

De veronderstelling is zeker niet ongegrond. Let men op het lot, dat aan het werk van verreweg de meeste commissiën ten deel viel, de prognose omtrent het lot aan het werk van deze beschoren kan niet moeilijk zijn. Men kan, vele bijkomende en toch zeer veel afdoende redenen voorbijgaande, de onvruchtbaarheid van het werk van Commissiën als uit den aard der zaak noodwendig voortvloeiende, gemakkelijk verklaren, wanneer men slechts bedenkt, dat die Commissiën buiten eenigen invloed plegen geplaatst te zijn van den verantwoordelijken Minister, die ten slotte haar werk zou moeten verdedigen, en dat, is het werk van eenigen omvang, eene Commissie allicht den Minister, op wiens voordracht zij benoemd werd, overleeft. Kan de Commissie haar werk ten einde brengen onder het bestuur van den Minister die haar benoeming uitlokte, dan bestaat er de meeste kans dat haar arbeid hem zal voldoen en dat hij, na een summier onderzoek, dat hoogstens tot eenige nadere ophelderingen van de zijde der Commissie zou leiden, haar arbeid aan de verder voorgeschreven voorbereidende maatregelen, de raadpleging in den Raad van Ministers en het hooren van den Raad van State, kan onderwerpen. Doch al bestaat er kans voor dergelijken uitslag, het is even goed mogelijk dat de Minister, die de Commissie geheel vrij liet werken, zich met hare voorstellen niet dan onder belangrijke wijzigingen kan vereenigen. Dan zal haar werk onder zijn toezicht eene nieuwe bewerking moeten ondergaan en eene nederlegging ‘ad amplius deliberandum’, dat wil zeggen, om er vooreerst niet verder over te denken, ligt voor de hand. Mocht de Commissie den Minister overleven, dan voegen zich bij de straks genoemde kwade kans nog andere. Het onderwerp zelf

van den arbeid der Commissie kan den nieuwen Minister min gemeenzaam zijn; hij zou althans dit niet juist hebben uitgekozen, als in de eerste plaats tot herziening in aanmerking komende; aan die hervorming verlangt hij zijn naam niet te verbinden; de personen, die leden der Commissie waren, zouden niet door hem boven anderen gekozen zijn. Kortom, de nieuwe Minister heeft reeds op wijzigingen zijne aandacht gevestigd, of hij wil in ieder geval voordat hij verder gaat, een grondig onderzoek. Op deze geheel natuurlijke wijze vermeerderen de kwade kansen voor de vruchtbaarheid van den commissorialen arbeid.

Het is met den arbeid der Staats-Commissie tot herziening der wetgeving op den eigendomsovergang van onroerende goederen enz., niet anders gegaan. Hoe aangenaam het mij ook als lid dier Commissie was, dat de Ministers van Lilaar en van Bosse onmiddellijk machtiging van den Koning vroegen en verkregen, om de overweging van de ontwerpen van wet der Commissie bij den Raad van State aanhangig te maken, even natuurlijk vind ik het besluit van den Minister Jolles, om die ontwerpen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Intusschen doet het mij leed, dat hij gemeend heeft daartoe al dadelijk het werk der Staats-Commissie van den Raad van State terug te moeten vragen, alleen echter om deze reden, dat het deskundig publiek, wiens beoordeeling, door het drukken en algemeen verkrijgbaar stellen van het Verslag der Commissie, werd uitgelokt, zich voorshands weinig meer daaraan zal laten gelegen liggen. Het door den Minister voorgenomen nieuw onderzoek aan zijn Departement zal men liefst afwachten, vooral omdat zelfs optimisten zouden kunnen meenen, dat al het werk, hetwelk nog bovendien de bekende werkzaamheid van dezen kundigen Minister heeft toegezegd of doet verwachten, noodwendig de eigendomsoverdracht en het hypotheekstelsel, niet eens de oudste figuranten op de rolle van wetten bij het Departement van Justitie te bewerken, op den achtergrond moet stellen.

En ware dit alles niet reeds genoeg, nog eene bij uitstek slechte kans staat aan den goeden uitsag van den arbeid der Staats-Commissie in den weg. Daar is een belangrijk gedeelte van haren arbeid, dat wel door de groote meerderheid vastgesteld, maar door de minderheid tot het laatste toe met hevigheid is bestreden. Tot die min-

derheid, welke de voorgestelde regeling van de hypothecaire boekhouding bestreed, hoewel slechts uit twee leden bestaande, behoort de Inspecteur-Generaal van de Registratie, die op het in het bureau-kadaster zijner afdeeling aan het Departement van Financiën bewerkte Ontwerp van nieuwe hypothecaire boekhouding, de goedkeuring der Vergadering niet kon verwerven. Reeds kort na het verschijnen van het Verslag daagden van onderscheiden kanten kampioenen op uit het leger der kadaster-ambtenaren, tot verdediging van het stelsel van hunnen Chef. Een congres van enkele hypotheekbewaarders van wege het Departement van Financiën met veel onderscheiding behandeld en met eene buitengewone ondersteuning zelfs vereerd, werkte in den zelfden geest. De Inspecteur-Generaal der Registratie geeft dus den strijd niet op. En wanneer men nu bedenkt, dat niet alleen de Minister van Justitie, maar ook die van Financiën, die, zooals van zelf spreekt, slechts bij toeval een specialiteit op dit onderwerp zijn zal, tot de voorbereiding der Ontwerpen van wet zal moeten medewerken, dan behoef ik niets meer te zeggen om de laatst door mij bedoelde kwade kans voor den commissorialen arbeid te constateeren.

Met het oog op al deze omstandigheden geloof ik, dat de uitgever van het kleine boekje zijne veronderstelling niet behoefde te motiveeren, maar dan heeft het ook in de tweede plaats zijn nut als blijvende in gebreke-stelling der Regeering, die in 1860 het initiatief nam, en dit in 1867 bevestigde, tot de verklaring, dat de Nederlandsche wetgeving op den eigendomsoverdracht der onroerende goederen en het hypothekair stelsel dringend herziening behoeft. Al werd het daarvan herhaaldelijk opgehangen tafereel te sterk gekleurd, al valle er niet zooveel te herzien of te veranderen als de Regeering vroeger of later de Commissie voorstelde, de door de Regeering zelve opgewekte beduchtheid voor de onzekerheid van het grondcrediet, eischt gebiedend gerustgesteld te worden door het voorstellen en vaststellen eener wettelijke voorziening.

L. 20 Juni 1871.

VAN BONEVAL FAURE.

***Bibliotheek van Volksvoordrachten. Eerste reeks*, 11, 12 *Tweede*, 1-6. *Amsterdam, G.L. Funke*. 1871.**

***Algemeene Bibliotheek*. N°. 6-25. *Leiden, A.W. Sijthoff*.**

Sedert ik in November j.l. van de Bibliotheek van Volksvoordrachten de *tien* - en van de Algemeene Bibliotheek de *vijf* eerste afleveringen in dit tijdschrift aankondigde, ontving ik geleidelijk van de eene acht - 11, 12. 1-6 - en van de andere twintig - 6-25 - nieuwe nommers. Ik haast mij ook daarvan hier een woord te zeggen eer het aantal dier boekjes te groot wordt voor een beknopt overzigt. Immers reeds nu is 't geen gemakkelijk werk om die acht en twintig geschriften te lezen met al de aandacht welke de schrijvers regt hebben te eischen van hem, die een oordeel over hun arbeid uitspreekt. Niet dat ik daardoor zijdelings het verwijt wil doen hooren als werd die arbeid zoo lastig, door dat de stof over 't algemeen evenmin gelukkig gekozen is als bewerkt, integendeel vatte men die aanmerking veeleer op in den klaagtoon van: *toujours des perdriw*. Maar alles wat bestemd is voor een zeer spaarzaam gebruik zelfs staat tegen, zoodra men het in overdaad neemt. En 't geldt hier één voordracht voor één avond; ieder deeltje is één portie. Gebruik bekend, zou men op den titel kunnen zetten.

Eerst een woord over de Bibliotheek van Volksvoordrachten. Wat is het doel dat men met 't houden dier voordrachten bereiken wil? Natuurlijk reikt dat nog wat verder dan alleen den man uit de kroeg te houden en de vrouw van gekijf met kind of buur of liever nog, met beiden. Men wil de menschen aangenaam bezig houden maar vooral nuttig tevens; hun een genoegen geven en tegelijkertijd hun hart en hoofd ontwikkelen. Alweer dus geldt 't de eeuwenoude begeerte het goede ook in een zoo behagelijken vorm te gieten, dat een ieder begeerig de hand er naar uitstrekt. Maar men ziet 't gedurig in de wereld, dat de man van de gedachte en die van de daad, zelden in één persoon vereenigd zijn. Meestal moet de een ontwerpen, wat de ander alleen ten uitvoer kan brengen. De gemakkelijke spreker is lang niet altijd ook de gelukkige schrijver, noch omgekeerd, en maar al te dikwijls blijkt 't,

dat hij, die de lezers uit den beschaafden stand inderdaad weet te boeien, toch volstrekt geen slag heeft om zelfs voor een enkel half uurtje het oor van den werkman tot luisteren te winnen. De aanhaling van een gemeenplaats uit een overbekend boek, de zinspeling op een feit waar in de wereld der ontwikkelden niemand naar behoeft te raden, een beroep op datgene wat een ieder die een beschaafde opvoeding genoten heeft weet, 't is alles abracadabra voor hen die bij den dag leven en wier kennis zich beperkt tot dat strikt noodzakelijke om partij te kunnen trekken van het éénig kapitaal dat zij bezitten, lichamelijke kracht. Wanneer nu deze of gene o! zoo bekwame man optreedt om het werkvolk, onder de belofte van uitspanning, een flinke dosis kennis toe te dienen die tot ontwikkeling leiden moet, dan heeft hij duizend en één onderwerpen tot zijne beschikking. Hij heeft maar even na te denken waarvan al de werklui zeker niets weten, terwijl 't toch zoo wenschelijk zou zijn indien zij er wèl iets van wisten; en alleen de stortvloed van onderwerpen kan hem hinderlijk zijn bij zijne keuze, nooit de behoefte daaraan. Maar..... al zou die begaafde man ook met vliegende pen een artikel over het door hem gekozen thema kunnen schrijven waarover de meest eischende lezers zelfs in verrukking geraakten, 't is nog lang zoo zeker niet dat hij met datzelfde prachtstuk den minsten indruk maakte op een schaar van hoorders uit den arbeidersstand. Toch zijn die lui daar gekomen met den vasten wil om hun nuchter gezond verstand flink te gebruiken, en oor en hart wijd open te zetten voor den spreker, wanneer diens ontwikkeld en scherpziend oog dan ook maar onmiddellijk die snaren bij hen weet te vinden welke, bij de minste aanraking, stellig harmonische toonen zullen doen hooren. Niet geleerdheid alleen is dus daartoe noodig, maar evenzeer, ja bovenal tact, grooten tact zelfs. Ik heb van die groote mannen de bewering wel eens gehoord, dat zoo'n volksvoordracht hun eigenlijk niet meer tijd kostte dan noodig was voor het werktuigelijk neerschrijven van hun orakeltaal. En zoodra 't hun gelukte het stuk met eenige platte gezegden en kras aanschouwelijke beelden te doorspekken, dan meenden zij al wonderwel geslaagd te zijn in het treffen van 't geen, naar hunne individuele overtuiging altijd, de ware volkstoon is. Verdwaasde hooghartigheid! Daar staat het klavier open voor hen; zij hebben maar even de regte toetsen aan te slaan om de wellui-

dendste accoorden te genieten, want nog nooit is het speeltuig onder een geoefende hand geweest, ja 't is zich zelf niet bewust van de tooverklanken welke het bevat; maar tegen die uit gemaaktheid en behaagzucht gekromde vingeren toont 't zich weerbarstig en brengt alleen wanklanken voort. Waarlijk, Auerbach's Pechmännlein is niet zulk een overdreven type van den arbeidsman. En hij die het zoo ontvankelijk gemoed van de volksklasse op de regte plaats weet te treffen zal ondervinden dat de wanklank, die maar al te dikwijls daaruit oprijst, vaak minder de schuld is van hem die ze voortbrengt, dan van hem die ze opwekt.

Maar nog altijd blijft onder ons het aantal van hen die voor het volk spreken willen te groot, en van hen die het ook inderdaad kunnen..... te klein.

Men duide 't mij niet euvel dat deze en dergelijke gedachten, of liever nog wenschen, bij mij oprezen, toen ik dit achttal volksvoordrachten gelezen had. 't Is zoo, ik toon daardoor er niet datgene in gevonden te hebben wat ik gehoopt had er in te zullen vinden, maar, waartoe vergoêlijkt, vooral waar 't zulk eene ernstige zaak geldt! Laat men toch zwart niet wit noemen, indien men althans niet door ijdelheid zoozeer verblind is dat men het bestaande, het product van de wijze toongevers van het heden, als onverbeterlijk prijst. Men heeft met inderdaad groote zorg en op loffelijke wijze de gelegenheid geopend om weldadig op het volk te werken, eene gelegenheid die meer dan ooit te waarderen is in deze dagen van opruiing en van wrevel, welnu, dat de enkelen onder ons die de gaaf bezitten om de harten van de mannen uit den arbeidersstand te winnen en tot het goede te stemmen, door hun kennis te verstrekken die tot ontwikkeling leidt, dan daarvan een ijverig gebruik maken, en dat de blijkbaar onbevoegden hunne misschien kolossaal groote gaven besteden aan dat vele andere, waarvoor zij meer geschiktheid bezitten.

Intusschen, de lezer zelf oordeele in hoe verre mijne beschouwing al dan niet juist is. Hij ga de verschillende voordrachten met mij na, en al zijn wij 't geheel eens dat de naam van den man die in N°. 11 over de Stoomwerktuigen sprak een voldoende waarborg is voor de degelijkheid van zijn taal, zoo kunnen wij toch nooit verwachten dat een gemengd publiek nut en nog minder genoegen, door zijne toespraak genoot. Ge zult zeker niets in te brengen

hebben tegen 't geen N°. 12 bevat over het Huwelijk, maar 't mij toch wel toegeven dat een groot bord, met het beeld er op geschilderd van het oude echtpaar, 't welk Burns in zijn ‘John Anderson my jo, John’ zoo aandoenlijk getuigen laat van een gelukkig huwelijksleven, vrij wat verheffender gedachten in de ziel van het publiek zou doen oprijzen, dan deze lange redenering. Vooral voege men er dan de kernachtige coupletten bij waarvan Potgieter ons immers zulk eene meesterlijke vertolking gegeven heeft, beter nog geslaagd dan de overigens ook zoo trouwe overzetting door onzen ouden vriend Brester. Niemand zal 't bevreemden, dat de weinig gelukkige keuze van een betoog over de Vredebonden in N°. 4, ook niet veel opwekkelijks of verfrisschends opgeleverd heeft, maar 't toch met mij stuitend noemen dat tegenstellingen als die van Napoleon en Traupmann, daarin den dienst van verrassingen moeten vervullen. Beter begrepen de schrijvers van N°. 1 en 2 wat voor zulke voordrachten past, toen zij de Alchemie en Benjamin Franklin tot hun stof kozen; maar waarom 't bij die goede keuze gelaten en het publiek verder met eenige algemeenheden afgescheept, terwijl toch de man van de Alchemie vooral zoo uitnemend bij magte is, om juist voor volksliteratuur iets inderdaad meesterlijks te leveren. Teregt begreep de schrijver van N°. 3, dat hij niet eenvoudig afgedaan had zoodra hij Java en de Koloniale Questie noemde als thema zijner voordracht, maar hij besteedde toen aan de uitwerking daarvan al de zorg waaraan zulk een betoog de aantrekkelijkheid en het nut tevens, ontleenen moet. En waarom eindelijk de Tweëerlei ouders van de eerste reeks, een pendant moesten vinden in de Koffievrouw van de tweede, begrijp ik te minder, nu de redacteur in N°. 6 een werkelijk aardig verteld stukje levert, waarin de Drenkeling soms alleen nog wat te veel laat zien wat aan de laagte herinnert, waaruit hij gelukkig is opgekomen. Of maakt het gesproken woord misschien wegslepend zelfs, wat geschreven al zeer weinig behagelijk is? Maar waarom het dan gedrukt?

Tegen honderd menschen die een vrij leesbaar artikel kunnen schrijven vindt men nauwelijks een enkel tiental dat de gaaf bezit om voor het volk voordrachten te houden, die boeien en nuttig zijn tevens. Waarom treden onze dames, die immers intellectueel in niets van den man verschillen dan dat zij fijner ontwikkeld zijn en

scherper van blik en vooral eenvoudiger en gevoeliger van gemoed, niet voor die breede schaar op van hen wier hart bovenal behoefte heeft aan opwekking, opdat de ontwikkeling van het inwendig leven vooraf ga aan de verrijking van het hoofd met kennis. Dan zou ook die lange lijst van mannen kunnen vervallen, welke nu aan het hoofd der tijdschriften voor vrouwen zulk een scherp contrast maakt met de vrouwelijke onafhankelijkheid, en vrouwelijke voordrachten zouden ook die journalen kunnen vullen. De vraag is ernstig gemeend. Laten de vrouwen eens beproeven of zij datgene vermogen, waarin blijkbaar zoo vele bekwame mannen zelfs falen.

De Algemeene Bibliotheek is daar om te bewijzen, dat de lezer gemakkelijker bevredigd kan worden dan de hoorder, vooral wanneer de laatste tot den handwerkstand behoort. 't Is zoo, de redacteur daarvan heeft zich de taak wel gemakkelijker gemaakt door menig oud, maar sinds lang als goed gelijkt artikel nogmaals te herdrukken, zoo zelfs dat wij hier vrienden van voor zestien en zeventien jaren weer ontmoeten, waarvan bij de volksvoordrachten natuurlijk geen sprake kon zijn. Met genoegen echter wijs ik op die N^{oa}. 12 en 17 en 19 en 21, en ik ben overtuigd, dat men de aardige stukjes over de Bosschen en over den Bodem van Nederland en over de wet der Stormen en het Oud en Nieuws over den Landbouw nu niet minder zal tellen, al las men ze reeds vroeger met belangstelling. Zelfs geloof ik dat die nog meer aftrek zullen vinden dan de hoe ook verdienstelijk geschrevene N°. 9 en 14 en 15 en 20 en 22, waarin onderwerpen als de Telegraphie, de Stereoscoop, Zetmeel en Melk, Koffie, Thee en Chocolade, ja zelfs de sombere Dood, maar physiologisch beschouwd, populair behandeld worden, omdat, al hebben de schrijvers zich flink van hun taak gekweten, toch zij alleen een juist begrip van die zaken kunnen verkrijgen, die er door voorafgaande studie op voorbereid zijn. Hoe goed heeft de schrijver over de Telegraphie dat ingezien en ook eerlijk erkend. Ik zal dan ook maar liever het voorbeeld volgen van den schrijver van N°. 24 over de Kachels, en luchtig over mijn onderwerp heenglijden, te meer, omdat de echt wetenschappelijke man toch zeker wenschen zal dat de mode van onze dagen, om van alles wat te weten 't geen onvermijdelijk tot weinig kennis van iets leidt, langzamerhand overwaaie. Daarom ook was 't goed gezien van den redacteur, om juist nu in N°. 9 Alberti's bekende stukje over Pestalozzi nog eens te herdrukken, want diens

eenvoudige denkbeelden zullen vooral thans bij velen waardering vinden. Al is dat een vertaling, even als N°. 8, Andersen's vertellingen van de Maan en het bekende Floris en Blanchefleur in N°. 18, en al had ik liever alleen oorspronkelijke stukken in deze Bibliotheek gezien, zij 't ook maar zoo als de eenvoudige Bloemlezing uit Jacob van Lennep's gedichten welke N°. 16 bevat, toch is mij het eerste stukje welkom, omdat 't toont wat een meesterschap over de taal vermag, en het tweede, omdat ik 't een gelukkig denkbeeld noem die oude volksromans meer bekend te maken bij ons publiek dan ze 't daar, helaas! zijn. Zoo ook noem ik N°. 6 een goed boekske. Reeds alleen de wenk die daar in de enkele beginselen van Volkshuishoudkunde gegeven wordt, dat toch in elk burgergezin de polis der solide Levensverzekering-maatschappij geëerd worde als de beschermende engel tegen den dag des ouderdoms of van den dood des kostwinners, noem ik goud waard. Niemand kan de 15 cents verloren noemen, die hij voor den aankoop van dat deeltje uitgeeft.

Ongetwijfeld zullen vele lezers met genoegen de kennis hernieuwen met den schrijver der Typen zoowel, in N°. 25, als met dien der Gewone deugden met een kransje, welke N°. 13 versieren. Beide schrijvers hebben door het leveren van onderhoudende en levendige verhaaltjes getoond, dat zij de eischen kenden welke de lezers van zulk eene Bibliotheek gewoonlijk laten gelden. En waarom zijn die eischen in N°. 10 en 23 zoo geheel miskend? Immers van Boorden en zijn gezin en de Klokkenstudie, zijn toch wat al te mager van inhoud voor den druk; en zijn de Schetsen met de pen in een verloren uurtje ontworpen, waarom ze aan den corrector teruggegeven toen de proef verscheen? Ik wil 't toch gevraagd hebben of er iets nobels, ja iets denkbaar zelfs te vinden is in de adellijke intrigante, die met sluw overleg op eene gelegenheid aast om zich zelve veil te geven ten einde haren onbeduidenden broeder voort te helpen, en die ten slotte toch op de meest kinderlijke wijze gefopt wordt? Waarlijk, dames van dat genre zijn zoo naïf niet als een eenvoudig bedrogen landmeisje.

Weemoedig is 't op den titel van het elfde deeltje nog den naam van A.A. Stuart te lezen en hem te volgen, wanneer hij daar met ingenomenheid vertelt van zijne ervaringen op het somber gebied der gevangenissen, alwaar hij door zijne aangename en innemende

persoonlijkheid nog menigen zonnestraal wist te doen doordringen. ‘Later,’ zoo eindigt hij, ‘later hoop ik den lezer in staat te stellen tot de waardeering der beide gevangenisstelsels op zedelijkgodsdienstig standpunt.’ Die hoop echter kon niet vervuld worden. De eerst sinds korten tijd ambtelooze maar inderdaad onverpoosd werkzame man, werd plotseling ontrukt aan zijn gezin, waarvan hij meer het hart nog was dan het hoofd, en aan een breeden kring van vrienden waaronder talloos velen gevonden worden, die 't niet gaarne openlijk getuigen zouden op welke plaats hij hun vriend en redder geworden was. Vraag 't aan de mannen van de balie, wie hier te lande, met W.H. Suringar, 't meest heeft bijgedragen tot verbetering van hen, die zoo ligt onder de straffende hand der gerechtigheid reddeloos verloren gaan. Mogten er jongeren onder ons gevonden worden die zijn taak opvatten, en die door hun zegenrijken arbeid de kroon zetten op het werk van den zoo trouwen herder voor verdoolde schapen, die goed was, ook voor de boozen.

Ik heb nu de voor mij liggende boekskens met u nagegaan en bij veel goeds, ook wel iets gebrekkigs gevonden, en dat bij name genoemd. En de hoofdoorzaak van dat gebrekkige, wat hier dubbel misplaatst is omdat 't den zoo moeilijk te lokken hoorder of verveelt of niets nut, en den lang niet koopgragen lezer vooral afschrikt in plaats van hem te winnen, is de weinige zorg welke sprekers en schrijvers maar al te dikwijls aan hun werk besteden. Voor het volk te schrijven, voor het volk te spreken..... maar dat eischt geen voorbereiding, geen studie, alleen de keus van een onderwerp is daartoe noodig! Ieder man van eenige beschaving kan dat gemakkelijk doen, zoo hoorde ik zelf velen spreken. En wat leveren zij dan?

Ieder man van eenige beschaving kan dat! Ja, wat kan een ieder tegenwoordig niet al! Alles zoo wat. 't Is of de menschen zich ook kunnen vertien- en twintigvoudigen. In zoo vele genootschappen van den meest verschillenden aard, ziet men altijd weer dezelfde personen als de eigenlijke leiders werken. Maar zou dat aantal van genootschappen wel op zoo..... verrassende wijze zal ik 't maar noemen - toe kunnen nemen, wanneer de vereenigingen met ongeveer hetzelfde doel inderdaad ook ten uitvoer bragten wat ze beloofden? Daarvoor echter zou 't noodig zijn dat men zijn

kracht juist niet over een onmogelijk te overzien gebied versnipperde, maar die integendeel zamentrok op dat enkele punt alwaar men iets tot stand wil brengen. Zoo ook op het gebied der volksliteratuur. Niet het vlugtig woord van daag over dit en morgen over dat onderwerp doet daar nut, maar alleen de vrucht van degelijke kennis, behoorlijk voorbereid voor hen, die er genot en voordeel tevens van moeten hebben. Leer 't bij Robert Chambers, den vader der degelijke Stuivers-literatuur in Groot-Brittanje, met hoeveel ijver en zorg hij de spijzen koos en gereed maakte, welke de verslapte magen van het volk moesten versterken en langzamerhand tot een krachtige gezondheid ontwikkelen. Men wil goedkoope lectuur leveren voor het algemeen nut. Maar goedkoop is niet datgene wat voor weinig geld te *koop* is, maar wat daarenboven inderdaad *goed* is. De uitgever zal de goede waar echter alleen kunnen bekomen van hen, die regt hebben véél geld voor hun arbeid te eischen, maar voor die waar zullen hem ook de koopers niet ontbreken, zoodat ten slotte het groote debiet weer den lagen verkoopsprijs wettigt.

Mogt in een volgende reeks van deze beide inderdaad prijzenswaardige uitgaven, die proef eens genomen worden en.... gelukken, ik zou er mij, om het hoog belang der zaak, zeer over verheugen. En vooral onze dames die naar werk zoeken, hebben hier een onoverzienbaar terrein van nuttigen en weldadigen arbeid voor zich, zoowel wanneer zij alléén schrijvende of alléén sprekende, dan wel schrijvende èn sprekende, het volk willen ontwikkelen en opwekken tot al wat goed en edel is. Die arbeid vooral kan adelen.

P.N.M.

***Bloemlezing uit het Nederlandsche Proza der negentiende eeuw; voor Hooger en Middelbaar Onderwijs, voor Rederijkers, en allen die in de vaderlandsche letteren belang stellen. Bijeenverzameld en gerangschikt door Dr. J. van Vloten. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Deventer, A. ter Gunne*. 1870.**

Een boek aan te kondigen dat reeds een tweeden druk beleefd heeft, kan vrij overtollig schijnen. Toch biedt bovengemelde bloemlezing zoo veelvuldige gelegenheid aan tot opmerkingen betreffende de letterkunde onzer eeuw als de uiting van ‘den geest en de maatstaf der ontwikkeling’ van ons volk, dat men het boek niet ter zijde kan leggen met eene enkele verwijzing naar den tweeden druk. Dit is vooral te danken aan het plan waarnaar het bewerkt is en aan hetgeen de verzamelaar in toelichtende schetsen ons gegeven heeft. Daardoor is het, al kan het voor het meerendeel niet anders dan fragmenten geven, een boek dat onmisbaar is voor allen, die de geschiedenis onzer letteren beoefenen.

Eene rij van schrijvers met van der Palm aan het hoofd en gesloten door Gorter! ‘Men zou kunnen wenschen,’ zegt van Vloten, ‘dat de eerste nog in 't leven ware gebleven om de pen van den laatste vaardig te zien.’ Zou men dien wensch niet kunnen uitbreiden en vragen, wat zij die met van der Palm leefden en schreven, in niet geringe verbazing, verbeelden wij ons, zouden uitroepen bij de kennismaking met de vertegenwoordigers der letteren van een jonger geslacht? Wat eene rij van namen ligt er tusschen beide uitersten, maar ook wat verschil, wat omkeering, wat getuigenis van ontwikkeling en bijgevolg van leven wordt men gaandeweg gewaar bij het volgen van die lijst. Men zie eens hoe dikwerf in het eerste gedeelte fragmenten voorkomen, waarin ‘welsprekendheid’ en nog eens ‘welsprekendheid’ scheering en inslag is. Men geve slechts acht op enkele titels als: de Vereischten van een redenaar; Over de uiterlijke voordracht; Over de hoorbare voordracht van den redenaar, enz. Zoo zijn er nog andere titels, die met het woordje ‘over’ reeds aanduiden met wat soort van voortbrengsel men te doen heeft. En waar opschriften als: Baatzucht, Rechtschapenheid, de Waardij van het leven en anderen nog niet

voldoende aantoonen, dat men met den echten redenaarsstijl te doen heeft, een enkele blik in vele van die stukken geeft de overtuiging dat men in het tijdperk der welbespraaktheid, het bloeitijdperk der verhandelzucht terug leeft. Hoe menigmaal wordt er het nut van dit en het nut van dat in het breede aangetoond; en hoe dikwerf het belang van deze en het belang van gene zaak wijdloopig betoogd. Geef verder acht, om u te overtuigen, op de vele lofen lijkredenen en redevoeringen in dit tijdperk geleverd, waarvan natuurlijk de vermelde bloemlezing slechts enkele staaltjes kon leveren. De verzamelaar wijst hier mede in zijne schetsen op, ook al geeft hij geene fragmenten. Die liefde bij het geslacht dat ons voorafging tot het oratorische genre heeft natuurlijk haar eigen stijl medegebracht en ook niet nagelaten een bedenkelijken invloed uit te oefenen. Van Vloten karakteriseert enkele verhandelingen en ‘proeven van welsprekendheid’ uit dit tijdperk uitnemend door te zeggen, dat ze zich onderscheiden door *bedachtzame verheffing*. Ja, bedachtzaamheid was bij die schrijvers eene dubbelzinnige deugd, die dikwijls tot het uiterste gedreven werd en bijgevolg voor alles wat krachtig, bezielend, hervormend werken moest, noodlottig werd. De verzamelaar laat ook niet na te doen uitkomen wat verder het kenmerk is van dergelijke literatuur, namelijk, wijdloopigheid en breedsprakige pronk. De schaduwzijde van dat malsche, dat gladde, dat zoogenaamd gekuischte, dat *bedachtzame* bovenal, hetwelk den stijl van die dagen eigen is, valt bij het lezen van zulk eene verzameling bijzonder in het oog. Zoo niet vermoeiend, dan toch in de hoogste mate eentonig en vervelend is die oratorische breedsprakigheid, waarmeê dikwijls eene armoede aan frissche gedachten gepaard gaat, die wederkeerig alle denken en geestverheffing bij lezer of hoorder uitsluit. Zelfs waar tijdgenooten van klassieke eenvoudigheid spraken, is het latere geslacht onwillekeurig op zijne hoede en laat zich door dit schoonklinkende epitheton niet zoo onmiddellijk inpakken. Niet minder dan de verzamelaar erken ik de verdienste in eenvoud gelegen; toen hij een der eersten was om onder anderen op die eigenschap in vele van Vondels voortbrengselen te wijzen, zal hij bij velen instemming gevonden hebben. Maar wat in het tijdvak der oratorische welbespraaktheid voor ‘gekuischten stijl’ of ‘klassieke eenvoud moet doorgaan’ gaat bij niet weinige schrijvers gepaard met een ‘overdeftigen schrijftrant’ om

al weder het juiste woord van Van Vloten te kiezen. Uitnemend komt mij hier het woord van Halbertsma te stade, een woord uit den tijd toen de kwaal tot eene zekere hoogte was geklommen en dus de verschijnselen van beterschap niet lang meer op zich lieten wachten. Van Vloten heeft het stukje waarin dat woord voorkomt niet zonder bedoeling opgenomen. ‘Er is niets wat in Holland,’ zegt Halbertsma, ‘hooger aangeteekend staat dan deftigheid. Deftigheid is de alverzoenende deugd, dikwerf de eenigste deugd, in Holland en zonder deze deugd zijt gij met de geleerdheid van de Groot en het vernuft van Vondel een “rare snuiter”. Dit karakter heeft zich diep afgedrukt in de taal’. Zoo, beweert hij terecht, heeft men in Holland verkregen wat men noemt eene boekentaal. Niet minder van pas brengt ons van Vloten een woord van Thorbecke in herinnering. De staatsman legt tegenover den tegenstander uit de verouderde school de volgende verklaring af. ‘De Heer (M.C.) van Hall schijnt mij te verwijten, niet alleen dat ik anders zie, maar dat ik anders schrijf dan het algemeen. Het kan zijn; de Heer van Hall kan dit beter dan ik beoordeelen. Het is in allen gevalle een punt, waarover ik mij wel zal hoeden, met een veteraan der oude garde van den rhetorischen, vergrootenden schrijftrant te twisten’. Zoo ziet de lezer uit dit voorbeeld, hoe verbaasd de oude garde zou opkijken, als zij de pen der tijdgenooten van Van Vloten en Gorter ‘had vaardig gezien.’

Natuurlijk waren er enkele uitzonderingen, die ons des te meer in het oog vallen. Zoo, onderanderen, kan men wijzen op den hoekigen en toch oorspronkelijken stijl van een Broes, op het natuurlijke en losse, somtijds het kantje van platheid rakende, in een Vosmaer, en op het degelijke en somtijds vernuftige in een Kinker. De laatste vooral begreep dat zich nog andere eischen deden gelden om een letterkundig publiek te vormen dan de eischen der verhandelzucht en rhetorische pronk. Als hij zijn medeschrijvers oproept tot de vorming van zulk een publiek, dan verstaat hij daardoor heel wat anders dan het publiek dat hij ergens aardig beschreven heeft. Als attribuut daarvan noemt hij een morsigen vaderlief; als slaapwandelaars met de muts diep in de oogen getrokken, ziet hij dat publiek sinds een vijftig jaren ronddwalen. Kinker kon in tegenoverstelling van de deftigheid waarmede men zich in het openbaar vertoonde, soms heel ondeugend wezen.

Ook het verhalende proza van die dagen lijdt aan dezelfde wijdloopigheid. Bovendien heeft het veelal iets zoetsappigs; de enkele zoogenaamde zedeverhalen hebben zoo iets in trant en strekking wat aan Vader Deugdlief herinnert. En dat in weerwil van het feit, dat de vriendinnen Wolf en Deken reeds lang geleden heel wat anders geleverd hadden. Wat zou de lezer van onze dagen vreemd opzien, zoo een schrijver beweerde dat hij bedoelde ‘door de voorbeelden van deugd en ondeugd met hare heilzame en verderfelijke gevolgen zijne lezers te verbeteren’. Deze aanhaling is letterlijk aan eene voorrede van een bundel zedeverhalen ontleend.

Het spreekt van zelf dat men met het oog op al dit eigenaardige het goede in den schrijftrant van die dagen niet behoeft voorbij te zien. Voor 's hands mag men het echter als een gelukkig teeken aanmerken, dat de rhetorische en bedachtzame stijl van die dagen in de algemeene bewondering gedaald is. Men mag zich terecht vroolijk maken met redenaarsgemoedelijkheid en gezag als in uitroepen ons toeklinken gelijk: ‘Vreest niet, Mijne Heeren, dat ik uw geduld te lang misbruiken zal;’ ‘Niet zonder grond, mijns erachtens’; ‘Immers is het eene onomstootelijke waarheid, Mijne Hoorders!’ ‘Ik twijfel geenszins Mijne Heeren of gij zult mij gereedelijk toestemmen;’ ‘Verre zij het van mij, geachte Toehoorders;’ en andere phrasen van dien aard.

Van Vlotens bloemlezing volgende komt men tot een tijdperk, waarin men ‘anders’ begon te schrijven, zooals van Hall zou zeggen. Ik zal den aanvang van dat tijdperk wel niet behoeven aan te duiden, daar ik er den naam van een tijdschrift zou moeten bij halen, hetwelk bij zijn verschijnen ook al het verwijt van dit ‘anders dan het algemeen’ gedeeld heeft. Men zou in vergelijking met het nieuwe tijdperk verwonderd kunnen vragen of de letterkunde van het voorafgaande werkelijk die is van een volk, dat nog niet lang geleden zijn volksbestaan herwonnen had en bijgevolg een nieuw leven was ingetreden. Maar wellicht moet men zich dat volk voorstellen als elkander toeroepende: ‘Zie zoo, nu zijn wij weder de oude bedaarde Hollanders. Al dat rumoer en gekibbel is voorbij; laten wij het ons nu wat “lekker” maken. Braaf en deugdzaam, een armstoel en saliemelk, bezadigdheid en *bedachtzame verheffing*, klaar zijn wij!’ Hier zou men kunnen denken aan mannen met de muts tot over de oogen getrokken, gelijk

Kinker ze beschreef. Maar, daar komt de Belgische revolutie met al haar nasleep. Uit is het met de gedroomde rust. Doch ook een ontwaakt leven is te bespeuren; de verwantschap tusschen zucht naar vrijheid en natuurlijkheid openbaart zich krachtig; het ondeugende kind van den nieuweren tijd, de kritiek, wordt wêer wakker en voor de ouderen van dagen lastiger dan ooit. Wat minder pronk en deftigheid maar wat meer waarheid en levendigheid is de algemeene eisch, hetzij men er zich van bewust is of niet, en ook de omwenteling op letterkundig gebied heeft haar beslag.

Voorzeker, van Vloten had recht te zeggen dat het proza waarlijk niet minder dan de poëzie belangrijk moet heeten voor de kennis der letteren niet alleen, maar ook van geheel den geest en den staat van ontwikkeling van een of ander volk. Wie weet of er niet zullen zijn, die dit 'niet minder' in *meer* zouden willen veranderen. En tot welken uitslag leidt de vergelijking van het tegenwoordige met het verledene? Men zou slechts enkele namen uit de rij der latere schrijvers behoeven te noemen als afdoend bewijs voor de bewering, dat ons later proza getuigt van eene gezonde levenskracht, van eene steeds voortgaande ontwikkeling. Omstreeks de helft van het boek vindt men de fragmenten van Geel, een naam van beteekenis in de geschiedenis van ons proza, en met enkele uitzonderingen bemerkt de lezer spoedig dat hij een geheel nieuw landschap voor zich heeft, dat hij zich weldra beweegt in eene natuur geheel verschillend van die welke hij achter zich heeft gelaten. Neem welken schrijver gij wilt, van welke richting ook, en gij zult bespeuren dat een jonger geslacht is opgestaan. Verschillende gunstige verschijnselen doen zich voor ons op. Meer hart voor de werkelijke wereld, dieper blik bij de beschouwing van wijsgeerige onderwerpen, degelijker kritiek, billijker waardeering en juister begrip van onze vroegere letterkunde en nauwgezette geschiedstudie, gaan gepaard met meer natuurlijkheid van uitdrukking en levendigheid van voorstelling. Maar bovenal is het de kracht der overtuiging, die ons in sommige schrijvers treft. Maken vele vroegere geschriften meer den indruk van vervaardigd te zijn om 'eene proeve van welsprekenheid' te leveren, bij enkelen der levenden zien wij dat de drang der innigste overtuiging ze heeft ingegeven. Een tweede verschijnsel van gewicht is dat, moge al de invloed der

buitenlandsche letteren nu en dan merkbaar zijn, ons hedendaagsch proza toch een nationaal karakter heeft. Daardoor neemt onze letterkunde eene zelfstandige plaats in te midden van de Europeesche om ons heen. Geen beter waarborg voor ons volksbestaan, geen krachtiger middel tot verheffing van den volksgeest dan eene letterkunde die ons volk behoort, uit ons volk is voortgekomen.

Nog een enkel woord over de schetsen die van Vloten bij de fragmenten der verschillende schrijvers geleverd heeft. Het eigenaardige van zijn stijl, het scherpe, hier en daar het vermakelijke waar hij enkele personen karakteriseert, de onverholen wijze waarop hij zijne meening uit, maken deze schetsen tot een niet minder belangrijke lectuur dan de eigenlijke bloemlezing. Onderscheiden proeven zou men daarvan kunnen bijbrengen, zoo de ruimte voor deze aankondiging het toeliet. Wat ook het oordeel van sommigen daarover wezen moge, die een man van karakter en overtuiging weet te waardeeren zal ten slotte moeten erkennen, dat hij getrouw blijft aan het woord van een Fransch schrijver:

Dire hautement ce qu'on pense, c'est agir.

Roermonde, 1871.
A.S. KOK.

***Proza en Poëzie. Leesboek ten gebruike op de laagste klassen der gymnasiën en hoogere burgerscholen en bij meer uitgebreid lager onderwijs, verzameld door Dr. G.J. Dozy en F. de Stoppelaar, leeraren aan de Hoogere Burgerschool te Deventer. Tweede, vermeerderde druk. Zalt-Bommel, H.J. van de Garde*. 1870.**

'Wat zich ons sticht'lijk aan komt melden, sticht ons maar zelden.'

Zoo schreef eens onze de Genestet.

Bij 't heirleger van schoolboeken, vooral sinds het ontstaan onzer middelbare scholen aan de letterkundige markt gebracht, zijn wij menigmaal geneigd in gelijken geest uit te roepen: 'wat zich voor een schoolboek uitgeeft, is het daarom bij lange na niet altoos.'

Wel wordt ons bij de verschijning in den regel verzekerd, dat het nieuwe geschrift voorziet in eene bestaande behoefte; maar behalve schrijver en uitgever, is niemand soms met die behoefte bekend.

Ik zal ze niet opsommen - de namen van hen, die ten ontijde en veelzins onbevoegd zich gezet hebben tot het schrijven van boe-

ken ten dienste der hoogere burgerscholen. Het schijnt zoo gemakkelijk, en is toch zoo moeilijk. Kennis alleen is waarlijk niet voldoende, takt en ondervinding behooren daarbij. Wie de vruchten van grondige studie in eenvoudigen vorm weet terug te geven, dient daarbij slag te hebben, om mede te leven met de jeugd.

Evenzeer als het een waagstuk moet heeten, om als volksspreker of volksschrijver op te treden, daar dit niet ieders zaak is, mag men zich wel tweemaal bedenken, voor en aleer men zich vermeet, om een schoolboek te schrijven. Ook dit is glibberig terrein.

Wij hebben hier een boek voor ons, dat geschreven werd voor een deel onzer jongelingschap, zooals de titel nader aangeeft. Een leesboek is het, en meer dan bij eenig ander geschrift voor het onderwijs, moet bij opstellen daarvan worden te rade gegaan met den smaak en den geest van het jeugdige publiek. De auteurs zijn twee leeraren aan een hoogere burgerschool. Zij wagen zich dus niet op onbekend terrein; maar hunne waardigheid op zich zelve geeft nog geen voldoenden waarborg. Men kan een goed docent en daarbij toch ongeschikt zijn, om een schoolboek te schrijven. Ook de verschijning van een tweeden druk is op zich zelve een aanbeveling, maar zegt ook weer niet alles.

Doch waartoe verder zoo voortgegaan! De inhoud van het onderhavige geschrift blijkt bij degelijke kennismaking te beantwoorden aan den gunstigen dunk, die door den titel wordt opgewekt. De HH. Dozy en de Stoppelaar kennen hun publiek, en weten zijn smaak te vatten. De goede opname van hun geschrift laat zich verklaren. Er heerscht daarin een prettige toon, terwijl de degelijkheid en de ernst er volstrekt niet onder leden.

Goethe zegt in zijn ‘Wahrheit und Dichtung,’ dat de opvoedingsmethode van sommigen er op aangelegd is, om aan de jeugd een pijnlijken en afschrikwekkenden indruk te geven, terwijl anderen wederom tot een ander uiterste zijn overgeslagen, en alles zoo gemakkelijk en vroolijk mogelijk trachten bij te brengen. Dit leerboek vervalt noch in het een, noch in het ander der genoemde uitersten. Het kan een vriend, een jolige vriend voor de jeugd worden, maar toch een vriend, die bij al zijne joligheid nooit den ernst vergeet.

Blijkens de voorrede vóór de eerste uitgave was er behoefte aan zoodanig leesboek.

Ik kan dat niet beslissen, maar heb daarmede eigenlijk ook niets

te maken. Wanneer het leesboek in zich zelf goed en deugdelijk is, voorziet het in de behoefte, om het bestaande gedurig aan te verbeteren. Niemand zal toch beweren, dat wij op dit gebied de volkomenheid reeds bereikten.

Wanneer ik nu de stukken elk in het bijzonder naga, zweeft mij wel eens een vraag op de lippen, ook niet meer dan een vraag, volstrekt geen aanmerking. Zij betreft de keuze van sommige fragmenten. Echter is het moeilijk, in alle billijkheid een oordeel daarover te vellen, omdat er eerstens verscheidenheid dient te wezen, en wat meer hier zegt, omdat vele uitgevers slechts zoo noode verlof geven, om op die wijze over hunne fondsen te beschikken. Liever dan aan de verdienstelijke opstellers te verwijten, dat niet alles volmaakt is, wil ik hier den wensch uitspreken, dat de uitgevers in dit opzicht wat meer vrijgevig mogen worden. Indien zij niet inzien, dat die mildheid inderdaad in hun welbegrepen belang is, mogen zij haar dan betoonen ter wille van 't publiek.

Een tweede vraag, die ik bescheiden maar toch zeer bepaald tot de heeren opstellers richt, is deze, of de gekozen volgorde de meest dienstige was. Zou het, daar 't eigenlijk doel een leesboek gold, niet verkieslijker zijn geweest, als de rangschikking geregeld ware naar het innerlijk gehalte der stukken en niet juist naar het thema, zoodat er een zekere opklimming merkbaar was? Ik vraag alleenlijk.

En eindelijk eene aanmerking, die toch wederom niet veel meer dan eene opmerking is. De HH. Dozy en de Stoppelaar stelden zich, zooals zij zelven verklaren, een tweeledig doel. Het leesboek moest ook dienen als stijlmeester. Dit veroorzaakte een zekere tweeslachtigheid, en was niet altoos van goeden invloed op de keuze. Was daarom de verbinding der beide doeleinden goed? Ik betwijfel het; doch misschien zijn er redenen, die noopten over dit bezwaar heen te stappen.

Hier is in elk geval een schoolboek, dat dien naam ten volle verdient. Moge de toenemende aanvraag tot vele telkens verbeterde uitgaven leiden.

De HH. opstellers zijn stellig op prettigen voet met hunne leerlingen; ook tot hun kind zullen dezen zonder twijfel in een vriendschappelijke verhouding staan.

Zaandam.

J.H.C. HEIJSE.

***Pastorie en Dorpsschool. Nieuwe Schetsen uit de portefeuille van een dorpsschoolmeester, door D.H. Meijer*. 2 dln.**

In een zijner buien van optimistisch zelfvertrouwen kwam de romanschrijver Balzac - die ontzettend veel maar zich nooit rijk geschreven heeft - de kamer van zijn vriend de Latouche binnenstuiven en bood hem een arabisch paard aan. De Latouche poogde te weigeren, maar moest ten slotte het aanbod dankbaar aannemen. Hij kreeg het paard evenwel nooit. Sainte-Beuve, die het verhaalt, acht deze anecdote symbolisch.

Het eerste hoofdstuk van Balzac, oordeelt hij, belooft meestal veel en den lezer betaamt het dankbaar te zijn voor die belofte. Maar het arabische paard blijft dikwijls achterwege.

Het eerste hoofdstuk dezer ‘Nieuwe Schetsen’ kunnen wij niet veelbelovend noemen. Dat kon zijne goede zijde hebben; eene verrassing ware ons deel indien, niet beloofd, de arabier toch kwam. Maar de gebreken kunnen er naar zijn. Reeds uit een eerste hoofdstuk blijkt ons bijwijlen dat de schrijver eigenschappen mist, die hij niet ontberen mag, zoo hij een welgeslaagden roman of ook maar goede schetsen zal geven.

De heer Meijer schijnt ons nog al het een en ander te hebben opgemerkt. Gebreken heeft hij bespeurd in de maatschappelijke kringen, waarin hij zich beweegt, en hij wil die verbeteren. Voor vele goede dingen vol geestdrift heeft hij medelijden met allerlei ellende, niet het minst met het lijden van schoolmeesters in bekrompen financieele omstandigheden. Aan menige dwaasheid of onbillijkheid van kleingeestige gemeenteraden, trotsche burgemeesters, schraperige wethouders en belachelijke schoolmeesters heeft hij zich geërgerd, en niet minder aan de partijzucht en het egoisme van sommige orthodoxe dominés. Hij wil die allen kastijden door ‘beelden uit de werkelijkheid’ te geven. En evenzeer heeft hij de goede zaak willen dienen door ten tooneele te voeren eenige schoolmeesters, moderne predikanten en schoolopzieners, gelijk hij die zich wenscht of zoo als hij er gekend heeft en van harte gezegend wegens hun edelen strijd tegen bekrompenheid, vooroordeel en on-

recht. In allerlei tafereelen geeft hij lucht aan zijn sympathie en zijne antipathie, zijn liefde en zijn haat. De schrijver heeft blijkbaar de beste bedoelingen.

Maar is zijn roman goed? Zijn deze schetsen welgelukt?

Het komt ons voor dat men zeer stellig ontkennend antwoorden moet op deze vragen, tenzij men meene dat het doel de middelen heiligt.

Laat ons het eerste hoofdstuk opslaan. Het is een donkere winternacht, en de schrijver noodigt ons uit met hem te gaan in den tuin van het schoolhuis van Speenwoude:

‘Men heeft vergeten het hek te sluiten; laten wij dus den tuin onbevreesd ingaan. Voorzichtig, stoot u niet tegen boomen of paaltjes. Wacht, daar wordt de keukendeur geopend. Indien wij ons niet vergissen, dan komt er ons een man te gemoet. Laten we niet verder gaan.’

Voor wij verder gaan, merken wij op dat deze manier van den lezer in den tuin en tegenover dien man te brengen, niet getuigt van des schrijvers handigheid, al waarschuwt hij ons ook voor boomen en paaltjes.

‘Wat stapt hij ernstig heen en weêr! Wat hem beweegt nu hier en op dit oogenblik te komen? Luistert! 't Is als of hij door luide ontboezemingen zijn bezwaard gemoed ontlasten wil: God; zijt Gij er? - Waar zijt Gij dan? - Zendt Gij nog troost van den hemel op aarde? Ach, troost mij dan? - Zendt Gij nog kracht van boven? Ach, kom mijne zwakheid dan te hulp!’

Nadat hij deze drie vragen, ieder door een eisch of bede gevolgd, heeft uitgestooten, gaat onze man..... Maar laat ons den schrijver nog een oogenblik hooren:

‘Overal duisternis en nacht, stikdonkere nacht, zoowel in de natuur als in het gemoed van dien man. Wie hij is? - Hij gaat naar binnen. Wij zullen hem een oogenblik volgen. De lamp op de tafel van de huiskamer geeft genoeg licht om hem te bespieden, terwijl hij met de armen kruiselings over elkander geslagen, denkend en in zich zelven sprekend op en nedergaat.

Wij herkennen hem: hij is George Leeuwenstein, de hoofdonderwijzer van Speenwoude, een man in de volle kracht zijns levens. Zijn zwarte baard, waarin enkele grijze haren schitteren,

geeft aan dat bleek en bezorgd gelaat nog sterk sprekende trekken. Op het oogenblik schijnt hij te worstelen met de slagen des noodlots. - Ziet de plooien om zijn mond vormen zich tot een glimlach. Zou hij dan lust vinden in die hevige worsteling of begint hij te spotten met de rampen des levens?'

Welke zijn nu die noodlotsslagen, waarmede hier gezegd wordt te worstelen de man, dien wij herkennen zonder hem ooit te hebben gezien, wiens baard aan het bleek gelaat nog sterk sprekende trekken geeft en van wien voorshands onbeslist blijft of hij lust vindt in de worsteling dan of hij begint te spotten met de rampen?

Zijn vrouw is krank, zijn kind stervende. Dienzelfden avond is hij in de vergadering van den gemeenteraad gekomen om te bedelen d.i. een billijke tegemoetkoming te vragen, daar hij achttien 'bedeelde kinderen' onderwijst, terwijl hij maar voor zes schoolgeld ontvangt. Toen dat verzoek geen gevolg had, heeft hij gevraagd uitbetaling van zijn vast traktement, waartoe sedert negen maanden geen mandaat gegeven was. Misschien was het waarschijnlijker dat hij die uitbetaling vroeg voor hij bedelde. Maar hoe het zij, hij heeft niets ontvangen. 'Hebt gij wel eens een held gezien - vraagt de schrijver - op het oogenblik dat hij beleedigd, grievend beleedigd werd? Verbeeldt u een leeuw, die ten strijde uittrok en gewond terugkeert. Mr. Leeuwenstein werd kwalijk gehoord.' En nu zit hij zonder geld bij zijn zieke vrouw, zijn stervend kind. Dit laatste brengt den schrijver tot deze opmerking: 'De dood is een al te droeve bode en noodigt niet zelden, die wij het liefst het minst missen willen of die wij pas ontvingen. Hij klopt zoo onverwachts aan en als hij aanklopt, o God! wie is onder de menschenkinderen in staat hem onbevredigd heentezenden?'

Deze slordig gestileerde zinsnede behelst niets nieuws. De beste dokter is dikwijls niet in staat den 'al te droeven bode' heentezenden. Maar men zou toch denken, dat de dokter in dit geval gehaald worden zou door een verstandig man als Leeuwenstein. Neen, zoodra de zieken iets rustiger zijn, begint hij weêr te peinzen over zijn geldgebrek, omdat hij morgen geen brood heeft. En om daarin te voorzien, beproeft hij een humoristisch stukje voor een tijdschrift te schrijven. Als of dat hem voor het oogenblik helpen kon.

Het gelukt hem niet. ‘Trouwens, wie is in staat zich door jok en boert den geest tot geestigheid te stemmen bij het ziekbed van eene lieve vrouw? Wie laat zijn geest vermeien met vernuftige invallen en grappige denkbeelden terwijl men gezeten is aan de stervenssponde van een hulpeloos wicht?’

Leeuwenstein zich hiertoe ongeschikt voelende gaat naar Martha, eene arme weduwe om hare hulp te vragen. Weinige oogenblikken later zijn beide, ‘door verschillende aandoeningen getroffen,’ op weg naar het schoolhuis. Daar ‘doen zij de lijdenden bedaren’ en blijven samen waken.

‘Nu echter begon de kloeke strijder tegen het leed der aarde zijn geprangden boezem lucht te geven. Eerst hoort Martha met geduld de klaagtonen van Mr. Leeuwenstein om daarna met ontzetting zijne radeloosheid to aanschouwen.’

Dan neemt Martha het woord aldus: ‘Laat ge u nu reeds door de enkele stormen, die boven uw hoofd losbarsten, ontmoedigen? Hoe zal 't u dan zijn, als het lijden toeneemt, de jammeren over uw hoofd losbreken; als gij door den dood verliest, die u dierbaar zijn; als gij hopeloos en schier reddeloos schijnbaar van God en menschen verlaten, kampen moet tegen het leed der aarde? Ik dacht in u een man te vinden, die, omgeven van een pantser, moedig den jammer in 't gelaat ziet, als een leeuw worstelt tegen het lijden en lacht met de plagen van het noodlot. En inderdaad zijt gij een zwak, moedeloos, hopeloos kind gelijk. Denkt gij er niet aan, Mr. Leeuwenstein, dat de lijdensschool eene leer- en oefenschool is, Die dan de lessen wel ter harte nemen zijn- wel onderwezen en kunnen anderen dan eerst in het leven tot een leermeester zijn. Wil ik u eene bladzijde uit mijn levensboek mededeelen?’

Na deze niet bijzonder natuurlijke, recht schoolmeesterachtige toespraak schikt Martha de kussens en dekens der zieken terecht en begint daarna als of zij eene novelle begon: ‘Veertig jaren geleden, leefde, stoeide en dartelde te Maagdenstein een meisje van omstreeks twintig jaren, die den naam van Martha droeg. Dat vroolijke meisje kende lijden noch kommer.’ Dat meisje nu - want ik heb reeds te veel geciteerd - wordt later zeer ongelukkig, verliest haar man en blijft in broodsgebrek met haar kinderen achter. De schrijver laat Martha verder in haar onuitstaanbaren stijl

verhalen hoe zij in die dagen verleiding had tot diefstal, staande voor een bakkerswinkel. ‘Maar doe het niet! doe het niet! lispelde eene stem in haar binnenste. En zij ijlde van deze plaats der verleiding voort en voort, totdat zij aan eene gracht staan bleef.’

‘Wat hebt ge aan zulk een leven? Na uw dood zullen anderen beter dan gij nu doen kunt, voor uwe kinderen zorgen, predikte haar de stem der wanhoop. God heeft u verlaten, herinnerde de stem der radeloosheid. Zulk lijden is niet te dragen, troostte (?) de stem der smart. Spring in het water, raadde de stem der vertwijfeling.’

De stem der meest welwillende kritiek zegt, dat de fouten in den vorm al te grof zijn.

Martha merkt ten slotte nog op: ‘wij stervelingen kunnen aan de wetten des levens niet altijd, slechts hoogst zelden, wetten voorschrijven. Leeren wij vroeg ons aan die wetten te onderwerpen en moed te verzamelen om het leed en het lijden mannelijk te dragen.’

Zij zegt dat ‘om den man des lijdens nog iets ter overdenking te geven.’ En met goeden uitslag volgens den schrijver. De eerste schemering van den dageraad deed na barren langen winternacht de duisternis wijken. Evenzoo had de hulpvaardige Martha door hare woorden en daden licht geworpen in den lijdensnacht van den armen dorpsschoolmeester. Ja zelfs, Mr. Leeuwenstein wordt gezegd ‘nu een bevredigend antwoord te hebben gekregen op zijne hopelooze vragen, bij de eerste ontmoeting (!) in den tuin geuit.’ En dat antwoord heeft hij, N.B., omdat hij dat verhaal van den bakkerswinkel heeft aangehoord, en daarbij in den zak gestoken heeft een paar vermaningen omtrent onderwerping aan de wetten des levens. En de eerste dier ‘hopelooze vragen’ thans beantwoord voor hem, was: God! zijt gij er? Mr. Leeuwenstein is in zake troost en zekerheid met weinig tevreden. En met weinig tevreden zouden wij zijn in zake stijl en woordekeus niet alleen, maar ook wat betreft handeling, dialoog en karakterteekening, indien wij niet blijde waren, dat het hoofdstuk uit is. Is het uit? Nog niet geheel, want Mr. Leeuwenstein gaat nu, opgebeurd door Martha, den dokter halen.

Niemand zal er op gesteld zijn, dat wij de volgende negenen-

dertig hoofdstukken aldus doorgaan. Hier en daar is de schrijver gelukkiger, vooral waar hij niet in het pathetische valt. Maar, over 't geheel genomen, is de stijl overal zeer slordig en de conceptie in alle opzichten gebrekkig in deze met losse draden aan elkaâr geregen schetsen. Een roman kan men het boek bijna niet noemen. Er zijn talrijke episoden in, die zonder eenige schade voor het geheel, konden worden gemist, en, wat veel erger is, op zich zelve onbeduidend, zoo al niet laf zijn. Zoo b.v. het vierde hoofdstuk. Ieder oogenblik maken wij kennis met nieuwe personen, terwijl de oude voor goed aftreden of op den achtergrond komen. Mr. Leeuwenstein is de eerste van wel twintig schoolmeesters, die ons worden voorgesteld. In het midden van het tweede deel komt nog zekere Karel Veldrijk opdagen, zonder dat iets hem roept, behalve het souvereine welbehagen des schrijvers. Deze hulponderwijzer ontmoet in de roef eener nachtschuit eene hem en ons tot nog toe onbekende dame, die spoedig zijn vrouw wordt. Ds. van Beukeren, een der hoofdpersonen, maakt in een der laatste hoofdstukken kennis met mejufvrouw Maria Bonslot die ook wij nog niet kenden, en voor het einde des boeks is hij met haar getrouwd.

Dikwijls is de heer Meier noodeloos wijdloopig in zijn verhalen. Een jubilć van den onderwijzer Krom wordt ons zóó uitvoerig beschreven, dat de onbeteekenende liedjes, bij die gelegenheid gezongen, ons niet gespaard blijven.

Gedurig stuiten wij op onwaarschijnlijkheden, b.v. in de geschiedenis van Antje. Moest zij het slachtoffer zijn van boosheid en laster, dan behoorde dat waarschijnlijker gemaakt te worden.

De karakters zijn noch diep opgevat, noch goed volgehouden. Ds. Beukeren is eerst een nobele, maar opgewonden en jolige proponent, die van zijn rechtzinnigen, maar droogstoppelachtigen vader zegt: ‘Had ik den ouden heer maar enkele maanden op mijn kast, er zou nog wel een geheel ander mensch uit groeien.’ Van dien aard hooren wij niets meer uit zijn mond: hij wordt eenvoudig een type van een braaf predikant der moderne richting. Van het individuele karakter van Mr. Leeuwenstein komt even weinig terecht. Iets beter zijn de oude heer van Beukeren, Ds. Kloppert en de schoolopziener Plak geteekend.

Onder het lezen hebben wij den indruk ontvangen, dat de heer Meier tot zijne leuze heeft gemaakt: wat ik geschreven heb dat

heb ik geschreven. Somtijds vroegen wij: Heeft hij zijn werk wel eenmaal overgelezen? Het komt ons voor dat hij iets beters leveren kon. Of het ooit een arabisch paard zou zijn, betwijfelen wij, en toch, zoo hij maar meer den vorm meester was, zou zijn werk tot een der beste rassen behooren. Want waar de romanschrijver poogt de kinderen zijner verbeelding tot apostelen te maken eener edele zaak, daar streeft hij naar een verheven doel. Maar moeilijk is dan zijn taak dubbel. En de inspanning van den overigens juist niet zeer morelen Balzac - men weet hoe hij met zijn eeuwig proeven corrigeren den drukker tot wanhoop bracht - is bij die taak niet te veel. Zoo licht stelt een schrijver zich met zijn goede bedoelingen tevreden. Dat de heer Meier zoo gansch in dezen strik gevallen is, brengt iets zeer onaangenaams in het werk van den criticus, die den vorm zoo beslist veroordeelen moet, terwijl de schrijver het zoo goed blijkt te meenen. Doch dat behoort nu eenmaal tot wat Sainte-Beuve noemt: l'âpre métier du critique.

H.F. WALLER.

J.J. Cremer. De oorlog een noodzakelijk kwaad? Leiden, firma v.d. Heuvell en v. Santen.

Men heeft wel eens beweerd, dat de oorlog een noodzakelijk kwaad is. Tijdens den jongsten gruwelijken krijg bij vernieuwing verkondigd, heeft deze stelling nu als voorheen hier toejuiching en daar bestrijding ontmoet. Sommigen zelfs hebben haar met gloeiende verontwaardiging afgewezen, en onder hen behoort onze terecht gevierde Cremer. Zijns inziens is zij een verderfelijke leugen, ter wier bestrijding hij zich genoopt gevoelt in geschrifte op te treden. Ziedaar de wordingsgeschiedenis van het boekje, welks titel ik boven afschreef. Drie schetsen en een betrekkelijk uitvoerig ingevlochten betoog maken den inhoud daarvan uit. De eersten dienen tot kenschetsing van de jammeren en de gruwelen, die aan den krijg zijn verbonden; het laatste is rechtstreeks tegen de gehate stelling gericht.

Het geschrift vervalt daardoor in twee deelen, die ik elk afzonderlijk wensch te bespreken.

De schetsen zijn met Cremer's eigenhandig talent geteekend. Gij

leeft mede met de personen, die hij ten tooneele voert; bij de geschilderde toestanden zijt gij een toeschouwer. Uw hart deelt in het lijden, waarvan hij U getuige doet wezen. Cremer dwingt U daartoe, hoe vluchtig de omtrekken ook zijn, waarmede twee zijner tafereelen werden afgeteekend. Wie na de kennismaking geen afschuw van den oorlog heeft, moet geen hart bezitten, of alle gevoel hebben uitgeschud. In zooverre dit het doel des schrijvers mag heeten, is het zeker bereikt. Wat hij in gloeiende verontwaardiging en met warme bezieling ons voor de oogen bracht, moet wel getroffen hebben. Iets van zijn gegronden afschuw, iets van zijn edelen haat is zeker op zijne lezers overgegaan. Had ik eene aanmerking, het zou deze zijn, dat de laatste schets, die ook de meest uitvoerige is, walging veroorzaakt. Cremer zelf erkent dit, waarom het moeilijk is, hem een grief daarvan te maken. Hij heeft het waarschijnlijk gewild. Ik wensch hem echter in bedenking te geven, of hij recht daaraan deed. Zoo licht zal door zulk eene min of meer walgelijke schildering het vermoeden van overdrijving ontstaan. Is het niet beter dat te vermijden? Hoe eenvoudiger de waarheid wordt voorgesteld, des te meer ingang zal zij vinden. De waarheid heeft juist dit eigenaardige, dat zij nooit overdreven is, beweerde Victor Hugo eens zeer te recht, al behartigde hij dien wenk zelf niet altoos. Als zijne Fantine in ‘de Ellendigen’ ons walgt, heeft zij tevens ons medelijden verbeurd. Moge de herinnering daaraan voor anderen een les of ten minste eene waarschuwing zijn.

Doch dit slechts ter loops. Ik geef het meer als op-, dan als aanmerking. Ernstiger grief bestaat bij mij tegen het tweede deel van Cremer's geschrift, waar hij zijne rol van novellist verlaat, om als godgeleerde of wijsgeer op te treden. Ik wil volstrekt niet als pleitbezorger der gewraakte stelling mij voordoen; maar ik meen toch, dat zij grondiger en ernstiger wederlegging verdiende, dan haar hier te beurt viel. De uitdrukking moge hard klinken, toch zij het in alle bescheidenheid gezegd, dat enkele groote woorden, treffende exclamatiën en holle frasen hier de plaats van argumenten vervullen. Zij, die de bedoelde stelling opwierpen, werden daarin niet door een oppervlakkig oordeel of een vluchtigen indruk geleid. Slechts door degelijke bestrijding kan haar kracht worden gebroken. Ook staat zij niet op zich zelve, en kan dus onmogelijk in enkele vluchtige bladzijden besproken worden.

Dat het betoog van Cremer oppervlakkig eenigen indruk maakt, is mogelijk, maar bij dieper nadenken stellig en zeker niet.

Ik wil verder gaan en beweren, dat de Hr. Cremer juist door dit min gelukkig betoog de kracht van zijn geschrift verzwakt heeft. De schetsen waren welsprekend en overtuigend; het geheel maakt een minder gunstigen indruk. Men gevoelt zich ten slotte niet zoo voldaan als aanvankelijk het geval was. De tweeslachtigheid van het boek geeft er iets mats aan. Het is alsof de schrijver geen vertrouwen had op den indruk zijner schetsen, en er daarom de toepassing bijvoegde. Dit gebrek aan zelfvertrouwen deelt zich als onwillekeurig mede aan de lezers, zij het bij sommigen onbewust. De indruk, dien de kunstenaar op 't publiek wil maken, wordt niet afzonderlijk beschreven.

Vraagt men, wat de oorzaak is der hier geteekende fout, dan meen ik de verklaring daarvan ten deele hierin te moeten zoeken, dat Cremer ditmaal in de hitte der verontwaardiging naar de pen greep, zonder zich vooraf behoorlijk rekenschap te geven van hetgeen hij wilde, van de wijze, waarop hij zijn plan volvoeren zou.

Doch mijns erachtens is er nog een andere oorzaak. Reeds vroeger werd onzen schrijver wel eens gezegd, dat hij zijne kracht overschatte, door het gebied der novelle te verlaten. Ik laat de juistheid daarvan in het midden, als daarmede gedoeld is op zijn pogen, om een roman te schrijven; maar dit meen ik, dat het overschatting van kracht is, als hij in stede van novellist te blijven, als verkondiger of bestrijder van het een of ander afgetrokken stelsel wil optreden. Niemand gaat ongestraft buiten zijn terrein, zelfs niet een zoo verdienstelijk en talentvol man als Cremer. Het is geen onzer tot oneer, dat wij niet alles vermogen.

Als novellist heeft deze schrijver onschatbaar veel voor ons volk gedaan. Hij heeft op zijne wijze en in zijnen vorm gepredikt met zooveel vrucht en zegen als talloos vele gevierde leeraars van godsdienst en zedelijkheid nauwelijks te gader kunnen aanwijzen. Van *zijn* kansel heeft hij tot duizenden gesproken en vele goede zaden gestrooid. Hij doe dat ook voortaan, maar in zijne taal, in zijnen vorm en naar de mate zijner talenten.

Slechts op die voorwaarde blijft hij onze terecht gevierde Cremer; alleen dan kan de kracht, die hij uitoefent, van duurzamen invloed zijn.

Zaandam, 20 April '71.

J.H.C. HEIJSE.

Voor Duitschland! Een gedicht van Fritz Reuter, uit het plat-duitsch overgezet, door Dr. C.M. Vos. Amsterdam, IJ. Rogge.

Ik vind het geen gelukkige gedachte van den vertaler, dat hij deze pennevrucht van den ook ten onzent geliefden Reuter op onzen bodem heeft overgebracht.

Dit gedicht is geschreven *voor* Duitschland, niet slechts in dien zin, dat de netto-opbrengst van den bundel, waartoe het behoort, ten goede zal komen aan eene duitsche vereeniging; maar ook met dien verstande, dat Reuter zich daarin bepaald tot zijne landgenooten richt. Slechts zij, die rechtstreeks betrokken waren in den jongsten vreeslijken oorlog, kunnen het waardeeren; alleen voor hen treedt het door de aanleiding tot zijn ontstaan in dat eigenaardig licht, waarin het moet beschouwd worden.

Zulk een apostel van den dusgenaamd heiligen krijg wordt bij ons te lande niet begrepen; dat ware ten minste niet wenschelijk. Wij, die de gruwelen des oorlogs uit de verte gadesloegen, zonder daarbij betrokken te wezen, zijn veeleer geneigd dien geessel van het menschdom te haten. Zijne verheerlijking kan wel geen sympathie bij ons vinden, wie het ook zijn moge, die den lofzang aanheft.

Blijkens het inleidend woord van den Heer Vos wenscht hij dit laatste ook niet. Daar is geen gemeenschap van doel tusschen hem en den dichter. Hij meent zelfs, dat het door Reuter geschetst lijden, hetwelk de vrucht van den krijg is, in staat zal wezen, om afschuw te wekken van dien vijand van ons geslacht. Mij dunkt: de geachte bewerker moet de eerste zijn, om mij toe te geven, dat deze zijne meening op zeer losse gronden steunt. De geheele toon van 't gedicht is van dien aard, dat de smartkreet over den jammer des oorlogs teruggedrongen en als verstikt wordt onder de jubeltoonen over Duitschland's zege. Geen wonder! het is voor Duitschland geschreven. Een Duitscher dichtte voor Duitschers. Voor ons heeft het dan ook eigenlijk geen belang.

Wel degelijk, zegt de Hr. Vos. Het lied leert ons de kracht, die in 't germaansche ras is gelegen, en het geeft ons eene nieuwe bijdrage tot de kennis van den talentvollen, nu reeds zestigjarigen

Reuter. Zoo toch mag ik zeker wel vertolken, wat in het ‘woord vooraf’ ter verklaring der nederduitsche uitgave gezegd werd.

Dat in geheel Duitschland, jong en oud, bijna als één man, ingenomen was met de roepstem van Pruissen tot den heiligen krijg tegen Frankrijk; dat bijna allen met blijdschap en zelfverloochening ten strijde togen of ten strijde gaven, wij weten het van elders, gelijk wij het ook vernemen uit dit gedicht; maar dit is nog geen bewijs van wezenlijke kracht. Niemand verwarre toch opgewondenheid met kracht. Wie een pleidooi wil voeren voor het bestaan der laatste in den germaanschen stam, brenge andere bewijzen bij dan de dingen, die wij tijdens de laatste gebeurtenissen in Duitschland zagen. Eerst de dagen, die komen zullen, kunnen naar waarheid uitspraak daarover doen; veel hangt af van de houding des volks bij het optrekken en voltooien van het nieuwe duitsche rijksgebouw. Wenscht de Hr. Vos aan Prof. Quack het recht te ontzeggen, om de Duitschers van 1871 op één lijn te stellen met die van 1812, mij wel, ik zal mij gaarne aan zijne zijde scharen; maar hij teekene op andere wijze protest aan tegen het beweren van Duitschland's vermeende zwakheid dan door de uitgave van een gedicht als het onderhavige. Te bewijzen was Duitschland's kracht, niet zijne opgewondenheid, niet zijne zelfopoffering tijdens dezen oorlog.

Ik ben geen blinde vijand van Duitschland, maar evenmin zijn onvoorwaardelijke vriend. Wat heeft ons overigens kalme Hollanders toch bevangen, dat wij in en na den laatsten oorlog zoo hoogst eenzijdig en partijdig zijn in onze sympathie voor of onze antipathie tegen Duitschland!

Een tweede motief tot deze uitgave was, gelijk wij boven zagen, dat de overzetting die van een lied van Fritz Reuter is. Ook ten dien opzichte kan ik haar niet billijken. Dit gedicht is een gelegenheidsgedicht en heeft al de eigenaardigheden daarvan, zij het ook de geestesvrucht van een zeer talentvol auteur. Indien Fritz Reuter niet zoo grooten naam ten onzent had, ik twijfel, of hij dien door dit gedicht zou erlangen. Die bewonderenswaardige mengeling van ernst en luim, waardoor hij ons zoo aangreep in zijne overige geschriften, zij wordt hier wel niet geheel gemist, maar treedt toch niet zoo op den voorgrond als elders; zij is niet zoo sprekend. In één woord, moge Reuter's roem er niet bij

verliezen, winnen zal hij daarbij ook wel niet. Derhalve ook uit dit oogpunt was de uitgave onnoodig.

Eenige jaren geleden heeft Dr. Vos een warm en waar woord over Reuter geschreven. Hij heeft het zijne er toe bijgedragen, om dien auteur door ons publiek te doen kennen en waardeeren, wat stellig een goed werk was. In den regel zullen wij elk pogen, om de geschriften van zulk een auteur in onze taal weêr te geven, blijde begroeten, maar van gedichten als *voor Duitschland!* hadden wij mijns inziens zonder schade verschoond kunnen blijven.

Zaandam, 27 April 1871.
J.H.C. HEIJSE.

G.E. Voorhelm Schneevoogt.

Ik wensch, dat het mij gelukken moge een welgelijkend beeld te schetsen van den beminnelijken man, die zoo onverwacht uit ons midden werd weggenomen, en wiens dood niet alleen in onzen kring, maar in zoovele andere eene smartelijke leêgte zal achterlaten.

In Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt betreuren wij niet uitsluitend, zelfs niet zoozeer den geestverwant en den trouwen wapenbroeder - de strijdenstijd en strijdenslust zijn voor de meeste onzer reeds voorbij, en niet dan noode trekken wij meer het zwaard uit de scheede - als den hartelijken, gullen, fijngevoeligen, altijd tevreden, altijd aanhankelijken vriend, die door zijn goed hart, zijne verkwikkelijke gemoedelijkheid, zijn jeugdigen luim en opgewekte jovialiteit een zonnestraal wierp op de plek, waar hij verscheen.

Beurtelings troostend en verzoenend, of tot hoogeren levenslust en humor stemmend, staat zijn beeld voor ons. Zijn schrander en welsprekend oog, zijne sympathieke stem en sympathieke lach, zijn open voorhoofd, zijne fijne trekken, die door de volheid en ronding der lijnen niets van hare regelmatigheid hadden verloren, zijn golvend blond haar - in de laatste jaren dunner en hier en daar grijsweêrschijnend misschien - gaven aan zijne persoon eene aantrekkelijkheid, waarvan allen, die hem hebben gekend, den invloed hebben ondervonden. Göthiaan en kritisch als hij was, idealiseerde hij toch alles en allen, die hem omgaven. Voor hem was de wereld niet het conventioneele tranendal, maar een paradijs, en het leven niet een last maar een lust; voor hem waren zijne betrekkingen en vrienden bijna-volmaaktheden, en zij die niet tot zijne vrienden behoorden - vijanden had Schneevoogt niet - werden met ingenomenheid gewaardeerd in hetgeen zij goeds en voortreffelijks bezaten. Zijn poëtisch gemoed, zijne innige humaniteit en zijne aangeboren suaviteit temperden en verzachtten iedere uitspraak van zijn verstand.

Hij wilde nergens kwaad zien; zelf vrij van afgunst en nijd, zelf steeds bereid de hand der welwillendheid te reiken en kleine grieven te vergeten en te vergeven, wilde hij liefst de geheele wereld beoordeelen naar zich zelven. Waar anderen miskenning en tegenwerking meenden op te merken, geloofde hij liefst aan onvrijwillig misverstand. Boos opzet en kwade bedoelingen nam hij ongaarne aan; eene humaner verklaring en uitlegging kwamen 't eerst bij hem op.

Hij heeft door zijne levensbeschouwing de waarheid van het gezegde bevestigd, dat ‘tout comprendre, c'est tout pardonner’. Hij begreep bij uitnemendheid het menschelijk hart; psychiater van natuur en van studie peilde hij de oorzaken en roerselen van de handelingen zijner medemenschen; hij begreep de zwakheid en de tekortkoming en hij vergaf ze.

Gevoelig en dankbaar voor ieder blijk van liefde en genegenheid, voor alles wat hem goeds en aangenaams ontmoette op zijnen levensweg, was zijne wereldbeschouwing te allen tijde eene optimistische, en gaf hij in dubbele mate de vriendschap en trouw terug, die hij ontving.

Zijne natuur was het tegenovergestelde van eene polemische; hij beminde den vrede; hij was conciliant en toegefelijk; hij zag licht waar anderen slechts eene donkere wolkenmassa aanschouwden; toenadering, waar anderen antagonisme meenden te ontwaren. En hij deed dat niet uit zucht om den strijd te ontwijken, maar uit volle overtuiging. Als men hem hoorde spreken, was het of een verzachtende balsem in het hart drong en verweet men zich zelven eigen strengheid en liefdeloosheid.

Hij behoorde tot de groote partij der menschheid; het menschelijke in den mensch trok hem aan, boven alle verdeeldheid van meeningen, boven alle onderscheid van denkwijze en richting. En toch behoorde hij zelf met hart en ziel tot de nieuwe richting en was hij een echt kind der negentiende eeuw, een warm en welsprekend vertegenwoordiger van het eigenlijke Jonge Holland, dat met Potgieter als legerhoofd, in de jaren 1835 tot 1848 den strijd tegen verouderde vormen en muffe denkbeelden aanvaardde, na iederen welgelukten slag triomfen vierde en aan den stroom der nederlandsche beschaving en geestescultuur eene nieuwe bedding wees.

Veelzijdig ontwikkeld, helder en vlug van geest en toegerust met een sterk geheugen, had hij naast zijn eigen wetenschappelijk vak, de meesterwerken der europeesche litteratuur in

zich opgenomen en verwerkt. Hij versmaadde, om der strenge wetenschap wil, de geurige bloemen der kunst en der poëzie niet, en weinigen, zelfs onder hen, die zich uitsluitend aan de letterkunde wijden, konden op zulk eene uitgebreide belezenheid, zulk een ernstige studie en zulk eene warme liefde voor kunst en belletrie aanspraak maken als hij. Weinigen zeker begrepen de kunst en de schoonheid beter, of hadden haar meer lief dan hij. Wie met minachting mocht neêrzien op een gedicht of een novelle, hij wist beide te waardeeren. Hij genoot en hij savoureerde iedere schoone gedachte in schoonen vorm, hetzij zij vertaald werd door de muziek, door de litteratuur of de beeldende kunst. Geen grooter enthousiast voor Göthe, voor Ary Scheffer en Beethoven dan onze vriend Schneevoogt. Hoe waardeerde hij schalken luim en vernuftigen humor, en hoe gul en hartelijk lachte hij mede om iedere grap of studentikosen inval; en wat was hij - vleier en idealist! - gaauw geneigd onze aardigheden geestig te vinden. Dat alles hing samen met zijn humaan en dankbaar gemoed, en nu wij hem missen, nu gevoelen wij eerst in vollen omvang wat hij voor ons is geweest en wat wij in hem hebben verloren.

Schneevoogt die, vooral in vroeger dagen, een zeer druk en bedrijvig leven had en veel werkte, die tot het laatste toe niet hield van vroeg ter ruste gaan en toch steeds in den vroegen morgen weder op zijn studeerkamer zat, Schneevoogt wist steeds tijd en gelegenheid te vinden voor het gezellige leven. Hij was een bij uitstek gezellig wezen; hij was tot zekere hoogte een *Weltmann* met al de vereischten, maar ook met al de noodzakelijke gevolgen daaraan verbonden. Zijne sociabiliteit en gastvrijheid waren ongeëvenaard. Een Griek in schoonheidszin en vormencultuur, was hij epicurist op geestelijk en stoffelijk gebied. Epicurist met een onovertroffen goeden smaak, wist hij een hooger zin te geven en een hooger genot te ontleenen aan alles wat liefelijk, bevallig, vernuftig is en welluidt.

Het zou niet voegen in deze herinnering bijzonderheden te vlechten, aan eigen persoonlijk verkeer ontleend, want hoe intiem deze regelen mogen zijn - intiem, omdat ze vloeien uit het hart - ik mag niet vergeten, dat zij voor den druk zijn bestemd en komen zullen onder de oogen van sommigen, die niet behoorden tot de oude en talrijke garde zijner vrienden. Maar voor hen, die met hem hebben omgegaan, mag ik toch wijzen op eene gave, die Schneevoogt bij uitnemendheid bezat,

ik bedoel de gave der *causerie*. Even als Henry Riehm wist hij zóo prettig en opgewekt te vertellen, zóo plastisch personen en toestanden te schilderen, zóo onderhoudend het gesprek op ieder gebied met attisch zout en fideele jovialiteit te kruiden, dat men niet alleen hoorde, maar aanschouwde, gevoelde en doorleefde wat hij besprak. Hoe kwam hem daartoe de magnetische aantrekkelijkheid van zijn stem ten goede, of liever, hoe zeer kwam zij ons ten goede!

Was de vriend, dien wij betreuren, dan volmaakt? Ik weet het niet, en ik geloof het niet, maar wat ik weet is dat hij een beter en liever mensch was dan vele volmaakte menschen, die ons nu en dan tegenkomen. Hij was een beste, een heele beste barmhartige Samaritaan; hij had de menschen en de menschheid lief; hij had medegevoel voor het lijden: hij verscheen als een engel der vertroosting en opbeuring aan het ziekbed van armen en rijken; hij gaf moed en kracht; hij bracht verzachting en hulp bij ziekte en smart, en aan den kranken geest bovenal wist hij het ware levenslicht, den weg tot gezondheid en orde te wijzen. Armen en rijken, jongen en ouden, beperkten of verdoolden van geest, en schrandere ontwikkelde mannen hebben Schneevoogt liefgehad, hem dankbaar op de handen gedragen.

Zeer zeker, de man, die zulk een gevoel weet in te boezemen, moet een buitengewoon man zijn geweest, toegerust met zeldzame gaven van verstand en gemoed en in staat beide harmonisch te doen samenwerken. De armen en nederigen, de dienstbaren en ondergeschikten in de maatschappij, die met zoo aandoenlijke hartelijkheid van ‘den Professor’ spraken, zijn niet de minst-welsprekende getuigen van hetgeen Schneevoogt voor de menschheid was. Of is het niet aandoenlijk, dat bij zijn graf - waarbij zeker velen gaarne een woord van afscheid en van liefde zouden hebben willen spreken - juist een hunner heeft gezegd, wat wij hadden willen uitspreken, indien wij daartoe de gelegenheid hadden gehad? Is het niet aandoenlijk, dat, na den christenleeraar, een trouwe, aanhankelijke dienaar, een dankbare vriend zich gedrongen heeft gevoeld, zijn hart uit te storten bij dat laatste afscheid? Ziedaar een vertegenwoordiger der menschheid, wiens hulde en erkentelijkheid Schneevoogt met innig welgevallen zou hebben aanvaard.

Indien men vraagt, of Schneevoogt een geloovig christen was, en onder die vraag verstaat, of hij een specifiek christendom erkende met geloofsformulen en dogmata, dan zal het

antwoord waarschijnlijk ontkennend moeten luiden. De school van het vrije onderzoek, van natuurstudie en kritiek had hem tot andere resultaten gebracht. Was hij een pantheïst, een materialist, een zuiver natuurphilosoof? Ook dat weet ik niet, maar indien algemeene menschenliefde, hulpvaardigheid en offerwilligheid den christelijken grondslag vormen, dan stond hij ongetwijfeld op echt christelijken bodem. Aan Schneevoogt zal zeker veel vergeven worden, omdat hij veel heeft liefgehad.

Ofschoon de periode van zijn jeugd samenviel met die ziekelijke richting, die het verhevene en het ideale zocht in een romantischen *Weltscherz*, in de onbestemde *Schnsucht nach dem unbestimmten Etwas*, was hij geheel vrij gebleven van die ziekte; zijn gezond hoofd en zijn levenslust hadden hem daarvoor bewaard, en indien hij ooit met goedhartigen spot en met schalke ondeugendheid zich vrolijk kon maken over verschijnselen, waarvan hij de dwaasheid in al haren omvang doorzag, dan was het over dien opgeschroefden menschenhaat en dat bittere sentimentalisme, waarachter zoo vaak ledigheid van gedachten werd verborgen.

Anderen dan ik hebben Schneevoogt reeds gekenschetst als geneesheer en hulde gebracht aan hetgeen hij voor de lijdende menschheid, inzonderheid voor ziele- en geesteskranken heeft verricht. Als arts zal hij niet licht worden vergeten bij het tegenwoordige geslacht; als voorganger en leermeester bij het ziekbed danken vele onzer voortreffelijkste medici aan hem hunne vorming en ontwikkeling, hun juisten blik op den aard en de oorzaak der ziekteverschijnselen, en hunne menschkundige en liefderijke behandeling van den lijder. Volgens hunne getuigenis was hij het ideaal van een zorgzaam en nauwlettend geneesheer en wist hij de resultaten van zijn bevindingen en zijn onderzoek met groote helderheid aan zijne jongere ambtgenoten mede te deelen en hen zoodoende practisch in te leiden in de geheimen van hun moeielijk en dikwijls ondankbaar vak. Laat mij het woord geven aan een man, die meer dan de meeste anderen, bevoegd en gerechtigd is Schneevoogt's verdiensten te beoordeelen.

'Den 20sten Juni 1838 gepromoveerd,' zegt Dr. Huet[1], 'werd Schneevoogt reeds kort daarna, in 1840, geroepen tot de gewichtige betrekking van eersten geneesheer aan het Buiten-Gasthuis te Amsterdam, toenmaals nog een gesticht voor krankzinnigen.

1 G.E. Voorhelm Schneevoogt door Dr. G.D.L. Huet, Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, jaargang 1871.

De onvermoeide werkzaamheid, die Schneevooogt daar ontwikkelde, zijne liefderijke zorgen om het lot der verpleegden te verbeteren in een tijd, toen de humane behandeling van zieken en bovenal van krankzinnigen nog zoo weinig algemeen was; de moeielijke strijd, dien hij daar te voeren had tegen vooroordeelen en gebreken, de zelfopoffering, die hij zich daarvoor getroostte, dat alles is aan zijne vrienden en vereerders genoeg bekend. - Hij gaf aldaar den aanstoot tot gewichtige verbeteringen en tot eene meer menschelijke behandeling der verpleegden, maar legde er tevens den grondslag van zijne wetenschappelijke carrière, en zoo als hij zelf getuigde, tot die ruime ontwikkeling van menschenkennis, die Schneevoogt zoo bovenmate onderscheidde. Daar vormde hij door zijn voorbeeld en leiding tal van jonge geneesheeren, die hetzij als zijne adsistenten, hetzij door bezoeken aan het Buiten-gasthuis, spontaan zijne kennis en ondervinding aan het ziekbed zich ten nutte kwamen maken. Geen was er onder zijne discipelen, die zich niet aangetrokken voelde door de volmaakte verpersoonlijking van den geneesheer in Schneevoogt; geen dien hij niet liefde en belangstclling in de wetenschappelijke beoefening van de geneeskunst en in de behandeling van den zieken *mensch* wist in te boezemen; geen, die niet nog met liefde en dankbare herinnering aan het Buiten-gasthuis terugdenkt als het tooneel, waarop Schneevoogt zulk een heerlijke rol vervulde. Van zijn onvermoeiden strijd tegen de gebrekkige hulpmiddelen, die hem daar ten dienste stonden, en tegen de bestaande gebreken van die inrichting getuigen mede Schneevoogt's Rapporten over het Buiten-gasthuis, aan Regenten der beide Gasthuizen in Februari 1858 en November 1859 ingediend en in ruimen kring bekend en bewonderd.' -

Ruime ontwikkeling van menschenkennis, tact en liefderijkheid om den zieken *mensch* te behandelen, leerde en onderwees Schneevoogt gedurende de twee en twintig jaren, die hij als eerste geneesheer in het Buitengasthuis doorbracht. Moge aan Schroeder van der Kolk de verdienste behooren van de eerste te zijn geweest, die aan het verplegingstelsel van de krankzinnigen ten onzent eene heilzame hervorming, eene radicale revolutie heeft doen ondergaan, aan Schneevoogt komt de eer toe, dat hij met hart en ziel, met onverdroten ijver en onverflauwde geestdrift heeft voortgewerkt op den grondslag, door Schroeder van der Kolk gelegd. Hetgeen niet van alle benoemingen en

keuzen kan worden gezegd, mag veilig van Schneevoogt's benoeming tot opvolger van van der Kolk als Staats-Inspecteur der geneeskundige gestichten voor Krankzinnigen worden getuigd, dat het gouvernement in hem den rechten man op de rechte plaats heeft gesteld, en in dit geval inderdaad de mantel van Elia op den waren Elisa is nedergevallen.

Naast de werkzaamheden, aan dit gewichtige ambt verbonden, wijdde Schneevoogt de laatste negen jaren van zijn leven aan eene uitgebreide consultatieve practijk en aan het onderwijs in psychiatrie en neuro-pathologie. Maar te midden van dien wetenschappelijken werkkring, vond hij den tijd om trouw te blijven aan den litterairen kring, waartoe hij sedert 1840 had behoord, aan onzen kleinen ‘Gids’ kring, welks bedorven kind en lieveling hij was. Zeer zeker zal die kring bij wie hem niet kennen, in mijn persoon te dezer gelegenheid weder het al te grappige verwijt op zich laden van eene *société d'adoration mutuelle* te zijn. Het verwijt is te vermakelijk om het te weêrleggen. Slechts één verwijt kan dien kring treffen, zoo 't een verwijt heeten mag, namelijk dat hij *velen anderen* in den lande, door het openen zijner bladzijden een stijgbeugel heeft aangeboden om het paard te bestijgen, dat zij wenschten te berijden op hun levensweg. Schneevoogt dankte niets aan ons, maar wij zooveel te meer aan hem. Zijne aansluiting was een winst, en niet een dienstbetoon van onze zijde. Hij en de meeste onzer komen er door zich zelven, wanneer zij er komen willen; zoo zij er niet willen komen, vergunnen wij hen te blijven waar zij zijn. In beide gevallen zijn zij ons even lief en dierbaar. Het ‘komen’ of ‘niet-komen’ is niet onze maatstaf. Wij meten naar de maat, waarmede wij ook dezen edelen afgestorvene hebben gemeten, naar den rijkdom van gave van gemoed en verstand, naar de natuurlijke ontwikkeling der met ons geboren talenten; niet naar de carrière, waartoe zij voeren.

Verlangt men wellicht aan het slot van dit afscheidswoord, van deze weemoedige herinnering, eenige levensbijzonderheden van Schneevoogt te vernemen? Ik zal trachten aan dat verlangen in weinige regelen te voldoen, voor zoover mijne inlichtingen strekken, hier en daar aan vrienden en betrekkingen ontleend.

Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt werd den 26sten December 1814 te Haarlem geboren. Onze Germaansche buren zouden zeggen dat hij een ‘kerstkind’ was; wellicht zeiden zijne ouders, die van duitschen bloede waren, dat ook. Hij ontving

het eerste onderricht op de departementale school van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en zijne verdere vorming op de Hernhutter-school te Neuwied. Was het aan die laatste opleiding te danken, dat het gemoedelijke, het zachte en liefderijke element in Schneevoogt tot zulk eene ontwikkeling kwam; dat hij in humaniteit en vergevensgezindheid een zachtmoedige bleef te midden van de latere, harde leerschool der kritiek, die hij doorleefde? - Te Haarlem in de ouderlijke woning teruggekeerd, bezocht hij de latijnsche school onder Dr. Venhuyzen Peerlkamp en R. Posthumus en ging toen naar de Leidsche Universiteit, waar hij een schat van wetenschap en een schare van vrienden wist te vergaren.

Na zijne promotie, vestigde hij zich als geneesheer te Amsterdam, waar hij weldra door zijne geniale persoonlijkheid de opmerkzaamheid tot zich trok. - In 1840 werd hij tot geneesheer in het Buiten-Gasthuis benoemd; aan het hoofd dier inrichting bleef hij tot 1862, toen hij door zijn huwelijk niet langer als eerste geneesheer werkzaam kon blijven, daar de gemeenteraad hem de toestemming weigerde, om buiten het gesticht te wonen.

In 1851 werd hij aangesteld tot buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde aan het Athenaeum Illustre. - Bij de reorganisatie van het geneeskundig onderwijs, verwisselde hij vóór weinige jaren dien werkkring voor dien van lector in de psychiatrie.

Hij leidde een gelukkig en tevreden leven, omringd door velen, die hem lief hadden en vereerden. Des zomers woonde hij sedert vele jaren op het landgoed Heijenoord bij Arnhem, een beminnelijk, gastvrij oord voor al zijne vrienden; een bekoorlijk, schilderachtig plekje, dat hij lief had en idealiseerde, en waar hij met zijne vrouw al de weelde der schoone natuur, der Geldersche bergen en der Geldersche zuivere lucht genoot. Dáár overleed hij, pas vóor weinige dagen van eene inspectiereis door Noord-Brabant teruggekeerd, op den 17den Augustus. Twee dagen later, op Zaterdag den 19^{den}, werd hij stil en eenvoudig op het Arnhemsche kerkhof begraven.

Vrede zij zijner assche, en zoolang er liefde en vriendschap en dankbaarheid bloeit op aarde, zal het aan zijn graf niet aan bloemen ontbreken. -

JOH. C.Z.

A propos van volksvlijt in een Paleis.

I.

Druk en levendig was het bijna iederen avond in den middenzomer van '69, zoo om en in de talrijke paviljoens, die op het *Voorplein* opgeslagen waren, als in de onderaardsche gewelven, waar Cambrinus zijn zetel had gevestigd. Vroolijk ging het overal toe, al moesten zich hier, beneden, de luchtige woorden een weg banen door de blauwachtige wolken van een compleet assortiment sigaren, en al deed zich hier, in de buitenlucht, de frissche avondkoelte weleens zóo onzacht gevoelen, dat vlaggen en wimpels elk oogenblik de stangen dreigden vaarwel te zeggen, die ze aan de aarde kluisterden. Toch hield de vaak luidruchtige drukte onverdroten aan. Amsterdammers en provincialen, Nederlanders en vreemdelingen wemelden in en om het Paleis voor Volksvlijt.

Geen wonder: er werd een Tentoonstelling gehouden. En het publiek, dat gewoonlijk in onze Academiesteden een maskerade komt vieren, dat onze uitgestrekte militaire kampen met een bezoek vereert of op een der monsterkermissen van ons vaderland een kijkje pleegt te nemen, kon niet nalaten op de reusachtige aanplakbiljetten af te komen, die de Tentoonstelling en de daaraan verbondene, zij het ook wat eentonige feestreeks in alle spoorwegstations en op alle muren, waar zulks gebruikelijk is, den volke verkondigden. Maar ook aan buitenlanders ontbrak het ditmaal niet, tot onze groote zelfvoldoening; want, wij moeten het erkennen, wij *zijn* er trotsch op, al plegen wij het gastvrije Nederland te roemen, toch zijn wij

er trotsch op, als de vreemdeling blijken van belangstelling in ons landje geeft. En dat had hij ditmaal in dubbelen zin: zoowel door aanzienlijke toezendingen van buitenslands, als door aanhoudende en vrij talrijke bezoeken hadden de vreemdelingen de Internationale Tentoonstelling helpen gelukken.

Wat was het doel van deze Tentoonstelling? Geen Lilliputter's navolging van 't geen Engeland en Frankrijk in hun hoofdsteden hadden aangelegd. O, neen. In bescheiden omvang trachtte zij een doel te bereiken, dat in belangrijkheid gerust met de strekking der wereldtentoonstellingen kon wedijveren. De nijverheidsvoortbrengselen van alle landen van den aardbol naast elkander te plaatsen en aan voortbrengers zoowel als aan verbruikers ter vergelijking aan te bieden, edelen wedijver op te wekken onder de eersten en de wereldmarkt plastisch uit te stallen aan de voeten der laatsten, - het was een grootsche gedachte, waarvoor men eerbied moet koesteren, ook al twijfelt men, of de gevolgen wel geëvenredigd waren aan de krachtsinspanning en aan de geldelijke offers, die de ondernemingen vereischten. Maar zijn bovendien de groote industrieelen niet voortdurend in de volstrekt niet verwaarloosde gelegenheid, om door reizen zich op de hoogte te stellen van de vorderingen die de tak van nijverheid, waarmeê zij zich bezig houden, elders gemaakt heeft? En staan zij, die waarlijk den naam van groothandelaars verdienen, niet voortdurend in verbinding met alle oorden der wereld waar hun artikel te vinden of te slijten is? En de verbruiker, dat is de nieuwsgierige, de belangstellende toeschouwer duizelt bij al het kunstige, al het *geacheveerde* dat hij uit alle vertakkingen der menschelijke nijverheid om zich heen gegroepeerd ziet en kan eigenlijk niets anders doen, dan met de naiefste bewondering *hoe mooi!* uit te roepen, terwijl hij aanschouwt, en *hoe mooi!* te herhalen, als hij zijn bevindingen meêdeelt aan hen, wien het niet te beurt viel Corinthe te bezoeken. Maar ook al vermocht hij meer, al nam hij helderder indrukken van de tentoongestelde voorwerpen mede, al hadden enkele daarvan hem bijzonder getroffen, juist dan moest hij, van zijn bedwelming bekomen, alras begrijpen, dat hij eigenlijk maar de pronkkamer der industrie betreden had, waar voor hooge of zeldzame bezoeken voorwerpen waren uitgepakt, die in den gewonen loop der dagen met een *housse* gedekt waren of voor het alledaagsche leven geen bruikbaarheid leverden, of eindelijk met zóo bui-

tengewone zorg en inspanning vervaardigd waren - en dit vooral was de gevaarlijkste begoocheling - dat de productiekosten oneindig hooger waren dan wat het publiek voor dergelijke voorwerpen, over wilde en kon hebben. Zoo verliet de nadenkende toeschouwer de Wereldtentoonstelling met de bewustheid geen photographisch beeld, maar een geflatteerd portret van de hedendaagsche Nijverheid gezien te hebben. Geheel anders was ditmaal het plan geweest van de *Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerks-nijverheid*. Zij beoogde een tentoonstelling van beperkten omvang, wier voorwerpen wellicht niet aan allen een direct belang inboezemden, maar waarvan het onmiddellijke of althans middellijke nut ook onbetwistbaar zou zijn. Daarom beproefde zij onder de oogen van den Nederlandschen werkman te brengen wat er binnen- en buitenslands vervaardigd werd zoowel van voorwerpen, die tot huiselijk gebruik in den uitgestrektsten zin kunnen dienen, als van werktuigen, die het spoediger of fijner werk van den handwerksman konden bevorderen. Hier zou dus tentoongesteld worden voor wie niet konden reizen: daar de berg niet tot Mohammed kwam, moest Mohammed wel tot den berg gaan. Aan het groote en onmiddellijke nut van dergelijke kennismaking kon niet getwijfeld worden, te meer daar de Regelings-Commissie een besluit had genomen, waardoor zij de tentoongestelde voorwerpen in werkelijkheid tot monsters maakte van hetgeen de nijverheid kon en wilde leveren. Tegen den prijs, die bij alle voorwerpen moest opgegeven zijn, behield zich de Commissie het recht voor, om niet alleen de tentoongestelde zaken zelve aan te koopen, maar ook andere, gelijksoortige te bestellen. De inzender, die zich aan die voorwaarde niet onderwierp, kwam niet in aanmerking voor eenige bekroning. Bij alle voorwerpen moest daarom een opgave gevoegd zijn van de prijzen, waarvoor zij zoowel in het groot als in het klein te krijgen waren, aan welk vereischte voor ⅔ der ingezonden artikelen voldaan werd. Hiermeê was een rechte weg gebaand, die alle kronkelpaden van vroegere tentoonstellingen afsneed. Een spiegel der werkelijkheid, geen St. Nicolaas-uitstalling, zou in het Paleis plaats grijpen, dat nu hulde zou doen, voor het eerst in den volsten zijn des woords hulde zou doen, aan zijn wel wat zonderling saamgekoppelden naam. Het eenige, waarin de ontwerpers gedwaald hadden, of juister gezegd, waarin hun verwachting ongetwijfeld overtroffen werd, was de wel degelijk gekoes-

terde meening, dat de bijeen te brengen verzameling geen zeer grooten omvang zou krijgen en dat zij alleen voor onze landgenooten belangrijkheid of aantrekkelijkheid zou opleveren. Zelfs ten onzent ontbrak het toch aan geen spotternij met een tentoonstelling voor de arbeiderswereld, waaruit de luxe gebannen was: een omgekeerd Sybris! Die meening nu, hoe werd zij gelogenstraft! Immers ieder, die zelf de tentoonstelling bezocht heeft, kan zich herinneren, dat het ruime gebouw niet alleen, maar ook de omtrek er van, letterlijk opgevuld was met de artikelen, die door c. 2500 inzenders waren tentoongesteld. Van dit aantal kwam niet meer dan een derde uit ons vaderland. En dat de vreemdeling te Amsterdam in de zomermaanden van '69 goed vertegenwoordigd was, bleek genoegzaam uit de talrijke groepjes, wier luidruchtig gesnap en gelach een ondubbelzinnig bewijs mochten heeten tegen een Nederlandershap, dat een of ander hun had willen toedichten.

Zooal geen bezoekers, bezendingen waren gekomen bijna uit geheel Europa, voor zoover het aan de nijverheid der beschaving deel neemt. Dat Griekenland en Turkije niet tentoonstelden, zal niemand verwonderen. Zoo ook aan den eenen kant Rusland en aan den anderen Spanje en Portugal achterbleven, was die terughoudendheid voor een deel aan den inwendigen toestand dezer landen, maar voor een ander deel ook aan de omstandigheid toe te schrijven, dat er maar korte tijd verliep tusschen de volkomen vaststelling van het tentoonstellingsplan en zijn uitvoering. Wel was het denkbeeld lang genoeg te voren door de *Vereeniging voor Fabrieks- en Handwerksnijverheid* opgevat en beraamd, maar het duurde geruimen tijd, eer het zich in de openbare meening der Nederlanders recht had weten te verschaffen. Behalve de ten onzent volstrekt niet zeldzame onverschilligheid, werkte ook eenigermate de huivering mede, om den arbeidenden, den loontrekkenden stand, hier als een afzonderlijke klasse der maatschappij officieel te erkennen. In die beschroomdheid deelden zelfs velen, die, voor gelijkheid van rechten en opofferingen in den staat ijverende, hierom juist van ongelijkheid van maatschappelijken toestand niets hooren wilden. Zou bovendien de vergelijking van hetgeen de werkman elders genoot hier geen ontevredenheid baren met hetgeen steeds lijdzaam gedragen was? Zou de lust tot vereenigingen, die wel wat goeds maar ook veel kwaads in den schoot droegen, niet overslaan naar het gezegende, rustige Ne-

derland? Maar ook anderen, die tegen het belang of het nut van het speciale karakter der Tentoonstelling niets in te brengen hadden, twijfelden of Nederland wel het geschikte strijdperk was, waarin de wedijverende volken zouden willen afdalen. De *Vereeniging* bleef echter volhouden, ijverig aangespoord door haar onvermoeiden voorzitter, die, toen het pleit hier te lande op verre na nog niet voldongen was, reeds in de hoofdstad van Groot-Brittanje bijdragen wierf. Als de vreemdeling de broederhand reikte, zou de gastvrije Nederlander de zijne wel niet terugtrekken. En gelukkig vond het plan in de industrieele kringen, zoo te Londen als in de fabrieksteden van het Vereenigde Koninkrijk, onverdeelden bijval. Zooveel bijval, dat niet langer een provinciale hoofdplaats, Utrecht, maar de hoofdstad des Rijks bestemd werd, om de Tentoonstelling binnen haar wallen op te nemen. Onze nationale eer eischte voortaan, dat het plan met kracht doorgezet en met luister uitgevoerd werd: de tegenstand was overwonnen.

Ook de medewerking der Regeering begunstigde nu de onderneming, een medewerking, die zich zoo goed als niet in geldelijke tegemoetkoming, maar veeleer in zedelijke ondersteuning openbaarde. Zoo brak onder den algemeenen wensch voor het welslagen der nieuwe poging op het gebied der volkswelvaart de dag aan, waarop een Koninklijke Prins de tentoonstelling op plechtige wijze opende. Deze feestelijkheid had plaats op 15 Juli 1869. De voorzitter der Vereeniging heette den Prins in een sierlijke en kernachtige rede welkom, en de Prins antwoordde op hartelijken toon. Daarna hief een koor van Amsterdamsche werklieden een lied aan, waarin de lof werd bezongen van den vreedzamen strijd, die hier tusschen de wedijverende natiën gevoerd werd. Des middags ontbraken noch het onvermijdelijke diner noch de opgewonden heildronken, waarin de vertegenwoordigers van de verschillende volken en de verschillende maatschappelijke standen betoogden, hoe zij elkanders welzijn, de algemeene welvaart en de oud-Nederlandsche vrijheid op prijs stelden. Toen de duisternis op den langen zomerdag gevolgd was, werd een schitterend vuurwerk ontstoken, en te midden der lichtende vuurpijlen scheen het gevleugelde beeld der Faam, dat hoog boven de feestvierenden uitstak, langenoot en vreemdeling een onweerstaanbare uitnoodiging toe te roepen. Zij werd werkelijk niet versmaad en de tentoonstelling werd gedurende de drie

maanden van haar bestaan door meer dan een half millioen belangstellenden bezocht.

Die belangstelling werd gevraagd voor al wat het huiselijke leven van den werkman veraangenamen en zoowel zijn arbeid meer juistheid en netheid meêdeelen, als ook voor hem zelven vergemakkelijken kan. Nog meer. In de laatste jaren hebben zoowel werklieden zelve als ondernemers en ook personen, die, tot geen dezer beide klassen behoorende, de welvaart der maatschappij bevorderen wilden, plannen gemaakt, om den toestand van den loonarbeider en den ambachtsman in het algemeen te verbeteren, 't zij door zijn inkomsten te vermeerderen, 't zij door die inkomsten vruchtbaarder te maken op stoffelijk en op verstandelijk gebied. Ook aan deze pogingen werd een rubriek der tentoonstelling gewijd. Wat in dit opzicht verkregen of ontworpen was, zou hier in resultaten of in ontwerpen meêgedeeld worden. Tengevolge van de uitbreiding, die hierdoor de cirkel, waarin zich de tentoonstelling bewoog, ondergaan had, vormden de Zeven Klassen, waartoe door de Commissie alle voorwerpen teruggebracht werden, twee eenigszins op zich zelf staande groepen. De zaken, stoffelijke voorwerpen, die als monsters, stalen of modellen moesten dienen van 't geen de nijverheid ten behoeve van den werkmansstand, geschikt en goedkoop, leveren kon en wilde, vormden de eerste groep, verdeeld in deze vijf klassen: Woningen, Meubilair, Kleeding, Voedsel, Werktuigen en andere hulpmiddelen. Tot de tweede groepen zijn deze twee klassen te rekenen: Onderwijs en Uitspanning, Arbeidersvereenigingen.

Deze twee groepen, die beide gelijkelijk het belang derzelfde klassen betreffen, zijn o.a. toch ook daarin onderscheiden, dat de eerste voornamelijk aanschouwing behoeft en bij de beschrijving - zoo men niet in technische bijzonderheden treedt - voor niet veel anders stof zou opleveren dan voor een uitvoerigen catalogus. Wat in de beide laatste klassen tentoongesteld werd, kon integendeel weinig aantrekkelijks opleveren voor kijkgrage bezoekers, maar roept des te meer de belangstelling in van hen, die het nut en de gevolgen der tentoonstelling wenschen na te gaan.

Er bestaan evenwel - men zal het licht vermoeden - tusschen beide groepen in de werkelijkheid zoovele punten van aanraking, dat het onmogelijk is, de grenslijn der beschouwingen zóo te trekken, dat men niet somtijds van den eenen kant

tot den anderen moet overgaan. Vertoonen ons immers de vijf eerste klassen wat de nijverheid in staat is ten nutte van den werkman te leveren, de vereenigingen trachten de middelen te vinden, om nog meer geriefelijkheden onder het bereik van den arbeider te brengen of om hem tot zijn vak meer te bekwamen. Omgekeerd mogen wij de scheppingen der nijverheid toetsen aan de wenschen en de behoeften van den arbeidersstand, die zich niet het minst krachtig in de door of voor hen gevormde vereenigingen kenbaar maken.

Al dadelijk ontmoeten wij dat innig verband tusschen stof en geest, tusschen de voortbrengselen der nijverheid en de veredeling van den arbeidersstand op het terrein, dat door de Eerste Klasse der tentoongestelde voorwerpen ingenomen werd. bij de Woningen. Geen voorwerp toch van dagelijksche behoefte oefent zulk een onmiddellijken en zulk een voortdurenden invloed op de gezondheid, de spaarzaamheid en de zedelijkheid van den arbeider, als de plaats, waar hij van het dagwerk uitrust, waar hij door vrouw en kroost omgeven het voedsel nuttigen, waar hij zich eenige oogenblikken daags als van de buitenwereld onafhankelijk beschouwen mag of te beschouwen wenscht. Met dat belang is slechts te vergelijken de moeilijkheid van het vraagstuk: hoe den werkman een geschikte woning verschaft? Want hoeveel behoefte er ook aan goede arbeiderswoningen bestaat, zij zullen en moeten in 't algemeen niet verrijzen dan onder zoodanige omstandigheden, dat de eigenaar een billijke rente van zijn aangelegd kapitaal make. Der liefdadigheid kome geen aandeel toe in het onderhoud van den nijveren arbeider. Goede en goedkoope woonhuizen, wier huurprijzen van weerskanten billijk berekend zijn, ziedaar wel niet de kwadratuur van den cirkel, maar toch een niet gemakkelijk te bereiken ideaal. Reeds het bestaan der ongeschikte woningen verhindert de verwezenlijking er van. Want terwijl zij den werkman, daaraan gewend, bijna zou men zeggen, verslaafd binnen haar wanden kluisteren, beslaan zij een terrein, dat òf elders niet te vinden is, òf tegen zeer hoogen prijs verkregen moest worden.

Ook ons vaderland staat niet buiten de moeilijkheid. Al daalt de ambachtsman nog niet overal gelijk te Amsterdam - volgens de uitdrukking van een belangstellend vreemdeling, die ook de tentoonstelling bezocht en een uitvoerig verslag er van geleverd heeft - eenige voeten beneden het waterpas van de

onvermijdelijk aangrenzende gracht, al is niet in iedere woning ‘de steenen vloer vochtig’ en al wordt niet in elk vertrek ‘het licht van de kaars gevergd, om een vreemd bezoeker eer aan te doen,’ er bestaat ook in Nederland allerwege een behoefte, die ook gevoeld en erkend wordt, aan een flinke, gezonde en goedkoope werkmanswoning. Een behoefte, wier vervulling intusschen al niet gemakkelijker wordt ten gevolge van den echt vaderlandschen trek van den Nederlandschen werkman, om geheel op zich zelf gehuisvest te zijn. Wars van *cités ouvrières* behelpt hij zich liever in een afzonderlijke, eigen woning, dan comfort te ondervinden in de aangewezen vertrekken van een met velen gemeenschappelijk bewoond huis. Wie geen beredeneerden catalogus wil of kan leveren, zal zich natuurlijk onthouden van de opsomming van alle verschillende soorten van woningen, waarvan de modellen uit onderscheidene landen naar Amsterdam opgezonden werden, nog minder in een beoordeeling treden van de verdiensten of de gebreken, die aan elk dier plannen mochten kleven. Dit alles vereischt zelfs naast een uitvoorige beschrijving vooral eigen aanschouwing. Hier zij het voldoende er op te wijzen, dat de Nederlandsche inzenders van woningmodellen een eervolle plaats innamen naast den vreemdeling, en dat zij ook hierdoor toonden, dat in het vaderland der Hofjes, dat zoo rijk is aan wees- en gasthuizen, zoo overvloeit van liefdadigheidsgestichten, een levendig streven heerscht, om ook den ambachtsman tegen billijke betaling een goed onderkomen te verschaffen.

Behoort intusschen op dit gebied vooreerst veel tot de vrome wenschen, nog sterker geldt dit wachten en hopen van de voeding, die onzen ambachtsman ten dienste staat. Gaat het Duitsche spreekwoord, het motto van de Vierde Klasse der tentoongestelde voorwerpen, onbepaald op, is de spreuk onbetwistbaar: *wie der Mensch iszt, so ist er*, dan mogen wij van de energie onzer loontrekkende landgenooten geen te hoog gespannen verwachting koesteren. In de plaats van lange bespiegelingen een enkel staaltje. Toen eenige jaren geleden het zoogenaamde *Oranje-water* buiten Amsterdam gegraven werd, voorzagen eenige menschlievende ingezetenen van Leiden een aantal werklieden van die stad, die leeg gingen, van de noodige werktuigen, om aan dit werk mee te arbeiden. Dapper trokken de Leidenaars aan het werk. Zij werkten door en gunden zich nauwelijks den tijd, die noodig was, om hun aardappels

of karnemelk te verteren. Maar wat aanschouwen zij? Op dat etensuur veroorloven zich een aantal hunner medearbeiders niet alleen aardappels, maar ook groenten, maar ook vleesch te nuttigen en dien weelderigen disch nog met fonkelend bier te besproeien en dat wel, zonder vóor den eten den jenever gespaard te hebben. Dat durfden Engelschen, die naast de Leidsche werklieden in Hollandsche aarde wroetten. En die roekeloosheid zal hun gewis duur te staan komen, als zij dag aan dag wordt voortgezet: onder in den zak vindt men ook hier de rekening. Ongetwijfeld. Die voeding zal het hare bijdragen, om den Brit minstens twee en een halve gulden aan dagloon te verschaffen tegenover de zestig centen, waarmede onze landgenooten naar huis konden gaan. Wat hier aan te vangen? Moest de Hollandsche graver eerst zooveel gaan eten als de Engelsche, om evenveel te kunnen afwerken? Maar wie borgt hem zulk een diner, hem, die in geen twee dagen den prijs er van verdient? En één zwaluw kan hier ook geen zomer brengen: eerst een reeks van degelijke maaltijden, een geregeld diëet van krachtig voedsel zal resultaten opleveren. Dus - hard werken om veel te verdienen. Zoo dit echter niet mogelijk is? De jonge docter, die trouwen moet om practijk te krijgen en practijk behoeft om te kunnen huwen, zit in geen moeilijker dilemma dan onze arme gravers. Het bekende middeleeuwsche raadsel over de prioriteit van het ei of de kip kan geen scholastisch brein meer geplaagd hebben, dan het raadsel, waarvoor de wanhopige Leidenaars stonden. Zij gaven het ook maar op en togen naar huis, zeker met den weinig bemoedigenden troost, dat zij ledig gaande moesten trachten zich zóo goed te voeden, dat zij eindelijk fiks konden werken.

Op dat spaarzame diëet van onzen Nederlandschen ambachtsman rekenen onze overzeesche naburen. ‘De voedingskwestie in Holland’ - zegt de Engelsche verslaggever van de tentoonstelling, op wien wij boven doelden - ‘is van belang niet alleen voor Nederlanders, maar ook voor ons, Engelschen, die op het oogenblik zoo ruimschoots de artikelen gebruiken, die bij het tegenwoordige *régime* van het Nederlandsche volk tot het overtollige gerekend worden en daarom voor vreemde markten beschikbaar zijn.’ Daarna o.a. wijzende op de 100,000 stuks hoornvee en de 240,000 schapen, die in '69 uit ons land naar Groot-Brittanje uitgevoerd zijn, maakt hij de volgende opmerking. ‘Die groote aanover van vleesch, dien wij, vooral

voor de Londensche markt, uit Holland trekken, zou voor de geheele volwassen mannelijke bevolking van Nederland niet veel meer dan één maaltijd per week opleveren, zoodat deze bron van voedsel voor de Britsche hoofstad afhankelijk is van het voortbestaan eener zeer veranderlijke omstandigheid, n.l. het stationaire in het vleeschverbruik bij de groote massa der Nederlanders zelve. Een kleine aanwas in dat verbruik, dat tegenwoordig bij de geringere standen gelijk nul is, zou genoeg zijn, om den aanvoer geheel te doen ophouden' Of er intusschen vrees behoeft gekoesterd te worden door den Londenschen vleeschverbruiker, moeten wij voorloopig, helaas, betwijfelen, hoe groot het aantal ook zijn moge van hen, die het *Hoen* van Henri IV *in den pot* van iederen werkman wenschen. Want het vleesch deelt, als natuurproduct, in de onvermijdelijke eigenschap, dat het bij toenemende bevolking en stijgenden landprijs ook duurder wordt, zonder dat vermeerderde aanfokking met de toenemende behoefte gelijken tred kan houden.

Bij de dranken, b.v. het Bier, verschafte de tentoonstelling de gunstige meening, dat de in ons land allerwege ontluikende, of liever herboren wordende industrie der brouwerijen, welhaast den oud-vaderlandschen volksdrank in eere hersteld en binnen bereik van het koopvermogen der werklieden gebracht zal hebben.

Zal ook in de Lakenfabricatie - zoo vraagt men zich bij de Derde Klasse, die der kleeding, onwillekeurig af - voor Nederland zijn oude luister eens wederkeeren? 'Een blik op deze afdeeling', zoo schrijft de meermalen bedoelde verslaggever, 'was genoeg om te bewijzen, dat de tijden veranderd zijn, sedert dat Holland een belangrijke plaats op de lakenmarkt van den wereldhandel innam. Voorbij is de tijd, toen het gezicht van de Staal-straat Rembrandt de inspiratie schonk tot één zijner meesterstukken. De invoer van de merino-schapen uit Spanje in Frankrijk en in Engeland en de daaruit voortgesproten betere hoedanigheid der Fransche en Engelsche wolsoorten, drong in het begin dezer eeuw de Nederlandsche wol van de markt. Eerst langzaam begint zich in Holland de wol-industrie weer op te heffen. Langzaam, want in dat fabrikaat, dat van de oudste tijden af tot op heden het voornaamste aandeel heeft in de kleeding van dat deel der menschheid, dat de gematigde luchtstreek bewoont, was Nederland op zijn eigen tentoonstelling karig vertegenwoordigd.'

Ook van de linnen- en katoen-nijverheid kan nauwelijks een vroolijker tafereel opgehangen worden, hoewel toch de productie uit deze stoffen hier te lande grooter is dan die van lakens. Niet onwaarschijnlijk echter was het gemis van linnen en katoenen stoffen op de tentoonstelling toe te schrijven aan de richting, die onze nijverheid op dat gebied hoofdzakelijk volgt. Wat voor Oost-Indië bestemd is, kan bezwaarlijk in concurrentie treden met artikelen, die aan den Europeeschen smaak voldoen moeten.

Wat bijzonder de behoeften von den ambachtsman raakte, waren vooral de stellen gemaakte kleeren, waarvan zoowel onze landgenooten als de vreemden een ruim assortiment ten toon stelden. Haast in geen plaats van eenige beteekenis ontbreekt het aan winkels, waar men zich tegen allerlei prijzen in de kleeren kan steken, al past misschien maar op enkele de *reclame*, dien het Parijzer établissement *la Belle Jardinière* van zich liet uitgaan: ‘la specialité de cette maison est qu'on y entre tout nu et qu'on en sort tout habillé.’ Voor ƒ 8,- en hooger - om officieelen winkelstijl te bezigen - kan de werkman zich op de tentoonstelling een compleet pak uitkiezen, zonder boven de ƒ 18,- te moeten gaan. Dat de opgeplakte prijs hier geen verdichtsel was, daarvoor had de vroeger meegedeelde bepaling gezorgd, die de inzenders verbond de bestellingen tegen den aangekondigden prijs te leveren. *La Belle Jardinière* ging verder. Zij gaf een ontleding van den prijs, waaruit bleek hoeveel de verschillende stoffen gekost hadden, hoeveel arbeidsloon op de vervaardiging van het kleedingstuk kwam en dus hoeveel winst ten slotte ten bate van den verkooper overbleef.

Geen klasse, die meer afwisseling bood dan de Tweede, die van het Huisraad, een klasse, over wier voorwerpen men letterlijk struikelde, al was het maar over het aardewerk, dat uit onderscheiden Provinciën op den vloer van het Amsterdamsche Paleis was neergekomen. En wij onderstellen niet, dat aan de vroolijkheid der bezoekers afbreuk gedaan werd door de sombere opschriften onzer gele aarden schotels, waarin de vreemdeling, die wel gewoonlijk scherper ziet, maar daarom ook wel eens uit het opgemerkte te veel gevolgen afleidt, nog het overblijfsel van den vromen, oud-Hollandschen ernst opmerkte, als in schril contrast met de vroolijke deviezen, die het Fransche en

het Engelsche aardewerk van den tegenwoordigen tijd sieren. '*De dood komt zeker*' is zeker, hoe waar ook, geen prettige herinnering. Maar vergeten wij niet, dat de dischgenooten die Egyptische spreuk eerst gewaar worden, als de schotel ledig is. Doch de werkman, die in deze klasse rondzag, zou waarlijk niet aan den dood denken; van alle kanten werden hem de gemakken des levens geboden. Aarden- en glaswerk, kachels en fornuizen, waschmachines en zeepen, bedden en slaapsteden, klokken en horologiën, behangselpapieren en karpetten, eindelijk tafels en stoelen in alle vormen en alle prijzen. Bijna 600 voorwerpen, die zeker tot de meest aantrekkelijke van de gansche tentoonstelling behoorden, althans het gemakkelijkste binnen het waarnemingsvermogen vielen van alle bezoekers, ook van hen, die enkel uit nieuwsgierigheid kwamen.

Op dergelijke eer kon natuurlijk geen aanspraak maken de vijfde klasse, waarin echter elk der voorwerpen waarschijnlijk meer bijzonder de aandacht trok en zelfs de studie moest opwekken. Zij toch bevatte in een reeks van meer dan 300 nummers allerlei werktuigen, die besparing van tijd en moeite beloven bij landbouw, bij ambachten en bij arbeid voor huiselijke behoeften. Deze klasse betrof derhalve den werkman, in zijn hoedanigheid van producent en kwam vooral, omdat zij de stoommachines uitsloot, den zoogenaamden kleinen baas, den handwerksman te stade. Goedkoope en solide werktuigen, die den timmerman en den boekbinder te pas komen; een werkbank, die de ruggegraat der schoenmakers-leerlingen tegen vergroeiing vrijwaart; naai- en breimachines, vormden voor leeken de lichtpunten van deze belangrijke verzameling, die - mag men hopen - menig Nederlandsch werkman gedurende de eerstvolgende nachten na zijn bezoek van de Tentoonstelling, den slaap uit de oogen heeft gedreven.

En die bezoeken waren gelukkig niet zeldzaam. Dagelijks, gedurende de drie maanden, was het Paleis opgevuld niet alleen met najagers van vermaken en nieuwtjes, maar ook met degelijk belanghebbenden. Scholen en Vereenigingen, Werkbazen en Fabrikanten dreven er de ambachtslieden heen, of juister gezegd, stelden hen in staat, naar Amsterdam te gaan. Voor den dag of de dagen, die het bezoek kosten moest, werd geen loon afgetrokken, ja zelfs reis- en verblijfkosten werden verstrekt aan de groote menigte, die zelf de kosten niet kon dragen. Zoowel ten behoeve van dezen als van die bazen of

werklieden, die uit eigen zak hun verteringen bestreden, was op lofwaardige wijze door een bijzondere Commissie gezorgd voor goedkoope en zuiver ingerichte nachtverblijven en eetgelegenheden. Geen wonder, dat de terugkeerende werklieden overvloeiden, allen van blijdschap, en die hulp van hun patroons genoten hadden, ook van dankbaarheid jegens den werkverschaffer. Zij hadden geleerd, hun gezichtskring uitgebreid door het zien van een vreemde stad, van vreemde menschen en van vreemde voorwerpen en - zij hadden daarbij genoten, pleizier gehad.

Waarlijk dit laatste is niet gering te schatten. Ook dit verstaalt de spieren van den werkman en verheldert zijn hoofd. Of denkt gij, dat het ook hem voldoet, al was 't ook volgepropt met gezond voedsel en gezonden drank, een eentonig leven te leiden, waarin nimmer de verrassende zonnestraal der niet-alledaagsche afwisseling valt? Hoe duur onze publieke vermakelijkheden zijn weet ieder. Zij zijn veel te duur en reeds daardoor voor den werkman ten eenenmale ontoegankelijk, ook al bezat hij niet den echt oud-Hollandschen schroom, om ‘onder den rijkdom,’ te midden van bazen en werkverschaffers plaats te nemen. En toch, *niet van brood alleen leeft de mensch*; ook de geest van den werkman wil bezig gehouden zijn, te meer naarmate zijn gewone arbeid eentonig en werktuigelijk is. Hij moet zijn kundigheden kunnen uitbreiden, maar ook gelegenheid hebben zich genoegen te verschaffen. Want ook zijn *spelen is leeren*.

Aan de Middelen tot zedelijke, verstandelijke en lichamelijke ontwikkeling in den ruimsten zin was de Zesde Klasse gewijd. In deze klasse was dus bijeengebracht al wat voor de vorming en volmaking van den arbeidenden stand gedaan wordt; zoowel middelen als resultaten werden tentoongesteld. Naast het werk van jeugdige meisjes op bewaarscholen, volgens de *Fröbel-methode* vervaardigd, prijkten meesterstukjes door arbeiders in vrije uren afgewerkt buiten hun gewonen arbeid of vervaardigd in tijden, dat hun gewone verdiensten geheel of ten deele ophielden; stellen van Schoolboeken, naast verzamelingen van speelgoed; teekenstudiën van de leerlingen der middelbare scholen, naast volksliederen en populaire literatuur. Hoewel het land, binnen welks gebied de tentoonstelling gehouden werd, in deze klasse het best vertegenwoordigd moest zijn, bleven toch ook belangrijke vreemde inzendingen niet achter. Zij bestonden òf

in modellen van hetgeen hun werklieden of de kweekelingen hunner scholen konden leveren, òf in leer- en speelmiddelen der jeugd, boeken en speelgoed, òf in beschrijvingen van scholen en inrichtingen, die de opleiding van den werkman ten doel hebben. Zoo het waar is, wat Jules Simon zegt - en wie zal het hem vooral heden betwisten? - dat *le peuple qui a les meilleures écoles est le premier peuple; s'il ne l'est pas aujourd'hui il le sera demain*, dan mogen wij voor het vaderland van hem, die deze uitspraak verkondigt, wellicht tot overmorgen geduld oefenen. Aan theoretische voorschriften van officieele zijde ontbreekt het niet: de Fransche Minister van Onderwijs had compleete stellen van leerboeken en modellen, alle wenschelijke hulpmiddelen voor technisch onderwijs opgezonden, maar de toepassing, het gebruik bleek maar zeer onvoldoende. Op de kaart, die een beeld moest opleveren van den graad van intellectueele ontwikkeling in de onderscheidene landen van Europa, nam Frankrijk geen eervolle plaats in; zelfs het gewone, lager onderwijs bleek er in achterlijken toestand te zijn.

Jammer dat het land van den schoolmeester bij uitnemendheid, dat Pruissen, op twee uitzonderingen na niets dan schoolboeken ingezonden heeft. En die twee uitzonderingen bestonden - niet in een lijst van de jaarwedde dier zoo verdienstelijke lauwerkweekende onderwijzers, maar - eerstens in een verzameling tuin-speelgoed voor kinderen, en in een voorwerp door een werkman uit Reichenburg in onzen tijd vervaardigd, een getrokken kanon, dat geheel strijdvaardig was. De Schoolmeester en het Geschut; dát spelen is leeren!

Nog nergens echter zijn vorderingen genoeg gemaakt in het eigenlijke vakonderwijs voor ambachtslieden. Het technische of professioneele onderricht bevindt zich nog overal in de kindschheid. En toch hoeveel is daaraan gelegen! Voor een groot deel is de toekomstige welvaart van den werkman daarvan afhankelijk. Zoo toch niet zelden meer handen worden aangeboden dan gevraagd, naar geschikte handen is steeds vraag te over: voor werklieden, die aan eenige algemeene ontwikkeling, door lager onderwijs verkregen, bedrevenheid in een bepaald vak paren, zijn altijd plaatsen open. Nog meer. Jules Simon's uitspraak geldt ook voor de gevolgen van het professioneele onderwijs op de maatschappelijke welvaart van het geheele volk. Bekwame werklieden toch produceeren voorwer-

pen, die hoogere waarde bezitten en die dus bij den internationalen ruil ruimer betaald worden. In denzelfden tijd en met dezelfde moeite brengt het land, dat met ervaren werklieden gezegend is, meer voort dan een ander, waarin de ambachtsman op lager standpunt staat. Duur werk, voorwerpen van smaak, kunst en weelde worden vervaardigd en uitgevoerd en daartegenover komt een ruime aanvoer binnen van goedkooper, grover artikelen, die geschikt zijn voor de dagelijksche levensbehoeften van den werkman. Deze nu kan zich de voorwerpen van laatstbedoelde soort alsdan gemakkelijker aanschaffen, èn omdat zij in zijn land goedkooper zullen zijn, èn omdat hij voor zijn meer kunstigen arbeid hooger loon geniet. Stel b.v., dat veel timmermansleerlingen het brengen tot ervaren meubelmakers, dat er dus hier te lande meer fijne stoelen en tafels vervaardigd worden, die zeker binnenslands duurder betaald worden, en misschien zelfs voor het buitenland trekken, dan is daarop zoowel de winst van den baas als het loon van den werkman hooger dan op het gewone witwerk. Patroon en knecht zullen er te beter bij varen. En het geheele land profiteert er van, als wij voor onze binnenslands vervaardigde voorwerpen een grootere hoeveelheid buitenlandsche producten of geld kunnen invoeren.

Al deze duizenden van voorwerpen getuigden welke behoeften de mensch, zelfs de niet al te zeer verwende mensch, zich in de beschaafde maatschappij heeft eigen gemaakt, en deden tevens het vernuft uitkomen, waarmee hij er op uit is, om langs den kortsten weg de bevrediging dier behoeften te bereiken, en om met die voldoening aan dringende behoeften tegelijker tijd zijn schoonheidsgevoel te voldoen, het aangename aan het nuttige te paren. Nederland mag er roem op dragen, het eerste land geweest te zijn, binnen welks gebied een dergelijke tentoonstelling van bepaalde maar zekere strekking te zien geweest is. Van hoeveel belang deze blik in het leven en streven van den werkman door bevoegde beoordeelaars geacht wordt, moge daaruit blijken, dat de Britsche regeering een uitvoerig verslag van de Amsterdamsche tentoonstelling heeft doen opstellen en aan het Parlement heeft doen aanbieden. Dit verslag, waaruit wij reeds een en ander hebben meegedeeld, naar aanleiding waarvan wij menige opmerking hebben kunnen maken, is geleverd door den heer T.J. Thurlow, toen ter tijd tweeden Legatie-Secretaris bij het Britsche gezantschap te

's Gravenhage. Terecht heeft de bekwame steller geoordeeld, dat het jammer zou zijn, zoo dit rapport onder de officieele stukken van het *Blue-book* begraven bleef en hij heeft het daarom als een afzonderlijk werk uitgegeven en verkrijgbaar gesteld, onder den titel van ‘Arbeiders vereenigingen buitenslands’: *Trade-unions Abroad and Hints for home legislation, reprinted from a report of the Amsterdam Exhibition of Domestic Economy*. Zoo heeft Groot-Brittanje, dat naar het aantal inzendingen ter tentoonstelling eerst den vierden rang innam, niet alleen achter ons land maar achter België en Frankrijk kwam, de herinnering aan de wijd en zijd verspreide voorwerpen bewaard door een nauwkeurige en oordeelkundige beschrijving. De *disjecta membra* zijn bijeenverzameld in een *monumentum*, niet wellicht *aere perennius*, maar toch een gedenkteeken, dat de Engelsche diplomatie eer aandoet en bewijst, wat zij er onder verstaat, haar vaderland in den vreemde te dienen.

II

‘Arbeiders-Vereenigingen Buitenslands’ betitelt onze Engelschman zijn rapport. En inderdaad is een eenigszins uitvoeriger behandeling en beschrijving toegepast op de VII^{de} Klasse der tentoonstellingsvoorwerpen, waartoe behoorden: Verslagen, Statuten, Regelen en Reglementen van Vereenigingen, die de welvaart der arbeidende standen ten doel hebben; een klasse, waarmee de schrijver ook daarom meer bekend kon zijn, omdat hij die afdeeling der Jury presideerde, die met de beoordeeling dezer klasse belast was. Jammer maar, dat de verdere inhoud gansch niet aan den titel beantwoordt; want uitvoerige meedeelingen worden juist gedaan omtrent eenige beruchte..... Engelsche *Trade-unions*. Daaruit kan dus de lezer op het vasteland nog al een en ander vernemen nopens den volstrekt ook van elders niet onbekenden overmoed dezer arbeidersvereenigingen en de door haar uitgelokte werkstakingen, maar van wat de rest van Europa op dit gebied levert, wordt alleen gewaagd in het rapport over klasse VII. Deze klasse nu bevatte wederom de volgende onderdeelen: Maatschappijen van Weldadigheid, Spaarbanken, Winkelvereenigingen, Vereenigingen van werklieden tot het drijven van ondernemingen,

Ziekenfondsen, Pensioenfondsen en ten slotte die Arbeidersvereenigingen, die als Trade-Unions aan te merken zijn.

Ieder kent de tooverkracht, die sinds eenigen tijd in het woord vereeniging gehuisvest is. Dáarin wordt het heil gezocht voor de Maatschappij der Toekomst, dáarin het morgengloren begroet van een zonnigen vreugdedag. En ongetwijfeld kan in iedere richting, dus ook in het bevorderen van de belangen der arbeidende klassen, met vereende en goed aaneengesloten krachten veel bereikt worden. Eendracht *maakt* Macht. Natuurlijk komen in het ware belang der geheele maatschappij de vragen telkens op: wat wil de vereeniging? wat is haar doel? zal de macht ten goede of ten kwade werken?

Bij een Jury, die niet alleen te beoordeelen, maar zelfs te beloonen had, deden zich deze vragen nog al krachtig gelden. ‘Onmogelijk was het, dat alle leden of één er van, de statuten, verslagen, enz., van eenige honderden vereenigingen, opgesteld in bijna alle talen van Europa, kon nagaan of zelfs maar oppervlakkig lezen. Bleek het inderdaad niet dikwijls, dat een vereeniging, die niet op gezonde maatschappelijke en finantieele stellingen gegrond was, toch over 't algemeen gunstige resultaten had opgeleverd? Daarom werd er besloten om goed te keuren en ter navolging aan te bevelen die vereenigingen, die aan de Jury voorkwamen vast gegrond te zijn op de beginselen, die, ook met geestdrift toegepast, niet in staat zijn, de rust der maatschappij te storen of verwachtingen op te wekken, wier verwezenlijking den vooruitgang der hedendaagsche beschaving zou tegenhouden.’ Wat intusschen volgens de Jury binnen, wat buiten de geoorloofde grenslijn viel; of haar maatstaf de juiste geweest is: of zij hem ook altijd met goed gevolg heeft toegepast, is uit het verslag van den heer Thurlow nog niet op te maken, daar wij toch bij de inzendingen uit vreemde landen alleen opgenoemd of aangeduid vinden die vereenigingen, die het goedkeurende stempel uit de handen der beoordeelaars mochten ontvangen.

Doch ook dat onvermeld blijven is soms welsprekend genoeg. Vereenigingen, die, zooals de beruchte Engelsche *tradeunions*, ten doel hebben de arbeiders tot werkstakingen aan te zetten en zelfs hen, die daartoe niet genegen zijn, met bedreiging en des noods met uitvoering van geweld daartoe te nopen, dergelijke vereenigingen zijn - en te recht - zonder beroep veroordeeld. Want zoo men al verplicht is te erken-

nen, dat de weigering om langer op dezelfde voorwaarden te werken, uitgaande van de gezamenlijke werklieden, in dienst van een zelfden loonverschaffer, dat die eenparige verklaring, zeggen wij, somtijds een uiterst middel kan en mag zijn om onwillige en onverstandige ondernemers tot billijkheid jegens hun loontrekkende werklieden te bewegen, anders dan een uiterst middel, dan een laatste schuilplaats, mag de werkstaking niet worden. Haar als stelsel te organiseeren, als einddoel eener vereeniging af te kondigen, is niet alleen onzedelijk, maar ook zonder tegenspraak nadeelig. Werkstakingen toch, die op kosten en uit de middelen eener vereeniging gevoed worden, zijn bij lange na niet altijd op wezenlijke grieven gebaseerd. Prat op de vereenigde krachten, elkander onderling aanhitsende, nemen de aldus vereende arbeiders allicht de proef van wat zij gedaan kunnen krijgen. Evenals de staande legers ongetwijfeld de oorlogen bevorderen, omdat het rustende zwaard voor roest vreest, evenzoo verlangen de vereenigingen, die mogelijke werkstakingen zullen ondersteunen, alras naar een gelegenheid, om haar vermogen te toonen. Van dergelijke broederschappen heeft de maatschappij dus, reeds om haar bestaan alleen, spanning en wantrouwen tusschen loonbetalers en loontrekkenden, tusschen ondernemers en werklieden te duchten. Maar de door een vereeniging uitgelokte, ondersteunde en gevoede staking van werk dreigt ook lang te zullen duren. Opgeven doet de vereeniging het niet licht; haar eer verbiedt dit. Aan den kant der werklieden komt nu de ellende, waardoor intusschen de gezinnen verwoest worden, die van de karige bedeeling der vereeniging moeten leven gedurende een tijdstip, dat de mannen tijd en gelegenheid te over hebben om bij bier of jenever den koortsachtigen moed op te houden of de naderende wanhoop te smoren. En aan den anderen kant, bij de ondernemers verloopt het werk, en hoe langer zoo minder blijven zij in staat, om aan de eischen der werklieden gehoor te geven, ook al zouden zij willen, want zij hebben niets gewonnen, veel verloren, kapitaal ingeteerd en hun bedrijf voor een deel zien verloopen. Hoeveel nadeel dergelijke omstandigheden, niet alleen aan de betrokken partijen, maar aan de geheele maatschappij berokkenen, laat zich begrijpen. Éen voorbeeld. Engeland heeft zijn invoer van ijzerwerken en machinerieën in Frankrijk vooral verloren ten gevolge van werkstakingen in de ijzer- en machine-fabrieken. ‘Eenige der machtigste *trade-unions* veroor-

zaakten om onvoldoende, vermeende grieven, een stilstand soms van maanden, en dwongen de wereld zich van Brittanje in dat opzicht onafhankelijk te maken. Zij sneden hun neus, zonder er aan te denken, dat zij daardoor hun aangezicht schonden.' Dat derhalve verbonden, die niet schromen werkstaking als leus in hun vaandel te schrijven, door de Jury van beoordeeling als verboden vrucht aangemerkt werden, kan niemand bevreemden. Wat bovendien een dergelijk doemvonnis ondervond, is althans uit het Engelsche rapport niet op te maken.

Maar nu de vereenigingen, die gewogen en niet te licht bevonden werden, van welken aard waren deze? Van een goedigen, zou men al dadelijk zeggen, met het oog op den ban, waarin de beoordeelingscommissie de gevaarlijke gelegd heeft. Doch men meene daarom niet, dat iedere nieuwigheid afgekeurd, dat het voorwaarts streven langs nieuwe banen naar maatschappelijke ontwikkeling veroordeeld werd. Verre van dien. Het plaatsgrijpen zelf dezer tentoonstelling was een hulde aan den geest des tijds, die de arbeidende klasse onder zijn verwarmende vleugelen genomen heeft, en daarom mocht zij ook de schepseltjes niet afwijzen, die onder die warmte, om zoo te zeggen, waren uitgebroeid. Bekend is het, dat het beginsel van vereeniging, dat b.v. in den vorm van Maatschappijen met aandeelen, reeds lang voordeelen afgeworpen had aan de kapitalisten en de ondernemers, in de laatste jaren, ten behoeve der loontrekkende klassen toegepast, zich voornamelijk onder drieërlei gedaanten vertoond heeft. Aan elkander aangesloten hebben zich werklieden, om met bijeengebrachte penningen artikelen van dagelijksche behoeften aan te koopen en die aan de deelhebbers te verkoopen, met de bedoeling om aan de vervalschingen, die de waren bij verkoop in het klein niet zelden ondergaan, te ontsnappen, en om de winsten, die de winkelier voor zijn bemiddeling tusschen den groothandelaar en den verbruiker maakt, zelve in den zak te steken. Van deze levert Engeland ons tot dusver de meeste voorbeelden, maar ook ons vaderland kan eenige, zij 't ook niet vele, *winkelvereenigingen* aanwijzen. In Duitschland gevoelden de talrijke werkbazen, die voor eigen rekening een klein handwerk of beroep uitoefenden, vooral behoefte aan een gelegenheid, om zich steeds het noodige kapitaal te verschaffen. Moet de schoenmaker of de kunstdraaier, de boekbinder of de sigarenmaker, de schilder of de schrijnwerker, enz., enz., zijn grondstoffen op crediet ne-

men, hoeveel rente legt hij dan niet op den koopprijs toe? En mist hij dan ook niet veelal de stoutmoedigheid, om den grossier, die hem crediet verleent, flinkweg aanmerkingen te maken op de hoedanigheid der geleverde waren? Zoo hij maar *à contant* kon koopen! Welnu, daarvoor zorgen in Duitschland de *voorschotvereenigingen*, die in bijna iedere stad en ieder stadje van eenige industrieele beteekenis opgericht zijn en die den naam van Schultze-Delitsch met een onverwelkbaren roem omgeven hebben. Daaraan heeft de werkman een bank, bij wie hij tegen matige rente en onder gemakkelijke voorwaarden van periodieke aflossing geld kan opnemen, mits hij natuurlijk er zelf een aandeel in heeft. Om dit laatste niet boven zijn bereik te plaatsen, zijn aandeelen van een bedrag uitgegeven, die den spaarzamen allicht in staat stellen toe te treden. Te wachten evenwel, totdat de ambachtslieden alleen al het noodige kapitaal zelve hadden bijeengebracht, zou bijna gelijk gestaan hebben met het goede voornemen van den bekenden knaap, die niet meer te water wilde gaan, vóor hij zwemmen kon. Een aanzienlijk gedeelte van de benoodigde fondsen werd daarom opgenomen bij andere personen, die het goede plan wenschten te ondersteunen, zoodat ook nu nog, bijna twintig jaren na de oprichting der eerste voorschotbank, circa ⅔ van het kapitaal der allerwege in Duitschland verspreide instellingen van dien aard aan deze geldschieters behoort. Voortdurend evenwel is men bezig, die leeningen af te lossen en de bank in waarheid te herscheppen tot een onderlinge credietvereeniging tusschen de ambachtslieden van de plaats.

In de derde plaats komen die vereenigingen, waarin werklieden zelve voor eigen rekening een onderneming drijven, waarvan zij dus geheel alleen onderling de winsten deelen en de risico dragen: de *productieve samenwerking*. Niet met een vooruit geregeld en vast bepaald loon moeten alsdan de arbeiders zich tevreden stellen, maar alle voordeelen, die de zaak afwerpt, vallen in hun schoot, want zij zijn in dit geval zelve hun eigen baas. Van deze vereenigingen is het naar gelijkheid strevende Frankrijk de bakermat. Dáar is de atmosfeer, waarin zij zich, niet zonder groote zwarigheden, die wij hier voorbijgaan, nog het meest ontwikkeld hebben. Doch ook Groot-Brittanje biedt eenige voorbeelden van deze soort associatie aan, die waarlijk niet kan ontkend worden een omwenteling te zijn op het gebied der maatschappelijke verhoudingen. Hier toch niet meer een meester en knechts, maar onderling ge-

lijkstaande medearbeiders; hier niet langer één die alles waagt, maar ook zeer veel winnen kan, tegenover anderen, die een vast onderhoud genieten, zoolang de onderneming gaat, die bij den ondergang hun bestaan verliezen en bij den bloei niet naar diezelfde evenredigheid bevoordeeld worden; maar werklieden, die al de vruchten mogen plukken van den boom, dien zij kweeken. De lezer meene nu niet, dat wij deze onderlinge arbeids-vennootschap op allerlei ondernemingen toepasselijk achten: daarover stellen wij ons niet voor bij deze gelegenheid te spreken. Slechts aan het bestaan er van wilden wij herinneren, vooral om op het belangrijke feit te wijzen, dat de Jury der VII^{de} klasse ook die vereenigingen niet buiten de grenzen plaatste. Hij schonk toch de hoogste soort van belooning, een *Diplôme d'Honneur*, aan de wereldberoemde pionniers te Rochdale (Lancashire in Engeland), die op groote schaal niet alleen winkelvereenigingen hebben opgericht, maar ook voor onderlinge rekening uitgebreide industriele ondernemingen drijven. En van niet minder beteekenis mag het heeten, dat een gouden medalje werd toegekend aan de onderlinge brillenmakersvereeniging te Parijs, *la sociéte coopérative de production des Ouvriers Lunettiers*. Wel verdienen zij dit eermetaal in hoogen mate, omdat zij bewezen, dat de werklieden maatschappelijk vooruit kunnen gaan, zonder dat, of wellicht liever omdat zij zich vreemd hielden aan staatkundige woelingen. Ongetwijfeld leveren de vereenigde brillenmakers, zoo wij althans op het resultaat mogen letten, een model voor alle dergelijke vereenigingen op. Eendrachtig werken zij, gehoorzamen aan de door hen zelve gekozen hoofdlieden en administrateurs en zijn hierdoor alle geschillen over winstverdeeling en alle andere klippen van tweespalt voortdurend gelukkig voorbijgezeild. Dat de Jury deze vereeniging met goud bekroonde, is merkwaardig. Doch juist daarom dient er gelet te worden op de verklaring van enkele leden, ‘dat zij genoegen namen in de voorgestelde belooning, dewijl de brillenmakers uitstekend geslaagd waren in de toepassing van een gevaarlijk beginsel.’

Aan een dergelijke wezenlijke of vermeende transactie met het beginsel waarvan de Jury uitgegaan was, maakte zij zich niet schuldig ten aanzien van Nederland. 't Was alsof men het vaderland zelve der werkmans-tentoonstelling eens ter dege wilde aanzeggen: ga toch vooral niet *te* ver. Letten wij maar op de belooningen. De schitterendste onderscheiding, het *Diplôme*

d'honneur, viel ten deel zoowel aan de *Maatschappij tot Nut van het Algemeen*, als aan de Amsterdamsche vereeniging *tot bevordering van de belangen van den werkenden stand*, dus aan vereenigingen *voor*, niet *van* arbeiders, terwijl de uit werklieden zelve bestaande vereenigingen, die gouden of zilveren medaljes mochten behalen, in de verte niet behoorden tot dezulken, die eenige maatschappelijke hervorming beoogden: de winkel-vereenigingen b.v. te Gouda en te Deventer, het Leidsche gezelschap *tot Nut en Vermaak*, en eenige andere vereenigingen van denzelfden aard, die de contributiën der leden gebruiken deels tot het houden van genoegelijke bijeenkomsten, deels tot het ondersteunen van hen, die door ziekte tijdelijk van werk verstoken worden.

Monsteren wij nu naast deze tamme vereenigingen diegene, wien, om haar wildere natuur, het getuigschrift van deugdelijkheid ontzegd werd. Genoemd wordt in de eerste plaats de Haagsche *Vulcaan*, die de smidsgezezellen en de ijzerwerkers met de vrouwen en dochters hunner collega's laat dansen, zoo dikwijls de fondsen der vereeniging het maar toelaten. En dat voor 10 cts. per week! Maar die contributie gaat niet enkel in pleizier op; bij ziekte ontvangt elk lid ƒ 2, - wekelijks gedurende een vierendeeljaars, en sterft hij, dan wordt hij op kosten der vereeniging begraven. Wat heeft aan deze vereeniging het eermetaal onthouden? Toch niet de rekbare menigvuldigheid der bals, die wel levenslust maar geen ijdelheid verraden van ambachtslieden, die ook voor zieken zorgen en het leed der overgeblevenen verzachten, zelfs de gelegenheid tot deelneming aan een weduwenfonds openstellen. Wellicht - want de reden is niet opgegeven - laadt Vulcaan te veel hooi op zijn vork en loopt hij dus als zijn model naamgenoot gevaar van kreupel neer te vallen uit den hemel, dien hij zich gedroomd had. Hier kan dus het uitblijven eener onderscheiding niet op rekening gesteld worden van verkeerde beginselen, maar hoogstens van schijnbare insolititeit.

Wat al te groote bescheidenheid is niet onwaarschijnlijk de oorzaak, dat het groote, over ons geheele land verspreide Typographische Bond slechts één zijner plaatselijke vertakkingen, de Leidsche afdeeling, en die nog maar met een bronzen medalje, heeft zien huldigen. Die talrijke, goed georganiseerde en krachtig werkende broederschap, die nimmer op hinderlijke wijze tusschen patroons en gezellen tracht op te treden, maakte

zoo weinig pretensiën, dat zij te Amsterdam de aandacht niet in die mate trok, als zij wel verdiende.

Een geheel anderen grond van onthouding of eerder een bepaalde oorzaak van afkeuring leverde de Haagsche vereeniging *Aurora* op. De meubelmakers en andere daarmee verbonden ambachtslieden bevorderen de belangen hunner medeleden op gelijke wijze als de smeden van *Vulcaan*. Doch in een slotartikel der statuten heeft de Jury een bokspoot meenen te ontdekken, die de natuur van een Mephisto moet verraden. ‘Zoo dikwijls’ - is de inhoud daarvan - ‘gebeurtenissen plaats grijpen, waarin de statuten niet voorzien, heeft het bestuur de bevoegdheid, om naar gelang van omstandigheden te handelen, in het belang der vereeniging.’ Men nam daarbij in aanmerking, dat tot dusver de eenige ernstige werkstaking hier te lande die der scheepstimmerlieden te *Amsterdam* en te *Nieuwe-Diep* geweest was; dat bovendien Aurora juist verrezen was in 't jaar '64, toen in Frankrijk de strafbepalingen tegen coalities van werklieden waren opgeheven; kortom men bespeurde zwavellucht.

De eenige Vereeniging, die in haar reglementen het vraagstuk van loonen en werkuren onverholen opneemt, is de Arnhemmer *Handwerksbloei*, maar zeker niet in onrustbarenden zin. De bazen zelve van de meeste ambachten toch zijn het, die zich dáar verbonden hebben, om gelijkmatige loonen aan hun werklieden te betalen en die aan de meest gevorderden onder dezen als benefiet een vermindering van werkuren toekennen. Bij de bevordering ontvangt de werkman een *livret*, dat door alle deelhebbende patroons erkend moet worden. Het valt niet te loochenen, dat, bij alle welwillendheid jegens de arbeiders, *Handwerksbloei* toch de teugels geheel in de handen der vereenigde bazen speelt, te meer daar zij geen knechts aanstellen, die bij niet deelhebbende patroons gewerkt hebben. Geen vereeniging van werklieden neemt hier te lande zulk een gedecideerde houding aan.

Wij weten allen, dat na het tijdstip der Tentoonstelling, de arbeidersbeweging in ons vaderland zich krachtiger heeft doen gevoelen. In vele steden des lands, naar ik meen het eerst in datzelfde Arnhem, waar de bazen van *Handwerksbloei* zoo landsvaderlijk voor hun werklieden zorgden, zijn vereenigingen van arbeiders opgericht, die lotsverbetering trachten te bereiken vooral door loonverhooging. Zelfs de *Internationale* strekt haar armen naar den Nederlandschen werkman uit, die over 't al-

gemeen gezond verstand genoeg bezit, om zich niet zonder compas op onbekende zeeën te wagen. Toch telt dit algemeene Arbeidersverbond, dat tot alle natiën en tongen predikt en in niet altijd klare bewoordingen zijn streven verkondigt, ook in eenige onzer groote steden aanhangers. Toch zoekt men dagelijks en allerwege naar de middelen, om aan rechtmatige en bovenmatige begeerten der loontrekkende klassen te gemoet te komen. Ja zelfs voor het aanprijzen van geheel gewijzigde verhoudingen tusschen ondernemers en werklieden schrikt men niet meer terug: de afstand van een aandeel in de winst aan de arbeiders heeft besliste voorstanders gevonden.

Ook van dit *Industrial Partnership* ontbraken de voorbeelden ter Tentoonstelling niet. De firma Leclaire Defourneaux & Cie., huisschilder te Parijs, behaalde de gouden medalje als welverdiende belooning voor het voorbeeld, dat zij reeds meer dan 25 jaren geleden daarvan verstrekte. Inderdaad heeft zij ook zelve aanzienlijke voordeelen behaald en tevens den toestand der werklieden aanmerkelijk verbeterd door dezen in de winst te doen deelen naar evenredigheid hunner bekwaamheid, die van het standpunt der patroons, geschat wordt naar het vaste loon, dat zij verdienen. Bij deze en al dergelijke ondernemingen wordt natuurlijk eerst de billijke, gebruikelijke rente, b.v. 5 of 6 pCt., afgehouden voor het kapitaal, vervolgens een vaste belooning in rekening gebracht voor het werk, dat de ondernemers zelve verrichten, en eerst de winst, die alsdan, vaak ook niet ten onrechte, na het afzonderen eener reserve, overblijft, tusschen ondernemers en werklieden in verhouding tot hun vaste verdiensten verdeeld.

Op nog veel grooter schaal, zoowel wat de uitgebreidheid der onderneming als wat de belangstellende samenwerking tusschen ondernemer en werklieden aangaat, troffen wij het deelgenootschap aan in de kolossale Parijzer boekdrukkerij van Paul Dupont, die jaarlijks voor meer dan 5 millioen frcs. zaken doet, en die 10 pCt. van de netto-winst onder de gezellen uitdeelt, niet naar evenredigheid hunner loonen, maar in verhouding tot hun persoonlijke bekwaamheid, die wellicht in het drukkers-werk ook eerder te schatten is dan in andere bedrijven. Maar het établissement Dupont doet nog veel meer. Scholen, bibliotheken en leeskamers bevorderen de ontwikkeling der werklieden; voor ziekte en andere ongevallen zijn

fondsen gevormd, terwijl een Spaarbank de gelegenheid geeft, om tegen den ouden dag een appeltje voor den dorst te hebben. Eindelijk zijn door de zorg en onder de leiding van den ondernemer ten gerieve der arbeiders aangelegd gezonde en vroljke woningen van tuintjes en badinrichtingen voorzien, terwijl uitgebreide magazijnen van levensmiddelen en andere artikelen van dagelijksche behoefte, in het groot uit de eerste hand aangekocht, den werklieden het beste en het goedkoopste leveren wat zij met hun penningen kunnen bekostigen. Is het te verwonderen, dat het *Diplôme d'honneur* werd uitgereikt aan den man, die aan het hoofd dezer onderneming staat? Aan den man, die zonder grootspraak daarvan mocht roemen: ‘Ce n'est plus un atelier, c'est une famille composée d'un millier de personnes.’ Dat het stelsel Dupont niet het gevolg alleen van buitengewoon gelukkige, misschien toevallige omstandigheden is, bewijst het bestaan eener dergelijke inrichting, ook een drukkerij, te Tours, waarvoor aan de ondernemers, Mame en zoon, eveneens de meest eervolle onderscheiding ten deel viel, die de Jury mocht toekennen.

Op een andere wijze, althans met toevoeging van andere elementen, heeft de firma Henry Briggs, Son and C^{o}., kolenmijneigenaars te Whitwood, sinds '65 haar werklieden deel doen nemen aan de goede kansen der exploitatie. Zij besloot n.l. niet alleen onder de mijnwerkers de helft te verdeelen van de winst, die na aftrek van een behoorlijke kapitaalsrente en reserve boven de 10 pCt. gemaakt werd, maar opende hun tevens de gelegenheid, om inderdaad medeaandeelhouders in de onderneming, dus ook voor een gedeelte kapitalisten te worden, door te bepalen dat van de 10,000 aandeelen à 10 £ de leden der firma ⅔ voor zich zouden houden en ⅓ ter beschikking van andere personen, dus ook van de arbeiders te stellen. Wat bewoog den heer W. Briggs tot dien stap? Vooral de gedurige haspelarijen met zijn werklieden, die van tijd tot tijd een vrijen dag verlangden of namen, en zich voortdurend onverschillig aanstelden jegens den goeden gang van het werk. Dit nu was vooral daarom zóo nadeelig, omdat bij een kolenmijn 70 pCt. van de productiekosten op de arbeidsloonen zelve vallen en 15 op de werktuigen, die zich steeds in de handen der arbeiders bevinden. Een middel dus, om die arbeiders ijverig en volhardend te maken, was van overwegend belang. En dat middel blijkt gevonden te zijn. Het dividend, dat de firma en

de andere aandeelhouders - waartoe in '67, dus twee jaren na het nieuwe plan, 144 van de 1000 volwassen werklieden behoorden - bedroeg wel het dubbele van de winst, die vóor '65 de firma alleen genoten had, terwijl het reservefonds ruim voorzien werd en als uitdeeling aan de werklieden, hun aandeel niet in aanmerking genomen, 8 pCt. op hun loon toegevoegd werd. Voor dit voorbeeld, dat in Engeland sedert door een twintigtal ondernemers gepoogd is na te volgen, ontving de firma Briggs, Son and C^{o}. de gouden medalje.

Nagenoeg op dezelfde grondslagen berust het welslagen van de Belgische Vennootschap voor Zinkwerk *la vieille Montagne*, te Chênée, bij Luik. Maar alles vertoont zich hier nog onder veel reusachtiger verhoudingen, niet alleen omdat 6,500 man aan het werk zijn, maar omdat juist dat sterke aantal gelegenheid heeft gegeven, om tal van heilzame instellingen onder de arbeiders tot stand te brengen: een onderling reserve-fonds, een spaarbank, een bouwkas, magazijnen van levensmiddelen, enz., enz. Aan deze Maatschappij werd onbetwist het eerste *Diplôme d'honneur* in de Belgische afdeeling van deze klasse uitgereikt.

In dit en dergelijk deelgenootschap tusschen ondernemers en werklieden, zag dus de Jury der VII^{de} klasse geen gevaar voor de toekomst der Maatschappij. Integendeel. Met blijdschap moet dat begrip over de ware harmonie van belangen begroet worden, die er tusschen allen heerscht, wier krachten bij de voortbrenging noodig zijn. Ten gevolge van het deelgenootschap aan de winst, beschouwen de werklieden de zaak van den patroon als hun eigene, zonder dat daarom nog het gezag van den ondernemer op het spel gezet wordt. Op het oogenblik zullen wij niet in beoordeeling treden, in hoeverre en bij welk soort van ondernemingen dit deelgenootschap met vrucht in practijk te brengen is; de ondervinding zal hier weldra overvloedig lessen uitdeelen. Dit echter is ontwijfelbaar, dat de arbeider, die niet in het bezit is van het kapitaal, van dat voor iedere onderneming min of meer onontbeerlijke element, zich gelukkig, zich voldaan mag rekenen, indien de ondernemer-kapitalist hem niet langer met een vast dag- of weekgeld naar huis zendt, maar hem zonder omwegen uitnoodigt om meê te oogsten, waar hij mee heeft helpen zaaien. Dat beide partijen er wel bij varen, dat de ondernemer ook uit eigenbelang handelt, zie, dat is juist een gelukkig verschijnsel. Het bewijst dat de strijd,

die er tusschen de onderscheidene maatschappelijke elementen gevoerd wordt, niet uit onoverkomelijke gronden van inwendige vijandschap voortspruit, maar slechts het gevolg is van een misverstand, dat door de ontwikkeling van het menschelijke geslacht zal opklaren, gelijk de nevelen van den nacht vlieden voor de opkomende zon.

Daarom wane men nog niet, dat het deelgenootschap tusschen ondernemer en werklieden zóo algemeen zal worden, dat de thans meest gebruikelijke vergelding, het betalen van vast loon zonder meer, geheel zal verdwijnen. Even als de natuur is ook de maatschappij rijk aan veelsoortige verhoudingen, aan afwisselende openbaringen van de onuitputtelijke levenskracht, aan onderscheidene vormen, die naast en met elkander blijven voortbestaan en zich ontwikkelen. Al onderstellen wij dus, dat zich vele arbeidersvereenigingen vestigen, die zelve een onderneming drijven, dat ook vele ondernemers hun arbeidslieden geheel of gedeeltelijk aandeelen in hun zaak zullen toekennen, toch zal de enkel en alleen loontrekkende ‘niet ophouden in den lande.’ Op dien grond blijft het altijd van belang na te gaan, wat de loonverschaffers ten nutte van hun werklieden doen kunnen.

In dit opzicht mogen uit de vreemde voorbeelden, ter tentoonstelling aanwezig, een paar hier hun plaats vinden. Vooreerst - en zou die naam tegenwoordig ergens mogen ontbreken? - Krupp, uit Essen, die 10,000 man in het werk heeft, draagt de uiterste zorg, dat die arbeiders zooveel mogelijk partij trekken van de hun verstrekte loonen, door het oprichten te hunnen behoeve van een brouwerij, die het bier - de onmisbare Duitsche volksdrank - tegen productieprijs, en van bakkerijen, die het brood 15 pCt. beneden den gewonen marktprijs leveren, alsmede door het bouwen van gezonde en goedkoope woningen. Van aandeelen in de winst is geen sprake, maar jaarlijks worden aan de meest verdienstelijke werklieden extra-belooningen in geld uitbetaald. Niet alleen moedigt de wakkere ondernemer zijn arbeiders aan, om gelden af te zonderen in een onderlinge Spaarkas en een Fonds voor onvoorziene rampen, maar hij zelf pensionneert hen, na twintig jaren werkelijken dienst met half, en na vijf en dertig jaren met het volle loon.

Op gelijke wijze heeft de heer Drasche, eigenaar van uitgestrekte kolenmijnen in Oostenrijk, Bohemen en Hongarije, 500,000 florijnen gestort als stichtingskapitaal van een pensi-

oenfonds, en even veel voor een hulpkas ten behoeve van zieken en verminkten, tot welke stichtingen de arbeiders zelve voortdurend bijdragen.

Eerst op dezen of dergelijken weg wordt inderdaad de billijkheid geboren, die men vaak beweert dat er gelegen is in het verschil tusschen de aanzienlijke verdiensten van den ondernemer en de geringe loonen van den werkman. De ondernemer - zegt men - heeft een kans op grove verdiensten, maar een onzekere kans; de werkman daarentegen geniet zijn vast loon. Doch wat blijft er van die bewering over, wanneer men maar op de twee volgende omstandigheden let? Als de onderneming niet meer gaat, ja zelfs maar achteruitgaat of minder begint te rendeeren, zendt de patroon alle of een deel zijner arbeiders met ledige handen naar huis. Zóo vast is die loondienst. En als de onderneming bloeit en vooruitgaat, gaat de chef een tijdperk tegemoet, waarin hij op zijn lauweren rustende de vruchten mag genieten van een kapitaal, waarmee hij zelf niet meer behoeft te arbeiden, terwijl de afgeleefde en afgetobde werkman zijn laatste levensjaren in een liefdadigheidsgesticht moet doorbrengen, of met het genadebrood zijner kinderen moet onderhouden worden. Na behoorlijk volbrachten diensttijd *heeft* de arbeider, ik zou het haast wagen te zeggen, een *recht* op pensioen. Om hun dit te waarborgen staan twee wegen open. Groote établisementen, zooals de hierboven vermelde, kunnen hun eigen pensioenfondsen vormen; kleinere of alle ondernemers, die zich zelve daarmee niet willen of kunnen belasten, moeten het loon zóo stellen, dat afzonderingen voor de Spaarbank en voor de Levensverzekering daarvan mogelijk zijn, en op straffe van ontslag, inderdaad die afzondering vorderen. Want dat de arbeiders zelve hun eigen belang moeten waardeeren, zoo hierin als in vele andere maatregelen, is - hoewel men tegenwoordig weleens verzuimt hen op die eigene verantwoordelijkheid te wijzen - toch de Alpha en de Omega van hun lotsverbetering.

Zulke opmerkingen ontsnappen onwillekeurig aan de pen van ieder, die, al is 't maar een korte en oppervlakkige, meedeeling doet van 't geen er in de laatste klasse der Amsterdamsche Tentoonstelling voor den handwerkman van 1869 al zoo geopenbaard werd. Waarlijk de daaruit te trekken leeringen zijn even gewichtig als de kennismaking met de eetwaren en

de kleedingstukken, de woningen en de werktuigen, en zooveel andere voorwerpen waarvan wij in de eerste plaats te gewagen hadden. En veel valt er nog te leeren, niet alleen voor ons, maar voor alle volken. Met de arbeiders-beweging, met het streven der werkende, of juister gezegd der loontrekkende klassen naar meerdere welvaart, is de maatschappelijke ontwikkeling een nieuwe phase ingetreden, die geen ongerustheid behoeft te veroorzaken aan hen, die de waarheid onverdroten onder de oogen durven zien en vertrouwen hebben in de toekomst. Tot dit vertrouwen machtigt ons het vele goede, dat reeds in zoo korten tijd geschied is op een gebied, dat een vierde van een eeuw geleden nog zoo goed als geheel onontgonnen, niet in staat was de aandacht te boeien en thans reeds het gansche denkende publiek bezig houdt. Dat dit streven van den loontrekkenden werkman niet onder alle vormen toejuiching verdient, dat de kloppingen van zijn hart niet altijd door edele begeerten veroorzaakt worden, toegegeven. Doch gewoonlijk moet zoowel het gevoel van ontevredenheid, die ongegrond is, als het verlangen naar een anderen toestand, die òf onbruikbaar, òf voor de maatschappij nadeelig is, op rekening gesteld worden van dwaling, van gebrek aan kennis, van het nalaten van nauwkeurig onderzoek. Dit nu is de onloochenbare verdienste van de Amsterdamsche tentoonstelling van 1869, of juister van de Vereeniging, die haar in het leven riep, dat zij de arbeiders en hen, die in de maatschappelijke ontwikkeling belang stellen, bekend maakte met hetgeen er verlangd werd en geleverd kon worden. In ons vaderland werd hiermee de eerste schrede gezet op den weg, waarvan het bestaan door velen als een nieuwe ontdekking begroet werd, doch die de tijdsomstandigheden en wat er zoo elders voorviel niet langer een geheim konden doen blijven. Daarom is het wellicht de moeite waard, ook hier een paar bladzijden aan die tentoonstelling gewijd te hebben.

Utrecht, Mei 1871.
L. DE HARTOG.

Aangeboren waarnemingsvormen.

II. Ruimte en tijd.

Bij onze voorafgaande beschouwing is ons gebleken, dat het vraagstuk van het causaalverband zich nog altijd bevindt ter plaatse, waar Hume en Kant het hebben gelaten. De eene helft der empirische wijsgeeren sluit zich onverholen bij Hume aan; de andere helft ontkent op onhoudbare gronden de verdienste, die er in zijne vraag ligt, en streeft er met alle krachten naar, de wetenschap van het menschelijk kenvermogen terug te voeren naar het lagere standpunt, waarop zij voor Hume stond. Wij zagen verder, dat men ongelijk heeft in de bewering, dat Hume's theorie zou kunnen worden wederlegd door zoo eenvoudige opmerkingen, als de waarheid, dat niet alle opvolgen een gevolg zijn is; eene waarheid, die Hume ongetwijfeld alleen daarom niet bespreekt, omdat hij niet kon verwachten, dat men hem zou bestrijden met zoo weinig beteekenende argumenten. De schimmen van Kant en Schopenhauer mogen mij vergiffenis schenken voor dit oordeel, dat ik niet nalaten kan over eene beschouwing te vellen, die ook zij gesteund hebben door hun gezag, dat door mij zoo hoog wordt vereerd. In de volgende bladzijden wensch ik een meer uitvoerig en beter toegelicht overzicht te geven van de oplossing van Hume's vraagstuk, die gedeeltelijk door Kant, gedeeltelijk door Schopenhauer, is gegeven. De toelichting van die oplossing moet toch zeer onvolledig en weinig overtuigend blijven, zoolang men slechts vraagt naar den oorsprong van het causaalverband,

waarbij wij ons tot nu toe, althans in hoofdzaak, hebben moeten bepalen. Eerst als men de beide andere waarnemingsvormen, ruimte en tijd, opneemt in den kring van het onderzoek, kan de juistheid van de leer van Kant duidelijk worden voor personen, die niet reeds tamelijk wel bekend zijn met zijne philosophie. Het hoofdstuk van zijne Kritik, dat over tijd en ruimte handelt, is door hem geschreven op zoo uitstekende wijze, dat men zou kunnen volstaan met naar dat hoofdstuk te verwijzen, indien men verzekerd kon zijn, dat ieder de Kritik der reinen Vernunft bij de hand had. Daar echter deze onderstelling niet tot de veroorloofde behoort, en men veeleer zou kunnen vermoeden, dat de meeste belangstellende lezers wel bekend zijn met de argumenten tegen de leer van Kant, maar niet met de geschriften van Kant zelf, kan ik mij niet onttrekken aan de minder aangename taak, om de hoofdstelling van zijne Transcendentale Aesthetik uiteen te zetten in eene beschouwing, die zeker veel minder treffend zal zijn dan zijne eigene woorden.

Al onze kennis, zoowel die van het menschelijk individu, als die van het menschelijk geslacht, begint met de ervaring. Maar de mensch bepaalt zich niet tot de besluiten, waartoe zijne ervaring hem gemachtigd heeft. Ten aanzien van sommige deelen zijner kennis twijfelt hij niet aan zijne bevoegdheid tot beweringen, die de ervaring hem nimmer kan hebben aan de hand gedaan. Aan sommige soorten van waarheden kent hij algemeene geldigheid toe en noodzakelijkheid, dat is ondenkbaarheid van hun tegendeel. Dat hij deze eigenschappen toekent aan zijne logische axioma's en aan zijne analytische oordeelen, kan niet verwonderlijk worden genoemd. Zijne drie logische axioma's zijn toch blijkbaar de wetten, die zijne rede moet volgen bij de abstractie van hare afgetrokken begrippen uit de gegevens der ervaring. Zijne analytische oordeelen zijn niets anders dan de onderlinge vergelijking en rangschikking van die abstracte begrippen, die hij zelf gemaakt heeft en volkomen kent. Het is natuurlijk, dat hij bij die vergelijking en rangschikking met apodictische zekerheid spreekt. Maar wel mag het zonderling heeten, dat hij drie soorten van synthetische oordeelen als even algemeen en noodzakelijk beschouwt. Die drie soorten van oordeelen zijn: *a*. Iedere verandering heeft eene oorzaak, een oordeel, dat als geheel ongelijksoortig met de andere, op zich zelve eene geheele klasse vormt, *b*. som-

mige zijner oordeelen over den tijd, en al de stellingen van rekenkunde en algebra, die gezamenlijk op de aanschouwing van den tijd berusten, *c.* sommige oordeelen over de ruimte, en al de stellingen der meetkunde, die gezamenlijk berusten op de aanschouwing der ruimte.

De eerste klasse der synthetische oordeelen, die door ons als noodwendig en algemeen worden beschouwd, bevat dus niets anders dan de wet van oorzaak en gevolg, die wij voor ons doel het best kunnen uitdrukken door de stelling, dat bij gelijke omstandigheden gelijke verschijnselen ontstaan. Er is niet veel nadenken toe noodig om in te zien, dat deze formule identisch is met de zooeven genoemde: Iedere verandering heeft eene oorzaak. Zij legt alleen meer nadruk op het feit, dat een verschijnsel, eene verandering, nimmer wordt voortgebracht door eene enkele verandering, maar altijd door een toestand, die ten gevolge van een aantal veranderingen geworden is, eene som van omstandigheden, van welke wij volgens onze onnauwkeurige spreekwijze nu eens de laatst gewordene, dan weder de meest in het oog vallende, de oorzaak noemen. Nu gebeurt het dikwijls dat iemand twijfelt aan de waarheid van deze wet der causaliteit, wanneer zij hem in abstracten vorm wordt voorgelegd. Daar echter niemand aan de geldigheid van dezelfde wet twijfelt bij hare toepassing op ieder bijzonder geval, zoo is het alleen aan de onvolkomenheid van het vermogen om te abstraheeren toe te schrijven, dat zoo vele menschen aarzelen in de erkenning van de wet der causaliteit in het algemeen. Buiten haar is er geen enkele stelling over de stoffelijke of over de geestelijke wereld, die wij voor algemeen en noodwendig aanzien. Dat twee stoffelijke punten elkander aantrekken in rechte reden van hunne massa's en in omgekeerde reden van het vierkant hunner afstanden, is wellicht de stelling, die na de wet der causaliteit de meest algemeene is. Toch heeft zelfs deze stelling niet de eigenschap van algemeen geldig en noodzakelijk te zijn. Het heeft nimmer aan personen ontbroken, die beweren, dat de werking der gravitatie eigenlijk zou moeten uitgedrukt worden door eene andere functie van den afstand, ten einde het mogelijk te maken ook de moleculaire werkingen door dezelfde formule uit te drukken. En anderen hebben het niet overbodig geacht te onderzoeken, of de wet der gravitatie ook geldt buiten de grenzen van het zonnestelsel. Aan de geldigheid van de wet der causaliteit daaren-

tegen twijfelt *in concreto* niemand. Men zou eene dwaasheid begaan, als men de juistheid van deze wet experimenteel wilde onderzoeken, daar toch geen enkel experiment waarde kan hebben, als men niet mag aannemen, dat de natuur aan zich zelve gelijk blijft, dat dus gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben.

In de tweede plaats kennen wij algemeenheid en noodzakelijkheid toe aan sommige oordeelen, die betrekking hebben op den tijd, dat is, volgens Kant, op den waarnemingsvorm, waarin zich de verschijnselen der innerlijke waarneming voordoen. Wij kunnen niet nalaten te meenen, dat sommige onzer oordeelen over den tijd algemeen en noodzakelijk zijn, en kennen dezelfde algemeenheid en noodzakelijkheid toe aan al de stellingen der rekenkunde en der algebra, wetenschappen, die, volgens Kant, op onze aanschouwing van den tijdvorm berusten. Men moet deze aanschouwing van den innerlijken zin waarmede Kant hetzelfde bedoeld heeft, wat men later innerlijke waarneming genoemd heeft, niet met de gewone, zintuiglijke, uitwendige aanschouwing verwarren. De keuze van den naam aanschouwing (*Anschauung*) voor de wijze, waarop wij ons bewust worden van de waarheden, die ons de innerlijke waarneming levert, heeft dikwijls aanleiding gegeven tot misverstand, daar de naam aanschouwing als van zelve aan eene zichtbare gedaante doet denken. Zoo hebben dan ook velen gemeend, dat Kant met de namen aanschouwing en zinnelijkheid (*Sinnlichkeit*) niets anders bedoelde dan de zintuiglijke waarneming en het vermogen daartoe. De spreekwijze van Kant wordt echter gerechtvaardigd, als men bedenkt, dat er in geen enkele taal een woord te vinden is ter benoeming van de intuïtieve voorstellingen van de innerlijke waarneming, dat niet tevens gebruikt wordt voor de abstracte voorstellingen of begrippen. Toch is de werkzaamheid van onzen geest bij beiden geheel verschillend. De voorstellingen van den inwendigen zin, die wij als een individueel gevoel van vreugde, van haat, van verachting, waarnemen, verschillen geheel en al van de abstracte begrippen scherpzinnigheid, laagheid, gebeurtenis. Om slechts een enkel verschil aan te wijzen: de laatsten bewegen ons zeker lang zoo krachtig niet, wanneer zij in den loop van onze beschouwingen in ons bewustzijn treden, als de eerstgenoemde individueele voorstellingen, of, als men verkiest, gewaarwordingen van den inwendigen zin. Zij stemmen echter in dit op-

zicht overeen, dat zij zich geen van beiden aan ons kenvermogen voordoen als eene zichtbare gedaante, in een bepaalden vorm. Ook de abstracte begrippen, wier voorwerpen tot de uitwendige wereld behooren, hebben dezelfde eigenschap. Al kunnen wij ons toch gemakkelijk bij het denken van deze begrippen een der intuïtieve aanschouwingen voorstellen, die onder het begrip behooren, zoo kunnen wij het toch even goed nalaten. Wij kunnen uren lang over een mensch redeneeren zonder dat zich zijne uitwendige, zichtbare gedaante aan ons voorstellingsvermogen vertoont. Terecht beschouwt nu Kant de waarneming der individueele gewaarwordingen van den inwendigen zin als iets geheel anders dan de waarneming der begrippen. De eerste noemt hij bij gebrek aan een beter woord aanschouwing, maar de aanschouwing van den innerlijken zin; de tweede noemt hij het denken.

De voorstellingen van den inwendigen zin doen zich aan ons voor als aanwezig in den tijd, die van den uitwendigen zin als aanwezig in tijd en ruimte. Het denkbeeld, dat wij ons van den tijd vormen is nu van geheel anderen aard dan onze abstracte begrippen. Willen wij van een begrip komen tot een der aanschouwelijke voorstellingen, of tot een der lagere begrippen, die in den omvang van het eerste begrip behooren, dan moeten wij den inhoud van dat begrip niet verdeelen, maar aan dien inhoud eenige bepaling toevoegen. Uit het begrip gewerveld dier geraken wij bijv. tot het lagere begrip vogel, door bij den inhoud van het eerste de praedicaten warmbloedig en eierleggend te voegen. Om daarentegen het denkbeeld van een bepaalden, individueelen tijd te verkrijgen, moeten wij niet bij het denkbeeld ‘tijd in het algemeen’ eene bepaling toevoegen, maar wij moeten dat denkbeeld naar beide richtingen *beperken*, zoowel naar voren als naar achteren. Terwijl het algemeene begrip eene abstractie is, die uit de individueele voorwerpen verkregen wordt door sommige hunner bepalende omstandigheden te laten vallen, is daarentegen de tijd, de geheele tijd, de som der afzonderlijke, individueele tijden. Abstraheeren wil bij onze beschouwing van een individueelen tijd van zijn eenig kenmerkend verschil met andere individueele tijden, zijne lengte, dan houden wij geenszins een abstract begrip ‘tijd in het algemeen’ maar eenvoudig niets over. Ieder, die het wil beproeven zal bevinden, dat wanneer hij uit zijne voorstelling van een bepaalden duur, eene minuut

bijv., het denkbeeld van hare bepaalde lengte wil laten vervallen, hij òf niets overhoudt, òf wel bezig is zich een anderen begrensden tijd voor te stellen. Om deze redenen is het volgens Kant geheel verkeerd den tijd als een begrip te beschouwen. Zooals de ruimte de vorm is, waarin zich alle voorstellingen van den uitwendigen zin voordoen, zoo is de tijd de vorm der voorstellingen van den inwendigen zin. Over den tijd bezitten wij nu eenige algemeen geldige, noodwendige waarheden. Wij meenen zeker te weten, dat verschillende tijden niet tegelijk kunnen zijn, maar alleen na elkander. Ook kunnen wij het niet over ons verkrijgen te twijfelen aan de waarheid, dat twee verschillende tijden niet gescheiden kunnen zijn door iets, dat zelf geen tijd is, en meenen wij op dezen grond, dat de tijd continue is en tot in het oneindige deelbaar. Wij kunnen ons niet voorstellen, dat de tijd een begin zou hebben gehad, of ooit een einde zou nemen.

Op de aanschouwing van den inwendigen zin berust de rekenkunde. Deze stelling, die thans weder paradox kan schijnen, wordt gemakkelijk ingezien, wanneer men bedenkt, dat geen getal ons bewust kan worden, anders dan door successie. Zoolang wij ons een getal duidelijk voorstellen, zoolang wij ons daarvan volkomen bewust worden, stellen wij ons de opvolging der eenheden voor, die dit getal uitmaken. Twee omstandigheden zijn er, die het inzicht in deze waarheid eenigermate bemoeilijken. De eerste omstandigheid is de volgende. Ons bewonderenswaardig tientallig stelsel maakt het ons mogelijk een groot getal even goed te gebruiken, alsof wij er eene heldere voorstelling van hadden. Zoo kunnen wij even goed 27 en 24 bij elkander optellen als 2 en 3. Dat echter onze voorstelling van die groote getallen toch niet helder is, zal ieder bemerken, die beproeven wil zich 27 knikkers of 27 centen of 27 punten voor te stellen. Een, twee, drie of vier eenheden kan hij zich gemakkelijk voorstellen, maar bij de hoogere cijfers blijkt de zwakheid van zijn voorstellingsvermogen en de noodzakelijkheid van het talstelsel ten duidelijkste. Zelfs zullen de meeste menschen ontdekken, waarom sommige volken het slechts tot een vijftallig stelsel hebben kunnen brengen; het vereischt reeds eene groote inspanning zich zeven eenheden tegelijk voor te stellen. Bij het nemen van de proef zal ieder tevens bemerken, dat wij ons onder het woord ‘tegelijk voorstellen’ volstrekt niet moeten denken aan werkelijke

gelijktijdigheid, maar dat zelfs onze voorstelling van het getal twee bestaat in de voorstelling van eene opvolging. Wij zeggen echter nog, dat wij ons zeven eenheden tegelijk voorstellen, als wij in staat zijn zonder in de war te raken de achtereenvolgende voorstelling der zeven eenheden met groote snelheid eenige malen te herhalen.

De tweede omstandigheid, die ons beletten kan de waarheid in te zien van de leer, dat de rekenkunde berust op de aanschouwing van den tijdvorm, is deze. Wij kunnen bij onze voorstelling van getallen veel beter onze eenheden kiezen uit de uitwendige wereld dan uit de inwendige. Als wij voor onze eenheid een knikker nemen, hebben wij veel minder moeite om tot de duidelijke voorstelling van het getal 6 te komen, dan het geval zou zijn, als wij een bepaald gevoel van onlust voor onze eenheid kozen. Wij nemen dan ook altijd een zichtbaar voorwerp als eenheid, wanneer wij ons een getal willen voorstellen. Maar de zichtbaarheid van onze eenheid, het feit dat zij ruimte inneemt, doet niets ter zake. Wij kunnen die ruimte zoo groot en zoo klein nemen, als wij willen. Alleen de *opvolging* der gelijksoortige eenheden geeft ons de voorstelling van het getal. Deze opvolging geschiedt nu in ons kenvermogen natuurlijk uitsluitend in den vorm van den tijd, niet in dien der ruimte, waarin geen opvolging mogelijk is. Bij kleinere getallen, 3 en 4 bijvoorb., zou men kunnen twijfelen of wij ons niet onmiddellijk het getal kunnen voorstellen in de ruimte, zoodat wij ons bij het getal 3 de drie eenheden niet opvolgend maar gelijktijdig voorstellen. Bij grootere getallen blijkt echter de noodzakelijkheid van eene successie zeer duidelijk, en ook bij de kleinere bemerken wij bij eene meer nauwkeurige innerlijke waarneming, dat onze voorstelling zelfs van het getal twee, slechts mogelijk is als de voorstelling van eene opvolving, dus in den vorm van den tijd.

Alle stellingen van rekenkunde en algebra hebben het karakter van noodwendigheid en algemeenheid. Wij weten niet alleen, dat $3 + 2 = 5$ en $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$; maar wij weten ook, dat het altijd zoo zijn zal, en wij kunnen ons onmogelijk het tegendeel denken. Uit begrippen laten zich deze waarheden niet bewijzen; zoolang men niets anders beschouwt dan het abstracte begrip drie en het abstracte begrip twee, kan men onmogelijk de eerste stelling inzien. Om die stelling te

bewijzen, moet men die begrippen construeeren; men stelt zich drie punten en twee punten of drie knikkers en twee knikkers voor, en ziet, wat hunne vereeniging voortbrengt. Om de waarheid in te zien van alle stellingen der rekenkunde nemen wij proeven met onze geconstrueerde begrippen; het doet bij die proeven niets ter zake of wij ons de abstracte begrippen der getallen aanschouwelijk maken door werkelijke dingen, of wel door voorstellingen van deze werkelijke dingen. De uit komst van zoodanige proefneming beschouwen wij als eene noodzakelijke en algemeene waarheid.

De derde klasse van de synthetische oordeelen, die wij als algemeen en noodzakelijk beschouwen, bevat eenige onzer oordeelen over de ruimte, en de stellingen der meetkunde, die gezamenlijk op de aanschouwing der ruimte berusten. Wij meenen bijv. met zekerheid te weten, dat verschillende ruimten niet na elkander zijn, maar wel te gelijker tijd. Wij kunnen onmogelijk twijfelen aan de waarheid, dat twee ruimten niet gescheiden kunnen zijn door iets, dat geen ruimte is, en stellen ons daarom de ruimte voor als continue en tot in het oneindige deelbaar. Wij kunnen ons geen begrensde ruimte voorstellen, buiten welke geen ruimte meer zijn zou. Wij weten met zekerheid, dat de ruimte drie afmetingen heeft. Al deze stellingen zijn algemeen en noodzakelijk; algemeen, omdat wij er niet aan twijfelen, dat zij overal en ten allen tijde zullen gelden, noodzakelijk, omdat het ons onmogelijk is hun tegendeel te denken. Wij vermogen wel in woorden te verklaren, dat voor andere wezens, dan wij zijn, de ruimte misschien zeven afmetingen zou kunnen hebben; maar wij zijn geheel buiten staat om ons eenig denkbeeld te maken van de wetenschap van dergelijke wezens. Nu ligt het verschil tusschen eene denkbare en eene ondenkbare woordverbinding hierin, dat wij bij de eerste in staat zijn de aanschouwelijke voorstellingen te vereenigen, die *in abstracto* door de begrippen worden uitgedrukt, terwijl deze vereeniging bij de tweede onmogelijk is. Zoo zijn de woordverbindingen een gouden berg van 1000 meters hoogte, eene deugdzame koe, denkbare begrippen, wier voorwerpen niet in de werkelijkheid worden aangetroffen. Daarentegen zijn een ongewerveld gewerveld dier, een vierkante cirkel ondenkbare woordverbindingen. Tot dezelfde afdeeling behoort nu ook eene ruimte, die zeven afmetingen zou hebben; zij bevat een onderwerp en een praedicaat, die elkander

opheffen. Alleen blijkt de tegenstrijdigheid eerst, wanneer men de begrippen wil construeeren[1].

De ruimte is geen begrip, evenmin als de tijd een begrip is. Want, om van de ruimte, in het algemeen genomen, te komen tot de individueele ruimten, moet men niet aan de ruimte, in het algemeen genomen, eenige nadere bepaling *toevoegen*, maar men moet die ruimte in drie richtingen *beperken*. Ons denkbeeld van ruimte is dus niet verkregen door abstractie uit de individueele ruimten; de ruimte in het algemeen is het geheel der individueele ruimten. Zij is de waarnemingsvorm van den uitwendigen zin. Onze algemeen-geldige en noodzakelijke stellingen over tijd en ruimte leiden ons toch met zekerheid tot de bewering, dat tijd en ruimte niets anders zijn dan vormen, waarin het kenvermogen de stof opneemt, die ons door het niet-ik wordt geleverd. Want, waren zij iets anders, hoe zouden wij dan bij mogelijkheid zoo apodictisch kunnen spreken over hunne eigenschappen, zelfs over eigenschappen, die de ervaring ons nimmer kan aantoonen, zooals de oneindige deelbaarheid en de continuïteit? Zijn zij de aangeboren vormen van ons waarnemingsvermogen, dan is het duidelijk, dat onze oordeelen over deze vormen dezelfde absolute zekerheid hebben als onze logische axioma's, die ontwijfelbaar zijn, omdat onze rede niet bij machte is in strijd met hare aangeboren denkwetten te denken. En als ruimte en tijd geen waarnemingsvormen zijn, wat zijn zij dan wel? Individueele voorstellingen zijn zij zeker niet, want wij nemen wel bepaalde tijden en bepaalde ruimten waar, maar nimmer den tijd of de ruimte. Abstracte begrippen zijn zij, blijkens het voorgaande; nog veel minder. Nu bevat ons bewustzijn niets anders dan individueele voorstellingen, begrippen en de verschillende combinatiën van voorstellingen onderling, van voorstellingen en begrippen, van begrippen onderling. Niemand zal tijd en ruimte voor een van deze com-

1 Eenige weinige dingen, die men zich niet kan voorstellen, moeten als denkbaar worden erkend. Zij zijn de hypothetische vermogens van het nietik, dat in onze voorstellingen wordt voorgesteld, en de hypothetische vermogens van het ik, de krachten en de waarnemingsvormen. Hoogstens kan men zich aanschouwelijke voorstellingen ontwerpen, die met de genoemde dingen eene verwijderde overeenkomst hebben. Zoo is bijv. de gewaarwording, die ons de samentrekking der spieren geeft, voor ons een beeld van de kracht, de gedachte, dat de luchttrillingen als geluid worden waargenomen, een beeld, waardoor wij onze opvatting van het niet-ik in de vormen van ruimte en tijd tot op zekere hoogte aanschouwelijk kunnen makeu.

binaties, voor een oordeel of voor eene redeneering, aanzien. Bepaalde ruimten en bepaalde tijden komen als individueele voorstellingen voor, maar leiden ons niet, zoo als alle andere individueele voorstellingen doen kunnen, tot abstracte begrippen van tijd en ruimte. Ter verklaring van dit vreemde feit blijft er geen andere onderstelling over dan de meening van Kant. Die bepaalde plaats en die bepaalde tijd, waarin wij onze zinnelijke voorstellingen waarnemen, zij hebben niets te maken met het niet-ik, maar zij zijn niets anders dan de beperking van onze algemeene voorstelling van ruimte en tijd binnen zekere grenzen, eene beperking die op voor ons onbekende wijze wordt teweeggebracht door den aard van het niet-ik. Is ons kenvermogen reeds voor het ontstaan der ervaring met de vatbaarheid voorzien om zelf de aanschouwing van ruimte en tijd voort te brengen, dan laat het zich verklaren, waarom deze twee denkbeelden eene zoo geheel eigen plaats in ons kenvermogen innemen en met geen ander element daarvan kunnen vergeleken worden. Dat onze oordeelen over tijd en ruimte algemeen en noodzakelijk zijn, is, naar de leer van Kant, volkomen natuurlijk; wij hebben in die oordeelen toch niet te maken met iets, dat van ons afhankelijk is, maar alleen met de subjectieve, aangeboren vormen van onze waarneming.

Op de aanschouwing van den uitwendigen zin berust de meetkunde, de wetenschap van de ruimte. Al hare stellingen zijn toepasselijk op de stoffelijke voorwerpen, omdat deze allen niets anders zijn dan voorstellingen, die in den vorm der ruimte zijn opgenomen. Geheel valsch is de meening, dat de stellingen der meetkunde zouden berusten op de waarneming der uitwendige, zichtbare wereld. Dat de kortste weg om van een punt tot een ander punt te geraken, altijd en overal zal gegeven zijn door de rechte lijn, die deze twee punten verbindt; dat twee rechte lijnen elkander slechts eenmaal kunnen ontmoeten; dergelijke waarheden liggen geheel buiten het bereik van onze beperkte ervaring. Die stellingen berusten wel op aanschouwing, maar op eene aanschouwing, die wij van de ervaring geheel moeten onderscheiden. Want, zoodra wij de waarheid der mathematische stellingen hebben ingezien, twijfelen wij niet langer aan hunne algemeenheid en noodzakelijkheid. Zien wij daarentegen duizendmaal, dat eene kraai zwart is, dan besluiten wij uit die dikwijls herhaalde waarneming volstrekt nog niet tot eene algemeene stelling, en blijven blauwe

kraaien voor ons even denkbaar, al bestaan zij niet in de werkelijkheid. De aanschouwing, waarop de mathematische waarheden berusten, noemt Kant de aanschouwing *a priori*, in tegenstelling van de empirische aanschouwing of ervaring. De eerste naam is in zooverre ongelukkig gekozen, als hij aanleiding heeft gegeven tot de opvatting, alsof deze aanschouwing *a priori* reeds vóór de ervaring bij het kind zou aanwezig zijn. Die opvatting volgt echter niet noodzakelijk uit de meening van Kant; de aanschouwing *a priori* ontwikkelt zich tegelijkertijd met de empirische aanschouwing, maar zij behoort er van te worden onderscheiden, omdat wij aan hare uitspraken een geheel ander gewicht toekennen, dan aan de uitkomsten der gewone, empirische aanschouwing. In Kant's eigen werken wordt deze vraag niet opzettelijk besproken, voor zoover mij bekend is. Wel heeft men zijne leer vrij algemeen opgevat in dier voege, dat de aanschouwing *a priori* reeds bij het kind in volmaakten vorm aanwezig zou zijn, en daardoor een ruim veld geopend voor de kritiek. Maar bij Kant zelven zal men geene uitspraken van die soort vinden. Slechts heeft hij niet genoeg gelet op de wenschelijkheid, om over dit punt duidelijk te spreken. Misschien ook heeft hij de wenschelijkheid der behandeling van dit onderwerp wel ingezien, maar haar toch moeten achterwege laten, omdat de physiologie hem nog geen enkel gegeven aan de hand deed, dat hij bij deze vraag zou hebben kunnen gebruiken.

De redeneering van Kant is dus, in korte woorden samengevat, de volgende:

a. Wij bezitten een zeker aantal synthetische oordeelen, waaraan wij algemeenheid en noodwendigheid toeschrijven; deze oordeelen zijn de wet van het causaalverband, sommige onzer meeningen over tijd en ruimte, al onze wiskundige stellingen.

b. De bloote ervaring kan ons slechts leeren, dat zekere waarheid tot nog toe altijd gegolden heeft, nimmer dat zij noodwendig is en altijd gelden zal.

c. Onze kennis, die zich buiten het gebied der mogelijke ervaring uitstrekt, kan niet uit begrippen verkregen zijn. Ruimte en tijd zijn toch in het geheel geen begrippen, en ook de wet der causaliteit is niet uit begrippen te bewijzen.

d. Deze kennis berust, wat tijd en ruimte aangaat, op aanschouwing a priori.

e. Die aanschouwing a priori zou ons onmogelijk algemeene en noodwendige waarheden kunnen leeren kennen, als zij zich niet uitsluitend bezig hield met de subjectieve zijde der verschijnselen, met de aangeboren waarnemingsvormen van het subject.
f. Daar zich nu alle mogelijke dingen aan ons kenvermogen voordoen in de vormen van tijd en ruimte, is het duidelijk, dat wij niets anders kennen dan onze voorstellingen van de dingen, niet de dingen zelven.

Tot de laatste stelling was Berkeley reeds vroeger langs veel korteren weg gekomen; zij is de meest evidente waarheid, waaraan niemand kan twijfelen, die eenigermate tot bezinning geraakt is. Op zich zelve echter is zij eene vrij onbelangrijke waarheid, die slechts van gewicht wordt wanneer men, als Kant, beproeft de subjectieve elementen onzer voorstellingen van de objectieve te scheiden.

Het zou een onbegonnen werk zijn, al de argumenten te onderzoeken, die zijn ingebracht tegen de redeneering van Kant. Niemand zal van mij verlangen, dat ik in eene uitvoerige beschouwing treed van den Aenesidemus, waarin de leer van Kant aan eene zoo scherpzinnige en soms zoo billijke kritiek wordt onderworpen. Habent sua fata libelli. Ofschoon de Aenesidemus een voortreffelijk boek is, strekt zijn invloed zich toch niet meer zoo ver uit, dat het noodig zou zijn het boek te bestrijden. De krachtigste strijders tegen de leer van Kant, die in Nederland bekend zijn en gelezen worden, zijn zonder twijfel Mill en Opzoomer. De eerste heeft in navolging van Hobbes, durven verklaren, dat de mathematische waarheden op ervaring berusten. De tweede heeft zijne instemming betuigd met de gronden van die bewering. Hunne denkbeelden over het causaalverband heb ik reeds aan eene uitvoerige kritiek onderworpen. Wanneer ik thans nog zal hebben aangetoond, dat al hunne argumenten tegen de aprioriteit van ruimte en tijd niets anders zijn dan min of meer verborgen sophismen, zal ik gelooven mijne rechtvaardiging van Kant en Schopenhauer te hebben voltooid.

Zooals reeds uit het vroeger behandelde blijkt, zijn de aanvallen der empirische wijsgeeren voornamelijk, zoo niet uitsluitend gericht tegen de stelling van Kant, dat de ervaring ons geen algemeenheid en noodzakelijkheid kan leeren kennen. Reeds bij mijne beschouwing van het causaalverband kwam

de meening van Opzoomer ter sprake, dat de ervaring ons wel degelijk algemeenheid en noodzakelijkheid kan aanwijzen, zoo dikwijls zij ons namelijk oorzaken leert kennen. Op die plaats is door mij toegestemd, dat wij werkelijk in zoodanige gevallen aan de uitkomsten van onze ervaring tot op zekere hoogte algemeenheid toekennen, maar aangetoond, dat de vraag van Hume en Kant niet was naar hetgeen wij werkelijk *doen*, maar naar den *grond*, waarop wij het doen. Daar de onjuistheid van elke empirische afleiding van de wet van oorzaak en gevolg kon worden aangewezen, bleek het ons, dat wij nog altijd staan voor de vraag van Hume. Thans echter moet ik er de aandacht op vestigen, dat deze uitspraak van Opzoomer ook nog in een ander opzicht volkomen onvoldoende is. Ook onze wiskundige stellingen zijn algemeen en noodzakelijk. Zou nu de ervaring ons bekend hebben gemaakt met de *oorzaken* van die wiskundige stellingen? Men zou gelooven, dat Opzoomer het inderdaad meent, wanneer men ziet, op welke wijze hij Kant's denkbeelden over de mathematische stellingen bestrijdt. De zaak is van zooveel belang, dat ik mij een paar uitvoerige citaten moet veroorloven. Wij lezen dan bij Opzoomer:

'Eindelijk beroept men zich daarop, dat de mathematische waarheden algemeen en noodzakelijk zijn. De ervaring kan ons immers slechts met een beperkt aantal gevallen bekend maken, en ons leeren, dat iets zoo is, maar nooit, dat het zoo moet zijn en het tegendeel ondenkbaar is. Doch reeds in mijne vorige verhandeling heb ik deze redeneering wederlegd, en, zoo ik hoop, bewezen, dat de algemeenheid en noodzakelijkheid van waarheden niet het minst tegen haar ontstaan uit de ervaring kan betoogen. Ik mag hier dus volstaan met naar het daar ontwikkelde te verwijzen'[1].

In de geheele tweede verhandeling over de Aangeboren Begrippen, waarin Opzoomer Kant's leer over tijd en ruimte beoordeelt, wordt geene andere verklaring gegeven van de mogelijkheid der algemeene en noodzakelijke wiskundige waarheden, dan de verwijzing naar de eerste verhandeling, die in mijne aanhaling voorkomt. In die eerste verhandeling vinden wij nu het vroeger beoordeeld betoog, dat de ervaring ons algemeenheid en noodzakelijkheid kan leeren kennen, als zij ons oorzaken aanwijst. Dat nu de schrijver bij de tweede verhande-

1 Opzoomer, Wetenschap en Wijsbegeerte, blz. 272.

ling de strekking van zijn betoog in de eerste helder voor zich heeft gehad, en werkelijk gelooft, dat wij de oorzaken der mathematische stellingen kennen, blijkt uit de volgende redeneering, die in de eerste verhandeling voorkomt:

'Noodzakelijke waarheden zijn die, waarvan wij weten, niet alleen *dat*, maar ook *waarom* zij waar zijn, dat is wier oorzaken wij kennen. En dat kennen der oorzaken, hoe velen wij er ook opnoemen, komt ten slotte toch altijd op onze waarneming, onze gewaarwordingen, neder. Zijn wij tot dezen opgeklommen, dan zijn wij aan het eind, en het antwoord op de vraag: waarom is het zoo? kan dan alleen zijn: het is zoo. Of waarop steunt de noodzakelijke waarheid, dat 2 + 2 = 4, dat is = 1 + 1 + 1 + 1 is? Alleen op waarneming, op gewaarwording;' -[1].

Men ziet, er is niet aan te twijfelen of Opzoomer gelooft, dat wij de oorzaken der mathematische waarheden kennen. Onmiddellijk na zijne definitie van noodzakelijke waarheden als de zoodanigen, wier oorzaken ons bekend zijn, haalt hij als voorbeeld eene rekenkundige waarheid aan. Nu is echter eene oorzaak, ook volgens hem, niets anders dan een onveranderlijk, onvoorwaardelijk antecedent, waarop een verschijnsel geregeld volgt. Vragen wij dan: wat is het noodwendige constante antecedent, waarop de mathematische waarheid 2 + 2 = 4 geregeld volgt? Wat is de oorzaak van die waarheid? Men bemerkt, dat de vraag ongerijmd is. Er bestaan slechts oorzaken van gebeurtenissen, van toestanden in tijd en ruimte; ten aanzien der verhoudingen tusschen onze begrippen laten zich geen oorzaken opgeven. Er is geen oorzaak te noemen van ons oordeel, dat de koe een herkauwend dier is. Evenmin van de waarheid, dat twee rechte lijnen elkander slechts eenmaal kunnen snijden. Niet ten onrechte onderscheidde de voortreffelijke Hume onze kennis in twee hoofdafdeelingen, verhoudingen tusschen onze begrippen (relations of ideas) en feiten (matters of fact). Terecht meende hij, dat er alleen in de laatste afdeeling plaats is voor het causaalverband. Dat Opzoomer, ondanks dit alles, spreken kan van de oorzaken der mathematische waarheden, berust op de verwarring van twee geheel ongelijke dingen, de oorzaken (*causae*) en de bewijsgronden (*rationes*)[2]. De vermelde gewaar-

1 Opzoomer, t.a.p., blz. 207 en 208.

2 Ik gebruik dit woord bewijsgrond hier ter plaatse en in het vervolg in den zin van het Duitsche Erkenntuissgrund, voor de meer bekende waarheid, waaruit wij eene minder bekende waarheid afleiden. Het is niet in alle opzichten voor dat doel geschikt, daar het ons al te veel aan de bewijsvoering der mathesis doet denken, terwijl het door mij ook wordt toegepast op de minder strenge besluiten door inductie en analogie, waarop onze meeningen gelwoonlijk berusten. Kengrond zon beter zijn, maar is niet gebruikelijk. Kenbron doet al te veel aan eene verzameling van gegevens denken, terwijl ik in ieder geval slechts een of eenige weinige gegevens op het oog heb. Ons woord reden valt in sommige gevallen met mijn bewijsgrond samen, maar wordt ook als synoniem met motief gebruikt, en is daarom voor mijn doel ongeschikt.

wording is natuurlijk niet de oorzaak van de wiskundige waarheid, dat 2 + 2 = 4 is, maar zij is onze bewijsgrond voor die waarheid. Bij de feiten der ervaring kunnen wij zoowel naar de oorzaak, als naar den bewijsgrond vragen. Als wij het kwik in een thermometer zien stijgen, meenen wij dat het kwik warmer wordt. Het stijgen van het kwik is onze bewijsgrond voor zijne toeneming in warmtegraad, terwijl de oorzaak van die temperatuur-verhooging wellicht gelegen kan zijn in het wegtrekken van eene wolk, die voor de zon hing. Opzoomer is bij deze gelegenheid vervallen in een begripsverwarring die zeer dikwijls voorkomt, omdat wij dezelfde voegwoorden: *omdat, daar*, enz. gebruiken zoowel om eene oorzaak, als om een bewijsgrond aan te geven. Wij zeggen bijv.: de lamp brandt heden avond helder, omdat wij er betere olie in gedaan hebben, en bedoelen met ons *omdat* de aanwijzing van eene oorzaak. Maar als iemand ons vraagt, waarom wij denken, dat er een nieuw kousje in de lamp gedaan is, zullen wij evengoed antwoorden: omdat zij zoo helder brandt. Het tweede *omdat* geeft ons een bewijsgrond. In Schopenhauer's voortreffelijk boek: Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde, vindt men deze begripsverwarring uitvoerig besproken, en de zonderlinge sophismen aangewezen, waartoe zij beroemde mannen gebracht heeft. Ook Whately handelt in zijne Logica vrij uitvoerig over de verwisseling van deze twee geheel verschillende begrippen.

Nu is de vraag, wat Opzoomer bedoeld kan hebben met zijne oorzaken, *causae* of *rationes?* In het vroeger modegedeeld betoog, dat op blz. 217 en 218 van zijn Wetenschap en Wijsbegeerte wordt gevonden, heeft hij zonder twijfel gewoonlijk aan werkelijke oorzaken, onvoorwaardelijke antecedenten, *causae*, gedacht. Bij de wiskunde echter bestaan deze niet; hij moet dus bij de wiskundige stellingen aan bewijsgronden, *rationes*, denken, zoo dikwijls hij van oorzaken spreekt. Nu is het

niet moeilijk aan to toonen, dat niet iedere stelling, wier be wijsgrond ons bekend is, noodzakelijk is en algemeen. Van de waarheid, dat de lichamen elkander aantrekhen in rechte reden van hunne massa's en in omgekeerde reden van het vierkant hunner afstanden, is de volledige reeks der bewijsgronden door de vlijt der astronomer verzameld. Toch houdt niemand deze stelling voor algemeen en noodzakelijk. Van onze bewering, dat kraaien zwart zijn, is ons de bewijsgrond volkomen bekend; zij is de onmiddellijke uitspraak van ooze waarneming. Toch twijfelt men terecht aan de algemeenheid en noodzakelijkheid van deze stelling.

De uitvlucht, dat de natuur ons wet degelijk algemeenheid en noodzakelijkheid zou leeren kennen, als zij ons oorzaken aanwijst, was dus bij de bespreking van het causaalverband alleen onvoldoende, bij de behandeling der mathematische stellingen was zij ongerijmd. Want bij de stellingen der wiskunde kennen wij geen oorzaken, maar alleen bewijsgronden. En de omstandigheid, dat hare bewijsgronden bekend zijn, maakt eene stelling niet algemeen en noodzakelijk. Maar zelfs in geval wij eens wilden toestemmen, wat nimmer eenig verstandig mensch heeft toegestemd, dat eene stelling algemeenheid en noodzakelijkheid verkrijgt, als wij hare bewijsgronden leeren kennen; zelfs in dat geval is nog niet verklaard, hoe de mathematische waarheden ons noodwendig en algemeen kunnen toeschijnen. Want hun bewijsgrond is bij Opzoomer ten slotte de waarneming, de dikwijls herhaalde waameming. Dat 2 + 2 = 4 is, blijkt ons slechts, doordien ‘wanneer ik twee dobbelsteenen b.v. naast twee andere heb gelegd, mijne gewaarwording van het daardoor tot stand gekomene geheel dezelfde is, als wanneer ik naast één dobbelsteen er nog één heb gelegd, dan nog één, en dan nog één’[1]. Dus is het de inductie, en wel de inductie per enumerationem simplicem, die ons niet de oorzaken, maar de bewijsgronden van de wiskundige stellingen zal leeren kennen. Nog eenmaal vraagt de onvermoeide Hume: Hoe weten wij toch, dat datgene, wat altijd nog zoo geweest is, ook in de toekomst zoo zijn zal en niet anders wezen kan?

Met het zoo even beschouwde betoog wordt door Opzoomer eene andere redeneering op zoodanige wijze vermengd, dat bet

1 Opsoomer, t.a.p., b1z. 208.

moeilijk valt te zeggen, waar de eerste redeneering eindigt en de tweede begint. Nadat toch op blz. 206 en 207 de waarheid is toegelicht, dat alles, wat in de natuur geschiedt, noodzakelijk geschiedt, wordt hieruit de conclusie afgeleid, dat alle waarheden even noodzakelijk zijn[1]. Daarop volgt de reeds beoordeelde onjuiste onderscheiding van de noodzakelijke waarheden als de zoodanigen, wier oorzaken ons bekend zijn. Uit de omstandigheid, dat het verschil tusschen de toevallige en noodzakelijke waarheden niet gelegen is in die waarheden zelven, maar alleen in de grootere of geringere volmaaktheid van onze kennis dier waarheden, wordt nu afgeleid, dat beider oorsprong dezelfde is, dat alle waarheden door de ervaring verkregen zijn. Ten slotte wijst de schrijver op het feit, dat men zeer dikwijls meeningen voor onmogelijk heeft verklaard, die toch later gebleken zijn mogelijk te wezen, en besluit hieruit, dat het beweren van de noodzakelijke waarheid eener stelling dikwijls niets anders is dan eene dwaling[2]. De conclusie, die uit dit alles zou volgen, maar die door Opzoomer niet wordt uitgesproken, is geene andere dan de volgende. Dus zouden ook de waarheden, die wij thans voor noodzakelijke waarheden houden, ten slotte nog wel niet eens waar kunnen zijn.

De valsche redeneering, die in deze beschouwing verborgen is, behoort niet tot degenen, wier onjuistheid gemakkelijk is te ontdekken. Opzoomer geeft hier, in andere woorden, dezelfde redeneering, waarmede Mill in zijne Logica tegen Whewell tracht te betoogen, dat de waarheid eener stelling nog niet bewezen is, doordien het ons onmogelijk voorkomt, haar tegendeel te denken. Het is een onbegonnen werk, licht en orde te willen brengen in dezen chaos, als men niet begint met de intuïtieve kennis ten strengste van de abstracte te scheiden. Maar ook hiermede heeft men niet genoeg gedaan. Het is noodig in hoofdzaak de analyse van het menschelijk kenvermogen te verstaan, die door Schopenhauer is gegeven in de merkwaardige dissertatie, waarmede hij in 1813 te Jena promoveerde. Zonder de scherpzinnige onderzoekingen, die ons in de genoemde dissertatie worden medegedeeld over ‘die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde’, zou ik mij niet durven wagen tegen dit argument van Mill en Opzoomer.

1 Opzoomer, t.a.p., blz. 207.
2 Opzoomer, t.a.p., blz. 210.

Schopenhauer's klein, maar belangrijk, boek handelt over de verschillende beteekenissen, waarin de stelling gebruikt wordt, die de Duitschers Satz vom zureichenden Grunde (*principium rationis sufficientis*) noemen. Deze stelling luidt, zoo algemeen mogelijk uitgedrukt: Niets bestaat zonder grond, waarom het is[1]. Hij meent, dat deze stelling gebruikt wordt in vier verschillende beteekenissen, die vóór hem nimmer met scherpte zijn onderscheiden. Soms toch, bij de verschijnselen van de zichtbare natuur, wordt met den grond, waarom iets bestaat, eene oorzaak bedoeld. Op de vraag, waarom het verschijnsel bestaat, waarom de verandering is ingetreden, antwoordt men in dat geval door een voorafgaand verschijnsel te noemen, waarop het andere onvoorwaardelijk volgt. In andere gevallen wordt er gevraagd naar den grond van onze oordeelen, van onze meeningen. Die grond is niet eene voorafgaande verandering, eene oorzaak, maar een of ander feit in ons bewustzijn, waaruit wij onze oordeelen afleiden. Een dergelijke bewijsgrond, *ratio*, kan zijn eene algemeene stelling, waarop ons oordeel berust, of wel eene gewaarwording. Onze meening, dat een persoon, wiens naam wij voor het eerst hooren noemen, niet volmaakt zal zijn, berust op de algemeene stelling, dat alle menschen hunne gebreken hebben; onze meening, dat keukenzout wit is, berust op onze gewaarwording. Het verschil tusschen oorzaken en bewijsgronden is reeds in het voorafgaande behandeld; een enkel voorbeeld moge voldoende zijn om toe te lichten, hoe noodig het is deze twee soorten van gronden te ouderscheiden. De rijke oogst, dien een korenveld ons levert, is onze bewijsgrond voor de vruchtbaarheid van den akker; daarentegen is de vruchtbaarheid van den akker de voornaamste oorzaak van de overvloedigheid van den oogst. Hier is dus het gevolg onze bewijsgrond voor het bestaan van de oorzaak, en even zoo in honderd andere gevallen. Wij zeggen nu, dat die akker vruchtbaar moet zijn, omdat de oogst zoo rijk is. Maar even goed kunnen wij verklaren, dat de oogst zoo overvloedig is, omdat de akker zoo vruchtbaar is. Dat nu de twee genoemde omdat's eene geheel verschillende beteekenis hebben, wordt dikwijls over het hoofd gezien. Ook onze vraag waarom? slaat even goed op den grond van onze meening als op de noodzakelijke voorwaarden van een natuurverschijnsel. Deze twee soorten van gron-

1 Nihil est sine ratione, cur potius sit quam non sit.

den zijn natuurlijk lang vóór Schopenhauer bekend geweest, ofschoon zelden met scherpte onderscheiden; dat zij ook na Schopenhauer niet altijd met nauwkeurigheid uit elkander worden gehouden, is ons uit het bovenstaande gebleken. Nu zijn er echter gevallen, waarin men een grond voor eenig ding weet aan te geven, die noch eene oorzaak, noch een bewijsgrond is. Als men iemand vraagt: waarom zijn deze twee cirkels gelijk en gelijkvorming? - dan kan hij antwoorden: omdat de stralen van deze cirkels gelijk zijn. Nu is de gelijkheid der stralen zeker niet de oorzaak van de gelijkheid der cirkels. Evenmin kan men zeggen, dat die gelijkheid der stralen de bewijsgrond is van de gelijkheid der cirkels. Want de laatste gelijkheid laat zich niet door eene aaneenschakeling van begrippen van de eerste afleiden; onze bewijsgrond voor de gelijkheid der cirkels is niets anders dan de aanschouwing, die ons geen twijfel laat over het feit, dat twee cirkels, met gelijke stralen beschreven, gelijk zijn. Wel kan, als wij deze laatste stelling als bewezen aannemen, de gelijkheid der stralen in een bijzonder geval onze bewijsgrond worden voor de gelijkheid der cirkels; in zoodanig geval vervult toch de gelijkheid der stralen de plaats van den minor in het volgende syllogisme

Alle cirkels met gelijke stralen zijn gelijk en gelijkvormige figuren.
Deze twee cirkels hebben gelijke stralen
Dus zijn deze twee cirkels gelijk en gelijkvormige figuren.

Het was ons hier echter te doen om het bewijs van den major van bovenstaand syllogisme, en dat bewijs kan nimmer anders dan door de aanschouwing worden geleverd. Nu kan men echter niet volstaan met de aanschouwing, in het algemeen genomen, aan te wijzen als den grond der mathematische waarheden. Deze algemeene bewering zou wel niet onwaar zijn, maar zij is even onvoldoende, als wanneer men de ervaring in het algemeen aangaf als den grond van onze oordeelen over stoffelijke dingen. In iedere meetkundige figuur is de bepaalde verhouding van sommige harer deelen voldoende om de anderen volkomen te bepalen. Is bijv. in een driehoek de lengte van eene zijde, en de grootte der twee aanliggende hoeken gegeven, dan is daardoor de lengte der twee andere zijden en de grootte van den overblijvenden hoek volkomen bepaald. Deze bepaalde grootte van de laatstgenoemde elementen van den driehoek vindt

haren grond in de bepaalde grootte der eerstgenoemde elementen. Op dezelfde wijze is nu ook de gelijkheid der stralen de grond van de gelijkheid der cirkels. Voor deze soort van gronden, die bij de aanschouwelijke bewijzen der mathesis de eenige zijn, ontbreekt het in iedere taal aan een passend woord. Schopenhauer noemt ze gronden van het zijn (*rationes essendi*) en onderscheidt er twee soorten van, de zijnsgronden in de ruimte en de zijnsgronden in den tijd. Zoo vindt de gelijkheid der zijden van een driehoek, van wiens hoeken twee aan elkander gelijk zijn, haren zijnsgrond in de gelijkheid der overstaande hoeken. Maar evengoed is de gelijkheid der zijden van een gelijkbeenigen driehoek de zijnsgrond voor de gelijkheid der overstaande hoeken. In den tijd is ieder oogenblik de zijnsgrond van het volgende; het tweede oogenblik kan slechts bestaan, als het eerste is voorbijgegaan.

Minder verschillend van de vorige is eene vierde soort van gronden. Wanneer iemand eene bepaalde handeling doet, vraagt men naar den grond, waarom hij die gedaan heeft. Op deze vraag antwoordt men door het noemen van een motief, van eene beweegreden. Die beweegredenen kunnen ongetwijfeld gerangschikt worden in de eerste klasse der gronden, onder de oorzaken. Zij zijn voorafgaande veranderingen, waarop de handeling onveranderlijk, onvoorwaardelijk volgt. Daar zij ons echter op geheel eigenaardige wijze, door innerlijke waarneming, hekend worden, verdienen zij eene afzonderlijke vermelding.

Nu beteekent het woord noodzakelijkheid niets anders dan het onvermijdelijk intreden van het gevolg, als de grond daarvoor bestaat. In verband met zijne verdeeling der gronden in vier rubrieken onderscheidt Schopenhauer vier soorten van noodzakelijkheid, *a*. physische noodzakelijkheid, het ontstaan van eene verandering als de toereikende oorzaak geworden is; *b*. logische noodzakelijkheid, de zekerheid van de conclusie als de praemissen zijn toegestemd; *c*. mathematische noodzakelijkheid, volgens welke de betrekking tusschen de verschillende deelen van de ruimte en van den tijd ons niet anders kan toeschijnen dan zij ons toeschijnt; *d*. moreele noodzakelijkheid, volgens welke ieder mensch bij een gegeven motief op zoodanige wijze handelen moet, als zijn eigenaardig karakter medebrengt, en niet anders handelen kan.

Na deze korte uiteenzetting van het onderscheid tusschen de verschillende beteekenissen, waarin het woord noodzakelijkheid

gebruikt wordt, zal het mij wellicht mogelijk zijn den nevel te verspreiden, die over het vraagstuk der noodzakelijke waarheden hangt, en die zoo dik is, dat zelfs een Spencer kon betoogen, dat in ieder geval de waarheid eener stelling bewezen is, indien het ons onmogelijk is haar tegendeel te meenen. Van welken aard is toch de noodzakelijkheid in onze abstracte wetenschap, behalve in de mathesis? Zij is nimmer iets anders dan logische noodzakelijkheid. Op die noodzakelijkheid steunt de waarheid van onze analytische oordeelen; hun tegendeel is voor ons werkelijk ondenkbaar. Als ik aan een onderwerp geen andere praedicaten toeken, dan die, welke mijn begrip van het onderwerp samenstellen, dan is het tegendeel van mijne bewering voor mij werkelijk ondenkbaar. Op dezelfde noodzakelijkheid steunt de zekerheid van elke conclusie, zoodra de juistheid der praemissen is toegestemd, en de redeneering geen logische fout bevat. Bij de intuïtieve kennis daarentegen is de logische noodzakelijkheid nimmer aanwezig, maar wel eene der drie andere soorten van noodzakelijkheid. Dat het kwik zich bij verwarming uitzet, is een physisch noodwendig feit; dat de rechte lijn de kortste weg is tusschen twee punten, is mathematisch noodzakelijk; dat Brutus Caesar verwondde, was moreel noodzakelijk. Plaatsen wij ons nu op het standpunt der intuïitieve kennis, dan zijn alle feiten noodzakelijk, zooals Opzoomer terecht beweert. Gaan wij daarentegen over tot de abstracte beschouwing, dan kunnen zekere verschijnselen, op eene bepaalde wijze bezien, ons als toevallig voorkomen. Dat er op dit oogenblik een Kaffer sterft is een physisch noodwendig feit: het geschiedt niet zonder voldoende oorzaak. Maar dat hij juist sterft, nadat ik van mijn stoel ben opgestaan, is voorzeker toevallig. Elk physisch verschijnsel is noodzakelijk, wanneer men het beschouwt in verband met zijne oorzaak, met den geheelen toestand, die het verschijnsel heeft voortgebracht. Het is daarentegen toevallig, als men het beschouwt in verband met een ander verschijnsel, dat niet zijne oorzaak is, maar alleen gelijktijdig met zijne oorzaak. Dezelfde beschouwing geldt van alle handelingen; zij zijn noodwendig bepaald door hunne motieven, maar volgen toevallig op andere, gelijktijdige verschijnselen. Terwijl ons dus de physisch noodwendige en de moreel noodwendige feiten, uit zeker oogpunt bezien, als toevallig kunnen voorkomen, bestaat bij de mathematische stellingen de mogelijkheid van een toeval niet. Want in de bloote

ruimte, het veld der meetkunde, bestaat geene opvolging; in den blooten tijd, het veld der rekenkunde, bestaat geen gelijktijdigheid. En het begrip van toeval vereischt zoowel het begrip opvolging als het begrip gelijktijdigheid. Want de tegenstelling van noodzakelijkheid en toeval bestaat alleen in het verschillend verband van twee gelijktijdige feiten tot een zelfde opvolgend feit.

Voor dengene, die onbekend is met de oorzaken of motieven van eenig physisch of moreel verschijnsel heeft het den vorm der toevalligheid; hij kan ook denken, dat het niet bestaat, zoolang hij de toereikende oorzaken van het verschijnsel niet kent. Kent hij wel de oorzaken, maar niet de oorzaken van die oorzaken, dan kan hij zich de oorzaken van het verschijnsel en dus ook het verschijnsel zelf als niet-bestaande denken. Daar wij nu nimmer aan het einde kunnen komen van ons onderzoek naar de voortgezette reeks der oorzaken van eenig verschijnsel, is er geen enkel physisch of moreel feit, waarvan het tegendeel ondenkbaar zou zijn. Wel wordt het al moeilijker en moeilijker het tegendeel van eenig verschijnsel te *verwachten*, naarmate wij het in meer gevallen onder de gegeven omstandigheden hebben zien plaats grijpen; maar ondenkbaar wordt dat tegendeel nooit. Men kan zich zonder moeite denken en men kan zich zonder moeite voorstellen, dat een uit het venster geworpen steen in de lucht zou blijven zweven, al kan men moeilijk gelooven, dat dit verschijnsel werkelijk zou plaats vinden. In de discussie tusschen Mill en Whewell zoowel als in de Psychologie van Spencer wordt de ondenkbaarheid van een verschijnsel verward met de zekerheid van onze overtuiging, dat het zal uitblijven. Tot die zekerheid geraken wij eigenlijk nimmer, maar in het geval van den steen en in vele dergelijke gevallen is toch de waarschijnlijkheid zoo groot, dat zij in de praktijk voor zekerheid kan doorgaan.

Het tegendeel van de mathematische waarheden is daarentegen letterlijk ondenkbaar. Dat twee rechte lijnen elkander in twee punten zouden ontmoeten, kunnen wij ons onmogelijk voorstellen. Evenmin kunnen wij ons denken, dat twee platte vlakken elkander zouden snijden volgens eene kromme lijn. Dit ligt aan de omstandigheid, dat wij, de meetkunst bestudeerende, de gronden van deze stellingen hebben leeren inzien. Niet de bewijsgronden (*rationes*), waarmede een onverstandig

leeraar misschien zou kunnen beproeven zoo evidente waarheden te bewijzen, maar de zijnsgronden van Schopenhauer. Wij hebben ons voorstellingsvermogen zoo dikwijls bezig gehouden met rechte lijnen, dat de richting der twee lijnen in het kleine gedeelte, dat wij ons voorstellen, voor ons de zijnsgrond is voor de bepaling der plaatsen, die zij in hun verloop zullen innemen.

Met deze eigenaardigheid van onze wiskundige kennis staat de regelmatige, ongeschokte vooruitgang van deze wetenschap in verband, waardoor zij zich zoo onmiskenbaar van de natuurwetenschap onderscheidt. Bij de mathesis verdwijnt het verschil tusschen abstracte en intuïtieve kennis. Geen enkel abstract begrip wordt in haar gebied erkend, dat zich niet met onberispelijke nauwkeurigheid *in conereto* en intuïtief laat voorstellen. Hoe abstract hare stellingen ook schijnen mogen, zij zijn altijd getoetst door de onbedrieglijke intuïtieve kennis. Iedereen heeft op elk oogenblik de vrijheid zich van de juistheid eener abstracte mathematische stelling te overtuigen. Dat de verhouding der oneindig kleine aangroeiingen van de ordinaat en van de abscis in eenig punt eener willekeurige kromme lijn de maat is van den tangens van den hoek, dien de raaklijn, in dat punt aan de kromme lijn getrokken, maakt met de as der abscissen - deze stelling mag den oningewijde eene zeer abstracte waarheid schijnen. Toch kan iedereen, die de beteekenis kent der volkomen ondubbelzinnige woorden, die in de stelling gebruikt worden, zich, zoo dikwijls hij wil, een aanschouwelijk en nauwkeurig beeld ontwerpen van de abstracte begrippen, welke door die woorden benoemd worden. Hij erkent de waarheid van de stelling als de onmiddellijke uitspraak van zijne proefneming met zijne geconstrueerde begrippen. Daarom is het mathematisch denken niets anders dan zich voorstellen, en vallen op dit gebied de twee begrippen ineen, die anders zoo scherp moeten worden onderscheiden.

De natuurwetenschap daarentegen is niet zoo gelukkig als hare eerbiedwaardige zuster. Zij moet de bouwstof, door de intuïtieve kennis geleverd, opnemen in abstracte begrippen. Zij kan zich nimmer eene aanschouwelijke voorstelling ontwerpen, die met een van hare abstracte begrippen identisch is. Zij moet van haar eigenlijk domein, de abstracte waarheid, overgaan op het gebied der intuïtieve, aanschouwelijke, kennis, zoo dikwijls zij haar gebied wil uitbreiden. Bij elke van hare onderzoekin-

gen moet zij de moeilijke vraag beantwoorden, in hoeverre de waargenomen verschijnselen het recht geven tot het opmaken van een algemeenen regel, eene vraag, die bij de mathesis bijna nimmer te pas komt. Telkens weder moet zij veranderingen aanbrengen in het dorre stelsel van hare algemeene regels, om het te schikken naar den onuitputtelijken rijkdom der aanschouwelijke wereld. Zeer dikwijls ontdekt zij, dat hare meest algemeene stellingen eene belangrijke wijziging moeten ondergaan; soms dwingt haar de vooruitgang der wetenschap de meest ingewortelde overtuiging geheel te verwerpen. Nadat men eene eeuw lang gemeend had, dat de lichamen bij hunne verbranding een bestanddeel verloren, bemerkt men eindelijk, dat zij bij die verbranding een bestanddeel in zich opnemen. Nadat men vele jaren lang den galvanischen stroom beschouwd had als de oorzaak van de chemische werking in de galvanische batterij, zien thans vele natuurkundigen in die chemische werking de oorzaak van den galvanischen stroom. De hoeveelheid der intuïtieve kennis, der waargenomen feiten, neemt onophoudelijk toe met verwonderlijke snelheid; van alles, wat eenmaal goed gezien is, gaat zeer weinig weder verloren. Maar de theorie. de abstracte wetenschap, is als het kleedingstuk, dat onophoudelijk veranderd moet worden naar den lichaamsbouw van den groeienden knaap, misschien, ook naar de wisselvalligheden der mode. De feiten, door Scheele ontdekt, behooren nog steeds tot de belangrijkste waarheden van de scheikunde; zijne theoretische beschouwingen passen ons even weinig als de jongenskiel aan den volwassen man.

Die scherpe tegenstelling tusschen de rustige, onafgebroken vermeerdering der bekende feiten en de plotselinge omwentelingen der natuurkundige theorieën, ontbreekt in de wiskunde geheel en al. Want bij de laatste bestaat er geen zoodanig verschil tusschen de feiten en de theorie, als de natuurkunde aanbiedt. Elke waarheid, die zich aan het buitengewone voorstellingsvermogen van Descartes of Leibnitz vertoonde, is ook thans nog een bestanddeel van den cursus, dien de beginnende beoefenaar der wiskunde doorloopt. Als het onderwijs in die wetenschap zoo goed mogelijk is ingericht, stelt het zich niets anders ten doel, dan elken leerling de reeds bekende waarheden tot zoo ver te laten zien, als zijn voorstellingsvermogen toelaat. Wat wij in de wiskunde theorie zouden kunnen noemen, is toch niets anders dan eene verzameling van de meest

belangrijke waarheden, bij de natuurwetenschap daarentegen de systematische vereeniging der algemeene regels, die uit de feiten zijn afgeleid.

De wiskundige heeft dus in zich zelven al de gegevens, die noodig zijn om te beslissen over de waarheid zijner stellingen. Hij verwerpt als eene ongerijmdheid het tegendeel van alles, wat hij helder heeft ingezien. Descartes' criterium der waarheid, in de wijsbegeerte reeds sedert langen tijd verworpen, heerscht nog altijd in de wetenschap, die hij met zoo gewichtige ontdekkingen heeft vermeerderd. In de natuurwetenschap daarentegen is geen enkele verklaring ondenkbaar; zij kan hoogstens zeer onwaarschijnlijk zijn. Dat de conclusies van onze analytische oordeelen voor ons logisch noodwendig zijn, maakt natuurlijk geen uitzondering op den regel. Zij zijn noodwendig met betrekking tot onze begrippen; maar of deze begrippen volkomen in harmonie zijn met de aanschouwelijke natuur, kunnen wij nimmer beslissen. Wanneer dus zeer dikwijls eene verklaring als ondenkbaar is verworpen, die later bleek zeer aannemelijk te zijn, dan is dit feit eenvoudig toe te schrijven aan het misbruik van het woord ondenkbaar voor hoogst onwaarschijnlijk. Op dit misbruik steunt Spencer's verdediging van zijn algemeen postulaat. De noodzakelijke waarheden, die Kant bedoelde, zijn nu waarheden, wier tegendeel voor ons niet slechts in de hoogste mate onwaarschijnlijk, maar ondenkbaar is. Die noodzakelijke waarheden zijn gemakkelijk op te tellen. Zij zijn: vooreerst de logische axioma's der identiteit, der tegenstrijdigheid, van het buitengesloten derde; ten tweede, alle analytische oordeelen; ten derde, de stelling over den toereikenden grond (principium rationis sufficientis) in hare verschillende beteekenissen; ten vierde, alle stellingen der zuivere wiskunde.

Het verschil tusschen deze noodzakelijke waarheden, wier tegendeel ondenkbaar is, en de waarheden, die de ervaring ons levert, wier tegendeel alleen min of meer onwaarschijnlijk, hoogstens zeer onwaarschijnlijk, maar volstrekt niet ondenkbaar is, valt duidelijk genoeg in het oog. De bewering van Opzoomer, wier wederlegging niet wel mogelijk was, zonder de aanwijzing van de verschillende beteekenissen, waarin men het woord noodzakelijkheid gebruikt, heeft door de juiste onderscheidingen van Schopenhauer alle waarde verloren. Want, terwijl in Opzoomer's betoog telkens wordt gesproken over noodzakelijkheid,

wordt nergens aangewezen, welke noodzakelijkheid hij op het oog heeft. Daarom kan men wel de woorden van zijne redeneering lezen, maar niet te weten komen, wat hij bedoeld heeft. De groote lengte van zijne redeneering, die zich over verscheidene bladzijden uitstrekt, maakt het mij onmogelijk al de plaatsen op te tellen, waar het woord noodzakelijk in geheel verschillende beteekenissen gebruikt wordt, terwijl de deugdelijkheid der redeneering van de beteekenis van dat woord afhangt. Een enkel voorbeeld moge voldoende zijn. Wij lezen op blz. 207: ‘Dat kool als graphiet en houtskool niet, als diamant wel doorzichtig is, moge toevallig heeten; wij weten reeds genoeg van den samenhang der natuur, om ook hier noodzakelijkheid, het bestaan van vaste wetten te erkennen, en ons overtuigd te houden, dat, wanneer wij met den moleculairen toestand dier stoffen bekend waren, de toevallige waarheid voor ons in eene noodzakelijke waarheid zou veranderd zijn.’ De lezer zal opmerken, dat de eerste noodzakelijkheid eene physische, de tweede eene logische is.

De gang van mijn onderzoek heeft mij hier gevoerd tot eene reeds vroeger geopperde stelling, wier waarheid door de empirische wijsgeeren moet worden ontkend. Zij is de volgende. In de wiskunde is al het denkbare werkelijk of althans mogelijk, in de natuur zijn de meeste denkbare dingen onmogelijk.

De laatste helft der stelling is gemakkelijk in te zien, en in het bovenstaande genoegzaam toegelicht. Stellen wij ons voor, dat wij eene geelectriseerde glasstaaf in de nabijheid brengen van een vlierpitten bolletje, dat aan een draadje is opgehangen en niet geëlectriseerd is. Nu leert ons de ervaring, dat het bolletje zich altijd naar de glasstaaf toe beweegt, en wij zullen, bij het nemen van de proef, geen andere beweging dan de genoemde kunnen verwachten. Maar iedere andere beweging blijft voor ons even denkbaar. Ik heb er niet de minste moeite in mij voor te stellen, dat het vlierpitten bolletje geheel in rust blijft, of dat het zich als een tol gaat draaien. of dat het zich zoo ver mogelijk van de glasstaaf verwijdert. Wel kan ik deze bewegingen niet verwachten, maar ze mij te denken, daarin is geen bezwaar.

De eerste helft der stelling vereischt nog eenige opheldering. Men kan namelijk wel iets zeggen, iets in woorden uitdrukken, wat wiskundig onmogelijk is, bijv. een rechthoekige gelijkzij-

dige driehoek. Maar denken kan men zich eene dergelijke onmogelijkheid niet. Blijft men bij de woorden staan, dan heeft men nog niets gedacht; het wiskundig denken bestaat alleen in de constructie van de in woorden medegedeelde begrippen. Nu is er, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, in de wiskunde slechts ééne soort van beschouwingen, waarbij onmogelijke dingen denkbaar kunnen schijnen. Die beschouwingen zijn de bewijzen uit het ongerijmde. Wij kunnen, om een eenvoudig voorbeeld te nemen, een bewijs uit het ongerijmde geven van de stelling, dat in een driehoek, die twee gelijke hoeken heeft, de zijden over die hoeken gelijk zijn. Men onderstelt dan, dat de eene zijde grooter is dan de andere, terwijl de overstaande hoeken gelijk zijn, en bewijst dan gemakkelijk uit vroegere stellingen, of door de aanschouwing, dat de redeneering die op de gemaakte onderstelling berust, op eene ongerijmdheid uitloopt. Dus, zou men kunnen zeggen, is er bij het begin van deze redeneering een onmogelijk ding gedacht. Inderdaad heeft men echter bij den aanvang van het bewijs eene ondenkbare woordverbinding opgegeven, die ondenkbaar blijkt, zoodra men hare begrippen construeert. Nu is niet iedereen van nature even oplettend en even geschikt in het construeeren van mathematische begrippen. Vooral bij de beschrijvende meetkunst blijkt het groote verschil, dat er in dit opzicht tusschen de individu's bestaat. Verreweg de meesten geraken onvermijdelijk in de war, als zij beproeven zich de meer samengestelde bewerkingen dezer wetenschap voor te stellen. Voor leerlingen met een helder voorstellingsvermogen daarentegen is het meerendeel van hare stellingen bij den eersten aanblik evident. Nu zal men toch niet beweren, dat het omgekeerde van eene stelling der meetkunst denkbaar is, omdat zoo menigmaal een weinig belovend leerling gemeend heeft dat omgekeerde te denken, terwijl hij eigenlijk, den zwaren arbeid van het denken moede, niets anders heeft voor zich gehad dan eene ondenkbare woordverbinding. Het bewijs uit het ongerijmde is eene speculatie op de onvolmaaktheid van het voorstellingsvermogen van de meeste menschen. Zij worden er toe gedwongen te beproeven, of zij zich het onmogelijke ding kunnen voorstellen. Aan sommigen blijkt de onmogelijkheid van de constructie reeds voor het bewijs: anderen daarentegen zien de onmogelijkheid der constructie eerst in, wanneer men hen door de redeneering van het bewijs dwingt die constructie met

grootere nauwkeurigheid te maken. Zoodra hunne voorstelling duidelijk is geworden, blijkt de onmogelijkheid van de gemaakte onderstelling, de ondenkbaarheid van de onbestaanbare wiskundige figuur. In de natuurwetenschap is het geheel anders. Als iemand een volledig inzicht heeft in de natuurwetten, volgens welke het kwik in de buis van Torricelli opgeheven blijft, kan hij zich nog altijd voorstellen, dat het naar beneden gaat, of ook dat de top der kwikkolom zich rhythmisch gaat bewegen op de maat eener muziek, die in een naburig vertrek gemaakt wordt. Ik heb ten minste geen de minste moeite mij het laatste verschijnsel voor te stellen, en toch ben ik volkomen bekend met de natuurwetten, die het tot eene noodzakelijkheid maken, dat de top der kwikkolom, althans voor onze oogen, rustig blijft staan, en waardoor het onmogelijk is, dat zij in den regel eene zoo vlugge beweging zou vertoonen, als mijne onbedwongen verbeeldingskracht haar zoo even deed aannemen.

De omstandigheid, dat in de wiskunde alles mogelijk is, wat duidelijk gedacht wordt, geeft aan de stellingen der wiskunde hunne ontwijfelbare zekerheid, ook ingeval de ervaring ze onmogelijk kan bevestigen. Terwijl men in de natuurwetenschap ook voor de meest gerechtvaardigde deductie uit bekende waarheden de bevestiging door de proefneming vordert, acht men in de wiskunde die bevestiging volmaakt overbodig. De meeste kromme lijnen, die de wiskunde bespreekt, zijn nimmer in de natuur waargenomen, en zelfs wanneer de natuur ons deze lijnen vertoonde, zou de ervaring ons nimmer de juistheid kunnen bewijzen van eene enkele der stellingen, aan wier waarheid de wiskundige niet kan twijfelen. Hoe zou de ervaring ons kunnen leeren, dat de inhoud van de cycloïde gelijk is aan driemaal den inhoud van den genereerenden cirkel, niet ongeveer driemaal, niet ten naaste bij driemaal, maar juist driemaal, niet meer en niet minder? Hoe zou zij ons de waarheid kunnen aantoonen van de stelling, dat de hyperbool hare asymptoten altijd nadert, zonder ze immer te bereiken? Geen wiskundige twijfelt aan de waarheid dezer stellingen. Daarentegen, volgens algemeen erkende chemische waarheden is het bestaan van een lichaam, dat men amylglycerine noemt, in de hoogste mate waarschijnlijk. Wat meer is, reeds heeft een geacht scheikundige beweerd dat lichaam te hebben verkregen, en zijne eigenschappen beschreven. Toch twijfelen vele scheikundigen

aan het bestaan van dat lichaam en zijn niet voornemens zijne aanspraken op bestaanbaarheid te erkennen, voordat nog vele andere scheikundigen hetzelfde lichaam zullen bereid hebben.

Het antwoord, dat de empirische wijsgeeren op deze bedenkingen geven, is genoegzaam bekend. Het innemen van eene bepaalde ruimte, zoo luidt hun antwoord, is eene geheel algemeene eigenschap der lichamen; van onze vroegste jeugd af worden wij met de eigenaardigheden van die ruimte volkomen bekend. De waarneming leidt ons in de wiskunde, die zich slechts met eene enkele eigenschap der lichamen bezig houdt, weldra tot zekere algemeene eigenschappen van de ruimte, die, door eene langdurige ervaring bewezen, voor ons volkomen evidente waarheden worden. Uit die bekende waarheden trekken wij dan besluiten voor gevallen, die nimmer door ons zijn waargenomen. Zulke waarheden zijn de weinige axioma's van stelkunde en meetkunde, waaruit wij eene zoo groote opeenstapeling van gevolgtrekkingen afleiden. Dit antwoord is echter om twee redenen onbevredigend. Vooreerst omdat de ervaring, zoo zij ons al de axioma's kan hebben leeren kennen, ons nimmer kan geleerd hebben, dat deze axioma's ook gelden buiten de grenzen van het veld, waarover zich onze ervaring heeft uitgestrekt. Ten tweede, omdat er andere eigenschappen zijn, die de lichamen even standvastig vertoonen als de eigenschap van ruimte in te nemen. Elk lichaam heeft een bepaald gewicht, een bepaalden warmtegraad, eene bepaalde kleur. Hebben wij nu in het vervolg nog eene deductieve wetenschap te verwachten, die over het gewicht handelt, eene andere, die over de warmte spreekt, eene derde, die de kleur tot haar onderwerp heeft? Dit is zeker hoogst onwaarschijnlijk, wanneer men in aanmerking neemt, hoever de wetenschap der ruimte reeds gevorderd is. Als de mogelijkheid bestond, om over de andere algemeene eigenschappen der lichamen eene deductieve wetenschap te vormen, zou er zeker reeds lang een begin van zoodanige wetenschap te vinden zijn. Is er nu van dergelijke wetenschappen ook niet het geringste spoor te ontdekken, dan blijkt toch met zekerheid, dat de eigenschap van ruimte in te nemen, die alle lichamen vertoonen, zich niet alleen door haar algemeen voorkomen, maar ook nog op andere wijze van de overige eigenschappen onderscheidt.

Een laatste argument wordt door Opzoomer op verschillende

plaatsen uitgesproken. Het komt hierop neer, dat, wanneer onze geest aan onze ervaring iets toevoegt, wij niet bekend zouden zijn met de natuur.

‘Juist daaruit, dat onze geest kennis van de natuur verkrijgt, trek ik het besluit, dat hij aan de hem geleverde stof niets bijvoegt, er niets aan verandert. Immers deed hij dit, dan ware het niet langer kennis van de natuur, maar het zou enkel eene fantaisie zijn, waarvoor de natuur slechts het thema had aangegeven’[1].

‘Stellen wij nu eens, dat ik het begrip van den tijd vóór de waarneming in mij heb, en de waargenomen verschijnselen in dat begrip moet opnemen, waar is het dan aan te wijten, dat ik ze soms na elkander, soms niet na elkander plaats? Ik plaats bijv. Kant na Aristoteles, maar verklaar Huygens voor tijdgenoot van Newton. Waarom? Is het, omdat werkelijk Newton en Huygens, maar geenszins Aristoteles en Kant, in denzelfden tijd geleefd hebben? Zoo ja, dan heb ik dus die personen niet in den tijd gezet, maar heb ze eenvoudig met den tijd, waarin zij leefden, en waaraan ik niets toe of afgedaan heb, in mijne voorstelling opgenomen. Ik heb alzoo den tijd tegelijk met hen, als den vorm hunner onderlinge betrekking, die nu eens deze, dan gene is, leeren kennen. Ware het anders, van waar dan de willekeur, waarmede ik in het eene geval ze tot tijdgenooten maak, in het andere ze na elkander plaats?’[2].

Is mijne uiteenzetting van de leer van Kant niet geheel onvoldoende geweest, dan is bestrijding van dit argument geheel overbodig. Het is in een anderen vorm dezelfde verkeerde opvatting van Kant's bedoeling, waarop ik in mijn artikel over Spencer gewezen heb. Volgens de meening van Kant zijn toch Newton, Huygens, Aristoteles en Kant niets anders dan voorstellingen, die reeds in tijd en ruimte geplaatst zijn. Dat Aristoteles vroeger leefde dan Kant wil niets anders zeggen, dan dat wij vroeger op Kant dan op Aristoteles zouden stuiten, wanneer het ons mogelijk was in het geheel der gegeven ervaring terug te gaan. Dit kunnen wij echter niet doen, omdat de levendige voorstellingen, die door den natuurlijken mensch beschouwd worden als werkelijke dingen; die onafhankelijk zijn

1 Opzoomer, t.a.p., blz. 221.
2 Opzoomer, t.a.p., blz. 270.

van den waarnemenden persoon, zich altijd aan ons voordoen, in den tijdvorm van het tegenwoordige. Maar wij weten dat, indien ons kenvermogen was ingericht op zoodanige wijze, dat wij ook de voorstellingen, die wij in den verleden tijd plaatsen, op dezelfde wijze konden beschouwen als de levendiger voorstellingen, die ons onmiddellijk tegenwoordig toeschijnen, onze teruggang in de reeks der verleden voorstellingen ons vroeger zou leiden tot Kant, dan tot Aristoteles. Volgens het gewone spraakgebruik zegt men nu, dat Aristoteles vroeger leefde dan Kant, en men kan dit spraakgebruik gerust behouden, als men er maar geen verkeerde beteekenis aan geeft. De Aristoteles, die destijds leefde, behoorde tot dezelfde wereld der voorstellingen, waartoe de Aristoteles behoort, wiens beeld wij ons ontworpen hebben naar zijne werken en naar de berichten van zijne tijdgenooten. De gansche natuur, die Opzoomer op deze plaatsen tegen onze voorstelling overstelt, zij is niets anders dan het aaneengeschakeld en geordend geheel onzer voorstellingen. Eene meer juiste beoordeeling van het idealisme vinden wij bij Opzoomer in de eerste verhandeling van de Waarheid en hare Kenbronnen, al is ook daar de schadelijke invloed van de zoo even genoemde dwaling gemakkelijk aan te wijzen. Maar toch, tegen het grootste gedeelte van die verhandeling is niets in te brengen. Ik moet geheel instemmen met de woorden: ‘Buiten uwe voorstellingen komt ge nimmer. De raad, om ze aan de dingen zelf te toetsen, is dus volkomen onpractisch; het is de raad om iets te doen wat onmogelijk is’[1]. Daar wij nu niet gelooven, dat er een Aristoteles of een Kant bestaat buiten de wereld van onze voorstellingen, ten minste in ieder geval niets kunnen weten van deze hypothetische personen, zou het onverstandig zijn te willen onderzoeken, of zij buiten onze voorstelling dezelfde verhouding hebben, die wij hun binnen onze voorstelling toeschrijven. In zijn blinden ijver tegen de leer, dat tijd en ruimte aangeboren waarnemingsvormen zijn, heeft Opzoomer in zijn Wetenschap en Wijsbegeerte den raad gevolgd, dien hij in de Waarheid en hare Kenbronnen terecht als onpractisch veroordeelt.

Waaraan het nu ligt, dat onze voorstelling Aristoteles door ons geplaatst wordt in een vroegeren tijd, dan onze voorstel-

1 Opzoomer, De Waarheid en hare Kenbronnen, blz. 17.

ling Kant, daarvan laat zich evenmin eene oorzaak aangeven als van het feit, dat suiker zoet en azijn zuur is. Alleen bij de wiskunde, die uitsluitend handelt over onze subjectieve waarnemingsvormen, is alles met volkomen evidentie af te leiden uit eenige weinige axioma's. Bij de oplossing van een wiskundig vraagstuk, blijft ons geene vraag meer te beantwoorden over, wanneer wij deze axioma's als waarheden erkennen. Maar bij de verschijnselen in de stoffelijke en de geestelijke wereld blijft er altijd iets over, dat niet verder verklaard kan worden. Datgene, wat wij ons voorstellen in onze aangeboren waarnemingsvormen is ons nooit zoo volledig bekend, als die vormen zelven. Ook ons eigen lichaam behoort tot die voorstellingen: onze geest bestaat uit twee bestanddeelen, dat, wat voorgesteld wordt, en datgene, wat zich het voorgestelde voorstelt. Van dit laatste, het waarnemend subject, bemerken wij niets hoegenaamd. Het is de onbekende grootheid, die de oude psychologen met onzen geest verward hebben, wiens eenheid en onsterfelijkheid zij meenden te kunnen bewijzen door de eenheid van deze onbekende, die ons daarom alleen als ondeelbaar toeschijnt, omdat wij nimmer eenige eigenschap van haar kunnen waarnemen. Dit was de diepzinnige waarheid, waarmede Kant de oude metaphysica onttroond heeft in een der schoonste gedeelten van de eerste uitgave zijner kritiek, de paralogismen van de reine rede. Alles dus, wat wij kennen door de innerlijke waarneming, onze liefde en onzen haat, onze verachting en onze bewondering, dat alles is voorstelling van het onbekende subject. Wij zelven zijn, voor zoo ver wij ons zelven kennen, psychisch zoowel als lichamelijk, voorstelling van het waarnemend subject en staan in zooverre gelijk met al onze medemenschen. Want zij gelijken volkomen op ons in hunne uiterlijke gedaante, en zij vertoonen ons verschijnselen, waaruit wij kunnen afleiden, dat ook zij een geest hebben, gelijk aan den onzen. Wel hebben wij voor de laatste bewering geen absolute zekerheid, maar toch zoo groote waarschijnlijkheid, dat zij voor de praktijk met zekerheid is gelijk te stellen. Eene dergelijke groote waarschijnlijkheid is ook op elk ander veld, buiten dat van de mathesis, de analytische oordeelen, en de algemeene wet der causaliteit, het hoogste, wat voor ons te verkrijgen is.

Wat Opzoomer hier als natuur tegenover onze voorstelling plaatst, is de wereld der Noumena. In deze nu bestaat vol-

gens Kant geen tijd, geen ruimte, geen causaalverband, geen Kant noch Aristoteles, Van overeenstemming tusschen die wereld der Noumena en de ons bekende wereld der Phaenomena kan geen sprake zijn.

Na de uitvoerige wederlegging der bezwaren, door Opzoomer aangevoerd tegen Kant's denkbeelden over tijd en ruimte, is het minder noodig de redeneeringen van Mill ieder afzonderlijk te onderzoeken. Wij vinden de argumentatie van Mill in de twee laatste hoofdstukken van het tweede boek zijner logica. Die hoofdstukken bevatten, behalve eenige denkbeelden over het hypothetisch karakter der mathematische wetenschap, welker juistheid voor ons tegenwoordig doel niet behoeft onderzocht te worden, twee argumenten tegen de meening van Kant. Vooreerst houdt Mill tegenover Whewell de bewering staande, dat de ervaring ons geleerd kan hebben, dat eene wiskundige waarheid niet anders *kan* zijn, dan wij haar aannemen. Om de juistheid van deze paradoxe bewering te doen inzien, tracht hij het bewijs te leveren, dat de ervaring ons niet alleen leert, dat twee snijlijnen elkander slechts eenmaal ontmoeten, maar ook, dat zij elkander niet voor de tweede maal *kunnen* ontmoeten. Ten tweede beweert Mill, dat eene stelling nog niet waar behoeft te zijn, omdat haar tegendeel ondenkbaar is. De redeneering, waarop deze laatste bewering berust, is reeds vroeger door mij onderzocht; ik geloof te hebben aangetoond, dat de strijd tusschen Mill en Whewell haren grond vindt in de verwarring van de begrippen ondenkbaar en in de hoogste mate onwaarschijnlijk. Mill heeft gelijk, wanneer hij wil zeggen, dat eene stelling waar kan zijn, al schijnt zij ons in de hoogste mate onwaarschijnlijk: Whewell, als hij beweert, dat eene stelling, die voor ons ondenkbaar is, onmogelijk waar kan zijn.

Het vraagstuk der twee snijlijnen komt ook bij Opzoomer voor, maar dient bij hem alleen als een voorbeeld ter verduidelijking van zijne reeds vroeger behandelde theorie aangaande het verschil tusschen noodzakelijke en toevallige waarheden. Bij Mill daarentegen staat het geheel op zich zelf. Hij wil ons in dit voorbeeld laten zien, hoe de ervaring ons apodictische zekerheid kan geven. Hij geraakt tot zijn doel door eene wijze van redeneeren, die waarschijnlijk aan Opzoomer eenigszins zonderling is voorgekomen, daar hij wel het andere argu-

ment van Mill heeft overgenomen, maar diens beschouwing over de twee snijlijnen niet. Echter vinden wij in Opzoomer's werken de redeneering van Mill met geen enkel woord bestreden.

Een der meest sprekende eigenschappen der geometrische vormen is, volgens Mill, hunne vatbaarheid om zoo duidelijk in onze verbeelding te worden aanschouwd, dat onze voorstelling van het beeld even duidelijk is als onze beschouwing van de werkelijkheid. Van daar dat wij even goed kunnen experimenteeren met onze voorstellingen van de meetkunstige figuren als met de werkelijke figuren, die wij bijv. op een bord kunnen teekenen. Wij zouden echter niet gerechtigd zijn, de beschouwing van onze voorstelling der lijnen, hoeken, enz. in de plaats te stellen voor de beschouwing der werkelijke lijnen, hoeken, enz., wanneer wij niet door eene langdurige ervaring geleerd hadden, dat al de eigenschappen der werkelijke figuren volkomen getrouw worden teruggegeven door ons gedachtebeeld van die figuren.

Nu kunnen wij wel niet zien, dat twee snijlijnen elkander nooit weder ontmoeten, want om dat te zien zouden wij de beide lijnen met onzen blik tot in het oneindige moeten volgen. Maar wij kunnen toch, zonder zulks te doen, zeker weten, dat, wanneer zij elkander ontmoeten, of ook slechts elkander beginnen te naderen, dit niet op oneindigen, maar op eindigen afstand moet plaats vinden. Denken wij ons nu, dat de lijnen elkander beginnen te naderen, dan kunnen wij onze verbeelding op de plaats vestigen, waar deze nadering begint en ons een beeld ontwerpen van de figuur, die eene der lijnen of de beide lijnen op die plaats moeten vertoonen. Wanneer wij dit doen, of ons de algemeene uitkomsten van onze vroegere beschouwing van werkelijke lijnen in het geheugen terugroepen, zal het ons duidelijk blijken, dat eene lijn, welke, na zich eerst van eene andere lijn te hebben verwijderd, die andere lijn begint te naderen, op onze zintuigen den indruk maakt van eene gebogen lijn en niet van eene rechte[1].

1 Mill, A system of Logic. Sec^{d}. Edition, p. 308-311. Het bewijs is te lang om geheel geciteerd, of woordelijk vertaald te worden. Ik geef alleen het slot in Mill's eigen woorden. For though, in order actually to see that two given lines never meet, it would be necessary to follow them to infinity; yet without doing so we may know that if they ever do meet, or indeed if after diverging from one another, they begin again to approach, this must take place not at an infinite, but at a finite distance. Supposing, therefore, such to be the case, we can transport ourselves thither in imagination, and can frame a mental image of the appearance which one or both of the lines must present at that point, which we may rely upon as being precisely similar to the reality. Now, whether we fix our contemplation upon this imaginary picture, or call to mind the generalizations we have had occasion to make from former ocular observation, we shall either way be equally satisfied, that a line which, after diverging from another straight line, begins to approach to it, produces the impression on our senses, which we describe by the expression ‘a bent line’, not by the expression, ‘a straight line’.

Het sophisme, in deze redeneering verborgen, is niet moeilijk te ontdekken, ook wanneer wij afzien van het moeilijk onderzoek naar de gronden, waarop Mill kan beweren, dat de lijnen elkander slechts op een eindigen afstand kunnen gaan naderen en niet op een oneindigen afstand. Die bewering steunt waarschijnlijk op de valsche opvatting, dat het oneindige iets positiefs zou zijn, terwijl het eenvoudig de afwezigheid van grenzen beteekent. Doch wij wenden ons liever tot de hoofdzaak. Men zal toestemmen, dat het betoog van Mill op het volgende neerkomt. ‘Wanneer wij ons twee lijnen voorstellen, die na zich eerst van elkander te hebben verwijderd, elkander weder gaan naderen, dan maakt ten minste eene van die lijnen op ons den indruk van eene gebogen lijn.’ Want zijn beroep op de algemeene uitkomsten onzer vroegere ervaring over werkelijke lijnen mag niet worden aangenomen. Onze ervaring heeft zich toch altijd alleen uitgestrekt over lijnen van zekere bepaalde lengte, maar niet over lijnen, die nog langer zijn, dan de langste, die wij ons denken kunnen. Ook wanneer iemand zijne ervaring over stoffelijke lijnen had uitgestrekt tot lijnen van 1000 meter lengte, dan heeft de ervaring hem alleen gemachtigd tot redeneeringen over de lijnen, die niet langer zijn dan 1000 meter. Over de lijnen, die 1001 meter lang zijn, heeft zij hem niets gezegd. Onder het woord oneindig, hier oneindig verlengde lijn, verstaan wij niets anders dan eene lijn, die langer is dan elke lijn, die wij ons kunnen voorstellen. Hoe uitgebreid nu onze ervaring over rechte lijnen ook zijn moge, over lijnen, die onbepaald verlengd zijn, kan zij ons geene algemeene regels aan de hand doen. Dus berust de kracht van Mill's bewijsvoering alleen in het onloochenbare feit, dat hoever wij ook de twee snijlijnen in onze *voorstelling* verlengen, wij ze elkander slechts kunnen doen naderen door ons de eene of beiden als gebogen voor te stellen. Maar nu heeft Mill zelf, van uit zijn standpunt zeer con-

sequent, een oogenblik te voren erkend, dat de eigenschappen der lijnen in onze voorstelling alleen daarom gelden van werkelijke lijnen, omdat de ervaring ons de volkomen gelijkheid van de werkelijke lijnen en de lijnen in onze voorstelling heeft leeren inzien[1]. Het is dus deze laatste bewering, die bewezen moet worden, maar die niet bewezen wordt. De ervaring heeft ons alleen bekend gemaakt met lijnen van eene bepaalde grootte; alleen door ons voorstellingsvermogen komen wij tot het denkbeeld van eene onbepaald verlengde lijn, eene lijn, die altijd nog iets langer is dan de langste, die wij ons kunnen voorstellen. Hoe kan ons nu de ervaring hebben geleerd, dat de besluiten, door ons uit de beschouwing van begrensde lijnen afgeleid, ook geldig zijn voor de onbepaald verlengde lijn, die de ervaring ons niet kan vertoonen?

Wat in dit geval, en in vele andere, de empirische wijsgeeren op een dwaalspoor gebracht heeft, is de omstandigheid, dat ook in de natuurwetenschap zeer dikwijls meeningen worden uitgesproken, en voor onbetwistbaar gehouden, over verschijnselen, die de ervaring nog niet heeft doen zien. Zij houden de redeneeringen op grond van onze wiskundige aanschouwing voor gelijksoortig met de gerechtvaardige deducties uit natuurkundige wetten. Toch is er tusschen die beiden een zeer wezenlijk verschil; de laatsten voorspellen wel dingen, die de ervaring nog niet getoond heeft, maar zij houden zich toch altijd op het gebied, waarop de ervaring mogelijk is. De eersten daarentegen overschrijden in het geval der snijlijnen, der asymptoten, der oneindige deelbaarheid en in duizenden andere gevallen de grenzen van alle mogelijke ervaring. Kiezen wij van de natuurkundige deductiën een voorbeeld, om het verschil duidelijk te doen inzien.

Het experimenteel onderzoek heeft bij alle permanente gassen twee wetten aan den dag gebracht, die de verandering bepalen van het volumen dezer gassen bij wijziging van de drukking en van de temperatuur. Zij zijn de bekende wetten van Boyle en van Gay-Lussac. De eerste wet zegt, dat het volumen van zekere gewichtshoeveelheid van het gas omgekeerd evenredig is aan de drukking, waaronder het zich bevindt. De

1 Mill, t.a.p., p. 310. And we should not be authorized to substitute observation of the image in our mind, for observation of the reality, if we had not learnt by long continued experience that all the properties of the reality are faithfully represented in the image.

tweede wet zegt, dat alle permanente gassen bij verhooging der temperatuur eene vermeerdering van hun volumen ondergaan, die evenredig is aan de temperatuur-verhooging, aan het volumen van het gas en aan zekeren factor α, dien men de uitzettingscoëfficient van het gas noemt. Wij zien voor ons doel af van de kleine afwijkingen van deze wetten, die ook bij de permanente gassen voorkomen. Door middel van deze wetten is nu uit het volumen

V_t^H

van zeker gas, bij zekere temperatuur t en bij zekere drukking H, het volumen

V_o^{760}

van dezelfde hoeveelheid gas bij de temperatuur van 0° en den gemiddelen barometerstand gemakkelijk te berekenen. De beide wetten worden namelijk uitgedrukt door de volgende formule

$$V_o^{760} = V_t^H \frac{H}{760\,(1 + \alpha t)}$$

Door de toepassing van deze formule berekent men nu bijv. gemakkelijk, welk volumen eene zekere hoeveelheid zuurstof bij 0° en 760 mm. drukking zal innemen, wanneer men haar volumen bij 20° en 500 mm. drukking heeft gemeten. Nu heeft de ervaring waarschijnlijk niets geleerd over de veranderingen, die dat bepaalde volumen zuurstof ondergaat bij die bepaalde veranderingen van temperatuur en drukking. Toch aarzelt de natuurkundige niet zijne formule toe te passen, en twijfelt niet aan de juistheid van de uitkomst zijner berekening.

De empirische wijsgeer nu, die zoo vele andere zaken in het hoofd heeft, dat hij zijn minister voor natuurkundige zaken slechts enkele malen een paar uur ten gehoore kan ontvangen, heeft menigmaal dergelijke bewerkingen zien verrichten, en, geen tijd hebbende nauwkeuriger te onderzoeken, stelt hij ze op ééne lijn met andere bewerkingen, die zijn minister voor de wiskunde nu en dan voor hem gedaan heeft. Immers, zegt hij, ook mijn natuurkundige gaat verder dan de ervaring hem geleerd heeft, even als mijn wiskunstenaar in het geval der twee snijlijnen, en in zoo vele andere gevallen. Volkomen tevreden over de homogeniteit van zijn ministerie, begeeft hij zich aan de meer aristocratische werkzaamheden, die de levenstaak uitmaken van den constitutioneelen koning[1].

1 Ik heb mij, om de betrekking van den wijsgeer tot de beoefenaars der bijzondere wetenschappen op te helderen, in mijne lessen ook wel van de vergelijking met den constitutioneelen vorst en zijne ministers bediend. Terwijl in den vorst de eenheid der regeering zetelt, kan hij geen enkele regeerings- daad verrichten, waaraan het contraseign van een zijner ministers ontbreekt. Opzoomer, Wetenschap en Wijsbegeerte, blz. 74.

Toch is het verschil tusschen de natuurkundige en de wiskundige deducties duidelijk genoeg. De eerste wagen zich in geen geval verder, dan mogelijke ervaring zich *uitstrekken kan*, en zelfs gelooft men niet aan de juistheid van deze deducties, dan wanneer de werkelijke ervaring zich zoover *uitgestrekt heeft*, als de deducties reiken. Slechts is het niet noodig, dat die werkelijke ervaring juist door denzelfden persoon gemaakt is, die de deducties afleidt. De wetten van Boyle en van Gay-Lussac zijn zoo nauwkeurig onderzocht door zoo vele geloofwaardige proefnemers, dat men het niet noodig vindt, zich telkens van hunne juistheid te overtuigen, als men ze wil toepassen. Wanneer thans nog natuurkundigen zich bezig houden met het onderzoek van deze wetten, dan doen zij zulks niet, omdat zij twijfelen aan hunne bruikbaarheid in de toepassing, maar omdat zij de kleine afwijkingen nauwkeurig willen leeren kennen, die alle gassen vertoonen; afwijkingen, die bij de permanente gassen zoo klein zijn, dat men ze bij verreweg de meeste toepassingen reeds daarom moet verwaarloozen, omdat de onvermijdelijke fouten bij de aflezing van het volumen, van de drukking en van de temperatuur nog grootere fouten in de uitkomst veroorzaken. Als dus de natuurkundige bij zijne onderzoekingen een besluit afleidt uit die wetten, dan is zijn besluit reeds vooraf door vele moeitevolle onderzoekingen gerechtvaardigd, die eens voor goed hebben uitgemaakt, tot hoe ver dergelijke besluiten door de ervaring worden bevestigd. Zoo hij verder gaat, dan de ervaring hem recht geeft, dan is het alleen hierin, dat hij meent, dat die wetten ook in zijn geval zullen toepasselijk zijn, dat hij gelooft aan de wet der causaliteit.

In enkele gevallen zal zich de natuurkundige ook besluiten veroorloven, die iets verder gaan dan de grenzen van het gebied, waarover zich de werkelijke ervaring op het oogenblik uitstrekt. Als er bijv. een nieuw permanent gas ontdekt wordt, zullen vele natuurkundigen, reeds voordat het onderzoek hun daartoe recht geeft, overtuigd zijn, dat ook het nieuwe gas aan de wetten van Boyle en Gay-Lussac zal gehoorzamen. De meerderheid intusschen is reeds zoo sceptisch geworden, dat ik vermoed, dat zij zelfs in dit geval met Montaigne zal zeggen:

‘Que sais je? Reeds zag ik zooveel dingen gebeuren, die vroeger ongerijmd schenen, dat ik geen greintje vertrouwen meer heb in de regelmatigheid der natuur, en zelfs aan de wet der causaliteit zou willen vertwijfelen, als het mij maar niet onmogelijk was, dit te doen.’ Maar ook de gemoedelijke natuurkundige, die nog wel gelooven wil, dat er eenige orde in de natuur wordt gevonden, zal aan zijne meening niet meer dan een zekeren graad van waarschijnlijkheid toekennen, en hij zal zich wachten met zekerheid te spreken, totdat ook het nieuwe gas in dit opzicht onderzocht is. Zoo zal de natuurkundige zijne wet van het behoud van arbeidsvermogen, hoe groote waarschijnlijkheid zij ook moge hebben, over geen enkel gedeelte der natuurkunde uitbreiden, zonder zich eerst door moeilijke experimenten te hebben overtuigd, dat zijne besluiten, uit die wet afgeleid, door de ervaring worden bevestigd. Voordat die proefnemingen behoorlijk hebben plaats gevonden, zullen hem ook de meest waarschijnlijke conclusies slechts als nuttige wegwijzers dienen in het onafzienbare veld van het experimenteel onderzoek.

De wiskundige daarentegen spreekt met onwankelbare zekerheid niet alleen over dingen, die de werkelijke ervaring nog niet getoond heeft, maar ook over dingen, die de mogelijke ervaring nimmer toonen kan. De stelling, die de eigenschappen van de asymptoot eener hyperbool met onwederlegbare zekerheid aangeeft, moge hier als voorbeeld strekken. De natuur toont ons geen hyperbolen, niet eens brokstukken van hyperbolen; eene geheele hyperbool met hare asymptoten *kan* zij ons niet toonen, omdat zich die lijnen uitstrekken tot in het oneindige, dat wil zeggen, altijd nog verder dan wij ze ons kunnen voorstellen, wat natuurlijk veel verder is dan de natuur ze ons kan vertoonen. Wilde de natuurkundige een tegenhanger geven van de wiskundige conclusies, dan zou hij bijv. met apodictische zekerheid moeten spreken over een nieuw gas, dat hij zich in den dampkring van Sirius aanwezig dacht. Zelfs als hij zoo onverstandig was, dit te doen, zou hij nog de stoute vlucht der mathematische redeneering niet bereiken; hij spreekt dan toch nog maar van een gas, voor welks bestaan hij geen enkel empirisch bewijs heeft, en dat hij waarschijnlijk nimmer zal kunnen onderzoeken. De wiskundige daarentegen heeft de zekerheid, dat de voorwerpen, over welke hij oordeelt, onmogelijk door de ervaring zijn te bereiken.

Vestigen wij eindelijk onze aandacht op eene onloochenbare waarheid, die bij de discussie over den oorsprong onzer denkbeelden over tijd en ruimte, voor zoo ver mij bekend is, tot hiertoe door de empirische wijsgeeren uit het oog is verloren en die toch in dit vraagstuk beslissend is. Ik heb het oog op de oneindige deelbaarheid en de continuïteit van tijd en ruimte. Hoezeer ik ook gezocht heb naar die bewering, ik heb bij geen enkel empirisch wijsgeer, en trouwens evenmin bij eenig niet-empirisch wijsgeer, de uitspraak kunnen vinden, dat tijd en ruimte geenszins tot in het oneindige deelbaar zouden zijn. Waarschijnlijk zouden er wel plaatsen te vinden zijn, waarin zij hunne overtuiging uitspreken, dat die oneindige deelbaarheid moet worden erkend, maar ook dergelijke plaatsen heb ik niet kunnen aantreffen. Wanneer zij dit vraagstuk niet bij toeval, maar opzettelijk vermijden, is hunne voorzichtigheid niet onverklaarbaar, want het levert ons een *experimentum crucis*, waarin hunne wijsbegeerte bezwijkt. Stemmen zij toch in met de bewering van alle wiskundigen en van alle menschen, wier denkvermogen de geringe oefening verkregen heeft, die noodig is om dit vraagstuk te beslissen; stemmen zij met deze allen overeen in de bewering, dat tijd en ruimte tot in het oneindige deelbaar zijn, dan is het ook duidelijk, dat zij niet langer kunnen volhouden, dat onze oordeelen over tijd en ruimte door de ervaring zijn verkregen. Want hoe zou ons de ervaring oneindige deelbaarheid kunnen toonen? Onze zintuigen zijn zoo grof, dat wij weldra moeten afzien van de empirische verdeeling onzer ruimtegrootheden, en eene empirische tijdsverdeeling kunnen wij in het geheel niet maken. Immers, onze empirische meting van den tijd bestaat in het meten van de ruimten, beschreven door een lichaam, dat zich met gelijkmatige, of zoo als men gewoonlijk zegt, met eenparige, snelheid beweegt. Hoe kan de ervaring ons dan geleerd hebben, dat wij bij het verdeelen der ruimte nooit zullen komen tot iets, dat twee ruimtedeelen van elkander scheidt, maar zelf geen ruimte is; bij onze verdeeling van den tijd nooit op iets, dat twee tijdsdeelen van elkander scheidt, maar zelf geen tijd is? Daar de ervaring ons dit nimmer kan geleerd hebben; daar zij ons zelfs geen verschijnselen vertoont, die met de oneindige deelbaarheid van tijd en ruimte eene verwijderde overeenkomst hebben, bevinden zich de empirische wijs-

geeren voor het volgend dilemma. *Of*, onze meening over de oneindige deelbaarheid van ruimte en tijd is eene stelling, met wier inhoud zij moeten instemmen, die volkomen onbetwistbaar is. Maar dan is het ook zeker, dat ruimte en tijd geen dingen zijn, die wij uitsluitend door de ervaring hebben leeren kennen. *Of*, onze meening, dat ruimte en tijd tot in het oneindige deelbaar zijn, is eene ongegronde ideënassociatie, die door de ervaring niet is bevestigd, een droombeeld der bespiegeling, dat de empirische wijsgeer, die zich alleen door de uitspraken der ervaring laat leiden, als een metaphysisch wanbegrip moet verwerpen.

Ik weet niet, of er iemand zal gevonden worden, die de tweede helft van dit dilemma durft kiezen. Want, als er iets gezegd mag worden ondenkbaar te zijn, dan is het eene ondeelbare ruimte en een ondeelbare tijd. Elke ruimte toch heeft hare grenzen; iedere tijd zijn begin en zijn einde. Wij kunnen ons voorzeker die ruimte aangevuld denken door eene stofmassa, die bij de voor ons uitvoerbare bewerkingen *niet gedeeld wordt*; zoo stellen wij ons volgens de heerschende chemische theorie de atomen voor. Maar aan ieder, die het beproeven wil, zal het blijken, dat wij ons toch deze stofmassa en evenzoo de ruimte, waarin zij aanwezig is, als *voor verdeeling vatbaar* denken. Nu beteekent de oneindige deelbaarheid der ruimte niet, dat de ruimte tot in het oneindige gedeeld wordt, wat onmogelijk zou zijn, maar dat zij tot in het oneindige voor verdeeling vatbaar is. Over dit laatste laat ons de aanschouwing van de ruimte geen oogenblik in twijfel, en evenmin kunnen wij bij de aanschouwing van den tijd zijne oneindige deelbaarheid en continuïteit ontkennen. Wel moet ik erkennen, dat wij niet alleen tijd en ruimte, maar ook alle zinnelijk waarneembare eigenschappen als continue beschouwen, zoodat wij bijv. meenen, dat er tusschen twee warmtegraden altijd nog een oneindig aantal warmtegraden mogelijk zijn. Op onze overtuiging van de continuïteit van alle natuurverschijnselen berust de toepassing der mathesis op de physica. Maar toch blijven tijd en ruimte in dit opzicht eene afzonderlijke plaats innemen. Want uit de continuïteit van ruimte en tijd leiden wij onze wiskundige stellingen af, zonder er ooit naar te vragen, of de ervaring ze ook bevestigt. De continuïteit der sterkte van de waarneembare eigenschappen der lichamen wordt wel in onze natuurkundige redeneeringen gebruikt, maar wij vinden

het toch altijd noodig de uitkomst van onze redeneering aan de ervaring te toetsen. Wij kunnen niet nalaten de voorstelling der continuïteit, die aan onze aangeboren waarnemingsvormen eigen is, ook op de gewaarwordingen toe te passen, die ons de ervaring leert kennen, en meenen bijv., dat eene bepaalde kleur door een oneindig aantal schakeeringen tot wit kan worden. Maar het feit, dat wij de intensiteit der kleur als eene continue grootheid moeten denken, leidt ons niet tot eene deductieve wetenschap der kleur, omdat wij in die eigenschap niet uitsluitend te doen hebben met een vorm onzer waarneming, maar tevens met den inhoud der gewaarwording, die eerst tot onze waarneming of voorstelling wordt, als wij haar in de vormen van ruimte en tijd opnemen.

De geschiedenis leert ons, dat de aanhangers van een wijsgeerig stelsel geen bezwaar hebben in de verdediging van tastbare ongerijmdheden, wanneer zij door een beslissend argument hunne geliefkoosde meening in gevaar zien. Met het oog op deze bekende waarheid, wil ik nog met eenige woorden aantoonen, welke de zonderlinge gevolgtrekkingen zijn, die met logische noodwendigheid volgen uit de bewering, dat wij niet met zekerheid kunnen oordeelen over de oneindige deelbaarheid van ruimte en tijd. Wordt ons toch de bevoeddheid ontzegd om gebruik te maken van deze waarheid en van de daarmede onafscheidelijk verbondene continuïteit van tijd en ruimte, dan moeten wij al de uitkomsten der differentiaal- en integraalrekening niet langer beschouwen als ontwijfelbare waarheden. Wij behooren dan veeleer de stellingen van deze wetenschappen te rangschikken onder de droomgezichten uit de transcendentale wereld, waarin het Absolute zijne vreemdsoortige oefeningen verricht, die zoo langen tijd met bovennatuurlijke zintuigen aanschouwd zijn door onze oostelijke naburen.

Want de infinitesimaal-rekening berust op de wet der continuïteit, hoe men haar beginsel ook wil afleiden, volgens Leibnitz, volgens Newton of volgens Lagrange. Misschien zou het reeds voldoende zijn de aanhangers van de wijsbegeerte der ervaring te herinneren aan de bekende bewijzen der infinitesimaal-rekening, om deze bewering toegestemd te zien. Daar ik echter niet geheel vrij ben van de vrees, dat de ingenomenheid met hunne wijsbegeerte hen zou kunnen bewegen de waarheid van mijne stelling eenvoudig te ontkennen, daar men zelfs bij Comte sommige zinsneden zou kunnen vinden, die bij eene oppervlakkige

beschouwing tegen die stelling pleiten, zoo ben ik genoodzaakt mijne bewering nader toe te lichten.

Zooals bekend is vervangt men bij het gebruiken der infinitestimaal-rekening de grootheden, wier betrekking men wenscht te vinden, door zekere hulpgrootheden, wier betrekking gemakkelijker is te ontdekken, en uit wier bekende betrekking men die der eerste grootheden kan afleiden. Die hulpgrootheden worden ingevoerd volgens drie verschillende methoden, die echter in hunne uitkomsten geheel overeenstemmen. De eenvoudigste in de toepassing is de methode van Leibnitz, de moeilijkste die van Lagrange. Comte beweert, dat de laatste uit een wijsgeerig oogpunt meer voldoende is dan die van Newton, en vooral dan die van Leibnitz. Alleen de laatste schijnt mij werkelijk minder nauwkeurig te zijn, zoolang men haar beoordeelt naar de definities, die oorsponkelijk door haren ontdekker zijn gegeven. Beschouwt men toch met Leibnitz de ingevoerde hulpgrootheden als onmerkbaar kleinen, als zandkorrels tegenover de massa der aarde, dan kan men aan de uitkomsten der infinitesimaal-rekening niet meer de volstrekte nauwkeurigheid toekennen, die de overige stellingen der wiskunde kenmerkt, daar men niet kan beslissen, in welke gevallen de loop der bewerkingen de onmerkbaar kleinen tot bemerkbare grootheden zal hebben aaneengevoegd. Maar houdt men zich aan de betere definitie der hulpgrootheden, door Carnot voorgesteld, dan is de methode van Leibnitz even nauwkeurig als de beide andere. Carnot noemt eene grootheid oneindig klein, wanneer men haar zoo klein kan laten worden als men wil, zonder daarom genoodzaakt te zijn de eindige grootheden te veranderen, wier betrekking men wenscht te vinden[1]. Als men deze definitie van de differentialen, van de oneindig kleinen, aanneemt, dan valt de uitkomst van Leibnitz' beschouwing zoo spoedig te zamen met die van Newton, dat men gewoonlijk eene vereeniging van beide methoden gebruikt ter uiteenzetting van de beginselen der differentiaal-rekening. Dat nu bij deze uiteenzetting de wet der continuïteit stilzwijgend ondersteld wordt, moge blijken uit de volgende beschouwingen, die ik uit Lobatto's differentiaal-rekening overneem.

1 Carnot, Réflexions sur la métaphysique du calcul infinitésimal, Sec^{e}. Ed. pag. 3.

‘Onder *oneindig kleine* grootheid verstaan wij eene grootheid, die kleiner zij dan elke gegeven gelijksoortige grootheid; zij heeft dus geene *bepaalde* waarde, maar kan naar welgevallen tot hare limiet *nul* naderen.

Het denkbeeld van oneindig klein staat in nauw verband met dat van oneindig groot, waaronder men, gelijk bekend is, niets anders verstaat dan eene onbepaalde grootheid, steeds grooter zijnde dan elke andere denkbare grootheid van dezelfde soort. Indien bijv. de verhouding A/B tusschen twee veranderlijke grootheden A en B oneindig groot wordt, kan zulks ontstaan, hetzij uit eene grenzelooze toeneming van A, hetzij uit eene grenzelooze afneming van B. In dit laatste geval nu blijft A eene eindige, doch wordt B met betrekking tot A eene oneindig kleine grootheid.

Van veel belang is het hier aan te toonen, dat indien α en β oneindig kleinen zijn, voorstellende de gelijktijdige aangroeiingen van twee van elkander afhankelijke veranderlijke grootheden, de betrekking tusschen die oneindig kleinen vatbaar is voor eene limiet, welke, in het algemeen, eene eindige of bepaalde waarde verkrijgt. Deze eigenschap, waarin het grondbegrip der differentiaal-rekening opgesloten ligt, kan uit de beschouwing eener kromme lijn gemakkelijk aldus betoogd worden.

Zij MM' eene zekere kromme tot vergelijking hebbende

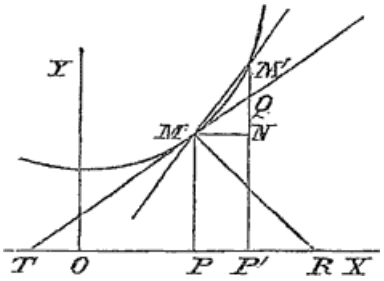

$y = f(x)$. Laat PP' de eindige of bepaalde aangroeiing Δx voorstellen, welke de abscis OP = x van eenig punt M ondergaat, dan zal met de abscis OP' = $x + \Delta x$, overeenstemmen de ordinaat M'P' = $y + \Delta y$, zoodat Δy de eindige aangroeiing M' N beteekent, welke de ordinaat y ondergaat bij den overgang van het punt M tot het punt M'. De aangroeiingen of veranderingen Δx, Δy der coördinaten x, y worden ook met de benaming van *differentiën* of eindige verschillen bestempeld. Zij zullen beide positief zijn, wanneer een aanwas van x tevens eene aangroeiing van y te weeg brengt, gelijk in de figuur het geval is. Het kan echter ook gebeuren, dat met eene positieve waarde van Δx, eene negatieve van Δy over-

eenstemt, of omgekeerd, hetwelk van den loop der kromme en van den aard der gegeven functie afhangt. Heeft men bijv. $y = a^2 / x$, dan is het duidelijk, dat x niet kan toenemen zonder dat y gelijktijdig afneemt, of omgekeerd, zoodat Δx en Δy hier noodzakelijk van tegengestelde teekens zullen zijn. Niets belet intusschen om die differentiën beide als positief te beschouwen, dewijl de bewerking, waardoor de eene in functie der andere bepaald kan worden, van zelve het teeken doet kennen, waarmede Δy, voor positieve of negatieve waarden van Δx, moet aangedaan zijn. Nu heeft men, op grond van het hiervoren verklaarde, de vergelijking

$$y + \Delta y = f(x + \Delta x);$$

derhalve

$$\Delta y = f(x + \Delta x) - f(x),$$

waaruit verder volgt, voor de betrekking tusschen de gelijktijdige aangroeiingen der beide coördinaten van eenig onbepaald punt der kromme,

$$\Delta y / \Delta x = f(x + \Delta x) - f(x) / \Delta x$$

Bij het aanhoudend verminderen van Δy en Δx, zullen de punten M, M' blijkbaar elkander meer nabij komen. De teller en noemer van het voorgaande gebroken naderen elk in het bijzonder tot hunne limiet nul; doch met het gebroken zelve zal zulks niet eveneens gesteld zijn, dewijl het, in het algemeen, eene bepaalde en eindige waarde tot limiet verkrijgt.

Immers de verhouding $\Delta y / \Delta x$ beteekent niets anders dan de trigonometrische tangens van den hoek door de koorde of snijlijn MM' met de as der x gevormd. Laat men nu het punt M' tot M naderen, dan zal de richting der snijlijn al minder en minder afwijken van die der raaklijn MQ aan het punt M, waardoor de richting der kromme in dat punt wordt aangewezen, zonder evenwel met die raaklijn te kunnen overeenkomen, zoolang Δy en Δx nog eenige eindige waarden, hoe gering ook, bezitten. De limiet van het gebroken $\Delta y / \Delta x$ wordt alzoo voorgesteld door den tangens van den hoek MTX tusschen de raaklijn en het positieve deel van de as der x begrepen, en is blijkbaar afhankelijk van de plaats van het punt (x, y), omdat het in den aard eener kromme lijn ligt, aanhoudend van richting te veranderen. Zij kan dus beschouwd worden als eene

functie van x, die wij door $f_1(x)$ zullen aanduiden. Dienvolgens stellen wij

$$Lim.\ (\Delta y / \Delta x) = f_1(x).$$

Deze nieuwe functie heeft de benaming van afgeleide functie verkregen, uithoofde zij naar bepaalde regels, die wij straks verklaren zullen, uit de oorspronkelijke functie $f(x)$ wordt afgeleid'[1].

In de aangehaalde woorden vinden wij het begin van de redeneering, waarmede Lobatto het bewijs levert van de stelling, waarop de differentiaal-rekening berust, dat de limiet der verhouding van de oneindig kleine veranderingen, die twee van elkander afhankelijke veranderlijke grootheden ondergaan, in het algemeen eene eindige waarde is. In ieder boek over differentiaal-rekening kan men hetzelfde betoog in andere woorden terugvinden. Nu is het niet moeilijk in te zien dat deze redeneering staat en valt met de wet der continuïteit. Door de beschouwing van de kromme lijn wil Lobatto aantoonen, dat de limiet van $\Delta y / \Delta x$, voor het geval dat het punt M' tot M nadert, gelijk is aan den tangens van den hoek MTX, en dus aan eene eindige waarde. Hij onderstelt daarbij, dat de snijlijn M'M in de raaklijn aan het punt M overgaat, wanneer het punt M' zich naar M bewegende eindelijk met dat punt samenvalt. Deze waarheid is ook volkomen evident wanneer wij mogen aannemen, dat de ruimte continue is, en dus ook de kromme lijn MM'. Wij kunnen in dat geval de snijlijn MM' om het punt M laten draaien en bij die draaiing het punt M' al de tusschenliggende punten der kromme laten doorloopen, totdat het met M samenvalt. Op dat oogenblik is de snijlijn MM' in de raaklijn TM overgegaan. Denken wij ons nu echter ter wille van het argument, hoezeer het ook tegen de mathematische aanschouwing indruise, dat de lijn MM' niet continue was, maar eene aaneenschakeling van ruimtedeeltjes, gescheiden door iets, wat geen ruimte meer is. Wij willen nu eens aannemen, dat wij bij het draaien de koorde MM' nog altijd door alle punten van de kromme lijn kunnen laten gaan, ofschoon wij hiervoor niet kunnen instaan als de ruimte niet continue is. Denken wij ons nu, dat de koorde MM' bij hare draaiing het ruimtedeeltje

1 Lobatto, Lessen over de differentiaal- en integraalrekening, blz. 4-6.

bereikt heeft, dat van het punt M gescheiden is door iets wat geen ruimte is. Onze draaiende lijn is nu nog altijd niet ver genoeg gekomen in hare beweging, want Δy, Δx hebben nog altijd eindige waarden. Dat onze draaiende lijn eigenlijk op dit oogenblik volstrekt geen lijn meer is, daar zij twee ruimtedeeltjes zou moeten vereenigen, die niet meer door eene ruimte, maar door iets anders, zijn gescheiden - op deze kleinigheid kunnen wij niet letten, daar wij alle mathematische axioma's op zijde geschoven hebben om de ruimte als niet-continue te denken. Zoo behoeven wij er ons ook niet aan te storen, dat wij in onze niet meer continue ruimte het begrip van raaklijn geheel hebben verloren. Want eene raaklijn is volgens de wetenschap, die de ruimte als continue beschouwt, de rechte lijn, waarvan zich de kromme in het raakpunt minder verwijdert dan van eenige andere rechte. In de niet-continue ruimte zouden wij waarschijnlijk de raaklijn aan eene kromme verkrijgen door de twee opvolgende concrete ruimte-deeltjes van die kromme door eene rechte lijn te vereenigen. Maar wij krijgen in dat geval in elk punt der kromme twee verschillende raaklijnen en wij hadden vergeten, dat wij tusschen twee opvolgende punten der kromme geen lijn kunnen leggen, als de ruimte niet continue is. Kortom wij geraken in eene zoodanige opeenstapeling van zwarigheden, dat wij niet slechts de infinitesimaal-rekening, maar de geheele wiskunde als een wespennest van sophismen moeten verwerpen, als de ruimte niet continue is. Merken wij alleen nog op, dat het begrip oneindig klein zijne beteekenis geheel verliest, als de continuïteit der ruimte niet wordt toegestemd. Want hoe zal men de ruimte nog kleiner laten worden dan het concrete, ondeelbare ruimtedeeltje is? Kan dus de differentiaal-rekening niet afgeleid worden volgens de methode van Newton en Leibnitz, zonder het gebruik der oneindig-kleinen in de bovenstaande beteekenis - en ieder wiskundige zal toestemmen, dat die afleiding onmogelijk is - zijn de oneindig kleinen onbestaanbaar in eene ruimte, die niet continue is; dan moet of de differentiaal-rekening beschouwd worden als eene tastbare bedriegerij, of de continuïteit der ruimte worden erkend. Van den tijd, de natuurlijk voorkomende onafhankelijk veranderlijke geldt natuurlijk dezelfde conclusie.

Comte is de eenige onder de empirische wijsgeeren, die deze zwarigheid schijnt te hebben ingezien, al wordt zij niet uitdrukkelijk bij hem vermeld gevonden. Hij aarzelt niet het beginsel

van Leibnitz ‘radicalement vicieux’ te noemen. De hoogere analyse heeft, als zij op deze wijze wordt opgevat, in mijn oog uit een wijsgeerig oogpunt het groote gebrek, dat zij werkelijk berust op die metaphysische beginselen, waarvan de menschelijke geest al zijne positieve theoriën met zooveel moeite ontdaan heeft[1]. In het algemeen ziet Comte de metaphysica overal, waar hij een verschijnsel opmerkt, dat het geluk niet heeft zijne sympathie weg te dragen. Waarschijnlijk zal het den lezer, die geen Franschman is, vreemd voorkomen te hooren, dat de infinitesimaal-rekening op een metaphysisch beginsel zou berusten. Toch geloof ik, dat Comte's instinct hem hier ter plaatse terecht een steen des aanstoots voor de empirische wijsbegeerte heeft doen ontdekken. Zijn instinct, want tot het duidelijk inzicht, dat de wet der continuïteit eigenlijk de metaphysische stelling is, die hem onraad doet vermoeden, schijnt hij niet gekomen te zijn. Hij heeft ten minste veel minder bezwaar tegen de methode van Newton, die toch evenmin kan worden toegepast zonder de stilzwijgende erkenning van de wet der continuïteit. Alleen schijnt hem het beginsel der limieten een denkbeeld te zijn, waarbuiten de analyse zich moest kunnen houden. De invoering van dat begrip maakt in zijn oog eene te scherpe scheiding tusschen de gewone en de hoogere analyse.

Daarentegen vindt hij het zeer gelukkig, dat Lagrange eene afleiding der infinitesimaal-rekening gegeven heeft, die vrij is van elk metaphysisch denkbeeld en aan de eischen van den positieven wijsgeer voldoet. Wel moet hij erkennen, dat de beschouwing van Lagrange zich in de meer samengestelde gevallen bijna niet meer laat toepassen van wege hare moeilijkheid, zoodat ook Lagrange zelf in zijne *Mécanique analytique* tot de notatie van Leibnitz is teruggekeerd. Maar hij twijfelt er niet aan, of de methode van Lagrange zal mettertijd de eenige zijn, die gevolgd wordt, en de andere zullen alleen van een historisch belang zijn.

Comte's overzicht van de mathesis is, over het algemeen genomen, het schoonste gedeelte van zijn werk. Op deze plaats heeft hem echter zijne vrees voor de metaphysica op een dwaal-

1 L'analyse transcendante, ainsi conçue, présente, à mes yeux, cette grande imperfection philosophique, de se trouver encore essentiellement fondée sur ces principes métaphysiques, dont l'esprit humain a eu tant de peine à dégager toutes ses théories positives.
Comte, Cours de Philosophie Positive, 1, 264.

weg geleid. Want, hoewel Lagrange inderdaad den schijn aanneemt van zonder eenige beschouwing van oneindig kleinen of limieten de afleiding der differentiaal-rekening te geven, komt hij toch niet tot zijn doel, zonder ter sluiks de hulp in te roepen van de wet der continuïteit. Neemt men nu de wet der continuïteit aan, dan is er althans geen bezwaar tegen de methode van Newton, met welke mij de verbeterde methode van Leibnitz in hoofdzaak schijnt samen te vallen. Dat nu Lagrange de wet der continuïteit moet erkennen, moge blijken uit een paar aanhalingen. Zoo vinden wij in § 14 van zijne *Théorie des fonctions analytiques* eene stelling bewezen, ‘die men moet beschouwen als een der hoofdbeginselen van de theorie, die wij willen uiteenzetten.’ Deze stelling zegt, dat men in de reeks

$$f(x) + ph + qh^2 + rh^3 + \ldots\ldots \text{ enz.} = f(x + h)$$

de grootheid h altijd klein genoeg kan nemen om te verkrijgen, dat iedere term van de reeks grooter is dan de som van al de volgende termen. Natuurlijk zou deze stelling onmogelijk in het algemeen waar kunnen zijn, als men de grootheid h niet onbepaald kon doen afnemen. Evenzoo moet ook in § 110 en vlg. de hulp van de wet der continuïteit worden ingeroepen om tot het bewijs te komen van de stelling, dat de gederiveerde functie den tangens uitdrukt van den hoek, dien de raaklijn aan de kromme maakt met de as der abscissen.

De vrees voor de metaphysica, die er Lagrange toe bracht zijn beroemd werk te schrijven, en Comte in navolging van Lagrange de heldere en eenvoudige beschouwingswijze van Leibnitz als ‘essentiellement vicieux’ deed verwerpen, is een bedenkelijk verschijnsel voor de empirische wijsbegeerte in het algemeen, voor de empirische wijsbegeerte over tijd en ruimte in het bijzonder. Want men kan er zeker van zijn, deze groote wiskundigen gevoelden het, dat de wet der continuïteit een onverbreekbare slagboom is tegen alle positivistische denkbeelden. Zij meenden die wet der continuïteit te treffen in de onschuldige notatie van Leibnitz. Zeer opmerkelijk is het, dat Comte, die anders de belangrijkste beginselen der mathesis zoo nauwkeurig en zoo zorgvuldig bespreekt, de wet der continuïteit in het geheel niet vermeldt, noch om hare waarheid te erkennen, noch om haar te bestrijden.

Zoo is dan de uitkomst van ons onderzoek, dat Kant's leer over tijd en ruimte berust op een voldoenden grondslag, het verschil tusschen de mathematische waarheden, die noodzakelijk en algemeen zijn, en de physische of psychische, die deze eigenschappen missen. Ik geloof er in geslaagd te zijn de nietigheid aan te wijzen van al de argumenten, waarmede men dezen grondslag voor zijn betoog heeft willen doen wankelen. Tegen de wijze, waarop hij zijne andere stellingen uit de behandelde stelling afleidt, heeft, voor zoo ver mij bekend is, geen empirisch wijsgeer eenig bezwaar geopperd[1]. Ik kan dus volstaan met naar de Kritik der reinen Vernunft te verwijzen, zoo iemand meenen mocht, dat het transcendentale idealisme niet noodwendig volgt uit de erkenning van het verschil tusschen algemeene en noodzakelijke waarheden en, in zekeren zin, toevallige en niet-algemeene waarheden. Voor heden zal ik tevreden zijn, wanneer ieder lezer slechts wil toegeven, dat Kant gelijk had in zijne stelling, die ik hierboven aldus formuleerde:

De bloote ervaring kan ons slechts leeren, dat zekere waarheid tot nog toe altijd gegolden heeft, nimmer dat zij noodwendig is, en altijd gelden zal.

Wanneer hij dan het feit, dat onze wiskundige waarheden toch noodzakelijk en algemeen zijn, met deze stelling in verband brengt, zal zijne redeneering geen andere uitkomst kunnen geven, dan de erkenning, dat tijd en ruimte de aangeboren waarnemingsvormen zijn, waarin wij datgene opnemen, wat ons het niet-ik brengt. Dat dus deze geheele wereld, die wij aanschouwen, slechts bestaat, zoolang er een oog is, dat haar waarneemt, en slechts ontstaan is toen het eerste bewustzijn zich ontwikkelde.

Tot dus ver hebben wij alleen de bezwaren beschouwd, door de wijsgeeren der ervaring tegen de redeneering van Kant ingebracht. Door de wederlegging van al die bezwaren wordt zonder twijfel het pleidooi voor het transcendentale idealisme gewonnen. Toch kan het zijn nut hebben den oorlog op het vijandelijk terrein over te brengen, en nogmaals dringend te vragen aan de wijsgeeren der ervaring: wanneer onze denk-

1 Alleen Spencer maakt eene uitzondering. Zijne kritiek van Kant's redeneering is echter reeds in een ander artikel door mij zoo uitvoerig beoordeeld, dat ik mij hier ter plaatse tot eene verwijzing naar dat vroegere artikel kan bepalen.

beelden over tijd en ruimte aan de ervaring ontleend zijn, hoe zijn zij dan wel verkregen? Uit onze waarnemingen geabstraheerd? Maar zij missen alle kenmerken der abstracte begrippen. Zijn zij dan intuïtieve voorstellingen? Maar wij nemen nooit iets anders waar dan bepaalde tijden en bepaalde ruimten. Zijn zij dan oordeelen? Zij gelijken er niets op. Of redeneeringen? Nog veel minder.

Ware de empirische wijsbegeerte een systeem, dan zou men wellicht door deze vragen te stellen de nietigheid van dat systeem kunnen aanwijzen. Maar de empirische wijsgeeren zijn op geestelijk gebied, om met Kant te spreken, eene soort van nomaden, die alle voortgezette bebouwing van den bodem verafschuwend van tijd tot tijd de goede gemeente verstrooien. Op de wijze der nomaden wagen zij zich met hunne lichte wapenen tegen den vasten burcht van het idealisme, maar als de volgeling van Kant hen in hunne eigene versterkte plaatsen wil bestoken, vindt hij in den regel wel vluchtende vrijbuiters, maar geen enkele vesting, door wier verovering hij zich voor latere aanvallen zou kunnen beveiligen. Zonder beeldspraak, de meeste empirische wijsgeeren geven in het geheel geen antwoord op de bovengenoemde vragen, of zij geven het zoo dubbelzinnig en zoo kort, dat het bijna onmogelijk is hen op grond van dat antwoord te overtuigen van dwaling.

In Duitschland maakt de school van Herbart zeker eene uitzondering, zoo men haar ten minste onder het gebied der empirische wijsbegeerte mag rekenen, wat mij minder gepast voorkomt, met het oog op de hevigheid, waarmede Herbart zelf het empirisme veroordeelt. Maar buiten Duitschland zijn mij slechts twee ervarings-wijsgeeren bekend, die beproefd hebben deze vragen, althans voor de ruimte, te beantwoorden. De eerste is Spencer, die echter maar voor een deel met de ervarings-hypothese instemt, de tweede is van der Wijck, die daarentegen volkomen rechtzinnig is in het geloof aan de wijsbegeerte der ervaring. Spencer's antwoord stemt overeen met dat van sommige hedendaagsche physiologen. Uit eene samenwerking van ons spiergevoel en van onzen tastzin zou de voorstelling der ruimte geboren worden. Zijne denkbeelden over dit onderwerp zijn zeker zoo merkwaardig, dat zij eene meer opzettelijke behandeling verdienen. Zij hangen echter al te nauw samen met de geheele leer van het ontstaan der waarneming om ze hier te kunnen bespreken. Dat zijn hoofdresul-

taat valsch is, hoe belangrijk ook vele van zijne speciale opmerkingen zijn, blijkt reeds hieruit, dat de ruimte ons als een abstract begrip moest voorkomen, als zij ons bekend werd op de wijze, die Spencer beschrijft. Men beschouwe echter deze opmerking geenszins als een antwoord, waarmede ik zijne scherpzinnige onderzoekingen zou meenen te wederleggen; maar alleen als eene voorloopige aanwijzing, dat ik zijne denkbeelden nauwkeurig onderzocht heb zonder er door te worden overtuigd.

Wat nu van der Wijck's antwoord aangaat, het is niet zoo uitvoerig als dat van Spencer, maar zoo beknopt, dat wij het in zijn geheel kunnen citeeren. ‘De voorwerpen der wereld komen tot ons bewustzijn door middel van twee zintuigen hoofdzakelijk: het gevoel en het gezicht. Deze doen ons eindige dingen kennen. Nu is het duidelijk, dat niets mij verplicht op de verschillende eigenschappen van eenig ding tegelijkertijd te letten; ik laat ze alle buiten rekening op ééne na: zijne uitgebreidheid. Aldus verkrijg ik het begrip van eene bepaalde ledige plaats. Maar ik denk ook den vorm dier plaats weg. Nu houd ik het denkbeeld van uitgebreidheid in het algemeen over; niets meer dan dat. Al hare deelen, als zijnde zelve uitgebreidheden en niets anders dan dat, gelijken volkomen op elkander. Wanneer gij tot de grens van één dier deelen genaderd zijt, begint weder een ander deel, hetwelk geheel op het voorgaande gelijkt en dus op zijne beurt weder door een derde deel begrensd moet worden gedacht, en zoo tot in het oneindige voort. Wat ontbreekt er nu nog aan mijne voorstelling der ruimte? Is het niet gelukt haar uit de gegevens der ervaring af te leiden?’[1]

Men bemerkt het duidelijk; voor van der Wijck is niets eenvoudiger dan de afleiding van de voorstelling der ruimte. Wel zijn de physiologen sedert honderd jaren bezig naar die afleiding te zoeken; wel meent slechts een enkele haar reeds gevonden te hebben en erkennen de meesten de onoplosbaarheid van het vraagstuk. Maar wie kan ook verwachten, dat zich aan de oogen van deze eenzijdige beoefenaars eener enkele wetenschap eene waarheid zal onthullen, die slechts zichtbaar kan worden voor den wijsgeer, die alle wetenschappen overziet? Verbijsterd door de stoutmoedigheid, waarmede hier in eene halve bladzijde

1 Van der Wijck, De oorsprong en de grenzen der kennis, blz. 26 en 27.

eene oplossing gegeven wordt van een zoo moeilijk vraagstuk, hebben wij eenige minuten noodig om onze bewondering tot dat peil te matigen, waarop eene rustige beoordeeling van de voorgedragen afleiding mogelijk wordt. Bij die rustige beoordeeling blijkt ons al spoedig, dat wij niets anders voor ons hebben dan eenige woorden, waarin de schrijver het eigenlijk vraagstuk wel uit de verte nadert, maar toch niet eens aanraakt. Want wat houdt men toch wel over, als men den vorm eener ledige plaats wegdenkt, zooals de schrijver ons aanbeveelt? Zeker niet de ruimte in het algemeen, maar eenvoudig niets. Men *zou* de ruimte in het algemeen *moeten* overhouden, als deze ruimte een abstract begrip ware, maar men houdt niets over. Zoolang men zich ruimte voorstelt, stelt men zich eene begrensde ruimte voor. Dat de schrijver dit ook wel inziet blijkt uit de volgende zinsneden. Al de deelen van die uitgebreidheid in het algemeen, die hij heeft overgehouden, toen hij den vorm van zijne ledige plaats weg dacht, gelijken toch op elkander. Hoe kunnen nu uitgebreidheden, ledige ruimten, op elkander gelijken, anders dan door hun vorm? Dus had de schrijver alleen *gezegd*, dat hij den vorm zou wegdenken, maar hij had dien vorm wel degelijk in zijne gedachten behouden. Het doet er toch niets toe, of hij den vorm van het geheel, of den vorm van de deelen beschouwt; bij den laatsten vorm is hij juist even ver van de ruimte in het algemeen als bij den eersten. Dat nu de deelen van zijne uitgebreidheid nog altijd een vorm hebben, blijkt nog duidelijker in den volgenden zin, waarin hij tot de *grens* van een dier deelen nadert. Hoe kan men toch de grens naderen van iets, dat geen vorm heeft? Blijkbaar heeft hij niet begrepen, dat de ruimte in het algemeen niets positiefs is, maar even als het woord oneindig eenvoudig de afwezigheid van bepaalde grenzen te kennen geeft. Die ruimte in het algemeen nu bestaat uit de som van oneindig vele individueele ruimten. Ons denkbeeld van die ruimte wordt niet verkregen op de wijze der abstracte begrippen door het laten vallen van bijzondere omstandigheden, maar door de aaneenvoeging van individueele ruimten, verbonden met het bewustzijn, dat men die aaneenvoeging altijd nog verder kan voortzetten, hoe ver men haar ook voortgezet heeft. De eigenlijke vraag, die van der Wijck geheel over het hoofd ziet, is deze: Hoe kan de ervaring ons geleerd hebben, dat wij die samenvoeging der individueele ruimten onbepaald kunnen voortzetten,

en dat wij elke individueele ruimte onbepaald, tot in het oneindige, kunnen verdeelen? Dat wij aan de oneindige grootte en de oneindige deelbaarheid der ruimte niet kunnen twijfelen, bewijst de mathesis, die zonder de erkenning van deze eigenschappen niet kan bestaan; de vraag is nu: kan de ervaring ze ons hebben leeren kennen?

Uit de waarheid van Kant's leer over ruimte en tijd volgt nu met waarschijnlijkheid, dat hij ook in het vraagstuk van het causaalverband recht heeft tegen Hume. Want zooals de onbetwistbare zekerheid der wiskundige waarheden ons leidt tot de aprioriteit van ruimte en tijd, zoo leidt ons de onwankelbare overtuiging van de onverbreekbaarheid der wet van oorzaak en gevolg tot de meening, dat ook zij niets anders is dan een vorm, waarin wij het niet-ik waarnemen, een vorm, die door het subject uit eigen middelen wordt voortgebracht. Maar terwijl de bijzonderheden van onze kennis aangaande tijd en ruimte ons geen twijfel laten over den oorsprong van deze eigenschappen der lichamen, bepaalt zich onze kennis van de wet der causaliteit, voor zoo ver zij algemeen en noodzakelijk is, slechts tot het bewustzijn, dat bij gelijke omstandigheden gelijke verschijnselen te wachten zijn; dat de wet in het algemeen gelden moet. Onze kennis van de werking der wet in bijzondere gevallen berust alleen op de ervaring. Daarom is het niet te ontkennen, dat zij, op zich zelve beschouwd, ons nog altijd laat zonder beslissend argument tegen de leer van Hume en van Spencer. Slechts door, als Schopenhauer, het bewijs te leveren, dat onze allereerste waarneming moet zijn voorafgegaan door de intuïtieve toepassing der wet van oorzaak en gevolg, kan met zekerheid worden aangetoond, dat ook de vorm der causaliteit met de vormen van ruimte en tijd behoort tot de waarnemingsvormen, die ons verstand, zonder daarvan bewust te zijn, moet toepassen om te komen tot de intuïtieve kennis van de wereld der voorstellingen, die voor den natuurlijken mensch den bedrieglijken schijn aanneemt van eene wereld der dingen op zich zelve.

Utrecht, Febr. 1871.

C.B. SPRUIJT.

Nieuw-Holland en zijn Engelsche koloniën.

't Valt niet te ontkennen, dat de reiziger, die in de binnenlanden van Australië doordrong, met meerdere moeilijkheden te worstelen had dan Africa eenen Barth of Livingstone opleverde. In Africa ontmoette men half-beschaafde volken met akkers en kudden, dragers en gidsen; in Australië vond de reiziger soms dagen lang geen bewoners of wilde, schuwe, meestal vijandig gezinde stammen. De reiziger in Australië diende dus zijn levensmiddelen in vee mede te nemen; als gras en water ontbraken, miste hij zijn trekdieren en tevens zijn voedsel. Eindelijk nog dit. De reiziger in Africa kwam de streken bezien en wetenschappelijk beschrijven; de reiziger in Australië had dan slechts het doel zijner expeditie bereikt, als hij voor zijne kudden weidelanden aantrof, die welhaast in bezit konden genomen worden.

In weerwil dezer moeilijkheden ondernam men niet enkel van Victoria, maar bijna terzelfdertijd ook van Zuid-Australië uit het moedige waagstuk, om het werelddeel van het zuiden naar het noorden te doorreizen, te doorsnijden. Voor Zuid-Australië, dat een belooning uitschreef van 2000 pond, zoo de kust bereikt werd, stelde zich Stuart, voor Victoria Burke aan 't hoofd der onderneming. Op Stuart meende men het grootste vertrouwen te mogen stellen. Reeds 4 malen[1] had hij kennis gemaakt met het binnenland; op zijn laatste reis

1 De eerste maal begeleidde hij Sturt in 1845, zie boven, pag 290. Op zijn tweede reis in 1858 wilde hij op aanwijzing van een zwarte goede weidegronden zoeken, die ver in 't noorden moesten liggen. Toen men het Eyremeer in 't gezicht kreeg, raakte de zwarte het spoor bijster en Stuart keerde, om niet geheel zonder vrucht de reis ondernomen te hebben, in Z.W. richting langs het Gairdner-meer naar de kust terug, welke hij ongeveer bij de Streakybaai bereikte. Langs het noordelijk gedeelte van het schiereiland Eyre en den Spencer golf keerde hij naar Adelaïde terug. Hij bewecs daardoor, dat aan gene zij van het Torrens-meer geen woestijn lag, maar weidegrond en water in overvloed. Op zijne derde reis in 1859 bereikte hij het rivierdal der Neale, die zich in 't meer Eyre stort. Ook hier vond hij water en bronnen en wonderschoone ‘grasvlakten’. Dat Stuart door deze reizen Sturts sombere voorstellingen matigde en den moed verlevendigde, ligt in den aard der zaak en moet geen geringe verdienste heeten.

in 1860, was hij reeds tot 19° Z.B. gekomen, dus reeds tot op een afstand van ruim 100 uur de golf van Carpentaria genaderd. Op den 600 voet hoogen Mt. Stuart had hij de engelsche vlag geplant. Hij was voor dien tocht, zooals voor zijn tweeden en derden, door twee kooplieden te Adelaïde toegerust geworden, had slechts twee man bij zich gehad, en was, door de vijandelijkheden der inboorlingen daartoe genoodzaakt, verplicht geweest terug te keeren. In Januari 1861 trok hij, maar thands beter toegerust, met 11 man en 44 paarden, van 't zuidwestelijke punt van het Eyre-meer andermaal op weg naar het noorden en volgde zoo geheel denzelfden weg als op zijn vroegere reis, dat hij diep in het binnenland zijne eigene sporen terugvond, wel een bewijs, dat het in dien tusschentijd niet zwaar geregend had. Overigens vond hij tot aan den 19^{den} breedtegraad water en voedsel genoeg, terwijl Australië zich en ook in andere opzichten niet van de ongunstigste zijde vertoonde. Wel trof hij hier en daar ruwe en steenachtige hoogten of skrub en 't stekelvarkenkruid aan, maar toch waren weideland of vlakten, waarop gomboomen en gras welig groeiden, ook volstrekt niet zeldzaam. Tusschen 19° en 18° Z.B., vooral na 18°, werd het echter anders. Het skrub kreeg de overhand en de vlakte werd woester en steenachtiger, of zoo zij ook al met gras begroeid was, had zij zooveel spleten en scheuren, dat de paarden herhaaldelijk vielen. Stuart sloeg zijwegen in, keerde al eens terug, om na rust genomen te hebben, weder verder te trekken, liet zelfs een gedeelte der expeditie bij de Ashburton-range achter, om met twee metgezellen nog iets noordelijker te komen, nl. tot 17° Z.B. - alles te vergeefs: de skrubvlakte bleef en Stuart's proviand raakte op. Hij moest voor goed terugkeeren. Wel was hij twee graad noordelijker gekomen dan op zijne vroegere reis, wel had hij aangetoond, dat men tot 18° Z.B. rijkelijk water en voedsel vond en wel het geheele jaar door, zelfs voor groote kudden, maar toch,

noch de kolonie Z.-Australië, noch Stuart zelf waren tevreden met het resultaat. Nog in hetzelfde jaar toog Stuart voor de derde maal op reis naar het noorden. Hij bereikte zonder veel moeite het verste punt der vroegere reis, New-Castle-water, iets ten noorden van den Ashburton-range. Na verscheidene vergeefsche pogingen gelukte het hem eindelijk de skrubwildernis door te komen en een grasrijke vlakte met talrijke waterpoelen te bereiken. Vandaar trok hij in noordwestelijke richting verder en bereikte eene hoogvlakte, die wel haar steile, naakte, moeilijk te beklimmen rotswanden, haar scheuren en spleten en haar skrub bezat, maar toch ook frisch groen in de dalen en sierlijke palmbosschen op de hoogten. Op de gele en roode rotswanden schitterde soms de zon en vormde dan een schoon kontrast met dat groen en die palmen. Aan de andere zijde der hoogvlakte vertoonde zich plotseling een breede lage vlakte met een prachtige rivier, die als een zilveren lint glinsterde en te midden van palmbosschen, pandanen en bamboesriet zich door de vlakte slingerde. Sedert de hoogvlakte bereikt was, bevond Stuart zich niet meer op geheel onbekend terrein. Het was de streek, welke Gregory en Leichhardt reeds vroeger bezocht hadden. De rivier heette Adelaïde, zoo wezen hem de medegenomen kaarten aan; hij had haar slechts te volgen om de kust te bereiken. En inderdaad aan meer dan een verschijnsel, vooral ook aan de kleinere boomen en het struikgewas, bespeurde hij de nabijheid der zee. Toch leverde het eerste gezicht van den indischen oceaan nog zooveel verrassends op, dat, toen iemand van het gezelschap eensklaps uitriep: ‘de zee!’ de anderen ternauwernood begrepen, wat hij bedoelde. Weldra echter weergalmde de lucht van het luide jubelen en ijlden allen naar het strand. De britsche vlag werd aan den hoogsten eukalyptusstam bevestigd, de naam des aanvoerders werd in den boom gesneden, en een flesch, waarin een beknopt reisverhaal, bij den voet begraven. Zooals hij den gouverneur van Z.-Australië beloofd had, wiesch Stuart hoofd en handen in den indischen oceaan. In December 1862 teruggekeerd, bereikte de expeditie, wel is waar na vele vermoeienissen, maar toch zonder groote verliezen, weder Adelaïde, en ontving Stuart de welverdiende belooning voor zooveel volharding. - Hoe het inmiddels met Burke gegaan was? Burke was in zooverre gelukkiger geweest dan Stuart, dat hij bij zijn eerste proefneming terstond de noordkust bereikt had en dus eerder het raadsel had opge-

lost dan zijn mededinger[1]. Toch was hij ten slotte veel ongelukkiger, zooals uit het verhaal van den afloop der expeditie, welke Victoria uitzond, zal blijken. In Augustus 1860 van Melbourne vertrokken, liet Burke reeds bij de Darling, waar de eigenlijke expeditie begon, een gedeelte van het gezelschap achter[2], en trok met zeven metgezellen, 15 kameelen en 16 paarden naar den Cooper op. Ook daar liet hij in het fort Wills weder eenige der reizigers achter, onder bevel van Brahé. Den stouten tocht naar het noorden ondernam hij slechts door 3 mannen begeleid, Gray, King en Wills. Hij nam 6 kameelen mede en proviand voor 3 maanden, en scheen zoo zeker van zijn zaak te zijn, dat hij Brahé uitdrukkelijk bevel gaf, om, wanneer hij na 3 maanden niet terug was, naar Melbourne terug te keeren. De 3 maanden verliepen, Brahé wachtte tegen de instructie in nog 5 weken, maar Burke keerde niet terug. Toen moest Brahé fort Wills verlaten. Voor alle zekerheid begroef hij nog 100 pond meel, 50 pond suiker en 30 pond rijst aan den voet van een boom, waarin het woord ‘dig’ (‘graaft’) gesneden werd. Hij verliet fort Wills den 21sten April 's morgens te 10 uur. Op dag en uur komt het hier aan. Op zijne terugreis naar Melbourne ontmoette Brahé de expeditie Howitt, welke het bezorgde comité te Melbourne naar 't noorden had gezonden, om te vernemen, wat er van de expeditie na de scheiding bij de Darling geworden was. Door Howitt van levensmiddelen voorzien, aarzelde Brahé geen oogenblik naar fort Wills terug te keeren. In de buurt daarvan vond men op aanwijzing van een wilde, die naar het westen wees, in een legerkamp van inboorlingen King, een van Burke's metgezellen, in lompen gehuld, vermagerd, zóó zwak, dat hij haast niet spreken kon. Wat was Burke's expeditie na haar vertrek van fort Wills toch weervaren? Zij was in den beginne boven alle verwachting gelukt. Van den Cooper was men in bijna zuiver noordelijke richting verder gereisd. Ten naastenbij overal vond men weidegrond, water en

1 Stuart was zelfs niet de tweede in rang van hen, die het werelddeel doorsneden. Ook Mac Kinlay en Landsborough waren hem nog voor geweest.

2 Beter gezegd, een gedeelte van 't gezelschap ging terug, dewijl Burke, vroeger 't hoofd der politie in Victoria, ook als aanvoerder der expeditie, te veel den commissaris uithing. Zelfs de wetenschappelijke leden der expeditie moesten het werk der kameeldrijvers verrichten en hij verstond geenszins de kunst om de toegenegenheid van het reispersoneel te winnen.

bosch, vooral toen men de streek van Sturts Stony Desert gepasseerd was. Wild vertoonde zich in groote menigte; hier en daar zag de lucht zwart door het groot aantal duiven. Wilde eenden en visschen waren in overvloed voorhanden, boomen en struiken zagen er frisch en gezond uit. In de buurten van den steenbokskeerkring trof men wel weer een gedeelte woestijn aan en moest men langs steenachtige heuvels en slecht begroeide vlakten verder trekken, doch ten noorden van dien keerkring vond men op nieuw vruchtbare alluviale terreinen en vruchtbare gronden. Den 11^{den} Februari 1861 bereikte de expeditie de golf van Carpentaria en de heenreis (men was 16 Dec. 1860 van fort Wills vertrokken) had dus, hoe voorspoedig ook, toch reeds twee van de 3 vastgestelde maanden geduurd. De terugreis was veel minder voorspoedig. Ontzaglijke stortbuien maakten den weg onbegaanbaar, en de reizigers werden, door de groote vermoeienissen der heenreis reeds afgemat, door de ontberingen der terugreis nog des te eerder verzwakt. De rantsoenen bestonden uit een ¼ pond brood en eenige (12) streepjes gedroogd kameelvleesch; 3 van de zes kameelen waren reeds geslagt. Eindelijk bezweek Gray, en zijne begrafenis, die de reizigers een dag ophield, was niet alleen als 't ware een voorteeken, maar ook in zekeren zin de aanleiding tot den treurigen dood der twee anderen. Men kwam nu eerst den 21sten April te fort Wills, 't welk men anders den 20sten had kunnen bereiken. Juist den 21sten was Brahé vertrokken, en wel, wij zagen het, des morgens om 10 uur, terwijl onze reizigers eerst des avonds om 8 uur daar ter plaatse kwamen; juist dat verschil van 10 uur werd voor Burke en zijn metgezellen zoo noodlottig. Wel vonden zij de aan den voet des booms liggende proviand, maar daar zij te krachteloos waren om Brahé te kunnen inhalen, wilden zij van fort Wills naar Mount Hopeless, 10 uur ten Z.W. daarvan gelegen, waar zich dikwijls veefokkers bevonden, op weg gaan. Op reis daarheen verdwaalden zij, hun voedsel raakte op, Burke en Wills bezweken ten gevolge van vermoeienissen en honger; slechts King werd door de inlanders, met wie hij op goeden voet was geraakt, in 't leven behouden. Hij werd in den boven beschreven erbarmelijken toestand door Brahé en Howitt gevonden.

Hoe ongelukkig Burke's expeditie voor hemzelven was afgeloopen, voor Victoria mocht zij volkomen geslaagd heeten, te meer, daar het ontbrekende in zijn dagboek door dat van

Wills en het mondeling verslag van King kon aangevuld worden. Het parlement te Melbourne liet dan ook uit naam der dankbare kolonie een gedenkteeken voor Burke en zijn dappere lotgenooten oprichten. De lijken werden naar Melbourne overgebracht en in Januari 1862 met groote plechtigheid begraven. De bloedvervanten van Burke en Wills, evenals de gespaard gebleven King, ontvingen niet onbelangrijke sommen.

Doch ook nog op andere wijzen dan alleen door de resultaten, welke zij zelve verkreeg, droeg Burke's expeditie rijke vruchten voor de kennis van Nieuw-Holland. Wij vertelden boven, dat het comité der expeditie, verontrust over Burke's lang uitblijven, hem van het zuiden uit Howitt tegemoet gezonden had. Howitt was echter niet de eenige, dien men uitgezonden had. Nog van verscheidene andere kusten uit was men hem nagereisd, en aan verscheidene dezer reizigers gelukte het, evenzeer als aan Burke en Stuart, om het werelddeel van 't noorden naar 't zuiden of omgekeerd te doorkruisen[1]. Zoo reisde Mac Kinlay van Adelaïde naar den Cooper en vond daar Gray's graf; van den Cooper reisde hij naar de Flindersrivier, iets ten O. der Albert-rivier, in den Z.O. hoek van de Carpentaria golf, en doorsneed dus het werelddeel van het zuiden naar het noorden. Mac Kinlay's reis deed Australië's natuur weder in al haar grilligheid kennen. Tijdens zijn verblijf bij den Cooper heerschte daar overdag een onuitstaanbare, schier ongeloofelijke hitte, die des te gevaarlijker was, wijl zij met een sterke afkoeling gedurende den nacht gepaard ging.

1 Opmerkelijk is zeker de belangstelling door de gouvernementen van alle koloniën in Burke's lot en dit onderzoek van het binnenland gesteld. Niet enkel Victoria beloonde de opofferingen der reizigers en zond drie expedities uit, om zijn lot tot zekerheid te brengen, ook de andere toonden hunne belangstelling, al was Burke dan ook niet door hen uitgezonden. Victoria zond vooreerst Howitt, zooals wij boven zagen, en voorts twee schepen, ‘de Victoria’ en ‘de Firefly’, naar de golf van Carpentaria, om daar minstens 6 maanden te verblijven. Burke kon door wilde stammen bij de kust tegengehouden zijn. Ook zond zij nog van Rockhampton in Queensland eene expeditie uit onder Walker, die in N.W. richting de golf van Carpentaria zou bereiken. Queensland schonk ƒ 24,000 voor een expeditie onder Landsborough, die, met de Victoria naar de golf van Carpentaria gebracht, daar aan land zou gaan en zuidwaarts zou trekken. Zuid-Australië zond van Adelaïde Mac Kinlay uit, toegerust voor niet korter dan een jaar. Ja, een zekere heer Orkney zond zelfs op eigen kosten een stoomjacht uit, om de Albert-rivier in de Carpentaria-bocht uitloopende, op te varen. Wij behandelen natuurlijk slechts die expedities, welke tot de kennis van Australië hebben bijgedragen.

Dikwijls wees de thermometer 's morgens 10°, 's middags 40° R. Op sommige dagen steeg dit laatste cijfer tot 50°, ja eens zelfs tot 57° R. (160° F.), zoodat twee ossen enkel ten gevolge der hitte stierven. Later, en wel juist in de streek van Sturt's Stony Desert, had er eene overstrooming plaats: zij kwam zoo plotseling en werd zoo hevig, dat de reizigers zich maar nauwelijks wisten te redden. Het water stond niet zelden 5 voet hoog. De herder, die de kudden der expeditie moest bewaken, verdwaalde en werd eerst na zeven dagen teruggevonden. Mac Kinlay had gehoopt bij de golf van Carpentaria een schip te vinden (‘de Victoria’, zie boven, p. 473 noot), 'twelk hem en de zijnen had kunnen opnemen. Het schip was echter reeds vertrokken en er bleef onzen reizigers dus niets over dan om overland naar de meest nabij zijnde haven in Queensland te reizen. Op weg daarheen werden ossen, paarden, kameelen geslacht en opgegeten, totdat het reisgezelschap eindelijk, half verhongerd, het doel der reis (Port Denison) bereikte.

En gelijk Mac Kinlay van het zuiden, zoo werd Landsborough Burke van het noorden uit tegemoet gezonden. Hij werd de vierde, die het werelddeel doorreisde. De route, welke hij koos, onderscheidde zich van de vroegere daardoor, dat zij haast geene moeilijkheden opleverde en bijna 't geheele jaar door begaanbaar is; vandaar dat Landsborough, ofschoon hij alles behalve goed toegerust op weg ging, snel en gelukkig zijne reis volbracht. Den 10den Febr. 1862 vertrok hij van de Albertrivier, reeds in 't begin van Juni was hij bij de Darling, kort daarna te Melbourne. Men vertelt dat een veulen, bij 't begin der reis geworpen, den geheelen marsch naar Melbourne meemaakte. Zoo geregeld liep alles af. -

Het scheen wel dat de ijver, welken geheel Australië aan den dag legde om het lot van den ongelukkigen Burke tot zekerheid te brengen, ook de herinnering aan Leichhardt, die, zooals wij boven zagen, sedert 1848 zoo spoorloos in de binnenlanden verdwenen was, weder verlevendigde. Men had in 1858 bij den bovenloop der Victoria een boom gevonden, waarin de letter L. gesneden was, en Walker, die de expeditie van Rockhampton naar de Carpentaria-golf aanvoerde (zie noot, p. 473), had iets lager, bij dezelfde rivier, nog een tweeden boom aangetroffen, ook met een letter L. geteekend. Reeds meende men het spoor van Leichhardt gevonden te hebben, toen Landsborough die verwachtingen den bodem insloeg door de verklaring, dat hij lang

voor zijne reis van 1862 den bovenloop van de Victoria bezocht en de boomen zoo gemerkt had. Maar in 1864 ontdekte men sporen, die duidelijker Leichhardt's weg schenen aan te wijzen. Een zekere Mac Intyre toch, die in 1864 van den Cooper naar het noorden trok, vond op 20° 40′ Z.B. twee oude paarden. Van alle reizigers, die naar Burke gezocht hadden, had niemand op deze breedt paarden verloren, tenzij Walker, maar dan nog 75 mijl oostelijker. Die paarden waren dus waarschijnlijk van Leichhardt's expeditie afkomstig. Bovendien vond Mac Intyre onder 20° Z.B. aan den westelijken oever der Flinders-rivier twee boomen met L. geteekend. Hier was Landsborough nimmer geweest, en die letter kon dus van niemand dan van Leichhardt afkomstig zijn. Nu vormde zich in Juli 1865 een damescomíté te Melbourne, 'twelk Mac Intyre uitzond, ten einde zoo mogelijk nog iets naders over Leichhardt aan het licht te brengen. Weer ging Mac Intyre van den Cooper noordwaarts op weg, maar ook nu leidden zijne nasporingen volstrekt tot geen afdoende resultaten. Het eenige wat hij bewees is, zooals hij schrijft (Mittheil. 1866, p. 366), ‘dat zich onder de inboorlingen thans nog blanken ophouden of binnen de laatste 10 jaren opgehouden hebben. Een knaap en een meisje, 10 à 12 jaren oud, bijna blank, met lichtblauwe oogen en rood haar, leven hier[1]; onder een anderen stam leeft een meisje, ongeveer 15 jaar oud; onder een derden een volwassene vrouw van ongeveer 18 jaar; ook loopt er een gerucht, dat zich een blanke man onder een stam van ongeveer 200 menschen bevindt, een dagreis van hier. De inboorlingen zijn hier wild; niemand der kolonisten (te Burketown) heeft met hen op goeden voet kunnen komen. Ik ben er reeds op uit geweest om dien witten man te zien te krijgen. Wij zagen 30 of 40 zwarten, welke wij vangen moesten, maar geen spoor van een blanken.’ Mac Intyre nam een jongen knaap mede, dien hij engelsch wilde leeren, om hem naderhand als tolk te kunnen gebruiken, ten einde op die wijze er achter te komen, hoe dat gekruiste ras ontstaan was. Reeds schreef hij dat de knaap goed met het engelsch begon te vorderen, toen hij eenige weken later door de koorts aangetast werd en overleed. Ook zijn metgezel Sloman overleefde hem niet lang en zijn opvolger in het commando, W.F. Barnett,

1 Bij de Albert-rivier of liever tusschen deze en de Leichhardt-rivier, ten westen daarvan gelegen.

keerde den 12^{den} Juli 1867 naar Sydney terug zonder verdere ophelderingen over Leichhardt's lot te kunnen geven[1]. Mac Intyre's dood (4 Juni 1866) is in meer dan een opzicht een verlies. Niet alleen dat door zijn overlijden allicht eerder het doel der expeditie gemist werd, maar met hem was ook een nieuwe phase in de geschiedenis der australische ontdekkingsreizen ontstaan. Zooals de kundige Behm terecht in zijn Geogr. Jahrbuch van 1868 (p. 437) opmerkt, waren Intyre's voorgangers wel in staat geweest afstanden te schatten en met het compas de richting hunner route vast te stellen: ook hadden velen zich de kunst eigen gemaakt de geographische breedte te bepalen en waren de meesten bijzonder knap in 't opzoeken van waterpoelen, 't behandelen van paarden onder de moeilijkste omstandigheden, in 't verdragen van allerlei moeilijkheden - maar den waren geographischen blik misten zij. Het opmerken van het karakteristieke in iedere landstreek, het nagaan der natuurlijke grenzen, het zoeken naar den samenhang in 't geheel, 't ging alles boven hun bevatting, terwijl ook hun natuurhistorische kundigheden bedroefd weinig waren. Wel kan men, hoewel met moeite, uit de menigte hunner op zich zelf staande opgaven een vrij juist oordeel vellen over de gesteldheid en bruikbaarheid der australische binnenlanden, maar alles behalve gemakkelijk valt het uit hunne gegevens een meer algemeene voorstelling te verkrijgen en zich b.v. van 't klimaat of de vegetatiegordels van Australië een volledig begrip te vormen. Ja men miste nog altijd een der eerste gegevens voor de kennis van het werelddeel: men had geen hoogteopgaven van de doorreisde streken. Men kon zich die streken even goed eenige honderde als eenige duizende voeten hoog denken. Mac Intyre voorzag in die behoefte. Op 9 plaatsen bepaalde hij door middel van den barometer de hoogte van het terrein tusschen den Barkoe- en

1 Nog eenmaal kreeg men weder eenige hoop om Leichhart's spoor terug te zullen vinden. Toen de expedities, onder Hunt in 1866 van York aan de Zwane-rivier en van de gebroeders Monger, in 1868, insgelijks van de westkust uit vertrokken, tot 28° Z.B. en 117° O.L. Gr. gekomen waren, hoorden zij daar spreken van een meer Nittlebin, waar voor 5 of 6 jaren twee blanke mannen, die met 3 paarden uit het N.O. kwamen, vermoord waren. Dr. F. Müller, de directeur van den botanischen tuin te Melbourne, die in 1865 ook het dames-comité tot stand gebracht had, wist van West-Australië gedaan te krijgen, dat John Forest in 1869 de zaak zou onderzoeken. Twee maanden duurde de expeditie. Van blanken vernam men niets; de paarden waren hoogstwaarschijnlijk afkomstig van Austin, die ze in 1854 verloren had. (Vgl. boven, p. 294, en Behm, Geogr. Jahrb., 1868, p. 445 en 1870, p. 546).

de Flinders-rivier. Met Mac Intyre sluit zich voorloopig de rij der reizigers, die het raadsel van het binnenland trachtten op te lossen. Na 1866 toch werden geen reizen meer op zoo groote schaal ondernomen. Slechts de streek der Barkoe-delta werd nog nauwkeuriger onderzocht; ook werden hier en daar de kusten beter opgenomen, werden rivieren opgevaren of waagde men van het westen uit nogmaals een poging om tot het binnenland door te dringen. Wij bedoelen met dit laatste de hier beneden zoo juist genoemde expeditie van John Forest. Zij schonk de zekerheid, dat het vlakke, onvruchtbare, met moerassen rijkelijk bedeelde en met skrub voorziene land der westkust, zooals Gregory, Austin, Lefroy en Hunt het beschreven hebben, zich nog veel verder binnenlands, minstens tot aan den 29sten breedtegraad en tot 123° O.L., uitstrekt. Toch is reeds weder het plan voor een nieuwe, reusachtige expeditie opgevat, en wel door Dr. Neumayer, den directeur van het observatorium te Melbourne, een plan, 'twelk tegelijkertijd aan de britsche regeering en de gouvernementen der koloniën is voorgelegd. Dr. Neumayer wil van de Burdekin uit, die zich even boven Port-Denison in zee stort, met een groot reisgezelschap, 'twelk in drie partijen gesplitst zal worden, het werelddeel van 't oosten naar 't westen doorreizen en op distanties van telkens 40 à 50 duitsche mijlen depôts aanleggen. Vandaar uit zou men dan telkens expeditions kunnen ondernemen, om de gesteldheid van het land, van den grond, van 't klimaat en de produkten te onderzoeken. Het verblijf in zulk een depôt zou vier of vijf weken of langer kunnen duren; met de geheele reis zouden 3½ jaar moeten verloopen. Door geregelde verbindingen met de gekoloniseerde distrikten, het aanwenden van vroeger onbekende hulpmiddelen, b.v. het bezigen van den veldtelegraaf en boren van amerikaansche putten, vooral door 't nemen van alle mogelijke voorzichtigheids- en voorzorgsmaatregelen wil Dr. Neumayer 't mislukken zijner expeditie onmogelijk maken. Het plan werd opgevat in 1868 (Mittheilungen, 1868, p. 442). Hoever hij er thans mede gevorderd is weet ik niet. Christmann vertelt[1] dat Neumayer naar Engeland gereisd is en bij de mannen der wetenschap en van het geld veel sympathie mocht ondervinden; dat hij in 't begin van 1870 naar Australië terugkeerde, om verder voor de uitvoering te zorgen.

1 Pag. 274.

Wat hebben nu die reizen aangaande de binnenlanden van Australië aan het licht gebracht? Vormen zij één groote woestijn? Hadden Sturt en Dr. Heising gelijk met hunne beweringen? De lezer, welke mij de eer bewees de beknopte verslagen dier binnenlandsche reizen met aandacht te lezen, zal reeds zelf hebben opgemerkt, dat de woestijn-natuur alles behalve overwegende was, al mocht zij zich dan ook hier en daar met al hare verschrikkingen aan den reiziger vertoonen. Reeds na Stuart's reizen was het geloof aan die woestijn totaal geschokt. De natuurkundige Waterhouse, welke zich onder Stuart's reisgezelschap bevond, verdeelde het land, tusschen de noord- en de zuidkust gelegen, in 3 deelen[1]. Het eerste gedeelte reikt van de Spencer-golf tot den 27sten breedtegraad en onderscheidt zich door een aan zout rijken grond en tallooze bronnen, die uit de vlakte ontspringen. Het water is echter drinkbaar en de streek is, daargelaten de droogte in den zomer en den schralen plantengroei in sommige zandige gedeelten, geschikt voor veeteelt, die er zich dan trouwens ook reeds overal uitgebreid heeft. De zoutachtige gesteldheid van het terrein schijnt eer voor- dan nadeelig voor de kudden. Het tweede gedeelte, tusschen 27° en 17° Z.B. gelegen, levert slechts dat ruwe soort van gras, dat de kolonisten stekelvarkengras noemen. Het is wrang van smaak en wijst op een armoedigen grond. Toch zijn de kudden er nog mee tevreden. In de besproeide gedeelten vindt men rijker weidegronden en gomboomen. Maar 't water is er zeldzaam; weinig rivieren behouden 't geheele jaar door hun water, en, zooals wij uit het feit, dat Stuart de voetstappen van 't vorige jaar terugvond, opmaakten, er is geen bepaalde regentijd in de binnenlanden. Daarom verdampt het water van een kleine hoeveelheid regen, die nu en dan eens valt, spoedig weder en gelijken de rivieren meer op stilstaande moerassen of poelen. De geheele streek ziet er uit als een vlakte, doorsneden door heuvels van niet meer dan 5 à 600 meters hoogte. De derde streek, van 17° Z.B. tot de noordkust, vertoont eerst alluviale terreinen met nog kleine boomen, later rijkbegroeide dalen met overvloedig water en tropische gewassen. Suikerriet en de katoenstruik zullen zich daar wat goed kunnen ontwikkelen. De inboorlingen zijn er talrijker dan in de binnenlanden en niet vijandig, meer bevreesd en op den duur niet gevaarlijk. Daarvoor zijn zij te klein, zwak

1 Vgl. Revue, 1864, p. 67.

en tenger. - Waterhouse's beschrijving is later door geen der andere reizigers onwaar bevonden; van alle kanten daarentegen wordt zij door getuigenissen van bevoegde autoriteiten bevestigd. Wij achten de zaak belangrijk genoeg om daarvan eenige bij te brengen.

Reeds in 1861 wenschte Sir R. Murchison in het Londensche Geogr. Genootschap Australië geluk met de ontdekking van een gebied in het binnenland, dat zoo uitstekend geschikt was voor kolonisatie, en beweerde iemand uit Zuid-Australië, Mr. Baker, die lang in de buurten van Mt. Hopeless, dus dicht bij Sturts Stony Desert gewoond had, in datzelfde geleerde genootschap het volgende: ‘Ik vergelijk het binnenland van Australië niet met de weelderige weidegronden van Engeland, maar met die distrikten van Australië, welke eens als van geen waarde geaekt werden en nu reeds met schapen en runderen overdekt zijn; en als ik het zoo beschouw, kan ik verklaren, dat het voortreffelijker is dan vele reeds in bezit genomen landen. Het zal een weg naar de N.W. kust openen, en naar wij hopen zal het een middel worden, om daar een belangrijke en bloeiende kolonie te doen verrijzen’[1]. In het werk van John Davis, een der metgezellen van Mac Kinlay, komt de schrijver in 1863 tot het volgende resultaat[2]: ‘Het binnenland van Australië is dus een land, waarvan wij voordeel trekken kunnen; men heeft alle recht te gelooven, dat het grootendeels en wel heel spoedig ook met squatters bezaaid zal zijn.’ Henri Blerzy vat in de Revue[3] het resultaat zijner onderzoekingen over 't klimaat en de grondgesteldheid der binnenlanden in deze woorden samen: ‘On peut juger dès a présent, qu'il n'existe pas à l'intérieur de l'Australie des obstacles naturels, assez puissants pour arrêter l'expansion des établissements européens. L'occupation complète du territoire n'est qu'une affaire de temps et ne se fera pas longtemps attendre si la colonisation progresse avec la même vigueur que depuis trente ans.’

En nu eindelijk, last not least, Dr. Petermann, de man, die vooral sedert 1855, toen zijne Mittheilungen het eerst verschenen, de ontdekkingen gevolgd, bestudeerd, geteekend en besproken heeft, die door zijne studiën dus in de allereerste plaats tot een oordeel gerechtigd is, hoe luidt zijn oordeel over die

1 Mittheil., 1861, p. 192.
2 Mittheil., 1864, p. 78.
3 1864, p. 84.

binnenlanden? Wij willen het ten slotte woordelijk uitschrijven[1]: ‘Die östliche Hälfte des Festlandes,’ zoo luidt het, ‘wurde von Süden nach Norden und von Norden nach Süden durchkreuzt: *überall fand man gutes, brauchbares Land*, welches den Fortschritten der Civilisation nirgends unüberschreitbare Schranken entgegensetzte. Was man als die Regel im. Beziehung auf die Beschaffenheit des Landes angenommen hatte, wurde nur als Ausnahme erkannt: man wusste nun, dass einige Striche steinigen oder sandigen wüsten Landes das im Grossen und Ganzen schöne und wenigstens zu Weidezwecken brauchbare Innere durchziehen, wie diess bei einem so ausgedehnten Ländercomplexe nicht anders zu erwarten stand. Damit war denn mit einem Male der Bann gelöst, welcher bisher auf dem Inneren Australiens geruht hatte und schon sehen wir heute den grössten Theil des Landes zwisschen dem Barku-Flusse und dem Golf von Carpentaria von Heerden besiedelt. Und wer möchte daran zweifeln, dass nach Jahrzehnten die östliche Hälfte des tropischen Australiens mit blühenden Niederlassungen besäet sein wird’[2]?

III.

Wij behandelden in onze eerste hoofdstukken de geschiedenis der engelsche koloniën op Nieuw-Holland. Wij gingen na, welke moeiten en bezwaren de kolonisten te overwinnen hadden, zoowel bij de vestiging en 't ontwikkelen der oorspronkelijke nederzettingen, als bij de uitbreiding langs de kust, over de bergen, naar de binnenlanden. Wij willen ons thans bij het heden bepalen en meer in bijzonderheden nagaan, hoe de kolonist thans leeft en werkt en voortgaat zich te ontwikkelen. Want nog altijd is die australische maatschappij in de periode

1 Mittheil., 1868, p. 443.

2 Petermann spreekt terecht van de oostelijke helft van het werelddeel; in de westelijke is nog een groote witte plek, grooter dan op de kaart van Afrika, ongeveer het 5de gedeelte van het werelddeel beslaande. Is het in dezen te gewaagd van het bekende tot het onbekende te besluiten en ook hier aan geen onafgebroken woestijn te denken? Dr. Neumayer kan het vraagstuk oplossen.

van wording en vooruitgang. Jong, frisch leven bezielt haar, en de strijd met het binnenland staalt de jeugdige krachten. Toevoer van nieuwe bewoners, 't zij in de kuststeden, in de mijndistricten der gebergten of aan de uiterste grenzen der beschaafde maatschappij, in de weidelanden, behoedt vooralsnog die maatschappij voor de eentonigheid en den kwijnenden stilstand, welke het leven in zoovele andere koloniën kenmerkt. - Opmerkelijk is het verder, hoe dat australische leven, al naarmate men het aan de kust of in het binnenland gadeslaat, nog duidelijk de verschillende phases vertoont, welke Nieuw-Holland in zijne geschiedenis doorliep, sedert de eerste kolonist er voet aan wal zette. De squatter of de bezitter der tallooze kudden, diep in de binnenlanden, de goudzoeker in de bergstreken, de landbouwer in de vruchtbare dalen, de koopman en fabrikant in de bloeiende steden, zij roepen ons de verschillende tijdperken, welke de australische maatschappij doorworstelde, voor den geest, gelijk de geoloog bij 't onderzoeken der verschillende aardlagen een heldere voorstelling ontvangt van de vorming en wordingsgeschiedenis der aarde.

Met het beschrijven dus van het leven des squatters en van den goudzoeker, met de schildering der vele bronnen van bestaan aan de kuststreken en in de groote steden, hopen wij den lezer zoowel van het hedendaagsche australische leven een duidelijk denkbeeld te geven, als het onvolledige in onze vorige hoofdstukken aan te vullen. Vooreerst dus de squatter.

Het woord squatter heeft en had van den beginne af aan in Australië een geheel andere beteekenis dan in Amerika. In Amerika is de squatter gewoonlijk iemand van beperkte ontwikkeling, van weinig middelen en afkomst, en hoewel hij ook daar het eerst de nog onbezette gedeelten in bezit neemt, geschiedt alles op veel kleiner schaal dan in Australië, waar de squatters vooral vroeger tot de rijkste, ontwikkeldste en meest geziene klassen der maatschappij behoorden. Niet zelden trof men onder die squatters lieden aan, die te Oxford of Cambridge met goed gevolg gestudeerd hadden, maar in het moederland geen gelegenheid vonden zich met datgene, wat zij geleerd hadden, een bestaan te verschaffen. Ook thans nog behooren zij tot de zeer fatsoenlijke lui. Zie hier de wijze, waarop de squatter zich vestigt en werkt. Wij stellen ons hem natuurlijk niet voor, zooals hij woning en stallen en duizende van schapen en runderen van zijnen vader erft, maar zooals hij zich in het ‘bush’, op de grenzen der

beschaafde maatschappij, zijn eigen terrein uitzoekt en als pionier voorwaarts dringt. Hij moet ons immers het beeld voor den geest roepen van den eersten kolonist, van den ur-squatter. Nu dan, de kolonist, die zich een nieuw station wil vestigen aan gene zijde der uitgestrekte velden, welke de squatters reeds in het Murray- en Victoria-dal hebben ingenomen[1], trekt eerst al de reeds in bezit genomen landen door, iederen avond zijn nachtverblijf vragende in de hut van een herder, waar hij de hartelijkste gastvrijheid ondervindt en nog bovendien die voor hem zoo nuttige inlichtingen ontvangt over het land, waar hij zich wil vestigen. Wanneer hij eindelijk de uiterste grens der gekadastreerde gronden bereikt heeft, onderzoekt hij de nog vrije dalen en vlakten, neemt de beekjes en riviertjes op, of zij voldoend water bevatten, tracht het getal der inboorlingen en hunne geaardheid te leeren kennen en kiest zich eindelijk de passende plek. Als grenzen neemt hij liefst een rivier of een bergketen of een bosch of een zeer onvruchtbare streek. Die plek heet voortaan zijn ‘run’. Terstond na de vaststelling zijner keuze keert onze kolonist naar de eerste de beste stad terug, waar zich ingenieurs bevinden, die de afgestane gronden kadastreeren, en nadat hij bewezen heeft dat hij het voor zijn run geëvenredigd aantal vee bezit, of het geld, om het te koopen, ontvangt hij het recht om tegen betaling van den jaarlijkschen pachtsom 't uitgekozene terrein in bezit te nemen. En hiermee heeft hij aan alle verplichtingen tegenover den staat voldaan, hiermee zijn alle ceremoniën afgeloopen: voortaan zal 't van hem zelf afhangen, of hij zal slagen. De nieuwe squatter huurt nu het onmisbare personeel herders, opperlieden, opzichters en maakt zijne schikkingen naarmate de run groot is of de stam der wilden in de buurt talrijk en lastig. Daarna schaft hij zich het vee en de runderen aan, die hij nog noodig heeft: paarden vooral in groote massa, opdat de heer en de opzichters altijd versche ter beschikking kunnen vinden; verder hoornvee en schapen. In die streken, welke niet ver van groote steden of mijndistricten gelegen zijn, fokt men meer koeien, daar het vleesch in de steden duur verkocht kan worden; in de meer verwijderde districten houdt men er

1 Christmann vertelt, dat deze weidevelden van Sandhurst in Victoria tot aan de Boven-Condamine in Queensland reiken, en van 't Z. naar 't N. een terrein van 150 geogr. mijl of 10 breedtegraden van 't O. naar 't W. minstens 100 mijl beslaan.

meer schapen op na, omdat daar de wolproductie hoofdzaak is. Het brengen van de gekochte runderen naar de gekozene run, is een alles behalve gemakkelijk werk, vooral wanneer de afstanden groot zijn. Het hoornvee vooral is zeer ongedisciplineerd en wil altijd weer naar de pas verlatene weidegronden terugkeeren. 's Nachts ontsnapt niet zelden een gedeelte der kudde, welke men dan den volgenden morgen weer met moeite bijeen moet zoeken; ook moet men rivieren overtrekken, waarover niet altijd veilige bruggen geslagen zijn, waarbij niet altijd booten gereed liggen. Maar de kolonist is dan nu eindelijk met zijn vee behoorlijk ter plaatse van bestemming gekomen. Hij bouwt nu terstond voor zich en zijn dienstpersoneel een hut of woning van hout en aarde; het dak wordt gemaakt van gras en boomschors, een frissche bedekking in den zomer, een warme in den winter. Later misschien krijgt hij een goed sluitende planken woning, door een veranda omgeven, om de wanden te beschermen voor de zonnestralen. En nog later, als alles goed gaat, als hij het land zijner keuze gezond en prettig blijft vinden en hij niet bij voorkeur op een zijner andere stations (want hij krijgt er natuurlijk meer) verkiest te wonen, dan laat hij europeesche werklui komen, die hem een steenen huis neerzetten, waarin binnen kort alle mogelijke engelsche comfort heerscht. In de buurt van het huis bevinden zich met houten paalwerk afgezette ruimten, soms van niet minder dan 2 of 300 hectaren oppervlakte. Een dier ruimten of opene stallen bevat de paarden, welke men later tot rijpaarden zal dresseeren, een tweede het vee, een derde de schapen, die geschoren, een vierde de beesten, welke verkocht zullen worden. Loodsen, afdakken en stallen voor het vee in het slechte saizoen of bij slecht weer vindt men zeldzaam; schapen, koeien, paarden, ossen slijten het geheele jaar op de weidegronden. Om nog even op de woning van den squatter zelven terug te komen, welke hij zijn home of zijn home station-house noemt, wanneer hij zoover gekomen is, dat deze van steen is opgetrokken, dan heeft hij zijn schappjes gewoonlijk reeds op het droge en resideert hij daar, zooals Christmann zegt, als een vorst in zijn land; zijn onderdanen, de herders, verwerven hem met hun zweet zijn honderdduizenden. Natuurlijk is hij dan ook niet enkel meer de pachter van zijn run, hij zorgt grondeigenaar te worden. Eerst koopt hij den grond, die 't dichtst bij zijne steenen woning ligt, en maakt er parken en tuinen

van; daarna tracht hij steeds meer en meer bouwgrond aan te koopen, ook al om aan landbouw en veeteelt beide te kunnen doen, maar niet het minst, om de zekerheid te hebben, dat hem de gronden, welke hij als pachter in bezit had, niet te een of ander tijd zullen ontnomen worden. Hoe dit in elkander zit, zien wij later. Hij kan die aangekochte gronden, zijn eigendom, nu op allerlei wijzen verbeteren: hier een streek ontginnen, daar vruchtboomen planten, ginds groenten van Europa aankweeken voor de keuken zijner kolonie. Zulk een bezitting, meestal half eigendom, half nog gepacht, is niet zelden weinig kleiner dan een der duitsche vorstendommetjes. Vooral de districten, waar de schapenweiden zijn, hebben een ontzaglijke uitgestrektheid. Een enkel feit om dit te bewijzen. Sommige squatters hebben 25,000 schapen en 3000 runderen. Daar men voor het onderhoud van een schaap ongeveer 4 akkers en voor een rund 30 akkers land rekenen moet, dienen zulke squatters ten naastenbij een terrein te bezitten van 200,000[1] akkers, de helft grooter dan het vorstendom Lippe-Schaumburg (8 □ mijlen.), een terrein half zoo groot als de prov. Utrecht. In N.-Z.-Wales nemen dan ook de werkelijke nederzettingen reeds een ruimte in zoo groot als die van Beieren, Wurtemberg en Baden samen, d.i. van ruim driemaal Nederlands oppervlakte. Behalve deze nederzettingen heeft men er nog daarenboven de zoogenaamde ‘squatting districts’, weidegronden, 18 in getal, samen zoo groot als de oostenrijksche monarchie, grooter dan Frankrijk, ongeveer twintig maal Nederlands oppervlakte beslaande. Dat het squatterleven dus belangrijke winsten afwerpen kan, zal men zeker volgaarne willen gelooven. Om vooreerst eens op de wolproductie te letten, de australische wol was van een qualiteit, om terstond met die van andere werelddeelen te kunnen concurreeren. Door een kapitein van het N.-Z.-Wales regiment, John M' Arthur, werden in 1804 merinos-schapen van Engeland en 't Kaapland naar Australië gebracht, en door een herhaalde kruising met bengaalsche schapen verkreeg hij eindelijk zulk een schoon en volkomen zuiver ras, dat de wol in niets bij die van echte merinos-schapen achterstond. Ook wat de quantiteit betrof, kon Australië weldra met andere landen wedijveren. In 1810 werd de eerste australische wol in-

1 16,000 akkers = 1 vierk, mijl (geogr.).

gescheept, nl. ½ baal of 1½ centenaar; 5 jaren later gingen er reeds 244 balen scheep; in 1830 leverde N.-Z.-Wales en van Diemensland reeds elk 300 balen, in 1840 het eerste reeds 20,000, het laatste 8000. Van toen af begonnen ook Victoria, Zuid- en West-Australië hunne wolmassa's te leveren, zoodat in 1862 reeds 200,000 balen, zegge 600,000 centenaars wol, uit de australische havens naar Engeland werden ingescheept. Men berekent dan ook, dat sedert 1848 Australië alleen 40 pCt., ja in sommige jaren 50 pCt. van al de in Engeland ingevoerde wol heeft geleverd. De centenaar wol uit Melbourne werd met 100 tot 200 gulden, die uit Sydney en Queensland iets minder, die der overige koloniën veel minder betaald, maar de wol van Tasmania werd, evenals de beste duitsche wol, niet zelden à ƒ 300 en hooger per centenaar berekend. Wanneer men nu in 't oog houdt, dat de uitgaven voor den squatter tegenover deze inkomsten van geen beteekenis zijn, dan zal ieder inzien, dat men volstrekt niet tot de gelukkige bezitters van 25,000 schapen behoeft te behooren, om reeds een zeer vermogend man te kunnen heeten. Voor elke 2 à 3000 schapen zijn een of twee herders noodig en verder eenige opzichters voor de verschillende stations of onderdeelen der run, terwijl men van de 10,000 schàpen gemakkelijk ƒ 10,000 alleen aan wol trekt. Doch niet alleen met de wol maakt de squatter goede zaken; ook zijn paarden en runderen brengen hem veel geld aan. De boven beschreven, door palen afgeslotene ruimten zijn gemakkelijk en goedkoop te verkrijgen, en zoo hem de inrichting daarvan nog te veel moeite geeft of te duur schijnt, dan laat hij, wat niet zelden gebeurt, paarden en veulens, stieren en koeien maanden lang in het ‘bush’ ronddwalen. Tegen de wilde honden kunnen de dieren zich zelven verdedigen, en als de inboorlingen of de ‘bushranger’ soms eens een stuk vee weghaalt en op een paard wegrijdt, wat hij niet gekocht heeft, dan maakt dit nog zooveel niet uit. Bij de runderen trekt men voordeel van de huiden, de hoornen en het vet. Groote kookinrichtingen, in den laatsten tijd natuurlijk door stoom gedreven, zijn in bijna alle weidedistricten te vinden, om het vet op de eenvoudigste en snelste wijze te verkrijgen. Van de paarden worden velen in de kolonie zelf verkocht, velen als rijpaarden naar Indië gevoerd voor de cavallerie. De eigenaar betaalt voor ieder paard, dat gezond en wel in de indische haven landt, 25 pond st. passagegeld, maar

hij verkoopt het daar voor 50 tot 80 pd. st. Dat bij dezen handel, hoewel gevaarlijk, toch veel geld verdiend wordt, spreekt van zelf. Blerzy berekent, dat de eigenaar van 10,000 stuks rundvee er ieder jaar ongeveer 3000 van verkoopen kan, het stuk gemiddeld voor 120 frcs., hetgeen hem dus een som van 360,000 frs. zou opleveren. Zelden echter bezit iemand meer dan 3000, waarmede hij het dan toch ook vooreerst wel kan stellen, te meer daar deze voordeelen bij de winsten komen, welke de schapenteelt hem reeds verschaft heeft. - Wanneer wij den squatter in zijn home-station-house, door parken en tuinen omgeven, zoo gemakkelijk zijn geld laten verdienen, kan het schijnen, alsof de medaille volstrekt geen keerzijde heeft. Toch heeft ook de squatter-betrekking haren onaangenamen kant, en meer dan eens beleeft en beleefde onze pachter bange tijden, waarin niet alleen zijn winsten, maar zelfs zijn bestaan gevaar loopt.

Het eerste gevaar bedreigde hem, wij zagen het boven reeds met een enkel woord, toen men goudvelden ontdekte. De arbeidsloonen stegen op ongehoorde wijze en bij duizenden stroomden de werklui naar de mijn-districten: ook de herders verlieten hunne eenzame stations en verwisselden het geestdoo dende eentonige herdersleven met het avontuurlijke en wilde der goudzoekers. Geen wonder voorwaar, want het herdersleven, men vergeve ons deze kleine uitweiding, is in Australie zeker nog een graadje vervelender dan in Europa, ja voor een denkend wezen onuitstaanbaar. Wel geeft het een hoog loon, zoodat men binnen eenige jaren kans heeft zijn eigen schapen te kunnen weiden, maar aan den anderen kant, het jaar heeft in Australië ook 365 dagen, en iederen dag drijft de herder zijne kudde langs dezelfde streek, ziet hij dezelfde boomstammen, dezelfde weide, dezelfde dieren, hetzelfde water, zonder met iemand een enkel woord te kunnen spreken, slechts door zijn hond vergezeld; zeer zelden zijn twee personen op hetzelfde station, tenzij man en vrouw, gevestigd; op mijlen afstands, soms een dagreis ver, ligt weer een station, en daarop woont weder slechts één herder. De hoofdbezigheid der australische herders bestaat in het bespelen der gewone of der mondharmonica, waarvan jaarlijks een groot aantal naar Australië gezonden wordt. Men vertelt, dat een herder eens zestig uur geloopen heeft om in het stadje, dat t' dichtst bij zijn station lag, zulk een onmisbaar instrument te kunnen koopen. De

meeste krankzinnigen in de gestichten zijn herders geweest. Maar om dan tot onze squatters terug te keeren, zij waren niet weinig verlegen, toen plotseling alle hutten der herders leeg stonden. Zij sloegen de handen van wanhoop tezamen en meenden, dat de wereld vergaan moest. Er waren er, die den gouverneur in vollen ernst aanrieden het goudgraven te verbieden, want bekrompen en zeer conservatief van begrip waren die aristocratische herderkoningen op hun home-station-house, vooral door hun gemakkelijk geldverdienen, geworden. Wat zij echter niet vermoed hadden, geschiedde: deze korte krisis verhoogde weldra nog hunne verdiensten. Vele der bedrogene goudzoekers keerden terug en waren voor lager loonen te huren, en van den anderen kant verhoogde het door de komst der goudzoekers vermeerderde vleeschverbruik de waarde der kudden. Voor deze maal kwamen de squatters het gevaar dus gemakkelijk te boven. Maar ernstiger werden zij bedreigd, toen ook in Australië de agrarische quaestie ter sprake kwam en agrarische wetten den squatters het ongestoorde bezit der uitgestrekte weidevelden schenen te zullen betwisten. Het valt op te merken, dat deze agrarische quaestie toch eigenlijk nog een gevolg was van de komst der goudzoekers. Tot dusver betaalde men voor 16,000 akkers (ongeveer een vierk. geogr. mijl) 10 pond st. pacht aan het gouvernement. 16,000 akkers waren slechts voldoende voor 4000 schapen of 500 runderen, en de meeste squatters, wij zagen het reeds boven, bezaten dus een veel grooter terrein in pacht. Voor andere kolonisten was het nu zeer moeilijk van deze verpachte streken iets in eigendom te verkrijgen, want vooreerst mocht geen land beneden het pond sterling verkocht worden, een prijs veel te hoog voor den kleinen kolonist en voor de werkelijke waarde van het land; maar bovendien de squatter bezat toch altijd het recht om het zelf te koopen (preemption-right) en kon de gehate en gevreesde kolonisten dáárdoor van zijn station houden, dat hij die gedeelten kocht, waarin zich het water bevond; daardoor werden de overige gedeelten van zelf onbruikbaar. Zou dit nu altijd zoo moeten blijven? De squatter had niets liever dan dat gezien. Volgens zijne opinie moesten slechts herders zich in de kolonie vestigen, liefst ongetrouwde lieden, die in het ruwe bush-leven een stompzinnig genot smaakten, van tijd tot tijd verdronken wat zij bespaard hadden en op die wijze jaar in jaar uit een dierlijk leven leidden. Australië bleef dan wel een groote weide,

de bevolking bleef wel op den laagsten trap der beschaving staan, maar wat deerde dit de geldwinnende veefokkers? Reeds in 1846, dus 3 jaren nadat Australië in 't bezit van een parlement gekomen was, had de gouverneur Sir George Gipps pogingen aangewend, om het in pacht geven van te groote runs te voorkomen en de pachten billijker te regelen, maar door de squatters, die de meerderheid vormden, zoowel in de kolonie als in het parlement tegengewerkt, werd het conflict ten einde gebracht door de ‘orders in council’[1], waarbij de squatters minstens hun vroegere voorrechten behielden. Na de komst der goudzoekers en de daardoor snelle opkomst der steden werd dit echter anders. De vreemdelingen, die binnen eenige maanden op de goudvelden hun fortuin gemaakt hadden en nu gaarne een huis en land wilden bezitten, om hun geld in kalmte te verteren, de koopen zeelui, door handel en industrie rijk geworden, allen verlangden land te koopen. Er ontstond op een gegeven oogenblik een niet gevestigde bevolking van 6 à 7000 menschen, die op onstuimige wijze hunne verwondering te kennen gaven, waarom zooveel beste bouwgrond in 't bezit moest blijven van menschen, die er niets mee uitvoerden. In onstuimige meetings betwistte men de wettigheid der orders in council. In 1860 werd zelfs het gebouw, waar het wetgevend lichaam te Melbourne vergaderde, omvergehaald, en in 1861 en '62 had men het zoover gebracht, dat de orders in council buiten werking gesteld en nieuwe bepalingen aangaande het bezit der gronden in de kolonie gemaakt werden. Deze waren minder aangenaam voor de squatters, maar voordeeliger voor het algemeen. De voornaamste bepalingen komen hierop neer[2]: Bij de concessie van nieuwe landerijen zal deze voor 15, bij die van reeds gepachte slechts voor 5 jaar gegeven worden; de pachtsom, bepaald overeenkomstig de waarde der landerijen, zal na de eerste vijf jaren verhoogd worden. De squatter behoudt het right of preemption voor alle landen gezamenlijk, maar de regeering ontvangt harerzijds het recht alle landerijen, welke voor landbouw geschikt zijn, te verkoopen, zonder dat de pachter hierbij zijn recht van

1 Revue 1864, p. 879.

2 Een opsomming der verschillende ‘landbills’ van 1860 tot op onzen tijd, vindt men in het uitstekende verslag van onzen consul-generaal te Melbourne, den heer Ploos van Amstel, Verzamel. van Consul. Berichten, 1869, p. 404. Het maken van een ‘landwet’, die den veefokker, landbouwer en goudzoeker voldoet, is niet gemakkelijk. Vandaar een landwet van 1860, gewijzigd in 1862, verbeterd door de ‘amending landact’ in 1865, herzien in 1868.

preemption kan laten gelden. Men mag jaarlijks slechts een bepaald aantal landerijen koopen. In dien geest werden nog eenige andere bepalingen gemaakt. Dat de koloniën hierdoor op een beteren weg gekomen zijn, zonder dat de squatters te zeer in hun rechten bekort werden, zal ieder terstond inzien. De grond begint nu vrij wat meer op te leveren[1], de grondbezitter hecht zich inniger aan de kolonie dan de pachter en vormt een nuttig tegenwicht tegenover de squatter-aristocratie. De kolonie zal zich graan en wijn kunnen verschaffen, waaraan zij groote behoefte heeft, en de wereldhandel zal weder een nieuw terrein gevonden hebben voor den verbouw der belangrijkste handelsartikelen: katoen, suiker en koffie. - Maar de goudzoekers en landbouwers zijn niet alleen des squatters vijanden; ook de natuur belaagt dikwijls zijn zoo ruime inkomsten. Droogte en overstroomingen kunnen zelfs den welvarenden bezitter van schapen, rundvee en paarder haast weer van voren af aan doen beginnen. Wel kan bij droogte de kudde schapen naar de inrichting voor 't uitkoken van het vleesch gezonden worden, maar het vet brengt natuurlijk niet het vierde gedeelte der waarde van de kudde op. De laatste droogten, vooral die van het jaar 1868, veroorzaakten ongehoorde verliezen, niet enkel omdat zij zoo lang duurden, maar ook omdat zij zulk een groot gedeelte van de australische koloniën teisterden: geheel Victoria, Nieuw-Zuid-Wales en Queensland. Er heerschte in Melbourne een hitte als in een smeltoven. De thermometer stond op 35° R. in de schaduw en 53½° in de zon. Bloemen en struiken waren door de zon verbrand, vele vogels vielen dood neer; te Echuca, 't uiteinde van den spoorweg van Melbourne naar den Murray, werden bijen door de hitte gedood, was en honig smolten in de korven tot wanstaltige klompen samen, bushbranden richtten erge verwoestingen aan. Maar het allerergst stond het met de kudden in het binnenland. Daar had het maanden lang niet geregend, terwijl aan de kusten van N.Z. Wales en Victoria ten minste van tijd tot tijd nog eenige regen gevallen was. De squatters geraakten schier in een toestand van vertwijfeling. Aan de oevers van de Murrumbidgee werden de paarden bij duizenden gedood, om voor de runderen en schapen het nog

1 In Victoria, berekent de heer Ploos van Amstel, gaven 5,600,000 akkers bouwgrond een broodwinning aan 53,504 personen en brachten voor een waarde van £ 4 millioen voort; daarentegen gaven 28,505,344 akkers weidedegrond slechts een broodwinning aan 10,202 personen, en brachten slechts voor een waarde van £ 3 millioen voort.

overgeblevene voedsel op de weide en het water op de drinkplaatsen te redden, of men omgaf die drinkplaatsen met omheiningen. Alleen de beste der runderen werden dan toegelaten, of men deze allicht nog konde redden; de overigen werden opgegeven en renden rondom de omheining heen en weer, snakkende naar het water, dat zij niet bereiken konden, totdat zij van dorst en vermoeienis neervielen. Toen eindelijk de rivieren geheel of gedeeltelijk uitdroogden en diepe of ondiepe poelen vormden, veranderden deze, omdat zich alle paarden en runderen, schapen en kangoeroes daarbij verdrongen, in slijkpoelen, dikwijls door lichamen der gestorven dieren verpest en vergiftigd, en zoo kan men zich voorstellen, dat de opgave, als zouden er soms in een enkel distrikt 30,000 schapen omgekomen zijn, niet overdreven is. De beesten konden op vele plaatsen zelfs niet naar de inrichtingen voor 't uitkoken van het vleesch vervoerd worden. Of zulke tijden van droogte dikwijls voorkomen? Zij zijn volstrekt niet zeldzaam, evenmin als de overstroomingen. In dat opzicht treft men ook in 't klimaat van Australië het scherpe kontrast aan, 'twelk aan dat der tropische landen in 't algemeen eigen is. De geschiedenis der australische ontdekkingsreizen levert immers tal van voorbeelden, hoe een reiziger daar een onafzienbaar moeras, een grooten waterplas aantrof, waar zijn voorganger of opvolger een woestijn en een door de zon uitgedroogde wildernis gevonden had of vinden zal. In eenige districten, vooral tusschen 25° en 30° Z.B., waar de meeste weidegronden gelegen zijn, stijgt de thermometer in de schaduw niet zelden tot 35° à 40° C., en gloeiend heet strijkt de wind, uit de binnenlanden komende, over het land. Ofschoon Australië in de richting der zuidoostpassaten is gelegen, die over een onafzienbare zee waaien, trekt het daarvan toch weinig voordeel. Zij waaien niet loodrecht op het werelddeel, maar in schuine richting, trekken als 't ware de oostkust om en gaan dan over naar N. Guinea. De groote hitte gaat niet gepaard met nachtelijken dauw, en de droogten, op onbepaalde tijden invallende, duren dikwijls maanden lang. En als dan die droogte op de wijze, welke wij boven beschreven, het land geteisterd heeft, dan valt de regen soms plotseling in stroomen neer, het gras ontspruit en de vlakten, waarop kort te voren geen blad te zien was, bekleeden zich met het weelderigste groen. De rivieren vullen zich snel, een bruisende stroom stort neder in de uitgedroogde bedding, treedt buiten de oevers, voert alles mede

wat hem in den weg treedt en rolt schuimende voorwaarts. De natuur is in een ander uiterste vervallen. Het ligt in den aard der zaak, dat de mensch, gelijk overal elders, ook hier wel weer middelen zal vinden, om de natuur in bedwang te houden, al hebben de squatters tot dusverre nog wel wat veel Gods weer over Gods akker laten loopen. In vele streken, meent Christmann, zou het zelfs vrij gemakkelijk zijn door het afdammen van kloven en zijdalen groote waterreservoirs te vormen, wier voorraad, in den regentijd verzameld, in de dagen van droogte een heirleger van beesten het leven kon redden. En dat evenzoo voorzorgen tegen het onstuimig voorwaarts rollen van het water konden genomen worden, ligt in den aard der zaak.

Wij zouden met het opnoemen der onaangenaamheden van het squattersleven en de beschrijving van 't wisselvallige van zijn fortuin nog verder kunnen gaan. Wij zouden met niet weinig woorden het onrustige van zijn leven kunnen schilderen, hoe hij tallooze moeilijkheden moet overwinnen, alleen door eigen energie en kracht geholpen, hoe de herhaalde gevechten met inlanders en wilde dieren of 't vallen van zijn paard en andere ongelukken hem zelden een hoogen ouderdom doen bereiken. Maar wij zouden dan allicht overdrijven en zeker een minder juiste voorstelling van zijn leven geven; want bij slot van rekening blijft het squatters-leven toch winstgevend en vol afwisseling. Om het winstgevende te bewijzen, deelt Blerzy den levensloop mede van een zekeren squatter, onder den verdichten naam Smith aan ons voorgesteld, maar wiens lotgevallen volkomen naar waarheid worden medegedeeld. Het resultaat van zijn dertigjarig verblijf in Australië (1832-61) was dit, dat hij, die zijn moederland verliet zonder andere hulpmiddelen dan zijn armen en zijn goeden wil, naar Engeland terugkeerde met een kapitaal, 'twelk hem jaarlijks ƒ 250,000 rente gaf. Het laatste jaar bezat hij 100,000 schapen, 7 à 8000 runderen, 7 à 800 paarden. Toch verklaarde Smith herhaaldelijk, dat hij nog geenszins onder de gelukkigste squatters mocht geteld worden, en beweerde hij, dat de kolonisten der jonge kolonie Queensland onder vrij wat gunstiger omstandigheden fortuin konden maken dan hij ooit gekend had.

En nu het afwisselende in het squatters-leven. Het zou mij niet verwonderen, zoo de lezer juist aan het tegenovergestelde gedacht had en zich den squatter in zijn eenzame woning op de grenzen der beschaafde maatschappij als verwilderende en door verveling gekweld had voorgesteld. Ten einde den lezer van het

tegendeel te overtuigen, besluiten wij onze schets van het squattersleven met de volgende woorden van Blerzy: ‘De squatters zijn wel krachtige, avontuurlijke lieden, maar behooren toch grootendeels tot de fashionable standen der australische maatschappij. Hun leven grootendeels op een paard slijtende, verplaatsen zij zich gemakkelijk en zien niet tegen afstanden op. Dikwijls naar de steden geroepen voor hunne zaken of om hun staatkundige plichten te vervullen, die zij met belangstelling waarnemen, leiden zij geen goedkoop leven, maar zij hebben geld genoeg om het te kunnen volhouden. Het gezicht der prachtige steden Melbourne en Sydney kweekt in hen een geest van weelde aan. Door een gastvrijheid, die bij overlevering in eere wordt gehouden en aan het patriarchale leven verbonden is, zetten zij hun huis nieuwen luister bij: ook zijn de rijksten en aanzienlijksten meest de magistraten van het district. Behoedt een en ander zijn leven reeds voor eentonigheid, nog op vele andere wijzen is 't den squatter onmogelijk zich af te sluiten of te isoleeren. Op de grenzen der bewoonde districten moeten de squatters zich en corps tegen de zwarten beschermen[1]. In

1 Wij zullen over deze verhouding tusschen Europeaan en inlander niet weder in bijzonderheden treden. Het is dezelfde treurige en moeilijke geschiedenis als de indianen-quaestie in Amerika, waarover de heer Dozy nog onlangs in dit tijdschrift zulke juiiste opmerkingen in 't midden bracht.
Moet de Europeaan zich terugtrekken, omdat eenige stammen van jagers en visschers het land *niet* in bezit genomen, *niet* bebouwd hebben, maar doortrekken, zich nu eens hier, dan weder honderde mijlen verder vertoonende? Hierbij komt, dat de bewoner van Australië ontzaggelijk laag staat, nog verre beneden den Indiaan in Amerika. In de steden zijn het bedelaars, aan den drank verslaafd; in den natuurstaat zijn zij moeilijk aan cultuur te gewennen. Slechts als herders, als paardentemmers, als policieagenten ter nasporing van ontvluchte gevangenen, zijn zij nog eenigszins bruikbaar. Bendong, een hoofd der inlandsche stammen, die een zeer zorgvuldige opvoeding ontving, die zelfs aan de tafel van den gouverneur werd toegelaten, eindigde met naar de bosschen terug te keeren, een dierenhuid om te doen, de speer ter hand te nemen. Zonder godsdienst (tenzij men het geloof aan booze geesten of aan toovenarij godsdienst wil noemen), ten naastenbij zonder familieleven, zonder veel liefde voor ouders en kinderen, zijn zij erg kinderachtig in al hun doen en laten, listig en trouweloos, ondankbaar en wreed. Het mag waar zijn, wat Morbihan in zijn Etude sur l'Australie beweert, dat ‘la chair humaine ne fait pas partie du menu ordinaire de l'aborigène’, van den anderen kant in de onophoudelijke oorlogen, welke de stammen onderling voeren, komt het niet zelden tot het slachten en verslinden der overwonnenen. Van verbroedering, dus van samenwonen der beide rassen kan schier geen sprake zijn, wat zendelingen of het bestuur der koloniën ook beproefd hebben. En zoo zal dan ook hier, gelijk in Tasmania, de zwakkere voor den sterkere moeten wijken. Wat de drijfjachten der squatters niet vermogen, doen 't overmatig gebruik van brandewijn, de van Europeanen overgeërfde ziekten (pokken), de oorlogen onderling, ellende en gebrek. Of de Europeaan het proces thans nog versnelt door 't neerleggen van vergiftigde brooden en gedresseerde honden, durf ik niet verzekeren. Niet te ontkennen valt het, dat de Europeanen, vooral in vroegeren tijd, ongehoorde wreedheden begingen, waarvoor thans gewaakt wordt.

de beter bewoonde streken zorgt men gemeenschappelijk voor wegen en openbare werken; ook voldoet men gemeenschappelijk de hoogere behoeften. Op de plateaux van de Darling hebben verscheidene squatters een geestelijke aangesteld, die eens in de twee of drie maanden op alle stations dienst doet. Dagbladen worden op alle stations gelezen en onderhouden bij de verstrooid levende bevolking de belangstelling in de gemeenschappelijke belangen en zaken. Tot in de hut des herders vindt de reiziger de nieuwste tijdingen uit de hoofdstad. En wanneer men dan zoo leest, dat de australische koloniën in groote brokken verdeeld zijn, bewoond door groote veefokkers, die over kolossale fortuinen beschikkende, bovendien de overheidsambten vervullende, met die onbeperkte macht bekleed zijn, welke groote afstanden en een onregelmatig verkeer voor zulke ambten noodig maken, dan zou men meenen, dat daar bij onze tegenvoeters op nieuw middeneeuwsche, feodale toestanden in 't leven worden geroepen. Toch niet. Het ontwikkelde politieke leven verspreidt onder alle rangen en standen de weldaden van 't leven voor en in de maatschappij. Het feodalisme ontstond door het geïsoleerde leven der groote heeren; hier is aansluiting regel. De verschillende wijzen, waarop de kolonisten met elkander in aanraking komen, verhelpen het verkeerde, 't welk het leven der herders en dat der boeren op het platte land in de maatschappij van vroegeren tijd heeft gebracht.’ - Tot zoover Blerzy. Wij nemen thans afscheid van den squatter en noodigen den lezer uit ons naar de districten der goudzoekers te vergezellen, waar natuur en mensch en dus ook de australische maatschappij zich van een geheel andere zijde vertoonen. De weg van de binnenlanden naar de mijndistricten is alles behalve aangenaam, tenzij men per spoor of met eigen rijtuig, zooals vele squatters bezitten, de reis vlugger, veiliger en gemakkelijker kan maken. De australische diligence is toch weinig bijzonders: een kar, bij 't maken waarvan meer op de duurzaamheid dan op gemak gelet werd, en die bij de fraaie wegen past, welke men in Australië aantreffen kan. Hier en daar heeft men slechts behoorlijke straatwegen; zoodra de

grond maar niet te zandig of eenigzins vast is, laat men den weg in zijn oorspronkelijken toestand. Als de regenvlagen dan diepe kuilen maken, moet het paard den wagen er maar zien door te trekken, tenzij de voerman ze zelf weet te vullen. Door moerassen liggen wegen, gevormd door boomstammen, welke vlak naast elkander, dwars over andere ingeheide stammen zijn gelegen. In de meer bewoonde gedeelten zijn de wegen breed en aan weerszijden met paalwerk afgezet voor 't vervoer van vee. Ook de logementen zijn in de binnenlanden nog niet alles. Behoudens loffelijke uitzonderingen, komt het niet zelden voor dat men op nauwe harde bedden slapen moet, met meer levende wezens in lakens en dekens en meer muizen in den stroozak dan iemand gewoonlijk wel lief is. Maar de reis naar de mijnstreken is volbracht en wij vergeten dit alles, ten einde onze aandacht alleen bij de mijndistricten en de goudzoekers te bepalen. Om met een korte geschiedenis der gouddelvingen te beginnen, onder gouverneur Gipps, van wien wij boven reeds gesproken hebben, toonde graaf Strzelecki in 1839 stukken kwarts, welke goud bevatten en welke hij op zijne reizen door en in het gebergte verzameld had. Toch was hij niet de eerste, die goud in Australië vond. Bij 't leggen van een weg over de blauwe bergen, dus reeds in 1814, beweerde een kettingganger een brok goud gevonden te hebben. Daar men echter op de door hem gewezene plek geen ander goud vond en het den opzichter wat heel vreemd voorkwam, beschuldigde men den gelukkigen vinder, dat het stuk goud gefabriceerd was uit het goud van gestolen horloges en kettingen, en hij ontving niet weinig zweepslagen. Gipps was bang voor de gevolgen, welke het vinden van goud in de kolonie, die toen nog 45,000 convicts telde, zou kunnen hebben, en verzocht Strzelecki zijne ontdekking geheim te houden. De niet inhalige geleerde voldeed aan 's gouverneurs verzoek. Maar twee jaren later kwam een ander geoloog, Clarke, al weder met goudhoudend kwarts te Sydney; hij had het bij 't onderzoeken der bergen tusschen Bathurst en Paramatta gevonden. In 1844 beweerde Sir Robert Murchison, de ijverige voorzitter van het geographische genootschap te Londen, en tevens een uitstekend geoloog, zonder iets van de bovengenoemde vondsten te weten, dat de gebergten van Australië goud moesten bevatten, daar zij op merkwaardige wijze met die van de Uraldistricten, waar goud gevonden werd, overeenkwamen. Ook

hierop letter men niet verder, maar toen na 't vinden van goud in Californië (1848) verscheidene lieden Australië verlieten, begonnen de nieuwsbladen terecht de bewoners van N.-Z.-Wales aan te sporen, om toch te onderzoeken, of hunne gebergten in de bnurt niet hetzelfde opleverden als het verre Californië. En ziet, een kolonist, Hargreaves, die in Californië geweest was en door de overeenkomst der blauwe bergen bij Bathurst met die van Amerika tot ernstig zoeken werd aangespoord, vond in 1851 goud in de Sommerhill-Creek bij Bathurst. Nu was verder aan geen geheim houden te denken. De Sydney Morning Herald verkondigde de tijding met niet weinig ophef en het gouvernement - het maakte bonne mine à mauvais jeu. Hargreaves ontving eene belooning van 10,000 pd. st., Clarke voor zijne stilzwijgendheid, hoewel 't geheim wel eenigszins was uitgelekt en Hargreaves er iets van geweten moet hebben, 1000 pd. st. En Strzelecki of Murchison, de wetenschappelijke orderzoekers? Zij moesten met de eer teverden zijn.

't Spreekt van zelf, dat men nu welhaast ook buiten N.-Z.-Wales de nasporingen begon. In Victoria, waar de kolonie op 't bericht der vondsten bij Bathurst, schier ontvolkt werd, en waar het gouvernement een belooning uitschreef voor hem, die bij Melbourne goudmijnen zou ontdekken, zocht men met bijzonderen ijver, zoodat een jaar na de ontdekkingen in N.-Z.-Wales (October 1851) ook te Clunes, bij den berg Alexander, op 30 uur, en te Bellarat op 24 uur distantie van Melbourne, goud gevonden werd. Niet lang daarna werd ook in het Bendigodistrict, ten N.O. van Clunes en Bellarat, goud gevonden, en in den winter van 1852 hielden zich hier alleen 50,000 goudzoekers op, die bijna allen zoo gelukkig waren met meer of minder belangrijke vondsten naar huis terug te keeren. Sommigen van hen hadden op eenen dag voor 5000 pd. st. gevonden. En van toen af heeft zich het aantal goudvelden steeds vermeerderd: thans is het bewezen, dat bijna in alle rivierdalen van het bergland goud voorkomt, te beginnen bij het schiereiland York tot aan het land ten westen van Bellarat, en dat goud bevattend kwarts op verschillende plekken te voorschijn treedt.

Wij wezen boven reeds met een enkel woord op de revolutie, welke de squattermaatschappij door dit vinden van goud voor een tijdlang onderging. Maar ook andere standen, de geheele australische maatschappij gevoelde dien schok. Het ergst waren de ongelukkige ambtenaren er aan toe, daar de prijzen der

eerste levensbehoeften, vooral toen de kooplui op den ontzaggelijken toevloed van menschen begonnen te speculeeren, spoedig op onrustbarende wijze stegen. Meel steeg in weinig dagen tot een ongehoorden prijs, en een brood van twee pond werd met ruim ƒ 4 betaald, ja, op plaatsen waar 50 à 60,000 goudgravers bijeen waren, werden brood en andere spijzen tegen goud opgewogen[1]. Arbeiders meenden, dat nu ieder binnen een paar dagen rijk werd. Steden liepen zichtbaar leeg, vooral die, welke 't naast bij de goudmijnen lagen; winkels werden gesloten, omdat koopers en verkoopers goudzoekers waren geworden. Alles wat men missen kon werd tot spotprijzen verkocht: men kon 't immers binnen kort beter terugkoopen; huizen, koopwaren, schapen, alles wat iemand in zijne bewegingen belemmerde, werd van de hand gedaan; 500 huisvaders, vertelde de Sidney Herald, hadden zelfs hun vrouwen en kinderen heimelijk verlaten. Nog geen 4 weken na de eerste vondst moesten de dagbladen reeds voor de dolzinnige goudkoorts waarschuwen en de landbouwers op het hart drukken toch bij hun eerlijk beroep te blijven. In den eersten tijd vonden zij natuurlijk volstrekt geen gehoor, vooral niet, toen hier en daar geheele klompen goud gevonden werden en 't bericht daarvan, soms niet weinig vergroot, door de kolonie liep. Waar is het evenwel, dat eens een klomp (nugget) van 100 pond gevonden werd, later een van 233 en in 1858 een van 184 pond, te Bellarat voor 10,500 pd. st. verkocht. Nuggets van 90, 80 en zoo afdalende tot 1 pond, zijn zeer velen gevonden. Het toeval speelde daarbij natuurlijk soms zijn zotste rollen. Twee bergwerkers uit Cornwales waren tot dusver bijzonder ongelukkig geweest, zoo zelfs, dat men hun geen levensmiddelen meer borgen wilde. In Febr. 1868 vonden zij op een goeden dag een nugget, die voor bijna 10,000 pond st. verkocht werd. Twee winkelbedienden kwamen per schip van Engeland te Melbourne, spoedden zich naar de goudmijnen en begonnen hun werk in een groeve (digging), waar de vorige goudzoekers zoo weinig gevonden hadden, dat zij de ‘vervloekte plek’ verlieten. De pasgekomen winkelbedienden

1 Alle bezoldigingen beneden de 3000 moesten met 50 pCt. verhoogd worden, daar de ambtenaars en bedienden anders heengingen, ja zelfs niet leven konden; de policie-agenten kregen dagelijks ƒ 3.60, behalve den kost. Lieden met breede schouders en harde handen werden zeer geziene leden der maatschappij en hielden zich op hoogen prijs.

vonden binnen weinige dagen op diezelfde plaats zooveel, dat zij nog met hetzelfde schip, waarmee zij gekomen waren, naar Engeland konden terugkeeren. Zij hadden hun fortuin gemaakt. Maar om dan tot onze geschiedenis der gouddelvingen terug te keeren, de australische kolonist bezat te krachtig gestel en te veel gezond verstand om langen tijd aan de goudkoorts te lijden. Zeer vele goudzoekers kwamen natuurlijk met leege handen terug. Men zag ze als arbeiders met hun ‘californische hoeden’ en ‘goudgraversjassen’ hun gewone bezigheden hervatten, en dat des te eer, dewijl vele goudzoekers, die hun fortuin gemaakt hadden, naar de steden terugkeerden en aldaar door hun weelderig en verkwistend leven ook voor den handwerksman gelegenheid openden om een zwaar daggeld te verdienen. Nieuwe huizen werden in menigte gezet, timmerlieden en metselaars lieten zich soms met 25 gulden per dag betalen. Vooral zij, die houten en ijzeren instrumenten voor de goudgravers wisten te maken, deden goede zaken. Bedienden ontvingen buitengewoon hooge loonen, tot ƒ 40 per week. Maar nog andere redenen lokten tot terugkeer naar de steden uit. Het goudgraven was een zwaar werk en het leven in de mijnen vorderde meer ontberingen dan vele goudzoekers gedacht hadden. Ook het onrustige en gevaarlijke van dat leven en de afschuwelijke tooneelen, welke men op die goudvelden te zien kreeg, schrikten niet weinigen af. Reeds in de steden verdween de oorspronkelijke bevolking schier onder de onstuimige en talrijke benden der nieuw aangekomenen; er waren maanden, dat er 20,000 vreemdelingen ontscheept werden. Reeds in de steden, zeggen wij, liet zich de invloed hunner ruwe en liederlijke zeden en manieren bespeuren, vooral wanneer zij rijk geworden waren - maar bij de mijnen, op de goudvelden, daar woedde de hartstocht eerst onbedwongen, daar heerschte vooral in den eersten tijd schier alleen het ruwe geweld. Men vocht om de beste terreinen en de dood van een menschelijk wezen werd als niets beschouwd. Men had een concurrent minder, een kans meer. De goudzoeker kon zijn revolver nog minder missen dan zijn houweel. Die geen goede plek getroffen had, verdreef eenvoudig, zoo hij maar sterker was, zijn buurman, als hij dezen meer zag vinden. Uit Tasmania ontsnapte convicts verscholen zich achter struiken en in de bosschen en schudden de goudgravers uit, die 's avonds naar hun tent terugkeerden of naar de stad op reis waren. De

moorden, door deze ‘sharks-land’ (land-haaien) bedreven, werden zoo talrijk, dat het gouvernement weldra eens per maand goed geëscorteerde wagens bij de diggings liet rondgaan. Men gaf dan zijn nuggets en stofgoud in bewaring en ontving daarvoor een bon op de bank van Melbourne. Voeg bij dit alles de tooneelen van dronkenschap en daaruit voortvloeiende vechtpartijen, de inspanning, van het lichaam gevorderd door het geagiteerde leven, dat zelfs de kalmste goudzoeker moest leiden, de geringere kans om veel te vinden, naarmate er langer en door meer personen gegraven werd, en 't zal zeker geen verwondering baren, dat de goudkoorts bedaarde en dat de australische maatschappij allengskens tot haar normalen toestand terugkeerde. Tegenwoordig is dan ook het goudzoeken een bedrijf, een middel van bestaan als landbouw, veeteelt en handel. Het neemt onder de andere takken van industrie zijn plaats in, maar beheerscht volstrekt niet meer de geheele australische maatschappij. Ook spreekt het van zelf, dat van gouvernementswege voorzorgen genomen, regelingen gemaakt werden, voor welke het eerste oogenblik, het plotselinge der gebeurtenis, geen tijd had gelaten. Ja, het had er in den beginne wel iets van, alsof ook het gouvernement mee begon te speculeeren, ook zijn aandeel begeerde en door de goudkoorts was aangetast. Het liet namelijk, zoodra ergens een nieuw goudveld ontdekt was, van elken mijnwerker ongeveer 18 à 19 gulden per maand invorderen; daarvoor ontvingen zij dan hun verlofbillet en werd hun bescherming beloofd. Hoe ver die reikte zagen wij boven. In 1854 wilde de gouverneur van Victoria dit verlofbillet zelfs met ƒ 36 laten betalen, maar toen ontstond er bepaald verzet. De mijnwerkers weigerden de betaling en verschansten zich in een blokhuis. Gedurende twee uur werd er bij Bellarat hevig gestreden, totdat het blokhuis bestormd en de raddraaiers gevangen genomen werden. Het gouvernement gaf evenwel toe, bracht den prijs van het verlof-billet op ƒ 18 terug en zorgde voortaan wat beter voor handhaving van orde, rust en veiligheid. Ook werd het aantal kroegen beperkt. Sedert 1853 mochten op de goudvelden zelve geen nieuwe geopend worden, en werden bepalingen gemaakt om ook elders het aantal kroegen te doen afnemen. Den squatters, die vroeger in de mijndistricten magistraten, en, zooals wij zagen, den goudzoekers alles behalve genegen waren, werd de macht ontnomen; afzonderlijke rechtbanken beoordeelden de quaesties, welke zich onder de mijnwerkers voordeden en ook van de mijn-

werkers namen de afgevaardigden zitting in het wetgevend lichaam hunner provincie. Dank zij deze wijze bepalingen en concessiën, heerscht thans allerwege kalmte bij de diggings en op de goudvelden, wier bevolking, hoewel nog altijd bewegelijk en aan verzoekingen blootgesteld, geenszins meer om hare onmatigheid en ondeugden berucht is. Niet het minst evenwel draagt tot deze kalmte bij de wijze, waarop thans het goud gezocht wordt en die niet weinig verschilt van de woeste ongeregelde methode, volgens welke men vroeger te werk ging. Niet slechts enkele goudzoekers graven thans meer hunne verspreid liggende gaten en mijnen, zoodat zij den goudvelden het aanzien geven van een door mollen omgewoelden tuin; men heeft zich vereenigd en geheele maatschappijen verrichten op groote schaal met veelvermogende werktuigen en talrijk personeel het werk, dat boven de krachten gaat van den enkelen goudzoeker. Een enkele blik op de goudvelden, zooals zij zich thans vertoonen, zal dit ophelderen. Het goud in Australië ligt op drieërlei wijze in den grond verborgen. Het ligt in alluviale terreinen, die eerst in den laatsten tijd gevormd zijn. Het goud ligt daar natuurlijk dicht bij de oppervlakte in kleine korrels tusschen het zand en het gruis in; soms ook, hoewel zeldzaam, vindt men het in nuggets. Het is daar, waar de enkele goudzoeker zijn werk doen kon; dikwijls had hij de aarde slechts door de zeef te laten gaan, om zijn stofgoud en zijn goud te verkrijgen. Meestal echter werkten drie man te zamen; twee man waren dan de eigenlijke gravers, die een kuil groeven van 6 of 8 meters diepte, terwijl de derde het wasschen verrichtte en de aarde door de zeef liet gaan. Dit alles geschiedde zoo ruw, dat Chineezen meermalen de door Europeanen reeds eens gewasschene aarde nogmaals onder handen namen en hun moeite beloond zagen. Niet zelden werd vroeger de zwakste der drie, vóór 't verdeelen, uit den weg geruimd. Deze wijze van goudzoeken geraakt meer en meer in onbruik. De oude goudvelden in N.Z. Wales en Victoria zijn tot op zekere diepte afgegraven en slechts bij de Spring-Creek-diggings, zes geogr. mijlen ten N. van Kilmore in Victoria, bij de Gilbert-diggings, dicht bij de golf van Carpentaria, en bij de Thames-diggings bij Auckland in N. Zeeland, allen na 1867 ontdekt, zou men de oude methode nog gevolgd kunnen vinden en een schouwspel waarnemen, dat, behalve de boven beschreven wanordelijkheden, aan de diggings en goud-

zoekers van 1852 herinnert. In de Spring-Creek-diggings b.v., leefden in 1869 nog ongeveer 18,000 menschen bij elkander in een klein, smal, uitgedroogd rivierdal. De plaats, waar zaken gedaan worden, ‘township,’ bestaat uit ééne, een kwartier lange straat, vrij breed, maar ook heel stoffig, aan beide zijden bezet met planken huizen en met linnen tenten of hutten. Al zijn die gebouwen niet aanzienlijk, de annonces en afbeeldingen op wasdoek, linnen of planken zijn des te kolossaler. Men leest er namen van beroemde hotels en zelfs de Bank of Victoria en de Colonial Bank of Victoria hebben hier kantoren opgericht. Een postkantoor en apotheek ontbreken niet. De levensmiddelen zijn er niet meer zoo duur als op de vroegere diggings; slechts het water moet men voor geld koopen, omdat het er zoo schaarsch is. - 't Mag voor Australië geen ongeluk heeten, dat deze methode van graven verandert. Het terrein toch, waar men op zulk een wijze bezig is en bezig geweest is, ziet er vreeselijk uit. De bodem is in alle richtingen omgewoeld; de boomen zijn, waar zij in 't graven hinderden, op meedoogenlooze wijze uitgeroeid of afgebrand; gruis en zand zijn hier en daar in groote massa's opgehoopt; het regenwater blijft staan in de kuilen, en omgekeerd: de beken zijn troebel en opgevuld met het slijk en zand der wasschingen. Als de goud-ader, welke de gravers gevonden hebben en volgen, onder het huis en erf van een kolonist doorgaat, vergoedt men hem de schade, maar men verwoest zijn huis, men verbreekt zijn sluitingen, men vertrapt zijn veldgewassen. Bovendien is de nabuurschap van dergelijke mijnwerkers nimmer aangenaam te noemen. Zij zijn niet van 't beste soort. Zij behooren, zooals Blerzy zegt, nog altijd tot die klasse van lui, die leven zonder zorg voor den dag van morgen en maar al te genegen zijn een paar dagen achtereen uit te spatten en in eenige uren te verliezen, wat zij na een week van zwaren en gelukkigen arbeid gewonnen hebben.

Een tweede ligplaats van het goud is te zoeken in het oudere alluvium, overdekt met den pas genoemden aangeslibden grond, zoodat men het slechts op een zekere diepte vindt, die van 15 tot 150 meters kan bedragen. Nog dieper ligt het goud en nog moeilijker is het te vinden in de kwartsaderen, die tusschen de spleten van het silurische terrein door tot aan de oppervlakte der aarde opklimmen. Natuurlijk moeten hier meer personen aan het graven van kuilen en putten en zien heen te

dringen door de lagen klei en zand en soms door het zoo harde basalt, een werk, dat tijden kan duren en veel kapitaal en instrumenten vordert. Wat wonder, dat er zich vereenigingen van werklieden en maatschappijen gevormd hebben, die met groote stoommachines begonnen te werken en den enkelen goudzoeker door hoog loon aan zich trachtten te verbinden? 't Zijn nu deze maatschappijen, welke van het goudzoeken een bepaalde industrie maakten, aan het terrein een ander uiterlijk, aan het leven der goudzoekers een andere richting gegeven hebben. Of er daarem minder goede zaken gedaan worden en Australië er minden goed bij vaart dan vroeger? Volstrekt niet. Al hoort men dan ook minder spreken van goudklompen en fabelachtige fortuinen, in éénen dag gemaakt; al treft men niet zooveel parvenus meer aan, die met bankbiljetten hun pijp aansteken en 's avonds met hun beslikte laarzen in de loges plaats nemen, de arbeiders dier maatschappijen ontvangen toch ook een zeer hoog loon, de leden dier maatschappijen maken nog altijd behoorlijke procenten van hun geld. Ja de steden, bij en in de buurt der goudvelden, ondervinden wel zoo goed als vroeger de heilzame gevolgen van het drukke verkeer naar en van de mijnen. Wij willen een en ander ten slotte met een enkel voorbeeld bewijzen. De Great Extended Company groef een mijn ter diepte van 110 meter, waarmede men 3 jaar bezig was; voor pompen en machines besteedde men ƒ 250,000, terwijl de 24 directeuren gedurende die 3 jaar samen een inkomen genoten van ongeveer een kwart millioen; 15 maanden nadat het eigenlijke goudzoeken begon, waren niet alleen alle onkosten gedekt, maar had men ook reeds ¼ millioen winst en er was dus in die 15 maanden voor ƒ 750,000 goud uit de mijnen gehaald. Twee andere maats chappijen hebben in den tijd van 4 jaren, met een kapitaal van ƒ 130,000, voor ƒ 400,000 goud gewonnen. Maar de schitterendste zaken maakte de Port Philip Company. Zij maakte 12 jaren lang gemiddeld ieder jaar meer dan een millioen gulden winst. Dat alle maatschappijen niet even voordeelig gewerkt hebben, ligt in den aard der zaak. Toch neemt hun aantal steeds toe, en op hoe groote schaal de goud-industrie thans reeds ondernomen wordt, blijke uit deze opgave, dat in Victoria alleen (in N.Z. Wales is het wat minder) het grondkapitaal der verschillende bergwerk-vereenigingen op 20 millioen gulden geschat wordt en dat men de gebezigde machines op 13,500 paardekracht berekent. - Australië's goud-

rijkdom schijnt zoo niet onuitputtelijk, dan toch in lang nog niet uitgeput. Reeds in 1861 vertoonde men op de tentoonstelling te Londen een obelisk van goudblik. Zijn grondvlak was 10 vierkante voeten, zijn hoogte 42 voet. Als hij massief geweest was, zou zijn gewicht geweest zijn 1,600,000 lb, zijn waarde 1300 millioen gulden. Die obelisk stelde de massa goud voor, welke Australië van 1851-1861, dus in tien jaar, opgeleverd had. Ook thans nog brengt Australië gemiddeld jaarlijks voor een waarde van 120 millioen voort, ongeveer de helft van al het goud, dat jaarlijks ter markt komt. En toch schijnt een nog grootere massa in den grond aanwezig te zijn, zoodat de goud-industrie nog in langen tijd niet behoeft te gaan kwijnen. In 1857 werd door de Wetgevende Vergadering te Melbourne een commissie benoemd, om te onderzoeken, welke rijkdommen in goud de kolonie Victoria nog wel ten naastenbij bezat en hoe langen tijd men zou noodig hebben om die goudmassa's in de mijnen te exploiteeren. De commissie berekende, dat als men de terreinen in Victoria, welke goud bevatten, samenvoegde, men een oppervlakte zou verkrijgen van ongeveer 8 à 900 vierk. geogr. mijlen, anderhalfmaal Nederland's oppervlakte. Dat goudterrein werd verder door de commissie op 20,444 millioen kubieke yards geschat. Gesteld nu, dat 100,000 werklui jaarlijks 90 mill. kubieke yards uitwasschen, dan zal men toch nog verscheidene jaren noodig hebben om Australië's rijkdom uit te putten. De waarde van het goud, 't welk de kolonie Victoria nog zou bevatten, schat de commissie op 324,000 mill. gulden. Werd deze som onder de bewoners van Europa verdeeld (er zijn er 280 mill.), dan zou ieder Europeaan ongeveer ƒ 1150 ontvangen. - Wij zeiden boven, dat vooral ook sedert de meer geregelde gouddelvingen, de plaatsen in de buurt der mijnwerken zijn opgekomen. De plaats, waar Bellarat gebouwd is, was vóór 1851 nog een onbekende woudstreek. De tenten der eerste goudgravers werden weldra vervangen door houten, toen door steenen huizen. Thans ziet men in de stad reeds verschillende monumenten en publieke gebouwen, op kosten van de stad of het provinciale gouvernement gezet. In 1864 telde de stad reeds 22,000 inwoners en de begrooting sloot met een batig saldo van 250,000 gulden. Drie theaters, 9 banken, 12 kerken voor verschillende gezindten, een prachtig hospitaal, een museum en een leesmuseum bewijzen, dat de bevolking hooger staat dan de goudzoekers van vroegere dagen. De straten zijn geplaveid, met gas verlicht,

worden door besproeiing frisch gehouden. Nog wel twaalf andere kleine steden en vlekken, meest van tusschen de 2 en 10,000 zielen, bijv. Creswich, Ararat, Maryborough, Castlemaine en anderen, gaan denzelfden weg op als Bellarat en vertoonen op kleinere schaal dezelfde teekenen van bloei en vooruitgang, van krachtig leven. Zelfs de omstreken, het terrein, waar vroeger de goudzoekers hun gaten en holen groeven, beginnen zich anders te vertoonen. Die alluviale terreinen zijn natuurlijk niet onvruchtbaar en zoowel geschikt voor veeteelt, waartoe zij vroeger gebezigd werden, als voor landbouw. Hier en daar verrijzen kleine huisjes mot tuinen, waarin vele en velerlei gewassen prijken, ja men zou op 't eerste gezicht niet vermoeden in de mijnstreken te zijn, zoo niet hooge steenen schoorsteenen het bewijs leverden, dat daar in de diepte der aarde gewerkt wordt. De spoorweg, die eerst alleen Melbourne, Geelong en Bellarat vereenigde, is nu ook reeds noordwaarts naar Castlemaine en het district Bendigo, waarin de berg Alexander, voortgezet en heeft zelfs noordelijker dan Sandhurst, den Murray bereikt; in alle zes mijndistricten begint zich de kalmte, de bedrijvigheid en de matigheid te vertoonen, die het Engelsche leven kenmerkten. Zoo als wij zeiden, zijn de onstuimige goudzoekers naar de pas ontdekte mijnen verhuisd, om ook daar door machines en maatschappijen achterhaald en verjaagd te worden. Bij den dag neemt de bevolking in de mijndistricten toe; reeds in 1864 woonde er meer dan de helft der geheele bevolking van Victoria. - Zoo leeft en werkt men in de mijnstreken, die zeker niet minder waarde bezitten dan de grensdistricten der squatters en evenzeer getuigen van de schoone toekomst der australische koloniën. Waar in zoo korten tijd zooveel schatten aan den grond zijn ontwoekerd, en wat meer is, waar in zoo korten tijd een kalme, geregelde maatschappij het woelige leven der eerste goudzoekers verving, daar mag terecht van de toekomst nog meer verwacht worden. De vlijtige hand en de organiseerende geest van den Angelsaks leveren daarvoor de beste waarborgen op.

Heeft de reiziger in de mijndistricten reeds moeite om zich voor te stellen, dat hij zich bij zijne tegenvoeters bevindt, dat de meeste dezer koloniën eerst in deze eeuw, eerst in de laatste twintig jaren tot eenige ontwikkeling zijn gekomen, nog treffender vertoont zich het reusachtig snelle in die ontwikkeling, wanneer men de steden der kust, de haven- en handelsteden bezoekt. Vooral zou de verbazing groot moeten zijn, wan-

neer men het eerst van de west- of noordzijde een Melbourne of Sydney zou kunnen te zien krijgen en van de bergen afdalende door het ‘bush’, dat schier aan de stad grenst[1], of langs tuinen, wijngaarden en bouwgronden, plotseling kon verplaatst worden te midden van alle comfort, weelde en fijne geestbeschaving, zooals in Europa slechts een Londen, Parijs, Berlijn of Weenen kunnen aanbieden. Maar ook nog voor hem, die Sydney en Melbourne van de zeezijde bereikt, leveren deze steden telkens stof tot verbazing. Niets doet denken aan Australië. Om uit dat oogpunt Melbourne eens te bezien, zoodra ge uwe stoomboot verlaten en den australischen bodem betreden hebt, brengt de engelsche cab u door breede, goed geplaveide straten, vol rijtuigen en menschen, naar het u aanbevolen logement. Aan weêrszijden van die straten verheffen zich statige gebouwen, dikwijls van ijzer en zink, in plaats van hout en lei; daarnaast staan prachtige winkels, groote restauraties en koffiehuizen. Aan het einde van die breede hoofdstraat staat wel het grootste gebouw, een paleis, opgetrokken uit gehouwen steen van Tasmania. Het is het House of Assembly van de kolonie Victoria. Het oudere gedeelte van de stad heeft wel wat nauwer dwarsstraten en stegen, maar in de nieuwere gedeelten is ruimte opengelaten voor squares en parken, vooral in het later bijgebouwde Oost- en Noord-Melbourne, Sandridge en Emeraldhill. Reeds nu heeft de stad meer dan ééne voorstad, waartoe ook de havenstad Williamstown zou kunnen gerekend worden, met de groote dokken en kolossale scheepswerven: binnen kort evenwel zullen alle dorpen in de buurt bij de stad getrokken of tot de stad gerekend moeten worden, want de bevolking breidt zich ontzaggelijk spoedig uit. Toen de eerste volkstelling gehouden werd, in 1837, d.i. dus twee jaar na de stichting, woonden er te Melbourne 224 personen; in 1866 woonden er 140,000. Allicht leven er nog van die eerste bewoners, die dan het recht hebben over veranderingen in het oude Melbourne, over bloei en vooruitgang te spreken. Het aantal openbare gebouwen is natuurlijk nog minder talrijk dan in de steden van Europa; zij nemen echter bij den dag toe en bewijzen zoo zonneklaar, dat geldverdienen toch niet de eenige spil is, waarom de australische maatschappij draait.

1 Het ‘bush’ reikt werkelijk hier en daar tot in de onmiddelijke buurten der stad, zoodat men op die plekken vooral een levendig idee van Australië, zooals het vóór 70 à 80 jaar er uitzag, kan krijgen. Christmann, p. 328.

Immers behalve het bovengenoemde paleis, het House of Assembly, en het statige stadhuis, heeft men er reeds een Universiteit, met een groot museum, eene openbare bibliotheek van meer dan 30,000 banden, voor iedereen toegankelijk, een museum voor kunst, vele theaters, tallooze kerken. In scholen is Melhourne zeer rijk[1]. Zij zijn gedeeltelijk door de verschillende kerkgenootschappen, gedeeltelijk door 't gouvernement gesticht, of het zijn inrichtingen van particulieren. Voor een behoorlijke communicatie met de buitenwereld is natuurlijk gezorgd. Door de telegraaf is Melbourne verbonden met alle steden van Zuid- en Oost-Australië, van Tasmania en Nieuw-Zeeland. Stoombooten varen geregeld tusschen alle belangrijke havens der verschillende koloniën; over de spoorwegen zeiden -wij boven het een en ander. Daar, op het station te Melbourne, heerscht weinig minder beweging dan op de drukste in Europa: ook worden u reeds dagbladen genoeg te koop aangeboden, vooral de ‘Herald’, de ‘Argus’ en de ‘Age’. Van frisch en gezond drinkwater is Melbourne rijkelijk voorzien. Zeven uren van de stad af en 180 meter hooger ligt een meer, door een riviertje gevoed, met een muur omgeven en zoodoende in een reusachtig reservoir veranderd. Het water van dit meer wordt niet alleen tot drinkwater gebezigd; men besproeit er de straten ook mede en bezigt het bij branden. De kosten voor de inrichting van deze reusachtige waterleiding, bedroegen ƒ 6 millioen. - De van nature niet zeer mooie omstreken van Melbourne worden telken jare verfraaid en de gezondheidstoestand verzekerd. Onder de verbeteringen moet men rekenen het droogmaken van de moerassen der Yarra-Yarra, de rivier, waaraan Melbourne gelegen is; tot de verfraaiingen, den aanleg van den botanischen tuin, aan het gouvernement toebehoorende en onder directie gesteld van Dr. Ferdinand Müller, een duitsch botanicus, die zich voor de wetenschap en voor Australië zeer verdienstelijk gemaakt heeft. De tuin ligt prachtig aan de Yarra-Yarra, bevat de planten en gewassen van alle landen en is de lievelingsplek der bewoners van Melbourne. De toegang is voor ieder

1 De ‘Australian Almanac and Handbook for 1871’ telt in de geheele kolonie niet minder dan 1385 dagscholen, met ongeveer 100,000 leerlingen en 4,000 geexamineerde onderwijzers. Buitendien heeft men 1028 zondagscholen met ongeveer 77,000 leerlingen. 't Ligt in den aard der zaak, dat het grootste aantal dier scholen en leerlingen zich te Melbourne bevindt.

opengesteld. Natuurlijk is de botanische tuin niet de eenige plek, waar men het stadsgewoel, de hitte en het stof ontvluchten kan. Men heeft aan de andere zijde der stad de Fitz-roy-garden, de Richmond-Paddok of het koninglijke park. En als dan de regimentsmuziek in dit park speelt, dan wordt de Engelschman door die muziek, door de schitterende menschenmassa en de geheele natuur zoozeer aan de Kensington-gardens in Oud-Engeland herinnerd, dat hij zich haast niet voorstellen kan zoo vele duizende mijlen van zijn geboortegrond verwijderd te zijn, aan 't andere eind der aarde, in eene kolonie, die nog even 30 jaar oud is.

En dan nu Sydney, de hoofdstad van Australië, door de jongere zustersteden als oudste nog altijd met den meesten eerbied behandeld. Wij zullen den lezer niet weder vermoeien met eene opsomming van gebouwen, met eene beschrijving, die wij aan de eerste de beste hoofdstad van Europa zouden kunnen ontleenen. Slechts op het karakteristieke der stad willen wij met een enkel woord wijzen. Rondom de rotsachtige, diep ingesneden oevers der baai, achter de reusachtige masten, is het daar prachtig gelegen, met zijne lange, lange straten, tallooze steenen gebouwen, kerken, hooge torens en even hooge, rookende schoorsteenen, die reeds in de verte het bestaan van menigvuldige fabrieken en industrieele etablissementen aanwijzen. Links van de stad, op een hoogte, in gothischen stijl opgetrokken, ligt de burgt, het paleis van den gouverneur, en iets lager op een vooruitspringende rots, een vestingwerk ‘fort Macquarie’, meer ter begroeting van engelsche schepen dienende, dan bestand tegen een ernstigen vijandelijken aanval. De stad strekt zich zeer ver uit: de hoofdstraat (George-street) is meer dan een uur lang en anderen zijn weinig korter. Ook hier weder merken wij een universiteitsgebouw op, een kunstwerk van architectuur, van kolossale afmetingen (het front is eenige honderde voeten lang), rijkelijk versierd en voor ruim ƒ 750,000 gebouwd. Verder vallen in het oog: het museum voor natuurlijke historie, met een uitstekende verzameling australische zoogdieren, vogels en visschen; de hallen, die met hun sierlijke gevels niet weinig de straten opluisteren en waar als 't ware een steeds geopende tentoonstelling gehouden wordt van alles wat het land aan voeding voor den mensch oplevert, het land, waar vroeger zoo dikwijls hongersnood dreigde en dat door het moederland moest onder-

houden worden. Een interessant gezicht levert ook het nieuw gebouwde groote postkantoor op, vooral tegen het uur, dat de post naar Europa vertrekt. Niet alleen het gebouw zelf, maar zelfs de straat er voor vullen zich met menschen, die brieven, couranten, pakjes afgeven willen. Uittreksels uit de groote couranten, reeds onder kruisband en gefrankeerd, worden te koop aangeboden, sommige verkoopers hebben reeds pen en inkt in de hand, zoodat men heel gemakkelijk het adres er op zetten kan van den vriend of bloedverwant, dien men van de zaken in de kolonie op de hoogte wil houden. Scholen[1] zijn er hier te Sydney schier evenveel als kerken, en dat beteekent iets in een engelsche kolonie, waar men als in het moederland kerkelijk gezind en waar de zondagswet nog zoo geheel van kracht is. - Ook Sydney heeft reeds tal van voorsteden. Wij noemen slechts Glebe, Paddington, Waverley, Southhead, Newtown, enz., en ofschoon de bevolking niet zoo snel is toegenomen als te Melbourne, is het woelen en krioelen, draven en dringen, vooral aan den havenkant, er niet minder dan in de groote havenstad aan Australië's zuidkust. Juist dat leven, die drukte aan den havenkant, karakteriseeren Sydney geheel en al. Er zijn eigenlijk twee havens. Aan de Sydneycove, dicht bij 't fort Macquarie, leggen de groote zeeschepen aan, uit alle streken der wereld hierheen gekomen, maar de tallooze kustvaarders liggen in de Darling-haven en zoo ook de stoombooten, welke het verkeer tusschen de stad en de voorsteden levendig houden. Daar echter zoowel de kust- als de buitenlandsche handel en de scheepvaart om 't zeerste bloeien, wedijveren Sydney-cove en de Darling-haven in levendigheid en woelig vertier. -

Dat de kuststeden en kustbewoners andere middelen van bestaan hebben, andere bronnen van welvaart bezitten, dan de bewoners der binnenlanden aan gene zij der bergen, ligt in den aard der zaak. Handel, landbouw en nijverheid staan hier boven aan en van deze drie bekleedt handel (het blijkt uit de drukte in Sydney's beide havens) de eerste plaats. Reeds door de kustvaart tusschen de naburige steden en eilanden worden de waren in de groote pakhuizen en magazijnen gestapeld. Hier wordt het brandhout aangebracht van Botany-baai of palm-olie

1 Het aantal scholen in de geheele kolonie bedroeg 1234 dagscholen met 1814 onderwijzers en 66,835 discipelen, waarbij nog te voegen 805 zondagscholen, met 5425 onderwijzers en 48,081 leerlingen.

van de Fidschi-eilanden of graan van de Hawkes-bury baai en eieren en boter van Wollongong, plaatsen in de buurt van Sydney gelegen en bekend als de vruchtbaarste streken van N.Z. Wales. Daar vertrekken schepen met thee, koffie en suiker naar Brisbane of met bijlen, hoefijzers en allerlei ijzeren voorwerpen naar Rockhampton in Queensland. Ook te Melbourne wordt voor ruim £ 2,000,000 naar de naburige koloniën uitgevoerd[1]. Wat heeft deze kustvaart en kusthandel echter te beteekenen in vergelijking met den overzeeschen handel, die in honderden van schepen goederen van duizenden ponden sterling waarde naar en van Sydney en Melbourne uit- en invoert. Op reusachtige wijze heeft zich het handelsverkeer in die steden uitgebreid. In 1792 werd het als een bijzonderheid aangezien, als er één handelsschip te Sydney kwam, in 1870 voeren 2073 de havens der kolonie N.Z. Wales binnen, zeilden 2018 die havens uit, bedroeg de invoer bijna 10, de uitvoer ruim 8 millioen £. Alleen voor Melbourne bedroeg de invoer in 1866 £ 14,771,711, de uitvoer voor 1867 ruim £ 12 millioen. Ook daar varen reeds meer dan 2000 schepen de haven in en uit[2]. En om voor de koloniën gezamenlijk een cijfer te noemen, ofschoon N.Z. Wales, Victoria, Zuid-Australië, Queensland en Tasmania in 1865 nog geen 1½ millioen inwoners telden, bedroeg de waarde van den uitvoer en wel alleen van wol, koren, koperers, steenkolen en goud niet minder dan 18 millioen £ en die van alle mogelijke handelsartikelen nog de helft meer, niet minder dan 27 millioen £.[3]. - Na al hetgeen wij boven

1 Consul. Berichten, III, 1869, blz. 418.

2 Christmann, p. 372. Wie over dezen australischen handel meerdere bijzonderheden verlangt te weten, raadplege, behalve de aan 't hoofd van ons opstel aangegeven werken, Dr. Henkel, Die Naturproducte und Industrieerzeugnisse im Welthandel. Erlangen, Enke, 1869, II, p. 641. De Verslagen van den belgischen consul Salvador Morhange en van den nederlandschen consulgeneraal, Ploos van Amstel, zijn juist niet alleen met het oog op den australischen handel, maar ook voor de kennis der koloniën in 't algemeen alleszins lezenswaardig. Veel uit de verslagen van den heer Ploos van Amstel bracht de heer P.N. Muller reeds voor het nederlandsche publiek in zijne verdienstelijke en belangrijke 'Verzameling van Consul. berichten en verslagen,' enz. Staatk. en Staathuishoudk. Jaarb., 1865 en 1869. Hij knoopt aan zijne uittreksels, gelijk de nederlandsche consul telkens aan zijne verslagen, wenken en opmerkingen vast, waarvan de nederlandsche handelaar nog niet zoo ruimschoots gebruik schijnt te maken, dat het overtollig mag heeten eenigen daarvan hierboven te herhalen.

3 2320 schepen van 721,274 ton voeren de havens van Victoria binnen, 2334 van 730,961 ton voeren ze uit. Austr. Almanac, 1871, p. 75.

over veeteelt en goudmijnen in 't midden brachten, spreekt het van zelf, dat wol en goud bij de artikelen van uitvoer het eerst in aanmerking komen: in N.Z. Wales bedroegen zij in 1862 reeds ruim 4 van de 7, in Victoria ongeveer 9 van de 12 millioen £. Toch komen ook reeds graan en wijn onder die artikelen voor en bewijzen dus, dat landbouw en vooral wijnbouw, aan de kusten niet verwaarloosd worden en een tweede middel van bestaan vormen. In Zuid-Australië b.v. bedraagt de uitvoer van graan en meel niet minder dan 41 pCt. van den geheelen uitvoer[1]; en uit het land, dat voor 30 jaren haast zelf niet te eten had, wordt thans reeds voor een waarde van ruim twaalf millioen gulden aan graan uitgevoerd[2]. - In Victoria, al staat het dan ook nog bij Zuid-Australië achter, neemt de land- en wijnbouw insgelijks steeds in uitgebreidheid toe. Weit en wijn worden in de omstreken van Melbourne gevonden als bij den Rijn; amandelen, perzikken, oranjeappelen komen tot rijpheid naast de katoenstruik, het indische suikerriet en den moerbezie-boom en dat in den grond, waar vroeger slechts de eukalypten en andere eigenaardige australische gewassen gevonden werden. Eenige jaren na de stichting waren nog eerst ruim 3000, thans zijn er bijna 600,000 akkers in cultuur gebracht; in 1851 leverde Victoria ruim 4000 gallons wijn, in 1868 reeds 459,072. Geen wonder dus, dat de vreemde consuls in hunne verslagen steeds hoog opgeven van de wijze, waarop de landbouw zich uitbreidt. Reeds voor 1868 schreef onze consul, dat de landbouw in Victoria verbazend toenam en verzekerde, dat in Victoria 29,389 mannen en 12,822 vrouwen, dus ruim 1/10 van de geheele bevolking met den landbouw bezig waren[3], geholpen door 165 stoommachines met 1,239 paardekrachten, die een waarde vertegenwoordigden van £ 804,515. En ook nu nog weder, in zijn laatste verslag, schrijft de nederlandsche

1 Zooals ook uit de aan 't slot van dit hoofdstuk volgende opgave blijkt, vergoedt Zuid-Australië door haar kopermijnen en veldgewassen het geringer aantal kudden en de mindere massa goud. In Zuid-Australië bedraagt het aantal in cultuur gebrachte akkers over de 800,000, in N.Z. Wales ruim 400,000, in Victoria bijna 600,000. Vandaar dat de uitvoer van Zuid-Australië van 1861-1865 aldus wordt opgegeven: granen en meel 41.2 pct., wol 30.8 pct., metalen (meest koper) 24.5 pct., andere artikelen 3.5 pCt. Vandaar ook dat de wijnbouw in deze kolonie het meest oplevert. Étude sur l'Australie, p. 273.

2 Het juiste cijfer is £ 1,037,085; in 1850 bedroeg dit nog slechts £ 38,312. Et. s. l'Austr., p. 248.

3 Jaarb., 1869, p. 285.

consul[1], dat ‘de landbouw op nieuw is toegenomen’ en ‘de aanplanting van den wijngaard verder is uitgebreid.’

In N.Z. Wales heeft de landbouw nog niet die vorderingen gemaakt, welke men van de vruchtbaarheid van den grond en het voor Europeesche kolonisten zoo aangenaam klimaat kon verwachten. De hooge loonen en verlokkende goudvelden hebben hier vooral nog velen der landverhuizers van 't bebouwen van den grond afgehouden. Toch worden er verbouwd[2]: weit, maïs, gerst, haver, aardappelen, tabak, suikerriet, sorgho, veevoeder, ooft en groenten. In de laatste jaren steeg het aantal bebouwde akkers van 131,000 tot ongeveer 500,000. Veel meer zorg wordt er ook sedert het jaar 1855 aan den wijnbouw besteed. Reeds in 1862 waren er 1400 akkers met den wijnstok beplant. De genomen proeven hebben belangrijke resultaten opgeleverd en bewezen dat de verschillende europeesche soorten van wijndruiven in Australië niet alleen volkomen tot rijpheid komen, maar ook veel en goeden wijn leveren. In Frankrijk levert de acre gemiddeld 190 gallons, in Australië van 160-200. In smaak, kleur en kracht komen de australische wijnen het meest overeen met den spaanschen Xeres, terwijl sommige soorten aan den Muskaat herinneren, zooals die in Zuid-Frankrijk gevonden wordt. In den laatsten tijd heeft men ter verbetering van den wijnbouw Duitschers uit de Rijnstreken naar Nieuw Zuid-Wales doen komen. Geen wonder dan ook, dat het aantal gallons van 1855-1867 van 90,000 tot 242,183 gestegen is. Behalve de bovengenoemde veldgewassen en den wijnstok, zal ook katoen in N.Z. Wales een belangrijk artikel van verbouw kunnen worden[3]. Vooral in het Richmonden Clarence-district (in 't N.O. van N.Z. Wales gelegen) bezitten grond en klimaat die eigenschappen, welke in Zuid-Karolina zulk uitstekend katoen deden groeien. Eindelijk noemt v. Scherzer niet minder dan 193 voor den handel of de industrie geschikte houtsoorten (Nutzhölzer). Op de tentoonstelling van landbouw-produkten, in 1869 te Sydney gehouden, werden dan ook de schitterendste bewijzen afgelegd van den

1 Verzameling, III, 1869, p. 402 en 403

2 Von Scherzer, p. 464.

3 ‘In Australien,’ meent v. Scherzer, ‘taucht ein neuer, hochwichtiger Concurrent (voor de katoen-productie) auf, welchen der von nationaler Voreingenommenheit geblendete Amerikaner völlig übersehen, vielleicht auch absichtlich ignorirt hat.’

ijver en de vlijt der kolonisten, ook op 't gebied van landen tuinbouw betoond. Zij kunnen wedijveren, die bewijzen, met de goud-piramide, waarvan wij boven spraken, en zullen het op den duur daarvan winnen.

Ons rest nog één punt bij 't bespreken van de levenswijze en de middelen van bestaan der kustbewoners, in tegenoverstelling van die der squatters en geudzoekers. Zal de angelsaksische-kolonist zijn ware natuur niet verloochenen, dan moet zijn industrieele aard, haast schreef ik zijn industrieel genie, zich ook hier weder even als in Oud-Engeland en in de Vereenigde Staten ontwikkelen. Nu dan, dit is ook werkelijk het geval en van jaar tot jaar nemen de verschillende takken en ondernemingen van industrie in aantal er. uitgebreidheid toe. Wij noemen slechts de vele etablissementen voor 't verwerken van metalen (ijzer- en geelkopergieterijen), de leerlooierijen, talkziederijen, zeepfabrieken, tichel- en kalkovens, de tallooze molens, eindelijk de brouwerijen, tabakskerverijen, suikerraffinaderijen, kaarsenmakerijen en brandewijnstokerijen. Daarbij zijn in den laatsten tijd in N.Z. Wales nog ontstaan fabrieken voor 't vervaardigen van glas, papier en kerosine-olie[1]. Reeds in 1862 was het aantal fabrieken en industrieele ondernemingen (manufactories, works), dat in N.Z. Wales in 1830 nog eerst 84 bedroeg, tot 859 gestegen[2]; in 1865 bedroeg het gedeelte der bevolking, dat zich met industrie bezig hield, reeds ongeveer 9 pCt., terwijl de goudgravers 5 pCt. en de landbouwers en veefokkers 15 pCt. bedroegen.

Ook van de industrie in Victoria schrijft de heer Ploos van Amstel, dat zij ‘met rassche schreden voorwaarts gaat.’ In 1867 werden de industrieele ondernemingen reeds op 733 geschat, nog buiten de 118 graanmolens, 82 bierbrouwerijen en 62 steengroeven. Men telde o.a. 21 landbouw-fabrieken, 10 beenzwart-fabrieken, 31 wolwasscherijen, 32 kaars- en zeep-fabrieken, 49 leerlooijerijen, 68 gember- en likeurstokerijen, 27 kalkovens, 99 houtzaagmolens, 38 kleeder-fabrieken, 15 scheepstimmerwerven, 11 gas-fabrieken, enz.[3]. Na 1867 verrezen nog een Meat-preserving-company, een fineer zaag-fabriek, die Europa bekend zal moeten maken met de prachtige houtsoorten van Victoria, de ‘Australian destillery’, een nieuwe branderij bij de

1 Verzameling, enz., p. 40.
2 Stat Reg. from N.Z. Wales, p. 38.
3 Verzameling, p. 411.

Yarra-Yarra voor de distillatie van graan en druiven, een glasblazerij, een oliemolen, enz., enz.

Ik meen bewezen te hebben wat ik bewijzen wilde. De lezer herinnere zich na 't lezen van dit alles nog even de strafkolonie in de wildernis, de hongersnooden, bushrangers, de ongezonde australische maatschappij en het baatzuchtige moederland. Ontegenzeggelijk vast staat dan het feit, dat hier niet de plaats, noch eenige andere gunstige omstandigheid den bloei der kolonie in 't leven riep, dat hier slechts de energie der bevolking de koloniën vestigde, uitbreidde en tot bloei bracht. 't Valt wel niet te ontkennen, dat het vinden der goudvelden krachtig medehielp tot bereiking van het doel: toch zou men zeer eenzijdig oordeelen, zoo men daaraan alleen de ontwikkeling der koloniën wilde toeschrijven. Nog voor dat zij immers ontdekt waren, die goudmijnen, was men reeds op den goeden weg, en bovendien uit de wijze, waarop zich die ongeregelde goudzoekers-maatschappij vervormde, spreekt juist die organiseerende kracht, welke ook het geheel tot zoo hoogen bloei bracht. 't Is en blijft dus, zonder eenige phrase, een verheffend schouwspel, 't welk de engelsche koloniën in Nieuw-Holland opleveren. Zij zijn een leerrijk voorbeeld voor alle koloniseerende volken van wat vlijt, ijver en in de eerste plaats volharding der kolonisten zelve vermogen. Dichterlijk moge het klinken, toch behelst het waarheid, het woord, waarmede Christmann zijn alleszins lezenswaardig boek besluit: waar vroeger de wildernis en de oorspronkelijke, eeuwenoude bosschen het land overdekten, daar verheffen zich thans bloeiende steden, zetels der industrie; waar vroeger het voetpad van den zwarte zich door het bosch kronkelde, jaagt thans de locomotief langs den ijzeren weg; waar de arme inboorling zijn zwakke kano, uit dierenhuiden vervaardigd, met zijne speer als roeiriem in beweging bracht, trekt thans de stoomboot zijn trotsche voren in de schuimende golven, en waar geheele volksstammen na bloedigen strijd of ten gevolge van hun armzalig leven te gronde gaan, daar grondvest een nieuw menschengeslacht machtige en vrije staten, daar verrijst een nieuwe, de nieuwste wereld. - Nevensgaande tabel moge 't den lezer ten overvloede nog bewijzen, welk een leven, welk een steeds voortgaande ontwikkeling er in de drie voornaamste koloniën te bespeuren is. Zij verschaft tevens de gelegenheid de koloniën onderling te vergelijken en op te merken, hoe de squatter in N.Z.

NAMEN.	JAAR.	BEVOLKING.	JAAR.	IN CULTUUR GEBRACHTE AKKERS.	JAAR.	VEESTAPEL. PAARDEN.	RUNDVEE.	SCHAPEN.	JAAR.	SCHEEPVAART EN HANDEL. SCHEPEN. Ingek.	Uitgek.	WAARDE. Invoer.	Uitvoer.	JAAR.	WIJN. Uitvoer met eigenlijk bepaald.	Opbrengst in gallons.	JAAR.	GOUD. AANTAL ONCEN.
												£	£					1 once = 4 £.
N. Z. Wales.	1821	29,783	1825	45,514	1825	6,142	134,519	237,822	1825	85	75	300,000	100,000					
	1850	265,503	1850	198,046	1850	132,437	1,738,965	13,039,324	1850	976	1014	2,078,338	2,399,580	1855	1109	90,000	1851	144,120
	1862	367,405	1862	302,138	1862	273,380	2,650,383	6,145,651 *	1862	1493	1568	9,334,645	7,102,562	1862	1400	144,800	1862	699,566
	1868	496,765	1868	434,826	1870	280,304	1,705,904	14,989,923	1870	2073	2218	9,933,442	8,393,733	1867	± 3000	242,183	1869	224,382
Victoria.	1836	224	1840	3 210	1836	57	100	26,000						1843	4	?		
	1851	77,345	1850	34,703	1851	21,219	378,806	6,032,783	1851	?	?	1,055,437	1,422,509	1851	161	4,621	1851	145,146
	1857	410,769	1859	298,959	1857	47,832	64,691	3,464,100 †	1865	1743	1823	13,257,537	13,150,748	1860	811	13,966	1859	2,280,675
	1870	600,000	1867	502,615	1868	131,148	650,502	9,532,911	1869	2320	2334	13,464,354	13,908,900	1868	?	459,072	1869	1,440,939
Z. Australië.	1840	14,630	1842	2,503	1840	959	16,052	166,770	1838	?	?	?	158,582	1850	282	?		Opbrengst der kopergroeven, waarde in £.
						in 1844	in 1844											
						2,150	30,000											
	1850	63,900	1850	64,728	1850	?	?	1,350,000	1850	?	?	345,572	570,817	1858	1626	?	1845	19,020
	1860	124,112	1860	428,816	1857	26,220	310,400	2,075,805	1857	374	367	1,621,052	1,958,572	1865	6209	839,479	1852	374,778
	1870	172,860	1869	830,576	1869	73,828	119,697	4,436,955	1868	555	581	2,500,394	3,164,622	1868	6629	863,454	1864	700,000

* Van 1850—1860 werden van N. Z. Wales afgescheiden Victoria (1851) en Queensland (1859).
In Victoria nam dus door 't vinden van goud de veestapel niet weinig af.

Wales, de landbouwer in Zuid-Australië, de goudzoeker in Victoria in den wedstrijd om Nieuw-Hollands grond op elke wijze te exploiteeren, de overwinning behaalt. Het eerste jaar, 't welk ik ter vergelijking stelde, was òf het eerste, waarin een statistiek geleverd werd, òf het jaar der stichting van de kolonie, òf het oudste jaar, 't welk de mij ten dienste staande bronnen opgaven. Het jaar 1850 of 1851 koos ik, omdat het de ontdekking der goudmijnen voorafging en dus den vooruitgang en bloei der koloniën aanwijst, ook nog voor dat het goud zoovele kolonisten naar Australië lokte. Het jaar 1860, iets vroeger of iets later, wijst den toestand aan na 't bedaren van de goudkoorts. Het laatste jaar, den tegenwoordigen toestand aantoonende, is ontleend aan den ‘Australian Almanac and Handbook for 1871,’ of aan de consulaire verslagen. Waar mijne opgaven te kort schoten, moest ook mijne tabel onvolledig blijven.

IV

Het schouwspel der zich in Australië ontwikkelende koloniën is belangwekkend voor alle volkeren, maar mag zeker 't minst van allen door Nederland met onverschilligheid worden aangezien. Op den moreelen invloed, dien 't zou kunnen uitoefenen zal ik niet wijzen. Ik waag het niet te beslissen, in hoeverre wij Nederlanders het noodig hebben gewezen te worden op koloniën, die voornamelijk door de energie der kolonisten groot zijn geworden, waar die kolonist den geheelen grond ter zijner beschikking heeft en daaruit alle schatten haalt, welke er in verborgen liggen; waar tusschen kolonie en moederland geen kleingeestige naijver bestaat, maar een edele wedijver om van elkanders produkten en werkkrachten te profiteeren, waar door snel en geregeld verkeer de band tusschen de koloniën onderling, de koloniën en het moederland, steeds nauwer wordt toegehaald, waar 't moederland veel vrijheden schenkt en weinig directe voordeelen trekt in den vorm der batige saldo's[1].

1 Alleen de kolonie N.Z. Wales reeds vordert een toelaag van 60,000 £ jaarlijks, maar ook niet minder dan voor £ 12 millioen wordt uit Engeland naar de australische koloniën uitgevoerd.

Wij willen ons nu liever bij de materieele zijde van het onderwerp bepalen en wenschen thans te letten op het voordeel, dat Nederland, 't welk met zijn rijke koloniën schier aan het zich zoo krachtig ontwikkelende Australië grenst, vooral met 't oog op handel en verkeer, van die nabuurschap zou kunnen trekken, maar ook voor die Oost-indische koloniën, niet enkel voor het moederland zelf.

Of hebben wellicht Nederland en Java hun aandeel in de winsten, welke de wereldhandel in de laatste twintig jaar van Australië getrokken heeft? Liggen er zooveel nederlandsche schepen in de australische havens? Laat ons zien. Om met het moederland te beginnen, in het jaar 1866 deelden in den invoer nāar Melbourne, die, zooals wij boven zagen, £ 14,771,711 bedroeg:

Engeland	voor £ 7,846,828.
Nieuw-Zeeland en Tasmania	voor £ 3,568,914.
Britsche koloniën buiten Australië	voor £ 1,250,535.
Amerika	voor £ 947,546.
Andere vreemde staten	voor £ 1,157,888[1].

Van die 1,157,888 leverde Nederland slechts £ 69,235 en moge dit cijfer allicht te verdubbelen zijn, daar de waarde der goederen, welke over Engeland verscheept worden, er niet onder begrepen is, niemand zal daarom het verkeer tusschen Nederland en Australië levendig kunnen noemen. Slechts 18 schepen voeren onder nederl. vlag de haven van Melbourne binnen en in 't volgende jaar nog 4 minder; van deze 14 kwamen slechts 6 van Nederland, nog 5 kwamen van Java, 3 van vreemde havens. In geheel Australië is (in 1866 althans was het zoo) slechts één enkel nederlandsch handelshuis gevestigd. Sedert 1866 is het er niet beter op geworden. ‘In 1868 kwamen,’ schrijft de heer Ploos van Amstel, ‘direct van Nederland 7, van Java 7, van vreemde havens 3 nederl. schepen in de haven van Melbourne’[2], terwijl ook weder in zijn laatste verslag met leedwezen wordt opgemerkt, dat de handel tusschen Victoria en Nederland ‘allerbelangrijkst is afgenomen.’ Slechts £ 13,917 aan Nederlandsche producten waren rechtstreeks verzonden (behalve kaarsen, ook vroeger niet in de opgave ver-

1 Stat. Jaarb., 1869, p. 286.
2 Verzamel. van Cons. Ber., blz. 432.

meld) ‘en ware het niet dat het artikel jenever nog voor een waarde van £ 11,348 onder de invoeren voorkwam, dan zou men tot de treurige overtuiging komen, dat de rechtstreeksche handel tusschen Nederland en deze kolonie genoegzaam heeft opgehouden’[1]. Met den handel tusschen Nederland en N.Z. Wales staat het volstrekt niet beter. ‘Slechts 8 nederlandsche schepen, schrijft de consul, de heer Francis Mac Nab (Maart 1669), hebben deze haven (Sydney) bezocht, waarvan 4 direct van Nederland, 2 van Nederlandsche koloniën en 2 om alhier te repareeren.... Het is jammer, dat het aantal sedert 1857 ieder jaar aanmerkelijk is afgenomen, zijnde hetzelve 13 in 1857 en 19 in 1858. Dit is te meer te betreuren, daar Sydney een vrije haven is en al de onkosten op een schip bestaan uit 4 d. per ton loodsgeld in- en 4 d. uitgaande, terwijl hier de beste gelegenheid van Australië gevonden wordt tot het dokken en repareeren van de grootste schepen. Charters zijn hier naar alle werelddeelen te vinden, gewoonlijk tegen goede koersen’[2]. Het feit staat dus vast, dat de handel tusschen Australië en Nederland van weinig beteekenis is en nog eer achterdan vooruitgaat. Laat ons thans dien met Java nagaan. 't Valt niet te ontkennen, dat daarbij van geen bepaalden achteruitgang sprake mag zijn. Van 1860 tot 1867 steeg de waarde van den uitvoer naar Melbourne van £ 38,968 tot £ 120,823[3]. In 't consulaire verslag van 1869, zegt de heer Ploos van Amstel, dat de handel met Java ‘een aanmerkelijke uitbreiding’ heeft ontvangen, en dat die tusschen Java en Victoria ‘niet meer uitsluitend door australische huizen gedreven wordt. Gedurende 1868 hebben vele indische huizen aan dien handel deelgenomen.’ In het laatste verslag van den consul te Melbourne heet het, dat het met den handel tusschen Victoria en Java beter wordt. ‘Java kan door de thans vrijgeviger wetgeving beter suiker produceeren en bij den geest van vooruitgang, die op het eiland heerscht, zal die handel zich zeker spoedig uitbreiden’[4]. - Toch bestaat ook hier nog geen overgroote stof tot blijdschap: zoo van geen achteruitgang sprake is, van zeer grooten vooruitgang evenmin. Vooreerst gelieve de lezer op

1 N.R. Cour., 28 April 1871.
2 Verzamel., p. 41.
3 Stat. Jaarb., blz. 286.
4 N.R.C.

te merken, dat bij dien vooruitgang slechts sprake was van Melbourne en Victoria. 't Verslag van den consul in Sydney luidt veel ongunstiger. ‘Het spijt mij te moeten mededeelen,’ heet het daar[1], ‘dat de handel met de nederlandsch-indische eilanden eer af- dan toeneemt. De enkele invoeren gedurende het laatste jaar waren eenige ladingen suiker.’ Duidelijk is voorts ook uit het geringe aantal schepen, dat van Java uit de australische havens binnenvoer, het onbelangrijke van de scheepvaart, zoo niet van den handel, op te maken, terwijl ten slotte hetzelfde laatste verslag van den consul te Melbourne, dat van den zich uitbreidenden handel spreekt, er in éénen adem bijvoegt: ‘Maar toch zijn er nog vele verbeteringen aan te brengen, als Java een grooter aandeel in den handel met de australische koloniën zal erlangen.’ - Dus de handel tusschen Australië, Java en Nederland is gering. 't Zal zeker wel de moeite waard zijn eens na te gaan, of hierin verandering kan komen. Andere volken althans hebben het voor hunnen handel alleszins der moeite waard geacht te onderzoeken, in hoeverre zij van den australischen handel meer voordeel zouden kunnen trekken. ‘De oostenrijksche kooplui en reeders’, schrijft von Scherzer[2], ‘hebben tot dusverre op den handel met Australië bijna in 't geheel geen acht geslagen, ofschoon Triëst den noordduitschen handel belangrijke afbreuk zou kunnen doen’. Nadat hij daarop de gunstige ligging van Triëst voor dien handel nader heeft uiteengezet en op 't belang der aanknooping van handelsbetrekkingen met Australië heeft gewezen, eindigt hij met een opgave der koopwaren, welke met voordeel van Triëst te Sydney zoude kunnen ingevoerd worden. Op dezelfde wijze dringt de belgische consul, de heer Salvador Morhange, ernstig aan op: ‘la création de relations commerciales directes et regulières entre la Belgique et l'Australie.’ Van dat denkbeeld gaat hij bij al zijne verslagen uit, daarop komt hij telkens terug. Hij heeft bijna alle koloniën bezocht en schier ieder tot het voorwerp van ernstige, afzonderlijke en langdurige studie gemaakt[3]. Bij ieder

1 Verzamel., p. 43.
2 Reise um die Erde, p. 480.
3 't Mag wel van belang heeten te vernemen, welken indruk die koloniën op een man, die ze zoo van nabij kent, gemaakt hebben. Zij hebben hem de hoogste achting ingeboezemd, ‘pour le courage indomptable, la persévérance à toute épreuve, le génie d'organisation et le sens pratique de cette vigoureuse population australienne, qui à travers tant d'obstacles, à une si immense distance et en une si courte période de temps est parvenue à réaliser de si grandes choses dans le présent en faisant pressentir de bien plus grandes encore dans l'avenir.’

geeft hij afzonderlijk op, hoe die ‘relations commerciales directes’ kunnen aangeknoopt en uitgebreid worden.

Waarom zou 't dan voor ons niet van belang zijn op de uitbreiding onzer handelsbetrekkingen met Australië te letten? Zal België ons in dezen weder voor moeten zijn? Zullen onze kooplieden de wenken niet ter harte nemen, die hun sedert jaren gegeven worden? ‘Weer raadt de consul aan, schreef de heer P.N. Muller (Stat. Jaarb. 1869 p. 286), dat onze fabrikanten van katoenen en linnen en zijden manufacturen, van tapijten en fluweelen hunne goederen naar Melbourne zenden met opgave der prijzen in engelsch geld, om al vast de proef te nemen, in hoeverre die onbegrensde markt even winstgevend voor hen bleek te zijn als voor stearine-kaarsenfabrieken in Nederland.’ Na opnoeming der van Java naar Australië gezonden artikelen (suiker, rijst, koffie, specerijen, bindrotting, thee, paarden, diversen), gaat de heer Muller aldus voort: ‘En wanneer de Nederlandsche koopman zijn belang wel verstaat, dan neemt hij deel in de vermeerdering van die uitvoeren, welke zulke goede resultaten opleverden, dat dan ook reeds maatregelen op Java genomen worden, om dat verkeer uit te breiden. De rijst en de koffie van daar vooral, worden te Melbourne zeer gezocht.’

‘Ik hoop in het volgende jaar,’ zoo eindigt de consul te Sydney, Francis Mac Nab, zijn verslag over 1868, ‘eene verbetering mede te kunnen deelen in den handel tusschen dit werelddeel en Nederland en zijne koloniën, *daar het aan geen twijfel onderhevig is, dat veel voordeel kan getrokken worden van meer uitgebreide handelsrelatiën tusschen deze landen*.’ - Ook nog weder in de laatste verslagen wijst de heer Ploos van Amstel herhaaldelijk op het wenschelijke van de uitbreiding des handels tusschen Nederland en Australië en wel voor verscheidene artikelen. 't Zij mij vergund daaruit de sterk sprekendste zinnen over te nemen[1]. ‘Behalve het artikel jenever,’ schrijft hij, ‘zijn slechts £ 5000 aan goederen van Nederlandschen oorsprong van een anderen aard, verscheept. Dit is te betreuren. Behalve door jenever had toch de nederlandsche handelaar of fabrikant *een aanzienlyk voordeel kunnen behalen* door uitzendin-

1 Verzamel., p. 420-425.

gen van artikelen van nederl. nijverheid als: liunens, fluweel, katoenen, tapijten, oliën, enz., welke artikelen allen gedurende 1868 winsten hebben afgeworpen.' Bij 't artikel geraffineerde suikers heet het: 'Van Nederland werd slechts voor een bedrag van £ 329 aangevoerd. Het is te betreuren, dat de nederlandsche suiker-raffinadeurs van de gunstige gesteldheid der markt, welke zes maanden aanhield, geen gebruik gemaakt hebben tot een *voordeelig afzet van hun product*.' Bij 't artikel manufacturen lezen wij: 'Op nieuw zonder aanvoer. De fabrikanten blijken voortdurend geen belang in deze kolonie te stellen, die hun toch *zulk een schoon veld voor den verkoop hunner goederen aanbiedt*.' Bij het artikel hout: 'De hout-handel was gedurende dit jaar tengevolge van den aanzienlijken aanbouw van huizen en uitbreiding der steden in de kolonie veel belangrijker dan vroeger. De prijzen waren dan ook het geheele jaar hoog en den ondernemer zeer voordeelig. Het is jammer, dat reeders, die hunne schepen van Holland naar Java en terug bevracht hadden, niet van die gunstige gelegenheid gebruik gemaakt hebben, om hunne schepen met eene lading hout naar Melbourne te zenden en verder via New-Castle met eene lading kolen naar Java te vervrachten. *Zij hadden aanzienlijke voordeelen uit die onderneming getrokken*, terwijl bovendien hunne schepen een betere vracht zouden hebben gemaakt dan de nominale vracht van Nederland naar Java.' Eindelijk bij het artikel Java-suiker: 'De Java-suikers waren in het algemeen zeer gezocht. De witte suikers hoofdzakelijk uithoofde van haar meerder zoet waren zeer gevraagd gedurende de maanden November tot Februari voor het inleggen van vruchten, terwijl de donkere soorten gedurende den winter, Oktober tot Mei, voor bierbrouwerijen bijzonder gezocht waren.' -

Van de zijde der Nederlandsche kooplui en industrieelen mag dus niet beweerd worden, dat men hen niet op het belang der uitbreiding van dien handel, tot zelfs in bijzonderheden toe, heeft gewezen. Immers, zoo de consulaire verslagen of het Statistisch Jaarboekje minder in hunne handen zijn gekomen, dan verwacht mag worden, Staatscourant en andere dagbladen zwegen toch ook niet geheel van die wenken[1]. Zou

1 Zou 't mogelijk zijn, wat in België geschied is, dat de belangrijkste dezer consulaire verslagen door 't ministerie van buitenlandsche zaken afzon- werden uitgegeven en voor een geringen prijs verkrijgbaar gesteld? 'Aussi dans sa bienveillante appréciation,' vertelt Morbihan, 'Monsieur le Ministre des Affaires étrangères, a-t-il jugé, qu'il serait utile à un point de vue général, de les réunir et de les republier en un volume et c'est moi qu'il a chargé du soin de cette publication.' Zoo is zijne 'Etude sur l'Australie' ontstaan, een boekje voor weinige francs verkrijgbaar gesteld, voor energieke kooplui, industrieelen, handwerkslui, enz., enz., kostbare wenken bevattende.

't dan allicht waar zijn, wat de N.R. Courant van 28 April 1871 beweert, dat de weinige vooruitgang, zoo niet de achteruitgang van den nederlandschen handel op Australië te wijten is aan het gemis van ondernemingsgeest bij Nederl, industrieelen? Zou 't waar zijn, dat zij in plaats van, zooals andere natiën doen, met ijver en volharding eene markt voor hunne produkten te vestigen, zich tevreden stellen met een of hoogstens twee proefnemingen, welke in de meeste gevallen niet anders dan ongunstig kunnen uitvallen en wel hoofdzakelijk, omdat de industrieel onbekend is met de behoeften dezer markt en zijn fabriekaat dien ten gevolge niet aan de vereischten voldoet? Wij wagen het niet daarover een gevoelen te hebben, althans het neêr te schrijven, en deelen liever de middelen mede, welke Morhange, de belgische consul, die bij de belgische kooplui meer of min dezelfde kwaal meende te bespeuren, ter genezing aan de hand deed en die reeds zeer goede werking hebben gedaan. Het eerste middel, 't welk hij voorstelt, is: ‘étudier le marché australien dans un but commercial pratique.’ - Dit kan in Australië zelve, maar ook in Londen geschieden. In 't eerste geval wil hij zoons van handelaars of jongelui, welke zich op den handel toeleggen, door hunne patroons naar Melbourne of Sydney gezonden zien, om na eenige jaren naar 't vaderland terug te keeren en daar van hun opgedane ondervinding te profiteeren of in Australië zelf een agentschap, succursaal of wat dan ook, in verbinding met het huis in Europa op te richten. ‘Voila les éléments vivants, intelligents, actifs,’ roept Morhange uit, ‘d'un échange réciproque de renseignements et de produits et en même temps le noyau d'une immigration non moins fructueuse pour l'Europe que pour l'Australie!’ In België doet het gouvernement dan ook alles om dit eerste middel in praktijk te laten brengen. Op het belang van den handel met Australië wordt telkens gewezen, de kennis van Australië op elke wijze bevorderd en onder het publiek verspreid. 't Overige moet het natuurlijk

overlaten aan verstandige ouders en energieke patroons, die 't belang hunner zonen met dat hunner zaken weten te verbinden. - Dat de australische markt ook des noods te Londen kan bestudeerd worden, spreekt van zelf. Daar wordt op groote schaal vervaardigd, wat men in Australië noodig heeft, aan kleeding, ameublement, enz., enz. Als men in de londensche fabrieken zijne studiën gemaakt en te Sydney, Melbourne, Adelaïde of Brisbane goede correspondenten gevonden heeft, zal men de ontvangen orders goed begrijpen, zullen de gegeven orders goed uitgevoerd worden.

Het tweede middel luidt aldus: ‘Les besoins et les gouts constatés, approprier scrupuleusement les marchandises sous le rapport de la forme aussi bien que du fond.’ In Australië hebben nl. de smaak of de gewoonte der koopers hunne eischen. zooals overal elders. Zulke doozen, zulke flesschen, met zulke etiquetten, zulke patroontjes zijn nu eens gewild; zoo moeten de stoffen gevouwen, ingepakt zijn. Op al deze schijnbare nietigheden let de engelsche fabrikant en de concurrent zal er zich naar dienen te schikken.

Het derde middel luidt: ‘n'envoyer ni rebuts ni objets hors de mode, mais toujours cequ'il y a de meilleur dans les limites de chaque prix et établir ce prix autant que possible un peu au dessous de ceux de Londres.’ Men stelle zich de bevolking van Australië toch niet meer voor als bij die van Europa zoover achterstaande. In de steden heerscht dezelfde luxe als in Europa; in 't ameublement, op de bals, op de wandelingen, dezelfde smaak, dezelfde pracht. Men vindt er weinig armoede en alles wordt duur betaald; ‘mais,’ zegt Morbihan, ‘tout le monde veut du bon et du beau relativement au prix payé. C'est donc du bon et du frais et non du rebut ou du vieux, qu'il faut expédier en Australie.’ - Maar genoeg. 't Zou mij verwonderen, zoo de nederlandsche koopman nog andere aanwijzingen van den belgischen consul te vragen had en zich niet verder zijn eigen weg zou weten te banen. Van harte hopen wij, dat de heer Robidé van der Aa[1], die van een geheel andere opinie is als de schrijver van het bovengenoemde artikel in de N.R. Courant, juist ziet, wanneer hij verzekert, ‘dat onze handel nog nieuwe banen durft betreden, na jaren van stilstand en kwijning andere uitwegen zoekt dan de oude vrachtvaart naar Java

1 Africaansche Studiën, blz. 128.

en terug,' 'zich in vreemde landen waagt' en 'de nederlandsche koopman zich naast andere Europeesche kooplieden met glans kan handhaven.' - Moge dan het kleine scheepje eener firma te Vlaardingen, dat daar rechtstreeks uit Zanzibar is binnengekomen of de Africaansche Handelsvereeniging te Rotterdam, niet de eenige bewijzen zijn van 'een morgenrood, dat zich aan de kimmen vertoont.' Moge het vermeerderd aantal nederlandsche schepen, 't welke de australische havens van Nederland of Java uit bezoekt, moge het vestigen van nederlandsche huizen in die havens aanleiding geven tot een opgewekteren toon in de verslagen der nederlandsche consuls, in die havens gevestigd. Zoo ergens, dan is het in de australische havens voor de nederlandsche kooplieden, meenen wij, de moeite waard te toonen, 'dat de nederlandsche handel, onder goede leiding, met dien van het buitenland kan wedijveren,' en zoo ooit dan is het nu tijd daarmede te beginnen. Immers, die 'oude vrachtvaart naar Java verkeert in geen bloeienden toestand, en niemand zal het den heer Muller betwisten[1], dat de lang voorspelde uitputting van den altijd zoo hooggeroemden Javahandel een maar al te treurig feit geworden is.' En wanneer nu die vrachtvaart en Javahandel door de onzekere toekomst der Handelmaatschappij een nog onzekerder toekomst tegemoet gaat en onze handel meer dan vroeger naar andere relaties en wegen zal dienen om te zien, op welk land moeten onze handelslui dan wel eerder den blik vestigen dan op Australië, waar de koloniën der oost- en zuidkust met hun rijkdom van produkten, gezond klimaat en beschaafde bevolking, zoozeer in de buurt van Java zijn gelegen; waar ook de noordkust, nog meer in die buurt gelegen, weldra met koloniën overdekt zal zijn[2]; waar met de toenemende bevolking

1 Stat. Jaarb.

2 De nederzettingen op de noordkust, waarvan wij boven, blz. 283, spraken, waren enkel handelsposten en meest van korten duur. Sedert 1864 evenwel, het jaar, waarin het 'Northern territory' onder Zuid-Australie's bestuur kwam, werden de kolonisatie-plannen op breedere schaal opgevat. De geschiedenis dier kolonisatie is lang en staat beschreven in 't Geogr. Jahrb., 1868, p. 441 v.v. en 1870, p. 544. Door den gouvernements landmeter Goyder zijn in 1869 665,866 akkers (ongeveer 50 duitsche vierk. mijl) in de buurten van Port Darwin (een voortreffelijke haven aan de westkust van van Arnhemsland) afgemeten, de toekomstige plaatsen, wegen, enz. aangewezen en ongeveer 100 man voor het noodigste werk bij de aankomst en de huisvesting der eerste kolonisten, ook al ter bescherming tegen de inlanders, achtergelaten. 't Valt niet te ontkennen, dat alles wat deze kolonisatie voorafging, het vermoeden van mislukken levendig kan houden; van den anderen kant, nimmer is zij zoo krachtig beproefd en afdoende bezwaren of belemmeringen bestaan er niet. Alle reizigers hoorden wij roemen over de vruchtbaarheid en geschikte rivieren van v. Arnhemsland. Warm is 't klimaat, maar, zoover thans de ervaring reikt, niet ongezond. Dat Noord-Australië nog belangrijker zal worden, als de squatters van het zuiden uit de noordkust bereikt hebben, spreekt van zelf.

telkens nieuwe behoeften ontstaan aan datgene, wat andere volken zeker niet spoediger, beter of goedkooper kunnen verschaffen dan wij Nederlanders. Door een ongelukkigen samenloop van omstandigheden, vooral omdat wij met Java en de Molukken tevreden waren, namen niet wij, maar de Engelschen bezit van die vruchtbare kusten; langen tijd heeft die zelfde Javahandel onze handelskrachten te zeer, te uitsluitend in beslag genomen, haast schreef ik, den ouden handelsgeest verlamd: moge de nieuwe toekomst, welke Java en met haar allicht de handelmaatschappij te gemoet gaat; ons nog opwekken de geleden schaden in te halen en als nog den nauweren band te leggen tusschen Nederland, Java en Australië, welken het belang dezer drie landen medebrengt. - Niets zal dien band zeker spoediger en beter kunnen bevestigen dan de vestiging van Nederlanders in de Australische koloniën, ik bedoel niet enkel als handelaar, ook in velerlei andere betrekkingen. ‘Tot dus ver,’ schrijft de heer Ploos van Amstel, ‘was de emigratie van Nederlanders naar die koloniën van weinig belang.’ Dat was zij trouwens van alle natiën, behalve van Engelschen en Duitschers. - Bestaat er voor ons eenige reden om bij emigratie uitsluitend Amerika te verkiezen en Australië ook in dat opzicht te verwaarloozen? Ik zou niet weten welke. “t Is mij aangenaam te kunnen mededeelen,’ schrijft onze Consul-Generaal, ‘dat die Nederlanders, welke hier gevestigd zijn en hun brood winnen, als doctoren, ambtenaren, landbouwers, mijnwerkers, enz., of wel als winkeliers voor den verkoop van muziek-instrumenten scheepsbehoeften, schuierwerk, tabak en cigaren enz., een goed bestaan vinden, met hun verblijf tevreden en bij de koloniale bevolking zeer gezien zijn.’ Elders schrijft hij: ‘Vooral voor landbouwers is een schoon veld geopend. De regeering bevordert door een vrijgevig landstelsel en door 't verbeteren der middelen van verbinding met Europa, de immigratie op elke wijze; naturalisatie tot het koopen, houden of verkoopen van eigendom is onnoodig; gronden van den besten aard zijn tot goedkoope prijzen voor ieder verkrijgbaar; crediet op onderpand is gemakkelijk te bekomen.

Ook de ambachtsman, die zijn vak meester is en eenigszins bekend met de Engelsche taal, kan verzekerd zijn van spoedig werk te verkrijgen tegen goed loon.' - Wanneer 't dus vaststaat, op 't gezag van den Consul, dat daar in Australië, even goed als in Amerika, een goed bestaan te vinden is, moet dan misschien het klimaat der koloniën een beletsel genoemd worden? Onmogelijk. Dat van N.Z. Wales wordt terecht als 'extremely salubrious'[1], dat van Melbourne als zeer geschikt voor Europeanen, als zacht en frisch geroemd. Zou 't dan de langere zeereis of de onbekendheid met de australische koloniën zijn, welke zoo velen naar Amerika, zoo weinigen naar Australië doet verhuizen? Wij laten dit voorloopig in 't midden en konden trouwens het geheele punt der immigratie niet dan ter loops behandelen[2]. De ruimte verbood het ons. Nog slechts dit. Terwijl wij dit schrijven, melden de dagbladen, dat het stoomschip Curacao in het belang van den handel een tocht maar Australië zal doen en dat de Consul-Generaal, de heer Ploos van Amstel, de reis naar de verschillende havens zal mede maken. Het zelfde bericht meldt, dat de Kamer van Koophandel te Batavia door de regeering is uitgenoodigd, om zoodanige punten op te geven als waarop zij bijzonder de aandacht wenscht gevestigd te zien. Moge dan ook de immigratie onder die punten worden opgegeven en moge de belangstelling, van gouvernementswege in den australischen handel betoond, bij vele kooplieden niet enkel in Indië, maar ook hier in Nederland, weêrklank vinden.

Utrecht, Juli 1871.
C.M. KAN.

1 Austr. Almanac, 1871, p. 53 en 71.
2 Uitvoerige inlichtingen aangaande het traject, de benoodigde uitrusting, agenten en de in verschillende koloniën op 't punt van immigratie heerschende bepalingen, geven de Austr. Almanac and Handbook for 1871, pag. 36, en Morbihan op meer dan eene plaats.

Japan in 1870.

Onderscheiden bronnen staan den beoefenaar der hedendaagsche geschiedenis van Japan ten dienste. In de eerste plaats de japansche nieuwsbladen of, beter gezegd, nieuwsboeken, die te Yedo, Kioto en Osacca uitgegeven worden en niet moeilijk te bekomen zijn; de japansche Gouvernements-Courant en het zoogenaamd japansch Nieuwspapier (Nippon-no Sien boen Sie) zijn twee der voornaamste; vervolgens het reeds vrij aanzienlijk aantal Europeesche bladen, dat thans in de open havens verschijnt; eindelijk mededeelingen van geloofwaardige japansche personen en Regeerings-beambten. Nu de japansche Regeering, zij het ook dat zij aan hare handelingen of besluiten nog niet in allen deele openbaarheid geeft, meer en meer van het vroegere afsluitingsstelsel afziet en de vroegere geheimzinnigheid, door de Japanners tegenover de Westerlingen in acht genomen, voor een groot gedeelte verdwenen is, kan men de hoofdgebeurtenissen in Japan, den gang en den stand van zaken aldaar, zeer goed te weten komen. Mocht dan deze schets, waarin niets zonder nauwgezette toetsing is opgenomen, aan de vrienden van Japan niet onwelkom zijn en iets bijdragen om den tegenwoordigen toestand te doen kennen van een land, dat vooral thans in hooge mate de belangstelling van Nederland verdient.

Het jaar 1869 had in het Rijk der Opgaande Zon, na veel strijd en worsteling, eene nieuwe orde van zaken gevestigd. De Mikado werd niet meer onder den schijn van diepe vereering buiten de Regeering gehouden; noch door zijnen zoogenaamden stedehouder, den Sjoogoen, - want nadat deze herhaalde nederlagen geleden had, was zijne waardigheid op aandrang der Daimio's door den Mikado vervallen verklaard; noch door dien machtig geworden adel, die bij den val van den Sjoogoen, de

Oppermacht in schijn den Mikado opdragende, inderdaad die voor zich zelven behield - want door getrouwen onder dien adel gesteund, handhaafde de Mikado zijnen range van Souverein; de Prinsdommen werden Provinciën van het Rijk, en de Prinsen slechts Gouverneurs dier gewesten.

Het volgende jaar 1870 was voor dien nieuw gevestigden toestand een jaar van vrede en van rustigen vooruitgang, waarin de Regeering des Lands het stelsel van centraliseering der macht meer en meer trachtte te bevestigen. Zij gaat, schoon langzaam, in deze richting steeds voorwaarts. De groote moeilijkheden aan het streven verbonden om de bijna absoluut geworden macht der vroegere Landsheeren meer en meer op de keizerlijke Regeering over te brengen, maken een langzaam voortgaan in die richting, indien men den burgeroorlog met de daaraan verbonden jammeren wil voorkomen, dringend noodzakelijk.

Z.M. de Mikado, die den Regeeringszetel te Yedo bezet had, bleef daar steeds zijn verblijf houden. Thans is Yedo herdoopt met den naam '*Tokei*', en van dien naam bedienen de Japanners zich nu bijna uitsluitend om de hoofdstad des Rijks en den zetel der keizerlijke Regeering aan te duiden. De voormalige hoofdstad Kioto (ook Miaco genoemd) is in werkelijkheid van haren vroegeren rang vervallen, en door Yedo of Tokei vervangen. Alle departementen van bestuur zijn in Tokei gevestigd, en vandaar worden alle regeeringsbesluiten uitgevaardigd. Het vroegere stelsel van afsluiting der Heilige Stad (de verblijfplaats van den Mikado) is opgegeven en de heilige atmosfeer, waarmee men vroeger Z.M. den Keizer omgaf, heeft voor goed plaats gemaakt voor de gewone dampkringslucht waarin ieder ademt en leeft. Bij een tweetal gelegenheden (later te vermelden) gaf Z.M. daarvan de sprekendste bewijzen.

Wij willen thans onze schets in eene zooveel mogelijk chronologische orde aanvangen, en zijn tot ons leedwezen verplicht al aanstonds eene min aangename gebeurtenis te vermelden, die in het midden van de maand Juni '70 in de omstreken van Nagasaki heeft plaats gehad. Ongeveer op een uur afstands van Nagasaki ligt het dorp Oerakami, grootendeels be volkt door zeer armoedige lieden. Reeds gedurende eenigen tijd was overal in Nagasaki het gerucht verspreid dat er een groot aantal Christenen onder de bevolking van het dorp gevonden was. Hetzelfde gold, ofschoon in mindere mate, van een klein daaraan grenzend dorpje, het door de natuur rijk be-

deelde Ypongi. Onverwachts vaardigde de Regeering in Tokei aan Z. Exc. den Gouverneur (Chiji) van Nagasaki een bevel uit om zonder onderscheid alle Japanners die hun eigen landsgodsdienst vaarwel gezegd hadden en '*Christan's*' geworden waren, naar verschillende oorden des lands te vervoeren. Verscheidene stoombooten van het keizerlijk Gouvernement zoowel als van sommige Landsheeren (Gouverneurs) werden gecharterd, en hiermede ongeveer drie duizend personen, mannen, vrouwen en kinderen, naar verschillende landschappen in het Westen en Noorden van Japan overgebracht. Zij werden, zooveel mogelijk, op verschillende plaatsen verdeeld, om zoo doende de verspreiding der vreemde leer tegen te gaan. De Regeering ging in deze zaak met ongeloofelijken spoed te werk, zoodat het bevel in weinige dagen geheel uitgevoerd was. De Ministers der vreemde Mogendheden hadden op voorstel van Sir Harry Parkes, den Engelschen Minister in Japan, die onmiddellijk nadat de zaak te Yokohama bekend geworden was, naar Nagasaki vertrok, tot de Japansche Regeering zich gewend, om het vervoeren van deze menschen te verhinderen; doch de Japansche Regeering antwoordde in beleefde termen, dat het hier een maatregel gold van inwendig bestuur, waarbij de vreemde Mogendheden niet behoefden geraadpleegd te worden.

Ofschoon men bij den eersten indruk medelijden met die arme lieden gevoelt, en geneigd zou zijn de handelwijze der Regeering zeer af te keuren, zoo was toch de zaak, als men haar van nabij kent, op verre na zoo stootend niet, als velen - voornamelijk de Engelsche bladen en eenige Missionairs alhier - haar hebben voorgesteld. Voor wij verder gaan, moeten wij opmerken, dat de Regeering in Tokei wel genoodzaakt was iets tegen die menschen te ondernemen, omdat van verschillende Japansche zijden aanklachten tegen hen bij de Regeering waren ingekomen. Een dier aanklachten was, dat de *Christan's* te Oerakami schuilplaats verleenden aan Japansche misdadigers en allerlei gespuis, hetwelk door hen beschermd werd. Eene tweede aanklacht bestond hierin, dat zij bij onderscheiden gelegenheden de tempels en de tot den godsdienst behoorende voorwerpen, die zich in de Sinto- en Buddhatempels bevonden, beschadigd of vernield hadden. Wij waren ooggetuigen van het wegvoeren dier arme lieden en de wijze, waarop zij te Oerakami leefden. Bij het heengaan hebben wij bij hen allen de grootst mogelijke kalmte, ja onverschilligheid kunnen

opmerken. De huizen, die zij te Oerakami bewoonden, mochten eigenlijk dien naam niet dragen; het waren veeleer vervallen hutten, waarin morsigheid en wanorde heerschten. Deze lieden, die zich hoofdzakelijk toeleggen op de teelt van varkens en kippen, met welke dieren zij zeer gemeenzaam onder één dak verkeeren, stonden bij de overige Japanners als bij uitstek lui bekend, hetgeen eene voorname oorzaak hunner armoede moet geweest zijn. Zeer veel hadden deze menschen dus niet te verliezen, indien zij, met behoud overigens van hunne volkomen vrijheid, naar een ander bevolkt oord van Japan werden overgebracht. De wet verbiedt in Japan *op straffe des doods*, den godsdienst der vreemdelingen aan te nemen. Dit verbod, reeds meer dan 200 jaren oud, nog altijd geldig en zeer goed bij alle Japanners bekend, is ontstaan met het begin van de vervolging der Christenen aldaar, omstreeks het jaar 1630, en, zooals iedereen weet die eenigermate met de geschiedenis van Japan bekend is, een gevolg van de handelingen der Paters-Jezuïeten in Japan, die zich met staatkundige aangelegenheden begonnen te bemoeien. Na het vinden van den beruchten brief van den Jezuïet Moro, waarin aan den Koning van Spanje het voorstel gedaan werd de Japansche Regeering omver te werpen, werden de Christenvervolgingen sterker dan te voren doorgezet, en de Portugeezen bij Keizerlijk Besluit van het jaar 1639 gedwongen het land te verlaten. Beschouwt men den maatregel van verleden jaar in het licht der geschiedenis, dan geeft deze ons veeleer een bewijs dat de Japansche Regeering zeer verdraagzaam en meêgaande is geweest. Volgens de nog steeds bestaande wetten had zij met deze lieden vrij wat strenger maatregelen moeten nemen, hen ter dood moeten doen brengen, op zijn minst genomen hen van hunne persoonlijke vrijheid moeten berooven. Het een noch het ander is geschied. Door deze menschen over verschillende plaatsen des lands te verdeelen, met behoud hunner goederen en persoonlijke vrijheid, heeft de Regeering, nadat de officieele aanklachten bij naar waren ingekomen, den zachtsten maatregel toegepast dien ze nemen kon. Ofschoon wij geenszins geacht willen worden den maatregel onverdeeld goed te keuren, zoo kan men toch ook, onzes inziens, redelijkerwijs de Japansche Regeering niet zoo bijzonder hard vallen. De geschiedenis heeft Japan geleerd, dat het voorzichtig moet zijn met den godsdienst der vreemdelingen. China geeft het dagelijks de bewijzen, dat verdeeldheid en twisten

onder de inlandsche bevolking heerschen, wanneer zendelingen en priesters overal werken mogen. De Japanners stellen den hoogsten prijs op hunne onafhankelijkheid, en willen die ten strengste handhaven; geen wonder, dat zij derhalve steeds buiten de strikken trachten te blijven, die zij denken dat in den godsdienst der vreemdelingen voor hen gelegd zijn. Onbekend als de menigte in Japan is met de verschillende afdeelingen der Christenheid, beschouwt zij alle Christenen als onderdanen van den Paus, waartoe het groote aantal Roomsch-Catholieke zendelingen in Japan veel bijdraagt. De Japanners begrijpen verder zeer goed, dat het groote aantal R.C. priesters in de open havens[1] niet voor de godsdienstoefeningen der Europeanen en Amerikanen benoodigd is, en dat deze heeren steeds op den uitkijk staan om onder de Japanners proselieten te maken. Het Japansch gouvernement blijft dan ook waakzaam, en daar het geen macht op de vreemdelingen kan uitoefenen, zorgt het zooveel het kan, onder zijne onderdanen eene verspreiding van der vreemdelingen godsdienst te voorkomen.

Zoo men tot de oorzaak van het feit wil opklimmen, ontstaat, onzes inziens, de vraag: of het niet de vreemdelingen zelve zijn, en wel met name de R.C. zendeling-priesters, die er aanleiding toe gegeven hebben. Er zijn bewijzen genoeg, dat deze heeren van Nagasaki (als Japanners verkleed) onder de bevolking van Oerakami geweest zijn en alzoo in strijd hebben gehandeld met de gesloten tractaten, volgens welke de in Japan bestaande wetten zouden geëerbiedigd worden. Hebben deze heeren misschien niet tegen de letter der tractaten gehandeld, zeker is het, dat zij gezondigd hebben tegen den geest der tractaten, die toch verlangden dat aan weêrskanten zou vermeden worden, wat godsdienstige verbittering zou kunnen teweegbrengen[2].

1 In de 5 open havens zijn niet minder dan 14 à 15 R.C. priesters, behalve een bisschop, aanwezig. Te Nagasaki alleen zijn *vier* dezer heeren. Verder zijn in Japan nog op zijn minst 8 à 9 Engelsche en Amerikaansche zendeling-leeraars, waarvan te Nagasaki alleen 2 Engelschen en 1 Amerikaan. Nagasaki, met zijn nog geen 200 Europeanen en Amerikanen, mag zich dus over het bezit van *zeven* geestelijken verheugen.

2 Art. 7 van het tractaat luidt:
‘Aan de vreemdelingen in Japan zal de vrije uitoefening hunner godsdienst veroorloofd zijn. Deswege zullen zij het regt hebben in de vreemdelingenwijken voegzame plaatsen van aanbidding op te rigten. Zoodanige gebouwen zullen niet beschadigd, noch eenige an dere beleediging der godsdienst van de vreemdelingen worden aangedaan. Vreemdelingen zullen geene Japansche tempels beschadigen of geene Japansche godsdienstplegtigheden, noch de voorwerpen hunner aanbidding eenig nadeel aandoen.
De Japanners zoowel als de vreemdelingen zullen niets doen wat godsdienstige verbittering zou kunnen opwekken.’

Dat de Japansche Regeering aan deze zendeling-leeraars of priesters geenszins een kwaad hart toedraagt, kan hieruit blijken, dat zij te Nagasaki den Amerikaanschen zendeling-leeraar in haar dienst heeft als leermeester in de Engelsche taal. Even zoo heeft zij te Yedo een Amerikaanschen zendeling tot leermeester in die taal benoemd. Hoogstwaarschijnlijk is de Japansche Regeering tot hare handelwijze grootendeels geleid geworden door overwegingen, die de rust, den vrede en de welvaart des rijks betroffen. Het aantal priesters en verder bijbehoorend tempelpersoneel is in Japan verbazend groot. Dat men in Nagasaki geen straat kan doorgaan zonder verscheiden priesters te ontmoeten, kenbaar aan hunne kale hoofden en hun bijzonder costuum, kan ongeloofelijk schijnen; toch is het werkelijk zoo. De inkomsten van dat groot aantal priesters worden voor een zeer klein deel door de Regeering geregeld, en voor het grootste gedeelte leven zij van de bijdragen van het volk. Drong het Christendom onder die bevolking meer door, dan zouden noodwendig de inkomsten van die menigte priesters zeer verminderen, en een opstand der priesterkaste zou daarvan het natuurlijk gevolg zijn. In plaats van de Regeering om den genomen maatregel hard te vallen, moet men die zendeling-priesters meer laken, die, zeer goed wetende wat de wet elken Japanner verbiedt, en zeer goed zich bewust op wat voorwaarde zij in Japan welwillend zijn opgenomen, nogtans, waar zij er kans toe zagen, niet geaarzeld hebben, de bevolking tegen de landswetten op te zetten. Die aan de schoone taak zich wijden om godsdienstzin en beschaving onder een volk te brengen en het daardoor een hooger standpunt te doen bereiken, moesten liever door onbaatzuchtigheid, eerlijkheid en trouw achting voor hun karakter en eerbied voor hunne beginselen zoeken te wekken, en in hun onderwijs beginnen bij het begin, met het eenvoudig lager onderwijs, dat voor veelzijdige uitbreiding vatbaar is. Wij kunnen de verzekering geven, dat dit in Japan de sympathie van het volk in ruime mate verwerven zou, terwijl daarbij niet het exporteeren der leerlingen gezien, niet de scherpe blik der Regeering gevreesd, maar algemeene medewerking ondervonden zou worden.

In het begin van het jaar kwam een Engelschman, de heer Lay, naar Japan, met een volmacht van eenige kapitalisten in Engeland, om eene leening van een millioen pond sterling der Japansche Regeering aan te bieden, ten behoeve van een aan te leggen spoorweg tusschen de steden Yedo, Kioto en Osacea met een neventak van Yedo naar Yokohama, mits er genoegzame garantie zou gegeven worden. De Japansche Regeering nam in hoofdzaak de voorstellen van den heer Lay aan, en stelde hem voorloopig aan als haren commissaris om de leening te sluiten, terwijl zij als garantie 1°. den spoorweg zelven aanbood, dien men met het geld wilde aanleggen, en 2°. de inkomende-rechten, voortvloeiende uit den handel der vreemdelingen in de open havens. De heer Lay nam daarop onmiddellijk maatregelen om de noodige Engelsche bouw- en werktuigkundigen voor den aanleg van den geprojecteerden spoorweg te engageeren, en belastte een Engelschen ingenieur, den heer Morel, met de directe uitvoering. Vervolgens vertrok de heer Lay naar Engeland in zijn tweeledige positie van agent der geldschieters en van commissaris des leeners, eene taak, die, onzes inziens, bezwaarlijk op rechtvaardige wijze kon ten uitvoer gebracht worden. Het is toch duidelijk, dat de aandeelhouders gaarne hun geld tegen een hoogen interest en met een lagen koers wilden plaatsen, en daarentegen de leeners een liefst zoo laag mogelijken interest en hoogen koers der aandeelen verlangden. De heer Lay schijnt het belang der aandeelhouders het meest te hebben willen behartigen en was van plan de leening tegen een interest van 12 pCt. aan de Londensche markt te negotieeren. Middelerwijl waren eenige ingenieurs aangekomen, die de opnemingen begonnen voor de lijn Yedo-Yokohama; vervolgens werden voor de lijn Hiogo-Osacca de bakens gesteld. De Japansche Regeering echter, ingezien hebbende, dat het voorstel van den heer Lay wat al te schoon was (iedereen die den afstand van Osacca tot Yedo kent, begrijpt dat de kosten voor een tusschen deze plaatsen aan te leggen spoorweg veel hooger moeten loopen dan 12 millioen gulden) en vreezende in moeilijkheden te zullen komen wegens de dubbele positie waarin de heer Lay geplaatst was, besloot terecht de betrekking met hem af te breken en een hooggeplaatsten Japanschen ambtenaar naar Eengeland te zenden om de leening te sluiten. Zeer spoedig nadat de leening door den Japanschen ambtenaar met de bovenvermelde garantie

was aangeboden, waren alle aandeelen met 9 pCt. interest tegen den koers van 98 pCt. geplaatst.

Onbegrijpelijk komt het velen voor, dat de Japansche Regeering eene leening op zulke voor haar ongunstige voorwaarden gesloten heeft, nadat van wege een aantal kapitalisten van het vasteland en Amerika kort te voren eene aanbieding van 20 millioen dollars a pari met een interest van 7 pCt. gedaan was. Vooral de Amerikaansche minister in Japan, de heer de Long, heeft zich deze zaak zeer aangetrokken, en het sluiten der Engelsche leening op zulke voor Japan nadeelige voorwaarden trachten te voorkomen. Het valt moeilijk de redenen met zekerheid te kennen, welke de Japanners er toe gebracht hebben eene Engelsche leening van eene onvoldoende som met 2 pCt. verlies en 9 pCt. rente te sluiten, in plaats van de veel voordeeliger aanbieding, te voren door kapitalisten van het vasteland en Amerika aan de Yedo-Regeering gedaan, aan te nemen. Het is echter niet moeilijk een gegrond vermoeden daaromtrent uit te spreken. Engeland alleen kan met zijn stalen minister in Japan de Japanners tot zulke onpraktische handelingen brengen.

Reeds spoedig na het sluiten der leening is men met den arbeid aangevangen. Aan de aarden baan tusschen Yokohama en Yedo wordt met kracht gearbeid; in de maand Maart 1871 moet die gereed zijn. Er zijn reeds tamelijk veel werktuigen en spoorstaven aangekomen. Hulpsporen, waarop de aardwagens heen en weer rijden, zijn den Japanners reeds tot groot vermaak. Als de lijn Yokohama-Yedo gereed zal zijn, zal de lijn Hiogo-Osacca aan de beurt komen, vervolgens de lijn Osacca-Kioto-Yedo. In de maand December '70 zijn de opmetingen voor de lijn Osacca-Yedo aangevangen. Het plan is, het werk, van nu af te rekenen, in 3 à 5 jaren te voltooien.

Ongetwijfeld moeten, even als in Europa, zoo ook in Japan, betere middelen van vervoer en gemakkelijk verkeer tot de belangrijkste hulpmiddelen van den vooruitgang gerekend worden. Het is evenwel de vraag, of het thans het geschikte oogenblik voor Japan is om met zulke groote technische werken zich bezig te houden en het niet beter voor het Rijk zou geweest zijn, indien het met den aanleg van spoorwegen, die op het oogenblik door de bevolking niet eens verlangd worden, nog eenigen tijd gewacht had, tot namelijk het keizerlijk gezag door het gansche land heen meer bevestigd, meer eenheid van

bestuur daarin gekomen, ook een verbeterde toestand van het lager onderwijs verkregen, en de wensch om spoorwegen te bezitten, door de bevolking althans geuit was. Zoolang toch van dit alles niets geschied is, komt ons een spoorwegnet in Japan als een soort van anachronisme voor. Ook begint Japan, dat nog nimmer staatsschulden had, zich meer en meer in schulden te wikkelen, en daardoor zich meer afhankelijk (van de Engelschen) te maken. Het is onze hartelijke wensch dat het later moge blijken, dat met deze spoorweggeschiedenis van 1870 niet enkel het particulier of nationaal belang van eenige vreemdelingen, maar vooral dat der Japanners is gebaat. Japan, dat het ernstig meent met het overnemen der Westersche beschaving, doch niet altijd den juisten weg weet te kiezen om tot zijn wensch te geraken, verdient niet ten doel te strekken aan dien materieelen speculatiegeest der Westerlingen, die om de belangen van het land zelf zich maar al te weinig bekreunt.

In de maand Maart kwam het Nederlandsche oorlogstoomschip ‘Marnix’ te Yokohama aan. Korten tijd daarna, den 7^{den} April, arriveerde te Yokohama Z. Exc. Jhr. Mr. F.P. v.d. Hoeven, in Januari '70 door Z.M. benoemd tot Minister-Resident der Nederlanden in Japan. Nadat de Minister bij Z.M. den Mikado ten gehoore ontvangen was, deed Z. Exc. aan boord van de Marnix eene reis naar de verschillende havens in Japan. Den 21sten Mei daaraanvolgende stoomde de Marnix, onder bevel van den Kapit.-Luit. ter zee Enslie, niet den Nederlandschen Minister aan boord, de baai van Nagasaki binnen. Eerst maakte de Minister kennis met de Nederlandsche ingezetenen alhier; daarna hadden het Hospitaal en de Natuur- en Geneeskundige School te Nagasaki de eer een bezoek van Z. Exc. te ontvangen. Op een der volgende dagen bezocht de Minister, van eenige andere heeren vergezeld, de steenkolenmijn op het eilandje Takasima, ongeveer op twee uren afstand van de baai van Nagasaki. Het eilandje behoort tot het gebied van den Chiji (Prins of Gouverneur) van Fezen, die een paar jaren geleden met eene Engelsche firma eene overeenkomst gesloten had ter verdere ontginning van een aldaar aanwezige, op Japansche wijze gedeeltelijk geëxploiteerde steenkolenmijn. Wegens surséance van betaling zijn de crediteuren dezer firma tot eene onderlinge schikking gekomen en werd het bestuur over de verdere ontginning van deze steenkolenmijn

aan den Agent der Nederl. Handelmaatschappij te Nagasaki opgedragen. Men heeft eenige hoop dat de opbrengst van deze mijn - die zeer goede kolen levert, welke te Nagasaki ad 5 à 6 dollars per ton verkocht worden - de verliezen der crediteuren eenigermate zal kunnen dekken.

In de maand April kwam de korvet met stoomvermogen ‘Nintsin’, door de heeren Gips te Dordrecht voor Japansche rekening gebouwd, te Nagasaki aan, verwisselde daarop den 13^{den} Mei de Nederlandsche vlag met de Japansche, en ging daarmede uit handen der Nederlandsche Handelmaatschappij in die van den Chiji van Fezen over. Dit schoone vaartuig met zijne uitgezochte bewapening trok zeer de aandacht te Nagasaki, en leverde een uitstekend bewijs dat Nederland, zoo het wil, zijn ouden roem in den scheepsbouw met eer kan handhaven.

Den 7^{den} Mei had de tocht van Z.M. den Mikado plaats, waarvan wij in den aanvang gewaagden. Z.M. trok, te paard gezeten, van het Paleis door de straten van Tokei (Yedo) heen naar Komaba-no-hara, een plaatsje, ongeveer vijf mijlen van Yedo gelegen. Het doel van dezen tocht was eene revue, die Z.M. over eenige troepen zou houden. Iedereen, rijk of arm, kon Z.M. van aangezicht tot aangezicht aanschouwen: geen wonder, dat er duizende menschen, langs den geheelen weg, dien Z.M. moest passeeren, gereed stonden om de aankomst van den Mikado met groote spanning af te wachten. Het was te voren gepubliceerd, dat het niet enkel aan yaconienen (lieden die twee sabels dragen), maar aan alle menschen zonder onderscheid vergund was het gelaat van Z.M. te aanschouwen. De tocht had, in weerwil van de tallooze menigte, met de meeste kalmte en in de beste orde plaats. Later, den 3^{den} October, lict Z.M. zich zelfs niet door slecht, regenachtig weêr afschrikken, om een dergelijken tocht te maken. De tegenwoordige Mikado schijnt in de aangelegenheden des Rijks zeer veel belang te stellen en zeer geneigd te zijn met het oude stelsel van afsluiting te breken. De hypothese der goddelijke (bovennatuurlijke) afkomst van het regeerend hoofd van den staat, sedert eeuwen in Japan als eene onfeilbare waarheid aangenomen, wordt thans door den Keizer zelven verwopen. In de Keizerlijke hofhouding hebben in '70 groote veranderingen plaats gevonden. Om een voorbeeld van Zr. Ms. verhouding tot zijne onderdanen bij te brengen, moge het volgende door een Japansch officier openbaar gemaakt verslag dienen van eene

bijeenkomst van hooggeplaatste beambten met den Keizer, om eene pas opgestelde telegraaf te zien werken:

De veldtelegraaf, verleden jaar door de Oostenrijksch-Hongaarsche expeditie, onder baron von Petz den Keizer aangeboden, was binnen het keizerlijk paleis zoodanig opgesteld, dat het eene kantoor in het paviljoen, in het midden van den Keizerlijken tuin gelegen, gevestigd werd, terwijl het andere in Z.M. studeervertrek was opgericht. Een groot aantal toeschouwers was door Z.M. uitgenoodigd, zooals 3 Prinsen van den bloede, de eerste Minister en vele leden van den Raad van State (Daijokwan), verder de voornaamste Chihanji (Ex-Daimio's) enz. Al deze heeren waren in het paviljoen verzameld en wachtten met verlangen het eerste bericht van Z.M. af. Twee Japansche Officieren, die zich in Europa eenigermate met de telegrafie bekend gemaakt hadden, dienden tot telegrafisten.

De eerste boodschap kwam: ‘De Keizer is hier, is gereed den toestel te zien werken.’ Een zeer eerbiedig antwoord werd teruggeseind, waarin Z.M. bedankt werd voor Zr. Ms. genadige tegenwoordigheid. Daarna kwam het volgende telegram: ‘De Keizer is ten hoogste ingenomen met de wondervolle Westersche uitvinding.’ De eerste Minister antwoordde hierop, en dadelijk daarna werd door den Mikado de volgende vraag overgeseind: ‘Wie zijn in het paviljoen en wat doet men daar?’ Het antwoord bevatte de namen der heeren die aanwezig waren, met bijvoeging van de volgende phrase: ‘Met den diepsten eerbied wachten deze allen Zr. Ms. bevelen af.’ Spoedig daarop kwam de boodschap van Z.M.: ‘Telegrafeer ons iets vermakelijks.’ Bij de ontvangst van dit telegram ontstond eene algemeene verwarring en verlegenheid in het paviljoen. Wat kon men zeggen, dat voor deze gelegenheid geschikt was, en hoe kon men grappig zijn, zonder aan den hoogen eerbied te kort te doen, dien men aan Z.M. verschuldigd is? Een lid van den Raad van State stelde het volgende voor: ‘Deze dag zal een der merkwaardigste dagen blijven in de jaarboeken van het keizerrijk, als de dag waarop Z.M. de Keizer voor de eerste maal de telegraaf zag werken.’ Dit werd echter met algemeene stemmen verworpen, als niet in den geringsten graad ‘*amusant*’. Eene langdurige conversatie, waarin verscheidene voorstellen gedaan werden, volgde. Doch alle gedane voorstellen werden veel te ernstig geoordeeld. Ten slotte stelde een jong mensch, de zoon van den Chihanji X., het volgende voor:

‘Wij zijn allen overtuigd zeer geestig te zullen worden, na den wijn, dien wij hopen dat Uwe Majesteit ons zal te drinken geven.’ Dit antwoord werd onmiddellijk door allen goedgekeurd en getelegrafeerd. Er kwam antwoord, dat Z.M. ‘aan de gekoesterde verwachtingen gaarne zou voldoen.’ Nu volgde nog het laatste telegram van den volgenden inhoud: ‘De Mikado betuigt zijne tevredenheid over hetgeen gedaan werd, en bedankt den Officier, die de telegraaf aan de andere zijde doet werken.’ Gedurende de ontvangst van deze verschillende hooggeplaatste lieden door Z.M. den Keizer, hadden er levendige gesprekken plaats over de wenschelijkheid om overal in Japan telegrafen in te voeren. De meening van bijna alle aanwezigen was zeer vóór de telegrafen, en toen een van de heeren te kennen gaf, dat hij vreesde voor gedurige vernieling of doorsnijding der telegraafdraden door slecht gezinde lieden, omdat de telegraaf eene uitvinding der Westerlingen was, werd hierop geantwoord, dat zulke lieden dan, om zich gelijk te blijven, ook de hoofden der Japansche soldaten, die de uniform van de vreemdelingen hadden aangenomen, moesten afslaan. Een ander der aanwezigen voegde er sarcastisch bij, dat hij hoopte, dat het Japansche gouvernement nog rijk genoeg zou blijven om een paar stuk gesneden telegraafdraden te laten herstellen, indien dit eene enkele maal mocht noodig zijn.

‘Deze telegraaf is in het keizerlijk paleis gevestigd gebleven. waar Z.M. zich nu en dan bezig houdt met zich zelven in het telegrafeeren te oefenen.’

Hetgeen weinige jaren geleden den Japanner eene groote beleediging zou toegeschenen zijn, is thans eene gewone zaak geworden: zoo b.v. het in het openbaar verschijnen van den Keizer, het gebruik maken van Europeesche kleederdracht door vele hoflieden en officieren, het in aanraking komen van den Keizer met de vertegenwoordigers en officieren van de Westersche volken, het afschaffen van de buitengewone staatsie, waarmede beambten van eenigen hoogen rang zich vroeger vertoonden, en van vele andere gebruiken. Wij zijn overtuigd dat een der vroegere. Europeesche bewoners van Japan nauwelijks zijn oogen gelooven zoude, zoo hij de groote veranderingen zag, die in dit opzicht hebben plaats gevonden. Japan moge hierdoor veel van het eigenaardige en wonderlijke verliezen, dat in vroegere tijden van het Rijk der Opgaande Zon verhaald werd; sommigen mogen het, om der kunst wille, misschien een

vandalisme noemen, Japan van het eigenaardig Japansch te ontdoen: het is evenwel zeker, dat werkelijke vooruitgang onder het oude stelsel onmogelijk was, en dat het voorbeeld door Z.M. den Keizer gegeven, om te breken met de oude traditiën, een krachtig middel geworden is voor de meerdere verspreiding van de Westersche beschaving en hare voortbrengselen in dit schoone land.

In de ten vorigen jare door ons gegeven schets[1] is reeds eenige mededeeling gedaan aangaande de veranderde inrichting van het staatsbestuur in Japan, en vermeld, dat de voormalige titels van Daimio en Koegé (de zoogenoemde prinsen en landsheeren) de jure et de facto afgeschaft waren, terwijl hiervoor in de plaats keizerlijke Gouverneurs, Chiji genaamd, in de verschillende landschappen aangesteld waren. Het hoofdbeginsel, dat de Keizer de uitvoerende macht over het geheele land moet bezitten, is dit jaar ook zooveel mogelijk vastgehouden. Ofschoon men, ter voorkoming van oproerigheden of onlusten in de oude prinsdommen, zich niet in allen deele streng heeft kunnen houden aan dit leidende hoofdbeginsel, zoo werd toch eene belangrijke schrede voorwaarts gedaan met de nieuwe indeeling van het keizerrijk in drie verschillende categoriën van administratief beheer. Deze nieuwe indeeling heeft in het afgeloopen jaar plaats gevonden. Wij willen haar thans mededeelen.

Het geheele land is verdeeld in drie groote afdeelingen: 1°. de *Foe;* 2°. de *Ken;* 3°. de *Han*.

De *Foe* bestaat uit de drie groote keizerlijke steden: Yedo, Osacca en Kioto, en staat onder het onmiddellijk bestuur van de keizerlijke Regeering (Ministers) te Yedo. De Minister van financiën regelt zelf de uitgaven en inkomsten dezer steden. De inkomsten worden in de *Foe* in den vorm van inkomstenbelasting (hoofdelijken omslag of census) geheven.

De *Ken* staat, even als de *Foe*, onder het bestuur der centrale Regeering te Yedo, doch met het onderscheid, dat de Ken niet direct door het Ministerie, maar door hooge ambtenaren, welke daartoe door de keizerlijke Regeering zijn aangesteld, wordt geregeerd. De *Ken* bestaat uit alle vroegere keizerlijke steden en districten, behalve de steden Yedo, Osacca en Kioto (die de Foe vormen). De stad Nagasaki en omgeving b.v., welke altijd een keizerlijke (niet tot een of anderen Prins be-

1 Japan in 1869, bij J.G. Broese, te Utrecht.

hoorende) stad was, maakt tegenwoordig deel uit van de Ken. De uitgaven en inkomsten worden in de Ken hoofdzakelijk door de keizerlijke hooge ambtenaren, daartoe in deze plaatsen aangesteld, geregeld. De wetten in de Foe en de Ken zijn dezelfde, en worden door de Yedoregeering uitgevaardigd.

De *Han* bestaat uit alle voormalige prinsdommen. De vroegere prinsen (*Daimio's*) regeeren hier als keizerlijke gouverneurs met den titel van *Chiji* van de *Han*, korter *Chihanji*. (De gouverneurs in de Ken heeten *Chiji* van de *Ken*, korter *Chikenji*). De Chihanji (voormalige prinsen) kunnen, behalve eenige algemeene hoofdwetten des lands, nog afzonderlijke bepalingen en wetten in hunne provinciën invoeren. De inkomsten eener Han moeten als volgt verdeeld worden: een tiende gedeelte der gezamenlijke inkomsten zal aan den *Chihanji* (prins, landsheer) worden verstrekt; een vijfde deel van hetgeen er dan overblijft, moet in de keizerlijke schatkist gestort worden, ten behoeve van het nationale leger en de landsvloot; de rest zal dienen voor de stichting of het onderhoud van publieke gebouwen in de *Han* en voor de bezoldiging van de in de *Han* aangestelde hoogere en lagere ambtenaren. De Chihanji heeft het recht deze rest zoodanig te verdeelen, als hij noodig oordeelt. De inkomsten worden in de Han hoofdzakelijk van de boeren geheven, die een vrij groot deel der landbouwproducten aan den Chihanji moeten afstaan. In vroegere tijden werden de inkomsten van de Kroon uitsluitend van de keizerlijke steden en districten, dat is de Foe en de Ken, geheven, terwijl de opbrengst van de Han (de landsheerlijke provinciën) geheel aan den regeerenden prins ten deel viel. Ofschoon deze belangrijke verandering in het bestuur des lands door de meeste voormalige prinsen is goedgekeurd, zoo heeft zij toch niet zonder tegenstand in alle provinciën kunnen plaats hebben, hetgeen trouwens niet te verwonderen is, als men bedenkt, dat de macht en de inkomsten, vroeger door de Daimio's genoten, hierdoor aanzienlijk verminderd zijn. Daarbij komt nog, dat vele Ex-Daimio's zich, sedert de opening van eenige havens, door den aankoop van vele zaken, voornamelijk stoombooten, wapens enz., sterk in schulden gewikkeld hebben, waarvan eene grootere behoefte aan geld het gevolg was. Het ontstaan van eenige geringe oproerigheden in sommige provinciën, na dezen maatregel, bewijst dat de keizerlijke Regeering zeer voorzichtig gehandeld heeft met niet dadelijk de *Han* onder hetzelfde stelsel

van beheer te brengen als de Foe en de Ken. Het denkbeeld is ongetwijfeld, langzamerhand alle drie categoriën onder een en hetzelfde keizerlijk bestuur te brengen en éénheid van wetten en bepalingen meer en meer over het gansche land in te voeren. Het oude feodale stelsel moet plaats maken voor een centraal, monarchaal bestuur. Het zal iedereen duidelijk zijn dat dit evenwel niet dan trapsgewijze geschieden kan, indien men het land voor de zoo nadeelige burgeroorlogen wil behoeden. Met het oog hierop verdient de verandering, in het afgeloopen jaar ingevoerd, allen lof.

Wij zijn thans gekomen tot het tijdstip der opening van het parlement, die bij eene proclamatie gesteld was op den 26sten Juni. Den 25sten Juni verschenen de leden (239 in getal) in de gehoorzaal van de keizerlijke woning, waar zij door den Mikado ontvangen werden. Den volgenden dag had de opening der vergadering plaats. Behalve de 239 vertegenwoordigers waren aanwezig: de eerste Minister (*Sanjo Udaijin*), de leden van den Raad van State (*Daijôkwan*), de Minister van openbare werken, de Minister van oorlog, de Minister van justitie, de Minister van buitenlandsche zaken, de Kanselier van de akademie te Yedo, de Commissaris voor kolonisatie en de kamerheeren van Z.M. den Keizer en van H.M. de Keizerin. De keizerlijke boodschap werd door den President gelezen; zij was van den volgenden inhoud: ‘Wij verklaren de vergadering geopend. Gij zult voortgaan met nauwgezetheid te beraadslagen over den inhoud van het keizerlijk programma, dat verleden jaar werd uitgegeven. Gij zult aan het verlangen van Zijne Majesteit voldoen, indien uwe beraadslagingen op onpartijdige wijze en in het algemeen belang van het land worden gevoerd.’ Na verdere mededeeling van de eerste bezigheden der vergadering vertrokken de Ministers en verdere hooge beambten, behalve de vertegenwoordigers, uit de vergadering. Men ging nu over tot het kiezen van een huishoudelijk comité, uit twaalf leden bestaande. De benoeming hiertoe geschiedde bij ballotage. De vergadering ging daarna uiteen om deel te nemen aan een feest, dat door Z.M. den Mikado aan alle leden en verdere hooge beambten, ter viering van de opening, gegeven werd.

De voornaamste zaak, die in de vergadering behandeld werd, was een door het ministerie ingediende conceptwet betreffende het administratief bestuur van de *Han* (voormalige prinsdom-

men). Wij willen het wetsontwerp, zooals het door de hooge vergadering is aangenomen en thans in werking getreden is, hier in zijn geheel laten volgen.

§ 1. De *Han* zal voortaan in drie klassen verdeeld worden: 1°. die, welke een jaarlijksch inkomen hebben van 150,000 kokf zuivere rijst en meer; 2°. die, welke meer dan 50,000 en minder dan 150,000 kokf rijst inkomst genieten, en 3°. die, welker jaarlijksch inkomen minder dan 50,000 kokf rijst bedraagt.

§ 2. Het aantal kokf zal worden vastgesteld naar de opbrengst van dit jaar (1870). De waarde van elken kokf rijst zal tegen 8 rio's[1] berekend worden. De opbrengst der overige gemengde voortbrengselen (zooals granen, aardappelen, enz.) zal in de waarde van een daarmede evenredige hoeveelheid rijst worden berekend en bij de overige inkomsten worden opgeteld.

§ 3. De Regeerings-beambten eener *Han* zullen voortaan bestaan in:

den *Chiji* der Han (*Chihanji* of Gouverneur der Provincie); de *Daisanji*, niet meer dan hoogstens twee voor elke Han; de *Gondaisanji;* deze zullen alleen in de 1e klasse Han worden aangesteld, indien de gewoonte of de behoefte der provincie het wenschelijk doet zijn.

In de 2e en 3e klasse Han zullen zij niet worden benoemd;
de *Shosanji*; hiervan zullen niet meer dan hoogstens vijf in elke Kan worden aangesteld;
de *Gonshosanji*; worden alleen benoemd, indien het gebruik of de behoefte der provincie dit noodig maken. Zij zullen niet worden aangesteld in de 2e en 3e kl. Kan.

De *Daisakwan*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte van elke provincie worden benoemd. Zij zijn belast met het bestuur van vele zaken onder het *lagere volk*[2], zooals het finantiewezen, de rechtspleging, opvoeding en onderwijs enz.
De *Gondaisakwan*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte van elke provincie worden benoemd. Zij zijn belast met het bestuur van vele zaken onder het *lagere volk*[2], zooals het finantiewezen, de rechtspleging, opvoeding en onderwijs enz.
De *Shosakwan*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte van elke provincie worden benoemd. Zij zijn belast met het bestuur van vele zaken onder het *lagere volk*[2], zooals het finantiewezen, de

1 Eene rio is gelijk aan vier boe's en komt cirea overeen met ƒ 2.55 Nederlandsch courant.
2 Onder het *lagere volk* verstaat men in Japan alle klassen beneden den rang van militair (*Samoerai*), dat zijn: de boeren, werklieden en kooplieden.
2 Onder het *lagere volk* verstaat men in Japan alle klassen beneden den rang van militair (*Samoerai*), dat zijn: de boeren, werklieden en kooplieden.
2 Onder het *lagere volk* verstaat men in Japan alle klassen beneden den rang van militair (*Samoerai*), dat zijn: de boeren, werklieden en kooplieden.

	rechtspleging, opvoeding en onderwijs enz.
De *Gonshosakwan*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte van elke provincie worden benoemd. Zij zijn belast met het bestuur van vele zaken onder het *lagere volk*[2], zooals het finantiewezen, de rechtspleging, opvoeding en onderwijs enz.
De *Shijo*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte van elke provincie worden benoemd. Zij zijn belast met het bestuur van vele zaken onder het *lagere volk*[2], zooals het finantiewezen, de rechtspleging, opvoeding en onderwijs enz.

2 Onder het *lagere volk* verstaat men in Japan alle klassen beneden den rang van militair (*Samoerai*), dat zijn: de boeren, werklieden en kooplieden.

2 Onder het *lagere volk* verstaat men in Japan alle klassen beneden den rang van militair (*Samoerai*), dat zijn: de boeren, werklieden en kooplieden.

De *Hansho*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte der Han geregeld worden. Zij zullen de andere ambtenaren behulpzaam zijn.
De *Shiboe*	{ Het aantal van dezen zal naar de behoefte der Han geregeld worden. Zij zullen de andere ambtenaren behulpzaam zijn.

§ 4. De inkomsten eener *Han* zullen als volgt verdeeld worden: Een tiende deel wordt verstrekt aan den Chiji als zijn persoonlijk inkomen; van het overblijvende zal een vijfde gedeelte in de Rijks schatkist gestort worden, ten behoeve van het onderhoud van het Rijks leger en de Rijks vloot; de resteerende kokf rijst zullen dienen om de traktementen der verschillende overige ambtenaren der Han en de kosten van oprichting en onderhoud van de openbare gebouwen in elke Han te bestrijden[1].

§ 5. De bepaling van het bedrag der traktementen van de verschillende beambten blijft aan den Chiji van elke Han overgelaten. Het bedrag der bezoldigingen eenmaal bepaald zijnde, zullen gevallen van vermeerdering van inkomen, wegens groote verdiensten, alsmede alle gevallen waarbij lijfstraffen moeten toegepast worden, wegens crimineele misdaden, aan de beslissing van Zijne Majesteit den Mikado onderworpen moeten worden.

Gevallen van vermindering van traktement van een of anderen ambtenaar, wegens gegronde redenen, alsmede alle gevallen van rechtspleging, waarbij verbanning moet toegepast worden, zullen geregistreerd worden en een afschrift elk jaar in de vijfde maand aan de keizerlijke Regeering worden toegezonden.

§ 6. Er zal in het algemeen geen ander onderscheid van rang bestaan behalve dat van *Shi* en *Sotsoe* (*Shi:* de *hooge; Sotsoe:* de *lagere* ambtenaren).

§ 7. Een der *Daisanji* of *Gondaisanji* van elke Han zal zijn verblijf in de hoofdstad van het Rijk houden: hij zal, als het parlement bijeenvergadert, daarin *ex officio* zitting hebben als vertegenwoordiger van zijn Han.

Het wordt aan het bestuur van elke Han overgelaten om dezen hoogen ambtenaar door een anderen te doen vervangen. De betrekking van *Kóyônin* wordt bij dezen afgeschaft.

§ 8. De betrekking van *Kóyônin* afgeschaft zijnde, zullen

1 Heeft eene Han alzoo b.v. 100,000 kokf rijst inkomen jaarlijks, dan zullen er 10,000 aan den Chiji worden verstrekt. Van de overbijvende 90,000 zal een vijfde deel, derhalve 18,000 kokf, in de schatkist gestort worden. De resteerende 72,000 kokf dienen voor de traktementen der overige ambtenaren en voor de openbare gebouwen in de Han.

de belangrijke zaken, die vroeger door dezen ambtenaar geregeld werden, nu aan een of anderen *Sanji* en de minder belangrijke aan een *Daisakwan* worden opgedragen.

§ 9. De Chiji is verplicht eenmaal in de drie jaren aan het keizerlijk Hof te verschijnen. Het jaar zal voortaan in vier groote perioden verdeeld worden. De Chiji zal gedurende eene periode (drie maanden) 's jaars in de hoofdstad zijn verblijf houden. Als de staatsaangelegenheden het noodzakelijk maken, kan de *Chiji* op onbepaalde tijden aan het Hof geroepen worden.

§ 10. Een uitvoerig verslag van de jaarlijksche uitgaven en inkomsten van elke Han zal niet langer dan in de vijfde maand van elk jaar bij de keizerlijke Regeering ingezonden worden.

§ 11. Als de thans bestaande schulden eener Han gecontracteerd zijn met borgstelling van het vroegere geheele inkomen eens Daimïo's, zal een tiende deel dier schulden betaald moeten worden uit het thans bepaalde, persoonlijk inkomen van den *Chiji* en het overblijvende gedekt moeten worden uit de som, voor het onderhoud der openbare gebouwen toegestaan, na aftrek van de traktementen der verschillende overige ambtenaren.

§ 12. De circulatie van papiergeld voor plaatselijk gebruik[1] zal tot een zeker aantal jaren beperkt worden. Elk jaar zal een zekere, evenredige hoeveelheid papiergeld door het keizerlijk gouvernement ingewisseld worden. Een uitvoerig verslag van het ingewisseld bedrag zal elk jaar aan de keizerlijke Regeering moeten ingezonden worden.

5de maand van het 3de jaar *Meiji*.

Van de verdere bezigheden van het parlement zijn wij zeer weinig te weten gekomen. Alleen nog deze merkwaardige zaak, dat er een voorstel in behandeling geweest is, om de Boeddhaleer, die eeuwen geleden uit Indië naar Japan werd overgegebracht, zooveel mogelijk te beperken en de oude oorspronkelijke Sinto-leer te herstellen. Het schijnt evenwel dat er hevige tegenkanting tegen dit voorstel geweest is. Wij weten niet in hoeverre men tot eene werkelijke beslissing in deze zaak gekomen is.

Gedurende het afgeloopen jaar is men ijverig voortgegaan

1 Zoogenaamd *provinciaal* papiergeld.

met de voltooiing van de keizerlijke Munt te Osacca, welke tegen het einde des jaars zoover gereed was, dat een aanvang met het munten kon gemaakt worden. Het is zeer te hopen, dat de Munt in staat zal wezen aan de vele en gegronde klachten, die door de Japanners zoowel als door de vreemdelingen geuit worden betreffende den tegenwoordigen slechten staat van het muntwezen, een einde te maken. In hoeverre dit mogelijk zal zijn, zal de tijd ons moeten leeren. De nieuwe Landsregeering heeft wel is waar meer macht dan de vroegere hoofden van den Staat, doch het Rijk heeft geen edel mataal meer voorhanden. Zoowel de gevoerde burgeroorlogen in '67 en '68, als de mislukte oogst in '69 hebben hiertoe zeer veel bijgebracht; eene voorname reden der verarming bestaat verder in het feit, dat de invoerhandel, sedert de opening der havens voor de vreemdelingen, den uitvoerhandel zoo aanzienlijk overtroffen heeft, waarvan de uitvoer van verbazende sommen gelds het gevolg geweest is. Ten slotte hebben eenige slechte maatregelen der Regeering aangaande de japansche munten en de invoer van verbazende hoeveelheden rijst in 1869 en 1870 zeer veel bijgedragen tot de vermindering der klinkende munt in Japan. Sedert het optreden van het nieuwe bestuur, was de aandacht in de eerste plaats gericht op het slaan van een andere munt, om hierdoor te trachten de ledige schatkist met geld te voorzien. Er werd een munt uitgegeven met den naam: *niboe*, bestaande uit een alliage van goud en zilver. De Regeering gaf deze uit als hebbende eene waarde van *twee* standaard-zilveren itseboe's, en Jaar de Regeering ze had uitgegeven en gestempeld, bekommerde het volk zich niet om de innerlijke waarde, maar nam het de *niboe* gereedelijk voor de genoemde waarde aan. Daar nu de geslagen niboe geenszins de innerlijke waarde had van twee zilveren itseboe's (maar ongeveer ƒ 0.25 nederl. courant minder), zoo spreekt het van zelf, dat het gouvernement hierin een milde bron vond om de schatkist weder wat te voorzien. Nadat de Regeering eenigen tijd voortgegaan was met de oude zilveren itseboe in te ruilen voor niboe's, ging zij de innerlijke waarde van de standaardzilveren itseboe verlagen, waardoor de werkelijke waarde van het geld zeer moest dalen. Toch bleek de genomen maatregel lang niet voldoende om de ledige schatkist genoegzaam te voorzien, en besloot de Regeering dien ten gevolge tot een stap, die uit een geldelijk oogpunt een der gewichtigste was, die ooit in

Japan gedaan is. Het gouvernement besloot namelijk tot de uitgifte van *vijf en dertig millioen kio's*[1] papiergeld, in Japan *kinoats* geheeten.

Als door de omstandigheden dringend noodzakelijk gemaakt, kon men dezen maatregel niet afkeuren. Er was eenmaal voorshands geen goud en zilver genoeg, om in de behoeften te voorzien; men moest derhalve een middel bij de hand nemen, om het gebrek te herstellen. Eene groote fout maakte het gouverinement echter met de uitgifte van eene soort banknoot (*kinsats*), die zoo gemakkelijk was na te maken, dat in korten tijd tal van nagemaakte kinsats uit China (en waarschijnlijk ook van elders) naar Japan kwam overwaaien en in het Rijk zelf ook menige valsche munter eene drukke bezigheid vond.

De handel der Europeanen, zoowel als der japansche kooplieden, ondervond hierdoor een hevigen schok; het vertrouwen op het papieren geld was geheel geweken, eerstens omdat men wist dat de kinsats nagemaakt werden, en ten anderen omdat men niet zeker was, of de Regeering niet zoo ver zou voortgaan met de uitgifte van papiergeld, dat het bedrag verre boven hare krachten zou komen, indien het later tot een inwisselen kwam. De verschillende Ministers der vreemde Mogendheden wendden zich toen tot de japansche Regeering, met verzoek in de muntquaestie beter en, voor het algemeen belang, veiliger maatregelen te willen nemen. Daarop antwoordde de japansche Regeering met de belofte, dat zij niet meer dan vijf en dertig millioen rio's in papier zou uitgeven.

De nadeelige gevolgen van deze drie, ongetwijfeld verkeerde maatregelen, te weten: 1°. de aangifte van groote hoeveelheden niboe's, die de vereischte innerlijke waarde niet hadden; 2°. het verlagen van de vroegere zilveren standaard-itseboe, wat de innerlijke waarde betrof, en 3°. de uitgifte van 35 millioen (of meer?) rio's in papiergeld, dat zoo gemakkelijk vervalscht kon worden, bleven niet achterwege.

De uitgifte der niboe's toch, die tegen 2 zilverboe's waren gesteld, maakte, dat de zilveren itseboe in betrekking tot den mexicaanschen dollar (die in Japan even als in China in groote hoeveelheden circuleert) zeer in waarde afnam. Dit ging zelfs zoover, dat de dollar, wiens innerlijke waarde circa overeen

1 Deze som komt ongeveer overeen met 90 millioen nederlandsche guldens.

kwam met 3 3/10 zilverboe, op eenmaal eene waarde kreeg van 3 8/10 tot bijna 4 zilverboe's. Hiervan nu was het gevolg dat verschillende kooplieden en banken alle zilverboe's tegen dollars opkochten en naar China of Indië uitvoerden, om ze te laten hermunten in dollar's of rupee's. Het behoeft wel niet gezegd te worden dat Japan hierdoor eene groote schade leed. Immers de landsmunt werd opgekocht en uitgevoerd tegen een veel lageren prijs dan de lands-Regeering zelf moest betalen, om een gelijke gewichtshoeveelheid staafzilver te koopen. De gemaakte kleederen werden, om het door een voorbeeld uit het dagelijksche leven duidelijk te maken, voor minder waarde verkocht dan het laken kostte.

Het nadeelige gevolg der verlaging van den standpenning was alzoo, dat hoe langer zoo meer van de standaardmunt uit het land werd gevoerd. Deze uitvoer berokkende het Rijk een nadeel van minstens 5 pCt., daar de innerlijke waarde der japansche munt, die men voor een dollar koopen kan, minstens 5 pCt. hooger was dan de innerlijke waarde van den dollar zelven. Men schat de som, die te Yokohama alleen gedurende de jaren '69 en '70 werd uitgevoerd, op eene waarde van 25 millioen dollars, hetgeen een zuiver verlies van 1,250,000 dollars (ƒ 3,250,000) voor Yokohama alleen aangeeft. Als men nu hierbij voegt de uitgevoerde standaardmunt in de andere open havens, verder de som, waarmede de invoer den uitvoer steeds overtroffen heeft, dan kan men gemakkelijk inzien, dat Japan werkelijk arm is geworden aan klinkende munt. De uitgifte van papiergeld zou echter niet zoo nadeelig geweest zijn, onder de gegeven omstandigheden, als de Regeering maar zorg gedragen had voor betere, niet zoo gemakkelijk na te maken *kinsats*.

De 35 millioen rio's vormen wel is waar een zeer aanzienlijk bedrag, doch wij gelooven, dat het land, dat overigens met geen nationale schulden bezwaard was, dezen last weldra zoude te boven komen, indien ten eerste een einde gemaakt werd aan den namaak van het geld, iets wat wij wenschen en vertrouwen dat werkelijk geschieden zal als de Rijksmunt te Osacca geregeld nieuwe klinkende munt zal gaan uitgeven, tegen inwisseling van het thans circuleerende papieren geld, en ten tweede meer door het land zou geproduceerd worden voor den handel der Europeanen in de open havens, of minder van europeesche invoerartikelen door de bevolking verbruikt zou worden.

Japan bezit een rijken bodem en een vruchtbaren grond; het land kan veel meer voor den europeeschen handel produceeren dan het tot nu toe deed. Het verbruik van europeesche artikelen neemt meer en meer toe; de behoefte daaraan is thans zoo groot, dat Japan ze niet meer missen kan. Het heeft nu onzes inziens slechts zorg te dragen, dat het ook zelf meer producten levert voor de europeesche markt. Een land dat meer verbruikt dan het oplevert, moet noodwendig verarmen. De Regeering moge derhalve al haar best doen om den landbouw en de nijverheid meer en meer te doen bloeien; zij moge al hare pogingen in dien zin aanwenden, en wij zijn overtuigd, dat het stoffelijk welzijn van particulieren zoowel als van de rijksschatkist daardoor alleen het meest kunnen en zullen gebaat worden.

Ofschoon wij geene groote waarde hechten aan de officieële marktberichten omtrent den japanschen handel, en niemand zouden aanraden deze getallen (vooral wat de importen betreft, welke in de werkelijkheid veel grooter en belangrijker zijn dan in de statistieken vermeld wordt) als onfeilbare waarheden aan te nemen, zoo moge toch het volgende tafeltje van het generaal handelsrapport in 1869 in Japan, eenigermate doen zien, dat de invoerhandel den uitvoerhandel aanmerkelijk overtreft:

Generaal Rapport van den handel in Japan over 1869.

INVOER.		**UITVOER.**	
	Mexic. Doll.		Mexic. Doll.
Kanagawa (Yokohama)	13,791,363	Kanagawa (Yokohama)	9,795,520
Hiogo en Osacca	6,365,881	Hiogo en Osacca	1,844,820
Nagasaki	2,511,277	Nagasaki	1,652,720
Hakodadé	789,325	Hakodadé	990,710
Niegata	542,471	Niegata	177,501
Totaal	24,000,317	Totaal	14,461.271

Hieruit ziet men dat de invoer, volgens dit tafeltje, in één jaar tijds 9,539,046 mexic. dollars of bijna 25 millioen gulden meer bedragen heeft dan de uitvoer.

Het nieuwe, door de japansche Regeering aangenomen muntstelsel is gebaseerd op den dollar (of *Rio*) als éénheid. Deze nieuwe japansche dollar zal eene innerlijke waarde hebben gelijk staande met den mexicaanschen dollar. De onderdeelen zullen eveneens met de mexicaansche munt in innerlijke waarde gelijk staan. Hierdoor zal zonder twijfel het groote nadeel van den uitvoer wegens koersverschil van zelf ophouden, daar de japansche rio natuurlijk bij de circulatie ook dezelfde waarde zal hebben als de mexicaansche dollar. Het muntmaterieel te Osacca werd door bemiddeling van den engelschen Minister Harry Parkes door de japansche Regeering overgenomen van de engelsche Regeering. Het is namelijk dezelfde munt, die door de engelsche regeering te Hongkong in China was opgericht, met het doel aldaar de zoogenaamde Hongkong-dollars te slaan. De Chineezen schijnen evenwel steeds de voorkeur aan den mexicaanschen dollar te hebben gegeven, en daar er verbazende hoeveelheden van dezen laatsten in de laatste jaren naar China werden ingevoerd, bleek de Hongkong-dollar overbodig te zijn. Volgens de aankondiging der japansche Regeering zal de nieuwe munt van den 19^{den} Februari 1871 af worden uitgegeven. Het volgende tafeltje geeft een overzicht der aangenomen nieuwe munten.

Zilveren Munt.

Rio of Dollar.	**Gewicht in grains Troy.**	**Gewicht in grammen.**	**Gehalte.**	**Aanmerking.**
1,00	416	27,735	900/1000	Eene ruimte van twee duizendste deelen in elke richting is toegestaan.
0,50	208	13,867	800/1000	
0,20	83,20	5,546	idem.	
0,10	41,60	2,773	idem.	
0,05	20,80	1,3865	idem.	

Gouden Munt.

Rio of Dollar.	**Gewicht in grains Troy.**	**Gewicht in grammen.**	**Gehalte.**	**Aanmerking.**
10,00	248	16,5334	900/1000	Eene ruimte van twee duizendste deelen in elke richting is toegestaan.
5,00	124	8,2667	idem.	
2,50	62	4,13335	idem.	

Koperen Munt.

Rio of Dollar.	Gewicht in grains Troy.	Gewicht in grammen.
0,01	110	7,3334
0,005	55	3,6667
0,001	14	0,9334

In het midden van Augustus maakte de keizerlijke Regeering een besluit openbaar, dat als het eerste voorbeeld van de zorg der japansche Regeering voor de bevordering van nijverheid en landbouw vermelding verdient. De publicatie was van den volgenden inhoud: ‘De omstandigheden in de laatste 2 à 3 jaren zijn in Japan zeer veranderd en een groot aantal menschen heeft hun bestaan verloren of is tot armoede vervallen. Dit is evenwel grootendeels veroorzaakt door eene slechte gewoonte van vele lieden, die zich inbeelden geld te kunnen verdienen, zonder daarvoor te arbeiden. Ten einde echter *zoodanige personen tegemoet te komen*, welke, ofschoon gezind om te werken voor hun levensonderhoud, in ongunstige omstandigheden verkeeren, heeft de Regeering een aantal werkplaatsen opgericht in de *Kishio-Jaski*, om aan iedereen de gelegenheid tot arbeiden te geven. De plaatselijke autoriteiten worden hierbij tevens uitgenoodigd deze order algemeen bekend te maken en hulp te verleenen aan een ieder, die verlangt werk te hebben. Daarenboven wordt iedereen uitgenoodigd om, indien hij een nieuw artikel van nijverheid heeft uitgevonden of verbeterd, dit aan het departement van openbare werken mede te deelen, zullende zijne gedane meedeeling of uitvinding zorgvuldig onderzocht en bij gunstige beoordeeling, door de Regeering in algemeen gebruik gebracht worden. De Regeering zal allen bijstand verleenen aan iedereen, die een voor de behoeften des lands geschikt, nieuw artikel uitvindt.’ Eenigen tijd daarna verscheen eene publicatie aan het volk, dat de keizerlijke Regeering aan iedereen volkomen vrijheid gaf, om de europeesche kleederdracht, onverschillig bij feestelijkheden of bij dagelijkschen arbeid, aan te nemen. De Regeering gaf daarin bovendien als hare meening te kennen, dat de europeesche kleederdracht voor de bewaring der gezondheid en voor lieden die moesten arbeiden, beter was

dan de japansche, daar zij de borst beter beschutte tegen koude invloeden en niet zoo hinderlijk was aan de beweging van verschillende deelen van het lichaam. Ofschoon de Regeering iedereen geheel vrij liet in het al of niet aannemen der europeesche kleederdracht, meende zij het aannemen daarvan toch te kunnen aanraden.

Als wij ons gevoelen over laatstgenoemde publicatie zouden zeggen, kunnen wij het niet in allen deele eens zijn met de japansche Regeering. De europeesche kleederdracht voor mannen is in de maanden October tot Juni ongetwijfeld beter en meer practisch dan de japansche, doch in het heete jaargetijde: van Juni tot October, is de japansche onzes inziens beter voor dit klimaat geschikt. Het japansche volk toch zal er zich niet aan gewennen om zich alle dagen van schoon, wit linnengoed te voorzien, zooals de europeanen in het warme jaargetijde doen. De katoenen geweven kirimon's (opperkleed) van den Japanner worden op zeer eenvoudige wijze gewasschen en zijn in den zomer zeer luchtig en practisch. Verder valt onzes inziens op de practische bruikbaarheid der europeesche vrouwenkleeding ook veel af te dingen. Het zou ons echter niet verwonderen dat de japansche Regeering met deze publicatie het oogmerk had, om langs een omweg en op ongemerkte wijze het sabeldragen afgeschaft te krijgen voor alle niet-soldaten.

In den loop van het jaar leverde een Duitscher, de Heer Reinold Gaertner, eene niet onbelangrijke bijdrage tot eene betere kennis van den grond op het eiland Yezo of Yesso, zooals men weet in het noorden van Japan gelegen en tot nog toe vrij onvolkomen bekend. De Heer Gaertner wilde verbeteringen in den landbouw invoeren en vestigde zich, met toestemming der japansche Regeering, in de nabijheid van Hakodadé, waar hij eene boerderij en bouwerij begon. Het verslag dat Gaertner daarvan gaf in het afgeloopen jaar, is te lang om het hier in zijn geheel over te nemen; wij zullen daarom alleen de hoofdzaken van zijn rapport hier laten volgen: Gaertner vangt aan met de mededeeling, dat de bevolking van het eiland bijna al het beschikbare kapitaal besteedt aan de verzameling van *zeewier*. Het zeewier vormt het eenige belangrijke handelsartikel van het eiland. De voordeelen van dezen handel zijn echter zeer slecht verdeeld, omdat de zeewierdistricten door de japansche Regeering verpacht worden aan sommige grootere japansche kooplieden, die dan vervolgens als de eigenaars optreden en

duizende arbeiders uit de inboorlingen van Yezo voor het verzamelen van zeewier bezigen. Deze menschen worden echter zeer karig daarvoor betaald, waarvan. het gevolg is, dat de bevolking steeds in een slaafschen en armoedigen staat blijft verkeeren. De beste producten van het eiland worden steeds uitgevoerd; bijna alle levensbehoeften, en wel voornamelijk rijst, kleedingstoffen, gereedschappen, touwwerk, ja zelfs de onmisbare stroomatten worden uit het zuiden van Japan ingevoerd. De kennis van den landbouw en van verschillende handwerken is bij de bewoners van Yezo veel geringer dan bij de overige Japanners. De waarde der invoerartikelen kan dan ook tot heden niet gedekt worden door de tegenwoordige productie van den grond. Het volk is bijgevolg zeer arm. De Regeering heeft elk jaar een vrij aanzienlijke som uit de rijksschatkist voor de behoeften aan Yezo moeten afstaan.

In den omtrek van Hakodadé ligt eene uitgestrektheid gronds van meer dan 12 vierk. geogr. mijlen geheel onbebouwd. Dit land, op de schoonste wijze door omliggende bergen beschut, van beekjes doorsneden, kan eene rijke opbrengst van vele landbouwartikelen geven; thans ligt het geheel ongebruikt en onbewoond. Bij een der reizen door den heer Gaertner trok hij door zes en twintig dorpen; de grond lag bijna geheel ongebruikt; alleen eenige zeer kleine stukjes land rondom de huizen gelegen, werden bebouwd. En toch is de grond daar zoo dankbaar en de bebouwing zoo gemakkelijk. Deze bebouwde velden zijn over het geheele eiland aanwezig en liggen meestal in zeer schoone valleien. Voornamelijk de velden bij den Isikari gelegen, worden door Gaertner als uitstekend geschikt voor landbouw en veeteelt geroemd.

De kleine hoeveelheid landbouwproducten, thans op het eiland gewonnen, bestaat hoofdzakelijk uit eenige lage radijs (*daïkon*), eene soort van rapen (*kaboena*) en eenige koolplanten (*ná*). De graanbouw is in een zeer slechten staat. De weinige Japanners, die zich met eenigen landbouw op Yezo bezig houden, blijven steeds onbegrijpelijk hardnekkig vasthouden aan den rijstbouw, in weerwil dat hun hoogst zelden een redelijke oogst ten deel valt. De driejarige ondervinding van den heer Gaertner was, dat de rijstbouw op Yezo niet kan gedreven worden, daar het klimaat hiervoor niet gunstig genoeg is. Daarentegen leveren *boekweit, koolzaad, aardappelen, hennip, tabak, vlas, tarwe, rogge, gierst, haver* een zoo rijk mogelijken oogst, als het

bouwen maar naar den eisch geschiedt. Ook de *zijdecultuur*, en wel voornamelijk de productie van *zijdewormeieren*, kan op Yezo met uitstekend gevolg gedreven worden. De witte moerbeziënboom groeit in groote hoeveelheden in 't wild. De zijde was, volgens het oordeel van bevoegde beoordeelaars in Europa, aan wien de zijde van Yezo was toegezonden, van uitnemende hoedanigheid. Eenige Japanners op Yezo leggen zich thans op de zijdecultuur toc, doch de productie is zeer onbeduidend, vooral omdat de boeren te arm zijn om zich eenigszins voor dezen tak van nijverheid in te richten. Zij moeten zich steeds behelpen met kleine, ellendige hutten als werkplaatsen.

Ook aan zeer goed weiland is het eiland zeer rijk. Desniettemin wordt er bijna geen vee gevonden, als men de wilde paaiden en eenige ossen uitzondert, die uitsluitend voor het vervoer dienen. De koeien door Gaertner gehouden, tierden goed en gaven eene groote hoeveelheid melk. Varkens laten zich ook met zeer goed gevolg telen en vetmaken. Alleen voor schapen is het land - gelijk ook geheel Japan - minder geschikt.

Uit verschillende omstandigheden is het Gaertner gebleken dat de staat van den landbouw op Yezo in vroegere tijden veel gunstiger was dan thans. In menige wildernis herkende hij bij het ontginnen vroeger bebouwd land. De bewoners schijnen hiervan echter geene herinnering te hebben.

Gaertner schrijft de oorzaak van den verwaarloosden toestand van den landbouw voornamelijk toe aan eene ongeloofelijke mate van tevredenheid bij de bewoners en onbekendheid met meerdere behoeften. Zij zijn volkomen tevreden, zegt hij, indien zij maar niet sterven van gebrek en genoeg hebben om niet te veel te moeten werken, om hun *hibatsi* (vuurpot) kunnen zitten en tabak rooken. Tot zoover het rapport van den heer Gaertner. Het lijdt onzes inziens geen twijfel dat klimaat en grondgesteldheid op Yezo beide zeer goed zijn, en zeker is het te verwonderen en te betreuren, dat de Japanners geen beter gebruik maken van zulke goede gegevens voor hunne algemeene welvaart. Wanneer er meerdere Europeanen gevonden werden als de heer Gaertner, die hun fortuin in het bebouwen des lands aldaar wilden beproeven, en het japansche gouvernement hen hierin zou willen tegemoet komen, lijdt het geen twijfel of ook het noordelijk Japan zou tot voordeel van het Rijk zijn, in plaats van, gelijk tot heden, een lastpost te wezen.

In Augustus werd een merkwaardig document door de japansche Regeering uitgevaardigd, namelijk eene proclamatie van de japansche neutraliteit in den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland. Wij willen het stuk, zooals het door de japansche Regering werd openbaar gemaakt, laten volgen:

Zijne Majesteit de Mikado, vernomen hebbende, dat er oorlog ontstaan is tusschen Frankrijk en Duitschland, verklaart eene strikte neutraliteit te zullen handhaven. Zijne Majesteit heeft daarom besloten de volgende bepalingen bekend te maken, niet alleen in de open havens, maar ook in alle steden aan de zeekust gelegen, ten einde daarmede alle onaangenaamheden te voorkomen.

1. Wegens de neutraal-verklaring van het japansche Rijk, zullen alle japansche onderdanen zich onthouden van openbare beoordeeling aan welke zijde het recht of het onrecht is. Niet alleen in geschriften, maar ook in dagelijksche gesprekken is dit verboden.

2. Geen der beide oorlogvoerende partijen zullen in de japansche havens of binnenwateren, of binnen den afstand van drie *ri* van de japansche kust vijandelijkheden beginnen. Aan de oorlogschepen zoowel als de koopvaardijschepen aan beide partijen zal het geoorloofd zijn in de japansche wateren of havens te vertoeven, even als dit te voren bepaald was.

3. Alle schepen, tot welke der oorlogoverende partijen ook behoorende, hetzij oorlogschepen of koopvaardijvaartuigen, zullen, zoolang zij geene vijandelijkheden aanvangen, op onbevooroordeelde wijze van brandstoffen, water of andere provisiën voorzien worden in de open havens of andere zeehavens van Japan, op gelijke wijze als dit vroeger geschiedde. In geval van nood of schipbreuk zullen schepen van beide partijen gelijke ondersteuning en hulp genieten.

4. Indien een oorlogschip, tot een der partijen behoorende, eene japansche haven binnenloopt, achtervolgd zijnde door een oorlogsvaartuig van de andere partij, zullen beide vaartuigen de haven kunnen binnenkomen. Het schip dat het laatst binnenkwam zal echter de haven niet mogen verlaten dan 24 uren na het vertrek van het eerste vaartuig.

5. Indien een oorlogschip, tot een der vijandige partijen behoorende, eene japansche haven binnenkomt, achtervolgd zijnde door een vijandelijk schip, dat buiten de haven wacht,

zal het in de haven liggende vaartuig niet mogen uitzeilen, dan nadat het vijandelijk schip uit het gezicht is.

6. Er zullen maatregelen genomen worden, om te voorkomen dat een oorlogschip van een der beide oorlogvoerende partijen in japansche havens een schip der tegenpartij prijsmaakt.

7. Indien een schip, tot een der vijandige partijen behoorende, ten gevolge van een gevecht in de open zee, schade geleden heeft aan het tuig, enz. en verplicht is de wijk te nemen in eenige japansche haven, zullen het scheepsvolk en de wapenen aan de japansche overheid van deze haven overhandigd moeten worden. Zoodanig schip zal geene vijandelijkheden meer mogen aanvangen en zal onder toezicht blijven van de japansche Regeering tot de vrede gesloten is. De japansche Regeering zal de behandeling van de zieken of gewonden onder het scheepsvolk geheel vrijlaten.

8. Eenige Rijken hebben troepen gevestigd in eene van de open havens in Japan. De oorlogschepen van deze landen mogen ankeren in deze havens en er een marine-kamp oprichten. Deze maatregel is evenwel alleen genomen om de onderdanen van dit land in gezegde open havens te beschermen; bijgevolg zal dit kamp niet mogen gebezigd worden voor eenig doel, dat met den tegenwoordigen oorlog in verband staat. Men zal daar geene vijandelijkheden mogen voeren, noch eenige vijandige expeditie van daar uitzenden. Evenmin mag dit kamp gebezigd worden als eene plaats waar een der vijandige partijen zich terugtrekt. Al deze zaken zijn streng verboden, want, indien zij geoorloofd waren, zoude het bezit van het kamp aan een der vijandige mogendheden een voordeel boven de andere geven.

9. Oorlogschepen van elk der vijandige natiën zullen niet in een japansche haven mogen ankeren, als zij troepen overbrengen naar een of andere plaats waar strijd gevoerd wordt; evenmin zal het geoorloofd zijn troepen te doen landen of meerder scheepsvolk en wapenen in de japansche havens aan te werven of te koopen.

10. Het is aan japansche schepen verboden troepen, wapenen of oorlogsbehoeften voor een der beide vijandelijke partijen over te brengen.

11. Geen der japansche onderdanen of personen onder de japansche wet staande mogen een of anderen post of bediening aannemen aan boord van oorlogschepen, die tot eene

der vijandige mogendheden behooren, noch ook aan boord van koopvaardijschepen, die ten dienste van den oorlog worden gebezigd. Zij zullen zich evenzoo onthouden van alle diensten of het verschaffen van voorwerpen, die met den oorlog in verband staan.

12. Zaken die door eene der vijandige mogendheden in gevechten genomen zijn, mogen niet in eene japansche haven liggen. Indien dit zou gebeuren, worden zij in beslag genomen door de japansche autoriteit op die plaats, die verder instructiën van het gouvernement zal afwachten.

13. Japansche onderdanen mogen geene goederen aan boord van eenig oorlogschip of koopvaardijvaartuig brengen, dat aan vijandelijkheden deelneemt. Ingeval eene der bepalingen, hierboven genoemd, en welke op de vreemdelingen betrekking hebben, zoude overtreden worden, zullen de noodige stappen gedaan worden om hieraan een einde te maken, door een verzoek aan den consul van de betreffende partij. Indien de verklaringen van den consul geene genoegzame uitwerking hebben, zullen de japansche oorlogschepen de noodige stappen doen ter handhaving van deze bepalingen. De plaatselijke autoriteiten zullen elke inbreuk op deze bepalingen in de gesloten havens of andere zeeplaatsen trachten te voorkomen. Indien inbreuk gemaakt wordt op deze bepalingen in de nabijheid van eene der havens in de volgende lijst genoemd, zal men daarvan kennis geven aan de japansche oorlogschepen welke in deze havens gestationneerd zijn, en indien dit op eenige andere plaats mocht geschieden, zal men onmiddellijk aan het Departement van Oorlog daarvan kennis geven.

De bovengemelde bepalingen zullen zorgvuldig nagekomen worden door de autoriteiten in de open havens en in alle zeeplaatsen van Japan.

L i j s t v a n d e o o r l o g s c h e p e n :

Te Yokohama	*Kotetsoekan, Kentokan*.
Te Hiogo	*Kasoegakan, Foejikan, Settsoekan*.
Te Nagasaki	*Riôjokan, Densinkan, Ennankan*.
Te Hakodadé	*Nisshinkan*.
Te Shinagawa	*Tebokan, Choejodakan*.

Augustus 1870.
(*geteekend*) Daijokwan.
(Raad van State).

Hoe uitvoerig en juist omschreven deze onzijdigheidsverklaring ook mocht heeten, toch gaf zij, ongeveer eene maand daarna. aanleiding tot eene quaestie tusschen den franschen Minister in Japan en den pruisischen Zaakgelastigde. Bij het opmaken der proclamatie was de japansche Regeering in overleg getreden met de Ministers van beide vijandige mogendheden. Beide Ministers stemden daarin toe, dat er geen belang bestond voor een hunner in plaatselijke vijandelijkheden, omdat deze tot de beslissing van den oorlog toch niets zouden afdoen, en omdat de oorlogschepen van beide partijen in de japansche wateren gestationneerd waren om den handel en de vreemdelingen te beschermen. De beide Ministers hadden de japansche proclamatie van onzijdigheid gevolgelijk goed gevonden en waren van meening, dat in de japansche wateren geene vijandelijkheden tusschen schepen van beide natiën zouden moeten plaats hebben.

Korten tijd na deze onderlinge overeenkomst, kwam de fransche Admiraal te Yokohama aan, en gaf deze aan den pruissischen chargé d'affaires, den Heer von Brandt, eene nota over, waarbij hij verklaarde, dat de instructiën door de fransche Regeering aan hem (Admiraal) gegeven, hem noodzaakten de onderlinge overeenkomst tusschen de beide Ministers gesloten, niet voor geldig te erkennen. Eenige dagen later verliet een noord-duitsche koopvaardijboot, de '*Rhein*', de haven van Yokohama, ten einde een ander schip, dat vastgeraakt was, te lichten. Zoodra de '*Rhein*' de haven verlaten had, stoomde de fransche oorlogstoomboot '*Linois*' de baai uit, het doel van haar vertrek verradende door het afvuren van een kanon langs een britsch schip, dat de haven zonder vlag binnenkwam. De Heer von Brandt deelde daarna aan den franschen Minister den Heer Outrey mede, dat handelingen als die van de '*Linois*' onbestaanbaar waren met zijne begrippen van neutraliteit in de japansche wateren, terwijl deze handeling tegen elke juiste interpretatie van het volkenrecht en van de overeenkomst, die zij onderling gesloten hadden, indruischte.

De Heer Outrey echter was van meening, dat de handeling van de '*Linois*' zoowel door de japansche onzijdigheidsverklaring als het erkend recht van oorlogvoerende natiën gerechtvaardigd was, aangezien in de japansche proclamatie art. 4, die met het goedvinden der Ministers was openbaar gemaakt, geen sprake was van *koopvaardijschepen*, maar alleen van *oor-*

logschepen, die de haven verlaten. Nadat de Heer Outrey geweigerd had, het voorstel van den Heer von Brandt, om ook koopvaardijschepen onder de bepaling te doen opnemen, aan te nemen, vertrok de Heer von Brandt, zonder daarvan aan den Heer Outrey kennis te geven, naar Yedo, om met den franschen Minister van Buitenlandsche Zaken over deze zaak te spreken en herstelling van deze '*omissie*' in de neutraliteitsproclamatie te verkrijgen. Er werd nu eene *clausule* aan dit artikel toegevoegd in dien zin, dat ook voor koopvaardijschepen de bepaling in art. 4 van toepassing was. De Heer Outrey weigerde echter deze *clausule* te erkennen, aangezien zij gemaakt was zonder zijne voorkennis en toestemming, en wel nadat het keizerlijk besluit der neutraliteits-verklaring reeds dagen lang gepubliceerd was. Ofschoon wij de handeling van den franschen Admiraal niet goedkeuren, zoo maakte onzes inziens de Heer von Brandt eene dubbele fout: 1°. van niet genoeg gedacht te hebben aan de belangen der duitsche koopvaardijschepen, toen de neutraliteits-verklaring door de japansche Regeering in overeenstemming met de Ministers van Pruissen en Frankrijk werd opgemaakt. 2°. van, buiten zijn ambtgenoot om, naar Yedo te gaan en van de japansche Regeering verandering van art. 4 te eischen, zonder medeweten van den Heer Outrey. De Heer von Brandt handelde hierin niet volgens de beginselen van staatkundige étiquette. De fransche legatie heeft de verandering door de japansche Regeering gemaakt in de onzijdigheids-verklaring niet voor wettig erkend, terwijl het opgemerkt werd, dat geen der leden aan de fransche legatie tegenwoordig was bij een feest, kort daarna door de japansche Regeering aan de Vertegenwoordigers der vreemde mogendheden gegeven, ter viering van den geboortedag van Z.M. den Mikado.

Het nadeelige gevolg van deze quaestie was, dat het niet onbelangrijke aantal schepen onder noord-duitsche vlag verplicht was om veiligheidshalve in de japansche havens te blijven liggen, waarvan eene groote schade zoowel voor de zeelieden op die schepen, als voor de kooplieden het gevolg was. Uit het oogpunt der humaniteit beschouwd, is onzes inziens de handeling van de fransche legatie af te keuren, maar toch blijkt het van den *Chargé d' affaires* van *Pruissen* een verzuim, dat hij niet bij tijds aan de belangen der noord-duitsche koopvaardijschepen in de japansche wateren heeft gedacht.

In het laatst van Augustus maakte de japansche Regeering een nieuw reglement openbaar aangaande de wijze van toelating der leerlingen of studenten aan de keizerlijke school voor vreemde talen te Yedo. Deze school, ook wel akademie voor vreemde talen genoemd en door de Japanners de '*Kaiseyo*' geheeten, bestaat, zooals men weet, sinds vele jaren te Yedo en vormt met de zoogenaamde nationale japansche Universiteit, de natuur- en scheikundige school te Osacca, de geneeskundige school te Osacca, en de natuur- en geneeskundige school te Nagasaki, het hooger onderwijs in Japan. Aan de '*Kaiseyo*' worden hoofdzakelijk de europeesche talen onderwezen, benevens aardrijkskunde, wiskunde en beginselen van staathuishoudkunde. Volgens het nieuwe reglement van toelating aan de Kaiseyo zal elke grootere *Han* (die een inkomen heeft van meer dan 150,000 kokf rijst) *drie;* elke middelsoort *Han* (met een inkomen van meer dan 50,000 kokf rijst) *twee* en elke kleinere *Han één* leerling mogen zenden. Verder heeft het gouvernement eenige huishoudelijke bepalingen gemaakt om de orde aan de '*Kaiseyo*' beter te handhaven.

In vroegere dagen maakten de leerlingen dezer school zich in Yedo aan de grootste baldadigheden en ruwheden schuldig en het scheen dat zij onder den naam van '*student*' dergelijke baldadigheden straffeloos konden doen. Zijn de '*Samoerai*' in Yedo door de bevolking gevreesd wegens hunne ruwheid, de studenten waren het nog veel meer.

Thans echter schijnt een veel betere geest onder de studeerende jongelingschap aldaar te heerschen. Ook aan de scholen te Osacca en Nagasaki wordt tegenwoordig eene grootere ambitie opgemerkt dan vroeger. De leerlingen beginnen meer en meer in te zien, dat hunne oude (zoogen. chineesche) beschaving en wetenschap toch verre beneden de westersche staan. De japansche studeerende jongelingschap houdt er tegenwoordig ook een studentenlied op na, dat dikwerf gezamenlijk door hen gezongen wordt en waarvan het refrein luidt:

Shosei, Shosei to keibetsoe soere ga
Ima no Dayâkwan wa - mina shosei[1].

1 Wij merken hierbij op, dat wij, wegens onze ongenoegzame kennis der japansche taal, de japansche woorden overal zoodanig geschreven hebben, als zij naar den klank van de nederlandsche uitspraak, uitgesproken worden. Onze schrijfwijze is echter *grammaticaal* onjuist.

(Hij is student; Hij is student! wat anders dan studenten zijn
alle leden van den tegenwoordigen Raad van State).

In den loop van het jaar maakte de Heer F.O. Adams, Secretaris der britsche legatie in Japan, rapporten openbaar van drie verschillende reizen naar de zijde-districten in Japan, die hij, vergezeld van eenige fransche en engelsche deskundigen, ondernomen had om de wijze van bearbeiding der zijde, het aankweeken der zijdewormen en verdere wetenswaardigheden nauwkeurig na te gaan en op te sporen. Als de hoofdzaken in deze rapporten noemen wij: de beschrijving van den moerbeziënboom en zijne aanplanting in Japan; - de zijdeworm: *bombyx mori*; - beschrijving van den *Oedji*, of zijdewormparasiet, die in Japan groote verwoestingen in de zijdekultuur aanricht; - over de grainage bij de Japanners; - de haspeling der cocons; - over de metamorphosen van den *Oedji*, die ten slotte in een vlieg verandert; noodzakelijkheid om den *Oedji* aanhoudend te vernietigen: - over de wenschelijkheid van invoering van betere werktuigen (*filatures*) om de zijde te winnen; over het al dan niet aanwezig zijn van de *pébrine* of europeesche zijdewormziekte bij de japansche zijdewormen (de *pébrine* werd enkel gevonden bij zijdewormen, die van ingevoerde italiaansche eieren afkomstig waren); - over de noodzakelijkheid om de wenken en raadgevingen van Pasteur in Europa beter op te volgen en geene, door *pébrine* aangetaste eieren naar Japan op te zenden; - over den *Yama-mayu* of japanschen zijdeworm, die op de *quercus serrata* leeft en in de open lucht geteeld wordt.

Wij mogen in deze schets niet te uitvoerig over dit onderwerp worden, doch willen om de belangrijkheid, die de onderzoekingen van Adams en vooral ook van de Heeren Brunat in Yokohama, Méneville en Personnat in Frankrijk en van Dr. Wallace in Engeland, voor Japan hebben, voornamelijk aangaande den *Oedji*, de oorzaak van de japansche zijdewormziekte, nog eenige regelen hieraan toevoegen.

De Japanners hadden tot dusverre geene kennis om den door den *Oedji* (een parasiet-insekt) aangetasten worm, op 't uiterlijk van den goeden te onderscheiden. Zij moesten de wormen of lar-

ven doorsnijden om het te kunnen zien. De Heer Piatti (een Italiaan), de Heer F.O. Adams en anderen vonden, dat de aangetaste wormen, zoowel als de poppen, eene *donkere vlek* op hunne opperhuid vertoonen, hetgeen de gezonde niet hebben. Zij gaven daarom aan de Japanners den belangrijken raad, om de cocons, die van wormen met zwarte vlekken afkomstig waren, afzonderlijk te verzamelen, hetgeen te voren nimmer door hen gedaan was, en dan deze cocons vóor de haspeling door stoom te desinfecteeren (om het insekt te dooden). De Japanners beweerden, dat de *Oedji*, weinige dagen nadat hij de *chrysalis* verlaten had, van zelf stierf en wierpen hem daarom eenvoudig weg, zonder zich verder daarover te bekommeren. Het is echter overtuigend gebleken, dat dit niet het geval is en de larve van het insekt niet zoo spoedig sterft, maar in het volgende voorjaar in een *vliegje* verandert, dat aanleiding geeft tot eene verbazende verspreiding van het insekt. Piatti heeft verder aangetoond, dat de *Oedji* niet alleen in Japan op den gewonen zijdeworm (*Bombyx mori*), die in Japan het meest geteeld wordt, maar ook op den eik- of wilden zijdeworm (*Yamamayu*) aast. De wijze van ontstaan der oedji-ziekte is hoogst waarschijnlijk de volgende: de *oedjivlieg* hecht zich in het voorjaar op een jongen zijdeworm en legt een of meer eieren onder de huid van den zijdeworm, nadat zij daarin te voren eene opening geprikt heeft. Zoodra het ei uitkomt, leeft de larve van een soort vetachtige stof, die zich om de opening in de huid van den zijdeworm gevormd heeft. Als de *Oedji* grooter wordt, dringt hij meer en meer in het binnenste des zijdeworms door.

Uit dit alles blijkt voldoende, dat de Japanners eene groote fout begaan hebben, door eenvoudig de *Oedji*, die zij vonden, weg te werpen, denkende dat zij reeds dood waren of spoedig zouden sterven, als zij den zijdeworm verlaten hadden.

Indien zij den *Oedji*, in plaats van weg te werpen, vernietigen, door dien door middel van stoom te dooden, zal het aantal vliegen, die anders het volgende voorjaar uit den *Oedji* geboren worden, zeer moeten verminderen en door voortdurend met de vernietiging van dezen parasiet voort te gaan, zou men zeer waarschijnlijk de kwaal weldra meester zijn.

De hoedanigheid der japansche zijde is zeer veel slechter geworden sedert de *Oedji* in den laatsten tijd meer en meer veld wint. In de jaren 1869-70 is slechts weinig 1ste soort zijde aan de markt te Yokohama geweest. Alle zijde-inspecteurs van

de handelshuizen in zijde zijn het eens, dat de algemeene qualiteit der japansche zijde in den laatsten tijd zichtbaar verminderd is. Draagt de meerdere verspreiding van den *Oedji* daartoe veel bij, toch zijn er nog twee andere oorzaken, die hier mede in aanmerking moeten worden genomen. De eene is, dat de Japanners hunne cocons zoo spoedig mogelijk afhaspelen, zonder daaraan de vereischte zorg te besteden; zij willen zooveel mogelijk zijde naar de Yokohama-markt brengen en schijnen te denken, dat zij toch altijd een goede som van hun product maken, al is de zijde ook slecht bewerkt. In één woord, zij offeren de qualiteit op aan de quantiteit. De andere oorzaak is de verbazende uitvoer van zijdewormeieren van de *beste* soort, uit de beste districten afkomstig.

De japansche Regeering heeft, na de pogingen vooral door de engelsche legatie aangewend, om de zijde-cultuur te doen bloeien in Japan, eene bekendmaking in alle zijde-districten aan het volk gericht, met aanbeveling van de navolgende voorzorgsmaatregelen: meerdere zorg voor het uitroeien van den *Oedji* en desinfecteeren der cocons van door *Oedji* aangetaste wormen, door middel van stoom; voorzichtigheid in het overnemen van europeesche zijdewormeieren, die dikwerf door *pébrine* aangetast zijn, en betere, meer nauwkeurige wijze van afhaspelen der zijde, waartoe in Italië en Frankrijk gebezigde werktuigen (*filatures*), behoudens eene kleine wijziging in de constructie, het meest geschikt geoordeeld zijn.

Het groote belang dat Japan bij de zijde-cultuur en industrie heeft, behoeft geen betoog. Zijde is een der hoofdproducten voor den europeeschen handel en het belangrijkste uitvoerartikel voor Japan. Het volgende staatje geeft een overzicht van den zijdehandel tusschen de Japanners en de vreemdelingen, in de laatste drie jaren gedreven.

Uitvoer van zijde.		***Uitvoer van zijdewormeieren.***	
Saizoen 1867-68	12,369 Balen.	1867	850,000 kaarten.
Saizoen 1868-69	15,001 Balen.	1868	2,300,000 kaarten.
Saizoen 1869-70	14,485 Balen.	1869	1,390,000 kaarten.
		Daar 10 kaarten gemiddeld één kilogram wegen, zoo geeft dit voor 1869 een totaal van 139,000 kilo's zijdewormeieren.	

Het is te hopen, dat de japansche zijde-kweekers zich de belangrijke opmerkingen van de europeesche deskundigen ten nutte zullen maken, hetgeen ongetwijfeld te eerder zal plaats hebben, naarmate de japansche Regeering haar best doet de verbeteringen, door de vreemdelingen aangegeven, bij de bevolking aan te bevelen.

Op den 16^{den} October, den geboortedag van Z.M. den Mikado[1], hadden er in de open havens verschillende feestelijkheden plaats. Deze bepaalden zich echter tot plechtigheden van een meer officieël karakter; de eigenlijke japansche bevolking nam hieraan geen deel, hetgeen ook in vroegere jaren nimmer plaats vond. De verschillende Chyi (gouverneurs) gaven aan de vertegenwoordigers der vreemde mogendheden in de open havens, hoofdofficieren, consuls en hoogere japansche beambten *diners*, terwijl alle oorlogschepen der vreemde mogendheden in de japansche havens door vlaggen en een keizerlijk saluut, door de batterijen der schepen gegeven, tot de feestelijke viering van dien dag bijdroegen. Het vieren van den geboortedag huns Souvereins door het uitsteken van vlaggen, volksfeesten, enz., is, in Japan tot dusverre geen gewoonte. Te Yedo en Yokohama werden, voor zoover wij weten, voor de eerstemaal bij deze gelegenheid, parades (revues) gehouden door de japansche bezettingen. Z.M. de Mikado had op dezen dag alle leden der vreemde gezantschappen (het corps diplomatique) ter feestviering te Yedo uitgenoodigd. Van de fransche legatie was evenwel niemand bij het feest tegenwoordig.

Men kan aan alles bemerken, dat het eigenlijke volk in Japan nog weinig of in 't geheel geen deel neemt in de aangelegenheden van het Rijk, een natuurlijk gevolg van het stelsel, steeds door de regeerende hoofden in dit land gevolgd, van alle klassen beneden den rang van *Samoerai* geheel buiten politieke zaken te houden. Het zal naar onze overtuiging nog vele, zeer vele jaren moeten duren, eer hierin eene zeer wenschelijke, ja voor den waren vooruitgang hoog noodzakelijke verandering zal plaats vinden.

1 De geboortedag van den tegenwoordigen Keizer is de 22ste dag van de 9de maand van elk japansch jaar. Daar het japansche jaar niet gelijk is aan het onze, zoo valt deze dag niet altijd op denzelfden datum volgens onze rekening. De Japanner verdeelt zijn jaar in 12 maan-maanden (van nieuwe maan tot nieuwe maan) en voegt na eenige jaren er telkens een schrikkeljaar in van 13 maan-maanden, om niet met de saizoenen in de war te komen.

Na de groote omwentelingen, die in Japan in de laatste jaren hebben plaats gehad, is in dit opzicht toch bijna niets veranderd of verbeterd geworden. De hoofdreden hiervan is al weder het gebrekkig onderwijs, dat de kooplieden, ambachtslieden en de geheele nijvere volksklasse in Japan genieten, terwijl aan de yacoenien- en samoerai-klassen van rijkswege gelegenheid gegeven wordt, zich op de scholen van hoogere wetenschappen te bekwamen. Slechts hoogst zeldzaam zal men aan eene der scholen, waar de vreemde talen, de europeesche rekenen wiskunde of natuur- en geneeskundige wetenschappen onderwezen worden, een leerling aantreffen, die niet tot de yacoenien- of samoerai-klasse behoort.

Onder deze beide laatste klassen van menschen heerscht echter tegenwoordig ook eene vrij groote gisting betreffende den aard van het onderwijs, door den Staat gegeven. Er hebben zich namelijk onder de meer beschaafde standen in Japan twee groote partijen gevormd op 't stuk van onderwijs, die men de partij van den vooruitgang en de behoudende zou kunnen noemen. Met groote animositeit, ja dikwerf met bitterheid voeren deze strijd over onderwerpen, die eene meer kalme en beredeneerde overweging waardig zijn. Het cardinale punt van quaestie komt hierop neêr: moet de Japanner van goeden huize blijven voortgaan op den sedert tijden gevolgden weg van chineesche en chineesch-japansche beschaving en onderwijs, of moet hij de oude, oorspronkelijke (sedert tijden verwaarloosde) japansche letterkunde weder opvatten en meer ontwikkelen, daarbij tevens de europeesche wetenschappen meer en meer gaan beoefenen en zich losmaken van de chineesche classieken? De conservatieve partij is de eerste, de partij van den vooruitgang de laatste methode van onderwijs toegedaan. Beide partijen hebben talrijke verdedigers. In het begin dezer eeuw is onder de Japanners een man opgestaan, die gedurende zijn geheele leven onvermoeid getracht heeft Japan los te maken van de chineesche wetenschap en die het oud, echt japansch, het zoogenaamd *Yamato-Kotoba*, weder als de standaard-taal wilde invoeren. Deze man heette *Motoöri-Norinaga* en is de vorst der japansche grammatici; hij stichtte eene nieuwe school van nationale philologen, die onder den naam van *Wa-gakoesha* bekend zijn, in tegenoverstelling van de chineesche school, die zich *Kan-gakoesha* noemt. De door Motoöri gestichte nieuwe school kreeg al meer en meer volgers; thans is het aantal zeer

aanzienlijk, terwijl zij niet stil gezeten hebben met het oud-japansch weder meer en meer in te voeren. Japanners hebben ons meegedeeld, dat thans reeds meer dan veertig goede werken over de grammatiek der oud-japansche taal alleen door de volgelingen dezer school werden uitgegeven.

Aan de zoogenaamde nationale universiteit te Yedo (niet te verwisselen met de *Kaiseyo*, of de school of akademie voor Europeesche talen) had dit jaar onder de leermeesters een zoo hevige strijd plaats over dit onderwerp, dat de Regeering zich verplicht gevoelde, in de Regeeringscourant openbaar te maken, ‘dat de nationale universiteit, wegens belangrijke hervormingen, die men voornemens was in het onderwijssysteem in te vooren, voorloopig gesloten zoude zijn.’

Een derde gedeelte der leeraars (alle Japanners) behoorde namelijk tot de *Wa-gakoesha*, en daar het oud-japansch eene vrij ondergeschikte plaats onder de leervakken innam, waren zij hiermede niet langer tevreden en verlangden, dat voortaan hunne methode tot den grondslag der japansche opvoeding zou gemaakt worden. Talrijke verzoekschriften en tegenschriften werden daarop aan den Keizer gezonden; Z.M. verwees de questie naar het Parlement, waarin ook eene zeer levendige discussie over dit onderwerp moet hebben plaats gevonden. De groote meerderneid in de vergadering bleek evenwel vijandig aan de nieuwe leer; men meende dat de werken, waaruit de vaderen en voorvaderen hunne wijsheid geput hadden, ook goed waren voor het thans levende geslacht. De nationale partij (*Wa-gakoesha*) liet zich echter geenszins afschrikken. Zij ging voort hare zienswijze met de meeste zelfverloochening te verdedigen. De keizerlijke Regeering (i.e. de Ministers) schijnt tot eene overeenkomst tusschen de leeraars aan beide partijen te willen komen, waarbij de nationale partij voordeelen zou krijgen. Om hiertoe echter te geraken heeft de Regeering het de beste wijze geacht, alle leeraren voorloopig te ontslaan en de universiteit tijdelijk te sluiten. Wij hopen zeer dat de nationale partij meer en meer moge zegevieren, want dit komt ons voor in het werkelijk belang van Japan te zijn. Zoolang men blijft vasthouden aan de zoo exclusieve chineesche classici in Japan, zoolang zal er een groot beletsel zijn voor de verspreiding der ware beschaving en voornamelijk der natuurwetenschappen. Enkele, sinologen mogen al beweerd hebben, dat China en de chineesche letterkunde modellen zijn

van ware geleerdheid en beschaving, wij gelooven, dat de weg, ons door Roger Baco aangewezen, de eenige goede is om ook in Japan de ware wetenschap te bevorderen. En wat de taal en de letterkunde betreft, gelooven wij evenzeer, dat het beter is de taal, die ‘gansch het volk moet zijn’ te vormen uit de oorspronkelijke taal of het aloude nationale dialect, dan hiervoor eene andere, vreemde en zoo in hooge mate samengestelde taal er bij in te halen, te meer omdat de taal der geletterden thans in Japan eene zoo verbazende mate van studie kost, dat er voor andere wetenschappen zelfs geene kleine opening meer overblijft. Hetgeen wij het wenschelijkst zouden vinden en het meest in het belang van de Japanners, is de herstelling der echte japansche taal, doch in een ander kleed gehuld. De heeren van de *Wa-gakoeska* partij zouden een ander teekenof letterschrift moeten voorstellen, dat eenvoudiger was dan het bestaande. Indien Japan eenmaal zoo ver mocht komen, twijfelen wij er niet aan, of er zou aan de wetenschap een veel ruimer en gemakkelijker beoefening te beurt vallen in het land der opgaande zon.

In aanmerking genomen den goeden zin, die bij de Japanners bestaat, om betere zaken van andere volkeren over te nemen, waarvan zij reeds zoo menig blijk gaven, gelooven wij stellig dat zij, bij voortdurende gemeenschap met de westersche volken, er meer en meer van zullen gaan afzien, om met chineesche zelfgenoegzaamheid in dien modderpoel der chineesche philosophie hunne wetenschap te zoeken en in plaats daarvan de frissche wateren zullen gaan opsporen, die eene gezonde wijsbegeerte hun geven kan.

In het laatst van het jaar hadden er in sommige provinciën, voornamelijk Omi, Tjrosjae en Bungo, eenige kleine oproerigheden onder, de boeren plaats, welke allen tot oorzaak hadden eene te groote gestrengheid der beambten in het vorderen van (te zware?) belastingen voor het vervoer van rijst uit de eene provincie naar de andere. Het schijnt evenwel, dat behalve bij sommige boeren ook bij vele vroegere officieren en *loninen* een slechte gezindheid jegens het tegenwoordig gouvernement bestaat en dat deze eene of andere gunstige gelegenheid om oproerigheden te kunnen beginnen, met welgevallen zouden waarnemen. Tot heden toe werden echter al deze tumulten door de Regeering gestuit. Zooveel is zeker, dat er nog altijd vele kwalijkgezinde lieden in Japan zijn, die zich tegen elken voor-

uitgang verzetten en den vreemdelingen vijandig zijn. Van tijd tot tijd komen hiervan de klaarste bewijzen. Deze lieden worden het meest onder de *Loninen* en *Goshi* gevonden. Ook voor menigen *Samoerai* is de tegenwoordige staat van zaken een gruwel. De japansche regeering heeft ongetwijfeld veel last van deze lieden.

In den loop van het jaar vertrokken weder vele Japanners naar Amerika, Engeland en het vasteland om zich in een of ander studie- of technisch vak te bekwamen. In Amerika vooral bevinden zich vele japansche studenten, sedert de geregelde vaart der pacific-mailbooten van Yokohama naar St. Francisco het verkeer tusschen Japan en Amerika zoo gemakkelijk gemaakt heeft. In December zijn eenige leden van koopmansgilden te Yedo via Amerika naar Europa vertrokken, om zich bekend te maken met verschillende takken van europeesche nijverheid en landbouw.

De groote gebeurtenissen, die in het bloedige jaar 1870 in Europa hebben plaats gegrepen, hebben in Japan eene groote mate van verbazing en deelneming verwekt. Met zeer groote belangstelling vernemen de Japanners bij de aankomst van elke mail naar de bijzonderheden van den oorlog. Het is den Japanners eene onverklaarbare zaak, hoe het mogelijk was, dat Frankrijk, nog in de laatste jaren als een zeer sterke militaire natie in Europa en het buitenland bekend, zoo aanhoudend de grootste nederlagen heeft moeten lijden. De gevoerde oorlog heeft er zeer toe bijgedragen om de Pruisen en Duitschers, wien men vroeger in Japan eene minder belangrijke politieke beteekenis toeschreef, zeer in de oogen der Japanners te verheffen. Sedert de berichten van den oorlog in Japan kwamen, werd te Yedo een zeer uitvoerig japansch blad uitgegeven, waarin de gebeurtenissen van Europa aan de japansche bevolking met veel nauwkeurigheid worden meegedeeld. Dit blad heet: ‘*het Vreemdelingen-Journaal, bevattende Overzeesch nieuws*,’ en wordt uitgegeven door het Vreemdelingen-College te Yedo.

Vele Japanners verwonderen er zich ten sterkste over - zooals persoonlijke ervaring ons geleerd heeft - dat onder de zoogenaamde beschaafde volkeren een zoo bloedige strijd met zooveel bitterheid gevoerd wordt. ‘Hoe kan men dit toch overeenbrengen,’ vragen zij telkens, ‘met de éenheid in het streven naar vooruitgang op het gebied der kunsten en wetenschappen, die de europeesche volkeren zoo gunstig kenmerkt?’ In het

algemeen is door dezen oorlog een slechte indruk gemaakt op den geest van den beschaafden Japanner. Het geloof aan de superioriteit der westersche beschaving boven de japansche, dat bij de meeste goedgezinde Japanners gevonden werd, heeft een gevoeligen schok gekregen, en onzes inziens niet zonder reden.

En hiermede hebben wij de voornaamste zaken, die tot de geschiedenis van Japan in 1870 betrekking hebben, onzen lezers meegedeeld. Als wij een algemeenen terugblik slaan op het gebeurde, dan wordt onze overtuiging meer en meer bevestigd, dat er zeer groote veranderingen in den nationalen geest der Japanners hebben plaats gegrepen, sedert dit schoone land voor de westerlingen geopend werd. Wel waren er eerst eenige jaren noodig om zelfs aan welgezinde Japanners de overtuiging te geven van de meerdere intellectueele ontwikkeling der westersche volken; thans evenwel is die overtuiging bij verre de meesten gevestigd en zeer vele bewijzen zijn reeds door de Japanners gegeven van hun toenemend verlangen om in de europeesche beschaving te deelen. Steeds gaan zij voort zich met wakkeren lust op de westersche kunsten en wetenschappen toe te leggen. De voortbrengselen der europeesche nijverheid vinden meer en meer ingang; de zeevaart, de krijgskunde, de wiskundige, natuur- en geneeskundige wetenschappen der westerlingen tellen dagelijks meer beoefenaars onder hen. Bij al dat loffelijk streven naar vooruitgang en bij het voornemen der westersche beschaving begaat echter de Japanner eene belangrijke fout. Begeerig als hij is om de voortbrengselen der europeesche industrie en wetenschappen in zijn eigen land te genieten en zich zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van Europeanen en Amerikanen, wenscht hij onmiddellijk resultaten van zijnen arbeid. Doch al dadelijk stuit hij daarin op een machtig beletsel, zijne onkunde in de eerste grondbeginselen der kennis. Die hindernis te overwinnen zou de eerste taak moeten zijn, die de Japanner zich oplegde, en geen ander middel is daartoe te vinden dan een grondig lager onderwijs op europeeschen voet ingericht en verbanning van alle oppervlakkigheid en schijngeleerdheid. De methode, die de Japanner, behoudens enkele loffelijke uitzonderingen, bij zijne studiën volgt, zal veranderd moeten worden, als zijne tegenwoordige oppervlakkige kennis plaats zal maken voor degelijke en grondige

wetenschap. Van alle kanten, zoowel door de keizerlijke Regeering zelve, als door de Chiji der Provinciën, worden leeraars, werktuigkundigen, krijgskundigen, zeevaartkundigen, geneeskundigen enz. verlangd; maar de zoo onmisbare lagereschoolonderwijzer wordt vergeten. Aan dezelfde fout schrijven wij de, in den regel, minder gunstige uitkomsten toe, die het zenden van Japanners naar Europa of Amerika tot heden gehad heeft. De leerlingen toch zijn gewoonlijk te oud, om, in Europa of Amerika gekomen, eerst nog lager-schoolonderwijs te ontvangen. Zij ontvangen dadelijk middelbaar of hooger onderwijs, dat, natuurlijk, op den voet waarop het aldaar ingericht is, voor een goed deel voor den japanschen student, die geen voorafgaand lager onderwijs genoten heeft, niet te assimileeren is. Een tweede hoofdbezwaar ligt in de taal der Japanners. Zoolang toch het aanleeren dezer moeilijke taal aan de jeugd zoo vele jaren studie kost als thans het geval is, blijft er weinig tijd over voor het aanleeren van andere vakken, als: rekenkunde, stel- en meetkunde, aardrijkskunde, geschiedenis en vreemde talen. Een eenvoudiger alphabet op europeesche wijze ingericht en met latijnsche letters, met behoud overigens der taalregels en uitspraak, zou een weldaad zijn voor Japan.

Moge weldra de dag aanbreken, waarop de keizerlijke Regeering, die reeds meermalen over dit onderwerp kundige Japanners geraadpleegd heeft, in grondig lager volksonderwijs de onmisbare voorwaarde ga zien voor het welslagen harer loffelijk aangevangen taak: de verbreiding der westersche beschaving in Japan. Aan Nederland komt de eer toe, van de vroegste tijden af hiertoe te hebben medegewerkt[1]. Nederland draagt ook thans

1 Het is te bejammeren, dat de uitgave van het Japansch- Engelsch-Hollandsch-woordenboek, door den verdienstelijken Hoogleeraar Dr. Hoffman samengesteld, van regeeringswege in Holland niet wordt ondersteund. Dagelijks zien wij aan onze school te Nagasaki meer dan 100 leerlingen zich oefenen in de nederlandsche taal, waarbij een in Japan uitgegeven exemplaar van het verouderde woordenboek van Doeff (voormalig opperhoofd op Decima) hunne eenige hulp is, behalve eene grammatica en eenige lesboeken. Al onze leerlingen hebben voor elk vak, dat onderwezen wordt, nederlandsche boeken. Het aantal hollandsche studieboeken, in verschillende vakken jaarlijks uit Holland naar Japan vervoerd, is dan ook zeer belangrijk. Aan de natuuren geneeskundige school te Osacca is het even zoo gesteld.

Niet minder dan onze leerlingen verlangen de Europeanen naar een voldoend woordenboek. Het eenige bruikbare, nl. Stepburn's ‘Dictionary’, is uitverkocht. Daar het bovenbedoeld woordenboek ook het Engelsch heeft op- genomen, zijn wij vast overtuigd, dat het een ruim debiet in Japan zou vinden. Indien de uitgave van regeeringswege op den duur door de volksvertegenwoordiging wordt afgekeurd, dan zouden wij aan eenige HH. uitgevers in overweging willen geven, gezamenlijk de uitgave te ondernemen; want het mag herhaald worden: thans vooral is er in Japan, zoowel bij de Japanners als bij de vreemdelingen, aan een goed woordenboek groote behoefte, en aan een ruim debiet kan niet worden getwijfeld.

nog krachtig bij tot de japansche volksontwikkeling, daar aan drie der beste Rijks-instellingen van onderwijs voortdurend hollandsche leermeesters werkzaam zijn.

Nagasaki, 14 Februari 1871.
GEERTS.

Bibliographisch album.

Historisch-Geographische Atlas der Algemeene en Vaderlandsche geschiedenis. Vierde druk, herzien door Dr. W.J.A. Huberts. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink. 1870.

Wij hebben hier te doen met een nieuwen druk van den Atlas, in de schoolwereld beter bekend onder den naam: ‘Atlas, uitgegeven bij de Erven Thierry en Mensing te 's Hage.’ Wanneer een Atlas, die ingenaaid ƒ 5.40 kost, een vierden druk beleeft, terwijl in den laatsten tijd de goedkoopere van Rhode, Kan en anderen een vrij lastige concurrentie geopend hebben, dan moet hij iets bezitten, wat hem onderscheidt, een verdienste van meerdere bruikbaarheid, opwegende tegen den hoogeren prijs. Die bruikbaarheid zoeken wij vooreerst in het groot aantal kaarten, waarop nog weder een menigte cartons voor plattegronden, hoofdsteden en détailkaarten. Op al deze kaarten wordt den leerling de staatkundige toestand der landen en werelddeelen in verschillende eeuwen levendig voor oogen gesteld, en schoon de uitvoering van elke kaart in 't bijzonder niet onberispelijk zou mogen heeten, laat de duidelijkheid, tenzij men kaart 30 daarvan uitzonderen wilde, den geheelen Atlas door weinig te wenschen over. Wij herhalen 't, de staatniet de natuurkundige gesteldheid is hier hoofdzaak, en door breede, heldere kleuren en strepen vertoont zich deze bij 't eerste gezicht aan den leerling.

Verder is het aantal kaarten in deze uitgave weder belangrijk vermeerderd en zijn vele verbeteringen aangebracht. Men vindt op kaart 6, 7, 9, en 12 bijkaartjes met de plattegronden van Alexandrië, Syracuse, Carthago en de omstreken van Rome; op kaart 17 het beleg van Jeruzalem en van Antiochie, op kaart 20 de ver-

deeling van Duitschland in kreitsen, op n°. 25 den slag bij Lützen, op 27, 28, 29 den tocht van Bonaparte naar Egypte en Syrië, het plan van La Valetta en het plan van den slag bij Waterloo. Kaart 30 bevat een geheele nieuwe kaart van Europa in 1866.

Niet weinig kaarten worden in dezen atlas aan de geschiedenis des vaderlands geschonken. Ook daarin moet de reden gezocht worden der meerdere bruikbaarheid voor nederlandsche gymnasiën en burgerscholen. De laatste 9 kaarten stellen Nederland in de verschillende tijdperken zijner geschiedenis voor, de laatste bevat Nederlandsch-Indië en de koloniën, welke wij in vroegeren en lateren tijd bezeten hebben. Ook bij deze kaarten is weder veel aangevuld en verbeterd. Een geheel nieuwe kaart vinden wij b.v. van het ontstaan der Zuiderzee en den waarschijnlijken toestand van Nederland in de eerste eeuwen onzer jaartelling: alsmede een bijkaartje, waarop Nederland in gouwen verdeeld, de slag bij Nieuwpoort, en een geheel nieuwe kaart van de tegenwoordige en voormalige bezittingen der Nederlanders buiten Europa.

Uit een en ander zal blijken, dat de reeds zeer bruikbare atlas door de herziening van Dr. Huberts er alleszins op verbeterd is, zoodat ook weder deze 4°. druk met alle vrijmoedigheid kan aanbevolen worden.

K.

Christine van Oosterwey door Vrouwe Courtmans, geb. Berchmans. 's Gravenhage, by H.C. Susan, C.H. Zn. en Gent, bij W. Rogghé. 1871.

‘Ten slotte moet ik mijn spijt uitdrukken, omdat ik om te verklaren hoe mevrouw Brabander het landgoed kreeg, het portret heb moeten maken van Christine van Oosterwey.’

Aldus eindigt het boek, dat wij hier voor ons hebben.

De schrijfster schijnt dus zelve gevoeld te hebben, dat er iets in haar geschrift is, wat de lezers tegen de borst moet stuiten. Zij

toont dit ook daardoor, dat zij de teekening van Christine slechts een middel noemt ter bereiking van haar hoofddoel, ofschoon die weinig aantrekkelijke persoonlijkheid toch eigenlijk, zooals uit alles blijkt, de heldin des verhaals is.

Met geringe wijziging wil ik het boven aangehaalde slotwoord bij deze aankondiging overnemen en verklaren: ter oorzake eener schepping als Christine van Oosterwey zou ik wenschen, dat het geheele boek niet geschreven ware.

Klinkt mijn oordeel hard, ik zal het rechtvaardigen, tot voldoening, zoo ik hoop, ook van de meest realistische kunstrechters. De kunst toch is nu eenmaal geen photographie, en het gaat dus niet aan, om alles, wat binnen het bereik onzer zintuigen valt, tot haar heiligdom in te leiden. Wel degelijk moet nog iets anders dan de vorm in rekening worden gebracht.

Eene korte ontleding van 't verhaal in de hoofdtrekken zal mijne bedoeling zoo noodig duidelijker maken.

Christine van Oosterwey is de type eener trouwlustige dame van middelbaren leeftijd. Niet zonder overdrijving is hare beeldtenis geschetst. Als ware de belachelijke coquetterie met al den aankleve van die nog niet voldoende, om tegenzin te wekken, wordt zij bovendien nog geteekend als eene lage bedriegster, die zich zelve jaren lang ten koste harer bloedverwanten heeft verrijkt. Ook dit bedrog moet de jammerlijke vrucht van haar bespottelijk hoofdgebrek heeten; het wordt ten minste als zoodanig voorgesteld. Aan haar verlangen, zoo meent zij, zal te eerder bevrediging geschonken worden, als hare rijkdommen grooter zijn. En deswege ontziet zij zich niet, om haar geweten met een zware schuld te beladen. De dusgenaamde oude jongejufvrouwen zijn in den regel voorwerpen van een hoogst onbillijk vooroordeel. Reeds de naam brengt gemeenlijk een spotlach op de lippen. Zij bieden rijke stof voor karikatuurteekening. Hebben zij nu en dan iets vreemds, ja! belachelijks, het is waarlijk niet alleen hare schuld. Menigeen wordt langzamerhand wat men hem acht te wezen. Zoo ook zij. Doch de publieke opinie is ook op dit punt soms zoo hoogst onbillijk. Indien men de levensgeschiedenis van velen harer kende, zou menigeen geneigd zijn eerder een lans voor haar te breken, dan ze der bespotting prijs te geven. Hoeveel lijden ligt niet menigmaal in het leven derzulken verborgen! Vooral vrouwen dienden dit ter

wille harer vaak verongelijkte zusters te bedenken; zij moesten weten hoe hard en liefdeloos zoodanig vooroordeel dikwijls is. Zij wel allerminst mogen de breede rij der karikaturen, die van zulke zusters ontworpen worden, noodeloos vermeerderen.

Zulks nu geschiedt mijns inziens in het hier besproken geschrift, al wil ik ronduit belijden vast te gelooven, dat de schrijfster dit niet bedoeld heeft. Dit boek levert eene nieuwe bijdrage tot de breede galerij der zoo deerlijk ten toon gestelde oude vrijsters. Het schildert een exemplaar van het zoo bespotte genre, en wel zoo dat het voorzeker niet weinig lachlust opwekken, maar ook stellig velen verbitteren of bedroeven zal.

Eerlijk gezegd, het doet mij leed, dat Mevr. Courtmans aan iets dergelijks hare krachten wijdde. Niets rechtvaardigt deze schepping; de overige persoonlijkheden en de geschetste toestanden boezemen geen genoegzaam belang in, om haar te billijken, daargelaten nog, dat er weinig levendigheid en gang in 't verhaal is.

Toch zijn er bij alle gebreken, waaronder ik zeer bepaald gemis aan aanschouwelijkheid van voorstelling reken, sporen te over in dit boek, dat Mevr. Courtmans bij ernstige studie iets beters zal kunnen leveren. Kiest zij zich een waardiger onderwerp ter behandeling, wij zullen haar gaarne nog eens, ja! meermalen ontmoeten, met dien verstande, dat er ook meer zorg aan den vorm worde besteed.

Zij zelve zal dan elke betuiging van leedwezen achterwege kunnen laten, en een recensent, zoo ik hoop, in de gelegenheid stellen, haar geesteskind met ingenomenheid te begroeten.

Zaandam, 25 April 1871.
J.H.C. HEIJSE.

***Meesterstukken uit Vondels werken verzameld en toegelicht door P.H. van Moerkerken, met levensschets van den dichter. Leeuwarden, A. Akkeringa*. 1870.**

Het heeft ons in den laatsten tijd niet ontbroken aan bijdragen tot de Vondel-literatuur. Zij waren van verschillend gehalte, maar ook van geheel verschillenden aard. Eene goede bloemlezing uit de werken des Dichters mag men daarbij evenmin overtollig beschouwen als eene bloemlezing uit die van Neêrlands lateren hoofddichter Bilderdijk. Men neme Da Costa's uitgave van den laatstgenoemde ter hand om overtuigd te worden dat het van iemand, die geen bijzondere studie van onze letterkunde maakt, redelijkerwijze niet te vergen is om bijvoorbeeld een paar deelen ‘gewijde poëzie’ of ‘mengelingen’ te doorworstelen. Het is niet aan ons volk te wijten, dat gemelde uitgave onopengesneden in boekverzamelingen of op verkoopingen voorkomt. En wat Vondel betreft, de twaalf lijvige boekdeelen ons door van Lennep geleverd mogen als een luxeartikel worden aangetroffen, zij kunnen geen aanlokkelijke lectuur heeten voor iemand die zijn vrijen tijd over tijdschriften en dagbladen verdeelen moet. Verreweg het grootste gedeelte van ons lezend publiek behoort toch tot dezulken, voor wie letterkundig genot geen hoofdzaak mag zijn. Twaalf deelen poëzie! Wie schrikt er niet voor om er mede te beginnen, als hij van magazijn, fabriek of kantoor zich naar de huiskamer begeeft, die toch ook hare rechten, hare onloochenbare rechten heeft. Twaalf deelen poëzie, afgewisseld met kritische overzichten, die, met allen eerbied voor v. Lenneps letterkundigen arbeid, vrij eentonig en onbelangrijk zijn, - of ook afgewisseld met opmerkingen en toelichtingen, die niet altijd voor den lezer van onze dagen van evenveel gewicht zijn. Eene goede bloemlezing dus om Vondel meer dan bij name door het groote publiek te doen kennen moet ons welkom zijn. Behalve dat kan zulk eene bloemlezing ook bij het onderwijs goede diensten doen. Dit toch is zeker dat, zoo al de lezing van Vondel niet dan bij uitzondering kan verwacht worden bij het groote publiek, enkele meesterstukken uit zijne werken uitmuntende stof aanbieden bij het onderwijs. Vondel moet met den leeraar of onderwijzer gelezen

worden, zoo het jeugdig geslacht hem zal leeren waardeeren. Daarmede moet gepaard gaan eene levendige en bezielde voorstelling van zijne geheele persoonlijkheid, van zijne omgeving, van het roemrijk tijdperk waarin hij optrad. Geen handboek kan dit geven, de levende stem van den onderwijzer moet hier alles doen. Met een handboek toch kan men, bij het betrekkelijk klein aantal uren dat uitsluitend voor Nederlandsche taal en letterkunde kan afgezonderd worden, weinig uitwerken. Zij geven òf te weinig, òf te veel in verhouding tot het geheele gebied der letterkunde, òf ook ontbreekt het aan alles wat het beeld behoorlijk doet uitkomen. Vandaar dan ook dat de levensschets voor deze bloemlezing geplaatst als van betrekkelijk weinig waarde kan beschouwd worden. Het luttel aantal bladzijden dat Alberdingk Thijm aan het volk bij gelegenheid van de Vondelsfeesten ten beste gaf, staat veel hooger. De bloemlezing zelve daarentegen zal ieder bij eene oppervlakkige inzage reeds voldoen. Het blijkt dat de verzamelaar eene goede keuze heeft gedaan. In de eerste plaats vinden wij ieder genre vertegenwoordigd: de dramatische, de satirische, de gelegenheidsgedichten, de reien, de vaderlandsche zangen, zoowel als proeven van Vondels psalmberijming. Daarbij heeft de Heer van Moerkerken zooveel mogelijk voor de chronologische volgorde gezorgd. Voorzoover men dezen bundel bij het onderwijs kan gebruiken, heeft men de keuze tusschen enkele drama's die in hun geheel zijn opgenomen; fragmenten van drama's zijn niet te verkiezen. Enkele reien maken, als proeven van schoone lierzangen, daarop eene uitzondering, gelijk de verzamelaar goed begrepen heeft. Bij enkele gedichten hebben wij de aanteekeningen en de lezing nagegaan. Is het doel van de eerste om eenvoudig woord- en zinsverklaring te geven, ten einde een verouderd woord toe te lichten of een duisteren zin verstaanbaar te maken, wat bij den gewonen lezer voldoende is, dan heeft de verzamelaar te recht ingezien, dat men spaarzaam moet zijn. Wat er bij het onderwijs aan ontbreekt kan de onderwijzer aanvullen of uitbreiden. Degenen die met het onderwijs belast zijn, geven niet de voorkeur aan uitgebreide taalkundige aanteekeningen. Waar verschil van lezing bestaat heeft de verzamelaar meestal zelfstandig gekozen, en niet uitsluitend den een of anderen tekst gevolgd. In plaats van de levensschets of daarnevens had de verzamelaar iets kunnen geven, wat naar onze meening voor menigen lezer van niet

weinig belang kon zijn. Wij bedoelen korte toelichtingen bij enkele stukken omtrent den Dichter, omtrent de omstandigheden, den tijd en de aanleiding der vervaardiging en alles wat kon strekken om den auteur te doen kennen en het dichtstuk in het juiste licht te plaatsen.

Het verzamelen van ‘meesterstukken’ uit de gedichten van Vondel of Bilderdijk moge een gemakkelijk werk schijnen, andere proeven van dien aard met deze bloemlezing vergeleken brengen het tegendeel aan den dag. De Heer van Moerkerken heeft met oordeel gekozen uit een rijken schat en daarom mag zijne bijdrage tot de Vondel-literatuur een verdienstelijk werk genoemd worden.

Az.

Bloemlezing uit de gedichten van Elisabeth Hoofman, Joannes Antonides van der Goes, Jeremias de Dekker en Joachim Oudaan, bijeenverzameld door W.P. Wolters en H.C. Rogge. Amsterdam, Y. Rogge.

Wat de bedoeling van de verzamelaars met dit bundeltje geweest zij, is niet duidelijk. Of eene bloemlezing, uitsluitend bij bovengemelde auteurs saâmgebracht, voor het onderwijs geschikt is, betwijfelen wij. Men kan bij de lessen in de letterkunde een enkel dezer gedichten lezen en verklaren, doch zoo men den leerlingen bundels als het bovenstaande, die met elkander onze geheele letterkunde moeten omvatten, in handen geeft, wordt eene school-bibliotheek van ontzaggelijken omvang. En waarom eene keurlezing uit zooveel andere dichters niet even noodzakelijk als gemelde, zoo men van de meening uitgaat, dat er aan zulk eene ‘Bloemlezing’ behoefte was? Overigens verklaren wij gaarne, dat de keuze uit de werken der verschillende dichters en der dichteresse niet ongelukkig is geweest. Ook de verklaringen zijn in beknopten vorm en niet te overmatig talrijk. Naar aanleiding van de verklaringen zeggen de verzamelaars in de voorrede: ‘Dat die aanteekeningen bij de verzen der dichters menigvuldiger moesten zijn dan bij die der dichteres, is, dunkt

ons, voor de eersten geene onbepaalde lofspraak.' Nu merke men op, dat de dichteres in de chronologische orde de laatste plaats behoort in te nemen en dus, naarmate men vroeger opklimt, meer verklaringen noodig kunnen zijn. In het algemeen echter moet men erkennen, dat de gevolgtrekking vrij zonderling klinkt en leerlingen of oningewijden in de geschiedenis der letteren eene zeer bekrompen maatstaf tot lofspraak in de hand geeft. Wat volgt, doet de vraag rijzen of de hoflijkheid van de beide Heeren verzamelaars niet wat ver gedreven wordt. 'Daarom (nam. de mindere noodzakelijkheid van aanteekeningen bij de verzen van de dichteres) - daarom zoowel, als om ook hier den regel te volgen "*honneur aux dames*", hebben wij eenigszins de chronologische orde verbroken en laten de verzen van Elisabeth Hoofman vooraf gaan.' - Tot wat vreemdsoortige rangschikking en beoordeeling dergelijke zoogenaamde hoffelijkheid kan leiden, behoeven wij hier wel niet opzettelijk aan te toonen.

Az.

De wording van staat en godsdienst in het oude Israël.

Misschien het moeijelijkste vraagstuk voor den beoefenaar der semitische oudheidkunde is juist hetgeen men voor het allereenvoudigste houden zou: het vraagstuk van de nationale en godsdienstige ontwikkeling van het volk Israël. Van geen der andere oud-semitische volken, zelfs niet van beschaafde als de Babyloniërs en Phoeniciërs, bezitten wij een geheele literatuur; overal moeten wij opschriften, beeldwerken, overleveringen die door vreemden zijn bewaard, met moeite aan elkander passen; hier - zou men zeggen - bestaat een aaneengeschakeld verhaal in de landtaal, niet zonder hinderlijke leemten, doch over 't geheel zoo goed als men het uit zoo vroege eeuwen verwachten mag, ja zelfs geschikt om hier en daar met aegyptische en vooraziatische berigten te worden in verband gebragt. - Intusschen bij nadere kennismaking blijkt dat verhaal niet anders te zijn dan een poging van vroegere geslachten, om voor de geschiedenis van Israël datgene te doen wat onze tijdgenooten ten behoeve van die zijner stamverwanten ondernemen: de reconstructie van een verloren geheel uit overblijfsels van verschillenden oorsprong, inhoud en beteekenis. Ware men nu daarbij volgens onze begrippen te werk gegaan; had men aan al de gegevens een plaats trachten te geven in een geregeld verband van oorzaken en gevolgen; had men zich zoeken te verplaatsen in den toestand en de denkwijze van elke generatie; had men het ontbrekende aangevuld met gissingen op grond der gegevens-zelven, en beiderlei bestanddeelen van zijn verhaal behoorlijk uit elkander gehouden; dan behoefden wij thans

slechts dat verhaal oplettend na te lezen om aanstonds te zien, uit welke bouwstoffen en in welken trant het was ineengevoegd. Dan hetgeen wij in het Oude Testament voor ons hebben, is opgesteld onder den krachtigen invloed van godsdienstige overtuigingen: het is volstrekt niet bestemd (gelijk b.v. de werken van Manetho en Berosus) om aan de weetgierigheid van vreemden te voldoen, maar om een uitverkoren volk te versterken in zijn geloof aan de bijzondere bescherming die het van den kant zijner godheid genoot. Wie uit zulk een oogpunt de gebeurtenissen en berigten gadeslaat, ziet alles in een eigenaardig licht; eenige hoofdtrekken uit de overlevering sluiten zich voor hem tot een stichtelijk stelsel zamen, en wat hierin niet past, wordt òf ter zijde geschoven omdat het toch onmogelijk waar kan zijn, òf zoo verwrongen dat er een meer aannemelijke beteekenis aan wordt gegeven. Van hetgeen voor het doel onverschillig is wordt slechts zooveel gebruikt, als tot afronding van het verhaal wenschelijk schijnt; en de nog overblijvende leemten vult men aan niet in den geest der oorkonden maar in dien der theorie. Zoo hebben onze hebreeuwsche historieschrijvers hun taak opgevat; en in hoeverre zij geslaagd zijn, bewijst de bijval der joodsche en christelijke gemeenten, in wier geestelijken inventaris de ‘bijbelsche geschiedenis’ een onmisbaar erfstuk is geworden. Geen wonder dat uit die kringen telkens een kreet van smart, van verontwaardiging, soms zelfs van woede wordt vernomen, wanneer de geschiedkunde, die andere belangen te behartigen heeft, de israëlitische literatuur op hare wijze behandelt. Hoezeer men overtuigd meent te zijn van de onverderfelijkheid van zijn heiligdom, - het zijn slechts weinigen die nooit de stille vrees bekruipt, dat het toch zou kunnen lijden onder het ontleedmes, en breuken vertoonen aan het gewapend oog. En aan den anderen kant is er een vast vertrouwen op den genius der menschheid toe noodig om de verontruste gemoederen te durven verzekeren, dat het ernstig gebruik van al onze geestesgaven het eerste vereischte is voor het heil van ons geslacht, en dat juist daardoor alleen het behoud van elke verkregen waarheid op den duur verzekerd is.

Hoe het zij, de wetenschappelijke kritiek kan dit gedeelte der oude geschiedenis niet buiten behandeling laten; en wat men van haar eischen mag, is slechts dat zij getrouw blijft aan haar eigene natuur. Voor haar is het gewijde karakter dat aan

Israël's geschiedenis werd toegekend, eensdeels een historisch verschijnsel op zichzelf, dat almede uit zijne oorzaken verklaard moet worden, anderdeels een sluijer die van de eigenlijke gegevens moet worden afgeligt, ja dikwijls voorzigtig losgemaakt waar het een aan het ander hechtende wordt bevonden. Deze taak zou een bijna hopeloze kunnen zijn, zoo niet onze zegslieden de letter van hetgeen zij voor zich hadden om zekere redenen zooveel mogelijk hadden ontzien, of zoo zij de kunst hadden verstaan van alles glad af te werken. Maar ook thans nog heeft zij hare groote bezwaren. Het komt meer en meer aan den dag, dat de berigten die wij bezitten herhaaldelijk en in verschillenden geest zijn om- en overgewerkt, verplaatst, aaneengevoegd en gescheiden, omdat zij achtereenvolgens van meer dan eene reconstructie deel hebben uitgemaakt. Er zijn voorbeelden van een enkele bladzijde waarin twee of drie perioden en partijen beurtelings de hand hebben gehad. De arbeid der kritiek wordt daardoor vaak zeer ingewikkeld; in plaats van een enkelen sluijer heeft zij er meestal met verscheidene te doen, en om die één voor één op te nemen moet, behalve de geschiedenis der feiten, overal die van de beschouwing der feiten in aanmerking komen. Altijd is de eerste vraag: met welk doel kan het hier verhaalde zijn opgeteekend? - de tweede: is het ter wille van dat doel geheel verdicht of slechts gewijzigd? In dit laatste geval kan het voorkomen, dat er in nog vroegeren tijd en met andere bedoelingen een verdichting of wijziging heeft plaats gehad. Zoo moet er met beleid van stap tot stap worden voortgegaan, totdat men stuit op een primitive verdichting..... of overlevering. Wij vinden op dien weg allerlei krachten aan het werk: nationalen trots, naijver van stammen en personen, religieuse geestdrift die het verhaal als een middel tot prediking gebruikt, klerikaal overleg, juridische berekening die antecedenten noodig heeft, - zoowel als de dichterlijke phantasie die ons menig juweel te bewonderen heeft gegeven. En zijn wij eindelijk zoo diep mogelijk doorgedrongen, dan moet van den bereikten grond uit in omgekeerde rigting de ontwikkeling van het verhaal tot aan zijn tegenwoordige gedaante worden blootgelegd. Gelukkig hebben wij buiten de historische boeken een vasten grond van echte oorkonden, van waar wij kunnen uitgaan om ons kritisch onderzoek te ondernemen: het zijn de geschriften der propheten sedert de achtste eeuw voor onze jaartelling; waarbij een jaar

geleden een nog oudere, echte en verstaanbare moabitische inscriptie gekomen is, de eersteling misschien van een nieuwen oogst, die uit den palaestijnschen grond van lieverlede zal worden opgedolven. De aegyptische en assyrische monumenten leveren ons punten ter vergelijking waar het op buitenlandsche betrekkingen der Israëliten aankomt, doch werpen nagenoeg geen licht op hetgeen er omging in hun eigen midden. Daarentegen is voor het onderzoek onmisbaar de kennis van de landstreken die zij bewoond hebben[1], van het organisme der taal en van de menschelijke natuur, - waarbij echter niet wij Europeanen der negentiende eeuw, maar de oudheid en de andere Semiten den maatstaf behooren te leveren.

Wie de vereischten voor zulk een arbeid in aanmerking neemt, zal zich niet verwonderen dat binnen den betrekkelijk kleinen omvang van het Oude Testament een schat van vraagpunten zich voordoet, en vele handen ruim te doen vinden; en dat de jongste nasporingen op dat gebied geheel iets anders aan het licht brengen dan de eenvoudige lezing der texten niet alleen, maar ook iets anders nog dan wat men voor weinige jaren geneigd was uit handen van een Ewald als nagenoeg het laatste woord der kritiek aan te nemen. Ook zal hij niet verlangen dat hetgeen een enkele onderzoeker voordraagt (en ware het een meester als onze Kuenen in zijn ‘Godsdienst van Israël’) zelfs door diens geestverwanten in allen deele zal worden onderschreven. De orthodoxen-zelven zijn het slechts zoolang eens als zij zich buiten de bijzonderheden houden, en ploegen elk op zijne wijze met het kalf der nieuwere kritiek; de voorstanders van het zelfstandig onderzoek stemmen thans ongeveer in dezelfde mate overeen als de beoefenaars der grieksche of romeinsche oudheid, en misschien meer dan de geologen. Hoe verder men zich van de best bekende tijdvak-

1 Hoe ligt men hier kan dwalen, blijkt uit het voorbeeld van een nederlandsch geleerde, die onlangs in het vuur van een betoog de steden Sichem en Silo plaatste in een ‘verbreeding van (het Jordaan-) dal, ten oosten van het gebergte Ephraim,’ terwijl zij inderdaad midden op het gebergte gelegen zijn. De aanleiding lag misschien in de daarbij aangehaalde plaats, Deut. 11: 30; doch men zie b.v. Rigt. 21: 19 en de goede kaarten. Omtrent de ligging dier plaatsen kan geen twijfel bestaan. - De beste terreinteekening die wij voor Palaestina bezitten is die van onzen landgenoot C. W. M. van de Velde; toch heeft ook hij niet alles kunnen doen, en onze kennis van het Oostjordaansche vooral is slechts in het algemeen en op enkele punten voldoende.

ken verwijdert, des te eer is er aanleiding tot verschil van gevoelen. Intusschen zal het voor het geletterd publiek, dat zich van den toestand der wetenschappen eenig denkbeeld tracht te vormen, niet ondienstig zijn, verschillende stemmen te vernemen; want juist hier staan de vertegenwoordigers der kritiek meer dan elders bloot aan tweeërlei verwijt van de tegenpartij. Waar zij het eens zijn beschuldigt men ze van elkander af te schrijven; waar zij verschillen zou dit van willekeur en hypothesenjagt getuigen. Het kan de achting die de wetenschap in onze maatschappij geniet, en in beider belang genieten moet, slechts bevorderen, wanneer wij nu en dan eenig blijk geven van de zelfstandigheid en den ernst waarmede inderdaad het onderzoek wordt gevoerd. En om deze reden vooral wensch ik in de volgende bladzijden het voornaamste mede te deelen van het historisch proces, waardoor naar mijne overtuiging het volk Israël tot een staat met een eigen godsdienst is geworden.

I. Het vraagstuk.

De voorstelling die de hebreeuwsche schrijvers van de geschiedenis hunner voorouders geven, is algemeen bekend. Uit het land tusschen Tigris en Euphraat naar Palaestina gekomen, zouden zij daar tusschen een gevestigde bevolking in hebben genomadiseerd, totdat het familiehoofd Jakob-Israël op uitnoodiging van zijn zoon Joseph, die hem was voorgegaan, naar Aegypte trok. Het geheele geslacht telde toen 70 leden; terwijl Joseph als rijksbestuurder onder de Aegyptenaren verbleef. leefden de later aangekomenen als schaap- en geiteherders in het noord-oostelijkste gedeelte van het land, tusschen den buitensten Nijlarm en het tegenwoordige kanaal van Sues. Eenige generatiën later was Joseph vergeten, de zijnen met de herders in denzelfden toestand gebragt, en de sterk aangegroeide bevolking door de Aegyptenaren aan harde heerediensten onderworpen. Aan deze slavernij onttrok zij zich onder Moses door

een uittogt, aanvankelijk in de woestijn, ten getale van meer dan 600000 strijdvaardige mannen, behalve nog de grijsaards, vrouwen en kinderen en het vee. Aan den Sinai ontving zij een zeer uitvoerige goddelijke wet, bijna uitsluitend berekend voor een landbouwersleven, en een voorloopig, draagbaar heiligdom van de kostbaarste stoffen en de kunstigste bewerking. Van daar verder gereisd naar de zuidelijke grenzen van het latere Judaea, werd het volk ontmoedigd door de berigten der uitgezondene verspieders, waagde nog te vergeefs een aanval op het land der vaderen, en kwam, na een vruchteloze poging om door Edom te marcheren, langs een omweg om dat land en Moab heen, naar de streken ten oosten van den Jordaan. Daar werd een ruim gebied veroverd, waarin zich twee en een halve van de twaalf stammen nederzetten. Dat alles had veertig jaren geduurd, en Moses, na nog een reeks van wetten (Deuteronomium) te hebben uitgevaardigd, stierf in het aangezigt van Westpalaestina, het eigenlijke beloofde land. Zijn opvolger, de Ephraïmiet Josua, ging met de geheele krijgsmagt over den Jordaan, nam zijn hoofdkwartier bij Jericho aan den Gilgal, en maakte zich in twee veldtogten volkomen meester van het geheele land, met uitzondering alleen van Philistaea, Phoenicië en den Libanon. Te Silo, waar het draagbare heiligdom voor goed was neergezet, verordende hij met den opperpriester en de familiehoofden een verdeeling van het veroverde gebied onder de stammen, vernieuwde het verbond met den volksgod nog eens te Sichem en stierf op zijne beurt. Niet zonder verwondering vinden wij dan in het boek der Rigteren een nieuwe en vrij onvolledige onderwerping na den dood van Josua vermeld, waarbij de stammen elk op zichzelf uit de buurt van Jericho optrekken. Er heerscht in de volgende tijden algemeene anarchie; telkens laat het volk zich door het voorbeeld der oudere bevolking tot afval van de wet verleiden; dan wordt het door de omwonende vorsten bij beurten onderdrukt, en op last van den volksgod door een held verlost, die vervolgens als opperhoofd, als rigter, optreedt. Nadat zich dit een en ander verscheidene keeren heeft herhaald, verschijnt de propheet Samuel, onder wien een vrijheidsoorlog tegen de Philistijnen wordt ondernomen, die dan aanleiding geeft tot de vereeniging der stammen onder een koning, eerst Saul uit Benjamin en daarna David uit Juda. Deze laatste verplaatst de eeredienst voor goed naar het pas door hem ingeno-

mene Jerusalem, waar zijn zoon Salomo den eersten tempel bouwt.

Hoe betrekkelijk uitvoerig ons dit een en ander wordt voorgedragen, - zoodra wij in bijzonderheden komen, wemelt het verhaal van tegenstrijdigheden. Een paar voorbeelden slechts. Van die heilige tent wordt Ex. 33 een geheel andere voorstelling gegeven: alleen Moses en Josua houden zich daarin op en de godheid komt uit den hemel voor den ingang der tent om daar den aanvoerder te woord te staan, zonder dat er van priesters wordt gesproken. Later zou men verwachten dat Silo als het godsdienstige middelpunt der natie voorkwam; integendeel worden alle nationale offers waarvan wij berigten bezitten, als bij de inhuldiging van een koning en het vieren eener overwinning, op geheel andere plaatsen toegebragt. In Samuel's tijd staat er te Silo niet een tent maar een tempel, en hijzelf, in dezen tempel grootgebragt, toont door zijn geheele gedrag, van diens centrale beteekenis niet het geringste besef te hebben. Een hoogepriester, in de mosaïsche eeredienst de eerste persoon, vertoont zich in den Rigtertijd nergens aan het hoofd der natie; David stelt te Jerusalem een tweetal priesters naast elkander aan, en hijzelf, gelijk zijn zoon Salomo na hem, spreekt bij de inwijding der heilige plaats gebed en zegen uit. Evenzoo gaat het ons bij nagenoeg al de wetten en instellingen die Israël reeds door Moses zou hebben ontvangen, tot de beroemde tien-geboden toe[1]: iedereen, zelfs een Samuel, een David, de propheten, spreekt en handelt alsof die voorschriften niet bekend waren. Bij nader onderzoek vertoonen zich dan ook de wetten als onderscheidene phasen eener langdurige ontwikkeling. De oudste verzameling, Ex. 20: 22 tot 23: 33, maakt nog geene melding van priesters of van een centraal heiligdom, en laat zich het best uit de omstandigheden omstreeks David's tijd verklaren (een kort begrip vindt men in de minder bekende tien-geboden Exod. 34). Daarentegen in Deuteron. 4: 45 tot 26: 19 (en misschien 28: 1-29: 1) vinden wij reeds het gebod om alle eeredienst aan één heiligdom te vieren, doch zonder dat er nog tusschen de priesters en leviten verschil van rang wordt aangenomen; dit is blijkbaar het wetboek dat volgens 2 Kon. 22 en 23 onder koning Josias werd gevonden en

1 Zie daaromtrent mijn betoog in het Theol. Tijdschrift, III (1869) 359 vv.

door hem ten uitvoer gelegd. Eindelijk is eerst na de babylonische ballingschap het een met het ander opgenomen in de groote verzameling die wij thans bezitten, waarin vooral Leviticus, doch ook een groot deel van Exodus en Numeri, de onmiskenbare vrucht is van de denkbeelden van dien tijd, al moet het worden toegegeven dat daarin veel gewoonteregt van vroeger is verwerkt. Deze schijnbaar stoute theorie wordt geregtvaardigd door de verrassende overeenstemming tusschen de tijden waarin zij de wetsbepalingen plaatst en den inhoud dier bepalingen-zelven. - Een andere blik in de werkplaatsen waaruit de hebreeuwsche geschiedboeken zijn voortgekomen, wordt ons vergund door de geslachtlijsten, die den gewonen lezer weinig belangrijks aanbieden, doch die, door hunne tegenstrijdige zamenstelling zoowel als door de eigennamen waaruit zij bestaan, de onderzoekers tot gewigtige uitkomsten hebben geleid.

De taak der kritiek kan na dit alles worden afgepaald als volgt. Gegeven is de oudisraëlitische literatuur. Het feit van haar bestaan, gelijk zij daar voor ons ligt, laat zich onmogelijk verklaren indien zich de ontwikkeling van volk en godsdienst zóo heeft toegedragen als zij-zelf dat voorstelt. Er moet dus een andere theorie worden opgebouwd waardoor dat feit, zoo mogelijk, in al zijne onderdeelen verklaarbaar wordt.

II. Israël in de woestijn.

Een van de vaste punten om onze reconstructie te beginnen vinden wij in de gesteldheid van het terrein waarop zich de geschiedenis beweegt. Tusschen Aegypte en Palaestina ligt het Sinai-schiereiland; d.i. de landstreek die omvat wordt door de beide armen der Roode zee, en door de laagten waarin deze naar het Noorden uitloopen. Een goede kaart leert ons, dat dit gebied, zoo ruim mogelijk gerekend, nog geen 1250 vierkante geographische mijlen bedraagt. Nemen wij dit ronde getal, en stellen wij dat Israël de eenige bevolking uitmaakte,

dan zou, volgens de getallen in Exodus en Numeri, de bevolking even digt opeen hebben gewoond als tegenwoordig die van het vruchtbare vorstendom Zevenbergen[1]. Bedekken wij met hetzelfde getal slechts ⅓ van het gegeven oppervlak, dan wordt de digtheid der bevolking reeds even groot als op dit oogenblik die in ons vaderland. Doch het Sinaischiereiland is een woestijn, en wel een bijzonder dorre woestijn; men ziet dus al dadelijk, dat er op de traditionele cijfers veel moet worden afgedongen.

De geoloog Fraas[2], die aan deze cijfers vasthoudt, merkt zelf op, dat zulk een volk binnen weinige dagen al de bronnen van het land zou hebben uitgeput, elk blaadje en halmpje afgeweid, en van gebrek had moeten omkomen. Daarbij vermeldt hij nog niet eens, dat reeds de voorhoede voor de later komenden alles zou hebben weggemaaid. Hij neemt zijn toevlugt tot een ongelukkige hypothese. Het geheele gebergte, dus meent hij, zou in die dagen een vruchtbaar Alpenland zijn geweest, alle hoogten met weide bedekt, alom een overvloed van water. Wij willen niet vragen, hoe lang een leger bijna vijfmaal zoo groot als de groote armee van 1812, het zelfs in zulk een land zou kunnen uithouden (iets waarop men eer te Bern dan ten onzent een antwoord zou kunnen geven), maar vragen enkel hoe dat land later in een woestijn kan veranderd zijn. Aan overstrooming door de zee valt niet te denken, en Fraas-zelf weet niets anders aan te voeren dan gletschers; die dan ook zeer zeker in die streken hebben bestaan, echter, naar hij zelf bekent, in tijden toen er nog geene menschen op de aarde leefden! Bovendien, gesteld dat die kale hoogten, graniet, zand- en kalksteen[3], eenmaal met plantengroei bedekt

1 Een cijfer van 600000 strijdvaardige mannen zou volgens de bevindingen der statistiek tot een geheel van 2400000 zielen ongeveer doen besluiten. Wij rekenen het ‘vele vermengde volk’ Ex. 12: 38 daaronder mede. De vergelijkingen met andere landen ontleen ik aan Böttger's tabellen bij de Geographie van Daniel, Leipz., 1868.

2 Aus dem Orient. Geologische Beobachtungen am Nil, auf der Sinaihalbinsel und in Syrien. Stuttgart, 1867.

3 In het granietgebergte is het water goed en vrij overvloedig; van daar de vruchtbaarheid van Paran (later Pharan, thans Wadi-Fairân) aan den voet van den Serbâl, dien Lepsius en Menke volgens mij teregt, voor den Horeb=Sinai houden. De zandsteen biedt nagenoeg geene bronnen; de kalksteen, die het grootste deel van het schiereiland inneemt en in het midden een tafelland vormt, heeft er meer, doch deze zijn niet zeer mild en dan nog meestal brak of bitter.

zijn geweest, dan wortelden de gewassen in een laag aarde van eenige dikte; en deze aarde zou men, door regens afgespoeld, tegenwoordig bij groote massaas in de enge dalen moeten terugvinden, - wat niet het geval is. Er is nergens een schijn van bewijs, dat er in de natuur van het schiereiland iets noemenswaardigs veranderd is sedert de Aegyptenaren van het Oude Rijk, eeuwen vóor Moses, daar hunne turkozenmijnen bewerkten en opschriften in het gesteente beitelden.

De hedendaagsche bevolking, die zich sinds eeuwen met weinig stoornis heeft kunnen vermeerderen, wordt algemeen op 4000 tot 6000 zielen geschat; en dezen moeten nog ver uiteen blijven om elkander het water en de weide niet te benemen. Stellen wij ons zulk een getal als doortrekkende karavane voor (de grootste Mekka-karavanen zijn naauwelijks zoo magtig), dan zou zij met kameelen, waterzakken, mondvoorraad en allerlei benoodigdheden voor eenige weken moeten zijn toegerust, en op de medewerking der inboorlingen kunnen rekenen. Israël echter bezat geene kameelen, slechts ezels en kleinvee[1], en zou zich zoo niet 40, dan toch eenige jaren in het schiereiland hebben opgehouden. Herinneren wij ons eindelijk, dat een deel van het terrein door andere volken bezet was, dan moeten wij wel komen tot de volgende stellingen:

1°. Israël kan onder Moses aanvankelijk niet veel meer dan 3000 zielen hebben geteld;

2°. er kan geen eigenlijke ‘uittogt’ uit Aegypte hebben plaats gehad, maar kleine afdeelingen vertrokken bij tusschenpozen;

3°. het volk kan, op straffe van te verhongeren en versmachten, in het schiereiland niet anders hebben geleefd dan ver verspreid in kampen van weinig omvang, terwijl een volksvergadering daar niet anders denkbaar is dan als een bijeenkomst van opperhoofden.

De berigten omtrent de zoogen. woestijnreis zijn niet eensluidend. Volgens Num. 10-21 en Deut. 1 leidt zij van den Sinai regtstreeks naar de zuidelijke grenzen van Palaestina; terwijl Num. 33 een langen omweg over de oostelijke punt der Roode zee beschrijft, die eerst in het veertigste jaar na den uittogt is afgelegd. Omtrent den eersten aanval op Palaestina hooren wij van den een, dat het volk wordt teruggeslagen,

1 Aan runderen (Ex. 12: 38) valt in 't geheel niet te denken.

waar de ander van een volslagen overwinning spreekt, en in weerwil van onze ondervindingen in de jongste maanden behooren wij meer geloof te hechten aan de laatste opgave, juist omdat zij hier met het stelsel onzer zegslieden in strijd is[1]. - Een ander punt van verschil is de verhouding van Israël tot zijn 'ouderen broeder' Edom. In Deut. 2 vermaant Moses, dat men dezen kinderen van Esau die voor Israël bevreesd zijn, geen kwaad zal doen, en trekt het volk midden door het land in het 'vlakke veld' tusschen de Roode en de Doode zee; - geheel anders dan Num. 20[2], waar Israël zeer nederig om doortogt verzoekt en zich door een barsche weigering en het zamentrekken van observatietroepen laat afschrikken. - Wanneer Num. 33 ons in de 5de maand van het 40ste jaar niet verder brengt dan Kades (zuidelijk van Westpalaestina), hebben wij bij de anderen eerst nog den togt om Edom en Moab en de verovering van het Oostjordaansche voordat Moses in de 11de maand van datzelfde jaar zijne laatste wetten voordraagt[3]. Genoeg, een vaste overlevering omtrent het gebeurde tusschen Aegypte en Palaestina bestond er niet. Men wist van een aan den Sinai gesloten verbond, van een aanval op Zuidpalaestina, van een vreedzame verhouding tot Moab en Edom in den oudsten tijd, van een verovering des lands, die uitging van het Overjordaansche; in den onrustigen en weinig geletterden Rigtertijd waren de verdere herinneringen te loor gegaan. De lezers in de dagen der koningen verlangden uitvoeriger verslag; en de schrijvers trachtten daarin te voorzien met de geographische kennis, die men door reizigers en woestijnbewoners bezat. Aan wateren als die van Mara, Raphidim (Paran) en Kades, aan natuurverschijnsels als het manna en de kwartelen worden legenden vastgeknoopt; in Raphidim woonden eenige Amalekiten, met wie het volk natuurlijk strijd had moeten

1 Vlg. Num. 14 en Deut. 1 met Num. 21: 1-3, welke verzen duidelijk uit hst. 33: 40 verdwaald zijn.

2 Vs. 14-21; een ingeschoven stuk, navolging van hst. 21: 21 vv, en aan den schrijver van Deut. 2: 3-7 (vgl. vs. 4) nog niet bekend.

3 Nog andere afwijkingen komen voor, b.v. omtrent den dood van Aharon, Deut. 10: 6 (vgl. Num. 33: 30-31) en Num. 33: 38. De woorden הֹר הָהָר zou ik niet vertalen met 'den berg Hor' maar met 'de kruin van het gebergte' (הֹר stat. constr., met הַר verwant); vgl. Num. 34: 7-8, waar dezelfde uitdrukking op den Libanon wordt toegepast.

voeren, daar Amalek uit Saul's en David's dagen als vijand bekend stond. Met Edom en Moab had men in onderscheidene tijden in vrede en in oorlog geleefd; de vriendschap zoowel als de vete spiegelen zich af in onze verhalen omtrent Moses' dagen. En wat de hoofdzaak was: Moses was de aanvoerder in de woestijn, wien men de verlossing uit Aegypte bij overlevering toeschreef: al wat dus voor oud en eerwaardig, aan Israël eigenaardig en voor den Israëliet verpligtend werd gehouden, moest van hem afkomstig wezen.

Daarom ook een draagbare inrigting in plaats van den jerusalemschen tempel; immers zonder dezen miste de nationaliteit hare kroon. De verhuizing uit Aegypte naar Palaestina kon niet anders gedacht worden dan als een plan dat al dadelijk bij den Sinai vaststond; eerst dáar was het denkbaar dat de geheele inhoud der wet in toepassing werd gebragt, en de togt naar het beloofde land nam meer en meer den vorm aan van een plegtige processie, waarvan wij het programma in Num. 10 en 2 lezen. De veertig jaren zijn volgens hebreeuwsche rekening een rond getal, en werden vanzelf gevonden doordien men eensdeels een nieuw geslacht moest laten geboren worden (van eenige omzwerving in de woestijn wist men dan toch nog), anderdeels de groote stamhelden Josua van Ephraïm en Kaleb van Juda met Moses in aanraking wenschte te brengen, terwijl deze laatste het beloofde land ten minste moest hebben aanschouwd. De vrome phanatsie en de behoefte aan wetgeleerde antecedenten leenden elkaar de hand om de weinige gegevens meer en meer uit te werken.

Hier moeten wij eens voor altijd bedenken, dat het een geheel verkeerde methode is, alle berigten die waar *kunnen* zijn, daarom voor waar te houden, en bij de overige altijd een kern van waarheid aan te nemen, die dan met behulp van eenige oppervlakkige analogiën[1] en van eigen verbeeldingskracht zou kunnen ontdekt worden. Zoo dikwijls een berigt volkomen past in het theologisch-historisch stelsel van den verhaler, is het meer waarschijnlijk dat wij met verdichting te doen heb-

1 Een voorbeeld uit velen: Stähelin in zijn Leben Davids (Basel 1866), - bewerkt in een geheel verouderden trant, - citeert den Talmud en Sprenger's Mohammad ten bewijze dat het hoeden van kleinvee een verachte bezigheid was, - en vergeet wat hier meer te pas kwam, dat Jakob, Rachel en de stamvaders van al de stammen (Gen. 37: 12) zoowel als de goede Habel (4: 2) als schaapherders worden beschreven.

ben; hoewel het nu en dan gebeuren kan dat wij ons in de waardering vergissen; een dwaling intusschen, die niet te herstellen is dan door voortgezet onderzoek. Wat ons in onze bronnen het meeste belooft, is juist datgene waarmede de schrijvers zelven geen weg wisten.

Hoe lang Israël zich in het Sinaischiereiland heeft opgehouden, kunnen wij niet meer beslissen; zooveel is zeker, dat het geen land was waarin een ondernemend volk geruimen tijd zou hebben vertoefd. Het onderscheid bij de vleeschpotten van Aegypte was al te groot; zij moesten al spoedig een begeerigen blik slaan naar minder onherbergzame streken. Wanneer wij nu het volk later terugvinden in het Oostjordaansche, magtig genoeg om een einde te maken aan de beide rijken van Sihon en Og, en vervolgens aan de meeste stadsrijkjes van den westkant der rivier, dan wordt het meer dan waarschijnlijk, dat de zeven- of achthonderd strijdbare mannen waartoe onze berekening ons bragt[1] in den tusschentijd belangrijk versterkt waren. En wel door aansluiting van aramesche volkselementen uit de syrisch-arabische woestijn, waar zij aanvankelijk betere weiden hadden gezocht. Zulk een aansluiting onderstelt, dat de israëlitische volkseenheid toen door een hechten band werd zamengehouden, en aan vreemde stammen een zeker ontzag inboezemde. Dien band ontleende zij reeds aan het verbond bij den Sinai, een verbond niet enkel met den god die daar werd aangeroepen, maar ook tusschen de stammen onderling. Dat ontzag verdienden in de oogen der woestijnvolken de kloeke mannen, die de vrijheid hooger hadden geacht dan den aegyptischen overvloed.

Zoo ik mij niet geheel vergis, heeft de legende een, hoe dan ook verkleurde herinnering bewaard aan de aramesche afkomst van velen die zich bij Israël hadden aangesloten. Het was onmogelijk, de zaak zoo te verhalen alsof de voorvaderen van een groot deel der israëlitische geslachten niet mede in Aegypte en aan den Sinai waren geweest. Doch het is reeds meermalen opgemerkt, dat er in de geschiedenis der patriarchen enkele zaken worden vermeld die eerst veel later hebben

1 Van 10000 personen zijn er in Europa door elkaar gerekend 5019, dus iets meer dan de helft, tusschen de 20 en 60 jaren oud. Daarvan behoort de helft tot het mannelijk geslacht. Nemen wij van een totale bevolking van 3200 zielen ¼, dan komen wij tot 800, en veel meer kan Israël in het schiereiland niet onder de wapens hebben gehad.

plaats gehad[1]; en zoo zou ik hier willen herinneren aan 'het volk dat met Jakob was' (Gen. 32: 7) toen hij van Laban terugkeerde, en aan de geheele reis van dien aartsvader. Wel wordt het land waar Laban verblijf houdt in hst. 31: 21 aan den overkant van den Euphraat geplaatst, doch hst. 29: 1-2 is het eenvoudig 'het land der kinderen van het Oosten', d.i. de syrisch-arabische woestijn, en (wat meer zegt) in hst. 31 wordt het gebergte Gilead de grens tusschen Laban en Israël. Daarbij vergelijke men de aanbiedingsformule bij de eerstelingen van den oogst, Deut. 26: 5: 'Een bedorvene (te gronde gerigte) Aramaeër is mijn vader geweest,' waarmede slechts Jakob-Israël bedoeld kan wezen. Ja het is niet onmogelijk (in verband met den aard der geheele patriarchenlegende), dat de afkomst van Abraham en Lot, Sara, Rebekka, Lea en Rachel uit Mesopotamië geen anderen reëlen grondslag heeft dan het belangrijke aandeel van aramesche nomaden aan de zamenstelling van het latere Israël, waarbij men den tijd heeft vervroegd en het land Aram in quaestie over den Euphraat geschoven[2].

III. De vestiging in Palaestina.

Men zou verkeerd doen met zich het Israël van die dagen voor te stellen als een woestijnvolk in den volsten zin des woords; gelijk wij reeds opmerkten, bezat het geene kameelen, en zon-

1 O.a. het geschil met de Sichemiten (Gen. 34), waarvan Dr. Oort in de Godgel. Bijdragen van 1866 een vernuftige verklaring gaf, die ik weliswaar niet in allen deele zou durven overnemen; zie ook de spreuken omtrent de stammen Gen. 49, die in den Rigtertijd zijn ontstaan en niet vóor David bijeenverzameld (vgl. mijne Disputatio de Carmine Jacobi, L.B. 1857).

2 In Ex. 12: 38 lezen wij van 'veel vermengd volk' (ערב רב, misschien als één woord te lezen?) dat mede uit Aegypte trok; en in Num. 11: 4 van 'het opgezamelde' (אספסף), dat in de sinaïtische woestijn in het midden van Israël was; een andere poging om de vreemde bestanddeelen in het volk eenigszins met de theorie overeen te brengen.

der deze is het niet doenlijk, zich ver van de bebouwde landstreken te verwijderen. Wij moeten veeleer denken aan een andere soort van herders, die tot den eigenlijken Bedawi in dezelfde verhouding staan als de kustvaarders tot den schipper over den Oceaan, en zooals er nog heden aan de randen der woestijnen worden gevonden. Zij moesten wel langs de grenzen van Edom, Moab, Ammon en andere gevestigde volken hun bestaan zoeken, en een jaar van droogte was genoeg om hen over die grenzen heen te dringen. De syrisch-arabische woestijn en het bergland oostelijk van het Jordaanland zijn van elkaar gescheiden door een breede vruchtbare vlakte, oudtijds Misor (מִישׁוֹר), tegenwoordig Belka genoemd; en hier moeten naast Ammoniten, Moabiten en andere stammen de kinderen Israëls hunne zomerweide hebben gehad. Het bouwland was daarvan niet met een streep afgescheiden, maar naarmate men verder naar het Westen kwam, werd de steppe meer en meer afgebroken door steden met hare akkers eromheen, totdat er slechts kleine stroken woestenij hier en daar overbleven. De oase, vroeger uitzondering, wordt langzamerhand de regel; zoo is het in Oost- en in Westpalaestina beiden[1]. Onder zulke omstandigheden kan het niet anders, of de landbouwer heeft gedurig overlast van zijne buren, die in slechte tijden hun vee komen drijven op de weiden waar het zijne graast, ten nadeele niet alleen van zijne kudde, maar alligt van zijne akkers en wijngaarden. Het is een onvermijdelijke vete tusschen den schaapherder Habel en den landman Kajin; zij komen elkander voor als de leegloopende vagabond en de hardvochtige rijke man. Nu lezen wij dat er van den Arnon tot bij Damascus een paar emoritische koningrijken bestonden, gevestigd waarlijk in een zeer vruchtbaar land: eerst het tafelland om Hesbon en Nebo, dan het waterrijke gebergte Gilead en eindelijk de roode vulkanische grond van Golan en Hauran; landouwen die nog heden schatten zouden opleveren, zoo slechts de turksche regering het voorbeeld der Romeinen volgde en de kinderen der woestijn door militaire posten op een afstand hield. Hier moest vanzelf strijd ontstaan, en deze leidde tot verovering.

1 Daarom vinden wij Rigt. 4 de tenten eener kenitische afdeeling uit het Zuiden in Naphtali opgeslagen, en zwierven de herders van Simeon, blijkens Gen. 49, door geheel Israël, zonder dat de grondbezitters zich daarover schijnen bezwaard te hebben. Of er hieromtrent verdragen bestonden?

Sommige familiën trokken in de steden[1] en werden landbouwers, waarbij zij stellig met Moabiten en anderen dooreenwoonden, met wier hulp het rijk van Moab zich later meer dan eens over den Arnon tot aan Gilead heeft uitgebreid. De verdeeling van het land onder de stammen is overigens niet zoo eenvoudig als de grenslijnen op onze kaarten het wel moeten voorstellen. Volgens Jos. 13 woonden en nomadiseerden de Rubeniten in het Zuiden; dan volgde Gad tot aan den Jabbok die Gilead in helften scheidt; eindelijk Manasse; - doch Num. 32: 34 komen juist in het uiterste Zuiden Gaditensteden voor, en vs. 39 en 40 schijnen geheel Gilead aan Manasse toe te deelen; - terwijl in hetzelfde hoofdstuk vs. 1-32 van Manasse geen gewag maken en Gilead in zijn geheel de bezitting schijnt te zijn van Gad (en Ruben). Zooveel is zeker, dat de afdeeling Makir die het noorden van dat gebergte bewoonde, met arameesch bloed gemengd was[2], en dat de veroveraars veel sterker moeten geweest zijn dan tijdens hun verblijf in het sinaïtische land. De wijze waarop de drie genoemde stammen in het Oostjordaansche meester werden, wordt in onze verhalen stellig niet zeer juist geteekend. Geheel Israël had aan de verovering deelgenomen; slechts twee en een halve stam bewoonden het veroverde gebied; waarom juist zij en geene anderen? Geheel en al is deze vraag niet verwaarloosd; onze berigtgevers zeggen dat juist Ruben en Gad veel vee hadden, en het land daarvoor het meest geschikt was, dat een beschikking van Moses het hun heeft aangewezen, en dat zij met hun geheele magt Westpalaestina voor de anderen hebben helpen bezetten. Dit laatste is natuurlijk sterk overdreven: wie zou hen ondertusschen in hun eigen bezit hebben gehandhaafd? Of men, den aanvoerder de verdeeling overliet, valt eveneens te betwijfelen: hij was noch leenvorst noch assyrisch despoot. Vee hadden al de stammen; het eenige dat Ruben enz. boven de anderen vóor hadden, moet geweest zijn dat zij in dien tijd de magtigsten waren. Daarbij is het volstrekt geen uitgemaakte zaak, dat de ons bekende twaalf stammen reeds toen evenzoo

1 Deze zouden volgens Num. 32 door hen zijn opgebouwd, terwijl toch b v. Hesbon reeds als residentie van koning Sihon genoemd wordt. Overigens ligt het in de reden, dat de nomaden van voorheen den stedenbouw, de bewerking van akkers en gaarden eerst van de vroegere bevolking moesten leeren.

2 1 Chron. 7: 14 heeft Makir een aramesche moeder.

als later geconstitueerd waren, - waarover straks. Waar hebben wij op deze hoogte van het verhaal de bevolking te zoeken, die vervolgens over den Jordaan trok en zich daar als heerschende magt staande hield? Er valt niet aan te denken, dat 9½ stammen met al hun bijhang van vrouwen, kinderen en vee als één leger opeengedrongen waren, en zoo in eens hun inval deden: het terrein is veel te beperkt voor zulk een gang van zaken. Veeleer dienen wij aan te nemen, dat Israël in zijn geheel allengs zijn gebied uitzette; dat de aanvallende voorhoede werd gevormd door ondernemende strijders, achter wie dan de veroverde landstreek door het minder krijgshaftige gedeelte van het volk werd overstroomd. Dan telkens bleken de grenzen nog te eng; aansluiting van anderen uit de woestijn vermeerderde de verlegenheid, en zoo trokken er op nieuw gewapende scharen vooruit om voor zich en de hunnen een betere woonplaats magtig te worden. Wie zegt ons hoevele krijgstogten er noodig zijn geweest om eerst het geheele Oostjordaansche en vervolgens ook den overkant te vermeesteren[1]?

Het boek Josua, in zijn geheel even onhistorisch als de boeken van Moses, bevat toch vele bijzonderheden die slechts uit de volksoverlevering afkomstig kunnen zijn. Alwat b.v. van Jericho, van Ai, van de list der Gibeoniten wordt verhaald, is veel te frisch om in de studeerkamer te zijn verzonnen; het sluit zich uitmuntend aan bij den togt van het huis van Joseph van Jericho naar Bet-El in Rigt. 1. Aan den anderen kant moet erkend worden, dat niet alles in dit hoofdstuk van dezelfde waarde is; het is duidelijk een reeks van aanteekeningen uit verschillende bronnen. Jerusalem (!) b.v. wordt in vs. 8 door Juda uitgemoord en verbrand, doch in vs. 21 bewonen Benjaminiten het in gemeenschap met de oudere bevolking de Jebusiten, welk laatste berigt waar is, doch eerst voor de dagen van David (2 Sam. 24: 18 vv.); de opgaven omtrent het Noorden zijn nier de kostbaarste.

Onder deze losse aanteekeningen van Rigt. 1 komt in vs. 17 het volgende voor: ‘En Juda ging met zijn broeder Simeon en zij sloegen den Kanaäniet die te Sephat woonde en verdelgden die stad (ter eere van hunnen god); en men noemde haar (daarom) Horma.’ - Wanneer heeft dit wapenfeit plaats ge-

1 Zie Num. 32: 39-42 (vs. 40 *a* is blijkbaar ingelascht) en Rigt. 1.

had? Vergelijken wij Num. 21: 1-3 (welke verzen eigenlijk in hst. 33: 40 thuis behooren), dan zou geheel Israël, toen het van den Sinai naar Kades was gekomen, ‘langs den weg der verspieders’, dus in de rigting van Hebron, de reis hebben vervolgd. De kanaänitische koning van Arad wilde dat beletten, doch de god Israël's gaf dien vijand in de handen van zijn volk, ‘en bij (Israël) verdelgde hen en hunne steden, en men noemde den naam der plaats Horma.’ In het aangenomen stelsel was er voor deze overwinning geene ruimte. Men stelde zich eenmaal voor, dat Israël van den beginne af op de verovering van het beloofde land uit was, en dat het als één leger opereerde; - hoe kwam het dan, dus dient men te vragen, dat het behaalde voordeel niet vervolgd werd, en men veeleer den onnoodigen omweg over het Oosten nam? De een keerde de zaak om, en maakte van de overwinning eenvoudig een nederlaag (Num. 14: 40-45); de ander liet het oude berigt als een onverklaard fragment in zijn verslag staan. Bedenken wij, dat ook het boek Josua de veldtogten van enkele stammen toeschrijft aan het geheele volk, en dat vooral in het Sinailand het volk niet bij elkander was; dan komen wij tot het besluit, dat hier een overwinning van een gedeelte van Israël op de Kanaäniten (of hoe de oudere bewoners van die streek anders genoemd werden) in de herinnering bewaard is. Herhalen wij nu de vraag van zooeven, dan ligt het voor de hand, dat Juda en Simeon den togt over Edom, Moab en het Overjordaansche niet hebben medegemaakt, maar op hun eigen gelegenheid direct uit het Sinaischiereiland in hunne latere woonsteden zijn ingedrongen. Is dit geen al te stoute gissing, - en er staat niets tegenover dan de constructie van Rigt. 1 en het boek Josua, - dan hebben wij tevens een gereede verklaring voor de afzondering en den naijver tusschen ‘Juda en Israël’, die slechts van Samuel tot Salomo, en volgens een nieuwere ontdekking nog eens onder Jerobeam II[1] een tijdlang vereenigd zijn geweest. Het ging dan daarmede als met Nederland en België. Twee deelen van éene natie, die lang gescheiden waren en elk zijne eigene lotgevallen hebben gehad, zijn niet weer voor goed te vereenigen. Wanneer Debora in haar zegelied (Rigt. 5) al de

1 O. Wolff in de Theol. Stud. u. Krit., 1858. Vgl. Kuenen, Hist. Krit. Ond., I. 254.

andere stammen als gewillige of nalatige bondgenooten opsomt, zwijgt zij van Juda en Simeon, alsof het vanzelf spreekt dat die beiden aan een oorlog in het Noorden geen deel nemen; en bij de vereeniging onder het koningschap wil het Zuiden, zoo het niet over de broeders heerschen kan, ten minste een afzonderlijk rijk vormen. De tegenstelling tusschen de beide deelen spiegelt zich mede af in de beide vrouwen van Jakob; en het is stellig niet zonder historische beteekenis, dat b.v. Joseph en Benjamin de zonen der jongste vrouw en tevens de jongste zonen zijn.

In de zamenstelling der lijst van Jakob's zonen heeft men te letten op drie bijzonderheden: de volgorde hunner geboorten, hun verdeeling onder de beide moeders en hun afkomst van echte vrouwen of van slavinnen. In de volgorde vinden wij over 't geheel de tijdsorde van de vestiging der stammen terug. De oudsten zijn Ruben, Simeon, de zoogen. priesterstam Levi, - die geen gebied heeft bezeten, - en Juda. Op hen schijnt te volgen de voorhoede der immigratie van over den Jordaan: Dan en Naphtali: vervolgens de naaste buren van Ruben: Gad, en van Naphtali: Aser, Issachar en Zebulon; eindelijk als jongste elementen Joseph (d.i. beide Manasses en Ephraim) met Benjamin die naast den laatste woonde. De stammen die van slavinnen worden afgeleid, werden stellig voor minder edel gehouden. Waarom juist die vier, en waarom Dan en Naphtali door Rachel's slavin met Joseph en Benjamin in nadere betrekking worden gebragt, laat zich thans niet meer verklaren. Aan de verdeeling tusschen de vier vrouwen kan vriend- en vijandschap evenveel aandeel hebben gehad als de verwantschap die werkelijk tusschen de stammen bestond. Doch zooveel is wel zeker: de lijst die wij bezitten, is eerst in Palaestina kunstmatig zamengesteld, terwijl het getal twaalf als heilig getal te voren vaststond[1]. Reeds de namen hebben grootendeels betrekking

1 Twaalf stammen komen mede voor bij de Ismaëliten en misschien de Edomiten; ook bij de onderverdeelingen schijnt dat getal een rol te hebben gespeeld. Bij de Grieken vinden wij de 12 Amphiktyonen, de 12 ionische, achesche en aeolische gemeenten, enz.; - Joseph wordt gebruikt om Manasse en Ephraïm onder één hoofd te brengen; doch 2 Sam. 19:20 behoort ook Benjamin onder Joseph. Daarentegen wordt Oost-Manasse, dat toch politiek van de gelijknamige westelijke broeders gescheiden was, daarmede bijeen genomen. 1 Chron. 27 vormt het een afzonderlijken stam, evenals Levi, doch Gad en Aser ontbreken.

op de daar bestaande toestanden[1]. Naphtali, de ‘hooglander’, bewoont inderdaad ‘de hoogten des velds’ (Rigt. 5:18), die slechts in zijn gebied tot 4000 eng. voet boven de Middellandsche zee rijzen. Ephraïm ontleent zijn naam aan zijn ‘vruchtbaren’ grond, en Benjamin is de ‘zuidelijke’ nabuur van zijn ouderen broeder. Manasse's naam schijnt in verband te staan met de locale eeredienst te Peni-El aan de zuidelijke grens van zijn gebied in het Oostjordaansche; het was den oorspronkelijk de naam eener godheid, evenals Gad en Aser geluksgoden schijnen te zijn die in Palaestina vereerd werden; en ook de naam Dan (‘regter, heer’) is, verwant met Adonis en Adonai, op niemand meer toepasselijk dan op den hemelgod, regter der wereld. De deelnemers aan een eeredienst heetten de kinderen der godheid die vereerd werd; en latere eeuwen maakten daarvan een geslacht met zijn stamvader. Slechts enkele stamnamen

1 *Napt* (נַפְתּ) beteekent ‘hoogte’; *naptal* ‘hoogland’ *karmal* vgl. (כַּרְמֶל ‘akkerland’ van *karm* כֶּרֶם ‘akker’, specieel ‘wijngaard’).
Ephraïm hangt blijkens het gentilitium אפרתי met אפרת = אפרתה zamen. Het is dan òf dualis: de beide Ephrata-s (een naam die in het enkelvoud ook aan het gebied van het judesche Bethlehem werd gegeven), òf meervoudige volksnaam, te verklaren als מים en שמים; - in beide gevallen regtstreeks van den stam אפרי (wortel פרי).
Manasse geeft geen verstaanbaren zin wanneer men het met ‘vergeten’ of ‘leenen’ in verband brengt. Doch נָשָׁה (arab. نسا) is de zenuw (of pees?) aan de heup, die volgens Gen. 32:32 niet gegeten wordt omdat een godheid haar bij den stamvader in een worsteling zou beschadigd hebben. Voor het beschadigen dier zenuw heeft het Arabisch het verbum نسى, en het part. intens. daarvan zou in het Hebr. מְנַשֶּׁה luiden. De godheid die met den dageraad verdwijnt is oorspronkelijk zeker niet de hemelgod, maar herinnert aan de *ginn* der oude Arabieren, als locale genius gelijk bij Sprenger, Mohammad I. 221.
Gad (de spelling met *a* of met *ò* is niet essentieel) is een geluksgod; zie Jes. 65:11; Gen. 30:11 vgl. 13; de plaats Baäl-Gad aan den Hermon Jos. 11:17; 12:7; 13:5.
Aser אָשֵׁר zou de mannelijke vorm van אֲשֵׁרָה zijn, die naast den Baäl wordt genoemd o.a. 1 Kon. 18; gelijk men sinds korten tijd naast Astoret (Astarte) een mannelijken Astór of Astar kent, en gelijk naast den Baäl eene Baäla (Baaltis), naast den Melek of Molek eene Meleket des hemels Jer. 44 voorkomt.

kunnen zonder bezwaar als oudere worden beschouwd: Juda beteekent de ‘geprezene, roemrijke’ stam, Ruben zeer mogelijk een bondgenootschap van verschillende stamdeelen, en Simeon een ismaëlitische afdeeling die zich bij Israël had aangesloten; Issachar (vgl. Rigt. 5:15) zou zijn naam aan de snelheid zijner krijgslieden kunnen ontleenen. Het moeijelijkst te ontcijferen is de naam van Zebulon[1].

Tusschen Moses en David is er in de zamenstelling van het volk nog veel meer veranderd dan men zich gewoonlijk voorstelt. In de geslachtlijsten van Juda-alleen vinden wij een kanaänitische stammoeder, een Ismaëliet als schoonbroeder van David, een aegyptischen slaaf die de dochter van zijn meester trouwt, geheele familiën van Keniten en Kenizziten uit het Sinaischiereiland, die later zelfs genealogisch met den stamvader Juda verbonden worden. Er hebben Judaeërs in Moab geregeerd; en anderen woonden geheel in het Noordoosten binnen Oost-Manasse, zoodat er in die streken een ‘Juda bij den Jordaan tegen den opgang der zon’ wordt vermeld[2]. In Ephraïm waren er, en niet van de geringsten, die ‘wortelden in Amalek,’ en aan wiè de Amalekitenberg in het land van dien stam zijn naam ontleende[3], en in het Westjordaansche zijn sporen van Rubeniten te vinden[4]. De studie der geslachtregisters leert ons, hoe de vreemde elementen allengs met den aangenomen vader van een stam of stamafdeeling in verband zijn ge-

1 *Ruben* (Ră'ūb-ĭn) herinnert aan het arabische رأب ‘verzoenen, het gescheidene vereenigen.’ Dezelfde uitgang komt voor in יַרְדֵּן (Jordaan).
Simeon שִׁמְעוֹן zou met יִשְׁמָעֵאל zamenhangen ongeveer als יִשְׂרוּ met יִשְׂרָאֵל..
Issakar, gelijk de Masoreten, de grieksche en de syrische vertalers lezen, is zeker niet יֵשׁ שָׂכָר (Jer. 31:16) noch uit יִשָּׂא שָׂכָר zamengetrokken, maar veeleer van een stam *jissak* (wortel נשׂך = نشك) afgeleid. De uitgang -ar als in עַכְבָּר ‘muis.’.
Zebulon (of Zebulun) herinnert aan den mansnaam Zebul in Rigt. 9, en ook aan זְבוּל ‘woning’. Of de stam te eeniger tijd door zijne buren of verwanten zoo genoemd is omdat hij vroeger dan zij een vaste woonplaats had?

2 1 Chron. 2:21-23 en Jos. 19:34.

3 Rigt. 5:14 en 12:15.

4 Jos. 15:6 de ‘steen van Bohan den zoon van Ruben’; en Gen. 35:22 het kort afgebroken verhaal, bij Migdal-Eder gelocaliseerd en waarop stellig in het oorspronkelijke berigt een geboorte volgde.

bragt; en hoe men uit familie- en plaatsnamen, soms ook uit overblijfsels eener vergetene mythologie, zijne stamboomen aanvulde en aan elkander hechtte. De arabische geslachtrekening vooral, van wier methoden men genoegzame kennis bezit, levert hier overal belangrijke punten ter vergelijking, en doet ons inzien hoe zelfs in korten tijd, door allerlei omstandigheden, door uitsterven en vermenigvuldigen, door verplaatsen, scheiden en aaneensluiten, de zamenstelling van een volk onder patriarchaal bestuur geheel veranderen kan.

Hoever men ervan verwijderd was, een zamenhangende geschiedenis bij overlevering te bezitten, zien wij almede aan den bouw van het boek der Rigteren. In hst. 2:6 vv. wordt de inleidende beschrijving gegeven van een proces van algemeenen afval, onderdrukking en verlossing, dat zich dan achtereenvolgens (tot het slot van hst. 16) onder zes overheerschers en twaalf ‘rigteren’ herhaalt; doch het nadere onderzoek van de berigten leert, dat hier een aantal verhalen en aanteekeningen van heinde en ver verzameld en met geweld over dezelfde leest is geslagen. Onder de twaalf rigteren zijn vijf bloote geslachtsnamen, en de laatste, Simson, is lang ontmaskerd als een vermenschelijkte zonnegod, naast wien historische figuren als Debora en Barak of Abimelek de zoon van Gideon een geheel ongelijksoortigen indruk maken. De meesten zijn bovendien van louter locale beteekenis, en geen enkele beantwoordt eigenlijk aan het denkbeeld van een handhaver van volksbestaan en regt voor geheel Israël. Zelfs wist de verzamelaar met sommige zijner figuren geen weg: de Jaël van Rigt, 5:6 is duidelijk een andere persoon dan die van vs. 24, en Samgar, in hetzelfde vers genoemd, moet meer verrigt hebben dan de eene heldendaad waarvan in hst. 3:31 gesproken wordt.

IV. De afkomst van Israël.

Nemen wij dit alles in aanmerking, dan zal het ons moeijelijk vallen te gelooven, dat Israël een stellige herinnering had

bewaard van de wijze waarop indertijd zijne semitische voorouders naar Aegypte waren gekomen. De legende wijst op tweeërlei aanleiding tot die verhuizing: Joseph was daarheen verkocht als slaaf, en later tot magt en aanzien gekomen; de rest van het volk was gedreven door een hongersnood. Nu waren er inderdaad semitische slaven in Aegypte, hoewel dan hoofdzakelijk door de koningen als oorlogsbuit van syrische veldtogten medegebragt. Ook hebben er, behalve de Hyksos, nog andere semitische vorsten en bevolkingen hier en daar in het Delta gezeteld. Eindelijk bezitten wij uit de graven van Beni-Hassan de afbeelding van een kleinen nomadenstam, die tijdens de 12^{e} dynastie (dus vóor de Hyksos) onder zijn hoofdman Absha[1] in Aegypte komt en zich met verlof van den landvoogd in diens provincie ophoudt. Wij vinden daar verscheidene karakteristieke voorwerpen bijeen: den steenbok en de gazel uit het Sinaischiereiland (waarschijnlijk als geschenken?); kinderen en waterzakken op ezels geladen; mannen en vrouwen in bonte weefsels (Rigt. 5:30) gekleed; als wapens bogen en pijlen, strijdbijlen, knodsen en speren, eindelijk ook een man die een snaarinstrument bespeelt. Soortgelijke lieden waren zeker de voorvaderen van Israël, en de natuurlijkste aanleiding voor een herdersstam om zich het verblijf in een aegyptische provincie te getroosten, was inderdaad gebrek aan voedsel in zijne vroegere woonplaatsen. Zij moeten alverder herders zijn gebleven totdat zij de wijk namen naar de woestijn; immers landbouwers of handwerkslieden zouden daar al spoedig hebben moeten verhongeren. Maar of zij anderen onder zich opnamen, wier voorouders in het vreemde land eenig bewind hadden gevoerd, is nog de vraag. De ephraïmitische vertellers waren zeer wel in staat, hun vader Joseph een zoo voornamen rang toe te dichten. Evenmin staat het vast, dat zij van nog vroeger afkomstig waren uit het bergland van Palaestina, bij Sichem, Bet-El en Hebron, waar Abraham, Isaäk en Jakob zich ophouden. Voor de latere geslachten sprak het immers vanzelf, dat de volksgod de zijnen naar het heerlijke land had geleid, dat

1 אַבְשַׁי of אֲבִישַׁי heet ook de broeder van Joab David's veldheer. De afbeelding vindt men bij pag. 100 van Ebers' Aegypten und die Bücher Mosis (I. Leipz. 1868), een hoogstbelangrijke verzameling van materieel, schoon veelal anders gecombineerd dan ik voor mij raadzaam zou achten.

van melk en honig vloeide; zou hij de stamvaders, die immers niet minder onder zijne bescherming stonden, minder goed hebben bedeeld? Aristokraat tot in zijn merg, had de Israëliet zichzelven geene onbekende of onaanzienlijke voorouders kunnen toeschrijven[1]. Zij moesten niet slechts de voorwerpen zijn geweest van bijzondere goddelijke gunst, maar de regtmatige eigenaars van het erfdeel waarin hunne kinderen later waren ingezet. Nu wist men zeer goed, dat de Emoriten, Chittiten en andere inlanders niet van buiten waren gekomen. Er werd daardoor een compromis noodig: de aartsvaders hadden met die bevolking niets uitstaande, waren dus natuurlijk van elders afkomstig, en hadden tusschen de landbouwstreken door genomadiseerd; doch van de hoofdplaatsen, de heiligdommen, waren zij stichters en eigenaars. De altaren, boomen en steenen van hen afkomstig worden overal in Genesis aangewezen. Abraham graaft een put (hst. 21) en koopt een eigen begraafplaats (hst. 23); Isaäk bezaait een akker (hst. 26); Jakob koopt een stuk land bij Sichem (hst. 33), of wint het met zijn zwaard en boog (hst. 48). Het thema kon gemakkelijk worden uitgewerkt met behulp van namen, mythen en verhalen die met betrekking tot verscheidene plaatsen in omloop waren. Doch voor de strenge kritiek is het geen uitgemaakte zaak, dat reeds de vaderen van Israël vóor den aegyptischen tijd in het eigenlijke Palaestina hadden geleefd, laat staan dat zij van over den Euphraat daarheen waren getrokken. Onmogelijk is noch het een noch het ander; doch de inhoud van Genesis behoefde geen andere te zijn dan thans, al hadden zij in werkelijkheid in de philistijnsche vlakte, in het Sinaischiereiland of in de buurt van Edom en Moab te huis behoord; er was aanleiding genoeg om het anders dan zóo voor te stellen.

1 Geheel iets anders was het, dat de Israëliten, die uit Portugal naar ons land verhuisden teneinde de godsdienst der vaderen openlijk te belijden, bleven vasthouden aan de adellijke namen en titels, die zij slechts door hun schijnbaren overgang tot het Christendom hadden kunnen verkrijgen. Hier hebben wij eenvoudig de kinderlijke zucht tot vertooning, die aan alle zuideuropesche bevolkingen eigen is; gelijk er in Griekenland, Italië en Spanje meer voorkomt, dat wij in onze maatschappij voor eigenaardig joodsch zouden houden. Juist onze germaansche begrippen, die wij zoo ligt voor de normale menschelijke houden, zijn veelal een uitzondering op den gewonen regel; toch ziet de Engelschman laag op den Ier, de tegenwoordige Duitscher op den Franschman neer. - De aristokratische geest van den ouden Israëliet of Arabier zou zich integendeel gehaast hebben, zulken geleenden tooi geheel van zich weg te doen.

Met dat al is men het daarover eens, dat de geschiedenis der aartsvaders niet alleen met groot talent, en in het belang der verheerlijking van volk en volksgod beiden, maar dat zij grootendeels uit traditionele elementen is zamengeweven. Meer dan één sleutel is op het hier gegeven probleem beproefd. De vroegere verklaringen als van Peter van Bohlen, waardoor b.v. Abraham met Brahma in zamenhang werd gebragt, zijn geheel verouderd. Dan nog onlangs verbaasde een beroemd geleerde ons nederlandsch publiek door te herinneren aan de steenvereering, en Abraham te verklaren voor een rotsblok, Sara voor een hol; een theorie die evenmin proefhoudende is bevonden. Een scherpzinnig Israëliet, A. Bernstein te Berlijn, verdedigt op zijne beurt een andere combinatie[1], waarbij hij uitgaat van de opmerking, dat de verhalen omtrent Jakob-Israël bij de noordelijke heiligdommen, die omtrent Abraham hoofdzakelijk te Hebron in Juda zijn gelocaliseerd, terwijl de figuur van Isaäk slechts in het uiterste Zuiden eenige scherpere omtrekken aanneemt. Hoewel hij in het midden laat of hier aan eigenlijke goden dan slechts aan heroën gedacht moet worden, zijn zij volgens hem de voorwerpen van vereering aan de genoemde heilige plaatsen geweest, en verklaart hij hunne legenden op een hoogst vindingrijke wijze uit den naijver der zonen van Joseph en van Juda. De heeren de Goeje[2] en Nöldeke[3] hebben almede in dezen en genen der patriarchen een god, en wel een hemelschen god herkend. Wij hebben hierboven aangewezen, hoe een godheid de waardigheid van stamvader kon verkrijgen, en Abram-Abraham zoowel als Sarai-Sara hebben

1 Ursprung der Sagen von Abraham, Isaak und Jacob, Berlin 1871. Het boekje is wegens de heldere en oorspronkelijke opvatting van zaken zeer lezenswaardig, en bevat hier en daar een nuttigen wenk. Doch de schrijver is blijkbaar op dit gebied niet regt te huis. Zijne woordafleidingen b.v. zijn barbaarsch; en hij bouwt geheele redeneringen op de onderstelling, dat de listen van Jakob door een tegenpartij te zijnen nadeele verzonnen waren, niet inziende dat de zedeleer dier dagen anders was dan de onze en dat die listen, evenals later die van David of die van den griekschen Odysseus, als bewijzen van beleid tot zijn lof moeten strekken. Vgl. ook het gezegde over Dan, Gen. 49:17.

2 Theol. Tijdschr. 1868, 181-182. Dat Isaäk Gen. 22:2 de eeniggeboren zoon van 'Ab râm Eljô(n)' heet, blijkt niet. Uit de woorden in vs. 1 אלהי אברהם kan toch niet עלהי met een ע worden gelezen...?

3 Die biblischen Erzväter, in het tijdschrift 'Im neuen Reich' 1871 N°. 14.

voorzeker het voorkomen van godsnamen[1]. Daarentegen schijnt Isaäk veeleer zijn naam te ontleenen aan de feestmuziek en dansen waarmede een priestergeslacht, misschien te Beër-Seba, een korybantische eeredienst vierde; dat geslacht heette dan ‘zonen van het spel’ gelijk anderen ‘zonen der olie’ heetten, en daaruit ontleende men den naam van een stamvader, aan wien eenige legenden werden verbonden[2]. Jakob en Israël zijn waarschijnlijk vroeger twee personen geweest; de eerste was dan de gemeenschappelijke naam van eenige stammen[3], gelíjk Ephraïm en Manasse, soms ook Benjamin, onder het éene begrip Joseph worden zamengevat, - en werd reeds daarom met Israël vereenzelvigd omdat hij een legende bezat en de ander niet; naam en legende doen veeleer aan een heros dan aan een god denken, en die heros wordt dan genoemd naar de krijgslisten (zie b.v. Jos. 8), waarop zijne nazaten zelven roem dragen en waardoor ook hij zich dus noodzakelijk onderscheiden heeft.

Na deze uitweiding komen wij terug op de verhuizing van Israël uit Aegypte. Dat die verhuizing geen ‘uittogt’ is geweest, en dat er slechts enkele duizenden bij kleine afdeelingen tegelijk de woestijn zijn ingegaan, moesten wij op aardrijks-

1 De elementen van Ab-ram keeren terug in de mansnamen Jóab en Jóram, Eliab, Ramja enz. in verbinding met de godsnamen Jó of Ja (Jahwa) en El. Abram = Abraham in verschillende tongvallen; vgl. de wortels **ריב** en רחב, ריץ en aram. **רהט**, **נור** en **נהר**, מהל en מול, בוש en aram. **בהת**. Naast den ‘hoogen vader’ stond de ‘vorstin’ (vgl. Baälat en Meleket) Saraj = Sara (*aj* is een oude vrouwelijke uitgang, evenals de meer gebruikelijke *at* later tot *a* verkort).

2 יצחק of ישחק van **צחק** = שחק Rigt. 16:25, 27; Ex. 32:6; 2 Sam. 6:5. Vgl. den levitenstamvader **יצהר** ‘olie.’ De ritus was bij de verschillende eerediensten niet overal dezelfde.

3 Daar de Jakobslegende met allerlei plaatsen ook in 't Oostjordaansche en Aram in verband werden gebragt, zou men vermoeden dat het de naam was van de stammen die over den Jordaan in Palaestina kwamen, dus dat Juda en Simeon daaronder niet waren begrepen. De naam Israël daarentegen zou, even als de verwante Ismaël, de religieuse benaming zijn van het geheele verbond dat aan den Sinai was tot stand gekomen. Aan dezen Israël waren geene legenden gehecht; doch bij den opbouw van het genealogische stelsel voorzag men daarin door vereenzelving met Jakob, waardoor tevens de klove tusschen het Noorden en het Zuiden werd toegedekt.

kundige gronden ten stelligste beweren. Eveneens dienen wij aan te nemen, dat zij alleen uit de oostelijke grensprovincie van Aegypte kwamen, of zij zouden de noodige praktische kennis hebben gemist om met hunne kleine kudden op een zoo ongunstig terrein te kunnen leven. De verhuizing was een onmogelijk waagstuk zoo zij niet met de woestijn in voortdurende betrekking waren gebleven; daarbij werd er dan alligt deelgenomen aan de bedevaarten naar den Sinai (vgl. Ex. 5:1, 3), zoodat wij niet behoeven te vragen, hoe men er toe kwam om juist daar (bij monde der hoofden) een verbond te sluiten. Onder deze omstandigheden wordt de kans al bijzonder gering, dat de aegyptische monumenten eenig aandenken zouden hebben bewaard aan een gebeurtenis waaraan die natie slechts weinig gewigt kon hechten: een langzame verplaatsing van nomadenfamiliën aan de uiterste grens van het land[1]. Ook zal men er niet in slagen te bepalen, wanneer of van waar de voorouders van het volk in Aegypte waren gekomen, of in welke eeuw Moses heeft geleefd[2]; en de Aegyptologen doen vergeefsche moeite wanneer zij de israëlitische legenden op gelijken voet behandelen met de aloude schriftelijke gedenkteekenen van het Nijldal, en het jaar niet slechts van den ‘uittogt’ maar zelfs van Jakob's en Abraham's aankomst in Aegypte trachten te bepalen. Onze oudste eigenlijke historische berigten, - men zal het meer en meer leeren inzien, - beperken zich tot weinig meer dan een verblijf van Israël in Gosen en vervolgens in de woestijn zuidelijk en oostelijk van Palaestina.

1 Het beroemde verhaal van Osarsiph en de melaatschen, door Josephus aan Manetho ontleend, houd ik nog steeds voor een sprookje, door de Aegyptenaren in den persischen of griekschen tijd uit haat tegen de Joden in hun midden in omloop gebragt, en waarvan de bouwstoffen althans voor het meerendeel nog heden kunnen worden aangewezen.

2 ‘Hij draagt,’ zegt Kuenen, Godsd. van Isr., I. 271, ‘naar het gevoelen der deskundigen - die evenwel niet overeenstemmen in hunne verklaringen - een egyptischen naam.’ Welk gezag kan aan dat gevoelen worden toegekend, zoolang er geene aegyptische etymologie bepaald kan worden aangewezen (Lepsius geeft een onmogelijke verklaring, die slechts aan grieksche transcriptiën eenigen schijn ontleent!) en zoolang de semitische analyse Theol. Tijdschr. 1869, 362 daartegenover staat?

V. Het maatschappelijk verband.

Van de levenswijze in de woestijn kunnen wij ons een duidelijke, hoezeer algemeene voorstelling vormen, wanneer wij de karaktertrekken in de legenden onderling in verband brengen, met behulp van hetgeen men van de zeden der Woestijn-arabieren zoowel uit de arabische literatuur als uit de berigten der reizigers weet. Niet dat wij het regt hebben, de oude Hebraeërs eenvoudig tot Arabieren te maken, - dit is even verkeerd als de methode die ze kortweg met Phoeniciërs of Babyloniërs op éene lijn stelt, - maar de verspreide inheemsche gegevens voegen zich bij vergelijking met andere volken als vanzelf ineen.

Een eigenlijke staat en regering bestond er niet; de eenige banden die de nomaden bijeenhielden waren deels familiebetrekkingen deels bezworen verdragen. Een vader heeft gezag over zijne kinderen zelfs wanneer dezen volwassen zijn, hoewel het gevoel van persoonlijke zelfstandigheid de vaderlijke magt niet weinig beperkt. Na 's vaders overlijden blijft het uitgebreide gezin meest bij elkaar; de oudste broeder is het aangewezen hoofd; en ging alles zijn geregelden gang, dan zou er langzamerhand uit het huisgezin een stam moeten groeijen, waarover het gezag bij erfopvolging door den oudsten zoon van den oudsten zoon enz. werd uitgeoefend. In dien normalen gang van zaken wordt echter stoornis gebragt zoowel door physieke omstandigheden als door de lotgevallen en de hartstogten der menschen. Het is niet mogelijk bijeen te blijven, wanneer het kamp te groot wordt voor het water en de weide waarover men te beschikken heeft; men is ligt ontevreden met het natuurlijke hoofd en kiest een ander, zoodat er twist en scheuring ontstaat. Een andere aanleiding tot stoornis geeft het heilige regt der bloedwraak: in het beschermen van elkanders leven zijn de bloedverwanten tot in zekeren graad solidair; wie dus een ander ombrengt verkeert met de zijnen in levensgevaar van den kant der betrekkingen van den vermoorde. Zijn dezen hem te magtig, dan vlugt hij, alleen of met zijne naaste

verwanten, naar een vreemd kamp, en blijft daar dikwijls voor goed. Ook is het geene zeldzaamheid, dat in of na een oorlog een zwakkere afdeeling zich aansluit bij een magtiger geheel, of dat eenige kleinere partijen zich ter onderlinge verdeging vereenigen. Wanneer een slaaf of een vreemdeling zich jegens meester of gastheer verdienstelijk maakt en b.v. als schoonzoon wordt aangenomen, dan vergeten de nakomelingen niet zelden hun minder edelen oorsprong; en omgekeerd beschuldigt men dengene dien men haat gereedelijk, al is het ten onregte, van bastaardij. De indrukken van het heden hebben niet weinig invloed op de beoordeeling van het historisch regt - even als bij ons. Met dat al beheerscht het denkbeeld der familie de beschouwing van alle sociaal verband; en om het even hoe een vereeniging van menschen is ontstaan, het duurt niet lang of al hare leden beschouwen elkaar als broeders, en schrijven zich een gemeenschappelijken stamvader toe, wiens naam aan een persoon, een godheid, een plaats, een bedrijf, een eigenschap, een voorwerp waarop men bijzonder betrekking heeft, of een bestaanden bijnaam der vereeniging-zelf ontleend wordt.

Komt nu de gedurige beweging in de stammen voor een tijd tot staan, doordien het volk vaste woonplaatsen, geregelder bestuur, hooger beschaving aanneemt, dan gevoelt men behoefte om zich volledige rekenschap te geven van de banden die de natie vereenigen; er wordt door dezen en genen uit de bestaande ethnographische gegevens een stelsel opgebouwd, en dit neemt natuurlijk den vorm aan van een geslachtlijst, waartoe de bouwstoffen zijn geleverd door geheugen, verbeelding, voorkeur en tegenzin.

Het hoofd van een geslacht of dergelijke vereeniging heet de ‘oudste.’ Hij is geen bevelvoerder maar toonaangever. Zijn gezag is niet grooter dan bij ons dat van den voorzitter eener vergadering: zijn voorbeeld wordt doorgaans gevolgd, en tegenover anderen spreekt hij uit naam van het geheel; doch niemand acht zich verpligt, hem als ware hij een vorst te gehoorzamen. Waar eenige geslachten gezamenlijke belangen hebben, zooals in een verbond of gemeente, komen de oudsten dier geslachten bij elkaar en vormen een senaat, aan wien de andere mannen zooveel magt opdragen als zij in hun eigen belang achten.

Om geschillen te beslissen, komt men in den regel bij den oudste of den raad der oudsten; doch ook hier is niemand aan

hun uitspraak volstrekt gebonden. Verwerft iemand anders, zelfs buiten het geslacht of de gemeente, het bijzonder vertrouwen van de belanghebbenden, hetzij om zijn regtschapenheid, doorzigt of kennis van het gewoonteregt (waarbij men in de oudheid alligt aan bovennatuurlijke gaven denkt), dan vervoegt men zich gaarne tot dezen persoon; hij wordt regter door den bijval der menigte.

In den oorlog is evenmin het geslachts- of stamhoofd altijd legeraanvoerder; men volgt liefst een door dapperheid en beleid vermaarden leidsman, en gedurende den veldtogt is hij degene die de voorkomende geschillen beslist[1]. Ook na den vrede, - vooral wanneer hij bijzonderen roem heeft behaald, - behoudt hij grooten invloed op zijne wapenbroeders, en zoo treedt hij ligt ook voor het vervolg als regter op.

De aristokratische gezindheid der onverbasterde Semiten brengt mede, dat men de begaafdheden van den regter of bevelhebber gaarne voor erfelijk houdt, zoodat men aan den afstammeling van iemand die zich in de eene of de andere hoedanigheid beroemd heeft gemaakt, in voorkomende gevallen het meeste vertrouwen zal schenken; - dezelfde wijze van denken die in 1813 onze Oranjes en in 1848 een Bonaparte aan het roer bragt, en die aan Horatius zijn ‘Fortes creantur fortibus et bonis’ heeft ingegeven.

Uit de maatschappelijke toestanden in de woestijn valt het niet moeijelijk, die van Israël tijdens en na de verovering te verklaren. Van twaalf stamhoofden weet enkel de systematiserende geschiedkunde, waar de tijd van Moses beschreven wordt. Volgens de verdere berigten was de stam veeleer een vereeniging van geslachten en werd door zijne oudsten vertegenwoordigd; hoewel de mannen ten strijde trokken met een krijgsoverste aan het hoofd. Hetgeen zij in Palaestina aantroffen, was een menigte van stadsgemeenten, gelijk die in het oude Griekenland hebben bestaan, meerendeels onder eenhoofdig bestuur, doch hier en daar met een republikeinsche regering, terwijl o.a. Gibeon met andere steden (Jos. 9:17) een grootere staatseenheid vormde. Een israëlitische afdeeling rukte over de vroeger aangenomen grens, - juist door dien veldtogt kan deze en gene stam zich voor het eerst gevormd hebben, - zij veroverde een deel

1 Van daar dat het woord קָצִין, dat in het Hebr. nog ‘legeraanvoerder’ beteekent, bij de Arabieren een regter aanduidt.

van het land en zette zich tusschen de oude bewoners neer, die deels verdreven, deels vermoord, deels ook, gelijk de Gibeoniten, bij verdrag gespaard werden, terwijl, vooral in het Noorden, enkele gemeenten en verbonden hun onafhankelijkheid met de wapenen wisten te handhaven en gevaarlijke buren bleven tot in lateren tijd. De inwoners eener veroverde stad bestonden voortaan uit verscheidene familiën, hetzij louter israëlitische of nog ten deele van ouderen oorsprong; en de familiehoofden, de patres, vormden te zamen het bestuur. Tusschen de steden bestonden geene andere banden dan de vroegere, van stamverwantschap en van gesloten verbond. In rustige tijden trad door de praktische belangen het gemeenteverband op den voorgrond. De stad lag bijna altijd op een hoogte, of anders tusschen hoogten die men in den oorlog bezetten kon, was met muren en torens versterkt en had in den regel (ten behoeve der verdediging) slechts éene poort, waarachter waarschijnlijk een pleintje voor de markt en de openbare zittingen der oudsten was opengelaten. In den onmiddellijken omtrek hadden de burgers hunne akkers, wijn- en boomgaarden en de weiden en omtuiningen voor het vee; doch het kon gebeuren dat het gebied der gemeente wat groot was voor de dagelijksche verplaatsing van menschen en dieren, en dan ontstonden er ligt dorpen, die zich waar het kon weer versterkten tot steden, de ‘dochteren’ der moederstad. Werd men door vijanden bedreigd of onderdrukt, dan zond men om zijne natuurlijke of aangenomene bondgenooten, of wel de oudsten kozen een krijgsman van naam tot bevelhebber, of eindelijk een kloek burger riep uit eigen beweging te wapen alwie hem volgen wilde. De wapenbroeders in een gelukkigen veldtogt gevoelden zich ook later naauwer dan vroeger verbonden, en den aanvoerder werd niet zelden een gezag toegekend dat in de republikeinsche orde van zaken stoornis, ja zelfs een geheele verandering bragt. Zoo schijnt Gideon in het midden des lands het gezag van een vorst te hebben bezeten, en zijn zoon wist zich met hulp van zijne verwanten van moederszijde en van een geworven bende drie jaren lang als koning te handhaven. Er hebben zeker veel meer politieke bewegingen in Israël plaats gehad dan onze schrale berigten, oppervlakkig beschouwd, zouden doen vermoeden. Verhuizingen b.v., gelijk die van Daniten uit het Westen naar het Noorden des lands (Rigt. 18), zijn er ligt nog meermalen voorgekomen; en bij de gedurig afwisselende plaat-

selijke belangen en gebeurtenissen stonden ook de betrekkingen tusschen gemeenten aan verandering bloot; zoodat de stamindeeling haar onbestendig karakter min of meer behield, waarvan nog sporen in enkele grensbepalingen zijn overgebleven. Zelfs had het zeer wel kunnen gebeuren, dat de israëlitische volkseenheid allengs in vergetelheid ware geraakt, zoo niet de eeredienst de herinnering daaraan bewaard had. De oude instellingen, hoezeer door den aristokratischen geest met voorliefde bewaard, zouden in verband met de tijdsomstandigheden zichzelven hebben opgelost in een chaos gelijk die vóor de komst van Israël daar te lande bestond; en het was de nationale eeredienst alleen die aan de geschiedenis een andere rigting heeft gegeven.

VI. Tweeërlei godsdienst.

In de oudheid, gelijk in de katholieke wereld, is er geen vereeniging van menschen denkbaar, die niet een eigen eeredienst bezit. De familie in engeren of ruimeren zin, de stam, de gemeente, het verbond, de stand, de troep, de natie, om het even hoe zij bij elkander zijn gekomen, staan elk onder de bescherming van een goddelijk wezen, welks magt en aanzien het tegenwigt moet bieden aan de persoonlijke willekeur die de bestaande orde bedreigen zou. Om dezelfde reden stelt men ook de bezittingen en hare grenzen onder bijzonder toezigt van hoogere magten. Een godheid echter schenkt geene gunsten tenzij men haar de behoorlijke hulde bewijst; van daar gedurige smeek- en dankoffers, deels op vaste tijden, deels bij voorkomende gelegenheden, volgens gelofte of uit de volheid van een dankbaar hart. Bij zulke offers zijn de belanghebbenden tegenwoordig, en zorgen ze te vieren met zorgvuldige inachtneming der oude gebruiken, uit vrees van de godheid te vertoornen door verwaarlozing van hetgeen men eenmaal weet dat haar aangenaam is. Reeds de woestijn heeft hier en daar heilige plaatsen, en wie daar in den omtrek zijn kudde weidt,

dient zich te verzekeren van de welwillendheid der onzigtbare magt die er zetelt. Doch nu kwam het volk Israël in een gebied dat veel sterker was bevolkt, en waar ook de heiligdommen des te veelvuldiger waren. De herders, in landbouwers herschapen, gingen niet aanstonds nieuwe steden stichten of vonden den land- en tuinbouw uit op eigen gelegenheid, maar schikten zich in het bestaande, in de nederzettingen en in de zeden die zij aantroffen. Zij werden de leerlingen der overwonnenen. De Emoriet of Kanaäniet die als onderhoorige de behandeling van veld- en boomvruchten onderwees, vermeldde daarbij een tal van religieuse plegtigheden, zonder welke hij verzekerde dat alle moeite te vergeefs zou zijn: de zon zou alles verschroeijen, de plotseling aangezwollen bergstroom het gewas onder slijk en steenen bedelven: het zaad zou verstikken in den grond, sprinkhanenzwermen alles kaalweiden, aardbevingen de steden door elkander werpen. De inlandsche buurman noodigde den Israëliet tot het geregeld bezoek aan de grens tusschen beider bezittingen, waar de heilige steen of booin vereerd en de godheid om voortdurenden vrede van weerszijden moest worden aangeroepen. Of de oude gemeente waarvan men lid was geworden, de familie met wie men zich verzwagerd had, ging hare offers vieren; wie zich daaraan onttrok, zou ophouden, burger of bloedverwant te zijn, en zonder beschermer, buiten de maatschappij, als verachter der goden alleen staan. Wie zou het wagen, hier tegenstand te bieden omdat hij aan een ander ritueel, andere godsnamen en begrippen gewoon was? Wist men dan zooveel van de krachten in de natuur, dat men zich zou durven aankanten tegen beproefde instellingen? - Want de Israëliten kwamen niet, gelijk vele eeuwen later de volgelingen van den arabischen profeet, als een schaar van monotheïstische ijveraars, den heiligen oorlog voeren tegen het heidendom. Integendeel, de meesten hadden naauwelijks besef van een tegenstrijdigheid tusschen de godsdienstige begrippen der vaderen en die van het aangenomen vaderland, en inderdaad was tusschen beiden het onderscheid geringer dan men zich gewoonlijk voorstelt.

De godheden der westelijke Semiten (want met Assur en Babel houden wij ons hier niet bezig) zijn van tweeërlei aard en oorsprong, Wij kunnen ze in het kort de aardsche en de hemelsche noemen. Aan den eenen kant schijnt zich een bovenmenschelijk leven te openbaren in bepaalde gedeelten der

natuur: een altijd vloeijende bron in het dorre land; een eeuwenoude boom, die winter en zomer groen blijft en door zijne diepe wortels onafhankelijk van regen en droogte schijnt te zijn; een reusachtig rotsblok, dat geen mensch of regenstroom daarheen zou kunnen brengen waar het de blikken van den voorbijganger reeds van verre tot zich trekt; en zoo menig ander verschijnsel getuigt luide van een magt die op de plaats gevestigd is en waarvoor de mensch zich vol eerbied nederbuigt. Wat in den omtrek van zulk een plaats gebeurt of bestaat, in de natuur of in het maatschappelijk leven, staat onder den invloed van het geheimzinnige wezen dat daar zijn verblijf houdt. Het is een genius, daemon, heros, zoo men grieksche of romeinsche begrippen wil vergelijken; een *ginn* zou de Arabier het noemen. Aan enkele bevoorregten vertoont het zich des nachts, in den droom of aan de wakende zinnen; soms ook bij dag in de eenzaamheid, in schemerachtigen omtrek, in fluisterende stemmen; doch allen gevoelen zijn verborgen magt in de voorvallen van het dagelijksche leven, in overvloed en misgewas, ziekte en genezing. En allerlei dat in onze maatschappij als bijgeloof wordt beschouwd, legenden en gebruiken, knoopt zich van lieverlede aan die heilige plaatsen vast. Een persoonsnaam behoeven zulke godheden niet te dragen; hun individueel bestaan ontleenen zij eenvoudig aan de plaats.

Van meer verheven aard is de voorstelling van de hemelsche godheid. De mensch ziet verder om zich heen dan de plek waar hij zich ophoudt, en de geheele natuur vertoont zich als een onmetelijk huis; de bodem onder zijne voeten strekt zich overal uit tot aan den horizon, en het hemeldak overspant dien. Van den hemel gaat in de groote huishouding alle leven, alle beweging uit: vruchtbaarheid en droogte, onweer en hagelslag, dag en nacht, jaargetijden, en daarmede een geheele kring van verschijnselen in planten- en dierenrijk, en ten slotte het leven en de dood. En meer nog: diezelfde zon en maan, die hierboven op geregelde tijden hun vaste loopbaan afleggen, vervolgen haar onder de aarde door: daar beneden moet nog een wereld zijn, waar niet alleen de schimmen der afgestorvenen hun verblijf houden en door de magten van boven worden bezocht en geregeerd, maar van waar de donderende aardbeving aan den donder in de wolken, de heete bronnen aan den zoelen regen, de waterwellen aan het hemelwater antwoord geven. Zelfs kan aan de Israëliten het vulkanische vuur bekend zijn ge-

weest[1], dat dan aan bliksem en zonnegloed beiden beantwoordde. En meer nog, - wanneer wij ons verdiepen in het mysterie van het leven en den dood: staan niet de zonnewarmte met die van het dierlijke ligchaam, het bloed met het vruchtbaarmakende water, de rustige adem van den gezonde met het verkwikkende koeltje, de hijgende van den toornige met den stormwind, het menschelijk verstand met de orde in de natuur in oogenschijnlijken zamenhang? Is niet de aarde een vruchtbaren moederschoot gelijk, en de hemel een vader, die de kinderen wien hij het leven schonk in zijn gloeijenden toorn verslindt, gelijk sommige dieren dat evenzeer doen? En onder de gaven der natuur, wat is er heerlijker dan de wijn, donkerrood als het levensbloed, gistende als van eigen leven, en die ook den mensch met geheimzinnig leven vervult; die hem de zorgen doet vergeten, aan zijn gedachten en woorden vleugelen leent? Hoe meer de verbeelding zich indacht in dat alles, des te meer vertoonde zich de natuur als éen geheel, doorademd van het leven van den Heer of de Vrouw (Baäl of Baälat) die beurtelings weldaden en schrik verspreidde. Voor dat wezen kon niemand onverschillig zijn: waar men ging of stond was men daarvan afhankelijk; men moest zijn gramschap afwenden en zijne gunsten deelachtig worden. Doch waar de mensch tot hoogere magten in zedelijke betrekking staat, stelt hij ze zich voor naar zijn eigen beeld; zij moeten min of meer menschelijke gedaante aannemen. Nu is er een groot verschil van karakter tusschen het beeld van den herder der woestijn en den land- en wijnbouwer van het weelderige Syrië. Datzelfde verschil keert terug in de godsdienstige voorstellingen van den een en van den ander.

De echte nomade, in de eenzaamheid der zwijgende woestenij, is fier op zijn vrijheid, zijn mannelijke kracht en moed, die hem ontberingen gering doet achten, hem aan de magt der weelde onttrekt en hem enkel en alleen gebonden laat aan zijn vrijwillig gegeven woord en aan zijne aangeboren betrekkingen. Zelfbestuur is voor hem de waarborg der onafhankelijkheid, zonder

1 Weliswaar niet door de Doode zee (zooals men uit Genesis 19 veelal verkeerdelijk heeft opgemaakt), want daar vertoont zich aan deskundigen geen spoor van vulkanische formatie, Fraas t.a.p. 63: - maar door de *harra*-s der oostelijke woestijn, vgl. Wetzstein, Reisebericht über Hauran und die Trachonen, Berlin, 1860, S. 97-98.

welke het leven geen waarde heeft. Daarom ontziet hij ook de regten van anderen, - al is het dat zijn begrip van die regten van het onze verschilt, - houdt vast aan de gestelde orde zoolang het mogelijk is, laat alles op zijn plaats en geeft aan iedereen wat hem toekomt, beide goed en kwaad. Hij is dus uit zijn aard conservatief en aristokraat, en beantwoordt in zooverre weinig aan onze burgerlijke sympathiën; doch aan den anderen kant, zou een maatschappij van vrije lieden kunnen bestaan tenzij soortgelijke karakters haar hielpen schragen? Zijn godheid is mannelijk als hij, ernstig, streng, zelfs wreed en onverbiddelijk, getrouw aan beloften en bedreigingen, regtvaardig meer dan toegefelijk, eenigszins bekrompen en exclusief, een vreeselijke vijand maar een waarachtig vriend. Men behaagt dien god door matigheid, tucht, vasthoudendheid aan verwanten en bondgenooten, door gastvrijheid en zorg voor beschermelingen. Van vreugdebedrijven heeft hij geen afkeer, doch de degelijkheid van den mensch mag daarbij geen schade lijden. De mensch is zijn gast, niet zijn slaaf of zijn hoveling, en heeft zelfs tegenover hem het regt om zich te beroepen op de beginselen van regt en billijkheid, waardoor hij de maatschappij op aarde wil bestuurd zien, omdat zij de zijne zijn. De patriarchen en propheten voeren dan ook een toon tegen hun god waarover zich b.v. een Aegyptenaar ten diepste zou geërgerd hebben.

Anders was het in Palaestina en Syrië. Te midden van den overvloed, door matigen arbeid in het bezit gesteld van alwat het leven zoet en liefelijk maakt; tusschen overvolle dorschvloeren en wijnpersen; in het lommer van wijnstok en vijgeboom, olijf en granaat, in de groene eikenparken van Gilead en de bebloemde runderweiden van Basan, onder de bloesemtakken van den oleander aan de beken, zelfs in de kale rotskloven nog door groote duivenvlugten omruischt, ontving de landbouwer een geheel anderen indruk van de natuur. Weelde en pracht, onuitputtelijke schatten strooide zij spelende om zich heen; zij zelf noodigde van alle kanten tot genieten. In dartelen levenslust, gelijk zij die ten toon spreidde, moest hier de hemelgodheid wel behagen scheppen. Zichzelven te vergeten in goddelijke dronkenschap, te zwelgen in zinnelijk genot, wat was dat anders dan dankbaar aan te zitten aan het rijke festijn, der gulheid van den gever de beste hulde te bewijzen? Hoe zou men zich van die godheid een waardig denkbeeld vor-

men? Zij was zoo veelzijdig in hare openbaringen, krachtig en teeder, de magtige alvader, de vruchtbare en koesterende moeder, opbruischende als een krijgsheld en toch zoo zacht, zoo liefderijk. Zij was dus mannelijk en vrouwelijk, bij beurten of terzelfder tijd, man in vrouwelijk gewaad en gewapende vrouw, fiere maagd en uitgelaten boeleerster, overal hartstogtelijk. De ingetogenheid van den ernstigen herder zou daar de koelheid von een ondankbaren barbaar hebben geschenen, en de hoogste trap van godsdienstig leven werd eerst bereikt in een heilige razernij.

Van zijn kant zou die herder voor zulk een brooddronkenheid en zelfvernedering niet anders dan verachting overhebben (zooals wij ze inderdaad bij de propheten van lateren tijd vinden uitgedrukt), en met een Hoseas verklaren: ‘Ontucht en wijn en most nemen het verstand weg’. Zoo zou Israël zeker hebben gedaan, indien het niet reeds een deel van zijn zelfgenoegzame fierheid had opgegeven. Het feit-alleen, dat het tot den landbouw overging, bewijst, dat de minachting voor steedsche weelde niet meer opwoog tegen de natuurlijke zucht tot lotsverbetering. Was dus de eerste tegenzin overwonnen, dan volgde de deelneming aan de palaestijnsche eeredienst vanzelf. Het was immers altijd de hemelgodheid aan wie men eer bewees voor hare gaven; en hier deed zij zich waarlijk van een geheel anderen kant kennen dan in de streken die men verlaten had. Zoomin een Katholiek er bezwaar in ziet, al naar omstandigheden geloften te doen beurtelings aan O.L. Vrouw van deze of van gene plaats, al is hij er volkomen van overtuigd dat de hemelkoningin slechts éene is; of zijn devotie te bewijzen nu eens door op de knieën een gewijden trap te beklimmen, dan weer door mede te springen in de processie van Echternach; zoomin het hem stuit, op denzelfden dag godsdienstige leering te ontleenen aan de Bergrede en aan de Medulla van Busenbaum[1]; - evenmin zag een Herodotus er afval van zijne eigene goden in, wanneer hij eer gaf aan aegyptische en aziatische godheden, en evenmin kon er ook bij Israël voorshands sprake zijn van mededinging tusschen den sinaïtischen en den palaestijnschen hemelgod. al naar hij plegtigheden vierde in hoedanigheid van familielid, van Israëliet of

1 Medulla Theologiae moralis, waarin (VI. 3) de bekende woorden moeten staan: Cum finis est licitus, etiam media sunt licita.

in die van gemeentelid, van grondbezitter, van zwager en schoonzoon van een inlandsch geslacht, - was hij nu eens aanbidder van het hoogste wezen volgens den eenen, dan weer volgens den andere type. De eigenaardigheden van elke eeredienst werden bij de viering zooveel mogelijk uit elkander gehouden; doch het gevolg was onvermijdelijk: er zijn attributen, benamingen, plegtigheden van de eene op de andere overgedragen. Zoo kan men met zekerheid beweren, dat de titel van koning (Melek = Molek) bij het oude Israël geen beteekenis had; het symbool van den stier kon slechts bij een akkerbouwend volk opkomen: oogstfeesten waren in de woestijn een ongerijmdheid; toch vinden wij dat alles later op den god overgedragen die Israël uit het aegyptische diensthuis had uitgeleid. Ja het is hoogst waarschijnlijk, dat ook de godsnamen Jahwa en Adonai en de later zoo hoog vereerde heilige ark van kanaänitischen oorsprong zijn. Het zou zeer goed hebben kunnen gebeuren, dat de godsdienstige begrippen uit het Zuiden, voor dat het tot oppositie kwam, geheel en al onder de kanaänitische vormen waren bedolven, zoo niet haar onderscheiden karakter in zekere eerediensten was bewaard gebleven.

Het zal niet noodig zijn, hier de zielkundige gronden te ontwikkelen van de vasthoudendheid aan eens bestaande vormen, die zich nergens sterker dan in het godsdienstige vertoont. Genoeg: juist dezelfde reden die den Israëliet noopte om de heilige steenen die hij aantrof met de olie en den wijn van Palaestina te begieten, en den wijnoogst mede te vieren met een uitgelaten drinkgelag, - juist deze reden deed hem in voorvaderlijke eerediensten vasthouden aan een feestvergadering van enkel mannen, door sexuele onthouding voorbereid, aan een offermaal van gekookt vleesch en ongezuurd brood, het brood der woestijn, waarbij het gebruik van geestrijke dranken was uitgesloten. Dat hierbij traditionele aanroepingen en lofzangen behoorden, is bij den zanglust der Hebraeërs en de analogie van alle andere volken met stelligheid te verwachten. Zoodanige eerediensten, op vaste tijden gevierd door de mannen van een geslacht, de hoofden van een stam of de vertegenwoordigers der geheele natie, onderhielden de herinnering aan hetgeen sedert de sinaïtische tijden het eigendom der volksgenooten was. Het is niet zonder gewigt, dat de Simeoniten, die zich als herders door het geheele land bewogen, als ijveraars tegen de vermenging met de oude inwoners worden voorgesteld (in

de legende Gen. 34, vgl. hst. 49), en dat de latere reformator Jonatan de zoon van Rekab zijnen volgelingen het leven in tenten en de onthouding van landbouw en wijn om religieuse redenen voorschreef. Men wist zeer wel, dat het gevaar der verbastering van den godsdienstigen eenvoud der vaderen in de leefwijze en in de vreemde huwelijken zijne wortels had; en dat het verschil van beschouwingen ontsproot niet uit een algemeen theoretisch nadenken maar uit de nationale zeden.

Amsterdam, Mei 1871.
J.P.N. LAND.

(*Wordt vervolgd.*)

De verdedigbaarheid van Nederland.

De verkeerde beschouwingen over het verdedigingsvermogen van Nederland, die in de laatste tijden (ook in dit tijdschrift) zijn medegedeeld, nopen mij de pen op te vatten. Het is even verkeerd het vertrouwen op eigen krachten weg te nemen, door onze soldaten als stumperts voor te stellen, de kracht onzer inundatiën en liniën te loochenen of uit eene fout, bij den aanleg van een fort begaan, te besluiten tot de nuttelоosheid van *alle* forten, als om dat vertrouwen op eigen krachten tot overmoed op te voeren, en onvoldoende verdedingsmiddelen als voldoende voor te stellen. In het kort aan te wijzen dat de elementen, waarover wij bij de verdediging van Nederland te beschikken hebben, goed zijn, maar toch nog hier en daar verbetering eischen, en aan te duiden waarin die verbetering kan bestaan, zal het doel der volgende bladen zijn.

Soldaten, materieel en natuurlijke of kunstmatige versterkingen zijn de hoofdfactoren bij elke verdediging. Hoe staat het nu daarmede in Nederland?

Ten allen tijde zijn de Noord-Nederlanders, mits goed geoefend en aangevoerd, zéér goede soldaten geweest; en om nu niet op te klimmen tot de nationale regimenten uit de tijden van Maurits, Frederik Hendrik of Willem de derde, of de namen van Ramillies, Oudenaarde, Malplaquet en de vele belegeringen uit den Spaanschen successie-oorlog te herdenken, houde men in 't oog dat

de Hollandsche troepen, naast of tegen de Fransche dienende, zich zeer goed gedragen hebben in 1799 in Noord-Holland, in Spanje van 1808 tot 1814, bij Straalsund in 1809, voor Colberg en bij Friedland in 1807, in Rusland in 1812, bij Quatre-Bras en Waterloo in 1815, op de citadel van Antwerpen in 1832, en in Oost-Indië voortdurend tegen overmagtige inlandsche stammen. Ja, zelfs bij gebrekkige aanvoering en onvolledige inrigting der legermagt vindt men, in ongelukkige veldtogten, als in die van den Oostenrijkschen successie-oorlog, de verdediging van Nederland in 1793 en 1794, de veldtogt van 1830 in België, vele voorbeelden van goed verdedigde vestingen of stellingen, en van geestkracht en moed. Het jaar 1831 sla ik met voordacht over, omdat de slechte aanvoering en organisatie der tegenpartij de overwinning toen gemakkelijk maakte.

Er is geen enkele denkbare grond, waarom onze troepen thans minder goed zouden zijn, wanneer men ze slechts genoegzaam wil oefenen en men ze onder flinke chefs stelt. Het gehalte van 't leger is door de conscriptie (zelfs *met* de plaatsvervanging) beter dan in het stelsel van werving; met beperking of afschaffing der plaatsvervanging zal het uit de kern der bevolking bestaan. Onder onze officieren zijn zeer vele mannen van groote ontwikkeling; het komt er slechts op aan juist deze aan het hoofd te stellen, favoritismus te weeren en de middelmatigen te verbeteren, waartoe verscheidene middelen aanwezig zijn.

Onder de zeer goede eigenschappen van den Nederlandschen soldaat staan bovenaan: eene groote gewilligheid, om alles te doen, wanneer de chefs voorgaan, en groote lijdzaamheid in het uitstaan van ellende. 't Is zeer de vraag of alle troepen in Europa het zoo lang zonder morren in de slechte citadel van Antwerpen zouden uitgehouden hebben als de Nederlandsche.

Wat het materieel betreft, dit is gedeeltelijk verouderd, gedeeltelijk voldoende, gedeeltelijk uitmuntend. De in achterladers hervormde getrokken geweren zijn even goed als getransformeerde geweren in den vreemde, de zundnadels niet uitgezonderd. Het groote kaliber, te velde door de zware munitie een nadeel, is zulks hier te lande minder, waar men zich steeds tusschen vestingen met nieuwen voorraad beweegt; bij vestingverdediging is de groote indringingskracht een voordeel der grootere kogels. De getrokken voorladers, die nog voor-

handen zijn, kunnen in vestingen nog goede diensten doen; de nieuwe in aanmaak zijnde Remington's en Beaumont's zijn zoo goed als de beste geweren elders. Het nieuwe zware kustgeschut (bij klein getal ook in de land-vestingen van groot nut) is zeer goed; de andere getrokkene vuurmonden, in groot getal aanwezig, zijn zeer bruikbaar, en zelfs het niet getrokken geschut kan op korte afstanden, als bij grachtsverdediging, enz. nog goede diensten bewijzen. Bovendien is de *voorraad* geschut en kruit zéér groot, een gevolg van het verlaten van zoo vele sterk bewapende vestingen na 1866.

En nu onze natuurlijke of kunstmatige versterkingen. De natuurlijke bestaan in de lage ligging van een groot deel des lands en de daaruit voortspruitende mogelijkheid om dat gedeelte onder water te zetten. Verkeerdelijk heeft een militair schrijver het stellen van inundatiën *kunstmatig* genoemd; integendeel, het bewonen van een land onder het zeeoppervlak is kunstmatig. Daar het land door voortdurende verveening wel lager maar niet hooger wordt en de waterstanden langs de rivieren en in zee onveranderd zijn gebleven, is de kans om inundatiën te stellen wel vergroot maar niet verminderd. Doch de snellere wijze van oorlogvoeren maakt dat men niet meer op langen tijd van voorbereiding kan rekenen, en men dus moet trachten de inundatiën sneller te kunnen stellen. In dien geest is reeds het een en ander gedaan, maar nog niet genoeg. Nieuwe sluizen en toevoerkanalen zijn noodig (en gedeeltelijk reeds onderhanden), om met meer spoed dan vroeger de inundatiën te kunnen stellen.

De kunstmatige versterkingen zijn, door den grooten vooruitgang op militair gebied, ook niet meer geheel voldoende of zelfs geheel onvoldoende. Gelukkigerwijze heeft de minister van den Bosch ons in 1866 verlost van die schadelijke vooruitgeschoven vestingen, als: Maastricht, Venlo, Breda, Koevorden, enz., die een deel onzer troepen bonden zonder nut, ja tot groot nadeel der verdediging. Onder zijn opvolger van Mulken is het opruimen van schadelijke vestingen gestaakt, en zijn helaas! daardoor in 1870 op nieuw en geheel nutteloos gelden besteed aan eene zoo onhoudbare vesting als Nijmegen, die men ook thans nog, gedeeltelijk in bres en toch gewapend, daar laat liggen, tot groot gevaar bij mogelijken oorlog. Daarentegen zijn de werken in de Utrechtsche linie zéér verbeterd door den aanleg van twee groote en twee kleine forten, door

detail-verbetering (steeds voortgezet maar te langzaam) aan de andere. Ook het nieuwe fort te Pannerden is naar de eischen der nieuwe fortificatiekunst ingerigt. Vele vestingen echter zijn hoogst gebrekkig, en wel vele der van 1840 tot 1865 gebouwde het meest, waarbij men het ongelukkige denkbeeld heeft gehad om de gemetselde reduits der werken hoog boven de aarden wallen te laten uitsteken, terwijl toch anderhalve eeuw vroeger Coehoorn reeds leerde '*zigtbaar metselwerk, verloren metselwerk*.' Die werken moeten verbeterd worden en de meeste andere (naar den eisch der hedendaagsche vestingbouw) méér bomvrije ruimten tot berging en meer bomvrije geschutstanden verkrijgen.

Overigens is de ligging van meest al onze vestingen voor de lijdelijke verdediging zeer gunstig, en de vijand, gedwongen langs smalle dijken te naderen, regts en links door lage landen die onder water staan, beperkt, kan niet altijd die overmagt aan artillerie ontwikkelen, die in hooge streken zooveel voordeelen aan den aanvaller geeft

De middelen voor eene goede verdediging zijn dus voorhanden of kunnen gemakkelijk worden aangeschaft. Maar worden zij ook goed aangewend? Hierop kan het antwoord niet zoo gunstig zijn.

Vooreerst het leger. Hierbij komt het aan op kwaliteit, op kwantiteit en op zéér snelle mobilisatie. Het te groot gebruik dat van plaatsvervangers wordt gemaakt en de soms minder goede eigenaardigheden van deze, zijn eene oorzaak van verzwakking, in morelen zin, van het leger. Die verzwakking wordt vermeerderd door bepalingen, die alle méér ontwikkelden uit het leger verwijderd houden. Het kader toch van onze troepen wordt, wat de mindere rangen betreft, aangevuld bijna *uitsluitend* uit de zoogenaamde vrijwilligers, dat is: uit de soldaten van beroep, die zich voor 6 of meer jaren laten aanwerven, of uit de instructiekorpsen te Kampen en Schoonhoven. Daardoor wordt genoegzaam de geheele studerende jongelingschap van hoogescholen, polytechnische school en hoogere burgerscholen, van het dienstdoen bij de militie afgeschrikt. Wie wil op die voorwaarden dienen, dat hij altijd soldaat blijft en onder de bevelen staat van veel minder ontwikkelden! Men

moest integendeel trachten uit die jongelingschap het grootste gedeelte der kaders te doen bestaan en de soldaten van beroep beperken tot het getal, dat tot instructeurs of voor aanvulling van het Indische leger noodig is. Na weinige jaren zou men dan ook officieren uit de militie kunnen trekken, en het getal plaatsvervangers zou van zelf verminderen[1].

Een tweede middel, dat voor de hand lag en dus niet gevolgd is (zooals alles, wat voor de hand lag), is het localiseeren der militie, zoodanig dat elk onderdeel van het leger uit manschappen van dezelfde streek besta, en zoo digt mogelijk bij die streek garnizoen houde. Dan is er kamaraderie bij de manschappen, onderlinge bekendheid, ook zonder langer diensttijd. Worden de lotelingen uit Amsterdam, den Haag, enz., in die garnizoenen gelegd, en de eischen van den dienst (even als in Pruisen) in verband gebragt met de eischen van het onderwijs, dan zal menigeen zelf dienen, die nu een plaatsvervanger neemt.

Nog een ander voordeel heeft deze inrigting, de snellere mobilisatie namelijk. Het is dit stelsel, dat steeds aan Pruisen het voordeel van zijn snel optreden gegeven heeft; het is het tegenovergestelde stelsel (nog gedeeltelijk bij ons in zwang), dat Oostenrijk en laatstelijk Frankrijk te laat deed gereed zijn. Merkt men hiertegen op, dat het kleine oppervlak van Nederland het bezwaar van dit stelsel opheft, dan is het antwoord daarop: dat juist dat kleine oppervlak den vijand dadelijk in 't hart des lands voert. In Nederland mag, bij mobilisatie, niet alleen *geen dag*, maar *geen uur* verloren gaan. Alles wat tot de verdediging behoort moet steeds voorhanden en zoo digt mogelijk bij de plaats van gebruik gereed zijn.

Zijn nu de strijdkrachten voldoende in getal? Ook dit is niet het geval. In de jaren 1831 en vooral in 1832 had Nederland 5 pCt. der bevolking onder de wapenen, Pruissen in 1813 en 1814 nog meer. Reeds bij 5 pCt. der bevolking, voor een klein land geen overdreven verhouding, zou men bij 3,600,000 inwoners 180,000 man gewapende bevolking verkrijgen. Zwitserland, met een millioen inwoners minder, heeft méér troepen. Ik zou echter dat cijfer niet verder willen opdrijven.

1 De zwakke poging om bij het bestaande stelsel eenige militie-korporaals per kompagnie te hebben, is een palliatief, dat niet afdoende helpen kon. Toch is het eene schredo geweest in de goede rigting.

Bij 180,000 man op 't papier, zal men er (na ⅙ verlies aan zieken, absenten, enz.) 150,000 feitelijk onder de wapenen hebben, die echter niet allen denzelfden graad van oefening behoeven. Thans is het jaarlijksche contingent der militie 11,000 man, waarvan, na aftrek van 600 voor de zeemilitie, 10,400 voor de landmagt overblijven. Na verlies door uitsterven, overgang bij het vaste leger hier te lande en in Indië, vermindert de sterkte van 5 ligtingen tot circa 45,000 man. Met de officieren, onderofficieren, korporaals, muzijkanten en soldaten van het vaste kader, bereikt het leger eene sterkte van 56,000 man *op papier*. De schutterij, slecht geëncadreerd, geoefend en georganiseerd, telt wel een groot cijfer *op papier* (sommige opgaven gaan tot 95,000 man), maar die alleen in de meer digt bewoonde gemeenten gekleed, gewapend en eenigzins geoefend zijn.

De sterkte der zoogenaamde dienstdoende schutterijen is 2 pCt. der bevolking, volgens de wet van 1827, in 1867 door den Minister toegepast op de *tegenwoordige* bevolking, nadat men dit (ongerijmd genoeg) 40 jaren gedaan had op de bevolking van 1827. Volgens de wet van 1815 was die sterkte 3 pCt. der bevolking. Op aandrang der Belgen is dat cijfer in 1827 met ⅓ verminderd. Als grootere staat kon dit *toen* niet veel kwaad voor Nederland; het kleinere rijk zal wel doen op de bepaling van 1815 terug te komen[1].

De 56,000 man van 't staande leger, die, na aftrek van ⅙ verlies aan zieken en non-combattans, slechts 47,000 man onder de wapenen geven, zijn met ongeveer 20,000 min of meer dadelijk bruikbare schutters veel te weinig, om in de vele diensten aan de kust, in de liniën en bij het leger te velde te voorzien. Bij den minsten tegenspoed zou dat getal geheel onvoldoende blijken.

Welke is dus de tegenwoordige toestand? Een leger, dat

1 Ik spreek hier steeds van percenten der *geheele* bevolking, omdat dit ter vergelijking met andere staten beter en voor het geheele rijk voldoende is. Bij eene goede wet op militie of schutterij, moet men steeds nemen het dubbele getal percenten der *mannelijke* bevolking, over niet te groote kringen verdeeld en na aftrek van gevangenen, enz., die eene toevallige mannelijke bevolking vormen.

zeer goede elementen bevat, goed gewapend is[1], maar dat verbeterd moet worden door beperking of afschaffing der plaatsvervanging, sneller mobilisabel gemaakt moet worden door localisatie der militie en vergroot in getal door de jaarlijksche ligting op 14,000 man land-militie te brengen. Met het staande leger er bij, zal men dan op 70,000 hoofden komen, waarvan 58,000 in rij en gelid. Bepaalt men dan de sterkte der schutterijen op 3 pct. der bevolking, dan geven die nominaal 108,000 man: maar hierbij zal men het verlies bij snelleu inval wel op ⅕ moge stellen, daar toch vele personen soms op reis of buitenlands zijn, en welligt enkelen in door den vijand bezette streken niet opkomen. Men zal dus wel doen op slechts 86,000 man te rekenen, makende met 58,000 staand leger en militie en eenige duizenden (stel 6,000) vrijwilligers, die in tijd van oorlog in Nederland nooit ontbreken, in rond cijfer 150,000 man.

Van staand leger en militie zal men wel doen de jongere manschappen (van de militie in hoofdzaak de twee jongste ligtingen) *niet* te velde te gebruiken, maar daartoe in hoofdzaak (uitzonderingen toegelaten) alleen de drie oudste ligtingen te bezigen. Stel.

voor het veldleger...35,000 der sterkste,

voor de bezettingen 23,000 der zwakste manschappen.

Van de schutterij en de vrijwilligers zal men de best-geoefende en sterkste 25,000 man tot den velddienst kunnen bestemmen; dan blijven er 67,000 voor liniën, kusten en vestingen over. Men kan dan twee legers hebben.

een veld-leger van 60,000 man sterke en geoefende soldaten,[2]

een vesting-leger van 90,000 man in vestingen en liniën.

Maar hoe nu kaders gekregen voor die magt? Op de tegenwoordige wijze, met alléén vaste officieren en vast kader uit het staande leger aan te stellen, komt men er stellig nooit.

1 Thans zijn er ook genoeg patronen, die ontbraken toen de oorlog in 1870 dreigde.

2 In 1832 telde het leger te velde, bij ⅓ bevolking minder dan nu, 50,000 man en had gemakkelijk op 60,000 man en meer kunnen gebragt worden.

Door zulke maatregelen kan men wel de oorlogsuitgaven wat opdrijven, maar niet het doel bereiken. En veronderstel dat men, niet tegen de uitgaven opziende, al die kompagniën der militie op voet van vrede van 3 of 4 luitenants (buiten den kapitein) voorzag, wat zou men ten slotte wel gewonnen hebben? Dat het aantal officieren zonder bepaalden werkkring zou zijn toegenomen, 't welk altijd nadeelig op het gehalte terugwerkt, en dat men weer luitenants zou krijgen, die 15, 20 jaren in dien rang hadden gediend, wat evenmin wenschelijk is. Neen, het getal luitenants uit het vaste kader tot één per kompagnie bepaald en de rest aangevuld met tijdelijke militieluitenants, die bij vergelijkend examen kunnen mededingen naar de vaste plaatsen, en overigens uitmuntende officieren van hoogeren rang bij de schutterij kunnen geven, dat is mijns inziens het éénige middel, waardoor tevens die *quadratuur van den cirkel*, die zich anders voordoet: het verkrijgen van jonge kapiteins en hoofd-officieren bij het leger, van zelve is opgelost.

Dat beperkte getal vaste officieren kan nu op groote schaal rouleeren met officieren uit het Indische leger, en ziedaar weêr twee voordeelen verkregen, het minder vroeg pensioneeren van die officieren, waarvan zooveel partij is te trekken, en het geven van meer ondervinding aan de Nederlandsche officieren.

Zonder krenking van eenig verkregen regt, zou zulk een maatregel in weinige jaren zijn toe te passen.

Napoleon heeft eens in 1808, in een brief aan zijn broeder Jozef, de woorden gebruikt: *à la guerre les hommes ne sont rien, c'est un homme qui est tout*, en met dien éénigen noodigen man meende hij natuurlijk den aanvoerder.

In dienzelfden zin wijst Clausewitz er op[1], dat de verdedigingsmiddelen der Hollandsche waterliniën gunstige uitkomsten gaven in 1672 onder de krachtige leiding van Willem III en zeer slechte uitkomsten in 1787 onder de verwarde en slappe leiding van een Patriotsch Comité. En de beste troepen, en

1 In een zeer oppervlakkig hoofdstuk over inundatiën van zijn anders zoo diep doordacht werk ‘Vom Kriege’. Hij verwart daarin o.a. de oude linie van 1672 met de nieuwe linie langs Utrecht.

het beste materieel, en de beste vestingen zullen nog niet voldoende zijn, indien de leiding der verdediging niet berust bij een bekwaam actief man, door en door bekend zoowel met de sterke als met de zwakke punten der verdediging, en die vertrouwen aan zijne troepen inboezemt. Het bekomen van goede chefs is altijd een der moeijelijkste problema's. Ik geloof dat wanneer de geheele Nederlandsche studeerende jongelingschap mede kan dingen naar de vaste officiersplaatsen, wanneer zware eischen van kunde en geschiktheid bij de verschillende rangen worden gevergd, door examens aangetoond die zoowel op 't terrein als binnenskamers worden afgenomen, de kans groot zal zijn dat men bekwame en nog jonge mannen aan het hoofd krijgt. Bij het bestaande stelsel zal men altijdte oude officieren verkrijgen, en zelfs de beste aanwending der bevordering bij keuze zal dit kwaad niet zoo goed wegnemen, als het opruimen van het meerendeel der vaste officieren in de mindere rangen. Wanneer eene voltallige kompagnie van 200 man op voet van oorlog 3 of 4 luitenants noodig heeft, dan vinden bij eene vredeskompagnie van 50 of 60 man die lieden geen werkkring. Waarom dan die plaatsen niet liever door tijdelijke militie-officieren aangevuld, die met hunne ligting weêr naar huis gaan?

Ieder officier, die werkelijk onder de wapenen is, moet het in tijd van vrede met nuttigen arbeid zoo druk hebben, als in den druksten tijd van oorlog. Dit en zware examens zullen spoedig een geest van werken en van studie bij alle officieren doen ontstaan, die nu slechts bij een gedeelte er van gevonden wordt.

Die hun geheele leven aan druk werk gewone officieren, zoo veel immer mogelijk nog in kampen gehard en ontwikkeld, nu en dan naar Indië gezonden, zullen betere chefs opleveren dan officieren, die, in te groot aantal bij weinig soldaten geplaatst, òf hun tijd verbeuzelen, òf zich te veel met de kazerne-détails inlaten en juist daardoor goede onderofficieren, maar slechte chefs worden.

Dit alles heeft betrekking op het hoofdwapen, de infanterie. Bij de artillerie en genie zal uit den aard der zaak een grooter getal vaste officieren noodig zijn, vooral ook voor den aanmaak en de keuring van het materieel. Toch zullen ook daarbij zéér goed tijdelijke officieren te gebruiken zijn. Men zal die vooral vinden onder die jonge lieden, die eene wiskundige of technische opleiding verkrijgen. Een civiel ingenieur, die een dijk kan maken, kan ook een wal aanleggen en zal althans zeker bij de *uitvoering*, zij het al niet dadelijk bij het *ontwerpen* van vestingwerken, te gebruiken zijn.

Bij de kavallerie, een wapen dat, volgens Rüstow, thans bij den grooten oorlog kan volstaan met eene sterkte van 1/20 der infanterie te velde (in plaats van als vroeger ¼ à ⅛), en dat op ons doorsneden polderterrein met nog geringer hoeveelheid kan volstaan, is individueele geoefendheid en het uitmuntend bereden zijn hoofdzaak.

In 1815 vormden zich, bij het dreigen van den oorlog na de gebeurtenissen van Maart in Frankrijk, 8 vrijwillige kompagniën ruiterij, die te zamen 600 paarden sterk waren, en weinige dagen na den slag van Waterloo te velde gekomen, den togt naar Parijs medemaakten. De vraag doet zich voor: of men niet een tiental zulke kompagniën met eigen paarden zou kunnen vormen, wanneer men de daarbij 8 jaren dienenden van verdere militie en schutterdiensten vrijstelde, en officierplaatsen bij de militie, na afgelegd examen, voor deze vrijwilligers beschikbaar stelde. De overige kavallerie zou dan tot een paar aangeworven regimenten kunnen herleid worden.

De regel van Clausewitz: dat men zich steeds met een minimum van kavallerie moet trachten te behelpen, verdient in ons land nog meer dan in andere opgevolgd te worden, èn om de duurte van dat wapen. èn om de eigenaardige gesteldheid van ons oorlogstooneel. Dit leidt in het eene gedeelte tot een hardnekkigen postenoorlog op dijken en inundatiën, waar schuiten beter dan paarden op hunne plaats zijn, en waar nog altijd (als in den tijd van 't Hoen) eenige goede scherpschutters *in schuiten*, eene overmagtige kavallerie kunnen vernielen; en in het andere gedeelte tot aanvallende bewegingen, uit het hart des lands naar de positie bij Zwolle, het zuiden van Friesland, 's Hertogenbosch of Willemstad, ondernomen door een deel van 't veldleger, op stoomschepen (gedeeltelijk zeilschepen slepende) overgebragt. Zoodanige marsch over 't water behoeft

niet (als een marsch te lande van de eene provincie naar de andere) door kavallerie gemaskeerd te worden, en de sterkste vijandelijke kavallerie kan er niets van bemerken of een korps van Amsterdam naar Rotterdam is gespoord of gevaren, om van daar met stoombooten naar Noord-Braband te gaan, terwijl de vijand het bij Zwolle verwacht. Bovendien zijn paarden bij snel kunstmatig vervoer een beletsel, en in dien zin noemt men teregt kavallerie geen type van snelheid (wat ze op korten afstand op de vlakte kan zijn); maar op een oorlogsterrein als het onze, in strategischen zin, een type van traagheid.

Om diezelfde reden moet het mogelijke gedaan worden om de artillerie te velde, die minstens 3 stukken per 1000 man moet tellen, bij voldoende beweegbaarheid, tot een minimum van paarden te herleiden, die zoowel op dijken en smalle wegen als bij snel kunstmatig vervoer een wezenlijk bezwaar geven.

Zij, die niet inzien de enorme kracht, die het vervoer te water, vooral op betrekkelijk korte afstanden, aan de snelheid van bewegingen geeft, hebben niet veel over de kwestie van het vervoer van troepen nagedacht.

Uit het voorgaande zal reeds genoegzaam gebleken zijn, dat ik niets minder verlang dan een leger, slaafs gecopiëerd naar de vreemde legers. Onze toestanden in Nederland zijn zoo exceptioneel, dat die geheel andere inrigtingen vorderen. De vele forten, liniën, vestingen, zwaar met geschut bewapend, maken het doelmatig eene zéér sterke vesting-artillerie te hebben, die met geweren bewapend, tevens in de gewone bezetting dier werken voorziet. Onze binnenzeëen, inundatiën, groote rivieren vorderen een geheel afzonderlijk korps, dat behalve de bediening van bruggen, zich ook op kleine verdedigingsvaartuigen te huis bevindt. En vindt men onder de aangeworven troepen eenige bataillons mineurs en pionniers, die tevens in het verbeteren der vestingwerken voorzien, dan zal men een leger hebben, dat (ook zonder langen diensttijd) zich in de polderlanden goed zal kunnen staande houden. Voor de troepen, tot het actieve leger bestemd, zal men meer tot de gewone inrigting der overige legers kunnen naderen, zonder dat het daarom noodig is ook de verkeerdheden van die legers te volgen.

Daar de oorlog in ons land gedeeltelijk een postenoorlog is, waar, meer dan bij een op de vlakte geconcentreerd leger, veel

aankomt op de onderbevelhebbers, moet geen officier onder het vaste kader voorkomen, dan die volkomen geschikt is voor velerlei betrekkingen. Het laten dienen der infanterie-officieren bij korpsen pionniers, vesting-artillerie, verder zware examens en zeer uitgebreide oefeningen op groote schaal in den vestingoorlog, zijn, verbonden met den dienst in Indië, de middelen om dat doel te bereiken. Het komt mij ongerijmd voor, van iemand, die zijn geheele leven aan militairen dienst wijdt, enkel de kennis van één klein onderdeel te vorderen. Daarvoor zijn juist de tijdelijke officieren geschikt; van deze behoeft niet meer dan één vak der militaire wetenschappen gevorderd te worden.

Maar, zal men zeggen, wat zal dat alles kosten? De eerste aanleg van nieuwe vestingwerken zal natuurlijk groote sommen vorderen, zoo ook de verbetering der sluizen, toevoer-kanalen, de aankoop van materieel, enz. Maar is niet altijd dat werktuig het duurste, dat *niet* het werk levert, dat men er van verwacht? Ook hier kan duurkoop werkelijk goedkoop zijn.

En wat het leger betreft (eenmaal de vestingen en liniën in orde zijnde), dat zal geen hooger budget vorderen dan nu jaarlijks wordt toegestaan. Op de 1½ millioen der militaire pensioenen zal gaandeweg bezuinigd worden, naarmate men het vaste kader vermindert en met een tijdelijk militie-kader aanvult. Op de kavallerie is veel te bezuinigen, zoodra het streven zal zijn meer op het welzijn der kavallerie dan op dat der kavallerie-officieren te letten. Enkele staven zijn voor vermindering vatbaar, en door de rijdende artillerie op te heffen, zal men reeds gedeeltelijk de gelden hebben gevonden om in de noodzakelijke uitbreiding der veld-artillerie te voorzien. Maar gesteld ook al eens, dat de begrooting iets werd verhoogd, wat ik echter niet geloof dat noodig zal zijn, is het dan niet beter iets meer uit te geven voor een leger, dat onmiddellijk slagvaardig is, dan wat minder aan een leger dat, als het Oostenrijksche in 1866 en het Fransche in 1870, niet tijdig genoeg gereed komt?

Twee groote maatregelen zijn mijns inziens noodig om aan het leger een breeden grondslag te geven en tegenwerking van verdedigingsmaatregelen te voorkomen, en dat zijn:

eene wet op den algemeenen oefenpligt, die (ter voldoening

aan art. 177 der grondwet) alle jongelingen van 18 en 19 jaar aan militaire oefeningen onderwerpt, tenzij ze reeds vroeger mogten geoefend zijn, en zulks geheel onafhankelijk van de later volgende militie en schutterdienst. Tot deze opgeroepen, moet ieder mannelijk inwoner reeds geoefend zijn;

eene wet op de schadeloosstelling, te betalen bij het stellen van inundatiën in vooraf bepaalde liniën, het vernielen van steden of dorpen vlak bij vestingen.

Met deze twee wetten zal men medewerking verkrijgen bij de eerste maatregelen ter verdediging en steun vinden in de geheele bevolking. Beide voldoen aan de eischen der strikte billijkheid. Een vesting wordt toch thans niet meer verdedigd *om de inwoners*, maar *in het belang van 't geheele land*. Dat dan ook het geheele land de kosten drage, even als Holland en West-Friesland in 1574 de schade droegen, door de inundatiën tot Leiden's ontzet veroorzaakt.

Twee zwakke punten biedt de verdediging van Nederland soms aan: het langzaam werken der inundatiën bij zeer drooge zomers, en het bevriezen der inundatiën bij zeer strenge winters. Van het eerste sprak ik reeds ter loops; men is bezig het te verbeteren; het is alleen eene kwestie van geld, het verruimen of nieuw bouwen van eenige sluizen en kanalen. Het tweede zwakke punt is gevaarlijker; nog zijn de middelen niet genoeg onderzocht die noodig zijn om bij strenge winters het ijs open te houden. Het is geen onoplosbaar vraagstuk: tot heden heeft men zich vergenoegd de bewering van Kraijenhoff over *bom-ijs* na te praten, of wel de kwestie te ignoreeren. Maar daarmeê is het ijs niet gebroken, en ik begrijp niet hoe een minister van oorlog in Nederland slapen kan, vóór dat die vraag is opgelost.

Mijns inziens komt de verbetering der militaire organisatie van Nederland hoofdzakelijk daarop aan: dat het leger versterkt worde door grooter militie- en schutterij-contingent en betere inrigting der schutterijen, waarvan slechts ¼ voor veld-dienst behoeft ingerigt te worden; dat dit leger, door algemeenen oefenpligt van alle jongelingen van 18 en 19 jaar, niet anders dan reeds geoefende menschen opneme, waardoor de eerste diensttijd kan verkort worden; dat het localiseeren dezer mili-

tie de plaatsvervanging (in afwachting van beperking door andere middelen) vermindere en de studeerende jongelingschap in het leger, vooral in de kaders er van brenge; dat met afschaffing der rijdende artillerie, de artillerie te velde vermeerderd worde en het gehalte der officieren van alle wapenen nog verder verbeterd door zware examens, drukken dienstovergang tijdelijk naar Indië, en beter avancement, het gevolg van 't uitbreiden van militie-kader. Eindelijk dat alle nuttelooze staven verminderd, de kavallerie eenvoudiger ingerigt worde en het leger zoodanig ingedeeld als het in oorlogstijd moet optreden. In tweemaal vierentwintig uren moet Nederland slagvaardig zijn.

De nuttelooze vestingen Nijmegen en Grave moeten gesloopt worden, maar aan den beneden-IJssel een sterk verschanst kamp worden aangelegd en de spoorwegbruggen aan den IJssel door flinke forten op den linkeroever afgesloten.

De overige vestingen en liniën moeten naar de eischen van den tegenwoordigen tijd worden ingerigt. De sluitzen en toeleidingskanalen vooral moeten verbeterd worden, en dit alles moet snel geschieden.

De aankoop van geweren moet versneld worden, eveneens de nog noodige verbeteringen in de artillerie, waaronder vooral zwaarder veldgeschut.

Maar hoe dat geld te vinden? Wel, de som voor eerste inrigting, die ook volgende geslachten baat, door eene leening, die dan wat grooter kon worden genomen om, ook in het belang der defensie, ons spoorweg- en kanaalnet te verbeteren door den aanleg van een spoorweg van Dordrecht naar Arnhem, van Alkmaar naar Enkhuizen, van Harlingen naar Heerenveen en van daar naar Stavoren, en van een kanaal tot verbinding van Waal en Rijn bij de Grebbe, tevens dienende, met een lateraal kanaal tot Hulhuizen, in het belang der Rijnvaart. Het is een kanaal, dat ruim zijn renten zal opbrengen, vooral wanneer het bovendien van Wageningen of de Grebbe tot Amsterdam wordt doorgetrokken. Het zal dan een nieuw leven geven aan den Rijnhandel van Amsterdam. Tevens moet de IJsselvaart verbeterd worden, dat het best door kanalen kan geschieden, in verband met afsnijdingen op de rivier zelve. Zoo kan men den IJssel tot eene krachtige verdediging geschikt maken, terwijl tevens de belangen van water- en ijsafvoer, van handel en scheepvaart behartigd worden.

Ten slotte een paar bladzijden om eenige dwalingen te bestrijden, die in het artikel van den generaal Knoop, opgenomen in het Februarijnommer van dit Tijdschrift, voorkomen. Daarin wordt de aanleg van nieuwe vestingwerken of de verbetering van bestaande ontraden (blz. 226), om redenen, die den toets van een grondig onderzoek niet kunnen doorstaan. Er wordt daar, met professor Tellegen, tegen militair geknutsel gewaarschuwd, en er op gewezen, dat men forten heeft opgemetseld, waarvan de kalk naauwelijks droog was of men sprak weêr van afbreken. Het feit is juist; maar wat bewijst het? Dat men *verkeerde forten* heeft gebouwd. Het bewijst volstrekt niet, dat een doelmatig ingerigt fort niet nuttig, ja noodzakelijk kan zijn. Aan den Helder worden verbeteringen voorgesteld, maar voor eenige jaren is daar reeds gewerkt, en toen *heette* het, dat de werken goed waren. Maar wat bewijst dit alweder? waren die verbeteringen aangebragt vóór of ná de invoering der pantserschepen, of van het zware getrokken geschut?

Aan Amsterdam wil men meer dan 1½ millioen besteden (dus vervolgt generaal Knoop), diezelfde stelling, die Krayenhoff met eene uitgave van eenige duizenden guldens eene onneembare sterkte wilde geven; - en Krayenhoff was toch ook niet de eerste de beste. En dan volgt eene ontwikkeling (blz. 227), dat de sterkte der linie van Amsterdam nog even groot is als vroeger, en dat het voldoende is de smalle toegangen[1] door een eenvoudigen dwarswal met gracht af te sluiten.

Ja, geachte generaal, gij zegt teregt: *de grond te Amsterdam heeft nog dezelfde eigenschappen als vroeger;* en juist daarom zijn daar grootere werken noodig, dan die gij er noodig acht. Ik geef u toe, dat Krayenhoff niet de eerste de beste was; maar bij al de bekwaamheid, die ik hem gaarne toeken, heeft hij toch ééne groote fout begaan, namelijk te trachten met drogredenen het gevaar bij zware vorst weg te redeneeren. En in die fout ligt ook de grond van een groot deel van uwe verkeerde oordeelvellingen.

Was het waar, dat men ijsvlakten (ook bij aanhoudenden strengen winter) open kon houden en voor troepen onbegaanbaar maken, ja, dan waren dijkposten *altijd* even sterk, en konden alleen langs een smallen weg genaderd worden. Maar nu

1 Meest dijken of polderkaden, die tot waterkeering noodig zijn.

het bewezen is, dat groote ijsvlakten niet zoo geheel ontoegankelijk zijn; nu er voorbeelden zijn van troepenmassa's en geschut, die over het ijs togten hebben gemaakt, nu moet zulk een dijkpost *minstens* van achteren gesloten, door verschillende middelen stormvrij gemaakt zijn, enz., anders wordt die over het ijs met storm, bijv. des nachts, genomen.

Maar wanneer nu bovendien zulk een dijkpost van verschillende zijden kan blootgesteld zijn aan het omvattend vuur van zeer zwaar geschut, dan moet die tevens zeer zware borstweringen en gedekte bergplaatsen voor munitie en manschappen hebben. Die werken moeten *boven* inundatiepeil liggen; om die te dekken zijn dus *hooge wallen* noodig, en ziedaar reeds de eenvoudige coupure in een vrij groot gesloten fort veranderd.

Maar dat is alles niet; *de grond heeft nog dezelfde eigenschappen*, juist; even als in 1811 kan men nog een stok van 16 voet (5 meters) lengte in het slappe veen met de hand in den grond drukken, zooals Kraijenhoff dat liet doen als antwoord op Napoleon's bemerking: ik laat dáár en dáár batterijen oprigten. Maar juist die slappe grond vordert tot het dragen van hooge wallen dure voorbehoedmiddelen, namelijk: of rijzen beddingen, of beter nog zandplempingen tot op den vasten grond onder 't veen. Wijders mag dat veen niet tot borstweringen gebezigd worden, althans niet uitsluitend, want het biedt geen weerstand en raakt in brand. Gebouwen in zulke gronden eischen zware fundeeringen. En toch van dat alles kan *niets* achterwege blijven, en een constructiefout in het reduit van het fort Bijlmermeer deed het geheele gebouw ineenvallen.

En wat het doorgraven van *dijken* of waterkeeringen betreft, dat gaat ook maar zoo gemakkelijk niet. Zeer dikwerf beletten andere (ook militaire) belangen het, en moet men door dure gemetselde *beeren* de waterkeering in stand houden, zonder aan de stormvrijheid van het werk te kort te doen.

Maar, vraagt men welligt, is zulk een zwaar fort noodig in zulke slappe gronden, waar toch de vijand ook niet bouwen kan?

Dit hangt van omstandigheden af, die sedert de invoering van 't getrokken geschut geheel veranderd zijn.

Vroeger begon men den aanval van vestingen door batterijen op 600 à 800 meters aan te leggen; 1000 à 1200 meters was reeds eene uitzondering. Was dus een fort (bijv. dat aan de Bijlmermeer) tot op dien afstand door veenen omgeven, dan

was het weinig aanvalbaar. Maar reeds in 1864 schoten de Pruissen met gewone getrokken 24 ponders (geen bijzonder zwaar geschut) op 4000 meters over de Alssund naar Sonderburg. Nu liggen (zie Staring's geologische kaart) de kleigronden in een kring van kleine 4000 meters van dat fort Bijlmermeer; het kan van deze aan een hevig kruisvuur onderworpen zijn.

Ziet nu de generaal Knoop kans om, onder die gegevens, een goedkoop *ook des winters stormvrij en bij hevig geschutvuur verdedigbaar* fort te bouwen, hij zal het vaderland een groote dienst bewijzen met het model van zulk een fort openbaar te maken. Wat mij betreft, ik zie geen kans om er iets goeds daar te stellen, dat niet zeer duur is.

De generaal Knoop spreekt eenige regelen verder van bewringen, *die de een den ander gedachteloos naspreekt*, en wist welligt zelve niet hoe juist hij (maar in een anderen zin dan hij bedoelde) de spijker op den kop sloeg.

Toen het buskruid was uitgevonden en het geschut (aanvankelijk zeer onvolmaakt) voor en na verbeterd werd, verdwenen uit den vestingbouw de alleenstaande, hooge, van verre zigtbare muren en torens, en het geweer deed voor en na de geharnaste ridders der middeneeuwen verdwijnen. En toen de aanval (vooral door toedoen van Vauban en Coehoorn) in kracht toenam, herbouwden die ingenieurs vele vestingen, om die bestand te maken tegen de nieuwere middelen van aanval. Thans weinig of niets te willen veranderen bij nog grootere wijziging in de kracht van 't geschut, is even goed alsof men middeneeuwsche ridders tegen getrokken batterijen wilde aanvoeren. 't Kan ridderlijk zijn, maar 't is dwaas, 't is nutteloos opofferen van menschenlevens. Eene goede regering mag hare soldaten niet aldus op onverantwoordelijke wijze op de slagtbank voeren; en geene toasten, hoe warm ook, geene versjes van Genestet, hoe aardig ook, kunnen het feit wegnemen: dat men met het verloopen van 't getij de bakens verzetten moet.

Delft, 4 Aug. 1871.

T.J. STIELTJES.

Geld en vrijheid.

Beschouwingen over den lijfsdwang.

II.

(*Zie 'de Gids'*, 1866, blz. 43 vgg.)

Juist vijf jaren geleden (October 1866) waagden wij in dit Tijdschrift een aanval tegen den lijfsdwang.

De beschouwingen, toen medegedeeld, vonden tot dusverre in Nederland weinig weêrklank. Tot op dit oogenblik is niet alleen geen voorstel tot afschaffing gedaan, maar zelfs heeft de Regering van tijd tot tijd te kennen gegeven, dat zij het regtsmiddel wenschte te behouden. De Minister Borret nam de gijzeling op in het ontwerp van een nieuw Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering (1867); - de Minister van Lilaar verklaarde (in het najaar van 1868) niet te behooren tot hen, 'die de regtmatigheid en de wettigheid van dat regtsmiddel ontkennen;' - maar hij zou overwegen of het in zijne toepassing hier te lande voor verbetering vatbaar was[1]. Tot welk besluit deze overweging geleid heeft, is mij niet bekend.

In de Kamer bleef de geachte Dokkumsche Afgevaardigde van Beyma thoe Kingma op afschaffing aandringen, en enkele bladen spraken in gelijken geest. Maar hierbij bleef het.

Wat al te pessimistisch is zeker de opvatting, die wij in eene onlangs verschenen aflevering van Goldschmidt's 'Zeit-

1 Memorie van Beantwoording van het Voorloopig Verslag der Commissie van Rapporteurs over het Ontwerp van Wet tot vaststelling van Hoofdstuk IV A der Staatsbegrooting van 1869 (Bijl. St. Ct., 1868-1869, bl. 611).

schrift für das gesammte Handelsrecht' vinden uitgedrukt, als zoude hier te lande *alleen* door mij op afschaffing van het verouderde regtsmiddel worden aangedrongen[1]. In allen gevalle, hoop ik, zal over eenige jaren de ongegrondheid blijken der voorspelling, die de geleerde schrijver aan zijne opmerking verbindt, waar hij het meer dan twijfelachtig noemt of de abolitionisten op dit gebied in Nederland zullen zegevieren!

Elders heeft men intusschen sinds 1866 niet stil gezeten.

De lijfsdwang voor burgerlijke en handelszaken werd afgeschaft:

in Frankrijk	den 22sten Julij 1867;
in Wurtemberg	den 8sten Januarij 1868;
in Oostenrijk	den 4den Mei 1868;
in den Noord-Duitschen Bond	den 29sten Mei 1868;
in Hessen-Darmstadt	den 7den Augustus 1868;
in Beijeren	den 6den April 1869;
in Baden	den 12den Februarij 1870;
in België	den 27sten Julij 1871.

Bij deze opsomming (die bijna geheel Midden-Europa omvat) kan men nog voegen:

Zweden, waar, bij eene Koninklijke Ordonnantie van 1 Mei 1868, de gijzeling tot zeer enkele gevallen beperkt is, zoo als door den Stokholmschen Raadsheer d'Olivecrona in onze 'Revue de Droit International' is medegedeeld[2];

de Vereenigde Staten van Noord- Amerika, waar het middel, althans in de meeste staten, is afgeschaft of nooit bestaan heeft;

Chili, waar de afschaffing plaats vond bij de wet van 23 Julij 1868;

Zwitserland, waar de lijfsdwang thans bijna geheel verdwenen is[3].

1 'Im ganzen sind die holländischen Juristen und Schriftsteller für die Beibehaltung der Schuldhaft; namentlich in Handels- und Wechselsachen. *Nur* der bekannte Rechtsgelehrte Asser kämpft sehr energisch in Wort und Schrift für die Beseitigung dieses odiosen Executionsmittels. Sein Sieg, - voegt de schrijver, (Dr. Samuely) hierbij, - ist aber bei dem conservativen Charakterzuge der Holländer mehr als zweifelhaft.' ('Zeitschrift', l.c., S. 145).

2 'Revue', Vol. I, 1869, p. 340.

3 Omtrent de wetgeving der onderscheidene kantons worden merkwaardige bijzonderheden medegedeeld door den Heer Alph. Rivier, vroeger Hoogleeraar te Bern, thans te Brussel. ('Revue de Droit International', Vol. II, 1870, p. 42-53.) In de kantons Uri, Schwytz, Unterwalden, Glarus, Zug en Graauwbunderland heeft de eigenlijke lijfsdwang nooit bestaan: in sommige was vroeger eene soort van *internering* des schuldenaars bekend, - later, en nog tot vóór korten tijd, de *verbanning* des wanbetalers; - in Unterwalden was hij van de kerk en de volksvergadering uitgesloten en verpligt een *groenen hoed* (!) te dragen, tot dat hij aan zijne verpligtingen had voldaan. In Bern, Aargau, Lucern heeft men een zeer weinig toegepast zekerheidsmiddel om de ontvlugting te beletten van schuldenaren, die weinig waarborgen opleveren (*Personal-arrest* genaamd), maar geen eigenlijken lijfsdwang. In Solothurn noch gijzeling, noch *Personalarrest*; evenmin in Thurgau en St. Gallen. In Zurich is de lijfsdwang eerst laat ingevoerd, maar bij de constitutie van 1869 zonder eenige uitzondering afgeschaft. In Bazel kent men slechts de opsluiting van gefailleerden, krachtens bevelschrift van den President der Regtbank, en de voorloopige gijzeling van verdachte personen, krachtens soortgelijk bevelschrift; - in Waadtland is de lijfsdwang geheel afgeschaft bij de wet van 25 November 1869; in Freiburg, Tessin en Walliserland bestaat het middel nog; in Neufchâtel is het den 15den Februarij 1867 bij een besluit van den Grooten Raad afgeschaft, behalve

Wat Engeland betreft kan men zeggen dat daar de lijfsdwang *in beginsel* is afgeschaft bij de wet van 9 Augustus 1869 (*An act for the abolition of the emprisonment for debts*). In enkele gevallen is de gijzeling nog toegelaten: deze uitzonderingen hangen te zamen met de eigenaardigheden van het Engelsche proces- en faillietregt. Zoo is de lijfsdwang, mits voor niet langer dan één jaar, nog toegelaten: wegens wanbetaling van boeten in strafzaken, teruggave van sommen aan mandatarissen toevertrouwd, (krachtens vonnis van een *Court of Equity*), tegen een *attorney* of *solicitor* wegens kosten en schadevergoeding door hem, ter zake van slechte waarneming van zijn ambt, te betalen, enz. Voorts kunnen de lagere regtbanken lijfsdwang uitspreken tegen hen, die in gebreke blijven te voldoen aan de condemnatie door hoogere regtbanken tegen hen uitgespoken, mits tot geen hooger bedrag dan van £ 50. - Tegen schuldenaren, wier ontvlugting gevreesd wordt, kan voorloopig gijzeling, echter voor niet langer dan zes maanden, worden toegestaan, mits de vordering het bedrag van £ 50 te boven ga en de eischer zoowel de gegrondheid zijner vordering als de vrees voor ontvlugting en het hieruit voor hem te ontstane nadeel beëedige.

In Italië wordt van vele kanten op afschaffing van den lijfsdwang aangedrongen, en het is niet twijfelachtig dat bij de op handen zijnde herziening der handelswetgeving ook in dat land de lijfsdwang zal vervallen. De Commissie, in September 1869 benoemd tot herziening van het Italiaansche Wetboek van

voor schulden voortvloeijende uit misdrijf, en tegen de debiteuren die blijken te kwader trouw te zijn. In Genève, eindelijk, is de lijfsdwang reeds opgeheven bij de wet van 1849, ‘sur la liberté individuelle et l'inviolabilité du domicile.’

Koophandel, heeft terstond de noodzakelijkheid der afschaffing ingezien. Graaf Ridolfi, Lid en Secretaris dier Commissie, zet in een merkwaardig geschrift[1] het onregtmatige en ondoeltreffende van den lijfsdwang uiteen, ook met een beroep op de resultaten der Italiaansche statistiek. De Heer Pierantoni, Hoogleeraar te Modena, voorspelt, mede in een geschrift aan de herziening der handelswet gewijd[2], de spoedige afschaffing van *questo inumano mezzo di esecuzione*. Bij zijne opsomming der landen, waar de lijfsdwang verdwenen is, noemt de Hoogleeraar ook *l'Olanda*. Inderdaad eene hulde aan ons vaderland! - Pierantoni kan zich de mogelijkheid niet voorstellen, dat zulk eene verouderde instelling in het verlichte Nederland nog bestaat, terwijl zij rondom ons overal verdwenen is!

Toen in den Noord-Duitschen Rijksdag de afschaffing besproken werd, noemde men die hervorming onvermijdelijk ‘nachdem grosse benachbarte Kulturstaate mit der Aufhebung der Schuldhaft voraugegangen sind’[3].

Er ligt iets waars in deze woorden. Maar wij zullen zoodanig argument hier te lande niet bezigen, om zoodoende het verwijt te ontgaan als zouden wij een maatregel aanprijzen alleen omdat die elders genomen is.

Derhalve, - dat in Europa en Amerika bijna alle beschaafde natiën den lijfsdwang voor burgerlijke en handelsschulden hebben afgeschaft, - dat dit geschied is met medewerking van de meest ervaren staatslieden en regtsgeleerden, en door besluiten der volksvertegenwoordiging, meestal met groote meerderheid of bijna eenstemming genomen, - dat Noordelijke en Zuidelijke, monarchaal en republikeinschgezinde volken elkander in dit opzigt de hand reiken, - en dat noch uit politische noch uit godsdienstige beschouwingen deze hervorming is voortgevloeid, maar dat zij is tot stand gekomen door de overtuiging, dat het aloude executie-middel onregtmatig is en geheel verkeerd werkt, - dit alles wil ik slechts even aanstippen.

Dit intusschen meen ik gerust te mogen stellen, dat de beweging die zich in de laatste vijf jaren op dit gebied heeft ge-

1 ‘Il Codice di Commercio’. Firenze, 1870, p. 36-40.
2 ‘Le Tradizioni Italiane e la Riforma del Codice di Commercio’, Firenze, 1870 (overdruk uit het Tijdschrift ‘Cesare Beccaria’).
3 Uitdrukking van den Heer Lesse, Rapporteur der Commissie van den Rijksdag. (Zie zijn werkje: ‘Die Verhandlungen des norddeutschen Reichstages über die Aufhebung der Schuldhaft.’ Berlin, 1868, S. 89).

openbaard, eene voldoende aanleiding is om de vraag ook hier te lande, in de officiëele wereld, meer opzettelijk te onderzoeken. Welligt zal onze tegenwoordige Minister van Justitie met de in dit opzigt zoo behoudende traditiën van zijn departement weten te breken en eene wetsvoordragt doen. Zoo niet, - dan zij het de taak van vertegenwoordigers en publicisten, het vraagstuk aan de orde te doen blijven, totdat er eindelijk eene beslissing valt[1].

Hierbij mag een gewigtig feit op den voorgrond staan, gewigtig vooral voor eene handeldrijvende natie als de onze.

Uit bovenstaande opsomming blijkt dat de lijfsdwang in de meeste landen voor enkele gevallen behouden is. Over den omvang der uitzonderingen werd veelal een levendige strijd gevoerd.

Eén ding intusschen stond overal, waar de hervorming tot stand kwam, bij de groote meerderheid terstond vast: de noodzakelijkheid der afschaffing in *handelszaken*.

De oude leer van Montesquieu, dat het middel voor den handel moet in stand blijven, omdat het handelsbelang is het algemeene belang (‘la loi doit faire plus de cas de l'aisance publique que de la liberté d'un citoyen’[2)] - deze leer schijnt op ons Ministerie van Justitie veel indruk te hebben gemaakt[3].

Zulk eene redenering (al zou zij als *regts*ground kunnen gelden) verraadt eene geringe bekendheid met den hedendaagschen handel, - althans met den eerlijken, solieden handel, waarop de wetgever toch in de eerste plaats te letten heeft. Het is inderdaad eene beleediging, den Nederlandschen handel aangedaan, als men meent dat behoud van den lijfsdwang noodig is tot handhaving van het commerciëel crediet hier te lande. Het verleenen van crediet, alleen met het oog op het regt van gijzeling bij wanbetaling, verdient zeker ook economisch geene goedkeuring. Waar geen zakelijk onderpand gegeven wordt, moet het vertrouwen gegrond zijn op den bekenden of, naar aanleiding van voldoende gegevens, onderstelden vermogenstoestand van den

1 Men onthoude zich hierbij echter van de overdrijving, waardoor een schrijver in ‘Themis’ zich onderscheidt, die zegt dat onze wet ELKEN schuldeischer de magt geeft om zijn schuldenaar die eenige, zelfs de *nietigste* schuld niet kan betalen, tot vijf jaren toe gevangen te houden (‘Themis’, 1869, blz. 393).

2) ‘Esprit des Lois,’ Livre XX, ch. 15.

3 Blijkens de ‘Memorie van Toelichting’, tot het Ontwerp van Burgerlijke Regtsvordering.

schuldenaar en op zijn goeden naam. Meer in bijzonderheden is dit punt in ons vorig *Gids*-artikel behandeld. - Ook is toen gewezen op de ongelijkheid, die, bij het steeds toenemend getal naamlooze vennootschappen van koophandel, waarop natuurlijk geen lijfsdwang kan worden toegepast, tusschen de verschillende debiteuren ontstaat. Het zich meer en meer ontwikkelend stelsel der beperkte aansprakelijkheid wijst tevens aan hoe, bij den handel onzer dagen, het *kapitaal*, als voorwerp van crediet, op den voorgrond treedt en de waardering van den *persoon* des schuldenaars bij een groot deel der gesloten transactiën doet vervallen. De voortdurende uitbreiding der instellingen voor zakelijk crediet mag tevens niet onopgemerkt blijven.

Wanneer zij die, tegen woekerrente of in het vooruitzigt van bovenmatige winst of om andere bijzondere redenen, gehandeld hebben met personen die geen crediet verdienden, daarna geene betaling kunnen erlangen, - dan is dit een natuurlijk gevolg van de gesloten overeenkomst, waarvan de schuldeischer de mogelijkheid heeft kunnen voorzien, - en ook inderdaad meestal *heeft* voorzien, - want hij heeft daarnaar zijne berekeningen gemaakt. Moet nu de wetgever hem te hulp komen en hem een middel verschaffen dat, zoo het hem ook geene betaling bezorgt, hem althans in de gelegenheid stelt wraak te nemen en eene soort van privaat-strafoefening te houden?

De gevallen, waarin hier en daar, bij uitzondering, de lijfsdwang gehandhaafd is, betreffen dan ook *geenszins handelsschulden*.

In Duitschland is de gijzeling behouden als middel om de tegenpartij gedurende het proces of na de veroordeeling tot zekere persoonlijke handelingen te dwingen, of wel, ten aanzien van een in het buitenland gevestigden schuldenaar, den inlandschen regter *competent* te maken. Dit alles hangt echter te zamen met de in sommige Duitsche staten nog geldende oude instellingen van regtsvordering. Bij de behandeling der Noord-Duitsche wet in den Rijksdag werd hierop herhaaldelijk gewezen en van vele zijden de wensch uitgesproken, dat bij de spoedige invoering van een algemeen Duitsch Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering de bepalingen van dien aard zouden wegvallen.

In Nederland geldt als regel, dat niemand tot eene bepaalde handeling kan worden gedwongen, maar dat het niet nakomen

eener verbindtenis om iets te *doen* zich oplost in de verpligting tot *schadevergoeding*. Deze regel is echter niet toepasselijk, wanneer de openbare orde de nakoming der verbindtenis vordert. Vandaar dat de aangemonsterde scheepsgezel, die weigert aan boord te komen, of zonder verlof des schippers van boord gaat, des noods door den sterken arm kan worden gedwongen, zijne verbindtenissen na te komen. Vandaar ook dat een gedagvaarde getuige, zelfs in een burgerlijk geding, die weigert zijne verklaring af te leggen, op bevel des regters kan worden in de gijzeling gesteld.

Van meer gewigt is eene andere uitzondering, in de meeste afschaffingswetten, schoon niet altijd in denzelfden omvang, opgenomen. Zij betreft het verhaal van geldboeten en schadeloosstellingen ter zake van misdrijf, waarvoor de Fransche wet den lijfsdwang handhaaft, terwijl de Belgische wet ook de schadevergoeding wegens ongeoorloofde handelingen (*actes illicites*), die geen misdrijf opleveren, daarbij voegt.

In het verhaal van boeten, door den strafregter opgelegd, is hier te lande behoorlijk voorzien door de wet van 22 April 1864 (Stsbl. N°. 29). Behoudens een paar uitzonderingen, geldt hier het beginsel, dat, bij wanbetaling van boeten, subsidiaire gevangenis in de plaats treedt, zoodat te dien aanzien geene gijzeling te pas komt.

Den lijfsdwang te handhaven tot verhaal van schadeloosstellingen wegens misdrijf (als in Frankrijk), of wegens elke onregtmatige handeling (als in België), schijnt mij nog steeds onverdedigbaar. Het zal niet noodig zijn de vroeger aangevoerde gronden hier in het breede te herhalen[1]. Het misdadige of ongeoorloofde der handeling, die tot de veroordeeling leidde, regtvaardigt de gijzeling niet, want deze vloeit slechts voort uit wanbetaling, ook bij onvermogen van den debiteur. En dit *onvermogen* verdient toch zeker geene bestraffing en staat ook niet in verband met de gepleegde onregtmatige daad. Is die daad strafbaar te achten, dan moet de strafwet daarin voorzien en het Openbaar Ministerie tusschen beide treden. Oordeelt de wetgever dat de openbare orde niet geschonden is, dan staat de gepleegde krenking van privaat-belangen volkomen gelijk met elke andere handeling, nalatigheid of verbindtenis, waaraan iemand eene regtsvordering ontleent. Ook

1 Zie ‘de Gids’, 1866, bl. 68 vgg.

de middelen van verhaal behooren dus dezelfde te zijn. Bovendien, - en dit kan niet genoeg herhaald worden, - het denkbeeld om strafoefening, door ontneming der vrijheid, aan de willekeur van bijzondere personen over te laten, is afschuwelijk.

Hier te lande, waar de vermelde wet van 1864 in het verhaal van *boeten* voorziet, zal ook ten aanzien der schadeloosstelling wegens onregtmatige handelingen wel niet op behoud van den lijfsdwang worden aangedrongen.

De strijd, gedurende eenige jaren in België over dit punt gevoerd, had geheel een politiek karakter. De Minister Bara had absolute afschaffing van den lijfsdwang voorgesteld, met uitzondering alleen van het regt van gijzeling van weêrspannige getuigen. Men herinnert zich het amendement van den afgevaardigde Watteeu, tot behoud van den lijfsdwang bij veroordeeling tot schadevergoeding wegens onregtmatige handelingen; de verwerping van dit amendement en aanneming van het regeringsontwerp in de zitting van 6 Maart 1869; - vervolgens de amendering van het ontwerp in den Senaat (den 29sten April 1869), overeenkomstig het voorstel Watteeu, naar aanleiding van een rapport, uitgebragt door den Senator Barbanson (wien dit rapport zijnen zetel gekost heeft); - de verwerping, door de Kamer van Vertegenwoordigers van het aldus door den Senaat geamendeerde ontwerp, den 4^{den} Junij 1869; - de handhaving, door den Senaat, van zijn vorig amendement, 14 Junij 1869; - het voorstel van den afgevaardigde Guillery, om, hangende het geschil tusschen de beide takken der vertegenwoordiging, de toepassing van den lijfsdwang te schorsen, aangenomen door de Kamer, verworpen door den Senaat (alles in Junij 1869); - daarop (in dezelfde maand) het voorstel der Senatoren Barbanson en de Rasse, strekkende tot opheffing van den lijfsdwang alleen in handelszaken en ten aanzien van vreemdelingen, welk voorstel, aangenomen door den Senaat, in November 1869 naar de Kamer verzonden werd, maar door deze nog niet behandeld was, toen in den zomer van 1870 de optreding van het clericale ministerie en de Kamerontbinding plaats had.

Onlangs is daarop door de tegenwoordige Regering een nieuw ontwerp ingediend, bijna gelijkluidende met het vroeger door den *Senaat* aangenomene, en dus den lijfsdwang behoudende (maar slechts *facultatief*, ter beslissing des regters) als middel van executie van geldelijke veroordeelingen door den strafreg-

ter, en in het algemeen ‘pour les restitutions, dommagesintérêts et frais, lorsqu'ils sont le résultat d'un fait prévu par la loi pénale ou d'un acte illicite, commis méchamment et de mauvais foi’, in geen van beide gevallen echter ten aanzien van sommen beneden fr. 300[1]. Dit ontwerp heeft in beide Kamers de meerderheid erlangd. Ook voorstanders van het ontwerp Bara (b.v. de clericale oud-Minister Nothomb, de Hoogleeraar Thonissen, enz.) stemden thans *voor*, om althans de gedeeltelijke afschaffing eindelijk tot stand gebragt te zien, en misschien ook om politieke redenen. Opmerkelijk is het hoe in België de partijstrijd, die in alles voedsel vindt, aan dit juridisch-maatschappelijk vraagstuk een staatkundig karakter heeft gegeven. Wij willen, ter eere onzer Zuidelijke naburen, aannemen dat oppositiezucht tegen den Minister Bara slechts voor een gering deel op de wederwaardigheden van het eerste ontwerp invloed uitgeoefend heeft. Zeker echter is de strijd aangewakkerd door het verschil tusschen de zienswijze der *leaders* van beide staatkundige partijen omtrent de *drukpersvrijheid*.

Duidelijk werd het uitgesproken, dat de lijfsdwang bij veroordeeling ter zake van misdrijf of *faits illicites* moest strekken ter beteugeling van de losbandigheid der drukpers, daar waar de vermogens-toestand van den tot schadevergoeding veroordeelden geen verhaal op zijne goederen toeliet, of waar de strafwet in het geheel niet toepasselijk bleek.

Dit nu was het juist wat door de liberale partij zoo scherp werd afgekeurd. Men wees niet slechts op het wanbegrip om den lijfsdwang in straf te doen ontaarden, maar noemde de strekking van het ontwerp ook inconstitutioneel. De Belgische Grondwet namelijk bepaalt dat de drukpersdelicten door de *Jury* beregt moeten worden. Niet regtstreeks, niet openlijk, - maar *insidieusement*, zoo als de Heer Bara het uitdrukte, - wordt deze grondwetsbepaling geschonden door eene wet, die den lijfsdwang voor bijzondere gevallen handhaaft, om door tusschenkomst van den burgerlijken regter, ter zake van uitspattingen der drukpers, vrijheidstraffen te doen ondergaan.

En dan nog de zoo onbestemde uitdrukking: *actes illicites!* -

1 Op deze beperking wordt uitdrukkelijk de aandacht gevestigd in eene circulaire van den Gendschen Procureur-Generaal Wurth, te vinden in de ‘Indépendance Belge’ van 15 Augustus 1871.

Reeds bij het debat in de Kamer begonnen de regtsgeleerden over de beteekenis dier woorden een strijd te voeren, die welligt, ook na de uitlegging daaraan door den Minister van Justitie gegeven, bij de toepassing der wet zal worden voortgezet. De afgevaardigde Drubbel zag in het woord *actes illicites* de aanwijzing van onregtmatige daden, zonder dat de *overeenkomsten* ooit onder het bereik dier woorden konden vallen, ook wanneer bij de uitvoering daarvan onregtmatig gehandeld was of wel op onregtmatige wijze de nakoming geheel of ten deele was verzuimd. De Heer Lelièvre bestreed deze opvatting: volgens hem zouden onder de bedoelde uitdrukking te verstaan zijn, ‘tous actes de dol qui seraient commis même par l'une des parties dans l'exécution d'un contrat.’ De Rapporteur (Nothomb) en de Minister van Justitie vereenigden zich met deze ruimere uitlegging, waardoor het nu nog moeijelijker is geworden de juiste grenzen van het begrip *actes illicites* aan te wijzen.

Wij hebben ons in dien strijd tusschen de Belgische regtsgeleerden niet te mengen, maar moeten toch opkomen tegen eene bewering van den Minister Cornesse, omtrent hetgeen de Nederlandsche wet zoude bepalen. De Heer Bara had, bij zijne hevige uitvallen tegen het ontwerp, gezegd, dat België door die wet ‘la risée de l'Europe entière’ zoude worden. - Welnu, antwoordde de Minister, als dit zoo is, dan deelen wij die onaangename positie althans ‘avec la législation d'une nation libre qui nous avoisine - d'une nation prudente dont les institutions s'approchent beaucoup des nôtres,’ - de Nederlandsche wetgeving[1]. Volgens den Minister zou hier te lande de lijfsdwang mede toepasselijk zijn op de veroordeeling wegens *actes illicites*, in den door hem bedoelden zin. Deze bewering is echter geheel onjuist. Art. 585, 8° Wetb. van Burg. Regtsv. verklaart uitvoerbaar bij lijfsdwang de veroordeelingen, tot een hooger bedrag dan ƒ 150, tot schadevergoeding wegens misdrijf of onregtmatige daad. Hieronder is geenszins te verstaan de schadevergoeding ter zake van *overeenkomsten*, maar alleen die, waarvan in de Artikelen 1401 vgg. Burg. Wetb. Gehandeld wordt.

Het begrip van *onregtmatige daad*, volgens deze artikelen,

1 Men vindt het in de Belgische Kamer gevoerde debat in de ‘Annales Parlementaires’, 1870-1871, p. 1664 vgg.

moge ook in Nederland tot een wetenschappelijk debat hebben aanleiding gegeven, zooveel staat vast, dat men hier te lande, ter toepassing der vermelde artikelen, niet kan volstaan met het bewijs van schade te leveren, maar dat ook moet blijken, dat de handeling was in strijd met de wet.

In Nederland kan het dus niet twijfelachtig zijn, dat de zoogenaamde uitspattingen der drukpers, slechts dan grond tot schadevergoeding en lijfsdwang kunnen opleveren, als de gepleegde handeling geoordeeld wordt met de wet te strijden. In Belgie, daarentegen, schijnt men juist de uitdrukking *actes illicites* te hebben gekozen, om den burgerlijken regter eenige meerdere ruimte te laten en hem in de gelegenheid te stellen eene veroordeeling tot schadevergoeding uit te spreken, ook ter zake van feiten, waarop de strafwet niet zou kunnen worden toegepast.

Hier te lande zal zulk streven weinig weêrklank vinden. Men is hier niet zoo bevreesd voor de ‘uitspattingen’ der drukpers. Men weet dat vrijheid juist het beste middel is om den invloed van de slechte pers te verminderen, terwijl herhaalde vervolging het tegenovergestelde uitwerkt. Het gezond verstand der natie verijdelt voor een groot deel het streven van lasteraars en pamfletschrijvers. Hunne geschriften wekken hier te lande meer argwaan dan elders. Het woord van Basile heeft dan ook gelukkig voor Nederland niet zooveel beteekenis als voor andere landen. Meestal wordt hier de lasteraar door zijn eigen wapen gewond. De sinds 1848 zoo herhaaldelijk voorkomende verkiezingstrijd heeft ook in dit opzigt goed gewerkt. Waar met slijk geworpen wordt (in dagblad-artikelen of redevoeringen) daar is de eerste gewaarwording van het meerendeel der lezers of hoorders een gevoel van minachting voor hem, die zich tot het bezigen van zulke middelen verlaagt. Men raakt er aan gewoon, onbewezen beschuldigingen niet terstond als waar aan te nemen. - En zoo strekken de ‘uitspattingen’ van een deel der pers in zekere mate juist tot voltooijing van de politieke en maatschappelijke opvoeding der natie!

Maar nu de lijfsdwang tegen *vreemdelingen*.

Reeds in het vorige Gids-artikel is gewezen op de bezwaren die nog steeds aan de vervolging van vreemdelingen voor den burgerlijken regter en de tenuitvoerlegging der Nederlandsche vonnissen in een vreemd land verbonden zijn. Hierin moet noodwendig verandering komen. Dit is het streven der beoefenaars van het internationale regt onzer dagen. Maar de afschaffing van het gijzelingsregt ten aanzien van vreemdelingen behoeft niet op die hervorming te wachten. Het geneesmiddel, ik herhaal het, is hier erger dan de kwaal.

Bij de behandeling der Noord-Duitsche Bondswet zijn onderscheidene voorstellen gedaan tot handhaving, binnen zekere grenzen, van het gijzelingsregt tegen vreemdelingen. Men beriep zich op de handelsbetrekkingen tusschen de oostelijke grensbewoners van Pruissen en de onderdanen van den Czaar, en op de moeijelijkheid om in Rusland tegen dezen regt te erlangen. De Heer von Blanckenburg en andere afgevaardigden stelden voor, het reciprociteitsbeginsel aan te nemen en lijfsdwang toe te laten tegen burgers van die landen, waar het gijzelingsregt tegen ingezetenen van den Noord-Duitschen Bond nog bestond. Dit amendement vond echter weinig steun. Teregt werd er tegen aangevoerd dat wederkeerigheid hier geen waarborg zou opleveren. Voor den schuldeischer die zijn wanbetalenden vreemden schuldenaar ongemoeid naar zijn vaderland moet laten vertrekken, is het een schrale troost dat, wanneer hij later zelf eens debiteur van zijn tegenwoordigen debiteur mogt worden, hij in het vreemde land ook niet zal kunnen worden gegijzeld!

Een ander amendement scheen op betere gronden te steunen. Het strekte om te bepalen dat de lijfsdwang slechts tegen die vreemdelingen zou kunnen worden uitgeoefend, in wier land vonnissen, door regters van den Noord-Duitschen Bond gewezen, niet executabel waren, en dan nog slechts tot op het bewijs van des schuldenaars onvermogen.

Intusschen, de meerderheid wilde van geene uitzondering ten nadeele van vreemdelingen weten, en vereenigde zich met de vooral door den afgevaardigde Reichensperger daartegen aangevoerde gronden. Het belang van het land eischt dat men het verkeer met het buitenland bevordere en dat men de vreemdelingen lokke, in plaats van hen door hatelijke uitzonderings-

wetten af te schrikken, - al zoude ook de eene of andere schuldenaar van die liberale wetgeving misbruik kunnen maken. Zeer praktisch voegde het laatstgenoemde lid van den Rijksdag er bij: ‘Und was endlich die fremden Schwindler anbelangt, so fängt man die gerade am allerseltensten mit der Schuldhaft; die sind eben eingerichtet auf derartige Eventualitäten, die haben besseren Wind als honette Leute und die entziehen sich der Schuldhaft, schon bevor der Arrest gegen sie ausgesprochen ist’[1].

Het laat zich verklaren dat men, den lijfsdwang in het algemeen als geoorloofd en noodzakelijk erkennende, de toepassing tegen vreemdelingen in ruimere mate toestaat dan tegen inlanders. Maar, komt men er in Nederland toe, dat executiemiddel tegen inlanders geheel af te schaffen, dan zal men er zeker niet aan denken het tegen vreemdelingen te handhaven. Dit zou al te weinig met den geest onzer wetgeving strooken[2].

Buitendien, de grond waarop de uitzondering zou steunen, geldt niet alleen ten aanzien van *vreemdelingen*. Men heeft het oog op de moeijelijkheid om een in het eene land gewezen vonnis in een ander land ten uitvoer te leggen, en op de bezwaren, aan eene regtsvervolging in den vreemde verbonden. - Maar die moeijelijkheden en die bezwaren bestaan evenzeer ten aanzien van wanbetalende *landgenooten*, als deze, om zich aan de vervolging hunner schuldeischers te onttrekken, naar het buitenland de wijk nemen. Er bestaat dus al zeer weinig grond voor eene uitzondering ten nadeele van vreemdelingen.

Eindelijk de gijzeling wegens *handelsschulden*.

Het is opmerkelijk, dat de wenschelijkheid der opheffing van den lijfsdwang, ten aanzien van *deze* soort van schulden, in het buitenland bijna algemeen erkend is. Men begrijpt het, dat in den reëlen handel het te verleenen crediet niet wordt

1 Stenogr. Ber.

2 Opmerkelijk is het, hoe zelden hier te lande in den laatsten tijd de lijfsdwang tegen vreemdelingen (op grond van hun vreemdelingschap) is toegepast: van 1846-1864 vindt men: onder de 1421 in de gijzeling opgenomenen, vermeld 48 vreemdelingen (krachtens Art. 585, 10° Burg. Regtsv.) en in 1865 en 1866 onder de 176 in de gijzeling opgenomenen, *geen* vreemdeling.

afhankelijk gemaakt van de bevoegdheid om den schuldenaar zijne vrijheid te ontnemen en dat, waar in lagere sferen, met het oog op zoodanige bevoegdheid, crediet wordt verleend, hierdoor een ongezonde toestand geboren wordt, dien de wet niet behoort te beschermen. In de Belgische Kamers, waar zoo lang en zoo hevig over den lijfsdwang gestreden is, was er bijna niemand, die handhaving van dit regtsmiddel voor *handels*schhulden voorstond. Ook elders, waar uitzonderingen in de wetten zijn opgenomen, betreffen die meestal andere verbindtenissen, dan die uit handelsbetrekking ontstaan. Overal heeft men ingezien, dat de fatsoenlijke handelaar het middel beneden zich acht, en dat de wet, die het toelaat, dus vooral den minder kieschen schuldeischer te hulp komt.

En toch, - de Nederlandsche Minister, die vóór eenige jaren een nieuw Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering ontwierp, heeft, blijkens de Memorie van Toelichting, vooral in het belang van den *handel*, het behoud van den lijfsdwang wenschelijk geacht.

De Minister begreep intusschen, dat aan het betoog der wenschelijkheid, dat der regtmatigheid behoorde vooraf te gaan. Bij dit betoog der regtmatigheid, echter, maakt de Minister het zich al zeer gemakkelijk.

De tegenstanders, - zoo redeneert de Memorie van Toelichting, - beroepen zich op het ongeoorloofde eener *verpanding* der vrijheid. Maar zij vergeten, dat de lijfsdwang geene zoodanige verpanding onderstelt.

Dit laatste is volkomen waar. In mijn vorig Gids-artikel (1866, blz. 57) werd juist *tegen* den lijfsdwang aangevoerd, dat de *verdediging* van dit middel als eene op de wet steunende *verpanding* der vrijheid ongegrond is. ‘Pand toch,’ zeide ik, ‘onderstelt de mogelijkheid van verhaal der schuld op het verpande voorwerp. De regtmatigheid der verpanding berust op de gelijksoortigheid van de schuld en het verbondene; beide vertegenwoordigen eene geldswaarde.’

Alle denkbeeld van verpanding der vrijheid (uitdrukkelijk of stilzwijgend) moet hier wegvallen. De Minister betoogt het teregt. Maar welke is *dan* de regtsgrond, waarop de lijfsdwang steunt?

De Memorie van Toelichting beroept zich allereerst op de zeer zeker geoorloofde tusschenkomst van den staat tot tenuitvoerlegging der regterlijke gewijsden.

Dit beroep kan echter o.i. ten aanzien van veroordeelingen ter zake van burgerregtelijke verbindtenissen, alleen strekken tot regtvaardiging der gedwongen tenuitvoerlegging van vonnissen op die voorwerpen, die met het financiëel belang der schuldeischers in vergelijking kunnen worden gebragt en waarop dus verhaal mogelijk is: - ‘hij (de Minister) ontkent,’ - zoo lezen wij in de Memorie van Toelichting (blz. 105), - ‘dat de tusschenkomst van den staat om, met de naleving der burgerlijke verbindtenis, het gezag der burgerlijke wet, ook in het algemeen belang te handhaven, haar geoorloofd karakter mist, zoodra zij de persoonlijke vrijheid en daarmede de persoonlijkheid zelve onmiddellijk treft.’

Met allen eerbied voor den geachten steller der Memorie, mag men opmerken dat eene eenvoudige *ontkentenis* weinig overtuigend is: - voorts, dat in de aangehaalde zinsnede ter loops eene beschouwing wordt ingelascht, die al zeer weinig op hare plaats schijnt. De lijfsdwang zou ten doel hebben om ‘het gezag der burgerlijke wet, ook in het algemeen belang, te handhaven.’ Als dit zoo is, waarom het middel dan niet tot *alle* vonnissen uitgestrekt? En, als het hier de bescherming van het algemeen belang geldt, waarom de toepassing dan aan de willekeur van bijzondere schuldeischers overgelaten?

Het moge waar zijn, wat de Memorie van Toelichting verder aanvoert, dat de lijfsdwang een middel is om te *beproeven* of de wanbetaling voortvloeit uit onmagt of uit onwil. Maar hierin ligt geen regtsgrond. Want juist uit de onzekerheid, die tot zulk eene proefneming aanleiding geeft, vloeit regtstreeks voort, dat de lijfsdwang in zeer vele gevallen op *onvermogenden* wordt toegepast. De beproeving der solvabiliteit lost zich dan op in een onderzoek naar het meer of min regtmatige der gijzeling zelve. Want, blijkt ten slotte, na het ontslag van den schuldenaar, dat deze werkelijk onvermogend was, dan is tevens, ook in de oogen van hen, die het middel tot beteugeling van onwil en kwade trouw, geoorloofd en noodzakelijk achten, het onregtmatige der toepassing in dat bijzonder geval aangetoond.

Zou het in Nederland noodzakelijk zijn, bij de behandeling van een regtsmiddel, dat de naleving van burgerlijke verbindtenissen betreft, al de redeneringen te herhalen, die in vorige eeuwen gediend hebben ter bestrijding van een soortgelijk dwangmiddel, bij onderstelde overtreding der strafwet toegepast?

De gijzeling, beschouwd als een middel tot opsporing van verborgen schatten of tot geldafpersing aan vrienden en bloedverwanten van den wanbetaler, staat misschien op den ladder der openbare zedelijkheid nog eenige sporten lager dan de pijnbank, als middel tot ontdekking van schuld.

Maar, - zoo redeneert de Memorie van Toelichting verder, - is de schuldenaar te goeder trouw, hij kan immers door boedelafstand zich aan den lijfsdwang onttrekken.

Men zou kunnen antwoorden, dat de wet niets onregtmatigs mag veroorloven, ook al kan degene, te wiens nadeele de wetsbepaling wordt toegepast, door eene bijzondere handeling aan die toepassing een einde maken. - Er is echter meer. - Ofschoon onze wet den boedelafstand eene *gunst* gelieft te noemen, zal de gewone opvatting wel meer strooken met de zienswijze der Romeinsche juristen, die dit aan den schuldenaar toegekende middel een ‘jammerlijke weldaad’ achtten. Men gaat er zeker slechts in den uitersten nood toe over, alles wat men heeft aan anderen af te staan, en dat nog wel zonder door dien afstand van zijne schulden te worden bevrijd, daar, volgens uitdrukkelijke wetsbepaling, ook de goederen, die den schuldenaar *later* mogten aankomen, zijnen crediteuren behooren, tot de volle betaling toe!

En toch, hoe hard deze bepalingen ook zijn, in zekeren zin zouden zij kunnen strekken tot vermindering der onregtmatige gevolgen van het gijzelingsregt, indien de zaak zich in de praktijk toedroeg zoo als de Memorie van Toelichting schijnt aan te nemen.

Hoe werkt echter vaak het gijzelingsregt? De schuldeischer, die zich meer door vlugheid dan door kiesch gevoel onderscheidt, tracht vóór anderen vonnis te verkrijgen, uitvoerbaar bij lijfsdwang. Met dit vonnis in de hand weet hij den schuldenaar, bevreesd voor het verlies zijner vrijheid en evenmin op boedelafstand gesteld, tot eene schikking over te halen, die zeer ten nadeele der andere schuldeischers kan zijn. Komt het dan eindelijk tot faillissement, dan is misschien een groot deel der vroeger aanwezige activiteiten op die wijze, tot behoud der persoonlijke vrijheid, aan die schuldeischers afgestaan, die het minst zulke bevoorregting verdienen, en hunne handelingen wel zoo zullen hebben weten in te rigten dat van eene nietigverklaring door den regter geene sprake kan zijn.

De Minister meende ook de statistische opgaven omtrent de

werking van den lijfsdwang, gedurende de jaren 1846-1864, ten voordeele van zijn stelsel te kunnen inroepen. Uit die statistiek toch zoude blijken, dat in Nederland van de gijzeling ‘een zeer matig en zacht gebruik wordt gemaakt’[1]. In 19 jaren *slechts* 1421 personen in de gijzeling opgenomen! Gemiddeld *slechts* 74 per jaar! - Hoe weinig! - En dan in al dien tijd *slechts* 58 vrouwen! - En slechts één persoon die de *volle vijf jaren* in de gijzeling heeft doorgebragt!

't Is inderdaad aandoenlijk!

Is dat woordje *slechts* daar met regt gebezigd, welnu, men brenge hulde aan de gematigdheid, en vooral ook aan de galanterie der Nederlandsche schuldeischers, - men verheuge zich dat hun gevoel van betamelijkheid, - ik zoude haast zeggen hun regtsgevoel, - over het algemeen meer ontwikkeld is dan dat van den wetgever, men erkenne dat zij althans zich niet te dikwijls door hartstogt laten medesleepen tot het bezigen van een middel dat vaak het geleden verlies nog vergroot, - maar men bewere niet dat de lijfsdwang moet gehandhaafd worden op grond van het geringe misbruik dat in Nederland daarvan gemaakt wordt. Genoeg dat er misbruik *kan* gemaakt worden (niet alleen door Nederlanders, maar ook door vreemdelingen, die hier een vonnis verkregen hebben), - genoeg dat de wetgever hier de vrijheid der ingezetenen afhankelijk stelt van de willekeur van particuliere schuldeischers, - genoeg dat verkeerde berekening of wraakzucht er toe *kan* leiden dat onvermogenden alleen *om hun onvermogen* worden opgesloten.

Maar bovendien, is de gevolgtrekking door de Regering uit de Nederlandsche statistiek afgeleid, niet ook in andere opzigten eenzijdig?

Diezelfde statistiek leert dat, gedurende 19 jaren, van de 1421 in de gijzeling opgenomen personen 736 (dus meer dan de helft) hunne vrijheid hebben verloren voor schulden *beneden* de ƒ 200 -! en slechts 99 voor schulden *boven* de ƒ 1000 -! De omstandigheden, waaronder de schulden werden aangegaan en de lijfsdwang toegepast, leert de statistiek ons natuurlijk niet. Maar zou de onderstelling al te gewaagd zijn dat vele dier schulden onder de ƒ 200 - een niet zeer zuiveren oorsprong hadden, of dat althans het crediet verleend werd zonder

1 ‘Memorie van Toelichting’, bl. 108.

dat de schuldeischer op de solvabiliteit zijns schuldenaars konde rekenen? Ook in Nederland zouden welligt de cijfers der statistiek de gevolgtrekking wettigen ‘dasz hauptsächlich die Personen des geringeren Handel- und Gewerbestandes die Schuldhaft zu erleiden hatten, die letztere also dazu dient *jene ungesunden und miszlichen Kreditverhältnisse zu fördern*’[1], waarop wij ook hierboven reeds hebben gewezen.

Hoe dit ook zij, het verlies der vrijheid, waar het zeer geringe sommen betreft, doet ons nog pijnlijker aan dan waar het de wanbetaling van vele duizenden zou gelden.

En dit mag men met zekerheid stellen, dat het crediet van den Nederlandschen handel niet zou worden geschokt door de afschaffing van een middel van bedwang, dat door Duitschland, Oostenrijk, Frankrijk, België, Engeland en de meeste Zwitsersche kantons reeds als onbruikbaar verworpen is en weldra ook in Italië en vele andere landen verdwijnen zal.

De afschaffing van den lijfsdwang in handelszaken kan misschien eenvormigheid van wetgeving bevorderen, waar die bijzonder gewenscht is. Ik bedoel het *wisselregt*.

Op dit oogenblik gelden ten aanzien van den wissel twee geheel verschillende stelsels. Vooreerst de oude, in den *Code de Commerce* opgenomen theorie van Pothier, die den wissel beschouwt als eene ‘remise de place en place’ en de erkenning van genoten waarde eischt. Deze leer, die overal geldt waar het Fransche regt of een op Fransche leest geschoeid wetboek den wissel beheerscht, was vooral gerigt tegen het misbruik dat van den wissel zou kunnen gemaakt worden ter ontduiking der woekerwetten (daarom erkenning van genoten waarde) en als middel om het regt van lijfsdwang toe te kennen, waar de wet dit niet verleent (door het vereischte van plaats-verschil, meende men het gebruik van den wissel te beperken tot zijne oorspronkelijke bestemming, - overzending van geldswaarde van de eeue plaats naar de andere). Dat de woekeraars zich door die voorzorgen van den Franschen en van andere wetge-

1 Uittreksel uit de Memorie van Toelichting van het Noord-Duitsch Ontwerp, bij Lesse, S. 8.

vers, niet hebben laten afschrikken, en den wissel toch wel hebben weten dienstbaar te maken aan hunne operatiën, is genoeg bekend. En men mag zich dan ook verwonderen over de naïveteit van vele Fransche regtsgeleerden, die de zoogenaamde waarborgen tegen misbruik nog nuttig en noodzakelijk achten[1].

De Duitsche wisselwet heeft met dat verouderde stelsel gebroken en den handel ontslagen van de nuttelooze belemmeringen, die uit het Fransche wisselregt voortvloeijen. De wisselteekening schept eene zelfstandige verbindtenis tegenover elken houder; - wat buiten den wissel om tusschen de onderteekenaars is overeengekomen, is voor den houder onverschillig; - of de waarde is genoten of niet, het raakt hem niet en behoeft dus ook niet uit den wissel te blijken; - het plaatsverschil, ofschoon historisch te verklaren, is bij den wissel, als betalingsmiddel van den handel, geen vereischte meer. Men weet dat het Duitsche wisselregt meer en meer veld wint; in den laatsten tijd is vooral ook in Italië bij herhaling daarop de aandacht gevestigd, en het zal daar zeker weldra in het wetboek opgenomen worden.

Sinds de afschaffing der woekerwetten, bestaat er geen grond meer voor de belemmerende voorschriften van het wisselregt, die ten doel hadden ontduiking dier wetten tegen te gaan.

En, is eens overal de lijfsdwang vervallen, dan zal het laatste voorwendsel verdwenen zijn, dat de oude wisselleer deed verdedigen, - de vrees namelijk, dat men langs dien weg bij *overeenkomst* zich aan de gijzeling zou kunnen onderwerpen.

De wisselverbindtenis zal dan nog steeds voor den schuldeischer eigenaardige voordeelen opleveren: een zelfstandig vorderingsregt, overdragt door endossement, wettelijke solidariteit der verschillende onderteekenaren, rentebetaling sedert den protestadag, enz. Maar het strijdt geenszins met de openbare orde, dat men zich *die* voordeelen bedingt ook daar, waar geen aanleiding bestaat tot wisseltrekking, in den historischen zin, - als middel tot betaling van gelden op eene andere plaats.

Daarom zal, meenen wij, de afschaffing van den lijfsdwang een krachtig wapen blijken ter bestrijding der verouderde wis-

1 Vgl. o.a. de debatten op het Internationaal Congres van Gend in 1863, ‘Annales’, p. 203 sqq. Vooral de Parijsche Advocaat Colfavru heeft toen met warmte de versleten theorie verdedigd.

seltheorie en tot bevordering der zoo wenschelijke eenvormigheid van wetgeving op dit gebied, overeenkomstig de beginselen der Duitsche wet. De wissel, bestemd om een aantal landen te doorreizen, wordt thans gedurig aan andere regelen onderworpen, alvorens hij zijn einddoel bereikt. De onzekerheid, die uit dit verschil van wetgeving voor den houder kan ontstaan, is geen gering bezwaar. De internationale regts-conflicten, hoe belangrijk voor de wetenschap, zijn vooral daar te vermijden waar het een handelspapier geldt, bestemd om den houder bijzondere regtszekerheid en spoedig verhaal te verschaffen[1].

Ziedaar dus een, zij het ook niet regtstreeksch, gevolg van het vervallen der gijzeling aangewezen, dat bij de beoordeeling van het vraagstuk welligt ook eenigzins verdient in aanmerking te komen.

Waar het echter eene instelling geldt, die men in beginsel onregtmatig acht, mag op dergelijke gevolgen slechts geheel ter loops gewezen worden.

De onregtmatigheid kan ook niet worden weggenomen door het invoeren van beperkingen bij de toepassing, zoo als men wel eens heeft zien voorstellen. Reeds in het vorige Gids-artikel (1866, blz. 64 vgg.) heb ik het ondoeltreffende dier beperkingen (bevoegdheid van den regter om het gijzelingsregt toe te staan of te weigeren, - voorafgaande uitwinning van des schuldenaars goederen, - de duur der gijzeling afhankelijk gesteld van het bedrag der schuld, enz.) trachten aan te toonen. De geschiedenis van de wetgeving der voornaamste landen in het laatste vijftal jaren heeft het vroeger uitgesproken oordeel bevestigd. Aan dergelijke beperkingen bleek men nergens waarde te hechten.

Ook het Nederlandsch ontwerp-wetboek heeft geen van die beperkingen opgenomen. De voorgestelde vermindering van het maximum van den duur der gijzeling (thans *vijf* jaren) tot op *twee* jaren, verdient zeker toejuiching: voorts ook de uitsluiting van den lijfsdwang, ten aanzien van personen beneden *achttien* jaren. Ten aanzien van vrouwen en grijsaards boven de 70 jaren, durfde men nog zelfs geen volledige vrijstelling aannemen. Openbare koopvrouwen wil men aan de gijzeling onderworpen laten, en evenzoo de 70-jarigen, ten aan-

1 Zie over de wenschelijkheid dier eenvormige wetgeving mijn Voordragt op het Congres te Gend, ‘Annales,’ l.c.

zien van enkele schulden. - Ja, in sommige opzigten wordt nog zelfs verscherping der bepalingen voorgesteld. Zoo wil men afschaffen het verbod van gijzeling *op de beurs, gedurende den beurstijd*. Voorts wil het nieuw ontwerp den *lijfsdwang*, bij schadeloosstelling wegens onregtmatige handelingen, op alle, tot zelfs de *geringste* geldsommen toegepast zien, terwijl die thans eerst boven de ƒ 150 kan worden uitgesproken. Opmerkelijk is het, dat de Belgische wetgever, die toch juist voor het geval van dergelijke veroordeelingen, aan den lijfsdwang waarde bleef hechten, begrepen heeft (misschien wel in navolging van ons tegenwoordig Wetboek), dat executie-middel niet voor geringer sommen dan fr. 300 te mogen toelaten.

Bij de wet van 17 Sept. 1870 werd in Nederland de doodstraf afgeschaft.

De onschendbaarheid van het leven des misdadigers werd hier door den wetgever verkondigd, terwijl in Frankrijk de menschenslagting op hoog gezag steeds aanhield.

Reeds uit dit oogpunt was de afkondiging dier wet een zeer verblijdend feit. Een klein volk, dat dergelijke lessen van beschaving en menschelijkheid durft geven, is zedelijk groot.

Intusschen, met hoeveel vreugde ook, om den wille van het beginsel, de afschaffing der doodstraf vernomen werd, - de praktische beteekenis van den maatregel werd verminderd door de omstandigheid, dat de doodstraf sinds lang als feitelijk vervallen mogt worden aangemerkt.

De lijfsdwang is een ander overblijfsel van vervlogen tijd en uitgeroeide vooroordeelen. Maar de lijfsdwang. een wapen ten dienste van menschelijken hartstogt, zal niet ongebruikt blijven zoolang de menschelijke natuur dezelfde blijft. De schuldeischer, die prijs stelt op de achting zijner medeburgers, schaamt zich dat middel te bezigen, - en zoo werkt het hoofdzakelijk ten gunste van hen, wien het *virtus post nummos* tot leuze strekt, of die hun wraakzucht wenschen te koelen.

En zoo is, ook uit een ander oogpunt, de afschaffing van het verouderd executie-middel nog noodzakelijker dan die eener verouderde straf. De lijfsdwang is eene vrijheidstraf, waarvan de uitvoering aan bijzondere personen wordt overgelaten. De staats-

magt verleent hier haar tusschenkomst als gehoorzame dienaresse van den schuldeischer, en, bij voorkeur, van den onbeschaamden, eerloozen schuldeischer.

Wordt de lijfsdwang afgeschaft, dan zal niet enkel kunnen worden gejuicht over de erkenning van een beginsel, - maar er zal een einde gemaakt worden aan een bij herhaling gepleegd onregt.

Intusschen - het zal niet zoo gemakkelijk zijn hier deze hervorming tot stand te brengen als de afschaffing der doodstraf. De Nederlander is afkeering van gruwelen: zijn gemoed is zachter gestemd dan dat van andere natiën. Daarom werkt bij hem ook misschien in mindere mate dan bij anderen, het publieke wraakgevoel, - de zucht om een aanranding der maatschappelijke orde op den misdadiger te wreken. - De bekende, sinds Beccaria zoo dikwijls en in zoo velerlei vorm herhaalde argumenten tegen de doodstraf, konden zoodoende in Nederland vrij gemakkelijk veld winnen. Gevoelt men ook medelijden met de verslagenen, men begrijpt dat zij niet gebaat worden door den dood van hun moordenaar[1]; - maar anders is het met den lijfsdwang: de opsluiting van den schuldenaar kan misschien in enkele gevallen den schuldeischer betaling verschaffen! En deze mogelijkheid weegt zwaar. - Daarbij pleit de loffelijke oud-Hollandsche soliditeit misschien wat al te sterk *voor* hem, die te vorderen heeft, *tegen* den wanbetaler.

De zekerheid echter dat jaarlijks door de gijzeling aan een aantal personen, die *onvermogend* zijn, de vrijheid wordt ontnomen (dus eene opsluiting zonder nut voor de schuldeischers), behoort zwaarder te wegen dan de mogelijkheid dat een enkele onwillige daardoor tot betaling wordt gedwongen.

Moge dit ook door den Nederlandsche wetgever weldra worden ingezien!

T.M.C. ASSER.

1 Terwijl ook de geringe waarde der doodstraf als afschrikkingsmiddel gebleken was.

De Nederlandsche Handel-Maatschappij.

Binnen weinige weken zullen de aandeelhouders in de Nederlandsche Handel-Maatschappij geroepen worden tot eene gewichtige beslissing. Gewichtig voor hen zelven niet alleen, maar voor het geheele vaderland. Zij zullen hebben uit te spreken, of het charter der Maatschappij, dat met 31 Decemcember 1874 eindigt, wederom met vijfentwintig jaren zal worden verlengd.

Aan die omstandigheid danken wij de verschijning van twee merkwaardige geschriften: van de Beschouwingen van den Heer F.W.C. Blom, lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, en van een Memorie, door de Directie der Maatschappij aan haar stemgerechtigde deelhebbers gericht[1]. Zij vormen met het uitmuntende werk van Mr. H.W. Tydeman, in 1867 verschenen[2], de hoofdbron, waaruit men eenige kennis kan putten omtrent de handelingen en resultaten van deze machtige naamlooze vennootschap gedurende de laatste twintig jaren.

Wel gaf hare oprichting in het jaar 1824 aanleiding tot eene niet onbelangrijke openbare gedachtenwisseling, en koos Mr. Gerrit de Clercq de bestemming en geschiedenis der Nederl. Handel-Maatschappij in 1843 tot het onderwerp zijner

1 De Nederlandsche Handel-Maatschappij. Beschouwingen naar aanleiding van het naderend einde van haar tweede 25 jarig tijdvak door F.W.C. Blom, Lid der Tweede Kamer der Staten Generaal. Rotterdam, M. Wijt en Zonen. 1871.
Aan de Stemgerechtigde Deelhebbers in de Nederlandsche Handel-Maatschappij, bij het naderend einde van haar tweede tijdperk. Amsterdam, Gebrs. van Es.

2 De Nederlandsche Handel-Maatschappij. Bijdrage tot hare geschiedenis en waardeering in verband met het koloniaal beheer door Mr. H.W. Tydeman. 1867.

academische dissertatie, maar behalve in enkele kritieke momenten, zoo als in de jaren 1830-1831 en vooral bij het ten einde spoeden van haar eerste vijfentwintigjarig tijdvak in 1849, hield zij de publieke pers weinig bezig. - Geboren onder een stelsel, waarvan openbaarheid geen karaktertrek vormde, is het niet onbelangrijk op te merken, hoe zeer hare geheimzinnigheid toenam, naarmate een nieuwere geest ons land doordrong. De jaarlijksche, vrij uitvoerige verslagen, door haren president in de eerste jaren van haar bestaan uitgebracht, hielden met 1834 op, in druk te verschijnen. Van de daarop volgende werden slechts korte uittreksels in de couranten gevonden en sedert 1849 heeft alle openbaarheid opgehouden.

Ik geloof dat men onjuist zou oordeelen, wanneer men van dien afnemenden lust tot publieke mededeelingen de schuld uitsluitend aan de Directie der Maatschappij toeschreef. Andere invloeden zijn vermoedelijk daarbij in het spel geweest. De intieme betrekking, waarin de Maatschappij tot haren koninklijken stichter, in zijne hoedanigheid van aandeelhouder, maar bovenal van garant eener vaste jaarlijksche rente verkeerde, en de algeheele wijziging van hare inrichting en hare werkzaamheden tengevolge van de invoering van het cultuurstelsel van van den Bosch en het daaraan verbonden consignatiecontract, maken het niet onwaarschijnlijk, dat van hooger hand nu en dan wenken tot omzichtigheid werden ontvangen, die door de Directie niet mochten worden in den wind geslagen. Naarmate de Maatschappij meer een deel uitmaakte van het financieële en koloniale raderwerk, naar diezelfde mate moest ook haar gebouw meer gelijk worden aan het mat-glazen huis, waarin onze vroegere ministers van koloniën zetelden. Natuurlijk evenwel was het, dat juist die omstandigheden de publieke belangstelling en nieuwsgierigheid naar hare handelingen en hare ware verhouding tot de regeering, in de jaren 1835 tot 1848 het levendigst maakten. Men meende recht te hebben als staatsburger bekend te worden gemaakt met de diensten, door de maatschappij aan het gouvernement bewezen, en met de contractueële voordeelen, door de regeering wederkeerig aan haren uitsluitenden handelsagent verleend. Die wensch werd echter niet bevredigd en zelfs werd daaraan niet te gemoet gekomen. Van daar, dat de Maatschappij in die jaren blootstond aan velerlei beoordeeling en onbillijke veroordeeling en menig ongunstig gerucht gangbaar werd, dat zij met weinig moeite had kunnen

logenstraffen. Indien de Directie van die dagen door periodieke mededeelingen den wensch naar inlichtingen had willen voldoen en onjuiste voorstellingen wederleggen, zij zou zich vóór en bij de hernieuwing van haar charter in 1849 niet aan zulk een strijd en zulk eene heftige oppositie hebben blootgesteld gezien, en menige onaangename of minder heusche opmerking hebben voorkomen.

Vergelijken wij den storm, die in 1846 tegen haar opstak, met de groote kalmte, waarmede thans de beslissing van haar voortbestaan aan hare eigene aandeelhouders wordt overgelaten; stellen wij tegenover de oppositie en vijandschap van vóor 25 jaar de éenstemmigheid en blijkbare sympathie, die zich thans ten gunste van de tweede verlenging van haar charter openbaart, dan kunnen wij niet anders dan der Maatschappij geluk wenschen met zulk een belangrijken omkeer in de publieke opinie te haren opzichte.

De oorzaak van die veranderde stemming kan niet geheel, kan zelfs niet hoofdzakelijk in de handelingen der Maatschappij gedurende haar tweede vijfentwintigjarig tijdperk worden gezocht. Eene uitmuntende administratie, loyauteit en soliditeit in al hare ondernemingen, en de zucht om naar haar beste weten, met inachtneming harer eigene belangen, de nationale handel, scheepvaart en nijverheid te bevorderen, hebben haar van den aanvang gekenmerkt. In beide tijdperken is zij onveranderlijk daaraan getrouw gebleven, maar de omstandigheden en vooral de politieke verhoudingen, waarin zij in de eerste en in de tweede periode verkeerde, waren in menig opzicht zeer verschillend.

Een enkele historische terugblik zal ons daarvan overtuigen.

De Nederlandsche Handel-Maatschappij, in 1824 door Koning Willem I ontworpen en gesticht met een kapitaal, dat aanvankelijk op 37 millioen werd vastgesteld, doch reeds in 1827 op 24 millioen werd teruggebracht, omdat het weldra bleek, dat de som te groot was voor vruchtbare besteding, had en heeft nog ten doel: ‘de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visscherij, landbouw, fabrieken en trafieken in Nederland en zijne overzeesche bezittingen, en zulks door, met inachtneming van hare eigene belangen, de bestaande en voor Nederland voordeelige handelsbetrekkingen uit te breiden, door nieuwe wegen voor den nederlandschen handel te openen en door al zulke ondernemingen, welke het vertier der voortbrengselen van de

nederlandsche nijverheid kunnen vermeerderen en bevorderen en welke, naar het oordeel der Directie, minder onder het bereik van particulieren vallen.' Dit doel wordt eenigszins nader omschreven in art. 59 der artikelen van overeenkomst, waarin gesproken wordt van den e i g e n en den c o m m i s s i e - h a n d e l naar en van al zoodanige plaatsen, waar het uitzicht op goeden handel bestaat, of waar de Directie vermeent, zelfs met eenige opoffering, aan Neêrland's handel en nijverheid nieuwe wegen te kunnen bereiden, terwijl daaraan nog de bepaling is toegevoegd, dat 'de Maatschappij bepaaldelijk deel deemt aan den handel tusschen Nederland, de Oost-Indiën en China, en aan dien in Indië van haven tot haven.'

Dat reeds bij de oprichting de gevoelens verdeeld waren omtrent de doeltreffendheid van het stichten van één groot handelslichaam, dat door zijn kapitaal zulk een overwegenden invloed op alle takken van bedrijf zou kunnen uitoefenen, zal niemand bevreemden. Vele bestaande handelshuizen zagen hunne ondernemingen en relatiën door zulk een machtigen concurrent bedreigd; maar ook, afgescheiden van hen, in wier directe belangen de nieuwe stichting ingreep, verhieven zich vele stemmen, die in de Maatschappij niet het geschikte middel zagen, om handel, scheepvaart, nijverheid en visscherij uit den toestand van kwijning en verval op te heffen, waarin zij destijds verkeerden. Zij meenden, dat de aanmoediging van den particulieren ondernemingslust, de prikkeling der individueele krachten, gepaard met de toepassing van een stelsel van vrijen handel en vrije scheepvaart, een laag tarief en eene doortastende verbetering van het Indische muntwezen, beter het doel zouden doen bereiken dan één handels-instituut, door bescherming en subsidie, door kunstmatige aankweeking en door de uitoefening van eene macht, die wellicht tot monopolie kon worden, zou vermogen te doen. Zij vreesden daarvan de gewone gevolgen der protectie: uitdooving van het particulier initiatief, onnatuurlijke ontwikkeling van sommige bedrijven ten koste van het algemeen.

Onder dien strijd der meeningen werd de Nederlandsche Handel-Maatschappij geconstituëerd. Hare eerste handelsoperatiën waren niet gelukkig; zij dacht misschien te veel aan dat gedeelte van hare roeping, waarbij haar, *zelfs met eenige opoffering*, de wegbereiding voor Neêrland's handel en nijverheid tot taak werd gesteld.

Gedurende de eerste jaren van haar bestaan ontvingen de

aandeelhouders dan ook slechts de 4½ pct. rente, hun door den Koning gegarandeerd. Tot welke opofferingen de koninklijke cassette daardoor werd verplicht, is ons onbekend.

Reeds weinige jaren na hare vestiging brak de opstand in België uit. De afscheiding der zuidelijke provinciën, waardoor de handel- en nijverheidsbelangen van Antwerpen, Gent, Brugge, Ostende, Brussel, Luik, Doornik, enzv. voortaan aan de beschermende zorg der Maatschappij werden onttrokken, maakte eene groote wijziging der artikelen van overeenkomst noodig, en bracht op nieuw de wenschelijkheid van haar bestaan ter sprake. Die wijzigingen kwamen in 1831 tot stand en strekten hoofdzakelijk om allen belgischen invloed op de samenstelling en het beheer der Maatschappij uit te sluiten.

Men weet, wat sedert is gevolgd. Aan de eene zijde een politiek van volharding in België, waaraan belangrijke sommen werden ten offer gebracht, aan den anderen kant eene uitgeputte schatkist, waarover sommigen reeds het dreigende spook van een staatsbankroet zagen zweven. Die toestand eischte dringende en onmiddellijke voorziening. De invoering van den verplichten teelt van producten voor de europeesche markt, met andere woorden, van de gouvernements-cultures, was daarvan het gevolg. De werkkring der Maatschappij veranderde geheel van gedaante. Zij werd door de regeering aangesteld tot haren agent voor den overvoer en verkoop der gouvernements-producten; zij bewees daartegen financiëele diensten, die slechts bij benadering zijn te waardeeren. Merkwaardig en verrassend waren de directe stoffelijke uitkomsten van het cultuur-stelsel van 1835 tot 1849; een tropische millioenen-regen scheen de smachtende nederlandsche schatkist te drenken, maar haar bodem bleek zóo uitgedroogd te zijn, dat zelfs al die weldadige druppelen niet genoegzaam waren. Eindelijk verspreidde de openbaarmaking van staat B licht over den toestand, en bracht de vrijwillige leening van 1844 ons radicale genezing aan.

In beide politieke daden van dat tijdvak achtte de publieke meening de Nederlandsche Handel-Maatschappij middellijk betrokken, zoowel in het volhardingstelsel, tegenover de Zuidelijke provinciën toegepast, als in de invoering van het systeem der verplichte cultures en het daaraan verbonden consignatiestelsel. De populariteit der Maatschappij kon er bezwaarlijk door winnen. Het tal harer bestrijders en benijders groeide in dezelfde evenredigheid aan, als de verderfelijke gevolgen van onze

politiek in België, en de verbazende voordeelen, uit het consignatie-contract voor de Maatschappij ontspruitende, meer openbaar werden.

Allen, die liever aan de geleidelijke, zij het ook langzamere ontwikkeling van den particulieren landbouw op Java, de verbetering van onzen financiëelen toestand en de herleving en uitbreiding van al de takken van ons volksbestaan hadden wenschen overgelaten te zien, vormden met hen, die onmiddellijk na de roemrijke dagen van Augustus 1831 den strijd met België hadden willen eindigen en in de scheiding berusten, eene machtige partij in de pers en in den lande, die met weinig gunstig oog de werking der Handel-Maatschappij beschouwde.

Had de sluier des tijds na 1843 de gebeurtenissen in België van lieverlede aan de publieke belangstelling onttrokken, niet alzoo ging het met de oppositie, die uit economische gronden tegen het handelslichaam werd gevoerd. Men herinnert zich, dat vooral sedert 1847 de koloniale oppositie, die in hoofdzaak eene economische en sociale kan worden genoemd, krachtig haar stem tegen het cultuur- en consignatie-stelsel en tegen het monopolie der Handel-Maatschappij, dat daaraan was vastgeknoopt, verhief.

Onder den indruk van het opgewekte politieke leven en van den geest der hervorming, die den geheelen europeeschen dampkring destijds vervulde, verkreeg ook de koloniale hervormingspartij nieuwe krachten en meerderen aanhang. Haar programma, waarop afschaffing der heerendiensten, opheffing der verplichte cultures en consignaties, erkenning van den vrijen arbeid, toepassing van erfpacht- en eigendomsrechten, geschreven stond, vond in dien veelbewogen en geestdriftigen tijd luiden en warmen weêrklank in de gemoederen.

Het was te midden van dien strijd en die gisting der meeningen, dat over het voortbestaan der Nederlandsche Handel-Maatschappij, gedurende een tweede tijdvak van vijfentwintig jaren, moest worden beraadslaagd en beslist. In tal van geschriften werd die verlenging bestreden en op de opheffing van elke contractuëele betrekking tusschen de regeering en de Maatschappij aangedrongen.

De beraadslagingen in de Tweede Kamer vertoonden denzelfden geest van tegenstand tegen den voortduur van het formeele consignatie-contract, in November 1835 ten opzichte van koffie, suiker en indigo gesloten en later ook op thee,

specerijen en andere artikelen toegepast. Maar hoe heftig de strijd ook wezen mocht, de zege bleef aan de Handel-Maatschappij. Met groote meerderheid zag zij in 1849 hare overeenkomst met het gouvernement vernieuwd. Zij deed daarbij echter eenige belangrijke concessies, vooral in de berekening harer provisie, en legde zich - medegaande met den geest des tijds - wijselijk neder bij eenige restricties en een enkel voorbehoud, door de regeering gewenscht, waarbij de bevoegdheid der laatste tot het verzilveren van een deel harer producten in Indië zelf werd erkend. In het jaar 1853 werden de artikelen der overeenkomst op nieuw gewijzigd in het voordeel van den staat en in de richting van eene vrijere beweging ten aanzien van den verkoop. Het gouvernement behield zich daarbij het recht voor, om na 1° Januari 1860 alle Indische producten zonder onderscheid, des verkiezende, in Indië te verkoopen, doch verbond zich tot dien tijd al de koffie, suiker, indigo en specerijen, welke in Nederland's Indië aan de regeering werden geleverd, af te geven aan de Maatschappij, om door deze naar Nederland overgevoerd en aldaar verkocht te worden, met uitzondering van de specerijen, benoodigd voor de behoeften ten oosten van de Kaap de Goede Hoop en van eene hoeveelheid van 200,000 picols koffie en 150,000 picols suiker. Bleef het gouvernement ook na 1° Januari 1860 de producten naar Nederland consigneeren, dan werd die consignatie aan de Maatschappij verzekerd.

Mochten in het eerste tijdperk de winsten, door de Maatschappij uit hare betrekking tot de regeering behaald, soms buitensporig hoog kunnen worden genoemd, met het oog bovenal op het haar toegekende monopolie en op de buitengewone tegemoetkomingen of garantiën, die zij voor sommige takken harer handelsoperatiën op directe of indirecte wijze geacht werd te ontvangen, ik geloof, dat in dit opzicht al de vroegere grieven zijn vervallen door de bepalingen der overeenkomst van 1853, welke zoo ik meen nog van kracht zijn, met uitzondering van de uitbetaling der pensioenen en verlofstractementen, die thans door het departement van koloniën geschiedt.

Volgens die overeenkomst, geniet de Maatschappij na 1854 voor hare werkzaamheden de volgende provisie:

a voor het te gelden maken der producten, het gewone delcredere daaronder begrepen ..... 2 pCt.

b. voor de bestelling en uitzending van goederen .. 1 pCt.

c. voor specie-verzendingen..... ½ pCt.
d. voor betaling van pensioenen, delegatiën en verloftractementen..... 1 pCt.
e. voor de werkzaamheden harer factorij, 's jaars ƒ 140,000.

Wellicht is in de laatste bepaling nog een atoom van den ouden zuurdeessem terug te vinden.

Bij de waardeering van de billijkheid en zelfs gematigdheid dezer provisie vergete men niet - trouwens de Directie zelve herinnert er aan in hare memorie - dat het gouvernement als voorschot op zijne producten nog eene doorloopende som geniet van 10 millioen tegen eene rente van 3½ pct. Bij den tegenwoordigen rentestandaard van 5 pct. kan het offer, door de Maatschappij of, zoo men wil, door haar reservefonds op die wijze aan haren committent gebracht, op anderhalve ton 's jaars worden geschat.

De terugblik, dien ik mij heb veroorloofd en waarbij ik niet zoo zeer de handelingen en lotgevallen der Handel-Maatschappij zelve als de politieke omstandigheden, waaronder zij werkte, heb aangestipt, zal, zoo ik hoop, voldoende worden beschouwd ter verklaring van de veranderde stemming te haren opzichte. De bestrijding, die zij gedurende haar eerste tijdvak ontmoette, was voor een goed deel van politieken aard, vooral in de jaren na 1830 tot 1849. Met het doel om het cultuur- en consignatiestelsel te treffen, vielen de slagen op de instelling neder, die in dat systeem zulk een machtige factor was. Men bracht den strijd op een gebied, waarop hij niet behoorde. Zoolang de regeering de verplichte teelt van producten voor hare rekening vasthield en die producten in het moederland meende te moeten verkoopen, kon zij ongetwijfeld voor de waarneming harer handelsbelangen geen beter en solider agent vinden dan de Maatschappij. Monopolie was het noodzakelijk gevolg dier koloniale politiek. Het ging niet aan, en mocht ondoenlijk worden beschouwd om de consignaties te verdeelen tusschen verschillende handelshuizen, of ze aan te besteden voor de laagste provisie. De regeering zou zoodoende òf het kwaad hebben verplaatst, òf hare belangen in de waagschaal hebben gesteld. Had zij eenige solide firma's uitgekozen, het verwijt van bevoorrechting ware haar evenmin ontgaan; had zij daarentegen eene vrije concurrentie voor het verkrijgen harer consignaties geopend, zij zou allicht hebben kunnen vervallen in handen, die niet al de gewenschte waarborgen van zekerheid aanboden.

Het was niet de Maatschappij, die de koloniale politiek in de afgekeurde richting bracht; het was veeleer het cultuurstelsel, dat de Maatschappij van hare oorspronkelijke roeping en van het doel, door haren koninklijken stichter beoogd, deed afwijken. Zóo groot was die afwijking, dat bij de discussies over de vernieuwing van haar charter in 1849 bleek, dat zij eerst tot de voortzetting besloot, nadat zij van de regeering de verzekering had ontvangen, dat deze geneigd was hare betrekking tot, en overeenkomsten met haar te vernieuwen. ‘De grondslag van de continuatie was dus eigenlijk hare betrekking tot de regeering. Zoover was zij van hare oorspronkelijke bestemming afgeweken’[1].

Evenmin kunnen, naar mijne meening, de zeer rechtmatige grieven over de hooge belooningen en de buitengewone garantiën en vergoedingen, haar toegekend, in billijkheid de Maatschappij zelve bereiken. Zij deed wél om voor hare eigene belangen te zorgen en voor hare diensten den hoogsten prijs te bedingen, en zij handelde gelijk iedereen in hare stelling handelen zou, door te trachten om de opofferingen en verliezen voor hare aandeelhouders zoo gering mogelijk te maken, waar zij gedwongen werd om ‘zelfs met eenige opoffering’ nieuwe wegen te bereiden en nieuwe kanalen te openen voor de vaderlandsche nijverheid, scheepvaart en handel. Wederom behoort hier het verwijt te worden teruggebracht tot dat vaderlijk gouvernement, dat te goeder trouw meende in protectie en kunstmatige kweeking het geneesmiddel te vinden voor de treurige kwijning van onze volksbedrijvigheid, of dat door geldelijken nood gedrongen, eischen inwilligde en voorwaarden onderschreef, onvereenigbaar met het algemeene belang.

Aan dat alles is voor een goed deel een einde gekomen. Niemand zal meer beweren, dat de belooningen overdreven hoog zijn, en weinigen zullen ontkennen dat, zoolang het consignatie-stelsel in kracht blijft, de Handel-Maatschappij de meest gewenschte tusschenpersoon moet worden genoemd. Het cultuurstelsel, ofschoon nog niet begraven, volgens sommigen nog niet overleden, verkeert in onze dagen in een bedenkelijken toestand. Van lieverlede zijn al de zoogenaamde kleine cultures van het gouvernement opgeheven. De nieuwe suikerregeling zal de verplichte levering van het product aan de re-

1 Mr. H.W. Tydeman, De Nederlandsche Handel-Maatschappij, blz. 303.

geering doen vervangen door een abonnement of eene belasting in geld. Alleen het koffie-monopolie op Java, de specerijenpluk in de Molukken, en de tinontginning op Bangka zijn in wezen gebleven. Het is zelfs niet gewaagd hun nog eenigen levensduur te voorspellen. Zoo eenig gevaar de gouvernementskoffecultuur dreigt, dat gevaar zal wellicht komen van de zijde der verjongde en weder voor vijfentwintig jaren vernieuwde Handel-Maatschappij.

De vijandschap der tegenstanders van het cultuur- en consignatiestelsel is verzacht door de overwinningen, reeds door hen behaald. Zij schijnen met kalmte de geleidelijke ontwikkeling eener gewijzigde koloniale politiek af te wachten, en in te zien dat althans de Maatschappij niet meer het voorwerp van hun aanval behoort te zijn. De Maatschappij zelve heeft in haar tweede tijdperk vele grieven opgeheven en blijken gegeven van haar wensch tot terugkeer naar hare oorspronkelijke bestemming. Zij heeft veel goeds en nuttigs beproefd en veel heilzaams tot stand gebracht of door hare ruime middelen ondersteund.

Hoe geheel anders is dan ook hare tegenwoordige verhouding tot het publiek dan in de dagen van 1849!

Ik beroep mij op haar eigen geschrift, haar eersten stap op het gebied der openbaarheid. Thans wordt haar voortbestaan niet meer volstrekt afhankelijk gesteld van den voortduur der regeerings-consignaties. Haar bijzonder initiatief herleeft, en met zelfvertrouwen, in het gevoel van eigen kracht en energie, in het volle bewustzijn van de schoone en uitgebreide velden, die haar ter ontginning of verdere bebouwing zijn aangewezen, en van den omvang van hare taak, wendt zij zich thans tot hare aandeelhouders. Het uitsluitend steunen op de voordeelen van haar agentschap - ofschoon zij ze hoogelijk blijft waardeeren en ze natuurlijk gaarne zou zien bestendigen - heeft nu plaats gemaakt voor de aanwijzing van andere bronnen, waaruit zij meent ook in de toekomst, geheel op eigen wieken drijvende, haren aandeelhouders een aannemelijk dividend te mogen beloven. Haar betoog over de wegen en middelen, die haar open zullen staan tot vruchtbare ondernemingen, zal ongetwijfeld een gunstigen indruk bij hare actionarissen maken, in zooverre het een ernstig streven en een helder inzicht verraadt, om bij het verloopen der getijen, de bakens te verzetten, eene kunst, welke wij Nederlanders meer als spreekwoord plegen te gebruiken dan in toepassing te brengen.

Alvorens tot de nadere beschouwing dier memorie over te gaan, zoude ik wenschen, niet alleen allen aandeelhouders, maar allen, die belang stellen in de nationale welvaart, dringend uit te noodigen kennis te nemen van de degelijke en met groote zorg en studie doorwerkte brochure van den Heer Blom. De schrijver zelf geeft zijn geschrift slechts als eene eenvoudige bijdrage en als eene inleiding tot de studie eener hoogst belangrijke aangelegenheid, die eerlang in behandeling zal moeten komen. In mijn oog is het echter meer dan dat. Ofschoon minder uitvoerig, wat de mededeeling der historische détails betreft dan de werken van de Clercq en Tydeman, geeft de Heer Blom in beknopten vorm een helder en zaakrijk overzicht van de geschiedenis en de resultaten der Maatschappij, waaruit men zich een zuiver beeld kan vormen van de richting en inrichting, de deugden en gebreken van dat handelslichaam. Met eene objectiviteit, die hem tot eer verstrekt, heeft hij zich, bij de behandeling van zijn onderwerp, zorgvuldig onthouden van het betreden van het politieke terrein. Slechts ten opzichte van éene kwestie, komt zijne persoonlijkheid op den voorgrond, namelijk bij de beschouwing van het stelsel der koffie-veilingen. De verleiding was daar dan ook inderdaad groot voor zulk een onvermoeid en gehard strijder als de Heer Blom, die tal van jaren geharnast in het krijt trad ter bevechting van dat monster, dat ‘het twee-veilingenstelsel’ werd genoemd. Ik kan mij begrijpen en ik vind het menschelijk en vergefelijk, dat hij de verzoeking niet kon weêrstaan in 't voorbijgaan nog een enkelen lansstoot op zijn dooden vijand te richten.

In zooverre het gemis aan openbaarheid en de spaarzaamheid van officieële gegevens het mogelijk maakten, heeft de schrijver ons een blik doen werpen op het eerste optreden der Maatschappij, hare aanvankelijke handelsverrichtingen, de tusschenkomst en ondersteuning der regeering, de wijziging van haar werkkring tengevolge van het cultuurstelsel, haar lijnwaaduitzendingen en haar eigen handel gedurende de laatste jaren. Hij heeft daaraan zeer belangrijke bijlagen toegevoegd omtrent de goederen door de Nederlandsche Handel-Maatschappij in Nederland aangevoerd van hare oprichting tot 1870; omtrent den uitvoer uit Nederland van lijnwaden naar Nederland's Indië en het aandeel der Maatschappij in dien uitvoer; omtrent de vergelijking van den invoer op Java van katoenen manufacturen met nederlandsche certificaten van oorsprong, en van

vreemd fabriekaat; omtrent de jaarlijksche dividenden der Maatschappij, den loop der koffieprijzen, de scheepvaartbeweging in Nederland, vergeleken met Antwerpen, Hamburg en Bremen, en den uitvoer der voornaamste producten van Java van 1864-1868, gesplitst in gouvernementsuitvoer en particulieren uitvoer naar Nederland en naar elders.

Al deze met zorg en ijver samengestelde tabellen dienen ter toelichting der verschillende belangrijke beschouwingen, die de brochure bevat, in verband tot onze scheepvaart, nijverheid en handel in het algemeen en tot de operatiën der Maatschappij in het bijzonder.

Ware zij verschenen nadat de Memorie van de Directie het licht had gezien, zij zou waarschijnlijk, wat hare conclusies betreft, positiever zijn geweest. Dit geldt vooral de appreciatie van de *eigene* handelsondernemingen der Maatschappij. - Op de vraag, op welken grondslag zij werden gebouwd en wat haar karakter was, is ook thans nog geen antwoord te geven.

De even opgelichte sluier toont ons wel de financieële resultaten en beantwoordt dus wel de vraag, of er gewonnen of verloren werd, maar verbergt nog steeds de oorzaak dier winsten of verliezen, den aard en omvang en het gebied dier eigen operaties, zonder wier kennis eene juiste beoordeeling van het beleid zoowel als van het gehalte der zaken ten eenenmale onmogelijk blijft.

Uit de eindcijfers alleen ware echter voor den Heer Blom, indien ze hem bij het schrijven bekend waren geweest, toch eene *algemeene* conclusie omtrent den eigen handel der Maatschappij te trekken geweest, waarmede zeker velen gaarne kennis zouden hebben gemaakt.

Ik betreur deze omstandigheid te meer, omdat de conclusies naar mijne bescheiden meening behooren tot het zwakste gedeelte van het geschrift. Ik zal trachten dit aan te toonen.

De Heer Blom stelt zich de vraag voor, of de Maatschappij, thans bijna een halve eeuw oud, ook verouderd is? Om die vraag te onderzoeken, of liever om de onmisbare gegevens te vinden, die tot hare beantwoording worden vereischt, wenscht hij in de eerste plaats na te gaan, of de Maatschappij aan hare roeping heeft voldaan, en welk goed, en welk nadeel zij heeft verricht? In de tweede plaats wenscht hij te komen tot het besluit, of de instandhouding der Maatschappij noodig is in het belang van den staat, van den handel en van de aandeelhou-

ders, om daarna te overwegen, welke wijzigingen in hare grondslagen noodig zullen worden bevonden bij hare voortzetting, of welke de gevolgen van hare eventuëele ontbinding voor de algemeene welvaart zouden zijn.

In dit ruime cadre beweegt zich de brochure, waarvan het eerste gedeelte, in overeenstemming met den gedachtenloop van den schrijver, aan de geschiedenis der Maatschappij is gewijd. Haar wordingsproces en de aanvankelijke verhouding harer directie tot de regeering zijn zeer belangrijk. Neêrland's eerste Koning, wiens breede en scherpzinnige blik zich met ingenomenheid vestigde op alle grootsche ondernemingen, waardoor volgens de economische denkbeelden van zijn tijd, de welvaart en bloei van het vaderland en de koloniën konden worden bevorderd, nam persoonlijk deel voor 4 millioen in het maatschappelijk kapitaal. De bedoeling des Konings was, dat aan het nieuwe handelslichaam geenerlei privilegiën of monopoliën zouden worden toegekend, en dat het dienstbaar zou zijn aan de ontwikkeling van al de takken van ons volksbestaan. Bij aandachtige overweging van de bestemming der Maatschappij, zoo als zij is uitgedrukt in de artikelen van overeenkomst, blijkt het eigenaardig karakter der instelling. Zij is niet opgericht om alleen *eigen* voordeel te zoeken en als eenige maatstaf harer operatiën haar eigen belang te raadplegen; zij is tevens en zelfs in de eerste plaats geroepen, om het *algemeene* belang te bevorderen, om aan handel en nijverheid den weg te wijzen, nieuwe wegen te openen en krachtigen bijstand te verleenen, waar particuliere middelen te kort schieten. Zij moet eene pioniersrol vervullen op handelsgebied; zij moet elke onderneming schragen en steunen, waardoor de volksbedrijvigheid kan worden gebaat. Bevordering inzonderheid van de ontwikkeling onzer Oost-Indische bezittingen, zoowel direct als indirect, is haar tot taak gesteld. Stoomvaart en spoorwegen, alle verbeterde middelen van gemeenschap en vervoer behooren tot het domein harer zorgen. Zij heeft tot zekere mate eene onbaatzuchtige, philanthropische of - juister wellicht - eene tutelaire roeping te vervullen. Bij de beoordeeling van de geldelijke resultaten, die de Nederl. Handel-Maatschappij uit hare ondernemingen verkreeg, mag zonder onbillijkheid dit doel harer stichting niet worden uit het oog verloren.

Na de geschiedenis van de inwendige inrichting der Maatschappij te hebben geschetst, slaat de Heer Blom een blik op

hare handelsoperaties. Haar tasten in den blinde gedurende de eerste jaren van haar bestaan, hare proefnemingen in Oost en West worden in korte, levendige trekken herinnerd. Niet het minst belangrijk zijn de mededeelingen omtrent den handel in lijnwaden, en de protectie, die de Maatschappij daarbij van de regeering ondervond[1]. Gelijke bevoorrechting viel haar ten deel bij het zoogenaamde Preanger-contract en bij de opiumpacht. Het is duidelijk, dat de Maatschappij zich reeds zeer spoedig van hare macht en invloed bewust werd en daarvan tegenover de regeering gebruik wist te maken.

Was deze beknopte historische inleiding noodzakelijk tot het vormen van een oordeel over den aard der instelling, van meer actueel belang zijn de beschouwingen van den schrijver, waar hij zich de beantwoording voorstelt van de vraag, of de Maatschappij aan hare roeping heeft voldaan.

Haar invloed op de scheepvaart, op de katoennijverheid, op de productenmarkt hier te lande, op velerlei ondernemingen van publiek belang, door haar gesteund, wordt met groote onpartijdigheid gewaardeerd. Haar nut voor hare eigene aandeelhouders blijkt uit het bevredigende overzicht harer dividenden; hare diensten aan de regeering kunnen met eene groote mate van waarschijnlijkheid - officiëele zekerheid ontbreekt - als zeer gewichtig worden beschouwd.

Wanneer ik zeg, dat de Heer Blom zijn onderwerp met groote objectiviteit heeft behandeld, dan geldt het vooral dit deel zijner brochure, waarin hij de voor- en nadeelen, het goede en het kwade tegen elkander weegt, door de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan handel, scheepvaart en nijverheid bewezen. Wijst hij met groote ingenomenheid op de nuttige werking der instelling, hij plaatst daarnaast met gelijke onbevangenheid de schaduwzijde van haren invloed en inmenging en van het stelsel, dat zij vertegenwoordigde.

Het is altijd een moeielijk probleem, om aan te toonen, hoe een toestand zoude zijn geworden, indien zekere gegeven feiten niet hadden plaats gehad. In die moeielijkheid bevindt zich ook hij, die voor zich zelven tot eene voorstelling wenscht te komen van hetgeen onze handel en nijverheid thans zouden zijn, *indien* de Nederlandsche Handel-Maatschappij, het cultuur- en consignatie-stelsel en de differentiëele rechten nooit hadden be-

1 F.W.C. Blom, De Nederl. Handel-Maatschappij. bl. 20/21.

staan. Naarmate wij meer of minder vertrouwen stellen in individueele geestkracht en werkzaamheid, in vrijheid en zelfstandigheid, zal ons oordeel meer of minder gunstig luiden. Wij kunnen geraken tot wijsgeerige conclusiën; tot mathematische zekerheid nooit.

De Heer Blom neemt het *feit* aan, zonder zich te ver in dergelijke beschouwingen te verdiepen, en het resultaat van zijn onderzoek is ten slotte gunstig voor de Maatschappij. Allezins wenschelijk komt het mij voor, dat beide zijden van het betoog met ernst door zijne lezers worden getoetst en zij voor zich zelven daaruit de slotsom trekken.

Evenzeer als de Heer Blom moet ik erkennen, dat ik uit een economisch oogpunt niet zoo gereedelijk kan juichen in den invloed der Maatschappij gedurende haar eerste vijfentwintigjarig tijdvak, en ik mij hartelijk verheug, dat zij thans in eene geheel andere richting en op geheel andere wijze werkt dan tijdens de regeering van haren stichter. Niet de oprichting van eene krachtige en groote corporatie met een aanzienlijk kapitaal vormt de schaduwzijde, maar de wijze, waarop dat kapitaal tot 1849 werd besteed. Maar al wederom ligt een grooter deel der schuld bij de regeering dan bij het handelslichaam zelf, dat - vooral bij het consignatiestelsel - slechts een voortreffelijk werktuig was.

Het zwaartepunt der brochure had echter moeten liggen in de slotsom, waartoe de schrijver gekomen was omtrent het wenschelijke van de instandhouding der Maatschappij voor het Rijk, voor den Handel en voor hare Aandeelhouders.

Die slotsom is, gelijk ik reeds opmerkte, weinig positief. Terwijl de Heer Blom op bladz. 62, de opheffing der Maatschappij in het belang der regeering, onder de bestaande omstandigheden en behoudens herziening der wederzijdsche betrekkingen, minder wenschelijk acht, trekt hij op blz. 66 zijn oordeel aldus samen, dat de voortduring der Maatschappij in het belang der regeering niet volstrekt *noodzakelijk*; in dat des handels evenmin *noodig* en, bleef alles op den tegenwoordigen voet, zelfs *minder wenschelijk* schijnt, terwijl hij het belang der aandeelhouders aan hunne eigene beslissing overlaat.

Hoezeer de laatste verklaring het welsprekendst bewijs is, dat de Maatschappij hoe langer hoe meer in de openbare meening gelijk wordt gesteld met elke andere particuliere corporatie, waarbij het belang van den staat niet rechtstreeks meer is be-

trokken, en men haar dus volkomen vrijheid laat om te beslissen over hare toekomst, zoo zal echter deze conclusie eene teleurstelling zijn voor hen, die vooral van dezen schrijver gaarne voorlichting en advies zouden hebben ontvangen.

Indien wij voor ons zelven niet tot eene overtuiging zijn gekomen, zoo zullen wij door de slotsommen van den Heer Blom moeilijk tot zekerheid geraken omtrent de wenschelijkheid der nieuwe verlenging. Dankbaar voor de geleverde materialen, zou ik nog dankbaarder zijn geweest, indien de schrijver had kunnen goedvinden het gebouw zelf daaruit op te trekken.

Met grootere voldoening wijs ik op het slot van dit geschrift, waarin de wijzigingen worden nagegaan, die bij eene instandhouding der Maatschappij noodig zullen blijken te zijn en de verschillende ondernemingen worden beschouwd, die tot haren ruimen werkkring behooren.

Hier ontmoet ik de memorie der Directie, waar deze van ‘het gesloten boek der toekomst’ spreekt, gelukkig niet zóo hermetisch gesloten, dat niet eene enkele bladzijde daarvan is om te slaan. Ik meen mij tot de beschouwing van dat gedeelte der memorie te eerder te mogen bepalen, omdat de verdere inhoud hoofdzakelijk bestaat uit de mededeeling der financiëele uitkomsten van de laatste 21 jaren, van 1850 tot en met 1870, hier en daar toegelicht door de vermelding der oorzaken van de behaalde winsten en geleden verliezen, en uit het betoog dat ook bij niet-verlenging van het consignatie-contract de Maatschappij genoegzame levensvatbaarheid bezit. Eene analyse dier cijfers kan overbodig worden geacht, vooral voor de stemgerechtigde aandeelhouders, die ongetwijfeld zich reeds zelven eene meening hebben gevormd over het meer of minder bevredigend resultaat der verschillende rubrieken: van de eigendommen en aandeelen; de uitzendingen en aanvoeren (eigen handel); de factorij-rekening; de particuliere gouvernements-provisie; de interest; de wisselrekening; de assurantierekening; de onkosten en faillieten.

Niet het verledene, maar de toekomst trekt ons aan. Laat ons aan de hand der Directie daarin een bescheiden maar belangstellenden blik trachten te werpen.

Vooropstellende, dat een aanzienlijk kapitaal eene onmisbare voorwaarde zal blijven voor het welslagen der Maatschappij, geeft de Directie de hoop te kennen, dat ook na 1874 de consignatie van koffie en tin gedurende korter of langer tijd zal worden bestendigd. Ik geloof, dat die hoop zeer gegrond is;

maar ik beaam de meening van den Heer Blom, dat het niet wenschelijk is, dat de regeering zich te dien opzichte *binde* voor eenigen tijd. Zij moet geheel vrij zijn, om bij veranderde omstandigheden te handelen, zoo als het staatsbelang het vordert. - Blijft zij voortgaan met consigneeren, zij zal ongetwijfeld geen ander intermediair kiezen dan de Maatschappij; die overtuiging is voor de laatste voldoende. De vernieuwing van een vast contract, van eenigen legalen band moet, dunkt mij, het gouvernement ontraden worden.

De Directie vestigt daarna de aandacht op de suiker-industrie op Java, waarin zij èn als eigenares van eenige fabrieken, èn als geldschietster ten behoeve van een veel grooter aantal, in hooge mate betrokken is. Zij verwacht zelfs voor hare belangen veel goeds van de invoering der nieuwe suikerregeling. In verband tot deze cultuur en industrie herinnert zij, dat ter verzekering van de behoorlijke werking der agrarische wet, beschikbaarstelling van nederlandsch kapitaal een hoofdvereischte is, en dat niemand beter dan zij zich geroepen kan achten om langs dezen weg kapitaal aan de ontwikkeling van den Indischen landbouw dienstbaar te maken en daardoor tevens nieuwe levenskrachten aan den handel te schenken.

Met groote ingenomenheid zal deze verklaring zeker door allen worden ontvangen, die overtuigd zijn, dat hierin vooral de roeping en de vruchtbare werkkring der Maatschappij moeten worden gezocht, niet alleen bij de geneigdheid, die zich in de laatste jaren toonde, om kapitaal uit die gewesten terug te trekken, maar bij de volstrekte onmogelijkheid voor den particulieren handel, om zulk een belangrijk deel van hare kapitalen als voorschot of geldschieting in landelijke ondernemingen vast te leggen, als voor eene krachtige ontwikkeling van Indische cultuur en industrie in steeds toenemende mate zal worden gevorderd. Daartoe kan de Maatschappij zich bij uitnemendheid als geroepen beschouwen. Door de toepassing der agrarische wet zullen vele nieuwe en groote landbouwondernemingen in erfpacht kunnen verrijzen en, door de verzekering van het bezit- en de toekenning van het eigendomsrecht, voor de nijvere hand onmetelijke velden ter ontginning kunnen worden ontsloten. Maar de handel kan het daarvoor vereischte kapitaal niet aan zijne operaties onttrekken; het is de Handel-Maatschappij die hier tusschen koopman en producent op voor haar zelve vruchtdragende wijze kan optreden en door de ver-

meerdering der productie het meest aan hare bestemming zal beantwoorden, welke haar de bevordering èn van handel èn van landbouw en nijverheid voorschrijft en in de eerste plaats de ontwikkeling onzer Indische koloniën op het hart bindt.

Indien zij haren werkkring hiertoe bepaalde, zou deze reeds belangrijk en veelomvattend genoeg zijn, om haar voortbestaan in het algemeen belang wenschelijk en nuttig te maken. Maar er is meer; wat zij voor Oost-Indië zal kunnen doen, zal zij ook voor Suriname vermogen. Die kolonie op te heffen uit den staat van *malaise*, waarin zij thans verkeert, door krachtig aan te dringen op vermeerdering van handen, en op breede schaal de immigratie van veldarbeiders te bevorderen, ligt geheel op den weg der Maatschappij en kan voor haar zelve even rijke vruchten afwerpen als voor die belangrijke en te veel verwaarloosde kolonie zelve, die door de zeldzame vruchtbaarheid van haren bodem geroepen is tot eene zeer aanzienlijke productie, en door hare gunstige ligging tot winstgevend handelsverkeer met de Nieuwe en de Oude Wereld.

Waarlijk men zou geneigd zijn bij den ruimen werkkring, dien de Maatschappij in onze eigene bezittingen heeft te vervullen, zich af te vragen, of het wel noodig zou zijn, dat zij zich thans nog tot taak stelde voor den nederlandschen handel nieuwe wegen te openen en onze markten van aanvoeren te voorzien, welke de particuliere koopman zich niet geroepen acht hierheen te leiden? Bij den gelukkig ontwaakten meerderen ondernemingsgeest in onze koopsteden, zou de Handel-Maatschappij zich wellicht van dat gedeelte van hare taak ontheven kunnen achten en aan het particuliere initiatief kunnen overlaten, hier te lande een markt te vestigen van tot dusver spaarzaam of niet aangevoerde artikelen. Zij zou althans dat niet meer behoeven te doen ‘zelfs met eenige opoffering.’ Geldt hetzelfde ook niet ten opzichte onzer lijnwaden-industrie, nu Twenthe en Brabant zoo krachtig aan de moederlijke beschermingszorgen blijken te zijn ontwassen?

Dat het der Handel-Maatschappij voortdurend vrij staat om die aanvoeren en uitzendingen te bewerkstelligen, behoeft geen betoog; maar de maatstaf der beoordeeling is dan niet meer het vervullen van eene taak, maar de kwestie van eigen winst en voordeel, waarin zij met ieder ander koopman gelijk staat.

Uit dit oogpunt, en uit dit oogpunt alleen, moeten de ondernemingen van en naar Amerika, Japan, China en andere

landen, waarnaar de vingerwijzing der Directie heenstrekt, worden beschouwd, en niemand dan zij zelve kan hier oordeelen, wat hare belangen zullen medebrengen.

Indien de Maatschappij een minister ware, tot wien men interpellaties richtte, zou ik haar naar de bedoeling willen vragen van de phrase, waarin zij zegt dat ‘bij eene toekomstige handelsbeweging wel degelijk op Amerika het oog mag worden gevestigd, te meer daar van onze aanraking met de nieuwe wereld de rechtstreeksche betrekkingen met Nederland's Indië niet behoeven te worden uitgesloten.’ Beteekent dit dat Java met Californië en de Westkust in directe verbinding zal worden gebracht, of dat de handel met Amerika geen schade zal doen aan haren Indischen werkkring? Ik meen het eerste te mogen aannemen. -

Wij hebben gezien welk een uitgestrekt veld der Maatschappij voor hare werkzaamheid openstaat, ook al werd die kleine, vruchtdragende boomgaard gesloten, waarin de consignatie-provisie groeit. Bij een goed en verstandig beleid, voorgezeten door echten koopmansgeest en voorgelicht door dien eigenaardigen practischen koopmansblik, die eenigermate eene devinatorische gave schijnt te zijn, kan dus de Maatschappij ook in het derde tijdvak rijke winsten afwerpen voor hare aandeelhouders en voor het algemeene belang van moederland en koloniën. Hoe minder de officieële banden zijn, die haar aan het gouvernement verbinden, hoe meer zij in eigen kracht middelen zal vinden om nuttig werkzaam te zijn.

Ik veroorloof mij, met alle bescheidenheid, eene positiever conclusie dan de Heer Blom.

Ik acht de verlenging van het charter der Maatschappij zeer nuttig en wenschelijk, zoowel voor de regeering, voor zooverre en voor zoo lang zij een handelsagent behoeft, als voor het algemeen belang, inzonderheid ook onzer koloniën, en voor het belang der aandeelhouders.

Ik houd mij verzekerd, dat veranderde tijdsomstandigheden ook daaraan geëvenredigde gewijzigde artikelen van overeenkomst zullen te voorschijn roepen. In de eerste plaats mag voortdurende en volkomene openbaarheid van de handelingen en resultaten der Nederlandsche Handel-Maatschappij worden verwacht; in de tweede plaats schijnt het alleszins billijk aan de aandeelhouders invloed toe te kennen bij de benoeming van de directeuren en de commissarissen, en verdient het denkbeeld ernstige

overweging, om jaarlijks eene algemeene vergadering te houden, voor alle stemgerechtigde deelhebbers toegankelijk. Alle bepalingen, die een protectionistisch of exclusief karakter dragen en voorschriften bevatten, die de vrije beweging der Maatschappij belemmeren, zouden kunnen vervallen, zoowel ten opzichte der bevrachting van schepen als van de wijze van verkoop der producten. Van zelven zal, bij meerdere zelfstandigheid als handelslichaam, vermoedelijk de inrichting der bureaux eenige verandering ondergaan en het feit, waarop de Heer Blom op bladz. 54 zijner brochure wijst, daardoor verdwijnen. De veranderde geest zal eene veranderde organisatie noodzakelijk maken in den zin van toenadering tot de gewone werkverdeeling op ieder koopmanskantoor.

Mocht al de oprichting van één groot handelslichaam in het jaar 1824 niet zonder bedenking zijn, in onzen tijd van groote handels- en bankinstituten, van machtige corporaties en associaties, klemt dat bezwaar niet meer. De vrees voor monopolie of schadelijk overwicht heeft opgehouden te bestaan. Het bestaan der Handel-Maatschappij dreigt den particulieren handel met geen enkel gevaar. Daarentegen kan zij, bestuurd door eene wakkere en intelligente Directie, veel zegen verspreiden voor ons land en onze koloniën.

Haar worde daartoe op nieuw voor vijfentwintig jaren de gelegenheid gegeven! De erkenning van het vele goede, dat men aan haar heeft te danken, maar meer nog dan dat, de verwachting van de nog grootere voordeelen, die zij in de toekomst kan afwerpen, leide hare aandeelhouders tot het besluit om haren duur te bestendigen! -

JOH. C. ZIMMERMAN.

Reisherinneringen.

‘Nulla dies sine linea.’

In den winter van 1869-70 viel mij het voorrecht ten deel eene reis naar het Zuiden van Europa te maken en een bezoek aan eenige havenplaatsen der Middellandsche zee te brengen. Door bijzondere omstandigheden kwam ik in aanraking met personen en had ik toegang tot plaatsen, niet licht voor een ieder genaakbaar.

Ik hoop dat mijne reisindrukken, ook buiten den engen vriendenkring, eenige belangstelling zullen mogen ondervinden.

Lyon.

Den 6^{den} December kwamen wij te Lyon aan, en namen wij onzen intrek in het Grand Hôtel de Lyon, in alle opzichten een uitstekend logement. Tot mijn groot leedwezen mistte het den 7^{den} zeer sterk, zoodat ik weinig heb kunnen genieten van de ongetwijfeld heerlijke uitzichten, die de stad hier en daar aanbiedt. Ik kon echter wel bespeuren, dat Lyon eene fraaie stad is; zelfs vertoont zij enkele gedeelten, die gerust eene vergelijking met Parijs kunnen doorstaan. Ik noem slechts de Place Louis le Grand, een der grootste pleinen van Europa, en de Place Napoleon, met een welgeslaagd standbeeld van Napoleon I (ik heb tijdens den laatsten oorlog ergens gelezen, dat men er kanonnen van gegoten heeft). Als eene bijzonderheid trof het mij, dat het paard des keizers kennelijk een engelsch paard voorstelt; ik herinner mij niet dezen type van paarden nog

ooit bij een groot standbeeld ontmoet te hebben: gewoonlijk ziet men den type Wouwermans. Die engelsche type geeft iets meer geëlanceerds aan het geheel, hetgeen, dunkt mij, als eene goede eigenschap kan aangemerkt worden. Ik geef echter gaarne toe, dat het een zonderling effect zou maken, b.v. ‘Willem den Zwijger’ op een engelsch paard aftebeelden; vooral omdat in dien tijd deze type van paarden niet bestond; maar 'k hoop daarentegen ook, dat men, bij 't vervaardigen van ruiterstandbeelden voor personen uit onze eeuw, niet zal blijven hechten aan het oude model van paarden: zij mochten deugdelijk zijn, sierlijk zijn zij niet.

Onwillekeurig denkt men te Lyon aan *zijde* (althans als men getrouwd is); ik liet mij dus naar eene zijdefabriek brengen. Grooter teleurstelling heb ik zelden ondervonden. Ik had mij voorgesteld een enorm gebouw, waarin duizende snorrende raderen, door stoom gedreven; in mijne verbeelding had ik mijlen zijde in bonte kleurenmengeling, in weinige oogenblikken zich voor mijn oog zien ontrollen en tot ontzaglijke balen zien te zamen pakken om in Oost en West, Noord en Zuid den roem van Lyon om de schouders en heupen van het zijdedragend geslacht te gaan verkondigen; ik had gehoopt de Lyonsche mannelijke en vooral vrouwelijke bevolking à la besogne te zien; niets van dat alles!

Ik werd gebracht vóór een huis van alledaagsch voorkomen; een echt burgermannetje ontving mij aan de deur en bracht mij een wenteltrap op in een kamertje, waarin eenige patronen in zijde geweven ten toon hingen, o.a. de portretten van keizer Napoleon III, van keizerin Eugénie, van Washington, enz. (zwart op witten grond). Hij bood dergelijke portretten in 't klein, een lapje zijde zoo groot als mijne hand, voor 2 francs tekoop aan en trachtte mij, echter zonder eenig enthousiasme, het kunstige dezer nijverheidsprodukten te beduiden. Hoewel reeds tamelijk afgekoeld door 't mannetje in het kamertje, vroeg ik, toch nog eenigszins hopende iets belangrijks te zullen zien, naar de ateliers. Hij noodigde mij uit hem te volgen en bracht mij nu in verschillende kamers, allen even klein en somber, waar in elke hoogstens zes mannen zaten te weven, ieder aan een weefgetouw, op de wijze als tafelgoed, enz. gemaakt wordt.

Na eenige vragen bleek mij ten slotte, dat het mannetje eigdnlijk niet anders was dan de verhuurder der verschillende weeftoestellen, waarvoor hem ongeveer 1 fr. 50 c. per toestel

en per dag werd betaald door de werklieden, die hier gewoonlijk voor rekening van een magazijn kwamen zitten weven. Of zij veel of weinig afmaakten was hem glad onverschillig, als hij 's avonds zijne huur maar kreeg; 't zou mij zelfs niet verwonderen, dat hij van zijdeweverij evenmin verstand had als de koetsier die mij buiten zat te wachten. En ik, die hoopte een der belangwekkendste industrieelen te zullen ontmoeten, gaf het mannetje een fooitje en reed, voor goed genezen van de zijdefabrieken, naar het parc de la tête d'or, dat in den zomer ongetwijfeld veel genot aan de stedelingen zal verschaffen; zelfs nu zag het er, niettegenstaande het altijd nog mistig was, zeer goed uit. De Rhône stroomt er langs en brengt er frissche lucht, die Lyon, waar 't snikheet kan zijn, zoozeer noodig heeft.

Den volgenden morgen (den 8sten Dec.) verliet ik Lyon, te 7.40 met den train poste, die mij te 3.45 te Marseille zou brengen.

Te Orange, waar wij eenige minuten stil hielden, had ik eene nieuwe gewaarwording. Ik had Lyon verlaten, wegens de koude in dikke winterkleeding gehuld, en à force van waterstoven en gesloten raampjes de coupé zoo warm mogelijk gehouden. Te Orange gevoelde ik een onweêrstaanbaren lust den bodem van het Prinsdom, al was 't ook slechts een oogenblik, te betreden; wie schetst mijne verbazing. toen ik mij bij 't verlaten van het rijtuig eensklaps verplaatst gevoelde in de liefelijkste lentelucht, die met de koude herinneringen van den Moerdijk, zelfs van Lyon, het meest frappante contrast vormde. In een oogenblik had ik mij ontdaan van overjassen en cache-nez, en toen de trein zich weder in beweging zette, zat ik met open ramen en de waterstoven, als lastige warmteverwekkers, verre van mij gestooten. Nu vertoonden zich ook de olijfboomen, met hun bleek groen, en hier en daar een oranje- of citroenboom met goudgele vruchten. Te Arles vergunt de trein een kortstondigen doch belangwekkenden blik op het beroemde Amphitheater. Een weinig later meenden wij de Middellandsche zee reeds te zien; het is echter l'étang de Berre, een zeer groot zilt meer, dat met de zee in verbinding staat en vele uren in omtrek groot is. De spoortrein volgt het geruimen tijd en voert ons eindelijk bij Pas-des-Lanciers door den grootsten tunnel van Frankrijk (4638 meters), waarin wij, hoewel in vliegende vaart, 6 minuten begraven blijven.

Weldra vertoont zich Marseille met zijne tallooze villa's, en

op den achtergrond zien wij de blauwe Middellandsche zee, die als een doorschijnend kleed de schoone stad om de lenden geslagen is. Een kolossaal en prachtig station trekt een oogenblik mijne aandacht, maar weldra dwingt de ontzaglijke drukte, aan elke groote stad bij de aankomst van spoortreinen eigen, ook mij verder te gaan, en weinige minuten later bevind ik mij in het Grand Hôtel du Louvre et de la Paix, rue Cannebière.

Marseille.

‘Si Paris avait une Cannebière, ce serait un petit Marseille,’ zeggen de bewoners dezer laatste stad, en ik moet bekennen, de Cannebière is eene alleraangenaamste straat. Zij begint bij de ‘ancien Port’, eene haven vol prachtige koopvaarders, en doorsnijdt, onder verschillende benamingen, als: Allée de Meilhan en Boulevard de la Madeleine, nagenoeg de geheele breedte der stad in ééne rechte lijn.

De Cannebière is breed, als een Parijsche boulevard, zonder de lastige drukte, en voorzien van flinke trottoirs; mooie winkels en uitmuntende cafés noodigen u uit binnen te treden.

Gaat men in de richting der haven, dan krijgt men, door de zachte helling der straat, een overzicht over haar geheel, dat een duidelijk denkbeeld van de beweeglijkheid van Marseille's inwoners geeft, en aan het einde zien wij de blauwe zee, die de ontelbare masten der rijkgeladen schepen zachtjes heen en weder wiegelt. Vooral in de nabijheid van de haven, waar een nieuw kolossaal beursgebouw staat, zien wij de meest verscheidene types en kleedingen, waaraan de Levant zoo rijk is. Tegenover de Beurs, op de Place-Royale, zitten eenige koopvrouwen onder groote parasols, bloemen, limonade, oranjeappelen, enz., tekoop aan te bieden; ik vergeet geheel dat het winter is en heb het opwekkend gevoel, dat de zachte lentelucht aanbiedt.

Den avond van mijne aankomst te Marseille was er juist eene vrij algemeene illuminatie der particuliere huizen, ter eere van 't Concilie van Rome, hetgeen, hoewel niet bijzonder bezienswaardig, eene menigte menschen op de been bracht. Ik bezocht dien avond nog het zoogenaamde Casino in de Allée des

Capucines, een groot lokaal, waarin operettes vertoond en chansonnettes gezongen worden. Een gedeelte van den ingang is geplafonneerd met spiegels, hetgeen een zonderling effect teweegbrengt; voorts geven nagemaakte palmboomen en eigenaardige muurschilderingen eene min of meer Oostersche tint aan deze zaal, waar men de demi-monde van Marseille, zeer behaaglijk vertegenwoordigd, kan aanschouwen. De entrée was er vrij, de vertering echter zeer hoog, en alle uren, meen ik, was men verplicht weder iets te bestellen, hetgeen natuurlijk aanleiding geeft tot een onophoudelijk ‘va et vient’, dat nog al hinderlijk is.

Een zoogenaamd ‘Café turc’, dat ik na het Casino nog ging zien, vertoonde mij niets anders dan een in Turkschen stijl gebouwd en beschilderd zaaltje, veel goud en rood, geene divans, geene pijpen, geene Turken.

Den 9^{den} Dec. reed ik 's morgens in eene open calèche, door de stad, langs de voornaamste gebouwen, en vervolgens over het Prado. Dit is eene lange breede laan met plataanboomen beplant; na een kwartier rijdens komt men aan de Villa Borelli, een groot modern kasteel, omgeven door een keurig park, waarin allerlei zuidelijke planten en bloemen. Weldra vertoonen zich de zee en de dreigende rotsen, die de haven van Marseille tegen 't woedende element beschutten; wij rijden nu op 't geen men reeds hier ‘route de la Corniche’ noemt en zien het bekende Chateau d'If aan onze regterzijde op een eilandje. Wie Monte-Christo gelezen heeft meent een ouden bekende voor zich te zien, en de wonderbare ontvluchting van Edmond Dantès komt u voor den geest.

Het uitzicht hier aan het einde van 't Prado is verrukkelijk schoon, en dat het niet de voor mij geheel nieuwe impressie was, die mij de blauwe Middellandsche zee met hare soms witachtig gekleurde rotsen zoo deed bewonderen, is mij later gebleken, toen ik na eenige maanden op deze plaats terugkwam, en haar schoon mij nog altijd evenzeer trof; toch had ik in die maanden heel wat van de wereld gezien.

Ik reed vlak langs de zee op een zonnigen weg om de stad; rechts zag ik nu eens kale lichtgele rotswanden, dan weder bekoorlijke villa's en tuinen; links sloegen de onvergelijkelijk schoon gekleurde golven soms met donderend geluid tegen en over de parapet, die den weg beschermde.

Bij het op eene hoogte gelegen ‘Café de la réserve,’ liet ik mij

uitzetten, genoot daar een niet licht te vergeten uitzicht en maakte kennis met de beroemde *bouillablaisse*, den nationalen schotel van Marseille. Het is eene combinatie van allerlei visch: snoek, paling en andere soorten, die ik niet duidelijk herkend heb, gestoofd in eene saffraansaus; hierbij behoort nog een schotel met sneedjes wittebrood drijvende in eene dergelijke saffraansaus. Menigeen zal à propos van die saffraan den neus optrekken; ‘visch met saffraan’ schijnt in den beginne heterogeen; toch heb ik niemand met bouillablaisse kennis zien maken of hij was er ‘enthousiast’ van; zij die zich aan deze uitdrukking ergeren, raad ik naar 't Café de la réserve te gaan en zich te laten genezen.

‘Voulez-vous des coquillages?’ zeide de gedienstige garçon vóór de bouillablaisse gereed was, en zonder te weten wat ik ondernam zei ik: ‘volontiers.’ Nu bracht hij mij ‘prères, clovis en oursius’ en leerde mij ze eten. De prères zijn wat grooter dan de clovis en overigens vrij gelijkvormig aan de schelpen op onze stranden; men opent ze met een mes, en het schelpdier, dat ze bevatten, is aangenaam van smaak; dit laatste beschouwe men als eene geheel personeele opinie. De oursins zijn veel merkwaardiger: men stelle zich voor een donkerbruin dier van het voorkomen en de grootte eener niet ontbolsterde kastanje. De garçon snijdt hem onmeedoogend de bovenste helft, waaraan zich trouwens geene pooten bevinden, af, en nu vertoont de oursin zich inwendig als een wit, rond schaaltje, waarin vier oranjekleurige in een kruispunt zich vereenigende eetbare zelfstandigheden, een geleiachtig oranje kruis; niettegenstaande de vreeselijke operatie wandelt de doodelijk gewonde, van zijn dekstuk beroofde oursin over uw bord; zoo gij den moed hebt, schept gij met een lepeltje het oranjekruis uit het wandelende schaaltje en doodt daardoor oogenblikkelijk het beklagenswaardige schepsel. De echte liefhebbers schatten den oursin boven den oester.

Zoowel de smaak van den oursin als de wijze van hem te eten bevielen mij zóó weinig, dat ik slechts den dood van één dier zeemonsters op mijn geweten draag.

Bij 't vervolgen van mijn toer om de stad wees men mij een prachtig paleis, voor Keizer Napoleon III gebouwd, dat echter nooit door hem met een bezoek was vereerd. Vervolgens liet ik mij naar ‘Nôtre dame de la garde’ brengen, de welbekende kerk op eene hoogte gelegen, waar de dankbare zeelieden hunne beloften aan de Heilige maagd komen afdoen;

menigeen komt hier met een zeer dun kaarsje, een waslucifer gelijk, terwijl hij, toen de storm om hem huilde en woedde, vele ponden was beloofde. O! als Nôtre dame de la garde inhalig was of notitie hield van alle niet eerlijk afgedane schulden, hoe weinig zeelui zouden er eene tweede reis goed afbrengen!

Toch kan ik mij voorstellen, dat menige arme matrozenvrouw of matrozenmoeder vol hoop den berg beklimt, om er in de kerk voor Nôtre dame te knielen: dat zij gesterkt door de zoete hoop en vooral door de overtuiging, dat zij voor den dierbare gedaan heeft wat ze kon, den berg weder afdaalt. Nu, ik had er niet anders te doen dan naar 't prachtige uitzicht te staren, en daaraan vergastte ik mij ruimschoots. De omliggende bergen, amphitheatersgewijze bezaaid met meer dan 5000 villa's of bastides (want de rêve van een Marseillaan is een buitentje) en de heerlijke aanblik der zee, waarop eene menigte schepen zeilen en stoomen, geven een verrukkelijk en grootsch geheel.

Toulon.

Ik verliet Marseille den 10^{den} Dec. des namiddags te 12.30 en kwam ongeveer te 2 ure te Toulon aan.

De spoorweg loopt grootendeels tusschen de rotsen; nu en dan ziet men even de zee, en in vergelijking van het vervelende rijden tusschen de rotsen is dat zeegezicht als eene oase in de woestijn.

Te Toulon nam ik mijn intrek in ‘la Croix d'or’, een zeer oud, doch zindelijk hôtel, iets wat men in het Zuiden van Europa, zelfs in den winter, niet genoeg op prijs kan stellen: Marseille liet mij in dat ééne opzicht eene onaangename herinnering. Onze Consul, de Heer Jouve (een Franschman), had gezorgd, dat het arsenaal en het bagno voor ons toegankelijk waren, en onder het geleide van den Heer Lieutenant de vaisseau Vincenot, adjudant van den Prefect maritime den Vice-admiraal Choppart begaven wij ons naar het arsenaal, waarvan de toegang voor het publiek gesloten is. Door eene groote poort binnengereden bevond ik mij op een enorm plein; rechts eene

lange reeks van gebouwen, links groote hoeveelheden masten, hout- en ijzerwerk opgestapeld.

Al dadelijk zag ik hier vier galeiboeven, twee aan twee geketend, zich in de zon koesterend, op den grond rusten; toen wij hen naderden, stonden zij op en groetten ons min of meer op militaire wijze.

Onmogelijk is 't u den indruk weder te geven, dien het gezicht dezer vier menschen op mij maakte; ik gevoelde, dat ik ijselijkheden ging aanschouwen; maar laat ik niet vooruitloopen, en liever eerst eene oppervlakkige beschrijving van het arsenaal geven. Wij treden de rij gebouwen binnen en komen in eene zeer lange, gewelfde zaal, in welke scheepskabels en kettingen zijn uitgelegd en opgehangen.

In eene andere zaal, op de eerste en eenige verdieping, vertoont men ons modellen van schepen, die, zoover ik kan nagaan, niets merkwaardigs aanbieden: alles is zeer netjes onderhouden.

Weder buiten gekomen, wandelen wij langs ontzaglijke hoeveelheden scheepsmaterieel, ankers, kanonnen (ik zag er van 27 cm.) affuiten, projectielen, kettingen. Onder de projectielen trof mij eene soort van massief ijzer in den vorm eener kartetsbus, voorzien van nokken en bestemd om pantserplaten door den schok te vernielen; ook de platen zelve waren aanwezig. Men vindt hier ook kolossale ateliers met stoomwerktuigen allen door één enkelen générateur gedreven. De werkplaatsen staan onder het toezicht van ingenieurs en onder het militair beheer van een kapitein der marine-artillerie, welker kanonniers bestemd zijn tot verdediging der kusten. De officieren dragen sporen en de geheele troep heeft een cavalerie-voorkomen, dat een zonderlingen indruk te weeg brengt, als men hun bedrijf in aanmerking neemt. Eene kraan van ontzettende afmetingen trok onze aandacht; twee spoorwegrails bevonden er zich boven op, en een waggon voerde zware lasten van en naar het overhangende uiteinde; deze kraan dient voornamelijk tot het plaatsen van masten en machines in de schepen.

Achter het arsenaal bevindt zich de ligplaats der schepen, die tot vlak bij de kade kunnen komen; eenige havenhoofden maken, dat cavalerie en andere troepen zeer gemakkelijk en gelijktijdig kunnen ingescheept worden. Zoo vertelde ons de adjudant van den admiraal, dat hier in 1859 in éénen nacht 24,000 man voor 't leger van Italië waren ingescheept. Vóór

ik van 't arsenaal afscheid neem, verdient nog vermelding eene zaal, in welke allerlei draagbare wapenen en deelen er van tot bevallige trofeëen zijn opgesteld; zoo zag ik oranjeboomen uit deelen van pistolen vervaardigd, met granaatjes als vruchten, harpen met laadstokken als snaren, zonnen van bajonetten, enz. Er behoort talent toe, om deze trofeëen samen te stellen, en zoodoende neemt men geheel het stijve en doodsche van dergelijke wapenverzamelingen weg.

Wij gaan nu naar het Bagno, dat zich bij het arsenaal bevindt. Eerst gaat men eene smalle brug over en ziet men lange witte gebouwen zonder verdieping voor zich; de ramen, zonder glasruiten, zijn voorzien van sterke ijzeren tralies, tusschen welke een vlechtwerk van dik ijzerdraad is aangebracht, zoodat men er zelfs den vinger niet tusschen zou kunnen steken.

Tegenover deze gebouwen zijn een paar andere: de caserne des gardes-chiourme en de hoofdwacht, waar 50 man, onder het bevel van een kapitein, met geladen geweer op de wacht zijn. De gardes-chiourme dragen uniform, lichtblauwe jas en broek met rood afgezet, eene sabel op zijde. Het is vier en een half uur. Terwijl wij 't arsenaal bezichtigden, zijn wij geheele pelotons galeislaven tegengekomen, die na volbrachten handenarbeid, bestaande in het verwerken van zware lasten, naar hunne verschillende slaaplokalen zijn geleid. Allen zijn nu binnen; zij gebruiken hun avondeten: want zij moeten vroeg ter ruste; het begint reeds een weinig te schemeren en de winternacht zonder kunstlicht duurt lang. Nog buiten de gebouwen hoor ik het gerinkel der ketenen, die de ongelukkigen voortslepen; maar laat ik u eerst hun voorkomen beschrijven bij het daglicht; straks in hunne slaapzaal zal het te donker zijn, om het goed te onderscheiden.

De kleeding van een condamné (zooals men ze te Toulon noemt) bestaat uit een hemd van grof linnen, een rood wollen buis en gele broek van eene soort van pilo; voorts een paar schoenen en eene cilindervormige muts, groen of rood, naarmate de persoon levenslang of tijdelijk veoroordeeld is; op de muts bevindt zich een blikken plaatje, waarop 's mans nommer, en bij dat nommer wordt hij aangesproken: zijn naam is hij kwijt. Om hem gemakkelijk kenbaar te maken, wordt zijn haar afgeschoren, althans nagenoeg, en tot overmaat van ‘distinctie’ knipt men het met trapjes en maakt er kale plekken in.

Twee aan twee zijn de galériens door een zwaren ketting

van ongeveer twee meters lengte verbonden; deze ketting is bevestigd aan een platten ijzeren ring, die om den enkel *gesmeed* is; bij den een aan het rechter-, bij den anderen aan het linkerbeen.

Daar geene kousen worden verstrekt en de breede ijzeren ring het been voortdurend koud maakt, is hun oogluikend vergund het een of ander vod tusschen den ring en het bloote been te steken, eene vergunning waarvan allen, die ik gezien heb, gebruik hadden gemaakt.

De broeken zijn op de buitenzijde geheel opengespleten en met witte knoopen weder dichtgemaakt, daar men anders ten gevolge van den koppelketting de broekspijpen niet aan en uit zou kunnen krijgen. De genoemde kleeding is de eenige die verstrekt wordt; de gestrafte leeft daarin dag en nacht en onder geen voorwendsel wordt daarvan afgeweken. De consul vertelde mij, dat een oude bonnet vert, die het 's winters te koud had, tevergeefs getracht had, vergunning te krijgen een flanellen borstlap van zijne familie te mogen aannemen. Gelukkig is het te Toulon nooit erg koud; maar vroeger te Brest en te Rochefort, waar nu geen bagni meer zijn, kon het zeer koud wezen en was de kleeding niet beter.

Baarden of knevels mogen niet gedragen worden en het kort afgesneden haar, de kleeding uit rood en geel bestaande, de domme mutsen en vooral het zedelijk lijden, geven bijna zonder onderscheid, aan alle forçats een eigenaardig, niet goed te beschrijven voorkomen; eene samenvoeging van loenschheid, verdierlijking en wezenloosheid. Daar wordt weinig gelachen en veel op de tanden geknarst. Bij wijze van belooning wordt het tweetal gekoppelden soms na eenigen tijd gescheiden; elk draagt dan de helft van den ketting; om zich van het lastige voortslepen wat te ontslaan, haken zij het uiteinde in den broekzak en dragen dus den ketting aan den buitenkant van de broek langs het been.

Dat gekoppeld zijn aan een ander mensch moet voor iemand, die nog wat zedelijk gevoel heeft, eene verschrikkelijke straf zijn; men denke maar eens na, waartoe het zoo al aanleiding kan geven; meer zal ik er liever niet van zeggen.

De prefect maritime is tevens gouverneur van het bagno en heeft er, in spoedvereischende omstandigheden, recht over leven en dood. Met het onmiddellijk bestuur is belast de zoogenaamde ‘adjudant’, met wien ik nu kennis maakte. Hij droeg burger-

kleeding, doch eene militaire muts op het hoofd, en was een man van een ernstig, streng en toch sympathiek voorkomen. Hij bekleedde deze betrekking reeds dertig jaren en kende, zooals men mij zeide, al de streken zijner ‘pensionnaires’. Als die man zijne mémoires eens schreef!

De hoofdpoort van het gebouw werd voor ons ontsloten, daarop rechts een ijzeren, zwaar getralied hek, en wij bevonden ons in eene lange verwulfde zaal, smal en laag van verdieping, te midden van misschien tweehonderd galeiboeven.

Er heerschte in die zaal eene bedorven, benauwde lucht; het was er te donker om te kunnen lezen, ten gevolge van het dicht gevlochten ijzerdraad tusschen de tralies.

Het eenige ameublement van deze slaapzaal bestond uit eene lange houten brits, op welke zeer dunne en smalle matrassen opgerold lagen (voor elk man één, vlak aaneengesloten), voorts bij wijze van deken een smal grijs stuk tapijtgoed. Langs de brits bleef nog een gang van een paar el breedte over; groote glibberige straatkeien vormden den vloer. Bij het voeteneinde der brits waren op eenige ellen afstand sterke ijzeren klampen, voorzien van een oog, aangebracht. Zoodra het uur van zich ter ruste te leggen is aangebroken, moeten alle veroordeelden zich op de brits uitstrekken, en dan wordt een lange ijzeren staaf door al de koppelkettingen en de oogen der klampen gestoken, zoodat de ‘misérables’ dan allen aan dezelfde staaf geketend vastliggen!

Nu was het gelukkig nog zoo laat niet; de meesten zaten neêrgehurkt op de brits en knaagden aan een stuk zwart brood, waarbij sommigen iets, dat naar afval van vleesch geleek, zaten te verslinden.

Ook in de wijze van eten dezer ‘menschen’ was iets zeer bestiaals. Enkelen wandelden door den gang heen en weder en kwamen ons min of meer nieuwsgierig bekijken. Ik vraag aan een hunner: ‘combien d'années avez-vous à faire?’ eerst kijkt hij mij aan, als wilde hij zeggen: ‘cela ne vous regarde pas’: maar op de herhaling mijner vraag, zegt hij op een toon en met een handgebaar, niet weder te geven: ‘vingt ans!’ en verwijdert zich onmiddellijk. Op mijne vraag aan den adjudant wat voor soort van veroordeelden zich hier bevinden, antwoordt hij met luider stem: ‘cela. c'est tous des scélerats de la pire espèce, des assassins, des voleurs, des faussaires, tous scélérats.’ Het antwoord sneed mij door de ziel; zij, op wie het

sloeg, namen er geene notitie van: zij wisten wel, dat de adjudant geen beter getuigenis van hen kon afleggen. Te 7 uren zal het hier ‘silence absolu’ zijn en den volgenden ochtend te 6 uren ‘reveille.’

Derhalve een nacht van elf uren in de duisternis, op dat rustbed, in dat gezelschap en met God weet welke vreeselijke misdaad op het geweten; terwijl elke mogelijke goede gedachte verdreven wordt door een infaam gefluister, waarvan men zich geen denkbeeld kan maken.

Is er soms geen handenarbeid voor allen, dan blijven ze doodeenvoudig in hunne slaapzaal opgesloten; geloof vrij, dat die menschen, hoe zuur het werk ook zij, er toch naar verlangen. Nu is werken hun een weldaad; ware dat altijd zoo geweest, de meesten zouden hier niet zijn.

Wij verlaten deze slaapzaal en begeven ons in eene andere, waarin ontkoppelde veroordeelden.

Een hunner wordt in 't voorbijgaan door den adjudant toegesproken: de man is mogelijk veertig jaren oud en zijn uiterlijk steekt gunstig af bij de overigen; hij heeft er stellig vroeger zeer goed uitgezien. Ziehier in weinige woorden zijne geschiedenis: Hij was in zijne jeugd knecht op een kasteel bij eene oudadellijke familie; met de dochter des huizes wist hij eene liefdesbetrekking aan te knoopen en trouwde haar geheel tegen den zin harer ouders. De vader stierf van hartzeer en de moeder wilde nooit meer iets van de afgedwaalde dochter vernemen. Het ongelijke huwelijk werd met vele kinderen ‘gezegend’: de gewezen huisknecht deed zijn best zooveel hij kon, maar eindelijk traden armoede en gebrek zijne woning binnen. Hij schreef aan zijne schoonmoeder en bad haar om onderstand: geen antwoord; hij schreef nog eens en dringender: verwijten en bedreigingen waren zijn troost. Nu besloot hij te gaan nemen, wat hij meende, dat hem min of meer rechtmatig toekwam. Hij kent den weg in het kasteel en op zekeren stormachtigen nacht sluipt hij binnen, en is juist bezig eene secretaire open te breken, toen zijne schoonmoeder zich als het hoofd van Medusa vóór hem vertoont.

Hij valt haar te voet en smeekt hem niet te verraden, geen schande over hare kleinkinderen te brengen..... maar hij vindt geene genade: de schoonmoeder vliegt naar de bel, nog één oogenblik en hij zal verloren zijn. Neen, zij heeft het zelve gewild, zij moet, zij zal zwijgen.... hij stoot haar een mes in het hart.... en zij zwijgt...

Maar de jury verklaarde hem schuldig met verzachtende omstandigheden en hij werd veroordeeld, eerst ter dood, kreeg gratie en toen levenslange galeistraf.

Nu had hij echter reeds eene roode muts op en gedroeg zich steeds voorbeeldig, zoodat er kans bestaat, dat hij nog eenmaal in de maatschappij zal terugkeeren.

Wat zulk een mensch dan kan beginnen is mij niet recht duidelijk, want wat nog goed in hem was, moet hij in het bagno verloren hebben.

Wij verlaten ook deze zaal, beschouwen even de schrale keuken, waarin ontkoppelde forçats den dienst verrichten en laten ons een cachot ontsluiten. Dit is letterlijk niet langer en breeder dan een mensch en men kan er niet rechtop staan; geen licht, nagenoeg geen lucht.

Gelukkig zat er op dat oogenblik niemand in; maar er bestaat een straf van 4 weken cachot, en die wordt meer dan eens toegepast; de bastonnade zelden, zoo verzekerde mij ten minste de adjudant. Vroeger stond aan het einde van iedere slaapzaal een met schroot geladen kanon, om in geval van opstand te dienen; sedert eenigen tijd is dat afgeschaft; misschien sedert de uitvinding der achterlaadgeweren!

Wij begeven ons nu naar het hospitaal, dat zich op de eerste verdieping van een daartoe ingericht gebouw bevindt. Het is eene lange gewelfde zaal met helderwitte muren; het is er zeer zindelijk en de eerste indruk, in tegenstelling van hetgeen wij beneden zagen, bijna aangenaam.

De zieken rusten op ijzeren soldatenkribben; maar - vreeselijke bijzonderheid - hun keten, altijd die keten, is aan de krib vastgeklonken.

Men wijst mij hier een der onlangs ontsnapten; ik herinner mij zeer goed de omstandigheden waaronder die poging tot ontvluchting plaats had, in ‘la France’ gelezen te hebben.

In eene roeiboot naar St. Mandrier gaande, hadden zij den wachter overvallen, gebonden en het ruime sop gekozen. Allen waren echter later weder gevat. Er is 100 frs. te verdienen voor elke vangst, en men vindt in de omstreken van Toulon vele menschenjagers.

Ik spreek den ongelukkige eens toe; hij is nog jong en heeft een gunstig uiterlijk.

‘Combien d'années avez-vous encore à faire?’

‘15 ans, Monsieur.’

‘Et avant l'évasion? - 10 ans. Monsieur.’

‘Ainsi cela vous a couté 5 ans, c'est dommage: quel âge avez-vous? - 27 ans, Monsieur.’

‘Allons, il ne faut pas perdre courage; vous pourrez encore rentrer dans la société; ce n'est pas interminable.’

Toen liet de ongelukkige het hoofd op de borst zinken; ik meende een traan in zijn oog te bespeuren en hij zuchtte: ‘Ah, monsieur, je ne crois pas, cela n'est pas possible!’

Nog eene treurige bijzonderheid. Men geeft den zieken soms eene kleine versnapering: de jonge man stond naast zijn bed gehuld in eene lange grijze kapotjas; men legde een sinaasappel op zijn bed de appel rolt er af; hij wil die oprapen, maar hij kan niet..... zijn ketting is te kort! Een bittere glimlach speelt om zijne verbleekte kaken.

Ik buk mij en wil hem den appel teruggeven; maar de adjudant zegt dadelijk: ‘Pardon Monsieur, ne vous dérangez pas, on la lui rendra’ en eene der hospitaalzusters die hier de zieken oppassen, raapt de vrucht op en geeft ze terug.

Zoo gij wilt is de historie van den appel die van het bed rolde en den ketting die te kort was weinig beduidend; ik vond het om nooit te vergeten. De goedhartige zeeofficier scheen mijn gevoel te deelen; althans hij zei, terwijl hij mij op den schouder klopte: Voyons capitaine, cela vous serre le coeur, ‘n'est ce pas?’

Ziedaar een arme neger; hij zit rechtop in zijn bed; zoo hij blank was, zou hij doodsbleek zijn. Waar denkt hij aan? God alléén weet het. Misschien denkt hij in 't geheel niet; maar zeker is het dat hij ons niet eens opmerkt; hij is geheel in zichzelven gekeerd; ik houd hem voor doodziek. Zijn ketting slingert zich tusschen de min of meer omgewoelde dekens, als eene slang. Sterven in het bagno? er van ouderdom sterven! IJselijke gedachte! De zekerheid te hebben, dat niet één vriend of bloedverwant uw overschot naar het graf zal brengen: want men schaamt zich voor een galeiboef, zelfs al is hij dood. Men kan hem immers niet erkennen als zijn bloedverwant of vriend. Hun lijk wordt dan ook aan de anatomische lessen prijs gegeven: alléén neemt men den ring van het been weg -de dood kent geene ketenen; na zijn dood is hij vrij!

De adjudant vertelde ons, dat de forçats bang waren voor 't hospitaal, uit vrees er in te sterven; 't schijnt dat die menschen een in hunne positie onverklaarbaren angst hebben voor

den dood. Vroeger had ik eens ergens gelezen, dat juist uit het hospitaal de meeste ontvluchtingen plaats hadden. Thans schijnt dit echter niet meer het geval te zijn, hoewel ons toch in de zaal, die ik straks beschreef, een getralied raampje gewezen werd, waardoor het onlangs een zieke gelukt was zich heen te wringen en te ontkomen; het raampje was zóó smal, dat ik nooit geloofd zou hebben hetgeen men mij daarvan verhaalde, als 't mij niet met den meesten ernst verzekerd ware geworden.

Wat de voeding in 't bagno betreft: jaar in jaar uit wordt er boonensoep en een soort van kommiesbrood gegeten; vleesch wordt *nooit* verstrekt; dagelijks echter een klein ration wijn, zelfs in 't cachot, waarschijnlijk om er nog een greintje ‘spirit’ in te houden.

Menigeen zal 't verwonderen, als ik hem mededeel, dat men in 't bagno ook bewoners der Fransche koloniën aantreft, bijv. negers uit Algerië en Cochinchinezen. Verbeeldt u een gewezen notaris gekoppeld aan een Chinees, of een gewezen priester nauw verbonden aan een Afrikaanschen neger!

Het komt mij ten hoogste onbillijk voor deze bewoners van het Hemelsche rijk of die der Groote Woestijn met gelijke maat te meten als zoogenaamd beschaafde Europeanen. Mij dunkt een Fransche notaris, die eene valsche handteekening maakt, is veel schuldiger dan een woeste Arabier, die uit jaloezie of wraak zijn evenmensch een dolk in het hart stoot.

Ons bezoek in het bagno is thans geëindigd; wij bevinden ons weder in de vrije lucht en een ongekend gevoel van tevredenheid vervult ons; onwillekeurig verplaatst men zich een oogenblik in den toestand dier menschen, en die gedachte alléén verwekt eene kille huivering.

De vraag rijst in ons op: is het geoorloofd zóó te straffen? Is het noodig, tot afschrik van anderen, boosdoeners te verdierlijken en hen zedelijk te vernietigen? Want van zedelijke verbetering kan hier niet de minste quaestie zijn.

Het is toch ook mogelijk, dat hier een onschuldige in boeien zucht, en als zijne principes hem terughouden er door zelfmoord een einde aan te maken, hoe zal het dan na eenige jaren met zijne ziel gesteld zijn? Van onschuldig zal hij waarschijnlijk diep gezonken, zal hij een verachtelijk schepsel, voor geene opheffing meer vatbaar, geworden zijn.

Bestond de bagno-straf uitsluitend voor levenslang veroordeelden, in vervanging van de doodstraf, ik zou er nog eenigszins in kunnen berusten; maar er zijn misdaden, tegen welke 5 jaren galeistraf bedreigd is. Wat is er te verwachten van een mensch, die na 5 zulke jaren in de maatschappij terugkeert? Het is billijk, dat hij, die de maatschappij beleedigt, daarvoor boete doet; maar heeft diezelfde maatschappij het recht zich zóó onherstelbaar te wreken?

Met genoegen merkte ik later in het bagno te Cagliari op, dat men zich daar het lot der ongelukkigen aantrekt. Waarom dat ook niet te Toulon gedaan? Zwaar is de verantwoordelijkheid van hen, die het in den ellendigen toestand laten, waarin het thans verkeert! Vóór wij geheel van de ‘galériens’ afstappen, is het niet onbelangrijk nog met een woord melding te maken van het deportatie-systeem naar Nieuw-Caledonië.

Tegen de overbevolking, en misschien ook als eerste poging tot zedelijke verbetering, worden er jaarlijks eenige ‘forcats’ naar genoemde verre kusten gevoerd. Zij bekomen alsdan eene grijze uniformkleeding en noemen zich: ‘agents de la colonisation.’ In Nieuw-Caledonië aangekomen, zijn zij betrekkelijk vrij, en ontvangen zij een stuk gronds ter bebouwing met eene kleine woning. Zij blijven echter altijd onder nauwlettend toezicht en moeten zich b.v. op vaste uren naar huis begeven. Van Nieuw-Caledonië komt men nimmer terug, en deze overtuiging schrikt de meesten af; want elke ‘forçat’ te Toulon hoopt, hetzij eenmaal te ontsnappen, hetzij begenadigd te worden, hetgeen met enkelen b.v. op den 15^{den} Augustus wel eens plaats heeft.

Zelfs verhaalde men mij, dat elke ‘forçat’ zijn dag in het jaar heeft, waarop alle ‘kameraden’ zijne vlucht trachten te begunstigen; zonderling genoeg is de ‘camaraderie,’ als men het zoo noemen mag, bij deze menschen zeer groot, en zullen ze elkander, al is het uit vrees voor wedervergelding, niet licht verraden.

De gedeporteerden naar Nieuw-Caledonië genieten nog het ‘voorrecht’ zich in het huwelijk te mogen begeven met eene ‘forçate’, namelijk met eene vrouwelijke levenslang veroordeelde. Toen ik vroeg hoe met de kinderen uit deze zonderlinge huwelijken gehandeld werd, antwoordde men mij met de meeste overtuiging: ‘cela n'a pas d'enfants’ en toen ik hierover eenigszins mijne verwondering te kennen gaf, werd mij

ten stelligste verzekerd, dat kinderen van bewoners van Nieuw-Caledonië tot de groote zeldzaamheden behooren, hetgeen werd toegeschreven aan den staat van diep verval, waartoe deze menschen in de bagni en gevangenissen geraken.

Wij bezochten nu nog een schip ‘la Sybille,’ dat speciaal bestemd was tot het overbrengen van gedeporteerden. Het was een oorlogschip, en de eerste officier wees ons het merkwaardigste of liever het meest eigenaardige aan.

Tusschendeks bevonden zich twee groote kooien van sterke ijzeren tralies voorzien tegenover elkander; de eene kooi bestemd voor de mannelijke, de andere voor de vrouwelijke gedeporteerden.

‘Par respect pour la pudeur’ was de kooi, voor de vrouwen bestemd, met grof linnen omspannen.

Het schip was gelukkig nog onbevolkt, zoodat mij het schouwspel dezer vernederde schepsels bespaard is. Mij dunkt echter dat eene lange zeereis op een zeilschip, in eene kooi gesloten, zonder veel licht of lucht, zonder ooit iets te aanschouwen van de natuurtooneelen, die zich op zulk eene reis voordoen, zonder hoop op eene toekomst, - opgesloten zeg ik in eene kooi met zeezieke afschuwelijke lotgenooten, met eene nog onbekende aanstaande echtgenoote op gelijke wijze tegenover u..... mij dunkt dat zulk een overtocht naar Nieuw-Caledonië onder al deze omstandigheden tot de gruwelijkste zedelijke en lichamelijke folteringen kan gerekend worden.

En eenmaal aldaar aangekomen, nolens volens met de eene of andere giftmengster of God weet welke helleveeg in den echt vereenigd! Waarlijk, zoo Dante het bagno van Toulon en zijne gevolgen gekend hadde, hij zou er een rijken oogst gevonden hebben, en wel zouden boven de poorten van het bagno de woorden passen: ‘Lasciate ogni speranza voi che entrate.’

Den volgenden morgen te 9 ure stapten wij in eene zeer nette stoomsloep, die steeds ten dienste van den préfect maritime gereed ligt, en waarmede zijn adjudant de Heer Vincenot ons opwachtte. De kade, waar wij ons-inscheepten, wemelde van matrozen, waaronder ik er ook velen opmerkte van een Egyptisch eskader, dat op de reede lag. Het was heerlijk warm weder; wel vielen er een paar druppels regen, maar men zeide ons, dat dit niets te beduiden had, zooals dan ook weldra bleek.

De sloep stoomde ons met snelle vaart de haven uit; nau-

welijks hadden wij de eigenlijke reede van Toulon bereikt, of een onverwacht schouwspel trof ons oog.

Het was namelijk het gepantserde eskader van de Middellandsche zee, 6 groote schepen sterk, dat juist van een kruistocht wederkeerde en nu full speed in kolonne met 2 schepen in front kwam aanstoomen.

Voorop waren ‘la Couronne’ en ‘le Magenta,’ het beste schip der Fransche marine en van eene spoor aan den voorsteven voorzien; het voerde den bevelhebber van 't eskader, viceadmiraal Jurien de la Gravière. Achter ons vertoonde zich het verrukkelijk panorama van Toulon, aan den voet der Zee-Alpen gelegen, helder door de zon beschenen; rechts het Egyptische eskader, uit 3 groote pantserschepen bestaande, met hunne roode vlag, waarop eene witte halve maan en eene ster, in top; in de verte de eilanden Hyères; voor ons het eiland St. Mandrier, het doel van onzen tocht.

Eenigszins tegen de étiquette in, varen wij dwars door het stoomende eskader heen, en bewonderen nog uit de verte eene plotselinge keerwending der Magenta (het admiraalschip), weldra door al de anderen gevolgd. Na een half uur varens stappen wij te St. Mandrier aan wal.

Dit eiland is beroemd wegens den weelderigen plantengroei, dien men er aantreft in den tuin van het ‘Groot Marine-Hospitaal,’ dat in zijne soort een waar sieraad mag genoemd worden. De dirigeerende officier van gezondheid ontving ons met de meeste voorkomendheid. Hij bekleedde den rang van kolonel, was betrekkelijk jong en had in de hoogste mate den type méridional: donkere glinsterende oogen, zeer spraakzaam en levendig en een eenigszins gutturale uitspraak, waarbij tevens de zachte *e* aan het einde der woorden altijd zeer duidelijk gehoord wordt, b.v. ‘un*e* tout*e* petit*e* femm*e*’, enz. Hij vormde eene sterke tegenstelling met Vincenot, die, uit Bretagne afkomstig, blond haar en blauwe oogen had en het Fransch geheel anders uitsprak. De kolonel-dokter droeg een soort van blauw duffelschen pijjakker, een witte zijden cache-nez (want hij vond ‘qu'il faisait froid çe matin’) en eene marine-uniformpet. Hij vertelde mij dadelijk, dat de admiraal niet wilde, dat hij burgerkleeding droeg, maar dat hij op dit eiland en voor zijnen dienst daar het nut niet van inzag; dat de admiraal hem al eens met arrest gedreigd had, maar, zei hij: ‘je vous assure, la première fois qu'il me flanquera dedans gare à lui, je lui

servirai une tisane au vinaigre et aux amandes amères, dont il me dira des nouvelles!’

Wij wandelden eerst den tuin door, die ons langs allerlei ‘exotique’ planten en boomen zachtjes naar eene hoogte voerde, vanwaar men een heerlijk gezicht op de zee en op den vasten wal genoot. De dokter beweerde steeds, dat hij van die planten, enz., geene kennis had, maar met zulk een schalksch gezicht, dat niemand onzer het geloofde; ook versprak hij zich een paar malen door al wandelende, en als ware 't bij ongeluk, eenige vreemde planten bij hun naam te noemen en mij op hunne eigenschappen attent te maken. Hij bood mij een roosje aan met de woorden: ‘moi je ne connais que le bistouri; mais j'aime les fleurs.’ Na den tuin zagen wij 't hospitaal, dat een zeer helder, luchtig en vroolijk aanzien had; goede bedden, hooge verdiepingen, ruime lokalen. Soeurs hospitalières vervulden ook hier hare nuttige en heilige plichten, en men kon het den zieken aanzien, dat zij onder hare zachte verzorging tevreden waren.

In de kraakzindelijke keuken, waar al het koperwerk als goud blonk, gebruikten wij een heerlijken kop bouillon, waarbij de dokter mij mededeelde, dat hij bij zijne komst de soep zoo flauw had gevonden en er nu wat peper, enz. in liet mengen, hetgeen zijne zieken niets schaadde en tengevolge waarvan ze met veel meer appetijt aten; mij dunkt dat zijn resultaat niet slecht kan genoemd worden.

Vincenot vertelde mij, dat de dokter met meer zijner collega's de gewoonte had alle zieken, die aankwamen, doodziek te verklaren; op die wijze valt het altijd mede, want het is ontegenzeglijk eene satisfactie van eene zware ziekte te herstellen; buitendien heeft zulk een dokter voortdurend ‘le beau rôle.’

In de binnenkamer zag ik in kasten, waarvoor groene gordijnen hingen, eene mij geheel onbekende wijze van opstapelen, namelijk in allerlei figuren, b.v. een driemaster geheel uit handdoeken kunstig te samen gesteld; daarnaast een anker uit sokken gevormd, een zwaan van theedoekjes enz.

Menige linnenkast bij ons ziet er minder netjes, althans minder vermakelijk uit.

Niet ver van het hospitaal traden wij nog een gewelfd gebouw binnen dat tot reservoir voor het drinkwater dient; ik hoorde hier eene echo die misschien twaalf malen herhaalde, zóó sterk en duidelijk, dat zij in hare soort eenig en wel der vermelding waard is.

Wij gaan St. Mandrier verlaten; in 't voorbijgaan zie ik nog eene menigte forçats, die hier gedeeltelijk ontkoppeld in den tuin arbeiden; onder hen wijst men mij eenige Cochinchinezen, die men onmeedoogend de haarvlecht heeft afgesneden, hetgeen voor hen eene blijvende vernedering is. Vincenot beweerde, dat zij 't in den regel in hun land zoo ellendig hebben: ‘qu'ils se plaisent assez au bagne.’ Als dit laatste waar is, draagt het ‘Hemelsche Rijk’ zijn naam wel ten onrechte!

De stoomsloep voert ons nu naar de ‘Aigle’; wij brengen en passant den dokter op een der schepen van het gepantserd eskader, waar hij eene visite wenscht af te leggen; hij waagt het maar in zijne fantasiekleeding en wij nemen een recht hartelijk afscheid.

Weldra zijn wij aan de valreep van de ‘Aigle’, het keizerlijke stoomjacht eerst onlangs uit Suez teruggekeerd. De kommandant, de kapitein ter zee ‘de Surville’, een volkomen gentleman met een hoogst gedistingueerd voorkomen, leidt ons rond. Al dadelijk treft ons de grootte van het schip en de keurige inrichting van het halfdek (het gedeelte waar de passagiers zich, als zij op het dek zijn, gewoonlijk ophouden, en dat zich achter den grooten mast bevindt). Het is met wasdoek bekleed, gepolijst eikenhout nabootsende; eene tent is er over heen gespannen en gemakkelijke canapés met rieten zittingen noodigen tot een ‘dolce far niente.’ Een kamertje, rondom van glazen ramen voorzien, dient tot ‘fumoir;’ de rookers worden hier dus tijdelijk uit de buitenlucht verwijderd, waarschijnlijk om de op het dek wandelende dames niet te hinderen.

Eigenlijk is 't ook geene étiquette op het halfdek van een oorlogschip te rooken. Om de eerste en tweede verdieping te zien begeven wij ons, juist tegenovergesteld als bij een huis, naar beneden en gaan eene zeer gemakkelijke breede trap af. Rechts en links van een ruimen corridor zien wij nu slaapkamers, aan stuurboord drie groote ensuite voor den Keizer, de Keizerin en den Keizerlijken Prins; aan bakboord eenige kleinere (een zestal), voor de dames d'honneur.

De geheele achterbreedte wordt ingenomen door een salon voor de Keizerin, waarin een breede divan, eene pianino en eenig ander ameublement; alles is met smaak ingericht zonder de minste overdrijving.

Door den corridor naar voren gaande, komen wij in de eetzaal voor het hof; daaraan grenst de keuken, waarin ik tot

mijne verwondering een meer dan eenvoudig, defect eetservies ontdek; vervolgens de eetzaal der officieren van de ‘Aigle’ en eindelijk het appartement van den kommandant, waarin eene prachtige marmeren buste der Keizerin, natuurlijk een geschenk.

Voor de Heeren van het gevolg zijn eene verdieping lager zeer goede vertrekken, even als voor het état major. Vóór wij de ‘Aigle’ verlaten vertoeven wij nog eenige oogenblikken op de brug (het gedeelte dat de beide raderkasten verbindt), die gedeeltelijk overdekt is, en waar eenige met leder bekleede canapés en luiestoelen voorzeker niet weinig tot veraangenaming der reis zullen bijdragen.

De kapitein de Surville vertelt ons, dat de Keizerin en de Prins nooit aan zeeziekte onderhevig zijn; de Keizer is in dat opzicht minder gelukkig. Van daar dan ook, dat de beide eersten gaarne aan boord zijn; de Prins doet niets liever dan in het want klouteren.

In het Suez-kanaal had de Aigle, die volgens de Surville 16 knoopen liep, telkens half werk moeten maken, om de anderen niet te veel vooruit te komen. Ik geloof, dat de voorzichtigheid hier wel een duit in het zakje zal gedaan hebben; de Aigle was vooraan en zal in het nog onbekende Suez-kanaal, onder den schijn van grootmoedigheid, den gulden regel hebben toegepast: ‘qui va piano, va sano.’ Alle officieren van de Aigle droegen het Legioen van eer; toen ik er Vincenot mijne verwondering over te kennen gaf, zei hij glimlachende: ‘oh, ceux là, ils n'ont qu'à tendre la main!’

Ik zag slechts één klein bronzen stuk geschut aan boord; het jacht heeft er trouwens geen noodig, daar het noch saluten te doen noch te beantwoorden heeft.

Hun, die 't niet mochten weten, deel ik nog mede, dat de Franschen, waarschijnlijk pogende het woord op zijn Engelsch uit te spreken, altijd zeggen, ‘le jokt’, hetgeen beteekent ‘het jacht.’

Nice.

De spoorweg van Toulon naar Nice loopt eerst in noordoostelijke richting gedurende geruimen tijd tusschen de bergen.

Bij Fréjus bereikt hij weder de zee en volgt verder nagenoeg de kust. Wij passeeren Cannes en Antibes, waarheen ik later uitstapjes hoop te maken, den bergstroom le Var (de vroegere grens tusschen Italië en Frankrijk), en genieten, hoewel kortstondig, van menig vergezicht, links in 't verschiet hooge bergen met besneeuwde kruinen, rechts de Middellandsche zee.

Wij nemen onzen intrek in ‘le Grand Hôtel’ Quai St. Jean Baptiste, een hôtel, dat zijn naam ‘grand’ ten volle verdient, want het beslaat eene breedte van minstens 100 ellen, is voorzien van groote eetzaal, restaurant, leeskamer, muziekzalen en al wat men tegenwoordig in een hôtel van den eersten rang behoort te vinden.

In mijne slaapkamer bespeur ik voor het eerst op deze reis ‘moustiquiaires’ om mijn ijzeren ledikant, d.i.: gazen gordijnen, waarmede men zich geheel van de buitenlucht of liever van de gehate muskieten kan afzonderen. Een muskiet is eigenlijk (althans uiterlijk) niets anders dan eene mug; maar zijn aanval is heviger en de gevolgen zijn lastiger en pijnlijker; zelfs in dit jaargetijde waren ze niet te vertrouwen, en nu en dan maakte ik, ook later in Italië, hunne onaangename kennis.

Er bestaan van Nice en zijne omstreken uitmuntende beschrijvingen, zoodat het zeer moeielijk is daaraan iets te verbeteren of bij te voegen. Ik zal mij dus bepalen tot het geven eener korte schets, bestemd voor hen die iets van Nice willen weten, zonder er veel moeite voor te doen. De stad Nice, die 60,000 inwoners telt, is door de Alpes maritimes uitstekend tegen den N. wind beschut en wordt door den Paillon (een meestal zeer onbeduidenden bergstroom) in twee geheel in uiterlijk voorkomen verschillende deelen gescheiden, namelijk links het oude Nice, hetwelk zich echter ook reeds gaat verjongen, rechts het nieuwe, het moderne. Het laatste heeft zijn bestaan aan de vreemdelingen te danken; zonder zijn voortreffelijk klimaat zou er niet anders dan een oud Nice bestaan. Van dat oude Nice valt weinig te zeggen: de vreemdeling bezoekt het bijna niet; zelfs beweert men, dat het er 's avonds niet ‘pluis’ is. Men vindt er de prefectuur, le vieux chateau op een berg gelegen (natuurlijk met een fraai vergezicht), voorts een begin van vernieuwing min of meer à la Haussmann.

Geheel anders is 't gesteld met het ‘moderne Nice.’ Het bevat ruime straten en pleinen, kapitale huizen, ontzaglijke hôtels en ontelbare prachtige villa's.

Volgt men den rechteroever van den Paillon op de fraaie en breede Quais St. Jean Baptiste en Massena zeewaarts, dan komt men ongemerkt, in eene bocht loopende, aan de beroemde Promenade des Anglais, die zich een klein half uur gaans langs de zee uitstrekt. Rechts van het breede met palmboomen en andere tropische gewassen beplant voetpad is een breede rijweg, daarnaast een trottoir, dan de tuinen vóór de hôtels of villa's, eindelijk die gebouwen zelve. Links de zee, die hier in eene groote bocht de kust omzoomt en bijna aanhoudend de stukken rotssteen langs het strand met woest geweld heen en weder rolt, hetgeen aan het loeien van een geweldigen storm doet denken. In de verte eindigt westwaarts de bocht bij den Cap d'Antibes; oostwaarts stuit het oog op eenige rotsen, die zich aan den ingang der haven van Villefranche bevinden; de zee valt ze aanhoudend met donderend geweld en hoog opbruisende wateren aan; in den beginne doet dit geluid aan kanonschoten denken. Zoowel het hooren als het zien van dat woedende beuken tegen de rotsen is hoogst indrukwekkend. Men denke niet aan onze vlakke Hollandsche kust; 't is iets geheel anders.

Alphonse Karr heeft den Paillon niet weinig bespottelijk gemaakt door hem zeer geestig te noemen: ‘une rivière qui sert à sècher le linge’; werkelijk ziet men gewoonlijk droogrekken met linnengoed behangen in de nagenoeg waterlooze rivier staan. Op zekeren dag echter (het had twee dagen achtereen geregend) was de Paillon een breede bergstroom geworden; men zou er stellig in verdronken of althans door medegesleept zijn; het water was vuil, roodachtig bruin en stortte zich in toomelooze vaart in zee. Nu hadt ge de Middellandsche zee eens moeten zien: 't was of zij een afgrijzen van dat troebele afzichtelijke water had; zij weigerde aanvankelijk het te ontvangen, en huiverde als eene schoone, die door een melaatsche wordt aangeraakt. Ontzet week zij terug, om in onstuimige woede met de kracht der wanhoop weder te keeren en te trachten den gehate terug te werpen; maar de Paillon kon niet terug; hij werd voortgezweept tegen wil en dank, en weldra toonde eene breede bruine streep, die urenver in zee reikte, dat er nog altijd strijd bestond en nog geene innige vermenging had plaats gehad. Den volgenden dag was de Paillon weder aan 't linnen droogen en de zee onvergelijkelijk groen en blauw, als ware er niets geschied.

Nice wordt uitsluitend in den winter door de vreemdelingen bezocht; 's zomers is het er wegens de groote hitte niet aangenaam. Alle hôtels staan dan ledig; de kellners en garçons, de muziekanten van 't Casino, de chevaliers d'industrie en de dames du demi monde gaan dan als de trekvogels naar 't Noorden hunne fortuin beproeven, en vinden wellicht te Homburg of te Baden-Baden een groot deel van hetzelfde publiek terug, dat zij in het Zuiden den tijd hielpen korten.

Te Nice vindt men, even als aan de groote Duitsche badplaatsen, eenige weinige ‘ware zieken’; voorts eenige Franschen, die een afkeer van de winterkoude hebben en om geene andere reden naar 't Zuiden zijn gegaan; verder vele Engelschen, die niets beleedigender vinden dan dat gij ze voor Amerikanen houdt; Russen, die met hun geld geen raad weten; Amerikanen, die over de terugreis naar hun werelddeel spreken als wij over een tochtje naar Kleef; Italianen, die er niet zeker van zijn of ze te Nice zich wel in Frankrijk bevinden; eindelijk slechts weinige Hollanders, Denen en Zweden, daar de reis dezen in den regel wat ver, en het verblijf wat duur is.

In de clubs en het casino wordt hoog en veel gespeeld; naar men zegt ook niet altijd even onberispelijk.

Des voormiddags wandelen de zieken op de Promenade des Anglais, waar de zon dan heerlijk schijnt, zoo zelfs dat menig heer eene parasol gebruikt; na den middag is er muziek in den Jardin public en vertoont zich de beau en demi monde te voet of in rijtuigen, onder welke keurige door Corsikaansche paardjes getrokken paniers, voor betrekkelijk weinig geld te huur zijn.

In het casino, een kolossale, op de Promenade des Anglais gebouwde club, speelt 's namiddags en 's avonds de kapel van Nauheim, en tegen 4 ure wemelt het daar in den regel van bezoekers, vooral als eene matinée dansante voor kinderen wordt gegeven.

Zoo haalt men het etensuur, waarna men zijn dag eindigt, 't zij in de opera italien, die vrij slecht is, of wel in zijn hôtel, waar, als men niet al te menschenschuw is, gelegenheid genoeg bestaat om kennismaking aan te knoopen. Natuurlijk blijft er nog de ressource der avondvisites bij particulieren die villa's bewonen, en van welke menigeen luisterrijke soirées geeft.

De nabijheid van Monaco met zijne roulette en trente et quarante maakt Nice voor velen bijzonder aantrekkelijk. Elken

morgen kan men dan ook een langen trien naar dat ‘Eldorado’ zien vertrekken, vanwaar menigeen 's avonds met een lang gezicht wederkeert, om den volgenden morgen nogmaals te trachten ‘de fortuin de hand te reiken.’ Ik bracht 21 dagen te Nice door, en maakte afwisselend uitstapjes in de onmiddellijke nabijheid, als naar de Grotte de St. André, Cimiès, Villefranche, de villa Bermond, waar zich het praalgraf van den in 1865 overleden Grootvorst Nicolaas bevindt, de villa Gastaud, den Jardin du Var, enz. Hen, die er belang in stellen, verwijs ik naar den Guide de Nice, par Emile Négrin.

Liever beschrijf ik een bezoek aan het hof van Monaco, na nog terloops vermeld te hebben, dat ik te Cannes en Antibes met het meeste genoegen eenige uren heb doorgebracht, en dat de op de kaap bij laatstgenoemde plaats gelegen villa ‘Ellen Rock’ van den Heer Loudon, door hare verrukkelijke ligging, eene blijvende herinnering bij mij zal achterlaten.

Wij begaven ons dan den 30sten December naar Monaco, of liever naar het station Monte Carlo. De eigenaar van de bank heeft namelijk vergunning verkregen voor eigen rekening een station te laten bouwen aan den voet van den berg waarop de speelzalen gebouwd zijn; dit punt bevindt zich op een afstand van weinige minuten van Monaco; men beweert echter dat in 't bezit van het station Monte Carlo zooveel belang werd gesteld, dat er 100,000 francs aan te koste zijn gelegd.

Ik moet bekennen, dat de ‘liefhebbers’ van een partijtje trente et quarante het niet beter kunnen wenschen, want men is in weinige stappen op een gemakkelijk beklimbaren weg uit den trein in de speelzaal en dan maar dadelijk: ‘faites-le jeu, Messieurs. Rien ne va plus!’ en als men *heeft* of *is* afgespeeld, den berg maar weder af, en ‘En voiture, Messieurs!’

Het vorstendom Monaco beslaat volgens den Almanach de Gotha slechts eene oppervlakte van 15 ⌖ kilometers; de bevolking bedraagt 3127 inwoners, die der stad Monaco 1887.

Vroeger behoorde Mentone er bij; maar ten gevolge eener revolutie heeft zich dit eerst bij Italië gevoegd en is het later tegelijk met Nizza en Savoye aan Frankrijk afgestaan.

Belasting wordt in Monaco niet betaald; alles, de civiele lijst van den regeerenden vorst, het onderhoud der publieke gebouwen en wegen, de straatverlichting door gas, enz., enz., enz., wordt door de bank vergoed. Men moge dit onzedelijk vinden, onaangenaam voor 't volk is het niet. Het landje is prachtig en

men heeft er een heerlijk klimaat met eene weelderige vegetatie; cactussen, aloë's, geraniums, oranje- en citroenboomen groeien er als bij ons het onkruid.

Het stadje Monaco ligt op eene hooge rots, die zich als een voorgebergte een eindver in zee uitstrekt, en oost- en westwaarts twee kleine baaien doet ontstaan, waarin eenige scheepjes bevallig heen en weder wiegelen.

Ten noorden is het landje beschut door de hooge rotsen der Zee Alpen, zoodat men zelden of nooit last heeft van den noordenwind, dien menschenmoordenaar op groote schaal.

Wij werden aan 't station van Monte Carlo opgewacht door den kolonel Vicomte de Grandsaigne, 1sten adjudant van den vorst, die ons in een open rijtuig ‘à la daumont’ bespannen, naar 't op de hoogte gelegen paleis geleidde. Een paar schildwachten, nagenoeg als Fransche gendarmes gekleed, bewezen de militaire honneurs toen wij de hoofdpoort doorreden, en weldra bevonden wij ons in den vorstelijken familiekring, bestaande uit Charles III den regeerenden vorst, Albert Honoré Charles den erfprins; Marie Victoire dochter van wijlen den Hertog van Hamilton, de erfprinses; eindelijk de prinses Marie Louise Caroline Gabrielle weduwe van Florestan Ier en moeder van S.A.S. Charles III. De hofhouding bestond uit twee hofdames, twee adjudanten, waarvan de een den rang van kolonel, de andere dien van majoor bekleedde, een zeer jeugdigen kamerheer (een Italiaan), en een bisschop-aalmoezenier in kostuum.

Prins Karel III heeft eene flinke gestalte en is hoogst voorkomend; ongelukkig is hij sedert eenige jaren totaal blind, hetgeen hij echter uitstekend - o.a. aan het déjeuner - wist te verbergen; met behulp van een badinetje beweegt hij zich met het meeste gemak in zijne zeer smaakvol ingerichte salons.

Aan het déjeuner had ik de eer naast den erfprins geplaatst te worden; deze jonge vorst heeft een zeer gunstig donker uiterlijk, is 23 jaren oud en vormt met zijne bekoorlijke, blonde 20jarige gemalin een bevallig paar. Hij bekleedt den rang van luitenant 1e kl. bij de Fransche marine en heeft menige zeereis gemaakt; voorts geeft de Almanach de Gotha hem den titel van Grand d'Espagne du 1er classe en dien van kolonel der nationale militie, een kommandement dat uit den aard der zaak niet zeer gewichtig kan zijn, zelfs al bestond er algemeene dienstplicht, hetgeen ik echter niet geloof.

Na het déjeuner bezichtigden wij het paleis, daarbij *voorge-*

licht door den blinden vorst, die tot in détails alles wist aan te wijzen en ons op menig fraai schilderij, kostbaar mozaïek of ander élégant ornament attent maakte, hetgeen onwillekeurig een weemoedigen indruk te weeg bracht; hoe dubbel beklagenswaardig toch is het gemis van het gezicht voor hem, bij wien 't gevoel voor het schoone in zoo hooge mate ontwikkeld is en die door zijne fortuin en positie in de gelegenheid zou zijn er zóó ruimschoots van te genieten. Nog meer trof mij deze gedachte toen de vriendelijke blindeman ons op eene wandeling door zijn park vergezelde en hij, geleid door zijn adjudant, ons de schoonste vergezichten aanwees en ons in verrukking daarvan al 't bekoorlijke opsomde.

Den 1sten Januari 1870 verliet ik op een regenachtigen dag Nice waar het de laatste week zeer koud was geweest, zóó zelfs, dat de Paillon met ijs en de omliggende bergen tot aan den voet met sneeuw bedekt waren.

Rome.

Te Rome gold ons eerste bezoek de St. Pieterskerk, waarin wij verscheidene uren doorbrachten; een gedeelte er van was afgeschoten voor het Concilie en tot ons niet gering leedwezen was het niet mogelijk daarin een oogenblik te worden toegelaten. Nooit zag ik in eene kerk minder decorum dan juist hier in deze. Men sprak er vooreerst hardop; overal zag men groepjes vreemdelingen, die door hun cicerone met luider stemme onderricht werden en attent gemaakt op de tallooze beelden, schilderijen, mozaïekwerken enz., die St. Pieter bevat.

Een groote poedel zocht naar zijn baas, en werd door de zwierig gekleede gardes-suisses volstrekt niet geweerd; op een bidstoeltje geknield lag een dame met haar schoothondje aan een touwtje. Niet ver van de vergadering van 't concilie zaten of stonden een vijftigtal livreiknechts met mantels en overjassen voor de kerkvaders; deze lieden schertsten en praatten als in een koffiehuis. Zeer origineel scheen ons de voetkus van het bronzen levensgroote beeld van St. Petrus. De vrouwen kusten met heiligen, zalvenden eerbied; de mannen blijkbaar

‘pour acquit de conscience’ en menig hunner veegde met zijne mouw den bronzen teen af, vóór hij er de lippen op drukte. Die teen was letterlijk afgesleten (ik denk meer door 't afvegen, dan door 't kussen). In eene der vele nevenkapellen waren een twintigtal pastoors, diakens en jongens, allen in geestelijk gewaad aan 't geeuwen en gekheid maken. Men scheen zich daar naar omstandigheden te constumeeren en weder te verkleeden: althans de een kwam met een wit kanten opperkleed uit eene zijdeur, een ander ging dat weder voor de tenue de ville verwisselen, enz.

Voor een fooitje lieten een paar geestelijke jongens van ongeveer 15 of 16 jaren ons de in kasten weggesloten rijkdommen der kerk, bezichtigen. De Zwitsersche gardes wandelden in hun rood en gestreept operakostuum met den helm met witte paardenharen pluim op het hoofd, en den ouderwetschen hellebaard in de hand deftig heen en weder; monniken en priesters van allerlei orden, enkele kerkvaders in zonderling gewaad, menige bisschop in het purper en een enkele kardinaal in 't rood, gevolgd door een paar bedienden, gaven een bonte mengeling, die bij den vreemdeling, en vooral bij den protestant, de meest verschillende gewaarwordingen doen oprijzen.

Wij verzuimden niet op zekeren namiddag getuigen te zijn van het uitrijden van den Paus, hetgeen geregeld dagelijks te vier ure geschiedde.

Tot dat einde begaven wij ons op eene der vele groote binnenpleinen van het Vaticaan, waar altijd eenige ouderwetsche koetsen, voor de kardinalen of bisschoppen bestemd, stationeeren. Deze koetsen zien er oud en versleten uit; zoo ook de koetsiers, die hunne vrij armzalige oude kleêren met een langen mantel en hun hoofd met een grooten ouderwetschen steek bedekken, zoodat zij er op een afstand nog al deftig uitzien.

Achter op de koets van een kardinaal staan twee bedienden, en zeer in'toogvallend ligt boven op de koets een rood voorwerp, dat naar omstandigheden den dienst van parasol of parapluie verult, als Zijne Eminentie te voet wil uitgaan.

De beschouwing dezer koetsen geeft ons eenige afleiding, terwijl de kolonnade, die de Paus door zal gaan, aan de open zijde geheel bezet wordt door eene rij van misschien 200 nieuwsgierigen als wij. Intusschen stappen de zes nobelgardes, die het pauselijk rijtuig te paard zullen volgen, met groote schreden heen en weder; het zijn allen edellieden, en hun minste rang is kapitein. Zij dragen een donkerblauwen rok met goud

geborduurd, en gouden epauletten, een romeinschen helm, eene hartslederen rijbroek en hooge kaplaarzen; voorts zwarte kurassiers-handschoenen en eene lange, rechte sabel op zijde.

Eensklaps annonceert iemand: ‘il Papa!’ en zien wij uit de ons aangewezen zijdeur den Paus langzaam en statig te voorschijn treden, voorafgegaan en gevolgd door een paar kamerheeren en hoofdofficieren der nobelgardes.

De Paus is in het wit gekleed; daarover draagt hij een rooden mantel; een roode breedgerande hoed dekt zijn eerwaardig hoofd. Alle omstanders vallen op de knieën; de Paus groet vriendelijk, en heft nu en dan de beide voorste vingers der rechterhand ten zegen omhoog, evenals wij doen bij 't afleggen van een eed. Een Fransch priester in onze nabijheid roept: ‘Vive Pio IX Pontife et Roi!’ en met een vriendelijken blik dankt de Paus hem voor zijne goede bedoeling.

Wij zijn de eenigen, die niet knielen; niemand valt ons hierover echter lastig, en Pius verleent ons zelfs een bijzonderen groet; met ontdekten hoofde beantwoorden wij dien eerbiedig.

Nauwelijks is de kerkvoogd voorbij, of wij spoeden ons in een rijtuig naar de ‘Piazza San Pietro’ en komen nog juist bijtijds om de met 4 paarden bespannen karos te zien vertrekken; naast elk der beide portieren rijdt een hoofdofficier der nobili, en 6 gewonen (kapiteins) volgen het rijtuig. Wij zien eene kompagnie Zouaven in het geweer komen, en allen buigen eene knie ter aarde met den Remington gepresenteerd, terwijl hun aanvoerder geknield salueert. Ons oog volgt het rijtuig zoolang mogelijk, en alle mannelijke, zoowel als vrouwelijke voetgangers, knielen neder, terwijl 't hen voorbijrijdt.

Een paar dagen later werden wij ter audientie bij Z.H. den Paus toegelaten. Wij kleedden ons in full dress en werden op het Vaticaan bij den ingang ontvangen door Andrês de la Riva Aguero Y de Looz-Corswarem, volgens zijn kaartje Camérier secret de cape et d'épée de S Sainteté.

Deze kamerheer droeg het Spaansche kostuum, fluweelen buis, korte wijde broek, zijden kousen en lage schoenen, een geplooiden kraag en een gouden keten om den hals, fluweelen toque en een kort manteltje op den schouder, degen op zij. Behalve de kraag, was het geheele kostuum zwart. Even als wij, had hij bloote handen; de étiquette vordert zulks.

Men geleidde ons door eenige corridors en nagenoeg niet gemeubelde kamers, waarin wij een zestal palatijnsche gardes en

even zoovele nobel-gardes zagen, tot in het vertrek naast dat van den Paus. Hier ontmoetten wij een drietal geestelijke heeren in bisschopskleeding, die den dienst van hofmaarschalk, enz., vervullen, benevens een luitenant-kolonel der nobelgarde. Deze heeren spraken allen Fransch en hielden ons eenigen tijd aangenaam bezig.

Niet lang daarna werd de deur der aangrenzende kamer geopend; onze gezant geleidde ons binnen, boog de knie ter aarde en stelde ons voor aan Pius IX.

De Paus droeg eene wit lakensche soutane met zeer kleine knoopjes gesloten, een wit kalotje op het hoofd, een breed moirée wit satijnen lint als sjerp om het middel en roode pantoffels.

Pius IX heeft eene goede gestalte, doch is min of meer gezet; zijn gelaat is vriendelijk en tevens eerbiedwaardig; zijn zeer levendig bruin oog tintelt van intelligentie, vermengd met een zweem van ironie, die er iets bijzonder behaaglijks aan geeft.

‘Ah, voilà un *capitano* d'artillerie,’ zei de Paus, zoodra wij binnenkwamen; daarop deed hij dadelijk in 't Fransch, met nog al veel Italiaansch accent, eenige vragen omtrent onze distinctieven, en zich daarop tot den gezant wendende, zei hij: ‘vous voyez, je ne m'y connais plus.’

Na een vriendelijk praatje over 't geen wij te Rome reeds gezien hadden, wenschte de welwillende grijsaard ons eene goede reis, aldus beginnende: ‘Eh bien, Messieurs, vous allez partir pour la Sicile.’ Daarop hief hij de twee voorste vingers der rechterhand omhoog, op dezelfde wijze als ik het hem op zijne wandeling had zien verrichten, en deed ons uitgeleide tot aan de deur; bij zijn verschijnen aldaar knielden onmiddellijk alle heeren van het gevolg.

Dat de Paus ‘Napels’, waarheen wij ons begeven wilden, ‘la Sicile’ noemde, beschouw ik als eene geheel vrijwillige vergissing, waarin wel een fijn protest tegen ‘l'unita Italia’ kon opgesloten liggen.

Hoewel mijne aandacht geheel beheerscht werd door de tegenwoordigheid van den man, tegenover wien ik mij bevond, merkte ik toch terloops op, dat 's Pausen vertrek bijna armoedig gemeubeld was: een versleten tapijt, oude half vergane stoelen. Boven een zeer gewoon schrijftafeltje was een witte ‘dais’ of troonhemel aangebracht en dit was het eenige, waaruit men zou hebben kunnen opmaken, dat men zich hier in de receptiezaal van den grooten kerkvorst bevond.

Wij trokken nu onze handschoenen weder aan en begaven ons naar den kardinaal Antonelli, die eveneens het Vaticaan bewoont. Hier betraden wij een viertal kamers en suite, zeer smaakvol gemeubeld, de wanden met keurige schilderijen, godsdienstige onderwerpen voorstellende, behangen, voorts mozaïek ingelegde tafels, beelden en andere voorwerpen van kunst en smaak bevattende. Niet oneigenaardig rook het er alleraangenaamst naar wierook met het een of ander wereldsch parfum vermengd.

De kardinaal ontving ons als een volmaakt gentleman, gaf ons de hand en bood ons een gemakkelijken zetel aan. Hij droeg eene zwarte soutane, met roode zijde gevoerd en geboord, die hem slechts tot even over de knieën reikte, en door middel van kleine roode gestikte knoopjes gesloten was, wijders een rood kalotje, roode kousen en zwart lederen lage schoenen met stalen gespen en roode hakken; eindelijk een glinsterend klein ordeteeken aan een lintje in het knoopsgat; ik geloof een insigne van Maltezer ridder.

Antonelli is van gewone grootte, vrij mager en heeft een zeer geestig gelaat; hij is levendig en beweeglijk, en spreekt vloeiend Fransch, nagenoeg zonder accent; hij is 65 jaar oud.

Al spoedig liep het gesprek over Rome en vertelde ons de kardinaal o.a., dat nog steeds de kolossale kolommen en andere buitengewoon zware lasten worden opgericht of verplaatst met behulp van soortgelijke werktuigen als daartoe eeuwen geleden gediend hebben, en dat zulks bij menige gelegenheid de verbazing der Fransche genie-officieren had opgewekt.

Hij sprak hierover met zekere ingenomenheid, en als ten bewijs, dat het oude dikwijls de voorkeur verdient boven het nieuwe; eene theorie, aan welke de Pauselijke Stoel trouwens groote behoefte heeft. Na een bezoek van ongeveer een kwartier, namen wij afscheid van den beroemden kardinaal en werd ons door den in 't Spaansch kostuum gekleeden kamerheer, die een zeer aangenaam ‘causeur’ bleek te zijn, tot ons rijtuig uitgeleide gedaan.

Den 11^{den} bezichtigden wij de schilderijen op het Vaticaan en de bibliotheek die stellig 600 passen lang is, en in welke, zonderling genoeg, alle boeken in beschilderde kisten met valdeuren zijn weggesloten zoodat men er doorwandelende geen enkel boek ziet.

De mozaïek-fabriek, die zich eveneens op het Vaticaan bevindt, hield onze aandacht eenigen tijd gaande. Wij zagen

daar de kleinste stukjes, na soms nog de noodige vervorming in eene spiritusvlam met behulp van eene blasspijp te hebben ondergaan, met stalen geduld één voor één plaatsen in het daartoe bestemde deeg, dat er als kneedbare kalk uitzag. Te zamen vormen al die kleine stukjes de meest voortreffelijke nabootsingen van schilderijen. Zoo zag ik er eene kopie van de Madonna op den stoel van Rafaël, waarvan ik het origineel te Florence gezien had, zóó onvergelijkelijk schoon wedergegeven, dat men het niet zonder bewondering kon beschouwen.

De kunstenaar, die hier tien jaren aan gewerkt had, genoot jaarlijks een traktement van 7000 francs. Men kan dus nagaan, dat er slechts weinige bevoorrechten zijn, die zich dergelijke mozaïeken kunnen aanschaffen, en ook geeft het eenigszins een maatstaf van de kostbaarheid der kerken; want van sommige toch is het geheele plafond één doorloopend mozaïek.

Wij vertoefden nog eenige oogenblikken in St. Pieter, waar een kerkelijk feest gevierd werd. Eene kompagnie palatijnsche gardes stond met het geweer bij den voet in de kerk opgesteld en vormde de heg tot het altaar, waar de Paus dienst zou doen. De nobelgarde was in groote tenue; zij droeg nu een rooden rok, een kuras en op den helm een zwarten paardestaart en witte aigrette.

De Zouaven met hun bekend grijs kostuum hadden heden een zeer kleinen kolbak met rooden zak en witte aigrette op; hunne officieren in 't hemelsblauw met zwart passement opgelegde buis, wijde broek van dezelfde kleur, roode sjerp met gouden kwasten en gouden sabelkoppel, droegen de bevalligste uniform, die ik nog ergens gezien heb.

Buiten de kerk reden talrijke dragonders in groenen rok met roode plastron en grijze broek. Zij hadden eene roode schabrak en een mantelzak, en een Romeinschen helm op het hoofd. Sommigen droegen lange witte mantels. Met hun bekenden tact hielden zij het groote plein vóór St. Pieter voor rijtuigen en voetgangers toegankelijk. Talrijk waren de overvloedig vergulde koetsen van kardinalen, bisschoppen en senatoren, die vóór de breede trappen van St. Pieter stilhielden, en gedurende eenige oogenblikken beschouwden wij met genoegen en belangstelling het bonte tafereel, dat zich zoowel in als buiten de kerk voor ons oog opdeed.

Weinige steden bieden op de straat meer verscheidenheid aan dan Rome. Men komt er soms geheele peletons, in rij en gelid marscheerende jeugdige aanstaande priesters tegen, nu eens

in roode, dan weder in blauwe, groene of witte soutanes gekleed; monniken van allerlei orden doorkruisen de straten; hier trekt een boerenwagen met twee ossen bespannen onze aandacht; de edel gevormde dieren dragen geduchte hoornen, ongeveer een el lang; op hun sterken nek rust het draaghout, waaraan de disselboom bevestigd is; daar stapt ons een deftige campagnole of kuddedrijver voorbij. Hij heeft een donkeren mantel om de schouders geslagen, een lagen vilten hoed op het hoofd, lederen beenstukken, schoenen met sporen, en eene lans met ijzeren punt (pungolo) om zijne kudden voort te drijven, in de hand. Eene menigte soldaten in allerlei bonte uniform voltooit het geheel; over 't algemeen zien zij er zeer krijgshaftig uit, en vooral onder de zouaven ontdekt men menig jongeling, kennelijk van goeden huize; men ziet ze niet zelden gearmd met officieren wandelen, en de bij ons leger zeer gebruikelijke ironische spreekwijze: ‘soldaat van den Paus’ is allerminst op de verdedigers van de rechten des Heiligen Vaders toepasselijk. Eere, wien eere toekomt!

Last not least vinden wij nu en dan een bedelaar neêrgehurkt; niet een schuchteren bedelaar, die telkens vreest door een politiedienaar te worden aangehouden of weggejaagd; neen, verre van dien, een professioneelen gepatenteerden bedelaar; 't moge vreemd schijnen: de man is officieel aangesteld; hij draagt eene medaille om den hals; hij bedelt ‘avec garantie du gouvernement.’ 'k Moet hier bijvoegen, dat alle deze gepatenteerden kennelijk gebrekkig waren, gezond van lijf en leden zag ik er geen enkelen: lastig waren ze niet, en daarentegen ontmoetten wij te Rome weinig of geene kleine bedelende jongens of meisjes, die u als klissen aan de kleederen hangen, en het verblijf in het overige Italië dikwijls ondraaglijk maken.

HUGO BEIJERMAN.

(*Wordt vervolgd.*)

Bibliographisch album

Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië, bewerkt naar de jongste en beste berigten. Met eene voorrede van Prof. P.J. Veth. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1869. (Drie deelen, 2800 bldz.).

‘Met eene Voorrede van Prof. P.J. Veth.’ Zulk eene op den titel van een boek aangekondigde voorrede is in den regel niet veel anders dan eene vlag om de lading te dekken. Zij wordt door den schrijver of uitgever verlangd van iemand, die ten opzichte van het behandelde onderwerp als autoriteit bekend is, en door dezen met meerdere of mindere bereidwilligheid gegeven, ja soms wel, onvoorzichtig genoeg, toegezegd voordat hij met het boek zelf heeft kennis gemaakt. Zoo herinneren wij ons onlangs een werkje in handen gehad te hebben, waarvoor een, sedert overleden, Utrechtsch Hoogleeraar aan den auteur, een' zijner voormalige leerlingen, beloofd had een voorbericht te schrijven; maar bij kennismaking bleek het hem, dat hij zich in vele opzichten noch met de voorstelling der feiten noch met de strekking van het boek konde vereenigen; intusschen achtte hij zich door zijne belofte verbonden en executeerde zich zoo goed mogelijk. Maar ook, al is de zaak niet zóó erg, schijnt het geven van zoodanig lading-dekkend voorbericht ons toch altijd iets zeer bedenkelijks toe; omdat de opsteller er van veelal door het publiek wordt vereenzelvigd met den Schrijver van het boek en aansprakelijk gesteld voor, of althans geacht in te stemmen met alles wat daarin voorkomt; hetgeen toch wel hoogst zelden het geval zal zijn. En zoo zal, dunkt ons, Prof. Veth ook wel eens oogenblikken gehad hebben van berouw over zijne ‘Voorrede,’ of althans over het annonceeren daarvan op den titel. Het zal hem toch wel even goed als ons bekend zijn, dat, niettegenstaande zijn aandeel in het vervaardigen van dit Woordenboek in die Voorrede zeer duidelijk is omschreven, hij evenwel dikwijls voor den hoofdbewerker of hoofdredacteur wordt gehouden, en het werk

zelfs veelal kortaf ‘het Woordenboek van Veth’ wordt genoemd; hetgeen wederom niet onnatuurlijk is, daar zijn naam de eenige is, die op den titel prijkt. En toch staat er vrij wat in, waarvan hij het vaderschap of zelfs het peetschap zeker onvoorwaardelijk zal van de hand wijzen. Het kan daarom niet overtollig geacht worden hier nog eens opzettelijk te vermelden welk deel elk der medearbeiders aan de samenstelling van dit Woordenboek heeft gehad; en de Voorrede spreekt daaromtrent zoo ondubbelzinnig dat wij tot de inwendige kenmerken, waaraan het overigens ook niet zoude ontbreken, volstrekt onze toevlucht niet behoeven te nemen. Dus zijn van de hand van Prof. Veth alleen de artikelen *Sumatra* en *Timor* en al de bibliographische mededeelingen op ééne na; van wijlen Prof. Milliës, alleen de bibliographie van *Celebes*; van Jhr. Mr. H. van Alphen, alle statistische mededeelingen, dus ook de grootere artikelen, zooals die over *Nederlandsch Indië*, over *Java* en de verschillende Residentiën daarvan, over de stapelproducten, het opium en het zout. Al het overige is bewerkt door Mevrouw I.C.W. van den Bergh van Eysinga, geb. Roorda van Eysinga, dochter van wijlen den Hoogleeraar Roorda van Eysinga, die zich, volgens de Voorrede, in vroegere jaren jegens de studie der taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië zoo verdienstelijk heeft gemaakt; en alleen in enkele van de belangrijkste artikelen van haar werk zijn door de Heeren Veth en van Alphen eenige wijzigingen of verbeteringen aangebracht. Het is derhalve duidelijk, dat er noch van redactie, noch zelfs van correctie van het geheele Woordenboek door een van die Heeren sprake kan zijn; en dat, met uitzondering van de genoemde gedeelten, alleen Mevrouw van den Bergh van Eysinga als redactrice en auteur te beschouwen is.

Ook het plan van het werk is door dezelfde Schrijfster ontworpen, doch heeft door het opvolgen van eene aanwijzing van Prof. Veth eene diep ingrijpende verandering ondergaan. De eerste wilde zich namelijk tot een zuiver Aardrijkskundig woordenboek bepalen, maar op raad van den laatste zijn er ook de statistische en bibliographische mededeelingen in opgenomen, waaraan wij een aantal hoogst belangrijke artikelen te danken hebben, door welke het werk ontegenzeglijk zeer veel in waarde heeft gewonnen. Intusschen valt het aan de andere zijde niet te ontkennen, dat juist deze meestal zeer uitvoerige artikelen veel hebben bijgedragen tot het

uitdijen van het boek en daarmede tot het vertragen zijner voltooiing; waardoor in het Aardrijkskundig gedeelte noodzakelijk veel geheel verouderd en daardoor onwaar geworden moest zijn reeds voordat het Woordenboek in zijn geheel het licht zag. Op dit gebrek heeft trouwens Prof. Veth ook in zijne Voorrede gewezen en tevens betoogd dat het niet doenlijk was dit door toevoeging van een Vierde deel, bij wijze van Supplement, te herstellen, deels wegens de kosten, deels wegens den langen tijd, dien het bewerken daarvan weder zoude vereischen. Wat een eigenlijk gezegd Supplement betreft zijn wij het volkomen met hem eens; maar in eene Lijst van verbeteringen van hoogstens een paar vel druks met kleine letter had de Schrijfster toch veel van het hinderlijkste kunnen corrigeeren, hetgeen evenwel niet is geschied. Bij het gebruiken van het Woordenboek heeft men dus eene groote mate van voorzichtigheid noodig; want, ofschoon alle drie de deelen op den titel het jaartal 1869 voeren, zijn de eerste Afleveringen reeds in 1859 verschenen; en het is genoeg bekend niet alleen welke groote veranderingen in dat tijdsverloop in staatkundige verdeelingen en andere bepalingen van administratieven aard zijn gemaakt, maar ook hoe de kennis van Nederlandsch Oost- Indië in de laatste jaren is uitgebreid, en daardoor veel van wat vroeger als waar werd aangenomen is gebleken geheel onjuist te zijn.

Wanneer wij nu in de eerste plaats het zuiver Aardrijkskundig gedeelte van het woordenboek beschouwen, kunnen wij dit, zelfs met inachtneming van den tijd, waarop de verschillende gedeelten zijn verschenen, en met volledige erkenning van den ijver, den arbeid en het geduld, waarmede een zoo groot aantal artikelen door de Schrijfster zijn samengebracht, niet vrij pleiten van de beschuldiging van ‘grove onnauwkeurigheden,’ door den Heer E. Netscher (Notulen der Bestuursvergadering van het Bataviaasch Genootschap, van 27 December 1866) er tegen ingebracht, en welke Prof. Veth in zijne Voorrede te vergeefs tracht te vergoelijken; immers voor zooverre zij het gevolg zijn van het onoordeelkundige gebruik van niet te vertrouwen bronnen en het onoplettend raadplegen ook van de betere. Wat de eerste betreft: het blijkt nergens aan welke oude kaarten of geschriften een aantal namen of bijzonderheden zijn ontleend, van welke wij er vele volstrekt niet kennen en over wier juistheid wij dus niet kunnen oordeelen; maar dat die althans niet

behoorlijk met nieuwere bronnen zijn vergeleken blijkt, onder andere, duidelijk uit het door den heer Netscher geincrimineerde Vorstendom *Aroe* op *Sumatra's* oostkust, waarvan sedert lang zelfs geene kampong van dien naam meer bestaat; - uit de *Batta-landen*, waarvan wordt medegedeeld, dat zij ten zuid-oosten grenzen aan *Menangkabo*, welk rijk reeds eene halve eeuw verdwenen is; dat zij zich in 1821 aan Nederland hebben onderworpen; dat zij in verscheidene districten en tevens in drie koninkrijken verdeeld zijn; - uit dien Radja der *Batta-landen*, die in het tot de Afdeeling *Mandaheling* behoorende district *Angkola* (zie dit artikel) zijn verblijf houdt; - uit de rivier *Antokan*, die gezegd wordt in het *Dano-gebergte* haren oorsprong te hebben, maar die inderdaad de uitwatering is van het Meer (Danau) *Manindjoe*; - uit *Aijoe Baboe*, het grootste eiland van de *Ajoe-groep*, dat later volgens eene nieuwere bron terecht *Baba* wordt genoemd, maar zonder dat de identiteit is opgemerkt; - uit ‘de aarden wal met palissaden gedekt’ ter bescherming van *Kajeli* op *Boeroe*, die reeds in 1778 door het steenen fort *Defensie* (thans ontruimd) is vervangen; - uit de met bezetting voorziene vesting *Wantrouw*, op het eiland *Manipa*, welke sterkte reeds lang vergeten is, even als *Kajoe Mérah* op *Ternate*; enz. - Dat ook de betere bronnen met eene onverantwoordelijke zorgeloosheid gebruikt zijn, hiervan zijn de bewijzen zoo menigvuldig, dat wij slechts een klein gedeelte van die, welke wij onder het naslaan ontmoet hebben, ten gerieve der gebruikers van het Wbk. kunnen bijbrengen. B.v. *Adanara* (*Adonare?*) wordt gezegd te liggen ten Noord-oosten van *Flores* en ten Oosten en Zuiden van de *Zimanro-straat* en het eiland *Solor*. Intusschen ligt het vlak ten Oosten van *Flores* en ten Noorden van *Solor*, waarvan het door *Straat Solor* wordt gescheiden. De *Zimanro-straat*, een verouderde naam van *Straat-Lamakera*, ligt tusschen *Solor* en *Lomblem*, zoo als trouwens ook in het artikel *Zimanro-gat* in dit Wbk. te lezen staat. De grootte van *Adonare* wordt opgegeven als 144 □ geogr. mijlen; zij is intusschen volgens Melvill slechts 14,3 □ g.m. - ‘*Akotenga* op *Celebes*' Westkust, in het Zuid-oosten van het rijk *Wadjo*, ten Noorden van het meer *Tamparang Labaija*.’ Meer tegenstrijdigheden zijn in twee regels bezwaarlijk bij elkander te brengen. Hetzelfde zoude men kunnen zeggen van ‘*Boalemo*, landschap op *Celebes*' Noordkust, Residentie *Manado*, afdeeling *Gorontalo*, aan de

Zuidzijde van de *Bogt van Tomini*. Het behoort aan den Sultan van *Ternate*;' waar de Schrijfster blijkbaar in de war geraakt is met *Boea Lemo*; zie dat art. - '*Alita*, staatje op het Zuid-westelijk schiereiland van *Celebes*,' en '*Alito*, dorp op *Celebes'* westkust, rijk *Adja Tamparang*, aan de *Sadang*,' Het laatstgenoemde, dat *Alita* moet zijn, is eenvoudig de hoofdplaats van het gelijknamige staatje, dat een van de vijf rijkjes is, die te zamen *Adja Tamparang* vormen; overigens ligt die plaats niet aan de Westkust maar in het binnenland aan de *Sadang. - Amarassi*. Het hier vermelde fort *Concordia* ligt niet daar, maar bij *Koepang. - Amberbaki* ligt niet 'in het landschap *Koeroedoe*' ten Oosten van de *Geelvinks-baai*, maar in het gebied van *Doreh*, ten Westen van die baai. - Het eiland *Amboina* heeft niet eene oppervlakte van 4787 □ g.m., maar slechts 14¼; het eerste cijfer is volgens Melvill de grootte van *al de Molukken* met de *Papoewa-eilanden* en het Nederlandsche gedeelte van *Nieuw-Guinea* te zamen. - Tot de *Ambonsche eilanden* behoort, behalve de in dit art. genoemde, ook *geheel Ceram*, en niet alleen het Westelijke en centrale gedeelte van dat eiland; dit is verward met de vroegere administratieve verdeeling, waarbij het hier genoemde tot de Residentie *Amboina*, en het Oostelijke deel van *Ceram* tot de Res. *Banda* behoorde. - *Badjoa* ligt volstrekt niet aan den mond van de *Tjenrana*, maar veel zuidelijker. - *Balabak* '15 mijlen lang en 10 breed.' Daar overigens in dit Wbk. geographische mijlen gebruikt worden, had wel mogen vermeld worden dat in dit geval Engelsche mijlen bedoeld zijn; het geheele eiland is 8 a 9 □ g.m. groot. - *Banda Lonthoir of Groot Banda*. De zestien laatste regels van dit art. behooren niet hier maar bij *Banda Neira* te huis, waar dan ook nog eens hoofdzakelijk hetzelfde staat. - '*Boh*, twee eilandjes ten Westen van *Nieuw Guinea* op 1° 10′ Z.B. en 129° 12′ O.L.' en '*Boho, Boo* of *Boe*, eilandengroep in den Molukschen Archipel op 1° 9′ Z.B. en 129° 12′ O.L.' Deze twee groepen schijnen nagenoeg op elkander te liggen; of is het ook soms dezelfde groep, tweemaal met eenigszins verschillende spelling van twee verschillende kaarten overgenomen? - Dat het rijk *Boni* eene oppervlakte heeft van hoogstens 1200 □ m. zal waarschijnlijk eene drukfout zijn voor 120; Melvill gaf op 122,2; thans is het natuurlijk veel kleiner. - *Borneo* wordt gezegd te liggen tusschen 106° 40′

en 116° 46′ O.L. Terwijl overal elders in dit Wbk. de meridiaan van Greenwich als eerste is aangenomen, is dit volgens dien van Parijs. Deze opgave is argeloos overgenomen uit *Borneo's Westerafdeeling* van Prof. Veth, die zelf zich heeft vergist door op den benedenrand in plaats van op den bovenrand van de kaart van Melvill te kijken. Verder wordt gezegd dat Melvill de grootte van *Borneo* op 9373 □ g.m. heeft berekend, hetgeen wederom niet waar is; dat is volgens hem de uitgestrektheid der Nederlandsche bezittingen op *Borneo*, en die van het geheele eiland 12962 □ g.m. In hetzelfde art. wordt gezegd: ‘De Noord-oostkust of het gebied van *Sollok* (sic?) bevat de landschappen *Maloedoe, Mangedora, Oensang, Tongko* en geheel de kust tot aan Kaap *Kanioengan*.’ Maar waar blijven dan de *Tidoengsche landen, Boelangan, Goenoeng Teboer* en *Sambilioeng?* Ook de artt. *Koeran, Goenong Teboer* en *Sambilioeng* laten zich hiermede en met elkander bezwaarlijk overeenbrengen. - Voor de grootte van *Celebes* wordt opgegeven 2149,9 □ g.m.; weder onjuist; dat is volgens Melvill de grootte van het *Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden*; die van het eiland *Celebes* wordt door hem gesteld op 3294 □ g.m. - *Ketjepi* (art. *Fow*) is niet het voornaamste dorp van *Fow*, maar een van de kampongs van *Gebeh;* welk laatste eiland niet ‘aan de kust geheel onbewoond is’ (art. *Gebeh*), maar, behalve de hier genoemde hoofdplaats *Ketjepi*, nog vier kampongs aan de Noordkust telt. - Bij *P. Kambing* ten Noorden van *Timor* wordt melding gemaakt van een moddervulkaan en het daardoor gevormde mineraalwater, waarvan ook de scheikundige analyse wordt opgegeven. Dit alles behoort echter niet hier te huis, maar op een ander *P. Kambing*, gelegen ten Zuidwesten van *Timor* in *Straat Samaoe. - ‘Kema*, op 2 uren afstands van *Manado*’. Die afstand is 21 palen, dus 7 uren. - ‘*Koba*, eilandje in de Banda-zee; volgens Melvill, die dit eilandje *Kola* noemt, is het 2,3 □ m. groot.’ Het eilandje, dat Melvill *Kola* noemt, is een geheel ander dan *Koba*; zie ook dit Wbk. in voce *Kola*. - De *Allor-eilanden* hebben volgens Melvill 25000 zielen, hier 194,000; *Lomblem*, volgens M. 12,000, hier 120,000; *Soemba*, volgens M. 400,000, hier 1,000,000; *Samaoe*, volgens sommigen 1800, volgens anderen 3000, hier 8000. - *Atjih* (waarom nog altijd bij voorkeur die Engelsche spelling *Achin, Gilolo, Cheribon*, voor *Atjih, Djilolo, Tjeribon?*) wordt gezegd zich

langs de Oostkust (lees Noordkust) uit te strekken van *Achinshoofd* tot *T. Perlak*. Maar wat ligt daar dan verder Zuidwaarts tot aan *T. Tamian?* - Het eiland *Ay* had, volgens Bleeker, in 1854 niet 172.931, maar 72,931 muskaatnoten-boomen. - '*Pantar of Allor*.' Het is bekend dat niet *Pantar* maar *Ombaai* ook den naam *Allor* draagt (zie ook dit Wbk. in voce *Ombaai*); en deze vergissing had de auteur zelve moeten opmerken door de bijgevoegde bepaling, dat dit eiland van *Ombaai* en van *Allor*, dus van zichzelf, gescheiden wordt door *Straat Pantar*. Die vereenzelviging van twee dicht bij elkander liggende eilanden heeft hier meer plaats; zoo vindt men ook '*Kree* (*Krei*) of *Tarangan*,' dat insgelijks twee verschillende eilanden van de *Aroe-groep* zijn; en in voce *Lakabohe*, het eiland '*Manoei* of *Pangasane*,' waarvan het eerste eene schrijffout zal zijn voor *Moena; Manoei* is althans een geheel ander, hoewel niet zeer ver verwijderd eiland. - *Banjoan* moet zijn *Bandjoar* of eigenlijk *Randjoewa*, eene verbastering van *Raej Djoewa;* ditzelfde eiland wordt nog eens opgegeven als *Randjoewa* of *Benjoar.* - *Mandhar* wordt gezegd ten Zuiden te grenzen aan *Binoang*; dit *Binoang* is echter een van de zeven vorstendommen, waaruit *Mandhar* bestaat; het wordt ten Zuiden bespoeld door de *Golf van Mandhar*. - Dat *Batjan* bestaat uit twee schiereilanden, die samen 18 mijlen in omtrek hebben, is moeielijk overeen te brengen met de eenige regels later volgende verklaring, dat het eene onregelmatige gedaante heeft en 15 m. lang en 6 m. breed is, noch ook met de opgave van Melvill, dat het 50 □ g.m. groot is. Voorts ligt de hoofdplaats niet op de Oostkust aan de *Patientie-straat*, maar op de Westkust aan *Straat Herberg*. Dat hier in 1821 door den Predikant Van den Bijllaard een kerkje is ingewijd is niet van zooveel belang, dat het tweemaal in hetzelfde artikel behoefde vermeld te worden. - Dat de *Rivier van Kajeli* op *Celebes'* westkust niet in de *Java-zee* maar in de *Straat van Mangkasar* uitloopt, is met een enkelen blik op de kaart te zien. - *Boewatta*, eene rivier op *Ceram*, die in de *Elpapoetih-baai* valt, is waarschijnlijk van eene onduidelijke kaartovergenomen; zij heet *Roewata* of, volgens Wallace, *Roeatan*. Zoo zijn ook *Tatoeleo, Tatoemea* en *Tatoemoeti* in plaats van *Fatoe-leo, Fatoe-mea* en *Fatoe-moeti*, fouten, die misschien overgenomen zijn uit Dl. XI van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*; het eerste komt trouwens ook op de letter F voor. Maar

minder gemakkelijk kunnen wij raden waar de *Prajeenders* van daan komen, van welke in de artt. *Beadjoe* en *Rajat* gesproken wordt; wij kennen alleen *Trojeenders* als verbastering van *To-ri-djéne's*, de Boegineesche benaming voor *Orang laoet* of *Badjau*. - Nu wij zoo ongemerkt aan de spelling gekomen zijn, willen wij ook in dit opzicht nog enkele vragen doen, als: waarom er geen vast systeem is aangenomen voor de uitspraak van den Javaanschen klinker *å* en de medeklinkers *dj* en *j?* Men vindt nevens elkander *Adibala* en *Adisono; Adiredjo* en *Adirojo; Adiboijo* en *Soerabaja*. Waarom voor *rood* op de eene plaats *merra* en op de andere, zeker beter, *mérah* wordt geschreven: *Ajer Merra* en *Tanah Mérah*. Waarom *Karihuw* nog naast *Karihoe* wordt geplaatst? en waarom *Dano* (meer) op hetzelfde eiland afgewisseld wordt met *Danau?* enz.

Van de onnauwkeurigheden, welke een gevolg zijn van administratieve en andere veranderingen ontstaan in het elfjarig tijdvak, dat tusschen den aanvang en de voltooiing van het Woordenboek verloopen is, en die natuurlijk het meest voorkomen in de twee eerste deelen (die in het algemeen het rijkst aan fouten zijn), deelen wij ten nutte van de gebruikers eenige van de voornaamste mede.

Buitenzorg en *Patjitan* worden nog als zelfstandige Adsistent-residentiën voorgesteld; het eerste is echter thans bij *Batavia*, het laatste bij *Madioen* ingedeeld. De Residentie *Batavia* is verdeeld in de Afdeelingen: 1°. *Stad en voorsteden;* 2°. *Tangeran;* 3°. *Meester Cornelis;* 4°. *Buitenzorg*. Het in het artikel *Batavia* nog als toekomstig voorgestelde gymnasium is sedert opgericht onder den naam van *Gymnasium Willem III* en, na verschillende lotgevallen, thans gesplitst in de afdeelingen A. en B., waarvan de eerste gelijkstaat met onze Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus, en de andere het onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië omvat - De vroegere zelfstandige Adsistent-residentiën *Krawang* en *Banjoewangi* zijn tot Residentiën verheven; tot de laatste behoort thans ook de Afdeeling *Bolélèng-Djembrana* op *Bali. Bandong* is tegenwoordig de hoofdplaats der Residentie *Preangerregentschappen*.

Het *Gouvernement der Molukken*, dus ook de betrekking van Gouverneur, is opgeheven. Van de vroeger daartoe behoorende Residentiën *Menado* (op *Celebes*), *Ternate, Amboina* en *Banda* zijn de twee eerste thans zelfstandige Residentiën; de beide laatste zijn ver-

eenigd tot ééne Residentie *Amboina*, welke verdeeld is in de zeven Afdeelingen: 1°. *Amboina*, 2°. *Hila*, 3°. *Saparoewa*, 4°. *Boeroe*, 5°. *Wahaai*, 6°. *Elpapoetih-baai* (zie ook het art. *Ceram*), 7°. *Banda;* van welke de eerste rechtstreeks onder den Resident, de laatste onder eenen Adsistent-resident, en de overigen onder Controleurs staan. Het Kruidnagel-monopolie en de verplichte levering van muskaatnoten door de perkeniers aan het Gouvernement is in *de Molukken* afgeschaft.

Bandjermasin heeft opgehouden een Sultans-rijk te zijn en is thans ingelijfd bij de Gouvernements-landen, en verdeeld in de Afdeelingen *Amoentai* en *Martapoera;* zoodat *Amoentai* dan ook niet meer als een binnenlandsch rijkje met een Sultan ter hoofdplaats (!) moet voorkomen.

In het *Gouvernement van Celebes* hebben de *Gouvernements-landen* groote verandering ondergaan, zoowel in uitgestrektheid als in indeeling. Zij zijn gesplitst in de volgende Afdeelingen: 1°. *Mangkasar;* bevattende die stad en omstreken, benevens het vroeger leenroerige rijkje *Tallo* en de *Spermonde-groep;* 2°. *De Noorder-districten;* bevattende de Districten *Maros, Pangkadjene, Segeri* en de *Bergdistricten* (hoofdplaats *Maros*); 3°. *De Zuider-districten;* bevattende de voormalige *Zuider-districten*, het vroeger leenroerige rijkje *Sanraboni*, de *Toeratea-landen* behalve *Laikang*, en *Bonthain (Bantaëng)* tot aan de *Kalimasang*, benevens de eilandjes *Glissong, Tanakeke* en andere kleinere (hoofdplaats *Bonthain*); 4°. *De Oosterdistricten;* bevattende *Boelekomba* en het in 1860 van *Boni* afgenomen gedeelte tot aan de *Tangka*, benevens de *Boegerons*- en andere langs de Oostkust gelegene eilandjes (hoofdplaats *Balang Nipa*, die in het Wbk. niet voorkomt, aan de *Tangka*); 5°. *Saleijer en onderhoorigheden;* waartoe behooren *Saleijer* (hoofdplaats *Panggiliang* of *Benteng*), *P. Passi, Tanah Djampeja, Bonerate, Kalao* (beide in 1860 van *Boni* afgenomen), *Kalao Toa*, en andere. Leenroerige staten zijn het overschot van *Boni* benevens *Tanette;* alle overige in dit Gouvernement gelegene gewesten worden als Bondgenootschappelijke landen beschouwd, en daartoe behooren ook de eilanden *Soembawa* en *Boeton* met hunne onderhoorigheden. *Boeton* behoort dus niet tot de Residentie *Ternate*, gelijk in het art. *Indië* (Dl. I, bl. 398) wordt gezegd; en de grenzen van het gebied van den Sultan van *Bima* (eil. *Soembawa*) op *Flores* zijn thans officiëel bepaald: het strekt zich uit van de Westkust af tot *Potta* op de Noord- en *Nanga Ramo* op de Zuidkust.

De beschrijving van de *Zuid-ooster-eilanden* en van de *Kei*- en

Aroe-groepen dient ook aanmerkelijk gewijzigd te worden, volgens de berichten van Von Rosenberg in Dl. XVI van het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde* en zijne *Reis naar de Zuid-oostereilanden*. Zoo is b.v. *Doelah*, dat voor een gedeelte van *Klein-Kei* werd gehouden, gebleken een afzonderlijk eiland te zijn, van het zoo even genoemde gescheiden door eene straat, die den naam *Straat Rosenberg* heeft gekregen. Het eiland *Watella* schijnt in 't geheel niet te bestaan, maar door eenige kleinere te moeten vervangen worden; enz.

Van de hier medegedeelde en andere veranderingen moet, behalve bij de daartoe betrekkelijke artikelen, natuurlijk ook notitie genomen worden bij het gebruik van het straks aangehaalde art. *Indië (Nederlandsch)*. Daarin valt ook nog op te merken, dat het getal en de werkkring der Hoofden van algemeen bestuur (bl. 400) veranderd zijn: men heeft thans een Directeur voor het Binnenlandsch bestuur; een voor den Eeredienst, het onderwijs en de nijverheid; een voor de Burgerlijke openbare werken; een voor de Finantiën; en een voor de Justitie; terwijl de kommandanten der land- en zeemacht tevens Chefs van het Departement van Oorlog en dat van Marine zijn. - Dat in dit art. (bl. 400) bij de opnoeming der verschillende stammen, welke den Indischen Archipel bewonen, de Maleijers zijn overgeslagen is vreemd. - Hoe zeer de sterkte der bevolking, vooral door de vermeerdering van die van *Java* is toegenomen blijkt uit vergelijking van de opgave in het Wbk., welke waarschijnlijk over het jaar 1855 loopt, met die over het jaar 1869, welke dezer dagen is bekend geworden; wij deelen ze hier nevens elkander mede:

	1855 (?)	**1869.**
Java en Madoera	10.911241	16.010114
Sumatra's Westkust	1.005444	1.626408
Bengkoelen	112799	132796
Lampongsche Districten	82974	102754
Palembang	465630	500000
Bangka	47189	59123
Billiton	12410	21917
Riouw	23465	26439
Borneo's Wester-afdeeling	333194	4 à 500000
Borneo's Zuider-en Ooster-afdeeling	513494	400000

Celebes en onderhoorigheden	278574	340568
Amboina en onderhoorigheden	187474 }	106641
Banda en onderhoorigheden	110054 }	106641
Ternate	89400	94159
Menado	147936	200640
	———	———
Totalen	14.321278	20.121559

In de jongste opgave is de sterkte van de niet-rechtstreeks-Gouvernements onderdanen in de tegenwoordige Residentie *Amboina*, en in beide die van *Bali* en de Residentie *Timor*, als geheel op gissing berustend, achterwege gelaten. Het Wbk. stelt de laatste op 1.646450 zielen; maar ook in dit opzicht hadden wij het over het algemeen wel wat voorzichtiger gewenscht. Van een aantal, soms zeer weinig bekende, gewesten, eilanden of plaatsen worden zonder eenig voorbehoud bevolkingssterkten opgegeven, die natuurlijk alleen op gissingen of op de mededeeling van dezen of genen Inlander of kortstondigen bezoeker berusten; en wanneer zulke opgaven voorkomen in een werk als het hier besprokene, wordt men allicht verleid om ten minste eenig vertrouwen te schenken aan cijfers, die zulks volstrekt niet verdienen.

Het bibliographische gedeelte van het Woordenboek is met groote zorgvuldigheid behandeld en geeft een nagenoeg volledig overzicht van wat er, tot op de verschijning der verschillende artikelen, zoowel in het buitenland als in Nederland, over onze Koloniën is geschreven. Om van een aantal kleinere artikelen niet te spreken wijzen wij hier vooral op die, in welke de literatuur over *Nederlandsch Indië, Borneo, Celebes, Java, de Molukken* en *Sumatra* wordt behandeld, en die vrij uitvoerige catalogussen vormen, welke, met uitzondering van die over *Borneo*, systematisch zijn ingericht, hetgeen voor den gebruiker een groot gemak oplevert. Voor de volledigheid vermelden wij hier nog enkele werken, welke den Schrijver ontsnapt zijn (zoo wij ze althans niet zelf in het Woordenboek hebben over het hoofd gezien), en eenige, die later zijn verschenen. Zoo kunnen nog vermeld worden bij de

Literatuur over Indië (Nederlandsch).

Einige Erinnerungen an Niederländisch Indiën aus den Jahren 1837 -

1852. München, 1862. Ook in het Nederlandsch vertaald onder den titel van: *Herinneringen aan Nederlandsch Oost-Indië uit de jaren* 1837-1852, *door een voormalig Hoofdofficier van het Nederlandsch Oost-Indische leger (Von Stampa). Uit het Hoogduitsch*. Breda, 1863.
Bijdragen tot de geschiedenis der verbreiding van het Christendom, door G.K. Niemann. Rotterdam, 1864.
Bijdragen tot de kennis der voornaamste voortbrengselen van Nederlandsch Indië. Uitgegeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, 1861-1866. (Koffie, Katoen en Sago).
Alfred Russel Wallace, Over de physische geographie van den Indischen Archipel. Uit The journal of the royal geographical Society, vertaald door P.J. Veth. Zalt-Bommel, 1865.
Geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen, geschetst ten dienste van het onderwijs van hen, welke zich naar die gewesten begeven. Door A. Pompe. Kampen, 1863. Hiervan is thans eene verbeterde uitgave ter perse.
Geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling der Nederlandsche Koloniën, door A.P. Fortanier. Amsterdam, 1869.
Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië, door Dr. J. J, de Hollander. 2de omgewerkte uitgave. Breda, 1866-1869.
Geographie van Nederlandsch Indië. Door Dr. J. Pijnappel, Gz. 2de druk. 's Gravenhage, 1868.
Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Oost-Indië, vooral ten gebruike bij het Middelbaar Onderwijs. Door Dr. J.J. de Hollander. Amsterdam, 1868.
Alfred Russel Wallace, The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel with sketches of man and nature. London, 1869. Van dit werk, dat ook in het Hoogduitsch is overgebracht, wordt thans ook te Amsterdam eene Nederlandsche bewerking uitgegeven onder den titel: *Insulinde: het land van den Orang-oetan en den paradijsvogel*, door A.R. Wallace. Uit het Engelsch vertaald en van aanteekeningen voorzien door P.J. Veth; waarvan het eerste Deel compleet is.
Albert S. Bickmore, Travels in the Indian Archipelago, during the years 1865 *and* 1866. London, 1868. Ook in het Hoogduitsch vertaald onder den titel: *Reisen im Ost-Indischen Archipel in den Jahren* 1865 *und* 1868. Aus dem Englischen, von J.E.A. Martin. Jena, 1869.

Dr. Adolf Bastian. Reisen im Indischen Archipel, Singapore, Batavia, Manilla und Japan. Jena, 1869.
De Staatsinstellingen van Nederlandsch Indië, beschreven door Mr. P.A. van der Lith en J. Spanjaard. 's Gravenhage, 1871.
Atlas van Nederland en zijne overzeesche bezittingen, door Dr. J. Dornseiffen. Amsterdam, 1870.

Literatuur over Borneo.

Historisch overzigt van den aanval op Sintang in 1856. (In de *Krijgskundige mengelingen, meerendeels bijeengebragt uit den Militairen Spectator*, 5de Dl., Breda, 1860).
Ethnographische beschrijving der Dajaks, door M.T.H. Perelaer. Zalt-Bommel, 1870.
Kaart van het oude Bandjermasinsche rijk, Tanah laut, Bekompai, Mengkatip, Siong en Patai, Kleine Dajak en Doeson. Verzameld op last van den Luit. Kol. G.M. Verspyck, zamengesteld en geteekend door Ch. de Roy van Zuydewijn en C.W. van dem Borne, 1864. Uitgeven te Breda, 1865.

Literatuur over Celebes.

(*Matthes*) *Berigten betreffende de bijbelverspreiding*. No. 96-101:
Over de Wadjorezen met hun handels- en scheepswetboek, door Dr. B.F. Matthes. Makassar, 1869.

Literatuur over Java.

De Heerendiensten op de particuliere landen, en de Geschiedenis van Buitenzorg. Door C.H.F. Riesz. 's Gravenhage, 1864.
Grondeigendom op Java. Door Mr. L.A.P. Buyn. Breda, 1865.
Twaalfhonderd palen door Midden-Java, door M.T.H. Perelaer. Breda, 1868. Overgedrukt uit den *Militairen Spectator* van 1867.
Opmerkingen over den Oud-Javaanschen dierenriem, door H.C. Milliës. Amsterdam, 1865.
Eene Javaansche plegtigheid. Het verlaten van den ouden Dalm der Regenten van Pasoeroean, en het overgaan naar eene tijdelijke woning, op den 19den *Maart* 1868. Door S. van Deventer. Soerabaya, 1868. (Niet in den handel.)
Grammaire Javanaise, accompagnée de fac-simile et d'exercises de lecture, par l'abbé P. Favre. Paris, 1866.
Dr. J.D. Homan, Bijdrage tot de kennis van 't Bataviasch Maleisch, uitgegeven door H.N. van der Tuuk. Zalt-Bommel, 1868.

Dr. J.D. Homan, Handleiding tot de kennis van 't Bataviasch Maleisch, uitgegeven door H.N. van der Tuuk. Zalt-Bommel, 1868.
D. Koorders, Aanteekeningen over de Soendaneesche taal- en letterkunde. Onderscheidene Javaansche tekst-uitgaven.
Kaart van Java en Madoera, door le Clercq. 2 Bladen. 1850.
Nieuwe tevens etappe-kaart van Java en Madoera in 4 bladen, door W.J. Versteeg. Batavia, 1861-1862.

Literatuur over Sumatra en de Maleijers.

Historisch overzigt van de expeditie naar de Lampongsche Districten in het jaar 1856. (In de bovenvermelde *Krijgskundige Mengelingen*, 5de Dl.)
Overzigt van den loop en de uitkomsten der naar het rijk van Djambi gerigte militaire expeditie, in het jaar 1858. (In hetzelfde werk.)
Een woord over Sumatra in brieven verzameld en uitgegeven door A Pruijs van der Hoeven. Rotterdam, 1864.
Moko-Moko. Eene bijdrage tot de land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, door J.M.C.E. le Rütte. 's Gravenhage, 1870.
Eléments de la langue malaise ou malaye. Par Alfred Tugault. Paris, 1863.
Grammaire de la langue malaye ou malaise, par Alfred Tugault. Paris, 1868.
De vormveranderingen der Maleische taal, door H. von de Wall. Batavia, 1864.
Supplement op het Maleisch-Nederduitsch Woordenboek van Dr. J. Pijnappel, Gz., door H.C. Klinkert. Haarlem en Amsterdam, 1869.
Onderscheidene Maleische tekst-uitgaven.

Literatuur over Timor.

De expeditie naar Timor in 1857. (In de bovenvermelde *Krijgskundige Mengelingen*.)

Behalve de hier opgenoemde geschriften zijn er in de vervolgnummers der bekende periodieke werken, als de *Verhandelingen* en het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* en van het *Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde*, het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, de *Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, en andere, een groot aantal bijdragen tot de kennis van

den Indischen Archipel verschenen, waarvan de gedetailleerde opgave veel meer plaats zoude vorderen, dan waarover wij hier durven beschikken, waarom wij er slechts in het algemeen aan herinneren.

Toen wij hierboven van het zuiver-aardrijkskundige gedeelte van het Woordenboek spraken, hebben wij daaronder niet begrepen de meer uitgewerkte artikelen, zoo als dat over *Nederlandsch Indië* (100 bladzijden), *Java* (112 bl.), *Sumatra* (116 bl.), *Timor*, de meeste *Residentiën van Java, de Molukken*, en misschien nog enkele andere; omdat deze zich niet bloot tot de geographie bepalen, maar ook de geschiedenis, bevolking, voortbrengselen der drie natuurrijken, handel en nijverheid, administratief en finantiëel beheer, finantiële uitkomsten en algemeene statistiek der behandelde gewesten omvatten; en ook omdat zij, volgens de Voorrede, een anderen auteur hebben, hetgeen trouwens, zonder die opzettelijke mededeeling, uit de wijze van bewerking voldoende zoude gebleken zijn. Op deze toch is de beschuldiging van ‘grove onnauwkeurigheid’ volstrekt niet toepasselijk; integendeel zijn het met de meeste zorg bewerkte resultaten van nauwgezet onderzoek, van ijverige studie en, zoo het schijnt, ook van eigen ervaring, waarvan het alleen te bejammeren is dat zij niet elk jaar kunnen herdrukt worden; omdat de statistische opgaven, die er een zeer belangrijk gedeelte van uitmaken, nu slechts hare waarde behouden voor een zeker afgesloten tijdperk, en men voor de latere jaren telkens weder zijne toevlucht tot de *Regeringsverslagen* moet nemen.

Geen mindere lof komt toe aan de gedeeltelijk zeer uitvoerige artikelen over de handelsproducten van den Archipel: *rijst* (112 bladzijden), *suiker* (200 bl.), *koffie* (76 bl.), *tabak, thee, kokosolie, indigo, kruidnagelen, muskaatnoten, kaneel, zijde, zout, opium*, enz. Het zijn monographiën over die voortbrengselen, waarin alles, wat betreft de teelt of productie en de bewerking er van, den handel er in, en de uitkomsten van het een en ander zoo voor het moederland als voor den Inlander, tot in bijzonderheden zelfs voor de verschillende Residentiën of onderdeelen er van, wordt uitéengezet en met statistische opgaven van allerlei aard gestaafd; en waarbij het aan grieven tegen het cultuurstelsel, verplichten arbeid, enz. niet ontbreekt. Niet alleen de groote uitgebreidheid, maar ook de belangrijkheid van die artikelen deed bij ons de gedachte opkomen of het misschien niet beter zoude zijn geweest ze niet in het Woordenboek

zelf op te nemen, maar ze gelijktijdig daarmede als een afzonderlijk verkrijgbaar Supplement uit te geven; vooreerst, zouden zij dan ongetwijfeld in meerdere handen zijn gekomen; ten tweede, zoude het Woordenboek, waarvan zij meer dan een zesde gedeelte beslaan, er door in uitgebreidheid en dus ook in kostbaarheid verminderd zijn en geene elf jaren voor zijne voltooiing hebben noodig gehad; en ten derde, had de Schrijver dan de volle vrijheid gehad om zijn gevoelen uit te spreken over het Cultuurstelsel en andere regeeringsmaatregelen, hetgeen hij, al acht men zijne kritiek ook nog zoo gegrond, naar onze meening in een Woordenboek niet had mogen doen.

Er is nog eene categorie van artikelen, de ethnographische. Van deze zwijgt de Voorrede geheel; misschien omdat zij te weinig talrijk geacht zijn om er afzonderlijk melding van te maken; maar misschien ook omdat het hoofddoel van de Voorrede was het aandeel van ieder der mede-arbeiders aan het Woordenboek bepaald te doen uitkomen, en dit omtrent deze artikelen niet wel mogelijk was. Zeker is het althans, dat zij niet alle geheel van denzelfden oorsprong zijn; en mogen er sommige wellicht kunnen gerekend worden tot die, waarin de Heeren Veth of Van Alphen ‘eenige wijzigingen of verbeteringen hebben gebracht’ (Voorrede, bl. VII), met andere is dit zeker niet het geval. De onderwerpen zijn intusschen belangrijk genoeg om er hier nog kortelijk van te spreken. Behalve hetgeen bij de behandeling der verschillende gewesten van hunne bewoners gezegd is, zijn nog afzonderlijke artikelen gewijd aan de *Achinezen, Alfoeren, Badoeïnen, Batta's, Beadjoe's, Belonezen, Boeginezen, Dajaks, Makassaren, Maleijers, Ngadjoe's, Soendanezen* en *Papoewa's*. Wij missen hier de *Arabieren* en de *Chineezen*; 't is waar, zij behooren niet tot de inboorlingen van den Archipel, maar zijn toch, vooral de laatstgenoemden, een zoo belangrijk element van diens bevolking, dat zij wel eenige vermelding hadden verdiend; immers hetgeen in het art. *Java* over hen gezegd wordt, voldoet niet voor *Borneo, Bangka* of *Riouw*.

Het artikel *Alfoeren* is van dien aard, dat het maar liever niet had moeten gedrukt worden. Het is een uittreksel uit P.P. Roorda van Eysinga's *Land- en Volkenkunde*, Dl. I, bl. 148-150, dat voor dertig jaren is uitgegeven; en, behalve dat hetgeen op die bladzijden te lezen staat zelf aan velerlei bedenking onderhevig is, gaat

het in 't geheel niet aan, wat daar alleen van de bevolking van *Ceram* gezegd wordt, zoo maar voetstoots op alle Alfoersche stammen van den Archipel toe te passen; evenmin als men het voorkomen, de kleeding, beschaving en levenswijze van de Eskimo's voor type van het geheele Mongoolsche ras zoude mogen nemen.

Dat de auteur zelfs onder het bewerken der artikelen *Beadjoe* en *Ngadjoe* niet opgemerkt heeft dat dit slechts verschillende namen of liever naams-uitspraken van denzelfden stam zijn, is nog al vreemd. Dat voorts niet alle volksstammen op *Borneo*, waarvan men toch weinig meer weet dan den naam, afzonderlijk vermeld worden, is volkomen goed te keuren; maar nu aan dezen stam zelfs twee artikelen gewijd worden, konden die, met gebruikmaking van de bronnen bij *Beadjoe* vermeld, wel wat minder schraal zijn uitgevallen, en had men zich moeten wachten voor tegenstrijdigheden als deze: ‘zij staan op een hoogeren trap van beschaving dan een der volksstammen op Borneo; zij zijn gewillig en zachtzinnig, zij onderscheiden zich door voorkomen en gebruiken eenigermate van de andere stammen der Dajaks, echter niet zoo zeer dat zij eene afzonderlijke beschrijving vereischen;’ terwijl van deze laatsten o.a. gezegd wordt: ‘het koppensnellen is eene bij de Dajaks diep ingewortelde gewoonte; hij die geene menschenhoofden of schedels kan vertoonen komt in geene aanmerking en geene vrouw wil hem tot man hebben. Hij, die de meeste doodshoofden kan vertoonen, is Koning (!?). De slaven van een rijken Dajak worden na diens dood, onder muzijk en zang, met lansen gedood en daarna verbrand.’ enz. - Het artikel *Dajaks* is aan de werken van Schwaner en Veth ontleend; maar de hier medegedeelde bijzonderheden hebben op zeer verschillende deelen van *Borneo* betrekking, hetgeen wel had mogen vermeld worden. Die zoo even geciteerde ‘Koning’ zal echter bij de genoemde Schrijvers waarschijnlijk niet te vinden zijn.

Van den zoo opmerkelijken stam der *Batta's* (liever *Battaks*) hadden, na hetgeen reeds vóór 1859, toen dit artikel verscheen, in het Indisch Archief, in het Tijdschrïft voor Neêrlandsch Indië en dat van het Koninklijk Instituut, en door Junghuhn geschreven was, nauwkeuriger en belangrijker berichten kunnen worden medegedeeld dan hier geschiedt. Wij vinden hier o.a. ook weder die niet bestaande ‘drie Koningen van Sinamore, Bata Salindong en Boetar,’

waaraan wij ons reeds in het art. *Batta-landen* gestooten hebben, terwijl van den eenigen werkelijk bestaanden schaduwkoning Si Singa Mangaradja van Bakara niet wordt gesproken. En wat de persoonsbeschrijving der Bataks betreft: ‘zij zijn licht bruin van kleur en hebben eenigzins vooruitstekende gelaatstrekken; dit betreft vooral den neus.’ - Het artikel over de *Maleijers* bezit meer waarde, doch heeft het gebrek dat het te veel generaliseert. Op verre na niet alles wat daar in het algemeen gezegd wordt, zoo als over den regeeringsvorm en wat daarmede in verband staat, de rechtspleging en andere onderwerpen, is op alle Maleijers in den Archipel toepasselijk. Gelukkig heeft Prof. Veth in het artikel *Sumatra* ons voor veel schadeloos gesteld; waarom wij den gebruiker van het Woordenboek ook voor de *Bataks* en de Sumatrasche *Maleijers* alsmede voor de *Atjineezen* daarheen verwijzen; gelijk wij zulks voor de bevolking van *Timor* doen naar zijn artikel over dat eiland, en dus het, gedeeltelijk onnauwkeurige, artikeltje *Belonezen* maar overslaan.

De *Boeginezen*, een stam, die zijne volkplantingen over den geheelen Archipel heeft verspreid en daarmede nog steeds voortgaat (zie o.a. Tijdschrift voor Neêrl. Indië, 1871, I, bl. 41), worden *abegefertigd* met eenige weinige regels, waarvan nog een gedeelte besteed is voor eene zeer onvolledige opsomming der plaatsen, waar zij koloniën hebben gevestigd. De *Makassaren* zijn wat ruimer bedacht (het valt in het algemeen op te merken dat, hoe verder men in het alphabet komt, de artikelen des te uitvoeriger en beter worden), en uit de gegevene beschrijving kan men althans eene oppervlakkige kennis met hen maken. Dat zij geene rechtzinnige Mahomedanen zijn is waar; doch het is wat sterk hen tot ‘dierendienaars’ te maken wegens de hulde, welke zij, ten gevolge van hunne denkbeelden omtrent zielsverhuizing, aan krokodillen en die beruchte Boelekombasche palingen bewijzen; en dat de vereering van Karaëng Lowe een overblijfsel is van het Siwaïsme (Lingamdienst) is thans zoo goed als zeker. Enkele onderwerpen, zoo als b.v. de regeeringsvorm in de Mangkasaarsche en Boegineesche Staten, hadden nog wel vermelding verdiend; vooral daar ook het artikel *Celebes* over de bevolking slechts weinig mededeelt.

Van de bevolking van Java worden alleen de *Soendanezen* en de *Badoeinen* afzonderlijk behandeld; waarom zulks ook niet met de

Javanen en Tenggereezen geschied is, hebben wij niet kunnen ontdekken; in den inhoud van het artikel *Java* is de verklaring daarvan niet te vinden. Intusschen verheugen de eerstgenoemden zich in de omstandigheid, dat hun naam met eene van de latere letters van het alphabet begint; hetgeen omtrent hen wordt medegedeeld is daarom ook nauwkeuriger dan veel wat van de Badoeï's wordt gezegd, wier onderhouden van het Boedhisme, erkenning van eenen Schepper en Onderhouder der wereld als Opperheer en eenen Middelaar tot wien zij hunne gebeden opzenden, en onbekendheid met iets wat naar eenig schrift gelijkt, zeer gewaagde beweringen zijn. (Zie o.a. het Tijdschrift van het Koninkl. Instituut, Derde volgreeks, Dl. IV, bl. 317 en volgg.).

Van de bevolking van het groote en nog zoo weinig bekende Nieuw Guinea in een klein artikel eene eenigszins voldoende beschrijving te willen geven, zoude eene hopelooze poging geweest zijn; de auteur heeft zich daarom ten opzichte van de *Papoewa's* terecht tot eenige algemeenheden bepaald en voorts naar de verschillende geschriften over dat onderwerp verwezen. Wij hadden hier dan ook wel die verouderde naamsafleiding willen missen ‘van het Maleische *papoewah*, dat *kroes* of *wollig* beteekent en van toepassing is op het haar van dit menschenras.’ Als dat woord Maleisch is, beteekent het zeker niet *kroes*, gelijk Prof. Pijnappel overtuigend genoeg heeft aangewezen, maar misschien wel *in het Oosten wonend* of *Oosterling*, van het grondwoord *poewa, het Oosten*. De roode of rosse kleur van het hoofdhaar, welke aan sommige van die negriten-stammen wordt toegeschreven, zal wel een gevolg zijn van hunne gewoonte om zich het hoofd met poeder van roode gebakken klei of kalk te bestrooien.

Elk Woordenboek ontleent zijne waarde hoofdzakelijk aan twee factoren: volledigheid en nauwkeurigheid. Wat de eerste betreft, heeft het hier besproken werk zeker nog wel niet de hoogst mogelijke volkomenheid bereikt; maar wij hebben toch eerbied voor den onvermoeiden, misschien wel eens te ver gedreven, ijver, waarmede daarnaar is gestreefd. Immers het bevat een schat van artikelen, vrij wat grooter dan uit de Registers van aardrijkskundige werken, uit Van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek* en uit

Crawfurd's *Descriptive dictionary of the Indian islands* was op te zamelen, en die alleen door het doorsnuffelen van eene ontelbare menigte ook van oudere Schrijvers en Kaarten kon worden samengebracht. Dit laatste heeft wellicht nu en dan aanleiding gegeven tot het opnemen van namen, welke thans hunne waarde hebben verloren. Wij bedoelen hiermede niet zoo zeer namen van plaatsen, die niet meer bestaan (dit had er echter bij vermeld moeten worden), want deze kunnen soms nog waarde hebben voor de geschiedenis; maar vooral dezulke, die door onze voorvaderen geheel verkeerd verstaan of geschreven zijn, en dat zijn in den regel namen van onbeduidende plaatsjes, waarvan wij die wanspelling zonder schade konden missen. - In hoeverre dit Woordenboek aan den eisch van nauwkeurigheid voldoet hebben wij boven aangetoond, alsmede dat de verschillende bestanddeelen er van ook in dit opzicht volstrekt niet op ééne lijn te stellen zijn. Verdienen de artikelen van de Heeren Veth en Van Alphen ten dezen aanzien verre den voorrang boven die van Mevrouw Van den Bergh van Eysinga, de billijkheid eischt, dat wij er onmiddellijk bijvoegen dat zij niet alleen door veeljarige studie en ervaring beter voor hunne taak geprepareerd waren dan men van eene vrouw verwachten mag, maar ook dat zij bij hunne artikelen niet tot zulke oude en verouderde bronnen beperkt waren als met haar somtijds het geval was; en wij bewonderen haren moed in het ontwerpen en uitvoeren van een zooveel omvattend werk, het eerste van dien aard in onze taal, en dat voor velen eene nuttige vraagbaak kan zijn mits het met groote voorzichtigheid wordt gebruikt.

Breda, Februari, 1871.
Dr. J.J. DE HOLLANDER.

***Duitschland's legeraanvoering in* 1870, *door J.H. den Beer Poortugael, kapitein bij den generalen staf. Breda, G.G. de Voogt*. 1871.**
***Ernstig en waarschuwend woord van het 'Jonge' aan het 'Oude' Nederland, door een officier van het Nederlandsche leger. Arnhem, K. van der Zande*. 1871.**
***Neêrlands roeping, door Umbgrove, Ridder van de Militaire Willemsorde, op verzoek eervol ontslagen officier der artillerie in Indië, enz. Arnhem, J. Heuvelink*. 1871.**

Indien wij ons in Nederland door verwaarloozing onzer verdedigingsmiddelen en strijdkrachten, ooit den ramp eener overheersching van den vreemde op den hals haalden, zal men ten minste niet kunnen zeggen, dat het aan waarschuwende stemmen heeft ontbroken! Tijdschriften en dagbladartikelen, publieke lezingen en voordragten, boekwerken en brochures in grooten getale en van allerlei rigting, hebben in de laatste jaren meer dan voldoend licht verspreid over deze levensquaestie, en wanneer wij de oude en zoo vaak als motto misbruikte spreuk: 'du choc des opinions jaillit la vérité' in aanmerking nemen, zouden wij dus inderdaad eindelijk wel op dit punt de waarheid dienen te weten.

En toch zijn wij nog volstrekt niet aan het einde van den strijd om tot de praktische toepassing van die waarheid te geraken, omdat daarvoor vermeerdering van lasten voor de natie en verandering van wetten (misschien wel van de grondwet) vereischt wordt - allen zaken, die natuurlijk niet gemakkelijk van de volksvertegenwoordiging te verkrijgen zijn en waartegen dus de meeste ministers opzien.

In de laatste jaren heeft men zich dus bij het legerbestuur bepaald tot kleine veranderingen, soms verbeteringen, van betrekkelijk ondergeschikt belang; men heeft dan eens bepalingen gemaakt om wat meer schietoefeningen door de infanterie te doen houden, dan weder om ze wat te verminderen; men heeft den eersten oefeningstijd der militie dan eens op 5, dan weder op 10 en nu eindelijk op 8 maanden gebragt; men heeft gezegd, dat al de miliciens gratis onderwijs moeten genieten, en de officieren oefeningen in het

krijgsspel op de kaart moeten houden; men heeft oude exercitiereglementen afgeschaft en nieuwe van twijfelachtige waarde ingevoerd; men heeft tal van instructiën en voorschriften uitgevaardigd of veranderd; men heeft in één woord volstrekt niet stil gezeten, - maar de groote levensquaestiën bleven onaangeroerd!

Ten gevolge echter van het veelvuldige schrijven over den toestand onzer weêrbaarheid en niet het minst door de discussiën in de vergaderingen der *Vereeniging tot beoefening der Krijgswetenschap*, begint langzamerhand bij het groote publiek het denkbeeld ingang te vinden, dat er een totale omkeer noodig is in de wijze van zamenstelling onzer strijdkrachten, in onze legerorganisatie en in ons vestingstelsel. Wij houden ons overtuigd, dat de Minister van Oorlog, wanneer hij in dien zin doortastende en afdoende voorstellen bij de Tweede Kamer mogt indienen, medewerking zal vinden bij de meerderheid en de noodige gelden er voor verkrijgen zal. Een ieder, die zijn verstand gebruikt, zal immers moeten erkennen, dat het beter is des noods 15 of 16 millioen te betalen voor een leger, dat bij eventueelen oorlog voor zijne taak is opgewassen, dan 13 à 14 millioen voor een middelmatig en onvoldoend leger, zoo als wij nu hebben.

Wij verheugen ons nu in een tijd van vrede en dien kostbaren tijd moeten wij vlijtig besteden, om ons gereed te maken tegen dat het later noodig mogt worden. Elk vaderlander moet daartoe naar zijne krachten medewerken en alle geschriften, die met deze bedoeling geschreven worden, zien wij met genoegen verschijnen.

Van de vele brochures over die onderwerpen, in de laatste maanden uitgegeven, willen wij thans met een enkel woord bespreken die, waarvan de titels aan het hoofd van dit opstel vermeld staan: de beide eerstgenoemden, omdat zij in korte trekken onze tekortkomingen aanwijzen, benevens eenige middelen tot verbetering, die wij voor het meerendeel beämen, en de derde, omdat de middelen die daarin tot verbetering worden aangeprezen, bijna allen, naar onze meening, zorgvuldig moeten vermeden worden.

Reeds meermalen heeft de Heer den Beer Poortugael de pen opgevat om in vlugschriften sommige militaire onderwerpen van actueel belang toe te lichten; *deze* brochure is echter o.i. een zijner beste lettervruchten; zij is kort, doch getuigt van grondige studie.

In de eerste plaats komt d.B.P. op tegen eenige artikelen in

het *Journal de Genève* van October j.l., getiteld: ‘La Stratégie Allemande en 1870,’ die nog al opgang gemaakt hebben en waarin beweerd wordt, dat de Pruissen gebroken hebben met eenige der voornaamste stelregels der oudere stratégie en dat zij het succès in hunnen veldtogt tegen Frankrijk hoofdzakelijk te danken hebben aan twee innovatiën: *la marche coordonnée* en het vooruitschuiven van talrijke korpsen ligte ruiterij, om daarachter het leger, als achter eene gordijn, vrij in zijne bewegingen te laten, buiten het oog des vijands.

De meening van den schrijver der artikelen in het Journal de Genève (men, zegt de Zwitsersche kolonel Lecomte) is in het kort de volgende: ‘vroeger rukte een talrijk leger slechts langs één of twee wegen, die zeer digt bij elkander lagen, in lange kolonnes van troepen en legertros vooruit. Thans heeft de Pruissische generale staf zich van die routine losgemaakt. Deze staf laat nu langs een breed front, volgens de *ordre de bataille* de troepenmassa's voortrukken. Hieraan zou echter het gevaar verbonden zijn van door den vijand verrast te kunnen worden en door een krachtigen aanval, zelfs van een minder talrijken tegenstander, ligtelijk te kunnen worden doorgebroken. Ten einde daartegen te waken en de gewigtige voordeelen van de nieuwe *marche coordonnée* niet prijs te geven, moesten de Pruissen echter mede met het tegenwoordige gewone stelsel van beveiliging breken, dat daarvoor geheel onvoldoende was en dat slechts de verrassing constateerde, niet voorkwam. Zij vonden dit middel in het mijlen ver op verkenning vooruitzenden van hunne ligte kavallerie,’ enz.

Door eene reeks van voorbeelden die van des schrijvers belezenheid getuigen, bewijst d.B.P., dat die uitvinding van de *marche coordonnée* eenvoudig een sprookje is en dat bij de voornaamste aanvallende oorlogen door de meesters in de kunst, Frederik de Groote en Napoleon, gevoerd - in 1756 en 1757 in Saksen en Bohemen, in 1805 in Oostenrijk, in 1806 in Pruissen - de aanvallende legers steeds in 3 of 4 hoofdmassa's volgens de ordre de bataille langs verschillende wegen en dus met een breed front vooruit gerukt zijn. Ja zelfs herinnert hij, dat toen in 1814 de legers der gealliëerden Frankrijk binnenrukten, dit over zulk een uitgestrekte frontlijn geschiedde, dat die inval wel eens bij een drijfjagt is vergeleken.

Ook wat betreft de bewering van het nieuwe gebruik, dat de Pruissen van hunne ligte ruiterij hebben gemaakt, bewijst de schrijver evenzeer door historische voorbeelden, dat dit geene nieuwigheid is. Hij erkent dat de Pruissische kavallerie in den oorlog van 1870 uitmuntende diensten heeft bewezen en haren roem verdient, doch hij herinnert er aan, dat o.a. de Pruissische kavallerie in 1757, de Fransche ruiterij in 1806 en 1812 en de kavallerie der gealliëerden in 1814 bij het vooruitrukken der invallende legers even ver en verder vooruit gezonden werden en evenzeer op groote schaal voor de veiligheid van de hoofdkorpsen moesten dienen, als nu het geval is geweest. Na aldus op korte en eenvoudige wijze aangetoond te hebben, dat die beweerde innovatiën van de strategie der Duitschers, waaraan het Journal de Genève voornamelijk hun succès in 1870 toeschrijft, inderdaad geen nieuwigheden zijn, komt de schrijver tot de slotsom, dat de oorzaken van den onvergelijkelijken voorspoed der duitsche wapenen in dezen oorlog veel dieper liggen. ‘Zij zijn vele, zegt hij, maar klimmen allen op tot één zelfden oorsprong: eene krachtige en verstandige regering, gesteund door kundige legeraanvoerders, terwijl in het algemeen bij het Pruisische staats- en legerbestuur ernst, stabiliteit en degelijkheid ten grondslag liggen.’ Wij deelen volkomen dit gevoelen met den geachten schrijver, even als zijne verklaring dat de Pruissische generale staf uitmuntend is en dat aan die zoowel praktisch als wetenschappelijk gevormde officieren voor een groot deel den gunstigen uitslag der oorlogen van 1866 en 1870 te danken is.

In het derde gedeelte zijner brochure wijdt hij ook nog eenige beschouwingen aan de overige factoren die tot het krijgsgeluk der Pruissen hebben medegewerkt, doch daarbij blijft hij o.i. wel wat uitsluitend hechten aan dien invloed van den staf en van de legeraanvoerders en wordt door hem niet genoegzaam regt gedaan aan de andere beweegkrachten in het Pruissische leger. Wat toch baat het dat een legeraanvoerder zijne orders geeft voor een uitmuntend plan door zijne stafofficieren bewerkt, wanneer die orders niet stipt en met naauwgezetheid worden uitgevoerd, wanneer de troepen niet overal geregeld levensmiddelen vinden en voor alles uitgerust zijn? Wel is waar wordt een woord van hulde gebragt aan den minister van van Roon, die de geduchte legers van Pruissen zoo uitmuntend georganiseerd en van alles voorzien had, maar aan de uitmuntende

oefening en discipline der troepen, het groote pligtgevoel in alle rangen, de onwaardeerbare *Leistungen* van de intendance, - waardoor alleen deze reuzenoorlog op zoodanige verbazende wijze ten einde is kunnen gebragt worden - had de schrijver nog wel een woord kunnen wijden. Wij erkennen het, de heer d.B.P. heeft zich daartoe blijkens den titel van zijn geschrift niet verbonden, maar zijn werk zou daardoor een vollediger denkbeeld hebben gegeven van de toestanden.

Slechts incidenteel geeft ons de schrijver in de laatste bladzijden zijner brochure eenige toepassingen en vergelijkingen van het door hem behandelde op den toestand in ons vaderland, en wij kunnen der verleiding geen weêrstand bieden, om de volgende regelen daaruit aan te halen:

‘Mocht voor ons land mede nog eenmaal het tijdperk aanbreken, dat er gezegd kan worden: wij ook hebben van de lessen der geschiedenis partij getrokken, wij zijn voorbereid. Onze hoofdliniën van defensie, de Amsterdamsche en Utrechtsche, en onze positiën, den Helder en Willemstad, zijn in staat van tegenweer; het fort Rijnauwen is verdedigbaar, want het groote bosch en de gebouwen, die op 100 pas van de vuurlijn alle uitzicht en vuuruitwerking benemen, zijn onteigend en geslecht. Op alle punten kunnen wij daar gerust den vijand afwachten. Wij hebben geen krachten laten rusten, maar de beschikbare staan gereed. Onze infanterie is talrijk genoeg en zij is goed geoefend. Er is een genoegzaam aantal geweren van klein kaliber, voor het wapen niet alleen, maar ook in de magazijnen om de verliezen aan te vullen en om aan de bevolking uit te deelen. Wij hebben patronen, niet alleen 50 per man, hetgeen onvoldoende is, maar 3 maal 50 zooals het behoort, alleen voor het veldleger en dan nog een voorraad in de forten en vestingen. Onze artillerie te velde kan, zoodra de oorlog uitbreekt, met een voldoend aantal deugdelijk materieel optreden: 4 stukken op elke duizend man, een minimum voor jonge troepen; wij hebben mitrailleuses voor verdediging van de accessen der inundatiën, voor dijkposten, bruggen en om in de lage flanken der forten te plaatsen voor grachtsverdediging. Onze veld-escadrons zijn voltallig aan geoefende terrein-ruiters. Ieder huzaar heeft thans een bruikbare karabijn..... Wij hebben twee pionnierbataillons..... voor proviandkolonnes is gezorgd, vooral ook voor

talrijker geneeskundig personeel....; mogt een oorlog uitbreken dan staat de intendance gereed om elke vesting voor 3 maanden van de noodige rations vivres te voorzien.....; eentrale magazijnen en eene gelokaliseerde militie met vaste garnizoenen bevorderen den spoed der concentratie; bovendien behoeven wij niet te vreezen dat de ziekenwagens enz., eerst komen zullen, tegen dat wij weêr naar huis gaan: de administratie begrijpt dat wij niet meer in het jaar 1830 zijn. Onze kusten zijn beveiligd, onze vesting-artillerie is vermeerderd..... krachtig en vèrdragend geschut op onze kustbatterijen kan den strijd tegen het vuur der pantserschepen afwachten. - Maar bovenal - en daarop komt het meest aan - onze aanvoerders zijn bekwaam.'

Hoe het met al deze punten nog is gesteld kan een ieder weten - zegt de heer d.B.P. met bescheidenheid - en inderdaad de overgroote meerderheid der officieren van het Nederlandsche leger weet het, dat van de geheele reeks meest allen zeer wenschelijke zaken die hij opnoemt, sommigen niet bestaan en nagenoeg allen in zeer gebrekkigen toestand verkeeren. Bij de mobilisatie in 1870 is dit ten duidelijkste gebleken en zelfs de autoriteit van den geachten generaal Knoop - nagenoeg de éénige die den bestaanden toestand in bescherming heeft genomen tegen de welligt wat sterk gekleurde, maar toch in hoofdzaak juiste, afkeurende schets daarvan in het voorloopig verslag der 2de kamer (begrooting 1870/71) gegeven - is niet bij magte geweest om dien indruk bij de meerderheid der officieren van het leger weg te nemen.

Gedurende de voor ons aanvankelijk kritieke maanden van die mobilisatie, was het natuurlijk de pligt van ieder officier, om daarover te zwijgen en zoo goed mogelijk te roeijen met de riemen die men had. *Nu* echter is het o.i. ieders pligt om te wijzen op de tekortkomingen die men in gemoede meent ontdekt te hebben, daar het ongeoorloofd is, wanneer men van het tegendeel meent overtuigd te zijn, de natie in den waan te laten, dat onze strijdkrachten in getal, gehalte en uitrusting voldoende opgewassen zijn voor de zware taak, om zoo noodig onze onafhankelijkheid tegen geduchte vijandelijke legers te verdedigen en dat men daartoe voldoende hulp zou ontvangen van onze gebrekkig georganiseerde en weinig geoefende schutterijën of van eene zoogenaamde volkswapening. Van dit standpunt uitgaande, heeft 'Een officier van het Ne-

derlandsche leger' in de tweede der hierboven door ons aangekondigde brochures zijne denkbeelden over ons leger en ons verdedigingstelsel medegedeeld, hoofdzakelijk gebaseerd op zijne ondervindingen gedurende de maanden der mobilisatie in 1870 opgedaan. Hij doet dit op eenigzins cavalièren toon, op een wijze die hier en daar wel een weinig aan den trivialen stijl van *l'homme gris* herinnert, maar vele zijner opmerkingen zijn zeer juist en maken den indruk, dat hij de gebreken en tekortkomingen waarvan hij gewaagt, zelve bij den troep mede heeft ondervonden. Hij roert vele der punten aan, waarmede d.B.P. zijn brochure besluit, en geeft als resumé van zijn oordeel over den Nederlandschen neutraliteits-veldtogt van 1870 op:

1°. Dat wanneer het leger alstoen onmiddellijk geroepen was geworden onze onafhankelijkheid te verdedigen, het de opgelegde taak niet zou hebben kunnen torschen, daar in het eerste oogenblik aan alles gebrek was en het leger zoo goed als ongeoefend bleek te zijn.

'2°. Dat alhoewel na eenige maanden degelijke oefening, het leger zijn bestemming en doel aanmerkelijk nabij gestreefd was, het gehalte nog wel degelijk steeds beneden het vereischte peil bleef en dus de bewering, als zouden er slechts enkele leemten (noodzakelijk uitvloeisel van langdurigen vredestoestand) aanwezig geweest zijn, bepaaldelijk als eene te lichte opvatting van de ernstige zaak moet worden beschouwd.'

Hij voegt er bij dat het leger regt heeft protest aan te teekenen tegen de veronachtzaming der laatste jaren, daar de Staat het regt niet heeft, om - na een gedeelte van het volk bij de wet aangewezen te hebben als de verdedigers des lands in tijd van nood - die verdedigers door verwaarloozing er aan bloot te stellen van nutteloos ter slagtbank te worden gevoerd.

Tot verbetering van onze strijdkrachten prijst hij aan: algemeene dienstpligtigheid en als dat niet kan, ten minste afschaffing der remplacering, verbetering der organisatie van het leger, wetten op de schutterij, op de onteigening der paarden, defensiewet, enz. Wij vereenigen ons geheel met den wensch des schrijvers, dat wij spoedig goede wetten in dien geest zullen zien in het leven roepen, al is het dan ook niet in alle détails juist zoo als de schr. ze wenscht, en zoo ooit dan is thans het tijdstip daar, om bij de

Volksvertegenwoordiging daarvoor een aandachtig oor en eene geopende beurs te vinden.

Minder dan met de bovenstaande denkbeelden kunnen wij ons vereenigen met de voorstellen en plannen van den heer Umbgrove in zijne brochure '*Neêrland's roeping*,' die, hoezeer blijkbaar welgemeend ter neêrgeschreven, o.i. weinig nuttige voorlichting voor de zaak in quaestie opleveren.

Zijne aanprijzing van het door nagenoeg alle denkende militairen afgekeurde Zwitsersche militiestelsel, waarvan de deugdzaamheid trouwens nog nimmer tegenover een buitenlandschen vijand bewezen is, komt ons onpraktisch voor - zijn raad om al dadelijk te beginnen met onze kaders te *verminderen*, is al dadelijk in strijd met zijn wensch om het geheele volk in militaire oefeningen te onderwijzen; - zijn verlangen om ter bevordering van den nationalen geest het onderwijs in vreemde talen af te schaffen, alle Nederlandsche jongelingen een soort van uniform-kleeding te doen dragen en de Duitschers zooveel mogelijk uit het land te houden, - en eindelijk zijn plan om tot dekking der kosten voor de weerbaarheid van ons land eene belasting op de renten en beurs-transactiën te heffen, dát zijn allen zaken zóó onuitvoerbaar en excentriek, dat wij ze niet behoeven te bestrijden. Wij gelooven zelfs, dat de heer U. deze denkbeelden in een opgewonden geest van patriotisme ter neder heeft geschreven, zonder ze welligt zelve voor uitvoering vatbaar te achten.

Een enkel woord willen wij echter zeggen over zijn geliefkoosd denkbeeld van volkswapening, hetwelk alligt uithoofde van de vermeende goedkoopte, eenigen ingang bij niet-militairen zou kunnen vinden. Hij wenscht de volkswapening op Zwitsersche wijze, zonder vast leger en in dien zin, dat elkeen geoefend worde in het gebruik van zijn geweer en vooral in juist schieten, in het uitvoeren van eenige hoog noodige opstellingen en bewegingen en in het doorstaan van vermoeijenissen. Om de bevolking hierin te oefenen moeten de weinige vrijwilligers en het kader van het zoogenaamde staande leger, over het geheele land verdeeld worden, tot het geven van onderrigt, en moeten nu en dan troepenverzamelingen tot oefening plaats hebben.

'Daarbij zal men inzien,' zegt de schr., 'dat het kleingeestige van het soldaten-métier al dadelijk verdwijnt; de propreteits-ap-

pels, de hanenpas, pink op den naad van de broek, hebben hun tijd gehad, evenals het overige, bekend onder den naam van slobkousendienst.'

Het verwondert ons steeds als wij officieren of voormalige officieren met dergelijke groote phrases zien schermen, als wij hen op die wijze de schijnbaar onbeduidende doch inderdaad noodige elementen tot opvoeding van den soldaat, hooren geringschatten en kleingeestig noemen. Denken zij dan werkelijk, dat een hoop gewapende menschen, zelfs al zijn zij bedreven in het schieten, zonder die deugdelijke elementaire opleiding en strengen geest van gehoorzaamheid een bruikbaar militair korps zou vormen, wanneer plotseling een oorlog uitbrak? De legers welke Gambetta in Frankrijk als het ware uit den grond getooverd heeft, bestonden juist uit dergelijke hoopen ongedisciplineerde gewapende menschen. Zij waren bezield met patriotisme, woede en wrok tegen de hardvochtige overheerschers van hun land, en toch zijn die legers als sneeuw voor de zon verdwenen, zonder ééne overwinning te kunnen behalen, tegenover die regelmatig geoefende en streng gedisciplineerde duitsche heirscharen!

Juist in die gezamenlijke en stelselmatige oefening, in die dagelijks ingeprente beginselen van discipline ligt een groot deel van de kracht van het Pruissische leger, want daardoor leeren de soldaten gehoorzaamheid en vertrouwen op hunne officieren en de officieren zijn zeker dat hunne bevelen worden uitgevoerd. In Duitschland is men zoodanig daarvan doordrongen, dat de soldaten van het thans nog in Frankrijk aanwezige overwinnende leger nog steeds op geregelde tijden met hanenpas en pink op den naad van den broek gedrild worden. De schrijver dezer regelen heeft dit zelfs voor Parijs, in Amiens en in andere door de Duitschers bezette plaatsen in Maart j.l. herhaaldelijk gezien; de Fransche troepen houden zich met die kleingeestigheden natuurlijk niet op, maar plukken er dan ook de wrange vruchten van!

Eenige duizende militiens of schutters, of hoe men die toekomstige verdedigers van Nederland, naar den wensch van den heer U., ook zou willen noemen, die in hunne steden en dorpen verspreid eenige oefeningen in het schieten en exerceren hebben gemaakt - onder de leiding van officieren, onder-officieren en korporaals, die natuurlijk langzamerhand ook geheel ongeschikt als instructeurs

worden, - zijn, wanneer men ze in bataillons vereenigt, evenmin bij een goed geoefend bataillon van het leger te vergelijken, als de mobile gardes in Frankrijk met de Pruissische troepen. Hun ontbreekt het vertrouwen op zich zelven en op hunne chefs, de gewoonte om te gehoorzamen, de zamenhang van goede troepen om in de hand van een bekwaam bevelhebber met vrucht gebruikt te kunnen worden; - in één woord hun ontbreken alle eigenschappen, die zelfs nog meer dan volkomen juist schieten noodig zijn, om een hoop gewapende menschen tot een bruikbaar militair korps te vormen. Volkomen deelen wij in het gevoelen van den afgetreden Minister van Oorlog, waartegen de Heer U. te velde trekt: dat het Zwitsersche stelsel eene schijnvertooning is, en wij hopen dat die o.i. juiste beschouwing meer en meer veld zal winnen; dit zal een tegenwigt geven tegen hen die eene verandering in dien zin wenschen, ook uithoofde van de schijnbaar daaruit voortvloeijende vermindering van kosten, en waardoor alweder de zaak op de lange baan zou worden geschoven.

Wanneer wij wezenlijk gehecht zijn aan onze onafhankelijkheid en wanneer de zoo vaak geuite ontboezemingen van liefde voor Vaderland en Oranje geen ijdele klanken zijn, moeten wij ons ook opofferingen van geld en moeite daarvoor getroosten, even als men zulks in Pruissen al sedert jaren gedaan heeft.

Wij moeten gevolg geven aan art. 177 der grondwet, waarbij het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat een der eerste pligten van alle ingezetenen wordt genoemd, en wel in dien zin dat al de jongelingen die den dienstpligtigen leeftijd bereiken en niet in de militie loten, onmiddellijk zooveel mogelijk bij de schutterij worden ingedeeld of op andere wijze voor 's lands verdediging beschikbaar worden gehouden.

Wij moeten het gehalte van ons leger verbeteren, en dit kan verkregen worden, door afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling, hetgeen tevens het getal der vrijwilligers zal doen toenemen. Wij moeten de oefening van ons leger verbeteren en daartoe de militie zoolang als de grondwet maar eenigzins toelaat onder de wapens houden (bij dit maximum is de diensttijd onder de wapenen van onze militie nog de helft korter dan bij elke andere in dit opzigt gunstigst bedeelde natie).

Wij moeten onze schutterij, zooveel de grondwet toelaat, naar het

voorbeeld der Pruissische landweer organiseren en oefenen, om daarin eene hulp en reserve voor ons leger te vinden, of wel het jaarlijksch contingent der militie aanmerkelijk vermeerderen en daardoor het leger versterken. Wij moeten onze veld-artillerie uitbreiden en ons zoo spoedig mogelijk van goed geschut, goede geweren en goede patronen voorzien. Wij moeten met kracht arbeiden aan de voltooijing onzer Amsterdamsche en Utrechtsche liniën en aan het afbreken van sommige noodelooze of schadelijke vestingen, enz.....

Moge men het al in de details van toepassing niet met elkander eéns zijn, zoo gelooven wij toch niet te veel te zeggen, wanneer wij verklaren: dat de groote meerderheid der militairen en niet-militairen, die zich met studiën over 's lands weerbaarheid bezig houden, het over deze hoofdbeginselen thans ééns zijn.

Wij hopen in het belang van het vaderland, dat zoowel regering als volksvertegenwoordiging thans de overtuiging zullen hebben, dat er over de zaak genoeg geschreven en gesproken is, en dat nu de tijd dáár is, om te handelen - en met spoed te handelen.

Deventer, 5 Mei 1871.
P.M. NETSCHER.
Majoor der Infanterie.

Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letteren, van de vroegste tijden tot op heden. Een lees- en handboek voor Hoogere Burger- en andere scholen, en alle verdere belangstellenden: door Dr. J. van Vloten. Tweede, veel vermeerderde en verbeterde druk. Tiel, H.C.A. Campagne.

Wanneer men den tweeden druk van het bovengemelde werk met den eersten vergelijkt, dan is de taak van den aankondiger reeds in zooverre aangenaam gemaakt, dat hij het ‘veel vermeerderde en verbeterde’ op den titel ten volle kan toegeven.

De rijke inhoud in verhouding tot het bestek van een dergelijk handboek, de scherpzinnige blik, waarvan zoo menige plaats in het boek getuigt, het geleidelijke in de behandeling van het geheel, maken het werk van dien aard, dat de belangstelling volkomen ge-

rechtvaardigd wordt, waarvan deze tweede druk het bewijs levert. Nu moge de welbekende schrijftrant van den auteur hier en daar in zijne schaduwzijde uitkomen, het is tevens waar dat het beslissende bij het uitbrengen van een oordeel, het puntige op vele plaatsen waar het de verklaring van enkele feiten en verschijnselen betreft, en de krachtige uiting der overtuiging van den schrijver het boek eene aantrekkelijkheid geven, die ieder belangstellende in de geschiedenis onzer letterkunde tot de lezing noopt en hem dringt het op een of ander te raadplegen. Daarbij merke men nog op, dat de schrijver zich bijna geen gelegenheid laat ontsnappen om eene terechtwijzing te geven, waar anderen, naar zijn oordeel, hebben misgetast of in de voorstelling minder gelukkig zijn geweest. Dat de onbevooroordeelde lezer daarbij niet altijd het pleit zoo maar gaafweg gewonnen kan geven, zou uit meer dan een voorbeeld kunnen blijken. Zoo zou men, om maar iets dat voor de hand ligt te kiezen, kunnen wijzen op de gissing omtrent Jacob van Oostvoorne. Bekend is het betoog van den schrijver in ‘de Taal- en Letterbode’ van 1869, waar gemelde Jacob voor denzelfden persoon als Jacob van Maerlant wordt gehouden. In den volgenden jaargang heeft Eelco Verwijs daartegen bezwaren geopperd, die de gissing als van allen grond ontbloot doen voorkomen. Waarschijnlijk was het gedeelte over Maerlant in het handboek reeds afgedrukt, toen het artikel van Verwijs verscheen, anders had v. Vloten in de noot aan den voet der bladzijde ook daarheen verwezen in plaats van uitsluitend op zijn eigen betoog de aandacht te vestigen. Men mag vermoeden, dat de schrijver dit te eer zou gedaan hebben, omdat hij elders er anderen een verwijt van maakt, dat zij te weinig aandacht aan zijne Maerlant-vragen besteed hebben. - Een tweede voorbeeld. Op blz. 183 wordt van Jonckbloets ‘zonderlingen inval’ gesproken naar aanleiding van zijne beschouwing over Anna Bijns. Naast de woorden uit de noot dier bladzijde diene men Jonckbloet's voorstelling ter vergelijking te plaatsen, te meer, daar die woorden nog al kras kunnen heeten. - En wederom, waar het de tegenspraak van Jonckbloets oordeel geldt. Op blz. 219 wordt gemelde schrijver vragenderwijze door v. Vloten terecht gewezen, omdat hij Vondel ‘sympathie voor het volkstooneel’ ontzegt. Wij kennen v. Vloten genoeg zelfstandigheid toe, om hem niet tot diegenen te rekenen, die niet kunnen

dulden dat er anders over Vondel dan in den toon der hartstochtelijke verheerlijking gesproken wordt, wat ook billijk oordeel en gezond verstand mogen aanvoeren. De terechtwijzing klinkt nog des te vreemder in den mond van v. Vloten, daar hij het anders zoo krachtig voor het klucht- en blijspel van vroeger eeuw opneemt, en het bij gevolg zekerlijk moet betreuren, dat de plak der Latijnsche Muze de Nederlandsche zulke zware slagen heeft toegebracht, dat zoowel het meer ernstige nationale drama als het blijspel een te vroegen dood is gestorven. En waarop grondt v. Vloten zijne tegenspraak? Op het feit, dat Vondel zoo bij voorkeur en uitsluitend bij 't volk voor zijne taal ter markt ging, welk feit volstrekt geen bewijs is voor het tegendeel der aangevallen bewering. De uitspraak van Jonckbloet is in de eerste plaats gegrond op hetgeen Vondel zelf geleverd heeft. Daaruit had v. Vloten mede het bewijs moeten putten (zoo het mogelijk ware!), om ‘het volslagen gemis van sympathie voor het volkstooneel,’ wat wij van onzen kant Jonckbloet onvoorwaardelijk toestemmen, te logenstraffen. Meer klemmend is daarentegen het betoog van v. Vloten, waar hij opkomt tegen eene uitdrukking van denzelfden schrijver, die beweert, dat Hooft zelfs ‘niet door Vondel zou zijn overvleugeld, indien hij *evenveel tijd* aan de beoefening der poëzie als aan het proza had gegeven.’ Alsof dit eene vraag van *tijd* ware, zegt v. Vloten onder anderen hierop terecht.

Ziedaar ter loops enkele voorbeelden ten bewijze, hoe zeer het boek van v. Vloten mede den eisch billijkt, dat ook de tegenpartij moet gehoord worden. Dat de schrijver overigens menigmaal een hartig woord aan zijne beschouwingen vastknoopt, zal wel ieder verwachten. Het tweede tijdvak, bijvoorbeeld, vangt met de volgende woorden aan. ‘Hevig zou de botsing zijn, door de toepassing der nieuwere staats- en kerkbegrippen in de halfverouderde maatschappij te weeg gebracht, of liever, waaruit de nieuwere vorm van kerk en staat zich eerst allengs in meer rustigen stand ontwikkelen zou. Want toepassing en bespiegeling gaan hier grootendeels samen; deze geeft de denkbeelden aan, door de ontwikkeling der menschelijke denkkracht bij haar geboren; gene eischt onwillekeurig, maar te recht, dat ze zich in een maatschappij bewege, waarin zij ze vrijelijk ten uitvoer leggen kan. Wie daarentegen met die bespiegeling niet mede gaat, wiens geest noch gemoed geen

uitgebreider eischen stelt, dan hij door de verouderde maatschappelijke orde ruimschoots voldaan acht, wil van die toepassing noch bespiegeling hooren. Hij kant zich met geen mindere heftigheid tegen al die nieuwigheden in boeken en wereld aan, dan waarmeê hij, van de andere zijde, op zijne beurt bestreden wordt.'

Dat de sympathiën van den schrijver somtijds sterk uitkomen, verhoogt de waarde van het boek hier en daar. Wij wijzen hier, om een paar voorbeelden aan te halen, op de ingenomenheid waarmede v. Vloten ons een Betje Wolf voorstelt, waarmede wij volkomen instemmen en wat ieder die de uitstekende vrouw heeft leeren kennen het hart goed doet. Of het der moeite waardig is bij deze gelegenheid en ergens elders op van Kampens oppervlakkige uitspraken terug te komen, laten wij in het midden. Naar onze meening heeft het oordeel van genoemden schrijver bij ieder verstandig lezer alle waarde verloren, waar de eerste in zijne deftigheid een oordeel over onze volkspoëzie of over Elizabeth Wolf uitspreekt. Zijne wijze van beschouwen behoort sedert het optreden van Bakhuizen v.d. Brink voor goed tot het verledene. Liever wijzen wij, om een tweede voorbeeld aan te halen, op v. Vlotens voorstelling van Huygens. Het heeft ons in den laatsten tijd niet ontbroken aan bewijzen, hoe zeer sommigen er op uit zijn Hooft en Huygens aan miskenning prijs te geven, en wel naar aanleiding eener verheerlijking van Vondel, die niet zonder bijbedoelingen was en waarvan alzoo onbillijke waardeering van andere vernuften uit die eeuw het gevolg moet zijn. Men heeft zich niet ontzien te spreken van 'den wulpschen Hooft' en 'den liederlijken Huygens.' Zoo men mocht aanvoeren dat dit in geschriften van betrekkelijk lager rang geschiedt, althans in dergelijke bewoordingen, men kan het lakenswaardig en ongunstig verschijnsel er niet door wegcijferen. Het moge in meer gekuischte woorden, in anderen vorm elders plaats vinden, het feit blijft bestaan. Er begint een onfrissche geur aan de Vondel-verheerlijking te komen. Het is niet de overdreven verheerlijking van eene of andere grootsche verschijning in de 17de eeuw waarvoor wij vreezen; het is de eenzijdige verheerlijking van Vondel van een zeker standpunt en de daarmede gepaard gaande opzettelijke verguizing van anderen, waartegen wij opkomen en waartegen allen wien het om waarheid en gezond oordeel te doen is, wien de roem van onze voorvaderen ter harte gaat, op het krach-

tigst verzet moeten aanteekenen. Daarom is het een verblijdend verschijnsel, dat reeds enkele stemmen van mannen, die meê mogen spreken op het gebied der letteren, zich laten hooren om eene eenzijdige kritiek en onwaardige beschouwing van enkele dichters en prozaschrijvers te recht te wijzen. Waar het meer bepaald eene degelijker en onafhankelijker beoordeeling van Vondel geldt, kan men met ingenomenheid melding maken van Jonckbloet's beschouwingen in zijne onlangs verschenen ‘Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde,’ beschouwingen zoo hemelsbreed verschillende van en te gelijk gunstig afstekende bij de zoogenaamde kritische overzichten, waarmede van Lennep's uitgave overladen is. In betrekking tot het medegedeelde feit, hebben we daarom ook gewezen op van Vlotens woorden over Huygens, als een staaltje ten bewijze dat zijn boek ook in de waardeering van de 17de eeuw eene welkome bijdrage is tot de geschiedenis onzer letteren.

Scherp maar goed geteekend is ook de voorstelling van enkele dichters en prozaschrijvers uit het tijdperk, dat zoo bijzonder rijk was aan ‘proeven van vernuft en smaak’, gelijk de genootschapsmannen het gewoonlijk uitdrukten, maar welks armoede bij de groote mate van zelfingenomenheid en inbeelding een later geslacht des te meer in het oog springt. Om van anderen die, als een hunner zegt, nu en dan ‘een stuip van dichten’ kregen, te zwijgen, wijzen wij hier slechts op de regelen aan Feith toegewijd, den dichter die schreef dat zijn ‘Graf’ hem eene verademing was, en elders te kennen geeft, dat hij in ‘de bezigheid van dichten eene vermakelijke uitspanning’ had gevonden. Nog een laatste punt mogen wij niet nalaten op te merken, namelijk, dat de schrijver van het handboek enkele malen, mede in billijker waardeering, schier vergeten of niet hoog genoeg geschatte namen meer naar verdienste doet uitkomen. De groote waarde van het werk als handboek is echter wel daarin gelegen, dat het bij den rijken inhoud in zulk een beknopten vorm, wel verre van enkel namen en titels te geven, zich tevens onderscheidt door oordeelkundige beschouwing en meestal in fiksche lijnen afgeteekende voorstelling van feiten en personen. Het boek draagt tot het einde het bewijs van met lust en liefde, gelijk de schrijver aan het slot zegt, bewerkt te zijn.

Az.

***Ontdekkingsreizen van den nieuweren tijd door Dr. C.M. Kan. Africa*. (*Utrecht, Beijers*. 1871).**

Als men de kaarten van Afrika in vorige eeuwen vervaardigd beziet, is men verwonderd reeds zoovele namen vermeld te vinden van landen, volken, steden, meren en rivieren, die men waande eerst veel later ontdekt te zijn; weder andere namen zijn geheel van de tegenwoordige kaarten verdwenen. Bij nadere beschouwing komt nogtans de waarheid spoedig aan den dag en ontwaart men dat al die namen op goed geluk af op de kaart zijn geteekend, want niets is op zijn plaats: men ziet den Niger uitloopen in een meer van Bornoe (thans het meer Tsad); op eene andere kaart door de Gambia in den Atlantischen oceaan; den Nijl ziet men geheel onverdeeld uit de Abyssinische bergen stroomen of ook wel uit twee meren op 10° beneden den evenaar, of uit het meer Tsad, enz. Op latere kaarten begint reeds eenige meerdere orde te heerschen, en hoe later, hoe meer; eerst dan komen vooral die ‘witte plekken’ te voorschijn, die het aan onze kwart-eeuw voorbehouden was voor een groot deel te doen plaats maken voor zekerder opgaven van bergen, rivieren, volken, enz. Want een tal van reizigers doorkruiste in velerlei richtingen dat onbekende binnenland en bracht orde in dien chaos. Die woestijn met al zijne verschrikkingen, die nog voor 20 jaren eene laag gelegene, onmetelijke zandzee was, is thans door hunne opmetingen tot eene hoogvlakte geworden van 300-650 meters hoogte, waarop, evenals in Europa, gebergten zich verheffen zoo hoog en zoo uitgestrekt als het Harzgebergte met zijn Brocken, als het Thüringerwald, als het Reuzengebergte en het Schwarzwald; alleen het westelijkste gedeelte der woestijn is eene betrekkelijk smalle laagte van 30-100 meters beneden den spiegel der Middellandsche zee. Die bronnen van den Nijl, die verscholen lagen achter zonnevuur, moeraskoorts en moorddadige volksstammen, zijn insgelijks door Europeesche volharding bijna ontsloten. Ook van Zuid-Afrika werd onze kennis aanmerkelijk vermeerderd. Maar die kennis heeft menschenlevens gekost! Ver over de 100 reizigers en zendelingen zijn sedert Mungo Park gevallen als het offer

van hunnen ondernemingsgeest. Niettegenstaande zij wisten dat daar tusschen de keerkringen de dood als met geopenden muil op hen loerde, dat uitputtende koortsen, zonnesteek, dysenterie, samoem, chamsin en verscheurende en giftige dieren van allerlei gedaante hen wachtten, dat zij zich daar eenen weg zouden moeten banen door wilde of half beschaafde volken die òf, ten gevolge van de gruwelen der slavenhandelaars, tegen den vreemdeling achterdochtig en vijandig zijn, òf zelve menschenroovers zijnde in onmenschelijken naijver hun het voortdringen op alle bedenkelijke wijzen trachten te verhinderen, òf door de onverdraagzaamste aller godsdiensten, het Mohammedanisme, den Christen eenen doodelijken haat toedragen; niettegenstaande al die gevaren worden er altijd weder gevonden die met kracht en vertrouwen zich op weg begeven. Slechts weinigen keerden in hun vaderland terug; nog geen van hen heeft eenen rustigen ouderdom bereikt.

Van dien moedigen kamp, van die romantische avontuurlijke ontmoetingen, van die triomftochten op het gebied der wetenschap bevat het boek van Dr. K. een aaneengeschakeld naar geographische orde gerangschikt verhaal. Het is niet zonder zorg bijeenverzameld en doorgaans in goed vloeiend Hollandsch in aangenamen trant verhaald, uit een tal van berichten en stukken die niet licht voor iedereen toegankelijk zijn. Een vrij wel uitgevoerd kaartje stelt den lezer tevens in staat den reizigers overal te volgen. Alles aanbeveling genoeg om het boek in handen te nemen; daarna twijfel ik niet of de lust om steeds voort te lezen zal de kroon op het werk van Dr. K. zijn,

In de inleiding wordt uiteengezet hoe men die reizigers te beoordeelen heeft, die niet alleenlijk het avontuurlijke zochten, maar opzettelijk te voren zich toerustten met de kennis die noodig was om hunne ontdekkingen te doen dienen tot verrijking der wetenschap, en die dus onze hoogachting voor hen afdwingen. Vervolgens wordt het doel vermeld waarmede dit boek geschreven wordt: 1°. om eene schets te geven van de reizen in hun samenhang, 2°. eene teekening van de routes bij die schets, en 3°. welke resultaten die reizen gehad hebben.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de belangwekkende tochten van Grant en Speke en van Baker met zijne echtgenoot, die de ontdekking ten gevolge hadden van de twee meren, welke de ver-

gaderbakken zijn voor het water van den Witten Nijl. Voorts aan de nasporing der overige zijrivieren van den Nijl en aan de ontdekking der sneeuwbergen ten zuiden van den aequator.

Het tweede hoofdstuk begint vooreerst met de aloude beroemde reizen van Mungo Park in 1795 en 1805 van de Gambia naar den Niger, verder behalve andere belangrijke tochten vooral ook die van Richardson, Overweg, Barth en Vogel, die te recht zulk eene beroemdheid verworven hebben, en de reizen die weder ten doel hadden berichten in te winnen aangaande het lot van Vogel. Dit doel, waarmede ook von Heuglin en Steudner oorspronkelijk uitgingen, doch dat niet ten uitvoer konde gebracht worden, heeft aan Dr. K. waarschijnlijk aanleiding gegeven om hunne Abyssinische reis in dit, en niet in het eerste hoofdstuk te plaatsen. Voorts vindt men hier veel belangwekkends aangaande de reizen en het ongelukkige uiteinde van Freule Tinne. Eindelijk behalve andere evenzoo belangrijke ontdekkingsreizen vinden wij hier ook een aaneengeschakeld verhaal van de groote en merkwaardige reizen van Rohlfs, van de Middellandsche zee tot aan de golf van Guinea.

Het derde hoofdstuk bevat behalve de romantische reis en het verblijf van Magyar in Z.O. Afrika, en de reizen van Hahn, Rath en Mauch in Zuid-Afrika, vooral de beroemde tochten van Livingstone. In dit gedeelte worden ook schetsen geleverd uit het leven en karakter der Hollandsche boeren in Zuid-Afrika, die hen van eene minder gunstige zijde doen kennen dan Stuart, Cole, Laut, Jeppe en anderen hen ons afschetsten.

Geene eenigszins belangrijke reis, al geeft de inhoudsopgave die niet op, is onvermeld gelaten. Levert het boek al geene regelmatig volgehouden stelselmatige beschrijving van volken, landen, klimaat; van de fauna of van de flora der doorreisde landstreken, hoe gewichtig die statistiek ook moge wezen, de weetgierige lezer wordt daarentegen ook niet opgehouden door vermoeiende opsomming van dieren en planten of lijsten van getallen. Ook van het kaartje kan billijkerwijze op die kleine schaal niet veel meer geëischt worden. Zelfs dat op de hoofdkaart en op twee der kartons de lengtegraden naar meridiaan van Ferro en op het karton n°. 2 de lengtegraden naar den meridiaan van Greenwich zijn aangegeven zal den gewonen lezer niet hinderen. Toch is het vreemd dat Dr. K. zich de kleine moeite niet gegeven heeft dit te veranderen.

Zooals boven gezegd is kan de vertaling of bewerking over het algemeen vrij goed geslaagd heeten. Wel helt de taal hier en daar wat te sterk naar de alledaagsche spreektrant over en worden uitdrukkingen of enkele woorden gebezigd die het bezadigde of soms ernstige karakter van een verhaal arbreuk doen en daaraan eene soort van vrolijke tint geven waar die minder past.

Maar in de bijzonderheden zijn op de bewerking en vooral op de vertaling van enkele plaatsen nog al gegronde aanmerkingen te maken.

Zoo wordt op bladz. 13 de Sobat ten onrechte een rechter zijtak (zijrivier) van den Bahar el Dzjebel genoemd, hetgeen Dr. K. overnam uit het werkje van Volz zonder zijn eigen kaart te raadplegen of zonder te bemerken dat hij op bl. 11 dien Bahar el Dzjebel zich eerst in het No-meer liet uitstroomen. Eerst later valt de Sobat in den Bahar el Abiad.

Het zal niet overbodig zijn den lezer aan te raden, voordat hij aan bl. 32 komt, zich de verschillende namen van het Albert-meer goed in het geheugen te prenten, en van den Witten Nijl, insgelijks ook den loop daarvan, anders raakt hij verward in het doolhof van namen, ofschoon zij soms één water vertegenwoordigen, een gevolg van het gebruik maken van verschillende bronnen.

Zoo is zeer onduidelijk en verward de beschrijving van Speke's tocht op bl. 21, wanneer men dien met de kaart vergelijkt. Hoe (op bl. 23) Speke in de richting van de k o o r d e van eenen b o o g dien de rivier w e s t w a a r t s maakt, zuiver n o o r d w a a r t s kan trekken, is niet mathematisch helder.

Te vergeefs zal men zoeken naar eene oplossing van het raadselachtige op bl. 32, waar gemeld wordt dat Baker het vermoeden van Speke omtrent den loop des Nijls, diens gissing aangaandé w a t e r v a l en m e e r, tot waarheid gemaakt heeft. Die gissing van Speke is uit het vorige niet op te maken. Deze geheele plaats lijdt aan duisterheid.

In het Duitsche stuk, dat Dr. K. op bl. 34 gevolgd heeft, staat dat Piaggia, voor dat hij zijne reis aanvaardde, te Alexandrië T a p e z i r e r, (- behanger, kamerbehanger) geweest is; dit vertaalt Dr. K. door t a p i s s e r i e w e r k e r!

Op bl. 36 komt eene dergelijke vergissing voor, die erger is, omdat zij de waarheid der zaak aantast. Ik geef dien zin in zijn

geheel om tevens te doen zien, hoe soms met de vertaling omgesprongen is: Die Dörfer der Niamniam bestehen aus G r u p p e n von Hütten, die von der Basis bis zur Spitze vollkommen k o n i s c h sind, also jener aufrechten, runden Lehmwände e n t b e h r e n, wie man sie bei den Schilluk, Dinka, Djur, Dor und den meisten anderen Negervölkern beobachtet. Nur die grosse Hütte des Häuptlings h a t e i n e n s o l c h e n g e r a d e n U n t e r b a u, a u f d e m i n M a n n e s h ö h e d a s k e g e l f o r m i g e D a c h s i c h e r h e b t, dass aussen mit den feinsten geflochtenen Stroh bekleidet, im Inneren aber mit roth angestrichenen Kalk übertüncht ist. Petermann's Mitth., 1868, S. 414. Dit wordt door Dr. K. alzoo vertaald: De dorpen der Niamaniam bestaan uit e e n e v e r z a m e l i n g van hutten, volkomen c y l i n d e r v o r m i g en g e h e e l g e l i j k e n d e o p d i e r e c h t o p s t a a n d e, ronde muren van leem, zooals men ze bij de Schilluks, Dinka's en andere negerstammen bewesten den Nijl aantreft. Alleen de groote hut van het opperhoofd h e e f t e e n d a k m e t f i j n g e v l o c h t e n s t r o o b e d e k t.

Hoe het oorspronkelijke soms afgeknot en verminkt is leert de volgende plaats, eenige regels verder, waar gemeld wordt: de oevers waren met hooge boomen en struikgewas bedekt; s p o r e n van hippopotamussen, buffels en antilopen lieten zich b e s p e u r e n. De vergelijking van het Duitsch: Ufer mit hohen Bäumen und dichtem Gebüsch bekleidet, das hie und da durch jene bekannten W e c h s e l des Hippopotamus unterbrochen ist, enz., en vooral van het oorspronkelijke Italiaansch, dat deze schildering nog uitvoeriger heeft, doet ons zien, dat wij hier te doen hebben met een dier ondoordringbare oerwouden uit de keerkringsgewesten, waar de rivier de eenige weg door het land is, waar het struikgewas langs de rivier eene ondoordringbare heg vormt, welke op groote afstanden van elkander poortachtige openingen vertoont, die door de groote viervoetige dieren van het woud gemaakt werden om bij de rivier te komen, en waarvan tevens de kleinere dieren gebruik maken, zooals dat zoo poëtisch schoon van Zuid-Amerika is beschreven door Alex. von Humboldt in zijn ‘Nächtliche Thierleben im Urwalde.’ Door zulk eene dorre en onjuiste vertaling gaat het beeld verloren, dat men zich van het karakter van het prachtige landschap en den heerlijken plantengroei van die streek van Afrika had kunnen voor oogen stellen.

Evenzoo heeft de vertaling op blz. 79, betreffende de godsdienst der Galla's, door afkorting en misplaatste eenzijdige geestigheid het karakteristieke dat in het oorspronkelijke lag, verloren en is bijna onverstaanbaar geworden. Men oordeele: Waka (zegt Peterm., Mitth., 1868, S. 463) ist ein allschaffender, formloser grosser Geist über den Wolken, der wie das weite Himmelsgewölbe, der Inbegriff der Grösse, Unendlichkeit und Macht ist..... Wenn der abnehmende Mond aber die letzte Sichel bildet, dann verlässt Waka das Land der Galla... Während dieser Zeit unternehmen sie keinen Kriegszug gegen die Somali, in ihren Lagern werden die langen Nächte still ohne Gesang und Tanz zugebracht und die Knaben, welche an diesen Tagen geboren werden, fallen einst im Kampfe gegen die Somali... Sobald jedoch der neue Halbmond wieder zum Vollmond übergeht, kommt auch Waka wieder....

Hetgeen door Dr. K. wordt overgebracht: Waka, als het hemelgewelf oppermachtig en oneindig.... bij 't laatste kwartier der maan gaat hij naar de vijanden der Gallas.... Zij hebben dus niet als de Pruisen een afzonderlijken god voor zich alleen. Dan is alles stil bij de Gallas en somber; de knapen, die dan geboren worden, sterven door de hand der Somali. Bij volle maan komt Waka terug.

Op bl. 177 lezen wij van ‘eene boot van gutta percha, (Kautschukschiff staat er in het oorspronkelijke. Peterm., Mitth. Erg., II, 161), die met blaasbalgen opgeblazen werd.’ Ook Dr. K. behoort derhalve onder het gros dergenen die het onderscheid nog niet kennen tusschen gutta percha (eigenlijk Maleisch gĕeta pertja) en caoutchouc (gomelastiek). Er is een groot onderscheid tusschen die twee. De geta pertja is het merg van een boom, die omgehakt wordt om het te winnen: de kaoetsjoek is de gom of sap van een soort van vijgenboom, die door middel van inkerving in de bast in bijna vloeienden toestand opgevangen wordt; de geta pertja wordt eerst door warmte kneedbaar als stopverw, maar krijgt ná de verkoeling de hardheid van hout of ten minste van hard leder en is noch uitrekbaar noch elastiek: de kaoetsjoek is wel rekbaar, maar verliest de elasticiteit door verwarming en wordt alsdan kleverig; eerst de uitvinding van Goodyear, om ze eene bewerking met zwavel te doen ondergaan, heeft gemaakt, dat

ze na de verwarming en smelting weder droog wordt en hare veerkrachtigheid behoudt.

Op bl. 209 vinden wij het woord T u c h -Burnusse (= lakensche boernoes), uit Peterm., Mitth., Erg. 25, S. 62, vertaald door k a t o e n e n -boernoes!

Op bl. 218 komt eene vertaling voor, die geheel onware eigenschappen leert van den hippopotamus: G r o o t e m a s s a 's rivierpaarden staken hunne koppen op, s t i e t e n in de nabijheid der boot e e n g r o o t e n w a t e r s t r a a l u i t h u n n e u s omhoog (op zoo iets moet gij arme bezoekers van Natura Artis Magistra nog altijd te vergeefs wachten) en zonken daarna zonder eenig g e r u i s (c h) te maken neêr in de diepte. Doch wat staat er in het Duitsch? Die im Flusse h ä u f i g daherschwimmenden Flusspferde steckten oft ihre Köpfe hoch aus dem Wasser, stiessen in der Nähe meines Kahnes aus ihrer Nase m i t g r o s s e r G e w a l t einen Wasserstrahl aus und senkten sich, beinahe ohne eine Bewegung zu machen in die Tiefe. Men ziet: het Duitsch is overeenkomstig de waarheid, die ieder dagelijks kan waarnemen.

Doch genoeg van dergelijke zwakheden. Gelukkig dat zulke mislukte plaatsen betrekkelijk schaars op de 327 bladzijden van het boek voorkomen en vergoed worden door het vele aangename en wetenswaardige dat het oplevert. Eene laatste aanmerking nog op de spelling der eigennamen. Dr. K. volgt, zooals hij in de voorrede zegt, de spelling der kaarten van Stieler. De argumenten die hij daarvoor aanvoert, zijn echter niet van de krachtigste: 1°. omdat het v e r h o l l a n d s c h e n der bij de Duitsche en Engelsche schrijvers (voeg er bij Italiaansche en Fransche) hem t e g e n s t o n d ; 2°. hem scheen niet zonder gevaar voor de j u i s t h e i d v a n s p e l l i n g . Wat bedoelt toch Dr. K. met juistheid van spelling? Waartoe dient spelling, zoo het niet is om het woord uit te spreken, zooals het behoort, d.i. zooals het volk het doet, 't welk dat woord zoo gevormd heeft en wiens onbetwistbaar eigendom het is? De argumentatie van D.K. is dus deze: om de juistheid van spelling te verkrijgen heb ik eene onjuiste spelling aangenomen. Want niemand zal toch willen beweren, dat de eenvoudige Hollandsche lezer, voor wien het boek bestemd werd, nu die woorden zal uitspreken zooals behoort. Te minder nog omdat Dr. K., door zijne Hollandsche natuur gedreven, onbewust somtijds de Hollandsche uitspraak der lettertee-

kens gebezigd heeft, ja eene enkele maal (met Petermann) zelfs de Italiaansche uitspraak, in het woord Perchie. Waren het woorden die door usucapio bij ons lang in gebruik waren, men zoude zich voor dat zoogenaamde recht buigen; maar hier zijn het voor het meerendeel woorden, die een aantal lezers voor de eerste maal onder de oogen krijgen. Barth zelf klaagt in zijne voorrede, dat al die Afrikaansche woorden uit verschillende talen met de gewone Duitsche letters niet geheel juist uit te drukken zijn. Had Dr. K. zich slechts de betrekkelijk geringe moeite willen geven het te beproeven, hij zoude met behulp zijner bronnen, waarvan velen zooals Barth, von Heuglin, Baker, Kersten, enz. met groote nauwgezetheid de uitspraak en den klemtoon zooveel mogelijk aangeven, de waarheid vrij wel genaderd zijn met onze letterteekens. Zooals het nu is, gaat het Afrikaansche woord, eerst geschreven op zijn Duitsch en dit uitgesproken op zijn Hollandsch, de wereld in, misschien eens bekrachtigd door officieele stukken, en wie is er dan die den moed en de kracht heeft, om die majesteit te durven aantasten. Waarlijk wij hebben lang genoeg aan den Franschen en Duitschen leiband geloopen, wij zijn oud en wijs genoeg om ons te emancipeeren. Gelukkigerwijs wint dit beginsel al meer en meer veld en gaan wij weder den weg op onzer voorvaderen, die de dingen meer bij hunnen eigenlijken naam noemden.

Moge dit boek van Dr. K. opwekken tot belangstelling in eene wetenschap die zooveel aantrekkelijks bezit, waartoe het allezins geschikt is, en er spoedig een tweede deel over Australië of Azië volgen, met zulke zorg en nauwgezetheid bewerkt, dat daarbij geene welwillendheid van eenen beoordeelaar behoeft te worden ingeroepen.

Amsterdam, Junij 1871.

I. DORNSEIFFEN.

Eene ziel gered. Een roman van Wilhelmina von Hillern. Uit het Hoogduitsch, door S.J. Andriessen. 2 dln. Deventer, A. ter Gunne.

Op één der adellijke goederen, in een vlakke landstreek van Noordduitschland gelegen, stond ettelijke jaren geleden een uitgestrekte fabriek met een daaraan grenzend ruim woonhuis. In dit laatste leefden twee gezinnen: een weduwnaar met zijn eenig kind, een meisje van ongeveer tien jaren, en een echtpaar met één dochtertje. Die twee vaders waren halve broeders, zeer onderscheiden in maatschappelijke positie en geaardheid, maar één in dit opzicht, dat zij beiden niet veel deugden. De weduwnaar, de vermogende eigenaar der fabriek, was door misbruik van den drank verlamd en zoodoende niet in staat zich behoorlijk te bewegen. Zijn halve broeder, die geen geldelijke middelen bezat, was een man met groote bekwaamheden, maar daarbij iemand van een zeer slecht karakter. Na zich zelven door allerlei laagheden maatschappelijk vernietigd te hebben, nam hij thans de betrekking van direkteur der brandewijnstokerij zijns broeders waar, op voorwaarde, dat hij diens eenige erfgenaam zou wezen, behoudens het wettig erfdeel, dat aan de dochter niet kon onthouden worden. De gewetenlooze dronkaard was te eerder geneigd geweest tot het aangaan van dit verbond, daar hij als een andere Dombey zijne wettige erfgename haatte om geen andere reden dan omdat zij een meisje en geen jongen was. Die onnatuurlijke afkeer en de ellendige hartstocht des vaders stelden Ernestine - dus was haar naam - van de vroegste jeugd af aan allerlei mishandelingen bloot, waartegen zij alleenlijk door haren oom eenigermate beschermd werd, meer in schijn dan inderdaad; niet uit liefde, maar voor het oog der wereld.

Dit wreed verongelijkte meisje, aan wie haar geslacht op allerlei wijzen tot een verwijt werd gemaakt, is de heldin van ons verhaal.

Op tienjarigen leeftijd blijft zij als weeze achter, door de beschikking des vaders opgedragen aan de voogdij van den oom. Echter heeft een samenloop van omstandigheden den onnatuurlijken vader bewogen, om kort vóór zijn sterven een nieuw testament ten

gunste van zijn kind te maken, en daardoor de beschikking ten behoeve van zijn halven broeder te vernietigen. Als dit den voogd ter oore komt, is deze buiten zich zelven van woede, maar beraamt hij spoedig een heilloos plan, om 't doel zijns levens, de vermeestering van 't vermogen der wees, langs een anderen weg te bereiken. Wel is het meisje, ten deele door de mishandeling haars vaders, zwak en ziekelijk, zoodat een vroegtijdige dood zeer waarschijnlijk mag heeten; maar met de mogelijkheid, om op die wijze in 't bezit van haar vermogen te geraken, stelt de oom zich niet tevreden. Hij wil op alle omstandigheden gewapend zijn, en zorgen, dat ook bij een langen levensduur van Ernestine, 't beheer harer bezittingen en de eigenlijke macht daarover hem niet ontgaan kan. Daarom wenscht hij haar een dusdanige opvoeding te geven, dat zij afgesloten wordt van de buitenwereld, en een leefwijze leidt, waardoor 't gevoelsleven geheel onderdrukt en 't gestel ondermijnd wordt.

Om zijn misdadig opzet te beter te volvoeren, besteedt hij zijne dochter op een kostschool, en weet zich langs een anderen weg van zijne echtgenoote te ontdoen. Daar is in verband met Ernestine's verleden iets in haar zelve, wat de snoode plannen van haren oom in de hand werkt. Van der jeugd af aan met een zekeren afkeer van haar geslacht vervuld, koesterde zij vroegtijdig den wensch, een man te mogen wezen. Daar dit onmogelijk is, vat zij de begeerte op, om te trachten door een hooge mate van verstandelijke kennis en ontwikkeling het dusgenaamd sterke geslacht op zijde te streven. Die wensch is door den voogd geraden, en zijne bekwaamheid in de exacte wetenschappen stelt hem in staat, daaraan te gemoet te komen. Hij zelf wordt de leermeester zijner pupil. Zijn eerste werk als zoodanig is, alle geloof aan het bovenzinnelijke bij de jeugdige leerlinge uit te dooven en de wereld van 't gemoedsleven reeds vroegtijdig voor haar te sluiten. Zoo zijn opvoeding en onderwijs er geheel op ingericht, om 't verstand te ontwikkelen en het gevoel te dooden. Die toeleg gelukt vrij wel, zoo dan ook niet geheel en al. Ernestine heeft een buitengewonen aanleg en uitstekende vermogens. Op twee en twintigjarigen leeftijd onderscheidt zij zich door degelijke bekwaamheden en eene hooge mate van kennis. Echter ontbreekt het haar, ten gevolge der genoten opvoeding, geheel en al aan takt, om zich in de wereld te bewegen en met menschen om te gaan. Voor velen is

zij een voorwerp van afkeer, allermeest voor hare geslachtsgenooten, schoon zij ondanks hare omgeving een onbedorven karakter heeft. Op den straks genoemden leeftijd vraagt zij aan de medische en philosophische faculteit eener duitsche akademie verlof, om de colleges te mogen bijwonen, ten einde daarna te promoveeren. Dit verzoek wordt geweigerd, omdat de adressant een vrouw is, niettegenstaande een door haar ingeleverd geschrift over de reflexbeweging in hare betrekking tot de zedelijke vrijheid, hoogen lof bij de faculteit wegdraagt, en zij gebleken is de schrijfster te wezen eener bekroonde prijsverhandeling over het oog. Onder hen, die dit weigerend antwoord gaven, behoort ook een jeugdige professor, die reeds als jongeling belang in Ernestine stelde, toen zij nog een kind was; haar later uit 't oog verloor, maar bij eene wederontmoeting een diepen indruk van haar ontving, welke straks in liefde overging. Het blijkt dan ook weldra, dat hij haar als zijne levensgezellin heeft verkozen. Ofschoon nu zijne weigering, om haar op de colleges toe te laten, niet daaraan mag worden toegeschreven, omdat zijn waarlijk edel karakter tot dergelijke zelfzuchtige berekening niet in staat is, heeft zij toch eenig verband daarmede, zijdelings namelijk. Immers zijns inziens is de roeping der vrouw, om echtgenoote en moeder te wezen, geenszins om even als de man zelfstandig in de wereld op te treden en daar aldus werkzaam te zijn. Onze heldin is den professor niet ongenegen; hij was haar reeds vroegtijdig eene vriendelijke verschijning. Zij weigert echter de begeerde verbindtenis aan te gaan, omdat haars inziens 't gekozen levensplan op die wijze zou vernietigd worden, te meer wanneer zij denkt aan de overtuiging van hem, die haar tot vrouw verlangt. Van jongs af geleerd, dat slechts de stem des verstands, niet die des harten recht heeft, om gehoord te worden, besluit Ernestine haren weg zelfstandig te bewandelen en te strijden voor hetgeen zij noemt de rechten harer sekse. Intusschen blijven zij en de professor in vriendschappelijke verhouding tot elkander, ook als bijna de geheele wereld tegen 't meisje is, en zij aan allerlei miskenning, bespotting en vijandschap blootstaat, de laatste vooral van wege haar dusgenaamd ongeloof. Haar oom, die haar gedurig aan in 't oog houdt, en nooit verzuimt een verkeerden invloed op haar uit te oefenen, verspeelt door tal van schurkerijen en dwaasheden Ernestine's vermogen en brengt zich zelven om 't leven. De in-

en uitwendige strijd, dien zij doorleefde, de overspannen arbeid, de ongeregelde leefwijze, want hare astronomische studiën roofden 't beste deel der nachtrust, brengen de deerlijk bedrogene weeze daarna door een zware ziekte aan den rand des grafs. Als zij, door de trouwe zorg van enkelen, waaronder ook haar vriend, professor Möllner, geneest, weigert zij een hernieuwd aanzoek uit trots, maar bewilligt ten slotte, toen haar werkelijk de keuze gegeven was tusschen een eervollen, zelfstandigen werkkring overeenkomstig haar levensdoel en de echtvereeniging met den man haars harten. Het boek eindigt dus, zooals bijna alle romans, met een huwelijk. De hoofdzakelijke inhoud is de ontwikkeling eener liefdesgeschiedenis. Aan het einde wordt den lezer nog in enkele trekken medegedeeld. dat het een gelukkig huwelijk en onze heldin eene goede echtgenoote en moeder werd.

Echter hebben wij hier toch met iets anders dan met een gewonen roman te doen. Ware het niet zoo, ik zou mij de moeite bespaard hebben, een betrekkelijk uitvoerig overzicht van den inhoud te geven. Maar dit geschrift behoort tot het genre der tendenzromans en deswege achtte ik 't noodig zulks te doen. Ik laat nu daar of dit genre als zoodanig goed- of afkeuring verdient. Daarvan werd reeds meermalen gesproken. Zij schijnen nu eenmaal door menigeen gewild te wezen, en men kan toch moeilijk met één pennestreek 't vonnis uitspreken over een bepaald genre, ten minste zoolang het niet is uitgemaakt, dat daarin met geen mogelijkheid kunststukken te leveren zijn. Wat onlangs in dit tijdschrift door mij gezegd werd ten aanzien der historische romans, geldt in zekeren zin ook van de tendenz-romans. Dat er weinig of geen werkelijke kunststukken op dit gebied geleverd zijn, bewijst nog geenszins, dat ze niet bestaan kunnen. Doch daarvan wil ik liefst niet meer zeggen. Als 't boek straks in zijne kunstwaarde besproken wordt, kom ik stilzwijgend van zelf daarop terug. Thans wil ik eerst nagaan welke de strekking is en wat wij daarvan te denken hebben. Blijkbaar - reeds een duitsche kritikus wees daarop - is het boek geschreven met 't oog op eene belangrijke tijdvraag: de zoogenaamde vrouwen-quaestie, waarover de schrijfster in dezen vorm haar oordeel wenscht uit te spreken. Zij toont te gevoelen, - en laat mij onmiddellijk erkennen haar goed recht, om in deze haar stem te doen hooren - dat de vrouw vatbaar is voor hooger

en beter ontwikkeling, dan in den regel haar wordt toegekend, getuige de opleiding, die zij ontvangt. Echter meent de auteur, hoe ook doordrongen van die overtuiging, dat de eigenlijke roeping der leden van 't vrouwelijk geslacht is, echtgenoote en moeder te worden. Uit het boven medegedeelde overzicht kan het ten deele worden opgemaakt; de nadere kennismaking zou het overtuigend doen zien. Het oordeel dat Wilhelmina van Hillern door dit haar geschrift over de hangende vrouwen-quaestie uitspreekt, luidt derhalve aldus: wel moet 't onderwijs der vrouw verbeterd worden, maar tot een zelfstandigen werkkring is zij niet dan uit nooddwang geroepen; haar wezenlijke roeping is 't huwelijk. Tegen dit beweren nu teeken ik ten sterkste protest aan; de nood is mij opgelegd, om tegen zulk een tendenz-roman te getuigen. Juist het aantrekkelijke van den vorm maakt de strekking des te gevaarlijker. Allerwaarschijnlijkst is zeker recensent in een der weekbladen voor de dames dan ook 't slachtoffer daarvan geweest, toen hij, ongetwijfeld een voorstander der vrouwelijke ontwikkeling, hem zonder eenig voorbehoud aanbeval. Mijn wensch is de juistheid van 't gevoelen der schrijfster in deze te bestrijden, en voor dit doel diende eigenlijk mijn overzicht van den inhoud, zooals aanstonds blijken zal.

Ik moet beginnen met te zeggen, dat de roeping der vrouw naar mijn inzien niet zoo begrensd en eenzijdig is als zij in dit boek wordt voorgesteld. Gelukkig ook; want anders zouden wij van talloos vele vrouwen moeten getuigen, dat zij haar bestemming ten eenenmale missen. Evenals de leden van het andere geslacht zijn ook sommige, ja! wellicht vele vrouwen tot zelfstandig optreden in de wereld geroepen; van enkele mag haast veilig beweerd worden, dat zij niet geschikt waren of zijn voor 't huwelijk. Doch noch het een, noch het ander kan a priori worden uitgemaakt. Wij hebben aan de vrouw te geven wat haar toekomt en te lang reeds onthouden werd: gelegenheid tot degelijke ontwikkeling even goed als den man. Dan zal zij zelve toonen wat zij kan of wat zij niet kan, en zich haar eigen weg kiezen. Het is niets dan een oud vooroordeel, ja! eigenlijk een ellendige logen, om te zeggen, dat der vrouwen eenige bestemming 't huwelijk is. Van beide één: ieder, dus ook de man, is daartoe bestemd, of het gaat niet aan, zulk een algemeen oordeel over allen uit te spreken, maar dan ook evenmin van de eene helft der menschheid als van de andere. Waar wij in onzen tijd den

moed hebben alle stellingen, die de vaderen ons overgaven, naar haar bestaansrecht te vragen, dient ook die traditie aangaande de roeping der vrouw aan een nauwkeurigen toets onderworpen te worden. Wanneer vooroordeel, gewoonterecht en gemakzucht maar geen zitting hebben in die commissie van onderzoek; wanneer 't gezond verstand en de waarneming stem daarbij erlangen, dan twijfel ik niet, of de uitslag zal de onhoudbaarheid in 't licht stellen en ook dit beweren tot de rubriek der antiquiteiten brengen. Te lang reeds was het van kracht, en doet nog dag aan dag zijne schadelijke gevolgen kennen. Vele onberadene, vele onzedelijke huwelijken zijn de jammerlijke vrucht daarvan. Het heilloos africhtingsstelsel op behaagzucht, waartoe vele moeders zich bij de opleiding harer dochters verlagen, berust daarop. Hieraan voor een deel, zoo niet rechtstreeks dan zijdelings, de schuld, dat vele vrouwen komen tot emancipatie des vleesches. Dit vooroordeel, om het niet erger te noemen, wordt gestijfd door den roman, dien wij thans bespreken. Slechts in de veilige haven des huwelijks vindt de heldin rust, zij die zoo hoog staat in verstandelijke kennis; zij die een eervollen zelfstandigen werkkring kon verkrijgen; zij die jaren aaneen geleerd heeft de stem des harten tot zwijgen te brengen. Het is of de schrijfster door die ééne uitstekende persoonlijkheid tot al hare zusters wil zeggen: ‘de geschiedenis van Ernestine zij een les of een wenk voor u allen, dat 't huwelijk 't hoogste doel uws levens moet blijven. Daarin alleen vindt gij wat ge behoeft, hoe hoog gij in ontwikkeling ook staan moogt. Zelfs ééne als de heldin van dit verhaal, die het zoover gebracht had in de emancipatie des geestes, moest dit erkennen.’ Deze theorie nu is mijns inziens door en door valsch. Ook mag Ernestine hiervoor geenszins als pleitbezorgster optreden; wellicht heeft zich aan haar eenvoudig de jarenlang onderdrukte natuur gewroken. Niet straffeloos toch pleegt men onrecht tegen haar. Verminking van één onzer vermogens wreekt zich ten slotte. Ook 't gevoel heeft zijne rechten. Slechts als verstand en hart gelijkelijk bij haar ontwikkeld geweest waren, mocht Ernestine in deze als type gelden. Had de schrijfster een lans willen breken voor de ontwikkeling dier zijde van ons wezen, die wij 't gevoel noemen; had zij den kamp willen aanvaarden tegen de verwaarloozing der poëzie; ware zij in haar spreken een apostel geweest voor diezelfde zaak, die onlangs in dit tijdschrift zoo uitnemend

door den Hr. Boissevain werd besproken, wij zouden haar tendenzroman van heeler harte toejuichen, doch niet, nu zij met groote eenzijdigheid hare toepassing en gevolgtrekkingen heeft gemaakt. Nog niet alle grieven werden genoemd. De rekening, waarmede wij haar belasten, is grooter. Er worden in dit boek ettelijke meerdere stellingen over de hangende quaestie uitgesproken, die toonen dat de schrijfster op een geheel verkeerd standpunt staat. Wel zijn deze theses losweg heengeworpen, maar zullen misschien daardoor des te gevaarlijker wezen, dewijl zij zoodoende allicht argeloos wordt opgenomen. Zoo heet het, dat de vrouw onder de voogdijschap van den man staat, hoe groot zij overigens ook wezen moge. Elders wordt van haar gezegd, dat zij geene overtuiging heeft, maar slechts gevoel voor of tegen eene zaak. Eindelijk vinden wij hier 't beweren, dat de vrouwelijke productie slechts één veld heeft, namelijk dat der kunst, dewijl zij ten aanzien der wetenschap de resultaten wel begrijpen kan, maar niet in 't bezit der volhardende denkkracht is, om zelfstandig daartoe te komen.

Zoo zijn er meerdere prachtige stellingen van dat zelfde allooi. De behoudsman vindt hier koren op zijn molen; maar die ook ten dezen opzichte 't overgeleverde naar zijn bestaansrecht vraagt, stuit telkens op zwarigheden.

Nog maar weinige jaren geleden werden zij, die de dusgenaamde vrouwen-quaestie wenschten ter sprake te brengen, bij ons te lande nauwelijks der aandacht waardig gekeurd. Eene bespotting, een zeer goedkoope geestigheid was 't hoogste dat hun gegund werd; op ernstige discussie behoefden zij in geen geval te rekenen. Velen deden alsof er zulk een quaestie volstrekt niet bestond; de enkelen, die notitie daarvan namen, behandelden haar als een dolhuistheorie, met wier bestrijding een verstandig mensch zich toch moeilijk kon inlaten. Ternauwernood waagde dan ook iemand zijn stem in 't publiek daarvoor te verheffen. Hij die zulks ondernam in geschrifte, redevoering of gesprek, gold als zeer excentriek. Laat mij billijk wezen: de naam van vrouwen-emancipatie, die de zaak aanstonds ontving, en de houding van enkele voorstanders, waren ten deele oorzaak van hare miskenning, bespotting en verguizing. Die naam toch wekte wantrouwen; die houding droeg er niet toe bij, om dit te weren, voor een deel wel, omdat men zich nog niet helder rekenschap had gegeven van hetgeen men wilde.

De hier geteekende toestand behoort thans tot 't verleden. Een betrekkelijk kort tijdsverloop heeft een groote verandering in deze teweeg gebracht. Vrij algemeen wordt nu erkend, dat er een vrouwen-quaestie is; ja! dat zij mag gerekend worden tot de ernstige vraagstukken van den dag. Kiest de lachlust haar nog wel eens als prooi, in den regel vindt zij degelijke bespreking. In verschillende vormen wordt zij onder de aandacht van 't publiek gebracht, nu niet als vrouwen-emancipatie, maar als 't vraagstuk der vrouwelijke ontwikkeling en van den vrouwelijken arbeid. De zaak is niet langer zwevend en onbepaald; ook op dit gebied vindt men reeds verschillende richtingen. Gaat de een ietwat verder dan de ander in de bepaling van het einddoel, dat hij met zijn streven beoogt, allen zijn het onderling daarin eens, dat de toestand der vrouw niet kan blijven, zooals die tot dusverre was, en dat deswege in de eerste plaats eene radicale hervorming van 't onderwijs der vrouw noodig is: eene hervorming naar inhoud en methode beide. Op dit punt trekken de uiterste rechter- en linkerzijde één lijn, zoo zelfs, dat vele goedgezinden aan beide kanten voor 't oogenblik hunne geschillen willen ter zijde stellen, om aan de bereiking van dat ééne hoofddoel alle krachten te wijden.

Zal men in dit streven slagen; zal eene degelijke, grondige herziening ondernomen worden, dan zij aan elk vooroordeel en elke traditioneele opvatting vooraf vaarwel gezegd. Beter en degelijker onderwijs in den vollen zin des woords zal der vrouw slechts dan waarlijk verschaft worden, wanneer men niet langer staan blijft bij hare ondergeschikte plaats, maar ook oog heeft voor de zelfstandigheid, waartoe zij kan en in menig geval zal geroepen worden. Ik ontken geenszins, dat wij ook zullen gebaat worden door beter onderwijs voor onze toekomstige echtgenooten en moeders; dat ook ten dien opzichte er iets moet en kan gedaan worden. Intusschen zal niemand beweren, dat omvang en gehalte van 't voor de vrouw bestemde onderricht gelijk staan, hetzij men denke aan hare zelfstandigheid, dan wel aan hare steeds ondergeschikte roeping.

Het is toch iets gansch anders, of men in 't zelfstandig optreden der vrouw een natuurlijk iets, of slechts een noodzakelijk kwaad leert eerbiedigen; iets gansch anders, of bij de inrichting van 't onderwijs der vrouwelijke jeugd aan het eerste dan wel aan het laatste wordt gedacht. Reeds in 1867 schreef ik in eene brochure over

de vrouwen-quaestie: ‘welk recht hebben wij, om 't kapitaal, dat aan elk redelijk wezen van nature gegeven is, bij de vrouwen renteloos te laten? Zij hebben dezelfde aanspraak op eene degelijke opvoeding als de mannen; de proef dient in elk geval genomen te worden, of zij het niet even ver kunnen brengen als wij.

Vooroordeel en niets anders dan dat, houdt een zeker terrein van menschelijke kennis buiten 't bereik der vrouw en schrijft aan de poort van menig levensgebied: *verboden toegang voor 't zwakke geslacht*. Dat is laf, dat is hoogst willekeurig. Rede en verstand zijn niet het bijzonder eigendom van één deel der menschheid; aan al onze natuurgenooten, zonder onderscheid van geslacht, behoort gelijkelijk gelegenheid geschonken te worden het verstand te ontwikkelen en kennis te vergaderen. De algemeen menschelijke bestemming is: goed te doen, zich zelven te volmaken, een nuttig lid der maatschappij te worden. Niet minder dan de man is de vrouw daartoe geroepen; de mogelijkheid tot vervulling dier roeping door de vrouw, bestaat alleenlijk, wanneer men haar eene degelijke opvoeding geeft.’

Ik ben tot dusverre niet van beter onderricht; ik houd het bovenstaande vol en meen daarin geenszins gedwaald te hebben. Maar evenzeer leeft in mij de overtuiging, dat men de zaak van 't vrouwelijk onderricht niet ernstig zal ter harte nemen; dat de hervorming daarvan niet in 't rechte spoor zal geleid worden, zoolang een zelfstandige werkkring der vrouw een zaak van nooddwang heet in strijd met hare eigenlijke bestemming.

Op dien dwaalweg voert de schrijfster van het hier besproken boek hare lezers, of liever zij stijft hen in 't oude dwaalbegrip. Die strekking meen ik te moeten veroordeelen, te meer, omdat deze roman veel kunstwaarde heeft. Ten deele is het mij een raadsel hoe een vrouw, die tot 't schrijven van een dusdanig boek bekwaam is, alzoo spreken kan. Doch misschien ligt de oplossing daarin, dat eene gehuwde zich zoo moeilijk op 't standpunt harer ongehuwde zusters verplaatsen kan.

Overigens betuig ik volgaarne, dat deze roman groote verdiensten heeft. Hij is ontegenzeggelijk met veel talent geschreven en zijn karakter van tendenz-roman heeft der kunst geen geweld aangedaan. Degelijke kennis, rijke fantasie, diep gevoel zijn blijkbaar het eigendom der schrijfster, die daarbij tevens toont ernstige studie gemaakt

te hebben en geenszins onvoorbereid voor 't publiek op te treden. Sommige karakters zijn met meesterhand geteekend; 't geheel boeit van het begin tot 't einde, zonder daarom den lezer in een zekeren staat van overspanning te brengen. In één woord het is een frisch en natuurlijk boek, dat ik in veler handen wensch, mits men in het oog houde, wat boven over de strekking geschreven werd. Er is hier, om een geliefkoosden term van sommige recensenten te gebruiken, voedsel voor verstand en hart.

In het duitsche tijdschrift die *Gartenlaube* wordt de schrijfster, een dochter van de bekende Charlotte Birch-Pfeiffer, eenigermate met de ook ten onzent geliefde Marlitt vergeleken. Mij dunkt, dat dit te veel gezegd is; maar wel heeft haar geschrift mij aan Marlitt doen denken. De liefdesgeschiedenis van Ernestine en den jongen professor herinnert aan ‘das Geheimniss der alten Mamsell.’ Of zij daaraan gedacht heeft, of de haat van Ernestine's vader een terugslag is op Dickens' Dombey and Son, of dus wellicht de vinding niet zoo geheel oorspronkelijk moet heeten, wat doet het eigenlijk ter zake! Wij hebben hier een vertaalden roman, die gunstig uitsteekt boven tal van zoodanige vreemdelingen, aan wien men in den jongsten tijd ten onzent burgerrecht trachtte te verschaffen. Hij, die den vreemdeling introduceerde - ik bedoel namelijk de vertaler - heeft alle eer van de wijze waarop hij dit deed.

Zaandam, 27 Juni 1871.

J.H.C. HEIJSE.

Franz Holster, door H. de Veer. 3 Deelen. Rotterdam, Nijgh van Ditmar.

Onwillekeurig moest ik aan een tentoonstelling van schilderijen denken toen ik het laatste deel van Frans Holster digtsloeg en den indruk naging, dien het geheele boek bij mij had achtergelaten. Even als daar toch het geestige stukje van een Bles u pas heeft opgewekt en verfrischt of een Bosboom stemt u op 't zelfde oogenblik tot plegtigen ernst door zijne statige kerkbogen, zoo ook wordt hier het oog van den lezer beurtelings helder en vochtig wanneer hij met aandacht de tooneelen volgt, die de schrijver voor hem ontwikkelt. Nauwelijks zijt ge het drietal ruime zalen bin-

nengetreden, waarvan de wanden bedekt zijn met voorstellingen van den meest verschillenden aard, of al dadelijk trekt dat keurig uitgewerkt stukje uwe aandacht, 't welk toch maar eenvoudig het binnenvertrekje van een kruidenier weergeeft. 't Is een prozaïsch onderwerp, maar zóó poëtisch opgevat en uitgewerkt, dat ge er niet lang naar behoeft te raden waarom de kunstenaar het gekozen heeft. Hij wilde natuurlijk tooveren met het licht, 't welk hij zóó meesterlijk weet te laten spelen op gindsche ouderwetsche porseleinen pul, dat die inderdaad tot het middenpunt van de geheele schilderij verheven wordt, hoewel 't schijnt dat ze bescheiden onder den schoorsteen wil wegduiken. Dat stadsgezigt, daar aan de overzijde, is ook aardig. 't Is blijkbaar het Amsterdam van den regten Amsterdammer, die nauwelijks vrede heeft met de vergrooting van zijn stad, omdat die smakelooze vierkante huizen, waarop met ruwe en volle handen wat cement gesmeerd wordt, zoo 't heet nog wel tot verfraaijing, - een bar contrast vormen met de pittoreske gevels die langs zijne breede en inderdaad artistiek kronkelende grachten pronken. Hoe vrolijk komen die gefestonneerde kozijnen en gevelspitsen uit tegen het blauw van den hemel, en hoe flink en breed zijn de schaduwen welke ze in dat helder zonlicht over het water werpen. Gelderland, roept ge uit, zoodra ge voor dat groote doek staat, waarop de bruine heide en de gouden roggeschoof links schijnen te wedijveren met het donker en statig naaldhout op den achtergrond, waartegen het roskleurig eikenloof scherp uitkomt, wie van beiden 't, bij groote verscheidenheid, toch in harmonie van kleuren wint. Krachtig geschetst en uitgewerkt is die woelige zee, welke dat kolossale stoomgevaarte heen en weer slingert en werpt, als ware 't een blaadje, dat van den wilg in het water was gevallen. Gindsch straatgevecht is ook wel geestig geteekend. Blijkbaar geldt 't dat hondje, hetwelk die deugnieten gemarteld hebben en waarvoor die eene knaap schijnt op te komen. Bravo jongen! Jammer maar dat ge hier alleen op de tentoonstelling staat en in het brein van den kunstenaar leeft, terwijl ge inderdaad zoo onmisbaar zijt in straat of op gracht van welke stad van ons vaderland niet, sedert de hondenkar tot het helsche middel schijnt gekozen te zijn om ons van nature toch niet bijster zachtzinnig volk, tot ware beulen op te voeden. Bouw maar scholen en verspreid maar kennis, 't hart en 't gemoed van het opko-

mend geslacht zult ge daarmede niet verbeteren, wanneer ge 't dagelijks aan 't aanschouwen en oefenen van allerlei martelingen van dieren gewent. Hoe weldadig is 't op dat kerkje te staren, maar even te voorschijn komende achter dien gladgestamden en volbladerigen beuk. Het schuilt weg in den nevel dien de gouden najaarszon straks zal verjagen en 't heeft daardoor voor den toeschouwer iets even geheimzinnigs als de indruk mag genoemd worden, dien het eenvoudig woord van den waarlijk evenmin geleerden als letterkundig ontwikkelden prediker heeft op de schaar van aandachtige toehoorders. Onaangenaam bijna is dan ook het contrast 't welk die photographisch getrouw weergegeven villa met dat stille bedehuis maakt. Dat mengelmoes van een Italiaansche villa met een Zwitsersche châlet, alwaar de rijke koopman, zoo als 't heet rust zoekt in de natuur, terwijl hij er juist angstvallig alles van verwijdert wat maar naar natuur gelijkt, heeft hier bijna iets potsierlijks. Oranjeboomen prijken voor de deur, en zijn met een meetkundigen blik op even verren afstand van elkander geplaatst als de snoeier tusschen het uiterste einde der bladeren en den stam heeft gelaten. Een akelig netjes kiezelpad houdt een grasperk gekluisterd, waarvan het eene sprietje wel schijnt afgemeten te zijn naar het andere, terwijl de voorbijganger er naar zal gissen of dat bonte bloembed geleverd is door den bloemist dan wel door den banketbakker. Dan zie ik nog liever de Parijsche cocotte met haar tuimelend kapsel en hare waaghalzerige hakjes. Zij toch verkondigt 't luid alles te haten wat maar op natuur gelijkt, terwijl hier die arme natuur, onder de belofte van tot haar regten gevoerd te worden, op inderdaad ergerlijke wijze gepomadeerd en gefriseerd wordt.

Zoo zou ik, al voortslenterende door het drietal zalen waarboven de woorden Frans Holster geschilderd zijn, u op menig stukje nog kunnen wijzen dat waarlijk wel een meer dan vlugtigen blik verdient, maar dan zou ik eindelijk toch ook de loftrompet moeten neerleggen en eens gaan uitzien naar het hoekje waarin ik onmiddellijk mijne tuchtroede heb weggestopt, zoodra ik geroepen werd om mijn gevoelen uit te spreken over het werk van dezen schrijver. Immers de man die het ware woord ‘van gelijke bewegingen als wij’ tot den titel van een roman gekozen en het daardoor een burgerregt verleend heeft in onzen dagelijkschen kring, die man heeft

blijkbaar met open oogen en open ooren zijn levenspad bewandeld, en van hem zou zelfs de waarlijk niet spoedig tot lof gestemde Duitscher erkennen: ‘er kennt seine Leute.’ Nu is 't tegenwoordig geen zaak om met die groote lui - zelfs van de kleine pers, - zoo maar vrijelijk kersen te gaan eten, want men loopt gevaar al spoedig de pitten naar 't hoofd te krijgen zoodra men zich ook maar een enkel woord laat ontvallen, 't welk hen voor 't oogenblik eens minder aanstaat. En ging ik met mijne vergelijking van zijn werk en een tentoonstelling van schilderijen voort, dan zou 't allengs wel moeten uitkomen dat ik de laatste vrucht van zijne pen eer een min goed gesloten mozaïk dan een flink geheel noem, en 't ook alleen aan de eigenliefde van den auteur wijt wanneer hij soms eene goedigheid heeft betoond voor stukken, welke zelfs door een Nederlandsche commissie van kunstkenners de eer der expositie niet zouden waardig gekeurd zijn.

Moet ik dat oordeel wettigen? Voor den aandachtigen lezer zeker niet. Laat jufvrouw Rol weg en ge verliest alleen dat aardig schilderijtje van die binnenkamer, niets echter van den draad van het verhaal; want onbegrijpelijkerwijze blijkt nergens iets van den invloed dier onaangename maar naar het leven geteekende vrouw, op het karakter harer beide pleegkinderen. De oude bankroetier en zijn vrouw beslaan heel wat ruimte in het verhaal; maar wanneer een vriendelijke hand hunne figuren bij tijds van de oorspronkelijke schets had verwijderd, dan zou de kunstenaar op nieuw hebben geleerd dat ook de man van talent de spons niet altijd missen kan, wanneer hij aan het uitwerken is van zijne denkbeelden. De overmagt van dien schavuit op Antoine zou dan niet, zoo als nu, nog altijd op een verklaring behoeven te wachten, en het tooneel op de stoomboot had veilig aan de Braddons en de Woods en consorten kunnen worden verkocht, waarbij het boek Frans Holster zeker veel had gewonnen.

Het boek Frans Holster, schrijf ik met opzet. Want het boek heeft mij geboeid, de held echter niet. Tal van andere namen hadden op den titel kunnen staan zonder meer verwondering te wekken dan degene, dien wij er nu lezen. Schort 't aan het karakter van dien held of aan zijne handelingen? Och neen, de man blijft ons te onverschillig om iets vóór of tegen hem te zeggen; maar juist omdat hij niet is de spil, die of waarom alles draait, en een-

voudig de *grande utilité* die telkens inspringt zoodra de grootere personages hem noodig hebben, stelt de lezer in hem 't minst belang. Mevrouw Melder is veel meer de hoofdpersoon. Zij is de spil die alles beweegt en voor haar buigt en zwenkt en vernedert zich een ieder. Met soms huiveringwekkende waarheid is zij geteekend, die zoogenaamd beschaafde vrouw onzer rijke kringen, en meesterlijk is haar rol volgehouden. Waarom moet nu de schrijver de éenige zijn die niet voor haar bukt, en juist hij hare regten schromelijk miskennen door een anderen naam dan dien van Melder op den titel te plaatsen? Immers Melder, zoo heet het werk in waarheid, onverschillig hoe de auteur het ook gedoopt hebbe.

Jufvrouw Jansen is inderdaad goed geteekend en die kleine opofferende tante Gonne verdient waarlijk eene blijvende type van onze letterkunde te worden, terwijl enkele tooneelen uit het leven der Meinerts de herinnering aan de familie Kegge op nieuw verlevendigen, indien dat gezegd kan worden van een tafereel uit onze sociale geschiedenis dat nog wel in jaren niets van zijn jeugdige frischheid zalv erliezen. Hoe aardig evenwel die ivoren tandjes ook gedurig op het papier schitteren, het gemis aan temperende kleuren op het palet van den schilder wordt hier soms wel wat al te pijnlijk gevoeld. Ook Beels is een man van melk en bloed; maar evenmin als die onbeduidende Marie of die verstandige Laura eenige sympathie bij mij kunnen winnen, zoo kan ik ook maar geen vrede hebben met de actieve mannen van den roman. Zijn de meeste vrouwen inderdaad uitnemend getroffen en, 't spijt mij dat het woord van de lip op 't papier moet, de slechtste nog 't beste, de mannen van den arbeid noem ik verre van gelukkige typen.

Heeft de schrijver willen geven wat Gustav Freytag zich voorstelde toen hij zijn Soll und Haben schreef: ‘dem Volke einen Spiegel seiner Thätigkeit vorhalten’, opdat hij het mogt opwekken uit zijne moedeloosheid? Maar hoe daarmede te rijmen de schets van een voorspoedigen koopman als een flauwen egoïst, wiens bekrompenheid ons voortdurend zoo ergert, dat wij bijna vrede hebben met de huisplaag die hem beult en sart! De kruipende boekhouder is waarlijk evenmin een model van arbeid als een portret van de werkelijkheid, en het gedweeë kantoorpersoneel is niet aardig genoeg geschetst om ons eenig belang in te boezemen. En om dien bombast ademenden West een toonbeeld van wakkerheid en

ijver te noemen, hij die juist door zich met alles te bemoeien behalve met zijn eigen zaken toont hoe een flink man niet moet zijn, daarvan kan natuurlijk geen sprake wezen. Maar Palm zal zulk een model moeten voorstellen; intusschen staat juist hij te veel op den achtergrond om het type te redden. De oude Eggink alleen blijft dus over, maar..... en dit geldt van al die handelende mannen.... dat is geen man uit de werkelijkheid, maar het lievelingsbeeld van een schrijver die zijn figuren boetseert niet naar de natuur, maar naar 't geen zijn fantasie hem toefluistert als wel aardig te kunnen worden.

Neen, kantoor noch pothuis zijn met die waarheid geschilderd waardoor Mevrouw Melder en haar omgeving zoo flink uitkomen., Zulke bekrompen kooplui als Melder worden niet rijk en die doode boekhouders en kantoorklerken vinden geen waardering; kruijers verkeeren niet op gemeenzamen voet met letterkundigen, noch ontvangen bezoeken van millionairs. En wil de schrijver het nederlandsche volk tot arbeid aansporen, hij bezige dan krachtiger prikkels dan het eindeloos geredeneer over de dwaasheid van het bestaan van oude firma's en het bloot beweren, dat voor ons de weg naar een glorierijke handelstoekomst over Amerika gelegd is. Heeft Freytag's meesterstuk hem evenwel niet voor den geest gestaan toen hij de koopmanswereld tot het terrein koos waarop hij zijne fantasie liet spelen, waarom 't dan niet even goed den spiegel aan waarheid afgewonnen toen hij den handelaar weergaf, als bij zijn schetsen van het leven in onze binnenkamers, op breede en op smalle grachten. De zucht tot spotternij, de joligheid, ze hebben den schrijver hier maar al te dikwijls parten gespeeld; en hoe menig nu mislukt tafereel zou gelijk gestaan hebben met de inderdaad vele uitnemende teekeningen welke hij geleverd heeft, indien een weinig meer ernst bij de uitwerking hadde voorgezeten.

Heb ik te lang verwijld bij dit eene boek? Ik hoop 't niet. Is 't zoo, dan strekke mijne waardering van de inderdaad meesterlijke stukken welke het bevat, mij tot verontschuldiging. Zoo gaarne ontving ik - en hoe velen hebben dat lang voor mij al getuigd, - nog een aantal van die keurig gepenseelde tafereeltjes van zijn hand, want op dat terrein heeft hij zijn graad als meester gewonnen. Maar waarom dan het slechte voorbeeld van Engeland gevolgd en ook hier te lande het driedeelig stelsel op den roman toegepast?

Om dat straffeloos te kunnen doen, moet men de bijna aangeboren gaaf van causerie hebben van een Anthony Trollope, wiens personen zoo aardig met u keuvelen en die alles zoo eenvoudig en natuurlijk en stilletjes afdoen, dat ge u nooit verwondert over 't geen bij en door en om hen heen gebeurt. Hoe velen echter, - en ook onze schrijver behoort tot dat gild, - zijn bij al hun liberaliteit in het politieke daarentegen zulke barre tyrannen zoodra zij als auteurs de volle magt hebben over de personen die zij ten tooneele voeren, dat zij deze nooit als zelfstandige individuën dulden. Niet ‘te doen wat zij niet laten kunnen’, wordt aan die papieren onderdanen voorgeschreven als wet, maar juist alleen datgene te doen wat hun oppermagtige heerscher heden of morgen of overmorgen zal goeddunken hen te gelasten, dat is het rigtsnoer van hun gedrag. Van daar dat de natuurlijke ontwikkeling van het verhaal, zoo onmisbaar bij een werk van fictie vooral, telkens verbroken wordt. Niet de personen die wij zien zijn de inderdaad handelenden, maar 't is eenig en alleen de persoon dien wij juist niet zien en van wiens luim 't afhangt, of hij dezen of genen met zijn ijzerdraadje her- of derwaarts verplaatst. Tegenover een enkelen, die voor den kunstenaar zelven onder de bewerking te magtig wordt en wiens beeld dan ook flink uitkomt, van den beginne tot het einde toe, - een Mevrouw Melder strekke tot voorbeeld, - staan dan een massa ledepoppen die op kommando toasten uitbrengen en gloeien van liefde voor alles wat dan juist aan de orde is, maar die onmagtig staan tegenover de gebeurtenissen welke wij zien en waarvan zij nog wel de bewerkers heeten te zijn. Words, words, words, in overstelpende stortvloeden, maar de daden ontbreken. Is 't wonder, dat op die wijze aan de éénheid van het werk schade wordt toegebragt en het geheel dreigt te verbrokken tot een reeks van tafereelen? Ook onze Frans Holster was blijkbaar niet bestand tegen zulk een tiranny.

Wanneer de schrijver niet, ten spijt van de aanmerkingen die ik mij veroorloofde, de betuiging mijner waardeering van zijn talent uit deze aankondiging gelezen heeft, dan heb ik mij slecht uitgedrukt.

M.

***Verzoend. Een roman door Amelia Godin. Uit het Hoogduitsch. Amsterdam, G.L. Funke*.**

Velen zullen beweren, dezen roman reeds te kennen uit het Nieuws van den Dag. Maar, hoe groot - en gelukkig steeds toenemend - het aantal der lezers van dat blad ook zijn moge, zoo geloof ik toch dat maar zeer weinigen van hen aan dat feuilleton de aandacht gegeven hebben welke de waardering van de karakterschildering - der hoofdpersone vooral - niet alleen verdient, maar ook in billijkheid eischen mag. Vlugtig wordt zoo'n blad ingezien, en van den roman geniet gewoonlijk alleen datgene eenige aandacht, wat tot goed verstand van de volgende hoofdstukken noodig is. Daardoor echter wordt de lezer alleen bekend met de uitwendige omstandigheden van de ten tooneele gevoerde personen, terwijl juist in de teekening van 't geen in hun binnenste omgaat, de groote verdienste dezer schrijfster gelegen is.

Ik erken gaarne dat dit boek geschreven is met een groot dramatisch talent, zoo zelfs, dat 't weinig moeite kosten zou om 't voor het tooneel te bewerken. Verrassend zijn gedurig de toestanden en uitkomsten, zonder ooit onwaarschijnlijk te worden. En zoo flink weet de schrijfster de dikwijls ver uitgeworpen draden van het kunstig netwerk, 't welk deze roman vormt, in handen te houden, dat aan geen enkel uiteinde iets geschiedt wat niet onmiddellijk in het centrum wordt gevoeld en aldaar invloed oefent. Maar toch blijkt haar talent vooral uit de groote piëteit en diepe menschenkennis waarmede Wally geteekend is, eerst koketterende, tot in 't belachelijke toe, maar ook onmiddellijk zelfstandig zoodra het hart den waren toon laat hooren; weer overdreven in haar eischen als jonge vrouw en daardoor onbillijk jegens den met arbeid overladen echtgenoot, maar oogenblikkelijk krachtig en stout zelfs, als werkelijke grieven tot handelen dringen. Hoe levendig en schilderachtig ook het contrast tusschen haar en de zoo gevaarlijke kunstenares uitkome, toch groepeert zich het geheele verhaal om de eenvoudige en beminnelijke Wally en blijft zij het voorwerp van de sympathie der lezers. Daarom heeft dan ook de anders al zeer gelukkig geslaagde vertaler een grooten misgreep gedaan, toen hij den hoogduitschen titel van

Wally in dien van *Verzoend* veranderde. Hij miskende daardoor het talent van de schrijfster, waarmede zij de hoofdpersone in naam, ook tot die in de daad heeft weten te handhaven, en dat terwijl hij toch zelf dat- meesterschap van Wally erkende door tot titel een verzoening te kiezen, die immers enkel en alleen haar deel en werk was.

Eene aanmerking nog. Is 't voor ons mannen misschien moeielijk te begrijpen, hoe twee zulke kokette vrouwen op dien hoekigen en ernstfesten Pruis verliefd kunnen raken, onmogelijk noem ik 't echter voor ons mannen om een karakter als dat van Wally, zoo uitnemend te teekenen.

M.

Het Passiespel te Oberammergau.

I. Het voorspel.

'*Se gehn wol nach Oberammergau?*' was een der eerste vragen die ons gedaan werd, toen we te Immenstadt het spoor hadden verlaten en ons in de wachtkamer van het station bevonden, eene vraag, die op onzen verderen weg telkens werd herhaald. - '*Ja-o, freili*',' klonk telkens het antwoord, en meer en meer maakte ik het mij eigen dat *Jao* met dat eigenaardige haaltje uit te spreken, dat te gelijker tijd te kennen geeft, dat het van zelf spreekt, en daarbij iets verkwikkend gemoedelijks heeft, in welke intonatie men het *Jao* ook hoort uitspreken, een woordje dat zulk een belangrijke rol speelt in de Beiersche volkstaal. Ja, ook wij gingen op ter bedevaart naar Oberammergau om Ons Heeren passie door de vrome bergbewoners ten tooneele te zien voeren, met zoo vele duizenden die van alle zijden naar het kleine dorpje stroomden.

Donderdags morgens, 17 Augustus, verlieten we Constanz om naar Lindau te stoomen. Een verrukkelijke vaart op het liefelijke meer met zijn lachende oevers, overal bezaaid met sierlijke landhuizen, aardige stadjes en dorpjes. Eerst lag een mistig waas als een half doorzichtige sluier over de verder gelegen boorden; maar langzamerhand werd die sluier opgelicht, en kwam het landschap uit de nevelige plooien te voorschijn. Aan de eene zijde Romanshorn, een vooruitspringende *horn* of hoek in het meer, aan den linkeroever het bevallige Friedrichshafen met het slot van den koning van Wurtemberg. Vóór

ons de Beiersche Alpen, die lang met den nevelachtigen sluier omhuld bleven. Eindelijk vertoonden zij zich in al hare schoonheid, en kwam ook Lindau, het doel onzer vaart, te voorschijn.

Wij stoomden bijna tegelijkertijd met eene andere, mede zeer bezette boot de haven binnen, waarvan het eene hoofd bewaakt wordt door een reusachtigen hardsteenen leeuw. Beide booten zetten zeer veel passagiers aan wal: de onze meest Engelschen, en bij gevolg een ontzettende massa bagage. 't Was half 2, de sneltrein vertrok te 2 uren, en er was dus veel gedrang en gewoel en geschreeuw. De wagen met de bagage van onze boot werd bij de douane onmiddellijk weggezonden met een: '*Zum Bahnhof*,' en zonder visitatie werden wij met ons hebben en houden Beieren binnengesmokkeld. De vestibule van het stationsgebouw was bezaaid met koffers; daartusschen drongen en wrongen zich de eigenaars, die alle moeite deden om hun goed gewogen te krijgen en plaatsbiljetten machtig te worden. In die onverkwikkelijke herrie besloten wij onze zielen in lijdzaamheid te bezitten, den sneltrein te laten voorthollen, en liever naar de restauratie te gaan, daar den inwendigen mensch wat te verkwikken, en met den *Bummelzug* van half 3 te vertrekken. Onze keus berouwde ons niet, daar we slechts het korte traject naar Immenstadt hadden af te leggen en nu beter in staat waren de afwisselende schoonheden van den heerlijken weg te bewonderen. Omstreeks 6 uren kwamen we te Immenstadt, een klein stadje in een bekoorlijk dal gelegen, en genoten er van het prachtig gezicht op de donkere bosschen en kale rotswanden van de bergen van het Illerthal, die hier en daar reeds gehuld waren in dikke wolken, welke een flinke bui voorspelden.

'*Sie gehn wohl nach Oberammergau?*' was al spoedig de vraag van een zeer wellevend heer, met wien ik onder een glas bier een praatje maakte. '*Und Sie wollen jetzt gewisz nach Sonthofen?*' Op het bevestigend antwoord volgde eene jeremiade over de schromelijke duurte der rijtuigen. Men durfde maar alles vragen; men wist toch dat de menschen naar Oberammergau moesten; de reizigers waren aan de genade of ongenade der voerlui overgeleverd, die ƒ 50 tot ƒ 60 eischten voor een rijtuig. Troostrijk vooruitzicht, daar wij - de man had gelijk - een rijtuig moesten hebben, omdat we voor geen geld ter wereld ons wilden laten pakken in een Duitschen postomnibus. Eens hadden we er de proef van genomen, slechts voor een kort

traject, en 't was ons toen gebleken, dat er in zoo'n rijtuig altijd nog meer kan worden gestopt. En dan in zoo'n rammelkast, stampvol met dikke en dunne passagiers, in een hitte van 75°-80° Fahrenheit!

Na een oogenblik rusten en na eenige zeer welkome inlichtingen te hebben ontvangen, stapte ik het stadje in om een rijtuig te zoeken. Bij den eersten huurkoetsier was niets te krijgen: '*alles nach Oberammergau*.' Ik ging verder *zur Post*, waar ik een ouden snorbaard in druk gesprek vond met een paar voerlui. Mijne vraag was naar een Einspännerle naar Sonthofen, volgens Bädeker 1½ uur van Immenstadt verwijderd. Allerlei tegenwerpingen werden gemaakt; de 1½ uur afstand dijde uit tot 3; de weg was slecht en heel steil enz., enz. Het gesprek met mij werd telkens afgewisseld door overleggingen met de beide voerlui in een dialect, waarvan ik nu en dan met moeite iets verstond. 'k Had de overtuiging dat men bezig was mij te verraden en te verkoopen, en ik moest er mij getroost bij neerleggen. Eindelijk kreeg ik voor ƒ 4 een vrij smerig wagentje, op de wijze des lands, met het paard aan de eene zijde van den disselboom gespannen, terwijl de koetsier vóór ons op het spatkleed zat. Het 'chäseli' bracht ons in 3 kwartier naar Sonthofen; van de steilte van den weg merkten we niets.

Het natuurschoon vergoedde ons intusschen het dure tochtje niet. Meer en meer hadden zich de wolken saamgepakt; de heerlijke bergen hulden zich in een dicht nevelkleed; elke top scheen zich met de onzichtbaarmakende Tarnkappe bedekt te hebben. Weldra stroomde de regen neer, en hoewel de kap ons beschutte en het spatkleed tot de borst reikte, kwamen we beslikt en bemodderd te Sonthofen aan, zoo niet van boven tot onderen, dan toch van het hoofd tot den romp. Nauwelijks aan den Engel afgestapt, werd ik aangeklampt door een koetsier, die mij wist te vertellen, dat ik n a t u u r l i j k naar Oberammergau ging en dus een wagen noodig had. Uit eerbied voor 's mans logica trad ik met hem in onderhandeling en kreeg een zeer goed rijtuig, een nette victoria voor twee personen, met een paar flinke paarden. Voor de somma van ƒ 36 en ƒ 4 Trinkgeld wilde hij ons naar Oberammergau brengen. Verheugd dat ik er zoo goedkoop afkwam, sloeg ik al spoedig toe. Er werd mij daarop een gulden in de hand geduwd, een beleefdheid, waartegen ik eerst vreemd opzag. 't Was het hand-

geld dat ik ontving, ten bewijze van het onverbrekelijke onzer gesloten overeenkomst.

Het weer was intusschen opgeklaard, en, hoewel 't reeds schemerde, konden wij nog een kleine wandeling maken naar den boven het dorp gelegen Calvariënberg. Na onze terugkomst traden we de volle en benauwde eetzaal binnen, een vertrek van vrij lage drukking. Een paar lange tafels waren bezet met gasten, terwijl bovendien nog andere tafeltjes voor nieuw aankomenden binnen werden gezet, en voor 't gemak en om meer ruimte te hebben de deur werd uitgelicht. Een echte *tabagie:* den rook der vele sigaren en Duitsche pijpen kon men letterlijk snijden. Bovenaan een der lange tafels zaten vier heeren, een uitstekend mannenquartet, dat ondanks de benauwdheid en den rook den ganschen avond ons verlustigde met hun gezang. Een van hen, de tenor, was geen ingezetene van het plaatsje, maar had zich bij de gewone leden van het quartet aangesloten. Lied op lied werd uit het Regensburger Liederbuch gezongen; telkens volgde een luid applaudissement, en onze vrienden gingen weder onvermoeid aan den gang. Alles onder het genot van het heerlijke, ijskoude Beiersche bier - tegen 4 kreuzer per glas. - Ik bleef onder de gasten zitten, schikte bij aan een der lange tafels en was al spoedig in druk gesprek gewikkeld met eenige heeren, waar van een mij als ‘ein Schwarzer’ werd voorgesteld. De arme drommel werd erg geplaagd; er werd hard op de ‘Pfaffen’ gescholden, en onze infaillibilist zocht zich zoo goed en zoo kwaad hij kon te verdedigen. Intusschen verloor ik veel van de argumenten van den lansbreker voor Pio Nono, daar hij in een wanhopend onbegrijpelijk Beiersch dialect sprak. Al spoedig sloot ik een soort van biervriendschap met een mijner buren, die zich telkens genoopt voelde ‘an zu stoszen’, terwijl een aardig Biermädele steeds bij de hand was om de leege glazen weer te vullen met de vraag: ‘*Se wollen noch wohl a Bier*?’ Toen ik mijn vriend evenwel los wilde hebben over de ‘Katholische Frage,’ werd ik niet veel wijzer, hetzij omdat ook hij daarin niet veel wijzer was dan de vrager, of omdat hij met fijnen neus in mij den ketter speurde. Hoe dan ook op de ‘Pfaffen’ werd gescholden, toen ik den volgenden morgen aan de deur een luchtje schepte, zag ik mijnen biervriend met een devoot gezicht de kerk uitkomen, waar hij zeker boete had gedaan voor de bierzonden van den vorigen avond.

Weldra stapten we in ons rijtuig en reden langs een weg vol afwisseling, door verrukkelijk weer begunstigd, naar Reutte, het doel der eerste dagreis. Even achter Hindelung begon de weg aanmerkelijk te stijgen, zoodat de koetsier en ik al gauw het rijtuig verlieten om den last der kloeke paarden wat te verlichten. Wel zei de hoedthermometer dat het 25° Reaumur was, doch dat deerde niet: jas en vest werden uitgegooid en in het rijtuig gedeponeerd, de parasol werd opgestoken. Al spoedig was ik 't rijtuig een eind voorbij en genoot het heerlijke vergezicht aan alle kanten. Hindelung in een bekoorlijk dal beneden ons, de weg zich *en zigzag* bergopwaarts kronkelende naar het Vorder- en Hinterjoch, en aan alle zijden prachtige bergen, deels met zwaar hout begroeid, deels kaal en kantig, terwijl hier en daar in de smalle kloven een strook sneeuw schitterde, of een klein watervalletje zich over de rotsen een weg baande. In het dal, weiden van een verrukkelijk groen. Even voor mij reed een leeg rijtuig, waarvan de vroolijke koetsier zich vermaakte door met de zweep, men zou haast zeggen, een deuntje te klappen. Zijn paarden, magere knollen, scheen het lustige geklap weinig moed in te spreken: zij hadden werk, hoewel nog voorspan was aangebracht, den ledigen wagen tegen de steilte op te kruien. Weldra haalde ik het gezelschap in: in de voorhoede een dikke papa, puffende en zweetende, en gewapend met een reusachtigen zakdoek, die goede diensten verrichtte. Buikje had evenals ik de conventioneele vormen ter zijde gezet en liep ook in 't hemd. Terwijl wij met stadigen stap voortwandelden onder druk discours, dartelden de vier dochters achter ons: drie aardige dikkertjes, en een magere, die mij aan de sentimenteele Amelia in Beets' *Camera Obscura* deed denken. Hare schoonheid werd niet weinig verhoogd door een blauwen bril met enorme ronde glazen. De jonge dametjes huppelden langs den weg; nu waren ze hier, dan daar, om bloemetjes te plukken. Blauwe klokjes, gewone boterbloemen, roode klaver, niets werd gespaard. De magere met den bril sprong als een klipgeitje op hier en daar verspreide rotspunten om er een eenzaam bloemetje te plukken en het ter plaatse van haar sentimenteelen boezem te steken. Papa vroeg mij hoe ik een rijtuig gekregen had, of 't mij niet veel moeite had gekost, hoeveel ik betaalde enz. Ook hij was natuurlijk bedevaartganger naar Oberammergau. Toen ik hem omtrent alles ingelicht had, hoorde ik zijne wee-

klachten aan, hoe hij 10 dagen te voren rijtuig had besteld, hoe hij daarvoor ƒ 50 betaalde buiten het Trinkgeld, hoe hij nog daarenboven voorspan had moeten nemen enz., - en ik zegende in stilte mijn gelukkig gesternte.

Ons gesprek werd langzamerhand levendiger, toen op eens drie stemmen achter ons weerklonken: '*Papa, die Antonia kann nicht weiter!*' Met een '*Entschuldigen Sie*', maakte Papa rechtsomkeerd, en ging naar zijn gezelschap terug. 'Die Antonia' had zich moegedarteld en moegesprongen; zij moest in den wagen, waarin de kwijnend nederzeeg, terwijl het eenzame rotsbloemetje uit medegevoel ter plaatse van haar boezem droevig zijn kelkje liet hangen.

Wij vonden ons gezelschap later terug in eene herberg even over de Oostenrijksche grenzen, waar het middagmaal werd gebruikt. De dametjes stonden 'am Brunnen' vóór het huis en ploeterden en plasten in het koude nat, een voorbeeld dat aanstonds door ons werd nagevolgd. Een eenvoudige herberg, waar een menigte reizigers waren saamgestroomd, allen hongerende en dorstende. Vlug was de bediening niet, maar ten langen leste stonden overheerlijke forellen voor ons, daarbij een karaf middelmatige Tiroler landwijn, en wij waren tevreden. Na de visch begeerden wij gebraad, maar het Mädele dat ons bediende gaf ons te kennen, dat men een van beide gaf, of forellen, of Braten: beide scheen al te grof en zondige overdaad. '*Aber Sie wollen wohl Mehlspeise?*' een aanbod dat ik met de diepste verachting van mij wierp: grutten of de een of andere meelpap lokte ons volstrekt niet aan. Een paar reizigers over ons, een grondbezitter uit den Harz met zijn lief vrouwtje, hielpen ons spoedig uit de dwaling. '*Die Mehlspeise hier ist ganz prächtig!*' en er volgde een dithyrambische ontboezeming over het heerlijke gebak, een soort van sprits, die ons niet overdreven bleek te zijn.

's Namiddags ging het verder, eerst langs den Weissenbach, tot wij eindelijk in het wijde dal van de Lech kwamen, waar deze uiterst schaars in een breede bedding over zilvergrijze steenen schuurt. Omstreeks 6 uur kwamen we te Reutte aan, een aanzienlijk marktvlek, dat bekoorlijk ligt in een wijden ketel, die door de Lech wordt doorsneden, aan alle zijden omgeven door prachtige bergen. Of het een harde regenbui was, die kort na onze aankomst te Reutte neerviel, of wel de eenigszins groezelige Wirthschaft *zur Post*, ik weet het niet; maar

het wilde er ons maar niets bevallen. Men vond er niet het vroolijke, opgewekte bierleven, het lustige gezang, dat ons te Sonthofen zoo had aangetrokken: het was er vervelend, en slaperig, en duf ondanks de heerlijke natuur. Ik zocht naar couranten, en vond eenige oude nummers van de Gartenlaube, en de Tirolische Kirchenstimmen. 't Gewichtigste nieuws daarin was, dat ergens in de buurt door tusschenkomst der H. Moedermaagd een mirakel was gebeurd. Een bergbewoner was in geen 15 jaar ter kerke geweest, iets dat hier te lande zeer zeker niet tot de zeldzaamheden behoort. De man was natuurlijk geen ongeloovige, geen zwarte bok onder de witte lammeren der kudde: de arme drommel was verlamd. Met groote moeite wordt hij eindelijk op eene draagbaar naar het dal en ter kerke gebracht. Men legt hem neer voor een der altaren, waarop het beeld der H. Maagd prijkt. De man prevelt eenige gebeden, staat op en wandelt naar huis.

Het bericht was slechts kort, maar de verslaggever belooft nadere bijzonderheden, die, blijkens een aanteekening der Redactie, met smart worden gewacht. 't Speet mij eerst, dat ik het zalvende artikeltje tot stichting mijner landgenooten niet geheel had afgeschreven; doch sinds kort begint men in onze Katholieke bladen ook dergelijke zaken te debiteeren, en geven we niets meer aan het domperige Tirol toe.

Zaterdag ochtends hingen hier en daar nog enkele zware wolken tusschen de bergen, een enkel regenbuitje viel nog neder, doch vertrouwende op ons goed gestarnte hoopten we nu ook op het heerlijke weer, dat ons steeds vergezelde. Een bij uitstek slecht ontbijt wachtte ons voor we vertrokken. Slechte koffie, waarin de geurige mokka zeker het kleinste bestanddeel was, een drankje dat we uit grogglazen moesten drinken; een paar zure broodjes, die men er in mocht soppen; boter schitterend door zijne afwezigheid. Het sobere maal werd gekruid door het opgewonden verhaal van een Herr Dekan, die met groote onderscheiding door het overige gezelschap werd behandeld. Hij deelde mede hoe een vierentachtigjarige Bisschop nu eerst had leeren kennen wat muziek was. 't Was geschied door het prachtig gezang van een koor, dat als ééne stem klonk.

Zonder veel leedwezen verlieten we omstreeks 9 uren Reutte. De andere ‘Herrschaften’ waren reeds lang weg, want hoe eer te Oberammergau, des te beter. Doch ik had logies vooruit besteld en verliet mij daarop met alle kalmte. Het breede dal

was weldra achter ons, en door den Pass Ehrenberg kwamen we spoedig aan de Heiterwanger en de Plansee, twee prachtige meren, door een smalle tong aan elkander verbonden. Het water van een heerlijk blauwgroen, aan de zoomen zoo doorschijnend dat men den bodem met zijn plantengroei klaar kon zien. De donkere, meest met hooge bosschen begroeide bergen, weerkaatsten verrukkelijk schoon op den stillen waterspiegel, die nu en dan door een zacht koeltje werd gerimpeld. De zon zette aan het landschap dubbele bekoorlijkheid bij. Hier waren geheele strepen op het meer grillig verlicht, ginds bood het woud aan de overzijde de heerlijkste kleurschakeeringen aan; aan onze zijde speelden en dartelden de zonnestralen door het groen. Buiten ons geen sterveling om ons heen; geen vogel deed zich hooren, alles was stil, indrukwekkend stil. Voor den eenzamen wandelaar, die zich daar te midden dier grootsche en zwijgende natuur bevindt, moet die majestueuze stilte, die heilige kalmte, door geen enkelen wanklank gestoord, dubbel indrukwekkend zijn; in volslagen eenzaamheid zou men zoo gaarne in dien heerlijken tempel der natuur eens mijmeren en droomen - en genieten.

Maar op eens verandert het tooneel. De weg neemt een draai, en wij bevinden ons bij een Tolhuis. De doodsche stilte maakt plaats voor een woelig leven. Tegenover het Tolhuis is, alles ter wille van de plechtigheid te Oberammergau, een ‘Wein und Branntweinwirthschaft’ van ruwe planken opgeslagen; daaromheen zeer eenvoudige tafels en banken en een kegelbaan.

Het groote grasperk tusschen het Tolhuis en het meer is bezaaid met een twintigtal wagens. Hier een open rijtuig met een viertal geestelijken, daar een ander met een groepje jolige meiskes, die een oogenblik op 't meer gaan wiegelen; ginds een paar reusachtige boerenwagens, die elk eene vracht van omstreeks 30 man torsen. De vrouwen zijn blijven zitten, de mannen staan om den langen wagen. Men drinkt Tiroler landwijn; de knapzak met grauw brood en Emmenthaler kaas wordt voor den dag gehaald; men eet en drinkt, en praat en lacht en schertst; alles is tevreden en welgemoed, alles ademt genoegen en pret, en die ongedwongen vroolijkheid is aanstekelijk: 't kan niet anders of men moet in ‘die heiterste Laune’ zijn. Voor een geestig teekenaar ware het lieve en bonte tafereeltje goud waard. Na een poos rusten begeven we ons weer op weg: onze voerman wilde vóór zijn om zoodra mogelijk

Oberammergau te bereiken. Er was haast bij: alles toch gaf teekenen dat het er vol, zeer vol zou zijn. Den oevers van het heerlijke meer werd met leedwezen vaarwel gezegd, en een ander tooneel wachtte ons. Wij kwamen in een prachtig woud; de Amber ruischte nu eens over zijn zilvergrijze bedding aan onze voeten, of verschool zich voor eenigen tijd aan ons oog. Hier het donkere naaldengroen der mastbosschen, dat een ernstigen toon aan het gansche landschap geeft, daar weer het malsche groen der acacia's of de zilverige schakeeringen der berken, die zoo sierlijk zich verheffen tusschen het statiger loof harer zusteren. Op den nog vochtigen bodem een wilde plantengroei: een rijkdom van de bevalligste varens en mossen, afgewisseld door de geurige boschaardbei, door de alpenroos met haar glanzig blad, door blauwe klokjes. De boschgeur werd met wellust opgesnoven; elke porie, elk zintuig genoot. Doch de grootsche stilte van het woud werd al gauw afgebroken. Een leeg rijtuig kwam ons achterop met een levenslustigen, joligen koetsier, die 't hoogste lied zong. Elk couplet werd besloten met een lang uitgehaald en jubelend: '*Juch!*' Weldra haalden wij andere rijtuigen in; de wagens, door ons aan het Tolhuis achtergelaten, kwamen ons achterop, en 't ging bergop in een lange rij van wel 10 rijtuigen, en daaronder de groote boerenwagens en lange opene omnibussen, die insgelijks een vracht van 20 tot 30 personen inhadden. De weg was smal; aan passeeren was niet te denken, hoe onze voerman ook schold op die 'Luder', die niet wilden uithalen, terwijl hij daarbij als ergste vloek zich een 'Kreuzsakerrrment' permitteerde. Jolige deernen in den omnibus vóór ons plaagden niet weinig den knorrenden voerman, die daarop van den bok sprong en onzen wagen in den steek liet, om zich languit te laten vallen op de schooten der dartele plaagsters, die onder luid gegier zich verweerden tegen deze koetsiersgalanterie.

En al maar verder ging het door het prachtige bosch, dat weerklonk van de kreten vol levenslust en genot, even dartel als het zonnetje dat speelde door het gebladerte. Verder op hebben we weer een ander tooneel. Een paar studenten, kenbaar aan de bonte petten en het gekleurde lint over de borst, zaten kalm aan den oever van het ruischende stroompje hun maal te gebruiken: hun brood en worst; de flesch wijn ging van hand tot hand en van mond tot mond. De voerman achter ons, die door zijn jolige deuntjes zeker een vrij droge keel

had gekregen, nam met vreugde de beide gasten op, waarvan een hem op den bok gezelschap hield. Een luid '*Juch!*' vekondigde ons telkens wanneer de flesch werd aangesproken. Het bosch, anders zoo eenzaam, weergalmde nu van gejoel en gelach, gezang en geschater, terwijl men daartusschen het geklingel hoorde der klokjes van de kudden, die hier en daar door het loof zichtbaar werden. Verbaasd over al het gewoel oogden ons de roodgrauwe en geelvale koeien met haar verstandige en goedige oogen na, terwijl zij door verdubbeld geklingel instemden in dat lied van levensgenot en levensvreugde, dien jubelpsalm, die door een schare gelukkigen in den tempel der vrije natuur werd aangeheven.

Eindelijk op eene weide is er ruimte om de lange reeks rijtuigen te passeeren, en wij snorren die voorbij om te eerder het Försterhaus te bereiken, dat aan den zoom van het bosch is gelegen, en waar gelegenheid is om 'zu speisen.' Een vriendelijk wit gebouw, hier en daar met hertekoppen versierd, verrijst voor ons oog; een soort van afdak is er bij gebouwd, waaronder houten tafels en banken staan. Ook hier is alles drukte en gewoel. Het ruime plein is vol rijtuigen; bepakte en beladen boerenwagens en omnibussen, min of meer nette landauers, calèches en het eenvoudige Einspännerle. Alles had zijn vracht bij den Förster afgeladen. Bont krioelde de massa dooreen: ieder zocht zoodra mogelijk een plaats onder het afdak, dat voor de brandende zon beschutte, en waar Jan Alleman zich zat te goed te doen aan bier, brood en kaas, vleesch of worst.

Onze eerste behoefte was een frissche teug bier, en ik baande mij dan ook zoodra mogelijk een weg in 't Försterhaus, gewapend met een paar ledige glazen, die ik bemachtigd en aan de Brunnen zelf uitgespoeld had. Vóór een nauw loket achter in een smallen gang verdrongen zich een twintigtal menschen, die allen om 't hardst om bier riepen. Eindelijk kwam ook ik aan de beurt, en keerde triumfantelijk met een paar glazen heerlijk bier terug. Een blik in de keuken had mij intusschen overtuigd van de hopeloosheid om 'etwas zu speisen.' Groote stukken 'Suppenfleisch' werden op het aanrecht beduimeld, afgewogen en in een stuk papier aan den liefhebber toegereikt. De warme temperatuur, verhoogd door de uitwasemingen der keuken, bezwangerd met een vet- en ongelgeur, strekte juist niet om iemands eetlust op te wekken. Daarbij was de wijze van toediening hoogst paradijsachtig. Het ge-

kochte stuk vleesch werd op de met bierkringen, vetvlakken enz. voorziene tafels door de gasten gesneden en verorberd. - Wij kozen het beste deel, lieten ons een stevig rantsoen grauw Beiersch brood en Emmenthaler kaas afwegen, en hoewel de beringde en besmoezelde tafel ook ons bord was, deden we een overheerlijk maal. Het bonte tafereeltje om ons kruidde het niet weinig. Want nu eens kwam een gezonde pater met een stevig bier- en broodrantsoen het huis uitzetten en zocht zich een lekker plaatsje uit; dan weer was het een boerinnetje met den zwarten hoofddoek met nederhangende slippen, die het geld natelde, of er nog ‘a Masz’ voor haar en haar gezelschap afkon; dan een lange Engelschman, kenbaar aan de korte broek en den sluier om den hoed, die honger en dorst had, doch kennelijk vies was en vastte: - doch waar te beginnen, waar te eindigen? Na een stevig maal reden wij verder; het dal verbreedde zich allengs, en weldra bemerkten wij aan de menigte wandelaars, die op den weg zich bevonden, dat wij het doel onzer bedevaart naderden. Omstreeks 2 uren bereikten wij Oberammergau, waar het gekriel der honderden wandelaars, hoe schilderachtig ook, mij met een soort van geheimen angst vervulde - voor een goed logies. Wel overtrof Oberammergau onze verwachting wat grootte en bloei betreft; maar toch - het wemelde er van vreemdelingen, die door de hoofdstraat in golvende beweging op en neer stroomden. Onze koetsier reed ons naar de woning van Joh. Lang, tot wien ik mij eenige dagen vroeger om logies had gewend[1]. Joh. Lang - Kajaphas - stond ons zeer beleefd te woord, waardig gelijk een hoogepriester betaamt; maar hij had geen brief van mij ontvangen. Maar kon hij ons geen logies bezorgen? Met geen mogelijkheid: alles, alles was bezet. Doch misschien was de brief bezorgd bij de Erven Georg Lang: dat gebeurde meer. Wij reden naar de Erven Georg Lang, de bezitters van een beroemd Schnitzwaarenlager, in de hoofdstraat van het dorp. Ook een brief uit Neuhausen ontvangen om kamers te bestellen? Het lijstje werd voor den dag gehaald, de namen werden vergeleken; geen zoodanige brief was ontvangen. - Was er kans om een kamer te bekomen? Nogmaals werd het lijstje

1 Op aanwijzing van het onmisbare boekske van Franz Schöberl, Das Oberammergauer Passions-Spiel, nebst Kärtchen, Fahrplänen, einigen Touren aus Trautweins Wegweiser durch Südbayern und sonstigen nothwendigen Erläuterungen. Eichstätt u. Stuttgart, 1870.

geraadpleegd, en, o geluk! in een Privathaus konden we een onderkomen vinden. Een meisje strekte ons tot gids en we kwamen door een paar ongebaande en vrij modderige zijstraten voor de nederige woning van Nick. Bierling, een wevertje van zijn ambacht. Een vriendelijk oud moedertje met den zwarten doek om 't hoofd verwelkomde ons aan de deur met een herhaald en trouwhartig: '*Gruesz di' Gott!*' en een donkeroogig meiske van drie jaar kreeg dadelijk de inzegging: '*Sag denn doch: Gruesz di' Gott!*' Hoewel nederig, was het toch geen schamele woning. Wij werden de woonkamer binnengeleid, waar een grijze, stokdoove snorbaard aan 't weefgetouw stond. De kamer was versierd met een menigte schilderijen, alle heiligenbeelden, verder met een paar gesnedene crucifixen, met een wassen kindeken Jezus in de wieg, rijkelijk overladen met goudpapier en bonte strikjes, ongetwijfeld een beschermer voor den kleine, die door grootvader, den grijzen snorbaard, nu en dan werd gewiegd. Zelfs was de wand versierd met een kastje waarin een vrij groote verzameling net ingebonden boeken, grootendeels bestaande uit heiligenlevens, een Marianum en dergelijke ascetische lectuur. Door de woonkamer heen werden wij geleid in een klein kamertje, waar reeds een gast zijn intrek had genomen. In den hoek stond een trap, die naar de voor ons bestemde kamer geleidde: een luik in den vloer diende als deur. Een vertrekje niet bepaald zoo

trots van binnen,
Dat een storremleêr de spinnen
Daer bestorme reis op reis,

ongeveer van de hoogte van een spoorwegcoupé, doch rein en helder, en zoo schitterend gewit als de beste Hollandsche vrouw maar zou wenschen. Het linnen was onberispelijk: kortom, we hadden alle reden om tevreden te zijn en te roemen, toen de heele familie om ons heen stond; het oude grootmoedertje met haar lief kleinkind, twee andere vrouwen, beide zusters, waarvan eene de moeder, en een lieve, mooie jongen van omstreeks 15 jaar, die ons allen welkom heetten. Of we al plaatsen hadden? Neen, daarvoor had de brief gezorgd, maar die brief was niet overgekomen. Wij trokken er dus gauw op af met Jozef, den aardigen jongen, die ons vertelde dat hij ook meespeelde 'onder het volk.' Aan het kolossale houten gebouw gekomen, bleek het ons aanstonds dat alle logeplaatsen, zoowel die van ƒ 3 als van ƒ 2,30 kr., reeds lang waren uitgegeven. Wij moesten ons dus vergenoe-

gen met de eerste parterreplaats van ƒ 1,45 kr., die, grootendeels overdekt, voor regen en zonneschijn beschutte, Aan alle plaatsbureelen verdrong men elkander: ieder zocht zoo spoedig mogelijk zich een plaats van zijne gading te bemachtigen - de minste waren van 30 kreuzer. Met onzen gids bezagen we daarop het groote gebouw van binnen. Verschillende trappen gaven tot de eerste rangen den toegang; achteraan 't gebouw onder de logetrappen, waren een menigte kraampjes opgeslagen, waarin goedkoope prenten van de vertooning, van de hoofdacteurs, tekstboekjes, rozenkransen, heiligenbeeldjes en medailles ter eere van 't feest, te koop werden aangeboden. Rondom de groote tent stonden hier en daar kraampjes met ververschingen.

Langs een der logetrappen treden we het gebouw binnen en overzien het schilderachtig geheel. Eene groote ruimte, geheel bezet met amphitheaterswijs oploopende banken, waarop 6000 menschen plaats kunnen vinden. Midden over het tooneel, aan het einde van het amphitheater, de logeplaatsen, waarvan de banken met kussens zijn bekleed. Het achterste gedeelte, waaronder de loges en de eerste parterreplaatsen, is met een deels houten, deels linnen dak overdekt. Het voorste gedeelte ligt onder den blooten hemel, en vergunt den blik vrij te dwalen over de groene bergen aan weerszijden. Vóór ons ligt het kolossale tooneel, dat op de wijze van het oud-Grieksche is ingericht. Een proscenium van ongeveer 80 voet breed en 20 diep ligt vóór het eigenlijke tooneel, dat door een gordijn aan onze oogen is onttrokken. Aan beide zijden van het proscenium zijn smalle gebouwtjes als coulissen aangebracht. Ter rechter- en linkerzijde van het kleinere, door een gordijn afgesloten tooneel, bevinden zich twee kleine gebouwen met balcons, de woningen van Pilatus en van den Hoogepriester Annas. Aan weerszijden poorten, door welke men in de straten van Jerusalem ziet.

Overal op de banken voor de toeschouwers, op het proscenium, op den achtergrond van 't tooneel in de straten van Jerusalem, waren groepjes menschen verspreid, die evenals wij van de geheele inrichting een kijkje namen. Alleen het middentooneel bleef een geheimnis voor ons: dat mocht door niemand betreden worden, zooals onze gids ons zeide.

Wij waren nu gelukkig in het bezit eener goede woning, waar wij 's avonds het moede hoofd ter ruste kon-

den leggen; wij hadden goede plaatsen gekregen, en de zorgen konden dus vaarwel gezegd worden. En daarom 't dorp in en mede ons bewogen in het woelige leven. Een liefelijke oase bood ons dadelijk de Laube van 't posthuis aan, waar nauwelijks plaats aan de smalle houten tafels te bekomen was. Na lang wachten mochten we ons eindelijk verheugen in een goed maal, voedende soep en uitstekende forellen, dat ons werd toegediend door een aardig meisje, die we den volgenden dag met loshangende haren herkenden als een der weenende vrouwen aan het graf des Heeren. Een glas bier was moeilijker te bezitten. '*Je prends mon bien où je le trouve*,' was ieders leus: een paar ledige glazen werden gepakt waar men ze maar staan vond; men trok naar de Brunnen om ze zelf uit te spoelen, en men volgde de schreden van andere dorstige zielen, die u den weg wezen naar de 'Schenke', een loket voor een donker kelderhol, waar men u na lang wachten kon helpen. Maar dan ook, welk een genot na de beproeving! Heilige Gambrinus, welk bier! Ware het niet te warm geweest, had het gewoel om ons heen niet alle denken en dichten onmogelijk gemaakt, ik zou ter uwer eer een bierode hebben gezongen, en u hebben geloofd en verheerlijkt, o heilige Gambrinus! Helaas, dat het te vol en te warm was, en men enkel lust had met volle teugen te zwelgen in het biergenot, en telkens de stille verzuchting te slaken: O ware ik een Beier!

Toen wij ons naar den inwendigen mensch versterkt hadden, wandelden wij het dorp door. Welk een tooneel! Overal een bont gekrioel van menschen dooreen: een gewarrel van allerlei natiën en tongen, van allerlei rangen en standen. Bij de menigte rijtuigen op het dorpsplein tal van voerlieden, de meesten in de grijze met groen afgezette Beiersche Joppe allen in druk gesprek, en hier en daar den voorbijganger aanklampende om hem tegen den dag van morgen een rijtuig aan te bieden. Een deftige oude boer wandelt in een lange blauwe jas met een hoogen hoed op 't hoofd, statig door het gedrang; jonge maatjes met fluweelen vesten, bonter gekleurd dan Josefs rok, staan te keuvelen en te schertsen met een paar landmeisjes in de Tirolsche volksdracht. Gansche benden priesters zwermen als reusachtige zwarte vliegen door de menigte heen; sommigen aan het hoofd hunner kudde, die met een zwaarmoedigen, koeiachtigen gang den zielenherder volgt. Duitsche burgervrouwen

en dames naast Engelsche en Amerikaansche Misses, met de keurigste reistoiletten, met den tooneelkijker aan een riem over den eenen schouder, met reistasch of plaid over den anderen. Hier zit een nufje op eenige boomstammen, met haar schetsboek voor zich; daar bewondert een Engelsche toerist de schepping in zich zelven, in zijn hoed met langen sluier, zijn korte broek met paarsche of groene kousen. Ginds staat een heer met een breedgeranden hoed en vollen baard, met een paar elegante dames te spreken. Naar zijn kleedij, de lange clericale jas, te oordeelen, is hij een geestelijke: zeker een Amerikaan, een volgeling van Parker. Op eenigen afstand staan een paar monniken met bruine pijen, die elkander een snuifje aanbieden en zwaaien met een paar vervaarlijke blauwe zakdoeken. Gij houdt u op eenigen afstand van die vieze leegloopers: de smerige pij alleen geeft u reeds een gevoel alsof gij overal jeukte gevoelt: van die ellendige parasieten der maatschappij kunt ge in uw gedachte moeilijk andere parasieten scheiden. En ge wendt uw blik met welgevallen naar den Amerikaanschen *gentleman;* welk een afgrond toch ligt er tusschen diens geestelijke en godsdienstige ontwikkeling en de hunne, geen geringere zeker dan tusschen zijn fatsoenlijk uiterlijk en dat der beide exemplaren van het 'Vieh Gottes', zooals Heine dat volkje noemde.

Elders weer zijn de banken einer Bierwirthschaft bezet met boeren en boerinnen, geestelijken en elegante dametjes, en ook wij vlijen er ons voor een oogenblik neer. Een Fransche dame - de *grrrande nation* was er anders zeer slecht vertegenwoordigd, - voor wie ik een plaatsje aan mijne zijde had ingeruimd, bejammerde het met een zekere ergernis, dat er zooveel Protestanten waren, waarmede zeker de Engelschen werden bedoeld, die, '*savez vous, ne croient ni à la Sainte Vierge ni aux images*,' zooals zij tot haar begeleider opmerkte. Om toch eens te probeeren of de omgeving dat mirakel ook op ons zou uitwerken, stapten we de kerk binnen. Doch de bonte sieraden van het gebouw, het smakeloos toegetakelde en opgedirkte Mariabeeld, de benauwde wierookwalm joegen ons al spoedig in den vrijen tempel der natuur terug, dien we met een kreet van verruiming en verademing weer betraden. Een veel liefelijker tooneel wachtte ons. Nog altijd golfde de schare door het dorp, nog altijd werd ze vergroot door honderden van nieuwe gasten, die aan alle zijden het dorp binnenstroomden. En te midden van dat gekriel bewoog zich langzaam de huis-

waarts keerende dorpskudde, een paar honderd roodvale koeien gevolgd door een ongeveer gelijk getal geiten, allen klingelende met de klokjes, en zich niet storende aan de drukte om zich heen, waardoor ze zich een weg baanden.

't Werd 7 uur, en wij haastten ons naar het dorp terug. Kort te voren had de dorpsklok den avonddienst aangekondigd, doch we voelden volstrekt geene verzoeking nogmaals de kerk binnen te treden. Wij kozen ons liever een plekje uit voor een der herbergen in het dorp, van waar wij het gewoel om ons heen op ons gemak konden beschouwen. Daar weerkaatst een kanonschot door de bergen, weer hoort men het dreunen en daveren, en nogmaals weer. 't Was het teeken van den aanvang van het feest, van den vroolijken vooravond. Weinige oogenblikken daarna doen de tonen van hoornmuziek zich hooren: de Oberammergauer muzikanten zouden in optocht het dorp doortrekken. Alles verzamelde zich in de hoofdstraat: vóór de herbergen is het stampvol met menschen, allen aan lange tafels gezeten, en daar binnen is het, naar 't leven te oordeelen, nog veel voller. Vóór de woningen der particulieren staan overal stoelen en banken, allen met menschen bezet: uit de open vensters liggen elegante dames, die den optocht moeten zien. Bij het zien dier duizenden en duizenden moet men telkens uitroepen: ‘Maar mijn hemel! waar zullen al die menschen een onderdak vinden; hoe kan het kleine dorp die duizenden herbergen?’ Zooals ons bleek, ging het er ook zóó zóó mede.

Doch daar komt de muziek aan. Vooraan het corps brandspuitgasten, kloeke, forschgebouwde knapen, in nette grijze uniform met groen afgezet, daarop de hoornmuziek en achteraan een golvende menschenmassa, die steeds grooter en grooter schijnt te worden; duizenden, even verschillend in rang en stand als in vorming en ontwikkeling; duizenden van allerlei natiën en tongen. En welk een hemelsbreed verschil, in de beweegredenen, welke die schare deden opgaan om de vertooning te zien van Ons Heeren Passie!

Hier de eenvoudige dorpspastoor, die met zijne kudde achter zich als ter bedevaart gaat, om het lijden en sterven en de verheerlijking des Zaligmakers in tastbare werkelijkheid voor zich te zien, en gesticht en gesterkt te worden in hun geloof door het indrukwekkende der voorstelling. Daartegenover Protestanten van allerlei kleur, Engelschen overhellende tot de High Church

en het Puseyisme, piëtisten en modernen, zeker niet enkel toegestroomd uit nieuwsgierigheid, maar ook daar gekomen om de aan hun geloof dierbare laatste levensdagen van hun Heiland in treffende waarheid te aanschouwen. Ook voor een warmen Protestant - wij spreken hier niet van den streng dogmatischen en puriteinschen Gereformeerde - kan het toch geen ergernis zijn ‘aller treurspelen treurspel’ ten tooneele te zien voeren, waar hij weet dat dit geschiedt met den ernst en de waardigheid, die de zaak verdient. Doch 't grootste getal der saamgestroomde menigte bestond wel uit reizigers, die *pour la rarité du fait* de bedevaart medemaakten, die belust op iets, dat meer en meer aller aandacht trekt, van hent en omtrent op kwamen zetten om o o k het Oberammergauer Passionsspiel te hebben gezien; touristen, belust op 't avontuurlijke en vreemde, en voor wie het bonte gewemel oneindige aantrekkelijkheid moet hebben gehad, haast meer dan 't gewoel en gedwarrel aan eene der groote badplaatsen: zoo oneindig veel grooter is de verscheidenheid. De schitterende tooverwereld dier verzamelplaatsen van *beau*- en *demi-monde* moge verblinden, als in een zee van licht eene heerlijke muziek hare tonen tot u voert, als de lucht bezwangerd is met de frissche geuren van den avond, en een zacht tochtje u de bedwelmende parfums van rijkgetooide vrouwen toewaait, - die wereld is de wereld der mode, der gekunsteldheid, terwijl hier te midden der bonte omgeving meer frischheid en natuur heerschen.

Sinds jaren was het eene mijner illusiën geweest het Passiespel te Oberammergau ten tooneele te zien voeren. Niet zoozeer als geloovig Christen, voor wien de dramatische voorstelling van het lijden des Heilands een zekere soort van sombere aantrekkelijkheid moet bezitten, gemengd met de vrees dat de heiligheid der zaak door eene zoodanige vertooning zal geschonden worden. Voor mij heeft sedert lang het drama der Passie alle religieuse beteekenis verloren: in 't allerminst verwachtte ik er stichting en opwekking van 't godsdienstig gevoel van. Ik hoopte een levend beeld voor oogen te krijgen van een middeleeuwsch mysteriespel, en althans bij benadering den indruk te gevoelen van dergelijke voorstellingen op den geest onzer voorouders voor eenige honderden jaren; ik had mij voorgesteld iets te vinden geheel in den trant dier oude mysteriën: aarde, hemel en hel, met hare bewoners, ten tooneele gevoerd; de *diablerie* of *duvelie* met hare vermakelijke en vaak aan 't profane grenzende episodes

den ernst van het vreeselijke treurspel afwisselend; de kreupelrijmen, die aan 't geheel, ondanks de heiligheid van 't onderwerp, een zekere komische tint geven. Kortom, ik had mij een nagalm verwacht van een middeleeuwsch mysteriespel met zijne mengeling van ernst en scherts, van heiligheid en naïve profaniteit.

Vond ik mij in die verwachting teleurgesteld, toch beklaag ik mij de bedevaart naar Oberammergau niet. De weinige vreemdelingen, die voor een 30tal jaren de Passie zagen spelen, vonden er toen zeker nog wat ik er nu had meenen te vinden. Een kleine terugblik op de geschiedenis van het Oberammergauer Passiespel zal dit duidelijk maken.

In het jaar 1633, zoo verhaalt men, toen de dertigjarige oorlog in Duitschland woedde, en de Zweden in Beieren huishielden, brak er een boosaardige pest in de nabijheid van het vreedzame Ammerdal uit. Doch Ammergau bleef van de vernielende plaag vrij, daar de dalbewoners elken vreemde van hun dorp weerden, meenende in hunne afzondering van de vreeselijke ziekte bevrijd te blijven. Een arme daglooner, die te Eschenlohe zijn brood verdiende, wilde met de kermis bij vrouw en kinderen thuis zijn. Heimelijk sloop hij over de bergen naar zijne woonplaats, en met hem de dood, dien hij reeds onder de leden had. Tachtig der bewoners van het kleine Oberammergau werden de slachtoffers der pest. In den nood deed het vrome volkje eene gelofte alle tien jaren de Passie ons Heeren tot algemeene stichting ten tooneele te voeren. En, volgens de legende, week de pest nog in 't zelfde jaar uit het geteisterde dal.

Zoo ontstond het Passiespel, waarvan de eerste vertooning reeds in 1634 plaats had, en later geregeld om de tien jaar. Wie de maker van het spel is geweest, is onbekend: zeker hadden de kloosterheeren van de beroemde Benedictijnerabdij te Ettal, ongeveer een uur van Oberammergau, een groot aandeel aan de vervaardiging. Later werd telkens het Passiespel omgewerkt, en, zoo 't heet, verbeterd; zoo verloor het zeker veel van zijn oorspronkelijk karakter en naïveteit, vooral toen Lucifer met zijn hofstaat - in een middeleeuwsch mysteriespel de komieke rollen - van het tooneel werd verbannen. De laatste omwerking is van de hand van Dr. Ottmar Weisz van Jesewang, Exconventuaal van het Benedictijner klooster Ettal († 1843), die onder anderen de ‘Knittelverse’ door proza heeft

vervangen en zich veelal woordelijk aan de verhalen der Evangeliën heeft gehouden, vooral in de rol van Jezus. Dat door die laatste bewerking nagenoeg al het eigenaardige en karakteristieke is verdwenen, laat zich begrijpen; doch wat het stuk aan eigenaardigheid heeft verloren, won het zeker terug aan waardigheid en ernst.

De muziek en de gezangen van het koor zijn eene compositie van een Oberammergauer schoolmeester, Rochus Dedler. Geen kenner van muziek zijnde, zal ik er mij geen oordeel over aanmatigen: ze wordt ergens genoemd ‘eine leichtfaszliche Musik, welche angenehme, ja sogar oft ergreifende Motive hat’[1].

Gelijk vanzelf spreekt had vroeger de vertooning op het kerkhof plaats. Doch toen allengs hoogere eischen werden gesteld, toen meer en meer de oorspronkelijke naïveteit en ongekunsteldheid te loor ging, vooral nadat de vertooning een steeds aangroeiende menigte toeschouwers lokte, en de kring zich al verder uitstrekte der bezoekers, die de opvoering bijwoonden, - toen moest men naar eene andere plaats voor het tooneel omzien. In 1830 werd voor 't eerst de Passie niet meer op het veel te klein geworden kerkhof gespeeld, maar op eene groote weide ten noordwesten van het dorp gelegen. Tot voor weinige jaren beperkte zich de toevloed der belangstellenden en nieuwsgierigen tot de onmiddellijke naburen: het afgelegene der plaats, de gebrekkigheid der vervoermiddelen, de veel geringere reiswoede droegen hier mede toe bij. Doch in het jaar 1850 vestigde de beroemde tooneelspeler Eduard Devrient de aandacht van het publiek op de door hem hooggeroemde voorstelling door zijne brochure: ‘Das Passionsspiel im Dorfe Oberammergau in Jahre 1850’; en sedert dien tijd is het aantal der bezoekers al aangegroeid en aangegroeid, om in 't drukke reisjaar 1871 haar toppunt te bereiken. 't Bleef ons een raadsel, waar al die duizenden huisvesting moesten vinden. Zeker moesten er velen een onderkomen zoeken in de menigte van wagens en rijtuigen, en zich daar zoo goed en zoo kwaad als zij konden een nachtleger spreiden; maar de goede lieden van Oberammergau wisten ook raad te schaffen. In de kleine woning van onzen wever waren reeds 5 gasten, toen we 's middags onzen zwerftocht door 't dorp begonnen. Toen we 's avonds ruim

1 Das Passions-Schauspiel in Oberammergau. Augsburg, 1870.

8 uren de woonkamer binnentraden om onze legerstede op te zoeken, was de heele familie eendrachtig bijeen. Een paar kermisbedden waren in de kamer gespreid; er waren toch nieuwe gaston gekomen. Een student met een roode muts op 't hoofd zat een pijp te rooken onder 't genot van een glas bier: een jong geestelijk heer, waarschijnlijk vermoeid van een lange wandeling, ploeterde met zijn voeten in een kuip met warm water. Bij ons binnentreden werd een '*Entschuldigen Sie, bitte, entschuldigen Sie*,' gestameld, en een der panden van den clerikalen kuitendekker zediglijk over 'de blootgewoelde voetjes' gespreid. Den volgenden dag had ik gelegenheid mij nog meer te verwonderen over het kolossale herbergingsvermogen der nederige woning. Kort na de voorstelling zat ik mij op een bank voor de deur te verkwikken met een glas bier. Een gezelschap van drie heeren en twee dames, gewapend met een paar nachtzakken, treedt het huis uit en neemt hartelijk afscheid van de heele familie, die hun uitgeleide doet. Ik keek mij de oogen uit het hoofd, en toen 't gezelschap was opgestapt, drukte ik mijn bevreemding uit. Al die lui konden toch niet bij hen gelogeerd zijn geweest! - '*Jao freili*',' was 't antwoord, '*aber sie haben im Heu g'schlaofe*.'

Om 9 uren lagen wij in de veeren, en wel in den letterlijken zin des woords, daar een zwaar dekbed als lood op ons drukte en onze legerstede niet tot een bed van rozen maakte. Daarbij klonk in de verte het gegons en gejoel der nog feestvierende menigte, en nu en dan dreunde een zware stap in de nabijheid van ons kwartier; een klop op de deur volgde en de vraag: '*Noch Platz hier*?' waarop het antwoord was: '*Alles besetzt*.'

Wij sliepen alzoo niet den slaap des rechtvaardigen, maar werden bereden door de nachtmerrie in den vorm van het loodzware dekbed.

II Het spel.

Het was nog niet recht helder licht, toen een eentonig gekletter mij wekte. Nog half slaapdronken na den onrustigen nacht onder het zware dekbed, richtte ik mij even op om tot

een juist begrip der dingen om mij heen te komen. Vooreers kwam ik tot het besef van een benauwde atmospheer in het vertrekje. 't Bed uitgesprongen, en het raam opengegooid. De lekkere morgenlucht werd met wellust ingesnoven, maar het kijkje naar buiten overtuigde mij tevens dat het regende en zelfs hard regende. Treurig vooruitzicht voor den met smart verwachten dag, waarop een vroolijk zonneschijntje en droog weer eerste vereischten zijn.

't Was omstreeks 5 uur en tijd om op te staan. Beneden komende, vond ik al de andere gasten reeds gevlogen, en zelfs de sporen der kermisbedden geheel verdwenen. Buiten werd de lucht aan alle kanten bekeken: het werd helderder en de regen bedaarde allengs. De leden van 't huisgezin werden als weerprofeten geraadpleegd, en ik kreeg van hen althans één troost: '*Jao, d's Wetter wird schon beszer, und wenn die Passion spielt regnet's niemâls*.' Ik kon niets beter doen dan mij voor dien dag het geloof mijner vrome luidjes aan te schaffen, en aan 't ontbijt verzekerde ik dan ook mijne vrouw met de meeste stoutmoedigheid, dat het heerlijk weer zou worden, *want* dat de Passie speelde. Of 't nog te vroeg op den dag was om het gebrekkige dier logica goed te doorgronden, weet ik niet; maar zeker is 't dat ook zij voor de kracht van dat argument het hoofd boog, en - geloofde aan 't heerlijke weer. Doch dit opwekkende geloof was niet voldoende voor den langen dag: er moest ook voor den inwendigen mensch gezorgd worden, en mondvoorraad van brood en kaas en een flesch wijn werden in de reistasch geborgen. Toen we ruim 6 uur klaar waren, stapten we op en baggerden door de modderige en vrij ongebaande straten van het dorp naar de weide, waar de Passie zou worden vertoond. Wij waren behoorlijk bij tijds, daar de vertooning eerst te 8 uren zou beginnen. Toch was het overal reeds vol om de groote tent, en telken oogenblik stroomden meer toeschouwers aan. De twee trappen, welke aan beide zijden van 't gebouw toegang gaven tot de eerste parterreplaats. waren van onderen tot boven bezet, en telkens zochten nieuwe aankomelingen zich naar voren te dringen om een plaatsje op de trap te bekomen, en mede onder de eersten te zijn, die bij de opening der deuren het gebouw konden binnenstormen en een der beste plaatsen veroveren. Wij verkozen nog liever op den doorweekten en platgetreden grond in de modder te staan dan mede te dringen en gedrongen te worden, en geduldig wachtten we ons lot

af. Eindelijk worden de deuren geopend, en woest stuift de troep naar binnen. 't Is een vreeselijk gedrang: een dikke monnik bemachtigt met een paar knuisten, die voor betere dingen deugen dan om er een rozenkrans in rond te draaien, de leuning der trap en wringt zich door een troepje dames heen, waarvan eene haar hoed verliest. Daarop een gegil en een getier van de andere wereld; een der weinige gendarmes maant tot bedaardheid aan, en hoewel in 't eerst door het opschuiven der achterste rijen het gedrang bij de trap benauwend was om te zien, ontstaat er weldra ruimte; ook wij komen aan de beurt, gaan zonder moeite met een aantal andere geduldige zielen naar boven, - en vinden uitstekende plaatsen vlak over 't tooneel, nog onder het houten afdak. En toen we gerust en wel zaten, was 't ruim half 7, en hadden we nog omstreeks 1½ uur tijd vóór de vertooning zou beginnen. Eerst een blik geworpen op het aardige tafereel rondom ons, op de bonte menigte toeschouwers, die telkens meer en meer de banken vullen, op de buren, met wie spoedig kennis wordt aangeknoopt; dan weer op nieuwe aankomelingen, waarvan de een door zijn kleedij, de andere door iets anders uwe aandacht trekt. Een Engelsche dame met een snibbig gezichtje gaat ondanks 't gestommel en gestoot rondom zich dadelijk aan 't schetsen; een stevige Duitscher, wiens ontbijt zeker wat inderhaast was gegaan, is bezig met zijn zakmes een worst te ontleden, die weldra spoorloos verdwijnt. Naast mij zit een jongheertje, dien de woelige omgeving, het aardige tooneel om zich heen met zijn gestadige afwisselingen, blijkbaar geen 't minste belang inboezemt. Doodleuk haalt hij een Tauchnitz uit den zak - een romannetje van Miss Braddon of dergelijk ‘sensational’ tuig - en leest onafgebroken door tot 8 uur. 'k Raakte telkens in verzoeking het manneke zijn boek uit de handen te scheuren en er hem flink de ooren mee te wasschen.

Het weer was een tweede punt, dat onze aandacht bezighield. De regen had geheel opgehouden, de zon was door de wolken gebroken, het werd een heerlijke morgen. Ter zijde van ons en achter het tooneel verhieven zich de prachtige bergen, doch nog hingen, er hier en daar vrij dichte wolken, die ze ten deele omhulden. Maar die wolken werden allengs weggevaagd, en 't werd bewaarheid dat het niet regende, ‘wenn die Passion spielt,’ en meer dan dat, dat het heerlijkste weder de vertooning zou begunstigen.

De ochtendgodsdienst, die om 6 uur een aanvang heeft genomen, is intusschen geëindigd. Wij hebben er niet veel van gemerkt, daar wij liever zorgden voor een goede plaats, en het ons weinig belang inboezemde of de Oberammergauers gegaan waren ‘zur heiligen Communion, um besser und heiliger spielen zu können,’ zooals een der beschrijvers verhaalt.

Eindelijk is het 8 uur; eenige schoten knallen door 't gebergte, en de muziek van 't orkest begint met de ouverture. De toeschouwers komen tot rust: elk zet zich neder, en in gespannen verwachting ziet een ieder uit naar het begin der voorstelling; het gegons der duizenden menschen wordt door een plechtige stilte vervangen. De muziek zwijgt, en uit de coulissen aan beide zijden van het proscenium komt het koor van 18 personen te voorschijn, met den koorvoerder aan 't hoofd, en schaart zich statig. De koorvoerder, een krachtige mannelijke gestalte met een vollen donkeren baard, plaatst zich in 't midden. Een wit gewaad golft in bevallige plooien om zijne leden; een lange roode mantel bedekt zijne schouders: op het hoofd draagt hij een kleine diadeem.

Aan weerszijden staan de Geniën of Schützgeister, 18 mannen en vrouwen, ‘in geschlechtlose Gewänder gekleidet,’ zooals 't heet. Allen dragen een gekleurden talaar met gouden zoom. die tot aan de voeten reikt: daarover een soort van koorhemd, om de schouders een langen mantel, en op 't hoofd een diadeem. Onze aandacht valt aanstonds op eene dier Geniën, een bekoorlijk meisje met lange donkerblonde krullen. De kleur van hare tunica is zacht groen; de mantel vermiljoenrood. Een allerliefste verschijning: elk harer bewegingen ongekunstelde eenvoud en aangeboren bevalligheid. 't Bekoorlijke kopje is ietwat mystiek op zijde gebogen; op de lippen speelt een glimlach, die aan het gelaat iets onuitsprekelijk liefelijks geeft. Telkens keeren onze blikken met welgevallen naar die lieve gestalte terug. Doch daar weerklinkt de zware stem van den koorvoerder:

> Wirft zum heiligen Staunen dich nieder,
> Von Gottes Fluch gebeugtes Geschlecht!
> Friede dir! - aus Sion Gnade wieder!
> Nicht ewig zürnet Er,
> Der Beleidigte, - ist sein Zürnen gleich gerecht, *enz*.

En daarboven ons scheen het vroolijke zonnetje; om ons heen verhieven zich de bergen in hun kleurenpracht, en daar dartelden boven de hoofden der Geniën telkens een paar speelsche vlinders, die minziek elkaar achtervolgden. Zou een dier duizenden op dat oogenblik het verpletterende bewustzijn hebben gehad van te behooren tot een door Gods vloek gebogen geslacht; zou men in die omgeving zich God als een beleedigd despoot kunnen voorstellen, bestemd om 't menschdom zijn toorn te doen gevoelen? Wij laten dat geloof gaarne aan.... anderen, en besluiten ons maar niet te ergeren aan de dogmatiek van den tekst der koren, waarin het zoenoffer door Christus natuurlijk schering en inslag uitmaakt.

Na het recitatief valt het koor in, en aan het einde van het gezang treedt het ter rechter- en linkerzijde van het middeltooneel, waarvan het gordijn wordt opgehaald. En nu volgen op elkander twee *tableaux vivants*: de verdrijving van Adam uit het paradijs en het offer van Isaäc op Morea. Onmiddellijk daarop een derde *tableau:* op den achtergrond een groot kruis, omgeven van biddende gestalten. Achter het tooneel hoort men een zacht gezang van kinderstemmen. Waartoe die levende beelden, die vaak om de keurige schikking onze bewondering opwekken, al rekken ze de voorstelling aanmerkelijk, terwijl zij meermalen als met de haren er bijgesleept schijnen te zijn? Vóór elk tafereel toch van het indrukwekkende drama der passie komen een of meer dier *tableaux*, alleen aan het Oude Testament ontleend.

Vondel zal u de verklaring geven. In de Opdracht van den Jeptha aan zijne beschermster, Mevrou Anna van Vlooswijck, zegt hij:

> Het heilighdom des Bybels is behangen
> Met beelden, die Messias, hoogh gewijt,
> Uitbeelden, en gemoeten met verlangen,
> Eer hy verschijnt ten offer op zijn tijt.
> Zijn offerampt was uitgebeelt door dieren,
> En menschen: zoo verbeelde ons Abels lam,
> Verteert op 't eerste altaer in smoock en vieren,
> D'onnozelheit, die 't kruishout op zich nam.

De beelden zijn dus afschaduwingen, vóórtypen van de verschillende episodes uit de lijdensgeschiedenis, en Pastoor Schö-

berl[1] verklaart ons dan ook, hoe ‘die lebenden Bilder zugleich uns *in medias res* hineinführen, uns den Baum im Paradiese zeigen, von welchem a l l e s L e i d in der Welt ausgegangen ist[2], dann aber den Baum des Kreuzes, von welchem Trost und F r e u d e kommt. Der am Holze siegte, soll auch am Holze besiegt werden, und wie vom Baume der Tod gekommen, so soll vom Baume auch das Leben erblühen.’

Wij twijfelen er niet aan, dat voor den geloovigen Christen die levende beelden van diepe beteekenis zijn geweest; dat ze hem ‘durch alle Fibern bis in das Mark der Seele’ gingen; - voor ons waren ze herhaaldelijk een noodelooze en hinderlijke stoornis in het eigenlijke drama, hoezeer wij meermalen onze bewondering aan de meesterlijke schikking niet konden onthouden.

Na deze drie *tableaux* en na het zingen van een juichend Hosannalied verdwijnt ook het koor, en een geheel ander tafereel wacht ons; de intocht van Jezus in Jerusalem. Het gordijn gaat weder omhoog, en eene groote menigte volks jubelend en Hosanna roepend, overstroomt allengs het tooneel en verspreidt zich in de straten ter zijde. En onder die bonte menigte - bont ook in hare kleederdracht, grootendeels aan middeleeuwsche schilderijen ontleend - huppelen tal van kinderen, knapen en meisjes, allen met palmtakken in de hand. 't Zijn geen gewone tooneelfiguranten, geen huurlingen, dat volk hetwelk aan het lijdensdrama deelneemt; niet van die houterige figuren, in een vreemd pak gestoken, die u haast bij elke groote tooneelvoorstelling hinderen; maar menschen, dien het een genot is hunne rol, hoe nederig ook, te mogen medespelen, die met hart en ziel in den geest van het drama zijn ingedrongen. Geen stijve schikking dier menschenmassa: alles is natuurlijk en ongedwongen. Daar komt de hoofdpersoon, Jezus van Nazareth, langzaam op de ezelin aangereden, gekleed in het lange violetkleurige gewaad, met den purperen mantel om de schouders. Gij waant een Christus van een der groote meesters levend voor u te zien. Donkere lokken golven om het matbleeke gelaat, waarop een weemoedige ernst ligt uitgespreid: de glan-

1 In het boven aangehaalde *Passionsspiel*, 8, dat wij bij de beschrijving van de voorstelling als leiddraad hebben gevolgd.

2 Volgens de middeleeuwsche legende is uit den boom der kennisse, na vele lotwisselïngen, eindelijk het kruis vervaardigd.

zende baard omkrult kin en wangen. Onwillekeurig speelde een glimlach om uwe lippen vóór zijne verschijning. Gij dacht er aan hoe Joseph Mair in 1870 bij de Beiersche artillerie moest dienen. De Christus met het lange haar kanonnier, het hoofd gedekt met den Beierschen helm! Gij herinnert u, hoe hem vergunning werd gegeven zijn haartooi te behouden, die anders meedoogenloos onder de schaar van een regimentsknipper zou zijn gevallen, en hoe men hem een plaatsje als schrijver heeft bezorgd! Waarlijk, dit alles is niet in staat die heilige stemming bij u op te wekken, die bij den ernst der zaak voegt; en zij zal zeker niet heiliger er op worden, als men den Heer kort te voren achter een glas bier heeft gezien, met eene pijp in den mond; een ontgoocheling die ons gelukkig werd bespaard. Doch al die gedachten verdwijnen als kaf voor den wind, zoodra men den hoofdpersoon ziet, omstuwd van zijne jongeren. Hier de discipel ‘dien Jezus liefhad’, een bevallige jongelingsfiguur met lange blonde haren. Johann Zwink, de zoon eens schilders, had die rol op zich genomen. Over het lange grasgroene gewaad droeg hij den vermiljoenrooden mantel, waarin hij zich uitstekend wist te drapeeren, op eene wijze die den kunstenaar verried. Daarnaast de krachtige gestalte van Petrus, met een gelaat vol uitdrukking, aanstonds kenbaar aan de kale kruin met de bekende haarvlok op het voorhoofd, gedost in een lichtgeel kleed en helderblauwen mantel. Ginds loensch om zich heen gluipende, Judas - de beeldsnijder Georg Lechner - wiens rood haar en woeste roode baard het effect merkelijk verhoogen. Niet alleen door zijn uiterlijk, niet alleen door de geldbeurs in den gordel, valt hij u aanstonds in 't oog: ook zijne kleeding is karakteristiek gekozen; hij draagt een vuilgeel kleed en een valen oranjekleurigen mantel.

Daar opent Jezus de lippen; hij spreekt met waardigheid tot het volk: zijne woorden zijn letterlijk aan de Evangeliën ontleend. Intusschen verandert het middeltooneel, en wij worden verplaatst in het voorhof van den tempel. Nu volgt het bekende tafereel van het verjagen der wisselaars uit het heiligdom. In gloeiende verontwaardiging grijpt Jezus een koord en tuchtigt de weerspannige kooplieden, wier tafels met kostbaarheden worden omgekeerd, wier duiven uit de kooien ontsnappen, en onder het luide geroep van ‘*Meine Tauben, meine Tauben!*’ over het tooneel fladderen, om spoedig over onze hoofden heen te verdwijnen. Onbezorgd voor den toorn der

beleedigden vertrekt Jezus, en gevolgd door de jongeren en de schare, richt hij zijne schreden naar Bethanie.

Weder treedt het koor op ten einde ons op eene andere voorstelling voor te bereiden.

Ditmaal is het Jozef in Dothan, terwijl zijne broeders op wraak zinnen en gereed staan den armen droomer in den put te werpen. De onschuldige jongeling, ten prooi aan de haat en den nijd zijner broeders, is weder de prototype van den aanslag der priesters en schriftgeleerden tegen den even onschuldigen Zoon des menschen. Het gordijn gaat weder op, en wij wonen eene zitting van het Synedrium bij. Op den achtergrond van 't tooneel Annas en Kajaphas, de Hoogepriesters, op eene verhevenheid; aan beide zijden de priesters en schriftgeleerden. Deze en de volgende tooneelen, die ons zittingen van den Hoogen Raad voorstellen, worden met vuur en opgewektheid door de verschillende medespelers vertoond, doch zijn aan den anderen kant niet altijd van gerektheid vrij te pleiten. Kajaphas vooral spreekt krachtig tegen den Messias, en in 't vuur zijner redeneering komt herhaaldelijk het Beiersch dialect boven. Telkens hoort men hem spreken van den ‘Gott unsrer V e t t e r ’, waar hij den ‘Gott der Väter’ bedoelt. Na een levendige woordenwisseling, waarbij voor en tegen den Nazarener wordt gesproken, komt men eindelijk tot het besluit hem gevangen te nemen. Een der benadeelde wisselaars kent Judas en hoopt door diens bemiddeling het plan te doen slagen.

Na dit levendig tooneel treedt het koor weder op, en krijgen we twee *tableaux vivants*. Eerst een lief gegroepeerd tafereel van het vertrek van den jongen Tobias, terwijl hij van zijne ouders afscheid neemt. Raphaël staat als beschermgeest den jongeling ter zijde: een opgezet engelsch hondje ontbreekt er zelfs niet aan, het eenige van 't *tableau*, dat niet *vivant* is. Terwijl men er over zit te suffen, hoe dat tooneel een tegenhanger in de Passiegeschiedenis zal vinden, worden wij nog meer verrast door het volgende *tableau:* de bruid uit het Hooglied, weeklagende om den verloren bruidegom. De bruid zit in een soort van rozenpriëel; hier en daar zijn bloempotten aangebracht; hare gespelen omringen haar, in witte gewaden gedost, met bloemen versierd. 't Geheele tafereel heeft iets stijfs, popperigs en onnatuurlijks.

Nu weet een ieder, dat die ‘zwarte, maar liefelijke’ jonk-

vrouwe uit het Hooglied niemand anders is dan de Kerke Christi, zijne maagdelijke bruid; *mais que diable allait-elle faire dans cette galère?*

't Is als voorbereiding van het afscheid van Jezus en zijne moeder in het huis van Simon van Bethanië. De Heer met zijne discipelen schaart zich aan den disch; Martha - in een wat bont middeleeuwsch kostuum, naar Albrecht Durer genomen - bedient ijverig hare gasten, terwijl Magdalena met loshangende haren de voeten des Heeren zalft, en zich door die verkwisting een bitter verwijt van Judas op den hals haalt, wiens stom gebaardenspel van nu af meer en meer de aandacht begint te trekken.

In dit tooneel treedt voor 't eerst Maria, de moeder des Heeren, op. De rol werd vervuld door Francisca Flunger, de dochter van den teekenmeester Petrus Flunger, die zelf voor Pilatus speelt, en in 1850 met de rol van Christus was belast. Wij zien een zacht gelaat met donkere, dwepende oogen, met iets lijdends in de geheele houding. Haar gewaad is het traditioneele roode kleed, en daarover de blauwe mantel. Had ons niet een gast der Flungers in het Vaderland verteld, dat Francisca een jolig meisje is, die er geen been in ziet mee naar 't paardenspel te gaan, zelfs 's avonds vóór de vertooning, die onder haar huiswerk een vroolijk liedje zingt, die zelfs niet bang is voor een zoen, een natuurlijk en frisch landmeisje, wij zouden haar allicht voor een vroom dweepstertje hebben gehouden, die geheel voor hare heilige rol leefde. Slechts kort is haar optreden: het afscheid van haren zoon, die het lijden voorspelt dat hem te wachten staat.

Na deze scene komt wederom een *tableau vivant*, waarvan we zeker den verborgen zin niet zouden vatten, zoo het gezang van 't koor ons de verklaring niet aan de hand deed:

> Seht Vasthi - seht! die Stolze wird verstoszen!
> Ein Bild, was mit der Synagog der Herr beschlossen.

en verder:

> Ein besser' Volk wird er sich wählen,
> Mit ihm auf ewig sich vermählen,
> Wie mit der Esther Assuer.

Ahasverus zit op een rijkversierden troon, door eene talrijke hofhouding omgeven: allen in rijken dos. Op den voorgrond staat in een dreigende houding de verstootene Vasthi; Esther

wordt door den Koning de hand gereikt om den troon te bestijgen. De verstootene Vorstin is de uitgediende Synagoge; de schoone Esther de Kerk, de verkozene bruid des Heeren. Was 't ons kwalijk te nemen, dat we die allegorie noch bijzonder stichtelijk noch duidelijk vonden, en ze ons een glimlach afperste? Een tooneel treffend van waarheid en eenvoud vergoedt ruimschoots het *tableau vivant*. Wij zien een landschap voor ons, en in 't verschiet het trotsche Jerusalem. Jezus met zijne jongeren treedt op, en weeklaagt bij den aanblik der diepverdorvene stad. Na de woorden van Jezus, geheel aan het Bijbelverhaal ontleend, gaat deze met de discipelen verder: alleen Judas blijft achter. Judas is in zijne verwachtingen deerlijk teleurgesteld; alle hoop op het koningrijk, dat zijn meester zoude stichten, is verijdeld, en daarmede het vooruitzicht op wereldsche heerlijkheid en schatten de hodem ingeslagen. En naar deze haakt vooral de geldgierige leerling. Sinds Magdalena's verkwisting gaat hij zwanger van een heilloos plan, waarover hij meer en meer broeit. De gemeenschappelijke, helaas! schrale kas is reeds meermalen door hem aangesproken: hij legt er voor zich iets van ter zijde, gedachtig aan den dag van morgen. Wij zijn nu tegenwoordig bij den zielestrijd van den leerling, die er voor huivert zijnen liefdevollen meester te verlaten, doch bij wien de gouddorst de overhand begint te krijgen. NOg weifelt hij: daar komen eenige der verdreven wisselaars tot hem. Schijnbaar berouwvol over hunne ontheiliging des tempels, getroffen door de welverdiende tuchtiging des Heeren, willen zij zijne leerlingen worden: Judas zal gewis hun bemiddelaar zijn. Deze ziet er geen heil in tot de volgelingen des Meesters te behooren, en toont den ledigen buidel. En weer jammert hij over de aan de zelf verspilde 300 denariën. Nu is hij verloren. Hoewel gepijnigd door zelfbeschuldiging, belooft hij tegenwoordig te zijn bij eene samenkomst door hen voorgesteld. Reeds nu wordt hij als gejaagd en voortgezweept door een bang gevoel voor de toekomst, die hem wie weet hoe verre voeren zal. Dit tooneel behoort tot de roerendste van het geheel; het uitmuntende spel van Judas draagt hiertoe niet weinig bij.

Thans volgt een *tableau vivant*, dat onder de schoonste en best geslaagde mag gerekend worden. Het gordijn gaat op, en wij worden verrast door een tafereel zóó aangrijpend, dat we het met stomme verbazing aanstaren. Het geheele middeltooneel is

bedekt met een bonte menigte volks - ongeveer 550 personen, waaronder 140 kinderen. - Het lieve bruinoogje van onzen gastheer, een kind van 3 jaren, was er evengoed bij als de 15jarige Jozef. Vooraan de kinderkens in bevallige houdingen, daarachter groote knapen en meisjes, mannen en vrouwen, bont dooreen en toch uitstekend gegroepeerd. Allen in biddende houding. Want het zijn de Israëlieten in de woestijn, gelijk aanstonds blijkt uit de verheven gestalte van Mozes, die boven allen uitsteekt. Zij hongeren en bidden om uitkomst, en ziet, daar eensklaps komt de mannaregen uit den hemel. Gij bewondert de onbewegelijkheid dier honderden, die niet eenige oogenblikken, maar 2 of 3 minuten roerloos daar staan. Het gordijn gaat neer, om zich dadelijk weer te verheffen. En weer wacht u een geheel ander schouwspel. Rumoer noch beweging hebt gij onder het koorgezang achter de schermen vernomen, en toch zijn in een minuut tijds al die honderden geheel anders geschikt, en een geheel nieuw, even schilderachtig tooneel verrijst voor uwe blikken. Op den voorgrond ziet gij de twee mannen, die uit het land Kanaän teruggekeerd zijn, en den reusachtigen druiventros op hunne schouders torsen, terwijl oud en jong hen vol verrukking aanstaart.

De toespeling op de geschiedenis der Passie is hier gewis niemand duister. Het manna in de woestijn en het hemelsche manna van het N. Verbond, waarvan het koor zingt:

> Des neuen Bundes heilig Brod
> Bewahrt die Seele vor dem Tod
> Beim würdigen Genusse.

De druiven uit Kanaän en de wijn bij het laatste Avondmaal:

> Des neuen Bundes heil'ger Wein
> Wird selbst das Blut des Sohnes sein,
> Der Seele Durst zu stillen.

Volkomen waardig sluit zich bij deze levende beelden het volgende tooneel aan. Wij worden verrast bij het opgaan der gordijn: het is of de beroemde schilderij van Leonardo Da Vinci levend is geworden, of de figuren uit het doek te voorschijn getreden zijn. 't Effect wordt nog verhoogd door het halfdonker, waarin het middeltooneel is gehuld, terwijl de zon vroolijk

op het proscenium en door Jerusalems straten schijnt. Tot in de kleinste bijzonderheden is het geheele tafereel aan de Evangeliën ontleend. Daar staat Jezus op, legt zijn rood opperkleed af en wascht zijnen jongeren de voeten. Wij zien den vurigen Petrus zich verzetten tegen deze daad van vernedering zijns meesters, doch toegeven bij de zachte berisping van Jezus. Hierop volgt de instelling van het avondmaal, het breken des broods, het omgaan van den beker, de toespeling op den verrader. Langzaam en plechtig wordt dit geheele tooneel gespeeld: ademlooze stilte heerscht onder de toeschouwers; gij ontvangt den indruk of gij bij eene godsdienstige plechtigheid tegenwoordig zijt.

Aan het einde zien wij Judas zich haastig verwijderen; zijn woest gebaardenspel heeft ons reeds lang doen zien, welke strijd er in dat hart werd gestreden. Verbaasd en verschrikt staren de jongeren den vertrekkende na: Jezus spreekt waardig en kalm woorden van verzoening en onderwerping in zijn lot.

Het volgende *tableau*, het verkoopen van Jozef door zijne broeders voor 20 zilverlingen, is de gereede inleiding voor een zeer levend, vaak stormachtig tooneel in den Hoogen Raad, waar na veel loven en bieden Judas eindelijk op zich neemt zijnen meester over te leveren voor den prijs van 30 zilverlingen, ondanks het verzet van Jozef van Arimathea en Nicodemus, die verontwaardigd de vergadering verlaten.

't Is thans de beurt weder aan de *tableaux*, die ons voor het volgende tooneel niet gespaard worden: niet minder dan drie moeten de verdere geschiedenis inleiden. Hoe schoon de groepeering dezer tafereelen ook zijn moge, nu het eigenlijke drama meer en meer onze belangstelling wekt, nu wij meer en meer aangegrepen worden door het hoog tragische van dit ‘aller treurspelen treurspel’, is die afleiding ons telkens minder welkom, vooral waar het beeld als met de haren er bij is gesleept, of feiten voorstelt uit de geschiedenis van Israël, die ons misschien in onze jeugd niet vreemd waren, toen op de catechisatie onze jeugdige hersens met al dien ballast werden bezwaard, maar die op lateren leeftijd den weg van veel geheugenwerk zijn gegaan. 't Eerste tafereel laten wij nog daar. Adam in het zweet zijns aanschijns zijn brood winnende, terwijl twee zijner kinderen hem bij den veldarbeid behulpzaam zijn, en Eva half verscholen achter het struikgewas haar jongste op den schoot houdt. Een met smaak gerangschikt tableau: Adams

zweet de toespeling op het bloedige zweet van Jezus in den hof van Oliveten.

Een tweede beeld moet ons de type zijn van Judas' verraad. Joab. Davids veldheer, begroet Amasa, vat hem bij den haard om den vriendschapskus op zijne lippen te drukken, en stoot hem het zwaard in de zijde. Het derde beeld, Simson door Delila verraden en aan de Filistijnen overgeleverd, werd ons gelukkig bespaard. Wij waren er niet rouwig om, ook niet om het gezang van 't koor, dat o.a. de volgende platheden ten beste geeft:

So legt der Tugend überall
Die niedre Bosheit Stricke;
Hier bringt sie Weiberlist zum Fall,
Dort arger Männer Tücke.
Ach nimmer läszt das Laster nach
Das Gute zu verderben;
So fiel einst Samson in die Schmach,
So musz auch Jesus sterben.

Thans volgt het bekende tooneel op den Olijfberg. Jezus laat zijne jongeren achterblijven: slechts Petrus, Johannes en Jacobus volgen hem. Niettegenstaande de Heer hen dringend verzoekt met hem te waken en te bidden, worden zij weldra door den slaap overmand. Jezus beklimt een klein heuveltje, en met het hoofd ter aarde bidt hij vurig, dat de bittere drinkbeker van hem voorbij moge gaan. Een engel verschijnt en bemoedigt den Heer in den bitteren strijd. Gesterkt staat Jezus op en nadert zijne jongeren met de woorden: ‘Staat op en laat ons gaan, want ziet, de verrader komt.’ Doch daar naderen reeds de soldaten, in hun midden Judas, die den meester met den kus verraadt, en zich het zachte verwijt op den hals haalt: ‘Judas, verraadt gij den zoon des menschen met een kus?’ Met roerende waardigheid geeft Jezus zich over in de handen zijner vijanden, die hem binden en wegvoeren.

Hiermede eindigt de eerste afdeeling der vertooning, die na eene pauze van anderhalf uur weder zal worden hervat. 't Is ruim half 12; sedert 8 uur zijn oogen en ooren steeds ingespannen geweest; de bonte afwisseling van al die tooneelen doet ons de welaangename rust met blijdschap begroeten. Algemeen welkom schijnt die verpoozing te zijn. Velen verwij-

deren zich om buiten de tent de leden eens te bewegen en den inwendigen mensch te versterken aan de buffetten, die hier en daar verstrooid zijn. Vooral daar waar bier wordt getapt, stroomt men heen, en ieder zoekt een Masz meester te worden om lafenis te vinden bij den koelen godendrank. In de tent gaat het niet minder woelig toe: de stilte van zoo even heeft plaats gemaakt voor gegons en gejoechjach. Hier worden door eene familie een paar mandjes uitgepakt, en weldra is de bank tot eene tafel geïmproviseerd, waarop eieren, koude kippen en brood u toelachen. Ginds is het maal wat minder rijk en bepaalt zich tot brood en eieren of worst. Er heerscht een geest van verbroedering, die allerprettigst is: een beleefd heer biedt mijne vrouw een eitje aan, dat in dank wordt aangenomen, en waarbij zelfs het zout in een papieren builtje niet ontbreekt. Buiten de tent zwermen heele benden van koetsiers, die vrachtjes zoeken na de voorstelling. Ik heb weldra akkoord gemaakt voor een Einspännerle naar Murnau, dat ongeveer 3 uren rijdens van Oberammergau is gelegen. De pauze is spoedig omgevlogen; ieder zoekt zijne plaats weder op, het orkest laat zich hooren, en weldra treedt het koor te voorschijn om de volgende tafereelen in te leiden.

Begonnen ist der Kampf der Schmerzen -
Begonnen in Gethsemani.
O Sünder! nehmet es zu Herzen,
Vergesset diese Scene nie!

zoo luidt de weinig dichterlijke aanhef, en na eenige regels van dergelijk allooi, wordt men eensklaps verrast door de platprozaïsche regels:

Wer frei die Wahrheit spricht,
Den schlägt man in's Gesicht.

Het gordijn gaat op, en wij worden verplaatst aan het hof van Koning Achab, waar de profeet Micha een kinnebakslag ontvangt van Zedekia, omdat hij zich verstout had den Koning de waarheid te zeggen (1 *Kon*. 22, 24). Meer en meer, naarmate de belangstelling in het eigenlijke drama hooger stijgt, beginnen die oudtestamentische geschiedenissen hinderlijk te worden en de aandacht onaangenaam af te leiden, vooral wanneer de toespeling zoo ver gezocht moet worden.

Weder gaat het gordijn omhoog, en aan een der zijden van het tooneel zien wij Annas op het balkon verschijnen, met ongeduld uitziende of de gevangennemming van den gehaten Nazarener is gelukt. Daar nadert Judas met rassche schreden, hij stormt het paleis binnen om de heugelijke mare te berichten. Hij wordt op den voet gevolgd door de volksmenigte, die, met Phariseën en schriftgeleerden aan het hoofd, de soldaten omgeeft, welke den gebondenen Jezus met zich sleepen. Nu begint het verhoor. Waardig is daarbij de houding van den lijder, kalm en bedaard zijne antwoorden. Bij het gezegde: ‘Openlijk heb ik geleerd; vraag hen, die mij gehoord hebben,’ ontvangt hij van een der soldaten een vuistslag - en ziedaar de verklaring van het tooneel aan het hof van Achab. Na het verhoor bij Annas wordt hij naar Kajaphas gevoerd, terwijl twee der jongeren, Johannes en Petrus, den meester in de verte nasluipen.

Weder een paar tableaux, die we gaarne hadden gemist: de onschuldige Naboth, ten gevolge der tegen hem ingebrachte valsche getuigenissen ter dood veroordeeld, en gereed de straf te ondergaan (1 Kon. 21, 1-14), en Job op den mesthoop, bespot door zijne vrouw en zijne vrienden.

Wij zien hierop de raadzaal in het paleis van Kajaphas vóór ons. Jezus wordt voor den Hoogepriester en de verzamelde rechters gevoerd: het verhoor vangt aan. De benadeelde wisselaars komen met hunne klachten tegen den Nazarener; verschillende door de priesters omgekochte getuigen hebben allerlei beschuldigingen tegen hem in te brengen. Doch zij zijn niet van dien aard om een doodvonnis te rechtvaardigen. Eindelijk vraag Kajaphas: ‘Wie zijt gij?’ en met kalme majesteit klinkt het antwoord: ‘Ik ben Christus de zoon Gods.’ Nu heeft Kajaphas de zaak gewonnen, en de geheele raad verheft zich van zijn zitplaatsen en roept: ‘Hij is des doods schuldig.’

Het tooneel verander: wij zien het voorhof van het paleis, waar de soldaten om een wachtvuur liggen, dat door twee dienstmaagden wordt aangestookt. Petrus en Johannes verschijnen, en nu volgt de verloochening van Petrus. Bij het derde haangekraai komt de stoet met den gevangenen Heiland over het tooneel, en deze werpt een treurigen blik op zijnen leerling. Petrus ijlt weg, door bitter berouw gekweld, en wij zien Jezus zwijgend en berustend door de woeste soldaten verder sleepen, terwijl zij hem meedoogenloos duwen en stompen. Daar verliest hij het evenwicht en zijgt hij op den grond neder. Roerend

is in dit tooneel het spel van den hoofdpersoon, die alle mishandelingen met waren zielenadel en zwijgende waardigheid ondergaat.

In het daarop volgende levende beeld staat Kaïn voor ons na het volbrengen van den moord van Abel, als type van het evenzeer door de pijningingen der hel voortgezweepten verrader. Hierop zien wij weder het Synedrium voor ons, dat het gevelde vonnis zal bekrachtigen. Judas dringt de zaal binnen, gedreven door de wanhoop. Hij heeft onschuldig bloed verraden; hij verzet zich tegen het gruwelijke vonnis; doch van alle kanten wordt hij met hoongelach begroet. ‘Wat gaat het ons aan, wat gij gedaan hebt?’ wordt hem koud en schamper toegevoegd; woede en bittere haat tegen de onrechtvaardige rechters maken zich van den verrader meester; hij overlaadt hen en zich zelven met een stortvloed van verwenschingen, werpt het bloedgeld van zich, en verlaat radeloos de zaal. Ademloos hebben allen het uitstekende spel van den verrader gevolgd. Het Synedrium besluit na het vertrek van Judas zich tot Pilatus te begeven, om machtiging te verkrijgen het uitgesproken vonnis te doen volvoeren.

Het tooneel verandert en verplaatst ons in een woeste landstreek. Judas nadert in wilde vertwijfeling; wij zijn tegenwoordig bij zijne laatste vreeselijke oogenblikken. Handenwringend staat hij daar; bidden kan hij niet. Radeloos werpt hij den mantel van zijne schouders, rukt den gordel af, en aarzelend staat hij daar. Eensklaps valt hem een verdorde boom in het oog; hij breekt met de kracht der wanhoop de takken weg, die hem in zijn voornemen zouden kunnen hineren, slaat den gordel om een der bovenste, terwijl een helsche lach om zijne lippen speelt, en - het gordijn valt en verhult het verdere gruweltooneel.

Een tafereel aan het hof van Koning Darius moet als inleiding dienen voor de volgende scene. Darius zit, omgeven van oostersche pracht, op den troon: voor hem staan de Landvoogden, die eischen dat Daniël in den leeuwenkuil zal worden geworpen, terwijld de Godsman, bewust van zijn onschuld, met kalmte afwacht wat over zijn lot zal beslist worden.

Jezus wordt door Pilatus opgevoerd; het volk stroomt door de straten van Jerusalem; het proscenium wordt allengs voller: vooraan Kajaphas, omgeven door de priesters en schriftgeleerden. Allen scharen zich om het balkon der woning van den Romein-

schen landvoogd. Deze verschijnt, omstuwd door de in schitterende stalen harnassen gedoste lijfwacht. 't Is de sceptische Romein, met verachting bezield voor het Joodsche volk, zeer belust ‘curtis Judaeis oppedere’, om met Horatius te spreken. Hij beschouwt de beschuldigingen als dwaas en ongerijmd, en eindigt met de verklaring: ‘Ik vind geen schuld aan dezen mensch.’ Verontwaardigd verheft zich het gansche volk; een nieuwe beschuldiging is gereed: hij ruit het volk op en verbiedt den keizer schatting te geven. Op al deze aanklachten zwijgt Jezus. en brengt daardoor den Landvoogd nog meer in verlegenheid, die blijkbaar van de zaak zich wil afmaken. Hoorende dat het volk telkens driftiger wraak roept over den Galileër, heeft hij een schoonen uitweg gevonden: hij zendt hem tot Herodes, onder wiens rechtsgebied hij naar billijkheid behoort.

Na dit levendig tooneel, waarbij alleen eenige bevreemding wordt opgewekt door het mede verschijnen der Hoogepriesters te midden van den volkshoop voor het paleis van Pilatus, volgt weder een dier *tableaux*, welke storend in het drama ingrijpen, te meer daar gewis slechts weinigen der duizenden toeschouwers met die oudtestamentische historie bekend zullen zijn. 't Is koning Hanun, die de gezanten van David in tegenwoordigheid zijner hovelingen en krijgslieden aan aller spot blootstelt, door hun den baard half te doen afscheren en de kleederen half te laten afsnijden (2 *Sam*. 10, 4).

De daarop volgende scene is een der minst treffende, hoewel de hoofdpersoon steeds dezelfde roerende waardigheid blijft behouden. Wij komen aan het hof van Koning Herodes, een dikken joligen Bierbeier, die verlangend is zijn mededinger, den Koning der Joden, te zien. Herodes is eenigermate de komiek van 't stuk, en dat komische hindert hier. Hij wil een wonder zien en verzoekt Jezus de rol, waarop zijn doodvonnis geschreven staat, in een slang te veranderen; hij begeert dat zijn laatste droom wordt uitgelegd, en Jezus zwijgt met een blik vol deernis op den vorst, die met den narrenkoning niets te maken wil hebben. Spottend met de Joden, die om een beuzeling zooveel getier maken, wil hij toch hunnen koning overeenkomstig diens hooge waardigheid uitmonsteren, en doet hem den witten mantel omhangen en daarmede naar Pilatus terugvoeren, op welken tocht hij door de soldaten en het volk om 't zeerst wordt bespot.

Weder volgen twee *tableaux*: de broeders van Jozef, terwijl

zij hunnen wanhopigen vader den bebloeden rok toonen, en het offer van Isaäc op Morea. Juist is Abraham gereed het onschuldige slachtoffer te dooden, als een engel verschijnt en een ram vertoont, wiens hoornen in de struiken verward zijn. ‘Aldus’, om met Vondel te spreken[1]:

> Aldus verbeelde ons Isack, offerreede
> Op 't berghaltaer, den eerstgeboren Zoon,
> En eenigen, die 't al verzoende in vrede
> Wat knielen kon voor dien genadetroon.

Vóór het gordijn wordt opgehaald, hooren wij eenige doffe slagen vallen. Het gaat omhoog, en wij zien in een kerkergewelf den Christus aan een pilaar gebonden. De geeseling is daar juist afgeloopen: 't waren de laatste slagen, die wij zoo even hoorden. Daar staat de ranke gestalte van den martelaar voor ons, het lichaam tot den gordel ontbloot: enkele bloedsdroppen vertoonen zich hier en daar. Het vreeselijke van het tooneel wordt met uitstekende kieschheid aangeduid, zonder dat het afschrikwekkende in al zijne naaktheid wordt opgevoerd, en daardoor het oog beleedigd, het kunstgevoel pijnlijk wordt aangedaan. Slechts weinige bloeddroppelen zien wij op het witte tricot: de bloedige striemen zijn ons gespaard. De doornenkroon wordt hem door de meedoogenlooze krijgsknechten met behulp van twee stangen op het hoofd gedrukt; de purperen mantel hem omgehangen en de rietstok als schepter in de gebondene handen gedrukt. Aldus getooid wordt de Koning op een steen gezet en door het woeste krijgsvolk gehoond en bespot. Diepen indruk maakt in dit en de volgende tooneelen de zachte deemoed, gepaard met de indrukwekkende majesteit van den geduldigen lijder, wiens houding en blikken de gelaten onderwerping aan den wil des Vaders uitdrukken.

Doch al weder wordt de aandacht van het vreeselijk drama afgetrokken, waarbij zij zich steeds meer uitsluitend zou willen bepalen. Ditmaal is 't een dichte volkshoop, die, schilderachtig gegroepeerd, het tooneel bedekt. Te midden dier menigte staat op een zegewagen Jozef, in een prachtigen dos, met een gouden keten omhangen, en aan het volk als de redder en vader des lands voorgesteld. 't Koor heeft de volgende niet zeer dichterlijke ontboezeming:

1 *Werken*, 8, 8.

Wer sieht an ihm der Gottheit Spur?
  Ach, welch ein Mensch!
Ein Wurm, ein Spot der Henker nur!
  Seht, welch ein Mensch!
Zur Hoheit Joseph auserwählt;
  Seht, welch ein Mensch!
Zum Mitleid Jesus vorgestellt.

Jozef in zijn heerlijkheid is alzoo de tegenhanger tot het *Ecce homo*. Doch de plechtige indruk van het lijdenstooneel moet nog verder bedorven worden, en wel door een tafereel, den meesten zeker nog meer onbekend dan de onbekendste *x* + *y* + *z*. Weder een bont tooneel, eene dichte volksmenigte. Mozes ligt geknield voor het altaar; Aaron, zooals de Schrift ons verhaalt, met ‘een linnen onderbroeck aen sijnen vleesche’, heeft twee bokken gesteld ‘voor het aengesicht des Heeren’ en er het lot over geworpen: ‘een lot voor den Heere, ende een lot voor den wechgaenden bock.’ De bok ‘voor den Heere’ moet voor de zonden des volks ten zoenoffer worden geslacht, zooals gij lezen kunt in het derde Boek van Mozes, het zestiende kapittel, vs. 1 vlgg. Zoo 't u niet recht helder is, wat beide bokken hier komen uitvoeren, het koor zal het u verklaren.

  Des alten Bundes Opfer diesz
  Wie es Jehova bringen liesz.
Zwei Böcke wurden vorgestellt,
Darüber dann das Loos gefällt,
Wen sich Jehova auserwählt.
  Jehova, durch das Opferblut
  Sei deinem Volke wieder gut!

Das Blut der Böcke will der Herr
Im neuen Bunde nimmermehr:
Ein neues Opfer fordert er.
  Ein Lamm von aller Mackel rein
  Musz dieses Bundes Opfer sein.
Den Eingebornen will der Herr;
Bald kommt - bald fällt - bald blutet er.
  Ich höre schon ein Mordgeschrei;

en men hoort achter de schermen zingen:

> Barabbas sei
> Von Banden frei!

Het raadsel is ons opgelost: de weggaande bok is niemand anders dan de type van Barabbas.

Wij zien den woesten, opgewonden volkshoop voor het huis van Pilatus, die weldra met den Messias op het balkon verschijnt. Bij den aanblik van den geduldigen lijder zegt hij tot de schare: '*Ecce homo*, ziet den mensch.' Slechts wilde kreten van 'Kruist hem, kruist hem!' laten zich hooren. Nog blijft Pilatus één middel over om den onschuldige te redden. Hij geeft het volk de keuze wien het genade schenken wil: Jezus of den verstokten booswicht Barabbas. Barabbas, een oude daglooner, Johann Allinger, die *con amore* zijne rol speelt, wordt door de krijgslieden voorgebracht. Hier Jezus, een roerende gestalte, weemoed en majesteit op zijn gelaat uitgespreid. Daar Barabbas, een prachtige type voor een tuchthuisboef. Een woeste grijze haarbos zwiert ordeloos om het rimpelige gelaat; een lange baard hangt tot op de borst; de forsche gestalte is bedekt door een grauw hemd, waaruit een paar ongewasschen bloote voeten te voorschijn komen. Niets is er gedaan om dat pronkstuk te idealiseeren: hij staat daar zooals de natuur hem heeft geschapen; het penseel, waarvan de acteur zich bedient, was hier geheel overbodig om de figuur afschrikwekkender te maken.

En Barabbas wordt vrijgelaten; Pilatus bezwijkt voor de bedreigingen der priesters, die hem bij den Keizer zullen aanklagen, zoo hij diengene loslaat, die zich als Koning der Joden heeft opgeworpen; hij breekt den staf over hem, en wendt zich met deernis af, terwijl hij zich water over de handen laat gieten en zegt: 'Ik ben onschuldig aan het bloed dezes rechtvaardigen.' Een woest geschreeuw van 'zijn bloed kome over ons en onze kinderen!' is het eenige antwoord der schare, die zich met een 'kruist hem, kruist hem!' verwijdert.

Ten derden male krijgen we Abrahams offer van Isaäc te zien, doch ditmaal het eerste bedrijf er van, terwijl wij reeds vroeger het laatste tooneel hebben aanschouwd. Isaäc, met het hout beladen, gaat met zijn bedroefden vader den berg Morea op. 't Is de tegenhanger van den kruisgang van Jezus naar Kalvariën.

Er wacht ons nog een tweede tafereel, een dier levende beelden, waarbij eenige honderden mannen, vrouwen en kinderen in prachtige groepeering op het tooneel geschaard zijn. Het is de oprichting der koperen slang in de woestijn, en de toespeling is weder duidelijk:

> Hier an Moses Schlange schet
> Ihr des Kreuzes Vorbild schon.

Op den voorgrond liggen eene menigte lijken van mannen, vrouwen en kinderen, en daaromheen de Israëlieten biddende en weeklagende, terwijl Mozes hoog boven het volk uitsteekt en eenige mannen beveelt de slang op te richten. Het gordijn valt, doch slechts voor een oogenblik. Daar staat de koperen slang te midden des volks, terwijl Mozes zegevierend om zich heen blikt. De droefheid en ellende hebben plaats gemaakt voor vreugde en gejubel: de dooden zijn verrezen; allen staren dankbaar op de reddende slang. Bewonderenswaardig was weder de plotselinge verandering van het geheele beeld, waarbij die honderden zonder eenig geraas in een oogwenk een geheel anderen stand aannamen; het was dan ook met blijkbaar welgevallen dat ieders blik rustte op de schilderachtig gegroepte menschenmassa. Evenals de koperen slang in de woestijn een heilaanbrengende zegen was,

> So wird von dem Kreuze fliesszen
> Auf uns Heil und Seligkeit.

Na het verdwijnen van dit tooneel valt het geheele koor op de knieën en zingt een eenvoudig schoon koraalgezang:

> Betet an, und habet Dank!
> Der den Kelch der Leiden trank,
> Geht nun in den Kreuzestod,
> Und versöhnt die Welt mit Gott.

Het gordijn gaat op, en wij aanschouwen een der roerendste tooneelen van het vreeselijk drama: den Kalvariënberg. Op het proscenium bewegen zich langzaam Maria, de moeder des Heeren, Maria Magdalena en Johannes, in vreeselijke spanning over de dingen die komen zullen. Zij treuren, en nu en dan

hooren wij een woord van bemoediging uit den mond des discipels, dien Jezus liefhad. Doch onze aandacht wordt afgeleid van de drie weeklagenden door een gejoel in de straten van Jerusalem. Voorafgegaan door een groote volksmenigte nadert een optocht. Wij zien een Romeinschen hoofdman te paard, achter hem zijne soldaten, het *labarum* met het bekende S.P.Q.R. in hun midden. Priesters en schriftgeleerden stroomen mede naar den kruisberg om hunne zegepraal over den gehaten vijand te genieten. Daar verschijnt ons de Nazerener, met de doornenkroon op 't hoofd, het violetkleurige kleed om de leden, gebukt onder den last van 't zware kruis, dat hij moet torsen. Achter Jezus volgen de twee misdadigers, ieder met zijn kruis. De optocht wordt besloten door meer krijgslieden en eene golvende schare menschen. Telkens houdt de stoet stil; de last des kruises is te zwaar voor den gefolterden man der smarten. De beulsknechten duwen den armen martelaar herhaaldelijk voort en overladen hem met scheldwoorden. Op het proscenium zijgt de Heer ineen: juist nadert Simeon van Cyrene, dien men dwingt het kruis verder te dragen. Jezus rijst van den grond op en ziet de jammerende vrouwen. Met diepen weemoed spreekt hij de bekende woorden: ‘Weent niet over mij, maar over u en uwe kinderen.’ De priesters roepen wraak over het noodeloos oponthoud: eindelijk zet de stoet zich weder in beweging en op het middeltooneel ziet Jezus zijne moeder en zijn geliefden leerling. Met een smartvollen blik staart hij ze aan; Maria barst in bittere klachten uit, terwijl Johannes haar zoekt te troosten. Men is op den kruisberg gekomen, en het gordijn valt.

Het koor treedt weder te voorschijn, thans in rouw. Een zwarte mantel omhult allen; de schitterende diadeem is vervangen door een zwarte wrong. Na den proloog van den choraag valt het koor in met de volgende woorden:

> Wem soll's das Herz nicht beben machen,
> Wenn er den Streich des Hammers hört,

en werkelijk hooren wij achter het gordijn het geklop van hamers, als om onze ooren te doen hooren wat onze oogen niet mogen zien. Onder het gehamer zingt het koor verder:

Auf, fromme Seelen! naht dem Lamme,
Das sich für euch freiwillig schenkt,
Betrachtet es am Kreuzesstamme:
Seht zwischen Mördern aufgehängt
Gibt Gottes Sohn sein Blut, *enz.*,

en nauwelijks zwijgen de laatste tonen der muziek, of daar verrijst Golgotha voor onze oogen. De kruisen der beide moordenaars, die met rugwaarts gebogen armen er aan hangen, zijn reeds opgericht; dat van den Messias ligt nog op den grond. Juist heeft men de nagels door handen en voeten geklonken, de beulen liggen met hunne hamers nog bij het kruisgeknield. Een krijgsman nadert: op bevel van den landvoogd en ten spot der Joden, moet nog het spottende opschrift aan 't kruis genageld worden, het: Jezus de Nazarener, Koning der Joden. Langzaam wordt het kruis opgericht, en wij aanschouwen het tooneel in al zijn somberheid. Daar hangt de Zoon des menschen met een loodkleurig bebloed gelaat, een slanke, 't schijnt haast een uitgeteerde gestalte met den witten doek om de lendenen; hier en daar met druppelen bloeds op borst en schouders, terwijl het rijkelijk uit de wonden aan handen en voeten schijnt te vloeien. Een meesterstuk van Rubens of Van Dijk is eensklaps als met leven bezield, met de geheele omgeving van treurende vrienden en jubelende vijanden. Is het omdat Jezus' lijdensbeeld u van kindsbeen aan bekend is geweest, omdat gij er door de voorstelling der beroemdste meesters mede eigen zijt geworden, dat het u niet hindert een dergelijk afschuwwekkend tafereel in al zijn vreeselijke waarheid te aanschouwen, waar gij in elk ander drama het ten tooneele voeren van zoodanige verschrikkingen ten ernstigste zoudt wraken? Het sombere schouwspel vervult u met weemoed en heiligen ernst, niettegenstaande gij dat levende beeld des gekruisigden t w i n t i g minuten voor u ziet. Schier bewegingloos hangt aan dat hooge kruis de Koning der Joden; slechts nu en dan verraadt het zwoegend hijgen der borst dat de gefolterde lijder nog leeft. Welk een verschil tusschen die edele, slanke gestalte, met het doodsbleeke gelaat, en de moordenaars aan zijne zijde. Doodsche stilte heeft de toeschouwers aangegrepen: daar hooren wij een zacht kreunen, en ‘Mij dorst’ ontsnapt aan de stervende lippen. Weer zinkt het hoofd op de borst, om zich nogmaals te ver-

heffen, en wij vernemen de treffende woorden: ‘Vrouwe, ziet uwen zoon’, en ‘ziet uwe moeder.’ Na eene poos wordt de blik ten hemel geslagen, en hooren wij zachtkens: ‘Vader, in Uwe handen beveel ik mijnen geest,’ en ‘Het is volbracht.’ Wij verademen, want het is alsof wij gevoelen dat de bange strijd is gestreden, het bittere lijden geleden. Op die gestalte was aller oog gekluisterd; daarvoor alleen had men oog en oor. Wij zagen ja de kleederen door de krijgslieden verdobbelen, wij zagen de weenende vrienden en betrekkingen, de verwoede schare; maar telkens keerde onze blik naar de hoofdfiguur terug.

Eindelijk worden de leden der twee moordenaars verbrijzeld, en ook den Heer wil men zulks doen. Doch de Romeinsche hoofdman springt in de bres voor den lijder, in wien hij den zoon Gods ziet, en om zich te vergewissen van zijn dood, steekt hij hem de speer in de zijde. Het bloed spat uit de wonde en verft de zijde rood. Duisternis komt over de aarde, die op hare grondvesten schudt, en door deze teekenen verschrikt, vlucht het volk langzamerhand. Alleen Jezus' vrienden en betrekkingen blijven achter bij het kruis, dat in akelige somberheid daar alleen staat. De kruisen toch der moordenaars zijn weggenomen, hunne lijken door de beulsknechten verwijderd. Jozef van Arimathea en Nicodemus hebben van Pilatus verlof bekomen om des Heeren lijk af te nemen, en omgeven nu met de vrouwen en Johannes het kruis. Een niet minder roerend tooneel wacht ons, te treffender, daar het onder diep zwijgen aller spelers plaats grijpt.

Wij hebben de beroemde schilderij van Rubens levendig voor onze oogen. Jozef van Arimathea stijgt op de ladder, die vóór het kruis is geplaatst, Nicodemus op eene andere aan de achterzijde. De doornenkroon wordt afgenomen, onder de armen van den dierbaren afgestorvene wordt een lange zwachtel geslagen, waarvan de einden aan weerskanten van het kruis neerhangen. De nagels worden uit de handen losgemaakt; de armen vallen als die van een doode op de schouders van Jozef - de hoogst pijnlijke en vermoeiende stand van het lichaam had de uitgespreide leden verdoofd - en het effect wordt hierdoor aanmerkelijk verhoogd. Langzaam en statig wordt het lichaam nedergelaten, na de zalving in lijnwaad gewikkeld en gelegd in de groeve, die zich op den achtergrond van het tooneel bevindt. Een zware steen wordt voor het graf gewenteld, en het gordijn valt.

Het tragische heeft zijn hoogste toppunt bereikt; met dit tafereel had het vreeselijke treurspel moeten eindigen. Wat nog moest volgen, kon niet anders dan den grootschen indruk verzwakken. Zoo oordeelt wellicht met mij een ieder, voor wien de verdere gebeurtenissen in de Evangeliën verhaald tot het gebied der legende behooren; een ieder, die met een diepbewogen gemoed, met een traan in 't oog, het lijden heeft aanschouwd van den man der smarten, van een der edelsten van ons geslacht, doch een mensch van gelijke bewegingen als wij, wiens eenige misdaad was dat hij streed voor de waarheid, maar dien strijd voerde tegen de eeuwige vijanden van 't menschdom, die elken vooruitgang in de geboorte zoeken te smoren, elk zaadje van ontwikkeling en veredeling te verstikken. Doch de eischen der heilige traditie moesten hier gaan boven die der kunst: de Aesthetica moest hier het veld ruimen voor de Sancta Theologia. In mijne oogen althans waren de slottooneelen een treurige parodie op de treffende passiegeschiedenis, die aangreep tot in 't merg van 't gebeente.

't Koor treedt weder op; het rouwgewaad is afgelegd, de treurtonen worden vervangen door een jubelend gezang.

> Liebe! Liebe! in dem Blute
> Kämpftest Du mit Gottes Muthe
> Deinen groszen Kampf hinaus.
> Liebe! Du gabst selbst das Leben
> Für uns Sünder willig hin:
> Stets soll uns vor Augen schweben
> Deiner Liebe hoher Sinn.

Wij stemmen gaarne in met het juichende danklied, maar daar worden wij eensklaps uit de aangename begoocheling gescheurd door de wansmakelijke woorden:

> Wie Jonas in des Fisches Bauche -
> So ruhet in der Erde Schoosz
> Des Menschen Sohn. - Mit einem Hauche
> Reiszt Bande er und Siegel los.

En waarachtig, 't gordijn wordt opgehaald, en op den achtergrond zien we een monster van *papier maché*, met een geopenden rooden muil, met schrikbarende tanden; een stukje van

een staart van *papier maché* zien we iets verder, maar 't geeft ons 't idee alsof het slechts twee mooten van den welbekenden walvisch zijn. Een individu met een zeer vroolijk gezicht staat voor den geopenden muil van de kopmoot. 'k Moet bekennen dat ik onmiddellijk dacht aan de geestige historie van M. Cryptogame, die ons Töpfer heeft geschetst, en dat ik er dadelijk het volgende bijschrift op maakte: '*Comme quoi M. Jonas, après avoir séjourné pendant trois jours dans le ventre de la baleine, fut rejeté par la dite baleine sur le rivage, et prouva ainsi à des siècles à venir la résurrection de N.S. Jésus-Christ*.'

Doch de schuld ligt waarschijnlijk aan ons, die langzamerhand vermoeid en slaperig worden van al het geziene - het is reeds omtrent 4 uur - en naar het einde verlangen. Een tweede tafereel, hoewel niet zoo dwaas, heeft dus evenmin de eer ons te bevallen. Wij zien de Israëlieten droogvoets door de Roode Zee trekken, en op den achtergrond koning Pharao met zijn volkje verdrinken. 't Schijnt dat wij onbevattelijker worden, en ook 't koor duisterder in zijne verklaringen.

Grosz ist der Herr! grosz seine Güte!
Er nahm sich seines Volkes an.
Er führte durch der Wogen Mitte
Einst Israel auf trockner Bahn.
Triumph! Der todt war, wird ersteh'n;
Ihn decket nicht des Todes Nacht.
Neu lebend wird aus eigner Macht
Der Sieger aus dem Grabe gehn.

Wij zijn er eindelijk, 't raadsel is ons opgelost. De Roode Zee is voor den Heer de 'sombere doodsvallei', en wij moeten er vrede mee hebben. 't Gordijn gaat op, en wij zien den hof voor ons, waarin 't lichaam des Heeren is neergelegd. Op den voorgrond van 't tooneel eenige soldaten, die samen kouten. De muziek speelt, en eindelijk doet zich een ratelende tooneeldonderslag hooren. Er wordt bengaalsch vuur afgestoken; de steen wordt afgewenteld, en de Heer verrijst in een zilvergazen lichtkleed, dat zijne lendenen omgolft. De wachters bij 't graf storten ter aarde, verblind door de bovenaardsche verschijning - zegge het bengaalsch vuur en het zilverachtig kleed. - De verschrikte soldaten vluchten, en komen later terug met eenige priesters. Er wordt een glimp aan de

zaak gegeven, die het niet wint in helderheid van het verhaal der Evangeliën.

Een liefelijke oase na al deze tooneelverschrikkelijkheden biedt ons de ontmoeting van Maria Magdalena met den tuinier. Na den meester herkend en het roerend ‘Rabbouni’ te hebben uitgesproken, voorspelt de Heer zijn naderend weggaan tot den Vader, en het gordijn valt. Nogmaals, voor 't laatst, verschijnt het koor, met een jubelend lied ter eere van den Verlosser, die voor ons, arme zondaren, heeft geleden en is gestorven en opgestaan ten derden dage.

En ook voor de laatste maal gaat het gordijn omhoog. Wij zien een hemelvaart, en toch weder geen hemelvaart: 't is meer een soort van verheerlijking, Christus op de wolken. Op den achtergrond van het tooneel staat de Heer op een halven wereldbol, enkel omgord met den witten doek, als bij de kruisiging; doch met eene kolossale banier in de linkerhand: een wit vaandel met een rood kruis, eene voorstelling die voor mij alle stichtelijkheid miste. Aan de voeten des Heeren ligt eene talrijke schare geknield. 't Zijn de heiligen van oud en nieuw Testament, apostelen en propheten, Mozes met de tafelen der wet, David met de harp, en vele anderen. Intusschen gaat Joseph Mair - de Christus - langzaam en statig naar de hoogte, en het gordijn valt. En, zoo vertelt ons een der tekstboekjes: ‘weit hinaus über die blauen Berge tönt das Alleluja und der Chor der Englen in den Wolken:’

> Preis Ihm, dem Todesüberwinder,
> Bringt Lob und Preis dem Höchsten dar.

De voorstelling is afgeloopen, en allen slaken een kreet van verruiming, ook zij, die tot het einde toe de vertooning als een godsdienstige plechtigheid hebben bijgewoond. Hoe wij ook geroerd en geschokt waren door sommige tafereelen, hoe grootsch de indruk was bij het Passiespel opgedaan, toch was de voorstelling te gerekt. De eenvoudige vertooning van het roerende lijdensdrama, in drie of vier uren afgespeeld, zou oneindig verhevener indruk maken, al moeten we erkennen, dat wij enkele der *tableaux vivants* ongaarne zouden gemist hebben, vooral die waarin de gansche bevolking van Oberammergau een werkzaam deel neemt. 't Volk in de Middeleeuwen moge een ganschen dag lang vermaak en stichting hebben gevonden in

de voorstelling der treffendste tafereelen uit zijne godsdienstgeschiedenis; voor ons, kinderen der negentiende eeuw, is het geval veranderd.

Een mysteriespel had in de Middeleeuwen zijn *raison d'être*, thans zijn de tijden van soortgelijke vertooningen voorbij; - het kinderlijk geloof, de eenvoud en naïveteit zijn verdwenen, die onmisbaar waren voor het rechte genot van zoodanige dramatische voorstellingen. Hoe weinigen toch zullen er al meer en meer onder al die duizenden zijn, die door bloot godsdienstig gevoel naar het Passiespel te Oberammergau worden gedreven.

Maar dan de eenvoudige, de kinderlijk geloovige bevolking van het dorpje? vraagt gij misschien. Is voor hen de Passievertooning geen godsdienstzaak, geen zaak van innige devotie? Zeer zeker is ze dat; maar toch is het er mede gegaan als met de perzik, die door veelvuldige aanraking het teere donzige waas heeft verloren. Met dezelfde geestdrift, met denzelfden heiligen ernst als voor een dertigtal jaren volvoeren zij den vromen godsdienstplicht, het erfgoed hun door hunne vaderen nagelaten. Oud en jong begroet met vreugde het jaar der voorstelling; de geheele bevolking is opgetogen over die voor het dorpje zoo heugelijke gebeurtenis; de medespelers wachten in spanning het gewenschte tijdstip af; voor de kinderen, die voor 't eerst onder het volk mogen optreden, is de eerste vertooning een evenement om nooit te vergeten. Jaren van voorbereiding gaan vooraf; de kunstzin wordt gewekt door een liefhebberijtooneel; de hoofdpersonen vooral worden met zorg gekozen; zij moeten toch aan het type beantwoorden, dat zij zullen voorstellen; haren en baard moeten gefatsoeneerd worden naar het model, zooals het door de groote meesters is gegeven. En 't schijnt dat de bevolking, die voornamelijk haar bestaan vindt door het keurige houtsnijwerk, een aangeboren kunstzin bezit, die door haar dagelijksch bedrijf niet weinig wordt opgewekt en veredeld. Van dien kunstzin getuigen de huizen, waarvan de voornaamsten een met fresco's beschilderde gevel vertoonen, meestal heiligenbeelden of godsdienstige voorstellingen. Toch is de naïveteit, die vroeger ongetwijfeld onder de eenvoudige bevolking heerschte, vervlogen. Het blaadje is omgekeerd sedert den toevloed van bezoekers, inzonderheid van die duizenden vreemdelingen van heinde en ver toegestroomd. Niet alleen Duitschland levert thans een

talrijk contingent toeschouwers, ook Frankrijk en Nederland, doch vooral Engeland, en zelfs Amerika. Overal op de muren vindt men aangeplakt:

GUIDE TO THE PASSIONPLAY AT OBERAMMERGAU,
to be had at, enz.

De zaak wordt telkens meer geëxploiteerd; ze is winstgevend geworden, en daardoor juist heeft ze hare groote aantrekkelijkheid, hare maagdelijkheid verloren. Tot eer der bevolking zij het gezegd, dat er nog geenerlei afzetterij van de vreemdelingen plaats heeft: de prijs o.a. van ons logies was hoogst billijk. Voor onze kamer, outbijt, een flesch wijn en een glas of vier bier betaalden wij ƒ 3.00. Ook de prijs van ons middagmaal in een der logementen was niet grooter dan elders in de Beiersche dorpen. Doch zoo die leelijke kwaal nog niet tot de bewoners van Oberammergau is doorgedrongen, zelfs niet bij eene gelegenheid, die ‘snijden’ verschoonbaar zou maken, in andere opzichten zijn de eenvoud en naïveteit te loor gegaan. Of is het wel best te rijmen met de overdreven voorstelling van sommigen, als zouden de spelers alleen geleid worden door de heiligste drijfveeren, als zou bij de keuze der medespelers bovenal op reinheid van wandel gelet worden, dat de personen er zich toe leenen in allerhande poses zich te laten photographeeren en met hunne afbeeldingen handel te doen drijven? Men zou een geheel album kunnen vullen met de photographiën, die van het Passiespel gemaakt zijn. Er zijn er van de voornaamste tooneelen, van de zittingen van het Synedrium, van den gang naar Kalvariën zoowel als van de kruisiging, van de opstanding zoowel als van de hemelvaart. Van de hoofdpersonen van het drama, van het koor zijn portretten in soorten: *en buste* zoowel als ten voeten uit. De geheele verzameling is wel omstreeks 100 stuks groot. Het zij verre van mij eene aanmerking tegen die afbeeldingen te maken: integendeel zijn zij een zeer aangename herinnering voor den bezoeker van Oberammergau: 't was mij enkel te doen op te komen tegen de valsche beschouwing van enkelen, die in het Passionsspiel nog steeds een godsdienstige plechtigheid zien, een karakter dat het gewis voor een eeuw heeft gehad, doch thans grootendeels heeft verloren, en meer en meer zal verliezen. De waarde van het roerende drama ver-

mindert hierdoor niets, en niemand zal het zich beklagen de bedevaart ter Passie te doen, vooral wanneer de spelers toonen met zooveel kunstenaarszin hunne rol op te vatten.

III. Het naspel.

Toen de vertooning omstreeks 5 uren geëindigd was, keerden wij naar huis terug en maakten aanstalten voor het vertrek. Met leedwezen scheidden wij van Oberammergau: we waren er gaarne nog gebleven om nadere kennis met de bekoorlijke streek en de gulle en goedhartige bevolking te maken. Na een hartelijk afscheid van de familie van onzen gastheer genomen te hebben, ging het voorwaarts. Wij hadden nog ongeveer 3 uur te rijden, en 't was zaak niet te laat te Murnau aan te komen. De weg was bezaaid met rijtuigen en wandelaars. Een half uur achter Oberammergau hadden we een weg, die zeer steil naar beneden gaat. Alle reizigers werden verzocht uit het rijtuig te stijgen: slechts dames konden blijven zitten, en enkelen maakten van die vergunning gebruik, en daaronder ook eenige vette en logge monniken, die zich in Beieren onder de schoone sekse schijnen te rekenen. Het was een prachtige rit door een heerlijk bosch. Zoo ver het oog reikte niets dan rijtuigen; 't is geen overdrijving als ik zeg dat er een *file* van ongeveer 200 wagens den weg langs kroop. Om en bij de lange rij wemelde en krioelde het van wandelaars: boeren en boerinnen, keurig getoiletteerde dametjes en wonderlijk toegetakelde dandys, priesters en monniken, allen in de bontste verscheidenheid. Hier liep een pastoor, ijverig lezende in zijn gebedenboek, zeker om de schade in te halen; daar twee elegante Fransche nufjes, met matrozenhoedjes van gewast leer op en groote matrozenkragen om: een paar allerliefste schepseltjes, die aan de van den berg afruischende beekjes nu en dan hare waterglazen vulden, die bij de veldflesch om den hals waren geslingerd. Onderaan den berg stond het vol rijtuigen bij het Försterhaus, waar het woelde en krioelde van pleisterende gasten. Toen het donker werd, begon ook de weg eentonig te worden; wij hadden het heerlijke hoogland verlaten en kwamen in een kale veenstreek.

't Was ongeveer 9 uur toen we Murnau bereikten. Na den langen dag verlangden wij naar niets meer dan naar rust. Doch 't zag er onheilspellend uit. De lange hoofdstraat van het aanzienlijk vlek was bezaaid met rijtuigen, en er om heen wemelde het van menschen. Wij reden bij het eerste logement aan: '*Alles besetzt*.' Voorwaarts maar, doch bij n°. 2, 3 en 4 't zelfde bescheid. Toch waren het geen kleine hôtels, maar kolossale huizen met drie of vier verdiepingen. N°. 4 was 't laatste, en goede raad duur. Op zijn vragen werd men afgesnauwd: 't was er veel te druk om zich met al die vragenden af te geven. Eindelijk richtte men ons tot een vrouw, die in hare woning gasten kon bergen. Zij was in onderhandeling met drie Engelschen, twee heeren en eene dame, en wij volgden zoodra mogelijk ons vrouwtje, die we als eene welkome prooi niet wilden loslaten. Een oud moedertje licht ons in den stikdonkeren gang; wij strompelen de trap op en worden door onze leidsvrouw gebracht in twee kamers, die in elkaar loopen: de eene met drie, de andere met twee bedden. Onze gastvrouw rekende dat de zaak gevonden was: de Engelschman met dochter en zoon in de kamer met drie bedden; wij in de andere. Doch dit was onze medereizigers niet naar den zin. Papa sprak geen woord Duitsch, de dame nog iets minder; alleen de zoon kon zich met veel moeite redden: hij sprak 'nur a Biszele,' maar dat beetje was dan ook uiterst gering. Doch de oude heer sprak eene andere taal, de overal verstaanbare internationale: hij rammelde met de blanke daalders in zijn broekzak. Ik wierp mij als tolk op en stelde de eenige schikking voor, die mijns inziens mogelijk was. De twee dames zouden de kamer met twee bedden betrekken; wij heeren zouden die met drie nemen. Zoo was de zaak *taliter qualiter* geregeld, hoe weinig aangenaam dan ook die schikking was. '*But the lady wants a room to herself*,' zei Papa. Ik was op 't punt van te zeggen, dat dan de *lady* liefst maar de beste met drie bedden en een canapé bovendien moest nemen; zij kon ze dan beurtelings probeeren; 't verdere gezelschap moest zich dan maar behelpen op de kamer met twee bedden, en om beurten een dutje doen. Gelukkigerwijze deelde ik de zwarigheid aan onze gastvrouw mede, en 't bleek dat ze nog een kamer met twee bedden had, die tot onze beschikking was. De *lady* kon dus '*a room to herself*' krijgen, en 't vrouwtje verhaalde later met ophef beneden, dat de rijke lord voor alle vijf bedden betaalde!

Den volgenden morgen maakten wij geen haast: wij sliepen ferm uit, en hadden slechts te zorgen dat we om 3 uren te Weilheim waren, van waar een trein ons naar Munchen zou brengen. Vooraf konden wij te Weilheim eten. Toen we een half uur vóór het vertrek van den trein aan het station kwamen, krioelde het er reeds van menschen. De wachtkamers, de vestibule, het perron, de gangen, alles was bezet. De trein nadert, en daar stormen allen er in wilde vaart op af om een plaats machtig te worden. Op zoo groote menigte bedevaartgangers van Oberammergau was blijkbaar niet gerekend, hoewel de trein uit ongeveer 50 rijtuigen bestond. In een oogenblik waren alle coupés der 1ste en 2de klasse bezet, en wij moesten ons vergenoegen met plaatsen in de 3de. Ik voor mij won door de vermindering, daar ik het geheele traject van 3 uren op het balkon vóór den wagen doorbracht. 't Was een warmte van 27° graden Réaumur, en daarbuiten oneindig beter uit te houden dan in een warme coupé tusschen de broeierige kussens. Ons verlangen naar Munchen was groot, vooral om het *comfort* eener goede kamer eens weder te genieten. Doch wij werden bitter teleurgesteld Wij reden zes of zeven hôtels af; overal werden wij afgescheept met een '*Alles besetzt*.' In een stad als Munchen nergens plaats te kunnen vinden zou toch wat erg zijn. Onze voerman bracht ons eindelijk naar een logement, waar nog wel plaats te vinden was. Mijn Bädeker liet mij in den steek: de door hem opgegeven hôtels waren grootendeels bezocht, maar bezet gevonden. 't Was op den Karlsplatz *Zur Krone*, dat wij plaats kregen. Zeer tevreden waren wij evenwel niet: wij waren verzeild in een viezen, smerigen boel; en het eerste kijkje was naar de bedden, die gelukkig zuiver bleken te zijn. Mismoedig wandelden wij zoodra mogelijk de stad eens in; 't vooruitzicht was niet prettig in een logement van den tienden rang, in een kleine, ongezellige en vuile kamer eenige dagen te moeten doorbrengen. Onze weg leidde ons langs een Biergarten aan den Maximilianplatz; een zee van licht stroomde ons tegen, de avond was verrukkelijk zacht: om 8 uren zou er concert zijn. Wij traden er binnen, betaalden de geringe entrée van 6 kreuzer, en de goede muziek, het heerlijke bier en de prettige omgeving verzoenden ons al ras met ons lot. Omstreeks 11 uren gingen we zeer welgemoed huiswaarts, met het voornemen zoo weinig mogelijk aan de *misères* van ons slecht logies te denken.

En toen we den volgenden morgen bij het Hôtel Bellevue aan den Karlsplatz aanreden en uitzicht op eene kamer kregen, toen wij een heerlijke toer deden in het schoone park; toen later de belofte werkelijkheid werd en eene allerliefste kamer ons werd aangewezen, waar wij ons dadelijk in de lekkere fauteuils lieten vallen, - toen kreeg alles weder een rooskleurig aanzien, en de geleden tribulatiën waren vergeten.

Aldus was het einde onzer bedevaart naar Oberammergau, een tochtje dat ons steeds levendig voor den geest zal blijven en onder de aangenaamste reisherinneringen eene plaats zal houden.

Leiden, September 1871.

EELCO VERWIJS.

De wording van staat en godsdienst in het oude Israël.

(*Vervolg van blz.* **39**.)

VII. De partij der bekeering.

Met Simeon in verband wordt op de aangehaalde plaatsen (Gen. 34 en 49) een stam Levi genoemd. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat deze van den aanvang af onder de stammen een eigen plaats heeft ingenomen; onder anderen vinden wij in zijn midden een afdeeling Korach, wier naam ook onder de edomitische stammen voorkomt, en een eigen stamgebied heeft Levi nooit bezeten. Volgens mijn gevoelen hebben wij hier noch met een stam noch aanvankelijk met een stand, maar veeleer met een partij te doen.

Immers het sterke verschil tusschen de kanaänitische en israëlitische godsdienst was feitelijk voorhanden. Bij de groote menigte mogt er geen bezwaar bestaan om de eene en de andere te huldigen; - er zijn altijd naturen geweest die behoefte gevoelden aan scherper geteekende overtuigingen. Daar waren er stellig bij wie de traditiën uit de woestijn diep genoeg wortelden, om hen met verontwaardiging te doen neerzien op de weelderige, weekelijke godsvereering der inlanders, en langzamerhand het bewustzijn te doen ontwaken, dat de God der Heerscharen van den Sinai, die zijne aanbidders had doen zegepralen op de bevolking van voorheen, magtiger was dan de goden en godinnen van deze; dat hij meer welgevallen had aan de denkbeelden en plegtigheden die van de vaderen afkomstig waren, en ook in het vreemde land zijn karakter niet verloo-

chend had. Geheel onveranderd mogt weliswaar zijn dienst niet blijven: nieuwe weldaden eischten nieuwe feesten, bij den oogst in het voorjaar en de inzameling der boomvruchten in den herfst; doch die feesten moesten den stempel dragen van zijn geest, van alle brooddronkenheid ontdaan, in overeenstemming met het herdersfeest der eerstelingen van het vee, het pascha, dat men uit de woestijn had medegebragt. Zonder dat men nog aan de betrekkelijke waardigheid der vreemde goden te kort deed, verkondigde men dat er *voor Israël* geen andere dan zijn eigen god behoorde te zijn, wiens hoogere magt immers duidelijk was gebleken, en wien-alleen men alles te danken had. Zoodanige denkbeelden worden in familiën overal traditioneel: de huisvader die eenmaal het kloek besluit had genomen, de beelden der vreemde goden eerbiedig doch vastberaden had begraven onder den naasten heiligen boom, en op of bij den grooten steen voortaan slechts aan den god Israël's zijne offers opdroeg, onderwees zijne zonen in dezelfde leer en trad alligt met geestverwanten in betrekking. Dezelfde hervorming herhaalde zich op onderscheidene plaatsen; en de groote massa, aan geene eeredienst bij uitsluiting gehecht, maar ze allen aannemende zooals zij ze aantrof, noemde de nieuwe partij half vreesachtig, half met eerbied leviten, d.i. 'kinderen der bekeering'[1], een naam dien zij gaarne aannamen, zoo die niet reeds van henzelven was uitgegaan.

Van deze partij behoorden er nu uit den aard der zaak niet weinig tot een stand die insgelijks in den Rigtertijd moet zijn opgekomen, dien der *kohanim*; in de gebruikelijke vertaling: priesters. Het woord *kohén* (*kāhin*) beteekent eigenlijk wigchelaar, en komt in onze periode nooit anders voor; zoo iemand leest in teekens, die in tegenwoordigheid van een goddelijk symbool opzettelijk worden uitgelokt, waarschijnlijk door het werpen van loten, gelijk dat ook bij verwante volken plaats had; en zoodoende is hij de tusschenpersoon door wien orakels worden verkregen. Gaan wij de weinige berigten na, dan vin-

1 נוּר, נוּר בְּנֵי is 'draaijen, wenden.' vandaar hebr. reflexief נִלְוֹר met de praep. אֶלֹי, עַלֹי of עִם 'zich tot iemand wenden' om hem aan te hangen, dus ongeveer wat ook met שׁוּב אֶלֹי of שׁוּב עַלֹי, en geheel wat bij ons met 'zich bekeeren' wordt uitgedrukt. לַוֹי (*lui wj*) is abstract nomen: 'keering, bekeering', om het even of men zichzelf dan iemand anders bekeert.

den wij tevens, dat deze lieden bij bepaalde heiligdommen behoorden en geheele familiën vormden (die van Nob bestond zelfs uit 85 mannen). Dit brengt ons op het spoor van hun oorsprong. Bij elke familie-eeredienst zullen eenvoudige wigchelarijen in gebruik zijn geweest; de geheele oudheid is op voorteekens opmerkzaam en kent praktijken om die uit te lokken. Wanneer nu een of ander geslacht in dit opzigt gelukkiger scheen dan zijne buren, kwam men er vanzelf toe (en dit kan reeds bij de oudere bevolking zijn voorgekomen), dat geslacht in gewigtige aangelegenheden te raadplegen. Het verkreeg een zekere beroemdheid; het werd beschouwd als gunsteling der godheid en bijzonder ervaren in hetgeen haar welgevallig was. Men kwam met offers en geschenken in de hand, want men kwam een gunst vragen; de plegtigheden werden deels verrigt deels geleid door de eigenaars der heilige plaats; de bedevaart en de bemiddeling tusschen het publiek en de godheid werden van lieverlede vaste instellingen; de familie liet haar akkerwerk aan arbeiders of pachters over en wijdde zich geheel aan de heilige verrigtingen, die haar een ruim bestaan en een bijzonder aanzien verschaften. Die verrigtingen en al wat daarmede zamenhing, verschilden niet weinig al naar de plaatselijke gewoonte; zoo vinden wij te Silo een heilige kist, doch te Nob een ephod, d.i. een beeldje of dergelijk symbool der godheid (vgl. Rigt. 8:27), en beiden worden door de daarbij behoorende kohanim gebruikt om voor het aangezigt der godheid orakels te bedienen.

Van de genoemde twee geslachten te Silo en te Nob hebben wij alle reden om te onderstellen dat zij tot de leviten behoorden, hoewel er ook andere onbekeerde zullen geweest zijn (nog Deuteronomium kent den term: levitische kohanim). Doch reeds hun voorbeeld toont, dat de bekeerde familiën niet alle denzelfden ritus volgen. Wat eenigszins op den god Israël's kon betrokken worden en niet noodzakelijk met de verworpene denkbeelden in verband stond, hield een ieder uit zijne gewoonten aan, en daarover kan wel eens verschil van gevoelen bestaan hebben. Dan omtrent het hoofddenkbeeld waren alle leviten het eens: het bestaande moest gezuiverd worden van alwat den volksgod uit zijn aard onaangenaam was; geen andere magt behoorde in Israël vereerd te worden. Het is te verwachten, dat ook de velen die zich tot deze gedachte niet vermogten te verheffen, zich gaarne tot leviten wendden ingeval zij vreesden

dat hun particuliere eeredienst, die van ouds aan den volksgod toekwam, mogt verbasterd zijn door elementen die waren overgenomen uit andere diensten, waaraan zij insgelijks een aandeel hadden. Een levitische familie kwam dus nog eer dan een andere tot de waardigheid van kohanim, en werd de natuurlijke vraagbaak voor velen. De lotwerper werd vooral hier ongevoelig een leeraar, zijn lotwerpen met alle rituële bijzonderheden die daarbij behoorden om het te doen slagen, werd een leer[1]. Het aanzien, verbonden aan de kennis der gebruiken en lofzangen, aan het gewijde karakter der familie, deelde zich dan vanzelf mede aan andere leviten die leeken waren gebleven; en zou een eeredienst geheel volledig zijn, dan droeg de huisvader of de gemeente haar gaarne over aan een leviet. Anderen daarentegen namen de gewoonte aan van op geregelde tijden bij het heiligdom van kohanim hun devotie te verrigten, gelijk de vader van Samuël naar Silo opgaat, waarschijnlijk bij gelegenheid van het daar gebruikelijke herfstfeest, en anderen zich naar Dan, Bet-El, den Gilgal, Hebron of Beër-Seba begaven. Dat ook de Sinai nog na de vestiging in Palaestina door velen werd bezocht, zou ik vooral daarom betwijfelen, omdat men zich niet meer één gevoelde met de andere vereerders van den heiligen berg, en de centrale, de verbondseeredienst niet buiten de grenzen van het volksgebied ging onderhouden.

De verdeeling waarin Israël leefde heeft stellig ten gevolge gehad, dat er aan de viering van de verbondseeredienst niet geregeld de hand is gehouden. Doch wanneer zij gevierd werd, dan kon een leviet de deskundige raadsman zijn, hoofdpersoon was hij daar stellig niet; dat waren de vaderen, de familiehoofden, ‘vorsten der vergadering, geroepenen ter zamenkomst’ (Num. 16). Dezen namen dan elk zijn kolenpan, deden vuur daarin, strooiden wierook daarop en stonden voor hunne tent der zamenkomst den volksgod te vereeren, die niet in de tent, maar daarbuiten, in de vlam- en rookzuil van het altaar tegenwoordig werd gedacht, waar hij de toegebragte offers tot zich nam[2].

1 מוֹרָה en תּוֹרָה.

2 In de Godgel. Bijdr. voor 1866 (‘Nog iets over het verhaal van Qorach, Datan en Abiram’) heb ik uit Num. 16 een oorspronkelijk verhaal ontward, dat bestemd was om de levitische aanspraken op het bedienen eener nationale eeredienst tegenover de vergadering der familiehoofden (de עֵדָה, die tot den מוֹעֵד - op geregelde tijden althans in theorie - bijeenkwam) door te zetten. Uit dat verhaal werd dan veel later een ander gemaakt, dat tot verdediging der regten van de priesters te Jerusalem tegenover andere leviten bestemd was. - Merkwaardig is ook de uitdrukking Jos. 9:27 ‘houthouwers en waterputters der vergadering (עֵדָה) en wel voor het altaar van Jahwa tot op dezen dag.’ Vgl. vs. 21. Daarentegen verraden vs. 23 en de laatste woorden van vs. 27 een latere hand.

Nog andere personen waren er aan wie het volksgeloof bijzondere godsdienstige beteekenis toekende. Zoo b.v. de ‘wijze man’ of ‘ontdekker,’ lotwerper, slangen- of doodenbezweerder van beroep, aan geen heiligdom verbonden en reeds daardoor onderscheiden van den *kohén*; ook vrouwen hielden zich met dergelijk toovenarijen bezig.

Geheel iets anders was de *nabi* (in de vertalingen: propheet), de door een godheid geinspireerde. In onze periode vertoont deze nog niet het karakter dat wij later bij de groote schrijvers van gelijken titel ontmoeten. De voornaamste berigten zijn te vinden in 1 Sam. 10 en 19. Daaruit, in verband met andere plaatsen, blijkt dat de *nabi*[1] in zijn geestvervoering dingen verrigt die hem op een

1 Prof. Kuenen heeft in een populair werk (de Godsd. van Isr. I. 213-214) zijne bezwaren uiteengezet tegen de door mij voorgeslagen verklaring van het woord *nabi* in verband met בוא ‘binnengaan’, zóo dat het iemand zou beteekenen in wien een goddelijk wezen gevaren is. Het zij mij vergund, op soortgelijke plaats mijn antwoord mede te deelen.

1°. De vormen נבא, התנבא en נבואה bewijzen wel dat er een *woriel* נבא is aangenomen, maar die kan even goed uit het nomen נביא als uit een *verbum* נבא zijn geabstraheerd. - De evenredigheid נזד : זוד = נבא : בוא gaat door, om het even of wij een wortelvariant נזד en נבא aannemen, dan wel den נ verklaren uit een participium reflex. van den type (*nĂ*12*ui*3) naast den gewonen type (*nĂ*12*Ă*3). De constructie van het woord beantwoordt in elk geval aan de analogie der taal, en dan is een enkel voorbeeld genoeg om te bewijzen dat zulk een vorm werkelijk voorkwam. - Wanneer בוא met een accusativus verbonden werd, dat bewijst dat alleen, dat de oude taal het onderscheid nog niet gevoelde tusschen het doel eener beweging en het object eener handeling, een onderscheid dat men later met voorzetsels als את, אלי en andere heeft uitgedrukt. Nu bedenke men dat ons woord van zeer ouden oorsprong is, en een passivum van ‘ingaan’ niet vreemder is dan het engelsche: ‘this argument cannot now be entered into’, of het hoogduitsche ‘eingegangene Bündnisse’, hoewel het overal zeldzaam is.

2°. Ik heb Delitzsch-Fleischer niet bij de hand; doch zijn bewijsvoering kan slechts gegrond zijn op de vergelijking van andere wortels die met נב beginnen. Nu vinden wij inderdaad een reeks in het Hebr., Aram. en Arabisch (נבץ, נבע, נבג, נבה, — נבט, נבס, enz.), waarvan ‘opwellen’ de grondbeteekenis moet wezen; vandaar o.a. ook de beteekenissen ‘zweeten’, ‘beroemd zijn’ en ‘spreken’. Maar dat het gemeenschappelijke klankelement נב luidt, is louter schijn. Men vergelijke verder בוע, בטי, בצע, בצץ, בּעע, en zal de formule veeleer dus moeten stellen: ‘ב met een anderen consonant daarachter (oorspronkelijk ו naar het schijnt), terwijl de driedeelige wortel voltooid wordt door נ als eersten, ו als tweeden of derden radicaal te plaatsen of door dien achter ב te herhalen.’ - Dat van een wortel slechts enkele stammen in het O.T. voorkomen, is zoo vreemd niet bij den geringen omvang dier verzameling, en hier in 't bijzonder waar het een woord en zaak van niet-israëlitischen oorsprong geldt.

3°. Het eenige subject dat met mogelijkheid in een persoon kon gaan was de godheid of haar levensadem. Het woord zou op zichzelf verstaanbaar genoeg zijn. Wel is בוא een verbum van alledaagsch gebruik, maar de vorm נביא, van een mensch gebruikt, behoefde geen nadere verklaring, evenmin als לחם, הבעל, ארץ en bonderd andere in alle talen, die op zichzelf uitgesproken, dubbelzinnig zouden zijn, maar nooit dan in zeker verband, onder bepaalde omstandigheden worden gebezigd, waaruit de juiste beteekenis dadelijk blijkt. Het was een kunstterm, en vooral in dat geval ‘verba valent usu.’ - Eindelijk, daargelaten of *ἔνθεος* iemand beteekende die ‘in de godheid is’ - men zou het tegendeel opmaken uit Horatius' ‘Quo me Bacche rapis tui plenum,’ wat toch iets anders is dan ‘vol zoeten wijns’ of Falstaff's ‘full of sack’ - de Semiet van syrisch-babylonische denkwijze kon toch moeijelijk bezwaar hebben tegen het denkbeeld van iemand in wien de godheid is. Van waar anders de daemonen in het N.T.? En als iemand zich gedraagt als ‘een ander man’, zonder dat een uitwendige oorzaak te vinden is, wat ligt dan meer voor de hand dan te denken, dat iemand anders in zijn binnenste zetelt en hem in beweging brengt. Vgl. ook ך Kon. 22:22, waar de geest zegt: ‘ik zal een leugengeest zijn in den mond van al zijne propheten.’
Het is trouwens mogelijk, dat bij de boven aangehaalde reeks van wortels nog een נבא of בוא behoorde, dat met בוא ‘ingaan’ niets dan klanken gemeen had, en de door K. verlangde beteekenis van *μαίνεσθαι* (van geestdrift opbruischen) bezat. (Het arabische נבא behoort stellig tot die wortelfamilie).

zinneloze doen gelijken. Zijne persoonlijke eigenschappen zijn geheel overschaduwd door het hoogere leven dat zich van hem meester

maakt om hem als orgaan eener godspraak te gebruiken. In weerwil van de belangrijke rol die deze mannen in de eigenaardige ontwikkeling van Israël hebben vervuld, kunnen wij zulk een inspiratie oorspronkelijk slechts voor een kanaänitische voorstelling houden. Een toestand waarin het zelfbestuur van den mensch te loor gaat en hij zich aan al de buitensporigheden der hedendaagsche derwishen overgeeft, zoodat hij dingen doet waarvoor hij zich in het gewone leven schamen zou, kan moeijelijk dengene als een voorregt voorkomen die het leven opvat zooals dat in de woestijn gebeurt. Dit neemt niet weg, dat met vele andere begrippen en instellingen ook dat der inspiratie op den israëlitischen god is overgedragen; dat ook de gloeijende ijver voor zijne dienst en het heil van zijn volk, de manmoedige verdediging van zijne regten, de hartstogtelijke toewijding aan zijne zaak, aan zijne regtstreeksche inwerking werd toegeschreven. Er lag dan toch iets in het denkbeeld dat aan religieuse gemoederen welkom was, gelijk wij immers soortgelijke verschijnselen tot in katholieke en protestantsche kringen terugvinden.

Wij winnen dus, door af te zien van de latere theorie, en te letten op de enkele trekken der overgeleverde berigten, een geheel ander beeld van den Rigtertijd dan de historieschrijvers onder de koningen en na de ballingschap voor ons ontworpen hadden. Er was in Palaestina een bont mengsel, niet van volkomen licht en volslagen duisternis, maar eenvoudig van oudisraëlitische en van inlandsche elementen in huishouding, maatschappij en godsdienst, die langzamerhand, deels door onwillekeurige vermenging deels door het bewust worden van sluimerende tegenstrijdigheden, tot nieuwe toestanden van tijdelijk evenwigt hebben geleid. De kiem van reinere beschaving, uit de ernstige woestijn medegebragt, heeft haren wasdom voor een groot deel te danken aan het versmade heidendom van Syrië, en dat niet enkel wegens den strijd der overtuigingen die eerst op het palaestijnsche grondgebied ontbranden kon, maar ook omdat er in dat heidendom een gedachte school waaraan Israël voor zijn verdere ontwikkeling behoefte had. De god der vaderen stond

buiten den mensch, al sprak hij met zijne gunstelingen van aangezigt tot aangezigt; thans werd zijn invloed ook in het binnenste, in geest en leven van zijne volgelingen opgenomen; en de tijdgenooten van Saul die door snarenspel vervielen in heilige razernij, werden de voorloopers van een Jesajas en Jeremias, ja ten laatste van de leeraren in de synagoge, die de priesterlijke eeredienst en het heilige land niet meer noodig hadden om uitdrukking te geven aan hun geestelijk bestaan.

Dat er vóor de koninklijke een theokratische regering zou hebben bestaan, gelijk men nog gemeenlijk hoort beweren, is in den strengen zin des woords slechts de meening van een veel later geslacht, voor hetwelk in werkelijkheid de priesterregering het hoogste bereikbare was; slechts zooveel kan gezegd worden, dat de eenige band die de stammen bijeenhield in de gemeenschappelijke vereering van den verbondsgod was gelegen. Had men een Israëliet in de dagen der rigteren naar éen persoon gevraagd, bij wien het hoogste gezag over de natie berustte, dan zou hij verklaard hebben: dat kan van geen mensch, maar hoogstens van onzen god gezegd worden. Doch dat zulk een vraag ooit gedaan werd, dat men zich het staatsverband voorsteld als het rijk van een hemelschen koning, is even onwaarschijnlijk als dat de Romein der republiek zijn Jupiter Capitolinus als den opvolger van een Servius Tullius en Tarquinius beschouwde. Het koninkrijk Moab stond onder zijn god Kamos evenals het vrije volk Israël onder zijn eigen El-Shaddai; de magt die daar in handen van den vorst vereenigd lag, was hier verspreid onder de oudsten, de regters en krijgsoversten. En wanneer de magthebbenden van weerszijden hun gezag uitoefenden onder gedurig opzien tot hun volksgod, dan neemt dat niet weg dat de israëlitische staatsvorm het best wordt beschreven als een verbinding van patriarchaal bestuur en foederative republiek.

VIII. Samuël en het eerste koningschap.

Hoe nu vervolgens uit een los verbond een staatseenheid kon geboren worden, valt niet moeijelijk te begrijpen wanneer wij denken aan onze eigene geschiedenis en aan de jongste lotgevallen van Duitschland. Het is de weerstand tegen een gemeenschappelijk gevaar die in eendragt magt leert zoeken. Het waren de Philistijnen, het krijgshaftige volk der vlakte aan de zee, insgelijks van buitenaf gekomen, die als mededingers van Israël hunne magt trachtten uit te breiden over geheel Westpalaestina, gelijk Israël van zijne zijde aanspraak maakte op Gaza, Askalon en Gat. Jaren lang moeten er grensoorlogen tusschen beide natiën gevoerd zijn; de weinige berigten herinneren aan de *border raids* tusschen Engelschen en Schotten[1]. Eindelijk was het zoover gekomen dat de Philistijn zijne bezettingen had op de hoogten van het gebergte, dat het volk ontwapend was en geheele scharen, gelijk meermalen in de latere joodsche geschiedenis, in kloven en holen een schuilplaats hadden gezocht.

Aan Samuël komt de roem toe van in dien tijd van benaauwdheid de nationale banier te hebben opgestoken. Een krijgsman wordt hij nergens genoemd; veeleer wordt hij ons voorgesteld als een ‘propheet’ en voormalig dienaar van het heiligdom te Silo, waaraan zijne ouders hem hadden toegewijd.

Aanvankelijk (1 Sam. 4) had hij het volk met ongunstig gevolg ten strijde gedreven; een tweede veldtogt, waarbij zeker niet zonder zijne medewerking de heilige ark van Silo als palladium was medegevoerd, liep nog ongelukkiger af, daar de ark-zelf den vijand in handen viel. De landplagen, die de Philistijnen bewogen om ze met eerbewijzen terug te zenden, maakten den indruk eener eerste overwinning, hoewel men

1 Behalve de verhalen van Samgar en Simson hebben wij 1 Chron. 7:21 in de geslachtslijst van Ephraim deze aanteekening: ‘..... en hen versloegen de mannen van Gat die in het land geboren waren, toen zij naar beneden kwamen om hun vee weg te nemen. En Ephraïm hun vader rouwde vele dagen, en zijne broeders kwamen om hem te troosten....’

eenigszins huiverig was geworden voor het heiligdom en blijde was, het aan een geslacht in het gibeonitische gebied ter bewaring te kunnen geven. Van dien indruk maakte Samuel gebruik om de levitische leer aan het volk te verkondigen: de god Israël's had bewezen magtiger te zijn dan die der vijanden; hoe nu indien men voortaan alle eeredienst opdroeg aan hemalleen? Te Mispa werd een volksvergadering en boetedag gehouden, en inderdaad volgde er een overwinning, gewigtig genoeg om door het oprigten van den ‘steen der hulp’ (7:12) te worden vereeuwigd; al wordt zij in de volgende verzen overdreven. Ware die slag beslissend geweest, dan had men alles op den ouden voet gelaten. Men zou geen koning hebben verlangd, tenzij men begrepen had, den vijand niet te kunnen bedwingen dan ten koste van een deel zijner particuliere vrijheid.

Welk aandeel Samuël aan de koningskeuze heeft gehad, stond onzen geschiedschrijvers niet duidelijk meer voor den geest. Wij bezitten twee verschillende verklaringen, waarvan men later zoo goed het gaan wilde één geheel heeft gemaakt. Volgens de eene (1 Sam. 8) verzochten de oudsten om een koning, als regter en aanvoerder tevens, omdat zij met Samuël's zonen als regters ontevreden waren; de god Israël's zag daarin afval van hem die de eenige koning behoorde te zijn. Doch nadat Samuël op zijn bevel de nadeelen van het koningschap had uiteengezet, en de vertegenwoordiging bij haar verlangen bleef volharden, besliste hij dat daaraan tot hun straf zou worden voldaan. Daarmede staat in verband een andere vergadering (10:17), waarin door het godsoordeel Saul de zoon van Kis als koning wordt aangewezen. Op staanden voet huldigt men den vorst, en Samuël beschrijft zijne regten en pligten in een boek, dat in het heiligdom (te Mispa?) wordt neergelegd[1]. - Daarentegen in hst. 9 draagt zich de zaak anders toe. De volksgod-zelf heeft besloten, aan de zijnen een aanvoerder te geven die hen zal verlossen van de Philistijnen. Hij beschikt het zoo dat Saul als bij toeval te Rama bij Samuël komt, die eerst een dag te voren door een goddelijke stem op het denkbeeld van een ‘voorganger over Israël’ was gebragt, en zijn gast heimelijk tot koning zalft.

1 De schrijver van dit berigt heeft stellig geene kennis gedragen van Dent. 17:14-20, waar reeds aan Moses een wet omtrent het koningschap wordt toegeschreven. Die plaats en 1 Sam. 8 zijn kenmerkend voor de israëlitische denkbeelden op dat punt.

Van dien tijd af wordt Saul met goddelijke ingevingen begenadigd (10:1-16). Niet lang daarna wordt een stad in het Overjordaansche door de Ammoniten in het naauw gebragt, en de oudsten besluiten naar gewoonte, hunne bondgenooten te hulp te roepen[1]. Saul gevoelt zich van hoogerhand geroepen om zich aan het hoofd te stellen, ontzet de stad[2] en wordt nu eerst in triumph naar den Gilgal geleid om daar tot koning te worden verheven.

Het is onmogelijk, eene van deze twee verklaringen aan te nemen tenzij men den god Israël's onder de historische personen doet optreden; wij zijn dus wel genoodzaakt een andere voorstelling van zaken te beproeven op grond van de situatie waarin men zich bevond. Wat Samuël met zijn boetedag stellig niet verkregen had, was de algemeene bijval van het volk. Toch had hij al de strijdkrachten van dat volk noodig, zouden de Philistijnen voor goed worden afgeslagen. Gelukte het nu, een persoon aan het hoofd te stellen die nog niet de exclusive leer der leviten vertegenwoordigde, dan zouden ook diegenen gaarne ter hiervaart opkomen die nog vasthielden aan de oude gewoonten. Samuël behoefde slechts op grootere schaal te herhalen wat indertijd Debóra had gedaan. Die prophetes had Barak opgewekt om Naphtali en zijne buren ten strijde te voeren. Saul had (waarschijnlijk tegen de Ammoniten) de blijken gegeven van zijn dapperheid en veldheersgave, en was bij het volk gezien. Hij was de aangewezen persoon, en Samuël had zeker bovendien eenige reden om te verwachten dat hij zich op den duur door hem zou laten leiden, en de populariteit, door overwinningen op den Philistijn verworven, vervolgens in de dienst der levitische beginselen gebruiken zou. Aan Samuël zou feitelijk de opperste leiding verblijven, als regter en als raadsman zoowel van den krijgsoverste als van de volksvergadering; en zij zou erfelijk worden in zijn eigen geslacht[3], opdat aan de levitische leer de beslissende invloed op de leiding van zaken verzekerd

1 De koningskeuze hst. 10:17 vv. en ook hst. 8 voegen in dit verband volstrekt niet. Evenmin hst. 11:12-14, waar de voorstelling van een (geheel onnoodige) vernieuwing van het koningschap de hand van den overwerker verraadt.
2 De cijfers in hst. 11:8 zijn blijkbaar veel te hoog.
3 1 Sam. 8:1-2. In vs. 3 kan ik slechts een bijvoegsel zien van een schrijver die naar een voldoende reden voor de instelling van het koningschap zocht.

bleef. Door overwinningen aanbevolen, zou zij optreden met oneindig meer gezag, en de kanaänitische eeredienſten te zekerder uit de volkszeden verdringen. Vereenigd door zijn godsdienst, bestuurd in haren geest, zou Israël voor goed van al zijn ellende verlost zijn en zijne buren voortaan in bedwang weten te houden, terwijl het programma der bekeeringspartij geheel verwezenlijkt werd. Men ziet, welke onberekenbare dienst Samuël aan zijn volk bewees door deze gedachte op den voorgrond te stellen, en tevens hoe hij het was die voor het godsdienstige particularisme den eersten steen heeft gelegd. Het plan was geheel gebouwd op reeds bestaande grondslagen. De volksvergadering en haar eeredienst bleven onveranderd; de legeraanvoerder Saul zou niets anders zijn dan wat Barak geweest was: het werktuig van een geinspireerden persoon, en wat Jephta geweest was: de mandataris der oudsten. De *nabi* dien men als regter raadpleegde zou zijn gezag op zijne kinderen overdragen gelijk dat in de patriarchale zeden lag. Men was van ouds gewoon, bij alle groote ondernemingen een goddelijke voorlichting te vragen, en het was slechts natuurlijk; dat in nationale aangelegenheden de nationale god de geraadpleegde was. Het eenige dus wat als nieuwigheid kon worden aangemerkt was het consolideren van den invloed der levitische overtuigingen, het erfelijk-maken van de regterlijke waardigheid als beginsel en het initiatief aan haar verleend. Samuël en elk zijner opvolgers zou de rol spelen van een soort van geestelijken Oldenbarneveld, naast wien de oudsten de souvereine Staten en Saul den Prins-kapitein-generaal vertegenwoordigden. Het was de schuld niet van den grooten patriot, dat de gebeurtenissen een anderen loop namen.

Van een man in de positie van Saul, en van zijne wapenbroeders, was het niet te verwachten dat zij zich op den duur zouden onderwerpen aan het oppergezag van den denker en spreker, die in zijn huis te Rama veldtogten ontwierp en streng de hand hield aan het voorvaderlijke gebruik der verdelging van overwonnen vijanden, ter eere van den god die de zege gaf. Had hij zich voorgesteld dat men ook in dezen gaarne bij het oude zou blijven, - de krijgsman vond het toch hard, van den zuur verworven buit in zijn geheel afstand te moeten doen, en de bloedwraak der overwonnenen tot in het oneindige te moeten vermeerderen. Ook het gezag der oudsten begon af te nemen. Wat had die volksraad tot verlossing der natie uitgerigt? Fa-

milieveten en particuliere belangen leidden, daar zeker niet minder dan overal elders in de wereld, tot verdeeldheden, en terwijl men het niet eens kon worden over de maatregelen tot behoud, kwam de vijand en bezette plaats op plaats. Hoeveel gelukkiger was Edom of Moab, waar de koning aanstonds zijn leger bij elkander had en met de geheele magt der natie voor elke stadsgemeente instond! Neen, alle magt moest vereenigd worden in de hand van het legerhoofd: souverein in plaats van den volksraad, regter in plaats van Samuël, aanvoerder gelijk tot heden in alle veldtogten, zou hijzelf kunnen beslissen in hoeverre hij raad moest zoeken bij den *nabi* of den *kohén*; en de familiehoofden zouden zich bij de behartiging van gemeentebelangen bepalen. Het koningschap werd dan ingesteld door een politieke revolutie; doordien de beweging, waartoe Samuël den aanstoot had gegeven, hemzelven te magtig werd. Intusschen had het zijne tegenstanders (vgl. 1 Sam. 10:27), die het deels met Samuël eens waren, deels de oude inrigting geheel behouden wenschten te zien. Reeds daardoor werd het koningschap verzwakt, en in Saul's laatsten ongelukkigen veldtogt zien wij den Philistijn weer op israëlitisch gebied in de vlakte van Megiddo. ‘En Saul zag het leger der Philistijnen, en hij vreesde en zijn hart beefde zeer.’ Hij miste den steun van degenen die naijverig waren op zijn gezag, en de orakelgevers, zoowel priesters als propheten, onttrokken hem hun bijstand, zoodat de magt waarmede hij ten oorlog trok stellig veel geringer was dan zij had behooren te wezen.

Voor ons bestaat er geen bezwaar om in Samuël zoowel als in Saul een opregt vaderlander, een bevorderaar der levitische denkbeelden, een man van geest en energie te zien en hun verschil van inzigten te verklaren, gelijk wij ervan ontslagen zijn, thans nog partij te kiezen tusschen de twee groote mannen Maurits en den Advocaat. Voor de israëlitische historieschrijvers stond de zaak anders: Jahwa was het die zijn volk gered had door Samuël, Saul en David. De eerste en de laatste hadden met Saul in oneenigheid geleefd; er waren verhalen in omloop die den een of den ander verheerlijkten, doch er viel niet aan te denken, dat elk hunner op zijn standpunt gelijk had gehad. Gelijk had slechts degene die den wil van Jahwa deed; en die wil, al was hij in bijzonderheden ver van onveranderlijk, was toch op elk gegeven oogenblik slechts één. Er bleef dus niets anders over dan dat men Saul in het on-

gelijk stelde zoowel tegenover Samuël als tegenover David; en dat men het koningschap verklaarde als tegen Jahwa's wil gekant, en slechts om bijzondere redenen door hem toegestaan. Gaf soms dit laatste stof tot bedenkingen, - het is eenmaal de oudhebreeuwsche leer, dat de godheid alle hinderpalen tegen haar raadsbesluit zelf gewild heeft, teneinde ze ten slotte toch als middelen tot haar doel te gebruiken. Houden wij dit in het oog, dan zullen wij de combinatie van gegevens door de oud historieschrijvers hier op nieuw moeten bewonderen. Zoo was het oorspronkelijk zeker in het belang van Saul, dat men hem een eigen goddelijke inspiratie toekende, waardoor hij aan het gezag van Samuël onttrokken werd. Om deze gevolgtrekking te vermijden werden dan door anderen de beide verhalen in hst. 10 en 19 bedacht: in het eene werd hij *nabi* ten gevolge van Samuël's zalving en de ontmoeting van een gezelschap dat in geestvervoering verkeerde; volgens het andere werden eerst zijne boden en daarna ook hij-zelf in dien toestand gebragt doordien zij binnentraden in een vergadering, die zich onder Samuël's leiding met prophetische oefeningen bezig hield. Op denzelfden grondslag rust dan ook het verhaal van den ‘boozen geest van bij Jahwa’ die den koning tegen David vijandig maakt. Evenwel is het juist deze kunst van combineren die het voor den hedendaagschen lezer onmogelijk maakt te beslissen, of Samuël zich al dan niet geschikt heeft in het onvermijdelijke, en zelf aan de instelling van het koningschap aandeel heeft genomen, en of de gebeurtenis met Agag den Amalekiet (hst. 15) soms nog vóor de verheffing van Saul tot koning heeft plaats gehad. De oneenigheid tusschen den ziener en den koning heeft aan beiden, en ook aan Israël schade gedaan. De eerste verdwijnt met zijne zonen van het tooneel (15:34-35, 25:1, 28:3); de ander, misschien de meest tragische figuur in de hebreeuwsche geschiedenis, te weinig staatsman om de middelen aan te grijpen waardoor David zijn eigen troon bevestigd heeft, stierf na den laatsten verloren slag eens krijgsmans dood, en vriend en vijand toonden door hun gedrag, hoeveel zijn volk aan hem verloren had.

Het was niet onjuist gezien van de koninklijke partij, dat slechts het eenhoofdig gezag bij magte was, het volk van anarchie, verdeeldheid en magteloosheid te verlossen. Aan den anderen kant echter verzette zich de vrijheidszin der vaderen tegen belastingen, heerediensten en krijgstucht, gelijk dat nog

heden het geval is bij de Arabieren der woestijn. De bezwaren die men tegen het koningschap had, worden in 1 Sam. 8 en Deut. 17 duidelijk genoeg opgesomd, al worden zij daar op grond van latere ondervindingen uitvoeriger beschreven dan zij misschien aan de tijdgenooten van Saul of David voor den geest stonden. Hoe zwaar zij wogen, blijkt daaruit dat, zoolang er koningen hebben geregeerd en hoe groot hun invloed nu en dan geweest is, er bij Israël schijn noch schaduw van aziatisch despotisme heeft kunnen doordringen.

IX. Het werk van David.

Het was er na Saul's dood nog ver van verwijderd, dat de monarchie als gevestigd kon worden aangemerkt. Hetgeen daaraan ontbrak was niet zoozeer de roem van onverwinnelijkheid; de aanhangers van Saul konden aan de andere partijen verwijten, dat zij door hun onderwerping te weigeren de laatste nederlaag hadden veroorzaakt. Veeleer had de nieuwe orde van zaken behoefte aan een eigen eeredienst. Wanneer Saul na den slag een altaar bouwde (1 Sam. 14:35), dan was dat niets anders dan wat elke aanvoerder, elk familiehoofd, ja iedereen kon doen wanneer het hem goeddocht. De offers daar gebragt droegen geen officieel karakter, werden niet door en ten behoeve van het verbond der twaalf stammen gevierd. De oudsten die in verzet kwamen tegen zijn gezag, konden voor als na, bij het eene of andere heiligdom of waar zij wilden, hun vergadering houden en de aloude plegtigheden vieren; daaromheen had altijd het volk zich geschaard, en op de wettigheid viel van het oude standpunt niets aan te merken. Dat er leden aan de vergadering ontbraken, kon niets ontnemen aan de bevoegdheid van hen, die opkwamen om gebruik te maken van hun regt. Uit 1 Sam. 7:15-16 zou men opmaken, dat Samuël tot aan zijn dood zijn steun leende aan die jaarlijksche bijeenkomsten; en wij herinneren ons, dat ook zij daaraan

konden deelnemen, die zich bij andere gelegenheden aansloten bij deze of gene kanaänitische godsvereering. Zelfs is het volstrekt niet onmogelijk, dat er onder de koningsgezinden waren die er een gewetensbezwaar in vonden, weg te blijven van de godsdienstoefening der natie-zelve. Zoolang echter de vergadering der oudsten niet ophield met de voorvaderlijke instellingen te handhaven, behield zij ook in het burgerlijke een glans van legitimiteit, die ten nadeele kwam van het vorstelijk gezag.

Een tweede bron van oneenigheid lag in de aanspraken der levitische geslachten, wier theorie door Samuël op den voorgrond was gesteld, doch die zelven in de schaduw waren gelaten. Wanneer alle eeredienst aan den volksgod toekwam, hoe kon hem dan een volkseeredienst aangenaam zijn waaraan ook de zoodanigen deel namen, die te huis of aan bedevaartplaatsen andere goden aanbaden? Zoowel Samuël als Saul hadden verzuimd gebruik te maken van deze consequente gedachte, en de eeredienst daarnaar te hervormen. De een gaf zijne uitspraken als propheet van Jahwa; de ander raadpleegde nu en dan een *kohén* als wigchelaar, maar geen van beiden deed een poging om de bediening der nationale offers in handen der leviten te leggen. En toch waren dezen gewoon, overal elders waar het op vereering van Israël's god aankwam, den toon aan te geven, en zelfs als tusschenpersonen tusschen hem en het publiek op te treden. Wat Saul stellig veel kwaad heeft gedaan, was het bloedbad van de priesters te Nob 1 Sam. 22, waardoor de geheele stand en godsdienstige partij zich gekrenkt moest gevoelen. Aan het einde van zijn loopbaan was het hem onmogelijk, orakels te verkrijgen van priester of propheet, en moest hij in een van de holen van En-Dor een doode doen oproepen door een inlandsche tooveres, eene van degenen tegen wie hij vroeger op Samuël's vermaning vervolgingen had ingesteld.

In de derde plaats bleef nog steeds de aloude klove bestaan tusschen Israël en Juda, den magtigen stam van het Zuiden, die waarschijnlijk regtstreeks uit het Sinaïschiereiland in Palaestina was gedrongen, en door de Doode zee en het overige volk aan twee kanten gedekt, in zijne veten met het Zuiden en Philistaea zoowel als in zijne betrekkingen met Moab en Edom zijn eigen weg was gegaan. In het lied van Debóra niet eens genoemd, werd hij in het Noorden naauwelijks onder de stammen medegerekend. Voor het kleine Benjamin naast

hem kan hij niet wel hooge achting hebben gekoesterd[1]; en vooral als voorvechter tegen de Philistijnen, zijne oude vijanden, kende hij zich eer het regt toe op de koninklijke waardigheid dan aan zijne noordelijke buren. Hij had zich door zijn dapperheid weten vrij te houden van den vijand; zou hij dan nu moeten optrekken onder 't bevel van iemand uit een stam die philitijnsche bezettingen in zijn midden dulden moest? Reeds van den beginne moet er in het Zuiden ontevredenheid tegen het nieuwe hoofd hebben bestaan, al was het dat vele anderen het belang van den stam in de aansluiting aan zijne noordelijke broeders vonden. En het ontbrak, na de eerste heldendaden vooral, zeker niet aan dappere mannen, die zich getrokken gevoelden door den roem van den kloeken Benjaminiet en hem ten oorlog volgden. Daaronder behoorde David van Betlehem, omtrent wiens betrekking tot Saul wij uitvoerige berigten bezitten, aantrekkelijk als altijd door den verhaaltrant onzer zegslieden, doch die men niettemin als altijd met groote voorzigtigheid gebruiken moet[2]. Dat hij zich reeds vroeg begon te onderscheiden, is bij zijne groote gaven waarschijnlijk, en daaraan had hij de gunst te danken waarin hij bij den koning stond. Dat hij later in ongenade viel, zou ik daaraan toe-

1 Of de verbondsexecutie Rigt. 19-21 historisch is, en niet veeleer een verdichting van Saul's vijanden met of zonder historischen grond, zou ik sterk betwijfelen. Verdacht is, dat juist Gibea, de stad van Saul, daar beticht wordt van een schandelijke daad, bijna even erg als die van Sodom, waarin zij gestijfd wordt door Benjamin, en waartegen het geheele volk opkomt, met Juda voorop, en de stad verdelgt! Ook de zeshonderd man, van den geheelen stam overgebleven, geven aanleiding tot verdenking. - Overigens kan de zwakheid van Benjamin mede hebben bijgedragen om de keus van Samuël op Saul als aanvoerder te vestigen. Ephraïm of Juda zou ligt te veel overwigt hebben verkregen en de afgunst sterker hebben gaande gemaakt.

2 Hoe hij bij Saul gekomen is, valt niet meer in bijzonderheden te beslissen. Het verslaan van Goliat uit Gat 1 Sam. 17 wordt 2 Sam. 21:19 zeker meer naar waarheid aan Elhanan uit Bethlehem toegeschreven, een berigt waaraan de Statenvertaling (niet de grieksche en Luther) door een wonderlijke textverdraaijing vruchteloos zoekt te ontkomen. - 1 Sam. 16 doet Saul David ontbieden om als wapendrager en harpspeler dienst te doen. Daarentegen in het volgende hoofdstuk komt hij toevallig als bode in het kamp. Vs. 31-39 hebben wij een geheel gesprek tusschen hem en Saul, terwijl deze in vs. 55 en 58 nog eerst vragen moet wie deze is, dien hij ziet uittrekken en na de overwinning bij zich ontvangt. Nog is merkwaardig de naam van Jerusalem in vs. 54, een stad waarheen David eerst eenige jaren later gekomen is; men bewaarde toch niet de afgehouwen hoofden, ingebalsemd op de wijze der Nieuwzeelanders!

schrijuen, dat hij gebruik maakte van zijn toenemende populariteit om verraad tegen zijn vorst te plegen. Natuurlijk is het Saul die het bij onze verhalers ontgelden moet; doch al weten wij niet al de omstandigheden, - zooveel blijkt genoeg, dat deze een ruwe maar ronde krijgsman, de ander daarentegen, evenals de Jakob der legende, volgens onze begrippen een hoogst dubbelzinnig karakter was. Of Samuël inderdaad heeft bijgedragen om bij David het denkbeeld op te wekken van Saul te vervangen op den troon, is geheel onzeker. Het lag duidelijk op den weg der latere vereerders van zijn huis, hem dezelfde goddelijke sanctie te verleenen die vroeger was toegekend aan Saul, en hem met den hervormer in aanraking te brengen. Doch indien de oude regter zich gevleid heeft dat deze de man zou zijn om zijne denkbeelden te verwezenlijken, dan liet hij zich mogelijk door tegenzin tegen Saul vervoeren, doch hij had zich niet schromelijker kunnen vergissen in den persoon. In al zijne daden toont de scherpzinnige Judaïet, dat hij nooit voornemens was een ander oordeel te volgen dan dat van zijn eigen schrander brein. Aan het kleine hof te Gibea was hij genoeg in de gelegenheid om den stand en de kansen der verschillende partijen naauwkeurig te leeren kennen, en nooit heeft hij geaarzeld om zijne plannen door te zetten ook ten koste van degenen aan wie hij de grootste verpligting had, laat staan, ontschuldigen onder den voet te treden. Wanneer hij genoodzaakt is voor den toorn van zijn koning de wijk te nemen, begint hij aanstonds een vrijbuitersleven als dat van Jephta, brengt zijne ouders bij Moab in veiligheid, gaat in dienst van den philistijnschen koning te Gat, en doet het bij dezen voormen alsof zijne strooptogten, tegen vreedzame bevolkingen aan den rand der woestijn ondernomen, veeleer gekeerd waren tegen zijn eigen stam (1 Sam. 27); met wien hij intusschen wèl zorgt op vriendschappelijken voet te blijven (30:26 vv.). Zelfs gaat hij zoover van met zijne nieuwe vrienden tegen Israël ten oorlog te trekken, wel wetende zeker, dat het wantrouwen der andere philistijnsche vorsten hem in tijds verhinderen zou, zich bij zijn eigen volk onmogelijk te maken (hst. 29).

Na den dood van Saul is, ten gevolge van dat alles, zijn positie zoo gunstig mogelijk. Hij kan in vrede te Hebron komen wonen, en wordt daar aanstonds door de oudsten van Juda tot koning verheven. Immers de verhouding tot de Philistijnen eischte een hoofd; en kon dit iemand zijn die met den

volksvijand persoonlijk bevriend en tevens een geduchte strijder was, - des te beter om den oorlog van dien kant voorshands te doen ophouden. Die tijdelijke vrede was tevens datgene waaraan David behoefte had, want de burgeroorlog stond voor de deur. Hij had te Hebron eindelijk het vaste punt gewonnen van waar zijn verovering van het hoogste gezag behoorde uit te gaan, den regtstitel die hem tot evenknie van zijn mededinger maakte. Abner toch, de neef en veldheer van Saul, gevoelde geene roeping om zijn hooge bediening aan een volgeling van David af te staan, en had Esbaäl[1] den zoon van zijn bloedverwant en meester tot koning uitgeroepen. David voerde den strijd met voorzigtigheid: niet hij stelde zich aan het hoofd van zijn leger, maar hij liet die taak over aan zijne magtigste aanhangers, het huis van Zeruja, Joab en zijne broeders. Dat Abner van den beginne bevreesd was voor den koning van Juda, blijkt uit het feit dat hij zijn eigen vorst niet in Gibea of ergens in Ephraïm, maar in het Overjordaansche deed resideren, van waar in geval van tegenspoed de vlugt naar den vreemde niet moeijelijk viel. Intusschen was het ver van onmogelijk dat het huis van Saul zich op den duur in het Noorden handhaafde, en ware Abner zijn meester getrouw gebleven, dan ware alligt reeds toen de klove tusschen Juda en Israël voor goed gevestigd, die wij na Salomo's dood tusschen Rehabeam en Jerobeam op nieuw zien ontstaan. Doch de eenige die zijn eigen belang geheel begreep was David; hij wist van elke oneenigheid tusschen anderen partij te trekken, en zorgde dat de blaam van elken moord die in zijn voordeel werd gepleegd op anderen neerkwam[2], tegen wie hij daarna als de wreker van zijne eigene tegenstanders kon optreden; terwijl hij zich tevens ontsloeg van alwie gevaarlijke aanspraken hadden op zijne dankbaarheid. Door deze conciliante politiek bragt hij het ten laatste zoo ver, dat de oudsten van 1sraël,

1 Aldus luidt de naam 1 Chron. 8:33; in de boeken van Samuël heeft men aanstoot genomen aan den ‘man van Baäl’ en hem in Isbóset (man der schande) veranderd, gelijk Meribbaäl (1 Chr. 8:34) tot Mephiboset is geworden.

2 De klassieke plaats waaruit men zijn toeleg leert kennen in 2 Sam. 3:28-39. De wijze waarop David zelfs den schijn wist aan te nemen van piëteit voor Saul's familie (2 Sam. 1, 4, 9, 21), terwijl hij ze toch op alle wijzen onschadelijk maakte, heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven tot de verhalen van zijn persoonlijke vriendschap met Jonatan, die minstens overdreven zijn en stellig niet voor het doorzigt van den laatste zouden getuigen.

ziende dat verdere tegenstand nutteloos was en David zich beijverde om hun gevoel te sparen, hem op hunne beurt kwamen huldigen aan het heiligdom van Juda-zelf, en hun de vernedering van overwonnelingen niet behoefde te worden opgelegd.

David was er dus in geslaagd, te bewerken dat het geheele volk hem tot opvolger van Saul verkoos. Zijne zaak was het nu verder, te zorgen dat zijn koningschap een andere beteekenis verkreeg dan dat van zijn ongelukkigen voorganger. Hij wist te goed, met welke gevaren deze te worstelen had gehad, en te Hebron ontbrak het hem niet aan tijd om zijn plan van handelen te ontwerpen. Drie dingen had hij vooral te doen indien zijn troon op hechter grondslag zou rusten dan voorheen. Door den bijval der oudsten aan het roer gekomen, moest hij zich onafhankelijk maken van elke verandering die hun oordeel mettertijd kon ondergaan, en zijn magt in aller oogen doen schitteren als den regtmatigen prijs zijner persoonlijke verdiensten. Aanvankelijk in de hoogte gebragt door den onderlingen naijver der stammen, moest hij een standpunt kiezen buiten den strijd, en dien zooveel mogelijk tot zwijgen brengen. Eindelijk, en vooral, had hij te zorgen voor een eigene, koninklijke en nationale eeredienst.

De wijze waarop hij dat alles heeft weten te bereiken, en de bestaande toestanden dienstbaar te maken aan de vestiging van een krachtige dynastie, stempelt hem tot den grootsten staatsman dien het israëlitische volk ooit heeft voortgebragt. Wij zullen zijne misdaden daarom niet verontschuldigen, noch van Nisard de leer aannemen dat er voor politieke geniën een andere zedewet dan voor gewone menschen zou bestaan. Doch met dat al bewonderen wij den meester, die zijn taak en zijne gegevens zoo juist waardeerde, en die zijn heil in dezelfde rigting zocht waarin het heil van zijn volk gelegen was. Eerst David heeft in waarheid een israëlitischen staat gesticht, de onmisbare kweekplaats van dien israëlitischen geest, waarvan wij den magtigen invloed nog heden op elk gebied der beschaving ondervinden.

In het midden tusschen Juda en Ephraïm, in het stamgebiedzelf waar Saul zijn zetel had gehad, had zich een deel der oude bevolking van Palaestina tot hiertoe staande gehouden. De positie van Jebus was voor de toenmalige krijgskunst bijna onverwinnelijk; en hoewel de bewoners niet anders verlangden dan met hunne buren in vrede te leven, moest hun onafhankelijk bestaan te midden van het israëlitische land den ijverigen

leviten een gedurige ergernis zijn. Een eigenlijk verdrag gelijk met de Gibeoniten schijnt er met de Jebusiten niet te hebben bestaan. David-zelf maakte zich van hun burg meester, zonder hen daarom naar oudvaderlijk gebruik uit te roeijen, en nam zijn zetel op dat sterke punt, dat hij wèl zorg droeg David's stad te doen noemen[1] en met nieuwe werken te bevestigen. Hij had zich daarmede den roem verworven van Israël's voorvechter, zich losgemaakt van het voorvaderlijke Betlehem, van Hebron zijn vroegere residentie, van het patronaat zijner vrienden en den naijver van het Noorden tegen Juda. Hij had bij geen van de twee magtige mededingers, bij Juda noch Ephraïm zijn woning gekozen en steun gezocht, en de stam van Saul kon zich niet beklagen dat de konigszetel uit zijn midden verwijderd was.

Terwijl er dus gezorgd was voor een hoofdstad van het vereenigde Israël, was ook de plaats voor de zoo noodige koninklijke eeredienst aangewezen. Het was niet raadzaam, al ware het doenlijk geweest, bij den volksraad aan te dringen, dat hij zijn eeredienst naar David's stad verplaatsen zou. Die eeredienst was in haar wezen republikeinsch, en zou herinneringen levendig houden die niet in het belang waren van de davidische dynastie; ook zou de invloed der levitische priesters haar voortdurend hebben tegengewerkt. Van dezen invloed kon David voor zijn eigen doel gebruik maken. Hij stond van vroeger met de priesters van Nob in betrekking, en Ebjatar, de laatst overgeblevene van dat geslacht, had als orakelgever bij hem een toevlugt gevonden. Waar hij een priesterlijke

1 De naam Jerusalem schijnt eerst later, misschien wel met toespeling op den naam van Salomo, aan de geheele stad (den burg + de stad in de laagte) te zijn gegeven. יְרוּ van den wortel יָרָה ‘werpen’ zou een ‘worp’, vervolgens een geworpen lot of het daardoor aangewezen aandeel land (vgl. חֵלֶק en גּוֹרָל) beteekenen; in 't Engelsch zegt men nog *a lot of ground*. Wat שָׁלֵם betreft, kunnen wij de vraag naar den laatsten vocaal hier buiten behandeling laten; in allen gevalle is Jerusalem een naam van goede voorbeduidenis en beteekent ongeveer hetzelfde als ons ‘Vreeland.’ Vgl. ook den stadsnaam Jeruël ‘Godsland’, en den vrouwenaam Jerusha (2 Kon. 15:33) ‘Woestland’, waarbij ons dadelijk de meer bekende vrouwenaam Izebel (‘Zonderwoning’) invalt. Mogelijk heetten die beiden naar de plaatsen waar zij (b.v. op reis) ter wereld waren gekomen; of moet men ons ‘Tesselschade’ vergelijken?

eeredienst stichtte, behoorde Ebjatar aan het hoofd te staan. Daarnaast was er behoefte aan een element waaraan een nationale beteekenis kon worden toegekend; en kwam het eerst in aanmerking de heilige ark uit Silo. Deze was als onschendbaar heiligdom in den strijd met de Philistijnen beroemd geworden, en daarna, waarschijnlijk omdat men er zelf bevreesd voor was[1], aan het geslacht van Abinadab in het oude gebied der Gibeoniten toevertrouwd. David bragt haar in feestelijken optogt naar zijne stad, en sloeg voor haar een tent op; immers bij de nationale godsvereering was men wel aan een tent doch niet aan een tempel gewoon, en een verstandig hervormer weet, hoeveel dergelijke uiterlijkheden bij de menigte te beteekenen hebben. Doch bij die ark behoorde insgelijks een priesterlijk geslacht, en inderdaad zien wij dat er naast Ebjatar een tweede priester Sadok wordt aangesteld, waartoe de aanleiding moeijelijk in iets anders dan in diens vroegere betrekking tot de ark kan gezocht worden. De vraag is alleen, of die betrekking van Silo dan wel van het huis van Abinadab te Kirjat-Jearim dateerde. De berigten die wij bezitten knoopen beurtelings Sadok en Ebjatar aan het geslacht van Eli vast. Van Ebjatar weten wij bepaald dat hij veeleer tot een familie behoorde voor wie niet de ark maar de ephod het symbool der godheid was; en wat zijn ambtgenoot aangaat, uit 1 Sam. 3:35-36 blijkt, dat er een tijd is geweest toen men er niet aan dacht, den éénen hoogepriester (nakomeling van Sadok) voor een afstammeling van Eli te houden. Er blijft slechts dit over, dat wij Sadok tot Abinadab terugbrengen; de Ahio zoon van Abinadab in 2 Sam. 6:3 zal dan ook dezelfde zijn die (met een kleine variant als Ahia) 1 Sam. 14:3, vgl. 18, ten onregte als Siloniet wordt voorgesteld. Er lag toch altijd iets bedenkelijks in het overdragen der ark van de eene priesterfamilie op de andere, en in de wijze waarop deze laatste hare waardigheid verkregen had. Toen eenmaal de Sadokiten den eersten rang hadden verworven, was het voor hen hoogst wensche-

1 De epidemie door de ark te weeg gebragt 1 Sam. 5 en 6 herinnert aan de gouden kist in den babylonischen tempel, die door een romeinsch soldaat geopend werd en waaruit de pest voortkwam, Jul. Capitol. v. Veri c. 8; vgl. Ammian. Marcellin. XXIII, 6, § 24, die van een enge opening spreekt waarin de geheimenissen der Chaldaeërs waren. Die geheimenissen zijn zeker de mystieke bron der levengevende en verdelgende goddelijke natuurkracht: uit een soortgelijke kist bij de Aegyptenaren groeijen daarentegen boomen.

lijk, door een aangenomen afstamming van Eli het voorkomen aan te nemen van een priestergeslacht waarvan de waardigheid hoogerop moest gezocht worden. Een homo novus ziet alspoedig naar een stamboom en familieportretten uit.

De ark was tot heden blijkbaar geen volkseigendom geweest, noch stond zij in eenig verband met den sinaïtischen ritus, maar behoorde bij de locale eeredienst te Silo. Dat men ze in Samuël's tijd tegen den vijand medenam, was de daad van hen die, gelijk de familie van dien propheet, een bijzondere devotie tot haar hadden. De toewijding aan den god Israël's had zij te danken aan de levitische rigting, die alle eeredienst aan hem opdroeg, en alles aanhield wat niet met zijn zedelijk karakter in strijd was. Van daar dat de ark, toen de Philistijnen haar uitleverden, als privaat voorwerp van vereering behandeld werd. Niemand denkt eraan, haar in een centraal heiligdom te plaatsen. Er was niet eens een centraal heiligdom; zelfs niet de Gilgal, waar men Saul tot koning had gemaakt, kon op dien rang aanspraak maken, want de volksvergadering kwam evenzoo bijeen te Mispa, te Bet-El, te Sichem, al naar de gelegenheid medebragt. Dat Silo als zoodanig zou beschouwd zijn, beweert alleen het boek Josua, natuurlijk omdat de ark daar gestaan had[1]. Ook komt de ark nergens bij groote gelegenheden als de inhuldiging van koningen te pas, en de volksraad vergadert nooit daar waar zij bewaard wordt[2]. Men geeft haar zelfs aan een geslacht in het Gibeonitische, en later nog eens (2 Sam. 6:10) aan een familie uit het philistijnsche Gat in bewaring. Alles toont dat zij vóor David geen officieel, algemeen-israëlitisch karakter heeft bezeten. Toch was er geen heilig voorwerp waarmede zoo groote nationale herinneringen verbonden waren. Daarbij kwam, dat de eeredienst der volkshoofden, zonder eenig beeld of symbool, niets bezat om daartegenover te stellen; terwijl het toch van gewigt is voor wie de volksmassa winnen wil, dat hij haar iets zigtbaars kan aanbieden om zich aan te hechten. Dat zigtbare was hier

1 Gen. 49:10 slaat duidelijk op David's koningschap te Hebron ‘totdat hij te Silo komt’ en de stammen hem huldigen. Van Silo namelijk dateerde de roem en magt van Samuël 1 Sam. 3:20-21. 4:1.

2 Rigt. 20:27*b*-28*a* is kennelijk een onhandige interpolatie. Op ‘En de kinderen Israëls vraagden Jahwa’ (vs. 27*a*) moest volgen wat in vs. 28*b* staat: ‘zeggende: Zal ik nog meer uittrekken enz.’ De reis van Mispa naar Bet-El (?) vs. 18 en 26 is blijkens vs. 1 en 23 insgelijks overbodig.

niet een beeld (waartegen zich de strengste leviten zouden hebben aangekant), maar een voorwerp dat in verschillenden zin kon verklaard worden. En nu men op nieuw tegen de Philistijnen uitrok, had men het voordeel van te weten, dat juist de godheid van de ark dien vijand te magtig was. Alles vereenigde zich om de keus van David te regtvaardigen. Dat hij de ark tot godsdienstig middelpunt verhief, was een even geniale greep als dat hij Jerusalem tot koningszetel had genomen. Daarbij liet hij al de plaatselijke eerediensten onaangeroerd, en kon gerust den tijd afwachten waarop de centrale godsvereering van voorheen, in aanzien meer en meer gedaald, geheel in onbruik zou geraken. Of die nog hier en daar gevierd is. wordt ons niet gemeld; naar alle waarschijnlijkheid mogen wij haar althans bij de volksvergadering te Sichem, ter inhuldiging van Rehabeam bestemd, vooronderstellen; en in Num. 16 heb ik elders de sporen aangewezen van een geschil tusschen hare voorstanders en die der davidische instelling.

Hetgeen Salomo voor de eeredienst deed was slechts de voltooijing van hetgeen David begonnen had. Hij plaatste de ark in een tempel van tyrisch maaksel, waarvan menig onderdeel voor israëlitische beschouwers geene de minste beteekenis had. De runderen, de granaatappels, de kerubim, de twee zuilen voor den ingang zijn phoenicische (en assyrisch-babylonische) heilige zinnebeelden, waarvan het niet blijkt dat zij door de jerusalemsche priesters ooit als iets meer dan versiersels zijn beschouwd. Eerst veel later zocht men daarin, gelijk in de overblijfsels der oude literatuur, allerhande mysteriën.

De wending, door David aan den israëlitischen staatsvorm en staatsgodsdienst gegeven, is een monarchale revolutie geweest. Wat zich in het bijzondere leven allengs ontwikkeld had, de instelling van een priesterlijk heiligdom waartoe de menigte ter bedevaart ging, dat werd door een stoute daad in het midden der nationaliteit geplaatst om de voorvaderlijke offerdienst van den volksraad te verdringen. Er was in de nieuwe orde van zaken geen element dat niet uit het verleden was opgenomen; alleen de verhouding en het verband dier elementen was met het verleden geheel in strijd. David was wijs genoeg om niets te willen scheppen uit het niet, maar ook om alles op meesterlijke wijze aan zijne bedoelingen dienstbaar te maken. De oude volkseeredienst was die van het israëlitische

verbond; die van David had betrekking op de ondeelbare monarchie waarin dat verbond moest veranderd worden[1]. Gelijk hij den volksraad door zijn regering overbodig maakte, deed hij hetzelfde met de sinaïtische offergebruiken door de instelling te Jerusalem. Deze behield nog lang haar koninklijk karakter. David en Salomo zegenen het volk bij de wijding van het draagbare en het blijvende heiligdom (2 Sam. 6:18, 1 Kon. 8), en gedurende den geheelen koningstijd is de hoogepriester niets meer dan de voorzitter van het priestercollegie, in wiens plaats onder Hizkia (2 Kon. 19:2) zelfs ‘de oudsten der priesters’ genoemd worden. Hoe zich de priesterlijke magt en leer in dien tijd en vervolgens na de ballingschap ontwikkeld heeft, is een belangrijk vraagstuk, doch dat buiten het bestek van dit opstel ligt. Slechts zal het noodig zijn, dat wij in David's werk de kiemen aanwijzen van hetgeen zich later vertoonde.

Allereerst was daarin geen vaste plaats aangewezen aan de persoonlijke inspiratie. Het gevolg was, dat men de zoogenaamde propheten van Jahwa niet kon terughouden van een, dikwijls scherpe, oppositie tegen het koningschap en de priesterlijke eeredienst. Onder hen bleven de oude begrippen van burgerlijke en godsdienstige gelijkheid bij voortduring ijverige verdedigers vinden. Hetgeen in latere eeuwen, onder andere omstandigheden en gedaanten, zich vertoonde als de wedstrijd tusschen Sadducaeërs en Pharisaeërs, dat was onder de koningen reeds in beginsel voorhanden in dien der priesters en der propheten. Die wedstrijd ware onder de koningen ligt tot vijandschap geworden, zoo niet de beide partijen te strijden hadden gehad tegen denzelfden vijand, dien David niet had aangetast: het kanaänitische element in de plaatselijke eeredienſten. Alom in het land waren de oude heiligdommen in wezen gebleven, en velen weigerden hardnekkig ze in den geest van Samuël van antilevitische bestanddeelen te ontdoen. De betrekkingen tot het buitenland, onder de koningen veelvuldiger dan ooit te voren, bragten vele vreemdelingen naar Palaestina, als kooplieden, kunstenaars en huurbenden, en dezen konden

1 Men lette op de belastingdistricten van Salomo 1 Kon. 4, waarbij van de oude stamdistricten geheel wordt afgezien Overigens moet men hoogst voorzigtig zijn met de berigten omtrent de pracht van dien vorst; in de ballingschap en later schijnt het voorbeeld der babylonische koningen en hunner opvolgers op de verbeelding der Israëliten gewerkt te hebben.

niet anders dan tot versterking van het niet-israëlitische in zeden en begrippen bijdragen. Daartegen kantten zich propheet en priester, elk op zijne wijze. Wat de eerste zich voorstelde dat gedaan moest worden, leeren wij uit het oudste gedeelte der wetgeving die aan Moses wordt toegekend, het Verbondsboek Ex. 20:22-23:33. Daar is geen sprake van een centraal heiligdom: 'aan elke plaats', stond er[1], 'waar gij de gedachtenis van mijnen naam stichten zult, zal ik tot u komen en u zegenen.' Met een altaar van aarde of onbehouwen steenen moet de god Israël's op voorvaderlijke wijze worden vereerd; van het koperen aan den tempel en van de trappen daaraan wil de wetgever niet weten. Verboden zijn metalen afgodsbeelden, opgerigte steenen en alwat van de oudere bevolking afkomstig is; met deze laatste mag men geen verbond sluiten, maar moet geduldig afwachten tot Jahwa-zelf ze door ziekten langzamerhand zal hebben uitgeroeid. Van de echt-israëlitische godsvereering wordt tevens een schets gegeven. - De priesters daarentegen, praktisch als elke klerezie, begrepen meer en meer, dat het kwaad met woorden niet te verhelpen was, en dat het door de locale eeredienſten in stand werd gehouden. Het eenige middel daartegen zou zijn, alle eeredienst naar den jerusalemschen tempel bijeen te trekken; een denkbeeld dat ten laatste in de deuteronomische wetgeving is uitgewerkt, en door koning Josias, zoover zijn magt strekte, met geweld ten uitvoer gelegd. Met dat al is Deuteronomium (of liever de kern van dat boek, zie hierboven I bladz. 7) gebaseerd op het Verbondsboek, en onder medewerking van propheten tot stand gebragt; b.v. Deut. 18:15 vgl. 2 Kon. 22:14. Men was tot een vergelijk gekomen: de priesters hadden van hun werkzaamheid als orakelgevers afstand gedaan en waren enkel bedienaars van het heiligdom gebleven; daarom zien wij ook den opperpriester met anderen in een officiële aangelegenheid een godspraak vragen aan een prophetes.

Voorts mag men niet uit het oog verliezen, dat niet alle propheten dezelfde begrippen waren toegedaan. Niet alleen de levitische maar ook de kanaänitische en allerlei halfslachtige werden door geinspireerden gepredikt, en de meesten hadden hunne aanhangers. Ware nu de staatseenheid met evenveel

1 Blijkens de syrische en jerusalemsche aramesche vertalingen. De gewone lezing is uit Deut. 12:11 en derg. plaatsen ontstaan.

kracht en beleid gehandhaafd als zij door David aanvankelijk bewerkt was, dan zou de strijd der beginselen stellig veel ligter ten voordeele der eenheid van eeredienst in den geest, van Deuteronomium beslist zijn. Dan reeds David-zelf was niet bij magte, het moeijelijke werk der verzoening van stammen en partijen te voltooijen, en zijne twee opvolgers haalden den monarchalen teugel te forsch aan voor een volk met herinneringen als die van Israël. De oude kloof tusschen Juda en Israël barstte daarom dadelijk na Salomo weer open, en het kwam tot een scheuring in twee koningrijken. De noordelijke dynastiën zochten in een gemengden godsdienstvorm, zonder leidend beginsel maar volgens de neigingen der menigte, haren steun; haar rijk was een rijk als vele andere, de speelbal van baatzuchtige partijen; tot onberekenbaren schade voor het volk dat zich van David en Jerusalem had losgemaakt.

Hadden Salomo en de volgende koningen op de eens gelegde grondslagen met dezelfde wijsheid voortgebouwd, dan had zich van den Euphraat tot aan de beek van Aegypte een rijk kunnen vestigen, krachtig genoeg om aan Assyrië en Aegypte het hoofd te bieden. Thans echter werd de meerderheid in Israël onttrokken aan de vereenigende kracht van Jerusalem, en werd het eene deel van het volk na het andere de prooi der veroveraars uit het Oosten. Daarentegen bood juist die scheuring de gelegenheid om bij ondervinding te leeren, hoeveel dieper de blik van David was geweest dan die van Jerobeam. Het rijk van den laatste toonde wat er zonder David van de geheele natie zou geworden zijn: het hing af van een onbestendig evenwigt tusschen monarchie en heerschappij der hoofden, nationale en kanaänitische overleveringen, en bezweek zonder iets na te laten[1]. Juda van zijnen kant was niet slechts bijna even magtig als het zooveel vruchtbaarder en volkrijker Noorden, maar heeft meer dan drie eeuwen lang onder hetzelfde stamhuis voortbestaan, en zijn mededinger vele jaren overleefd. En toen het volk in ballingschap werd weggevoerd, nam het een schat van gedachten met zich, vruchtbaar genoeg om het aanzijn te geven, eerst aan een vernieuwd volksbestaan en daarna aan

1 Zoodat de Engelschen zich nog steeds verwonderen, waar ergens ‘de tienstammen’ gebleven zijn. De vraag is niet moeijelijk te beantwoorden: zij zijn zamengesmolten met de volken in wier midden zij door de Assyriërs waren verplaatst.

drie godsdiensten vol levenskracht, het Jodendom, het Christendom en den Islâm.

X. De Leviten en de geschiedkunde.

Het levitische priesterdom was door een omwenteling aan het hoofd der centrale eeredienst gekomen. Naarmate het in aanzien toenam, werd de herinnering aan die omwenteling. gelijk het overal gaat, meer en meer een onaangename. Geen geestelijkheid, die niet hare aanspraken trachtte te gronden op hooger dan menschelijk gezag, en haren oorsprong af te leiden uit een loop van gebeurtenissen, waarin een bijzondere goddelijke voorzienigheid zou zijn op te merken. Wat men bij andere volken en in andere tijden poogde te bereiken door een beweerde afstamming van goden en heroën, door apostolische successie van bisschoppen en dergelijke theoriën, dat moest in Israël gezocht worden op den weg der menschelijke geslacht rekening. Het aristokratische beginsel heerschte bij den Israëliet gelijk bij den Arabier. Zouden de tempelklerezie en hare standgenooten in de andere steden den hoogsten rang innemen, dan moest de geheele stand zoo oud wezen als het israëlitische verbond niet alleen, maar als het israëlitische volk. De scheiding tusschen leviten en leeken, zoowel als de geheele tempeldienst, moest reeds van Moses dateren; en ook voor dien tijd moest Levi reeds een afzonderlijke stam zijn geweest.

Dit laatste schijnt reeds in den Rigtertijd te zijn verkondigd, omdat de levitische partij iets beters wilde zijn dan de volksmenigte, en hoogstens de nomadiserende Simeoniten als hare verwanten erkende, onder wie de godsdienst der woestijn het minst door palaestijnsche gewoonten verontreinigd was. De ‘kinderen der bekeering’ werden dus in de nakomelingen van een man Levi veranderd, wien een plaats onder de zonen van Jakob-Israël werd aangewezen, en wel tusschen de oudsten, Ruben, Simeon en Juda in. Om nu de telling van twaalf stammen niet in verwarring te brengen, vond men het middel gereed in de za-

menvatting van Ephraïm en Manasse onder denzelfden stamvader Joseph.

De jerusalemsche levitenfamilie was hiermede niet tevreden. Om een oude autoriteit te hebben voor hare hoogere waardigheid in vergelijking met de leviten aan de locale heiligdommen, kende zij zich zelf een eigen stamvader Aharon[1] toe, dien men zoo digt mogelijk bij Moses bragt door hem tot diens broeder en tolk te verheffen. Dat het nationale priesterschap aan dien stamvader reeds bij den Sinai zou zijn toegekend, sprak vanzelf. De volgende leden der genealogie herinneren aan verscheidene personen uit de geschiedenis der ark kort voor David. Nadab en Abihu (d.i. 'de vader van hem') aan Abinadab den familievader te Kirjat-Jearim, bij wien de ark in bewaring was geweest, 1 Sam. 7; Eleazar aan diens zoon, den eigenlijken bewaarder van het heilige symbool; Pinehas was de naam van een zoon van Eli, van wien nakomelingen bekend waren (1 Sam. 4:19). De overige namen in de levitische genealogie zijn van denzelfden aard als overal elders in Israël: collectiva als Kohat ('verzameling'), stam- en geslachtsnamen als Korach (Gen. 36 als edomitische stam vermeld), plaatsnamen als Hebron, betrekkingsnamen als Ishar ('olie'; de zonen der olie zijn degenen die met de zorg voor de olie zijn belast). Men kon niet anders dan ook Moses en den ephraïmitischen Samuël onder de kinderen van Levi opnemen. Evenzoo was het noodig, aan de levitengeslachten buiten Jerusalem van ouds een minderen rang toe te kennen. Dit nam niet weg, dat elke Leviet die van buiten kwam en in den tempel een bediening zocht, daar welkom werd geheeten, en zijne nakomelingschap aandeel verkreeg aan het hooge aanzien dat de centrale boven elke locale eeredienst genoot. De nieuwe familie smolt allengs zamen met de Sadokiten, bij wie zij zich had aangesloten, en nam deel aan de meer en meer zamengestelde tempelplegtigheden, terwijl de lagere bedieningen, als de reiniging der heilige voorwerpen, het slagten der offerdieren, enz., werden overgela-

1 Mogelijk, volgens Redslob's vernuftige gissing, slechts een vloeijender uitspraak van הארון 'de ark'; zoodat de jerusalemsche priesters eerst als 'kinderen der ark' bekend stonden. Een woord dat eigennaam wordt, neemt ligt een eigen weg in de uitspraak (of blijft) omdat men de eerste beteekenis vergeet. In verhalen als Ex. 33, waar men Aharon verwachten zou, wordt hij niet eens genoemd.

ten aan de Netinim, de door Salomo en zijne opvolgers aan den tempel ‘geschonkenen’. Nog in Deuteronomium is er niets bekend van een scheiding tusschen priesters in engeren en leviten in ruimeren zin. Zij is eerst het natuurlijke gevolg geweest van de omstandigheden bij Josias' hervorming, hoewel die op grond van datzelfde wetboek ondernomen werd. Men had daar (Deut. 18:6-8) liberaal genoeg aangenomen, dat de Leviet die zijn erfdeel verkocht om naar Jerusalem te verhuizen, den koopprijs voor zich zou houden en toch aandeel hebben aan tempelinkomsten en altaardienst gelijk de anderen. Dat hier geheele gelijkstelling bedoeld wordt, blijkt uit vs. 1, waar levitische priesters en leviten met elkaar worden vereenzelvigd. Doch nu werd de hervorming met geweld ingevoerd: de locale leviten kantten zich met het volk daartegen aan, en beriepen zich op de oudheid hunner instellingen. Waren zij vrijwillig overgekomen, dan zou de wet waarschijnlijk zonder bezwaar zijn toegepast. Nu echter stuitte het den jerusalemschen priesters tegen de borst, die onwillige broeders even rein als zich zelven te achten, en daaruit laat het zich verklaren, dat men hun wel het wettige onderhoud toekende, maar hen van de altaardienst verwijderd hield (2 Kon. 23:9). Nog geen halve eeuw later dringt Ezechiel (44:10 vv.) erop aan, dat de leviten van buiten (door hem ten onregte als afgodendienaars gebrandmerkt) de lagere bedieningen, en alleen de Sadokiten het eigenlijke priesterschap zullen waarnemen. Wij zijn dus wel genoodzaakt, de tegenwoordige levitische geslachtlijsten en de daarmede in verband staande voorstellingen der oudste geschiedenis niet vroeger te stellen dan in of na de ballingschap.

Hadden de voorvaderen der geestelijkheid reeds sedert Moses dezelfde ambten bekleed, dan volgde daaruit, dat er in der tijd tusschen hem en David een centraal priesterlijk heiligdom bestaan had. Dit kon nergens anders gezocht worden dan te Silo, omdat daar in den Rigtertijd de ark had gestaan. Silo had dus de plaats van Jerusalem ingenomen, Eli was de nationale priester geweest en had als zoodanig Israël gerigt: gelijk in Deuteronomium de hoogste regtspraak niet aan de oudsten of den koning maar aan een regter te Jerusalem in verband met de priesters aldaar wordt toegewezen. Wat den tijd in de woestijn betrof, had men slechts één punt van aanknooping in de overlevering: de ‘tent der zamenkomst.’ Al was die in waarheid niet anders geweest dan het verblijf van den volksraad, voor

welks ingang het altaar voor den volksgod opgestapeld stond, - zij was toch vatbaar om met de heilige tent van David vergeleken en als een draagbare tempel te worden voorgesteld. Daarbij kon zich de priesterlijke phantasie vermeijen in de naauwkeurige beschrijving van al de pracht die daaraan was ten toon gespreid, en rijke stof leveren voor velerlei theologisch geknutsel tot in onze dagen.

In weerwil van al de afwijkende berigten, waarvan wij hierboven gebruik hebben gemaakt, werd dus de geheele godsdienstige instelling van David, met hare ontwikkeling tot na de ballingschap, geantedateerd, en van den ouden tijd een kunstmatig tafereel opgehangen, dat in onze historische bronnen bewaard bleef en ook in de kerkleer der Christenen is overgegaan. Men ziet, hoe onvoorzigtig de geschiedschrijvers, ook die der kunsten en wetenschappen, handelen wanneer zij die bronnen aanhalen alsof zij met echte oorkonden te doen hadden.

Misschien verwondert men zich daarover, dat in de hebreeuwsche geschiedboeken niettemin feiten genoeg worden vermeld, waaruit men de onjuistheid der priesterlijke voorstelling kan aantoonen en althans de omtrekken vaststellen van een betere. Waarom, zal men vragen, indien men eenmaal verdichten ging, niet eenvoudig al de andersluidende berigten ter zijde gezet? - Het was immers niet doenlijk, bestaande overleveringen onvermeld te laten. Zij zouden een wapen zijn geworden in de handen van elke tegenpartij; en de jerusalemsche priesters hadden er meer dan eene. Zij hebben wijselijk gebruik gemaakt van de middelen die door alle verstandige hervormers gebezigd worden; zij hebben op de letter der overlevering beslag gelegd, en ze deels onschadelijk, deels zelfs voor zich bruikbaar gemaakt door nieuwe combinatiën en beschouwingen, door ze te doordringen met een nieuwen geest. Over 't geheel is hun dit uitnemend gelukt tegenover den argelozen lezer; wij zien het aan den invloed dien hunne geschiedkunde op Joden en Christenen geoefend heeft. Het zou hoogst onregtvaardig zijn, dien bijval niet voor een groot deel op rekening te willen stellen van het verhalerstalent der schrijvers, waardoor zij met de oudere legendendichters wedijveren; doch bovenal van voortreffelijkheden die aan den geest waarin zij schreven eigen zijn. De hebreeuwsche geschiedenis en hare lezers zijn door dien geest onder een betoovering gebragt, die eerst sedert een paar eeuwen langzamerhand begint te worden verbroken. Spinoza, de en-

gelsche deïsten of hunne fransche navolgers, de rationalisten van Duitschland hebben op die geheimzinnige verhalen de een na den ander hunne sleutels beproefd. Zij allen vermogten niet te slagen, want zij hadden geen oog voor de beweegredenen die de berigtgevers hadden geleid; met algemeenheden als bijgeloof en priesterbedrog kwam men niet verder. Veel beter uitkomst verkregen hunne opvolgers in de jongste twintig of dertig jaren; doch wat menigeen, bij al zijn geleerdheid en vernuft, nog in den weg staat, is het praktisch belang dat hij meent te hebben bij deze of gene resultaten van zijn onderzoek. Het eerste vereischte is thans, dat wij alle kerkelijke of antikerkelijke neigingen ter zijde laten en ons onderwerp enkel als oude historie behandelen, niet anders dan of het nim mer tot leering en stichting had gediend. Vervolgens hebben wij ons te wapenen met al de hulpmiddelen van philologie en kritiek, ons beurtelings zoo goed mogelijk op het standpunt van elke partij te verplaatsen, ons in te denken in de bewegingen van elken geest waarmede wij in aanraking worden gebragt. Eerst zoo is het doenlijk, een dieperen blik te slaan in het zamenstel der oud-israëlitische wereld, en haar mettertijd in zoover te leeren verstaan als dat thans na vele eeuwen nog te bereiken valt. Wie het anders begrijpt, trachte ons door degelijker werk dan het onze te overtuigen.

Amsterdam, Mei 1871.
J.P.N. LAND.

Reisherinneringen.

(*Vervolg van bladz.* 131.)

Napels.

Den 20sten Januari spoorden wij te 9.35 naar Napels langs Velletri, Frosinone, Capua (dat er niet ‘délicieux’ uitzag) en Caserta, waar wij later een bezoek zouden brengen. Des avonds te 6.30 kwamen wij aan de plaats onzer bestemming en hier hield onze eigenlijke landreis op; weinige minuten na onze aankomst stapten wij in eene sloep, die ons aan boord bracht van het Nederlandsche stoomschip, dat ons in de haven wachtte.

Er was iets zeer genoeglijks en eigenaardigs in, zich op zoo verren afstand van huis op eens te midden van een honderdtal Hollanders te bevinden en den voet als 't ware op Hollandschen bodem te zetten; weldra zaten wij aan een welvoorzienen, echt vaderlandschen disch, zoo zeer verschillende van de tables d'hôte met hare aangezette logementspijzen, en hoewel het schip zachtjes schommelde en de lampen boven de tafel ijverig in den ring van Cardanus heen en weder slingerden, vergaten wij, onder een vroolijk gesprek, zeeziek te worden, en ‘schoten ons vroegtijdig in onze kooi op’ (zooals de zeelieden dat noemen), waarin wij ‘mollement bercés par les vagues’ een uitmuntenden nacht doorbrachten.

Den volgenden morgen werd ik reeds vroegtijdig gewekt door een scheepsjongen met de vraag: ‘Mijnheer! wilt u nog koffie?’ Dat ‘nog’ gaf mij geene hooge gedachten van 's jongens taalbegrip; voor de koffie op dat ongewone uur bedankte ik eens

en voor altijd. Haastig kleedde ik mij aan, want ik was zeer verlangend Napels bij dag te zien.

Indrukwekkend was de aanblik toen ik bovenkwam: het schip lag in de Porto Militare; de haven bedekt met oorlogschepen van allerlei natiën, een gepantserd Italiaansch eskader langs de Strada del Molo; de zeer uitgebreide stad Napels amphitheatersgewijze om de ruime baai gelegen; het trotsche fort San Elmo op eene steile rots, dreigend stad en haven beheerschend; een hooge vuurtoren op een ver uitstekenden ‘molo’ in onze onmiddellijke nabijheid; in het oosten Portici en andere schilderachtig gelegen dorpjes, en daarboven de Vesuvius met sneeuw bedekt en een groote witte panache van rook op zijn kruin. Zeewaarts gekeerd, zien wij de geheele blauwe golf van Napels vóór ons; tallooze visschersvaartuigen, met hun bevallig latijnsch zeil, wiegelen zacht op en neer; aan den horizon rijzen de eilanden Ischia, Procida en Capri uit den ochtendnevel op.

Jammer, dat gedurende ons verblijf van 12 dagen te Napels het weder bijna onafgebroken slecht was; regen, wind en eindelijk strenge koude verminderden menigmaal het genoegen, en het is daaraan wellicht toe te schrijven, dat mijn enthousiasme niet zóó groot is, als bij de meesten die Napels bezochten. Hij, die eenmaal uitriep: ‘Napels zien en dan sterven!’ heeft er stellig niet, als wij, in een dikke winterjas door de modder geplast.

Terloops zal ik slechts spreken van het zeer uitgebreide Museum, dat vele hoogst belangrijke muurschilderingen uit Pompeï en Herculanum, bronzen ornamenten uit die steden, vazen in allerlei genres, medailles, kleinoodiën, schilderijen uit ouden en nieuweren tijd, maar vooral eene menigte prachtige marmeren beelden bevat, waarvan de stier van Farnese, de Hercules van Farnese en Venus Callipygos (die op zeer bevallige wijze de achterzijde van haar gedeeltelijk ontbloot lichaam beschouwt), de meest beroemden zijn.

Het museum bevindt zich in een ruim, luchtig, helder gebouw, dat, hoewel het niet nieuw is, daarvan toch den indruk maakt; de wachters zijn beleefd en spreken bijna allen Fransch. Voor 1 franc entrée kan men er zich menig uur allergenoeglijkst bezighouden.

Het paleis van Capodimonte, zooals de naam aanduidt, op eene hoogte gelegen, is vooral om zijne schoone uitzichten en grootsch aangelegde omgelegen wandelingen, een bezoek waard.

In de opera San Carlo, waar wij menigen avond doorbrach-

ten, zag ik o.a. opvoeren: un ballo in maschera en Ernani, van Verdi, Mathilda di Shabran en la gazza ladra van Rossini; voorts de balletten: la devadacy en Brama, dat ik reeds te Rome, echter aldaar veel minder prachtig, had gezien.

Men beweert dat San Carlo nog grooter dan de Scala is; ik telde er 6 rijen van 34 loges, dus 30 loges minder dan te Milaan[1]: daarentegen kunnen de loges te Napels gemakkelijk 3 personen naast elkander bevatten, hetgeen in de Scala bezwaarlijk zou zijn. Hoe 't zij, de San Carlo ziet er frisscher uit, is aangenamer verlicht, en wat niet het minste is, men zit er meer comfortable en hoort er beter zingen. Boven allen twijfel was het personeel der opera op hoogeren trap dan dat te Milaan, een uitmuntende tenor, een prachtige bariton, een verrukkelijke prima donna! En dan het ballet; wel is waar zag ik er te Milaan geen, maar beter dan te Napels kan men 't zich moeielijk denken; bevallige, weelderige danseressen, rijke costumes, schitterende decoratiën, en dat alles begeleid door de machtige tonen van een zeer sterk en feilloos orchest; waarlijk, zóó vertoond is een ballet niet vervelend.

Even als overal in Italië was ook hier het publiek veeleischend: ik herinner mij in eene der opera's een ongelukkige vrouwelijke figurant, die, 'k beken het, er alles behalve bevallig uitzag. Maar och arme! het goede mensch kon haar hand niet verroeren, geen voet verzetten, of dadelijk klonken van alle kanten de meest vijandige geluiden, gehuil, geblaf en een zeker eigenaardig geloei, wel iets gelijkende op een stormwind door een schoorsteen.

Daarentegen was het enthousiasme groot, ja hartstochtelijk, na sommige waarlijk onnavolgbare voordrachten van aria's, of na een welgelukten stouten karakterdans.

De opera heeft door een langen corridor gemeenschap met het koninklijk paleis, zooals wij 't ondervonden, toen wij na een diner, aldaar gebruikt, ons weinige oogenblikken later in eene der loges van San Carlo bevonden. Zooals men weet bewoonde Z.K.H. Prins Humbert van Piëmont met zijne gemalin Prinses Marguérite destijds Napels als 2e residentie. Wij hadden de eer, na voorafgaande audientie, aldaar te dineeren genoodigd te worden.

Het gezelschap bestond grootendeels uit heeren, de meesten officieren der zee- en landmacht. Er was slechts een zestal da-

1 In de Scala telde ik 6 rijen van 39 loges.

mes. Mijn rechter buurman aan tafel kommandeerde een gepantserd linieschip en had sedert 2 jaar den rang van kapitein ter zee, hoewel hij slechts 38 jaren telde; mijn linker buurman was ordonnans-officier en ritmeester bij de dragonders van Savoye, een martiaal gekleed cavaleriekorps, dat in het Noorden garnizoen houdt. Toen ik mijne verwondering aan den zeeofficier betuigde over zijn hoogen rang op zóó jeugdigen leeftijd, gaf hij mij, echter zonder eenige grootspraak, te kennen, dat men na Lissa den Augias-stal had schoon geveegd.

Ook bij de landmacht zijn, na de inlijving der beide Siciliën, enz., vele officieren op zijde gezet, omdat men niet genoeg vertrouwen in hen stelde; het leger werd echter buitengewoon met soldaten versterkt; van daar dat sommige Sardinische officieren onverwachte promoties hebben gemaakt en men zich niet verwonderen moet kolonels van 34 jaar te ontmoeten.

Na het diner had ik de eer geruimen tijd eerst met Prinses Marguérite en later met haren gemaal te spreken. De Prinses, welke wel eens ‘de engel van Italië’ genoemd wordt, is blond, heeft bruine oogen en een zeer bekoorlijk uiterlijk; het gesprek liep o.a. over de bestrijding en het fusilleeren der roovers, en het medelijden, de zachtmoedigheid, die in elk harer woorden doorstraalden, gepaard met de lieve uitdrukking op haar edel gelaat, maakten, dat haar eervolle bijnaam mij voortdurend in de gedachten kwam.

Prins Humbert droeg burgerkleeding en als eenige decoratie eene kleine gouden medaille aan een blauw lint.

In Italië bestaat eene zilveren medaille voor betoonde dapperheid; bij de 3e verdiende wordt die in goud veranderd. Mijn oog viel onwillekeurig op die medaille, en eensklaps schiep zich voor mijn geest het beeld van Italie's kroonprins, zooals hij in de Illustration wordt afgebeeld bij den slag van Custozza, te midden van een carré, den hoed van het hoofd, de haren woest opwaaiend, den degen in de vuist, zijne troepen aanvoerende tegen de van alle kanten fel chargeerende Oostenrijksche uhlanen. De kleine gouden medaille beviel mij.

De Prins ziet er goed uit; hij is niet groot, maar houdt zich zeer recht, draagt een dikken bruinen knevel, heeft donkerbruin in de hoogte gestreken haar en een zeer doordringend oog, waarin van tijd tot tijd een vonkje glinstert van woestheid, b.v. toen hij mij zeide, dat de roovers nu uitgeroeid waren:

‘on en a tué deux mille!’ waren letterlijk zijne vreeselijke woorden. Overigens spraken wij over vele zaken, waaruit mij bleek, dat de Prins goed op de hoogte van alles is.

Van la Spezzia sprekende, zei ik: ‘ce sera un jour le Cherbourg de l'Italië.’ ‘J'espère que ce sera un peu mieux’ was het fiere antwoord. Zulk een gezegde in den mond van den kroonprins van een land, dat nog eene toekomst heeft, belooft wat.

Toen hij mij vertelde dat eerstdaags het linieschip van mijn rechter dischgenoot naar Tanger zou gaan, ‘pour montrer le pavillon’, balde Prins Humbert onwillekeurig de vuist.

Later bij eene afscheids-audientie zagen wij, behalve de beroemde ‘Scala Reale’, de prachtwieg door de stad Napels aangeboden bij de geboorte van den erfprins; de wieg was kunstig gebeeldhouwd, met camées en bloedkoraal ingelegd; een engel spreidde het gazen gordijn er boven uit. De min die, volgens de portretten, eene zeer schoone vrouw is, draagt - naar de Italiaansche mode - het wapen en de kleuren van het Huis van Savoye op den schouder.

Een paar dagen later bezochten wij het meer van Agnano, dat men onlangs, door middel van een kanaal 't welk met de zee gemeenschap heeft, droog heeft laten loopen. Het meer vulde een krater en duidelijk zag men, op verschillende plaatsen, het water kokend opborrelen en zwaveldampen ontwikkelen. De omliggende bergen vormen een zeer schoon en woest landschap. Niet ver van daar traden wij de bekende hondsgrot binnen; deze heeft het aanzien van een vierkant kamertje; door een houten deur gaat men er tegen entrée binnen en 3 a 4 personen kunnen er tegelijk in staan. De grot ontwikkelt tot op ongeveer een el hoogte koolzuur; als men rechtop staat bemerkt men er niets van; maar zoodra men bukt wordt men doodsbenauwd. De eigenaar, of althans de pachter, stak een groot stuk papier aan, dat helder brandde; liet hij echter den arm zakken, dan was de vlam plotseling en totaal uitgedoofd. Eer wij 't opmerkten had hij zijn hondje gegrepen en in de grot gezet; hoewel wij luide protesteerden, was hij zonder genade; het arme dier staarde een oogenblik woest om zich heen en viel toen bewusteloos op zijde; nu haalde zijn wreede meester den zieltogenden getrouwe uit de doodelijke atmospheer en legde hem in de frissche lucht; het schuim stond het dier op den mond, en na eenige benauwde snikken opende het langzaam de oogen en kwam weder bij. Zijn eerste blik was vriendelijk

op den baas gevestigd, en weldra sprong hij kwispelend tegen hem op; het dier was dankbaar dat zijn baas hem nog niet had laten sterven.

Deze geheele scène vervulde ons met een onverholen afkeer, vooral toen wij op een affiche bij den ingang der grot lazen dat de proef met den hond voor dubbele entrée geleverd werd. Welke ellendige speculatie! hardvochtig hij die ze bevordert! bij wijze van protest weigerden wij volstandig de marteling te betalen. Delavigne heeft een mooi gedicht op deze barbaarsche vertooning gemaakt; moge het door allen, die de hondsgrot bezoeken, vooraf gelezen worden.

Eene soortgelijke grot dicht bij laatstgenoemde ontwikkelde onder gelijke omstandigheden ammoniak-dampen: een waar paradijsje voor hoofdpijnlijders. Ook zagen wij hier een vrij primitief badhuis voor zwaveldampbaden.

Ik had nu eenige dagen aan boord doorgebracht en gelukkig begon ik geheel aan de zachte en onvermijdelijke slingering van het schip te gewennen. In de eerste dagen toch deed zich het zonderlinge verschijnsel voor, dat men, aan land komende, het gevoel had alsof alles bewoog, zóó zelfs, dat het mij o.a. aan het diner bij Prins Humbert soms te moede was, alsof de geheele tafel vóór mij wegzonk; in het Museum schommelden alle beelden, en als ik stil stond, ging ik onwillekeurig van 't eene been op 't andere staan. Gelukkig hield dit gansch niet aangename gevoel langzamerhand geheel op.

Niet onvermeld mag ik hierbij laten, dat nauwelijks in de sloep gestapt of op het schip aangekomen, men in zijn gevoel muurvast staat.

Het was intusschen vinnig koud geworden; eene fraaie fontein op de ‘Piazza del Municipio’ was stijf bevroren, en de Napolitaansche visschers, die kousen noch schoenen bezitten, stonden er bibberend en belangstellend naar te kijken. Wel zei men ons, dat het een ongehoord, in jaren niet gekend verschijnsel was; maar met die soort van merkwaardige toestanden waren wij natuurlijk niets ingenomen.

Aan uitstapjes viel bij zulk weder niet te denken; daarom brachten wij nu een bezoek aan het sterke fort San Elmo, op eene hooge rots gelegen; men geniet hier een onbeschrijfelijk uitzicht over de stad en de golf. In het fort zagen wij de beruchte gevangenhokken, waaronder een groot rond gewelf, dat misschien 50 personen kon bevatten, en alleen lucht - licht kan ik

niet zeggen - ontving door een ronde bovenopening; de gevangenen werden er indertijd door middel van een touw in nedergelaten; sedert de verdrijving der Bourbons worden deze lokalen niet meer gebruikt. De cellen hadden voor licht en lucht een klein getralied gat zonder glasruiten in den buitenmuur; het was er geducht koud; des zomers waarschijnlijk stikkend warm. Op het fort bevond zich een sterk garnizoen; de bevelvoerende officier wees ons de plaatsen, waar vroeger kanonnen op de stad gericht stonden; om een goeden indruk te weeg te brengen waren die schietgaten nu dicht gemetseld; ‘maar’, voegde hij er veelbeteekenend bij: ‘in een oogenblik zou alles weêr op zijne oude plaats staan.’

Hoewel Napels eene groote menigte kerken bezit, bezichtigden wij er slechts ééne, de kapel van San Severo; de overigen zijn niet bijzonder merkwaardig, en daar men in Italië toch reeds zoo ontelbaar vele kerken moet zien, waren wij verbeugd te Napels met een gerust geweten onzen tijd aan andere zaken te kunnen besteden. De kapel van San Severo is bekend om drie beelden, die zij bezit; een daarvan stelt een man voor, die zich uit een net loswerkt; hoewel misschien minder schoon, is toch het net over het beeld, uit hetzelfde stuk marmer gebeiteld, een waar kunststuk; voorts vindt men er een vrouwenbeeld, ‘de schaamte’ voorstellende; stellig tot hare niet geringe ergernis draagt zij niets dan een doorschijnend kleed, zóó kunstig gebeiteld, dat het volstrekt niet aan het doel beantwoordt.

Het derde, in een onderaardsch gewelf stelt den gestorven Heiland onder een doodskleed voor; van nabij gezien vertoont het ruwe, vormlooze groeven; op eenigen afstand daarentegen bootst het voortreffelijk een dun linnen kleed na.

Gelukkig hield de vorst niet lang aan en van den eersten schoonen dag maakten wij gebruik om Pompeï te bezoeken. In 50 minuten spoort men naar het station, dat zich op 5 min. afstands van de doode stad bevindt. De weg levert zeer schoone gezichtspunten aan de zeezijde op; wij slaan in 't voorbijgaan een vluchtigen blik op Portici en Resina, boven de overblijfselen van Herculanum gebouwd, houden een oogenblik stil te Torre del Greco, dat reeds meermalen door den Vesuvius is vernield, zien nog een ander welvarend stadje Torre del Annunziata, dat eveneens voortdurend bedreigd wordt, en stappen aan een klein station bij Pompeï uit den trein.

Wij treden nu eene vrij goede herberg, ‘het hôtel van Diomedes’ (!) genaamd, binnen, verlaten die weder door de achterdeur, en na een paar honderd schreden tusschen lage, dorre heuvelen geloopen te hebben, bevinden wij ons aan een tourniquet, waar in uniform gekleede en gewapende wachters ons tegen 2 lire toegang verschaffen.

Zoo als men weet is Pompeï in het jaar 79 onder een aschregen bedolven en vele eeuwen lang verborgen gebleven, tot in 1748, toen men onder Koning Karel III begonnen is er opgravingen te doen. Onder de Bourbons leverde dit echter niet veel op; Murat toonde er meer belang in te stellen. Eindelijk heeft het tegenwoordige gouvernement er den waren stoot aan gegeven. Eene jaarlijksche subsidie van 60,000 lire stelt den kundigen Fiorelli in staat krachtig te handelen, en onder zijne oordeelkundige leiding zijn Pompeï's belangrijkste overblijfselen thans genoegzaam geheel aan de vergetelheid ontrukt. Men kan licht nagaan, dat het ontgraven van eene stad, die volgens benadering 30,000 inwoners telde, geen kleinigheid is; buitendien vereischt dit hier en daar buitengewone voorzichtigheid en bedrevenheid. Stuit men ergens op een dunne korst, onder welke zich eene holte bevindt, dan wordt die holte met vloeibaar gips gevuld; zoodoende krijgt men een volkomen afgietsel van het voorwerp, dat eertijds de ledige plaats innam. Op die wijze heeft men uitstekend zuivere beelden van menschen en dieren verkregen.

De asch en het zand worden over spoorwegrails tot op voldoenden afstand verwijderd. Ongeveer een derde der oude stad is thans voor den dag gebracht; nog steeds duren de onderzoekingen voort, en niet zelden wordt de een of ander hooggeplaatste persoon onthaald op eene ontgraving in zijne tegenwoordigheid. De booze wereld zegt echter, dat er wel eens verrassingen worden voorbereid, zoodat er soms onverwachte vondsten plaats hebben, die slechts weinige uren te voren door de gravers zijn verstopt, hetgeen dan een waren ‘coup de théatre’ te weeg brengt.

Hetgeen men thans van Pompeï ziet ligt rondom ingesloten door het nog niet verplaatste gedeelte van den aschberg, die het overstelpte; de weg dien wij bij het tourniquet volgden is dus eigenlijk eene doorgraving. Op de soort van wal, die de bouwvallen omringt, ziet men schildwachten (met geladen geweer) heen en weder wandelen; deze en de geleiders hebben

strenge consignes, zoodat het bijna onmogelijk is iets, zelfs het geringste steentje, mede te nemen. In den aanvang toch hielden de bezoekers, vooral de Engelschen, een ware razzia en op die wijze verdween menig belangrijk stuk. Thans is het voornaamste naar het museum te Napels overgebracht; sommige overblijfselen zijn met opzet in de huizen, waarin men ze vond, gelaten of worden naar een museum in Pompeï zelf overgebracht. Alle huizen zijn zonder daken; deze toch zijn òf door de vreeselijke uitbarsting ingestort, òf ten gevolge van het graven vernietigd. Het zijn thans bijna allen huizen zonder verdieping; uit overblijfselen van trappen ziet men echter, dat zij vroeger uit meer verdiepingen waren samengesteld; de meesten waren geheel met asch en puin gevuld. Het eerst trekken de straten onze aandacht; zij zijn regelmatig met groote blokken lava bestraat, van hooge trottoirs voorzien en zóó smal, dat er slechts één voertuig kan doorrijden. Wij zien de indrukselen der raden en nu en dan twee groote steenen in den rijweg nedergelegd, op zoodanige wijze, dat het trekdier midden tusschen de steenen, de raden van het voertuig er aan de buitenzijden kunnen voorbijgaan; een tweespan was dus onmogelijk in deze straten te gebruiken. In eene andere straat zag ik echter slechts één steen in het midden liggen, zoodat hier met twee trekdieren kon gereden worden. Het doel dezer steenen was, om den voetgangers het oversteken gemakkelijk te maken. Wij treden nu achtereenvolgens eenige huizen binnen; deuren of ramen zijn niet meer aanwezig; de vloeren allen met mozaïek van steentjes (veel overeenkomst hebbende met ‘peperneuten’) bedekt; de wanden meestal met zeer verdienstelijke muurschilderingen versierd.

Jammer, dat deze door den invloed van lucht en vocht reeds beginnen te verbleeken en weldra geheel zullen verdwijnen; de voornaamsten worden dan ook naar Napels gebracht.

Deze fresco's zijn als 't ware een opengeslagen geschiedboek; men leest er duidelijk de zeden en gewoonten der vroegere bewoners in. De meesten zijn tafereelen uit de mythologie, waarbij vooral Venus, Amor en Diana een hoofdrol spelen; voorts jachten liefdevoorstellingen, waarbij natuurlijk paarden, honden (meestal hazewindhonden), allerlei wild, donker gekleurde en sterk gebouwde mannen, en zeer blanke, fijngevormde vrouwen worden afgebeeld. Vooral de onverbeterlijke teekening der figuren trof ons; wel kon men zien, dat de teekenstift hier aan meesterhanden was toe-

vertrouwd; zelden zag ik krachtiger, zekerder omtrekken. Zulko teekenaars zouden de schouders ophalen voor ons gomelastiek of radeermes! Hier zagen wij een huis, dat kennelijk door een winkelier bewoond was geweest; een soort van toonbank, van bakken voorzien, had tot uitstalling der waren gediend; een ander gebouw bevatte een badinrichting op uitgebreide schaal; een derde was blijkbaar tot grove zedeloosheid bestemd geweest; op de muren der vele kleine kamers, elk van eene marmeren legerstede voorzien, waren de meest infame combinatiën voorgesteld; een fanatiek zedepreeker zou ongetwijfeld in het bestaan van dit huis den oorsprong van Pompeï's 'rechtvaardige straf' gevonden hebben.

Maar wenden wij het oog liever naar andere bouwvallen: naar het Forum, den tempel van Jupiter, de zeer schilderachtige eerepoort, de villa van Diomedes en eindelijk het amphitheater, dat 20,000 personen kan bevatten.

De beschouwing van al deze prachtige overblijfselen hield ons ruim 5 uren bezig; wij eindigden met een algemeenen blik op de stad en hare omgeving, en plaatsten ons daartoe aan den zeekant op het hoogste punt van den omliggenden aschheuvel. Vóór ons de golf van Napels, de woelige stad in het verschiet; langs de kust ontelbare stadjes en dorpen; overal leven en levenslust. Achter ons het vermoorde Pompeï, verlaten, ledig in plechtigen ernst als een groot monument der vergankelijkheid, en - oogenschijnlijk zeer dicht bij - de groote verwoester, de geheimzinnige Vesuvius, bedaard rookende als ware hij aan dat alles dood onschuldig.

Den 1sten Februari (de laatste dag van ons verblijf te Napels) stoomden wij te 9 ure met eene kleine boot naar het eiland Capri.

Wij zouden de beroemde 'blauwe grot' zien; reeds menigkeer hadden wij wegens 'onmogelijk' weder den tocht, naar welken wij allen verlangden, moeten uitstellen.

Nu was het echter een prachtige zonnige morgen; wij genoten het nooit volprezen gezicht op Napels, uit zee gezien, en kwamen ongeveer tegen 11 ure bij Capri, dat zich als eene hooge, kale rots vertoont.

Ons schip werd nu weldra omringd door een zestal zeer kleine bootjes, die elk twee roeiers bevatten. In elk dezer bootjes namen twee personen van ons gezelschap plaats; als notedoppen dansten ze op de golven en werden door korte,

snelle roeislagen tot aan den voet der rots gebracht. Hier zagen wij het voorste der schuitjes plotseling verdwijnen: de rots had het opgeslokt! Een tweede volgde weldra denzelfden weg, eindelijk was het onze beurt; wij legden ons op den rug, de roeiers haalden nog eens ferm op en toen eensklaps de riemen binnen; ook zij doken het hoofd omlaag; een oogenblik waren wij in de schemering (wij passeerden toch een soort van natuurlijken koker van eenige ellen lang en ongeveer één el middellijn) en richtten ons toen weder op; wij bevonden ons in de ‘grotta azzurra.’ Niet gemakkelijk is de indruk weder te geven, dien ik thans ondervond: bevondering en teleurstelling beiden. Bewondering toen mijn oog viel op de watervlakte, waarin mijn notedop dreef; deze toch was zóó bekoorlijk blauw, als nimmer gedacht kan worden; als men dat blauw gezien heeft, dan vergeet men het nooit meer; voeg daarbij den meest verblindenden zilverglans door een enkelen riemslag te weeg gebracht. Teleurgesteld was ik echter, toen ik mijn blik naar de wanden en den bovenkant der grot wendde, want, hoewel met de beste voornemens bezield, blauw kon ik die niet noemen. 't Is niet uit ‘esprit de contradiction’ dat ik dit vermeld: maar in gemoede: ‘de grot was den 1sten Februari 1870 ongeveer te 12 ure *niet* blauw.’ 't Spijt mij voor mij zelven en de overigen; maar 't is niet anders!

Daarmede wil ik echter volstrekt niet beweren, dat de ‘blauwe grot’ nooit blauw is, want gaarne geloof ik, dat het licht, dat door den kleinen ingang binnendringt, belangrijke wijzigingen in de kleurentint kan te weeg brengen. De grot is 53 m. lang, 32 m. breed, 13 m. hoog boven het water en 8 vademen diep (volgens Baedeker).

Een der roeiers ontkleedde zich en zwom wat rond, hetgeen een aardig effect maakte: de man scheen korenblauw gekleurd en zijne armen sloegen door vloeibaar zilver. Hij had het ‘mooi koud’ toen hij er uit kwam.

Na nog wat te hebben rondgedreven, waarbij onwillekeurig de gedachte bij ons opkwam: ‘als de zee nu eens een paar voeten rees, waren wij hier leelijk (of mooi als men wil) opgesloten,’ werden wij op de wijze, als waarop wij gekomen waren, weder uitgeworpen en bevonden ons weinige oogenblikken later weder op het (nu in ons oog groote) stoomschip, dat ons langs het zeer schilderachtige Capri naar Sorrento, op den vasten wal gelegen, bracht. Het aankomen aldaar is zeer schoon;

men ziet tegen hooge rotsen op, die zich loodrecht uit zee verheffen; het water is hier rijk aan kleurschakeeringen, waarbij vooral het groen den boventoon voert; er zijn plekken zóó doorschijnend en glinsterend als zag men kolossale smaragden.

Met een bootje werden wij aan land gebracht en beklommen eene der rotsen met behulp van daarin gehouwen trappen. Boven gekomen bevonden wij ons weldra, na een tuin met citroenboomen beplant, te zijn doorgegaan, in de ‘Albergo del Tasso,’ het huis waar eenmaal de dichter woonde; thans een goed logement. Van hier geniet men een verrukkelijk vergezicht, waarvan wij noode afscheid nemen, om, na ons wat versterkt te hebben, in een open wagentje met 3 paarden bespannen te stappen en daarmede naar Castellamare te rijden. Van dit toertje heb ik de meest aangename herinneringen; wij vlogen over den weg; de drie naast elkander gespannen paarden meestal in carrière, althans zoodra een eind rechte weg daartoe de gelegenheid aanbood; een uitmuntende, vroolijke koetsier, die zijn driespan noch spaarde, noch mishandelde, eene heerlijke warme lucht, en, wat het voornaamste is, de schoonste weg, dien ik ooit zag, de ‘route de la Corniche’ wordt er geheel door overschaduwd. Men ziet tallooze aloë's, oranje-, olijf-, vijge- en citroenboomen, naast diepe afgronden of hooge bergen. Bij Meta passeeren wij de brug Maggiore boven eene peillooze diepte gebouwd, en bevinden ons hier in een streek zóó grootsch, zóó woest en toch zóó liefelijk, dat het ons allen in verrukking brengt. Wij vliegen eenige meer schilderachtige dan welvarende dorpjes door en verlaten te Castellamare (een bloeiend zeeplaatsje met vele koopvaarders in de haven) ons rijtuig om in een uur naar Napels terug te sporen.

De uitstapjes, die wij in de omstreken van Napels maakten, waren door onzen Consul-Generaal den Heer Meuricoffre op de meest onbekrompen wijze en met onverbeterlijken tact georganiseerd.

Er blijft mij nu nog over een enkel woord omtrent ‘Napels op straat’ te zeggen. Des namiddags tegen 4 ure begeeft zich de beau monde naar de Villa Reale en de straten Chiaja en Toledo (de laatste is onlangs Via Roma herdoopt).

De Villa Reale is een lange smalle tuin langs de zee gelegen; vele beeldengroepen (imitatiën uit Rome's en Florence's musea) versieren die. Naast den tuin, aan de stadszijde, is een rijpad, eenige ellen breed: hier beoefenen de officieren der ca-

valerie en de Napelsche ‘gandins’ de edele rijkunst, door op dit pad eenige malen vrij ‘jannig’ heen en weder te draven of te galoppeeren. Hunne paarden worden daartoe aan de hand door bedienden op een soort van pleintje bij 't begin van het rijpad gebracht; de eigenaars stijgen hier op en ‘dann geht's los.’ Napels toch is geheel bestraat met zeer netjes aansluitende blokken lava, waarop de paarden zeer onvast staan, te meer daar de meeste straten belangrijk hellen; het is dus niet mogelijk met genoegen en op zijn gemak een rijtoer door de stad te maken. De arme rossen der huurkoetsiers zijn dan ook, ten gevolge van veelvuldig vallen, zonder onderscheid kreupel of gecouronneerd. Behalve eenige heerenpaarden zag ik er geen enkel dat rad was, en over 't algemeen zagen ze er beklagenswaardig uit; de course kost meestal slechts ½ lira. De huurkoetsiers gebruiken geen gebit, maar sturen door middel van een soort van ijzeren caveçon (op de plaats waar de neusriem zich anders bevindt), voorzien van 2 ringen. Het schijnt dat een geoefend koetsier op deze wijze minstens even goed rijdt, als wij met onze gebitten, want nooit zag ik er ongelukken, hoewel de opeenhooping van rijtuigen soms onrustbarend is.

Naast het genoemde rijpad is een breede rijweg met rechts en links trottoirs de ‘Riviera di Chiaja’ genaamd; eindelijk groote, fraaie huizen en hôtels. Eene menigte equipages, veel minder goed bespannen dan die te Rome of Florence, kruisen hier door elkander. Zonderling genoeg ziet men nu en dan eene rijk vergulde lijkkoets, in welke tegenover de doodkist twee geestelijken in koorkleederen hebben plaats genomen, tusschen al die rijtuigen door naar de begraafplaats rijden. In de straten Toledo en Chiaja, waar men vele winkels met prachtige bloedkoralen en lava versierselen aantreft (koelbloedig afdingen!) is het van 's ochtends tot 's avonds stampvol, behalve op de uren, als de komedies spelen. In de koffiehuizen met zeer lage vensterbanken kan men ver inzien; deze inrichting was onder de Bourbons verplichtend; nu 't geen verordening meer is, hindert zij niemand; trouwens, men behoeft het argusoog der sbirren niet meer te vreezen. Daar en ook zelfs op klaarlichten dag op de straat, vervoegt zich soms een vrij wel gekleed jong heer bij den eerzamen vreemdeling en proponeert hem in slecht Fransch de eene of andere uitspatting; door niet te antwoorden is men 't spoedigst van deze ‘voorkomende menschen-

vrienden' ontslagen. Het bewijst echter wel tegen de Italiaansche maatschappij, dat deze 'infame' industrieelen geduld worden: want de 'portée' hunner aanbiedingen kan de politie niet onbekend zijn. Eenige schreden verder steekt een alles behalve bekoorlijke bloemenjufvrouw den niets kwaads vermoedenden wandelaar een prachtige camellia in het knoopsgat en kwetst alweder zijne kuische ooren; voor een 'soldo' raakt men haar spoedig kwijt. Daar vergalt ons een vuile, lastige bedelaar, diens vrouw of kind, het genoegen; tegen hen is een zacht tikje met een wandelstok het beste behoedmiddel. Hier biedt een leeglooper ons eene overheerlijke monsterbouquet van rozen en camellia's voor ½ lira te koop aan. Bij elken hoek van een zijstraatje zit een wisselaar, die u zonder verlies goud in zilver of zilver in koper, met winst goud of zilver in papier wisselt.

Het papieren geld toch speelt in Italië een voorname rol; te Napels bestaan nog afzonderlijke biljetten van de 'banco di Napoli', die alleen aldaar geldig zijn. Dikwijls ontvangt men briefjes van 50 centesimi en niet zelden worden deze door midden gescheurd om 25 c. af te passen. Als men iets koopt en in goud betaalt, kan men gerust 4 pCt. korten. Pogingen tot oneerlijkheid hebben bij de publieke wisselaars slechts uiterst zelden plaats.

Midden in al die drukte zien wij een kudde geiten voor een deur staan; zij wachten op een harer medegezellinnen, die naar de 3^{e} of 4^{e} verdieping is geklouterd, om zich daar te laten melken: de bewoners kunnen het vorderen; op die wijze is vervalsching onmogelijk. Als de nuttige plichten vervuld zijn, springt het dier vlug de steilste trappen af, en het bevallige troepje vervolgt zijnen weg.

In de nabijheid der havens ziet men de meeste ledigloopers in de zon op de trottoirs uitgestrekt; hunne kleeding is onbeschrijfelijk armoedig; zoolang zij maar rusten kunnen schijnen zij weltevreden. Eenige jongens bieden zich aan, om een stukje zilvergeld uit zee op te duiken; men zegt dat zij daarin zeer bedreven zijn; wij geven er echter de voorkeur aan, de proef niet te nemen; de gedachte dat zulk een jongen bij dat wreede spel wel eens kon verongelukken, houdt ons hoofdzakelijk terug.

In de achterbuurten ziet het er zeer haveloos uit; vuil en afval ligt bij hoopen op de straten; de atmospheer is er bezwangerd met allerlei uitdampingen; hoe belangrijk in menig

opzicht, is het hier toch te onaangenaam, om er lang te vertoeven en opmerkingen te maken.

Bij 't aanschouwen van deze armoedige bevolking verliest men spoedig zijne illusiën, en men stelle zich niet voor, dat de vrouwen, mannen of meisjes, die men hier ziet, in 't minst gelijken op de bevallige figuurtjes op zoo menige plaat voorgesteld onder den weidschen titel van ‘jeune fille napolitaine,’ ‘souvenir de Naples’ enz.

Van Napels naar Messina.

Den 2^{den} Februari des namiddags te 3 ure verlieten wij Napels. Het weder was prachtig en vergunde ons op het dek te blijven, waardoor wij nogmaals in de gelegenheid waren de golf in al hare schoonheid te aanschouwen. Tot zonsondergang zagen wij de kust duidelijk afgeteekend en toen de duisternis inviel begonnen op verschillende punten de vuurtorens te flikkeren; nu eens vertoonden ze rood, dan weder wit of tusschenpoozend licht; hieraan herkent de zeeman de plaatsen op welker hoogte hij zich bevindt en neemt van tijd tot tijd een ‘peiling.’

Vóór het vertrek wordt met behulp van uitmuntende kaarten de koers uitgezet; men stoomt een aantal mijlen in de bepaalde richting; verandert dan zoo noodig van koers en controleert den afgelegden weg door nu en dan te onderzoeken of men op het juiste tijdstip dezen of dien vuurtoren zus of zóó ziet.

Is het land niet meer in het gezicht, dan controleert men met behulp van zon of sterren en dan wordt de zaak meer samengesteld.

Om de vaart van het schip na te gaan wordt alle half uren ‘gelogd’. Hiertoe werpt men het logplankje (een houten cirkelsector van 45° à 60° boog met een straal van 0,2 m. beschreven en aan den boog met lood bezwaard), waaraan een lange lijn van knoopen voorzien bevestigd is, aan den achtersteven overboord. Het plankje staat met de punt omhoog rechtop in het water; eerst viert men een aantal ellen, daar de zuiging de log eenigzins medevoert. Tegelijkertijd staat een scheepsjongen met een zandlooper gereed. Op het oogenblik dat de eerste

knoop door de hand gaat roept men ‘turn’, (de zeelieden beneden den rang van officier zeggen altijd ‘torn’), waarop de zandlooper wordt omgedraaid; nu telt men de op bekende afstanden gelegde knoopen, die achtereenvolgens door de hand glijden, tot de jongen ‘stop’ roept als de zandlooper ledig is.

Nu knijpt men de hand dicht en telt hoeveel knoopen voorbij zijn gegaan; anders gezegd hoeveel ellen het schip in een halve minuut heeft afgelegd; hieruit kan men dus gemakkelijk nagaan hoeveel mijlen men in de wacht (4 uren) is vooruit gekomen. Natuurlijk neemt men het gemiddelde der opnemingen elk half uur gedaan.

Als alles goed gaat kan men dus met den passer op de kaart nagenoeg precies nameten waar men zich bevindt, want men heeft op een lijn, in bepaalde richting getrokken, een bekenden afstand doorloopen. Tot dusverre schijnt het zeevaren, vooral op een stoomschip, waar zeilen in den regel slechts luxe zijn en dikwijls niet gebruikt worden, nog al eenvoudig. Maar zoodra de zeestroomingen mede in 't spel komen, verandert reeds de juistheid van 't loggen; is de stroom mede dan gaat men sneller dan men denkt en omgekeerd langzamer, als de stroom tegen is. Vertoonen zich maan, noch sterren, dan wordt het moeielijk zich te oriënteeren, en moet men soms ten gevolge van stormweder ‘bijleggen’ of ‘op en neder houden,’ dan raakt men langzamerhand zijn ‘bestek’ en soms ‘de klus’ kwijt. Als genoemde onaangename omstandigheden niet bestonden, behoefden er geene zee-assuranties te zijn en zou het zeevaren spoedig alle poësie en grootschheid verloren hebben.

Niet licht vergeet ik dien eersten nacht in volle zee doorgebracht; meer en meer werd ons schip door een floers omtogen; de maan verspreidde slechts een flauw licht; de zee was spiegelglad en vertoonde vooral bij het kielwater schitterende phosphor-flikkeringen. Het was alsof lucht en zee één waren geworden en wij door een koelen, eenigszins vochtigen nevel wegdreven. Vooral die stilte om ons heen, dat oogenschijnlijk onbewoonde heeft iets zeer indrukwekkends; voeg daarbij de gedachte, dat men zich betrekkelijk machteloos boven een peilloozen afgrond bevindt; waarlijk hij, die te vergeefs in het menschelijk gewoel indrukken gezocht heeft, hij make een zeereisje en een enkel nachtelijk uur in stil gepeins op het dek doorgebracht, zal hem ruimschoots voldoen.

Ongaarne begaf ik mij ter ruste (trouwens op alle latere

tochten heeft het stille nachtelijke uur op het dek voor mij iets bijzonder aanlokkelijks gehad); maar ik wilde vroegtijdig bij de hand zijn om de Liparische eilanden te kunnen zien.

Werkelijk kregen wij omstreeks 7 ure den volgenden morgen Stromboli in het gezicht; het vertoont niets dan een hooge kale rots, waaruit stukken vuur en zware rookwolken opstijgen. Niet lang daarna zagen wij de kust van Calabrië weder en ook zeer in de verte de bergen van Sicilië uit den ochtendnevel oprijzen.

Met snelle vaart naderden wij nu de straat van Messina; meer en meer kwam de besneeuwde kruin van de Etna boven alles uit te voorschijn, tot op zekere hoogte, toen het voorliggende hooge land ons belette die langer te zien.

Door heldere zonnestralen verlicht, vertoonden zich nu de beide hoogst schilderachtige zijden der straat als weelderig beplante amphitheaters aan ons oog: ten spijt van alle legendes; stoomden wij Scylla voorbij, zonder in Charybdis te vallen weldra kwam de loods ons te gemoet een; oogenblik stopten wij om hem op te nemen en ongeveer te 3 ure lagen wij in de uitmuntende haven van Messina voor anker, waar eene menigte koopvaardijschepen ons waren voorgegaan, hetgeen een vroolijke drukte langs de kade (la Marina) te weeg bracht.

Messina bevat weinig merkwaardigheden: het is grootendeels langs het water weinig diep landwaarts in gebouwd.

De straat Garibaldi doorsnijdt de stad in hare geheele lengte evenwijdig aan de zee; door de kleine zijstraten heeft men heerlijke uitzichten op en over de straat van Messina tot den vasten wal van Italië, die ten gevolge van het hooge land niet ver verwijderd schijnt.

De Cathedraal, het eenige gebouw, dat wij in de stad bezichtigden, bevat vele buitengewoon fraaie mozaïeken, die, zelfs na al 't geen wij te Rome in dit genre gezien hadden, onze hooge belangstelling en bewondering wekten.

Overigens is Messina zindelijk en goed onderhouden en men kan er met genoegen een uur rondwandelen.

Den volgenden morgen reden wij naar den vuurtoren op Capo di Faro, bij den ingang der straat gebouwd. De weg liep grootendeels door armzalige dorpjes, met ontelbare havelooze kinderen bevolkt, of tusschen geheele bosschen van cactussen.

Men denke zich hier deze planten meer dan manshoogte, voorzien van platte, dikke bladeren, van de grootte van een manspantoffel: de stammen en takken meer dan een arm dik, kronkelen zich als houten slangen tusschen de met scherpe doornen bezette glimmende bladeren, op welke men soms een zestal lichtroode vruchten (cactusvijgen) aantreft, ongeveer zoo groot en van den vorm als een kalkoenenei.

Ook deze vruchten zijn bezet met ontelbare, zeer fijne doorntjes, die als men de vrucht aanvat, in het vel dringen, zeer lastig zijn en moeielijk te verwijderen.

Is men er echter in geslaagd de cactusvijg van haar dikke, zachte schil te ontdoen, hetgeen met behulp van een vork en mes vrij gemakkelijk geschieden kan, dan houdt men een donkerroode, zeer saprijke en smakelijke vrucht over, eenigszins gelijkende op het inwendige van een granaatappel; zij bevat een menigte steentjes, die men gerust opslikt en die, naar men zegt, zelfs zeer bevorderlijk voor de gezondheid zijn.

De bewoners dezer streken eten er soms 30 of 40 na elkander en bevinden er zich zeer wel bij. Verder dan twee of drie hebben wij het nooit gebracht; wij aten trouwens buitendien nog eene menigte mandarijntjes en sinaasappelen; waar zou men ze beter vinden dan te Messina?

Nauwelijks zijn wij bij den vuurtoren op kaap Faro uitgestapt, of de beminnelijke jeugd, die vooral de laatste minuten, zeker van de onvermijdelijke ‘curée’, ons rijtuig al duikelende en gillende gevolgd was, stortte zich als een zwerm sprinkhanen op ons. Zulk gebedel hadden wij nog nergens bijgewoond; er waren er stellig 50, die ons gedeeltelijk aan de kleeren hingen of ons het vooruitgaan beletten. Raakte men een hunner slechts even met een stokje aan, dan begon hij dadelijk erbarmelijk te schreeuwen, zoodat dit middel niet kon toegepast worden. Eindelijk deden wij een krachtigen uitval of liever inval en bereikten den vuurtoren, dien wij haastig bestegen. Zoodra wij ons echter boven vertoonden, hief de vijand een oorverdoovend krijgsgeschreeuw aan, en met schrik bespeurden wij, dat alle toegangen door hem bezet werden.

Dit alles belette ons niet te genieten van het heerlijke vergezicht. Zuidwaarts overziet men de geheele straat; noorden westwaarts de zee en de Liparische eilanden, in het oosten Calabrië.

Nogmaals zien wij tegenover het stadje Scylla de bekende

draaikolken (Charybdis[1] moet hier niet gezocht worden), welke naar men beweert ontstaan door den alle zes uren veranderenden stroom, in de straat. Duidelijk ziet men echter de wateren koken en bruischen, althans zoo schijnt het, en ‘der Taucher’ van Schiller komt ons in de gedachten. Vermoedelijk zijn er op deze plaats blinde klippen, die, in verband met vulcanische werkingen, het verschijnsel doen ontstaan.

Rondom de kolken, zooals wij 't niet geheel juist, bij gebrek aan een beteren naam, noemen, is de zee geheel kalm, hetgeen een zonderling effect te weeg brengt. Kleine schepen vermijden die en zouden het er wellicht lastig kunnen krijgen.

Met luid gejuich worden wij door de Siciliaansche jeugd gelijkvloers ontvangen en, daar wij nu op het punt zijn hen te ontsnappen, worden de aanvallen telkens heviger; door een zwaren landweg, tusschen twee rijen cactussen, trachten wij te ontkomen. Een onzer, meer goedhartig dan practisch, begint kopergeld uit te deelen; als tegenhanger duw ik een mijner ‘klissen’ in een cactus; vreugde en wraakgeschrei is het gevolg van beide handelingen; maar wij winnen terrein en bereiken ten laatste ons rijtuig, waarin wij haastig plaats nemen. Nu gunnen wij ons het genoegen wat centesimi onder de bende te gooien: allen grabbelen en vechten dat het een lust is om te zien; de koetsier slaat er, bij wijze van aardigheid, nog wat met de zweep onder, hetgeen zij niet eens, tout à leurs affaires, opmerken, en wij maken van de confusie gebruik om vlug weg te rijden, slechts door een enkelen duikelaar nog gedurende een kwartieruurs gevolgd.

Den ochtend van ons vertrek wandelden wij nog wat door de stad en brachten een kort bezoek aan het operagebouw, dat voor het fraaiste van Sicilië gehouden wordt. Het was er nu nagenoeg donker, daar bijna alle luiken gesloten waren. Op het tooneel oefenden eene menigte jonge meisjes zich in het

1 De draaikolk Charybdis ligt dwars van het fort S. Salvatore, ter hoogte van den uiterstein hoek van het kleine schiereiland, dat de haven van Messina gedeeltelijk insluit. Bij het doorvaren der straat sloeg ons schip op dat punt een viertal streken tegen het roer in uit den koers. Uit het oude bekende spreekwoord zou men moeten opmaken, dat Scylla tegenover Charybdis gelegen is; menige ‘guide’ geeft dit nog aldus aan. Charybdis ligt ongeveer twee uren zuidwaarts van kaap Faro, waar men de draaikolken van Scylla ziet.

dansen; ik vernam bij die gelegenheid, dat hier een soort van conservatoire in de danskunst bestaat; wel een bewijs hoe hoog het ballet in Italië staat aangeschreven.

Tegen 2½ ure 's namiddags liepen wij uit naar Malta en genoten in ruime mate het heerlijke panorama, dat de straat van Messina aanbiedt. Weldra waren wij die echter doorgesneld; daarentegen hielden wij bijna voortdurend de Oostkust van Sicilië in 't gezicht en hoewel de avondschemering al spoedig inviel, zagen wij toch de Etna als een ontzaglijke reus tot in de wolken oprijzen (3149 meter hoog) en zijne rook daarmede vermengen. Catania en Siracusa vertoonden zich door tallooze lichten; totdat wij den vuurtoren van kaap Passaro in 't gezicht kregen bleef ik mij op de brug verlustigen.

Tegen den ochtend ondervond ik de eerste flinke slingering op mijne zeereis; de wind was aangewakkerd en had de zee onstuimig gemaakt. Bij het aanbreken van het daglicht zagen wij Malta door onze kijkers en, daar wij 10 mijlen liepen, vertoonde het witte eiland zich weldra duidelijk voor onze oogen. Wij zagen eenige openingen, die later evenveel havens bleken te zijn, gereed om ons op te nemen; de grootste liepen wij binnen en na eene menigte schepen, die rustig voor anker lagen, te zijn voorbijgevaren lieten wij omstreeks 8 ure het onze vallen.

Het was Zondag en de kaden waren doodsch en verlaten; de Engelsche invloed was duidelijk. Alleen zagen wij hier en daar de roode uniform van een schildwacht bij kogelstapels of dreigende kanonnen, die den ingang der haven onverbeterlijk soms 3 rijen hoog bestrijken.

Niet ver achter ons lag een Zweedsche houten korvet ‘de Vanadis’ en langs de overzijde der haven zagen wij achter elkander geankerd de 4 ironclads ‘Lord Warden’ (het admiraalschip), ‘Bellerophon, Caledonia en Prince Consort’ te zamen vormende het Engelsch eskader der Middellandsche zee.

Nog niet lang lagen wij voor anker, of een hevig onweder, dat indrukwekkend langs de rotsen weergalmde, gepaard met een zoelen regen, noodzaakte ons voorloopig aan boord te blijven. Het was ons dan ook eerst tegen den middag mogelijk een bezoek aan de stad ‘la Valette’ te brengen. Wij verlieten ons schip in een zeer bevallige, bont geschilderde gondel; de roeier staat er in te roeien met het gezicht gekeerd

naar de richting welke men volgt: bij het aankomen springt hij tijdig aan wal en vat dan met beide handen het bij den voorsteven hoog uitstekende gedeelte waardoor het bootje zonder den minsten schok aanlandt.

Geheel Malta: huizen, straten, wegen, heeft een lichtgele kleur: boomen of zoet water ziet men er slechts zelden: zelfs gaat men zoo ver van te beweren, dat de tuinaarde er met schepen is aangevoerd en men bij langdurige droogte, door een blokkade gebrek aan drinkwater zou kunnen doen ontstaan. De huizen zijn regelmatig gebouwd en allen voorzien van balkonnetjes met ramen, welke den indruk geven van kleine aan het huis hangende glazen kooien. Het voornaamste gedeelte der stad ligt in de hoogte: men kan het langs den rijweg ‘en zigzag’ bereiken of aanmerkelijk bekorten door de trappen op te klimmen, welke de zijstraten vormen en bijna allen uitzicht op de haven hebben.

Men kan nagaan welke zonderlinge lijn deze uit trappen bestaande straten langs de gevels der huizen afteekenen, en hoe vreemd het is zich nu en dan te moeten bukken, om het hoofd niet te stooten aan een balkon op de eerste verdieping. Weldra zijn wij in de breede hoofdstraat de ‘strada reale’ aangekomen, welke de stad, nagenoeg horizontaal in hare geheele lengte, evenwijdig aan de haven doorsnijdt. Wij treden de kerk van St. John binnen en beschouwen met belangstelling de monumenten ter eere der Grootmeesters en Ridders van St. Jan opgericht. Vervolgens bezichtigen wij het Paleis van den Gouverneur, dat eenige zalen bevat, waarin geharnaste levensgroote poppen langs de wanden op wacht staan; eenige wapentropeeën worden ons hier aangewezen. Daarna beklimmen wij een torentje met plat dak, op het paleis, en genieten van hier (het hoogste punt van het geheele eiland) een indrukwekkend gezicht, waarbij wij tevens ontdekken, dat het land buiten de stad rijk bebouwd is, terwijl het groen op de velden alleraangenaamst afsteekt bij den lichten tint van huizen en wegen. In de straat teruggekomen rijden ons een paar ‘gocarts’ voorbij: deze rijtuigjes bestaan uit 2 wielen, waartusschen een plank op de as is gelegd; in het verlengde der plank is een lamoen voor het paard; de voerman zit er vlak achter even als iedere voerman op een boerenkar. Bij eenige meerdere luxe zijn de gocarts voorzien van een bak, waarin een paar bankjes in de strekking der lengte en zelfs van een achterportiertje; zij stoo-

ten geweldig, daar alle schokken, die de as ondervindt, zich direct mededeelen. Ook heeft men op Malta nog kalessen van zeer ouderwetsch voorkomen. Het zijn gesloten koetsjes op een tweeradig onderstel, door één paard getrokken; de koetsier loopt er naast. Als de koets stil staat kan op de plaats der voorste raden een steunstok worden neêrgelaten. Nadat men er is ingestapt, ligt de voerman de lamoenberriën, die door een riem verbonden zijn, op, en legt die op den rug van het paard, dat een daartoe ingericht soort van paksingel draagt.

Wij brachten in Malta zes dagen door en ik maakte mij dien tijd zooveel mogelijk ten nutte, om eenigszins kennis te maken met de Engelsche societeit, die hier bijna uitsluitend uit zee- en landofficieren met hunne dames bestaat.

De getrouwde officieren der infanterie, artillerie en genie (cavalerie is er natuurlijk niet, hetgeen zelfs de minst krijgskundige begrijpen zal), die er gewoonlijk een paar jaren in garnizoen blijven, brengen hunne echtgenooten mede, terwijl de zeeofficieren, die er den geheelen winter station houden, gaarne hunne dames een uitstapje naar Malta aanbieden; tegen den zomer loopt het eskader uit en keeren de wederhelften naar Engeland terug. Het ligt in den aard der zaak, dat onder het talrijke garnizoen menig feest plaats heeft; een vrij slechte operatroep (echter in een net gebouw) brengt op den duur niet genoeg variatie in het overigens vrij eentonig garnizoensleven. Er bestond dan ook ruimschoots gelegenheid tot uitgaan; ik woonde twee groote diners bij als: één bij den Gouverneur Sir P. Grant G.C.B. en één bij den Admiraal[1] Sir A. Milne K.C.B., een soirée dansante bij een Kolonel der artillerie, een matinée dansante aan boord der Caledonia en bedankte uit gebrek aan tijd voor een paar pique-niques. Bijna uitsluitend waren de hoofdofficieren getrouwd; onder de subalternen is het huwelijk zeldzaam; de meeste dames waren veel jonger dan hunne ‘heeren gemalen’ en zagen er over 't algemeen zeer goed uit. Er heerschte in deze gezelschappen een ongedwongen toon en een zeer begrijpelijke harmonie, want men trachtte onderling elkander 't leven aangenaam te maken; een klein eiland heeft ook in dat opzicht iets van een schip.

Vooral de landofficieren spraken gebrekkig Fransch; slechts

1 Het kommandeurskruis der Bathorde verleent den titel van Sir aan den gedecoreerde en dien van Lady aan zijne echtgenoote, echter niet erfelijk.

een enkele, die den oorlog in de Krim had medegemaakt en daardoor ook het recht had het legioen van eer te dragen[1], drukte zich zeer vloeiend uit. Ook de dames waren dankbaar, als men ze niet in 't Fransch op de proef stelde.

Onder deze Engelschen bewogen zich eenige inboorlingen (heeren en dames uit Malta); zoo was de artillerie-kolonel, bij wien ik danste, een geboren Maltezer. Hij vertelde mij tot mijne niet geringe verwondering, dat de volkstaal (het Malteesch) door hen allen zeer goed gesproken en verstaan werd, maar dat deze taal zich niet liet schrijven, dat hij bv. geen kans zou zien een zijner landgenooten een eenvoudig briefje in 't Malteesch te schrijven, zóó ingericht dat de ander het begrijpen kon. Op mijne vraag hoe het volk zich daaruit redde, zei hij, dat het volk òf niet schrijven en lezen kon, òf Italiaansch gebruikte.

De beide genoemde diners verschilden in hoofdzaak weinig van alle dergelijke plechtigheden. Eenigszins tegen onze gewoonten maakten de officieren hunne entrée de salle met bloote handen, terwijl zij hoofdtooisel en sabel of degen buiten de kamer hadden afgelegd. In dat uitlaten van handschoenen kan iets zeer aristocratisch gelegen zijn; aan de hand, niet aan den handschoen, herkent men den gentleman. Op het dessert, toen de Bordeaux gepresenteerd was, nam de Gouverneur zonder eenige voorbereiding zijn glas in de hand en zei zonder de minste stemverheffing: ‘the queen’ even als een ander zou gezegd hebben: ‘smakelijk eten.’

Ieder die 't hoorde bracht zijn glas even aan de lippen en daarmede waren wij gelukkig van alle verdere toasten bevrijd.

Na eene der soirées, die ongeveer tegen 12 ure eindigden, noodigde een luitenant der artillerie mij uit, de mess der genieen artillerie-officieren te komen zien. Hij bracht mij in een flink gebouw, op welks eerste verdieping een viertal ruime vertrekken, comfortable gemeubeld en met gas helder verlicht, ten gebruike der officieren waren ingericht. Eén daarvan diende voor eetzaal, een ander voor leeskamer en was ruim voorzien van couranten en tijdschriften: voorts was er een billardkamer, en een conversatiezaal; die heeren waren daar vrij als in hun eigen huis.

1 Engelsche officieren mogen alléén dan buitenlandsche ridderorden aannemen en dragen, wanneer die in gemeenschappelijk gevoerden oorlog zijn verkregen. Slechts zelden ziet men gedecoreerden.

In de opera, waar het gewoonlijk niet vol was, zagen wij de Engelsche officieren in hunne fantasie-uniformen verschijnen; de infanterie droeg roode, de artillerie donkerblauwe buisjes; elk regement heeft het recht dusdanige fantasie-uniform onderling te bepalen, en aan de gouden borduursels op de buizen en vesten, de satijnen opslagen en de kostbare fijne overhemden, kon men zien, dat hieraan meer geld en aandacht besteed wordt dan de zaak misschien verdient: handschoenen werden ook nu niet gedragen.

Meettal zat een deel der equipage van een der ironclads in het parterre; hun hoofdgenoegen bestond in het werpen van bouquetten: zij maakten hierin hoegenaamd geen préférées; de acteurs en actrices lieten ze dan ook meestal liggen. Gewoonlijk had de orchestdirecteur het hard te verantwoorden, en zijn boven allen uitstekend hoofd bleek maar al te dikwijls een zeer geschikt mikpunt voor de lastige eerbewijzen te zijn.

De admiraal Sir A. Milne, die uit zijn hooggelegen woning telegraafseinen met zijn eskader kon wisselen, had ons uitgenoodigd zijn schip: ‘the Lord Warden’ te komen bezichtigen. Met dankbaarheid maakten wij van dat aanbod gebruik; de admiraal zelf geleidde ons en toonde met zeer natuurlijke ingenomenheid de doelmatige inrichting van zijn geducht zeekasteel.

Het heeft 5 dekken, is 53 voet hoog en het stoomwerktuig vervangt 1000 paardenkrachten.

De bewapening bestond uit Armstrong kanons van 9 inchs (23 c.m.).

Achter de kajuit van den kommandant was een flink balkon uitgebouwd: in de hutten der officieren kon men zich vrij en gemakkelijk bewegen. De stang der schroef geleek een reusachtige boomstam, de machine had ontzaglijke afmetingen; het geheel maakte een hartverheffenden indruk bij de gedachte, dat dit alles door menschenhanden is voortgebracht. En toch is een enkele rukwind voldoende geweest om een dergelijk schip (‘the Captain’), die met den Lord Warden samen zeilde, in een oogenblik in de peillooze diepte te doen verdwijnen.

Toen wij in de kuilbatterij waren aangekomen wachtte ons daar een buitengewone verrassing; er werd namelijk eensklaps op een schelle trompet ‘ready for fighting’ geblazen. Een oogenblik scheen het als heerschte er een onbeschrijfelijke verwarring; eenige honderde matrozen op bloote voeten stormden de onderste trappen op, of lieten zich van de bovenste neder

vallen; elk vloog bij zijn stuk en twee minuten later was alles doodstil. Nu klonk een welluidend kommando en weder waren alle handen en voeten in beweging; de stukken werden quasi geladen en gepointeerd; kruitladingen, noch projectilen werden ingebracht, de pijpjes echter opgezet; weldra knetterden de lichte knallen dezer ontstekingsmiddelen en niet genoeg kan ik de vaardigheid en juistheid roemen, waarmede deze exercitie werd uitgevoerd. Vooral de orde en gepaste stilte lieten niets te wenschen over.

Met een hoogen dunk der Engelsche marine verlieten wij het admiraalschip; een sterk muziekkorps speelde bij onze komst en ons vertrek het ‘Wien Neerlands bloed’, eene beleefdheid, waarop wij elken ochtend na het ‘God save the queen’ onthaald werden. Zoo klonken ook elken morgen de statige toonen van een psalm langs het gepantserd eskader en de omliggende schepen.

Wij lieten ons nu naar de werf roeien waar de Port Admiral Fanshaw ons rond voerde. Hier zagen wij o.a. het fraaie stoomjacht ‘Psyche’, dat later bij Catania verongelukt is, in het drooge dok liggen.

Eene menigte werklieden waren bezig een droog dok, voor de grootste schepen bestemd, in de rotsen uit te houwen; door stoommachines werden de blokken in groote vierkante bakken opgeheschen en verwijderd. Het dok was 320 voet lang en 40 voet diep. Bij den ingang was een ontzaglijke schuifdeur; het te herstellen schip moet het met water gevulde dok als een smalle haven inloopen; daarna wordt de schuifdeur vooruit gebracht en het water door stoom weggepompt; na de herstelling laat men het water weder inloopen, het schip wordt vlot, de deur wordt ingeschoven en de patient kiest weder het ruime sop.

Het trof mij bij deze gelegenheid, dat de rotssoort, waaruit Malta bestaat, zóó zacht is, dat men die met een mes gemakkelijk kan snijden; wellicht zouden de vestingwerken bij de geduchte uitwerking van het tegenwoordige geschut veel te lijden hebben.

Met een enkel woord maakte ik reeds melding van eene matinée dansante aan boord van H.M.S. Caledonia. Tegen 2 ure begon dat zeer eigenaardige partijtje: de echtgenoote van den kommandant ontving de genoodigden op het halfdek, als ware zij in hare salons; het geheele achtergedeelte van het dek was met vlaggen versierd en een tent er over gespannen; hier

en daar vormden opgerolde zeilen, met vlaggedoek belegd, gemakkelijke divans; in de kajuit bestond gelegenheid om zich wat te restaureeren, en menig paar schepte een luchtje of zonderde zich eenigszins af op het ruime balkon. Een vroolijke dansmuziek noodigde onweêrstaanbaar tot rondzweven op de gepolijste planken en aan beide zijden van den bezaansmast zag men in de luchtige danszalen van de uitmuntende gelegenheid ruimschoots gebruik maken.

Het scheepsvolk stond op eerbiedigen afstand geschaard in dichte groepen het vermaak te aanschouwen.

Uit nieuwsgierigheid dronk ik een glas zeewater, door de machine, die elk groot Engelsch schip aan boord heeft, in drinkbaar water veranderd; smaak en kleur waren voortreffelijk.

Bij 't verlaten van de danszaal viel mijn oog nog op een stoomsloep van niet geringe afmetingen, zooals elke weluitgeruste ironclad er eene medevoert.

Een zeer schoone achtermiddag gaf ons aanleiding een rijtoertje door het eiland te maken; het is rijk aan schilderachtige gezichten. Niet ver van het bevallige dorp ‘Sliema’ bezichtigden wij den tuin van het Paleis ‘San Antonio’, dat ter beschikking is van den Gouverneur. Zelden zag ik liefelijker bloemen en heestergewassen dan in dit heerlijk oord, welks tuinen goed onderhouden werden; oranje- en citroenboomen waren er in menigte.

Terugkeerende reden wij eenigen tijd langs de zee en vonden hier, niet ver buiten de stad, een muziekkorps, dat door den beau monde als aanleiding genomen werd, om elkander te ontmoeten.

Velen onzer kennissen zagen wij hier te paard, waaronder ook de admiraal en eene zijner dochters; en toen wij later ook nog eenige Engelsche matrozen op huurpaarden zagen laveeren, werden wij versterkt in onze overtuiging, dat de Engelschen geboren sportsmen zijn.

Omtrent de kleeding der Maltezers blijft mij nog een woord te zeggen. De vrouwen dragen een zwarte zijden mantilla, welke tot den elleboog afhangt en boven het achterhoofd als een kap, in den vorm van een halven bol uitsteekt, niet zelden komt een lief gezichtje, niet onaardig door de kap geëncadreerd, u tegen. Daar de meeste vrouwen nog buitendien zwarte kleeding dragen, gelijken zij in de verte veel op nonnen.

De mannen loopen meestal in hunne hemdsmouwen, dragen

een lange wijde broek, een gordel van zijde of katoen, eenige malen om de middel geslagen, en een roode of bruine wollen muts, die in een punt eindigt, op den rug afhangt en waarin zij hun geld bergen; bloote voeten voltooien het kostuum. Meestal hebben zij slimme gezichten, zijn welgemaakt en ijverig; als zeelieden zijn zij beroemd.

Monniken zijn op Malta talrijk; de katholieke kerk is er geheel vrij.

De zich over 't algemeen goed gedragende bevolking wordt beschermd door Maltezer politie-agenten, die op de Engelsche wijze gekleed zijn, en een wit Maltezer kruis op hun lederen helm dragen.

Langs de kaden ziet men gewoonlijk allerlei soort van Levantbewoners in hunne nationale kleederdrachten, hetgeen een bont en vermakelijk geheel vormt. Gewoonlijk was ons schip omringd door miniatuurbootjes, waarin armoedige jongens bezig waren met behulp van eene soort van dreggen, waaraan een netje was vastgemaakt, den afval der schepen op te visschen; ook zij wenschten niets liever dan een shilling op te duiken, een kunststuk, dat wij liever geloofden dan zagen.

Den 12^{den} Februari verlieten wij op een warmen, zonnigen morgen te 9½ ure de haven met bestemming naar Tunis. Bij 't uitloopen viel mijn oog op een steenen wachthuisje op een hoog gelegen vooruitstekende punt, waarop zeer karakteristiek een ‘oog’ en een ‘oor’ gebeiteld waren. ‘A governo!’

Gagliari.

In plaats van Tunis kwamen wij te Cagliari terecht. Met mooi weder toch hadden wij Malta verlaten en waren aanvankelijk voorspoedig langs Comino en Gozo het ruime sop ingestoomd; tegen den avond echter begon de wind meer en meer aan te wakkeren en ging tegen den nacht in een volslagen storm over. Het schip kraakte en slingerde geweldig, hevige stortzeeën overstelpten ons, alle luiken werden geschalmd (d.i. met waterdicht zeildoek bedekt en dit daarna vastgespijkerd) en wij, die zulk weder voor 't eerst bijwoonden, deden geen

oog dicht, rolden onophoudelijk in onze kooi heen en weder en dachten niet anders dan dat ons laatste uur geslagen was. Niets is onaangenamer dan de onzekerheid waarin men alléén, in zijn kleine hut, in volslagen duisternis verkeert.

Op het dek hoort men overijld loopen, nu en dan een kommando of schel gefluit; soms valt of breekt er iets met onheilspellend geluid; eensklaps is het doodstil; men hoort zelfs de machine niet meer stampen en zuchten: men is gezamenlijk onder water en onwillekeurig denkt men: ‘het is gedaan, wij gaan naar den kelder!’

Maar gelukkig duurt die stilte niet lang; het schip rijst weder met een krachtigen slinger en men hoort de machine weder malen met dreunend en dof geluid.

Den volgenden ochtend was ik zeer verbaasd toen bij 't aanbreken van den dag mijn gedienstige geest mij zeer kalm vertelde. ‘dat het een beetje waaide.’ Ik had gedurende den nacht zooveel kopjes en schoteltjes hooren breken, dan ik niet anders verwachtte of het schip zou weldra tot een ‘reddeloos wrak’ gereduceerd zijn Toen ik boven kwam viel mij dat bijzonder mede: alles stond nog vrij wel op zijn plaats; alleen hadden wij een stuk van 't galjoen verloren. De indruk echter die de zee op mij maakte was onbeschrijfelijk; men spreekt wel eens van ‘hemelhooge golven’; ronduit gezegd, hemelhoog waren ze niet en zullen ze ook wel nooit zijn; maar tweemaal de hoogte van een gewoon heerenhuis bereikten ze stellig en zóó kwamen ze als voortgejaagde bergen achter ons aanrollen en voerden ons nu op hunne breede ruggen in de hoogte, om ons straks in de bruischende valleien neder te werpen. Met zulk stormweder werd het binnenloopen in de golf van Tunis zeer onraadzaam geacht; wij vluchtten dan nu ook vóór den storm uit in westelijke richting. Tegen den avond begon de wind wat te bedaren en wij brachten een vrij rustigen nacht door. In den vroegen morgen van den 14^{den} werd ten Noorden hoog land ontdekt: volgens gissing was het Sardinië; wij wendden in die richting even als in de Africaine: ‘gouvernez vers le Nord’! Gelukkig met beteren afloop. Hoewel wij nu dwarszees kwamen en geweldig begonnen te slingeren, zóódanig, dat de sloepen, die in de ‘davids’ hangen, telkens het water raakten, naderden wij zichtbaar; weldra kon de kust verkend worden, d.i. haar uiterlijk voorkomen vergeleken worden met de beschrijving in de boeken (voornamelijk En-

gelsche) en bleek het, dat wij werkelijk Sardinië vóór ons hadden.

Hoe meer wij onder den wal kwamen, hoe kalmer de zee werd, totdat wij eindelijk de golf van Cagliari inliepen en het slingeren nagenoeg ophield. Omstreeks 2 ure lieten wij het anker vallen op de reede, ongeveer 20 minuten roeiens verwijderd van de hoofdstad van 't eiland Sardinië, die ons uit den tijd, toen wij aardrijkskunde leerden, onder den naam van Kagli-ari nog flauw in het geheugen lag. (De Italianen spreken het uit Caille-ari.)

De stad ligt tegen steile hoogten als een amphitheater gebouwd en heeft slechts een kleine haven, die voor groote schepen minder geschikt is wegens niet genoegzame diepte

De golf door hooge, roodbruine rotsen ingesloten; de landstreek, die de hoogte waartegen Cagliari gebouwd is omgeeft, is echter tamelijk vlak en vertoont eene groote menigte witte, kleine piramides, die op een afstand aan tenten doen denken, maar van nabij gezien, zoutstapels blijken te zijn.

De bereiding toch van zout uit zeewater heeft hier op groote schaal plaats en het Italiaansche gouvernement heeft er het monopolie van. Daar het hier zelden regent, heeft men niet anders te doen, dan het zeewater, door kanalen te geleiden in groote vierkante, vrij ondiepe réservoirs, in den grond uitgegraven. Het water verdampt na eenigen tijd en het ruwe zout blijft achter; nadat het verzameld is, wordt het in de straks genoemde hoopen opgestapeld en naar gelang der behoefte ingescheept. De hierbij te verrichten werkzaamheden geschieden uitsluitend door galeiboeven, die des avonds in een bagno buiten de stad worden opgesloten. Bij ons bezoek aan de zoutbereiding, zagen wij eene menigte dezer ongelukkigen, geheel ‘à la française’ gekleed (echter meerendeels ontkoppeld), onder streng toezicht van met geladen geweer gewapende wachters, arbeiden.

Ook zagen wij herhaaldelijk, groote lompe roeischuiten met zout beladen, door de dan in hun element zijnde ‘galeislaven’, naar de op de reede liggende schepen roeien en overladen.

Het bagno, in een bekoorlijke streek gelegen, zag er veel minder schrikwekkend uit dan dat te Toulon. Het bestond uit eenige ruime, luchtige gebouwen, die een helder aanzien hadden; de muren waren gewit en het daglicht straalde vroolijk door de talrijke hooge ramen. In de slaapzalen had ieder

gevangene zijn eigen kleine ijzeren krib, die door eene behoorlijke tusschenruimte van die des buurmans gescheiden was; over dag werden deze kribben dubbel geslagen, waartoe op het midden der lengte een scharnier was aangebracht; hierdoor ontstond een gemakkelijke doorgang in het midden der zaal. Met veel genoegen merkte ik een schoollokaal op, waarin op vast gestelde uren onderwijs gegeven werd. Tot mijne verwondering zag ik er eenigen onder 't werken een pijpje rooken; ook te Palermo, waar de veroordeelden langs den publieken weg arbeiden, scheen dit geoorloofd.

De breede rijweg, die ons langs het bagno en het daarbij gelegen dorp San Bartolomeo voerde, eindigt bij het ver in zee reikend voorgebergte San Elia, waar zich een vuurtoren bevindt, van welken men een indrukwekkend uitzicht op de oostwaarts gelegen golf van Quartu en op het zeer woeste kustland geniet.

Wij begeven ons nu naar de stad, waarvan het vlakke gedeelte langs het water gebouwd is en waar wij op een onaanzienlijk plein, dat tevens tot markt dient, een bronzen standbeeld van Karel Felix I in Romeinsche kleeding in 't oog krijgen. Dit lage gedeelte der stad, veel ongezonder dan het hooger gelegene, wordt grootendeels door de mindere klasse bewoond; de mannen dragen allen een nauw sluitend zwart lakensch buis, voorts een zwart kleedingstuk in den vorm van een korten vrouwenrok; daaronder een zeer wijde, korte broek van wit katoen en zwarte lakensche slobkousen tot over de knie. Een zwarte of bruine phrygische muts dekt het hoofd, terwijl gewoonlijk nog een zakdoek om de ooren is geknoopt, zoodat men een oogenblik gelooft, dat alle Sarden aan kiespijn lijden. Het schijnt echter dat deze kiespijndoeken als voorbehoedmiddel tegen de malaria of de ‘intemperie’ zooals de bewoners van Sardinië deze koorts noemen, goede diensten bewijzen.

Bij de dorpsbewoners zag ik deze zwarte kleedingstukken, wat de muts en het buis betreft, door dergelijke roodgekleurde vervangen, hetgeen een veel vroolijker aanzien geeft. Bij plechtige gelegenheden worden kunstig bewerkte gouden of zilveren knoopen aan de buizen gedragen.

Een breede riem met grooten zilveren gesp, om de middel gesnoerd, voltooit het weinig behaaglijk kostuum.

In de stad dragen de vrouwen weinig in 't oog vallende kleeding; op de dorpen wordt er echter meer werk van gemaakt en

vervangen rood, blauw en ornamenten de sombere kleuren der stedelingen.

Wij beklimmen thans de steile, slecht bestrate steegjes, die ons in het meer aristocratische bovengedeelte der stad voeren. Nieuwe huizen ziet men nergens; overal waar wij gaan, vertoonen zich ouderwetsche gebouwen, die weinig aanlokkelijk schijnen. Alle ramen, tot zelfs die der meest onaanzienlijke huizen, zijn van kleine balkons met ijzeren hekken voorzien.

In een niet onbelangrijk museum, dat Sardinische oudheden, penningen, ertsen en inscriptiën op steenen bevat, brengen wij met genoegen eenigen tijd door en wandelen later de hooggelegen buitensingels, als ik het zoo noemen mag, op de oude bastions aangelegd, rond, vanwaar men zeldzaam schoone vergezichten op de golf en het omliggende land geniet.

Noordwaarts ziet het er niet onvruchtbaar en ook niet onbebouwd uit; maar toch kan men uit de weinige woningen, die men opmerkt, nagaan, dat hier vele handen voor den landbouw te kort schieten.

Een paar dagen na onze aankomst op de reede, werden wij uitgenoodigd een bal, ten voordeele van de armen, bij te wonen. De kleine opera-zaal, die er tamelijk versleten uitziet, is tot danszaal ingericht; het tooneel is grootendeels bezet door een muziekkorps der infanterie, die er in hunne koperen instrumenten dapper op los blazen. De loges zijn door de non combattants, of liever niet dansenden, ingenomen.

De orde wordt door de commissarissen met veel tact gehandhaafd; na elken dans defileeren de paren over het tooneel, hetgeen zeer bevorderlijk is voor de circulatie.

Het feest wordt door een geanimeerden cotillon besloten, en gaf ons gelegenheid den geheelen beau monde van Cagliari vereenigd te zien. Van 't schoone geslacht overtrof de quantiteit de qualiteit.

Een Franschman, met wien ik hier kennis maakte, vertelde mij, dat hij met de ontginning der loodmijnen uitstekende zaken maakte, maar dat overigens zijne illusie was, zoodra hij zijne schaapjes op het drooge zou hebben, het eiland te verlaten. De bewoners waren naar zijn smaak te ernstig, het land te ongezond.

Waar is het, dat bijna alle Sarden een lijdenden trek op het gelaat hebben, en niet te verwonderen is het, dat een bevolking, die voortdurend door koortsen ondermijnd wordt, meer en meer zijne levensvreugde verliest.

Even buiten de stad vindt men tegen de westelijke helling der hoogte, waarop Cagliari steunt, de overblijfselen van een groot amphitheater; de meeste rijen zitbanken zijn in de rots zelve uitgehouwen; muurwerk ziet men nagenoeg niet meer; zonder bepaalde aanwijzing zou men het amphitheater licht ongemerkt voorbijgaan, te meer daar de weg langs de bovenzijde loopt en men, uit de hoogte er op neerziende, geneigd is de uitgehouwen rotsblokken voor spelingen der natuur aan te zien.

Op een rijtoertje een paar uren buiten de stad, waarbij wij gebruik maakten van een der zeldzame rijtuigen, die Cagliari bezit (de steile straten en onmogelijke landwegen beletten het gebruik hiervan), hadden wij gelegenheid ons eenig denkbeeld van het binnenland te maken.

Menschen kwamen wij nergens tegen; zonder overdrijving herinner ik mij slechts één enkelen landbewoner, die op een muildier gezeten de bergen introk; hij droeg het bovenbeschreven kostuum, een lang jachtgeweer ‘en bandoulière’ op den rug en een breeden langen dolk in den gordel. Zijn muildier droeg een paar gevulde zakken en de ruiter was daarop met de beenen kruiselings gezeten.

Gevaarlijk zijn deze menschen volstrekt niet en hunne gastvrijheid wordt zelfs hoog geroemd; de ‘vendetta’ is echter even als op Corsica in eere! De letterlijk niet berijdbare, rotsachtige landwegen zijn meerendeels door heggen van reusachtige cactussen van de velden gescheiden, die hierdoor ongenaakbaar schijnen.

Sardinië heeft den naam rijk aan grof en klein wild te zijn; de Engelschen komen er nu en dan mouflons- en wilde zwijnenjachten houden.

Op onzen kleinen tocht zagen wij echter geen enkel levend wezen, behalve eenige musschen, die er volkomen als bij ons uitzagen.

Nadat wij den 22sten een vliegenden storm op de reede doorgestaan hadden, waarbij de zee met witte vlokken schuim bedekt werd, als ware zij een groot sneeuwveld, vertrokken wij den 23sten met prachtig weder naar Palermo.

(*Vervolg en Slot in het volgend Nommer.*)

De volksinstellingen der Padangsche bovenlanden.

Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche bovenlanden, door A.W.P. Verkerk Pistorius. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon, 1871.

In de jaargangen 1867-1869 van het ‘Tijdschrift voor Ned. Indië’ verscheen eene reeks van artikelen over de volksinstellingen en zeden der Padangsche Bovenlanden door een Controleur, die vroeger te Sidjoendjoeng en Poear Datar in de genoemde residentie werkzaam was, maar sedert naar Boengamas in de residentie Palembang werd verplaatst. Deze stukken, die zoowel door de schoonheid van den vorm, als door den rijkdom en het gewicht van den inhoud de aandacht trokken en nog veel meer verdienden te trekken dan zij werkelijk hebben gedaan, zijn thans, met eene zeer enkele wijziging en verbetering, tot één bundeltje vereenigd afzonderlijk uitgegeven, en vormen het merkwaardige boekske dat wij hier aankondigen, en dat tot het schoonste en beste behoort wat tot dusver over onze bezittingen in den Indischen Archipel geschreven werd.

Het is mij dikwijls voorgekomen dat ons volk in het algemeen, ook de meer beschaafden grootendeels niet uitgenomen, niet uitmunt in de gave van letterkundige appreciatie, en dat de verdiensten van zuivere taal, goeden stijl, levendige voorstelling, aesthetischen zin, weinig gewaardeerd worden, indien zij zich verschuilen in een boek, dat door inhoud en vorm zich niet rechtstreeks aankondigt als behoorende tot die klasse van geschriften, die naar de gewone opvatting het eng begrensd gebied der fraaie letteren uitmaken. 't Kan echter zijn dat de oorzaak vooral daarin is te zoeken, dat de kring der lectuur van de meesten zoo beperkt is, en vele boeken nauwelijks

worden ingezien. Inzonderheid liggen schriften over Indië, die zeer enkele uitgezonderd die Indische toestanden in het kleed van roman of novelle hebben gestoken, onder een soort van interdict. Ofschoon er veel over Indië geschreven wordt, raakt ook het beste nauwelijks bekend buiten den engen kring van hen wier belangen of studiën hen nopen dagelijks in den geest in de Indische bezittingen te verwijlen. Zelfs in de bloemlezingen van Nederlandsche literatuur, die in de laatste jaren zijn in het licht verschenen, zijn die schrijvers grootendeels vergeten die hunne krachten het meest aan de beschrijving van de natuur en het volksleven in ons rijk van Insulinde hebben gewijd, en is daardoor menige schoone bladzijde verwaarloosd, die de Nederlandsche literatuur tot eer verstrekt en een tuiltje van hare schoonste en geurigste bloemen niet zou ontsieren.

Ofschoon de studiën over de Padangsche Bovenlanden van den heer Verkerk Pistorius reeds voor eenige jaren in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië verschenen, en er sedert de afzonderlijke uitgave reeds eenige maanden verloopen zijn; ofschoon men althans had mogen verwachten dat zijn Palembangsche Schetsen, geplaatst in November 1870 en Februari 1871 van dit Tijdschrift, maar tot ons leedwezen nog niet vervolgd, de aandacht op zijne meer dan gewone letterkundige verdiensten zouden gevestigd hebben, kan ik mij niet herinneren dat daaraan in het openbaar tot dusverre ook maar een enkel woord van hulde is toegebracht. Men kan het begrijpen en verschoonen, dat het ‘Tijdschrift voor Ned. Indië’ niet algemeen gelezen wordt, maar ‘de Gids’ komt in handen van zoovelen, dat de miskenning der wezenlijke verdiensten van een schrijver, die zich door dat maandschrift aan het publiek heeft laten voorstellen, slechts aan onverschilligheid of gebrek aan de gave der onderscheiding kan geweten worden, en in ieder geval de natie tot schande strekt. Men hoort nergens gewagen van een boek dat om inhoud en vorm beide op hoogen lof en algemeene belangstelling aanspraak heeft, en ik heb reden om te gelooven dat het nog niet veel verder is doorgedrongen, dan tot die enkele aanstaande Indische ambtenaren die het op mijne aanbeveling hebben gekocht, als een hulpmiddel om zich met de inlandsche huishouding van een belangrijk deel der bevolking van Sumatra bekend te maken.

Ik heb een groot deel van mijn leven doorgebracht in het bestrijden der onverschilligheid die ons publiek jegens zijne

schoone bezittingen in Insulinde aan den dag legt, zoodra over iets anders dan de batige sloten en de koffieveilingen der Handelmaatschappij gehandeld wordt. Ik heb er herhaaldelijk op gewezen, dat ons kleine land aan het bezit dier rijke gewesten schier al het gewicht ontleent dat het thans nog kan werpen in de schaal der politieke belangen; dat het de koloniale quaestiën zijn, ons ter oplossing voorgelegd, die alleen aan den Nederlandschen Staat nog eene groote beteekenis geven in de wereld-historie; dat in die bezittingen het zwaartepunt ligt van onze nationale welvaart, niet enkel op materiëel, maar ook op geestelijk gebied; dat wij daar een uitgestrekt worstelperk vinden voor al onze krachten, een edel doel voor al ons streven, een onbegrensd, door den aard der zaak ons meer bijzonder voorbehouden veld voor wetenschappelijke onderzoekingen, een onuitputtelijke mijn van nieuwe motieven voor onze zich veel te veel aan de oude traditiën vastklemmende en door gebrek aan nieuwe, frissche stof wegkwijnende vaderlandsche kunst. En nu niemand de pen opvat om eene der schoonste en belangrijkste bijdragen tot de literatuur over Nederlandsch Indië aan ons publiek te leeren kennen, wil ik nogmaals beproeven, of er, na al wat ik geleden heb, nog kracht genoeg in mijne veder schuilt om tegen dit nieuwe onrecht aan Indië aangedaan, waardig te protesteeren.

Vóór alles moet ik in dit geding tegen de onverschilligheid mijner landgenooten een paar schoone bladzijden van den schrijver als ‘pièces justificatives’ bijbrengen. Om aan de verdiensten althans van den vorm recht te doen wedervaren, schijnt mij dit het eenige afdoende middel.

Wij slaan het boek open en lezen al aanstonds op de allereerste bladzijde de volgende pittoreske beschrijving.

> ‘Daalt men des avonds van de bergen af, die het meer en het dal van Singkarah van weêrszijden insluiten, en nadert men van de oostelijke zijde de Kota Singkarah (een dorp bij uitstek schilderachtig gelegen, maar overigens van geen ander verschillend), dan staat men verrukt over het heerlijke landschap. Het meer waarin zich het avondrood spiegelt, fonkelt en schittert met verblindenden glans, en de trotsche Merapi, die, hoog boven het overige gebergte, de kruin tot in de wolken beurt, schijnt met purper en goud overdekt. Het dorp zelf ligt aan den oever van het meer, in het midden der groote vallei, die van den Merapi

in zuidelijke richting zacht glooiende oprijst tot aan den voet van den Talang (den rookenden vuurberg ten zuiden van Solok), en waarvan de noordelijke helft, die, zooals Junghuhn in zijne “Battahländer” zich uitdrukt, trogvormig uitgediept is, door het meer wordt ingenomen. Het uitgebreide sawahvlak, waarop men van de hoogte nederziet, en dat het dorp tot aan den oever van het meer omsluit, doet zich voor als mozaïek, verdeeld als het is in een menigte velden van allerlei vorm en grootte, waarvan sommige met jong en krachtig groen, andere met ruwe stoppels of met gele halmen en aren bedekt zijn. Sneeuwwitte reigers zoeken hier in ontelbare menigte des avonds eene schuilplaats. Langzaam strijkt de vlucht over het rijstveld heen, en laat zich neêr op een hier en daar in de sawahs alleenstaanden boom, die plotseling als met groote witte bloemen bedekt wordt. Nederkomend in het dal, hoort men den klank der kalintoeng, het klokje dat den forschen buffel aan den nek wordt gehangen. Een kleine jongen leidt de kudde van de geurige weide weêr terug naar de veilige schilplaats onder de woning. Weldra onderscheidt men tusschen het sawahgroen den hoogrooden slendang, welken de Maleische vrouw, als zij op weg is, gewoonlijk om het hoofd heeft geslagen, en volgt men het pad dat door de weiden leidt, dan achterhaalt men eene menigte mannen en vrouwen, die rustig van hun dagwerk huiswaarts keeren. Sommigen dragen een lichten ploeg op den schouder, anderen houden een duif in de hand. Na overdag onder den gloeienden hemel te hebben gezwoegd, gaan ze, onder vroolijk gekout, de zoete rust te gemoet in de stille, belommerde woning. Vroolijk blinken de kruinen der palmen, in den avond als met goud overstrooid; luide weêrgalmt het gestamp in het rijstblok; allerwege heerscht leven en drukte. Doch weldra verflauwen de schitterende kleuren die den hemel in het avonduur tooien: breede schaduwen breiden zich uit over het dal en de bergen, het gekweel der vogelen verstomt en met hen schijnen alle stemmen te zwijgen. Welhaast is alles ter ruste gegaan, en hoort men in de nachtelijke stilte alleen de zware ademhaling van het meer.’

Weinigen zullen het, vertrouw ik, betwisten, dat deze frissche en fiks geteekende natuurbeschrijving een heerlijken achter-

grond vormt voor het tafereel van het Maleische dorp, dat zich in de eerste van des schrijvers schetsen trek voor trek voor onze blikken ontrolt, en dat zij zijn boek opent op eene wijze die wel geschikt is om tot verdere kennismaking uit te lokken. En toch doet deze plaats ons des schrijvers kracht nog niet naar waarde kennen; zij geeft ons nog weinig denkbeeld van dat dichterlijk gevoelen met, dat mystisch zich verdiepen in de natuur, dat beluisteren van wat bergen en wouden en stroomen ook zwijgende fluisteren tot het ontvankelijk gemoed, dat aan sommige zijner beschrijvingen zulk een wegsleepende bekoorlijkheid geeft, en de snaren van het gelijkgestemde gemoed met verrukking doen trillen, ook daar waar hij aan zijne harp slechts sombere toonen ontlokt. Ik deel nog de plaats mede die mij het meest van allen getroffen heeft, om dan aan den lezer de taak over te laten, waartoe ik hem door deze mededeeling wil opwekken, om zelf door het doorbladeren van het boek verhooging en tienvoudige verdubbeling van zijn genot te zocken.

> ‘Nog geen zes palen oostwaarts van het zonnig dal van Siloengkang, vangt de sombere, de duistere, de oneindige wildernis aan. Ondoordringbare wouden bedekken tot ver in het Oosten den golvenden bodem, die zich glooiend tot heuvelklingen verheft en weêr neêrdaalt tot moerassige dalen, of steil tot berggevaarten omhoog rijst, die door zware wolken bedekt zijn. De nevelen die van deze toppen zich uitbreiden tot de diepst gelegen kloven, hullen het woud in een zwaarmoedigen grijsblauwen dampkring, waardoor, soms dagen achtereen, de zon zich dreigend en bloedrood aan den grauwen hemel vertoont. Alle vroolijke klanken zijn uit deze sombere oorden gebannen. Zelden of nooit hoort men een ander geluid van een vogel, dan den schorren kreet van den zilverfazant en het gekrijsch der monsterlijk gesnavelde rhinocerosvogels. Maar sarrend, joelend en gillend schetteren des morgens, tot de zon een vierde van hare baan heeft doorloopen, de langgerekte daemonische kreten van honderden apen u tegen; aanhoudend doortrilt het schelle en snerpende geluid van myriaden insecten den eeuwigen nacht. Een enkele maal stijgt uit het diepe ravijn, waarlangs ge struikelend en hijgend voortklautert, een vriendelijke stem tot u op: 't is het murmelende beekje dat zich voortspoedt door den doolhof van bladeren en twijgen naar meer open en vroolijke oorden -

die het wellicht nimmer bereikt. Want de ééne zuilengang verdringt steeds den ander in de geheimzinnige diepte, waarin ge, door de hooge poorten van met lianen vereenigde kruinen, in 't voorbijgaan een blik werpt; er is geen eind aan de meandrisch door elkaâr gekronkelde huiverig-kille katakomben, waarin geslachten bij geslachten van de bladeren en bloemen der wouden ontkleurd en verteerd opeengetast liggen. Van die hemelhooge kruinen, waar de ééne boom den anderen draagt, moge het volle leven in zijn stoute kracht op u nêerzien, het ééne woud moge hier boven het andere verrijzen, - de dood met de vermagerde leden en het bleeke gelaat werpt al die reuzen ter neder. De schitterende kleuren der orchideeën, de prachtige patma die den vermolmden boomstronk bedekt, - ze zijn slechts' het koortsachtig gloeien dat aan de stervensure voorafgaat. Bevend heengeslopen door het dicht aaneengesloten groen, werpt de zonnestraal zijn gouden gloed op de teedere cycadee, maar lijdend buigt deze zich neder over het zachte bed van varens en mossen; door het avondzuchtje bewogen, heft ze als voor 't laatst en ten doode vermoeid de fijngeplooide bladeren op, verzuchtend naar de zonnige dreven, waar een krans van lagoendi het fiere meer van Singkarah omvlecht. En voortgezweept door onnoemelijken angst, stort de bergstroom zich in de duistere onafzienbare diepte. terwijl sidderend de mimozen hem nastaren, en de ketaping, aan de rotsen gekluisterd, zijne schrale takken en bladeren, die als met bloed zijn bedekt, vertwijfelend omhoog slaat. - O! de genius dezer wouden is een sombere Prometheusgestalte, en de kreten van wanhoop die aan de breede, langbedwongen borst ontsnappen, doorschokken het diepst uwer ziel.’

Men behoeft wel niet te vragen of de ontwerper van dit huiveringwekkend, maar in zijne somberheid verwonderlijk schoone tafereel, een dichter is. Maar plaatsen als de aangehaalde moeten ons omtrent het ware karakter van het aangekondigde werk niet misleiden. Het is den schrijver niet om het schilderen der natuur, maar om de teekening van het volksleven te doen. Ook in de laatstaangehaalde plaats is het maagdelijk woud met zijne verschrikkingen slechts de achtergrond, waartegen het kleine schoolgebouw moet uitkomen, in het dorpje Batoe Mendjoelor aan den drempel dezer wouden gelegen. Het

was, zoo hier als elders, het doel van den schrijver, den inlander in zijne schetsen te plaatsen te midden der natuur, die hem in de werkelijkheid omringt. En waarom hij dit doet, - hij leert het ons zelf en ontvouwt ons daarbij eene groote, diep door hem gevoelde, maar nog door weinigen erkende waarheid. ‘Het landschap is niet bloot de lijst der inlandsche zeden, gewoonten en instellingen, niet bloot de achtergrond waarop zij zich aan het oog van den opmerker voordoen, - neen, het gansche bestaan van den inlander, zoo persoonlijk als maatschappelijk, is met zooveel fijne vezelen in de omringende natuur geworteld, dat beide zich niet van elkaâr laten scheiden, zonder alle klaarheid, frischheid en leven aan de beschrijving van het eerste te ontnemen. De Maleische beschaving is op verre na niet tot dat standpunt gevorderd, dat ze deels beheerschend, deels vijandig tegenover de natuur is geplaatst; ze staat in bijna even afhankelijke verhouding tot de laatste, als de plant tot den bodem; en terwijl onze westersche beschaving de moeder over het hoofd is gegroeid, kan de natuur ten opzichte der Indische in 't algemeen nog met recht de “Alma mater” genoemd worden. Zelfs uit een bloot wetenschappelijk oogpunt zou dus beschouwing der inlandsche huishouding met natuurbeschrijving gepaard moeten gaan; natuurstudie vooral (die zich in een opstel als dit uit den aard der zaak tot een korte schets moet bepalen) geeft den sleutel tot het recht begrip der inlandsche toestanden. Ik meen derhalve geen verschooning noodig te hebben voor 't geen, volgens mijn inzicht, geen bloote uitweiding is, en wat men in de voorstelling niet zonder weêrzin kan scheiden, daar de verbeelding het eens voor altijd tot één geheel heeft verbonden.’

Ik heb in de eerste plaats mijne aandacht bij deze natuurschilderingen bepaald, omdat mij bij het aankondigen van dit boek het meest ter harte ging aan den schoonen vorm, de letterkundige verdiensten recht te doen wedervaren, waardoor het zich zoo bijzonder onderscheidt. Deze nu komt niet slechts in de natuurbeschrijvingen het meest uit; het zou ook bezwaarlijk zijn geweest andere proeven uit het werk bij te brengen, zoo geschikt om er te worden uitgelicht, zonder dat die afzondering aan de verstaanbaarheid en den indruk schade toebrengt.

Maar dit werkje heeft ook in andere opzichten eene groote waarde. Het is eene belangrijke bijdrage tot de ethnologie van den Indischen Archipel; het laat ons een diepen blik werpen

in het karakter, de behoeften, den maatschappelijken toestand van een der belangwekkendste volksstammen die ons Indisch rijk bewonen; het is het beste handboek dat den aanstaanden of pasbeginnenden ambtenaar onder de Maleiers van Sumatra kan worden aanbevolen, om de bevolking grondig te leeren kennen, wier welzijn en voorspoedige ontwikkeling wellicht in grootere mate dan iemand berekenen kan, in zijne hand is of zal worden gelegd. Om ook deze belangrijke zijde der schetsen van den hoer Pistorius goed te doen uitkomen, zij het mij vergund de verschillende stukken waaruit zijn werk is samengesteld kortelijk te doorloopen en op den rijken inhoud te wijzen. Tevens zal mij dit gelegenheid geven om hier en daar eene bedenking te opperen of op eene leemte opmerkzaam te maken, ten einde den schrijver of anderen die in zijne voetstappen treden, tot nadere studie en mededeelingen op te wekken.

De eerste schets beschrijft het tooneel waarop de Maleier leeft en werkzaam is. Zij teekent ons het Maleische dorp en zijne omgeving. De smalle, bochtige en slecht gebaande paden die de eenzame kampong-boschjes doorsnijden waardoor de toegang naar het dorp ligt, de groepjes van struiken en vruchtboomen waarin de woningen der inlanders verscholen liggen, de lange, op palen rustende, met spiegeltjes, snijwerk en bonte kleuren getooide en aan het dak met horens versierde huizen, de inwendige verdeeling en versiering der woningen, het huisraad en de huisdieren worden ons achtereenvolgens uitvoerig en duidelijk, maar zonder kleingeestigheid, en met schilderachtig effect geteekend. Europeesche weelde is nog schaars tot deze woningen doorgedrongen, en de enkele Europeesche artikelen die men er aantreft, heeft zich de inlander doorgaans meer ten gerieve van een Europeeschen bezoeker, dan ten gebruike voor zich zelven aangeschaft. ‘Hoe weinig,’ zegt de heer Pistorius, ‘zelfs de meer beschaafde inlanders met het gebruik van Europeesche voorwerpen bekend zijn, blijkt o.a. uit het navolgende voorbeeld. Een penghoeloe kapala, het hoofd van eene negari, kocht op de vendutie van een ambtenaar, die naar elders werd overgeplaatst, een tinnen meubel, zooals men er soms op onze slaapkamers aantreft. Kort daarop gaf hij een feest, waarop de controleur van het district werd genoodigd. Tot diens niet geringe verbazing, stond op het midden der feestelijk aangerichte tafel het aangeduide stuk, dat, blank geschuurd, met rijst was gevuld en de algemeene bewondering der aanwezigen opwekte. Tot heden

toe geloof ik niet, dat die brave lieden vermoeden, waarom de eenig aanwezige Europeaan tot hunne teleurstelling verklaarde, dat het hem niet mogelijk was aan hun feestelijk onthaal de noodige eer te bewijzen.'

Vervolgens voert ons de schrijver naar de soerou of inlandsche dorpsschool, waarop hij ons hier een vluchtigen blik laat slaan, om ze ons later, in zijne zevende schets, in alle bijzonderheden te leeren kennen, en daarna naar de met zwaar geboomte beschaduwde 'vredeplaats,' met de balei-balei waar de dorpshoofden samenkomen om recht te spreken en de algemeene belangen van het dorp te behandelen. Hij beschrijft ons de daar liggende taboeh, een uitgeholden, aan de ééne zijde met geitenvel overtrokken boomstam, waarop men slaat als om blijde of droevige redenen de bevolking moet worden samengeroepen, en de holle, doffe klanken van de galegå, die zich des nachts doen hooren, als eene kudde olifanten het rijstgewas der bevolking met verwoesting bedreigt. Daarna laat hij ons een blik werpen op de misigit of moskee, die in geen dorp mag ontbreken en veelal in de nabijheid der vredeplaats verrijst, en voert ons vervolgens naar de pasar (de markt), waar men den inlander in zijn handel en wandel, in al zijn doen en laten, kortom in zijne volkseigenaardigheid, het best kan gadeslaan. De marktplaats ligt doorgaans op eenigen afstand van het dorp, en sommige markten worden ver van de bewoonde wereld, op afgelegen plaatsen aangetroffen. Dit hangt samen met het gebruik der marktplaatsen tot het houden van hanengevechten, dat geliefkoosde, maar in zijne gevolgen zoo verderfelijke volksvermaak der Maleiers. De heer Pistorius geeft er ons eene schets van, doch bewaart eene breedere beschrijving voor eene aanteekening, om niet door onevenredige uitvoerigheid met betrekking tot een enkel détail de harmonie zijner schets te bederven. De hanengevechten worden thans door het Europeesche gezag, maar niet altijd met het gewenschte gevolg, zooveel mogelijk tegengegaan. Nu volgt de beschrijving van de marktplaats zelve en van de lapou's of herbergjes die haar omgeven, en dan het levendig tafereel van de mannen en vrouwen en kinderen die er dooréén wenelen, van hunnen bonten tooi, van de kraampjes of loodsen waarin de verschillende markt-artikelen zijn ten toon gespreid, en van alles wat de Maleier daar ten verkoop brengt en zich aanschaft, wat niet meer of minder is dan al zijne behoeften, die tevens de maatstaf zijn zijner beschaving.

Deze geheele schets van het Maleische dorp doet de talenten van den schrijver op het voordeeligst uitkomen. Zij is van het begin tot het einde klaar, levendig, aanschouwelijk, harmonisch, en bewaart de rechte proportiën tusschen de verschillende deelen. Sommige punten (op één vestigde ik reeds de aandacht) gaven den schrijver aanleiding tot eenige nadere toelichtingen en breedere excursiën, maar hij heeft ze met juisten tact naar eene reeks van aanteekeningen verwezen, die aan dit eerste opstel in ruimeren getale dan aan een der volgende zijn toegevoegd. De meer dorre détails die het schilderachtig effect der schets zouden bedorven hebben, maar òf tot recht verstand onmisbaar waren, of strekken kunnen om onze nog zoo gebrekkige kennis der inlandsche maatschappij met wetenswaardige bijzonderheden te verrijken, zijn naar deze aanteekeningen verwezen, waaronder die over de onderscheidene soorten van huizen en hare kenteekenen, en die over de gewichten en maten van den inlander bijzondere aandacht verdienen.

Nadat ons de eerste schets de woonplaats en de woning van den Maleier heeft leeren kennen, leidt ons de tweede binnen in het Maleiersche gezin. Hierbij komt in de eerste plaats ook die zonderlinge volksinstelling ter sprake, die, schoon in lijnrechten strijd met de wetten van den Islam, toch de invoering van dezen godsdienst eeuwen overleefd heeft, en nog steeds wordt gehandhaafd, het Maleische erfrecht. Dat erfrecht is de hoeksteen der Maleische samenleving en staat met het gezin in onverbrekelijk verband. Beide moesten dus wel te zamen in ééne schets behandeld worden, die - ik erken het - door den aard van het eenigszins doore onderwerp voor den gewonen lezer minder uitlokkend is, dan wat ons in de eerste schets wordt voorgehouden. Echter heeft ook hier de heer Pistorius met de moeilijkheden zijner stof moedig geworsteld en - gezegevierd. Alleen zou ik meenen dat de excursie over de benamingen die tot aanduiding der bloed- en aanverwantschap dienen (eene hoogstnuttige, omdat, zoo als de schrijver terecht opmerkt, die benamingen in onze woordenboeken grootendeels niet verklaard zijn, maar tevens eene zeer dorre en voor het recht verstand van het stuk niet volstrekt onmisbare), even als soortgelijke uitweidingen bij het eerste stuk, eene meer gepaste plaats in de noten zou gevonden hebben.

Ik heb over dit opstel het een en ander te zeggen, dat mij noodzaakt, wil ik verstaanbaar zijn, den lezer wat dieper in

het onderwerp in te leiden. Men veroorlove mij uit dien hoofde nu en dan eene kleine aanhaling.

‘Het Maleische huis schijnt eene aaneenschakeling van woningen. 't Is inderdaad eene kazerne, wat het aantal der bewoners betreft. In het district Kota toedjoh vindt men tot 60, elders zelfs tot 80 menschen in ééne woning bijeen. Herinner ik mij wel, dan is er te Alahan Pandjang in de XIII Kota een huis van meer dan honderd menschen. Deze lieden, die allen tot dezelfde familie behooren, zijn in een aantal gezinnen verdeeld. De woning is namelijk aan de lengtezijde van verscheiden op gelijken afstand geplaatste deuren voorzien, en naast elke deur bevindt zich, aan de binnenzijde natuurlijk, een oven: de personen nu voor wie op denzelfden oven gekookt wordt, vormen gezamenlijk wat de Maleier noemt een oven of keuken (sa-dapoor), en daar zulk een dapoor meestal uit eene moeder met hare kinderen bestaat, maakt hij gewoonlijk, in den Maleischen zin van het woord, een gezin uit (samandei of sa-hindoek). Eenige van deze gezinnen, die gezamenlijk één of meer huizen bewonen en allen van moederszijde aan elkander verwant zijn, vormen de familie (sa-nènèk of sakawah-kawah)[1].....

Het Maleische gezin, in de engere beteekenis van het woord (sa-mandei), bestaat dus uit de moeder met hare kinderen. De vader behoort er niet toe. De betrekking waarin hij staat tot broeders en zusters, is nauwer dan die tot vrouw en kinderen. Ondanks zijn huwelijk blijft hij een lid van hetzelfde gezin waartoe ook de eersten behooren, en de woning van dezen blijft zijn eigenlijk huis (roemah kamanakan), - niet de woning waarin zijne vrouw is gevestigd. Zoo ook is hij zijne vrouw wel in het bewerken van hare sawahs behulpzaam, en geeft hij haar nu en dan kleederen en onderstand; maar het gezin waartoe hij door zijne geboorte behoort, heeft in de eerste plaats aanspraak op zijne ondersteuning en bijstand. Aan dit gezin vervalt ook zijne nalatenschap.....

Hierdoor laat zich al dadelijk verklaren, waarom in de Ma-

1 De heer Pistorius spreekt hierbij ook over de minder bepaalde beteekenis van het woord *koun*, dat zoowel het geslacht van een enkel persoon als een geheelen volksstam aanwijst. Hij geeft hier dit woord zooals hij het door den inlander hoorde uitspreken, maar daardoor in minder herkenbaren vorm. Het is het Arabische *qaum*.

leische woning zoovele personen bijeen zijn. Eene vrouw die in het huwelijk treedt, betrekt veelal geene afzonderlijke woning. Zij blijft in het huis van hare familie. De woning wordt dus weldra te klein. Telken jare (maar weinige inlandsche vrouwen blijven zonder kinderen) gevoelt de jonge moeder behoefte aan meer ruimte. Er wordt nu voor haar geene nieuwe woning gebouwd, maar het gemeenschappelijk huis wordt eenvoudig verlengd; men voegt er één, soms twee nieuwe roewangs aan toe..... Overdag komt de man zijne vrouw eens bezoeken en gebruikt met haar het middagmaal, nadat hij op hare sawahs gewerkt heeft, - althans in de wittebroodsweken. Later komt hij gewoonlijk alleen 's avonds en blijft dan (als hij een braaf man is) tot den volgenden morgen.' Van hier dat de Maleische mannen, zooals de schrijver het niet onaardig in eene noot uitdrukt, des avonds 'chassez croisez' maken, wanneer zij hunne eigen woning verlaten, om in die hunner echtvriendin te gaan logeeren.

Ik behoef mijne aanhalingen niet voort te zetten. In het medegedeelde zijn de hoofdtrekken van het wonderlijke Maleische familieleven juist en duidelijk geschetst. Al het overige volgt hieruit van zelf, ook het Maleische erfrecht, dat de heer Pistorius in bijzonderheden uiteenzet, met vermijding en verbetering der misvattingen door andere schrijvers begaan, en zoo dat vooral in het licht wordt gesteld, dat de nalatenschappen niet verdeeld, maar aan den collectieven erfschat des gezins, de hartå poesakå, toegevoegd worden. Er komen afwijkingen van deze Maleische instellingen voor, in toenadering tot de voorschriften van het Mohammedaansche recht gegrond - afwijkingen die ook de heer Pistorius niet onvermeld heeft gelaten - maar in het algemeen hebben zij de hervormingen der Padri's en de pogingen der priesters om het familieleven naar de Mohammedaansche begrippen te plooien, getrotseerd, en zijn zij tot den huidigen dag in stand gehouden.

Er is echter één punt hier ter plaatse door den heer Pistorius over het hoofd gezien, dat tot recht begrip dezer instellingen niet mag verwaarloosd worden; het verband waarin zij staan tot de indeeling van het Maleische volk in soekoe's. Wat eene soekoe is heeft hij elders uiteengezet, namelijk in zijne derde schets: 'het Inlandsch Bestuur.' 'Onder soekoe verstaat men,' zoo lezen wij daar, 'de vereeniging van eenige gezinnen, die oorspronkelijk afstammen van een en dezelfde

moeder (de vader behoort, zooals wij vroeger gezien hebben, niet tot het Maleische gezin in de engere beteekenis van het woord sa-mandei). De leden van dezelfde soekoe hebben eene gemeenschappelijke begraafplaats en wonen in het dorp gewoonlijk bij elkander. zoodat zij als 't ware een afzonderlijke wijk vormen. Van een afstand gezien, schijnt het dorp uit een menigte afzonderlijke groepen van palmen te bestaan; dit zijn soekoe's en kampongs of onderdeelen van soekoe's.’ De schrijver herinnert hierbij, dat, volgens de overlevering, de corspronkelijke Maleische wetgevers de bevolking des lands in een aantal van zulke soekoe's of stammen geplitst en aan elk dier stammen een eigen naam gegeven hebben, die op alle afstammelingen overgaat. Die namen zijn tot heden onveranderd gebleven, en elke Maleier weet tot welke soekoe hij behoort. Moesten wij aannemen, dat werkelijk deze verdeeling in soekoe's op een gegeven tijdstip als iets nieuws is ingevoerd, dan kon zij zeker tijdens de invoering wel nauwelijks anders dan een territoriale beteekenis hebben, zoodat in dezelfde soekoe werden samengevat die te zamen woonden. Doch men behoeft dit niet aan te nemen. De stam, als uitbreiding van het gezin, de familie, is de grondslag eener geheel natuurlijke indeeling, die bij vele andere, met de Maleiers verwante en niet verwante volken wordt aangetroffen. Men kan dus slechts in dien zin een oorspronkelijk samenwonen der soekoe's waarschijnlijk achten, dat er neiging bestond bij de verwante familiën om bijeen te blijven. Thans zijn wel is waar de soekoe's uit elkander gerukt en verstrooid, maar desniettemin sluiten zich in ieder dorp weder aanéen die tot dezelfde soekoe behooren, en bewonen er gezamenlijk eene of meer afzonderlijke kampongs, die onder het bestuur van een afzonderlijk hoofd staan.

Nu had de heer Pistorius in zijne beschrijving van het Maleische familieleven niet mogen verzuimen op te merken, dat de Maleische instellingen vorderen, dat de man huwt buiten zijne soekoe, en dat de kinderen tot de soekoe der moeder, en niet tot die van den vader behooren. Naar Maleische begrippen is dus de vrouw, in weêrwil van de ondergeschikte plaats die zij anders in de samenleving inneemt, de eigenlijke stamhonderes. De stamverdeeling, die eigenlijk het meest bij de volken die een nomadisch leven leiden te huis is, en bij vestiging op bepaalde plaatsen doorgaans allengs in een territoriale indeeling overgaat of zich verliest, is dus bij de Maleiers op

eigenaardige wijze met het gezeten leven in verband gebracht. De man die zijne vrouw in hare eigene soekoe opzoekt, en als hij meer vrouwen heeft, zooals de Islam hem toestaat, nu bij de eene dan bij de andere gaat inwonen, en vaak buiten zijne woonplaats handel drijft of werk zoekt, is nog altijd eenigermate een zwerver; maar de vrouw volgt haren man niet, zij is aan huis en hof en aan hare maagschap gebonden en vertegenwoordigt het gezeten leven in de Maleische maatschappij.

Deze instellingen zijn natuurlijk genoeg en het komt mij voor, dat zij eenmaal in veel ruimer kring gegolden hebben; dat men er de sporen, de *disjecta membra*, nog van vindt bij onderscheidene verwante volken; dat soortgelijke instellingen geheel of gedeeltelijk terugkeeren bij andere volken die op een soortgelijken trap van beschaving staan, en dat het Maleische erfrecht, dat nauw met al het overige samenhangt, dus niet zoo raadselachtig is, als het den heer Pistorius is toegeschenen. Het niet huwen in dezelfde soekoe is slechts te beschouwen als een uitvloeisel van hetzelfde gevoel of inzicht, waaraan in het algemeen het verbod van huwelijken is toe te schrijven tusschen personen die elkander na in den bloede bestaan: want de soekoe was niets dan eene uitbreiding der familie. Of er nog overal streng de hand aan wordt gehouden, durf ik niet bepalen; maar dat men in den regel buiten zijne soekoe huwt, erkent ook de heer Pistorius, als hij op blz. 75 in eene noot schrijft: ‘dat elk *in eene andere soekoe dan de zijne*, de moeder, de zuster of het nichtje van den ander in hare eigen woning gaat opzoeken.’ Dat de vrouw de stamhouderes is en de kinderen hare soekoe volgen, heeft zeer natuurlijke redenen. Zij zijn eensdeels gelegen in de onzekerheid van het vaderschap, vaak zelfs, helaas! in eene beter geordende, hoeveel te meer in eene ruwe maatschappij, gelijk die was waarin de Maleische instellingen haren oorsprong namen; en om deze zoo voor de hand liggende reden op te sporen, had de heer Pistorius waarlijk niet noodig gehad zich zoo speciaal in den maatschappelijken toestand der Orang-Koeboe te verdiepen. Ten andere komt hierbij, en heeft tot instandhouding, zooal niet tot het onstaan dezer instelling waarschijnlijk medegewerkt, dat de band die het kroost aan zijne moeder bindt van nature inniger en teederder is dan die tusschen het kind en den vader, vooral in eene maatschappij die de polygamie in hare instellingen heeft opgenomen. Zoo weinig vreemd en raadselachtig zijn

deze begrippen, dat het ons bij eenig nadenken veeleer vreemd moet voorkomen, dat zij niet algemeener worden gehuldigd. De beschaafde natiën van den nieuweren tijd, hierin gelijk aan die der oudheid, zijn wel wat al te geneigd om vreemd en zelfs onredelijk te vinden wat in de vormen harer eigen beschaving niet past.

De heer Pistorius heeft zelf in eene noot eenige voorbeelden bijeengebracht van soortgelijke instellingen bij andere volken, zooals bij de Singaleezen, de Berbers en sommige stammen van Zuid-Amerika; vooral in de maatschappij der Berbers heeft de toestand der vrouw met dien der Maleische treffende overeenkomst, behalve dat zij veel hooger in aanzien staat. Ook daar noemt het kind zich naar de moeder, ook daar laat de man zijn goed na aan de kinderen van zusters en broeders uit dezelfde moeder, en ontvangen zijne eigen kinderen ten hoogste een geschenk, zooals in den Jaargang 1867 van dit Tijdschrift, Dl. III, bl. 28, door Prof. de Goeje werd in het licht gesteld. Maar het verwondert mij dat de heer Pistorius niet op het denkbeeld is gekomen ook bij andere volken van Maleischen stam analogiën op te sporen. Hij zou er ten minste het samenwonen van vele familiën van verwante afkomst in lange, in een aantal afdeelingen gesplitste huizen bij verschillende stammen, b.v. bij de Dajaks op Borneo, bij de Bataks in Tobah en bij de Afloeren van Celebes hebben weêrgevonden; en wat de huwelijken betreft had hij de aandacht kunnen bepalen bij de elders op Sumatra, t.w. in Benkoelen, voorkomende huwelijken bij *ambil-anak*. 't Is waar, dat deze van de Maleische huwelijken in zooverre verschillen, dat zij voor den man vernederend worden geacht, zoodat zij veelal beperkt blijven tot het geval waarin hoofden, die geen zoon hebben, hunne dochters op deze wijze een man tot zich doen nemen, opdat hunne waardigheid door de zonen uit dat huwelijk gesproten, moge geërfd worden. Maar is ook in Benkoelen het huwelijk waarbij de man bij de vrouw komt inwonen en de kinderen het geslacht en den staat der vrouw volgen, grootendeels door verbintenissen van anderen aard verdrongen, wat er nog van overig is komt in de hoofdzaak zoo treffend met de Maleische huwelijken overeen, dat aan een gemeenschappelijken oorsprong nauwelijks te twijfelen valt.

De eenige analogie tusschen de Maleische instellingen en die van stamverwante volken waarop de heer Pistorius opmerkzaam

maakt, is een zekere vermeende overeenkomst tusschen de hartå poesaká en het gemeenschappelijk grondbezit op Java. Wanneer men bij de hartå poesaká speciaal let op het gemeenschappelijke en ongedeelde van het bezit voor allen die tot de *mandei* behooren, dan is er zeker een punt van aanraking: maar op Java heeft dat gemeenschappelijk grondbezit niets te maken met het familieleven, waarin juist het gemeenschappelijk bezit der hartå poesaká op Sumatra wortelt Trouwens ook de heer Pistorius is van oordeel, dat Java een stap verder heeft gedaan dan Sumatra, dat de familie er is opgegaan in de gemeente en het familiebestuur er heeft plaats gemaakt voor het gemeentebestuur. Zulk een overgang is inderdaad zeer denkbaar en heeft bij vele volken plaats gehad. Men herinnere zich bij voorbeeld hoe in Attica het familieverband der gentes en phratriai voor het politisch verband der trittyes en demoi heeft plaats gemaakt. Maar moest niet juist bij dien overgang het gemeenschappelijk bezit zich oplossen? Ja, zegt de heer Pistrius, wat de roerende goederen betreft, maar bij de onroerende kon het blijven, omdat hier het vruchtgebruik gelijkmatig onder alle leden kon verdeeld worden, en allen die op die gronden hetzelfde recht hadden, daarop bij voortduring een waakzaam oog konden houden. Maar hiermede is toch niet verklaard hoe een gemeenschappelijk familie-bezit een gemeenschappelijk dessa-bezit worden kon. 't Ligt mogelijk aan mij, maar de zaak wil mij niet helder worden. Misschien omdat ik mij den oorsprong van het gemeenschappelijk grondbezit op Java altijd zoo heel anders heb voorgesteld. Steeds heb ik gemeend, dat het gemeentelijk grondbezit, dat ook in Hindostan in vele streken bestaat, te gelijk met den rijstbouw en den buffel, in de Hindoe-periode door vreemden invloed op Java is gebracht, en er in verband stond met den aanleg van waterwerken voor de natte rijstcultuur, waarvoor de vereenigde krachten van velen vereischt werden, met dat gevolg, dat zulk eene associatie voor den aanleg van waterwerken dan gezamenlijk eene dessa vormde, wier bewoners de ontgonnen velden onder zich verdeelden bij jaarlijksche verwisseling, opdat ieder op zijne beurt van de beste stukken genot zou hebben.

Maar in het gansche werkje van den heer Pistorius is er geene plaats waartegen ik zoo gewichtige bedenkingen heb, als tegen de volgende, op blz. 54 voorkomende woorden: ‘Het zal wel overbodig zijn, de eigenaardige voor- en nadeelen, aan

het gemeenschappelijk bezit verbonden, naar aanleiding van 't Maleische erfrecht weêr op te sommen. De phalanstère, 't zij deze zich uitstrekt tot de gansche gemeente, of, gelijk op Sumatra, tot de familie alleen, levert overal hetzelfde verschijnsel op. Ze schijnt de materiëele welvaart tot stilstand te brengen, maar aan den anderen kant voorkomt zij de groote en ongeneselijke kwaal, die onafscheidelijk met bijzonder eigendom gepaard schijnt te zijn. 't Klinkt zonderling, wanneer men het zeker gewichtig bezwaar van 't onvermijdelijk proletariaat, dat nog altoos door velen tegen eene omkeering van communaal bezit tot privaat eigendom aangevoerd wordt, met den naam van beuzelen hoort bestempelen, en dat, hoewel er nauwelijks een zestal jaren zijn verloopen, sedert de welsprekende mond van Lassalle, om geen anderen te noemen, zich gesloten heeft!' Voorwaar, indien ik kon gelooven dat werkelijk het communaal bezit op den duur een dam kon zijn tegen het proletariaat, ik zou mij onder de eerste voorvechters van die instelling willen scharen. Maar het is duidelijk, dat voor zoo ver en zoo lang als dat communaal bezit de faciliteit van te leven bevordert, het ook een aanmoediging verleent aan de vermeerdering der bevolking, totdat ook hier weêr de grens van het minimum waarvan de mensch leven kan, is bereikt. Het gedurig meer versnipperd stukje grond wordt eindelijk ontoereikend om het gezin te voeden, en reeds nu ziet in sommige streken van Java de landman de toekomst zijner kinderen met bezorgdheid te gemoet en vraagt angstig hoe zij zich onderhouden zullen van het steeds meer gesmaldeeld aandeel in het erfelijk bezit. Nieuwe ontginningen, emigratie naar minder bevolkte streken zouden een uitweg banen; maar wie kan besluiten wat hij nog heeft, al is het ook ontoereikend, te laten varen voor een geheel onzekere toekomst? Daarenboven maakt het geheele stelsel zorgeloos en traag, of waarom zou het anders de materiëele welvaart tot stilstand brengen? Het knaagt aan de grondslagen waarop de vermeerdering van den rijkdom rust, en bedriegt den onontwikkelde, die van de wetten der samenleving niets vermoedt, door beloften die het toch niet kan houden. Het communisme in al zijn vormen en met al de plannen die het heeft uitgedacht om het lot der massa's te verbeteren, levert een heerlijke stof om over te peroreeren in eene vergadering van behoeftigen, die watertanden op het denkbeeld van in de voorrechten der rijken te deelen; maar de wel-

sprekendheid van tien Lassalle's zou niet verhinderen, dat het, waar ook ingevoerd, na korten tijd, door vermindering van energie en achteruitgang van productie, bij toeneming van monden die gevoed moeten worden, zijne ongeschiktheid om de grondslag der samenleving te zijn, in de treurigste gevolgen openbaarde. Op Sumatra echter, waar men zich wat volstrekt noodig is om te leven met zoo weinig moeite verschaffen kan, en waar de afschuwelijke gewoonte van de vrucht af te drijven, de bevolking stationnair doet blijven, worden zij tot nog toe niet gevoeld of vermoed.

De heer Pistorius laat op de beschrijving van het erfrecht nog eenige aanteekeningen volgen over de zeden en gewoonten in den cyclus van 't familieleven. Hij spreekt over de gebruiken en feesten bij de bevalling, over de opvoeding der kinderen, over de besnijdenis, over den tijd en de wijze waarop de huwelijken gesloten worden, over het treurig lot der vrouw en de geestkracht die zich niet zelden onder hare zware zorgen bij haar ontwikkelt, over de bezigheden van beide seksen, over de plechtigheden bij uitvaart en begrafenis, en eindigt deze tweede schets met een terugblik op den ganschen levensloop van den inlander, om den invloed aan te stippen welken die op de vorming van zijn karakter oefent. ‘Als kind reeds van zijn vader onafhankelijk en vreemd aan vaderlijke tucht en zorg, mist de Maleier,’ zegt hij, ‘den diepen eerbied, die bij de hoogere klassen op Java zoo in 't oog vallend door het kind aan zijnen vader wordt bewezen. Maar ten gevolge van de groote vrijheid, waardoor de opvoeding van den Maleier zich kenmerkt; ten gevolge daarvan vooral, dat hij nog op zeer jeugdigen leeftijd op eigen wieken drijft en zijne geboorteplaats verlaat, - onderscheidt hij zich gunstig van den Javaan (zoo schijnt het mij toe) door zelfgenoegzaamheid, onafhankelijkheid, zelfstandigheid. De stelling van elken vrijen Maleier in de kleine inlandsche maatschappijen, het min of meer belangrijk aandeel dat ieder in het eigenaardig familiebestuur der kota neemt (al zou dit bestuur veeleer oligarchisch, dan, zooals men veelal zegt, demokratisch kunnen genoemd worden), brengen die karaktertrekken aan 't licht en werken voortdurend tot hunne instandhouding mede. Gewoon aan 't zwerven, is het voor den Maleier een zaak van weinig gewicht, op welke plaats hij zich ophoudt, mits hij het vooruitzicht heeft zijn ouden dag in 't midden van zijne soekoe te slijten en op de begraafplaats van zijne familie ter ruste te

worden gelegd, en aarzelt hij niet om, wanneer zijn belang hem dit voorschrijft, zich naar ver af gelegen plaatsen, des noods over zee te begeven. Dit is een karaktertrek van het Maleische ras, die alleen gemist wordt bij diep in het binnenland wonende stammen. Ook in dit opzicht is dus de naam van Orang Malajoe gegrond. En ook hierdoor wordt de geest van onafhankelijkheid in de Maleische samenleving gevoed. Als handelaar, een noodzakelijk gevolg van zijn voortdurend reizen en trekken, munt hij evenzeer uit boven 't meerendeel der Javaansche bevolking. Maar een blik op de Maleische negari, op het erfrecht zoowel als op de inrichting van het soekoebestuur, en op de inlandsche huishouding op Java, leert overtuigend, dat de Maleische samenleving nog verre bij de samenleving op Java achterstaat. Hier, op Sumatra, is de familie, de stam, nog niet voor de gemeente geweken, maar handhaaft zij haar eigen bestuur, dat zich uit den aard der zaak niet verder uitstrekt, dan tot den bekrompen kring van de soekoe. De barbaarsche muziek van den Maleier, die met de Javaansche, hoe eenvoudig en oorspronkelijk[1] de gamelan ook zij, niet in vergelijking kan komen; de uiterst lage trap waarop alles wat maar in de verte tot de kunst kan gebracht worden (van eigenlijke kunst is hier natuurlijk geen sprake), in het beschaafdste gedeelte van Sumatra staat (de arabesk is hier de hoogste en de eenige kunstvorm); de weinige beschaving in taal, zeden en manieren, in welke de aristokratische Javaan verre boven den Maleier uitmunt, - en bovenal de wreede en barbaarsche wetten, die in 't oude Menangkabou, het middenpunt der Maleische beschaving, zeker nog algemeen zouden heerschen, indien ons bestuur er geen einde aan gemaakt had, - dat alles laat moeilijk twijfel meer over, dat zoowel de maatschappij als het individu op Sumatra, in zeden, gewoonten, gebruiken en instellingen, om van het overige te zwijgen, nog in eene phase verkeeren, welke de Javaansche beschaving reeds lang is te boven gekomen.'

Ik kan niet gelooven, dat deze vergelijking geheel juist is. De Javaan staat inderdaad in vele opzichten hooger, maar hij heeft die elementen van hoogere beschaving reeds voor eeuwen van de Hindoes ontvangen, hij heeft ze meerendeels niet verder ontwikkeld, hij is in sommige opzichten - getuigen de monu-

1 De schrijver bedoelt wat wij met een bastaardwoord 'primitief' noemen, wat nog na aan zijn oorsprong staat; maar met 'oorspronkelijk' kan men dit in onze taal niet uitdrukken.

menten van vroegere kunst, die hij thans niet meer evenaren kan - bepaald achteruitgegaan. De reden is dat zijne beschaving, onder den druk van vreemde heerschappij, - ik bedoel hier de Hindoesche, niet de Nederlandsche - eene verkeerde richting heeft genomen, dat hij de gebreken van een overheerscht volk, slaafschheid en traagheid, in zich heeft opgenomen, en dat de Islam, die voor hem iets uitwendigs, een hem omgeworpen kleed is gebleven, onmachtig is geweest hem te hervormen. Er kunnen voor hem betere tijden komen, maar zij zullen zich, vrees ik, nog lang laten wachten. De toestand der Maleische maatschappij is veel ruwer, veel primitiever, maar zij schijnt mij gezonder; en als de rechte middelen worden aangewend om op Sumatra meer ontwikkeling te brengen, schijnt het mij toe dat gemakkelijker iets zal te maken zijn van den fieren en onafhankelijken Maleier, dan van den kruipenden Javaan, wiens vele goede eigenschappen ik voor 't overige geenszins wensch te loochenen.

Ook aan de tweede schets zijn eenige aanteekeningen toegevoegd, waaronder vooral de opgave der benamingen waarmede de Maleier de deelen van den dag aanduidt, eene merkwaardige aanvulling van onze nog zoo onvolledige Maleische woordenboeken bevat.

In de derde schets beschrijft de heer Pistorius, zooals ik reeds boven vermeldde, ‘het inlandsche bestuur.’ Hij opent haar met eene beschrijving van de zonderlinge verhouding, waarin, vóór de vestiging van het Nederlandsch gezag in deze streken, de Jang di pertoewan van Manangkabou tot zijne onderdanen stond, eene verhouding die al zeer weinig aan onze voorstelling van een Oosterschen autokraat beantwoordde, daar het wezenlijk gezag van dien vorst niets beteekende en hij uitsluitend het voorwerp was van traditioneele vereering. Op de moeilijke vragen, hoe en wanneer dat rijk van Menangkabou ontstaan is, of er al of niet eenig verband bestaat tusschen dat rijk en het oude Hindoe-rijk, waarvan wij thans uit inscriptiën weten, dat het in de zevende eeuw onzer jaartelling in de Padangsche Bovenlanden gebloeid heeft, hoe en op wat wijze de Islam zich iu dat rijk verbreid, en hoe het, ongetwijfeld eenmaal veel grooter gezag der vorsten allengs zoo diep is gezonken, dat zijn rijk inderdaad met eene aaneenschakeling van kleine republieken bestond, waarvan hij enkel in naam het hoofd was. - op al deze vragen, waarover niet enkel de geloofwaardige geschiedenis, maar zelfs de overlevering geheel schijnt te zwijgen, heeft ook de heer Pistorius geen antwoord beproefd.

Na den vorst komen de door hem aangestelde radja's en eenige andere hoofden, wier raadselachtige figuur door een nevel omsluierd blijft, kortelijk ter sprake; maar wat ook vroeger hun gezag moge geweest zijn, in de laatste tijden des rijks hadden ook zij zoo goed als niets in te brengen, en zoo ontstond de staat van zaken dien de heer Pistorius ten slotte in de volgende woorden teekent: ‘Bij gebreke van personen die de bevelen van den vorst aan het volk overbrachten en voor hunne getrouwe opvolging en naleving waakten, was er geen eigenlijke regeering in den zin dien wij daaraan hechten, bestaanbaar. Jang di pertoewan was slechts in naam het hoofd van het rijk, en Menangkabou was slechts de collectieve benaming voor een menigte onafhankelijke staatjes, die aanvankelijk door geen anderen band waren vereenigd dan dien van gemeenschappelijke af komst, taal en gebruiken. Elke negari was zelfstandig en had geen gemeenschap met het hoofd van het rijk.’ Zulk een staat van zaken moest wel tot gedurige twisten en kleine oorlogen tusschen naburige negariën aanleiding geven. Dorpen die gezamenlijk van één moederdorp afstamden of door gemeenschappelijke belangen verbonden waren, zochten zich door nauwere aaneensluiting te versterken en vormden die confederaties die den grondslag hebben uitgemaakt der latere administratieve verdeeling door het Nederlandsche gezag, en zich afspiegelen in de namen van drie, vier, vijf, zes, zeven, negen, tien, twaalf, dertien, twintig, vijftig kota's, die nog heden verschillende districten in de Padangsche Bovenlanden dragen. De toenadering tusschen de dorpen breidde zich allengs ook uit tot de federaties, en wellicht bad zich langs dezen weg de politieke eenheid des geheelen rijks allengs volkomen hersteld, indien het niet door den hervormingsijver der Padri's en de op sommige plaatsen gevestigde priesterbesturen op nieuw was vanéengescheurd, en door zijne verdeeldheid den tegenwoordigen heerscher, het Nederlandsche gezag, was in handen gevallen.

Het eigenlijk zwaartepunt van het inlandsch bestuur ligt derhalve in de dorpshoofden, en daar ieder dorp weder, zooals ons reeds vroeger bleek, uit de leden van onderscheidene soekoes bestaat, die, in eigen kampongs vereenigd, ieder weder een zelf-standig bestuur hebben, vormen inderdaad de soekoe-besturen den grondslag van het geheele samenstel.

Elke soekoe, in eene negari vertegenwoordigd, heeft daar haar eigen penghoeloe of hoofd, die, behalve in godsdienstzaken, met het hoogste gezag in alle dingen bekleed is, alle aangelegenhe-

den der soekoe regelt en beslist in alle geschillen die tusschen de leden ontstaan. Hij is echter in zijn bestuur gebonden aan dat gansche samenstel van wetten, zeden, gewoonten en instellingen dat onder den naam van adat (een Arabisch woord dat ‘gewoonte’ beteekent) bekend is, en waarvan ons de heer Pistorius de ongelijksoortige bestanddeelen beschrijft. In de handhaving dezer adat staan hem drie personen ter zijde, de ma'lim of panditå, - een soort van geestelijke, die zich het best met den dorpspriester op Java laat vergelijken, en, even als deze, geheel moet onderscheiden worden van de priesters bij de moskeeën aangesteld, - de manti en de doebalang. In het voorbijgaan merk ik op, dat ik in deze verminkte vormen den *mantri* en *oeloebalang*, den raadsheer en den voorvechter, die in alle Maleische staten terugkeeren, meen te erkennen. Het Maleisch zooals het in de Padangsche Bovenlanden wordt gesproken, en dat de heer Pistorius ook in eenige spreuken uit de oendang-oendang, op het gehoor af, teruggeeft, vertoont niet alleen de verschijnselen van een eigenaardig dialect, maar schijnt ook erg bedorven en verminkt te zijn. De woorden, die, volgens den heer Sal. Muller, in correcte spelling ‘adat bersandar sjarth, dan sjarth bersandar adat’ (d.i. de adat steunt de goddelijke wet, de goddelijke wet steunt de adat), luiden, worden, volgens den heer Pistorius, bestendig: ‘hadat bersendi sarat, sarat bersendi hadat’ uitgesproken. De uitspraak van het Arabische *sjarth* als *sarat* is natuurlijk genoeg, maar eene verminking als *bersendi* voor *bersandar* geeft eenige verklaring van de moeilijkheden die dit Menangkabousch Maleisch oplevert, en maakt het, gevoegd bij het korte en praegnante in de uitdrukking en het gebruik van locale of verouderde woorden, begrijpelijk hoe het komt, dat schier al de spreuken die de heer Pistorius uit de oendang-oendang bijbrengt, voor mij onverstaanbaar zijn. Hij zelf heeft er klaarblijkelijk ook niet altijd raad mede geweten, daar hij bij eene dezer sprenken, waarvan hij de beteekenis in het algemeen opgeeft, het volgende aanteekent: ‘Vraagt men den inlander naar den woordelijken zin van die spreuk, dan kan hij, vreemd genoeg, de gevraagde verklaring niet geven. Dit is mij althans tot nog toe bij alle inlanders, die ik er naar gevraagd heb, voorgekomen. Ook mij is de zin dus onbekend, maar wellicht kan een ander dien uitleggen. Het kan dus zijn nut hebben, die woorden hier mede te deelen.’

Omtrent die spreuk: ‘de adat steunt de goddelijke wet, de

goddelijke wet steunt de adat,’ maakt de heer Pistorius de zeer juiste opmerking, dat men, zoo men niet beter wist, daaruit tot wederzijdsche samenwerking en volmaakte overeenstemming tusschen de Maleische instellingen en het recht van den Islam zou besluiten. Intusschen is het klaar, dat zij in vele opzichten, in de inrichting van het bestuur, in de huwelijken, in het erfrecht, in het gansche familieleven, in de wijze waarop misdaden gestraft worden, met elkander in strijd zijn. Maar een soortgelijke strijd tusschen de adat en de voorschriften van den Islam kan men niet alleen op Sumatra waarnemen; hij bestaat ook op Java, op Celebes, al loopt het niet overal evenzeer in het oog. Maar de inlander neemt het daarmede zoo nauw niet; hij is zich van dien strijd niet bewust, omdat hij van den Islam een gebrekkige kennis bezit. Zoolang de adat hem niet in den steek laat, bekreunt hij zich niet om de voorschriften van den Islam; wendt hij zich bij voorkomende bezwaren tot den priester, dan doet deze, voor zoo ver zijne kennis strekt, uitspraak volgens Koran en Sonnah. Wij, aan een beter geregelden toestand gewoon, kunnen ons niet voorstellen hoe de maatschappij bij zulk een chaotischen toestand van de wetgeving marcheeren kan; en het zal dan ook wel daaraan zijn toe te schrijven, dat zij dikwijls meer strompelt dan gaat. De heer Pistorius noemt echter het huwelijk onder de zaken, waarop de bepalingen van den Islam onvoorwaardelijk worden toegepast. Dit is slechts ten deele waar. De huwelijken worden volgens de voorschriften van den Islam gesloten en ontbonden; men neemt de 'iddah in acht, betaalt waarschijnlijk ook den bruidschat, en overschrijdt het wettig getal vrouwen niet. Maar in de samenwoning der echtgenooten, het beheer der goederen, de handelwijze met de kinderen, volgt men de adat, en voor zoover het nog regel is niet buiten zijn eigen soekoe te huwen, gaat men verder dan de Islam ten opzichte der verboden graden van bloedverwantschap voorschrijft.

De heer Pistorius beschrift vervolgens hoe de gezamenlijke hoofden der soekoe's, in eene negari vertegenwoordigd, den rapat penghoeloe vormen, die de zaken behandelt welke de gansche negari betreffen, en de geschillen vereffent die door de hoofden der soekoe's niet kunnen worden uitgemaakt, en gaat dan voort tot de aanwijzing, hoe het Nederlandsch gezag op dezen oorspronkelijken grondslag van het dorps- en soekoebestuur, waarbij, zoo de soekoe in verschillende kampongs gesplitst is,

ook nog een kampongsbestuur komt, heeft voortgebouwd. Met eene beschrijving en niet zeer vleiende kritiek van de instelling der negari- en larashoofden, die door onze misvattingen nog niet goed in het raderwerk van het inlandsch bestuur schijnen te grijpen en daardoor wel eenigermate het vijfde rad aan een wagen zijn, besluit hij de derde zijner schetsen, waarbij, gelijk bij al de volgende, slechts enkele, minder belangrijke, aanteekeningen gevoegd zijn.

De vierde is gewijd aan de slaven en hunne afstammelingen, en maakt ons bekend met eene andere anomalie van de inlandsche maatschappij, die oorspronkelijk de slavernij niet kende, de geheele instelling van den Islam heeft overgenomen, haar op groote schaal eerst heeft zien toepassen door het despotisch priesterbestuur der Padri's, - dat in zijne hevige vervolging der onrechtzinnigen allen die zich niet onderwerpen wilden, òf nederstak òf tot verlies der vrijheid doemde, - en die toch voor de afstammelingen dier slachtoffers de slavernij weder gewijzigd en verzacht heeft, zoodat zij in een tusschenstaat tusschen slavernij en vrijheid verkeeren, die aan de instellingen van den Islam geheel onbekend is, - een tusschenstaat waarin zij, zonder van het recht tot verwerving van eigendom verstoken te zijn, toch de beschikking over hun persoon missen en aan allerlei vernederende gebruiken en voorschriften onderworpen blijven. De schrijver geeft ons hier weder heerlijke natuurtooneelen te genieten, wanneer wij hem in de verbeelding vergezellen naar het dorp Siloegkang, waar in den buitensten kring der negari eene menigte van deze half-slaven op de sawahs en ladangs der ingezetenen arbeiden, of in het gebergte de kleine inlandsche goudmijnen bewerken. Hij beschrijft ons waarin hun woningen en kleeding van die der vrijen verschillen, hoe zij in handel en wandel steeds hunne minderheid moeten erkennen, welke hun rechtstoestand is, wat arbeid hun is opgedragen, en, zooveel mogelijk, welke invloed hun treurig bestaan op hun karakter oefent. Gelukkig kan hij hier met eene gunstige getuigenis ten opzichte van den invloed van 't Nederlandsch bestuur op de inlandsche maatschappij eindigen. Aan dat bestuur is het te danken, dat de strenge adat al minder en minder op den slaven-afstammeling wordt toegepast, en dat de slaven-bevolking van Kampong Baroe, in de nabijheid van Padang Siboesoek, en eene andere in het district Loeboe Basoeng thans geheel de vrijheid hebben herkregen.

De vierde schets behandelt eene question brûlante, de ontginning van woeste gronden. Het is bekend, dat de particuliere

landbouw-nijverheid, die op Java, geklemd tusschen de Gouvernements-cultures, niet tot volle ontwikkeling kan komen, ook den blik naar Sumatra heeft gericht, in de hoop van daar vrijer de vleugelen te kunnen uitslaan. In de Memorie van toelichting op het Ontwerp van wet tot regeling der uitgifte in erfpacht van gronden in Nederlandsch Indië, door den heer Mijer. als Minister van Koloniën, in 1866 aan de Vertegenwoordiging aangeboden, las men daaromtrent het volgende: ‘Het ligt in het voornemen van den ondergeteekende, om het Indisch Bestuur (onmiddellijk na de vaststelling dezer wet) dringend aan te bevelen, een of meer (wellicht gewestelijke) verordeningen uit te vaardigen omtrent de uitgifte in erfpacht van onbebouwd liggende gronden in de onder rechtstreeksch Nederlandsch gezag staande gedeelten van Nederlandsch Indië, en *vooral op Sumatra*, waar reeds eenige jaren geleden verscheidene aanvragen om woeste gronden door particulieren zijn gedaan.’ Maar het eindeloos gehaspel over die erfpachtswet, door hare intrekking bekroond, heeft ook de onvoldragen vrucht der verordening voor Sumatra verhinderd het daglicht te aanschouwen, en de aanvragen zijn met zoovele andere plannen in de bureaux van het Indische Circumlocution office blijven rondslingeren. Eene enkele Europeesche onderneming voor de teelt en den opkoop van tabak in de Lima-poeloh heeft zich te midden van dien onzekeren toestand tot eenigen bloei weten te verheffen, en nam volgens het jongste koloniaal verslag in belangrijkheid toe. De Agrarische Wet van den Minister de Waal zal wellicht de hoop der lang teleurgestelde aanvragers hebben verlevendigd: want ook hare werking was niet bestemd om tot Java bepaald te blijven. Het besluit van 20 Juli 1870 tot nadere regeling van eenige agrarische aangelegenheden in Ned. Indië, dat de hoop van hen die zich door landbouwondernemingen op Java een bron van welvaart wenschten te openen, zoozeer heeft nedergeslagen, is gelukkig op Sumatra niet toepasselijk. Art. 20 van dat besluit bepaalt, dat de onderwerpen daarin behandeld, voor elke der bezittingen buiten Java en Madura achtereenvolgens, voor zooveel noodig, bij koloniale ordonnantiën, overeenkomende met de wet en de hoofdbeginselen van het besluit, zullen geregeld worden. De Gouverneur-Generaal schijnt zich niet gehaast te hebben aan deze machtiging gevolg te geven. De aanvragers om woeste gronden op Sumatra verkeeren, voor zoover mij bekend is, nog steeds in dezelfde onzekerheid, maar

kunnen, voor zoo ver het lang dralen der Regeering hen nog niet alleen moed heeft doen verliezen, ten minste nog altijd hopen dat de zaak der uitgifte op dat eiland op liberaler en minder afschrikkende wijze dan op Java zal geregeld worden.

De heer Pistorius begint zijne studie over de agrarische aangelegenheden der Padangsche Bovenlanden met aan te toonen, dat de bezwaren die op Java tegen de ontwikkeling der particuliere landbouwnijverheid kunnen worden geopperd, hier niet in die mate bestaan, omdat de Gouvernements-cultures er geene voordeelen aan den Staat opleveren, die de particuliere nijverheid niet ruimschoots aan de schatkist zou vergoeden, en omdat het karakter van den inlander een waarborg is, dat het vaak zoo breed uitgemeten misbruik dat de particuliere planter van den lijdzamen en gedweeën aard des Javaans zou maken, hier niet mogelijk zou zijn. Vervolgens toont hij aan, dat de particuliere landbouwnijverheid hier de beste kansen van wèlslagen aanbiedt, zoowel wegens de gesteldheid van het terrein, als wegens de gemakkelijkheid waarmede men zich de noodige arbeidskracht kan verschaffen. Maar, zegt hij, ‘zal de particuliere nijverheid voortdurend bloeien en bovenal in het belang van den inlander zijn, dan dient een grondig onderzoek vooraf te gaan naar de grondslagen waarop zij, zonder iemands rechten te krenken, in deze gewesten kan worden gevestigd. Een juiste kennis van den rechtstoestand der gronden wordt daartoe wel 't eerst vereischt.’

De uitdrukking ‘rechtstoestand’ drukt mijns inziens niet geheel uit waarop het hier aankomt, en berust eigenlijk op een misverstand. Wat in Maart jl. de heer C. van Heukelom, in een artikel over de Agrarische Wet in het Tijdschrift voor Ned. Indië, omtrent Java betoogde, is ook op Sumatra van toepassing voor zoover het een deel van den Nederlandschen Staat uitmaakt, en kan met betrekking tot de Padangsche Bovenlanden dus worden ingekleed: ‘Het is in beginsel verkeerd, de oplossing der vraag, aan wien de grond in de Padangsche Bovenlanden behoort, te zoeken in het Maleisch gewoonterecht, dat bovendien niet eens een algemeen rechtsbegrip vertegenwoordigt. Men kan in ethnographischen zin van een Maleisch volk spreken, maar niet in politischen zin. Het land der Menangkabousche Maleiers is een deel van het Nederlandsch rijk; het ontvangt wetten, verordeningen en rechtspraak van Nederland. Het noodzakelijk gevolg van de ver-

houding waarin de Padangsche Bovenlanden tot Nederland staan volgens onze rijkswetten, is, dat de bevoegdheid en de rechten van den Souverein naar die wetten moeten beoordeeld worden, en niet naar de voorstellingen die de Maleiers zich daarvan vormen. Elke stelling omtrent de rechten op den grond, waarvoor het bewijs niet kan geput worden uit de Nederlandsche wet, mist dus geldigheid, en deze berust op het beginsel dat ieder grondstuk een eigenaar heeft, en dat de Staat als zoodanig optreedt, wanneer een andere eigenaar ontbreekt.' Dit is dus, voor zoolang en zoover geene bijzondere wet, van de bevoegde macht uitgegaan, anders daaromtrent beslist heeft, ook de ware rechtstoestand der gronden in de Padangsche Bovenlanden, qua Nederlandsch grondgebied.

Door deze opvatting, die ook mij de eenige houdbare en consequente toeschijnt, wordt echter een onderzoek als dat door den heer Pistorius vervolgens ingesteld, geenszins overbodig gemaakt; want niemand beweert, dat de Nederlandsche wetgever, ook in het regelen der agrarische aangelegenheden, op de begrippen der inlanders geen acht zou hebben te slaan. De wetten moeten steeds met het karakter en de gewoonten des volks waarvoor zij gemaakt worden, zooveel mogelijk in overeenstemming zijn, en het zou even onbillijk als gevaarlijk wezen eene regeling tot stand te brengen, die het rechtsbewustzijn van den inlander zoozeer krenkte, dat zij hem willekeurig en onrechtvaardig toescheen. De inlandsche rechtsbegrippen moeten dus voor den wetgever een leiddraad zijn; maar zij kunnen bij het Nederlandsch gezag evenmin golden voor een jus constitutum, als voor de eigenlijke bron van het jus constituendum. Er moet alleen, om tegen onbillijkheid en stoornis der openbare orde te waken, zooveel mogelijk op worden acht geslagen. Maar het is met de rechts*begrippen* van den inlander dat wij hier te doen hebben, en wat ingevolge die begrippen op het oogenblik de *feitelijke* toestand is, kan in onze oogen niet als de 'rechtstoestand' gelden.

Men vergeve mij deze kleine uitweiding, die ik wellicht zou hebben teruggehouden. indien niet bij den heer Pistorius, op blz. 143, eene noot voorkwam van den volgenden inhoud: 'Het is eenmaal aangenomen dat de woeste gronden op Java eene *res nullius* zijn, *waarover het Gouvernement, bij gebreke aan andere rechthebbenden, vrijelijk beschikken kan*. Het staatsbelang heeft dit gedicteerd, en honderden hebben het gedach-

teloos nageschreven. Waarop berust deze stelregel echter? Op het oude Hindoesche of wellicht op het Mohammedaansche recht? Dit is nog nooit voldoende aangetoond. En gesteld al eens dat de Islam den Souverein machtige om vrijelijk als eigenaar over alle woeste gronden te beschikken - in hoever is dan de Islam, die niet veel meer dan een kleed is dat over de inlandsche maatschappij uitgespreid ligt, in dit opzicht op Java van toepassing? Dit punt is nog nooit volledig toegelicht.'

De leer, dat het Gouvernement over de onbeheerde gronden op Java beschikken kan, die ten grondslag lag aan de ontwerp-Cultuurwet van den Minister Fransen van de Putte, had haren oorsprong niet in het Hindoesche of het Mohammedaansche, maar in het Nederlandsche recht, geheel in overeenstemming met hetgeen hierboven werd ontvouwd; maar de toepassing was zóó geregeld, dat ook bij de verdere uitwerking in koloniale ordonnantiën de rechtsbegrippen van den inlander zouden ontzien en tegen krenking van zijn rechtsbewustzijn zou gewaakt worden. In die leer is geen strijd met de leer van den Islam; het Mohammedaansche recht leert uitdrukkelijk (de heer Pistorius kan er gerust op zijn), dat de onbebouwde grond, tenzij hij reeds eenmaal, en wel na de invoering van den Islam, mocht zijn ontgonnen, en er nog personen mochten in leven zijn, die als erfgenamen der rechten van den ontginner kunnen worden aangewezen, inderdaad *res nullius* is, en de Souverein concessie voor de ontginning kan verleenen, die, zonder volstrekt noodzakelijk te zijn om hem die den grond occupeert, het uit de ontginning voortvloeiende eigendomsrecht te verzekeren, hem toch een beter recht geeft, dan aan iemand anders toekomt. Dit is intusschen voor ons slechts van waarde in zooverre het Mohammedaansche recht tot de vorming der rechtsbegrippen van den Javaan heeft bijgedragen. Of meent men dat wij Java naar de Mohammedaansche wet kunnen regeeren? Wilden wij haar in toepassing brengen, dan zouden wij moeten beginnen met Java te ontruimen; want het grondbegrip van den Islam is dat geen ongeloovige over geloovigen heerschen kan, dat zulk een toestand altijd onwettig is, en wel, wegens de onmogelijkheid van verzet kan geduld, maar nooit als een rechtstoestand kan beschouwd worden. Dit leert ons trouwens het beste in welke onontwikkelbare verwarring wij geraken, wanneer wij iets anders dan het Nederlandsch staatsrecht als de bron van het recht voor onze Indische onderhoorigheden, en

de inlandsche begrippen als iets meer dan een leiddraad beschouwen. Ook hebben wij oneindige malen tegen zoodanig aan het inlandsch recht toegekend gezag gezondigd; want wij hebben schier geen enkel hoofdpunt van dat inlandsche recht onaangetast gelaten, en overal waar wij meenden het zonder gevaar en te erge krenking van het rechtsbewustzijn der inlanders te kunnen doen, wetten op de leest der Nederlandsche geschoeid, en slechts zooveel noodig naar het karakter en de behoeften der inlandsche bevolking gewijzigd, in de plaats der inlandsche wetten gesteld. De macht der vorsten hebben wij opgeheven of beperkt, de inlandsche hoofden tot Nederlandsche staatsdienaren gemaakt, de vroeger geheven belastingen ter zijde gesteld en door andere in onze oogen billijkere vervangen, de wreede en verminkende straffen verboden, de slavernij - een volkomen wettige toestand volgens het Mohammedaansche recht - opgeheven. Waarom zouden wij in agrarische aangelegenheden aan de rechten op de begrippen der inlanders gegrond eene onschendbaarheid toekennen, die wij in geen ander opzicht daaraan ooit hebben toegeschreven?

Ook de Hindoesche wet, in vroeger eeuwen tegelijk met de Hindoe-heerschappij op Java ingevoerd, heeft waarschijnlijk invloed op de vorming der rechtsbegrippen van den Javaan geoefend; maar wat gaat ons dit eigenlijk aan, anders dan als historische of antiquarische merkwaardigheid? Wat wij moeten weten, - moeten weten om er tot vermijding van moeilijkheden rekening mede te houden, en te beoordeelen in hoeverre de inlander de toepassing van onze begrippen dragen kan, dat is alleen wat hij als recht beschouwt en wat hem als onrecht zou kwetsen. Men heeft dus op Java den rechten weg ingeslagen, toen men aan de gewestelijke besturen, ieder in zijn ressort, een onderzoek heeft opgedragen naar de aanspraken die de inlandsche bevolking op Java op onontgonnen gronden laat gelden, - een onderzoek waarvan de uitkomsten vervat zijn in een bundel, in April 1868 door den Minister van Koloniën Hasselman aan de Tweede Kamer overgelegd.

De resultaten van dit onderzoek, die ik, om niet verder af te dwalen, hier niet zal uiteenzetten, zijn van dien aard, dat de heer Pistorius volkomen gerust kan zijn, dat door de uitgifte van woeste gronden van staatswege aan particulieren de rechtsbegrippen van den Javaan niet zullen gekwetst worden, mits hier en daar eenige vergoeding verleend worde voor de

voordeelen, die de bevolking van sommige dessa's van de inzameling der boschproducten trekt. De overgroote voorzichtigheid en ingetogenheid van den heer de Waal, die naar het algemeen gevoelen bijna geen terrein voor de uitgifte overlaat, is dan ook door de resultaten van dit onderzoek niet gewettigd. Zij is even bevreemdend als dat die Minister, blijkens de van hem uitgegane voorschriften tot invoering der agrarische wet, is teruggekeerd tot de lang als een bloote rechtsfictie ten toon gestelde leer, dat de Staat op Java de ware eigenaar zou zijn van allen zoo bebouwden als onbebouwden grond, alleen die gedeelten uitgenomen, die door verkoop of afstand van staatswege het eigendom van particulieren geworden zijn.

Voor zulk een onderzoek omtrent de rechten der bevolking op woeste gronden als op Java door de gewestelijke besturen is gedaan, kan tot zekere hoogte, wat de Padangsche Bovenlanden betreft, het onderzoek van den heer Pistorius in de plaats treden. Daar hij echter zelf erkent, dat zijne mededeelingen op beperkte locale kennis gegrond zijn, kan men niet aannemen, dat daarmede aan de vereischten van een onderzoek om tot leiddraad bij de te ontwerpen verordeningen te strekken, geheel is voldaan. Zij vormen tot dat onderzoek eene gewichtige bijdrage, maar men kan, dunkt mij, nog niet genoeg verzekerd zijn, dat men nu de toestanden en begrippen der inlanders genoegzaam kent, om zonder meer tot het ontwerpen der verordening te kunnen overgaan.

De heer Pistorius heeft de uitkomsten van zijn onderzoek samengevat in de 4 volgende stellingen, die hij nader in bijzonderheden uitwerkt:

1°. Alle gronden, zoo bebouwde als onbebouwde, behooren in eigendom, 't zij aan een enkel persoon, 't zij aan eenige personen gezamenlijk.

2°. Alle bebouwde gronden zijn individueel eigendom. De zoogenaamde sawah poesaká (die tot de hartá poesaká behooren) worden echter in beperkten eigendom, en alleen de sawah pentjarian, die men niet bij erfenis, maar door eigen vlijt heeft verkregen, worden in volstrekten eigendom bezeten.

3°. Alle onbebouwde gronden zijn het gemeenschappelijk eigendom der negari tot wier gebied zij behooren (tanah negari).

4°. Vreemdelingen mogen wel is waar de negari-gronden ontginnen en er tijdelijk de vruchten van plukken, maar kun-

nen er geene eigenaars van worden, tenzij de negari waartoe deze gronden behooren, hen als ingezetenen heeft opgenomen.

En uit deze stellingen trekt hij vervolgens de conclusie:

1°. Dat het Gouvernement hier geen recht hoegenaamd op den grond, bebouwd of onbebouwd, kan doen gelden.

2°. Dat de gronden tot de vestiging van een particuliere landbouw-onderneming vereischt, hier op tweeërlei wijze kunnen verkregen worden: a. door aankoop, b. door van de penghoeloe's eener negari de vergunning te vragen tot de exploitatie en de tijdelijke inbezitneming voor een gedeelte der negarigronden.

Daar nu, naar zijne meening, de inlanders zeer gezind zullen bevonden worden, om op eene van deze beide wijzen gronden, ook aan Europeanen, ter bebouwing af te staan, gelooft hij dat de particuliere landbouw-industrie, van Gouvernements wege voorbereid en aangemoedigd en niet door overmatige lasten gedrukt, in de Padangsche Bovenlanden eene schoone toekomst kan te gemoet gaan.

Er is nu, daargelaten het reeds ontwikkelde punt, dat de rechtsbegrippen van den inlander nog geen recht vormen, en het recht alleen kan bepaald worden door de wetgevende macht van het land waaraan de Padangsche Bovenlanden behooren, in de hier medegedeelde stellingen en conclusiën nog een ander punt waaromtrent bij mij twijfel bestaat, het punt waarin volgens den schrijver het hoofdonderscheid tusschen Java en dit gedeelte van Sumatra gelegen is. Op Java - ik zal het nu inkleeden, niet zooals de heer Pistorius het van zijn standpunt gezegd heeft, maar zooals ik meen dat hij het had behooren te zeggen, - kan het Gouvernement, zonder tegenkanting van de zijde der bevolking te duchten te hebben, over de woeste gronden die door den inlander tot geen bepaald doeleinde gebruikt worden, beschikken. In de Padangsche Bovenlanden zal het Gouvernement, zoo het niet het rechtsbewustzijn der inlanders op bedenkelijke wijze wil kwetsen, die beschikking aan hen zelven moeten overlaten. De pacht, op Java aan het Gouvernement betaald, zal dus in de Padangsche Bovenlanden aan de negariën moeten ten goede komen, en het Gouvernement moet er zich alleen in het algemeen belang het recht voorbehouden, om zijne toestemming tot exploitatie van gronden aan den particulier te weigeren, terwijl het als

prijs van de verleende bescherming eene belasting van den ondernemer zou kunnen heffen.

Ik houd mij overtuigd, dat, indien werkelijk de uitkomsten van het onderzoek des schrijvers op dit punt in overeenstemming met de waarheid zijn, eene particuliere landbouw-industrie zich langs den aangeduiden weg op Sumatra kan vestigen en ontwikkelen: maar ik ben nog niet overtuigd, dat er de toestand werkelijk zoo geheel van dien van Java verschilt. Ook omtrent dat eiland heeft men vaak de bewering vernomen, dat naar de meening der inlanders de onbebouwde gronden in den regel tot de dessa's behooren en dus, met uitzondering misschien van enkele zeer afgelegen, geheel onbewoonde en met maagdelijk bosch bedekte streken, geen stukje gronds in erfpacht kan worden gegeven, zonder dat de inlander zich in zijn recht verkort zal achten. Bij het onderzoek waarvan ik boven gewaagde, is gebleken, dat, ja, overal over de onbebouwde gronden grenzen getrokken zijn, die aanwijzen welke gedeelten daarvan tot iedere dessa gerekend worden, maar dat deze grenzen doorgaans slechts worden opgevat als bepalende de jurisdictie, of de grenzen binnen welke de dessa voor de handhaving der politie verantwoordelijk is. Hier en daar heeft die verdeeling van den bodem in gemeentelijke politiekringen den overgang gebaand tot aanspraken op een preferent recht der dessa-bewoners op de inzameling van boschproducten en hout, in het gebied binnen de grenzen der dessa gelegen, zoodat de vreemdelingen verplicht zijn daartoe vergunning te vragen en een deel der opbrengst of eene geldelijke vergoeding aan de dessa's uit te keeren: en, in sommige streken moet ook voor ontginning van zulke gronden door niet-ingezetenen der dessa verlof gevraagd, en eene kleine schadeloosstelling in geld of natura betaald worden. Verder gaan die aanspraken niet. Nu is er veel tegen om, zonder dwingende bewijzen, een radicaal verschil in rechtsbegrippen tusschen Maleiers en Javanen aan te nemen. En aan zulke dwingende bewijzen ontbreekt het. Een voorbeeld dat de eene gemeente aan de andere een som uitkeert als schadeloosstelling voor afstand van grondgebied, zoo als de heer Pistorius aanvoert, is dunkt mij nog volstrekt geen bewijs dat hier aan een overgang van eigendomsrecht in privaat-rechtelijken zin moet gedacht worden. Het zou mij dus geenszins verwonderen, indien later onderzoek aan het licht bracht, dat de toestand veel meer dan de heer Pistorius meent, met dien van java overeenkomt. Dat de negariën in de Padangsche Bo-

venlanden zich den eigendom der onbebouwde velden tot hare jurisdictie behoorende toeschrijven, durf ik, in weêrwil zijner verzekering, nog niet onvoorwaardelijk aannemen.

De zesde schets houdt zich bezig met een niet minder belangrijk onderwerp, den arbeid, en is, om de grondige kennis waarvan zij getuigenis geeft, eene der belangrijkste van dezen bundel. Met het oog op den zoo gewenschten toekomenden bloei der particuliere nijverheid in deze streken, heeft de schrijver in deze schets de eerste plaats ingeruimd aan eene beschouwing van den arbeid, zooals hij zich in de Maleische samenleving zonder vreemden invloed heeft ontwikkeld. Hij wijst er op hoe in deze nog zoo primitieve maatschappij ieder grootendeels door eigen arbeid in zijne verschillende behoeften moet voorzien, en zich dus niet wel bepaaldelijk op een bijzonder handwerk kan toeleggen; maar hij toont toch tevens, dat de beginselen van samenwerking en van verdeeling van den arbeid niet meer ten eenenmale ontbreken. Die samenwerking bestaat in de eerste plaats in de gemeenschappelijke bewerking der sawah's door zoogenaamde tobå's, waarvan de hoofdstrekking is, zich het werk door gezelligheid te veraangenamen. Zij krijgt reeds een ander karakter en is meer een vrucht van noodzakelijkheid, waar de bewoners eener negari elkander beurtelings bijstaan in het bouwen eener woning, of een werk van algemeen nut gezamenlijk tot stand brengen. Daarna gaat hij over tot die enkele handwerken, die reeds grootere bedrevenheid vorderen, en dus vereischen dat eenige personen zich meer bepaald daaraan toewijden: het weven van kleedjes, dat alleen door vrouwen geschiedt, het fijnere timmerwerk, het bewerken van metalen, inzonderheid het filigreinwerk, waarvoor Sumatra vermaard is, en enkele andere. Deze bedrijven hebben ook de noodzakelijkheid medegebracht om den arbeider een loon in geld te betalen, en daardoor de maatschappij een sport hooger op de ladder der ontwikkeling doen stijgen. Gewoonlijk echter geschiedt het werk bij aanneming en wordt het eerst bij de aflevering betaald; het geven van dagloon schijnt in den primitieven toestand der maatschappij allerlei zwarigheden te ontmoeten. Bij sommige bedrijven wordt aan den arbeider een aandeel in de winst toegekend. Dit is bepaaldelijk het geval bij het goudgraven, waarbij echter tevens de ondernemer doorgaans aan zijne arbeiders een voorschot in voedsel in kleeding geeft, dat hij met woeker terugneemt, zoodat de ellendige toestand van den goud-

graver op Sumatra ten spreekwoord is geworden. Het blijkt uit hetgeen de heer Pistorius hier mededeelt, hoe onbillijk het is wanneer men op Java aan de particuliere nijverheid van Europeanen het geven van voorschotten als zoo groot kwaad aanrekent. ‘Het is,’ zooals de heer Pistorius met nadruk opmerkt, ‘geen middel dat de particuliere nijverheid invoert om den inlander aan zich te verbinden, maar het is inherent aan de inlandsche samenleving en een noodzakelijk gevolg van den toestand waarin deze zich bevindt.’

In het tweede gedeelte dezer schets bepaalt de heer Pistorius onze aandacht bij den invloed dien ons bestuur op den arbeid gehad heeft. Naar zijne meening was in de inlandsche samenleving de arbeid oorspronkelijk geheel vrij; met uitzondering van eenige kleine huldeblijken aan vorsten en hoofden, waren verplichte diensten en leveringen onbekend. Op Sumatra moge dit waar zijn; op Java zal de verplichte arbeid wel tot den tijd der Hindoe-heerschappij opklimmen, toen de volksmassa als soedra's voor de leden der bevoorrechte kasten moest werken. Op Java hebben dus, meen ik, onze voorvaderen het voorbeeld van gedwongen arbeid gevonden; het schijnt echter dat wij dien vandaar hebben overgeplant naar streken waar hij vroeger onbekend was, en dat bepaaldelijk in de Padangsche Bovenlanden de heerediensten dagteekenen van den tijd toen de langdurige guerilla-strijd met de Padri's ons noopte, voor de aanhoudende transporten van oorlogs- en levensbehoeften van de diensten der bevolking gebruik te maken. Wanneer de heer Pistorius in eene noot het vermoeden uitdrukt, dat ook op Java de heerediensten niet op traditioneele rechten steunen, en het vooral weinig aannemelijk vindt, dat zij in beginsel op het grondbezit zouden rusten, - duidelijker: nevens leveringen in natura, aan het gebruik van den grond voor den landbouw verbonden waren, - komt hij mij wel wat al te skeptisch voor. Op die wijze zie ik niet langer kans, van den maatschappelijke toestand van Java eenige rekenschap te geven.

De heer Pistorius beschrijft nu de trapswijze uitbreiding der heerediensten en verplichte leveringen, den ondragelijken last dien zij allengs aan de bevolking oplegden, de maatregelen in den laatsten tijd genomen om den druk te verlichten, en geeft ons ten slotte een denkbeeld van den omvang en de regeling van den verplichten arbeid waarmede thans nog de bevolking belast is. Dit gedeelte van zijn werk doet ons in een leerzaam

voorbeeld zien, hoe onbesuisd men handelt, als men de ‘liberale hervormingen,’ in de laatste jaren in Indië tot stand gebracht, en bloc misprijst en veroordeelt. Velerlei verkeerdheden waren tot eene hoogte gestegen, die krachtig ingrijpen dringend noodzakelijk maakte. Er is zelfs nog lang niet genoeg gedaan. Ook wat na velerlei verbetering op Sumatra's Westkust nog van de heerediensten is overgebleven, vindt geen genade in de oogen des schrijvers, en zou, zooals hij met voorbeelden aantoont, met groot voordeel voor alle betrokkenen, gemakkelijk in vrijen arbeid worden opgelost.

Maar even weinig als op Java zijn in de Padangsche Bovenlanden de heerediensten de eenige vorm van gedwongen arbeid gebleven. In navolging van het koffiestelsel op Java, heeft er de Generaal Michiels in 1847 de verplichte koffiecultuur ingevoerd, eene instelling die echter op dit terrein nooit recht heeft willen gedijen. Door verkeerde maatregelen, die ons de heer Pistorius zonder verschooning onthult, is de geringe ingenomenheid die de inlander van den aanvang af voor de dwangcultuur gevoelde, op vele plaatsen tot bepaalden tegenzin overgegaan. Zoo weinig heeft men dien durven braveeren, dat de verplichte cultuur allengs geheel is vervallen, en er ten slotte niet veel meer dan de verplichte levering der geteelde koffie aan het Gouvernement, voor den prijs van ƒ 13 per pikol, van is overgebleven. ‘Men mag dus veilig aannemen,’ zoo besluit de heer Pistorius zijne schets van de geschiedenis dezer cultuur, ‘dat de koffieproductie in de Padangsche Bovenlanden haar maximum heeft bereikt en waarschijnlijk voortdurend zal afnemen. In weêrwil van de gebrekkige grondslagen waarop de verplichte cultuur hier in den beginne is gevestigd, is zij in weinig tijds door kunst- en vliegwerk tot eene aanmerkelijke hoogte opgevoerd, maar even spoedig zal zij, bij gebrek aan dwangmiddelen, weder vervallen. Het wordt dus tijd dat men omzie naar een meer rationeele belasting.’

Deze treurige voorspellingen worden door de koloniale verslagen der Regeering maar al te zeer bevestigd. Geen wonder, dat de heer Pistorius ten slotte met nadruk op de ontwikkeling van den particulieren landbouw door aanwending van Europeesche intelligentie en Europeesche kapitalen wijst, als het eenige middel waardoor in deze schoone gewesten eene betere toekomst aan den arbeid kan verzekerd worden! Van de vroeger reeds door mij vermelde, eenige particuliere tabaksonderneming nabij

Pajakoemboeh wordt hier met lof gewaagd. Zij heeft reeds de mogelijkheid van particuliere landbouw-industrie op Sumatra bewezen, en vele aanvankelijk ondervonden bezwaren met overleg en beleid overwonnen, en is dus wel geschikt om door haar voorbeeld tot navolging op te wekken. Maar daartoe is noodig, dat de Regeering ernstig de hand sla aan maatregelen om den Europeeschen ondernemer de gelegenheid tot verkrijging van gronden, hetzij in koop of in erfpacht, te openen. De eenige ondernemer van wien ik gewaagde, bezit geen eigen gronden, maar koopt wat de inlander onder zijn opzicht op zijne eigene gronden plant. Van dit stelsel alleen kan men geene groote resultaten verwachten: andere cultures hebben andere behoeften. Op eene verordening omtrent de uitgifte van woeste gronden op Sumatra blijven dus de blikken gevestigd, niet enkel van de belanghebbenden, maar van elk wien het welzijn en de ontwikkeling onzer schoone bezittingen op dat eiland ter harte gaat.

Wij zijn genaderd tot de zevende en laatste schets, waardoor de heer Pistorius aan zijn geheele werk de kroon opzet: ‘de Priester en zijn invloed op de samenleving.’ In rijkdom van schoone tafereelen uit het volksleven, van prachtige natuurbeschrijvingen overtreft deze schets alle anderen. De schrijver heeft het gelukkige denkbeeld gehad, zijne voorstelling zooveel mogelijk in concreten vorm te kleeden, en ons den priester der Padangsche Bovenlanden voor te stellen in de gedaante van een Hadji, dien hij eerst als kind voor ons laat optreden te midden der bergen en wouden, in wier schoot hij zijn wieg en bakermat vond: vervolgens als knaap op de soerou's of inlandsche godsdienstscholen, die hij, als zoovele zijner landgenooten, van dorp tot dorp zwervende bezoekt; daarna als jonge man op de bedevaart naar Mekka, waar hij jaren vertoefde en vanwaar hij met het bewustzijn zijner meerderheid en het vooruitzicht van een ruim en geëerd bestaan terugkeerde; eindelijk als man van rijpe ervaring aan het hoofd eener groote en beroemde soerou, onder den naam van ‘de soerou van den Toewankoe Sjech van Silangkoeng’ bekend Ingeweven in deze biographie vernemen wij een aantal wetenswaardige bijzonderheden, eerst omtrent de soorten en klassen van priesters, verdeeld in de priesters der moskeeën, de Imams, de Chatibs en de Bilals, en de priesters zonder kerkelijke bediening die om hunne kunde als Oelema's vereerd worden en dikwijls aan het hoofd van

scholen staan[1]; daarna omtrent de inrichting dier scholen zelven, den aard van het onderwijs en de levenswijze der leerlingen; terwijl eene afzonderlijke beschrijving der kleinere soerou's en eene kritiek van het door ons op Sumatra ingevoerde onderwijs aan een en ander als aanhangsel wordt toegevoegd. Met dit laatste toont de heer Pistorius zich weinig ingenomen, en hij stelt het inlandsch, grootendeels godsdienstig onderwijs, in heilzamen invloed op de bevolking vrij wat hooger, dan de zwakke pogingen van het Gouvernement, om kennis en verlichting op Sumatra te

1 In zaken den Mohammedaanschen godsdienst betreffende, heeft de heer Verkerk Pistorius, door onbekendheid met de Arabische taal, hier en daar misgetast, of althans zaken medegedeeld, die, zooals zij daar liggen, moeilijk zijn aan te nemen en nadere opheldering behoeven. Zoo noemt hij op blz. 91 onder de rechthebbenden op de zakat terecht de *faqírs* en de *gharims*, maar de verklaring van die woorden is zoo vreemd, dat òf hij òf zijn berichtgever gedwaald hebben, òf eindelijk die woorden onder de Maleiers op voor ons zonder nadere verklaring onbegrijpelijke wijze van beteekenis veranderd zijn. Een *faqír* is eigenlijk een *arme*; maar het woord wordt, even als het Perzische *derwísj*, dat gelijke beteekenis heeft, thans doorgaans gebruikt van zekere klassen van devoten, die, tot orden vereenigd en aan bepaalde regelen gebonden, op de wijze der bedelmonuikken rondzwerven, zich met vrome oefeningen bezig houden en aalmoezen inzamelen. Dit laat zich echter met de niet zeer duidelijke verklaring van het woord die de heer Pistorius geeft, nog wel eenigszins overeenbrengen; maar erger is het met *ghárim*, dat, volgens hem ‘moerids (priesterleerlingen) op huwbaren leeftijd, die in de negari te huis behooren’ beteekent, maar in het Arabisch de *schuldenaars* aanduidt die recht hebben om uit de zakat ondersteuning tot betaling hunner schulden te erlangen. En zoo maakt hij, in de schets die ik hier behandel, op blz. 195 een onderscheid tusschen de titels *'alím* en *'oelema*, dat misschien werkelijk uit onkunde door de Sumatraansche Maleiers gemaakt wordt, maar dan geheel ten onrechte, daar *'oelema* niets anders is dan het meerv. van *'alîm*, een meervoud dat elders door de bewoners van den Archipel, even als andere dergelijke Arabische meervouden, die zij niet als zoodanig erkennen, vaak in stede en met de beteekenis van het enkelvoud gebruikt wordt. Bij de twee klassen van priesters hier vermeld kan men nog eene derde voegen, de dorspriesters (*ma'lims*, eig. *mo'allims*, of *panditâ's*) waarover vroeger in dit artikel gesproken is, maar die de heer Pistorius niet tot de eigenlijke geestelijkheid schijnt te rekenen. Op blz. 310 zijn *sarof, nahoe*, enz. niet namen van geschriften, maar de meer of min verbasterde Arabische namen der takken van wetenschap die in de scholen onderwezen worden. *Sikir* op blz. 211 is eene verminkte uitspraak van *dzikr* (op Java zegt men *dikir*), d.i. het aanhoudend herhalen van namen en attributen van Allah en van de Mohammedaansche geloofsbelijdenis, met eigenaardige stembuigingen en bewegingen van het lichaam. Op blz. 212 wordt op eenigszins vreemde wijze de eigenlijk religieuse afzondering verward met de veertigdaagsche afzondering der kraamvrouwen, door de wet voorgeschreven voor den tijd harer reiniging.

verspreiden. Men moet erkennen, dat veel wat wij in den laatsten tijd van verschillende zijden vernamen dat ongunstig oordeel bevestigt, en wel geschikt is om ons de door vroegere berichten gevoede illusie te benemen, dat werkelijk de bevolking van Sumatra met de Gouvernementsscholen was ingenomen en bij toeneming lust betoonde om er zich door te laten onderrichten.

Deze geheele zevende schets is eene schoone bijdrage tot de kennis van den Islam in den Indischen Archipel, die veel kan bijdragen tot eene billijker waardeering van zijn gunstigen invloed op het gemoedsleven des volks, van de bevrediging die zijne geestelijke behoeften op zijn tegenwoordig standpunt er in vinden, maar ons daarom niet blind mag maken voor de gevaren die voor ons aan iedere opwekking van Mohammedaanschen geloofsijver verbonden zijn. Van zulk eene opwekking schijnt Sumatra op dit oogenblik weder het tooneel te zijn, en de heer Pistorius is, naar ik meen, de eerste, die er ons eenige nadere bijzonderheden van heeft medegedeeld.

‘Vóór eenige jaren,’ schrijft hij, ‘is in de negari Padang Ganting, tot de afdeeling Tanah Datar behoorende, een man overleden, Toewankoe Sjech Beroelah genaamd, die, na geruimen tijd in Mekka te hebben geleefd, eene nieuwe leer, die van Aboe Hanîfa, in zijne geboorteplaats ingevoerd heeft. 't Is opmerkelijk, hoe spoedig die nieuwe leer hier navolging heeft gevonden en door adepten verbreid is. In weinig jaren heeft zij zulk een uitbreiding erlangd, dat misschien een achtste der gansche bevolking haar nu reeds omhelsd heeft, en op verscheidene der aanzienlijkste scholen de vroegere zoo verdraagzame leer geheel door haar is verdrongen, o.a. op twee groote scholen in het dorp Silangkoeng, waartoe ook de school van den Sjech van Silangkoeng behoort; voorts, ben ik wel onderricht, op de soerou's te Tjangkiang en te Pasir, beide in Agam, op de soerou te Kasih in Singkarah, op die te Bondjol, enz. Een criterium ter onderkenning der Hanefietische scholen is de soeloek, eene instelling, die, zoover mij bekend is, zich tot deze scholen bepaalt. Bedrieg ik mij niet, dan kenmerkt de nieuwe leer zich ook daardoor, dat zij de poeasa (de vasten) een dag eerder dan hier tot nog toe geschiedde, doet invallen, Voor de juistheid van deze laatste bewering kan ik intusschen niet instaan. Dit alleen weet ik zeker, dat het verschil omtrent den aanvang der vasten reeds op verscheidene plaatsen tot moeilijkheden heeft

aanleiding gegeven. Sommige priesters verzetten zich krachtig tegen de inlandsche hoofden, waar deze, na den Imam te hebben geraadpleegd, volgens oud gebruik, den aanvang der poeasa bepalen. Uit dit geschil ontstaan soms hevige tooneelen, die, naar 't schijnt, niet meer tot een enkele landstreek beperkt blijven. Ons bestuur althans heeft gemeend uitdrukkelijk te moeten bepalen, dat het aan de beslissing van den Imam blijft overgelaten, wanneer de poeasa zal aanvangen, en dat zijne uitspraak voor ieder verplichtend gemaakt wordt, wanneer hij omtrent het begin der poeasa met het larashoofd in overleg is getreden, met dien verstande echter, dat andersdenkenden de poeasa op een anderen dag kunnen beginnen, mits zij zich onthouden van alle vertooning, die aan anderen aanstoot zou kunnen geven.'

Ik weet niet wat den heer Pistorius aanleiding geeft om aan de Sjafeïetische secte, die tot nog toe in den Indischen Archipel de overhand heeft, zoo groote verdraagzaamheid toe te kennen, en daarentegen te vreezen dat de Hanefietische zich door onverdraagzaamheid kenmerkt. Ik geloof dat dit onjuist is. De onverdraagzaamste Muzelmannen vindt men onder de Hanbalieten en Malekieten, en de Hanefieten zijn de liberaalste en minst bekrompene, ofschoon de Sjafeïeten hen daarin nabijkomen. Dat de Imams Sjafeï en Aboe Hanîfa verschil zouden gehad hebben over den aanvang der vasten, is mij ook niet bekend; 't is echter mogelijk dat zulk een verschil, ik weet niet door welke oorzaak, zich thans tusschen beider aanhangers op Sumatra vertoont. Doch dit daargelaten, blijft toch werkelijk de voortgang dezer nieuwe leer op Sumatra een punt dat onze aandacht vraagt en ons nopen moet op onze hoede te zijn. Niet omdat de Hanefietische leer op zich zelve onverdraagzamer of gevaarlijker is dan de Sjafeïetische, maar omdat, terwijl onder de heerschappij der laatste lauwheid en onverschilligheid omtrent den godsdienst zich van de bevolking had meester gemaakt, de snelle verbreiding der thans opkomende secte, onafhankelijk van hare leerstellingen, voor opgewekten geloofsijver, voor vernieuwde belangstelling getuigt. Het is op dien grond, dat de wenken en waarschuwingen van den heer Pistorius ernstige behartiging verdienen, al is het ook dat hij heeft misgetast ten opzichte van den geest die de leerstellingen der beide secten van elkander onderscheidt.

Ik heb hiermede mijn overzicht van dit merkwaardig boek ten einde gebracht, waaraan ik niet aarzel onder de voortbrengselen onzer literatuur over Indië eene der eerste plaatsen toe te kennen. Dat ik aanmerkingen op den arbeid des schrijvers heb gemaakt, moet waarlijk niet als een bewijs van mindere achting voor zijne schetsen worden toegeschreven; het is veeleer een bewijs dat ik zijn boek zoo hoog stel, dat alles wat hij te berde brengt, voor mij op ernstige toetsing aanspraak heeft. Geen menschenwerk is volmaakt, en wij toonen onzen eerbied voor ieder groot en goed werk het best door ons te beijveren om tot de verwijdering van gebreken en vlekken bij te dragen. Het zal niet aan mijn goeden wil haperen, indien mijne aankondiging in gebreke blijft aan het werk van den heer Pistorius vele en belangstellende lezers te verschaffen.

P.J. VETH.

Bibliographisch album.

Handboek voor de geschiedenis der Joden door D.E. Sluijs en Jacob Hoofiën. 3 *deelen. Amsterdam. Ter snelpersdrukkerij van J.B. Mesquita* 1871. (*Eerste Deel: Bijbelsche Geschiedenis, Tweede Deel: het Aziatisch Jodendom*).

Te recht kan de uitgever van een handboek van Israël's geschiedenis ten dienste der Israëlietische schooljeugd verklaren, te willen voorzien in eene lang gevoelde behoefte. De Israëlietische jeugd mag niet onkundig gelaten worden van de schoone en belangrijke geschiedenis dier voorvaderen, wier bloed voor het geloof aan den éénigen en waarachtigen God gestroomd heeft. En toch, het moge vreemd klinken, is maar al te zeer Israël zelf misdeeld van een getrouw oordeelkundig handboek zijner eigene geschiedenis voor schoolgebruik. Eerst in den jongsten tijd is onder Israël de juiste kennis van het verleden van Abraham's kroost door historisch-kritischen arbeid bevorderd. Mannen als Jost en Zunz, opgevolgd door Popper, Frankel, Geiger, Herzfeld en anderen, hebben onwaardeerbare bijdragen geleverd tot de kennis van Israël's geschiedenis. Maar die arbeid drong nog niet door tot de school, en heeft in menig opzicht, voor al wat de oudste geschiedenis betreft, tot uitkomsten geleid, die door het Rabbijnsche Jodendom bij het onderwijs niet worden toegelaten. Indien nu toch in de voorrede van het bovengenoemde werk het voornemen wordt te kennen gegeven ‘eene pragmatische uiteenzetting der historische ontwikkeling’ van Israël te geven voor Israëlietische jongelieden, die als beschaafde menschen kennis nemende van de wereldgeschiedenis, ook in het verhaal van de lotgevallen hunner eigene natie bovenal geene vreemdelingen

mogen zijn, dan wil deze arbeid dus wezen eene pragmatische bearbeiding der Israëlietische geschiedenis van Joodsch standpunt, als leerboek voor de Joodsche school. Waarlijk, een merkwaardig teeken des tijds. In de kennis der Hebreeuwsche taal en in het gebruik der Rabbijnsche geschriften, vooral in het laatste, winnen onze Israëlietische landgenooten uit den aard der zaak een niet onbelangrijk voordeel op hen, die door geboorte en opvoeding niet van kindsbeen af met de letterkunde van Israël zijn vertrouwd.

Maar, de Israëliet die zijne eigene geschiedenis pragmatisch beschrijven wil, heeft in dezen ook te luisteren naar hen, die hem voorgegaan zijn in het bearbeiden van het O.T. als bron voor de oudste geschiedenis van Israël. De historisch-critische bearbeiding van het O.T. heeft haar eeuwfeest reeds gevierd, en die werkzaamheid is in de tweede helft der 18de eeuw begonnen door Christenen. Ilgen en Vater hebben de eerste stappen gedaan tot juiste kennis van de verschillenden oorkonden, die in den Pentateuch tot één geheel zijn vereenigd. Ewald heeft het eerst het historisch-critisch onderzoek ten grondslag gelegd aan eene pragmatische uiteenzetting van Israël's lotgevallen. Sinds dienen de onderzoekingen van Christen en Israëliet vriendelijk hand aan hand te gaan, en is de Christen-onderzoeker gaarne geneigd zich te laten leiden door de kenners der Rabbijnsche letterkunde, die met uitzondering van Delitzsch, Tholuck, Kunenen en anderen, grootendeels onder de Joden alleen gevonden worden; de onbevangen onderzoekingen naar de geschiedkundige waarde van de berichten des O.T. door de Christengodgeleerden onzer dagen, moeten ook door den Israëliet, zoodra hij eene pragmatische uiteenzetting van de historische ontwikkeling zijner natie geven wil, worden geraadpleegd.

En wat geschiedt nu? De geschiedenis van Israël vóór de ballingschap wordt hier voor den jeugdigen Israëliet overgeschreven uit het O.T. En de woorden van Genesis I tot Nehemia en Esther leveren den inhoud van het eerste deel van dit handboek der Joodsche geschiedenis. Die ‘Bijbelsche Geschiedenis’ is eenvoudig het werk eener vrij willekeurige harmonistiek op de berichten der bijbelboeken toegepast, somtijds met behulp van door de Rabbijnen overgeleverde begrippen. In een letterkundig aanhangsel worden die bijbelboeken nader gekenschetst. De Pentateuch is het werk van Mozes, en wel door dezen op Gods bevel vervaardigd, en de

wetgeving daarin één geheel van Mozes' hand. Over de overige boeken wordt eenig critisch licht ontstoken uit de bekende plaats der Babylonische Gemara (Baba Bathra, fol. 14. 15), volgens welke onder anderen Job het werk van Mozes en Jesaja, Spreuken, Prediker en Hoogelied het werk zijn van Hizkia en zijne vrienden (Zie Kuenen, Hist. Krit. Onderz., III, 414). Niet het minste spoor is er dat de Israëlietische vervaardigers, al wilden zij ook geene kennis nemen van den arbeid van Christen-godgeleerden, weten hoe b.v. een man als Dr. J. Popper, hun geloofsgenoot, den stoot heeft gegeven tot de waardeering van de Priesterlijke bestanddeelen van den Pentateuch, die in zijn tegenwoordigen vorm één met Jozua door de hand van Ezra en zijne helpers geredigeerd, na door de schriftgeleerden in enkele bijzonderheden te zijn gewijzigd, c. 250 j.v. Chr. zijn beslag kreeg. Geen zweem vinden wij bij hen, dat de uitkomsten der critische wetenschap reeds een weg gevonden hebben tot de Joodsche school. Wilden wij hier de in hoofdzaken zekere uitkomsten dier ernstige stuidën wedergeven, wij zouden zelve een handboek moeten gaan schrijven, maar wij verwijzen iederen Israëlietischen onderwijzer naar den verre boven onzen lof verheven arbeid van Prof. Kuenen in zijnen Godsdienst van Israël (3 deelen, Haarlem, Kruseman). Zal het Israëlietisch seminarium, aan welks rector Dr. J.H. Dünner deze arbeid is opgedragen, inderdaad degelijke kennis van de ontwikkeling der Israëlietische natie aan de kweekelingen mededeelen, dan moeten er geene leerboeken gebruikt worden als deze ‘Bijbelsche Geschiedenis’, waarin alle pragmatiek wordt ter zijde geschoven, en de uitkomsten der wetenschap worden doodgezwegen. Worden deze bestreden van Israëlietisch standpunt, dat één is met de traditie van schriftgeleerden en rabbijnen, de daardoor noodzakelijk geworden toetsing der wetenschappelijke uitkomsten van de nieuwere geschiedkunde zoude zeker heilzaam kunnen zijn. Met de oogen te sluiten voor het licht gaat men achteruit.

Toch is het opmerkelijk, dat ook door de poorten van het Israëlietische seminarium het rationalisme is binnengesmokkeld. Het is bekend, dat de Bijbelsche overlevering van eene buitengewone openbaring van God, van een hoorbaar door den Eeuwige uitgesproken wil de geboorte der Israëlietische natie, het geloof der menschen in den éénen waarachtigen God afleidt. En de Heeren Sluijs en

Hoofiën verklaren reeds op bladz. II der voorrede en laten met groote letters drukken aangaande Abraham: ‘hij kwam door eigen nadenken tot de ware en juiste opvatting van het Goddelijk wezen.’ Volgens Gen. XII echter heeft God zelf tot Abraham gesproken en hem het bevel gegeven uit Haran te gaan; Abraham behoefde dus niet te twijfelen aan den Eenen Waarachtige, dien hij als El-Schaddaï vereerde. Gen XIII. wordt door God aan Abraham het land toegewezen, bij het verbondsoffer treedt God als de contracteerende persoon onder vuurgloed tusschen de offerstukken door (Gen. XV), en op negenennegentigjarigen leeftijd ontvangt Abraham van God zelven de verzekering: ik ben El-Schaddaï (Gen. XVI). Waar men de traditie aan het woord laat, mag dus niet van eigen nadenken bij Abraham gesproken worden. Doet men het wel, dan is het hoogst willekeurig daarvan bij Mozes en de andere groote mannen van Israël niet te spreken. Van eigen nadenken als de bron van Israël's eigenaardigheden heeft de traditie, die van eene onmiddellijke openbaring Gods spreekt, geen denkbeeld gehad. Toch is deze hier geheel misplaatste opvatting der bron van Abrahams godskennis eene onwillekeurige hulde door de traditie gebracht aan het oordeelkundige onderzoek naar den oorsprong der Israëlietische denkbeelden. Het is de flaauwe schemering van den nieuweren dag, waarop ook Israël zich zelven zal willen zien in het licht der geschiedenis.

Het tweede voorbeeld eener onbewuste huldiging der nieuwere wetenschap vinden wij, waar in het letterkundig aanhangsel gesproken wordt over het boek Daniël. Dat dit niet het werk is van een profeet Daniël uit de 6de eeuw, maar wel van een vrome uit het Maccabeeuwsche tijdvak, erkent de Talmud zelfs stilzwijgend, die dit geschrift aan de mannen der groote Synagoge toekent. Ja de tijdsbepaling 167-164 v. Ch. is die uitkomst der nieuwere onderzoekingen, die thans evenals de onechtheid van Deuteronomium, deutero-Jezaja en van den Prediker tot de zekere winsten der laatste jaren op het gebied der O. Testamentische kritiek behoort. Dat in het boek Daniël door onze schrijvers in de 4de monarchie het Romeinsche wereldrijk wordt gezien, is nog een overblijfsel van den ouden zuurdeessem, dat verdwijnt bij de aanneming van dit ééne feit, dat de Joodsche Sibylle (Orac. Sybillina, III, 396) de woorden van Daniël op het rijk der Seleuciden toepast, en deze toepassing is van 143 v. Ch. Zoo zal vroeg of laat ook het on-

derwijs in de geschiedenis van Israël voor Israël moeten gebruik maken van de wetenschappelijke waardeering van het O.T. die uitgaat van dat gezonde beginsel, dat het O.T. even goed als ieder ander boek aan oordeelkundig onderzoek moet worden onderworpen.

De Israëlietische geschiedenis moet op de Joodsche school het nationaal gevoel levend houden. De vraag is nu of door dit handboek aan den Israëlietischen volksgeest een gezond voedsel wordt gereikt. Dit geschrift stelt het Israëlietische volk op eene geheel afgezonderde plaats in de geschiedenis der volken. Dat volk heeft dadelijk eene geschiedenis tot in alle bijzonderheden bekend. Gedreven door goddelijke hoede zegepralen deze uitverkoren kinderen des Eeuwigen langs een weg met wonderen bezaaid over allerlei bezwaren. Mij dunkt, wanneer men van kindsbeen af hoort verkondigen, dat onze familie een troetelkind is der Voorzienigheid, staat het te vreezen dat in ons karakter de onaangename eigenschappen eener redelooze dweepzucht zich zullen ontwikkelen. Wordt daar integendeel ons geleerd, dat ons geslacht in vroeger dagen eene merkwaardige taak heeft te vervullen gehad, en dat het tot die taak werd geroepen uit de duisternis van een verleden, welks geheimzinnigheid niet grooter is dan die bij de geschiedenis van elke natie wordt aangetroffen, dan zullen door de natuurlijkheid van haar verloop de gebeurtenissen werkelijk voegen in de rij der overige feiten van de wereldgeschiedenis. Op die wijze zal de jeugdige Israëliet reeds vroeg leeren werkelijk plaats te nemen in de rij der overige volken, omdat zijne vaderen inderdaad langs den natuurlijken weg zich hebben ontwikkeld. De liefde voor die vaderen, de waardeering van hun streven, de voortzetting van hun werk zullen er door winnen aan waarheid, zuiverheid en kracht. Het Israëlietische volk heeft als ieder ander zich ontwikkeld, en de vrucht dier ontwikkeling is geweest de grootsche poging om het godsrijk in de oude wereld te verwezenlijken. Een handboek van Israëlietische geschiedenis moet aanwijzen de ontwikkeling van het monotheïsme, en de langzame verwezenlijking van het denkbeeld eener godsgemeente door den arbeid van Mozes, profeten en schriftgeleerden. In die ontwikkeling bekleedt de eigenaardige voorstelling, die Israël van zijn eigen verleden had, en in ons O.T. bewaard bleef, natuurlijk eene plaats. De schildering van den aartsvaderlijken tijd is niet de arbeid van een oog-

getuige, maar de vrucht van de 8ste eeuw v. Ch. en later dagen. Wat toen in profetische en priesterlijke kringen van Israël's verleden werd geloofd en verhaald, is op schrift gebracht en in den allengs aangroeienden Pentateuch opgeuomen. Aan die verhalen ligt natuurlijk het werkelijk gebeurde ten grondslag. Vóór de 8ste eeuw is het onmogelijk anders dan in hoofdzaken de geschiedenis van Israël aan te geven. Het verblijf van Israël in Egypte staat vast, daarheen bewoog zich de oudste geschiedenis, van daar neemt het Israëlietische volk eerst een aanvang. Uit Egypte heeft Jahveh zijnen zoon geroepen.

Het kan hier niet gevergd worden een volledig overzicht te geven van Israël's oudste geschiedenis. Voor Israël kan het zijn nut hebben in enkele losse trekken aan te geven, wat de inhoud dier oudste geschiedenis naar de uitkomsten der jongste onderzoekingen is.

Het optreden van Israël in de geschiedenis bij den uittocht uit Egypte wordt voorafgegaan door eene volksverhuizing, waarbij Semietische stammen uit Mesopotamië zuidwestwaarts trekkende, de landen ten oosten en zuiden van Kanaän onderwierpen en in Kanaän zelf een zwervend leven bleven leiden, tot dat ten gevolge van de aankomst van enkele stamgenooten uit Mesopotamië de verhuizing werd voortgezet tot op de grenzen van Egypte in het land Gosen, waarheen een enkele stam hun was voorafgegaan.

In Egypte gedurende de laatste 50 jaren zwaar verdrukt, braken de Israëlieten onder leiding van Mozes, een in de Egyptische scholen gevormden stamgenoot, en met de hulp der Arabische stammen, die Egypte vroeger overheerd hadden, op uit het diensthuis ongeveer 1320 jaar vóór onze tijdrekening. Na een zwerftocht door het Sinaïtisch schiereiland, en eene vergeefsche poging om Kanaän aan de zuidzijde in te dringen, trok Israël door de Syrische woestijn noordwaarts, vestigde zich voorloopig onder de Moabieten en zette omstreeks 1260 v. Ch. den voet op den Kanaänietischen bodem.

De oudste godsdienst dier Israëlietische zwervers was de vereering van een zekeren volks-god El-Schaddaï, de Almachtige, de ontoegankelijke, wonende achter de schaduwen des donders, een verteerend vuur, nu en dan afgebeeld onder de gedaante van een stier, en vereerd met bloedige offers. Die offers waren die der

eerstgeboornen van menschen en vee, het bloedige offer der besnijdenis, terwijl heilige steenen en boomen als woonplaatsen der godheid werden vereerd. Daarnaast bleef de vereering van andere goden voortbestaan.

Het werk van Mozes bestond hierin, dat hij de natie regelde, rechtspraak uitoefende en den grondslag legde der wetgeving. De vereering van den Israëlietischen stamgod wijzigde hij door dezen te noemen met den nieuwen naam van Jahveh d.i. de schepper of levengever, die blijkens de uitredding van Israël geen andere goden naast zich duldt. De geboden van dien strengen en heiligen God zijn volgens Mozes zedelijke eischen, die worden nedergelegd in de 'tien woorden.' Daarbij nam hij eenige oude gebruiken der Israëlietische stammen en richtte ze op de vereering van dien heiligen Schepper. De vereering van Kéwan (de planeet Saturnus) bij enkele Israëlieten gaf aanleiding den 7^{den} dag aan Jahveh te wijden. De besnijdenis werd teeken des verbonds tusschen Israël en zijn beschermgod. Het menschenoffer werd gewijzigd, door invoering van een ander waarbij de eerstgeborenen zonen van God werden losgekocht. Met de tuchtroede van den ban handhaafde hij de strengheid van den volksgod tegenover de vijanden van Israël, en de overtreders der wet. Ondanks dit werk van Mozes bleef het veelgodendom onder Israël voortbestaan. Mozes' groote verdienste is geweest, dat hij met zedelijke eischen tot het volk kwam, en op dien grondslag de regeling der maatschappij als eene godsgemeente heeft aangevangen.

Maar nog bestond er geen aaneengesloten Israëlietisch volk. Iedere stam moest een eigen gebied veroveren, omdat hij nu en dan door hoogst verderfelijke veeten werd gescheiden van de overigen. Eerst zeer langzaam werden de andere bewoners verdreven, en een aanzienlijk deel van deze versmolt met Israël. Gedurende twee eeuwen, het zoogenaamde richter-tijdvak, werd onder allerlei verwarring de geboorte der Israëlietische natie voorbereid. Deze kwam eerst tot stand, toen het koningschap al de gevestigde stammen langzamerhand onder éénen scepter vereenigde.

Ook de godsdienstige overtuiging der Israëlietische stammen verkeerde in een staat van wording. Allerlei bestanddeelen vinden wij daar. De vereering van Jahveh geschiedde aan vele plaatsen, waar het aan een beeld van Israel's stamgod ook niet ontbrak. Bij dit

heiligdom deden bij voorkeur Levieten den dienst en hun werd het recht toegekend om met den ephod bekleed als orakelgevers op te treden, en het heilige lot der ûrim en thummim te trekken. Nog een enkele maal kwam het menschenoffer voor. Langzamerhand werd de tempel te Silo het middenpunt des volks. Daar had een jaarlijksch feest plaats na afloop van den wijnoogst. De priesters daar ter plaatse kregen allengs een zeker overwicht. De profetes Deborâh was de krachtige pleitbezorgster der Mozaïsche beginselen, en de door haar gewekte geestdrift werd door en in de profetenscholen van Samuël geregeld, terwijl menigeen als Nazireër gods zich geheel wijdde aan den dienst van Jahveh. Want ook nu nog bleven andere goden in eere, Baäl, Aschera, de zonnengod, heilige steenen en boomen, en dit op onderscheiden plaatsen en op verschillende wijze.

In de eeuw van David en Salomo (1060-978 v. Ch.) zien wij het Jahvisme, en daarmede het Israëlietisch volksbestaan in kracht toe nemen. Is de eerste koning Saul misschien uit de rij der Baäl-vereerders tot Jahveh bekeerd, de vereering van Israël's stamgod heeft hij krachtig bevorderd. David, de koning en held, meende in de ark des verbonds den persoon van Jahveh voor goed aan zijne hoofdstad te verbinden, maar tegelijkertijd vereerde hij zijne huisgoden als orakels. Zijn werk was de vernietiging der Kanaänieten. Salomo is evenmin de type van een Jahveh-dienaar. Hij is de eerste der Israëlietische wijzen, die mannen van verstandigen raad zonder bepaalde godsdienstige overtuiging. Zijne wijsheid raakte in het buitenland bekend, en zijn tempelbouw door Phoenicische werklieden was een eersteling van vreemden invloed onder Israël. De handel met Egypte en Phoenicië breidde den gezichteinder althans van de ontwikkelden des volks uit, zoodat het profetisme der 8ste eeuw een ruimer veld had voor zijne beschouwing dan de vaderen. De tempelbouw, van Salomo's zijde, in de eerste plaats een daad van staatkundige beteekenis, werd te gelijkertijd de natuurlijke aanleiding, dat de Jeruzalemsche Levieten langzamerhand zekere overmacht erlangden. De invoering der drie groote feesten en van vele ceremoniën legde den grondslag dier priesterlijke wetgeving, die langzamerhand aangroeide tot de in den Pentateuch bewaarde verzameling van wetten.

Salomo's tempelbouw had de strenge dienaars van Jahveh mis-

haagd, het volk was door de gedwongen heffingen ten bate van den tempelbouw verbitterd, terwijl de heerlijkheid van Jeruzalem den ouden nijd tusschen Efraïm en Juda weder opwekte. Rehabeams onverstand deed die gisting eene scheuring worden, die onder de goedkeuring der profeten tot stand kwam. Zij waren de doopvaders van het rijk der tien stammen. In dat rijk ging de weerzin tegen den Jeruzalemschen eeredienst zoo ver, dat men de vereering van Jahveh als een stierbeeld uit het Richterentijdvak tot staatsgodsdienst maakte, hoewel het altijd vereering van Jahveh bleef. En ook in het zuidelijk rijk, welks koningshuis dikwerf in vrede leefde en in bloedverwantschap verbonden was met het huis van Achab, was de vereering van Jahveh verre van zuiver. Jahveh was nog niet de eenige God; daarnaast werd ook te Jeruzalem Baäl vereerd. Maar in het noorden en zuiden beiden kwam het tot een heftige botsing tusschen de Baäls-dienaars en de profeten van Jahveh. Van Elia's geweldig optreden na Jehu's bloedige wraak op Achab's huis, weerklonk de echo in Jeruzalem toen Joas onder Jojada's hoede Athalia opvolgde. Jahveh werd de god van Israel, de weg was gebaand tot de prediking van de profeten der 8ste eeuw: Jahveh is een andere als de natuurgoden der andere volken, hij duldt geen god naast zich, hij is de God van Israel. En het was de Syrische overheersching, die in beide rijken die overtuiging deed ontwaken.

Hiermede zijn wij gekomen tot de 8ste eeuw v. Ch., de regeering van Jerobeam II in het noordelijk (823-771) en van Uzzia in het zuidelijk rijk (808-757), een tijdvak, waarvan gelijktijdige oorkonden overig zijn in den schriftelijken arbeid van Amos, Hosea, Zacharia IX-XI, den oudsten Jesaja en Micha, terwijl de berichten uit 2 Koningen en Chronieken hierbij met eene bedachtzame kritiek dienen gevoegd te worden.

Is deze vluchtige schets van Israel's oudste geschiedenis een spotbeeld? Zien wij hier niet eene geleidelijke ontwikkeling, waarin zich de monotheïstische godsstaat langzamerhand uit het veelgodendom loswindt? En de aandoenlijk schoone karakterteekening van den aartsvaderlijken tijd vindt daar eene plaats, waar de leeftijd van de verschillende verhalers, den profetischen Jahvist of den priesterlijken verhaler van het z.g. boek der oorsprongen invallen. De wetgeving zien wij groot worden met het volk. Had Mozes in

zijnen Decalogus den grondslag gelegd van een zedelijk monotheïsme, gepaard met de wijding van oud-heidensche gebruiken in den dienst van den eeuwigen schepper, het Bondsboek (Exod. XX:22-XXIII), bevat bepalingen uit de dagen van Davids regeering, over allerlei onderwerpen van godsdienstigen en maatschappelijken aard. Onder de verschillende koningen werden, meerendeels met de voorstelling dat zij van Mozes zelven afkomstig waren, wetten afgekondigd, die wij Exod. XIII:3-16, XXXIV, Leviticus XVIII-XX vinden opgeteekend. Hilkia's wetboek, Deut. IV:44-XXVI, XXVIII, in den vorm der laatste rede van Mozes, voegt aan de andere wetten toe die van profetisme en koningschap. Het regelt de rechtspraak en centraliseert den eeredienst met verbanning der aanbidding op de hoogten. De priesterlijke wetgeving, bevattende al wat verder in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri van wetgevenden aard gelezen wordt, werd verbonden met vele jongere bepalingen door de schriftgeleerden na Ezra gemaakt. Het feit van den lateren oorsprong der priesterlijke wetgeving moge vrij vaststaan, de verdeeling der wetgeving naar tijdsorde is met volkomen zekerheid nog niet gelukt. Zooveel is waarschijnlijk, dat de wetten over rein en onrein en den priesterlijken eeredienst, Levit. XVIII-XXIII, XXV, XXVI, bewaard, ouder zijn dan het stelsel van priesterlijke wetgeving, overig in de priesterlijke stukken van Numeri en Exodus XII, XXV-XXXI, Leviticus I-XVII, XXIV-XXVII.

Het bovenstaande werd opgemerkt, niet om iets nieuws te zeggen voor hen, die zich onder de christenen beijveren voor het onderzoek der oud-Israelietische letterkunde. Deze kunnen de uitvoerige beschrijving wedervinden bij Kuenen, in zijne geschiede nis van Israel's godsdienst. Maar voor Israël, voor wien het handboek van Sluijs en Hoofiën is bestemd, kan deze vluchtige aanwijzing noodig zijn. Waar wij den grondslag van het gebouw, in het eerste deel van dit handboek opgetrokken, meenden te moeten verwerpen, kon geëischt worden, althans het bestek te teekenen van een nieuw fondament. Maar verder willen wij hier niet gaan. In alle bijzonderheden dit handboek te toetsen aan de uitkomsten der wetenschap zoude ons te ver voeren.

Over het tweede deel kunnen wij korter zijn. Is in het eerste de traditie aan het woord, in het tweede heeft men Herzfeld en Grätz gevolgd. Maar het schijnt wel noode geweest te zijn. Herz-

feld heet een Herostratus, en het ware te wenschen dat dezelfde oordeelkundige behoedzaamheid door de schrijvers in acht genomen tegenover dezen geleerde, ook daar ware aangewend geweest, waar nu in het eerste deel de arbeid van priesters, profeten en schriftgeleerden blindelings is gevolgd. De schrijvers hadden wel gedaan zoo zij in dit tweede deel ook Hitzig's onderzoekingen hadden geraadpleegd.

Zijn wij wel ingelicht, dan heeft deze arbeid niet veel kans om gezag onder het Jodendom te erlangen. Daarvoor is de geest van het Israelietisch Seminarium nog te rabbinistisch, terwijl de vrijzinnigen aan dezen arbeid op zulk een traditionelen grondslag weinig waarde hechten. Het nog ontbrekende derde deel zal dan ook geene verandering brengen in ons oordeel. Israël wordt door dit werk niet gebaat voor de juiste zelfkennis, die het zoo zeer behoeft.

Hoorn, Aug. '71.

B. TIDEMAN JZN.

***Handleiding bij het onderwijs in de beginselen der Dier kunde, door Dr. M. Salverda. Tweede druk. Groningen bij J.B. Wolters*. 1871.**

Niettegenstaande reeds spoedig een decennium zal verloopen zijn sedert de invoering van de wet op 't Middelbaar Onderwijs ten onzent, bestaan er nog altijd in ons land zeer weinig werkelijk elementaire leerboeken over de natuurwetenschappen, die geschikt mogen genoemd worden voor onze middelbare scholen. Ik geloof, dat 't er eigenlijk bij ons evenzoo meê staat, als 't door Le Maout nog vóór weinige jaren, meer in 't bijzonder voor Frankrijk en meer bepaald met 't oog op de Botanie en Zoölogie, is gezegd in zijn zoo bekende ‘Leçons élémentaires de Botanique fondées sur l'analyse de 50 plantes vulgaires.’

‘Qu'est-ce en effet,’ zegt hij[1], ‘qu'un livre *élémentaire* (car il importe que l'on s'entende sur la signification précise d'un mot si fréquemment usité)? Si cette qualification est due à un livre qui débute par des abstractions et des généralités, par la description des *éléments* organiques observés sous le microscope (je prends ici la Botanique pour exemple), par le vocabulaire des termes techniques usités dans la Science, certes les livres élémentaires ne nous manquent pas, et l'histoire naturelle est richement dotée à cet égard.

Mais si, pour composer un livre *élémentaire*, on doit, avant tout, le rendre accessible aux intelligences les plus communes; s'il faut interpréter le sens du mot *élément*, non pas selon la *science*, mais selon *l'enseignement*; non pas suivant l'évolution successive des organes fondamentaux de la Plante ou de l'Animal, mais suivant le développement naturel de nos idées, qui exige que le précepte *du simple au composé* se traduise par celui-ci: *du facile au difficile;* s'il est vrai que notre raison répugne à admettre tout d'abord un principe, sans y avoir été préparée par des faits nombreux, familiers, aisément observables, nous n'hésitons pas à le redire: *la plupart des Sciences naturelles manquent encore aujourd-hui de livres élémentaires*.’

Waar alzoo ook thans nog in ons land gebrek bestaat aan waar-

1 Avant-Propos, p. V, VI.

lijk elementaire leerboeken over de natuurwetenschappen, waarin volgens de denkbeelden van Le Maout is te werk gegaan, moeten wij elke poging, die er wordt aangewend om deze gaping aan te vullen, van harte toejuichen. Velen zullen dan ook 't streven van den Heer Salverda hebben gehuldigd, toen in 't vorige jaar de eerste cursus der bovengenoemde handleiding werd uitgegeven, en dat des te meer, daar de schrijver reeds vroeger had getoond geen vreemdeling te zijn, waar het geldt de natuurlijke geschiedenis bij 't Middelbaar Onderwijs. Immers, reeds in Februari '68 (‘*de Gids*,’ blz. 223 en volgende) heeft de Heer Salverda ons zijne denkbelden meêgedeeld omtrent ‘de natuurlijke geschiedenis op onze Middelbare Scholen.’

Om eene handleiding, over welken tak van wetenschap ook, goed te kunnen beoordeelen, moet men natuurlijk vragen, welke beteekenis de eene of andere wetenschap heeft bij 't onderwijs, waarvoor de handleiding bestemd is. Niet minder belangrijk is de vraag naar de beste wijze, waarop *die* wetenschap bij *dat* onderwijs kan worden gedoceerd. Trouwens 't antwoord op deze tweede vraag vloeit voort uit dat, 't welk op de eerste wordt gegeven. Met 't oog op de handleiding, die ik thans aankondig, stel ik dus de vraag: welke is de beteekenis der *dierkunde* (zonder dat zulks eenig verschil in 't antwoord zou geven, mag men hier meer in 't algemeen van *natuurlijke historie* spreken) op onze Middelbare Scholen?

Onze Middelbare Scholen zijn geen vakscholen, zij zijn er niet voor bestemd om haar kweekelingen tot 't een of ander bepaald vak op te leiden. Veel meer is 't haar taak voor algemeene ontwikkeling zorg te dragen. Wanneer wij dit in aanmerking nemen, is 't duidelijk, dat de *natuurlijke historie* in de eerste plaats ‘*vormend element*’ is. Zij moet bepaald dienen om te leeren waarnemen. En welks is dan de methode, waarop zij moet worden gedoceerd? Natuurlijk die, waarbij de leerling zelf moet onderzoeken, zelf de verschillende objecten, die de natuur hem aanbiedt, onderling moet vergelijken. Wil men in nadere bijzonderheden kennis maken met deze methode, men raadplege maar 't bovengenoemde stuk in ‘*de Gids*.’ Over deze methode bij 't onderwijs in de Plantenkunde heb ik vroeger een enkel woord gezegd in ‘het Weekblad voor het lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs,’ negende Jaargang, n°. 21. Ik neem de vrijheid ook daarheen te verwijzen.

Evenals de bekende ‘Seminardirector’ in Bremen, August Lüben, o.a. in zijn ‘Leitfaden zu einem methodischen Unterricht in der Naturgeschichte’, maakt ook de Heer Salverda in de Handleiding gebruik van den, zooals hij zelf zegt, ietwat verouderden vorm van vragen en opgaven, die door den leerling met behulp van den leeraar moeten worden beantwoord. De vorm mag tegenwoordig minder gebruikelijk zijn, ik ben 't geheel eens met den schrijver, dat hij wenschelijk is ‘*bij een vak, dat maar al te vaak een bijvak is voor den leeraar*’. Dit stelsel van vragen en opgaven zal immers den weg wijzen en opmerkzaam maken op de belangrijkste zaken, die moeten vermeld worden. 't Zal den leeraar, die meer bijzonder van *scheikunde, natuurkunde* of *wiskunde* zijn ‘*hoofdvak*’ maakt, in staat stellen, om zonder veel moeite, met boeken als die van Brehm, Vrolik, enz. naast zich, uitweidingen te maken, die niet zullen nalaten de lessen in belangrijkheid en degelijkheid te doen winnen.

De handleiding is in een viertal ‘Afdeelingen’ verdeeld. In de eerste worden de Gewervelde, in de tweede de Gelede, in de derde de overige Ongewervelde Dieren behandeld. De vierde afdeeling eindelijk bevat de ‘hoofdpunten van den bouw en de verrichtingen van het dierlijk lichaam.’

In de eerste drie afdeelingen moet men tegenover elkander onderscheiden, 't geen met groote en wat met kleine letter is gedrukt. De groote letter behelst de allereerste lineamenta, terwijl de kleine, eene uitbreiding van 't geen met groote letter is aangeduid, voor de discipuli provectiores bestemd is. In 't voorbericht der handleiding geeft de schrijver de volgende verdeeling aan van 't geen door hem wordt behandeld:

1e jaar	Eerste Afdeeling, groote letter.
2e jaar	Tweede en Derde Afd., dito.
3e en 4e jaar	Herhaling, met opname - zoover nuttig wordt geacht - van de kleine letter.
5e jaar	Vierde Afdeeling en herhaling van het geheel.

Met ziet, dit schema is bestemd voor de Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus, voor die met driejarigen kan natuurlijk slechts sprake zijn van 't allernoodzakelijkste. De schrijver stelt dan ook voor, dat deze zich zullen bepalen tot 't geen in de beide eerste

Afdeelingen met groote letter is meêgedeeld, ‘met aanvulling - zooveel nuttig - uit Afdeeling III en IV.’

De eerste Afdeeling begint met eene inleiding, waarin een en ander omtrent den mensch en (met kleine letter) omtrent de ‘Vierhandigen’ wordt meêgedeeld. In den eersten druk van den ‘eersten cursus’, d.i. in hoofdzaak, wat thans in Afdeeling I en II met groote letter is behandeld, begint de Heer Salverda, met weglating der inleiding, terstond met het paard en bespreekt dan vele zaken van dezen diervorm, die thans bij den mensch worden behandeld. De schrijver noemt in zijne inleiding de verschillende hoofdafdeelingen, die aan 't menschelijk lichaam kunnen onderscheiden worden: hoofd, hals, romp en ledematen, en bespreekt dan de voornaamste zaken, die bij een oppervlakkige beschouwing aan elk van deze worden opgemerkt, terwijl hij telkens gebruik maakt van kleine vragen, die, zooals 't trouwens met de verschillende vragen in de andere gedeelten der handleiding eveneens 't geval is, naar mijne meening voor 't meerendeel zeer gelukkig zijn gekozen. Waar de schrijver b.v. spreekt over de namen, die wij gewoon zijn aan de verschillende deelen van ons lichaam te geven, die wij ook op de overeenkomstige deelen van 't lichaam der dieren toepassen, vraagt hij, waartoe die verschillende namen dienen en wat men onder overeenkomstige deelen te verstaan heeft.

Waar de bovengenoemde hoofdafdeelingen worden vermeld, lezen wij de vraag: ‘kent gij wel dieren, aan welker lichaam men deze hoofdafdeelingen niet aanwijzen kan?’ Sprekende o.a. over de oogleden, de pupil, 't wit van 't oog, onder- en bovenkaak, vinden wij respectievelijk de vragen, waartoe die oogleden wel zouden dienen, of 't wel goed is die pupil *oogappel* te noemen, wat eigenlijk 't wit van 't oog is, wat verschil er wordt opgemerkt in de wijze, waarop boven- en onderkaak met den schedel zijn verbonden. Altemaal vragen, zooals men ziet, die van den beginne af den leerling er toe brengen, om zelf waar te nemen, zelf te onderzoeken. Het grootste gedeelte der inleiding is gewijd aan 't bespreken van 't menschelijk skelet. In den eersten cursus had de Heer Salverda 't skelet aan 't konijn gedemonstreerd. Bij de groote klassen echter, niet zelden van 25-30 leerlingen en meer, die men aan bijna alle Hoogere Burgerscholen in de grootere steden heeft, moet men zorgen zooveel mogelijk de grootste voorwerpen te kiezen bij 't onderwijs in de natuur-

lijke historie. Hierom en omdat daarenboven stellig in bijna ieder natuur-historisch kabinet eener Burgerschool 't skelet van den mensch, in vele gevallen reeds als 't eerst aangeschafte object, voorhanden is, ben ik van meening, dat deze verandering zeer gelukkig is. Waar de ‘hersenkas’ en 't ‘aangezicht’ als de twee hoofdafdeelingen van den schedel worden vermeld, had ik gaarne, al was 't dan ook met kleine letter, met name de voornaamste beenstukken vermeld gezien, waaruit deze bestaan. Niet alleen geloof ik, dat een vrij volledig overzicht hiervan zeer wenschelijk is, maar ook ben ik van meening, dat 't zeer nuttig zou geweest zijn, bij wijze van opgave, 't dan aan den leerling over te laten deze beenstukken nader te beschrijven. Een losse schedel, die hierbij natuurlijk noodig is, kost niet veel, kan dus al licht in iedere verzameling aanwezig zijn.

De inleiding uitgezonderd, is de eerste Afdeeling in vier ‘Onderafdeelingen’ verdeeld, waarin achtereenvolgens de *Zoogdieren* (uitgenomen die, welke reeds in de inleiding zijn besproken), de *Vogels*, de *Kruipende Dieren* en de *Visschen* worden behandeld.

Om een overzicht te geven van de Zoogdieren, gaat de schrijver uit van de volgende twaalf hoofdvormen: het *Paard*, den *Ezel*, het *Rund*, het *Schaap*, het *Zwijn*, den *Hond*, de *Huiskat*, het *Konijn*, den *Mol*, de *Water-Spitsmuis*, de *laatvliegende Vleérmuis*, den *Bruinvisch*.

Dat deze diervormen zeer gelukkig zijn gekozen, zal wel niemand ontkennen. Bij elk dier lezen wij eene opgave, waarin de leerling wordt uitgenoodigd de onderscheiden deelen te beschrijven, terwijl hij telkens met reeds behandelde dieren moet vergelijken en somtijds tevens zijne aandacht wordt gevestigd op de belangrijkste punten, waarop hij bij 't maken der vergelijkingen heeft te letten. Zoo lezen wij bij den *Ezel* als opgave: ‘Beschrijf, in de bij het *Paard* aangewezen volgorde, de onderscheiden deelen van den *Ezel*, en wijs daarbij op overeenkomst en verschil;’ bij den *Mol:* ‘Beschrijf het uitwendige van den *Mol* en wijs de verschillen aan, die gij opmerkt tusschen zijn *gebit*, zijne *vóórpooten*, zijn *borstbeen* en zijn *sleutelbeen* en de gelijknamige deelen bij de *Kat*.’ In de kleine letters vindt men telkens de voornaamste dieren, hier en daar met eenige annotaties, aangegeven, die met een juist behandelden vorm tot dezelfde orde behooren. Vragen en opgaven over levenswijze,

over tanden, pooten, horens, kortom over al die punten, waarop men bij de behandeling der *Zoogdieren* vooral te letten heeft, wisselen elkander voortdurend af.

Op blz. 15 en 16 wordt de leerling op duidelijke wijze ingeleid in de beteekenis van eenige termen, als *orde, familie, geslacht, soort*, die in de systematische Zoölogie worden gebezigd.

De hond is door onzen schrijver gekozen om de leerlingen nader met den inwendigen lichaamsbouw kennis te doen maken. ‘Tot dusver,’ zegt hij (blz. 20 en volgende) ‘hebben wij ons - met uitzondering van 't *geraamte* - in hoofdzaak tot de beschouwing van het *uitwendige* der dieren bepaald; wij willen thans ook den *inwendigen bouw* van den Hond onderzoeken.

Daartoe verwijderen wij vooreerst de *huid*, die de lichaams*bekleeding* vormt.

Bij verwijdering van de huid komen de *spieren* bloot. Zij dienen tot de beweging van de *beenderen*, die te zamen het *geraamte* vormen. De spieren zijn met de beenderen verbonden door middel van *pezen*.

Verwijderen wij vervolgens aan onzen hond de spieren en - aan de borst - ook de ribben en 't borstbeen (deelen van het *geraamte*), dan ligt de *lichaamsholte* voor ons open.’

Zonder veel omhaal van woorden geeft de schrijver ons, naar 't mij voorkomt, een duidelijk overzicht, dat inderdaad wel aanspraak mag maken op levendigheid van voorstelling.

Ná er op gewezen te hebben, dat deze algemeene *lichaamsholte* door het *middenrif* in *borst*- en *buikholte* wordt gescheiden, gaat de Heer Salverda over tot het beschouwen der deelen, die in deze holten zijn gelegen. Van de deelen, die in de buikholte worden gevonden, vindt men wel sub 4 de *nieren* genoemd, maar met geen enkel woord melding gemaakt van de *urineblaas* en de *generatieorganen*. Ik zie volstrekt niet in, waarom deze organen hier door den schrijver niet zijn genoemd. Men kan immers niet onderstellen, dat hij ze heeft achterwege gelaten om geen aanstoot te geven, dan toch had hij evenmin op onderscheiden plaatsen over voortplanting mogen spreken, o.a. niet, slechts drie bladzijden verder, over ‘*het vermogen dat een dier bezit, van zich gedurende zijn leven voort te planten*,’ en ook niet mogen vermelden, dat de *voortplantingsverrichtingen dienen om de soort in stand te houden*. Daarenboven ziet men ook in figuur 9, waarin de in-

wendige deelen bij den Hond zijn blootgelegd, duidelijk de *urineblaas* en de *geslachtsorganen* liggen en met letters aangegeven, die beneden op blz. 22 worden verklaard.

Blz. 22-27 handelt over de beteekenis der verschillende deelen, die in de *borst-* en *buikholte* zijn opgenoemd. Achtereenvolgens lezen wij een en ander omtrent *voedings-, voortplantings-* en *betrekkingsverrichtingen*.

Wanneer men de twaalf zooeven vermelde diervormen nagaat, die als zoovele typen den leerling met de Zoogdieren doen kennis maken, ziet men al spoedig, dat zij representanten zijn van bijna alle orden. In de inleiding waren reeds de beide orden der *Tweehandigen* en *Vierhandigen* besproken. Ook de orde der *Tandeloozen* is niet vergeten, met een enkel woord maakt de schrijver op blz. 34 en 35 van deze melding. De beide afdeelingen der *Buideldieren* en *Vogelbekdieren* worden aan 't einde der eerste onderafdeeling eveneens besproken. Van de *Buideldieren* vindt men wel de *geographische verspreiding* aangegeven, dat deze n.l. tegenwoordig *voor ⅚ bewoners van Australië* zijn; onder de aangegeven vormen wordt echter alleen de *Kangoeroe* vermeld. Naar mijne meening was 't wel van belang geweest, dat daarenboven nog de *Opossums* waren genoemd, als *bewoners van Amerika* en wegens de *tegenoverstelbaarheid van den duim der achterste ledematen*.

Aan 't einde dezer onderafdeeling vinden wij een ‘Terugblik,’ waarin de schrijver er aan herinnert, dat al de tot dusver besproken diervormen in 't bezit zijn van een *inwendig geraamte* en er op wijst, dat zoodanige dieren *Gewervelde Dieren* zijn. Hij vestigt er verder de aandacht op, dat al de reeds behandelde dieren levende jongen ter wereld brengen en dat zij deze ná de geboorte zogen. Zoo komt hij dus tot 't begrip van *Zoogdieren*.

Men ziet, de methode van behandeling is geheel verschillend van die in andere leerboekjes over *Dierkunde*. Dáár gaat men van de groote groepen, b.v. van de *Gewervelde Dieren* uit, om achtereenvolgens tot de kleinere, tot de *Zoogdieren*, de *Tweehoevigen*, eindelijk tot 't dier zelf, in dit geval o.a. de *koe*, 't *schaap*, 't *hert* te geraken. In 't werkje, dat de Heer Salverda ons heeft gegeven, zien wij juist 't tegenovergestelde: langzamerhand zijn hier de verschillende bouwmaterialen, de onderscheiden diervormen, bijeengebracht, waaruit eindelijk a.h.w. het gebouw wordt opgetrokken.

Niet zonder reden heb ik deze eerste onderafdeeling meer uitvoerig besproken, dan ik voornemens ben met 't overige der Handleiding te doen. Dit toch stelde mij in staat een algemeen denkbeeld te geven van de wijze, waarop 't geheele werkje is ingericht.

In de nu volgende drie onderafdeelingen zijn telkens als te voren eenige belangrijke diervormen als typen aangenomen, aan welke dan weder andere tot dezelfde orde behoorende zijn vastgeknoopt. Achter elke onderafdeeling vinden wij weder een ‘Terugblik’, waarin de schrijver, steeds verwijzende naar en vergelijkende met 't geen reeds in een vorigen ‘Terugblik’ is gezegd, voortgaat met 't samenstellen der groepen. Van de tweede onderafdeeling vestig ik bijzonder de aandacht op de behandeling van den eersten dáár vermelden diervorm, 't *Huishoen*, vooral waar melding wordt gemaakt (bl. 42-43) van de wijze, waarop deze vorm zich voortplant en waar deze voortplantingswijze met die van 't *Paard* wordt vergeleken. Als zeer goed geslaagd mag ook de *Aanmerking* (blz. 48-49) genoemd worden, waar over *kunstmatige* en *natuurlijke stelsels* wordt gesproken.

Uit de derde onderafdeeling neem ik de vrijheid bijzonder opmerkzaam te maken op 't geen bij 't bespreken van den kikvorsch wordt behandeld. Ná eerst eenige algemeene zaken en de gedaanteverwisseling te hebben beschreven, stelt de schrijver op blz. 59 de opgave: ‘Wijs, aan een daartoe opengelegd voorwerp, de organen aan, die ge vroeger bij den Hond hebt leeren kennen.’ Wanneer deze organen zijngevonden, worden ze verwijderd. Nú moet de leerling de zenuwen zoeken, die uit 't benedengedeelte van 't ruggemerg naar de achterste ledematen loopen. Wanneer zij zijn aangewezen, wordt die zenuw aan één der beide pooten - den rechter - doorgeknipt; de schrijver geeft dan een zeer duidelijk overzicht van 't geen nú *zonder* of *met* prikkeling kan worden waargenomen. Bij dit dier worden ook meer uitvoerig de *circulatieorganen* en de *omloop van 't bloed* besproken, met behulp derzelfde figuur, die de schrijver in 't groot in zijnen Wand-Atlas heeft gegeven, waarvan de uitgave tot mijn niet gering leedwezen voorloopig is gestaakt.

Uit de vierde onderafdeeling maak ik in 't bijzonder melding van de voortreffelijke figuur (blz. 76), voorstellende 't schema van den bloedsomloop in de kieuwen van den Visch. Ik maak hierop

opmerkzaam, daar in bijna alle leerboeken over de Dierkunde óf geene figuur hiervan, óf een zeer onduidelijke en daarenboven foutieve wordt gegeven.

Aan 't einde der *geheele* eerste *Afdeeling* vinden wij nog een ‘Overzicht’ van de groep der *Gewervelde Dieren*, nu zij geheel is behandeld. In de eerste plaats worden de *kenmerken*, in de tweede wordt de splitsing in de *Klassen* aangegeven.

Evenals in de eerste *Afdeeling* aan elke klasse der *Gewervelde Dieren*, zoo is ook in de tweede aan elke klasse der *Gelede Dieren* eene onderafdeeling gewijd. Zij is dus weder in vieren verdeeld. In de eerste worden de *Insecten*, in de tweede de *Duizendpooten*, in de derde de *Spinnen*, in de vierde de *Schaaldieren* behandeld.

De eerste diervorm, die onder de insecten wordt genoemd, is de *Meikever*. De schrijver stelt zich voor, dat altijd een goede hoeveelheid dezer dieren (op liquor!) in 't kabinet der school aanwezig is, zoodat ze onder de leerlingen kunnen worden rondgegeven, die dan zelve deze kevers uit elkander moeten nemen.

Evenals de onderscheiden vormen van Gewervelde Dieren, wordt ook de Meikever eerst uitwendig beschouwd. Nadat is meêgedeeld, dat 't lichaam van dit dier uit drie duidelijk van elkaâr gescheiden afdeelingen: *kop, borststuk* en *achterlijf* bestaat, wordt er op gewezen, dat elk van deze, vooral 't achterlijf, eene samenstelling uit een zeker aantal *ringen* of *leden* vertoont en dat men daarom den Meikever bestempelt met den naam ‘Geleed Dier.’ Achtereenvolgens wordt voorts gewag gemaakt van de verschillende belangrijke deelen, die aan elke afdeeling kunnen worden opgemerkt: aan den kop van *sprieten, oogen* en *monddeelen;* aan 't borststuk van de *pooten* en *vleugels;* aan 't achterlijf van de *ademhalingsopeningen*.

Waar 't inwendige van den Meikever wordt beschreven, wijst de schrijver er allereerst op, hoe bij dit dier te vergeefs naar een *inwendig geraamte* wordt gezocht. Verder maakt hij met een enkel woord gewag van 't *huidskelet*, van de *spieren*, 't *darmkanaal*, de *circulatieorganen*, 't *zenuwstelsel*. Dit laatste wordt meer in bijzonderheden behandeld; zoowel de samenstelling uit *knoopen* en *zenuwstrengen*, als de plaatsing ten opzichte van de overige deelen des lichaams wordt besproken. Nu wordt de *gedaanteverwisseling* behandeld en er op gewezen, dat men hier met een *volledige* te doen heeft.

Ten slotte wijst de schrijver op een aantal insecten (*kevers* of *torren*), die in de kenmerken: *bijtende monddeelen, tot dekschilden ingerichte vóórvleugels* en *volledige gedaanteverwisseling* met den meikever overeenstemmen. Ook hier is dus weder de methode van synthese gevolgd.

Als hoofdvormen van insecten, waaraan weder andere vormen zijn verbonden, worden achtereenvolgens behandeld: de *groene Sprinkhaan*, de *Frambozen-wants*, de *groote Waternymph*, de *Honigbij*, 't *Kool-Witje*, de *Steekmug*. Nadat er op gewezen is, dat - met slechts weinige uitzonderingen - al deze Gelede Dieren *gevleugeld* zijn, althans bij één der beide sexen, gedurende een zeker tijdperk des levens, wordt nog gewag gemaakt van de volgende vormen van *ongevleugelde* insecten: van *Podura aquatica* en *den Suikergast*, van de *Hoofdluis* en eindelijk van de *Vloo*.

Aan 't einde dezer onderafdeeling vindt men de opgave, om aan al de behandelde vormen van insecten de plaats aan te wijzen in een daarbijgevoegd schema, dat opgehelderd is met figuren. Ik maak hiervan gewag om er de aandacht op te vestigen, dat in dit schema de *gedaanteverwisseling*, naar mijne meening zeer te recht, de basis der classificatie vormt en dat aan *monddeelen* en *vleugels* eerst een tweede rang wordt toegekend.

Als hoofdvorm voor de behandeling der *Duizendpooten*, is de *geschaarde Duizendpoot*, voor die der *Spinnen* de *Kruisspin*, voor die der *Schaaldieren* eindelijk de *Rivierkreeft* gekozen.

In den ‘Terugblik’ aan 't einde der tweede Afdeeling vindt men een duidelijk begrip van 't woord *typus* of *grondvorm*. Na er op te hebben gewezen, dat 't lichaam der in deze Afdeeling behandelde dieren uit leden bestaat, die wel geenszins altoos op dezelfde wijze tot grootere afdeelingen zijn samengevoegd en zich evenmin altijd op dezelfde wijze verhouden, maakt de schrijver er opmerkzaam op, dat wij toch den indruk krijgen van één zelfde grondplan, op onderscheiden wijzen uitgewerkt, zooals dit trouwens ook 't geval is met de Gewervelde Dieren, die wel alle in 't bezit zijn van een geraamte, maar toch nog in vele opzichten uit elkander loopen. Hij vestigt er nu de aandacht op, dat dus alle Gelede Dieren aan den eenen, alle Gewervelde aan den anderen kant denzelfden *grondvorm* of *typus* vertoonen.

Wij gaan over tot de derde Afdeeling. Van deze wensch ik slechts weinige punten te bespreken.

De eerste onderafdeeling doet ons door den *medicinalen Bloedzuiger*, den *Aardworm* en den *Lintworm* als hoofdvormen, met den typus der *Wormen* kennis maken. In 't bijzonder vestig ik de aandacht op de *Aanmerking* (blz. 134 en 135), die een zeer goed denkbeeld geeft van 't inderdaad eenigszins moeielijk op te helderen distinctief van den grondvorm der *Wormen* en van dien der *Gelede Dieren*. In de tweede onderafdeeling zijn de *Eendenmossel*, de *Wijngaard-slak*, de *gewone Inktvisch* als hoofdvormen voor de behandeling der *Weekdieren* gekozen. In 't Hollandsch is de benaming *Wijngaard-slak* voor '*Helix-pomatia*' de meest geijkte. Althans zoowel van der Hoeven, als Herklots gebruiken deze. Ook de Heer Salverda bezigt ze, maar eveneens de naar ik meen minder gebruikelijke van '*Wijnbergslak*'. In allen gevalle is 't zeker beter, ten einde verwarringen te voorkomen, slechts één van beide te gebruiken. In de derde onderafdeeling is de *groote Zee-appel*, in de vierde zijn de *Doômans-duimen* en de *Zoetwater-polijp* als hoofdvormen gekozen, om iets te leeren van de dieren met *radiale symmetrie*. De vijfde onderafdeeling eindelijk maakt ons met de *Protozöa* bekend. Onze schrijver begint deze onderafdeeling met eene proef: 'Wij vullen een glas met water en doen daarin eenig hooi. Den volgenden dag leggen wij van dat water een druppel onder den microscoop. Hij blijkt te wemelen van zeer kleine diertjes, die zich daarin met groote snelheid voortbewegen door middel van "trilharen," aan de oppervlakte des lichaams geplaatst.'

't Komt mij voor, dat de schrijver hier den tijd van 't oogenblik af, dat de proef wordt begonnen tot 't brengen van een druppel water onder den microscoop - blijkens 't aangehaalde, slechts één dag - wel een weinig kort heeft gesteld. Ná verloop van één dag mogen reeds allerlaagste plantaardige en dierlijke organismen aanwezig zijn, de *grootere* infusiediertjes, waaraan de leerling duidelijk de 'trilharen' zal kunnen waarnemen, komen eerst later in 't water. 't Schijnt mij daarenboven ook wenschelijk zóólang te wachten, tot als 't ware een geheele laag van deze diertjes zich op 't water bevindt. Dan stelt een klein gedeelte hiervan, onder den microoscoop gebracht, een groot aantal leerlingen in staat deze lagere organis-

men bedaard waar te nemen, zonder dat de leeraar telkens behoeft te zoeken, om er weder een in 't veld te krijgen.

De vierde, tevens de laatste Afdeeling van de Handleiding handelt, zooals wij boven reeds hebben gezien, over ‘de Hoofdpunten van den bouw en de verrichtingen van het dierlijk lichaam.’ Waar de drie eerste Afdeelingen langzamerhand den leerling hebben gewend om zelf te onderzoeken en zelf waar te nemen en hem hebben bekend gemaakt met de verschillende diervormen, die op onzen aardbol worden aangetroffen, daar is 't deze Afdeeling, die hem een dieperen blik doet slaan in 't dierlijk leven. Ik zou zoo gaarne willen, dat vooral dit gedeelte, waar de leerling meer in 't bijzonder kennis maakt met de allereerste beginselen der physiologie van zijn eigen lichaam, met groote zorgvuldigheid werd beoefend. Terecht zegt immers Dr. Dally in zijne voorrede bij de vertaling val Huxley's ‘Lessons in elementary Physiology’: ‘De toutes les sciences que l'on pourrait populariser, en effet, il n'en est pas qui soit en état de rendre d'aussi grands services à l'hygiène et à la raison que la physiologie; il n'en est pas qui puisse déblayer le champ de l'esprit humain d'une aussi grande somme d'erreurs, de préjuges et de superstitions.’

Als uitgangspunt wordt door den schrijver de ‘levende stof’ genomen, die in den vorm van 't Bathybius-slijn aan 't einde der derde Afdeeling is besproken; hij vestigt er de aandacht op, hoe deze stof, in verschillende wijziging, de *cellen* vormt, waaruit 't lichaam der onderscheiden dieren bestaat. Na er op te hebben gewezen, dat 't de cel is, die den *arbeid* verricht in 't ‘levend’ organisme, spreekt de schrijver met een enkel woord over weefsels, hoe deze de organen, de organen eindelijk 't individu vormen. Nu maakt de schrijver er opmerkzaam op, dat de *arbeid* in 't dierlijk lichaam 't product is van scheikundige werkingen, hoe hieronder de oxydatie-processen vooraan staan en dat juist deze 't zijn, die - zonder meer - 't dierlijk lichaam moeten verteren, gelijk 't ijzer wordt verteerd door den roest. Hieraan wordt de behandeling der voedingsverrichtingen vastgeknoopt, van welke achtereenvolgens de spijsvertering (men zie vooral 't tabellarisch overzicht hiervan op blz. 161 en 162), de ademhaling, de bloedsomloop en de uitscheiding op inderdaad meesterlijke wijze worden besproken. Dit is niet minder 't geval met de voortplantingsverrichtingen, vooral waar de schrijver

over de *generatie-wisseling* handelt. Eindelijk maak ik nog opmerkzaam op de voortreffelijke beschrijving van de zintuigen, die daarenboven door zeer duidelijke figuren is opgehelderd.

Aan 't einde der Handleiding geeft de schrijver eenige ‘Aanteekeningen,’ die echter slechts op de eerste dertien blz. betrekking hebben. Het bestek van 't boekje heeft den Heer Salverda ‘*genoodzaakt*’ reeds daar af te breken. Met 't oog op deze ‘Aanteekeningen’ neem ik de vrijheid den schrijver voor te stellen ze te voltooien en dan in een afzonderlijk werkje uit te geven. Ik geloof hem te kunnen verzekeren, dat hij menig leeraar hierdoor een niet geringen dienst zal bewijzen.

Behalve de ‘Aanteekeningen’ vinden wij aan 't einde nog eene lijst van de voorwerpen en eene van de boeken, die naar de meening van den Heer Salverda bij 't onderwijs noodig zijn. Vooral de eerste zal menigeen, bij 't inrichten zijner verzameling, van goeden dienst zijn.

Na 't geen ik van deze Handleiding heb gezegd, zal 't wel niet noodig zijn te verklaren, dat zij naar mijne meening alleszins voldoet aan de eischen, die men aan een leerboek over de Dierkunde bij 't Middelbaar Onderwijs mag stellen. Ik hoop zeer, dat zij weldra aan de onderscheiden Hoogere Burgerscholen van ons land de gids zal zijn bij 't onderwijs in de Dierkunde en dat dan de leeraren niet in gebreke zullen blijven te voldoen aan 't *dringend* verzoek van den geachten schrijver, om hem de zwarigheden meê te deelen, waarop zij in de praktijk mochten stuiten.

Rotterdam.

Dr. H.J. VAN ANKUM.

Een gelukskind. Vertelling van H.C. Andersen, vertaald door Mevr. van Westhreene. Amsterdam, P.N.v. Kampen. 1871.

Dank zij de snelheid der vervoermiddelen maken wij heden ten dage geen bezwaar, om de grenzen van den geboortegrond nu en dan te overschrijden, op één voorwaarde namelijk, dat geen al te groot offer gevergd wordt van onze gemakzucht. Raadt ons iemand, de een of andere landstreek te bezoeken, tien tegen één, dat wij vragen, of zij veel bereisd wordt, m.a.w. of zij 't noodige comfort aan den reiziger aanbiedt. Naar dit laatste toch en niet juist naar den afstand worden veler reisplannen veelal geregeld. Ik schrijf het ten minste daaraan toe, dat wij zoo zelden van een uitstapje naar de Noordsche rijken hooren. Dit kan immers niet alleenlijk geweten worden aan de voorliefde voor 't zachte klimaat in de zuidelijke dreven, die ons, zonen van 't Noorden, naar men beweert, bezielt. Ware dit zoo, ook reizen naar Engeland en Noordduitschland zouden tot de zeldzaamheden ten onzent behooren, en dat is toch niet 't geval.

Wil ik iemand door deze vluchtige opmerking verlokken, bij een volgend uitstapje eens aan Denemarken, Zweden of Noorwegen te denken? Ten deele misschien wel, schoon dat na Gerard Keller's *Zomer in 't Noorden* eigenlijk overtollig werk mag heeten. Mij dunkt: die beschrijving moet menigeen hebben doen watertanden, van verlangen om eens met eigen oogen de daarin geschetste natuurpracht te aanschouwen. Zwitserland is onbeschrijfelijk schoon, maar wie trotsche en woeste natuur mint, reikt aan Noorwegen den palm der overwinning. En elk der drie genoemde rijken heeft zijn eigenaardige bekoorlijkheid. Een watertocht bij maanlicht op de Sond van Elseneur tot Kopenhagen biedt alleen reeds zulk uitstekend genot, dat men ook zonder meer zich niet zou beklagen, daarvoor de reis gedaan te hebben. Die schilderachtige Deensche kust maakt met haar sierlijk tal van landhuizen zulk een tooverachtig effekt bij 't zilveren schijnsel, dat ge niet moede wordt, uren daarop te tu-

ren. Wel zijt ge niet hoog in 't Noorden, maar toch hoog genoeg, om eenigen indruk van de Noordsche nachten te ontvangen, wel te verstaan, als uw tocht in 't goede jaargetijde valt. Aangenomen nu, dat deze of gene zijn gemakzucht overwint en eens naar die streken tijgt, dan moet ik hem ten sterkste aanraden, niet te verzuimen, om ook 't kleine eiland Fünen te bezoeken. Bevindt men zich te Kopenhagen, dan is de tocht derwaarts zoo heel bezwaarlijk niet. Van Seeland steekt men de groote Belt over naar Nyeborg, een zeer geschikt punt voor den overtocht, en mede zeer gelegen, om van daaruit verschillende uitstapjes op 't heuvelrijke, hier en daar zelfs bergachtige Fünen te maken. Het schoonste punt is ongetwijfeld aan de noordzijde, waar een belangrijke Fjord vrij diep landwaarts ingaat. Die golf wordt door een kanaal in verbinding gebracht met de Odenseër-Aa, een rivier, die eigenlijk niet veel meer dan een beek mag heeten. Wanneer ge nu van uit die golf en door 't kanaal stroomafwaarts gaat - inderdaad een bekoorlijk watertochtje - dan vindt gij aan één der oevers van 't straks genoemde riviertje de stad Odensee van overouden oorsprong, volgens sommigen Denemarken's pronkjuweel, volgens anderen in elk geval een zijner schoonste steden. Of de overlevering, die hare stichting aan Odin toeschrijft, waarheid spreekt, wil ik in 't midden laten. Desgelijks de beslissing over hare uiteenloopende waardeering bij vergelijking met andere steden van dit kleine rijk. Stellig verzekeren kan ik alleen, dat Odensee zeer ouderwetsche gebouwen heeft en hare bezichtiging alleszins de moeite loont. Een Engelschman, die er zijn levensdoel van scheen te maken, om alle kerken van ons werelddeel af te loopen en in die taak al heel wat gevorderd was, verzekerde mij, dat de indrukwekkende gothische kathedraal daar ter plaatse met vele pronkstukken in dit genre veilig de vergelijking doorstaan kon.

In 't begin onzer eeuw leefde in deze veste een arme schoenmaker, die slechts één kind had, een knaapje van veel aanleg, wien echter uit den aard der zaak slechts hoogst gebrekkig onderwijs werd gegeven. Toen de arme ambachtsman zijne vrouw vroegtijdig als weduwe achterliet, werd de toestand nog ongunstiger. Het knaapje moest nu de school verlaten, daar hij, ten einde iets voor 't huishouden in te brengen, op een fabriek werd gezonden. Een en ander kon den uitstekenden aanleg van 't kind wel voor

een wijle onderdrukken, maar toch gelukkig niet geheel uitdooven. Op negenjarigen leeftijd schreef hij reeds blij- en treurspelen. De spotternijen van zijn ondankbaar publiek, de straatjeugd, konden hem daarvan zelfs niet afschrikken. Dit geschiedde in de schooljaren. Thans als fabriekskind vermaakte hij zijne gezellen met 't reciteeren van verzen en met zijn liefelijk stemgeluid, dat geheel ongevormd, maar van nature zeer schoon was. De weinige vrije uren gebruikte hij tot zelfonderricht, door elk boek dat hij slechts machtig kon worden als 't ware te verslinden. Gevoelig en weekhartig van aard had 't kind spoedig een tegenzin tegen de ruwheid der meeste fabrieksarbeiders; hij ontvluchtte de werkplaats en hield zich toen eenigen tijd in huis bezig, met op een kindertheater enkele stukken van Shakespeare op te voeren. De daartoe benoodigde poppen vervaardigde hij zelf. Wat hij reeds drie jaar geleden gedaan had, wat hij nu op twaalfjarigen leeftijd deed, verried zekere neiging tot het tooneel, en in die richting wenschte hij zich zoo mogelijk verder te bewegen. Aanvankelijk bleef zijn pogen daartoe zonder gevolg, maar eindelijk stelde 't bezoek van een gezelschap tooneelisten uit de hoofdstad hem in de gelegenheid, zijn verlangen voor een korten tijd te bevredigen. Het geheele personeel kon namelijk moeilijk medegevoerd worden, weshalve de régisseur op die plaatsen, waar voorstellingen gegeven werden, enkele menschen ter vervulling van de stomme rollen en voor een of ander emplooi moest aannemen. Door aanbeveling werd ook onze jeugdige dilettant nu en dan gebezigd, niet slechts voor een stomme rol, maar ook, om - dank zij zijn stemgeluid - in de koren te zingen. De knaap was thans den hemel te rijk, want hij mocht elke tooneelvoorstelling bijwonen, hetzij als medewerker of als toeschouwer. Groot vooral was zijne verrukking bij het opvoeren eener opera. Hij luisterde dan met de meeste aandacht, en had zulk een goed geheugen en zooveel muzikaal gehoor, dat hij geheele stukken en verschillende liederen elders wist na te zingen. Doch zijn gelukszon ging spoedig ten onder. 't Gezelschap verliet Odensee weder en de droom van den knaap was voorbij. Iets had hij daarbij gewonnen: eenige oefening namelijk, en 't voordeel, dat in de stad zijner inwoning de aandacht op hem gevestigd was, al dacht ook nog niemand er aan zich zijner aan te trekken, om zijn schoonen aanleg te ontwikkelen. De eerste stap moest van hem zelven ge-

daan worden en wel na grooter beproeving in de lijdensschool. Zijn stiefvader deed 't kind weer op een ambacht, en toen op die wijze een kleine som gelds bijeenvergaard was, verzocht de knaap aan zijne moeder verlof, om naar Kopenhagen te gaan, ten einde daar, zooals hij zeide, een groot man te worden of eene plaatsing bij het theater te zoeken. Dewijl dit laatste niet aanstonds gelukte en zijn geld spoedig verteerd was, moest hij in de hoofdstad ook een ambacht opvatten, hetwelk hem echter, ten deele door zijne omgeving, zoo tegen de borst stuitte, dat hij, gedachtig aan den lof, dien zijn gezang te Odensee had ingeoogst, de stoute schoenen aantrok en zich tot een professor in de muziek begaf. Deze, niemand anders dan de toenmaals zeer beroemde Siboni, zat juist aan tafel met den dichter Baggesen en den componist Weijse, toen de knaap zich bij hem liet aandienen. Die drie mannen vatten eenparig hooge gedachten op van 't natuurkind; de beide laatsten brachten geld voor hem bijeen en Siboni trachtte zijne stem te vormen. Eilaas mocht die zorg niet van langen duur wezen. De schoone natuurgave, die zooveel voor de toekomst beloofde, ging in den zoogenaamden overgangstijd verloren. Bij dit ongeluk bleef één troost: de beschermers lieten den kleinen gunsteling niet los. Zij hadden meer in hem ontdekt dan louter muzikalen aanleg; ook nu bleven zij veel van hem verwachten. Vóor alle dingen ontving hij door hunne zorg degelijk en zoo mogelijk veelzijdig onderwijs. Of het aan hem besteed was, of zijne beschermers genoegen van hem hadden, daarop kan ieder uwer antwoord geven, wanneer ik gezegd heb, dat de knaap, wiens eerste levensloop in vluchtige trekken geschetst werd, niemand anders was dan Hans Christian Andersen.

En vraagt nu deze of gene wat de mededeeling zijner vroegste lotgevallen te maken heeft met de aankondiging van één zijner geschriften, dan heb ik daarop onmiddellijk dit antwoord te geven, dat 't verhaal, welks titel aan 't hoofd dezer regelen staat, mijns inziens zijn ontstaan dankt aan herinneringen uit die zoo even geteekende jeugd des schrijvers. Het gelukskind is zonder twijfel de vrije bewerking van een deel zijner eigene levensgeschiedenis. Andersen zelf heeft als model gediend bij de schildering van den jeugdigen held dezer vertelling. Hij zou haar hebben kunnen noemen: *Wahrheit und Dichtung aus meinem jugendlichen Leben*. Wat hij hier te boek stelde, is voor een deel door hem zelven ondervonden; zijn

eigen levenservaring deed hem de stof voor dit verhaal aan de hand. Vergelijking van den zaakrijken inhoud met de boven gegeven schets zal dit voor iederen lezer duidelijk maken. Ik zou mij ten minste zeer moeten vergissen, als dat niet zoo ware. Echter is er behoudens afwijking in ondergeschikte dingen één groot verschil in 't levenslot van Andersen en dat van den jeugdigen held, wiens geschiedenis hij hier te boek stelde. Deze laatste namelijk sterft te midden zijner glorie in de lente des levens, toen hij menschelijkerwijze gesproken 't toppunt zijner kracht nog niet had bereikt. Blijkens het slot van de vertelling, hetwelk aldus luidt: ‘ten einde zonder lijden, ten einde onder aardsch gejubel, onder 't volbrengen zijner aardsche zending. Die boven millioenen gelukkige!’ noemt de schrijver hem dus ook een gelukskind ter wille van zijn vroegtijdigen dood. Met 't oog op het straks uitgesproken vermoeden, doet zich nu de vraag voor, of de schrijver in die gedachte mede zich zelven geeft, en zoo ja! of dit denkbeeld waarheid bevat. Wat het eerste betreft, zoo aarzel ik niet een bevestigend antwoord te geven. Andersen met zijn diep gevoel kan slechts uit de volheid van zijn hart aldus getuigd hebben. Eigen ervaring ontlokte hem die ontboezeming; hij sprak daarin uit wat in zijn eigen ziel leefde. Een en ander van hetgeen hij zelf ondervonden heeft, deed hem waarschijnlijk zoo spreken. Niet allermeest de strijd zijner jonge jaren, om te worden wat hij geweest is, maar veeleer deze en gene bittere ervaring uit later dagen heeft hem waarschijnlijk daartoe gebracht. Dankbaar erkende hij zeker 't voorrecht van wakkere begunstigers gevonden te hebben, die hem in staat stelden zijn talent een hooge vlucht te doen nemen. Niet ongezind zich deswege een gelukskind te noemen, heeft hij zeker ook wel eens moeilijke oogenblikken gehad, als de kritiek hare scherpe pijlen op hem afschoot. Zijn min of meer vrouwelijk gemoed was daartegen wel niet bestand, te minder omdat zulks niet altoos met billijkheid, maar nu en dan uit jaloezie geschiedde. In hem is het volstrekt niet vreemd te achten, als hij daarbij dacht: ‘ach! ware ik gestorven in de lente des levens, toen de bloem nog in den knop was,’ of als hij nu en dan benijdenswaardig geacht heeft hem, die in den bloei der jaren te midden van zijnen roem wordt afgeroepen, voordat de nijd hem bereikt heeft. Nog iets: eerst was zijn stem zijn trots en de basis der prachtige luchtkasteelen, die hij zich voor de toe-

komst bouwde. Het zal hem als knaap zeker hard gevallen zijn, dien droom te moeten opgeven na 't verlies der schoone natuurgave, en ook op rijper leeftijd heeft hij zeker wel eens met weemoed aan dat gemis teruggedacht, ofschoon een rijke lauweroogst hem op een ander terrein ten deel viel. Zijne stem is toch zijn eerste liefde geweest.

Ik geef het hier gezegde voor niets meer dan eene gissing. Maar ieder zal mij toestemmen, dat zij niet in de lucht hangt. Hij, die Andersen uit zijne geschriften trachtte te leeren kennen, zal daaraan zeker geen waarschijnlijkheid ontzeggen.

Met de beantwoording der tweede vraag, die namelijk naar de waarheid of juistheid van 't hier verkondigde denkbeeld, zal ik tevens mijn gevoelen gezegd hebben over de strekking dezer vertelling. Heb ik ze goed begrepen, dan is die mijns erachtens niet zeer gelukkig. Bij Andersen zeer verklaarbaar, acht ik die gedachte toch niet volkomen waar of goed, of liever nog: ik reken haar niet gezond. Het getuigt niet van moed en van mannelijke geestkracht om te denken, zooals hij. Niemand mag in gemoede wenschen, door een vroegen dood 's levens strijd te ontgaan. Dat is iets ziekelijks. Wij zijn hier om te werken en te strijden. Onze ontwikkeling heeft strijd tot noodzakelijke voorwaarde, 't lijden is een oefenschool. Was vreugde en genot 't hoogste doel des levens, ja! dan had de Deensche dichter gelijk; dan ware een vroege dood onder aardsch gejubel een benijdenswaardige zegen; maar ik meen, dat het leven ernstiger en waardiger behoort opgevat te worden; dat zijn heilig doel is: plichtsvervulling.

Doch ik ben daar aan 't afdwalen. Andersen is meer dichter dan denker of wijsgeer. Hij heeft dat wel niet zoo ernstig gemeend, of zoo diep daarover nagedacht. Niet billijk zou het wezen hem, den gevoelsman, een bepaalde grief daarvan te maken, te minder als ik let op het vele schoone, dat hij ook hier te genieten geeft aan hen, die in lektuur niet enkel verstrooiing, maar voedsel voor hart of verstand, of wel voor beide zoeken. Kind van 't Noorden, waartoe hij krachtens zijne geboorte behoort, is hij naar zijn wezen veeleer een zoon van 't Zuiden. Ware het anders wel mogelijk geweest, dat hij zijn *Improvisator* had geschreven? Zoek bij hem nergens en ook niet in 't ‘gelukskind’ bij voorkeur naar diepe gedachten, naar onberispelijkheid van vorm, naar kracht en zuivere zielkundige

ontleding. Daarin staat hij ver beneden anderen; ware slechts daarmede roem te oogsten op letterkundig gebied, Andersen had noch in Denemarken, noch daarbuiten zooveel naam gemaakt. Zijne kracht ligt in zijn oorspronkelijk scheppingstalent, in zijne frissche liefelijke beelden, in zijne warme bezieling, in zijn echt natuurlijk gevoel, in zijn altoos jeugdigen humor. Deze dingen maken hem zoo weergaloos. En aan dien maatstaf gemeten is ook deze vertelling weer een juweeltje in haar soort.

Mevr. van Westhreene vertaalde; van Kampen bezorgde de uitgave. Nu dan begrijpt gij, waarde lezer, dat de vertolking goed en 't uiterlijk, wat druk als anderszins betreft, prettig is.

Velen zullen het lezen ook zonder aanbeveling. Mogen meerderen zich daartoe geroepen gevoelen door deze aankondiging. Vinde het boekje, hoe dan ook, zijn weg, zoo als het ten volle verdient.

Zaandam, 16 Aug. 1871.
J.H.C. HEIJSE.

Juffer Sanne, door Scato. Te Groningen, bij L. Beekhuis Damsté. 1871.

Dit verhaal - wij willen met den auteur niet twisten, of het *novelle* dan *roman* genoemd moet worden - zal het lot hebben van vele dergelijke werken. Men zal het boek lezen, wegleggen en vergeten. Misschien zal men het niet zonder eenig genoegen lezen; het heeft hier en daar aardige tooneeltjes en goede karakterteekeningen. Maar het zal geen diepen indruk achterlaten. Noch door vorm noch door inhoud is het treffend of boeiend. De gebeurtenissen, die aan onze oogen voorbijgaan, zijn zeer laag bij den grond en onder de karakters is er niet één, dat boven het peil der onbe duidendheid uitsteekt.

Waarom ‘Juffer Sanne’ aan het boek haren naam gegeven heeft, is het geheim des auteurs gebleven. Een hofjesjufvrouw, die voor geld ‘bij de menschen’ uit naaien en gratis bij hare familie uit bakeren gaat, is weinig geschikt om als romanheldin te figureeren. Wat zij doet komt hierop neder, dat zij hare neefjes en nichtjes nu en dan van haar armoedje wat toestopt en aan de geheele familie zeer behartigenswaardige zedelessen uitdeelt. Even

goed had het boek ‘Het Huisgezin van den Heer Rietberg’ of ‘Dirk’ of ‘Christine’ kunnen heeten. De laatste, met haar trouwe liefde voor den lichtzinnigen Dirk, die als koloniaal naar de Oost gaat en (men weet niet door welk wonder) als officier met de Willemsorde terugkomt, toont ten minste karakter genoeg om haar tot den rang van heldin te mogen bevorderen.

De verdienste van het boek bestaat hierin, dat het ons het alledaagsche leven en bedrijf van een burgerhuishouden in eene middelmatige stad met getrouwheid teekent. De kibbelarijen tusschen de kinderen, de ruwe strafoefeningen des vaders, de tobberijen der huismoeder, de koffij- en thee-visites en chocolade-partijen, dat alles beantwoordt aan de eischen der poëtische waarheid, al beweegt zich de auteur ook volgens zijne plechtige verzekering ‘op verbeeldings onmetelijk veld.’ Doch een korzelig recensent zou er toe kunnen komen Scato te vragen, hoe hij in 's hemels naam lust heeft kunnen hebben ruim 300 bladzijden lang in dat ploertendom om te ploeteren? Want een volwassen ploert is de Heer Rietberg en een ploert *en herbe* is zijn zoon Dirk; eene ploertin de kribbige Mina. Zelfs moeder Rietberg treedt reeds dadelijk bij den aanvang in dit karakter op; en of wel een van de andere personen geheel vrij is van deze besmetting, zou men kunnen betwijfelen. Of ligt hier misschien Scato's triumf? Heeft hij ons wellicht op zijne manier een beeld willen geven van ‘het goddelijke onder lompen?’ Men zou het haast denken bij enkele werkelijk welgeslaagde tooneeltjes, waar moeder Rietberg in waarheid als liefhebbende, zorgende, lijdende en vergevende moeder optreedt. Doch dan is het te vreezen, dat de auteur zijn doel voorbijschiet. De buien van edelmoedigheid bij Dirk zijn in lijnrecht contrast met zijn doorgaand karakter; en de extase van den sergeantmajoor-boekhouder-organist Rietberg, die zijne kinderen ranselt, zijne vrouw afgrauwt, van tijd tot tijd ‘met een stuk in’ te huis komt, door slinksche streken verhooging van tractement weet te krijgen - de extase van dezen man als hij in de kerk achter het orgel zit en fantaseerende ‘als met verheerlijkt gelaat in de hoogte staart, als had daarboven in de gewelven de groote Bach in zilveren schrift de muzijk voor hem opgeteekend’ - is een tot heden onopgelost psychologisch raadsel.

Q.N.

Hilda.

> ‘Some regard the soul as a wonder, others hear of it with astonishment, but no one knoweth it. The weapon divideth it not, the fire burneth it not, the water corrupteth it not, the wind drieth it not away, for it is indivisible, inconsumable, incorruptible, it is eternal, universal, permanent, unmovable, it is invisible, unconceivable and inalterable.’

I.

In den vroegen morgen van den 1sten Mei 1870 ging Louisa Wijnands den bovengang van hare woning over, trad de kamer harer zuster binnen en zeide: Hilda, het is kwart over zessen: zult ge opstaan?

- Nu al, Louise? het is veel te vroeg.
- Wanneer je om zeven uur klaar wilt zijn, hebt ge geen tijd te verliezen.
- Och laat me nog een beetje slapen, ik ben in een oogenblik gekleed.
- Ja maar, Hilda, als ge niet tijdig klaar zijt, ga ik niet met je meê; ik wil in eene vreemde kerk geen opzien wekken, door te laat te komen.
- Nog tien minuten, dan sta ik op.

‘Jufvrouw, wil ik de koffie maar hier brengen’? klonk het aan de kamerdeur.

- Goed, Bartje, zet ze daar maar neer. Hilda, hier heb je een heerlijk kop koffie met room, maar ge krijgt het niet vóórdat ge opgestaan zijt.
- Louisa, wat zijt ge tiranniek! maar voor een kop koffie laat ik mij tiranniseeren; zie, hier ben ik al.
- Gij moogt nog wel van tiranniseeren spreken; ik dacht

daareven nog, hoe dwaas van je om je door Hilda te laten overhalen, mede naar de Roomsche kerk te gaan. Uit principe ben ik er tegen en toch ben ik zwak genoeg om toe te geven.

- Nu, Louise, als ik geweten had, dat deze plechtigheid zoo vroeg in den morgen plaats moest hebben, dan was ik de laatste geweest om Mevrouw Kroner te beloven, dat we komen zouden.

- Bartje vertelde mij, dat de kinderen nuchteren moesten zijn, als ze ter communie gingen: van daar, dat ze er de eerste dienst toe gebruiken; maar verpraten wij onzen tijd nu niet. Ik zal je nog eens inschenken en dan moeten we ons terstond gaan kleeden; ik hoop, dat we tien minuten vóór het luiden buiten zullen zijn.

- Eene discretie, Louise, wie het eerste klaar is?

- O neen, dat niet, want ge zijt in staat je regenmantel over je ochtendjapon aan te doen, en mij dan te overreden, dat dit een voegzaam toilet is. Ik kleed mij met dezelfde zorg, alsof het voor onze kerk was. Nu, tot straks.

Vóórdat het luiden geëindigd was, traden Louise en Hilda de met meitakken en bloemen versierde dorpskerk binnen.

Ze volgden den koster, die haar hare plaatsen aanwees in de derde banks links van het middenpad. Zij waren nauwlijks gezeten, toen de familie Kroner voorbijging. Deze plaatste zich, Mevrouw, de Dokter en drie kinderen, in de tweede bank rechts. Het vierde kind, het oudste meisje, voegde zich bij de communianten.

Louise en Hilda zagen steelsgewijze de kerk eens rond. Louise's oogen bleven op het hoofdaltaar rusten. Hilda wierp telkens zijdelingsche blikken naar de bank der familie Kroner. Het scheen, dat ze op de aangezichten wilde lezen, wat er in de harten omging.

Mevrouw Kroner was eene vrouw van omstreeks veertig jaar, vrij gezet, maar met een jeugdig voorkomen. De zwarte moiréjapon, de fijne shawl long, de zwarte blonde hoed deden haar taille en gelaat goed uitkomen. Zij was eene frissche, knappe vrouw. De volmaakte kalmte en de uitdrukking van zelfvoldaanheid, die men in hare gelaatstrekken las, gaven eene alleraangenaamste gewaarwording. Haar gelaat toch was de trouwe spiegel van tevredenheid, plichtsvervulling en levensharmonie.

Ook Hilda scheen niet moede te worden Mevrouw Kro-

ner te beschouwen. Eindelijk fluisterde zij: ‘wat bidt ze vurig en oprecht!’ Toen wendden hare blikken zich onwillekeurig naar den Dokter. Deze knielde niet doch zat in een eenigszins gebogene houding. Waren zijne handen gevouwen? Hilda kon het niet zien, maar te duidelijker zag zij zijn sprekend profiel, dat hooge, eerbied afdwingende voorhoofd, dien forschen, Romeinschen neus, dien somberen, ietwat ironieschen trek om den mond. ‘Wat zou er wel in hem omgaan?’ vroeg Hilda. Blijkbaar zijn zijne gedachten ver van hier. Wellicht ziet hij zich veertien, vijftien jaar geleden met de hand van zijne bruid in de zijne en hoort hij zich zelf weder de vraag doen: ‘Clara, wilt gij de mijne zijn’? En thans is die toekomst daar, waarvan hij toen droomde. Zie, daar knielt ze naast hem, zijne vrouw; zie, daar knielen zijne kinderen; zie, daar staat zijne oudste voor het altaar en binnen weinige oogenblikken zal zij aan de moederkerk verbonden worden. Man, vrouw en kind in hetzelfde geloof vereenigd, kan er wel een inniger band bestaan? En toch, vroeg Hilda, zijn ze wel vereenigd? Zijn ze waarlijk één? Deelt de man in de verrukking zijner vrouw? Kan hij zich een flauw denkbeeld maken van de weelde, die van haar gelaat straalt, terwijl ze reeds bij voorbaat het geluk geniet, dat haar kind binnen weinige oogenblikken te wachten staat? Deelt hij in hare dankbare stemming? Van waar dan die pijnlijke trek om zijnen mond? Van waar die sombere uitdrukking van zijn gelaat? Neen, zeide Hilda, zij zijn niet vereenigd, hij een vrijdenker en zij eene geloovige katholieke. Hoe zou hij haar, hoe zou zij hem begrijpen? Zij volbrengt eene van hare grootste levensverplichtingen; hij is getuige van eene symboliesche verrichting, van wier nut hij niet overtuigd is. Zoo innig vereenigd en toch meer gescheiden dan of er een oceaan tusschen hen stroomde. En Hilda vroeg: ‘Zou men ook vereenigd kunnen zijn, ofschoon men loor eene onoverkomelijke klove gescheiden is’?

Hilda werd in hare bespiegelingen gestoord door eene meerdere beweging aan het hoofdaltaar. De pastoor had zijne rede geëindigd en de communianten ontvingen paarsgewijze eene brandende kaars, die zij na eenige ceremoniën weder afgeven moesten. Het trof Hilda, dat de kaarsen, die de kinderen achtereenvolgens gegeven werden, allen links van het altaar aan den voet van de Madonna stonden.

De Madonna was met het kindeken Jezus op haren schoot

in eene rijk versierde nis gezeten, die door kaarslicht helder beschenen werd. Welk een weelde in dit tafereel! De lachende Madonna, het spelend jubelend kind, de bloemen, die het versierden, het waslicht, dat het verlichtte. Is het niet, dacht Hilda, een beeld van het jonge leven? Zoo vroolijk, zoo bloeiend, zoo zonnig betreedt men het levenspad. Men ontvangt den levenstoorts uit de hand der zorgzame moeder. - Vervolgens zag zij, hoe de kinderen, nadat ze hunne kaarsen ontvangen hadden, een omgang door de kerk deden. Ze bleven nu aan de rechterzijde van het altaar staan. Aan deze zijde hing slechts een zwart kruis, en aan dat kruis het beeld van den gestorven Heiland. Voor het crucifix was een koord gespannen, dat met dennentakken versierd was. Tusschen die dennentakken werden achtereenvolgens de brandende kaarsen der communianten geplaatst. - ‘Dat is dan, dacht Hilda, uw eind-doel. Gij kinderen van twaalf en dertien jaren, gij die nog niet weet, wat lijden is, gij komt hier uwen levensfakkel aan Jezus, den lijdensman, offeren.’ - En hare oogen zwierven telkens van het kruisbeeld naar de Madonna, en van de Madonna naar het kruisbeeld.

Eensklaps bleven hare oogen op het hoofdaltaar gevestigd en wel op het schilderstuk, dat het versierde.

‘Wat zou het moeten voorstellen?’ vroeg Hilda, - ‘o, het zal Maria Boodschap zijn. Zie, daar is Maria, zoo als ze ons voorgesteld wordt, de schriften bestudeerende; ja, nog een oogenblik te voren moeten hare oogen op die papierrol, die daar op den lessenaar staat, gerust hebben, maar zie haar nu in eene blijde ontzetting achterwaarts wijken. Zij ligt op eenen lagen schemel geknield en keert verschrikt haar hoofd ter zijde; zij staart in het licht, dat plotseling haar omschijnt, en ziet in dien lichtstraal den engel, die haar de blijde boodschap brengt.

Welk een fiere, krachtige jongeling is die engel, en toch zweeft hij in den zonnestraal; zijne rechterhand wijst naar boven en in zijne linker heeft hij eene witte lelie. Hoe liefelijk ziet hij Maria aan; 't is of zijn lach zich op haar gelaat weêrspiegelt; men zou niet weten, welke aandoening op Maria's gelaat het meest spreekt. - Is het eene blijde verrukking? Is het schrik? Is het deemoed? Ik geloof, dat de schilder ze allen terug heeft gegeven, en vooral is de deemoed schoon uitgedrukt in die slap nederhangende armen; in die buigende handen, die, ofschoon gescheiden, elkander als tot een

gebed willen naderen. Ja, uit Maria's geheele gestalte spreekt:

“Ziehier de dienstmaagd des Heeren: mij geschiede naar Uw woord.”’

En terwijl Hilda deze woorden in zich zelve uitsprak, werden hare gedachten eensklaps zeven jaren teruggevoerd. Want waren het juist niet deze woorden geweest, die Dominé Hijnsbergen tot tekstwoorden had, toen hij haar en hare vriendinnen, bij het verlaten der kostschool in het jaar 1863, tot lidmaten der hervormde kerk had aangenomen. Nog zag zij hem op den 1sten Kerstdag van den preekstoel afkomen, om de nieuwe zusters door handoplegging als leden te bevestigen. Op een wenk van hem zag zij allen nederknielen; zij hoorde hem hare vriendinnen toespreken en zag hem eindelijk tot haar komen, zeggende:

‘Het laatste kom ik tot u, mijne jongste zuster, en voor u heb ik geen ander woord op dezen dubbelen feestdag dan het woord, dat Maria tot den engel sprak: “Ziehier de dienstmaagd des Heeren; mij geschiede naar Uw woord.”’

Nog voelde zij den warmen zachten handdruk, die, door het wit satijnen hoedje heen, koesterend op haar hoofd rustte; nog voelde zij die zalige blijdschap, die op dat oogenblik haar hart doorstroomd had. ‘En thans,’ dacht Hilda, ‘thans?’

O! wat had ze vurig geloofd, dat die woorden een talisman voor haar geheele leven zouden zijn. Hoe had ze de stem haars harten beluisterd, omdat ze meende, dat daarin eene onfeilbare Godsstem sprak. Hoe had ze altijd gebeden: ‘niet mijn wil, maar Uw wil’, - want ze wist immers door het leven van Jezus, dat ook haar leven door den Alziende bestuurd werd; want was het leven van elk mensch niet bij God? zou God ook haar leven niet te zijner tijd openbaren en zou Hij zijne kracht niet in hare zwakheid volbrengen? En had ze niet altijd geluisterd en gehandeld naar die stem, die in haar gesproken had? Had ze ooit haar eigen geluk gezocht? Had ze niet altijd het geluk van anderen hooger gesteld? En toch was ze bedrogen uitgekomen. Toch had ze onder bittere, harde lessen moeten leeren, dat de zelfverloochening niet altijd de waarheid tot bondgenoot heeft en dat, waar ze de waarheid had willen huldigen, ze dikwijls de wetten der liefde geschonden had. Had ze niet moeten leeren, dat hetgeen zij eene onfeilbare Godsstem waande, slechts de vrucht was van hare gebrekkige kennis en haar onontwikkeld rechtsgevoel?

‘En thans, thans, zuchtte Hilda weder, thans is het donker

op mijn pad en ik zie den weg niet meer, dien ik bewandelen moet.' Hoe lang zat ze nog in gedachte verloren?

Eensklaps hoorde zij de stem van Louise. 'Hilda, de menschen gaan heen, willen wij ook niet heengaan?'

'Heengaan!' herhaalde Hilda werktuigelijk opstaande; 'waar zal ik heengaan?'

- Het was recht lief van de meisjes Wijnands, dat ze van morgen in de kerk waren; vindt je niet, Kroner?

- Ze hadden het immers beloofd?

- Welzeker, maar omdat het zoo'n vroeg uur was, meende ik, dat zij er zich met een excuus af zouden maken. Wat zaten ze stil en aandachtig te luisteren; waarlijk, Willem, het is jammer, dat die meisjes niet tot onze kerk behooren.

- Zou je meenen, Clara, dat ze daar goed in passen zouden?

- O! bepaald, vooral Hilda. Zij heeft iets, dat mij aan soeur Agnes doet denken. Zij heeft ook dat bezielde in de oogen en dien innig lieven lach; 't was juist een meisje, als ze Roomsch was, om religieuse te worden. Jammer, dat de protestantsche kerk daarvoor geene gelegenheid geeft.

- Lieve! laten we dat onderwerp maar niet weer opvatten. Ge kent mijne gedachten op dit punt. Ik hoop, dat je onze Anny en Emilie tot lieve, goede, degelijke vrouwen zult vormen; ik hoop, dat ze in vele opzichten op mijne Clara zullen gelijken, en dat ze ook eenmaal vrouwen en moeders zullen worden.

- Neen, ik bedoel ook niet, dat eene vrouw niet gelukkig zou kunnen zijn, wanneer ze huwt; maar zie je, Willem! in een klooster te gaan en je heele leven aan God te wijden, is toch het heerlijkste dat men zich denken kan.

- Adieu, Clara! ik ga nog eens even een paar patiënten opzoeken.

- Maar je komt toch te huis thee drinken? Ik heb den pastoor en den kapellaan ook gevraagd.

- Zoo - ja - welzeker - ik kom, maar wacht niet op mij; gij kunt zonder mij wel beginnen.

Toen de dokter vertrokken was, zeide Mevrouw Kroner op halfluiden toon:

'Ik moet toch eens aan Kroner vragen, hoe oud die Hilda is? Mij dunkt, zij kan niet ouder dan twintig zijn,

waarlijk, nog jong genoeg om, onder eenen goeden invloed, het goede deel te kiezen. Nooit heb ik mij tot eene protestantsche zoo aangetrokken gevoeld als tot Hilda. Het zou mij toch beangstigen, dat ook dat meisje eeuwig verloren zou gaan; zij kan het immers niet helpen, dat zij in een dwaalleer is opgevoed. Zij heeft nooit van onze lieve Moeder Gods gehoord en kan haar dus ook niet dienen. Ik wil hartelijk en vriendelijk voor haar zijn; wie weet, wat ik nog op haar vermag. Het is zeker de gelijkenis met soeur Agnes, die mij zoo tot haar trekt. Van morgen in de kerk, toen ik van de communiebank naar mijne plaats terugging en haar daar zoo aandachtig, met gesloten oogen, zag zitten, werd ik er een oogenblik naar van; 't was me toch, alsof ik Agnes zag. - Als Hilda tot onze kerk overging, werd ze zeker religieuse. Ook bij Agnes kwam de roeping onverwacht. Juist toen ik mij met Willem verloofde, begon zij er zoo aanhoudend over te spreken, en vóórdat wij trouwden, had zij immers hare wijding reeds ontvangen. Lag er niet onder onze huwelijksgeschenken een pakje van soeur Agnes, waarin een blonde haarlok, met de woorden: “Agnes zal altijd voor uw geluk tot de lieve Moeder Gods bidden.” En heeft ze geen woord gehouden? Zijn we niet voorspoedig met de kinderen geweest? Zijn we niet vrij van ongeval en rampen gebleven? Agnes, ik denk te weinig om u; maar zijt ge niet de beschermheilige van ons huis? Het is jammer, dat Willem zoo weinig met het kloosterleven op heeft. Wanneer Anne of Emilie de roeping mochten gevoelen, zal ik ze nooit terughouden, en dan zal Kroner toch ook wel moeten toegeven.’

‘Het is jammer,’ zeide Dokter Kroner, nadat hij zijn huis verlaten had en den straatweg naar het dorp opgegaan was, het is jammer, dat Clara altijd met dat denkbeeld om blijft gaan, dat er geene betere toekomst voor de meisjes is dan het klooster! Hoe kan toch zulk een denkbeeld in een gezond menschenverstand zoo vast wortel schieten! Ze heeft met smart hare kinderen ter wereld gebracht, ziet ze naar lichaam en geest voordeelig ontwikkelen en wil nu, als haar kind den vollen wasdom bereikt zal hebben, het berooven van de schoonste gave, waarmede de natuur het bedeeld heeft. De scheppende kracht, die door het huwelijk tot haar recht komt, wordt als een tot onreinheid leidend beginsel beschouwd, dat men zoo spoedig mogelijk fnuiken moet. En zulk een arm verminkt bestaan

moet dan heeten de bestemming des menschen in hare volheid te vervullen. Als ik nu daar iets tegen durf zeggen, dan heet het, dat ik hare geloofsovertuigingen beleedig; zij hult zich in een minachtend zwijgen en de wolken dreigen soms dagen lang aan den horizont. Waarom is de mensch toch zoo onmachtig een ander van dwaling te overtuigen? ‘Kom,’ zeide de Dokter, met eene snelle beweging van het hoofd, alsof hij alle bekommeringen ver weg wilde werpen, ‘ik loop nog eens even bij Wijnands aan, om te zeggen, dat ik van avond niet kom praten.’

Hij moest het dorp in zijne geheele lengte door en nog een tien minuten den straatweg op, die naar G. leidde, eer hij het witte hek van Villa-Nuova bereikte.

Villa-Nuova: de familie Wijnands had het kleine goed zoo gedoopt, dat tot hare komst in Juni 1868 slechts onder Letter A. N°. 16, van de gemeente Baarle, bekend was geweest.

Toen Dokter Kroner voor het hek stond, zag hij de familie Wijnands als naar gewoonte onder de veranda aan de theetafel zitten.

De Heer Wijnands in zijn gemakkelijken voltaire, Louise voor het theeblad en Hilda met een boek op den schoot, waarin ze niet las. Pollux, een witte zijpoedel, die op den zoom van Hilda's kleed lag, bemerkte het eerst des Dokter's komst; hij begon te kwispelstaarten en zachtjes te grommen. De Heer Wijnands leî zijne hand boven de oogen en tuurde naar het hek, zeggende: ‘het kan de Dokter toch niet zijn? die komt nooit zoo vroeg.’

- Ja, waarlijk, het is de Dokter, zeide Louise, terwijl ze opstond en den komende de hand toestak.

Ook Hilda stond op, doch zij wachtte zwijgend, dat Dokter Kroner Louise en haren vader gegroet had en toen ook haar de hand reikte.

- Dank je, Jufvrouw Louise, voor mij geen thee, ik loop maar eens even aan om U te zeggen, dat ik van avond niet kom praten. Mijne vrouw heeft onze geestelijke heeren gevraagd en rekent op mijn bijzijn.

De Heer Wijnands trok een lang gezicht, maar zeide: ‘wel zeker, Dokter! gij hebt gelijk, dat ge U van avond aan je familie wijdt; wij beginnen reeds zoo égoïst te worden, dat we ons verbeelden al heel lief gezelschap voor je te zijn; men moet de menschen maar bederven!’

- Nu één kopje toch, niet waar, Dokter?

En de stem van Louise klonk vriendelijker dan naar gewoonte, zoodat Dokter Kroner niet weigeren wilde en nog eenige oogenblikken zitten bleef.

- Zijn de jonge dames niet vermoeid van den vroegen uitgang? vroeg de Dokter, terwijl hij Hilda aanzag.

- Volstrekt niet, ik ben blijde, dat ik die plechtigheid heb bijgewoond; wat zag uwe Anny er allerliefst uit!

- Niet waar, het is een lief poesje, zoo zacht en toch heeft ze een krachtigen geest. Ik vrees zelfs wel eens, dat de geest zich ten koste van het lichaam ontwikkelt. Zij moet veel beweging maken, weinig zitten; ik heb Stevens eenige gymnastietoestellen in den tuin doen in orde brengen; daar hebben de meisjes en jongens beiden wat aan.

- Is uwe moeder wel? vroeg Hilda.

- Volmaakt in orde; de kinderen waren er van morgen, na de kerk, allen met Clara, doch van avond bij ons komen durfde de oude vrouw niet; zij moet zich wat ontzien.

- Ze is van mijne jaren, zeide de Heer Wijnands, en toch hoor ik van Hilda, dat ze vrij wat krasser is dan ik ben.

- Niet waar, Jufvrouw Hilda, moeder is voor haren leeftijd eene voorbeeldige vrouw, en toch is ze nooit heel sterk geweest; doch ge kent het spreekwoord: krakende wagens, etc.

- Welzeker, en gij wilt mij daarmede een hart onder den riem steken. Maar is het ook niet bijzonder, Dokter, hoeveel ik in de laatste maanden gewonnen heb; alleen de oogen blijven nog zoo zwak; toen ge daar straks aan het hek stondt, zag ik eene zwarte massa, maar kon geene gedaante onderscheiden.

- Geloof mij, de oogen staan met uw gestel in verband, en naarmate uwe zenuwen aansterken en de bloedsomloop gercgelder wordt, zal uw gezicht aan kracht winnen..... Maar nu geen woord meer, ik moet nog eenige patiënten bezoeken, dan nog een oogenblik staande bij moeder, en daarna geloof ik, dat ze te huis wel aan den wijn zullen zijn, vóórdat ik kom.

- Aangename avond, Dokter.

- Adieu, Wijnands, tot wederziens dames! stil Pollux! en na nog een vriendelijken handgroet, was Dokter Kroner het hek weer uit.

- Het is een allergezelligst mensch, die Kroner; men leeft op, als men zijne stem maar hoort, zeide de Heer Wijnands, terwijl hij zijn gouwenaar tegen den rug van zijn voltaire uitklopte.

- Niet waar, en altijd zoo dezelfde, nooit opgewonden vroolijk, maar ook nooit neerslachtig, zeide Louise.

- Dat moet ge niet zeggen, hernam Hilda, ik heb Dokter Kroner zoo diep zwaarmoedig gezien, dat ik hem, als het niet onbescheiden geweest was, zeker zou gevraagd hebben: ‘Dokter, wat scheelt u’? -

- Nu, dat kan zijn, maar zie je, Hilda, je ziet den Dokter ook meer dan ik. Je ziet hem dikwijls, wanneer hij 's morgens bij Papa komt, terwijl ik hem alleen des avonds zie, en dan schijnen de wolken opgeklaard.

- Ik dacht van morgen in de kerk, zeide Hilda, toen ik den Dokter zoo naast zijne vrouw zag zitten: ‘Zie, uiterlijk past gij zoo goed bij elkander, doch hoe zou uwe geestelijke verhouding wel zijn? Zou de Dokter wel ooit met zijne vrouw over zijne geloofstwijfelingen gesproken hebben, zoo als hij dat met Papa gedaan heeft?’

- Neen, kind, dat geloof ik niet. Mevrouw Kroner is eene strenge Roomsch-katholieke richting toegedaan; voor haar is elke twijfel een groote zonde; uit liefde zelfs voor zijne vrouw moet hij zijne overtuigingen voor haar verborgen houden, want hare zielsrust zou daaronder lijden.

- Overtuigingen! zegt u, Papa?

- Ja, de Dokter is den Rubicon overgetrokken. Waar wij nog twijfelend vragen, heeft hij geheel met het geloof gebroken en staat hij op atheïstisch gebied.

- En zou men dat hier weten?

- Neen, dat geloof ik niet; de Dokter hangt zulke dingen niet aan de groote klok; hij zou vele patiënten verliezen, als men algemeen wist, dat hij atheïst was.

- Maar dat vind ik toch niet oprecht, zeide Hilda.

- Oprecht, oprecht! gij meisjes zijt zoo spoedig gereed, uw oordeel uit te spreken. Welk mensch is geheel oprecht!

- Dat geef ik u toe, en soms wordt onoprechtheid ons als een plicht opgelegd; maar dit kan hier toch het geval bij den Dokter niet zijn.

- En wie zegt u, dat het geen plicht voor hem kan wezen, zijne geloofsovertuigingen voor de wereld verborgen te houden? Moet hij niet voor vrouw en kinderen zorgen? Kunnen ze zonder fortuin vooruitkomen? Kan hij niet menig zieke nuttig zijn, die hem, als zijne gevoelens bekend waren, voorbij zoude gaan, om een minder kundig, maar meer geloovig

Dokter te roepen? Hilda, ofschoon ge over het algemeen zachtzinnig zijt, kunt gij somwijlen zulk een streng oordeel vellen; ik wilde, dat gij wat meer vrouwelijke toegevendheid gebruiktet.

Louise gaf Hilda een wenk, en toen ook deze zag, dat haar vader zich meer opwond dan voor zijne verzwakte gezondheid dienstig was, antwoordde zij op eenen zachten toon:

- Gij hebt gelijk, Papa, wij moesten liever ons-zelven trachten te begrijpen, dan anderen te veroordeelen.

- Zoo mag ik je hooren spreken, mijn kind. Waarlijk, de natuur heeft de vrouw te beminnelijk gevormd, dan dat zij zich zelve door harde of ongepaste oordeelvellingen misvormen zou; want die schepping is alleen schoon, waar uit- en inwendige vorming harmoniesch zijn.

- Vindt u dit niet lief gedacht? Papa, zeide Hilda, die, ofschoon ze wat preutsch zag, volstrekt niet boos was om die vaderlijke vermaning.

- Welk boek hebt ge daar?

- *Les voix intérieures* van Victor Hugo; het zijn een paar woorden uit een gedicht aan een vriend, die eenigen tijd geleden zijne bruid verloren heeft. Het is voorjaar, en hij wekt hem op met hem de liefelijk bloeiende velden in te gaan; want thans, nu de natuur zoo feestelijk getooid is, moet ook de mensch alle zorgen afleggen, en nu de woorden, die ik zoo waar vind:

> Qu'on songe aux deuils passés
> En se disant: qu'était ce?
> Qu'un nid chante dans le vieux tronc.

- Ja, kinderen! dat is goed, dat is waar gezegd. Denk eens, hoe overstelpend eenige jaren geleden onze zorgen waren. De dood uwer moeder, mijne ziekte tot haar climax gekomen, en thans? Wie had ooit gedacht, dat wij het leven als in het tegenwoordig oogenblik weer zouden genoten hebben? Mijne gezondheid wordt met den dag beter; wij hebben hier eene allerliefste woning; hartelijke menschen, die ons het leven aangenaam maken. Ja, al zweert gij, meisjes, ook altijd bij Fransche dichters, ik zeg met Ten Kate:

> Schoon ze ook distelen en donkerheid heeft,
> Toch heeft ook deez' aarde haar licht en haar rozen.

- Dat is toch ook een der mooiste verzen, die Ten Kate ooit gemaakt heeft, zeide Hilda; ik zou het volmaakt vinden, als die ééne regel niet zoo gewrongen was.

- Welke regel?

- Wel

> Waar gij ademt, geliefkoosde Twee.

- Mooi is het niet; doch het heeft mij nooit gestuit.

- Niet! o mij altijd; ik vind die ‘Twee’ even naar als de regels in van Beers' Martha:

> ‘Hij trok, o wee!
> Slechts nummer twee.’

- Nu, nu, Hilda! zijt gij weer aan de critiek?

- Papa! geene tweede boetpredikatie, ik heb er aan ééne meer dan genoeg. Louise! ga je nog eens meê wandelen?

- Van avond liever niet.

- Tot straks dan, ik ga nog eens den heuvel om, en mogelijk nog een oogenblikje praten bij de oude Mevrouw Kroner.

Louise hield niet van wandelen en de oude Heer Wijnands wandelde slechts in den voormiddag, en zoo gebeurde het nog al eens, dat men Hilda alleen, slechts van Pollux vergezeld, in de velden en bosschen zag dwalen.

Hier te Baarle niet de stijve vormen, waaraan men zich te Amsterdam had moeten onderwerpen; hier het vrije heerlijke leven van een vogel, die uit en in zijn nest vliegt, naarmate hij daartoe aandrang gevoelt.

Hilda sloeg een veldpad in, dat naar den dennenheuvel leidde. Daar gekomen, zette zij zich op een boomwortel neder en overzag de schilderachtige vlakte, terwijl ze bij zich zelve zeide:

- Nu wandelen mijne Amsterdamsche kennissen in het Vondelspark of in Artis en verbeelden zich buiten te zijn. En toch zijn ze nog gevangen, als men die plaatsen bij deze natuurgezichten vergelijkt. Hoe fluweelzacht is dat groen van het winterkoren; hoe geurig ruiken die pijnboomen; hoe vriendelijk teekenen die kerktorens zich tegen den blauwen avondhemel! Ja, Victor Hugo heeft gelijk, de jonge natuur zingt in de lente haar loflied, welks tonen alle aardsche smart verbannen, en waar nog kort geleden de wonden schrijnden, roept men thans:

> Qu'était ce?

- Ja - stil - Pollux! ja, vrouwtje gaat meê; ja, we gaan naar je vriendin, waar je zeker gelooft een koekje of een beschuit te krijgen; ja, Pollux, de vrouw gaat meê.

En terwijl de hond tienmaal den weg aflegde, steeds op een afstand van circa twintig voetstappen vooruit, weer omkeerende om Hilda tot haast aan te sporen, kwam zij, na het dorp omgegaan te zijn, aan een eenvoudig lief gelegen huis, waarvan de oude Mevrouw Kroner twee kamers bewoonde. Pollux had door zijn blaffen Hilda aangediend, en toen Mietje openmaakte, stond de oude dame tegelijk van haren stoel op om de binnenkomende te gemoet te gaan.

- Wel, kind! dat vind ik lief van je, dat je nog eens om moeder Kroner denkt, die van avond juist zulk een behoefte aan wat gezelschap had.

- Dat dacht ik ook, lieve Mevrouw, en daarom kwam ik een oogenblikje praten. Ik hoorde van den Dokter, dat u koffievisite gehad hadt, en wanneer dan de morgen zoo druk begonnen is, valt de eenzaamheid van den avond dubbel zwaar.

- Ge hebt gelijk, kind! en ofschoon ge zeker geene bijzondere bedoeling bij die woorden hadt, sluiten ze op mijne gedachten; want juist toen gij kwaamt, was ik geheel in het verledene verdiept en vergeleek ik mijne woelige jeugd met mijn kalmen ouderdom.

- En toch moet het heerlijk zijn op een veelbewogen leven terug te zien; mij dunkt, niets is verschrikkelijker dan een plantenleven te moeten leiden.

- Hilda! koester geene vermetele wenschen; de beproevingen des levens zijn voor een ieder groot; laten we liever om kracht bidden om haar, wanneer ze ons ten deel vallen, met gelatenheid te dragen. Wanneer men, zoo als ik, de zestig achter zich heeft, en men ziet dan terug, wat vele smarten en wat weinig vreugde kan men dan tegenover elkander stellen! gelukkig, dat wij eene vaste hoop hebben op het betere leven, waar alle tranen zullen gedroogd worden. - Wat was zonder die hoop 's menschen leven hier op aarde?

Hilda antwoordde niet. Ze had geen moed, ja zij zou het harteloos gevonden hebben, aan zulk eene bejaarde vrouw hare twijfelingen op dit punt mede te deelen; ook scheen Mevrouw Kroner geen antwoord te verwachten, maar haren bril afzettende en de glazen met haren zakdoek afvegende, zeide zij:

- ‘En ik heb gehoord, dat gij en Louise dezen morgen ook in de kerk zijt geweest?

- Ja, Mevrouw! ik wilde Anny ook heel gaarne eens als bruidje zien; - zij zag er allerliefst uit, zij heeft zoo 'n verstandig gezichtje.

- Dat heeft ze, en ik hoop maar, dat hare opvoeding er toe leiden zal, dat haar verstand ontwikkeld wordt. Tot mijn spijt bemoeit Willem zich te weinig met de kinderen en laat hij alles te veel aan Clara over, en Clara met hare uitsluitende richting.....’: hier hield Mevrouw Kroner op en zag Hilda ernstig aan, alsof ze vergde, dat deze haar zonder woorden begrijpen zou.

- Maar al is uwe schoondochter nu ook door en door Roomsch, zal ze toch wel trachten het verstand der kinderen te leiden en te vormen.

- Och, Hilda! gij verkeert in de gewone dwaling, dat het Roomsch-katholicisme eene *belijdenis* is: neen mijn kind, het is een *beginsel*. Ook ik deelde in uwe meening, toen ik als protestantsche een Roomsch-katholiek huwde. Bij ons huwelijk was het vastgesteld, dat, wanneer wij kinderen mochten krijgen, de jongens Roomsch, de meisjes protestant zouden worden. De tweespalt. die dit besluit in onzen huiselijken kring gegeven heeft, vermag geen pen te beschrijven; doch uit die tweespalt is vrijheid van denken geboren. Geen mijner kinderen is ooit bekrompen geweest. Van daar, dat Willem nooit bekrompenheid van nabij heeft leeren kennen en dus dezen karaktertrek zijner vrouw nooit gevreesd of tijdig bestreden heeft.

- En nu gelooft U, dat die bekrompenheid sterker uitkomt, nu het de opvoeding der kinderen geldt?

- Welzeker, Clara zal de meisjes naar een nonnenschool, de jongens naar een seminarie willen zenden.

- En de Dokter is daartegen?

- Bepaald tegen, maar wat zal hij vermogen tegenover het onverzettelijk karakter zijner vrouw?

- Is uwe schoondochter zoo vasthoudend?

- Vasthoudend! Gij zoudt eerder een rots verzetten dan haren wil buigen.

- Maar de Dokter heeft toch ook zijn wil. Als man is hij het hoofd van het gezin en moet zij hem gehoorzamen.

- In mijne jeugd las ik een werkje, dat toen veel opgang maakte, zoowel door zijn titel als door zijn inhoud.

Het was van Fokke Simons, en het heette: ‘De vrouw is de baas.’

- Ik geloof, dat Papa het ook in zijne bibliotheek heeft gehad, maar het heeft mij nooit aangetrokken om het te lezen.

- En toch bevat het vele mooie en ware gedachten. Ja, Hilda! de vrouw is de baas.

- O neen, Mevrouw, zeg dat niet. Voor mij geen liefelijker denkbeeld, dan in een man mijn heer en meester te zien. Hij *alles* en ik *niets*.

- Kind, dat zijn hersenschimmen; gij zelve zoudt daar, als ge getrouwd waart, het beste bewijs voor leveren; gij met uwe zelfstandige ontwikkeling zoudt u-zelve niet tot een *niets* kunnen maken.

- Maar waarom stelt U de vrouw zoo veel hooger dan den man?

- Dat doe ik volstrekt niet. Integendeel.

- Maar u zegt toch: de vrouw is de baas.

- Maar hebt gij het dan nooit opgemerkt, dat meestal het lagere het hoogere beheerscht? Heeft het kind, dat nauwlijks stamelen kan, niet een grooten invloed op zijne moeder? Worden man en vrouw beiden niet soms door een kind geregeerd?

- Maar dit komt uit de hulpeloosheid van een kind voort; het kan zich-zelf niet helpen en daarom dringt het zijnen wil aan anderen op.

- Hoe gij dit ook uitleggen moogt, het is eene waarheid, dat het meerdere zich vaak tot het mindere buigt. Verschil van levensbeschouwing, schrik voor botsingen, vrees om zelfzuchtig te schijnen doen juist den meer ontwikkelde gehoorzamen.

- Maar is dit goed? Volbrengt de man aldus zijn plicht jegens zijne vrouw? vermeerdert hij door zulk eene lijdelijke toegevendheid hare stijfhoofdigheid niet?

- Alles waar, Hilda! en dit is het juist, wat ik Willem dikwijls voorgehouden heb; nog onlangs zeide ik hem: ‘Willem, gij speelt een gewaagd spel, waarvan uwe kinderen de inzet zijn.’

- En vermoogt U, die zoo helderziende zijt, niets op uwe schoondochter?

- Alleen de striktste onzijdigheid doet mij die goede verstandhouding bewaren, die thans nog bestaat; maar ik zou spoedig geheel verstoken zijn van het genot mijne kleinkinderen te zien, als Clara begreep, dat ik directen invloed wilde uitoefenen. Neen, geloof me, Hilda! ik vermag niets dan een

vurig gebed tot God op te zenden, dat Hij de oogen van mijn Willem verlichten en hem de kracht tot handelen geven zal. Maar, lieve! we moeten niet te veel over die dingen spreken; er valt niets aan te veranderen. In sommige levensomstandigheden zijn wij bepaald onmachtig; ons blijft dan niets over dan een lijdelijk onderwerpen. Hilda kuste de oude dame en zeide:

- Ik mag ook waarlijk niet langer blijven, het is reeds donker geworden.

En nadat Pollux nog een extra beschuitje gekregen had, nam zij afscheid en spoedde zich naar huis.

Toen ze in de woonkamer gekomen was, vond zij haar Papa luisterend naar Louise, die hem de couranten voorlas. Couranten lezen was het werk van Louise. Elke andere lectuur was de taak van Hilda, maar couranten, neen..... daar had ze een afschrik van; met de politiek wilde zij niets te maken hebben.

Men scheidde dezen avond echter vroeger dan gewoonlijk; de tijd was lang gevallen, omdat men den Dokter gemist had.

Hilda was nog niet lang op hare kamer, toen Louise bij haar kwam en met eene meewarige stem zeide: - Ja, Hilda! geloof me, ik heb van daag voor je gevoeld, en waarlijk, het was geene onhartelijkheid, dat ik van avond niet met je ging wandelen; ik begreep, dat je alleen wildet zijn.

- Hoe dat, Louise?

- Ik vergis me immers niet in den datum? Het is van daag immers de 1ste Mei, en dus twee jaar geleden, dat Onno stierf?

Hilda zag Louise aan en sloeg toen eensklaps de oogen neder, terwijl ze stamelend zeide: ‘Ik had er niet aan gedacht.’

- Niet aan gedacht, hoe is het mogelijk? En die woorden uit het gedicht van Hugo, sloegen die dan niet op uw eigen toestand?

- Stil, Louise! stil, - ik zal geheel oprecht met je zijn. Toen ik die woorden aanhaalde, dacht ik wel aan het verleden, maar aan geene bepaalde gebeurtenis in het bijzonder.

- Ik begrijp je al minder en minder.

- Louise! ik wil je thans alles zeggen.

- Heb je dan een geheim voor me gehad?

- Louise! ik heb Onno nooit bemind.

- Nooit bemind? En gij waart jaren lang met hem verloofd?

- Ja.

- En als hij niet gestorven was, zoudt gij met hem gehuwd zijn.

- Ja.

- Hilda, hoe kunt gij dit zoo kalm zeggen

- Kalm..... wie zegt je, dat ik kalm ben? Heb ik dan niet geleerd mijn eigen leven te beschouwen, alsof het 't leven van een ander was?

- Nu stil, ik doe je geen verwijten, maar het klinkt mij alles zoo vreemd. En als je Onno niet lief hadt, waarom heb je hem dan aangenomen?

- Zie, Louise, toen ik daar straks zeide: ‘ik zal geheel oprecht zijn,’ toen beloofde ik eigenlijk te veel. Ik kan je niet alles zeggen. Maar bedenk, dat ik twintig jaar was, toen Onno me vroeg. Ik wist niet, wat liefde was. Hij had mij lief, en hij betuigde mij zoo innig, dat zijn geheel toekomstig geluk van mij afhing, dat ik meende goed te doen met zijne liefde aan te nemen.

- En heb je daar berouw over gevoeld?

- Wanneer dit gevoel voor het eerst opgekomen is, kan ik met geene zekerheid zeggen; doch het is gekomen.

- Dus was zijn dood.....

- Stil, Louise, laat de dooden rusten; ik heb hem meer lief gehad, toen ik hem verloren had dan vroeger; maar die ware, alles vermogende liefde, die men voor den man zijner keuze hebben moet, had ik voor Onno niet.

- En gij hebt dus jaren met mij geleefd en zijt voor mij een raadsel geweest: ik heb voor je gevoeld, ik heb voor je gebeden, dat je dat groote leed niet te sterk schokken zou, en toch was ik geheel op een dwaalspoor

- Och vergeef me, ik kon niet anders.

- Ik heb je niets te vergeven, je hebt wellicht goed gedaan, of ten minste, na eenmaal dien verkeerden stap gedaan te hebben Onno's liefde aan te nemen, zonder hem wederliefde te kunnen geven, kon je wel niet anders handelen; maar o Hilda, hoe was het mogelijk, dat je hem niet lief hadt! Onno had zulk een edel, grootsch karakter.

- Ja, dat heb ik mij-zelve ook duizendmaal afgevraagd. Maar ik geloof niet, dat wij ooit zullen kunnen zeggen: om dezen of dien karaktertrek heb ik hem lief, of om deze of die eigenschap kan ik hem niet liefhebben. Louise, ik geloof, dat de liefde een groot mysterie is, dat alleen aan de ingewijden geopenbaard wordt.

Hilda ondersteunde haar hoofd met hare beide handen, en

toch boog dat hoofd telkens dieper: het scheen alsof het gewicht van de smartelijke herinneringen der vier laatst verloopen jaren met kracht op haar nederkwamen.

- Kom, Hilda, zeide Louise, wij moesten van avond niet meer praten; kom, laat me je helpen uitkleeden. En zonder antwoord af te wachten, begon Louise de krullen van hare zuster op te winden. Louise was zeven jaar ouder dan Hilda en had daardoor eene zekere beschermende manier van handelen over Hilda aangenomen. Hilda sprak geen enkel woord en liet Louise stil begaan.

Vreemd, dat eene geschokte zielsstemming den mensch even afhankelijk kan maken als lichaamspijn. De vriendelijk helpende hand, de zachte stem, de deelnemende blik zijn in zulke oogenblikken de beste troost.

- Goeden nacht, Hilda, ik hoop dat ge goed slapen moogt, zeide Louise, terwijl ze zachtjes de kamer verliet. Voor de deur bleef ze nog eenige oogenblikken staan, maar toen ze daar binnen geen enkel geluid hoorde, spoedde zij zich naar haar vertrek. Daar gekomen, zette ze haren nachtblaker werktuigelijk neder en ging met haastige schreden de kamer op en neer.

Hetgeen zij uit Hilda's mond gehoord had, scheen haar ontzet te hebben. Ze kon het niet gelooven, en toch moest ze het gelooven. Hilda had Onno nooit bemind. - O! hoe dikwijls was Louise afgunstig geweest op Hilda's geluk! Hoe dikwijls was haar hart pijnlijk weggekrompen bij het denkbeeld, dat Hilda boven haar verkozen was door den in hare oogen zoo beminnelijken Onno Vreeland! Hoe duizendmaal had zij den angel der jaloezie gevoeld! Waren er geen oogenblikken geweest, dat alleen haar godsdienstig gevoel haar belet had Hilda te haten? Was Onno's dood voor Louise niet betrekkelijk eene verlichting geweest? Nu was Hilda ten minste niet langer de bevoorrechte. Hoe had ze gedwaald! Louise voelde zich beschaamd. Zij zag nu, dat ze, door altijd om zich zelve en hare eigene teleurstellingen te denken, geen acht gegeven had op Hilda's gemoedsstemming. Uit angst ontboezemingen van geluk te hooren, die haar als vergiftigde pijlen zouden getroffen hebben, had zij Hilda's vertrouwen nooit uitgelokt. Zij had altijd eene vroolijkheid voorgewend, als Onno tegenwoordig was, die ook Hilda misleid had. Zoo hadden zij dan jaren achtereen als raadsels tegenover elkander gestaan, waar één woord oplossing had kunnen geven. Louise staakte

hare driftige beweging, stond stil, wierp zich op de knieën en vernederde zich voor den Kenner der harten. Toen ze opstond, was haar oog vochtig en de gewone strakheid harer trekken zoo geheel geweken, dat ook Louise op dit oogenblik schoon had kunnen genoemd worden.

II.

- Het is toch lief van de Wyte's, dat ze ons in het begin van Mei reeds zulke heerlijke groenten en prachtige aardbeien hebben gezonden, zeide Louise Wijnands.

- Amy is zeker op dat idee gekomen, omdat je geschreven hebt, dat we hier nog in spinazie- en zuringtijd waren, antwoordde Hilda.

- Ja, en omdat ze weten, dat Papa zoo dol van groenten houdt, maar 't is erg jammer, dat hij geen aardbeien eten durft: ze zijn voor ons bijna te lekker. Weet je wat me spijt, Hilda?

- Neen.

- Dat we de mand niet een uur vroeger gekregen hebben.

- Waarom?

- Dan had ik vrouw Dreessens er wat voor hare dochter medegegeven.

- Is ze dan hier geweest?

- Ja, van morgen bracht ze boter, en toen ik naar Mietje informeerde, vroeg ze mij, of ik niet een beetje gelei kon missen, daar de zieke zin in wat verfrisschends had.

- En heb je wat gegeven?

- Ja, een glaasje bessengelei; maar ze is zoo erg zoet; deze aardbeien waren zoo heerlijk geweest.

- Weet je wat, Louise, ik kan ze er in den namiddag wel heenbrengen.

- Hemel, Hilda, de Kamp is een uur van hier.

- Een uur, dan ten minste een klein uur; als ik dadelijk na het eten ga, kan ik lang vóór den avond te huis zijn.

- Nu, je wandelt toch, en ik zou het prettig vinden, dat de arme meid ze kreeg.

- Maak maar een mandje klaar.

- Ik zal er nog het een en ander bij doen; het is wellicht het laatste wat wij haar geven kunnen.

- Is zij dan zoo erg?

- De dokter heeft gezegd, dat ze mogelijk de week niet meer halen zal.

- Zou ik dan ook liever dadelijk gaan?

- Nu, in de brandende zon? Wel neen! Ze heeft immers de gelei om mede te beginnen.

Tegen vijf uur had men Hilda met een vluggen tred den weg naar de Kamp kunnen zien opgaan.

Waar het dorp Baarle ook rijk aan was, het was niet rijk aan jongelieden, die gaarne een mooi meisje tegenkwamen. Zij kon dus ongestoord haren weg vervolgen; niemand zou oog hebben voor de flinke taille, waarom het neteldoeksche kleed bevallig golfde; niemand zou getracht hebben een blik te werpen op dat blozend gelaat, dat in een lijst van blonde krullen onder een zwart mignon hoedje u zoo aanvallig toelachte; niemand zou haar een oogenblik door een kort gesprek willen staande houden, om nu toch eens uit te vorschen, of die diepe, zachte, weemoedige oogen blauw of bruin waren, om dan te zien dat ze die grijsblauwe kleur hadden, die men ‘couleur de mer’ noemt.

Neen, Hilda was alleen, geheel alleen in Gods schoone, heerlijke schepping. Hoe juichte haar hart! Wel ging ze naar een treurhuis; maar moest zij daarom treuren? Mocht zij het jonge, heerlijke leven niet genieten, omdat Mietje Dreessens sterven ging?

Sterven, het was een vreemd iets. - Maar op den dood volgde toch ook een herleven. De natuur om haar heen, getuigde zij niet van een ontwaken uit den doodsslaap? Diezelfde velden, waren ze dezen winter niet met sneeuw en ijs bedekt geweest, en thans, bijna zichtbaar groeiden de wassende halmen. Hoor, de jonge leeuwrik zingt zijn hoogste lied. Alles looft God, den goeden, grooten Schepper, die het al tot geluk van den mensch heeft ingericht. Het is alleen de mensch, die het leven niet begrijpt, en daardoor zijn geluk verspeelt. Dat wij toch de wetten konden waarnemen, waardoor alles tot een groot en heerlijk doel moet medewerken, wij zouden niet zoo dikwijls inbreuk op die wetten maken, en daardoor zoo deerlijk bedrogen uitkomen. Kennis, dacht Hilda, en bovenal Godskennis, moet eene heerlijke zaak zijn. O, zoo'n sprankje

hemelsch vuur, hoe zou het 't aardsche leven verlichten! Maar wij tasten in den blinde, en daardoor tasten wij mis. Arme menschheid, waarom wordt u het licht onthouden?

- Stil, Pollux, stil, riep Hilda eensklaps, wat hebt ge daar?

Pollux apporteerde. Het was een vogel, een doode vogel.

- Arm diertje, zeide Hilda, en streek over de donzige veertjes; arm diertje, hoe komt ge hier zoo in het wagenspoor te liggen?

Zij bezag het vogeltje van alle kanten. Het was nog warm. Het was zeer opgezwollen. Voorzeker was het eenige oogenblikken geleden in eene erge benauwdheid gestorven.

- Arm diertje, zeide Hilda nogmaals, wikkelde het in haren zakdoek en nam het mede. Zij vreesde, dat Pollux den dooden vogel zou mishandelen. Het was een kleine vracht, bijna geen vracht, en toch ging Hilda langzamer; de veerkracht was uit haar tred verdwenen, de lach bestierf om haren mond, haar oog werd strak, 't was alsof zij de schoone natuur thans door een nevel zag, en zij zeide half luid:

- Arm vogeltje, zijt gij dan ook niet eene schepping Gods? En zoo op eens weggerukt! Wellicht wachten uwe jongen op uwe tehuiskomst. En moest ge hier nu zoo in het wagenspoor sterven? Papa zegt dikwijls, als hij Pollux in zijne mooie bruine oogen ziet: ‘Ja, ook de dieren hebben een ziel.’ - En gij dan, mijn lief vogeltje, hadt gij ook een ziel? En bestaat die ziel thans nog? Of hebt gij bij het sterven niets dan een weinig lucht uitgeademd, en heeft uw bestaan nu opgehouden? Is er niets meer van u over dan 't verbroken organisme, dat ik hier in mijne hand draag?

Hilda peinsde; hare gedachten maakten wilde sprongen, wilder dan de rennen van Pollux door de korenvelden.

Eindelijk zag ze de Kamp voor zich. Zij wilde niet meer denken; zij wilde zich bij het oogenblik bepalen. Wat hielp dat eeuwig vragen, als de mensch toch geen antwoord kreeg?

- Stil, Pollux, stil, nu bij het vrouwtje blijven en niet blaffen, wanneer we aan het huis komen, want we gaan naar eene zieke toe, hoor je, Pollux, naar eene zieke.

Of Pollux Hilda's toespraak in hare onderdeelen begreep, kan niet bevestigd worden, maar zeker is het, dat hij vlak naast haar liep, van tijd tot tijd zijnen kop tegen haar aan drukkende.

- Wel vrouw Dreessens, hoe gaat het met Mietje? zeide

Hilda, toen ze, na de voorkeuken te zijn doorgegaan, vrouw Dreessens in de zijkamer aan de groote vierkante tafel vond zitten.

- Zooals 't gaan zal, Jufvrouw; Mijnheer de Dominé is op het oogenblik bij haar bed en die bidt voor haar. En vrouw Dreessens wees tegelijk naar eene andere kamer, waarvan de deur openstond en waar Hilda Dominé van Bergen voor eene bedstede zag zitten.

- Wil de Jufvrouw ook niet bij haar gaan?

- Dank je, vrouw Dreessens, ik wil maar een beetje rusten, en wil je dan dit mandje maar eens leeg maken; er zijn wat aardbeien in, die wij uit Amsterdam gekregen hebben.

- Wel, uit Amsterdam, en dat in dezen tijd, dat is een heel present, dat zal mijn Mietje.....

De moeder ging niet verder. Wat zou haar Mietje plezier doen? Stond de dood niet op haar te wachten?

Het gesprek was fluisterend gevoerd, om den Dominé niet te storen, en toen vrouw Dreessens de kamer verliet, door Pollux gevolgd, kon Hilda duidelijk verstaan, wat Ds. van Bergen met verheffing van stem bad:

- Heer, gij hebt dood en leven in uwe macht. Wilt gij ons tot u roepen, wij zijn bereid. Maar hebt gij het in uwe ondoorgrondelijke wijsheid anders besloten, dan zullen wij ook dankbaar het leven uit uwe hand aannemen. Hetzij wij leven, hetzij wij sterven, wij zijn in Christus en daardoor in u. Amen.

De leeraar boog zich toen tot de zieke, die met flauwe stem eenige woorden sprak, doch Hilda luisterde niet meer.

De diep welluidende toon en de hoogst ernstige woorden van het gebed hadden haar geheel geboeid. Zij vielen even weldadig op haar vragend hart, als zachte Meiregen op eene dorstende bloem daalt. Onwillekeurig had zij de handen gevouwen. Op eenmaal scheen het kinderlijk geloof en het volle vertrouwen op een vaderlijk bestuur in haar hart teruggekeerd. De twijfelingen werden als kaf weggevaagd. Ja, hier aan den rand des grafs, hier voelde men de eeuwige waarheid. Dit leven was slechts voorspel. Aan gene zijde der graven, daar eerst begon het ware leven; daar zouden alle raadselen opgelost worden; daar zou de geloovige God zien.

Nog geheel in diepe aandacht verzonken, had Hilda niet bemerkt, dat Dominé van Bergen met zachten tred was nader gekomen. Toen ze opzag, zag ze hem in zijne volle lengte in de deur der zijkamer staan, terwijl hij haar blijkbaar met

de grootste oplettendheid beschouwde. Ze stond op, en hem hare hand reikende, zeide zij:

- Ik heb u niet willen storen, Dominé.

- Ik had niet vermoed u hier te vinden, Jufvrouw Wijnands.

- Ik bracht eene kleinigheid voor de zieke, maar..... Hilda hield eensklaps op, wijl de moeder binnenkwam.

- De Dominé zal toch nog een oogenblikje zitten? zeide vrouw Dreessens, terwijl ze een stoel naast Hilda nederzette.

- Dank je, moeder Dreessens, dank je, ik ben al lang hier geweest, en ik moet nog verscheiden gemeenteleden hier in de buurt bezoeken..... anders zou ik mij-zelf het genoegen verschaffen, u mijn geleide aan te bieden, Jufvrouw Wijnands.

- Het is heel vriendelijk van u, Dominé, maar wijl u zegt nog eenige bezoeken te moeten afleggen.

- 't Spijt mij waarlijk, dat het zoo treft, maar.....

- O neen, dienst gaat vóór, zeide Hilda vlug, en het duurt immers nog een geruimen tijd eer het donker wordt; ook zijn de Baarlsche wegen veilig.

Dominé van Bergen draaide zijn hoed nog eens een paar malen door zijne handen, streek Pollux nog eens over zijn glanzigen kop, aarzelde nog een oogenblik en nam toen afscheid.

- 't Is een best en een braaf man, onze Dominé, zeide vrouw Dreessens, nadat ze van Bergen uitgelaten had.

- Ik ben een ezel, zeide van Bergen tegelijker tijd tot zich zelven. Waarom niet nog wat gebleven? Waarom haar niet gevraagd eens even mele naar de Helmsens en de Adriaans te gaan? dan hadden wij over den hoogen weg naar huis kunnen wandelen. Ze kwam daar immers ook om een liefdewerk te verrichten, zooals vrouw Dreessens mij in het heengaan vertelde. Wat moet zij van mij denken? Ik heb haar niet eens naar hare familie gevraagd. Als een pijl uit den boog ging ik heen..... En toch was ik zoo gaarne gebleven. Wat zag ze er allerliefst uit, zooals ze daar met het blonde hoofdje voorover gebogen en met gevouwen handen in aandacht nederzat! Zou ze mij hebben hooren bidden? En bad ze wellicht mede? O dwaas, driemaal dwaas, die ik was, om dit oogenblik te laten voorbij gaan! Eene wandeling met haar in zulk eene stemming, een gesprek was wellicht het uitgangspunt geweest voor een terugkeer tot de Kerk. Hoe kon ik thans haar vertrouwen hebben uitgelokt! Wanneer ik te Villa Nuova kom, neemt de oude Wijnands mij dadelijk in pacht. Ik heb

dan aan het discours der meisjes niets. En daarbij wil die oude heer eeuwig theologiseeren. Ofschoon ik soms moet toestemmen, dat hij heldere en dichterlijke denkbeelden heeft, houd ik toch niet van dat eeuwige symboliseeren. O ja wel, leg maar alles uit als symbool..... maar wat houdt ge dan over? Ge staat buiten de openbaring, buiten de Kerk. Neen, Mijnheer Wijnands, al heb ik niet altijd een afdoend argument tegenover uwe spitsvondige redeneeringen..... ik blijf op den onveranderlijken grondslag bouwen. Mijne rots is de levende God, en die in Christus geopenbaard. Van dat beginsel wijk ik geen duimbreed. Waartoe dient openbaring, als wij alles uit onze rede konden verklaren? Neen, gij zult mij de gewijde mystiek niet ontrooven..... Maar dit alles neemt niet weg, dat ik dollen spijt heb, deze gelegenheid niet te hebben aangegrepen om Hilda nader te leeren kennen. Dat ze onder de leiding van haren vader in verwarring van denkbeelden is gekomen, kan ik mij voorstellen; dat ze onkerksch geworden is, evenzeer; maar dat ze ongodsdienstig zou zijn, dat geloof ik nooit. 't Geheele Baarlsche publiek moge mij dat wijs willen maken, het zij zoo. Maar waar zag ik ooit onder mijne gemeenteleden zoo'n aandacht, zoo'n hemelsch opgeklaard gelaat, als mij daar straks tegenblonk? Doch niet gewanhoopt! Zij wandelt dikwijls alleen; ik zal haar spoedig weder ontmoeten, en dan zal ik trachten eens openhartig met haar te spreken.

Van Bergen werd in zijne overleggingen gestuit, doordien hij voor de hoeve van Helmsen gekomen was en daar binnen moest gaan.

Hilda, die na het vertrek van den leeraar nog eenige oogenblikken alleen gelaten werd, wijl vrouw Dreessens in de voorkeuken koffie zette, zeide bij zich zelve:

- Ik geloof, dat Dominé van Bergen spijt had, dat hij het niet met zijn geweten overeen kon brengen, mij te vragen met hem mede te gaan. Had hij Louise hier gevonden, hij zou voorzeker geen oogenblik geaarzeld hebben; maar zoo'n onkerkelijke als ik ben mocht zeker het voorrecht niet genieten een huisbezoek mede te maken. En toch had ik gaarne met hem gegaan. Die Dominé van Bergen bevalt mij hoe langer hoe beter. Ik geloof, dat het iemand is van eene vaste overtuiging, en *dat* vind ik zoo heerlijk.

Eindelijk was de koffie gereed, en nauwlijks had Hilda het blauw Saksiesch porceleinen, ten boorde gevulde kopje aan de

lippen gebracht, of Pollux liep naar het voorhuis en begon te grommen.

Spoedig hoorde men voetstappen, en een oogenblik later stond Dokter Kroner in het vertrek.

- Wel, Jufvrouw Hilda, zeide hij, bijkans nog meer verwonderd dan de Dominé: gij hier?

De aanleiding harer komst was spoedig medegedeeld.

- Hoe is het met Mietje? vroeg de Dokter, terwijl hij naar de zijkamer wees.

- Zoo stillekens, ze heeft van nacht nog al geslapen na de druppels.

- Geef haar dan om acht uur maar weer een theelepeltje vol; en meteen ging Dokter Kroner naar de bedstede.

- Zoo, Mietje, mijn beste, hoe gaat het? goed gerust van nacht?

Hilda kon het flauwe antwoord niet hooren; haar gemoed schoot vol, ze ging naar het raam en zag naar buiten.

- Wil de Jufvrouw nu ook eens bij mijne dochter gaan? vroeg vrouw Dreessens.

- Och neen, moedertje; neen, ze kent mij toch niet, en 't zou haar maar vermoeien met een vreemde te spreken. Ik meen het goed, dat weet je wel, maar ik zal maar zachtjes opwandelen.

- Nog niet een kopje koffie, Jufvrouw Wijnands?

- Neen, zeker, vrouw Dreessens, dank je wel; - kom hier, Pollux, kom.

- Nu, vrouw Dreessens, om acht uur de druppels, hoor, en ik kom morgen nog wel eens aan, - en alsof het van zelf sprak, ging Dokter Kroner met Hilda mede.

Toen ze buiten waren, zeide de Dokter - U zijt zeker langs den rijweg gekomen?

- Ja.

- Dan moesten we den hoogen weg terugnemen. 't Is een weinig om, maar u zijt een goede wandelaarster.

- Ik wil heel gaarne dat pad eens gaan; ik ken dien weg niet, en men moet er zulke lieve gezichten hebben.

- Ja, 't is hier een mooie streek.

- Ik had nooit van Baarle gehoord, dan toen wij Villa Nuova in de courant als te huur geannonceerd zagen.

- Toch niet onder dien naam?

- O neen, de gewone annonce: ‘een huis met tuin... enz...’

- Hebt gij het zoo gedoopt?

- Ja, ik vind niets akeliger dan: Landzicht, of Veldzicht, of Berg-eik. Vindt u niet, dat Villa Nuova lief klinkt?

- Een beetje romantiesch voor het prozaiesche Baarle, doch als het kind maar een naam heeft. Wat snuffelt Pollux toch telkens aan dat mandje? heeft vrouw Dreessens er ook een lekker hapje ingepakt?

- Och neen, zeide Hilda, en uit angst, dat Dokter Kroner haar kinderachtig of wellicht sentimenteel zou vinden, durfde zij van het doode vogeltje niet reppen.

- Als u 't mij veroorlooft, Jufvrouw Hilda, steek ik even bij Helmsen een sigaar aan.

- Ga uw gang, Dokter.

Hilda liep intusschen langzaam langs de hoeve. Wijl ze opwaarts gegaan waren, zag zij nu door eene opening van het hout de glooiende vlakte, die tusschen haar en Baarle lag. Welk een heerlijk gezicht! De avondwind streek zacht over de bloeiende velden. Hier en daar steeg de blauwe rook zoo gezellig uit den schoorsteen van eene boerenwoning.

Alles ademde *vrede*.

- Ik heb u een oogenblik alleen moeten laten, zeide de Dokter, maar de Dominé was binnen, en ik moest hem toch even aanspreken.

- Zoo even heb ik hem ook ontmoet; hij was bij Mietje Dreessens en heeft met haar gebeden.

- Zoo.

- U gelooft niet aan de kracht van het gebed?

- Vóór ik daarop antwoord, zou ik eerst moeten weten. in welken zijn gij dit gebed beschouwt.

- Ik versta door bidden eene geheele overgave van onzen wil aan Gods wil.

- Natuurlijk zal zulk een bidden berusting en kalmte geven. Kalmte geeft altijd kracht en werkt weldadig op het bewogen gemoed.

- Dokter!

- Hilda!

- Mag ik u iets vragen, en zult u niet boos op mij worden?

- Boos op u worden, neen, ik beloof het u, dat zal ik niet, en iets vragen - ja, dat moogt ge.

Hilda stond stil, wendde zich tot den Dokter, en hem daarbij strak aanziende, zeide zij:

- Dokter, gelooft u aan een God?

- Dokter Kroner schrikte eenigszins, maar haren blik kalm doorstaande, antwoordde hij op ernstigen toon:

- Neen, Hilda.

- Ik vreesde het, hernam Hilda, terwijl ze langzaam voortwandelde.

- Vreesde het?

- Ja, Papa sprak onlangs over u, en zeide: waar wij nog twijfelend vragen, is de Dokter den Rubicon overgetrokken; hij is volslagen atheïst.

- En waarom vroegt ge het mij dan?

- Ik wilde het uit uw eigen mond hooren, vóórdat ik het gelooven kon.

- Zulk een standpunt schijnt u dan zoo schrikkelijk toe?

- Ik durf er mij niet geheel in denken.

- Heb gij zulks dan wel getracht?

- Wie wordt door de tegenwoordige twijfelzucht niet medegesleept?

- En hebt gij uwen twijfel overwonnen?

- Ik heb nooit ernstig getwijfeld; want al las ik ook menig wijsgeerig werk, en al kon ik mij dikwijls volkomen vereenigen met de daarin geuite denkbeelden, kon het uitgangspunt der wijsbegeerte mij niet bevredigen.

- Het bevredigt u niet, dat de wijsgeer alleen zijn eigen denken tot uitgangspunt neemt?

- Juist, die gedachte doet mij duizelen. Waar ik niet meer gelooven mag aan eene eeuwige macht buiten het geschapene, daar is het mij, alsof ik aan eenen bodemloozen afgrond sta, waarin de geheele menschheid vergaan moet.

- En toch ben ik in dien afgrond des twijfels nedergedaald, zonder te vergaan.

- Daarom kon ik ook niet gelooven, dat Papa waarheid gesproken had. U zijt altijd zoo kalm, zoo zelfbewust en over het algemeen zoo tevreden. Hoe kan men dat met zulk eene twijfelende zielsstemming zijn?

- Zoolang men twijfelt, is men ook niet kalm, niet zelfbewust, niet tevreden; de twijfel is een geesel, die geen rust laat, noch bij dag, noch bij nacht.

- Twijfelt u dan niet meer? Hebt u alle geloof opgegeven?

- Alle geloof, Hilda, dit is veel gezegd. Ik geloof nog

aan vele zaken, doch de dingen, waaraan ik geloof, zijn van gedaante veranderd.

- En zijt gij nu tevreden?

- Volmaakt tevreden is niemand, omdat volmaaktheid niet bestaat. Maar ik heb vrede gevonden.

- Dokter!

- Hilda!

- Ik zou zoo gaarne vrede vinden.

- Dan moet gij maar even ijverig zoeken als ik gezocht heb, dan zult ook gij vinden. Maar gij moet durven, geene halfheid, geen angst.

- Hoe bedoelt u dat?

- Wel, vele menschen voelen eene gedachte, eene twijfeling bij zich opkomen, en vóórdat ze haar nog geformuleerd hebben, roept de stem der voorzichtigheid hun reeds toe: ‘Waartoe moet dat leiden?’ En uit schrik voor eene onbevredigende uitkomst, durven ze de gedachte niet door te denken. Maar die vrees is geheel ongemotiveerd. Want zeg mij: vallen of staan de dingen door 's menschen theorieën? Draaide de aarde niet even goed om de zon vóór als na Galileï? Vielen de appels niet op dezelfde wijze van de boomen vóór- of nadat Newton de aantrekkingskracht der aarde aangetoond had? Het zijn niet der menschen bevindingen of beschouwingen die aan het eeuwig bestaan der dingen iets toe- of af- zullen doen, maar het zijn juist de beschouwingen der menschen, die langzamerhand door ervaring en wetenschap gewijzigd zijn geworden, en nog in het oneindige zullen gewijzigd worden.

- U gelooft dus niet aan openbaring?

- Wel zeker geloof ik aan openbaring. Alles wat wij weten, is ons door de rede geopenbaard. Maar gij bedoelt eene onfeilbare openbaring, die aan sommige menschen onder geheel bijzondere omstandigheden zoude gegeven zijn, neen, daaraan geloof ik niet.

- Moet de mensch dus volgens u uit zich zelf tot kennis komen?

- Ja, maar hij ziet daarbij op het verleden, en doet daarmede winst; en als hij dan zich zelf een stap verder brengt dan zijn geslacht stond, heeft de geheele menschheid een stap vooruit gedaan.

- Maar hoe zullen wij weten, dat wij eene kennis ten leven en geene kennis ten doode opdoen?

- Het goede heeft zijn eigenaardig bestaan. Het kenmerk

van het goede is, dat het *nut* verspreidt. De plant, die het leven des menschen voedt, noemen wij nuttig; de plant, die een doodelijk gif in zijne aderen uitstort, noemen wij schadelijk.

- Hetgeen u daar zegt, kan ik volkomen toestemmen, maar dit kan toch heel goed samengaan met het geloof aan God: want dan is het juist zijn wil, dat de mensch door de dingen dezer aarde tot kennis, en eenmaal tot Godskennis zal komen.

- Maar het is ook niet de erkenning van eeuwige natuurwetten, die ons aan het persoonlijk Godsbestaan doet twijfelen. Die twijfel heeft een anderen grond.

- Het is wellicht onbescheiden van mij, maar ik zou zoo gaarne van uwe geloofstwijfelingen iets meer weten, of mag ik niet indringen in de geheimen van uw geestesleven?

De fijne ironiesche lach, die Dokter Kroner zoo eigen was, als zijn gemoedsleven in spanning werd gebracht, speelde om zijnen mond, en terwijl hij Hilda vriendelijk in de oogen zag, zeide hij op een toon, die tegelijk weemoedig en vroolijk klonk:

- Mijne geloofstwijfelingen! Ja, die dagteekenen van een sinds lang vervlogen tijd, en hoe zal ik u in korte woorden de perioden beschrijven, welke die twijfel doorloopen heeft?

- Neen, zeide Hilda, ik voel, dat ik te veel gevraagd heb.

- Volstrekt niet. Maar ziedaar de menschelijke onmacht; wat met onuitwischbare indrukken in mijne herinnering geprent staat, hoe zal ik het onder woorden brengen? Maar ik zal trachten, en waar mijn vermogen, eene aanschouwelijke voorstelling van mijn zieleleven te geven, te kort schiet, daar mag uwe levendige verbeelding het aanvullen.

- Mijne eerste herinnering, die op dit punt betrekking heeft, dagteekent van een gesprek, dat ik als vijftienjarige knaap aanhoorde. Mijn vader sprak met een vriend over het geheimzinnig verband van ziel en lichaam. Nog hoor ik den ernstigen toon van mijns vaders stem, toen hij zeide: ‘Gij noemt de ziel eene goddelijke vonk, die als levensbeginsel in den mensch leeft, en die hij als eene onstoffelijke stof bij zijnen dood uitademt; doch zeg mij, kunt gij u eene onstoffelijke stof denken?’ Het latijnsche antwoord van den geleerden vriend verstond ik niet, maar de vraag van mijn vader bleef in mijn geheugen hangen, en telkens vroeg ik mij-zelf af: ‘Wat is eene onstoffelijke stof?’ - Ik was een groot bloemenlief hebber, en herinner mij nog zeer goed den avond, waarop ik bij een rozenstruik stond, die ik met zeer veel zorg had opgekweekt.

Zij had hare eerste schoone roos gegeven. Des morgens vóórdat ik naar het gymnasium ging, was zij nog in haren vollen bloei, maar toen ik 's avonds naar mijne roos ging zien, scheen het, dat de volle middagzon haar te sterk was geweest, want hare blaadjes waren verschroeid; slap hing ze neder; 't was of ze treurde om haar kort bestaan, waaraan thans niets liefelijks meer gevonden werd dan alleen een heerlijke geur, die mij tegenstroomde. Op eenmaal viel het mij in: Ziedaar de onstoffelijke stof! De bloem heeft opgehouden te leven, zij neigt ter aarde en ademt hare ziel uit. - Ik wist toen nog niets van de bloemen en hare geheimen. Ik wist niet, dat de geur, in het stuifmeel der bloemen besloten, wel degelijk eene stof is. Ik was gelukkig met mijne oplossing, maar sprak er met niemand over, en niemand kon mij dus uit mijne dwaling helpen. Alles wat men mij van een hemel geleerd had, werd nu door mij bezield. Even zeker als de ziel van mijne roos zich in de ruimte verspreid had, even zeker keerde 's menschen ziel tot haren oorsprong, God, terug. Het zal ongeveer een jaar later geweest zijn, dat mijne jongste zuster stierf. Eene hevige keelziekte nam haar binnen drie dagen weg. Mijne ouders waren ontroostbaar. Vooral mijne moeder was wezenloos van smart. De verlichting van het weenen was haar ontzegd. Haar oog bleef strak, terwijl haar mond slechts enkele woorden uitte. Ik zie haar nog op een zomeravond voor het open raam zitten, terwijl het naaiwerk aan hare hand ontgleden was, en die hand lusteloos op haren schoot rustte, terwijl haar oog schijnbaar doelloos naar buiten staarde. Ik kwam naast haar staan en vertelde haar de geschiedenis van mijne roos, en eindigde met de woorden: ‘Moeder, even zeker als ik weet, dat ik de ziel mijner stervende bloem heb ingedronken, even zeker weet ik, dat de ziel van onze Ada bij God is.’ Mijne moeder stond eensklaps op, sloeg hare armen om mijnen hals, en begon hevig te snikken. Mijn moeder noemde mij haren redder, en van dit oogenblik af begon ik mij-zelf als een gunsteling van den hemel te beschouwen: mij dacht, dat ik eene openbaring gehad had. Van toen af beschouwde ik het aardsche leven als een zeer klein, een zeer armzalig gedeelte van ons bestaan. Ja, een leerschool was deze aarde, waarheen de hemelsche vader zijne kinderen zond om, wanneer ze hier zijnen wil gedaan hadden, hen in den hemel te beloonen. Hoe eer men opgeroepen werd, des te beter, want de dood was

slechts een overgang tot het ware leven. Geheel vervuld met deze denkbeelden, kwam ik aan de academie. Dat daar door het beoefenen van de positieve wetenschappen mijne inzichten langzamerhand een anderen vorm aannamen, behoef ik u niet te zeggen. Aan het einde van mijn eerste studiejaar kwam ik tot volle bewustheid van deze verandering. Ik had eene innige vriendschap aangeknoopt met Arnold Winckel. Hij studeerde in de rechten, maar wijl wij contubernalen waren, werden wij spoedig bevriend. Hij was een kreool, uit hollandsche ouders te Paramaribo geboren. Arnold had zijne ouders vroeg verloren, en deze hadden hem zonder fortuin ten laste van zijn oom en voogd gelaten. Toen ik hem leerde kennen, was hij reeds twee jaren te Leiden. Winckel was een schoon man. Ofschoon lichamelijk zeer ontwikkeld, had hij eene teedere gezondheid. Hij was, wat men noemt, uit zijne krachten gegroeid. Hij had meer dan de gewone lengte, eene vorstelijke houding, waaraan hij manieren paarde, alsof hij waarlijk een vorstendom te erven had. Hij had iets bezielends in zijn voorkomen. Het westersche bloed tintelde in zijne wangen, het bruine haar viel golvend langs het hooge voorhoofd, en zijn oog had dat donkerblauw, dat aan een italiaanschen hemel doet denken; zijne stem was tegelijk welluidend en vleiend. Er was eene wonderbare mengeling van kracht en zwakheid, van eerzucht en deemoed, van grootheid van conceptie en onmacht van uitvoering in hem. Ik geloof, dat deze tegenstrijdigheden hem juist zoo aantrekkelijk maakten. Zijne eerste opleiding was verwaarloosd, en dit was de onvermijdbare klip, waarop zijn geniale aanleg zich te bersten stootte. Hij geleek een adelaar met gebonden vleugels. Vorstelijk in zijne manier van leven, besteedde hij maar al te dikwijls zijne collegiegelden om zijne vrienden te onthalen. Dit bracht hem in moeielijkheden met zijne professoren. Een eenigszins scherpe brief van zijnen oom deed hem het verkeerde zijner handelwijze inzien. Doch met even weinig zelfbeheersching als hij vroeger betoond had, sloeg hij nu tot het andere uiterste over. Binnen eenige weken wilde hij nu zijn propaideutiesch doen. Een uitstel duldde zijne geprikkelde eerzucht niet. Hij bleef door studeren, maakte van den nacht den dag, en verwaarloosde te eenenmale zijne gezondheid. Moê en afgetobd van het blokken, maakte hij, tot eenige afleiding, menige dolle studentenpartij mede. Hij vatte bij eene dergelijke gelegenheid koude; daarbij kwam hersenkoorts, en

binnen weinige weken moesten wij hem verliezen. O Hilda, spaar mij de bijzonderheden. Ik moest leeren berusten. Doch weet gij, welke vraag mij toen niet losliet: ‘Was Arnold's dood Gods wil?’ Neen, dit kon onmogelijk de wil van God geweest zijn. Had Arnold dan niet de wetten met voeten getreden, aan wier trouwe naleving 's menschen gezondheid en levensduur verbonden zijn? Hij had zijne vrijheid misbruikt. Maar wie had hem die vrijheid gegeven? Waarom had hem de noodige kennis ontbroken, om die vrijheid tot zijn voordeel aan te wenden? Dergelijke vragen hielden mij onophoudelijk bezig, en langzamerhand vervormde zich het Godsbegrip in mijnen geest. Het beeld van den liefhebbenden *Vader*, die 's menschen lot naar goedvinden regelt, maakte plaats voor het begrip van den almachtigen *Schepper*, die het heelal naar een vast plan geschapen had, en zijn bestaan van onomstootelijke wetten afhankelijk gemaakt had. In dat heelal had hij den mensch geplaatst en begiftigd met zelfbewustzijn en streefkracht; gaven, die hij ontvangen had, om de eeuwige natuurwetten te doorgronden, om het wezen der dingen te leeren kennen, om door die kennis uit den staat van gebondenheid tot vrijheid te komen, om dan, als vrij wezen, door zijne werkzaamheid aan het grootsche scheppingsplan harmoniesch mede te werken. Had ik Arnold's dood betreurd, zijn sterven werd mij het uitgangspunt van een nieuw leven, en wijl het geloof aan den persoonlijken God nauw, ja bijna onafscheidelijk verbonden is aan het geloof aan individueele onsterfelijkheid, stelde ik mij Arnold's hemelsch bestaan dikwerf voor oogen. Die naar kennis en licht dorstende geest laafde zich nu reeds aan de eeuwige bronnen; de raadsels, mij omringend, waren hem reeds verklaard. Geene voor hem pijnlijke belemmeringen meer van het gebrekkige lichamelijke organisme, dat hem hier op aarde zoo dikwijls bekneld had. In deze stemming studeerde ik niet meer voor eene maatschappelijke positie, maar om de natuur hare wetten te ontwringen. Hoe meer natuurkennis, hoe meer macht over het leven. Boeken werden mijn hartstocht. Ik verzuimde collegies om te blijven studeeren, en vergat dikwijls, dat daar eene maatschappij om mij heen leefde, waarin de al te gespannen snaar van mijn geestesleven zich weldadig had kunnen ontspannen. Had ik Arnold beklaagd, dat hij uit onkunde het slachtoffer eener verkeerde levenswijze geworden was, door overdrijving om te willen kennen verliet

ook ik het goede spoor, en al spoedig verbood mijne verzwakte gezondheid en mijn uitgeput lichaam mij allen geestelijken arbeid. Ik moest mijne studiën te Leiden onvoorwaardelijk vaarwel zeggen, om te huis een plantenleven te leiden. Het was gedurende dezen tijd, dat ik kennis met Clara maakte. Haar kalm en bezonnen gemoedsbestaan werkte weldadig op mijn al te gespannen geest. Wij engageerden ons, en toen mijne gezondheid genoegzaam hersteld was, deed ik mijne promotie, huwde en zette mij hier als dokter neder.

Dokter Kroner poosde.

- En toen? vroeg Hilda.

- Ik geloof, dat ik langwijlig word, maar ik moest u mijne levensgeschiedenis wel mededeelen, wilde ik u met mijne zich telkens veranderende inzichten vertrouwd maken.

- O Dokter, ga voort.

- Ik had mij dan jaren lang op het standpunt van het deïsme bewogen: God en het Heelal. Maar, Hilda, de eenigszins wijsgeerig gevormde geest kan op dit standpunt niet blijven. Men kan zich het *Al* denken, die eeuwige stof, die zich in het oneindige tot tijdelijke scheppingen vereenigt, en door die vereeniging altijddurend nieuwe scheppingen voortbrengt; scheppingen die, hoewel ze allen uit dezelfde grondstof voortkomen, door hare verschillende verhoudingen in bijzondere eigenaardige betrekkingen tot elkander staan; scheppingen, die in hare meest bewerktuigde vormen ook het grootste zelfbewustzijn genieten, welk zelfbewustzijn zich in den mensch tot de hoogste volkomenheid ontwikkelt. Want in den mensch toch komt eenheid van stof en geest tot haar recht; de harmonische samenwerking der lichaamsdeelen brengt den geest voort en de geest werkt terug op de stof; het voortgebrachte wordt weer het voortbrengende.

Dit eeuwige worden, dit eeuwige zijn kan de menschelijke geest zich denken; maar zich tegelijk een wezen te denken, dat als zelfbewust wezen boven dat Al staat, wiens geest al die grondvormen, scheppingen, herscheppingen van het Heelal zou doordacht hebben, vóórdat zij in de aaneenschakeling der dingen bestaan hebben, die tegelijk de oneindigheid vóór, en de oneindigheid achter ons, als zelfbewust Wezen, zou doorleefd hebben, dit is een Wezen, dat de menschelijke geest zich niet denken kan; en omdat het denkbeeld van het Heelal en den persoonlijken God eene onoplosbare tweeheid in zich sluit,

zoo laat de menschelijke geest den persoonlijken God varen en trekt zich terug in de eenheid van het Heelal.

- Maar men heeft toch stelsels, die een God, in het Heelal werkend, als een eenheid aannemen?

- O ja! en hunne belijders, die zich theïsten en pantheïsten noemen, geven in de daad op wat ze in naam behouden. Want geloof me, Hilda! zoo spoedig men den persoonlijken God opgeeft, komt men, als men door durft denken, tot Atheïsme. Op atheïstisch gebied wordt het godsbegrip tot zijnen waren kring, tot het idée teruggebracht. Het hoogste wat de mensch zich denken kan, noemt hij God; maar die gods-idée is niet anders dan eene denkbeeldige verplaatsing van 's menschen hoogste zelfbewustzijn in de ruimte buiten hem, en blijft dus eene menschelijke, dat is feilbare, begripsvoorstelling van het ideaal, dat hij zich denken kan.

- En voelt gij bij deze uitkomst vrede?

- Hilda! men brengt een zwaar offer, als men ter wille van zijn denken den persoonlijken God opoffert; want al weet men, dat men slechts een begrip laat varen, is dat begrip niet eenmaal alles geweest? Hebben wij het niet van jongsaf lief gehad? Gaf het ons niet de aanvulling van het onvoldoende dezer aarde? Stond het niet naast ons in den strijd tegen de zelfzucht? Troostte het ons niet bij het sterfbed onzer geliefden? Zoude het ons niet de hand onder het hoofd gelegd hebben, wanneer wij-zelven de laatste reis gingen doen?

- Maar waarom mogen wij het dan niet behouden, als het zulk een heerlijk, troostrijk denkbeeld is?

- Omdat het een waan is; en de schoonste waan splijt op de rots der werkelijkheid. Maar, Hilda! noemde ik zoo even slechts de voordeelen van het geloof aan den persoonlijken God, die lichtzijde heeft dubbel hare schaduwzijden.

- Welke zijn die?

- Het geloof in God maakt dikwijls bevooroordeeld, hoogmoedig en hardvochtig.

- Hoe is dat mogelijk?

- Zoo ge een dag met mij medegingt, als ik bezoeken afleg, zoudt gij van deze waarheid overtuigd worden. Neen, niet de vochtige huizen, niet het slechte voedsel, niet de ongezonde levenswijze der ouders zijn oorzaken, dat de kinderen reeds ziek ter wereld komen, noch voortdurende beletselen, dat hun leven ooit een krachtig leven wordt, maar het is de

Heer, die met ziekte slaat, het is de Heer, die genezing zal zenden te zijner tijd, en hoe zou de wriemelende aardworm zich tegen de hand des Heeren mogen verheffen? Maar wij willen onze voorbeelden nemen uit de meer ontwikkelde standen der maatschappij, en ook daar zult gij de stelling bewaarheid vinden, dat het geloof in God de vrije ontwikkeling van den mensch belemmert. Ik kende eene jonge gravin, ze was gelukkig gehuwd, ze was rijk, haar man bekleedde eene aanzienlijke betrekking, hare wenschen werden vervuld, als zij ze nauwlijks geuit had. Doch dit alles woog niets tegenover haar godsdienstig gevoel. Zij had God lief boven alles en wilde ook die liefde tot God in hare kinderen aankweeken. Zou ze nu haar veel belovenden oudsten zoon naar eene algemeene school zenden, eene inrichting, die haar als verderfelijk voor het godsdienstig gevoel was afgeschilderd? - Neen, daartoe kon ze niet besluiten. Zielsangst greep haar aan bij de gedachte, dat men haar lieveling reeds zoo vroeg zijnen God zou ontrukken. Doof voor de wenschen van haren man, wist zij haren zin door te drijven en werd haar kind naar eene historisch christelijke school gezonden. Hier maakte de aankomst van den jongen graaf fureur; zijne eerzucht werd gevleid, de meesters zagen wat voor hem door de vingers, de andere jongens moesten voor hem buigen en zoo werden de kiemen van laatdunkendheid en eigenwaan in hem aangekweekt. Later kwam hij aan de Academie met het bewustzijn allen vooruit te zullen streven, en toen hij ondervinden moest, dat een kruideniers- en een bakkerszoon hem in degelijke kennis ver overtroffen, toen werd zijne gehoonde eerzucht wrevel, zijn wrevel haat. Wat, dat schuim der maatschappij, dat zou zich vermeten zich boven hem te verheffen? Nu zal hij toonen, wie hij is. En waar hij zich onmachtig gevoeld had hen in kennis te overtreffen, werd hij het hoofd van een woeste club; geld met handen weg te smijten, den champagne als water te doen stroomen, de triviaalste genoegens aan te grijpen, dat werd nu zijne eerzucht; hij zou aan die ploerten toonen, dat hij een graaf, een edelman was; en die veelbelovende jongeling, die stamhouder van een oud adellijk geslacht, werd binnen eenige jaren een zedelijk wrak, dat als een onding in de maatschappij geduld wordt.

Denk u eene Roomsche moeder. Zij wil er niet van hooren, haar kind eene vrijzinnige opvoeding te geven. Zij bidt dagelijks tot

Maria, en onze Lieve Vrouw zal haar kind op eene geestelijke school zeker genadiger zijn dan op eene hoogere burgerschool. De eenzijdige ontwikkeling, het dwangstelsel der geestelijken doen de geestvermogens van haren zoon niet tot hun recht komen. En wanneer hij later te vergeefs naar een post solliciteert, waarvoor een man van kennis en een edel ontwikkelde geest gevraagd wordt, dan troost de moeder zich met het denkbeeld, dat haar zoon een slachtoffer van partijhaat geworden is. In Nederland worden immers altijd de protestanten voorgetrokken. ‘Maar dit is niets, mijn kind, zegt ze; gij lijdt hier op aarde als een martelaar voor onze alleenzaligmakende kerk; hierboven zult gij meer eer en aanzien genieten dan uwe bevoorrechte tijdgenooten.’

En denk u eene wereldsgezinde moeder, die devoot is geworden. Zij gelooft, dat zij eene Gode welgevallige daad doet door hare schoone, bloeiende twee-en-twintig-jarige dochter aan dien vergrijsden, ongeloovigen roué te geven. Haar kind zal dien man tot God terugbrengen, en een *ziel* te redden zal eene menigte van zonden bedekken. Het meisje rilt, maar laat zich overtuigen, dat het der vrouwen roeping is zulke diep gevallen wereldlingen voor den hemel te winnen. - Zij-geeft zich over; doch wanneer gij na eenige jaren in het hart van die jonge vrouw kondet lezen, zoudt gij zeker een zeer ongelukkig hart en wellicht een zeer misdadig hart vinden. O, gij moeders, indien de ontzettende waarheid bij u was doorgedrongen: ‘Gij brengt slechts valsche offers aan wezens uwer eigen inbeelding, terwijl gij uwe plichten als moeder schandelijk verwaarloost;’ zeg mij, Hilda! zoude door die waarheid niet menig jong leven gered worden, dat thans zedelijk, maatschappelijk en lichamelijk vermoord wordt? Het geloof aan den persoonlijken, besturenden, liefhebbenden God is een sluimerkussen, waarop de menschelijke geest zoo gaarne indommelt. Laat de bazuin maar eens schallen: ‘*God regeert niet!*’ En de slapende menschheid zal opgeschrikt worden uit hare ijdele droomen; sluimerende krachten zullen ontwaken; men zal ophouden de verantwoording van zich af te schuiven; men zal eindelijk bewust worden, dat alle kracht ten goede in ons-zelven gelegen is, en de zelfwerkzaamheid des geestes zal tot haar recht komen. Hilda! voor den geneesheer is het eene wreede onttoovering, als hij ziet, dat hij alleen staat tegenover de lijdende menschheid. Maar de waarheid, die hem aanvankelijk

als een molensteen om den hals hing en zijne beste pogingen schier verlamde, wordt hem spoedig tot een nieuwe drijfkracht om al zijne vermogens in te spannen. Alle autoriteitsgeloof wordt nu ook in de wetenschap opgeofferd, en met moed en inspanning moet men zijn eigen standpunt trachten te veroveren. Kind! het leven is zoo rijk, zoo diepzinnig, dat een oogenblik het leven in al zijne volheid te kunnen vatten, ruim tegen de smarten opweegt, die dat oogenblik-voorafgaan.

- Onlangs vond ik de woorden, zeide Hilda: ‘Er bestaat geen roem, waarvoor men niet geleden heeft.’

- Juist, hoe grooter smart, hoe grooter voldoening. Hilda! in vroegere jaren heb ik wel eens gedacht, dat de natuur aan de vrouw een grooter voorrecht had geschonken dan aan den man.

- Welk voorrecht bedoelt u?

- Als eene jonge moeder haren eersteling in de armen drukt, dan is hare weelde daarom zoo groot, omdat ze haar kind met smart ter wereld heeft gebracht, terwijl de vader, het als eer geschenk ontvangende, nooit dien graad van vreugde kan gevoelen, die de moeder bezielt. Maar in later jaren, mijn kind! heb ik geleerd, dat het ook den man gegeven is, *nieuwe scheppingen* voort te brengen. De denkkracht, die de natuur hem in hoogere mate dan aan de vrouw geschonken heeft, doet hem geestelijke kinderen voortbrengen. De vrouw toch neemt een nieuw denkbeeld als bij intuïtie aan; zij behoeft het niet door te denken, om het in zich op te nemen. Als een lichtstraal valt het soms in haren geest. Niet alzoo met den man. Zijn meer vasthoudende aard kant zich tegen het nieuwe; hij verwerpt het aanvankelijk als onzinnig; maar toch klopt het telkens weder aan, het laat zich niet verwerpen, het wil binnengelaten worden. Welnu, hij wil het in zich opnemen, om het door te denken, om er de leemten van aan te wijzen, maar in plaats daarvan verkrijgt het nieuwe denkbeeld eene gestalte in hem; hij begint het lief te krijgen; al zijne zielsvermogens moeten het helpen voeden, en als het eindelijk tot zijn wasdom gekomen is, dan zal zijn geest het ter wereld brengen. Doch dit is de gevaarlijke ure. Nu staat hij aan den afgrond, waarvan gij zoo even spraakt. Niet een ieder heeft de kracht om het denkbeeld, dat in hem is, het licht te doen zien. De oude vorm klemt zich krampachtig om het nieuwe idée, en in die ure gaan oud en nieuw vaak samen te gronde. Maar wie zal ook de blijdschap beschrijven, als het

geestelijk kind waarlijk geboren is, en men zijn vaderschap gevoelt? Gaat men nu in zijne eerste vreugde zulk een denkbeeld aan de wereld verkondigen, dan roept de een: ‘Wat verbeeldt ge u, iets nieuws geleverd te hebben; eeuwen vóór Christus werd dat idée reeds bij de Indische wijsgeeren aangetroffen.’ Of een ander zegt: ‘gij meent iets goeds geschreven te hebben; neem Spinoza, neem Hegel ter hand, en gij zult daar uwe ideeën oneindig krachtiger uitgedrukt vinden dan gij in staat zijt geweest het te doen.’ Maar zulke opmerkingen maken den denker niet armer. Evenmin als het eene jonge moeder armer zou maken, zoo eene ongehuwde vriendin tot haar zegt: - ‘Wat beeldt ge u in, dat uw kind mooi is; ik vind dat het veel te groote ooren, veel te kleine oogen, een veel te laag voorhoofd heeft.’ Ja, laten andere moeders schoone kinderen hebben, zij heeft het hare toch liever dan alle schatten ter wereld; ja, ze zou liever haar leven afstaan dan haar kind. En zoo, Hilda! kunnen wij alleen medewerken, vrouwen en mannen, om de boeien van zelfzucht en onkunde te verbreken, die de menschheid nog in hare kluisters knellen. Maar om *iets* te willen zijn, om een levende schakel te willen worden in de oneindige keten der dingen, moeten wij ons-zelven geven zonder voorbehoud. Alleen de onzelfzuchtige *leeft*. Gij spraakt zoo even van openbaring en dacht daarbij zeker aan den Bijbel. Voor mij is in dat boek een zeer opmerkelijke bladzijde. Het is de Paradijsmythe. Ziedaar in enkele volzinnen, in een beeld, den ontwikkelingsgang van de menschheid en van ieder mensch in het bijzonder geschilderd. Die lusthof van Eden, dat eerste menschenpaar en zijne lotgevallen, is het niet het beeld van ieders leven? Doorloopt niet elk mensch die drie perioden? Die van kinderlijken eenvoud en onschuld, die van het zelfbewust worden door het gehoorzamen aan zijne natuurdriften en de daaruit voortspruitende kennis van goed en kwaad, die van het streven om de vrucht dier kennis te plukken, n.l. het eeuwige leven? Maar voor dien levensboom staat nog altijd de engel met het vlammend zwaard. Met hem moet men vaak worstelen op leven en dood. Maar heeft men dien engel der zelfzucht overwonnen; gevoelt men waarlijk, dat het onze hoogste vreugde is, niet anders te willen zijn dan een denkend, een liefhebbend, een zedelijk orgaan, dat de levensstof tot waar levensbrood voor anderen en daardoor ook voor zich zelf omzet, dan hebben wij de levensharmonie ge-

vonden. Wij *werken*, en door het *geloof* plukken wij de vrucht van onze zelfwerkzaamheid. Wij zijn slechts een deel van het groote Heelal, en toch heeft het Heelal ons noodig. Zeg mij, Hilda! hebben wij nu verloren of hebben wij gewonnen? Wij verloren den plaatselijken hemel, waar onze ziel eeuwig zou voortleven; wij verloren den Vader, die ons eenmaal alle raadsels verklaren zou; maar wij vonden ons-zelven als deel van het Heelal, als deel van de oneindigheid. Het Heelal is eeuwig, de scheppingen zijn tijdelijk. Wat is eeuwigheid, wat is tijd? Tijd noemt men de berekening van een gegeven getal momenten; eeuwigheid is de som van alle momenten. Zonder eeuwigheid geen tijd, zonder tijd geen eeuwigheid. Zonder Heelal geen verschijnsel, zonder verschijnsel geen Heelal. Wij zijn het verschijnsel en daardoor een deel van het Heelal; wij zijn in den tijd en daardoor in de eeuwigheid. Wij leven, ziedaar alles, wat wij kunnen wenschen. Wij kunnen ons de eeuwigheid denken, en daardoor bezitten wij haar. Wij kunnen ons de volkomene zaligheid voorstellen, en daardoor kunnen wij haar bij oogenblikken genieten. Wij moeten kunnen lijden en anders was er geen geluk; wij moeten gemis kennen en anders was er geen bezit. Wij zijn het stofje aan de weegschaal en toch even noodzakelijk als de zon, die vele planeten verlicht. Ook de zon is slechts een stofje in het Heelal. Er is geen klein, er is geen groot. Er is een *Al*, en dat *Al* te kunnen denken, dat is de grootste zaligheid, dat is de ware Godskennis; die gedachte omschreef Jezus met de woorden: ‘Ik en de Vader zijn een’!

Dokter Kroner zweeg, en Hilda bleef zwijgend naast hem gaan.

- Maar, kind! zeide de Dokter, terwijl hij haar vragend aanzag, waar zijn wij met onze gedachten heengevlogen?

- Over stroomen en afgronden heen, maar wij brengen toch den olijftak in de ark.

Gij hebt eene poëtische natuur. Het beeld bevalt mij. Ja, ik geloof waarlijk, dat ik een aandachtig oor gevonden heb, en uwe aandacht heeft mij dan ook verleid door te draven.

Hilda stond stil, gaf Dokter Kroner de hand en zeide: Ik dank u, ik zal uw vertrouwen op prijs stellen.

- Maar nu moet ge mij één ding beloven, zeide de Dokter, terwijl hij hare hand nog steeds in de zijne hield, gij moogt nu niet over die afgetrokken denkbeelden gaan peinzen. Bestaat

er aanleg in u om ze te vatten, heb dan maar geduld, dan zal het gestrooide zand wel vrucht dragen.

Zij waren nu dicht bij Baarle gekomen en stonden voor Villa Nuova stil.

- Gaat u nog eens mede naar binnen? vroeg Hilda.

- Wel zeker, ik heb uw Papa van daag nog niet gezien.

Hilda wilde het ijzeren hekje, dat den tuin van den straatweg afsloot, openstooten, doch wijl het wederspannig was, sloeg ook de Dokter zijne hand er aan, waarop het na eenigen tegenstand week.

Op hetzelfde oogenblik ging iemand rakelings voorbij. Toen Hilda omzag, herkende zij Dominé van Bergen, die groetende zijnen weg vervolgde. Toen Hilda op hare kamer kwam, zag ze een oogenblik verbaasd rond. Het scheen haar toe, of die kamer er anders dan gewoonlijk uitzag. Of beschouwde zij de voorwerpen met een ander oog? Zij was slechts eenige uren weg geweest. Kon zij in zulk een korten tijd vreemd worden aan eene haar zoo bekende omgeving? Hilda had tot dusverre bij jaren geteld; de dag zou spoedig komen, dat dagen, uren, ja minuten, voor haar van groote beteekenis zouden worden.

Dominé van Bergen was bij zijne eenzame pastorie aangekomen. Niet dat die pastorie eenzaam gelegen was. Zij lag in de kom van Baarle, door een grooten bloem- en moestuin omgeven. Doch niemand heette hem welkom, toen hij te huis kwam. Grietje, zijne meid en huishoudster, had hij dezen avond verlof gegeven eene bruiloftspartij bij te wonen, en zoo gebeurde het, dat de stilte zijner woning van Bergen dubbel opviel. Op zijne studeerkamer kwam hem eene duffe papierlucht tegen. Het raam op te schuiven, zijn matten fauteuil er voor te plaatsen, eene fijne sigaar op te steken, was het werk van een oogenblik. Maar toch scheen met dat alles de goede stemming nog niet te willen komen.

- Ik heb toch een eenzaam leven, zeide van Bergen, terwijl de fijne geur van de sigaar zich aan dien der bloeiende seringen paarde.

Van Bergen was geen schoon man, en toch wekte zijn gelaat belangstelling. - Zijn levendig bruin oog boezemde vertrouwen in; zijn mond teekende vastberadenheid; zijn voorhoofd was breed en gewelfd; zijn donkerbruin haar deed de bleekheid zijner gelaatskleur nog sterker uitkomen.

Nog steeds leunde hij met het hoofd tegen den rug van zijn

stoel en staarde naar de wolkjes rook, die hij voor zich uitblies, maar hij zag ze niet. Hij was in gedachten verloren en weder herhaalde hij: ‘Ja, ik heb een eenzaam leven. - Maar waarom ben ik eenzaam? En hoe komt het, dat die eenzaamheid mij juist heden zoo opvallend is? Vijf jaren lang heeft mij nooit een welkomstgroet tegengeklonken, als ik den drempel mijner pastorie overschreed, en toch heeft zij mij nooit ongezellig toegeschenen. Maar nu is het alsof zij mij toeroept: Het is niet goed, dat de mensch alleen zij!.....’ Maar waar haar te vinden, die mij tot eene hulpe zou zijn? Waar haar te vinden, wie ik veilig mijn hart en hand zou toevertrouwen? Waar haar te vinden, die, één van ziel en zin, mij den last des levens zou helpen dragen?

En weer viel van Bergen in een diep gepeins. Maar eensklaps glimlachend opstaande, zeide hij: Ik heb wel wat anden te doen dan mij aan verliefde droomen over te geven.

Van Bergen stak de lamp aan en ging aan zijne schrijftafel zitten. Hij vond daar de Kerkelijke Courant. Na de beroepen vluchtig ingezien te hebben, legde hij haar neder. De Heraut onderging hetzelfde lot. Eene aflevering van de Godgeleerde Bijdragen en eene van den Tijdspiegel werden even ter hand genomen, om naast de nieuwsbladen gelegd te worden. Niets scheen hem te boeien. Eensklaps staat hij op, grijpt de lamp, gaat naar zijn boekenkast, zoekt, schuift verscheiden boeken heen en weder, zet toen de lamp neer en neemt alle boeken van de bovenste plank. Zonder eenigen eerbied werpt hij de Kerkhervorming van Ter Haar en een aantal ongebonden afleveringen van Streckfuss' Algemeene Geschiedenis op een hoop en tast toen, zich uitstrekkende, met de hand over de geheele plank, of het gezochte wellicht achter de nu weggenomen barricade verdwaald was geraakt. - Ja, - neen - ja toch, daar heeft hij wat hij zocht, en met een klein, veel gelezen boekdeeltje, komt hij op zijne plaats terug, terwijl hij zegt:

- Daar heb ik u dan toch gevonden, mijn van Beers. Gij zijt lang in uw schuilhoek verborgen gebleven. Ja, heeft één dichter, dan heeft van Beers de liefde begrepen. Is er iets heerlijkers dan Livarda? Maar neen, dat nu niet, dat is te wreed. Hier zijt ge, wat ik zocht, en van Bergen las:

.....Ik droomde
En 't leven van mijn hert was in dien droom

Ik zag een jongeling en een maegd,
Twee kinderen der liefde, hand aan hand
Getreden, komen uit het bosch en ginds
Zich nedervlijen onder 't weemlend dak
Der wilgenboomen, op den zoom der beek.
Hij scheen nog jong, maar ouder toch dan zij,
Zijn voorhoofd was verheven, breed en blank,
Zijn aanzigt zacht, schier vrouwlijk zacht, maar toch
Van ernstigheid omtogen: want ofschoon
Er thans veel meer dan aardsche zaligheid
Dat wezen glansen deed, daer was nogthans
Iets diep, iets dweepend in zijn blik was daer,
Iets in den glimlach van zijn zoeten mond
Gelijk een plooi van bitterheid, wellicht
Daerin genepen door een vroege smert.
En 't meisje, o! die teedere blik waarmeê
Hij haer aenschouwde, zegde: kind! ge zijt
Zóo, als ik in mijn schoonsten droom u nooit
Heb durven droomen; 't ideaal dat ik
Zoo lang, zoo vurig in mijn dichterziel
Aanbeden heb, zijt gij verwezenlijkt.
En waarlijk, ze was schoon, de maged, als
De droom eens dichters; ze was rank
Gelijk een lelie uit de delling, ze was blozend
Gelijk een zomerochtend en ze zag
Met heur groote, bruin beminnende oogen
Op heur beminde, - en deze zag op haer,
En beide bleven lang zoo, hand in hand,
Lang oog in ooge, ziel in ziele sprakeloos.

- En ik, riep van Bergen, eensklaps met geestdrift, heb ook ik mijn droom, mijn ideaal niet gevonden?

En zich de beide handen voor het gelaat slaande, bleef hij eene wijle in diep gemijmer zitten. Als in onuitwischbare trekken stond een tafreeltje in zijne verbeelding geprent, waarop hij niet moede werd te staren.

Eene eenvoudige boerenwoonkamer en aan een houten tafel een meisje gezeten, het hoofd een weinig voorover gebogen, blonde krullen, die om haren hals golfden, de oogen gesloten, de handen gevouwen en de lippen als tot een glimlach geopend.

Plotseling stond van Bergen op, zeggende: - Neen, neen, dat kan niet zijn.

En 't scheen dat hij met de hand een ander beeld afweerde.

Het was hetzelfde meisje, doch nu stond zij naast een man, hare hand in zijne hand gesloten, gezamenlijk op een hek rustende.

- Neen - neen, herhaalde van Bergen, dat kan niet zijn. Zij is rein, zij is een engel; maar als hij haren geest maar niet met valsche leeringen vergiftigt.

En zich eensklaps met fierheid oprichtende, zeide hij:

- Welnu, Dokter! wij zullen strijden, al was het ook op leven en dood.

III.

- Dokter! waarom lacht ge zoo? vroeg Louise Wijnands, toen ze op een Juni-avond den Dokter al lachend het pad zag opkomen, dat naar de veranda leidde.

- Goeden avond, dames, goeden avond, Wijnands; waarom ik lach, Jufvrouw Louise, dat zult ge spoedig genoeg hooren.

- Kunnen we meêlachen, Kroner? vroeg de heer Wijnands.

- Dat is er naar; de zaak is eigenlijk niet om te lachen; want de primitieve oorzaak is niets minder dan de ramp van Bodegraven. Maar verbeeld u het schitterend denkbeeld van eenige Baarlsche filantropen, tot leniging van die ramp hier een concert te willen geven.

- Een concert! riepen allen te gelijk.

- Ja, een concert.

- En wie zal dat geven? vroeg de heer Wijnands.

- Dat vraag ik ook; maar om je de zaak duidelijk te maken: Vroeger bestond hier een zanggezelschap, dat een jaar of vijf geleden nog al in bloei was. We hadden hier toen een ontvanger, een postgaarder, een secretaris en eenige andere jonge lieden, die nog al stem hadden. Daarbij kwamen eenige werkende en honoraire leden uit A. Het was nog al een aardig gezelschap. Zij hadden mij, ofschoon ik niet zing, tot hun President gekozen, omdat ze beweerden, dat ik een goed gehoor heb. Hoe 't zij, we hebben ons in dien tijd perfect geamu-

seerd. Wij gaven toen drie concerten op een jaar. Des zomers twee en des winters een.

- Maar, Dokter! u heeft ons nooit verteld, dat Baarle zulke schitterende tijden beleefd heeft.

- Wat baat het van verloren grootheid te gewagen? door verplaatsing van ambtenaren, door het vertrek van sommige leden, is de geheele vereeniging ontbonden, en ik ben slechts in naam President van het zanggezelschap Euterpe.

- Nog wel zoo'n hoog klinkende naam, zeide Hilda. En zal Euterpe nu weer uit den doode verrijzen?

- Hadden wij die macht, dan viel er nog iets te hopen; maar men wil, dat ik als president eene magische kracht zal uitoefenen en gewone burgers en burgeressen van Baarle tot musici zal omscheppen.

- Maar, Dokter, u meent dat toch niet? zeide Hilda.

- Welzeker meen ik dat, en in plaats van mij alleen hier te zien, hadt gij mij bijna met twee andere leden in commissie zien verschijnen, om de dames Wijnands uit naam van het zanggezelschap Euterpe uit te noodigen, hare medewerking te beloven voor een concert, uit te voeren in de gemeente Baarle, op een nader te bepalen dag.

- Wij! - Dokter! riepen Louise en Hilda bijna gelijktijdig.

- Ja, op u beiden is alle hoop van de Baarlsche filantropen en kunstliefhebbers gebouwd.

- Ik geloof, dat u onze ijdelheid eens op de proef wilt stellen, zeide Hilda.

- Gij kunt het in allen ernst opnemen, en ik heb den mij opgedragen last niet kunnen weigeren ter wille van het doel. Onder ons gezegd en gebleven, ik geloof, dat onze nieuwe burgemeester, die hier zijn populariteit wel op kan, dit zaakje op touw heeft gezet.

- Opdat over eenigen tijd, zeide Mr. Wijnands, zijne gemeenteleden in de Haarlemsche courant kunnen lezen: Bijdrage uit Baarle ter leniging van de ramp van Bodegraven.

- Juist gezien, en al is de som ook niet groot, zich zelf gedrukt te zien is altijd aangenaam. Dames, gij ziet dus, wat er aan uwe medewerking hangt. De populariteit van den burgervader en eene bijdrage tot leniging van eene groote ellende.

- Maar, Dokter, sinds wij hier te Baarle zijn, doen wij niets aan de muziek?

- Maar gij hebt het toch nog niet verleerd. Wij hebben u immers onlangs gehoord, toen gij onze piano gekeurd hebt; het ging perfect en waarlijk, ons publiek is niet verwend.

- Nu, u geeft ons bedenktijd? zeide Louise.

- Welzeker, eene gunstige overweging is zelfs meer dan wij hadden durven hopen. Ik heb natuurlijk onze piano toegezegd; zij heeft een forschen toon en zal op de zaal van Kleinen goed klinken. -

- Zou daar 't concert gegeven worden?

- Dat is ons eenig geschikt lokaal, maar 't zingt er gemakkelijk en de instrumenten klinken er goed. Ziet, dames, gij hebt alles voor, zeide de Dokter, terwijl hij de meisjes schalks aanzag.

- Maar wie zullen er komen? vroeg Louise.

- Het geheele Baarlsche publiek. High-life op de eerste rijen, en verder sluit zich dat aan; dan komen er zeker eenige familiën uit A. en ik denk wel de familie van Heeteren van den Essenburg.

- En hoe zal de Baronnes van Heeteren dat vinden, dat wij hier op een concert spelen en zingen? zeide Louise.

- Maar Louise, zeide Mr. Wijnands, daar zou ik niet naar vragen; als het voor een goed doel is, moet gij geene afkeuring vreezen. Hilda wenkte Louise, of ze haar zeggen wilde, nu maar niet in bijzonderheden te treden.

Dokter Kroner begreep den wenk en het stilzwijgen der meisjes, en stelde den heer Wijnands voor, den tuin eens met hem rond te wandelen.

Toen de Heeren buiten het bereik harer stem waren, zeide Hilda: Ik vind, Louise, dat wij het nu maar eerst met ons beiden moesten uitmaken, want als Papa er nu zijne zinnen op gaat zetten, dat wij het doen zullen, zou het hem maar verdrieten, als het er niet toe kwam.

- Hoe denkt gij er over?

- Och! het kan mij eigenlijk niet schelen; ik kan nog wel een paar stukken instudeeren. 't Is wel alles oud, maar zoo als de Dokter zegt, het publiek is hier niet verwend.

- Zingen doe ik bepaald niet, spelen ook liever niet; ik wil u alleen accompagneeren, als gij zingt.

- Nu, morgen is het nog tijd genoeg om er eens over te spreken.

Toen de Heeren teruggekomen waren, nam de Dokter af-

scheid. Om alle verschil van meening over het concert te vermijden, vroeg Hilda: ‘Louise, ga je mee wandelen?’

- Ik had gaarne voor dezen avond dit anti-makassar af en wil dus liever blijven werken.

- Nu, dan ga ik alleen; kom Pollux! - Adieu! tot straks.

Hilda was nauwelijks tien minuten van huis, toen ze haastige voetstappen achter zich hoorde, en op zij gaande om ruimte tot voorbijgaan op het smalle pad te maken, hoorde zij de stem van van Bergen, die haar aansprak met de woorden:

- Wel, Jufvrouw Wijnands! welk een heerlijke avond!

- Die heeft mij ook uitgelokt om te wandelen, en daar ik Louise bijna nooit kan overhalen mede te gaan, zoo dwaal ik nog wel eens alleen rond.

- Veroorlooft u mij, dat ik u heden met mijn gezelschap lastig val?

- Als ik u van niets beters terughoud, zal mij dat zeer aangenaam zijn.

- Jufvrouw Wijnands, is dat wat men une pique sous l'eau noemt?

- Hoe bedoelt u dat?

- Wel, ik was onlangs boos op mij-zelf, dat ik mij aan uw gezelschap onttrokken had.

- Maar u moest immers gemeenteleden bezoeken?

- En had ik u dan niet kunnen vragen, om mij te vergezellen?

- Ja, daar heb ik ook een oogenblik aan gedacht, maar....

- Nu wat, maar?.....

- Ik wil even openhartig zijn als u.

- Ja, zeg mij, wat gij dacht.

- Welnu, mij dacht, dat, als u Louise op de Kamp gevonden hadt, u haar wel gevraagd hadt mede te gaan.

- Waarom dacht gij dat?

- Omdat Louise trouw ter kerk komt.

- U waart dus van meening....?

- Dat zulk eene onkerksche als ik ben niet mede op huisbezoek mocht gaan.

- Neen, gij hebt heel misgeraden.

- Wat was dan de reden?

Van Bergen aarzelde. - Ik dacht pas aan dat voorstel, toen ik reeds te ver was om terug te keeren, zeide van Bergen op gedempten toon.

- O zoo!..... zeide Hilda, met een zweem van geraaktheid. Het gesprek, dat zoo geanimeerd begonnen was, scheen plotseling gestaakt.

Eindelijk zeide Hilda: - U hebt zeker reeds van het plan gehoord, dat men hier een concert voor Bodegraven wil geven?

- Ja, een dol plan.

- Waarom?

- Omdat het weinig of niets zal opbrengen. Als de kosten vergoed zijn, zal er luttel overblijven.

- Maar het geeft al weer een weinig animo op het dorp; de menschen hebben hier zoo weinig afleiding.

- En wie zouden muziek maken?

- Ik weet niet, wie er meer zullen zijn, maar Louise en ik zijn heden middag daartoe uitgenoodigd.

- Bij monde van wien?

- Door Dokter Kroner, als President van Euterpe.

- En u hebt het zeker afgeslagen?

- Neen, nog niet.

- Zoudt u er waarlijk over denken?

- Waarom niet?

- Het schijnt mij nog al veeleischend toe, jonge dames, die hier nog niet lang wonen, zoo iets te vragen.

- Wij zijn hier toch al twee jaar.

- Nu, u zult wel weten, hoe in dezen te handelen; maar als ik u een goeden raad geven mocht, dan moest u het weigeren.

- Waarom hebt u daar zoo op tegen?

- Omdat men zich aan allerlei recensiën blootstelt.

- Welnu, ze mogen mijn spel en mijne stem vrij recenseeren; ze zal daardoor geen greintje mooier of slechter worden.

- U schijnt niet veel aan het oordeel der menschen te hechten?

- Geheel onafhankelijk ben ik daar niet van, maar ik ben altijd boos op mij-zelve, als ik er te veel om geef.

- Ik vind, dat eene vrouw, en vooral een jong meisje, daar wel aan hechten mag.

- Ik ben zoo jong niet meer; ik heb mijn vier-en-twintigsten verjaardag al gevierd.

- Nu, maar dit is toch jong genoeg om aan de publieke opinie te denken.

- O, daar zal ik zeker om denken, maar vindt u nu, dat men die trotseert door zich op een dorpsconcert te laten hooren?

- Ik vind het voor eene dame, als hare carrière dat niet medebrengt, nooit aangenaam, zich door het publiek te laten beoordeelen.

- Wat neemt u de dingen verschrikkelijk ernstig op! Ik zie er niets in, en ik zou even luchthartig naar dit concert gaan als ik naar eene soirée in Amsterdam ging, waar men mij ook wel vroog voor een groot gezelschap muziek te maken.

- Maar dat waren allen kennissen.

- Neen, dikwijls ook vele vreemden, en dan moest men veel werk van zijn toilet maken, terwijl ik mij hier even eenvoudig zou kleeden als om naar de kerk te gaan.

- En wellicht in dezelfde stemming?

- Dat kan wel zijn, want muziek stemt tot ernst.

- Gewijde muziek, dat stem ik u toe; maar geen Baarlsch concert.....

- Dominé, zijt u boos?

- Boos is het woord niet, Jufvrouw Wijnands; wie of wat zou mij het recht geven boos op u te zijn? maar.....

- Ga voort.

- Het is, alsof wij elkander niet begrijpen. Alleen innige belangstelling in hetgeen u en de uwen betreft, doet mij u een goeden raad geven, en zonder dat gij dien raad in overweging neemt, spreekt gij mij aanhoudend tegen.

- Waarlijk, Dominé, ik heb de geheele zaak te veel *en bagatelle* beschouwd, om er ernstig over te denken, maar ik verzeker u, ik zal uwen raad wel degelijk als een bewijs van uwe belangstelling aannemen.

- Och, Jufvrouw Wijnands, men heeft zoo weinig goede vrienden.

- Als ik niet vreesde, dat u mij weder van tegenspraak zoudtbeschuldigen, zou ik juist het tegendeel willen beweren.

- Ik geloof, dat u mij voor een despoot gaat houden?

- Neen, Dominé, wij zullen niet meer kibbelen, maar kan het u verwonderen, dat ik dankbaar ben voor al de vriendschap, die wij hier te Baarle ondervonden? Toen wij hier kwamen, en Papa zoo sukkelend was, waren wij geene aanwinst voor de conversatie, en wat heeft men ons daarin toch met liefde opgenomen!

Had Hilda den blik gezien, dien van Bergen op haar wierp, zoo zou zij zijn hartsgeheim geraden hebben.

- En, ging Hilda voort, wat hebben wij in Dokter Kroner

niet een vriend boven duizenden gevonden! Heeft hij aan Papa niet als 't ware een wonder gedaan? Hebben zijne behandeling en zijn vriendschappelijke omgang Papa niet weer tot een ander mensch gemaakt?

- Hij heeft zelf aan eene zenuwziekte geleden, en na zijn herstel heeft hij van die zenuwverstoringen eene bijzondere studie gemaakt.
- Ja, hij is een door en door knap mensch en zoo aangenaam in den omgang.
- Hij komt nog al dikwijls ten uwent.
- Er gaat geen dag om of hij komt eens even aan, en blijft, als hij tijd heeft, een uurtje praten. Papa is daar zoo aan gewend, dat hij uit zijn humeur is, als de Dokter vele patiënten heeft.

Hilda! Hilda! als gij geweten hadt, hoe gij het mes in van Bergen's hart omkeerdet! Deze vermande zich en zeide:

- De Dokter is een vrijdenker, niet waar?
- Ja, dat geloof ik ook; ofschoon hij zelden over zulke onderwerpen spreekt.
- 't Is toch van algemeene bekendheid. Het moet een zeer gevaarlijk standpunt zijn, geen uiterlijken regel of band te hebben, waaraan men zich houden kan; aan geen hooger Wezen te gelooven, waaraan men rekenschap verschuldigd is. Zoo iemand mag zich wel daaglijks toeroepen: ‘Wie staat, zie toe, dat hij niet valle.’
- Maar gelooft u niet, Dominé! dat elk mensch, op welk standpunt hij ook staan moge, zich dat toeroepen moet?
- Voorzeker; maar de Christen heeft zijne dagelijksche zelfbeproeving; hij heeft het gebed; hij heeft de gemeenschap met den Vader door Christus; maar welken breidel heeft de vrijdenker voor zijne hartstochten?
- En zou dan in zijn hart het ideaal zich ook niet afspiegelen?
- Welk ideaal, als hij den Vader, dien wij door Christus kennen, verworpen heeft?
- Maar hoe spiegelde zich dan het ideaal in Christus af?
- Hij stond in geheel eenige betrekking tot God; hij zag God.
- Gelooft u dat?
- Ja, dat geloof ik zeker, en 't spijt me, dat u mij deze vraag doet; want nu moet ik onderstellen, dat zulks bij u geene overtuiging is.

- Voor mij heeft de aantrekkelijkheid van Jezus' persoon altijd meer gelegen in zijne groote menschenliefde. Zijn geloof in God vind ik meer bijzaak.

- Maar, Jufvrouw Wijnands, hoe durft u dat uitspreken?

- Ik sprak zoo als ik denk, Dominé, en ik heb wel eens gedacht, zoo Jezus in den tegenwoordigen tijd leefde, zou hij dan ook niet aan de spits der menschheid staan, en zou hij thans niet vele begrippen, die voor achttien eeuwen in zwang waren, laten rusten?

- Dat zijn gevaarlijke hypothesen, waarin men zich niet verdiepen moest. Er zijn verouderde begrippen, maar er zijn ook eeuwige begrippen, of liever, eeuwige geloofswaarheden, die nooit omvergestooten zullen worden, al zou ook het meerendeel der menschen ze willen vernietigen.

- En dat zijn?

- De levende God en de onsterfelijkheid. Van die beiden heeft Christus getuigd en zijne getuigenis is waarachtig.

Een poos bleven ze zwijgend naast elkander gaan, en toen zeide van Bergen eindelijk:

- U antwoordt niet?

- Dominé, laten wij liever over iets anders spreken; ik zou u onwillekeurig weder boos maken.

- Neen, laten wij juist daarover spreken; behoort gij niet tot mijne gemeente? Mag de leeraar niet spreken over wat hem het hoogste, het heiligste is? mag hij daarover uwe gedachten niet uitvorschen? verspreidt de twijfelzucht zich niet over het geheele land? moeten wij niet waken voor onze kudde? Gij weet toch, Hilda! dat de goede herder de negen en negentig schapen verliet en uitging om het eene, dat verloren was, te zoeken, en toen hij het tusschen de doornstruiken verward vond, nam hij het op zijne schouders, en hij gevoelde meer vreugde over dit ééne weergevonden lam dan over de negen en negentig andere.

Zij bleven weer eene wijle sprakeloos voortgaan.

Van Bergen had met stemverheffing gesproken en hij streed zichtbaar om weder kalm te worden.

- Jufvrouw Wijnands, zeide hij eindelijk, laat dit ons gesprek door vele gevolgd worden. Laat mij degeen zijn, die tot u roepen mag: Ontwaak, sta op uit de dooden en laat Christus over u lichten! Waarlijk, er is maar één weg, die tot een gelukkig einde leidt, en dien weg heeft Christus ons gewezen.

- U moet niet gelooven, dat uwe woorden bij mij geen weêrklank vinden. Het is mij, of gij soms mijne eigen gedachten uitspreekt. Ook heb ik nog geene keus gedaan. Ik voel twee stemmen in mij: de eene roept mij tot het oude kinderlijk gelooven en berusten terug; ik zou mij dan zoo gaarne op de knieën willen werpen en uitroepen: ‘Heer! ik laat het alles aan u over; gij zult het wèl maken’; aan die zijde is licht, kracht en een eeuwig vertrouwen. De andere stem zegt: Gelooven en berusten is ijdelheid, want het onderstelt, dat men het ware geluk op een volgend leven plaatst en een volgend leven is eene illusie. Neen, hier op aarde, te midden van strijden en lijden, moet gij uw leven, uw recht om te leven, veroveren; maar over dit alles hangt een nevel: soms zie ik den weg en dan ben ik voldaan; maar er zijn oogenblikken, vele oogenblikken, dat het geheel nacht rondom mij is.

- O, Hilda! kon ik u toch doen begrijpen, dat gij luistert naar de stem van uw eigen dwaalziek hart. In andere vormen doorleeft een ieder dien strijd. Bij den een heet hij eerzucht tegen geweten, bij een ander leugen tegen waarheid, bij een derde zelfzucht tegen liefde; maar zij allen kunnen overwinen in de kracht, die gij versmaadt. Bij u heeft de strijd zich in het brandpunt van uw leven geplaatst. Geloof en ongeloof staan als twee legerscharen tegen elkander over. De strijd wordt in u gestreden, waarvan reeds de dichters der oudheid gewagen, en waarvan de onzen zoo weemoedig zingen. Gij kent immers ‘the Paradise and the Peri’ van Moore? Denk eens aan het treurig lot van den gevallen engel, toen de hemelpoort voor hem gesloten bleef.

- Maar voor den traan van het berouw ontsloot zij zich toch weder.

- Hilda! berouw, gij weet niet, wat het zeggen wil. Neen, laat u door mij waarschuwen: wacht u voor de vlijm van het berouw.

Zij waren allengs langzamer gegaan, wijl Villa-Nuova reeds in het gezicht was. Van Bergen kon het oogenblijk van scheiden niet langer vertragen, en, Hilda's hand eene minuut in de zijne houdende, zeide hij, terwijl zijne stem tegelijk weemoedig en krachtig klonk:

- Mocht gij de goede keuze doen!

- En hebben de jonge dames een gunstig antwoord voor mij? klonk de vragende stem van Dokter Kroner, toen hij den volgenden avond zijn gewoon bezoek kwam brengen.

- Het is aan Hilda om te beslissen, zeide Louise.

- En wat is uw antwoord? vroeg de Dokter, terwijl hij zich tot Hilda wendde.

- Dokter, ik wilde, dat gij mij nog een dag beraad liet.

- Waarom niet? zeide de Dokter; hoop doet leven.

- Ik vind het kinderachtig van Hilda, zeide Louise, dat ze er zoo'n zaak van gewicht van maakt. Laat ze neen - of ja - zeggen, en dan is het afgedaan.

- Jufvrouw Louise houdt van afdoende maatregelen, zoo als wij weten; maar daarom mogen wij uwe zuster niet dringen. Het is beter, als ze bezwaren heeft, ze thans te wegen dan ze later te voelen, wanneer ze wellicht reeds eenigszins door hare gelofte gebonden zou zijn.

Hilda dankte Dokter Kroner met een vriendelijken blik.

Had Louise in Hilda's hart kunnen lezen, ze had dan gezien, dat hare besluiteloosheid een geheel anderen grond had dan het al of niet spelen op het Baarlsche concert.

Toen haar papa en Dokter Kroner in hun gewoon discours verdiept waren, sloop Hilda stil heen. Zij moest alleen zijn, alleen, om te kunnen denken.

De woorden van Bergen: ‘Mocht gij de goede keuze doen’, waren haar geen oogenblik uit de gedachte geweest. Zij gevoelde het, dat ze, door op het concert te spelen, een beslissenden stap deed, die haar van van Bergen verwijderen zou. Zij had maar al te goed de meer dan gewone belangstelling begrepen, die uit van Bergen's stem haar toegeklonken had. In zijne oogen had zij gelezen, dat hij de goede herder zijn wilde, die het in de doornstruiken verdwaalde lam op zijne schouders wilde nemen. Volgde zij nu zijn raad, dan was de eerste schrede van hare zijde gedaan om een nauweren band tusschen hen te sluiten. Aan zijne zijde zou zij wellicht allen geloofstwijfel overwinnen: ze zou met hem één van zin en één van geest worden, met hem, die op zulk eene waardige, krachtige wijze zijne roeping als leeraar begreep; ze zou als zijne helpster, een edelen werkkring in de gemeente hebben; duizend wegen om nuttig te zijn zouden voor haar openstaan; ze zou geen tijd hebben om te denken, om te twijfelen; ja, was een huwelijk met van Bergen

niet juist het middel om een nuttig lid der maatschappij te worden? En ze behoefde daarvoor slechts lijdelijk af te wachten, en wanneer van Bergen haar hand en hart aanbood, ‘Ja’ te zeggen, maar dat ‘Ja’ zou bevatten: ‘Ik bemin u.’ En ik bemin hem niet, zeide Hilda, neen niet ten tweeden male gefaald! Laat me liever eenzaam blijven dan zonder liefde te huwen. Niet voor allen is het geluk der liefde weggelegd. Ik moet mijn weg dan maar alleen bewandelen. Ook voor de eenzame bloeien bloemen.

En als door een tooverslag zag ze een landschap voor zich, waar te midden van bloeiende graanvelden, door hoog geboomte omzoomd, op een veldweg, een man en een meisje stonden. De man hield de hand van het meisje vast, dat luisterend naar hem opzag, terwijl hij sprak: ‘Heb maar geduld, dan zal het gestrooide zaad wel vrucht dragen.’ Eensklaps doorstroomde haar weer dat nameloos gevoel van blijdschap, dat haar op dien oogenblik vervuld had. - Het verleden was weggevallen, de toekomst benauwde haar niet meer. - Zij leefde, en hij, de man, wiens hand ze vasthield, had dat leven in haar gewekt. En zou zij nu die hand loslaten? zou ze het nieuwe leven laten varen? zou ze weer gaan vragen, waar ze toch wist dat geen vragen hielp? Hij wilde haar leermeester zijn, en dit was genoeg, haar genoeg. -

IV.

- Hoe vindt je, dat Mevrouw Wilson dat kapsel staat? vroeg Mevrouw Kroner, die op den avond van den 30sten Juni tusschen Louise en Hilda op de derde rij van de concertzaal in het Hôtel Kleinen gezeten was.

- Heel dwaas, maar ze draagt het ook volstrekt niet zoo als het behoort; de chignon is veel te groot en zit veel te ver naar achter.

- Bespottelijk, niet waar, zeide Mevrouw Kroner, en daar gelooven de dames zich nu mooi mede te maken.

- Wie is die schrikkelijk corpulente Heer, die Mevrouw Wilson aanspreekt?

- Dat is de burgemeester van A.; maar let er eens op, hoe

keurig die man gekleed is. Hij heeft eene garderobe als een eerste fat, terwijl zijne vrouw altijd in een stofje of neteldoekje van 30 ct. de el loopt.

- Is zijne vrouw ook hier?
- Ja, zij zit naast Mevrouw Wilson.
- En wie is die blonde heer, die nu met den burgemeester van A. spreekt?
- Dat is de Heer Lamans, ook al uit A, hij werkt daar aan de secretarie. Hij heeft overal het hoogste woord, hij praat iemand letterlijk van zijn stoel: zie, daar krijgt hij ons in het oog; ik denk, dat hij ons komt aanspreken; hij is nog al wel met den Dokter.
- Wel, Mevrouw Kroner, zeide de Heer Lamans zeer bevallig buigende, dat doet me nu een ontzalijkg genoegen, dat ik je weer eens zie. - Maanden lang zeg ik telkens: Lamans, waarom ga je nu niet eens naar Baarle om dien allerbesten Dokter op te zoeken? maar zie je, Mevrouw, zaken van allerlei aard houden mij terug. Eerstens is mijn paard dood - schrikkelijk niet waar? - krijgt een beroerte en sterft, en als je dan zoo veel van zoo'n dier gehouden hebt als ik van Myrra hield, dan kan je maar niet zoo dadelijk besluiten een ander te koopen. En dan de secretarie, die geeft mij handen vol werk. De burgemeester, onder ons gezegd en gebleven, ziet naar de zaken niet om; de secretaris is een nul; dus, wil ik, dat de zaken goed gaan, dan moet ik mij voueeren, bepaald voueeren. Ook deed ik eenigen tijd geleden een alleraangenaamst reisje met mijne moeder en mijne zusters naar Parijs, over Spa, Chaudfontaine en Brussel naar huis. Heerlijk geamuseerd. Prettig reizen in het buitenland, b....rd reizen in ons land. Maar vóór ik verder ga, wilt u mij aan uwe logées presenteeren?
- Geene logées, Mr. Lamans; de dames Wijnands, dochters van den advocaat Wijnands, sinds twee jaren hier woonachtig.
- Nooit het genoegen gehad, de jonge dames te ontmoeten; maar zooals ik zeg, drukke, heel drukke zaken doen mij mijne particuliere relaties verwaarloozen. Met dat al wensch ik Baarle geluk met zulke bewoonsters; zonder indiscreet te zijn, wat was uwe vroegere woonplaats?
- Amsterdam, Mijnheer, zeide Louise.
- Amsterdam en Baarle; pardieu, welk een onderscheid! Kondt gij u hier wel gewennen? Ja, men went aan alles. Amsterdam was zeker ook uw charme niet. Handelsaristo-

cratie, stijf, geen geanimeerde toon in de gezelschappen. Waart u ooit te Parijs?

- Neen! nooit.

- Ah! on ne vit qu'à Paris; heerlijke, goddelijke stad. Ach, kon ik ons met een tooverslag te Parijs verplaatsen. Wij zouden genieten. Ja, te Parijs geniet men aanhoudend; oog, oor, geest alles wordt daar geboeid. Voor dames moet het een rêve zijn, in Parijs hare emplettes te doen. Nouveauté - ziedaar het wachtwoord van de Parisienne. Eene nieuwe stof, eene nieuwe kleur, eene nieuwe mode het eerst te kunnen machtig worden, daar verdringt men zich om; over eenige weken kan men hetzelfde voor het halve geld op de boulevards koopen. Eigenlijk, dames, benijd ik u, dat gij nooit te Parijs waart, want dit genot zal nu nog in al zijne nieuwheid en frischheid door u gegoûteerd worden. Adieu, dames, tot genoegen, adieu Mevrouw Kroner, ik zie daar uw man en ik zal hem maar eens dadelijk vergiffenis gaan vragen.

- Heb ik u te veel gezegd? vroeg Mevrouw Kroner.

- Welk een woordenstroom! zeide Hilda.

- Welk een fat! zeide Louise.

- Het is een goed mensch, zegt Kroner, maar hij zou iemand doof praten.

- En dan die vreeselijke gestes; ik dacht elk oogenblik, dat hij de muts van Mevrouw Diederiks in zijne vaart zou medenemen. Het speet Hilda een oogenblik, dat ze toegegeven had, op het concert te spelen, want die Mr. Lamans was juist iemand om er de vreemdste resensiën over te houden. Maar eigenlijk, besloot Hilda, geloof ik, dat hij te veel met zich-zelf is ingenomen om op anderen te kunnen letten.

Er kwam stilte in de zaal, want het eerste nummer van het programma zou uitgevoerd worden.

Een kleine blonde violist, die, hoewel zes en twintig jaren, er uitzag als een jongen van achttien, zou met den muziekmeester van het dorp een duo voor viool en piano uit La Muette spelen. De muziekmeester speelde nog volgens de oude methode; hij behandelde de piano als een orgel; zwaar kwamen zijne handen en armen op de toetsen neder, en zijn hoofd, bijna op het muziekblad rustende, gaf iets gedwongens aan zijn geheelen persoon.

De violist stond met al de losheid van een goed kunstenaar te spelen.

Het duet liep zonder stoornis af, maar wij gelooven ook zonder eenig muziekaal genot te verschaffen.

De pausen tusschen de nummers zouden wat gerekt worden, omdat de voorraad niet groot was. De eerste pause duurde echter zoo lang, dat men menige dame zag omdraaien, om toch eens te bespeuren, waar de Heer Booms bleef, die het tweede nummer vervullen moest. De heer Booms was de eerste tenor van Baarle.

Men wachtte nog steeds, toen men eensklaps iemand de drie trappen van het orkest zag opgaan. - Algemeene stilte, - en toen hoorde men op eenmaal, in allerlei stembuigingen: - Wat, de Dokter? Dokter Kroner! - Mijn man! riep Mevrouw Kroner in verbazing.

- Dames en Heeren, als Directeur van het zanggezelschap Euterpe, heb ik op mij genomen, u tot ons leedwezen bekend te maken, dat een kort billet van ons geacht werkend lid, den Heer Booms, mij zoo even meldt, dat hij door eene zware verkoudheid is aangegrepen. Tot zijn innigen spijt kan hij thans niet aan zijne belofte voldoen, en moet hij van alle medewerking voor dezen avond afzien.

Een gesmoord gelach deed zich hier en daar hooren; zelfs vernam men een stem, die half luid riep: ‘Nu, die verkoudheid kwam van pas.’ Ook Dokter Kroner scheen moeite te hebben zijn lachlust te bedwingen; hij poosde een oogenblik, en ging toen voort:

- Het is mij echter eene aangename taak, de aanwezigen te kunnen mededeelen, dat de heer Eelco uit Haarlem, lid van de rederijkerskamer aldaar, zoo welwillend zal zijn, de opengevallen nummers van het programma door een reciet aan te vullen, waarvoor ik, als President, hem reeds voorloopig mijne erkentelijkheid betuig.

Het publiek beantwoordde deze woorden met een licht applaudissement, dat luider werd, toen de heer Eelco het orkest besteeg. Allen wisten nu, wie de vreemde Heer was, die met de familie van den Essenburg gekomen was.

De heer Eelco was van middelmatige lengte, had vriendelijke en beschaafde manieren, rood-blond haar, een levendig bruin oog en een stem, die de aanwezigen als muziek in de ooren klonk, toen hij na eene lichte beweging aldus begon:

- Voorzeker is het geachte publiek, dat ik voor mij zie, hier gekomen met het voornemen, zich een weinig te ont-

spannen na dagelijksche bezigheden en dagelijksche zorgen. Wat is beter voor geest en lichaam dan eene opwekking, die tot vroolijkheid stemt? En toch, als een musicus of een dilettant in de kunst van het reciet zijn programma inzict, hoe zelden vindt hij dan tonen, die van vreugde of gulle scherts getuigen, terwijl hem menig weemoedig lied of gedicht terstond in de gedachte komt. Laat dit dan ook mijne verontschuldiging zijn, als ik uwe belangstelling vraag voor *de Livarda* van *van Beers*.

Het stil! stil! werd van alle kanten gehoord, en het was doodstil in de zaal, toen de heer Eelco met eene stem, die den hoorders geheel verschillend toeklonk van die, waarmede hij tot dus verre gesproken had, aanving met de woorden:

> 'De tijd van dyne boete is om.'

Bestaat er wel een meer aangrijpend middel tot ontroering dan de menschelijke stem? Ze mogen lieflijk, krachtig, beheerschend klinken, de tonen aan muziekinstrumenten ontlokt, doch hoe weinigen zijn ontwikkeld genoeg om ze te genieten. Hoe zeldzaam wordt muziek verstaan en begrepen! Maar de menschelijke stem vindt bij een ieder weêrklank. Geen gemoedsleven zoo onontwikkeld, geen hart zoo zelfzuchtig, of de menschelijke stem weet er in door te dringen. En waar de stem, waar de kunst zoo wist te tooveren als in het tegenwoordig oogenblik, daar bleef niemand koud.

Men zag de blonde maagd, die in de armen van den hemelling lag, en ieders aandacht was gespannen bij de vraag van den Engel:

> Arm kind, vast heeft de Booze
> Dy fel bekoord, dy nog zoo jong, zoo schoon
>
> En door wat list der helle wierds du tot
> Het plegen eener feil gedreven,
> Die strafbaar was in de oog van God?

Het zachte, kinderlijke verhaal van het meisjs boeide allen: men zag het hofke; men zag de goede vrouw, die zich het weeskind aantrok; men zag de liefde zich in het hart der jonge maagd ontwikkelen; men zag haar kwijnen en weder opleven door de wederliefde, en toen men de woorden hoorde:

Beminnen en bemind zijn, Engel o!
Verstaat ge 't wel, wat dit wil zeggen?
Zoo op eens in stee van duldelooze smart,
Geheel een hemel voelen in uw hart,

toen waren er onder de hoorders, die voor het eerst begrepen, hoeveel oneindige weelde ook in dit leven verborgen ligt, en zij vonden het niet vreemd meer, dat het meisje aan den Engel vroeg:

Engel! zeg, wanneer ge somtijds neven
De sfeer der aarde op 't maangeglim komt zweven
En door 't bladgewemel nederziet op zulk een paar,
Benijdt ge dat dan niet?

Vreugde en smart zijn polen van hetzelfde gevoel. Had men met Livarda genoten, men zou ook met Livarda lijden, toen men, met den engel achter de rozenstruik verborgen, getuige was van de trouweloosheid van haren minnaar. En kon ooit de felle pijn, die zij ondervinden moest, in een aangrijpender beeld geschilderd worden dan in de woorden:

Kind, du hebt in die eene ure, zooveel geleen
Als du op honderd jaren zou's kunnen lijden in het Vagevuur.

Alle dissonnanten hielden op bij het slotaccord:

Wees welkom in den schoot der eeuwige Min
En zoo klom heel de stoet ten hemel in.

De heer Eelco genoot de grootste hulde, die een spreker te beurt kan vallen.

Eenige oogenblikken nadat hij gesproken had, heerschte er nog volkomen stilte in de zaal. De burgemeester en Dokter Kroner traden vooruit om hem dank te zeggen voor het genot, dat hij hun geschonken had. Zijn lof zweefde op aller lippen; ditmaal viel de pause niet lang. Als onverwacht zag men de twee dochtertjes van den burgemeester, meisjes van twaalf en veertien jaren, zich aan de piano zetten, om eene quatre-mains, uit Norma, te spelen. Het was een alleraardigst gezicht, die twee kleine meisjes, in het wit gekleed. Die fijne, kleine handjes gleden met eene lichtheid en juistheid over de toetsen, dat het oor, ofschoon ze zeer lichte muziek speelden, alleraangenaamst gestreeld werd.

Thans was het Hilda's beurt. Dokter Kroner leidde haar

op, en het muziekblad uit haar hand nemende, zeide hij met een zware basstem:

- Der Erlkönig van Schubert.

Hilda speelde een kort preludium om zich à l'aise te zetten; en na eene korte pause begon ze met krachtige hand en veel gevoel het lied te spelen. De korte draf van het paard werd door het accentueeren der eerste maatdeelen duidelijk gehoord, en de verschillende zangpartijen werden in al hare schakeeringen teruggegeven.

De toon van de Pleyel-piano leende zich volkomen tot zulk eene zangerige compositie. Smeltend klonken de tonen van Erlköning's lied; krachtig, forsch werden de laatste gedeelten uitgevoerd; plechtig klonk het slot-recitatief.

Toen Hilda opstond, viel haar eerste blik op Dokter Kroner, en toen zij op zijn gelaat goedkeuring las, wat vroeg ze toen naar het applaudissement der anderen? Was niet zijne tevredenheid haar grootste lof?

De groote pause deed een ieder genoegen. De heeren konden nu naar de koffie-kamer gaan om eene sigaar te rooken. Enkelen dachten er over, de dames aan te spreken; doch dit kon men later doen; men moest eerst den inwendigen mensch wat versterken. Ook de dames konden nu eens opstaan, en dat brouhaha van stemmen liet zich hooren, dat zoo aangenaam klinkt in eene publieke plaats. Het: ‘Wel, me lieve Jansje,’ of 't: ‘Hé, me lieve Keetje,’ was nu in vollen gang. - Zoo lang stil te zitten, en zoo aandachtig te luisteren, was dan ook wel wat veel gevergd; doch nu mocht men zich schadeloos stellen. Natuurlijk was de vrouw van den burgemeester het eerste aan de beurt om toegesproken te worden. - En het: ‘Wel! me lieve Mevrouw, ik kan je niet zeggen, hoe aardig ik het van Mijnheer den burgemeester vind, dat hij ons zoo'n lieven avond bezorgd heeft,’ klonk haar in allerlei variaties tegen. En nadat deze officiëele toespraak afgeloopen was, kon men zich met te inniger genot aan meer vertrouwelijke gesprekken wijden, waartoe het toilet der dames, en vooral dat van Hilda, niet de minste stof leverde.

- Ik moet zeggen, zeide Keetje Panssen, dat ik Jufvrouw Wijnands nu heel netjes en eenvoudig vond.

- Jawel, Keetje, maar mij zou toch eene witte blouse beter bevallen hebben, zeide Mevrouw Diederiks, wier vier dochters, allen met eene witte blouse getooid, aanwezig waren.

- Ja, Mevrouw; maar ziet u, de blouses raken al zoo'n beetje uit den smaak, en ik moet zeggen, zoo'n effen parelgrijs barège japon, met wijde mouwen, taille en coeur, en Schotsch ceintuur, vind ik toch ook allerliefst, en dat is nu juist de mode.

- o! Mode of niet; ik vind, op een dorp behoeft men zich daaraan niet te storen. Mijn principe is altijd: koop en maak van dit jaar wat, en draag het af een volgend, dan heb je altijd verschot, en dan heb je wat voor verschillende gelegenheden; zie je, Keetje, ik houd er altijd van om mij naar de omstandigheden en naar de menschen te kleeden.

- Hoe bedoelt u dat, Mevrouw?

- Wel, zooals je weet, me lieve meid, wij zien het heele dorp, en hebben daardoor dikwijls soirée. Laat Grietje van Dalen nu belet vragen, - je weet, ze heeft maar eene kleine drie honderd gulden om van te leven -, dan doe ik een afleggertje van den zondag aan, iets beter dan mijn daagsche, en dan heb ik een trommeltje bij de koffie. Wijn trek ik dan niet open; staat er 's winters nog eens een kliekje punch, nu, dan geef ik dat; anders blijft het bij het trommeltje. Komt nu de Dokter en zijne vrouw, en de Notaris en zijne vrouw, dan leggen we een kaartje met een gepresenteerde boterham: en daar houd ik dan een goede wollen japon voor, dat zijn m'n prettigste avondjes. Hebben we nu een souper, dan laten wij een taart uit Arnhem komen; dan trek ik me zijden aan; niet m'n beste zijden, die houd ik voor het souper van den burgemeester. En zoo geef ik een ieder het zijne, en dat prent ik m'n meisjes ook in: je komt zoo het beste door de wereld, als je wat voor een ander over hebt; dat zal je Ma je ook wel leeren?

- Och, Mevrouw, wij leven zoo heel eenvoudig, als u weet, en dan kan men zoo niet uitrekenen; de menschen moeten het dan maar nemen, zooals ze het vinden.

- Ja, maar de avondjes bij je Ma zijn toch ook altijd erg gezellig. We zeggen het zoo dikwijls: bij de Panssens is het altijd geanimeerd, en toch maakt ge er nooit veel drukte van.

- Neen, Mevrouw, maar dat zou ons ook niet convenieeren.

- Juist, me kind, een ieder kan niet *alles* doen; maar die het doen kan, die zou ik altijd mijn manier aanraden; zie, je blijft zoo met iedereen goede vrienden, en ik vind het zoo'n heerlijk gevoel om *veel* voor je evenmensch over te hebben.

De heeren in de kofliekamer lieten ook de debutante de revue passeeren.

- En weet-je wat ik vind, zeide de Secretaris, wat me nu in dat meisje zoo bevalt, ze maakt geen onderscheid, ze is tegen een ieder hetzelfde; of ze nu mij, of mijnheer den burgemeester, of, ik zal nu maar eens zeggen, den Commissaris des Konings tegen zou komen, ze zou een ieder even vriendelijk groeten; niets van die malle, nuffige airs, zooals die stadsjuffers op een dorp kunnen aannemen.

- Airs, airs, herhaalde de burgemeester: alleen de parvenu's geven zich airs.

- Om 's hemels wil, verspeel je pas gewonnen populariteit nu niet door op de parvenu's af te geven, beet Jonkheer van Heeteren van den Essenburg den burgemeester in het oor.

- Ik bedoel, ging de burgemeester voort, dat, als je zoo als ik in de kringen geleefd hebt, je altijd gelegenheid zult hebben op te merken, dat de hoogstgeplaatste menschen het eenvoudigste zijn. Door mijns vaders betrekking kwam ik nog al eens aan het hof; maar denk je, dat ik ooit gezien heb, dat onze koningin andere manieren aannam jegens een jong officier dan jegens een generaal; jegens een burgerlijk minister dan jegens een vreemden gezant; tegenover allen was zij dezelfde, en *dat* noem ik goeden toon.

De burgemeester streek zijn knevel op, trok zijne handschoenen aan, en ging naar de concertzaal om Mevrouw Kroner en de dames Wijnands aan te spreken.

- Hij is wel een beetje bazerig, doch in zijn hart een goeje vent, zeide de Secretaris tegen de omstanders, nadat zijn chef vertrokken was.

Alles heeft een einde en dus ook eene aangename pause.

Men moest zich weder plaatsen, om ditmaal den muziekmeester en zijne ruim veertigjarige dochter een duo voor violoncel en piano te hooren uitvoeren. De jufvrouw was wel een beetje zenuwachtig en haastte zich ongehoord, zoodat de piano en de violoncel soms meer dan eene halve maat verschilden, doch niettegenstaande deze hardlooperij werd er na het einde van het duo daverend geapplaudisseerd.

De heer Eelco gaf nu: ‘Als pompwater zoo schraal’ van Cremer, en ‘Truitje’ van Bogaers. Beide stukjes gaven veel genoegen. Daarna speelde het oudste meisje van den burgemeester eene lichte polka-mazurka, en weder was de beurt aan Hilda, die tot besluit zou zingen. Louise zou haar accompagneeren.

Hilda zong een fransch air uit Faust, eene vrije vertaling van Gretchen's lied:

‘Meine Ruhe ist hin.’

Hilda had eene volle sopraanstem; tot de hoogste tonen, bleef zij hare zuiverheid bewaren; zij sprak de woorden zeer duidelijk uit, en vermeed alle vertooning. Wij gelooven, dat het applaudissement, dat na haren zang inviel, door velen oprechter gemeend was dan hetgeen op het duo gevolgd was.

- Prachtig, prachtig gezongen, zeide Dokter Kroner, terwijl hij Hilda naar hare plaats bracht.

Mevrouw Kroner drukte Hilda met warmte de hand, terwijl hare oogen hunne vriendelijkste uitdrukking aannamen.

Muziek, en vooral goede muziek, was voor Mevrouw Kroner het hoogste genot.

De burgemeester, die Louise den arm had geboden, zeide haar ook nog iets vriendelijks over hare welwillendheid zich verdienstelijk te maken; doch Louise nam die minzaamheid niet zeer minzaam op. - Oogen, ooren, lof, alles was immers voor Hilda geweest; voor haar niets, niets.

Louise en Hilda zouden bij de familie Kroner soupeeren; ook de heer Lamans werd daartoe uitgenoodigd, en spoedig was het vijftal in de gezellige huiskamer der Kroners aangekomen, waar hen een allerkeurigst soupétje wachtte.

- Och Mevrouw, zet u Louise naast Mijnheer Lamans, fluisterde Hilda Mevrouw Kroner in.

- Dan plaats ik hem tusschen u beiden.

- Neen, alleen naast Louise.

- Als gij er zoo op staat, zeide Mevrouw Kroner schalks, terwijl ze Hilda met moederlijke teederheid beschouwde.

De stroeve trek op Louise's gelaat ontplooide zich en ze lachte hartelijk mede, toen de Heer Lamans zijn eerste glas op de spoedige herstelling van den eensklaps door ziekte aangetasten Heer Booms ledigde.

- Het zal hem morgen meer spijten dan hij zeggen kan, dat hij weer aan zijne gewone bloôheid heeft toegegeven, zeide de Dokter.

- Je hadt hem anders ook hier verwacht, niet waar?

- Welzeker, 't is de beste vent ter wereld, als hij maar niet zoo jammerlijk timide was.

- Je moet hem nog gaan halen, Dokter, en dan zullen wij zijn incognito streng bewaren.

- Wil ik? zeide de Dokter opstaande en zijne vrouw aanziende.

- Neen, Kroner, dat niet, wat ik je bidden mag; je maakt hem zoo confuus, dat hij ons nooit weer onder de oogen durft komen.

Niettegenstaande men den Heer Booms miste, was het gesprek recht geanimeerd en was het reeds over twaalven vóórdat de heeren met hunne dames op weg naar huis waren.

Louise ging aan den arm van den Heer Lamans vooruit.

- Hilda, heb je nu niets op je hoofd dan die kleine capuchon van je regenmantel? vroeg Dokter Kroner.

- O! ik heb het niets koud.

- Ja, zoo spreken de meisjes altijd. Warm, geéchauffeerd en dan eensklaps buiten, zonder zich te dekken; wacht even, en tegelijk haalde Dokter Kroner een grooten *cache-nez* te voorschijn; mag ik....?

- Ga uw gang.

En binnen weinige oogenblikken was Hilda's hoofd in een stevig verband.

- Niet zoo vast, Dokter, u doet me stikken.

- Kom, kom, geen grillen: als je niet voor je-zelve zorgt, dan moet ik het toch wel doen. Maar, Hilda! kind, wat heb je mooi gezongen; je hebt me waarlijk laten genieten. Ik voelde me tien jaar jonger, toen de hooge, welluidende tonen zoo tooverachtig door de zaal trilden. Meisje, gij zijt een talent van den eersten rang, en daar hebben wij nu nooit iets van gehoord.

- Och, Dokter, dat komt, omdat Papa sinds zijne zenuwziekte volstrekt geen muziek meer verdragen kan.

- En heb je dan al die jaren niet gespeeld en gezongen?

- Toen we nog te Amsterdam waren, ging ik altijd naar Julie Heerense, mijn beste vriendin, en dan musiceerden wij te zamen.

- En zoo lang je hier te Baarle zijt?

- Heb ik er niets aan gedaan.

- 't Is dood, dood jammer; zoo'n heerlijke stem. Nu, Hilda, als je mijne vrouw gelukkig wilt maken, kom dan dikwijls bij ons zingen en spelen, zoo als je de laatste dagen gedaan hebt; en als ik dan te huis ben, dan kom ik ook eens naar mijn David luisteren. Mij dunkt, de somberste buien van Saul moesten door zulk een stem verdreven worden.

- En vindt u het niet vreemd, Dokter, dat Papa volstrekt geene muziek meer hooren kan? hij heeft er zich dikwijls tegen in willen zetten, maar het liep altijd verkeerd af.

- En hij deed zelf veel aan de muziek in vroeger jaren?

- O! een hartstochtelijk liefhebber. De viool was zijn lievelingsinstrument en voor zang had hij alles over; hij liet nooit eene opera voorbijgaan, al had hij het ook nog zoo druk.

- En uwe Mama?

- Neen, die hield niet van muziek.

- Geleek uwe Mama op uwe zuster Louise?

- Ja veel, maar ze was stroever dan Louise. Ik heb nooit zulk eene strenge vrouw gezien, over het algemeen was ze niet bemind; maar als men haar in den intiemen omgang kende, moest men haar liefhebben.

- Was ze onbuigzaam van karakter?

- Ze was zeer streng voor zich zelve, maar vergevensgezind voor anderen. In de laatste jaren van haar leven was zij altijd somber gestemd, doch dit bracht hare ziekte mede. Het was een nare tijd voor ons. Wij zijn hier te Baarle weer op gaan leven, en vooral Papa doet de buitenlucht zoo goed, en, o Dokter! wij kunnen u nooit dankbaar genoeg zijn voor datgene, wat gij voor Papa geweest zijt.

- Tut - tut, mijn meisje, indien al mijne patiënten mij zoo weinig zorg gaven als mijn patiënt te Villa-Nuova, zou het dokterspelen nog zoo'n heksenwerk niet zijn.

Ze waren te Villa-Nuova aangekomen, en de Heer Lamans nam onder een stroom van woorden afscheid. Dokter Kroner bracht hem naar zijn logement, en toen hij van daar naar huis wandelde, zeide hij: - Wat een rijk begaafde natuur heeft die Hilda, en daarbij zoo nederig, zoo geheel vrij van pretensies. Zonder dit concert, hadden wij wellicht nooit van hare muzikale talenten gehoord. Ziedaar de vrucht van een degelijke opvoeding! De waarlijk talentvolle vrouw omsluiert hare gaven, daar ze te zeer bewust is van hare waarde, om er mede te pronken. Mocht mijne Anny op Hilda gelijken!

V.

De burgemeester van Baarle had zijn doel bereikt. Zijne populariteit was na het concert aanmerkelijk toegenomen. De een roemde het, dat hij zijne dochtertjes had laten spelen; de ander noemde hem een minzaam man; een derde vond, dat zijn vrouw waarlijk in gezelschap alleraangenaamst kon zijn, en zoo zweefde zijn lof op aller lippen.

Het concert was eene belangrijke gebeurtenis in den gewonen sleur van het Baarlsche leven. Zij, die genoten hadden van muziek en reciet, staken minder hoog de loftrompet over den burgemeester, maar gevoelden zich op eenmaal ware kunstkenners en kunstminnaars. De namen van den Heer Eelco en Hilda Wijnands werden onophoudelijk in de dagelijksche gesprekken gemengd. Maar wien die namen ook aangenaam in de ooren klonken, één persoon had zich wel gaarne van Baarle willen verwijderen, om aan die loftuitingen te ontvluchten. Het was van Bergen. Nu ja, hij wist het nu reeds al te goed, dat Hilda mooi gespeeld en heerlijk gezongen had; hij had het nu immers ontelbare malen gehoord. Hij kon nauwlijks een geheimen wrevel bij dien herhaalden lof onderdrukken, die meestal eindigde met een: 't was jammer dat Dominé er niet geweest was; er stak dan toch ook geen kwaad in, zoo eens naar een concert te gaan, en dan nog wel een concert voor de noodlijdenden te Bodegraven; neen, Dominé kon toch niet zeggen, dat dit nu zonde was?

- Neen, neen, mijn beste vriend, volstrekt niet; ik had zelf ook willen gaan; maar zie je, ik was nu juist dien avond door bezigheden verhinderd.

Van Bergen maakte zich zoo spoedig mogelijk van die eindelooze toespelingen af. Ja wel, hij wist het nu immers al te goed. Hilda had het applaudissement van het publiek liever gehad dan zijne goedkeuring. Hilda had liever Dokter Kroner genoegen gegeven, dan naar *zijn* raad te luisteren; 't was maar goed, dat hij wist, hoe de zaken stonden, hij kon er zich nu naar richten. 't Was maar goed, dat zij zich niet gemaskerd en hem in geen valschen waan gebracht had; hij zou nu alle gedachten aan Hilda Wijnands vaarwel zeggen. - Zoo iets is gemakkelijker gezegd dan gedaan, en van Bergen betrapte zich

zelf ook maar al te spoedig, dat hij de zaken in een ander licht beschouwde.

Ik geloof, dacht van Bergen, dat ik alles wat hevig opgenomen heb. Wat steekt er nu eigenlijk voor kwaad in, dat een jong meisje het hare bijdraagt om een publiek als het onze een aangenamen avond te bezorgen? Hilda had wellicht haar woord reeds gegeven, toen ik haar sprak, en kon zij dat om mijnentwille wel terugtrekken? Wat ben ik voor haar? Zij kan niet vermoeden, welk een innig diep gevoel zij bij mij opgewekt heeft. Ik geloof niet, dat Hilda ijdel is, en dan kan ze toch ook niet meenen, dat een heer, als hij vriendelijk en belangstellend tot haar spreekt, terstond verliefd op haar is; neen, Hilda vermoedt niets. Ze is nog vrij, en zou ik nu den strijd reeds opgeven, ik, die eenige weken geleden de belofte deed, dat ik om haar kampen wilde op leven en dood?

Dacht van Bergen er ook aan, dat de mensch zoo gaarne zich zelf beschuldigt, als hij in die zelfbeschuldiging ook maar een grein voedsel vindt om eene kwijnende hoop te doen herleven?

Niet lang na deze overdenkingen trof van Bergen Hilda bij de oude Mevrouw Kroner aan. Toen ze opstond om heen te gaan, stond ook hij op en stelde haar voor, toen ze buiten gekomen waren, om langs den dennenheuvel naar Villa Nuova te wandelen. Hilda aarzelde een oogenblik, maar toen, dien weg opgaande, zeide zij: de dagen zijn lang en het weer is uitlokkend.

- Jufvrouw Wijnands, ik heb niet het genoegen gehad u sinds onze laatste wandeling te ontmoeten; vandaar zeker, dat hetgeen wij toen besproken hebben nog zoo goed in mijn geheugen ligt. 't Is mij alsof het gisteren was, dat ik u hoorde zeggen: ‘Ik heb nog geene keuze gedaan; aan de eene zijde wenkt mij het geloof, en daar is het licht; aan gene zijde boeit mij een geheimzinnig leven, maar daar is het dikwijls duistere nacht.’

Hilda glimlachte en zeide:

- Ja, Dominé, ik was later zelve verwonderd, dat ik u zulk een blik in mijn innerlijk leven had laten slaan. Maar als men met iemand spreekt, die ons begrijpt, dan gaan we onwillekeurig verder, en daarbij komt, dat wij al sprekende aan onszelven openbaar worden. De gedachten die een oogenblik te voren nog *pêle-mêle* in ons hoofd lagen, nemen vaste vormen aan, en *één* gesprek brengt ons soms verder in de zelfkennis dan honderd overdenkingen.

- *Du choc des opinions jaillit la lumière*.

- Juist, wij zien ons tegenover anderer meeningen geplaatst, en door het pogen onze inzichten aan anderen duidelijk te maken, worden wij ons-zelven meer helder.

- Ik moet daaruit afleiden, dat gij u thans meer rekenschap kunt geven van den weg, dien gij voortaan bewandelen wilt?

- Dominé van Bergen, zeide Hilda, op eenigszins geraakten toon, ofschoon ze hem tegelijk schalks aanzag, gij zijt mijn biechtvader niet.

- Neen, Hilda, dat ben ik niet; wij, protestantsche leeraars, bezitten het voorrecht niet, zoo geheel en al in het vertrouwen onzer gemeenteleden te deelen; maar wanneer ik tot u spreek, is het als vriend. En terwijl een zweem van weemoed zich in zijne stem mengde, vervolgde van Bergen: Hilda, laten wij, wat ook gebeure, vrienden blijven.

- Ik stel uwe vriendschap op zeer hoogen prijs.

- Toon mij dat, door mij vertrouwen te schenken; - zeg mij, Hilda, hebt gij uwe keuze reeds gedaan?

Hilda aarzelde, en zeide toen op langzamen toon: Ja, ik ben den weg opgegaan, waar het vroeger nacht voor mij was, maar waar nu het zonlicht door de wolken is gebroken.

- Gij wilt dan met het geloof breken, en vreest niet, dat dit u eenmaal berouwen zal?

- Vreezen, waarom altijd vreezen? Onlangs zeide mij iemand: men moet durven, en niet altijd angstig vragen: waartoe zal dit of dat leiden? Ik wil liever moedig dan vreesachtig zijn.

- Maar vrees sluit den moed niet buiten; vrees is voor den mensch, wat de voelhorens voor het insekt zijn; zij gaat voor hem uit om zijnen weg te verkennen; zij bespiedt, of die weg wel veilig is, en of er hem geene hinderpalen wachten, waarin hem zijn moed weinig baten zou.

- Maar ik geloof, zeide Hilda, dat, als alle menschen zoo voorzichtig waren, wij allen spoedig door eene groote geestesbeklemming zouden overvallen worden. Als Jezus zoo gedacht had, had hij het Christendom kunnen stichten? Als Columbus zoo gedacht had, had hij Amerika kunnen ontdekken?

- Maar, Jufvrouw Wijnands, u noemt daar zulke autoriteiten; u zult u zelve daarmede toch niet willen vergelijken?

- O neen, zeide Hilda lachend, ik wilde u alleen duidelijk maken, wat ik bedoel. Mijn ideaal zou zijn, mij aan eene groote persoonlijkheid toe te wijden, zijne gedachten in mij op te ne-

men, die zooveel mogelijk zelve te beleven, om ze dan onder de menigte te verspreiden.

- En gij zoudt gelooven, dat zulk eene toewijding genoeg voedsel voor uw hart zou opleveren? gij zoudt niet vreezen, dat ook dat hart zijne rechten zou doen gelden?

- Al weder vrees. - Sluit de volmaakte liefde niet de vrees buiten?

Van Bergen zweeg. Het was hem nu duidelijk: Hilda beminde, en zij meende, dat zulks genoeg was. Zij vroeg geene wederliefde. Zij kende de macht der zinnen nog niet. Hoe zou hij haar waarschuwen, zonder hare vrouwelijke kieschheid te kwetsen? Kon hij geene woorden, kon hij geen beeld in zijne herinnering vinden, waardoor hij Hilda oplettend kon maken op de gevaren, waarin zij zich onbewust begaf?

- Hilda, zeide hij, na eenig poozen, ik geloof, dat gij op het gevaarlijkste standpunt staat, waarop een vrouw staan kan.

- Hoe dat?

- Uw godsdienstig bewustzijn en het verlangen naar eene toewijdende liefde voor een mensch vloeien bij u samen; uw godsdienst wordt liefde, en uwe liefde godsdienst.

- Maar is dan de liefde niet het voornaamste?

- Ja, dat is zoo; maar men moet onderscheid maken tusschen de liefde tot den mensch en de liefde tot God.

- Ik geloof, dat dit eene zeer willekeurige bepaling is; er is maar ééne soort van liefde.

- Dat gelooft ge, Hilda, omdat ge het leven nog niet kent. O Hilda, er zijn oogenblikken, dat alle aardsche liefde ons ontvalt, en als we dan het hart van den hemelschen vader niet hadden als toevlucht, zou het leven eene wreede bespotting zijn.

Eene wijle zwegen beiden. Het was van Bergen, die het gesprek hernam.

- Gij hebt u dan voorgesteld met het geloof te breken, waarin millioenen geleefd hebben en gestorven zijn, en gij wilt eenzaam uw pad bewandelen. Zie, Hilda, in mijne gedachten zie ik eene jonge reizigster, die naar een stad wil reizen, die op eenige dagreizen van haar ligt. Tusschen haar en die stad ligt een groot meer, doch elk uur, elke minuut steken er vaartuigen af, die de reizigers naar de overzijde brengen. Groote schepen, kleine vaartuigen, stoombooten, duizenden menschen worden onophoudelijk overgezet. Nu staat de jonge reizigster ook aan den steiger om in te stappen. Maar neen, ze trekt

haren voet terug; ze meent immers, dat er nog een andere weg is, die tot hetzelfde doel leidt. 't Is eene rivier, die door eene eenzame woeste streek vloeit, eene rivier, die voor vaartuigen van eenigen diepgang onbevaarbaar is; maar ze zal zich eene lichte roeiboot aanschaffen, ze zal leeftocht voor eenige dagen medenemen, en ze zal door eigen krachtsinspanning beproeven op hare wijze het doel te bereiken. Zij volvoert haar voornemen. Het is een heerlijke zomeravond, de nachtegalen kwelen, duizenden welriekende geuren zweven af en aan, de natuur zingt haar loflied. De reizigster stapt in haar bootje. Vaarwel! - vaarwel! - roept ze met hare hand wuivend, terwijl ze den vasten bodem verlaat om in de lichte roeiboot te springen. Ze roeit zachtjes, zachtjes voorwaarts. Een zomernacht buiten, op den kalmen waterspiegel drijvend, niets dan de sterrenhemel tot getuige, - wie kan de zaligheid bevatten, wie kan de weelde beschrijven, waarvan haar hart overvloeit? Ze heeft de roeispanen vastgezet; ze heeft het roer in de hand genomen, en zie, nu laat ze zich kalm stroomafwaarts drijven. Haar lichte boot glijdt over de ondiepten heen: zie, daar schrikt ze even op, ze meende, dat de boot stootte; maar neen, ze zal zich vergist hebben, ze drijft weer kalm voorwaarts. En toch heeft de boot gestooten; ze was rakelings langs eene verzanding gestreken, waarin een scherpe ijzeren bout was vastgeraakt. Eensklaps voelt ze een koud gevoel aan de voeten. - Wat is dat? Water! - en zoo even was hare boot nog droog. Maar zie, de kleine plas, die hare voeten bevochtigt, wordt al grooter en grooter; ze grijpt naar de roeispanen, maar het is te laat; zij kan de zware vracht niet meer vooruit krijgen; het water stijgt haar tot aan de knieën, geen mensch die haar kreet om hulp hoort; alleen, geheel alleen; geen geloof aan hooger bijstand, dat haar kracht geeft, niets dan de dood, die haar tegengrijnst. Zeg, Hilda, als gij die jonge reizigster waart, zoudt gij op dat oogenblik kunnen zeggen: ‘Ik heb mij aan eene groote persoonlijkheid toegewijd, ik heb zijne ideeën tot de mijne gemaakt, ik sterf in vrede;’ zoudt gij dan ook *mets* voor u zelve te vragen hebben?

Hilda zag van Bergen weemoedig aan en zeide: Gij kunt in het hart lezen; - ik vind uw beeld van den dood echter wel schrikkelijk, maar toch lieflijk. Zoo op eenmaal van het volle bloeiende leven in den dood te gaan, dat heeft mij altijd toegelachen.

- Gij wordt niet afgeschrikt, - maar zie, de lotgevallen van de jonge reizigster kunnen ook een ander beloop hebben. Wij zien haar weer aan het roer zitten; de boot heeft niet gestooten; ze meent langzaam en zeker haar doel te gemoet te glijden; doch hoe liefelijk de omgeving ook is, de natuur doet toch hare rechten gelden, het eentonig gekabbel der golfjes langs de oevers is haar een slaapzang. Zij slaapt; hare hand laat het roer los en ze blijft doorslapen; de boot verliest alle stuur, glijdt langzaam naar den oever en wordt door de kracht van het water over de buigende biezen gedreven, die het ranke bootje van alle zijden omklemmen; het ligt daar stil en rustig, en de slaapster slaapt door. Als ze wakker wordt, wrijft ze zich de oogen en lacht om hare eigene zorgeloosheid, maar geen vrees komt in haar op; zie, hoe kalm en vredig ligt daar hare boot tusschen het hooge oeverriet. Zij heeft zich verkwikt, verfrischt, en nu moet ze haar tocht weer beginnen. Ze zet het roer vast, neemt de roeispaan op en wil van wal stooten. Van wal? - neen, de vaste wal is op ellen afstands van haar verwijderd; ze moet de spaan tegen de buigende, glibberige biezen werken, tot ze een steunpunt heeft; ze heeft het gevonden; maar nu, de boot wijkt niet; nog eens beproefd, geen duimbreed wijkt ze van hare plaats; wacht, ze zal op de bank gaan staan; ze zal al hare krachten verzamelen, maar neen, de boot is in de biezen als vastgegroeid, en haar ontbreken de krachten om ze los te maken; zij moet eindelijk besluiten werkeloos te blijven. Er zal toch wel iemand langs den oever komen om haar eene reddende hand toe te steken. Maar er komt niemand; het wordt avond, het wordt nacht, het wordt weder dag, en nog altijd tuurt ze, of daar niemand komt om haar te redden; haar leeftocht is verteerd, hare geestkracht verflauwt, en nog altijd alleen; alleen, met het spooksel van den hongerdood voor oogen. Ja, ze heeft nog de keus: hongerdood of zelfmoord. - Hilda, als gij die jonge reizigster waart, zoudt gij dan ook kunnen zeggen: Ik heb mij aan eene groote persoonlijkheid toegewijd, zijne ideeën tot de mijne gemaakt, en dit is mij genoeg - ik vraag *niets* voor mij zelve?

Hilda's gang was slepend geworden, haar hoofd boog op haren boezem, hare oogen stonden mat en kwijnend, het bloed was uit hare wangen geweken. Van Bergen, die haar van ter zijde bespiedde, zag de werking zijner woorden, en zijne lippen konden nauwlijks den juichtoon bedwingen: ‘ze is mijn!’ Zijne

oogen schoten stralen, zijne geheele houding deed aan den jongeling denken, waarvan Schiller zingt; den jongeling, die den beker boven zijn hoofd zwaait, dien hij uit den afgrond heeft te voorschijn gehaald. Ja, hij heeft den prijs gewonnen; de schoone koningsdochter is de zijne. Maar zie hem verbleeken, zie zijne oogen, die bijna uit hare kassen puilen; zie hem den arm vertwijfelend, ja, bijna dreigend tot den koning uitstrekken; wat, onzinnige! - wat! - ja, daar werpt de koning den beker weder in den afgrond, en hij, de jongeling, hij springt hem weder na, maar hij zal niet wederkeeren.

Hilda stond stil, hare oogen hadden hunnen glans, hare gestalte hare veerkracht weer hernomen. Zij schudde hare lange blonde krullen, gelijk een jeugdig paard zijne manen schudt.

- Dominé van Bergen, gij legt kracht in uwe beeldspraak, en ik geloof, dat uwe taal aanstekelijk wordt, want zie, ik wil u ook eenige visioenen mededeelen, die mij onlangs helder voor oogen stonden. Gij spraakt onlangs met Papa over het nuttelooze over dogma's te strijden, en ik geloof, dat gij uwe gedachten aldus samenvattet:

De verschillende vormen, waarin de Godsopenbaring in Christus zich kleedt, raken den persoon van Christus niet. Zij wisselen naar tijd en omstandigheden. Wij kunnen ze vergelijken bij de kleederen, waarover de krijgslieden het lot wierpen, terwijl Maria en Johannes aan den voet van het kruis stonden, om hunnen meester te vertroosten.

- Het beeld is niet van mij, maar ja, ik kan er mij ten volle mede vereenigen.

- Deze woorden hebben mij aanhoudend bezig gehouden, en ik hoorde telkens de vraag: ‘Wat is de Godsopenbaring in Christus?’

- En tot welke gevolgtrekking zijt gij gekomen?

- De Godsopenbaring in Christus was, dunkt mij, het zelfbewustzijn van Jezus, dat God alle menschen tot een vrij en zelfbewust bestaan geschapen had. Jezus vergelijkt toch de betrekking tusschen den mensch en God met die van een kind tot zijn vader. - En toen vroeg ik mij-zelve weder af: op welk eene wijze vormde zich dat zelfbewustzijn in Jezus?

- En hebt gij u ook daarvan rekenschap kunnen geven?

- Ik zag in mijne verbeelding een eenzaam zeestrand. Een grauwe nevel bedekt den horizont; de zeemeeuw aast op hare prooi; niets breekt de eentonigheid van het tooneel dan de gedaante van een jongeling, die daar eenzaam op een rotsblok

gezeten, peinzend vooruitstaart. Maar hij let er niet op, dat de zee stil weeklagend haar eentonig gezang doet hooren; hij ziet niet, hoe de eene golf de andere voortstuwt, om noodwendig op den oever te breken; hij ziet de menschenwereld voor zich en hoe elk mensch onder de boei van zelfzucht en onkunde gebukt gaat; hij ziet, hoe velen van hunne geboorte af een kwijnend bestaan voortsleepen en vroegtijdig sterven, omdat zij den weg ten leven niet kennen. Een nameloos verlangen grijpt dien jongeling aan, de menschen te waarschuwen, hen te redden; maar hij voelt zich onmachtig en zegt: ‘Wat vermag ik, arme, zwakke eenling, tegenover dat legio van kwalen en vooroordeelen, die de geheele menschheid als in onverbreekbare boeien gekluisterd houden!’ Maar zie, daar richt hij zich op en roept: Ik ben niet arm, ik ben niet zwak; daar leeft een wezen, dat de wereld gegrondvest heeft: dat wezen bezielt ook mij; dat wezen zal mij kracht geven om de boeien te breken, om de menschheid vrij te maken en met luider stemme roept hij: ‘Ik zal de wereld overwinnen!’ Het gezicht verdween, en ik zag een heuvel, welks voet in wolken gehuld was, en op dien heuvel een kruis en aan dat kruis een gedaante, en ik herkende den jongeling, dien ik zoo even aan het zeestrand gezien had, maar ach, hoe ontzettend pijnlijk is nu zijn smachtende blik, hoe hartverscheurend is die zucht, die aan zijn bleeken mond ontsnapt: maar zie, daar heft hij het matte hoofd weer op, en met eene luide, krachtige stem roept hij: ‘Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest’, en: ‘het is volbracht!’ - Hilda poosde een oogenblik en ging toen voort:

- Ik zag een klein vertrek, het geleek wel de werkplaats van een werktuigkundige; aan de werktafel zit een jonge man; hij peinst, hij ziet twee wegen voor zich. Aan de eene zijde staat eer, aanzien, lof van menschen, de goedkeuring van zijne betrekkingen, van zijn volk, van zijne tijdgenooten. Aan de andere zijde staat niets; daar is een groot ledig, een ledig, dat moet aangevuld worden door de werkzaamheid van zijn eigen brein. Hij heeft geen uitgangspunt dan zijn ik, dan de scheppende kracht, die in hem is: hij moet, wil hij de eenheid in het Al vinden, geen ander begrip aannemen dan det zijn eigen geest voortbrengen kan. Hij doet de keus. Hij werpt zich in den chaos, die hem tot wereld worden moet. Ik zie dienzelfden jongen man op vijf en veertigjarigen leeftijd in diezelfde kleine kamer eenzaam sterven. Geen vriend stond aan zijne

sponde, geen geloof aan een ontwaken uit den doodsslaap bezielde hem. En toch, welk een verheven kalmte op dat gelaat! welk een rustig sterfbed! want die man had geleefd en was gestorven in de overtuiging, dat hij wèl had gedaan door te luisteren naar de stem zijner rede, waardoor hij de baanbreker is geworden voor een nieuw tijdperk in de wetenschap. Zeg mij, Dominé, hebben Jezus en Spinoza niet hetzelfde gedaan? Zij hebben beiden alles voor hun denkbeeld opgeofferd; zij hebben beiden hun denkbeeld aan de wereld geopenbaard; zij zijn beiden met het onomstootelijk geloof aan hun denkbeeld uit de rij der levenden getreden, om toch beiden in het hart der menschheid voort te leven; Spinoza in de wetenschap, en Jezus in de liefde.

- Het schijut mij wreed, zeide van Bergen, dat gij een pijl uit mijn eigen pijlkoker genomen hebt om mij te treffen, maar, Hilda, al bloedt ook mijn hart, gij hebt daarom mijn geloof niet doen wankelen; want nu eerst begrijp ik de liefde van een Paulus, die zeggen kon: Ik wenschte zelf buiten Christus te zijn, om er u toe te brengen.

Zij gingen zwijgend naast elkander voort, en toen ze te Villa Nuova kwamen, drukten ze elkander met warmte de hand. Hilda liep met vluggen tred het voetpad op, terwijl het fijne kiezelzand onder hare voeten kraakte. Van Bergen ging met loome, zware schreden naar zijne eenzame pastorie.

VI.

Had van Bergen Hilda gewaarschuwd? Hilda kon zich wel lijden voorstellen, maar niet in den vorm zooals zij dat zich zelve bereidde.

Opgevoed in het denkbeeld: '*L'homme doit braver l'opinion publique, la femme doit s'y soumettre*,' voelde zij, dat er een tijdperk aanstaande was, waarin zij meer openlijk voor hare gevoelens zou moeten uitkomen. Zij wist, hoe zwaar het anathema van ongeloof op de vrouw drukt. En toch, zij zou dat anathema niet schuwen. Immers door openlijk te belijden wat Dokter Kroner haar als waarheid had doen kennen, zou ze hem vereeren. Ook dacht ze er soms aan, dat de familie Kro-

ner Baarle zou gaan verlaten. Dan zoude zij het bijzijn van den Dokter moeten missen; maar dan wilde ze hem eene briefwisseling voorstellen, en die zou ook haar eigenaardig genoegen opleveren. Zij zou dan beter kunnen schrijven wat ze zoo al dacht en gevoelde, dan ze hem mondeling zeggen kon. Vreemd, dat haar altijd zulk eene beklemming overviel in Dokter Kroner's gezelschap. 't Was dan altijd of alle gedachten op eenmaal uit haar hoofd weggevaagd werden, maar eene briefwisseling, die zou heerlijk wezen, en die zou ze altijd volhouden, ook later, in eene verre toekomst, wanneer hare tegenwoordige levensomstandigheden veranderen zouden. Dan stelde zij zich voor, zich aan de opvoeding van kinderen toe te wijden. Secondante op eene groote meisjeskostschool, dat zou haar het meeste toelachen, en hare eenige uitspanning zou dan zijn, des avonds, wanneer de dagtaak volbracht was, hare opmerkingen en bevindingen aan Dokter Kroner mede te deelen. Hij zou nog altijd wel een oogenblik tijd vinden om haar een enkel woord te antwoorden, alleen, b.v. maar, dat hij haar brief ontvangen had, en dat was haar genoeg, volmaakt genoeg. Maar die toekomst lag nog verre; die zou met haar lief en leed wel komen, en daarom moest zij juist het tegenwoordige op prijs stellen. Ieder mensch had toch zijn droppel geluk, en wanneer zij dien nu vond in hare vriendschap voor Dokter Kroner, was dat geheel hare eigene verkiezing. Zij benadeelde daarmede niemand. Zoo dacht Hilda, en ze bemerkte nauwlijks, dat de dagen slechts door haar beschouwd werden als voorloopers van den avond. Dan kwam hij immers, die voor haar het middelpunt van de scheping was; dan zag zij hem, dan hoorde zij hem, dan was zij zich bewust van zijne nabijheid. O! mocht dat altijd zoo duren! Doch het uur van scheiden kwam; maar ook dit had zijn eigenaardig genoegen, want dan rustte hare hand eene seconde in de zijne en zij kon immers fluisteren: ‘Tot morgen.’

En zoo leefde Hilda in eene zalige betoovering. De schepping was haar als nieuw geboren. Nooit had de zomerzon de natuur in zulk een purpergloed gehuld; nooit hadden de vogels zoo lieflijk gekweeld; nooit hadden de rozen schooner gebloeid, en Hilda fluisterde soms: Wat is tijd? Wat is eeuwigheid? Wij zijn in den tijd, en daardoor in de eeuwigheid. Wij kunnen ons de eeuwige zaligheid denken, en daardoor bezitten wij haar!

En als gedurende deze avonden de oogen der huisgenooten

zich tot Hilda wendden, bleven ze langer dan gewoonlijk en met meer welgevallen op haar rusten.

In het lichte zomerkleed gekleed, met de lange gouden lokken om haar hoofd golvende, met dien blos op de wangen en die stralende oogen, met die rust en voldaanheid in al hare bewegingen, had zij voor een schilder tot model kunnen dienen, als hij het beeld van het ‘Volmaakte Geluk’ had willen schilderen.

't Was op een avond in het begin der maand Juli, dat Hilda op hare gewone plaats in de veranda zat. Het werk was aan hare hand ontgleden. ‘Zij droomde, en 't leven van haar hart was in dien droom.’

- Waar blijft de Dokter? zeide Mr. Wijnands, terwijl hij op zijn horloge zag; 't is al over zevenen, hij heeft zeker weer buitenpatiënten.

- Een uur geleden zag ik zijn rijtuig hier voorbijkomen, den weg naar het dorp op, antwoordde Louise.

- Dan zal hij wel dadelijk hier zijn, want twee dagen te laten voorbijgaan zonder aan te komen, zou voor den Dokter, dunkt mij, eene onmogelijkheid zijn.

- Mevrouw Kroner vertelde mij van morgen, hernam Louise, dat het gister avond reeds twaalf uur was, toen de Dokter te huis kwam.

- Ja, hij zal zoo komen, dacht Hilda, en nam haar borduurwerk weder op. Het werd half acht; het werd acht uur, en er kwam geen Dokter Kroner. Hilda sloop stil naar huis. In de vestibule zag ze Bartje, en haar staande houdende, zeide zij:

- Weet gij ook, of er een erge zieke op het dorp is? het is zoo vreemd, dat de Dokter niet komt.

- O, dat zal ik de Jufvrouw wel zeggen: ik sprak zoo even Heintje van den Dokter bij den bakker, en die zei me: dat 's me daar een drukte te huis.

- Wat, Bartje, zijn er onverwacht logés gekomen?

- Neen, Jufvrouw, dat niet. Maar ziet u, Heintje vertelde me, dat het van daag zooveel als Mijnheer en Mevrouw's trouwdag was. Ze vieren dien altijd, maar nu is Jufvrouw Anny te huis, dat zoo'n aardig nest van een ding is, en die heeft daar nu de hand in gehad, en heeft daar met Heintje een heel feest van gemaakt. Ze hebben de mooie kamer heelemaal met groen en bloemen versierd en eene groote taart laten bakken. Nou déé de Mevrouw wel, alsof ze daar niemendal van afwist, maar dat was maar kwansuis, want Mevrouw had van avond haar

mooiste japon aan; Heintje meende, dat het Mevrouw's trouwjapon was. En toen nu de Dokter te huis kwam, hebben ze hem dadelijk naar de mooie kamer gebracht, en toen was 't een leven, zei Heintje, en een gekus, en een drukte. Heintje zeî: ze had de familie nog nooit zoo vroolijk bij mekander gezien; maar, mijn hemel, me lieve Jufvrouw Hilda, wat wordt u bleek; is u niet wel?

- Och neen, Bartje, 't is niets; ik denk, dat het de kou van de marmeren steenen zal zijn, die me huiverig maakt; ik zal maar gauw naar boven gaan. Hilda liep naar boven, ging op de breede vensterbank voor het open raam zitten en zag in verbazing rond.

- Wat is dat? zeide zij, terwijl ze de hand op het hart klemde, welk eene vreemde pijn! ik heb nog nooit zoo iets gevoeld.

Zij bleef eenige oogenblikken roerloos zitten, en toen riep ze op eenmaal op weeklagenden toon:

- Hij heeft mij niet noodig; ik ben niets voor hem. Te huis, met zijne vrouw en kinderen, is hij gelukkig, en hij denkt niet aan mij.... Geen woord om mij te waarschuwen, dat hij niet komen zou. Twee dagen gingen voorbij, zonder dat hij hier is geweest; wachten, wachten, eindeloos wachten, en dan te moeten hooren, dat hij met zijne vrouw en kinderen feest viert. Neen, neen, dat kan ik niet verdragen; die onverschilligheid toont, dat ik niets voor hem ben, en hij... hij... is hij voor mij niet alles: mijn doel, mijn leven? en wat ben ik voor hem? Hij heeft mij niet noodig, niet noodig, klaagde Hilda... en ze sloeg in radeloozen angst hare handen voor hare oogen. En na eene pooze ging ze op somberen toon voort:

- Ze maken zijn huis groen met bloemen, die nog vóór den avond verwelken zullen, en in mijn hart bloeien bloemen, die eeuwig voor hem zouden geuren, maar hij slaat daar geen acht op, hij denkt niet aan mij, bij zou mogelijk van hier vertrekken, als hij elders geroepen werd, en weggaande zeggen: ‘Vaarwel, Jufvrouw Wijnands, bestendig welzijn.’ Hilda sprak deze woorden op zulk een sarcastischen toon, dat ze er zelve van schrikte. - Neen, neen, riep ze weer klagend, dat zou hij niet; hij heeft me lief, lief zooals men een kind, een zuster lief heeft; niet als.... Dokter, Dokter, waarom moet ik u liefhebben uit al de kracht van mijn hart, waarom?.... Ik zie u daar vroolijk met uw huisgezin, en gij denkt niet aan mij, en ik.... ik.... zou ik niet alles.... En wie is zij, die hij

bemint? Eene vrouw, die hem niet begrijpt; eene vrouw, die hem weêrstreeft in het liefste wat hij bezit; eene vrouw, die den geestelijken bloei zijner kinderen terughoudt; hoe kan hij haar met mij vergelijken en haar zijne liefde schenken? en mij niets..... maar zij is zijne vrouw, en ik..... doch wat doet het er toe, of zij ook al door een uiterlijken band verbonden zijn? hunne zielen zijn toch niet één. In de kerk heb ik het immers gezien.... neen.... zijne ziel behoort mij, en niemand zal mij die afnemen; niemand, hoor, niemand, ook gij niet, al denkt gij ook, dat gij recht op hem hebt; hij behoort mij, en niemand zal hem rukken uit mijne hand; niemand!..... Een doodsch gevoel kwam over Hilda; de kamer draaide met haar in de rondte; 't was haar alsof iemand met haar worstelde en haar een slag op de borst gaf, waardoor ze bewusteloos nederstortte.

Toen ze weer tot bewustzijn kwam, was het donker. Zij lag op den grond voor het open venster. Een klamme lucht had hare lichte zomerkleeding doortrokken; zij gevoelde zich geheel verstijfd, en het kostte haar moeite op te staan; zij schelde en viel toen op de sofa neder.

- Bartje, vraag, of Jufvrouw Louise eens hier wil komen.
- Is de Jufvrouw niet wel?
- Och, het zal wel overgaan; vraag maar eens, of mijne zuster hier komt.

Louise kwam.

- Och Louise, je moest me eens helpen uitkleeden, opdat ik naar bed kan gaan; ik weet niet, wat me scheelt, ik ben daar straks flauw gevallen.
- Flauw? nu dat is niet te verwonderen; je at in de laatste dagen ook niet zooveel als er op een eetlepel kon liggen.
- Och Lou, help me maar, dan kan je straks praten.
- Ja, zoo zijt ge altijd, ge kunt nooit de waarheid hooren, ik moet altijd je zin maar doen.
- Och! spreek zoo hard niet, ik kan het waarlijk niet uithouden, mijn hoofd klopt zoo geweldig.
- O zoo, nu spreek ik weer te hard; 't is altijd wat met je.

Louise was erg boos, en slechts half genegen Hilda te helpen; maar toen ze zag, dat deze waarlijk geene kracht had om zich zelve te ontkleeden, was ze haar behulpzaam, doch op eene weinig zusterlijke wijze.

Eindelijk was Hilda te bed; ze lag aanhoudend te trillen, en bij tusschenpoozen kreeg ze een schok door de leden.

Louise ging de kamer uit en kwam spoedig met een glas wijn en beschuit terug. Zij noodigde Hilda te vergeefs iets te nemen; eindelijk dronk deze den wijn, maar de beschuit wilde zij niet gebruiken.

- Zie je nu wel, Hilda, dat je onverstandig handelt, door niets te eten; hoe kan iemand dat uithouden? je maakt immers je zelve ziek.

- Nu Lou, stil maar, morgen zal 't wel beter zijn; nu ga ik slapen.

Slapen, o had ze maar kunnen slapen, maar neen, dat kon ze niet. Altijd denken, altijd vragen, en altijd dat ontzettende antwoord: ‘Gij zijt niets voor hem.’ Wat zou haar leven voortaan zijn? Zij durfde niet denken. Was haar geheele leven verwoest en staarde ze nu slechts op puinhoopen? O, nu zag ze eerst, hoe ze bemind had, hoe ze jaren lang geene gedachte, geen gevoel, geen wensch had gehad, waarin niet hij betrokken was geweest; *hij* was haar leven geweest; haar eigen leven was slechts een toevoegsel van het *zijne* geworden, en nu was haar *zijn* leven ontnomen, en zij gevoelde haar eigen bestaan slechts als een pijnlijk verminkt deel, waaraan het levensbeginsel ontscheurd was. En toch moest ze leven. Maar hoe?

- Waar is Hilda? vroeg Dokter Kroner, toen hij haar den volgenden avond aan de theetafel miste.

- Ze is niet heel wel, zeide Louise.

- Niet wel?

- Ze heeft zware koude gevat, en daarbij zijn hare zenuwen van streek.

- Is er iets voorgevallen, dat daartoe aanleiding gaf?

- Ik weet het niet. Gisteren avond vond ik haar koud en verstijfd op hare kamer. Zij vertelde mij, dat zij flauw geweest was, en om u de waarheid te zeggen, Hilda is mij sinds geruimen tijd niet bevallen. Zij wil wel niet, dat ik daarover spreek, maar daar zal ik mij niet aan storen.

- Ik zag niets vreemds aan haar; ze was in de laatste maanden wel iets schraler goworden, maar welk eene frissche kleur, welk een glans in de oogen!

- Ja, Dokter, 's avonds is zij altijd opgewekt, doch 's morgens kan zij soms uren op de canapé liggen, zonder tot iets lust te gevoelen.

- Mag ik eens bij Hilda gaan?

- Ik zal 't haar eens gaan vragen. Na een poosje kwam Louise terug en zeide: Hilda hoopt morgen weer beneden te zijn, en dan moogt u haar een recept voorschrijven.

- Gevoelt ze zich dan wat beter?

- Ik weet het niet, ik kan niet wijs uit haar worden; eigenlijk gezegd, Dokter, is Hilda eigenzinnig en moeilijk om mede om te gaan.

- Tut, tut, Jufvrouw Louise; wij zullen morgen dat eigenzinnige kopje wel eens terecht zetten.

Er verliepen drie dagen, en nog was Hilda op hare kamer, en kwam niet verder dan van de sofa naar het bed. Zij was als verlamd. Zij gevoelde haar lichaam loodzwaar wegen, en haar geest was beurtelings dof of fantastisch opgewonden. Eindelijk had ze toegestaan, dat Dokter Kroner haar zou komen bezoeken.

- Wel Hilda, mijn kind, wat scheelt u toch, dat gij ziek zijt en mij niet zien wilt?

- Och, Dokter, ik meende dat het wel zou overgaan, en dan kwam ik weer beneden.

- En het gaat nog niet over?

- Als ik maar slapen kon.

- Kunt gij dat niet?

- Neen, mijne oogen vallen wel toe, en ik ben somwijlen op het punt in te slapen, maar dan word ik telkens met een schrik wakker.

- Zijt gij ook geschrikt? Louise heeft mij iets van eene flauwte verteld.

Hilda kon niet antwoorden; maar die zachte hartelijke toon oefende eene bekoorlijke toovermacht op haar uit. Hare brandende oogleden werden door tranen bevochtigd, en ze begon luid te snikken.

Dokter Kroner zat voor haar bed en hield hare hand in de zijne. Hij vroeg niet meer, maar liet haar stil uitweenen. Hare tranen vloeiden al minder en minder; de half gesloten oogleden sloten zich, en zie, daar kwam eindelijk de vurig verlangde slaap.

Hoe lang Dokter Kroner met Hilda's hand in de zijne zat, wist hij zelf niet, maar eindelijk liet hij die met de grootste behoedzaamheid los, sloop op de punten zijner teenen uit de kamer, trok zoo zacht mogelijk de deur toe, en kwam, met den vinger op de lippen, den trap af.

- Zij slaapt, fluisterde hij Louise toe: stilte in huis: laat niemand naar boven gaan; laat Bartje geen gedruisch maken; deze slaap zal voor Hilda's uitgeputte krachten weldadig zijn.

Dokter Kroner vorschte aanhoudend naar de oorzaak van Hilda's plotselinge ongesteldheid, en naar alles wat hij van Louise gehoord had, en naar Hilda's overspannen gemoedsstemming te oordeelen, begreep hij dat, er eene hartsgeschiedenis in het spel was. Zijn eerste vermoeden viel op van Bergen.

- Wel zeker, zeide de Dokter; daar heb je het al. Van Bergen heeft haar lief, en zij heeft hem lief; maar hij heeft het met zijn dominé's geweten niet overeen kunnen brengen, eene onkerksche vrouw te trouwen. Als ik het mij wel herinner, heeft Hilda na dien middag, toen hij haar op de Kamp ontmoet had, op iets dergelijks gezinspeeld. Wellicht hebben zij op dit punt verschil gehad, en is het hoog geloopen. Hilda heeft niet willen toegeven, en nu zijn ze gescheiden. Daar heb je die lieve geloofsquaesties weer. Deze beginnen reeds vóór het huwelijk; bij Clara en mij begon de strijd gelukkig pas na de wittebroodsweken. Wanneer zullen de menschen toch wijs worden? Ik zou het anders een knap paar vinden. Van Bergen is een goed mensch, en zijn geloof maakt hem gelukkig niet bekrompen, of liever gezegd, zijn heldere geest maakt, dat zijne geloofsovertuigingen ook algemeener zijn. Hilda zou juist eene vrouw voor hem wezen. Zij zou hem nog releveeren, en zijn karakter zou vastheid geven aan haar etherisch gestemd gemoed. Zij zag er in de laatste maanden allerliefst uit; maar hoe treurig lag ze daar van morgen! Wel een bewijs, dat haar die kibbelarij met van Bergen erg ter harte is gegaan. Ik zal trachten, dat het tusschen hen weer in orde komt; ik zou Hilda zoo gaarne gelukkig zien.

De slaap had Hilda goed gedaan. Hare krachten kwamen echter niet spoedig weder. Ze was stil en bleef kwijnend. De levenslust was geknakt; waarvoor zou ze leven?

Het was niet zoo gemakkelijk als Dokter Kroner aanvankelijk vermeende, Hilda en van Bergen tot elkander te brengen. De Dokter was met van Bergen niet zoo vertrouwelijk om hem over zulk een teeder onderwerp te durven aanspreken. En Hilda? Hoe zou hij haar vertrouwen uitlokken? Ze sprak nauwlijks en antwoordde slechts met monosyllaben. - En toch moet er gesproken worden, zeide de Dokter; zij gaat met den dag achteruit; hare veerkracht schijnt verlamd.

- Hilda, zeide Dokter Kroner eenige dagen later; weet gij, wie mij daar straks staande hield?

- Neen, Dokter.

- De Dominé.

- Zoo!

- Ja, hij vroeg met veel belangstelling naar u.

- Hij is altijd belangstellend.

- Ik mag hem heel graag. Wie kan een' predikant beter leeren kennen dan een dokter? Mooie woorden op een preêkstoel, daar geef ik niet om; maar daden; zie je, Hilda, daden. Mooie redevoeringen bij geboorten en sterfgevallen, waarmeê de boeren zoo veel op hebben, is ook al zijn zwak niet; dan is zijn woord kort en krachtig; maar aan het ziekbed, daar heb ik van Bergen leeren kennen. Uren heeft hij dikwijls gewaakt, en drie vierden van zijn inkomen worden aan verfrisschingen voor zieken besteed.

- Hij is een edel mensch.

- Edel niet alleen, maar ook lief en gezellig in den omgang, niet waar?

- Dat geloof ik wel.

- Gij spraakt hem nog al eens op uwe wandelingen?

- Hij heeft mij onlangs een paar malen aangesproken.

- Hij vindt het zeker niet aangenaam, dat gij zoo weinig ter kerk komt, maar geloof mij, Hilda, dat mag geene verwijdering tusschen ulieden geven. Het is volstrekt geene voorwaarde, dat bij man en vrouw het geestelijk standpunt volkomen gelijk zij. Eenstemmigheid van smaak, en vooral wederzijdsche opprijsstelling van elkander's karakter, ziedaar de basis van het huwelijksgeluk. Wat zijn ideeën? Van daag zijn wij volkomen van iets overtuigd, morgen zien wij, dat de idée, die wij gisteren voor onomstootelijk hielden, slechts een overgangsdenkbeeld was om tot eene andere conclusie te komen. De wereld der ideeën is de wisselende erfenis, die het eene geslacht het andere nalaat; zij wordt gewijzigd, naarmate de volken zich ontwikkelen. Ideeën zijn slechts afschaduwingen van den menschelijken geest De natuur echter is eeuwig, onveranderlijk dezelfde. Vóór eeuwen was zij als in onzen tijd, en na eeuwen zal zij zijn zoo als zij in den beginne was. Reeds de schrijver van Genesis stelde zich het eerste menschenpaar als een minnende man en vrouw voor, en na eeuwen zal het mannelijk en vrouwelijk element zijn zoo als het thans is. In hunne

vereeniging ligt de scheppende kracht. Is er eene onfeilbare roepstem in het leven, dan is het de stem des harten, die met onweêrstaanbaren aandrang de vrouw tot den man trekt, die hare geheele ziel gewonnen heeft. Gelooft gij ook niet, Hilda, dat de liefde het voornaamste is?

- Ja, de liefde het voornaamste.
- En dus?
- Wat Dokter?
- Heb ik het geraden?
- Wat geraden?
- Dat gij en van Bergen gescheiden gelieven zijt.
- O Dokter! Dokter! klaagde Hilda, en onhoorbaar voegde zij er bij: wat martelt ge mij?
- Lief kind! doe ik u verdriet?
- U moet daar nooit weer over spreken. Dominé van Bergen is mij een goed vriend; doch hij kan nooit iets meer voor mij worden.

Met de grootste inspanning had Hilda deze woorden gesproken.

- Hilda, vergeef mij; ik zie, dat ik u leed heb gedaan.
- Ik heb u niets te vergeven, Dokter! en hare oogen met een kalm vertrouwen tot hem opslaande, zeide zij: ik weet immers, dat u uit belangstelling gesproken hebt.
- Hilda! ik zou u zoo gaarne gezond en gelukkig zien. O! kon ik daar iets toe bijdragen, mijn goed, lief meisje!

Dokter Kroner vatte hare beide handen, hield ze een lange poos in de zijne en verliet toen bewogen de kamer.

Hilda's oogen volgden hem, en na eenige oogenblikken riep ze nog eenmaal:

- Dokter! Dokter!

VII.

Daar was een wolk op Villa-Nuova gedaald. - Stil sloop een ieder door het huis, alsof er een zware zieke was. En toch was Hilda niet ziek. Ze was alleen roerloos, sprak niet meer dan hoog noodig was, wilde niemand zien en sloot zich bijkans in hare kamer op. Eene enkele maal was zij op het theeuur

beneden gekomen; doch nauwlijks was zij rustig gezeten, of zij verlangde weer naar boven.

Huiselijke zorgen werden afgewisseld door oorlogsberichten. Elken avond werd met de grootste spanning op de courant gewacht. In groote steden worden zulke rampen door vele andere zaken, waarin men belangstelling heeft, verdrongen; doch in een dorp als Baarle was de oorlog het groote onderwerp van den dag. De heeren, die anders op dat uur rustig te huis zaten, gingen om tien uur des avonds naar kastelein Kleinen, waar de diligence aankwam, die de Arnhemmer medebracht; en in menig huisgezin, waar men anders om tien uur naar bed ging, zat men thans nog om twaalf uur bij elkander, om de oorlogskansen te berekenen.

- Leest Hilda couranten? vroeg Dokter Kroner aan Mr. Wijnands.
- Neen, zij houdt er nooit van, en thans onthouden wij ze haar geheel.
- Maar zie, Wijnands! het zou juist goed zijn, dat ze van den oorlog hoorde; hare belangstelling zal daarvoor opgewekt worden. Niets beter voor zulk een toestand als dien van Hilda dan afleiding. Hare gedachten moeten van dat eene punt afgetrokken worden. Gij hebt nog geen vermoeden, wat haar zoo aangegrepen heeft?
- Neen, ik heb mijn uiterste best gedaan om haar aan het spreken te krijgen, doch zij blijft gesloten.
- Ook tegen Louise?
- Evenzeer.
- Ze heeft ook niet gewenscht te schrijven of van huis te gaan?
- Neen, ze ligt maar altijd stil en uit geen enkelen wensch.
- Vreemde, onverklaarbare toestand!
- Ook hebben wij uwen raad gevolgd en van Bergen bij haar doen gaan.
- En.....?
- Hij was zichtbaar bewogen, toen hij beneden kwam. Hij drukte mij hartstochtelijk de hand, sprak eenige woorden van deelneming, doch verder niets.
- Heeft zij geen verlangen te kennen gegeven hem nog te zien?
- Neen!
- Wij moesten het dan eens met den oorlog beproeven.
- Dan moest gij maar eens terstond bij haar gaan om er over te spreken.

- Wel, Hilda, zeide Dokter Kroner. ik hoor van je papa, dat je nog niets weet van datgene, waarover geheel Europa in rep en roer is.

- Wat is er dan te doen?

- De Franschen en de Pruissen zijn met elkander slaags, en het kan een geduchte oorlog worden.

- Zoo! en waarom voeren ze oorlog?

- Eigenlijk omdat ze jaloersch op elkaar zijn, ofschoon de strijd aangekomen is over de canditatuur van een Duitschen Prins voor den Spaanschen troon.

- Zijn er al menschen gesneuveld?

- O! al honderden.

- Wat....?

- Ja, kind, dat gaat tegenwoordig op eene vreeselijke wijze; die verschrikkelijke moordtuigen maken in eenige oogenblikken ontelbare slachtoffers.

- Arme, arme menschen! klaagde Hilda.

- Nu, adieu kind! morgen kom ik weer.

Het heeft gewerkt, zeide de Dokter, toen hij beneden kwam; de verdooving is gebroken: maar niet te veel op eens; geef haar nog geen couranten.

Den middag van den volgenden dag was Hilda beneden. Zij mocht immers nu ook met belangstelling Dokter Kroner's komst verbeiden? Hij zou voorzeker nieuws van den oorlog mededeelen.

- Wat beter, mijn meisje? zeide de Dokter, toen hij Hilda in een lagen leuningstoel weer op hare gewone plaats zag zitten.

- Ja, veel beter! Hebt u ook nieuws?

- Ze hebben weer vreeselijk gevochten. De Pruissen zijn overwinnaars van het slagveld gebleven. De Fransche maarschalk Mac-Mahon is onder de treurigste omstandigheden, in een vreeslijk ontredderden toestand, in het hoofdkwartier te Metz aangekomen: ‘Tout perdu sauf l'honneur.’

- Ik zie, zeide Mr. Wijnands, dat ze bij ons ook teekenen van leven geven; verschillende nieuwe afdeelingen van het *Roode Kruis* hebben zich gevormd.

- Ja, en er hebben zich ook reeds artsen aangegeven om mede te gaan. Als ik nog vrij was, en geene banden mij hier terughielden, ging ook ik meê om die arme duivels te verplegen.

- Hé, Dokter! zeide Louise; hoe is het mogelijk op zoo iets te komen?

- Het zal me benieuwen, hoe het verder zal loopen, zeide de heer Wijnands, of wij er ook nog wat van meê zullen krijgen.

- Neen, wees maar gerust. Pruissen zal, wanneer deze oorlog ten einde is, vooreerst het zwaard wel in de schede laten.

- Arm Frankrijk! wat zal het geteisterd worden!

- De coup d'état, mijn vriend! was de coup d'état ook niet een bloedbad? Ziehier in dezen oorlog haren terugslag. Napoleon werd meineedig om een keizerskroon te winnen. Frankrijk kromde zich onder het juk van den alleenheerscher. Nu wreekt zich die valsche toestand door de krachteloosheid van Frankrijk.

- Arm, bedrogen volk! zuchtte Wijnands.

Tegen den avond van den volgenden dag, toen de Heer Wijnands zich ter ruste wilde begeven, klopte Hilda aan zijne kamerdeur, en deze zacht openende, zeide zij: Vader, mag ik u eenige oogenblikken spreken?

- Welzeker, mijn kind!

- Ik heb u iets te vragen. Aan het antwoord, dat gij mij geven zult, is mij veel, ja alles gelegen, en daarom ben ik huiverig, hoe ik die vraag zal inkleeden.

- Voor mij, Hilda, behoeft gij niets te vreezen; wat in mijn vermogen is, zal ik je geven.

- Vader! neen, beloof niets, vóórdat gij mij gehoord hebt; ik wil u geene schielijke, ondoordachte belofte afpersen; gij moet mij hooren en dan beslissen.

- Kind! spreek -.

- In den laatsten tijd hebt u mij dikwijls gevraagd: Hilda, wat doet je lijden? En ik heb er u nooit rechtstreeks op geantwoord. Thans wil ik u alles zeggen, en u vragen, vader, of gij het groote leed, dat mij zoo diep heeft ter neergebogen, met mij dragen wilt; ja, of gij het, als gij er kracht toe gevoelt, geheel van mij af wilt nemen.

- Als het in mijne macht is, zal ik dat doen.

Hilda poosde eenige oogenblikken en ging toen voort:

- Vader, u hebt ook de liefde gekend; u weet bij ondervinding, hoe heerlijk het is lief te hebben uit den grond des harten. - Ook ik had lief! Ik heb die zalige oogenblikken gekend, die alleen door de liefde kunnen geschonken worden. Maar op die zaligheid is een vreeselijk ontwaken gevolgd. Toen ik tot het volle bewustzijn mijner liefde kwam, moest ik tegelijk ervaren, dat die liefde schuldig werd.

- Kind! Hilda, wat vreemde woorden!

- Vader, ik beminde een getrouwd man.

- Hilda!

- Vader, ik beminde Dokter Kroner.

- Wat! gilde Mr. Wijnands, hem, den Dokter?

- Ja, vader, hem, den Dokter; maar geloof mij, hij heeft dat gevoel niet met voordacht in mij opgewekt.

- En hoe zijt gij er dan toe gekomen hem te beminnen?

- Dat weet ik zelve niet. Toen wij hier kwamen, was mijn hart vrij. Ik had nooit bemind. Ik leerde Dokter Kroner kennen. Hij werd onze huisvriend, ik leerde hem achten en vereeren. Die vereering werd de innigste vriendschap. Jaren voedde ik die vriendschap als de heerlijkste gave, die mij geschonken was. Wanneer ik voor het eerst met zekerheid gevoelde, dat mijne vriendschap slechts vermomde liefde was, kan ik niet zeggen, maar op dien avond, toen de Dokter niet kwam, omdat hij zijn trouwdag vierde, ben ik geheel aan mij-zelve geopenbaard. Toen voelde ik, dat ik Dokter Kroner beminde, en dat zijne wederliefde voor mij de eenige begeerlijke gave was, die het leven mij te geven had. De hartstocht, die tijden lang in mij gesmeuld had, sloeg op eenmaal in vlammen uit, en heeft in mijn hart alles vernietigd, wat de menschen '*deugd*' noemen. O vader, ik ben zoo slecht geweest; de vreeselijkste gewaarwordingen zijn in mij opgekomen. De liefde verscheurde mij, de jaloezie verteerde mij, en mijne ziel, door furiën gedreven, wenschte haar te dooden, die tusschen mij en hem stond. Machtelooze woede, dat mijne wenschen haar niet vermochten te dooden, heeft mij-zelve bijna doen sterven, en na die schipbreuk van mijn geluk dobberde ik als een drenkeling op de woedende golven der hartstochten, en elk oogenblik meende ik voor goed zedelijk onder te gaan; maar nu heb ik een reddingplank gegrepen, en thans is het mijne eenige hoop, dat ik die behouden mag, en dat ik dan het strand weer bereiken zal, waarvan ik zoo ver ben afgeslingerd.

- Hilda, in welke vreeselijke beeldspraak kleedt gij uwe gedachten, en toch is het beeld gelijkend, al te gelijkend, o Hilda!

Eensklaps sloeg de Heer Wijnands eenen vreemden wilden blik op zijne dochter en riep nog eens krampachtig:

- Hilda! kind!

- Wat is het, vader, heb ik u doen schrikken? Ach waarom

heb ik zoo gesproken? Ik wilde u zoo gaarne een blik in mijn hart doen slaan, opdat gij mij begrijpen mocht; maar als het u te veel schokt, zal ik zwijgen.

- Spreek, kind, spreek. Ja, uwe woorden zijn ontzettend, maar nog meer voor mij dan voor u..... Hilda, ook in het leven van uw vader is eene duistere bladzijde, die niemand gelezen heeft: ook ik, Hilda, ben een drenkeling geweest op de onstuimige zee der hartstochten, maar ik heb de reddingplank niet gegrepen en ik ben zedelijk ondergegaan.

Thans was het aan Hilda om door eene plotselinge ontzetting als verlamd te worden; doch in het volgende oogenblik had zij reeds hare armen om den geliefden ouden man geslagen en kuste zij hem herhaalde malen op de grijze lokken, terwijl ze zachtjes vleide:

- Ach, vader, zeg zulke schrikkelijke woorden niet; ach, vader, neen!

- Ja, kind, het is maar al te waar en ziedaar het logisch verband van de waarheid: wat voor geen menschenoor is uitgesproken, dat moet ik thans uitspreken in tegenwoordigheid van haar, die mij het dierbaarste op aarde is.

- Vader, laten wij danken, dat gij het hebt mogen uitspreken. Nu zal er een zwaar gewicht van uwe ziel worden weggenomen; nu zult gij weèr krachtig en gezond worden; want zoo lang de ziel geweld wordt aangedaan, kan het lichaam niet leven.

- Hilda, wie geeft u zulke goede woorden te spreken, die als zachte balsem in mijn gewond hart vloeien?

- Vader, de laatste weken heb ik veel nagedacht, en vele dingen zijn mij helder geworden. Meende ik vroeger, dat de mensch deugdzaam of zondig was uit vrijen wil, zoo heb ik thans geleerd, dat alles betrekkelijk is. Onze aanleg, de omstandigheden bepalen onze deugd. Had iemand mij ooit voorspeld, wat er in mijn hart zou omgaan, ik zou hem voor krankzinnig uitgemaakt hebben, en toch is het zoo ongemerkt, zoo langzaam gekomen, dat ik op eenmaal voor een afgrond van ellende stond, vóórdat ik iets vermoedde.

- Maar gij zijt toch in dien afgrond niet nedergestort, klaagde Wijnands.

- En zoudt u dan gelooven, dat er voor hen, die tot de diepste diepte vallen, geen herstel meer mogelijk was?

- Ik vrees het soms.

- Neen, niet vreezen. Hoe dieper val, hoe grooter berouw. En het zijn niet de minst edelen, de minst sterken, die het kruis van het berouw moeten torschen, dat men pas neerlegt aan het graf.

- Kind, wie spreekt uit u?

- Een stem, die mij toeroept: ‘Verlaat den weg, waarop uwe ziel langzaam vermoord wordt; want er zal een tijd komen, dat uwe krachten ten einde zullen zijn.’ .... En dan vader, dan..... o mijne schouders zijn niet sterk genoeg voor het kruis van het berouw.

- Hilda, vlied het berouw!

- En toch, vader, is er iets, dat ik nog meer moet ontvluchten.

- Wat dan, mijn kind?

- Ik vrees, dat, als mijne lichaamskrachten mij door den langen strijd begeven, ik mijn geheim niet langer zal kunnen bewaren, en dat ik dan..... ging ze fluisterend voort..... Dokter Kroner tot eene verzoeking zou worden, en dat ik hem mede zou sleepen in mijn' val ..... en o, vader, liever dadelijk sterven dan dat!

- Bedaar, mijne lieveling, bedaar.

- Vader, laat mij heengaan, vóórdat mijne krachten mij begeven.

- En waar wilt ge heengaan?

- Naar het oorlogstooneel, om te helpen zoo veel als in mijn vermogen is.

- Wat zegt ge, Hilda, naar den oorlog?

- Ja, het zien van de ellende van anderen zal mij mijn eigen smarten doen vergeten.

- Maar waar zoudt gij, meisje, den moed en de kracht vinden, niet alleen om dien gruwel aan te zien, maar daarin te leven en nog te helpen? -

- Moed, kracht, ik heb ze gekregen, nu ik mijn weg weet, nu ik mijn doel ken.

- En wie heeft u op dat denkbeeld gebracht?

- Gisteren middag, toen wij over den oorlog spraken, zeide Dokter Kroner: ‘als ik nog vrij was, ging ik heen om te helpen,’ en zie, nu heb ik gedacht, als hij niet kan gaan, moest ik gaan. Ik kan natuurlijk zoo veel niet doen, maar ik kan toch iets, en dat iets wil ik volbrengen.

- Gij spreekt in opgewondenheid. Wanneer de eerste opge-

wektheid voorbij is, zult gij uwe onmacht inzien, en mij danken, dat ik mijne toestemming geweigerd heb.

- Neen, zeg dat niet; omdat ik dit uw oordeel vreesde, heb ik u mijn leven der laatste tijden opengelegd, en daarom, als u mijne ziel wilt redden, laat mij dan heengaan, want hier wordt zij langzaam gedood.

- En kunt gij dan niet elders heengaan? kunnen wij niet met u gaan, ver van deze plaats, waar gij zoo veel geleden hebt?

- Om mijn bloedend hart overal mede te nemen; om altijd en altijd naar dit plekje terug te verlangen, en even goed daar te verkwijnen als hier!

- Maar wat wilt ge dan?

- Ik wil het vuur der liefde dat mij hier nutteloos verteert, ten nutte mijner medemenschen aanwenden.

- Maar gij zult niet kunnen.

- Wien heeft ooit kracht ontbroken, die ze behoefde? Het is alleen het ongeloof in ons zelven, dat ons krachteloos maakt. Als wij niet willen, kunnen wij ook niet. Vader, als ik wist, dat Dokter Kroner op het slagveld gewond lag, gelooft gij niet, dat ik er op mijne bloote voeten heen zoude willen snellen om hem te verplegen? De liefde geeft nooit gekende krachten.

- En nu meent ge, dat gij die liefde op die arme lijdende soldaten zult kunnen overbrengen?

- Ja, vader, ja! de gedachte aan u allen zal mij kracht geven, maar bovenal de gedachte aan hem, dien ik als mijzelve lief heb, ja meer dan mij-zelve, want nu ik mijn zelfzuchtigen hartstocht overwonnen heb, voel ik mij gereinigd. Ik mag weer aan hem denken; ik mag weer gelooven, dat mijne ziel een deel van de zijne is.

- Stil, Hilda, welke overdreven denkbeelden koestert gij! uw zenuwgestel is overprikkeld, en gij ziet de zaken niet meer in hare ware gedaante.

- Het kan wel zijn; maar is dit ook te verwonderen na zulk een bangen strijd? Maar de strijd is gestreden. Alleen moeten wij nu zorgen, dat de overwinning ons niet ontglipt, en daartoe moet gij medewerken, dierbare vader; en nu geen woord meer.... Goênacht.

Mr. Wijnands voelde een stortvloed van kussen op zijn voorhoofd, en was een oogenblik later alleen.

Had hij gedroomd? Was het een spel van zijne fantazie, die hem zoo dikwijls parten speelde? Had Hilda daar gestaan? Had zij al die hartstochtelijke woorden geuit? Had hij gesproken van het diepe geheim zijns harten, dat alleen God kende? Hij hield de hand aan zijn hoofd, als om het hevig kloppen te beletten. En dat meisje wilde heengaan naar al die gruwelen, en hij moest ‘Ja' daarop zeggen. - Och het was een benauwde droom. - Neen, 't was waarheid. Het was de ontraadseling van Hilda's treurigen toestand. Zoo was dan ook zijn kind bijna te gronde gegaan. En nu moest hij haar geheel afstaan, geheel in den geopenden muil des leeuws steken. - Neen, ik kan niet,’ fluisterde Wijnands; dat offer is mij te groot. Alles wil ik voor u doen, maar die toestemming krijgt gij niet. - Neen, neen, niets dan meisjes-overdrijving, die de ouderen van dagen moeten te keer gaan. Kom, ik wil naar bed gaan, wij zullen er morgen nog wel eens over spreken. Mijn hoofd bonst van al het gehoorde.

De heer Wijnands ontkleedde zich, legde zich te bed, maar kon niet slapen. Het was alsof een stem hem telkens de woorden toefluisterde:

‘Die ook zijn eeniggeboren zoon niet gespaard heeft, maar hem voor ons allen overgegeven heeft.’

- Waarom komt mij dat nu juist in de gedachte? Ik heb dat altijd symbolisch opgevat. De vaderliefde, het symbool van de Hoogste Liefde..... Welzeker, maar toch gaf die Hoogste Liefde zijn kind..... Maar hij was God..... en ik ben maar een arm zondig mensch, die het kruis der zelfvernedering jaren getorscht heeft..... Neen, Hilda, ik mag u niet in het gevaar storten. Maar het was juist om aan het gevaar te ontkomen, dat ze heengaan wilde..... nog hoor ik dien kreet: ‘Vader! laat mij mijne ziel redden.’ En toch legt zij het in mijne hand. Zij wilde niet stil heengaan. Ik moet beslissen. Zij heeft mij de keus gelaten; maar die keus is niet moeielijk. Ik zal haar mijne toestemming weigeren. En weder draaide Wijnands zich op zijn kussen om, en weder hoorde hij:

‘Die ook zijn eeniggeboren zoon niet gespaard heeft, maar hem voor ons alleen overgegeven heeft.’

O! nacht, wanneer gij uwen valen sluier over het aardrijk slaat, dan meent ge, dat door die weldadige duisternis de oogen der menschenkinderen als van zelven toevallen. Ja, zij slapen,

de gezonden naar ziel en lichaam; zij slapen en zij genieten uwe groote heerlijke gave onbewust.

Maar de lijdenden?

Slapen ze ook?

De naar het lichaam lijdenden worden juist tegen middernacht uit eene korte sluimering opgeschrikt, om te gevoelen, dat het nacht is; om zich bewust te worden, dat zij dien weer doorbrengen moeten, terwijl hunne pijnen soms ondragelijk zijn.

En de naar de ziel lijdenden? Wanneer is hun strijd het bangste? wanneer wordt er het meeste geworsteld met de al te levendige visioenen hunner verbeelding dan wanueer gij, o nacht! uwen valen sluier gespreid hebt.

VIII.

De heer Wijnands was den volgenden morgen vroeger dan gewoonlijk op. Hij kleedde zich met zorg en ging daarna met versnelde passen zijne kamer op en neder.

Tegen het ontbijtuur schelde hij en zeide: Bartje, vraag of Jufvrouw Hilda hier komt.

In een oogenblik was Hilda bij hem. Toen hij haar zag, breidde hij zijne armen uit en Hilda viel in die armen en omklemde hem teeder.

- Kind! zeide hij, dierbaar, veelgeliefd kind, mijne Benjamine, doe wat uw hart u ingeeft; mijn zegen rust op uw voornemen.

Hilda maakte zich uit haars vaders armen los en knielde voor hem neder.

Hij legde beide handen op haar hoofd en zijne tranen vielen op hare blonde lokken.

Nadat de eerste ontroering voorbij was, zetten vader en dochter zich naast elkander neder en Wijnands vroeg:

- Maar, Hilda, hoe wilt ge gaan? Zult ge u aan de vereeniging van het Roode Kruis aansluiten?

- Papa, ik wilde liever alleen gaan. Als ik met een Duitschen pas naar Bonn reisde, kon ik mij daar bij Professor F..... vervoegen. U weet, dat ik hem daaglijks zag, toen ik met Mama te Bonn was. Dat is nu wel een paar jaren ge-

leden; maar ik ben overtuigd, dat hij ons nog niet vergeten heeft. U kent zijne minzaamheid. Door een brief van Julie Heerense, weet ik, dat hij te huis is. Als u mij nu een brief voor hem medegeeft, ben ik overtuigd, dat hij mij in alles raden, voorthelpen en aan eene ambulance plaatsen zal. Ik zal met mijn Duitsch wel te recht komen. U behoeft zich daarover niet ongerust te maken.

- Neen, Hilda, als dat mijne grootste zorg was, zou ik geen vrees gevoelen: gij hebt genoeg gereisd om je-zelve te helpen. Maar zeg me, kind, wil ik je naar Bonn brengen?

- Neen, Papa! neen. Wij moeten ook on ons zelven denken en geene nuttelooze aandoeningen opwekken. - Ik ga nu stil heen, morgen of overmorgen. Ik zal u dadelijk uit Bonn telegrafeeren. En later hebt gij dan ook uw ‘eigen correspondent’ van den oorlog.

Hilda poogde te glimlachen, doch het gelukte niet, en plotseling opstaande, omhelsde zij haren vader teeder en verliet de kamer.

Toen Hilda aan het ontbijt kwam, zeide Louise: Wat hebt gij drukke conferenties met Papa! er zullen wel groote zaken op til zijn?

- Ja, Louise! ik geloof, dat je raar zult opkijken.
- Och! zoo raar niet.
- Niet?
- Neen, een goed verstaander, etc.
- Hebt ge het dan al begrepen?
- Al lang.
- Louise, ik geloof, dat ge je vergist.
- Men is zoo heel onbegrijpelijk niet. Je dacht, dat niemand ooren en oogen had.
- Louise?
- Hilda?
- Zeg me, wat meen je?
- Wel, dat Dominé van Bergen strakjes komt om Papa's consent voor een engagement met je te vragen.

Hilda ademde vrij en zeide: Neen, Louise, dat niet; je moet je wat anders voorstellen.

- Je wilt toch niet Roomsch worden om Mevrouw Kroner plezier te doen?
- Neen, ook dat niet; ik zal je maar in eens uit den waan helpen. Ik heb Papa's toestemming om naar den oorlog te gaan.

- Wat! ben je dol?

- Neen, gelukkig nog niet! En voor het eerst sinds lange weken lachte Hilda weder eens om het gezicht en den uitroep van Louise.

- Nu, je denkt, dat ik je gelooven zou; maar zoo laat *ik* mij niet vangen.

- Neen, waarlijk, het is ernstig gemeend. Gisteren avond heb ik het aan Papa gevraagd, en van morgen heeft hij mij zijne toestemming gegeven.

- Maar, Hilda! zijt gij en Papa dan beiden krankzinnig?

- In uwe oogen, dat is mogelijk; maar wij denken er nu anders over.

- Maar, Hilda! hoe kom je op zoo'n idée?

- Och, vindt je dat zoo vreemd? Mij dunkt, een ieder wil iets doen tot hulp en troost voor die arme slachtoffers; en het beste wat je doen kunt is, zelve te gaan om, zooveel als in je vermogen is, te helpen.

- Maar denk je, dat je helpen kunt?

- Ik! waarom niet?

- En geloof je dan niet, dat je van schrik zult flauw vallen?

- Neen, Louise, ik ben sterk en vol goeden moed, en je moet nu mijne lieve zuster zijn en niet zoo boos kijken. Kom, ik ga maar eens dadelijk naar boven om eenige schikkingen te maken.

Louise bleef verbluft staan. Toen haar vader beneden kwam, werd Hilda's mededeeling bevestigd. Haar hoofd draaide. Waren deze menschen bij hunne zinnen? En haar vader zag zoo ernstig, dat zij geene enkele tegenwerping durfde maken. Maar zij zou hare maatregelen wel nemen.

Na het ontbijt ging ze dadelijk naar Dokter Kroner. Toen ze aan zijn huis kwam, hoorde zij, dat de Dokter uitgereden was. In hare gejaagdheid maakte zij Mevrouw Kroner deelgenoot van Hilda's voornemen.

- Wel, dat vind ik lief van Hilda, zeide Mevrouw Kroner; als ik jong en ongehuwd was, zou ik ook zoo iets kunnen doen.

- Maar, Mevrouw, ik kwam juist hier om u en den Dokter te vragen, alle pogingen aan te willen wenden om Hilda van haar voornemen terug te brengen.

- Dat moet ge niet trachten te doen. Louise. Zoo iets is het beste wat een mensch doen kan.

- Maar, Mevrouw! als uwe Anny de jaren van Hilda had, zoudt u haar dan ook laten gaan?

- Als zij er roeping toe gevoelde, zou ik de laatste zijn om haar terug te houden.

- Ach! zuchtte Louise, ik zie wel, dat u mij niet helpen zult, en dat ik elders hulp moet zoeken.

Eer Mevrouw Kroner nog antwoorden kon, was Louise reeds vertrokken.

- Naar de pastorie, zeide zij, half luid. Hij zal, ten minste als hij iets om Hilda geeft, haar niet laten gaan.

Louise versnelde haren tred al meer en meer en was bijna ademloos, toen ze aan de pastorie schelde.

- Is de Dominé te huis?

- Blieft de Jufvrouw maar in de voorkamer te gaan.

Louise werd in de salon gelaten. Eenige oogenblikken later trad van Bergen binnen.

- Wat is er toch, Jufvrouw Wijnands? toch geene slechte tijding?

- Och, Dominé! ik kom om raad en hulp Te huis zijn zij geheel van streek door dien verschrikkelijken oorlog. Verbeeld u, dat Hilda daarheen wil, om de gekwetsten te verplegen.

- Wat! Hilda?

- Ja; u kunt begrijpen, hoe ik mij hieronder gevoel. Wij moeten haar natuurlijk tot andere gedachten brengen; maar het ergste is, dat Papa het ook goed vindt.

- Heeft uwe Papa zijne toestemming gegeven?

- Ja, vindt u dat niet verschrikkelijk?

- Jufvrouw Wijnands, eensdeels kan ik mij uwe stemming heel goed voorstellen, maar....

- Gij zult toch, hoop ik, ook niet door die oorlogskoorts aangegrepen zijn, Domine? ..... riep Louise verschrikt.

Ook van Bergen moest om Louise's ontzetting glimlachen, en zeide: - Noem het geen oorlogskoorts, maar wel een innig medegevoel voor die arme lijdende schepselen.

- Och, Domine, als u zoo gaat spreken, zijt u mijn bondgenoot niet. Wat, zijn er geene menschen genoeg om te helpen? Als het nog voor de onzen was, gaf ik het nog eenigszins toe, ofschoon het altijd een bemoeien is met zaken, waarmede men niets te maken heeft; maar wat gaan ons die Pruissen en Franschen aan, dat wij daar ons eigen vleesch en bloed

voor zouden moeten opofferen? Laat Papa geld geven, zoo veel als hij missen kan, 't is mij wel; maar Hilda te geven, Hilda, ik vind het hemeltergend.

- Jufvrouw Wijnands, bedaar, en tracht het in een meer gunstig licht te zien.

- Ja wel, gunstig licht, zoo spreken de menschen altijd, doch dat noem ik mij illusiën maken. Hilda en Papa, die beiden bloode als kinderen zijn, willen nu op eenmaal heldenmoed krijgen. - Er mag nooit eene van onze eigen kippen geslacht worden, omdat het naar is een kip te eten, die men den vorigen dag nog in de ren heeft zien loopen. Er mag bij ons nooit paling op tafel komen, omdat Hilda een griezel over de leden gaat, als zij er over denkt, hoe men den paling schoon maakt. Hilda, die liever al haar goed door de muizen laat bederven dan muizen vergif te zetten. Papa, die als een kind van streek is, als Pollux ziek is, die zal nu zijn kind, zijn eigen kind, naar zoo'n tooneel van gruwel en moord zenden. Zij zal het immers besterven, als zij de eerste amputatie moet bijwonen.

Van Bergen had medelijden met Louise en trachtte haar tot bedaren te brengen, door te zeggen, dat het besluit wellicht nog niet vast stond.

- Dat is het juist, Dominé, wat mij zoo ergert. Hilda spreekt er over, alsof haar het grootste voorrecht is ten deel gevallen, en Papa zet een gezicht, alsof hij zeggen wil: - Nu ik het offer gebracht heb, behoeft niemand er een woord tegen te zeggen,

- Jufvrouw Wijnands, 't is een moeielijke toestand, waarin ge u geplaatst ziet. Ik zal, als ge het mocht verlangen, met uw Papa en uwe zuster komen spreken.

- Zoudt ge dat willen doen, Dominé? Houd hun dan de bezwaren voor; ik geloof niet, dat ze weten wat ze doen, en dat ze beiden door al die akeligheid van den oorlog hun gewoon menschenverstand verloren hebben. Adieu, Dominé, komt u spoedig?

- Ja, ik kom straks.

En dit is nu het einde, zeide van Bergen, toen hij alleen was. Zij gaat, eensdeels door haar goed hart gedreven, maar als ik wel zie, grootendeels om aan de verleiding te ontvluchten. Al hare wapens zijn haar ontvallen, en alleen de vlucht kan haar thans redden om aan haren machtigen vijand te ontkomen. En ik zou trachten haar terug te houden! Mijn arm verdwaald

lam, nu gij eindelijk den weg ziet, thans den eenigen weg, zou ik u nu dien weg versperren? Neen, Hilda, ik zal uwen strijd niet verzwaren. O! kon ik meêgaan; kon ik bij haar zijn om, even als zij, die ellende te helpen verzachten en tegelijk over haar te waken. - Zou ik haar niet kunnen vergezellen? Is mijne gelofte aan mijne gemeente wel zoo verbindend, dat ik ze niet zou mogen verbreken om zulk een heiligen plicht aan de menschheid te vervullen?

Van Bergen liep met haastige schreden zijne kamer meermalen op en neder.

- Wat is plicht? vroeg hij. - Plicht was immers slechts verbindend, tot dat een hoogere plicht sprak. En wat was in dit geval de hoogste plicht? Hij dacht na. Eensklaps vielen hem de woorden in: ‘Over weinig zijt gij getrouw geweest, over veel zal ik u zetten.’ Maar dan moest hij ook getrouw zijn tot het einde en blijven waar hij was.

- Ik moet Hilda alleen laten gaan, alleen..... Een vreeselijke angst beknelde hem. Eenige oogenblikken bleef hij als versteend staan; toen ging hij naar zijne binnenkamer en zocht troost, waar voor hem altijd troost te vinden was.

Toen van Bergen een uur later te Villa-Nuova kwam, was hij kalm.

Hij werd bij den heer Wijnands binnen gelaten. Wat deze beide mannen te zamen spraken, zal door geene pen opgeteekend worden. Ook de protestantsche kerk, ja de geheele menschheid heeft haren biechtstoel. Deze is het hart van den vriend, waarin het tot stikkens geprangde hart wordt uitgestort.

Van Bergen verliet bewogen de kamer van den heer Wijnands en wandelde een paar malen den tuin rond, vóórdat hij zich naar Hilda begaf.

Deze vond hij in een zwart lustre kleed op de sofa gezeten. Haar geheele uiterlijk scheen veranderd, sinds hij haar het laatst gezien had. Eene blijmoedige kalmte blonk op haar gelaat. Ze had hare toebereidselen gemaakt, en ze zat thans in de rustige houding van iemand, die op een rijtuig wacht, dat hem weg zal voeren.

Hilda, zeide van Bergen, terwijl hij haar zijne hand over hare werktafel toereikte en op een stoel tegenover haar plaats nam, ik hoor, dat alles voor uwe afreis bepaald is.

- Gij kunt het u zeker wel voorstellen?

- Voorstellen kan ik het mij wel, ofschoon er moed toe behoort om tot zulk een besluit te komen.

Moed, ja, moed om te gaan, maar nog meer moed om te blijven. Lang heb ik er reeds over gedacht heen te gaan .... maar waarheen ...? Thans..... was er eene aanleiding, die ...

Hilda aarzelde.

- U een teeken was. Gij wachttet als Jeanne d'Arc, die ook gereed was, toen de geheimzinnige helm kwam.

Hilda's oogen dankten van Bergen. Het was, alsof hij in die oogen las: ‘Het is lief van u, niet nutteloos met mij te strijden.’

Hilda zeide; - u hebt Papa gesproken, en hij heeft u zeker gezegd, hoe ik de reis zal doen.

- Ik vind het plan heel goed. Ofschoon ik hem niet persoonlijk ken, weet ik toch genoeg van Professor F....., om hem voor den geschikten persoon te houden. die u in alles behulpzaam zal zijn. O, Hilda, kon ik met u gaan!

- Maar wij mogen niet allen gaan, en u zijt hier nuttig; u hebt een heerlijken werkkring. Ik behoef u Papa en Louise niet aan te bevelen.

- Hilda, ik zal uw vader en uw zuster als mijn eigen betrekkingen beschouwen.

- Maar wie ik u gaarne zou aanbevelen. Dominé?

- Wie?

- De oude Mevrouw Kroner. Zij was zoo gewoon, dat ik in den laatsten tijd veel bij haar kwam.

- Zeker, zeker, Hilda, ik zal haar bezoeken en haar opbeuren.

- Dominé, zeide Hilda ontroerd, terwijl ze opstond en naast hem ging staan, ik wilde u nog iets vragen.

- Vraag het vrij.

- Er zijn oogenblikken geweest, dat ik u onwillens leed heb gedaan. Wilt gij mij dit vergeven?

- Hilda, ik heb u niets te vergeven, niets: geloof, dat mijne gedachten, mijne gebeden u vergezellen ..... Hilda! ..... riep van Bergen eensklaps met geestdrift, terwijl lichtstralen uit zijne oogen schoten, laat mij voor u bidden!

Hilda antwoordde niet, maar zette zich weer op de sofa neder, terwijl ze, met hare armen op de tafel leunende, haar gelaat in hare handen verborg.

Van Bergen vouwde zijne handen, sloot zijne oogen en bad:

Vader, ik bid voor haar, die over eenige uren haar huis,

hare betrekkingen, haar vaderland gaat verlaten, om de lijdenden, die op het slagveld zijn nedergestort, tot hulp en troost te zijn. Vader, zij zal veel kracht behoeven, want hare taak zal zwaar, zeer zwaar zijn. Zij steunt op haar hart, op hare wilskracht, op het zalig bewustzijn der overtuiging, dat ze uitgaat om een goed werk te doen. Vader, is dit genoeg? Gij weet, dat de onuitputtelijke bron, waaruit millioenen geestkracht scheppen, van haar als door een' onoverkomelijken hinderpaal gescheiden is. De wolk van het ongeloof ligt tusschen U en haar. Zij kan U niet zien, maar Gij ziet haar. Gij kent haar beter dan zij zich zelve kent. Gij weet, dat zij U zoekt, al is zij daarvan zich zelve ook niet bewust, want waar ze niet voor U nederknielen kan als de Eenige Liefde, zoekt ze U toch in de liefde voor de menschheid. Zij wil zich aan die menschheid wijden, zonder eenig voorbehoud. Zij vraagt niets dan te mogen heengaan, om te helpen en te troosten. Heer! zult Gij haar, die meent in eigen kracht te staan, niet steunen in haar moeielijk werk? Zult Gij niet wezen aan hare rechterhand, wanneer ze U het meest behoeft? Heer! wie kan aan Uwe eeuwige liefde ontvluchten? wie is buiten U ook maar een oogenblik zijns levens? En daarom, Heer, is mijn vertrouwen op U oneindig, zoowel voor haar als voor mij. Heer! Gij kent het geheim mijns harten, Gij weet wat voor mij de grootste vreugde, de vervulling van het ideaal mijns levens zou zijn. In Uwe wijsheid hebt Gij het mij onthouden, en ik zal leeren berusten in Uwen ondoorgrondelijken wil. Gij kent ook mijne begeerte, mijn vurigen wensch te gaan, waar zoo vele lijdende lichamen en troostelooze harten vereenigd zijn. Maar ik mag mijne kudde niet verlaten, die Gij aan mijne zorgen hebt toevertrouwd. Heer, ik moet blijven en zij moet gaan. Gij zult het alles ten goede leiden. Bij U is het eeuwige licht. En waar de duisternis der aarde onze oogen zoo menigmaal dat licht verbergt, leeft in onze harten toch een vonk van dat hemelsche vuur. Laat al het andere vergaan, dàt zal blijven, en eenmaal, hetzij vroeger, hetzij later, zullen wij bij U zijn, die ons allen tot u trekt. - Amen! -

Hilda weende.

Van Bergen ging tot haar, nam zacht de handen van haar gelaat weg, kuste haar op het gescheiden haar en verliet de kamer.

Hilda zat nog stil na te denken; hare tranen hadden opge-

houden te vloeien; eene onbegrijpelijke kalmte was in haar hart gedaald. Zij had niet opgezien, toen ze de deur had hooren openen; maar als door een elektrieken schok getroffen, rees ze van hare zitplaats op, toen ze eene welbekende stem hoorde.

Dokter Kroner was binnengekomen, en nadat hij haar eenige oogenblikken met de grootste aandacht beschouwd had, trad hij nader en zette zich naast haar neder.

- Wel, Hilda, welk nieuws is mij daar ter oore gekomen?

Hilda vermocht aanvankelijk niet te spreken. Zij viel in hare zelfde houding terug en sloeg de handen weer voor het gelaat.

Dokter Kroner nam met zacht geweld die handen weg, en ze met hartelijkheid drukkende, zeide hij:

- Is uw besluit onherroepelijk?

- Onherroepelijk.

- Maar, mijn kind, hoe zijt ge daartoe gekomen?

- Dokter, hoe ontwikkelt de zaadkorrel zich tot eene plant?

- Ge wilt daarmede zeggen, dat de grond bij u al lang toebereid was; dat gij een heimwee in u voeldet om iets groots, iets nuttigs te doen, en dat er alleen eene aanleiding noodig was om deze begeerte in u tot daad te doen rijpen. Is het niet zoo?

- Dokter, gij wilt mijn besluit alleen aan edele aandrift toeschrijven. Wie zal het hart kennen? Maar er zijn oogenblikken, waarin eene stem in ons binnenste zoo levendig, zoo onophoudelijk tot iets aanspoort, dat wij zeer, zeer zelfzuchtig zouden worden, als wij naar die stem niet luisterden.

- En gij hoort zulk eene stem?

- Ja, bij dag en bij nacht; zij roept, en ik kan geen wederstand bieden.

- Maar, kind, hebt gij u voorgesteld wat het is? kunt gij u ook maar bij benadering een flauw denkbeeld maken van het ontzettend tafreel, dat u wacht? kunt gij u het afschuwelijke voorstellen van zulk eene ellende?

- Ik weet niet, Dokter, of ik het mij in al zijne verschrikkelijkheid voorstellen kan; maar waar is het, dat, naarmate de smarten, die geleden worden, mij helderder voor oogen staan, naar die mate ook mijne begeerte grooter wordt iets, al is het ook nog zoo gering, tot leniging van die smarten bij te dragen.

- Dat is wel de ware moed, die aangroeit, wanneer het gevaar stijgt; maar, Hilda, uwe gezondheid, zou die geen bezwaar zijn? Bedenk, hoe wankelend die in den laatsten tijd geweest is. Eene kleine wandeling vermoeit u; alle bezigheid is u tot

last; veel voedsel kunt gij niet verdragen. Zullen uwe krachten toereikend zijn om zulk eene zware taak met eenig goed gevolg te volbrengen?

- Dokter, zeide Hilda, hem met kalm vertrouwen aanziende, hebt gij-zelf mij niet geleerd, dat ziel en lichaam één zijn? Als de ziel lijdt, moet ook het lichaam kwijnen; maar als de ziel door een krachtig besluit weer gezond en helder wordt, zal dan ook het lichaam zijne vroegere veerkracht niet herkrijgen?

- En gij gelooft dus, door dit uw besluit ten uitvoer te brengen, uwe vorige zielskracht weder te vinden?

- Ja, Dokter!

- Hilda!

Dokter Kroner poosde en Hilda eenige oogenblikken met de grootste belangstelling en met oogen, waaruit de innigste deelneming straalde, aanziende, zeide hij op gedempten toon:

- Hilda, ik mag mij niet in uw vertrouwen dringen; maar als geneesheer, die de kwalen des lichaams zoekt te genezen door de aandoeningen der ziel te bespieden, ter wille van de kunst, die alleen het heil der menschheid op het oog heeft, zeg mij. Hilda, alleen ter wille daarvan: Hoe heet de worm, die aan uw levensbeginsel knaagt?

Hilda verborg het gelaat in het kussen der canapé, waarop ze gezeten waren; ze begroef het er in, en eene stem in haar binnenste riep: ‘Ja, ja, zeg het hem; laat het wreede geheim ophouden; hij zal u begrijpen; hij zal u niet veroordeelen; hij zal den pijl uit de wonde trekken en zijne liefde zal ze balsemen.... Spreek.... spreek. -’ Maar eene andere stem riep te gelijk: ‘Neen, neen, dit is de ure van beproeving; dit is de toetssteen van uwe kracht; dit oogenblik moest eenmaal komen; thans zal het openbaar worden, of gij hem waarlijk liefhebt; thans moet gij uwe zelfzucht den doodsteek geven; zwijg.... zwijg....’

Hilda streed. Ademlooze stilte heerschte in het vertrek. Op eenmaal richtte zij zich op, plaatste zich voor den Dokter en zeide:

- Dokter, gij waart mijn leermeester, en heeft ooit eene leerling achting, genegenheid, ja, eerbied voor haren meester gehad, dan heb ik dat gevoeld: maar op die vraag moet ik u het antwoord schuldig blijven. Mijn beter ik legt mij den vinger op de lippen en verbiedt mij te spreken. Dokter! wees niet boos op mij, en vergeef Hilda. De laatste woorden werden gefluisterd.

- Hilda, mijn kind, ik eerbiedig uw geheim; neem het mede. Ik zie, dat gij kracht bezit, en kracht zult gij behoeven. Hilda, kon ik met u gaan, niets liever dan dat; vrouw, kinderen, patiënten echter houden mij hier terug; maar waar ge zijt, in den geest ben ik steeds bij u; en is er *een*, die uw schoon, edel pogen op prijs stelt, dan ben ik het. - Hoort gij mij, mijn kind?

- Ja, ik hoor u wel, fluisterde Hilda, terwijl een zalig lachje om hare lippen speelde. Zij had de oogen gesloten, omdat ze vreesde, dat die de verrukking zouden verraden, waarvan haar hart bijna barstte.... Zoo.... zoo.... door *hem* geprezen te worden. Het was bijna te veel voor dat arme, door zoo vele aandoeningen geschokte hart. Hare oogen tot hem opslaande, zeide Hilda: - U zult de mijnen nabij zijn, niet waar, Dokter?

- Welzeker, gij weet hoe lief de uwen mij zijn; en gij zult dikwijls van u doen hooren?

- Zeker, zeker.

- En als gij dan terugkomt, zult gij mij veel te zeggen hebben, niet waar? Gij zijt dan een persoon van ondervinding, en ik zal van u leeren.

Hilda glimlachte flauw, maar kon niet antwoorden.

- Ik zie, dat gij behoefte aan rust hebt; ga wat liggen en verzamel uwe krachten voor morgen. Vaarwel dan, mijne lieveling, vaarwel!

Dokter Kroner nam Hilda in zijne armen, sloot haar met de teederste, innigste liefde aan zijne borst en kuste haar herhaalde malen op het lief gelaat.

Ik bezwijk, ik bezwijk, dacht Hilda. - ‘Neen! riep de wilskracht in haar, gij zult niet bezwijken; houd moed, tot het einde.’

Eenige oogenblikken later was Hilda alleen. -

Als de dood ons huis is binnengetreden en de geliefde, die zijn hand heeft aangeraakt, daar in de stille doodenkamer nederligt, meenden wij, dat ons hart de uiterste grens van het lijden bereikt heeft. En toch, wanneer de wagen komt, die hem of haar medeneemt, die voor eenige dagen nog in ons midden was, dan gevoelen wij eerst, wat het zeggen wil, een der onzen onherroepelijk aan den dood te hebben afgestaan.

Zulk eene gedachte voer door het hart van den Heer Wijnands, op den morgen toen het lichte reisrijtuig Hilda van Villa-Nuova wegvoerde.

IX.

Men schreef thans den 30sten September. Sedert Hilda's vertrek tot op dezen datum waren er te Villa-Nuova korte briefjes uit het Lazareth te S....., gekomen, die zelden iets anders inhielden dan:

Lazareth S.....

Volmaakt wel. Word bovenmate gesterkt door de overtuiging, dat ik van nut ben. De smarten, die geleden worden, gaan alle denkbeeld te boven. Ik kan daar niet over schrijven, de couranten zeggen genoeg. Zijt allen in gedachte omhelsd en gegroet van

Uwe Hilda.

Met kleine varianten had men, na korte tusschenpoozen, zulke briefjes in telegram-stijl ontvangen. Het was op den morgen van den 30sten September, dat Louise een brief van den postbode aannam, die ook het postmerk van S..... droeg, maar waarvan het adres met eene door haar onbekende hand geschreven was.

Louise gevoelde, dat het slechte tijding wezen kon, maar wijl de brief aan den Heer Wijnands geadresseerd was, durfde zij hem niet openen. Wat zou ze zeggen, om haren vader voor te bereiden? Neen, zij had geen kracht daartoe. Ja, daar viel het haar in: de Dominé, die was zoo zacht, zoo kalm, die zou het Papa het beste kunnen zeggen.

Weer ging Louise na het ontbijt naar de pastorie; weer werd zij in de salon gelaten; weer kwam van Bergen binnen, terwijl hij zeide: Toch geene slechte tijding, Jufvrouw Louise?

Tot eenig antwoord gaf Louise hem den brief over.

Van Bergen keerde zich naar het raam, dewijl door de nedergelaten gordijnen van de salon slechts een schemerlicht drong.

Hij las het adres en stond eene wijle roerloos. Toen keerde hij zich om en zeide bijna met hardheid:

- Wat wilt ge van mij?
- Dat u het Papa zeggen zult.

Van Bergen zeide niets, stak den brief bij zich, drukte Louise de hand, geleidde haar naar de deur en fluisterde toen met eene heesche stem:

- Ja, ik kom straks.

.....

Weder werd van Bergen een uur later op de kamer van den Heer Wijnands gelaten. Wat die twee te zamen spraken, zal evenmin als een vroeger gesprek door ons beschreven worden.

Van Bergen ging na een geruimen tijd naar beneden, zocht Louise op en zeide:

- Wilt u thans naar boven gaan?

Louise vond haren vader betrekkelijk kalm, terwijl hij haar den Duitschen brief gaf, waarvan wij hier eene vertaling doen volgen.

Lazareth S.....

Hooggeachte Heer!

Sinds meer dan vijf weken had ik het voorrecht, Mejufvrouw uwe dochter te leeren kennen. Ik werd aan hetzelfde Lazareth gedetacheerd, waarin zij werkzaam was. Zij ontving van mij hare mededeelingen, hoe zij met de patiënten handelen moest. Zij was mijne trouwste, kloekste helpster bij de amputatiën. Wat zij in die weken voor ons geweest is, zal zich haar vader kunnen voorstellen; maar, hoevele wonden zij verbonden, hoevele brieven zij geschreven, hoevele oogen zij heeft toegedrukt, zal ik niet vermogen te zeggen. Steeds was zij onvermoeid bezig, zoowel bij dag als bij nacht. Zelden nam zij een oogenblik rust. Hare begeerte hulp te verleenen was zoo groot, dat zij zich zelve geheel vergat. De laatste patiënt, dien zij aanhoudend oppaste, was een jong Fransch soldaat. Ofschoon hevig verminkt, wenschte hij nog te blijven leven. Wij hoopten hem te behouden, toen eene wondkoorts hem wegnam. Uwe dochter was tot het laatste bij hem; doch toen men hem weggedragen had, viel zij bewusteloos op de ledige krib neder. Ik deed terstond zorg voor haar dragen, doch eene uitputting had haar gestel gesloopt. De sterkste middelen vermochten niet hare krachten te doen herleven.

Tegen den avond van den 26sten September gaf zij mij in een helder oogenblik uw adres, zeggende: - Dokter, wanneer ik er niet meer zijn zal - schrijf dan naar huis en zeg hun, dat ik ze allen lief heb gehad. - Allen'. - Ze ging toen stil liggen; ik bleef bij haar, omdat ik vermoedde, dat het oogenblik van

scheiden nabij was. Eensklaps zat ze half overeind en riep met eene luide stem:

Louise! Papa! Dokter Kroner! waar zijt ge? Waarom zie ik u niet? O, Dokter, dat is mijne boete! -

Eenige oogenblikken later was zij niet meer.

Ik vermeen, geachte heer, dat ik u de woorden uwer stervende dochter in hunne volle waarnheid moet mededeelen; hoe vreemd mij ook het woord moge toegeklonken hebben, dat het laatst aan haren mond ontglipte.

Maar wat hare schuld ook moge geweest zijn, haar leven in het Lazareth zal, naast de *heldendaden* onzer dappere zonen en edele vrouwen, in onze herinnering blijven voortleven.

Na het lezen dezer regelen zag Louise haren vader vragend aan. Het was aan hem om haar opheldering te geven.

Louise, wat gevoeldet gij toen?

In den avond van dien zelfden dag wachtte Mevrouw Kroner met spanning op haren man. Hij was in den morgen vroeg op een afgelegen buitenplaats als verloskundige geroepen, en de tijd van tehuiskomst was dus onzeker. Het werd tien, elf, twaalf uur, en nog zat Mevrouw Kroner te wachten. Zij wilde hem zelve de deur openen, angstig als zij was, dat hij van de dienstboden de noodlottige tijding zou vernemen.

- Het zal Willem zoo schokken, zeide Mevrouw Kroner half luid; hij hield zooveel van haar.

Eindelijk kwam de Dokter om drie uur te huis.

- Wat, nog op? zeide hij verbaasd.

- Ja, Kroner, ik wachtte op je, en toen is het van lieverlede laat geworden. Ben je ook moê?

- Verschrikkelijk. Een ontzettend zware bevalling. Ik dacht een oogenblik, dat moeder en kind beiden er het leven bij zouden gelaten hebben. Maar het is heerlijk afgeloopen.

- De heer en Mevrouw Strengers zijn zeker heel gelukkig met hunnen eersteling. Is het een jongen?

- Neen, een meisje, maar een prachtig kind!.... Hier ook nieuws?

- Neen. - Wil je soupeeren? en zij schonk hem een glas wijn in.

- Dat is verkwikkend, zeide de Dokter, terwijl hij zijn glas

in één teug ledigde. Ik gevoel nu pas, hoe moê ik ben. Is er van daag ook tijding van Hilda gekomen?

- Van Hilda, neen.

- Het is van daag reeds de vierde dag. Wellicht hebben ze van avond een brief gekregen. Zijn de kinderen wèl?

- O, heerlijk: ze slapen als rozen.

De Dokter rekte zich, dronk nog een paar glazen wijn en zeide toen: ‘Kom, vrouw, we moesten ook gaan slapen.’

- Ga gij maar, Willem; ik kom straks.

Toen Mevrouw Kroner boven kwam, sliep haar man gerust. Zachtjes sloop ze de kamer weer uit. Slaap maar, zeide ze meewarig; gij zult morgen kracht behoeven. En zij..... neen, zij ging niet slapen; ze bleef op, om te waken, dat geene geluiden in huis haren man te vroegtijdig zouden wekken.

Toen de Dokter den anderen morgen om tien uur beneden kwam, wachtte zijne vrouw hem met een geurig kop koffie.

- En nu, zeide de Dokter, ga ik terstond naar Villa Nuova, om te hooren of er een brief van Hilda is.

- Ja, er is een brief.

- Hebt gij dan Louise reeds gesproken?

- Gisteren avond was er al een brief, Willem.

- Clara, zeg mij, is er slechte tijding?

- Er is tijding, en naar ik vermeen, geene goede.

- Clara, zeg me, is.....?

- Ja, Willem, Hilda is.....

- Toch niet dood?

- Ja.

- Het is niet mogelijk.

- Er is een brief van een Duitschen dokter gekomen, die alles beschrijft.

- Hebt gij dien brief gelezen?

- Neen, niet gelezen; Louise heeft er mij over gesproken.

Dokter Kroner drukte zijne vrouw de hand en ijlde weg.

Toen hij bij zijne vrienden te Villa Nuova kwam, kon hij van aandoening niet spreken.

De Heer Wijnands gaf Louise een wenk om te vertrekken en schoof Dokter Kroner den brief van Dr. Traumlitz toe.

Dokter Kroner las. Zijne oogen werden al grooter en grooter. Hij las nog eens, en toen opstaande, zeide hij: ‘Wijnands, wat is dat?’ en met zijn vinger wees hij op het woord ‘Boete’.

- Ja, Kroner, wat is dat? Haar dood verbreekt mijn zwij-

gen. Neen, geen geheimen meer! de oude man kan ze niet meer dragen.

- Spreek, Wijnands, spreek.
- Gij vermoedt dus de oorzaak van Hilda's heengaan niet?
- Neen, de ware oorzaak is mij nog altijd een raadsel.
- Kroner, ze beminde u.
- Wat?
- Ze beminde u met een radeloozen hartstocht.
- Gij raaskalt, oude man, riep de Dokter, en duwde Wijnands, die dicht bij hem gekomen was, met kracht van zich af.
- Neen, ik raaskal niet. Het was maar eene al te droevige waarheid. Ze beminde u met al de kracht van haar diep en fijngevoelend hart.
- En ik heb dat nooit vermoed.
- Het was haar eenig streven, dat dit een geheim voor u zou blijven, en omdat haar de kracht begaf het geheim langer te bewaren, is zij heengegaan.
- En gij wist dat?
- Ja, op grond daarvan heb ik haar mijne toestemming gegeven; nog hoor ik haar kreet: ‘Vader, alleen de vlucht kan mijne ziel redden.’
- En gij hebt haar laten gaan?
- Ja, Kroner, dat heb ik.
- En ik - ik heb haar voor mijne oogen zien verwelken..... Ik heb mij-zelf duizendmaal afgevraagd: welke hartstocht kan die arme zoo binnen weinige weken sloopen? ik heb gepeinsd, gezocht en toch niet gevonden. Hare tranen hebben over mijne handen gestroomd; haar hoofd heeft aan mijne borst gerust; mijne aanraking deed haar in eene zachte sluimering vallen, en toch heb ik nooit begrepen, dat zij mij beminde; één blik, één woord had haar het leven, hare gezondheid kunnen wedergeven, en ik heb het niet gesproken.
- Gij moogt haar niet beminnen; gij zijt een getrouwd man, riep Wijnands met zulk eene kracht, dat Dokter Kroner schrikte.
- Stil, Wijnands, stil: laten wij elkander niet misverstaan. De schok heeft mij verpletterd. Ik weet niet wat ik zeg, maar dat weet ge toch, dat, als ik in de verte zoo iets had kunnen vermoeden, ik haar niet door mijne tegenwoordigheid had doen lijden.
- Neen, Kroner, ik weet alles; Hilda heeft mij den loop van haren onzaligen hartstocht medegedeeld. Zij heeft dien gevoed,

onder het masker van vriendschap. Zij vereerde u hoog; zij meende, dat zij u veilig vereeren mocht, zonder iemand nadeel te doen. Zij gevoelde zich gelukkig in dit gevoel. Maar zij kende de liefde niet. Zij wist niet, dat de liefde tusschen man en vrouw niet genoeg heeft aan eene lijdelijke vereering. De hartstocht begon te ontwaken; begeerten deden zich gelden; elke dag baarde haar nieuwen strijd. Zij wilde dien strijd verbergen; zij wilde de vlam smoren, die juist door dezen tegenstand dubbel ging worden. Eindelijk bleek haar gevoel haar te machtig; zij begreep, dat er voor haar geene redding was dan in de vlucht, en toen ze u hoorde zeggen: ‘Was ik nog vrij, dan ging ik naar het oorlogstooneel,’ was haar besluit genomen. Kroner, ze had u zoo lief, dat ze zich soms verbeeldde, een deel van uwe ziel te zijn. ‘Vader,’ zeide zij, ‘ik dacht, nu hij niet kan gaan, zal ik gaan; mijne liefde voor hem zal mij kracht geven.’

Dokter Kroner drukte Wijnands hartstochtelijk beide handen en zeide: ‘Ik kan niet meer hooren. Laat me heengaan!’

Waar zou hij heengaan?

Het was hem, alsof een zware slag op zijn hoofd was nedergekomen, en hij kon slechts de woorden herhalen: ‘Kroner, ze beminde u.’

Als van zelf ging hij den hoogen weg naar de Kamp op. Sinds dien avond, dat zij daar te zamen gewandeld hadden, had ook Hilda's beeld meer zuivere trekken voor hem aangenomen. Hij had haar lief gekregen om hare naar waarheid vorschenden geest. Zij was de eerste vrouw geweest, aan wie hij zijn twijfel, zijn strijd en zijne tegenwoordige inzichten had medegedeeld. Dat gesprek had een band tusschen hem en haar geknoopt, dien hij altijd gevoeld had. Van dat oogenblik af had hij zich meer met haar bezig gehouden, op hare karaktrekken en eigenaardigheden meer gelet, en in haar die mengeling van kracht en zwakheid bespied, die de vrouw zoo lieftallig maakt in het oog van den man. Bij wijle had hij in haar het ideaal eener vrouw meenen te zien, schoon daarbij nooit eene zinnelijke begeerte bij hem was opgekomen. Het groote verschil van leeftijd had hem haar altijd als een kind, als eene

dochter doen beschouwen. Op eenmaal had hij de schoone bloem zien verwelken en als machteloos ter aarde buigen. Hoe vurig had hij gewenscht te weten, welke oorzaak hare gezondheid verwoestte, en nooit was het hem in de gedachte gekomen, dat hij zelf daartoe de aanleiding was.

- Hilda, Hilda, mijne lieveling, fluisterde Dokter Kroner; Hilda, gij hebt mij liefgehad, en ik wist het niet. Ik heb uwe namelooze smart niet begrepen, toen gij als bezwijmd in mijne armen hingt, en ik u op de sofa nederlegde, denkende dat gij rust noodig hadt.... Ja, gij hadt rust noodig, arme gejaagde hinde. Hoe kort geleden wandeldet gij hier naast mij, en zaagt mij met uwe duivenoogen aan, terwijl gij mij antwoorddet: 'Wij zijn over stroomen en afgronden gevlogen, maar brengen toch den olijftak mede.' En nu?... Arme duive, opgeschrikt door den hartstocht, zijt gij ver van uw nest gevlogen, om in den vreemde te sterven. Hier, in deze zelfde plaatsen, spraken wij over het Godsbegrip, over het eeuwige *Zijn*, over het eeuwige *Worden;* toen meende ik uwen geest te verhelderen, uw leven rijk te maken; en zie, mijne woorden hebben wellicht bijgedragen, om de neiging, die gij voor mij koesterdet, tot liefde te doen aangroeien, tot hartstocht te doen rijpen. Ik benam u uwen God, uwen Hemel, en wat gaf ik u? Waren uwe teedere schouders wel sterk genoeg om het gewicht der eenzaamheid te dragen? Of greept gij de hand aan, die u van alles beroofde, opdat zij u alles wedergeven zou? - Arme mensch, wat pocht ge op inzicht! wat waant ge u boven anderen verheven, omdat gij het Heelal met uwen geest meent te omvademen! Terwijl uw oog in de ruimte staart, vertreedt uw voet eene bloem, die al uwe menschelijke kunst niet meer met haren stengel vermag te vereenigen. Arme mensch! terwijl gij uwe meening uitspreekt over het geheimzinnig bestaan der dingen, bevat een enkele mensch een grooter mysterie dan gij vatten kunt. Zij leefde aan mijne zijde, en ik begreep haar niet. Hilda, ik begreep u niet, terwijl gij aan mijne borst rusttet terwijl uwe oogen zich sloten door de overmaat van gevoel, dat uw hart doorstroomde, terwijl dat hart tegen het mijne klopte; dat hart, waarin een hemel van toewijding en liefde voor mij besloten was; terwijl ik u als mijn eigendom had kunnen behouden, legde ik u neder, alsof gij mij niet toebehoordet; terwijl een woord u het *leven* had kunnen geven, gaf ik u aan een wissen *dood* over.

En Dokter Kroner, die als gebogen onder den last zijner

herinneringen, met loome schreden den heuve! was opgeklommen, scheen de kracht thans te ontbreken om verder voort te gaan. Hij leunde tegen een boomstam en stond geheel in gedachten verloren. Op eens bracht hij de hand werktuigelijk aan zijn voorhoofd, waarop het klamme zweet parelde, terwijl zijne zwoegende borst diepe zuchten loosde.

- Neen, neen, fluisterde hij op bijna toonloozen toon: bij alles wat mij heilig is, dat niet; neen, dat niet! - En zich weer het zweet van het voorhoofd wisschende, herhaalde hij met stemverheffing: Neen, dat niet! En toen zijne armen als naar een onzichtbaar wezen uitspreidende, zeide hij:

- Hilda, kom weder aan mijn hart; maar niet om mij tot eene verzoeking te zijn. Gij, die mij in uw leven nooit verzocht hebt, zult het ook thans niet doen. Hilda, ik zal uw offer niet nutteloos maken; waar gij wederstand boodt, zal ik niet bezwijken. Maar laat mij u nog eenmaal aan mijn hart drukken, laat uwe gouden lokken nog eenmaal over mijne armen golven; laat mij nog eenmaal op uw aanminnig gelaat staren, op die gesloten oogen, op die geopende lippen; laat mij nog eenmaal den zucht indrinken, die u ontsnapte; maar het zal zijn om van u *kracht* te leeren. O Hilda! kind, gij wist het niet, hoe *groot* gij in uwe *zwakheid* waart!

Tegen den avond van dezen dag zette Dokter Kroner zich naast zijne vrouw neder en zeide:

- Clara, ik heb je wat te zeggen.
- Wat is het, Kroner?
- De Heer Wijnands heeft mij dezen morgen medegedeeld, dat er eene ons tot nog toe onbekende oorzaak bestond, waarom Hilda zoo eensklaps hare betrekkingen verlaten heeft.
- En welke oorzaak zou dat zijn, Kroner?
- Buiten mijn wil en weten, heeft Hilda eene meer dan vriendschappelijke neiging voor mij opgevat die haar eindelijk tot eene kwelling en een onrust is geworden, en een soort schuldgevoel daarover heeft haar geleid om den stap te doen, die mij altijd raadselachtig is voorgekomen. Gij kunt begrijpen, hoe deze gedachte mij thans ter neder drukt.
- Maar, Kroner, hoe kunt ge je nu zoo iets gaan verwij-

ten? een meisjesgril, en anders niet. Een meisjesgril, die wel over zou gegaan zijn, als iemand haar ten huwelijk gevraagd had.

- Geloof je dat, Clara? zeide de Dokter, terwijl hij zijne vrouw ongeloovig aanzag.

- Zeker, Willem; en laten wij het ergste nemen, dat zij je waarlijk bemind heeft; dan houd ik het er voor, dat het eene vleeschelijke bekoring is geweest, zooals ook de heiligen hebben moeten ondergaan. De Booze heeft getracht haar ontrouw te maken aan haren God. Juist daarom heeft hij haar in verzoeking gebracht, door haar liefde voor een getrouwden man te doen opvatten. In deze zonde wilde hij haar verleiden. Maar Hilda is aan al zijne listen ontkomen; zij heeft hem overwonnen.

- Clara, Clara! hoe kunt ge de zaken toch zoo geheel anders opvatten dan gewone menschen?

- Dat komt, Willem, omdat gij slechts naar de wereld oordeelt. Maar ik begrijp Hilda's bestaan oneindig beter. Hilda was geen meisje om door de liefde van een man gelukkig te zijn; Hilda's bestemming lag niet in het huwelijk; HIlda kende geen hartstocht. O Kroner, hoe herinner ik mij nog den avond, toen zij afscheid van ons nam, en toen zij aan mijnen hals hing en slechts snikken kon: ‘Mevrouw Kroner! Mevrouw Kroner!’ Nog zie ik haar daar in de deur staan; en dien blik, dien zij toen op mij en de kinderen wierp, zal ik nooit vergeten. Met dienzelfden blik nam Soeur Agnes afscheid van het ouderlijk huis, toen zij heenging om zich aan God te wijden. Ook Hilda heeft *l'appel du Seigneur* gehoord, en hoe gelukkig, dat zij er naar geluisterd heeft, want nu is alle vrees mij benomen, dat Hilda's ziel voor eeuwig verloren zou zijn.

Op een Octoberavond kwam de volle maan helder en statig achter de bosschen van Baarle te voorschijn.

Zij bescheen de dorpsstraat, waarop groepjes menschen elkander het nieuws van den dag mededeelden.

Zij bescheen Villa Nuova, en haar licht drong in de huiskamer, en scheen op het gelaat van den Heer Wijnands.

Wie dat gelaat van nabij bespied had, had een krachtig, edel

zelfbewustzijn in de trekken van dien grijsaard ontwaard, dat hem als jongeling ontbroken had.

Het maanlicht bescheen ook Louise. Pollux lag thans op den zoom van haar kleed, terwijl zijn kop tegen hare knie rustte. Louise's oogen staarden naar buiten op het voetpad, waarop het maanlicht grillige figuren teekende; doch zij zag die figuren niet: zij zag slechts eene vrouwengestalte, die de hand op het hart gedrukt hield; en Louise fluisterde: ‘Zuster, vergeef mij.’

Het maanlicht scheen ook in de zitkamer van Mevrouw Kroner. De oude dame zat op hare gewone plaats, en de Dokter stond naast haar.

- Ja, Willem, sprak de moeder, gij hebt groot gelijk, dat gij je te N..... gaat vestigen. Gij zult daar een ruimen werkkring vinden, en er zijn uitmuntende scholen voor de kinderen. Gij kunt ze daar gedurende den dag heenzenden, en hebt hen dan des avonds weer in den huiselijken kring. Alle strijd houdt dan ook op tusschen u en Clara over geestelijke of wereldlijke scholen.

- Moeder, die strijd heeft opgehouden, nu Clara door Hilda's handelingen gezien heeft, dat ook aan den boom der kennis goede vruchten rijpen. Maar al ware zulks ook het geval niet, toch zou ik thans mijne eigene plannen met de opvoeding mijner kinderen doorzetten. Geene vrees voor huiselijke onaangenaamheden of kleingeestige bekrompen angst van Clara, dat ik haar en de kinderen in hun geloof zal schokken, zou mij langer zwak doen zijn. Moeder, zou Hilda's werk voor mij verloren zijn gegaan? Heeft zij mij niet geleerd: dat wat het zwaarste is, ook het zwaarste wegen moet? Roept zij mij door haar eigen rijk leven niet telkens toe: ‘Laat den schoonen zaaitijd niet verloren gaan! Hoe zult gij oogsten, waar gij niet gezaaid hebt?’ Maar het eenige, Moeder, wat mij zwaar valt, is, u hier alleen achter te laten.

- Alleen, Willem; ach, ik ben niet alleen. Eenzaamheid is zoo betrekkelijk. De gedachte, dat gij en Clara te zamen uw plicht volvoert, de kinderen tot brave, degelijke menschen te vormen, is mij eene aangenamer gedachte dan u hier allen bij mij te hebben, en te weten, dat uw verblijf alhier voor de

kinderen nadeelig is. Ga, mijn Willem, en ik zal het uur zegenen, dat dit uw besluit tot rijpheid is gekomen.

- Moeder, zeide de Dokter, terwijl hij hare hand met warmte drukte, Moeder, gij zijt groot, dat gij u-zelve zoo vergeten kunt.

- Groot, Willem, ach, zeg dat niet. Wie is groot? Of zij moest het zijn, de engel, die van ons is heengegaan. O, kind! is er in de ontzettende tijden, die wij beleven, eene gedachte, die mij troost en bemoedigt, dan is het, dat zij is heengegaan om te helpen zooveel als in haar vermogen was. Nam zij niet ons aller zegenbede mede? Zie, Willem, juist van daag twee maanden geleden knielde zij op diezelfde plek, waar gij nu staat, en zeide: ‘Moeder, zegen mijn voornemen!’..... en thans is zij reeds weken dood.

- Moeder, Hilda is niet dood; zij leeft in veler harten, maar bovenal in mijn hart.

- Gij hebt gelijk, Willem; Hilda is niet dood, en voorzeker zal ik haar het eerste wederzien.

De Dokter liet de hand zijner moeder los, wandelde eenige malen de kamer op en neder, en bleef toen voor het andere venster staan. Zijn voorhoofd tegen de glasruit drukkende, fluisterde hij:

- Zien - wederzien - dat behoeft voor mij niet. Hilda, zijt gij niet altijd met mij? Maar uw eenzame strijd, uw eenzaam sterven, drukt mij soms zwaar. Uw leven was liefde; en toch stierft ge met het woord ‘Boete’ op de lippen. Hilda, gij meendet in mij uw ideaal te zien, en om uw ideaal trouw te blijven, hebt gij het zelve in al zijne volheid voortgebracht. Maar, Hilda, gij zult niet te vergeefs geleden hebben, gij zult niet te vergeefs geloofd hebben, dat gij een deel van mijne ziel waart. Hilda, uwe liefde is mij een kracht ten leven; en eer zou mijne rechterhaand haar linker vergeten, eer ik Hilda vergeten zou.

Het maanlicht scheen ook op de pastorie van Baarle. Het gleed over de seringstruiken, die nu donkergroene bladen hadden gekregen, en waar in de Meimaand de bevallige lilasklokjes wiegelden, hingen thans de donkere bruine zaadknoppen. Tegen het vensterkozijn der studeerkamer stond van Bergen geleund. Een diep weemoedige plooi had zich om zijnen mond gegroefd. Hij scheen binnen weinig weken jaren ouder geworden.

Moed, fluisterde van Bergen; moed om te lijden; moed om te dulden, en bovenal moed om het verleden te dragen; moed, zoolang als de aardsche pelgrimstocht duurt; moed voor mij. Zij heeft volstreden; zij heeft den zegepalm veroverd. Ja, Hilda, gij leeft. Gij ziet thans op uw aardsche leven als op een stip, waaraan zich de oneindigheid hecht. Gij vraagt niet meer, gij aanschouwt. Voor mij het wenschen naar hereeniging. Maar zeg mij, Hilda, zijn wij alreede niet vereenigd? Vereenigd in mijne onveranderlijke *Liefde!*

Het maanlicht scheen over de velden van Baarle; akkers, waarvan het graan reeds geoogst was; akkers, waarin de ploeg versche voren gesneden had om het zaad te ontvangen.

Het maanlicht scheen vele mijlen verder, op bosschen, bergen, rivieren; het maanlicht scheen op vele steden, dorpen, kerken, kerkhoven, versch gedolven graven; het maanlicht scheen ook op Hilda's graf.

CONSTANTIJN.

Reisherinneringen.

(*Vervolg van bladz.* 306.)

Palermo.

Nauwelijks hadden wij Sardinië uit het gezicht of het slingeren en stampen van het schip overtuigde ons dat ‘er buiten veel zee stond,’ zooals wij trouwens na al het stormen der volrige dagen wel gevreesd hadden. Ik begaf mij dan ook tijdig naar mijn kooi, meer voor den vorm, dan met het vooruitzicht daarin een rustigen nacht te zullen doorbrengen. Weldra was ik dan ook genoodzaakt de knieën op te trekken en mij met behulp van een paar kussens zoo goed mogelijk vast te leggen, wilde ik althans het recht behouden naar eigen goedvinden op de rechter of linker zijde te liggen. Toen ik kort daarop ‘overal’ hoorde fluiten en een stortzeetje den trap af kwam stuiven, begreep ik dat alle kans op slapen verkeken was en bracht ik weder een langen, vermoeienden nacht door, waarin ik ruimschoots gelegenheid had vergelijkingen tusschen de zee en den vasten wal te maken. De dag bracht weinig verbetering in onzen toestand; de lucht was donker grijs, het regende hard, wij namen veel water over en kwamen bijna niet vooruit.

Van een schoener, die ons dwars voorbij danste, zagen wij soms de toppen der masten niet meer; zóó hoog waren de golven die ons omringden. Bij zulk weder kijkt ieder ernstig; er wordt weinig gepraat; onwillekeurig denkt men meer dan gewoonlijk aan 't verledene en de toekomst.

Komt men echter ‘beneden’ dan vertoont zich meestal een kluchtig tafereel. Aan warm eten valt niet te denken; de vu-

ren in de kombuis zijn door onafgebroken ‘zeetjes’ uitgedoofd. De anders zoo welvoorziene tafel is met slingerlatten bedekt; daartusschen zwerven eenige harde eieren en drooge broodjes; nu en dan rolt er een bord of glas op den grond; soms ook glijdt er een stoel met hem die er op zit van de tafel tot tegen het beschot, om straks bij een volgenden ‘kaaier’ weder op zijne oude plaats terug te keeren.

Hier zit er een op den grond met den rug tegen het beschot en de voeten tegen de pooten der tafel vastgeklemd; een ander tracht te vergeefs zich een glas wijn in te schenken en neemt daarbij standen aan, oogenschijnlijk geheel in strijd met de wetten van het evenwicht; een derde kan de deur, die door 't slingeren in de hengsels klemt, niet in, terwijl die een oogenblik later met geweld geheel open vliegt en nu weder niet dicht wil. Op den duur wordt men van al dat geslinger en gestamp vermoeid en zelfs eenige mannen van 't vak beginnen zich onpleizierig te gevoelen. In den loop van den nacht krijgen wij den vuurtoren van kaap Gallo in 't gezicht; de zee wordt kalmer en bij het aanbreken van den dag loopen wij de prachtige golf van Palermo, rondom door hooge bergen ingesloten, binnen en liggen des ochtends te 8½ ure bij het arsenaal voor anker. Ons schip ligt tusschen een Italiaansche stoomkorvet, de ‘Ettore Fieramosca’, en een Engelschen pleizierkotter, de ‘Condor.’

Achter ons rijst de Monte Pellegrino statig omhoog en duidelijk kunnen wij met het bloote oog den in zigzag op steenen bogen gebouwden weg volgen, die naar de kapel der H. Rosalia voert. Een ver in zee reikende breede molo, die nog steeds verlengd wordt, beschermt dit gedeelte der haven aan de noordzijde; vele groote koopvaardijschepen en mailbooten zijn er langs geschaard. Volgt ons oog de kade, dan zien wij de geheele stad als in een halven cirkel voor ons liggen, terwijl alleen een vooruitgeschoven vestingwerk, ‘Castellamare’, die lijn eenigszins verbreekt. Eindelijk, ten oosten, rust onze blik aangenaam op de blauwe en schilderachtig gevormde bergen, wier voet bij kaap Mongerbino door de zee bespoeld wordt.

Er is iets onbeschrijfelijk behaaglijks in gelegen, na een flinken storm in een rustige haven te ankeren; men heeft min of meer het gevoel als iemand, die zich na een zware ongesteldheid voor 't eerst weder in de vrije natuur bevindt. Of het dit gevoel was, dat ons bezielde, of wèl dat Palermo wer-

kelijk zoo bekoorlijk is, zeker is het, dat ik nog nergens in Italië of elders mij zóó tevreden en levenslustig had gevoeld als toen wij kort na onze aankomst in een open rijtuig naar de Favorita reden, aldaar uitstapten, het balkon der bevallige villa bekommen en met volle teugen de heerlijke atmospheer, door duizende welriekende planten en bloemen om ons heen veredeld, inademden.

De Favorita behoort aan den Koning van Italië; de tuinen zijn grootendeels met oranjeboomen, die nu begonnen te bloeien, cactussen in menigte en velerlei bloeiende heesters, olijfboomen en andere evergreens beplant; zij zijn tusschen den voet van den Monte Pellegrino en het bebouwde gedeelte der stad ingesloten.

Ertijds was er veel wild; maar toen in September 1866 het gepeupel eenige dagen te Palermo baas was, hebben de jachtliefhebbers eene razzia gehouden en alles uitgeroeid. Het gebouw, op welks balkon wij de meest bekoorlijke uitzichten genoten en vanwaar wij de zee op drie verschillende plaatsen tusschen de bergen zagen doorschemeren, is in chineeschen stijl gebouwd, gemeubeld en- beschilderd, hetgeen een vroolijk en aardig effect maakt. Aan den tuin was weinig zorg besteed; welig groeide er het fraaiste onkruid. Door breede oranjelanen verlieten wij de Favorita en bevonden ons weldra in den zoogenaamden Engelschen tuin, die naast de verlengde strada della libertà is aangelegd.

Palermo wordt door twee hoofdstraten, die elkander nagenoeg in het midden rechthoekig snijden, in vier bijna gelijke deelen gesplitst. Bij het snijpunt bevindt zich het achthoekig plein der ‘Quattro Cantoni,’ dat met beelden en fonteinen versierd is. Van hier overziet men de beide straten ‘Corso Vittorio Emanuele’ en ‘Corso Garibaldi’ in hare geheele lengte. De eerste begint aan zee bij de ‘porta felice’ en eindigt in den weg naar Monreale die langzaam klimt; de andere doorsnijdt Palermo nagenoeg evenwijdig aan de zee; de blik stuit zuidwaarts tegen hooge bergen; noordwaarts kan men de straat steeds in rechte lijn volgen tot minstens een half uur buiten de stad, waar zij een zeer druk bezochte wandeling vormt, eerst strada della libertà genoemd wordt en verder langs den bovengenoemden Engelschen tuin voert. Zooveel mogelijk zijn deze beide hoofdstraten geniveleerd, hetgeen duidelijk aan sommige huizen zichtbaar is (hier en daar is een gedeelte der fundamenten

bij het verlagen der straat te voorschijn gekomen); zij zijn met lava geplaveid, van breede trottoirs voorzien, bevatten goede winkels en kleine vrij slechte koffiehuizen.

Even vóór wij de fraaie ‘porta felice’ uitgaan, zien wij aan de rechterzijde een groot plein ‘largo marina’ genaamd, waarop een keurige tuin of square, naar Garibaldi gedoopt, is aangelegd.

Treden wij de poort uit, zoo kan men links, de kade der voor groote schepen onbruikbare kleine haven ‘la Cala’ volgen, of zich naar den molo laten roeien; rechts betreedt men de ‘marina’, een der fraaiste wandelwegen mij bekend. Langs de zee loopt een verhoogd wandelpad met vele lantaarns, daarnaast een breede rijweg, vervolgens een even breed voetpad door twee rijen groote bloeiende boomen overschaduwd en ruim van banken voorzien.

Vele deftige paleizen en ook het hôtel Trinacria (het beste van geheel Sicilië) hebben aan de achterzijde uitzicht op de marina, en breede, steenen terrassen geven den bewoners gelegenheid tot een wandeling, waarbij zij over de boomen de zee kunnen zien en het overige prachtige vergezicht genieten. Halverwege de marina zien wij een steenen muziektempel en komen weldra aan de ‘villa Giulia’, een heerlijke publieke tuin, waarnaast zich een niet zeer belangrijke botanische tuin bevindt. Planten, bloemen en heesters zijn hier in hunnen vollen luister: de lucht is warm, de hemel donkerblauw, sommige rozen zijn reeds uitgebloeid en wij zijn nog in Februari!

Niet ver van hier zag ik op den hoek eener nieuwe straat ‘via Lincoln’ vermeld. Begeven wij ons thans naar het gedeelte der stad, waar zich de Piazza della Vittoria bevindt.

Hier zien wij het koninklijk paleis en de beroemde palatijnsche kapel, die door prachtige mozaïeken uitmunt. In het paleis brengen wij tevens een bezoek aan den generaal Medici, prefect van Palermo en bevelhebber van alle troepen in Sicilië.

Ruim 10 jaren geleden bekleedde de tegenwoordige luitenant-generaal enz. enz. nog een ondergeschikte betrekking op een kantoor te Londen. In 1860 had hij echter 500 man te Genua verzameld en daarmede zóó dapper onder de bevelen van Garibaldi gestreden, dat hij weldra den rang van kolonel verkreeg. Later in het Italiaansche leger als generaal-majoor overgegaan werd hij spoedig bevorderd. Aan zijn beleid had men voornamelijk de beteugeling der roovers, die Sicilië onveilig

maakten, te danken en algemeen beschouwde men hem als den meest geschikten persoon, om de rooverijen te blijven onderdrukken en de vooral te Palermo zeer woelige Sicilianen in toom te houden.

De generaal maakte op ons een aangenamen indruk; zijn forsche gestalte was indrukwekkend, zijn welgevormd gelaat drukte vastberadenheid uit, maar tevens goedheid en eevoud. Hij scheen 45 jaren oud, sprak goed Fransch en ontving ons zonder eenige ostentatie. Al spoedig liep het gesprek over de roovers; de generaal beschouwde de thans gebruikelijke strenge maatregelen als onvermijdelijk, maar drukte tevens de hoop uit, dat welbestuurd onderwijs het gehalte der bevolking spoedig zou verbeteren en dan de rooverijen van zelve doen ophouden.

De herinnering aan de veelvuldige terechtstellingen scheen hem pijnlijk aan te doen; een weemoedige trek vertoonde zich op zijn open gelaat; wellicht kwam hem de eene of andere fatale geschiedenis voor den geest, waarbij hem zijn hart ‘genade’, zijn plicht ‘onverbiddelijkheid’ had toegeroepen. Het paleis, dat uit een samenvoeging van gebouwen bestaat, grenst aan de ‘porta nuova’ waaronder de ‘Corso V. Emanuele’ doorloopt en waarboven men de kamer vertoont, waarin Garibaldi tijdens zijn dictatoraat huisde. Het heet dat alles in het hoogst eenvoudig gemeubelde vertrek nog op dezelfde plaats staat, als toen Garibaldi het verliet: op een marmeren steen in den muur is dit feit vermeld, met de bijvoeging, dat het Italiaansche gouvernement verlangt, dat zulks ten eeuwigen dage in denzelfden toestand (sic) zal blijven.

Wat de kamer aan comfort te kort schoot, won zij aan uitzicht, daar dit aan alle kanten, zooals men licht kan nagaan. verrukkelijk schoon was; in de richting van Monreale een weelderig landschap door bergen ingesloten, in de richting der porta felice een overzicht over de geheele straat tot ver in zee.

De kathedraal op een groot plein, waar vele beelden van pausen en bisschoppen om heen staan, gebouwd maakt op den eersten aanblik zekeren indruk, maar blijkt bij nadere beschouwing weinig bouwkundige waarde te bezitten.

De overige kerken van Palermo bieden weinig belangrijks aan; alleen die van Maria della Catena is wegens haren gothischen stijl eene nadere uitwendige bezichtiging waard.

Op weinigen afstand van onze aanlegplaats bevindt zich een groot gebouw, waarin de galeiboeven, die hier aan den publie-

ken weg schuiten met rotsblokken, voor den molo bestemd, helpen bevrachten, worden opgesloten. Volgen wij de breede kade ‘Stradone del Molo’ genaamd, dan komen wij op een groot onbestraat plein, waar een kolossale cellulaire gevangenis gebouwd is en de terechtstellingen plaats hebben. Hier en ook elders buiten de stad zien wij hooge gemetselde kolommen, die veel op schoorsteenen gelijken; tegen de meesten rust een ijzeren ladder; van meer nabij beschouwd blijken het met water gevulde reservoirs te zijn. De stad, die het drinkwater tegen vrij hoogen prijs aan de inwoners levert, kan met behulp dezer kolommen het verbruik controleeren. Hoe dit echter geschiedt heb ik niet kunnen vernemen; zij die beproefden het mij uit te leggen, schenen het zelve niet te begrijpen. Misschien is het een stadsgeheim. De watermeters hadden een oud en vervallen voorkomen en waren met bevallige hangplantjes begroeid; het middel was sedert onheuglijke tijden in zwang.

Wij passeeren nu een tamelijk uitgebreide buitenwijk door de mindere klasse bewoond (alle ramen zijn weder van kleine balkons voorzien) en beschouwen een oogenblik, vóór wij de wandeling der strada della libertà betreden, een groot onvoltooid gebouw, dat bestemd is tot het geven van equestrische voorstellingen; wegens geldgebrek heeft men het werk tijdelijk moeten staken. Om het gebouw is een nieuw aangelegde tuin en op eenigen afstand vóór den hoofdingang staat een standbeeld van wit marmer, opgericht ter eere van den ontwerper der verfraaiingen om Palermo. De man draagt een langen dichtgeknoopten burger-overjas, op de linkerborst een crachat. De Italianen zijn ijdel en hechten veel aan ordeteekenen; van daar wellicht de zonderlinge plaatsing van een crachat op een propriétaire!

Des namiddags tusschen 4 en 5 ure heeft de beau monde van Palermo de gewoonte zich in open rijtuigen langs de genoemde wandeling te laten heen en weder rijden. De file wordt vrij goed gevolgd; allen keeren op hetzelfde punt; gewoonlijk is het aantal deelnemers zóó groot, dat men weldra 2 rijen heeft en elkander dus meermalen tegenkomt; meestal rijdt men stapvoets. Voor het bezit eener equipage heeft men te Palermo alles over, zoodat men de voetgangers op de trottoirs gerust onder de door de fortuin schraal bedeelden kan rangschikken.

Wij komen hier verscheidene troepjes schooljeugd onder

geleide van geestelijken tegen. Zonderling genoeg zijn deze jongelieden in uniformen gekleed; nu eens komt een school kleine bersaglieri, dan een school zeeofficiertjes; de kleedingen bootsen volkomen die van leger en marine na; in aller belang zijn de jonge heertjes echter ongewapend. Ter eere van het carnaval heeft men de niet onaardige gewoonte, elkander kleine bloemruikers toe te werpen; sommige galante heeren voegen daar bonbons en surprises bij. De straatjongens maken er dadelijk een tak van nijverheid van, rapen met levensgevaar de niet aan hun adres terecht gekomen ruikers, tusschen de raden en onder de paarden op, en verkoopen die weder bij dozijnen voor eenige soldi. Het spreekt van zelf, dat de bouquetjes er niet beter op worden en meer stof dan geur verspreiden; nu beginnen ook de heeren ze elkander naar 't hoofd te slingeren en somwijlen ontstaat er een vinnig ruikergevecht, waarbij menige hoed bedorven, menige triomfkreet geslaakt wordt. De ware liefhebbers zitten of staan bij dezen strijd in een huurrijtuig, om hun eigen equipage te sparen; door de voetgangers wordt er slechts bij uitzondering aan deelgenomen. In den fraai aangelegden Engelschen tuin, in welks nabijheid een militair muziek korps speelt, zien wij een bronzen borstbeeld met het onderschrift: Garibaldi.

Van 't carnaval merkten wij minder dan wij verwacht hadden. Op een bal in den prachtigen club zagen wij slechts weinige (echter smaakvol) gecostumeerden; ter loops zij hier opgemerkt dat er tallooze prinsen, hertogen, markiezen en graven tegenwoordig waren. De adellijke Siciliaansche jongelieden nemen hoogstens eene betrekking in het leger aan; de meesten voeren niets uit, en daar de fortuinen slechts zelden aan de hoogte der titels geëvenredigd zijn, heeft dit meermalen een diep verval ten gevolge.

Te midden der rijtuigen bewogen zich slechts enkele ruiters; onder dezen bemerkten wij eenige heeren op ezels; zij, de ezels namelijk, zijn veel vlugger en grooter dan bij ons; de zadel wordt op de lenden gelegd, hetwelk een wonderlijk gezicht oplevert; sommigen zag ik zelfs met een springteugel berijden.

Het gebruik van ezels door volwassen dandy's op een wandelrid, te midden van elegante equipages, kon alléén onze aandacht trekken; de Palermitanen schenen er niets ongewoons in te vinden. Des zomers heeft dergelijke rijpartij als thans in

de strada della libertà langs de Marina plaats, waar de nabijheid der zee het dan aangenaam koel maakt.

Er blijft ons thans nog iets te zeggen van eenige uitstapjes in de omstreken.

Vooreerst begaven wij ons naar Monreale, een stad met 16,000 inwoners op ongeveer 2 uren afstands van Palermo gelegen.

De weg, die vrij sterk klimt, voert door een schoone streek, die nog steeds als zeer onveilig wordt beschouwd; dank zij de goede zorgen van den generaal Medici zagen wij dan ook hier en daar een bersagliere geposteerd, of een paar gendarmes te paard een toertje maken.

Tegen de hooge rotsen, langs den rijweg, klauterden eene menigte geiten met onbegrijpelijke behendigheid op en af. Weldra zagen wij over de porta nuova de geheele stad en de zee in 't verschiet. Te Monreale, waar een sterk garnizoen ligt, bezichtigden wij de beroemde kathedraal met hare heerlijke mozaïeken en voortreffelijk en relief bewerkte bronzen deuren. Op het dak genoten wij een zeldzaam schoon vergezicht, waarvan de geheele voorgrond met oranjeboomen als bezaaid was. Hierop brachten wij eenigen tijd in het klooster door, welks binnenplaats door ojieven, die op eene dubbele rij prachtig ingelegde en gebeeldhouwde kolommen rusten, wordt ingesloten.

In het terugkeeren beklommen wij het platte dak van het Saraceensch paleis ‘la Zisa’, waar men volgens veler oordeel het schoonste vergezicht bij Palermo geniet, hoewel anderen aan dat van San Maria di Gesù, een oud klooster (even als de meesten thans een kazerne) de voorkeur geven. Hoe 't zij, de omstreken van Palermo laten een blijvenden indruk achter; nergens zag ik in het overige Italië iets dat in dit opzicht zoo volkomen het ideaal, dat ik mij geschapen had, bereikte. Als een scherpe tegenhanger van de ons omringende bloeiende natuur begeven wij ons naar het Capucijner klooster, buiten de stad gelegen. Bij den ingang zien wij in bonte kleuren, kennelijk door een kladschilder afgemaald, de meest verschillende wijzen van sterven. De afbeeldingen zijn op kleine schaal en bij elkander gevoegd, op de wijze als op de kermissen wel eens 't een of ander ‘afgrijselijk moordverhaal’ voorgesteld en met accompagnement van een orgel wordt voorgedragen.

Hier zien wij sterven aan een vermiljoenspuwing; daar verdrinkt iemand in een zee van indigo; een ander wordt door een houten paard doodgeslagen; een vierde schiet zich door 't

hoofd en ontwikkelt daarbij meer hersenen dan de grootste geleerde ooit bezeten kan hebben. Twee stokoude Capucijners gaan ons vóór; wij dalen een steenen trap af; zij ontsluiten een ijzeren hek en wij bevinden ons nu in een gewelfden gang te midden van het meest ontzettende beeldenspel, dat ooit vertoond werd; zoover het oog reikt, zijn beide wanden ingenomen door gekleede, soms zelfs opgesmukte.... lijken.

Zij staan daar in nissen, met bruinen verdroogden schedel, soms door een franschen hoed of ander hoofdtooisel bedekt, ons aan te grijnzen. Allen schijnen zij klein van gestalte en hangen, meer dan ze staan, tegen den wand.

Hier is een jong meisje; zij bereikte slechts 16 jaren; zij draagt een wit satijnen bruidskleed, witte satijnen schoenen, een bruidskrans..... op den akelig bruinen schedel; de kleine witte tanden getuigen alléén hoe schoon ze was! Daar staat een heer deftig in 't zwart gekleed; hij houdt zijne photographie in de dorre bruine hand als een bittere voorstelling van ‘voorheen en thans.’

Met zekere ingenomenheid wijst ons de monnik, waar ook hij eenmaal zal staan; hij wil ons nevengalerijen toonen; hij heeft 8000 exemplaren: maar 't wordt ons te benauwd; wij moeten van hier. Die doodententoonstelling maakt zenuwachtig en met beklemd gemoed ademen wij de vrije lucht weder in.

De lijken worden door deze monniken op eene wijze, die ik liefst niet nader beschrijf, bereid en voor geheel bederf bewaard; de resultaten zijn echter verre van voldoende. Hoe eene moeder op de gedachte komt haar kind, een jongeling zijne geliefde, op deze wijze te laten ‘opzetten’; maar wat nog sterker is, hoe deze moeder, deze jongeling den moed hebben elk jaar een bezoek en een krans aan het opgesmukt gebeente hunner dierbare afgestorvenen te gaan brengen - is mij een onverklaarbaar raadsel.

Men late de dooden rusten!

Op een schoonen morgen bestijgen wij, sommigen te voet, anderen op ezels, den Monte Pellegrino, dien wij wegens zijnen schoonen vorm reeds eenige malen uit de verte bewonderd hebben.

Rechts, niet ver van de zee, ligt de fraaie Villa Belmonte, waarvan in Gil Blas gesproken wordt en waar Dumas ons in zijne roovergeschiedenis Pascal Bruno henen voert; menig genotvol uur brachten wij in hare heerlijke tuinen door. Het doel van onzen tocht is de kapel der H. Rosalia, de patrones

van Palermo; volgens de legende bewoonde zij uit godsvrucht de grot naar haar genoemd en bevrijdde haar heilig gebeente Palermo van de pest.

Duizenden brengen haar op den 2den Pinksterdag hunne hulde; te harer eere is de weg op steenen bogen met groote onkosten aangelegd. De berg is geheel onbebouwd: slechts enkele grassprieten vertoonen zich en worden vlijtig opgezocht door eenige paarden of runderen, die hier schijnbaar in 't wild loopen.

Na ongeveer een uur gaans zijn wij bij de diepe grot gekomen; op zeer schilderachtige wijze is die in een kleine kerk herschapen, waarbij het zeldzame natuurgewrocht geheel ongeschonden is gebleven. In een glazen kast ligt het levensgroot wit marmeren beeld der heilige, rijk met diamanten en fraaie kleederen getooid en met twee ridderorden (de eene is geloof ik eene Oostenrijksche) gedecoreerd.

Wij vervolgen onzen weg en bereiken de overblijfselen van een tempel, waarin een kolossaal vrouwenbeeld, welks hoofd door het hemelvuur is weggeslagen. Hier staan wij op een steile rots, aan welker voet de zee bruischt, en eindeloos ver reikt ons oog over de blauwe vlakte en langs het onvergelijkelijke kustland. Last not least maakten wij een uitstapje naar Bagaria, aan een spoorweg gelegen; ter wille van den weg lieten wij er ons echter in rijtuigen heen brengen.

Hier bestegen wij den berg Catalfano, zagen op de omliggende hoogten de thans verlaten kasteelen der Siciliaansche edelen en hielden ons eenigen tijd op te midden der overblijfselen der Phenicische stad ‘Solunto’, tegen de helling gelegen. Eenige dezer overblijfselen zijn nog in goeden staat, maar bieden weinig belangrijke kenteekenen aan.

Op den top des bergs geniet men een panorama, dat al de vorigen nog overtreft en waarvan wij niet dan met moeite scheiden, om ons naar de Villa Valguarnera te begeven, wegens hare ligging beroemd. Met Bagaria besluiten wij de beschrijving van Palermo's omstreken, daar eene meer uitvoerige mededeeling omtrent de Villa's Belmonte, Tasta en anderen ons te ver zou voeren.

Den 14den Maart, de verjaardag van Koning Victor Emanuel, pavoiseerde onze buurman de Fieramosca op de gebruikelijke wijze en gaf des middags een saluut van 21 schoten.

Het garnizoen, ongeveer 6000 man sterk, hield eene groote

parade, die door den generaal Masi (een oud Garibaldiaan) gekommandeerd en door Medici geinspecteerd werd.

De parade had op de marina, daarvoor uitmuntend geschikt, plaats: wij woonden die op het terras van het paleis Forcella bij.

Bij het defileeren trok eerst een kompagnie gendarmerie voorbij, toen zeesoldaten, daarop de matrozen met 2 landingsaffuiten, vervolgens 4 regimenten infanterie en 1 regt. bersaglieri, daarna 12 stukken bergartillerie, elk met een muildier aan de hand geleid bespannen. Nu volgden 2 batterijen veldartillerie elk van 8 stukken en eindelijk 2 pelotons lansiers.

De bersaglieri trokken het meest onze aandacht; deze keurtroepen, waarvan Italië 36 bataillons bezit, hebben zich in de laatste oorlogen steeds bijzonder onderscheiden en bewijzen tegen de roovers onschathare diensten.

Hunne kleeding is donkerblauw met groene kwasten; een breedgerande zwarte hoed, schuins op het hoofd geplaatst en van een golvenden groenen vederbos voorzien brengt vooral en corps een teekenachtig effect te weeg.

Zij marcheeren altijd in versnelden pas en toen zij defileerden met het geweer laag in de linkerhand, reden de hoofdofficieren er in korten draf naast.

Onder de kapiteins merkte ik een neger op, die kennelijk een wond in het been had ontvangen, althans hij had moeite te volgen; op zijne borst schitterde de militaire orde van Savoye.

De generaal Medici was heden natuurlijk in full dress; hij droeg het grootkruis der orde van de Kroon en werd door 4, Masi door 2 lansiers gevolgd.

Als een bijzonderheid trof mij, dat Medici, bij elken stap dien zijn paard deed, met den rechter arm slingerde even als iemand die haastig loopt; onwillekeurig kwam mij het kantoor te Londen in de gedachte.

In de stad waren nagenoeg geen vlaggen uitgestoken; het stadhuis was echter met rood fluweel behangen; in den gevel prijkte het portret van Victor Emanuel; 's avonds was het verlicht. Na afloop der parade bezichtigden wij het fraaie paleis Forcella, waarin o.a. een prachtige zaal in bizantijnschen stijl met een kostbaar ingelegden marmeren vloer onze aandacht trok. Zonderling genoeg lagen granaatscherven op dezen vloer; eenige glasruiten waren verbrijzeld; onder een stolp lag een puntgranaat.

Toen in 1866 de vloot Palermo bombardeerde, hadden deze projectilen het paleis Forcella getroffen. De eigenaar liet de aangerichte schade onhersteld als een blijvend protest: tegen het oproer, of tegen de wijze van dempen? Met onverholen satisfactie werd mij door een paar officieren medegedeeld, dat men in 66 een groot aantal monniken, die zich onder de oproerlingen bevonden, had doodgeschoten.

De bevolking te Palermo ziet er over 't algemeen vuil en ordeloos uit; de beschaving is op zeer lagen trap. Als er een goede slag te slaan is, zien zij er niet tegen op, al ware 't voor korten tijd, het rooversbedrijf ter hand te nemen. Getuigenis à charge wordt uit vrees voor wedervergelding zelden afgelegd.

De landlieden, die uit de omliggende dorpen hunne waren ter markt brengen, rijden 't zij op muildieren, of wel in karretjes die met bonte poppetjes beschilderd zijn, terwijl de paarden veelkleurige hoofdstellen met afhangende pluimen dragen. Gewoonlijk zijn de eigenaars tegen een onverhoedschen aanval gewapend.

De opera te Palermo was zeer middelmatig; van 't ballet werd meer werk gemaakt, en ten bewijze hoe hoog de danskunst stond aangeschreven, strekke, dat bij gelegenheid der afscheidsvoorstelling eener gevierde danseres, aan elk der aanwezigen een kleine brochure werd rondgedeeld, die twee gezwollen gedichten, aan deze priesteres van Terpsichore gewijd, bevatte.

Te Palermo koopt men voor betrekkelijk weinig geld fraai gepolijste runderhorens, karakteristiek gevormde beeldjes van terra cotta en keurig ingelegde marmeren tafeltjes.

Wij brachten er drie weken met onverdeeld genoegen door en verlieten den 17^{den} Maart de heerlijke landstreek, terecht door de dichters ‘de gouden schelp’ genaamd, met bestemming naar Tunis, waar wij dezen keer na een overtocht van 22 uren werkelijk aankwamen. Vóór ons vertrek brachten wij een kort bezoek aan onzen rechter buurman den Engelschen kotter ‘Condor.’ Met de meeste voorkomendheid vertoonden de eigenaars (twee broeders) ons hun vaartuig. In 't midden was een keurig salon met een pianino, welker toetsen door middel van een scharnier konden worden opgeslagen, waardoor 't instrument tevens gesloten was; gemakkelijke divans langs de wanden, een paar lieve vrouwenportretten, een welgevuld buffet-

kastje, waaruit men ons een glas sherry aanbood, maakten er een genoeglijk verblijf van. Vóór was een uitstekend logies voor de bemanning (8 koppen en een stuurman sterk); ook de kombuis bevond zich aldaar. Achter het salon waren een viertal slaaphutten voorzien van alles wat tot een rustigen nacht en een gesoigneerd toilet kan bijdragen. Zulk een scheepje zou den meest verklaarden tegenstander van zeereizen bekeeren; een enkele blik langs het hooge want en het ranke lichaam van den Condor gaf ons de overtuiging dat deze keline zeevogel snel en zeker de hooge golven van den Oceaan zou doorklieven.

Wij mogen onze herinnering aan Palermo niet besluiten zonder een welgemeend woord van erkentelijkheid aan onzen Consul den Heer Donner, die met zijn beminnenswaardig huisgezin niet weinig heeft bijgedragen, om ons verblijf tot het aangenaamste der geheele reis te maken.

Tunis.

Den 17^{den} Maart, ongeveer te 3 ure des namiddags verlieten wij Palermo, hielden geruimen tijd de kust van Sicilië in 't gezicht en zagen den volgenden morgen reeds vroegtijdig het hooge rotseiland Zembra ten westen van kaap Bon uit zee oprijzen. Hier snelden wij een klein stoomschip voorbij, welks bemanning uit Arabieren bestond en dat de vlag van Tunis in top voerde. Weldra liepen wij nu de uitgebreide golf van Tunis binnen en lieten tegen 1½ uur, op ongeveer 30 minuten roeiens van Goletta, het anker vallen. Een zestal koopvaardijschepen en mailbooten lag hier op de reede.

Landwaarts gekeerd zagen wij links hooge bergen, vóór ons eene uitgebreide vruchtbare vlakte, waarin een meer (El Bahira), over welks blauwe wateren men in 't ver verschiet de stad Tunis vrij duidelijk onderscheiden kan; bij de smalle verbinding van het meer met de zee ligt rechts de kleine landingsplaats Goletta, links een steenen fort: voorts ziet men hier eenige witte gebouwen (paleizen van den Bey en zijne ministers). Rechts wordt de kust weder rotsachtig en kan ons oog die volgen tot het voorgebergte kaap karthago, waar zich

de overblijfselen dier stad bevinden. Door den kijker zag ik eenige kameelen vreedzaam langs het meer grazen, een zonderling gezicht voor hem, die zulk een ‘schip der woestijn’ nooit anders dan in een zoölogischen tuin aanschouwd heeft. Wij bleven dien dag aan boord en werden den volgenden ochtend te 10 ure afgehaald door een bevallige sloep, waarin behalve 14 roeiers een admiraal gezeten was. De roeiers waren in 't wit en hadden den bekenden rooden fez met langen blauwen kwast op het kaalgeschoren hoofd. De admiraal droeg een blauwe uniformjas met goud geborduurden kraag en opslagen, dikke gouden epauletten, waarin een ster en halve maan, donkerblauwe pantalon met gouden galon, gouden koppel, kromme turksche sabel, lage slordige schoenen, en de onvermijdelijke roode fez; voorts had hij bloote handen, een kommandeurskruis van Nichan Iftihar om den hals en als tegenhanger de orde van ‘Isabella la Catholica’ op de borst. Hij sprak een enkel woord Fransch, was reeds bejaard en had een goedhartig en vriendelijk voorkomen.

Vóór woei de vlag van 't Vorstelijk huis (horizontale witte, roode en groene strepen, waarin een figuur, min of meer in den vorm van een groote schaar); achter wapperde een roode vlag met witte sterren; beide vlaggen van zware zijde.

Bij onze aankomst voer de sloep door een nauw kanaal, waar 't roeien bijna ondoenlijk was; hier zagen wij eenige lage gebouwen die men ons als kazernen en arsenalen beschreef, op eenigen afstand in het meer de onttakelde rompen van een paar oorlogschepen. Wij stapten uit aan de admiraliteit, een vrij groot gebouw op Europeesche wijze gemeubeld, waar wij ontvangen werden door 2 kolonels in donkerblauwe kleeding met één sterretje op den kraag, als eenig onderscheidingsteeken. (Van den fez spreek ik niet meer, daar elk persoon van eenig aanzien dien draagt.) Een dezer heeren sprak zeer goed Fransch en vertelde mij, dat hij chef van den generalen staf was geweest bij het Tunesisch hulpkorps in de Krim. Hier werd ons koffie met koekjes aangeboden (tot mijne niet geringe teleurstelling geheel op Europeesche manier), op een presenteerblad met een pot suikerklontjes en een melkkan! Wij rookten zelfs geen pijp en zaten op gewone stoelen; als éénige compensatie in een kring. De koffie was kennelijk niet op de bij ons gebruikelijke wijze klaar gemaakt; de smaak deed vre-

moeden, dat men koffiedik in de kopjes zou vinden, hetgeen echter volstrekt niet het geval was; ook was er een bij ons onbekende haut goût aan. Intusschen waren eenige gewone huurrijtuigen vóórgereden, die er vrij versleten uitzagen (één daarvan verloor onder weg het geheele portier).

De Bey had echter de beleefdheid gehad een staatsiekoets te zenden bespannen met 6 muildieren, door een koetsier van den bok en 2 postillons met bloote beenen van den zadel gereden; de koets was geel geschilderd, met gele zijde bekleed en rijk verguld; volkomen het soort, zooals de Keizer van Solo en andere Indische vorsten gebruiken.

Een escorte ongeregelde cavalerie volgde; zij verdienen eene nadere beschrijving.

De ruiters droegen een donkerblauw zouavenbuis met rood afgezet, een wijde korte donkere broek, hooge laarzen, waarin hunne bloote beenen staken; op het hoofd een gelen tulband met roode strepen; als wapens een sabel, als onze oud model artillerie, en een verroeste karabijn met vuursteenslot. De paarden waren mager en slecht onderhouden; zij droegen een turkschen zadel met gewone stijgbeugels, waarover een versleten donkerblauwe schabrak; een zware verroeste stang in den mond (geen trensgebit). Ter eere van deze niet groote paarden moet echter gezegd worden dat ze de staatsiekoets den geheelen dag, door dik en dun, volgden over rotsachtige ongebaande wegen, berg op en af, steeds in draf of galop bleven, en nimmer aanstootten, hoewel ze door hunne berijders, die dikwijls de teugels geheel loslieten, met de meeste onachtzaamheid, afgewisseld door ruwheid, gereden werden.

Enkele ruiters hadden geen sporen, anderen één, terwijl de bevelhebber dezer bende (een onderofficier) zich onderscheidde door een roode broek en twee sporen, waarvan de eene echter met de hak groot gevaar liep hem weldra voor goed te begeven. Bij een Europeesch leger zouden deze uniformen, harnachementen, wapens en paarden onmiddellijk tot vernieuwing worden voorgedragen.

De infanterie, waarvan wij te Goletta eenige exemplaren ter loops zagen, was als de ruiters gekleed; hun schoeisel zag er echter beter uit en het onderbeen was met bruin lederen beenstukken op de wijze der Fransche zouaven bedekt; zij waren met gladde trompladers gewapend; het percussiesysteem bleek echter bij dit wapen reeds ingevoerd. Artillerie heb ik er niet

gezien, maar heb, na de beide beschreven staaltjes, daarvan geen hooge gedachten.

Wij reden nu eerst naar eene kleine kapel door Louis Philippe ter eere van Saint Louis op een heuvel gesticht. In den omliggenden tuin vindt men eenige grafzerken van aldaar begraven Franschen; ook vertoont de bewaarder, een gepensioneerd onderofficier der Chasseurs d'Afrique, eenige door de zorgen van 't Fransche gouvernement bij Carthago opgegraven en verzamelde Romeinsche ouheden.d

Tot dusverre had onze weg geleid over een vruchtbare vlakke landtong, waar wij van tijd tot tijd zeer armoedige hutten (niet veel meer dan een rieten afdak) hadden opgemerkt, waaronder eenige inboorlingen, die er ellendig uitzagen, waren neergehurkt; links het meer, rechts de zee. Bij de genoemde kapel wordt de landstreek echter bergachtig; wij verliezen het meer uit het gezicht en komen nu weldra op het voorgebergte waar men de overblijfselen van Karthago vindt. Deze zijn zeer uitgebreid; men ziet stukken muur, groote marmersteenen en ontelbare hoeveelheden puin langs de geheele helling, zoowel naar de zeezijde, als noordwaarts en naar de zijde van Goletta verspreid. Het voornaamste zijn de lange gewelfde galerijen, die nog in zeer goeden staat zijn en in de richting der zee eindigen; men vermoedt, dat het eertijds citernen waren, die de te dezer plaats geankerde vloot van water voorzagen. Thans is die haven geheel verzand. Men geniet van hier een schoon zeegezicht, en denkt onwillekeurig aan Scipio en Marius.

Wij wandelen nu naar het nabijgelegen dorp Sidi Bou Saïd en beklimmen hier den vuurtoren, waar wij gelegenheid hebben een ruimen blik over de welige vlakte ‘El Mersa’ te slaan. De bodem is over 't algemeen bebouwd; de huizen, allen wit met platte daken, zijn talrijk verspreid; de horizon wordt door hooge bergen ingenomen.

In het dorp treffen ons de ijzeren kooien voor de ramen; zij dienen om het inkijken te beletten. De bevolking is in grooten getale uitgeloopen om de staatsiekoets die ons gevolgd is te zien; onder hen is het bijna niet mogelijk de vrouwen te onderscheiden, daar allen een langen, wijden, meest witten bournous dragen. Ook komen de vrouwen zelden op straat; een paar echter, die met een slip van het wijde kleed zich het gelaat bedekken, toonen hierdoor dat zij vrouwen zijn. Voortwandelende kwamen wij nog een deftigen reeds bejaarden dorps-

bewoner tegen, die zijn viertal dames eens afstapte; toen wij eventjes omkeken, in de hoop, dat zij haar gelaat zouden toonen, maakte de oude heer zich dadelijk driftig en mompelde iets, dat wij gelukkig niet verstaan hebben.

Nadat een der postillons zich onze wandeling ten nutte had gemaakt, om zijn tot bloedens geschrampt rechterbeen, waaraan hij zeer goed een knielap had kunnen gebruiken, met een katoenen doek te beveiligen, reden wij weder in snellen gang verder door smalle hobbelige landwegen, met cactusboomen beplant, kwamen nu en dan een kameel met zijnen drijver, of door eene geheele familie gevolgd, tegen, passeerden nog een welgesteld dorp (Marsa) en kwamen tegen het vallen van den avond aan de poort van Tunis, waar zich een voorrijder vóór de koets plaatste.

Door zeer nauwe, morsige straten galoppeerden wij nog een eind verder, waarbij, zooals licht te denken valt, iedere openstaande deur, ieder voorbijganger onze aandacht trok, tot wij stil hielden vóór het Paleis, door den Bey ter onzer beschikking gesteld.

Hier gingen wij een groot voorportaal en een paar gewelfde gangen door, die met tichels, porcelein nabootsende, bedekt waren, beklommen een steenen trap en bevonden ons nu op een met marmer bevloerde binnenplaats, met glas (als een groote lantaaarn) overdekt. Rondom op deze plaats kwamen een twaalftal deuren uit, die toegang verschaften tot allerlei groote en kleine kamers, waarvan sommigen door tusschendeuren onderling gemeenschap hadden.

Daar het geheele paleis onbewoond was, had ik gelegenheid het op mijn gemak te bezichtigen. In de meeste kamers stond een groot ijzeren ledikant met zware gele of roode damasten gordijnen behangen; voorts waren alle vertrekken met zekere luxe op Europeesche wijze gemeubeld, maar door veelvuldig gebruik of waarschijnlijker door ouderdom waren deze meubels zonder onderscheid versleten.

De Bey toch bewoont dit paleis alleen in de maand Rhamadan; de Mahomedaansche godsdienst schrijft alsdan volkomen werkeloosheid voor, en uit de ramen ziet men hier nog al passage, zoodat het er voor iemand, die niets mag uitvoeren, minder vervelend is dan op het paleis Bardo, buiten de stad gelegen, waar de Bey de overige maanden van het jaar verblijf houdt.

De kamers, waarvan zelfs de grootsten smal waren, bevatten allen goede tapijten op steenen vloeren: de muren waren gewit; de ramen, meestal in de hoogte aangebracht, van kleine ruiten voorzien. Witte plafonds zag men nergens; de balken waren op Moorsche wijze veelkleurig beschilderd. Geen vertrek of er hingen eenige prenten in lijsten aan den wand; de onderwerpen die zij voorstelden gaven mij den indruk als had de intendant ze ‘voor de hand weg’ bij dozijnen gekocht en alléén op 't aantal gelet. Zoo zag ik in ééne kamer den slag van Austerlitz, Abraham die Hagar wegzendt, het gevangennemen van Charlotte Corday en Diane de Poitiers met haren koninklijken minnaar. Voornamelijk waren 't veldslagen van Napoleon, tafereelen uit het Oude Testament en de Fransche revolutie, in elke kamer van elke soort 2 a 3 stuks.

Tot dusverre leverde het paleis niet de verwachte verrassingen op; beneden zagen wij eenige badkamers, die niets buitengewoons vertoonden; een tweede verdieping was er niet.

Inmiddels viel er een hevige regenbui op en gedeeltelijk door de lantaarn: daar het kil in de vertrekken was, lieten wij een houtvuur in den schoorsteen aanleggen (welks aanwezigheid mij omtrent de Afrikaansche hitte tamelijk gerust stelde), en zoo zaten wij bij 't vuur en onder een slagregen, naast de groeiende en dorre Sahara, op een diner te wachten, dat ons door een Franschen kok zou worden toebereid.

Uit de ramen van ons salon hadden wij echter een belangwekkend gezicht op twee elkander loodrecht snijdende straten, boven welker snijpunt wij ons juist bevonden. Het wemelde hier van voorbijgangers, allen in 't Oostersch kostuum gekleed, witten, rooden, zeegroenen, hemelsblauwen en anders gekleurden bournous, korte broek, helder witte fijne kousen, lage zwart lederen schoenen. Sommigen droegen witte, gele of groene tulbanden, de Israëlieten uitsluitend blauwe. De vrouwen, die hier talrijker dan in de dorpen op straat kwamen, droegen een zwart fijn geweven lapje over het gelaat; het liet alleen de oogen vrij; ook merkte ik nu nog op, dat zij een lange tricot pantalon dragen en meestal een witten bournous; natuurlijk geen tulband, maar daar de mannen zich ook dikwijls met de kap van den bournous het hoofd bedekken, blijft het althans op eenigen afstand moeilijk een man van eene vrouw te onderscheiden.

Tegenover het paleis is een moskee; de toegang is voor een ongeloovige niet te bekomen. Uitwendig is er weinig aan op

te merken: een langwerpig gebouw, zonder ramen (althans aan de straatzijde): een overdekte galerij op bogen rustende loopt er, eenige voeten boven de straat, langs; men bestijgt die met behulp van steenen trappen. In de galerij wandelt een Tunesiër bedaard en regelmatig op en neder; hij prevelt zijn avondgebed en gebruikt daarbij een rozenkrans; van tijd tot tijd staat hij stil en groet het Oosten; zijn aandacht wordt door niets afgeleid. Als hij geëindigd heeft, vertrekt hij zonder zelfs door een blik te toonen, dat hij ons heeft opgemerkt. Het diner is intusschen gereed; behalve onze consul en zijń kanselier neemt er een kolonel, die tevens gouverneur van dit paleis is, aan deel. Deze kolonel is een mooi type; zijn moedig, welbesneden lichtbruin gelaat is door een zwarten baard en knevels ingesloten; zijne oogen schitteren vurig, zijne gestalte is rank, zijne handen en voeten klein. Hij draagt de bovenbeschreven uniform der infanterie, keurige witte kousen en lage schoenen.

Jammer dat hij niets dan Arabisch kent, zoodat wij met behulp van consul en kanselier slechts een vertolkt gesprek (met al zijne inconveniënten) kunnen houden. De kolonel eet weinig en drinkt geen drup wijn. Eene anecdote, die vrij wel de zeden van het land schetst, wordt ons door den kanselier medegedeeld. Toen deze kolonel nog luitenant was, werd hij wegens een vergrijp tegen de subordinatie tot een 1000 tal slagen op de voetzolen veroordeeld (misschien is er een nul te veel, de kanselier zei echter 1000), en ontving die ‘behoorlijk.’ Een gewoon mensch gaat na zulk een affaire 3 weken te bed liggen; onze kolonel (toenmaals luitenant) echter dronk een flesch rum (sic) leeg en wandelde nog een straatje rond.

Voor dit feit, als een ‘sterk stuk’[1] gerapporteerd, ontving hij den volgenden dag zijne benoeming tot kolonel, want iemand, die zóó iets deed, kon nog wel wat anders ook. Hij werd nu gewoonlijk gebruikt bij het innen der belastingen en betoonde daarbij veel ‘energie’.

Wat men in dit geval door energie te verstaan heeft, laat ik liefst aan de verbeeldingskracht over. De kolonel heeft mij zooveel goeds gewenscht en mij zóó vele heerlijke snuifjes uit een rond doosje (de Arabieren snuiven bijna allen) gepresenteerd, dat ik althans mij zijne energie als zeer gepast voorstel.

1 Dat hij vermoedelijk inkreeg.

Het diner was geheel volgens de Fransche keuken bereid, zoodat ik tot mijn leedwezen geene beschrijvingen van Afrikaansche ‘kostjes’ kan geven[1]. Na 't eten gaf de kolonel mij zijn tulband ter bezichtiging; het bleek eigenlijk een fez te zijn, waar een geel en rood gestreepte doek om gewonden was; een koperen wapentropee blonk er vóór en het hoofdtooisel scheen mij onaangenaam zwaar: bij deze gelegenheid bemerkte ik, dat de kolonel een wit linnen kapje op zijne bijna kaalgeschoren kruin droeg; zonder tulband was hij zijn halve prestige kwijt.

Wij rookten na het eten.... een sigaar (ach, waarom geen pijp!) zaten op stoelen in plaats van divans; zoo de kolonel er niet geweest was, zou 'k mij best hebben kunnen voorstellen, dat ik in een Europeesch logement zat.

Met de gebruikelijke groeten wenschten wij elkander een goeden nacht; die groeten bestaan daarin, dat men met de hand op des anderen voeten wijst, dan de hand op het hoofd, het hart en aan de lippen brengt, hetgeen beteekent: ‘ik neem het stof uwer voeten, ik breng het op mijn hoofd enz.’ Nederiger en minzamer kan men 't niet wenschen,

In mijne slaapkamer wachtte mij eene kleine verrassing, die menigeen zal tegenvallen; 't was namelijk: geen linnengoed op het bed en de handdoeken met gouddraad aan de vier hoeken geborduurd.

Het ijzeren ledikant bevatte een matras met kapok gevuld, een rol als hoofdpeluw, twee zeer kleine hoofdkussens met sloopen en een rol even lang als 't ledikant, waarschijnlijk om den rug te steunen; voorts een dunne, veelkleurig gestreepte wollen deken, minstens 12 el lang.

Hoewel deze inrichting mij niet bijzonder toelachte, bracht ik er een uitmuntenden nacht in door en werd reeds vroegtijdig gewekt door een militaire reveille, die beneden in 't paleis getrommeld en geblazen werd op een wijze zóó eigenaardig, dat ik volstrekt niet noodig had den geijkten uitroep: ‘waar ben ik?’ te slaken.

Na 't ontbijt wandelden wij, vergezeld door den kanselier van 't consultaat en voorafgegaan door een drogman, naar den bazaar.

1 Als éénige vrij onbeduidende bijzonderheid kan ik vermelden, dat in de vingerglazen wat rozenwater gemengd was, en wij door Italianen of Franschen in Europeesche kleeding bediend werden.

Bij elk consulaat is een Tunesisch officier gedetacheerd, die den consul op zijne wandelingen vergezelt en zoo noodig beschermt; hij draagt den titel van drogman. De onze was in een zeegroene zouavenkleeding, waarover hij een langen mantel van dezelfde kleur droeg.

Met een stok, waarmede hij zonder waarschuwen zeer gul was, maakte hij ruim baan vóór ons uit, en een kromme sabel aan zijne zijde scheen bestemd desgevorderd aan zijne argumenten meer kracht bij te zetten.

De bazaar is eene vereeniging van winkeltjes in een nauwe met planken overdekte straat; aan beide zijden zijn smalle trottoirs, waartusschen een vuil, glibberig rijpad doorloopt, te smal voor een rijtuig; van tijd tot tijd stapt er een kameel voorbij, meestal beladen met twee manden van matwerk, waarin straatvuil wordt opgezameld.

De winkeltjes hebben de grootte van een gewone winkelkast en staan wagewijd open, zonder voormuur, deuren of ramen. Op een soort van toonbank zit de eigenaar op zijne gekruiste beenen; twee bankjes tegen de zijwanden dienen voor de koopers, om zittende te kunnen onderhandelen.

Treedt men zulk een winkeltje binnen, dan blijft de koopman bedaard zitten en neemt meestal zelfs geen de minste notitie van zijn bezoeker, tot dat deze hem iets vraagt.

Wij kochten wat rozen- en jasmijnolie, die hier niet duur is, bezichtigden een fezwinkel en eenige anderen, waar zijden halsdoekjes en shawls, geel lederen muilen en lange Turksche pijpen verkocht werden.

Het was hier zeer vol; de mindere klasse liep met bloote beenen en voeten; een twaalfjarige negerjongen geheel maakt, hetgeen mij bij de vrij koude temperatuur weinig aanlokkelijk scheen. In onze Europeesche kleeding hadden wij evenveel bekijk, als een Arabier in een onzer volkrijkste steden zou hebben. De gewone straten zijn niet overdekt en bieden overigens weinig belangrijks aan; de huizen hebben niet meer dan ééne verdieping en allen platte daken; de meesten hebben den vorm van een kubus.

Tegen 11 ure reden wij naar het Bardo, ongeveer een half uur ten noorden van Tunis gelegen. De weg, die eenigzins klimt, biedt schoone gezichtspunten op de stad en de omliggende welige landstreek aan; de aanblik van deze uitgebreide stad met hare vervallen ringmuren, witte huizen met platte

daken, moskeeën en torens met hunne minarets, laat niet na een blijvenden indruk te weeg te brengen.

Het Bardo bestaat uit een aantal gebouwen, die te zamen een groot binnenplein vormen. Een aarden wal met geschut beplant verdedigt den toegang.

Op het binnenplein stijgen wij uit de gouden koets, beklimmen een breeden, grooten trap en bevinden ons nu in tegenwoordigheid van Z. Hoogheid den Mouchir Mouhammed El-Sadak Pacha Bey, zich noemende den Slaaf van God en bezitter van het Koninkrijk Tunis.

De vorst is gekleed in een donkerblauwe uniformjas met gouden generaalsepauletten, een lange wijde roode pantalon met gouden galon en keurige verlakte laarzen; een hooge fez dekt zijn hoofd; een kromme sabel met kostbaar ingelegd gevest hangt aan zijne zijde; hij draagt het Grootkruis der Orde van de Eikekroon. Zijn middelbare gestalte is welgevormd; zijn vriendelijk gelaat door een zwaren baard en knevels omgeven; hij schijnt ruim 50 jaren oud. Wij worden in een fraaie, langwerpige zaal geleid; het gewelfde plafond bestaat uit spiegelglas en verguldsel; langs de wanden zijn stoelen en canapé's geplaatst, waarop wij, daartoe uitgenoodigd, plaats nemen. De hofhouding van den Bey in donkerblauwe Europeesche kleeding, met een paar sterretjes als eenige onderscheiding op den kraag, draagt kromme sabels en blijft staande. Eenige ministers in zwarte burgerkleeding met den rooden fez op, omgeven den Bey, die nu met behulp van zijn ‘introducteur des ambassadeurs’ een gesprek aanknoopt, waarbij laatstgenoemde Fransch spreekt, de Bey in 't Arabisch antwoordt. Het gesprek wordt in Oosterschen trant gevoerd en bestaat grootendeels uit eindelooze complimenten.

Nadat met veel plechtigheid eenige ridderorden zijn uitgereikt, begeven wij ons naar eene aangrenzende zeer groote zaal, waar een prachtig smyrnaasch tapijt den vloer bedekt. Hier hangen vele portretten van souvereinen, o.a. die van Louis Philippe, Napoleon III, Victor Emanuel, Karel XV van Zweden en Noorwegen enz. Nadat wij deze zaal met belangstelling bezichtigd hebben, geleidt de Bey ons tot aan den trap en neemt dáár afscheid.

Met snelle vaart bracht de staatsiekoets ons weder in het stadspaleis, waar een groot déjeuner à la fourchette ons verbeidde en waaraan o.a. door eenige Tunesische generaals werd

deelgenomen. Met een hunner, een Oostenrijker van afkomst, bestond gelegenheid wat te praten. Een ander had in der tijd Nederland bezocht en drukte zich gemakkelijk in 't Fransch uit.

Na 't déjeuner begaven wij ons naar het huis van onzen consul den Heer Nijssen, die met zijne beide zusters Tunis sedert vele jaren bewoont. Op ons verzoek was een bayadère ontboden, die weldra met haar bijbehoorend muziekgezelschap verscheen. Dit laatste bestond uit 5 mannen: 2 guitaren, één viool, een tambourin en een instrument bestaande uit een groote steenen kruik zonder bodem; in plaats daarvan was er een kalfsvel over gespannen, waar de artist met zijne 5 vingers op trommelde. Deze 5 virtuozen zetten zich in een hoek op den grond neder en maakten een heidensch leven; ik wil echter niet ontkennen, dat er in die muziek iets zeer opwekkends was.

De bayadère, een dikke, ongeveer 25jarige vrouw, was ongemaskerd; haar gelaat, dat eenige sporen van vroegere schoonheid droeg, was sterk beschilderd; oogen en wenkbrauwen eveneens. Zij droeg eene schitterende Oostersche kleeding; een nauw, hoog aan den hals gesloten onderkleed met lange mouwen van rood laken met goud en zilver geborduurd, daarover een dun wit kleed met zeer wijde mouwen, een kort rokje en nauw sluitende pantalon, witte kousen en lage schoenen.

Haar dansen bestond in weinig meer dan gecadenceerd in de rondte loopen, waarbij zij de handen met de vingers omhoog van tijd tot tijd krachtig tegen elkander sloeg, hetgeen een geluid voortbracht als waren het houtsblokken. Vervolgens zong zij met gillende stem een toepasselijk lied, dat ons natuurlijk zeer weinig schokte, en eindigde met haar onbevallig lichaam in eenige onkiesche bochten te wringen. Het dansen, dat volgens onze begrippen dien naam niet verdiende, scheen haar zeer te vermoeien; althans zij veegde zich herhaaldelijk het gelaat met een gekleurden cachemiren doek af, dien zij gedurenden den dans meestal, tusschen de tanden vasthield.

Toen echter een onzer reisgenooten zich na den afloop der voorstelling tegenover de bayadère plaatste en een luchtigen ‘cavalier seul’ improviseerde, scheen de vermoeidheid eensklaps geweken en beantwoordde de bayadère hem zoo geheel in het genre, dat het ons toescheen, als had zij een onbewusten aanleg voor het Casino Cadet. Daar wij vóór de duisternis aan

boord terug wenschten te zijn, vertrokken wij nu met de staatsiekoets en het escorte en kwamen na ruim een uur rijdens over een breeden, tamelijk gebaanden weg te Goletta, waar wij dadelijk in onze sloep plaats namen. Er stond veel zee, hetgeen den overtocht in 't half duister eenigzins verontrustend maakte, zoodat wij verheugd waren toen wij de valreep bereikt hadden.

Den volgenden ochtend bracht de quarantaine dokter (een Franschman, die sedert jaren te Goletta gevestigd was en ook een fez droeg), vergezeld van zijne bevallige 17jarige dochter, ons een afscheidsbezoek.

Het arme kind, dat in dit onbeschaafde land zeker geen gelukkige toekomst te gemoet ging, maakte in hare Europeesche kleeding, na al 't geen wij gezien hadden, een bijzonder gunstigen indruk op ons, terwijl ook zij er kennelijk behagen in schepte zich te midden der ongeloovigen te bevinden.

Tegen 4½ u. in den namiddag lichtten wij het anker en hadden weldra Afrika's kust uit het gezicht verloren, terwijl de 36 uren te Tunis aan den wal doorgebracht ons meer als een fantastische droom dan als werkelijkheid in het geheugen zullen blijven.

Mahon en Barcelona.

Na een voorspoedige reis van 48 uren bereikten wij Mahon, liepen de prachtige baai, die ongeveer een uur landwaarts ingaat, zoo ver mogelijk in en lieten dicht onder de stad, die op een hoogte gelegen de haven beheerscht, het anker vallen.

Ons schip lag hier als in een vijver; een paar kabelslengten meer zeewaarts lag een Spaansch eskader, bestaande uit 2 gepantserde en 2 houten schepen. Op het admiraalschip de ‘Villa de Madrid’ (een houten linieschip) brachten wij later een bezoek.

Zooals bekend is overwinterde eertijds menig Nederlandsch oorlogschip in de haven van Mahon; daaraan is het toe te schrijven, dat een oud man Diego, en vooral zijn zoon, die in een bootje hunne diensten kwamen aanbieden, ons in verstaanbaar Nederlandsch toespraken. Langs den voet der steile rotsen, waarop de stad gebouwd is, strekt zich een lange rij ma-

gazijnen en scheepstimmerwerven uit; ook vindt men hier eene groote stoomkatoenspinnerij, waar ongeveer 200 vrouwen en meisjes werkzaam waren. Aan de overzijde ziet men bij den ingang der baai eenige vestingwerken en op twee eilandjes een quarantaine gebouw en een groot militair hospitaal.

Langs steile straten beklimmen wij de hoogte en wandelen nu door het stille, nette stadje, dat ons met zijn welgemaakte bevolking een aangenamen indruk geeft. In 't voorbijgaan merken wij bij eenige barbiers het welbekende uithangbord: een koperen scheerbekken. Zonderling genoeg, die koperen bordjes gaven ons een licht gevoel van heimwee.

Met een kleine omnibus ('k geloof het eenige rijtuig), waarvoor 3 muildieren naast elkander gespannen zijn, hotsen wij door de buitengewoon ongelijke smalle straten, waar de goot midden door loopt, naar den ingang der haven; hier is een klein dorp; wij genieten uit de hoogte een fraai gezicht op de zeer onstuimige zee en zien juist de Fransche mailboot tegen hare gewoonte binnenloopen. Stormweder heeft haar genoodzaakt, op slechts eenige mijlen afstands van Marseille, den steven te wenden en naar Mahon te vluchten. Den geheelen volgenden dag is er, zelfs in het gedeelte waar wij geankerd liggen, een zeer sterke deining.

De velden buiten de stad, meest door muren omringd, zien er welig uit; eenige windmolentjes met talrijke wieken stoffeeren het landschap. Aan de overzijde der haven zien wij in de verte een zeer hoogen berg door de wolken boren.

Merkwaardigheden levert Mahon niet op; alleen toonde men ons het huis waar Orfila geboren is met 's mans borstbeeld en relief in den gevel. Op een pleintje is een goede sociëteit. Toevallig woonden wij nog een volksdemonstratie tegen de conscriptie bij, waarbij eenige toepasselijke vaandels ontplooid waren en die overigens zonder tusschenkomst van politie of militaire macht rustig uit elkander ging.

Als een herinnering kochten wij eenige uit kleine schelpen vervaardigde, zeer bevallige bloemen; als men ze vergelijkt met de voortbrengselen onzer Scheveningers zinken de talenten der laatstgenoemden daarbij geheel in het niet.

Den 26sten Maart des namiddags te 4 ure vertrokken wij met heerlijk weder naar Barcelona. Tegen 't vallen van den avond begon echter de lucht te betrekken en zagen wij 't in de verte weerlichten.

Niet lang duurde het of twee onweersbuien trokken elkander

langzaam te gemoet. Toen ze zich vereenigden werd het schip eensklaps in een donkeren nacht gehuld; de wind loeide geweldig; de regen kletterde ons in 't gezicht; talrijke bliksemschichten doorkliefden het luchtruim. Wij waren genoodzaakt bij te leggen en den afloop gelaten af te wachten.

Omstreeks middernacht vertoonde zich het eertijds door bijgeloovigen zoo zeer gevreesde St. Elmus vuur. Op den top van iederen mast schitterde een verblindende vlam als een vurige pluim; op allen die het zagen maakte het een diepen indruk.

Den volgenden dag begon tegen den middag de storm wat te bedaren; wij konden weder een goede vaart loopen en hoopten nog vóór den avond Barcelona te bereiken. Verlangend zagen wij naar land uit; ijskoud blies de wind ons tegen. Eindelijk doemde in de verte Spanjes hooge kust, als een grijze wolk, aan den horizon op; toen het land verkend kon worden, bleek het, dat de koers zoo goed was opgegeven, dat wij juist recht op de haven van Barcelona aanliepen en daar dan ook omstreeks 3½ u. het anker lieten vallen. De ruime haven lag vol groote koopvaardijschepen; op eenigen afstand er vóór zag men een viertal stoomkorvetten der Spaansche marine, met groote tusschenruimten op ééne rij geankerd.

Oostwaarts gekeerd zien wij de regelmatige voorstad Barcelonetta, op een breede landtong gebouwd, die in een molo overgaat en de haven aan deze zijde beschermt. Vóór ons een dichte groep schepen, links de uitgebreide stad; ver op den achtergrond het geheel door hooge bergen ingesloten. Ten Zuid-Westen der stad verheft zich de citadel ‘Monjuich’, die met haar machtig geschut den geheelen omtrek bestrijkt.

Wij laten ons naar de stad roeien; bij de landingsplaats is rechts, eenige ellen boven de watervlakte, een breed terras gebouwd, de ‘zeemuur’ genaamd, waarop men een groot deel der haven kan rondwandelen. Wij treden een smalle poort ‘Puerta de la Paz’ door, zien links een groote kazerne en vóór ons de ‘Rambla.’ Het is een zeer breede, rechte, uitstekend onderhouden laan met zand bedekt, door twee rijen hooge boomen overschaduwd; aan beide zijden bevinden zich breede bestrate rijwegen, daarnaast goede trottoirs langs flink gebouwde hôtels, koffiehuizen, theaters en prachtige winkels. De Rambla doorsnijdt de geheele stad tot aan de oude fortificatiën die grootendeels zijn opgeruimd, en gaat hier over in

een groot plein; in dezelfde richting vervolgende, komen wij in de ‘Paseo de Gracia’, een breede met 5 rijen boomen beplante straat, die aan de Champs Elysées doet denken, aan welks beiden zijden, als 't ware, een nieuw Barcelona uit den grond verrijst. Het zijn allen groote smaakvolle huizen en villa's, waarvan de meesten nog in aanbouw zijn. Voortgaande komt men in het dorp Gracia, welks tuinen met oranjeboomen en bloemen gevuld zijn en dat bevallig aan den voet der beplante bergen is gelegen.

Ongeveer op de helft der lengte wordt de Rambla door de ‘Calle de Fernando,’ een druk bezochte straat met fraaie winkels, doorsneden. Dicht bij 't snijpunt vindt men de ‘Plaza reale’ een door hooge gebouwen ingesloten plein, met een fontein in 't midden, dat veel overeenkomst met het Palais royal te Parijs heeft.

Overal wemelt het van wandelaars; de bevolking ziet er zeer goed uit en steekt gunstig af bij de Italianen, wat bedrijvigheid, kleeding en reinheid betreft. Met bedelen wordt men hier niet lastig gevallen. De mannen zijn welgemaakt en hebben over 't algemeen energieke gelaatstrekken; de vrouwen behooren in waarheid voor drie vierden tot het ‘schoone geslacht.’ Hare groote heldere oogen, weelderige haardos (onbesmet door chignons of rollen), gevulde gestalte, maar vooral haar zwierige gang en keurig geschoeide voetjes vormden een bekoorlijk geheel, zoodat wij menige spaansche schoone tegenkwamen, die ons het beeld der ‘Marquise d'Amaegui’ voor den geest riep. De meesten dragen zwarte zijde met de bekende zwart kanten ‘mantilla’ over het hoofd.

Hoe eenvoudig ook gekleed, toch scheen iedere vrouw er een eer in te stellen een paar elegante laarsjes te dragen.

Het verwonderde ons in Barcelona een buitengewoon aantal winkels met orthopoedische instrumenten aan te treffen. Oogenschijnlijk had de bevolking die niet noodig: mogelijk is zij echter hare welgemaaktheid juist aan eene tijdige en oordeelkundige toepassing dier instrumenten verschuldigd.

Hoewel de muildieren in grooten getale werden aangewend o.a. bij de artillerie, zagen wij soms schoon gebouwde groote paarden; nergens heb ik het type Wouwermans meer volkomen aangetroffen dan hier en ben daarmede thans geheel verzoend.

Op de Rambla vindt men het theater Liceo, het grootste van Europa: grootsche vestibule, kolossale marmeren trappen,

uitgestrekte couloirs. De schitterend verlichte, kostbaar met rood fluweel gedrapeerde zaal bevat 8 rijen van 34 ruime loges; zij kan 4000 toeschouwers bevatten.

Sedert eenigen tijd werd hier opgevoerd: ‘de lijdensgeschiedenis en de dood van onzen Heer Jezus Christus,’ zooals de groote affiches het vermeldden, terwijl een kolossaal doek, waarop de intocht in Jeruzalen was afgemaald, aan den gevel boven den ingang was opgehangen. Eenigszins schoorvoetend traden wij onze loge binnen, weinig verlangend in ons gevoel gekwetst te worden.

Met genoegen bespeurden wij echter, dat hooge ernst het publiek en de tooneelspelers beheerschte: de zaal was slecht bezet, vooral de eerste rangen. Het stuk was in vollen gang, zoodat wij den intocht in Jeruzalem misliepen. Jezus zat aan het laatste avondmaal, omringd door de discipelen. Hoewel ik geen woord Spaansch versta, kon ik echter vrij nauwkeurig het gesprokene volgen, door mij de woorden uit het Nieuwe Testament in het geheugen te roepen.

De kleeding en het voorkomen der verschillende personen waren uitstekend nagebootst naar de meest bekende schilderijen. Wij zagen hier de beroemde fresco van Leonardo da Vinci, die wij te Milaan gezien hadden, als tableau vivant zeer nauwkeurig wedergegeven.

De persoon, die Jezus voorstelde, vervulde die moeilijke rol tot het einde met waardigheid en onmiskenbare verdienste.

Tot in bijzonderheden, te veel om te vermelden, daalde de voorstelling, nu en dan door statige muziek begeleid, af.

De voetwassching geschiedde van den eerste tot den laatste: in den Olijfberg, eene prachtige decoratie met magnesium licht, daalde een engel uit de wolken en bood den drinkbeker aan. Jezus zweette bloed: de engel toonde den rood bevlekten doek terloops aan het publiek. De geeseling en de beleedigingen der krijgsknechten werden akelig natuurlijk voorgesteld en menige Spaansche dona werd hierdoor tot schreiens toe bewogen. Onder het dragen van het kruis, waarbij een Romeinsch muziekkorps een doodenmarsch speelde, kwam Maria het gelaat des Heilands met een doek afvegen en toonde aan 't publiek hoe 's Heeren portret in kleuren dadelijk op den doek was afgedrukt. Eindelijk had de kruisiging tusschen de twee boosdoeners op een heuvel plaats; de soldaten dobbelden op den voorgrond; de edik werd aangeboden; op meesterlijken

toon slaakte de Heiland zijn laatsten stervenskreet en hing in voortreffelijk nagebootste houding dood aan het kruis. Nu brak er een geweldig onweder los: de dooden kwamen uit hunne graven; de muziek mengde zich in het gedruisch: het was werkelijk indrukwekkend.

Na eenige minuten pause werd het scherm weder opgehaald: een der krijgsknechten stak zijn speer in de zijde des Heilands en een bloedige wond werd zichtbaar.

Nu ging men tot de afneming van het kruis over en toonde daarbij de beroemde schilderij van Rubens goed bestudeerd te hebben; maar 't was meer dan middernacht en wij verlieten de zaal. Of men tot de opstanding vervolgd heeft, is mij niet bekend; 't komt mij echter zeer waarschijnlijk voor. Tweemalen verloor de voorstelling haar ernstig karakter, echter kennelijk buiten de bedoeling van den auteur. Vooreerst toen Petrus voor de derde maal verloochend had, kraaide de haan vrij natuurlijk op een kermistrompetje achter de coulisses. Sterke zenuwen die het uithielden.

Ten tweede knoopte Judas zich, na zijn verraad, in een eenzaam en donker woud op onrustbarende wijze aan een boom op.

Nauwelijks hing hij echter, of de duivel in eigen persoon stond naast hem, sneed hem af en verdween met zijne prooi door een valluik. Nu had er een changement à vue plaats; het bosch veranderde in de hel en Judas werd ‘heet van den rooster’ gebraden. De muziek speelde een galop infernal en een aantal duiveltjes en engelachtige duivelinnetjes dansten er luchtig om heen.

Denken wij deze beide zeer gemakkelijk te vermijden steenen des aanstoots weg, dan gelooven wij in gemoede, dat niemand in de voorstelling iets stuitends zou gevonden hebben; dat ze integendeel, vooral op die bevolking, een waarlijk nuttigen invloed kon uitoefenen.

In het theater principal, op weinige schreden van het Liceo, zagen wij later door een Franschen troep de Muette de Portici en eene bloemlezing uit Offenbach's meest bekende dwaasheden. Op de Rambla kan dus ieder zijn' smaak, wat tooneelvoorstellingen betreft, bevredigen, en ook hier was weder het spreekwoord toepasselijk: ‘les extrêmes se touchent.’

Niet ver van de aanlegplaats te Barcelonetta vindt men de ‘Plaza de Toros,’ waar des zomers de stierengevechten ge-

houden worden. Het is een open circus 82 pas in middellijn; de grond is zeer gelijk en vast aangestampt. Het strijdperk is door een houten beschot ongeveer manshoogte omringd; daarop volgt een gang van een viertal passen breedte en eindelijk 21 rijen banken amphitheatersgewijze geplaatst; de 13 eersten van steen, de 8 laatsten van hout en overdekt; het kan 10,000 toeschouwers bevatten. Onder de banken waren eenige hokken voor de stieren; twee deuren tegen over elkander verleenen toegang tot den circus; de eene treedt de stier moedig en strijdlustig binnen; de andere wordt hij door een paar muilezels uitgesleept, als de ‘matador’ hem den doodelijken steek heeft toegebracht.

Langs een steilen weg reden wij naar het indrukwekkende Monjuich, dat ons bleek uitgebreide en zeer goed onderhouden verdedigingswerken te bezitten. Wij genoten van hier een verrukkelijk vergezicht over haven, stad en omliggende gemeenten, terwijl een sterk militair muziekkorps eenige welluidende stukken uitvoerde. Kort na ons vertrek werd Barcelona, waar een hevig oproer uitbrak, uit Monjuich gebombardeerd.

Onze vriendelijke reeds bejaarde consul, de Heer Ribas y Sola, een geboren Spanjaard, had ons medegedeeld, dat hij enkel uit de boeken onze taal geleerd had; hij sprak die vrij gemakkelijk en schreef er zonder fout een brief in. Zonderling was de indruk, toen de eerste boeken, die mij op zijne schrijftafel in het oog vielen, ‘de Camera obscura’ en de ‘Pleegzoon’ bleken te zijn. De consul bekende mij, dat hij de ‘camera’ niet overal begreep, hetgeen mij ter eere van onze litteratuur meer speet dan verwonderde; ook ‘de Schaapherder’ had hij gelezen. Met de uitspraak had hij weinig moeite; in het theater trouwens hadden dikwijls de harde keelklanken ons oor onaangenaam getroffen; bij 't Spaansch vergeleken klinkt het Nederlandsch bepaald zacht.

Als een souvenir aan het laatste oproer toonde de Heer Ribas ons een schilderij in zijne huiskamer door een geweerkogel getroffen.

Wij ontmoetten hier den Gouverneur van Catalonië, een betrekkelijk jeugdig man, die, zonderling genoeg, niet anders dan Spaansch, zelfs geen woord Fransch verstond.

Ook de bevelvoerende generaal was even weinig te huis in 't spreken van vreemde talen. Beide heeren waren in burgerkleeding, maar droegen ten teeken hunner waardigheid een ge-

borduurden gordel onder het vest, dien zij desnoods konden vertoonen.

Het talrijke garnizoen, uit de drie wapens bestaande, maakte op ons een uitstekenden indruk. Vooral de infanteristen met hunne blauwe jassen, roode pantalons en lage shako's van wit laken met breeden zwart verlakten bol, zagen er zeer martiaal uit.

Onder hen merkte ik een korps op, die eenigzins anders gekleed waren en bij wijze van schoeisel niets dan een uit touw gevlochten zool met bandjes om den voet bevestigden. Ook de landlieden, die gewoonlijk een veelkleurige gestreepte deken over de schouders droegen, hadden geen ander schoeisel.

Nergens zag ik prachtiger koffiehuizen dan te Barcelona; gewoonlijk dronk men er bier.

Weinig dachten wij, dat twee dagen na ons vertrek deze oogenschijnlijk rustige, nijvere bevolking op nieuw burgerbloed zou plengen, en pijnlijk deed het ons aan te vernemen, dat in het bevallige Gracia, ons nog zoo versch in het geheugen, twee overheidspersonen door het gepeupel vermoord waren.

Den 2^{den} April verlieten wij Barcelona en kwamen na een overtocht van 23 uren te Marseille aan. Lang hielden wij de Spaansche kust in het oog en zagen de zon met onbeschrijfelijken luister achter de Pyreneën verdwijnen. Den volgenden oehtend had ik mij bij tijds laten wekken, om op dezen laatsten zeetocht de zon uit zee te zien opkomen.

Lang vóór zij zich vertoonde was het helder dag; althans zoo meende ik; maar toen de gouden schijf plotseling boven den horizon verscheen, kleurden lucht en zee zich met zulk een gloed, dat ik dezen keer althans, tegen wil en dank, het bekende spreekwoord omtrent den morgenstond huldigde.

De aanblik der rotsen, die de haven van Marseille beschermen en grootsch en dreigend uit de blauwe zee oprijzen, is in de hoogste mate indrukwekkend: de Fransche kust vertoont zich hier als welig begroeid hoog land.

Wij kwamen in het Bassin d'Arenc ten anker en keerden drie dagen later per spoortrein naar Nederland terug.

Onze politieke toestand.

Liberale politiek op historischen grondslag, door Mr. S van Houten. Groningen, Wolters. 1871.

Niemand bewondert meer dan ik de taaie volharding en stalen vlijt, van welke de Heer Groen van Prinsterer nu als vroeger in zijne politieke geschriften blijk geeft. Zijne *Nederlandsche Gedachten*, met welker uitgave hij begon op een leeftijd, waarop anderen sinds lang de pen hebben nedergelegd, is nu reeds aangegroeid tot een werk van ongeveer 75 vel druks, en dat werk, het wordt bijna geheel toegewijd aan beschouwingen op onzen binnenlandschen politieken toestand betrekkelijk. Een oogenblik scheen het, dat de groote gebeurtenissen in het buitenland al zijne aandacht geboeid hielden: maar het duurde slechts kort, want nauwlijks hadden die gebeurtenissen zich duidelijk genoeg afgeteekend om ze volkomen te kunnen waardeeren, of hij keerde met voorliefde tot de binnenlandsche huishouding terug, om, trots de in het oog vallende apathie van een groot deel zijner landgenooten - ik zou bijna zeggen, zijner volgelingen - den ouden strijd voort te zetten met evenveel vuur en leven als in zijne beste dagen. Aan stoffe ontbreekt het hem nooit, ook niet in de kalmste en warmste vacantiedagen; integendeel, het is hem uit zijne geschriften aan te zien, dat hij gebukt gaat onder den rijkdom van zijne stof; dat deze hem overweldigt, en dat het hem moeite kost van de gebeurtenissen en geschriften, welke den oogst van elken dag uitmaken, kort en haastig, zij het ook maar het allerbelangrijkste met een enkel woord aan te stippen.

Bewonderenswaardige vlijt en onuitputtelijke rijkdom! Om daarvan de wederga te kunnen leveren in Nederland, zou men niet enkel behoefte hebben aan een staatsman met een karakter

en met talenten, naar zijn stempel geslagen, maar nog daarenboven aan eene polemiek als de zijne. Immers, van een streven om het publiek volledig rekenschap te geven van zijne denkbeelden omtrent onzen geheelen politieken toestand, ontdekt men bij den Heer Groen van Prinsterer geen spoor. Hij, de rijkste en overvloedigste van onze politieke publicisten, heeft meer dan de meesten ingetogenheid aan den dag gelegd in het uitspreken van eene meening, ook over die onderwerpen van ons staatsbestuur, welke in zeer bijzondere mate de algemeene aandacht boeiden. Nog merkwaardiger misschien dan de volharding, waarmede hij telkens en telkens weder terugkomt op hetgeen hij de levenskwestie bij uitnemendheid acht, is zijn schijnbaar onverschillig zwijgen over tal van andere kwestiën; ook over die, welke op een gegeven oogenblik het denkende publiek vrij wat meer bezig houden dan de zijne. De algemeene politieke toestand van het land schijnt dan eerst in zijn oog een bijzonder onderzoek waard, wanneer er eenige reden bestaat om aan te nemen, dat ze zich in zijne levenskwestie oplost. - Onder alle andere omstandigheden gaart hij dag aan dag uit het politieke leven van zijn volk slechts datgene op, wat van zijne gading is, de bijzondere feiten, welke bij zijn onderwerp passen. 't Zij het hem te doen is om valsche en gevaarlijke vrienden te ontmaskeren of aan zwakke volgelingen moed in te spreken; 't zij hij steun zoekt in de woorden door vriend en vrijand gesproken, of wel tegenstand breekt, aan welke zijde die ook oprijst, het thema ter behandeling voorgelegd, blijft onveranderlijk hetzelfde. De toelichting niet van onze politieken toestand, maar van dat standaard-thema, is het eenige doel.

Ware het anders, ware het altijd te doen om eene zuiver objectieve waardeering van den algemeenen politieken toestand, ik houd het er voor, dat zelfs de Heer Groen van Prinsterer meer dan eens behoefte zoude gevoelen om de pen neder te leggen, 't zij dan omdat de feiten zelven zoo duidelijk spreken, dat toelichting overbodig wordt, 't zij omdat men midden in de ontwikkeling van nieuwe toestanden huiverig is richting en doel te bepalen van de verschijnselen die voorkomen, en behoefte gevoelt aan meer licht dan de feiten van elken dag aanbrengen. Men moet op het standpunt staan van den Heer Groen van Prinsterer, zijn geloof en zijne overtuigingen deelen, om dat gebrek aan licht weinig of niet te voelen en altijd te weten waar men met de feiten, die zich voordoen, heen moet.

Bedrieg ik mij niet, dan verkeert Nederland juist nu in een toestand van onzekerheid, als ik hier bedoel, en dat reeds sedert den dag waarop het derde ministerie-Thorbecke zich vormde. Traag te voorschijn gekomen uit eene crisis, zoo treurig en zoo hardnekkig als ons vaderland maar zelden beleefde, was het van den aanvang af duidelijk, dat het niet als in 1849 en 1862 op den onverdeelden bijval van de geheele liberale partij rekenen konde. De sporen van verdeeldheid, reeds vroeger zichtbaar, openbaarden zich telkens, maar op eene wijze, welke meer voor de kracht van het Kabinet getuigde dan voor de sterkte van de oppositie. De minister, die vroeger doorging voor het natuurlijk orgaan van schier alle aspiratiën der liberale partij, zag men nu tegen sommige van die aspiratiën in het strijdperk, met niet minder talent dan ooit te voren en ook met niet minder gunstigen uitslag. Intusschen, al mocht een enkel lid van de liberale partij op grond van die feiten eene eerlijke oorlogsverklaring wagen, zijne woorden - trouwens niet alle even gelukkig gekozen - bleven zonder weerklank. De groote meerderheid volgde als vroeger; maar zij het al niet morrend, dan toch met vrij wat minder geestdrift dan voorheen.

Het luid geraas, dat de algemeene verkiezingen in Nederland pleegt te vergezellen, was intusschen meer dan voldoende om de trouwens niet zeer luide klachten, welke onder de liberalen opgingen, te smoren. 't Zij dat de nuances tusschen de verschillende deelen van de liberale partij te fijn gekleurd waren voor het oog van ons kiezersvolk; 't zij dat dit naar zijne overtuiging hoogere belangen had te behartigen dan onderzoek te doen naar de hangende geschillen, zooveel is zeker, dat midden in den verkiezingsstrijd van geen tweedracht bleek, en dat de liberale partij als een goed afgesloten geheel tegen hare gecoaliseerde vijanden optrad. De uitkomst was gunstig, gunstiger misschien dan zij had durven vermoeden. Maar waartoe moest de overwinning leiden? Zou zij de kracht van het ministerie, dus zegevierend uit het strijdperk gekomen, verhoogen, of zouden de tegenstanders van den Heer Thorbecke, in het bewustzijn dat er van kerkelijken en conservatieven - 't zij gescheiden, 't zij gecoaliseerd - nu minder te vreezen is dan vroeger, van die omstandigheid gebruik maken om openhartiger dan tot nog toe voor hunne overtuiging uit te komen, en het oude geschil niet enkel meer in zorgvuldig afgemeten woorden, maar nu ook in daden te openbaren?

Het kan zeer wel zijn dat de tegenwoordige zitting der Staten-Generaal het antwoord geeft op deze voor de toekomst onzer politieke partijen zeker hoogst gewichtige vraag, en niet onwaarschijnlijk zelfs zal dat antwoord reeds in de nu aanhangige discussiën over de staatsbegrooting in meerdere of mindere mate doorschemeren. Lettende op den inhoud der voorloopige verslagen, zou een niet-deskundige misschien zelfs een stap verder willen gaan en stellig verzekeren, dat het vraagstuk bij de tegenwoordige discussiën moet worden uitgemaakt. Een ‘nietdeskundige,’ want wie ook maar eenigszins vertrouwd is met onze parlementaire praktijken, weet, dat men bij de Tweede Kamer den inhoud der openbare beraadslagingen even weinig uit den inhoud der voorloopige verslagen kan opmaken, als men bij sommige naturen uit hetgeen zij binnenskamer zeggen, kan besluiten tot hetgeen zij in het openbaar doen zullen.

Wat hiervan ook wezen moge: 't zij de tegenwoordige discussiën licht brengen of geen licht, aan een kort onderzoek naar de oorzaken èn van die zucht naar afscheiding, èn te gelijk van die aarzeling om ze tot een *fait accompli* te maken, zal men in elk geval de verdienste van het *à propos* niet kunnen betwisten. Het motief, dat mij daarbij leidt, is niet de zucht om een curieus en schijnbaar anormaal feit te verklaren, maar geldt dadelijk de praktijk. Immers kent men de redenen, welke tot den tegenwoordigen samengestelden toestand leidden, dan kan het ook niet moeilijk zijn een oordeel uit te spreken over de gedragslijn, welke tegenwoordig door onze politieke partijen gevolgd wordt.

I.

Dat de Heer Thorbecke, ten derde male als Minister van Binnenlandsche Zaken optredende, tegenover de Tweede Kamer in eene andere verhouding kwam te staan dan vroeger, zou men - ook al ware van elders niets bekend, wat dergelijke onderstelling wettigde - in zekeren zin reeds kunnen opmaken uit den inhoud van het programma bij de eerste verschijning in de Kamer medegedeeld, althans wanneer men dien inhoud vergeleek met hetgeen de Minister vroeger onder soortgelijke om-

standigheden gesproken had. De regeringsprogramma's van November 1849, April 1862 en Februari 1871 hebben zeker ettelijke karaktertrekken gemeen; zij onderscheiden zich alle door kortheid, eenvoud en bondigheid; door de zucht om de beginselen van de nieuwe regeering als volkomen bekend voor te stellen en ze dus stilzwijgend voorbij te gaan; door het streven om voor een eigenlijk gezegd regeeringsprogramma een eenvoudig plan van werkzaamheden, op de naaste toekomst betrekkelijk, in de plaats te stellen. De Minister was blijkbaar, zoowel vroeger als later, met soortgelijke officieele verklaringen weinig ingenomen, en wilde die daarom liefst op zoodanige wijze inrichten, dat zij zoo min mogelijk stof tot algemeene discussiën opleverden. Intusschen naast vele trekken van overeenstemming ontdekt men ook ettelijke punten van verschil. Opmerkelijk genoeg is het eerste programma, dat van 13 November 1849, het armst; het is bijna geheel gewijd aan het verledene, aan de geschiedenis der omstandigheden, welke tot de vestiging van het ministerie hebben geleid. Het onderstelt niet enkel dat de regeeringsbeginselen, maar in zekeren zin dat ook het programma der werkzaamheden bekend is, want deze worden slechts met een enkel woord zeer in het algemeen aangestipt. Dat men tegenover een zeer werkzaam ministerie stond, en dat de taak, welke dit ministerie op het einde van 1849 te verrichten had, voor alles de politieke organisatie van het land betrof, waren feiten, welke men bij het publiek zoo algemeen bekend achtte, dat het niet noodig scheen daarover uit te weiden. In April 1862 is de Minister op dit punt veel uitvoeriger; aan rijke en ruime toezeggingen is geen gebrek, en al die toezeggingen betreffen werkzaamheden, welke strekken moeten om de productieve krachten van de natie te verhoogen. In 1871 eindelijk is het program vrij wat schraler, en wordt het schier geheel beheerscht door ééne groote taak: de verbetering van ons defensiestelsel. Althans voor het hoofd van het Kabinet is de dringendste behoefte van het oogenblik: niet verdere uitbreiding van hulpbronnen, maar het zoeken naar afdoende waarborgen, opdat behouden blijve wat vroeger reeds verkregen was. Afgaande op die bijzonderheid, heeft men in de Tweede Kamer het derde ministerie-Thorbecke niet oneigenaardig het gouvernement van de nationale defensie genoemd.

Maar nog belangrijker dan het hier aangestipte onderscheid,

is het verschil in de wijze waarop de drie programma's zich uitlaten over de verhouding van het nieuwe ministerie tot de vertegenwoordiging. Kan men het vaste geloof aan een innig verband tusschen beiden beter uitdrukken dan in deze woorden, welke in het programma van 13 November 1849 voorkomen? ‘Wij hebben het beleid der zaken aanvaard in de onderstelling, in het vertrouwen dat dit Gouvernement - ik zal het opregt en eenvoudig zeggen - u welkom zou zijn. Het is opgerigt op een tijdstip, onder omstandigheden dat bij dit meer dan bij eenig ander gouvernement medewerking der vertegenwoordiging en nationale medewerking eene voorwaarde is van bestaan. Zijn oorsprong duidt dat aan. Het is tot stand gebragt om te zijn een gouvernement overeenstemmende met de vertegenwoordiging. Wij gelooven dat onze rigting die der Kamer is.’ Niet minder hartelijk is de ontmoeting op 24 April 1862: ‘Vooraf en voor alles, Mijneheeren, wil ik ons levendig genoegen betuigen, dat wij de Kamer mogen begroeten; wij verlangden met haar in aanraking te komen; het parlementair gebied is het terrein van publiek overleg en van publieke rekenschap van regeering. Wij verlangen ons op dat terrein te bewegen. De gemeenschap met het parlement is - wij zijn van dat besef doordrongen - bestemd de kracht der Regeering te verdubbelen.’

Een ministerie dat zoo spreekt, is zeker dat het de meerderheid aan zijne zijde heeft, dat het, met die meerderheid homogeen, niets anders bedoelt dan als haar orgaan op te treden. Welnu, van eene soortgelijke verklaring is in het programma van 28 Februari 1871 geen spoor te vinden. Eene weinig beduidende beleefdheidsformule aan het slot, de uitgesproken bede, dat de ministers, vroeger leden van de vertegenwoordiging, aan de ministerieele tafel dezelfde welwillendheid mogen ondervinden, welke hun tot nog toe op de banken der afgevaardigden werd betoond, ziedaar alles, de eenige woorden, welke op het verband tusschen Regeering en vertegenwoordiging doelen. Misschien was het louter toeval, maar het blijft toch merkwaardig, dat de gevoelens, die negen en een en twintig jaren vroeger voor alles naar eene uitdrukking zochten, nu zonder blijkbare moeite worden gesmoord.

Dit zwijgen over hetgeen vroeger hoofdzaak heette, was trouwens slechts eene der vele openbaringen van het trouwens welbekende feit, dat tusschen het ministerie en de volksverte-

genwoordiging een vrij wat minder innig verband bestond dan in vroeger jaren. Van waar dit verschijnsel? Het was toch geen aan de meerderheid opgedrongen Kabinet, dat in Februari 11. in de Kamer plaats nam? Integendeel, het Kabinet was niet dan noode opgetreden, met blijkbaren weerzin en onder de sterke pressie van de openbare meening, welke den Heer Thorbecke alleen in staat noemde de eindelooze en hardnekkige crisis te bezweren. In de oogen, ook zelfs van de politieke tegenstanders, mocht het optreden van dit Kabinet eene daad van vaderlandsliefde heeten, voor welke men den Heer Thorbecke algemeen dankbaar was. Had hij ooit recht gehad van de Kamer algemeene ondersteuning te vergen, dan was het deze keer.

En toch juist dat half gedwongen optreden bewees, dat er in den toestand dien men tegemoet ging, iets ongezonds lag opgesloten. Een ministerie, dat zich zelf kent als het orgaan van de meerderheid, is, eenmaal geroepen, ook gereed. Aarzeling getuigt van twijfel, niet altijd aan de welwillende medewerking van de meerderheid, ook niet aan eigen vermogen, maar althans aan de op den duur onmisbare homogeneïteit. Niemand twijfelde aan haar bestaan in 1862, en negen jaren later werd die twijfel overal uitgesproken. Ligt de oorzaak van die groote verandering bij den Heer Thorbecke, gelijk men in de laatste maanden zoo dikwijls hoorde verzekeren? Tot op zekere hoogte zal het wel zoo zijn. Staatslieden deelen in het algemeen menschen-lot, ook in zooverre als zij, gelijk alle anderen, den invloed ondervinden, welken wassende leeftijd op hunne denkbeelden uitoefent. Zelfs de meest consequente zal op zeventigjarigen ouderdom niet in alle opzichten dezelfde gevoelens zijn toegedaan als hij tien, twintig en dertig jaren vroeger koesterde: de jaren werpen hun eigenaardig licht over de wereldsche zaken, en onder den invloed van dat licht schijnt de waarde dier zaken niet altijd dezelfde; vele verwachtingen worden teleurstellingen, en deze houden de geboorte van nieuwe groote verwachtingen tegen: wat vroeger vooraan stond, geraakt allengs op den achtergrond, terwijl nu de eerste plaats wordt ingenomen door hetgeen men voorheen weinig telde.

Dit alles is zeer waar, maar men vergist zich schromelijk, naar ik meen, wanneer men in den Heer Thorbecke, zooals hij thans als minister optrad, de eenige of ook maar de voornaamste oorzaak zien wil van de zeer gewijzigde verhouding tusschen Regeering en Kamer. Wat beteekenen de verande-

ingen, welke in de zienswijze en het karakter van den Minister mogen zijn voorgekomen, vergeleken bij de metamorphose van de volksvertegenwoordiging? In den zeventigjarigen Thorbecke vinden wij dan toch nog al de groote eigenaardigheden en al de groote talenten terug, welke dien staatsman twintig en dertig jaren geleden kenmerkten; maar wie zal er zich aan wagen om uit de vertegenwoordiging van 1871 het beeld te reconstrueeren van de Kamer, zooals zij bestond in 1849, in 1862 zelfs? Een enkele karaktertrek moge nog aan het vroegere beeld herinneren, door langzame maar gestadige verandering is de gedaanteverwisseling werkelijk eene volkomene geworden. Inderdaad het ging niet aan, dat de nieuwe Regeering, die in 1871 optrad, hare betrekkingen tot de Kamer als die van oude kennissen voorstelde, maar oneindig minder om hare eigenaardigheden dan om het gewijzigd karakter van de vertegenwoordiging.

Wie herinnert zich nog de Kamer van 1850, met hare krachtige, vast aaneengesloten meerderheid, welke niet alleen in den Heer Thorbecke, om zijne geheel exceptioneele talenten, haren natuurlijken leider had, maar die ook werkelijk al hare aspiratiën in de beginselen door dien staatsman beleden, bevredigd vond. De minderheid tegenover haar, miste alles wat naar stelselmatige organisatie zweemde, en was trotsch op dat gemis, want mede tot eene partij te behooren, gold in hare oogen voor groote politieke zonde. Trouwens zij bestond uit de meest uiteenloopende elementen: hier de mannen - gelijk men er in ons land altijd zoo velen vindt - op wier staatkundige meeningen persoonlijke antipathiën een machtigen invloed uitoefenden; daar het overschot dergenen, die het streven naar politieke hervormingen sedert 1840 zoo al niet openlijk bestreden, dan toch door hun *vis inertiae* belemmerd hadden; elders weder de gematigden, voor wie alle staatkundige wijsheid zich oploste in de les: ‘langzaam voorwaarts’. Laatstgenoemden voerden den boventoon, omdat zij het duidelijkst den gemeenschappelijken karaktrek van al die elementen der minderheid uitdrukten: liefde voor gematigdheid, vrees voor de toepassing van al te absolute beginselen. Thorbecke was in die dagen nog altijd in meerdere of mindere mate een politiek probleem: men had hem zoo langen tijd bedoelingen toegedicht, niet passende in het kader der constitutioneele monarchie, dat eene groote behoedzaamheid tegenover zijne staatkunde aan velen nog altijd volstrekt noodig

toescheen. Deze eigenaardigheden vond men niet het minst bij den Heer Groen van Prinsterer terug. In de praktische politiek stond hij meest altijd aan de zijde van de minderheid, waarschuwende tegen te groote uitbreiding van den volksinvloed op de regeering, zooals o.a. bij het gedenkwaardig debat over de kieswet, toen niemand met meer overtuiging dan hij het stelsel van een lagen census bestreed, en betoogde, dat men op die wijze aan de grondwet geweld pleegde[1]. Nu en dan mocht van zijn eigenaardig standpunt blijken, wanneer hij met uitnemend talent zijne bijzondere theoriën van staatsrecht tegen den eersten minister verdedigde; men zag in die theoriën slechts de uitdrukking van eene persoonlijke overtuiging, welke noch in de vergadering noch daar buiten in het land weerklank vond. Elders mochten zij het credo zijn van eene staatkundige partij, in Nederland althans bestond die partij niet.

In 1862 als minister terugkeerende, vond de Heer Thorbecke zijne vroegere betrekkingen tot de Kamer niet weinig gewijzigd. De liberale partij vormde wel is waar op nieuw de meerderheid, maar zij was vrij wat minder sterk dan tien jaren vroeger, en had reeds daarom dikwijls moeite genoeg om zich te handhaven. Ook haar karakter had menige wijziging ondergaan; zij was nog altijd het gewrocht van den Heer Thorbecke, maar meer van den Heer Thorbecke als aanvoerder van de parlementaire oppositie sedert 1853, dan van den Leidschen hoogleeraar en van den schrijver der ‘Aanteekening op de grondwet’. De liberale partij had aan takt en parlementaire bedrevenheid gewonnen, wat zij sedert 1849 aan frischheid verloor. Trouwens takt zou zij in 1862 noodig hebben om staande te blijven, want er daagde een tegenstand op, van welken men onder het eerste ministerie Thorbecke niet had gedroomd. De antirevolutionairen hadden in het land allengs meer beteekenis

1 Hoe de tijden veranderen! Een leerling uit de antirevolutionaire school, de Heer van Wassenaer, interpreteerde op 27 april 11. het grondwetsartikel aldus: ‘Ik beschouw artikel 76 alzoo, dat de Grondwet het algemeen stemregt als uitgangspunt aannemende, de beperkende bepalingen vaststelt en die beperkende bepalingen zijn een census van 20 gulden, die echter voor verhooging vatbaar is.’ Voortreffelijk inderdaad! Maar welk bezwaar kan de Heer van Wassenaer hebben tegen deze omgekeerde interpretatie: De Grondwet gaat uit van de gedachte, dat aan de burgers geen stemrecht toekomt; maar zij wil toch eene uitzondering maken voor hen, die minstens ƒ 160 in de directe belastingen bijdragen. Deze som is intusschen naar plaatselijke omstandigheden voor verlaging vatbaar.

gekregen, vooral sedert de Heer Groen, zijne abstracte en voor het groote publiek niet zeer begrijpelijke staatsrechtelijke theoriën eenigszins ter zijde stellende, met praktische eischen was te voorschijn gekomen. 't Is waar, hun rechtstreeksche invloed op de Kamer was nog altijd zeer gering; maar schier overal in het land hadden zij een deel van het kiezersvolk op hunne hand, een klein deel meestal, maar toch dikwijls groot genoeg om in den strijd tusschen de andere partijen het overwicht te verzekeren aan haar, bij welke die kiezers zich aansloten, dat wil zeggen, in elk geval bij de tegenstanders van de liberalen. Van eene Roomsch-Katholieke partij was in de Kamer nog niets bekend; de leden tot die Kerk behoorende, mochten zich minder uitsluitend en vooral met minder geestdrift dan vroeger bij de liberalen voegen, zij dachten toch aan geen afscheiding, aan geene poging om op hunne beurt kracht te zoeken in isolement. De groote oppositie kwam van de zoogenaamde conservatieven, de overblijfselen van de minderheid in 1852, maar nu met de eigenaardigheden van het partijwezen volkomen verzoend, nauw aaneengesloten, vaak naar de traditiën van den Heer van Hall met takt geleid en vooral door de gebeurtenissen van 1853 en volgende jaren aanmerkelijk versterkt. Op koloniaal gebied ontspon zich althans iets dat naar een strijd van beginselen zweemde, maar voor het overige waren het meer dan ooit persoonlijke antipathiën: uitvloeiselen van de tallooze, niet altijd onbillijke grieven, welke de conservatieven in de dagen dat zij als regeeringspartij optraden, tegen de liberalen hadden bijeengezameld, - welke bij de vorming der partijen of liever der partijschappen, overwegenden invloed uitoefenden. Wat de Kamer van 1862 en volgende jaren vóór alles onderscheidde, was haar onnatuurlijk en gekunsteld karakter. Hoe warm de strijd soms ook zijn mocht, hij bleef binnen de muren van de oude vergaderzaal opgesloten, en vond daar buiten schier geenerlei weerklank. Het was in die dagen, dat men soms te midden van het levendigst parlementair tournooi overvallen werd door de schijnbaar naïeve, maar inderdaad zeer ernstige vraag: ‘Waarover strijden wij eigenlijk? Ik zie verschil van naam en kleur, maar doordringende tot het wezen der zaken, tracht ik vruchteloos dat verschil terug te vinden, 't zij in de wetten van de verschillende partijen afkomstig, 't zij in de wijze waarop zij zich als regeering gedragen èn tegenover het koningschap, èn tegenover de Kamers, èn in de administratie.’ Werd de

vraag in de Kamer zelve nooit op eenigszins voldoende wijze beantwoord, de menigte die buiten stond, was nog veel meer om een antwoord verlegen. Zij mocht soms met belangstelling toezien, meestal gevoelde zij ergernis, altijd verbazing over een strijd, welks wezenlijke beteekenis haar ten eenenmale ontsnapte. Zij troostte zich veelal met de gedachte, dat strijd tot het wezen van den constitutioneelen regeeringsvorm behoort, en dat dus daar, waar geen ernstig object van verschil te vinden is, er wel niet anders overblijft dat dergelijk object kunstmatig in het leven te roepen.

En nu 1871. Al doen de naweeën der periode, welke van 1862 tot 1864 haren bloeitijd bereikte, zich nog altijd gevoelen, die periode zelve is voor onze Kamer onherroepelijk voorbijgegaan. De heer van Wassenaer Catwijck - misschien wel gedachtig aan zijne eigen verhouding tot de hoofdplaats van het kiesdistrict, dat hem afvaardigde - moge haar den naam van eene waarachtige volksvertegenwoordiging betwisten, zoo veel is zeker, dat zij in hooge mate den invloed ondervindt van de groote veranderingen in onze nederlandsche maatschappij voorgekomen. De politieke strijd is van de hoogere naar de lagere sfeeren afgedaald, en daar een zeer ernstige geworden. De eendracht van vroeger ligt verbroken, voor lange jaren misschien, ten gevolge niet van staatkundige, maar van zuiver kerkelijke geschillen, welke intusschen machtigen invloed op het politieke leven uitoefenen. Het meest karakteristieke en - laat ik er dadelijk bijvoegen - het treurigste verschijnsel van den tegenwoordigen tijd, is te midden van de levendige staatkundige twisten de onverschilligheid van het volk voor den staat zelven: niet hem geldt al die hartstocht, maar louter de kerk, welke men ook op staatkundig gebied wil dienen. De Heer Groen van Prinsterer heeft zich oneindig veel moeite gegeven om de apathie van zijne geloofsverwanten te overwinnen en hen, van nature tegen politieke bemoeiingen gekant, tot algemeene deelneming aan het verkiezingswerk op te wekken. Hij is eindelijk volkomen geslaagd, maar niet om aan de zijnen een zelfstandig politiek leven in te blazen, maar enkel om er hen toe te brengen hun kerkelijk leven ook op staatkundig gebied te openbaren. Zij weten nu dat zij juist ook op dit gebied hunne geloofsbelangen kunnen bevorderen, en zullen het zeker niet licht weer vergeten. De Roomsch Katholieken volgden later, niet omdat hunne leiders meer tijd behoefden

om zich van deze eenvoudige waarheid te doordringen, maar omdat hunne kerkelijke belangen vroeger door aansluiting bij de liberalen het best gediend werden. Onder den invloed van uitsluitend buitenlandsche gebeurtenissen, werd die aansluiting bijna plotselings verbroken. In den vreemde begon de kerk een hardnekkigen strijd tegen de moderne beschaving, welke om den wille der consequentie hier moest worden voortgezet, hoe weinig reden de Katholieken ook hebben mochten om te klagen over de vruchten, welke die beschaving voor hunne bijzondere kerkelijke belangen tot nog toe had opgeleverd. Eenmaal besloten in het vervolg eene zelfstandige politiekkerkelijke partij te zijn, heeft zij dit besluit uitgevoerd met den moed en de consequentie aan de Katholieken eigen: met moed, want al verklaarde zij zich bereid de bezworen grondwet stipt te gehoorzamen, zij ontveinsde geen oogenblik, dat haar politiek ideaal gekeerd is, ik zeg niet tegen den geest, maar tegen elk artikel, ja elk woord van die grondwet; - met consequentie, omdat zij, afkeerig van alles wat naar transactie zweemt, nooit afziet, uit welke overweging ook, zelfs maar van het nietigste voordeel dat zij voor zich bedingen kan. Blinde gehoorzaamheid is de eisch dien zij aan hare volgelingen stelt, en zij is er in geslaagd dien eisch onvoorwaardelijk te handhaven. Hoe men ook oordeele over deze kerkelijke partijen, niemand loochent, dat het haar volkomen ernst is met haar streven; de verdeeldheid welke zij zaait is althans geen kunstmatige, maar de natuurlijke vrucht van beginselen waaraan beide innig gehecht zijn en die zich met de beginselen van het liberalisme - dit woord in zijn ruimsten omvang genomen - geen oogenblik kunnen verdragen.

De groote beweging in onze maatschappij ontstaan, kon op den duur niet zonder invloed blijven op de samenstelling der volksvertegenwoordiging, maar moest ten slotte hare gedaante ten eenemale veranderen. Een tijdlang mochten de conservatieven er in slagen het oude spel in de Kamer eenvoudig te vervolgen, elke nieuwe verkiezing kwam op nieuw getuigen van de dringende noodzakelijkheid om het spel te staken en, elke kunstmatige onderscheiding ter zijde stellende, zich geheel te wijden aan den strijd, welke buiten de Kamer hoofd en hart vervulde. Het natuurlijkst zou zijn geweest, dat de zoogenaamde conservatieven, erkennende dat de beide kerkelijke partijen, hunne oude historische vijandinnen, het gemunt hebben

op de beginselen, welke zij met niet minder overtuiging belijden dan de liberalen zelven, zich bij deze hadden aangesloten om gezamenlijk te verdedigen wat beiden nauw aan het harte ligt. Maar het tegendeel gebeurde: de veete door den jarenlang voortgezetten personen-strijd uitgelokt en door de ongelukkige gebeurtenissen van 1866 aangeblazen, had te diep wortel geschoten. Liever dan met die veete brak men met oude traditiën. Trouwens op het negatief terrein van de oppositie was dit gemakkelijk genoeg: men had niets in te willigen, niets te weigeren; meegaan zoover men dit doen kon zonder zich al te zeer te binden, was genoeg om de kerkelijke partijen te bevredigen, en tot dat medegaan werd immers in den regel niets anders gevorderd dan nu eens te zwijgen als spreken plicht ware geweest, en dan weder dubbelzinnig te spreken, als zwijgen onmogelijk werd. Het glanspunt van die taktiek is en blijft de discussie naar aanleiding van de interpellatie-Kerstens en de daarop gevolgde stemming over de motiën van de Putte en Cremers. Nog maanden later zag de Heer Heemskerk met zelfvoldoening op die discussie terug. ‘Indien er tienmalen in deze Kamer motiën mochten worden voorgesteld in den geest van die van de Heeren Kerstens, Cremers of van de Putte, zou ik althans tienmaal evenzeer adviseeren om die te verwerpen.’ Ik geloof het gaarne, maar tienmaal ook zou de consciëntie van het eerlijke nederlandsche volk u dat advies als een politiek wanbedrijf toerekenen.

In de jongste Juni-maand plukten de conservatieven de laatste en bitterste vruchten van hunne treurige politiek. Aan de eene zijde uitgestooten en aan den anderen kant behandeld met al de onderscheiding, welke men een *pis-aller* pleegt toe te kennen, werden zij ten aanschouwe van het nederlandsche volk verplicht hun gezicht te plooien naar den stand der partijen - zooveel kiesdictricten zooveel plooien - en konden zij ten slotte toch niet voorkomen dat de slagen die vielen, hoofdzakelijk op hun rug nederkwamen. Zij die, wanneer het hun maar van den aanvang af niet aan den moed ontbroken had om tegenover de kerkelijke partijen zich zelven te zijn, een overwegenden invloed hadden kunnen uitoefenen, zij kwamen nu in het parlement, waar zij vroeger als heeren en meesters golden, als eene soort van bijzaak terug. Het geheele karakter van de oppositie is veranderd. In de Kamer en daarbuiten in de pers voeren de kerkelijke partijen het hoogste woord; de

conservatieven luisteren, in de hoop dat zij, door nu en dan bij wijze van pasmunt hunne nietige waarde aan die van eene der groote strijdende partijen toe te voegen, de overwinning van deze zullen kunnen helpen verzekeren. Zelfverloochening schijnt nu reeds de voorwaarde van hun bestaan, en zou het vooral dan worden, wanneer het gezag hun immer weder in handen werd gegeven.

Heeft de Heer Thorbecke, sedert hij ten derde male zijne plaats aan de ministertafel kwam innemen, alzoo andere strijders tegenover zich dan hij daar vroeger pleegde te ontmoeten, ook het leger van de zijnen vindt hij niet terug zooals hij het voorheen gekend heeft. Zeker, dat leger is sterk genoeg, en van ontrouw bleek tot nog toe nimmer; maar het bezit niet langer al de voorwaarden, welke moeten samenloopen om het in staat te stellen groote daden te bedrijven. Niemand die het beter weet dan de minister zelf. De eenheid van geloofsbelijdenis, in 1849 volkomen en reeds in 1862 verzwakt, is althans voor een deel verloren gegaan. De dissenters steken van alle kanten het hoofd op en prediken vreemde leerstellingen, voor welke de instemming van den minister nimmer zal verkregen worden. En wat betreft de eenheid van oorsprong en van ontwikkeling, welke in 1862 vergoedde wat er toen reeds aan eenheid van geloofsbelijdenis te kort kwam, ook deze ligt verbroken. Sedert 1864 heeft de liberale partij in de Tweede Kamer niet meer onveranderlijk een zelfde leven geleid; zij splitste zich in meerdere afdeelingen, welke alle hare eigen lotwisselingen hebben gekend: afdeelingen welke wel is waar in den regel samenvloeiden, maar toch nu en dan zelfstandig haren weg gingen, ja zich een enkele maal kruisten. Tegenover eene oppositie sterker dan te voren, omdat zij eene meer principiëele is, dus eene regeeringspartij, welker getalsterkte moeilijk kan opwegen tegen hetgeen haar aan krachtige organisatie ontbreekt. Is het wonder dat de Heer Thorbecke aarzelde met dit leger tegen dien vijand op te trekken, en dat in het programma van Februari 1871 het beroep op de eenheid van regeering en Kamer achterwege bleef? Inderdaad men mocht aan weerszijde volkomen naar waarheid getuigen, dat er in negen jaren heel wat veranderd was, maar zeker niet het minst aan die zijde, welke zich bij het hernieuwen van de kennismaking over de wijzigingen in het karakter van anderen voorgekomen, het meest, althans op de meest luidruchtige wijze verbaasde.

II.

Kort voor of kort na de optreding van het tegenwoordig Kabinet, ik herinner mij niet juist wanneer, schreef de Heer Groen van Prinsterer, doelende op de verdeeldheid in het liberale kamp, dat voor het ministerie-Thorbecke hetzelfde lot was weggelegd als een en twintig jaren geleden voor het ministeriede Kempenaer. Ik twijfel er aan of de geachte schrijver geneigd zou zijn die bewering thans nog te herhalen. Immers de ervaring heeft sedert Februari niets aan het licht gebracht wat zou kunnen strekken om dergelijke voorspelling te rechtvaardigen. Integendeel, het eigenaardige van den tegenwoordigen toestand schijnt hierin gelegen, dat de minister veel losser is van de meerderheid dan de meerderheid van hem. Terwijl hij niet aarzelt verwachtingen teleurtestellen, welke nergens met meer warmte worden gekoesterd dan in zijn eigen kamp, of plannen te bestrijden, welke tegenwoordig op de liberale programma's hunne geijkte plaats hebben, zien wij de meerderheid volgen, zij het ook soms met blijkbaren weerzin. De kracht van den ouden staatsman is niet alleen ongerept, maar schijnt met de jaren te wassen. Nooit deed hij zich onafhankelijker voor dan dezen zomer bij de verdediging van het budget: nu en dan met zeker opzet, ofschoon hij wist - omdat hij wist misschien - dat eene der oudste en diepste grieven van velen der zijnen juist dat vertoon van onafhankelijkheid gold.

Een band zoo los en toch zoo hecht, door enkelen met zooveel weerzin gedragen en toch sterk genoeg om althans tot nog toe den moedwil te tarten, waarmede vaak van weerskanten wordt beproefd of hij ook zou kunnen verbroken worden, moet wel een bij uitstek natuurlijke zijn. Het is goed zich hiervan rekenschap te geven, vooreerst omdat het de plicht is van de politieke partijen, willen zij vruchtbaar werken, zich op het gebied van de realiteit voort te bewegen en ten andere omdat men verkeerd zou doen met op het eindeloos voortbestaan van natuurlijke toestanden te rekenen. Ook het natuurlijke kan verbroken worden; niet zonder moeite zeker, maar toch met minder moeite dan men later zou hebben aan te wenden, om de schade door de breuk veroorzaakt, weder goed te maken.

Voor alles dit: wanneer wij trots al de wederwaardigheden

van de laatste jaren, den Heer Thorbecke nog altijd aan het hoofd zien van de liberale partij, en deze bereid hem onder wezenlijk kritieke omstandigheden met volkomen eendracht te steunen, dan kan er tusschen beiden geen verschil van inzicht omtrent groote regeeringsbeginselen bestaan. Men moge hoog opgeven van de veranderde zienswijze, in de laatste jaren bij den Minister van Binnenlandsche Zaken voorgekomen, van zijne antipathie voor veel wat den liberalen lief is, die veranderingen en verschilpunten kunnen niet het essentiëele betreffen, anders hadden zij reeds voor jaren tot volkomen scheuring geleid. De vraag is niet of de Heer Thorbecke nog altijd al de aspiratien van de liberale partij bevredigt, op dezelfde wijze als in 1849; of deze hem nog altijd voor elk gedeelte van de taak, die zij weet of voelt dat in de toekomst voor haar is weggelegd, als den voorganger bij uitnemendheid beschouwt, de vraag is eenvoudig, of hij voor haar is de man van het oogenblik, de meest geschikte om juist die behoeften te bevredigen, welke in deze dagen vóór alle andere bevrediging eischen, en op die vraag antwoordt zij toestemmend door hare wellicht half instinctmatige ondersteuning, te krachtiger toestemmend naarmate het meer waar mocht zijn, dat zij die ondersteuning niet dan met weerzin verleent. Zij doet dan wat zij misschien zou willen, maar in elk geval niet kan laten. En inderdaad, welke behoeften zich in deze dagen ook bij de liberale partij openbaren, er is geene zoo dringend, geene welke zoo sterk op den voorgrond treedt als de behoefte om hare veroveringen van vroeger in veiligheid te stellen tegen de aanvallen, welke van alle kanten dreigen; aanvallen van buiten misschien, maar nog veel meer aanvallen van binnen, 'tzij dat zij door kerkelijken hartstocht worden gesmeed, 'tzij dat zij voortkomen uit de woelingen, welke reeds hier en daar in den vreemde onder de arbeidende klassen uitbreken. Merkwaardig genoeg stelde de Heer Thorbecke dan ook in zijn derde ministerieel program juist de defensie op den voorgrond, als de eerste taak in deze dagen voor de moderne beschaving weggelegd, eene taak, welke daarenboven bij uitnemendheid aan zijn karakter en zijn leeftijd paste. De vruchten van het liberalisme, op een lange en moeitevolle parlementaire loopbaan voor Nederland bedongen, te vrijwaren tegen de gevaren van eene dreigende toekomst, behoort die arbeid niet tot de eigenaardige bemoeiingen van den ouden dag? 't Is waar, niet al de zijnen maken zich van de toekomst

even sombere voorstellingen als de Minister misschien, maar is er iemand zoo optimist, dat hij het bestaan van de hier bedoelde gevaren geheel zou willen betwisten en dus twijfelen aan de behoefte om zich daartegen te verdedigen? Velen zijn zij zeker niet; en al mocht dan ook de liberale partij te kiezen hebben tusschen eene gansche schare van voortreffelijke leiders, nog zou zij in deze dagen aan Thorbecke de voorkeur geven, indien het bleek, dat hij onder allen de geschiktste is om de dringendste behoefte van het oogenblik te bevredigen. Welnu, waarin hij onder zijn derde ministerie dan ook te kort moge schieten, men weet dat hij althans eene krachtige regeering levert en een ijzeren harnas, waarop alle kerkelijke aanmatigingen moeten afstuiten. Wie ook wankele in de tegenwoordige oogenblikken en bereid mocht zijn met de kerkelijke eischen te capituleeren, Thorbecke zeker niet. Zijn geheele leven, al zijne staatkundige beginselen zijn tegen dergelijke capitulatie een waarborg.

Zooals de liberale partij oordeelt, althans hare overgroote meerderheid, zoo oordeelt het land. Zijn naam is in het oog van vriend en vijand het zinnebeeld van kracht; het bericht van zijn optreden aan het hoofd der regeering, moge hier en daar spijt en ergernis wekken, het werkt overal toch als een calmans; het tempert de vrees en geeft rust. Men weet dat een bedreven stuurman aan het roer staat, en ook de angstvalligste komt er toe een kalmer blik te werpen op de onstuimige zee rondom hem. Zou de wetenschap dat het land dus oordeelt, niet de schoonste vrucht zijn, welke onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van zijne langgerekte politieke werkzaamheid overblijft; eene vrucht, wel geschikt om ook den eerzuchtigste te bevredigen? De Heer Thorbecke heeft in zijn staatkundig leven, deels verdiend deels onverdiend, vrij wat teleurstellingen ondervonden; maar wat beteekenen die teleurstellingen tegenover dit groote en benijdenswaardige resultaat? Zijn er nog, bij wie eene levendige voorstelling is overgebleven van den indruk, welken het eerste krachtige optreden van den leidschen hoogleeraar als afgevaardigde ter Staten-Generaal, bij een groot gedeelte van het publiek gemaakt heeft? Weet men nog welke berichten en voorspellingen omtrent zijn persoon, zijn heimelijk streven, zijne eindbedoelingen, in die dagen van mond tot mond gingen en geloofd werden? Herinnert men zich nog welk een angst duizenden goedgezinden om het harte

sloeg, toen in 1849 het bericht van zijne benoeming tot Minister van Binnenlandsche Zaken in den lande bekend werd, en hoe tot zelfs in de hoogste sfeeren die angst zich openbaarde in de eischen om aan zijne benoeming althans bepaalde voorwaarden te verbinden? Zoo te regeeren, dat de bron van angst in 1849 twintig jaren later eene bron van geruststelling is geworden, zegt nog al iets, dunkt mij; zegt meer dan de grootste parlementaire overwinning zeggen kan.

En toch, als begrepen zij van dit alles niets, meenden schier alle organen van de conservatieve partij toch bij de jongste algemeene verkiezingen, het schrikbeeld van de *Commune* en van de *Internationale* tegen het ministerie te moeten oproepen. Ongeloovelijke kortzichtigheid! Maar wisten die Heeren dan niet, dat zij zoodoende hunne tegenstanders dienden? Wisten zij niet, dat wanneer zij werkelijk mochten slagen in hun toeleg, het beangstigde kiezersvolk, al het andere als onbeduidende bijzaak vergetende, zich haasten zoude hunne kraam voorbij te komen, om daar veiligheid te zoeken, waar die naar zijne meening alleen te vinden is? Wisten zij niet, dat wie dreigt met volksbewegingen, de behoefte aan eene zoo krachtig mogelijke regeering predikt, en dat sedert den dood van van Hall er in het nederlandsche volkswoordenboek maar één naam te vinden is, welke als symbool van eene krachtige regeering bekend staat? Herinnerden zij zich niet, hoe reeds een jaar vroeger, toen angst de gemoederen beving en het oorlogsgevaar een oogenblik, zij het ook maar van verre, dreigde, te gelijk uit allerlei hoeken stemmen opgingen, welke om Thorbecke riepen, als om den man, die alleen tegen groote gevaren is opgewassen? Zonderling spel der fortuin! Juist in de dagen, toen die vreemde verkiezingsmanoeuvre werd opgezet, zag men hoe de oude Minister van Binnenlandsche Zaken in de zaal, waar de vertegenwoordigers onzer geldaristocratie hun zetel hebben opgeslagen, werd ingehaald met een gejuich, dat niet veel hooger had kunnen worden gestemd, zonder aan de deftigheid van de achtbare vergadering te kort te doen. O conservatieven, uw naam is onhandigheid!

Hetzij dit geschiedde met of zonder medewerking van de conservatieven, het feit is dunkt mij onloochenbaar, dat de naam van Thorbecke bij de jongste verkiezingen een veel vermogenden invloed ten gunste van de liberalen heeft uitgeoefend. Natuurlijk dat, zoo het in hun midden tot eene scheiding kwam,

de verdeelde macht niet langer tegen de aanvallen der gecoaliseerde vijanden zoude zijn opgewassen; maar de vraag is, of niet het verlies van den persoon van Thorbecke alleen hun overwicht ernstig zoude bedreigen? Het ware minst genomen lichtvaardig de proef te wagen: iedereen weet het, en vandaar aan de eene zijde de wensch om, welke grieven men ook moge hebben, in elk geval vast te houden aan het eenmaal gekozen en wel beproefde vaandel, en anderzijds die hooghartigheid, welke schijnt te getuigen, dat verschillende afgevaardigden hunne plaats op gindsche banken meer aan hem, minister, verschuldigd zijn, dan dat hij, minister, zijn zetel aan hunne ondersteuning danken moet.

Ik schets deze verhouding allerminst als het model van de betrekkingen, zoo als die in den parlementairen staat tusschen het Kabinet en de meerderheid van de volksvertegenwoordiging bestaan moeten. Indien, trots vrij wat onwil aan de eene en vrij wat hooghartigheid aan de andere zijde, het verband tusschen meerderheid en ministerie toch behouden blijft, moge dit getuigen voor de onmisbaarheid van dat verband; de wijze waarop het blijft bestaan bewijst toch allerminst, dat tusschen beiden die volkomen gezonde homogeneïteit wordt aangetroffen, welke voor de goede werking van het parlementaire stelsel op den duur zeker onmisbaar is. Men zou geen nederlandsche toestanden beschrijven, wanneer men uitging van de onderstelling, dat aan die zich telkens openbarende geschillen persoonlijke eigenaardigheden en persoonlijke grieven ten eenemale vreemd zijn. Het tegendeel is waar; hier als overal in ons politieke leven, staan zij op den voorgrond: maar daarnevens is het toch niet moeilijk ook op vraagstukken zoowel van theoretische als van praktische politiek te wijzen, waaromtrent tusschen den Heer Thorbecke, en ik zeg niet de liberale meerderheid, maar althans ettelijke van hare elementen, wezenlijk verschil van zienswijze bestaat. De vraag is slechts of die verschillen van zoodanigen aard zijn, dat zij voortdurende samenwerking onwaarschijnlijk maken? Ik twijfel er sterk aan en wensch de gronden, welke voor dit gevoelen pleiten, in korte woorden uiteen te zetten.

III.

Het theoretisch verschil heeft de Heer Thorbecke zelf, eer hij ten derdemale als minister optrad, in de *Narede* op zijne Parlementaire redevoeringen uiteengezet. Het betreft de verhouding van den minister tot de Kamer en van de Kamer tot het kiezersvolk. De schrijver van de *Narede* vraagt voor den minister volkomen zelfstandigheid, en drukt dit in zeer krachtige bewoordingen uit. Het gouvernement is dienaar ‘van de landswet en het landsbelang, geroepen tot uitoefening van de regten der Kroon naar eigen begrip en overtuiging, niet naar de begrippen of den wil van anderen, Vorst zoomin als partij.’ Over de verhouding van Kamer tot kiezers zwijgt de *Narede*, maar het is bekend genoeg - en de minister had dit jaar herhaalde malen gelegenheid het uitdrukkelijk te verklaren, - dat hij voor de vertegenwoordiging even groote zelfstandigheid vordert. Eene dergelijke opvatting ontmoet tegenstand bij ettelijke liberalen vooreerst, en voorts bij niet weinig conservatieven; want het is eene opmerkelijke openbaring van de zonderlinge begripsverwarring tusschen de politieke partijen in ons vaderland, dat men hier, als op zoo menig ander gebied, de conservatieven ziet strijden voor beginselen, welke elders alleen door de strenge democratie in bescherming worden genomen. De grief over de houding van den Heer Thorbecke tegenover de Tweede Kamer, heeft Mr. van Houten in zijne hierboven aangehaalde brochure uiteengezet. Thiers, Thorbecke, Heemskerk zijn voor hem drie openbaringen van een zelfde vitieus stelsel, drie vertegenwoordigers van die centraliseerende richting, welke ten slotte in de theocratie hare zuiverste en meest consequente toepassing vindt. ‘Thorbecke doet zijne ministerregeering even als Thiers, steunen op de volgzaamheid van de parlementaire meerderheid; Heemskerk, minder handig parlementair man, riep tegen een weerstrevend parlement het gezag van de Kroon en den invloed van het “oranje boven” te hulp. Het verschil tusschen hen beiden ligt in de verhouding tot de Kroon, niet tot het volk.’ ‘Voor vermeerdering van zelfregeering heeft men van geen van beide staatslieden iets te hopen.’ En toch om die zelfregeering is het ten slotte te doen, want zij, de groote antithese van de theocratie in al hare schakee-

ringen, is het postulaat van de liberale politiek op historischen grondslag. Wat die zelfregeering op elk gebied eigenlijk bedoelt? Niets minder dan dit: ‘geen heerscher, maar allen onderworpen aan den door elken kring zich zelven gestelde en bij gewijzigde inzigten en behoeften voor verandering vatbare *wet*; - geen dogma, maar vrijheid van meening; - geene Kerk, maar vrije vereenigingen tot gemeenschappelijke doeleinden, aan welke men zich vrijwillig en uit eigene ingenomenheid met haar doel, aansluit. Geen overeenstemming, maar door wrijving en verschil vooruitgang en ontwikkeling; - geene eentoonigheid maar zamenstemming van verschillende toonen in een accoord; - geene eenvormigheid van organisatie, maar vrijheid van ontwikkeling naar de behoeften van elken kring.’

Ik treed in geenerlei beoordeeling van de brochure aan welke bovenstaande woorden ontleend zijn, en onderzoek ook niet, of de geachte schrijver, door dus van Thorbecke te maken den grooten tegenstander van de ‘liberale politiek op historischen grondslag’, zelf niet aan de historie het grofst mogelijk geweld pleegt. Genoeg is het, hier het bestaande geschil te constateeren. Of de klacht juist is, zien wij zoo aanstonds; eerst moet zij worden aangevuld door eene andere, welke daarmede ten nauwste samenhangt, namelijk de houding van het Kabinet tegenover het kiezersvolk. Het was vooral bij gelegenheid der begrootingsdiscussiën in het voorjaar, dat die klacht zich hooren deed. Men stond aan den vooravond der algemeene verkiezingen, en achtte het, vooral lettende op die omstandigheid, volstrekt noodig, dat de Regeering hare plannen voor de toekomst duidelijk zou openbaren. De Regeering zweeg, en van daar tal van klachten uit alle hoeken der Kamer over gemis aan constitutioneelen zin bij het tegenwoordig Kabinet: klachten, die in hare bonte verscheidenheid stof genoeg zouden opleveren voor meer dan een vaudeville. Hier had men een afgevaardigde, die de Regeering verwees naar de engelsche traditiën, volgens welke de verantwoording van de ministers aan het kiezersvolk eene staande gewoonte is geworden, maar daarbij verzuimde op te merken, dat wel de engelsche minister als afgevaardigde zich voor zijne committenten pleegt te verantwoorden, maar dat eene algemeene voorlichting van de kiezers, door tusschenkomst van het Parlement, zoo zij in Engeland ooit voorkomt, daar dan toch tot de zeldzame uitzon-

deringen behoort. Daar had men een lid, weeklagende over de omstandigheid, dat het zwijgen van de Regeering de kiezers buiten staat zoude stellen haar bij de stembus te bestrijden. Elders weder een volksvertegenwoordiger, die met behulp van eene handigheid zijn doel trachtte te bereiken. ‘Is dit Ministerie voornemens aan de Kamer eene inkomsten-belasting voor te leggen?’ Geen antwoord, of een antwoord zoo onbestemd, dat het in geen enkel opzicht licht gaf. Daarop eene repliek, waarvan de korte zin op het volgende neerkomt: ‘De Minister zwijgt, maar dit zwijgen is welsprekend. De incometax is van alle belastingen de hatelijkste; dacht de Regeering er niet aan die in te voeren, dan zou zij ongetwijfeld van de gelegenheid, haar nu geboden om dit te constateeren, gebruik maken. Zij doet dat niet, ergo.’ De zaak werd op die wijze daghelder; het gewenschte feit was geconstateerd, en het verkiezingsprogram lag klaar. De Heer Thorbecke heeft èn bij de hier bedoelde discussiën èn nog onlangs in zijn antwoord op het verslag der afdeelingen deze en dergelijke klachten trots en fier afgewezen. ‘De Regeering begrijpt hare waardigheid en de vrijheid der verkiezingen anders.’ Welnu, op het gevaar af dat men de zuiverheid ook van mijne bedoelingen betwijfele, moet ik ronduit bekennen, dat die korte, fiere antwoorden mij aantrekken, zeer overtuigd als ik ben, dat er onder de eischen, welke men aan het bezit van zoogenaamden constitutioneelen zin wil vastknoopen, vrij wat constitutioneele onzin schuilt.

Er is een tijd geweest toen de hoofdgrief, welke men tegen onze Staten-Generaal aanvoerde, niet hunne gebrekkige samenstelling gold, maar het gemis van elk verband met de natie. Niemand heeft meer gedaan dan juist Thorbecke om die grief in het licht te stellen; niemand heeft meer dan hij in 1840, 1844 en 1848 gewezen op de dringende noodzakelijkheid van eene innige en nauwe samenleving tusschen natie en vertegenwoordiging. Men kent het geestig antwoord van de Negenmannen aan de afdeelingen der Tweede Kamer, toen deze, pleitende voor het bestaande kiesstelsel, er met bescheidenheid op wezen, hoe de Kamer, zoo als zij toen met en door dit stelsel bestond, toch niet zonder verdienste was. ‘Wanneer leden der Kamer eene lofrede op haar houden, sluiten zij aan elk den mond. Maar wordt de gepastheid der kiesinrigting, waaronder zij zijn gekozen, aldus betoogd? In 1815, gelijk in

1814, werden de leden der Tweede Kamer benoemd door den Koning. Wij weten niet, of zij bijzonder tevreden waren over hun werk. Doch zoo zij het waren, en, hierop wijzende, met zelfgevoel betreurden, dat de eerstvolgende keuze niet door den Koning maar door Provinciale Staten zou moeten geschieden; of dan zulke kiezers, beter dan de Koning, zouden hebben gekozen? - wat had men hun geantwoord?'

Het doel is sinds lang bereikt. Velen mogen het met den Heer van Wassenaer betreuren, dat een breede zoom van burgers nog altijd van het stemrecht blijft uitgesloten, dat wij nu althans met eene waarachtige vertegenwoordiging van het kiezersvolk te doen hebben, betwijfelen de minsten. Intusschen, vertegenwoordiging is slechts het middel; de titel, welke de Staten-Generaal tot medewetgevers bevoegd maakt; maar het doel is regeeren, en om dat doel te kunnen bereiken, is de zelfstandigheid der volksvertegenwoordiging tegenover hare committenten een hoofdvereischte. Aan deze het recht om bij elke verkiezing streng te onderzoeken, of zij in de voorgestelde candidaten wel inderdaad hunne eigen politieke beginselen terugvinden: aan de gekozenen uitsluitend het recht om die beginselen in toepassing te brengen. De afgevaardigden tot bloote werktuigen te maken, en de regeeringstaak bij de kiezers zelven over te brengen, ware een ramp; niet enkel omdat deze de kennis missen voor die taak vereischt, maar ook omdat men bij hen niet kan onderstellen de zelfverloochening waarmede de staatsman aan elk eigenbelang, in naam van de publieke zaak, het zwijgen behoort op te leggen. De vraag, of een incometax in het nederlandsche belastingstelsel past, moeten de afgevaardigden zelfstandig toetsen aan de eischen van het staatsbelang; maar de beslissing mag niet daarvan afhangen, of de Heeren in de Tielerwaard, in het land van Kuik, of waar ter wereld zij ook mogen wonen, den gedeeltelijken vrijdom van belasting, welke hun door de inrichting van ons patentrecht wordt verzekerd, eindelijk zouden willen opofferen.

Het is intusschen gemakkelijker dergelijken eisch te stellen dan zijne toepassing in de praktijk te verzekeren. Eene vergadering als die van onze Tweede Kamer, staat bloot aan hetzelfde gevaar, dat in het stelsel van de verkiezingen met één trap het kiescollegie bedreigt: het gevaar namelijk van eenvoudig een werktuig, en dan een doelloos werktuig te worden. Hoe opgewekter politiek leven, hoe dreigender het gevaar zich

voordoet. Van daar dan ook dat de staatsman, die op mannelijken leeftijd met zooveel kracht vorderde, dat de wetgevende vergadering volksvertegenwoordiging zoude zijn, in later jaren, en nu zeker met niet minder overtuiging, komt vragen, dat de volksvertegenwoordiging in waarheid wetgevende vergadering, dat wil zeggen zelfstandig zij. Of er aanleiding bestaat om juist nu dergelijken eisch te stellen? Men lette slechts op de meest geavanceerde onzer kiesvereenigingen: de zorg die zij besteden aan het onderzoek naar de beginselen van de candidaten, ook door persoonlijke samenspreking, is uitnemend; maar waarom zulk een breed programma, waarbij, tot zelfs voor regeeringshandelingen van betrekkelijk ondergeschikt belang, de richting wordt aangewezen, welke de Vereeniging gevolgd wil hebben? Voortreffelijk middel inderdaad, 't zij om afgevaardigden te bekomen, die den draak steken met hunne committenten, 't zij om de keuze van allezins bekwame vertegenwoordigers, eene keuze nu reeds zoo moeilijk, voor de toekomst nog veel meer te belemmeren.

Men vermag tegen dit alles niets, en doet daarom in den regel wèl zelfs niet te klagen over eene openbaring van het staatkundig leven, welke in de natuur der zaken ligt en op den duur niet kan vermeden worden. Maar juist daarom te meer jammer, dat men niet de middelen heeft aangegrepen, welke dit kwaad althans aanmerkelijk kunnen temperen. De algemeene verklaring, dat de afgevaardigden stemmen zonder last of ruggespraak, heeft als bloote verklaring luttel beteekenis, zoolang de middelen ontbreken, welke haar van zelf tot eene waarheid maken. Schier elkeen heeft tegenwoordig op het gebied van grondwetsherziening zijn stokpaardje, het een of ander artikel van ons staatsverdrag, dat hem kwelt als een doorn in het oog. Waarom zou ik dan het mijne niet hebben? Stond het hun vrij eene keuze te doen tusschen de veranderingen, welke zij het meest noodzakelijk achten, dan zouden wij zien hoe de Heer Groen van Prinsterer bres schoot in artikel 194, en hoe Mr. van Eck met de eerste woorden van artikel 56 aan den Koning zijn recht om oorlog te verklaren, ontnam. Ik voor mij echter liet beide voorschriften stellig met vrede, om mijne hevigste slagen misschien tegen artikel 81 te richten. Door de woorden; ‘De leden der Tweede Kamer hebben zitting gedurende vier jaren. De helft van hen valt om de twee jaren uit,’ zou ik een dikke streep halen,

en die vervangen door de volgende: ‘De leden van de Tweede Kamer worden gekozen voor den tijd van vijf (de engelschen schreven zonder aarzelen in hun staatsrecht *zeven*) jaren. Zij treden allen getijktijdig af.’ Geen zucht om hier te lande in te voeren, wat in de meeste andere staten werd vastgesteld, zou mij bij het maken van die wijziging leiden; maar de vaste overtuiging, dat alleen op die wijze kan verkregen worden, wat in aller oogen volstrekt noodzakelijk is: eene waarlijk zelfstandige volksvertegenwoordiging, en juist door die zelfstandigheid voor hare regeeringstaak geschikt. Het recht van ontbinding, nu in ons staatsrecht bijna zonder *raison d'être*, en weinig meer dan een gevaarlijk wapen in handen eener roekelooze regeering, erlangt eerst door dergelijke wijziging zijne eigenlijke beteekenis.

Ik heb een zeer hoogen dunk van het zedelijk karakter onzer afgevaardigden, en kan dus met de voorgaande opmerking ook maar in de verste verte niet bedoelen, als zoude naar mijne overtuiging, trots de voorschriften van de grondwet, eenigen of meerderen in den eigenlijken zin van het woord, de werktuigen hunner kiezers zijn. Niet daar ligt de fout, maar in de buitengewone gevoeligheid, welke die telkens terugkeerende aanraking met de kiezers over de vergadering heeft gebracht. De groote verandering te dien aanzien sedert tien of vijftien jaren voorgekomen, is werkelijk opvallend; zelfs voor hen, die met de wisselingen van ons parlementaire leven ook maar zeer oppervlakkig bekend zijn. Het is inderdaad opmerkelijk, hoe dat beroep op de kiezers, vroeger schier nimmer in de Kamer vernomen, nu bij elk politiek debat, met eenige warmte gevoerd, telkens weder binnensluipt. Hoe zij het ook trachten te verbergen, het is vele leden aan te zien, dat zij hoofd en hart vol hebben van de verkiezingen; dat zij naar de discussiën binnen de vergaderzaal slechts afgetrokken luisteren, en schier al hunne aandacht verpanden aan de beweging beneden hen. Zij zijn als menschen, aan wie eene taak is opgelegd, welke vóór alles stilte, studie en afzondering eischt, en die geroepen worden die taak af te werken te midden van een oorverdoovend gedruisch. Wat de tweejaarlijksche aftreding over onze Kamer heeft gebracht, en in toenemende mate schijnt te brengen, is eene zekere rusteloosheid, een gebrek aan *esprit de suite*, een weerzin tegen elke taak die tijd vordert, eene voorliefde voor hetgeen naar buiten werkt, naast apathie voor

al het andere; zekere ongemotiveerde angst, welke tot eindeloos aarzelen aanleiding geeft en van het nemen van groote besluiten terughoudt. Men wil eerlang breken met het beginsel, dat bij het sluiten der zitting alle wetsontwerpen komen te vervallen, en stelt zich van die verandering veel goeds voor. Ik ook, althans tot op zekere hoogte; maar de hoofdfout is noch op die noch op andere wijze weg te nemen, want deze ligt daarin, dat elke tweede sluiting niet enkel de wetsontwerpen, maar de wetgevers zelven met stuiting bedreigt. Heeft men het niet nog in het vorige jaar vernomen, dat een der invloedrijkste leden van de Kamer een gewichtig amendement op de indische begrooting meende te kunnen bestrijden met de opmerking, dat voor de Kamer het stervensuur naderde, en dat het in dien toestand niet aanging, tot diep ingrijpende maatregelen te besluiten. Prachtige toestand inderdaad! Het eerste jaar een jaar van kennismaking, van rondtasten en van organisatie, en reeds het tweede jaar het jaar van sterven. Welk een noodlot!

> ‘Et rose elle a vécu ce que vivent les roses,
> L'espace d'un matin.’

En gij vraagt naar belasting- en legerhervorming, naar eene wet op het hooger onderwijs, naar wetboeken zelfs!

Inderdaad men kieze of deele. Is het doel van de vertegenwoordiging alleen om vertegenwoordiging te zijn, men beperke haar leven tot een jaar, tot een maand des noods. Erkent men daarentegen, dat die vertegenwoordiging een doel te bereiken, eene taak te verrichten heeft, dan gunne men haar den tijd, voor het naderen van dat doel en het afwerken van die taak noodig. Zoo oordeelen dan ook de praktische Engelschen, zonder daarbij ooit bloot te staan aan het verwijt, dat het hun eigenlijk aan constitutioneelen zin hapert.

De verhouding tusschen Kamer en kiezers, zooals de Heer Thorbecke die begrijpt, wil hij - vat ik althans zijne meening wel - eveneens tusschen minister en Kamer. Vóór alles overeenstemming, werkelijke homogeneïteit, eene homogeneïteit daardoor verzekerd, dat de leider van de meerderheid zelf, een leider niet opgelegd, maar èn door zijne talenten èn door zijne getrouwe uitdrukking van hetgeen de meerderheid wenscht en gevoelt, natuurlijk geworden wat hij is, - de eerste plaats aan de ministertafel vervult. Dus gekozen, handelt hij zelfstan-

dig, *kan* hij zelfstandig handelen, omdat hij weet de uitdrukking van de meerderheid te zijn; *moet* hij zelfstandig handelen, omdat het gestadig handelen van de vergadering zelve eene onmogelijkheid is, al ware het slechts wegens het gemis van al de gegevens, welke tot het nemen van praktische en doeltreffende besluiten gevorderd worden. Deze eisch is, dunkt mij, zoo eenvoudig, dat ik niet begrijp òf dat de Heer Thorbecke meer, òf dat de Heer van Houten minder zou willen. O ja, elke kring stelt zich zelven de wet en verandert die naar gelang de inzichten wijzigen. Maar de vraag is om binnen de grenzen door die wet gesteld en in haren geest te regeeren: dat wil zeggen, aan het staatsschip gang en richting te verzekeren, en dat kan niet de taak der vergadering zijn. Wil deze in haar strenge en naar mijne bescheiden meening hoogst gebrekkige opvatting van het begrip ‘zelfbestuur’ iets anders; is die zelfstandigheid haar nog te groot; kan zij er niet toe besluiten in den minister haar vertrouweling te zien, den man die in haar belang de plaats inneemt welke hij vervult, en tegenover wien - opdat hij die plaats blijve innemen, - zij tot velerlei concessiën bereid is; verlangt zij een minister, die het motief van zijne handelingen niet in zich zelven zoekt, maar op de banken der vertegenwoordiging, dan wordt het woord zelfbestuur eenvoudig synoniem met wanbestuur. De Heer van Houten noemt als typen van ministers, die het Parlement overheerschen: Thiers, Thorbecke en Heemskerk. Hij had inderdaad rijkdom van keus genoeg, want ik geloof niet dat één groote minister-naam onder de levenden schittert of uit het verledene tot de nakomelingschap is overgegaan, welke in dit geval niet even goed als type zou hebben kunnen dienen. Wat hier eene grief genoemd wordt, is niets minder dan eene eerste voorwaarde van hunne grootheid. Zonderling inderdaad, dat men juist in ons vaderland met dergelijke grief te voorschijn komt. Of hebben wij dan nog geen ervaring genoeg van ministers, die zonder eigen leven slechts door de impulsiën van de meerderheid werden voortbewogen; en ontbreekt er nog iets aan de bitterheid van die ervaring? Men kan met behulp van louter commiesen een kantoor of boerderij beheeren, mits beiden slechts een matigen omvang hebben, maar in elk geval geen Staat. Zelfbestuur is voortreffelijk, onmisbaar: maar nog voortreffelijker dan dat is iets anders, te weten: bestuur.

Bij de meeningen over de twee theoretische kwestiën, welke

ik hier ontwikkelde: de verhouding van Kamer tot kiezers en van minister tot Kamer, is er natuurlijk plaats voor verschillende *nuances*; deze zal de verhouding wat scherper, gene wat minder scherp opvatten; maar ik houd het bijna voor ondenkbaar, dat er te dien aanzien tusschen de groote meerderheid van de liberale partij en den Heer Thorbecke een wezenlijk principiëel verschil van opvatting zou kunnen bestaan. Ware het anders, dan zou men moeten aannemen, dat de liberalen bij ons partij kiezen voor eene machtelooze Kamer, en tegenover die Kamer voor een machteloozen minister. Zij zouden eigenlijk strijd voeren tegen het begrip van ‘sommiteit,’ dat wil zeggen: zelfmoord plegen, want eene partij zonder sommiteiten moge vegeteeren, zij leeft niet.

Ligt het verschil van opvatting tusschen het derde ministerie-Thorbecke en de liberale partij, dat wij dus vruchteloos zochten op het gebied der algemeene beginselen, op het terrein der praktische politiek? Is dat wat de regeering op dit oogenblik wil, iets anders dan door de meerderheid begeerd wordt? Ja en neen, dunkt mij. Ja, in zooverre als er ongetwijfeld eene reusachtige wanverhouding bestaat tusschen de wenschen door de meerderheid uitgesproken, en het deel van die wenschen, dat het ministerie, ook onder de gunstigste omstandigheden, zal kunnen verwezenlijken. Maar dit onderscheid heeft niets te maken met de kwestie van homogeneïteit tusschen regeering en meerderheid op praktisch gebied; het is eenvoudig het onsterfelijk onderscheid tusschen willen en kunnen, zeggen en doen. De eisch naar een volkomen rationeel belastingstelsel, naar eene wet op het hooger onderwijs, naar eene doeltreffende defensie, wordt door den redenaar, die minachtend neerziet op de praktische bezwaren, in een oogwenk geformuleerd, terwijl de arme prakticus jaren en jaren zwoegt en slooft om ook maar een klein gedeelte van al die eischen te bevredigen, en dan nog zoo dikwijls moet komen bekennen, dat hij, overwonnen door die geminachte praktische bezwaren, onmachtig is geweest het gewenschte doel te bereiken. Toch blijft het dringen om meer en beter aanhouden, zonder dat men daarbij let èn op den tijd, dien een pas opgetreden bewind behoeft om dit meerdere en betere gereed te maken, èn op het vermogen der Kamer om dat alles te verwerken. Dat dergelijke aandrang komt van de oppositie, is natuurlijk genoeg, want zulk dringen is althans in Nederland, naar ons parlementair gebruik, de eerste, en ik

zoude bijna zeggen de kinderlijkste openbaring van elke oppositie. Niet aan haar is dus die taktiek te misduiden, maar wel aan de meerderheid, voor zoover ook zij die mocht hebben opgevolgd. De Heer Thorbecke schijnt het althans te vermoeden, te oordeelen naar den scherpen toon waarop hij dat gedeelte van het voorloopig verslag beantwoordt, waarin de hier bedoelde klachten voorkomen. Ik zal dien toon, trouwens verklaarbaar genoeg in den man die weet, dat hij gedurende zijn gansche politieke leven de meest doorslaande bewijzen heeft gegeven van rusteloozen ijver, zeker niet verdedigen; maar moeilijk zal het toch geloochend worden, dat de Heer Thorbecke in zijne opmerkingen daaromtrent eenvoudig het orgaan is geweest van het gezond verstand der nederlandsche natie. Wonden, door dat orgaan toegebracht, in alle stilte te bedekken, is, dunkt mij, in den regel de wijsste partij, welke men kiezen kan; jammer genoeg daarom, dat de commissie van rapporteurs voor het eerste hoofdstuk der staatsbegrooting gemeend heeft juist deze keer bij het opmaken van haar eindverslag van dien regel te moeten afwijken.

Ongetwijfeld, de heer Thorbecke heeft in 1849, reeds zeer spoedig na zijn optreden, vrij wat rijker en vrij wat overvloediger vruchten van zijn arbeid aan de Kamer overgelegd dan nu. Maar is het een ernstige grief: nu te ervaren dat de algemeene natuurwetten ook dezen staatsman, zoo ongewoon te gehoorzamen, aan hare heerschappij onderwerpen? Zoo ja, dan zal, dunkt mij, niemand meer dan de Heer Thorbecke zelf geneigd zijn met die grief in te stemmen, want ik schrijf hem genoeg levenslust toe om te durven onderstellen, dat hij zelf het eerst en het meest zou wenschen nog in alle opzichten de man van 1849 te zijn; al heeft hij werkelijk minder dan de meesten over de roofzucht van den tijd te klagen. De klacht zou dan moeten terugvallen op het hoofd van hen, die hem tot het aanvaarden van zijn derde ministerie drongen, en die daarbij van eene onderstelling zouden zijn uitgegaan, welke zij moesten weten dat niet kon worden verwezenlijkt. Inderdaad is dit echter niet het geval geweest: men heeft het derde ministerie-Thorbecke gezocht om zijne betrekkelijke meerderheid, zeer overtuigd als men was - en te recht als ik meen - dat het met meer gezag dan eenig ander in de Staten Generaal optredende, onder de gegeven onstandigheden ook meer dan eenig ander in staat zou zijn althans een deel, zij

het ook maar een klein deel, van het liberale programma te verwezenlijken. Is er sedert iets voorgekomen, waaruit zou kunnen blijken, dat men in dit opzicht mistastte? Ik twijfel er aan.

Ligt de fout dan in de richting, welke op het gebied der praktische staatkunde wordt ingeslagen? Weinigen die het zullen willen beweren. De koloniale politiek van het Kabinet is meer voortvarend en meer beslist liberaal dan de meeste leden van de meerderheid durfden vermoeden toen het ministerie optrad. De minister van finantiën zal ons zeker niet die radicale hervormingen van het belastingstelsel brengen waaraan wij behoefte hebben, maar wie onder zijne voorgangers heeft het gedaan of ook maar iets tot stand gebracht, dat van verre naar zulk eene hervorming zweemt? De nu aanhangige incometax is zeker een gebrekkig werk, maar toch een werk met de richting van de liberale partij strookende, en als plaatsvervanger van de patentbelasting dan toch zeker bestemd om voor het minder goede het betere in de plaats te stellen. De minister van justitie openbaart een ijver, dien vriend en vijand loven, en die ons, blijft de ernstige zucht van de Kamer om mede te werken niet ontbreken, op dit terrein veel zal helpen verwezenlijken van hetgeen door de liberale partij sinds jaar en dag als volstrekt noodig is voorgesteld. Benoemingen, welke een bepaald politiek karakter dragen, kwamen sedert Februari nog maar weinig voor, maar die welke voorkwamen, waren zeker niet geschikt om de liberale partij teleur te stellen.

Het zwakste punt van onze ministerieele politiek is ongetwijfeld de defensie. Op dit gebied wachten den Heer Thorbecke grooter teleurstellingen dan hij nog ooit als minister ondervond. Hij had de onvoorzichtigheid bij zijn optreden de hervorming van ons defensiewezen, dat wil zeggen eene taak welker uitvoering niet aan zijne eigen vaste hand was toevertrouwd, zoo al niet tot den eenigen, dan toch tot den hoofdinhoud van zijn programma te maken, en het gevaar is groot, dat hij die belofte òf in het geheel niet, òf althans niet anders dan zeer gebrekkig zal kunnen verwezenlijken. Ik begrijp dan ook zeer goed, dat de oppositie bij voorkeur deze aangelegenheid tot haar *cheval de bataille* maakt, maar aan de meerderheid, welke het ministerie steunt, past eene andere gedragslijn. Zij behoort zeker niet goed te keuren wat met hare overtuiging strijdt, of op te geven wat zij - en ik geloof te recht - sinds lang,

ook met den Heer Thorbecke, als voorwaarde van eene goede regeling onzer strijdkrachten op den voorgrond stelde; maar zij vooral heeft rekening te houden met de onvoorziene en zeer ongelukkige omstandigheden, waaronder het ministerie juist hier gebukt gaat. De man wiens bijzondere militaire bekwaamheden - naar ik meen door het deskundig publiek algemeen erkend - den Heer Thorbecke moed gaven, om in Februari zijn stout programma te wagen, ontviel reeds na weinig weken aan het Kabinet, en werd vervangen door een ander, blijkbaar niet opgewassen voor den reuzenarbeid, welken men op zijne schouders stapelde. De verlegenheid, welke bij de keuze voorzat, komt thans aan het licht, nu het blijkt, dat men verzuimde zich ook maar over de hoofdbeginselen te verstaan waarop het beleid van den minister van oorlog behoort te steunen. Aan wien de schuld in deze? Aan den minister van oorlog, die optredende, alleen niet wist wat aan ieder bekend was: hoe namelijk de Heer Thorbecke denkt over de wijze, waarop de legerorganisatie moet worden vastgesteld; of aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, die te dezen aanzien verklaringen kan hebben afgelegd, van welker dubbelzinnigheid eerst nu blijkt? Het antwoord op deze vraag zal zich vermoedelijk niet lang meer laten wachten; maar zoo lang het niet gegeven wordt, doet men dunkt mij wel daaromtrent geenerlei gissingen te wagen. Dat hier groote verlegenheid bestaat is in elk geval zonneklaar.

Maar is in die verlegenheid zelve het ministerie niet veel meer, dan men zou moeten wenschen, met de meerderheid homogeen? Heeft de liberale partij ten aanzien van de defensie een goed afgerond programma, welks naleving zij van het ministerie vorderen kan? Ik twijfel er sterk aan. De taak die dreigt te ontvallen aan de handen van den tegenwoordigen minister van oorlog, zal, vrees ik, althans nog vele jaren lang, onafgedaan ontvallen aan de hand van elken opvolger, hoe groot zijne persoonlijke voortreffelijkheid ook zijn moge. De grootste onvoorzichtigheid van den Heer Thorbecke bij het stellen van zijn jongste program, bestond misschien niet daarin, dat hij rekende op zijnen ambtgenoot, maar dat hij rekende op de Kamer. Met afgevaardigden als den Heer van Houten, naar wiens oordeel er in den tegenwoordigen toestand van Europa voor Nederland niets ligt opgesloten wat onrust wekken kan, of als zoovele anderen, die van oordeel zijn dat gezonde eco-

nomische begrippen groote uitgaven voor het leger verbieden, komt geen goede voorziening van het defensiewezen tot stand. Dat de regel: *il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée*, ook op dit gebied behoort te gelden, is eene waarheid, welke, naar ik vrees, zelfs in onze Tweede Kamer nog niet volkomen wordt erkend. Zij durft evenmin besluiten tot geen defensie als tot al datgene wat voor eene goede defensie gevorderd wordt. Dat dan ook zij althans de zwakste zijde van dit ministerie niet bloot legge, want zijn zonde is haar zonde, nu en vroeger. Misschien zal het feit, dat dit gedeelte van het ministerieel programma onverwezenlijkt blijft, leedwezen wekken in het land, maar niet bij de meerderheid der Tweede Kamer, althans nu nog niet.

IV.

En nu de conclusie van dit alles? Zij ligt, geloof ik, voor de hand. Indien er van verkoeling blijkt tusschen ministerie en verschillende elementen van de meerderheid, terwijl die verkoeling zoomin op het gebied van de theoretische als op dat van de praktische politiek genoegzaam wordt gemotiveerd, daar moet de schuld meer aan personen dan aan zaken toekomen. Intusschen *incompatibilité d'humeur* kan hoogstens grond voor civiele, nooit voor politieke echtscheiding opleveren. Wat de Heer Thorbecke eens zeide van het verband tusschen de ministers onderling, dat dit namelijk niet kan zijn het los verband dat de gasten aan een *hombre*-tafel samenhoudt, geldt ook van de verhouding tusschen minister en meerderheid. Persoonlijke sympathiën of antipathiën treden daarbij van weerskanten op den achtergrond, om aan politieke noodzakelijkheid het woord te laten. Ik erken gaarne dat dergelijke persoonlijke kwestiën niet de eenige zijn; dat er geheel afgescheiden daarvan, bij vele liberalen aspiratiën bestaan kunnen, en ook werkelijk bestaan, geformuleerd of niet geformuleerd, welke op geen ondersteuning van den minister rekenen mogen; dat die leden ook op het gebied der theorie beginselen kunnen voorstaan, welke niet licht regeeringsbeginselen zullen worden bij dit Kabinet; maar deze aspiratiën en beginselen openbaren zich vooralsnog toch te weinig op het gebied van de praktijk dan dat ze binnen kort tot bepaalden strijd zouden kunnen aanleiding geven.

Waartoe deze opmerkingen dienen moeten? Is het niet in zekeren zin *prêcher les convertis*, de meerderheid nu te wijzen op de noodzakelijkheid van een verband, dat zij telkens en telkens weder toont zoo sterk op prijs te stellen? Welk votum, sedert Februari uitgebracht, kan men bijbrengen als bewijs van de vijandige stemming, welke aan de zijde van de meerderheid ten aanzien van den Heer Thorbecke bestaan zoude? Niets van dit alles zeker. Maar wij leven in Nederland, en het is politieke traditie onder ons, dat de vijandige stemming van bondgenooten zich door *laten*, niet door *doen* openbare. Het gevaar dat hier te lande de ministeriën bedreigt, schuilt in den regel meer bij de vrienden dan bij de vijanden; de lauwheid van deze ondermijnt wat de felle wrok van gene niet kan omverwerpen. Weinig ministers in Nederland, van welke richting ook, die niet ten slotte meer over hunne vrienden dan over hunne vijanden hebben te klagen gehad. Politieke moordenaars van het kaliber van Mr. van Houten behooren overal, en nergens meer dan hier, tot de zeldzame uitzonderingen. De kracht van den tegenstand door vrienden geboden, is *vis inertiae*, is het flauw spreken waar krachtig optreden, het zwijgen waar althans zwak spreken geboden werd. Het votum moge ten slotte gunstig zijn, de houding in het Parlement zich kenmerken door groote gematigdheid, maar het gunstig votum kan misschien worden opgewogen door een scherp praeadvies, de gematigdheid in het Parlement door de onmatigheid waarmede men binnenskamers van zijne afkeurende meeningen blijk geeft. De vijandschap wordt onpersoonlijk, wordt atmosfeer. Of keurt men een enkele maal rechtstreekschen aanval noodig, dan achten de meesten de bomvrije casematten der afdeelingen toch betere standplaats dan het gure open veld aan de zijde van Mr. van Houten. Het symbool van den lijdenden staatsman is niet de minister, die, door bittere vijanden besprongen, onder het geweld der aanvallen zwicht en nederbuigt; het is de minister, die geheel geïsoleerd op den voorgrond treedt, terwijl de vrienden ter zijde staan en onheilspellend fluisteren, of wel geheel op den achtergrond het pad bewandelen, dat in den jachttijd de hazen plegen in te slaan.

De voorgaande schets geldt niet den tegenwoordigen toestand in het bijzonder, maar een algemeenen toestand, met welken op hunne beurt de meest verschillende ministers: van de Putte, Heemskerk, Fock, om geen andere te noemen, in meerdere of mindere mate hebben kennis gemaakt. Ik wil zelfs niet be-

weren dat ze op dit oogenblik volkomen aanwezig is: en nog veel minder, dat zij daarvan de schuld dragen aan wie de openbare meening, kwalijk ingelicht, de bestaande spanning in de eerste plaats zoude willen wijten. Maar er zijn in elk geval verschijnselen te over, welke bewijzen dat er neiging bestaat naar eene soort van politiek als ik hier bedoel. Van waar anders dat opvallend stilzwijgen eerst bij de behandeling van het adres van antwoord en daarna vooral bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting? De Heer Thorbecke is oud geworden, zegt men; maar de Kamer dan? Zou er in 1850 als nu geen lid van de meerderheid gevonden zijn, bereid om, zoo noodig op staanden voet, eene rede als die van den Heer Wintgens te beantwoorden? De drift om te ondersteunen, men zal het toegeven, is sedert die dagen althans vrij wat bekoeld.

Of ik daarom zou wenschen aan te dringen op een gedwee volgen langs elken weg, dien de minister aan de zijnen zou willen aanwijzen? Allerminst voorzeker. Dat de meerderheid, waar het hoofdpunten geldt, aan hare overtuiging vasthoude en die krachtig doe gelden ook tegenover den Minister van Binnenlandsche Zaken, niets beter en niets vruchtbaarder tevens, want de ervaring ook van den laatsten tijd leert het duidelijk genoeg, dat die onverzettelijkheid van den Heer Thorbecke, van welke zoo hoog wordt opgegeven, dan toch eene zeer betrekkelijke is. Zijne kracht schuilt daarin, dat hij maar zelden eene sterke, duidelijk besliste, meestal eene weifelende politiek, een politiek te gelijk van willen en van niet willen, tegenover zich heeft. In dat weifelen zit de fout, de oude fout waartegen reeds de groote florentijnsche meester op het gebied der praktische politiek gewaarschuwd heeft. Aarzel eer gij een besluit neemt; maar is het eenmaal genomen, ga rechtstreeks op het doel af, wilt gij althans geen volkomen machteloosheid uitwerken. De meerderheid moet weten aan welke beginselen zij onvoorwaardelijk vast wil houden, en zij moet zorgen dat de minister het wete. Voor het overige behoort zij de kaart van het land te kennen; te weten wat zij vermag en niet vermag; te beslissen voor welken prijs eene crisis mag gekocht worden, voor welken niet. Is zij het te dien aanzien met zich zelven eens, dan moet zij hare besluiten uitvoeren, maar volkomen en met overtuiging. Zij moet niet ondermijnen wat zij meent dat niet mag worden afgebroken. Het voorschrift is niet nieuw, maar het zondigen daartegen ook niet.

Onze nederlandsche liberalen zijn ten slotte gelukskinderen, omdat zij altijd met nederlandsche conservatieven te doen hebben. Al plegen zij fouten, de tegenpartij is, trots haar goeden wil, de laatste om daarmede voordeel te doen. In plaats van de kiemen van scheiding, die zij onder de liberalen opmerkt, te kweeken, weet zij die te smoren, ook nu weder door het ongeduld, waarmede hare organen in de periodieke pers op de ministerieele zetels aandringen. Zij is door hare taktiek misschien de hechtste band, welke alle schakeeringen onder de liberalen te samen houdt. De Heer Wintgens, onlangs in de Kamer teruggekomen, - zeker tot genoegen van vriend en vijand, die gelijkelijk hulde brengen aan zijne talenten - heeft, gelijk hij vroeger plagt te doen, weder van de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting partij getrokken, om van zijne meening omtrent den politieken toestand van het vaderland te doen blijken. Mag men uit de denkbeelden, welke de geachte spreker bij die gelegenheid ontwikkelde, de gevolgtrekking opmaken, dat de conservatieven althans van zijnen kant nuttige en praktische wenken voor hun parlementair leven te wachten hebben? Ik zou niet bevestigend durven antwoorden. Zeker, de redenaar heeft voortreffelijke waarheden verkondigd; geen voortreffelijker dan deze, dat *l'esprit de dénigrement* de hoofdzonde is, welke ons politieke leven ondermijnt. Wie, die dat leven kent, zou de juistheid van deze stelling durven tegenspreken? Maar men betrapt zich zelven onwillekeurig op een glimlach, wanneer men eenerzijds als bewijs van dien *esprit de dénigrement* hoort aanvoeren: dat de liberalen het oude koloniale stelsel, het stelsel dat Java exploiteerde ten voordeele van Nederland, ellendig noemen; dat zij de patentbelasting vermolmd en onhoudbaar, de accijnsen verderfelijk keuren; dat zij het strafrecht veroordeelen, - terwijl men anderzijds en op hetzelfde oogenblik uit den mond des sprekers eene schets ontvangt van de nederlandsche toestanden, zoo scherp en valsch gekleurd, als ze gedacht kan worden; eene schets, welke het betrekkelijk goede stelselmatig verzwijgt en even stelselmatig blind is voor de ware oorzaken van het betrekkelijk slechte. Moest ik het fransche woord *dénigrer* door een voorbeeld verklaren, ik zou die verklaring zoeken niet in de aangehaalde kritiek van de liberalen, maar in de schets van den Heer Wintgens; en mij

dunkt, dat ik zoodoende de ware beteekenis van het woord vrij nabij kwam.

Weinig minder waar is hetgeen de afgevaardigde uit de residentie in de laatste plaats heeft aangevoerd omtrent de behoefte aan eene gezonde partij-verdeeling; maar zeer opmerke lijk is ook daarbij, dat hij niet schijnt te vermoeden - althans verzwijgt - hoe de oorzaak van den ongezonden toestand juist bij de conservatieven ligt. Hij noemt het een curieus electoraal phenomeen, zonder tweede voorbeeld in de wereld, dat hier te lande de schoolkwestie den geheelen verkiezingsstrijd beheerscht. Neen waarlijk, dat feit is zoo vreemd niet; maar vreemd de verbazing van den volksvertegenwoordiger; vreemd vooral de houding van eene groote politieke partij, welke, blind voor onze maatschappelijke toestanden en blind voor haar eigen geschiedenis, bij den heerschenden strijd eene richting kiest, welke ten slotte op hare geheele vernietiging dreigt uit te loopen. Of denkt gij dat de liberalen over hunne gecoaliseerde vijanden hadden kunnen zegevieren, wanneer in de laatste jaren niet tal van mannen, groote wezenlijke krachten, welke vroeger tot de tegenpartij behoorden, in hun kamp waren overgegaan? Nederland is in vele opzichten het land van den ‘middenman’; voor de ontwikkeling van het conservatisme levert zijn terrein uitmuntende voordeelen op; en toch wordt dat product met volkomen vernietiging bedreigd. Of de fout niet zou liggen bij de bouwlieden, die, om een klein tijdelijk voordeel te behalen, al de natuurlijke eigenschappen van den grond op welken zij stonden, hebben miskend? Het is niet de conservatief die hier te lande ontbreekt, maar de staatkundige vereeniging, in welke die conservatief zich volkomen tehuis voelt en opgaat.

De sleutel van eene gezonde en voor hunne partij zeker voordeelige partijgroepeering hebben de conservatieven in handen. Maar na al het gebeurde ware het dwaasheid te denken, dat zij nog tijdig het slot zullen vinden waarin die sleutel past.

Leiden, 23 November 1871.

J.T. BUIJS.

Bibliographisch album.

Onze Eeuw op het gebied van geschiedenis en van staatkunde. Veertiendaagsch Tijdschrift, onder leiding van H. Tiedeman. Amsterdam, bij Abr. Frijlink. 1871. *Afl*. 1-19.

Is 't waar, dat ieder van ons een roman zou schrijven, zoo hij maar zekerwist, dat hij een uitgever vond? Er zijn er, die 't beweren, en ik vind het zoo onwaarschijnlijk niet. Ieder verbeeldt zich een roman, of althans een stuk roman beleefd te hebben, - ieder gevoelt op zijn tijd den lust, zich zelf in druk te bewonderen; - en die twee factoren zouden machtig genoeg zijn om de wereld te bedekken met romans, indien niet een goedgunstige Voorzienigheid de uitgevers van boeken met een instinct van zelfbehoud had toegerust. 't Is zoo al erg genoeg; - wat zou het wel zijn als de wet der maatschappij anders ware ingericht, en alle boeken, die in 't licht kwamen, de kosten van uitgaven dekten? Men huivert bij die gedachte.

Gelukkig echter is er nog een omstandigheid, die enkelen van 't romanschrijven weêrhoudt: er zijn menschen, - velen of weinigen doet er niet toe, - maar er *zijn* menschen, die de nederigheid zoo ver drijven van te erkennen dat zij de bekwaamheid missen om een goeden roman te schrijven, en die daarom op andere wijze de *scribendi sacra fames* trachten te voldoen. In hoeverre op die bescheiden menschen het voorbeeld zal werken, dat de Engelsche dagbladen ons onlangs voorhielden, - van een would-be romanschrijver, die zijn gebrek aan menschenkennis en opmerkingsgave wilde vergoeden, en daartoe per advertentie alle gouvernanten in 't Vereenigd Koningrijk uitnoodigde hem een korte levensschets toe te stu-

ren met bijvoeging van eene photographie, - of die weg voor aspirant-auteurs meer en meer gebruikelijk zal worden, - de toekomst moet het leeren. Voor 't oogenblik moet hij, die schrijven wil en toch geen roman wil schrijven, zich vergenoegen met die tweede veiligheidsklep, welke men een tijdschrift noemt.

Dat hierin, ten naastebij althans, de aanleiding of de oorzaak ligt van 't ontstaan der revue, die ik hier wensch aan te kondigen, - meen ik uit '*de Eerste Bladzijden*,' anders gezegd de voorrede van het eerste nummer te moeten afleiden. 'Wij voor ons,' zegt daar de redactie, 'willen niet ex tripode verzekeren, dat Onze Eeuw voorziet in een langgevoelde behoefte.' Maat dat is niets: een behoefte behoeft niet langgevoeld te zijn om voorziening te eischen. Jazelfs, 'gesteld eens, dat de behoefte niet aanwezig is: dan zullen wij juist alle pogingen aanwenden haar te doen ontstaan.' Zoo redeneert de redactie: nu meen ik te mogen stellen, dat niemand zich neêrzet om een tijdschrift te redigeeren, die daartoe niet door een inwendigen of een uitwendigen drang wordt aangezet. De uitwendige drang bestond blijkens het aangehaalde niet, althans wist de redactie daar niets van; ergo heeft *Onze Eeuw* zijn ontstaan te danken aan een *in*wendigen drang om te schrijven.

Of de Redactie in haar streven geslaagd is, ook een uitwendigen aandrang op te wekken, waarvan de uitwerking gevoegd bij den inwendigen, alléén in staat is het tijdschrift een lange loopbaan te verzekeren, - ziedaar eene vraag waarop de Heer Abr. Frijlink het beste antwoord zou kunnen geven. Daar ik geen toegang heb tot de boekhouderij van dien verdienstelijken uitgever, kan ik slechts constateeren, dat de redactie zich niet schijnt vergist te hebben, toen zij verklaarde niet te kunnen gelooven, dat haar streven geheel geen steun of belangstelling zou vinden bij haar landgenooten. De lijst der medewerkers, op den omslag afgedrukt, en waarin sedert den aanvang slechts enkele veranderingen voorkomen (- zoo zijn de namen van Mr. G. Groen van Prinsterer en Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge, die in de Afl. van 1 Febr. nog voorkomen, later vervangen door die van Mr. P.A.J. Gérard, van Frans de Cort, enz.) die lijst bewijst althans, dat bekende publicisten niet ongeneigd zijn hun naam in verbinding te brengen met dien van 't nieuwe tijdschrift, - terwijl het feit, dat elke aflevering eenige stukken

bevat van niet-leden der redactie, getuigt van den ernst waarmede sommige dier schrijvers hunne medewerking opvatten.

't Is mijn voornemen niet, de door hen geleverde bijdragen te recenseeren; goede en middelmatige vind men er, gelijk trouwens in alle verzamelingen; het eigenaardige, dat *Onze Eeuw* van andere tijdschriften onderscheidt, zal men moeten zoeken in 't geen de redactie zelf van zich doet hooren. Hier ontmoet de recensent echter eene moeilijkheid: wie is de redactie van *Onze Eeuw*? De Heer H. Tiedeman, zal men zeggen; diens naam staat immers op het titelblad, en hij noemt zich zelf wel eens ‘leidselman.’ Maar wie is dan de Heer S. Katz Jr., die het binnenlandsch overzicht schrijft, en die daarin dikwijls optreedt als vertegenwoordiger van onze eeuw, ik wil zeggen van *Onze Eeuw?* Vormen die beide heeren eene tweeéénigheid, één van zin, één van politiek, slechts gescheiden *quoad corpus?* Ook dat niet, - en 't zal mij niet moeilijk vallen daarvan het bewijs te leveren. Alles wel beschouwd, meen ik toch het veiligst te gaan, als ik den Heer Tiedeman voor de bezielende kracht houd, - die het tijdschrift niet alleen heeft geschapen, maar het ook voedt, kleedt, verwarmt en leert loopen. Wat de binnenlandsche politiek betreft, schijnt hij aan een vasten medewerker, den Heer Katz, de noodige vrijheid overgelaten te hebben, om daarover diens eigen opinie, al wijkt die ook van de zijne af, te verkondigen. Voor zich heeft hij de buitenlandsche politiek gereserveerd, - terwijl hij ook hier en daar uitvallen doet op historisch-litterarisch gebied.

Om met het binnenland te beginnen. In de eerste aflevering kenschetst de Heer S. Katz Jr. de richting van het tijdschrift, door tegen den Hoogleeraar Buijs op te komen, die in de Gids wees op het hier te lande heerschende koel en dof overleg, de cynistische berekening en matte berusting, tegenover flauwe, noode gefluisterde aspiratiën naar iets beters. Neen, zegt de Heer Katz, de Heer Buijs blijft aan de oppervlakte hangen: hij ziet den democratischen geest voorbij, die zich meer en meer onder de bourgeoisie openbaart: hij sluit ten eenenmale het oog voor ‘dat scherp-geformuleerde programma, dat op meeting bij meeting geproclameerd, niet alleen zijne organen heeft in de pers, maar tevens door duizenden wordt onderschreven. Dat programma verlangt: 1°. afschaffing van art. 1638 B.W. en van de artt. 414-416 C.P., waardoor de grond-

wettige gelijkheid wordt illusoir gemaakt; 2°. *'t algemeen stemrecht*; 3°. de afschaffing van nommerverwisseling en plaatsvervanging, liefst van de geheele nationale militie; 4°. 't lichten van art. 56 der Grondwet, waarbij den Koning het recht tot oorlogsverklaring wordt geschonken; 5°. de vermindering der krijgslasten, door afschaffing der staande legers; 6°. de afschafflng van den lijfsdwang bij schulden en van de preventieve gevangenis in strafzaken; 7°. eene inkomstenbelasting, tot trapsgewijze vervanging van alle andere belastingen; en eindelijk 8°. de hervorming van ons rechtswezen op rationeelen, oorspronkelijken voet.' Scherper nog geformuleerd zou dit programma kunnen heeten, indien duidelijk bleek of - en in hoeverre - punt 3 van punt 5 verschilt, - doch dit in 't voorbijgaan. Het is een radicaal programma, in den zin van 't geen men thans radicaal pleegt te noemen, - en 't geen wel beschouwd, evenmin beantwoordt aan de beteekenis van 't woord radicaal als alle andere radicalismen, die zich in de maatschappij voorgedaan hebben en zullen voordoen, behalve dat der nihilisten. Aan dat programma blijft de Heer Katz tot nu toe nog al trouw; verwonderlijk echter zijn de illusiën waaraan hij zich soms overgeeft. Hoe komt hij b.v. aan het denkbeeld van de *onteugelbare vaart* waarmede de gezindheid van een groot deol des volks tegen Thorbecke's keuze van zijn collega's aanbotst[1]? Die ministers noemt de schr. zelf *gematigd-liberaal*; is niet juist dat *gematigde* een karaktertrek die, bewust of onbewust, een ministerie als het tegenwoordige voor ons Nederlanders zoo bijzonder aantrekkelijk maakt? In werkelijkheid echter meent de Heer Katz het zoo erg niet met de ministers. De Heer Jolles heeft zijn hart gestolen door kwijtschelding van straf te verleenen aan sommigen der veroordeelden wegens het oproer te Rotterdam; - Blussé door de inkomstenbelasting voor te stellen, - Thorbecke door de meisjes op de Hoogere Burgerschool toe te laten en door dispensatie te verleenen van het examen in 't latijn aan de medici die de Hoogeschool willen bezoeken. Trouwens, voor Thorbecke is de bewondering van den Heer Katz zeer opmerkelijk, - al begroet hij diens optreden met eene weeklacht, - en al zegt hij op zijn standpunt zeer terecht, dat hij geen verwachting koestert van een derde ministerie Thorbecke. Doorloopend vindt

1 Dl. I, 71.

men in de Binnenlandsche overzichten complimenten over de scherpzinnigheid, den logischen gedachtengang, de ijzeren volharding en wilskracht van den grijzen staatsman. Beschouwt men die overzichten als de bedrijven van een inwendig drama, dan zou men geneigd zijn in die bewondering de '*Schicksalsmacht*' te herkennen. Vergeefs poogt de Heer S. Katz Jr. zich daaraan te onttrekken, - vergeefs tracht hij die te rijmen met zijn echt democratische neigingen, - en als hij in de dertiende Aflevering de mogelijkheid veronderstelt, dat Thorbecke het algemeene stemrecht bij ons zal invoeren[1], dan zal iedereen dat slechts houden voor een colossale doch tragische illusie, ontstaan uit de behoefte van den schr. om den strijd in eigen boezem tot elken prijs te doen ophouden.

Overigens moet gewaardeerd worden, dat de Heer S. Katz Jr. in *Onze Eeuw* geen verketterende polemiek voert, en de burgerlijke beleefdheid in acht neemt tegenover andersdenkenden; - 't geval van Thorbecke, door mij zooeven aangehaald, wil ik hiervan niet als een bewijs doen gelden: ik beschouw dat meer als eene poging van annexatie, door de partij der democratie gepleegd. Maar ook waar dergelijke velleïteiten bij den Heer S. Katz Jr. niet aanwezig zijn, blijft hij gematigd van toon, en slaat slechts zelden tot invectieve over.

Eene vraag nog, die met *Onze Eeuw* niet te doen heeft: wat ter wereld kan de Heer S. Katz Jr. er toch tegen gehad hebben, dat de door hem ontworpen vereeniging van Niet-Kiezers den naam van Democratische Vereeniging aannam? In *Onze Eeuw* is hij *pur sang* democraat, - het door hem opgevatte denkbeeld der Vereeniging van niet-kiezers is geheel democratisch, - waarom mocht de naam der Democratische richting dan niet geavouëerd worden, - waarom moest de Vereeniging, om dien naam alleen, haar president missen, zij 't ook om het sieraad van een Geesink te winnen?

Het tweede integreerende deel van elke aflevering van *Onze Eeuw* is het Buitenlandsch Overzicht, van de hand van den redacteur, - of hoofdredacteur Tiedeman. Ik moet beginnen met dien Heer mijn compliment te maken over de onderhoudende wijze waarop hij dat weet te schrijven. De Heer Tiedeman bezit ontegenzeggelijk oorspronkelijkheid, - as the world goes. - Ook is hij goed meester

1 Deel II, p. 38.

van zijne pen en van zijne woorden[1], - niet bang voor een nieuwe, ongewone wending, - een vijand van deftigheid, - in één woord een uitmuntend feuilleton-schrijver. Hij heeft althans het talent, den lezer nooit te vervelen, - een talent, dat zijn medewerker niet in gelijke mate eigen is.

Wat nu den inhoud aangaat van zijne beschouwingen over de gebeurtenissen in 't buitenland, daarop valt wel wat aan te merken. 't Spreekt van zelf, dat de oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, en de daarop volgende communeregeering te Parijs, in een tijdschrift, met 1° Jan. 1871 aanvangende, de voornaamste plaats inneemt; - maar in een buitenlandsch overzicht verdienden toch ook zulke belangrijke zaken als de opzegging van het tractaat van 1856 door Rusland, als de eeuwigdurende crisis in Oostenrijk, - vooral als het tractaat van Washington tusschen Engeland en Amerika, iets meer dan een bloote vermelding. Oostenrijk alleen schijnt (in de laatste aflevering die mij is toegekomen) de aandacht van den schrijver eenigszins te trekken. 't Is merkwaardig te zien, welk eene tooverkracht Frankrijk op onzen schrijver uitoefent, - beter gezegd, hoe hij door Frankrijk gebiologeerd wordt. Ook bij hem, even als bij den Heer S. Katz Jr., is inwendige strijd: hij is een vurig bewonderaar van 't pruissisch Germanisme, - al wat vóór, gedurende en na den laatsten oorlog van wege Duitschland, - en speciaal van wege Bismarck gedaan of gelaten is, vindt in hem een warm verdediger, - meer dan dat, een waar geloovige, - even

1 Minder van zijne spelling, die in sommige opzichten merkwaardig mag heeten. In een brief van Dr. v. Vloten, in de derde aflevering, wordt die spelling leelijk genoemd; ik zou ze ook nog ondoelmatig noemen, vooral met betrekking tot sommige woorden van vreemden oorsprong. Met welk recht verwacht de Hr. Tiedeman dat een Hollander het woord revolucionn*eir* zal uitspreken als de Franschman het woord revolutio*nair*, daar toch ons *ei* een geheel anderen klank heeft als het fransche *ai?* Wie, die geen fransch kent, zal presti*esje* uitspreken als prestige? Dat *sj* wordt door den Hr. Tiedeman niet slechts in de plaats van den zachten fransche *g*, maar ook van den *ch* gezet, - doch hierin is hij niet consequent; hij schrijft ma*sj*ine, en eenige bladzijden verder revan*ch*e. De spelling: *dee*bat, *dee*batteeren is ook niet juist, zelfs van 't standpunt van den schrijver. - Inconsequentie zie ik ook nog in de spelling van sommige eigennamen: als men *Boer*bon, *Toel* schrijft, waarom spelt men dan ook niet Monwaleriein (Mont-Valérien), Looriëe (Laurier), Bieles (Beales), ja zelfs Tieirs (Thiers)?

geloovig als Mr. P. van Bemmelen, die *Onze Eeuw* ook niet zelden opluistert met artikelen ten betooge van de reinheid der Bismarckiaansche politiek; - en toch ziet de Heer Tiedeman zich voortdurend als door een bovennatuurlijke macht aangetrokken tot dat Frankrijk, 'twelk een zoo onvoorzichtige, zoo ijdele, zoo onvoorbereide, zoo onzedelijke, zoo lafhartige, zoo verachtelijke rol gespeeld heeft in de laatste twee jaren. Voor een menschlievend hart, als dat van den Heer Tiedeman, die liever had gewild dat de Duitschers alle kunstschatten van den Louvre hadden platgeschoten, dan dat één Parijzenaar[1] omgekomen ware, - is het allersmartelijkst, zulk een verlaging van den mensch te moeten aanschouwen; - en toch *moet* hij. Waarom anders die 18 buitenlandsche overzichten geschreven, uitsluitend ten betooge dat de Franschen collectief en individueel de zooeven opgesomde *epitheta ornantia* verdienen? Waarom telkens teruggekomen op de hopeloosheid om uit de Fransche maatschappij ooit iets te redden? Is het niet alsof de Heer Tiedeman, gelijk het vogeltje van Spandaw, door den blik eener giftige slang wordt aangetrokken, meegesleept, gedwongen zich in den ‘grausigen Rachen’ te storten, waarin niets dan dood en verrotting hem wachten, - terwijl daarbuiten in 't groote duitsche rijk de zon der vrijzinnigheid hem zoo liefelijk toelacht? Want weet, o lezer, dat voor onzen schr. het liberalisme heden ten dage slechts in Duitschland huist, - bijna had ik gezegd schuilt, - indien ik niet op 't standpunt van den Heer Tiedeman stond. Bij de vergelijking van de zaligheid hier, met de ellende daar ginds, wordt de kwelling die hem dwingt Fransche toestanden te beschrijven, ondragelijk, en in louter zuchten kermt de Heer Tiedeman zich aan 't eind zijner overzichten ter ruste.

Is nu de beschrijving, die hij van Fransche toestanden geeft, juist, en overeenkomstig de waarheid? Ik zal mij wel wachten, daaraan te twijfelen, daar ik anders van Gallomanie, van Germanophagie, ja zelfs van historische *on*waarheidsliefde word verdacht. Ik neem die schildering dus met deemoedig vertrouwen aan, doch waag nog eenige schuchtere vragen, als daar zijn: of de schrijver het *zelf* meent, als hij van Thiers zegt: ‘.....noch zijn pedantiesch ge-

1 Dit is de eenige zin die te hechten is aan een merkwaardige parabel die de Heer Tiedeman ergens meedeelt, Dl. I, p. 103.

plooide droefenis te Versailles, bij gelegenheid der afgebroken onderhandelingen met v. Bismarck; noch zijn krokodillen-tranen en zijn bestudeerde ontroering in de eerste vergadering der Assemblée Nationale - hebben indruk gemaakt op ons verstokt gemoed'[1]; - of schr. niet gelooft dat dat eene insinuatie is die in een eerroovend libel beter t'huis behoort, dan in een ernstig tijdschrift als *Onze Eeuw?* Vindt hij ook niet, dat de lange aanhalingen, die hij uit de *Revue des deux Mondes* doet (Dl. II, p. 26 en vlg.), ten betooge dat Gambetta in Frankrijk niet anders beoordeeld wordt, dan door hem geschiedt, - dat die aanhalingen ongeveer evenveel bewijzen, als de artikelen in 't Dagblad van 's Gravenhage over Thorbecke, en als die in de N. Rotterdamsche Courant over graaf van Zuylen? Heeft de Heer Tiedeman zich niet vergist in de citaten, elders overgenomen, ten bewijze der verregaande onkunde aangaande duitsche toestanden, die hij aan zekeren schrijver in de *Revue des deux Mondes*, Albert Sorel, verwijt[2]? - citaten die, op een zeer enkel na, bij mij, al ben ik ook nog zoo goed lachs, volstrekt geen glimlach, veel minder nog een schaterlach hebben verwekt, daar die mijns inziens zeer verdedigbare stellingen behelzen. Past het wel in des schrs. systeem, als hij 't zoo belachelijk vindt dat men zich verontwaardigd toont over den moord, op klaarlichten dag te Lyon gepleegd, terwijl men 't heldenmoed, zuivere vaderlandsliefde noemt, als men honderden op het slagveld vermoordt? Had ik 't kunnen verwachten, dat de Heer Tiedeman aldus o.a. ook de Duitschers *implicite* van moord met voorbedachten rade beschuldigt? (Dl. I, p. 67). - Zweemt zijn uitroep: 'Te Lyon heet moord, wat bij Dijon beschouwd wordt 'als heldenfeit'... niet een weinig naar die zoozeer gelaakte *fraze*, die Frankrijk te gronde gericht heeft, - en heeft Gambetta ooit een zinlediger climax gebruikt dan 't volgende: 'Want wat de kommune aantast is niet alleen Parijs, niet alleen Frankrijk, niet alleen Europa, niet alleen de wereld, maar ook - en dit is het ergste - het liberaal beginsel, waarop de moderne maatschappij rust.' (Dl. I, p. 329)?

De Heer Tiedeman houde mij die bescheidene vragen ten goede, - en schelde mij, wat ik hem bidden mag, niet voor een Germano-

1 Dl. I, p. 470.
2 Dl. I, p, 573.

phaag uit! Ik zou kunnen zeggen: - ik liet ze niet..... In de laatste helft van den oorlog en sedert dien tijd is mijn standpunt, indien de HH. Tiedeman en van Bemmelen er mij een toestaan, zoo volkomen negatief tegenover de beide partijen: ik heb zoo volkomen genoeg van de geweldige snorkerij der Franschen, en van den phariseeschen hoogmoed die de Duitschers op allen toon doet zeggen: ‘Dank, Heere! dat wij niet zijn gelijk dezen!’ - dat ik gaarne wenschte, van 't verleden niets meer te hooren, - althans niet vóór het oogenblik waarop de zuivere waarheid zal bekend zijn, en dat zal nog wel wat op zich doen wachten.

Ook voor de overige lezers van *Onze Eeuw* zal het niet ondienstig zijn, als de schrijver der buitenlandsche overzichten (zoo hij 't kan) eens de oogen van Frankrijk afwendt, en zich toelegt op eenig ander vak van hedendaagsche geschiedenis. Dan zal hij zeker eens een bondig betoog leveren van de tot nu toe onbewezen stelling dat de meerderheid van den Duitschen Rijksdag vrijzinnig is[1]. Misschien wordt dan ook het verschil opgehelderd, dat thans voor den lezer tusschen de binnen- en buitenlandsche politiek van *Onze Eeuw* valt op te merken, hoofdzakelijk in de kwestie van 't algemeene stemrecht, waarvan de Heer Katz een groot voorstander is, - terwijl de Heer Tiedeman in zijne beschouwingen over het fransche keizerrijk en over het zelfbestemmingsrecht der Elzassers zijne meening niet verbergt, dat het algemeene stemrecht niets is dan een boerenbedriegerij. Wellicht laat zich dat verschil het best aanschouwelijk voorstellen door eene kleine fictie aan te nemen: Stel, dat de Heeren Tiedeman en S. Katz Jr. beiden lid waren van den Duitschen Rijksdag: dan zou de Heer Katz waarschijnlijk plaats nemen naast, of althans niet ver van Bebel, - terwijl de Heer Tiedeman tot die vrijzinnige meerderheid zou behooren, die zich zoo gaarne schikt in de wenschen van den genialen bondskanselier, als die 't geluk op zijn hand heeft. Te Berlijn zou in die veronderstelling de Heer Katz door den Heer Tiedeman worden uitgelachen, uitgefloten en hem het woord ontnomen worden. In werkelijkheid en te Amsterdam redigeeren zij broederlijk met hun beiden het hier aangekondigde tijdschrift.

1 o.a. Dl. I, p. 372.

Ziedaar eenige opmerkingen omtrent den inhoud van de 19 eerste afleveringen van *Onze Eeuw*; de lezer zal, vertrouw ik, daaruit eenigszins den geest hebben kunnen beoordeelen, waarmede de redactie bezield is. Mijn onderzoek heeft mij geleid tot de overtuiging dat het tijdschrift veel zou winnen, indien de redactie wat meer dacht, voordat ze schreef. Hoe leesbaar, hoe onderhoudend de lectuur ook zij, vooral van de stukken van den hoofdredacteur, het zijn en blijven feuilletons, - courantenartikelen, met al de haast, al de hartstochtelijkheid, al de partijdigheid geschreven, die mij in onze dagbladpers zoo dikwijls tegenstaat. Misschien zou de redactie verstandig doen, als zij hare afleveringen acht vellen dik maakte in plaats van vier, en ze dan eens in de maand deed verschijnen, - of zelfs indien zij om de twee maanden zestien vellen druks in 't licht gaf. Zij zou zich dan den tijd gunnen om wat rijper na te denken, wat beter te begrijpen, wat minder boos te worden, en wat meer zelfbeperking in 't bewonderen aan te leeren.

En dan zal, daaraan twijfel ik niet, het aantal abonnenten van *Onze Eeuw* het bewijs leveren van 't ontstaan der behoefte, die de redactie verklaarde te willen in 't leven roepen; eene behoefte tevens, die als een heugelijk verschijnsel zal mogen begroet worden.

Oct. '71.
J.A.S.

I. ***J. Worp, De Zingende Kinderwereld. Voor school en huisgezin. Kinderliedjes voor eene stem. Woorden van J.J.A. Gouverneur*****. 1869. 32 bladz. kl. 8°. Prijs: 15 cts.**
II. ***J. Worp, Twintig driestemmige Liederen. Woorden van A. Winkler Prins*****. 1870. 54 blz. kl. 8°.**
III. ***J. Worp, Een lentedag. Liederen voor Kinderkoor, met met begeleiding van Piano*****. 1871. 48 blz. hoog 4°. Prijs: ƒ 1.25.**
Hetzelfde werk zonder begeleiding**. 21 blz. Prijs: 50 cts.**
IV. ***J. Worp. Vervolgbundel van de Melodiën der Evangelische gezangen bij de Nederlandsche Hervormde gemeente in gebruik, vierstemmig gezet met voor- en tusschenspelen, voor orgel, met of zonder pedaal, piano of gemengd koor, in* 4 *afleveringen*****, à ƒ 0.90.**

De heer Worp, organist en onderwijzer aan de Rijks-Kweekschool te Groningen, wiens naam reeds meermalen in dit Tijdschrift is genoemd (zie 1865, IV, 1866, IV, 1868, I en 1869, IV), gaat, blijkens bovenstaande lijst, nog steeds voort zijn gaven en krachten dienstbaar te maken aan de muzikale ontwikkeling hier te lande. Al de goede eigenschappen, die ik vroeger in de gelegenheid was in zijn werkjes op te merken, trof ik ook in bovenstaande aan. Wat de heer Worp levert is bij uitnemendheid practisch en voor het onderwijs geschikt. Goede, duidelijke, nette druk; matige prijs; eenvoudige, behagelijke melodieën; gangbare harmonieën; vermijding van al wat het oor vreemd aandoet en bij de uitvoering groote moeilijkheden zou opleveren. Dat alles maakt den arbeid van den heer Worp voor het beoogde doel volkomen dienstig. Daarenboven weet hij, waar hij de hulp van dichters noodig heeft, aan de rechte deuren aan te kloppen en gehoor te vinden. Na al wat reeds vroeger in ditzelfde tijdschrift t.a.pl. over dit onderwerp is gezegd, geloof ik ditmaal kort te mogen, neen, te moeten zijn. Een enkel woord dus slechts!

I. Hetzelfde werkje als het vroeger besprokene, doch met weglating van de begeleidende stemmen en de klavier-partij.

II. Behelst 20 kleine koren voor 3 (hier en daar voor 4 gelijke stemmen, bijna alle van Duitsche meesters; naar den text te oordeelen meer voor kinderen dan voor volwassenen bestemd en uitnemend geschikt om, bij wijze van afwisseling en versnapering, op de school gebruikt te worden.

III. Insgelijks voor de school ingericht. Tot kenschetsing van dezen, bijzonder sierlijk uitgegeven bundel, zal de mededeeling van een uittreksel uit het voorbericht niet ondienstig zijn. De heer Worp zegt: ‘reeds langen tijd zag ik uit naar een geschikten tekst, om ten dienste mijner Zangschool een rij van liedjes te componeeren, waarin bij openlijke uitvoeringen al de klassen dier school zich kunnen laten hooren. Een mijner vrienden leverde mij dien in “een Lentedag,” eene rij van gedichtjes van verschillende auteurs, samengelezen, om de indrukken, die kinderen van verschillenden ouderdom op een schoonen Meidag ontvangen, in weinige losse trekken terug te geven.’ En verder: ‘Alle liederen kunnen onafhankelijk van elkander gezongen worden, terwijl ook alle, behalve N°. 23 alleen, zonder begeleiding voorgedragen kunnen worden. Om deze reden is het werkje ook zonder begeleiding verkrijgbaar.’ Eindelijk: ‘Eenige liedjes uit de “*Zingende Kinderwereld*,” zijn voor de nog weinig gevorderde leerlingen hier en daar ingevoegd.’

Men ziet, wij hebben hier met een eigenaardig verschijnsel te doen. Het is een soort van lente-cantate, bestaande uit 22 nummers, afwisselend voor koor en enkele stemmen gezet, en allen te samen verbonden door eene piano-partij, die door kleine tusschenspelen de overgangen maakt van het een tot het andere in zekeren zin op zich zelf staande muziekstukje. Er is hier al wederom met uitnemenden tact van de bestaande middelen en omstandigheden gebruik gemaakt en voor de practijk gezorgd. De klavier-speler behoeft geen groot virtuoos te zijn om zijne zeer dankbare partij voor te dragen. De kinderen hebben intusschen gelegenheid uit te rusten van het vorige nummer en zich gereed te maken voor het volgende, terwijl het tusschenspel tevens, waar het noodig is, naar den nieuwen toonaard moduleert. Men ziet: praktisch in den vollen zin des woords! Toch moet ik eerlijk bekennen, dat mij deze vorm kwalijk behaagt. Liever zou ik de nummers afzonderlijk hebben be-

handeld, des noods elk met een klein voorspel ingeleid, dan ze door middel van zulke uit den aard der zaak banale, weinig of niets zeggende overgangen aan elkander te rijgen en een loozen schijn van éénheid aan deze losse stukjes te geven. Zoo wordt al dadelijk voor mijn gevoel de goede indruk, dien het inderdaad lieve pianostukje ter inleiding maken kan, voor een deel bedorven door zeven maten, die alleen dienen moeten om van A naar F te moduleeren, maar eigenlijk noch tot de inleiding noch tot het volgende zangstukje behooren. Iets dergelijks vinden we weer tusschen N°. 1 en 2, zoo ook tusschen N°. 2 en 3 enz. Hier en daar echter komen kleine pauzen. Zoo na N°. 3, N°. 8 en 18. N°. 4 is dan ook te beschouwen als begin van een nieuwe afdeeling even als N°. 9 en 19, zoodat men het geheel een lentezang in vier deelen zou kunnen noemen. - Behoudens de gemaakte aanmerking op den vorm, kan ik niets dan goeds zeggen van dit werk, dat een wezenlijke aanwinst mag heeten voor onze scholen. Mocht maar overal het zangonderwijs van dien aard zijn, dat deze en dergelijke werkjes er kunnen worden uitgevoerd. Intusschen wij wanhopen niet. Juist door het aanbrengen van zulke hulpmiddelen als de besprokene, zal de lust bij menig onderwijzer worden aangewakkerd om in zijne school het zangonderricht te doen worden wat het sinds jaren bij ons te lande overal had kunnen en moeten wezen.

IV. Dit werk is eigenlijk niet anders dan het supplement op ‘de Melodiën der Evangelische Gezangen’ van denzelfden schrijver, en begint dan ook op bl. 205. Wat de schrijfwijze van den Heer Worp voor orgel betreft, kan ik volstaan met de verwijzing naar hetgeen ik in dit tijdschrift gezegd heb over het door dien heer uitgegeven orgelmagazijn (1868 I, bl. 567). Het koraal is hier ongeveer in den trant van Rinck behandeld; glad en correct; week en zoetvloeiend; zonder hardheden, maar ook zonder teekening in de tusschenstemmen; bij voorkeur in drie klanken zich bewegende, doch ook het septime-akkoord met zijn omkeeringen niet versmadende. Trouwens hier had de heer Worp bijna uitsluitend te doen met hedendaagsche melodieën, daar de meesten der in den vervolgbundel der Evangelische Gezangen opgenomen koralen in den laatsten tijd gecomponeerd zijn.

Het zou de vraag kunnen zijn, of men een werk als het aangekondigde niet veilig kon overlaten aan den componist dier melodiën, nu deze be-

kend stond als een bevoegd auteur op dit gebied. De heer Bastiaans - want hij is het van wien de nieuwe melodieën afkomstig zijn - heeft inderdaad den arbeid verricht, dien men van hem mocht verwachten, door de uitgaven van een vierstemmig koraalboek bevattende de nieuwe Melodiën van den Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen met vier- tusschen- en naspelen voor het orgel of voor gemengd koor en orgel, en in zijne narede tamelijk onverholen uitgesproken, dat hij de eenige tot deze bewerking bevoegde persoon was[1]. Ja hij schroomt niet, met het oog op Worp's Koraalboek, uit te roepen: ‘Zoo werden dan mijne melodiën door een ongeroepene geharmonieërd, dus (!) nagemaakt en vervalscht.’ Ontegenzeggelijk is de bewerking van den heer Bastiaans degelijker en interessanter dan die van zijn Groningschen kunstbroeder, iets wat kan blijken uit de vergelijking van de voorspelen en koraalharmonisaties der beide heeren. Dat daarom een musicus van professie, die, gelijk de Heer Worp, eene behoorlijke kunstvorming heeft genoten, onbevoegd zou zijn om Koralen van een hedendaagsch kunstbroeder te harmoniseeren; m.a.w. dat alleen de vinder der melodieën de geschiktheid zou hebben ze vierstemmig te zetten, dit is eene stelling, wier verdediging de heer Bastiaans zelf in kalme oogenblikken niet zal durven op zich nemen. Wel beweert hij in zijne Narede, dat melodie en harmonie ‘slechts een geheel uitmakende, even als de omtrek en de kleur van een beeld, gelijktijdig, dat is vierstemmig gedacht en gecomponeerd moeten worden,’ doch hij vergeet hierbij, dat het hedendaagsch kerkgezang der Protestanten is éénstemmig en dat dus de bewerkiug van het koraal voor het orgel uit den aard der zaak het karakter moet aannemen van een éénstemmig lied met begeleiding[2]. Wie, met het oog op de behoefte der protestantsche gemeente heden ten dage, melodieën zoekt

1 Zoowel de Voor- als de Narede draagt de bewijzen van in zeer verbitterde stemming geschreven te zijn. Geheel in het midden gelaten aan welke zijde het recht, aan welke het onrecht moet gezocht worden, behoeft het geen betoog, dat hooge verbolgenheid slechts zelden met juiste en kalme redeneering samengaat.

2 In zijne toewijding aan zijne ‘Waarde Kunstbroeders,’ de organisten in Nederland, verklaart de heer Bastiaans, dat het orgel het bij ons gemeentezang ontbrekende vierstemmig koor moet aanvullen. Waar staat dat geschreven? Waarom juist *vier*stemmig koor? Waarom juist *koor?* Kan het orgel niet even goed geacht worden de functie van ontbrekend orkest te verrichten?

voor hare kerkgezangen, moet niet doen als de componist van een strijkquartet, voor wiens geest het daar te stellen kunstproduct van stonden aan, d.w.z. van het oogenblik af, dat hij zich bewust is van den bepaalden vorm, dien hij aan zijn werk geven zal, als een uit vier stemmen bestaand geheel zich plaatst. De heer Bastiaans heeft dus m.i. zijne taak niet volkomen juist opgevat, toen hij, naar melodieën zoekende voor de nieuwe Gezangen, daarbij zijn gedachte reeds met eene vierstemmige harmonie bezighield. Maar daarenboven, de door hem geleverde melodieën dragen geenszins een individueel karakter. Zij zijn blijkbaar niet geboren uit zoodanige inspiratie, als welke den waren kunstenaar in zijn heiligste en gelukkigste oogenblikken bezielt. Zij zijn gemaakt en afgeleverd nadat en naar dat ze besteld waren. Welk musicus zou iets van heiligen schroom moeten gevoelen, als hij zich zetten ging tot de bewerking dezer melodieën, die dan toch daarenboven voor de gemeente bestemd, en bij hare invoering publiek domein zijn geworden?

Ik geloof dus niet, dat de heer Worp zich de klachten van zijn kunstbroeder bijzonder heeft aan te trekken. Hij zal, met allen eerbied voor de vaderschapsrechten, die de heer B. kan doen gelden ten opzichte dezer Koralen, daarom toch nog niet behoeven toe te geven aan al wat deze van zijne confraters verlangt, wanneer hij aldus zijn eigen zaak bepleit: ‘(De) vier stemmen zijn tegelijk met de hoofd-melodie gedacht en ontstaan, zoo innig daaraan verbonden en zoo eenvoudig, dat geene andere harmonieering in hunne (lees: hare) plaats kan gesteld worden, zonder het koraal die(n) heilige(n) eenvoud en reinheid te doen verliezen, welke alleen geschikt is het gemoed in godsdienstige stemming te brengen.’ (Inderdaad, hier spreekt nog iets anders dan gepast gevoel van eigenwaarde!) ‘Speelt dus deze koralen zooals ze geschreven zijn, zelfs bij meer dan eene onmiddellijke herhaling er van.’ ..... ‘Werden overal goede koraalboeken ingevoerd’ (ach! waarom liet de heer B. deze opdracht niet door een ander schrijven!) ‘en de organisten door den kerkeraad gedwongen’ (- zouden wij ons

niet vooraf door Pruissen laten annexeeren? -) ‘zich stipt daaraan te houden, het koraal zoude, als een heilig aan God gewijd gezang, meer in zijne schoone en heilige eenvoudigheid’ (het protestantsch koraal in al zijne eenvoudigheid is zonder twijfel éénstemmig) ‘gehoord worden. Gij, mijne ambtgenooten! kunt mij dus geen grooter bewijs van uwe belangstelling en hoogen ernst in deze gewigtige zaak geven, dan door mijnen raad te volgen en ten minste mijne eigene compositiën’ (d.l. 36 van de 51 behandelde melodiën) der koralen in den vervolgbundel zóó te spelen als ik ze in dit koraalboek gecomponeerd heb. Gij doet dit immers; (N.B. als of de gevallen gelijk stonden!) ‘ook met een lied, b.v. van Mozart of Beethoven,’ enz.

Ik heb hier niets bij te voegen. Wie zal het schrijven van koralen in een conventioneelen vorm, zooals die van den Heer B., gelijk stellen met de lyrische producten van een Mozart of Beethoven!

De heer Bastiaans beklaagt zich in zijne Narede ook daarover, dat de bewerking van den heer Worp veel goedkooper was dan de zijne. Inderdaad: het scheelt bijna de helft. Waarschijnlijk zal dit verschil niet gunstig werken op het debiet van het Haarlemsche Koraalboek. Dit is zeer verdrietig voor den Haarlemschen organist. Maar daar staat tegenover, dat voor vele organisten de prijs geen onverschillige zaak is, en dat zij, gelukkig! ook uit het goedkoope boek geen kwaad zullen leeren, of het moest kunnen worden aangewezen - iets wat mij niet gemakkelijk voorkomt - dat de bewerking van den heer Worp niet in staat is de stichting der gemeente te bevorderen. Dit echter moet ik den heer B. toegeven, dat de tusschenspelen tusschen de regels beter achterwege worden gelaten. Nu kan men wel is waar het Groningsche boek zonder die interludia gebruiken. Dit neemt echter niet weg, dat de heer W., door ze in zijn boek op te nemen, het zijne bijdroeg om het bestaande kwaad te bestendigen.

L.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Abeleven (T.H.A.J.), Eerste grondbeginselen der Plantenkunde	Dl. III. Blz. 172.
Acquoy (Dr. J.G.R.), Herman de Ruyter	Dl. II. Blz. 368.
Ainsworth (W.H.), Old Court	Dl. II. Blz. 379.
Allan (F), Aardrijkskunde van Nederlandsch Oost-Indië	Dl. II. Blz. 170.
American (The) Year-Book and national Register for 1869	Dl. II, blz, 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Andersen (H.C.), Een gelukskind	Dl. IV. Blz. 371.
Atlas (Historisch-Geographische) der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis	Dl. III. Blz. 569.
Australian (The) Handbook and Almanac for 1871	Dl. III. Blz. 244.
Beer Poortugaal (J.H. den), Duitschlands legeraanvoering in 1870	Dl. IV. Blz. 152.
Bemmelen (P. van), De Oorlog van 1870. Onze verhouding tot Frankrijk en Duitschland	Dl. I. Blz. 353.
Bemmelen (P. van), La peine et la peine de mort	Dl. III. Blz. 296.
Bentfort (F.G.R), Pokken. Populaire beschouwingen	Dl. II. Blz. 532.
Bescheiden (Officieele) omtrent de onzekerheid van den eigendom van onroerend goed in Nederland	Dl. III. Blz. 349.
Bibliotheek van Volksvoordrachten, I. 11, 12; II. 1-6 }	Dl. III. Blz. 357.
Bibliotheek (Algemeene) 6-25 }	Dl. III. Blz. 357.
Binger (Mr. D.), De schriftelijke of mondelinge Regtspleging	Dl. III. Blz. 132.
Blackmore, Colorado	Dl. II, blz. 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Blerzy (H.), l'Australie, son histoire physique et sa colonisation	Dl. III. Blz. 244.
Blom (Dr. A. H), De brief van Jacobus	Dl. II. Blz. 153.
Bock (Dr. C.E.), De bouw, het leven en de verpleging van het menschelijk lichaam	Dl. III. Blz. 158.

Broers (Dr. H.J.), De vaccine en de ultra orthodoxe theologen	Dl. II. Blz. 532.
Burnand, Gelukkige invallen	Dl. III. Blz. 188.
Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland	Dl. II. Blz. 545.
Christman (Fr.), Australien. Geschichte der Entdeckungsreisen und der Kolonisation	Dl. III. Blz. 244.
Collins (W.), Man en Vrouw	Dl. III. Blz. 188.
Coninck Liefsting (Mr. F.B.), De algemeene beginselen van het bezitrecht	Dl. I. Blz. 155.

Conwell, Why and How	Dl. II, blz. 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Courtmans (Vrouwe), geb. Berchmans, Christine van Oosterwey.	Dl. III. Blz. 570.
Cremer (J. J), De oorlog een noodzakelijk kwaad?	Dl. III. Blz. 379.
Dingelstedt (F.), De Amazone	Dl. II. Blz. 379.
Donders (F.C.), De physiologie der Spraakklanken	Dl. II. Blz. 166.
Dozy en de Stoppelaar, Proza en Poëzie	Dl. III. Blz. 370.
Eeden (F.W. van), De botanie van het dagelijksch leven	Dl. III. Blz. 174.
Gedenkschrift van de viering van het 250-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap	Dl. II. Blz. 330.
Gheyn (E. van der), De opvoeding van Multafero in de school der Jezuieten en Ultramontanen	Dl. I. Blz. 405.
Godin (A.), Verzoend	Dl. IV. Blz. 191.
Gratama (Mr. B.J.), Hervorming van ons zakelijk regt aan grond en bodem	Dl. I. Blz. 155.
Grothe (D.), Mechanische technologie	Dl. III. Blz. 185.
Harst (L.J. van der), Overzicht der voornaamste inlandsche plantensoorten	Dl. III. Blz. 173.
Herwerden (H. van), Animadversiones philologicae ad Theognidem	Dl. II. Blz. 336.
Higginson, Army life in a black regiment.	Dl. II, blz. 193, 425; Dl. III. Blz. 101.
Hillern (W. von), Eene ziel gered	Dl. IV. Blz. 175.
Hiltl (G.), Uit den tijd van de Richelieu	Dl. II. Blz. 382.
Hippeau, L'éducation des femmes et des affranchis en Amérique	Dl. II. blz. 193, 425; Dl. III. Blz. 101.
Houckgeest (F.A. van Braam), De expeditie naar de kust van Guinea in 1869	Dl. I. Blz. 365.
Houten (Mr. S. van), Liberale politiek op historischen grondslag	Dl. IV. Blz. 523.
Illustrated handbook of California	Dl. II, blz. 193, 425; Dl. III. Blz. 101.
Jahn (C.F.), Ludwig van Beethoven als Mensch und Künstler	}Dl. I. Blz. 129.
Jonge (Jhr. Mr. T.K.J. de), De oorsprong van Neerlands bezittingen op de kust van Guinea	Dl. I. Blz. 618.

Jonveaux, l'Amérique actuelle	Dl. II, blz. 193, 425; Dl. III. Blz. 101.
Juste (Th.), Napoleon III et la Belgique. - Le traité secret	Dl. I. Blz. 187.
Kan (Dr. C.M.), Nederland en de kust van Guinea	Dl. I. Blz. 618.
Kan (Dr. C.M.), Ontdekkingsreizen van den nieuweren tijd. Afrika	Dl. IV. Blz. 167.
Keim, Sheridan's troopers on the borders	Dl. II, blz. 193, 425; Dl. III. Blz. 101.
Kerbert (J.J.), Pokziekte en inënting	Dl. II. Blz. 532.
Kesteren (C.E. van), en anderen, Stemmen uit Indië. I	Dl. I. Blz. 373.
Kielstra (E.B.), Militair Tijdschrift, uitgegeven te Batavia.	Dl. I. Blz. 381.
Kimball (Richard B.), Jong Amerika	Dl. II. Blz. 192.
Koralen (Honderd vierstemmige), met Nederl. Teksten, in partituur en stemmen	Dl. II. Blz. 132.
Land (J.P.N.), Over Uitspraak en Spelling	Dl. II. Blz. 166.
Ley (B.M. van der), Allereerste beginselen van de Natuurkunde van den Mensch	Dl. III. Blz. 158.

Loveling (Rosalie en Virginie), Gedichten	Dl. I. Blz. 394.
Macrae, The Americans at home	Dl. II, blz. 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Mara (La), Ludwig v. Beethoven, Biographische Skizze }	Dl. I. Blz. 129.
Mensch (G.), Ludwig v. Beethoven, Ein musikalisches Characterbild }	Dl. I. Blz. 129.
Meijer (D.H.), Pastorie en Dorpsschool	Dl. III. Blz. 373.
Moerkerken (P.H. van), Meesterstukken uit Vondels Werken	Dl. III. Blz. 573.
Morhange (Salvador), Étude sur l'Australie. 1862-1869	Dl. III. Blz. 244.
Müller (F.), De Nederlandsche geschiedenis in platen, 2e afdeeling	Dl. II. Blz. 548.
Müller (Max), Lectures on the science of religion	Dl. I. Blz. 98.
Müller (Dr. P.L.), Foppe van Aitzema te Regensburg	Dl. II. Blz. 344.
Oberländer (E.H.), Het Geographisch Onderwijs volgens de methode van Carl Ritter	Dl. III. Blz. 177.
Onze Eeuw op het gebied van Staakunde en Geschiedenis	Dl. IV. Blz. 559.
Opmerkingen (Eenige) over het Marine-Materiëel	Dl. II. Blz. 367.
Oudemans, Leerboek der plantenkunde }	Dl. III. Blz. 169.
Oudemans, Eerste beginselen der plantenkunde }	Dl. III. Blz. 169.
Perk (Betsy), Elisabeth van Frankrijk	Dl. II. Blz. 565.
Pistorius (A.W.P. Verkerk), Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche bovenlanden	Dl. IV. Blz. 307.
Quesne van Brugge (Mr. J.P.T. du), Gedichten	Dl. II. Blz. 184.
Rae, Westward by rail	Dl. II, blz. 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Rees (Cath. F. van), De Duitsche eik	Dl. II. Blz. 565.
Reminiscences of America in 1869	Dl. II, blz. 193, 425, Dl. III. Blz. 101.
Reuter (F.), Zijn doorluchtigheidje }	Dl. I. Blz. 388.
Reuter (F.), Hanne Nütte en de kleine poedel }	Dl. I. Blz. 388.

Reuter (F.), Voor Duitschland!	Dl. III. Blz. 382.
Riemsdijk (H.M.D. van), Beginselen der kruidkunde	Dl. III. Blz. 172.
Ruppius (O.), Hier en Ginds	Dl. II. Blz. 379.
Salm-Salm (Prins), Queretaro	Dl. III. Blz. 188.
Salverda (Dr. M.), Handleiding bij het onderwijs in de beginselen der Dierkunde	Dl. IV. Blz. 358.
Sandbrink (Mr. E.A.), De Regterlijke Organisatie en de Juristendag	Dl. III. Blz. 132.
Sanders (Mr. A.J.W. Farncombe), Een paar opmerkingen over de adressen der R. katholieken en de Pauselijke onfeilbaarheid.	Dl. II. Blz. 525.
Scato, Juffer Sanne	Dl. IV. Blz. 377.
Scheffel (J.V.), Ekkehard	Dl. II. Blz. 552.
Scherzer (Dr. K. von), Statistisch-Commerzielle Ergebnisse einer Reise um die Erde	Dl. III. Blz. 244.
Schetsen en Verhalen van Christelijk leven	Dl. III. Blz. 188.
Schluter (Dr. J.), Aus Beethovens Briefe	Dl. I. Blz. 129.
Schmid (C)'s Werken	Dl. III. Blz. 188.
Schubert (F.C.), En toch beweegt zij zich!	Dl. II. Blz. 375.
Schultze (F.), Der Fetischismus	Dl. I. Blz. 98.
Sluijs (Dr. E.) en J. Hoofiën, Handboek voor de geschiedenis der Joden	Dl. IV. Blz. 347.

Spencer (H.), Principles of Psychology	Dl. I. Blz. 445.
Spinoza (Benedicti di), Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs welstand	Dl. II. Blz. 113.
Statistical Notes on the progress of Victoria, 1835-1860. }	Dl. III. Blz. 244.
Statistical Register of New Wales for the year 1860, 1861, 1862. }	Dl. III. Blz. 244.
Stowe (Mrs. H. Beecher), In 't hoekje van den haard	Dl. I. Blz. 193.
Stratemeijer, Het plantenrijk }	Dl. III. Blz. 173.
Suringar (W.F.R.). Handleiding tot het bepalen der in Nederland wild groeiende planten }	Dl. III. Blz. 173.
Swinderen (Jhr. Mr. O.Q. van), Beschouwingen over het leerstuk der poging tot misdrijf }	Dl. III. Blz. 132.
Swinderen (Jhr. Mr. O.Q. van), Beschouwingen over de privaat- en publiek-regtelijke strekking der straf }	Dl. III. Blz. 132.
Ule (Dr. Otto), Populaire Natuurkunde	Dl. II. Blz. 354.
Umbgrove, Neêrlands roeping	Dl. IV. Blz. 152.
Vanderkinderen (L.), La Belgique en 1870 et le parti Flamand.	Dl. II. Blz. 488.
Vaynes (Jhr. H.J.T.L. de) van Brakell, Zestien zeereizen	Dl. I. Blz. 403.
Veer (H. de), Frans Holster	Dl. IV. Blz. 184.
Verne (Jules), Onderzeesche reis	Dl. III. Blz. 188.
Verzameling van consulaire en andere berichten en verslagen, 1869	Dl. III. Blz. 244.
Vloten (Dr. J. van), Bloemlezing uit het Nederl. Proza der 19de eeuw	Dl. III. Blz. 365.
Vloten (Dr. J. van), Beknopte geschiedenis der Ned. Letteren	Dl. IV. Blz. 162.
Wagner (Richard), Beethoven	Dl. I. Blz. 129.
Wisselink (D.B.), Proeve eener vlakke meetkunde	Dl. II. Blz. 360.
Wolters (W.P.) en H.C. Rogge, Bloemlezing uit de Gedichten van Elizabeth Hoofman enz	Dl. III. Blz. 575.

Woord (Ernstig en waarschuwend) van het jonge aan het oude Nederland	Dl. IV. Blz. 152.
Woordenboek (Aardrijkskundig en Statistisch) van Ned. Indië	Dl. IV. Blz. 132.
Worp (J.), De Zingende Kinderwereld }	Dl. IV. Blz. 569.
Worp (J.), Twintig driestemmige Liederen }	Dl. IV. Blz. 569.
Worp (J.), Een Lentedag }	Dl. IV. Blz. 569.
Worp (J.), Vervolgbundel van de Melodiën der Evangelische gezangen bij de Nederlandsche Hervormde gemeente in gebruik }	Dl. IV. Blz. 569.
Zusammenstellung einiger Erfahrungen und Ansichten über Beseitigung des Höhenrauchs (Moorrauchs)	Dl. II. Blz. 281.